DUKE
UNIVERSITY
LIBRARY

Treasure Room

Mai 60
Mitte 50
Juli 303

D. IOHANNES ALBERTVS BENGELIVS
SER. WIRT. DUCI A CONSILIIS SACRIS ET ALPIR-
SPACENSIS MONASTERII PRÆPOSITUS. NAT. WINNEDÆ A.
MDCLXXXVII. D. XIV. IUN. ST. VET. DENAT. STUTGARDIÆ A.
MDCCLII. D. II. NOV.

G. W. Knorr ſculp. Norib.

D. IO. ALBERTI BENGELII

GNOMON NOVI TESTAMENTI

IN QVO
EX NATIVA VERBORVM VI
SIMPLICITAS PROFVNDITAS
CONCINNITAS SALVBRITAS
SENSVVM COELESTIVM
INDICATVR.

EDITIO SECVNDA
CVRIS B. AVCTORIS POSTERIORIBVS
AVCTA ET EMENDATA.

TVBINGÆ

SVMTIBVS AC TYPIS IO. HENR. PHILIPPI SCHRAMMII
MDCCLIX.

Tr. R
225.7
B466a

TREASURE ROOM

THE KARL HOLL
LIBRARY OF CHURCH HISTORY

Sigillum Universitatis Dukensis
Eruditio et Religio

DUKE UNIVERSITY LIBRARY
DURHAM, N. C.

Date November 1927

PRÆFATIO,

DATA IN COENOBIO HERBRECHTINGENSI

A. D. 20 MARTII A. D. 1742, ET POST MODUM RECOGNITA.

SVMMARIVM.

§ I. *Verbum DEI ſcriptum in V. & N. T. donum maximum*:

II. *rite tractandum.*

III. Commentarii *primævis temporibus haud neceſſarii*:

IV. *poſteriori tempore, quatenus utiles*?

V. Ætates *exegeſeos ſacræ.*

VI. Præſentis *operis origo.*

VII. Gnomonis *N. T. titulus : inſtituti ſumma.*

VIII. Monita, *de ſincera firmaque lectione N. T. dignoſcenda*, & *cum textu* recepto *prudenter coagmentanda.*

IX. *Examen criſeos* Maſtrichtianæ.

X. *Fundamentum hujus* exegeſeos, *textus curate recognitus:*

XI. *idemque Sectionibus interpunctionibusque* diſtinctus.

XII. Rectus *apoſtolorum* ſermo *aſſertus.*

XIII. *Libri N. T. in* Tabulas *ſynopticas* redacti.

XIV. *Inſita* vis verborum *p*[illegible], Græcorum *præſertim*, *idque ex* Hebraiſmo.

XV. Affectus *ſancti*, & *in iis* mores *quoque, conſiderati.*

XVI. Multiplex *inde annotationum ratio.*

XVII. Allegationes *auctorum parciores.*

XVIII. *Quid præſtitum, ſpeciatim, ad* Evangeliſtas *ſingulos*?

XIX. *quid ad* Acta & Epiſtolas*?*

XX. Apocalypſis, *iterum tractata*: *Cel. D. Ioach.* Langii *ſuper ea diſſenſus & aſſenſus: auctoris* Ordo temporum.

XXI. Orthodoxia ejuſdem.

XXII. *Studium etiam pro iis, qui non* Græce *diſcunt*:

XXIII. *genus* ſermonis:

XXIV. *termini* technici.

XXV. *Gnomonis, in* mole *non magna*, uſus.

XXVI. *Declaratio de* Germanica *interpretatione N. T.*

XXVII. *Hortatio ad* conſtantem *culturam Scripturæ ſacræ.*

201575

tis oculi noſtri. Plus ultra vocamur, ad eam in Scripturis facultatem, quæ ſit *virilis & regalis*, perfectionique Scripturæ ſatis prope reſpondeat. Sed *per adverſa excoquendi* erunt homines prius. Earum ætatum hiſtoria & deſcriptio juſtum atque utilem tractatum daret: ſed alia ſunt hoc quidem loco magis neceſſaria.

§ VI.

Quiſquis in Scriptura interpretanda aliquid navare vult, ſe ipſe explorare debet, quo jure id faciat. Quod ad me attinet, non prævia mei fiducia animum appuli ad commentandum, ſed de improviſo, paulatim, divina gubernatione, huc ſum adductus. Officii publici ratio, quæ N. T. Græcum ſtudioſæ juventuti ultra viginti ſeptem annos exponendum mihi injunxit, anſam dedit ad obſervationes quaſdam faciendas: creſcente numero, ſchedis eas committere inſtitui, &, venerandi cujuſdam Antiſtitis impulſu, perpolire. Exegeſin comitata eſt recognitio textus: in recognitione textus ad reſolvendam Apocalypſin una & altera varians me duxit lectio: Harmonia evangeliſtarum, interim exorta, & exegeſis Apocalypſeos, Ordinem temporum peperit. Nunc hæc omnia, ſcrutinio in orbem redeunte, in eadem exegeſi N. T. confluunt, ſupplentur, limantur. Quare de his omnibus partim repetenda ſunt aliqua, partim ab integro dicenda, ut coronis operi, quod unum eſt quodammodo, hoc quaſi *galeato* prologo imponatur.

§ VII.

GNOMONIS titulum, modeſtum, ut arbitror, & appoſitum, his pridem annotationibus exegeticis dedi, *indicio* tantum quodam fungentibus: ipſumque *Indicis* nomen placuerat, niſi, quum index dicitur, *Regiſtrum* citius ſive *Regeſtum*, quam digitus aut ſtilus index, plerisque in mentem veniret. Hoc denique agitur, ut, quæ in ſententiis verbisque Scripturæ N. T. ſita *vis* eſt, neque tamen primo intuitu ſemper ab omnibus obſervatur, ea breviter *monſtretur*, lectorque in textum recta introductus quam lautiſſime paſcatur.

Nonnihil Indicii ſatis eſt in Gnomone factum:
Omnia te textus, ſi ſapis, ipſe docet.

§ VIII.

Humanus delectus dictorum & exemplorum e Scriptura petitorum ſuum retinet uſum, terminari autem eo non debet Scripturæ ſtudium, ſed ipſam totam, ut eſt, pernoſci decet, ab iis præſertim, qui docendi munere funguntur. Quod ut rite fiat, firma textûs ſacri verba ab iis, quæ ancipiti varietate laborant, diſtinguamus, oportet, ne aut apoſtolica verba ſine fructu

præter-

prætereamus, aut pro apoſtolicis librariorum verba tractemus. Talem textum omni cura & fide ſiſtere ſum conatus, in *editione* N. T. Græci majore, Tubingenſi, & in *minore*, Stutgardiana. Vtraque prodiit anno 1734, & minor novo poſtmodum *Prologo* (*admonitione*) A. 1738 aucta eſt, denique A. 1753) tota recuſa. Nam quæ interjecti bene longi temporis ſuppeditavit uſus, ea haud plane ſupprimi, ſed *ante obitum* promulgari oportere cenſui. Harum editionum aliquam, non aliam, adhibeant, oportet, qui quovis loco, quid *mea recognitio* habeat, ſcire aut referre volunt. Qui *priori* editioni minori aſſuevit, is differentias *poſterioris*, nullo negotio, proprio fructu, in illa notabit. Ipſum N. T. noſtra opera recognitum, cum hocce Gnomone, pro una editione habendum venit, non ſecus ac ſi unicum volumen eſſet. Id amplius diſpaleſcet in progreſſu præfationis hujus, præſertim § XI. Aſſenſores recenſio mea bene multos eſt nacta, quorum nonnulli etiam in Translationibus eam *ex parte* adoptarunt: in adverſarios autem incidit *duos* potiſſimum. nam quæ Andreas Buttigius in præfatione N. T. Græci collegit, ea meis congruunt potius, & quatenus differunt, in Prologo, quem modo memoravi, ſoluta dantur: quæ autem alii ad ſingulares quaſdam lectiones dixerunt, ea ſuis locis dilucidamus. Duobus igitur illis, (quorum nominibus parcere jam poſſum,) duas repoſui *Defenſiones*. Vna excuſa eſt cum Harmonia Evangeliſtarum, Germanice, A. 1736, Tubingæ; & Latine, ſeorſum, commodius, paullo auctior, A. 1737, Lugduni Batavorum: qua oſtendi, me non egiſſe *timide*. altera, qua, eundem me non *temere* egiſſe, evici adverſus impetum veritati apud ignotos valde noxium, Novis literariis Tubingenſibus inſerta fuit A. 1739, & eodem anno, iterumque Vlmæ A. 1745, ſeorſum recuſa. *Prior* Defenſio jam propemodum antiquata eſt. nam & is ipſe, cui reſpondi, criſin Maſtrichtianam, qua parte correxit, ad totam rationem meam conformavit: & quid alii de cauſa illius & mea ſenſerint, enarrat Doctiſſ. Lilienthalius in Biblioth. exeg. p. 1263 ſeq. Quo magis *alteram*, velim, Defenſionem indagent & cognoſcant, qui & a temeritate abeſſe & tamen rem cognoſcere cupiunt. Omnes certe, quibus id ſchediaſma lectum ſciam, me ſincero textui N. T. religioſe incumbere agnoſcunt, atque ea ipſa ſocietas, cujus nomine cenſor egerat, quamvis rogata a me & provocata, tamen ne ſyllabam quidem, recenſione mea novatam, adhuc, quod ſciam, produxit, *in den früh aufgeleſenen Früchten.* Optatum veritatis admiſſæ argumentum. Pars defenſionis refertur infra, ineuntibus annotationibus ad Apocalypſin.

Spiritui ſe plerique ſubducunt eruditorum: quare ne literam quidem ſuam rite tractant. Hinc de variantium lectionum deciſione, deque deci-

ſionis cum textu recepto conjunctione, confuſiſſimæ adhuc dominantur opiniones. nam alius antiquioribus manuſcriptis nititur, alius pluribus, ita quidem, ut etiam falſum jactet numerum: alius Latinam verſionem, alius orientales evehit: alius Scholiaſtas Græcos laudat, alius vetuſtiores patres: alius contextum, (qui ſane plurimum valet,) ita defendit, ut planiora omnia & pleniora ſequatur; alius expungit, quicquid ab uno, ſi placet, Æthiopico, non dicam, interprete, ſed librario, ſemel omiſſum eſt: alius receptiorem textum cupide reprehendit; alius eum ſine ulla exceptione tuetur. *Non omnes, qui citharam habent, ſunt citharœdi.* Nos, re diu multumque agitata, omnem lectionis varietatem his *Monitis* & diſcerni & digeri poſſe confidimus:

I Partes ſacri textus longe plurimæ remanent *nulla* notabili varietate (Gratia DEO) affectæ.

II. Totam eæ doctrinam ſalutarem omnibus criteriis præditam continent.

III. Ad eas cuncta lectionis *varietas*, tanquam ad normam, exigi & dijudicari debet ac poteſt.

IV. Lectionem N. T. eamque variantem, habent codices *manuſcripti*, ex manuſcriptis *impreſſi*, *Græci*, *Latini*, *Græcolatini* (de quibus non *aliter* ſenſi in Apparatu, p. 387. 642, ac de principe eorum *Bœrneriano* Lud. Kuſterus in præf. N. T.) *Syriaci* &c. *Latinizantes* Græci vel aliarum linguarum: liquida allegata *Irenæi* &c. ut cuivis generationi largitur divina providentia. Omnia vocabulo *codicum* late interdum accepto complectimur.

V. Hi tamen codices per eccleſias omnium ſeculorum & climatum diffuſi ſunt, & manum primam ita prope attingunt, ut conjunctim, in omni varietatum multitudine, ſinceram lectionem exhibeant.

VI. Certe nulla unquam *conjectura* audienda eſt: tutius ſeponitur, quæ forte laborare videtur, particula textûs.

VII. Vniverſi codices in decidendo ſunt *norma* ſingulorum.

VIII. *Græci* codices, eam obtinentes antiquitatem, quæ ipſam lectionis varietatem ſuperet, valde *pauci* ſunt: reliqui permulti.

IX Quamlibet parum valeant *verſiones* & *patres*, ubi a Græcis exemplaribus N. T. diſcedunt; certe ubi Græca exemplaria N. T. inter ſe differunt, ea præpollent, quibus verſiones patresque conſonant.

X. *Latinæ* verſionis lectio, ubi conſenſione patrum Latinorum vel etiam aliorum teſtium idoneorum firmatur, eximium ob ſingularem antiquitatem pondus habet.

XI. Teſtium *numerus* pro utravis cujuslibet loci lectione vigilanter iniri debet: & idcirco ſecernendi ſunt codices *Evangeliſtarum* ab iis, qui *Acta* & *Epiſtolas*, cum *Apocalypſi* vel ſine ea, vel hanc ſolam habent: *integri* a mutilis: ii, qui ad Stephanicam *editionem* collati ſunt, ab iis, qui ad Complutenſem, aut ad Elzevirianam, aut ad ignotam aliquam ſunt collati: ii, quos *recte collatos* eſſe conſtat, v. gr. Alexandrinus, ab iis, quos recte collatos eſſe non conſtat, aut quos conſtat ſegnius eſſe collatos, v. gr. a Vaticano, qui alias vix parem haberet. XII. *Pla-*

XII. *Plures* ita demum teſtes paucioribus; &, quod *gravius* eſt, teſtes climatibus, ſeculis, linguis, *diverſi*, propinquis inter ſe; &, quod *graviſſimum* eſt, *antiqui* novis præferendi ſunt. nam quum Fontis nomen prima tueatur unice manus, Græca utique; ab ea quo propius abſunt rivi, id eſt, codices ex primævis deducti, Græci, Latini &c. hoc plus habent ponderis.

XIII. Quas lectiones vel incuria librariorum vel indiſcreta cura admiſiſſe exiſtimari jure poteſt, eæ poſtponi debent lectioni tali, quæ non nimia quidem facilitate blanditur, ſed nativa dignitate nitet.

XIV. Ita ſequiorem lectionem prodit *alliteratio*, *parallelismus*, *eccleſiaſticæ* lectionis, ineuntis præſertim vel exeuntis, opportunitas: *hiatum*, verba recurrentia; *gloſſam*, facilitas apparens. in varietate multiplici, *media* lectio genuina.

XV. *Quinque* igitur *Momenta* ſunt Deciſionum: *Antiquitas* teſtium, *diverſitas* eorum, & *multitudo*: tum, lectionis *ſequioris* origo, & *genuinæ* color nativus.

XVI. Hæc ubi concurrunt, dubium nemini, niſi ſceptico, remanet.

XVII. Quotieſcunque autem de his Momentis pars pro una lectione, pars pro altera militat; criticus modo huc, modo illuc moveri poteſt, vel, ſi ipſe acquieſcit, ceteri tardius aſſentiuntur. Vbi alius alio majorem in oculis vel corporis vel animæ aciem habet, fruſtra diſputatur. Alter alteri nil obtrudere poteſt aut eripere, niſi forte ipſa olim autographa reperiantur.

XVIII. Non optima criſis eſt, quæ hanc ſummam præſcribit: *Sic Eraſmus, ſic Stephani, ſic typographi fere omnes excuderunt: ergo ſic legendum eſt, apicum tenus, ad conſummationem usque ſeculi; & vetuſta monumenta, quatenus cum hac lectione congruunt, ſunt admittenda; quatenus aliud, quamlibet magno conſenſu, referunt, rejici debent.* Dicendum, quod res eſt: compendioſa eſt hæc criſis, ephebis digna. Obſtinatam credulitatem erga lectionem receptiorem alit: & adverſus antiqua documenta præfracte ſuſpicacem ſe facit. Quicunque ſunt, qui ſine ea firmitudinem textuum ab omni varietate immunium, atque adeo ipſius Scripturæ ac religionis dictitant *periclitari*, *pericluoſe* ipſi ſentiunt, fideique vim ignorant. Æquiſſimum Calovii judicium, ab hodierna quorundam ſuperſtitione typographica longe remotum, retulimus in Apparatu, p. 401. Etiam ante typographiam inventam integra erat Scriptura: non ad typographiam Seculi XVI, cujus intra limites, quæ a zelotis defenditur lectio, tota conflata eſt, divina ſe providentia, Scripturæ ſacræ invigilans, alligavit.

XIX. Typographica tamen lectio, *fere tota*, firmiter defenditur, non ex eo quia uſu invaluit, ſed quia iis, quæ hic explanamus, criteriis excellit: eoque nomine gaudemus.

XX. Qui per Frobenium & poſt Lutheri obitum per Stephanos Elzeviriosque excuſus eſt, & adhuc propagatur, textus N. T. Græci, is a Lutheri verſione non raro differt, ut docet *Tabula* locorum N. T. Bibliis Hebraicis & Græcis Germanicisque *Zullichavienſibus* adjecta. Quæ autem cum *Luthero* congruit genuina lectio, eam cum prolubio amplecti fas eſt. Sincerus quidem textus citra ſtudium partium quæri debet: quem tamen multi minus curant (indignum!) quam ſartam chirothecam.

XXI. Valde optanda eſſet talis editio N. T. Græci, in qua ipſe textus totam lectionem germanam, omni varietate diſpulſa, liquido exhauriret: ſed noſtra ætas

id non aſſequitur, & quo propius unus alterve noſtrum ad primævam ſinceritatem ſe recipit, eo minus aſſentiuntur plerique.

XXII. Conſultum eſt igitur, ut tantiſper, dum uberior lucis menſura obtingit eccleſiæ, textus eclectico judicio ex *editionibus* probatis quam ſinceriſſimus corrogetur. In ſola Apocalypſi aliquid ex mſſ. adſperſum dedi: cauſamque ſæpius dixi.

XXIII. Perpaucæ tamen lectiones *recepti textus*, vel tanquam dubiæ, vel tanquam ſequiores, ab reliquo textu ſecernendæ veniunt: &, ut tales, ſine ullo veritatis detrimento in ipſo textu notantur.

XXIV. Immo iis exceptis, &, aliquantiſper duntaxat, quaſi ſequeſtratis, toto demum *reliquo* textu firmiter nititur & ſalubriter utitur etiam idiota.

XXV. Viciſſim nonnullæ lectiones pretioſiſſimæ, e ſitu ſuo extractæ, ut *genuinæ* recognoſcuntur, ad veritatis incrementum.

XXVI. Lectiones extra textum receptum, vel æque probabiles, vel genuinæ, præſertim ſi minus multis codicibus fultæ reperiantur, non confeſtim textui ſunt inferendæ, ſed in margine indicandæ.

XXVII. Id indicium fieri poteſt, varietatibus marginis in claſſes quaſdam diſtinctis. nam quælibet varietas, quoad quovis tempore conſtitui poteſt, aut in æquilibrio eſt, aut altera lectio alteri antiſtat, & hoc rurſum vel magis notabili diſcrimine, vel minus notabili. Vnde lectiones firmæ, plauſibiles, dubiæ, in textu aut margine collocatæ, analytice ad quinque gradus, quos alioqui, (*ut in magnitudinibus ſtellarum*, *in qualitatibus*, *frigoris &c.*) innumeros eſſe expertum habeo, reducuntur. Hos ego gradus literulis α β γ δ ε notavi.

Nemo receptiori lectioni, ut arbitror, ita aut infenſus eſt aut addictus, ut his Monitis poſſit refragari. Nonnulla uberius explanantur, additis exemplis, infra, in ep. ad Rom. in ep. Iac. & in Apocalypſi, paſſim. Nil autem novi affero: hæc eadem antea ſenſi & ſcripſi. *Nota* Theophilus a Veritate *eſſe* ait, *quæ eruditi contra meam editionem N. T. monenda invenerint.* vid. *Beleuchtung*, p. 27. *Eruditos*, opinor, eos narrat, quibus Defenſione altera reſpondi. Hanc ergo velim perpendat: idemque, quæ mihi pag. 58, & pag 64 in extremo, adſcribit, de iis editionem meam reſpiciat. Exceptionem, qua uſus eſt in æquitate ſua erga me declaranda, miſſam faciet. Non operoſe me poſthac defendendum mihi puto, ne minus magni æſtimare ſubſidium videar virorum pietate, zelo, orthodoxia, literatura præditorum, qui ſuis me judiciis & vindiciis haud ignotis tegunt, & aliter animatos, me quieſcente, & ſuſtinent & vincunt. Atque jam ego potius eo progredior, ut, quales ſint duces, quos plerique ſequuntur, oſtendam.

§ IX.

Exiit videlicet Amſtelædami anno 1711 cum ipſo N. T Græco *Criſis Gerardi a Maſtricht*, per canones XLIII criticos varias decidentis lectiones. cui criſi nil non tribuerunt eruditi, non ſolum in Germania, ut I. G. Bajerus in

Diſſer-

Diſſertatione de var. lect. N. T. uſu & abuſu, p. 18 &c. ſed etiam aliis in terris, ut Ant. Blackwallus Britannus in Claſſicis ſacris, pag. 617 &c. Atqui *ſummam* criſeos illius a veritate abeſſe, demonſtravi in Apparatu, pag. 440. 441. 442: & quum A. 1735 eadem criſis aliquantum mutata prodiiſſet Amſtelædami, alterum examen inſtitui in Defenſione illa priore, § 26. 30. 33. 37. Et Apparatum & Defenſionem, fas eſt, evolvant, qui criſi illa nitendum putant In ea Defenſione, Latine edita, adjeci hæc: *Decantatos illos XLIII* canones *criticos Gerardi a Maſtricht ſingulatim, ordinatim, modeſte, vere* examinatos, *alio tempore dabimus.* Nunc ferme pœnitet promiſſi: & talis hodie examinis labore ſuperſederem libenter, quum intelligam, eſſe aliquos, quibus quam minimum criſeos in hoc opere quam maxime probetur. Sed quia *complures etiamnum canonibus illis capiuntur*, neque aptiorem hujus diſcuſſionis locum proſpicio: in præſenti eam dabo, ita ut canones ipſos referam (quo certe nomine ab eorum admiratoribus gratiam iniero;) animadverſiones ad utramque editionem criſeos illius accommodem; facilitati brevitatique dem operam; neque inter aculeos, quibuſdam e ſomno excitandis neceſſarios, modeſtiæ oblviſcar.

CANON I.

Variantes Lectiones, quod omnes fateri coguntur, ortæ ſunt ex *negligentia*, *oſcitantia*, *feſtinatione*, aliquando & ex *malitia* deſcriptorum. Eſt nobis *Varia Lectio*, aberratio deſcriptoris a ſcriptura vel mente Auctoris, quem deſcribit; quæ generalis deſcriptio, omnem quidem, etiam minimæ literulæ aberrationem pro varia lectione recognoſcit. Commode tamen priores cauſæ magis ad vitium; poſterior vero ad malitiam referri, & pro varia lectione haberi poterit. Non enim omnis *aberratio* a ſcriptura, eſt *aberratio* etiam a *mente* Auctoris: quod multo major pars harum lectionum (*in ed. N. T. Oxon. A.* 1675, *& inde in ed. Amſt.*) imo auſim adſerere tres quartæ partes demonſtrabunt.

ANIMADVERSIO.

Verum hic dici, agnoſcimus, ſub ea cautione, quæ ad canonem VIII dabitur, de *ſenſu* ſive mente ſcriptoris ſacri: at inde nullius loci lectio præ altera prærogativam obtinet. Nuſquam in margine, quod meminerim, ab auctore allegatur hic canon, quanquam *obſervationis* potius, quam *canonis* titulum meretur, ut complures alii.

II. Deſcriptores errarunt oſcitanter ſæpenumero, quando in eodem aut ſequenti verſu repetitiones vocabulorum inveniebantur, putantes ſe anteriora vel poſteriora jam ſcripſiſſe. Exinde *detractiones*, omiſſa voce aut ſententia intermedia, aut ſequente; aut *variationes*. Idem & a dictante proficiſci poterat.

Canon bonus, ſæpe adhibendus, ſed raro adhibitus ab auctore. Adhibendus erat, pro lectione marginis, v. gr. ad Luc. X. 11. 1 Ioh. II. 23.

III. Ali-

III. Aliquando etiam inde ſunt cauſæ *additionum*, unaque vox aut ſententia *bis repetita*, quando ſc. deſcriptor in eandem vocem aut periodum inciderat, aut quid neglexerat.

Canon bonus, ſæpe adhibendus, ſed raro adhibitus ab auctore. Cauſa in eo allegata non ſolum additiones, ſed etiam permutationes verborum complectitur. Allegandus igitur erat, v. gr. ad 2 Petr. II. 2., pro lectione marginis.

IV. Deſcriptores ſæpe in eo errarunt aut variantem lectionem fecerunt, quando vocem ſcripſerant ante præcedentem, quam delere nolebant, ne decor deſcriptionis periret: inde *trajectio* vocum orta, quæ variantem lectionem ſenſu ſano facere non debet. idem factum, ſi quam vocem *neglexerant*, quam poſtea addere nolebant.

Vera obſervatio: ſed utra lectio genuina ſit, aliunde dignoſci debet.

V. Deſcriptores ſæpe periodum legerant, & obliti vocis vel vocum originariarum textus, ſubſtituebant *æquipollentem* aut *fere æquipollentem*, aut *aliam*, aut penitus omiſerunt, quam poſtea, ne exemplar macularent, mutare, delere vel ſupplere noluerunt. Id pro variante lectione non adſumendum, nec textus mutandus.

De locutionibus *æquipollentibus*, quæ ſit manûs primæ, quæ Græci librarii, aut interpretis, hac obſervatione non deciditur: neque eadem omiſſionem ab additione diſcriminat.

VI. Peccarunt ſæpe deſcriptores in mutandis, omittendisve *literis*, præſertim *unius organi*: item in mutandis *ſyllabis*, quæ quoad ſonum ſibi ſimiles videbantur; id quod frequenter contigit in *nominibus propriis* ex una in aliam linguam translatis: quæ cum ſenſum ſæpe non turbarent, illa propter exemplaris nitorem mutare nolebant: quod non pro variante lectione, ſed pro negligentia deſcriptoris habendum. Ita & judicandum, quando *temporum*, *modorum*, aut *verborum mutationes*, vel *generum* aut *caſuum* contingebant. &c.

Errorum cauſam ita hæc tangit obſervatio, ut ad deciſionem non faciat.

VII. Deſcriptores ſæpe peccarunt in omittendis vel addendis vel variandis *particulis*, *pronominibus*, *adverbiis*, *præpoſitionibus*, aliisque, quod & ſæpe in *verbis compoſitis* factum: hoc tamen variantem lectionem non facit, nec pro ea habendum. Millies & millies ſic peccatum.

Eadem ratio.

VIII. Quæ lectio additione vel detractione aut mutatione, item variatione conſtructionis, *non mutat ſenſum*, etiamſi in tribus quatuorve codicibus manuſcriptis inveniatur, pro variante lectione non habenda, nec admittenda contra plurimos alios Codices, bonæ vel melioris notæ. Nulla quippe cauſa tum cogit, variantem lectionem receptæ præferre.

Cum a *tribus quatuorve codicibus*, de quibus Canone XI, diſceſſeris, hæc obſervatio nuſquam lectionem unam alteri præfert. Raro etiam additio vel detractio vel mutatio *ſenſum* plane eundem relinquit. Intereſſe aliquid, ſi ego non ſentio, alius fortaſſe ſentit; ſi hodie non video, heri fortaſſe vidi vel cras videbo. Si non intereſt ad dogma, intereſſe poteſt ad elegantiam,

ad

ad ſimplicitatem, ad emphaſin, ad connexionem, ad paralleliſmum qualemcunque.

IX. *Vnus Codex* non facit variantem lectionem, quia arguit incuriam deſcriptoris, maxime in omittendo: modo recepta lectio ſit ſecundum analogiam fidei: alias canon XXII habet locum.

Canone IX XII & XL-XLIII, coll. Proleg. n. 108, de *numero* codicum agit Noſter: ſed primum *diverſitas* & *antiquitas* codicum pluris eſt, quam *numerus*, quem ſine diſcrimine accipit: deinde ipſum numerum minime habet explicatum, multos ratus codices, ubi pauci aut vix ulli ſunt; paucos, ubi ſat multi ſunt, vel plures, vel plurimi. Nam in laterculo codicum, canonibus præmiſſo, plerique ſolos Evangeliſtas, pauci Acta & epiſtolas, Apocalypſin aliquot tantummodo habent; iidemque ſubinde ſunt mutili, non pari diligentia excuſſi, ad editiones inter ſe diſcrepantes collati: at Noſter lectioni marginis ſui ſolet concedere tantummodo codices in margine expreſſe citatos, & totam fere reliquam laterculi molem textui ſuo ita adſcribit, ut *centenos* ſubinde codices, etiam in Apocalypſi, a textus ſui lectione ſtare putet. *Manifeſtum hunc atque magnum errorem* ſecunda recte appellat editio criſeos Maſtrichtianæ; itaque formulam de *centenis* codicibus &c. delevit: ſed reliquum tenorem retinet. Eo magis admonendi ſunt, qui hanc criſin jam perſanatam putant. Simili errore Ant. Blackwallus in Claſſicis ſacris p. 594 ad Act. II. 24, & ad 1 Ioh. IV. 3, allegavit *CXX MSS*: quum haud XL ſint codices, ad Acta & ad Epiſtolas Iohannis, ante eum collati: idemque *ſedecim* (ſic enim, opinor, legi voluit, non *ſexaginta*) Stephanicos, has illasve partes N. T. complexos, pro codicibus totius N. T. amplexus eſt, p. 600. 617 ſ. 636. In excerptis Oxonienſibus, quæ Maſtrichtius criſi ſubſtravit ſuæ, unus, duo tres aut quatuor codices ſæpe dicuntur lectionem aliquam habere, quæ multis teſtibus nititur. Apud ipſum Maſtrichtium lectio textus, quamlibet imbecilla, nunquam poteſt cauſa cadere; lectio marginis, quamlibet germana, vincere nunquam.

Quod ad *Canonem IX* ſeorſum attinet, *unus* ſane *codex*, ubi minor codicum eſt copia, variantem facere lectionem poteſt; imo unus codex, v. gr. Apocalypticus apud Eraſmum, ipſum textum ſuſtentavit: ſed quo major copia comparatur, eo rarius unus codex variam lectionem cum ſpecie poteſt facere. Sæpe autem unus dabatur Maſtrichtio, ubi multi ſunt. Citatur hic canon ad Matth. XXVI. 35. Marc. IX. 40: at lectio marginis non *uno* MS. ſed *fere omnibus* nititur. Ap. III. 12 omnes libri, etiam excuſi ante Bezam, habent ναῷ· quare qui libros MSS. contulere, nullam hic varietatem notarunt Apud Bezam error typothetæ dedit λαῷ· id Beza correxit: ſed unus Huiſſus,

qui

qui codicem Alexandrinum ad textum cum mendo λαῷ excuſum contulit, ναῷ demum tanquam variam lectionem codicis Alex. notavit. Inde Maſtrichtius lectionem ναῷ, quaſi in *uno* tantum codice repertam, hoc canone IX reprobavit, quum in *omnibus* exſtet ac plane genuina ſit. Hæc non potuiſſent accidere Maſtrichtio, niſi in *ſumma* criſeos erraſſet. Vltima canonis verba, *modo recepta &c.* receptam lectionem ſine cauſa in diſcrimen adducunt.

X. Neque *duo Codices* faciunt variantem lectionem, contra receptam & editam & ſani ſenſus lectionem; quia id duorum deſcriptorum, forte ejuſdem, duarum deſcriptionum arguit incuriam, maxime in omittendo: in quo plerumque ſufficit ratio illa ſola: *omiſſum eſſe*.

Citatur Canon v. gr. ad Apoc. XIV. 1. XVII. 4: at lectio marginis non *duobus* codicibus, ſed *omnibus* nititur, errorem refutans ab Eraſmo invectum, & per Stephanos & tot alios receptum. Et tamen ſunt, qui Stephanico prelo divinam pro integritate N. T. Providentiam mancipare audeant, nec deſinant audaciam iis adſcribere, qui ſua ætate omnibus ſubſidiis a Providentia oblatis religioſe ad communem ædificationem utuntur.

XI. Neque faciunt variantem lectionem *tres aut quatuor codices*, maxime in omittendo, contra viginti & quod excurrit alios manuſcriptos.

Citatur Canon v. gr. ad Luc. XIII. 35. at lectio marginis non *tribus aut quatuor*, ſed *permultis*, iiſque præcipuis teſtibus nititur. Sic Matth. II. 11. XXVIII. 19, lectio marginis non *tribus quatuor*ve, ſed ita multis codicibus nititur, ut lectioni textus ne *unius* quidem firma relinquatur opinio.

Vbi Millius *plures*, inquit Maſtrichtius in Proleg. § ult. *codices, verſiones & patres adducit, ibi parva mutatione numerus codicum, verbi gratia, trium quatuorve, ad ſex ſeptemve augeri & extendi poteſt; ut nec ille variam lectionem facere debeat contra centum* (ed. 2, *pleroſque*) *alios codices ſeu teſtes.* De *centum* ſeu *pleriſque* illis jam diximus: *trium quatuor*ve, & *ſex ſeptem*ve, puſilla eſt differentia; ſed multo major intercedit, ut margo Maſtrichtianus ad Apparatum noſtrum collatus quemlibet lectorem quovis docebit loco.

XII. *Magnus codicum* manuſcriptorum *numerus* veluti viginti aut plurium, firmat & probat receptam & communem lectionem ſani ſenſus, potiſſimum in omittendo.

Lectio ſani ſenſus, quæ ante typographiam inventam vel etiam deinceps *recepta & communis* fuit, juſto codicum firmatur numero: ſed juſtum numerum, variis ex cauſis, modo plures, modo pauciores faciunt codices; & diverſitas teſtium antiquitaſque plus valet.

XIII. Stephani *Curcellæi* annotationes variantium lectionum, pro variantibus lectionibus non habendæ, quia ille non notat codices, unde eas habeat, an ex manuſcriptis, an vero ex impreſſis exemplaribus. Poſſunt etiam pro uno codice haberi.

De

De Curcellæo dixi in Appar. p. 440. *Miratur* Maſtrichtius in Notis ad 1 Cor. VI. 5, *unum* Curcellæum ab Oxonienſibus citari, quum vel *triginta* MSS. habeat Millius. Fugit ergo illum, talia *multis* dari locis, v. gr. Matth. V. 48. Iac. II. 18. Qui non vident, palpare poſſunt excerpta Oxonienſia, quæ canonibus Maſtrichtianis ſubſternuntur, neutiquam eſſe idonea: neque *editiones* a Maſtrichtio juſta cura eſſe collatas. nam Curcellæum ſolum aut pæne ſolum citari putat, ubi textum Curcellæus *editionum*, interdum meliorem, allegat, ut Rom. VII. 6. 1 Petr. II. 21. Ap. XXII. 15.

XIV. *Verſiones* etiam antiquiſſimæ ab editis & manuſcriptis differentes, uti nec *impreſſi* libri, faciunt variantem lectionem; ſed magis oſtendunt oſcitantiam interpretis aut corruptionem exemplaris, quo uſus fuit. *Complutenſis* prima editio anno 1514, valde exacta & ad varia manuſcripta, etiam charactere ad antiquum Scripturæ manuſcriptorum modum expreſſa, fere tantæ fidei eſt, ac codex manuſcriptus: quare & Oxonienſis editio 1675 ejus variantes lectiones expreſſit.

Quid ponderis habeant *verſiones*, ab editis & manuſcriptis, quibuſdam certe, *haud differentes*, non docet Canon. Sane mſſ. Græcos, quibus hodie utimur, vetuſtate longe vincunt, & vix unquam in ſequiore lectione conſentiunt. quare ad deciſionem, ubi codices Græci inter ſe differunt, quam plurimum faciunt. Oxonienſis margo unam *verſionem* Copticam cum fragmentis Gothicis, ad Evangeliſtas tantummodo, allegat. Magnus defectus. Neque *impreſſi* libri non faciunt variantem lectionem, ubi conſtat, editores manuſcriptis eſſe uſos. *Complutenſem* editionem laudat auctor canonum: ſed perſæpe optimas ejus lectiones rejicit.

XV. Ex *genio Codicum* manuſcriptorum obſervandus eſt genius deſcriptorum & deſcriptionum, an ſoleant vel omittere quid vel addere. Vide & Canones XXX & XXXI.

Hic *genius* parum facit ad Deciſionem, quippe quæ nunquam unius codicis genio nititur.

XVI. Quodſi in aliis Evangeliſtis, quam ejus qui legitur, aliæ voces, aut vocum mutationes, inflexiones &c. occurrant, probabile eſt, inde variantem lectionem manaſſe.

Hic canon nil a canone XXIV diverſum habet.

XVII. *Citationes Patrum* textus Novi Teſtamenti raro facere debent variantem lectionem, quoniam ex memoria factæ, ſæpe non ipſa verba, ſed æquipollentia adducunt.

In margine Oxonienſi nulla *patrum* allegatio: quare canon XVII cum tribus ſequentibus in hac criſi quieſcit. Raro in notis quoque allegantur patres. Magnus iterum defectus. nam ubi patres a codicibus diſcedunt, verba eorum haud premenda ſunt: ſed ubi codices inter ſe differunt, ii prævalent, qui cum patribus congruunt; & quo antiquiores ſunt patres, eo ponderoſi-

& circumſpectionem magnam, magnum poſtulat rei quæ agitur momentum, ne qua verba DEI inter hominum ſcholia abjiciantur, nec hæc etiam hominum verba pro verbis Dei venditentur. Et quidem periculoſum eſt, demere; addere, etiam periculoſius, ut oſtendi in Appar. Part. I. § 21. Quare etiam atque etiam illud inculcandum ſtatuo: *Fucatæ lectionis criterium fere eſt blanda ſermonis facilitas, multos, ſed recentiores, lactans librarios; genuinæ, brevitas ſermonis, cum antiquitate teſtium.* Ita vero ad gloſſemata proſcribenda tardi & ſua opinione religioſi ſunt præſentis ætatis homines, ut periculum ſit, ne multi ſanam lectionem N. T. graviſſimis in locis, dum emendandam putant, obliterent, & quemvis Maſtrichtii canonem potius, quam hunc *aureum*, audiant & ſequantur. Quodſi ſcriptores, quorum multi quam minimum ſibi ſpatium cogitandi indulgent, exiguo fructu admonentur; omnes prudentes lectores in angulis ſuis cautius ſapere debent.

XXXVI. *Enallage* temporum & caſuum, item modorum, ſingularis & pluralis numeri, poſitivi & comparativi, toties invenitur in deſcriptione facta, ut maxima fere pars variantium lectionum inde ſit orta: quod & ad Canonem VI referri poteſt, niſi quod hic ſtrictior ſit.

Hæc quoque obſervatio decidendi vi caret inter duas unius loci lectiones.

XXXVII. Omiſit ſæpe codex manuſcriptus aliquid, quia vel in verbo, vel anterioribus deſcriptor cenſebat id ſatis expreſſum eſſe. Multoties hac ratione a deſcriptoribus peccatum, præſertim ad deſcriptoribus doctioribus.

Vide ad Canonem XXVI. Nil enim ab eo differt.

XXXVIII. Si quæ deprehenduntur aut obſervantur variæ lectiones, nulla adſumatur in textum, ſed relinquatur lectio editorum noſtrorum exemplarium, præſertim Complutenſis, aut Stephaniana; de varia lectione doceant notæ obſervatoris.

Non eſt Canon deciſioni inſerviens: *Monitum* appellat auctor.

XXXIX. Quando in textu edito nulla occurrit varia lectio, difficultas tamen apparet in ſenſu, ratione verborum aut rerum, judicium non tam pertinet ad Criticam, quam ad commentatorum explicationem aut conciliationem.

Par ratio. Sunt autem variæ lectiones inſignes, quarum nullum in editione Maſtrichtiana veſtigium invenitur. Vid. Appar. p. 442, ubi notatur locus Marc. X. 14, cum aliis.

XL. Indicat hic canon, quod maxima pars manuſcriptorum hactenus cognitorum & collatorum habeat lectionem variantem.

Nuſquam, quod ſciam, canonem auctor hunc allegat, quanquam perſæpe & optimo jure & ſumma cum utilitate pro marginis lectione allegandus erat: atque ejus loco paſſim Canon XLI. XLII. XLIII, imo XII. XI. X, imo IX, allegantur. *Ne uni quidem* lectioni genuinæ, ſive textûs Elzeviriani, in quem incidit auctor criſeos, ſive marginis, verum is numerum codi-

cum

eum adſcribit: ſed ſemper, ubi ea in textu eſt, juſto majorem; ubi in margine, juſto minorem.

XLI. Hic, quod æqualis pars manuſcriptorum pro edita vel variante lectione ſtet.

Hic Canon ſæpe potuiſſet adhiberi commode; ſed raro adhibetur. Allegatur v. gr. ad Matth. XXVI. 74, ſed ibi MSS. ſummo conſenſu ſtant pro margine.

XLII. Hic, quod tertia pars MSS. nobis cognitorum, ſeu XXX vel ultra XXX pro varia ſtent lectione.

Pro tertia hic ſæpe parte habetur, quæ longe eſt potior, ut Matth. XVII. 14. Marc. VI. 33. Luc. VIII. 43. Act. XXIV. 20. Gal. V. 7. Phil. I. 23.

XLIII. Hic tandem, quod quarta & minor pars MSS. ſeu XX vel infra XXX pro varia lectione allegari poſſint.

Pro quarta denique hic & minore parte habetur, quæ non modo non minor, ſed etiam longe major eſt, v. gr. Act. XX. 28. XXI. 15.

Hæc cum ita ſint, examen variarum lectionum, quod ſpeciminis gratia ex Matth. XXV dedit auctor criſeos, Proleg. num. 94 ſeqq. quam parum valeat, patet. Nullius rei ſeverius examen eſſe debet, quam Regularum, nam ex regulis cetera pendent. Hæc igitur Criſis, quam examinavimus, 1 falſiſſimo nititur numero codicum. 2 graviſſimos genuinæ lectionis teſtes præterit. 3 canones ſuos applicat alienis locis: non applicat, ubi plurimum ii valebant &c. Eximii viri laudes non cupio imminuere: ſed criſis ejus eſt *receptioris textus*, *ubi is ſanus eſt*, *vaga defenſio*, *ejuſdemque elimandi remora decumana*. Vtinam tandem evigilent, qui eam gregatim ſequi amant, quum ſuis poſſent oculis uti. Tolerabiliores ſunt, qui totum negotium criticum contemnunt, modo ne id ex contemtu ipſius Verbi divini faciant; quam qui hanc rem pro magna habent, ſed & ipſi ſiniſtre eam tractant, & alios in errore detinent aut in errorem inducunt. Hic quoque *ingens fiducia præcipuum malæ cauſæ præſidium* eſt *& ſupplementum*.

Regulas etiam quaſdam propoſuit *Daniel Whitby* in Examine var. lect. Millii, præf. fol. 8, inprimis laudatus a *I. G Carpzovio* in præf. comm. crit. Rumpæi. Eæ quatenus de teſtium antiquorum valore agunt, bonæ ſunt: ſed de locis N. T. ſingulatim auctor non ſemper recte judicat. Millium ſæpe reprehendit jure: ſed idem ſæpe in alterum extremum, ut fit, delabitur. Hoc diſcrimine non obſervato, multi, qui Whitbium commendant, Whitbio abutuntur; ut recte uteris, alteram partem, id eſt, Millium, nunquam non audiri oportet. De Whitbio notavimus aliqua etiam in Appar. p. 443. 787 ſeq. & in Defenſione altera. Noviſſime canones octo defæcatiores dedit cel. *Carolus Gottlob Hofmannus* ad Pritii Introd. in lect. N. T. cap. 29,

quo-

quorum etiam, ut ceterorum apud alios, poteſtas in iis *Monitis*, quæ § VIII dedimus, continetur.

§ X.

Fundamenta recognitionis meæ, ut ſpero, firma agnoſcent omnes boni: & ex iis quoque fundamentis aliud quidem aliudque de difficilioribus locis judicium, ſed conſtans longe plurimarum varietatum deciſio fluit. Namque mutandæ ſententiæ libertatem integram mihi reſervavi: ut autem mutanda ſit, raro accidit. Talia quædam loca in hoc Gnomone facile invenient, qui ſua intereſſe exiſtimaverint: plures vero lectiones, pridem nobis placitæ, vindicantur. Ipſe textus recognitionis meæ, id quod etiam atque etiam contra falſas ſuſpiciones declarari oportet, in Apocalypſi plurimos optimosque codices, in ceteris N. T. libris etiam editiones probatas, *ſine ullius literæ exceptione*, ſequitur: *ſinceræ* autem lectioni, ad hodiernum usque diem indagatæ, ſive in textu eam, ſive alibi retuli, *Exegeſis*, de qua potiſſimum agitur in præſenti, recte *ſuperſtruitur*. id quod § IIX & IX erat comprobandum. Viciſſim vera exegeſis docebit, non meræ curioſitatis eſſe delectum talis editionis N. T. Græci, quæ textum habeat rite recognitum.

§ XI.

Textûs in ſectiones, cola, commata diſtincti, ſed non diſcerpti, eximia eſt utilitas, inprimis ab *Ant. Blackwallo*, &, qui eum ſtudioſe exornavit, *Chriſtophoro Wollio*, declarata, tom. 2 de claſſicis ſacris, part. 2, cap. 1. Ea mente, in editione mea, majorum initia periocharum diſtincte notavi; ipſas autem periochas, continuas & indivulſas reliqui: puncta, cola, commata, accentus, ſpiritus, (de quibus aliquid valde neceſſarium dicitur infra ad Ap. I. 5.) ex ſententia ipſorum verborum, data opera recognovi. Multi editores talia promittunt; pauci, præſtant. Hinc, quemadmodum opinor, fit, ut tandem ne vere quidem affirmanti fides habeatur. Qui in quotidiano editionis meæ uſu diſtinctiones majores & minores, quarum exempla habet præfatio ed. min. § VI, probe obſervarit, is commemorationem hanc a me non ſine cauſa factam eſſe ſentiet, fructumque, ut ſpero, capiet non mediocrem. Nolim vero quiſquam, cui exemplar N. T. Græci extra Wirtembergiam ex meo deductum obtigerit, ex eo meum æſtimet: multo enim aliter hic, aliter illic verſiculi disjunguntur & conjunguntur. Interpunctionem in his notis vix unquam aliam damus, atque antea; interdum autem eandem declaramus, ut inſigni loco Rom. VIII. 31.

§ XII.

§ XII.

Ad rectam commentationem inprimis neceſſaria eſt notitia *eloquii*, quo uſi ſunt ſcriptores N. T. De eo magna pridem eſt diſceptatio, inprimisque multa de hoc argumento congeſſit *Io. Lamius* in libro de Eruditione apoſtolorum. Nos dicemus, quod opus eſt. Sapientia DEI ſermonem DEO utique dignum habet, etiam quum Ipſe per organa ſua ad noſtram ſe accommodat craſſitudinem. Porro quid dignum DEO ſit, (coll. 1 Cor. II. 1. XIV. 21.) noſtrum non eſt definire arroganter, ſed obſequioſe credere. Exactam veritatis cognitionem apud ſanctos Dei homines ut in V. ſic in N. T. comitabatur *ordinata ſeries argumentorum*, *expreſſio ſenſuum præciſa*, *genuinus affectuum vigor*. Vltra hæc tria nil poteſt deſiderari: hæc autem tria fecerunt, ut illi quamlibet idiotæ ita ſcriberent, uti conveniebat, & ſupra Græcorum rhetorum ſcita evecti, eloquentiam vere naturalem, citra omnem curam, præſtarent. Deſcribemus ſingula: & quid de iis obſervatum ſit in hoc opere, ſimul indicabimus.

§ XIII.

Ordinem argumentorum in quovis libro exhibet *Tabella*, qua ſummam ejus ſum complexus, non memoriæ tantummodo ſublevandæ cauſa, ſed ut ideam ſcriptoris ſacri quam accuratiſſime exhiberem. qui eas tabellas animo impreſſerit, utilitatem percipiet. Quolibet ineunte capite, argumentum ejus nemo deſideraverit. Diviſio N. T. in capita, qua hodie utimur, obſcuris ſeculis facta eſt, poſt pericoparum delectum, quæ idcirco ex capite in caput interdum procurrunt: ſæpe divellit, quæ arcte cohærent; & conjungit, quæ diſtincta ſunt. Igitur argumenta capitum rectius ex tabulis diviſionem illam non curantibus petuntur. Vbi tabulæ in majoribus partibus ſubſiſtunt, ſubdiviſiones, non tamen nimiæ, in notis ſupplentur. Tabulæ inprimis inſcitiam, impiam interdum, eorum retundent, qui apoſtolos, quicquid in mentem veniret, ſine ordine effudiſſe putant. In operibus divinis, ad herbulam usque, ſumma ineſt ſymmetria: in ſermonibus divinis, ad elementum usque, exacta præſto eſt concinnitudo.

§ XIV.

Omnis interpretationis maxime proprium eſt, ut vis & *ſignificatio* verborum, quæ textus habet, declaretur adæquate, id eſt, ut, quicquid ex mente auctoris verba valent, capiatur; nil, quod ea non valent, fingatur. Duæ ſunt boni ſermonis virtutes, profunditas & facilitas Eæ raro conjunctæ ſunt apud humanos ſcriptores: atque ut quisque ſcribit ipſe, ſic ei videntur alii ſcribere. Qui omnia verba expendit, in alieno ſcripto ſe aliquid

alicubi

alicubi invenire putat, ne auctori quidem quæſitum: qui magis promiſcue ſcribit, aliorum quoque ſermones dilutius accipit. At in Scripturis divinis ſumma profunditas cum ſumma facilitate conjungitur. quare cavendum eſt, ne ad noſtrum illas modulum in interpretando exigamus; neve, quia anxia ſolicitudine careant ſcriptores ſacri, ideo etiam illorum verba quaſi minus conſiderate poſita tractemus. Omnes mundanas in ſtilo curiæ elegantias longiſſime ſuperat divinus ſermo. Deus, non ut homo, ſed ut Deus, verba facit, ſe ipſo digna. Altæ ſunt ejus cogitationes: inde verba, inexhauſtæ virtutis. Apud interpretes quoque Ejus, quamvis ab hominibus haud eruditos, exactiſſima eſt oratio. Impreſſioni rerum in animis eorum, exacte reſpondet verborum expreſſio, quæ adeo non eſt infra captum auditorum, ut potius vim ejus raro aſſequantur. Sæpe concluſiones ipſo mundo ponderoſiores ex epitheto, ex accidente grammatico, ex adverbio, deducunt apoſtoli, ut oſtendimus in Appar. Part. I. § 1. In Paulo particulam καὶ presſim accepit Chryſoſtomus, & idem aliique patres alia multa, ut notavimus ad lib. de Sacerd. § 136. 441. Hæc veſtigia ſequi fas eſt: hac mente Lutherus ait, *Nil aliud eſſe Theologiam, atque Grammaticam, in Spiritus ſancti verbis occupatam.* Quod ipſum ab aliis Theologis ſubinde repetitum legitur. Continetur hac obſervatione ſcrutinium ſermonis *emphatici*, in quo propria ſignificatio interdum intentior eſt, interdum remiſſior. Multa erant, vernacula Græcis, *emphatica*, nobis Germanis non item obvia: ut pronomina perſonalia adhibita vel non adhibita, quæ nos raro prætermittimus, Græci plerumque; & verba media, nobis & Latinis ignota; & verba ſimplicia vel compoſita, v. gr. γινώσκω, ἐπιγινώσκω, quæ uno verbo Latino aut Germanico exprimuntur, Græce autem differunt; & articulus, quo Latini carent. Viciſſim ſæpe fit, ut emphaſis exaggeretur præter rem, ut in οὐ μὴ cum ſubjunctivo, in verbo ἐκβάλλω, in præpoſitione ἐντὸς &c. in compoſitis ἐκπειράζω, ἐκπορνεύω, ὑπεναντίος, ὑποδείκνυμι κτλ. quæ apud LXX a ſimplicibus non differunt. Vtilis eſt ac laudabilis vel qualiſcunque intelligentia N. T Græci: ſed minus exercitatis facile accidit, ut falſas emphaſes mirentur, amplectantur & venditent, verasque prætereant. Quo magis neceſſarium eſt, ut nos invicem adjuvemus. Luce utuntur etiam hebetes oculi, ad vitæ ſummam; ſed tamen qui viſu pollet, multa exactius aſſequitur: ſic in Scriptura omnes vident, quantum eſt neceſſarium; ſed quo acutior viſus, eo major dulcedo: & quæ unus interdum videt, ea alii, qui per ſe non videbant, illo monſtrante cernunt. Multas ego emphaſes ab aliis ſine cauſa productas refutavi vel certe diſſimulavi; veras, ſponte oblatas, non neglexi Quodſi nimius interdum exiſtimabor, metum facile deponet, qui *perpetuam* accu-

accurati ſermonis *analogiam* per omnes æque Scripturæ periochas mirabiliter ſibi conſtantem obſervaverit.

Plane ad vim verborum recte penſandam pertinet notitia *Hebraiſmi*, quo tinctus eſt ſermo Græcus N. T. Indubium eſt, apoſtolos & evangeliſtas ita loqui & ſcribere ſolitos eſſe, uti Iudæis potiſſimum, in Aſia & alibi gentium, Græce loquentibus accommodatum erat. Iudæi porro *Hebraicæ* linguæ indolem in quotidianum ſermonem Græcum, ut fit, derivatam habebant, & Græca translatio V. T. magnopere hebraizans, plane eis erat familiaris: atque ea translatio gradatim inſerviit divino conſilio, ut Græca lingua vehiculum fieret verbi divini. Quiſquis ergo idiotiſmus erat in translatione V. T. & in ſermone Græco Iudæorum, apoſtoli & evangeliſtæ eo recte uſi ſunt: & quo familiariorem eam translationem habuerit lector N. T. Græci, quo melius perſpectam habebit ſyntaxin Hebraicam, hoc plus proficiet. Locupletiſſimam linguarum facultatem Paracletus ſanctis hominibus contulit: ſed ad auditores & lectores ii ſe demittere neceſſum habebant. Si apoſtolus aliquis ad Barbaros aut Græcos mitteretur hodie, Barbarorum, ut opinor, linguis aſperrimis, aut hodierna Græcorum, quamlibet corrupta, dialecto, ſapienter uteretur. Habet ſtilus N. T. paſſim locutiones cum probatiſſimis auctoribus Græcis, etiam ubi minime putaſſes, congruentes: ſed apud ſcriptores N. T. tota ac perpetua ſermonis indoles eſt conſideranda, Hebraizans, abs qua ſane ſtilus eorum, qui foris ſunt, diſcrepat, quanquam ſparſim aliqua ſunt ſimilia, quod non mirum, quum tam modicum eſt volumen N. T. & tanta librorum Græcorum profanorum moles, atque horum auctoribus ſubinde etiam aliquid excidit, quod ipſis minus placeret, & tamen ad locutionem N. T. a philologis multæ lectionis cupide confertur. Adde, quæ notavimus ad Ioh. VI. 37. XII. 6. Ap. XI. 15.

Quæ cum ita eſſent, in explicandis Græcis locutionibus N. T. non longe abire neceſſum habui: declarationem fere e proximo petii, & v. gr. in loco aliquo epiſtolæ ad Romanos contuli, primum, contextum ipſum, ipſamve ad Romanos epiſtolam: deinde, reliquas Pauli epiſtolas: deinde, ceteros libros N. T. tum, LXX interpretes, ut vocantur; porro, patres Græcos, qui & N. T. Græcum & veteres, ipſi Græci, legerunt: poſtremo, adeoque raro, eos, qui foris ſunt. Vbi loca V. T. allegantur in Novo, verba LXX interpretum, ea præſertim, a quibus differt Novum Teſtamentum, deſcripta dedi, quo commodior eſſet collatio. Vbi eadem ſunt verba V. T. & Novi, proprietatem textus Hebraici LXX interpretibus antepoſui. quo veſtigio, quid ſit τροποφορεῖν, ετοιμασία κεφαλὶς, βιβλίου κτλ. optime diſcitur.

 Ope-

Operam equidem dedi, ut in has annotationes quam pleniſſime derivarem utilitates ex LXX int. capiendas. Quæ ex Grammatica Græca aut Lexico peti poſſunt, ea nemo hic pertractata deſideraverit. Interdum, ubi momenti aliquid ſubeſt, aut ubi alii hallucinantur, ad talia deſcendimus.

§ XV.

Cum *affectibus* ſanctis, quod comparari poſſit, terra nihil alit. Continentur autem in iis etiam τὰ ἤθη, ſive *Mores*, vocabulo minus commodo. *Affectus*, abſolute dicti, *concitati* ſunt: *mores*, ſunt affectus lenes, mites atque compoſiti. De his non alienum fuerit legere Quintilianum lib. VI. cap. 2. nam diſputatio tota in hanc præfationem induci non poteſt. *Argumenta*, *mores*, *affectus*, habent, ut omnes, ita ſancti ſermones, etiam in Novo Teſtamento. *Argumenta*, nemo non tractat: *affectuum* rationem habent ſapientiores, ſpirituali experientia præditi: *mores*, omnium pace dixerim, propemodum negliguntur, præterquam quod *Verecundia* ſcripturæ interdum prædicatur. Et tamen *mores* per omnes ſermones atque epiſtolas N. T. mirabiliter diffuſi, *continuam* quandam *commendationem* habent ejus, qui agit aut loquitur aut ſcribit, & *Decorum* præcipue complectuntur. Delibavimus aliquid in Apparatu, pag. 372, & plura in Harmon. evang. p. 57. 103. 111. 2 4. 216. 242. 278. 281 ſ. ſed in præſenti opere uberior *morum* juxta cum *affectibus* eſt conſideratio. Hæc pleraque ſunt ejusmodi, ut magis ſenſu cordis, quam verborum circuitu aſſequaris. Quæ potiſſima cauſa erit, cur annotatio noſtra ſæpe nimium ſubtilis, ſæpe ſatis frigida putari posſit: ſed qui paulatim aſſueverint, non dubito, quin mihi aſſenſuri ſint, & ſermones divinos admiraturi. Tenerrimo penicilli ductu pictor, celerrimo notularum fugientium tinnitu muſicus ſummam artis elegantiam exercet, & in apice cujuſvis rei quæ minima ſunt, ea rudes quidem oculos & aures ſubterfugiunt, ſed floridiſſimas revera delicias habent, ex ipſa radice pullulantes. Sic ſe habet Scriptura ſacra. Capiat quilibet, quod capit: cetera exagitare parcat.

§ XVI.

Complura eorum genera ſunt, qui libros ſacros commentando illuſtrare aggrediuntur: interdum etiam alii aliorum inſtituta contemnunt, ſua unice amant. Ego neque paraphraſten totus ago, neque grammaticum, neque ſcholiaſten, neque antiquarium, neque dialecticum, neque dogmaticum, neque polemicum, neque poriſmaticum: & tamen quiddam ex his

omnibus

omnibus liberrime conflatum apporto. Nil eſt, quod non aliquem præbeat uſum: ubi uſus cupide urgetur, in abuſum degenerat: abuſui medetur ſobria & æqua omnium ſubſidiorum æſtimatio. *Dicta claſſica* non prætervehor: difficultates vulgo vexatas non diſſimulo: ſed tamen ceteras conſideratu æque dignas ſcripturæ partes æque expendo. Quod genus annotationum præſens quælibet pars, quiſque locus, qui ſub manu eſt, ad vim ſuam explicandam poſtulat, eo utor: ut vel verba & locutiones evolvantur; vel habitus animi apud eos, qui loquuntur, & apud eos, quibus ſcribitur, notetur: vel veræ doctrinæ obſerventur, falſæ redarguantur; vel monita pietatis & prudentiæ chriſtianæ eliciantur; vel allegata V. T. in Novo & alia parallela loca expendantur; vel argumentorum pondera & nexus reſolvantur: eaque omnia ita proponuntur, ut lectori anſa detur plura cogitandi. In ſingulas annotationes dicere putabitur Gnomon: *Sic* habet textus, non aliter. *hoc* nomen, *hoc* verbum, *hæc* particula, *hic* caſus, *hoc* tempus eſt, non aliud: *hic* verborum ordo, *hæc* verborum repetitio aut commutatio, *hæc* argumentorum conſecutio, *hic* animorum motus &c.

§ XVII.

Opinionum divortia operoſe enumerata ac refutata, cum ſcriptorum nominibus & librorum titulis, non admodum requiret, qui, quid hîc agatur, intelligit. Eſſe quoſdam expedit, qui eas partes ſuſcipiant, hiſtoriamque interpretationum vel per ſecula deducant: ſed paucorum facultas eſt; nec deſunt tamen, qui multa in utilitatem communem eruant & convehant. Ineptas vero ſententias & vix cuiquam in mentem venturas, ſubinde commemoratas legere, minus juvat infirmos, quam ignorare. Male nobiſcum ageretur, ſi ad regiam veritatis viam dignoſcendam neceſſum eſſet, omnia avia in numerato habere & pertentare: imo multitudo ſententiarum veram interpretationem ſæpius obruit, quam ſubminiſtrat. Novis tamen quibuſdam interpretationibus occurro, neque auctoribus neque verbis eorum citatis. Lector, earum inſcius, non ſentiet; neque enim opus eſt: gnarus, perſpiciet, quid velim. Nonnullas etiam ſpecioſiores interpretationes, minus adhuc diſcuſſas. attingo: &, ubi mea ſententia paradoxa videri poſſet, aliorum conſenſionem, veterum præſertim, oſtendo.

§ XVIII.

In commentariis nihil eſt tritius, quam *Harmoniæ evangelicæ* titulus: ſed ſub hoc ipſo titulo quiddam ab aliis fere omnibus ſejunctum dare neceſſe habui.

 bui.

bui. Harmoniæ baſis eſt, TERNARIUS PASCHATUM inter Baptiſmum Domini & inter Exaltationem ejus, ab antiquis frequenter, noviſſime a *Timotheo Philadelpho* agnitus: ſed plura paſchata plerique ſtatuunt recentiores. Ad veram paſchatum trium amuſſim *Evangeliſtas* tractavi *conjunctim in Harmonia* evangeliſtarum Germanice edita A. 1736, recuſa A. 1747, & cum eo tractatu intime connexa eſt *ſingulorum* in præſenti Evangeliſtarum conſideratio. Quare quæ maxime ſunt neceſſaria, placide repetam.

I. Nativitas I. C. non poteſt poni ultra bimeſtre ante mortem Herodis.

II. Mors Herodis non poteſt citius aut ſerius poni, quam in menſe februario anni 3 ante æram Dionys. Demonſtrat id eclipſis lunæ apud Ioſephum, & quæ Ioſephus inter eam & inter paſcha illius anni facta eſſe ſcribit.

III. Annus 15 imperii Tiberii non poteſt initium habere ante menſem Tiſri in anno 27 æræ Dion.

IV. Dominus cum eſſet quaſi annorum 30, baptizatus eſt, & interjectis 40 diebus tentatus, aliquo intervallo ante paſcha anni 28 ære Dion.

V. Eodem, non alio, in anno, templum poterat dici annis 46 ædificatum. Ioh. II. 20.

VI. Crucifixus eſt Dominus anno 30 æræ Dion. Namque hic ipſe annus, non annus 29, 31, 32, habuit paſcha in fine hebdomadis: annus autem 33 nimis eſt ſerus, & omnibus antiquæ eccleſiæ ſententiis refutatur.

VII. Ergo tota hiſtoria a Paſchate Ioh. II, ad Paſcha Ioh. XVIII, includitur in annum 28. 29. 30 æræ Dion. Sunt paſchata tria.

Hæ theſes, ſingulatim, dubiæ videri poſſunt, ſed in ſuo nexu certæ ſunt & immotæ; & paſchata non niſi tria neceſſario inferunt. Adverſarium Harmonia mea humaniſſimum nacta eſt D *Hauberum*: qui quid hodie ſentiat, haud ſcio; ſed certe ſummam Harmoniæ ab illo adornatæ adoptavit opus eximium, quod inſcribitur *Deutſche Original-Bibel*: noviſſimeque D. *Walchius* in Meletematis de Vita D. N. I. C. me ſæpius reprehendit. Horum autem neuter chronologicos Evangeliſtarum adhibuit nervos. Studioſe chronologiam evangelicam memoria noſtra tractarunt Camp. Vitringa, P. Allix, Com. Camillus de Sylveſtris, Nicaſius Grammatici, I. I. Hottingerus, C. G. Hofmannus, Leonardus Offerhaus &c. Longe inter ſe differunt; ſed ſi confligas eos & in unum contrahas, quicquid ex vero quiſque habent, id ternarium paſchatum, ipſis quandoque invitis, confirmat: neque ii, qui quatuor, ne dicam, qui plura, paſchata fingunt, characteres illos chro-

chronologicos, ab ipſis evangeliſtis tam graviter præſcriptos, ſine violentia tractare poſſunt. Quaternarius paſchatum magnam periocharum earundem ſeriem, a Matth. IV ad XIII & in parallelis Marci Lucæque locis, quam Ternarius ſimplicem agnoſcit, duplicat vel triplicat, manifeſto incommodo. Ternarius, vel apud Matthæum, vel potius apud Marcum & Lucam, in hiſtoria pauculorum tantummodo menſium, *Trajectionem* infert, eamque fructuoſam; Quaternarius, ſub ſpecie ordinis, *confuſionem*. Lightfootus in Chronicis & V. & N. T. id ex inſtituto agit, ut *Trajectiones* apud Evangeliſtas, quamvis quatuor paſchata habet, & in tota ſcriptura obvias demonſtret. Ternarius exacte congruit cum LXX hebdomadibus apud Danielem, & cum lectionibus Moſis & prophetarum in ſabbatis & diebus feſtis, ad quas aperta & frequens apud Evangeliſtas eſt alluſio, curſuique Salvatoris celeritatem convenientiſſimam tribuit: Quaternarius hæc omnia obliterat. Vberiorem demonſtrationem ipſa habet Harmonia, § XII, Ordoque Temporum, cap. V. Hinc jure concludo: *Quiſquis plura tribus Paſchata inter Baptiſmum Domini & inter Exaltationem ſtatuit, ejus opera in Evangeliſtis, quatenus Harmoniam ſpectat, irrita, & in Vitam D. N. I. C. minime honorifica debet haberi ab omnibus, qui errore non æque atque veritate paſcuntur.* Ad Harmoniam Evangeliſtarum, ita conſtitutam, & ad Ordinem temporum, paſſim hic remittit Gnomon, eoque jam expeditior eſt Evangeliſtarum conſideratio reliqua. Tabulam quoque ex Evangeliſtis coagmentatam, tanquam Monoteſſaron, habet Harmonia: Gnomon autem ſingulos Evangeliſtas ſingulis in Tabulis, ad quemque ſeorſum accommodatis, refert.

§ XIX.

Acta Apoſtolorum magnam habent conjunctionem cum *Epiſtolis*, *Pauli* præſertim, & per has bonam partem illuſtrantur: in *Epiſtolis*, non deſultoria eſt annotatio noſtra ad ſermones confertiore doctrina plenos, ſed æquabiliter deducta ac propemodum perpetua. Summam ac ſeriem Hiſtoriæ dat *Ordo temporum*, cap. VI.

§ XX.

De rationibus tractationis noſtræ *Apocalypticæ*, præter proprium notarum ad hanc prophetiam *procemium*, in ipſis paſſim *notis* agitur. Nam ut Germanica exegeſis ſeorſum exſtat, ſic Latina in extremo hoc volumine datur. De illa, Germanica, *Epicriſin* (*Beurtheilung*) nuper emiſit cel. Theologus, *D. Ioachimus Langius*, eamque Antidoto W. Sherlockii contra papa-

tum, quod in vernaculum ſermonem tranſtulit Fridericus Eberhardus Rambachius, ſub titulo *Mantiſſæ Apocalypticæ* adjecit: convenit autem Epicriſis cum Latino ejus *commentario apocalyytico* in *Gloria Chriſti.* Quare Gnomoni huic & examen præcipuorum *Commentarii* nervorum, & reſponſionem ad *Epicriſin* committi oportere exiſtimavi. De Epicriſi illa ut nuncium accepi, conſtitui, non minore cum prolubio cedere veritati, a ſubactiſſimo interprete monſtratæ, quam eandem mihi propitiam defendere. Scripti potitus, nonnulla, quæ vel diſplicerent Auctori ejus vel placerent, delibata inveni. Ego viciſſim, qua parte aut aſſenſus eximii Viri me delectarit, aut diſſenſus ad meam ſententiam recognoſcendam invitarit, exponam: quemadmodumque ille ſumma uſus eſt humanitate, ſic ego obſervantiam erga Senem, cujus etiam hoſpitio anno 1713, & deinceps commercio gaviſus ſum, tuebor.

I. Præcipue de *beſtia* & de *meretrice* diſſentit, p. 371-405. Multum hæc ab illa differt, fateor; veram autem differentiam conſideramus infra, ad cap. XIII. 1.

II. Infert inde, ad ſuperiores ſuos remittens commentarios, *generatim*, in interpretatione ſeptem *ſigillorum* & ſeptem *tubarum*, adeoque totius *libri*, me titubare, non minus, quam Vitringam. p. 405. Reſp. Interpretatio beſtiæ & meretricis vindicata - & reliquæ partes, ſe mutuo ſuſtentant. Complura ſunt, quorum ſpecioſam quidem explanationem dedit Epicriſis, p. 371 ſeqq. 394 ſeqq. 400 ſeqq. ſed mihi ea non obſunt: nam egomet ut vera agnoſco. Optabilior fuerat diſcuſſio eorum, quæ in quæſtione ſunt. Hic vero eſt, quod admiremur. Ipſam *ſummam* ſyſtematis apocalyptici, a cel. D. Langio adornati, examinaveram in libro meo, pag. 500-504, auctore *nominatim* laudato, ſcripſeramque ibi, *Quisquis veritatem quærit, is hoc momentum quam diligentiſſime perpendat*: & tamen de toto illo examine *prorſus tacet*, nec paginam 107 ſ. 123 ſ. 214 ſ. 285. 295, omnesque fere, quas collegeram in Præf. § VII, attingit. Lectum ſibi librum, ait: alias pro certo haberem, eum curſim tantummodo nonnulla decerpſiſſe. Equidem loca illa in præſenti *ab integro repetita* putari volo. nam ea commentarios cel. auctoris mihi perpenſos, & errores, quos is in Vitringa redarguit, a me vitatos, curate præſupponunt. Præterea Gnomon apocalypticus, cujuſmodi ſit cel. viri interpretatio, in *ſigillis*, *tubis*, aliisque partibus, ubi nervus ineſt, modeſte monet, ad c. IV. 1 &c.

III.

III. Initia *væ trium*, ipſiusque *væ tertii*, nimis alte putat a me poni. p. 406. Reſpondetnr infra, in cap. VIII. 13.

IV. De *duobus teſtibus*, deque *urbe magna*, aſſentitur: itemque de *regno*. p. 406 ſeqq.

V. C*apitis XII* expoſitionem approbat, quod ad futura attinet tempora: quod ad præterita, non approbat. p. 408. De præteritis, vid. infra, ad cap. XII. 5.

VI Amplectitur *gentium converſionem*, *millennium futurum*, (ſed *ſimplex*,) *reſurrectionem primam*. p. 409-421. Atque hac potiſſimum in parte ab *equuleo*, quem perſæpe appellat, *hermeneutico*, prophetiam liberavit. Concordiam autem ſcripturarum de ultimis temporibus, quæ & ut mala & ut bona deſcribantur, in duplici adventu Chriſti quærit; ut mala ſint ante adventum priorem, bona in millennio: comm. apoc. f. 239. quanquam concordiam illam, ſalva adventus unitate, non niſi *bis mille* aſſerunt anni, de quibus infra, ad c. XX. 4.

VII. Quæ de aliis *temporum periodis* ad mille annos collatis dixerim, negat ſe capere. p. 421. Non recordatus eſt eorum, quæ expoſueram pag. 127. 644 &c. ex genuina temporum analyſi. Quam qui agnoſcunt, hi ſcrutinium propheticum ætati noſtræ maximopere neceſſarium perſpiciunt: (coll. Epicr. p. 409 ſeq.) qui non agnoſcunt, in longo ſeculorum ſpatio fluctuant. nam hypotheſis ab Halenſi Theologo inprimis defenſa, v. gr. de beſtæ menſibus 42, annos communes 3½ notantibus, ipſos illos annos 3½, & ſubſequentem eccleſiæ florem, duo etiamnum ſecula & ultra differt. vid. *Erkl. Offenb.* p. 503 ſeq. Tali ſpe, adhuc præſtaret alia meditari, atque prophetias in hanc jam partem verſare.

VIII. Prolixas libri mei periochas referre dignatus eſt Theologus Venerandus, de iis capitibus, in quibus & meam cum ipſo conſenſionem invenit, & veritatis *victoriam* jure prædicat: pag. 422. non tamen *omnium* eſſe partium recenſionem, ipſi tituli, modo memorati, indicant. nam intra perpauca Apocalypſeos capita verſantur: cetera fere intacta manſerunt Omnino liberum ei fuit: lectoris autem intereſt ſcire, multo ibi plura eſſe a me tractata, in quibus eſt *fluxus rerum ex inviſibilibus in viſibilia*, & *refluxus ex his in illa*: *differentia ſeptenorum angelorum eccleſiarumque*, *ſigillorum*, *tubarum*, *phialarum*: *ſeptenariorum diviſio in quatuor & tria*: *curſus rerum ex*

oriente

Græca Latinis neceſſario interſperſa quam minimum impedirent, ipſi operam a me datam ſentient. Nam Græca textûs verba ſola præfiguntur verbalibus noſtris annotationibus, ſed Græca & Latina realibus: in curſu earum, Latina præ Græcis aut cum Græcis ponuntur. Latina textûs verba ex Vulgata & ex aliis translationibus ſunt deſumta, vel nunc demum Græcis exprimendis adhibita, eo plerumque caſu, quem Latinus poſtulat contextus, quamvis Græce ſit alius; & eo verborum delectu, ut etiam cum aliqua puræ Latinitatis imminutione vis nativa Græcorum verborum quam proxime redderetur.

§ XXIII.

In reliquo ſermone eam Latine loquendi formam adhibui, quæ huic generi commentandi apta videretur, ſine moroſo aut contemtu aut ſtudio Latinitatis, quæ ubi nimis colitur, majus faſtidium, a cultoribus tamen violata, movet, apud eos præſertim, qui aliquid vernaculæ Latinitatis olfecerunt.

XXIV.

Termini technici paſſim occurrunt, quales ſunt: *Anthypophora*, *apodioxis*, *aſyndeton*, ἓν διὰ δυοῖν, *epiphonema*, *epitaſis*, *ethopœia* *hypallage*, *litotes*, *mimeſis*, *oxymoron*, *ploce*, προθεραπεία καὶ ἐπιθεραπεία, *proſopopœia*, *ſejugatio*, *zeugma* &c. ubi monendus eſt lector, ne annotationem per terminos technicos in compendium redactam, ſed opinione utiliorem, ſubito prætereat, v. gr. Ioh. X. 27 ſ. Præcipuum autem uſum habet *conciſa oratio* ſive *ſemiduplex*, ex ſtilo Hebraico: & χιασμὸς, qui inprimis œconomiam totius epiſtolæ ad *Hebræos* pandit. Vtriusque figuræ exempla refert *Index*. Talia ubique per periphraſin exprimere, longum fuiſſet: alibi ergo conſulent, qui in aliquo figuræ nomine hærent. Annotationes loquuntur vel ex perſona auctoris, id eſt, ejus, cujus ſermonem refert ipſe textus; vel ex perſona exegetæ.

§ XXV.

Vbi notabilis eſt difficultas, ſatis ſum copioſus: plerumque autem brevis ſum, *quia* ſæpe res plana eſt & facilis, in hiſtoriis præſertim: *quia* obſervationes pluribus locis illuſtrandis idoneas non in ſingula loca, ſed fere primo quoque loco propono: *quia* complura jam alibi tractavi, quæ hic repetere non neceſſe fuit: § VIII. XIX. XXI. *quia* multa, quæ ad periocharum diviſionem & connexionem, ad commata & puncta attinent, ex ipſo textûs, meæve recenſionis, intuitu peti poſſunt: § XI. *quia*, quæ ad analyſin

lyſin ſpectant, ex *Tabellis* patent, nec facile in Notis repetuntur: § XIII. *quia* ſimplicem fere veritatem, ſine ſilva multarum opinionum, propono: § XVII. *quia* multa per terminos technicos expediuntur. § XXIV. Inde volumen hoc, uti toti N. T. perluſtrando deſtinatum, exiguæ molis eſt, & levius, quam alii ſæpe commentarii in ſingulos N. T. libros. Ne *Uſus* quidem, quos vocant, ſingulis capitibus ſubjungendos putavi. qui tractui amoris divini in veritate obſequitur, is ex verbis divinis, ſententia eorum perſpecta, omnia ſalutaria, ſine labore, ſine ſtimulo ſugit. Ad ſententiam autem perſpiciendam, & ad ea potiſſimum, quæ § IV notavimus, aſſequenda, opis aliquid, ut confidimus, hic allatum experientur, qui recte legent, id eſt, ita, ut expendant omnia, neque a textu diſtrahantur, ſed in textum ſimpliciter introducantur. Neque inutiles erunt *indices* in extremo. Plura aut commendandi operis aut excuſandi cauſa non addam: unum, Lector, rogo, ſi aliquem noveris Exegetam totius N. T. vel partis cujuscunque, præ quo noſter Gnomon *ſupervacuus* tibi *videatur*, hunc cum alio illo in *una* duntaxat periocha aut capite, v gr. Matth. XXIV. Act. XIII. Rom. XII. Hebr. XII. 1 Petr. III. Apoc. X, conferas, & tum *demum* judicium facias. Commemorandus hoc loco mihi venit *M. Philippus David Burk*, qui non modo Tractatum Apocalypticum & Ordinem Temporum & Gnomonem nitide deſcribens, dexteritate quærendi & diſceptandi anſam mihi dedit, ut multa commodius explanarem, ſed etiam quotidiana multorum annorum conſuetudine ita ſenſum percepit meum, ut poſt deceſſum quoque meum quibusdam, quorum fortaſſe tum pluris quam hodie interfuturum ſit, variis de rebus pro me, quaſi ἰσόψυχος, reſpondere poſſit.*

§ XXVI.

In præfatione majoris editionis N. T. cenſui, notas exegeticas ita dividi oportere, ut philologica Latino, fructuoſiora Germanico ſermone exponerem. Poſtea expertus ſum, illa ab his ægre ſeparari poſſe: itaque conjunctim ea hic exhibet Gnomon. Eo minus neceſſaria eſt Germanicæ tractationis

* Hic idem, auctor Gnomonis in XII prophetas minores *Heilbronnæ* A. 1753 editi, eccleſiæ *Markgrüningenſis* nunc Paſtor & Specialis vicinarum Superintendens, *ſecundam* hanc Gnomonis N. T. editionem recognovit, poſteriores b. Auctoris curas ex ſchedis ejus mſtis, ſtudioſe perquiſitis, addidit, ex *Clavicula* præſertim, quam novus N. T. Græci *prologus* promiſerat, multis paſſim locis utilia adſperſit, & hunc quoque laborem divinæ gratiæ, lectoris chriſtiani ſtudio, humiliter, decenter, commendat, a. d. XXVI. Febr. A. D. MDCCLIX

nis feſtinatio. Germanico enim ſermone ad totum N. T. annotationes, ædificationi *magis meræ* aptas, adornare inſtitui: quis progreſſus, quis exitus, vivente me aut dormiente, futurus ſit, Deo committo. * Ceteroqui nullum eſt prolixius penſum, in quod ab integro me detrudere audeam. Complura brevi tempore exempla eorum hominum occurrerunt, quos ætate in literis contrita, corripuit imbecillitas. Quod virium & dierum ſupereſt, mihi & iis, quibuſcum ſum una, deberi intelligo, referoque me ad illud Davidicum, *Da ut me recolligam, antequam decedam ac non ſim.*

§ XXVII.

Ad ſumma venit hodie Scripturæ ſacræ *abuſus* omnifarius, magis vero nefarius *contemtus*: neque id ſolum apud profanos homines, ſed etiam apud eos, qui ſibi ſapientes, imo ſpirituales videntur. Τὸ γέγραπται, *ſcriptum eſt*, quo ipſe DEI Filius, in monomachia cum Satana, omnes inſultus devicit, usque adeo vileſcit, ut, qui Scriptura *tota* ac *ſola* paſcuntur, *ſpiritu* carere aut deſipere exiſtimentur. Sic portas *pſeudopropheta* apertas inveniet. Porro ſcriptores boni practicos tractatus, precationes, hymnos, ſoliloquia, novellas ſanctiores, certatim producunt. Singula valde ſint utilia: at *univerſus* eorum acervus multos a libro Domini, id eſt, a Scriptura, quæ una omnes utilitates & pleniſſime & puriſſime complectitur, avertit. Cœleſte *Depoſitum*, quod Deus a Moſis tempore usque ad apoſtolos per penſa ſubinde explicatiora non fruſtra dedit, ſervent, qui optima quæque probant. Tum, ſi quis ſubſidii quidpiam ad ſalutarem Scripturæ N. T. tractationem præſenti opere ſibi præſtari poſſe exiſtimat, eo velim in gloriam DEI & in ſuam aliorumque ædificationem, mihi bene precatus, utatur.

* Prodiit b. Viri *verſio Germanica N. T.* cum annotationibus ædificationi *magis meræ* aptis *Stutgardiæ* A. 1753, paulo poſt ejus obitum.

GNO-

GNOMON
NOVI TESTAMENTI.

N*ovum Teſtamentum* dicitur interdum corpus librorum ſacrorum, quibus ipſum *N. T.* proprie dictum deſcriptum exſtat; porro quid ſit *N. T.* proprie dictum, declaramus infra ad Matth. XXVI 28. Habet hoc Corpus partes duas, quarum altera continet apoſtolorum & evangeliſtarum libros; altera eſt apocalypſis Ieſu Chriſti. In illa primum eſt hiſtoria Ieſu Chriſti ab adventu in carne uſque ad aſcenſionem in cœlos; deinde eccleſiæ chriſtianæ, a Chriſto exaltato, per apoſtolos conſtitutæ, hiſtoria & inſtitutio. Denique in hac Revelatio plane ſingularis docet, quid de Chriſto, de eccleſia, de univerſo futurum ſit, uſque ad conſummationem. Breviter, ſunt evangeliſtæ, actaque & epiſtolæ apoſtolorum, & apocalypſis. Ipſe horum librorum mutuus habitus idoneum præbet argumentum perfectionis. Quo circiter tempore quilibet ſcriptus ſit, in *Ordine temporum* oſtendimus.

ANNOTATIONES IN EVANGELIVM SECVNDVM MATTHÆVM.

Evangeliſtæ habent primordia rerum N. T. Ioh. XVI. 12. De auctoritate illorum vid. Eph. IV. 11. 1 Petr. I. 12. Sunt bis duo: alteri, Iohannes & Matthæus, fuere apoſtoli, adeoque ipſi interfuerunt: alteri, Marcus & Lucas, in ſe ipſis ſpecimen præbent fidei, evangelio ex aliis certiſſime cognito præſtitæ. Sed Matthæum Marcus, hos duos Lucas, hos tres Iohannes præſupponit & quaſi ſupplet. Matthæus, apoſtolus, primo ſcripſit, & Marco Lucæque ſimul auctoritatem conſtituit: Iohannes, item apoſtolus, poſtremo ſcripſit, & Marci Lucæque libros, per ſe firmos, etiam magis ad hominem comprobavit. Matthæus ſcripſit præcipue ad demonſtrandum implementum ſcripturarum & ad convincendos Iudæos: Marcus condidit Breviarium, & multa notabilia ab illo relicta adjecit, præcipue ſpectans tirocinium apoſtolorum: Lucas relationem contexuit de officio præcipue Chriſti, maxime hiſtorice: Iohannes refutavit oppugnatores Deitatis. Omnia, quæ hi Quatuor viri commemorant, vere & fecit & dixit Ieſus Chriſtus: ea autem ex uno theſauro delegerunt, quorum firmiſſimam quisque habebat ſcientiam, quæ characteri cujusque interno ſpirituali reſpondebant, & quæ ei tempori, cum ſcribebat, iisque, ad quos mittebat, congruebant. Chryſoſt. Hom. I. in ep. ad Rom. ineunte, *Moſes libris quinque*, inquit, *a ſe ſcriptis, nuſquam nomen ſuum præfixit, ſed neque Matthæus, neque Iohannes, neque Marcus, neque Lucas. quid ita? præſentibus ſcribebant, neque attinebat, ſe ipſos indicare præſentes.*

Dicitur evangelium 1. ipſa *annunciatio læta*, quam de Ieſu Chriſto & Ieſus Chriſtus, & prodromus ejus, & apoſtoli ceterique teſtes primum Iudæis, deinde toti humano generi tulerunt. 2. totum munus & inſtitutum propagandæ illius annunciationis, vel per præconium, vel per literas. unde dicitur evangelium v. gr. Pauli. 2 Tim. II. 8. Inde, ulteriore metonymia, horum monumenta, qui hiſtoriam ſalutarem ſcriptis proſecuti ſunt. Si velis quatuor libros, quos Tertullianus *evangelicum inſtrumentum* vocat, ſimul nominare Græce, dicendum proprie erit, in ſingulari, τὸ κατὰ ματθαῖον, κατὰ μάρκον κτλ. ἐυαγγέλιον, non in plurali, niſi forte brevitatis gratia. Eſt enim unum idemque argumentum; idque tantum alio deſcriptum modo κατὰ ματθαῖον, *quod ad Matthæum attinet, penes Matthæum, per Matthæum*, ut Matthæus pro ſua parte deſcripſit, alio κατὰ Μάρκον &c. conf. κατὰ, Act. XXVII. 7 fin. Veruntamen ut in Pentateucho prima vox protinus eſt *Bereſchith*, (quæ ipſius tituli poſtea vicem obtinuit;) ſic Matthæus, cum ſcribere inciperet, ſcripſit βίϐλος, Marcus ἀρχὴ &c. *Evangelii* tamen appellatio, pro libro, apud antiquiſſimos patres occurrit. Apud eoſdem Hebraice Matthæus ſcripſiſſe perhibetur. quid obſtat, quo minus idem Græce eundem librum eodem exemplo ſcripſerit, etiamſi proprie non ex lingua in linguam transferret? conf. Ier. LI. 63. XXXVI. 28, & quæ eo notat *Franzius* de Interp. p. 504, nec non *la Vie de Mad. Guion* Part. 2. pag. 229.

Conſpectum libri hunc damus:

I. Nativitas & quæ eam mox ſecuta ſunt.
α. Genealogia. — c. I. 1-17
β. generatio. — 18-25
γ. magi. — II. 1-12
δ. fuga & reditus. — 13-23
II. Introitus:
α. Iohannes. — III. 1-12
β. Ieſu baptiſmus. — 13-17
γ. tentatio & victoria. — IV. 1-11
III. Acta & dicta, quibus ſe Ieſus Chriſtum eſſe demonſtravit:
α. Capernaumi. — 12-16
ubi notetur
1. *prædicatio.* — 17
2. *vocatio Petri & Andreæ, Iacobi & Iohannis.* — 18-22
3. *prædicatio & ſanatio: multorum confluxus.* — 23-25
4. *Sermo in monte.* — V-VII.
5. *Leproſus.* — VIII. 1-4
6. *Centurio & ſervus ejus.* — 5-13
7. *Socrus Petri.* — 14-15
8. *multi ægri.* — 16-17
β. iter, duobus de ſequela admonitis, trans mare, & imperium in ventum & mare. — 18-27
dæmonia ex hominibus in porcos migrantia. — 28-34
γ. rurſus Capernaumi.
1. *paralyticus.* — IX. 1-8
2. *Matthæi vocatio. Converſatio cum peccatoribus defenſa.* — 9. 10-13
3. *jejunium.* — 14-17
4. *Puella mortua, &, poſt hæmorrhouſæ ſanationem, reſuſcitata.* — 18-26
5. *duo cæci.* — 27-31
6. *dæmoniacus.* — 32-34
7. *ambulat Dominus, & operarios peti jubet.* — 35-38
8. *operarios mittit & inſtruit,* — X. 1-42
& ipſe prædicat. — XI. 1
9. *Iohannis legatio.* — 2-6
10. *Iohannes laudatur: civitates contumaces reprehenduntur: laborantes invitantur.* — 7-30
11. *ſpicæ frictæ.* — XII. 1-8
12. *manus arida ſanatur.* — 9-13
13. *Phariſæi inſidiantur: Ieſus ſecedit.* — 14-21
14. *Dæmoniacus ſanatur: populus miratur: Phariſæi blaſphemant: Ieſus eos refutat.* — 22-37
15. *Signum poſtulantes redarguit.* — 38-45

a b c

a b c

16 *declarat, qui ſint ſui.* 46-50

17 *docet per ſimilitudines.* XIII. 1-52

δ. *Nazarethæ.* 53-58.

ε. *Aliis locis.*

1. *Herodes, Iohanne interfecto, de Ieſu audiens hæſitat: Ieſus ſecedens a populo quæritur.* XIV. 1-13

2. *Sanat & V millia ſatiat.* 14-21

3. *iter maritimum, & ſanationes in terra Geneſareth.* 22-36

4. *manus illotæ.* XV. 1-20

5. *Cananæa.* 21-28

6. *ægroti multi, ſanati.* 29-31

7. *IV millia cibati.* 32-38

8. *in finibus Magdala, ſignum poſtulantes refutantur.* 39-XVI. 4

9. *admonitio de fermento.* 5-12

IV. *Prædictiones de paſſione & reſurrectione.*

α. *prædictio prima.*

1. *præparatio per confirmationem articuli palmarii, quod Ieſus ſit Chriſtus.* 13-20

2. *prædictio ipſa & interceſſio Petri refutata.* 21-28

β. *prædictio ſecunda.*

1. *transfiguratio in monte, & imperatum ſilentium.* XVII. 1-13

2. *lunaticus ſanatus.* 14-21

3. *prædictio ipſa.* 22. 23

4. *didrachma ſoluta.* 24-27

5. *Quis major.* XVIII. 1-20

6. *Officium remittendæ fratri offenſæ.* 21-35

γ. *prædictio tertia.*

1. *migratio ex Galilæa.* XIX. 1. 2

2. *quæſtio de divortio.* 3-12

3. *humanitas erga parvulos.* 13-15

4. *dives pedem referens,* 16-22

& inde ſermones de ſalute divitum, 23-26

de præmiis ſequelæ, 27-30

de noviſſimis & primis. XX. 1-16

5. *prædictio ipſa.* 17-19

6. *filiorum Zebedæi petitio: præceptum humilitatis.* 20-28

7. *duo cæci ſanati.* 29-34

V. *Acta Hieroſolymitana, proxime ante paſſionem.*

α. *feria prima.*

1. *introitus regalis.* XXI. 1-11

2. *purgatio templi.* 12-17

β. *feria ſecunda. Ficus.* 18-22

γ. *feria tertia. Acta*

a. *in templo.*

a

1. *interpellatio antiſtitum,*
א *refutata,*
α. *per quæſtionem de baptiſmo Iohannis.* 23-27
β. *per ſimilitudines:*
a. *de duobus filiis.* 28-32
b. *de vinea.* 33-44
ב *ad inſidias progreſſa.* 45. 46
2. *parabola de nuptiis.* XXII. 1-14
3. *adverſariorum quæſtiones:*
א *de cenſu.* 15-22
ב *de reſurrectione.* 23-33
ג *de præcepto maximo.* 34-40
4. *Salvatoris quæſtio mutua, de Davidis Domino.* 41-46
admonitio de ſcribis & phariſæis. XXIII. 1-12
& elenchus contra eos, 13-36
& contra ipſam urbem. 37-39
b. *extra templum. Sermo de fine templi & mundi.* XXIV. XXV.
VI. *Ipſa paſſio & reſurrectio.*

A. *paſſio, cum morte & ſepultura.*
a. *feria quarta.*
α. *Ieſu prædictio.* XXVI. 1. 2.
β. *Antiſtitum deliberatio.* 3-5
γ. *Iudæ, unctionem Domini ægre ferentis, pactum de proditione.* 6-16
b. *feria quinta.*
α. *interdiu: paſcha paratum.* 17-19
β. *veſperi:*
1. *proditio indicata.* 20-25
2. *cœna Dominica.* 26-29
γ. *noctu.*
1. *ſcandalum diſcipulorum & Petri prædictum.* 30-35
2. *lucta in Gethſemane.* 36-46
3. *Ieſus capitur, gladio uti vetat: turbas redarguit: a diſcipulis deſeritur.* 47-56
4. *ad Caipham ducitur: falſi teſtes irriti: ipſe ſe filium Dei confitetur: capitis damnatur: illuditur.* 57-68
5. *Petrus negat & flet.* 69-75
c. *feria ſexta.*
α. *paſſio ſumma.*
א *mane.*
1. *Ieſus Pilato traditur.* XXVII. 1. 2

d e f g h

d e f g h

2. *Iudæ exitus.* 3-10
3. *Ieſu regnum, & ſilentium.* 11-14
4. *Pilatus Barrabam, ab uxore fruſtra admonitus, dimittit,*
Ieſum crucifigendum tradit. 15-26
5. *Ieſus illuditur & educitur.* 27-32
ב *hora tertia. Acetum & fel: crux: veſtes diviſæ: titulus crucis:*
duo latrones: blaſphemiæ. 33-44
ג *ab hora ſexta ad nonam. Tenebræ: derelictio.* 45-49
β. *Mors,* 50
velumque ſciſſum ac motus ingens. 51-53
Centurio miratur: mulieres ſpectant. 54-56
γ. *ſepultura.* 57-61
d. *feria ſeptima: ſepulcrum munitum.* 62-66
B. *Reſurrectio: α. mulieribus nunciata, 1. per angelum,* *XXVIII.* 1-8
2. *per ipſum Dominum.* 9. 10
β. *per adverſarios negata.* 11-15
γ. *diſcipulis oſtenſa.* 16 20

CAPVT I.

1 BΙΒΛΟΣ γενέσεως) Locutio LXX viralis, Gen. II. 4. V. 1. Etenim Hebraiſmum habent maxime libri N. T. primo tempore ſcripti: providitque ſapientia divina, ut verſio græca V. T. eam præpararet linguam, quæ doctrinæ N. T. vehiculum foret aptiſſimum. Spectat autem titulus hic, *Recenſio ortûs*, proprie ad proxima ſequentia, ut ex reliqua parte verſus primi patet, neque tamen vis ejus non ad totum librum porrigitur, quo id agitur, ut Ieſus agnoſcatur Chriſtus, filius David &c. v. 20. c. IX. 27. &c. Nam Scriptura cum genealogiis etiam cauſas earum ſolet contexere. Gen. V. 1. VI. 9.

¶ ἰησοῦ χριστοῦ, *Ieſu Chriſti*) Conjuncta *Ieſu Chriſti*, & *Chriſti Ieſu*, vel abſoluta *Chriſti* per antonomaſian appellatio, poſt adventum Paracleti invaluit: quare libri evangelici in præfationibus duntaxat & concluſionibus; inſequentes ubique eam habent. Rom. III. 24. Gal. II. 16. nott. Conf. v. 16.

¶ *δαυὶδ - ἀβραάμ. Davidis - Abrahami*) Dicitur Chriſtus filius Davidis, & filius Abrahæ, quia utrique promiſſus. Abraham primus, David ultimus virorum, quibus ea promiſſio data, unde tanquam a proximo patre dicitur Filius David. v. Rhenferd. op. phil. p. 715. Vterque cum fide & gaudio accepit. Ioh. VIII. 56. Matth. XXII. 43. In tota hac ſcala quilibet priores patres, ſed non inſequentes ſcivit. O quam jucundum lectu fuiſſet illis hoc Matthæi exordium, quod nos tam parum curamus. Alluſio prævia fit ad teſſaradecadas, v. 17. quarum primam *Abrahami*, ſecundam *Davidis* nomen diſtinguit: tertiam eleganter non a nomine proprio, ſed a tranſportatione inchoatam, ipſe ſuo nomine Ieſus Chriſtus coronat. Nam prima teſſaradecas nec non ſecunda habent promiſſionem, tertia impletionem. Retrorſum autem incedit oratio v. 1. a Chriſto ad Davidem, a Davide ad Abrahamum. Eoque commodius

modius Abraham ſecundo loco ponitur, quia mox redit verſu 2. Marcus autem ineunte libro ſuo, Ieſum appellat *Dei filium*, non *Davidis*, quia ſtatim incipit a baptiſmo Iohannis, per quem Ieſus oſtenſus eſt Filius Dei. Sic uterque evangeliſta ſcopum libri ſui profitetur in titulo. Prior pars hujus verſiculi habet ſummam N. T. & altera anakephalæoſin V. T.

2 *ἀβραάμ*, *Abraham*) Matthæus in enumerando deſcendit: quanquam etiam v. 1. aſcendit: neque ab Adamo, ſed ab Abrahamo incipit; non tamen excluſis gentibus: coll. c. XXVIII. 19. nam in Abraham omnes gentes fiunt benedictæ.

¶ *καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ*, *& fratres ejus*) Non Abrahamo, non Iſaaco, non Iacobo adduntur fratres, quos habuere, ſed Iudæ. Promiſſiones fuere in familia Iſraelis.

3 *καὶ τὸν ζαρὰ*, *& Zara*) cum fratre natum.

¶ *ἐκ τῆς θάμαρ*, *ex Thamare*) Matthæus ſubinde mulierum mentionem injicit, quæ caſu quodam ſingulari junctæ fuerant Abrahamidis. Thamar debuerat uxor fieri Sela, Gen. XXXVIII. 11. 26. & ex ea ipſe Iuda genuit Phares & Zara. Rachab erat ex Cananæis: & tamen facta eſt uxor Salma. Ruth eratMoabitis: & tamen Booz eam duxit. Vxor Vriæ, Davidis eſt facta.

4 *ναασσών*, *Naaſſon*) tempore Moſis. de ipſo Moſe memorabile eſt in hac tota ſerie ſilentium.

5 *τὸν βοὸζ ἐκ τῆς ῥαχὰβ*, *Booz ex Rachab*) Sunt, qui proximos Boozi genitores prætermiſſos putent: ſed ſic quoque habetur Ruth IV. 21. neque prima teſſaradecas, ceterarum norma, hiatum admittit. v. 17. Rectius alii in tanto temporum tractu genitores valde grandævos agnoſcunt. *Rachab* hic Hierichuntinam illam dici, vel articulus *τῆς ῥαχὰβ* ejusque vis relativa docet. Neque obſtat orthographia. nam pro רחב *ῥαάβ* & *ῥαχάβ* ſcribitur. vid. Hilleri Onom. ſacrum p. 695. Rahab illa, cum exploratores occultavit, erat adoleſcentula, Ios. VI. 23. vixit autem ultra Ioſuam & ſeniores. ib. c. XXIV. 29. ſeq. & poſtea demum Salmoni nupſerit oportet, quia de his nuptiis in eodem libro nil commemoratur, ſed habitatio duntaxat Rahab in Iſrael. Ios. VI. 25. In Ruth I. 1. prima videntur denotari Iudicum tempora, ut verbum שפט (quod alioqui putari poſſet redundare,) habeat vim inchoativam, quemadmodum ſæpe מלך *regnum cepit*: & Naemi in terram Moab ierit, antequam populus a Moabitis premeretur, Iud. III. 12. Itaque Rachab potuit eſſe, ut erat, mater Boozi. Huic ſeni nupſit Ruth, c. III. 10. & horum nepos Iſai valde grandævus (conf. de Iojada, 2 Chron. XXIV. 15.) genuit Davidem. 1 Sam. XVII 12. 14.

6 *δαυὶδ δὲ ὁ βασιλεὺς*, *David autem rex*) Nomen illud *ὁ βασιλεὺς*, pridem nonnulli omiſerunt: ſed *Davidis regnum* bis memoratur hoc loco, uti poſtea *tranſmigratio Babylonis*. Ita ſubaudi, *Salomo rex* &c. uſque v. 11. quanquam David potiſſimum rex appellatur, non ſolum, quia primus eſt rex in hac ſerie, ſed etiam, quia thronus ejus, Meſſiæ datur. Luc. I. 32.

7 *ἐγέννησε*, *genuit*) Homines mali, etiamſi, dum vivunt, ſibi ſunt inutiles, tamen non fruſtra exſtiterunt. certe per eos naſcuntur etiam electi.

8 *ἰωρὰμ δὲ ἐγέννησε τὸν ὀζίαν*, *Ioram autem genuit Oziam*) intervenientibus Achazia, (qui idem profecto eſt Ioachaz, 2 Chr. XXI. 17. XXII. 1.) Ioas & Amazia. 1 Chr. III. 11 ſeq. Itaque *genuit* mediate, ut dici ſolet *filius*, mediate. v. 1. nam etiam Eſr. VII. 3. tranſiliuntur ſex patres, coll. 1 Chr. VI. Tres illos Matthæus, non quo ipſe eos ignoraret, cujus peritiam totus contex-

textus oſtendit, ſed quia omnibus notiſſimi erant, prætermiſit: neque per fraudem id fecit; nam ſi numeres, aucta generationum multitudo vim addet argumento de Meſſia jam exhibito. Neque illos ob impietatem omiſit: nam alios quoque impios, v. gr. Iechoniam, eumque conſideratiſſime, memoravit, vel etiam pios prætermiſit. Verum ut in demonſtrandis itineribus ac viis præcipua eſſe cura ſolet, ubi bivia occurrunt, ſimplici via per ſe expedita: ſic Matthæus in hacce genealogia eos præcipue notat, qui *fratres* habuere, & præ fratribus ſtemma Meſſiæ propagarunt, uſque eo, ut, cum cauſam haberet Iojakimi non appellandi, *fratres* ejus filio ejus unico aſſignet: at Ioaſum, qui unica ſui temporis ſcintilla fuerat, cum ejus genitore & nato quam commodiſſime prætermiſit. Porro ut in geographia diſtantiæ locorum, ſalva veritate, modo per longiores, modo per breviores ſtationes deſcribuntur, ſic in genealogia gradus generationum, etiam apud Hebræos. Ac res ex V. T. evidenter notas, neque ulli erroris periculo obnoxias, ſermo N. T. ſolet non tam explicare, quam innuere, brevitate ardori ſpiritûs, Act. VII. 16. not. vel etiam ad alias res apta. *Ozia* antea dictus *Azaria:* ſed una in Hebræo litera ר exemta, appellatus eſt *Ozia.*

11 *ἰωσίας δὲ ἐγέννησε τὸν ἰεχονίαν, Ioſias vero genuit Iechoniam*) Multi & pridem & nuper, ſed vix alii atque Græci, inſeruere *Iojakimum*; quippe quem & hiſtoria V. T. haberet, & apud Matthæum numerus XIV generationum, a Davide uſque ad transſmigrationem Babylonis, requirere videretur. Neque tamen *Iojakimus* inſeri poteſt: nam hiſtoria non pateretur, *Iojakimum* ſine fratribus, quos habebat, poni, & *ſic* fratres dari *Iechoniæ*, quos non habebat. Nonnulli ſub priore apud Matthæum *Iechoniæ* mentione *Iojakimum* quæſivere, Hieronymus præſertim, Porphyrii objectionem de hiatu verſus hujus refutans: ſed nullus metaplaſmus efficiet, ut יהויקים (LXX. *ἰωακείμ*) & *ἰεχονίας* unum idemque ſit nomen; neque magis ſub Iechonia bis poſito Iojakim & Iechonias accipi poſſunt, quam ſub Iſaaco & ceteris bis nominatis duo Iſaaci, & ſic deinceps. Idem Iechonias ſuo bis nomine ponitur: hunc Ioſias genuit interjecto Iojakim: & Iechoniæ patruos Matthæus *fratres* ejus dicit, coll. Gen. XIII. 8, idque pereleganter. nam *Sedekias*, transſmigratione jam facta, *poſt* Iechoniam, excluſis hujus filiis, regnavit, (octo poſt *Iechoniam* annis natus,) quo nomine concinne *poſt* Iechoniam memorantur fratres ejus, quorum princeps Sedekias erat, qui expreſſe *frater* Iechoniæ dicitur, pro *patruo*, 2 Chr. XXXVI. 10. 2 Reg. XXIV. 17.

¶ *ἐπὶ τῆς μετοικεσίας, ſub migratione*) Ἐπὶ, cui opponitur *μετὰ poſt*, v. 12, dicitur etiam, cum id, *ſub quo* aliquid fit, proxime ſequitur. Marc. II. 26. not. Sic ב præfixum, Gen. X. 25. Nativitatem *Iechoniæ* proxime ſubſecuta eſt *migratio.* Dicitur apud LXX. *ἀποικεσία* & *μετοικεσία.* illud, reſpectu terræ Canaan; hoc, reſpectu Babylonis.

¶ *βαβυλῶνος, Babylonis*) i. e. *in Babylonem.* ſic, *ὁδὸς αἰγύπτου, via in Ægyptum.* Ier. II. 18.

12 *μετὰ, poſt*) poſtquam Babylonem migraverat.

¶ *σαλαθιὴλ δὲ ἐγέννησε τὸν ζοροβάβελ, Salathiel autem genuit Zorobabel*) interjecto Pedaja. Alius Salathiel, alius Zorobabel, parens & filius, iiſdem tamen fere temporibus, exſtant Luc. III. 27.

13 *ἐγέννησε τὸν ἀβιούδ, genuit Abihud*) Hic idem, qui *Hodavjah*, qui item aliquot patri-

patribus interjectis genitus eſt ex Zorobabel, 1 Chron. III. 19. 24. uti docet *Hillerus* in Syntagm. p. 361. ſs. oſtendens, Iudæos agnoviſſe genealogiam Meſſiæ l. c. nec ſane aliam ullam genealogiam longius ibi produci opus fuit, quam Meſſiæ. Dubium ergo non eſt, quin idem locus Iudæis fuerit notiſſimus, eoque minus a Matthæo repetitu neceſſarius. In hac ergo generatione deſinit Scriptura V. T. Cetera Matthæus ex idoneis monumentis citerioribus, publicis ſine dubio, dedit.

16 τὸν ἄνδρα μαρίας, *virum Mariæ*) Plane ſingularis hæc flexura eſt lineæ genealogicæ: atque hoc loco plura veniunt dicenda.

I. Meſſias ſive Chriſtus eſt filius David.

Hoc conſtat inter omnes. Matth. XXII. 42. Act. II. 30.

II. Ieſum eſſe Chriſtum, & Matthæus & Lucas, etiam in genealogia, docent.

Patet ex Matth. I. 16. Luc. III. 22.

III. Quo tempore Matthæus & Lucas ſcripſerunt, ortus Ieſu ex David extra dubitationem erat poſitus.

Stante urbe, Matthæus & Lucas ſcripſerunt, & tum genealogia, Davidica præſertim, tota ex tabulis publicis repeti poterat. Neque adverſarii, cum Ieſus toties *filius David* vocaretur, quidquam exceperunt.

IV. Genealogia apud Matthæum ab Abrahamo, apud Lucam a prima rerum origine, usque ad Ioſephum, Mariæ virum, non per matres, ſed per patres, eosque natura patres, texitur.

Patet id de patribus omnibus iis, quorum nomina ex V. T. repetuntur apud Matthæum & Lucam: quare ne illud quidem, utrum Chiljoni an Machloni uxor Ruth fuerit, indicatur, ſed Obed ſimpliciter ponitur filius Booz ex Ruth. Ab Abraham ad David eoſdem plane patres & Matthæus & Lucas memorant: ut dubium non ſit, quin uterque etiam a David ad Ioſeph, non matres, ſed patres, eosque natura tales, reſpiciant. Sic in libris regum & chronicis, quotiescunque *mater* ſola regis alicujus memoratur, indicium eſt, illum, pro quo *filius ejus* ſubinde *rex factus* eſſe dicitur, *patrem* fuiſſe *naturalem*.

V. Genealogia a Salomon apud Matthæum, & a Nathan apud Lucam, non eodem, ſed diverſo reſpectu, ad Ioſephum perducitur.

Certum eſt id ex § præcedente.

VI. Ieſus Chriſtus eſt genitus ex Maria, non ex viro quoque ejus Ioſepho.

Hoc elucet ex Matth. I. 16.

VII. Mariæ genealogiam texi, neceſſe fuit.

Sine genealogia Mariæ non poſſet ortus Ieſu ex Davide perſpici, ut ex modo dictis fluit.

VIII. Diu Ioſephus pro genitore Domini Ieſu eſt habitus.

Myſterium Redemtoris ex virgine nati non ſimul, ſed paulatim eſt patefactum, & interim honeſtus matrimonii titulus pro velamine eſſe debuit. Pro filio igitur Ioſephi habitus eſt Ieſus, v. gr. poſt baptiſmum, a Philippo, Ioh. I. 46. tempore præconii publici, a Nazarenis, Luc. IV. 22. Matth. XIII. 55. &, uno anno ante paſſionem, ab Iudæis, Ioh. VI. 42. Hæſit opinio hæc apud multos etiam poſt aſcenſionem Domini, atque adeo tum,

quum Matthæus paucis annis poſt aſcenſionem Domini ſcriberet evangelium.

IX. Ergo Ioſephi quoque genealogiam tantiſper exſtare, opus fuit.

Omnibus, qui Ioſephum Ieſu genitorem putabant, conſtare debuit de ortu Ioſephi ex Davide. Alias Ieſum non potuisſent agnoſcere filium Davidis, adeoque Meſſiam. Hinc angelus primum Ioſepho apparens, eumque monens de conjuge asſumenda, eum *filium Davidis* nominavit: v. 20. nempe quia hunc titulum filius Mariæ aliquantiſper ita, quaſi ex Ioſepho tractum, geſturus erat. Non diſſimile eſt, quod Ieſus non ſolum matris ſuæ primogenitus erat, Luc. II. 7. 23, ſed etiam pro Ioſephi eum primogenito haberi oportuit: quare *fratres* Ieſu fuere conſobrini, non comprivigni. Supervacaneus eſt eorum conatus, qui ex connubio Ioſephi & Mariæ conſanguinitatem utriusque deducere nituntur. Vel ſi ipſe David proximus progenitor utrique communis fuit, tamen Matthæus propoſitum obtinet. Itaque Ioſephi genealogiam adornavit Matthæus, ſed eo temperamento, ut veritati ipſi nihil adimeret. Non ait, Ieſum eſſe filium Ioſeph; Mariæ eſſe ait. Hoc ipſo genealogiam Ioſephi, quæ uſum ſuum aliquandiu habebat, verſu 16 innuit antiquatum iri. Mariæ ortus ex Davide eo tempore non minus erat notus, ut patet ex Luca.

X. Aut Matthæus Mariæ & Lucas Ioſephi, aut Matthæus Ioſephi & Lucas Mariæ genealogiam habet.

Hoc conſequitur ex §§ præcedentibus.

XI. Ioſephi genealogia eſt, quam Matthæus habet; Mariæ, quam Lucas.

Matthæus ab Abrahamo ad Iacobum deducit ſeriem, & Iacobum dicit *genitorem* Ioſephi, & Ioſephum expreſſe Mariæ virum appellat. Ioſephus igitur, non Mariæ, ſed ſuo nomine, ut filius eorum, quos Matthæus recenſet, ſpectatur. Porro Matthæus Ioſephum ut ab Iacobo *genitum* expreſſe Mariæ contradiſtinguit: ſed apud Lucam, minus adſtricta locutione, ſimpliciter poſt *Ioſeph* ponitur *Eli.* Quum igitur Ioſephus proprie ſit filius Iacobi apud Matthæum, idem apud Lucam filius Eli ſuo nomine eſſe non poteſt. Supereſt, ut alieno nomine, nomine conjugis ſuæ, ſit filius Eli. Ergo Maria eſt Eli filia. Occurrit in ſcriptis Iudæorum מרים בת עלי *Maria filia Eli*, quam apud inferos vehementiſſime diſcruciari dictitant. vid. Lightfoot ad Luc. III. 23. & Wolf. ad Matth. I. 20. Non tamen nominat Mariam Lucas in genealogia. nam abſonum fuiſſet, Iudæis præſertim, ſi ſcripſiſſet: *Ieſus erat filius Mariæ, Eli, Matthat* &c. Quapropter virum Mariæ nominat, ſed ita, ut ex toto capite I & II omnes poſſent intelligere, pro Maria nominari virum ejus.

XII. Apud Lucam eſt genealogia primaria, apud Matthæum ſecundaria.

Vbi genealogia aliqua per matres æque ac patres adornatur, multimodis ex una quispiam ſtirpe ortus oſtendi poteſt: ſed per patres nonniſi unica & ſimplex poteſt eſſe deductio. Porro in genealogia Ieſu Chriſti patribus Maria mater *incomparabili* jure accenſetur. In generatione communi patres matribus ſunt potiores: at Maria una omnium potiſſimo jure genealogiam ingreditur, præ quovis patre ex toto genere humano. nam quicquid ex humana, Abrahamica, Davidica ſtirpe traxit Ieſus, id *totum* ex matre traxit. Hoc unum *mulieris* ſine viro ſemen eſt. Ceteri liberi ortum ſui *partim* patri, *partim* matri, acceptum referunt. Primaria ergo Mariæ,

Mariæ, apud Lucam, eſt genealogia. Nec niſi ſecundaria eſſe poteſt Ioſephi apud Matthæum, ad tempus adhibita, dum omnibus innoteſceret, Ieſum eſſe Mariæ, non etiam Ioſephi filium. Memorat Matthæus Iechoniam, quem tamen primaria Meſſiæ genealogia præterit. Ier. XXII. 30. coll. Luc. I. 32. 33.

XIII. Quicquid in tota re ſupereſt difficultatis, id fidem noſtram non modo non debilitat, ſed etiam confirmat.

Stirps Davidica tempore Ieſu Nazareni eo paucitatis venerat (Ap. XXII. 16.) ut ob hanc quoque cauſam *Filius David* per antonomaſian diceretur pro Meſſia: eademque ita in Ieſu & propinquis ejus ſubſtitit, ut quilibet, qui ſciret, Ieſum ex ea ortum eſſe, non poſſet non Ieſum, quum propinquorum nemo cum eo conferendus eſſet, Meſſiam, cujus tempus aderat, agnoſcere, etiam citra lucem fidei. Proinde ortus Ieſu ex ſemine *David*, perinde ut ortus ex *Bethlehem*, vulgo minus innotuit; quin potius *Nazareni* cognomine quodammodo velatus eſt, ut fidei pretium maneret: Ioh. VII. 27. 41. 42. hominesque aliis prius argumentis ad fidem in Ieſum Meſſiam perducti, ex iiſdem eliciebant hanc concluſionem, Ieſum eſſe Davidis filium. Matth. XII. 23. Sed tamen non deerant publice monumenta idonea: unde Iudæorum antiſtites, cum omnia moverent adverſus Ieſum, tamen proſapiam ejus in nullam vocavere controverſiam. Quin etiam ad Romanos multa pervenit de genere Ieſu Davidico notitia. Luc. II. 4. Olim facilitas genealogiæ oſtendebat, Ieſum eſſe filium Davidis: nunc ipſa difficultas, deletis cum urbe Hieroſolymorum tabulis publicis, argumento eſt, contra Iudæos certe, Meſſiam pridem veniſſe. Quemcunque alium ii pro Meſſia ſunt admiſſuri, ejus ortum ex Davide non aliter, atque Ieſu Nazareni, noſſe poterunt. Veruntamen non parum mutata eſt, progrediente luce, ratio. Appellatus eſt quondam Ieſus *filius David* a multitudine, c. XII. 23. XXI. 9. a pueris, ibid. v. 15. a cæcis, c. IX. 27. XX. 30. a Cananæa, c. XV. 22. ſed diſcipulis nunquam prædicavit, ſe eſſe filium Davidis: neque diſcipuli in confeſſionibus cum dixere Davidis, ſed Dei filium. Davidis quoque filium appellantes, ulterius invitavit. Matth. XXII. 42. ſ. IX. 28. Initio, ortus Ieſu ex David erat magis argumentum fidei; deinceps idem magis objectum eſt fidei factum. Nulla jam fideles impedire difficultas poteſt. 2 Cor. V. 16. Ieſus eſt *radix* & *genus* David, ſtella illa ſplendida matutina.

XIV. Matthæus & Lucas, ipſi genealogiæ alias utilitates attexunt.

Si tantummodo ortum Mariæ, nec non Ioſephi, ex *Davide*, oſtendere voluiſſent, ſatis fuiſſet, præſuppoſitis V. T. documentis, ibi, ubi illa deſinunt, v. gr. in Zorobabel, vel certe in ipſo Davide incipere, & ſeriem per Nathanem vel Salomonem usque ad Ieſum Chriſtum continuare. At Matthæus longius ab Abrahamo orditur, & per Davidem & Salomonem deſcendit: Lucas autem ad Nathanem & Davidem aſcendit, & dehinc ultra Abrahamum ad ultimam progreditur humani generis originem. Vtrique igitur aliud quiddam fuit eodem tempore propoſitum.

Lucas, ut ex primo ejus aſpectu apparet, ampliſſimam inſtituit anakephalæoſin, ſummamque ſtemmatis humani, & Salvatoris cum eo ſtemmate neceſſitudinem

nem omnibus, etiam gentibus, exhibet: at Matthæus, Hebræis ſcribens, ab Abrahamo orditur, promiſſionem illis in memoriam revocans. Rurſum Lucas totam ſeriem per gradus plus LXX ſimpliciter enumerat: ſed Matthæus præter inſignes quasdam ſtricturas particulares, quas adſpergit, de mulieribus, de fratribus, de tranſmigratione Babylonis, totam ſeriem, quam deſcribit, in tres periodos partitur, & in quavis periodo quatuordecim generationes, ut mox conſiderabimus, numerat. Atque hinc etiam opportunitas *deſcenſûs* apud Matthæum, & *adſcenſûs* apud Lucam perſpicitur. nam tali modo alter ſtricturas & partitiones illas commode notavit: alter ſtrictiore verbo ἐγέννησε, *genuit*, potuit abſtinere, & bono formulæ, ὡς ἐνομίζετο, *ut cenſebatur*, uti, & exquiſita ratione totam ſeriem in *Deo* terminare.

¶ ὁ λεγόμενος, *qui dicitur*) Matthæus agit cum lectore Iudæo, qui de *Ieſu Meſſia*, v. gr. per genealogiam, convincendus eſt. Ac paſſim ea ſcribit & confirmat, quæ ceteri evangeliſtæ præſupponunt. Vis nominis *Chriſti* refert maxime promiſſionem *Davidi* datam de *regno* Meſſiæ: & vis nominis *Ieſu* refert maxime promisſionem *Abrahæ* datam de *Benedictione*.

17. πᾶσαι, *omnes*) Ingens ſympcraſma. Cujus vim his poſitionibus expendimus:

I. Graviſſimo Matthæus conſilio hancce clauſulam perſcripſit.

Meſſias per Nathanem ex Davide ortus eſt: Matthæus autem a Davide per Salomonem deſcendit ad Ioſephum. Quare ii, qui jam norant, Ieſum non eſſe ab Ioſepho genitum, genealogia Ioſephi minus utebantur. Hanc igitur, bono omnium, qui Ieſum vel ex Maria ſine Ioſepho natum crederent, vel ex Ioſepho quoque ortum putarent, ita adornat, ut eodem tempore utrosque deducat tamen ad *Chriſtum*, *Davidis filium*.

II. Tres teſſaradecadas facit Matthæus.

Eas tali diagrammate proponimus:

1	Abraham	David	Iechonias
2	Iſaac	Salomon	Salathiel
3	Iacob	Roboam	Zorobabel
4	Iudas	Abia	Abiud
5	Phares	Aſa	Eliakim
6	Eſrom	Ioſaphat	Azor
7	Aram	Ioram	Sadoc
8	Aminadab	Ozias	Achin
9	Naaſſon	Ioatham	Eliud
10	Salmon	Achaz	Eleazar
11	Booz	Ezekias	Matthan
12	Obed	Manaſſes	Iacob
13	Ieſſe	Amon	Ioſeph
14	David:	Ioſias:	Ieſus, qui vocatur Chriſtus.

III. Statuit ergo Matthæus tres periodos.

Omnes gradus recenſet Lucas, ad *Deum* usque aſcendens, nec tamen periodos facit;

cit; tantum abeſt, ut in periodis gradus numeret: Matthæus autem tres periodos, ab Abraham ad David, a David ad migrationem, a migratione ad Chriſtum, deſcribit; atque in his periodis mox XIV gradus videbimus.

IV. Quamlibet periodum redigit Matthæus ad XIV generationes.

Matthæus non omnes patres memorat: & tamen hos, quos memorat, in numerum redigit. Sunt, qui hic quærant *ſeptenarium*: ſed teſſaradecadas, non ſeptenarios ſimplices, notat evangeliſta. Rurſum, eaſdem teſſaradecadas in nullam ſummam confert: non enim cunctas ait eſſe 40 vel 41 vel 42. neque noſtrum eſt, illas in talem numerum cogere. In annis regum v. gr. Iſraëlis ſæpe unus idemque annus eſt ultimus præcedentis regis & primus ſubſequentis. Eandem rationem apud Matthæum debemus admittere, quum res ipſa nos eo compellit. Sane David rex & primam teſſaradecadem ingreditur, ut ultimus, & ſecundam, ut primus. Primam ingreditur, alias ea tantum XIII generationes haberet: ſecundam ingreditur, quia uti prima ab Abrahamo incluſive, tertia ab Iechonia incluſive, ſic media a Davide incluſive debet incipi. Neque vero pariter Iechonias etiam ſecundam teſſaradecadem, ut ultimus, ingreditur. nam a Davide non ad Iechoniam, ſed ad transmigrationem, XIV generationes numerantur. *Valleſius* p. 454 Iechoniam quaſi duplicem perſonam putat. rectius de Davide id dixeris.

V. Vtrumque eo ſpectat, ut doceat, Ieſum dici vere & eſſe Chriſtum.

Notanter a nomine *Ieſu* ad cognomen *Chriſti* progreditur. v. 16. 17. 18. Atque in periodis notat *diſſimilitudinem*: in generationibus, *æqualitatem*. Ea diſſimilitudo, ea æqualitas, & ſeorſum, & conjunctim, ad magnum illum ſcopum, de *Ieſu Chriſto*, pertinent, ut jam jamque videbimus.

VI. Tres periodi ſunt inter ſe diſſimiles.

Si meram genealogiam Matthæus voluiſſet texere, tota hacce congerie ſuperſedere, vel certe nomina propria potuiſſet recenſere, & dicere, *ab Abraham ad David*, *a David ad* Iechoniam, *ab* Iechonia *ad* Ieſum. Nunc dicit, poſt cetera, *ad migrationem*, *a migratione ad Chriſtum*. Primæ igitur periodi terminus, limes, ſtatio, eſt *David*; ſecundæ, *migratio*; tertiæ, *Chriſtus*. Prima periodus eſt patriarcharum: ſecunda, regum: tertia, privatorum fere.

VII. Ea diſſimilitudo egregie probat, Ieſum eſſe Chriſtum.

Diverſi illi tituli, ad quos Matthæus tres periodos reducit, oſtendunt, hoc tempus, quo natus eſt *Ieſus*, eſſe tempus Chriſti, ipſumque Ieſum eſſe Chriſtum. Prima teſſaradecas & ſecunda illuſtre habent initium; tertia, quaſi cæcum & anonymon. Hinc & firmiter infertur & clariſſime exſplendeſcit tertiæ & omnium finis & meta, *Chriſtus*. Prima, eſt promiſſionis, quia Abraham in ea primus eſt, & David ultimus, quorum utrique data promiſſio: ſecunda, adumbrationis, per regnum Davidicum; quæ quum annos revera pauciores complexa ſit, quam prima vel tertia, idoneo eſt argumento, regnum Davidis per Chriſtum longe auguſtius deinceps ac diuturnius fore: Luc. I. 32. ſeq. tertia, exſpectationis eſt. In prima, primus, Abraham, & ultimus, David, ſunt præcipui: in ſecunda, primus, idem David, eſt præcipuus: in tertia primus quidem eſt Iechonias *vinctus*,

1 Chron. III. 17, cui non heres throni promiſſus, ſed perinde, ut patruo & patri, ſic ipſi, alia omnia denunciata ſunt, Ier. XXII. 11. 18. 24, ut quanquam ſemine non plane careret, tamen, in memoriam poſteritatis, ſcriberetur עריריּ *ſterilis*, ſine ſucceſſione regni, ibid. v. 28. 30, atque horum trium reſpectu *terra terra terra* inclamaretur ter. ibid. v. 29. Hinc in confinio teſſaradecadis ſecundæ & tertiæ Iechonias non nominatur, ſed pro eo migratio memoratur Babylonis. Grande huic argumento pondus additur apud Ieremiam. Namque medio inter Abrahamum & Davidem Moſis tempore, factum eſt fœdus cum populo: idque ſub ipſam Iechoniæ migrationem eſt antiquatum. Ier. XXIX. 1. XXXI. 31. Ebr. VIII. 8. 13. Temporibus Abrahami & Davidis promiſſus eſt Chriſtus: poſt Davidis tempora minus diu ſtetit regnum, ſub migrationem Babylonis ſublatum. Tum vero novum fœdus, cujus ſponſor Chriſtus, eſt promiſſum. Ergo ſtatus populi poſt migrationem non potuit non aſſequi *Chriſtum*. In pſalmis & in aliis prophetiis regum tempore latis ſermo fere per *comparationem* ſtatus præſentis & futuri incedebat: ſed poſt migrationem Babylonis potius per *oppoſitionem* incedit, futura proſpiciens ſubinde propius.

VIII. Matthæus tres periodos inter ſe exæquat.

Patet ex numero XIV, ter, conſiderate ſane, poſito. Vid. § IV.

IX. Tertiam ſecundamque teſſaradecadem conficit, prætermiſſis aliquot patribus: in prima vero nullum prætermittit.

In ſecunda pætermittuntur (poſt I*oramum*) *Achazias*, Ioas & *Amazias*, & (poſt *Ioſiam*) *Iojakimus*; in tertia; (poſt *Salathielem*) *Pedaja*. Neque vero *Zorobabel* immediate genuit *Abibud*. Nam quum illius filii ſint *Meſullam & Hananias*, utrumvis horum nominum ab *Abibud* differt. *Novem* patres poſt Zorobabelem prætermiſſos numerat Hillerus l. c. *Hodavjahu* eundem eſſe docens atque *Abibud*. Poſteri David a Salomone ad *Hodavjahu* recenſentur 1 Chron. III. 5. 10-24. Nunc, quia nec ſecunda, nec tertia teſſaradecas per ſe habent XIV generationes, prima neceſſario tot habet. alias numerus XIV, per quem tres periodi æquantur, fundamento careret, ac pro eo numerus XV aut alius major locum haberet. Plane XIV generationes enumerantur in V. T. ab Abraham ad David: 1 Chron. I. 34. II. 1. 4-15. unde R. Bechai dicit, regem David eſſe decimum quartum ab Abrahamo, ſecundum numerum literarum nominis דוד quæ faciunt XIV. Antiquioribus ſeculis ſeriores fere genitores erant; citerioribus, maturiores. hinc prima teſſaradecas per ſe ſtat: ſecunda per minorem ellipſin, tertia per majorem conficitur. Eæque generationes apud Matthæum ſubaudiendæ relinquuntur, quæ ex V. T. notæ ſunt: ſed poſt eas, quæ ex V. T. repeti poſſunt, nulla in N. T. prætermittitur, & in V. T. nulla eſt plane prætermiſſa. Prima igitur teſſaradecas eſt in re; ſecunda & tertia, in methodo.

X. Numerus generationum, quas Matthæus prætermittit, cum earum numeris, quas & ipſe & Lucas ponunt, congruit.

Omnino *XIV. generationes* inter *Ioram* & *Abibud* prætermittit Matthæus. § IX. Concinneque ab Abraham ad Chriſtum teſſaradecadas, *tribus* pro numero periodorum expreſſis, *quatuor* tamen innuit. Tali

Tali pacto Matthæus ab *Abraham* ad *nativitatem* Chriſti habet implicite *generationes* 55. Lucas, ab *Abraham* ad Ieſum *XXX annorum*, expreſſe refert *generationes* 56. Conveniunt.

XI. Æqualitas teſſaradecadum non terminatur in ipſo numero numerante, XIV.

Amant Talmudici, numeros rerum diverſarum, affines, plane ad paritatem redigere. Exempla collegit Lightfootus ad h. l. eaque Iudæis, ſi teſſaradecadas Matthæi ſugillent, recte ille quidem reponit: ſed ipſam teſſaradecadum veritatem idem remiſſius tuetur. Magis ad rem pertinet, quod Iac. Rhenferdus huc confert, generationes XV. ante Salomonem, & totidem poſt Salomonem ab Iudæis ita enumerari, ut cum diebus lunæ creſcentis & decreſcentis congruant. Sed ea quoque ratio dilutior eſt. Neque mnemonicum, maſoreticum, aut aliud ejuſmodi ſubſidium ſecutus eſt Matthæus. Quid enim magnopere referret, nomina potiſſimum ac numerum patrum horum præter ceteros memoria tenere, aut Iudæis, ea ſat probe tenentibus, nova & in tot genealogiis V. T. aliisque Scripturæ capitibus graviſſimis nunquam uſitata methodo amplius imprimere? Quodſi integritatem enumerationis hujus quadam quaſi maſora munire voluiſſet, ſatius fuiſſet, unam omnium generationum ſummam facere. Denique gravitati apoſtoli & evangeliſtæ parum conveniret, generationes, ut commodum foret, recenſere, & tum æqualitatem teſſaradecadum mirari. Non propter ſe notatur numerus XIV, ſed propter aliud: non finis eſt, ſed medium, ad obtinendum finem majoris momenti.

XII. Æqualitas hic agitur chronologica.

Apoſtoli ex N. T. in V. T. reſpicientes, maximam *plenitudinis temporum* rationem habent: & Hebræi ſumma chronologiæ capita numeris generationum, v. gr. in Seder Olam, comprehendere ſolent. Scite igitur Matthæus ſub genealogia chronologiam propinat lectori, utramque in hoc connectens breviario. Particula *οὖν igitur* illativam vim habet, & articulus *αἱ* relativam, ut innuantur ipſæ illæ generationes, quæ in præcedentibus verſibus enumeratæ ſunt. Quodvis autem hujus verſus inciſum in ſubjecto & in prædicato habet vocabulum, *generationes*: idque in ſubjecto reſpondet hebraico תולדות uti Gen. XXV. 13. ſed in prædicato reſpondet hebraico דור & habet vim chronologicam, ut vocabulum numerale XIV additum oſtendit. coll. Gen. XV. 16. In Græco eſt antanaclaſis, uno vocabulo græco hebraica duo rependente. Hinc manat paraphraſis: *Omnes igitur* illæ *generationes* (abſit tautologia) *genealogicæ*, methodi cauſa ad numerum XIV revocatæ, *ſunt* reapſe *generationes chronologicæ XIV*, ab Abrahamo ad Davidem &c. Quæ cum ita ſint, ſat gravis cernitur cauſa, cur Matthæus genealogiam, quæ per ſe ſine numero generationum, eoque ſic inito, multo planior fuiſſet, ad tales numeros redigat. Bene Chryſoſtomus ait, a Matthæo *generationes*, *tempora*, *annos numerari, & auditori exquirenda proponi.* Hom. IV in Matth. Sed videamus, in quo ſita ſit *æqualitas temporum?* Non eſt ſita in *numero XIV* per tres periodos methodi cauſa adhibito: §. XI. neque in *annis generationum* per *ſingulas* teſſaradecadas; nam in prima fere teſſaradecade multo longiores ſunt generationes, quam in ſecunda

cunda & tertia: ſed in ipſis periodis. Conſideretur Schema:

A. M. 1946. Abram natus.
2016. Promiſſio. I.
2121. Abraham mortuus.
2852. David natus.
2882. David *rex*. II.
2923. David mortuus.
3327. Iechonias natus.
3345. Iechonias *vinctus*. III.
3939. *Chriſtus* natus.
3969. Chriſtus baptizatus.

Nunc I. ſume annos cujusvis teſſaradecadis, eosque divide per 14. qui eſt *numerus generationum.* habebis longitudinem ſingularum *generationum*, periodis ipſarum convenientem: ut in prima periodo habeat generatio annos 62. in ſecunda 33. in tertia 42. *Media* longitudo, 46. fere. Hoc autem non valde urgebo: ſume, quod potius eſt, II. annos 1923 a promiſſione Abrahamo data ad N. C. eosque divide per 3. qui eſt *numerus periodorum. Media* periodorum longitudo erit ejuſmodi, quæ primam periodum non expleat, ſecundam excedat, ſed cum tertia pulcre congruat. Tertia igitur, tanquam primaria, cui duæ illæ miniſtrant, inter longitudinem primæ & inter brevitatem ſecundæ, ſe mutuo compenſantes, media incedit. Fecitque evangeliſta, quod ſolent chorographi, qui duarum urbium diſtantiam expreſſuri, ſtationes interjectas ea arte enumerant, ut, quos uni ſtationi paſſus addunt, alteri demant, ſummam ipſam illæſa veritate eo commodius efficiant: imo fecit, quod ſolet omnis chronologia, quum annos ita enumerat in canonibus, ut menſium dierumque exceſſus & defectus abſorbeantur. Breviter: anni primæ ſecundæque periodi ſimul ſumti, duplum ſunt annorum periodi tertiæ. Simillima ratione apud Moſen, poſt Abraham, tempora *Iſaac*, *Iacob*, *Levi*, *Kahath*, *Amram*, *Moſe*, quæ pauciores pluresve generationes genealogicas in hac vel illa familia exhibere poterant, ad *quatuor* generationes chronologicas, prætermiſſis duntaxat annis, quibus *Levi*, *Kahath* & *Amram* genuere, ſive ad 400 *annos*, contrahuntur. Difficile eſt, picturam Moſis & Matthæi exſequi verbis: neque poteſt interpretatio tali in re non cruda & acerba primo videri; ſæpius autem perpenſa, miteſcet.

XIII. Chronologica trium periodorum æqualitas documento eſt, Ieſum eſſe Chriſtum.

In periodis temporum, divinitus definitis, perpetua eſt analogia: & hæ tres ponderoſiſſimæ periodi præcipue inter ſe reſpondent. A migratione *ad Chriſtum*, inquit Matthæus, ſunt XIV generationes, quemadmodum Gabriel Danieli LXX hebdomadas afferens, urbem dixit ædificatam fore *ad Chriſtum* Ducem: Dan. IX. 25. atque eam ipſam temporum rationem in animo Matthæus habuit. Migratio, revelatio, quæ Danieli obtigit, reditus, ipſum hebdomadum initium, brevia, ſed inſignia habent intervalla: dehinc longo itinere comitantur hanc teſſaradecadem hebdomades, dum utrasque & teſſaradecadem prius, quam hebdomadas, implet *Chriſtus*. LXX hebdomades, intra 560 annos ſubſiſtunt, ut *Ordo temporum* oſtendit, & ſunt circiter 12 generationes, ſingulæ, ut § XII notavimus, annorum 46 fere. Intra LXX hebdomadas Chriſtum venire oportuit: ergo a migratione Babylonis ad Chriſtum *non* potuere *plus* XIV generationes exſpectationem Iſraëlis morari.

XIV.

XIV. Magnam hancce concluſionem diſſimilitudo trium periodorum, & æqualitas teſſaradecadum, conjunctim, firmant cumulatius.

Si quis ea, quæ § VII & XIII diximus, invicem contulerit & conjunxerit, ſentiet, hæc duo argumenta ſe mutuo corroborare. Prima periodus, & ſecunda, fuere multo lautiores, quam tertia: hæc igitur non potuit non habere exitum, poſt tantam promiſſionis regnique pauſam, optatiſſimum.

In *Commentatione de genealogia IESV Domini, qua natalem Ipſius, academiæ* Halenſis *nomine*, A. 1749. *indixit* cel. Theologus, *Sigiſm. Iac. Baumgarten*, tribus locis *Gnomon* meus aperte ſolicitatur.

Primo loco, poſt refutatam opinionem Will. Readingii, ex jure Ieſu Chriſti in regnum judaicum inferentem, Ioſephum nullos antea filios genuiſſe, me *idem ſtatuere videri* ait. p. 20. At ego tantummodo oſtendi, Ieſum, quemadmodum pro filio Ioſephi habitus fuerit, æque pro primogenito Ioſephi habendum fuiſſe. p. 10 § *Omnibus*. De regni jure nil ibi memoravi.

Secundus mox locus ſic habet: *Duplicant & mirifice adaugent difficultatem, qui Phadaiam a Matthæo præteritum fuiſſe exiſtimant, ut Zerubabelem Sealthielis nepotem, Iechoniæ pronepotem, efficiant, quod multis interpretibus placuit, licet Phadaia* 1 *Chron.* III. *com.* XVIII. XVIIII. *diſerte Sealthielis frater, Iechoniæ filius vocetur. Longe tamen tolerabilior eſt illa opinio ſententia Matthæi* Hilleri, *quam diſſertationis de genuina verſione vocum, quæ extabant in crucis dominicæ elogio cap.* III. *p.* CCCLXI - CCCLXIII *Syntagmatum hermenevticorum protulit, rever.* Bengelius *vero gnomonis p.* VIII *&c.* & XIIII *ulterius proſecutus eſt; Abiudem Matthæi eundem eſſe cum Hodaia ſeu Hodauiahu* 1 *Chron.* III *com.* XXIIII *commemorato, decimo a Zerubabele. Quo immani ſaltu adeo ſibi placuit, ut ſerio opinetur, Matthæum cogitanter & prudenter integram teſſeradecadem præteriiſſe, quæ his novem poſteris Zorobabelis, ejuſdem patre Phadaia, tribus poſteris Iorami, & patre Iechoniæ conficiatur, neque myſterio id carere ad tres temporum periodos conſtituendas, quas ex arbitrio deinde computat. Dabimus ipſius verba:* Omnino XIIII generationes inter Ioram & Abihud prætermittit Matthæus: concinneque ab Abraham ad Chriſtum teſſaradecades, tribus pro numero periodorum expreſſis, quatuor tamen innuit. Tali pacto Matthæus ab Abraham ad nativitatem Chriſti habet implicite generationes LV. „ *Valde & dolenter veremur, ne ficta hac concinnitate fides Scriptoris ſacri in diſcrimen conjiciatur, nulla diſtinctione ſenſus impliciti & expreſſi avertendum. Non ferenda eſſet opinatio, etiamſi liber chronicorum diſertam Abiudis mentionem faceret, ob indubiam plurium hominum communitatem eiusdem nominis: quæ inexcuſabilis plane videbitur cuivis, ſollicite ſecum reputanti, & quot fidiculis opus ſit ad Abiudem in Hodaiam transformandum, & quantopere periclitetur divina fides libri chronicorum, ſi ſtatuatur, quo unico argumento improbabili ſententiæ ſubveniunt conjectores, nullam aliam in excitato libro genealogiam longius produci quam Meſſiæ, quam ſine revelatione divinitus facta ſcriptor chronicorum certo ignoraſſet.* „

Quæ in Programmate ſubſequuntur, ad me non pertinent. Reſp. I. Tres *temporum* periodos non *ex arbitrio* computavi, ſed ex ſtricturis in textu repertis. Primam enim & ſecundam diſterminat rex David, qui in mera genealogia Ruth

IV. 22. non dicitur *rex*: ſecundam & tertiam *captivitas Babylonica*; quæ non eſt generatio, ſed epocha. Non longe abludit ipſum programma p. 24. II. *Iojakimum* an prætermiſerit Evangeliſta, nunc magis dubito, quam antea: ſed certum eſt, tres eum generationes prætermiſiſſe, *Achaziam*, *Ioas* & *Amaziam*; quas cur præ aliis prætermiſerit, aliam cauſam Gnomon p. 8, aliam Programma p. 18 affert. Quare quæ in Programmate contra alias generationes item prætermiſſas differuntur, videndum eſt, ne ea demum fidem ſcriptorum ſacrorum in diſcrimen conjiciant. Sex patres, Eſr. VII. 3. Programma quoque p. 18. docet omitti. III. Sive unus homo fuit, qui *Hodaja* & *Abiud* vocatur, ſive duo: certe unum utriusque nominis ſignificatum Hillerus demonſtravit, cuius *fidiculis* multi, ſi eas adhibere dignarentur, in eruenda veritate proficerent. IV. *Hodajam* tamen alium, alium *Abiud* fuiſſe, nunc agnoſco, ſed unico inductus argumento, quod, quo propius *Abiud* a Chriſto abeſt, eo longius abſit ab antiquitate *Chronicorum*, ipſiusque Hodaja. Genealogiam Meſſiæ, vel Ioſephi, in Chronicis longius productam eſſe, quam ceteras, ego nusquam dixi, neque dicendi cauſam habui. V. Numerum generationum XIV, quas a Matthæo prætermiſſas Hillerus notavit, ſpecie quadam auxit congruentia cum ter XIV generationibus ab Evangeliſta memoratis. VI. Vbi illa verba mea de Matthæo abrumpit Programma, ibi Gnomon continuo hæc ſubnectit: *Lucas ab Abraham ad Ieſum XXX annorum expreſſe refert generationes 56. Conveniunt.* Hinc, ut opinor, elucefcit innocuum *im pliciti* & *expreſſi* antitheton, & commoda numeri generationum apud Matthæum & Lucam per generationes a Matthæo omiſſas conciliatio. VII. Si paulo pauciores ſunt omiſſæ a Matthæo generationes, id reliquæ expoſitioni meæ nil detrahit. VIII. Quum Programma pag. 13 locum Luc. III, 23. attingit, de eo quoque monebimus aliquid. In his verbis, ὢν, ὡς ἐνομίζετο, υἱὸς ἰωσὴφ, τοῦ ἡλεὶ κτλ. comma poſt ἐνομίζετο diſpungit rever. Baumgartenius, ut totum hoc, ὡς ἐνομίζετο υἱὸς ἰωσὴφ, parentheſin faciat: quum potius verbum ἐνομίζετο, ſine ulla veritatis imminutione, ad totam genealogiam pertineat, ut in Gnomone oſtendi. Obiter addo, eodem loco, in commemoratione ætatis Ieſu, *quaſi annorum* 30, per τὸ ὡς *quaſi*, latitudinem aliquam ipſi anno 30 adſcribi, ut *dies* nonnulli accedere poſſint, vel potius decedere, non autem præciſum 30 *annorum* numerum perimi. Cel. Baumgartenius in Hiſt. eccl. Sec. I. p. 105. *paucos aliquot* annos ſupra 30 introducit: hoc autem pacto momentoſiſſimæ temporum apud evangeliſtas rationes luxantur. Permultas hominum ætates Scriptura memorat, & numeri, v. gr. 21 vel 29 annorum, etſi quam proxime ad rotunditatem accedunt, tamen præciſe ponuntur: quare graviſſimam notationem ætatis Ieſu neutiquam in ſuſpenſo relictam cenſere debemus.

Tertius locus eſt p. 26. „ *Qui aliam hic temporum ſeu durationis harum periodorum æquationem & comparationem moliuntur, bonæ cauſæ male conſulunt, quæ crudis & acerbis opinationibus non iuvatur: qualem cuivis primo viſum iri ipſemet fatetur rev.* Bengelius *ſuam de chronologia ſententiam, quam in hac genealogia latere, atque ad interpretationem pertinere exiſtimat gnomonis p. XV &c. Nobis certe non accidit, quod fore putavit, ut ſæpius perpenſa miteſcat,*

quibus

quibus vel decies relecta multumque perpenſa repugnantior evaſit, plane convictis, quicquid operationibus arithmeticis ex numeris in hiſtoria ſacra obviis efficitur, ſcriptoribus ſacris tribui aut ad ſenſum illorum referri non poſſe, niſi ingenium judaicum cabaliſtica ſagacitate ſuperare velimus.

Hanc cenſuram ſubſecuti ſunt alii, non ſine acceſſione. etenim Lipſiæ prodiit & exercitatio quædam, & exercitationis recenſio, in qua hæc denique verba de me exſtant: *Er uebertrift faſt die jüdiſchen und cabbaliſtiſchen Erdichtungen, da er ROHE Meynungen in der geiſtlichen Chronologie annimmet.* Sed ad Halenſem cenſuram redeo. Videndum, ne poſtrema eius, quæ memoravi, verba ipſum *ſcriptorem ſacrum* feriant, cuius ſane ſenſus multo longius ſupra meram accommodationem ad guſtum judaicum eſt poſitus, quam Programma agnoſcit aut agnoſci patitur. Quodſi alia ſufficiens dabitur interpretatio, meam libenter diſpungam. Non accidit auctori Programmatis, ut ſententia mea ſæpius perpenſa miteſceret: accidit tamen aliis, qui notas meas ad v. 16. 17. perpendunt. Etenim chronologiam ſub genealogia propinari ab Evangeliſta, ego neque ſolus neque primus dico. *Chryſoſtomum* allegavi p. 15. Accedit Dan. *Chamierus*, qui ætates chronologicas ter XIV per gradus genealogicos revera paulo plures innui docet. Vid. omnino Panſtrat. cath. Tom. 3. lib. 18. c. 2. Noviſſime rev. Ioh. Frid. *Freſenius* commentationem de generationibus ter XIV Matth. I. adornavit, quæ & ſeorſum exſtat, & a cel. eius fratre Collectioni V. paſtorali cum ſimili mantiſſa ex Ioh. *Deſpagne* inſerta eſt. Ipſum Programma in verba incidit ad meam ſententiam ſeſe præter auctoris voluntatem accommodantia, p. 24. „ *Promiſſionis divinæ* „ *gradatione integrum tempus, quod a fœdere* „ *DEI cum Abrahamo inito effluxerat, in* „ *tres periodos dirimebatur ipſa LONGITVDINE ad hominum ÆTATES computata propemodum æquales.* „ Recte *ætates* ait. Æqualitas proprie eſt in numeris ætatum, quæ per numeros generationum expreſſarum innuuntur, quum verus generationum partim expreſſarum partim omiſſarum numerus paulo ſit prolixior. Quæ cum ita ſint, numeri in Scriptara ſacra lectorem vigilantem ad operationes arithmeticas invitant: neque, ubi res ipſa reſpondet, ſine periculo uſquam exſibilantur. Annorum ſæpe numeros Hebræi per generationes exprimunt. Abſit *judaicum ingenium*; abſit *cabaliſtica ſagacitas*: Evangeliſtæ *ſagacitatem* Progr. p. 25 laudatam ingenium chriſtianum merito, ſi non aſſequi, certe ſubſequi conatur. Facile exiſtimari poteſt, Programma tempore ſolenni, loco celeberrimo propoſitum, multo plures inveniſſe lectores, quam hanc meam declarationem: ſed tamen eam nonnullis emolumenti quidpiam allaturam eſſe ſpero. Ac præſtat, vel unum hominem ad veritatem indagandam ducere, quam a veſtigio eius quamlibet tenui multos alienare.

18. τοῦ δὲ χριςοῦ ἡ γέννησις οὕτως ἦν, *Chriſti autem generatio ſic erat*) Hac lectione antiquiſſima reſpicit textus verſum 17. & *Meſſiæ* adventus, per tot generationes exſpectatus, exſerte demonſtratur. Sic quoque, ἐγεννήθη, *genitus eſt*, & γέννησις, *generatio*, h. l. inter ſe reſpiciunt. Vtrique reſpectui inſervit particula δὲ *autem.* Sic nomen *Ieſu* c. II. 1. repetitur ex cap. I. vers. ult. Poſtea Græci plerique addiderunt, ἰησοῦ, *Ieſu*: quo pacto verſum 1 vel 16 reſpiceret oratio, minore vi. *Chriſtus* erat, quem ex Spiritu ſancto in

 utero

utero habebat Maria, quem *poſtea* Ioſeph, angelico monitu, *Ieſum* nominavit. Eleganter & ordini rerum convenienter nomen *Ieſu* reſervatur in verſum 21. 25. Conf. Luc. II. 11 not. Γέννησις *generatio* & conceptionem (conf. γεννηθὲν, v. 20.) & nativitatem (conf. γεννηθέντος, c. II. 1.) complectitur, v. 18-25. Habet enim verſus 18 propoſitionem eorum, quæ ſequuntur, ad quæ etiam οὕτως *ſic* refertur: tractationemque propoſitioni reſpondentem γὰρ, *enim*, conjunctio incipit. Conf. γὰρ, *enim*, Hebr. II. 8. Cavet particula *ſic*, ne quis ex genealogia Ioſephi præmiſſa, Ioſephum Ieſu patrem naturalem putet.

¶ μνηστευθείσης, *cum deſponſa eſſet*) ארש LXX, μνηστεύομαι. Deut. XX. 7. &c.

¶ πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτοὺς, *antequam convenirent*) Ne domum quidem adhuc Ioſeph duxerat Mariam, v. 20. ſed h. l. proprie, & ex illa ipſa cauſa tanto firmius, negatur commercium tori, ad asſerendam graviditatem ex Spiritu ſancto. Neque τὸ *antequam* infert, poſt partum illos conveniſſe.

¶ εὑρέθη, *inventa eſt*) Maria Ioſepho, fortaſſe matrimonium jam conſummare conanti, ſanctam graviditatem ſuam, ceteroqui occultam, quin aperuerit, dubium non eſt.

¶ ἐκ, *ex*) Ita *ex*, v. 20. coll. Ioh. III. 6.

19 δίκαιος, *juſtus*) Diſceptatur, quo ſenſu Ioſeph dicatur *juſtus*. res plana. Ioſeph volebat Mariam dimittere, & dimittere clam. utriusque rei cauſam notat evangeliſta. cur *clam?* quia nolebat rem propalare pœnasque perſequi, ſicut lex contra ſuſpectas aut adulteras permittebat, & ſic in ea exemplum edere, cujus pietatem ceteroqui amplexus erat. cur autem volebat omnino *dimittere?* ſupereſt in contextu: quia *juſtus* erat, neque eam, quæ fidem connubialem fregiſſe videretur, retinere honeſtum putabat. Multa ſimul cogitabat, animusque ejus in dubio erat. id oratione nonnihil ambigua (nam participia & in *etſi* & in *quia* & in *cum* reſolvi poſſunt,) Matthæus in hac brevitate pulcre exprimit. Ceteroqui δίκαιος etiam *facilem* ac lenem notat, ut *injuſtus* ſeverum.

¶ παραδειγματίσαι) LXX, Num. XXV. 4: παραδειγμάτισον αὐτοὺς τῷ κυρίῳ κατέναντι τοῦ ἡλίου· de ſuſpenſis. Simplex, δειγματίζειν, exſtat Coll. II. 15. nam δεῖγμα & παράδειγμα notat id, quod *oſtentui* proponitur.

¶ λάθρα, *clam*) nullo judicio publico, vel ne cauſa quidem in libello repudii commemorata. ſatis eſſe ſolebant duo teſtes.

¶ ἀπολῦσαι, *dimittere*) timens eam asſumere.

20 ἰδοὺ, *ecce*) Non diu relictus eſt dubitationi ſuæ.

¶ κατ᾽ ὄναρ, *per ſomnium*) Somniorum mentio fit etiam Act. II. 17 ex V. T. Ceteroqui ſolus in N. T. Matthæus *ſomnia* commemorat: unum quidem de uxore Pilati, c. XXVII. 19. unum de magis, reliqua de Ioſeph. h. l. & cap. II. 12. 13. 19. 22. Hoc regimen conveniebat primis illis Novi Teſtamenti viis.

¶ αὐτῷ, *ei*) Primo ad Mariam miſſus eſt Gabriel: deinde Ioſepho cetera ſunt revelata. Sic utrique certa omnia.

¶ ἰωσὴφ, *Ioſeph*) In apparitionibus plerumque ii, quibus obtingunt, appellantur ex nomine, tanquam noti. Act. IX. 4. 10. X. 3. 13.

¶ παραλαβεῖν, *aſſumere*) in ſocietatem vitæ atque victus, connubii *nomine*. ideo additur, *mulierem tuam*.

¶ μαριὰμ, *Marjam*) Hæc appellatio primitus uſitatior fuit, ex Hebr. & LXX int. ſed poſtea terminatio græca ſucceſſit.

Idcir-

Idcirco μαριὰμ, de matre Ieſu, ponit Matthæus in ſermone angeli, h. l. ſed μαρίας, ſuis verbis, v. 16. 18. de eadem, & quotieſcunque de ceteris feminis ejuſdem nominis loquitur. Et ſic fere Lucas. *Mirjam*, rebellio, Hillero, populi ſcilicet in Ægypto. non in Mariæ, ſed in Ieſu nominis etymo Scriptura vim eſſe docet.

¶ τὸ) Fœtus nondum natus, neutro genere ſolet appellari. Conf. Luc. I. 35. not.

21 τέξεται, *pariet*) Non additur, *tibi*, ut additur de Zacharia, Luc. I. 13.

¶ καλέσεις, *vocabis*) Secunda perſona. Sic Ioſepho paternum munus commiſſum eſt. Plura de Ioſepho commemorat Matthæus: poſtea comperta hominibus veritate, potiores Mariæ partes tribuuntur, apud Lucam, c. I. 31.

¶ ἰησοῦν, *Ieſum*) Complura Meſſiæ nomina in V. T. indicata fuere: proprium autem *Ieſu* nomen non fuit expreſſe indicatum. Sed tamen notatio ejus ac vis ubique prædicatur, *Salus* videlicet. Et ipſum nomen tamen etiam ante nativitatem ejus, h. l. imo ante conceptionem, Luc. I. 31, eſt prædictum divinitus. יֵשׁוּעַ idem quod יְהוֹשֻׁעַ Neh. VIII. 17. Vtrumque LXX, ἰησοῦς. Et eatenus recte ſtatuerunt pridem viri docti, in nomine *Ieſu* ineſſe Tetragrammaton. Vid. Hilleri Synt. p. 337. ubi interpretatur: *ISQVI EST, SALVS EST.* imo angelus interpretatur: ΑΥΤΟΣ ΣΩΣΕΙ, ubi αὐτὸς divino nomini reſpondet: coll. Hebr. I. 12. not. neque alia re nomen *Iehoſchuah* differt a priſtino *Hoſcheah*, Num. XIII. 16, niſi quod mentio nominis divini inſerta eſt, ex oratione rogante, *ſalva*, faciens affirmantem, *Iehovah ſalus*. Cumque nomen *Emmanuel* expreſſiſſimam habeat Deitatis cum ſalute mentionem, nomen ipſum I*eſus*, cujus vim videlicet evangeliſta V. T. *Ieſajas* (ipſe ſuo nomine idem ſignificans) per ſynonymon *Emmanuel* clare innuit, multo magis eam poſtulat: ſunt enim ſynonyma adæquata. v. 22. 23. not. Quin etiam ſi י in ישוע mere pro indicio tertiæ perſonæ habeatur, tamen, ut ſolebat in plurimis nominibus hebraicis, *Deus* ſubauditur, & hîc quidem ſingulari ratione.

¶ αὐτὸς, *Ipſe*) Αὐτὸς, caſu recto, ſemper habet emphaſin; hîc maximam. Caſu obliquo, ſæpe eſt mere relativum.

¶ σώσει, *ſalvabit*) Quotieſcunque ergo de Ieſu Chriſto occurrunt illa, *ſalvare*, *Salvator*, *ſalus*, *ſalutare*, *Ieſu* nomen dici cenſebimus.

¶ τὸν λαὸν, *populum*) Iſraëlem, & qui ad hunc aggregabuntur.

¶ αὐτοῦ, *ſuum*) eundemque Dei. c. II. 6.

22 ὅλον, *totum*) Sic, *totum*, c. XXVI. 56. Multa ſunt, in quibus prophetiæ Eſajanæ exacte reſpondiſſe eventum ab angelo nunciatum evangeliſta obſervat: 1. Virgo gravida & pariens. 2. Filius mas. coll. Ap. XII. 5. 3. Nomenclatura. 4. Nominis interpretatio.

¶ ἵνα πληρωθῇ, *ut impleretur*) Sic c. II. 15. 17. 23. IV. 14. VIII. 17. XII. 17. XIII. 35. XXI. 4. XXVII. 9. 35. *Impleta ſunt* in Ieſu non ſolum, quæ ipſe fecit, quorum aliqua infidelibus poſſunt ſuſpecta videri; ſed etiam, quæ ei aliunde obtigerunt. Vbicunque hæc locutio occurrit, gravitatem evangeliſtarum tueri debemus, &, quamvis hebeti viſu noſtro, credere, ab illis notari eventum non modo talem, qui formulæ cuipiam veteri reſpondeat, ſed plane talem, qui propter veritatem divinam non potuerit non ſubſequi ineunte N. T. Sæpe autem ab iis allegantur ejuſmodi vaticinia, quorum contextum, prophetarum tempore, non dubium eſt, quin auditores eorum

ex intentione divina interpretari debuerint de rebus jam tum præſentibus. Eadem vero intentio divina, longius proſpiciens, ſic formavit orationem, ut magis proprie deinceps ea conveniret in tempora Meſſiæ: & hanc intentionem arcanam (de qua etiam ad Iudæos olim aliquid ſubinde emanaſſe, eruditi obſervant) apoſtoli & evangeliſtæ divinitus edocti nos docent, nosque ob eventuum convenientiam dociles habere debent. Hoc ad defendendos evangeliſtas ſatis eſt, donec quispiam aliunde ad auctoritatem eorum agnoſcendam perducitur. Certe ſinceritas eorum hinc elucet, quod & numerum vaticiniorum de Meſſia, & onus adeo (dulce illud quidem) probandi, Ieſum eſſe Chriſtum, quam maxime amplificarunt. At Iudæi ita omnia dicta, de Meſſia, quovis potius derivare laborant, ut mirum ſit, illos omnino credere adhuc, Meſſiam eſſe aut fore.

¶ *διὰ τοῦ προφήτου, per prophetam*) Matthæus *prophetas* ſæpiſſime allegat, ad oſtendendum vaticiniorum & eventuum conſenſum: ceteri evangeliſtæ id magis præſupponunt. *λέγοντος dicentem* conſtr. cum *προφήτου, prophetam.* c. II. 17. *Eſajas* non appellatur. veteres ſtudioſe legebant: eo minus opus erat libros aut periochas citari.

23. *ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει καὶ τέξεται υἱὸν, καὶ καλέσουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐμμανουήλ*) LXX, Es. VII. 14. *ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ λήψεται υἱὸν, καὶ καλέσεις κτλ.*

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Particula *ſigno* exhibendo aptiſſima. Es. l. c.

¶ *ἡ παρθένος, virgo*) Hebraice eſt העלמה & עלמה *virginem* notat, ſive derives ab עלם, ut ſit, quæ virum *latuit*, quæ non eſt *cognita* viro. conf. v. 25. Luc. I. 34. opponuntur enim inter ſe נעלם & ידע ut in generali ſignificatu, Lev. V. 3. 4. ita in hoc ſpeciali: ſive עלמה ſit *ἀκμαία*, cujus conjugato Syrus utitur pro *ἤκμασεν*, Ap. XIV. 18. Articulus ה ἡ (de quo conf. c. XVIII. 17. not.) ex ſpecula divinæ præſcientiæ ſingularem demonſtrandi vim habet: agitur enim de *ſigno*, & *ecce* additur, & ad ipſam mox virginem ſermo dirigitur, *vocabis.* Innuitur aliqua Eſajæ tempore, quæ ex virgine (de cujus fœcunditate naturaliter minus conſtabat,) mater, eaque filii, erat futura: ſed eadem, ut verborum ſublimitas docet, typus erat virginis, quæ virgo Meſſiam peperit. Ita duplex erat ſigni vis, in propinquum & in longinquum. Vid. Al. Morum. Ex prophetia ſola, matris virginitas non prorſus evincitur: ſed complementi oſtenſio jubar retro jacit ſuper prophetiam, ejusque ſententiam patefacit.

¶ *υἱὸν, filium*) Meſſiam, cujus eſt terra. Es. VIII. 8.

¶ *καλέσουσι, vocabunt*) Hebr. & LXX. *vocabis*, ſcil. tu, virgo, mater. *vocabis* exſtat jam v. 21. ad Ioſephum: unde nunc ſubſtituitur, *vocabunt*, ſcil. omnes, deinceps. Angelus ad Mariam: *Dominus TECVM*, Luc. I. 28: at non parentum alteruter, ſed omnes, qui vocant, *NOBISCVM* ajunt. Conf. ibid. v. 54. Singularem attentionem merentur ea verba, in quibus ſcriptores N. T. a LXX int. vel etiam ab hebræo ſermone differunt.

¶ *τὸ ὄνομα, nomen*) Non innuitur nomen totidem literis in circumciſione datum, ſed tamen nomen verum, coll. Es. IX. 5, immo etiam proprium, quo (a parentibus quoque) *vocatur*, coll. Es. VIII. 8. & vel maxime proprium, quatenus ſynonymon eſt nominis *Ieſu.* conf. exemplum ſynonymorum ad v. 8. Revera multi fidelium *Emmanuel* appellant Salvatorem, tanquam nomine aliquo proprio:

prio: quanquam ex parte *Ieſu* minus conveniſſet, appellare ſe *NOBIScum Deus.*

¶ ὅ ἐςι μεθερμηνευόμενον, μεθ' ἡμῶν ὁ θεός, *quod eſt, ſi interpreteris, Nobiſcum Deus*) Hæc hebraici nominis interpretatio indicat, Matthæum græce ſcripſiſſe. Tales interpretationes, hebraicis vocabulis adjectæ, docent, ſcriptores N. T. non abſolute requirere, ut lector Scripturæ ſacræ ſit hebrææ linguæ peritus. Verbo μεθερμηνεῦσαι utitur etiam Siracides in præf. Nomen, *Nobiſcum Deus*, per ſe, quatenus enunciationem integram includit, non eſt nomen divinum: (vid. Hiller. Onom. p. 848.) ideo etiam puero Eſajæ tempore nato inditum eſt: eademque ratio eſt nominis *Ieſu.* ſed quo ſenſu proprie Chriſto utrumque competit, θεάνθρωπον denotat. nam unio utriusque in illo naturæ eſt fundamentum unionis Dei & hominum, neque hanc ſine illa, præſertim ubi de nativitate Chriſti agitur, cogitare quisquam poteſt.

24. ἐποίησεν, *fecit*) ſine procraſtinatione.

¶ ὡς, *ut*) Hinc iiſdem verbis & juſſus angelicus & factum Ioſephi deſcribitur. h. l. & cap. II. 13 ſ. 20 ſ.

¶ παρέλαβε τὴν γυναῖκα ἀυτοῦ, *aſſumſit mulierem ſuam*) ea ſpecie foris, ac ſi communi more conſueſcerent.

25. καὶ, *&*) *Et*, ait, non *ſed.* Et aſſumſit, & non cognovit: utrumque ex præcepto angelico.

¶ ὀυκ ἐγίνωσκεν ἀυτὴν, ἕως οὗ, *non cognovit eam, donec*) Non ſequitur, ergo *poſt*; ſufficit tamen, confirmari virginitatem ad partum usque: de reliquo tempore lectori æquo relinquitur exiſtimatio. Non interdixit angelus expreſſe, ne eam cognoſceret: ſed ex natura rei id perſpexit vir.

¶ ἕως οὗ ἔτεκε τὸν υἱὸν, *usque dum peperit filium*) Perveruſta verſio *Ægyptiaca* ſimpliciter habet, *usque dum peperit filium*: neque addit, *ſuum primogenitum.* quo pacto egregie inter ſe reſpondent ſermo Angeli, nec non dictum prophetæ, & factum Ioſephi. *Pariet filium, & vocabis nomen ejus Ieſum. Pariet filium, & vocabunt nomen ejus Emmanuel. Peperit* τὸν υἱὸν, *filium, & vocavit nomen ejus Ieſum.* Articulus τὸν habet vim relativam, & refertur ad verſum 21, hoc ſenſu: *usque dum peperit filium illum.* Eadem lectio eſt in cod. *Barberin.* 1. (quo nomine inſignem illum *Vaticanum* hoc loco innui exiſtimamus:) eandemque *Latini* olim interpretis fuiſſe, non lubrico poſtea veſtigio cognovimus. nam Helvidius, & libro contra eum ineunte Hieronymus, Matthæi verba ſic referunt: *& non cognovit eam, donec peperit filium ſuum*; ſæpius autem ſic, *donec peperit filium*; citra illud, *ſuum*, & citra *primogenitum.* Ac ne abrumpi ab iis textus videatur, plena allegatio Hieronymi uno loco ſic habet: *Exurgens autem - accepit uxorem ſuam, & non cognovit eam, donec peperit filium, & vocavit nomen ejus Ieſum.* Iidem, poſtquam multa ſuper hoc Matthæi loco diſputarunt, novum continuo argumentum a *primogeniti* appellatione deſumtum, non ex hoc Matthæi loco, ſed unice ex Luc. II. 7 repetunt. Si *Barb.* 1. *Copt.* ex græcis codd. hanc lectionem hauſerunt, magnum inde pondus habent: ſin autem ex *Lat.* eam acceperunt, ſinceram Latini interpretis vetuſtiſſimi lectionem valde corroborant. Clauſula hæc, de *primogenito*, ex Luca ad Matthæum traducta videtur: atque ipſe ſermo, de *Virginis* filio, Filium excellenti & plane ſingulari modo *Primogenitum* infert.

Non-

Nonnullis in locis aliter atque antea incedit Criſis noſtra: neque tamen inconſtantiæ quisquam mihi dicam ſcripſerit. Non enim ad ea, quæ priſtino uſu invaluerant, me recipio; quod tamen ipſum, ſi veritas jubet, non refugio: ſed in iis, quæ obruta fuerant, e ſitu ſuo educendis paulatim progredior.

¶ ἐκάλεσε, *vocavit*) Ioſephus. v. 21.

CAP. II.

1 'ΕΝ βηθλεὲμ τῆς ἰουδαίας, *in Bethlehem Iudææ*) Ita diſtiguitur a Bethlehem Zabulonitarum. Ios. XIX. 15.

¶ ἡρώδου *Herodis*) *Herodis* Magni, Aſcalonitæ, alienigenæ, ſceptro jam jamque recedente ab Iuda. In hujus filiis erant, Archelaus v. 22. *Herodes* Antipas & Philippus, de quibus c. XIV. & Luc. XXIII. & Ariſtobulus, pater *Herodis* Agrippæ, de quo Act. XII.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Hæc particula ſæpe indigitat rem nec opinatam. non fuerat nunciatus Hieroſolymis adventus magorum.

¶ μάγοι, *Magi*) Μάγος apud LXX. ſæpe pro אשף in Daniele ponitur, & apud Perſas *ſapientem* ſignificat, ſive *philoſophum*. Ab hac conditione hos appellaſſe Matthæus ſatis habet: reliquam eorum dignitatem aut numerum non definit; neque illud, utrum curioſis artibus aliquando dediti fuerint, nec ne; neque, ex quibus orientis partibus oriundi fuerint, quo ipſo Salus hæc non reſtringenda innuitur. *Magus*, vox media, & in oriente late patens. Fuiſſe videntur ex poſteris Abrahæ, ſed extra Iſraëlem: neque enim Magorum nomen Iudæos fert; auri vero turisque mentio remittit nos ad Es. LX. 6. ubi de adventu gentium: ut hoc jam loco præludia ſint Meſſiæ a gentibus potius, quam a popularibus amplectendi. Luc. IV. 26 ſ. *Rex Iudæorum*, inquiunt, non, *rex noſter*. Si facias duas claſſes eorum, qui Chriſtum vel ſuſceperunt vel non ſuſceperunt, & utrinque varietatem hominum obſerves; multa ex toto N. T. utiliter obſervabis.

¶ ἀπὸ ἀνατολῶν, *ab oriente*) Cap. VIII. 11. Meridies & ſeptentrio tantum in ſingulari dicitur græce; *oriens* (ἀνατολῶν) & occidens etiam in plurali ſub variis meridianis. Vnam eandemque regionem ſpectant omnes, verſus polos; non eandem, in longitudinem.

¶ παρεγένοντο, *advenerunt*) poſtquam appellatus erat *Ieſus*, c. I. 25, adeoque poſt circumciſionem ejus.

¶ εἰς ἱεροσόλυμα, *Hieroſolyma*) Sane metropolis eſſe debebat, ubi veritas cognoſci poſſet: nec dubium, quin in ea ipſa urbe natum regem putarint.

2 ποῦ, *ubi*) De *re* deque *tempore* ita certi ſunt, ut tantum quærant, *ubi?* Scribæ ſolum *locum* ſciebant: *tempus* a magis debebant diſcere, vel diſcendi anſam ſumere. Notitia temporis & loci debet eſſe conjuncta.

¶ ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς, *natus rex*) Affirmant & nativitatem jam factam, & conjunctum cum ea jus regni, Herodi præter ipſorum opinionem terribile. Dicitur *natus*, qui *ab ipſo ortu* rex eſt, ut 1 Chron. VII. 21: οἱ τεχθέντες ἐν τῇ γῇ.

¶ τῶν ἰουδαίων, *Iudæorum*) *Iudæorum* nomen, poſt migrationem Babylonis, omnes *Iſraelitas* complexum eſt, *Græcis* oppoſitum ſive gentibus. Vnde etiam Galilæis datur. Luc. VII. 3. Ioh. II. 6. Act. X. 28 &c. Veruntamen Chriſtum *regem Iſraëlis* appellaverunt Iudæi ſive *Iſraelitæ; gentes, regem Iudæorum*. c. XXVII. 29. 37. 42. Ioh. I. 50. XII. 13. XVIII. 33.

¶ γὰρ,

¶ γὰρ, *enim*) Super nativitates potiſſimum cadunt prognoſtica, vera & vana.

¶ αὐτοῦ τὸν ἀςέρα, *ſtellam ejus*) propriam. Quo melius Magi ordinarium ſiderum curſum ſciebant, eo facilius vim extraordinarii phænomeni & analogiam ſtellæ viſæ ad natum regem hunc aſſecuti ſunt. Quæ autem in utroque genere ratio illorum fuerit, quis hodie conſtituet? Stella utique erat vel nova ipſa, vel novo loco, vel novo certe vel etiam vario motu: quæ an adhuc exſtet, an iterum apparitura ſit, quis ſcit? ſine dubio acceſſit revelatio vel vetuſta ex prophetiis Bileami, Danielis &c. vel nova per ſomnium. coll. v. 12. Magi per ſtellam, piſcatores per piſces adducuntur. Chalcidius comm. in Plat. meminit traditionis de hac ſtella.

¶ ἐν τῇ ἀνατολῇ, *in oriente*) Indicant, unde venerint. Articulus τῇ plagam illam denotat. *In* conſtr. cum *vidimus*. nam ex oriente viderant ſtellam ad occidentem, ſuper clima Palæſtinæ. v. 9.

¶ προσκυνῆσαι αὐτῷ, *adorare eum*) προσκυνεῖν in N. T. ſæpius Dativum, (ut etiam apud profanos;) interdum Accuſativum habet. Agnoſcunt *Regem gratiæ*, & Dominum ſuum. Luc. I. 43. Omnia tamen pro analogia horum initiorum interpretanda ſunt. certe *civilibus* de cauſis non erat, cur tam arduo itinere inſtituto adorarent, mox domum redituri, regem diſſitum & parvulum, ac non Herodem quoque: neque civilem adorationem Herodes præ ſe tulit. v. 8. *Adorarunt*. v. 11.

3 ἐταράχθη, *perturbatus eſt*) Eo facilius perturbari rex ſeptuagenarius potuit, quia phariſæi paulo ante prædixerant, regnum a familia Herodis ablatum iri, ut Ioſephus docet l. 17 ant. c. 3. Regis perturbatio teſtimonium eſt contra ſocordiam populi. Si Herodes timet, cur non quærunt, cur non credunt Iudæi?

¶ πᾶσα, *omnis*) ſcil. πόλις, *urbs*.

¶ μετ᾽ αὐτοῦ, *cum eo*) Regem ſequebatur populus, ei pridem aſſuetus. Subito etiam bonæ rei nuncio homines percelli ſolent.

4 πάντας, *omnes*) omnes, qui tum aderant.

¶ ἀρχιερεῖς) Raro ἱερεῖς, plerumque ἀρχιερεῖς appellantur in N. T. Alius erat ὁ ἀρχιερεὺς, *princeps ſacerdos* in ſingulari: ἀρχιερεῖς in plurali, propiorem ceteris cum illo principe ſacerdote neceſſitudinem, & inde majorem auctoritatem habebant. Act. IV. 6.

¶ γραμματεῖς τοῦ λαοῦ, *ſcribas populi*) Γραμματεὺς reſpondet apud LXX Hebræo שׁטר quo ſenſu occurrunt οἱ γραμματεῖς τοῦ λαοῦ 1 Macc. V. 42. coll. Deut. XX. 5. & ספר Isque ſignificatus huic loco congruit, ubi agitur de Reſponſo Theologico. *Scribæ populi* dicuntur in antitheto ad *ſacerdotum principes*: erantque homines doctoresve privati, in Scripturis verſati. Adde c. XXII. 35 not.

¶ ἐπυνθάνετο, *quærebat*) Debuerat etiam prius.

¶ ποῦ ὁ χριςὸς γεννᾶται, *ubi Chriſtus naſcatur*) Quæſtionem Magorum ſuam facit. Verbum præſens *naſcitur* congruit ſummæ exſpectationi illius temporis de Meſſia.

5 βηθλεὲμ, *Bethlehem*) Magis, ad Chriſtum tendentibus, ſcribarum, non euntium, a majoribus accepta ſcientia inſervit.

¶ γὰρ, *enim*) Hanc cauſam ipſum concilium illud allegavit; Matthæus autem comprobat.

6 καὶ σὺ, *& tu*) Mich. V. 1: καὶ σὺ βηθλεὲμ ὁ οἶκος ἐυφραθᾶ, ὀλιγοςὸς εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν ἰούδα· ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται, τοῦ εἶναι εἰς ἄρχοντα τοῦ ἰσραήλ. quem ad locum vide Notas Hal. Ad prophetam ſimul & evangeliſtam hæc ſit paraphra-

ſis: *Et tu Bethlehem Ephrata*, ſive *regio in tribu Iuda*, *parva* es להיות *quæ ſis*, ſive *quatenus es* (conf. de ל Nold. Concord. partic. p. 458.) *in millibus Iuda*, ſi hæc dignitas, ceteroqui non contemnenda, tuumque captum ac modum prope excedens, conferatur ad dignitatem tuam ſingularem, cujus nomine es *nullo modo minima*, ſed omnibus modis maxima in ducibus millibusque Iuda, *quod ex te Mihi exibit* להיות *qui ſit Dominator in Iſraël*. Similis locutio, 2 Sam. VII. 19. Es. XLIX. 6. Major honor minorem obſcurat & abſorbet.

¶ *γῆ ἰούδα, terra Iuda*) *Terra* ſive regio, pro oppido, per ſynecdochen partis majoris pro toto, ut ager pro pago, Luc. IX. 12. *Iuda*, Tribus Meſſiæ. Vtrumque pro Hebræo *Ephratha*. LXX, Ios. XV, inter v. 58 & 59, vel inter v. 59 & 60: *θεκὼ, καὶ ἐφραθᾶ, ἅυτη ἐςὶ βηθλεὲμ κτλ.* Hæc periocha, ſi non, ut inter homœotelevta, ex Hebræo excidit, ſed ſi in Græco ſuperflua eſt; indicio eſt, Bethlehem in diſtributione terræ ne in urbibus quidem fuiſſe habitam: coll. Ioh. VII. 42, ſed ſaltem a Rehabeami temporibus, 2 Chron. XI. 6. Michas eam in maſculino genere alloquitur, cum reſpectu implicito ad אלפים *chiliadas*. Conf. אַלְפִּי *ἡ χιλιάς μου, familia mea*. Iud. VI. 15. Vnde Matthæus, quum *ἐλαχίςη* in fœminino dixit, ſcil. *γῆ*, viciſſim pro *chiliadibus* memorat *τοὺς ἡγεμόνας* chiliadum *duces* (nam אלף & אלוף affinia ſunt) quibus præfert unum *ἡγούμενον*, *Ducem* Chriſtum: neque tam hanc civitatem ſive chiliada ceteris chiliadibus præfert, quam Ducem ex ea egreſſum cunctis ducibus chiliadum Iudæ.

¶ *ἐκ σοῦ γὰρ ἐξελεύσεται, ex te enim exibit*) LXX ex Hebræo, ut vidimus, habent, *ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται*· idque ſequitur cod. *Baſil. β. Er. ed. 1. Ald.* Alii conjunctim, *ἐκ σοῦ γάρ μοι ἐξελεύσεται*. Pronomen *μοι*, *mihi*, Deum præclare refert de *Chriſto* ut *Filio ſuo* loquentem: Luc. I. 32. coll. v. 13. ſed conjunctio *γὰρ*, *enim*, *patriam* Chriſti ſignificantius oſtendit. Verbi *exibit* ſynonymon eſt, *naſcetur*: v. 4. Hebr. יצא cujus verbi conjugatum מוצאתיו (LXX int. *ἔξοδοι*,) item de nativitate, eaque ab æterno, debet accipi. coll. מוצא Iob. XXXVIII. 27. Num. XXX. 13. צאצאים LXX, *τέκνα*, non ſemel.

¶ *ἡγούμενος, ὅςις ποιμανεῖ, Dux, qui paſcet*) 1 Chron. XI. 2 de Davide: *σὺ ποιμανεῖς τὸν λαόν μου τὸν ἰσραήλ· καὶ σὺ ἔσῃ εἰς ἡγούμενον ἐπὶ τὸν λαόν μου τὸν ἰσραήλ.* De eodem, *paſcere*, Ps. LXXVIII. 71. 72. Verbum rege dignum, & tamen congruens cum adoleſcentia ejus Bethlehemitica, paſtorali. Verbo *paſcet* conciſe complectitur Matthæus verſum 3. cap. cit. Michæ, ubi LXX ſic quoque habent.

¶ *τὸν λαόν μου, populum meum*) Reſpondet illud apud Micham: *exibit MIHI*, i. e. Deo.

¶ *τὸν ἰσραὴλ, Iſraëlem*) Articulus additur nomini viri etiam pro gente poſito. *Iſraëlem*, tribus cunctas. In ſubſequenti hiſtoria non occurrit Bethlehem: ut dubitari poſſit, an Dominus unquam eo redierit.

7 *λάθρα, clam*) ne quid emanaret. Inſidiarum argumentum.

¶ *ἠκρίβωσε, accurate percontatus eſt*) ad minimam usque temporis partem. Patet hinc Herodis aſtus, & magorum ſimplicitas.

¶ *Φαινομένου, apparentis*) Præſens tempus, quo conſpici cœpta eſſet ſtella, *quæ appareret*, quæſivit Herodes.

8 *ἐξετάσατε ἀκριβῶς*) Alii, *ἀκριβῶς ἐξετάσατε*. Nullius momenti varietas, præſertim

ertim in *Herodis* ſermone. Talia tranſiiemus. Eadem phraſis, Deut. XIX. 18.

¶ ἐπὰν δὲ, *ſi vero*) Particula facit antitheton, Luc. XI. 22. 34. Herodes nuncium magorum non habuit pro vero, ſed tamen pro poſſibili. Itaque mirum non eſt, quod non ipſe ſtatim una profectus eſt, ut adoraret.

9 ἀκούσαντες, *cum audiſſent*) Rex potius illos audire debuit & adjuvare. Tamen Magis reſponſum obtigit optatum.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Toto itinere non viderant ſtellam.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) Conjicere ex hoc verbo licet, cauſam intelligentem fuiſſe, quæ ſtellam regeret. conf. *veniens*, v. 8.

10 ἰδόντες, *videntes*) Nocturnum tempus fuerit oportet.

¶ τὸν ἀστέρα, *ſtellam*) Et tempus & locum & Scriptura & ſtella eis oſtendit: tempus quidem Scriptura cum aliqua latitudine, ex ratione generali, qua univerſalis tum erat Meſſiæ exſpectatio.

11 εἶδον, *viderunt*) Suaviter exprimitur incrementum & progreſſus a *gaudio viſæ ſtellæ* ad *gaudium viſi ipſius regis*. Sequior lectio εὗρον *invenerunt*, reſpondet ſermoni Herodis, *interrogate diligenter*, & *cum inveneritis &c.* ſed *quærendi* laborem Magis ademit *ſtatio ſtellæ*. Non tam *invenerunt*, quam *viderunt*. Conf. Luc. II. 17. 20. 26. 30.

¶ προσεκύνησαν αὐτῷ, *adorarunt eum*) Maria Magis non erat objectum adorationis. Si ſine peccato concepta fuerat, ut potentior eccleſiæ romanæ pars hodie ſtatuit, quid cauſæ eſt, cur nunc adoretur, & tum non fuerit adoranda? Nam jam tum adorandi regis mater erat.

¶ τοὺς θησαυροὺς, *theſauros*) אוצר LXX, θησαυρὸς, Prov. VIII. 21 &c. apotheca, theca, etiam portatilis.

¶ προσήνεγκαν, *offerebant*) tanquam regi. Non offenſi ſunt præſenti egeſtate ejus.

¶ χρυσὸν καὶ λίβανον καὶ σμύρναν, *aurum & tus & myrrham*) ex bonis terræ ſuæ. De auro & ture prædictum, Es. LX. 6. Hæ primitiæ oſtendebant, omnia fore Chriſti, etiam regnum minerale, vegetabile, &c. Hagg. II. 8.

12 χρηματισθέντες) vel ſinguli, vel per unum ipſorum. Sic optarant, vel rogarant: nam χρηματισμὸς, *reſponſum*. Idem verbum, v. 22.

¶ μὴ ἀνακάμψαι, *ne reverterentur*) Id ergo facere cogitarant.

¶ ἀνεχώρησαν, *ſeceſſerunt*) itinere ſeorſum flexo.

13 ἐγερθεὶς, *ſurgens*) confeſtim.

¶ τὸ παιδίον, *puerum*) Hujus potior, quam matris ratio habetur.

¶ ἕως ἂν, *donec*) Ita fides Ioſephi exercebatur. non omnia ei ſimul revelata ſunt: tempus redeundi exſpectare debuit, neque interim angelus ei locutus eſt.

¶ ἡρώδης, *Herodes*) de quo Ioſeph ex ſermone magorum bene ſperaviſſe videtur.

14 νυκτὸς, *noctu*) Magnum noctis beneficium in perſecutionibus.

15 λέγοντος, *dicentem*) Conſtr. cum προφήτου, *prophetam*, v. 17.

¶ ἐξ αἰγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱόν μου) Sic Hos. XI. 1. in Hebr. at LXX. ἐξ αἰγύπτου μετεκάλεσα τὰ τέκνα αὐτοῦ. Aquila, ἀπὸ αἰγύπτου ἐκάλεσα τὸν υἱόν μου. Apud Hoſeam hoc dicitur: *Tum quum puer erat Iſraël, dilexi eum: & ex quo in Ægypto erat, filium vocavi meum* Patet hoc ex paralleliſmo utriusque hemiſtichii. Locutioque, *ex terra Ægypti*, ſic exſtat Hos. XII. 10. XIII. 4. & ab ægyptiaco tempore Iſrael cœptus eſt dici *filius Dei:* Ex. IV. 22 ſ. ac ſemper *eduxiſſe* populum ex Ægypto,

gypto, nunquam exinde *vocaſſe* Deus dicitur. Proinde etiam Matthæus, de Meſſia, eoque item parvulo, interpretans, allegationem cum commoratione ejus in Ægypto potius, (conf. Es. XIX. 19.) quam ad reditum ejus ex Ægypto refert. Ieſus ab ipſa ſua nativitate, Filius Dei erat; & ſtatim poſt nativitatem in Ægypto fuit. quanquam & populum & Meſſiam ex Ægypto in terram promiſſionis redire oportuit, ob id ipſum, quia & illum & hunc Deus dilexit, & Filium ſuum vocavit. Commoratio Chriſti in Ægypto erat præludium chriſtianiſmi ægyptiaci. Vide Deut. XXIII 7. Primis chriſtianiſmi temporibus egregia fuit in Ægypto eccleſia. fortaſſe erit etiam poſthac. Conf. Eſ. XIX. 24 ſ. De unius dicti uno ſenſu bis impleto conf. not. ad c. I. 22. Videlicet & populum, ob Meſſiam, & Meſſiam ipſum, in quo eſt omne beneplacitum, ut uno amore, ſic uno ſermone complexus eſt Deus. Meſſias eſt ſimilis populo ſuo in adverſis: Meſſiæ ſimilis eſt populus ipſius in beatis rebus. *Totus Chriſtus caput & corpus eſt.* Quin etiam tum, quum populus in Ægypto erat, *Ieſus Chriſtus* in uno ex iis patribus, qui c. I. 4. recenſentur, in Ægypto erat. conf. Hebr. VII. 10.

16 ἐνεπαίχθη, *illuſus ſit*) Sic accepit rex, contra Magorum animum: revera tamen regiam auctoritatem præ divina pro nihilo habuerunt. Neſciebat jam, quid ageretur.

¶ ἀποςείλας, *mittens*) ſcil. interfectores, repente.

¶ ἀνεῖλε, *interfecit*) Hoc erat peccatum *clamans.* coll. v. 18.

¶ πάντας, *omnes*) *quorum quatuordecim millia, ut in liturgia ſibi a B. Matthaeo relicta notant Æthiopes, & Græci obſervant in calendario ſuo, nefanda Herodis immanitate, Chriſtus & ipſe puer martyres conſecravit.* Feuardent. ad Iren. l. 3. c. 18.

¶ τοὺς παῖδας, *pueros*) non puellas. Ex. I. 16.

¶ διετοῦς, *bimo*) Maſculinum, uti τριετοῦς, 2 Chron. XXXI. 16. coll. Hebr.

¶ χρόνον, *tempus*) *Tempus*, a magis indicatum, erat fortaſſe paululum ultra annum. Itaque Herodes *biennium* definiit.

18 Φωνὴ-) Ier. XXXI. 15: *Φωνὴ ἐν ῥαμᾶ* (Alex. *ἐν τῇ ὑψηλῇ*) *ἠκούσθη θρήνου καὶ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ· ῥαχὴλ ἀποκλαιομένη ἐπὶ τῶν υἱῶν αὐτῆς· καὶ οὐκ ἤθελησε παρακληθῆναι κτλ.*

¶ ἠκούσθη, *audita eſt*) Sic, ut ad Dominum pervenerit. *Sic ait Dominus*, præfatur & ſubjicit Ieremias.

¶ θρῆνος καὶ κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολὺς) LXX habent, θρήνου καὶ κλαυθμοῦ καὶ ὀδυρμοῦ. Fons autem, נהי בכי תמרורים. Reſpondet apud Matthæum brevior tot verſionum lectio, κλαυθμὸς καὶ ὀδυρμὸς πολὺς, ut plurale hebraicum epitheto græco exprimatur. Inopia ſynonymorum laboraſſe interpretes ſuſpicabar, qui θρῆνος καὶ prætermiſiſſent: ſed non minori jure dicere poſſis, Græcos librarios, non perpenſa vi adjectivi πολὺς, quod LXX hoc loco non habent, ex LXX θρῆνος καὶ adjeciſſe. Sermo accentusque hebraici rem gradatim magis declarant, poniturque 1. luctus clarus, indefinite: tum ea, quæ luget & quos luget. 2. eadem recuſans, oblatam ſcilicet, conſolationem; & cauſa, cur recuſarit. Caput XXXI Ieremiæ multum proſpicit in tempora N. T. adeoque hæc quoque periocha, ſive captivitatem babylonicam ſimul ſpectavit Ieremias, ſive minus, ad eventum hunc N. T. pertinet. Vnius dicti unico ſenſui minor & major non unius

unius temporis eventus reſpondere poteſt, donec vaticinium *exhauritur*.

¶ ῥαχὴλ, *Rahel*) Antonomaſia: i. e. ſingulæ filiæ Rahel, & aliæ matres, quæ ſic *filios dolorum* habuere. coll. Gen. XXXV. 18. Filii *Rahel* nominantur, aliarum matrum filii ſimul ſubaudiuntur, uti 1 Cor. X. 1 ſub patribus Iudæorum etiam gentes continentur. *Filii*que *Rahel* dici poterant etiam parvuli Bethlehemitici, ob ſepulcrum Rahel prope hoc oppidum, Gen. XXXV. 19. quemadmodum Iacobum *patrem* dixere Samaritæ eodem, quo Iacobus olim, loco habitantes. Ioh. IV. 12. Sed *Rama* quoque de tribu Benjamin fuit, Ios XVIII. 25. nati ex Rahel. Credibile eſt, gladiatores ab Herode tam ſubito emiſſos in finibus Bethlehem *usque ad Rama* perveniſſe: nam valde vicinæ erant, Iud. XIX. 2. 9. 13. Ezr. II. 21. 26. unde Ieremias, ſacerdos ex terra Benjamin, eum cladis terminum notavit.

¶ κλαίουσα) i. e. κλαίει, *flet*, Hebraiſmus.

¶ ὀυκ ἤθελε παρακληθῆναι, *recuſavit ſolatium capere*) Phraſis, qua luctus ingens exprimitur.

¶ ὀυκ εἰσὶ, *non ſunt*) Sic Gen. XLII. 36, ἰωσὴφ ὀυκ ἔςι, συμεὼν ὀυκ ἔςι. 1 Reg. XX. 40, ὅυτος ὀυκ ἦν. Hebr. איננו *non eſt*: ſingulari numero, diſtributive. Suos ſingulæ filios præcipue lugent, vel etiam unicos. nam etiam unica proles in plurali *liberorum* nomine ponitur. erant bimi & paulo minores: quare non facile una duobus orbari potuit. Res accurate prædicta. Alii ſingularem numerum referunt ad Meſſiam, quem mulieres interfectum putarent, aut expulſum dolerent.

20 εἰς γῆν, *in terram*) Manebat Ioſepho libertas eligendi tantiſper oppidi vel regionis; ſed tamen in terra ſua oportebat adoleſcere Emmanuelem.

¶ τεθνήκασι, *mortui ſunt*) Pluralis conciſe ſignificat, & Herodem eſſe mortuum, neque alios jam eſſe ullos, qui inſidientur.

¶ οἱ ζητοῦντες τὴν ψυχὴν) Phraſis LXX-viralis.

22 βασιλεύει) *Regnabat* Archelaus, ſive carebat *regio* ille nomine ſive gaudebat.

¶ ἐφοβήθη *timuit*) ſolicitus de puero: veritus, ne Archelaus imitaretur odium paternum.

¶ ἐκεῖ) שמה LXX, ἐκεῖ, *illuc*. ſæpe.

¶ ἀπελθεῖν) *diſcedere*. Maria, ſine dubio etiam Ioſeph, Nazarethæ habitarant prius.

¶ μέρη, *partes*) Colligi hinc poteſt paupertas Ioſeph, qui non haberet certam ſedem, quam potiſſimum repeteret.

¶ τῆς γαλιλαίας, *Galilææ*) Hoc non obſtabat, quo minus patriam Chriſti ſcire poſſent attentæ animæ.

23 ἐλθὼν κατῴκησεν εἰς) Sic c. IV. 13. Id eſt, *habitatum conceſſit*, vel, *habitavit*, coll. Act. VII. 4. Sic Gen. XIII. 18: ἐλθὼν κατῴκησε περὶ τὴν δρῦν.

¶ ναζαρὲτ) Hebr. נזרת Græcis ת finale eſt T.

¶ ναζωραῖος, *Nazarenus*) Vitam privatam, id eſt, longe maximam ætatis partem, Ieſus in oppido *Nazaret* tranſegit: unde *Nazareni* Ei cognomen in frequentiſſimo hominum, ei vel deditorum vel infenſorum, ſermone, atque in ipſo crucis titulo tributum eſt. Hoc ipſum eſt, quod prophetia, hic a Matthæo citata, pridem indicarat. Sunt, qui totum implementum in allegoria etymi *Nazaret* quærant: atque id quidem plane ex נזר (non ex נצר quo Iudaica abutitur acerbitas) peti oportet. nam Hebræum צ per Σ ſemper exprimitur, Z autem Hebræo ז ubique, etiam in ναζωραῖος, reſpondet. Conſtans eſt hæc regula, cui nemo, niſi contrariis exemplis prolatis, obniti

obniti jure poteſt. Reſpice, quæ ſolidisſimus in hoc genere Hillerus docet, Syntagm. hermen. p. 347. ſeqq. & Onom. ſacr. p. 695. 701. 893. eaque confer ad I. H. a Seelen Medit. exeg. p. 632. Pertinet hoc ad etymologiam nominis *Nazaret*; ſed allegoriam nondum ſtatuminat. Neque enim cur *naziræatum* leviticum Chriſto adſcribamus, cauſa eſt ulla, Matth. XI. 19. neque eſt, cur aliquo ſignificatu vocabuli נזר ſcopum prophetiæ exhauriri putemus. Chriſtum e *Bethlehem* exiturum, per Michæam eſt prædictum: *Bethlehem* a *pane* nomen habet: *panis* vitæ Chriſtus. quis autem eo, quod panis vitæ Chriſtus eſt, Michææ prophetiam impletam eſſe dixerit? Oppidum, ubi natus eſt Chriſtus, prophetia deſignatum agnoſcimus. Pari modo oppidum, ubi Idem adolevit, quin etiam ſolenne cognomen, quod inde exſtitit, indicatum eſt, oraculo illo, *Quoniam Nazaræus vocabitur*. Itaque particula ὅτι, ut ſolet in teſtimoniis citandis, præfixa eſt ab evangeliſta. Quanquam quo tempore floruerit ille propheta, per quem hoc prædictum eſt: fueritne unus ex iis, quorum libri in Pandectis ſacris exſtant, quisve alius fuerit? utrum oppidum *Nazaret*, cujus nulla in V. T. alia fit mentio, jam tum aliquo numero fuerit, nec ne? ipſene propheta ille *Nazarenus* civis fuerit, & inſignem hunc verſiculum Nazaretæ depoſuerit? utrum ſermone ſolo, an etiam ſtilo eum comprehenſum poſteritati reliquerit? unde Matthæus acçeperit? quis novit? quid noſſe attinet? In cœlo alia ſidera hemiſphærium alterutrum, alia utrumque illuminant, alia varios ortus & occaſus habent. In terris flumina aliquando viſui mortalium ſe ſubducunt, donec ex occultis meatibus iterum erumpunt. Sic divina oracula varietate admirabili diſpenſantur. Exemplum plane ſingulare præbet locus Iohanneus de Tribus in cœlo teſtantibus, quem per multa ſecula ignoravit orientalis eccleſia, occidentalis autem & Africana ſemper, quanquam non ubique, celebravit. Hoc ſane, *Nazarenus vocabitur*, minus aut cognitum a pleriſque aut intellectum fuit: alias Galilæa, ipſaque Nazaret, non ita contemta fuiſſet. Ioh. I. 47. VII. 52. Recteque multi pridem negarunt, hunc verſiculum in Scripturis V. T. exſtare. Eadem eſt igitur ratio ejus, atque prophetiæ Henochi, per S. Iudam demum in literas N. T. relatæ, & ſic obſignatæ: eadem, atque apophthegmatis illius, quod a Domino prolatum, apud evangeliſtas non obvium, Pauli ore & Lucæ ſtilo laudatur Act. XX. 35. Neque vero habent Iudæi, quod cauſentur, in N. T. citari aliquid, quod non exſtet in V. T. Ipſi enim multa vetera narrant, quæ nihilo magis ibi exſtant. Proverbia Salomonis a cap. XXV. 1, prophetia Azariæ, epiſtola Eliæ, & multa ejusmodi alia, ubi delituere, donec libris V. T. v. gr. 2 Chron. XV. 2 ſeqq. XXI. 12. longis poſt temporibus inſerta ſunt? Certe nil cauſæ erat, cur Matthæus hoc fingeret, ſi ipſius tempore mera fuiſſet novitas. Tali modo plus nocuiſſet toti cauſæ chriſtianæ, quam profuiſſet. Alia ei ſuppetebant ſat multa prophetiarum in Ieſu Nazareno impletarum ſpecimina. Qui excellentem hunc verſiculum dilutius interpretantur, ut confidant, eum hic vel illic in Scriptura V. T. contineri, ii revera prophetiis antiquis unam detrahunt: qui vero τὸ ῥηθὲν, *Nazarenus vocabitur*, diſerte olim editum exiſtimant, hi homogeneam teſtimonii totius prophetici partem agnoſcunt; adeoque integritati Scripturæ revera conſulunt, & ſimul ſimplici-

ſimplicitatem tuentur. conf. Calov. Bibl. ill. & Rus T. I. Harmon. ev. p. 284. *Nazareni* cognomen quis habiturus ſit? non additur in verſiculo. Videlicet ubicunque in prophetiis aliquid occurrit a Meſſia non alienum, id de Meſſia, quamvis non expreſſa ejus ſit mentio, accipiendum venit. Plura tamen duobus hiſce verbis in perbrevi vaticinio cohæſiſſe verba, credibile eſt. Conveniens erat diuturnior hujus monumenti occultatio cum ratione vitæ Chriſti privatæ in latebris oppidi *Nazaret* agendæ, & fidei ſanctorum probandæ, & perfidiæ malorum judicandæ. Ioh. I. 46. ſeq. VII. 41. ſeq.

Poſteaquam palmariam ac propriam *Nazareni* nomenclaturam in ipſo oppido *Nazaret* poſitam fuiſſe, evictum habemus: nunc demum, etymon & patriæ & cognominis Chriſti, haud inane eſſe, Conſectarii in loco ſtatuimus. Chriſtus, filius Davidis Bethlehemitæ, non eſt vocatus Bethlehemita; quare in etymo oppidi Bethlehem non perinde myſterium quæritur. Vocatus eſt Chriſtus *Nazarenus*. fecit id quidem hominum ſermo; imo vero fecit providentia Patris. Non temere Pilatus, ut tribus linguis cardinalibus *Ieſum regem Iudæorum* categorice ſcriberet & ſcriptum retineret, gubernatus eſt: non temere accidit, ut *Nazarenum* & Pilatus ſimul ſcriberet, & alii, antea poſteaque, dicerent. Nomina *Ieſu*, *Chriſti*, *Emmanuelis*, & reliqua, quod ſonant, id revera exhiberi, innuunt: unum *Nazareni* cognomen, omine carere, recte negaveris. נזר eſt *regii capitis inſigne*: & נזרת Hillero interprete eſt oppidum, quo vertex montis *coronatur*. Itaque *Nazarem* cognomen Germanice exprimi poſſet: *Zu Cronberg hat der Gecrœnte gewohnet.* Vid. Pſalm. CXXXII. 18. Solent locorum nomina pro ipſa re ſignificatâ poni. omittimus *Veronenſes*, *Placentinos*, *Laudicenos* Latinorum: major Scripturæ gravitas. *Kananites* etiam *Zelotes* dictus, & a patria & a virtute. Matth. X. 4. Luc. VI. 15. Vid. omnino Es. LXIII. 1.

CAP. III.

1 Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, *in diebus illis*) In Evangeliſtariis hæc formula meram vim habet inchoandi ſermonis: ſed in Evangeliſtis plus valet. hoc loco denotat: *Ieſu habitante Nazaretæ.* c. II. 23. Notatur non breve, ſed nulla majori mutatione notabile intervallum.

¶ παραγίνεται) Suaviter iteratur hoc verbum v. 13. Sæpe LXX id in præſenti ponunt.

¶ κηρύσσων, *prædicans*) clare. Congruit mox, *vox. Baptiſta*, *prædicans*: duæ partes officii Iohannei.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deſerto*) v. 3.

2 μετανοεῖτε) Amabile vocabulum. v. 8. 11. *mutate ſenſum*, induite ſenſum regno cœlorum dignum, regalem, cœleſtem. Sic ipſe Ieſus Chriſtus, ſic apoſtoli prædicare cœperunt: ſic Dominus Iohannem juſſit ſcribere, Apocalypſi ineunte.

¶ βασιλεία, *regnum*) Vid. ad c. IV. 17.

¶ οὐρανῶν, *cælorum*) Plur. שמים Hæc phraſis, *regnum cælorum*, apud ſolum Matthæum exſtat, ut Iudæis, quibus ſcribebat, opinionem regni *terreni* eximeret.

3 οὗτος, *hic*) Complura ſunt individua in N. T. quæ in veteri prædicta ſunt.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſa, cur Iohannes ita exoriri tum debuerit, uti v. 1. 2 deſcribitur, quia ſic prædictum erat.

¶ Φωνὴ κτλ. *vox &c.*) Vid. Luc. III. 4 not. *vox*, ſc. *eſt*.

¶ βοῶντος, *clamantis*) Iohannis. Similis locutio, Rom. X. 15. *pedes nunciorum.*

¶ ἐν

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deſerto*) non, *in templo*; aut, *in ſynagogis*. Sunt, qui conſtruant, *in deſerto parate* &c. quia ſic poſtulent accentus apud Eſajam. Sed ſi id voluiſſet evangeliſta, mox parallelum illud בערבה *in ſolitudine* rependiſſet. Nunc hæc inter ſe reſpondent: *prædicans in deſerto: vox clamantis in deſerto.* v. 1. 3. Res eodem recidit. ubi vox, ibi auditores, qui jubentur parare viam, ibi etiam adventus Domini. Matthæus etiam mox c. IV. 15. quiddam ab accentibus hebraicis diverſum tenet. Conf. Hebr. III. 7 not.

¶ ὁδὸν, *viam*) Vna eſt via primaria: & hæc multas τρίβους *ſemitas* complectitur.

¶ Κυρίου, *Domini*) Hebr. יהוה pro quo Hebræi poſteriorum ſeculorum אדני dixere. LXX verterunt κύριος. Hoc loco innuitur Chriſtus. Nomen *Dominus*, de Chriſto, variam in N. T. habet ſignificationem, pro rerum, temporum, & loquentium varietate. In dictis e V. T. allegatis ſæpe reſpondet nominibus יהוה & אדני quorum alterum majeſtatem ejus, ut Filii Dei, alterum gloriam ejus, ut Meſſiæ etiam ſpectat. Homines, inter quos ambulabat, eum ſic appellaverunt, pro diverſo fidei ſuæ captu. Apoſtoli & fideles deinceps ſæpe ſimul ſpectarunt ejus dominationem & poteſtatem in ſuos & in omnia, in ipſo etiam ſtatu exinanitionis, ſed magis in ſtatu exaltationis: ubi interdum additur pronomen *meus*, quod tetragrammato יהוה non additur.

¶ εὐθείας) *rectas*.

4 αὐτὸς) *ipſe*. Proſopographia inſignis. Habitus quoque & victus Iohannis prædicabat, congruens cum doctrina & officio. qualis pœnitentium eſſe debet, talem hic miniſter pœnitentiæ ſemper habuit. conf. cap. IX. 14. XI. 18 not.

¶ ἀπὸ τριχῶν καμήλου, *de pilis cameli*) Veſtis erat parabilis & aſpera, minus exquiſite texta. coll. Marc. I. 6.

¶ καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ) Sic LXX, 2 Reg. I. 8. de Elia: καὶ ζώνην δερματίνην περιεζωσμένος τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ. Zona Iohannis erat, ut Eliæ, non ex corio, ſed *ex pelle*, ſine magno paratu. Non ſine cauſa commemoratur amictus multorum Sanctorum in Scriptura; etiam Baptiſtæ, ipſiusque Ieſu Chriſti.

¶ τροφὴ, *cibus*) *Potus*, intelligitur ex Luc. I. 15.

¶ ἀκρίδες,) Lev. XI. 22, חגב LXX ἀκρὶς, animal veſcum.

¶ μέλι ἄγριον, *mel agreſte*) ſua ſponte fluens. 1 Sam. XIV. 25. Locuſtæ poterant interdum deficere.

5 πᾶσα, *omnis*) ex omnibus partibus.

6 ἐβαπτίζοντο) *baptiſmum accipiebant*: Medium.

¶ ἐξομολογούμενοι) ἐξ. *libere diſerteque* (non modo in *aurem* Iohannis) *fatebantur, peccata, ſua.* Vera confeſſio peccata etiam individualia, ut olim apud ſacrificia pro peccato, citat, quanquam non ſingulatim enumerat. Medium ingenue tenet inter laxum formulæ generalis abuſum & inter anguſtias confeſſionis auricularis. Sic animam ſublevat. In baptiſmo pœnitentiæ confitebantur peccata ſua: in baptiſmo Chriſti confitebantur Chriſtum.

7 πολλοὺς,) *multos*, qui partim perſeverarunt baptiſmum accipere, partim juſto Iohannis elencho deterriti receſſiſſe videntur. Ceteri longe plurimi ne *veniebant* quidem. c. XXI. 25. Luc. VII. 30.

¶ Φαρισαίων καὶ σαδδουκαίων, *phariſæorum & ſadducæorum*) Sectæ diverſæ.

¶ αὐτοῖς, *illis*) phariſæis præcipue, ſed populo quoque, ante baptiſmum. v. 11. Luc. III 7. Sæpe verba factum comitantia

mitantia poſterius recenſentur. 2 Sam. I. 16. 15.

¶ γεννήματα, *progenies*) Familiæ variæ.

¶ ἐχιδνῶν, *viperarum*) Hoc opponitur gloriationi de patre Abrahamo. Conf. c. XXIII. 33.

¶ τίς, *quis*) q. d. Vos aliis viam monſtrare videmini: quis autem vobis monſtravit? Supponit, futuram eſſe iram: eſſe rationem effugiendi, in proximo: ab ea alienos eſſe phariſæos & ſadducæos.

¶ ὑπέδειξεν, *monſtravit*) Compoſitum verbum reſpondet ſimplici. Approbat acceſſum eorum, ſed ſub magna conditione.

¶ φυγεῖν, *fugere*) per baptiſmum.

¶ μελλούσης, *futura*) in quam *incurrent* per impœnitentiam regnum cœlorum repudiantes. Eadem *ira* appellatur poſtea, *veniens*. 1 Theſſ. I. 10 Simul refutatur error *Sadducæorum*, reſurrectionem negantium.

¶ ὀργῆς, *ira*) quæ venit in deſtructione urbis, & in extremo judicio.

8 ποιήσατε) *ferte*.

¶ καρπὸν ἄξιον) *Dignum fructum*, ſingulari numero, a *Phariſæis & Sadducæis*, apud Matthæum; *dignos fructus*, plurali numero, a *populo*, apud Lucam, poſtulari ait *Origenes*. Ad rem quid interſit, non equidem perſpicio. Ipſum vocabulum *fructus* ſæpe collectivum eſt: & in Iohannis præconio, ſingulari numero, *ſterilitati* opponi poteſt; plurali numero, *ubertatem* infert. Homines, arbores: itaque fructus, pœnitentia ipſa.

¶ τῆς) Conſtrue cum καρπόν. ſic ἄξια τῆς μετανοίας ἔργα. Act. XXVI 20

¶ μετανοίας) Μετάνοια eſt *mentis transmutatio* & omnis mali retractatio, qua id irritum optatur & infectum.

9 μὴ δόξητε) Verbum δοκῶ (perinde ut φάσκω, & particula ὡς, & Latina, *præ me fero*, *oſtendo*, *puto*, *videor*, *apparet*, *ſpecies*,) interdum veram rem eamque conſpicuam, interdum ſpeciem inanem, quam quis vel ſibi vel aliis objicit, denotat. Itaque h. l. ſenſus eſt: *poteſtis quidem aliquo modo ita dicere; ſed ea re non debetis placere vobis.*

¶ λέγειν, *dicere*) ſecure.

¶ τὸν Ἀβραάμ, *Abraham*) quippe cujus poſteritas non deficit

¶ λέγω γὰρ ὑμῖν, *dico enim vobis*) Formula graviſſima, in re maxima, a viro magno adhibita. conf. c. V. 18 not.

¶ δύναται, *poteſt*) Iudæi putabant, ſe *non poſſe* excidere.

¶ ἐκ τῶν λίθων) *ex* his *lapidibus*, & undecunque, uti ex gleba Adamum. Deus non eſt alligatus ad legem ſucceſſionis in eccleſia.

¶ τούτων, *his*) Lapides certe, eosque fortaſſe indigitavit Iohannes, qui Ioſuæ tempore in Iordane erecti fuerant, ut teſtimonio eſſent, populum Iſraël per Iordanem intraſſe terram promiſſam, Deoque eam debere, non ſibi. Sermo inſtar adagii, ut Luc. XIX 40.

¶ τέκνα, *filios*) ſpirituales. Filii ſecundum carnem erant, qui tamen dicuntur genimina viperarum.

10 ἤδη δὲ, *jam vero*) Antitheton: *futura*. v. 7.

¶ καὶ, *etiam*) Ubi gratia ſe exhibet, ira *quoque* ingratis oſtenditur. Non modo fieri *poteſt*, ut puniamini, ſed *etiam* prope eſt

¶ ῥίζαν, *radicem*) Non modo ramis intentata eſt Securis.

¶ δένδρων, *arborum*) Iudæorum: Luc. XIII 7 ſ. ad quos gentes erant *lapides*.

¶ κεῖται, *jacet*) etſi ictus nondum cœptus eſt.

¶ ἐκκόπτεται, *exſcinditur*) Præſens. ſine mora.

¶ πῦρ, *ignem*) Hebr. VI. 8.

11 ὑμᾶς, *vos*) Phariſæos igitur non excluſit Iohannes a baptiſmo.

¶ ἐν ὕδατι, *in aqua*) Huic parti reſpondet finis in hoc verſu. Quanquam non tam baptiſmum, quam ſe ipſum Iohannes extenuat: & rurſum aquæ antitheton hoc uno loco ignis ille dicitur, ſed Spiritus ſanctus ubique.

¶ εἰς μετάνοιαν, *in pœnitentiam*) Huic parti reſpondet v. 12.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton pertinet non ſolum ad baptizantes; ſed etiam ad baptizatos, (Act. I. 5 *vos*:) & ad diverſa tempora.

¶ ὀπίσω μου, *poſt me*) Decebat, Iohannem naſci paullo prius, quam Meſſiam.

¶ ἐρχόμενος, *veniens*) ſtatim, v. 13.

¶ ἰσχυρότερός μου, *valentior me*) quem magis, quam me imbellem, timere & colere debeatis. Suam potentiam non eſſe magnam; Chriſti, infinitam, ut Dei, eſſe, docet Iohannes. v. h. mox, & v. 12. Non ſtatim dicit: *Meſſias poſt me venit*, ſed paraphraſi rem occultius & tamen auguſtius exprimit. Dixit autem hoc Iohannes, cum jam maxime floreret. Act. XIII. 25.

¶ βαστάσαι, *ferre*) ſicut miniſter calceos *fert*, quos herus aut popoſcit aut demi juſſit. Ps. LX. 10.

¶ αὐτὸς) *Ipſe*. In hunc credite. Act. XIX. 4.

¶ ὑμᾶς) *vos*, quotquot illum ſuſcipietis.

¶ βαπτίσει, *baptizabit*) *abundanter impertiet*, Tit. III. 6. Act II. 3. 4. 17. X. 44. eoque ſe *valentiorem* oſtendet. *Spiritus & ignis* vim habet maximam.

¶ ἐν, *in*) Differentia Iohannis & Chriſti. Ioh. I. 33.

¶ πνεύματι ἁγίῳ, *Spiritu ſancto*) Vid. Luc. III. 16 n.

¶ καὶ πυρὶ, *& igne*) Hoc habet Lucas, Marcus non habet. Quare etiamſi incerta eſſet apud Matthæum lectio, nil eſſet periculi: certum eſt autem, hunc quoque ſcripſiſſe καὶ πυρὶ, *& igne*. *Spiritus ſanctus*, quo Chriſtus baptizat, *igneam* vim habet: atque ea vis ignea etiam conſpicua fuit oculis hominum Act. II. 3.

12 οὗ, *cujus*) Et hoc, & αὐτοῦ *ejus* ter cum vi poſitum, oſtendit poteſtatem Chriſti. οὗ - αὐτοῦ, Hebraiſmus.

¶ τὸ πτύον, *ventilabrum*) Id Evangelium eſt.

¶ ἐν τῇ χειρὶ, *in manu*) jam jam. Totus ſermo Iohannis, adeoque initium evangelii, prorſus convenit cum extrema clauſula prophetiæ V. T. apud Malach. III. 19 - 24, ubi nexus rerum a Moſe ad coronidem prophetiæ veteris, ab hac ad prodromum & Chriſtum, hujusque diem pantocriticum exquiſite & ſolenniter declaratur.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Nec prodromus, nec ullus apoſtolus hoc *ventilabrum* habebat, eodem modo, ac Dominus Ieſus. Solatium imbecillitatis miniſtrorum: Dominus faciet. Non vana eſt ſine viribus ira illorum.

¶ ἅλωνα, *aream*) In *area* ſunt viatores: in *borreo*, victores.

¶ αὐτοῦ, *ſuam*) Hebr. III. 6.

¶ καὶ συνάξει τὸν σῖτον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποθήκην, *& congregabit triticum ſuum in borreum*) Aut omittendum eſt αὐτοῦ *ſuum*, aut conſtruendum cum ἀποθήκην, *borreum*, coll. Matth. XIII. 30, *triticum congregate in borreum meum*. Idem Dominus *tritici eſt*, qui *borrei*: idem vero etiam *borrei*, qui *areæ*. Luc. III. 17.

¶ ἄχυρον, *paleam*) Hic non additur *ſuam*. palea non venit ſub cenſum.

¶ πυρὶ, *igne*) Quivis aut igne baptizatur, aut igne comburetur. Nil eſt tertium.

¶ ἀσβέστῳ,

¶ *ἀσβέστῳ, inextinguibili*) Videre igitur, ut peccata veſtra prius deleantur. Iob. XX. 26. *Impium comedet* πῦρ ἄκαυστον· vel potius ex cod. Alex. πῦρ ἄσβεστον· (quod verbum alias LXX non haberent:) ut אֵשׁ לֹא נֻפָּח ſit *ignis nullo flatu extinguendus.*

14 *διεκώλυεν, prohibebat*) Nondum ſcierat Iohannes, hunc eſſe Chriſtum: ſcierat tamen, Chriſtum in proximo eſſe, cumque ad baptiſmum affore, & ſigno evidenti indigitatum iri. Ioh. I. 33. interea, ut primum Ieſum videt, ex ſympathia illa, qua in utero commotus fuerat, & ex aſpectu ejus gratioſiſſimo judicat, hunc baptiſmi candidatum eſſe Chriſtum, eamque ſententiam ſcite cum prævia proteſtatione expromit. Vid. Luth poſtill. eccl. ad h. l. Feſt. Epiph. Part. III. ed. Spen. f. 95. 96.

¶ *ἐγὼ, ego*) Credibile eſt, ipſum Iohannem non fuiſſe baptizatum. Luc. I. 15 fin.

¶ *χρείαν, opus*) Nam majoris eſt aliàs baptizare; minoris baptizari, & ea re ad baptiſten venire.

¶ *ὑπὸ σοῦ βαπτισθῆναι, a te baptizari*) baptiſmo tuo, in ſpiritu & igne. Si noſtrum alter ab altero baptizandas eſt, ego is ſum.

¶ *ἔρχῃ, venis*) baptiſmum petens.

15 *ἄφες, ſine*) Comiter Iohannem ad ſilentium redigit. Huc refertur *ἀφίησιν ſinit.*

¶ *ἄρτι*) ſine mora, hac una vice.

¶ *οὕτω*) *ſic*, ut ego ad te ſim profectus.

¶ *πρέπον, decorum*) Quod Iohanni non videbatur eſſe decorum, id erat maxime; quia juſtum. Decentia in divinis conſiliis & operibus admiranda latiſſime patet. Hebr. II. 10. VII. 26. Speciatim in ſermonibus & actionibus Chriſti elucet ejuſmodi Decorum, quod ab evangeliſtis tam bene expreſſum argumento eſt, illos a Spiritu S. actos ſcripſiſſe. neque enim id humani ingenii quamlibet excellentiſſimi fuiſſet.

¶ *ἡμῖν, nobis*) Loquitur ut Iohanni nondum plane cognitus. Convenit, *mihi*, principaliter; *tibi*, miniſterialiter. In mente Ieſu poterat etiam hunc ſenſum habere: decorum eſt mihi & Patri meo, ut ego impleam omnem juſtitiam. v. 17. conf. Hebr. II. 10. iterum.

¶ *πληρῶσαι*) *ad implendum* juſtitiam omnem. Id præſtat, non Iohannes & Ieſus, ſed ſolus Ieſus, in baptiſmo id ipſum recipiens. unde etiam ad paſſionem translata *baptiſmatis* appellatio: Luc. XII. 50.

¶ *πᾶσαν δικαιοσύνην, omnem juſtitiam*) omnes juſtitiæ partes, atque adeo hanc quoque, ceterarum majorum arrhabonem. Pro particulari juſtitiæ intuitu, Iohannes videretur baptizandus a Ieſu: pro *univerſo* juſtitiæ ambitu, converſa res eſt. Hoc dixit Ieſus, pro eo, quod ceteri, qui baptizabantur, quia peccatores erant, de ſuis *peccatis* confitebantur. Talis oratio non niſi Meſſiæ ipſi conveniebat. In rebus ſumme humilibus tamen Filius Dei cavet juri majeſtatis ſuæ. Ioh. XIII. 7 ſ. XIV. 30. XVIII. 5. 20. 36.

¶ *τότε, tunc*) protinus.

16 *εὐθὺς, ſtatim*) Nil erat, quod eum diutius teneret. ſic quoque *ſtatim* reſurrexit.

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Res magna & nova.

¶ *αὐτῷ, ei*) Id plus eſt, quam ſi Matthæus ſcripſiſſet, *ſuper eo.*

¶ *οἱ οὐρανοὶ, cœli*) Plurale.

16. 17 *καὶ, &*) Glorioſiſſima apparitio S. Trinitatis, & documentum, quid fiat, quando nos baptizamur. nam non ſibi baptizatus eſt Chriſtus. Et Spiritum S. accepit, quo nos baptizaret. Ioh. I. 33.

¶ εἶδε)

¶ εἶδε) *vidit* Ieſus: Marc. I. 10. nec non Iohannes. Ioh I. 32.

¶ ὡσεὶ περιστερὰν, *ſicut columbam*) Conf. Gen. VIII. 10 ſ.

17 Φωνὴ, *vox*) Apertiſſima Dei patefactio. Tales illæ, quæ memorantur Act. II. 2 ſ. Ex. XIX. 4. 9. 16. XL. 34 ſ. Num. XVI. 31. 42. 1 Reg. VIII. 10 ſ. XVIII. 38.

¶ οὗτός ἐστιν, *Hic eſt*) Marcus & Lucas ſcribunt, dictum eſſe, *Tu es.* Matthæus ſenſum expreſſit. *Hic*, dictum c. XVII. 5. Aſſentit fides: *tu es Filius Dei.* c. XVI. 16.

¶ ὁ) Articulus bis poſitus ſummam habet emphaſin.

¶ υἱὸς, *Filius*) Ioh. I. 18. III. 16.

¶ ἀγαπητὸς, *dilectus*) Poſſit hoc videri eſſe nomen, coll. cap. XII. 18. ut duo ſint prædicata hæc: Hic eſt *Filius meus*: eſt *Dilectus*, in quo beneplacitum eſt mihi. Sed epitheton eſſe, patet ex Luc. III. 22. *Amor* eſt quiddam naturale, quia Hic eſt *Filius*: *beneplacitum*, quaſi ſuperveniens, quia *facit*, quæ Patri *placent*. *Dilectus*, unicus: qui amorem patris non cum alio partitur.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Ἐν, *in*, maxime notat objectum, deinde etiam cauſam. Objectum beneplaciti paterni eſt Filius per ſeſe, & in Filio omnes & omnia. Phraſis LXXviralis. conf. not. ad Col. II. 18.

¶ εὐδόκησα, *beneplacitum eſt mihi*) Verbum εὐδοκῶ, & εὐδοκία, adhibetur, vel quum id, quod egomet habeo atque ago, mihi allubeſcit, vel quum id, quod alter. Vtraque notionis pars huic loco congruit, de beneplacito Patris in Filio. Eſt æterna στοργὴ erga Vnigenitum, eſt comitas perpetua erga mediatorem, & in illo erga nos, filios reconciliatos. Additur c. XVII. 5, *eum audite*, tum enim de paſſione dicturus erat, nunc id non additur: nam initio idem illud docuit duntaxat, quod Pater dixit, *Hic eſt Filius meus.*

CAP. IV.

1 Τότε, *tunc*,) ex baptiſmo.

¶ ἀνήχθη, *ſurſum ductus eſt*) Hieroſolyma verſus, impulſu puro.

¶ εἰς τὴν ἔρημον, *in deſertum*) deſertiorem partem illa parte, de qua c. III. 1.

¶ ὑπὸ τοῦ πνεύματος, *a Spiritu*) ſancto. c. III. 16.

¶ πειρασθῆναι, *ut tentaretur*) Tentatio hæc ſpecimen eſt totius ſtatus exinanitionis Chriſti: omniumque tentationum non ſolum moralium, ſed ſpiritualium maxime, epitome, quas machinatus eſt diabolus ab initio.

¶ ὑπὸ τοῦ διαβόλου, *a diabolo*) LXX int. hebraicum שטן fere vertunt διάβολος: tantum 1 Reg. XI bis terve exprimunt σατάν.

2 νηστεύσας, *jejunans*) ſine dubio virtute baptiſmi. Iejunio connotatur etiam abſtinentia a potu.

¶ ἡμέρας, *dies*) In his diebus, in hoc receſſu, maximæ res interceſſerunt inter Deum & Mediatorem.

¶ τεσσαράκοντα, *quadraginta*) Memorabile tempus, etiam in vita Moſis & Eliæ. Sed Moſis ſtatus, ſine cibo, erat lautus: Chriſti, quod magis mirandum, humiliationis. Eliæ antea cibum attulerat angelus: Chriſto poſtea angeli plures miniſtrarunt. XL dies habuit Ieſus, antequam prodiret in publicum: XL dies, quaſi præparationis cauſa, ante aſcenſionem.

¶ ὕστερον, *poſtremo*) Hactenus non tam fuerat tentatio, quam ad eam præparatio. conf. v. ſeq. init.

¶ ἐπείνασε, *eſurivit*) *Fames*, tentatio valde acerba. *Sitim*, in paſſione exper-

tus eſt. Conferri poteſt hæc tentatio cum illa, quæ deſcribitur Gen III. Tentator ſimili arte uſus eſt. ſed quam protoplaſti rem male geſſerant, eam Chriſtus reſtituit.

3 *προσελθὼν*, *accedens*) viſibiliter. Tempus captavit Tentator.

¶ *ὁ πειράζων*, *Tentator*) qui nollet ſciri, ſe eſſe Satanam. Et Chriſtus demum in fine Satanam appellat v. 10, poſtquam ſatanas ſatanitatem, id eſt, ſuperbiam, ſingularem characterem, plane prodiderat. Sic artem nequiſſimam arte divina deluſit. Videtur tentator ſub ſchemate *γραμματέως*, *ſcribæ*, apparuiſſe; quia *τὸ γέγραπται*, *ſcriptum eſt*, ei ter opponitur.

¶ *εἰ*, *ſi*) Sic quoque v. 6. Et dubitat Satanas, & in dubitationem conatur adducere; vera eripere, falſa perſuadere. Conditione ſolicitat, quod de cœlo cap. III. 17 categorice pronunciatum fuerat.

¶ *εἰπὲ*, *dic*) Tentator agnoſcit, qui Filius Dei ſit, hunc eſſe omnipotentem.

¶ *οἱ*) *hi:* id eſt, aliquis horum lapidum fiat panis. Luc. IV. 3.

¶ *λίθοι*, *lapides*) Quaſi diceret: *Verſaris in deſerto, quod lapides duros habet, panem non habet.* Immo alia ratione perſentiſces, tentator, hunc eſſe Dei filium. Mox initium faciet perdendi tui. Luc. IV. 34. 41.

4 *γέγραπται*, *ſcriptum eſt*) Non provocat Ieſus ad vocem de cœlo locutam: non reſpondet ad argumenta tentatoris: adverſus concluſiones ejus tenet ſcripturam ſolam ejusque *τὸ ὅτι*. An filius Dei ſit ipſe, nec ne, relinquit in medio. Erga homines non ſæpe allegavit Ieſus ſcripturam, ſed dixit: *Dico vobis.* Adverſus ſatanam unice illud dicit: *ſcriptum eſt.* i. e. quiſquis ego ſum, certe illud teneo, quod ſcriptum eſt. Omnes ſententiæ, quas proferebat, etiam per ſe erant indiſputabiles; & tamen tenet illud: *ſcriptum eſt.* Quo ipſo etiam exprimit, nunc ſe adeſſe, eum, qui ſcripturæ eſſet ſatisfacturus: oſtenditque ſcripturæ graviſſimam auctoritatem, ipſi ſatanæ irrefragabilem.

¶ *οὐκ - θεοῦ*) Deut. VIII. 3. LXX, *οὐκ - θεοῦ, ζήσεται ὁ ἄνθρωπος.* Etiam in *eremo* vim hujus dicti ſenſerat populus. Ejusdem libri caput VI citatur verſu 7. 10. unde tria dicta duæ paraſchæ conjunctæ ואתחנן & עקב habent; in *deſerto* Iſraëlitis propoſita; in *deſerto* a Chriſto pro gladio contra tentatorem adhibita. Eo anni tempore, quo Moſes dixerat, Ieſus tentatus dicta adhibuit.

¶ *ζήσεται*, *vivet*) Id expertus erat Ieſus his XL diebus. Tam facile eſt ſine pane vivere, quam ex lapide panem facere. *Αὐτάρκεια*, *præſens animi quies*, nil quærere præter *vitam*. Victurum ſe, ſciebat Ieſus.

¶ *ἄνθρωπος*, *homo*) Non reſpondet tentatori de *Filii Dei* appellatione: ſed quaſi unus e multis, ad verbum ſcriptum alligatis, loquitur. Ac Moſis jam tempore ſapientia divina iis verbis totum hoc teſtimonium expreſſit, quibus Salvator feriret tentatorem. Hieronymus: *Propoſitum erat Domino, humilitate diabolum vincere, non potentia.*

¶ *παντὶ ῥήματι ἐκπορευομένῳ*) Sic Ps. LXXXIX. 35, *τὰ ἐκπορευόμενα διὰ τῶν χειλέων μου* de promiſſione divina. Conf. LXX, Num. XXX. 13 & Deut. XXIII. 24. de votis, item Ier. XVII. 16. Num. XXXII. 24. Metonymia: *exitus oris*, i. e. res, quæ ore nuncupatur.

¶ *διὰ*) *per* os, [illegible] *ex* corde.

5 *τότε*, *tunc*) Matthæus eo temporis ordine deſcribit aſſultus, quo facti ſunt. v. 8. 10 not. Lucas gradationem obſervat in locis, & deſcribit deſertum, montem, templum. c. IV. 1. 5. 9. Quæ ordinis non modo innoxia, ſed etiam ſalubris varie-

tas argumento eſt, non alterum evangeliſtam ab altero ſcripſiſſe. Fortaſſe etiam tertii aſſultus quiddam ante ſecundum aſſultum tentator vibravit in Ieſum, & alio alioque habitu apparuit.

¶ *παραλαμβάνει*) Conciſe, id eſt: *aſſumit & ducit*. & ſic v. 8. Verbo *ducendi* Lucas utitur, c. IV. 9. 5. Mirabilis poteſtas tentatori conceſſa; usque dum ei dicitur, *abi*. v. 10. Gregorius: *Nil mirum eſt, ſi Chriſtus a diabolo ſe permiſit circumduci, qui a membris illius ſe permiſit crucifigi.* Satan ubique tentat. conf. de mutatione locorum, Num. XXIII. 13. 27. Chriſtus ubique tentatus eſt, omnibus locis, ubi poſtea erat munere functurus.

¶ *εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν, in ſanctam urbem*) ubi præſidium *angelicum* inprimis ſperandum videri poterat.

¶ *ἐπὶ, ſuper*) Quam vere in deſerto, tam vere in pinnaculo & in monte fuit Ieſus.

¶ *πτερύγιον, pinnaculum*) in quod adſcenſus longe facilior fuerat, quam deſcenſus ex eo. Quodnam hoc fuerit pinnaculum, ambigunt antiquarii. Chriſtus per alta & profunda tentabatur.

6 *γέγραπται, ſcriptum eſt*) Speciosiſſima tentatio, quæ Scripturam videtur appoſite allegare. Non dubium eſt, quin hujus dicti vim inprimis ſæpe ſenſerit Satanas ex oppoſita ſibi cuſtodia piorum per angelos.

¶ *ὅτι-περὶ σοῦ καὶ ἐπὶ κτλ.*) Ps. XCI. 11. 12. LXX, *ὅτι-περὶ σοῦ, τοῦ διαφυλάξαί σε ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς σου. ἐπὶ κτλ.* Fraus ſatanæ potius eſt in falſa applicatione, quam in omiſſione.

¶ *ἐπὶ χειρῶν, ſuper manibus*) Id eſt, magna circumſpectione tuebuntur.

¶ *λίθον, lapidem*) ex quo ſtructum templum. Specioſe pſalmum applicat tentator.

7 *πάλιν γέγραπται, iterum ſcriptum eſt*) Etſi Satanas retorquebat *τὸ ſcriptum eſt*: tamen Ieſus id ſibi non ſinit quaſi protritum quiddam extorqueri, ſed ter adhibet. Scriptura per ſcripturam interpretanda & concilianda.

¶ *οὐκ ἐκπειράσεις κτλ.*) Sic plane LXX, Deut. VI. 16. Ex eorum interpretum uſu *ἐκπειράζειν* non eſt ſignificantius, quam *πειράζειν*. Hoc autem dicit Ieſus: Meum non eſt tentando provocare Deum.

¶ *Κύριον, Dominum*) Poſitum eſt hoc pro nomine proprio.

8 *πάλιν, iterum*) Tertius conflictus: ut patet etiam ex verbo *abi*. v. 10.

¶ *ὄρος, montem*) Novum tentationis theatrum.

¶ *δείκνυσιν, monſtrat*) ad oculos ea, quæ horizon complecteretur; cetera, per enumerationem & indigitationem fortaſſe. ſubtilis ſpiritus eſt ſatanas.

9 *δώσω, dabo*) At Filius eſt heres: & quicquid poteſtatis habebat ſatanas, propter hominum defectionem a Deo, id Chriſtus, *valentior*, non per pactionem, ſed per victoriam eripuit. Quæ diabolus in tentatione non potuit perſuadere Chriſto, ea perficiet per beſtiam, Ap. XIII. 2. vaſallum ſuum: & quæ Chriſto obtulit, adverſario illi conferet, regna mundi.

¶ *ἐὰν, ſi*) Magna ſuperbia, regna muneri offerre, pro uno actu adorationis, id munus agnoſcentis. Sine dubio ſpecie venerabili apparuit tentator.

10 *ὕπαγε, abi*) *Abi poſt me ſatana*, dixit Dominus Petro, Ipſum *prehendenti*, &, ne paſſionem ſubiret, prohibenti, eoque ſermone Petrum in *locum*, qui diſcipuli eſſet, pedem referre juſſit. Ad ſatanam vero dixit, Abi *Satana*; *abi* non *poſt me*, ſed plane *a me*.

¶ *σατα-*

¶ σατανᾶ, *Satana*) Tentaſti, ut explorares, quis ego ſim: & ego tibi dico, quis tu ſis. Tentatorem, quum is maxime *favere* videri vult, *Satanam* appellat.

¶ Κύριον-προσκυνήσεις κτλ.) Deut. VI. 13. LXX, Κύριον-φοβηθήσῃ κτλ. Pro timore convenienter ponit Ieſus *adorationem*. coll. v. 9.

¶ μόνῳ) Sic LXX. qui etiam μόνῳ ſalvo ſenſu inſeruere Gen. III. 11. 17.

11 ἄγγελοι, *angeli*) quos pugnam ſpectaſſe probabile eſt. conf. 1 Cor. IV. 9. 1 Tim. III. 16.

¶ διηκόνουν, *miniſtrabant*) ſine dubio pro eo, ac tum opus erat, ſcil. allato cibo. conf. 1 Reg. XIX. 5 ſ.

12 ἀκούσας δὲ ὅτι κτλ. *audiens vero quod &c.*) Nomen *Ieſu* ponitur v. 17. non ponitur v. 12. nam hæc periocha, v. 12-16, cum ſuperioribus connexa innuit, quomodo *Iohannes* locum Domino fecerit: ſed verſu 17. ſeqq. deſcribitur ipſum *Initium* præconii a Domino factum, cui includitur vocatio binorum fratrum, quare verſu 18 iterum ſubauditur ὁ ἰησοῦς, *Ieſus*, non exprimitur.

¶ παρεδόθη, *traditus ſit*) in cuſtodiam. Decreſcente Iohanne, crevit Chriſtus.

¶ ἀνεχώρησεν, *ſeceſſit*) Idem verbum, ſimili in cauſa, c. XIV. 13.

¶ εἰς) *in* Galilæam, & quidem in partem Galilææ ab Herode & Iohannis carcere remotiorem. Totam Galilæam appellat Matthæus in antitheto ad Iudæam, ubi tentatio fuerat. Ieſus tum ex vita privata prodiit in publicum.

13 ναζαρὲτ, *Nazaret*) ubi hactenus habitarat.

¶ παραθαλασσίαν, *maritimam*) v. 15. 18. ubi magna erat frequentia.

15 γῆ ζαβουλὼν καὶ γῆ νεφθαλεὶμ ὁδὸν θαλάσσης πέραν τοῦ ἰορδάνου-ὁ πορευόμενος-καὶ τοῖς καθημένοις-ἀνέτειλεν αὐτοῖς) Es. VIII. 23. IX. 1. LXX, χώρα ζαβουλὼν ἡ γῆ νεφθαλεὶμ καὶ οἱ λοιποὶ οἱ τὴν παραλίαν καὶ πέραν τοῦ ἰορδάνου-ὁ πορευόμενος-οἱ κατοικοῦντες-λάμψει ἐφ' ὑμᾶς. Arctiſſime cohærent duo verſus apud Eſajam: quare ex priore partem topographiæ ſumit evangeliſta. Ex eodem climate, multi apoſtoli. Pſ. LXVIII. 28. Act. I. 11. II. 7. Γῆ, λαὸς, *terra*, *populus*: Appoſitio.

¶ ὁδὸν) דרך LXX, ὁδὸν, ſubaudi κατά. Topographia prophetica mirabilis; latitudine & longitudine ad punctum conveniente.

¶ θαλάσσης, *maris*) v. 18.

¶ πέραν τοῦ ἰορδάνου, *trans Iordanem*) עבר πέραν dicitur de limite non modo ulteriori, ſed etiam citeriori.

¶ γαλιλαία τῶν ἐθνῶν) *Galilæa* Iſraëlitis habitata, *Gojitis* contermina, præſertim quod ad tribum Zabulon & Naphthali attinet. vid. Hilleri Onom. p. 816. Galilæa minus antea erat exculta: Hieroſolymis erat arx cultûs levitici. itaque Iudæi facilius debebant agnoſcere: Galilæis compenſatur, quod non habuerant.

16 πορευόμενος, *ambulans*) Gradatio triplex: *populus ambulans*: *& ſedentibus*:
in tenebris: *in regione & umbra mortis*:
vidit lucem magnam: *lux orta eſt illis.*

Gravius eſt *ſedere* tenebris detentum, quam *ambulare*.

¶ εἶδε) *conſpexit*.

¶ φῶς, *lucem*) Nemo *ſalvatur*, niſi *illuminatus*. Act. XIII. 47.

¶ καὶ τοῖς καθημένοις) Ps. CVII. 10: καθημένους ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου. *Sedendi* verbum aptum notandæ ſolitudini inerti.

¶ χώρᾳ καὶ σκιᾷ) Ἓν διὰ δυοῖν. Situs regionis erat natura depreſſus: ei congruebat conditio ſpiritualis.

¶ ἀνέτει-

¶ *ἀνέτειλεν αὐτοῖς, orta eſt illis*) Hebr. נגה *fulget, ſuper illos.* Hoc ſermonis incremento rependitur epitheton, *μέγα, magnum*, in initio præcedente.

17 *ἤρξατο, cœpit*) Frequens verbum, innuit initium actionis ſæpe iterandæ, aut deliberatæ certe & amplæ, vel etiam diutinæ.

¶ *ἡ βασιλεία, regnum*) Divini ſtili eſt elegantia, ut primum in abſtracto dicatur veniſſe *regnum*, deinde in concreto *rex*, ſive Meſſias. Illud initiis occultis, hoc glorificationi congruit. Conf. not. ad Luc. I. 35, nec non ad 2 Theſſ. II. 3.

¶ *τῶν οὐρανῶν*) regnum *cœlorum*, id eſt, regnum *Dei.* c. V. 3. coll Luc. VI. 20. ſic enim interdum apud Matthæum etiam, procedente ejus libro, & ſemper in ceteris N. T libris appellatur, v. gr. Act. I. 3. XXVIII. 31. Rom XIV. 17. Frequens metonymia eſt, ut *cœlum* pro *Deus* dicatur: eaque primis evangelii temporibus conſentanea. c. III. 2. *Regni cœlorum* appellatione, libris N. T. fere propria, præcidebatur ſpes regni terreni, & invitabantur omnes ad cœleſtia. Sic appellatur cum proſpectu ad conſummationem. Luc. XXI. 31. Act. I. 3.

18 *θάλασσαν τῆς γαλιλαίας, mare Galilææ*) v. 15. 23.

¶ *σίμωνα, Simonem*) Simon, primus in ſequela hac, primus manſit.

19 *δεῦτε, venite*) Habet vim vocandi hoc verbum, cum connotatione momenti præſentis. c. XI. 28. XXI. 38. &c. Id patet ex ſingulari *δεῦρο*.

¶ *ποιήσω, faciam*) Poteſtas Chriſti Ieſu.

¶ *ἁλιεῖς, piſcatores*) Ier. XVI. 16.

20 *εὐθέως, ſtatim*) Promta ſequelæ celeritas verſu 22 notatur in Iacobo & Iohanne, ubi *εὐθέως* exſtat: eadem celeritas ſub verbum *δεῦτε* v. 19 in ſequela Petri & Andreæ notatur, ſive legas *εὐθέως*, ſive non legas. In ipſo operis faciendi ardore, vocationem acceperunt. Sic Matthæus, c. IX. 9. Beatum momentum!

¶ *ἠκολούθησαν, ſecuti ſunt*) ingenue, ſine celeri pactione de mercede. c. XIX 27.

21 *μετὰ, cum*) Erant igitur juvenes, vegeto adhuc patre Zebedæo, utroque parente vivente. Iohannes inde LXX annos vixit. Iacobus inter apoſtolos primus obiit; Iohannes diu ſuperſtes ei fuit.

¶ *καταρτίζοντας, parantes*) Hoc verbum dicitur de inſtrumento, quod vel ad opus paratur, vel poſt opus reparatur. Prius huic loco magis convenit. Vtrumque par fratrum, ab ipſo opere, alio atque alio, promte magnaque obedientia diſceſſerunt.

23 *καὶ περιῆγεν κτλ.*) Sic plane cap. IX. 35.

¶ *κηρύσσων, prædicans*) *Doctrina* in ſynagogis publica erat: ſed magis publicum *præconium.* c. X. 27. XI. 1. Conf. etiam Luc. VIII. 39. Ion. III. 2. 4.

¶ *τὸ εὐαγγέλιον, evangelium*) Præcipua doctrina Chriſti, evangelium: cætera, quæ docuit, pertinebant duntaxat ad impedimenta removenda.

¶ *τῆς βασιλείας, regni*) Dei. In Scriptura ſacra perpetuo ſpectatur *Deus.*

¶ *πᾶσαν, omnem*) Nemo ægrotus, nemo mortuus, cui Ieſus occurrebat, in morbo aut morte manſit.

¶ *νόσον, morbum*) Νόσος, *morbus* totius corporis: *μαλακία, ægritudo* partis alicujus, cum dolore: *βάσανος, tormentum*: v. 24. *μάστιξ, flagellum.* Luc. VII 21.

¶ *ἐν τῷ λαῷ, in populo*) *In populo* Iſraël: &, *in populo*, ut promiſcue offerebantur ægri, etiam ii, quorum morbus publice notus erat Ioh. IX. 8. Act. III. 10. At miracula recentiora ex antro neſcio quo homines ſæpe mutasve imagines ex compoſito protrudunt, quibus ea acciderint.

24 *ἀπῆλ-*

24 ἀπῆλθεν, *abivit*) procul.

¶ ἀκοὴ) שמעה LXX, ἀκοὴ, ſæpe.

¶ συρίαν, *Syriam*) provinciam, cujus pars habebatur Palæſtina.

¶ προσήνεγκαν, *obtulerunt*) etiam Syri.

¶ κακῶς ἔχοντας, *male habentes*) Miracula Ieſu Chriſti ad hominum ſalutem comparata. Ioh. VI. 2. Matth. XI. 5. Act. X. 38.

¶ δαιμονιζομένους, *obſeſſos*) Sæpe conjuncta fit mentio ægrotorum & obſeſſorum. Act. V. 16.

25 ὄχλοι, *turbæ*) Pluralis, ob multitudinem locorum.

¶ δεκαπόλεως, *Decapoli*) cis Iordanem & ultra. *Samaria* non memoratur.

¶ πέραν) ἀπὸ τῆς πέραν.

CAP. V.

1 Ἰδὼν, *videns*) procul.

¶ ὄρος, *montem*) ſuperioremque partem montis. Ibi oravit & apoſtolos deſignavit. Marc. III. 13-19. Luc. VI. 12-16. Poſtea venit in medium montem; Ipſe cum diſcipulis deſcendens, & populo aſcendenti occurrens: ibi *ſedit*, ad docendum. Luc. VI. 17 not. Mons, pars terræ edita, cœlo propior, ſanctiſſimis actionibus opportuna.

¶ προσῆλθον, *acceſſerunt*) Proxima admiſſio & docilitas diſcipulorum recentium.

2 ἀνοίξας, *aperiens*) Initium, ſtudio factum, magnæ rei pars magna. Phraſis ſcripturæ in exordiis relationum de rebus magnis & deliberatis: *vertit humeros*, *ſuſtulit pedes*, *ſuſtulit oculos*, *aperuit os*. Act. X. 34. Hic Fons cœpit aquam fundere. conf. Matth. XIII. 35.

¶ ἐδίδασκεν, *docebat*) inſtruebat doctrina, ſolatio, hortatu, monitis.

¶ αὐτοὺς, *eos*) diſcipulos. hos enim alloquitur, audientibus turbis. c. VII. 28. Duas Ieſu homilias, quæ omnium inſtar eſſent, copioſe deſcripſerunt evangeliſtæ: alteram initio habitam publice, h. l. alteram, extremo tempore, privatim. Ioh. XIII. ſeqq. In præſenti ſcopus Domini eſt, docere veram *juſtitiam*, Es. LXIII. 1, in quo ſimul declarat, Se ſtabilitum veniſſe legem & prophetas; & redarguit ſurrogatam falſo ſcribarum juſtitiam. In Exordio eſt invitatio dulcis I. ad communionem veræ juſtitiæ, in eaque beatitatis, v. 3 ſ. II. ad communicationem ejus erga ceteros, v. 13 ſ. Tractatio eſt a v. 17 ad c. VII. 12 fin. in qua primis, etiam ad verbum, reſpondent ultima. Concluſio α. portam juſtitiæ demonſtrat, c. VII. 13 ſ. β. monet de pſeudoprophetis, in alia omnia ducentibus & euntibus, v. 15 ſ. γ. hortatur ad faciendos hos juſtitiæ ſermones, v. 24 ſ. Perſuaſit doctor cœleſtis v. 28 ſ.

3 μακάριοι, *beati*) Initiale hoc verbum, toties repetitum, indicat ſcopum doctrinæ Chriſti. Proponitur autem, per paradoxa plane eximia, *beatitudo* non ſolum per ſe, ſed quatenus *in Chriſto jam præſente* omnibus animis capacibus præſto eſt. Tales in plebe latebant, neque erant nulli: c. IX. 36 ſ. XI. 28. Es. XXIX. 19, quanquam, ad ceteros, non multi. etenim *beatus* ſæpe connotat raritatem rei magnæ. Sir. XXXIV (XXXI.) 8. unde *illorum*, *illi* &c. ceteros, aliter affectos, excludit: coll. Luc. VI. 24 ſeqq. ubi *væ* exprimuntur. Sunt autem μακαρισμοὶ *prædicationes beatitatis* ſeptem abſolutæ, quibus notatur ſtatus piorum ſecundum ſe; & duæ reſpectivæ, reſpectu hominum. in utroque genere primo loco ponitur *regnum cælorum*, complexus beatitudinum. Omnes ordine enumerantur pulcerrimo. Conferri ex oppoſito poſſunt octo væ eorumque ordo, quæ in ſcribas & phariſæos

ſæos

ſæos pronunciantur c. XXIII. 13-16. 23. 25. 27. 29. Memoratur certe utrobique *regnum cælorum*, hîc v. 3. & ibi v. 13. *miſericordia*, hîc v. 7. ibi v. 23. *puritas*, hîc v. 8. ibi v. 25. & *perſecutio*, hîc v. 10 ſ. & ibi v. 29 ſ. nec dubium, quin etiam reliqua commata inter ſe conferri poſſint. In ſubjecto deſcribuntur ſancti, ut ſunt *nunc*, in hac vita; in prædicato, ut erunt *in illo die*. Luc. VI. 25. 23. Quanquam ſic verba ſua inſtruit Salvator, ut ſimul innuat beatitudinem *ſingulorum* ſanctorum in præſenti ineuntem, & *populi* ſancti beatitudinem prophetice ſignificet etiam in *terra* futuram. v. 5.

¶ *οἱ πτωχοὶ, pauperes*) Vocativus aut expreſſe, aut in ſenſu. coll. v. 11 & Luc. VI. 20. neque obſtat pronomen *illorum*. conf. c. XXIII. 37 not. *Paupertas*, fundus primus. *Pauper* eſt, qui non habet dicere, *hoc meum eſt*: & quum aliquid habet, non cogitat, quid habiturus ſit, ſed ex aliena liberalitate pendet. Opes, quæ tali paupertate abnegantur, ſunt vel ſpirituales vel naturales, & vel adſunt vel abſunt. Tales virtutes cardinales & fundamentales a mundo contemnuntur: quas autem mundus virtutes miratur, eæ vel nullæ ſunt, vel falſæ, vel chriſtianarum virtutum duntaxat propagines & appendices.

¶ *πνεύματι, ſpiritu*) id eſt, in intimis ſuis. Hoc ſubaudiendum etiam in ſeqq. usque ad v. 8, ubi exſtat *corde*.

¶ *ὅτι, quoniam*) Quævis ratio beatitudinis congruit cum prævia deſcriptione ſubjecti, & deſumitur vel a *contrario*; nam opera Dei fiunt in mediis contrariis, 2 Cor. IV. 6. VII. 6. XII. 9. vel a *talione benigna*, proximave convenientia.

¶ *ἐστιν, eſt*) jam. Præſens, in hoc verſu, & futurum, in verſibus ſequentibus, ſe invicem connotant.

¶ *ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, regnum cælorum*) quod Meſſias confert, in V. T. promiſſum.

4. 5 *οἱ πενθοῦντες· οἱ πραεῖς· lugentes: mites*) *Mites*, tranſpoſitis verſiculis, *Latini* plerique præponunt *lugentibus*. Et congruunt verſus 3. 5. *Beati PAUPERES ſpiritu, quia eorum eſt regnum COELORUM. Beati MITES, quia ii hereditate accipient TERRAM.* עני πτωχὸς, ענו πραΰς, præſertim Ps. XXXVII. 11 (ubi de *hereditate terræ* ſermo eſt,) & 14. Sed manet ordo verſiculorum. namque verſui 3 ſubordinatur verſus 4, & verſui 5 ſubordinatur verſus 6. *Lugere* latius patet, quam de *ſuis* contriſtari peccatis. 1 Cor. V. 2 not.

¶ *παρακληθήσονται, conſolationem accipient*) Futurum tempus innuit promiſſiones in V. T. datas, & nunc præſtandas. Luc. XVI. 25. 2 Theſſ. II. 16. *Pauperes & mites*, v. 3. 5. ut in ſolenni illo עני ואביון junguntur: conf. etiam c. XI. 29.

5 *πραεῖς, mites*) Fere tales hîc nominantur, quos mundus proculcat. *πρᾶος* Romanis *pravus*, ſegnis.

¶ *κληρονομήσουσι, hereditabunt*) Futurum. *Mites* videntur ubique importunitati *terricolarum* cedere: ac tamen *terram occupabunt*, non brachio ſuo, ſed *hereditate*, auxilio Patris. conf. Ap. V. 10. Interea dum impiorum uſurpatio manet, tamen omnis fructus ordinatur ad mitium commoda. In omnibus his ſententiis beatitudo in *cælo* & beatitudo in *terra* ſe invicem connotant. Ps. XXXVII (XXXVI) 11, *οἱ δὲ πραεῖς κληρονομήσουσι γῆν, καὶ κατατρυφήσουσιν ἐπὶ πλήθει εἰρήνης.* Quin hæc ſumma eſt totius illius Pſalmi. vid. ibid. v. 3. 9. 22. 29. 34.

6 *οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες, qui eſuriunt & ſitiunt*) qui ſentiunt, ſe per ſe non habere

bere *juſtitiam*, qua ſe Deo hominibusque probent, eamque vehementer deſiderant. Deſcribitur *fides*, convenienter initio N. T.

¶ τὴν δικαιοσύνην, *juſtitiam*) *Juſtitiæ* auctorem plane ſe hîc præſtat Ieſus, v. 10 ſ. 20. c. VI. 1. 33. Non ſignificatur hîc jus fori humani, ſed divini. Hic verſus eſt centrum hujus periochæ, & thema totius homiliæ. Non dicit, *beati juſti*, ut mox dicit, *beati miſericordes &c.* ſed, *eſurientes & ſitientes juſtitiam.* Iuſtitia mera ſuo tempore iis obtinget 2 Petr. III. 13. Es. LX. 21.

¶ χορτασθήσονται, *ſaturabuntur*) juſtitiâ, Rom. XIV. 17. Hæc erat ipſius Ieſu paſtio: Ioh. IV. 34. coll. Matth. III. 15. Hanc ſaturitatem ſuis propinat hoc ipſo ſermone toto, & promittit proponitque hoc ipſo verſiculo.

7 ἐλεήμονες) Græcum ἔλεος, unde ἐλεήμονες, hebraico חסד reſpondet, neque tantum ad miſerabilia pertinet objecta.

8 καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, *mundi corde*) Non ſufficit puritas ceremonialis. *Cordis* virtutem docet Ieſus. cordis puritas & caſtitatem complectitur & immunitatem a ceteris inquinamentis peccati.

¶ τὸν θεὸν ὄψονται, *Deum videbunt*) Promittitur clara cognitio de Deo jam nunc, ſed iis verbis, quæ magis proprie in æterna vita implentur, 1 Ioh. III. 2. 3. 6. Conf. de contrario, 1 Theſſ. IV. 5.

9 εἰρηνοποιοὶ, *pacifici*) factores pacis legitimæ omnis inter diſcordes, diſſentientes, bellantes.

¶ υἱοὶ, *filii*) Quanta dignitas!

¶ θεοῦ, *Dei*) qui eſt Deus pacis.

¶ κληθήσονται, *vocabuntur*) erunt & cluent.

10 οἱ δεδιωγμένοι, *qui perſecutionem patiuntur*) v. 11. δεδιωγμένοι, qui ſe contulerunt ad ſuſtinendam perſecutionem. Iam nunc denunciat Ieſus, quid Ipſe, quid ſui a mundo ſint accepturi. Indicat autem gradatim. *jugum* dicit c. XI. 29, *crucem*, c. XVI. 24. coll. Marc. VIII. 34. Matth. X. 38 de *cruce* ad ſolos diſcipulos dicit.

¶ ἕνεκεν δικαιοσύνης, *propter juſtitiam*) *propter me.* v. ſeq. Conf. cap. X. 39. 42. XVI. 25. XVIII. 5. XIX. 12. 29.

11 ὀνειδίσωσιν, *conviciati fuerint*) coram. ſubaudi, homines. Hi inferunt *contumeliam* per verba; *perſecutionem*, re ipſa.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Ieſus loquitur interdum in prima perſona plurali, de ſe & hominibus, ubi agitur de re plane externa, Ioh. XI. 7. aut ubi tanquam ignotus loquitur, c. III. 15. Ioh. IV. 22. ſed plerumque in ſecunda; quod ipſum ſignificat, non eſſe Eum conditionis communis. v. 12 ſ. 20. Ioh. VI. 49. X. 34. XIV. 9. XX. 17.

¶ εἴπωσι, *dixerint*) abſentes.

12 χαίρετε, *gaudete*) Gaudium non ſolum affectus eſt, ſed etiam officium Chriſtiani, Phil. IV. 4. & in adverſis gradus patientiæ ſummus ac nervus.

¶ ἀγαλλιᾶσθε, *exultate*) ut etiam alii gaudium veſtrum ſentiant.

¶ ὅτι, *quoniam*) Licet ergo de mercede lætari.

¶ ὁ μισθὸς, *merces*) ex gratia. *Mercedis* vocabulum dicit quiddam ultra beatitates ex ipſa juſtorum indole pullulantes. ideo dicitur, *gaudete.*

¶ τοὺς προφήτας, *prophetas*) qui *de Chriſto* teſtantes odium ſubiere: Act. VII. 52, quorum magnam ſcitis eſſe mercedem. *Perſecutio* fuit non modo apud rudes gentes, dum ad evangelium adducerentur: ſed ſemper, in V. & N. T. 1 Ioh. III. 12. 13.

13. 14 ὑμεῖς, *vos*) primi diſcipuli & auditores Meſſiæ. *Sal & lux* in natura

ſunt

ſunt prima & latiſſimi uſus. Sæpe in ſcriptura res eadem metaphoricis verbis enunciatur, ut attentio noſtra excitetur: deinde ubi non ita, ut debebamus, intellexerimus, & interim cæcitatem noſtram ſenſerimus, propriis verbis aperitur.

¶ *τῆς γῆς· τοῦ κόσμου· terræ: mundi*) Terra per ſe ſale; mundus, luce caret.

¶ *ἐὰν, ſi*) Non affirmatur h. l. ſal ad fatuitatem recidere: ſed ſub conditione oſtenditur, quæ ſit ratio ſalis terræ.

¶ *μωρανθῇ*) *Galenus*, in Gloſſis Hippocr. *μεμωρωμένα, τὰ ἀναίσθητα·* Marc. IX. 50 *ἄναλον γένηται.* Salis eſt, ſaporem habere & dare: huic ſapori opponitur inſulſitas, fatuitas, *valor* amiſſus.

¶ *ἁλισθήσεται, ſalietur*) Imperſonale. nec ſal Marc. l. c.) nec terra aliunde condietur.

¶ *ἔξω, foras*) procul ab omni uſu œconomico.

¶ *καὶ, &*) adeoque.

¶ *καταπατεῖσθαι, conculcetur*) Nil eſt *tritius*, quam qui vult divinus haberi, ac non eſt.

¶ *ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ab hominibus*) obviis quibusque. Hæc *τῶν* articuli vis.

14 *ὄρους, montem*) Appoſite, coll. v. 1. De re conf. Ap. XXI. 10.

15 *καίουσι*) Imperſonale: ſubaudiendum, *οἱ καίοντες.* conf. c. VII. 16.

¶ *ὑπὸ*) *ſub*, i. e. pone. Luc. VIII. 16 *ὑποκάτω.*

16 *ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, coram hominibus*) omnibus.

¶ *ὅπως, ut*) Particulæ vis non tam ſuper verbum *videant*, quam *glorificent*, cadit.

¶ *ὑμῶν-ἔργα, veſtra opera*) *Opera*, non vos; ſplendorem, non lychnum.

¶ *τὸν πατέρα ὑμῶν, Patrem veſtrum*) qui vos Sui ſimiles genuerit. In hac concione tota Deum ut Patrem nobis oſtendit *Filius*, idque locupletius, quam omnes olim prophetæ.

17. *μὴ νομίσητε, nolite putare*) Sermo conciſus per metonymiam conſequentis: Nolite putare, timere, ſperare, me doctorem ſimilem eſſe doctorum, quibus aſſueviſtis, iſtorumque more ſoluturum eſſe legem. qui illud putat, putat etiam hoc.

¶ *ἦλθον, veni*) Ergo Ieſus erat, antequam veniret. Sic, *inveni*, c. VIII. 10.

¶ *καταλῦσαι, diſſolvere*) Compoſito *diſſolvere* opponitur verbum *implere*; & ſimplici *ſolvere, & docere*, opponitur *facere & docere.* Ex quo verborum vis apparet. illa dicuntur de toto, Lege; hæc de præceptis ſingulis. *Diſſolvere* & *ſolvere* eſt irritum facere.

¶ *τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας, legem aut prophetas*) Prophetas nonnulli ex Iudæis minoris faciebant, quam Legem. Iunguntur etiam c. VII. 12.

¶ *πληρῶσαι, implere*) factis & dictis præſtare, ut *omnia fiant*, quæ lex poſtulat. v. ſeq. fin. Rabbini agnoſcunt, Meſſiæ eſſe, Legem perficere.

18 *ἀμὴν, amen*) Amen, ſermone ineunte, ſolus Ieſus ad confirmandum adhibuit, apoſtolus nullus. Apud Hebræos interdum jurisjurandi vim habuiſſe, docet Wagenſeil. in Sota p. 379. & ubicunque in hebræo eſt חי אני Chaldæus habet קים אנא *conſtans ego*: & קים apud eundem paſſim pro נשבע ponitur. v. Lud. de Dieu ad h. l. & Kimchi ipſum אמן interpretatur קיום In Novo tamen Teſtamento non eſt juramentum proprie. nam ei reſpondet *ναὶ* & *ἀληθῶς.* Luc. XI. 51. XXI. 3. coll. Matth. XXIII. 36. Marc. XII. 43. Eſt tamen aſſeveratio graviſſima, ei propria, qui per ſe ipſum & per veritatem ſuam aſſeverat: & a dignitate perſonæ loquentis æquipollet juramento, præ-

ſertim

ſertim ubi geminatur. vid. Ioh. I. 52 not. Servatur hebraica vocula in omnibus linguis.

¶ *λέγω ὑμῖν, dico vobis*) Hæc formula, Domino frequens & propria, ſummam habet auctoritatem, denotatque ſæpe rem ab Ipſo pronunciatam, quæ ſecundum rationes ſpeciales neque in V. T. expreſſe legitur, neque aliunde evidenti argumento patet, ſed ab Ipſo ex occultis ſapientiæ ſcientiæque theſauris primum promitur, ut aſſenſus auditorum ſola ejus affirmatione nitatur, ſocordibus præciſa excuſatione in poſterum. Prophetæ ſoliti ſunt dicere in tertia perſona, נאם *dicit Dominus*: apoſtoli, *ſcriptum eſt*: at Chriſtus, in prima perſona: *Ego dico vobis*, v. 20. 22. 26. 28. 32. 34. 39. 44 VI. 2. Ioh. III. 3. XIV. 12. 25. &c. Conf. Ioh. IV. 21. XIV. 25 nott. Paulus in prima perſona ſemel iterumque loqui coactus, valde limitat, Rom. XII. 3. 1 Cor. VII. 6. Correlatum hujus *Dico vobis* eſt *fides*: quæ per hanc ipſam formulam, pro modo illius temporis, in limine videlicet Novi Teſtamenti, tanquam fundamentum ponitur. Minus ſæpe Chriſtus, nec niſi ſingulari de cauſa, ſcripturæ loca allegat: ſua auctoritate decore nititur.

¶ *ἕως ἂν παρέλθῃ, donec tranſeat*) Verbum *παρέλθῃ*, modum conſummationis ſeculi in medio relinquit.

¶ *ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, cœlum & terra*) machina ſolidiſſima.

¶ *ἰῶτα, jota*) in alphabeto hebraico litera minima, maxime elementaris, & in qua Keri & Cethib perſæpe differunt, ut promiſcue videatur abeſſe vel redundare. In Codice Hebræo 66420 *jota* numerantur. Græci *jota* ſæpe ſubſcribunt aut prætermittunt.

¶ *κεραία, apex*) literæ appendix, aut portio, linea, qua litera a litera, ut ב a כ vel ר a ד diſtinguitur, vel ſonus a ſono, ut punctum vocale aut accentus: denique quicquid ullo modo in lege pertinet ad divinam voluntatem ſignificandam, vel ejus ſignificationem adjuvandam.

¶ *οὐ μὴ*) *οὐ μὴ* ſemper habet ſubjunctivum, neque emphaſis nimium debet extendi. ſic v. 20. 26.

¶ *παρέλθῃ, præteribit*) Colligi hinc poteſt integritas ſcripturæ. Nam ſcriptura niſi integra eſſet, non poſſet perſpici impleta.

¶ *ἀπὸ τοῦ νόμου, a lege*) Subaudi, *& a prophetis.* Pars minima legis opponitur toti mundo.

¶ *ἕως ἂν, donec*) Nam juſtitia habitat in novis cœlis & terra nova, 2 Petr. III. 13.

¶ *πάντα, omnia*) Legis. Antitheton, *unum*. v. ſeq.

¶ *γένηται, fiant*) Facta ſunt & fiunt per Ieſum Chriſtum, etiam in Chriſtianis: non erant facta ante illum.

19 *λύσῃ, ſolverit*) Oppoſitum, *facere* v. 19. Solvebant ſcribæ, qui ſibi magni videbantur. Idem verbum, *ſolvere.* Ioh. VII. 23. X. 35.

¶ *τούτων, horum*) Relativum ſpectat ea, quæ ſequuntur v. 22. 28 &c.

¶ *τῶν ἐλαχίστων, minimorum*) Præcepta *hæc*, *Non occides* &c. non ſunt minima in ſe; nam his tota lex continetur: ſed quatenus vere explicata ſubtiliſſimos etiam affectus & motus animæ & linguæ regunt, & ſic hominibus, cum aliis collata, minima videntur.

¶ *καὶ, &*) *Et* ponitur, non *vel*; quia ſermo de doctoribus v. 20.

¶ *ἐλάχιστος, minimus*) Reſp. *minimorum.* Ploce. Pro eo ac nos tractamus verbum Dei, Deus nos tractat Ioh. XVII. 6. 11. Ap. III. 10. *Parum*, notat pene nihil: inde *minimus*, nullus (nam nihili faciebant v. gr. iram:) conf. v. 20, *non intrabi-*

trabitis. Aliud notat ἐλάχιςος h. l. aliud ὁ μικρότερος in regno cœlorum c. XI. 11.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, *in regno cœlorum*) injuſtum non ferente.

¶ ποιήσῃ καὶ διδάξῃ, *fecerit & docuerit*) Idem ordo verborum Act. I. 1. *fecerit*, omnia, v. 18. nam ne *unum* quidem ſolvere licet.

¶ οὗτος, *hic*) Pronomen amplificans. c. VII. 21 (in *Lat.*) Luc. IX. 24. Ioh. VII. 18.

¶ μέγας, *magnus*) Præcepta omnia ei ſunt *magni*, præſertim in ſuo complexu, v. 18. ideo *magnus* vocabitur.

20 ἐὰν μὴ περισσεύσῃ, *niſi abundaverit*) Iuſtitia noſtra, etiamſi legi ſatisfecerit, nunquam tamen περισσεύσει, *redundabit*, ultra legem: ſed ſcribæ & phariſæi putabant, ſuam juſtitiam redundare. eam debemus vincere. Cum περισσεύσῃ conf. περισσὸν, v. 47. Vltra phariſæos & ultra publicanos veniendum, v. 48.

¶ ὑμῶν ἡ δικαιοσύνη, *veſtra juſtitia*) Ὑμῶν, præpoſitum, majore emphaſi opponitur ſcribarum & phariſæorum juſtitiæ. Alii, ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν. *Iuſtitia* illa, cujus ſpecimina dantur v. 19. 22 ſ. Non perimit hic ſermo juſtitiam fidei: ſed ſermo Ieſu Chriſti, ante glorificationem ipſius, medium quaſi tenet inter Moſen & apoſtolos.

¶ πλεῖον τῶν) i. e. πλεῖον τῆς δικαιοσύνης τῶν κτλ.

¶ γραμματέων, *ſcribarum*) Ieſus juſtitiam ſuorum non jubet eſſe majorem juſtitia *Moſis*, quaſi lex Moſis fuiſſet imperfecta, quæ tamen facientibus promittebat vitam; & erat juſta, ſancta, bona, ſpiritualis, Rom. VII. 12. 14. ſed majorem *juſtitiâ* (quod tamen vocabulum eleganter omittitur) *ſcribarum & phariſæorum*, qui ceremonialem & forenſem, morali miſſa, tutati ſunt. *Phariſæi* urgebant traditiones; *ſcribæ*, ſive *karæi*, literam, quæ erat ſcripta & lectitabatur. Scribarum maxime videbatur eſſe, *docere*; phariſæorum, *facere*. Moſen non nominat, ſed imperſonaliter ait, *dictum eſſe*.

¶ οὐ μὴ εἰσέλθητε, *non intrabitis*) c. XVIII. 3. Ioh. III. 5. 1 Cor. XV. 50.

21 ἠκούσατε, *audiſtis*) ex publica lectione, cum aſſenſu. In N. T. remittuntur doctores ad lectionem legis, populus ad auſcultationem. Ioh. XII. 34. Rom. II. 13. 18.

¶ ὅτι ἐῤῥέθη, *dictum eſſe*) Locutio imperſonalis: cui eleganter opponitur, *Ego dico.* Dixit Moſes, vere: dixerunt interpretes Moſis, ſenſu imminuto, v. 31. 43. ſenſum Moſis & ſenſum interpretum non diſtinxere *auditores*. Expreſſum ad Moſen, ſed mitius antitheton eſt c. XIX. 8. 9. *Moſes permiſit: dico autem vobis.* quo loco *ego* non additur. Nulla enim pugna eſt inter Moſen & Chriſtum: a Moſe & Chriſto aberant Iudæi. Moſis legem non excedit ſermo Chriſti, c. VII. 12. nam *concupiſcentia*, v. 28, etiam in lege prohibetur: Rom. VII. 7. ſed quæ legi vera detraxerant ſcribæ, Ipſe reſtituit; quæ falſa affinxerant, (vid. v. 43.) detergit. Antitheton: *ego autem dico.* qua formula Chriſtus per ſuam auctoritatem, ut ſi nullus unquam fuiſſet Moſes, nam ſervus domino cedit, ſimpliciter omnia conſtituit, nec legislatoris, nec interpretis habitu, ſed ut Filius, voluntatem Patris ſui patefaciens, c. VII. 21. coll. c. III. 17. Lex perfecta eſt: quicquid Salvator prohibet h. l. aut jubet, etiam lex prohibuit aut juſſit. Intima cordis ea judicat, Rom. VII. 14, ſed ob durum cor populi ſæpius externa exprimit. Ideo Dominus ait: *Ego vero dico vobis*: non, *Moſes autem dixit vobis.* In multis aliter affe-

affecti erant Iudæi tempore pharifæorum, quam tempore Mofis.

¶ *τοῖς ἀρχαίοις, antiquis*) patribus, tempore Mofis. Cum veteri ac primitiva norma convenire videri volebant ſcribæ. antiquitas tenenda, ſed genuina. Antitheton, *vobis.* unde patet, *τοῖς ἀρχαίοις, antiquis*, non eſſe caſu ſexto: faciliorque eſt conſtructio: *dictum eſt antiquis*, id eſt, *ad antiquos*, quam, *ab antiquis.*

¶ *ὀυ φονεύσεις, non occides*) Ieſus incipit a præcepto apertiſſimo.

¶ *τῇ κρίσει, judicio*) דין *κρίσις, judicium* inferius per ſingula oppida, XXIII judicum, qui etiam capitis damnare poterant. Dativus, *τῇ κρίσει*, hoc valet, *quod ad judicium attinet.* & ſic mox, *τῷ συνεδρίῳ, quod ad ſynedrium attinet. nam ἔνοχος* dicitur abſolute.

22 *πᾶς, omnis*) Hoc opponitur laxæ ſcribarum ſanctioni.

¶ *ὁ ὀργιζόμενος, qui iraſcitur*) vel affectu diutino vel motu ſubito.

¶ *τῷ ἀδελφῷ ἀυτοῦ, fratri ſuo*) Hæc appellatio indignitatem iræ oſtendit.

¶ *εἰκῆ*) Plane humanum hæccc gloſſa ſenſum redolet. Qui *ſine cauſa* iraſcitur, nimis iracundus eſt: ne phariſæi quidem *ſine cauſa* iraſci fas eſſe docuerunt. Etiamſi *cauſa* ſit iraſcendi, nulla eſſe ira debet. *Deus etiam cum cauſa prohibet odiſſe, qui inimicos diligi jubet.* Tertull. de ſpectaculis c. XVI. Viciſſim Magiſtratus, occidens eos, qui occidi debent, recte facit: nec tamen dicitur, *Non occides ſine cauſa.*

¶ *ἔνοχος ἔςαι τῇ κρίσει, reus erit judicio*) i. e. homicida eſt, coll. v. 21. Vt ſpectator cupidus mulieris, adulter eſt: ſic *oſor fratris, homicida eſt*, 1 Ioh. III, 15. Non innuuntur hoc verſu tres gradus pœnæ humanæ: nam neque judicii ſynedriique fuit iram & raka vindicare; neque vallis filii Hinnom locus fuit ſupplicii ullius, nedum ſupplicii aliunde quam ab judicio ſynedriove inflicti, nedum ſupplicii ob ſtulti convicium. Itaque judicium & ſynedrium aſſignatur iræ & raka, tanquam primo & ſecundo gradui homicidii, primum & ſecundum pœnæ gradum in gehenna (conf. v. 30.) merentis: tertioque homicidii gradui, ſtulti convicio, proprie aſſignatur gehenna ignis, & innuit pœnam gehennæ ardentiorem. Eſt ergo metonymia conſequentis. reus eſt judicio &c. i. e. eſt homicida in primo, ſecundo, tertio gradu. Reatus civilis denotat reatum ſpiritualem ad culpam & pœnam.

¶ *ἔιπῃ, dixerit*) corde vel etiam ore, ſemel aut diu.

¶ *ῥακὰ, raka*) Vocula hebraica, Hebræis, ut Lightfootus docet, frequens: cujus vim græca nulla exprimit. Medium quiddam notat inter iram & ſtulti appellationem. *Raka* Syris idem notare, quod *tu*, contemtim prolatum, ait Chrys. ad h. l. Alii derivant a Syr. *rak*, *ſpuit. fy* interpres vetus Anglicus. ריקים dicuntur homines *leves*, Iud. IX. 4. XI 3. 2 Par. XIII. 7. & ſic *κενὸς*, Iac. II. 20. Elenchus etiam formulas hominum triviales & mores obvios ſpeciatim debet tangere. v. 34 ſ. 1 Cor. XV. 32. Iac. II. 3. IV. 13.

¶ *τῷ συνεδρίῳ, ſynedrio*) magno, hieroſolymitano, in totam gentem, LXXII judicum, graviora ſupplicia decernenti.

¶ *μωρὲ, ſtulte*) Acerbiſſimum convicium, negans ſenſum communem, quo qui caret, eſt inſanabilis & deploratus. conf. *fatuum factum fuerit*, v. 13 not. Perparce vocabulo *μωρὸς* utuntur LXX int. ſed frequenter Siracides.

¶ ἔνοχος

¶ ἔνοχος ἔϛαι εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρὸς, *reus erit in gehennam ignis*) Locutio conciſa, ſcil. *ut detur in vallem Hinnom*, ubi morticina & cadavera inſepulta jacent, & tandem comburuntur. Non exſtat γέεννα vocabulum apud LXX. & in N. T. utitur eo Matthæus, Marcus, Lucas, Iacobus: Iohannes, Paulus, Petrus, Iudas non utuntur. Ex Hebr. גֵּי הִנֹּם *vallis lamenti* deducit Hill. onom. p. 811. De igne vallis illius vid. Ier. VII. 31 ſ. &c. εἰς dicitur, ut εἰς κόρακας.

23 ἐὰν οὖν, *ſi ergo*) Non tum demum neceſſaria dicitur eſſe reconciliatio; nam τὸ *ibi* indicat, etiam prius *recordari* fas eſſe: ſed hoc dicitur, Quicquid agis, vel ſi res optima, ſanctiſſima & maxime neceſſaria jam ſuſcepta ſit, omnia relinque, dum reconciliatus ſis. Eph. IV. 26. Peccant, qui non niſi tum, quum S. Cœnam accepturi ſunt, cum fratre tranſigunt. Maxime tamen neceſſaria eſt reconciliatio, & maxime urgens in conſcientia recordatio, rem divinam facturis.

¶ ἐπὶ, *ad*) nam *in altare offerre* erat ſacerdotis: & ſequitur, *ante altare.*

¶ καὶ ἐκεῖ μνησθῇς, *& ibi recordere*) Verbum Dei exprimit intimas cordis humani rationes. Inter rem ſacram magis ſubit recordatio offenſarum, quam in ſtrepitu negotiorum.

¶ ἔχει, *habet*) tanquam offenſus.

24 ὕπαγε, πρῶτον, *abi, primum*) Antitheton, *tunc veniens.*

¶ διαλλάγηθι, *reconciliare*) ut Deo reconcilieris.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) non, *revertens.* Prior itio irrita.

25 ἴσθι εὐνοῶν, *eſto benevolus*) Benevolentia benevolentiam quære, ipſo opere.

¶ τῷ ἀντιδίκῳ, *adverſario*) cui pecuniam debes. coll. v. 26. Sermo parabolicus. Id inprimis valet de adverſario, qui graves iras vel ultra mortem gerit.

¶ ταχὺ, *cito*) Tarda eſt ſuperbia cordis ad deprecandum & ſatisfaciendum.

¶ ἐν τῇ ὁδῷ, *in via*) ad tribunal.

¶ μετ' αὐτοῦ, *cum eo*) Actor ſolebat reum prehendere.

¶ παραδῷ, *tradat*) Magna poteſtas adverſarii. Deus, ut judex, perſequitur poſtulationem ejus, qui peragit.

¶ φυλακὴν, *cuſtodiam*) ubi totus ipſe ſis pignus debiti perſolvendi.

26 ἕως ἂν, *donec*) Debitor ſibi relinquitur. c. XVIII. 34. Mirere, ab iis, qui hinc perſolvendi facultatem inferunt, particulam *donec* urgeri potius, quam *noviſſimum* quadrantem.

¶ τὸν ἔσχατον, *noviſſimum*) Adeo omnia exigit juſtitia! ne unum quidem quadrantem exigit aut ultra, quam debes, aut citra.

¶ κοδράντην, *quadrantem*) Frequentiſſime ex lingua in linguam cum ratione traducuntur Subſtantiva, quibus res peregrinæ appellantur.

27 ἐῤῥέθη, *dictum eſt*) Homicidium & adulterium, æque ſunt peccata contra proximum, nec non vindicta: itaque non additur, *antiquis*, ſed ſubauditur verſu 27. 31. 38. 43, ex v. 21. Additur autem verſu 33, ubi agitur de *juramentis*, adeoque de officiis erga Deum.

28 βλέπων, *intuens*) Huc ref. *oculus*, v. ſeq.

¶ πρὸς, *ad*) Particula *ad* determinat rationem intuitus.

¶ ἤδη, *jam*) eo ipſo.

29 ὁ δεξιὸς, *dexter*) *Dextrum*, proprie in manu, promtius eſt & carius; inde etiam

etiam in *oculo*, *pede* &c. Zach. XI. 17. Exod. XXIX 20.

¶ σκανδαλίζει, *ſcandalizat*) ad male videndum; ſicut *manus* ad male agendum.

¶ ἔξελε αὐτὸν, *erue illum*) Non oculum, ſed ſcandalizantem oculum: i. e. Omnia facito dura tibi, donec deſinat ſcandalizare te. Non materia, ſed *concupiſcentia*, qua oculus manusve viget, innuitur; hæc enim in ſcandalo eſt anima oculi: perinde ut mox corpus dicitur pro homine. Qui in ſcandalo oculi id plane agit, ne videat, revera ſe ipſum excæcat. Viciſſim poſſet aliquis oculum materialem eruere, & tamen concupiſcentiam intus fovere. Par illud, *mortificate* Col. III. 5. Sæpe ſententia negans exprimitur per affirmationem oppoſiti. v. 39 ſ. cap. VI. 17.

¶ βάλε, *projice*) ſerio. Huc ref. mox, *projiciatur*.

¶ συμφέρει, *expedit*) ad ſalutem. Non modo non nocet, ſed etiam glorioſum erit.

¶ ἀπόληται, *pereat*) Vera ſui abnegatio non conſtat minoris, quam amiſſio oculi &c & eſt tam neceſſaria, ut præſtet ipſo oculo orbari, quam cum oculo peccare, niſi peccatum ab oculo ſeparari poſſet. Oculus revera erutus, v. gr. martyri, reſtituitur in reſurrectione.

¶ ἓν, *unum*) Sane multos *unius* membri, v. gr. gulæ, neglecta mortificatio perdit.

¶ ὅλον, *totum*) Vno membro peccante, totus homo peccat & luit.

¶ γέενναν, *gebennam*) ignis æterni. c. XVIII. 8 ſ.

30 χεὶρ, *manus*) A viſu res abit ad actum.

31 ὃς ἂν ἀπολύσῃ, *quicunque dimiſerit*) Divortium pro re arbitraria habebant.

¶ ἀποστάσιον, *repudium*) i. e *libellum repudii*. c. XIX. 7. & apud LXX. Metonymia.

32 λόγου) דָּבָר λόγος, *cauſa*, cur aliquid rite fiat.

¶ ποιεῖ αὐτὴν μοιχᾶσθαι, *facit eam mœchari*) per alias nuptias, quarum poteſtatem dat divortium.

¶ ἀπολελυμένην, *dimiſſam*) ex licentia ſcribarum.

33 ἀποδώσεις, *reddes*) Ergo *pejerare* eſt promiſſa *non reddere*. Inprimis ergo promiſſoriis juramentis interdicit Chriſtus; quum homines de futuris *per* ea confirmant, quorum nil in ipſorum poteſtate eſt v. 36. Iuramenta humana, de quibus Moſes præcipit, quæve ſancti jurarunt, ſæpius ad confirmandum, rarius ad promittendum ſpectant. Et ſane plures pejerant de futuris, quam de præteritis: unde prudenter Romani, magiſtratus decedentes potius, quam incuntes juramento obſtrinxerunt.

¶ ὅρκους, *juramenta*) res jurato promiſſas.

34 μὴ ὀμόσαι ὅλως, *non jurare omnino*) τὸ *omnino* utrumque, falſo & vere, jurandi genus, non tamen verum juramentum univerſaliter prohibet. Verus juramenti uſus in lege, non modo, uti divortium, permittitur, ſed plane ſtabilitur, neque hic a Chriſto tollitur, v. 17. Valde autem frequens apud Iudæos erat juramentorum abuſus, ut ex formulis hic citatis patet, legitimo eorum uſu obruto: neque perjurum eum putabant, qui *creaturas* in jurejurando quamlibet falſo allegaſſet. v. Sam. Petiti var. lect. cap. 16. In Elle ſchemoth rabba ſect. 44 hoc exſtat Iudæorum placitum: *Vt cœlum & terra*

tranſibunt, ſic juramentum per ea conceptum tranſit. Plane autem prohibetur res, dum abuſus valde graſſatus tollitur, verusque uſus reſtituitur. Multi veterum chriſtianorum ſimpliciter hanc literam acceperunt, eoque facilius juramenta ethnica declinarunt: vide tamen Ap. X. 6. Ier. XXIII. 8. Es. XLV. 23. (qui locus tempora N. T. ſpectat:) contra hodie periculum eſt, ne pauciſſima in tot juramentis vera ſint; & in veris, pauciſſima neceſſaria; & in neceſſariis, pauciſſima libera, fructuoſa, ſancta & læta. Multa ad pompam, ad calumniam, ad compeſcendas ſuſpiciones juſtas comparata ſunt.

¶ ἐν, *per*) Id, per quod juratur, oppignoratur: ergo debet eſſe in poteſtate jurantis. Sacrilegus eſt, qui male jurat, v. 34 ſs. Ita nec *per Deum* hoc ſenſu jurare licet, quod in caſum meæ perfidiæ velim Deo me abdicare. hoc enim non eſt in poteſtate jurantis. Sed eo modo jurandum, qui in ipſa lege divina ſtabilitur, ut ſit invocatio nominis divini. Etiam ſolennis formula, *Ita me Deus adjuvet*, non in illo, ſed in hoc ſenſu accipienda eſt, ut emphaſis cadat ſuper vocem *Deus*. Certe hæc interpretatio conſulit juranti, & rem paulo faciliorem facit.

¶ τῷ ὀυρανῷ, *cœlum*) Quanto gravius peccant, qui per Deum ipſum jurant!

¶ θρόνος, *thronus*) Quanta Dei majeſtas! Non includitur cœlo Deus; ſed majeſtas ejus maxime in cœlo patet.

35 εἰς) Diff. ab ἐν. Solebant urbi Hieroſolymorum optime precari. ſenſus ergo formulæ hic erat: Ita ſalva ſit urbs: ita expetat *in* urbem.

¶ πόλις) *urbs*: ſedes regia.

¶ τοῦ μεγάλου βασιλέως, *magni illius Regis*) Ps. XLVIII. 3. i. e. Meſſiæ, cui cœlum & terra (v. 34 ſ.) paret. Sic ipſum de ſe loqui non dedecet. c. IX. 38. XXII. 43.

36 κεφαλῇ, *caput*) Gravius etiam peccant, qui per *animam* aut *vitam* ſuam jurant.

¶ λευκὴν ἢ μέλαιναν ποιῆσαι, *album aut nigrum facere*) Fucus artis humanæ non eſt albedo aut nigredo vera. Non modo non pilus, ſed ne color quidem pili eſt in poteſtate hominis.

37 ὁ λόγος ὑμῶν, *ſermo veſter*) quotidianus, ordinarius.

¶ ναὶ ναὶ, ὂυ ὂυ, *eſt, eſt: non, non*) *Eſt* rei ſit *eſt* dicti: *non* rei ſit *non* dicti. Conf. 2 Cor. I. 17 ſ. Iac. V. 12 not.

¶ περισσὸν, *abundans*) Nimietas, vitioſa.

¶ ἐκ τοῦ πονηροῦ, *ex malo*) Neutrum. v. 39.

38 ὀφθαλμὸν, *oculum*) ſcil. exiges. Ex. XXI. 24. LXX, ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Talio, pœnarum convenientiſſima, ut in noxa majori, homicidio, & in minori, furto, ſic in media. Lev. XXIV. 20. Frequens mutilatio in pœnis etiam extra talionem; quidni in talione? Conf. Iud. I. 7. Plus proficerent pœnæ, niſi nimis longe recederet humanum judicium a divinæ legis ſapientia, æquitate, ſeveritate.

39 μὴ ἀντιστῆναι, *non reſiſtere*) Infinitivus pendet a λέγω, *dico*: ut Ap. XIII. 14. *Malo reſiſtere*, eſt par pari referre.

¶ ἀλλ', *ſed*) Exemplum citatur injuriæ, privatæ, forenſis, curialis, v. 39. 40. 41.

¶ ῥαπίσει, *cædet*) Alibi ῥαπίζειν eſt virgis, ſed h. l. propter maxillæ mentionem, alapa cædere.

¶ δεξιὰν, *dextram*) vel ſiniſtram. Luc. VI. 29. Synecdoche.

¶ στρέψον,

¶ ςρέψον, *præbe*) Prodeſt aliquando id ipſum proprie facere. Mundus contra ait: Duello tuam virtutem aſſere. Huic opprobrio nominis chriſtiani, huic malo reſiſtere debebant, qui poſſunt; &, ut poſſent, operam dare. Vnus homicida ex duello, caſtra reatu involvit. Doctrinas a Salvatore hîc datas multi ita diluunt & extenuant, ut ad juſtitiam ſcribarum & phariſæorum delabantur, vel etiam infra eam.

40 χιτῶνα· ἱμάτιον· *tunicam*: *veſtem*) Invertuntur hæc Luc. VI. 29. uti ibidem verſu 44. coll. Matth. VII. 16, uva & ficus. Salvus eſt ſenſus: utrumque dimitte. ἱμάτιον pretioſius, quam χιτών. Marc. XIII. 16.

¶ σοῦ, *tuam*) jure.

41 ἀγγαρεύσει) Vox Perſica. *Angariare* autem poterant ii, qui publico nomine iter faciebant. vid. Vriemœt. obſerv. ad h. l.

42 αἰτοῦντι, *roganti*) gratis ſibi dari volenti, quamvis non optimo jure petat.

¶ δίδου, *da*) uti Deus. Luc. XI. 10.

¶ τὸν θέλοντα, *volentem*) etiamſi non valde obteſtari audeat.

¶ μὴ ἀποςραφῇς, *ne averſere*) quamvis ſpecioſo prætextu.

43 τὸν πλησίον, *proximum*) Τοὺς πέλας dici πάντας quosvis alios, apud Sophoclem & Ariſtotelem, notat Gatakerus Adv. miſc. poſth. c. 10. f. 527.

¶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου, *odio habebis inimicum tuum*) Abutebantur Iudæi præcepto de gentibus quibuſdam exſecratis, v. gr. Deut. XXIII. 7. nam etiam inimicos diligere juſſi erant. Placita Iudæorum de odio inimicorum exhibet Chriſtophorus Cartwrightus l. 2 Mellif. Hebr. c. 1.

44 ἀγαπᾶτε· εὐλογεῖτε· καλῶς ποιεῖτε· καὶ προσεύχεσθε· *amate*: *benedicite*: *benefacite*: & *orate*) Quatuor ſunt hæc membra, quorum ſecundo & tertio veteres quidam carent, *Latinus* ſecundo, *Tertullianus* tertio, in libro de Patientia, c. 6. Quatuor igitur legenda ſunt: quanquam primo fere continetur tertium, & ſecundum quarto, per χιασμόν· unde Lucas ſecundum ac tertium tranſponit. Verſu 46 repetitur τὸ *amare*: & τὸ *ſalutare* reſpondet τῷ *benedicere*.

¶ ἐπηρεαζόντων) Ἐπήρεια eſt, quam infero non mei commodi, ſed alieni detrimenti cauſa. vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 429. Igitur magni odii eſt indicium. Proprium antitheton: orate pro talibus; bona per preces eis conciliate, qui vobis bona eripiunt.

45 ὅπως γένησθε, *ut fiatis*) Ita fiunt filii, quum inimicos amant, ut jam ante habeant Patrem. Ploce: Filii fiunt filii, ſicut diſcipuli fiunt diſcipuli, Ioh. XV. 8. Deus Iſraël factus eſt Deus Iſraël 2 Sam. VII. 24. Magna comitas, quod Deus filios ſuos non dedignatur invitare ad ſui imitationem.

¶ ὅτι, *quod*) Ratio, ſub qua Pater imitandus eſt. Vt Deus nos tractat & regit, ſic homines inter ſe debent tractare & regere.

¶ τὸν ἥλιον αὐτοῦ, *ſolem ſuum*) Magnifica appellatio. Ipſe & fecit ſolem, & gubernat, & habet in ſua unius poteſtate.

¶ ἀνατέλλει βρέχει *oriri facit*: *pluit*) Pietatis eſt, de rebus naturalibus potius ita loqui, ut Deo acceptas referamus, quam imperſonaliter dicere: *pluit*, *tonat*. Vid. c. VI. 26. 30. Iob. XXXVI. 27 ſ. cap. XXXVII ſeqq. Ps. CIV &c. Valde hoc urget Franzius de Int. p. 83. 632. *Pluvia*, magnum beneficium.

46 *τίνα μισθὸν, quam mercedem*) Deus locum mercedis dandæ apud nos quærit.

¶ *τελῶναι, publicani*) qui omnia ad quæſtum referunt, ſed in cœlo nullum habent.

47 *ἀσπάσησθε, ſalutetis*) Antitheton v. 44, *benedicite &c.* Ipſum verbum *amandi* v. 46 iteratur ex v. 44. ſed quia ethnici non item benedicunt & orant: ideo hîc pro verbo benedicendi & orandi ponitur verbum *ſalutandi*.

¶ *ἀδελφοὺς - ἐθνικοὶ, fratres - ethnici*) *Publicani* ſpectant *utilitatem* ſuam: *ethnici* quoque, officia *humanitatis* erga propinquos & *amicos*, & potius erga *conſanguineos*. Ideo verſu 46 allegantur *publicani*: verſu 47 *ethnici*.

¶ *τί περισσὸν, quid egregium*) ut decet filios Dei.

48 *ὑμεῖς, vos*) præ illis.

¶ *τέλειοι, perfecti*) in amore, erga omnes.

CAP. VI.

1 ΠΡοσέχετε) Celeuſma veteribus chriſtianis frequens, πρόσεχε σεαυτῷ. Sic enim LXX hebræum השמר reddunt, in Deuteronomio frequens.

¶ *τὴν*) Hoc pendet a *μὴ ποιεῖν*.

¶ *δικαιοσύνην, juſtitiam*) Ita ſimilem figuram habet partium ſubſequentium, de eleemoſyna, precibus, jejunio, tractatio, ut inter ſe collatæ valide probent, hoc ſeorſum verſu primo non partis primæ portionem haberi, ſed propoſitionem generalem. Scopus univerſi ſermonis hujus eſt, docere veram *juſtitiam*, c. V. 6. 10. 20. VI. 33. eique ſcopo congruit hæc lectio. alii, ἐλεημοσύνην. *Iuſtitia* eſt totum: coll. c. V. 6 not. ſequuntur partes tres, *eleemoſyna*, tanquam præcipuum officium erga proximum: *oratio*, erga Deum, v. 5. *jejunium*, reſpectu noſtri, v. 16. Sæpe hi tres reſpectus, erga Deum, erga nos, erga proximum, percurruntur. Rom. II. 21. 22. VII. 12. XIV. 17. 1 Cor. VI. 11. XIII. 5 ſ. 13. Eph. V. 9. 1 Tim. I. 13. Tit. I. 8. II. 12. Hebr. XII. 12 ſ.

¶ *θεαθῆναι, ſpectari*) *Theatrum* & *hypocrita* v. 2 ſunt cognatæ ſignificationis.

2 *μὴ σαλπίσῃς ἔμπροσθέν σου, noli tuba canere ante te*) Affectata hæc atque inſolens oſtentatio, *buccinandi* proprie, non abhorret a moribus hypocritarum apud Iudæos. conf. v. 5. 16. Buccina poterant convocari pauperes: id in oſtentationem vertit hypocriſis.

¶ *οἱ ὑποκριταὶ, hypocritæ*) *Hypocriſis* eſt mixtura malitiæ cum ſpecie bonitatis, qua homo vel alios vel etiam ſe ipſum decipit.

¶ *ἀμὴν, amen*) Scit Ieſus, quid ſit divini judicii occulti.

¶ *ἀπέχουσι, habent*) Metonymia antecedentis pro conſequente. i. e. non ſunt accepturi ullam mercedem apud Patrem cœleſtem, v. 1.

3 *μὴ γνώτω ἡ ἀριστερὰ, neſciat ſiniſtra*) tantum abeſt, ut buccinam teneat. Ne tu quidem, quod facis, recolas.

4 *ἐν τῷ κρυπτῷ, in abſcondito*) Pii lucent, & tamen latent.

¶ *ὁ πατήρ σου, Pater tuus*) Numero ſingulari *Pater meus* dicere Vnigeniti proprium eſſe, obſervat Ioh. Deſpagne: at *pater tuus* dicitur ad fideles etiam; *pater*, vel *pater noſter*, a fidelibus dicitur. Conf. Ioh. XX. 17.

¶ *ἐν τῷ κρυπτῷ, in abſcondito*) Ipſe eſt in abſcondito, & ſua agit in abſcondito, &

& maxime probat, quæ in abſcondito fiunt. Omnis rerum veritas eſt in abſcondito.

¶ ἀποδώσει, *reddet*) Hoc jam, αὐτὸς *ipſe* non adjecto, retributionem a Deo, ac non ab hominibus, proficiſcentem exprimit. Hæc certa merces, v. 1. Illud *ipſe* v. 4 & ἐν τῷ φανερῷ *in manifeſto* v. 4. 6. 18 eo conſilio videntur addidiſſe nonnulli, ne quis conſtrueret, *Pater tuus, qui videt id, in occulto reddet tibi.*

5 φιλοῦσιν, *amant*) adeoque ſolent.

¶ γωνίαις, *angulis*) ubi plateæ concurrunt.

¶ ἑςῶτες, *ſtantes*) quo magis conſpiciantur.

6 ἐν τῷ κρυπτῷ, *in occulto*) In occulto & *eſt* & *videt* Deus.

7 μὴ βαττολογήσητε) *Battos* plures ex antiquitate collegit Gatakerus, balbutie & inde tautologia inſignes, & ex ea ſic appellatos. Heſychius, βατολογία, ἀργολογία, ἀκαιρολογία. βατταρίζειν, ἐμοὶ μὲν δοκεῖ κατὰ μίμησιν τῆς φωνῆς πεποιῆσθαι κτλ. βατταρισμοῖς, φλυαρίαις. Igitur βαττολογεῖν idem, quod mox πολυλογία, quum eadem identidem dicuntur, ut ſolent balbi, priorem pronunciationem altera emendari putantes.

¶ ὥσπερ οἱ ἐθνικοὶ, *ſicut ethnici*) In omnibus rebus vitandus mos *hypocritarum*; in precibus, etiam *ethnicorum.*

¶ ἐν, *in*) i. e. *dum* multa verba faciunt. Putant, multis verbis opus eſſe, ut deos ſuos doceant, & hi, ſi non hoc, at alio tempore audiant. conf. v. 8, ex oppoſito, *ſcit.*

¶ πολυλογία) Idem verbum Prov. X. 19. LXX. Ammonius, Μακρολόγος μέν ἐςιν ὁ περὶ ὀλίγων πολλὰ λέγων· πολυλόγος δὲ, ὁ περὶ πολλῶν πολλὰ λέγων. Chriſtus etiam de multis pauca orare jubet v. 9 ſeqq.

¶ εἰσακουσθήσονται, *exaudientur*) Hebr. ענה *reſpondere*, LXX εἰσακούειν. Deus reſpondet ſolide. c. VII. 7.

8 πρὸ, *ante*) Oramus ergo, non ut doceamus Patrem, ſed ut colamus.

9 οὕτως, *ſic*) i. e. his verbis, hac ſententia: brevi appellatione Patris: brevi enumeratione rerum, quibus opus eſt. *Sic* vere oraſſe ſatis eſt: præcipue in *ſenſu*, modo hac, modo illa parte deſideriis noſtris citata; neque non in *verbis*. nam opponitur hæc formula multiloquio, & habet verba rebus aptiſſima, ordinem ſapientiſſimum, plenitudinem in brevitate admirabilem, qua v. gr. concio hæc tota continetur. Materia hujus orationis, eſt baſis totius epiſtolæ prioris Petri. vid. 1 Petr. I. 3 not.

¶ πάτερ, *Pater*) Nunquam uſitata in V. T. appellatio, vocandi certe caſu. nam exempla, quæ Lightfootus collegit, aut diſſimilia ſunt, aut recentia, illudque unum probant, Iudæos Deum appellaviſſe Patrem in cœlis: quam nunc formulam Chriſtus vere animat. Gloria fidelium N. T. *ſic* orare. Ponitur hoc loco fundamentum orandi in nomine Chriſti. Ioh. XVI. 23. Patrem quiſquis appellare poteſt, omnia orare poteſt.

¶ ἡμῶν, *noſter*) Singuli orant omnium filiorum Dei cauſa. Sed & preces horum ſociatæ præ ſolitariis hac vocula commendantur. c. XVIII. 19.

¶ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *qui es in cœlis*) i. e. Maxime & Optime. c. VII. 11. Mox, *in cœlo* dicitur, v. 10. nec ſine cauſa in tam brevi ſermone numerus (alias ſæpe promiſcuus, cap. XXII. 30. XXIV. 36.) variat. Cœlum h. l. dicitur, in quo voluntas Patris fit ab omnibus, qui Patri miniſtrant;

ſtrant; *cœli* univerſi, qui unum illud quaſi anguſtius & inferius cœlum continent & amplectuntur. conf. Luc. II. 14 not.

¶ ἁγιασθήτω, *ſanctificetur*) Petita ſunt ſeptem; quæ univerſa dividuntur in duas partes. Prior continet tria priora, *Patrem* ſpectantia: *tuum*, *tuum*, *tua*: poſterior, quatuor reliqua, *nos* ſpectantia. In illis proponimus ſenſum noſtrum filialem, Divino juri, dignitati & beneplacito ſubſcribentem, perinde ut plauſus angelicus, Luc. II. 14. at in his ſeritur nobis & metitur. In utrisque exprimitur nixus filiorum Dei de terra in cœlum, cœlum in terram quaſi deducentium. Primum petitur *ſanctificatio* nominis Paterni ac divini. Deus eſt ſanctus, i. e. Deus: ſanctificatur ergo, quando ita, ut eſt, agnoſcitur & colitur & celebratur. Modus in *ſanctificetur* eandem vim habet, quam in *veniat* & *fiat*, adeoque eſt rogatio, non doxologia expreſſa.

10 ἐλθέτω - γενηθήτω κτλ. *veniat-fiat*) Tranſpoſuit duas haſce rogationes Tertullianus, inſtituti ſui cauſa. nam in libro de Oratione, poſtquam illud, *Sanctificetur nomen tuum*, tractavit, *SECVNDVM HANC FORMAM*, inquit, *ſubjungimus: Fiat voluntas tua in cœlis & in terra.* Tum *Adventum regni Dei* ad ſeculi finem refert.

¶ ἡ βασιλεία σου, *regnum tuum*) c. IV. 17 not. Ap. XI. 15. 17. Sanctificatio nominis divini ex V. T. quaſi derivatur in Novum, continuanda & augenda apud nos: ſed adventus regni Dei eſt Novi teſtamenti quodammodo proprius. Sic cum utroque petito confer Ap. IV. 8. V. 10.

¶ τὸ θέλημά σου, *voluntas tua*) Semper ſibi ipſi propoſitam Ieſus habuit Patris voluntatem, faciendam per Ipſum, & per nos. c. VII. 21. XII. 50.

¶ ὡς, *ſicut*) *Paſtoris erunt partes, monere fidelem populum, verba illa*, Sicut in cœlo, & in terra, *ad ſingulas referri poſſe ſingularum* (trium) *primarum poſtulationum, ut*, Sanctificetur nomen tuum, ſicut in cœlo, & in terra. *Item*, adveniat regnum tuum, ſicut in cœlo, & in terra. *Similiter*, Fiat voluntas tua, ſicut in cœlo, & in terra. *Catechiſmus Romanus.* Sed codices, qui apud Lucam non habent, *fiat voluntas tua*, etiam hoc prætermittunt, *ſicut in cœlo, & in terra.*

¶ ἐν οὐρανῷ, *in cœlo*) Non rogatur, ut hæc in cœlo fiant, ſed cœlum norma eſt terræ, in qua aliter alia fiunt omnia.

11. τὸν ἄρτον, *panem*, alimentum corporis. v. 19 ſ. 25 ſ. unde patet, non fuiſſe diſcipulos jam tum ſupra curas vitæ evectos. Hæc brevis rogatio opponitur multiloquio ethnico, eandem rem præcipue ſpectanti, v. 7. poniturque prima in iis, quæ ad *nos* referuntur, ſicut vita naturalis prior eſt ſpirituali. Omni indigentiæ noſtræ conſulitur hac oratione. Non debemus fingere diſcipulos jam tum ſupra curas vitæ evectos.

¶ ἡμῶν, *noſtrum*) terrenum. Panis autem ſpiritualis eſt Panis Dei, i. e. a Deo, ex Deo.

¶ ἐπιούσιον) Dicitur ἀπὸ τῆς ἐπιούσης, *die poſtero*; componiturque ex ἐπὶ & ἰοῦσα. nam ex εἰμί (ex quo eſt etiam περιούσιος,) vel ex οὐσία, *eſſentia* vel *peculium*, componeretur ἐπούσιος, ut ἐπουράνιος &c. nam ἐπὶ non ſemper quidem in compoſitione ι ante vocalem amittit: ſed amittit tamen in ἔπεστιν. Quolibet die, quod quolibet die opus eſt, dat pater cœleſtis: neque neceſſe eſt, ut det prius. Ea paterna dilatio providentiſſima infert appellationem τῦ ἐπιουσίου. Denotatur ergo propagatio indigentiæ noſtræ,

noſtræ, & beneficentiæ Dei paternæ, ut ex anno, ſic ex die quovis priore in quemlibet ſubſequentem. conf. 2 Reg. XXV. 30, λόγον ἡμέρας ἐν ἡμέρᾳ αὐτοῦ. Act. VI. 1, διακονία καθημερινή. *Panis*, quaſi totum quiddam, per univerſos nobis dies eſt deſtinatus: ſed *datio* in ſingulos dies diſtribuitur. Vtrumque exprimit τὸ ἐπιούσιος. quod quolibet vitæ meæ die mihi conducibile fuit, id non neceſſe mihi fuit pridie ejus diei dari, ſed eo ipſo die: & quod poſtridie conducibile fuit, ſat cito datum eſt poſtridie. Et ſic in poſterum. Ita latius ſe extendit ſignificatio τοῦ ἐπιουσίου, reſpectu præteritorum & futurorum, quam *craſtini*.

¶ σήμερον, *hodie*) Τὸ καθ' ἡμέραν, *quotidie* Luc. XI. 3. *Quotidie* dicimus & oramus, *Hodie*. Exprimitur fiducia & αὐτάρκεια. Sic, ἐφήμερος τροφὴ, Iac. II. 15. coll. Prov. XXX. 8. Sic Manna datum.

12 καὶ, *&*) Tres reliquæ rogationes ſpectant vitæ ſpiritualis in mundo initium, progreſſum, exitum: rogantesque confitentur non ſolum de ſua indigentia, ſed etiam de reatu, periculo, & anguſtiis. Quum hæc amota ſunt, Deus eſt illis omnia in omnibus, per rogationes tres primas.

¶ ὀφειλήματα, *debita*) *lapſus* v. 14. *peccata*, Luc. XI. 4. Conf. Matth. XVIII. 24.

¶ ὡς, *ſicut*) Modo, *ſicut in cœlo*, *etiam in terra*: nunc, *in cœlo*, *ſicut in terra*.

13 μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς, *ne inferas nos*) Tentatio ſemper eſt in medio: unde rogamus, non ut ne ſit, ſed ut ne nos ea tangat aut vincat. c. XXVI. 41. 1 Cor. X. 13.

¶ ἀλλὰ, *ſed*) Sexta rogatio & ſeptima arcte cohærent. ideo a nonnullis habentur pro una.

¶ ῥῦσαι, *libera*) 2 Tim. IV. 18.

¶ ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, *a malo*) a Satana. c. XIII. 19. 38.

¶ ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, καὶ ἡ δόξα, εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. *quia tuum eſt regnum, & potentia, & gloria, in ſecula amen*) Scopus orationis dominicæ hic eſt, ut doceamur *paucis* petere ea, quorum *indigemus*, v. 8. & ipſa oratio, etiam citra doxologiam, ſummam laudis divinæ imbibit. Nam ſanctificatur & glorificatur a nobis eo ipſo cœleſtis Pater, dum ut Pater cœleſtis invocatur, dum tantæ res ab Ipſo uno petuntur, dum omnia ad Ipſum ſolum referuntur. Celebramus Eum autem tali fere modo, quo Peregrinantes & Militantes contenti eſſe debemus. Vbi ad metam pervenerit univerſitas filiorum Dei, mera fiet in cœlo doxologia. *Sanctificetur nomen Dei noſtri. Venit regnum ejus: facta eſt voluntas ejus. Remiſit nobis peccata: tentationem ad exitum perduxit: a Malo nos liberavit. Ipſius eſt regnum & potentia & gloria in ſecula. Amen.* Præſertim tempori illi, quo Dominus hanc formulam diſcipulis præſcripſit, convenientior erat rogatio, quam hymnus. Ieſus nondum erat glorificatus: diſcipuli vix dum capiebant amplitudinem harum rogationum, multo minus vim gratiarum actionis ei reſpondentis. Denique nemo negat, piam & ſanctam & doxologiis in Scriptura frequentibus congruentem eſſe clauſulæ totius ſententiam: ſed illud quæritur, an Dominus eam hoc loco his verbis præſcripſerit? Sincera criſis parum curat, in vexatioribus locis, quid habeant hodie plerique Græci codices, qui ſane opinione recentiores & pauciores ſunt: illud potius agitur, quid primævi Græci codices habuerint, atque adeo fons ipſe, id eſt, manus

nus prima. Stat ſtabitque, vetuſtate proximus fonti, interpres Latinus, qui clauſula certo caret: ſed hujus teſtimonii vis non niſi longi temporis uſu percipitur. Hoc tamen loco Græci quoque teſtes, pauci illi quidem, ſed exquiſiti, Latinum firmant. Quæ in Apparatu dixi, diligenter notari pervelim. Adhuc nihil occurrit, quod rationes ibi cumulatas infirmet: occurrit, quod maximopere confirmet, apud *Euthymium*, qui ineunte ſeculo XII floruit. nam in *Bogomilos*, clauſula non utentes, eo tantum nomine invehitur, quod ſit patrum additamentum, *τὸ παρὰ τῶν θείων φωςήρων καὶ τῆς ἐκκλησίας καθηγητῶν προστεθὲν ἀκροτελεύτιον ἐπιφώνημα.* Hoc teſtimonio fretus cel. La Croze Latinæ hic quidem verſioni præ Syriaca non obſcure ſuffragatur in Hiſt. Chriſtian. Ind. p. 313. Vnum etiam atque etiam reputari fas eſt: quo plus quiſpiam hoc loco Latini interpretis auctoritatem imminuit, eo plus ipſe ſibi officit, ſi quidem locum ponderoſiſſimum 1 Ioh. V. 7 pro genuino habet. nam non niſi uno Latini interpretis teſtimonio hodie nititur, & firmiter nititur.

14 *γὰρ, enim*) Ref. ad v. 12. Vide, quanti ſit, remittere proximo. E ſeptem rogationibus una, quinta, conditionem quandam ſive reſtrictionem habet, *uti & nos.* hujus ergo ratio ſubnectitur.

15 *τὰ παραπτώματα αὐτῶν*) Vbi hoc in legendo prætermittitur, eleganter innuitur, peccata hominum erga nos, ſi cum peccatis noſtris erga Patrem conferantur, evaneſcere. Etiam *τοῖς ἀνθρώποις* omittunt *Latini* aliquot tractatores.

16 *ὅταν νηςεύητε, quum jejunatis*) Magni eſſe debebat nobis quoque jejunium. non eſt de lege ceremoniali,

¶ *ἀφανίζουσι*) *ſpeciem adimunt*, neglecto cultu quotidiano, lavandi, ungendi. Exquiſitum oxymoron: *ἀφανίζουσι φανῶσι.*

17 *ἄλειψαι, νίψαι*) Medium. ſolus *unge & lava.* Vngebantur Iudæi, feſtis diebus.

18 *τῷ πατρὶ, Patri*) ſcil. *notus ſis.*

19 *ὅπου, ubi*) Ref. ad *terra.* hoc habet vim ætiologiæ.

¶ *βρῶσις*) *tineæ* oppoſita, rubiginem dicit omnemque malam qualitatem, qua aliquid poteſt inutile fieri.

¶ *καὶ κλ.*) *&* ita *furantur.*

21 *θησαυρὸς ὑμῶν - καρδία ὑμῶν, theſaurus veſter - cor veſtrum*) Alii, *θησαυρός σου - καρδία σου.* Conſequentia ſingularem numerum habent; pluralem antecedentia, quibus hic verſus cohæret. Manet ergo pluralis numerus. Singularis, *theſaurus tuus*, interpreti Latino facile obrepſit, & *Græcis* ad ſermones aſceticos aptus fuit. *Theſaurus veſter* dicitur, quem colligitis. Luc. XII. 34.

¶ *ἔςαι, erit*) vel in terra, vel in cœlo, ut par eſt.

22 *ὁ ὀφθαλμὸς, oculus*) Subjectum.

¶ *ἐὰν οὖν*) Sententiæ ipſi congruit *οὖν* particula, & facile a quibuſdam omiſſa eſt, apud quos non poteſt non ſubintelligi. Talibus non immorabimur.

¶ *ἁπλοῦς, ſimplex*) In ſacris vocabulum *ſimplicitatis* nunquam in malam partem ponitur. ſimplex & bonus, intentus in cœlum, in Deum, unice. Antitheton, *duobus* v. 24. Quod v. 22. 23 ſub ſchemate proponitur, verſibus ſeqq. propriis verbis declaratur.

¶ *φωτεινὸν, lucidum*) quaſi totum oculus.

23 *πο-*

23 πονηρὸς) *malignus*, verſutus, duplex, varius, philautia tinctus. coll. c. XX. 15.

¶ τὸ φῶς) *lux* lychni, quæ eſſe debebat.

¶ τὸ σκότος) *tenebræ* totius corporis, quantæ erunt tenebræ! Singularis, *tenebra*, veteribus non ignotus, a multis Theologis in loco adhibitus, ſæpius conveniret ſimplicitati hermenevticæ.

¶ πόσον, *quantæ*) tantæ, quantum corpus.

24 κυρίοις, *dominis*) Sane & Deus & Mamonas *dominatur* ſuis, ſed diverſimode.

¶ δουλεύειν, *ſervire*) ſervus *eſſe*.

¶ ἢ γὰρ, *aut enim*) Sermonis disjunctivi pars utraque habet καὶ conſecutivum. Cor hominis neque ita vacuum eſſe poteſt, ut non ſerviat *aut* Deo *aut* creaturæ: neque ſimul duobus ſervire. nam aut hæret adhuc in odio contra Deum, aut ſtat a Deo: ſi illud, *tum* (καὶ) non poteſt non amare Mamonam; ſi hoc, *tum* (καὶ) non poteſt non contemnere Mamonam. Hoc poteſt inverti: coll. v. 22 ſ. ut membrum de re laudabili præcedat. Servitutem ſequitur affectus & ſtudium v. 21.

¶ θεῷ δουλεύειν, *Deo ſervire*) Id deſcribitur Luc. XII. 35 ſ.

¶ μαμωνᾶ, *Mamonæ*) Mamonas non ſolum dicit affluentiam, ſed bona externa quamvis pauca, v. ſeq. *Mamon* a Pœnis lucrum dici Auguſtinus notat: & ſic quoque Chaldæis.

25 μὴ μεριμνᾶτε, *nolite curare*) Diſcipuli reliquerant omnia. unde curæ ſe eis offerre poterant.

¶ τῇ ψυχῇ, *animæ*) Cibo ſuſtentatur anima in corpore, quod ipſum cibo paſcitur: veſte corpus ſolum tegitur.

¶ καὶ τί πίητε, *& quid bibatis*) Hoc a librariis facile omiſſum eſt, vel a nobis facile ſubauditur. Expreſſam *potûs* mentionem magis poſtulat verſus 31, quam verſus 25. nam v. 31 curaces loquentes inducuntur per Sermocinationem, in v. 25 ipſius Domini ſermo eſt.

¶ ἡ ψυχὴ, τὸ σῶμα, *anima*, *corpus*) quæ Deus dedit & curat, v. 30 fin.

26, 28 τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ, *volucria cæli*, *lilia agri*) quorum curam non gerunt homines; illa ſæpe etiam perſequentes, v. gr. corvos. Luc. XII. 24.

¶ οὐδὲ συνάγουσιν, *neque colligunt*) v. gr. per emtionem, in poſterum.

¶ ὑμῶν) *Veſter*, dicit, non, *eorum*.

¶ μᾶλλον) *plus* excellitis, ut filii, quam alii homines; vel, quam vos cum iſta cura reputatis. Non eſt pleonaſmus. Valet in his conſequentia a minori ad majus, h. l. & a majori ad minus, v. 25.

27. τίς - ἐξ ὑμῶν, *quis - ex vobis*) Locutio Chriſto frequens, majeſtatis plena, & tamen popularis.

¶ ἡλικίαν, *ſtaturam*) Vid. Luc. XII. 25. 26 not.

¶ πῆχυν, *cubitum*) ut fiat giganti ſimilis.

28 πῶς) *quomodo*.

¶ αὐξάνει, *creſcunt*) in magnam altitudinem.

¶ οὐ κοπιᾷ, *non laborant*) *Laborare*, remote, *nere* proxime pertinet ad amictum parandum; ut *ſerere* & *metere* ad victum.

29 λέγω, *dico*) Chriſtus vere ſcivit Salomonis amictum.

¶ ὡς, *ut*) ſcil. *amictum eſt* vel *eſt*.

¶ ἓν) *unum* quodvis; nedum, uti ſertum.

¶ τούτων, *horum*) Demonſtrativum.

30 δὲ, *vero*) Epitaſis. Veſtes ad decus & neceſſitatem pertinent. illud ſpectat mentio *liliorum* cum verbo περιβάλλεσθαι· hoc mentio *graminis* cum verbo ἀμφιέννυσθαι.

¶ χόρτον) *gramen*, ex. gr. tritici herbeſcentis. c. XIII. 26. Μείωσις.

¶ ὄντα) breviſſimo tempore manens.

¶ αὔριον, *cras*) interjecto tempore: tum ſtramen, decuſſis granis, igni ſervit.

¶ κλίβανον, *clibanum*) ad calefaciendum. Vide Lyran. Plinius: *cortices decuſſi* (de lino) *clibanis & furnis præbent uſum*, l. 19. c. 1. Non dicitur, *in ignem*, uti Ioh. XV. 6. coll. 1 Cor. III. 12. ſed *in clibanum*: ergo non meræ combuſtionis, ſed utilitatis alicujus cauſa.

¶ ἀμφιέννυσιν, *veſtit*) Veſtis proprie eſt id, ſine quo nudum eſt corpus. gramen tametſi nullum habet extrinſecus adjacentem veſtitum, tamen, quia nudum non eſt, ſed ſua ſuperficie tegitur, ipſum ſibi veſtis eſt, præſertim ſumma & florida ſui parte, quæ exuitur, quum areſcit.

¶ πολλῷ μᾶλλον, *multo magis*) in hac vita plerique non aſſequuntur Salomonis ornatum, nedum liliorum. Ergo ſermo ſpectat ad certitudinem, non ad gradum ornatus. at in vita futura ornatiores erimus liliis. Verum ornatum in rebus quamlibet pereuntibus non debemus plane abjicere.

¶ ὀλιγόπιστοι, *parum credentes*) *Incredulitas* Chriſto plane ignota & exoſa erat. nam norat Patrem. *Fidem* h. l. docet.

32 πάντα) hæc *omnia*, & nil præterea.

¶ τὰ ἔθνη, *gentes*) Non modo avarorum in ethnicis, ſed omnium ethnicorum curæ debent a fidelibus abeſſe. At multi hodie non eam, quam gentes, habent αὐτάρκειαν.

¶ ἐπιζητεῖ, *requirunt*) tanquam rem *difficilem*. Sequitur verbum ſimplex, ζητεῖτε, *quærite*.

¶ οἶδε - πατὴρ - οὐράνιος, *novit - pater - cæleſtis*) Argumentum a divina omniſcientia, bonitate, omnipotentia.

¶ ὑμῶν, *veſter*) præ ethnicis.

33 ζητεῖτε) *quærite* regnum, quod jam præſto eſt; *non difficile* acquiſitu.

¶ πρῶτον, *primum*) Quid id *primum* quærit, mox id *unum* quæret.

¶ βασιλείαν· δικαιοσύνην· *regnum, juſtitiam*) Cœleſtis cibus & potus opponitur terreno, & ſic quoque veſtitus. quare Lucas c. XII ut *veſtem*, v. 29, ſic *juſtitiam* v. 31 ſubaudiendam relinquit. quanquam etiam *juſtitia ſatiat*, c. V. 6.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Vid. not. ad Rom. I. 17.

¶ ταῦτα, *hæc*) Ταπείνωσις.

¶ προστεθήσεται, *apponentur*) Sunt hæc προσθήκη *appendix* vitæ & corporis, v. 25. ac potius regni, Luc. XII. 32.

34 ἡ αὔριον, *craſtina*) Monitum mire ἀστεῖον, quo cura videtur concedi in craſtinum, & tamen revera tollitur. nam curaces etiam ex futuris curis præſentes faciunt: unde curam procraſtinare fere idem eſt, quod curam deponere. Accedit proſopopœia: (conf. Ps. XIX. 2.) dies curabit, non vos. Qui hoc diſcet, curas tandem a die ad horam contrahet, vel plane dediſcet.

¶ μεριμνήσει ἑαυτῆς) Dativus commodi, uti v. 25, μὴ μεριμνᾶτε τῇ ψυχῇ - τῷ σώματι κτλ.

¶ ἀρκετὸν, *ſatis*) Mira ſane temperatura res adverſas & ſecundas per omnia vitæ noſtræ tempora Deus diſtribuit.

¶ ἡ κα-

¶ ἡ κακία) Itaque curæ non fuerunt initio. κακία, ærumna: ut טוב ἀγαθὸς lætus, Prov. XV. 15.

¶ αὐτῆς, ejus) etiamſi non cumuletur per ærumnam diei præteriti vel futuri.

CAP. VII.

1 Μὴ κρίνετε) nolite judicare, ſine ſcientia, amore, neceſſitate. Tamen canis pro cane, & porcus pro porco eſt habendus, v. 6.

2 ἐν ᾧ μέτρῳ, in qua menſura) Talio.

3 ἐν τῷ ὀφθαλμῷ, in oculo) parte corporis nobiliſſima, tenerrima, maxime conſpicua.

¶ ἐν τῷ σῷ, in tuo) Rom. II. 21 ſ.

4 πῶς, quomodo) i. e. quî convenit?

5 διαβλέψεις) tranſpicies, trabe e medio ſublata, oculo expedito. Qui, ſe correcto, alterum corrigit, non eſt judex perverſus.

6 μὴ δῶτε, nolite dare) Hîc occurritur alteri extremo. Extrema enim ſunt, judicare non judicandos, & canibus ſancta dare, nimia ſeveritas, & nimia laxitas.

¶ κυσὶ, χοίρων, canibus, porcis) Canes ſua impuritate paſcuntur; porci externa: 2 Petr. II. 22. Phil. III. 2 not. Sancti & canes, oppoſita. Ex. XXII. 30. Canis non eſt fera, ſed tamen animal vile.

¶ ὑμῶν, veſtras) Antitheton implicitum: Sanctum, res Dei; margaritæ, fidelium, quæ his a Deo committuntur ſecreta bona.

¶ ῥήξωσιν, lacerent) Hoc quoque ad porcos referendum videtur.

¶ ὑμᾶς, vos) a quibus aliud exſpectabant, ſiliquas &c.

7 αἰτεῖτε, petite) Contra indigentiam veſtram dona petite.

¶ ζητεῖτε, quærite) quæ amiſiſtis, occulta; recipientes vos ex errore.

¶ κρούετε) qui foris eſtis, pulſate, ut intromittamini, 2 Cor. VI. 17 fin. Rogate, quærite, pulſate, nec deſiſtite.

8 πᾶς, omnis) petens, ab homine: multo magis a Deo.

9 ἢ) an.

¶ ἐξ ὑμῶν, ex vobis) Parabolæ ſunt maxime populares, ad hominem.

¶ ἄνθρωπος, homo) non plane inhumanus.

¶ ἄρτον, panem) Pani extrinſecus ſimilis eſt lapis (ad cibum inutilis;) & piſci, anguis (noxius.) piſce facilius caret puer, quam pane: & tamen etiam piſcem impetrat. piſces dabantur, ut hodie poma.

¶ μὴ λίθον, num lapidem) Non enim nec panem nec lapidem dabit parens rogatus.

11 ὑμεῖς, vos) Chriſtus jure ſe excipit, præterea neminem. quis homo &c. v. 9.

¶ πονηροὶ, mali) Illuſtre teſtimonium de peccato originali. conf. malus, cap VI. 13. Talem malitiæ confeſſionem habet Greg. Paneg. p. 20. 146, rara illo ſeculo emphaſi. Homo male audit in Scripturis, c. X. 17. Ioh. II. 25. Mirum ideo, Scripturam ſacram a genere humano eſſe receptam. panis & piſcis, bona: homo, malus, ad nocendum promtus.

¶ οἴδατε, noſtis) diſcriminantes panem a lapide &c. Mirum eſt, manſiſſe in nobis hanc intelligentiam. Ita mali ſumus. conf. Iob XXXIX. 17 cum anteced.

¶ ἀγαθὰ, bona) & innoxia, & conducibilia.

¶ τέκνοις, liberis) præſertim rogantibus.

¶ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, qui in cælis) in quo nulla eſt malitia.

¶ τοῖς αἰτοῦσιν, rogantibus) filiis. Vbi incipit vera rogatio, ibi divina filiatio.

12 οὖν, *ergo*) Summa rerum a v. 1. Simul concludit, & redit ad c. V. 17. Reſpondent ultima primis. Et debemus nos imitari bonitatem divinam verſu præc. laudatam.

¶ θέλητε ἵνα ποιῶσιν, *vultis ut faciant*) *Vultis*: notanter. nam ſæpe faciunt ſecus. ſic non nos. *Faciant*, benefaciendo, non lædendo.

¶ οἱ ἄνθρωποι, *homines*) Indefinita *hominum* appellatio, a Salvatore frequenter adhibita, jam alludit ad futuram ejus doctrinæ in toto genere humano propagationem.

¶ οὕτω, *ſic*) eaſdem res, eodem modo. vel: *ſic*, ut hactenus dictum eſt.

¶ οὗτος, *hic*) Multa etiam alia lex & prophetæ præcipiunt, v. gr. de Deo amando. Sed tamen huc quoque inprimis tendit lex & prophetæ: *quod tibi vis* &c. & qui hoc præſtat, cetera omnia facilius præſtat. c. XIX. 19.

13 εἰσέλθετε, *intrate*) Id agite, ut plane intretis. hoc præſupponit ambulare conantes in via anguſta. Antitheton, *intrantes*.

¶ στενῆς, *anguſtam*) juſtitiæ.

¶ πύλη, *porta*) Hæc ponitur ante *viam*: eſt ergo porta, h. v. qua homo incipit qualicunque modo operam dare ſaluti animæ: ſicuti v. ſeq. eſt porta, qua ſuſcipitur verus chriſtianiſmus.

¶ ἀπάγουσα, *abducens*) ex hac brevi vita: ſic v. ſeq.

¶ πολλοὶ, *multi*) 4 Eſr. IX. 15 ſſ.

¶ οἱ εἰσερχόμενοι, *intrantes*.) Non opus eſt, ut inveniant. nam ſponte ſua incidunt in perniciem. coll. v. ſeq.

¶ δι' αὐτῆς, *per illam*) *portam*.

14 ὅτι στενὴ) Multi, τί στενή quomodo 2 Sam. VI. 20: מה τί δεδόξασαι ὁ βασιλεύς. Sed ibi eſt ironia. Lectio genuina, ὅτι πλατεῖα - ὅτι στενὴ κτλ. Sic 1 Reg. XXI. 15 geminatur כי ὅτι οὐκ ἔστι Ναβουθαὶ ζῶν, ὅτι τέθνηκε. כי poſterius valet *ſed*, & ſic exprimitur a LXX Dan. IX. 18. 2 Chron. XX. 15. Vid. etiam Hebr. VIII. 10 ſ.

¶ αὐτὴν, *illam*) portam. coll. v. 13 initio & fine.

15 προσέχετε, *cavete*) Multa ſunt pericula: ideo ſæpe admonemur. c. VI. 1. XVI. 6. XXIV. 4. Luc. XII. 1. 15 &c.

¶ δὲ, *autem*) Dum ipſi datis operam, ut intretis; cavete eos, qui claudunt, c. XXIII. 13.

¶ ψευδοπροφητῶν, *pſeudoprophetis*) qui aliter docent, ac veri prophetæ. c. V. 17.

¶ οἵτινες - αὐτοὺς) Simillimus locus, Luc. XX. 45-47.

¶ ἐνδύμασι προβάτων, *veſtimentis ovium*) iis veſtibus, ut ſi eſſent oves.

16 ἀπὸ, *a*) Hoc graviter repetitur v. 20.

¶ καρπῶν, *fructibus*) *Fructus* eſt, quod homo, tanquam arbor, ex bona vel mala indole ſua, omnes interiores facultates permeante, ſcaturit. Doctrina undecunque compilata & linguæ alligata non eſt fructus: ſed id omne, quod doctor aliquis ex ſuo corde promit & profert, in ſermone & actione, ceu quiddam ex intima ſua conſtitutione fluens, ut lac, quod mater præbet ex ſe. c. XII. 33 ſſ. Hoc eſt, *facit*, v. 17-19. coll. v. 21. 23. 24. 26. Prophetam verum aut falſum *conſtituit* non loquela ſola, ſed tota ratio *ducendi* ſe & ſecum alios per utramvis viam & portam in vitam aut in interitum. c. XV. 14. 13. unde facere & dicere ſunt intime conjuncta, c. V. 19. Porro fructus ſunt *gnoriſmata* ſive criteria veritatis aut falſitatis prophetæ, adeoque etiam doctrinæ a propheta propinatæ.

pinatæ. Igitur doctrina non eſt fructus, ex quo propheta cognoſcitur: ſed eſt forma, quæ ei dat eſſe veri falſive prophetæ, & ipſa ex fructu cognoſcitur. Bonitas arboris ipſius eſt veritas & lux interna &c. Bonitas fructuum eſt ſanctitas vitæ. Si fructus eſſent in doctrina poſiti, nullus orthodoxus damnari poſſet, aut cauſa eſſe interitus alieni. v. *Schomer* Theol. moral. p. 252.

¶ *ἀκανθῶν*, *ſpinis*) etſi earum baccæ ſunt uvæ ſimiles; ut tribulorum capita, ficis. Luc. VI. 44 eadem comparatio aliter inflectitur. nam *ἄκανθα*, *ſpina*, & *βάτος*, *rubus*, valde inter ſe propinqua ſunt. Utrique ergo negatur *σταφυλὴ*, *uva* Ἄκανθαι, *ſpinæ* quædam etiam magna habent germina: ideo & illis & *tribulis* poſſunt negari *ficus*.

19 *δένδρον*, *arbor*) Continuatur allegoria.

21 *οὐ πᾶς*, *non omnis*) Omnes enim aliquo modo dicunt & dicent, v. ſeq. Conf. Luc. IX. 57. 59. 61.

¶ *λέγων*, *dicens*) Antitheton: *faciens*. Conf. 1 Cor. IX. 27. XIII. 1 ſ.

¶ *μοι*, *mihi*) Senſus: *mihi* (& Patri meo) *voluntatem Patris mei* (& meam.)

¶ *κύριε*, *Domine*) Agnovit Ieſus, deberi ſibi appellationem hanc divinam. Ipſum multi, etiam ampliſſimi viri, ipſe neminem, ne Pilatum quidem, *dominum* vocavit.

¶ *ὁ ποιῶν*, *qui facit*) Antitheton, *operantes*, v. 23.

¶ *τὸ θέλημα*, *voluntatem*) quam ego prædico, juſtam, *lege* expreſſam. conf. c. V. 19.

¶ *τοῦ ἐν οὐρανοῖς*, *qui in cœlis*) Igitur cœlum nemo contrarius Deo intrabit.

¶ *ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, οὗτος εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν*, *ſed qui facit voluntatem Patris mei, qui in cœlis, hic intrabit in regnum cœlorum*) Poſtrema hæcce, *ipſe intrabit in regnum cœlorum*, habet *Latinus* interpres vetuſtiſſimus, & ex eo utraque Matthæi editio *Hebraica*, verſio *Anglo-ſaxonica*, *Hieronymus*, *Lupus* Ep. LXXXIV, &, ex alia fortaſſe translatione, *Cyprianus*. Poſtea librarii, ab *οὐρανοῖς* ad *οὐρανῶν* delapſi, hiatum admiſerunt. In tali antitheto plenum ſermonem adhibere ſolent ſcriptores ſacri.

22 *πολλοὶ*, *multi*) etiam ex iis fortaſſe, quos poſteritas *Beatos Sanctosque* habuit & haberi juſſit: ex iis certe, qui rara dona habuerant, & qui bonam interdum voluntatem oſtenderant: Marc. IX. 39. qui divinam potentiam vel ſapientiam, ac non miſericordiam apprehendunt.

¶ *ἐροῦσι*, *dicent*) ex ſua perſuaſione, aſſentati ſibi. Multæ animæ errorem, quo ſe ipſæ decipiunt, in illum usque diem retinent: c. XXV. 11. Illuſtrari hinc poteſt doctrina de ſtatu poſt mortem. In judicio demum patefient omnia, Rom. II. 16. 1 Cor. III. 13.

¶ *ἐκείνῃ*) *illo* die, magno: illo die, ad quem dies citeriores veluti nulli ſunt.

¶ *σῷ*, *tuo*) Huc cadit emphaſis atque accentus in his tribus inciſis: *tuo*, Domini.

¶ *προεφητεύσαμεν*, *prophetavimus*) myſteria regni tui pronunciavimus. adde: commentarios & obſervationes exegeticas ad libros & loca V. & N. T. ſcripſimus, homilias inſignes habuimus &c.

¶ *δαιμόνια*, *dæmonia*) Non dicitur, *diabolos*. nam hoc tantum ſingulare eſt.

23 *τότε*, *tunc*) etſi non antea exiſtimarant.

 ¶ *ὁμολο-*

¶ ὁμολογήσω, *fatebor*) aperte. Magna *poteſtas* hujus Dicti, v. 29.

¶ οὐδέποτε, *nunquam*) etſi *nomen* meum allegatis.

¶ ἐργαζόμενοι, *operantes*) Ne tum quidem mutata erit iniquitas eorum.

¶ ἀνομίαν, *iniquitatem*) quantumvis νόμον *legem* jactent. Infidelitas proprie damnat: & tamen in judicio magis allegatur lex, c. XXV. 35. 42. Rom. II. 12, quia reprobi ne tum quidem, cum Ieſum Chriſtum cernent, fidei rationes perſpicient.

24 ὁμοιώσω, *aſſimilabo*) Verſu 26, *aſſimilabitur*. Salutaria Deus ad ſe refert: mala a ſe removet. conf. c. XXV. 34. 41.

¶ Φρονίμῳ, *prudenti*) Iuſtitiam veram ſua ſponte comitatur vera prudentia. conf. c. XXV. 2.

25 καὶ, καὶ, καὶ, *&*, *&*, *&*) In noviſſimis hominis & mundi concurrunt tentationes. *pluvia*, in tecto: *flumina*, in imo: *venti*, ad latera.

¶ ἡ βροχὴ, *pluvia*) Articulus ſignificat, pluviam non defuturam.

¶ προσέπεσον, *irruerunt*) ad tentandum. v. 27 προσέκοψαν, *impegerunt*, quaſi temere.

26 ἀκούων, *audiens*) Qui nec audit, nec facit, plane non ædificat.

¶ ἐπὶ τὴν ἄμμον, *ſuper arenam*) quæ ſæpe petræ videtur ſimilis, ſed non conſiſtit.

27 μεγάλη, *magna*) Sane! totalis! Non opus eſt, omnes homilias deſinere in uſum paracleticum.

28 συνετέλεσεν, *conſummavit*) Nihil abrupte egit Dominus. c. XI. 1. XIX. 1. XXVI. 1.

¶ ἐξεπλήσσοντο, *percellebantur*) Admirabilitas doctrinæ veræ ſolida; Act. XIII. 12: profanæ, abſurda. Mirere fortaſſe, cur hac homilia non clarius locutus ſit Ieſus de perſona ſua. At 1 doctrinam ipſam ita excellenter explanavit, ut inde de excellentia prophetæ exiſtimarent. 2. Iam erat perſona ejus ſatis patefacta. 3. In ipſa homilia ſatis innuit, quis ſit, nempe *is qui venit*, Filius Dei, judex omnium. c. V. 11. 17. 22. VII. 21 ſeqq.

29 ὡς ἐξουσίαν ἔχων, *ut poteſtatem habens*) Non poterant ſe ſubducere. Veritatis character, animos conſtringere lubentes. Specimina ἐξουσίας *poteſtatis* vide in not. ad cap. V. 18 ſſ. VII. 22 ſ. item c. VIII. 19. Ioh. VII. 19.

¶ γραμματεῖς, *ſcribæ*) quibus aſſueverat populus, nullam habentibus *poteſtatem*.

CAP. VIII.

1 Ἠκολούθησαν, *ſecuti ſunt*) non ſtatim receſſerunt.

2 λεπρὸς, *leproſus*) Morbi graviſſimi: *lepra*, h. l., coll. 2 Reg. V. 7. *paralyſis*, v. 6. (coll. Marc. II. 3.) *febris*, v. 14. Omnes ſanavit Ieſus. Probabile eſt, leproſum eminus auſcultaviſſe.

¶ ἐὰν, *ſi*) Non dubitat leproſus, ſed modeſte eventum a ſola voluntate Ieſu ſuſpendit. Fides dicit, *ſi vis*: non, *ſi potes*, Marc. IX. 22.

¶ δύνασαι, *potes*) Inprimis initio objectum fidei erat omnipotentia Ieſu. Hanc fidem concipere potuit leproſus ex ſermone ejus.

3 τὴν χεῖρα, *manum*) cui lepra debuit cedere, alios, qui tangerent, inquinatura.

¶ θέλω,

¶ *θέλω, volo*) Reſp. *ſi vis.* Echo prompta, ad fidem leproſi maturam. Ipſa leproſi oratio continebat verba reſponſionis optatæ. *Volo*, magna poteſtas. Prima miracula Dominus confeſtim fecit, ne videretur cum labore feciſſe: poſteaquam vero auctoritatem ſibi conſtituit, moram interdum adhibuit ſalutarem hominibus.

4 *μηδενὶ, nemini*) antequam ſacerdotem adieris; ne ſacerdotes, ſi prius audiſſent, negare poſſent, lepram recte eſſe mundatam: *nemini* eorum, qui non adfuerant.

¶ *σεαυτὸν, te ipſum*) non per alium.

¶ *εἰς μαρτύριον, in teſtimonium*) Ioh. V. 36. Sic LXX, *μαρτύριον*, Ruth. IV. 7. Sacerdotes non ſequebantur: Ieſus ad eos mittit, ex Galilæa Hieroſolymam. multum verſabatur tum in Galilæa.

¶ *αὐτοῖς, illis*) ut teſtimonium illis exhibeatur, de Meſſia præſente, legi non derogante: & ut illi poſſint teſtimonium reddere.

5 *προσῆλθεν αὐτῷ ἑκατόνταρχος, acceſſit ad eum centurio*) Non adiit Ieſum centurio, quem etiam coram non ita laudaturus fuerat: v. 10. coll. c. XI. 7. etiam alios quidem coram Ieſus laudavit, ſed non niſi poſt antegreſſam humiliationem, neque tam ſingulariter & comparative, ut hic centurionem in contradiſtinctione ad totum Iſraëlem. & quæ reverentia centurionem movit, ut ſe dignum negaret, cujus ſub tectum intraret Dominus, eadem ipſum retinuit, ne ad Illum iret: v. 8. Luc. VII. 7. 10. Videtur exiſſe domo, ſed antequam ad Ieſum perveniret, retuliſſe pedem. Voluntas igitur ejus pro ipſo facto, ac pluris, divinitus æſtimabatur: & hanc æſtimationem præclare exprimit Matthæus, ſublimiori divinæ quam humanæ hiſtoriæ lege. In ſpiritu colloquebatur Ieſus & centurio vere.

6 *λέγων, dicens*) Conf. c. XI. 3. Luc. XIV. 18.

¶ *παραλυτικὸς, paralyticus*) Paralyſis morbus difficilis medicis.

7 *ἐλθὼν, veniens*) Divinâ ſapientiâ Ieſus eos ſermones proponit, quibus elicit confeſſionem fidelium, eosque antevertit. Cauſa, cur homines illorum temporum multo celeriorem, majorem, frequentiorem effectum verborum cœleſtium acceperint, quam hodie. Ad ſervum centurionis oſtendit ſe venire paratum: ad filium regii non promittit. Vtroque modo fidem excitat; ſimulque oſtendit, ſe non eſſe perſonarum acceptorem.

8 *στέγην, tectum*) quamvis non ſordidum. coll. Luc. VII. 5. Erant alii, quos reverentia non deterruit a conſpectu contactuque Domini. c. IX. 18. 20. Vnus idemque affectus internus variis iisque bonis modis ſeſe poteſt exſerere.

¶ *εἰπὲ λόγῳ, jube verbo*) Sic morbum, Dominico juſſui ceſſurum, centurio exprimit. Pauci, *εἰπὲ λόγον*, remiſſius.

¶ *ἰαθήσεται, ſanabitur*) Centurio reſpondet verbo glorioſo: Ieſus humiliter dixerat, *θεραπεύσω, curabo.*

¶ *ὁ παῖς μου*) Humaniter loquitur. non dicit, *ὁ δοῦλός μου.*

9 *καὶ γὰρ, nam etiam*) Potuiſſet ratio excipere: ſervus & miles imperium libere audiunt; morbus non item. ſed hanc exceptionem concoquit ſapientia fidelis, ex ruditate militari pulcre elucens: & potius ea, quæ ſpem confirmant, quam quæ frangant, conſpicit, ex ſummo Chriſti dominio & imperio, qui & mari ventisque & morbis imperabat, v. 26. Luc.

IV.

IV. 39. Ipſe jubet: res fit. Centurio poteſt imperare militi & ſervo: morbo non poteſt. Dominus vero imperare morbo poteſt: idque, humanitus loquendo, facilius, quam voluntati hominis ſæpe contumacis.

¶ *ἄνθρωπός εἰμι ὑπὸ ἐξουσίαν, homo ſum ſub poteſtatem*) Non dicit, *Ego ſum præfectus militum*: ſed, quum alios ſibi ſubjectos commemorare neceſſum habet, *προθεραπείαν* adhibet, *egomet ſubjectus ſum.* Latet ſimul antitheton: Ieſus eſt Dominus ſupremus, *ſouverain.*

¶ *ὑπὸ, ὑπ', ſub, ſub*) Tales hodie vocantur *ſubalterni.*

10. *ἐθαύμασε, miratus eſt*) Objectum admirationis Chriſti: fides & infidelitas. Marc. VI. 6. Ieſus valde laudat amicos ſuos, ubi locus eſt. c. XI. 7. XV. 28. XXV. 35. XXVI. 10. Luc. VII. 44. XXI. 3.

¶ *ἐν τῷ ἰσραὴλ, in Iſraële*) populo. Neque centurio neque Cananæa ex Iſraële erat: ſed erga Cananæam videri poſſit Dominus majorem poſtea adhibuiſſe proteſtationem. Etenim illa aperte venit ex gentium finibus: ſed centurio habitarat in Iſraële; & centurio ipſe id occupavit, quum ſe dignum negavit, & ſeniores Iudæorum interpoſuit Luc. VII. 3 ſ.

¶ *τοσαύτην, tantam*) præſertim cum centurio non tam ſæpe verſaretur cum Ieſu. Ea fides erat ſpecimen fidei, qua gentes forent ſuperaturæ Iudæos.

¶ *πίστιν, fidem*) Ex hac prima in N. T. fidei mentione colligi poteſt, *fidem* & in intellectu & in voluntate eſſe, perinde ut *infidelitatem*, conſilium, liberum arbitrium. conf. Concordantias in *πείθω*. Ex omnibus virtutibus eorum, qui Dominum adibant, Ipſe unam ſolet *fidem* laudare. c. XV. 28. Luc. VII. 50.

¶ *εὗρον, inveni*) quærens, cum veni.

11 *πολλοὶ, multi*) non-judæi, centurionis ſimiles. Id pertinet ad accendendam Iudæorum æmulationem.

¶ *ἀπὸ ἀνατολῶν, ab oriente*) C. II. 1. *ab oriente & occidente*, euphemiſmus, i. e. ex ethnicis.

¶ *ἥξουσι, venient*) Prædictio: venient, in ſpiritu.

¶ *μετὰ, cum*) Hebr. XII. 23.

¶ *βασιλείᾳ, regno*) in hac vita & in futura.

12 *υἱοὶ τῆς βασιλείας, filii regni*) regno proximi. Alio ſignificatu eadem appellatio c. XIII. 38.

¶ *σκότος, tenebras*) Quicquid eſt extra *regnum Dei*, eſt *exterius*. Regnum enim Dei *lux*, & regnum *lucis* eſt. Tenebræ illæ non modo oculum, ſed etiam mentem teterrima caligine offundent.

¶ *ἐξώτερον, exteriores*) Ipſe homo infidelis tenebras habet intra ſe: ideo convenientem locum accipit tenebras extra quoque. Et quo quisque propior eſſe potuit, hoc longius ejicietur foras in intimas tenebrarum partes.

¶ *ἐκεῖ*) *ibi* demum. Extra locum convivii, lucidiſſimum.

¶ *ὁ*) Articulus inſignis. In hac vita dolor nondum eſt dolor.

¶ *κλαυθμὸς, fletus*) Tum plorabunt, quos nunc flere pudet, heroës: ex dolore ob amiſſum bonum & contractum malum. Horribilis tot miſerorum ſonus! Quanto beatius, cœleſtes audire ſonos! Ap. XIV. &c.

¶ *βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, ſtridor dentium*) ex impatientia, & pœnitudine acerbiſſima, & indignatione contra ſeſe, ut auctores

res ſuæ ipſorum damnationis. philavtia, cui homo indulſit, tum verſa erit in odium ſui, nec tamen poterit a ſe ipſo diſcedere. Neque ſolum cum tenebris conjungitur hic fletus & ſtridor dentium, ſed etiam cum igne &c. c. XIII. 42. 50. Luc. XIII. 28 Aliter: Molles flebunt: duri frement. duo temperamenta. Eadem phraſis Act. VII. 54.

13 ὡς ἐπίστευσας, *ſicut credidiſti*) Prolixa conceſſio.

14 πενθερὰν, *ſocrum*) Non multo ante Petrus uxorem duxerat, & errant, qui eum canum pingunt: nam omnes diſcipuli erant adoleſcentes, longum peracturi curſum in mundo. Ioh. XXI. 18. Hoc probe tenendum in omni hiſtoria evangelica.

¶ πυρέσσουσαν, *febrientem*) in ipſo paroxyſmo.

15 διηκόνει αὐτῷ, *miniſtrabat illi*) officio matris familias fungebatur, ſanitatis veræ ſigno læto. Marcus & Lucas mentionem faciunt diſcipulorum de ſocru Petri rogantium: unde ſubjiciunt, διηκόνει αὐτοῖς, *miniſtrabat eis*, Domino & diſcipulis. Matthæus de ſolo Domino loquitur. Itaque αὐτῷ ſcripſit: αὐτοῖς ex parallelisſmo allitum eſt.

16 ὀψίας) *veſpere* ejus diei, quo tam multa erant dicta & facta. Veſpertino tempore ſolent morbi eſſe graviores.

¶ τὰ πνεύματα, *ſpiritus*) id eſt, *dæmonia.*

¶ λόγῳ, *verbo*) ſolo.

¶ πάντας, *omnes*) ſine exceptione; quum homines interdum habere ferantur ſalubrem & benignam manum contra quoſdam duntaxat morbos.

17 ὅπως πληρωθῇ, *ut impleretur*) Medicum ſpiritualem decuit etiam corporis morbos depellere ab iis, qui ei occurrebant. Igitur hoc quoque modo impletum eſt, quod dictum erat per Ieſajam. Vnus homo corpore & anima conſtat: Vna animæ & corporis corruptela: Vnam utrique opem, ut res ferebat, hic Medicus præſtitit.

¶ ἔλαβε, *ſumſit*) abſtulit a nobis.

18 ἀπελθεῖν, *abire*) Ita Ieſus requiem quæſivit: populo tempus dedit fructum ex doctrina ferendi; ejusque ſtudia incendit in poſterum.

19 εἷς, *unus*) Ex tanta multitudine hic ſingularem animi motum oſtendit: ſed videtur tamen ſectatus commoditates, ſcriba mollior piſcatoribus. Ad tentandum veniebant frequenter ſcribæ.

19. 21 εἶπεν, *dixit*) Ieſu Chriſti doctrina plane oppugnat voluntatem hominum propriam. Sequi, ſed non recte, aut non tempeſtive, conantes, ſapienter amandavit: Marc. V. 18. ſequi tergiverſantes, ſequi ſe juſſit. Aliter ſcribas tractavit, aliter diſcipulos. Luc. IX. 57-62.

¶ διδάσκαλε, *doctor*) Eos, qui humano jure *Rabbi* & *Domini* vocabantur, non ſic appellavit Ieſus, ſed ab illis ſic appellatus eſt merito. Marc. V. 35. Ioh III. 2. IV. 49. Matth. VIII. 6. Apoſtoli auditores appellavere *fratres* & *patres*: Ieſus non ſic appellavit.

20 καὶ, *&*) Non repellit Ieſus hunc hominem, ſed conditionem proponit, qua intentionem ejus corrigat, vitæ commoditatem opesve quærentis, vel etiam facultatem patrandi miracula.

¶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, *filius hominis*) Vid. ad c. XVI. 13.

¶ οὐκ ἔχει, *non habet*) Admiranda paupertas

pertas & tolerantia, cum peregrinatione perpetua.

21 *μαθητῶν*, *diſcipulorum*) ex numero eorum, qui non ſemper aderant.

22 *τοὺς νεκροὺς*, *mortuos*) Locutio ſequelam valde urgens, & idcirco multa complectens. Conſiderandi veniunt *mortui ſepeliendi* & *mortui ſepelientes*. *Mortui ſepeliendi* ſine dubio ſunt proprie mortui, ſive pater diſcipuli hujus jam tum mortuus erat, ſive ſenex, morti vicinus, &, præter hunc unum filium, orbus. conf. Tob. XIV. 12 *Mortui ſepelientes*, ſive, quibus ſepultura mortuorum ſuorum relinqui debeat, ſunt *partim* ipſi quoque mox morituri, mortales, addicti mortalitatis legi, coll. Rom. VIII. 10. præſcindendo a ſpe vitæ melioris, nec tamen ſublata ea ſpe. Appellatio ex contextu limitanda: uti Luc. XX. 34 *filii ſeculi hujus* dicuntur, qui tamen etiam ſalvari poſſunt. ſic *mortui* dicuntur, qui aptiores ſunt ad ſepeliendum, quam ad annunciationem regni Dei. Vti cap. IX. 24 *non mortua* dicitur puella, quæ mox vivet: coll. Ioh. XI. 4. ſic *mortui* dicuntur, qui mox morientur. Tempore peſtis, mortui ſepeliuntur ab iis, qui mox item morientur: nec multo ſe aliter habet tota conditio generationum mortalium, in longitudine ſeculorum. *Partim* ſunt jam *mortui*: & horum reſpectu locutio eſt hypothetica, hoc ſenſu: tu me ſequere, & mortuorum ſepulturam vel mortuis relinque, i.e. mortui, ſine ſepultura per te manento. Similis locutio Ex. XXI. 14: *Homicida de altari abripiatur*, i. e. *occidatur*, *vel ſi ad altare confugerit*. Abrupta eſt igitur *mortuorum ſepelientium* appellatio, conveniens juſſui moram non ferenti, ſanctas cauſas habenti, & ex ſenſu cœleſti Salvatoris fluenti. Protinus totos debemus nos dedere.

¶ *τοὺς ἑαυτῶν*, *ſuos*) neceſſarios. Gen. XXIII. 4. Hic diſcipulus debebat abnegare patrem ſuum.

23 *τὸ*) Articulus refertur implicite ad v. 18.

¶ *πλοῖον*, *navem*) Ieſus habebat ſcholam ambulantem: & in ea ſchola multo ſolidius inſtituti ſunt diſcipuli, quam ſi ſub tecto unius collegii ſine ulla ſollicitudine atque tentatione vixiſſent.

24 *μέγας*, *magnus*) His periculis maritimis valde exercitata fuit diſcipulorum fides.

¶ *καλύπτεσθαι*, *tegeretur*) Periculum ad ſumma venit: deinde auxilium.

¶ *ἐκάθευδε*, *dormiebat*) Nullus timor in Ieſum cecidit. Immo v. 26 miratus eſt hominum timorem, in ſummo periculo. Dormiebat, feſſus labore diei vario.

25 *σῶσον*, *ſerva*) Oratio abrupta.

¶ *ἀπολλύμεθα*, *perimus*) Candoris eſt, quod diſcipuli infirmitates ſuas deſcripſere: nec tamen hoc eis difficile fuit. nam poſt adventum Paracleti erant alii homines facti.

26 *δειλοί*, *ὀλιγόπιστοι*, *timidi*, *parvi fide*) Synonyma. conf. Marc. V. 36. Non arguit diſcipulorum, quietem Domini abrumpentium, importunitatem, ſed duntaxat timiditatem.

¶ *τότε*, *tunc*) Ieſus animos diſcipulorum prius, deinde mare compoſuit.

¶ *ἐπετίμησε*, *increpuit*) Satanas in hac tempeſtate, ut credibile eſt, regnarat.

27 *ὑπακούουσιν*, *obediunt*) Conf. Marc. I. 27. Venti & mare alias libera.

28 γερ-

28 γεργεσηνῶν, *Gergeſenorum*) *Geraſa*, (dictum pro *Gargeſcha*,) & *Gadara*, urbes vicinæ. vid. Hiller. Onom. p. 807. 812.

¶ ἐκ τῶν μνημείων, *ex monumentis*) Obſeſſi fugiunt celebritatem, in qua vigent exercitia pietatis. Etiam inviſibiles hoſpites *commorantur* in ſepulcris; Marc. V. 3. infenſi, credo, maxime in impiorum ſepulcris.

¶ παρελθεῖν) ne *tranſire* quidem.

29 τί ἡμῖν καὶ σοὶ, *quid nobis & tibi*) Formula alienandi. (LXX, 1 Reg. XVII. 18. Iud. XI. 12. 2 Reg. III. 13.) Hic deſperationem & horribilem exſpectationem confitentur, ſimulque hoc videntur dicere: non tecum, ſed cum hominibus peccato obnoxiis negotium habere cupimus.

¶ υἱὲ τοῦ θεοῦ, *fili Dei*) Homines opem petentes, cum fiducia appellarunt *filium Davidis*: dæmones cum terrore appellant *Filium Dei*.

¶ ὧδε, *huc*) Ius quaſi quoddam eo loco dæmones ſibi arrogabant, & in porcos eo loco.

¶ πρὸ καιροῦ, *ante tempus*) Poteſt conſtrui cum *veniſti*, vel cum *torquere*, vel cum utroque. Adulto mundi tempore, & tamen citius, quam hoſtis vellet, Ieſus venit. κατὰ καιρὸν, Rom. V. 6.

¶ βασανίσαι, *torquere*) *Tormentum* eſt dæmoniis, carere corpore, aut humano, aut bruto, quod ſumme appetunt invadere, ut ardorem reſtinguant. v. 31. Præludium hoc erat futuræ ſubjectionis ſub pedes Ieſu.

30 χοίρων, *porcorum*) Porcorum poſſeſſores aut ethnici erant habitantes inter Iudæos, aut quæſtum appetentes Iudæi.

31 παρεκάλουν, *rogabant*) Aliud eſt petere communiter; quomodo etiam homines naturales, etiam dæmones, potuere aliquid impetrare: aliud orare in fide. Etiam hoſti indulgetur interdum aliquid. Iob. I.

¶ εἰ, *ſi*) Iam ſentiebant, ſibi migrandum eſſe.

¶ ἐπίτρεψον, *concede*) Damnum dæmonibus adſcribendum, non Domino. quem quis cogeret impedire dæmonas?

32 ἀπῆλθον, *abiverunt*) Vnum Ieſu miraculum, ubi pœnam dedit arbor, ficus: unum, ubi porci: unum, ubi homines, ementes & vendentes in templo. Specimen vindictæ futuræ. Cetera fuere gratiæ plena: & in his ipſis quoque fuit beneficium, v. gr. h. l. tuta via: regio a ſpiritibus, quibus obnoxia erat, liberata, illis in mare coactis: obſeſſi liberati: ſublata copia animalis nimia, vetiti quippe comeſtu, & hic dæmoniis obnoxii. Et rei erant Gergeſeni, amittendi gregis. Ius & poteſtatem Ieſu, res ipſa oſtendit.

¶ ἀπέθανον, *mortui ſunt*) Non videtur brutum obſeſſum diu vivere poſſe. Quod homines obſeſſi non ſtatim ita pereunt, beneficium eſt a Deo.

33 βόσκοντες, *paſcentes*) etiamſi non fuerant ποιμένες, *paſtores* ex profeſſo.

¶ ἔφυγον, *fugerunt*) Dæmonia non potuerant illos corripere.

34 παρεκάλεσαν, *rogaverunt*) Qui rei familiaris ſtudio tenentur, facilius pellunt, quam perſequuntur. etiam avaritia timida eſt. Vel rogarunt, non malo animo. Luc. V. 8.

CAP. IX.

1 Διεπέρασε, *trajecit*) rogatus a Gergeſenis. Dominus beneficia ſua non obtrudit invitis.

¶ ἰδίαν, ſuam) exaltatam Hoc incola.

2 προσέφερον, obtulerunt) Tales *oblationes* factæ ſunt Salvatori plurimæ, gratæ.

¶ αὐτῶν, *illorum*) ejus, qui ferebatur, & eorum, qui ferebant.

¶ θάρσει τέκνον, *confide fili*) *Confide*: nec peccata tibi oberunt, nec morbus. Sic, *confide filia*, v. 22.

¶ ἀφέωνται σοὶ, *remiſſa ſunt tibi*) Sine dubio magnus erat peccatorum magnorum ſenſus in homine illo. σοὶ habet emphaſin & accentum h. l. ſed v. 5 idem ſermo repetitur recitative, & σοι vel σου eſt enclitica.

3 εἶπον ἐν ἑαυτοῖς, οὗτος βλασφημεῖ, *dicebant ſecum*, *Hic blaſphemat*) Blaſphemia eſt, cum I. Deo tribuuntur indigna. II. Deo negantur digna. III. Dei propria communicantur cum iis, quibus non competunt.

4 εἰδὼς, *noſcens*) Sic, præter multos codices Græcos, quos primus ad hunc locum Millius notare cœpit, *Gothus* quoque habet interpres, & *Curcellæi* margo. ἰδὼν olim nonnulli ex v. 2 arripuiſſe videntur. ἐπιγνοὺς in parallelo habent Marcus & Lucas. Sic εἰδὼς c. XII. 25.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Emphaſis.

5 τί γὰρ, *quid enim*) In ſe, utrumque eſt divinæ poteſtatis & potentiæ; & intimus in ſe eſt peccati & morbi nexus: una, quæ utrumque tollit, virtus: ratione judicii humani, facilius eſt dicere: *remiſſa ſunt.* & hoc poteſt, quod minus videtur, qui poteſt dicere: *Surge*, quod majus videtur.

6 εἰδῆτε, *ſciatis*) Hoc quoque verbum *poteſtatem* ſpirat.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *in terra*) Hic proprie locus eſt, ubi & admittuntur peccata & remittuntur. Terra, theatrum operum Chriſti ab initio. Prov. VIII. 31. Ps. XVI. 3 hemiſtichio utroque collato: Ier. IX. 24. (23) Ioh. XVII. 4. Luc. II. 14. Omnem poteſtatem, inquit, habeo in cœlo, quidni etiam in terra? c. XVI. 19. XXVIII. 18. Cœleſtem ortum hic ſermo ſapit.

¶ ἐξουσίαν, *poteſtatem*) A potentia ad poteſtatem valet conſequentia h. l.

¶ λέγει, *dicit*) Similis flexus ſermonis inter protaſin & apodoſin, Num. V. 20 ſ. Ier. V. 14.

8. ἐξουσίαν τοιαύτην) *talem*, tam ſalutarem *poteſtatem*, de qua v. 6. eamque propinquam, in *homine* Ieſu Chriſto.

¶ τοῖς ἀνθρώποις, *hominibus*) tam diu cum peccato conflictatis. Lata oratio, uti v. 6. Gaudebant, unum eſſe in genere humano, hac poteſtate præditum.

9 ματθαῖον, *Matthæum*) gente Hebræum, & tamen publicanum. Apud Marcum & Lucam vocatur *Levi.* Credibile eſt, Matthæum non fuiſſe delectatum illo nomine, quod ut publicanus geſſerat.

¶ καθήμενον, *ſedentem*) in ipſo negotio. Et tamen ſecutus eſt Matthæus. Ingens miraculum & ſpecimen virtutis Ieſu. Generoſum obſequium.

10 οἰκίᾳ, *domo*) Conf. v. 28. vel, ſi de Matthæi domo accipias, Luc. V. 29. Videtur Matthæus hoc convivio valedixiſſe ſociis priſtinis: nec jam appellat *ſuam* domum.

¶ τελῶναι καὶ ἁμαρτωλοὶ, *publicani & peccatores*) qui contra præceptum VI & VII peccarant atrociſſime.

¶ συνανέκειντο, *una diſcumbebant*) Suaviſſima communitas Ieſu.

11 τοῖς μαθηταῖς, *diſcipulis*) Phariſæi agebant ex obliquo, callide, vel ſaltem timide.

mide. Diſcipulis dicebant: cur ſic facit magiſter veſter? magiſtro: cur ſic faciunt diſcipuli? c. XII. 2. XV. 2. Marc. II. 16. 18.

¶ *διατί, cur*) Summa fuit omnium, etiam adverſariorum, exiſtimatio de ſanctitate Ieſu. Luc. XIX. 7.

12 *χρείαν, opus*) Vbique ſpectandæ ſunt *χρεῖαι, indigentiæ.*

¶ *κακῶς, male*) Sic ſane *habent peccatores.*

13 *πορευθέντες, profecti*) in ſynagogam, ubi poteritis evolvere Hoſeam. Sæpe *πορεύου, abi*, dixit ad alieniores. Ioh. VIII. 11. Perquam plena decoris majeſtatisque & ab apoſtolorum modo diverſa eſt ratio Ieſu, ſcripturas citantis. Id enim ita facit, non ut ipſe earum auctoritate nitatur, ſed ut auditores ex ea convincat: magisque ea ad adverſarios, quam ad diſcipulos ipſi credentes utitur.

¶ *μάθετε, diſcite*) qui putatis, vos jam eſſe doctores conſummatos.

¶ *ἔλεον θέλω, miſericordiam volo*) Pauci, ἔλεος θέλω, uti LXX, Hos. VI. 6. quibus cetera hujus loci verba congruunt. Sæpius LXX dicunt τὸ ἔλεος, ut Hos. cap. cit. v. 4. interdum tamen ὁ ἔλεος, ut Græci veteres. Es. LX. 10. LXIII. 7. Dan. I. 9. IX 20. Ps. CI. (C.) 1. adde 1 Macc II. 57. III. 44. maximeque in XII prophetis, Ion. II. 9. Mich. VI. 8. (qui locus item parallelus eſt cum evangeliſta,) VII. 20. Zach. VII. 9. denique Hos. XII. 6. Sic ὁ ἔλεος dicitur h. l. & Matth. XII. 7. XXIII. 23. Tit. III. 5. Hebr. IV. 16. ſed τὸ ἔλεος ſæpe dicit Lucas, Paulus, Iacobus, Petrus, Iohannes, Iudas. Mich. VII. 18. LXX, θελητὴς ἐλέους ἐστίν. Eſt h. l. axioma hermeneuticum, immo ſumma theologiæ caſualis. c. XII. 7. In *miſericordiam*, coll c. XXIII. 23, & in *victimam* eſt ſynecdoche. Actus *miſericordiæ*, edere cum peccatoribus, ut lucrifiant.

¶ *ἦλθον, veni*) cœlitus.

¶ *καλέσαι, vocare*) Auctoritas Chriſti.

¶ *ἁμαρτωλοὺς, peccatores*) Reponitur verbum. coll. v. 11.

14 *τότε, tunc*) tempore convivii.

¶ *προσέρχονται, accedunt*) dedita opera.

¶ *μαθηταὶ ἰωάννου, diſcipuli Iohannis*) Medii erant inter phariſæos & diſcipulos Ieſu: & a phariſæis videntur hîc fuiſſe excitati. coll. Luc. V. 33.

¶ *σοῦ, tui*) Modeſte agunt, nec de Iohanne aut ipſo Ieſu quærunt.

15 *καὶ, &*) Magna cum ſobrietate & feſtivitate reſpondet Dominus, a veſtibus & vino (quorum uſus erat in convivio) parabolas deſumit jucundas, ad confutandam quærentium triſtitiam.

¶ *οἱ υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος, filii thalami*) ſodales ſponſi. Conviviis & nuptiis conveniunt parabolæ & ænigmata: quæ huic quoque nuptiali tempori adhibentur.

¶ *πενθεῖν, lugere*) *Lugere & jejunare*, conjuncta.

¶ *ἐλεύσονται, venient*) Significat abitum, poſtea futurum.

¶ *καὶ τότε, & tum*) nec ante, nec poſt.

¶ *νηστεύσουσιν, jejunabunt*) neceſſario & libenter.

16 *οὐδεὶς, nemo*) Diſcipulos rudes, novos & integros, nulla peculiari diſciplina imbutos, ſumſit Ieſus. cap. XV. 2. coll. not. ad Luc. VII. 20. *veſtis vetus* erat doctrina phariſaica; *nova* Chriſti.

¶ *αἴρει*) *tollit*, & ſe & plura.

¶ *αὐτοῦ*) *Maſculinum.*

¶ *χεῖρον σχίσμα, pejor ſciſſura*) Ergo jam erat *ſciſſura* aliqua. Sermo eſt de veſte plane pannoſa.

17 *ἀσκοὺς, utres*) qui doliorum loco erant. Vtres veteres, phariſæi; novi, diſcipuli: vinum, evangelium.

¶ *ἀπολοῦνται, peribunt*) ut nec illud, nec aliud poſthac vinum capiant.

¶ *ἀμφότεροι, ambo*) Maſculinum, ut in *τίς*, c. XXIII. 17.

18 *προσεκύνει, adorabat*) etſi externa ſpecie major eſſet Iairus, quam Ieſus.

¶ *ἐτελεύτησεν, mortua eſt*) Ita dixit ex conjectura, aut poſt nuncium acceptum de filia mortua, quam reliquerat (magna vi fidei,) *morti proximam*. Marc. V. 23.

¶ *ἐλθὼν, veniens*) conf. Ioh. IV. 47.

20 *γυνὴ, mulier*) Statuam mulieris hujus, & Domini eam ſanantis, ſuo ævo manſiſſe ſcribit *Euſebius* l. 7. H. E. c. 17.

¶ *ὄπισθεν, retro*) præ verecundia.

¶ *τοῦ κρασπέδου, fimbriam*) Num. XV. 38. LXX int. Eam quoque legis partem ſervavit Ieſus. A veſte, quam Dominus tum gerebat, ad reliquias quaſcunque non valet conſequentia.

21. *τοῦ ἱματίου, veſtem*) Mulier ex ſuæ immunditiæ ſenſu, abſolutam Ieſu puritatem agnovit.

¶ *σωθήσομαι, ſervabor*) Huic verbo cogitato ſuaviter reſpondet *ſervavit* v. 22.

22 *θύγατερ, filia*) Erat ergo ea minus provectæ ætatis.

¶ *ἡ πίστις σου σέσωκέ σε*) *fides tua in ſtatum ſalutis te collocavit.* Ita Ieſus dicere ſolitus eſt ad eos, qui ſalutem corporis & animæ ad ſe ultro quaſi attraxere. Luc. VII. 50. XVII. 19. XVIII. 42. quibus verbis oſtendit, ſe eorum fidem noſſe: fidem laudat & confirmat: beneficium ratum habet, & manere jubet: apud alios autem, ſi ſine ope manſerint, ſolam infidelitatem in cauſa eſſe ſignificat.

23 *τοὺς αὐλητὰς, tibicines*) Tibiæ etiam in luctu adhiberi ſolitæ, minorum præſertim.

¶ *τὸν ὄχλον, turbam* Luc. VII. 12.

24 *ἀναχωρεῖτε, ſecedite*) Id eſt, non hîc deſideratur opera veſtra. Certus ad miraculum accedit. conf. c. XIV. 19.

¶ *οὐ γὰρ ἀπέθανε, non enim mortua eſt*) Dixit hoc Ieſus, antequam intraret, ubi mortua jacebat. Deo vivunt omnes mortui, Luc. XX. 38. Et puella, ob reſuſcitationem mox futuram, & celeriter, & certo, & facile, non erat annumeranda mortuis olim reſurrecturis, ſed dormientibus.

¶ *κατεγέλων, irridebant*) Id ipſum confirmavit veritatem mortis & miraculi. Videntur timuiſſe amiſſionem mercedis funebris.

25 *ἠγέρθη, excitata eſt*) Reſuſcitavit Ieſus mortuos, ex lectulo, feretro, ſepulcro. h. l. & Luc. VII. 14. Ioh. XI. 44. Curioſum foret quærere de ſtatu animarum ad breve tempus ſeparatarum.

26. *ἡ φήμη, fama*) v. 31.

¶ *ἐκείνην, illam*) Matthæus non ſcripſit hunc librum in *terra illa*. v. 31. c. XIV. 34. 35. IV. 25.

27 *τυφλοὶ, cæci*) Multi cæci fidem acceperunt, & poſtea viſum. Sine dubio viſum ideo maxime quæſiverunt, ut, illo tempore viventes, Meſſiam cernerent: & cernebant cum gaudio incredibili.

¶ *ἐλέησον ἡμᾶς, miſerere noſtri*) Nervoſa formula. habet confeſſionem miſeriæ, & implorationem miſericordiæ liberrimæ. Etiam ii, qui foris ſunt, uſi ſunt hac orandi formula.

¶ υἱὲ δαυὶδ, *fili David*) i. e. Chriſte. c. I. 1. XXII. 42.

28 ἐλθόντι, *venienti*) Perſeverabant in orando.

¶ δύναμαι, *poſſum*) Objectum fidei.

29 κατὰ, *ſecundum*) Affirmat, non limitat.

¶ γενηθήτω) יהי *fiat*.

30 ἀνεῴχθησαν, *aperti ſunt*) Conf. de auribus, Marc. VII. 34 ſ. de ore, Luc. I. 64.

¶ ἐνεβριμήσατο, *injunxit*) fortaſſe, ne phariſæis daretur occaſio. conf. v. 34.

¶ ὁρᾶτε, *videte*) Verbum abſolutum. neque enim hinc pendet imperativus ſubſequens.

32 προσήνεγκαν, *obtulerunt*) hominem, qui vix poterat ſua ſponte venire.

33 ἰσραὴλ, *Iſraël*) populo, in quo tam multa *apparuerunt*.

34 ἐν τῷ ἄρχοντι, *in principe*) Magnitudinem miraculorum negare non poterant: magno igitur ea auctori, ſed peſſimo, adſcribunt.

35 τῆς βασιλείας, *regni*) Dei.

¶ πᾶσαν, *omnem*) omnium, qui offerebantur.

36 ἐσπλαγχνίσθη, *miſertus eſt*) Animus Ieſu, operum miſericordiæ feraciſſimus.

¶ ἐσκυλμένοι) *defatigati*, ægre incedentes. Verbum huic loco valde accommodatum, de quo vid. ad Marc. V. 35. Plane debilis lectio, ἐκλελυμένοι.

¶ ἐῤῥιμμένοι) *abjecti*, jacentes. ulterior miſeriæ gradus. Et tamen talis conditio jam eſt præludium auxilii appropinquantis. conf. de meſſe, Ioh. IV. 35.

¶ ὡσεὶ πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα, *ſicut oves non habentes paſtorem*) Num. XXVII. 17: ὡσεὶ πρόβατα, οἷς οὐκ ἔστι ποιμήν. ποιμὴν proprie eſt *ovium* paſtor. De ovibus conf. c. X. 6.

37 ὁ μὲν Eadem rurſum dixit ad LXX. Luc. X. 2.

¶ θερισμὸς, *meſſis*) N. T. nam in V. T. ſementis erat. Ioh. IV. 35 ſ. Et rurſum præſens tempus eſt ſementis; conſummatio, meſſis.

¶ πολὺς, *multa*) c. X. 23.

¶ ἐργάται, *operarii*) idonei, quibus dandum ſit negotium.

38 δεήθητε, *rogate*) Vide, quanti ſint preces. Ipſe Dominus meſſis vult ſe iis commoveri. Plura ſine dubio obtingerent humano generi, ſi plures homines pro hominibus promtiſſimæ voluntati divinæ occurrerent. 1 Tim. II. 3 not. Nobis ſeritur & metitur. Dominus nos monet, ut ipſum rogemus; nos prævenit, ut prævenire doceat (conf. Ioh. XVI. 5.) &, illico, dum rogare jubet, ſimul deſiderium inſerit, quod ipſe exaudit. c. X. 1. Hi ipſi, qui orare jubentur, operarii conſtituuntur mox. ibid.

¶ κυρίου, *dominum*) c. X. 1. XIII. 37. Chriſtus eſt dominus meſſis.

¶ ὅπως ἐκβάλλῃ, *ut emittat*) ἐκβάλλειν non ſemper *vim* ſignificat, uti v. 33.

CAP. X.

1 Καὶ, *&*) Cohæret hoc cum fine cap. IX. ut repetita *ovium* mentio innuit. Mittit, antequam valde rogetur.

¶ προσκαλεσάμενος, *advocans*) ſolenniter. Non omnes omnia ſimul audiebant & ſpectabant.

¶ δώδεκα μαθητὰς, *duodecim diſcipulos*) Verſu ſeq. *duodecim apoſtoli* dicuntur. Matthæus *apoſtolus apoſtolos* uno loco appellat, hic

hìc videlicet, ubi primum *mittuntur:* ſemel Marcus; idque poſtquam primam illam *legationem* obierant: c. VI. 30. Iohannes *apoſtolus*, nunquam; nam c. XIII. 16 generali notione id vocabulum refert: Lucas, in evangelio, aliquoties duntaxat, idque eadem, ac Matthæus & Marcus, aliisve *deinceps* magnis de cauſis, c. VI. 13. IX. 10. XI. 49. XVII. 5. XXII. 14. XXIV. 10. Etenim erant tum *diſcipuli*: idcirco ſic appellitantur. At poſt adventum Paracleti, in actis & epiſtolis nunquam *diſcipuli* dicuntur, ſed apoſtoli. diſcipuli autem iisdem in actis dicuntur, qui aut cum apoſtolis *didicerant*, aut ab apoſtolis *diſcebant*; & erant viri apoſtolici & ſemen totius poſteritatis chriſtianæ. Act. VI. 1-XXI. 16. abs quo ipſo loco vocabulum *diſcipulorum* non occurrit in N. T. ſed dicuntur *fratres*, *chriſtiani*, *fideles*, *ſancti*. &c

1 ¶ ἔδωκεν, *dedit*) Apoſtoli gradatim profecere, magna poteſtas; dandi poteſtatem.

¶ ἀυτοῖς, *illis*) Diſcipuli, præſente Domino, in miraculis duntaxat adhibiti ſunt aliqua ratione, c. XIV. 19. XVII. 27. ſed miracula non fecere, c. XVII. 18 niſi a Chriſto emiſſi, Luc. X. 17. aut poſt abitum Chriſti. Ioh. XIV. 12.

¶ πνευμάτων, *ſpirituum*) i. e. contra *ſpiritus*.

¶ ἀκαθάρτων) Frequens epitheton, *ſpiritus immundi*: interdum πνεύματα πονηρὰ *ſpiritus mali* dicuntur.

¶ θεραπεύειν, *ſanare*) ejus nomine. c. IX. 35.

2 τὰ ὀνόματα, *nomina*) Scriptura in enumerationibus accuratum tenet ordinem. Gen. XLVIII. 20. Num. XII. 1. Ez. XIV. 14. 20. *Noah*, *Daniel*, *Iob*. Igitur ſeries apoſtolorum, principum regni Chriſti, multo graviorem, quam ulla regum mundi *Præcedentia*, rationem (nam v. gr. Petrus *primus*, non ſine ordinis indicio, dicitur,) neque fortuitum quicquam habet. Non dicitur: *Bartholomæus*, *Petrus*, *Iudas*, *Iohannes*, *Andreas*, *Matthæus* &c. obſervandæque ſunt quatuor quaſi locationes:

(I) h. l.	(II) Marc. III. 16.	(III) Luc. VI. 14.	(IV) Act. I. 13. 26.
1 Simon	Simon,	Simon	Petrus
2 & Andreas:	& Iacobus,	& Andreas:	& Iacobus
3 Iacobus	& Iohannes,	Iacobus	& Iohannes
4 & Iohannes:	& Andreas, c. XIII. 3.	& Iohannes:	& Andreas:
5 Philippus	& Philippus,	Philippus	Philippus
6 & Bartholomæus:	& Bartholomæus,	& Bartholomæus:	& Thomas:
7 Thomas	& Matthæus,	Matthæus	Bartholomæus
8 & Matthæus:	& Thomas,	& Thomas:	& Matthæus:
9 Iacobus Alphæi	& Iacobus Alphæi,	Iacobus Alphæi	Iacobus Alphæi
10 & Lebbæus:	& Thaddæus,	& Simon Zelotes:	& Simon Zelotes
11 Simon Cananites	& Simon Cananites,	Iudas Iacobi	& Iudas Iacobi:
12 & Iudas Iſcariota.	& Iudas Iſcariotes.	& Iudas Iſcariotes.	Matthias.

Ordo primus & tertius enumerat binos: ſecundus ſingulos: quartus mixtim. Ordo primus & tertius fere reſpondet vocationis tempori & conjunctioni apoſtolorum per paria: ſecundus dignitati, ante paſſionem Chriſti: quartus, dignitati, poſt aſcenſionem Chriſti. Vniverſi ordines habent tres quaterniones, quorum nullus cum alio quicquam permutat: tum, in primo ſemper primus eſt Petrus: in ſecundo Philippus: conf. Ioh. I 42. 44. XII. 22. in tertio Iacobus Alphæi. in ſingulis ceteri apoſtoli loca permutant. Proditor, ſemper extremus. Primi tertiique quaternionis ratio continetur in his, quæ modo dicta ſunt: in ſecundo Matthæus ſe ipſum, modeſte, ponit poſt Thomam ſuum, eo ipſo ſe ſcriptorem libri comprobans; nam Marcus & Lucas Thomam poſtponit, quanquam Lucas Thomam rurſum (poſt confirmatam ejus fidem, Ioh. XX. 27 ſ.) in Actis etiam ſupra Bartholomæum ponit, & Philippo aſſociat. Ex primo quaternario ſcripta Petri & Iohannis; ex ſecundo, Matthæi; ex tertio, Iacobi & Iudæ ſive Thaddæi habemus. Iohannes non enumeravit apoſtolos in evangelio, ſed in apocalypſi implicite. vid. Ap. XXI. 19, & Exegeſin Germ.

¶ *πρῶτος, primus*) Primitas Petri Luc. VIII. 45. IX. 32. Ioh. I. 42. Matth. XVI. 16. Ioh. XXI. 15. Act. I. 15. II. 14. VIII. 14. X. 5. XV. 7. primus autem fuit *inter* apoſtolos, non ſupra apoſtolos: in apoſtolatu, non præter apoſtolatum. quid hoc ad papam Romanum? non plus, quam ad quemvis epiſcopum: imo etiam minus.

¶ *ὁ λεγόμενος, dictus*) Cognomen poſtea notius factum.

¶ *ὁ τοῦ ζεβεδαίου, Zebedæi*) ut diſtinguatur ab illo *Alphæi.*

3 *ὁ τελώνης, publicanus*) Confeſſio humilis, Evangeliſtæ, de ſe. Petrum, Andream &c. non appellat piſcatores; ſe, publicanum appellat.

¶ *λεββαῖος, Lebbæus*) *Thaddæus* (a Chald. תד) & *Lebbæus* (ab Hebr. לב) ſynonyma, *hominem pectoroſum* denotant, Hillero interprete. Onom. p. 123. Sic *Thomas* idem, quod *Didymus.* Ad eos, qui λεββαῖος tantum habent, accedit *Laterculum* apoſtolorum, quod ad Conſtit. apoſt. contulit Cotelerius, nec non *Heſychius* ſub artic. ἴαρα. Brevior hæc lectio, & media, videtur eſſe germana. unde *Thaddæi* cognomen cognomini *Lebbæi*, ex Marco, ſurrogarunt aliqui, alii adjecerunt. Horum lectio *Thaddæum* pro cognomine habet, *Lebbæum* pro nomine. Nomen hujus apoſtoli erat *Iudas* Iacobi: ſed ut ab *Iuda* Iſcariote diſtingueretur, *Lebbæus* quaſi nomine eſt vocatus.

4 *ἰσκαριώτης, Iſcariotes*) *de vico* Iſcariot, tribus Ephraim, ut ait Hieron. in Eſai. l. 9 ineunte. *In lingua æthiopica reperio* אַשְׁכָּרָן *pro* marſupio. *ſic enim τὸ γλωσσόκομον interpres reddidit Ioan XII. 6. & XIII. 29. hinc non incommode derivari poteſt* אִשְׁכַּרְיוּתָא ὁ ἔχων γλωσσόκομον. *ut hoc agnomine ab ipſis apoſtolis diſtinctus fuerit ab altero Iuda apoſtolo.* Lud. de Dieu in Act I. 16.

¶ *ὁ καὶ, qui etiam*) *Etiam* ſignificat, a proditione Iudam apertiſſime denotari.

¶ *παραδοὺς, tradidit*) Proditionis mentione, Matthias in apoſtolatu ſucceſſor tacite innuitur, quem Lucas in actis appellat.

5 *ſ. ὁδὸν· πόλιν· οἶκον, viam: urbem: domus*) Samaritanorum *vias* in itinere calca-

re interdum neceſſe habebant. Vrbes autem eorum eo minus opus erat intrare apoſtolos & ibi commorari, quia Dominus eis prædicarat in itinere, Ioh. IV. & apoſtoli poſtea ad eos venturi erant. Initium horum mandatorum ſpectat legationem primam: reliqua pleraque, totum apoſtolatum, ad quem hîc introducuntur. conf. v. 18. Eadem fere mandata dedit ceteris LXX.

6 πρόβατα, *oves*) c. IX. 36.

¶ ἀπολωλότα, *perditas*) Id plus dicit, quam *in errorem ductas*. conf. c. XVIII. 12. 14. Cum his apoſtoli ſatis habebant negotii.

¶ Ἰσραὴλ, *Iſraël*) a quo diſceſſere Samaritæ.

7 πορευόμενοι, *proficiſcentes*) Reſp. *proficiſcimini* v. 6.

¶ κηρύσσετε, *prædicate*) Hîc erant diſcipuli, ut ſtudioſi theologiæ, qui rudimenta miniſterii ponunt, vicariasque præſtant operas, poſtea in ſcholam reverſuri.

¶ ἤγγικεν, *appropinquavit*) Summa ſermonum. conf. Marc. VI. 12.

8 ἀσθενοῦντας - δαιμόνια, *infirmos - dæmonia*) Gradatio, coll. v. 1. ubi ſummus gradus primo ponitur.

¶ δωρεὰν, *gratis*) Hoc ſtat cum v. 10 fin. Pro labore debetur merces: ſed miracula & chariſmata vendi non debent.

9 μὴ κτήσησθε, *ne acquiratis*) Sic didicere αὐτάρκειαν apoſtolicam. Quæ jam habebant, iis uti poterant; non nova acquirere.

¶ χρυσὸν, ἄργυρον, χαλκὸν, *aurum, argentum, æs*) pecuniam magnam aut parvam.

¶ εἰς τὰς ζώνας, *in zonas*) quæ erant etiam loco crumenarum.

10 πήραν, *peram*) in qua panis, & quæ ad victum pertinent, ſervabantur. Marc. VI. 8.

¶ μηδὲ ῥάβδον, *neque baculum*) Marc. VI. 8 *niſi baculum ſolum*. qui *baculum* non habebat, non demum debebat eſſe ſolicitus de *comparando* baculo; dicitur enim, *ne acquiratis*: qui habebat, poterat ſecum ferre, commoditatis, non defenſionis cauſa.

¶ ἄξιος, *dignus*) Viciſſim, digna eſt merces operario.

¶ τροφῆς, *cibo*) Hoc verbo continentur, quæ verſu 9. 10 enumerantur.

11 ἐξετάσατε, *exquirite*) percontatione apud alios, & ſcrutinio ſpirituali. pii pios, impii impios facile indagant.

¶ ἄξιος, *dignus*) quicum *maneatis*.

¶ κἀκεῖ, *& ibi*) in domo hominis ejus, dum urbe exitis. Mutatio domorum potuiſſet ſpeciem præbere hominum delicatorum.

12 ἀσπάσασθε, *ſalutate*) dicite שלום *pacem*, v. ſeq. i. e. ſalutem. Formulas & ritus ſumſit Ieſus e medio: ſed elevavit ad uſum ſublimiorem.

13 ἐὰν μὲν, *ſi quidem*) i. e. ſi vos recipient.

¶ ἐλθέτω - ἐπιστραφήτω, *veniat - revertatur*) Imperativus hoc loco proprie poteſt accipi: *vobis precantibus veniat: vobis non invitis revertatur.* ita vos gerite, ut veniat, ut revertatur. ſalutationem veſtram eis propenſa voluntate impertite, vel ad vos recipite.

¶ ὑμῶν, *veſtra*) cujus nuncii eſtis.

¶ ἐὰν δὲ, *ſi vero*) contra veſtram ſpem.

¶ ἐπιστραφήτω, *revertatur*) per teſtimonium officii præſtiti & augmentum tranquillitatis & virtutis ſpiritualis. Quod

ſemel

ſemel a Dei opulentia exiit, non fruſtra exiit, ſed aliquem certe invenit, cui id obtingat. Solatium miniſtrorum, qui ſibi videntur nil ædificare. Dominus his ita dicit: Illi aſpernati ſunt; vobis habete.

14 ὃς ἐὰν, *quicunque*) quiſquis paterfamilias, aut magiſtratus.

¶ ἐξερχόμενοι, *exeuntes*) Non jam erat invincibilis hominum ignorantia. Hodie in majore & operariorum & auditorum multitudine non item opus eſt exire.

¶ ἢ, *aut*) ſi in nullam urbis domum fueritis admiſſi.

¶ κονιορτὸν, *pulverem*) quod pœna vel pulverem *terræ* ab impiis tritæ ſit correptura, v. 15, a qua immunes plane eſſe vellent apoſtoli. vid. Act. XIII. 51. coll. c. XVIII. 6. Marc. VI. 11: *in teſtimonium illis*, ut ſciant, ſibi dictum eſſe, conſtantiam veſtram videntes. Id movet ſpectantes & audientes. Neh. V. 13.

¶ τῶν ποδῶν) Hoc pendet ab ἐκτινάξατε. Pedibus calceisve adhærere cenſetur culpa, 1 Reg. II. 5. Igitur apoſtoli pulvere a pedibus excuſſo debuere declarare, remotam a ſe eſſe culpam non auſcultantium.

15 ἀνεκτότερον, *tolerabilius*) Ergo pejus eſt *non credere evangelio*, quam Sodomitas imitari. cap. XI. 22. 24. Videtur hypallage: Vrbs illa in die judicii graviorem pœnam ſubibit, quam terra Sodomorum & Gomorrorum aut pridem pertulit aut in judicio habebit. Si perbrevis repulſa tam graviter punietur; quid fiet iis, qui moroſius reſiſtunt?

16 ἰδοὺ, *ecce*) *Ecce* ſæpe facit ad demonſtrandam rem præſentem.

¶ ἐγὼ, *ego*) Dominus veſter.! nolite dubitare. Salvus conductus.

¶ πρόβατα, *oves*) inermes.

¶ ἐν μέσῳ,) *in medio*: non, *in medium*. jam eſtis inter lupos.

¶ λύκων, *luporum*) qui *oves perditas* v. 6 nolent reduci. conf. c. VII. 15 de pſeudoprophetis; quanquam hîc appellatio luporum latius patet.

¶ γίνεσθε) Sæpe in adhortationibus hoc potius, quam ἔστε dicitur. *evadite* tales & præſtate vos.

¶ ὡς οἱ ὄφεις, *ſicut ſerpentes*) Pii impiis ſæpe videntur *ſerpentes*, & ſic vincunt *ſerpentem* antiquum.

¶ καὶ, *&*) Sic & prudens & ſimplex fuit David erga Saulem.

¶ ἀκέραιοι) *ſine cornu*, ungula, dente, aculeo: innoxii active, atque adeo etiam paſſive. Complura ejuſmodi activa ſimul & paſſiva ſunt. Conf. Rom. XVI. 19 not.

17 προσέχετε δὲ, *cavete vero*) Declaratur τὸ *prudentes*: acceditque moniti extenſio. nam *hominibus* eſt generale. Conf. Ioh. II. 24.

¶ συνέδρια, συναγωγαῖς, *ſynedria*, *ſynagogis*) Synedria, ubi proceres conveniunt: ſynagogæ, ubi etiam populus.

¶ ἐν ταῖς) Actionem habebunt tam ſanctam, quæ etiam in *ſynagoga* (*ſynedrio* oppoſita,) ſuſcipi queat. c. XXIII. 34.

¶ μαστιγώσουσιν, *flagellabunt*) Dura prædicuntur: tamen rem geſſerunt apoſtoli. Et ſic Ieſus ipſe.

18 δὲ) ἐπιτατικόν.

¶ ἀχθήσεσθε, *ducemini*) Non ultro venerunt apoſtoli ad proceres. Ducti ſunt.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Iudæis, in antitheto ad *gentes*. Quæ coram præſidibus & regibus gerebantur, omnibus innotuere.

¶ καὶ τοῖς ἔθνεσιν, *& gentibus*) Ergo hoc

caput etiam ulteriora ſpectat, apoſtolatum poſt aſcenſionem Domini.

19 *μὴ μεριμνήσητε, nolite curare*) Vna, non curandi, cura ſit. Non omnis præparatio ex eo nobis prohibetur. 1 Tim. IV. 15. coll. Luc. XXI. 14. 1 Cor. XIV. 26. Sane in re ſubita hodie quoque fidelis confeſſor curare non debet, quid dicendum ſit.

¶ *ἤ, aut*) Eleganter notatur *cura.* ſed ubi τὸ *quid* obtigit, τὸ *quomodo* non deeſt. *Quomodo* aut *quid* includit, quicquid ſub curam cadere poteſt: ergo maxime etiam verba, de quibus multi, rem in promtu habentes, laborare ſolent. Spiritus non loquitur ſine verbis, v. 20. *Dabo vobis os & ſapientiam*, Luc. XXI. 15. Idem ſyntheton, aliis de rebus, Ioh. VIII. 28. XII. 49. 50. Rom. VIII. 26. 1 Petr. I. 11. Inſpiratio verborum non ex differentia vocularum, *quomodo*, *quid*, ſed ex ipſa promiſſione deducitur.

¶ *ἐν, in*) etiamſi non ante. Multi tum maxime ſentiunt virtutem ſpiritualem, quum eam aliis impertiendi hora eſt.

¶ *τί*) pro ὅ. c. XV. 32. Luc. XVII. 8.

20 *οἱ λαλοῦντες, loquentes*) Similis uſus articuli, Ioh. VI. 63.

¶ *ἐν ὑμῖν*) *in vobis*) tanquam organis.

21 *ἀδελφὸς, frater*) Maxime propinqui facilime ſcinduntur.

¶ *θανατώσουσιν, occident*) morte atroci, etiam per magiſtratus.

22 *διὰ τὸ ὄνομά μου, propter nomen meum*) quod mundus odit.

¶ *οὗτος*) *hic* vero. Eſt hoc apophthegma ex iis, quæ non ſemel dixit Salvator. cap. XXIV. 13.

23 *τὴν ἄλλην*) *alteram.*

¶ *κἂν ἐκ ταύτης διώκωσιν ὑμᾶς, φεύγετε εἰς ἑτέραν.*) *Latina* eſt hæc antiquiſſima lectio, eademque *Origenis* c. Cels. p. 51. ed. Hœſch: ubi, pro φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην, hæc leguntur, φεύγετε εἰς τὴν ἑτέραν· κἂν ἐν τῇ ἑτέρᾳ διώκωσι, πάλιν φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην. *Latinos codices veteres* in eam ſententiam laudat Franc. Lucas Brugenſis. Inde verſio Angloſaxonica: *and thonne hi on thære eovv ehtath, fleoth on tha thryddan.* Item Ambroſius de Fuga ſeculi: *quodſi in alia perſequentur vos, fugite in aliam*, c. 4. *Iuvencus*:

> *Profugite e tectis, quæ vos ſectabitur, urbis:*
> *Inde aliam, mox INDE ALIAM, conquirite ſedem.*

Sic *Auguſtinus*, ſic verſio *Armena*. Eandem periocham aliis aliisque verbis habent *Cant. Colb. num.* 2467. & 3947. *Par.* 6. *Steph. n.* ad quos nonnulli *Gonvillianum* adjiciunt. Verſiculum græce ex Lat. redditum prodit varietas verborum græcorum: rurſum autem Latinæ lectionis vetuſtatem & celebritatem comprobat ipſa codicum horum græcorum multitudo & diſcrepantia. Librariorum incuria, ſimilibus verbis recurrentibus, hunc videtur hiatum dediſſe, cujus proclivitatem, citato Origenis loco, Latina docet interpretatio Gelenii, eodem hiatu laborans. *Athanaſius* non ſemel habet ἑτέραν, pro ἄλλην, uti hodie *Colb.* 8. unde conjicias, alium paulo hiatum ab aliis librariis fuiſſe admiſſum.

¶ *οὐ μὴ τελέσητε, non perficietis*) Conf. כלה 2 Chron. XXXI. 1.

¶ *τὰς πόλεις, oppida*) nedum vicos, *Iſraël.* v. 6. Docet, non eſſe periculum, ne non ſint habituri, ubi prædicent; neque nimis diu uno loco manendum eſſe: aliis locis diutius manendi facultatem fore.

¶ ἕως

¶ *ἕως ἂν ἔλθῃ, usque dum veniat*) De hoc *adventu* vide v. 7 & cap. XI. 1.

25 ὁ δοῦλος) i. e. ἵνα ὁ δοῦλος γένηται ὡς ὁ κύριος αὐτοῦ, ἀρκετὸν αὐτῷ ἐστι. Zeugma.

¶ οἰκοδεσπότην, *patremfamiliâs*) Revera Ieſus fuit *paterfamiliâs*, & aluit magnam diſcipulorum familiam, Luc. XXII. 35, perfectiſſimum præbens ut ſolitariæ, ſic œconomicæ vitæ ſpecimen: idemque eſt *paterfamilias* eccleſiæ.

¶ *βεελζεβοὺλ, Beelzebul*) *Beelzebub*, deus Ekron, 2 Reg. I. 2, ſed *Beelzebub* Græci videntur minus potuiſſe pronunciare: unde LXX verterunt βααλμυῖαν. Ipſi evangeliſtæ græce ſcripſere βεελζεβοὺλ, pronunciationis, ut videtur, non etymi cauſa, (ut LXX, μελχὸλ pro *Michal*,) quæ cauſa cum interpretes non tangeret, ad ſonum hebraicum redierunt. Ceteroqui זבל Hebræis frequens, ad contemtum idolorum: ſed compoſitum בעל זבול apud illos non reperitur. quanquam credibile eſt, ob parecheſin ad זבול Hebræos græce loquentes eo libentius βεελζεβοὺλ pro βεελζεβοὺβ dixiſſe. *Beelzebul* ſcribit *Tertullianus* lib. 4. c. Marcion. c. 26. ex Luc. XI.

¶ *ἐκάλεσαν, vocarunt*) Vid. c. IX. 34. Marc. III. 22. vocarunt Beelzebub, i. e. Beelzebubi conſortem.

¶ *πόσῳ μᾶλλον, quanto magis*) Chriſtum magis & prius oderat mundus: atque diſcipuli debebant judicare, ſe multo magis debere illud odium ſubire, multo minus recuſare.

¶ τοὺς οἰκιακοὺς αὐτοῦ, *domeſticos ejus*) ſcil. appellabunt domeſticos Beelzebub.

26 *οὖν, igitur*) etſi eritis exoſi.

¶ *οὐδὲν, nihil*) Conf. Marc. IV. 22. Luc. XII. 2.

¶ *γὰρ, enim*) Mundus non tam cito abſorpſerit vos, per quos longe lateque propagabitur veritas.

¶ *κεκαλυμμένον, tectum*) remotum a v. u.

¶ *ἀποκαλυφθήσεται, detegetur*) Meſſiæ maxime tempore.

¶ *κρυπτὸν, occultum*) remotum ab auditu. conf. v. ſeq.

27 *οὖς*) *aurem*, unam, ſecreto.

¶ *ἐπὶ τῶν δωμάτων*) *in ſumma parte domorum*, planâ. ubi loquentes vel etiam auditores verſari poterant. conf. 2 Sam. XVI. 22.

28 *καὶ μὴ, neque*) Connexio: qui publice veritatem occultam prædicat, hunc mundus affligit. Qui Deum timet, nil extra eum timere debet: qui Deum non timet, omnia extra eum timet. 1 Petr. III. 14 f.

¶ *ἀπὸ, ab*) Hoc non iteratur. plus eſt, *timeo illum*, quam, *timeo ab illo*.

¶ *ἀποκτεινόντων*) Thema κτέω, inde κτένω, κτείνω, κτέννω. vid. Euſtath.

¶ τὸν δυνάμενον) *Eum qui poteſt*, & quidem cum ſumma ἐξουσίᾳ *poteſtate*, Luc. XII. 5. id eſt, *Deum*. Iac. IV. 12.

¶ *καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα, & animam & corpus*) Duæ partes hominis eſſentiales.

¶ *ἀπολέσαι, perdere*) Non dicitur, *occidere*. Anima eſt immortalis.

¶ *ἐν γεέννῃ, in gehenna*) Non facile eſt, veritatem prædicare: neque cuiquam ſeverius præcipitur, quam miniſtris verbi, ut conſtat ex epp. ad Timotheum & Titum. Ideo ſtimulus admovetur efficaciſſimus. Plerique teſtes veritatis graviſſimis primum terroribus divinitus excitati ſunt & adiguntur.

29 *δύο ϛρουθία ἀσσαρίου, duo paſſerculi aſſe*) *Quinque paſſerculi aſſibus duobus.* Luc. XII. 6. Cauſa, cur non ſint timendi homines.

¶ *ἓν, unus*) alter præ altero.

¶ *ἐ πεσεῖται, non cadet*) *Cadere in terram* eſt interire. Vis futuri habet conditionem: ſi cadit, non cadit ſine Patre.

¶ *ἄνευ τȣ̃ θελήματος τȣ̃ πατρὸς ὑμῶν, ſine voluntate Patris veſtri*) Sic *Irenæus*, *Tertullianus*, *Novatianus*, *Cyprianus*, *Hilarius*, *Auguſtinus*, *Caſſiodorius*, adeoque *Italica* olim verſio; *Coptica* item, *Arabica*, *Gothica*, *Perſica.* Antiqua lectio, & latius didita, quam ut pro paraphraſi haberi debeat, cum præſertim etiam citra illud, *voluntate*, ſenſus conſtaret, uti Es. XXXVI. 10, *ἄνευ κυρίου*· & Hebræi מבלעדי שמיא *ſine Deo.* Recentiores Græci omiſerunt *τȣ̃ θελήματος*, articulo *τȣ̃* recurrente. Huic *voluntati* ex parallelo reſpondent *numerati fidelium* capilli.

¶ *ὑμῶν*) *veſtri*, non illorum.

30 *ὑμῶν, veſtri*) Antitheton.

¶ *αἱ τρίχες, capilli*) quos ipſi parum curatis. quis curat pilos pectine evulſos ſemel? Proverbium frequens, de re minima.

31 *πολλῶν, multis*) Antitheton, *unus* v. 29.

¶ *ὑμεῖς, vos*) etiam ſinguli.

32 *ἐν, in*) i. e. quum de me quæritur. Diff. a *me* & *illum*, v. ſeq. coll. Luc. XII. 8. 9.

¶ *ἀνθρώπων, hominibus*) Sermo eſt præcipue de perſecutoribus.

33 *ἀρνήσομαι κἀγὼ αὐτὸν*) Hanc verborum ſeriem, jus talionis (uti v. 32.) exactius exprimentem, habent *Lat. Goth.* & cod. mſ. *Byzantinus*, pluresve. nam talia plerumque neglexere codicum collatores. Alii, *ἀρνήσομαι αὐτὸν κἀγώ.*

34 *εἰρήνην, pacem*) boni cum malo.

¶ *μάχαιραν, gladium*) i. e. *diviſionem* violentam, *διαμερισμόν.* Luc. XII. 51. XXII. 36, progredientem a diſcordia familiarum v. 35 ad bella & cædes.

35 *διχάσαι, ſeparare*) ex conſequenti.

¶ *ἄνθρωπον, hominem*) filium, mei *amantem.* v. 37.

¶ *κατὰ, contra*) Ponuntur h. l. contra ſe ea, quæ alias inter ſe maxime diligunt.

36 *ἐχθροὶ, hoſtes*) Homo ſuos *domeſticos*, propinquos, ſervos, familiares, habebit pro ſuis hoſtibus, ſi in me credet. Mich. VII. 6.

37 *ὁ φιλῶν, qui amat*) ex fuga *gladii.* Gradatio, poſtponere parentes, liberos, & verſu ſeq. ſemetipſum.

38 *τὸν ϛαυρὸν, crucem*) *Crux*, apud Iudæos inuſitata, non erat in adagio pro re adverſiſſima. itaque hoc loco Ieſus alludit ad crucem ſuam, quam Ipſe jam tum ferebat in occulto.

¶ *λαμβάνει, ſumit*) libenter.

39 *ψυχὴν, animam*) *Anima* dicit hominem reſpectu vitæ naturalis. *animam*, i. e. ſe ipſum. coll. Luc. IX. 24. 25.

¶ *ἕνεκεν, cauſa*) Multi *mundi cauſa perdunt animam.*

40 *ὑμᾶς, vos*) Gradatio deſcendens: *vos* (apoſtolos,) *prophetam*, *juſtum*, *minorem.*

¶ *ἐμὲ, me*) Non modo tantundem eſt, ac ſi me reciperet: ſed revera me recipit.

41 *εἰς ὄνομα, in nomen*) ſub hac ratione, non alio reſpectu.

¶ *προ-*

¶ προφήτην, δίκαιον, *prophetam, juſtum*) *Propheta* eſt, qui loquitur; *juſtus*, qui agit, Dei nomine, & inſigni juſtitia fulget. c. XIII. 17. XXIII. 29. Hebr. XI. 33.

¶ μισθὸν, *mercedem*) Nam oſtendit, ſe Deo æque eſſe obedientem, ac ſi ipſe quoque propheta eſſet. Quæri poteſt, quomodo, qui ipſe non ſit juſtus, poſſit juſtum excipere, qua juſtum. Reſp. Talis eo ipſo reſipiſcit, & deſinit eſſe hoſtis juſtitiæ.

42 μικρῶν, *minorum*) Cap. XI. 11. Zach. XIII. 7. ſuave epitheton *diſcipuli*, coll. v. 41, de gemina mentione *prophetæ* &c. Tales non curat mundus. Ex *minoribus* fiunt *prophetæ* & *juſti*.

¶ ψυχρῦ, *frigidæ*) Hoc ſine ſumtu eſt, & vel *in via* fieri poteſt. Proverbialis locutio, & antitheton ad *recipiens*.

¶ μὴ ἀπολέσῃ, *non perdet*) Solatium ex priſtinis recte factis, etiam inter pericula ſubſequentia.

¶ αὐτῦ) *ejus*, *minoris*, vel potius, *ſuam*. Plus eſt *ſuſcipere*, quam *potare*: ideo majorem habet mercedem.

CAP. XI.

1. Ἐτέλεσεν, *conſummavit*) Nil abrupte egit Ieſus. c. XXVI. 1 not. Luc. VII. 1.

¶ κηρύσσειν, *prædicare*) omnibus locis. conf. Ion. III. 2 ſeqq.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Iſraëlitarum.

2 τῦ χριςῦ, *Chriſti*) ea, quæ *Chriſti* erat facere.

¶ μαθητῶν, *diſcipulorum*) quos volebat confirmare & Chriſto tradere.

3 ὁ ἐρχόμενος) *Adventator*. Ps. XL. Hebr. X. 37.

¶ ἢ, *an*) Nullus tum erat alter: Iohannes hac disjunctiva ſe ipſum excludit.

¶ ἕτερον, *alterum*) *Aliquem* eſſe, qui veniat, pro certo agnoſcunt.

¶ προσδοκῶμεν, *exſpectemus*) longiore mora.

4 ἃ ἀκούετε, *quæ auditis*) rerum teſtimonia, VII generum. v. 5. 6. Miracula prædicta, benefica, multa, varia.

5 εὐαγγελίζονται, *evangelizantur*) Paſſivum. coll. Luc. XVI. 16. Sermo eſt enim de operibus Chriſti Ieſu ipſius, quæ tum videbant & audiebant diſcipuli Iohannis. conf. Luc. IV. 18 de hoc opere prædicto. Neque omnes pauperes adhuc evangelizabant, ſed apoſtoli. Matth. X. 7.

6 μακάριος, *beatus*) Rara felicitas. Character Meſſiæ, id ipſum, quod multi in eo ſcandalizentur. Alios beneficiis mactabat: ipſe erat tenuis, pauper, ſpretus.

¶ ὃς ἐὰν) *quicunque*, præſertim etiam ex diſcipulis Iohannis, diverſum Iohannis & Ieſu victum intuentes. v. 18 ſ.

7 πορευομένων, *abeuntibus*) Alias potuiſſent inflare ſe. Mundus laudat in faciem, a tergo obtrectat: divina veritas, contra.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Antea populus non cepiſſet.

¶ περὶ ἰωάννου, *de Iohanne*) Iohannis ſtatus deſcribitur reſpectu hominum & ſui & Dei, v. 7. 8. 9.

¶ θεάσασθαι, *ſpectare*) otioſe. Ioh. V. 35.

¶ κάλαμον, *calamum*) His abundabat vadum Iordanis. Iohannem talem voluiſſent, quales ipſi ſe gerere amabant, verſu hoc & ſeq. Quærebant hominem facilem & deſideriis ipſorum obſecundantem; quem non ipſi appellarent arundinem, ſed Ieſus *arundinem arundinem* dicit.

Sæpe

Sæpe enim veritas homini ſermonem tribuit, non qualem ipſe format, ſed qualem res ipſa fert. Ier. XVIII. 12. Ipſe populus non ſatis norat, cur exiſſent. Contra character Iohannis deſcribitur: coll. v. 18. ſimulque tollitur ſcandalum, quod ex vinculis præcurſoris capi poſſet.

¶ *ἀνέμου, vento*) favoris, delata Meſſiæ exiſtimatione ad illum; vel perſecutionis.

¶ *σαλευόμενον, agitatum*) Medium: *agitari ſe ſinentem.* Hæc opinio non refutatur, ut eæ, quæ ſequuntur: quia ſe ipſa refutat.

8 *ἀλλὰ, ſed*) Ponitur, ubi id, quod præceſſit, miſſum fit.

¶ *ἠμφιεσμένον, veſtitum*) Talem prodromum, talem Meſſiam ipſum optaſſent.

¶ *τὰ*) Articulus refertur ad *μαλακοῖς.*

¶ *φορȣ͂ντες, geſtantes*) Iohannes ſi voluiſſet, potuiſſet eſſe aulicus.

¶ *οἴκοις, domibus*) Eſth. IV. 2. non in eremo aut carcere.

¶ *τῶν βασιλείων*) LXX, *τὰ βασίλεια* Eſth. I. 9. II. 13. *οἶκοι τῶν βασιλείων concla via arcis.*

9 *προφήτην, prophetam*) Diu nullos habuerant prophetas.

¶ *ναὶ, næ*) Prophetam, dico vobis, & propheta majus.

¶ *περισσότερον, plus*) Neutrum, ut in *τί, quid.* Plus, ſcil. exeuntes vidiſtis, quamvis non noſſetis.

¶ *προφήτȣ, propheta*) Nam propheta eminus nunciat.

10 *ȣ͂τος γὰρ, hic enim*) Hoc Iohannem multo majorem facit, quam illa res, de qua v. 7 ſ.

¶ *ἰδȣ` ἐγὼ ἀποςέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου*) Malach. III. 1. LXX, *ἰδȣ` ἐξαποςελῶ τὸν ἄγγελόν μου, καὶ ἐπιβλέψεται ὁδὸν πρὸ προσώπου μου, καὶ ἐξαίφνης ἥξει κτλ.*

¶ *ἐγὼ, ego*) Sermo Patris ad Filium.

¶ *τὸν ἄγγελόν μου, angelum meum*) Iohannes a Deo miſſus, angelus, poſt quem venit ipſe Angelus fœderis.

¶ *πρὸ προσώπου σου, ante faciem tuam*) immediate ante te. LXX, *ἐξαίφνης* l. c. Iohannes non fuit propheta in longinquum. Luc. I. 76. Vnus adventus, unus ſermo, & Patris eſt & Filii. Luculentiſſimum argumentum Deitatis Chriſti, quod ea, quæ in N. T. de Chriſto dicuntur, ex V. T. tanquam prædicata Deo propria repetuntur. Vid. not. ad Ioh. XII. 41. Act. II. 33. Rom. IX. 33. XIV. 11. 1 Cor. I. 31. X. 9. Eph. IV. 8. Hebr. I. 6. 8. 10 ſ. Ap. I. 8. 17.

11 *ȣ̓κ ἐγήγερται*) *non excitatus eſt* adhuc. Ἐγείρεσθαι munus collatum denotat.

¶ *ἐν γεννητοῖς γυναικῶν, in natis mulierum*) Magna univerſalitas. ſic *in*, de excellentia Mariæ, Luc. I. 28.

¶ *μείζων*) *major*, prophetes, Luc. VII. 28. I. 15. vel ſi Enoch, Moſes, Elias ſpectentur.

¶ *τȣ͂ βαπτιςȣ͂, baptiſta*) Hoc cognomen jam tum additum, ob rei novitatem & magnitudinem; non poſtea, ad diſcernendum duntaxat ab Iohanne apoſtolo.

¶ *ὁ δὲ μικρότερος, minimus vero*) Comparativus cum articulo ſuperlativus eſt. Quam longe Iohannes excellit quemque maximum prophetarum veterum, tam longe Iohannem excellit minimus quisque in regno cœlorum, v. gr. præco Chriſti, vel civis. Iohannes ipſe nondum erat in regno cœlorum, ſed præibat. Ieſus non eſt *minimus IN regno cœlorum*: ſed ipſe Rex eſt, & ipſe per regnum cœlorum innuitur.

nuitur. v. præc. & v. 3. c. III. 11. Et minoritas & majoritas hìc exprimitur, ut eſt, non in opinione hominum, ſed in re, in notitia Chriſti exhibiti. 1 Petr. I. 12. Reſpectus ſpeciei externæ, v. 6, huc non pertinet. Erat Ieſus *ſpretus ignotusque inter homines*, ſed non *minimus*, *quod ad regnum cœlorum attinet:* omnes cives regni cœlorum eum pro rege agnoſcebant jam Conferatur phraſis, cap. V. 19. Nuſquam dicitur *minor Iohanne*; nec, *minimus in regno cœlorum.* Minimus in regno cœlorum eſt minimus civium regni. In eo *TERTIO*, in quo Iohannes eſt major ceteris, minimus in regno cœlorum eſt minor ceteris civibus regni cœlorum. Iohannes nondum ſciebat omnia, quæ hodie ex ſymbolo apoſtolico ſciunt catechumeni. Eximia gradatio: propheta, Iohannes, apoſtolus vel chriſtianus. Majus eſt, in hoc genere, in comparatione V. & N. T., ſcire præſentia, quam futura, quamvis proxime futura. ſed alias axioma divinum eſt, ſcire futura.

12 *δὲ, autem*) Antitheton, hoc ſenſu: quanquam Iohannes minor eſt minimo in regno cœlorum, tamen jam ab initio dierum Iohannis regnum cœlorum vim facit. Regnum cœlorum non in Iohanne, ſed ſtatim poſt Iohannem venit.

¶ *βιάζεται*) Cap. XIII. 32 ſ. Luc. XIV. 23. *ſeſe vi quaſi obtrudit* Sæpe LXX *βιάζομαι* ponunt, *vim adhibeo.* Iohannes lamentatur: Ieſus canit. Eſtque metonymia, *regnum*, i. e. *rex*, Meſſias. c. IV. 17 not.

¶ *βιαςαὶ, vim facientes*) Luc. XIII. 24. Non eſt h. l. querela, de vi mala. nam querela incipit verſu 16. Correlata: *vim facit*, *vim facientes.*

¶ *ἁρπάζουσιν, rapiunt*) ut *raptim*, celerrima vi, perruptis obſtaculis, ad ſe redigant bonum in medio poſitum. Luc. VII. 29.

13 *γὰρ, enim*) Nunc completur, quod usque ad Iohannem fuerat prædictum.

¶ *προφῆται, νόμος· ἰωάννου· prophetæ, lex: Iohannem*) Conf. Malach. I. 1. III 22. 23. & vid. not. ad Matth. III. 12. Fuere prophetæ etiam ante Moſen, &, quod lex ſecundo loco ponitur, facit gradationem, nam Moſes prophetarum V. T. maximus: item lex h. l. allegatur propter officium prophetandi. Vbi V. T. deſinit, in extremo, apud Malachiam, ibi N. T. incipit, apud Marcum. Itaque hoc, *usque ad Iohannem*, valet de ſcriptura: valet etiam, ultra Malachiam, de ipſo patre Iohannis, Luc. I. 67. *usque ad*, ſine mutatione. limes prophetiæ & V. T. Dehinc complementum eſt.

¶ *προεφήτευσαν, prophetarunt*) Hoc totum eorum munus fuit. teſtimonio fungi rerum futurarum; ultra, Iohannes. verſu 9.

14 *εἰ θέλετε, ſi vultis*) Veſtra res agitur. Declaratur *τὸ vim facientes*: coguntur volentes. Res parata eſt: tantum opus eſt, ut velitis.

¶ *ἠλίας, Elias*) Articulus ὁ non additus antonomaſian indicat. *βιαςὰς* Iohannes facit *patres cum filiis.* conf. *autem*, v. 16. In hoc Elia terminatur prophetia V. T. Malach. in fin. Iohannes ob ipſum prodromi officium, cum Thisbita commune, Elias dicitur.

¶ *ὁ μέλλων, futurus*) Sermo eſt tanquam e proſpectu Teſtamenti Veteris in Novum.

15 *ὦτα ἀκούειν, aures audiendi*) Sic LXX, Deut. XXIX. 4. Conf. Rom. XI. 8. Formula

mula præcidendi, Chriſto propria: qua oſtenditur, cetera, quæ expreſſius dici poſſent, in iis, quæ jam ſint dicta, contineri.

16 τὴν γενεὰν, *generationem*) homines malos hujus optimi temporis.

¶ παιδαρίοις, *puerulis*) Ieſus non ſolum Iudæos, ſed etiam ſe & Iohannem, diverſis modis comparat cum *puerulis*, mirabili, quod ad Ipſum attinet, facilitate.

¶ ἀγοραῖς, *foris*) Vrbs magna plura ſæpe habet *fora*. Præconium Iohannis & Chriſti erat publicum.

17 ηὐλήσαμεν, *tibia cecinimus*) v. 19.

¶ ἐθρηνήσαμεν, *lamentati ſumus*) v. 18. χιασμός.

18 ἦλθε, *venit*) Inſignis anaphora. coll. v. 19.

¶ μήτε ἐσθίων, *neque edens*) Non edebat cum aliis, vel ne in conſpectu quidem aliorum. Victus Iohannis congruebat cum doctrinæ indole: & ſic quoque Chriſti. Ideo altero alterum connotatur.

¶ μήτε πίνων, *neque bibens*) Luc. I. 15.

¶ λέγουσι, *dicunt*) Mundus virtutem ab extremo carpit: vitia ad mediocritatem redigit.

¶ δαιμόνιον, *dæmonium*) Vulgaris ſermo *ſpiritum familiarem* appellat.

¶ ἔχει, *habet*) Conſuetum Iudæis convicium; quo vel amentem vel nimis ſapientem vel ſuperbum notabant. qui hominum communitate abſtinent, facile hac ſuſpicione gravantur.

19 ἄνθρωπος, *homo*) Notant, ut unum e multis, nota oppoſita ei, de qua v. 18.

¶ τῶν τέκνων, *filiis*) τῶν ἔργων (*operibus*) olim lectum fuiſſe a multis, oſtendimus in Apparatu. Ambroſius in Luc. VII. 35: *Bene*, inquit, *ab omnibus, quia circa omnes juſtitia reſervatur, ut ſuſceptio fiat fidelium, rejectio perfidorum. Vnde plerique Græci ſic habent: Iuſtificata eſt ſapientia ab omnibus operibus ſuis. Quod opus juſtitiæ ſit, circa uniuſcujusque meritum ſervare menſuram.* Idem vero Matthæi, non Lucæ codices notare videtur. ad illos enim ſubinde, licet ad Lucam commentetur, recurrere ſolet.

¶ αὐτῆς) Valla referri arbitratur ad γενεᾶς. ſed vide Luc. VII. 35 (ubi plura ad h. l. annotantur,) coll. v. 31.

20 τότε ἤρξατο, *tunc cœpit*) Antea non exprobrarat. Hæc exprobratio eſt præludium judicii extremi. Quilibet auditor N. T. eſt aut multo beatior (v. 11.) aut multo miſerior antiquis.

¶ δυνάμεις, *virtutes*) v. 5.

21 οὐαὶ, *væ*) Interjectio hæc non eſt imprecandi, ſed enunciandi. c. XXIV. 19. Opponitur, *beatus*. Hoc ubique obſervandum.

21. 23 ὑμῖν· σοὶ, *vobis: te*) Duabus urbibus duæ, uni illis miſeriori miſerior una opponitur, in vicinia, ex hiſtoriis V. T.

¶ πάλαι, *olim*) priſco illo tempore, quo difficilius erat pœnitentiam agere. Vide Act. XVII. 30. Non licet dicere: *quid facis*? conf. Ez. III. 6.

¶ ἐν σάκκῳ, *in ſacco*) ſubaudi, *ſedentes*, aut ſimile quiddam.

22 ἀνεκτότερον, *tolerabilius*) quia minus impœnitentes erant: & pœnitentiam fuerant acturi: & pœnam jam tulerunt.

¶ κρίσεως, *judicii*) Iudex erit is ipſe, in quo tum ſcandalizabantur.

23 καπερναοὺμ, *Capernaum*) Hæc urbs beatior, quam Chorazin & Bethſaida: ſed ex peccato infelicior. ideo cum Sodomis, non cum Tyro & Sidone confertur.

¶ ἕως

¶ *ἕως τοῦ οὐρανοῦ, ad cœlum usque*) Nam Dominus ex cœlo, ipſumque adeo cœlum, ſe illuc habitatum contulerat.

¶ *ὑψωθεῖσα, exaltata*) in conſpectu Dei, Chriſti, & angelorum.

¶ *ᾅδου, infernum*) qui eſt infimum in rerum natura.

¶ *ἔμειναν ἄν, manſiſſent*) non deletæ. Magnus conditionis effectus. Idem verbum, Ioh. XXI. 22.

25 *ἀποκριθεὶς, reſpondens*) ad ea, quæ de Patris conſilio, de ſuis cogitationibus, de diſcipulorum mente agitabat.

¶ *ἐξομολογοῦμαι, confiteor*) De Deo nil, quod non ita ſe habeat, cum laude prædicatur. תּוֹדָה *confeſſio*, prædicatio. Iisdem poſtea verbis gratias Patri egit Ieſus re per LXX bene geſta.

¶ *πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, Pater, Domine cœli & terræ*) *Pater* Ieſu Chriſti ſæpe dicitur; interdum etiam *Deus* ejus; nunquam, *Dominus* ejus; *Dominus* autem cœli & terræ. Diſcamus exemplo Ieſu Chriſti in precibus tribuere Deo appellationes argumento precum congruentes. Iudæi quoque vetant in precibus cumulare nomina divina. Magnificentiſſima hoc quidem loco eſt compellatio.

¶ *ὅτι ἀπέκρυψας -, καὶ ἀπεκάλυψας, quod occultaviſti, & revelaſti*) Duplex ratio laudandi. *ἀπέκρυψας, occulta tenuiſti*: (conf. v. 27.) *ἀπεκάλυψας, revelaſti.* conf. iterum v. 27, in extremo.

¶ *ταῦτα hæc*, de Patre & Filio, de regno cœlorum.

¶ *σοφῶν, ſapientibus*) qui ſibi arrogant habitum noëticum.

¶ *συνετῶν, prudentibus*) qui ſibi arrogant habitum dianoëticum. conf 1 Cor. I. 19.

¶ *ἀπεκάλυψας, revelaſti*) c. XVI. 17.

¶ *νηπίοις, infantibus*) quales erant XII & LXX: Luc. X. 21. *adoleſcentuli.* nam poſtea teſtati ſunt diu. *infantes*, credere proni, ſimplices. Matth. XVIII. 3.

26 *ναὶ, næ*) Aſſentitur Ieſus beneplacito Patris. Summa *exomologeſeos* filialis, *næ Pater.*

¶ *ὁ πατὴρ*) In hoc loco ſignificantius, quam *πάτερ.*

¶ *εὐδοκία ἔμπροσθέν σου, beneplacitum coram te*) Voluntas & intellectus Dei decreta profert. *Beneplacitum* eſt ſummum, ultra quod in rimandis decretorum divinorum cauſis ire non licet nobis. Sic mox, de Filio, *voluerit.*

27 *πάντα, omnia*) Hîc ſermo flectitur ad auditores. Poſt reſurrectionem expreſſius dixit, *omnia, in cœlo & in terra*, ſibi eſſe tradita, c XXVIII. 18. ſed hoc loco id dicitur implicite, coll v. 25. *Omnia*, etiam poteſtas revelandi. *Omnia*, adeoque etiam *omnes.* Ioh. XIII. 3. XVII. 2. 1 Cor. XV. 25 27.

¶ *παρεδόθη, tradita ſunt*) Nil ſibi reſervavit Pater, quod Filio non dederit. Conf. Ioh. XIII. 3. Matth XXVIII 18 Intime conjuncta Patris Filiique ratio v. 25-27. Ioh. VI 39. 40 Et ſic in tota Apocalypſi. Vid. *Erkl. Offenb* p. 65.

¶ *οὐδεὶς, οὐδὲ, nemo, neque*) De ordine ſermonis, conf. Ioh. VIII. 19.

¶ *εἰ μὴ ὁ πατὴρ, niſi Pater*) Non addit, *& cuicunque voluerit Pater revelare*, quia id dixit verſu 25: & h. l. docet, quid ſibi Pater tradiderit. Spiritus ſanctus non excluditur: mentio tamen hîc non fit, quia ejus œconomia nondum ita nota erat nominibus.

¶ *βούληται, voluerit*) Cui autem velit, patet ex v. ſeq.

28 *δεῦτε, venite*) ſtatim. c. IV. 19 not.

 ¶ *πρός*

¶ πρός με, *ad me*) quum phariſæi, quum ipſe Iohannes vos non explet.

¶ πάντες, *omnes*) ne vos terrat limitatio, v. 27.

¶ οἱ κοπιῶντες, *laborantes*) Huc ref. ζυγὸν & ζυγὸς, *jugum*.

¶ πεφορτισμένοι, *onerati*) Huc ref. *diſcite* & *onus*. משא *onus*, i. e. doctrina, *diſciplina*.

¶ κἀγὼ, *& ego*) Cum alibi fruſtra quæſiviſtis, apud me invenietis, v. 29.

¶ ἀναπαύσω, *requieſcere faciam*) Hoc declaratur mox, ὅτι &c. Correlata: *requieſcere faciam*: *invenietis requiem*.

29 ἄρατε, *tollite*) Iugum Chriſti ſubire eſt in diſciplinam ejus ſe totum tradere.

¶ ὅτι, *quia*) *Cur* libenter a Ieſu diſcere debeamus, hinc patet. Noſtra *manſuetudo* & *humilitas* eſt conſequens.

¶ πρᾶός εἰμι καὶ ταπεινὸς κτλ. *manſuetus ſum & humilis corde*) tametſi gravis eſt ſermo verſu 20 ſs. *Manſuetudo* parit ſuavitatem jugi; *humilitas cordis*, levitatem oneris. Phariſæi erant auſteri & elati. Admiranda Dei virtus eſt Demiſſio; quæ tamen in ſcripturis non tam uno vocabulo appellatur, quam copioſe deſcribitur: cujus imago apud ſanctos eſt humilitas; contrarium, apud Satanam & malos, ſuperbia. *Demiſſio* enim eſt, quod ſumma illa Majeſtas omnino dignata eſt creaturas facere, hominesque præſertim, quamlibet minimos, quamlibet miſellos, & aſpicere ſine faſtidio, & ſibi conjungere. Ac modo inprimis conſpicuo Filius Dei in carne exſeruit humilitatem. Ps. XXXIV. 7. CXIII. 6. Luc. I. 48. 52 ſ. XII. 37. XXII. 27. Ioh. XII. 26. XIII. 14. Phil. II. 8. Ebr. XI. 16.

¶ τῇ καρδίᾳ, *corde*) Τὸ *humilis* per ſe non dicit qualitatem *cordis*: τὸ *manſuetus* dicit qualitatem *cordis*. ideo τὸ *corde* magis refertur ad *humilis*, quam ad *manſuetus*. Vocabulum *corde* facit ad periphraſin. Rom. II. 5.

¶ καὶ, *&*) *Et* ponitur, ut in κἀγὼ, *& ego*, v. 28. LXX, Ier. VI. 16: καὶ εὑρήσετε ἁγνισμὸν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν. A Chriſti *corde* manat quies in *animas* noſtras, v. 29.

¶ εὑρήσετε ἀνάπαυσιν, *invenietis requiem*) vobis adhuc ignotam, ſed *quæſitam* & optatam.

30 ζυγός μου, *jugum meum*) Alio inſtituto dicitur *crux* pii, alio *jugum*. c. X. 38.

¶ χρηστὸς, *ſuave*) Sum enim *manſuetus*.
¶ ἐλαφρὸν, *leve*) Sum enim *humilis*.

CAP. XII.

1 ἘΝ, *in*) Alieniſſimo quoque tempore interpellarunt phariſæi.

¶ ἤρξαντο τίλλειν, *cœperunt vellere*) Statim interpellarunt phariſæi. Non minimæ erat operæ, tot grana fami ſedandæ ex ariſtis excutere.

2. ἰδοὺ, *ecce*) Hoc volunt dicere: Magiſter debet præſtare, quod diſcipuli ipſo præſente faciunt. *ecce*: repentinum interdictum volunt habere.

¶ οὐκ ἔξεστι, *non licet*) Non dubitanter definiunt, ideo refutantur ſevere v. 3. 5. 7. Formula: *licet*, vel, *non licet*. Frequentior tum fuit correptio falſa, quam hodie vera.

¶ ποιεῖν, *facere*) Ref. non ad *edere*, ſed ad *vellere*.

¶ ἐν σαββάτῳ, *in ſabbato*) Magnam hiſtoriæ evangelicæ partem occupat materia de ſabbato.

3 οὐκ ἀνέγνωτε; *non legiſtis*?) Legerant, ſine

ſine ſpiritu. Auctoritate V. T. eos revincit Ieſus.

¶ δαυὶδ, *David*) cujus factum non reprehendetis.

¶ ὅτε ἐπείνασεν, *quum eſuriit*) Id 1 Sam. XXI. 3 lectori ſubaudiendum relinquitur.

¶ μετ᾽ αὐτοῦ, *cum eo*) ibid. v. 4.

4 οἶκον τοῦ θεοῦ, *domum Dei*) Amplificatur, quæ eſſe poterat, dubitandi ratio. Sic appellatur *tabernaculum*, templo paulo poſt ædificato.

¶ τοὺς ἄρτους, *panes*) Multum ceremoniale eſt in ſabbato. alias a panibus propoſitionis non fieret conſequentia.

¶ τῆς προθέσεως, *propoſitionis*) פנים

¶ εἰ μὴ) omnibus, *niſi:* id eſt, *ſed.*

5 ἢ) Latine *an.*

¶ ἐν τῷ νόμῳ, *in lege*) Gradatio, ad argumentum ſtringentius: ab exemplo principis, quod ſacerdos probarat, ad legem ipſam; a prophetis, etiam prioribus, quorum partes legebantur, ad legem, quæ tota legebatur; & a cibo ſacro ad tempus ſacrum, de quo agitur.

¶ οἱ ἱερεῖς, *ſacerdotes*) Qui maxime debent legem tueri, tamen in hac re maxime excipiuntur. Ita quoque ſacerdotes Chriſti ad ſabbatum minus ſunt alligati, quam reliqua multitudo.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) dum ſacris operantur.

¶ βεβηλοῦσι, *profanant*) Τὸ βέβηλον, *profanum*, opponitur τῷ ἁγίῳ *ſacro*, nec ſemper impuritatem aut reatum involvit. Lev. X. 10. 1 Sam. XXI. 4.

6 λέγω, *dico*) Formula hæc magnam habet *poteſtatem.*

¶ ἱεροῦ, *templo*) in quo ſacerdotes miniſtrant. Templum cedit Chriſto: ſabbatum cedit templo, v. 5. Ergo ſabbatum cedit Chriſto, v. 8.

¶ ἔστιν ὧδε, *eſt hic*) Non dicit: Ego ſum major. Ieſus humilis *corde*. v. 41. 42. c. XI. 4. 5. ſic, *hodie*. Luc. IV. 21. XIX. 9. add. Matth. XIII. 17. Ioh. IV. 10. IX. 37.

7 ἐγνώκειτε, *cognoviſſetis*) Pluſquamperfectum.

¶ ἔλεον, *miſericordiam*) Vid. cap. IX. 13. *Miſericordiam* & præſtitere diſcipuli ſibi, & judicio temerario violarant phariſæi.

¶ θυσίαν, *ſacrificium*) ſabbato ſanctius. v. 5.

¶ κατεδικάσατε) *condemnaſſetis* temere, cito, crudeliter. Hoc argumento etiam fuerat reſponſum, ſi quis dubitaſſet, an liceret ante paſcha vellere ſpicas.

8 κύριος, *dominus*) Majeſtate Chriſti nititur diſcipulorum innocentia & libertas: *dominatio*que filii hominis exſerit ſeſe in *miſericordia*.

¶ σαββάτου, *ſabbati*) Dominus templi & rerum omnium ſane etiam eſt Dominus ſabbati: neque id modo juris habet, quod David habuit.

10 ἦν, *erat*) Vel eo venerat ſua ſponte, ut ſanaretur; vel ab aliis inſidiarum cauſa adductus.

¶ ἵνα κατηγορήσωσιν αὐτοῦ, *ut accuſarent eum*) quaſi ſabbatum violaſſet: cujus magna tum erat obſervatio, etiam in judiciis, v. 14.

11 ἕν, *unam*) cujus jactura non magna.

¶ οὐχὶ κρατήσει; *nonne prehendet?*) Verbum aptum ad ſanationem manus. Tum id licuit: poſtea ne hoc quidem permiſerunt Iudæi.

12 *τοῖς σάββασι, ſabbatis*) Nam bonum non eſt procraſtinandum.

¶ *καλῶς, bene*) ovi & homini, immo homini præ ove. In ſabbato non licet facere operas quotidianas, ſolitas, ad quæſtum: licet, quæ tempus & locus adferunt, ad ſalutem proximi & animantum, maximeque ad laudem Dei.

15 *ἀνεχώρησεν, ſeceſſit*) Huc ſpectat inprimis verſus 19. Strepitum vitavit Ieſus.

16 *ἵνα μὴ, ut ne*) Poteſtas Ieſu, etiam multitudini ſilentium imperantis.

18 *ἰδοὺ ὁ παῖς μου, ὃν ἡρέτισα· ὁ ἀγαπητός μου, εἰς ὃν εὐδόκησεν ἡ ψυχή μου· θήσω τὸ πνεῦμά μου ἐπ' αὐτὸν, καὶ κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἀπαγγελεῖ· οὐκ ἐρίσει, οὐδὲ κραυγάσει· οὐδὲ ἀκούσει τὶς ἐν ταῖς πλατείαις τὴν φωνὴν αὐτοῦ· κάλαμον συντετριμμένον οὐ κατεάξει, καὶ λίνον τυφόμενον οὐ σβέσει· ἕως ἂν ἐκβάλῃ εἰς νῖκος τὴν κρίσιν. καὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσι*) Es. XLII. 1-4. LXX, *ἰακὼβ ὁ παῖς μου, ἀντιλήψομαι αὐτοῦ· ἰσραὴλ ὁ ἐκλεκτός μου, προσεδέξατο αὐτὸν ἡ ψυχή μου, ἔδωκα τὸ πνεῦμά μου ἐπ' αὐτὸν, κρίσιν τοῖς ἔθνεσιν ἐξοίσει· οὐ κράξεται, οὐδὲ ἀνήσει, οὐδὲ ἀκουσθήσεται ἔξω ἡ φωνὴ αὐτοῦ· κάλαμον συντεθλασμένον οὐ συντρίψει, καὶ λίνον καπνιζόμενον οὐ σβέσει, ἀλλὰ εἰς ἀλήθειαν ἐξοίσει κρίσιν κτλ.*

¶ *ὁ παῖς μου, miniſter meus*) עבדי Es. XLII. 1. Et ſæpe græco *παῖς* hebræum illud exprimunt *οἱ* LXX. v. gr. ubi de *Moſe* agitur, & de ipſo Meſſia. Conf. Act. III. 13. 26. IV. 27. 30. nam ultra non repetitur in N. T. de Meſſia: vel quod Græcum *παῖς* ullumve aliud non ſatis reſpondeat Hebræo illi, quo apoſtoli quoque initio ſunt uſi; vel quod neutrum conveniat ſtatui exaltationis. Parallela ſunt, *miniſter* & *dilectus*; itemque, *complexus* & *beneplacitum.*

¶ *ἡρέτισα*) Ἁιρετίζειν, *αἱρετὸν ὁρίζειν.*

¶ *εἰς ὃν, in quem*) Εἰς, *in*, denotat perpetuam mentis paternæ tendentiam erga dilectum. 2 Petr. I. 17.

¶ *κρίσιν, judicium*) hominibus ſalutare. v. 20. Ioh. XVI. 11. Κρίσις, *judicium*, ſeparatio peccati & juſtitiæ.

¶ *τοῖς ἔθνεσιν, gentibus*) cum ab Iudæis diſceſſerit.

¶ *ἀπαγγελεῖ, annunciabit*) Et fecit & nunciavit. Futurum, h. l. ſed præteritum, poſtea, apud Paulum: Eph. II. 17.

19 *αὐτοῦ, ejus*) ex domo. Opportune præcedit ſpecimen humilitatis & manſuetudinis Ieſu, oſtenſionem ſeveritatis v. 34. Sic etiam flevit, urbem intraturus; deinde vendentes & ementes e templo ejecit.

20 *κάλαμον, calamum*) קנה Hieron. ad ad Algas. quæſt. 2 *arundinem quaſſatam*, Iſraëlem interpretatur; & *linum fumigans, populum de gentibus congregatum, qui extincto legis naturalis ardore, fumi amariſſimi, & qui noxius oculis eſt, tenebroſæque caliginis involvebatur erroribus. Quem non ſolum non reſtinxit & redegit in cinerem: ſed e contrario de parva ſcintilla, & pene moriente, maxima ſuſcitavit incendia: ita ut totus orbis arderet igne domini Salvatoris, quem venit mittere ſuper terram, & in omnibus ardere deſiderat.*

¶ *οὐ κατεάξει· οὐ σβέσει· non confringet: non extinguet*) Ταπείνωσις. maxime fovebit. conf. v. 7. cap. XI. 28. Es. XLII. 3. LXI. 1-3.

¶ *ἐκβάλῃ*) Hebr. יוציא & ישים Vtrique reſpondere apud LXX ſolet verbum *ἐκβάλλειν extendere.*

¶ *εἰς νῖκος, in victoriam*) לנצח ut nil in perpetuum reſiſtat.

20, 21.

20, 21 *κρίσιν. καὶ τῷ*) Poſt *κρίσιν* habent LXX, *ἀναλάμψει καὶ οὐ θραυσθήσεται, ἕως ἂν θῇ ἐπὶ τῆς γῆς κρίσιν, καὶ ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσιν.* Atque ad eum Eſajæ locum (c. XLII. 4) ita commentatur Hieronymus: *Quod autem ſequitur*, Splendebit & non conteretur, donec ponat ſuper terram judicium, *Matthæus evangeliſta non poſuit; ſive, inter* judicium & judicium *media, ſcriptoris errore ſublata ſunt. - Pro quo nos interpretati ſumus*: Non erit triſtis, neque turbulentus, *ſed æqualitatem vultus omni tempore conſervabit. - Aquila & Theodotio interpretati ſunt*, Non obſcurabit & non curret, donec ponat in terra judicium. *& eſt ſenſus: Nullum vultus triſtitia deterrebit: nec feſtinabit ad pœnam, qui judicii veritatem ultimo tempori reſervavit* Interpoſitio in Hebr. ſic habet, לא יכהה ולא ירוץ עד ישים ▭ בארץ משפט Hieronymique ſuſpicioni, de hiatu per librarium admiſſo, refragatur Ianſenius, ſubſcribit autem non immerito Druſius. Porro quum toto hocce loco a verbis LXX interpretum multum diſcedat evangeliſta, haud facile aſſequare, quibus græcis apud Matthæum verbis hebraicum Eſajæ hemiſtichium fuerit expreſſum. Ipſa quidem ſententia placidam & moderatam actionem Meſſiæ decentiſſime exprimit. Adde *Apparatum*, p. 474.

21 *καὶ*, &) Hieronymus ad Algas. quæſt. cit. huc reponit illud Eſajæ: *ſplendebit & non quaſſabitur, donec ponat ſuper terram judicium: ut tamdiu lumen*, inquit, *prædicationis ejus in mundo reſplendeat, nulliusque conteratur & vincatur inſidiis, donec ponat in terra judicium, & impleatur illud, quod ſcriptum eſt: Fiat voluntas tua, ſicut in cælo, & in terra.*

¶ *ὀνόματι nomine*) Hebr. תורה *Lege.* Evangelium eſt ſermo de nomine Chriſti.

22 *δαιμονιζόμενος, dæmoniacus*) valde miſerabilis.

¶ *καὶ λαλεῖν καὶ βλέπειν, & loqueretur & videret*) Videtur ita exprimi ordo miraculi.

24 *ἀκούσαντες, audientes*) quæ populus dicebat.

¶ *οὗτος, hic*) Contemnunt.

¶ *εἰ μὴ, niſi*) Valde affirmant.

¶ *ἐν τῷ βεελζεβοὺλ ἄρχοντι τῶν δαιμονίων, in Beelzebul principe dæmoniorum*) Sic appellant Satanam. In V. T. nomen id erat idoli. conf. 1 Cor. X. 20.

25 *ἐνθυμήσεις, cogitationes*) amariſſimas. conf. v. 34 ſ.

¶ *βασιλεία, regnum*) Primum agitur de regno, deinde de domo: & v. 26 de individuo, Satana: cujus regnum complectitur homines malos; domus, dæmonia.

¶ *οὐ σταθήσεται*) ſcil. ab hero aut domino. Ammonius: *σταθῆναι μέν ἐστι τὸ ὑφ᾽ ἑτέρου· στῆναι δὲ, τὸ κατ᾽ ἰδίαν ῥώμην καὶ προαίρεσιν.*

26 *εἰ ὁ σατανᾶς τὸν σατανᾶν, ſi Satanas Satanam*) Satanas ſive diabolus eſt unus. Satanam (inquit Ieſus) ego ejicio. In tenebris non eſt ullus major Satana. Ergo ſi veſtra oratio vera eſt, Satanas eſſe debet, qui Satanam ejicit. at hoc plane abſonum eſt. unum regnum, una urbs, una domus, non dividitur contra ſe: nec unus ſpiritus contra ſe. Nomen pro pronomine reciproco, uti Ex. XVI. 7. Lev. XIV 15. 26. 1 Reg. VIII. 1. X. 13. XII. 21. 2 Reg. XVII. 31 Nec tamen hæc obſtant, quo minus accuſativum *τὸν σατανᾶν*, *Satanam* ſynecdochice poſitum judices, pro conſortibus ipſius. Ita ex gr. diceres, Gallus ſe ipſum conficit, ſi quando altera cohors Gallica alteram in-

interernecioni dediſſet. Sic *Satanas* ſe ipſum ejiceret, i. e. princeps, Satanas, qui unus eſt, ejiceret eos, quos ſuos eſſe novit, conſortes ſuos.

¶ *βασιλεία, regnum*) quod tamen valde ſtabile eſt. Satanas dicitur habere *regnum*; nec tamen ipſe unquam *rex* dicitur. eſt enim uſurpator.

27, 28 *εἰ εἰ δὲ, ſi: ſi vero*) Dilemma.

¶ *οἱ υἱοὶ, filii*) quos non poteſtis non inſimulare, ſi me, inquit Ieſus, calumniamini. adde Marc. IX. 38, & confer Act. XIX. 13.

¶ *ὑμῶν*) *veſtri*, quos non ita vexatis, cum ſint & gentis & diſciplinæ veſtræ.

¶ *ἐκβάλλουσι, ejiciunt*) Marc. l. c. Matth. VII. 22.

¶ *αὐτοὶ*) *ipſi.*

28 *εἰ*) Hoc, abſoluta priore dilemmatis parte, valet *quum.*

¶ *ἐκβάλλω, ejicio*) Ieſus omni modo deſtruxit regnum ſatanæ.

¶ *ἄρα, ergo*) Character & gnoriſma regni Dei, ubi ſatanas cum ſuis rebus expellitur. hoc enim erat reſervatum Meſſiæ.

¶ *ἔφθασεν, prævenit*) Verbum hoc proprie hîc ponitur (coll. *prius*, v. 29.) & grande quiddam innuit.

¶ *ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ, regnum Dei*) Antitheton, coll. v. 26.

29 *ἤ*) Lat. *an.* Interrogatio disjunctiva.

¶ *οἰκίαν, domum*) Satanæ domus erat Mundus.

¶ *τοῦ ἰσχυροῦ*) alicujus, qui *validus* eſt. conf. Hebr. II. 14.

¶ *πρῶτον, prius*) Ieſus ligavit ſatanam: tum ſpolia retulit.

¶ *δήσῃ, ligaverit*) majore robore.

¶ *διαρπάσει, diripiet*) Vid. ad Marc. III. 27.

30 *ὁ μὴ, qui non*) Pars altera dilemmatis, quod habet verſus 27. 28. confirmatur verſu 29. prior confirmatur verſu 30, hoc ſenſu: *Filii veſtri non ſunt contra me, nec diſpergunt: ergo mecum ſunt & mecum colligunt.* Non valet Neutralitas in regno Dei. Activitas illa, quæ homini naturalis eſt, aut in bono aut in malo exercetur: præſertim apud eos, qui verbum Dei audiunt. Chriſti autem res & cauſa eſt ſimplex & caſta: quæ quum tot habeat alienos & adverſarios, tamen omnes vincit, neque cum iis colludit. Luc. XII. 51. Axioma.

¶ *συνάγων, colligit*) Chriſti & chriſtianorum opus, colligere. c. XXIII. 37. Ioh. XI. 52. קהלת

31 *βλασφημία, blaſphemia*) quæ peccati ſpecies atrociſſima. Qui majeſtatem regis cujuſpiam terreni convitiis lædit, atrocius punitur, quam qui multa aureorum millia ſurripit.

¶ *ἀφεθήσεται, remittetur*) ita, ut pœna pœnitenti condonetur.

¶ *ἡ τοῦ πνεύματος βλασφημία, Spiritûs blaſphemia*) Aliud eſt peccatum contra Spiritum ſanctum, aliud blaſphemia contra Spiritum ſanctum. Non iteratur *peccati* vocabulum. Peccato ſe ipſum lædit miſer homo: blaſphemus multos alios irreparabili noxa afficit. Atque phariſæi blaſphemabant Spiritum ſanctum, non in aliquo homine ſancto gregario, ſed in ipſo Meſſia.

32 *τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου*) *filium hominis*, pro ſtatu conſpicuo, quatenus æquo tum loco cum hominibus converſabatur, Phil. II. 7. v. gr. uti deſcribitur c. XI. 19. conf. ad c. XVI. 13. Itaque non facile hodie dicitur

dicitur aliquid contra Filium hominis: facilius committitur blaſphemia contra Spiritum ſanctum.

¶ οὔτε - οὔτε, *neque-neque*) Id eſt, certiſſimam utrinque pœnam & graviſſimam exantlabit. vid. Chrys. ad h. l.

33 καὶ, &) Subaudi, *facite*: imperativo in futurum reſolvendo.

¶ καλὸν, *bonum*) Iudæi volebant eſſe bona arbor cum fructu malo: id quod plane ſentiebant contra veritatem.

34 τῆς καρδίας, τὸ ϛόμα, *cordis*, *os*) Vid. cap. XV. 18. Rom. X. 9. 2Cor. IV. 13.

35 θησαυροῦ, *theſauro*) Vere theſaurus eſt in quovis homine, & copia latens.

¶ τὰ ἀγαθὰ, πονηρὰ) Articulus ſæpe vim relativam habet: ideo ad τὰ ἀγαθὰ, verſu 34 laudata, non ad πονηρὰ, ibidem non memorata, adhiberi, aliquando mihi viſus eſt. Sed nimis promiſcue plerique talem articulum vel ſcripſerunt vel prætermiſerunt. Antiquus *Cant.* habet ἀγαθὰ ſine articulo.

36 ῥῆμα, *verbum*) Nominativus abſolutus, uti Luc. XXI. 6. Ioh. XVII. 2. Act. VII 40. Ap. III. 12. 21. LXX, Ps. XVII. (XVIII) 31.

¶ ἀργὸν, *otioſum*) non modo *malum*. Ne *otioſum* quidem fert theſauri bonitas.

¶ ἀποδώσουσι λόγον, *reddent rationem*) id eſt, luent. Metonymia antecedentis.

37 ἐκ, *ex*) Verba exponunt juſtitiam vel injuſtitiam, quæ in corde eſt.

38 ἀπεκρίθησαν, *reſponderunt*) tanquam alias non credituri ſermoni, quem modo audierant.

¶ θέλομεν, *volumus*) Cur vultis? quia ſic libet. Abnegant eo modo ſigna priora.

¶ ἀπὸ σοῦ, *abs te*) abs te ipſo: ut, *a cælo*, c. XVI. 1.

39 γενεὰ, *generatio*) progenies unius ætatis & indolis.

¶ μοιχαλὶς, *adultera*) proprie etiam: c. V. 32. &, per ſynecdochen, valde rea. Iac. IV. 4.

¶ σημεῖον, *ſignum*) & quidem certi cujuſdam generis. Ter hoc vocabulum ponitur, magna emphaſi. conf. 2 Cor. XI. 12, ubi ſententia eſt: *occaſionem* volunt: neque *occaſio* eis datur: ſimilis illi: *ſignum* quærunt: *ſignum* non dabitur.

¶ ἐπιζητεῖ) *quærit*, *ultra* ea, quæ jam vidit: perinde requirit, ac ſi nullum viderit.

¶ τὸ σημεῖον ἰωνᾶ, *ſignum Ionæ*) i. e. tale, quale in Iona datum eſt.

40 ἰωνᾶς, *Ionas*) Ionas tum non eſt mortuus; ſed tamen tam non creditus eſt redux fore e piſce, quam Ieſus ex corde terræ. At rediit & ille & hic.

¶ ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους, *in ventre ceti*) Ionam in ventre ceti fuiſſe, dubitari non debet ob anguſtam balænarum quarundam gulam. Variæ ſunt enim cetorum ſpecies: atque hodie in eorum ventre cadavera hominum condita reperiuntur. &, ſi non ita eſſet, tamen illud ponendum, ſingularem illum fuiſſe piſcem. Ion. II. 1.

¶ ἔσαι, *erit*) Signum in futurum, uti Ioh. II. 19. VI. 62. 39.

¶ γῆς, *terræ*) Inde ſignum habebunt, non de *cælo* prius, quanquam inde petebant. conf. Luc. XI. 16. Meſſiæ exinanitioni conveniebant ſigna non niſi a terra, ad opem hominum. Signum illius temporis, illi tempori conſentaneum, non noſcebant. Matth. XVI. 3. Deinde ſigna oſtenſa ſunt de cœlo, & oſtendentur. Act. II. 19. Matth. XXIV. 30.

¶ τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας, *tres dies & tres noctes*) *Tres dies* in corde terræ fuiſſe Ieſum, nemo dubitat: *noctes* autem Ille duas quidem ibi fuit, quatenus nox dicit tenebras inter diem & diem interjectas, coll. Marc. XIV. 30. & tamen trium dierum totidemque noctium ratio conſtat, ſi non aſtronomice exigas, ſed per ſynecdochen reſolvas. Nam *tres dies & tres noctes* efficiunt periphraſin unius notionis, &, ſi exſtaret, vim vocabuli terminique unius, quo commoratio Ieſu in ſepulcro ſignificetur, quaſi diceres *triduinoctium* ſive *tria noctidua*. Poterant ſimpliciter *dies tres* dici; ſed eſt hoc idioma ſermonis ſacri, ut in deſignando tempore *continuo* noctes interjectæ addantur: c. IV. 2. Gen. VII. 4. 1 Sam. XXX. 12 ſ. Iob. II. 13. & tum concinnius dicitur, *tres dies & tres noctes*, quam *tres dies & duæ noctes*, quamvis die ipſo paraſceves, non nocte prævia ei cohærente, ſepultus fuerat Dominus. Ac ſpectatur noctiduum ſimpliciter, ut dies naturalis, citra noctis luciſque vicem: & revera primum noctiduum (ſynecdochice dictum) a feriæ ſextæ hora circiter decima erat usque ad noctem excluſive: ſecundum, pleniſſimum, a noctis illius initio usque ad finem ſabbati & ad initium noctis ſequentis: tertium, proprie dictum, ab initio noctis ſequentis usque ad reſurrectionem Domini & exortum ſolis feria prima mane. Itaque duobus certe diebus duæ noctes cohærent; neque una nox uni diei primo demta, veritatem mutat locutionis a potiori rem denominantis. Sane non duo fuere noctidua; neque quatuor: tria igitur. Congruit ſtilus hebræorum, de quo vid. Lightfoot. & Wolfium ad h. l. & Michaëlis ad Ios. II. 16. Hæc quanquam ſatisfacere lectori non injuſto posſunt; tamen ſynecdochen non tam *tres dies & tres noctes*, quam ipſa commoratio in corde terræ ſibi vindicat. Etenim Scriptura ſæpe tempus aliquod definit; ac non totam rem ei tempori adæquate incluſam, ſed partem rei, diuturniorem ceteris partibus, exprimit: v. gr. annos 430 commorationis in ægypto, Ex. XII. 40. Et ſic totus paſſim liber Iudicum. Hoc igitur loco commoratio in corde terræ, id eſt, in ſepulcro, exprimitur; ſed ſimul innuitur paſſio, certe inde ab agone in Gethſemane, ubi Ieſus in terram, poſtridie ſubeundam, procidit, & a captura, qua Iudæi templum illud ſolvere aggreſſi ſunt, (ut Eraſmus exiſtimat Annot. f. 134.) imo etiam *illuſtre* Tridui cum feria quinta initium, Ioh. XIII. 31. (coll. Harmon. evang. p. 310. 366.) quo tempore Salvatorem licitati ſunt Iudæi, ſub terram mittendum. Hæc omnia commoratio in terra latius ſumta complectitur. Ps. LXXI. 20. Etenim filius hominis non modo in ſepultura, ſed vel maxime in paſſione *ſignum* fuit generationi illi, Ioh. VIII. 28. Hoc modo ternarius dierum noctiumque præciſe completur, a luce feriæ quintæ ad lucem feriæ primæ. Tempus mortis duorum teſtium exacte definitur, 3½ dierum. Ap. XI. Ergo tres dies & tres noctes Domini in medio terræ verſantis exacte definitas exiſtimare debemus. *Medium* ſive *cor terræ* non debet præciſe quæri: ſed opponitur ipſi terræ, in qua plus XXX annos verſatus eſt Chriſtus.

41 ἄνδρες) *viri*, quos ſecutæ ſunt uxores & liberi. Verſu ſequenti unius *feminæ* exemplum additur, quæ *ſapientem* audiit, cum ſequior ſexus videri poſſet *prophetiam* potius, quam ſapientiam quærere.

¶ ἀναστήσονται, *inſurgent*) v. ſeq. *excitabitur*. coll. Luc. XI. 32. 31. *inſurgent* ſua ſponte:

ſponte: *excitabitur*, divino nutu. altero verbo vis alterius continetur.

¶ *μετὰ*) *cum.*

¶ *κατακρινοῦσιν*, *condemnabunt*) Conf. Rom. II. 27. Ergo in judicio contra ſe invicem ſiſtentur, quorum par aut oppoſita eſt ratio.

¶ *εἰς*, *in*) Proprie exprimitur *fides* Ninevitarum. Ion. III. 5 coll. *εἰς* Rom. IV. 20.

¶ *κήρυγμα*) *præconium*, ſine miraculis.

¶ *Ἰωνᾶ*, *Ionæ*) de quo etiam v. 39. Nuncii ſalutis ſunt prophetæ, ſapientes & ſcribæ, cap. XXIII. 34. Scribam agere, non decuit Dominum. Ioh. VII. 15. coll. not. ad Luc. IV. 16. At ex prophetarum genere eum, qui huc maxime quadrabat, Ionam, Propheta ſummus; idemque, Sapientia ipſa, ex ſapientum genere inſignem nominat Salomonem: & utroque Amplius adeſſe ſignificat. utrique creditum fuerat ſine ſignis.

¶ *πλεῖον*, *amplius*) Is, qui potius audiendus.

¶ *ὧδε*, *hîc*) in proximo: coll. v. ſeq. *ex finibus.*

42 *νότου*, *auſtri*) ex Arabia felici.

¶ *πλεῖον Σολομῶνος*, *plus Salomone*) Salomo erat ſapiens: ſed hîc eſt Sapientia. Luc. XI. 49.

43 *ὅταν*, *quum*) Refutata interpellatione phariſæorum, proſequitur Ieſus ea, quæ pendent ex v. 30. coll. Luc. XI. 23. 24.

¶ *ἐξέλθῃ*, *exiverit*) ut dictum v. 29.

¶ *διέρχεται*, *tranſit*) paſſim.

¶ *ἀνύδρων*, *aquâ carentia*) Vbi nulla aqua, non habitant homines. Ps. CVII. 35 ſ.

¶ *ἀνάπαυσιν*, *requiem*) *Requies* nulli non creaturæ optabilis. requiem hoſtes ſibi conſtitutam cenſent, in homine.

¶ *οὐχ εὑρίσκει*, *non invenit*) extra hominem. Miſerum, ſemper quærere, nunquam invenire.

44 *οἶκόν μου*, *domum meam*) Quod ſemel occuparat hoſtis, id in ſuo ære cenſet.

¶ *ἐξῆλθον*, *exivi*) Sic loquitur, quaſi non *ejectus*. Vide ſuperbiam, quæ non modo ex hoc verbo, ſed potius ex toto ſermone ſpiritus impuri patet, ſic loquentis, ut ſi in ſua poteſtate ſitum eſſet *exire* vel *venire*. Idem verbum v. 43 Dominus adhibet, abſque ſingulari emphaſi. Poteſt eadem vox vel emphaſin habere, vel emphaſi carere in diverſis ſermonibus, pro diverſo ſtatu & mente loquentis.

¶ *ἐλθὸν*, *veniens*) Speculandi cauſa.

¶ *εὑρίσκει*, *invenit*) Ergo domus non ſic fuerat, antequam ejectus fuerat hoſtis.

¶ *σχολάζοντα*, *otiantem*) Tranquillitas, quamvis bona, non longe diſtat a periculo. Idem verbum, Ex. V. 8. 17 רפה *σχολάζειν*.

¶ *σεσαρωμένον*) *purgatam* a malis.

¶ *κεκοσμημένον*) *ornatam* bonis. v. 28. Munda maxime quærit hoſtis, ubi requieſcat; non ut munda maneant, ſed ut ipſe ea quoque immunda reddat.

45 *τότε*, *tunc*) ut ſpeculatus eſt.

¶ *ἑπτὰ*, *ſeptem*) Itaque cum eo ſunt *octo*. Octo etiam peccata capitalia numeravere patres. vid. Columbanus & ad eum Goldaſtus: it. Ephraim Syrus f. *υκϛ*. Septem tamen differunt ab uno illo malitia; fortaſſe etiam inter ſe. Numerus major includit minores, etiam disjunctive, coll. Luc. VIII. 8. cum Matth. XIII. 8. Ergo alium v. gr. ſex, alium quinque, quatuor &c. ſpiritus occupare poſſunt.

¶ πονηρότερα, *pejores*) ſubtilius operantes, non per craſſos paroxyſmos. Sunt ergo *impuri* ſpiritus, qui tamen minus mali ſunt: ſunt item ſpiritus valde *maligni* alii.

¶ κατοικεῖ, *habitant*) perſeverantius, quam antea.

¶ χείρονα) ſeptuplo *pejora* & amplius.

¶ καὶ, *etiam*) Quod homini accidit in corpore, id generationi iſti fiet ſpiritualiter.

46 μήτηρ, *mater*) Non plane hîc congruebat ſenſus Mariæ cum ſenſu Filii.

¶ αὐτῷ) *ei*, quaſi ejus cauſa.

48 τίς, *quis*) Non ſpernit matrem, ſed anteponit Patrem: v. 50. & nunc non agnoſcit matrem & fratres, ſub hoc formali. Formula corrigendi.

49 καὶ, *&*) Cum ſeveritate ſumma conjungitur ſumma comitas & ſobrietas.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Reſp. *ecce*, v. 47.

50 ποιήσῃ, *fecerit*) Non dicit, *facit*, ſed loquitur cum aliqua conditione.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) ex qua regeneramur.

¶ αὐτὸς, *is*) *hic* demum.

¶ ἀδελφὸς, *frater*) Tertium hoc dicitur, magna vi.

¶ καὶ ἀδελφὴ, *& ſoror*) *Fratrum* appellatio in plurali, v. 46 ſeqq. etiam *ſorores* complectitur.

¶ μήτηρ, *mater*) Gradatio.

CAP. XIII.

2 Τὸ) Articulus navem innuit ibi haberi ſolitam.

¶ καὶ, *&*) ut viderunt Illum populi.

¶ αἰγιαλὸν) Opportuna ſtatio. Heſychius: αἰγιαλὸς, ὁ παραθαλάσσιος ἐν τόπῳ ψαμμώδει ἢ ψηφίδας ἔχων.

3 ἐν παραβολαῖς, *in parabolis*) Singularis periodus doctrinæ Chriſti, in Galilæa, ad populum: ut ad ſacerdotum principes & populi ſeniores, Hieroſolymis. Marc. XII. 1, *cœpit*. Parabolæ, in oriente frequentes. Multum ante in utriſque locis docuerat ſine parabolis. Parabolæ ſunt ſeptem: quatuor ad populum, v. 3. 24. 31. 33. & tres, ad diſcipulos, v. 44. 45. 47. Primæ quatuor, & tres ultimæ proprium inter ſe nexum habent. Illas connectit formula: *Aliam parabolam.* harum initio dicitur, *Iterum ſimile.* Et quia ſeptima præ aliis conſummationem ſeculi ſpectat; prima autem eam non ſpectat, ſed prophetiam Eſajæ ad populum, tempore Ieſu docentis, applicat: ſane præter communes & perpetuas regni cœlorum ſive eccleſiæ rationes conveniunt hæ ſeptem parabolæ, reconditiſſimum habentes ſenſum, v. 35. etiam in periodos & ætates eccleſiæ diverſas: ita quidem, ut alia poſt aliam in complemento incipiat, non tamen prior quælibet ante initium ſequentis exeat. Prima & ſecunda, præ ſequentibus, explicatæ ſunt apoſtolis: in prima, ante explicationem; in ſecunda, poſt explicationem dicitur illud: *qui habet aures ad audiendum*, *audiat.* & prima quidem impleta eſt, ut diximus, primo tempore; ſecunda, tempore apoſtolorum & deinceps; tum enim cœperunt dormire homines, v. 25. tertia & quarta, propagationem regni Dei apud *principes*, & apud *totum* genus humanum, denotant. Quinta, ſtatum eccleſiæ occultiorem; ſexta, ſtatum regni Dei ſuper omnia æſtimati; ſeptima, ſtatum eccleſiæ noviſſimo tempore valde mixtum refert. Illud quæri poteſt, utrum ſeptem parabolæ ita per totum tempus N. T. extendantur, ut a meta quatuor priorum incipiant tres poſteriores; an illæ quatuor ab initio ad finem

finem decurrant, & item hæ tres. Pendet hinc diſtributio accuratior, quam ſapientibus relinquo dijudicandam:

1. Tempus apoſtolorum. v. 16.
2. poſt apoſtolorum deceſſum. 25.
3. Conſtantinus. 32.
4. Sec. IX ſub tuba angeli VII. 33.
5. Regnum beſtiæ & Reformatio. 44.
6. Regnum Dei ſuper omnia æſtimatum, ligato Satana. 46.
7. ultima confuſio. 47.

¶ ὁ σπείρων) Chriſtus, *ſeminator*, in præſenti.

4. παρὰ, *ad*) eo, ubi ager & via inter ſe attingunt.

5 πετρώδη, *ſaxoſa*) Non innuuntur lapides ſparſim in agro jacentes, ſed petra ſive ſaxum continuum ſub terræ ſuperficie tenui.

¶ οὐκ εἶχε, *non habebant*) Subauditur ἄλλα *alia*, recto caſu.

¶ πολλὴν) Hebr. רב *multus*; interdum *nimius*; hic, *ſat multus*.

¶ ἐξανέτειλε) non modo ἀνέτειλε, *orta ſunt*, ſed *in altum creverunt*.

6 ἐκαυματίσθη, *uſta ſunt*) minùs, extrinſecus.

¶ ἐξηράνθη, *exaruere*) prorſus, intrinſecus.

7 ἀνέβησαν, *aſcenderunt*) ultra ſementem ipſam. ſpinæ antea minus creverant. Qui verbum audivere, nec tamen in bono creſcunt, vigorem vertunt ad incrementum in malo.

8 καλὴν, *bonam*) mollem, profundam, purgatam.

¶ ὃ μὲν, ὃ δὲ, ὃ δὲ) Ref. ad ἄλλα.

9 ὁ ἔχων, *qui habet*) Conf. mox v. 11. 12. 13. Audiens audiat: habenti dabitur.

10 διατί, *quare*) Res nova videbatur diſcipulis. v. 3.

11 ὅτι, *quia*) Poteſt referri ad *quare*. conf. *propterea*, v. 13.

¶ ὑμῖν, *vobis*) habentibus.

¶ τὰ μυστήρια, *myſteria*) Sic appellantur non omnia, quæ omnes ſcire debent ex revelatione: ſed quæ præ iis, qui neceſſaria norunt, ii, quibus arcana revelantur, ſciunt.

¶ ἐκείνοις, *illis*) Hoc vim habet removendi.

¶ οὐ δέδοται) *non datum eſt*, noſſe myſteria nuda.

12 ἔχει, *habet*) *Habere* ſignificat divitem eſſe. qui habet, criterio *habentis* gaudet, & de perſeverantia indies fit certior.

¶ περισσευθήσεται) *reddetur abundans*, & ſe ipſum vincet.

¶ ὅστις οὐκ ἔχει, *qui non habet*) Huc ref. ὅτι, *quia*, v. 13. & ad *tolletur* refer *ne quando*, v. 15.

¶ καὶ ὃ ἔχει) *etiam* ea res, *quam habet*, tolletur.

¶ ἀρθήσεται, *tolletur*) Etiamſi audiat, tamen non audiet: & quod audiit, tandem, præſertim poſt judicium, ita auferetur ab eo, ac ſi nunquam audiiſſet quicquam. Damnati torquebuntur ignorantia & ſiti ſciendi.

13 ὅτι, *quia*) Non igitur ſine cauſa Ieſus per parabolas ad populum eſt locutus. Et tamen ſæpe ſine parabolis antea locutus erat, cum miſericordia: c. IX. 36. Marc. VI. 34. nec profecerant.

¶ οὐδὲ συνιοῦσι) *neque animadvertunt*.

14 καὶ, *&*) adeoque.

¶ ἀναπληροῦται) Hoc differt nonnihil a πληροῦται, quod alias in prophetiis allegandis adhibetur. Dictum Eſajæ,

 (c. VI.

(c. VI. 9.) tempore Eſajæ & deinceps, ac plane tempore Meſſiæ implebatur.

¶ *ἀκοῇ, auditu*) Id eſt, quam proxime aberitis, & tamen aberitis.

15 *ἐπαχύνθη γὰρ*) Sic LXX, ſed in Hebræo non eſt particula cauſalis. Sermo autem celeriter ſe ab iis avertit.

¶ *ἡ καρδία, τοῖς ὠσὶ, τοὺς ὀφθαλμοὺς, cor, auribus, oculos*) Hæc tria mox ordine retrogrado occurrunt: *oculis, auribus, corde.* Cor initio primum eſt, in fine extremum. a corde corruptio manat in aures & oculos: per oculos & aures ſanitas pervenit ad cor.

¶ *ἐκάμμυσαν*) *clauſerunt.*

¶ *μήποτε - ἰάσωμαι, ne quando - ſanem*) Ergo Deus voluerat ſanare illos: & plane propinqua eis erat ſanatio; ſi modo advertiſſent. Marcus: *& remittantur illis peccata*, c. IV. 12. conf. Ps. CIII. 3.

¶ *συνῶσι, intelligant*) Subjectum quo *συνέσεως* & *νοήσεως*, eſt cor, non cerebrum: uti etiam *πωρώσεως*, Ioh. XII. 40. & *σκοτασμȣ̃*, Rom. I. 21. ſic quoque *ἀπιςίας* & *πίςεως*. eam ſequitur *ἐπιςροφή*.

16 *ὀφθαλμοὶ, ὦτα*) *oculi, aures*, corporis, præ ſanctis V. T. & animæ, præ populo præſenti. Subjectum quo beatitudinis.

17 *προφῆται, prophetæ*) 1 Petr. I. 10. 12 not.

¶ *ἐπεθύμησαν, concupiverunt*) eaque cupiditas pia fuit, & pretioſa coram Deo. Ioh. VIII. 56 not.

¶ *ȣ̓κ εἶδον, non viderunt*) Hebr. XI. 13. 39.

18 *ὑμεῖς, vos*) præ populo.

¶ *τοῦ σπείροντος*) de *Seminante*, a Seminante dictam.

19 *μὴ συνιέντος*) *Συνιέναι, animadvertere.* Quæ ſemel in *σύνεσιν* penetrarunt, in ea minus poteſt *Malus* ſive *diabolus*, qui unus, præ angelis ſuis, per volucres ſignificatur.

¶ *ἁρπάζει, rapit*) vi, & arte celerrima, ut avis rapax. v. 4.

¶ *ἐν τῇ καρδίᾳ*) *in corde.*

¶ *σπαρεὶς*) *conſitus*, inſtar fundi.

20 *ὁ δὲ, qui vero*) In quavis anima unus præcipue character eminet.

¶ *εὐθὺς, ſtatim*) Celeritas nimia & lætitia non ſemper ſignum optimum: ubi totus vigor ad externa ſe diffundit & in iis ſe conſumit.

¶ *μετὰ χαρᾶς λαμβάνων, cum gaudio accipiens*) Gal. IV. 14 f.

21 *ῥίζαν, radicem*) quæ plane neceſſaria eſt, & ex ipſo verbo exiſtit.

¶ *πρόσκαιρός ἐςι, temporarius eſt*) Dum tempus fert, credit. Luc. VIII. 13. *πρόσκαιρος* dicit per ſe bonum quiddam, ſed ſine perſeverantia. ideo ſequitur *δὲ* adverſativa, & *εἶτα*, Marc. IV. 17.

¶ *θλίψεως, afflictione*) in genere.

¶ *διωγμȣ̃, perſecutione*) in ſpecie.

¶ *διὰ τὸν λόγον, propter verbum*) quum id ore propagatur, vitaque exprimitur.

¶ *εὐθὺς, ſtatim*) Quod cito fit, cito perit.

22 *ἡ ἀπάτη τȣ̃ πλȣ́τȣ, fraus divitiarum*) Divitiæ auferunt animam ſuavitate ſua, *curæ* oppoſita h. l.

¶ *ἄκαρπος γίνεται, ſterile fit*) *verbum*, ſcil. in homine. Vid. Marc. IV. 19. Verbum in audiente non pervenit ad fructum idoneum & conſummatum, qui ſit uſui. homo ȣ̓ *τελεσφορεῖ*, Luc. VIII. 14. Thomas Magiſter: *ἔυκαρπα δένδρα, ὧν ὁ καρπός ἐςι χρήσιμος ἀνθρώποις εἰς τροφήν· ἄκαρπα, τὸ ἐναντίον, ὧν τοῖς καρποῖς ȣ̓ χρῶνται οἱ ἄνθρωποι· ἄκαρπον δὲ, τὸ μὴ ποιȣ̃ν καρπὸν, παρ' ȣ̓δενὶ τῶν παλαιῶν ἔυρηται.*

23 ὅς,

23 ὅς, *qui*) auditor. coll. Marc. IV. 20. Alias poterat ὅς etiam referri ad τὸν λόγον.

¶ καρποφορεῖ) *fert fructum* conſummatum.

¶ ὁ μὲν, ὁ δὲ, ὁ δὲ κτλ.) Accuſativus, neutro genere. nam ſubjectum ὅς, ſingulari numero hic expreſſum, non fert ſubdiviſionem ſui, in tria bonorum Verbi auditorum genera, per ὁ μὲν, ὁ δὲ, ὁ δὲ, quod vulgo legitur. Porro etiam protaſis habet ὃ, v. 8. & parallelus locus ἐν, item bis, Marc. IV. 8. 20. Vnius auditoris progreſſus ex tribus v. gr. granis, copioſus, mediocris, minus copioſus, ſignificatur, per *centum*, *ſexaginta*, *triginta*. Quemadmodum triplex eſt gradus audiendi ſine fructu; ſic triplex copia fructuum, quæ tamen non præciſe ad 100 & 60 & 30 reſtringitur. nam aliud poteſt etiam facere 40. 50. 70. 80. 90. &c. 100 longius abſunt a 60, quam 60 a 30. Habenti dabitur.

24 παρέθηκεν, *propoſuit*) uti convivæ proponitur cibus.

¶ ἐν τῷ ἀγρῷ, *in agro*) in quo ipſe eſt: nam non dicitur, *in agrum*.

25 τοὺς ἀνθρώπους, *homines*) quorum erat cuſtodire agrum. Ipſe Dominus non dormit.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Non dicitur, *eorum*.

¶ ζιζάνια) Hoc vocabulum neque LXX habent, neque antiquiores Græci. Igitur ex hebræo ציץ *flos* formatum noſcitur. Multi inter frumenta flores naſcuntur agricolis moleſti.

¶ ἀνὰ) ubique, in medio, inter triticum.

¶ ἀπῆλθεν, *abiit*) Inde aliquantiſper latuere zizania.

26 τότε, *tunc*) Vbi bonum creſcit, ibi malum tum demum magis apparet.

27 κύριε, *Domine*) Nomen Filii hominis, v. 37.

¶ πόθεν, *unde*) Non norant ſervi, quis feciſſet, aut quando.

¶ ζιζάνια, *zizania*) Zizania majorem ſpeciem habent, quam cardui & ſpinæ. Ergo a tolerantia illorum ad horum non valet conſequentia. Sæpe & pro tritico ſe venditant, & triticum tanquam zizania eradicare conantur.

29 οὔ· *non*) Zelus, quem habent pii, contra zizania, non reprehenditur; ſed tamen in ordinem redigitur.

¶ ἅμα) *eodem tempore*.

¶ τὸν σῖτον, *triticum*) quod pro zizaniis haberetis.

30 συναυξάνεσθαι, *una creſcere*) Incrementa in bono & malo ſimul fiunt, apud ſingulos interdum; & apud univerſos maxime, & quo longius procedunt tempora, eo exſtantiora ſunt utraque.

¶ καιρῷ, *tempore*) Tum demum erit opportunum.

¶ πρῶτον) *prius*: ut ſpectent pii pœnam impiorum; impii gloriam piorum ne videant. Sic Matth. XXV judex juſtos quidem prius alloquitur, ſed tamen poſtea v. ult. impii prius in ignem æternum ablegantur.

¶ δέσμας, *faſciculos*) Vt σταθμὸς στάθμη, λῦμα λύμη, ſic δεσμὸς, δέσμα, δέσμη dat. vide Euſtathium. Carebunt libertate: conjungentur homogenea.

¶ κατακαῦσαι) Vrentur & *comburentur*.

¶ δὲ, *autem*) Tum erit perfecta ſeparatio.

¶ συναγάγετε) *colligite* & portate.

31 ἄνθρωπος, *homo*) Similitudo a viro: uti v. 33 a femina. conf. Luc. XV. 4. 8.

32 ὃ,

32 ὃ, *quod*) ſemen. nam κόκκῳ eſt maſculinum.

¶ μικρότερον) *minimum*, non abſolute, ſed ſpectata proportione ſeminis ad germen. Erat ſpecies ſeminis notiſſima, proverbio trita. c. XVII. 20.

¶ σπερμάτων, *ſeminum*) Mundus habet varia ſapientiæ, potentiæ, virtutis ſemina: ea omnia vicit fides chriſtiana, per omnem mundum propagata. Grano ſimile eſt regnum cœlorum, adeoque tota res chriſtiana, fides &c. Varie hæc poſſunt exprimi. *Fides* innuitur omnium credentium, qui fidem amplectuntur ante alios. Hi alii ſunt, qui poſtea credunt, gentes, reges &c.

¶ μεῖζον) *majus*.

¶ λαχάνων, δένδρον, *oleribus*, *arbor*) Duo genera vegetabilium. Exempla talium arborum ingentium affert Tremell. ad Syr. h. l. *arbor*, v. gr. Conſtantini tempore.

¶ τὰ πετεινὰ, *volucres*) Ez. XVII. 23.

¶ κλάδοις) patulis *ramis*.

33 ἐνέκρυψεν) עוג LXX, ἐγκρύπτω. Ez. IV. 12. unde ἐγκρυφίας.

¶ σάτα τρία, *ſata tria*) Quantum uno tempore ab homine portari, vel ad pinſendum ſumi ſoleret. Gen. XVIII. 6.

¶ ἐζυμώθη, *fermentatum eſt*) Retulerim hoc ad propagationem potius, quam ad corruptelam eccleſiæ. *Fermentum* eſt ipſum *regnum cœlorum*, cujus rationes & evangelium & apoſtolos complectuntur.

¶ ὅλον, *tota*) ſc. farina. Magna vis! Videtur hoc pertinere ad totum genus humanum, quod refert *tria ſata*, ex tribus Noachi filiis propagatum in orbe terræ.

35 τὸ ῥηθὲν) Ps. LXXVIII. 2. ἀνοίξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου, φθέγξομαι προβλήματα ἀπ᾽ ἀρχῆς.

¶ προφήτου, *prophetam*) qui cecinit pſalmum illum. Spiritus Chriſti erat in prophetis: ideo prophetæ potuerunt ſuo modo de ſe prædicare, quæ poſtea in Chriſto uberrime impleta ſunt.

¶ ἀνοίξω, *aperiam*) Antea non erat factum.

¶ ἐρεύξομαι) Hebr. אביעה *ſcaturiam*: quod LXX alias reddunt ἐρεύγομαι, Ps. XIX. 3. & ἐξερεύγομαι, Ps. CXIX. 171. CXLV. 7. Heſychius: ἐρεύγεται, ἀναβάλλει, ſcil. fons aquas. Idem, ἐρεύγετο, ἐβρύχετο, ἔβρυεν. dicitur autem βρύχειν de ſtrepitu fluctuum & rugitu leonis. Igitur ἐρεύγομαι denotat ſcaturiginem præ copia & impetu ſonoram. unde LXX etiam pro שאג *rugire* ponunt ἐρεύγεσθαι.

¶ καταβολῆς) Non ſolum dicit fundamenta, ſed ſtructuram. 2 Macc. II. 29.

36 φράσον, *explica*) Diſcipuli dociles amplius rogant.

38 οὗτοι) *hi*, quorum habetur ratio maxima: vel inprimis, præſentes diſcipuli.

¶ τοῦ πονηροῦ, *mali*) Maſculinum.

39 συντέλεια· ἄγγελοι *conſummatio*: *angeli*) Prædicatum, in contextu: extra contextum, ſubjectum. συντέλεια, v. 49. concurſus τῶν τελῶν. 1 Cor. X. 11.

41 αὐτοῦ· αὐτοῦ· *ſuos*: *ejus*) Majeſtas Filii hominis. Hujus ſunt *angeli*, coll. v. 39 fin. Hujus eſt *regnum* cœlorum. Hujus eſt *mundus*. v. 38. coll. v. 24.

¶ βασιλείας, *regno*) quod eſt regnum gratiæ.

¶ σκάνδαλα, *offendicula*) quæ bonum

ſemen

ſemen impedierant, etiam apud alios. Horum pœna præcipua eſt.

42 καὶ βαλοῦσιν, & *jacient*) Id recurrit v. 50 totidem verbis.

43 τότε, *tunc*) amotis impiis.

¶ ἐκλάμψουσιν) non ardebunt, ut impii: ſed *effulgebunt*, ſinguli, & multo magis univerſi. Idem verbum, Dan. XII. 3. LXX.

¶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, *Patris ſui*) qui juſtus eſt, & glorioſus. Quanta juſtorum differentia a *filiis* mali! v. 38.

¶ ὁ ἔχων ὦτα, *qui habet aures*) Formula non ſolum populo, ſed etiam diſcipulis accommodata.

44 θησαυρῷ, *theſauro*) non frumenti, ſed auri, gemmarum &c.

¶ κεκρυμμένῳ· ἔκρυψε· *occulto: occultavit*) Latuerat invenientem: deinde inveniens celavit alios. *occultavit* in ipſo agro, ubi invenerat. Studium & prudentia ſanctorum. Prov. VII. 1. Abſcondita illi inveniunt: inventa abſcondunt. Inventio theſauri non præſupponit τὸ *quærere*, ut margaritæ, quæ percontatione inveniuntur.

¶ χαρᾶς, *gaudio*) Gaudium ſpirituale, ſtimulus abnegandi mundi.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Ref. ad *theſaurum*. vel eſt adverbium.

¶ ὑπάγει, *abit*) Præſens, ut *vendit*, *emit*. Verſu 46 ponitur præteritum. Actum ſequitur ſtatus.

45 οὐρανῶν, ἀνθρώπῳ· *cælorum, homini*) Cœleſtium ſimilitudines, ex humanis. v. 52. c. XVIII. 23. XX. 1. XXII. 2.

¶ ἐμπόρῳ) Ἔμπορος, qui mercaturæ cauſa peregrinatur & navigat.

¶ μαργαρίτας, *margaritas*) Pluralis in ſingularem tranſit verſu ſeq.

46 ἕνα, *unam*) incomparabilem. Id ipſum eſt regnum cœlorum.

47 ἐκ παντὸς γένους, *ex omni genere*) Ioh. XXI. 11 not.

48 ἐπληρώθη, *impleta eſt*) Numerus malorum & juſtorum complebitur in noviſſimis diebus.

¶ καθίσαντες, *ſedentes*) ſtudioſe.

¶ καλὰ, σαπρὰ, *bona: putrida*) individua piſcium ex quovis genere.

¶ ἔξω, *extra*) *ſagenam*.

49 πονηροὺς, *malos*) & injuſtos.

¶ ἐκ μέσου, *ex medio*) Mali, etiamſi plures ſunt, non cenſentur. Conf. v. 30.

¶ τῶν δικαίων, *juſtorum*) & bonorum.

51 πάντα, *omnia*) Reliquas Ieſus parabolas item paratus erat diſcipulis explicare. Sed intelligebant; ſi non perfecte, tamen vere.

52 πᾶς γραμματεὺς, *omnis ſcriba*) Ieſus neque eſt *ſcriba*, neque μαθητευθεὶς *initiatus*. loquitur ergo de diſcipulis: & quod verſu 12 propriis verbis dictum erat, id nunc, quum diſcipuli tantiſper profecere, (unde etiam *ſcribæ* appellantur,) per parœmiam eis confirmatur. *Scriba* eſt homo doctrina vel etiam literis V. T. imbutus: itaque huc ref. *vetera*, ex Moſe & prophetis nota. Hoc genus eſt: accedit ſpecies, μαθητευθεὶς κτλ. i. e. homo *novi* præterea Teſt. doctrina *initiatus*. huc ref. *nova*, tum primum revelata. v. 35. *Nova* hîc memorantur ante *vetera*. nam hæc ex illis lucem & guſtum ſumunt, & tandem ſuaviſſime contemperantur. 1 Ioh. II. 7. 8.

¶ μαθητευθεὶς) Βασιλεύω, regem

 facio

facio & regem ago; ſic μαθητεύω, diſcipulum facio, (μαθητὰς ποιεῖν Ioh. IV. 1.) & *diſcipulum ago*, c. XXVII. 57. Prior notio obtinet h. l. *diſcipulus factus.*

¶ τῇ βασιλείᾳ) Alii, εἰς τὴν βασιλείαν. Vtravis lectione, per metonymiam ſive per proſopopœiam, innuitur Chriſtus ipſe, uti c. XI. 12. Si εἰς placet, confer 2. Cor. XI. 3 ſin Dativus, conf. c. XXVII. 57.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) Omnes fere parabolæ a rebus *humanis* ſumtæ ſunt, ad perſpicuitatem.

¶ ἐκβάλλει, *promit*) copioſe.

¶ θησαυροῦ, *theſauro*) frumentario.

¶ καινὰ καὶ παλαιὰ, *nova & vetera*) Locutio proverbialis, de bona copia, ex anno præterito ac præſenti. Cant. VII. 13. *Nova*, ut ex bonis *regni cælorum*: *vetera*, ut *ſcriba* e ſcripturis. conf. v. 35.

53 ἐτέλεσεν, *abſolvit*) Hæ parabolæ orbem quendam & ſyſtema conficiunt. ſic, *abſolvit*: c. XI. 1. *implevit*. Luc. VII. 1. Oſtenditur autem per eas, præter communem conditionem eccleſiæ N. T. ſpecialior ratio futurorum eventuum. conf. not. ad v. 3. & ad Ioh. XVI. 13.

¶ μετῆρεν, *migravit*) Finem fecit tantiſper habitandi in Capernaum. Deinceps Ieſus, ab Herode exagitatus, minus uno loco manſit.

54 σοφία, δυνάμεις, *ſapientia*, *virtutes*) 1 Cor. I. 24. Admiratione doctrinæ & operum Ieſu provehi debemus ad fidelem perſonæ agnitionem: alias admiratio in ſtuporem deſinit.

55 τέκτονος) *fabri lignarii.*

¶ ἡ μήτηρ, *mater*) Hinc colligi poteſt, Ioſephum pridem fuiſſe mortuum; Mariam vixiſſe ſine ſplendore.

¶ μαριὰμ, ἰάκωβος, *Maria*, *Iacobus*) Hos ſic appellant, quaſi nil haberent, niſi nomen; quo nomine notiſſimi eſſent.

56 ἀδελφαὶ, *ſorores*) Has ne nominare quidem dignantur.

57 ἐσκανδαλίζοντο, *offendebantur*) ut fit iis, qui unum obſervant, altero, quod potius obſervandum erat, non obſervato.

¶ προφήτης, *propheta*) In propheta ſunt duo: quiddam commune, vulgare, naturale, domeſticum: & quiddam eximium, cœleſte, ſpirituale, publicum. hoc non obſervant, qui illud norunt. familiaritas parit contemtum; in patria, magis etiam domi.

¶ ἄτιμος, *contemtus*) Contemtus, quem propheta fert alibi, non eſt contemtus, ſi comparetur cum contemtu in patria. alibi aliquid certe honoris habet.

58 ἀπιςίαν, *infidelitatem*) Cauſa, cur hodie non fiant miracula multa, non tam eſt fides plantata, quam *infidelitas* regnans.

CAP. XIV.

1 Καιρῷ, *tempore*) Iam circiter annum publice egerat Ieſus.

¶ ἤκουσεν, *audivit*) Novis rebus perſtrepunt aures & aulæ regum: ſed ſpiritualia ubique didita vix tandem eo perferuntur.

2 παισὶν, *miniſtris*) Amici principum, plerumque juvenes. In terrore, magni cum parvis promiſcue loquuntur.

¶ ὗτος, *hic*) Herodem vexabat conſcientia. non erat talis regis decidere. ſtatuebat, cum dubitatione. Luc. IX. 7. 9. Erat Herodes Sadducæus: ſed Sadducæiſmus nutat, ubi novum quiddam occurrit. Ratio priſcis vel certe mortuis ſanctis mavult adſcribere res miras, quam vivis; & iis

iis, quos ſemel magni facere cœpit, quam aliis.

¶ *ἰωάννης, Iohannes*) Virtutes Ieſu ante mortem Iohannis non audierat. Iohannes in vita non fecerat miracula: ſed quia vir ſanctus fuerat, homines exiſtimant, vim miraculoſam tamen in eo fuiſſe. conf. c. XVI. 14. Tantam vim etiam apud non ſanctos habet exiſtimatio ſanctitatis. Porro vel mortuo Iohanni adſcriptæ ſunt actiones Chriſti. debuit igitur ille decreſcere, ut Chriſtus creſceret. De iis, quæ Chriſti prodromus ante Ipſum occiſus defunctis nunciarit, evangelizarit, multa dicunt Græci communiter, apud Leonem Allatium de libris eccleſiaſt. Gr. p. 303 ſ. & apud Wetſten. ad Dial. c. Marcion. p. 33. itemque Latini, quos citat Ittig. Diſs. de Ev. mortuis annunciato, § XI. quibus add. Ambros. ad Luc. I. 17. & Gerſon Lect. 2. ſuper Marcum.

¶ *ὁ βαπτιςὴς, Baptiſta*) Hoc cognomen Iohanni tribuit etiam Herodes, etiam Herodiadis filia, etiam Ioſephus. Ita celebratum fuit.

¶ *ἀυτὸς*) ipſe.

¶ *αἱ δυνάμεις, virtutes*) Has deſcribit, quaſi ſubſtantiales.

¶ *ἐν ἀυτῷ, in illo*) in Ieſu.

3-12 *ὁ γὰρ κτλ.*) Iohannis mortem non opus erat aut in V. T. prædici, aut ex profeſſo & ordine deſcribi: quia is non eſt pro nobis mortuus. Pulcre autem reſumitur ejus mentio, vigente jam Chriſto.

¶ *ἡρωδιάδα, Herodiadem*) Huic Eliæ inimica fuit regia mulier; ut veteri, Ieſabel.

¶ *τῦ ἀδελφῦ ἀυτῦ, fratris ſui*) Φιλίππυ præmittunt plerique, ex Marco. qui quum ſolus hunc Herodis fratrem memorat, non ex Matthæo omnia ſumſiſſe noſcitur. Brevior apud Matthæum lectio, per Vulgatum ſervata eſt. *fratris*, vivi, nec improlis, ut docet Ioſephus l. 18. c. 7. ſed ſatis erat, quod *frater* eſſet. Vtriusque etiam neptis ex fratre Ariſtobulo erat Herodias.

4 *ὀυκ ἔξεςι, non licet*) Iohannes vim veritatis amaræ non fregit argumentis nimiis conciliantibus: nec verba erant mollia, nec veſtis. Iohannes non venit in Galilæam: ſed tamen potuit Herodem reprehendere.

¶ *σοὶ, tibi*) Peccata, regum etiam, in ſecunda perſona debent redargui.

¶ *ἔχειν, habere*) Cauſas matrimoniales non poſſunt plane abdicare theologi: c. XIX. 3 ſ. quorum eſt quærere de omni eo, quod *licet* vel non licet. Conf. c. XXII. 17.

5 *ἐφοβήθη, timuit*) Sæpe ii timent, qui teſtes veritatis opprimunt: neque tamen ipſi teſtes timent oppreſſores ſuos.

6 *γενεσίων*) diei, quo vel natus eſt (LXX, Gen. XL. 20.) vel regnare cœpit. Dies illuſtres magnum comitatur peccandi periculum.

¶ *ὠρχήσατο, ſaltavit*) Res levis, anſa rei graviſſimæ.

¶ *θυγάτηρ, filia*) Salome.

¶ *ἐν τῷ μέσῳ, in medio*) in ſpectantibus omnibus, in convivio.

7 *ὡμολόγησε, confeſſus eſt*) Saltando petierat puella: cui rex etiam antehac natali die ſuo videtur aliquid dediſſe ſolitus.

8 *προβιβασθεῖσα, ante inſtructa*) antequam peteret.

¶ *ὧδε, hic*) antequam regem pœniteret.

¶ *πίνακι, patina*) quam fortaſſe in manu tenuit. Res horrendas impii ſciunt cum euphemia verbis elegantibus proferre.

9 *ἐλυπήθη, contriſtatus eſt*) Latuerat in rege judicii aliquid. Mali propoſiti exſequendi neceſſitas ſubita percellit etiam peſſimos. Gaudia mundi comitatur triſtitia.

¶ *ὁ βασιλεὺς, rex*) *tetrarcha*, proprie. v. 1.

¶ *συνανακειμένους, una diſcumbentes*) Rex convivas timuit: convivæ, regem. hi, cum Iohannem deprecari debuiſſent, non deprecati, participes facti ſunt cædis.

10 *ἀπεκεφάλισε, decollavit*) Vel hoc mortis genus argumento erat, Iohannem non fuiſſe Meſſiam. coll. Ioh. XIX. 36.

¶ *ἰωάννην, Iohannem*) Non omnis ſubita & violenta mors, miſera; vel ſi caput auferatur.

11 *μητρὶ, matri*) quæ ſine dubio crudeliter tractavit.

12 *σῶμα, corpus*) ſine capite.

¶ *ἐλθόντες, venientes*) Ea re profuit diſcipulis Iohannis, mors ejus.

¶ *ἀπήγγειλαν, annunciaverunt*) Nuncium, qua animi ſignificatione acceperit Ieſus, non exprimitur: accepit videlicet, ut Dominum decuit.

13 *ἀκούσας, audiens*) ea, quæ a v. 1 ad 12 memorata ſunt.

¶ *ἀνεχώρησεν, ſeceſſit*) Interfector Baptiſtæ indignus erat, qui videret audiretque Dominum. c. XXI. 23-27. Poſtea quidem eum vidit, Luc. XXIII. 8, ſed non ſponte accedentem, verum hoſtium violentia adductum. itaque hic aſpectus Herodi non fuit ſignum gratiæ. Confer de Samuele & Saule 1 Sam. XV. 35 & XIX. 24.

¶ *κατ' ἰδίαν, ſeorſum*) nemine aſſumto, niſi diſcipulis.

¶ *πεζῇ*) *pedibus*. vid. Euſtath.

14 *ἐξελθὼν, egreſſus*) e ſeceſſu, in publicum.

15 *ὀψίας, veſpere*) Varios gradus habet veſper. v. 23.

¶ *ἡ ὥρα, hora*) dimittendi populi, capiendi cibi & quietis, vel cibi peregre petendi.

¶ *ἑαυτοῖς, ſibi*) Diſcipuli videntur interdum illis emiſſe.

16 *οὐ χρείαν, non opus*) Quod non opus eſt, de eo videlicet non eſt laborandum.

¶ *ὑμεῖς*) *vos*. ſignificanter. Rudimenta fidei miraculorum apud diſcipulos.

17 *ἄρτους, panes*) ſingulatim paratos.

19 *ἀνακλιθῆναι, collocari*) Exercetur populi fides.

¶ *τοὺς*) quicquid aderat.

¶ *ἀναβλέψας, ſurſum oculos tollens*) Ieſus omnia retulit ad Patrem, Ioh. XI. 41. XVII. 1, præſentiſſima fiducia; ſecus ac peccatores. Luc. XVIII. 13.

¶ *οἱ δὲ μαθηταὶ, diſcipuli vero*) Prælu_dium adminiſtrationis futuræ. Act. IV. 35.

20 *πάντες, omnes*) Quanto magis in S. Cœna *omnes* poſſunt *uno* Domini corpore paſci?

¶ *κλασμάτων, fruſtorum*) panis ſapidiſſimi. conf. Ioh. II. 10. Solidiſſimum miraculum. Populi non erat auferre aliquid, curioſitatis cauſa.

¶ *δώδεκα, duodecim*) Cap. XVI. 9 not. Etiam piſcium reliquiæ erant. Marc. VI. 43. Servabatur ad cibum futurum, non, ut manna, memoriæ cauſa.

21 *γυναικῶν καὶ παιδίων, mulieribus & pueris*) quorum ſine dubio non levis numerus.

22 εὐθέως, *ſtatim*) Rebus bene per nos actis non debet immorari conſideratio noſtra.

¶ ἠνάγκασεν, *coegit*) magnis, ut credere fas eſt, de cauſis. Non libenter navigabant ſoli.

¶ τὸ πλοῖον, *navem*) de qua v. 13.

¶ ἕως, *donec*) Nil dixiſſe dicitur, ſe precaturum. Exemplum præbuit precandi in occulto.

23 τὸ ὄρος, *montem*) qui erat in ea regione. Montes & loci editi, Act. X. 9, opportuni precibus: ob ſolitudinem, ſub cœlo.

¶ κατ' ἰδίαν, *ſeorſum*) ne diſcipuliſis quidem præſentibus. In tali ſeceſſu res geſtæ ſunt maximæ, inter Deum & Mediatorem. Non interceſſit actio ſcenica. Quid Chriſtus egerit cum Patre, colligi poteſt v. gr. ex Ps. XVI. Luc. XI. 2 ſ. coll. v. 1. Ioh. XVII.

¶ προσεύξασθαι, *precatum*) ultra mediam noctem v. 25. Fructum vide verſu 33 ſ.

25 τετάρτῃ, *quarta*) *extrema*. Apud Iudæos quoque nox diviſa erat in quatuor vigilias. Aliquandiu debuerunt laborare, dum opem tulit.

¶ ἀπῆλθε, *abiit*) Precibus, quæ diu durarant, tamen quaſi abruptis, abiit ad juvandos diſcipulos.

¶ περιπατῶν, *ambulans*) vento flante.

26 ἐταράχθησαν, *turbati ſunt*) Sæpe Chriſtum pro alio potius, quam pro Chriſto habemus. conf. v. 2. Iam non ſolum mare, ſed etiam Dominum formidabant.

¶ Φάντασμα) Φάντασμα, Φάσμα, idem. Sap. XVII. 15. 4. nec valde differt Φαντασία. ib. c. XVIII. 17.

28 κέλευσον, *jube*) Egregius motus fidei. Petrus, Ieſu deſiderio, navem relinquit, ſive ſuper mari ambulandum eſt, ſive natandum per mare. Ioh. XXI. 7.

29 ἐλθὲ, *veni*) Qui ſe ultro offert, ab eo plus poſtulatur: magis tentatur: potentius ſervatur.

30 βλέπων, *videns*) Et *ſenſit* Petrus, & in undis *vidit*.

¶ τὸν) Ventus fortis antea fuerat, ſed a Petro non ita obſervatus.

¶ ἐφοβήθη, *timuit*) quamvis piſcator eſſet, nandi peritus. Ioh. XXI. 7. Qui gratia niti cœperunt, natura minus uti poſſunt.

¶ καταποντίζεσθαι, *ſubmergi*) Pro modo fidei ferebatur ab aqua: ſicut pro modo manuum ſublatarum Moſis vicit populus.

31 ὀλιγόπιστε, *parvam fidem habens*) Etiam magna fides, tamen eſt exigua reſpectu ejus fidei, quæ in nobis eſſe debebat. Conſtantia debet adeſſe.

¶ εἰς τί) *quorſum*? quo fructu? Non reprehenditur, quod exierit e navi; ſed quod non manſerit in firmitate fidei. tentationi ſe obtulit; recte: ſed perſtare debebat.

¶ ἐδίστασας, *dubitaſti*) Fidei natura perſpicitur ex oppoſito, quod eſt dubitatio & metus. Marc. V. 36. Rom. XIV. 23. Iac. I. 6.

36 μόνον, *tantum*) Pia humilitas.

CAP XV.

1 Οἱ ἀπὸ ἱεροσολύμων, *Hieroſolymitani*) qui videbantur auctoritate præpollere, & zelo; tam longam profecti viam.

2 τῶν πρεσβυτέρων, *veterum*) Πρεσβύτερος interdum eſt nomen dignitatis muneriſve;

nerisve; interdum opponitur juventuti, interdum poſteritati, ut h. l.

¶ *ἄρτον, panem*) Alios cibos facilius edebant Iudæi ſine lotione manuum, quam panem. Wall. not. crit. p. 47.

3 *διατί, cur*) Reſpondet, uti quæſierant v. 2.

¶ *καὶ ὑμεῖς, etiam vos*) ſive transgrediuntur diſcipuli, ſive non; vos eſtis transgreſſores maximi.

¶ *διὰ, propter*) Traditiones, etiam ubi minime putares, detrahunt mandatis divinis.

¶ *ὑμῶν, veſtram*) Illi dixerant, *veterum.* Ieſus non accipit perſonam.

4 *ὁ γὰρ θεὸς, Deus enim*) Antitheton: *vos* v. 5.

¶ *τίμα, honora*) *Honor* ſignificat juſta beneficia, 1 Tim. V. 3 not. quæ negare, ſumma eſt *contumelia. τίμα τὸν κύριον,* Prov. III. 9. de ſacrificiis. Metonymia antecedentis. Ex. XX. 12: *τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου.*

¶ *ὁ κακολογῶν, qui maledicit*) Ex XXI. 17: *ὁ κακολογῶν πατέρα αὐτοῦ ἢ μητέρα αὐτοῦ, θανάτῳ τελευτάτω.* Maledictis impetitur vita: & vitam per parentes accipit proles.

¶ *θανάτῳ, morte*) Obſerva, juventus!

5 *ὑμεῖς δὲ, vos autem*) Quæ Deus jubet, ſunt amoris: traditiones humanæ in alia omnia eunt.

¶ *δῶρον, donum*) ſc. eſt. *Korban eſt illud, quicquid* &c. Formula erat: קרבן שאני נהנה לך *illud omne, quo tibi quomodocunque utilis eſſe poſſem, eſto mihi Korban.* h. e. tam mihi ſit prohibitum tibi ulla in re benefacere, quam eſt mihi illicitum attingere Corban. vid. L. Capelli Corban. Vel etiam revera, ad vitandam ſpeciem avaritiæ, contulerunt in Corban, quæ parentibus debebantur: ſicut multi pauperibus vel orphanis tribuunt, quæ aliis invident, extorquent, denegant.

¶ *ὃ ἐὰν κτλ.*) *quicquid ex me utilitatis capturus fores.*)

¶ *ὠφεληθῇς*) יהנה לך ſolebant dicere ſacerdotes, cum populus aliquid offerret.

¶ *καὶ*) & Particula inchoat apodoſin.

¶ *οὐ μὴ τιμήσῃ, non honorabit*) Phariſæorum edictum erat: *talis erit liber ab officio erga patrem & matrem.* Id autem Dominus effert iis verbis, quæ injuriam phariſæorum apertius exprimunt, præcepto Dei contrariam.

6 *καὶ*) *atque adeo.*

¶ *διὰ, propter*) Cor occupatum traditionibus non capit mandata Dei.

7 *προεφήτευσε, prophetavit*) prædixit.

8 *ὁ λαὸς οὗτος*) Es. XXIX. 13: *ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτῶν τιμῶσί με, ἡ δὲ καρδία- διδάσκοντες ἐντάλματα ἀνθρώπων καὶ διδασκαλίας.*

¶ *οὗτος, hic*) Pronomine hoc indicatur faſtidium. 1 Cor. XIV. 21.

¶ *με, me*) Deum, loquentem per Eſajam.

¶ *καρδία, cor*) cujus acceſſu vere colitur Deus, & cultûs ſumma continetur.

9 *μάτην, fruſtra*) Quanta vanitas in religionum parte maxima tot ſeculis & climatibus!

¶ *σέβονται, colunt*) Deum ejusque præcepta parce curabant: &, ſi curabant, id obſervantia mandatorum humanorum contaminabant.

¶ *διδάσκοντες διδασκαλίας, docentes doctrinas*) operoſe, diu, frequentes. conf. Marc. VII. 13.

¶ *ἐν-*

¶ *ἐντάλματα*) Appoſitio. indigna nomine ἐντολῶν. *præcepta* per *doctrinas* adornantur & condiuntur.

¶ *ἀνθρώπων*) *hominum*, quamlibet *veterum*: v. 2. quorum nulla in religione eſt auctoritas.

10 *προσκαλεσάμενος, advocans*) Non omnes ſemper attendebant Phariſæi non erant digni, quibus hoc diceretur. v. 14.

¶ *τὸν ὄχλον, turbam*) ne deciperetur oratione phariſæorum.

11 *οὐ, non*) Id niſi ita eſſet, fideles ſine faſtidio maximo non poſſent habitare in mundo vanitati ſubjecto.

¶ *τὸ ἐκπορευόμενον, quod egreditur*) Peccatum originale hic evidenter innuitur.

¶ *τοῦτο, hoc*) Demonſtrativum.

12 *οἶδας, noſti*) Sentiebant omniſcientiam Ieſu.

¶ *ἐσκανδαλίσθησαν, offenſi ſunt*) ſcandalo accepto, vel potius captato.

13 *φυτεία, planta*) Doctrina, ſive potius homo. *φυτὸν*, naturâ: *φυτεία*, curâ.

¶ *πατὴρ, Pater*) Ioh. XV. 1 ſ.

¶ *ἐκριζωθήσεται, eradicabitur*) Et huc faciunt ſcandala. Talis planta, quamlibet ſpecioſa, eſt extra Chriſtum.

14 *ἄφετε, ſinite*) nolite eos morari.

¶ *ὁδηγοὶ, viæ duces*) Es. IX. 16.

15 *ἀποκριθεὶς, reſpondens*) Plane ſingularis candor eſt hiſtoriæ divinæ per omnes libros, in notandis hominum ſanctorum erratis.

¶ *παραβολὴν ταύτην, parabolam hanc*) Parabola eſt v. 13, ſed ſermo apertus a v. 10. Itaque Petrus, ut diſcipulus, improprie loquitur. Neque tamen id expreſſe reprehendit Ieſus. Modo rem tenuiſſent.

16 *ὑμεῖς, vos*) Reſp. *nobis*, v. 15. *Vos*: non modo phariſæi & populus. Reſp. *intelligite*, v. 10.

17 *οὔπω, nondum*) quanquam v. 11 & alibi inſtituti eſtis de tota ratione pietatis, ex qua poſſetis hanc quoque rem colligere.

¶ *νοεῖτε*) *animadvertitis*.

¶ *εἰς, in*) *In*, ter: nec cordis fit mentio, in quo eſt aut puritas vera aut impuritas.

19 *διαλογισμοὶ πονηροὶ, cogitationes malæ*) quales habebant Phariſæi. articulus additur Marc. VII. 21.

φόνοι, μοιχεῖαι, cædes, adulteria) contra præceptum V. &c. Pluralis numerus facit ad gravitatem.

¶ *βλασφημίαι*) *maledicta*, contra proximum, cum *falſo teſtimonio* conjuncta. In talibus enumerationibus τὸ aſyndeton ſæpe vim habet τοῦ *&c.* quaſi is, qui loquitur, plura voluerit addere aut cogitanda relinquere. conf. Marc. VII. 22.

20 *οὐ κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον, non polluit hominem*) In ipſa *hominis* appellatione latet argumentum. nam ſpiritualis natura, quæ in homine potior pars eſt, non attingitur a ſordibus externis.

21 *τὰ μέρη, partes*) non verſus totam regionem.

22 *ἐξελθοῦσα, egreſſa*) Nam Ieſus non intravit fines Cananæorum.

¶ *ἐκραύγασεν, clamavit*) eminus, a tergo. coll. v. 23. 25.

¶ *με, mei*) Suam fecerat pia mater miſeriam filiæ. v. 25. conf. v. 28.

¶ *υἱὲ Δαυίδ, fili David*) Ergo audierat de Promiſſione mulier, pridem, vel nuper.

23 *δὲ, vero*) Decebat, hanc declarationem & quaſi proteſtationem indignitatis

tis ethnicæ præmitti dignationi ſingulari, cui tamen eadem viam parabat: nec tam precibus Cananææ, quam Cananææ & diſcipulorum opem dedit.

¶ οὐκ ἀπεκρίθη - λόγον) Sic LXX, Es. XXXVI. 21. 1 Chron. XXI. 12.

¶ ἀπόλυσον, *dimitte*) Metonymia conſequentis: i. e. *juva*, *ut ſoles*, coll. v. ſeq. Sic ſolebat Ieſus dimittere.

¶ κράζει, *clamat*) Credibile eſt, diſcipulos judicium hominum eſſe veritos; & ſua cauſa, ne clamor moleſtiam afferret, & mulieris cauſa, opem petiiſſe.

24, 26 εἰ μὴ - τοῖς κυναρίοις· *niſi- catellis*) Sermo in theſi expreſſus, in hypotheſi nullam habet repulſam: ſed potius ſpem facit fidei conſtanti. Theſis autem accipienda eſt, non de officio toto mediatorio, ſed de prædicatione & miraculis.

24 ἀπεστάλην, *miſſus ſum*) Ieſus omnia retulit ad ſuam *miſſionem*.

¶ πρόβατα, *oves*) Iſraël, grex Domini. Ps. XCV. Ieſus, Paſtor.

¶ οἴκου, *domus*) Id reſtringere videbatur gratiam.

25 ἐλθοῦσα, *veniens*) a tergo Salvatoris ad faciem ejus progreſſa, quanquam etiam diſcipulis repulſam dediſſe videbatur.

26 τῶν τέκνων, *liberorum*) Ieſus ad Iudæos locutus eſt ſevere: de Iudæis, ad externos, honorifice. Ioh. IV. 22. Sic nos de eccleſia evangelica.

¶ κυναρίοις, *catellis*) indignis. At jam hîc diminutivum eſt. Ieſus ipſe dat anſam mulieri capiendi ſui. Midraſch Tillim: *Nationes mundi aſſimilantur canibus.*

27 ναὶ, *næ*) Arripit mulier appellationem *catellorum*. nam ſequitur, καὶ γὰρ, quod vertendum, *etenim. næ*, particula partim aſſentientis: partim aſſenſum ad preces Domino quaſi in linguam imponentis, i. e. orantis. Sic ναὶ, Philem. v. 20. Iudith IX. (12) 14.

¶ ἐσθίει, *edunt*) cum *filii* ſæpe prodigant panem.

¶ ἀπὸ τῶν ψιχίων, *de miculis*) Non dicit, *micas*, nec dicit, *panem*.

¶ τῶν πιπτόντων, *cadentibus*) Antitheton: λαβεῖν καὶ βαλεῖν. Petit ut rem innoxiæ utilitatis.

¶ ἀπὸ, *a*) Non poſtulat *menſæ* admoveri: non longe tamen a menſa ſe abeſſe innuit. Vicina Iſraëli gens illa erat.

¶ τῶν κυρίων αὐτῶν, *dominorum ſuorum*) Id prærogativam *liberorum* & tamen quandam *catellorum* cum iis neceſſitudinem indicat. Congruit ſermo *Cananææ* cum *Canaane ſervo*. Gen. IX. 26.

28 ὦ γύναι, *o mulier*) Nunc demum eam alloquitur.

¶ μεγάλη, *magna*) Modeſtia non obſtat magnitudini fidei. c. VIII. 8 ſ.

¶ ὡς, *ut*) Poſt luctam eo plus datur.

¶ θέλεις, *vis*) Fides eſt etiam in voluntate.

¶ ἀπὸ, *a*) Secuta eſt ſanitas durabilis.

29 ἐκάθητο, *ſedebat*) Non ultro juſſit populos accedere, ſed exſpectavit.

30 ἑτέρους, *alios*) *infirmos*.

¶ ἔῤῥιψαν, *jecerunt*) cum ſe invicem premerent.

32 σπλαγχνίζομαι, *miſeret me*) Dum populus præ admiratione oblitus eſt famis: miſeretur ejus Ieſus, nec laude miraculorum tangitur. alias gloria & miſericordia raro conveniunt.

¶ προσ-

¶ προσμένουσί μοι, *manent apud me*) Populi intererat *manere apud* Ieſum: atque id tamen Ieſus pro cauſa novi beneficii eis conferendi amplectitur. Paratus erat populus manere diutius.

¶ τί) *pro* ὅ. LXX, Gen. XXXVIII. 25.

¶ νήστεις, *jejunos*) Nullius opis indigos homines a ſe dimiſit.

33 πόθεν, *unde*) Conf. Num. XI. 21. 2 Reg. IV. 43.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Iam intelligebant diſcipuli, ſuas fore in ea re partes aliquas.

34 ὀλίγα ἰχθύδια, *paucos piſciculos*) Extenuant apparatum. nam v. 36 tollitur forma diminutiva.

36 εὐχαριστήσας, *gratias agens*) Gratiarum actioni locus eſt etiam ante cibum: Act. XXVII. 35. & tum idem eſt, quod εὐλογία ſive *benedictio*. Eſt enim recognitio beneficii divini de præterito & futuro. Ieſus omnia retulit ad Patrem: & hic gratias egit pro panibus & pro inſtanti ſaturitate populi. coll. Joh. XI. 41. εὐχαριστεῖν, verbum a Phrynicho improbatum, ſed a Diodoro quoque Siculo adhibitum.

39 ἀνέβη) *iterum conſcendit*, navem videlicet paulo ante memoratam, c. XIV. 33. Idem verbum, eadem vi, Marc. VI. 51.

CAP. XVI.

1 Οἱ Φαρισαῖοι καὶ σαδδουκαῖοι, *Phariſæi & Sadducæi*) Phariſæis maxime plebs, Sadducæis proceres erant addicti, Act. V. 17. XXIII. 6. ut hodie turba in ſuperſtitionem, prudentes in atheiſmum procliviores. Duo extrema oppoſita. Duos tantum Sadducæorum inſultus in Ieſum deſcribunt evangeliſtæ: quorum prior hoc loco exſtat. nam de religione minus laborabant, quam phariſæi.

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cælo*) Miracula de cœlo facta fuerant tempore Moſis, Ioſuæ, Eliæ. Cauſa, cur phariſæi nollent miracula ab Ieſu ante eam diem edita pro divinis amplecti, hæc fuiſſe videtur, quod, cum Is nondum edidiſſet ſignum e cœlo, putarent, cetera potuiſſe etiam a ſatana proficiſci: conf. cap. XII. 24. 38. & quod ſignum e cœlo, in omnem creaturam agens, majus eſſet, quam ſigna in microcoſmo. Sadducæi, qui nullum ſpiritum, adeoque nec ſatanam eſſe putabant, cenſuere, facultatem Ieſu extendere ſe tantum ad famem & morbos corporis, non ad majora omnia. Apud utrosque valebat illud: Varietas miraculorum, (tanquam ſpectaculorum,) delectat. Libido illorum notatur verbo illo, *volumus*. c. XII. 38.

2 ὀψίας· πρωΐ· *veſperi: mane*) Duo prognoſtica omnium communiſſima & maxime popularia. nam ubi cœlum rubet veſperi, noctis frigiditas tenuiores vapores adſtringit, ne fiat tempeſtas, etiamſi venti fiant: ubi mane cœlum rubet cum nigrore, calore ſolis vapores craſſi in tempeſtatem erumpunt.

3 ὑποκριταί, *hypocritæ*) Hypocriſis erat, major eorum in naturalibus quam in ſpiritualibus ſollertia. nam qui illam habent, hac multo minus, quam tardi homines, carere debent, etſi ſæpe ea carent. Exemplum utriusque conjunctæ, cap. II. 2.

¶ πρόσωπον τοῦ οὐρανοῦ) *vultum cæli*, non, *faciem*. *Vultus* hominis variat, *facies* ſemper eſt eadem. Proſopopœia, ut in στυγνάζων, modo.

¶ τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν) *ſigna temporum*, i. e. ſingulis temporibus congruentia.

tia. Non modo tempora ex ſignis, ſed ſimul etiam ſigna ex indole temporum, & ſigna eorumque genera inter ſeſe dijudicari debere, Ieſus docet. Varius enim eſt influxus Dei in homines, per varias doctrinas, perſonas, tempora, ſigna; quæ omnia inter ſe reſpondent. quare aliis temporibus alia ſigna conveniunt. Meſſiæ in terra verſanti conveniebant ſigna minus illa quidem ſplendida, ſed tamen quæ hominibus in terra (cap. IX. 6.) plane eſſent ſalutaria. c. VIII. 17. Luc. IX. 54. Quare non de cœlo, ſed de ſeſe debuerant argumenta capere. Luc. XII. 57. Pariter poſt aſcenſionem non edidit ſigna in terra, ut olim.

¶ ὐ δύνασθε;) *non poteſtis?* ſcil. ſignum a ſigno dignoſcere. cum admiratione dictum. Si velletis, maxime poſſetis: nunc voluntaria vos cæcitas impedit.

4 γενεὰ) *natio*, ipſa ſui temporis ſignum. nam talis futura erat tempore Meſſiæ. c. XI. 6.

¶ πονηρὰ) *mala* & moleſta.

¶ μοιχαλὶς, *adultera*) fidem connubialem, quam Deo ſanctiſſime ſervare debebat, frangere ſolita.

¶ σημεῖον - καὶ σημεῖον, *ſignum - & ſignum*) Gravis repetitio. Miraculorum ſpeciem præſcribunt, ita, quaſi nulla eſſet alia: quare totum eis miraculorum genus negatur. quæ poſtea facta ſunt miracula, non in gratiam talium, ſed popelli & ægrotorum facta ſunt.

¶ τὸ σημεῖον ἰωνᾶ, *ſignum Ionæ*) Illud non ex cœlo, ſed ex media terra. Ionas ex ceto redux Ninevitis ſuam probavit legationem: ſic Meſſiæ demonſtratio Iudæis per reſurrectionem Ieſu, cui antea non credidere, data eſt. Porro poſt triduum in medio terræ tranſactum ſatis ſignorum de cœlo fore tacite innuit: quæ facta ſunt ab aſcenſione in cœlum, & fient in abolitione cœlorum. conf. cap. XXIV. 30. Act. II. 19. quid? ne tum quidem nulla erant de cœlo ſigna. Matth. III. 16.

¶ καταλιπὼν, *relinquens*) Iuſta ſeveritas. Tit. III. 10. Populum nunquam ita reliquit Ieſus.

6 ὁρᾶτε, *videte*) Neceſſarium eſt puritatis doctrinæ ſtudium.

¶ ζύμης, *fermento*) Sermo metaphoricus, eoque ænigmaticus: quo Ieſus profectum diſcipulorum, qui jam diu auditores erant, tentat. Metaphora autem alludit ad cogitationes, quas ſcaturiebat mens diſcipulorum. Nolite curare defectum panis cibarii: ſed alimenta periculoſa, quæ animis propinant hypocritæ. Oblitos eſſe panum diſcipulos ea ex cauſa, credibile eſt, quod ſolicitos eos habuiſſet tentaſſetque controverſia a Phariſæis & Sadducæis mota, v. 1. Phariſæi & Sadducæi alias erant valde inter ſe diviſi: ſed tamen hîc contra Ieſum conſpirarant. v. 1. Ideo uno *hypocritarum* titulo utrosque affecit, v. 3. & contra utrosque ſimul munit diſcipulos h. l. Atque ipſa *hypocriſis* hoc fermentum erat, Luc. XII. 1. qua acti, ſigna temporis præſentis ſufficientiſſima non agnoverunt, alterius temporis (unde plurale, *temporum*, v. 3.) ſigna poſtulantes. Fidelis & credit & loquitur: qui horum utrumvis ab altero divellit, eſt infidelis, eſt hypocrita. c. XXIV. 51 not. Neque igitur, *qui parvam fidem habet* (v. 8.) ab hypocriſi liber eſt. Opportuniſſime de hoc fermento cavendo monentur diſcipuli, ex præſentibus ſignis nondum intelligentes. v. 11.

7 ἄρτους, *panes*) Victus in familia Ieſu valde ſimplex & frugalis fuit. Putabant, eo

eo loco, quo nunc venirent, emendum fore panem, neque ullam fore copiam panis, quem conſtaret fermento phariſæorum non eſſe ſubactum. Reſpondet Ieſus, etiamſi nullus alius panis haberi poſſet, tamen eos etiam ſine phariſæorum & totius illius climatis pane alitum iri.

8 τί διαλογίζεσθε, *quid cogitatis*) Homo gravius ſibi imputat defectum in cura rerum externarum; cujus veniam Deus facillime tribuit. Major fidei ratio.

¶ ὀλιγόπιστοι, *parvam fidem habentes*) Ex fidei penuria facilis non modo in dubitationes & timores, ſed etiam in errores hermeneuticos aliosque, & in oblivionem lapſus eſt.

9 οὔπω, *nondum*) Diu audiſſe, auget in tarditate diſcentis culpam.

¶ νοεῖτε - μνημονεύετε, *intelligitis - recordamini*) Verbum νοέω, dicit quiddam magis voluntarium, quam συνίημι. v. 12. Marc. VII. 18. 2 Tim. II. 7. Peccatum etiam cadit in mentem & memoriam. debebant *intelligere*, vel ſi duo illa miracula non eſſent facta. Memoria tenere debemus in operibus divinis etiam circumſtantias, & ex priori auxilio ſperare ulterius.

9, 10 πόσους κοφίνους, πόσας σπυρίδας, *quot cophinos, quot ſportas*) In priore miraculo, ut numerus panum numero millium, ſic numerus cophinorum reſpondit numero apoſtolorum, ut ſinguli cophino, quem geſtabant, pleno gauderent; in altero, numerus ſportarum numero panum. Si plures habuiſſent cophinos aut ſportas, ſine dubio panes etiam in majus fuiſſent multiplicati, conf. 2 Reg. IV. 6. ut eſſent *complementa*. Marc. VIII. 20. Erat autem σπυρὶς, *ſporta*, major, quam κόφινος. Gloſſ. vet. κόφινος, *corbis*, *CORBVLA*. Iuvenalis, de Iudæis egenis: *quorum* cophinus *fœnumque ſupellex*. ex quo patet, cophinum fuiſſe κουφότερον, leviorem, ut a quovis pro uſu quotidiano circumferri poſſet: *ſporta* videtur cepiſſe juſtum onus bajulatoris. conf. Act. IX. 25.

10 τῶν -) Id cujusque eſt, quo quisque fruitur atque utitur.

¶ ἐλάβετε, *ſumſiſtis*) ad victum ulteriorem, in compenſationem panum V & VII, quos impendiſtis.

11 πῶς, *quomodo*) Particula admirandi. conf. c. VIII. 10 not.

¶ οὐ περὶ ἄρτου, *non de pane*) Senſûs literalis ſæpe verior & auguſtior eſt ſenſu literæ: & ubi hæc de naturalibus agit, ille ad ſpiritualia ducit. In ſpiritualibus magis preſſe debent accipi verba cœleſtia.

12 συνῆκαν, *intellexerunt*) Tamen aliquid intelligendum reliquit Ieſus diſcipulis. Ipſe oſtendit, quid *fermentum* non ſignificaret h. l. illi debebant, cum audiſſent, quid non eſſet, colligere, quid eſſet. Sic quoque cap. XVII. 13.

¶ ἀπὸ τῆς διδαχῆς) *a* fermento *doctrinæ*. *Doctrinæ* vocabulum, in antitheto ad panem, late ſumitur, ut etiam *hypocriſin* denotet. Hæc doctrina hypocritica erat fermentum.

13 δὲ, *autem*) Notabile temporis intervallum fuit inter antecedentia, & inter ea, quæ hîc panduntur. Ideo laxior eſt ſermonis connexio. Quæ ſequuntur, brevi tempore ante paſſionem Domini facta ſunt: & brevitas hujus intervalli adjuvat rectam interpretationem promiſſionum, quæ exſtant verſu 18 & 28. & interdicti, quod exſtat verſu 20. c. XVII. 9. &c.

¶ καισαρείας, *Cæſareæ*) Iudæos Cæſari parere, ablato a ſua tribu ſceptro, Meſſiamque veniſſe, ipſum hoc nomen Palæſtinæ

ſtinæ oppidis haud pridem inditum omnes admonere poterat. Vide tamen Iac. *Alting.* Schilo p. 147. 153. In exegeſi ſacra lector ponere ſe debet quaſi in illo tempore & loco, quo oratio habita resve geſta eſt; & affectûs, vim verborum, contextum conſiderare.

¶ τῆς Φιλίππου, *Philippi*) Sic Cæſarea mediterranea diſtinguitur a Cæſarea maritima.

¶ τίνα, *quem*) Diſcipuli auſcultando & quærendo profecerant: nunc Magiſter quærendo examinat, & catecheſeos ſpecimen præbet.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου) me, quem ipſe appellare ſoleo *Filium hominis.* Petrus antitheton tangit: *tu es Filius Dei viventis*, v. 16. conf. Ioh. V. 19. 27. Frequens apud evangeliſtas & diligentiſſime obſervanda eſt hæc nomenclatura, qua nemo niſi ſolus Chriſtus, a nemine, dum Ipſe in terris ambularet, niſi a ſemetipſo appellitatus eſt *Filius hominis.* Primum Ioh. I. 52, ut primum reperti fuere, qui eum Meſſiam & Filium Dei, ib. v. 50, agnoſcerent; & deinceps ſæpiſſime, ante prædictionem paſſionis & poſt. Nam ab iis, qui fidem in Ipſum ſuſcipiebant, dictus eſt *Filius David.* Recte ſuſpicati ſunt Iudæi, ea deſignari Meſſiam. Ioh. XII. 34. Nam ut Adamus I cum tota progenie dicitur *Homo*, ſic Adamus II (1 Cor. XV. 45) dicitur *Filius hominis:* non ea notione, qua *filii hominis*, id eſt, tenues, opponuntur *filiis viri*, id eſt, potentibus, Ps. XLIX. 3. quave homines communiter dicuntur *filii hominum.* Marc. III. 28. Eph. III. 5. Ez. II. 1 & paſſim: ſed cum articulo, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. Videtur articulus reſpicere prophetiam Dan. VII. 13. Vnus hic nempe homo eſt, quem Adamus poſt lapſum, ex promiſſione exſpectavit pro tota ſua progenie: ὁ δεύτερος, *ſecundus*, 1 Cor. XV. 47. quem omnis prophetia V. T. indigitavit, qui totius generis humani jura & primogenituram ſuſtinet, Luc. III. 23. 38. & cui uni, quod humani nominis nos non pœniteat, (Ps. XLIX. 21.) debemus. Rom. V. 15. Porro hac appellatione Chriſtus, inter homines ambulans, & expreſſit, & pro œconomia illius temporis occultavit (conf. Matth. XXII. 45.) inter homines, & ſatanam celavit, ſe eſſe τὸν υἱὸν *Filium* abſolute dictum, id eſt, Filium Dei, promiſſum datumque homini, Gen. III. 15. Es. IX. 6, ortumque ex homine. Hebr. II. 11. (perinde uti uno *exaltationis* vocabulo & crucem & glorificationem ſuam inſignivit: Ioh. XII. 32.) & ſimul ſe ipſum præſentis ſuæ conditionis quaſi admonuit. Matth. XX. 28. Phil. II. 7. 8. Neque vero tantum Exinanitioni ea convenit appellatio: ſed Filius hominis dicitur pro ſtatu quolibet conſpicuo, (Ioh. XII. 34. coll. v. ſeq. *lux vobiſcum*:) vel in exinanitione vel in exaltatione. convenitque ipſa forma corporis, juventutem referens. Dan. VII. 13. Evolve omnino v. 27. 28. & cap. XII. 32. XXIV. 27. 30. 37. 39. 44. XXV. 31. Luc. XVII. 22. Ioh. XII. 23 - 36. V. 27. Act. VII. 56. quare etiam talis appellatio per omnes epiſtolas XXI apoſtolicas (nam Hebr. II. 6 non additur articulus, & verba Davidis ſunt, non Pauli, qui tamen *hominem* & *virum* ſæpe appellat Chriſtum. vid not. ad Rom. V. 15.) non occurrit: ſed appellatio *Filii Dei.* Atque in ipſa Apocalypſi, c. I. 13. XIV. 14. uti diu ante apud Dan. l. c. ad eam duntaxat alluditur. Apoſtolorum vel in hoc uno idiomate convenientia oſtendit, eos eodem divino motu ſcripſiſſe.

14 οἱ μὲν, ἄλλοι δὲ, ἕτεροι δὲ, *aliqui quidem, alii vero, alii vero*) Non ſufficit noſſe

ſe variorum opiniones: noſtra nobis conſtare fides debet; quæ deinde etiam ex opinionibus aliorum, per ſe vanis, profectum capiat.

¶ *ἰωάννην - προφητῶν*, *Iohannem - prophetarum*) Non opus eſt referri hoc ad metempſychoſin a phariſæis creditam: nam de ipſius Eliæ, qui non erat mortuus, reditu, de ceterorum reſurrectione ex mortuis ſuſpicati ſunt. c. XIV. 2. Luc. IX. 8. 19.

¶ *ἱερεμίαν*, *Ieremiam*) Hunc Iudæi exſpectabant tum.

¶ *ἕνα*, *unum*) quemvis, indefinite. Non putabant, Majus quidpiam venire poſſe, quam olim habuiſſent. Cum *Moſe* non comparabant Ieſum.

16 *ἀποκριθεὶς*, *reſpondens*) Petrus ubique, pro ardore ſuo, præcipuas habuit inter apoſtolos loquendi partes.

¶ *σίμων πέτρος*, *Simon Petrus*) Hoc ſolenni loco nomen & cognomen jungitur. Apparet, Simonem citius & uberius agnoſſe Filium Dei, & condiſcipulis præluxiſſe.

¶ *σὺ εἶ*, *tu es*) Firmiter dicit: *Tu es*. non, *dico te eſſe*. Antea debuit credere Petrus, tum audire etiam in monte. c. XVII. 5. Similem confeſſionem dederat Petrus, Ioh. VI. 69. ſed plus celebratur hæc, quam dedit poſt tot tentationes, tam ſolenniter interrogatus.

¶ *ὁ χριστὸς*, *ὁ υἱὸς*, *Chriſtus*, *Filius*) Ergo hæc duo non ſunt plane ſynonyma, ut voluit Ioh. Lockius: ſed altero poſito alterum tacite connotatur. vid. Act. IX. 20. Eſtque gradatio. nam cognitio de Ieſu, ut eſt Filius Dei, ſublimior eſt, quam de eodem, ut eſt Chriſtus.

17 *μακάριος*, *beatus*) Hoc vocabulo non ſolum beata, ſed etiam rara ſimul conditio ſignificatur. c. XIII. 16. Non dixerat Ieſus diſcipulis antehac, ſe eſſe Chriſtum. Ea dixit & fecit, unde, revelante Patre, ipſum agnoſcerent eſſe Chriſtum.

¶ *σίμων βὰρ ἰωνᾶ*, *Simon Bar Iona*) Expreſſa nomenclatio ſignificat illud: Dominus novit ſuos. Et Petro in memoriam revocat ſpecimen illud omniſcientiæ, quod ei datum erat Ioh. I. 43. coll. ib. c. XXI. 15.

¶ *σὰρξ καὶ αἷμα*) homo quicunque. *caro & ſanguis*, metonymice, corpus & anima. Eph. VI. 12. Gal. I. 16. Nemo, ante Petrum, mortalium, tum hoc ipſum ſciebat. v. 14.

¶ *οὐκ ἀπεκάλυψε*, *non revelavit*) Chriſti cognitio non hauritur, niſi ex revelatione cœleſti. c. XI. 27.

¶ *ὁ πατήρ μου*, *Pater meus*) Sic repetitur & confirmatur Summa confeſſionis Petri. Petro *revelarat* Pater cœleſtis per doctrinam Ieſu Chriſti, cordi Petri inſcriptam.

18 *σὺ εἶ πέτρος*, *tu es Petrus*) Suaviſſime reſpondet illi verbo: *Tu es Chriſtus*.

¶ *πέτρος - πέτρα*, *Petrus - petra*) Πέτρος alias denotat *lapidem*; ſed in Simone *petram*. enimvero talem virum non conveniebat appellitari *Petram* fœminina terminatione: viciſſim Matthæus libenter ſcripſiſſet, *ἐπὶ τούτῳ τῷ πέτρῳ*, ſi ſermonis ratio tuliſſet. quare hæc duo, *πέτρα* & *πέτρος* ſtant pro uno nomine, ſicut unum utrinque nomen *Kepha* legitur in Syriaco. *Petrus* hic ponitur, ut proprium. dicitur enim, *tu es*, non, *tu eris*. & tamen connotatur aperte vis appellativi, ut *petram* denotet. Certe ſuper apoſtolos ædificata eſt eccleſia Chriſti, Ap. XXI. 14, quatenus illi & primi fidelium fuere, & ceteri fideles illorum opera acceſſere,

qua in re præcipua quædam ſane Petri, ſalva apoſtolicæ poteſtatis æqualitate, prærogativa extitit. nam is & primus Iudæos lucrifecit plurimos, Act. II, & idem primus gentes ad evangelium admiſit, Act. X. Præterea hic potiſſimum *fratres ſuos confirmare*, *ovesque & agnos Domini paſcere* juſſus eſt. Atque illuſtre cognomen, alias ipſi Chriſto tribui ſolitum, qui item *Petra* dicitur, haud ſine maximæ rei ſignificatione inditum Petro eſſe oportet, qui etiam in catalogo apoſtolorum *primus* dicitur, & primo ſemper loco ponitur. Matth. X. 2. vid. etiam 1 Petr. II. 4-7. Tute hæc omnia dicuntur: nam quid hæc ad Romam? Videat Petra romana, ne cadat ſub cenſuram verſûs 23.

¶ καὶ, *&*) Magnificentiſſima promiſſio, portas inferni, regnum cœlorum, & terram, diverſis modis complexa.

¶ οἰκοδομήσω, *ædificabo*) Non dicit, *ſuper hac petra fundabo*. Petrus tamen non eſt fundamentum. Super petra ædificatur ſapienter. c. VII. 24.

¶ μου τὴν ἐκκλησίαν, *meam eccleſiam*) Magnifica de Ieſu locutio, in evangeliſtis non alibi occurrens.

¶ πύλαι ᾅδου) Etiam πύλαι, ſine articulo. Τῷ ᾅδῃ *inferno* mox opponitur *cælum*, uti cap. XI. 23. Contra fidem nil poteſt *infernus*: fides poteſt in *cælum*. *Portæ inferni* (ut alibi *portæ mortis*) nominantur etiam Es. XXXVIII. 10. Sap. XVI. 13. ᾅδης *infernus* valentiſſimum quiddam, Cant. VIII. 6. quanto magis ejus *portæ*? Metaphora, *portæ*, a re architectonica, ut in *ædificabo* & *claves*. Eccleſia Chriſti videtur quaſi urbs ſine mœnibus: & tamen portæ inferni, quæ illam impetunt, non prævalebunt. Notantur infernalia munimenta & reſpondentia illis propugnacula mundi, v. gr. *Porta* Ottomannica, & Roma, ubi orci orificium eſſe, apertum M. Curtii tempore, aperiendum iterum olim Ap. XIX. 20, exiſtimat Er. Schmidius: *Roma*, inquit, *ſita eſt in iis proxime partibus Italiæ, ubi adhuc ante Romam conditam Homerus ſuum Vlyſſem, & poſt Romam conditam, non magni intervalli diſcrimine, Virgilius ſuum Æneam ad inferos deſcendiſſe fingit. Sed ne poëtica fide agere velle videar, (quanquam inſtar prædictionis Caiphæ haberi hæc poëtica poſſint) age audi & hiſtoricam In medio foro Romæ olim, ſi Livio & aliis Romæ præconibus credendum, infernus, quem vos* (Pontificii) *in viſceribus terræ ponitis, os ſuum aperuit, nullisque terris ingeſtis hiatus ille expleri potuit, usque dum Marcus Curtius armatus & equo inſidens inſiliit. Vt nimirum, velut Enochum & Eliam vivos cælum; ita hunc Curtium vivum infernus primitias acciperet, per πύλας haſce ᾅδου, in medio foro Romæ tunc apertas, quæ haud dubie Divina potentia rurſus aperientur, quando Beſtia & pſeudopropheta in ſtagnum ignis ſulfure ardens vivi conjicientur, uti promittitur Ap. XIX.* 20.

19 δώσω σοὶ, *dabo tibi*) Futurum. Ipſe Chriſtus exaltatus *claves* accepit œconomice. Ap. I. 18, & Exeg. Germ. Dedit, quas hîc promiſit, deinceps claves Dominus non ſoli Petro, conf. Luc. V. 10 not. ſed primo, ratione temporis: quatenus Petrus primus fuit, qui poſt reſurrectionem Chriſti geſſit apoſtolatum. Act. I. 15. II. 14. Si Petro & epiſcopis poſt eum romanis, ac non ceteris apoſtolis, datæ ſunt claves: etiam poſt mortem Petri epiſcopus romanus ceteros apoſtolos paſcere debuit.

¶ τὰς κλεῖς, *claves*) *Claves* denotant poteſtatem. Tertull. lib. de jejuniis cap.

XV.

XV. *Apoſtolus claves macelli tibi tradidit*: ubi alludit ad 1 Cor. X. 25. Ad duas res valet uſus *clavium*, ad claudendum & ad aperiendum: ipſæ claves non dicuntur eſſe *duæ*. Vna eademque clave & clauditur & aperitur, Ap. III. 7. *Mille* claves Henocho traditas fuiſſe aſſeverant Iudæi. vid. Alting. Hiſt. promot. acad. Hebr. p. 107.

¶ *τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, regni cælorum*) non dicit, *eccleſiæ*; neque, *regnorum mundi.*

¶ *δήσῃς, λύσῃς, ligaveris, ſolveris*) Claves denotant totum munus Petri. quare ligandi & ſolvendi verbis comprehenduntur omnia ea, quæ Petrus in virtute nominis Ieſu Chriſti & per fidem in illud nomen, apoſtolica poteſtate, geſſit; docendo, convincendo, hortando, prohibendo, permittendo (vid. Tertull. modo cit.) conſolando, remittendo, Matth. XVIII. 18. 15. Ioh. XX. 23. ſanando, Act. III. 7. IX. 34. reſuſcitando, ibid. v. 41. coll. c. II. 24. puniendo, c. V. 5. coll. 1 Cor. V. 5. Exemplum rei in terra geſtæ, in cœlis rati habitæ, ipſe commemorat Act XV. 8. Iuvat cum hoc loco conferre alterum, Matth. XVIII. 18, & cum utroque tertium parallelum: Ioh. XX. 23. Hoc loco Petro uni poſt editam confeſſionem de Ieſu Chriſto poteſtas promittitur (1) ligandi & (2) ſolvendi, peccata, & quicquid ſub eam poteſtatem cadit; quaſi per ænigma, non expreſſo, quæ liganda & ſolvenda eſſent, quia diſcipuli rem tantam nondum capiebant, Luc. IX. 54. Capite XVIII poſt glorificationem in monte diſcipulis in fide progreſſis communiter datur poteſtas (1) ligandi & (2) ſolvendi offenſas fratrum, maxime autem ſolvendi per preces in nomine Chriſti. Ioh. XX Ieſus poſt reſurrectionem, *afflatis* diſcipulis, poteſtatem præbet, peccata (1) remittendi & (2) tenendi. ſic enim & verba & verborum ordo mutatus extat, porta ſalutis aperta. Maxima pars eſt poteſtatis apoſtolicæ, in peccata: conf. Hos. XIII. 12. cetera per ſynecdochen in hoc ſermone continentur. De uſu verbi *λύειν* haud alienum fuerit conferre locum Ariſtophanis, Ran. Act. 2. ſcen. 6. in epirrhemate: *αἰτίαν ἐχθεῖσι*, ΛΥΣΑΙ *τὰς πρότερον ἁμαρτίας* (*χρή.*) i. e. *Crimina cauſas exponentibus remittenda ſunt.*

20 *μηδενὶ, nemini*) Ieſus ne apoſtolis quidem, ſe Chriſtum eſſe, dixerat, ſed reliquit, quod ipſi ex rerum teſtimoniis cognoſcerent. Ergo non conveniebat, id ceteris, ante ejus reſurrectionem, quæ totum teſtimonium de Meſſia erat corroboratura, ab apoſtolis aperte dici. nam qui myſterium, minus dextre, proponit non capientibus, & ſibi & aliis nocet. Porro ii, qui credidiſſent aliquo modo, Ieſum eſſe Chriſtum, regnum mundanum cum ſeditioſo ſtrepitu quæſiſſent: ceteri plerique Chriſtum talem illo tempore vehementius repuliſſent, & crucifigendo atrocius peccaſſent, minus patentem pœnitentiæ januam in poſterum habituri. Poſtea aperte teſtati ſunt.

¶ *ὁ χριστὸς, Chriſtus*) Poſtquam diſcipuli Ieſum agnovere Chriſtum, eumque confeſſi ſunt, paulo poſt eis transformationem ſuam oſtendit, cap. XVII, & de ſe ut Chriſto aperte locutus eſt inter illos. Marc. IX. 41. Ioh. XVII. 3.

21 *ἀπὸ τότε*) *illo tempore, & deinceps.*

¶ *ἤρξατο, cœpit*) Ergo antea non oſtenderat. Evangelium in duas partes poteſt dividi, ex quibus divina Ieſu methodus elucet. prior propoſitio eſt: *Ieſus eſt Chriſtus.* altera: *Chriſtum oportet pati, mori, & reſurgere.* conf. Ioh. XVI. 30. 31. 32.

vel

vel brevius: Chriſtus per mortem intrabit in gloriam. Diſcipulos Ieſus primo convicit de ſubjecto; deinde de prædicato ei debuerunt credere ante paſſionem Domini. Poſt glorificationem ejus populus primo didicit prædicatum, & inde convictus eſt de ſubjecto. Act. XVII. 3. Priorem propoſitionem ut diſcipulis perſuaſit Ieſus, v. 16, alteram addidit. Poſtea eos in montem duxit. Ad hæc obſervanda plurimum momenti habet ſeries harmoniæ evangelicæ. Homines ſæpe omnia ſimul docent: non item ſapientia divina.

¶ δεικνύειν, *oſtendere*) aperte.

¶ ἀπελθεῖν) *abire*, ſimulque diſcedere ab illa ratione, cui aſſueverant diſcipuli.

¶ παθεῖν, *pati*) Vbi Ieſu obtigerat gloria aliqua, ut h. l. per confeſſionem Petri, tum maxime recordari ſolitus eſt paſſionis ſuæ inſtantis. Prima hæc annunciatio, paſſionis & mortis generatim meminit: ſecunda cap. XVII. 22 ſ. traditionem in manus peccatorum addit: tertia denique c. XX. 17-19 flagella, crucem &c. exprimit. Prima ſecundæ, quam ſecundæ tertia, tempore propior fuit.

¶ πρεσβυτέρων, ἀρχιερέων, γραμματέων, *preſbyteris*, *pontificibus*, *ſcribis*) Tria genera eorum, qui populum debuiſſent ad Meſſiam ducere: hodierno fere ſtilo, conſilium juſtitiæ, conſiſtorium & facultas theologica. c. XXVI. 3.

¶ ἐγερθῆναι, *excitari*) Nondum addit de aſcenſione. Gradatim omnia ulteriora panduntur. v. 27.

22 προσλαβόμενος, *aſſumens*) quaſi pro jure ſuo. Familiarius egit, poſt agnitionis editum ſpecimen: ſed Ieſus in ordinem redigit. conf. Luc. IX. 28. 48 ſ. 54 ſ.

¶ ὁ πέτρος, *Petrus*) idem, de quo v. 16. Facilius Locum de perſona Chriſti fert ratio, quam verbum crucis. Subitæ mutationes in Petro. v. 16. 22. c. XVII. 4. Inde expertus teſtatur, nos virtute *Dei* cuſtodiri, Epiſt. I. c. I. 5, non noſtra.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Ceteras doctrinas ſine exceptione acceperat.

¶ ἵλεως, *propitius*) ſc. *ſit Deus*. Formula decurtata. ἵλεως ἡμῖν καταλιπεῖν νόμον. 1 Macc. II. 21. Et ſic LXX interdum exprimunt חלילה Hebræum.

23 ὕπαγε, *abi*) tuum non eſt *aſſumere & increpare*. Quo magis Petrum prædicarat beatum, eo magis nunc eum reprehendit; ad reprehenſionem concoquendam antea per fidem præparatum: ut & hunc ipſum corrigat, & ceteros diſcipulos præſervet v. 24.

¶ ὀπίσω) ex conſpectu meo, *ad tergum*. Satanam juſſerat plane faceſſere, c. IV. 10.

¶ σατανᾶ, *ſatana*) Appellativum. Conf. Ioh. VI. 70, de Iuda, ſed coll. not. ad Ap. XII. 9. Petrus ſe putabat maxime benevolum, cum diceret, ἵλεως κτλ. ſed tamen *ſatanas* dicitur. conf. 2 Sam. XIX. 22. שטן qui ſe in via objicit.

¶ σκάνδαλόν μου, *ſcandalum meum*) i. e. non modo tu ſcandalum capis ex ſermone meo, ſed mihi, ſi fieri poſſet, noxium ſcandalum tuo ſermone præberes. Summa vi hoc dicitur, & cauſam continet celerrimæ ſeveritatis erga Petrum. Si animam Ieſu tangere aliquid potuiſſet, periculoſior fuiſſet ſermo diſcipuli, quam incurſus Tentatoris. Matth. IV. conf. not. ad Hebr. IV. 15. *Petra & ſcandalum*, antitheton. Scandalum, ante pedes poſitum, retro amandat Ieſus.

¶ τὰ

¶ *τὰ τοῦ θεοῦ, quæ Dei ſunt*) verbum crucis pretioſum. Senſus Ieſu perpetuo divinus.

¶ *τῶν ἀνθρώπων, hominum*) carnis & ſanguinis. v. 17.

24 *θέλει, vult*) Nemo cogitur; ſed ſi vult, leges ſubire debet.

¶ *ὀπίσω μου ἐλθεῖν, poſt me venire*) Id denotat ſtatum & profeſſionem: *ſequatur*, officium.

¶ *ἀπαρνησάσθω, abneget*) Vim verbi expende c. XXVI. 70. Abnegare ſe, renunciare. ſic, *ἀρνεῖσθαι*, Tit. II. 12. *ἀποτάσσεσθαι*, Luc. XIV. 33. Oppoſitum, *ὁμολογία, confeſſio*, Hebr. X. 23.

¶ *μοι, me*) ut ſit, ubi ego.

25 *θέλῃ-σῶσαι, voluerit-ſervare*) Non dicitur, *ſervaverit*.

¶ *ψυχὴν, animam*) Anima eſt homo, ſecundum rationes animales & humanas.

¶ *σῶσαι, ſervare*) naturaliter.

¶ *ἀπολέσει, perdet*) ſpiritualiter, vel etiam corporaliter.

¶ *ἀπολέσῃ, perdiderit*) naturaliter: abjecta per abnegationem omni *ſuitate*. non dicitur, *voluerit perdere*.

¶ *ἕνεκεν ἐμοῦ, mea cauſa*) Hoc ſpectat *ſui abnegatio*: ceteroqui multi vitam amittunt *mundi & ſui ipſorum cauſa*.

¶ *εὑρήσει, inveniet*) *ſervabit*, eſt apud Marcum & Lucam. *ſervabit*, ſpiritualiter vel etiam corporaliter. Periculum in mundo. Anima, quæ ſalvatur, *Inventum* eſt.

26 *ὅλον, totum*) Totum nemo unquam lucratus eſt: &, ſi lucraretur, quid prodeſſet?

¶ *ψυχὴν, animam*) Vera prudentia refert omnia ad animæ; falſa ad corporis utilitatem.

¶ *τί δώσει, quid dabit*) Non ſufficit orbis.

¶ *ἀντάλλαγμα, redhoſtimentum*) quod non debet vilius eſſe anima redimenda.

27 *μέλλει ἔρχεσθαι*) Id plus eſt, quam ſi diceretur *ἐλεύσεται, veniet*. Vt doctrinam de perſona Chriſti ſtatim ſubſecuta eſt doctrina de cruce, ſic hanc ſtatim doctrina de gloria.

¶ *τότε, tunc*) Eo omnia differuntur.

¶ *ἀποδώσει ἑκάστῳ, reddet unicuique*) Negotium hoc eſt majeſtatis divinæ. Rom. II. 6.

¶ *πρᾶξιν, actionem*) Singularis. Vita hominis tota, una actio.

28 *τινὲς, quidam*) Hos non nominat: & his ipſis profuit ignorare, ſe eſſe. Petrus tum vix ſperabat, ſe in his fore.

¶ *ὧδε, heic*) Particula valde demonſtrans.

¶ *ἕως ἂν ἴδωσι, usque dum videant*) Innuitur res futura non propediem; alias omnes, vel plerique omnes, eousque vixiſſent; ſed tamen illa hominum ætate. Habet hic *terminus* temporis varia intervalla, *viſio* ipſa varios gradus, *usque* ad videntium *obitum* vario tempore ſubſecutum. coll Luc. II. 26, *antequam*, de Simeone. Atque alium gradum habuit adventus Filii hominis ante obitum Iacobi, Act. II. 36, & in illo libro paſſim, usque ad c. XII. coll. Hebr. II. 5 ſs. alium ante obitum Petri, 2 Petr. I. 14. 19. Luc. XXI. 31. alium, cumque ſummum, ante obitum Iohannis, in ſplendidiſſima Revelatione venientis Ieſu Chriſti per Iohannem deſcripta: Ioh. XXI 22 not. cui reſpondebit eventus ipſe. v. 27. Matth. XXVI. 64. Atque hujus rei prævium documentum ſex poſt diebus datum eſt *in monte*; ſimulque ex omnibus diſcipulis

P ii,

ii, qui potiſſimum viſuri eſſent, deſignati. Non dubium eſt, quin tres ii, qui *transfigurationem* in monte viderunt, etiam in aliis poſtea experimentis gloriæ Chriſti habuerint præcipuum quiddam. Hoc Dictum reſpexiſſe, ſed non dexterrime intellexiſſe videntur, qui diem noviſſimum nimis propinquum putarunt.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον, *filium hominis venientem*) Sermo eſt de adventu conſpicuo ad judicium, v. 13 not. aſcenſionem mox ſubſequi incipiente.

CAP. XVII.

1 Ἡμέρας ἓξ, *dies ſex*) Lucas, *quaſi octo*, circiter; connumerato die dicti & facti. Hæc definitio temporis innuit nexum aliquem cum præcedentibus. In transfiguratione confirmata eſt doctrina de *Filio Dei*, & de ejus *exitu* ſive *paſſione* &c.

¶ παραλαμβάνει, *aſſumit*) Scivit Ieſus, quid futurum eſſet in monte.

¶ ὁ Ἰησοῦς, *Ieſus*) Quia nomen Ieſu hîc ponitur, ut initio novæ partis, hinc patet, c. XVI. 28 non tantum ſpectari clarificationem in monte.

¶ τὸν) Matthæus ea quoque candide commemorat, in quibus alii apoſtoli ei antelati erant. Petri & Iohannis, qui interfuerant, ſcripta exſtant. ille commemorat ep. ſecunda; hic, ut ſatis notam & teſtatam rem præſupponit. Conf. de Petro, Iacobo & Iohanne, c. XXVI. 37.

¶ ὄρος, *montem*) Mons non nominatur: eoque ſuperſtitioni occurritur. Præcipuæ manifeſtationes divinæ in montibus factæ. Act. VII. 30. 38. Opinio de monte *Thabor* ſpecioſa eſt. Ierem XLVI. 18.

2 μετεμορφώθη, *transfiguratus eſt*) Hoc verbo notatur, gloriam ſemper internam fuiſſe Ieſu. alia vis verbi μετασχηματίζεσθαι, Phil. III. 21. 2 Cor. XI. 14. conf. μορφὴ καὶ σχῆμα, Phil. II. 6 ſs.

¶ φῶς, *lux*) infra *ſolem*. Veſtes nonnihil diluere ſplendorem corporis.

3 ὤφθησαν, *apparuerunt*) cum ſuis corporibus.

¶ μωσῆς καὶ ἠλίας, *Moſes & Elias*) Vtriusque diſceſſus ex hominibus fuerat ſingularis: uterque in *monte* Sina & Horeb revelationibus inſignis. Vtriusque conjuncta mentio Malach. IV. 4. 5. Probabile eſt, Moſen ſtatim a morte & ſepultura reſuſcitatum fuiſſe, ut non fuerit exanimis, Elia vivente in cœlo: certe poſt obitum intravit terram promiſſionis, quæ ſanctum hunc montem habebat. Et tamen Chriſtus eſt ἀπαρχὴ, *primitiæ*, non Moſes. Reſuſcitatio Moſis non confert vitam aliis: confert reſuſcitatio Chriſti. Ceteroqui Moſis redivivi hæc apparitio myſterii plena eſt. Ἀθανασίαν ei jam tum fuiſſe collatam, neque poſt Chriſti reſurrectionem ei βελτίωσιν quandam obtigiſſe quis ſpondebit? O quam multa ſunt in mundo glorioſo ſupra captum noſtrum. Si hæc apparitio Moſis & Eliæ, non in canone, ſed tamen per alios teſtes idoneos relata exſtaret, quis non pro fabula haberet?

¶ συλλαλοῦντες, *colloquentes*) Non eſt pleonaſmus. loquebatur *uterque* cum Ieſu. Colloquium maximum. Moſes in fine œconomiæ primæ: Elias, in medio mediæ: Ieſus, in principio tertiæ. Illi non

niſi vero Meſſiæ teſtimonium perhibent.

¶ μετ᾽ αὐτῦ, *cum illo*) non etiam cum tribus apoſtolis.

4 καλὸν) טוב Gen. I.

¶ εἶναι, *eſſe*) manere. Immo καλὸν ἦν, *bonum erat*, multo aliud. Ioh. XVI. 7. Ad *ſtationem*, Luc. IX. 32, non opus erat tabernaculis: aut ad unam noctem. ib. v. 37.

¶ εἰ θέλεις, *ſi vis*) Bona & neceſſaria exceptio.

¶ τρεῖς, *tria*) non ſex. Apoſtoli volebant eſſe cum Ieſu.

¶ μωσῆ, *Moſi*) Moſen & Eliam cognovit Petrus in illo lumine.

5 ἔτι, *adhuc*) Brevis mora.

¶ λαλῦντος, *loquente*) Non plane apta fuerat locutio.

¶ ἰδὲ, ἰδὲ, *ecce*, *ecce*) Magna momenta. Revelatio una e maximis.

¶ νεφέλη, *nubes*) Gloriam meram non fert natura mortalis. medicina fortis diluitur liquore. addatur *ſomnus*, Luc. IX. 32. Nubem tamen intravit Moſes & Elias. ibid. v. 34. Magna admiſſio! In nubibus ſæpe conſpicua majeſtas divina.

¶ αὐτοὺς, *eos*) diſcipulos. Luc. IX. 34.

¶ φωνὴ, *vox*) Vox venit de cœlo, primo, c. III. 17, tum, hoc medio tempore; & extremo, paullo ante paſſionem, Ioh. XII. 28. Poſt ſingulas illas de cœlo voces, nova virtus in Ieſu, novus ardor & nova ſuavitas ſermonum & actionum ejus, novus ſucceſſus, emicuit.

¶ οὗτος, *hic*) Hic ſermo habet tres partes, quæ pſalmos, prophetas & Moſen, unde repetuntur, reſpiciunt.

¶ αὐτῦ, *eum*) præ Moſe & Elia. Hoc celevſma, *Eum audite*, non dicebatur apud baptiſmum, Matth. III. 17.

¶ ἀκύετε, *audite*) Viatorum eſt *audire* & auditum propagare potius, quam *videre*, ut Petrus optabat. Pater probavit omnia, quæ locutus erat Filius, de ſe ut Filio Dei; & quæ locuturus erat poſthac, etiam multo uberius, de cruce inprimis. nam de illo ut *Filio*, expreſſe hîc ipſe teſtabatur Pater: de *Cruce*, magis magisque *audiendus* erat Filius.

7 ἥψατο, *tetigit*) Aſpectus & auditus proſternit: tactus familiaris & efficax erigit.

¶ μὴ φοβεῖσθε) *deſinite timere.*

8 ἰησῦν μόνον, *Ieſum ſolum*) Hinc conſtat, hunc eſſe Filium, audiendum, non Moſen, non Eliam.

9 μηδενὶ, *nemini*) ne condiſcipulis quidem.

¶ ἕως ὖ, *usque dum*) Deinde dixerunt, 2 Petr. I. 18. Scripſit etiam Matthæus, etſi non interfuerat.

¶ ἀναςῆ, *ſurrexerit*) Gloria reſurrectionis credibiliorem fecit gloriam illam præviam.

10 ὖν, *ergo*) Mentioni mortis opponunt reſtitutionem per Eliam, quem v. 3. putant veniſſe, idque non celandum eſſe, promovendæ fidei cauſa, ut exſpectationi ſcribarum eventus jam reſpondiſſe agnoſcatur.

¶ πρῶτον, *prius*) ante Meſſiæ regnum.

11 ἔρχεται, *venit*) Præſens, medium inter vaticinium & complementum. Et miniſterium Iohannis efficax etiam poſt ejus necem erat.

¶ ἀποκαταςήσει, *reſtituet*) Idem verbum, Mal. III. 24 LXX. Et hoc negotium

reſtituendi omnia argumento eſt, in prophetia de Elia non ſpectatam eſſe brevem illam apparitionem Eliæ in monte.

¶ πάντα, *omnia*) apud parentes & liberos, ſeminaliter. Ioh. X. 40. ſ. Act. XIX. 3.

12 δὲ, *vero*) Docet, adventum Eliæ & mortem Meſſiæ non modo non inter ſe pugnare, ſed congruere.

¶ οὐκ ἐπέγνωσαν, *non agnoverunt*) etſi Ieſus id c. XI. 14 aperte dixerat. ſic ne Chriſtum quidem, etiamſi aperte eis dixiſſet, agnoviſſent.

¶ ὅσα ἠθέλησαν, *quæcunque voluerant*) Iohannis mors non ſoli Herodi adſcribitur. conf. ad cap. XIV. 9. Ieſus Eliam, quum Iohannes Bapt. venit, veniſſe ait: Iohannes Bapt. id negat. Vtrumque vere, ſi reſponſiones conferantur ad quæſtiones prægreſſas. Iudæi quæſiverant, num eſſet Elias (conf. c. XXVII. 49.) ille videlicet, qui venturus eſſet, ante adventum ſecundum, ſive ante *diem magnum & terribilem*. ideo Iohannes reſpondit, *non*. Diſcipuli ſententiam Scribarum ex ſermonibus Chriſti temperantes, & cum his conciliare ſtudentes, putarant, Eliam Thisbiten venturum eſſe ante adventum primum. ideo Ieſus reſpondet, tum veniſſe Iohannem baptiſtam.

14 καὶ, *&*) Hìc jam alia longe ſcena ſe pandit, quam optarat Petrus v. 4. Dum Moſes in monte erat, populus deliquit. Ex. XXXII. 1. Dum Ieſus in monte erat, res apud populum non optime geſta eſt.

15 ἐλέησόν μου τὸν υἱὸν, *miſerere filii mei*) Potuit orare lunaticus, *Reſpice me, & miſerere mei, quia ſum unigena.* vid. Ps. XXV. 16 in Hebr. & Gr. Et hoc repetit parens ejus.

¶ τὸ) Articulus *univerſe* innuit naturam horum elementorum; quod lunaticus apud ignem & aquam proclivior ſit in paroxyſmum: ſed Marc. IX. 22 not. ignis & aquæ memorantur, & hæ quidem *indefinite* ſine articulo.

16 οὐκ ἠδυνήθησαν, *non potuerunt*) Turpe diſcipulis erat, accuſari aliunde. Candida Matthæi etiam de ſeſe confeſſio. Mirum, non nocuiſſe dæmonem diſcipulis, coll. Act. XIX. 16.

17 ἄπιστος, *infidelis*) Conf. v. 20. Severo elencho diſcipuli accenſentur turbæ.

¶ ἕως πότε, *usque quo*) Poſtquam in monte Ieſus robur acceperat majus, jam ei gravior accidit *infidelitas* hominum & miſeria, cui ſuccurrit. Conf. Ex. cap. cit. v. 19.

¶ ἔσομαι, *ero*) Feſtinabat ad Patrem: nec tamen abitum ſe facere poſſe, ſciebat, priusquam diſcipulos ad fidem perduxiſſet.. Moleſta erat tarditas eorum. Ioh. XIV. 9. XVI. 31.

¶ μεθ' ὑμῶν, *vobiſcum*) Ieſus non de hoc mundo.

¶ ἀνέξομαι, *tolerabo*) Metonymia conſequentis. Vita Ieſu perpetua *tolerantia*.

18 ἐπετίμησεν, *increpuit*) ut hoſtem.

¶ αὐτῷ, *illud*) *dæmonium*. Marc. IX. 25.

¶ αὐτοῦ, *illo*) *puero*.

19 εἶπον, *dixerunt*) Salutaris ſubmiſſio, & *cauſæ* indagatio.

¶ οὐκ ἠδυνήθημεν, *non potuimus*) Aſſueverant jam miraculo. c. X. 1.

20 ἀπιστίαν, *infidelitatem*) in hac parte.

¶ πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως, *fidem ut granum ſinapis*) Oppoſitum: *mons* ingens. Huic *fidei* antitheton eſt fides vigens & exſtimulata per preces & jejunium. Ex eo patet, translationem montis minus eſſe miraculum, quam ejectionem talis dæmonii, de quo hìc ſermo eſt. nam dæmonium

nium arctius hæret in homine ſpiritualiter, quam mons in radicibus ſuis naturaliter: & fides, etiam minima, tamen eſt vehementior ſitu montis. Dices: cur ergo illud miraculum minus frequens? Reſp. Factum tamen eſt aliquando: ſed ſæpe fieri non opus eſt, etſi eo ſe extendit opulentia fidei. Mons per naturam ex creatione eſt in loco ſuo: dæmonium non item in homine. Ergo hoc ejici ſalutarius eſt, quam montem transferri. Conf. de fide, Marc. XI. 22 ſs. XVI. 17. Ioh. XIV. 12 ſ.

¶ *ἐρεῖτε, dicetis*) dicere poteſtis. Hoc apoſtolis potiſſimum dicitur. neque enim omnibus obtingit donum miraculorum.

¶ *ὄρει, monti*) v. 1. cap. XXI. 21. Exempla non deſunt in Hiſt. eccl. Eorum unum vid. in Not. ad Greg. Thaum. Paneg. p. 127 ſeq. vid. etiam Stapul. comm. f. 78.

¶ *ἐκεῖ, illic*) Poteritis etiam locum asſignare monti.

¶ *οὐδὲν, nihil*) vel ſi ſol ſiſtendus ſit.

21 *τοῦτο, hoc*) Non dicitur hoc loco, *dæmoniorum genus*, univerſe; ſed *hoc genus*, determinate. Ergo non unum eſt genus dæmoniorum. Ejecerant diſcipuli antea etiam ſine precibus & jejunio: at hoc genus indolem habet precibus & jejuniis maxime contrariam & cedentem. Iejunio non aſſueverant diſcipuli: c. IX. 14. & ſobrietatem, abſente Domino, tum videntur minus ſervaſſe.

22 *μέλλει-παραδίδοσθαι*) *eſt, ut tradatur.*

¶ *εἰς χεῖρας ἀνθρώπων, in manus hominum*) quæ ſane gravis conditio! Sic traditus ille, qui tantam poteſtatem habebat: v. 18.

24 *καπερναοὺμ, Capernaum*) ubi habitabat Ieſus.

¶ *δίδραχμα*) שקל LXX ſæpe *δίδραχμον*.

¶ *λαμβάνοντες, accipientes*) pro templo.

25 *ναὶ, etiam*) Ergo Ieſus etiam priore anno ſolverat.

¶ *εἰσῆλθεν, intravit*) ea ipſa de re.

¶ *προέφθασε, prævenit*) Petrus rogare volebat. toto hoc facto mire confirmata fides Petri. In medio actu ſubmiſſionis emicat Majeſtas.

¶ *σίμων, Simon*) Appellatio quaſi domeſtica & familiaris.

¶ *τέλη ἢ κῆνσον, vectigalia aut cenſum*) agrorum capitumque.

¶ *ἀλλοτρίων, alienis*) civibus, qui non ſunt filii.

26 *ἐλεύθεροι, liberi*) Senſus comparationis. Ieſus eſt Filius Dei (v. 5.) & hæres omnium: at Dei domus eſt templum, cujus in uſum didrachma penduntur. Decebat, Ieſum, didrachma ſolventem, id facere cum proteſtatione. hanc non capiebant, qui ſumebant; ergo ad Petrum fit. Ius Ieſu ſequuntur etiam, qui ad Ieſum attinent.

27 *ἵνα δὲ μὴ, ut ne autem*) Scandali vitandi cauſa vel miraculum factum. conf. c. XVIII. 6. 7.

¶ *αὐτοὺς, illos*) qui non noverant jus Ieſu. Facillime, ubi de pecunia agitur, ſcandalum capiunt a ſanctis homines negotia mundana curantes.

¶ *βάλε, jace*) Petrus, piſcator. Non erat in crumena pecunia.

¶ *ἀναβάντα, aſcendentem*) Multiplex omniſcientiæ & omnipotentiæ miraculum: 1. capi aliquid: 2. & cito: 3. in piſce fore pecuniam: 4. eamque in piſce primo: 5. nummum fore tanti, quantum opus eſſet: 6. fore in piſcis ore. Ergo piſcis eo ipſo momento ſtaterem ſive tetradrachmum ex fundo maris afferre juſſus eſt.

¶ ἀντὶ ἐμοῦ καὶ σοῦ, *pro me & te*) Par valde diſpar. quid enim Petrus ad Ieſu magnitudinem? Petrus habebat familiam: ceteri diſcipuli, erant familia Ieſu. Ideo dixerant, *Magiſter veſter*, non, *tuus*, v. 24.

CAP. XVIII.

1 Ὥρα, *hora*) cum audierant, de libertate liberorum, c. XVII. 26. (convenit *ergo* h. l.) cumque viderant, Petrum, Iacobum & Iohannem eſſe adhibitos in monte, c. XVII. 1.

¶ τίς, *quis*) Indefinite interrogant, verbis: mente, de ſe ipſis exiſtimant.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ, *in regno*) Vide, ut intres: prius noli quærere, quæ ſint rationes ſingulares.

2 παιδίον, *puerulum*) Diminutivum, ad refutandos diſcipulos *magna* quærentes. Fertur fuiſſe Ignatius ὁ θεοφόρος. Sine dubio fuit excellentis indolis & ſuaviſſimæ ſpeciei, divino nutu tum præſens.

¶ ἐν μέσῳ αὐτῶν, *in medio eorum*) Vid. Marc. IX. 36 not.

3 καὶ εἶπεν, *& dixit*) Quærendo, *quis major*, offendere poterant diſcipuli, & ſe ipſum quisque, & condiſcipulos, & puerum præſentem. Omnibus his offenſionibus occurrit ſermo Salvatoris, ſua & Patris ſui cura pro ſalute animarum propoſita v. 3-20. Hinc nexus ſermonis perſpicitur.

¶ ὡς τὰ παιδία, *ut pueruli*) In his mirabile ſit aliquid, oportet, quod adultis pro exemplo proponuntur, humilitatis, ſimplicitatis, fidei. Vbique Scriptura favorem demonſtrat erga parvulos.

¶ οὐ μὴ εἰσέλθητε, *non ingrediemini*) tantum abeſt, ut maximi ſitis futuri, in regno cœlorum. Non dicit: non manebitis; ſed, non intrabitis: quo magis eorum faſtum reprimat.

4 ὅστις, *quicunque*) De individuo, de quo quærebant, non reſpondetur.

¶ οὗτος) *hic* demum.

5 δέξηται, *exceperit*) humiliter, amanter, ad profectum animæ. patet ex antitheto, v. ſeq.

¶ τοιοῦτον) Eadem terminatio, Act. XXI. 25. *talem*: nam interdum *pueruli* etiam ſunt corrupti.

¶ ἕν, *unum*) Providentia etiam de ſingulis. v. ſeq. Frequens *unius* in hoc capite mentio.

¶ ἐπὶ, *in*) non ob cauſas naturales aut politicas.

¶ ὀνόματι, *nomine*) v. 20.

¶ ἐμὲ, *me*) qui ſum in parvulis credentibus; ut Pater eſt in me. Similiter dici poteſt: In juſtificatione Deus, credentem hominem ſuſcipiens, Chriſtum ſuſcipit.

6 σκανδαλίσῃ, *offenderit*) ſcandalo vel fidei vel vitæ; provocando ad ſuperbiam vel rixam, avocando a virtutibus ætatulæ illius. Maxima debetur puero reverentia, ſi quid turpe paras. *Minores* minus callent: ideo major noxa.

¶ τῶν πιστευόντων, *credentium*) Ieſus magnam habuit rationem minorum, eosque fide imbuit. c. XIV. 21. XIX. 13. XXI. 15.

¶ συμφέρει, *conducit*) Nam ſubmerſione horribilior eſt ignis, v. 8, & ſtagnum ignis, Ap. XIX. 20.

¶ μύλος ὀνικὸς) *mola aſinaria*, inprimis gravis. Appoſita locutio, in ſermone de ſcandalo. nam ad *lapidem* offenſio eſt:

¶ καταποντισθῇ, *demergatur*) Supplicium frequens & horribile.

¶ πελάγει, *pelago*) profundo: Act. XXVII. 5 not.

¶ τῆς

¶ τῆς θαλάσσης, (*maris*) vicini. c. XVII. 27.

7 τῷ κόσμῳ, *mundo*) Late patent ſcandala.

¶ τῶν, τὰ, τὸ) Emphaſis.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) illo ipſo ceteroqui beato Meſſiæ tempore præſertim: ſicut æſtate abundant inſecta. Prope aberant diſcipuli a ſcandalo: quanto propius alii?

¶ πλὴν) Epitaſis. væ mundo ſcandalis læſo: *immo vero* væ homini, qui ſcandalo lædit.

8 εἰ δὲ, *ſi vero*) Qui *ſibi* a ſcandalo non cavet, *alios* ſcandalizabit: & vice verſa.

¶ χεὶρ, πὺς, *manus*, *pes*) Sane in impetu peccandi, male agendi, male eundi, urgetur v. gr. manus, ſpiritibus animalibus eo confluentibus: neque in hoc ſermone proprietas eſt nulla; nam imperativus, excide, aufer, valet v. gr. de manu, *quatenus* ea ſic affecta eſt.

¶ ζωὴν, *vitam*) Oppoſitum, *ignem æternum.*

¶ χωλὸν,, κτλ. *claudum &c.*) Sane pii in mundo & ſibi & aliis ſunt claudi, ſurdi, muti &c. Ps. XXXVIII. 14. Id accipiendum de tempore mortificationis, non glorificationis: namque membra magis mortificata, magis fulgebunt in gloria. Gal. VI. 17.

¶ αἰώνιον, *æternum*) Apertius in V. T. τὸ *æternus* ſignificat interdum æternitatem aliquam finitam, quam in N. T.

9 ὀφθαλμὸς, *oculus*) v. gr. per ſuperbiam, h. l. aut per invidiam, vid. Marc. VII. 22. vel per laſciviam. Eſt gradatio. Carior oculus manu vel pede. Sæpe ubi ſcandalum unius membri victum eſt, ab alio ſcandalum ſequitur.

¶ μονόφθαλμον) Μονόφθαλμος Matthæo & Marco idem eſt, quod ἑτερόφθαλμος Ammonio.

¶ τὴν γέενναν, *gebennam*) *ignem æternum.* v. præc.

10 μὴ καταφρονήσητε, *nolite contemnere*) Contemſiſſe videntur verſu 1 ſ. Superbia adultorum frequens contra parvulos; quorum adſpectu admonentur originis ſuæ: quo fit, ut hos nullo numero habeant, nec revereantur. Contemnit, qui vel corrumpit vel non ædificat.

¶ οἱ ἄγγελοι, *angeli*) quos non offendere, ſed in hac ipſa pro parvulis cura imitari debetis.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Angeli curam gerunt minorum, ad corpus & animam: & eo magis, quo minus ſuppetunt ſibi. Adulti homines habent etiam illi quidem ſuos angelos; ſed tamen iidem illi etiam magis quodammodo ſibi relicti ſunt.

¶ βλέπουσι, *vident*) ut apparitores. Idque non ſolum ad dignitatem, ſed etiam ad defenſionem parvulorum pertinet. Duplex eorum functio. Hebr. I. 14.

¶ τὸ πρόσωπον, *faciem*) Ex. XXXIII. 14. 20. Num. VI. 25 ſ.

11 γὰρ, *enim*) Infantes curæ ſunt Deo, non quin fuerint etiam ſub perditione, ſed quia ſunt ex ea reſtituti.

¶ τὸ ἀπολωλὸς, *amiſſum*) Humanum genus, una maſſa perdita; ſub qua etiam, propter peccatum originale, infantes continentur, etiam melioris indolis. ſed ea tota redemta. Si rex dicat, ſe urbem incendio abſumtam reædificaturum, nollet hoc accipi de una platea. *Amiſſio* peccatoris eſt coram oculis Dei quiddam quaſi contingens. Ergo præſcientia non infert neceſſitatem.

12 τί, *quid*) Suavis communicatio.

¶ ἑκατὸν,

¶ ἑκατὸν, *centum*) Facilior alias jactura unius in magno numero.

¶ ἓν, *una*) Vel *una* rotunditas frangeretur, & numerus definitus minueretur.

¶ ἀφεὶς, *relinquens*) Errantes curare paſtorum eſt, præ iis, qui in via ſunt.

¶ ἐπὶ τὰ ὄρη, *in montes*) vel cum labore, in loca ſola. Sermo videtur ad mare habitus.

13 ἐὰν γένηται εὑρεῖν, *ſi fiat, ut inveniat*) *Inventio* peccatoris eſt coram oculis Dei quiddam quaſi contingens: (conf. de amiſſu, v. 11 not.) ergo gratia non eſt irreſiſtibilis. conf. Luc. XV. 6. 9. 24. XVII. 18.

¶ ἀμὴν λέγω ὑμῖν, *amen dico vobis*) Formula reſpicit apodoſin, uti Luc. XI. 8. Ioh. XII. 24. Conf. juramentum divinum, Ez. XXXIII. 11.

14 οὐκ ἔστι θέλημα) *non eſt voluntas*, ſive optabile quidquam. Ez. XVIII. 23. Non additur articulus. conf. *voluntates*, Act. XIII. 22. Voluntati Dei ſubſervire debet ſtudium noſtrum in curanda omnium ſalute.

¶ ἔμπροσθεν, *coram*) Intellectus divinus innuitur, diſcernens, quæ *voluntati* placeant.

¶ ἵνα, *ut*) Id eſt, maxime vult, omnes ſalvari.

¶ εἷς, *unus*) Diſcipuli quæſierant in comparativo: Ieſus reſpondet potiſſimum in poſitivo.

15 ἐὰν δὲ, *ſi vero*) Summa capitis: quisque ſe ipſum & alios non præpedire, ſed adjuvare debet ad ſalutem. Item: nos debemus reſpondere divinæ voluntati, de qua v. 14. Item: noli offendere fratrem: offenſam fratris emenda.

¶ ἁμαρτήσῃ εἰς σὲ, *peccaverit in te*) ſcandalo dato. 1 Cor. VIII. 12.

¶ ὕπαγε, *abi*) Conf. *profectus*, v. 12. Id neminem dedecet. Etiam Chriſtus ad nos venit & nos quæſivit.

¶ ἔλεγξον, *argue*) Sequitur, *teſtium.* Illud inter duos, hoc, *teſtari*, inter plures.

¶ αὐτὸν, *eum*) *fratrem.* Arguitur & ignoſcitur ei ideo, quia *frater* eſt.

¶ μόνου, *ſolum*) Reprehenſio ſolitaria, gratioſa.

¶ ἐκέρδησας, *lucrifeciſti*) Ergo frater per peccatum erat perditus. Lucrum, beatum. corpus ægroti ſanatum, medici non fit proprium; domus ardens non fit propria vicini, ignem reſtinguentis: id eſt, non lucrifiunt. at quem hominem lucratus ſum, quodammodo meus fit: (ut apud Romanos in imperatoris victoris clientelam venit populus victus.) conf. Luc. XIX. 24. 17. Philem. v. 19. 1 Cor. IX. 19 not.

16 ἕνα ἢ δύο, *unum aut duos*) ut ſint, te actore addito, duo aut tres, teſtes. Iure ſanctiori teſtis idem, qui actor eſſe poteſt.

¶ ἐπὶ) Deut. XIX. 15: ἐπὶ στόματος δύο μαρτύρων καὶ ἐπὶ στόματος τριῶν μαρτύρων σταθήσεται πᾶν ῥῆμα.

¶ σταθῇ πᾶν ῥῆμα, *ſtabiliatur omne verbum*) & contra peccantem, & ad eccleſiam deinde. Hic locus exemplo eſt, non omnia, quæ jus forenſe moſaicum habet, excludi ex politia & eccleſia chriſtiana.

17 παρακούσῃ, *non obediverit*) neglecto elencho.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ, *eccleſiæ*) quæ eſt in eo loco, ubi tu verſaris & frater tuus. duobus aut tribus opponitur eccleſia ea fere proportione, qua duo aut tres uni. Decem homi-

homines apud Hebræos עדה *eccleſiam*, cœtum publicum, conſtituere cenſentur, in litibus privatis. *Rhenferd.* op. phil. p. 729. & Buxt. Synag. Iud. c. 25. ubi eadem praſcribuntur *offendenti*, quæ Ieſus *offenſo* præſcribit.

¶ ἔςω, *ſit*) Rom. XVI. 17. 1 Cor. V. 11. 2 Theſſ. III. 14. 2 Tim. II. 21. Tit. III. 10. 2 Ioh. v. 10.

¶ σοὶ) *tibi*: etiamſi forte non item teſtibus & eccleſiæ. Ergo ante elenchum nemo debet haberi pro alieno.

¶ ὁ ἐθνικὸς) Libet hoc potiſſimum loco de articulo aliqua colligere. Recte notat B. Stolbergius in collegio mſ. de Particulis: *in ſacris vix repertum iri exemplum articuli abundantis.* Nuſquam is plane otioſus eſt, nunquam ſine ratione ponitur; quamvis ei aliena ſæpe emphaſis a philologis obtruditur. Æquipollet germanico *der*: & notat minus quam *hic*; plus, quam *quidam*. Itaque habet vim determinandi; determinat autem *vel* ſubjecti univerſalitatem, totalitatem, Matth. VI. 22, ὁ λύχνος. corpus non habet lychnum, præter oculum. *vel* totam ſpeciem, Matth. XV. 11. Rom. I. 17. *vel* ſubjecti ſingularitatem & unitatem, Matth. I. 23. Ioh. I. 21. XIII. 13, reſtringendo etiam genus ad ſpeciem. Act. XIX. 17, τοῖς. etenim in Logicis quoque univerſales & ſingulares enunciationes æquipollent. unde ſæpe habet vim relativam, etiam in partitione. Luc. XVIII. 10. Ap. XVII. 10. *vel* rei exquiſitam quandam rationem. c. VIII. 12, ὁ κλαυθμὸς, *fletus*, ad quem fletus in præſenti non eſt fletus. Digna materies, quæ a philologis curatius digeratur. Hoc loco ὁ ἐθνικὸς dicit totum genus ethnicorum, & ex eo quemlibet. ſic, ὁ τυφλὸς, Deut. XXVIII. 29.

¶ τελώνης, *publicanus*) Iudæis facile erat, habere aliquem, ut ethnicum; adeo quaſi per incrementum ſermonis additur, & *publicanus.* nam publicani inter Iudæos erant, & tamen vitabantur.

18 ὅσα ἐὰν, *quæcunque*) omnia, in quæ poteſtas ligandi & ſolvendi valet; offenſas præſertim.

¶ δήσητε, *ligaveritis*) v. 17 fin.

¶ λύσητε, *ſolveritis*) v. 15 fin. Privatæ & communis offenſæ retentio magnam inter ſe affinitatem habet: & ſic quoque remiſſio. v. 15-35. Docet Ieſus ſuos peccata proximorum ligare & ſolvere in ſuo nomine, v. 20. neque vim nullam habet, quum illi offenſas fratrum etiam ſua cauſa per iracundiam ligant & tenent.

19 πάλιν, *iterum*) Res eadem dicitur, ſermone paulo alio. particula facit epitaſin, uti cap. XIX. 24. Gal. V. 3. Hoc loco ſermo eſt de conjunctis, verſu 18 de ſingulis. coll. c XVI. 19.

¶ δύο, *duo*) ſi non plures. Antitheton ad *cunctos.* v. 18. *duo*, v. gr. conjuges. Magna virtus unitæ fidei. Quod precibus unius hominis ex propria ejus imbecillitate obeſſe poteſt, id vel unius fratris ſocietas compenſat.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς - ἐν οὐρανοῖς, *ſuper terra in cælis*) Idem antitheton, v. 18.

¶ αἰτήσωνται, *petierint*) ad ligandum, ad ſolvendum.

20 γὰρ, *enim*) Nomen Ieſu addit vim precibus.

¶ δύο ἢ τρεῖς, *duo aut tres*) Vid. Eccl. IV. 12 cum antecedd. *Tres*, parabilis numerus, etiam ſterili eccleſiæ tempore: major, non item, & quidem cum majore periculo, ne adſit hypocrita: ſed tamen

men ubi *multi* ſimul ſunt, ſinceri; quanta erit virtus!

¶ εἰς, *in*) ut nomen meum colant. In nomine Ieſu Chriſti rata ſunt omnia apud Patrem, v. 19.

¶ εἰμὶ) *ſum*, & mecum omnis gratia. c. XXVIII. 20. Act. XVIII. 10. 2 Tim. IV. 17. Vbi Filius eſt, ibi eſt Pater: quod vult Filius, vult Pater.

21 ποσάκις, *quoties*) uno die, vel, tota vita. coll. Luc. XVII. 4.

22 ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ) LXXVII. Terminatio κις afficit totum numerum 77. Sic ſeptuag. int. Gen. IV. 24, de ultone.

23 διὰ τοῦτο, *propterea*) ſubaud. *dico*.

¶ ἠθέλησε, *voluit*) libera voluntate, ſumma poteſtate.

24 ἀρξαμένου, *incipiente*) antequam ſciret ſervus, quæ eſſet ratio conſervorum.

¶ προσηνέχθη, *allatus eſt*) vel invitis.

¶ εἷς) *unus* ſervus, *qui debebat* &c. Quanta ſunt debita omnium, ſi unius eſt tam grave? Quisque ſe pro illo *uno* habere debet. coll. v. 35. 12. c. XX. 13. Par enim eſt omnium ratio.

¶ μυρίων ταλάντων, *decies mille talentorum*) Græca lingua non capit duobus verbis ſummam grandiorem, quantitate diſcreta & continua exprimendam. Si debemus fratri 100 denarios condonare, id eſt *ſeptuagies ſeptem* remittere: Dominus, 10000 talenta condonans, quantum peccatorum remittit? Talentum habet circiter 6000 denarios. Itaque 10000 talenta habent 60000000 denarios: quorum quantilla pars ſunt 100 denarii? nam 6 denarii faciunt florenum, 9 denarii thalerum imperialem, aut non multo plus. Talentum unum Hebraicum, aut duo Attica, ſunt 2250 flor.

25 ἐκέλευσεν, *juſſit*) Ius oſtenditur: jure tamen ſuo non utitur dominus: at ſervus qualicunque jure ſuo abutitur.

¶ ὅσα εἶχε, *quæcunque habebat*) peculium, quod quidem ipſum domini erat.

26 μακροθύμησον, *longanimis eſto*) noli celeriter agere mecum.

¶ πάντα, *omnia*) Tota mundi ætate ſervus tantum parare non poteſt. Oſtenditur ergo ſenſus animi contriti.

27 ἀπέλυσεν, *dimiſit*) ut petierat ſervus.

¶ ἀφῆκε, *remiſit*) quod rogare non auſus erat ſervus. Vnum petierat: duo impetravit beneficia.

28 ἐξελθὼν, *egreſſus*) anguſtiis ſolutus. Ante rationes collatas mitius tractavit conſervum. Ipſam recuperatæ libertatis, ſanitatis &c. lætitiam majus comitatur periculum peccandi. Ioh. V 14. 2 Reg. XX. 13.

¶ ἑκατὸν δηνάρια, *centum denarios*) Nomina græca numorum, neutrius generis. Satis magnum pro conſervo debitum: ſed nil ad talentum vel unicum. Centies centum, μύριοι.

¶ ἀπόδος, *redde*) Importuna flagitatio.

¶ εἰ) Lat. *ſi*. particula vehemens, pro *quum*.

¶ ὀφείλεις, *debes*) Dura exprobratio.

29 παρεκάλει, *rogabat*) Verſu 26 dicitur *adorabat*.

¶ λέγων, *dicens*) Iiſdem verbis, quæ leguntur v. 26.

30 οὐκ ἤθελεν, *non voluit*) Opponitur τῷ *miſertus* v. 27.

¶ ἀπελθὼν, *abiens*) ad prætorem.

¶ ἔβαλεν, *jecit*) quo ipſo involavit in jus domini.

31 ἐλυ-

31 ἐλυπήθησαν - διεσάφησαν, *triſtati ſunt - detulerunt*) Triſtitia & delatio juſta. Sæpe λύπη (*triſtitia*) ſimul indignationem denotat.

32 αὐτὸν, *illum*) ſingulatim. nam v. 24 cum ceteris erat citatus.

¶ δοῦλε πονηρὲ, *ſerve male*) Sic non vocatus fuerat ob debitum. Væ ei, quem Dominus increpat. c. XXV. 26. Immiſericordia, proprie *malitia*.

¶ ἐκείνην, *illud*) Hoc vocabulum rem præteritam amplificat.

33 οὐκ ἔδει; *nonne oportebat*?) Oportuit, ſummæ æquitatis lege.

¶ τὸν σύνδουλόν σου) *tuum conſervum*, quem debebas miſereri: meum ſervum, in quo læſiſti me.

34 ὀργισθεὶς, *iratus*) Ante non iratus fuerat. conf. Luc. XIV. 21. Qui gratiam experti ſunt, iram maxime vereri debent.

¶ τοῖς βασανισαῖς, *tortoribus*) non modo cuſtodibus.

¶ ἕως οὗ, *donec*) Reviviſcentia peccatorum: quæ fundatur in jure Dei inexhauſto in ſervos ſuos.

35 ἀπὸ τῶν καρδιῶν) Offenſa revocatur ad animum: ab animo, *a corde*, debet dimitti. quæ ſic fiunt, indefeſſa frequentia fiunt. conf. *miſertus*, v. 27.

CAP. XIX.

1. Ἐτέλεσεν, *abſolvit*) Sermones illi omnes in Galilæa ad populum habiti magnam habent inter ſe connexionem, & perfectum curſum abſolvunt.

¶ μετῆρεν, *migravit*) fine facto ambulandi in Galilæa.

2 ἐκεῖ, *ibi*) Multis locis factæ ſunt confertæ ſanationes ab Ieſu.

3 πᾶσαν, *omnem*) Volebant ab Ieſu elicere univerſalem negativam; quam putabant Moſi eſſe contrariam.

4 ὁ ποιήσας, *qui fecit*) ſc. *eos*: hac conſtructione, *marem & fœminam fecit eos, qui fecit eos a principio*. ὁ ποιήσας ἐποίησε, eximia Ploce.

¶ ἀπ᾽ ἀρχῆς, *a principio*) In omni diſceptatione vel interpretatione recurrendum eſt ad origines inſtituti divini. v. 8. Act. XV. 7.

5 εἶπεν, *dixit*) Deus, per Adamum.

¶ ἕνεκεν, *propter*) In conjugio, vinculum naturale & morale.

¶ καταλείψει, *relinquet*) Ergo jam tum non eadem potuit eſſe *uxor*, quæ *mater*. Initium graduum prohibitorum. Neceſſitudo arctiſſima conjugalis: cui uni paterna & materna cedit.

¶ πατέρα, *patrem*) etſi neque adhuc pater factus erat Adam, nec mater Eva.

¶ γυναικὶ, *uxori*) & ſic quoque *uxor viro vir*, caput familiæ.

¶ ἔσονται, *erunt*) una caro; dum in carne erunt.

¶ οἱ δύο) Sic Marc. X. 8. 1 Cor. VI. 16. Eph. V. 31. & cod. Samaritanus, LXX, & verſio Syriaca Geneſeos.

6 οὐκ, *non* jam ita, ut antea, duo ſunt.

¶ δύο, *duo*) Non ſubaudiendum, σάρκες, *carnes*. nam v. 5 dicitur: *hi duo*.

¶ ὅ) *quod*: non ἅ, *quæ*. nam ſunt jam una caro

¶ συνέζευξεν, *conjunxit*) *unavit*.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) v. 3.

¶ μὴ, *ne*) Hæc ſententia multas admittit parodias: quod Deus ſejunxit, juſſit, conceſſit, prohibuit, benedixit, laudavit, ſolvit, ligavit &c. homo ne conjungat, prohibeat, vetet, jubeat, maledi-

ledicat, reprehendat, liget, ſolvat, &c. ne *ſua* quidem in re. Act. X. 15. Num. XXIII. 8. Rom XIV. 3. 20.

¶ χωριζέτω, *ſeparet*) In *concubinatu* aut junxit Deus duos, aut non. ſi non junxit, nefaria eſt conjunctio: ſi junxit, cur ſeparantur?

7 δοῦναι, *dare*) Marcus, *ſcribere.* Moſes utrumque.

¶ βιβλίον ἀποστασίου) Sic LXX.

¶ καὶ) *atque* ita.

8 πρὸς) *ad.*

¶ ἐπέτρεψεν, *conceſſit*) non ἐνετείλατο, *præcepit*, niſi eo ſenſu, quo Marcus id verbum ponit cap. X. 3.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Origines conjugii quoque Moſes idem perſcripſit; ex quo Ieſus rem demonſtrat.

9 μὴ, *non*) Sic μὴ, *non*, 1 Ioh. V. 16.

¶ καὶ γαμήσῃ, *& duxerit*) Divorti culpa potiſſimum aggravatur ex votis ſecundis.

10 τοῦ ἀνθρώπου - τῆς γυναικὸς, *hominis-muliere*) Nomina ponuntur pro toto genere.

11 αὐτοῖς, *illis*) Cauſæ illi, cur non ſit contrahendum matrimonium, eique univerſali, at minus veræ, ab incommodo politico, quam diſcipuli inducebant ex indiſſolubilitate ejus; opponit Ieſus cauſam legitimam, at particularem, quæ unica eſt, nempe ſi quis ſit *eunuchus*, i. e. quacunque de cauſa ab univerſali lege contrahendi matrimonii exemtus.

¶ οὐ πάντες, *non omnes*) Hoc opponit Ieſus univerſali enunciationi diſcipulorum: & *non omnes* valet *nulli.* coll. Rom. III. 9, *non plane.* Sequitur magna exceptio, *ſed quibus datum eſt.*

¶ τοῦτον, *hunc*) Refertur pronomen etiam ad ſequentia, coll. v. 12. in epiphonemate: & *enim* initio ejuſdem verſus ſubjicitur, uti Matth. I. 18.

12 εἰσὶ, *ſunt*) Tria genera eunuchorum: de quorum primo & ſecundo agitur indirecte, de tertio directe nam illos aut natura parit, aut manus humana facit tales: his *datum eſt* divinitus, etſi habili ad matrimonium corpore eſſent. Atque hi capiunt verbum hoc de eunuchiſmo beato: illi tantummodo legem de matrimonio non capiunt, etſi per accidens etiam accedere poteſt eunuchiſmus beatus.

¶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, *ab hominibus*) quorum arte caſtrantur, ut cubicularios, muſicos &c. agant, aut alias matrimonio, ad quod habiles erant, ſubducuntur. nam hi quoque ſub enumeratione perfecta continentur.

¶ εὐνούχισαν, *eunuchos fecerunt*) id quod ii ſoli poſſunt, quibus *datum eſt.* non eſt hominis, alterum ita *eunuchum facere.* 1 Cor. VII. 7.

¶ ἑαυτοὺς, *ſe ipſos*) libera a matrimonio abſtinentia, relicta interdum etiam uxore propter nomen Chriſti, v. 29, adjunctis exercitiis caſtitati inſervientibus, & naturæ ignes domantibus.

¶ διὰ, *propter*) non quo ſoli cœlibes ſalventur; ſed ut cœleſtibus rebus percipiendis & propagandis magis vacent. 1 Cor. VII. 32. IX. 12.

¶ χωρείτω, *capiat*) Præceptum, non ad univerſos, verum ad eos, qui *poſſunt.* Ne diſcipuli quidem omnes capere potuiſſe videntur. 1 Cor. IX. 5.

13 προσηνέχθη, *allati ſunt*) adultiorum ſtudio. neque parvulos, ſed eos, qui afferebant, reprehenderunt diſcipuli.

¶ ἵνα,

¶ *ἵνα, ut*) Si baptiſmum petiſſent, ſine dubio etiam baptiſmus eis datus fuiſſet.

¶ *μαθηταὶ, diſcipuli*) quorum bona pars videntur fuiſſe cœlibes: at cœlibes, niſi humiles ſint, minus ſunt comes erga infantes, qui ipſos ſuæ priſtinæ parvitatis admonent; & diſcipuli, cum omnia reliquiſſent, videntur non ſatis ſemper faviſſe aliorum admiſſioni, vel certe putabant, auctoritati Ieſu repugnare curam parvulorum. ſed tamen Ieſu humanitas deſcendit etiam ad parvulos. conf. c. XVIII. 2 ſ.

¶ *ἐπετίμων, increpabant*) Non debemus terreri per eos, qui verecundiam injungunt intempeſtivam. c. XX. 31.

14 *εἶπεν, dixit*) Antea jus matrimoniale, nunc jura liberorum defendit Ieſus.

¶ *ἄφετε καὶ μὴ κωλύετε, ſinite, nec prohibete*) Venia locupletiſſima. Verbum *ἀφίημι* non ſemper notat *miſſum facere.* Vid. Marc. XI. 16.

¶ *τὰ παιδία, puellos*) Haſenrefferus: *infantulos.*

¶ *τοιούτων*) *talium*; infantum, quippe *talium*, præſertim ubi ad Chriſtum venire cupiunt. *τοιοῦτος* notat ſubſtantiam cum qualitate. Act. XXII. 22. Fac, notari tales, qui infantum ſunt ſimiles: ergo multo magis infantes ipſi, qui tales ſunt, regnum Dei habent, & accipere debent poſſuntque, venientes ad Chriſtum. Multi eorum, qui tum fuere infantes, poſtea in Chriſtum Ieſum credidere adulti.

¶ *ἡ βασιλεία, regnum*) Qui regnum Dei quærit, Ieſum debet accedere.

15 *ἐπιθεὶς, imponens*) ut rogatus erat v. 13. *Impoſitio manus*, ac potius *manuum*, adhibita eſt ad bona corporis & animæ chariſmata hominibus, ſpeciatim minoribus vel miniſtris, conferenda & propaganda. Act. IX. 12. Ebr. VI. 2. 1 Tim. V. 22. 2 Tim. I. 6. Non dicitur etiam *oraſſe*, uti rogatus erat v. 13, ab iis videlicet, qui unitatem ipſius cum Patre minus agnoſcebant.

16 *ἰδοὺ, ecce*) dum Ieſus regnum cœlorum etiam infantibus pandit.

¶ *εἷς*) ex ſuo illo ordine *unus* tandem.

¶ *ἀγαθὲ, bone*) Bonus de bono bene docet. Ioh. VII. 12.

¶ *ποιήσω, faciam*) De *faciendo* quærit homo: ſed *crede* præcedit.

¶ *ζωὴν, vitam*) Vita æterna in V. T. cognita, Hebr. XI. 16, & aperte ſic appellata, Dan. XII. 2.

17 *τί, quid*) Qui Bonus eſt, *de bono* interrogandus eſt. Cetera vid. ad Marc. X. 18.

¶ *εἰ δὲ θέλεις*) *ſi vero vis*, ut oſtendis. Iterum, *ſi vis*, v. 21.

¶ *τήρησον τὰς ἐντολὰς, ſerva præcepta*) Ieſus ſecuros ad Legem remittit: contritos, Evangelice conſolatur.

18 *ποίας, qualia*) Non opus erat quærere, nam præceſſit, *τάς*.

18, 19 *οὐ φονεύσεις - ἀγαπήσεις, non occides - diliges*) Præcepta negativa & affirmativa. Officia ſecundæ tabulæ, palpabiliora.

19 *τίμα, honora*) *Honor* aliquid addit ad amorem.

¶ *τὸν πατέρα, patrem*) Credibile eſt, juvenem magis peccaſſe contra hoc, quam contra præcepta negativa. Ideo in extremo ponitur.

¶ *πλησίον, proximum*) In amore proximi potiſſimum deficiebant Iudæi.

¶ *ὡς σεαυτὸν, ſicut te ipſum*) Amor, quo Deus nos amat, eſt norma amoris,

quo nos invicem amare debemus. Deus amat Titium, ſicut Cajum. Ergo Cajus debet amare Titium, ſicut Cajum. Nec tamen, ut Dei, ſic piorum indiſcretus eſt amor erga bonos & malos.

21 ἔφη, *dixit*) Quia Iuvenis plura requirit, & ſic ſe ipſe ad plura obligat, plura ei proponuntur.

¶ τέλειος, *perfectus*) *Perfectus* eſt, quem nil *deficit*, quo minus ingrediatur vitam. Obnixe quærenti, lautiſſimam conditionem proponit Dominus, apoſtolicæ proximam.

¶ ὕπαγε - δεῦρο, *abi-veni*) confeſtim. Præceptum eſt, non conſilium: neceſſarium, coll. verſu 24 ſeq. ſed particulare, ad idioſyncraſiam hujus animæ accommodatum. Nam multi ſequebantur Ieſum, quibus hoc non imperavit. Perfectus eſſe poteſt, qui opes habet: pauperibus omnia dare poteſt, qui a perfectione plane abeſt. Sermo Domini obligabat hominem, ultro ſeſe, idque tam prolixe, offerentem; quamvis ei, ut adhuc alieniori, non expreſſe præciperetur, ſed conſulenti conſuleretur. Apud alios, qui jam non poſſunt accipere mandata peculiaria, id compenſat Ductus providentiæ divinæ.

¶ πώλησον, *vende*) Si dixiſſet Dominus: dives es & adhæres divitiis; juvenis id negaſſet. quare ipſum ſtatim documentum poſtulat.

¶ ἕξεις, *habebis*) Promiſſio, in medio præcepti poſita, ſtatim rata futura: habebis & habere te ſenties.

¶ θησαυρὸν, *theſaurum*) Hereditas appellatur *theſaurus*, in antitheto ad bona mundana. Vis eſſe dives? hunc theſaurum quære.

¶ ἀκολούθει, *ſequere*) Tunc non defutura erat inſtitutio ad fidem.

22 λυπούμενος, *triſtatus*) quod non poſſet ſimul & opes retinere & Ieſum ſequi. Triſtitiam abſorpſiſſet obedientia.

¶ κτήματα) *poſſeſſiones*, bona immobilia. coll. *vende*, v. 21. Huc referuntur *agri*. v. 29.

23 δυσκόλως, *difficulter*) Hic juvenis, cum pedem jam in limine haberet, ob divitias eum retulit. Difficile eſt diviti, omnia relinquere.

24 κάμηλον, *camelum*) quadrupedem. conf. c. XXIII. 24. Non rudens filo, ſed *foramen acûs* opponitur portæ.

25 ἀκούσαντες, *audientes*) Scriptura ubique mediam inter præfidentiam & timiditatem oſtendit viam. v. 26. 28. 30. 1 Petr. V. 7. coll. v. 6. 8.

¶ τίς, *quis*) Soliciti erant diſcipuli vel pro ſe, quibus alia impedimenta æque obſtare poſſent, vel qui ſpem haberent opum conſequendarum: v. 27. vel pro aliis; qui timor multo laudabilior. conf. Ap. V. 4.

26 ἐμβλέψας, *intuitus*) ad cogitationes territorum diſcipulorum figendas. Ieſus etiam vultu & nutu multa docuit. Hic obtutus inprimis *Matthæum*, publicanum quondam, commovit.

¶ εἶπεν, *dixit*) ſumma cum ſuavitate.

¶ ἀδύνατον, *impoſſibile*) plus etiam quam moraliter impoſſibile.

¶ πάντα, *omnia*) Ergo etiam hoc. Omnipotentia divina in regno non naturæ ſolum, ſed etiam gratiæ & gloriæ ſpectatur. Virtus humanâ major eſt, qua cor humanum a rebus terrenis abducitur. Cauſa divitum defendi maxime poteſt apud pauperes & timoratos.

¶ δυνατὰ, *poſſibilia*) Id ſinguli cognoſcent electi.

27 εἶπεν,

27 εἶπεν, *dixit*) animo ſimplici.

¶ ἡμεῖς) *nos*, non ut ille dives.

¶ πάντα, *omnia*) Opifici pauca ſua æque ſunt omnia, ac ſatrapæ multa.

¶ τί ἄρα ἔσαι, *quid ergo erit*) Reſp. *accipiet*, v. 29. *dabo* &c. c. XX. 4. 2. 7 ſs.

¶ ἡμῖν, *nobis*) in regno Dei.

28 εἶπεν, *dixit*) Petrus junctim dixerat, *reliquimus & ſecuti ſumus*. Ieſus diſtincte reſpondet. nam hoc apoſtolorum proprium; v. 28. illud, cum aliis commune. v. 29. Ps. XLV. 11.

¶ ὑμεῖς-καὶ ὑμεῖς, *vos-& vos*) vos XII.

¶ ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ, *in regeneratione*) Hoc conſtruitur cum verbis ſequentibus: nam *ſequela Ieſu* abſolute memorari ſolet, ſine hoc additamento; at *ſeſſionis*, de qua mox, tempus notatur convenienter. Nova erit geneſis, cui præerit Adamus II. ubi & microcoſmus totus, per reſurrectionem, & macrocoſmus, geneſin iteratam habebit. conf. Act. III. 21. Ap. XXI. 5. Matth. XXVI. 29. Conjuncta: παλιγγενεσία, *regeneratio*, & *renovatio*. Tit. III. 5. tum erimus *filii*. Luc. XX. 36. Rom. VIII. 23. 1 Ioh. III. 2.

¶ καθίσεσθε, *ſedebitis*) Medium, de diſcipulis: de Domino, καθίσῃ, activum. Ineunte judicio ſtabunt; Luc. XXI. 36. 2 Cor. V. 10. tum, abſoluti omnibus culpationibus, conſidebunt. 1 Cor. VI. 2.

¶ θρόνους, *thronos*) Thronum Iudæ *ſumſit alius*. Act. I. 20. De thronis, conf. Ap. XX. 4.

¶ κρίνοντες, *judicantes*) Tempore Iudicum erat Theocratia, de qua vide *Erkl. Off.* p. 553. Sic in millennio priore, ſublatis hoſtibus, recuperatus Iſraël habebit judices. Eſ. I. 26. Promiſſio autem apoſtolis data longius proſpicit.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Numero tribuum reſpondet numerus principum, Num. VII. 2 ſs. & apoſtolorum, Ap. XXI. 12. 14.

¶ φυλὰς, *tribus*) ad quas apoſtoli primitus erant miſſi.

29 καὶ πᾶς, *& omnis*) non modo apoſtoli; de quibus ſolis non debuerat quærere Petrus. 2 Tim. IV. 8.

¶ ἀφῆκεν) *reliquit*, Domino jubente, c. IV. 19, vel per varias vias ita dirigente.

¶ οἰκίας, *domus*) Hoc primo loco ponitur. conf. v. 21. 27. de domo. In enumerandis propinquis Matthæus & Marcus, c. X. 29, tenent ordinem amoris, per paria, per gradationem, agris poſtremo poſitis; Lucas, c. XVIII. 29, temporis ordinem.

¶ ἢ γυναῖκα, *aut uxorem*) ſalva videlicet lege Moſis. v. 9. Notandus ſingularis numerus contra polygamiam: nam quæ plura eſſe poſſunt, ea hoc loco in plurali enumerantur, *fratres* &c. perinde ut Marc. X. 29 etiam οἰκία *domus* in ſingulari ponitur. Poteſt aliquis habere plures domos, ſed pauci plures habent: ac nemo ſimul in duabus *habitat*, quas relinquat.

¶ ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός μου, *propter nomen meum*) propter nominis Chriſti confeſſionem & prædicationem.

¶ ἑκατονταπλασίονα) *centupla*, eadem illa, quæ hoc verſu enumerantur. coll. Marc. X. 30.

¶ λήψεται, *accipiet*) in hac vita: nam futura centuplo & millecuplo uberior eſt. Luc. XIX. 16. 17. Accipiet autem, non politice, ac per manum: ſed tamen vere, quoad fideli opus eſt, & in aliis, quibus fidelis obtingere maxime ea cuperet. conf. Matth. V. 5. Act. IV. 35. 1 Cor. III. 22.

Im-

Impii ſunt uſurpatores: jus eſt Dei & heredum ejus. his conceditur, quantum eis ſalutare eſt. Verbum *accipiet* propius congruit cum ratione mercedis; ſed *hereditabit* dicit quiddam longe uberius. Scriptura expreſſius copioſiusve loquitur de temporalibus pœnis, quam præmiis; & de æternis præmiis, quam pœnis.

¶ *ζωὴν, vitam*) v. 16. 17.

30 *πολλοὶ δὲ, multi autem*) Antitheton ad *omnis*, v. 29. Fortaſſe etiam juvenis ille ex noviſſimis ad primos reverſurus innuitur.

¶ *πρῶτοι, primi*) Id in priore hemiſtichio ſubjectum eſt, ut conſtat ex appoſitione, *πολλοὶ, multi*, articulum abſorbente: in poſteriore, eſt prædicatum, contra ac capite XX. 16. Itaque hic apophthegma potius proponitur, (quia maxima emphaſis eſt in clauſula,) ad ſpem; uti Marc. X. 31: ſed c. XX. 16, & Luc. XIII. 30, ad timorem. Vtrisque locis *τὸ multi* ſermonem facit modalem, & præcipue pertinet ad claſſem deteriorem: nam melior, *paucos* habet. Primi & ultimi vel differunt genere, ut illi ſint, qui ſalvantur; hi, qui pereunt: vel potius gradu, ut hi quoque ſalventur, ſed multo illis ſint inferiores. F. S. Lœflerus in Explanatione hujus parabolæ ſubaudit *ὡς* hoc ſenſu: *Primi erunt ut ultimi, & ultimi ut primi.* pag. 106. &c. neque per ſe incommoda eſt ellipſis: ſed hanc interpretationem non fert contextus in parallelis Marci, qui ſubſequentem parabolam non habet; & Lucæ, qui hanc ſententiam alio loco prolatam refert. Innuitur revolutio inter Iudæos potiſſimum & gentes, coll. c. VIII. 10 ſeqq. Luc. XIII. 30. cum anteced. & Rom. IX. 30 ſeq.

CAP. XX.

1. Γὰρ, *enim*) Reſp. c. XIX. 30. Similis nexus parabolæ, c. XVIII. 23. Petrus docetur verecundiam poſtulandi, coll. c. XIX. 27, & ſe cum aliis conferendi. Conf. omnino Luc. XVII. 5-10. ubi videmus, melius ſentire, qui ſe inutiles ſervos, quam qui ſe aliis potiores ferunt.

2 *συμφωνήσας, conveniens*) Cum *operariis* primis magis ex pacto & jure agitur: cum poſterioribus magis ex mera liberalitate, etiam in conducendo, ſed cum reprehenſione otii eorum. v. 4. 6. 7. Otium compenſant obedientiâ ſine præfinitione mercedis præſtita. Dies in XII horas diviſus ſignificat *non* totum tempus mundi aut N. T. quod unius operarii vita nunquam exæquat; *neque*, ut videtur, vitæ humanæ datum ſingulis ſpatium, in quo a vocatione usque ad obitum, alius diutius, alius minus diu laborat: quanquam potuit ante nos aliquis unam horam laborare, & poterit poſthac alius prima hora incipere; adeoque hic etiam valet illud: qualibet hora eſt quælibet hora: ſed ſpatium a vocatione prima apoſtolorum ad glorificationem Chriſti & adventum Paracleti. Denarius eſt merces illa omnibus ex æquo propoſita, de qua c. XIX. 29. 21, in præſenti & futura vita; cujus diverſitas diverſitati laborum reſpondens in hac vita non modo non apparet, ſed ſæpe inverſa videtur: ideo medium, paritas, ſumitur. Veſpera eſt tempus illud, quum quisque multo propius a meta laborum, quam ab initiis eorum abeſt vel abeſſe videtur, adeoque apud diſcipulos etiam tempus proximum tum ante abitum Ieſu. Suam & alienam veſperam in unum ii momentum

tum conjiciunt, qui ſe cum aliis comparant. Operarii, omnes vocati; non modo apoſtoli. Senſui operariorum de toto die affinis eſt ſenſus Petri non ſatis diſcrete reputantis diſſimilitudinem ſuam & divitis illius. Et tali ſenſu erga homines maxime notos & æquales quisque tentatur; qui ampliorem habet animam, etiam erga remotiores.

¶ μετὰ τῶν ἐργατῶν, *cum operariis*) Convenit paterfamilias cum operariis, & operarii cum ipſo, v. 13. Illud certam mercedem ſpondet: hoc docet, quid operario ſatis eſſe debeat.

¶ ἐκ δηναρίου, *denario*) Hæc erat diurna merces, ut fere eſt hodierno die. ἐκ non iteratur verſu 13.

3 ἄλλους) *alios*, qui hora I non comparuerant.

6 τὴν ἑνδεκάτην, *undecimam*) Articulus emphaticus, non poſitus de hora IX. VI. vel etiam III.

¶ ὅλην, *totum*) Alibi non poterant operas locare.

7 ἡμᾶς, *nos*) Hoc convenit in gentes.

8 ὀψίας, *veſpere*) Alluſio prævia ad judicium noviſſimum. Veſpera vitæ ſingulorum eſt inſtar veſperæ mundi.

¶ ἀπὸ τῶν ἐσχάτων ἕως τῶν πρώτων, *ab ultimis ad primos*) Duo genera. nam *primis* accenſentur omnes, qui ante undecimam venerunt. v. 9 ſ.

9 ἀνὰ) *ſingulatim*. Ioh. II. 6.

10 οἱ πρῶτοι, *primi*) Medii, non murmurarunt: nam ii quoque primis ſe pares factos videbant. Cui invideri poteſt, is minus invidet.

¶ πλείονα, *plura*) XII denarios pro XII horis.

11 ἐγόγγυζον, *murmurabant*) Conf. Luc. XV. 28 ſeq.

12 οὗτοι, *hi*) Invidia ſæpe non ſibi plus poſtulat, ſed alteri minus vult. invidet non ceteris de hora nona, ſexta, tertia, ſed de undecima.

¶ οἱ ἔσχατοι, *ultimi*) Sic operarii invidiæ cauſa appellant.

¶ ἐποίησαν, *fecerunt*) Act. XV. 33.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Loquitur etiam pro iis, qui intermediis horis venerant, &, ſi minus totius diei onus, at æſtum meridiei tulerant.

¶ βάρος, *onus*) intrinſecus, a labore.

¶ τῆς ἡμέρας, *diei*) totius.

¶ καύσωνα, *æſtum*) extrinſecus, a ſole.

13 ἑνὶ, *uni*) qui erat inſtar ceterorum murmurantium. conf. de *uno*, c. XXII. 11 not.

¶ ἑταῖρε) Hoc dicitur etiam ad alieniores.

14, 15 τὸ σὸν, ἐν τοῖς ἐμοῖς, *tuum*, *in meis*) Antitheton.

14 ὕπαγε, *abi*) Sic non dicitur *ei* vel *eis*, *qui circa undecimam horam*.

¶ θέλω, *volo*) Summa hujus verbi poteſtas. v. 15. conf. not. ad Marc. XII. 38.

¶ τῷ ἐσχάτῳ, *ultimo*) Repetitur hoc ex oratione murmurantis; ſed in ſingulari, de *extremo extremorum*. quilibet invidus ſingulariter uni cuipiam invidet.

¶ σοὶ, *tibi*) Non repetitur, *portanti onus* &c.

15 ὀφθαλμός, *oculus*) Ex oculis animus lucet.

¶ ἀγαθὸς, *bonus*) *Bonus* eſt, qui etiam plus præſtat, quam *juſtitia* v. 4 infert. Rom. V. 7.

16 οὕτως, *tali modo*) Ex parabola infertur iterata, ſed quodammodo inver-

ſa, concluſio: ſimulque *tali modo* limitat ſermonem, ut Apoc. III. 16: non omnes primi deficiunt, ſed tamen omnes ſe cuſtodire debent, & deficiunt ii, qui *ſic* ſe gerunt, ut ἑταῖρος *ſodalis* ille. Etiam de intermediis multi in gradus ſuperiores vel inferiores venire poſſunt.

¶ ἔσονται, *erunt*) Reſpectu apoſtolorum non eſt prædictio, ſed admonitio.

¶ οἱ) Articulus hoc loco (ut ubique; excepta majori per nomen proprium, per pronomen demonſtrativum aut perſonale determinatione,) eſt nota ſubjecti, ſimulque remittit ad c. XIX. 30. nec facit univerſalitatem omnimodam.

¶ πρῶτοι, *primi*) v. 8 fin.

¶ πολλοὶ, *multi*) videlicet *primi*, qui ipſi *multi*, c. XIX. 30. & præterea οἱ ἔσχατοι, *ultimi*.

¶ κλητοὶ) Κεκλημένος eſt v. gr. operarius, etiamſi non iret in vineam: κλητὸς, qui vocationem ſuſcepit.

¶ ἐκλεκτοὶ, *electi*) exquiſiti præ aliis. Videtur hoc loco, ubi primum occurrit, non omnes ſalvandos denotare, ſed horum excellentiſſimos. vid. Franckii *Sonnt. und Feſt tags Predigten* p. 431 ſ. W. Wall. not. crit. p. 27.

17 ἀναβαίνων, *aſcendens*) Iter valde memorabile, in quo magni & varii motus animorum exſtitere.

¶ παρέλαβε, *aſſumſit*) Rem propoſuit, non ut ſermone quotidiano, ſed ſolennius.

18, 19 παραδοθήσεται· παραδώσουσι *tradetur*: *tradent*) Grave verbum. Luc. XXIII. 25.

18 ἀρχιερεῦσι, *pontificibus*) Appellatio hæc videtur tum valde communis fuiſſe.

¶ γραμματεῦσι, *ſcribis*) quorum erat ſcientia; uti *pontificum*, ſententia.

19 τοῖς ἔθνεσι, *gentibus*) id eſt, genti romanæ, principi ceterarum.

¶ ἐμπαῖξαι, *illudendum*) Magna ignominia! Paſſionem ſemel iterumque prædixerat minus definite: nunc *flagella*, *crucem &c.* exprimit, uti c. XXVI. 2 ſummam, crucem.

20 τότε, *tunc*) valde alieno tempore.

¶ προσκυνοῦσα, *adorans*) Ex adoratione & ex ſermone feminæ patet, magnam penes eam fuiſſe exiſtimationem de majeſtate Ieſu, ſed non magnam ſcientiam.

¶ τὶ, *aliquid*) Indefinite petebat aliquid, ut ſolent, qui repulſam agnoſcunt non fore injuſtam. 1 Reg. II. 20.

21 ἵνα καθίσωσιν, *ut ſedeant*) Videtur illa provocare ad promiſſionem c. XIX. 28, de XII thronis: & promiſſionis ad filios ſuos ſpecialius applicandæ anſam ſumſiſſe ex appellatione *filiorum tonitrui*. Marc. III. 17 not.

¶ υἱοί μου, *filii mei*) Nil huc pertinebat neceſſitudo naturalis.

¶ δεξιῶν) Τὰ δεξιὰ, paſſim, *dextra* manus, pes, latus. Alios antea Ieſus habiturus erat a dextris & ſiniſtris, c. XXVII. 38.

¶ εἷς, *unus*) Credibile eſt, ordini diſcipulorum in officio reſpondere ordinem eorum in gloria.

22 εἶπεν, *dixit*) graviter, cum miſericordia.

¶ οὐκ οἴδατε, *non noſtis*) Neſcitis, quid ſit gloria mea: quid ſit ſeſſio a dextris & ſiniſtris: quibus conveniat: & quid prærequiratur.

¶ τί

¶ τί αἰτεῖσθε) *quid* ſit, quod *petitis.*

¶ δύνασθε) Reſpondet filiis: *poteſtisne?* habet animus veſter hanc virtutem?

¶ τὸ ποτήριον, *poculum*) Etiam de *baptiſmate* ſermo eſt apud Marcum. vid. cap. X. 38. 39 not. Apud Matthæum, inciſum de *baptiſmate* alii habent, alii non habent.

¶ ὃ ἐγὼ, *quod ego*) Ieſus jam tum habitabat in ſua paſſione, & ex ea promit ſermonem. Atque ipſum, non modo decem condiſcipulos, quaſi prævertebat oratio duorum: quos ad ſubſequendum adigit.

¶ δυνάμεθα, *poſſumus*) Ne hoc quidem ſatis norant, quid reſponderent. fert tamen Dominus illos, & confeſſionem eorum accipit. conf. c. XXVI. 39. 37.

23 τὸ μὲν ποτήριον, *poculum quidem*) Locum huncce, cum parallelis, ſingulari induſtria tractavit Thomas Gatakerus lib. I. Adverſar. miſcell. cap. 3. unde præcipuos nervos ſumemus.

¶ καθίσαι, *ſedere*) Erunt ergo certe, qui ſedeant a dextris & ſiniſtris Chriſti.

¶ ἀλλ' οἷς, *ſed quibus*) Hac ſive oppoſitione, ſive exceptione (nam res eodem recidit) non negat Ieſus, ſuum eſſe dare, vid. Ap. III. 21, ſed limitat, declaratque ſubjectum, cui daturus ſit, & tempus ordinemque; omnia, ut ſolet, ad Patrem referens. Non dedit Ieſus, antequam, paſſione exantlata, Ipſe ad dextram Patris conſediſſet: neque terrenum eſt regnum, in quo dat: neque dat iis, qui nondum paſſi ſunt. Itaque ſub ipſa repulſæ ſpecie promittit Iacobo & Iohanni.

24 οἱ δέκα, *decem*) In his ingenuus evangeliſta.

¶ ἠγανάκτησαν, *indignati ſunt*) Verebantur, ne ſibi aliquid detraheretur.

25 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Ergo *indignationem* habuerant, Magiſtro non præſente. Ex profeſſo eos corrigit.

¶ οἴδατε, *noſtis*) Ideo putatis, ſimilem eſſe rationem regni Meſſiæ.

¶ κατακυριεύουσιν· κατεξουσιάζουσιν) Κατὰ in his compoſitis ſignificationem intendit; (vid. LXX, Gen. I. 28. Ps. LXXII. 8.) & h. l. præſcindit ab uſu poteſtatis legitimo & abuſu frequenti.

¶ οἱ μεγάλοι) *Grandes*: conſiliarii, ipſis ſæpe dominis imperantiores.

26 οὐχ οὕτως, *non ſic*) *Poteſtatis civilis uſum atque exercitium omne iſtic interdici prorſus eis, ad quos verba hæc ſpectant, mihi neutiquam ſit veroſimile: & minus multo, prælationem omnem & imparitatem inter ſuos vocibus illis Dominum Chriſtum ſublatum ire voluiſſe. ſi quidem & gradus inter eoſdem diſerte agnoſcit ipſe, quibus alii tanquam majores minoribus præficiantur. Luc. XXII. 26. tum & ipſum ſe eis* ὑπόδειγμα *proponit. ib. v. 27. Matth. XX. 28. Non magis ergo Chriſtus interdicto iſto ſuorum in ſe invicem quorumvis, quam ſui ipſius in ſuos poteſtati quicquam detraxit.* Gatakerus: ſatis hierarchice.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Hæc *chriſtianos quosvis, tam principes, quam & plebejos ſpectare videntur.* idem. *Chriſtus docet, aliter habere ſe regnum ſuum, quam ſeculi iſtius regna ſe habeant. in iſtis enim dignitates externas, principatus, ſatrapias haberi, quæ in eos etiam, quos honore afficere volunt, conferre pro libitu ſuo reges conſueverint: ceterum in regno ſuo nihil hujuſmodi reperiri: non quod in eccleſia Chriſti atque inter chriſtiani nominis profeſſores iſta aut non ſint aut non licite*

 uſur-

uſurpentur, ſed quod ad regnum Chriſti ſpirituale, ad quod ſuos invitat, non pertineant, nec proveniant inde. proinde non eſſe, cur ipſum ſectando, iſtiuſmodi ſibi quiſquam ſpondeat præfecturas: neque enim tale quippiam cuiquam ſe polliceri, cum nec uſurpet aut exerceat ipſe: ſuis ſe non dignitatum ſecularium dilargitorem, ſed humilitatis & modeſtiæ ſpiritualis exercendæ autorem doctoremque tam praxi quam præcepto profiteri. ad hanc igitur, (ambitione omni prorſus amota,) cujus ipſum pro exemplo habeant, componant ſe ipſi, ſuos monet univerſos. idem.

¶ μέγας) *magnus* magni regis miniſter.

27 πρῶτος) *princeps.*

28 ὥσπερ, *ſicut*) Summum exemplum.

¶ διακονῆσαι, *ſervire*) Rom. XV. 8.

¶ καὶ, *&*) Gradatio.

¶ δοῦναι, *dare*) ſicut *datur* pretium pro emtione.

¶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, *animam ſuam*) id eſt, *ſe ipſum.* Gal. I. 4. II. 20.

¶ λύτρον, *pretium redemtionis*) Gall. *rançon.*

¶ ἀντὶ πολλῶν, *pro multis*) Magnum *miniſterium* & valde demiſſum. Illud, *pro quo* pretium datur, quodammodo deſideratius eſt ei, qui pretium dat, quam pretium ipſum. Et *multis*, non ſolum univerſis, ſed etiam ſingulis, ſe impendit Redemtor.

29 ὄχλος, *turba*) quæ fuerat in ea urbe.

39 δύο, *duo*) Marcus unum commemorat Bartimæum, inſigniorem: cap. X. 46. ut mox Matthæus aſinam & pullum; Marcus pullum ſolum, cujus potior uſus erat. Lucas, c. XXIV. 4, duos angelos, qui apparuere; Matthæus & Marcus unum, qui verba fecit.

31 οἱ δὲ, *illi vero*) Non ſunt audiendi, qui perverſum pudorem aut decorum noxium inculcant.

32 τί, *quid*) In precibus debemus interdum petitiones ſpeciatim exprimere.

34 σπλαγχνισθεὶς, *miſertus*) Miſericordia Ieſu, de omni humana miſeria.

¶ ἠκολούθησαν, *ſecuti ſunt*) cum multis, c. XXI. 8, ſine hodego.

CAP. XXI.

1 Καὶ ὅτε, *& quum*) Ab hoc loco actiones & certamina Ieſu Chriſti copioſe, magno conſenſu, deſcribunt evangeliſtæ.

¶ εἰς) *ad* urbem, in quam videlicet erant ingreſſuri.

¶ τότε) *tunc*; non prius. Vectura myſterii plena innuitur. Toties urbem intrarat Ieſus; nunc in hoc ultimo itinere, ejusque fine, ſemel equitat, urbis videlicet regiæ (c. V. 35.) poſſeſſionem ſolenni modo capiens, non in aliquot modo dies, ſed illius regni (Marc. XI. 10.) cauſa, quod ſub illos dies erat inſtituturus. Luc. XXIV. 47. I. 33. Zach. IX. 10 fin. cum toto illo contextu.

2 ἀπέναντι) *ante oculos.*

¶ εὐθέως, *ſtatim*) Sic quoque v. 3. Omnia facilia Domino.

¶ δεδεμένην, *ligatam*) jam quaſi paratam.

¶ πῶλον, *pullum*) Pullus neminem antea vexerat: Ieſus nullo antea jumento, niſi forte in tenerrima ætate, vectus erat. Ex vico ſumſit aſinam, in viam brevem.

3 ὁ κύριος, *Dominus*) Ieſu dediti erant, quorum erat aſina.

¶ δὲ,

¶ δὲ, *autem*) Id eſt, non multis verbis opus erit vobis.

¶ ἀποστέλλει, *mittit*) Præſens, ob eventum certum & celerem, animo jam ad mittendum parato. conf. Marc. IV. 29, εὐθέως ἀποστέλλει τὸ δρέπανον. c. XI. 6, ἀφῆκαν.

5 εἴπατε, *dicite*) Hic locus exemplo eſt, multos ſermones apud prophetas accipi debere, non ſolum ut ab illis dictos, ſed ut ab apoſtolis dicendos. Exſtat hoc Eſ. LXII. 11. cetera apud Zachariam, quem a potiori parte Matthæus citat: etenim *gaude* ita ſuppletur. Tempore complementi *dicendum eſt*: tum lætitia ſua ſponte exiſtit. Zach. IX. 9. LXX: χαῖρε σφόδρα θύγατερ σιὼν, κήρυσσε θύγατερ ἱερουσαλήμ· ἰδοὺ-σοι δίκαιος καὶ σώζων αὐτός· πραῢς καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον.

¶ τῇ θυγατρὶ σιὼν, *filiæ Sion*) i. e. per ſynecdochen, Hieroſolymis.

¶ βασιλεύς σου) *rex tuus*, idemque ſponſus.

¶ σοὶ, *tibi*) tuo commodo.

¶ πραῢς καὶ, *manſuetus &*) Sæpe eadem res uno loco verbis propriis & metaphoricis exprimitur. Equus, jumentum bellicum, quo non eſt uſus Rex pacis. Zach. IX. 10. Olim utetur, Apoc. XIX. 11.

¶ ὄνον) *aſinum*, non, *aſinam*. Hebr. חמור

¶ υἱὸν ὑποζυγίου, *filium ſubjugalis*) qui tamen nondum ipſe jugum ſubierat. Pullo vectus eſt, aſinâ item uſus, pulli comite.

6 καὶ ποιήσαντες) *& cum feciſſent*.

7 ἐπεκάθισεν) *inſedit*, decore, miniſtrantibus diſcipulis. Luc. XIX. 35. Perſarum reges non tam conſcendebant equos, quam iis imponebantur. vide Briſſon.

¶ ἐπάνω αὐτῶν, *ſuper eos*) & quidem ſuper pullum. Marc. XI. 2 ſ. Ioh. XII. 14. 15.

8 ὁ) Populus autem, qui plurimus erat.

¶ ἐν τῇ ὁδῷ) *in via.* non modo κατὰ τὴν ὁδόν. nam Lucas, *ſubſtraverunt*. c. XIX. 36.

¶ κλάδους, *ramos*) Iudæis aliisque populis ſolenne erat, lætitiam publicam ramis arborum deciſis oſtendere.

9 ὡσαννὰ) הושיעה נא Ps. CXVIII. 25. LXX: ὦ κύριε σῶσον δή· ὦ κύριε εὐόδωσον δή. Conjugata: ἰησοῦς, v. 11. נושע Zach. l. c. & ὡσαννά.

¶ τῷ) Hoſanna, inquiunt, quod a prophetis præſcriptum eſt, canimus Filio David. Valde cum hoc ingreſſu congruit, quod Iſidorus Clarius a Iudæo quodam ſe didiciſſe ait, verba hæc, *Hoſanna*, *Benedictus qui venit* &c. a ſacerdotibus dici ſolita fuiſſe, cum *victimæ* offerebantur immolandæ. Adeoque frequens erat formula *Hoſanna*, ut etiam faſciculos in feſto Tabernaculorum geſtari ſolitos ita appellarent.

¶ εὐλογημένος - Κυρίου) Sic LXX, Ps. CXVIII. 26. qui pſalmus erat pars *Hallel* ſive hymni paſchalis, quem paucis poſt diebus erant recitaturi.

¶ ἐν ὀνόματι, *in nomine*) Conſtr. cum *benedictus*, juxta accentus Hebr.

¶ ἐν τοῖς) Iuva Tu, qui es in altiſſimis.

10 λέγουσα, *dicens*) ex admiratione.

¶ τίς, *quis*) In magno concurſu non ſtatim conſpicitur princeps: nec ſoliti erant videre Ieſum aliter ac pedibus iter facientem.

11 ὁ προφήτης, *propheta*) Primum Ieſus ut propheta eſt agnitus, deinde ut ſacerdos & rex

¶ ὁ ἀπὸ ναζαρὲτ, *Nazarenus*) Solennis erat hæc appellatio.

12 ἐξέβαλε, *ejecit*) tamen *manſuetus*, v. 5. Primo tempore purgarat Ieſus templum: Ioh. II. 14. redierunt autem profani. nunc extremo tempore iterum purgat, quamvis paulo poſt ceſſaturum, templum. c. XXIII. 38.

¶ πάντας, *omnes*) Magnum miraculum. Multi milites non auſuri fuerant.

¶ τοὺς) Voluerant commodiſſimam facere cultus publici, præſertim circa paſcha, rationem: ſed paulatim longius progreſſa videtur fuiſſe licentia.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) & quidem in parte ejus extima, atrio gentium: ubi *gentium* erat *orare*. Marc. XI. 17.

13 ὁ οἶκός μου - κληθήσεται· ὑμεῖς δὲ αὐτὸν ἐποιήσατε σπήλαιον λῃστῶν) LXX, Es. LVI. 7: ὁ γὰρ οἶκός μου - κληθήσεται πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν. Ier. VII. 11: μὴ σπήλαιον λῃστῶν ὁ οἶκός μου;

¶ προσευχῆς, *precum*) *Oratio*, magna pars cultus publici. 1 Reg. VIII. Ideo *preces* ponuntur ante *miniſterium verbi* apoſtolicum. Act. VI. 4. Synagogæ quoque erant *docendi* officinæ, nec tamen non domus *precum*. In templo prævalebat munus *precandi*, in his munus *docendi*.

¶ σπήλαιον λῃστῶν, *ſpeluncam latronum*) Severa appellatio, eaque proverbialis: de loco, qui omnes improbos & omnia profana admittat. non dicit, *forum*. In ſpelunca latrones non tam obvios violant, quam ipſi nidulantur.

14 ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) Verus templi uſus; ab adverſariis, abuſum tolerantibus, impugnatus. Nemo alius in templo miracula edidit: Meſſiæ hoc erat.

15 τὰ θαυμάσια, *mirabilia*) v. 12. 14.

16 ἀκούεις, *audis*) Hypocritis, quicquid non quotidianum & tralatitium eſt, nimium eſt.

¶ θηλαζόντων, *lactentium*) qui etiam *trimi* eſſe poſſunt. 2 Macc. VII. 28.

17 αὐτοὺς, *illos*) perverſos.

18 ἐπείνασε, *eſurivit*) rex ille gloriæ. v. 5. Miranda exinanitio.

19 μίαν) *quandam*, unam illo loco.

¶ ἦλθεν, *venit*) ut via ferebat. Ficus videtur ſteriſſe in loco communi. Communitas Ieſu in victu. Ioh. IV. 6. 7.

¶ ἐπ') *juxta*.

¶ λέγει, *dicit*) Eo ipſo occurrit offenſioni, ſi quis miratus eſſet Domini famem & acceſſum ad arborem fructu carentem. Maxima humanitatis & deitatis indicia uno tempore edere ſolitus eſt. Ioh. XI. 35. 40.

¶ μηκέτι, *poſthac non*) V. T. multa habet miracula ad pœnam: evangelica hiſtoria, in extremo, hoc ferme unicum. conf. c. VIII. 32 not.

¶ καρπὸς, *fructus*) Itaque ſuccum poſthac non erat acceptura fruſtra. Talis pœna Iudæorum. Luc. XIII. 6. Exemplum, quid ſit *maledictio*.

¶ ἐξηράνθη, *arefacta eſt*) mutato habitu etiam externo, foliis marceſcentibus vel etiam defluentibus.

21 ἀποκριθεὶς, *reſpondens*) Sæpe Ieſus diſcipulos ab admiratione miraculorum duxit ad ſalubriora. Luc. X. 20.

¶ πίστιν, *fidem*) Fidei natura declaratur ex oppoſito, quod eſt *dubitatio*.

¶ τῷ ὄρει τούτῳ, *monti huic*) v. 1. Sermo proverbialis.

¶ θά-

¶ *θάλατταν, mare*) remotum ab Hieroſolymis. Talia ſi minus adhuc impleta ſunt, poſthac impleri poſſunt.

22 *αἰτήσητε ἐν τῇ προσευχῇ, petieritis in precibus*) Marc. XI. 24. Miracula facta per *preces* fidelium.

¶ *λήψεσθε, ſumetis*) tanquam beneficium. ſic, *illi.* Marc. XI. 23. 24.

23 *προσῆλθον, acceſſerunt*) Solennis erat quæſtio: quæ cauſam dabat elenchi finalis.

¶ *οἱ ἀρχιερεῖς, pontifices*) Suum jus violari putabant.

¶ *λέγοντες, dicentes*) Scepticiſmus moroſus adverſariorum nunc demum diplomata flagitat, cur Filius heres de vinea curet. v. 37. 38. Putabant, Ieſum docere non vocatum, qui neque ſacerdos eſſet, neque levita.

¶ *ποίᾳ, qua*) cœleſti, an humana?

¶ *ταῦτα, hæc*) Ref. ad *docenti.* add. Marc. XI. 27.

24 *ἀποκριθεὶς, reſpondens*) Methodus apta reſpondendi tentantibus.

¶ *ἐρωτήσω, interrogabo*) Sic quoque c. XXII. 41. *Falluntur ſane interpretes, qui Chriſtum nihil quæſiviſſe volunt, quam adverſariorum ſilentium.* Moshem. Or. de Chriſto unice Theologis imitando p. 17.

¶ *ἕνα*) *unum*, poſtquam vos me & nunc & ſæpe interrogaſtis: cumque conjunctum cum veſtra interrogatione. Iohannes citra vocationem humanam potuit eſſe propheta & fuit: ergo etiam Ieſus. Si agnoviſſent baptiſmum prodromi; agnoviſſent poteſtatem Chriſti: ſed quia illum non agnoverant, v. 32, non poterant in Chriſtum credere, neque erant digni, quorum faſtidio & diffidentiæ projicerentur ulteriora. Habenti datur: a non habente aufertur.

25 *τὸ βάπτισμα, baptiſmus*) id eſt, tota ratio. confer. mox, *non credidiſtis.*

¶ *ἐξ οὐρανοῦ, ex cælo*) id eſt, ex Deo. Metonymia *εὐλάβειαν* habens.

¶ *διελογίζοντο, cogitabant*) Mens mala eſt, quæ de re divina non ſpectat veritatem, ſed aſſumit, quod commodum eſt.

¶ *αὐτῷ, ei*) teſtanti de me. Quicquid ex cœlo eſt, fide dignum eſt.

26 *φοβούμεθα, timemus*) Nolebant metum profiteri.

¶ *τὸν ὄχλον, turbam*) Vix erat populus eo ſtatim, quo verebantur mali antiſtites, progreſſurus: magno tamen Iohannis ſtudio flagrabat. Et ſolebant ex repentino zelo impetere ſumma vi eos, qui nefanda aut loquebantur aut loqui videbantur.

¶ *προφήτην, prophetam*) *cælitus* miſſum. id quod diu non acciderat.

27 *οὐκ οἴδαμεν, non novimus*) Coacta confeſſio ignorantiæ turpiſſimæ.

¶ *οὐδὲ, neque*) Repulſa rara, juſta. qua ipſa Ieſus *ἐξουσίαν poteſtatem* ſuam divinam probat.

¶ *ὑμῖν, vobis*) infidelibus, non diſcendi cauſa interrogantibus. Anſam agnoſcendæ poteſtatis præbuit c. XXII. 43. Sæpe dixerat prius.

28 *τέκνα δύο, filios duos*) Specimen duorum generum.

¶ *προσελθὼν, accedens*) comiter.

¶ *τῷ πρώτῳ, ad primum*) qui *alterum anteibat.* v. 31.

30 *τῷ ἑτέρῳ, ad alterum*) qui alia ratione dicitur *major natu*, Luc. XV. 25.

¶ *ὡσαύ-*

¶ ὡσαύτως, *ſimiliter*) eodem utique animo. Æquitas vocationis.

¶ ἐγὼ, *ego*) ſcil. *eo*, ὑπάγω. conf. *ecce ego*, Act. IX. 10. *ego*, ſcil. *ſum*. Iud. XIII. 11

¶ κύριε, *domine*) Conf. c. VII. 22.

31 εἰς) *in*, vel, *quod attinet* ad regnum cœlorum.

32 ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης, *in via juſtitiæ*) *Via juſtitiæ* plus dicit, quam *via juſta*.

¶ τελῶναι, *publicani*) injuſti.

¶ αἱ πόρναι, *meretrices*) impudicæ. Quæri poteſt, an hæ, atque adeo mulieres omnes, itemque infantes, baptizati fuerint a Iohanne. coll. Act. XVI. 15.

¶ οὐ μετεμελήθητε) *non mutaſtis ſententiam.*

¶ ὕστερον, *poſtea*) conſpecto illorum exemplo.

33 οἰκοδεσπότης, *paterfamilias*) habens familiam copioſam.

¶ ἀμπελῶνα, *vineam*) Eccleſia judaica.

¶ φραγμὸν, *ſepem*) Lex.

¶ ληνὸν, *torcular*) Ieruſalem.

¶ πύργον, *turrem*) Templum. v. 23.

¶ ἀπεδήμησεν, *peregre abivit*) Innuitur tempus divinæ taciturnitatis, ubi homines agunt pro arbitrio. c. XXV. 14. Marc. XIII. 34.

34 ὁ καιρὸς, *tempus*) Hîc quoque latet cauſa, cur non citius venerit Meſſias.

¶ τοὺς δούλους, *ſervos*) *Servi* ſunt miniſtri extraordinarii, majores: *agricolæ*, ordinarii.

¶ τοὺς καρποὺς, *fructus*) ſubaudi, *patrisfamilias*, an potius, *vineæ*.

35 ἔδειραν) LXX, pro פשט *pellem detraxit*, ſæpius ἐκδέρω, δέρω ſemel ponunt; aliter nunquam. Vetus Onomaſt. *Excorio*, ἀποδέρω. At δαίρω, *verbero*, Arrianus l. 3 Epict. c. 19 & 22. Vnde aperte differentiam verborum ſtatuunt Suidas & Favorinus. Quin etiam Heſychius, δείραντες, ἐκδείραντες· ἔδειραν, ἐξέδειραν, ἐξεδερμάτησαν. Veruntamen Gloſſæ veteres, δέρω, τύπτω. Ariſtophanes in Veſpis, ἢ δέδοκταί μοι δέρεσθαι καὶ δέρειν δι' ἡμέρας. ubi interpres, δέρεσθαι δὲ καὶ δέρειν ἀντὶ τοῦ τύπτεσθαι. Nempe verba κεφαλαιόω, τραχηλίζω, γαστρίζω, & ſic δέρω, latam vim habent, caput, collum, ventrem, cutem multandi, vel penitus auferendo, vel cædendo. Recentiores Græcos fuga amphiboliæ vel δέρω, vel δαίρω, & inde hoc loco ἔδηραν, ſcribere hortata eſt.

¶ ἔδειραν· ἀπέκτειναν· ἐλιθοβόλησαν· *verberarunt: occiderunt: lapidarunt*) Gradatio. ſecundi gradûs ſpecies atrox eſt tertius. conf. Marc. XII. 3 ſ. Luc. XX 10. ſs. ubi plures gradus intermedii ponuntur.

36 πλείονας) *plures*, potiores. ut Hebr. רבים. *Potiores*, numero certe, & ſine dubio etiam virtute, poteſtate &c. Incrementum vocationis non eſt indicium fidelioris populi.

37 ὕστερον, *poſtremo*) Hebr. I. 1.

¶ ἐντραπήσονται, *reverebuntur*) Exprimitur, quid facere debuerint.

38 ἐστιν, *eſt*) Heredem noſſe poterant; & tamen jus ejus impugnabant.

¶ δεῦτε, ἀποκτείνωμεν αὐτὸν) Sic LXX, Gen. XXXVII. 20.

¶ κατάσχωμεν, *obtineamus*) ſic putarunt, occiſo Chriſto. c. XXVII. 63 ſ.

39 ἐξέβαλον καὶ ἀπέκτειναν, *ejecerunt & interfecerunt*) Marcus, *interfecerunt & ejecerunt*. Ieſum & ante necem, negato

ejus

ejus jure, v. 23, reprobarunt, præſertim ethnico judici tradentes; & poſt necem, etiam ſepulturam infeſtantes. c. XXVII. 63 ſs.

41 κακοὺς κακῶς, *malos male*) Talio. *male*: reſpectu miſerorum & malorum colonorum. conf. Hebr. X. 29, *pejore.*

¶ ἐκδώσεται, *elocabit*) In eccleſia ex gentibus collecta miniſtri & curatores magna utuntur libertate. Idem verbum, v. 33.

¶ καιροῖς) *temporibus*, diverſis.

¶ αὐτῶν, *illorum*) Ref. ad *fructus*. v. 34.

42 ἐν ταῖς γραφαῖς, *in ſcripturis*) Vnum eſt volumen, quod ſcripturæ & libri nomen meretur: ceteri eatenus æſtimari merentur, quatenus ad intelligentiam unius hujus libri & ad obedientiam ei exhibendam faciunt, & ad illum archetypum conformantur.

¶ λίθον - ἡμῶν) Sic plane LXX, Pſ. CXVIII. 22. 23. Pſalmus, qui hîc citatur, erat notiſſimus. v. 9 not.

¶ ἀπεδοκίμασαν, *reprobarunt*) ne pro lapide quidem idoneo, dignoque eccleſiæ membro, habuerunt.

¶ ἐγένετο, *factum eſt*) Id agnoſcitur ex magnitudine rei & ex diſſenſu ædificantium.

¶ αὕτη) Femininum pro neutro, hebraice: *hæc*, ſcil. res. Pſ. CII. 19 זאת LXX, αὕτη. Pſ. CXIX. 50. 56. Iud. XV. 7. XXI. 3 ἐγενήθη αὕτη. 1 Reg. III. 18.

¶ καὶ ἔστι, *& eſt*) היא ſcil. אבן *Lapis* ipſe eſt mirabilis.

¶ θαυμαστὴ, *mirabilis*) propter tantam gloriam. Femininum ponit evangeliſta, quia noluit LXX deſerere.

¶ ἡμῶν, *noſtris*) credentium.

43 αὐτῆς, *ejus*) regni.

44 ὁ πεσὼν, *qui cadit*) Is cadit ſuper hunc lapidem (Chriſtum exinanitum,) qui offendit non credendo, dum prædicatur evangelium: ſuper eum autem cadit lapis, (Chriſtus exaltatus,) qui adventu ejus ad judicium improviſo obteritur. Vtrumque accidit Iudæis maxime, & gentibus. 2 Theſs. I. 8. Dan. II. 34. 45.

¶ λικμήσει) Λικμᾶν *diſſipare*, ut palea ventis traditur. vid. LXX int. apud quos hoc verbo exprimitur Hebræum שער Iob XXVII. 21. & אסף Dan. cap. cit. v. 44. & decies, זרה

45 λέγει, *dicit*) Sentiebant, nondum omnia dixiſſe Ieſum. cap. XXII. 1.

CAP. XXII.

1 Ἀποκριθεὶς, *reſpondens*) *Reſpondet* non modo qui rogatus eſt, ſed cui cauſa loquendi eſt data.

¶ πάλιν, *iterum*) Refer ad *parabolas.*

¶ ἐν παραβολαῖς, *in parabolis*) eo conſilio, ut plures proferret.

3 καλέσαι τοὺς κεκλημένους, *vocatum vocatos*) Vocatio prima & ſecunda: ante nuptias, ipſo nuptiarum die.

4 ἄριστον) *Prandium*, reſpectu Iudæorum, primo tempore N. T. ſed *cœna*, reſpectu ſanctorum, in conſummatione ipſa connubii ſpiritualis. Ap. XIX. 9 Hiſtoriam eccleſiæ ab uno temporum ad alterum complectitur hæc parabola.

¶ ἡτοίμασα, *paravi*) Dei, non noſtra facultate, conſtat ſalus noſtra.

¶ σιτιστὰ *altilia*) Vocabulum generale.

¶ πάντα, *omnia*) Nam multa ſunt præter tauros & altilia.

¶ δεῦτε, *venite*) illico.

5 *ἀμελήσαντες, negligentes*) Hoc jam plus, quam illud, *non volebant venire.* Oportebat *intelligere*, Act. VII. 25, & vigilare.

¶ *ἀπῆλθον, abiverunt*) relicta etiam urbe: quæ ideo incenſa, v. 7. Qui vocationem non admittit, ea etiam, quæ habuerat, amittit.

¶ *ἴδιον· ἀυτῦ, proprium: ſuum*) *Suitas.*

¶ *ἀγρὸν, ἐμπορίαν: agrum: mercaturam*) Bonis immobilibus alius, alius mobilibus diſtricti: alius per falſam *ἀυτάρκειαν*, alius per cupiditatem acquirendi detentus.

6 *λοιποὶ, reliqui*) qui non volebant videri *neglexiſſe.*

¶ *ὕβρισαν, contumelia affecerunt*) 2 Chron. XXX. 10. 1 Tim. I. 13. Hebr. X. 29.

7 *ἀκούσας, audiens*) Peccatum inobedientium erat *clamans.*

¶ *ϛρατεύματα, exercitus*) copias romanas.

¶ *Φονεῖς, homicidas*) Præcipuum ſcelus totam pœnam provocat. Amoſi I.

¶ *ἀυτῶν, illorum*) latronum & contemtorum.

8 *τότε, tunc*) Act. XIII. 46.

¶ *λέγει, dicit*) Sæpe rationes conſilii ſui revelat Dominus ſervis.

¶ *ἐϛιν, eſt*) nec propter ingratos plane omittetur.

¶ *ὐκ ἦσαν ἄξιοι, non erant digni*) Conf. Act. l. c. Nemo ducitur indignus, niſi poſtquam bonum oblatum recuſavit: quo facto, prodit ſeſe. Præteritum, *non erant digni*, indignos eo magis prætermittit.

9 *τὰς διεξόδυς, compita*) Iucundum eſſet videre itinera apoſtolorum in toto orbe terrarum, ſicut v. gr. in tabula cernitur navigatio Pauli. *ὁδὸς* totum: *διέξοδοι*, partes & quaſi rami.

10 *συνήγαγον, coëgerunt*) partim per *vocationem* juſſam, interdum tamen adhibita vi non optima.

¶ *πονηρούς τε καὶ ἀγαθοὺς, malos & bonos*) Locutio quaſi proverbialis.

11 *ἄνθρωπον, hominem*) inſignem aliquem, inter malos omnes, vocatos, nec tamen electos; qui unus inſtar eſt horum omnium, quem maxime putares electum, & quo non electo paucitas electorum perſpicitur. Singularis habet emphaſin; nam ſermo æque alias admiſiſſet pluralem.

¶ *ἔνδυμα γάμυ, veſtem nuptiarum*) Hæc veſtis eſt *juſtitia* Chriſti. c. VI. 33 not.

12 *ἑταῖρε*) Verbum medium, quod etiam ad alieniores dicitur.

¶ *πῶς, quomodo*) quo indultu ſervorum? quo auſu tuo?

13 *διακόνοις, famulis*) Δῦλοι, *ſervi* emittuntur: *διάκονοι, famuli* miniſtrant ad menſam. Ioh. II. 5.

¶ *ἐκβάλετε εἰς, ejicite in*) Fiet hoc paulo ante veſperam nuptialem. Ap. XIX. 20.

14 *πολλοὶ, multi*) Hoc ſermoni regis ſubjungit Ieſus. conf. *ὅτι, quia*, Luc. XVI. 8.

¶ *γὰρ, enim*) Sententia generalis argumento eſt, hunc hominem veſtitu nuptiali carentem & omnes ejus ſimiles ejici.

15 *τότε, tunc*) De peſſima mente adverſariorum vide Marc. XII. 12 ſ. Luc. XX. 20.

16 *μαθητὰς, diſcipulos*) cum quibus putabant Ieſum incautius acturum: quorum

rum cladem putabant ſibi minori fore dedecori.

¶ *ἡρωδιανῶν*, *Herodianis*) Herodis, atque, ejus exemplo, Cæſaris, partibus inprimis addictis, quas Phariſæi detrectabant. Ioſephus 17 ant. 3. Vid. Marc. III. 6. XII. 13. Inter ipſos ceteroqui Herodianos varia potuit eſſe de rebus ſacris, de Herode &c. opinio.

¶ *ἀληθὴς*, *ἐν ἀληθείᾳ*, *verus*, *in veritate*) Verum ſciendum & loquendum eſt. Veritas eſt harmonia rerum & facultatis cognoſcentis, volentis, loquentis, agentis.

¶ *τὴν ὁδὸν τοῦ θεοῦ*, *viam Dei*) cujus viæ pars eſt doctrina de iis, quæ Deo danda ſint. *Dei*, *hominum*, ſpecioſum antitheton.

¶ *εἰς πρόσωπον*, *in faciem*) Volebant, Ieſum negare, tributum Cæſari dandum. Veritas & res & perſonas vere æſtimat: qui autem perſonas ſpectat, *veritatem* facile prodit.

17 *ἔξεστι*, *licetne*) Non modo dicunt: *oportetne*? ſed, *licetne*? propter ea, quæ Deo deberentur.

¶ *ἢ οὔ*; *an non*) Flagitant reſponſum rotundum.

18 *γνοὺς*, *cognoſcens*) ſine mora, nemine docente.

¶ *ὑποκριταὶ*, *hypocritæ*) Ieſus *verum* ſe eis oſtendit, ut dixerant v. 16.

20 *εἰκὼν*) *imago*.

¶ *ἐπιγραφὴ*) *literæ inſcriptæ*.

21 *ἀπόδοτε*) *reddite*, ut par eſt.

¶ *οὖν*, *igitur*) Hodie promiſcuus numiſmatum uſus eſt, v. gr. Gallicorum in Germania: ſed in Iudæa non niſi Romana pecunia videtur in uſu fuiſſe. at ſi Iudæi non fuiſſent in poteſtate Cæſaris; non eo erant animo, ut numiſma externum, præſertim imaginibus ethnicis ſignatum, in uſu haberent.

¶ *καὶ*, *&*) Vno non tollitur alterum, ut vos putatis. Quæ Dei ſunt, quæ Deo dicata & reſervata ſunt, non ſunt Cæſaris: quæ Cæſaris ſunt, non tamen nullo modo Dei ſunt.

¶ *τὰ τοῦ θεοῦ*, *quæ Dei ſunt*) cujus cauſam agere videri vultis. v. 16.

22 *ἐθαύμασαν*, *mirati ſunt*) conſpicuo modo, ob reſponſum tutum & verum.

23 *σαδδουκαῖοι*, *Sadducæi*) Extremo tempore omnes conſurgunt contra Ieſum. Rara Sadducæorum apud evangeliſtas mentio: *in illo die* ne Sadducæi quidem quieverunt.

¶ *ἀνάστασιν* *reſurrectionem*) Notiſſimum jam tum pridem fuiſſe articulum hunc, patet ex eo, quia non additur, *reſurrectionem mortuorum*. Atque hujus articuli hoſtes vario cum gradu impugnant, immortalitatem animæ penitus negando, vel ejus conjunctionem cum priſtino corpore tollendo. Atque inter ipſos Sadducæos varius eſſe error potuit.

24 *τέκνα*) filium vel filiam, aut plures *liberos*. Deut. XXV. 5.

25 *παρ' ἡμῖν*, *apud nos*) Sadducæi, ſuper raro & fortaſſe pridem jactato caſu, hoc dubium cient, quod ex quavis muliere, quæ pluribus viris nupſit, prope æque deſumi poterat. Errorum defenſores fucum ſæpe petunt ab iis, quæ nil parumve ad rem pertinent.

28 *τίνος*, *cujus*) Aut omnium, inquiunt, aut unius erit uxor: at nullus præ ceteris jus habet. Reſpondet Ieſus: nullius uxor erit. v. 30. *Disjunctionem* fecerant etiam phariſæi, inter ea, quæ ſunt Cæſaris, & ea, quæ Dei: ad illos, utrumque ait Veritas; ad Sadducæos, utrum-

que negat. Sæpe terrena ſapientia in paralogiſmum ſe præcipitat inſufficienti, etiam in rebus facilibus, enumeratione partium, quarum nulla cœleſtem fugit ſapientiam.

29 μὴ εἰδότες, *quum ignoratis*) Duplex hæc ignorantia mater eſt errorum fere omnium. reſurrectio mortuorum nititur virtute Dei: & fides reſurrectionis, nititur ſcripturis. Ieſus eis πρῶτον ψεῦδος refutat: quo ſe minime putabant laborare. Primo ſolvit argumentum veritati oppoſitum: deinde veritatem ipſam probat.

¶ τὰς γραφὰς, *ſcripturas*) quæ plane vitam futuram ſpectant. v. 31 ſ. Sadducæi Moſen non intelligebant: prophetas, Moſen declarantes, non recipiebant.

¶ τὴν δύναμιν, *virtutem*) Virtus Dei faciet homines *angelis pares*. Ignorare Deum ejusque virtutes, caput eſt erroris. 1 Cor. XV. 34.

30 οὔτε γαμοῦσιν, *neque nubunt*) viri.

¶ οὔτε ἐκγαμίζονται, *neque nuptum locantur*) mulieres. conf. v. 25.

¶ ὡς ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, *ſicut angeli Dei*) Abſurdum illud, quod Sadducæi fingebant, ſuper juſtos præ injuſtis caderet; nemini injuſtos ſuſpicante nuptiis gaviſuros. itaque de ſolis juſtis reſpondet Ieſus. Iuſti tum erunt ejuſdem conditionis, atque angeli Dei; ſine conjugio, cibo & potu naturali &c. Alibi conſortes ævi futuri dicuntur fore *Deo ſimiles*: ſed quia Deus Filium & filios habet; hoc loco, ubi de gignendo quæritur, dicuntur fore, ut angeli: ſimulque angelorum quoque exiſtentia contra Sadducæos ignorantes defenditur.

¶ εἰσὶ, *ſunt*) viri & mulieres.

31 ὑμῖν) *vobis*, inquit, non *nobis*. Chriſto non ſunt ſcripta. *vobis*, Abrahæ poſteris.

32 ὁ θεὸς, *Deus*) Ex. III. 6. Hoc ter ponitur, non ſemel; quia Iacob non ſolum ab Iſaaco, Iſaacus non ſolum ab Abrahamo, ſed ſinguli etiam a Deo audivere promiſſionem: divinitusque nomen *Abrahamo* mutatum, *Iſaaco* datum, *Iacobo*, Iſraël, additum. Gen. XVII. 5. 19. XXXII. 28.

¶ οὐκ ἔστι θεὸς νεκρῶν, *non eſt Deus mortuorum*) *Non eſt* (Deus) *Deus mortuorum*. Ellipſis, uti Rom. III. 29. Valor conſequentiarum hoc exemplo noſcitur. Hæc locutio, *Deus tuus*, exprimit & beneficium divinum, & officium humanum. Beneficium divinum (id enim hoc loco ſpectatur) ſic expreſſum, eſt infinitum, æternum, & cui præſtando minime ſufficit vita terrena, quamlibet feliciſſima & longiſſima, Ps. CXLIV. 15. Luc. XVI. 25, nedum peregrinatio dierum paucorum & malorum, ut erat vita Abrahami, Iſaaci, maximeque Iacobi, ad vitas patrum ſuperiorum, quibus tamen promiſſio illa non item obtigerat, collata. Nam non dicitur, opulentia, longævitas, ſecuritas tua, mundus denique tuus, ſed, *Deus tuus*: neque Deus tuus ad quinquaginta, ad centum, ad ſeptingentos annos, ſed ſimpliciter, *Deus tuus*. Itaque ut primum Deus ſe v. gr. Abrahamo Deum ejus declaravit, communionem ſui, æterni, æternam ei & detulit & detuliſſe eſt agnitus. Et quanquam mors corporis apud patres intervenit, ea tamen non poteſt eſſe perpetua, nec longam, ſi ad vitam æternam comparetur, habere moram. Nam ipſe Abraham, quantus quantus eſt, & in quantum Abraham nominatur, id eſt, non Abrahæ tantummodo anima, ſed etiam corpus, cui ſigillum

quo-

quoque promiſſionis inditum eſt, habet *Deum.* Deus autem non eſt non entis Deus: ipſe eſt Deus vivens; ergo ii, qui Deum habent, vivere debent, &, qua parte vivere intermiſerant, reviviſcere in perpetuum. Vis formulæ oſtenditur etiam Hebr. XI. 16 not. qui locus inprimis huc facit. paravit illis urbem, vel maxime in æternitate. & ideo appellatur *Deus eorum.* Atque hæc eſt argumentatio Chriſti firma, evidens, & prius inaudita: & immortalitatem animæ, & reſurrectionem corporis, contra Sadducæos, ſpiritum eſſe ullum negantes, potentiſſime vindicans. Nervus autem non eſt ſitus in verbo εἰμὶ *ſum*, ejusve præſenti ad Moſen tempore: quod Matthæus quidem, ſed nec Moſes, nec Marcus, nec Lucas exprimit, ſed in ipſa formula. Atque hæc locutio, *Deus meus*, *tuus*, *illius &c.* eſt longe frequentiſſima: ſed præterea locus hic ad Sadducæos citatus eſt omnium exquiſitiſſimus: quia 1. in eo loquitur Deus ipſe, irrefragabili veritatis argumento. 2. loquitur in ſolenniſſimo viſo. 3. loquitur de Abrahamo, Iſaaco & Iacobo conjunctim: 4 & quidem poſt obitum illorum, idque longo intervallo, ipſo tempore promiſſionis præſtandæ erga eos etiam in poſteris eorum; quod indicium erat, patres illos in ſua ipſorum vita non reportaſſe bona ſibi promiſſa. Atque ita mortuorum reſuſcitationem *indicavit* KAI *etiam Moſes*, Luc. XX. 37, non modo prophetæ, præ quibus publice lectitabatur Moſes ante Antiochi tempora. Simul autem perficitur parœmia Iudæorum, qui dicerent, Deum non eſſe Deum viventium, ſed mortuorum. Vid. Al. Mori Axiom. IX. & E. F. Cobii diſſ. de nervo hujus loci.

35 εἷς ἐξ αὐτῶν, *unus ex illis*) Hic a Salvatore minus reprehenditur: quare ab aliis inductus videtur.

¶ νομικὸς) *legalis*, quantus quantus erat: & opinione ſcientiæ plenus, ſcientiam oſtentaturus. νομικὸς idem, qui γραμματεὺς, Luc. XI. 45. 44. 53. & νομοδιδάσκαλος, Luc. V. 17. 21.

37 ἀγαπήσεις, *diliges*) Id ex Decalogo, Deut. V. 10, repetit Moſes; ib. c. VI. 5. deciesque repetitum, eodem libro, cujus hæc ipſa ſumma eſt, graviſſima cum conteſtatione concludit. ib. c. XXX: 19 ſ.

¶ ἐν ὅλῃ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ ψυχῇ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου) Articulum fere indifferenter tractarunt, qui libros vel deſcripſerunt vel contulerunt: ſed quantum ex codicibus noviſſime collatis colligere licet, in tertio tantum inciſo Matthæus articulum poſuit. Id in Hebræo eſt ובכל מאדך q. d. *& in omni validitate tua.* LXX, καὶ ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεώς σου. apud Marcum, καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου. apud Lucam, καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου· uno hebraico מאד per duo græca expreſſo. Etiam accentus hebraici a duobus prioribus inciſis arcte conjunctis hoc tertium diſtinguunt. Omnia epitaſin faciunt; cui articulus in tertio tantum inciſo apud Matthæum poſitus congruit. *Tria ſunt eorum OMNIVM, quæ unquam in homine deprehenduntur, fundamenta, Idea, Deſiderium, & Motus*: inquit Io Iac. Syrbius Philos. primæ part. I. cap. 1. § 1. *OMNIA* amore Dei animanda & regenda ſunt.

38 πρώτη) præceptum non modo maximum, neceſſitate, amplitudine, diuturnitate rei; ſed etiam *primum*, natura, ordine, tempore, evidentia.

39 δευτέρα, *ſecundum*) Reſp. *primum.*

¶ ὁμοία, *ſimile*) ejuſdem indolis, in antitheto ad ſacrificia, Marc. XII. 33. Amor proximi eſt ſimilis amori Dei, præ omnibus

bus aliis officiis, ſicut luna eſt ſimilis ſoli, præ omnibus aſtris. Gen. I. Facile legisperitus, de uno ſollicitus, alterum erat præteriturus. Ei periculo occurrit Ieſus, & plus reſpondet, quam is interrogarat.

¶ ὡς) *ſicut* amas te ipſum. Amorem ſui non opus eſt ſeorſum præcipi. qui Deum amat, ſe ipſum amabit ordinate, citra philautiam. Deus amat me ſicut te, & te ſicut me. quare ego debeo te, proximum, amare, ſicut me; & tu me ſicut te. nam divino amori noſter amor debet reſpondere.

40 κρέμαται, καὶ οἱ προφῆται, vel ſimpliciter, κρέμαται) *Latini* codd. habent, *pendet*, *& prophetæ*. unde κρέμαται, καὶ οἱ προφῆται *Cant.* De lege quærebatur: de lege potiſſimum reſpondetur. v. 36. 40. καὶ οἱ προφῆται non habet verſio *Anglo-ſaxonica*: & poſſet videri gloſſa ex cap. VII. 12, quia & ſingularis numeri eſt *pendet*, & poſtponitur *& prophetæ*. ſed hoc habent patres, etiam *Tertullianus*, ſi exemplaria ejus ſincera ſunt. Rurſum verſio *Angloſaxonica* ſæpe omittit aliquid, quod Latinus habet. Amplius conſiderandum. *Pendet*, elegans verbum: qui utrumvis *præceptorum* tollit, legem tollit.

41 συνηγμένων, *congregatis*) ſolenniter. conf. v. 34.

42 τί, *quid*) Semper vos phariſæi, inquit, quæritis de præceptis: nunc aliquid vobis proponam, de quo tamen etiam ſcriptum eſt, tanquam de capite gravi; ut videatis, in ſcripturis quærendam eſſe non legem magis, quam evangelium.

¶ δοκεῖ, *videtur*) Hoc verbo, *videtur*, majori jure utitur Ieſus ad Phariſæos, quam Phariſæi ad Ieſum v. 17. Etiam *opinio* poterat initium fieri fidei.

¶ τίνος υἱός, *cujus filius*) Ita Ieſus occaſionem eis dedit ſui, Meſſiæ, agnoſcendi. Doctrinam de Deo, v. 37, ut uno, illuſtrat doctrina de Trino.

¶ τοῦ δαυὶδ, *Davidis*) Mediocria de Chriſto facilius accipit ratio, quam aut humiliora aut glorioſiora.

43 ἐν πνεύματι, *in ſpiritu*) adeoque vere. 1 Cor. XII. 3.

¶ κύριον, *dominum*) Id ſignum ſubjectionis. Phil. II. 11. coll. 1 Petr. III. 6. Plus erat, Chriſtum habere filium, quam regem eſſe: & tamen David non ait, Chriſtum eſſe ſibi filium, ſed gaudet, eum ſibi eſſe Dominum, ſe illi ſervum. At hoc gaudii nobis quoque paratum eſt Luc. I. 43. Ioh. XX. 28. Phil. III. 8. Qui Meſſiam ſolummodo ut Davidis filium ſpectant, minorem cognitionis partem ſpectant. Dominatio, cujus ſubditus eſt ipſe David, cœleſtem & Regis majeſtatem & Regni indolem oſtendit.

44 εἶπεν-ποδῶν σου) Sic LXX, Ps. CX. 1.

¶ τῷ κυρίῳ μου, *Domino meo*) Ergo Dominus Davidis erat, antequam ei diceret Dominus: *Sede*.

¶ κάθου) *ſede*, impera. 1 Cor. XV. 25. *Dextra*, potentia.

¶ ἕως ἂν, *usque dum*) Non negatur æternitas ſeſſionis; ſed negatur, hoſtium impetum obeſſe ſeſſioni. Regnum bellicum habebit finem (uti fere heres regni imperium, quod durante bello geſſerat, victis hoſtibus deponit:) regnum pacificum fine caret. conf. 1 Cor. l. c. Etiam antea ſubordinatus erat Filius Patri; ſed tunc non ſic apparuit propter gloriam regni: etiam poſtea regnabit, ſed ut Filius Patri ſubordinatus.

¶ θῶ, *ponam*) Hoſtes proſtrati *jacebunt*.

ἐχθρούς,

¶ ἐχθρὺς, *hoſtes*) in his etiam phariſæos.

¶ σὺ, *tuos*) Odium hoſtium ſpeciali ratione fertur in Primogenitum.

¶ ὑποπόδιον, *ſcabellum*) Ipſi hoſtes erunt ſcabellum pedum Chriſti, jure victoriæ. conf. Ios. X. 24. Ps. XLVII. 4.

45 εἰ ὖν, *ſi ergo*) Hunc articulum illo inprimis tempore debuerant Iudæi ſummo ſtudio diſcere. Dominum eſſe, aliquanto evidentius eſt de Chriſto, quam Davidis filium eſſe.

46 λόγον, *verbum*) ea de quæſtione, ut de ceteris.

¶ ἐπερωτῆσαι, *interrogare*) ad tentandum. diſcipuli interrogabant ad diſcendum.

¶ ὐκέτι, *poſthac non*) Nova dehinc quaſi ſcena ſe pandit.

CAP. XXIII.

1 Τότε, *tunc*) omiſſis adverſariis.

2 ἐκάθισαν, *ſederunt*) Moſen repræſentantes, legem ejus legendo & interpretando, quin etiam plura urgendo.

¶ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *ſcribæ & phariſæi*) Non omnia utrorumque æque erant vitia, quæ hic commemorantur: ſed nonnulla habebant communia, nonnullorum erant inter ſe participes. Luc. XI. 45.

3 ὖν, *ergo*) Hac particula limitatur τὸ *quæcunque dixerint*, ne putet populus, traditiones phariſaicas æque ſibi eſſe ſervandas, atque præcepta Moſis. v. 4.

¶ τηρεῖτε, *ſervate*) animo.

¶ ποιεῖτε, *facite*) re. Imperativus: cui reſpondet alter, qui ſequitur.

¶ λέγυσι, *dicunt*) Moſaica, ſervanda, facienda.

4 δεσμεύυσι γὰρ, *ligant enim*) Explicatur illud, *dicunt*, *non faciunt*.

¶ βαρέα, *gravia*) Epitheta doctrinis hominum apta.

¶ ὤμυς, δακτύλῳ· *humeros*, *digito*) Antitheton.

¶ κινῆσαι, *movere*) nedum ferre. Incomparabile quiddam ſcriptura habet in deſcribendis characteribus animorum intimis. Exemplo eſt totum hoc caput, & Luc. XII. 16 ſ.

5 δὲ, *autem*) tametſi videntur multa facere bona.

¶ φυλακτήρια, *phylacteria*) Ex. XIII. 9. 16. Deut. VI. 8. XI. 18.

¶ κράσπεδα, *fimbrias*) Num. XV. 38.

6 φιλῦσι, *amant*) & ſinguli & pro toto ordine ſuo.

6 ſ. ἐν τοῖς δείπνοις· συναγωγαῖς· ἀγοραῖς· *in conviviis*: *ſynagogis*: *foris*) locis publicis.

8 μὴ κληθῆτε, *ne appellemini*) ne ita tractemini aut tractari poſtuletis.

¶ εἷς γάρ ἐςιν ὑμῶν ὁ διδάσκαλος, *unus enim eſt veſter doctor*) Alii, εἷς γάρ ἐςιν ὑμῶν ὁ καθηγητὴς, ὁ χριςός. atque id quidem verſu 10 exſtat: ſed verſu 8 agitur de Patre cœleſti, coll. c. XVI. 17. Ioh. VI. 45. Act. X. 28. Gal. I. 1. 15. Eph. I. 9. Pſalm. XXV. 12. XXXII. 8. Ideo ſubſequitur: *omnes autem vos fratres eſtis.* quæ ratio ad nonum quoque verſum pertinet, ut neque *vocemur* magiſtri, neque patrem quemquam in terra *vocemus*. De Chriſto agitur verſu 10, & convenienter ſubjungitur verſus 11. Confer, de Patre doctore & Chriſto duce, c. XI. 25. 27.

¶ ἐςὲ *eſtis*) Indicativus.

9 πατέρα,

9 *πατέρα, patrem*) Hic quoque magnificus doctorum, in ſenectute præſertim, titulus erat.

¶ *μὴ καλέσητε, ne vocaveritis*) neque lingua neque animo, infallibilitatem cuiquam adſcribente.

10 *καθηγηταὶ*) *ductores*, auctores. Gradatio: *Rabbi, pater, ductor.* Erant hi tituli eminentiæ ſpiritualis apud Iudæos. quæ deſtruitur etiam 1 Cor. III. 5 ſ.

11 *ὁ δὲ μείζων, qui vero major*) i. e. *qui vult eſſe major*, רב c. XX. 26.

12 *ὅςις δὲ, quicunque vero*) Ez. XXI. 26. LXX: ἐταπείνωσας τὸ ὑψηλὸν, καὶ ὕψωσας τὸ ταπεινόν.

¶ *ὑψώσει, exaltabit*) ut ſcribæ & phariſæi.

13 ſ. *οὐαὶ, væ*) Octies h. l. dicitur *væ*: octies, *beati*, & amplius. Matth. V, a v. 3 not.

¶ *οὐαὶ - κλείετε τὴν βασιλείαν - κατεσθίετε τὰς οἰκίας κτλ.*) In multis codd. hæc tranſponuntur: ſed prius eſt illud, in quo fit mentio *regni cælorum*, coll. c. IV. 17. V. 3. &c.

¶ *ὑποκριταὶ, hypocritæ*) Characteres hypocritarum ex hoc elencho colligi posſunt: ut fecit *Thomaſius* in Cautelis. Non quia phariſæi & ſcribæ erant, miſeri; ſed quia hypocritæ.

¶ *κλείετε, clauditis*) clavi. clauditis, ut inſcii & cæci.

¶ *ἔμπροσθεν*) *ante* oculos, cum homines jam prope eſſent.

¶ *οὐκ εἰσέρχεσθε, non intratis*) Magnum væ, & primum. conf. Matth. V. 3, de primo gradu beatitudinis.

¶ *εἰσερχομένους, intrantes*) voluntate, vel re.

14 *κατεσθίετε, comeditis*) ſumma avaritia. Domos viduarum comedere, atrociſſima ſpecies; quæ ponitur pro toto genere rapacitatis.

¶ *καὶ*) *etiam.*

¶ *μακρὰ*) Inſtar adverbii. commode quoque legitur, (*προφάσει*) *μακρᾷ* ex orationibus ſuis fecere magnam *πρόφασιν*, *prætextum* comedendi domos viduarum. Herodianus, *πρόφασις ὀλίγη, εὐτελὴς, μικρά.*

¶ *λήψεσθε, ſumetis*) pro præmio talium precum.

¶ *περισσότερον, abundantius*) Qui male agit, judicatur: qui bono abutitur ad malum ornandum, magis judicatur.

15 *περιάγετε*) Sermo proverbialis. *circumitis*, tanquam *Rabbini.* v. 7.

¶ *ἕνα, unum*) magno ſtudio, ſed ſub quo parum virtutis latet; ita, ut ægre unum nanciſcamini.

¶ *υἱὸν γεέννης, filium gehennæ*) *dignum gehenna.* Deut. XXV. 2: בן הכות LXX, ἄξιος πληγῶν.

¶ *διπλότερον, dupliciter magis*) propter majorem hypocriſin, cum poſſet inſignem conſequi gradum in populo Dei.

16 *ὁδηγοὶ τυφλοὶ, duces cæci*) Antea *hypocritæ*, & ſæpius: nunc appellatio commutatur, pro re nata. Conjungitur ea, v. 23 ſ. 25 ſ. Ad ſumma venit, v. 33.

¶ *οὐδέν ἐςιν*) ſcil. *ὀφείλων, nihil debet.*

¶ *χρυσῷ, auro*) quo templum erat ornatum.

17 *μωροὶ καὶ τυφλοὶ, ſtulti & cæci*) Peccabant etiam contra ſenſum communem: quo cenſente, propter quod unumquodque tale eſt, illud ipſum magis eſt tale.

18 *ἐν τῷ δώρῳ, in dono*) Origo erroris, juſtitia operariorum. Pluris faciebant dona ſua, quam divinum inſtitutum.

¶ *ἐπάνω αὐτοῦ, ſupra illud*) ſupra altare.

20 *ἐν πᾶσι τοῖς ἐπάνω αὐτοῦ, in omnibus quæ ſunt ſupra illud*) Sicut verſu 21 non repetitur mentio auri, ſed memoratur Is, qui templum inhabitat; ſic hoc verſu *omnia*, quæ ſupra altare ſunt, dicunt quiddam multo majus, quam *munus* ſupra altare, imo quiddam ei oppoſitum muneri. quid igitur? ignem ſacrum, & totum miniſterium ſacerdotum, divinitus inſtitutum, qui etiam ipſi non modo juxta altare, ſed etiam *ſuper* altare ſtabant & ibant.

23 *ἀποδεκατοῦτε*) *decimatis* & decimare jubetis. coll. v. 24, *duces*.

¶ *ἡδύοσμον, mentham*) non modo fruges, ſed *herbas*.

¶ *κύμινον, cuminum*) quod proverbio ut res parva notatur.

¶ *ἀφήκατε*) *dimiſiſtis*, pridem: vel etiam, remiſiſtis aliis, per ſilentium veſtrum.

¶ *βαρύτερα, graviora*) Pertinent hæc ad theologiam comparativam. Tria enumerantur, tribus minoribus oppoſita, graviora. de quibus vid. Sir. c. IV toto. Graviora qui curat, is demum in minoribus recte poteſt *judicare*.

¶ *τὴν κρίσιν, judicium*) quo diſcernitur inter bonum & malum, &, in utroque genere, inter majora & minora. c. XII. 18 not. & cap. XVI. 3. Luc. XII. 57. 1 Cor. XI. 31. Mich. VI. 8.

¶ *τὸν ἔλεον, miſericordiam*) c. IX. 13.

¶ *τὴν πίστιν, fidem*) *ſinceritatem*, quæ opponitur *hypocriſi*. nam qui c. XXIV. 51 dicuntur *hypocritæ*, Luc. XII. 46 dicuntur *infideles*. conf. 1 Tim. IV. 2. 3. Sunt hi tres plane inſignes tituli: *judicium*, *miſericordia*, *fides*. Debebantque capita locorum theologicorum ex talibus conſtitui titulis, quos ipſa ſcriptura aſſignat: v. gr. Ioh. XVI. 8. Rom. III. 27. 1 Cor. XIII. 13. 1 Theſſ. IV. 9. V. 1. Hebr. VI. 1 ſq.

¶ *μὴ ἀφιέναι, non dimittere*) Reſp. *dimiſiſtis*. Itaque *ταῦτα*, *hæc*, refertur ad *mentham &c.* *ἐκεῖνα*, *illa*, ad *judicium &c.* & *oportebat facere* habet vim approbandi: *non dimittere* pertinet ad elenchum. Sæpe Græcis *οὗτος* & *ἐκεῖνος*, Latinis *hic* & *ille*, non pro ſerie verborum, ſed pro ratione rerum adhibetur. vid. Not. ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 509 ſ.

24 *τὸν κώνωπα, culicem*) Hoc unum, *percolare culicem*, iis, qui verentur *camelum deglutire*, non debet contra mentem Salvatoris objici. nam nemo temere culicem deglutit, qui etiam ſuffocare poteſt. trabs moleſta magis; nec tamen feſtuca negligitur in manu, nedum in oculo, cap. VII. 5. *ὁ καὶ ἡ κώνωψ, culex*, proprie vinarius, qui facile in colum incidit.

25 *τὸ ἔξωθεν*) ſuperficiem, *externam*.

¶ *ἔσωθεν, intus*) ubi potus & cibus.

¶ *γέμουσιν, plena ſunt*) poculum & patera.

¶ *ἁρπαγῆς, rapinæ*) v. 14.

¶ *καὶ ἀκρασίας, & intemperantiæ*) Ἀκρασία adverſatur *abſtinentiæ* non ſolum in cibo & potu, ſed etiam in pecunia & quæſtu. Hac notione Ariſtot. l. 7. Eth. Nic. c. 6. vult addi mentionem rei, cujus quis eſt continens vel incontinens, κέρδους, τιμῆς, θυμοῦ. atque hoc quidem loco id patet ex ſynonymo *rapinæ*. Gregorius Naz. ἀκρασία ἐμοὶ πᾶν τὸ περιττὸν καὶ ὑπὲρ τὴν χρείαν.

26 *καθάρισον, purga*) removendo *rapinam* per eleemoſynam. Luc. XI. 41.

¶ *πρῶτον, primum*) Applicari hæc poſſunt ad doctrinam decori.

¶ *ἵνα, ut*) Alias enim illa mundities externa non eſt mundities.

27 *ὅτι, quod*) Hoc verſu maxime proprius character *hypocritarum* deſcribitur. nam hypocriſis nominatur verſu 28. coll. Luc. XI. 44 cum contextu.

¶ *κεκονιαμένοις, dealbatis*) Iudæi ſepulcra calce dealbarunt.

28 *ἀνομίας, injuſtitiæ*) Hoc proprie opponitur *juſtitiæ*.

29 *προφητῶν δικαίων· prophetarum: juſtorum*) v. 35. Hoc totum erat, quod faciebant in memoriam priſtinorum prophetarum & juſtorum, ſine obſervatione dictorum & imitatione factorum: cum ſimilitudine patrum ſuorum, in animis; cum contemtu in Meſſiam, de quo teſtati fuerant illi. Subaudi ergo *tantum*, uti cap. XXIV. 38. *Iuſtos* potius, quam *ſanctos*, ſcriptura bene defunctos appellare ſolet: Luc. XIV. 14. Hebr. XII. 23.

30 *λέγετε, dicitis*) publica proteſtatione.

¶ *οὐκ ἂν ἦμεν, non eſſemus*) Ita ſibi confidebant.

31 *μαρτυρεῖτε, teſtamini*) factis, v. 29, & verbis, v. 30.

32 *καὶ ὑμεῖς, & vos*) Pronomen hoc non ſolum facit antitheton ad patres, ſed oſtendit etiam, indicativi vim ineſſe in imperativo *implete. implebitis*: *implete* igitur. conf. Ioh. XIII. 27.

¶ *πληρώσατε, implete*) quando vultis, non jam impedimini. Eſtote vobis relicti. Quod animo alitis, manu agite.

¶ *τὸ μέτρον, menſuram*) Vt vitæ, ut crucis, ita etiam peccati menſura eſt, quando v. gr. ad tres tranſgreſſiones quarta acceſſit. Amos I. 3 &c.

33 *ἐχιδνῶν, viperarum*) de quibus v. 30-32.

¶ *φύγητε*) Subjunctivus: *quomodo effugeritis?*

34 *διὰ τοῦτο, propterea*) Conſectarium væ octavi.

¶ *ἐγὼ, ego*) *Propterea etiam ſapientia Dei dixit: mittam &c.* Luc. XI. 49. Liber IV Eſræ, cap. I, & hic locus, miram habent ſimilitudinem. v. 30: *Ita vos* collegi, ut gallina pullos ſuos ſub alas *ſuas*. v. 32: Ego miſi *pueros meos* prophetas ad vos, quos *acceptos* interfeciſtis, *& laniaſtis corpora eorum*, quorum ſanguinem exquiram, dicit Dominus. v. 33: *Hæc dicit Dominus omnipotens*: Domus veſtra deſerta eſt. Magna eſt de illo Eſræ libro exiſtimatio multorum, quibus e noſtris *Schickardus* in Tarich p. 135, & *Hainlinus* in Sole temporum accedunt: plurimumque auctoritatis hæc ipſa ei evangelica allegatio parit. Iul. Cæs. Scaliger: *Librorum Eſræ admirabile ac divinum Compendium apud me eſt, Syra conſcriptum lingua. in iis longe præſtantiores ſententiæ continentur, quam in concionibus ſordidiſſimi calumniatoris. &c.* Exerc. 308. Scilicet Syriacum illud, quod Compendium vocat Scaliger, metaphraſis fuerit libelli Hebraici, cujus prolixior, quæ Latine exſtat, paraphraſis multa habeat attexta apocrypha. Qualis etiam fuerit ratio librorum Sapientiæ & Siracidæ. etenim modo hebraiſmum ſpirant: modo græciſmum merum habent.

¶ *ἀποστέλλω, mitto*) Præſens. Nuncii Dei ſunt miſſi, ut plurimum peccante populo.

¶ *προφήτας, prophetas*) qui ex ſingulari revelatione accipiunt doctrinam, ut

Da-

David. Hi ſoli memorantur de præterito, v. 30. nunc adduntur *ſapientes* & *ſcribæ*.

¶ σοφοὺς, *ſapientes*) qui habent guſtum veri & boni habitualem (חכמה a חך) ut Salomo. hi ſunt medii inter *prophetas* & *ſcribas*.

¶ γραμματεῖς, *ſcribas*) qui monumenta prophetarum & ſapientum adornant & adminiſtrant, ut Eſra. In his magna ex parte habitus eſt acquiſitus; in *ſapientibus*, inſitus; in *prophetis*, infuſus. Vnde prophetas plurimum, ſapientes multum, ſcribas minus, nec tamen parum, odit aut contemnit mundus.

¶ ἀποκτενεῖτε, *occidetis*) ut Iacobum.

¶ ϛαυρώσετε, *crucifigetis*) ut Petrum & Andream; etſi Petrus alibi martyrium paſſus eſt.

35 ἔλθῃ, *veniat*) Id repetitur v. 36, *veniet*. Conf. Luc. XI. 50 ſq.

¶ πᾶν, *omnis*) ipſius præſertim Meſſiæ. Luc. XIII. 33.

¶ αἷμα, *ſanguis*) Ter hoc dicitur uno hoc verſu, magna vi.

¶ ἐκχυνόμενον) Præſens. Nondum erat *effundendi* finis.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς) *in terra* tota. conf. Gen. IV. 11.

¶ ζαχαρίου υἱοῦ βαραχίου, *Zachariæ filii Barachiæ*) illius, de cujus prophetia & morte agitur 2 Chron. XXIV. 20 ſeqq. Multa ejus apud Iudæos mentio. vid. *Lightfoot*.

¶ τοῦ ναοῦ, *templum*) In templo hæc dixit Ieſus: in templo vindicta inſignis futura erat.

36 λέγω, *dico*) iterum. conf. Gen. XLI. 32.

¶ ἥξει) *veniet*, quod attinet ad initia vindictæ. nam extrema ſe porrigunt longe ulterius. v. 39.

¶ πάντα, *omnia*) Qui peccat, particeps fit omnium, qui idem commiſerunt.

¶ γενεὰν, *generationem*) c. XXIV. 34 not.

37 ἱερουσαλὴμ ἱερουσαλὴμ, *Ieruſalem Ieruſalem*) Graviſſima epizeuxis.

¶ ἡ ἀποκτένουσα, *occidens*) Participium vim nominis habet.

¶ λιθοβολοῦσα, *lapidans*) Id obtigit Chriſti protomartyri, Act. VII. 58.

¶ τοὺς ἀπεσταλμένους, *miſſos*) quamvis inviolabiles legati ſunt in mundo.

¶ πρὸς αὐτὴν) i. e. πρός σε. conf. Luc. I. 45. Es. XLVII. 10.

¶ ποσάκις, *quoties*) Toties maxime, quoties Ieſus in Iudæam, in urbem, in templum venerat. Vid. Harmon. evang.

¶ καὶ οὐκ ἠθελήσατε, *& non voluiſtis*) etſi ego *volui*. Es. XXX. 15.

38 ἰδοὺ ἀφίεται, *ecce relinquitur*) Præſens, bis expreſſum. Dixit hæc, dum exiret. c. XXIV. 1. conf. Ioh. XII. 36.

¶ ὑμῶν) *veſtra* domus, quæ alias *domus Domini* dicta. Sic ad Moſen, *populus tuus*. Ex. XXXII. 7.

¶ ἔρημος, *deſerta*) relicta a Meſſia. Etiam poſt aſcenſionem ſuam Chriſtus templo uſus eſt inſigni modo, cum ſuis diſcipulis. Sed reſpectu Iudaiſmi deſiit templum jam eſſe, quod fuerat. hinc tandem deſtructum eſt. Sæpe vox ἔρημος ſumitur certo reſpectu. Ita forum ἔρημον, quando ſilent judicia.

39 λέγω, *dico*) Vid. Luc. XIII. 35 not.

¶ ἴδητε, *videbitis*) vos, Hieroſolymitæ. coll. Luc. XIII. 35.

¶ ἀπ᾽ ἄρτι, *ab hoc tempore*) Præſenti tempori includitur breve illud usque ad mortem, idque extra templum.

¶ ἕως, *usque*) poſt longam pauſam.

¶ εἴπητε, *dicatis*) Ita erant dicturi in paſchate recitantes τὸ *Hallel*, ſed ſine applicatione ad Ieſum. Vere fiet ſuo tempore, quod hic prædicitur, uti cap. XXI. 9 factum eſt, quod Luc. XIII. 35 prædictum erat. Non tamen addit, *iterum*: etſi verba illa populus acclamarat Matth. XXI. 9. Nam neque omnes ei ita acclamarant: &, qui acclamabant, non ita intellexerant, quid dicerent, uti poſthac intelliget Iſraël: & paullo poſt quaſi retractarunt. Dictio prior fuit tenuior: dictio altera erit digna hoc nomine. Conf. *rurſus* prætermiſſum Act. I. 11 not.

¶ εὐλογημένος, *benedictus*) Cantus converſionis. Ab hoc verſu deſinit publicus ſermo Chriſti ad Iudæos: ab hoc verſu incipiet illorum reſipiſcentia.

CAP. XXIV.

1 Ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, ἐπορεύετο) Sic habent Colinæi ed. & mſſ. *Bunkleanus*, *Cantabrigienſis*, *Paris.* 5. 6. *Steph.* n. pluresve, *Chryſoſt.* *Æth.* *Arab.* *Lat.* *Pers.* *Syr.* Quo pacto ἐπορεύετο, abſolute dictum, (uti Luc. IV. 30.) majorem vim habet, in antitheto ad v. 3, *ſedente eo*. Recentiores librarii, ut ſi nil referret, ſcripſere, ἐπορεύετο ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. Sermo etiam ſeculi conſummationem complexus, commode ſub dio eſt habitus.

¶ οἱ μαθηταὶ, *diſcipuli*) unus præcipue Marc. XIII. 1.

¶ ἐπιδεῖξαι, *oſtenſum*) Credibile eſt, Ieſum nunquam ſpectaſſe externas templi partes. non enim fuit curioſus. conf. Marc. XII, 15 not. Internas templi partes ſpectavit, merito, c. XI. 11.

¶ τὰς οἰκοδομὰς, *ſtructuras*) Singulæ partes erant magnæ ſtructuræ: imo eo tempore exercebatur ædificatio illa, de qua Ioh. II. 20. Et fortaſſe magis fervebat, ob Paſcha inſtans.

¶ τοῦ ἱεροῦ, *templi*) deſtruendi. c. XXIII. 38. & quidem ea ætate, paucis poſt ædificationem abſolutam annis.

2 ταῦτα) *hæc*, ut ſtant!

¶ οὐ μὴ ἀφεθῇ, *non relinquetur*) Ieſus cogitationes diſcipulorum curioſas ſeverioribus delet.

¶ λίθος, *lapis*) Adagium de graviſſima vaſtatione. Solum illud etiam aratro ſciſſum eſt.

3 ἐπὶ τοῦ ὄρους, *ſuper monte*) unde & proſpectus erat in templum: & initium futurum erat obſidionis.

¶ τὸ σημεῖον, *ſignum*) Vaticiniis rerum maximarum ſæpe ſigna addita: hinc diſcipulorum quæſtio de ſigno illius temporis.

¶ τῆς σῆς παρουσίας, *tui adventus*) Videntur diſcipuli reſpicere c. XXIII. 39.

4 καὶ, &) Diſcipuli quæſierunt, minus diſtincte, 1. de *tempore* templi deſtruendi: 2. de *ſigno* adventus Domini & finis mundi; quaſi uterque eventus ſimul futurus eſſet, adeoque commune tempus & commune ſignum haberet. Reſpondet Ieſus, diſtincte, (1.) de *templo* & urbe deſtruenda, hujusque rei ſignis, v. 4 ſ. 15 ſ. (2.) de *adventu* ſuo & fine mundi, ejusque rei ſignis, v. 29-31. (3.) de *tempore* templi deſtruendi, v. 32 ſ. (4.) de *tempore* finis mundi, v. 36. Sic quoque apud Marcum & apud Lucam, qui c. XXI. 11. 25 utriusque rei ſigna ſeorſum notat.

¶ βλέ-

¶ *βλέπετε, videte*) Futura & noviſſima non debemus curioſitatis cauſa, ſed muniendi noſtri ſtudio quærere. Omnia ſunt referenda ad firmitudinem in agnitione & confeſſione Ieſu Chriſti. Huc enim ſpectat prophetia: cetera abrumpuntur, quibus ad meram ſcientiam uteremur. Illuſtrari hinc poteſt theſis de perſpicuitate & perfectione ſcripturæ.

¶ *ὑμᾶς, vos*) Hoc non tam apoſtolis, Paracletum non multo poſt accepturis, quam gregi fidelium, quem illi tum repræſentabant, majoribus, ne ſeduceretur, periculis obnoxio, dicitur. Initium, *prudentia*: finis, *patientia* v. 13.

5 *πολλοὶ, multi*) Initio venient pſeudochriſti: in medio, pſeudoprophetæ, v. 11. poſtremo, utrique, v. 24. Gradatio, bimembris.

¶ *ἐπὶ, ſub*) non modo dicent, ſe eſſe a me miſſos, ſed, ſe eſſe, qui ego ſum.

¶ *λέγοντες, Ἐγώ εἰμι ὁ χριστὸς, dicentes: ego ſum Chriſtus*) *Scripſit Theophylactus, Doſitheum quendam Samaritam perhibuiſſe, eum ſe eſſe, de quo Moſes prædixiſſet, prophetam. Simonem quoque Samaritam appellaſſe ſe ipſum ingentem poteſtatem, id eſt,* δύναμιν μεγάλην. *de quo in hiſtoria apoſtolica Lucæ. Huc etiam referri videntur poſſe, Theudas, & Ægyptius quidam, & alter præſtigiator, quem non nominat Ioſephus (qui iſta narrat libro XVIII antiquæ hiſtoriæ, & ſecundo captæ Iudææ) omnes prætendentes prophetæ nomen, fraudulenti ipſi ac ſeditioſi. Quin & poſterioribus temporibus Manes auſus fuit ſeſe Chriſtum profiteri, & ſimiliter XII tanquam apoſtolos ſibi aſcivit.* Ioachimus Camerarius.

6 *μελλήσετε - ἀκούειν*) Futurum complicatum: *audituri eritis.* Evangeliſtarum ſcripta ante impletionem hujus prædictionis edita magnam hinc firmitudinem nacta ſunt. *Audituri*: Chriſtiani magis *audiunt* bella, quam gerunt.

¶ *πολέμους, bella*) in propinquo.

¶ *ἀκοὰς πολέμων, rumores bellorum*) remote.

¶ *μὴ θροεῖσθε, nolite turbari*) Metonymia antecedentis: i. e. nolite ſtatim fugam capeſſere. Verbum magna proprietate poſitum. nam θρόος ex θρέω ἤγουν σὺν θορύβῳ βοῶ ἢ λαλῶ.

¶ *γὰρ, enim*) Fundamentum tranquillitatis.

¶ *οὔπω, nondum*) Pii facile putant, non poſſe altius ire mala: ideo monentur.

¶ *τὸ τέλος*) *finis* nondum, de quo v. 2. 14. necdum tempus fugæ. v. 15. Luc. XXI. 20. *Initium* demum verſu 8.

7 *ἐγερθήσεται, excitabitur*) cum antea plus pacis fuiſſet.

¶ *ἔθνος, gens*) etiam extra Iudæam.

¶ *λιμοὶ, καὶ λοιμοὶ, καὶ σεισμοὶ, fames, & peſtes, & terræ motus*) Huc fere omnia in Novellis revocari poſſunt. quanquam hiſtorici ea ſæpe minus, quam humana facta, memorant.

¶ *κατὰ τόπους*) *paſſim.* Semper fuere peſtes & reliqua: ſed non ita frequenter.

8 *ἀρχὴ, initium*) reſpectu Iudæorum. Antitheton, *finis.* v. 6. 14.

¶ *ὠδίνων, dolorum*) qui antecedunt *regenerationem.* c. XIX. 28. Rom. VIII. 22. Metaphora a partu.

9 *ἀποκτενοῦσιν ὑμᾶς, occident vos*) quoſdam ex vobis. Luc. XXI. 16. Hos non indicat Dominus, ut omnes vigilent. Ante vaſtationem urbis Iacobus major ab Herode, ut Lucas memorat, Petrus a Nerone, ut hiſtoria eccleſiaſtica tradit, occiſus eſt. *Vos*: quaſi vos in culpa eſ-

ſetis, & miſeriam generi humano pareretis. Extremum hoc mundi ſolatium eſt. Iudicium incipit a domo Dei.

¶ μισȣ́μενοι, *exoſi*) Religio chriſtiana habet ſingulare quiddam, corrupto mundo, omnes ſectas toleranti, inviſum.

10 σκανδαλισθήσονται, *offendentur*) fidei jacturam facient.

¶ ἀλλήλους, *mutuo*) Id omnium triſtisſimum.

11-13 καὶ, *&*) Solicite retinenda fides, amor, ſpes.

12 τὴν ἀνομίαν, *injuſtitiam*) *Injuſtitia* & *amor* opponuntur: nam *legis complementum amor*. *injuſtitia* vim involvit; *amor* quiddam quaſi nativum.

¶ ψυγήσεται, *refrigeſcet*) Amoris eſt *ardere*.

¶ ἡ ἀγάπη) *amor*, (erga Deum, homines, propinquos, ſe ipſum, ſpiritualis, imo etiam naturalis:) qui ſumma *legis*. ςοργὴ facit, ut v. gr. prole nata gaudeant parentes: ubi dura fecit tempora iniquitas, gaudent prole denata aut non nata. *amor*, ornatus chriſtianorum & vigor, atque adeo ſtatus eorum omnis. Phil. I. 9. 2 Petr. I. 7. Ap. II. 4. Idem, fundamentum ὑπομονῆς *patientiæ*. v. ſeq.

¶ τῶν πολλῶν, *multorum*) *multitudinis*, eorum, qui amore non excellunt. *injuſtitiam* maxime exercent valde potentes, aut nimis pauperes: inde *ceterorum* quoque *amor* frigeſcit. violata juſtitia, quæ vocatur particularis, hebeſcit juſtitia, quæ vocatur univerſalis.

13 ὁ ὑπομείνας, *qui perſtiterit*) Conſtantia tuemur fidem, amorem, ſpem.

¶ εἰς τέλος, *in finem*) tentationis.

¶ οὗτος, *hic*) tanquam exemtus. v. 22.

¶ σωθήσεται, *ſervabitur*) Vrbe deleta, liberabantur Chriſtiani. Luc. XXI. 28. 31.

14 τȣ̃το, *hoc*) quod Ieſus prædicavit.

¶ ἥξει) Ἥκειν eſt non modo appropinquare, ſed plane *advenire*, imo *adeſſe*.

¶ τέλος, *finis*) de quo v. ſeqq. Ideo ſubſequitur *ergo*, v. 15. Ante hunc finem apoſtolatu perfuncti ſunt duo illi, Petrus & Paulus, aliique. v. 9.

15 τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, *abominationem deſolationis*) Abominationem profanationis ſequebatur abominatio deſolationis. Sic appellatur exercitus romanus ex gentibus conflatus, cujus ſigna militaria abominabantur Iudæi, tanquam idola, cum Romani divinitatem ſignis illis tribuerent. vid. Spizelii Collatio de vaticin. ang. p. 135.

¶ τȣ̃ προφήτȣ, *prophetam*) Conf. Hebr. XI. 32-34 de Daniele propheta: etſi a nonnullis Iudæis non reliquorum prophetarum numero habitus. Sæpe levis cauſa errorem parere magnum poteſt. In latinis Bibliis libri apocryphi canonicis quondam *mixti*, pro argumenti affinitate, & in indice librorum per notulas quaſdam ab iis *diſcreti* ſunt, ut in MSS. obſervare licet: deinde hac cautione, debili quippe, neglecta, ipſi quoque pro canonicis habiti. E diverſo quum ii, qui libros V. T. in unum corpus redigere cœperunt, Danielis librum nondum habuiſſent, is liber, & ſerius & extra Palæſtinam ſcriptus, hagiographis adjectus eſt; non incommode quidem, quatenus hebdomades per Danielem prædictæ, impleri cœperunt in Ezra, c. IV. 24. ſed tamen inde Danielem, qui prophetis non eſſet adjectus, ne prophetam quidem fuiſſe, aliqui putarunt, accedente faſtidio ſcrutinii temporum propheticorum. Prophetam vero eum fuiſſe, confirmat Propheta maximus.

¶ ἑςὼς) Sic ſcribendum, non ἑςὸς, etiam in neutro. nam ἑςὼς contrahitur ex ἑςαὸς, unde

unde ἑςῶτα Luc V. 2. ἐνεςῶτα Rom. VIII. 38. &c. Referendum ad βδέλυγμα, *abominationem*, *jam ſtantem firme*, *ſtaturam diu.* Proſopopœia.

¶ ἐν τόπῳ ἁγίῳ, *in loco ſancto*) Dan. IX. 27: ἐπὶ τὸ ἱερόν. LXX. Tempus fugæ jungitur Luc. XXI. 20 cum ipſo articulo exercitus appropinquantis: atque in hoc ipſo tempore monitum de fuga divinitus iteratum fuiſſe memorat Euſebius l. 3. H. E. c. 5. Itaque *locus ſanctus* non denotat hic templum, ſanctumve ſanctorum; nam eo profanato ſerum fuiſſet fugere: ſed locum circa urbem ſanctam, extra urbem, eumque definitum; ſcilicet illum ipſum, quem Salvator, dum hæc dicebat, ſua præſentia, ut ſæpe, ſanctum habuit. conf. Act. VII. 33. Certe in *monte olivarum* præcipuam obſidionis vim fuiſſe, docet Ioſephus. προστετέτακτο αὐτοῖς ςρατοπεδεύσασθαι κατὰ τὸ ἐλαιῶν καλούμενον ὄρος, ὃ τῇ πόλει πρὸς ἀνατολὴν ἀντίκειται. l. 6 de Bello Iud. c. 3. Idemque mons ſanctus erat etiam Iudæis, quia ex eo templum vicinum introſpici poterat: atque in eo Schechinam tres annos cum dimidio ſtetiſſe tradiderunt. Appellarunt etiam הר המשיחה *montem unctionis.* Pertinet huc vel maxime Zach. XIV. 4, ubi ſanctitatem ipſa mentio plagæ orientalis importare videtur. Itaque quem Matthæus *locum ſanctum* vocat, eum Marcus ſic deſcribit, *ubi non oportet.* Quod utrumque reſpicit ad illud Dan. IX. 27, ubi regio montis illius dicitur כנף שקוצים *plaga*, ceteroqui ſancta, ſed tum propter oppugnatores idololatras *abominabilis*: quia ibi שקוץ שמם Dan. XII. 11. XI. 31. *abominamentum vaſtans* erat ſtaturum. Namque כנף plagam mundi ſignificat, etiam citra mentionem venti. Es. XI. 12. A locis ſanctioribus initium pœna capere ſolet, & inde ſe ad reliquas partes diffundere.

¶ ὁ ἀναγινώσκων νοείτω, *qui legit, intelligat*) Eandem parentheſin habet Marcus c. XIII. 14, quanquam inciſum illud de Daniele multi in Marco non legunt. Vterque evangeliſta, cum ſcriberet ante obſidionem urbis, monuit lectorem ſuum, ut accuratum Domini conſilium de loco & celeritate fugæ obſervaret. Dan. XII. 10. οἱ νοήμονες συνήσουσι. at Hebr. המשכלים יבינו *ſapientes intelligent.* ὁ ἀναγινώσκων non dicit lectorem Danielis publicum, (nam initio obſidionis ſeries lectionum Legis erat in Levitico; & neque illis neque ceteris ulla ex Daniele ſociata erat:) ſed quemcunque *lectorem* vel Danielis vel evangeliſtæ, ipſa maxime obſidione appropinquante. Omnes debent *intelligere*: &, ſi orandum fuit, ne *ſabbato* fuga fieret; quid erat, cur lector *ſabbaticus* præ aliis admoneretur?

16 τότε, *tunc*) Hîc reſpondetur ad τὸ πότε, *quando.* v. 3. Sæpe *tunc* in hoc ſermone ponitur.

¶ οἱ ἐν τῇ ἰουδαίᾳ, *qui in Iudæa*) non Iudæi omnes, nec Chriſtiani omnium locorum; ſed ii, qui, verbis Ieſu credentes, in Iudæa erunt.

¶ φευγέτωσαν, *fugiant*) ſine ſpe ſolvendæ obſidionis.

¶ ἐπὶ τὰ ὄρη, *in montes*) In montibus h. l. promiſſa ſecuritas: & deinde inventa, Pellæ. Euſeb. l. c. Monet Ieſus, ne quis ſe tutum fore putet in urbe, contra atque carnalis Iudæorum prudentia in ipſa obſidione pertinaciſſime ſibi perſuaſit.

17 μὴ καταβαινέτω, *ne deſcendat*) ne per ſcalas interiores, ſed exteriores deſcendat.

¶ ἆραί τι, *ſublatum quid*) v. gr. cibos. Reſp. *veſtes*, v. 18.

18 ἀγρῷ,

18 *ἀγρῷ, agro*) Agricolæ leviter veſtiti in agrum eunt.

19 *οὐαὶ*) *Væ* non ponitur ad imprecandum, ſed ad indicandum. Neque *liberorum generatione* interdicitur, ſed tantummodo miſeria prædicitur.

¶ *ταῖς*) Non poterunt celeriter fugere. Piæ participabunt calamitatem communem. Luc XXIII. 29.

20 *προσεύχεσθε, precamini*) Precibus multa mitigantur. Orarunt; neque hieme facta eſt fuga.

¶ *χειμῶνος*) Non ſolum tempus anni, ſed etiam tempeſtas videtur denotari. c. XVI. 3. Certe verno tempore eventus fuit. conf. v. 18, de agro.

¶ *σαββάτῳ, ſabbato*) non quin fugere liceret in ſabbato, Chriſtianis præſertim, aut ſarcinas ferre: ſed quia valde miſerum eſt, eo die, qui lætitiæ datus eſt, abruptis ſacris publicis fugere; & quia ſinguli minus ad fugam parati, alii aliis in fuga paranda per frequentiam impedimento ſunt in januis ſynagogarum vel portis urbium, magis quam ruri vel in tectis. Sabbato Hieroſolymam de improviſo cepit Ptolemæus Lagi, teſte Ios. 12 ant. 1. denique pœnæ, ſabbato Iudæis venientes, ceteris graviores. vid. Hainlini chronol. explan. fol. 19. 20. Quin etiam hoſtes ob ſabbati odium illo die erant truculentiores. Quo tempore maxime peccatur, pœna venit. conf. Hos. V. 7. Sabbati uſus non plane exſpiravit ante templi deſtructionem.

21 *ἀπ' ἀρχῆς κόσμου, a principio mundi*) tempore diluvii &c.

22 *οὐκ ἂν ἐσώθη, non ſalvaretur*) *Salute* animæ, quæ *electis* adſcribitur, excluderentur per mortem præmaturam. *Salutem aſſecuti* dicent illud, quod reſonat Ap. VII. 10.

¶ *πᾶσα σάρξ, omnis caro*) infirma per ſe.

¶ *ἐκλεκτούς, electos*) *Electi*, jam converſi, ceteris mixti: vel poſthac convertendi; vel nondum nati. Vbi ſupra robur fidelium ordinarium excedit vis tentationum, electio allegatur, v. 24. 31. Luc. XVIII. 7, Deique fides & virtus, 1 Cor. X. 13. 1 Petr. I. 5. Ap. XIII. 8.

¶ *κολοβωθήσονται, decurtabuntur*) Quod *κολοβοῦται*, partium integritatem ita amittit, ut tamen pro toto haberi poſſit. aptum verbum.

23 *τότε, tunc*) ſub interitum Hieroſolymorum.

¶ *μὴ πιστεύσητε, nolite credere*) Nam ab illo tempore non conſpicietur Filius hominis, usque ad Adventum ſuum. Itaque de adventu ad judicium v. 27 agitur incidenter: ex profeſſo autem v. 29 ſeq.

¶ *ὧδε*) *hîc*, v. gr. ubi aliquis eſt, qui ſe Meſſiam dicit.

24 *σημεῖα καὶ τέρατα, ſigna & prodigia*) *Signa* intellectum afficiunt: *prodigia* affectum percellunt, quorum ſpecies ſunt *terriculamenta*, Luc. XXI. 11. conf. Act. II. 19.

¶ *εἰ δυνατὸν ſi poſſit*) Hoc inciſo denotatur conatus ſummus, ſed tamen irritus. conf. Act. XXVII. 39.

26 *ἐρήμῳ, deſerto*) Id ſpecioſe dici poterat, coll. c. III. 3. quadratque in eos, qui globos & turmas cum tumultu ad ſe traxerunt. Act. XXI. 38. Ideo ſubjicitur: *nolite exire.*

¶ *ταμείοις, cellis*) Id convenit in eos, qui quædam recondita venditari curarunt. Ideo ſubjicitur: *nolite credere.*

27 *ἀστραπή, fulgur*) Sermo eſt de *fulgure* non quovis, ſed de eo, quod totum hori-

horizonta interdum implet celerrime; ſine præcone prævio.

¶ *ἀνατολῶν, oriente*) Fulgur venit etiam a reliquis plagis: ſed h. l. de oriente dicitur venire. credibile eſt, Chriſti adventum fore ab oriente. Intervallum inter *apparitionem adventûs* (2 Theſſ. II. 8 not.) & inter ipſum *adventum* facit, ut *adventus* ipſe ſit repentinus tandem.

¶ *τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, filii hominis*) Hoc loco, usque ad v. 44, inprimis ſæpe appellatur *Filius hominis*. coll. c. XXV. 31.

28 *ὅπου γὰρ, ubi enim*) Hoc adagium hic cum mentione falſorum doctorum, quæ verſu 23 fit; ſed Luc. XVII. 37. 31 ſ. cum mentione anguſtiarum bellicarum conjungitur. Itaque *cadaver* ſit Iudaiſmus carnalis, expers vitæ illius, qua corpus Chriſti vegetatur, & tamen aliqua corporis ſpecie ſe venditans, in quem aquilæ tanquam in cadaver eis relictum, avide & magno numero ſint involaturæ; (*congregabuntur*, futurum:) Chriſtus autem, qui ut fulgur venit, non eſt apud illud cadaver quærendus. v. 23-27. Aquilarum non omne genus, ſed aliquod tamen carnivorum eſt. conf. Iob. XXXIX. 30. Tales aquilæ ſunt partim pſeudochriſti & pſeudoprophetæ, partim copiæ Romanorum. Hi, nec primi gentium, aquilam in ſignis habebant: & ad horum ſigna militaria, aquilam, h. l. & aprum, Ps. LXXX. 14, ſunt, qui alludi putant. conf. Hos. VIII. 1.

29 *εὐθέως δὲ μετὰ, ſtatim vero poſt*) Quatuor ſunt hoc loco obſervanda.

1. Sermo eſt de ſole proprie obſcurando &c. Atque hæc phraſis apud prophetas ſæpe occurrit de interitu populi alicujus, & apud illos quoque majorem proprietatem habet, quam communiter putatur; etenim ubi magnus eſt hominum interitus, ſane ſpectatores ſolis ad paucitatem rediguntur. Sed multo magis hoc loco id proprie valet. nam totus ſermo eſt propriis verbis inſtructus: ergo hic quoque verſus.

2 *preſſura* innuitur illa ipſa populi judaici, eaque unius generationis.

3. non dicitur, *poſt preſſuram illam*, neque, *poſt dies illos*, ſed, *poſt preſſuram dierum illorum*, uti Marc. XIII. 24, *in diebus illis*, *poſt preſſuram illam*. Dies illi referuntur ad v. 22 & 19, neque innuitur preſſura diuturna, ſed brevis, v. 21. 22. 34.

4. poſt preſſuram *τὸ εὐθέως, cito*, moram perbrevem innuit, quum *οὔπω, nondum*, i. e. *οὐκ εὐθέως, non cito*, de mora brevi, eandem preſſuram præcedente, dicatur, v. 6. Luc. XXI. 9. Marc. l. c. imo moram excludit. VerſioAngl. *immediately*.

Dices: Magnus ſaltus eſt a vaſtatione Hieroſolymorum ad finem mundi, qui ei *cito* ſubjungitur. Reſp. Prophetia eſt, ut pictura regionis cujuſpiam, quæ in proximo tecta & calles & pontes notat diſtincte; procul, valles & montes latiſſime patentes in anguſtum cogit. ſic enim debet etiam eſſe eorum, qui prophetiam legunt, proſpectus in futurum, cui ſe prophetia accommodat. Atque oculi diſcipulorum, qui in ſua quæſtione finem templi mundique conjunxerant, nonnihil velati relinquuntur: (neque enim erat tempus ſciendi, v. 36.) unde poſtea, Dominicum ſermonem imitantes, ſummo conſenſu, finem adeſſe dixerunt. In progreſſu autem & prophetia & proſpectus magis magisque etiam ulteriora explicant. quo pacto non diſtincta ex obſcuris, ſed obſcura ex diſtinctis debemus interpretari, & ſapientiam divinam,

omnia ſemper videntem, non omnia ſimul revelantem, in ſuis ænigmatibus venerari. Poſtea revelatum eſt, antichriſtum fore venturum ante finem mundi: ac rurſum hæc duo Paulus propius nexuit, donec apocalypſis etiam millenos annos interpoſuit. Revera tamen poſt Hieroſolymorum vaſtationem (& mox quidem, quatenus nullus alius eventus intermedius hîc erat memorandus, conf. c. III. 1 not.) factus eſt adventus Domini, videlicet, quod ad initià attinet. vid. Ioh. XXI. 22 not. Ad hunc adventum, non præciſe ad obſcurationem ſolis & lunæ, refertur particula *cito*; id enim convenit cum amplitudine ſenſus Domini: ut ſenſus ſit, *mox poſt preſſuram dierum illorum* fiet, ut *ſol obſcuretur &c.* Similis nexus adverbii cum verbo, Gen. II. 17: *quo die comederis*, fiet, ut *morte moriaris*: & infra, c. XXVI. 64 not. & Luc. I. 48. Poteſt ſimul locutio referri ad modum dicendi, ut hoc dicatur: *poſt ærumnam illam* (id quod *ſtatim* ſubjungi, inſtitutum ſermonis hujus & ratio temporis hujus, dum cetera interceſſura indicentur, ferunt,) *ſol obſcurabitur* &c. Sæpe adverbia, ut h. l. εὐθέως *ſtatim*, non rem ſed ſermonem modificant. Sic cum verbo *dicendi* ſubaudito conjungitur καλῶς, *bene*, & verbum *aboletis*, Marc. VII. 9, *rurſus*, Hebr. I. 6. Denique *ſigna* in ſole &c. majore intervallo differt Lucas c. XXI. 24 ſ. Sunt, qui τὸ εὐθέως *ſtatim* non de brevi intervallo, ſed de ſubito poſt longa intervalla eventu accipiant. Retinendum vero prius illud, ita quidem, ut particula *ſtatim* complectatur totum ſpatium inter vaſtationem Ieruſalem per Titum & inter conſummationem ſeculi. Talibus in locis eſt prophetica (ut b. *Antonius* appellabat) nubecula. Nondum erat tempus revelandi totam ſeriem rerum futurarum a vaſtatione Hieroſolymorum usque ad conſummationem ſeculi. Paraphraſis verborum Domini hæc eſt: De iis, quæ *poſt preſſuram dierum illorum*, delendæ urbis Ieruſalem, evenient, *PROXIMUM*, quod in præſenti pro mea conditione commemorandum & pro veſtra capacitate exſpectandum venit, hoc *eſt*, *quod ſol obſcurabitur* &c. Porro, inde non ſequitur, etiam τὸ *poſt hæc* laxe debere accipi Ap. IV. 1, ubi *celeritas* ex cap. I. 1 præſupponitur. Tales formulæ ad analogiam ſui quælibet loci accipiendæ ſunt.

¶ ὁ ἥλιος, *ſol*) Sermo proprie accipiendus, de calamitate diverſa ab iis, quæ ſuperius deſcriptæ ſunt. In V. T. ſermo talis metaphoram habet, ab eo, quod proprie fiet in conſummatione ſeculi.

¶ ȣ̓ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, *non dabit ſplendorem ſuum*) quem dare ſolet, & quum creſcit, & quum decreſcit. Diviſa naturaliter tempora habent eclipſes ſolis & lunæ, ſed tum ſol ſimul & luna laborabunt.

¶ ἀπὸ τȣ̃ ȣ̓ρανȣ̃, *a cælo*) Non additur: *in terram*. conf. Marc. XIII. 25, *excidentes*. Erunt, quaſi non eſſent; ſine luce.

¶ δυνάμεις) *virtutes* illæ cœli firmæ & concatenatæ, a *ſtellis* diſtinctæ, ſubtiles, in terram influere ſolitæ. Sic apud Matthæum, Marcum, Lucam appellantur.

¶ σαλευθήσονται, *movebuntur*) Apta metaphora a mari fluido.

30 τὸ σημεῖον, *ſignum*) Hoc *ſignum* eſt ſpecialius: illa, de quibus Luc. XXI. 25, præcedunt, & ſunt generaliora. His rebus ipſa Filii hominis appellatio congruit: coll. not. ad c. XVI. 13. nam planctus tribuum terræ, Ap. I. 7, cum *ipſius* conſpectu jungitur. Hoc igitur dicit: noli-

te

te aliud *ſignum* prævium quærere: v. 27. Ipſe erit *ſignum* ſui, ſicuti Luc. II. 12, idque eo magis, quia cum ipſo ejus conſpectu vel etiam paullo ante videbunt homines pompam in nubibus: niſi caligo, fulgor, forma crucis, aut aliqua ſtella, etiam apparebit. conf. c. II. 2. Antehac fuerat *ſignum, cui contradicebatur:* Luc. II. 34. tum erit *ſignum* apertum. *Signum* denotat quiddam valde illuſtre & oculos percellens, ſive alterius rei ſive ſui ſignificationem habens. Ap. XII. 1. Sole, luna, ſtellis exſtinctis, ſignum illud erit viſibile in fulgore Domini & inde nubis ac nubium. In ſumma, *ſignum*, coll. Marc. XIII. 26. 4, eſt pompa advenientis Filii hominis, qui ipſe mox conſpiciendus dicitur h. l.

¶ *φυλαὶ, tribus*) Iudaicæ, maxime.

¶ *ὄψονται, videbunt*) Num. XXIV. 17.

¶ *νεφελῶν, nubibus*) Lucas ait: *in nube.* Currûs habebit multos: uno valde eximio vehetur.

31 *αὐτοῦ, ſuos*) Credibile eſt, certum angelorum numerum peculiariter appellari angelos Chriſti; etſi omnes ſubjecti ſunt Chriſto.

¶ *σάλπιγγος, tuba*) Tubarum uſus, ad convocandam multitudinem: illa *tuba* habebit *vocem magnam.*

¶ *ἐπισυνάξουσι, congregabunt*) Conf. 2 Theſſ. II. 1.

¶ *ἀπ' ἄκρων οὐρανῶν*) Ἀπ' ἄκρου γῆς, Marc. XIII. 27. *ἄκρον*, omnis *extremitas*: ubi terra deſinit, ibi cœlum incipit. unde etiam interdum *montes* & *cœlum* parallela ſunt. 2 Sam. XXII. 8. Ps. XVIII. 8. כנף Hebr. Deut. XXX. 4: *ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ.* & ſic ib. c. IV. 32.

32 *ἀπὸ δὲ τῆς συκῆς, a ficu vero*) a re obvia.

¶ *τὴν*) ſequentem.

¶ *παραβολὴν, parabolam*) amœniſſimam.

33 *ταῦτα πάντα, hæc omnia*) Non ſemper præteriri debet *ordo verborum*: ſæpe emphaſis, &, in pronunciando, accentus, ſuper prius verbum cadit. Primus eſt hic locus, qui id demonſtrari poſtulet: ſic igitur faciemus. Luc. XI. 36: *εἰ οὖν τὸ σῶμά σου* ΟΛΟΝ *φωτεινὸν, μὴ ἔχον τὶ* ΜΕΡΟΣ *σκοτεινὸν, ἔσται* ΦΩΤΕΙΝΟΝ *ὅλον, ὡς ὅταν ὁ λύχνος τῇ ἀστραπῇ* ΦΩΤΙΖΗ *σέ.* hîc *ὅλον* habet emphaſin ante *φωτεινὸν*, in antitheto ad *μέρος*· & *φωτεινὸν* habet emphaſin ante *ὅλον*, quæ verbo *φωτίζῃ* declaratur. Ioh. XIV. 2. 3: *ἑτοιμάσαι* ΤΟΠΟΝ *ὑμῖν*-ΥΜΙΝ *τόπον κτλ.* hîc apparentem contradictionem tollit ordo verborum. Negans ſermo eſt, *LOCVS non eſt parandus vobis*; jam quippe paratus ipſe. affirmans ſermo eſt, *VOBIS parandus eſt locus*, id eſt, ingreſſus in locum muniendus. Verus uterque ſermo. Eph. II. 1. 5: ΥΜΑΣ *ὄντας νεκροὺς*-ΟΝΤΑΣ *ἡμᾶς νεκροὺς κτλ.* hîc *ὑμᾶς* facit antitheton ad *ἡμᾶς*, c. I. 19. & deinde *ὄντας* notat *ſtatum* præteritum mortis, oppoſitum vivificationi. Iac. II. 18: *δεῖξόν μοι τὴν* ΠΙΣΤΙΝ *σου ἐκ* (al. *χωρὶς*) *τῶν ἔργων σου, κἀγὼ δείξω σοι ἐκ τῶν* ΕΡΓΩΝ *μου τὴν πίστιν μου.* hîc prius *πίστιν* ſpectat ad illud, *σὺ πίστιν ἔχεις*· & alterum *ἔργων* ad illud, *κἀγὼ ἔργα ἔχω.* Hæc in præſenti ſufficiant, ex quatuor diverſis notata ſcriptoribus N. T. Nunc apud Matthæum, quum verſu 33 ΤΑΥΤΑ *πάντα*, & verſu 34 ΠΑΝΤΑ *ταῦτα*, præcipui codices habent, (quanquam alii confundunt,) prius *ταῦτα*, præ *πάντα*, emphaſin habet, ut exprimat res proxime futuras, (unde in parallelo, Marc. XIII. 29, id *πάντα* prætermittitur,) &, hac emphaſi ſuppoſita, *alterum πάντα* exprimit *omnes,*

omnes, item *has* videlicet, res, proxime, ea generatione, futuras. Ipſum pronomen ταῦτα non ad totum ſermonem præcedentem refertur; nam alia ſunt ſigna prævia, aliæ res ſubſecuturæ, per ſigna indicatæ: ſed ad initia, quæ comparantur cum ficu, in antitheto ad æſtatem ipſam, i. e. ad regnum Dei appropinquans. Impletis iis, quæ a v. 4 ad v. 28 deſcribuntur, locus erat factus regno Dei, magis magisque invalituro, uno tractu. Principia, remotis remoris, erant inſtar totius. Apud Matthæum porro & Marcum, utrumque *hæc* antitheton facit ad *illo*, ἐκείνης, v. 36, hoc ſenſu: *HÆC omnia, quæ ad Hieroſolyma pertinent, fient, antequam hæc generatio prætereat: ſed de ILLO* (remotiore, noviſſimo, judicii) *die, nemo novit &c. Hæc obſervatio analyſin totius ſermonis hujuſce ſublevat.* Antitheton inter *hæc* & *illa* Lucas quoque habet. vid. not. ad Luc. XXI. 36.

¶ γινώσκετε) *ſcitis*, coll. v. 32. vel, *ſcite.*

¶ ἐγγύς, *prope*) res ipſa.

¶ ἐπὶ θύραις, *ad januas*) valde prope.

34 γενεὰ, *generatio*) ætas hominum. Hac notione, cui eventus congruit, maxime proprie reſpondetur quæſtioni, *quando.* v. 3. conf. v. 15. 20. cap. XXIII. 36. Luc. XXIII. 28. A tempore, cum hæc dicta ſunt, ad vaſtationem Hieroſolymorum fuere anni 40, & a vero anno nativitatis I. C. fuere anni 75 circiter. Hebræi autem, v. gr. in Seder Olam, pro generatione una numerant 75 annos: ac verba, *non præteribit*, innuunt, majorem certe partem generationis, ſed non totam generationem, præterituram eſſe, antequam omnia fiant. Vera eſt prædictio, reſpectu annorum 75 vel 40. Tam accurate eam, multis ante eventum annis, deſcripſit evangeliſta.

35 ὁ οὐρανὸς, *cælum*) cujus motus certiſſimas alias habet leges.

¶ ἡ γῆ, *terra*) alias fundatiſſima.

¶ λόγοι μου, *ſermones mei*) Plurale, coll. *omnia*, v. 34.

¶ οὐ μὴ παρέλθωσι, *non præteribunt*) Sermones mei repræſentabuntur re ipſa; tametſi non ſtatim ita videtur hominibus. Cœlum & terra locum cedet cœlo novo & terræ novæ, quæ *verbis meis* deſcribuntur. Sic firma *lex*. Cap. V. 18.

36 περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, *de die vero illo*) De templo & urbe, tempus oſtendit Dominus; v. 32 ſ. de mundo, diem & horam ſciri, negat hoc verſu. *Vero* facit ad antitheton, & ταῦτα, αὕτη, *hæc*, ſpectant in proxima; *illo*, in longinquum. Porro ſi prius tempus cum aliqua latitudine definitum eſt; multo hic minus definitus eſt *DIES ILLE & hora*: nec tamen ſine cauſa *dies* & *hora* dicitur. *Dies*, totum; *hora*, pars. Ignorata hora, non neceſſario ignoratur dies: ignorato die, non neceſſario ignoratur tempus paullo latius. Et quod tempore hujus ſermonis ignoratum fuit, poſt aſcenſionem Domini & poſt apocalypſin Iohanni datam revelari potuit, & clepſydra ſenſim elabente propius ſciri poteſt. Alias dies noviſſimus, hora noviſſima ne tum quidem, quum erit, ſciri poſſet. De *die* loqui pergit Ieſus v. 37 ſ. de *hora*, v. 42 ſ. de utroque, v. 50.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) quorum alias magna ſcientia.

¶ τῶν οὐρανῶν, *cælorum*) Plurale.

38 τρώγοντες, *edentes*) Huc pertinent artes

artes cibariæ, ad luxum &c. Id agebant: nil aliud.

39 οὐκ ἔγνωσαν) *neſciebant*, volentes.

40 ſ. παραλαμβάνεται, *aſſumitur*) in tutelam. v. 31.

¶ ἀφίεται, *ſinitur*) in periculis, quicquid obveniat. Præſens, reſpectu τοῦ *tunc*: & Salvatori res jam erat ante oculos.

41 ἀλήθουσαι, *molentes*) Muliebris labor, *molere*.

42 γρηγορεῖτε, *vigilate*) Hac ſine dubio de cauſa tam frequens in veteri eccleſia nomen, *Gregorius*, *Vigilantius*. Quæras, cur ii, qui tam longe aberant a die noviſſimo, ex eo capite ad vigilantiam excitentur? Reſp. 1. Longinquitas eventus illis non erat indicata. 2. viventes quovis tempore repræſentant extremo tempore victuros. 1 Theſſ. IV. 15 not. 3 par eſt ratio judiciorum divinorum incertæque obitus horæ, quavis ætate, ac diei noviſſimi: & hora mortis eſt inſtar horæ reſurrectionis judiciique, ut ſi nullum tempus fuiſſet interjectum. 4. idem eſt ſenſus piorum, Domino obviam tendens, cum longiſſima ac breviſſima exſpectatione. 5. ſi ſingulis eſſet a tempore apoſtolorum ad adventum Domini vigilandum; tamen foret operæ pretium.

¶ ὁ κύριος ὑμῶν, *Dominus veſter*) Filius hominis, v. 44.

43 γινώσκετε) *ſcitis*.

¶ εἰ ᾔδει) *ſi ſciſſet*, vigilaſſet: eaque cura non fuiſſet magnopere miranda.

¶ ποίᾳ, *quali*) Supponitur, patremfamilias eſſe monitum de venturo fure. In corporalibus vigilantes ſumus, etiamſi pars noctis ignoretur: modo ſciatur, fore hanc noctem, vel aliquam ex proximis noctibus.

¶ φυλακῇ, *cuſtodia*) quæ longior tamen eſt, quam hora.

¶ ὁ κλέπτης, *fur*) Noviſſima tentatio, quæ ſita eſt in occultatione horæ illius, conjuncta cum ceteris arduis circumſtantiis, eſt ſeveriſſima. Spes enim metusque, quo propius ad ipſum complementum acceditur, eo magis acuuuntur, & moræ vel exiguæ fere impatientes fiunt. Sic ex. gr. iis erit, qui in ultimo parvo chrono vivent, quando cetera antecedentia in cap. XX. Apoc. nunc impleta erunt.

¶ οὐκ ἂν εἴασε, *non ſiviſſet*) per ſomnolentiam.

¶ διορυγῆναι, *perfodi*) etiam cum mora.

44 ἔρχεται, *venit*) Præſens.

45 τίς ἄρα ἐστὶν, *quis ergo eſt*) Quis eſt, qui talem ſe eſſe velit? *ergo* refertur ad quæſtionem, quæ præceſſit apud Lucam, c. XII. 41, ſed hîc habet vim declarandi magnitudinem & raritatem rei.

¶ πιστὸς καὶ φρόνιμος, *fidus & prudens*) Duæ virtutes cardinales boni ſervi: ex quibus ſæpius laudatur *fides*, quia hæc eſt in voluntate; quæ comitem habet prudentiam cœlitus donatam.

¶ δοῦλος, *ſervus*) Paſtor. articulus additus emphaſin habet.

¶ θεραπείας, *famulitio*) Grex.

¶ τοῦ διδόναι, *ut det*) Hoc refertur ad *fidus*. Oppoſitum, v. 49.

¶ τὴν τροφὴν, *cibum*) juſta qualitate & menſura. τὸ σιτομέτριον, Luc. XII. 42.

¶ ἐν καιρῷ, *in tempore*) Hoc refertur ad *prudens*.

46 εὑρήσει, *inveniet*) Ergo non cogimur.

48 ἐκεῖνος, *ille*) quem ſcit Dominus.

 ¶ χρο-

¶ χρονίζει, *cunctatur*) c. XXV. 5.

49 συνδούλους, *conſervos*) Sic vocantur, ad exprimendam injuriam; quamvis huic ſervo fuerint ſubjecti.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton, inter injuriam contra conſervos, & ſuam luxuriam.

¶ μετὰ, *cum*) Tales ergo tum erunt multi, quorum totus ſtatus erit luxuria. 1 Theſſ. V. 7. Simile loquendi genus: ἦλθον, μετὰ τῶν ἐρχομένων. Gen. XLII. 5.

50 ᾗ, *quâ*) ſcil. venturum. conf. v. 44.

51 διχοτομήσει) *in duas partes ſecabit.* ſupplicium jam olim frequens, & in διψύχους, *bianimes*, conveniens. נתח ſic vertunt LXX. Hypocrita animam & corpus dividit in cultu Dei: quare corpus ejus & anima dividetur in pernicie æterna. Æterna pernicies dicitur mors: omnis autem mors hoc habet, ut corpus exanimet. Tum neque animam juvabit commercium corporis, neque corpus commercium animæ, ſed potius enecabit. Tum poſſit dicere quilibet miſerorum: *diſrumpor*. Conf. Hebr. IV. 12, quod attinet ad vim verbi apud malos. Duplici delicto duplex reſpondet pœna: percuſſioni ſervorum & ancillarum, dichotomia; comeſſationi & potationi, pars cum hypocritis.

¶ ὑποκριτῶν, *hypocritis*) Malum, hypocriſis: pœna hypocritarum, ſpecimen pœnæ. Luc. XII. 46: *infidis*, qui non ſunt *fidi*. coll. v. 45.

¶ θήσει, *ponet*) judicio juſto, ſevero, immutabili.

CAP. XXV.

1 Δέκα, *decem*) Myſterium habet numerus, Luc. XIX. 13. isque h. l. in duas partes æquales diviſus. Sponſa olim decem ad minimum debebat habere virgines, quæ ei adeſſent in nuptiis. Non multa ſuppetunt ex antiquitatibus Iudaicis hanc parabolam illuſtrantia: utilius conferetur Pſalmus XLV & Canticum canticorum.

¶ λαμπάδας, *lampadas*) ardentes utique.

¶ ἐξῆλθον, *exibant*) exire inſtituebant. v. 6.

¶ νυμφίου, *ſponſi*) Luc. XII. 36.

2 Φρόνιμοι μωραὶ, *prudentes: ſtultæ*) Vid. cap. VII. 24. 26.

¶ καὶ αἱ) Harum conditio jam notior ex deſcriptione prudentum.

3 ἔλαιον, *oleum*) præter illud, quo ardebant in præſenti lampades. v. 8 fin. Lampas ardens, eſt fides: lampas & præterea oleum, eſt fides locuples.

4 ἀγγείοις, *vaſis*) His notantur penetralia cordis.

5 ἐνύσταξαν) Hebr. נום LXX, νυστάζειν. Dormitatio eſt vel poſt ſomnum. Prov. VI. 10, vel ante ſomnum, Es. V. 27, ut h. l.

6 μέσης) *media* nocte, ſomno profundo, etiam virginum harum.

¶ κραυγὴ) *clamor*, ad excitandum. cum tuba.

7 ἠγέρθησαν, *excitatæ ſunt*) ex ſomno.

¶ πᾶσαι, *omnes*) Tum etiam evigilabunt mali & ſecuri. Omnia expergefient. Quantulum aberat, quo minus intrarent etiam ſtultæ? & tamen excidunt.

8 σβέννυνται, *exſtinguuntur*) in hoc ipſo articulo. miſere!

9 λέγουσαι, *dicentes*) Eo ipſo ſe prudentes demonſtrabant, uti ceteris rebus.

¶ μή

¶ *μήποτε, ne forte*) Abrupta oratio; feſtinationi illi conveniens.

¶ *οὐκ ἀρκέσῃ*) Metonymia conſequentis. *Non ſufficeret* utrisque: i. e. non poſſumus vobiſcum communicare. Sua quisque fide vivet.

¶ *ἡμῖν, nobis*) Tum prudentes ſibi ægre ſuppetunt. Prudentum exemplum prius debuiſtis ſequi.

¶ *πορεύεσθε, proficiſcimini*) Quod tum conſultum videbitur, faciamus in tempore.

¶ *πρὸς τοὺς πωλοῦντας, ad vendentes*) quamvis non ſint mercatores.

¶ *ἀγοράσατε, emite*) Ap. III. 18.

10 *ἀπερχομένων, abeuntibus*) Id ipſum erat periculoſum, in quo conſilium quærebant.

¶ *αἱ ἕτοιμοι, paratæ*) Prudentes, paratæ.

11 *παρθένοι, virgines*) quas jam virginum nomen nil juvabat.

13 *γρηγορεῖτε, vigilate*) Qui vigilat, non ſolum lampadem ardentem, ſed etiam oleum in vaſe habebit: qui oleum in vaſe habet, eum ſomnus non magnopere tenet. v. 5.

14 *ὑπάρχοντα, opes*) Diſtributionem earum vide v. ſeq.

15 *ἔδωκε, dedit*) Ipſam negotiandi rationem eis permiſit, neque dixit, date menſariis.

¶ *πέντε, δύο, ἓν, quinque, duo, unum*) Affinis parabola, Luc XIX. 13, ubi ſingulis ſervis ſingulæ minæ dantur, & unius decem minas, alterius quinque pepererit; tertius iners fuit. Bona, quæ Deus dat, diſtribuuntur pro æquitate: & in inæqualitate tenuiſſimus a ditiſſimo quis ſcit an ſuperetur plus quinque partibus? Liceat huc conferre, quod Plato ſuis legibus nemini in civitate cenſum minimo quinquiplicato majorem permiſit. v. Ariſt. polit. l. 2. c. 5. Quinque talenta A. Ruimerus eccleſiaſtes Batavus habere exiſtimavit eccleſiam reformatam; duo, lutheranam; unum, romanam. Quid Græca habet? quid aliæ, antiquæ vel novæ? quid poſteritas?

¶ *δύναμιν*) *facultatem*, negotiandi. nemo urgetur ultra, quam poteſt. ideò jure adigitur ad reddendam rationem.

¶ *εὐθέως, ſtatim*) cap. XXVI ſ.

18 *ἀπέκρυψε, occultavit*) in terra. v. 25.

19 *πολὺν, multum*) ut tempus eſſet, alterum tantum lucrandi. Non eſt abſoluta celeritas adventus Domini.

20 *προσελθὼν, accedens*) cum fiducia. malus ſervus, cum diffidentia. v. 24.

¶ *ὁ τὰ πέντε, qui quinque*) Pii prius, quam mali, audiunt ſententiam. v. 34.

¶ *ἴδε, ecce*) Parrheſia ſervi boni.

¶ *ἐπ᾽ αὐτοῖς, ſuper illis*) Non ſibi lucrum tribuit ſervus, ſed bonis Domini.

21 *εὖ, bene*) Formula laudandi. De laude agitur 1 Cor. IV. 5.

¶ *ἀγαθὲ, bone*) Oppoſitum, *male.* v. 26.

¶ *πιστὲ, fide*) Oppoſitum, *ὀκνηρὲ, ſegnis*, v. 26. *fides ſegnitiem* pellit.

¶ *ὀλίγα, pauca*) Si V talenta ſunt pauca; quanta erunt *τὰ πολλὰ, multa*!

¶ *καταστήσω, conſtituam*) ad plura es idoneus, frugi es. Oppoſitum, *ἀχρεῖον, inutilem* v. 30.

¶ *εἴσελθε, intra*) Oppoſitum, *ejicite.* v. 30.

¶ *χα-*

¶ χαρὰν, *gaudium*) convivium, *feſtin:* lucem, riſum, plauſum. coll. v. 30.

24 ἔγνων σε, *novi te*) Non novit, qui *durum* putat. Deus eſt *amor*. Iuſtitia videtur impiis injuſtitia. Ius Dei tranſcendit captum creaturæ.

¶ σκληρὸς, *durus*) *auſterus*, Luc. XIX. 21. Talis non erat hic dominus: ſed qui revera tales domini in terra ſunt, videant, cui ſervo ſimiles futuri ſint in judicio.

¶ ὀυ διεσκόρπισας, *non diſſeminaſti*) Atqui Deus omnia largitur.

25 φοβηθεὶς, *territus*) ſine amore, ſine fiducia. *veritus*, ne tibi non ſatisfacerem; ne de meo cogerer dependere; ne ex agro, *ubi* non videbatur ſementis te digna eſſe, in horreum, *unde* non videbatur tuum quicquam ſparſum eſſe, fruſtra conarer aliquid inferre. Malus & piger ſervus, dum talem ſibi herum finxit, qui lucrum quæreret nimium, ultra vires ſervi; ne legitimum quidem paravit, quod parare poterat. Fac, quod juberis, & quod potes: ſucceſſum exſpecta, & miraberis.

¶ ἔκρυψα, *occultavi*) Oppoſitum, Ps. XL. 10 ſ.

27 οὖν, *ergo*) Ignota manet ſervo malo bonitas Domini ab illo negata.

¶ βαλεῖν, *committere*) Major erat *fodiendi* labor. v. 18.

¶ τὸ ἐμὸν, *meum*) Reſp. *tuum*, v. 25, ſed additur h. l. *cum fœnore.*

29 τῷ γὰρ ἔχοντι παντὶ, *nam habenti omni*) ita, ut, quo plus habet, eo plus ei detur.

¶ ὃ ἔχει, *quod habet*) Revera talentum ſervus *habuerat*. v. 24.

30 ἀχρεῖον) *inutilem*, etiam in poſterum. Conf. v. 21 not. & Luc. XVI. 11. Ἀχρεῖος, Attice ἄχρειος, apud Euſtathium.

¶ ἐκβάλετε, *ejicite*) Antitheton, v. 21. Ipſe Dominus *intrare* jubet: *ejicite*, dicit miniſtris, uti c. XXII. 13.

31 τῇ δόξῃ, *gloria*) de qua tam multa prædicta ſunt.

¶ καὶ, *&*) Non ſubaudiendum verbum *venerint*, ſed nominativus ex hebraiſmo ſic reſolvitur: *omnibus angelis eum comitantibus.*

¶ πάντες, *omnes*) Adde, *omnes*. v. 32. Omnes angeli: omnes nationes. Quanta celebritas!

¶ τότε) *tum:* ut prædictum eſt. Diſcipuli putabant, id ſtatim fore.

32 ἀφοριεῖ, *ſeparabit*) Ante non erit plena ſeparatio.

33 ἐρίφια, *hædulos*) Diminutivum. quamlibet gigantes, erunt *hæduli*. Tum non אילים & עתודים erunt.

34 τότε, *tum*) Conferenda v. 41 oratio ad hædos.

Hic: *venite*:	illic: *abite a me:*
benedicti Patris mei:	*maledicti*:
hereditate regnum:	*in ignem*:
paratum vobis:	*paratum diabolo & angelis ejus*:
a fundatione mundi:	*æternum*. v. 46.

¶ ὁ βασιλεὺς, *Rex*) Appellatio majeſtatis plena, v. 40, ſoliſque piis læta.

¶ τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) In Chriſto electi ſumus.

¶ κληρονομήσατε, *hereditate*) Ergo non nimis premi debet *enim*, v. ſeq.

¶ ἡτοιμασμένην, *paratum*) Hoc verbum affine eſt nomini καταβολὴ, *conditus.*

¶ ὑμῖν, *vobis*) Ergo homines electi non ſunt ſuffecti in locum angelorum, qui peccarunt.

¶ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, *a conditu mundi*) Ἀπὸ, *ab*, hebræo מ reſpondet, quod

quod ſignificat *ante*. coll. Eph. I. 4. Vbi bonum & malum inter ſe comparantur, bonum ſæpe deſcribitur ab æternitate, ut ſic loquar, antecedente; malum, ab exitu. ſic hoc verſu, coll. v. 41. & 1 Cor. II. 7. 6.

35 ἐδώκατε, *dediſtis*) Ex omnibus bene & male factis ea potiſſimum, quæ in ſanctos profecta erunt, commemorabuntur, quæ fidem & amorem in I. C. & fratres ejus præſupponunt, & confeſſionem nominis ejus involvunt; quæ maxime & frequentia, & inſignia, & conſpicua ſunt: & tum ex manifeſta Domini gloria, fratrum dignitas, & bene maleque in eos factorum ratio manifeſta erit. conf. c. X. 40 ſ. Simul hoc ſermone continetur ſanctorum priſtina miſeria & laus; impiorum priſtina facultas & improbitas; & utrorumque juſtiſſima cataſtrophe. Ex operibus autem miſericordiæ commemorantur corporalia, quæ & contemtiora ſunt in mundo, & tum erunt evidentius ſpecimen fidei; quatenus homo impendit aliquid facultatum & laboris ſui, (cum ſpiritualia ſint ſine ſumtu:) & improbis etiam magis ſub oculos cadent. Neque aptum fuerat Iudici, dicere: erravi, peccavi, & revocaviſtis me &c.

¶ μοι, *mihi*) Hoc præſupponit fidem. Nam ſub hac ratione fideles bene faciunt.

¶ ἐδίψησα, *ſitii*) Status fidelium in hac vita: fames, ſitis, nuditas, captivitas &c.

¶ συνηγάγετε) Idem verbum Iud. XIX. 15. 18. LXX.

37 πότε σὲ, *quando te*) Fideles opera bona ſua, impii mala, v. 44, non perinde æſtimant, ut Iudex.

40 ἐφ᾽ ὅσον, *in quantum*) Particula intendens. Sine dubio etiam facta ſingularia proferentur.

¶ ἑνὶ, *uni*) Omnia in rationes referuntur, nil oblivioni traditur. Etiam unica occaſio magni ſæpe eſt, in utramvis partem. v. 45.

¶ τούτων, *horum*) Demonſtrativum.

¶ τῶν ἀδελφῶν, *fratrum*) Præſtat benefacere bonis, quam malis: nec tamen hi excluduntur, Matth. V. 44, ſervato ordine in genere hominum & operum. Homines, quo fiunt honoratiores, eo ſuperbius tractant ſuos: ſed Ieſus diſcipulos initio ſæpe appellavit *diſcipulos*: deinde, in verbo crucis, ſemel *filiolos*, Ioh. XIII. 33. & *amicos*, Ioh. XV. 15. poſt reſurrectionem, παιδία, *puerulos*, Ioh. XXI. 5, & *fratres*. conf. c. XXVIII. 10 Ioh. XX. 17. coll. c. XIII. 1, & hanc appellationem iterabit in illo judicio. Quanta fidelium gloria! Hebr. II. 10 ſs. In ſtatu exinanitionis cavebatur honori Ieſu, ne tali appellatione videretur vulgaris conditionis eſſe: ſed in ſtatu exaltationis nil periculi eſt. Obſerva autem: Chriſtus neminem, vocandi caſu, *fratrem* appellat: alia ratio eſt c. XII 48 ſ. Hebr. II. 11 ſ. neque rurſus Chriſtum ſcriptura appellat *fratrem* noſtrum. neque v. gr. Petrum decebat pro *Domine* dicere, *Frater*. Ioh. XXI. 15. 20. 7. c. XIII. 13. quid? etiam Iacobus, ab aliis *frater Domini* appellatus, ſe ipſe *Dei & Domini I. C. ſervum*, Iac. I. 1, Iudas ſe *Ieſu Chriſti ſervum* item, *Iacobi fratrem*, v. 1 appellat. Vid. etiam Matth. XXIII. 8. Luc. XXII. 32. Inter mortales *fraternitas* inæqualis ita colitur, ut amicus major minorem *fratris* appellatione dignetur; minor ad majorem appellatione honorifica utatur. Sic etiam cœleſtis curia ſuam habet *civilitatem*; nulla inter humilitatem & fiduciam pugna. Sic quoque appellatio *amici* videtur μονόπλευρος, ut Dominus Suos dicat *amicos*, non contra. Ioh.

XV. 15. Excipitur parrheſia fidei, quæ Canticum canticorum aſſequitur.

¶ τῶν ἐλαχίςων) *minimorum*, extrinſecus, vel etiam intrinſecus. Species quædam indigitatur in toto genere ſanctorum. alii ſunt, quibus bene erat factum; alii, qui benefecerunt.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) non modo *etiam mihi*. coll. *neque mihi*, v. 45.

41 τότε, *tum*) Et tum juſti jam ex verbo *venite regaliter* aſſidebunt judicio in maledictos.

¶ τὸ ἡτοιμασμένον, *paratum*) Sic Es. XXX. 33. Tempore hujus judicii, jam erit diabolus in inferno. Ap XX. 10 ſ. conf. 2 Petr. III. 7 fin.

42 οὐκ, *non*) Peccata *omiſſionis*.

44 καὶ αὐτοὶ, *etiam ipſi*) Proceſſus diſtincte deſcriptus. reſpondebunt vel cuncti, vel etiam ſinguli.

¶ πότε, *quando*) Ignorantia durabit apud impios usque ad tempus illud, cum conatu juſtificandi ſeſe.

45 τῶν) Non additur ἀδελφῶν, *fratrum*, uti v. 40. Ignorant mali rationes juſtorum, & ignorabunt.

46 ἀπελεύσονται, *abibunt*) Locus *judicii* differt a loco, in quem *diſcedent* utrique.

¶ κόλασιν, *pœnam*) Differunt τιμωρία *ultio*, & κόλασις *pœna*. *Nam* pœna *ejus qui patitur gratia fit.* Vltio *vero ejus qui facit, ut expleatur.* Ariſt. I. rhet. 10. n. 31.

¶ αἰώνιον, *æternam*) *Æternum* dicitur, quod *temporis* mundani terminos attingit & excedit. conf. Rom. XVI. 25 not.

¶ δὲ, *vero*) Chriſtus, rex, alloquetur prius juſtos, injuſtis audientibus: ſed injuſti prius abibunt, ſpectantibus juſtis. c. XIII. 49. Sic damnati nil vitæ æternæ videbunt: juſti videbunt vindictam in illos.

¶ δίκαιοι, *juſti*) hoc ipſo judicio declarati.

CAP. XXVI.

1 Ἐτέλεσε πάντας, *abſolvit omnes*) Omnia dixerat, quæ dicenda habuerat. Non citius acceſſit ad patiendum, nec diutius diſtulit. Ex harmonia evangelica ſermonum Ieſu poteſt adornari proprium Syſtema.

2 δύο, *duos*) Per varios temporum articulos Ieſus prædixit mortem ſuam.

¶ καὶ) & adeo, hoc convenienti tempore.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Præſens tempus. Totum ſe comparabat Ieſus ad patiendum. & id jam agebant hoſtes. Marc. XIV. 1.

3 συνήχθησαν, *congregati ſunt*) Sic v. 57. c. XXVII. 1. 17. 27. 62. coll. Luc. XXII. 66. Matth. XXVIII. 12. Act. IV. 5. 26 ſ.

¶ οἱ ἀρχιερεῖς, *pontifices*) Horum in ea re maximæ partes erant. Accedebant autem *ſcribæ*, juriſconſulti; & *ſeniores populi*, reliqui aſſeſſores dicaſterii judaici.

¶ τοῦ λεγομένου, *dicti*) Scripſit Matthæus ad lectores eorum temporum & locorum, quibus nomina Caiphæ, & Iudæ v. 14 non eſſent alioqui cognita.

4 δόλῳ, *dolo*) Indigna conſultatio.

5 ἐν τῇ ἑορτῇ, *in feſto*) Immo tunc! Volebant rem differre, dum populus, qui jam tum frequens aderat paſchatos cauſa, finito feſto abiiſſet. Sed proditore ſe offerente, ruperunt moram. Sic conſilium divinum ſucceſſit.

¶ λαῷ

¶ *λαῷ, populo*) qui Ieſum agnoſcebat prophetam, & frequens tum conveniebat.

7 *ἀλάβαςρον*) *alabaſtrum*, ex lapide tenui potius, quam ex vitro. nam alias ſine vulneribus non potuiſſet *confringi.* Marc. XIV. 3.

¶ *ἔχυσα, habens*) Vnum habebat alabaſtrum: neque melius eum collocari poſſe agnoſcebat.

¶ *ἀνακειμένυ, diſcumbentis*) Alii ungebantur poſt mortem: Chriſtum ungi decuit vivum potius. Poſt mortem, ſupervacuum fuit.

8 *ἀπώλεια, perditio*) Immo tu, Iuda, *perditionis* es. Ioh. XVII. 12.

9 *ἠδύνατο, poterat*) Hîc diſcipuli non recte utuntur theologia comparativa.

¶ *τοῖς πτωχοῖς, pauperibus*) quibus quod datur, id alias perbene collocatur. c. XIX. 21. Luc. XIX. 8.

10 *κόπυς, labores*) Sane *labor* eſt, hærere in conſcientia, non modo de re facienda, Rom. XIV. 15, ſed etiam de re facta; præſertim ubi ſcrupulum movent, qui propiores ſunt Salvatori.

¶ *τῇ γυναικὶ, mulieri*) In ipſum Dominum inciviliter agebant diſcipuli: ſed id ipſe minus reprehendit, quam moleſtiam mulieri exhibitam.

¶ *καλὸν, bonum*) etſi ipſa neſciebat, ſe tam bene feciſſe. Simplicitas actionis non tollit bonitatem ejus. Non erat *perditio* reſpectu pauperum, v. 11. non reſpectu diſcipulorum, Marc. XIV. 7 med. non reſpectu mulieris, v. 13. non reſpectu Domini, v. 12.

12 *βαλῦσα, jaciens*) largiter.

¶ *ἐνταφιάσαι*) Innuit ſermo mortem brevi certoque futuram. *ἐνταφιάζειν* non ſepulcro inferre, ſed *ſepulcro aptare* notat. Iacobi *ἐνταφιασμὸς* fuit in Ægypto, Gen. L. 2. LXX. ſepultura deinceps.

13 *τὸ εὐαγγέλιον τῦτο*) *evangelium hoc*, quod Chriſtus prædicavit.

¶ *λαληθήσεται, dicetur*) & ſane *dicitur.* Hoc dictum & audiit Matthæus & poſtea perſcripſit. Argumentum pro veritate religionis chriſtianæ. Nullus monarcha omnibus opibus ſuis actioni ulli immortalitatem præſtare poteſt.

¶ *μνημόσυνον, memoriam*) Memoria piorum vigere poteſt, etiamſi nomina eorum non ſint nota.

14 *πορευθεὶς, abiens*) Diſcipuli non erant clauſi: poterat abire malus.

15 *ἔςησαν*) Sæpe pro hebr. שקל LXX *ἵςημι* ponunt: & ipſum *ἔςησαν* exſtat Zach. XI. 12, ubi de his triginta argenteis prædictum eſt.

¶ *τριάκοντα ἀργύρια, triginta argenteos*) Tanti ſervus æſtimatus, Ex. XXI. 32: liber, duplo.

17 *πρώτη, prima*) Erat feria tum quinta, dies XIV menſis primi. conf. Ex. XII. 6. 15.

¶ *πῦ, ubi*) Quærunt, *ubi*, non, *an.* Ieſus facere ſolitus eſt, quæ fieri moris erat, ex Lege.

¶ *σοὶ, tibi*) Ieſus eſt, ut paterfamilias, inter diſcipulorum familiam.

18 *τὸν δεῖνα*) Eſt hoc vicarium nominis proprii vocabulum.

¶ *ὁ διδάσκαλος, Magiſter*) Ergo *ὁ δεῖνα* hoſpes *ille* erat diſcipulus, ſed non ex duodecim.

¶ *ὁ καιρός μου, tempus meum*) quod diu proſpexi & prædixi; ut patiar.

¶ *ποιῶ, facio*) Comis ratio denunciandi, promto illi diſcipulo, apud quem

Paſcha faciebat Magiſter. Mirum eſt, a literatis quibuſdam Paſcha tum a Domino factum in dubium vocari aut negari. Vid. vers. 17-19. 30 init. & Luc. XXII. 7 ſ. 12. 14. 15.

23 ὁ ἐμβάψας, *intingens*) Communitas acetabuli, quorum plura in una menſa erant, & ſimultanea & uno momento facta intinctio a Ieſu & a Iuda, ſignum erat proditoris, in individuo, v. 25. Marcus habet ὁ ἐμβαπτόμενος, *intingens*· Matthæus, ὁ ἐμβάψας. ille igitur præſens adhibet ſenſu indeterminato.

24 ὑπάγει, *abit*) per paſſionem ad gloriam.

¶ καθὼς, *ſicut*) ideoque Filio hominis non obtingit væ. Solatium.

¶ οὐαὶ δὲ, *væ autem*) Præviſio divina non facit, quo ſit minus peccatum proditoris

¶ ἐκείνῳ, *illi*) de quo ipſo etiam *ſcriptum eſt*.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Hoc verbo accedit aliquid ad τὸ *abit*.

¶ εἰ οὐκ ἐγεννήθη, *ſi non natus eſſet*) Si aut non conceptus, aut ante partum mortuus eſſet. Iob. III. 2 10 ſ. Præſcindit hæc locutio ab interminabili æternitate perditionis: eſt enim adagium. conf. Luc. XXIII. 29. Sir. XXIII. 19. (Gr. v. 14.) Iudas inter omnes infelices animas ſingularem plane locum obtinet. Tamdiu ambulavit cum Ieſu; non ſine ærumnis: paullo ante pentecoſtem lætam, interiit.

¶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, *homo ille*) Videri poſſit prædicatum. *ille*, appellatio jam ut remoti.

25 ῥαββὶ, *Rabbi*) Nunquam Iudas Ieſum appellaviſſe *Dominum* legitur.

¶ σὺ εἶπας, *tu dixiſti*) Formula reſpondendi ajendo: primum, erga ajentes; inde etiam erga interrogantes, ubi interrogatio tanquam modus detrahitur, & ſermo categoricus relinquitur. Iudas eſt proditor? Iudas eſt proditor. Tale illud, Ex. X. 29: כן דברת *ſic eſt, ut tu dixiſti.* Confer 1 Reg. XX. 40.

26 ἐσθιόντων, *edentibus*) uti v. 21. Ergo Iudas aderat, coll *omnes*. Marc. XIV. 23. πλὴν, Luc. XXII. 21.

¶ λαβὼν, *accipiens*) ſua manu. Summa S. Cœnæ dignitas. coll. Ioh. IV. 2.

¶ τὸν ἄρτον, *panem*) qui in promtu erat.

¶ εὐλογήσας, *benedicens*) εὐχαριστήσας, *gratias agens*, v. 27. ברך Altero verbo alterum declaratur. *Gratias egit* Patri: eodemque tempore *benedixit* pani, nec non vino, per gratiarum actionem illam & orationem. conf. Luc. IX. 16. Ioh. VI. 11. 1 Cor. XIV. 16. 17.

¶ ἔκλασε, *fregit*) poſt *benedictionem.* contra transſubſtantiationem. Accidens enim, quale poſt benedictionem panem eſſe ajunt, non poteſt frangi.

¶ καὶ ἐδίδου, *& dabat*) Ipſe Ieſus non dicitur ediſſe & bibiſſe hic. neque enim pro ipſo dabatur corpus & effundebatur ſanguis.

¶ λάβετε, *ſumite*) Quis potuiſſet ſumere, niſi Dominus inſtituiſſet? conf. Ioh. III. 27.

¶ τοῦτο, *hoc*) Id opponitur umbris veteribus, q. d. habetis me ipſum. *hoc*, quod vos ſumere jubeo. ſequitur enim: *ſanguis meus*, qui eſt *novi teſtamenti*. *Corpus* æque proprie explicandum, atque *ſanguis*. Diviſa autem corporis & ſanguinis diſpenſatio ipſam refert Domini mortem, in qua a corpore eductus eſt ſanguis

ſanguis. *Benedictio* præceſſit & præcedit pronunciationem verborum: *Hoc eſt corpus meum.* Facile patimur eſſe alluſionem ad formulam Iudæorum, qui in paſchate a liberis rogati: *quid hoc eſt*? reſpondebant: זה גוף ש׳ל פסח וגו׳ *hoc eſt corpus agni, quem patres noſtri comederunt in Ægypto.*

¶ μου, *meum*) Subaudi: *quod traditur pro vobis.* ex v. 28. Evangeliſta paucis rem deſcribit, ut e praxi notam. Illud, *hoc facite in mei commemorationem*, continetur verſu 29.

27 τὸ ποτήριον, *poculum*) illud ipſum, quod aderat, ex quo omnes biberant.

¶ πάντες, *omnes*) Vel ſi una ſpecies ſufficeret, bibendum eſſet potius. Etiam 1 Cor. XI. 25 τὸ *quoties* in poculi mentione ponitur. Locuta ſic eſt ſcriptura, *prævidens* (Gal. III. 8.) quid Roma eſſet factura. Diſcipuli tum repræſentabant τοὺς πολλοὺς, *multos*, de quibus v. 28 in ætiologia. Sic *multi* & *omnes* conjunctim, 1 Cor. X. 17. Chriſtianis non debet indifferens eſſe S. cœna.

28 τοῦτο, *hoc*) Demonſtratur præſens ipſe ſanguis verus Chriſti, perinde ut in formula moſaica, Hebr. IX. 20 ſanguis victimarum. nam ad illam formulam reſpicitur.

¶ τῆς καινῆς, *novi*) Antitheton, Exod. XXIV. 8.

¶ διαθήκης) *teſtamenti*, *diſpoſitionis*. Totam cœleſtis doctrinæ rationem ſub ſchemate *fœderis*, multi reformati theologi, neque nulli evangelici, ſuperiore ætate conabantur exponere. quæ quidem methodus accommodata potiſſimum fuerat theologiæ judaicæ: ſed nova œconomia divina vocabulo veteris inſtrumenti exprimitur, ut ſolet, quamvis improprie ſumto: neque διαθήκη, *diſpoſitio*, *nova* dicitur facile, niſi in antitheto expreſſo aut implicito ad veterem. quid? ipſa vocabula ברית & διαθήκη differunt, eamque habent differentiam, quæ rei ipſi mirabiliter reſpondet. nam ברית magis congruit œconomiæ veteri, quæ habebat formam *fœderis*: διαθήκη, œconomiæ novæ, quæ habet formam *teſtamenti*. quare ipſo græco דייתיקי utuntur talmudici, non habentes hebraicum vocabulum, quo *teſtamentum* ſignificent. *Fœderis* autem ratio non ita congruit cum plena filiatione, quæ eſt in N. T., Ipſa denique *teſtamenti* ratio quodammodo deſinet in vita æterna propter arctiſſimam noſtri conjunctionem cum Deo. Ioh XVII. 21 ſ. 1 Cor. XV. 28.

¶ πολλῶν, *multis*) etiam extra Iſraël.

¶ ἐκχυνόμενον, *quod effunditur*) Præſens. In S. cœna ea vis eſt, ac ſi eodem ſemper momento Ieſu Chriſti corpus traderetur & ſanguis effunderetur.

¶ ἄφεσιν, *remiſſionem*) Proprium bonum N. T.

29 λέγω, *dico*) De ordine verborum horum & antecedentium confer Luc. XXII. 15 ſs.

¶ ἀπ᾽ ἄρτι.) Particula valedictioni apta.

¶ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, *genimine vitis*) Periphraſis vini, a ſermone terricolarum remotior, ſenſui Salvatoris, mundum relinquentis, apta. γέννημα & γένημα, etiam cum de vite & vino ſermo eſt, promiſcue ſcribitur, apud LXX quoque.

¶ ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης) *usque ad diem illum* prædictum. vid. Luc. XXII. 16. 18. 30. Hinc elicit Paulus annunciationem mortis Domini, *donec* veniat. 1 Cor. XI. 26.

 ¶ αὐτὸ,

¶ *αὐτὸ, illud*) Ref. ad *genimen vitis*, i. e. *vinum*, plane cœleſte.

¶ *καινὸν, novum*) in plena conſummatione *novi teſtamenti*. Hoc locatur ſupra illud *novi*, v. 28. Præludium vide Ioh. XXI. 12. Paſcha judaicum excepit cœna dominica: hanc ſubſequentur cœleſtia ulteriora. Νέος οἶνος dicitur alias, c. IX. 17. non καινός· at καινὸν h. l. *novitatem* dicit plane ſingularem.

¶ *ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρός μου, in regno Patris mei*) 1 Cor. XV. 24. Luc. XXII. 16. 30. Tho. Gatakerus vinum novum exiſtimat idem eſſe, quod ἕτερον, *aliud*, (coll. Marc. XVI. 17 cum Act. II. 4.) ut denotetur vinum diverſi plane generis ab eo, quod Dominus cum ſuis tunc ſumebat.

30 *ὑμνήσαντες*) *Pſalmum* CXIII ſ. CXV-CXVIII. CXXXVI, ubi myſterium ipſius redemtionis egregie expreſſum eſt, vel cecinerunt vel *recitarunt*. Habebat *hymnus* etiam illud, quod citatur c. XXI. 9. 42. Sæpe oraſſe in mundo Ieſum legimus; ceciniſſe, nunquam.

31 *πάντες, omnes*) Antea prædixerat de uno proditore.

¶ *σκανδαλισθήσεσθε, offendemini*) ita ut veſtra in me fides valde titubet. Idem verbum, Rom. XIV. 21.

¶ *γέγραπται, ſcriptum eſt*) Prædictionem impletum iri nocte illa, concludere poterant diſcipuli ex conjunctione percusſionis paſtoris & diſperſionis ovium.

¶ *πατάξω, percutiam*) *gladio*, metonymico, *crucis*, de qua prophetarum non fuerat expreſſius ſcribere. Zach. XIII. 7. LXX: πάταξον τὸν ποιμένα, καὶ διασκορπισθήσεται τὰ πρόβατα. Deus Ieſum, quum percutiendum dedit, percuſſiſſe noſcitur.

¶ *διασκορπισθήσεται, diſpergentur*) Tota diſcipulorum tutela, ante adventum Paracleti, erat præſentia Ieſu: quo percuſſo, diſperſi ſunt.

¶ *τὰ πρόβατα, oves*) Diſcipuli erant inſtar totius gregis per eos poſtea colligendi.

32 *προάξω, præibo*) ut *paſtor*. Verbum paſtorale.

¶ *γαλιλαίαν, Galilæam*) ubi apparitio futura erat valde ſolennis, ad oves iterum congregatas. Ieſus ad eos, qui cum ipſo ex Galilæa aſcenderant, hoc dicit: antequam a feſto domum redeatis, reſurgam.

33. *εἰ καὶ, etiamſi*) Potuiſſet potius ita dicere: Etiamſi nemo, tamen ego.

¶ *οὐδέποτε, nunquam*) non modo non hac nocte.

34 *ἐν ταύτῃ τῇ νυκτὶ, in hac nocte*) Nox jam tum erat: & nocte id fore, magis mirum erat, quam interdiu.

¶ *πρὶν, antequam*) A gallicinio bona noctis pars ſupereſt. Ergo valde refutatur Petri *nunquam*.

¶ *ἀλέκτορα, gallus*) Gallus hîc innuitur proprie dictus, coll. Marc. XIII. 35. 3 Macc. V. 20. Galli Hieroſolymis non erant nulli, ſed tamen rari, (ut docet Lightf.) apud Iudæos certe; qui tamen Romanis gallos prohibere non poterant. eoque mirabilior erat prædictio Domini.

¶ *φωνῆσαι, canat*) Marcus addit, *bis*. Senſus apud Matthæum eſt, antequam gallus canat ſemel, abnegabis me; & abnegatio erit triplex.

¶ *τρὶς, ter*) Salvator nos novit multo magis, quam nos ipſi nos.

¶ *ἀπαρνήσῃ, abnegabis*) Ad ſcandalum cordis accedet peccatum oris.

35 λέγει,

35 λέγει, *dicit*) ſatis obfirmato animo. Sic fere Ioh. XIII. 8.

¶ οὐ μὴ, *nequaquam*) Agnoſcit ergo Petrus, abnegationem eſſe peccatum.

¶ εἶπον, *dixerunt*) Lenitas Salvatoris nil reponit denique.

36 αὐτοῦ) Adverbium. Sic LXX, ςῆτε αὐτοῦ. &c. Num. IX. 8. XXXII. 6.

¶ προσεύξωμαι, *precer*) Ieſus indicat id, quod mitius eſt: graviora reticet. conf. Gen. XXII. 5. *Vigilate mecum: orate*, non, *orate mecum*, ait. Non æquales diſcipulis orandi partes cum Ipſo erant. Vnus eſt Filius: unus Mediator.

37 παραλαβὼν, *aſſumens*) tres, teſtes, quos adhibuerat etiam c. XVII. 1.

¶ τοὺς δύο, *duos*) qui ſe obtulerant, c. XX. 20 ſ.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) repente.

¶ λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν, *triſtari & mœrere*) Marcus, ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν. Λυπεῖσθαι ſive ἐκθαμβεῖσθαι, dicit incurſum objecti horribilis: ἀδημονεῖν, fugam ſuavitatis ex aliis percipiendæ. Idem verbum, Phil. II. 26 not. Heſychius, ἀδημεῖν, θαυμάζειν, ἀπορεῖν, ἀδημονεῖν. Euſtathius, ἀδήμων ὁ ἐξ ἄδου ὅ ἐςι κόρου τινὸς ἢ λύπης ἀναπεπτωκώς. ἀδημονεῖν τὸ ἀλύειν καὶ ἀμηχανεῖν.

38 ἕως θανάτου, *usque ad mortem*) Talis triſtitia communem hominem potuiſſet ad ſui necem adigere.

¶ ὧδε, *hîc*) ne plane mecum eatis.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) In magnis tentationibus juvat ſolitudo, ſed tamen, ut in propinquo ſint amici. Ieſus diſcipulos ſecum excitat, etſi ſciebat, eos nil ſubſidii ſibi laturos.

39 ἐπὶ πρόσωπον, *in faciem*) non modo *in genua*. ſumma demiſſio.

¶ πάτερ μου, *Pater mi*) Ieſus orat filialiter.

¶ εἰ δυνατόν ἐςι, *ſi poſſibile eſt*) Conf. v. 53, ex quo verſu etiam patet, quam promte & perfecte Ieſus ſe tradiderit voluntati Patris.

¶ τὸ ποτήριον, *poculum*) a Patre oblatum, tota paſſionis maſſa plenum.

¶ θέλω, *volo*) Non erat hæc voluntas Ieſu abſoluta, ut calix tranſiret, quicquid Pater vellet. conf. Ioh. XXI. 18 fin.

40 εὑρίσκει, *invenit*) Aliter debebant eſſe comparati diſcipuli.

¶ καθεύδοντας, *dormientes*) Sub hoc ſomno obliti ſunt declarationis ſuæ, verſu 35 datæ.

¶ τῷ πέτρῳ, *Petro*) v. 35. Quamvis audierat Petrus, magnum ſibi inſtare lapſum, tamen vigilare interim & orare jubetur.

¶ οὕτως) *adeone*?

¶ οὐκ ἰσχύσατε, *non valuiſtis*) qui tanta promiſiſtis. hæc nimia *infirmitas*. v. 41.

¶ μίαν, *unam*) Ieſus igitur ſæpe vigilavit ſolus, longa tempora.

¶ γρηγορῆσαι, *vigilare*) Preces ſponte fluerent apud vigilantes. v. ſeq.

41 ἵνα μὴ, *ut ne*) Materia precum. Luc. XXII. 40. coll. *ut ne*, cap. XXIV. 20.

¶ εἰς πειρασμὸν, *in tentationem*) quæ ingruit & adeſt.

¶ τὸ μὲν) Hæc ſententia, peccato demto, etiam de Ieſu tum valebat. Hebr. V. 7. Ideo vigilabat ipſe & orabat. v. 39. 40.

¶ πνεῦμα, *ſpiritus*) Inde frequens apoſtolis mentio *carnis & ſpiritus*.

¶ σὰρξ, *caro*) Id nos non ad excuſandum torporem, ſed ad vigiliam acuendam debemus accipere.

¶ ἀσθενὴς

¶ *ἀσθενὴς, infirma*) ad rem bene gerendam.

42 *ἐὰν μὴ, niſi*) Poculum, dum bibit Ieſus, *tranſivit.*

¶ *πίω, bibam*) Iam addita *bibendi* mentione, propius ad bibendum ſe confert.

¶ *γενηθήτω, fiat*) Iam oratio Ieſu propius accedit ad patiendum, coll. v. 39. Obedientia.

43 *γὰρ, enim*) Ætiologia *τοῦ iterum dormientes.*

¶ *βεβαρημένοι, gravati*) Talis ſæpe ſegnities pios tenet, cum minime decet.

44 *ἐκ τρίτου, tertia vice*) Tertium, decretorium.

¶ *τὸν αὐτὸν, eundem*) ut triſtitiæ conſentaneum. Sæpe apta eſt animæ iteratio verborum.

45 *καθεύδετε τὸ λοιπὸν, dormite reliquum*) Imperativus diſcipulos ſibi id unum agentes quaſi relinquens, eoque ipſo vehementius excitans, cum teneritudine & ſeveritate. Non eſt ironia, ſed metonymia: q. d. ſi me excitantem non auditis, brevi aderunt alii, qui vos excitent. Interea dormite, ſi vacat. Luc. XXII. 46: *quid dormitis?* per interrogationem, quam etiam in Matthæo & Marco nonnulli ſtatuerunt.

¶ *ἀναπαύεσθε, requieſcite*) Vt *ſomnus* opponitur *vigiliæ*; ſic *requies*, labori orandi.

¶ *ἡ ὥρα, hora*) ſæpe prædicta. v. 18 dixerat, *tempus meum*, laxius.

46 *ὁ παραδιδοὺς με, qui prodit me*) de quo dixi. *me*, inquit, non, *vos.*

47 *ξύλων, lignis*) ut in ſubito tumultu, v. 55.

49 *κατεφίλησε, deoſculatus eſt*) plus ſemel *ἐφίλησε, oſculatus eſt*, contra quam dixerat, v. 48, idque faciebat, quaſi bene ſentiens. Intemeratam Ieſu faciem violat temeritate ſumma.

50 *ἑταῖρε*) Ammonius: *ὁ ἑταῖρος οὐ πάντως φίλος. καὶ, ἑταῖροι, οἱ ἐν συνηθείᾳ καὶ ἐν συνεργίᾳ πολὺν χρόνον γεγονότες.* conf. Luc. XXII. 48, *ἰούδα.* Ps. LV. 14. Sir. XXXVII. 5 & anteced.

¶ *ἐφ' ᾧ*) Locutio elliptica. i. e. hoccine illud eſt, *cujus cauſa* ades? Heſychius *ἐφ' ᾧ πάρει, ἐπὶ ποίῳ σκοπῷ πάρει καὶ παραγέγονας ἐνταῦθα;*

51 *εἷς, unus*) Petrum non appellat Matthæus: cauſas habere plures potuit. Periculum Petro imminere poterat apud *τοὺς ἔξω.*

¶ *τὸν δοῦλον, ſervum*) Hic ceteris fortaſſe acrius egit, juſſus.

¶ *τὸ ὠτίον, auriculam*) periculoſiſſimo ictu. Humerum aggreſſoris præcipui petierat.

52 *σοῦ*) *tuum gladium*: alieniſſimum a *mea* cauſa.

¶ *τόπον, locum*) Gladius extra vaginam non eſt in loco ſuo, niſi ubi ſubſervit iræ divinæ.

¶ *λαβόντες*) *qui capiunt*, Deo non dante.

¶ *ἐν μαχαίρᾳ*) Sic LXX, *ἐν μαχαίρᾳ ἀποθνήσκειν*, 2 Chron. XXIII. 14. Ier. XXI. 9.

¶ *ἀποθανοῦνται, morientur*) Hoc verbo ratio pœnalis innuitur.

53 *ἄρτι*) *nunc* quoque.

¶ *τὸν πατέρα μου, Patrem meum*) Ieſus, etiam cum calix bibendus eſt, eam mentem *filialem* retinet, quam habuit antea & ſemper, erga Patrem. v. 42.

¶ *πλείους ἢ δώδεκα λεγεῶνας, plures quam duodecim legiones*) Legio erat ſex millium: 12 legiones, 72 millia. Singulis diſcipulis ex XII opponitur legio; ex LXX diſcipulis, chilias. Angeli in ſuos numeros & ordines diviſi ſunt.

54 *πῶς, quomodo*) Salvator plane ſuſcipit paſſionem.

¶ ὅτι,

¶ ὅτι) Scripturæ dixerunt, ſic oportere fieri.

55 τοῖς ὄχλοις, *turbis*) Harum impetum animi ſedavit Ieſus, ut, ſi non nunc quidem, impellentibus proceribus, at tamen poſtea facilius ad ſanitatem redirent.

¶ ὡς ἐπὶ λῃστὴν, *tanquam ſuper latronem*) contra quem ſubito tumultu omnia *ligna* pro armis ſunt.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) inprimis a ſcenopegia ad encænia illo anno.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) ubi facile potuiſtis me captare.

¶ οὐκ ἐκρατήσατέ με, *non cepiſtis me*) Metonymia conſequentis: non potuiſtis me prius capere. Luc. XXII. 53.

56 τοῦτο δὲ ὅλον γέγονεν, *hoc vero totum factum eſt*) Hanc paraphraſin videtur Matthæus intertexuiſſe verbis Domini de implendis ſcripturis. conf. Marc. XIV. 49.

¶ αἱ γραφαὶ, *ſcripturæ*) Plurale. Paſſio, confluens complementorum.

58 ἀπὸ μακρόθεν, *a longinquo*) vario animo: cum periculi ſenſu. Medius inter animoſitatem, v. 51, & timorem. v. 70.

¶ ἐκάθητο, *ſedit*) Communitas non opportuna.

59 ἐζήτουν, *quærebant*) Hîc illa falſorum teſtium exorta copia. Nullus major injuſtitiæ actus commiſſus unquam eſt, quam contra Ieſum: reſpectu Dei autem ſummus eſt actus juſtitiæ.

61 δύναμαι, *poſſum*) Non ita dixerat. Falſum teſtimonium arripit aliqua vera: & non magna verborum mutatione ſæpe magna calumnia fieri poteſt. Torquent ſermonem tertio ante anno dictum: & nunc complemento inſerviunt inſcii.

62 τί) *quid*? Interrogatio ſeparata.

63 ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *Filius Dei*) Caiphas cum Iudæis non plane politicam de Meſſia ideam habuit.

64 σὺ εἶπας, *tu dixiſti*) *De illius interrogatione, ſe eſſe Chriſtum, quaſi ſit ipſius verbis hoc affirmatum, ait. Neque eſt in græco communi ſermone hæc figura inuſitata. In Hippolyto Euripidis:* σοῦ τάδ' οὐκ ἐμοῦ κλύεις. Ex te iſta audis, non ex me. *Et apud Xenophontem* ἀπομνημονευμάτων. *III.* αὐτὸς, ἔφη, τοῦτο λέγεις, ὦ σώκρατες. Ipſe tu, inquit, hoc dicis, o Socrates. *Camerarius.*

¶ πλὴν) *tamen*, etſi non creditis. πλὴν, ut ἀλλὰ, ſæpe facit ad epitaſin.

¶ ἀπ' ἄρτι) Id eſt, *a modo* fiet, ut videatis, & ex argumentis viſibilibus cognoſcatis, me eſſe, qui ſedeam & veniam. Eſt ſermo complexus: *a modo VIDEBITIS ſedentem & VENIENTEM.* Cum ſeſſione a dextris conjunctus eſt reditus ad judicium: & poſt paſſionem Domini credidere, Ioh. VIII. 28, olim viſuri. Præteritis non credebant: ideo Ieſus futura, ut ſæpe, allegat. In gloria Ieſu hoc, quod Ipſe eſt Filius Dei, eſt primum: hoc, quod venturus eſt ad judicium, eſt noviſſimum. illud hujus fundamentum; hoc illius argumentum glorioſiſſimum. In adverſiſſimis quibusque rebus ſummos fines exitusque intueri, maxime juvat filios Dei. conf. not. ad 2 Cor. XI. 15.

¶ τὸν υἱὸν, *filium*) Loquitur in tertia perſona: modeſte, & tamen aperte.

¶ καθήμενον, *ſedentem*) Tum *ſtabat* Ieſus. In aſcenſione conſedit a dextris Dei.

¶ ἐκ, *ex*) Deitas Chriſti.

¶ δεξιῶν) Τὰ δεξιὰ, plurale.

¶ τῆς δυνάμεως, *Potentiæ*) id eſt, Dei. Hebræi ſæpe dicunt הגבורה Deum. *Potentia*

tentia latiſſime ſe oſtendit in omnibus Dei operibus & apertiſſime.

65 διέῤῥηξε, *diſcidit*) uti cui præ æſtu animi nimis anguſtæ eſſent veſtes. Mos ille vetus aliquam cum affectu convenientiam habebat.

¶ χρείαν, *opus*) Sane *opus* habuerant. quia invicta innocentia Ieſu.

66 τί, *quid*) Rem ut expeditam tractat. Moſes ait: *Blaſphemus moriatur.* Caiphas dicit: *Ieſus eſt blaſphemus.* Aſſeſſores concludunt: *Ieſus moriatur.*

¶ δοκεῖ) φαίνεται. Marc. XIV. 64.

¶ θανάτου, *mortis*) Id apud Pilatum quoque cenſent Ioh. XIX. 7.

67 τότε, *tunc*) quaſi nil jam injuriæ poſſet illi inferri. Principes ſubtilius; multitudo craſſius inſultant. Qui Dei honorem lædit, omni contumelia dignus eſt. Talem putabant Ieſum.

¶ ἐκολάφισαν, *colaphos inflixerunt*) pugnô, manu.

¶ ἐῤῥάπισαν, *ceciderunt*) virgis. has enim habebant miniſtri. Marc. XIV. 65. Οὐδὲν ταύτης τῆς πληγῆς ἀτιμότερον. Chrys. Hom. 1. c. Anom.

68 λέγοντες, *dicentes*) petulantiſſime.

¶ τίς, *quis*) Olim videbitis, quis quem verberaveritis.

69 μία παιδίσκη, *una ancilla*) Non magna erat tentatio, ſi interrogantem ſpectes: major, ſi præſentes.

¶ ἦσθα) *pro* ἦς. ſic quoque LXX, Ps. X. 14.

70 λέγων, *dicens*) Quam paucis verbis quam graviter peccari poteſt! c. XII. 24. Act. V. 8 fin.

71 ἐξελθόντα, *exeuntem*) Fuga juſto tardior, novum habet periculum.

¶ ἄλλη, *alia*) & ſimul prior, quæ alium & hanc aliam excitavit. Marc. XIV. 69. Luc. XXII. 58. Abnegatio ad plures plurium interrogationes facta, uno paroxyſmo, pro una numeratur; & tamen ter abnegavit.

¶ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου, *Ieſu Nazoræo*) *Nazoræi* cognomen additur, ut diſtinguatur ab aliis, qui nomen *Ieſus* gerebant. Filius Dei, nomen geſſit inter homines uſitatum.

72 μεθ' ὅρκου, *cum juramento*) Priſtini mores Petri non abhorruiſſe videntur a juramentis.

¶ τὸν ἄνθρωπον, *hominem*) quaſi Petrus ne nomen quidem Ieſu ſciat.

73 εἶ, *es*) Præſens. creſcit tentatio. antea dixerant ἦσθα, v. 69, in imperfecto.

¶ λαλιά, *loquela*) Si Petrus tacuiſſet, tutior fuerat: negando, id eſt, loquendo, auxit periculum. Habebant autem homines illi majora ad Petrum convincendum argumenta: v. 47. 51. ſed mundus contra pios plerumque arripit rationes omnium infirmiſſimas; præſertim in zelo perverſo. Iam temporibus Iudicum dialecti exſtitere tribuum.

74 ἤρξατο, *cœpit*) Anteâ non eo usque proceſſerat: nunc gubernaculum animæ plane amiſit.

¶ καταθεματίζειν) Alii καταναθεματίζειν· ſed id decompoſitum nuſquam reperias. at καταθεματίσαντες habet Iren. l. I. c. 13. § 2. Iuſt. M. κατάθεμα τὸ συντίθεσθαι τοῖς ἀναθεματίζουσι. idem, ἀναθεματισμὸς καὶ καταθεματισμός. Oecumen. ad Act. XXIII. 12: κατ' ἐπίτασιν εἴρηται τὸ ἀνάθεμα, ὡς καὶ τὸ κατάθεμα· συγκατατίθεται γὰρ, τῷ ὄντι τῷ ἐναντίῳ καὶ συγκαταδικάζεται. κατάθεμα, (Ap. XXII. 3.)

5.) in malam partem, quod ἀνάθεμα etiam in bonam.

¶ τὸν ἄνθρωπον, *hominem*) At conf. c. XVI. 16.

¶ εὐθέως, *ſtatim*) Magna circumſtantia.

¶ ἐφώνησε, *cantavit*) Peccata matutina, gravia.

75 καὶ) *tum* demum. infidelitas, timor, triſtitia, ligat etiam naturales facultates, quas fidei lætitia refocillat. Luc. XXIV. 7. 8.

¶ εἰρηκότος) Grande participium.

¶ πικρῶς, *amare*) Lacrumarum phyſica amaritudo aut dulcedo congruit cum affectu animi. Si non fletus, at luctus certe diuturnus fuit. Marc. XVI. 7. Lacrumæ piorum, etiam virorum, non facile alia de cauſa flentium, inſigne præbent argumentum pro efficacia adeoque pro veritate religionis chriſtianæ.

CAP. XXVII.

1 Πάντες, *omnes*) Frequentius hoc concilium fuit, quam pridie. c. XXVI. 57.

¶ ὥστε) *ut* ſententiam pridie latam exſequerentur.

2 ἀπήγαγον καὶ παρέδωκαν, *abduxerunt & tradiderunt*) Conf. v. 9, & quæ ad finem v. 9 notamus.

¶ τῷ ἡγεμόνι) *Procuratori.*

3 ὅτι κατεκρίθη, *condemnatum eſſe*) Ieſum, a ſacerdotibus.

¶ μεταμεληθεὶς, *pœnitens*) Non putarat. Vellet, ſi poſſet, factum infectum reddere.

¶ ἀπέστρεψε, *retulit*) mane.

4 ἥμαρτον, *peccavi*) Sic in inferno quoque ſentient damnati.

¶ αἷμα ἀθῷον, *ſanguinem innocentem*) Non jam Meſſiam agnoſcit, tenebris ſuis miſere involutus.

¶ τί πρὸς ἡμᾶς; *quid ad nos?*) Vide, quam tranſiliant τὸ *innocentem.*

¶ σὺ ὄψει, *tu videbis*) Impii in facto conſortes, poſt factum deſerunt; pii, in facto non conſortes, poſtea medentur.

5 ῥίψας, *jaciens*) irrequieto animo.

¶ ἐν τῷ ναῷ, *in templo*) Ergo Iudas erat in templo, apud ſacerdotes principes & presbyteros, & conſcientiam perturbatiſſimam utcunque ſublevaturus, numos ad rem ſacram conatus eſt conferre. Regio templi, ignota eſt. Ναὸς hic latius dicitur, & ἱερὸν denotat.

¶ ἀπήγξατο) *ſtrangulavit ſeſe laqueo:* id quod plerumque fit per ſuſpendium. Sic 2 Sam. XVII. 23. LXX. de Achitophel: quem tamen angina periiſſe nonnulli putant, perinde ut Iſcarioten. *ſtrangulandi* notionem exquiſite demonſtravit Raphelius ex Polybio &c. add Act. I. 18 not.

7 τὸν) notum illum.

¶ τοῦ κεραμέως, *figuli*) Vſus eo figulus ſit, unde argillam ſumeret.

¶ εἰς ταφὴν, *in ſepulturam*) Sic peregrinis jam tum plus juris erat Hieroſolymis. ſic quoque Abrahæ prima poſſeſſio fuerat *ſepultura.*

8 ἐκλήθη, *vocatus eſt*) Teſtimonium publicum rei factæ. Appellatio agri quanquam a vulgo orta, tamen non fuit fortuita.

¶ αἵματος, *ſanguinis*) v. 6.

¶ ἕως, *usque*) Matthæus ſcripſit aliquanto poſt. Conf. c. XXVIII. 15. Adrichomius: *Eſt vero hujus terræ* (in Agro ſangui-

ſanguinis) *virtus mirabilis & fidem pene ſuperans, quod defunctorum corpora viginti quatuor horarum ſpatio in pulverem redigat. quam virtutem etiam in alias regiones devecta minime perdit. Nam cum juſſu Imperatricis Helenæ de hoc agro, quantum terræ ducentæ & ſeptuaginta, ut ajunt, naves capere poterant, Romam avectum, ac juxta montem Vaticanum in eum locum exoneratum ſit, quem incolæ CAMPVM SANCTVM vocitant, licet cœlum mutarit, eandem tamen retinere vim quotidiana experientia docet. Romanos enim reſpuens, ſola peregrinorum corpora ad ſepulturam admittit: quorum etiam hic omnem carnis ſubſtantiam intra viginti quatuor horas prorſus conſumit, oſſibus tantum reſiduis* Id novi peregrinatores confirmant partim, partim negant.

9 τοῦ προφήτου, *prophetam*) Aperte apud Zachariam hæc verba exſtant: quem Matthæus non ignoravit, c. XXI. 4 ſ. Vide *Apparatum*, p. 493.

¶ καὶ ἔλαβον) Zach. XI. 12. 13. LXX: καὶ ἐρῶ πρὸς αὐτοὺς, εἰ καλὸν ἐνώπιον ὑμῶν ἐστι, δότε στήσαντες τὸν μισθόν μου, ἢ ἀπείπαθε· καὶ ἔστησαν τὸν μισθόν μου τριάκοντα ἀργυροῦς. καὶ εἶπε κύριος πρός με· κάθες αὐτοὺς εἰς τὸ χωνευτήριον, καὶ σκέψομαι αὐτὸ, εἰ δόκιμόν ἐστιν, ὃν τρόπον ἐδοκιμάσθην ὑπὲρ αὐτῶν. καὶ ἔλαβον τοὺς τριάκοντα ἀργυροῦς, καὶ ἐνέβαλον αὐτοὺς εἰς οἶκον κυρίου εἰς τὸ χωνευτήριον. Evangeliſta ſummam rei reſpicit, & paraphraſin addit.

¶ τὴν τιμὴν τοῦ τετιμημένου, ὃν ἐτιμήσαντο) Magna vis verborum. ὁ τετιμημένος הַיְקָר quanquam in Bibl. hebr. eſt הַיְקָר v. Lud. de Dieu.

¶ ἀπὸ υἱῶν ἰσραὴλ, *a filiis Iſraël*) Conf. מעליהם Zach. XI. 13. Poteſt ἀπὸ *a* conſtrui vel cum ἔλαβον *acceperunt*, vel potius cum ἐτιμήσαντο *æſtimarunt*. Principes ſacerdotum, quantum in ipſis erat, Chriſtum abalienarunt a filiis Iſraël.

10 ἔδωκαν, *dederunt*) Ἔδωκα, *dedi*, eſt apud prophetam, & ex propheta in evangeliſtam a quibuſdam inductum: neque obſcure probat Gebhardi in Zach. XI. 13. Sed hîc ſcribitur ἔδωκαν, *dederunt*, & vis τοῦ *dedi*, atque adeo tota differentia verborum Matthæi a verbis Zachariæ, ſuppletur per illud, *ſicut præcepit mihi Dominus*. Eadem formula Ex. IX. 12: καθὰ συνέταξε κύριος τῷ μωυσῇ.

¶ συνέταξε) ſcribere vel dicere *præcepit*.

11 ὁ βασιλεὺς, *Rex*) Ieſus coram Caipha ſe Chriſtum; coram Pilato, Regem ſe fatetur.

¶ σὺ λέγεις, *tu dicis*) Aperta confeſſio & ſancta. Ieſus oſtendit, ſilentium ſuum deinceps non fore a defectu parrheſiæ, & Pilato ſtatim reſpondet; Caiphæ, cum Iudæos pridem docuiſſet, adjuratus. Hoc, *tu dicis*, Marcus quoque & Lucas notant: & plane hæc ſumma eſt omnium, quæ ab Ieſu ad Pilatum dicta refert Iohannes c. XVIII. 34. 36. 37.

13 τότε, *tunc*) Pilatus, rationis judicio, moderate ſe geſſit primo.

¶ πιλάτος, *Pilatus*) Nonnus mediam ſyllabam corripit, paſſimque in πρίμος, Τουρκουάτος, δευλάτος &c. vocalem Latinis longam acuunt Græci.

¶ οὐκ ἀκούεις; *non audis*?) Interrogatio ſeparata: coll. Marc. XV. 4.

14 πρὸς οὐδὲ ἓν ῥῆμα, *ne ad unum verbum quidem*) quod videlicet attineret ad reſpondendum Iudæis de regno. ſemel Pilato reſpondit poſtea de alia re. Ioh. XIX. 11.

¶ ὥστε, *ita ut*) Nam nemo ſolet tacere, ubi caput agitur; præſertim facto ſemel initio loquendi.

15 κα-

15 *κατὰ, in*) Id congruebat liberationi ex Ægypto.

¶ *ἑορτὴν, feſto*) Paſcha Iohannes nominat.

¶ *εἰώθει, conſueverat*) Etiam politicæ conſuetudines ſubſerviunt providentiæ divinæ.

¶ *ἕνα, unum*) non duos ſimul.

16 *ἐπίσημον*) latronem notiſſimum, ſummo ſcelere *inſignem*. & tamen hic antelatus eſt Ieſu. quantus contemtus! Mox duobus aliis, in ignominia ſupplicii, antelatus eſt latronibus.

¶ *λεγόμενον, dictum*) de quo frequens erat ſermo. Credibile eſt, Barabbam longo poſt tempore vixiſſe, in monumentum hiſtoriæ de Ieſu. *Barabbas* dicitur *filius parentis*: parenti optatus, carus: indulgentia corruptus.

17 *χριστὸν, Chriſtum*) Ergo Ieſus jam tum perſæpe appellitatus erat Chriſtus.

18 *διὰ φθόνον, propter invidiam*) Invidebant, quia populus Ieſu adhæſerat.

19 *καθημένου, quum ſederet*) in ipſo articulo negotii ferventis. In tali ſtrepitu obnunciationes paradoxæ non debent negligi.

¶ *βήματος, tribunali*) Magna vis fuit ſomnii: cujus tamen rationem mulier magis intellexit, poſtquam res evenire cœpit. Fortaſſe ſomnium habuit, cum Pilatus jam in negotio eſſet.

¶ *λέγουσα, dicens*) Magnum beneficium oblatum præſidi hac admonitione, præ Iudæis, aliunde ſatis admonitis.

¶ *τῷ δικαίῳ, Iuſto*) Sic Pilatus quoque appellat, v. 24, cum debili ad hæc uxoris verba reſpectu.

20 *ἔπεισαν, perſuaſerunt*) verbis in ſpeciem blandis.

¶ *ἀπολέσωσιν*) *interimendum poſtularent.*

22 *τί, quid*) Non putabat Pilatus, Iudæos durius aliquid poſtulaturos. Non debuerat quærere: tutius erat, ſimpliciter dimittere. conf. Act. XVIII. 14 ſ.

¶ *σταυρωθήτω, crucifigatur*) Crucem meritus erat Barabbas: hinc Ieſum crucifigi poſtulant.

24 *οὐδὲν ὠφελεῖ, nihil prodeſt*) Quidni, Pilate? Deſperatum eſt hoc præjudicium practicum, ubi dicitur: Nil agimus. *οὐδὲν*, nominativus: vel accuſativus, coll. Ioh. XII. 19.

¶ *μᾶλλον*) non *major*, ſed *potius*. ſeditionem timebat.

¶ *λέγων, dicens*) Proteſtatio contraria facto.

¶ *δικαίου, Iuſti*) Id Pilatus accepit ex monito uxoris. v. 19.

¶ *ὑμεῖς ὄψεσθε, vos videbitis*) Vt Iudæi ad Iudam, ſic Pilatus ad Iudæos. Formula rejiciendi, Act. XVIII. 15.

25 *πᾶς, omnis*) Argumentum contra Iudæos, cur hodienum ſint in exilio; quanquam paullatim mitiore.

¶ *ἐφ' ἡμᾶς, ſuper nos*) Conf. Deut. XXVIII. 18. Ps. LXIX 24. CIX. 17. Dicunt: nos præſtabimus.

26 *φραγελλώσας, flagellans*) poſt ſententiam latam.

27 *ὅλην, totam*) etiam eos milites, qui tum non debebant adeſſe, neque adfuerant.

¶ *σπεῖραν*) Lat. *ſpiram*. Alias græci pro latino *I* ante conſonam ſolent *I* ſimplex ponere, ut in *πιλάτος*, non *πειλάτος* &c. *σπεῖρα* autem ſcripſere, quia ſic propius abeſt a ſono conſueto *πεῖρα*, *σπείρω* &c.

28 *χλαμύδα κοκκίνην, chlamydem coccineam*) Illudunt regnum: ut Iudæi, pro-

 phe-

pheticam dignitatem. c. XXVI. 68. *purpura* appellatur Marc. XV. 17. *veſtimentum purpureum* Ioh. XIX. 2. Interdum promiſcue adhibetur utraque appellatio; interdum differunt. Ap. XVII. 4. Etiam alter color alteri ſuperinductus olim.

29 ὁ βασιλεὺς, *rex*) Tractarunt Ieſum, quaſi hominem emotæ mentis, qui ſe pro rege habuiſſet.

31 ὅτε, *cum*) Finito ludibrio etiam coronam ſpineam removerunt.

32 κυρηναῖον, *Cyrenæum*) Nec Iudæus, nec Romanus ullus erat, qui vellet tollere crucis onus. Ex Aſia, Europa & Africa, adfuere homines. Etiam in remotiſſimis terris Chriſtus poſtea nactus eſt, qui crucem ferrent.

¶ ἄρη, *tolleret*) Non dicitur Simon tuliſſe nolens. Eximie ſermo de Paſſ. apud Athanaſium: *Crucem tulit Simon homo, ut omnibus innoteſceret, Dominum non ſuam mortem, ſed hominum obire.*

33 κρανίε, *calvariæ*) Collis a figura appellatus.

34 ὄξος, *acetum*) Marcus c. XV. 23 *vinum myrrhatum* appellat. Erat liquor medii inter vinum dulce & acetum acrius ſaporis: coll. v. 48 not. myrrha conditus, ex more; felle adulteratus, ex petulantia.

¶ ἐκ ἤθελε πιεῖν, *non voluit bibere*) Id enim decebat differri ad finem laborum: Ioh. XIX. 30. & Ieſus ſenſus plane imperturbatos volebat retinere ad mortem usque.

36 ἐτήρεν, *cuſtodiebant*) Conf. v. 65.

37 ἔςιν, *eſt*) Vere, *eſt*! Titulus fortasſe diutius in cruce manſit, quam corpus Ieſu.

39 παραπορευόμενοι, *prætereuntes*) Multi ne ſtare quidem dignabantur.

¶ κινἕντες, *moventes*) Geſtus non agnoſcentis aliquid.

40 λέγοντες, *dicentes*) Adverſariorum ſcommata poſſunt numerari ſeptem.

¶ τρισὶν, *tribus*) Imo jam primus dies erat.

¶ σῶσον, *ſalva*) Proſcindunt nomen *Ieſu*: mox nomen *Filii Dei*: & nomen *regium*: v. 42 ſ. & *verba* ejus. v. 40.

¶ εἰ υἱὸς, *ſi filius*) c. IV. 3.

41 ὁμοίως, *ſimiliter*) Nunc populum imitantur principes: magna confuſio! ſed vincunt acerbitate.

42 πιςεύσομεν, *credemus*) Nos ob id ipſum credimus, quia non ſtatim de cruce deſcendit, ſed opus conſummavit.

43 πέποιθεν, *confiſus eſt*) Conf. finis verſûs.

¶ εἶπε γὰρ, *dixit enim*) Hoc aut a prætereuntibus dictum, aut ab evangeliſta explicationis cauſa additum cenſere poſſumus. LXX, Ps. XXII (XXI) 9, ἤλπισεν ἐπὶ κύριον, ῥυσάσθω αὐτόν· σωσάτω αὐτὸν, ὅτι θέλει αὐτόν.

44 οἱ λησαὶ, *latrones*) Nonnulli amplificationis cauſa pluralem pro ſingulari poſitum exiſtimant, & latronem converſum excipiunt. atqui in re tam horribili non videtur ſynecdoche locum habuiſſe. Nec deſunt exempla hominum, qui inter dira & lenta ſupplicia & blaſphemi fuerant & converſi ſunt.

45 πᾶσαν, *omnem*) *Orbis terræ* innuitur. nam ipſe ſol laborabat.

¶ ἕως, *usque*) Trihorium myſterii plenum. In tempus hujus derelictionis & tenebrarum apte confertur pſalmus VIII, cujus verſu 4 prætermiſſa *ſolis* mentio his tenebris congruit.

46 πε-

46 περὶ δὲ, *circa vero*) Ex hac connexione colligi poteſt, eclipſin ſolis (in plenilunio) oſtendiſſe non tam malitiam hoſtium, quam derelictionem Ieſu: quæ totum illud trihorium, ut credibile eſt, duravit, &, ut deſiit, clamavit Ieſus hoc epiphonema. Lucas c. XXIII. 45, derelictione non memorata, eclipſin conjungit cum ſciſſione veli. *Vt derelictio finita erat, continuo patebat Mediatori ſanctum ſanctorum.*

¶ ἀνεβόησεν, *exclamavit*) Maximi momenti & ſilentium, quod præceſſit, & clamor hic, iteratus verſu 50.

¶ σαβαχθανὶ) שבקתני ק Græce χ ſequente θ.

¶ Θεέ μου, *Deus meus*) Alias ſolitus eſt dicere: *Pater*. nunc dicit, *Deus meus*, quaſi jam alienior; ſed tamen *bis*, & addit, *meus*, cum fiducia, patientia, reſignatione ſui. Chriſtus eſt עבר Domini: & tamen *Deum* appellat, non δεσπότην. Ps. XXII. 2. LXX, ὁ θεὸς ὁ θεός μου, πρόσχες μοι, ἱνατί ἐγκατέλιπές με, ubi patet ſententia ex reliquo verſu 2 & 3. Non ſolum ait ſe a Deo traditum voluntati hominum; ſed etiam a Deo ipſo quiddam eſſe paſſum nobis ineffabile.

¶ ἱνατί, *cur*) Sciebat Ieſus cauſam; & ad omnia ſe comparaverat: ſed tamen τὸ *cur* exprimit, Filio per ſe non fuiſſe ſuſtinendam talem derelictionem, ſed id eveniſſe illi ex cauſa *nova*, ad brevem moram: qua elapſa, deſiderium ſuum erga Patrem denuo expleri, gratiam habet.

¶ ἐγκατέλιπες, *dereliquiſti*) Præteritum. eo momento deſiit derelictio, & paullo poſt paſſio omnis. In media & maxima derelictione ſilebat. Super una derelictione queritur.

47 ἠλίαν, *Eliam*) Impium eſt, detorquere verba, formulas & preces ſacras.

48 ὄξους, *aceto*) Acetum bibere ſolebant ipſi milites: ut notat Gataker. Misc. poſth. c. 6.

49 οἱ δὲ λοιποὶ) *reliqui autem*; qui aderant, oppoſiti iis, quorum ſermo & actio refertur verſu 47 & 48.

¶ ἔλεγον, *dicebant*) Poſt eclipſin terribilem redeunt ad ſcommata.

¶ ἄφες, *ſine*) Negant, ſocii opem, Elia allegato, eſſe neceſſariam.

50 κράξας, *clamans*) Libera vitæ poſitio. Per vim crucis ab hominibus allatam, non fuit exanimatus. Marc. XV. 44. Sed tamen recte illi dicuntur Eum interfeciſſe; quia fecerunt, quantum in ipſis erat.

¶ ἀφῆκε τὸ πνεῦμα, *emiſit ſpiritum*) Mortem Ieſu Chriſti paucis commemorat hiſtoria divina: fructum mortis I. C. copioſe prædicant homiliæ & epiſtolæ apoſtolorum. Itaque evangelium præbet lanam: apoſtolus veſtem conficit. qua ſimilitudine utitur *Macarius* de Elev. mentis cap. 19. Nunquam de morte Salvatoris adhibetur verbum κοιμᾶσθαι, *obdormire*, coll. v. 52, ſed ἀποθνήσκειν, *mori*, quo verbo & veritas, & gravitas, & brevitas, & virtus mortis Chriſti ſignificatur.

51 ἐσχίσθη, *ſciſſum eſt*) Ergo liber jam aditus in ſancta.

¶ ἡ γῆ, *terra*) orbis terræ, v. 45. ſpeciatim vero terra Iſraëlitica & Hieroſolymitana.

¶ αἱ πέτραι, *petræ*) Peregrinatores confirmant, rupturas petrarum invicem reſpondentes adhuc conſpici.

52 κεκοιμημένων ἁγίων, *ſanctorum, qui dormierant*) *Sanctorum* vocabulum æque ad

ad vivos atque ad defunctos pertinet: imo in mentione mortuorum additur, *qui dormierant.* Et tales ſancti non ad humanum, ſed ad divinum *canonem* æſtimantur. *Sanctorum*, qui vel diu ante natum Chriſtum, vel non multo poſt (vid. ad Ioh. XI. 25.) obierant, ſine dubio ex omnibus tribubus. Videntur veteres huc Iobum retuliſſe. nam exeunte ejus libro LXX int. & Theodotion addunt, *γέγραπται δὲ αὐτὸν πάλιν ἀναστήσεσθαι μεθ' ὧν ὁ κύριος ἀνίστησιν.*

53 *ἐξελθόντες, egreſſi*) Sancti, quorum corpora ſuſcitata erant. cum pompa.

¶ *μετὰ τὴν ἔγερσιν αὐτοῦ, poſt excitationem Ipſius*) Hoc inciſum proprie ſpectat ad verbum *ἠγέρθη, excitata ſunt*, cui verbale *ἔγερσις*, alias in N. T. non obvium, hoc loco aptatur: & tamen hoc idem inciſum inter egreſſum ſanctorum ex monumentis & inter ingreſſum eorum in urbem ponitur. Synchyſis verborum, rebus pulcre reſpondet. Statim ſub mortem Ieſu Chriſti, diſciſſum eſt velum, terra mota, petræ ſciſſæ: atque cum his portentis reliqua contexit Matthæus. unde colligere licet, unum eumque continuum fuiſſe, a morte Domini ad reſurrectionem usque, motum, qui primum vivos, v. 54, deinde mortuos commoverit. Inter excitationem corporum ſanctorum, & inter egreſſum eorum e monumentis, non poteſt notabile intervallum ſtatui. Primus ex mortuis ſurrexit, non moriturus, Chriſtus: habuit autem comites. Poſt excitationem Ipſius, etiam excitatio ſanctorum facta eſt: ſed egreſſus eorum ex monumentis, & ingreſſus in urbem ſanctam, poſt Ipſius excitationem factus memoratur, quia multi illi, quibus ſancti excitati apparuere, tempus ingreſſus & apparitionis norant, ſed ipſam eorum excitationem non viderant. Silentium Pauli 1 Cor. XV. 23 non probat, corpora ſanctorum ſine animis exiſſe e ſepulcris; animasque deinde ſine corporibus aſcendiſſe, ut colligit Artemonius ad Init. Ev. Ioh. p. 571.

¶ *ἐνεφανίσθησαν, apparuerunt*) ſinguli ſingulis, vel etiam plures pluribus. Exemplum veræ apparitionis.

54 *τηροῦντες, cuſtodientes*) ex ordine ſuo.

¶ *ἀληθῶς, vere*) Antitheton refertur v. 40. 43.

¶ *Θεοῦ υἱὸς, Dei filius*) Eum ſe eſſe dixerat: & veritatem dicti agnoſcunt e ſignis.

56 *ἡ τοῦ*) Notiores erant filii, quum Matthæus ſcripſit. ideo ab illis denominatur mater.

57 *καὶ αὐτὸς, etiam ipſe*) item, ut piæ illæ mulieres.

¶ *ἐμαθήτευσε*) *diſcipulus erat* & diſcipulos adducere ſtudebat.

58 *ᾐτήσατο, rogabat*) Magna alias erat poteſtas prætoris in corpora ſupplicio peremta. conf. *donavit*, Marc. XV. 45. *Hac de cauſa forte Ioſephus Arimathæenſis petiit ſibi dari corpus Chriſti, ne in publicum facinoroſorum ſepulcrum reponeretur.* Buxt. Lexic. Talm. col. 1962.

¶ *τὸ σῶμα*) Omnes evangeliſtæ ſic appellant *corpus* Ieſu mortui; neque enim *cadaver* appellari decebat. Divina ſtili conformitas, ab humanis commentatoribus vel poſtmodum relicta.

¶ *ἀποδοθῆναι, reddi*) Abalienarant Iudæi: Ioſephus, ſenator, publico quaſi nomine, recepit a gentibus, & cum Nicodemo reſtituit Iudæis. conf. Ioh. XIX. 40 fin.

59 συν-

59 *σινδόνι, ſindoni*) quæ antea non texerat corpus Ieſu. Iam initia honoris. Ioſephus, *honeſtus ſenator.* Marc. XV. 43. Non licebat mortuos involvere pretioſius.

60 *καινῷ, novo*) quod nulla corruptione inquinatum fuerat: &, ne quis ſanctorum veterum diceretur pro eo ſurrexiſſe, eive vim ſurgendi tribuiſſe.

¶ *αὐτοῦ, ſuo*) Ieſus Chriſtus, vitæ dux, ſepulcro illatus alieno.

¶ *τῇ θύρα, januæ*) Sepulcrum non erat foſſa anguſta, ſed crypta.

¶ *ἀπῆλθεν, abivit*) non ſperans ea, quæ mox erant futura.

61 *καθήμεναι, ſedentes*) Mora ſancta & ſalutaris.

62 *τῇ δὲ ἐπαύριον, poſtridie vero*) Sabbati periphraſis: coll. c. XXVIII. 1. qua Matthæus magna de cauſa eſt uſus; fortaſſe quia ſabbatum judaicum jam noluit appellare *ſabbatum.*

¶ *καὶ οἱ Φαρισαῖοι, & phariſæi*) Horum nullæ partes in ipſo judicio fuerant. c. XXVI. 3. 57. Nec tamen plane quieverunt. Ioh. XVIII. 3. Forſan inter Scribas etiam & Presbyteros Phariſæi erant. Forſan Phariſæi ex ſingulari zelo multa etiam fecerunt, quæ non præciſe officii erant.

63 *κύριε, domine*) Aſſentantur. antea non ſic appellarant.

¶ *ἐκεῖνος, ille*) Iam volebant Ieſum ex omni memoria eſſe evulſum.

¶ *ἐγείρομαι, excitor*) Præſens.

64 *ἀσφαλισθῆναι, muniri*) Inſcii inſerviunt veritati confirmandæ. Nulla humana *ἀσφάλεια* Deum impedit. Act. V. 23. XVI. 23.

¶ *τῷ λαῷ, populo*) Se putabant phariſæi id non credituros: populo, ut ſibi perſuadent, cavere volunt.

¶ *καὶ ἔσαι, & erit*) Poſterior vero victoria veritatis latius patuit, quam prima.

¶ *ἐσχάτη, ultima*) Similis locutio, 2 Sam. XIII. 16.

65 *ἔχετε, habetis*) Pilatus cito dat cuſtodes, & quidem quaſi cum indignatione, coll. c. XXVIII. 11 ſ. calumniatores cito expedit.

66 *ἠσφαλίσαντο, muniverunt*) Hoc, totum: partes, *ſigillum* & *cuſtodia.*

CAP. XXVIII.

1 Ὀψὲ) *poſt* ſabbatum: coll. Marc. XVI. 1. E. Schmidius confert huc Plutarchum: *ὀψὲ τῶν βασιλέως χρόνων.* & Philoſtratum: *ὀψὲ τῶν τρωϊκῶν, poſt bellum trojanum.* Nunc, cum hebdomade nova, exoriuntur res multo aliæ.

¶ *σαββάτων-σαββάτων*) *ſabbati-ſabbati* habet *Lat.* nec ſolus. *σαββάτου-σαββάτων*, lectio media.

¶ *τῇ*) *ἡμέρα, luce.* Elapſo mortis tempore, Ieſus celerrime ſurrexit.

¶ *εἰς μίαν*) *ἡμέραν, diem* totum, *primum* hebdomadis. Prima ſabbatorum jam cœperat veſpera præcedente: jam in primam illam *illuceſcebat dies* nocti oppoſitus. Cum reſurrectione Domini Ieſu Chriſti conjungitur prima diei *dominici* mentio eximia. Plerumque dicitur *ἡ μία*, cum articulo. Marc. XVI. 2. Luc. XXIV. 1. Ioh. XX. 1. 19. Act. XX, 7. add. 1 Cor. XVI. 2.

¶ *σαββάτων*) *feriarum.*

¶ *ἦλθε, venit*) Præſtabant talia officia ii, qui non proxima cognatione conjuncti erant.

erant. quare non mirum, matrem Domini non una fuiſſe.

2 *θύρας) janua* ſepulcri. Non decebat, ſepulcrum manere clauſum.

¶ *ἐκάθητο, ſedebat*) Poſtea *ſurrexit* angelus, cum ſocio ſuo. Luc. XXIV. 4.

¶ *αὐτοῦ, eum*) *lapidem.* Sic nemo poterat lapidem denuo advolvere ſepulcro.

3 *ἰδέα, ſpecies*) in facie.

¶ *λευκὸν, album*) Hoc habitu antehac apparuiſſe non leguntur cœleſtes nuncii: apparuere autem poſtea. Act. I. 10. X. 30.

4 *ὡσεὶ νεκροὶ, quaſi mortui*) Nec militaris audacia ſuſtinet vim cœlicolarum.

5 *μὴ φοβεῖσθε, nolite timere*) Initiale verbum in apparitionibus, quo timor, ex apparitione glorioſa percellens corda mortalium, temperatur; ſecuritas promittitur: attentioque conciliatur.

¶ *ὑμεῖς*) *vos*: etſi milites timori ſuo relinquuntur.

¶ *οἶδα, novi*) Sic eis in cor adigit ſermonem angelus.

6 *οὐκ ἔστιν, non eſt*) Verſus hic inciſa habet perquam apta.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Glorioſa appellatio.

7 *εἴπατε, dicite*) Apoſtoli maxime debuerant credere, antequam viderent. ideo per mulieres eis nunciatum eſt, fidesque eorum tentata.

¶ *ἠγέρθη, excitatus eſt*) Verba diſcipulis dicenda ſe porrigunt usque ad *videbitis.* coll. v. 10.

¶ *ἐκεῖ, ibi*) Et tamen optimus Salvator prius ſe eis oſtendit. Apparitio in Galilæa fuit valde ſolennis & publica: v. 10. 16, & promiſſa ante mortem Domini.

8 *φόβου καὶ χαρᾶς, timore & gaudio*) In ſpiritualibus hæc poſſunt eſſe ſimul.

9 *καὶ ἰδοὺ, & ecce*) Elegans expreſſio rei ſubitæ & improviſæ.

¶ *ὁ Ἰησοῦς, Ieſus*) Obedientibus revelatio ulterior obtingit.

¶ *χαίρετε, gaudete*) Formula frequens, a Ieſu adhibetur ſenſu eminenti.

¶ *προσεκύνησαν αὐτῷ, adorarunt eum*) Ieſum ante paſſionem alii potius alieniores adorarunt, quam diſcipuli.

10 *τοῖς ἀδελφοῖς μου, fratribus meis*) Ioh. XX. 17 not.

11 *τινὲς, aliqui*) Ceteri alio iverunt, aut certe non ad ſacerdotes.

¶ *ἅπαντα, omnia*) Ex his omnibus colligebant, Ieſum reſurrexiſſe.

12 *ἱκανὰ, ſat multos*) ut corrumperent milites, romanos, qui mentirentur, contra veritatem, magno ſuo periculo.

13 *εἴπατε, dicite*) Magno ſcandalo fuere militibus ſacerdotes, & atrociſſime peccarunt contra Deum.

¶ *ὅτι*) Specimen perfidiæ & calumniæ judaicæ.

¶ *νυκτὸς, noctu*) Specioſe mentiri docent.

14 *ἐὰν, ſi*) Quam laborioſum bellum mendacii contra veritatem!

¶ *ἐπὶ*) *penes.*

15 *διεφημίσθη, divulgatum eſt*) Multa ſunt ejuſmodi, quibus ſe miſeri Iudæi detinent.

17 *οἱ δὲ*) *alii*, vel *aliqui* de XII. His verò dubitationem, ſi qua remanſit, ademit pentecoſte. Quo tardiores ad credendum fuerant, eo majore poſtea fide digni fuere teſtes. *Dubitatum eſt ab illis, ne dubitaretur a nobis.* Leo ſerm. I de Aſcens.

18 *προς-*

18 προσελθὼν, *accedens*) eoque ipſo etiam dubitantibus fidem faciens.

¶ αὐτοῖς) *illis*, ad illos.

¶ ἐδόθη μοι, *data eſt mihi*) præſertim reſuſcitato, & aſcendenti. Summam habet hic locus earum rerum, quas Dominus deinceps per apocalypſin uberius declaravit, de omni poteſtate & de præſentia apud ſuos vid. ibi c. I. 18. 13.

¶ πᾶσα, *omnis*) Cauſa, cur Ieſus diſcipulos mittat in omnem mundum, & cur totus mundus Ieſum debeat colere: cur baptiſmum inſtituat Ieſus. Vid. Eph. loco mox citando.

¶ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς, *in cælo & ſuper terra*) C. IX. 6. XVI. 1. Hactenus in terra fuerat; nunc in cœlum aſcendit: omnia implet. Eph. IV. 10 cum antec. & conſeq.

19 ſ. πορευθέντες κτλ. *profecti &c*) Præceptum proficiſcendi præſupponit exſpectationem Paracleti. Luc. XXIV. 49. Summa Actorum: quæ in hanc partem utiliter conferri poſſunt cum evangeliſtis, quorum Summa eſt, *quæcunque præcepi*.

¶ μαθητεύσατε-βαπτίζοντες) Μαθητεύειν eſt *diſcipulos facere*. complectitur *baptiſmum & doctrinam* h. l. conf. Ioh. IV. 1.

¶ αὐτούς, *eos*) τὰ ἔθνη, *gentes*. Syntheſis frequentiſſima. c. XXV. 32 &c. Iudæi, qui per circumciſionem jam fœderi *Dei* erant inſerti, erant baptizandi *in nomine Ieſu* Chriſti, & accepturi donum *Spiritus ſancti*: Act. II. 38. Gentes, *in nomen Patris, & Filii & Spiritus ſancti* baptizandæ dicuntur in his verbis inſtitutionis: plane fuerant alienæ a Deo. Eph. III. 6 not. Conf. not. ad Act. XI. 21. Illæ gentes, de quibus Act. X, non erant plane ignaræ Dei Iſraëlis, nec plane alienæ. Iudæi, qui ſemel Ieſum Chriſtum filium Dei agnoſcebant, eo ipſo non poterant non & Patrem D. N. I. C. & Spiritum Filii agnoſcere.

¶ εἰς τὸ ὄνομα, *in nomen*) Formula ſolenniſſima & graviſſima baptiſmi, ſumma pietatis. Myſterium S. Trinitatis poſt reſurrectionem Chriſti clariſſime revelatum cum habitu ſingularum perſonarum inter ſe & erga nos: Rom. VIII. 9 not. & quia S. Trinitatis confeſſio adeo arcte innexa baptiſmo, minus mirum eſt, in ſcriptura N. T. non ſæpe ita expreſſe poni.

20 αὐτοὺς, *illos*) Diſcipulis dictum eſt ideo, ut dicerent aliis.

¶ τηρεῖν) *obſervare*, *tenere*, ut baptizatis convenit, fidei virtute, non modo legaliter. Sæpe ſic Iohannes. Inprimis notandum ex hoc ſolenni loco verbum.

¶ ἐνετειλάμην, *præcepi*) Hæc præcepta exſtant Matth. V. Ioh. XV. &c.

¶ μεθ' ὑμῶν, *vobiſcum*) etiam cum in toto mundo eritis diviſi. Pertinet hoc etiam ad totam eccleſiam. nam ſequitur, *usque ad* &c.

¶ πάσας, *omnes*) continua præſentia, eaque præſentiſſima. Marc. XVI. 17. 19 ſ.

¶ ἕως, *usque ad*) Tum enim nos erimus *cum* Domino.

IN EVANGELIVM SECVNDVM MARCVM.

CAPVT I.

1 Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, *initium evangelii Ieſu Chriſti filii Dei*) Magna partim cum Matthæo eſt Marci convenientia, partim cum Luca. Inde etiam ſynopſis ejus cum ſynopſi utriusque concurrit. Deſcribitur

I. INITIVM EVANGELII:
- 1. *Iohannes viam parat.* — c. I. 1-8
- 2. *Ieſum baptizat, qui FILIVS DEI proclamatur.* — 9-11
- 3. *Ieſum tentat Satanas: angeli ei miniſtrant.* — 12. 13

II. EVANGELIVM ipſum,
- 1. *in Galilæa. Hîc notandæ periodi tres:*
  - *A. Iohanne tradito:* — 14
    - a *ſummatim:*
      - *α. locus & materia prædicationis.* — 14. 15
      - *β. vocatio præcipuorum apoſtolorum.* — 16 20
    - b. *ſpeciatim:*
      - *α. Actiones ab adverſariis non reprehenſæ:*
        - 1. *potenter docet.* — 21. 22
        - 2. *obſeſſum liberat.* — 23 28
        - 3. *Petri ſocrum & multos ægrotos ſanat.* — 29 34
        - 4. *orat.* — 35
        - 5. *ubique docet.* — 36-39
        - 6. *leproſum mundat.* — 40 45.
      - *β. Actiones, ab adverſariis, paulatim gravius, reprehenſæ. Hîc occurrit*
        - 1. *paralyticus.* — II. 1-12
        - 2. *vocatio Levi, & cibus cum publicanis & peccatoribus ſumtus.* — 13-17
        - 3. *quæſtio de jejunio ſoluta.* — 18-22
        - 4. *ſpicæ evulſæ.* — 23-28.
        - 5. *manus arida reſtituta, & adverſariorum inſidiæ.* — III. 1-6
      - *γ. Seceſſus Domini, & acta*
        - 1. *apud mare.* — 7-12
        - 2. *in monte, ubi XII apoſtoli vocati.* — 13-19
        - 3. *domi: ubi ſuorum, atrociſſima ſcribarum blaſphemia refutata, quæſtionem corrigit.* — 20 ſ. 22 ſ. 31-35.

a b c d 4. *e navi, ad populum; & ſeorſum ad diſcipulos.* IV. 1 ſ. 10 ſ. 26 ſ.
5. *in mari, & trans mare.* 35-41. V. 1-20
6. *cis mare, iterum: ubi Iairus & hæmorrhouſa.* 21-43.
7. *Nazaretæ, ſcandalum.* VI. 1 6
8. *Apoſtolorum emiſſio.* 7-13

B. *Iohanne interemto:* 14
1. *Herodis auditio de Ieſu, & opinio de Iohanne, quem interfecerat, redivivo.* 14-29
2. *ſeceſſus Domini cum apoſtolis reverſis.* 30. 31
3. *populi ſtudium: Domini miſericordia: 5000 ſaturati.* 31 ſ. 33-44
4. *iter maritimum.* 45-52
5. *In terra Geneſareth multos ſanat:* 53-56.
docetque, quid inquinet vel non inquinet. VII. 1 ſ. 14 ſ. 17 ſ.
6. *In finibus Tyri & Sidonis ejicitur dæmonium.* 24-30
7. *ad mare Galilææ ſanat ſurdum & mutum: cibat* 4000. 31-37. VIII. 1-9
8. *venit in Dalmanutha, & reſpondet de ſigno e cælo.* 10-13
9. *in navi, monet de fermento doctrinæ.* 14-21
10. *ad Bethſaida ſanat cæcum.* 22-26

C. *Ieſu, Filio Dei, agnito.*
1. *Petro CHRISTVM fatente, diſcipulis ſilentium injungit, & paſſionem prædicit: Petrum increpat: ſequelam requirit.* 27-IX. 1
2. *ſex poſt diebus glorificatur: ſilentii cauſas explicat: lunaticum ſanat; iterum paſſionem prædicit.* 2-32
3. *diſcipulos docet modeſtiam, æquitatem, concordiam.* 33 ſ. 38-50.

2. *in Iudæa:*
α. *in finibus:* X. 1
1. *agit de divortio.* 2 ſ. 10 ſ.
2. *de parvulis.* 13-16
3. *de vita aſſequenda, & divitiarum impedimento.* 17 ſ. 23 ſ. 28 ſ.

β. *in via ad urbem:*
1. *paſſionem prædicit tertiò.* 32-34
2. *Iacobo & Iohanni reſpondet, & decem ceteros corrigit.* 35 ſ. 41-45

γ. *ad Iericuntem, Bartimæo viſum donat.* 46-52.

δ. *Hieroſolymis:* XI. 1
a. *Introitus regalis.* 2-11
b. *poſtridie, ficus devota,* 12-14
templum purgatum. 15-19
c. *poſtridie,*
1. *apud ficum areſactam, fidei vis commendatur.* 20-26
2. *in templo,*
1. *poteſtas Ieſu vindicatur.* 27-33.
2. *parabola proponitur, de vinea.* XII. 1-12

a e f g

3. *quæſtio*

3. *quæſtio de cenſu.* 13-17
4. *de reſurrectione.* 18-27
5. *de maximo præcepto.* 28-34
6. *de Davidis Domino.* 35-37
7. *populus ſcribas cavere jubetur.* 38-40
8. *laudantur oboli viduæ.* 41-44.

3. *apud templum, in monte oliveti, prædicit templi & urbis, mundique finem.* c XIII. 1 ſ. 3 ſ. 14 ſ. 24 ſ. 28 ſ. 33-37.

d. *BIDVO ANTE PASCHA: adverſariorum & proditoris pactum.* XIV. 1-11

e. *DIE PRIMO AZYMORVM:*
1. *Duo Diſcipuli paſcha parant.* 12 16
2. *veſperi, cæna.* 17 ſ. 22 ſ.
3. *poſt hymnum, prædicitur diſcipulorum ſcandalum, & Petri abnegatio.* 26-31
4. *in Gethſemane,*
 α. *Ieſus orat: diſcipulos excitat.* 32-42
 β. *proditur: capitur: deſeritur.* 43-52
5. *in aula pontificis,*
 α. *mortis condemnatur.* 53-65
 β. *a Petro abnegatur.* 66-72.

f. *Feria VI. Acta*
α. *in prætorio.* XV. 1 ſ. 6 ſ. 16-20
β. *in via.* 21
γ. *in Golgotha:* 22
 1. *potus.* 23
 2. *crux ipſa, & veſtes diviſæ.* 24. 25
 3. *titulus.* 26
 4. *duo malefici.* 27. 28
 5. *contumeliæ.* 29-32
 6. *tenebræ triborii: clamor Ieſu: adſtantium ſcomma: potus: mors: velum ſciſſum.* 33-38
 7. *centurionis effatum: mulierum ſpectatio.* 39-41
δ. *veſperi, ſepultura.* 42-47.

g. *Poſt ſabbatum, Reſurrectio Domini, nunciata*
α. *per angelum.* XVI. 1-8
β. *per Ipſum,*
 1. *Mariæ Magdalenæ.* 9-11
 2. *duobus in agrum euntibus.* 12 ſ.
 3. *undecim diſcumbentibus.* 14

III. *EVANGELIVM* 1. *a Domino reſuſcitato apoſtolis commiſſum,* 15-18
2. *& poſt adſcenſionem confirmatum.* 19. 20.

Ipſo

Ipſo primum *initii* vocabulo nova œconomia aperitur. v. 15. Ideo Luc. III. 1 ut epocha longe maxima notatur. Titulus, v. gr. apud Malachiam, משא *Onus*; at nunc, *Initium evangelii*. Atque hic titulus conciſum quiddam habet. nam *initium evangelii* eſt in Iohanne baptiſta; *evangelium*, in toto libro. *Initium* tamen appellat Marcus non libri ſui, ſed rei geſtæ, coll. v. 2. uti Hoſeas, c. I. 2. Cum illo principio concinne congruit principium libri: reſpondetque ſimul clauſulæ propheticæ V. T. per Malachiam ſcriptæ; perinde ut finis l. 2 Chron. & initium Eſdræ. Proprius hujus *evangeliſtæ*, quem ipſe tali titulo profitetur, ſcopus eſt, *Evangelii*, de *Ieſu Chriſto Filio Dei*, (v. 11.) origines, hiſtoriam, rationes, curſum, conſummationem deſcribere. c. I. 1. 14 ſeq. VIII. 35. X. 29. XIII. 10. XIV. 9. XVI. 15. Hinc tam ſæpe *evangelii* vocabulo utitur: hinc patet, ultima Marci eſſe genuina. c. XVI. 15. 20. Hinc *Petrum*, excellentem evangelii præconem, tam ſingulariter commemorare ſolet.

2 ὡς, *ſicut*) Sic habere ſe debuiſſe initium evangelii, oſtendit Marcus ex prophetis: eoque probato, cetera omnia probantur. Apodoſis eſt verſu 4.

¶ ἐν ἠσαΐᾳ τῷ προφήτῃ, *in Eſaja propheta*) Ex Malachia prius, deinde ex Eſaja, teſtimonium affert Marcus: itaque nonnulli ſcripſere, ἐν τοῖς προφήταις, *in prophetis*. Sed tamen, quemadmodum Matthæus c. XXI. 5 unius *prophetæ* nomine Zachariam citat, & quiddam ex Es. LXII. 11 adſpergit; ac Paulus Rom. IX. 27 *Eſajam* appellat, & quiddam ex Hos. II. 1 attexit: ſic Marcus duos allegat, (quanquam Malachiæ locum ex albo in contextum Marci irrepſiſſe, non ſine ſpecie conjicit Beza,) atque unum *Eſajam prophetam* (ut pridem exiſtimavi,) appellat. Eſajas copioſior eſt & notior, teſtimoniumque ejus, a Marco citatum, legebatur publice in ſabbato: & Malachiæ teſtimonium hîc repræſentat Marcus, per parentheſin quaſi, inſtar ſupplementi, periocham *illam*, in qua *proprie* Malachias apud Matth. XI. 10, & Luc. VII. 27 citatur, infra prætermiſſurus; Eſajæ autem, ut apud Matthæum, Lucam, Iohannem, ſic apud Marcum, *propria hoc* loco eſt allegatio. Ipſe Iohannes Baptiſta Eſajam, non Malachiam, de ſe allegavit.

3 φωνὴ, *vox*) Luc. III. 4 not.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deſerto*) Hoc repetitur verſu ſequente, ubi mox etiam illud, *prædicans*, reſpondet *voci clamantis*.

4 ἐγένετο, *exſtitit*) Demonſtratur eventus.

¶ κηρύσσων βάπτισμα, *prædicans baptiſmum*) Sermo conciſus. i. e. *prædicans prædicationem & baptizans baptiſmum pœnitentiæ*. Luc. III. 3.

¶ εἰς, *in*) Conſtr. cum *baptiſmum pœnitentiæ*. Act. II. 38.

¶ ἄφεσιν, *remiſſionem*) citra ſacrificia levitica.

5 ἰουδαία χώρα, *Iudæa regio*) Sic, *Iudæam terram*; Ioh. III. 22.

¶ οἱ ἱεροσολυμῖται, *Hieroſolymitæ*) Alias non ſolent novum inſtitutum facile ſequi metropoles.

7 ἔρχεται, *venit*) præſens.

¶ ὁ ἰσχυρότερος) *ille*, qui *valentior* eſt. Vnus Chriſtus major eſt Iohanne, & infinite major.

¶ λῦσαι τὸν ἱμάντα, *ſolvere corrigiam*) Nos fere fibulis, veteres ligulis calceamenta adſtrinxere. Iohannes ad baptiſmum Ieſu alludere, inſcius fortaſſe, hoc videtur adagio, ut hoc dicat: non ſum dignus, qui corrigias ejus ſolvam, ne-

dum

dum qui baptiſmum impertiam ei. Ad baptiſmum, cum veſtibus utique etiam calcei exuebantur.

9 εἰς Ἰὸν) *in* flumen.

10 εἶδε, *vidit*) Ieſus. quanquam etiam Iohannes vidit, Ioh. I. 32.

¶ σχιζομένους, *ſciſſos*) σχίζεται, *ſcinditur*, dicitur de eo, quod antea non fuerat apertum. Chriſtus aperuit cœlum primus. ἀνοίγειν, *aperire*, Matth. III. 16 dicitur ſenſu generali; ſpeciali autem in antitheto ad *ſcindere*, Act. VII. 56. Vid. de differentia horum verborum, Matth. XXVII. 51. 52.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritum*) in quo baptizaturus erat Ieſus.

12 εὐθέως, *ſtatim*) Sic apud *filios* Dei magna de ſuo ſtatu teſtimonia celeriter ſolet tentatio ſequi.

¶ ἐκβάλλει, *ejicit*) Præſens.

13 μετὰ τῶν θηρίων, *cum feris*) Res magna. Gen. I. 26. Status mera ſolitudine aſperior. Marcus non ſolum hiſtoriam a Matthæo deſcriptam breviori exhibet compendio, ſed etiam ſpecialia nonnulla quantivis pretii, a Matthæo antehac non poſita, & tamen fidelibus jam proficientibus fructum allatura, quaſi ſupplevit.

14 παραδοθῆναι, *traditus erat*) Scribit Marcus ut de re lectori vel ex Matthæo vel aliunde cognita.

15 πεπλήρωται ὁ καιρὸς, *impletum eſt tempus*) *tempus*, de quo Daniel ſcripſit, advenientis regni: tempus, quod exſpectaſtis. Qui agnoſcebant, tempus eſſe impletum, proximum habebant gradum vel ad verum Meſſiam h. l. vel ad falſos Meſſias amplectendos. Luc. XXI. 8. Implementum temporis non Iohannes, ſed ipſe Dominus prædicavit.

¶ μετανοεῖτε καὶ πιστεύετε, *pœnitentiam agite & credite*) tum eritis conſortes evangelii.

16 σίμωνα, *Simonem*) Ea ratione & copia de Petro ſcribit Marcus, ut facile videatur ex illius ore ſcripſiſſe.

¶ αὐτοῦ τοῦ σίμωνος) Vel ſic legendum, vel tantummodo τοῦ σίμωνος· alii tantum αὐτοῦ, ex parallelis. Marcus interdum nomina repetit, c. III. 17. V. 37. interdum pronomen relativum iis adjicit. c. II. 20. III. 24 ſeq. XVI. 14, & plane c. VI. 22, αὐτῆς τῆς ἡρωδιάδος.

¶ ἀμφιβάλλοντας ἀμφίβληστρον) *Sic* LXX, Hab. I. 17: ἀμφιβαλεῖ ἀμφίβληστρον. in codd. opt. Vnde Es. XIX. 8, οἱ ἀμφιβολεῖς, *piſcatores*.

18 εὐθέως, *ſtatim*) Felices, qui cito ſequuntur.

20 μισθωτῶν, *mercenariis*) Credibile eſt, Zebedæum non fuiſſe pauperem.

21 εὐθέως, *ſtatim*) Delectatur hoc adverbio Marcus: inprimis capite I & II celerem Chriſti curſum, ad metam tendentis, & occaſiones ei celeriter oblatas, celeresque ſucceſſus, pulcre denotavit. Non lente egit Salvator. Similem vim habet particula πάλιν, *iterum*, Marco frequens.

22 ἐξουσίαν, *poteſtatem*) v. 27.

23 καὶ, *&*) Marcus initio hiſtoriæ ſuæ notat, quomodo Ieſum aſpexerint & homines & dæmonia.

¶ ἀνέκραξε, *exclamavit*) Videntur plerique antea neſciſſe, obſeſſum illum hominem eſſe. Magna vis obſeſſionis. nam idem ſæpe prædicatum & homini & dæmonio tribuitur. c. III. 11. IX. 20. Act. VIII. 7.

24 ἔα, *ſine*) id eſt, *ſine* nos loqui. Luc. IV. 34. 41.

¶ τί,

¶ *τί, quid*) Miſerrimus ſtatus: optare, ne quid rei habeant cum Ieſu.

¶ *ναζαρηνὲ, Nazarene*) Credibile eſt, hoſtem valde attente obſervaſſe, quid Ieſus in juventute ageret Nazaretæ.

¶ *ἀπολέσαι, perdere*) Bene! 1 Ioh. III. 8.

¶ *ἡμᾶς, nos*) Communem inter ſe cauſam habent dæmonia.

¶ *οἶδα, novi*) Non dicit: *nos novimus.* De ſe ait, non de ceteris. Dæmones, qui in obſeſſis erant, citius videntur, quam ceteri, ſenſiſſe, quis eſſet Ieſus.

25 *ἐπετίμησεν, increpuit*) Sic c. III. 12. Hinc patet, longe majorem eſſe excellentiam Ieſu occultam, quam Sociniani putant. DOMINI eſt increpare. Iud. v. 9.

¶ *φιμώθητι, eſto repreſſus*) Hoc non impediit clamorem exeuntis ſpiritus immundi, ſed verba articulata, qualia verſu 24 memorantur.

26 *σπαράξαν, concerpens*) Hoſtes, cum intima obſederant, inviti cedunt, verè pelluntur.

27 *διδαχὴ, doctrina*) cum qua conjuncta hæc miracula.

¶ *καὶ*) etiam.

29 *εὐθέως, ſtatim*) Ieſus fugit ſtrepitum celebritatis.

¶ *ἦλθον, venerunt*) Ieſus, & Simon & Andreas.

¶ *μετὰ, cum*) Iam, una relicta, plures habebant domos Iacobus & Iohannes.

32 *ὀψίας, veſpere*) Aſſiduitas Ieſu. coll. v. 35, *mane.*

¶ *καὶ*) *&* ſpeciatim.

33 *ὅλη, tota*) ægroti, ferentes, ſpectantes.

34 *οὐκ ἤφιε, non ſivit*) Sic c. XI. 16. Aoriſtus 2 verbi *ἀφιέω*, ut docet Sylburg. in Not. ad Clenard. p. 468.

¶ *ὅτι, quia*) Conabantur loqui.

35 *ἔννυχον, multa nocte*) Interdiu & noctu ſaluti noſtræ invigilavit. Patet hinc etiam ſtudium apoſtolorum & populi. v. ſeqq.

¶ *προσηύχετο, precabatur*) ſpeciatim pro apoſtolis. v. ſeq.

36 *ὁ Σίμων καὶ οἱ μετ᾽ αὐτοῦ, Simon & qui cum ipſo*) Iam Simon eſt eximius. Sic Luc. VIII. 45. IX. 32. Non dicitur, v. gr. *Thomas* & qui cum eo erant.

37 *εὑρόντες, invenientes*) Ergo non dixerat, quo iret.

¶ *πάντες, omnes*) Quidni etiam nos? inquit Petrus.

38 *ἐχομένας, obvias*) Vt externa, locus, tempus, dant ſeſe, ita regnum Dei ſe inſinuat.

¶ *ἐλήλυθα, veni*) Primi ſermones Ieſu habent ænigmatis aliquid: ſed paullatim apertius de ſe loquitur. Poſtea dicturus erat: *exii a Patre.*

39 *κηρύσσων· ἐκβάλλων, prædicans: ejiciens*) Duo genera beneficiorum.

43 *εὐθέως, ſtatim*) ne videretur Ieſus derogare legi.

¶ *ἐξέβαλεν, expulit*) Paratus erat homo ſanatus manere cum Ieſu & abeſſe a propinquis. Adverſa ab affectibus naturalibus ad Chriſtum transferunt.

45 *μηκέτι, non jam*) Chriſtus ergo paratus erat docere potius in urbibus, quam ibi, quo exirent homines.

CAP. II.

1 Πάλιν, *iterum*) Conf. c. I. 21. 29.

¶ *δι᾽ ἡμερῶν*) *inter*jectis *diebus* quibuſdam.

2 *μηδὲ, neque*) Non modo domus, ſed ne atrium quidem eos cepit.

3 *ὑπὸ τεσσάρων, a quatuor*) Erat igitur adultus, ſed non valde. v. 5, *fili.*

4 *ἀπεςέγασαν, tectum removerunt*) ex amore, ſine noxa. Credibile eſt, fuiſſe tugurium, non amplam domum.

¶ *ἐξορύξαντες, effodientes*) laquear, ſub tegulis, amplo foramine facto. Populus frequens bonam fecerat moram.

5 *πίςιν, fidem*) operoſam.

8 *τῷ πνεύματι αὐτοῦ, Spiritu ſuo*) Prophetæ cognoſcebant res in Dei Spiritu, non in ſuo; Chriſtus, in Spiritu ſuo, omniſcio, divino. Spiritus ſanctus autem non dicitur Spiritus Chriſti ante Pentecoſten illam magnam, Act. II. Supereſt igitur, ut Spiritum Ieſu intelligamus de natura divina humanam inhabitante.

¶ *τί, quid*) Parodia ad *quid*, v. 7.

14 *τελώνιον, portorium*) ad mare. v. 13.

15 *ἦσαν γὰρ, erant enim*) Declarat evangeliſta, cur modo ſcripſerit, *cum Ieſu & diſcipulis ejus.* multi *quippe* hi erant.

16 *τί ὅτι*) Sic LXX, Iud. XI. 7 &c.

18 *νηςεύοντες, jejunantes*) Hoc & morem & actum præſentem ſignificare videtur.

20 *ἐλεύσονται, venient*) Prima ſignificatio Paſſionis.

¶ *ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ*) Sic etiam Gothus habet: pluralis autem, a nonnullis ſurrogatus, ex Luca eſt. Dies unus, auferendi Sponſi: dies multi, ejuſdem ablati & abſentis. *Venient autem dies, quum ablatus ab eis erit Sponſus: & tum jejunabunt in illo*, (illorum aliquo, primo ſcilicet potiſſimum,) *die.* Sic Luc. XVII. 22 dicitur, *venient dies*, plurali numero: & v. 31, *in illo die*, ſingulari numero, cum vi relativa ad illum pluralem.

21 *αἴρει τὸ πλήρωμα τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ*) Hæc lectio media, brevis, genuina. unde *ἀπ' αὐτοῦ* ante *τὸ πλήρωμα* quidam inſeruere apud Fellum & Kuſterum: plerique poſt *πλήρωμα* adjecerunt *αὐτοῦ*, ex Matthæo; alii eodem loco ſupplerunt *ἀπ' αὐτοῦ*, apud Millium, idque habet etiam *Gothus.* Pauculi *ἀπὸ* ante *τοῦ παλαιοῦ* adjecerunt, *Latinum* fortaſſe ſecuti, quem pronomine *αὐτοῦ* recte carere cenſemus. Sententia eſt: *ſupplementum novum aufert* aliquid panni *veteris.*

26 *ἐπὶ ἀβιάθαρ, ſub Abjatharo*) Ahimelech erat ſacerdos, qui Davidi panes dedit: ſed illi ob id ipſum occiſo ſucceſſit mox Abjathar filius; & poſtea Abjathari ſacerdotium & Davidis regnum eadem tempora habuit. Notiſſima apud Hebræos ſeries ſacerdotum erat. itaque a ſacerdote ſumitur denominatio ætatis David: & quidem Abjatharum evangeliſta, cujus tempore actio Davidis in ſacras literas relata fuiſſe videtur, citat, præ Ahimelecho. conf. *ἐπὶ*, Matth. I. 11. Nec diſſimilis locutio Gen. II. 2, *die ſeptimo*: & c. X. 25, *in diebus Peleg* (paullo poſt nati) *diviſa terra.*

27 *ἔλεγεν, dicebat*) ſermonem iterum exorſus. conf. c. IV. 21. 24. 26. 30. VII. 20. IX. 1. Luc. IV. 24. V. 36. VI. 5. XV. 11. Ioh. I. 52.

¶ *διὰ, propter*) Axioma. Sic fere 2 Macc. V. 19: *οὐ διὰ τὸν τόπον τὸ ἔθνος, ἀλλὰ διὰ τὸ ἔθνος τὸν τόπον ὁ κύριος ἐξελέξατο.*

¶ *ἐγένετο, factum eſt*) Origo & finis rerum ſpectanda. Benedictio ſabbati, Gen. II. 3, hominem ſpectat.

28 *ὥςε, itaque*) Senſus eximii ænigmatis promtior eſt: Quod juris in ſabbatum habet homo quivis, id habeo etiam ego. Senſus auguſtior, ſed pro ratione illius

tempo-

temporis reconditus: Finis ſabbati facti eſt ſalus hominis ſecundum animam & corpus. hanc ſalutem præſtare debet Filius hominis: & ad hunc finem obtinendum habet idem poteſtatem omnium rerum, & nominatim ſabbati, quippe propter hominem facti; & pro hoc fine obtinendo recte moderatur omnem ſabbati uſum.

CAP. III.

1 Πάλιν, *iterum*) Alio ſabbato. Luc. VI. 6.

¶ ἐξηραμμένην, *arefactam*) non ex utero, ſed morbo aut vulnere. Hæc vis participii.

2 παρετήρουν) *obſervabant* ex obliquo & occulto. Proximo ante ſabbato audierant doctrinam ſanam de ſabbato.

3 λέγει, *dicit*) ut ægroti miſeria tanto magis moveret omnes.

¶ ἔγειραι εἰς) Conciſe, id eſt, *ſurge* & prodi *in* medium.

4 ἢ, *aut*) Non ſervare eſt perdere. Oppoſitio immediata. *animam ſervare*, totum: *benefacere*, pars. & ſic in oppoſito.

¶ ψυχὴν, *animam*) humanam: adeoque etiam manum.

¶ ἐσιώπων, *ſilebant*) Luc. XIV. 3: ἡσύχασαν. Non habebant, quid dicerent.

5 περιβλεψάμενος, *circumſpiciens*) Vultûs Chriſti multa nos docent. v. 34.

¶ συλλυπούμενος, *contriſtatus*) In Phariſæis erat *triſtitia* mala, Ieſus *contriſtatur* pie, ſingulatim de ſingulis. Cum triſtitia juſta conjuncta eſt ira juſta. v. 2 not.

¶ πωρώσει, *duritie*) Habitus cordis cognitionem veritatis ejusque concluſionum aut difficilem reddit aut facilem. πώρωσις, *durities*, ſenſûs perimens, v. gr. viſum & tactum. Cæcitas eſt, non videre; *durities*, non percipere. Ioh. XII. 40.

6 εὐθέως, *ſtatim*) Crevit odium. coll. v. 2 fin.

¶ ἡρωδιανῶν, *Herodianis*) etſi hi fortaſſe non magnopere curabant ſabbatum. Vel juſſu vel permiſſu Herodis occidere Ieſum volebant.

7 ἀνεχώρησε, *ſeceſſit*) vitavit inſidias, & tamen non longe, nec timide. nam ivit ad mare.

7, 8 πλῆθος, *multitudo*) Duæ erant multitudines: altera, ex Galilæa, ſequebatur; altera, ex diverſiſſimis locis, tum primum veniebat ad Ieſum. Illa dicitur *multa multitudo*, hæc *multitudo multa*, epitaſi trajecto nomine indicata.

8 ἰδουμαίας, *Idumæa*) Ergo Eſau non erat plane exoſus.

¶ οἱ περὶ) Hi erant Iſraëlitæ, Tyro & Sidoni *vicini*.

9 πλοιάριον, *navicula*) Nominativus.

¶ προσκαρτερῇ, *præſto ſit*) non illo uno tempore.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Cura juſtæ commoditatis.

10 ἐπιπίπτειν, *inciderent*) Admirabilis patientia & benignitas Domini.

11 ὅταν) Ὅτ᾽ ἂν, cum præterito indicativi, uti ὅπου ἂν, c. VI. 56.

12 ἵνα μὴ - φανερὸν, *ut ne - manifeſtum*) Nec tempus erat; nec hi, præcones.

13 εἰς τὸ ὄρος, *in montem*) ſeorſum.

¶ οὓς ἤθελεν αὐτὸς, *quos volebat ipſe*) Libera poteſtas, & ſumma. Volebat, ex voluntate Patris.

¶ ἀπῆλθον, *abierunt*) relictis omnibus.

14 δώδεκα, *duodecim*) Characteres apoſtolici: vocatio immediata, converſatio cum Chriſto perpetua, autopſia, prædicatio univerſalis, donum miraculorum.

16 ἐπέθηκε, *impoſuit*) Dominii nota eſt, dare cognomen. datum etiam Iacobo & Iohanni conjunctim: v. 17. ſed præ illis Petro, primo. Sic in catalogo XII exploratorum terræ commemoratur *Ioſua* pro *Hoſea* vocatus. Num. XIII, 4-16.

17 ἰάκωβον, *Iacobum*) *advocat.*

¶ ὀνόματα, *nomina*) Plurale innuit, etiam utrique ſeorſum hanc appellationem conveniſſe.

¶ βοανεργὲς, *Boanerges*) *Procul dubio Chriſtus hoc nomine* בני ריגשא *alludit ad duos ſcribas, qui in ſynedrio ſummo ſacerdoti ſedere ſolebant ad ſiniſtram & dextram: quorum hic colligebat ſuffragia abſolvendorum, ille damnandorum; ritumque ſynedrii juridicum regno ſuo ſpirituali applicat.* Mel ant. ſac. p. 36 ſ. Etymon paullo aliter exquirit Hilleri onom. p. 117. 699.

¶ υἱοὶ βροντῆς, *filii tonitrui*) Magnifica appellatio. Tonitru in ſcriptura & terribile & feſtivum quiddam eſt. Evangelium item mundum terret, piis lætitiam & fructum affert. Iohannes in lenitate tamen abſconditam habet vim tonitrui; inprimis in teſtimonio de deitate Ieſu Chriſti: conf. Ioh. XII. 29. 28. & in apocalypſi tonitrua perſcripſit plurima; & ipſe audivit, quæ perſcribi non debuere. Ap. X. 3. Hillerus l. c. *filius tonitrui eſt fulmen, eo quod ruptarum nubium fragorem ſequitur.*

20 ἔρχονται, *veniunt*) Ieſus cum familia nova.

¶ εἰς οἶκον, *domum*) *ad domum* potius, quam *in domum*.

21 οἱ παρ' αὐτοῦ, *qui apud ipſum*) Οἱ omittit *Colb.* 4. & *Gothus*, qui idcirco ſupplet γραμματεῖς καὶ ἄλλοι. Pro οἱ παρ', οἱ περὶ habet *Mont.* περὶ *Cant. Copt.* qui idcirco ſupplent οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ λοιποί. Gloſſa ex v. ſeq. Gothicum *fram* reſpondet ad περὶ & παρά. Hi, *qui apud ipſum*, qui fuerint, liquet ex v. 31, ubi particula *ergo* hunc verſum 21, quaſi parentheſi interim expedita, reſpicit.

¶ ἐξῆλθον, *exiverunt*) Exitum ſequebatur τὸ *venire.* v. 31. Videtur domi ſtructa fuiſſe menſa. v. 20 fin.

¶ κρατῆσαι, *tenere*) cohibere.

¶ ἔλεγον, *dicebant*) nuncii, ex quibus propinqui ejus *audierunt* de ardore ejus.

¶ ὅτι ἐξέστη, *mente alienatus eſt*) Hoc verbo tribuebant ei nimietatem ardoris, intellectum opprimentis, ſed tribuebant perperam, ut Paulo Feſtus, Act. XXVI. 24, *inſanis.* conf. omnino 2 Cor. V. 13. ἱερεὺς καὶ προφήτης ἐξέστησαν διὰ τὸ σίκερα· Hebr. שגו Es. XXVIII. 7. ὁ προφήτης παρεξεστηκὼς, Hebr. משגע Hos. IX. 7. De populo hoc accipi non patitur ſingularis numerus: quamvis enim ὄχλος *turba* ſingulare eſt, tamen ex intervallo ſemper ſequitur pronomen & verbum plurale.

23 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Eo ipſo illos ad attentionem aliquam perduxit.

¶ σατανᾶν, *Satanam*) Vid. Matth. XII. 26 not.

26 ἀνέστη) Verbum valde aptum: *inſurrexit.* q. d. nova res foret!

27 ἐὰν μὴ—δήσῃ, καὶ τότε—διαρπάσει) Simillima conſtructio: μὴ ἀποθάνῃ καὶ ἕτερος ἐγκαινιεῖ Deut. XX. 5 ſeqq. item Gen. XXVII. 12. Matth. V. 25. XXVI. 53. XXVII.

XXVII. 64. Rom. XI. 25 ſ. 35. nec non Marc. V. 23 fin. Luc. XIII. 25. XVIII. 7. Ioh. XII. 35.

28 *τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων*, *filiis hominum*) Peccata, humana ſunt: ſed blaſphemia in Spiritum ſanctum, eſt peccatum ſatanicum.

¶ *καὶ αἱ βλασφημίαι*) Articulus, in *edd.* omiſſus, magnam ſermoni vim addit.

29 *αἰωνίου ἁμαρτίας*, *æterni peccati*) *Peccatum* hoc loco *reatum* denotat: & *æternum peccatum* opponitur, magna proprietate ſermonis, *remiſſioni*. Gloſſa, *αἰωνίου κρίσεως*.

31 *οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ*) *Ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ* *Byz. Wo.* 1. *Goth.* nec non *Er. Lat. Cant.* Mater ante fratres, honoris cauſa. Sed alia mente Marcus fratres priore loco poſuit. fratres initium fecerant quærendi, eosque ſecuta eſt mater. Similis ratio ordinis verborum, Num. XII. 1. 10, ubi *Miriam*, magis adverſata Moſi, ante *Aaronem* ponitur. Sic, *Rabel & Lea*, verſo ordine. Gen. XXXI. 14. *Gad & Ruben*, Num. XXXII. 6. Minus quam ceteri, ſed non tamen nihil humani paſſa eſt benedicta in mulieribus.

¶ *ἔξω*, *foris*) extra orbem illum, v. 32. vel etiam extra domum, ubi docebat.

¶ *φωνοῦντες*, *vocantes*) clara voce.

32 *εἶπον*, *dixerunt*) Ipſe bene ſciebat.

34 *κύκλῳ*, *circuitu*) ſuavitate ſumma.

CAP. IV.

1 Ἤρξατο, *incepit*) poſt interpellationem.

¶ *παρὰ*, *prope*) Antitheton: *prope mare*; *in mari*.

3 *ἀκούετε*, *audite*) Verbum clare pronunciatum, ad ſedandum populi ſtrepitum, ne ipſum ſermonis initium fruſtra eſſet.

8 *ἐδίδου*, *dabat*: *ἔφερεν*, *ferebat*) Subjectum, *ἄλλο*, *aliud*. coll. v. 4-7.

¶ *ἀναβαίνοντα*, *aſcendentem*) ſupra contraria omnia.

9 *ἔλεγεν*, *dixit*) Pauſa frequens, ſermonibus graviſſimis interpoſita. v. 13. 21. 24. 26. 30.

10 *οἱ περὶ αὐτὸν*, *qui cum ipſo*) primæ admiſſionis. c. III. 34.

11 *ἔλεγεν*, *dixit*) cum prolubio.

¶ *ἔξω*, *foris*) extra diſcipulatum genuinum.

¶ *γίνεται*) *accidit*.

12 *ἵνα*, *ut*) Iam ante non videbant. Matth. XIII. 13. Nunc accedit judicium divinum. *ἵνα*, *ita ut*. LXX, Gen. XXII. 14.

¶ *καὶ ἀφεθήσεται αὐτοῖς τὰ ἁμαρτήματα*, *& remittentur eis peccata*) Hæc vera *ſanatio*. Matth. XIII. 15. Ps. CIII. 3.

13 *οὐκ οἴδατε*, *non noſtis*) Notat Ieſus interrogationem diſcipulorum.

¶ *καὶ πῶς*, *& quomodo*) Parabola de ſemine, prima ac fundamentalis.

¶ *πάσας*, *omnes*) Doctrina Chriſti perfecta.

14 *ὁ σπείρων*, *ſeminans*) Chriſtus eſt *ſeminans*. Petrus, Paulus & alii ſeminant ſemen Chriſti, & ſunt ſervi Seminatoris.

15 *ὅπου σπείρεται ὁ λόγος*, *ubi ſeminatur verbum*) Hoc comma connectendum potius cum ſequentibus.

¶ *εὐθέως*, *ſtatim*) Maximum tempus inſidiarum.

¶ *ἐν ταῖς καρδίαις*, *in cordibus*) Id plus, quam *in corda*.

16, 17 *εὐθέως, ſtatim*) Magnæ mutationes in anima celeriter fieri poſſunt.

19 *αἱ περὶ τὰ λοιπὰ ἐπιθυμίαι, cupiditates de reliquis*) *voluptates vitæ*, Luc. VIII. 14. in victu, amoribus, ſtudiis literarum &c.

¶ *εἰσπορευόμεναι, ingredientes*) Qui verbum Dei accepit, videre debet, ne curæ mundi invaleſcant, & novam animæ latitudinem affectusque, capaciores ex verbo Dei redditos, occupent vehementius, quam antea.

¶ *γίνεται, fit*) ſermo.

20 *ἓν, unum*) Accuſativus.

21 *καὶ, &*) Verſus 24 cum verſu 20 & antecedentibus arcte cohæret: ergo etiam hic intermedius. coll. Luc. VIII. 16. hoc ſenſu: Terra ſemen ſibi commiſſum ſat diu tegit; ſed vos virtutem verbi auditi confeſtim debetis exſerere.

¶ *ὁ λύχνος, lychnus*) Sic quoque Chriſtus, lux vera, cum evangelio, venit. Et homo ipſe debet eſſe non modius, ſed candelabrum. conf. Luc. VIII. 16-18

¶ *κλίνην, lectum*) ubi capitur cibus.

22 *οὐ γάρ ἐστί τι κρυπτὸν, -οὐδὲ ἐγένετο ἀπόκρυφον, non enim eſt quidquam occultum, - neque factum eſt abſconditum*) Differentia eſt & verborum, *eſt*, natura; *factum eſt*, ſtudiô: & nominum: conf. *κρυπτὰ*, 1 Cor. IV. 5, & *ἀπόκρυφοι*, Coll. II. 3: cui reſpondet illa inter *manifeſtari*, vi; & *in manifeſtum venire*, ultro, cum maturum eſt. Ergo prior ſententia poteſt de malo, altera de bono accipi. Id axioma valet de rebus naturæ; de ſenſibus & actionibus hominum malis & bonis, in ſtatu naturali & ſpirituali, de myſteriis divinis.

¶ *ἐγένετο, factum eſt*) Subjectum, *τί, quicquam*, repetitum: prædicatum, *abſconditum*.

¶ *ἔλθῃ, veniat*) ultro. conf. Ioh. III. 21. Id fit ſucceſſive, in hoc ſeculo; & fiet plene, quum lux omnia illuſtrabit. 1 Cor. IV. 5.

23 *εἴ τις, ſi quis*) Ergo non quivis habet.

24 *βλέπετε, τί ἀκούετε, videte, quid audiatis*) Viſus, nobilior, moderatur auditum: oculus, non auris, ſe movet.

¶ *τί, quid*) Auditis verbum, quod verbum Dei eſt. id magni habete. vel *quid* reſolvendum in *quomodo* Lucæ: videte, qualem præſtetis auditum.

¶ *ἐν ᾧ μέτρῳ, in qua menſura*) Ea *menſura* eſt cor cum ſua capacitate, cupiditate, ſtudio impertiendi aliis, obſequio. Qua quisque in dando menſura utitur, eam in accipiendo experietur.

¶ *προστεθήσεται, addetur*) ut non modo ſitis auditores, ſed etiam participes.

¶ *τοῖς*) *quod attinet ad audientes.* conf. ad Rom. II. 8, de tali Dativo.

26 *ἄνθρωπος, homo*) Cum hoc homine confertur Deus & Chriſtus, ad deſcribendas ætates & gradus totius eccleſiæ chriſtianæ. v. 29.

27 *καθεύδῃ καὶ ἐγείρηται, dormiat & ſurgat*) His duobus verbis per *χιασμὸν* cohærent nomina, *nocte atque die*. Et nox interdum ante diem poni ſolet. Gen. I.

¶ *οὐκ οἶδεν αὐτὸς, non novit ipſe*) Poſt collata hominibus præſidia gratiæ, Deus eos quodammodo ſibi ipſis permittit. Poteſt tamen hoc referri ad ipſum hominem fidelem: & tum *ſponte ſua* v. 28 opponitur curæ humanæ, non culturæ terræ.

28 ἀυτομάτη, *ſponte ſua*) Non excluditur agricultura & cœleſtis pluvia ſolesque.

¶ χόρτον, *gramen*) ſementem gramini ſimilem. ſic initio virtutes ſpirituales a naturalibus vix dignoſcuntur.

¶ ἔιτα, *deinde*) Mirabilis ratio incrementi ſucceſſivi: ea olim patebit.

29 παραδῷ, *tradiderit*) item *ſponte ſua.* ſubaudi *ſeſe.*

¶ ἐυθέως, *ſtatim*) ut ante non nimis cito, ſic nunc non ſero.

¶ ἀποςέλλει, *mittit*) Sermo conciſus. *mittit*, falce præditos. nam ἀποςέλλεσθαι eſt viventis cujuſpiam.

30 τίνι ὁμοιώσωμεν, *cui aſſimilemus*) Plurale. conf. Ioh. III. 11.

31 ὡς κόκκον, *ſicut granum*) ſcil. *comparemus.*

¶ μικρότερος) *minus.*

31, 32 ὅταν σπαρῇ, *quum ſeminatum fuerit*) Hoc, bis poſitum, exacte definit tempus illud, quum granum deſinit eſſe parvum, & incipit fieri magnum. verſu 31 *quum*, & verſu 32 *ſeminatum fuerit* cum emphaſi eſt pronunciandum.

33 καθὼς ἠδύναντο ἀκούειν, *ſicut poterant audire*) Non ferebant apertius dici.

35 ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *in illo die*) *Anglo-ſaxonica* verſio IV Evangeliſtarum, a Tho. Mareſchallo edita, verbis his, *in illo die*, caret. Sed tali auctoritate non nitimur, præſertim cum multa ejuſmodi omittat interpres ille. Pronomen tamen illud, ἐκείνῃ, *illo*, non illum præciſe diem notat, quo parabolas de Seminante, ceteraſque, propoſuit Salvator, ut præter alios agnoſcit Grotius, ſed minus definite refertur ad diem in ſuperiore curſu libri notatum, nempe cap. II. 1. Sic Iud. XIII 10 ביום LXX ἐν ἡμέρᾳ, ac potius, in cod. Alex. τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ. Sic Matth. XXIV. 48, ὁ κακὸς δοῦλος ἐκεῖνος. Et quidem Marcus τὸ ἐκεῖνος varie adhibet. c. II. 20. XIII. 24 nott. De tempore hujus navigationis conf. Harmon. evang. §49.

36 παραλαμβάνουσιν, *aſſumunt*) Ii, quorum erat navis, aſſumſere ad trajiciendum.

¶ ὡς ἦν) *ut erat*, ſine apparatu. Matth. VIII. 20. Sic LXX, ὡς ἐςὶ, &, ὡς ἦσαν. 2 Reg. VII. 7.

¶ πλοιάρια) *naviculæ*, & in iis homines.

¶ μετ᾽ ἀυτοῦ, *cum illo*) cum Ieſu.

37 λαῖλαψ) i. e. κίνησις νεφῶν καὶ ταραχὴ μετὰ ἐυδίαν κτλ. Euſtathius.

¶ ἐπέβαλεν, *injecerunt*) ſc. *ſeſe.*

38 πρύμνῃ, *puppi*) ubi gubernaculum eſt.

¶ τὸ προσκεφάλαιον, *cervical*) Pars hæc erat navis, ut ex articulo colligas; lignea, ut Theophylactus notat. vid. Heupel. ad h. l.

¶ ὀυ μέλει σοι, *num non curæ eſt tibi*) Non iraſcitur Dominus importunius orantibus.

39 σιώπα, *ſile*) deſiſte a ſonitu.

¶ πεφίμωσο, *obmuteſce*) deſiſte ab impetu.

¶ γαλήνη, *tranquillitas*) maris; quod alias vel poſt ventum in motu manſiſſet.

40 οὐκ, *non*) Poſtea dixit, *nondum.* Matth. XVI. 9. Τὸ *non* ſimpliciter dicit privationem; τὸ *nondum* innuit, habuiſſe illos jam antea, cur crederent.

CAP. V.

1 Τῶν γαδαρηνῶν, *Gadarenorum*) *Gadara*, urbs Græcanica, Iudæis

dæis

dæis ſubdita : in qua multos Iudæos habitaſſe ex eo colligi poteſt, quia Dominus ad eos venit.

2 εὐθέως, *ſtatim*) Servatus tamen eſt homo; ne, ut porci, in mare ſe præcipitaret.

¶ ἐν, *in*) Particula vim habet.

3 κατοίκησιν, *habitationem*) Varii ſepulcrorum incolæ. v. 5.

5 ὄρεσιν, *montibus*) locis ſolitariis. montes ibi erant. v. 11.

¶ ἑαυτὸν, *ſe ipſum*) In obſeſſis etiam juſtus amor ſui impeditur.

6 ἔδραμε, *cucurrit*) Specimen dominii Chriſti. Cucurrit obſeſſus, invitis, ut facile exiſtimari poteſt, dæmoniis.

7 μή με βασανίσῃς, *ne me crucies*) Dum cruciatur dæmonium, cruciatur obſeſſus, & hic tamen liberatur. Dæmonium deprecatur aut ipſam expulſionem, aut additum expulſioni cruciatum alterum.

8 τὸ) Sermo eſt, tanquam de uno: & v. 13. 9 de multis, qui uni parebant, ut legio imperatori. Vnicus ille perpetuam cum ſua legione videtur conjunctionem habere, quia uno nomine continentur.

9 λεγεὼν, *legio*) Appellatio ſynecdochica. unus in his erat princeps, & ceteri cum eo conjuncti erant legio: ſive id Latini nominis antea geſſerat, quam hunc hominem intraret, ſive tunc aſſumſit.

¶ πολλοί ἐσμεν, *multi ſumus*) Hoc affirmat ſuis verbis Lucas, c. VIII. 30. Si in uno nido tam multi eſſe poſſunt: quot ſunt in univerſum!

10 παρεκάλει, *rogabat*) Numerus ſingularis: pluralis, v. 12.

¶ χώρας, *regionem*) quam amabant vel tenebant. Mirum autem eſt, eos non vitaſſe locum, in quo verſabatur Meſſias, potentiam eorum deſtruens.

12 πάντες, *omnes*) conſentientes.

13 εὐθέως, *ſtatim*) Non egebat deliberatione, ulla in re.

¶ ὡς δισχίλιοι, *quaſi bis mille*) Hunc numerum ſuperabat nomen legionis.

14 ἀνήγγειλαν, *annunciaverunt*) iis, quorum fuerant porci, in urbe & in agris.

15 καθήμενον, ἱματισμένον, σωφρονοῦντα, *ſedentem, veſtitum, ſanæ mentis*) cum antea fuiſſet ſine quiete, veſtibus, rationis uſu. *Veſtes* ii, qui ſpectarant, dare potuerunt. *Rationis uſum* actionibus exſerebat.

¶ τὸν λεγεῶνα, *legionem*) Videtur hoc nomen ibi locorum notum fuiſſe, & homines territos habuiſſe. Neque enim alia cauſa apparet, cur hæc appellatio, rem, ut illi invenerint, deſcribens, iteraretur.

18 μετ' αὐτοῦ, *cum illo*) Crux hominem ablactarat a ſuis: virtus Ieſu eum tenebat.

19 τοὺς σοὺς, *tuos*) Obligatio erga propinquos.

¶ ἀνάγγειλον, *annuncia*) Tempus loquendi: v. 30 ſeqq. & tempus tacendi. v. 43.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Ieſus v. 20.

20 κηρύσσειν, *prædicare*) Sic non carebant teſtimonio gloriæ Dei; etſi Ieſus, rogatus, celeriter abibat.

¶ ἐν τῇ) non ſolum domi. v. 19.

22 ἰάειρος, *Iairus*) Quo tempore Marcus hoc ſcripſit, Iairus ejusve filia adhuc reperiri in Palæſtina potuit. Magnum veritatis argumentum eſt, quod ipſa nomina propria in hiſtoria evangelica ponuntur.

¶ ἰδὼν

¶ *ἰδὼν, videns*) conſpecta majeſtate Chriſti.

23 *ἐσχάτως ἔχει, in extremis eſt*) Magna fides Iairum impulit, ut ab animam agente diſcederet.

¶ *ἵνα, ut*) Hoc ſtilo recitativo poſitum oſtendit, *qua mente* Iairus morbum filiæ commemoret.

29 *ἐξηράνθη ἡ πηγὴ, arefactus eſt fons*) non modo decrevit. Erat repentinæ ſanitatis ſummus gradus.

30 *ἐπιγνοὺς, cognoſcens*) Fides etiam agit.

¶ *ἐξελθοῦσαν, egreſſam*) Vis magnetica.

33 *φοβηθεῖσα, timens*) Interdum actionem bonam ſubſequitur timor, quem ipſum porro tollit bonitas Domini. Matth. XXVI. 10.

¶ *εἶπεν, dixit*) publice, Luc. VIII. 47. poſito intempeſtivo morbi pudore.

¶ *πᾶσαν, omnem*) Recte!

34 *ὕπαγε εἰς εἰρήνην, abi in pacem*) Conf. Luc. VII. 50 not.

¶ *ἴσθι, eſto*) perpetuo. Poſt longam miſeriam, beneficium durabile.

35 *ἀπὸ*) *de* domo archiſynagogi.

¶ *τί ἔτι, quid adhuc*) Magna mortuæ puellæ aſſirmatio. Inepte conari herum putant.

¶ *σκύλλεις, vexas*) Verbum hoc proprie dicitur de moleſtia itineris. Luc. VII. 6. VIII. 49. Herodianus de dura captivorum vectura, deque profectione exercitus adhibet. Ambulatio Ieſu erat tum perpetuus *σκυλμὸς, vexatio.*

¶ *τὸν διδάσκαλον, Magiſtrum*) Erant ergo diſcipuli Ieſu in familia Iairi, & archiſynagogi doctor erat Ieſus.

36 *λαλούμενον, dictum*) quaſi clam.

37 *τὸν ἀδελφὸν, fratrem*) Marcus non diu poſt aſcenſionem Chriſti ſcripſit evangelium, quo tempore memoria Iacobi, decollati, adhuc vigebat ita, ut ipſo Iohanne notior eſſet.

38 *ἀλαλάζοντας, cantu perſtrepentes*) ad cogitationes lugentium minuendas.

40 *κατεγέλων, deridebant*) triſti riſu, ſine petulantia.

¶ *ἐκβαλὼν, ejiciens*) Admiranda poteſtas, in domo, ut extrinſecus videbatur, aliena. Revera erat in domo dominus.

¶ *τὸν*) Ergo aderant tres diſcipuli, & tres ex domo. non plures, v. 43.

41 *ταλιθὰ κοῦμι, Talitha kumi*) Petrus memor fuerat verborum a Salvatore adhibitorum: ex cujus ore Marcus ſcripſiſſe dicitur. *Talitha*, ſemel. neque enim Ieſus mortuos excitans epizeuxin adhibuit. Luc. VII. 14. Ioh. XI. 43. Nam ſemper præſens erat virtus ejus. Conf. Num. XX. 11.

¶ *σοὶ λέγω, tibi dico*) Id non habetur in *Talitha kumi*, & tamen vere additur.

42 *εὐθέως, ſtatim*) Non demum paulatim ſeſe recollegit.

¶ *γὰρ, enim*) Rediit ad ſtatum ætati congruentem.

¶ *δώδεκα, duodecim*) Conf. v. 25. Vno tempore ſanata eſt mulier, & reſuſcitata puella, quæ uno tempore initium miſeriæ & vitæ habuerant.

CAP. VI.

1 *Ἀκολουθοῦσιν, ſequuntur*) etſi non omnes admiſſi ad videndam reſuſcitationem puellæ Iairi.

2 *γενομένου, facto*) cum adventus Ieſu non multo ante factus eſſet.

 ¶ *πό-*

¶ πόθεν - δοθεῖσα, *unde- data*) Atqui ipſa eſt Sapientia.

¶ καὶ δυνάμεις) Subaudi, τί, *quid*, quî.

3 ὁ τέκτων) fabri filius, vel etiam ipſe *faber*. nam addunt, *filius* Mariæ, in antitheto ad *filium fabri*.

4 πατρίδι, *patria*) in qua multæ ſunt *cognationes*.

¶ συγγενέσι, *cognatis*) multas habentibus *domos*.

5 οὐκ ἠδύνατο, *non poterat*) Id eſt, non poterant fieri *virtutes*, quia homines erant incapaces.

¶ ὀλίγοις, *paucis*) Quantitas.

¶ ἀῤῥώστοις, *infirmis*) Qualitas.

6 κύκλῳ, *circuitu*) Beneficium tamen præſtitit Ieſus patriæ ſuæ

7 ἤρξατο, *cœpit*) poſtquam profecerant.

¶ δύο δύο, *duos duos*) ſex paria. Matth. X. 2 ſ.

¶ καὶ, *&* Reliqua mandata patent ex v. 12. 13.

8, 9 παρήγγειλεν) Hoc verbum trifariam hoc loco Marcus conſtruit: παρήγγειλεν-ἵνα μηδὲν αἴρωσιν-ἀλλ' ὑποδεδεμένους (ſcil. εἶναι) - καὶ μὴ ἐνδύσησθε. Sic idem c. XII. 38: θελόντων περιπατεῖν καὶ ἀσπασμοὺς· ubi infinitivus & accuſativus junguntur.

8 ἵνα, *ut*) ut eſſent expediti, ſoluti, liberi.

13 ἐξέβαλλον, *ejiciebant*) Id ſine dubio multo moleſtius tulere dæmones, quam, ſe expelli ab ipſo Domino.

¶ ἤλειφον ἐλαίῳ, *ungebant oleo*) Hæc unctio longe differebat ab ea unctione, quæ *extrema* dicitur. Oleum non ferebant ſecum, v. 8, ſed apud ægrotos ſumebant. Miraculum eo apertius.

14 φανερὸν, *manifeſtum*) Ieſus multis prius non innotuit, quam mors Iohannis innoteſceret: alias eum non habuiſſent pro Iohanne. Notandum contra eos, qui tempora poſt baptiſmum Domini nimis extendunt.

¶ γὰρ, *enim*) Sine publica fama non noſſet Herodes. Sero aula accipit novellas ſpirituales.

¶ ἔλεγεν, *dicebat*) Luc. IX. 7 pluralis eſt, quem numerum res etiam in Marco poſcit. nam enumerantur hominum opiniones, quarum unam Herodi præter ceteras probabilem viſam indicat demum verſu 16. Itaque parentheſis, ſi eam ante *manifeſtum* juvat pingere, non in *ejus*, ſed in *prophetarum* debet claudi, ut *audivit* in *audiens* reaſſumtum appareat. Neque Marcus opinionem, quam Herodes ab aliis accepit, Herodi bis adſcribere dicetur, aliis ne ſemel quidem, præſertim cum Herodes magis dubitarit, quam alii. Ergo aut ἔλεγον, *dicebant*, legi debet, aut *dicebat* certe non ſpectat ad Herodem, ſed cum eo verbo ſubauditur participium *dicens* indefinite, ut ſæpius ponitur φησὶν, *inquit*, ſcil. ὁ εἰπών, *dicens*. Vid. ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 477. Glaſſ. Can. 23 de Verbo, & Hiller. Syntagm. p. 325.

15 ἄλλοι, *alii*) Varietas humanarum opinionum de divinis rebus mira eſt. Eam ſcire, diſcipulos nonnihil juvat, c. VIII. 28, ſed Herodem magis perturbat. Quanta quanta eſt varietas, tamen ſæpe veritas extra eam verſatur.

16 ἀκούσας δὲ, *audiens autem*) Id repetitur ex v. 14.

19 ἐνεῖχεν) *infenſo animo imminebat.*

20 ἐφο-

20 ἐφοβεῖτο, *timebat*) Venerabilem facit ſanctitas. Herodem non timuit Iohannes.

¶ εἰδὼς, *gnarus*) Argumentum veræ religionis, timor malorum & reverentia erga pietatem.

¶ συνετήρει, *cuſtodiebat*) contra Herodiadem.

¶ πολλὰ-ἤκουε, *multa-audiebat*) Nec tamen pius fuit Herodes.

21 γενεσίοις) Γενέσια, Genus eſt: γενέθλια, ſpecies. Hoc proprie natalitium, illud quemvis diem feſtum, ex. gr. regni capti &c. notat.

¶ μεγιστᾶσιν, *magnatibus*) aulæ & curiæ.

¶ χιλιάρχοις, *chiliarchis*) militiæ.

¶ τοῖς πρώτοις, *proceribus*) ſtatibus provincialibus.

22 ὁ βασιλεὺς τῷ κορασίῳ, *rex puellæ*) Antitheton.

25 μετὰ σπουδῆς) promte.

¶ θέλω, *volo*) Parrheſia.

27 σπεκουλάτωρα, *ſpeculatorem*) Derivatur a *ſpecula*. *Speculatores* ſupplicia peregerunt. Sen. l. I. de ira, c. 16.

29 πτῶμα) Sic נבלה de propheta, Ier. XXVI. 23. Lat. *cadaver*. Salvatoris corpus non ita appellatur.

¶ ἐν μνημείῳ, *in monumento*) patrio fortaſſe, cui inferri eum, ut *ſuo*, fas erat. Ieſus Chriſtus, vitæ princeps, in ſepulcro alieno repoſitus eſt.

30 συνάγονται, *congregantur*) ſimul.

¶ οἱ ἀπόστολοι, *apoſtoli*) Apta huic loco appellatio.

¶ πάντα, *omnia*) Sequitur diſtributio, *&* *quanta*, *&* *quanta*. Relatio præclariſſima!

31 ὑμεῖς αὐτοὶ) *vos ipſi* quoque. Sæpe Servator ſolus in ſolitudinem ſe contulit. nunc dicit: vos quoque ſolitudinem quærite.

¶ ὀλίγον, *paululum*) Solitudo & conſuetudo cum aliis, contemperanda piis.

¶ ἦσαν, *erant*) Non ſemper ſimul & venerunt & diſceſſerunt.

33 προῆλθον, *prævenerunt*) variis viis.

¶ συνῆλθον, *convenerunt*) uno loco.

34 ἤρξατο, *cœpit*) denuo, ut ſi antea non docuiſſet. Opus veræ miſericordiæ eſt, docere: & boni doctoris virtus eſt miſericordia.

35 πολλῆς, *multa*) Matth. XX. 1 ſs.

36 κύκλῳ, *circuitu*) Nam in uno duntaxat alteroque non erat cibi tantum.

37 ἀγοράσωμεν, *emamus*) Interrogatione hac ſignificant diſcipuli, non voluntatem deeſſe ſibi, & operæ in abeundo, & pecuniæ, quam haberent, in emendo, impendendæ, ſed facultatem. Itaque *ducentorum denariorum* ſummam non tam ex ea, quæ tum erat, crumenæ copia colligunt, quam ex numero hominum. Vide, quid elici poſſit: 5000 viri-200 denarii-1 vir-$\frac{1}{25}$ denarii, i. e. $\frac{1}{2}$ *kr* circiter. Habemus, præter argumentum veteris monetæ in novam reſolvendæ, illud *paululum* in ſingulos viros, (Ioh VI. 7.) illo præſertim anni tempore (circa Paſcha, Ioh. VI. 4.) quo annona ſolet eſſe carior: & rationalem diſcipulorum computum, quo e regione poſito illuſtratur omnipotentia Domini. Summa 200 zuzæorum ſive denariorum apud Hebræos perfrequens fuit in dote aut multa, ut Lightfootus docet: ſed hoc non obſtat analogiæ 200 denariorum & 5000 virorum.

 40 ἀνέ-

40 *ἀνέπεσον, diſcubuerunt*) Fides populi.

41 *πᾶσι, omnibus*) Etiam opſonio uſi omnes: & hujus quoque reliquiæ fuere. v. 43.

45 *πρὸς Βηθσαϊδὰν, ad Bethſaidan*) Terminus navigationis non totius, ſed ex parte, dum Ieſus ad eos venturus eſſet.

48 *εἶδεν, vidit*) Et tamen non priuſquam maturum eſſet, venit ad eos.

¶ *ἤθελε, volebat*) Conf. Luc. XXIV. 28.

52 *γὰρ, enim*) Debuerant a pane ad mare concludere. Quo exercitatior fides, eo magis aſſueſcit ſpectaculo admirandorum operum divinorum.

¶ *ἦν γὰρ, erat enim*) Non modo notatur illud tempus, ſed habitus cordis in illo tirocinio.

53 *προσωρμίσθησαν, appulerunt*) promte.

55 *ἐπὶ τοῖς*) Dativus. *in grabatis*: ut jacuerant.

56 *κἂν*) Componitur hoc loco particula, non ex *καὶ* & *ἐὰν*, ut plerumque, ſed ex *καὶ* & *ἂν*, uti 2 Cor. XI. 16. Conf. Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 459.

¶ *ἅψωνται, tangerent*) exemplo hæmorrhouſæ. c. V. 27.

¶ *αὐτοῦ*) *τοῦ κρασπέδου.*

CAP. VII.

1-5 Οἱ Φαρισαῖοι - ἰδόντες τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ κοιναῖς χερσὶ- ἐσθίοντας ἄρτους (οἱ γὰρ-κλινῶν) ἔπειτα ἐπερωτῶσιν αὐτὸν οἱ Φαρισαῖοι κτλ.) Locutio pendens: qua non obſervata, poſt *ἄρτους* inſeruere nonnulli *ἐμέμψαντο*. Atqui tota periodus, per parentheſin dilatata, ſuſtinetur verbo *ἐπερωτῶσιν*. Nam verbum vel iteratur finita parentheſi, Act. II. 8. 11. 1 Cor. VIII. 1. 4. Iud. IX. 16. 19. 2 Sam. XXI. 2. 3. 4. 1 Reg. VIII. 41. 42, vel tum demum ponitur, ut h. l. & Eph. III. 1. 14, fitque connexio per particulas *καὶ*, *δὲ*, *οὖν*, & hoc loco per *ἔπειτα*. Valde ſimilis eſt periocha *Gregorii* Thaumaturgi, quam quidem contractiorem dabimus: *κατορθοῦται ἡ ψυχὴ, ἵν' ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ ἑαυτὴν θεωρήσασα (τὸ ἄλογον, καὶ πάλιν τὸ λογικὸν κτλ.) ΕΙΤΑ ταῦτα ἐν αὐτῇ καταvοήσασα, τὰ μὲν χείρονα ΕΚΒΑΛΛΟΙ, τὰ δὲ ἀγαθὰ ΕΚΤΡΕΦΟΙ.* vid. Paneg. ad Orig. pag. 70 ſeq. Ed. Stutgard.

2 *τοῦτ' ἔστιν, hoc eſt*) Interpretationem addit evangeliſta, uti v. 11. c. V. 41. &c. ipſe manus illotas non habens pro communibus.

3 *πυγμῇ*) *Πυγμὴ pugnus. πυγμῇ* עד הפרק carpotenus. v. Lightf.

¶ *παράδοσιν, traditionem*) Hujus correlatum, *παρέλαβον, acceperunt*, v. 4.

4 *ξεστῶν, urceorum*) unde in *pocula* infunditur.

¶ *κλινῶν, lectorum*) quibus utuntur edentes.

5 *ἐπερωτῶσιν, interrogant*) Semper *quæſtionibus* duntaxat operam dabant phariſæi.

¶ *περιπατοῦσι, ambulant*) הלך Hebræis hoc ſenſu frequens.

6 *ὑποκριτῶν, hypocritis*) Sane ex hoc loco ſumi poteſt definitio *hypocriſeos*. Hi Phariſæi erant ſpecimen hypocritarum.

8. *ἀφέντες, miſſum facientes*) Oppoſitum *τοῦ tenere*. Affinia: *abolere*, v. 9. *abrogare*, v. 13.

¶ *τὴν ἐντολὴν, præceptum*) Vnum *præceptum*, uti virtus una & ſimplex; contra multiplicitatem traditionum.

¶ *τοῦ*

¶ τῦ θεῦ· τῶν ἀνθρώπων· *Dei: hominum*) Evidens antitheton.

¶ βαπτισμὺς ξεστῶν, *baptiſmos urceorum*) viles obſervatiunculas.

9 καλῶς ἀθετεῖτε, *pulcre aboletis*) הטיב LXX καλῶς. i. e. pulcre dicitur, cum ita dicitur. Sicut incendii pictura vera, *pulcra* eſt. Putarantque illi, ſe facere *pulcre*.

¶ ἵνα, *ut*) Vere accuſantur, etſi hypocritæ non putarent, hanc ſuam eſſe intentionem.

10 μωσῆς, *Moſes*) divinitus.

13 ᾗ παρεδώκατε, *quam tradidiſtis*) Traditionem feciſtis vos, quæ antiquis erat mera conſuetudo.

14 ἀκύετε, *audite*) Admonitio *omnibus* ſalutaris, contra præjudicium vero cultui divino inimiciſſimum.

16 εἰ τις ἔχει, *ſi quis habet*) Pauci hoc capiebant. v. ſeqq.

18 ἔξωθεν, *extrinſecus*) Id accedit, explicationis gratia.

19 καθαρίζον) non inquinans, ſed *purgans*, dum alimentum laudabile remanet, & *purgamenta* abeunt.

22 πλεονεξίαι) Πλεονεξία, πλεονέκτης, πλεονεκτέω, comparativum involvens, denotat medium quiddam inter furtum & rapinam; ubi per varias artes id agitur, ut alter per ſe, ſed cum læſione ſui, inſcius vel invitus, offerat, concedat, & tribuat, quod indigne accipias. Propius tamen ad furtum accedit, & rapinæ magis opponitur: eſtque divitum potiſſimum, ut duo illa pauperum. 1 Cor. VI. 10. V. 10.

7 ἀσέλγεια) diffluens animi *laſcivia*. conf. Syr. Hæc & *malignus oculus* ſunt contra præceptum IX & X.

¶ ὀφθαλμὸς πονηρὸς, *oculus malignus*) invidia & de malis alienis gaudium.

¶ ἀφροσύνη, *inſipientia*) qua laborabant, qui h. l. refutantur: coll. *inſipientes*. Luc. XI. 40. Cauſa, cur *inſipientia* extremo loco ponatur: quæ etiam reliqua omnia facit incurabiliora. Non in ſola voluntate eſt corruptio humana.

23 πάντα, *omnia*) O quam impurus eſt fons cordis noſtri!

24 μεθόρια) *fines communes*.

¶ ὐδένα, *neminem*) Erat enim in finibus terræ Iſraël.

25 ἀκύσασα, *audiens*) Si ex fama fides: quanto magis ex Scripturæ textu vel brevi.

¶ γὰρ, *enim*) Reſp. v. 24 fin. Ieſus obviam ſe tulit cum ope ſua: ſed ita moderatus eſt rem, ut videretur quaſi fortuito feciſſe erga Græcam; cum totum iter illius cauſa ſuſcepiſſet. conf. Matth. XVIII. 12.

¶ τὸ θυγάτριον, *filiola*) Subjectum obſeſſionis poſſunt eſſe etiam pueri, c. IX. 21. 24. etiam ethnici.

26 ἑλληνὶς, *Græca*) vocabulo late ſumto.

¶ συροφοινισσα τῷ γένει) Τῶν τὴν Φοινίκην σύρων κατοικύντων meminit Clemens Al. in Protrept. *Syrophœnicen* memorat Tertullian. adv. Marcion. & Iuſtin. M. adv. Tryph. *Syrophœnix udus* notatur a Iuvenale. Fœmininum Φοίνισσα, quod Herodianus habet, formatur ad analogiam κρῆσσα, λίϐυσσα, θρᾶσσα, κίλισσα.

27 ἄφες πρῶτον, *ſine primum*) Non plane negat: importunam eam eſſe, notare ei videtur.

χορτασθῆναι, *ſaturari*) Iudæis aliquid deceſſiſſet, ſi Ieſus plus temporis impendiſſet gentibus.

28 ὑποκάτω τῆς τραπέζης, *ſub menſa*) Magna ſubmiſſio mulieris. Allegat tamen vicinitatem.

¶ τῶν παιδίων, *puerorum*) qui panem ſæpe prodigunt. Diff. a τέκνων, *liberorum*, quo denotatur *jus*.

29 διὰ τοῦτον τὸν λόγον, *propter hoc verbum*) *verbum*, &, in eo, fidem. Subaudiri poteſt, *dico tibi*.

¶ ἐξελήλυθε, *egreſſum eſt*) Ita Ieſus ſtatim eam exhilaravit indicio læto.

30 ἀπελθοῦσα, *abiens*) in fide.

¶ εὗρε τὴν θυγατέρα βεβλημένην ἐπὶ τῆς κλίνης, καὶ τὸ δαιμόνιον ἐξεληλυθός.) Sic *Bodl.* 4. 5. *Cant. Colb.* 8. *Æth. Arab. Lat. Pers. Syr.* Sed plerique Græci tranſpoſuere duo membra, vocabulo illo, τὸ δαιμόνιον, citius arrepto, ex v. 29. Sic ſolum articulum τὸ arripuit librarius, & aliud ſubito conſilium iniit, in cod. *Byzantino*, quum ſcripſit, εὗρε καὶ τὸ παιδίον βεβλημμένον ἐπὶ τὴν κλίνην καὶ τὸ δαιμόνιον ἐξεληλυθός. Situs filiæ in lecto *jacentis* oſtendebat magnam vim dæmonii, quod obſederat puellam; & majorem vim Ieſu, qui id ejecit. Filia antea quiete caruerat. Mater vero non invenit dæmonium ipſum, quod exierat; ſed invenit, quod exiſſet dæmonium, i. e. illum ſtatum rerum. Vis verbi *invenit* cadit potius ſuper participium, quam ſuper nomen.

31 τῶν ὁρίων, *finium*) Id eſt, per mediam Decapolin.

33 ἀπολαβόμενος, *ſeorſum ſumens*) Circumſtantiæ multæ, quas Ieſus hoc loco adhibuit, & aſpectus aliorum, qui ſanabantur, apud *ſurdum*, cujus animam quoque ſanabat, erant ſermonis loco, dum audire cœpiſſet. conf. c. VIII. 23, de *cæco*.

¶ πτύσας, *ſpuens*) Saliva munda, ſalubris.

34 ἐστέναξεν, *ingemuit*) Suſpiriorum, corde στενῶ, vis magna. γέμει, qui gemit. Eſt πάθος quare in Pſalmis nunquam dicitur: *ſuſpirabo*, ut dicitur *orabo clamabo, flebo*. Etiam lacrumæ ſubitæ non ſunt in poteſtate noſtra. Sed *flebo* in pſalmis eſt propoſiti.

¶ ἐφφαθά, *Ephphatha*) Prima vox, audita ſurdo.

35 ἀκοαὶ) q. d. *auditiones*. Non unus in aure meatus.

36 αὐτοῖς, *illis*) qui tulerant mutum. Spectatorum potius erat, celebrare. Et tamen etiam illi celebrarunt. v. 37. Silentium iis præcipue injungi ſolitum, qui curati fuerant.

¶ μᾶλλον περισσότερον, *magis abundantius*) Comparativus in *magis* ſtat in antitheto ad interdictum: in *abundantius*, ad prædicationem, quam feciſſent ſine interdicto. Conf. Phil. I. 23 not.

37 καλῶς πεποίηκε, *bene fecit*) Formula ἀποδοχῆς. Act. X. 33. Phil. IV. 14. ſic, in præſenti, 2 Petr. I. 19. in futuro, 3 Ioh. v. 6. Sic LXX, 1 Reg. VIII. 18. Similis formula aſſentiendi, *bene dixiſti*. Marc. XII. 32.

¶ τοὺς) hunc aliosque.

CAP. VIII.

2 Ἡμέραι, *dies*) Nominativus temporis, ſubaudito *eſt* vel *ſunt*, abſolutam locutionem facit. Luc. IX. 28.

3 τινὲς, *quidam*) Ii, qui longius venerant, magis egebant: & propter hos etiam ceteri cibantur.

¶ ἥκουσι

¶ ἥκουσι, *venerunt*) Verbum ἥκω jam in præſenti tempore *veni* potius, & *adſum*, quam *venio*, ſignificat. Hanc verbi vim non videntur conſideraſſe, qui ἥκασι ſubſtituerunt h. l. Vid. ad Ap. II. 25.

6, 7 εὐχαριστήσας· εὐλογήσας. *gratias agens: benedicens*) Synonyma. Recte faciunt cibum capientes, qui in ſingulos miſſus orant.

¶ καὶ αὐτά, *etiam illos*) liberaliter.

11 ἤρξαντο, *cœperunt*) poſt pauſam.

12 ἀναστενάξας) ut *contulit ſeſe ad ſuſpirandum*. Eſt incoativum, ut ἀναβοάω &c. Et tamen *ingemiſcere* ſive *ſuſpirare* manet πάθος.

15 τῶν Φαρισαίων καὶ Ἡρώδου, *Phariſæorum & Herodis*) Duo extrema. *Phariſæorum & Sadducæorum*, dicitur Matth XVI. 6 not. Igitur pro eo, quod *Sadducæos* dicit Matthæus, *Herodem* Marcus. Omnium fermentum, hypocriſis, (Herodes, vulpes, Luc. XIII. 31 not.) certe in poſtulandis ſignis, aliis aliisque ex cauſis. De Herode Lucas id non quidem c. XII. 1, ſed c. XXIII. 8, quaſi per ſupplementum, memorat. etenim quum ad Phariſæos Herodes in articulo de reſurrectione propius accederet, c. VI. 16, tamen licentia Sadducæorum in ceteris rebus erat aptior aulæ ejus, religionem ad ſpeciem utilitatis politicæ inflectenti.

17 πεπωρωμένην, *induratum*) Ex corde *induratio* manat in viſum, auditum & memoriam. v. 18.

22 φέρουσιν, *ferunt*) Cæcus ipſe non videtur Ieſum jam tum habuiſſe cognitum.

23 ἐπιλαβόμενος, *aſſumens*) Ipſe ducebat. magna humilitas.

¶ κώμης) Bethſaida πόλις dicitur Ioh. 45. Erat κωμόπολις. Cæco viſum recuperanti lætior erat aſpectus cœli & operum divinorum in natura, quam operum humanorum in pago.

24 ὡς δένδρα, περιπατοῦντας, *ut arbores, ambulantes*) Cæcus dicit: hoc ſolo ſe cognoſcere, homines eſſe, non arbores; quia ambulent.

25 ἀναβλέψαι) *oculos tollere*, & experiri.

26 εἰς τὸν οἶκον· μηδὲ εἰς τὴν κώμην, *in domum: neque in pagum*) Domus igitur ejus erat in extrema pagi parte.

¶ μηδὲ εἴπῃς, *neque dicas*) Ieſus celebritatem fugit, eo inprimis tempore.

¶ τινὶ) *cuiquam*, qui eſt *in vico*.

27 ἐν τῇ ὁδῷ, *in via*) Sermo in via pius.

31 τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *filium hominis*) Humiliter ſe appellat: poſt reſurrectionem ait, *Chriſtum* oportuit pati. Luc. XXIV. 26.

¶ ἀποδοκιμασθῆναι, *reprobari*) Negarunt enim, quod Petrus v. 29 confeſſus erat. c. XIV. 63 ſ.

32 παῤῥησίᾳ, *libere*) Antehac tantum ſubindicarat. Luc. IV. 23.

¶ τὸν) τοῦτον.

32, 33 ἐπιτιμᾶν· ἐπετίμησε· *increpare: increpuit*) Petrus, dum *increpat*, *increpationem* meretur. Idem verbum, v. 30.

34 τὸν ὄχλον σὺν τοῖς μαθηταῖς, *turbam cum diſcipulis*) Doctrina catholica.

¶ ἀκολουθείτω, *ſequatur*) in morte *crucis*.

35 καὶ τοῦ εὐαγγελίου, *& evangelium*) Sic, *& meos ſermones*, v. 38.

¶ οὗτος) *hic* demum.

38 ἐπαισχυνθῇ, *erubuerit*) verbis & factis.

¶ με-

¶ *με - ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, me - filius hominis*) De præſenti, loquitur in prima perſona; de futuro, in tertia.

¶ *λόγους*) *verba* crucis. Plurale. Poteſt aliquis Chriſtum profiteri univerſe, & tamen hunc vel illum ſermonem, hoc vel illud dictum, v. gr. Matth. V. erubeſcere. Hic quoque vincendus eſt pudor.

¶ *ἐν τῇ γενεᾷ ταύτῃ, in generatione hac*) Huic opponitur panegyris, de qua mox.

¶ *τῇ μοιχαλίδι καὶ ἁμαρτωλῷ, adultera & peccatrice*) quæ ut *adultera Chriſtum* ſpernit; ut *peccatrix*, *ſermones ejus*: & inde confeſſoribus ejus omne minarum & pollicitationum genus objicit. talis turba plane contemnenda eſt. quis timeat? quis vereatur?

¶ *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, filius hominis*) Modo dixit, *me & ſermones meos*, non, *filium hominis & ſermones ejus*: nunc non, *ego*, ſed, *filius hominis*. quæ appellatio ſingularem cum adventu glorioſo viſibili nexum habet. Luc. IX. 26.

¶ *ἐπαισχυνθήσεται, pudendum ducet*) jure; adeoque pro ſuo non agnoſcet, ſed amandabit.

¶ *τοῦ πατρὸς, Patris*) Gloria igitur eſt, ut unigeniti. Ioh. I. 14.

¶ *μετὰ τῶν ἀγγέλων, cum angelis*) Sic *Lat.* in mſ. Charitino: alii cod. Latini, *cum angelis ſuis*: alii, *cum angelis ſanctis*. & hæc eſt *Græca* lectio & *Goth.* &c. O pudor, pudefieri coram Deo, Chriſto, & angelis!

CAP. IX.

1 Ἐν *δυνάμει, in potentia*) Rom. I. 4. 2 Cor. XIII. 4.

2 *κατ' ἰδίαν, ſeorſum*) Antitheton ad *populum*.

¶ *μόνους, ſolos*) Antitheton ad *novem diſcipulos*.

3 *χιὼν, nix*) natura.

¶ *λευκᾶναι, candida facere*) arte.

4 *σὺν, cum*) Moſis apparitio minus proviſa erat diſcipulis, quam Eliæ. v. 11.

5 *καὶ ποιήσωμεν, & faciamus*) Sic quoque, *& faciamus*, Luc. IX. 33. Καὶ, *adeoque*, alacritatem animi Petrini refert: aut eſt particula evangeliſtarum, duos Petri ſermones breves jungentium. conf. *καὶ*, c. III. 22. Luc VII 16, vel etiam Matth. VIII. 13. Ioh. XIII. 13.

6 *τί λαλήσαι*) Sic LXX, *γινώσκοντες τί ποιήσαι ἰσραήλ*. 1 Chron. XII. 32, ubi item ex optativo alii ſubjunctivum fecerunt.

¶ *ἔκφοβοι*) *timore*, eoque blando, nam alias non optaſſet manere Petrus, *perculſi*.

8 *ἐξάπινα*) LXXvirale adverbium.

¶ *μεθ' ἑαυτῶν, ſecum*) quia erat adhuc paſſurus.

10 *ἐκράτησαν*) *arripuerunt*, exceperunt, non neglectim habuerunt.

¶ *τί ἐστι, quid eſt*) Non ambigebant tam in theſi, quam in hypotheſi.

11 *ὅτι λέγουσιν, dicunt*) Interrogatio implicita.

12 *εἶπεν, dixit*) In hoc ſermone Ieſus facit, ut in diſputatione præſes, opponentis argumento juſtam ſpeciem addens, & tum reſponſione ſatisfaciens.

¶ *πρῶτον, prius*) Hoc conſtruitur & cum *veniens* & cum *reſtituit*, tametſi verſu præcedente cum *venire* duntaxat jungitur. ſic enim etiam *quadraginta annos* dupliciter conſtruitur Hebr. III. 9. 17.

¶ *ἀποκαθιστᾷ, reſtituit*) Præſens indefinitum, uti Matth. II. 4.

¶ *καὶ*

¶ *καὶ πῶς, & quemadmodum*) Id eſt, videtur vobis exſpectatio Eliæ, omnia reſtituentis, & ſcriptura de morte Meſſiæ non poſſe ſtare ſimul: atqui ſtant ſimul.

¶ *ἵνα, ut*) quia ſcriptum erat, ideo pati debuit.

¶ *ἐξουδενωθῇ, pro nihilo habeatur*) Es. LIII. 3. Cum hac *pro nihilo reputatione* videtur rationi non ſtare poſſe *reſtitutio omnium.*

13 *ὅτι καὶ*) *καὶ, etiam.*

¶ *αὐτῷ, illi*) Eliæ. vid. omnino Matth. XVII. 12.

¶ *καθὼς, ſicut*) Ref. ad *venit.* Innuit, non opinione ſcribarum, ſed prophetia Scripturæ, diſcipulis minus nota, niti adventum Eliæ. Neque tamen hoc non etiam ad *fecerunt* refertur. nam prodromum cito inſecutus eſt Dominus: ergo prodromus celeriter locum ei fecit, celeriter ſublatus.

14 *περὶ αὐτοὺς, circa eos*) Laborabant adhuc, ſoli.

15 *ἐξεθαμβήθη, obſtupuit*) Tangebantur a gloria, etiamſi neſcirent, quid in monte actum eſſet. conf. c X. 32. Luc. XIX. 11. nec non Exod. XXXIV. 29 ſ.

¶ *προστρέχοντες, accurrentes*) cupide.

¶ *ἠσπάζοντο, ſalutabant*) cum gaudio.

16 *αὐτοὺς, illos*) Id in præſenti non reciprocum eſt, ſed refertur ad diſcipulos, v. 14.

17 *εἷς, unus*) Nec ſcribæ, nec diſcipuli audebant verba facere.

18 *καταλάβῃ, prehenderit*) Obſeſſionis vocabulum videtur anguſtius.

20 *ἰδὼν*) Alii, *ἰδὸν*, ut referretur ad *πνεῦμα*, conf. Heupelii annot. ad Marc. p. 230. Manet *ἰδὼν*, i. e. *videns*, puer, *illum*, Ieſum: commodeque reſolvitur conſtructio per hyperbaton: *& videns eum, & cadens &c.* ubi *τὸ ſtatim &c.* conſtructionem eo mollius interpellat, quia tantumdem eſt, ac ſi diceret, *ſtatim a ſpiritu concerptus eſt.* Similis figura orationis, c. III. 17.

21 *καὶ, &*) Sapienter fecit Ieſus, adhibita mora.

22 *τὸ πῦρ*) Nomen caret plurali: alias ut *ὕδατα*, ſic *πῦρα* dicendi hic locus erat: pluralis autem articulo ſuppletur.

¶ *ἵνα ἀπολέσῃ, ut perderet*) vel quod etiam in cadaver poteſtatem ſibi polliceretur, vel ne a Ieſu ejiceretur. nam alias libenter manſurus erat in corpore humano. Perdere hominem non potuerat per ſe, ſine aqua vel igni.

23 *τὸ εἰ δύνασαι πιστεῦσαι, hoc ſi potes credere*) Reponitur homini illud, *ſi quid potes.* v. 22. Videtur pater ille offendiſſe in diſcipulis. v. 18 fin. Τὸ eſt nominativus, & cum *ſi potes credere* ſtat in appoſitione. prædicatum eſt verbum *eſt* ſubauditum, uti Phil. I. 22. Hoc, *ſi potes credere*, res *eſt*; hoc agitur.

¶ *πάντα, omnia*) Antitheton: *quid* in *ſi quid.*

¶ *τῷ πιστεύοντι, credenti*) Omnipotentiæ divinæ ſe fides hominis, quaſi organon, accommodat, ad recipiendum, vel etiam ad agendum.

24 *βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ, ſuccurre meæ incredulitati*) removendo meam *incredulitatem*: vel, filium meum ſanando, etſi non ſatis fidei habeo. conf. *ſuccurre.* v. 22.

25 *δὲ, vero*) Ieſus ubique vitavit ſtrepitum.

¶ *ἀκαθάρτῳ· ἄλαλον· κωφόν· impuro: mute: ſurde*) *Spiritus* ille talem fecit miſerum puerum, aut etiam ipſe talis fuerat.

¶ ἐγώ σοὶ ἐπιτάσσω, *ego tibi præcipio*) *Ego*, antitheton ad diſcipulos, qui non valuerant: *nos*, inquiunt ipſi v. 28. Magna Domini *poteſtas*. Ferocior factus erat ſpiritus ex *impotentia* diſcipulorum.

¶ μηκέτι, *non jam*) Qui initio ætatis adverſa ſunt perpeſſi, majus quaſi privilegium in reliquam vitam interdum accipiunt.

¶ εἰσέλθῃς, *ingrediaris*) Voluiſſet *ſpiritus* ille iterum intrare.

26 κράξαν, *clamans*) etſi maluerat hîc eſſe mutus prorſus.

¶ σπαράξαν, *diſcerpens*) In auxilio divino corpus hominis non ſemper habetur molliter. Exitus violentus ſignum conſtantioris liberationis.

27 ἤγειρεν, *excitavit*) Nova pars miraculi.

18 ὅτι) למה LXX, ὅτι. Es. LVIII. 3. 1 Chron. XVII. 6.

29 δύναται, *poteſt*) Id eſt, nulla re poteſtis ejicere hoc genus, niſi cum precibus & jejunio.

30 παρεπορεύοντο, *præteribant*) non per urbes, ſed *præter* eas.

¶ οὐκ ἤθελεν, ἵνα τις γνῷ, *non voluit*, *ut quis noſceret*) Hinc poteſt colligi cauſa, cur Salvator interdum prohibuerit, ſe indicari; interdum non prohibuerit. v. 31.

31 ἐδίδασκεν, *docebat*) non ſolum paucis verbis, quæ cito dicta eſſent ſeorſum: ſed ex inſtituto.

¶ γὰρ, *enim*) Non erat tempus, quo alii audire poſſent ſermones de paſſione Meſſiæ.

¶ παραδίδοται, *traditur*) Præſens: jam id agitur, ut tradatur. conf. Ioh. VI. 70 ſ.

¶ ἀποκτανθεὶς, *occiſus*) Emphaſis: ita, ſi occiſus erit, reſurget.

32 ἐφοβοῦντο, *timebant*) De quavis re facilius interrogant Ieſum, v. 28, quam de ipſo. Sic fit etiam inter familiares.

33 ἐν τῇ οἰκίᾳ, *in domo*) mutato, cum loco, nonnihil etiam affectu eorum, qui in via fuerat concitatior.

¶ τί, *quid*) Rationem reddere debemus rerum omnium.

34 ἐσιώπων, *ſilebant*) Res, quæ non mala videbatur per ſe, apparet, qualis ſit, ubi ad judicium Dei notitiamque Ieſu Chriſti refertur.

¶ μείζων, *major*) virtute, nunc: eoque major futurus in dignitate.

35 καθίσας, ἐφώνησε, τοὺς δώδεκα, *ſedens*, *vocavit*, *duodecim*) ſolenniter.

¶ ἔσχατος· διάκονος· *ultimus*: *miniſter*) Hæc duo differunt. *Vltimus* non eo ipſo eſt *miniſter*. Itaque ἔσται valet potius, *eſſe debet*, quam, *erit*, pœnæ cauſa. *miniſter* enim eſt voluntarium quiddam.

36 ἐν μέσῳ αὐτῶν) *in medio ſui* ac diſcipulorum. coll. Luc. IX. 47: *apud ſe ipſum*.

¶ ἐναγκαλισάμενος, *ulnis complexus*) Symbolum conjunctionis intimæ. coll. v. 37. c. X. 16. Eo ipſo *gratiam* contulit *puſillo*. Tam caros ſibi humiles eſſe docet.

37 τῶν τοιούτων, *talium*) parvulorum, etiam corde.

¶ ἐμὲ, *me*) qui corde ſum demiſſus.

¶ οὐκ ἐμὲ, *non me*) Id eſt, non hac re abſolvitur factum ejus.

38 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) Varia connexio ſermonis Iohannis cum ſermone Ieſu. Poteſtas *nominis* Chriſti in utroque ſermone aſſerta. v. 37. 38. 41. Diſcipuli antea inter ſe diſceptarant, quis inter ipſos eſſet major; nunc ſermone Dominico docti ne alios quidem faſtidiendos

eſſe

eſſe agnoſcunt. Si Chriſtus & fides in eum eſt in parvulis, potuit etiam eſſe in illo, quem prohibuerant. Patet hinc modeſtia Iohannis & candor. dubitationem hanc videtur in pectore aliquandiu geſſiſſe, dum opportune eam promeret.

¶ ἡμῖν-ἡμῖν) *nos*, apoſtolos, poſt Te.

39 μὴ κωλύετε, *nolite prohibere*) Obſervent hoc, qui chariſmata alligant ſucceſſioni canonicæ. *Nolite prohibere*, ſi vobis iterum occurret vel idem ille vel alius ei ſimilis.

¶ ταχὺ, *confeſtim*) Nam anima ſenſu virtutis munitur.

40 ὑμῶν· ὑμῶν, *vos*: *vobis*) Conf. v. ſeq. Matth. XII. 27. Ieſus locutus in plurali prima, de rebus externis, Luc. XXII. 8. XVIII. 31: ſed non de interioribus regni ſui rationibus. Clementer corrigitur τὸ *nos*, v. 38.

¶ ἐστιν, *eſt*) Sermo eſt de iis, qui aliquid ſuſcipiunt Chriſti cauſa.

41 ὃς, *qui*) Ieſus, piæ interpellationi Iohannis poſtquam ſatisfecit, ad priora redit.

¶ γὰρ, *enim*) Omnia ſunt accepta, quibus vos adjuvamini, vel minima.

42 περίκειται, *circumjacet*) Præſens indicativi emphaſin habet.

43, 45, 47 εἰσελθεῖν, *ingredi*) Ter: cui opponitur ſemel, *abire*; bis, *jaci*.

¶ εἰς τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον, *in ignem exſtingui neſcium*) Sic v. 45, ac paulo aliter v. 47.

44, 46, 48 ὅπου, *ubi*) Graviſſima repetitio. Alluſio ad cadavera, quæ vel vermium vel rogi ſunt pabulum. *Vermis* dicit corruptionem; ſed corruptio hæc eſt æterna. 2 Theſſ. I. 9.

¶ σκώληξ, *vermis*) animæ.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Non exprimitur in Marco, quo hoc referatur. Allegatur ergo Ieſajas.

¶ οὐ τελευτᾷ, *non moritur*) Præſens.

¶ πῦρ, *ignis*) corporis. Hic *illorum* ſubaudiendum.

¶ οὐ σβέννυται, *non exſtinguitur*) vel quia certo ardet, coll. 2 Reg. XXII. 17: vel quia ardet *ſine intermiſſione*, *dies noctesque*, Ap. XIV. 11. XX. 10, & in æternum. ibid. Viciſſitudo tormentorum, ratione graduum, colligi poſſit ex Ieſ. LXVI. 23. 24, ſed tamen tormenta erunt perpetua.

47 βασιλείαν τοῦ θεοῦ, *regnum Dei*) Antea, bis, *vitam*: ſed apta inprimis cum *oculis* mentio *regni Dei*, & *vitæ*. Ioh. III. 3. 36. coll. Matth. XVIII. 9.

49 πᾶς, *omnis*) *Omnis* hic non addito nomine ponitur. alius ſupplevit ἄρτος *panis*, alius *homo*: ſenſere videlicet, vix uſu venire, ut πᾶς *omnis* maſculinum ponatur abſolute. Etenim ubi abſolute poni videtur, determinatio ſubjecti ex prædicato petenda relinquitur. Matth. XIII. 19: παντὸς ἀκούοντος τὸν λόγον, *quolibet* (auditore) *audiente ſermonem* &c. Luc. VI. 40: κατηρτισμένος δὲ πᾶς κτλ. *quilibet* (diſcipulus,) *ſi conſummatus erit*, *erit ut doctor ſuus*. c. XVI. 16: πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται. *quilibet*, qui vim adhibet, *vi adhibita intrat in regnum cœlorum.* Ioh. II. 10: *Omnis homo* (qui nuptias habet & vinum ponit) *primum bonum vinum ponit.* Obviæ ſunt hujuſmodi locutiones. Ita hoc loco: *Omnis*, qui ſalietur, certe *igne ſalietur.* Sed hanc ſententiam paullo uberius explanabimus. In medio ea ſita eſt inter ſermonem de *igne*, *qui non exſtinguitur*, & inter ſermonem de *ſale ejusque bonitate.* Tres ergo ſunt gradus:

ſale ſaliri, *igne ſaliri*, *mitti in ignem*, *qui non exſtinguitur.* Primus gradus eſt optatiſſimus; tertius, acerbiſſimus: ſecundus, eſt intermedius, cum tertio conveniens in mentione *ignis*; (qui hoc loco ſæpius per homonymiam memoratur, uti Matth. III. 10. 11. 12.) cum primo autem propius congruit in mentione *ſalituræ*. Salitura maxime naturalis & conveniens, fit per ſal. id ſal eſt diſciplina divina leniter erudiens ad abnegationem ſui, & pacem & concordiam cum aliis. qui ſic ſaliuntur, fiunt Deo *ſacrificium* gratum, cujus rei typus erat in ſacrificiis leviticis. Lev. II. 13. Qui ſalituram per ſal ſubterfugiunt, ſaliuntur per ignem, (nam & ſal urendi vim habet, Deut. XXIX. 22. & viciſſim in igne naturali quoque vim ineſſe ſaliendi, vel caro aſſa oſtendit, atque apud Plutarchum ignis dicitur τῶν ἡδυσμάτων ἄριστον καὶ ἥδιστον) quod proximum eſt, ſaliuntur illi per diſciplinam divinam ſeveriorem, ne invaleſcente manus, pedis, oculi ſcandalo proficiſcantur in ignem exſtingui neſcium. Nexus ergo & ſententia ſermonis ſic habet: Sine ulla cunctatione & mollitie occurre ſcandalo manus, pedis, oculi, quod te alioqui in gehennam ejusque ignem æternum detrudet. Quivis enim, qui ullo modo ſaliendus & per ſalituram igni æterno ſubducendus eſt, ſi non ſale clementiori, at igne ſeveriori, in hac tamen vita, ſalietur: & omne ſacrificium ſale ſalietur, leniſſimo & lautiſſimo ſalituræ genere. Hoc ergo ſal admittite & habete, ut ſublato omni ſcandalo pax inter vos floreat. Sal & ignem experturi eſtis utique: videte, ut quam leniſſima ſalitura defungamini.

¶ ἁλισθήσεται, *ſalietur*) Futurum: quo innuitur, mandatum de ſacrificiis V. T. eorumque habitus typicus ad ſacrificia N. T.

¶ καὶ πᾶσα θυσία ἁλὶ ἁλισθήσεται) Exſtat hoc Lev. II. 13: καὶ πᾶν δῶρον θυσίας ὑμῶν ἁλὶ ἁλισθήσεται. Hinc inſertur prius illud, πᾶς γὰρ κτλ. quod eſt univerſalius: cum τὸ *ſale ſaliri* nunc demum addatur quaſi per exceptionem, cum limitatione appoſita, ad θυσίας.

50 καλὸν) *bonum*, ſal. nam eo condiuntur cetera.

¶ ἐὰν δὲ τὸ ἅλας, *ſi vero ſal*) Hoc loco ipſi diſcipuli dicuntur ſal, quia ſale præditi, & ſalientes mundum.

¶ ἄναλον, *inſulſum*) ut non mordeat. *inſulſos* maxime *ſuperbia* facit.

¶ αὐτὸ, *illud*) ſublata qualitate prima.

¶ ἔχετε, *habete*) Ignem habere non eſt facultatis humanæ: ideo non dicitur, *habete ignem.* Sed qui igni imbutus eſt, ſalem habere jubetur.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in vobis ipſis*) Antitheton: *in* vobis *invicem.* Prius officium, reſpectu noſtri; alterum, erga alios.

¶ ἅλας) Singulare, aut, ex ἅλς, plurale. *ſal*, mortificationis, qua perimitur ſuperbia.

¶ καὶ εἰρηνεύετε) *& pacem habete*, vel habebitis: conf. v. 34. remota elatione, rixarum origine.

CAP X.

1 Καὶ ἐκεῖθεν ἀναστὰς, *& inde ſurgens*) Antitheton non tam ad Capernaum, ubi ſedens docuerat, c. IX. 33. 35. quam ad Galilæam. ib. v. 30.

¶ διὰ τοῦ) Omittunt hoc aliquot codices Græci, neque veſtigium particulæ

cernas

cernas apud *Goth. Lat. Syr.* Non facile exprimere potuere interpretes: & Græci illi codices partim ad *Latinum*, partim ad Matthæum conformati ſunt.

¶ ὡς εἰώθει, *ſicut conſueverat*) Obſervandæ conſuetudines Ieſu Chriſti. Luc. IV. 16.

5 ἔγραψεν, *ſcripſit*) Pentateuchi ſcriptor Moſes c. XII. 19.

6 ἀρχῆς κτίσεως, *initio creationis*) Ergo ante *creationem* ineunte Geneſi deſcriptam non fuit ulla *creatio.*

11 ἐπ' αὐτὴν, *in illam.*

13 ἅψηται, *tangeret*) Modeſtum petitum.

14 ἠγανάκτησε, *indignatus eſt*) propter impedimentum amori ſuo a diſcipulis oblatum.

¶ τοιούτων ἐςὶν, *talium eſt*) talium, horum, eſt accipere regnum Dei. v. 15.

15 ὃς ἐὰν, *quicunque*) Id fecit ad redarguendum illum ipſum ſenſum, ex quo diſcipuli infantes volebant amovere.

¶ δέξηται) *acceperit.* offertur enim..

¶ ὡς παιδίον) *ſicut parvulus* accipit: accipit enim revera.

16 καὶ, *&*) Plus fecit, quam rogatus erat v. 13.

17 ἐκπορευομένου αὐτοῦ, *exeunto eo*) ex domo. v. 10.

¶ προσδραμὼν) Vulg. *procurrens*: ut ſi legiſſet προδραμών. Singulari certe ſtudio impellebatur hic homo. Videtur intente exſpectaſſe.

¶ γονυπετήσας, *ad genua accidens*) Magnum igitur habebat ſtudium.

¶ ποιήσω, *faciam*) Parvuli non accipiunt *faciendo.* v. 15.

18 εἶπεν, *dixit*) Reſpondet Dominus I. titulo ſingulari, quem ipſi dederat adoleſcens: II. quæſtioni propoſitæ.

¶ τί με λέγεις ἀγαθόν; *quid me dicis bonum?*) Multa in Ieſu erant extrinſecus, quam ob rem ignari non optime de illo exiſtimarent. Ioh. I. 47. Matth. XI. 6.19. Es. LIII. 2 ſeqq. Atque ipſe non in ſe requieſcebat, ſed ſe penitus ad Patrem referebat. Viatorem ac peregrinum agebat in mundo, & in eo ſtatu, in quo Pſalmi eum ut *miſerum & inopem* deſcribunt, contendebat ad æternum illud bonum & gaudium, de quo hic juvenis quærebat. Pſalm. XVI 2. 5 ſeq. *Bonum meum non eſt præter te.* Conf. Ioh. XIV. 28. XVII. 5. Hebr. V. 8. 9. IX. 12. Ipſe ſe non norat ſecundum carnem: ut prædicat Auguſtinus l. 1 de doctr. Chriſt. c. 34. Etenim *bonus* ἀγαθὸς proprie *beatum* dicit. Adoleſcens apud Ieſum quærebat felicitatem, ſenſu minus puro. Hanc cum negat Ieſus apud ſe eſſe inventurum. conf. Luc. IX. 57 ſeq. Veruntamen non dicit, *Ego non ſum bonus*: ſed, *Quid me dicis bonum?* quemadmodum Matth. XXII. 43 non negat, ſe, Davidis filium, eundem eſſe Dominum Davidis. Deus eſt bonus: bonitas non eſt ſine Deitate. In Ieſu agnoſcebat adoleſcens bonitatem quodammodo; alias non adiiſſet ad illum: ſed non plene agnoſcebat; alias non receſſiſſet. Multo minus agnoſcebat Deitatem ejus. Quare Ieſus titulum Bonitatis ſine titulo Deitatis ab illo non accipit: (conf. *quid*, Luc. VI. 46.) vindicatque honorem Patris ſui, cum quo unum eſt. Vid. Ioh. V. 19. Simul omniſcientiæ ſuæ radium in cor adoleſcentis hujus immittit, oſtenditque, eum nondum, de ſe, Ieſu Chriſto, cognitionem habere tam excelſo titulo, Ipſum alioqui decente, dignam. Quapropter non dicit,

Nemo eſt bonus, niſi unus Pater meus: ſed, *Nemo eſt bonus, niſi unus, Deus.* Sæpe Dominus verba ſua ad captum interrogantium attemperavit. Ioh. IV. 22. Sic dux bellicus, nobilis, homini, nobilem ignoranti, ducem noſcenti, reſpondere poteſt: *Quid me vocas dominum gratioſum?* Bonitatem ſuam Ieſus diſcipulis patefecit. Luc. X. 23. Rom. XIV. 16.

19 οἶδας, *noſti*) Cur quæris: *quid faciam?*

¶ μὴ ἀποστερήσῃς, *ne defraudes*) per *concupiſcentiam.* Ex. XX. 17. Idem verbum, 1 Cor. VI. 8 not.

20 διδάσκαλε, *Magiſter*) Nunc repetit homo nomen, ſine epitheto. Et tamen Ieſus amat illum.

21 ἐμβλέψας αὐτῷ ἠγάπησεν αὐτὸν, *intuitus illum amavit illum*) amavit intuitu & quodam quaſi riſu oculorum. ἓν διὰ δυοῖν· *amanter aſpexit.* ut ſignum ei daret amoris in poſterum, ſi ſequeretur Ieſum; & triſtitiæ illius occurreret. Oppoſitum, στυγνάσας *tetrico vultu*, v. 22. Ideo potius lacrumarum mentio fit in vita Chriſti, quam riſus, quia venerat, ut peccata noſtra ferret. Comitas tamen ejus & lætitia interdum ex vultu enituit, ut hoc loco, ad alliciendum juvenem, in limine ſequelæ Chriſti conſtitutum. conf. v. 16. Luc. X. 20-24. XII. 32. Talis uſus verbi hujus: ἠγάπησαν αὐτὸν ἐν τῷ στόματι αὐτῶν. Ps. LXXVIII. 36. ἠγάπα αὐτὸν τοῦ συναναβῆναι. 2 Par. XVIII. 2. item, verbi ἐλεεῖν, Iud. v. 22.

¶ ἕν, *unum*). Antitheton: *hæc omnia.* v. 20. *Vnum* hoc, eſt cor liberum a creaturis: venditio bonorum, documentum. Fere ſingulis unum quiddam, hoc illudve, deeſt: unoque defectu detinentur.

¶ σταυρὸν, *crucem*) paupertatis &c. ſic, *cum perſecutionibus.* v. 30.

23 περιβλεψάμενος, *circumſpiciens*) Sæpe deſcribitur vultus Chriſti, affectui conveniens, & affectibus auditorum attemperatus. v. 21. 27.

¶ πῶς, *quomodo*) Propoſitio: Dives difficile ſalvatur. cujus ſubjectum v. 24 limitatur; prædicatum, amplificatur. Differunt in abſtracto: fere conveniunt, in concreto.

¶ οἱ τὰ χρήματα ἔχοντες, *qui numos habent*) Pleraſque mundi opes habent pauci.

24 τέκνα, *filii*) Hæc appellatio oſtendit, Ieſum loqui cum miſericordia, ſed ſimul cum veritate; diſcipuliſque libenter rem declarare.

¶ τοὺς πεποιθότας, *confiſos*) elatos, quo minus pareant verbo Dei. c. IV. 19. Ps. LXII. 11. 1 Tim. VI. 17.

26 καὶ, *&*) Particula admirandi.

27 πάντα, *omnia*) Pſalm. LXII. 12. conf. ibi & hîc, quæ præcedunt.

28 ἤρξατο, *cœpit*) ſpe ex verbis Salvatoris concepta.

29 ἢ ἀδελφοὺς, *aut fratres*) Quæ relinquuntur, *disjunctive* enumerantur: quæ retribuuntur, copulative, v. ſeq. Vide præmii ubertatem, Domini bonitatem.

¶ ἕνεκεν ἐμοῦ, *propter me*) in mundo dum ſum.

¶ ἕνεκεν τοῦ εὐαγγελίου, *propter evangelium*) quo is prædicet *nomen* meum poſt aſcenſionem meam. Mundi cauſa multi multa relinquunt.

30 ἐὰν μὴ) *quin.*

¶ καὶ πατέρας, καὶ μητέρας, *& patres, & matres*) Καὶ πατέρα, καὶ μητέρα, habent

bent *Aug.* 1. *Bodl.* 1. 4. *Cypr. Gal. Go. Lin. Med. M.* 1. *N.* 1. *Par.* 1. 4. *Per. Seld.* 1. 3. *Steph.* γ. ε. ϛ. *Vſſ.* 1. *Wb.* 1. *Goth. Sax.* Singularem numerum vel ex v. 29 repetierunt, vel naturæ convenientiorem putarunt librarii. Pluralem καὶ πατέρας καὶ μητέρας defendunt *Gon. Laud.* 2. *Mont. Copt.* nec non *Æth. Arab.* &, Beza quidem arbitro, *Theophylacti* interpretatio. Ceteri, καὶ πατέρας, hiatu facili, omiſerunt. Natura unum quisque *patrem*, unam *matrem* habet: ſed per beneficia, multis gaudet ſequens Chriſtum. conf. Rom. XVI. 13. Non additur, *mulieres.* id enim ſonaret quiddam ab honeſtate remotum.

¶ τέκνα, *filios*) 1 Cor. IV. 14-17.

¶ μετὰ διωγμῶν, *cum perſecutionibus*) Hoc additur, ne diſcipuli ſperarent felicitatem externam. Perſecutiones non deerunt: ſed eæ non modo non oberunt, ſed etiam proderunt, ad centuplum accipiendum, prohibentes interim, ne centupla illa hominem efferant.

¶ αἰῶνι, *ſeculo*) non καιρῷ, *tempore.*

¶ τῷ ἐρχομένῳ, *veniente*) Iam in adventu eſt illud *ſeculum.*

31 ἔσονται πρῶτοι, *erunt primi*) *Primi*, Subjectum. Matth. XIX. 30 not.

32 ἐθαμβοῦντο, *horrebant*) Ipſi neſciebant, quare. ſæpe aliquid, quod ſub viſum mentis aut oculi non cadit, alium ſenſum afficit Dan. X. 7. *horrebant*, Ieſu cauſa, *præeuntis*; *timebant*, ſua, *ſequentium*, cauſa. Hoc horrore & timore deſtringebatur opinio ac ſpes rerum terreſtrium: ſi non ex toto, ex. gr. apud Iacobum & Iohannem, tamen ex parte.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Iam *cœperat* antea, c. VIII. 31, ſed nunc *cœpit* uberius dicere. Atque hoc etiamnum erat *initium.*

35 προσπορεύονται) *unà ambulant.*

¶ θέλομεν, ποιήσῃς, *volumus, facias*) Sic v. ſeq. *vultis, facere me.*

¶ ποιήσῃς· ποιῆσαι· δός· *facias: facere: da*) Arte in rogando utuntur. nam citius rogantur ſæpe & impetrantur, quæ *faciendo*, quam quæ *dando* conſtant.

38 τὸ ποτήριον· τὸ βάπτισμα· *poculum: baptiſmate*) *Poculum* hoc bibere, arduum erat; (uti ſæpe ipſa mors bibendo ſumitur:) *Baptiſmus* quoque apud Iudæos res horrida erat, quum totum corpus flumine quamvis gelido mergeretur. Igitur utroque vocabulo denotatur paſſio Ieſu; *poculo*, interna; quod idcirco præponitur: *baptiſmo*, externa præcipue. paſſione *diſtentus* eſt: paſſione *obtectus.* Convenienter autem utrumque adhibetur: nam baptiſmum & poculum Chriſti participant, qui ſacramenta ſumunt, 1 Cor. XII. 13. magnamque cum paſſione & morte Chriſti noſtraque connexionem habet & baptiſmus, Chriſti & noſter, & S. Cœna.

¶ πίεσθε· βαπτισθήσεσθε, *bibetis: baptizabimini*) Iacobus, gladio occiſus, poculum bibit: poſtea Iohannes, oleo fervente, ut eccleſiaſtica fert hiſtoria, baptizatus eſt. Oleum fervens cum *baptiſmatis* vocabulo congruit. *poculum* ipſe Dominus in Gethſemane quoque paſſionem mortis dicit. Congruit, quod poculum baptiſmo præmittitur.

42 δοκοῦντες) *qui putant, ſe imperare.* Metonymia antecedentis pro conſequente: id eſt, qui imperium ſtrenue exercent.

44 πάν-

44 *πάντων*, *omnium*) v. 43, *veſtrûm.* Epitaſis.

46 *βαρτίμαιος*, *Bartimæus*) Proparoxytonon, ut ipſum *τίμαιος*. Timæus videtur fuiſſe vir notus illo tempore Hierichunte: & Bartimæus per cæcitatem demum factus mendicus.

¶ *ὁ τυφλὸς*, *cæcus*) Inſtar cognominis. Valde notus apoſtolorum tempore Bartimæus.

¶ *ὁδὸν*, *viam*) In via hieroſolymitana major facultas mendicandi.

47 *ὁ υἱὸς δαυὶδ, ἰησοῦ*, *fili David, Ieſu*) Ἰησοῦ υἱὸς δαυὶδ habent *Byz. Lat.* ἰησοῦ omittitur in *Bodl.* 5. 7. *Laud.* 4. cod *uno* apud Lucam Brug. *Perſ. Syr.* Habet *Goth. Theophyl.* &c. Magna fides, quod cæcus filium Davidis appellat, quem ei Nazoræum prædicabat populus.

49 *θάρσει*, *confide*) animo.

¶ *ἔγειραι*, *ſurge*) corpore. elegans aſyndeton. Non dubitabant, quin & poſſet juvare & vellet.

50 *ἀποβαλὼν*, *abjiciens*) præ cupiditate & gaudio.

52 *ἐν τῇ ὁδῷ*, *in via*) verſus Hieruſalem.

CAP. XI.

1 Εἰς *βηθφαγὴ καὶ βηθανίαν*, *in Bethphage & Bethaniam*) Καὶ εἰς pro εἰς βηθφαγὴ καὶ, habent *Orig. Lat. Cant.* Neque improbat Caſpar Sagittarius in Harmon. hiſt. paſſion. Chriſti, Part. I. cap. 4. § 8. 16. Ex Matthæo huc relatum videri poteſt Bethphage a Græcis. *Bethania* jam erat a tergo, quum hæc inſtituit Dominus: Bethphage erat ante oculos; itaque præponitur, non ordine geographico, ſed potioris conſiderationis: & Hieroſolymis, ut apparet, duo conjunctiſſima loca ſic ſolebant appellare, *Bethphage & Bethania.*

2 *κώμην*, *pagum*) Bethphage.

¶ *ἐφ᾽ ὃν οὐδεὶς*, *ſuper quem nemo*) Non facile talis pullus uno tempore & loco reperiatur. hic igitur Domino reſervatus. Integra ſint oportet a miaſmatis corporum peccaminoſorum, quæ Chriſto inſerviant. Matth XXVII. 60. Pullus rudis hunc tamen Seſſorem ferebat.

4 *ἀμφόδου*) Ἄμφοδον, *via, platea.*

10 *τοῦ πατρὸς ἡμῶν δαυὶδ*, *Patris noſtri David*) Conſtrue cum *regnum.*

11 *περιβλεψάμενος*, *circumſpiciens*) Viſitatio.

¶ *πάντα*, *omnia*) Quam ſanctas habuit meditationes de ſacrificiis, typisque propediem in Ipſo implendis!

13 *ἔχουσαν φύλλα*, *habentem folia*) eoque fructus promittentem.

¶ *εἰ ἄρα*, *num ergo*) Superſederi poteſt tota quæſtione de generibus ficuum arborum. Folia, quæ erant, præ ſe ferebant copiam fructuum: *ergo* acceſſit Dominus, *num* inventurus eſſet aliquid ultra folia. ſed *nil niſi* folia invenit, non etiam *ficus.* non *enim* erat tempus ficuum. Propior aſpectus arboris oſtendit, arborem hanc non eſſe talem, qualem folia ſingulariter promittebant: ſed qualem ferebat commune tempus, quod non erat ficuum. tempus illud aut pertinet ad partem anni pauculis poſt æquinoctium vernum diebus; c. XIII. 28. aut citra anni tempus notatur, id genus arbores tum non fuiſſe feraces. Itaque ficus quælibet aut debebat ne folia quidem, aut etiam fructus habere. Aliæ ficus, nec foliis nec fructibus veſtitæ, culpa carebant:

hæc

hæc ficus, foliis onuſta, fructum, quem promittebat, tamen revera negabat. Ideo pœnas dedit.

¶ γὰρ, *enim*) Innuit particula, quam ob cauſam & in arbore, quanquam foliis onuſta, tamen fructum *demum quæſierit* Dominus, videlicet quia non erat tempus fructuum; & cur nil niſi folia in ea invenerit. Clauſula pertinet ad totam periodum declarandam, uti γὰρ *enim* c. XVI. 4 not.

14 ἀποκριθεὶς, *reſpondens*) arbori fructum neganti.

¶ μηδεὶς, *nemo*) Quod Ieſu Chriſto non ſervit, indignum eſt, quod ulli mortalium ſerviat.

15 ἤρξατο, *cœpit*) Debuerant homines ſapere, dum parcebat Dominus, & nutu monebat. v. 11.

16 διὰ τοῦ ἱεροῦ, *per templum*) quaſi per plateam.

17 ἐδίδασκε, *docuit*) Pœnam ſalubrem facit adjuncta *doctrina*.

¶ πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, *omnibus gentibus*) Conſtr. cum *domus precationis*. coll. accent. Es. LVI. 7.

18 καὶ, &) Mercatum illum vel probarant, ut licitum aut quæſtuoſum: vel putarunt, ſua potius cum opera tollendum fuiſſe.

¶ ἐφοβοῦντο, *timebant*) Ideo technas quærebant.

22 ἔχετε) *habete*, tenete.

¶ πίστιν θεοῦ) *fidem*, quam par eſt habere eos, qui *Deum* habent: fidem magnam, & ſinceram, quæ Deo credit, nullo extra Deum fundamento in rebus. ſic, *oratio Dei*, ad Deum, in ſolitudine. Luc. VI. 12. ſic *benignitas Dei* dicitur, quæ *orphano*, Dei ſolius reſpectu, præſtatur. 2 Sam. IX. 3. coll. v. 1. *Cedri Dei*, arbores a manu humana non plantatæ. *Montes Dei*, quos non tangit cultura hominum.

25 καὶ ὅταν, & *quum*) Connexio: Orandum ſine dubitatione & ira. 1 Tim. II. 8.

¶ στήκετε, *ſtatis*) quum ipſo ſitu corporis vos ad orandum compoſuiſtis. conf. Ier. XVIII. 20. *Stare*, eſt orantis cum fiducia: pronum jacere, cum deprecatione. στήκω, ab ἕστηκα, ſignificat, *ſum is*, *qui ad ſtandum me contuli*. quæ ſignificatio etiam ceteris locis pulcre convenit, ubi στήκω legitur. Stantes, terram, quam minima noſtri parte, tangimus. quare aptus eſt precantium habitus: in quo aſcetæ vetant *appodiare*.

¶ ἀφίετε, *remittite*) Ieſus ficui maledixit: fidelis fratri non debet maledicere.

27 περιπατοῦντος, *ambulante*) ut in ſua domo.

¶ ἔρχονται, *veniunt*) Gravis & ſolennis hæc erat interrogatio, facta a viris diverſorum ordinum.

CAP. XII.

2 Τῷ καιρῷ, *tempore*) *fructuum*. Matth. XXI. 34.

¶ ἀπὸ, *a*) Pars fructuum colonis conceſſa. Particula conveniens primis ſervis, qui *ſpecimen* fructuum eſſent apportaturi.

4 ἐκεφαλαίωσαν, *in capite male tractarunt*. ſic γναθοῦν, γυιοῦν apud Heſychium.

6 ἔτι, *adbuc*) Conſtr. cum *habens*.

¶ ἕνα-ἀγαπητὸν, *unum-dilectum*) Hæc duo non idem plane ſignificant.

10 οὐδὲ, *ne quidem*) Adverbium ἐπιτατικόν.

12 πρὸς) Sic πρὸς, Hebr. I. 7. XI. 18.

14 ἀλλ', *ſed*) Veritas non ſtat cum reſpectu perſonarum.

15 ἵνα ἴδω, *ut videam*) Salvator tum primum videtur tetigiſſe & ſpectaſſe denarium.

19 ἔγραψεν, *ſcripſit*) Sadducæi quamvis ſceptici agnovere, Moſen eſſe ſcriptorem legis.

¶ ὅτι-ἵνα) Rara locutio. conf. c. V. 23.

22 ἑπτὰ, *ſeptem*) Semen ne a ſeptimo quidem relictum, auget ſpeciem quæſtionis.

23 ὅταν ἀναστῶσι, *quum reſurgent*) fratres & uxor.

24 διὰ τοῦτο, *propterea*) Particula valde refutans: ipſe ſermo veſter prodit errorem veſtrum. Lat. *atqui*. Ps. LXVI (LXV) 19.

25 ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*) Τὸ *ex* novam ſanctorum ex mortuorum ſtatu reſurgentium conditionem innuit, non reſurrectionis univerſalitatem tollit.

26 βίβλῳ, *libro*) Commemoratur h. l. volumen Moſis: Eſajæ, Luc. III. 4. Prophetarum, Act. VII. 42. Pſalmorum, Act. I. 20.

¶ μωσέως, *Moſis*) de quo vos v. 19.

¶ ἐπὶ τοῦ βάτου, *in rubo*) Formula citandæ periochæ, Rabbinis frequens. Sic Plinius, *molybdænam in plumbo dicendam*, i. e. in capite de plumbo. Porro ὁ βάτος eſt menſura, ὁ vel ἡ βάτος, (ut ὁ vel ἡ θάμνος,) non dumus ſterilis, ſed frutetum laudabile, in Exodo certe. Illuſtre viſum, Deut. XXXIII. 16.

27 οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων.) Hæc media lectio: unde θεὸς ante νεκρῶν iterarunt alii, alii poſt ἀλλά.

¶ πολὺ, *multum*) Antitheton, *non longe*. v. 34.

28 καλῶς, *bene*) pulcre. Pulcritudo doctrinæ Chriſti conſpicua eſt ſæpe etiam iis, qui non capiunt omnia. Huc. ref. v. 32 καλῶς *bene*.

29 πρώτη πασῶν ἐντολή.) Lectio media, verſui 28 reſpondens. Editi, πρώτη πασῶν τῶν ἐντολῶν, & ſic *Syr.* nec non mſſ. Græci, quanquam, pro πασῶν, πάντων habent *Al. Byz. Gebl. Moſc. Wo.* 1. 2, & alii multi, quorum aliqui v. 28 πασῶν ſervant. πάντων per alliterationem ad πρώτη & ἐντολὴ exſtitit, ut in eodem *Al.* ἀπὸ πάντων τῶν ἐντολῶν Lev. IV. 13. 27. Porro ἐντολὴ, non τῶν ἐντολῶν, habet *Al. Gebl.* cum multis mſſ. eundemque caſum rectum defendunt *Goth. Lat.*

¶ κύριος, *Dominus*) Hoc fundamentum eſt primi præcepti, imo omnium. Subjectum: DOMINVS, Deus noſter; Dominus, inquam, (Deus omnium): Prædicatum: Vnus (Deus) eſt. conf. v. 32. ut nomen proprium *bis* poſitum ſignificet *duas* magnas Iehovæ revelationes, quarum altera populum Iudaicum, altera etiam gentes complexus eſt. Conf. Ps. LXXII. 18, ubi nomen proprium ſemel, appellativum bis ponitur: *IEHOVAH Deus*, *Deus Iſraël* eo poſitu accentuum, qui occurrit etiam 1 Chron. XII. 18: *Pax! pax tibi!* Ex hac unitate Dei fluit, ut totum ei uni noſtrum amorem debeamus.

30 καρδίας, *corde*) quod vivit & amat.

¶ ψυχῆς, *anima*) quæ fruitur & guſtat.

¶ διανοίας, *mente*) quæ eſt perennis illa vis cogitando ſe agitans. σύνεσις, v. 33. Luc. X. 27: ἰσχύος-διανοίας.

¶ ἰσχύος, *robore*) facultate exequente per totum corpus.

32 κα-

32 *καλῶς, pulcre*) Conſtr. cum *dixiſti*: nam *in veritate* ponitur, uti Luc. IV. 25.

¶ εἷς ἐςι, καὶ οὐκ ἔςιν ἄλλος πλὴν αὐτοῦ, *unus eſt, & non eſt alius præter ipſum*) *Vnus eſt*, locutione abſoluta, repetitur ex v. 29, id eſt ex Moſe. Conf. Zach. XIV. 9. Subjectum, θεὸς, *Deus*, ſubauditur, per inſignem εὐλάβειαν ſermonis. quanquam hoc ipſum vocabulum multi poſt ἐςὶ inſeruerunt. In cod. *Lat.* mſ. Berolinenſi, qui *Witekindeus* dicitur, id expunctum eſt, & in duobus aliis Berolinenſibus, qui ſeculo IX & XIII ſcripti cenſentur, omiſſum. Reliquos lectionis hujus teſtes habet Apparatus.

33 ὁλοκαυτωμάτων, *holocauſtis*) Nobiliſſima ſpecies ſacrificiorum.

¶ θυσιῶν, *victimis*) de quibus permulta præcepta agunt.

34 οὐ μακρὰν εἶ, *non procul es*) *Procul* ergo ſunt, qui νοῦν *intelligentiam* non *habent*. Si non procul es, intra: alias præſtiterit, procul fuiſſe.

36 αὐτὸς) *ipſe*.

37 πολὺς) populus, qui *multus* erat.

38 αὐτοῖς, *illis*) præſertim diſcipulis. Luc. XX. 45.

¶ γραμματέων, *ſcribis*) Elenchus apertus.

¶ θελόντων, *volentibus*) *Velle*, ſæpe rem, per ſe indifferentem, malam facit: verbum autem, *volo*, ſæpe factum includit, ſive bonum, Matth. XX 14, ſive malum, Gal. IV. 9. Eſtque hodienum character falſorum Theologorum, capi ſplendore habitus, primis partibus celebritatis, munerum & honorum, interceſſionumque jactatione.

40 οἱ κατεσθίοντες, *comedentes*) Conſtr. cum ſeq.

41 ἐθεώρει, *ſpectabat*) Chriſtus in hodierno quoque cultu ſpectat omnes.

¶ πολλοὶ πλούσιοι, *multi divites*) Florebat civitas.

42 ἐλθοῦσα, *veniens*) Hanc Ieſus maxime ſpectabat.

¶ δύο, *duos*) quorum unum vidua retinere potuerat.

43 προσκαλεσάμενος, *advocans*) de re magna. Specimen judicii olim exercendi, pro ſtatu cordium.

¶ τοὺς μαθητὰς, *diſcipulos*) qui viduæ donum non tanti æſtimarant.

¶ πλεῖον, *plus*) non modo proportione geometrica, ſed animo, quem ſpectabat Dominus. Si dives aliquis omnes ſuas facultates contuliſſet, factum extrinſecus fuiſſet majus, quatenus facilius iterum acquiruntur numi duo, quam multi: ſed animum tamen pauperculæ non viciſſet.

CAP. XIII.

3 Εἰς) *in* montem. Murus templi verſus montem olivarum erat depreſſior: unde templum potuit commode introſpici.

¶ πέτρος κτλ. *Petrus &c.*) Iacobus & Petrus citius erant defuncturi: & tamen ad eos quoque pertinet; magis tamen ad Iohannem.

4 ταῦτα, *hæc*) quod ad templum attinet.

¶ πάντα ταῦτα, *omnia hæc*) quod non modo ad templum, ſed etiam ad reliqua omnia, id eſt, ad univerſum attinet.

5 ἤρξατο, *cœpit*) Antea non erat multum locutus his de rebus.

6 ἐγώ εἰμι, *ego ſum*) Prædicatum ſubauditur: *Chriſtus*. Matth. XXIV. 5. Hebr. אני הוא Es. XLIII. 10.

8 ταραχαὶ, *turbationes*) in macrocoſmo & microcoſmo.

9 δὲ, *autem*) Cetera nolite curare; v. 11. tantum *vos ipſos* ſpectate.

 ¶ παρα-

¶ παραδώσουσι, *tradent*) Ab hoc verſu ad v. 13 parallela ſunt cum Matth. X. 17 ſ. Ergo Marcus non eſt epitomator Matthæi.

¶ εἰς) Sermo conciſus: *in* ſynagogas inter verbera agemini. Vid. Glaſſ. canon 2, de verbo. Vel potius εἰς pro ἐν, uti v. 16 Certe mentio verberum cum ſynagogis cohæret Matth. X. 17. XXIII. 34.

¶ αὐτοῖς, *eis*) Iudæis.

10 καὶ εἰς, *& in*) Prædicatio evangelii adjuta eſt per ipſas perſecutiones. v. 9. 2 Tim. IV. 17.

¶ πρῶτον) *prius*, quam finis veniat. v. 7.

11 μηδὲ μελετᾶτε, *neque meditamini*) Non modo nulla ſollicitudine, ſed ne commentatione quidem opus eſt.

¶ τοῦτο) *id ipſum*, totum, ſine timore.

14 ὅπου οὐ δεῖ, *ubi non oportet*) Sermo ad hominem. Iudæi putabant, non oportere. Et non oportebat, quatenus *locus* erat *ſanctus*. ſic, *quæ non oportet*, 1 Tim. V. 13. Conf. etiam Ier. II. 12.

20 οὓς ἐξελέξατο, *quos elegit*) Vis orationis eſt.

¶ ἐκολόβωσε, *decurtavit*) decreto.

22 ἀποπλανᾶν) *abducere* per *errorem* a via recta.

24 ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις μετὰ τὴν θλῖψιν ἐκείνην, *in illis diebus poſt tribulationem illam*) *Poſt* tribulationem *illam* erunt dies *illi*. Ergo aliò ſpectat *illam*, aliò *illis*. *Illam* reſpicit totum ſermonem præcedentem: ſed *illis* ad noviſſima proſpicit, uti v. 32. Nam diſcipulorum quæſtio, cui Dominus reſpondet, apud Marcum quoque, v. 4, implicite ad finem mundi pertinebat.

25 ἔσονται ἐκπίπτοντες, *erunt excidentes*) Metaph. a flore. Iac. I. 11.

26 μετὰ δυνάμεως πολλῆς καὶ δόξης, *cum potentia multa & gloria*) Adjectivum in medio. Tale zeugma frequens Marco, ut in medio aliquid ponat, cum præcedenti & ſubſequenti nectendum. vid. cap. III. 26. IV. 21. V. 40. 42. VI. 13. VII. 2. 21. X. 7.

27 ἀπ᾽ ἄκρου) Eſt locutio conciſa, hoc ſenſu: *ab extremo* cœli & *terræ* in oriente *uſque ad extremum cœli* & terræ in occidente.

32 οὐδὲ ὁ υἱός, *neque filius*) Hoc, a Matthæo prætermiſſum, poſuit Marcus, quod fideles jam confirmati facilius ferre poſſent. Et anno XII ætatis & poſtea profecit Ieſus ſapientia; acceſſionesque, quas tum fecit, non habuerat prius. Id ſi illo non erat indignum, ne docenti quidem ei neceſſe erat unum jam tum ſcire arcanum Patri reſervatum. Eſt autem accipiendum non abſolute, (coll. Ioh. XVI. 15.) ſed reſpectu humanæ Chriſti naturæ, abs qua tamen hoc loco, ubi climax eſt angelis eum etiam hominem præferens, non denominatur; tum, reſpectu ſtatus exinanitionis, unde ſermo alius mox poſt reſurrectionem, Act. I. 7 not. denique, ſuppoſita & humana natura & ſtatu exinanitionis, reſpectu officii Chriſti: ut dicat, ſine reſervatione mentali, ſe neſcire, quia non habuit in mandatis, ut diceret diem illum; deterreatque diſcipulos, ne ſcire poſtulent. Potuit apoſtolus unam rem pro diverſo reſpectu & ſcire & non ſcire: Phil. I. 25 not. quanto magis Chriſtus? Admiranda eſt in motibus animæ Chriſti varietas. Interdum habuit ſenſum excelſum, ut vix videretur meminiſſe, ſe eſſe Hominem in terris ambulantem: interdum habuit ſenſum humilem, ut pæne videri poſſet oblitus, ſe eſſe Dominum ex cœlo. Et pro præſenti ſemper affectu

affectu ſolitus eſt eloqui; modo tanquam Is, qui cum Patre erat unum; modo rurſum ſic, quaſi ea duntaxat conditione eſſet, qua ſunt omnes homines ſancti. Sæpe hæc duo mira varietate inter ſe temperantur. Hoc loco humillime loquitur, ſenſumque ſuæ gloriæ, quem ſermo de judicio afferebat, temperat. Dices: Cur appellatur h. l. *Filius*, non ſumta denominatione a natura humana? Reſp. In enunciatis de Salvatore, cum prædicato glorioſo copulari ſolet ſubjectum demiſſum; Matth. XVI. 28. Ioh. I. 52. III. 13. cum prædicato demiſſo, ſubjectum glorioſum. Matth. XXI. 3. 1 Cor. II. 8. & h. l. eſt antitheton ad *Patrem*.

¶ εἰ μὴ ὁ πατὴρ, *niſi Pater*) Magna omniſcientiæ gloria. Conf. Act. I. 7.

34 τὴν ἐξουσίαν, *poteſtatem*) Hanc dedit ſervis conjunctim; ut patet ex antitheto, & *unicuique*. Magna poteſtas. Matth. XXI. 33.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ τῷ θυρωρῷ, *janitori*) qui etiam pro aliis vigilat, eosque excitare debet.

35 γρηγορεῖτε, *vigilate*) *Vigilantia*, omnium officiorum fundamentum, non ſolum janitori, ſed omnibus ſervis præcipitur.

¶ μεσονυκτίου, *media nocte*) Matth. XXV. 6.

37 πᾶσι, *omnibus*) etiam poſteris.

CAP. XIV.

1 Τὸ πάσχα, *paſcha*) Hoc dicitur ſtricto ſenſu, uti v. 12. nam adduntur *azyma*.

¶ μετὰ δύο ἡμέρας) Id erat *poſtridie*.

3 πιστικῆς) *veræ*, Gall. *veritable*. Plinius contra, *pſeudonardum* memorat. Mediam ſyllabam in πιστικῆς producit Nonnus. *Piſta* urbs Indorum, in regione Cabul: qua ex regione pleraque aromata jam tum petebantur. vid. Lud. de Dieu in Act. p. 133. Sed ex nomine proprio potius formaretur πισταῖος.

5 ἐπάνω τριακοσίων, *ſupra trecentos*) An accurate æſtimare potuerint, dubitari poteſt. Locutio, adagio ſimilis.

7 τοὺς πτωχοὺς) *pauperes*, quos dicitis.

¶ ὅταν) *ſi vultis*, ut hic oſtenditis.

¶ δύνασθε, *poteſtis*) Nunquam ita egenus quiſquam eſt, ut nil dare poſſit.

¶ ἔχετε, *habetis*) ſic præſentem. Non ſemper talis honos haberi mihi poteſt.

8 ὃ, *quod*) Sermo conciſus: i. e. *quod habuit*, impendit: & quod potuit, *fecit*. vel, quod habuit facere, fecit. αὕτη, *hæc*, emphatice cohæret cum ἔσχεν *habuit*. Tam pretioſum unguentum vix alius quiſpiam eorum, qui Ieſum colebant, habuit. Divinitus deſignata eſt ad hoc faciendum.

¶ προέλαβε, *præoccupavit*) Non decebat, corpus Chriſti, corruptionis neſcium, poſt mortem ungi: ideo prius unctum fuit.

9 εἰς ὅλον, *in totum*) qua patet.

¶ αὕτη, *hæc*) Demonſtrativum.

11 ἐχάρησαν, *gaviſi ſunt*) gaudium conceperunt, idque teſtati ſunt.

13 ἀπαντήσει, *occurret*) Mirabile ſignum: 1. occurſurum eis hominem. 2. marem. 3. unum. 4. ſtatim. 5. qui ferat vas. 6. idque fictile. 7. aquæ. 8. in domum diſcipulis quæſitam.

14 ποῦ ἐστι, *ubi eſt*) Præſupponitur, eſſe aliquod hoſpitium jam paratum, providente Domino.

15 *ἀνάγαιον μέγα, cœnaculum magnum*) Ieſum apud alios urbis incolas egiſſe paſcha antehac, probabile eſt: hoc autem paſcha Ipſe majori ſolennitate celebravit.

¶ *ἐστρωμένον, ſtratum*) tapetibus. divina providentia gubernatus fuerat paterfamilias. Hæc circumſtantia magis illuſtrat omniſcientiam Ieſu, quam ſi lapidibus ſtratum fuiſſet.

¶ *ἑτοιμάσατε, parate*) Neutrum. Luc. IX. 52.

16 *εὗρον, invenerunt*) cum fidei ſuæ confirmatione, admiratione & gaudio.

19 *εἷς καθεῖς*) Sic Ioh. VIII. 9, &, ὁ δὲ καθεῖς Rom. XII. 5. ὁ καθεὶς δὲ τῶν φίλων, 3 Macc. V. 31. Ex κατὰ (non καὶ εἶτα) & ex εἷς eſt καθεὶς, formæ οὐδεὶς, μηδεὶς, niſi malis καθεῖς, ut a καθεὶς participio diſtinguatur. κατὰ, ut ἀνὰ, μετὰ, adverbiaſcit.

20 ἐμβαπτόμενος) *intingens*, manu ſua. hæc vis medii verbi. participium imperfecti temporis, uti ὢν Ioh. IX. 25. ἐρχόμενος 2 Ioh. v. 7.

22 *ἄρτον, panem*) Marcus non addit articulum.

¶ *μου, meum*) Subaudi: *quod datur pro vobis.* ex v. 24.

23 *καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες, & biberunt ex illo omnes*) Hoc verbis Domini interjectum argumento eſt, illud: *Hoc eſt corpus meum: hic eſt ſanguis meus*, dictum eſſe, dum ederent, dum biberent. Vnde evangeliſtæ illud vel præmittunt, vel ſubnectunt. conf. not. ad Matth. III. 7. *Omnes* biberunt, etiam Iudas: quem quis dixerit medio convivio potuiſſe ſe ſubducere?

27 *γέγραπται, ſcriptum eſt*) Conf. Matth. XXVI. 31 not.

30 *σύ, tu*) Antitheton, *non ego*, v. 29.

¶ *ἢ δὶς, quam bis*) Valde notabilis circumſtantia, primo cantu Petrum ſe non collecturum eſſe.

32 *ἐκ περισσοῦ μᾶλλον, ex abundanti magis*) Conf. c. VII. 36 not. Petrus h. l. dixit *potius* de ſua conſtantia, quam verbis Ieſu credidit.

33 ἐκθαμβεῖσθαι) Heſychius, ἔκθαμβος, ἔκπληκτος. Euſtathio, θαμβεῖν, τὸ ἐπὶ θέᾳ τινὸς ἐκπλήττεσθαι.

36 *ἀββᾶ ὁ πατὴρ, Abba Pater*) Marcus videtur interpretationis ergo, *Pater*, addidiſſe. nam Matthæus c. XXVI. 39. 42 ſimpliciter a Ieſu dictum ait, *Pater mi*: Lucas, *Pater*: c. XXII. 42. In cruce dixit, *Eli Eli.*

¶ *τί, quid*) Non id, inquit, agitur, *quid* ego velim, ſed, *quid* tu.

41 *καὶ ἔρχεται, & venit*) Præſupponitur tertius diſceſſus, cum oratione.

¶ *καθεύδετε, dormite*) Matth. XXVI. 45 not.

¶ *ἀπέχει, ſufficit*) ſuas jam peractas habet ſopor vices: nunc alia res eſt.

44 *ἀσφαλῶς, caute*) Verebatur proditor, ne Ieſus elaberetur.

51 *σινδόνα, ſindone*) Locuples igitur erat. Matth. XI. 8.

¶ *ἐπὶ γυμνοῦ, ſuper nudo*) ſcil. corpore. Iam fortaſſe cubitum ierat.

¶ *κρατοῦσιν, prehendunt*) Hic ſequi non fuerat juſſus. Diſcipulos nemo prehendebat: hunc prehendebant vel armati, vel alii.

52 *γυμνὸς ἔφυγεν, nudus fugit*) fugit, nocte non illuni: pudorem vicit timor, in magno periculo.

53 *συνέρχονται αὐτῷ, conveniunt cum illo*) edictô ejus.

54 μετὰ

54 *μετὰ τῶν ὑπηρετῶν*, *cum miniſtris*) Sæpe facilior lapſus apud tales, qui minus timentur, quam inter proceres.

¶ *θερμαινόμενος*, *calefaciens ſe*) Sæpe ſub cura corporis negligitur anima.

¶ *φῶς*, *lucem*) Apte *lux* pro *igni* dicitur. ad *lucem* agnitus eſt Petrus, qui alias tutior fuiſſet. v. 67.

60 *οὐκ; τί;* *non? quid?*) Duæ interrogationes.

61 *εὐλογητοῦ*, *Benedicti*) ברוך Benedicti Dei.

65 *ἤρξαντο*, *cœperunt*) Novus gradus.

¶ *ὑπηρέται*, *miniſtri*) qui *ῥάβδους* *virgas* habebant.

66 *κάτω*, *infra*) Fuiſſe videntur ibi ſcalæ.

69 *ἡ παιδίσκη*, *ancilla*) eadem illa; vel altera, ut *rurſus* nectatur cum ſolo participio, *conſpicata*.

¶ *τοῖς παρεστηκόσιν*, *iis qui adſtiterant*) Dixit igitur animo jocandi, non nocendi.

¶ *ἐξ αὐτῶν*, *ex illis*) Tò *illis* oſtendit, jam frequentiſſimum fuiſſe ſermonem contra Ieſum ejusque diſcipulos.

72 *ἐπιβαλὼν ἔκλαιε* *contulit ſeſe* ad flendum, vel, ut Stapulenſis interpretatur, *prorupit in fletum*. Commode Galli, *il ſe mit à pleurer*. Theophr. charact. *περὶ λογοποιΐας· εὐθὺς ἐρωτῆσαι - καὶ ἐπιβαλὼν ἐρωτᾶν*. quo vide Caſaubonum.

CAP. XV.

7 Ἐν τῇ στάσει, *in ſeditione*) Crimen Pilato ſuſpectiſſimum, Barabbam libenter punituro.

8 *ἀναβοήσας*) *ſublato clamore*. Huc refertur, *iterum clamaverunt*, v. 13. Olim *ἀναβὰς* legit *Lat.* vel etiam alii metaphraſtæ. Idque congruit cum Matth. XXVII. 17, *congregatis igitur illis*. Certe & ad antiſtites, Ieſum invidioſe accuſantes, ſe aggregavit, captivum quempiam deprecaturus, populus: & *adſcenſus* in prætorium, *clamor*que aliquis a populo ſuſceptus eſt. Qui *ἀναβοήσας* ad ſubſequentia verba, *ἀναβὰς* ad antecedentia conferet, ex utrolibet alterum per alliterationem formari potuiſſe, ſentiet.

¶ *αἰτεῖσθαι*, *petere*) Subaudi e proximo: *ποιεῖν*, *ut faceret*. Sæpe omittitur verbum ex commate ſequenti repetendum. Ioh. V. 21. VI. 32. 35. X. 35. XII. 25. 35. Rom. V. 16. Phil. II. 1. 2. Tit. II. 2 not. Sic LXX, 2 Reg. IX. 27: *καίγε αὐτόν.* (ſcil. *πατάξατε*) *καὶ ἐπάταξεν αὐτόν.* Conf. Glaſs. lib. 4. tract. 2. obſerv. 5 & 12 tota: &, ſi placet, quæ notavimus olim ad Cic. ep. p. 143.

9 *τὸν βασιλέα τῶν ἰουδαίων*, *regem Iudæorum*) Mimeſis.

15 *τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι*) *ſatisfacere*.

16 *αὐλῆς*, *aulam*) Præmittitur vox græca latinæ ſynonymæ, *prætorium*.

21 *ἐρχόμενον*, *venientem*) vel ut paſchati intereſſet, vel ut videret, quid Ieſu fieret.

¶ *ἀπ᾽ ἀγροῦ*, *ab agro*) ubi fortaſſe domum habuerat. Felix, qui non interfuerit accuſationi: ſed eo ipſo minus gratus Iudæis.

¶ *ἀλεξάνδρου καὶ ῥούφου*, *Alexandri & Rufi*) Hi duo tum, cum Marcus ſcripſit, patre ſuo, quippe qui ab eis denominatur, notiores erant: illuſtres in diſcipulis: (vid. Rom. XVI. 13, de Rufo, qui item ut matre ſua notior ponitur, quam tamen Paulus Hieroſolymis videtur matrem habuiſſe:) unde veritas rei geſtæ poterat cognoſci.

22 *Φέ-*

22 *φέρουσιν, ferunt*) non modo *ducunt*.

¶ *γολγοθᾶ*) Genitivus.

23 *οὐκ ἔλαβε, non ſumſit*) guſtavit, non bibit. Matth. XXVII. 34. coll. c. XXVI. 29.

24 *σαυρώσαντες*) *crucifigentes*.

¶ *τίς τί, quis quid*) Vid. *Bud.* comm. 1349, 27.

25 *τρίτη, tertia*) quam ſequitur *ſexta* & *nona* v. 33. Notantur ergo horæ judaicæ. Vtut eſt apud Marcum & Iohannem & genus horæ & numerus; unam eandemque uterque dici partem antemeridianam innuit. Neque eſt, cur numerum horarum crucis imminuere curemus. Vltra ſex horas in cruce pependit Ieſus. nam etiam *ſex horæ* a III ad IX, æquinoctio jam præterito, æqualibus horis per ſe majores erant: ſolebant quippe diem, ſive brevior eſſet ſive longior in XII horas dividere: & inter finem eclipſeos interque mortem Ieſu multa intervenerunt. Sunt, qui hunc verſum ſic exponant: *Erat hora tertia*, *ex quo eum crucifixerant*: ſed Marcus hoc ſenſu dixiſſet, *Erant horæ tres*: & ſic, prætermiſſa ipſius crucifixionis hora, diceret, quid tribus poſt horis factum eſſet; nam & ſortitio & inſcriptio celerior fuit.

¶ *καὶ*) Καὶ vel proprie valet *&*; ut Marcus innuat, primum milites affixiſſe Ieſum cruci, deinde diviſiſſe veſtes ejus, tum erexiſſe crucem: vel habet potius vim relativam, ut hora præciſe notetur, cui mentio crucifixionis & præmittitur & ſubjicitur, coll. Ioh. XIX. 14. conf. *καὶ* c. II. 15 fin.

¶ *ἐσαύρωσαν*) exaltantes *crucem*.

28 *καὶ μετὰ ἀνόμων ἐλογίσθη*) Es. LIII. 12. LXX: *καὶ ἐν τοῖς ἀνόμοις ἐλογίσθη*. Majorem vim *μετὰ* habet. *cum maleficis numerari ſe paſſus eſt.*

29 *οὐὰ, vah*) interjectio & acclamatio, admirandi vim habens, ut copioſe docet Franc. Bernardinus Ferrarius lib. 3 de acclam. vet. cap. XV. Hoc loco admirandi vim cum ironia habet.

32 *ὁ χριςὸς ὁ βασιλεὺς*, *Chriſtus rex*) Mimeſis. *τὸ Chriſtus* reſpicit actionem ſub Caipha, *τὸ Rex* ſub Pilato.

34 *ἐλωῒ*) Hebr. אֱלֹהַי ut בַּרְזִלַּי *βερζελλὶ*, בַּבַּי *βαβὶ*, אֲבִישַׁי *ἀβεσσὰ*, &c. Hiller. Onom. p. 707. nam ne שָׂרַי quidem Græce *σαραῒ* eſt, Gen. XVII. 15. Matthæus, *ἠλὶ ἠλί*· & ſic pſalterium hebraicum: Marcus, *ἐλωῒ ἐλωΐ*· & ſic pſalterium ſyriacum, ut obſervat Ioh. Gregorius.

¶ *εἰς τί, in quid*) Vid. Matth. XXVII. 46 not.

37 *ἐξέπνευσε, exſpiravit*) *Spirare* conducit corpori; *exſpirare*, ſpiritui.

41 *γαλιλαίᾳ, Galilæa*) Hîc magnam partem fuerat verſatus: Hieroſolyma venerat maxime temporibus feſtis.

42 *προσάββατον*, *proſabbatum*) ubi initium erat requieſcendi.

43 *ὁ ἀπὸ ἀριμαθαίας, qui ab Arimathæa*) Articulus oſtendit, hoc Ioſephi cognomen eſſe factum. Matthæus articulum non ponit, quia ante Marcum ſcripſit.

¶ *εὐσχήμων, honeſtus*) & honore & dignitate conſpicuus.

¶ *βουλευτὴς*) *ſenator* Hieroſolymitanus.

¶ *τολμήσας, auſus*) Laudabilis auſus. Ioh. XIX. 38. Aſyndeton elegans & efficax.

44 *ἐθαύμασεν, miratus eſt*) Sane crux non eripuit vitam Ieſu.

¶ *πάλαι*) Id de intervallo etiam breviore dici, oſtendit Euſtathius.

45 *γνοὺς, cognoſcens*) Ieſus vere mortuus.

¶ *ἐδω-*

¶ ἐδωρήσατο, *donavit*) Corpus crucifixi fuerat in poteſtate judicis.

CAP. XVI.

1 Ἠγόρασαν, *emerunt*) Pridie ſabbati præpararunt aromata. Luc. XXIII. 56. XXIV. 1. Ergo utique tum etiam emerant. neque enim poſtridie ſabbati tam mane emere poterant. Itaque διαγενομένυ τῦ σαββάτυ aut per hyperbaton necti debet cum *veniunt*, v. 2, aut ſenſus eſt: *ſabbato interim facto*, ſcil. inter paraſceven & primam ſabbatorum.

¶ ἀρώματα, *aromata*: - ἀλείψωσιν, *ungerent*) Vtrinque eſt ſynecdoche. *Aromatis* volebant corpus conſpergere, unguentis *ungere*: vel aromata & unguenta contemperare.

2 λίαν πρωῒ, *valde mane*· ἀνατείλαντος τοῦ ἡλίυ, *orto ſole*) Alterum pertinet ad Mariam Magdalenam, Ioh. XX. 1, alterum ad ceteras.

3 ἐκ, *ex*) Igitur valde munitum fuerat ſepulcrum. Neſciebant tamen mulieres, id etiam obſignatum fuiſſe.

4 γὰρ, *enim*) Innuit particula, cur & *mulieres* ſolicitæ fuerint, & cur *lapidem* majore vi devolvendum agnoverint.

5 νεανίσκον, *juvenem*) Habitus angelos decens. Plerumque forma virili, eaque hîc juvenili, apparuerunt.

¶ ἐν τοῖς δεξιοῖς, *in dextris*) Miniſter ita eſt Domino ſuo ad manum, apte miniſtrans.

7 ἀλλ' ὑπάγετε, *ſed abite*) Antitheton: *non eſt hîc: illic videbitis.*

¶ καὶ τῷ πέτρῳ, *& Petro*) qui præconium hoc deinde in actis & epiſtolis eximie fecit.

8 δὲ) γὰρ, *Lat. Cant. Barb.* 1.

¶ τρόμος, *tremor*) corporis. conf. 1 Cor. II. 3 not.

¶ ἔκστασις, *ſtupor*) animi.

9 πρωῒ, *mane*) Conſtr. cum *apparuit*. coll. v. 12. Eo ipſo tamen die ſurrexit Dominus, ante lucem.

12 ἑτέρᾳ, *alia*) Hic medius revelationis gradus inter nuncios & apparitionem manifeſtam: ſicut *binarius* medius inter nunciam unicam & teſtes multos.

13 ἀπήγγειλαν) *renunciarunt.*

¶ ὐδὲ ἐκείνοις, *ne illis quidem*) Affirmat Lucas, c. XXIV. 34. Vtrumque vere. Credebant; ſed mox recurrebat ſuſpicio & ipſa *incredulitas.* Fides exoriens, excepta prima lætitia, quæ tamen quiddam inſolens & ecſtaticum habebat admixtum, non erat fides, collata ad fidem defæcatam, exſaturatam, apoſtolatui idoneam, quæ ſecuta eſt. Luc. XXIV. 37 ſ. Ioh. XX. 25. Matth. XXVIII. 17.

14 ὕστερον, *ultimo*) Vltima apparitionum non abſolute, ſed earum, quas Marcus deſcribit.

¶ ἀνακειμένοις, *diſcumbentibus*) quo tempore maxime exhilarantur homines adventu eorum, quos deſiderabant.

¶ αὐτοῖς, *ipſis*) ſimul.

¶ ὠνείδισε, *exprobravit*) Id præſupponit demonſtrationem indubiam.

¶ καὶ σκληροκαρδίαν, *& duritiem cordis*) Fides & cor molle, conjuncta.

15 κόσμον, *mundum*) Ieſus Chriſtus, Dominus omnium.

¶ πάσῃ) *omni.* v. 20. Hoc ſine limitatione dicitur. ſi non omnes homines omnium locorum & ſeculorum audivere evangelium, primorum præconum ſucceſſores, & ii, quorum erat audire, non reſponderunt voluntati divinæ.

¶ *κτίσει, creaturæ*) hominibus, primario, v. 16: reliquis creaturis, ſecundario. Sicut maledictio, ita benedictio patet. Creatio per Filium, fundamentum redemtionis & regni.

16 *πιστεύσας, credens*) evangelio. Reſpondent extrema primis. cap. I. 15.

¶ *καὶ βαπτισθεὶς, & baptizatus*) Quisquis credidit, baptiſmum ſuſcepit.

¶ *σωθήσεται, ſalvabitur: κατακριθήσεται, condemnabitur*) Vtrinque eſt ſynecdoche. Iuſtitiam & *ſalutem habebit: condemnabitur* & interibit.

¶ *ἀπιστήσας, qui non credit*) Qui non credebant, baptiſmum non ſuſcipiebant. Privatio baptiſmi non damnat, niſi per *incredulitatem.* Circumciſionis neglectæ pœna expreſſius indicata, Gen. XVII. 14.

17 *τοῖς πιστεύσασι*) *credentes*, ea ipſa fide, de qua v. 16. Conf. Hebr. XI. 33. &c. Non fuit habitus alius, quo ſalvatus eſt Paulus; alius, quo miracula edidit. Hodie quoque in omni fideli fides latentem habet vim miraculoſam: omnis effectus precum revera miraculoſus eſt, etiamſi non appareat: etſi in multis & propter ipſorum imbecillitatem & propter mundi Indignitatem, non modo propter eccleſiam plantatam, quanquam prima miracula N. T. revera Domino Ieſu nomen æternum (coll. Es. LXIII. 12.) pepererunt, ea ſe hodie vis non exſerit. Signa initio fuere adminicula fidei: nunc etiam ſunt fidei objectum. Leonbergæ, oppido Wirtenbergico, patrum memoria, mulier ita membris capta, ut fulcris vix ſpithamæis reperet, dum Decanus pro ſuggeſtu miraculoſam vim nominis Ieſu tractaret, repente erecta eſt.

¶ *ταῦτα, hæc*) Miracula appellantur hîc evidentiſſima & ab omni præſtigiarum ſuſpicione remotiſſima.

¶ *παρακολουθήσει, ſubſequentur*) Verbum & fides præcedit ſigna. v. 20.

¶ *ἐν τῷ ὀνόματί μου, in nomine meo*) quod fideles invocant.

¶ *καιναῖς, novis*) iis, quas ipſi antea non noverant: vel etiam iis, quas nulla natio antea habuerat. 1 Cor. XII. 10. Nam Act. II. 4 *linguæ* Parthorum, Medorum &c. *aliæ* dicuntur, non *novæ.* Ἕτεραι, *aliæ* erant linguæ prius uſitatæ, variarum nationum; at *καιναὶ*, *novæ* v. gr. Corinthi, quas alius loquebatur, alius interpretabatur, quamvis nemo adeſſet peregrina utens lingua: id quod erat quaſi exercitium propheticum.

18 *θανάσιμον, mortiferum*) Non commemoratur hîc reſurrectio mortuorum: Ieſus Chriſtus plus præſtitit, quam promiſit. Sed nec niſi Tabea per Petrum, Eutychus per Paulum reſuſcitati leguntur. nam Salvatore in gloriam ingreſſo optabilius eſt per fidem ex hoc mundo in alterum evolare, quam in hanc vitam redire.

19 *ὁ κύριος, Dominus*) Magnifica & opportuna appellatio. v. 20.

¶ *μετὰ τὸ λαλῆσαι αὐτοῖς, poſtquam eis locutus erat*) Mandatis eos inſtruxit, non ſolum ipſo die reſurrectionis, per Marcum tam copioſe deſcripto, ſed etiam per inſequentes dies.

20 *πανταχοῦ, ubique*) v. 15. Quo tempore Marcus evangelium ſcripſit, jam tum apoſtoli exierant in omnem mundum: Rom. X. 18. ideo præter Petrum, Iacobum majorem, Iohannem, Iacobum minorem, Iudam, nullius apoſtoli, niſi Pauli, poſt Actorum caput II vel XV, nos mentionem legimus in libris N. T. Ibi quisque maxime innotuit, ubi prædicavit. Nullius apoſtoli, ſolius Ieſu Chriſti nomen in toto orbe celebratum eſt.

IN

IN EVANGELIVM SECVNDVM LVCAM.

CAPVT I.

1 'Επειδήπερ, *quandoquidem*) Dedicatio brevis, ad utrumque Lucæ pertinens librum; ſive prooemium, ex quo gravitas, ſimplicitas, candor elucet.

¶ πολλοὶ ἐπεχείρησαν, *multi ſunt conati*) Non notat Lucas Matthæum & Iohannem, qui fuerant inter *ſpectatores* rei ac *miniſtros* ipſos: ut non dicamus, Lucam & ante Iohannem ſcripſiſſe, & Matthæi librum non vidiſſe videri. Vnus ſupereſt Marcus: at Lucas dicit *multos*, idemque adhibet verbum media vi, ἐπεχείρησαν *conati ſunt*, cui congruit particula καθὼς, *ſicut*, congruentiam cum relatione ſpectatorum & miniſtrorum innuens a ſcriptoribus vel quæſitam vel obtentam; & vocula κἀμοὶ *etiam mihi*, qua Lucas multis illis ſe non tam opponit, quam aggregat, ſic tamen, ut etiamnum aliquid ad ἀσφάλειαν ac firmitudinem Theophilo conferat. Significat igitur, ſi modo Marcum etiam ſpectavit, complura Marco non dicta in promtu ſibi eſſe; ceteros vero ſcriptores, eum v. gr. qui *Evangelium ſecundum Ægyptios* ſcripſerit, minus facere ad ἀσφάλειαν ac firmitudinem.

¶ ἀνατάξασθαι, *adornare*) ſcripto, vel ſermone catechetico. Heſychius, ἀνατάξασθαι, εὐτρεπίσασθαι.

¶ τῶν πεπληροφορημένων) πληροφορία, quum homini tribuitur, notat *plenitudinem* cognitionis in intellectu, vel appetitus in voluntate: quum rei tribuitur, notat plenum vigorem. 2 Tim. IV. 17. Hebr. VI. 11 not. Talem vigorem τὰ πράγματα, *res* chriſtianæ, quas utroque libro deſcribit Lucas, habebant, dum fierent: & habebant eæ ſolæ; quare eaſdem hac periphraſi ſatis deſignat. In conſpectu mundi res geſta eſt. Act. XXVI. 26.

¶ ἐν ἡμῖν, *in nobis*) in eccleſia, maxime vero in doctoribus, iisque veteranis.

2 παρέδοσαν ἡμῖν, *tradiderunt nobis*) mihi aliisque apoſtolorum comitibus.

ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Non a ſolo Paulo, *poſt initium* converſo, accepit Lucas.

¶ αὐτόπται καὶ ὑπηρέται) *Ipſi viderunt*, &, quod plus eſt, *miniſtrarunt*. Sic etiam Paulus erat *miniſter & teſtis*, Act. XXVI. 16. ipſaque Domini mater Maria. Act. I. 14. Tales teſtes erant multi, longævi, ſummæ auctoritatis 1 Cor XV 6. Rom. XVI. 7. Tales ipſi, & talium comites, libros N. T. ſcripſerunt: nulli dubitationi relictus eſt locus.

¶ τοῦ λόγου, *ſermonis*) Act. X. 36. Hic unus ſermo multos ſermones complectitur. v. 4.

3 ἔδοξε κἀμοὶ, *viſum eſt etiam mihi*) Sanctum prolubium, evangelico homine dignum.

¶ παρηκολουθηκότι, *conſecuto*) Exquiſitum verbum: dicitur de eo, qui tantum non ipſe interfuit omnibus rebus, & ab iis, qui interfuere, didicit. v. gr. de Timotheo, 2 Tim. III. 10, quem Paulus mox ſub perſecutiones, quas perpeſſus fuerat Antiochiæ &c. ſecum duxit. Oppoſitum, ἀπολέλειμμαι, *res fugit me*, *non capio*. Cauſa, cur Lucas ſe ſcribere poſſe ac debere ſtatuerit. Hic eſt, qui Act. XIII. 1, vel certe ibidem c. XVI. 10 evangelico jam munere fungebatur.

¶ ἄνωθεν, *ſuperne*) a principio. v. 2. Scriptura tradit origines, etiam evangelicas & eccleſiaſticas.

¶ πᾶσιν) τοῖς πράγμασιν. *Omnia negotia* illa ſubſecutus erat Lucas *accurate*.

¶ καθεξῆς, *deinceps*) ἑξῆς, *poſtea*: καθεξῆς, *deinceps*. Vt omnia aſſecutus erat Lucas, *proximum* erat, ut deſcriberet. Et quidem *recentem* rei cognitæ lætitiam ſapit hoc proœmium. Deſcribit autem *ordine* (id quoque valet καθεξῆς) primum Acta Chriſti, conceptionem, nativitatem, pueritiam, baptiſmum, benefacta, præconium, paſſionem, reſurrectionem, aſcenſionem: deinde Acta apoſtolorum. Quod tamen ipſum non impedit, quo minus aliqua interdum, temporibus disjuncta, conjungat. c. I. 80. III. 20. &c.

¶ κράτιστε θεόφιλε, *excellentiſſime Theophile*) Hic Theophilus erat Alexandriæ, ut veteres teſtantur: (vid. *Ord. temp.* p. 225.) & in ea urbe inprimis floruit *catecheſis*. v. 4. Erat vir ampliſſimus, ut titulus a Luca ei datus oſtendit. coll. Act. XXIII. 26. XXIV. 3. XXVI. 25. Idem titulus eidem Theophilo Act. I. 1 non tribuitur, vel quod tum privatus erat, vel quod virtus ejus, & Lucæ familiaritas creverat. Argumento autem eſt titulus, hiſtoriam evangelicam eſſe veram, & ab initio præſtantiſſimis viris ſeſe offerri paſſam eſſe. Sancta hominum illuſtrium exempla in his libris deſcripta Theophilum excitare poterant.

4 ἵνα, *ut*) Scopus libri.

¶ ἐπιγνῷς, *cognoſceres*) Verbum compoſitum, emphaticum.

¶ κατηχήθης, *inſtitutus es*) ore aliorum. Catecheſis etiam hiſtoriam ſacram complectitur. Lucas agnoſcit majorem ſuam auctoritatem, quam eorum, ex quibus antea audierat Theophilus.

5 ἐγένετο, *fuit*) Sub præfationem Lucas ipſam exhibet Hiſtoriam Ieſu Chriſti, ab ejus introitu in mundum, usque ad aſcenſionem in cœlum. Hujus Hiſtoriæ notandum

I. Initium: ubi	
1. *Iohannis conceptio.*	*c. I.* 5-25
2. *ipſius Ieſu conceptio.*	26-56
3. *Iohannis nativitas & circumciſio: Zachariæ hymnus: Iohannis adoleſcentia.*	57-80.
4. *Ieſu Chriſti* a) *nativitas.*	*c. II.* 1-20
b) *circumciſio & nomen.*	21
c) *repræſentatio.*	22-38
d) *patria & incrementum.*	39, 40
II. Medium, cum eſſet annorum XII, & deinceps.	41-52.
III. Curſus ipſe.	

1. *Adi-*

1. *Aditus: ubi deſcribitur baptiſta: baptiſmus, tentatio.* c. III. 1 ſ. 21 ſ. IV. 1-13

2. *Annus acceptus in Galilæa:*

A. *Nazaretæ propoſitus.* 14-30

B. *Re ipſa præſtitus.*

α *Capernaumi, & in illa regione. Hic notanda*

1. *acta, ab adverſariis non reprehenſa: ubi Ieſus*

1. *potenter docet.* 31, 32
2. *obſeſſum liberat.* 33-37
3. *Petri ſocrum & multos ægrotos ſanat.* 38-41
4. *ubique docet.* 42-44.
5. *Petrum vocat, & item Iacobum & Iohannem.* c. V. 1-11
6. *Leproſum mundat.* 12-16

2. *acta, ab adverſariis, paulatim gravius, reprehenſa. Hic occurrit*

1. *paralyticus* 17-26
2. *vocatio Levi, & cibus cum publicanis & peccatoribus ſumtus.* 27-32
3. *quæſtio de jejunio ſoluta.* 33-39.
4. *ſpicæ vulſæ.* c. VI. 1-5
5. *manus arida reſtituta, & hoſtium inſidiæ.* 6-11.

3. *acta, quorum eventus apud varios varius erat:*

1. *apud apoſtolos electos:* 12-16
2. *apud alios auditores:* 17 ſ. 20-49.
3. *apud centurionem:* c. VII. 1-10
4. *apud diſcipulos Iohannis, ubi*
   - א *occaſio, reſuſcitatio adoleſcentis in Nain,* 11-18
   - ב *legatio,* 18-23
   - ג *elenchus.* 24-35.
5. *apud Phariſæum Simonem & peccatricem amantiſſimam* 36-50.
6. *apud familiares.* c. VIII. 1-3
7. *apud populum.* 4-18
8. *apud matrem ac fratres.* 19-21

β *in mari,* 22-26

& trans mare. 27-39

γ *cis mare, iterum:*

1. *Iairus & hæmorrhouſa.* 40-56.
2. *apoſtoli emiſſi.* c. IX. 1-6
3. *Herodis dubitatio.* 7-9

4. *apoſtolorum relatio.* 10
5. *populi ſtudium: Domini benignitas: V millia ſaturati.* 11-17
3. *Præparatio ad paſſionem &c.*
A. *Recapitulatio doctrinæ de perſona I. C. Silentium imperatum: paſſio prædicta: ſequela injuncta.* 18 ſ. 21. 22. 23-27
B. *Glorificatio in monte: lunatici ſanatio: paſſio iterum prædicta: humilitas & moderatio præcepta.* 28 ſ. 37 ſ. 43 ſ. 46. ſ. 49 ſ.
C. *Iter magnum Hieroſolymitanum ad paſſionem &c. Hîc ſtatui poſſunt intervalla XVIII.*

I. *SAMARITÆ, inhoſpitales, tolerati.* 51-57
II. *In via: comites inidonei repulſi: idonei compulſi.* 57-62.
III. *POSTEA, Nuncii LXX præmiſſi: & cum gaudio recepti.* c. X. 1-24
ET Legisperitus, Samaritæ exemplo, amorem proximi edoctus. 25-37
IV. *In pago quodam, Maria Marthæ antepoſita.* 38-42.
V. *In loco quodam, diſcipuli orare diſcunt.* c. XI. 1-13
dæmonium ejicitur; id factum defenditur: 14-26
mulieris acclamatio corrigitur. 27, 28
populus ſigni avidus reprehenditur. 29-36
VI. *In domo quadam, phariſæi & ſcribæ redarguuntur.* 37 ſ. 45-54.
VII. *Sermo habetur ad diſcipulos,* c. XII. 1-12
ad interpellatorem, 13-21
ad diſcipulos, 22-40
ad Petrum, 41-53
ad populum. 54-59.
VIII. *Pœnitentiæ neceſſitas oſtenditur.* c. XIII. 1-9
In Synagoga, mulier ſabbato ſanatur, creſcente Dei regno. 10-21
IX. *In itinere declaratur paucitas ſalvandorum.* 22-30
X. *Eo die, Herodes vulpes dicitur, Ieruſalem redarguitur.* 31-35.
XI. *In domo phariſæi, hydropicus ſabbato ſanatur:* c. XIV. 1-6
docetur humilitas, 7-11
vera hoſpitalitas, 12-14
ratio magni convivii; 15-24
abnegatio ſui requiritur. 25-35.
XII. *Gaudium ſuper peccatoribus reſipiſcentibus defenditur.* c. XV. 1 ſ. 11 ſ.
Diſcipulis officium injungitur: c. XVI. 1-13
& Phariſæorum avaritia irriſioque refutatur. 14-31.

Scanda-

a b *Scandala caventur.* c. *XVII.* 1-4
apoſtolorum fides augetur. 5-10
XIII. In confiniis Samariæ & Galilææ X leproſos ſanat: 11-19
XIV. quæſtioni de tempore adventus regni Dei reſpondet: 20-37.
orationem aſſiduam & demiſſam commendat. c. *XVIII.* 1 ſ. 9-14.
XV. Parvulis benedicit: 15-17
reſpondet diviti, 18-27
& Petro. 28-30
XVI. Paſſionem tertium prædicit. 31-34
XVII. Prope Iericho, cæcus ſanatus. 35-43.
XVIII. In Iericho, Zacchæo ſalus confertur: c. *XIX.* 1-10
de ſubita apparitione regni reſpondetur. 11-28

4. *Acta Hieroſolymitana.*

A. *Priores dies magnæ hebdomadis.*
1. *introitus regalis.* 29-44
2. *templi*
α *abuſus caſtigatus.* 45, 46
β *uſus reſtitutus,* 47, 48.
& vindicatus. c. *XX.* 1-8
3. *in templo ſermones:*
α *parabola de colonis,* 9-19
β *reſponſio de cenſu,* 20-26
& de reſurrectione. 27-40
γ *quæſtio de Domino Davidis.* 41-44
δ *diſcipuli admoniti.* 45-47.
ε *laudata viduæ oblatio.* c. *XXI.* 1-4
4. *templi & urbis, & univerſi, finis prædictus.* 5 ſ. 8 ſ. 25 ſ. 28 ſ.
5. *adverſariorum & proditoris pactum.* c. *XXII.* 1-6

B. *Feria quinta.*
a. *Petri & Iohannis curatio.* 7-13
b. *cœna & ſermones.* 14-23
c. *quis major?* 24-30
Petrus & ceteri diſcipuli admonentur. 31 ſ. 35-38
d. *in monte oliveti*
1. *orat Ieſus Patrem, ab angelo corroboratur, & diſcipulos excitat.* 39-46
2. *proditur; inepte defenditur contra irruentes: ſancte ſe gerit.* 47-53

e. *com-*

ε. *comprehenſus in domum pontificis ducitur,*	54
Petrus eum abnegat, & plorat:	55-62
Dominus illuditur.	63-65
C. *Feria ſexta.*	
א *paſſio & mors. Acta*	
1. *in Synedrio, &c.*	66-71.
2. *in prætorio.*	c. XXIII. 1-5
3. *apud Herodem.*	6-12
4. *iterum in prætorio*	13 ſ. 17-25
5. *in via*	26-32
6. *in Golgotha: ubi*	
a. *crux ipſa: & deprecatio Ieſu:*	33, 34
b. *veſtes diviſæ.*	34 ſ.
c. *ludibria, & in his titulus crucis.*	35-39
d. *latronum tamen unus converſus.*	40-43
e. *portenta & mors Ieſu.*	44-46
f. *ſpectatores.*	47-49
ב *ſepultura.*	50-53
D. *paraſceve & ſabbatum.*	54-56.
E. *Reſurrectio, innoteſcit*	
α. *mulieribus:*	c. XXIV. 1-12
β. *duobus in agrum euntibus, & Simoni:*	13-35
γ. *ceteris quoque.*	36 ſ. 44 ſ.
F. *Apoſtolorum inſtructio: Domini aſcenſio: apoſtolorum alacritas.*	46-53.

¶ ἡρώδου, *Herodis*) Omnia liquido ponuntur: nomina, tempora, loca.

¶ τῆς ἰουδαίας, *Iudææ*) Theatrum rerum omnium.

¶ ἱερεὺς, *ſacerdos*) non ſummus ſacerdos, ſed claſſicus.

¶ ἐξ ἐφημερίας ἀβιά· *ex claſſe Abia*) In XXIV claſſes diviſi erant ſacerdotes: & claſſis Abia erat octava. 1 Chron. XXIV. 10. ἐφημερία, uſu LXX virali, reſpondet hebraico מחלקת interdum etiam משמרת Quælibet claſſis in ſuo ordine habebat functionem ſeptidui, a ſabbato ad ſabbatum.

6 δίκαιοι, *juſti*) Benignitas ſcripturæ de juſtitia piorum loquentis non debet opponi dogmati de juſtificatione.

¶ ἀμφότεροι, *ambo*) Deus organa electa producit ex parentibus piis.

¶ ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, *coram Deo*) Gen. XVII. 1.

¶ ἐντολαῖς, *præceptis*) moralibus.

¶ δικαιώμασι) ceremonialibus. Hebr. IX. 1.

7. καὶ, &) Non jam ſperabant prolem, ex duplici cauſa: v. 18. 36. (conf. Rom. IV. 19.) & fortaſſe jam ne petebant quidem.

¶ προ-

¶ *προβεβηκότες*, *provecti*) Deſcriptio ſenectutis piorum jucunda, metam conſpicientis beatam.

8 *ἐν τῇ τάξει τῆς ἐφημερίας αὐτȣ͂*, *in ordine claſſis ſuæ*) De veſtigio hujus loci chronologico egimus in *Ordine temporum*, p. 230.

9 *ἔλαχε*, *ſortem accepit*) Functiones ſacerdotum, ſorte dividebantur.

¶ *τȣ͂ θυμιᾶσαι*, *ut ſuffitum faceret*) Ex. XXX. 1 ſs.

10 *πᾶν*, *omnis*) Erat ergo dies ſolennis, & fortaſſe ſabbatum, quo ingreſſus erat Zacharias. v. 22. 23.

11 *ἄγγελος*, *angelus*) cujus nomen poſtea indicatum eſt Zachariæ. v. 19.

13 *μὴ φοβȣ͂*, *noli timere*) Primum alloquium cœleſte in aurora N. T. per Lucam amœniſſime deſcripta. Res hic proponitur ſuaviter: deinde per vias aſperas & ſeveras ducitur ad exitum ſuaviſſimum. Et ſic poſtea Apocalypſis.

¶ *εἰσηκȣ́σθη*, *exauditæ ſunt*) Hoc eſt ad cor loqui. Act. X. 4.

¶ *ἡ δέησίς σȣ*, *preces tuæ*) Prolem ergo petierat, pridem.

¶ *ἰωάννην*, *Iohannem*) *Iohannis* nomen præſcriptum eſt; *Mariæ* non præſcriptum.

¶ *χαρήσονται*, *gaudebunt*) v. 58. 66.

15 *ἔσαι*, *erit*) filius ille.

¶ *Κυρίȣ*, *Domino*) Innuitur Deus Pater. mox etiam de Spiritu S. & Filio Dei. Iam in prodromo Meſſiæ amplius ſe pandit œconomia S. Trinitatis.

¶ *καὶ οἶνον καὶ σίκερα ȣ̓ μὴ πίῃ*, *& vinum & ſiceram ne bibat*) Sic quoque Iud. XIII. 4, *μὴ πίῃς οἶνον καὶ σίκερα*. *σίκερα ab Hebr.* שכר omnem potum a vino diverſum, ac tamen inebriantem denotat, ut *ſuccum dactyli*, *zythum* &c. Talis abſtinentia Iohanni, Simſonis etiam matri præcepta fuit.

¶ *καὶ*, *&*) Similiter *ebrietati plenitudo in ſpiritu* opponitur Eph. V. 18.

¶ *ἐκ*, *ex*) Locutio conciſa: id eſt, *in utero*, (v. 41. 44.) & *deinceps*.

16 ſ. *ἐπιςρέψει καὶ προελεύσεται*, *convertet & præibit*) Ad illud verbum mox refer *ad convertendum*; ad hoc, *ad parandum*.

¶ *Κύριον*, *Dominum*) Chriſtus, Deus. conf. vers. ſeq. *coram eo-Domino*: & vers. 76.

17 *αὐτὸς*, *ipſe*) Antitheton ad alios. v. 16.

¶ *ἐνώπιον*) *ante conſpectum*, proxime.

¶ *ἐπιςρέψαι κτλ.* *ad convertendum &c.*) Sermo hoc loco, ut ſæpe in prædictionibus, eſt figuratus, conciſus, & quaſi poëticus, hoc ſenſu: Efficiet Iohannes, ut parentes juxta atque liberi, inobedientes juxta atque juſti, omnis ætatis & indolis homines, ſint Domino parati. Non erat autem commodum dictu: convertet *inobedientes* & injuſtos juxta cum obedientibus & *juſtis*. nam juſti non egent converſione. Ideo pro concreto abſtractum dicitur: convertet inobedientes in ſenſu juſtorum, i. e. inobſequentes convertet ſive reducet, ut ad juſtos, docilitate eorum & ſapientia induta, ſe aggregent, &, quemadmodum juſti prompti ſunt, ſic inobedientes fiant prompti Domino.

¶ *καρδίας*, *corda*) *Cor*, ſedes *converſionis*, *obedientiæ*, *prudentiæ*.

¶ *πατέρων ἐπὶ τέκνα*, *patrum juxta cum liberis*) Malach. III. 24. לב אבות על־בנים ולב בנים על אבותם LXX, *καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καρδίαν ἀνθρώπȣ πρὸς τὸν πλησίον αὐτȣ͂.* Locutio eſt inſtar proverbii,

verbii, ad *multitudinem* (v. 16) ſignificandam. ſic Gen. XXXII. 11, μητέρα ἐπὶ τέκνοις. ſic plane, πατέρων ἐπὶ τέκνα. Ex. XX. 5. XXXIV. 7. nec non, κνήμην ἐπὶ μηρὸν, Iud. XV. 8. Vid. etiam על Amos III. 15. Iud. XII. 1, & πρὸς, apud Siraciden mox citandum. Simul notata cogitari poteſt cura patrum pro ſalute liberorum, contra ac fit in fuga, Ier. XLVII. 3, οὐκ ἐπέστρεψαν πατέρες ἐφ' υἱοὺς αὐτῶν.

¶ καὶ ἀπειθεῖς ἐν φρονήσει δικαίων, *& inobedientes in prudentia juſtorum*) Hoc ponitur pro eo, quod eſt apud Malachiam, *& cor liberorum ſuper patres ipſorum.* Inobedientia, maxime *juvenile* vitium: patres, *prudentia* & *juſtitia* præcipue decet. *In prudentia*, inquit angelus, non *in prudentiam. Senſus* eorum, *qui juſti ſunt*, in converſione protinus induitur.

¶ ἑτοιμάσαι Κυρίῳ λαὸν κατεσκευασμένον, *ad parandum Domino populum inſtructum*) Aſyndeton, *ad convertendum*, *ad parandum.* Parandus populus, ne Dominus populum, imparatum inveniens, majeſtate ſua obterat. Malach. III. 24. *Populus inſtructus*, Iohanni populum *paranti* obtemperans, Domino *obediens*, non jam habens talia corda, quæ deſcribuntur Prov. XV. 7, ולב כסילים לא כן LXX, καρδίαι ἀφρόνων οὐκ ἀσφαλεῖς. Notentur oppoſita, ἀφρόνων & φρονήσει & affinia כן ἑτοιμάσαι. De Elia Sir. XLVIII. 11, καὶ ἐπιστρέψαι καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν, καὶ καταστῆσαι φυλὰς Ἰακώβ. Minime proletarium eſſe Siracidæ librum, convenientia ejus cum angeli ſermone docet. Vid. etiam Matth. XXIII. 34 not.

18 κατὰ τί γνώσομαι) Sic. LXX, Gen. XV. 8. Rem ipſam tangit Zachariæ quæſtio, fidei defectu laborans: rem ipſam præſupponit *quomodo* a Maria propoſitum, cum fide. v. 34. 45.

19 γαβριὴλ, *Gabriel*) Ratio, cur Zacharias non debuiſſet diffidere, eſt auctoritas cœleſtis apparitoris. Nomen compoſitum ex גבר & אל indicat ſummam legationis, de Filii Dei incarnatione. אל eſt גבר Gabriel apparuerat Danieli quoque. Idem angelus: idem negotium.

¶ ὁ παρεστηκὼς, *qui adſtiti*) Septem angeli *ſtant* coram Deo, Ap. VIII. 2. Vnus ex his Gabriel *adſtat* vel ſtat cum ſex ceteris.

¶ ἀπεστάλην, *miſſus ſum*) v. 26. Hebr. I. 14.

¶ εὐαγγελίσασθαι, *ad evangelizandum*) Initium evangelii. c. II. 10. 17. Marc. I. 1.

20 ἰδοὺ, *ecce*) q. d. *in hoc cognoſces.* Signum poſcenti datur congruum, quamvis non optatum.

¶ σιωπῶν, *ſilens*) actu.

¶ μὴ δυνάμενος λαλῆσαι, *non valens loqui*) privatione facultatis. conf. v. 64, *os & lingua.* Plerumque ii, quibus magna revelatio obtigit, aliquid naturæ, ſine noxa, amiſerunt. Iacob luxatus, cui id non nævus erat, ſed ornamentum: Zacharias mutus: Saul non cernens. Fuit hæc Zachariæ medicina ſimul, ne ſe propter prædictionem de filii ſui magnitudine efferret.

¶ ἄχρι ἧς) Verſum 64 confer cum v. 13. 63.

¶ ἀνθ' ὧν, *quia*) Ergo proprie pœna erat.

¶ οὐκ ἐπίστευσας, *non credidiſti*) Non credidit; ideo loqui non potuit.

¶ πληρωθήσονται, *implebuntur*) Eventus maxime fidem facit.

¶ εἰς τὸν καιρὸν αὐτῶν, *in tempus ſuum*) legiti-

legitimum. conf. *tempus*, Rom. IX. 9. 2 Reg. IV. 16.

22 λαλῆσαι, *loqui*) v. gr. ad dandam benedictionem. Zacharias, *mutus*, excludebatur tantiſper ab actionibus ſacerdotalibus. Præludium legis ceremonialis finiendæ, Chriſto veniente.

¶ ἐπέγνωσαν, *cognoverunt*) Ipſam pœnam Zachariæ comitabatur beneficium. Sic omnes ad attendendum excitati ſunt.

23 εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, *in domum ſuam*) Locutio conciſa, *urbe*, in qua Zacharias habitabat, ſubaudita. v. 39. Sic quoque v. 56. *Domus* Zachariæ opponitur templo Domini. v. 9.

24 ταύτας) *hos* dies, de quibus v. 23.

¶ περιέκρυβεν, *occultavit*) ut graviditas occuleretur: quo magis appareret poſtea repente graviditas.

¶ λέγουσα, *dicens*) ad participes gaudii ſui.

25 οὕτω) *ſic*, uti omnes poſt quinque menſes videbant.

¶ ἡμέραις, *diebus*) præfinitis.

¶ ἐπεῖδεν) ἐπέβλεψεν, v. 48. ἐπεσκέψατο, v. 68.

¶ τὸ ὄνειδος, *opprobrium*) cognomen *ſterilis*. v. 36.

¶ ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Vix hominum numero ſe ipſa habuerat ob ſterilitatem.

27 πρὸς παρθένον, *ad virginem*) Matth. I. 23.

¶ μεμνηστευμένην, *deſponſatam*) divina gubernatione. Poſt annunciationem angelicam non fuiſſet conveniens Mariam demum deſponſari.

¶ ἀνδρὶ, *viro*) qui tutorem ageret & virginis & prolis.

¶ ἐξ οἴκου Δαυίδ· *ex domo Davidis*) Conſtr. cum *Ioſeph*, c. II. 4. Maria non excluſa.

28 εἰσελθὼν, *ingreſſus*) veſperi, ut probabile eſt. coll. Dan. IX. 21.

¶ κεχαριτωμένη) Eph. I. 6. Vulg. *gratia plena*: paſſive, (ut Ov. *carmina plena favoris*:) *quæ gratiam invenit*. v. 30. Non ut mater gratiæ, ſed ut filia gratiæ appellatur, primo præſertim illo tempore.

¶ μετὰ σοῦ) *tecum* ſit. conf. Matth. I. 23 fin. & not. Parallelum: χαῖρε, *ſalve*. Indicativus præſupponitur, eique ſubſcribit hic optativus. Sic Iud. VI. 12: Κύριος μετὰ σοῦ.

¶ σὺ, *tu*) Vocativus: uti Act. IV. 24. Chrys. de Sacerd. p. 322.

29 διεταράχθη, *perturbata eſt*) Perturbatio ex ipſa apparitione (*videns*) extitit. Ergo prius non videtur aſſueta fuiſſe apparitionibus.

¶ ποταπὸς εἴη, *qualis ſit*) Ipſæ formulæ, *ave*, &, *Dominus tecum*, communes erant: ſed ex ſingularibus ac novis titulis, quos angelus addebat, Maria intellexit, formulas, præſertim conjunctas, eminenti ac nova vi adhiberi. Sane talis ſalutationis exemplum nullum exſtat aliud, in omnibus apparitionibus angelicis. Non ſolum admirata eſt Maria, ſed etiam *cogitabat*, *qualis eſſet*, quid ſibi vellet, quo tenderet hæc ſalutatio.

30 εὗρες γὰρ χάριν, *inveniſti enim gratiam*) Hebr. מצא חן Sic Act. VII. 46. Hebr. IV. 16.

31 ἰδοὺ, *ecce*) Hoc ſermone continetur ſumma evangelii: repetita v. 50 ſ. 68 ſ. c. II. 10 ſ. 14. 30 ſ. Conf. ſermo 2 Sam. VII. 8 ſs.

32 οὗτος, *Hic*) Plane Meſſias deſcribitur; uti v. 68 ſeqq. & cap. II. 30 ſeq.

¶ μέγας, *magnus*) Iohannis *magnitudinem* v. 15 longe exſuperat *magnitudo* Ieſu, hîc deſcripta. Ibidem Iohanni parvulo diæta fuit præſcripta: Chriſto eam præſcribi non opus fuit.

¶ υἱὸς ὑψίςυ κληθήσεται, *filius Altiſſimi vocabitur*) Ieſus, etiam præſcindendo a natura divina, & ab unione perſonali, ob ſingularem conceptionis & nativitatis rationem eminentiſſimo ſuper angelos & homines omnes ſenſu eſt *Filius Altiſſimi.*

¶ τὸν θρόνον δαυὶδ τῦ πατρὸς αὐτῦ, *thronum David patris ipſius*) *Patribus*, Abrahamo inprimis, Chriſtus, ut *Semen*; per Moſen *prophetam*, ut *propheta*; Davidi, *regi*, ut *rex*, promiſſus fuit. Igitur in Pſalmis potius, quam antea, de regno Chriſti canitur. Etiam temporale regnum Iſraëlis hereditario jure pertinuit ad Ieſum Chriſtum. Maſſecheth Sanhedrin cap. IV *Ieſum* ait קרוב למלכות *proximum regno.*

33 οἶκον ἰακὼβ, *domum Iacobi*) Sub ea domo continentur gentes, uti v. gr. ſub Rheni appellatione flumina in eum lapſa. ſed tamen ipſa domus principaliter innuitur, hoc primo tempore, in ſermone ad Iſraëlitidem. Sub hæc initia progreſſus generatim deſignatur: ſpiritualis ſenſus latet. ſic. v. 68 ſs.

¶ βασιλείας, *regni*) repete, *ſuper domum Iacob*, *in throno David.* Es. IX. 7. Quod nondum factum eſt, fiet.

34 πῶς, *quomodo*) Hoc *quomodo* non violat fidem. v. 45.

¶ ὐ γινώσκω, *non cognoſco*) Præſens, pro ipſo conceptionis *futuræ* momento. Non cognituram ſe eſſe virum, ex ipſius angeli ſermone colligit. ἐπεὶ *quandoquidem*, eſt categoricum. Intellexit Maria, promiſſionem hanc ſibi dari, ut ſtatim implendam, ſine reſpectu conjugii ſui conſummandi. *Cognoſcere* dicitur etiam *mulier virum*, Num. XXXI. 17. Iud. XI. 39.

35 δύναμις ὑψίςυ, *Virtus Altiſſimi*) Sæpe junctim ponuntur hæc nomina, *Spiritus & Virtus*: v. 17. at hoc loco *Virtus Altiſſimi*, per metonymiam, denotaverit *Altiſſimum*, cujus infinita *Virtus eſt.* Sic dicitur *Virtus Domini noſtri Ieſu Chriſti*, 1 Cor. V. 4. *Spiritus ſancti ſuperventus* Mariam idoneam fecit ad ſuſcipiendam *inumbrationem virtutis Altiſſimi.*

¶ ἐπισκιάσει σοι, *inumbrabit te*) *Inumbratio* hæc denotat blandiſſimam & temperatiſſimam virtutis divinæ operationem, qua effectum eſt, ut Ignis divinus Mariam non conſumeret, ſed fœcundaret. conf. Marc. IX. 7. Ex. XXXIII. 22. Ad חפה alludi, multi putant. Viri carnisve voluntatem huc adſpirare non decuit. Ex Mariæ ſubſtantia ſumtum eſt, quicquid non ſolum ad σύλληψιν *conceptionem*, ſed etiam ad nutrimentum ſancti fœtûs cedebat. Idque conſideratur vel antecedenter ad momentum unionis actualis cum λόγῳ, vel in ipſo actu ſtatuque unionis. Antecedenter ad unionem, non ſecus atque ipſa mater, redimendum erat virtute lytri per Chriſtum θεάνθρωπον præſtandi, & ſanctificatum eſt per Spiritum ſanctum: atque ita locum habuit unio λόγου & carnis jam ſanctæ. Poſſum emere fundum: & ex fructibus fundi poſtmodum exculti ſolvere pretium pro ipſo fundo, poſt culturam multo pretioſiore. Aream templi emit David paucis ſiclis: ſed eadem, ſuperſtructo templo, facta eſt inæſtimabilis.

¶ διὸ καὶ, *quapropter etiam*) Ita ſatisfacit angelus quæſtioni, *quomodo*? v. 34.

¶ τὸ γεννώμενον, *quod gignitur*) novo hoc modo & ſingulari. Vocabula abſtracta,

ſtracta, & neutro genere expreſſa, initiis illis valde congruunt. v. 68. 71. 78. II. 25. 30. 38.

¶ ἅγιον, *Sanctum*) Hoc Tertullianus, Syrus, auctor ſermonis contra omnes hæreſes apud Athanaſium, aliique veteres, pro parte prædicati habent: *Sanctum vocabitur*, (&) *Filius Dei.* Confertiſſima certe eſt ſententia: *Eſt*, *quod gignatur*: *quod gignitur*, *ſanctum erit*: *hoc ſanctum vocabitur Filius Dei.* Totum ex verbis angeli proxime præcedentibus infertur, & quidem tali modo: *Spiritus ſanctus ſuperveniet in te*: quare, quod gignitur, *erit Sanctum. Virtus Altiſſimi inumbrabit te:* quare Sanctum illud vocabitur *Filius Dei.* Parallelus eſt verſus 32: Filius tuus erit *magnus*, & *Filius Altiſſimi* vocabitur. In divinis *magnitudo* & *ſanctitas* valde conveniunt. De hoc *Sancto* idem angelus eſt locutus Dan. IX. 24.

36 καὶ ἰδοὺ, *& ecce*) Credenti Mariæ benignius ſignum ultro datur, quam Zachariæ non credenti.

¶ συγγενὴς, *cognata*) Inde etiam Iohannes & Ieſus erant *cognati.*

¶ υἱὸν, *filium*) Eliſabetæ graviditas erat ignota inter homines, exceptis familiaribus: hîc vero etiam tempus & prolis ſexus divinis documentis indicatur Mariæ, ad corroborandam Mariæ fidem. Sed de prodromi munere nil dicitur: erat enim ex ejus matre auditura Maria.

37 πᾶν ῥῆμα, *omne verbum*) De contradictoriis, an poſſint fieri, non eſt diſputandum. nam non ſunt *verbum*: nec, factum infectum, *verbum* eſt. nam non cadit in Deum pœnitentia facti aut permiſſionis. Gen. XVIII. 14: μὴ ἀδυνατεῖ παρὰ τῷ θεῷ ῥῆμα;

38 γένοιτό μοι, *fiat mihi*) Confer aſſenſum Davidis, 2 Sam. VII. 25. 28.

¶ ἀπῆλθεν, *abivit*) ſicut antea *introivit.* v. 28.

39 ἀναςᾶσα, *ſurgens*) Occaſionem dederat angelus. v. 36.

¶ μετὰ σπουδῆς) Σπουδὴ ejusque derivata & compoſita ſæpe apud LXX notant בהלה *feſtinationem.*

¶ εἰς πόλιν ἰούδα, *in urbem Iuda*) Nomen urbis montanæ ſacerdotalis, Hebron, Ios. XXI. 11, non ponit Lucas; tribûs vero nomen, *Iuda*, notanter ponit. Hîc igitur conceptionem Ieſu Chriſti factam eſſe, non temere exiſtimaverimus. conf. Kohlreiff. in Ies. 30 de nativitate Chriſti in terra Canaan, p. 96. Tum excellentiſſimi motus fuere apud Eliſabet & fœtum ejus & apud Mariam: eximiique plane ponderis eſt particula γὰρ *enim*, v. 44, rationem exprimens, cur hoc ipſo temporis puncto Eliſabet primum *Matrem Domini ſui* proclamet Mariam. Tanti ſane momenti eſt conceptio, ut, ſi ea Nazaretæ facta eſſet, *Nazarenus* ex ea cauſa potius, quam ex habitatione parentum diceretur. Atqui hæc habitatio pro unica illius cognominis cauſa allegatur. Nunc Dominus & reſpectu matris & progenitorum, & reſpectu locorum, ubi conceptus æque ac natus eſt, ex *Iuda* eſt ortus.

40 ἠσπάσατο, *ſalutavit*) Aliter ſalutant ſancti, aliter profani. Nulla ratio capit, quantum moveat & quam efficax ſit ſanctorum voluntas, per fidem & amorem ex Deo petens, & in amicos capaces derivans.

41 καὶ ἐπλήσθη, *& impleta eſt*) Conjuncti motus embryonis & matris ſpirituales. v. 15.

42 ἀνεφώνησε φωνῇ μεγάλῃ) Sic, ἐφώνησε φωνῇ μεγάλῃ, Act. XVI. 28. Alii, ἀνεβόησε φωνῇ μεγάλῃ, & ſic Matth. XXVII. 46. LXX, Gen. XXVII. 38. 1 Sam. XXVIII. 12. Es. XXXVI. 13. Ez. XI. 13. &c. Item 3 Macc. V. 48 (51.) Hiſt. Sus. quater, Hiſt. Drac. v. 40 (41.) At ἀναφωνεῖν multo aliter adhibent, v. gr. de ſonitu in cultu publico per Davidem adornato.

¶ καὶ εἶπεν, *& dixit*) Poſt hæc demum verba, quæ, a Spiritu ſancto profecta, ſalutationem Mariæ protinus exceperunt, Maria, quid angelus ſibi nunciaſſet, Eliſabetæ retulit.

¶ εὐλογημένη, *benedicta*) Ea verba, quæ in ſalutatione angelica erant poſtrema, in ſalutatione Eliſabet prima ſunt.

¶ καὶ εὐλογημένος, *& benedictus*) Hoc non addebatur v. 28.

¶ ὁ καρπὸς, *fructus*) Vere mater Ieſu fuit Maria.

43 ἡ μήτηρ, *Mater*) Nova appellatio non potuit non intime commovere virginem matrem. *Mater*, inquit, *Domini mei*: non tamen, *Domina mea*.

¶ τοῦ κυρίου μου, *Domini mei*) Conf. c. XX. 42. Ioh. XX. 28.

44 γὰρ, *enim*) Hoc videtur innuere, eodem puncto temporis & ſaliiſſe fœtum, & Mariam cœpiſſe reapſe eſſe matrem Domini. conf. *nunc*, v. 48.

¶ ἐσκίρτησεν, *ſaliit*) Neque is ſaltus ſalutatorius, unicus fidei actus fuit: plenus fuit Spiritûs ſancti. v. 15.

45 μακαρία, *beata*) Id patet ex contrario Zachariæ exemplo.

¶ πιστεύσασα, *quæ credidit*) v. 38.

¶ ὅτι ἔσται) *fore.*

¶ αὐτῇ, *illi*) Emphatice refertur ad *quæ credidit*, poſitum pro *tibi*: uti c. XIII. 34.

46 εἶπε, *dixit*) ore, vel etiam ſcripto. Maria poſt Zachariam acceperat nuncium, & tamen prius jubilat: utriusque canticum & inter ſe & cum ſermonibus angeli conferri poteſt, v. 28 ſs. 13 ſs. & alio reſpectu cum oratione Hannæ, 1 Sam. II. 1 ſeqq. & cum gratiarum actione Davidis, 2 Sam. VII. 18 ſs. eadem de re: it. Ps. XXXIV. Planæ Mariæ & Zachariæ hymnus indolem N. T. ſpirat. Divinitusque ita gubernata eſt Maria, ut, etiamſi non omnia penitus intelligeret; (c. II. 33. 50.) tamen verbis etiam profundiſſimo ſenſui aptis eloqueretur myſterium. Laudat Deum nomine ſuo, & fœtus benedicti, & Iſraëlis. Initium hymni congruit cum Ps. XXXI. 8. LXX: ἀγαλλιάσομαι καὶ εὐφρανθήσομαι ἐπὶ τῷ ἐλέει σου· ὅτι ἐπεῖδες ἐπὶ τὴν ταπείνωσίν μου.

47 σωτῆρι) *Salvatore*, *Servatore.* vid. ad Chrys. de ſacerd. p. 452 ſ. Vis nominis *Ieſu.* v. 31.

48 ταπείνωσιν) *conditionem humilem.* Iac. I. 10. עני LXX ſæpe, ταπείνωσις. Humilitas Mariam capacem fecit rerum tantarum, de quibus v. 32 ſ.

¶ μακαριοῦσί με, *beatam prædicabunt me*) conf. v. 45. c. XI. 27.

¶ πᾶσαι αἱ γενεαὶ, *omnes generationes*) omnis poſteritas.

49 ſ. καὶ) *&* Ille, cujus nomen ſanctum eſt, & cujus miſericordia &c. Nam hæc tria inciſa per *&* iteratum copulantur. Hebr. אשר ſæpe reticetur. Demum verſu 51 nova periocha incipit.

50 εἰς γενεὰς, *in generationes*) Quamvis diu videatur promiſſio tardare, tamen præſta-

præſtatur, & quidem in perpetuum. Eædem *generationes* Mariam dicunt beatam. v. 48.

51 ἐποίησε κράτος - ἐξαπέστειλε κενοὺς, *fecit robur - emiſit inanes*) Hæc omnia facere inſtituit Deus per Meſſiam, ejusque rei experimentum in ſe ipſa capiebat mater ejus.

¶ ὑπερηφάνους, *ſuperbos*) viſibiles & inviſibiles.

52 δυνάστας, *dynaſtas*) ut Saulum, Herodem.

53 πεινῶντας ἐνέπλησεν ἀγαθῶν, *eſurientes implevit bonis*) Ps. CVII. 9 LXX: ψυχὴν πεινῶσαν ἐνέπλησεν ἀγαθῶν. Ejusdem Pſalmi verſui 10 reſpondet canticum etiam Zachariæ v. 79.

¶ ἐξαπέστειλε, *emiſit*) cum viderentur eſſe proximi Deo.

54 ἀντελάβετο, *ſublevavit*) dum Meſſiam mittit. Idem verbum pro נשא 1 Reg. IX. 11.

¶ παιδὸς, *ſervi*) Sic. v. 69.

¶ μνησθῆναι) *eo quod recordatus eſt*, vel, *ut memorem ſe præſtet*. v. 72. Hab. III. 2.

55 ἐλάλησε, *locutus eſt*) cum jurejurando, *ad* Davidem præcipue.

¶ πατέρας - ἕως αἰῶνος, *patres - usque in ſeculum*) Maria complectitur præterita & futura.

¶ τῷ) Conſtr. - μνησθῆναι ἐλέους τῷ ἀβραάμ. Mich. VII. 20. LXX, δώσεις (εἰς) ἀλήθειαν τῷ ἰακὼβ, ἔλεον τῷ ἀβραὰμ, καθότι ὤμοσας τοῖς πατράσιν ἡμῶν κατὰ τὰς ἡμέρας τὰς ἔμπροσθεν. Ps. XCVIII. 3, ἐμνήσθη τοῦ ἐλέους αὐτοῦ τῷ ἰακώβ. it. Ps. CXIX. 49.

¶ ἕως, *usque*) Conſtr. cum *ſemini*.

56 τρεῖς, *tres*) Diſceſſit ante partum Eliſabetæ.

¶ εἰς τὸν οἶκον αὐτῆς, *domum ſuam*) ex qua aliquanto poſt Bethlehemum ire juſſa eſt.

58 μετ' αὐτῆς, *cum illa*) Sic *cum*, v. 72. c. X. 37 not.

59 ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, *nomine patris ſui*) Non erat id moris apud Iudæos: ſed hîc ſingularis cauſa movebat familiares, quod Iohannes ſuſtineret totam poſteritatem Zachariæ.

60 εἶπεν, *dixit*) ex revelatione. nam ſi ex Zacharia per literas didiciſſet, non opus fuiſſet, ex illo iterum quæri v. 62.

61 συγγενείᾳ σου, *cognatione tua*) Familiæ *ſuæ* nomina putabant Eliſabetam ſecuturam, ſi nomen vellet dare, a Zachariæ nomine diverſum.

62 ἐνένευον, *innuebant*) Commodius eſt muto innuentes videre, quam loquentes audire, quibus non poſſit loquendo reſpondere. *ſurdum* etiam fuiſſe Zachariam, non eſt probabile.

¶ τὸ) Articulus hîc demonſtrat.

63 πινακίδιον, *tabellam*) Si reliquiæ hiſtoriarum evangelicarum tam multæ, atque oſtendi ſolent, veræ eſſent: non dubium eſt, quin hanc tabellam conſervaſſet Providentia.

¶ ἔγραψε λέγων, *ſcripſit dicens*) ſcripſit his verbis. v. 64. Conf. 2 Reg. X. 1. 6. 2 Chron. XXI. 12.

¶ ἰωάννης, *Iohannes*) Vltima ſcriptura V.T. deſinit in חרם i.e. *anathema*, Malach. III. 24. Prima hæc *ſcriptura* N.T. incipit a *gratia*.

¶ ἐστι, *eſt*) Zacharias non tam jubet, quam juſſum divinum indicat.

¶ ἐθαύ-

¶ ἐθαύμασαν, *mirati ſunt*) nominis in hac familia novitatem, & Zachariæ atque Eliſabetæ, cum inter eos non interceſſiſſet colloquium, in nomine conſenſum, non ex compoſito, ſed ex revelatione, quæ utrique obtigerat, oriundum.

64 αὐτῦ, *ejus*) Zachariæ.

65 πάντα κτλ. *omnia &c.*) quæcunque a v. 11 memorantur.

66 ἔθεντο, *poſuerunt*) Saluberrimum ſtudium; ut nexus rerum obſervetur poſt longa intervalla in operibus divinis. c. II. 18 ſ.

67 προεφήτευσε, *prophetavit*) de rebus proxime futuris. Dicta ſunt hæc per Zachariam aut ipſo die circumciſionis, aut poſteaquam res percrebuerat.

68 ὅτι, *quod*) Zacharias de Chriſto agit præcipue, v. 69; de Iohanne quaſi incidenter, v. 76.

¶ ἐπεσκέψατο κτλ. *inviſit &c.*) i. e. *inviſit, ut faceret.* Idem verbum, v. 78.

69 κέρας, *cornu*) Ps. CXXXII. 17. Id ſignificat copiam & robur regium. Articulus non item conveniebat primo illi tempori. Sic quoque v. 68. 71. 78 Poſtea uni Ieſu Chriſto hæc nomina apertius vindicavit res ipſa.

¶ σωτηρίας, *Salutis*) Alluſio ad nomen *Ieſu.* coll. v. 71. 77. Iohannes tantummodo dedit *notitiam ſalutis*; Dominus, *ſalutem* ipſam.

¶ δαυὶδ, *David*) Ps. cit. v. eod. & v. 6.

¶ παιδὸς) עבד *ſervi.* Ib. v. 10.

70 καθὼς ἐλάλησε, *ſicut locutus eſt*) Vbi Maria deſiit v. 55. ibi Zacharias nunc incipit.

¶ διὰ ςόματος, *per os*) Prophetare prophetis nullo labore conſtitit, ut a Deo ſuſciperent, ſed tantummodo, ut ad homines infenſos proferrent. Tantummodo *os* debuere accommodare; imo etiam *os* eis datum eſt. Luc. XXI. 15.

¶ ἁγίων, *ſanctorum*) Nullus propheta non fuit ſanctus. 2 Petr. I. 21. Hebr. XI. 32 ſ.

¶ ἀπ' αἰῶνος, *a ſeculo*) Iam ab initio fuerunt prophetæ.

71 σωτηρίαν, *ſalutem*) ſubaudi, *inquam. cornu ſalutis* repetitur, brevius.

¶ μισῦντων, *odio habentium*) Beneficia ſpiritualia deſcribit ſermone adhuc cum phraſibus V. T. conveniente, de ope temporali.

72 ποιῆσαι) *faciendo.*

¶ ἔλεος, *miſericordiam*) Miſericordia & recordatio fœderis idem eſt, quod חסד ואמת *gratia & veritas.*

¶ μετὰ, *cum*) Oppoſitum, *ex.* v. 71.

¶ τῶν πατέρων, *patribus*) pridem defunctis. c. XX, 37. 38.

¶ μνησθῆναι) *recordando.* Alluſio ad nomen Zachariæ.

73 ὅρκον, ὃν) Id eſt, ὅρκυ, ὃν, *juramenti, quod.* Pendet a *recordando.*

¶ τῦ δῦναι) Hinc pendet, ῥυσθέντας λατρεύειν, i. e. δῦναι, ἵνα ῥυσθέντες λατρεύσωμεν. Articulus indicat, infinitivum præcedentem ποιῆσαι declarari per hunc ſubſequentem. ſic quoque v. 77, coll. anteced. itemque v. 79. & cap. II. 22. 24.

74 ἀφόβως, *ſine timore*) Timor hoſtium, non timor, isque filialis, ipſius Domini, tollitur. Hebr. II. 15.

¶ λατρεύειν, *miniſtraremus*) Sacerdotium Novi teſtamenti.

75 ἐν

75 ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ, *in ſanctitate & juſtitia*) Idem ſyntheton Eph. IV. 24. 1 Theſſ. II. 10. *juſtitia* dicit convenientiam ad legem; *ſanctitas*, ad naturam.

¶ πάσας) *quovis die*. Hebr. l. c.

76 καὶ, &) Iis, quæ hactenus cecinit Zacharias, nunc reſpondent, quæ ſequuntur: de gratia erga populum, v. 68. 77. de ſalute, v. 69. 77. de miſericordia, v. 72. 78.

¶ παιδίον, *puerule*) quantillus nunc es. Infantem non appellat nomine: loquitur, qua propheta, non qua parens.

77 γνῶσιν - ἀφέσει, *cognitionem-remiſſione*) Hebr. VIII. 11. 12. Ier. IX. 23.

¶ ἐν, *in*) Conſtr. cum *ſalutis*.

¶ ἀφέσει, *remiſſione*) Fundamentum ſalutis.

78 διὰ, *per*) Conſtr. cum *remiſſione*.

¶ ἐλέους, *miſericordiæ*) Alluſio ad nomen *Iohannis*.

¶ ἀνατολὴ) Sic LXX pro צמח Zach. III. 8. VI. 12. Ier. XXIII. 5. etenim צמח quoque de ortu lucis dicitur. vid. Ioh. Gregorii Obſerv. c. 18. Tomo VII Crit. col. 585, ubi copioſa eſt & excellens diſſertatio. Metonymia abſtracti: *Ortus*, i. e. *Sol oriens*. v. ſeq. Ies. IX. 1. Ap. XXII. 16.

¶ ἐξ ὕψους, *ex alto*) Id dicitur de Filio Dei, h. l. & de Spiritu ſancto, c. XXIV. 49. Conf. Gal. IV. 4. 6. Sic, *ex cælo* 1 Cor. XV. 47.

79 ἐπιφᾶναι, *ut appareret*) Iterum conf. Ps. CXXXII. 17.

¶ τοῖς - καθημένοις, *ſedentibus*) Conf. Matth. IV. 15 not. ex Es. l. c.

¶ σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου, *tenebris & umbra mortis*) Conjuncta, ut, contra, *lux & vita*.

80 ηὔξανε, *creſcebat*) corpore.

¶ ἐν ταῖς ἐρήμοις, *in eremis*) Notantur hîc partes eremi penitiores; Matth. III. 1 eremus exterior. Manſit immunis ab affrictu vitæ communis & inquinatæ. Prodromus Chriſti, & Chriſtus ipſe, utriusque vitæ, & primo quidem ſolitariæ, deinde etiam publicæ, & experientiam cepit & ſpecimen dedit.

¶ ἕως, *usque ad*) c. III. 2. 3.

CAP. II.

1 Καίσαρος, *Cæſare*) Tempus igitur erat, quo naſceretur Meſſias. addatur, *prima*, v. 2.

¶ οἰκουμένην, *orbem*) Totum igitur genus humanum neceſſitudine gaudet cum Ieſu, qui eidem cum his multis catalogo inſeri voluit. Per ſynecdochen ſic appellatur mundus Romæ ſubjectus: a quo Iudæa non exemta.

2 πρώτη) *prima*, reſpectu Iudæorum, qui antea citra cenſum tributa pependerant.

¶ ἡγεμονεύοντος) *cum præeſſet* Syriæ P. Sulpicius Quirinus. Vid. *Ord. temp.* p. 233. Late patet vis vocabulorum ἡγεμὼν & ἡγεμονεύειν. c. III. 1. XXI. 12. Matth. II. 6.

¶ τῆς συρίας, *Syriæ*) Syriæ appendix Iudæa. tantopere imminutæ poteſtatis erat Iudæa.

3 εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν, *in ſuam urbem*) Videtur Ioſephus paulo ante reliquiſſe Bethlehemum.

4 οἴκου, *domo*) *Domus*, totum, & *familia*, pars, hîc conjunguntur: quod *domus*

mus Davidis eo tempore non multo latius pateret, quam *familia* ejuſdem.

5 ἀπογράψασθαι) *ut deſcriberetur*, ut profiteretur. Medium.

¶ γυναικὶ, οὔσῃ ἐγκύῳ, *uxore, prægnante*) Hoc, capite I commemoratum, repetitur, quia in cenſu, in Romanorum commentariis, ſic quoque referebatur.

6 ἐκεῖ, *ibi*) Maria non videtur ſciſſe, ſe vi prophetiæ debere Bethlehemi parere: ſed providentia cœleſtis omnia gubernavit, ut ita fieret.

7 πρωτότοκον, *primogenitum*) Sic dicitur, ante quem nullus eſt natus, non qui ante alios. Magis abſolute בכור hebraicum ſonat.

¶ ἐσπαργάνωσεν, *faſciis involvit*) Ἐν σπαργάνοις ἀνετράφην, Salomo Sap. VII. 4. itaque σπάργανα, *faſciæ*, non ſunt per ſe vile & lacerum quiddam. Reliqua cura, quæ recens natis adhiberi ſolita erat, Ez. XVI. 4, hîc non exprimitur.

¶ ἐν τῇ φάτνῃ, *in præſepi*) v. 12. Locus hoſpitio hominum oppoſitus. Veriſimile eſt, imitamenta quædam præſepis hujus, in gratiam peregrinorum, Bethlehemi poſtea eſſe facta, (ut paſſim montis Oliveti) quorum aliquod deinde habitum fuerit pro ipſo reclinati Ieſuli loco. Præſepe Salvator pro cubili habuit: cunarum mobilium commoditate carebat parvulus nulla impatientia infectus.

¶ ἐν τῷ καταλύματι, *in diverſorio*) Etiam hodie rarus Chriſto in diverſoriis locus.

8 χώρᾳ, *regione*) in qua etiam David paverat.

¶ φυλακὰς, *cuſtodias*) alternatim.

9 ἄγγελος, *angelus*) In omni humiliatione Chriſti, per decoram quandam proteſtationem cautum eſt gloriæ ejus divinæ. Hoc loco, per præconium angeli: in circumciſione, per nomen Ieſu: in purificatione, per teſtimonium Simeonis: in baptiſmo, per exceptionem Baptiſtæ; in paſſione, modis longe plurimis.

10 χαρὰν, *gaudium*) Expreſſa gaudii mentio hîc fit, gaudendi cauſis nondum ita manifeſtis: reſurrectionis nuncius non expreſſe hortatur ad gaudium, in cauſa manifeſta. c. XXIV. 5.

¶ ἔσται, *erit*) etiam per relationem paſtorum.

¶ παντὶ τῷ λαῷ, *omni populo*) Angelus loquitur paſtoribus Iſraëlitis, ut primo illi tempori conveniebat. conf. c. I. 33 not.

11 ὑμῖν, *vobis*) paſtoribus, Iſraëli, generi humano.

¶ χριστὸς, *Chriſtus*) v. 26. Tam clarum indicium debuiſſent omnes memoria retinere, dum adoleſcebat Dominus. Non additur nomen *Ieſus*, quod poſtea in circumciſione ei datum eſt: ſed ejus vis repræſentatur in *Salvator*. Et ſic ſæpe in V. T. ſub nomine *Salutis*.

¶ Κύριος, *Dominus*) Argumentum gaudii. Magnifica appellatio.

¶ ἐν πόλει, *in urbe*) Conſtr. cum *natus eſt*. Demonſtratur in hoc locus, ut in *hodie* tempus.

¶ δαυὶδ, *David*) Hæc periphraſis remittit paſtores ad prophetiam, quæ tum implebatur.

12 σημεῖον, *ſignum*) Ipſe habitus humilis, ſignum erat fidelibus.

¶ βρέφος, *infantem*) Non additur articulus.

13 πλῆθος, *multitudo*) Articulus non additus.

¶ στρα-

¶ *ϛρατιᾶς, exercitus*) Magnifica appellatio. Hic *exercitus* tamen *pacem* laudat.

14 *λεγόντων, dicentium*) Totus hic hymnus eſt bimembris, habetque doxologian, ſive gratulationem, rurſus bimembrem, & hujus ætiologian: ut particula *&* non temere ſic poſita oſtendit. Paraphraſis: *gloria in excelſiſſimis Deo* (ſit,) *& in terra pax* (ſit!) cur? quoniam *in hominibus beneplacitum* (eſt.) Congruit Iren. l. 3. c. 11. fol. 216 ed. Grab. Poteſt tamen ſecundum inciſum propius cum primo cohærere, quam cum tertio: ut in tertio ſit aſyndeton, uti Ier. XXV. 18. 1 Sam. III. 2. Vid. Nold. concord. part. p. 269.

¶ *δόξα, gloria*) Myſterium redemtionis, ejusque fructus & finis ſummus. obſervandumque duplex eſt antitheton: *in excelſiſſimis*: *in terra.* tum, *Deo*: *hominibus.*

¶ *ἐν ὑψίϛοις, in excelſiſſimis*) Ex incarnatione cientur laudes a nobiliſſimis creaturis Deo tributæ. Non tamen dicunt: *in cælo*, ubi etiam angeli: ſed, rara locutione, *in excelſiſſimis*, quo angeli non aſpirant. Hebr. I. 3. 4. Volunt, laudationem ſuam ad ſumma aſcendere.

¶ *ἐπὶ*) Obſervanda particulæ differentia ab *ἐν* præcedente.

¶ *γῆς, terra*) non modo in Iudæa: nec jam modo in cœlo. Latius patet *terra*, quam *homines*: nam *terra* etiam *angelorum* theatrum eſt. Cœlicolæ dicunt, *in terra*: terricolæ, *in cælo.* cap. XIX. 38.

¶ *εἰρήνη, pax*) v. 29.

¶ *ἀνθρώποις, hominibus*) non modo in Iudæis. Antehac male audierant homines apud angelos: nunc hi quaſi admirabundi paradoxon exclamant: *in hominibus beneplacitum*!

¶ *εὐδοκία*) *beneplacitum*, lubentia Dei nova erga totum nomen humanum, in Dilecto.

15 *οἱ ἄνθρωποι, homines*) totum genus humanum quodammodo repræſentantes. coll. v. 14, *in hominibus.* antitheton, *angeli.* Homines ad Ieſum veniebant: angeli officium faciebant eminus.

¶ *διέλθωμεν - ἕως, tranſeamus - usque*) Hinc colligi poteſt, paſtores domum ſuam habuiſſe non Bethlehemi, ſed in loco aliquo, inter quem & inter Bethlehem regio, ubi vigilabant, media eſſet, in latitudine. v. 20. conf. *tranſire usque*, Act. IX. 38. Eo magis res innoteſcebat per eos.

¶ *τὸ γεγονὸς, factum*) Rem jam factam eſſe, credunt ex indicio angelico.

16 *ἀνεῦρον*) *invenerunt*, ut nunciatum erat.

17 *διεγνώρισαν, notum fecerunt*) etiam ante abitum. v. 20.

19 *συνετήρει, conſervabat*) v. 51. Longo poſt tempore teſtari potuit. Act. I. 14.

¶ *συμβάλλουσα, conferens*) partes invicem conſiderans.

20 *ἤκουσαν, audiverunt*) ex Maria.

¶ *καθὼς, ſicut*) Sermo & viſus audituſque conveniebant.

¶ *ἐλαλήθη, dictum eſt*) per angelos.

21 *περιτεμεῖν· ἐκλήθη· ut circumciderent: vocatum eſt*) Non tam directe memoratur circumciſio, quam appellatio, quæ divinitus erat juſſa.

¶ *πρὸ τοῦ, antequam*) Exquiſite hîc denotatur beneplacitum Patris in Chriſto. conf Gal. I. 15.

¶ *ἐν τῇ κοιλίᾳ, in utero*) ſc. *matris*. ſic, *ἐν κοιλίᾳ*, abſolute בבטן Ier. I. 5.

22 *τοῦ καθαρισμοῦ*) Sic *Iren*. & *Copt*. Digna lectio, quæ alibi quoque inveſtigetur: nam & brevis & media & apta eſt. Atque hinc non ſolum *αὐτοῦ* & *αὐτῆς*, apud paucos, ſed etiam *αὐτῶν*, apud pleroſque, ſuppletum videri queat. Nunquam *αὐτῶν* ita ponitur, ut *τὸ παιδίον* ſubaudiatur, & *mater ejus*. Neque Ipſe, neque mater ejus, purificatione egebat. Sunt qui *αὐτῶν* interpretentur *Iudæorum*: ſed Lucas purificationem, ut divinum inſtitutum, non ut morem Iudaicum memorat.

¶ *τὸν νόμον μωσέως, legem Moſis*) Altiori reſpectu mox dicitur *lex Domini*.

¶ *ἀνήγαγον, adduxerunt*) Hoc proprie dicitur de adultiore, *ut introducere*, v. 27. Præludium erat hoc futurarum itionum.

¶ *παραστῆσαι, ut ſiſterent*) Hoc mox declaratur v. 23. Hoc accedebat ad *purificationem*, quæ fiebat ſuper omni partu, non modo ſuper primogenitis.

23 *πᾶν ἄρσεν διανοῖγον μήτραν, ἅγιον τῷ Κυρίῳ κληθήσεται*) LXX, Ex. XIII. 2: *ἁγίασόν μοι κτλ*. ib. v. 12: *ἀφοριεῖς πᾶν διανοῖγον μήτραν τὰ ἀρσενικὰ τῷ Κυρίῳ*.

24. *θυσίαν, victimam*) pauperum. Lev. XII. 8.

¶ *ζεῦγος τρυγόνων ἢ δύο νεοσσοὺς περιστερῶν*.) LXX l. c. *δύο τρυγόνας ἢ δύο νεοσσοὺς περιστερῶν*. Iidem tamen, *ζεῦγος τρυγόνων κτλ*. Lev. V. 11.

25 *ἱερουσαλὴμ, Ieruſalem*) Huic urbi primo quoque tempore oſtenſus eſt Salvator.

¶ *συμεὼν, Simeon*) primus propheta, qui diceret, Chriſtum veniſſe: & quo interprete Deus probavit hunc, qui ſibi ſiſtebatur, primogenitum.

¶ *δίκαιος, juſtus*) in officiis.

¶ *εὐλαβὴς*) Vulg. *timoratus*) in habitu animæ erga Deum.

¶ *προσδεχόμενος παράκλησιν τοῦ ἰσραὴλ, exſpectans conſolationem Iſraël*) non ſolum, ut Iacobus, Gen. XLIX. 18, in tempora longa: ſed ut jam adventantem, v. 38. Senſim brevior facta eſt exſpectatio fidelium, ut nunc ſit de adventu glorioſo.

¶ *ἐπ' αὐτὸν, ſuper ipſum*) ut prophetam. v. ſeq.

26 *ἦν, erat*) dudum fortaſſe: quanquam ſenectus in Anna notatur, in Simeone non notatur.

¶ *μὴ ἰδεῖν - ἢ ἴδῃ, non videre - quam videret*) Suave antitheton.

¶ *πρὶν ἢ, antequam*) Eo autem viſo, ſtatim erat deceſſurus. v. 29, *ſecundum*.

¶ *τὸν χριστὸν Κυρίου, Vnctum Domini*) Sic, *Vnctum Dei*, c. IX. 20. Is eſt, quem unxit Dominus, & præ quo nullum alterum pro Vncto agnoſcit.

27 *ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν, cum introducerent*) Nam poſtea peregerunt ſacrificium. v. 39. Id erat loco declarationis, quod non ex communi cauſa Ieſus ſubiret legem purificationis.

28 *αὐτὸς, ipſe*) ultro.

¶ *ἐδέξατο, ſuſcepit*) motu divino, divinæ benignitati reſpondens.

29 *νῦν, nunc*) Simeon ex divina promiſſione duplex beneficium conjunctim acceptat: aſpectum Salvatoris & beatum obitum. Multa veteres putarunt, quid Iohannes poſt obitum nunciarit mortuis: mirum, ſi de Simeone non ſimilia commentati fuerint.

¶ *ἀπο-*

¶ ἀπολύεις, *dimittis*) Idem verbum, Gen. XV. 2. Num. XX. 29. Tob. III. 6. 16 (13.)

¶ δέσποτα, *Domine*) Δεσπότης proprie *herum* dicit. Act. IV. 24 2 Tim. II. 21. Ap. VI. 10.

¶ κατὰ τὸ ῥῆμά σου, *ſecundum verbum tuum*) Verbo promiſſi exacte reſpondet cantus Simeonis. Sunt enim parallela. *Chriſtus Domini*: *Salus Domini*. *Videre*: *videre*. *Mors*: *miſſio*.

¶ ἐν εἰρήνῃ, *in pace*) perfecta.

30 εἶδον, *viderunt*) Etiam tenuere manus: ſed Simeon verba aptat promiſſioni. v. 26.

¶ τὸ σωτήριόν σου, *Salutare tuum*) Sic c. III. 6. Conveniens ſermo, in abſtracto, περὶ τοῦ παιδίου, *de puerulo*, antequam perficeret opus ſalvandi: deinceps, *Salvator*, in concreto, dicitur, quem jam tum in ampliatione ſic appellarant cœlites. v. 11. Es. XLIX. 6. 9: -τὴν διασπορὰν τοῦ ΙΣΡΑΗΛ ἐπιστρέψαι· ἰδοὺ δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένους, εἰς ΦΩΣ ΕΘΝΩΝ, τοῦ εἶναί σε εἰς ΣΩΤΗΡΙΑΝ ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς. -λέγοντα τοῖς ἐν δεσμοῖς, ἐξέλθετε, καὶ τοῖς ἐν τῷ σκότει, ΑΝΑΚΑΛΥΦΘΗΝΑΙ. *Salutare tuum*, i. e. Chriſtum. hunc enim ipſum videbat jam tum Simeon: hunc etiam *lucem & gloriam* appellat.

31 κατὰ πρόσωπον, *in facie*) Locus maxime conſpicuus, ad lucem omnibus oſtendendam, erat ipſum templum.

¶ πάντων, *omnium*) non modo Iudæorum.

¶ λαῶν, *populorum*) Innuitur, poſthac non unicum fore populum. coll. v. 32.

32 φῶς, *lucem*) Id ſtat in appoſitione cum *ſalutare*.

¶ εἰς ἀποκάλυψιν) *ut* gentibus *reveletur* Deus & Chriſtus, & ipſæ ſibi in luce ejus.

¶ ἐθνῶν, *gentium*) Conſtr. cum *lucem*. *lux* gentium, revelanda eiſdem. Ap. XXI. 23 ſ.

¶ καὶ δόξαν, *& gloriam*) Conſtr. cum *lucem*, non ſubaudito *in*. *Lux & gloria* ſive ſplendor ſunt ſynonyma, ſed ita, ut *gloria* quiddam majus ſonet, & prærogativam Iſraëlis exprimat, ob neceſſitudinem propriam cum hoc rege gloriæ.

¶ ἰσραήλ, *Iſraël*) Etiam poſt gentes Iſraël fruetur hac gloria.

33 θαυμάζοντες, *mirantes*) Nam magis magisque intelligebant, quam magnifica eſſent, quæ de Ieſu dicta eſſent, antequam natus eſſet: & talia audiebant ex Simeone & aliis, quos non exiſtimarunt id adhuc ſcire.

34 εὐλόγησεν, *benedixit*) ברך valedicens, cum benedictione, viſa eorum admiratione pia.

¶ αὐτούς, *illis*) Ioſepho & Mariæ: non Ieſu ipſi. Hebr. VII. 7.

¶ εἶπε, *dixit*) Admirationem lætam prædictio fidelis rerum adverſarum excipit, & illius abuſui medetur.

¶ πρὸς μαριὰμ, *ad Mariam*) præ Ioſepho, cujus ultima mentio fit verſu 51 not.

¶ οὗτος, *Hic*) de quo talia dici miraris.

¶ κεῖται) hic, qui in ulnis meis *jacet*; *poſitus eſt*, ut lapis pretioſus, *in caſum & reſurrectionem*. Notabile eſt, hæc non per angelum v. 10 ſ. c. I. 30 ſ. eſſe prædicta, ſed per hominem ſanctum addita. Angeli duntaxat erat εὐαγγελίζεσθαι, *bonum nuncium afferre*.

¶ *καὶ ἀνάστασιν, & reſurrectionem*) *Et* non debet mere disjunctive accipi: coll. 2 Cor. II. 15. nam multi eorum, qui cadunt, iidem etiam reſurgunt. Rom. XI. 11 ſ. Ipſe eſt *reſurrectio*, ut ipſe *ſignum.*

¶ *πολλῶν, multorum*) v. 35.

¶ *σημεῖον ἀντιλεγόμενον, ſignum, cui contradicitur*) Inſigne oxymoron. *Signa* alias tollunt *contradictionem*: hoc erit objectum *contradictionis*, quanquam per ſe ſignum eſt evidens fidei. Es. LV. 13. LXX. nam eo ipſo, quia *lux* eſt, illuſtris & *inſignis* eſt. Magnum erit ſpectaculum. *Contradictionem* credentium & non credentium mutuam, de Ieſu: & non credentium, contra Ieſum, & *cogitationes*, v. 35, inprimis refert Iohannes, c. V ſeqq. Contradixere, verbis & re. Hebr. XII. 3. Non erat maturum, paſſionem, crucem, mortem expreſſius prædici. Vt primum Ieſus in templo ſiſtitur, adverſa ei denunciantur. quum in templo poſtremum fuit, non diſſimiles Simeoniticis ſermones ipſe habuit. Matth. XXIII. 37.

35 *καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς, & tuam vero ipſius*) Antitheton ad *Hic.*

¶ *τὴν ψυχὴν, animam*) Reſp. *ex cordibus.*

¶ *ῥομφαία, gladius*) *ῥομφαία*, majus ξίφος, quam *μάχαιρα*, & ſæpe tamen minus nocens. Innuitur dolor de contradictione mundi contra Ieſum, vel etiam quædam tentatio inteſtina, acutiſſima, ſed perbrevis, apud Mariam, & ſalutaris denique. nam non omnia cepit ſancta virgo. v. 33. 50. Tranſire potuit gladius v. gr. v. 48 fin. Marc. III. 31. Ioh. XIX. 25. Quis putet, Mariam ſine tentationibus internis conſummatam eſſe? Summa ejus fides, per ſumma certamina vicit. Veruntamen *anima*, non *cor*, *ſpiritui* opponitur, Hebr. IV. 12. Multorum *corda cogitationibus* conquaſſata ſunt: Mariæ duntaxat *anima gladium* eſt experta. Conf. phraſes Ps. XLII. 11. LXXIII. 21.

¶ *ὅπως, ut*) Conſequens rerum adverſiſſimarum.

¶ *ἂν*) *ἂν* non παρέλκει. i. e. *eo facto.*

¶ *ἐκ πολλῶν, ex multis*) Sic, *multorum*, v. 34.

¶ *διαλογισμοὶ*) *cogitationes*, bonæ, malæ, ex cordibus bonis, malis: unde contradictio provenit. Et fides & infidelitas eſt in corde, & per os exſeritur. Rom. X. 8 ſ. 21. XV. 5. 6. Act. XIII. 46. XIV. 2. 2 Cor. IV. 13. VI. 11. 2 Tim. II. 12 ſ.

36 *Φανουήλ, Phanuel*) Pater Annæ præ viro nominatur. adhuc notus erat, ut *exſpectans.* v. 38.

¶ *Ἀσήρ, Aſer*) 2 Chron. XXX. 11.

37 *ἐτῶν, annorum*) Anni totius ætatis, non ſolius viduitatis. Senes primi, poſt angelos, Chriſtum natum celebrant: ut conſtet, Salutem per eum allatam eſſe vitæ melioris.

¶ *ὀγδοήκοντα τεσσάρων, octoginta quatuor*) Itaque Anna fuerat annorum circiter viginti quatuor, quum *Ieruſalem* in poteſtatem Romanorum, duce Pompejo, pervenerat.

¶ *νηστείαις, jejuniis*) etiam in ſenectute.

38 *ἀνθωμολογεῖτο*) *viciſſim*, pro beneficio divino, *confitebatur.* Hebræo הודה reſpondet.

¶ *πᾶσι, omnibus*) Erant igitur non pauci. Alii, quamvis Meſſiam venturum crederent, tamen *non exſpectabant.*

¶ *ἐν, in*) qui erant Hieroſolymis.

40 *ηὔξανε, creſcebat*) corpore. incrementum infantis. v. 52, *proficiebat*, profectus

fectus pueri. ab anno I ad XII. a XII ad XXX. Etiam deinceps conf. c. IV. 1. 14. Mentio profectuum jungitur cum repræſentatione in templo, cum manſione paſchali in templo, & cum baptiſmo.

¶ ἐκραταιοῦτο πνεύματι, *corroborabatur ſpiritu*) præ Iohanne, de quo non additur, *impletus ſapientia.* c. I. 80. Sapientia, ſumma dotum animæ. De pietate Ieſu parvuli vid. Ps. XXII. 10 ſ. & conclude a minori ad majus ex Luc. I. 15. 44.

¶ χάρις) *favor* Dei erat erga illum. Poſtea *hominibus* innotuit. v. 52.

41 κατ' ἔτος, *quotannis*) ſine metu Archelai.

42 ἐτῶν δώδεκα, *annorum duodecim*) Hic ætatis gradus ſine dubio in pueris piis præcipuum quiddam habet, ex benedicto exemplo Salvatoris, qui ſe temporibus ætatis humanæ attemperavit. c. III. 23. Ab eo tempore quotannis ſine dubio venit ad Paſcha.

43 Ἰησοῦς ὁ παῖς, *Ieſus puer*) Deſcribitur *ordine* (καθεξῆς) a Luca, Ieſus *fructus ventris*, c. I. 42. *infans*, c. II. 12 *puerulus*, v. 40. *puer*, h. l. *vir*, c. XXIV. 19. coll. Ioh. I. 30. Non ſtatim plena ſtatura, ut Protoplaſti, apparuit: ſed omnes ætatis gradus ſanctificavit. Senectus eum non decebat.

¶ καὶ οὐκ ἔγνω, *& non novit*) Iud. XIV. 6. 9.

44 νομίσαντες, *putantes*) Hinc colligi poteſt, non multo aliter a parentibus obſervatum fuiſſe Ieſum, atque a multis ſolent obſervari liberi, qui ſæpius ex oculis dimittuntur.

¶ ἡμέρας ὁδὸν) Sic LXX, ὁδὸν ἡμέρας. 1 Reg. XIX. 4.

46 τρεῖς, *tres*) Numerus myſticus. Totidem dies, mortuus, a diſcipulis pro amiſſo habitus eſt. c. XXIV. 21. Vid. *Ord temp.* p. 234.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) in partibus templi exterioribus.

¶ καθεζόμενον ἐν μέσῳ, *ſedentem in medio*) dignitatis cauſa, nec diſcentis, nec docentis habitu, ſed conferentis. conf. v. 47.

¶ ἐπερωτῶντα, *interrogantem*) *Quæſtiones* proponebat, & *reſpondendo* ſolvebat. v. 47.

48 πρὸς αὐτὸν, *ad eum*) Hoc, ineunte commate, emphaſin habet. *Ad illum* non debebat ſic dicere.

¶ ἡ μήτηρ, *mater*) Non loquebatur Ioſephus: major erat neceſſitudo matris.

¶ εἶπε, *dixit*) publice.

¶ τί) *quid?* non, *quare?* quid nobis hac agendi ratione confeciſti?

¶ ὀδυνώμενοι, *dolentes*) Sane multa hoc triduo cor Mariæ verſavit. conf. v. 35.

49 εἶπε, *dixit*) comiter, ſine perturbatione ulla.

¶ τί, *quid?*) Primum hoc exſtat verbum Ieſu: cum quo conferri poteſt extremum, vel ante mortem, vel ante aſcenſionem, Act I. 7. 8. Non reprehendit, quod amiſerint: ſed quod quæſito opus eſſe putarint, innuitque, ſe neque amitti, neque alibi, atque in templo inveniri potuiſſe.

¶ οὐκ ᾔδειτε, *num non noveratis*) Scire debuerant, ex tot documentis. Scire, quod opus eſt, facit ad tranquillitatem.

¶ τοῖς) Conf. Ioh. XVI. 32, τὰ ἴδια.

¶ τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) cujus antiquius

tiquius eſt jus in Ieſum, quam Ioſephi & matris. Eo ipſo ſe templi Dominum declarat: declaravit poſtea etiam apertius. Ioh. II. 16. Matth. XXI. 12 ſ.

¶ δεῖ, *oportet*) Ita docet, ſe non læſiſſe obedientiam, & tamen quodammodo ſe emancipatum declarat, parentumque attentionem acuit. v. 51.

¶ εἶναί με, *eſſe me*) Conf. Hebr. III. 6.

50 οὐ συνῆκαν, *non intellexerunt*) Ergo non ex illis hoc didicerat: neque ab aliis doctoribus, v. 47 ſ. Non multum antea, nec tamen nihil, de Patre locutus erat.

51 ὑποτασσόμενος, *ſubjectus*) libere. Mirabilis ſubjectio ejus, cui omnia ſubjecta ſunt. Etiam antea ſubjectus fuerat: ſed nunc id commemoratur, quum videretur jam ſe potuiſſe eximere. Talis honor ne angelis quidem obtigit, qui parentibus Ieſu.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Ab h. l. nulla Ioſephi mentio, ut credibile ſit, Ioſephum brevi poſt eſſe mortuum, & Ieſum ſenſiſſe incommoda orphanorum. vid. Marc. VI. 3. Ioh. II. 12. Mira de S. Ioſeph habet *Theol. du cœur* Part. I. pag. 9 ſ.

¶ διετήρει) LXX, διετήρησε τὸ ῥῆμα. Gen. XXXVII. 11.

52 προέκοπτε, *proficiebat*) ſecundum humanam naturam, & humanæ naturæ ſapientiam; idque revera, ſed longe ſupra modum hominis communis.

¶ σοφίᾳ, *ſapientia*) in anima.

¶ ἡλικίᾳ) *ſtatura* corporis cum annis. Ergo juſtam proceritatem nactus eſt ac decoram.

¶ χάριτι, *gratia*) *favore*, ex dotibus animæ & corporis. a *gratia* inprimis commendatur ætas tenerior.

¶ παρὰ θεῷ, *apud Deum*) Ioh. VIII. 29.

¶ ἀνθρώποις, *homines*) Facilius iraſcitur mundus viris, quam adoleſcentibus nondum in munere publico verſantibus.

CAP. III.

1 Ἐν ἔτει, *in anno*) Epocha eccleſiæ omnium maxima; Marc. I. 1. (coll. 1 Reg. VI. 1 de epocha templi:) cum qua etiam annus Chriſti trigeſimus nectitur. v. 23. Hîc quaſi ſcena N. T. panditur. Ne nativitatis quidem, aut mortis, reſurrectionis, aſcenſionis Chriſti tempus tam præciſe definitur. c. II. 1. Fit autem denominatio non a conſulibus Romanis, ſed ab Imperatoribus. Solet Scriptura rerum magnarum epochas accurate definire: id de N. T. fit hoc uno loco; & vel ob hoc unum liber hic Lucæ eſt neceſſaria pars ſcripturæ N. T. Vid. *Ord. temp.* p. 219 ſeqq.

¶ καίσαρος, *Cæſaris*) Eccleſia in republica eſt: ideo denominatur epocha ab imperio.

¶ καὶ, *&*) *Ituræa* & *Trachonitis* regio, trans Iordanem, duæ tetrarchiæ.

¶ ἀβιληνῆς, *Abilenes*) ultra regionem Trachonitidem in ſeptentrionem.

2 ἐπὶ ἀρχιερέως, *ſub pontifice*) Singularis numerus, Caipha non excluſo. Act. IV. 6. Quemadmodum in genealogiis dici ſolet hebraice, *filii*, plurali numero, etiamſi unicus ſequatur filius; quia ſæpe plures eſſe ſolent: *filii Eliezer*, *Rehabia* (unicus.) 1 Chron. XXIII. 17 &c. ita hîc ſingulari numero dicitur *pontifex*, quamvis duo homines, *Annas & Caiphas*, nominantur: unde etiam ἀρχιερέων & *Gothus* habet & apud quoſdam excuditur. namque unus eſſe pontifex debebat, & a

plurali

plurali numero ipſe abhorrebat auditus.

¶ ἐπὶ, *ſuper*) immediate. Eadem phraſis, Ier. I. 1.

3 ἰορδάνȣ, *Iordanis*) fluminis ad baptizandum apti. Regnum Dei in ſuo curſu ſe accommodat loco & tempori.

4 ὡς, *ſicut*) Pœnitentia deſcribitur v. 4. 5, remiſſio peccatorum innuitur v. 6.

¶ ἐν βίβλῳ λόγων, *in libro ſermonum*) Ieſajæ liber certis conſtat orationibus, quæ cum conjunctæ fuerint, nulla potuit intercidere. ſic, *liber pſalmorum*. c. XX. 42.

¶ Φωνὴ - τρίβȣς αὐτȣ̃ - τὰ σκολιὰ - αἱ τραχεῖαι-καὶ ὄψεται κτλ.) Es. XL. 3 4. 5. LXX, Φωνὴ-τρίβȣς τȣ̃ θεȣ̃ ἡμῶν - πάντα τὰ σκολιὰ-ἡ τραχεῖα εἰς πεδία - καὶ ὀφθήσεται ἡ δόξα Κυρίȣ, καὶ ὄψεται πᾶσα σὰρξ τὸ σωτήριον τȣ̃ θεȣ̃, ὅτι Κύριος ἐλάλησε.

5 Φάραγξ, *vallis*) ubi eſt cavitas & vacuitas a juſtitia vera, ut apud publicanos & militantes. v. 12. 14.

¶ ὄρος, *mons*) ubi tumor juſtitiæ humanæ, vel poteſtatis, ut apud Herodem.

¶ βȣνὸς, σκολιὰ, τραχεῖαι, *collis, obliqua, aſpera*) I. profundum, II longum, III. latum, corrupta, rectitudini reſtituentur, & plana fient.

¶ εἰς εὐθεῖαν, *in rectam*) Ὁδὸν, *viam*, ſubaudivere LXX. & ſic mox, *& aſperæ*, ſc. *viæ*.

6 καὶ) *&* ſic. Hebr. *& revelabitur gloria Domini, & videbunt omnis caro ſimul, Os Domini eſſe locutum.*

¶ ὄψεται, *videbit*) nulla jam inæqualitate umbram in via retinente, omnibus partibus expoſitis luci.

¶ τὸ σωτήριον τȣ̃ θεȣ̃ *ſalutare Dei*) i. e. Meſſiam. c. II. 30.

8 μὴ ἄρξησθε λέγειν, *ne cœperitis dicere*) Omnem excuſationis etiam conatum præcidit.

10 τί ȣ̃ν ποιήσομεν; *quid ergo faciemus?*) Character eſt hic animæ, quæ convertitur. Act. II. 37. XVI. 30.

11 ὁ ἔχων, *qui habet*) Populus avaritiæ præ aliis vitiis capax. Ideo huic peccato contraria Iohannes eis præcipit, de victu & amictu. Fructus intimæ pœnitentiæ in extimas vitæ partes exit: v. 13 ſ. neque ſpecioſis, ſed civilibus & tamen bonis operibus conſtat. c. X. 34. Matth. XXV. 35. Ies. LVIII. 6 ſ.

¶ δύο χιτῶνας, *duas tunicas*) Et ſic de duplo aliarum rerum.

¶ μεταδότω, *impertito*) Liberalitas patet latius, quam ad obolos.

12 διδάσκαλε, *magiſter*) Publicani majore ceteris reverentia utuntur.

14 ςρατευόμενοι, *militantes*) Ad hos a publicanis per gradationem venitur.

¶ μηδένα διασείσητε) *neminem concutite*, vi.

¶ μηδὲ συκοφαντήσητε) calumniis, quaſi jure. LXX, Gen. XLIII. 17.

15 προσδοκῶντος, *exſpectante*) Exſpectabant, ut indicia aut ab Iohanne aut aliunde fierent atqui Iohannes Zachariæ ſacerdotis filius non erat ex tribu Iuda, ex qua Meſſiam conſtabat eſſe oriundum.

¶ ὁ χριςὸς, *Chriſtus*) Non ita craſſam adhuc ideam de Chriſto habebant. nam Iohannes nil ſplendoris externi habebat, & tamen talia de eo cogitabant.

16 ἀπεκρίνατο, *reſpondit*) interrogare cupientibus. conf. Act. XIII. 25, *ſuſpicamini.*

¶ ἔρχεται) Caſtellio vertit, *adventat.*

¶ ὁ ἰσχυρότερός μου, *qui validior me eſt*) Valebat Iohannes, v. 4 ſ. 10 ſ. cap. I. 17. ſed Chriſtus multo plus.

¶ καὶ πυρὶ, *& igne*) Ignis ille reſpectu fidelium denotat igneam vim Spiritûs S. coll. Es. IV. 4. Et revera igne baptizati tinctique ſunt. Act. II. 3. I. 5. Veruntamen non, ut Ioh. III. 5 aqua materialis, ſic h. l. ignis materialis ſignificatur; nam illic aqua ante Spiritum, ſed h. l. Spiritus & ignis ſimul appellatur. Reſpectu impœnitentium denotat ignem iræ, v. 17. Significationem ignis pariter duplicatam vid. Marc. IX. 49 cum anteced.

18 ſ. παρακαλῶν, *hortans*) Iohannis functio, *hortari*, *evangelizare*; *arguere*, *prædicare*. v. 3. 19.

¶ εὐηγγελίζετο, *evangelizabat*) uti v. 16.

19 καὶ περὶ πάντων, *& de omnibus*) Non ſatisfacit officio, qui una tantum de re peccatores, etiam reges, reprehendit.

20 προσέθηκε, *addidit*) *Additamentum* peccatorum, perſecutio.

¶ κατέκλεισε, *concluſit*) Commemoratur hoc ante baptiſmum Chriſti; & Herodem Iohannes primo quoque tempore arguebat. Poſtea de Ieſu Chriſto non interpellata ſubſequitur hiſtoria.

21 προσευχομένου, *precante*) poſt baptiſmum. Sæpe preces Ieſu commemorat Lucas, in rebus maximis. c. VI. 12. IX. 18. 29. XXII. 32. 41. XXIII. 46.

¶ ἀνεῳχθῆναι) Si deducas ab ἠνεῴχθην, indicativus præ infinitivo augmentum habet: infinitivus, non tam augmentum quam ἔκτασιν.

22 σωματικῷ εἴδει, *corporea ſpecie*) Contra etiam e regno tenebrarum *interdum* apparent *ſpecies corporeæ*.

¶ σὺ, *tu*) reſponſio ad preces. v. 21.

23 καὶ αὐτὸς ἦν ὁ ἰησοῦς ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα ἀρχόμενος, *& ipſe erat, Ieſus, quaſi annorum triginta, incipiens*) Initium hoc loco innuitur non *anni trigeſimi*, quod neque cardinalis numerus, *annorum XXX*, neque particula *quaſi* ferebat; ſed initium *faciendi & docendi* publice, ſive *introitus*. Act. I. 1. 22 (ubi verbum *incipere* item abſolute ponitur,) cap. XIII. 24. Id initium Lucas in ipſo baptiſmo factum innuit. coll. Matth. III. 15. Quare illud initium obiter is in hoc verſu, ætatem autem Ieſu præcipue notat: & hanc quidem ita, ut introitum Iohannis, & paulo poſt introitum Ieſu in uno eodemque anno factum notet. Decore loquitur Lucas: & quum dixiſſet, ad prodromum *eſſe factum verbum Dei*: v 2. coll. Ioh X. 35. Dominum, ait, *incepiſſe*, ſcilicet non ut ſervum, ſed ut Filium. Nomen, *Ieſus*, additur, quia nova rerum ſcena panditur. Grande pronomen, *ipſe*, præmiſſum, facit antitheton ad *Iohannem*: habetque Iohannes externas temporis notationes, a *Tiberio* &c. tempus initii a Domino facti ex *ipſius* Domini *annis* definitur. Habebat Dominus poſt admirabiles profectus ætatem legitimam, muneri publico opportunam.

¶ ὡς ἐνομίζετο, *ut cenſebatur*) Dilutior interpretatio, *ut putabatur*: plus quiddam valet νομίζεσθαι denotat ſenſum ac morem, communiter, nec non jure, receptum: Act. XVI. 13. Porro non dicit Lucas, ὢν υἱὸς ἰωσὴφ, ὡς ἐνομίζετο, ſed ὢν, ὡς ἐνομίζετο, υἱὸς ἰωσήφ. Itaque inciſum hoc, ὡς ἐνομίζετο, non minus, quam illud, cui proxime cohæret, ὢν υἱὸς, vim ſuam ad totam ſcalam genealogicam porrigit, itaquidem, ut ſinguli gradus pro eo, ac ſingulorum ratio fert

&

& poſtulat, accipiendi veniant. *Erat* Ieſus, *ut cenſebatur*, filius Ioſephi: nam non ſolum opinio hominum eum pro filio Ioſephi habebat, ſed etiam Ioſephus omnia paterna officia, quanquam Ieſum non genuerat, præſtabat. *Erat*, *ut cenſebatur*, filius Eli: & erat vere. nam mater ejus, Maria, patrem habebat Eli: & item, *filius Matthat* & reliquorum patrum. *Erat*, *ut cenſebatur*, filius Kainanis, quem Helleniſtæ ex LXX int. in ſerie patrum poſt diluvium referebant. Quod igitur ad Ioſephum & ad Cainanem attinet, *opinioni* populari Lucas per προθεραπείαν hancce medetur, ut Franc. Iunius pridem vidit, coll. Vſſer. chron. ſacr. Part. I. cap. 6. f. 34. in ceteris autem patribus omnia tanquam V. T. & reliquis tabulis publicis & ipſi veritati conſentanea, atque ab omnibus agnita, intemerata relinquit, imo comprobat.

¶ τῦ ἡλεὶ, *Eli*) Hic erat Mariæ pater, Ioſephi ſocer. *vid. Matth. I. 16 not.* Τῦ, articulum hic tam frequentem, cum antecedente quovis nomine proprio, an cum ſubſequente conſtruas, nil intereſt. nam per utramvis conſtructionem cujuſlibet ulterioris patris filius eſt Ieſus, interveniente citeriore. Vtrovis modo Hebraica, quæ fere ambigua ſunt, LXX int. exprimunt. Ezr. VII. 1. Neh. XI. 4. ſs. Sed ſimplicius τῦ cum quovis ſubſequente nomine cohæret: quomodo Matth. I. 1 Ieſus Chriſtus dicitur filius Davidis, FILIVS Abrahami. & quanquam in primo gradu, υἱὸς ἰωσὴφ, ſine articulo dicitur, tamen deinceps τὸ ὢν υἱὸς commode cum ſingulis patribus immediate conſtruitur. conf. LXX Gen. XXXVI. 2.

31 τῦ ναθὰν, Nathan) Hic Nathan, filius David, homo eſt valde memorabilis. Zach. XII. 12. Sohar Num. ad Es. XL. 8. *Cheph zibah uxor Nathan filii David mater eſt Meſſiæ.* Schœttgen. ad h. l.

36 τῦ καϊνὰν, *Kainan*) Adornent nonnulli, quantum poſſunt, ſpeciem aliquot codicum, *Cainane* carentium: unus eo caret *Cantabrigienſis*, idemque *Steph.* β idemque *Bezæ*: qui, ut græcolatinus, non tam codicis, quam rhapſodiæ, patrum varietates complexæ, titulum meretur. Recte Is. Voſſius: *Licet in innumeris & novi & veteris teſtamenti exemplaribus nomen iſtius Cainanis abeſſet, quod tamen falſum, nullum tamen exinde peti poſſet argumentum. Ratio enim manifeſta eſſet ex eo, quod Eccleſia calculum Africani & Euſebii adprobarit & ſecuta ſit; adeoque miror, non plura reperiri exemplaria, in quibus Cainanis nomen expunctum ſit.* c. Horn. p. 13. Attamen ita multi *Cainanem* hoc tempore improbant, ut periculum ſit, ne propediem ex Luca eliminetur: id quod *magnæ temeritatis* eſſe, recte ſtatuit *Rich. Simon* ad h l. nec non *Gomarus.* Præterea Cainanem apud Lucam retinent *I. E. Grabius, Ioh. Harduinus, Iac. Haſæus, G. C. Hoſmannus*, quibus addatur *Hottingeri* theſ. phil. p. 174. *Glaſſius* &c. In antiquis eſt *Ambroſius*, ad Luc. VII. *Septuageſima & ſeptima*, inquit, *generatione Dominus natus eſt ex Maria.* Ante nativitatem Chriſti in LXX interpretibus (vid. Gen. X. 24. XI. 12. 1 Chron. I. 18.) hunc Cainanem exſtitiſſe, Demetrii Chronicon demonſtrat apud Euſebium, lib. IX præp. Ev. pag. 425. Porro Theophilum, cui Lucas ſcripſit, Alexandriæ fuiſſe, complura teſtantur monumenta. Alexandriæ apud LXX int. quin lectus certe fuerit Cainan, dubium non eſt, ne ibi inſertum dicam. Quare non conveniebat, Cainanem jam tum aut omitti a Luca, aut aperto notari

 obelo.

obelo. Alibi quoque Helleniſtis id dedit Lucas, ut LXX interpretes illos præ hebraico textu ſequeretur. Act VII. 14. & ſic Cainanem illis inſertum non expunxit. Neque tamen ea re veritatem violavit. nam ortus I. C. ex Davide, ut patribus aliquot apud Matthæum prætermiſſis, ſic Cainane apud Lucam retento, tamen ſalvus manet. Quin etiam ſummæ veritati cavit præfatiuncula illa, *ut cenſebatur*, v. 23. not. Denique non eſt eorum, qui N. T. tractant, præſtare lectionem LXX interpretum. In chronologia præcipuum exſtat momentum quæſtionis de Cainan. Igitur de eodem diximus aliquid in *Ordine temporum*, p. 52. *Cainanem* legit *Lightf.*

38 τȣ̃ θεȣ̃, *Dei*) Hanc clauſulam ſapienter addit Lucas. *Adam*, primus homo. Is non erat a ſe ipſo; neque a patre & matre; ſed a Deo, non ſolum, ut filii Adam, ſed modo plane ſingulari. nam quicquid filii Adam, ex beneficio creatoris, parentibus debent, id ipſe Adam a Deo accepit. Ideo non in Adam ſubſiſtit Lucas, ſed ſummum illud addit, *Dei*. Atque hic demum eſt terminus, quo nullus eſt ulterior. Genealogiam Lucas ab Adamo ſecundo ad primum ita ducit, uti Moſes ipſe generationem hominis deſcribit Gen. V. 1 ſeqq. Plane *factura* Dei erat homo, non ſolum ut omnes creaturæ, ſed modo proprio. Gen. I. 26. Si recenſio deſiſſet in Adam, abrupta eſſet, non terminata. Nunc ab Ieſu Chriſto ad Deum ducitur. Pulcre cum ortu Adami ex Deo confertur ortus Ieſu ex Maria: ad utrumque ſimilitudine aliqua accedit, ſed longe utrumque exſuperat ortus Ieſu ex Deo, mediatus quodammodo, per patres, ſed multo magis immediatus, ut eſt Dei filius. Ex Deo per Chriſtum ſunt omnia: omnia reducuntur per Chriſtum ad Deum. Scriptura, etiam quod ad humani generis ortum pertinet, figit ſatiatque cognitionem noſtram: eam qui ſpernunt aut ignorant, pendent errantque inter tempora antemundana & poſtmundana.

CAP. IV.

1 Πνεύματος ἁγίȣ πλήρης, *Spiritûs ſancti plenus*) Cap. III. 22.

¶ ἐν τῷ πνεύματι, *in Spiritu*) illo, ſancto.

2 ἡμέρας τεσσαράκοντα, *dies quadraginta*) Hoc vulgo conſtruitur cum πειραζόμενος, *tentatus*: atqui Tentator, quum Ieſus conſummatis XL diebus eſuriret, demum acceſſit, Matth. IV. 3. Conſtruendum eſt cum ἤγετο, *ducebatur in deſertum*, & in deſerto erat *XL dies*. Similiter conciſa locutio: c. XX. 9: *abiit*, ut abeſſet *tempora longa*. Ap. XX. 2: *ligavit eum*, ut eſſet ligatus *mille annos*.

¶ συντελεσθεισῶν αὐτῶν, *conſummatis illis*) Definitus erat terminus.

5 εἰς ὄρος ὑψηλὸν, *in montem altum*) Latinis codicibus hoc omittentibus adjicere tres Berolinenſes, ſupra ad Marc. XII. 32 citatos. Facile omiſerunt librarii Latini: hiulca eſſet oratio, *Et duxit illum diabolus, & oſtendit illi &c.*

¶ ἐν στιγμῇ χρόνȣ, *in puncto temporis*) Repentina oſtenſio: acuta tentatio.

6 τὴν ἐξȣσίαν ταύτην, *poteſtatem hanc*) horum regnorum. Huc refertur mox αὐτῶν, *eorum*.

¶ παραδέδοται, *tradita eſt*) Hoc non plane falſum eſt. Poteſtatem magnam

Sata-

Satanas ante lapſum ſuum habuit: & quod poteſtatis poſt lapſum ſuum habet, in malum vertit. Ioh. XII. 31. Eph. II. 2. Ap. XII 10. XIII. 2. Confitetur tentator, ſe non eſſe conditorem. Itaque non poſtulavit ſummum gradum adorationis: nec tamen vel inferiorem poſſe dari creaturæ ulli, oſtendit Ieſus, nedum Satanæ.

¶ *διδωμι, do*) Hic dare volebat totum: alias clientibus ſuis dare ſolet minutatim. v. gr. Ap. XIII. 2.

8 *ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ*) Ex Matthæo recentiores Græci huc traduxerunt: neque id recte. nam ſecundo loco huncce conflictum Lucas memorat: quare Lucam non decuit hæc verba ponere, quæ tentatorem in fugam verterunt. *ὀπίσω μου* ne Matthæi quidem eſſe, ſuo loco notavimus. Ineunte verſu 9 *τὸ καὶ Gothus* non recte vertit *thathro*, i. e. *inde.*

12 *εἴρηται, dictum eſt*) in Scriptura.

13 *συντελέσας, ut conſummavit*) Nulla eſt tentatio, contra quam fideles non poſſint hinc & arma ſumere, & rationem pugnandi diſcere.

¶ *πάντα, omnem*) Omnia tela conſumſit. Sic ergo victus hoſtis, totus victus eſt.

¶ *ἄχρι καιροῦ, ad tempus*) opportunum.

14 *ἐν τῇ δυνάμει τοῦ πνεύματος, in virtute Spiritûs*) poſt victoriam corroboratus.

¶ *Φήμη, fama*) Sentiebant homines vim ſpiritus. v. 15.

15 *αὐτὸς*) *IPSE*. non modo per famam, ſed per ſe ipſum innotuit.

¶ *δοξαζόμενος, glorificatus*) Qui probe tentatus eſt, gloriam invenit, initio præſertim, nec tamen ea tangitur.

16 *ἦλθεν, venit*) gratiam relaturus urbi, ubi adoleverat.

¶ *κατὰ τὸ εἰωθὸς αὐτῷ*) Eadem phraſis Num. XXIV. 1. Videmus, quid egerit adoleſcens Ieſus, Nazaretæ, ante baptiſmum.

¶ *τῶν σαββάτων, ſabbatorum*) Erat etiam dies expiationis: ſed *ſabbati* mentio reſpondet ad *conſuetum.*

¶ *ἀνέστη, ſurrexit*) Hoc habitu oſtendit, ſe velle publice legere: quo facto liber ei eſt datus. Semel legiſſe legitur; (tametſi videtur *ſolitus* anagnoſten agere; nam ſabbato *omnes ſolebant* in ſynagogam venire:) ſemel ſcripſiſſe, Ioh. VIII. 6. Primo illi tempori maxime convenit, quod Ieſus auctoritatem divinam prædicationis ſuæ ex V. T. etiam Nazarenis, facilius ipſum in patria contemnentibus, indulgens, comprobavit.

17 *βιβλίον ἠσαΐου, liber Eſajæ*) Haphtara illius ſabbati erat ex Eſaja: lectiones autem Eſajæ pleraſque cum lectionibus *Deuteronomii*, tabula Bibliis hebraicis Iudæorum jungi ſolita, connectit: ex quo colligi poteſt, quo *anni tempore* hoc ſabbatum fuerit.

¶ *ἀναπτύξας, evolvens*) Sic ferebat forma librorum illius ætatis.

¶ *εὗρε, invenit*) illico, & quaſi fortuito. Mirabilis diſpenſatio verbi divini. ſed non debemus ſortibus tentare Deum. conf. Act. VIII. 32. Piæ ſortes biblicæ, meliores homericis & virgilianis. vid. E. Neuhus. l. 3. fatid. ſacror. c. 9. pag. 329 ſ. I. C. Pfaff. Diſs. de Evang. § 25.

18, 19 *πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ· οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς, ἀπέ-*

ϛαλκέ με ἰάσαϑαι τὺς συντετριμμένυς τὴν καρδίαν - ἀνάβλεψιν, ἀποϛῆλαι τεθραυσμένυς ἐν ἀφέσει· κηρύξαι ἐνιαυτὸν Κυρίυ δεκτὸν καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως) Es. LXI. 1. 2. LXX: πνεῦμα - ἀνάβλεψιν καλέσαι κτλ. Complura hic obſervatu digna veniunt. I. Diſtinctionem efficaciſſimam præbent accentus hebraici. II. ὗ εἵνεκεν ſignificat יען *eo quod*, *propterea quia*. Num. XIV. 43, ὗ εἵνεκα ἀπεϛράφητε. Ammonius, ἕνεκα σημαίνει τὸ ὅτι. Senſus h. l. eſt: *Spiritus Domini eſt ſuper me*, *quia unxit me*. Iam tum indicavit Ieſus, ſe eſſe *Chriſtum*. Ex unctione deducitur manſio Spiritûs Domini ſuper Chriſtum. Vt unionis perſonalis, ſic unctionis ſtatus fluit ex actu. III. Ex unctione fluit præcipuum, imo proprium hujus Prophetæ præconium, evangelicum; ex oleo, lætitia: ex miſſione, ſanatio contritorum corde. IV. Hoc ipſum, *curare contribulatos corde*, ut Irenæi habet interpres, *Irenæi* præcipue auctoritas retinere me cogit, quanquam alii omiſerunt. V. Καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, non eſt deſumtum ex Es. XLII. 7. ſed Es. LXI. 1 ſic habent LXX. int. pro Hebr. ולאסורים פקחקוח Denotat autem פקח in libris V. T. non quamlibet apertionem, ſed ſemel *aurium*, præterea perſæpe *oculorum* apertionem. quare LXX int. id h. l. ad *cæcos* retulerunt. Eam tamen oculorum apertionem Eſajas dixit, quæ non *cæcis*, ſed ex *carceris* obſcuritate emiſſis obtingit, ut recte vidit Chaldæus paraphraſtes. VI. ἀποϛεῖλαι τεθραυσμένυς ἐν ἀφέσει, ſumtum eſt ex proximo, Es. LVIII. 6: ἀπόϛελλε τεθραυσμένυς ἐν ἀφέσει. unde ἄφεσις Iſraelitica ad ἄφεσιν per Meſſiam accommodatur. Eſajæ librum miniſter in ſynagoga Domino ſua ſponte præbuit: erat igitur eo ſabbato uſitata ex Eſaja lectio. Eſajæ LXI. 1. 2 nulla erat Haphtara: erat autem Es. LVII. 13 - LVIII. 14. & quidem in die expiationis, quem eo anno cum *ſabbato* apud Lucam memorato concurriſſe, oſtendimus in *Ord. temp.* pag. 254. Vnde patet, lectionem ordinariam & extraordinariam a Domino, in legendo, & ab evangeliſta, in ſcribendo, fuiſſe conjunctam. VII poſt δεκτὸν, καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως addunt *Arab.* ed. Roman. *Armen. Lat. Iren. Auguſtin. Beda.* Eſajæ *Latina* verſio ex Hebræo habet, *& diem ultionis Deo noſtro*, aliis, atque apud Lucam, verbis, ne Vulgatum id ex Eſaja ſumſiſſe putes. LXX int. καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως, ubi *Origenes* ſupplevit, τῷ θεῷ ἡμῶν. Latina verſio, ex Græca illa, apud Hieronymum, *& diem retributionis*. Hoc ipſum ſecutus videri poſſet *Latinus* Lucæ interpres, ſed in aliis hujus periochæ partibus Latinam, ex ſeptuagintavirali Græca, verſionem deſerit. Supereſt, ut confiteamur, Lucam ipſum ex LXX int. poſuiſſe verba illa, καὶ ἡμέραν ἀνταποδόσεως, ſine quibus ſane abrupta eſſet allegatio Eſajæ apud Lucam; & ea *Latinum* interpretem vetuſtiſſimum in Græco Lucæ exemplari habuiſſe: Græcos autem recentiores, quum καὶ particula verſu 20 recurreret, hiatum admiſiſſe. *Arabica* editio ad *Latinum* interpolata videtur: de *Armena* conſiderent, qui antiquos ejus codices evolvere poſſunt. In hoc inciſo: *SPIRITVS DOMINI ſuper ME*: inſigne eſt de S. Trinitate teſtimonium. Ieſus ſpiritu plenus. v. 1. 14.

¶ ὗ εἵνεκεν) E in ἕνεκα tranſit in ει non ſolum poëtice, ſed etiam jonice & attice.

¶ πτωχοῖς, *pauperibus*) in Iſraël, &,

deinceps

deinceps, in gentibus. Horum quoque ratio habetur c. VI. 20.

¶ ἄφεσιν, *remiſſionem*) Verbum hîc magna proprietate poſitum.

20 ἀποδοὺς, *reddens*) decore.

¶ ἐκάθισε, *ſedit*) docens, textumque lectum applicans. Surrexerat, v. 16.

21 ἤρξατο, *cœpit*) Solenne initium.

22 ἐθαύμαζον) Θαυμάζω interdum ſignificat *laudo*, *admiror*, *verbis adhibitis.*

¶ τοῖς λόγοις, *verbis*) Non omnia, ſed ſummam perſcripſit Lucas.

¶ τῆς χάριτος, *gratiæ*) Singularem ſane & ſuavitatem & gravitatem habent ſermones Chriſti, & in utraque decorum quoddam, quod ne in apoſtolis quidem ita ſentias. Paulum v. gr. non dedecebat ita ſcribere, uti ſcripſit 1 Cor. VII. 25 not. 2 Cor. XII. 13 Philem. v. 9. Chriſtus autem, ut par eſt, & gravius & ſuavius loquitur.

¶ καὶ ἔλεγον, *& dicebant*) Admiratio, bona eſt: ſed talem motum, ubi non eſt fides firma, facile excipit perverſitas, ut mentis obtutus a ſpiritu ad carnem degeneret: & unus ſæpe hinc fluens ſermo magnam reprehenſionem mereri poteſt.

23 πάντως, *omnino*) Non capitur Ieſus qualicunque aſſenſione: ſed mox ea ſubjungit, quibus auditores probentur. Sic Ioh. VIII. 32 not.

¶ ἐρεῖτε, *dicetis*) id eſt, hic ſenſus, ex quo dicitis: *non hic eſt filius Ioſeph?* apud vos invaleſcet, quum de miraculis audietis. conf. Matth XIII. 54 ſ. Metonymia conſequentis. i e. incredulitas veſtra, quam jam proditis, obſtabit mihi, quo minus multa apud vos, quam apud alios miracula exhibeam. tum erit, ut poſſitis dicere: *Medice*, &c.

¶ παραβολὴν) משל *proverbium.*

¶ σεαυτὸν, *te ipſum*) id eſt, quod foris præſtitiſti, præſta etiam domi & in patria:

¶ καπερναοὺμ, *Capernaum*) quo Ieſus erat brevi profecturus, & miracula ibi facturus. v. 31 ſs. Etiam antea ibi fuerat: Ioh. II. 12. ſed non legitur tum aut diu manſiſſe, aut miracula feciſſe.

24 εἶπε δὲ, *dixit vero*) Hæc formula ſcriptorum ſacrorum, apud Moſen, quum ait וידבר & in N. T. apud Lucam frequens, indicat, intervallum a Dicente fuiſſe adhibitum. c. VI. 39 XII. 16. XIII. 20. XV. 11.

¶ ἀμὴν, *amen*) Parallelum mox, ἐπ' ἀληθείας, *vere.*

¶ δεκτὸς, *acceptus*) exſpectatus, carus.

¶ πατρίδι, *patria*) Antitheton, *Sidon* & *Syrus.* Ideo δὲ *vero* exſtat verſu 25. Veſtra, inquit, culpa eſt, quod medicus vos minus, quam remotiores, curat.

25 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Teſtatur hoc Dominus ex luce omniſcientiæ ſuæ: nam Elias & Eliſa potuerant pluribus viduis & leproſis inſerviſſe, etiamſi id Scriptura ſacra non memoraret.

¶ ἐκλείσθη, *clauſum eſt*) Vt in hiſtoria biblica, ſic in ceteris magnam partem facit notitia pœnarum publicarum, famis &c.

¶ ἐπὶ ἔτη τρία καὶ μῆνας ἕξ, *ad annos tres & menſes ſex*) 1 Reg. XVII 1 ſs. XVIII. 1.

26 ἠλίας, *Elias*) quare Eliæ & Eliſæ idem, quod Chriſto, objicere potuiſſent Nazarenorum ſimiles. Miſſus autem non eſt Elias ad eos, quibus non fuerat futurus *acceptus.* Itaque ne Nazaretæ quidem projicietur gloria Meſſiæ.

¶ τῆς

¶ τῆς τιδῶν@, *Sidonis*) Sæpe in templis & ſcholis multum laboratur ſine fructu apud auditores neceſſarios; & uni peregrino una concio, una epiſtola, unus libellus ſaluti eſt.

¶ πρὸς γυναῖκα, *ad mulierem*) Vidua igitur beneficium, cum dediſſe prophetæ videretur, accepit potius.

27 πολλοὶ λεπροὶ, *multi leproſi*) v. gr. ii, de quibus 2 Reg. VII. 3.

¶ ἐπὶ, Ἐπὶ denotat epocham. tanti eſt propheta in oculis Dei!

28 θυμῦ, *ira*) Putarant, aliam ſibi laudem & gratiam deberi pro ſuo applauſu. Sed ipſo facto ſuo comprobant veritatem ſermonis Ieſu.

30 ἐπορεύετο, *proficiſcebatur*) expedite, ut antea.

33 πνεῦμα δαιμονίου ἀκαθάρτου, *ſpiritum dæmonii impuri*) Phraſis ſingularis. *Spiritus* notat operationem, *dæmonium* naturam. Latinus ſimpliciter refert, *dæmonium immundum.*

¶ ἀνέκραξε) *clamorem orſus eſt.* Obſeſſum eſſe hunc hominem, nunc demum populo innotuiſſe videtur.

34 ναζαρηνὲ, *Nazarene*) v. 16.

¶ ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ, *Sanctus Dei*) Ioh. X 36.

35 μηδὲν βλάψαν, *nihil lædens*) Voluerat dæmonium hominem lædere.

36 λόγος, *verbum*) דבר

¶ ἐν ἐξουσίᾳ, *in poteſtate*) cui non poteſt contradici.

¶ καὶ δυνάμει, *& virtute*) cui non poteſt reſiſti.

37 ἦχος, *ſonus*) vox propagata e voce.

38 ἀναςὰς δὲ ἐκ, *ſurgens vero ex*) Sermo conciſus.

39 ἐπάνω αὐτῆς, *ſupra illam*) Proximus acceſſus oſtendebat, virtuti Ieſu cedere morbum, neque ullum corpori ejus a morbo imminere periculum.

40 ἑνὶ ἑκάςῳ, *unicuique*) Magna facilitas. Sic ſinguli penitius commoti ſunt ad fidem.

41 ἀπὸ πολλῶν, *a multis*) Ad ſumma venerat poteſtas regni tenebrarum, quum Chriſtus venit eam deſtructurus.

¶ ὅτι) *quia.*

42 ἕως, *usque*) Non prius deſtitere, quam invenirent.

43 εὐαγγελίσασθαί με δεῖ, *evangelizare me oportet*) His ipſis verbis acuit ſtudia hominum & ſub repulſæ ſpecie eos confirmat.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Symbolum Ieſu. Cauſa itinerum ejus.

44 ταῖς συναγωγαῖς, *ſynagogis*) omnibus.

CAP. V.

1 Ἐγένετο δὲ, *factum eſt autem*) Connexio arcta cum c. IV. 44.

¶ ἐπικεῖσθαι) *Incubuit* populus. Patet hinc patientia Salvatoris.

2 ἁλιεῖς, *piſcatores*) Sic appellantur, quaſi adhuc alieni.

¶ ἀπέπλυναν, *abluerunt*) ut peracto opere.

3 ὃ ἦν, *quod erat*) Iam tum Simoni data prærogativa.

¶ ἠρώτησεν) *rogavit*, ut nondum familiarem. Non ſtatim promittit Dominus capturam: explorat prius obſequia Simonis.

¶ ἐπαναγαγεῖν) *reducere.* Sic v. 4, & Matth. XXI. 18. Eadem vis præpoſitionum in ἐπάνειμι, ἐπανέρχομαι, ἐπανήκω, ἐπανακάμπτω. κτλ.

4 εἰς

4 *εἰς τὸ βάθος, in profundum*) Hoc plus eſt, quam *ὀλίγον paululum.* v. 3.

¶ *εἰς ἄγραν, in capturam*) Promiſſio. Cum hac piſcatura conferri poteſt Ioh. XXI. 3. 6 ſs.

5 *ῥήματί σου, verbo tuo*) Senſerat Petrus virtutem verborum Ieſu. Eadem fides ejus, Matth. XIV. 28, *jube.*

7 *κατένευσαν, innuerunt*) eminus, & modeſtiæ cauſa. Piſcis enim captus tantam habet elabendi cupiditatem, quæ per clamorem non augeatur. Rete ſine dubio ſumma ſui parte, ubi tenebatur, ruptum eſt. Viderunt piſces rete, navem, homines, & ſe urgeri ſenſerunt: clamor ergo nil novi ponderis habuiſſet præ *nutu.*

¶ *μετόχοις, participibus*) *Socii* enim erant v. 10. Ex una ſæpe ſocietate aut familia multi poſſunt eſſe pii.

¶ *βυθίζεσθαι, mergi*) Piſcium pondere alte in aquas deprimebantur.

8 *ἔξελθε, exi*) Conf. Matth. VIII. 8.

¶ *ὅτι, quia*) Conf. 1 Reg. XVII. 18. Es. VI. 5.

¶ *ἀνὴρ ἁμαρτωλὸς, vir peccator*) major peccator, quam infans peccator. Hieronymus: *Ignatius apoſtolicus & martyr ſcribit audacter: Elegit Dominus apoſtolos, qui ſuper omnes homines peccatores erant.* conf. 1 Tim. I. 14 ſ.

9 *θάμβος, ſtupor*) Timorem Domini debemus diſcere etiam ex beneficiis. c. V. 26. VII. 16.

10 *πρὸς τὸν σίμωνα, ad Simonem*) Præcipue, non unice dixit ad Simonem, qui verba fecerat verſu 8. coll. Matth. IV. 18 ſ. Hoc quoque Lucas habet, ut definite deſcribat eos, ad quos locutus eſt Salvator. c. VI. 20. 27. IX. 23. XI. 45. XVI. 1. XII. 22. 41. 54.

¶ *μὴ φοβοῦ, noli timere*) Timere deſiit Petrus, quum miraculis aſſuevit.

¶ *ἀπὸ τοῦ νῦν, ex hoc jam*) Id factum c. IX. 2.

11 *ἅπαντα, omnia*) etiam piſces captos. Antea quoque ſecuti fuerant Ieſum, ut Lucas agnoſcit: Act. I. 21. 22. conf. Ioh. I. 43 &c. ſed nondum ita, ut omnia relinquerent.

15 *θεραπεύεσθαι, ſanari*) Verbum medium.

16 *αὐτὸς, Ipſe*) pro ſua parte.

¶ *ἦν ὑποχωρῶν*) *ſolebat ſecedere.* Ita & ſpatium orandi quieſcendique habuit, & hominum deſiderium acuit.

17 *καθήμενοι, ſedentes*) ut auditores ceteris honoratiores.

¶ *νομοδιδάσκαλοι, legis doctores*) *ſcribæ.* v. 21.

¶ *κώμης, pago*) Extrema, Ieruſalem & pagi, appellantur; intermedium, oppida, innuuntur.

¶ *ἦν*) Similis locutio LXX, *ἐσόμεθα τοῦ σῶσαί σε.* 2 Sam. X. 11. *ἔσονται ὥστε ἐργάζεσθαι.* Num. VIII. 11. *γενέσθω ἡ χείρ σου τοῦ σῶσαί με.* Ps. CXIX. 173.

¶ *αὐτοὺς*) *illos*, de quibus v. 15.

19 *ποίας*) Ellipſis, uti c. XIX. 4, *ἐκείνης.* Act. IX. 2, *τῆς ὁδοῦ ὄντας.* Conf. Lamb. Bos. in Ellipſi, præpos. *διά.* Alii *διὰ ποίας*, alii *διὰ ποίας ὁδοῦ*, alii aliter.

25 *ἄρας ἐφ' ᾧ κατέκειτο, tollens ſuper quo decubuerat*) Suavis locutio. Lectulus hominem tulerat: nunc homo lectulum ferebat.

26 *παράδοξα, nec opinata*) miracula facta, peccata remiſſa.

¶ *σήμερον*) *hoc die* ſingulari.

27 *ἐθεάσατο, ſpectavit*) cum miſericordia.

28 *ἅπαντα, omnia*) quo ipſo tamen non deſiit domus eſſe ſua. v. 29.

29 *μεγάλην, magnum*) propter multitudinem convivarum.

30 *ἐσθίετε, editis*) Plurale. ſed Ieſum præcipue petebant. v. 31.

32 *μετάνοιαν*) Μετάνοια eſt *tranſitus mentis* a *peccato* ad *juſtitiam*, a *morbo* ad *ſanitatem.* Dulce quiddam, nec formidabile: coll. anteced.

33 *δεήσεις*) *ſupplicationes* ſolennes.

34 *μὴ, num*) Interrogatio negans.

36 *παραβολὴν, parabolam*) a veſte, a vino; inprimis opportunam convivio. c. XIV. 7.

¶ *τὸ καινὸν, novum*) Nominativus.

¶ *σχίζει*) *ſcindit* ſe a veteri.

39 *εὐθέως, ſtatim*) Paulatim mutantur habitus animorum.

¶ *ὁ παλαιὸς, vetus*) Phariſæis doctrina ſua antiqua magis erat ad palatum, quam generoſa doctrina Ieſu, quam illi putabant eſſe novam, quum longe eſſet antiquior. Gal. III. 17. 1 Ioh. II. 7 8. *muſtum*, Zach. IX. 17. idemque tamen *mite*. Matth. XI. 30.

CAP. VI.

1 Ἐν *σαββάτῳ δευτεροπρώτῳ, in ſabbato ſecundo-primo*) Videatur *Ordo temporum*, p. 255 ſeqq.

8 *εἶπε, dixit*) omnia aperte agens.

11 *ἀνοίας, inſipientia*) cum tamen eo ipſo tempore cauſam habuiſſent reſipiſcendi.

12 *προσευχῇ, precibus*) Hanc quoque ob cauſam diſcipuli XII dicuntur Ieſu Chriſto dati. Ioh. XVII. 6. Magnum hac *nocte* negotium inter Deum & Mediatorem!

¶ *τοῦ θεοῦ, Dei*) Conf. Marc. XI. 22 not.

13 *ὅτε, quum*) mane.

¶ *μαθητὰς, diſcipulos*) quorum multitudo adhuc fuerat mixta.

¶ *ἐκλεξάμενος, eligens*) Pendet conſtructio usque ad verſum 17.

¶ *καὶ, &*) Duæ appellationes hinc natæ ſunt, & uſurpatæ deinceps in aliis locis Scripturæ: *XII*, &, *apoſtoli.*

15 *ζηλωτὴν, zelotam*) Nomen patriæ ex etymo, flexum ad nomen virtutis.

16 *ἰοῦδαν ἰακώβου, Iudam Iacobi*) Hic Iacobus Iacobum & Iudam genuit. coll. Iud. v. 1.

17 *αὐτῶν, illis*) Claſſis I.

¶ *τόπου πεδινοῦ, loco campeſtri*) Hic locus non erat in ima valle, ſed in medio monte; aptior auditorio frequenti, quam mera planities. Talis locus appellatur ὄρος πεδινὸν, Es. XIII. 2, apud LXX int.

¶ *ὄχλος μαθητῶν, turba diſcipulorum*) Claſſis II. diviſa cap. X. 1. Subaudi, *ſtetit.*

¶ *πλῆθος πολὺ τοῦ λαοῦ, multitudo ingens populi*) Claſſis III.

¶ *παραλίου*) ſcil. *χώρας, τύρου.*

18 *καὶ οἱ*) Hæc ſpecies eſt: *multitudo ingens*, genus.

20 *αὐτὸς, Ipſe*) Antitheton ad populum, miraculis præ verbo intentum.

¶ *εἰς, in*) inter.

¶ *οἱ πτωχοὶ, pauperes*) Hæ ſententiæ breviter enunciatæ ſunt משלים parabolæ: quarum ſenſus plenior exſtat Matth. V. 3 ſ. Interna & externa ſæpe ſunt ſimul; quare alterum de altero denominatur, v. gr. paupertas vel divitiæ, v. 24.

¶ *ὑμε-*

¶ *ὑμετέρα*, ***veſtrum***) Applicatio ſolatii individualis. congruit *attollens*; nam radii oculorum indigitant.

21 *νῦν*, ***nunc***) Particula hæc additur iis, quæ in utrumque æona, pro diverſis hominibus, conveniunt.

22 *ἐκβάλωσι*, *ejiciant*) diffamando, per contumelias publicas privatasque. Id plus, quam *ὀνειδίζειν*. Eadem phraſis, Deut. XXII. 19.

¶ *ἕνεκα*, *propter*) propterea, quod creditis in Chriſtum, quem videtis.

23 *ἐν*, *in*) Vid. Rom. II. 16 not.

¶ *σκιρτήσατε*, *exultate*) Magnam oportet eſſe mercedem. Sic jubet is, cujus ſermo nullam hyperbolen habet.

¶ *κατὰ ταῦτα*, *ſecundum hæc*) Characteres & gnoriſmata ſumi poſſunt ab exemplis. v. 26. Hebr. כָּאֵלֶּה LXX, *κατὰ ταῦτα* Num. XXVIII. 24. ſed *κατὰ τὰ αὐτὰ* Ez. XLV. 25. Et hoc modo apud Lucam *Epiphanius* & *Cantab.* cod.

24 *παράκλησιν*, *ſolatium*) Ps. XLIX. 7. 19. XVII. 14.

25 *οἱ ἐμπεπλησμένοι*, ***impleti***) Horum *plenitudo* non meretur nomen ſatietatis. coll. v. 21.

27 *τοῖς ἀκούουσιν*, ***audientibus***) omnibus, non modo diſcipulis. v. 20. Acuitur attentio.

30 *αἴροντος*, ***tollente***) ſine rogatu.

32 *χάρις*, ***gratia***) Sic ter, addito verſu 33. 34. *Qualis vobis gratia*, ut qui uberius quiddam, mercede dignum, præſtiteritis?

35 *πλὴν*, ***veruntamen***) Hæc tria, ***amate***, ***benefacite***, *mutuum date*, reſpiciunt verſum 32. 33. 34. ex quo reſpectu proprietas verbi *δανείζετε* apparet.

¶ *ἀγαθοποιεῖτε*, ***benefacite***) Subaudi, ***eis***, ***qui vos odio habent.***

¶ *δανείζετε*, ***mutuum date***) Mutuum dare, cum ſpe recipiendi, eſt officium humanum: ſine ſpe, chriſtianum. hoc præcipitur, illud non prohibetur, v. 34. ſicut licet amare amicos.

¶ *μηδὲν*) valet *nil*, non *μηδέν'* i. e. *neminem*. neque enim *ἀπελπίζω* accuſativum perſonæ uſquam habet

¶ *ἀπελπίζοντες*) *ἀπολαβεῖν ἐλπίζοντες*, *recipere ſperantes*, v. 34. Poſſes interpretari: *reſperantes*. Eadem forma verbi, ut *ἀπογεύσασθαι*, *ἀπεσθίειν*, *ἀπό τινος γεύσασθαι*, *ἀπό τινος ἐσθίειν*, ut ex Athenæo Caſaubonus notat.

¶ *ἐπὶ τοὺς ἀχαρίστους καὶ πονηρούς*, ***in ingratos & improbos***) mortalium fœdiſſimos. *improbos*, etiamſi nondum ſe fecerint ***ingratos.***

36 *γίνεσθε· ἐστί.*) Diff. duo hæc verba. 1 Petr. I. 16.

¶ *οἰκτίρμονες*, ***miſericordes***) Radix officiorum.

37 *μὴ κρίνετε*, *μὴ καταδικάζετε*, ***nolite judicare***, ***nolite condemnare***) Iudicando, deciditur de bonitate aut pravitate actionis: condemnando, ſtatuitur de perſona, quid reus ſit commeritus. conf. Matth. XII. 7.

¶ *ἀπολύετε*, *dimittite*) *Dimittitur* is, qui tenebatur: *ἀφίεται* ***remittitur*** id, quod debebatur. Vtrumque verbum Matth. XVIII. 27. De re, confer Es. LVIII. 6.

38 *καλὸν*) ***bonam***, in qualitate vel etiam in quantitate eorum, quæ pondere, numero aliave menſura conſtant.

¶ *πεπιεσμένον*, *preſſam*) in aridis.

¶ *σεσαλευμένον*, *quaſſam*) in mollibus.

¶ *ὑπερεκχυνόμενον*, *ſuperfluentem*) in liquidis.

39 *αὐτοῖς, eis*) diſcipulis, v. 20. Illud enim, quod v. 27 not. habetur, apud Matthæum non exſtat: neque evangeliſtæ narratio eſt, ſed verbum Ieſu. Itaque recte per dichotomian prima pars ſermonis partim ad diſcipulos, audientibus reliquis, v. 20, partim ad turbam audientium, v. 27, poſterior a v. 39 ad diſcipulos dicta putatur. Conſpirat ipſa materia ſubſtrata.

¶ *τυφλὸς, cæcus*) trabe ſua laborans: v. 42. miſericordia deſtitutus & amore. 1 Ioh. II. 9 ſs. 2 Petr: I. 9. Phil. I. 9.

¶ *τυφλὸν ὁδηγεῖν, cæcum ducere*) id quod beneficium eſt, ſi a vidente & perito fit. Beneficia, quæ v. 39. 41, ſunt ſpecioſiora iis, quæ memorantur v. 37, & ſub his facilius ſe abſcondit cæca hypocriſis: illa vero revera philautiam magis deprimunt.

40 *κατηρτισμένος, perfectus*) Omnis diſcipulus, qui ſummam diſciplinæ vel perfectæ vel imperfectæ metam aſſecutus eſt, erit ut magiſter ejus; magiſtrum autem, qua diſcipulus, non ſuperabit. quare diſcipulus, cæcum magiſtrum nactus, cum eo in foveam ruet.

41 *δὲ, autem*) cur autem tu, quum magiſter debeat præſtare diſcipulo, magiſter ejus eſſe vis, quo es inferior etiam? In oculo non ſolum debet eſſe viſio, ſed etiam viſio non impedita.

42 *ἀδελφὲ, frater*) Exprimitur ſimulatio officii fraterni. Huic vocativo opponitur alter, *hypocrita*.

¶ *ὑποκριτὰ, hypocrita*) Vid. not. ad *enim*, verſu ſeq.

¶ *κάρφος, feſtucam*) cujus extractio, idonea, utique eſt opus miſericordiæ.

43 *γὰρ, enim*) Qui ſua trabe laborans alienam feſtucam petit, eſt ſimilis arbori malæ, bonum fructum affectanti.

¶ *ποιῦν, faciens*) Pars ſubjecti.

45 *θησαυρῦ, theſauro*) Hic dicitur *περίσσευμα, abundantia*, mox.

48 *θεμέλιον, fundamentum*) artificiale. *petra*, naturale. illi opponitur carentia fundamenti; huic, terra mera.

¶ *ὐκ ἴσχυσε σαλεῦσαι, non valuit commovere*) nedum peſſundare.

C A P. VII.

2 *Ἔντιμος, carus*), etiam propter obedientiam. v. 8.

3 *ἀκύσας, audiens*) Nondum viderat Ieſum.

¶ *πρεσβυτέρυς, ſeniores*) Hi, quanquam fide non carebant, v. 4, tamen minus habebant fidei, quam is, a quo mittebantur. v. 9. Veruntamen non fruſtra pro eo rogant. Sæpe ii, qui parum valent gratia apud Deum, plus poſſunt aliis, qui meliores ſunt, prodeſſe, quam ſibi.

4 *ἄξιος, dignus*) Aliter de ſe centurio ipſe: *neque me ipſum dignum habui.* v. 7.

¶ *παρέξῃ*) Alii, *παρέξει*. ſed ſubjunctivum defendit conſtructio: *ἄξιός ἐςιν, ᾧ παρέξῃ τῦτο.*

5 *ἀγαπᾷ, diligit*) id quod rarum in milite romano.

¶ *γὰρ, enim*) In alia re erat ſita *dignitas* præcipua, in *fide*. v. 9.

¶ *αὐτὸς*) *ipſe*, ultro. Hoc majus quiddam & rarius, ædificare ſynagogam, quam diligere nationem.

¶ *ᾠκοδόμησεν, ædificavit*) ſuo ſumtu aut juſſu: non modo non temeravit.

6 *ἤδη δὲ, jam vero*) Dum ſentit Dominum promtum, fidei reverentia in centurione creſcit.

¶ *Φί-*

¶ φίλȣς, *amicos*) *Preſbyteros* miſerat *rogandi* cauſa: nunc ad alteram declarationem *amicos* adhibet. Num potuere amici adire, centurione non adeunte? Adierunt pro centurione, non pro ſe. Vna eademque fides in aliis alios motus ciet.

7 εἰπὲ λόγῳ) *jube verbo*.

8 τασσόμενος Præſens, reſpectu ſingularis cujusque juſſûs.

10 ὑγιαίνοντα) non modo ſanum, ſed *ſanitate utentem*.

11 ἐν τῷ ἑξῆς) Sic, ἐν τῷ καθεξῆς, cap. VIII. 1. Metaphraſtæ antiqui fere de *die ſequenti*, neſcio, an præciſe de *poſtero*, accipiunt. *Deinceps*, habet Latinus: *ſed textus genuinus habet*, inquit Millius, *alia die*. Teſtem is nullum citat: nec tamen multum refert; nam ſententia ſic quoque indefinita eſſe poteſt. Aliud eſſet, *altera die*, *ſequenti die*, quod alibi *Latinus* ſolet ponere. Tempus hoc loco minus definitum poſtulat ſeries rerum: namque reſuſcitatio juvenis Nainitici propius connectitur cum ſubſecuta legatione Iohannis, quam cum antegreſſa ſanatione ſervi centurionis, ut oſtendimus in *Harmon evang.* § 62.

¶ ναὶν, *Nain*) Nomen oppidi, & gemina multitudo ſpectatorum confirmat certitudinem miraculi.

12 ἐξεκομίζετο, *efferebatur*) Recte efferuntur mortui, in loca a domiciliis viventium remotiora.

¶ σὺν αὐτῇ, *cum illa*) Exſequiæ potius lugentium, quam cadaverum cauſa inſtitutæ.

13 ὁ κύριος, *Dominus*) Sublimis hæc appellatio jam Luca & Iohanne ſcribente uſitatior & notior erat, quam Matthæo ſcribente. Marcus medium tenet. Initio doceri & confirmari debuit hoc fidei caput: deinde præſupponi potuit.

¶ ἐσπλαγχνίσθη, *miſertus eſt*) Ad ſolatium matris debuit juvenis in hanc redire vitam.

¶ μὴ κλαῖε, *noli flere*) Conſolatio ante opus, oſtendit operis certo futuri poteſtatem. Frequens alibi præfatio, *Noli timere*. Apud homines ſemper eſt aliquid, quod initio removeat acceſſus divinus.

14 ἥψατο, *tetigit*) Tactus virtutis plenus.

¶ σορȣ̃, *loculum*) cui potius impoſitus, quam incluſus videtur fuiſſe juvenis.

¶ βαςάζοντες, *portantes*) ſperantes opem.

¶ νεανίσκε, *juvenis*) Norat Ieſus, juvenem, non filiam, ſed filium, eſſe mortuum. Vſus eſt aut appellativo, Marc. V. 41, aut proprio nomine, Ioh. XI. 43.

¶ σοὶ λέγω, *tibi dico*) *tibi*, non ceteris adhuc.

15 ἔδωκεν, *dedit*) Nam juvenis jam deſierat eſſe matris ſuæ. conf. ἀπέδωκε. c. IX. 42. 1 Macc. X. 9.

16 προφήτης, *propheta*) Hebr. נביא Non ſolum eſt, qui futura prædicit, ſed qui divina munera & documenta hominibus affert.

¶ καὶ ὅτι) Sic duo epiphonemata diſterminantur.

17 τῇ περιχώρῳ, *circumjacente regione*) Galilææ, non tamen excluſis regionibus adjacentibus ethnicis.

19 προσκαλεσάμενος, *advocans*) Iohannes diſcipulos ſuos non tam frequenter ſecum habuit, quam Salvator.

20 ἄνδρες, *viri*) Provectioris ætatis habebat diſcipulos Iohannes: Ieſus, adoleſcentes.

21 *νόσων καὶ μαστίγων, morbis & plagis*) *Morbi*, lenti: *plagæ*, cum dolore.

¶ *ἐχαρίσατο, largitus eſt*) Magnificum verbum. Apoſtolorum, in miraculis, non erat *largiri*. conf. *dedit*, v. 15.

27 *ἰδοὺ, ecce*) Matth. XI. 10 not.

29 *καὶ πᾶς, & omnis*) Lucas, quid populus, quid contra phariſæi fecerint, exponit, ut oſtendat, cur Ieſus ea, quæ utroque verſu conjunguntur, uno tempore dixerit. Simile inciſum vide Matth. IX. 6.

¶ *ἀκούσας, audiens*) Iohannem.

¶ *καὶ*) & inprimis publicani, quos alii maxime deſperarant.

¶ *ἐδικαίωσαν, juſtificaverunt*) Dei inſtitutum, baptiſmum pœnitentiæ, ut *juſtum*, approbarunt & ſubierunt. Idem verbum, mox v. 35.

30 *νομικοὶ, legisperiti*) Lucas ab hebræo idiomate longius, quam Matthæus & Marcus, variat. v. gr. dicit etiam *ἀληθῶς*, pro *ἀμήν*. Ita ſæpe *νομικοὺς* dicit, eosdem, ut arbitror, qui alias dicuntur *γραμματεῖς*, Hebr. ספרים *ſcribæ*.

¶ *εἰς ἑαυτοὺς*) *εἰς* limitat: *quod ad ſeſe.* nam ipſum Dei conſilium non potuere tollere.

31 *ὁμοιώσω, aſſimilabo*) ſermone.

¶ *ὅμοιοι, ſimiles*) revera. Rem ſermo exprimit verus.

33 *ἄρτον, panem*) In pane intervenit ars: at Iohannes cibo plane obvio uſus.

¶ *καὶ λέγετε, & dicitis*) v. 39, ubi ſimilis ſermo malus in corde Phariſæi.

35 *καὶ ἐδικαιώθη ἡ σοφία ἀπὸ τῶν τέκνων αὐτῆς πάντων*) *& juſtificata eſt ſapientia ab omnibus, qui ſunt filii ejus. καὶ* valet &: continuat enim aperte querelam Ieſus, (coll. Matth. XI. 19, ubi demum in fine verſus 25 exprimit illud, quod hæc verba alioqui notare poſſent, *ſed juſtificarunt ſapientiam liberi ejus omnes:*) & querelam quidem ab hypotheſi, de contumacia hominum illius temporis, ad theſin, de perpetua populi Iudaici conſuetudine, velut indirecte transfert, ut tranſtulit etiam capite XI. 47 ſ. Pertinet huc adjectivum *omnibus*: & tempus præteritum (quo ſæpe continetur vis verbi *ſolet*) in *juſtificata eſt*, (quum præcedat *dicitis*, in præſenti: v. 34.) & appellatio *Sapientiæ*, non enim jam dicitur *Filius hominis*, ut verſu præcedente, ſed *Sapientia*. quarum appellationum altera convenit ſtatui Chriſti conſpicuo; altera omnibus temporibus. c. XI 49. Porro *Sapientia* h. l. dicitur, quod Ipſe optime ſciat, quid faciendum ſit, & actiones Ipſius, puriſſima accommodatione ad peccatores plenæ, non debuerint ſub cenſuram vocari. Adde Prov. VIII. 1. 32. Hujus Sapientiæ liberi non ſunt phariſæi horumque ſimiles, (quod ceteroqui non incommode dici poſſit, coll. c. XIII. 34 fin. & Matth. VIII. 12) ſed apoſtoli, publicani & peccatores omnes ex toto populo ad Ieſum converſi: quos ſic appellat, ad oſtendendam ſuam cum illis neceſſitudinem & jus converſandi, calumniatorumque perverſitatem. Apud Thucydidem & alios *δικαιοῦν*, *juſtificare*, *de perſona*, notat *ſententiam vel pœnam ſtatuere contra aliquem*, *eamque juſtam*: de *re*, notat *æquum cenſere aliquid.* ut contra Pfochenium demonſtrat Gatakerus Diſs. de ſtilo novi Inſtr. cap. 8. qui hoc plane inſigne eſſe ſtatuit exemplum Græciſmi Biblici ab ethnico differentis. nam in ſacris הצדיק *δικαιοῦν* ſignificat *ſententiam ferre pro aliquo*, ſive, *juſtum aliquem ſive juſto ſive injuſto pronunciare judicio.* conf. not. ad Rom. III. 20. *δικαιοῦσθαι*

Sir.

Sir. XVIII. 22, idem eſt quod ἀποδῦναι nam qui debet, eſt quaſi reus: qui perſolvit aut præſtanda præſtat, liberatur. Gall. *s' acquiter*. Neque tamen non ad unam *juſtificandi* notionem reduci poteſt uterque uſus vocabuli. nam & de eo, qui pœnam pertulit, & de eo, qui abſolutus eſt, ſatisfactum ſibi eſſe, & dehinc utrumque juſtum eſſe, judex cenſet. Accedit in illo uſu euphemia, qua in hoc opus non eſt. Hoc quoque loco δικαιοῦν in bonam partem valet. habetque ἐδικαιώθη *juſtificata eſt* metonymiam conſequentis pro antecedente (nam omnis juſtificatio accuſationem, litem & controverſiam aliquam præſupponit, Rom. III. 4. Gen. XLIV. 16, LXX.) cum magna euphemia conjunctam. *Sapientia juſtificata eſt*: h. e. calumniatores illam ream fecere, ſcandalizati ſunt in ea, v. 23. eoque rem adduxere, ut demum juſtificari debuerit ipſa, juſta aſſeri, oſtendique, omnes ejus actiones ad abſorbendam injuſtitiam, juſtitiamque implendam comparatas eſſe, cum tamen ſine exceptione fuiſſet amplectenda. Similis locus Rom X. 21. Spr. IV. 12. 13. Sapientia a convivis edtaris & vinolentiæ, in eam jactis, cauſa & *juſtificata eſt*, & quidem ἀπὸ filiis ſuis, iisque omnibus; ab omnibus filiis ipſius exorta ei eſt neceſſitas juſtificandi, & omnes ſuas cum iis actionis defendendi. vid. c. V. 22. 30 33. VI. 7. & hoc ipſo capite VII. 40. XI. 17. XIII. 16. XV. 3. XIX. 7. Matth. XV. 2. conf. ἀπὸ, *a*, Luc. XIX. 3. 2 Cor. III. 7. Hebr X. 22. LXX, Eccl. VIII. 2. Es. XXV. 9. Iob XXXV. 9. Ps. XXVI. (XXVII.) 1. XXXIII. 8. CXIX. 53. Es XLIX. 19. II. 3. in Hebr. מדרכיו ἀπὸ, *propter*, Ps. LXVIII. 30, ubi & על parallela ſunt.

36 ἀνεκλίθη, *accubuit*) non ſpectata prius domo, ut curioſi convivæ ſolent: nec ſumta aqua aut oleo, v. 44 (conf. cap. XI. 37.) quo citius admitteret pœnitentem illam. v. 45.

37 γυνὴ) *mulier*, cujus nomen ignotum.

¶ ἁμαρτωλὸς, *peccatrix*) Peccatum mulierum præcipuum, impudicitia.

¶ καὶ ἐπιγνοῦσα, *& cognoſcens*) Καὶ *&* particula, a multis omiſſa, redundat: ſed tamen gratiam ſermoni addit, uti ו in ויבחר 1 Chron. XXVIII. 5. Repetita poſt parentheſin videri poſſit *&* particula, ad dirimendam mentionem *peccatorum* & *converſionis*.

¶ ἐν τῇ οἰκίᾳ, *in domo*) Amor eam impulit, ut non exſpectaret commodiorem occaſionem alibi.

38 ὀπίσω, *pone*) ut quæ non jactaret, quod faceret. Amor eam docuit facere, quod non amanti videretur ineptum, quodque nemo poſtularet a ſervo: & docuit eam ſine inſtitutione humana. Similia exempla, c. XVII. 15. XIX. 37.

¶ θριξὶ) *capillis*, paſſis, ut in luctu. Exquiſitiſſima veneratio.

39 εἰ, *ſi*) Immo ſi tu, Simon, ſcires, qualis hæc jam eſſet femina, aliter judicares.

¶ προφήτης, *propheta*) Antea dubitarat Simon, nunc celeriter affirmat contrarium.

¶ ἐγίνωσκεν ἂν, *noviſſet*) Ne hoc quidem ſequitur, plane prophetam non eſſe, qui hominem aliquem obvium non norit.

¶ ἅπτεται, *tangit*) Ne tactum quidem, nedum totum negotium ferendum putabat.

40 ἔχω, *habeo*) Comis præfatio. Hunc phariſæum non appellat *hypocritam*.

¶ δι-

¶ *διδάσκαλε, Magiſter*) Simon aliquid modeſtiæ habebat.

42 *μὴ ἐχόντων, non habentibus*) Ergo non ſolvitur debitum ſubſequente amore & grato animo.

¶ *ἀγαπήσει, amabit*) Futurum. Debitor, qui non eſt ſolvendo, ante remiſſionem *fugit* potius.

43 ὀρθῶς) כן LXX ὀρθῶς.

¶ *ἔκρινας, judicaſti*) contra te ipſum. v. 47.

44 *ταύτην, banc*) Ipſo ſuo habitu præſenti mulier Simonem refutabat, & omnes commovebat.

¶ *σοῦ, tuam*) Major ergo hîc erat Simonis obligatio, quam mulieris.

¶ *οὐκ ἔδωκας, non dediſti*) Simon tractavit Ieſum, ut ſolet tractari conviva non honoratus.

¶ *τοῖς δάκρυσιν, lacrumis*) Dominus obſervavit omnes circumſtantias piæ actionis. Ps. LVI. 9. Lacrumæ, aquarum pretioſiſſimæ.

45 *φίλημα, oſculum*) Hoc Simon prætermiſerat ex parvitate amoris: ceteroqui ne diſcipulorum quidem quiſquam aut amicorum legitur faciem Domini, præcipuum quiddam habentem, c. IX. 29, deoſculatus, ſed ſummus amor, hîc, v. 38, & ſumma familiaritas, Ioh. XIII. 25, longius ſubſtitit. Ne parvulos quidem Ipſe oſculatus legitur. Vnus proditor (novitas enim oſculi non abhorrebat a proditione) ore impuro temeravit faciem Domini: alias intacta manſit & illibata a carne peccaminoſa.

46 *ἐλαίῳ, oleo*) Huic opponitur *μύρον unguentum* pretioſius, compoſitum. *Oleum*, ſimplex, & apud Iudæos propter frequentiam olearum, minus pretioſum.

¶ *τοὺς πόδας, pedes*) non auſa caput ungere.

47 *αἱ πολλαί, multa*) quæ ei objectas, Simon. Articulus refertur ad v. 39.

¶ *ὅτι, quod, quia*) Remiſſio peccatorum, Simoni non cogitata, probatur a fructu, v. 42, qui eſt evidens, & in oculos incurrit, quum illa ſit occulta. Adde antitheton, quod in textu ſequitur, *cui autem* &c. Ad Simonem revincendum, citatur legis complementum, *amor*, ut criterium remiſſionis peccatorum, pro captu Phariſæi: ad mulierem ipſam, *fides* eam ſalvaſſe dicitur. Prior ſermo plus ænigmatis; alter plus proprietatis habet. quo plus quisque amori in hac re præ fide tribuit, eo Simoni eſt ſimilior, & a ſenſu mulieris atque ipſius Domini remotior. Amor, criterium remiſſionis, etiamſi is, qui amat, non ita de remiſſione cogit.

¶ *ᾧ δὲ, ti autem*) Clementer dictum, i e. *tu*, *cui* :i antitheti. Alioqui non deſunt, qui em ſine magnis delictis præviis valde (gant.

¶ *ὀλίγον parum*) comparate, & ad hominem, cuplo minus. v. 41.

¶ *ἀγαπᾷ amat*) ſed tamen amat, modo reminem ſit nactus. Multitudo peccatcn remiſſorum exacuet in electis ætern amorem erga Deum.

48 *ἀφέωνται, remiſſa ſunt*) Remiſſio mulieri nontur nunc primum, ſed confirmatu: Maximi peccatores ſæpe fiunt vaſa iiæ ampliſſima. Etiam in menſa uſus Salvator clavibus.

49 *τίς οὗτός ἐστιν, quis eſt bic*) Reſp. Eſt Filius hom:

¶ *καὶ, eti* Majus eſt peccata remittere, quodem attinet, quam ægrotum miraci ſanare.

50 εἶπε

50 εἶπε δὲ, *dixit autem*) Ieſus mulierem confirmat adverſus omnes dubitationes. Idem dictum, c. VIII. 48. XVII. 19. XVIII. 42.

¶ πίςις, *fides*) non *amor*. Fides ad nos ſpectat: amore convincuntur alii.

¶ πορεύȣ εἰς εἰρήνην) Sic LXX, 1 Sam I. 17. Sic infra, c. VIII. 48.

CAP. VIII.

1 Αὐτὸς διώδευε κατὰ πόλιν καὶ κώμην, *Ipſe tranſibat per urbes & pagos*) Magna facilitas Filii Dei.

2 τεθεραπευμέναι, *ſanatæ*) Eo oſtendebatur Ieſu potentia, mulierum pietas, quod ſequebantur. Comitatus ex miſeria ſumma ad ſummam felicitatem admiſſus, ut cohors Davidis veterana. Hoc moris fuit apud Iudæos (ut notat Simonius,) ut feminæ, præſertim viduæ, doctores ſublevarent ex re familiari, & idcirco eos in itineribus comitarentur.

3 ἰωάννα, *Iohanna*) femina viri ampliſſimi. ſed eam in familia Ieſu præcedit Maria Magdalena.

¶ ἐπιτρόπȣ) *procuratoris.*

¶ διηκόνȣν, *miniſtrabant*) Harum memoria, magnum liberalitatis præmium. Sed illo tempore multi eas ſine dubio ſtolidas mulieres putarunt.

4 τῶν κατὰ πόλιν) *Ex quavis urbe* erat cohors aliqua.

¶ ἐπιπορευομένων) Ἐπὶ refertur ad multitudinem populi.

5 ὁ σπείρων τȣ̃ σπεῖραι τὸν σπόρον, *ſeminans ſeminatum ſemen*) Conjugata attentionem excitant.

8 ἑκατονταπλασίονα, *centuplum*) Matthæus & Marcus addunt, *ſexaginta*, *triginta*. Lucas, unum genus ponens, ſummum, ut moris eſt, exprimit; quo cetera includuntur.

12 ἀπὸ τῆς καρδίας, *a corde*) Magna potentia diaboli.

¶ πιςεύσαντες, *credentes*) Verbo per *fidem* ſalvamur. v. 13. Fides, fructus verbi proprius.

13 δέχονται, *accipiunt*) Initium fidei.

¶ πρὸς καιρὸν) Sic 1 Cor. VII. 5.

14 καὶ πλȣ́τȣ) Repete ὑπὸ, coll. Marc. IV. 19. Conſtr. cum συμπνίγονται *ſuffocantur.*

¶ πορευόμενοι, *proficiſcentes*) ſine celeri & conſpicuo defectu, quin etiam cum profectu quodam. Hæc enim vis verbi ילך πορεύομαι. Simultanea ſunt incrementa in bono & malo non ſolum in univerſis, Matth. XIII. 30, ſed etiam in ſingulis.

¶ ȣ̓ τελεσφορȣ̃σι) *non ferunt frugem abſolutam* ac maturam, *fidem* ipſam, ita, ut aſſequantur τέλος finem fidei, ſalutem animarum. v. 12. coll. 1 Petr. I. 9. Plutarch. τελεσφόρα δένδρα.

15 καλῇ καὶ ἀγαθῇ) Vid. Matth. VII. 17. Frequens compoſitum καλοκάγαθος. Καλὸς ſonat quiddam reſpectivum, ἀγαθὸς abſolutum.

¶ κατέχȣσι, *retinent*) non ut in via.

¶ καρποφορȣ̃σιν, *fructum ferunt*) non ut in ſpinis.

¶ ἐν ὑπομονῇ, *in patientia*) non ut in petroſo. ὑπομονὴ uni Hebraico תקוה reſpondet. Eſt robur animi ſpe bona ſuſtentatum. Ea fructificationem ita præcedit, ut etiam comitetur: ideo hic ponitur in fine. Summa Chriſtianiſmi.

16 τὸ φῶς) *lumen*, non lychnum. Natura hominis non magis, quam materia

 lychni,

lychni, ex ſeſe lumen habet. nam hoc extrinſecus additur, id eſt, divinitus, per verbum. Idcirco lychnus non quærit per ſe conſpici, ſed inſervit, ut lumen conſpiciatur: bonusque auditor, lychno ſimilis, ita ſemper audit, ut quam plurimis ſplendore ſuo proſit; & viciſſim ipſe indies ſplendore augetur.

17 γὰρ, *enim*) Lux jam nunc amat videri: quia tota erit revelanda.

18 δοκεῖ, *videtur*) *Videtur* habere, qui non utitur. Iam, ſi id quoque aufertur, quid tandem miſero ſupererit?

20 λεγόντων) Genitivus abſolutus: i. e. *cum dicerent*. לאמר Sic LXX, 1 Chron. XVII. 24. &c.

21 οὗτοι, *hi*) Demonſtrativum.

23 κατέβη) *deſcendit*, ex aëre.

24 ἐπιστάτα ἐπιστάτα, *Magiſter Magiſter*) Epizeuxis, affectui reſpondens.

25 ποῦ, *ubi*) Erat fides aliqua, ſed non præſto erat.

27 οὐκ ἐνεδιδύσκετο, *non induebatur*) Satanas, ubi poteſt, eo miſeriæ hominem redigit, ut etiam decorum naturale negligat. Deus amat ordinem, decus, menſuram &c.

29 γὰρ, *enim*) Cauſa expulſionis & conjuncti cum ea doloris majoris.

¶ ἠλαύνετο, *agebatur*) ſumma vi: coll. v. 33. & ſine ratione ſua. v. 35.

31 εἰς τὴν ἄβυσσον, *in abyſſum*) תהום LXX, ἄβυσσος ſæpe. Conf. Ap. IX. 11. XX. 3. In abyſſo 1. non adorantur a malis hominibus. 2. hominibus nocere non poſſunt. 3. pro pabulo miſeriam habent, nec dum tamen cruciari in cuſtodia illa videntur. Poteſtas Ieſu Chriſti etiam ſuper animalia, dæmones, abyſſum porrigitur. Idque agnovere dæmones.

43 ἰατροῖς, *medicis*) Lucas, medicus, ingenue ſcribit.

¶ προσαναλώσασα) πρὸς, præter calamitatem corporis.

¶ οὐκ ἴσχυσεν - θεραπευθῆναι) *non potuit- -ſanari*: i. e. non potuere ſanare medici.

47 οὐκ ἔλαθε, *non latuiſſe*) Voluerat Ieſum latere.

¶ ἐνώπιον, *coram*) Fides pellit verecundiam intempeſtivam.

50 καὶ σωθήσεται, *& ſervabitur*) ex morte. Verbum ad ſpem dandam aptum.

51 ἰωάννην καὶ ἰάκωβον, *Iohannem & Iacobum*) Iohannem præponi aliquando, eo minus mirum eſt, quod Petro etiam ſolus Iohannes interdum additur. c. XXII. 8.

53 εἰδότες, *ſcientes*) Ergo hi omnes debuere miraculum agnoſcere.

54 ἡ παῖς, *puella*) Minime omnium Lucas Hebraica poſuit vocabula.

CAP. IX.

1 Πάντα, *omnia*) omnium generum omnia, quæ occurrerent.

¶ θεραπεύειν, *ſanare*) Hoc pendet a *dedit*.

3 ἔχειν, *habere*) Infinitivus poteſt aut in Imperativum aut in Gerundium reſolvi.

4 ἐκεῖθεν, *exinde*) Vnus ex domo & ex urbe ſit exitus.

6 κώμας, *pagos*) Vrbes non excluduntur, ſed multo magis præſupponuntur. v. 5.

7 διηπόρει, *hæſitabat*) Qui fidem non habent, variis aliorum opinionibus miſere poſſunt circumagi.

8 ἐφάνη,

8 ἐφάνη, *apparuit*) Inter *excitatus eſt* & *reſurrexit* hoc ponitur: nam Elias non erat mortuus.

9 ἐζήτει, *quærebat*) Quivis e plebe id facilius potuit conſequi. Ieſus aulam non intrabat: Herodes aula, ob Ieſum, excundum non putabat.

14 ἀνὰ πεντήκοντα, *quinquageni*) Numerus commodus propter quinarium panum: & erant centies quinquaginta viri. Marc. VI. 40.

18 προσευχόμενον, *precans*) Ieſus Patrem rogarat, ut diſcipulis ſe revelaret. Nam argumentum precum Ieſu colligi poteſt ex ſermonibus actionibusque inſecutis. c. VI. 12. 13.

23 ἔλεγε, *dicebat*) Occaſionem ſermonis exponit Matthæus: quo præſuppoſito, Lucas ſatis habet ſermonem ipſum poſuiſſe.

¶ πρὸς πάντας, *ad omnes*) etiam ad eos, qui de Paſſione Domini non audierant.

25 ἀπολέσας, *perdens*) cum poſſet *ſalvari*.

¶ ζημιωθεὶς, *jacturam faciens*) cum poſſet ſe ipſum *lucrifacere*.

26 καὶ - καὶ - & - & -) Conjuncta mentio Dei & creaturæ. Iud. VII. 18. 20. 1 Sam. XII. 18. Hebr. XII. 23. Ap. III. 5. XIV. 10.

27 τῶν ὧδε ἑστώτων) Hoc ex paralleliſmo profectum videri poſſit. *Latinus* enim, *hîc ſtantes*.

28 ἐγένετο) Imperſonale. nam cum ἡμέραι ſubauditur ἦσαν, ut in ὁσημέραι, *quotidie*. Sic Marc. VIII. 2, in codd. opt. ἡμέραι τρεῖς προσμένουσί μοι.

¶ καὶ ἰωάννην καὶ ἰάκωβον, & *Iohannem & Iacobum*) Vbi valde receptus nominum ordo tenetur, nil ſingulare inde elici poteſt: v. 54. ubi autem mutatur ordo, nuſquam id fruſtra factum cenſeri debet. Hîc Lucas Iacobo, pridem occiſo, Iohannem adhuc notiorem rei maximæ teſtem præponit; contra ac Marcus c. V. 37, qui videlicet ante Lucam ſcripſit.

29 εἶδος) *aſpectus*, qualitas faciei adſpiciendæ.

¶ ἕτερον, *alius*) Lingua terrena non ſufficit ad exprimenda proprie cœleſtia. ſic pii, ἀλλαγησόμεθα, *mutabimur*. 1 Cor. XV. 51.

¶ ἐξαστράπτων, *effulgurans*) ab intra, gloria corporis translucente, & poros veſtimenti permeante.

30 ἄνδρες δύο, *viri duo*) Non angelos fuiſſe hos, quis crederet, niſi nomina humana adderentur?

31 ἐν δόξῃ, *in gloria*) Similes Domino ſuo erant in hac ſcena.

¶ ἔξοδον) *exitum*, ex mundo. conf. Hebr. XIII. 12 ſ. Idem verbum, 2 Petr. I. 15. Res magna: vocabulum valde grave, quo continetur Paſſio, Crux, Mors, Reſurrectio, Adſcenſio. Antitheton, εἴσοδος, *ingreſſus*. Act. XIII. 24.

32 σὺν αὐτῷ, *cum eo*) Hac formula Petrus Iacobo & Iohanni præfertur.

¶ ὕπνῳ, *ſomno*) Conf. Gen. II. 21.

¶ διαγρηγορήσαντες) *cum e ſomno ſe recepiſſent*. Noctem fuiſſe, credibile eſt.

¶ εἶδον τὴν δόξαν αὐτοῦ, *viderunt gloriam ejus*) Id iiſdem verbis deſcripſit, qui interfuit, Petrus, 2 Ep. I. 16 ſ. & Iohannes, c. I. 14.

34 ἐκείνους, *illi*) Ref. ad Moſen & Eliam.

43 ἐξεπλήσσοντο, *percellebantur*) mente.

¶ μεγαλειότητι) μέγας, Deus: μεγαλεῖα, opera.

 ¶ θαυ-

¶ *θαυμαζόντων, mirantibus*) etiam ſermone.

¶ *εἶπε, dixit*) Pro uno hoc verbo *Gothus* ſic habet: *Quath Pætrus, Fan, du vve veis ni mahtedum uſdreiban thamma: ith Ieſus quath: thata kuni ni uſgangith nibai in bidom jah in faſtubnja: quath than.* Id eſt, *dixit Petrus, Domine, quare nos non valuimus ejicere illum? Et Ieſus dixit, Hoc genus non exit niſi in precibus & jejunio. Tum dixit* &c. Eandem periocham Latini olim habuere: certe in Correctorio eam exſtare, docet Tomus XIII *de la Bibliotheque raiſonnée*, pag. 213. Non igitur prorſus eam in *Apparatu* præterire debui. Neque enim ex Matthæo aut Marco in Lucam illata videtur, quum ab altero permultum, ab altero non parum hæc verba differunt. At facile ea vel conſilio eſt omiſſa, quod ſermo non videretur convenire in *Petrum*, qui in monte fuerat, quum condiſcipulis non cederet immundus ſpiritus: vel caſu admiſſus eſt hiatus, recurrente verbo *dixit.* Si Lucas ipſe hæc ſcripſit, Petrus, cum ceteris, rerum a Domino magnificentiſſime geſtarum admiratione perculſus, ad condiſcipulorum infirmitatem ſeſe aggregat, neque ſe, ſi adfuiſſet, plus valiturum fuiſſe in ſpiritum immundum, confitetur. Itaque cauſam requirit.

44 *ὑμεῖς, vos*) Arcanum eſt.

¶ *εἰς τὰ ὦτα, in aures*) Primus gradus capiendi: *cor* diſcipulorum adhuc minus capiebat hanc rem. v. 45.

¶ *τούτους, hos*) Poſſit hoc etiam ad antecedentia referri.

¶ *παραδίδοσθαι, tradi*) Æquilibrium cogitationum de laude & de paſſione. conf. anteced. h. v. & v. 35. 20. 22. In lætitia recordandum eſt crucis: & cognitio majeſtatis præparat ad verbum crucis.

45 *αἴσθωνται, ſentirent*) Ἐπίγνωσις *cognitio* parit *αἴσθησιν, ſenſum.* quum illa deficit, hic deficit.

46 *εἰσῆλθε, ingreſſa eſt*) Caro ſæpe occaſionem ſumit ad ſuos motus; ubi omnia ei ſunt contraria.

48 *γὰρ, enim*) Humilitatis eſt, parvulos curare: magnitudinis, Deum ſuſcipere.

49 *ὁ Ἰωάννης, Iohannes*) De hoc confer v. 54.

50 *ὃς γὰρ οὐκ ἔστι καθ' ὑμῶν, ὑπὲρ ὑμῶν ἐστιν, qui enim non eſt contra vos, pro vobis eſt*) Sic quoque Marc. IX. 40, quanquam apud Marcum aliqui, apud Lucam plerique Græci pro *ὑμῶν* ſcripſerunt *ἡμῶν*. Vsque eo indifferentes fuere librarii græci in hiſce pronominibus confundendis, ut vera lectio non tam ex numero codicum græcorum, quam ex antiquis verſionibus, hæc pronomina majori diſcrimine referentibus, & potiſſimum ex contextu noſci debeat. Quo magis minusve diverſa eſt eorum, de quibus *nos* & *vos* dicitur, conditio, eo plus minusve momenti habet varietas lectionis. Neque hoc loco promiſcua lectio eſt. nam quum de externa converſatione ſermo erat, prima perſona plurali uſus eſt Dominus: *Tranſeamus contra, Ecce aſcendimus Hieroſolyma* &c. Sed quum interiora agebantur, decenti ſermonis diſcrimine uſus eſt, neque dixit, *nos*, ſed *ego* vel *vos. Aſcendo*, inquit, *ad Patrem meum & Patrem veſtrum, & Deum meum & Deum veſtrum*, non, *ad Patrem & Deum noſtrum.* Quare non dicit, *Qui non eſt contra nos, pro nobis eſt*, ſed, *qui non eſt contra vos, pro vobis eſt*, & alio loco, *Qui non eſt mecum, contra me eſt.*

51 *ἀναλήψεως, aſſumtionis*) Commoda appellatio, præſertim poſt glorificationem

nem in monte. conf. Act. I. 2. Vnus erat dies *aſſumtionis* in cœlum: ſed quadraginta dies a reſurrectione, imo etiam hi dies ante paſſionem, erant inſtar paraſceves. conf. Luc. II. 22. Inſtabat adhuc paſſio, crux, mors, ſepulcrum: ſed per hæc omnia ad metam proſpexit Ieſus, cujus ſenſum imitatur ſtilus Evangeliſtæ. Qui in urbem tendit, & aſperam viæ partem tranſire debet, non viam memorat, ſed metam, quum dicere vult, quo vadat.

¶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, *faciem ſuam*) v. 29.

¶ ἐστήριξε) Ez. XXVIII. 21, שים פניך LXX: στήριξον τὸ πρόσωπόν σου. Et ſic ſæpe. Adde Eſ. L. 6. 7. τὸ πρόσωπόν μου οὐκ ἀπέστρεψα ἀπὸ αἰσχύνης ἐμπτυσμάτων - ἔθηκα τὸ πρόσωπόν μου ὡς στερεὰν πέτραν, καὶ ἔγνων, ὅτι οὐ μὴ αἰσχυνθῶ.

¶ εἰς ἱερουσαλὴμ, *in Ieruſalem*) v. 31. Fructus apparitionis in monte.

52 ἑτοιμάσαι, *parare*) ſcil. paranda. Id poſcebat multitudo comitum: nec ſolebat Ieſus in diverſorio miſcere ſe turbæ.

53 ὅτι, *quod*) Aperte conſtabat, eum petere Hieroſolyma. id oderant Samaritæ.

¶ πρόσωπον, *facies*) Sic LXX, 2 Sam. XVII. 11: καὶ τὸ πρόσωπόν σου πορευόμενον ἐν μέσῳ αὐτῶν. Quo facies verſa, eo ardor animi vincens omnem difficultatem.

54 ἰάκωβος καὶ ἰωάννης, *Iacobus & Iohannes*) qui præ aliis viderant gloriam Ieſu, v. 28, cum Petro, qui tamen hic quievit. Poſtquam de morte Ieſu audierant, eo nunc magis vitam ejus tueri conantur. Videntur etiam in animo habuiſſe illud, quod exſtat v. 5. Marc. IX. 41.

¶ πῦρ, *ignem*) Non ad hoc erant *filii tonitrui* cognominati. In omnibus elementis, præter ignem, miracula fecit Chriſtus. Ignis reſervatus conſummationi ſeculi.

¶ ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, *a cœlo*) Vltio inermis in terra, facile manum, vota, ſuſpiria porrigit ad tela cœleſtia.

¶ ὡς καὶ, *ſicut etiam*) Ibi libentius imitamur ſanctos, ubi non debemus.

¶ ἠλίας, *Elias*) item contra Samaritas. 2 Reg. I. 2 ſs. Eliam habebant in recenti notitia. v. 8. 19. 30.

55 οἵου πνεύματος, *qualis ſpiritûs*) ejus nempe Spiritûs, qui eſt Chriſti & gratiæ. Conferri poteſt illud, quod, quum Ieſus in cruce ipſis Pſalmi XXII & XXXI verbis adhibitis oravit, tamen non contra hoſtes, ex pſalmis item propheticis, ſed pro hoſtibus oravit.

¶ ὑμεῖς) *vos*. Retunditur provocatio ad Eliam.

56 ψυχὰς, *animas*) pretioſas.

¶ ἑτέραν, *alium*) Optimum conſilium & planum. Matth. II. 12. Num. XX. 21.

¶ κώμην, *pagum*) cujus incolæ erant εὐγενέστεροι, quam ii, de quibus v. 52.

58 οὐκ ἔχει, *non habet*) v. 53, 56 exemplum exſtat.

59 ἀπελθόντι, *abeunti*) Dativus. Hic homo *abitum* præſupponit, non petit. Alius *abitus* præcipitur verſu 60.

60 διάγγελλε) *nuncia ubique*. Idem verbum Rom. IX. 17. Id ſummo ardore urgebat Dominus. conf. v. 62, & cap. ſeq. init.

61 πρῶτον, *primum*) Homo ille adhuc hærebat in affectibus naturalibus. eo minus veniæ dandum ei erat. Videtur autem in animo habuiſſe Eliſæ exemplum, cui Elias veniam dedit. nam ab *aratro* ſumta ſimilitudine (conf. 1 Reg. XIX. 19.)

Ieſus reſpondet. Regnum Dei expeditiores poſtulat animas, quam diſcipulatus propheticus: neque ad Eliam neque ad Eliſam ſine diſcrimine provocandum eſt. v. 54.

¶ ἀποτάξασθαι, *valedicere*) fortaſſe cum convivio lauto.

62 ὁ ἰησοῦς, *Ieſus*) mox LXX miſſurus.

¶ βλέπων, *ſpectans*) Qui retro ſpectat, is, proprie loquendo, *delirat*.

¶ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ, *ad regnum Dei*) tenendum & propagandum.

C A P. X.

1 Μετὰ ταῦτα, *poſt hæc*) poſt probationem eorum, qui idonei eſſent ad legationem vel ſecus, quorum tres memorantur c. IX. 57 ſs.

¶ ἀνέδειξεν) *declaravit*, legatos.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Deſcribitur hoc loco actus vere dominicus.

¶ ἑτέρους, *alios*) Regnum Dei vires acquirit ſemper majores, & bona inſtituta creſcunt: inprimisque fructu celeri non caruit officium Chriſti propheticum. Crevit numerus a XII ad LXX. inde ad D, & amplius. 1 Cor. XV. 6.

¶ ἑβδομήκοντα, *ſeptuaginta*) *Et apoſtolorum & diſcipulorum numerum cernimus a Domino in libris Moyſi præfiguratum per XII fontes & LXX palmas in deſerto repertas. Ergo LXX legendum eſt; qui fuit etiam numerus eorum, quos Deus ſpiritu impertivit, qui in Moyſe erat.* L. Valla. Latinum Valla interpretem reprehendit, qui cum aliis habet *LXXII*. Sequitur δύο, interjectis quatuor verbis. Inde *duos* per feſtinationem huc retuliſſe videatur perantiquus librarius. Aut verſu 1 ſcripſit Lucas *LXXII* præciſe, deinde verſu 17 rotunde *LXX*. & alii utroque verſu vel *LXX* vel *LXXII* poſuere.

¶ ἀνὰ δύο, *binos*) Erant XXXV aut XXXVI paria.

¶ οὗ ἔμελλεν αὐτὸς ἔρχεσθαι, *quo ipſe erat venturus*) Sic, apoſtolis Dominum prægreſſis, e locis viæ, per quam iter faciebant apoſtoli, utrinque vicinis poterant ad Chriſtum convenire, audire & ſanari volentes.

3 ἄρνας, *agnos*) Sic LXX legati: *oves* XII apoſtoli, Matth. X. 16.

4 μηδένα κατὰ τὴν ὁδὸν ἀσπάσησθε, *neminem in via ſalutate*) Non inconveniens eſt, id proprie accipi. Qui valde ſeria ſubitaque in re occupatus eſt, minus poteſt obſervare ceremonias civilitatis, facileque eximitur a communi regula decori. Confer 2 Reg. IV. 29, &, ſimili in re, Luc. XIX. 30 ſeqq. Varia erant hominum genera apud Iudæos a ſalutandi officio exemta, præſertim religioſi, ut docet Lightfootus. Multis verbis geſtibusque ſalutabant: at taciturnitate retinetur integra animi virtus: & valde pretioſum erat tempus legatorum, (conf. Ioh. XX. 17.) valde pretioſa ſalutatio legatorum. v. ſeq. Matth. X. 12. Domi attentiores ſunt auditores, quam in via: & in via tot legatis multum temporis eripere ſalutatio poterat.

5 πρῶτον, *primum*) Nuncius Dei, initium facere debet ab apprecatione ſalutis; antequam objurget homines.

6 ὁ υἱὸς εἰρήνης) qui ſit *filius pacis*, pace dignus.

¶ ἐπαναπαύσεται, *requieſcet*) eo modo, quem perſentiſcatis. De vocabulo, conf. 1 Petr. IV. 14. Pax ſemel egreſſa, non deſinit quærere, donec inveniat, ubi conſiſtat.

¶ ἐπ'

¶ ἐπ' αὐτὸν) Hoc poteſt ad *υἱὸν εἰρήνης* primario, ad *οἶκον* participative referri.

7 τὰ παρ' αὐτῶν, *quæ apud illos*) cum frugalitate & parrheſia: ut invenietis.

¶ τῦ μιϑῦ, *mercede*) Cibum capere licuit: numos non debuere petere, quanquam ne eos quidem prorſus recuſare jubentur. Viciſſim autem digna eſt merces operario: non otiandum.

9 ἐν αὐτῇ, *in illa*) in urbe. Sic in tota regione omnes ægroti potuere ſanari.

¶ ἤγγικεν, *appropinquavit*) v. 1 fin.

10 πλατείας, *plateas*) circa mœnia. Conf. ad Ap. XI. 8.

¶ εἴπατε, *dicite*) publice.

11 πλὴν τῦτο γινώσκετε, ὅτι ἤγγικεν ἡ βασιλεία τῦ θεῦ) Primum dicebant nuncii, ἤγγικεν ἐφ' ὑμᾶς κτλ. v. 9. deinde ad contumaces generaliori ſermone utebantur, ἤγγικεν κτλ. absque illis voculis, ἐφ' ὑμᾶς, quas tamen multi etiam verſu 11 ſuppleverunt.

13-15 ὐαὶ, *væ*) Graviſſima denunciatio, coll. Matth. XI. 20 ſs. nunc per apoſtrophen repetita, qua ingratæ urbes miſſæ ſiunt, & innuitur, alias potius, quam eas urbes his LXX legatis adeundas eſſe, & ceteris ab exemplo harum eſſe cavendum.

13 χοραζὶν) Sic meæ habent editiones, quanquam alii meo nomine χωραζὶν ediderunt. Nonnulli χώρα ζὶν ſcripſere, calamo ludentes, ut in Appar. p. 473 notavi: ſerioque ex *Chorazin*, quod Matth. XI. 21 in *oppidis* memoratur, *regionem zin* fecere ii, quos memorat & refutat D. Rus T. I. Harmon. ev. p. 1199. ſeq.

16 ἀκύει, *audit*) Subaudi, ex antitheto, *qui vero me audit, audit eum, qui miſit me.*

17 ὑπέςρεψαν, *reverſi ſunt*) alii poſt alios.

¶ καὶ τὰ δαιμόνια, *etiam dæmonia*) Plura in effectu experti ſunt, quam Ieſus expreſſerat.

18 ἐθεώρυν, *ſpectabam*) in ſpiritu: tum, *quum exiſtis*, vel, *quum egiſtis.*

¶ ὡς ἀςραπὴν, *ut fulgur*) ſumma pernicitate.

¶ ἐκ τῦ ὐρανῦ, *e cœlo*) in quo videtur parvulos, i. e. diſcipulos, accuſaviſſe Satanas.

¶ πεσόντα) *ruentem*: idque, *vel*, quia vi ejectus erat e cœlo; (certe Satanas eo tempore multas accepit plagas, etiam per minores illos: quo pacto τὸ *ſpectabam* ſignificat, diſcipulos jam quodammodo ipſos egiſſe contra Satanam, Domino *ſpectante*, qui, per eos vincere ſe, gaudebat:) *vel*, quia poteſtatem impetrarat obnitendi diſcipulis, a quibus Satanas vincendus erat; & *dæmoniis*, quæ ei parent, ſubvenire & malam rem ſuam fulcire feſtinarat. conf. v. 19. Certe πεσεῖν, coll. Act. XXVII. 26, LXX, συμπίπτειν, נפש 1 Chron. XIV. 9. 13, non ſemper idem eſt, quod βληθῆναι Ap. XII. 9. Actio in cœlo includit actionem in terra, non contra. Congruit icon, *ut fulgur*: & Satanas poſtea demum exturbandus dicitur, Ioh. XII. 31.

19 δίδωμι) ut dedi, ſic porro *do.*

¶ ὄφεων, *ſerpentibus*) Marc. XVI. 18. Appellatio terreſtri conveniens hoſti; non jam cœleſti, ut illud, *ut fulgur.* Parallelus eſt cum Marc. l. c. locus Act. XXVIII. 3 ſs. ſed inter Marcum & Lucam

cam eſt parallelïſmus verbalis, homonymicus tamen. Muniti ſunt fideles contra ſerpentes proprie & metaphorice dictos.

¶ σκορπίων, *ſcorpiis*) qui ſubtiliores ſerpentibus.

¶ δύναμιν) *vim*, vel, צבא *copias. ſerpentes* & *ſcorpii*, ſpecies: *vis omnis*, genus.

¶ τȢ ἐχθρȢ, *hoſtis*) Singularis numerus, de hoſte principe.

¶ Ȣ μὴ ἀδικήσῃ, *non lædet*) Majus latebat periculum, quam ſenſerant inexperti.

20 μὴ χαίρετε, *nolite gaudere*) Monitum in prima experientia ſalutare, de temperando gaudio. Gaudium non vetatur, ſed in ordinem redigitur. Qui per philautiam nimis gaudent, poſſunt Satanæ ſimiles fieri.

¶ ὑμῶν) *veſtra*, qui mei eſtis.

¶ ἐγράφη, *ſcripta ſunt*) etſi reclamavit Satanas in cœlo: etiamſi in terra non ſitis celebres.

¶ ἐν τοῖς Ȣρανοῖς, *in cœlis*) in libro, qui eſt in cœlis, quorum regnum annunciatis: in cœlis, unde Satanas decidit. Contrarium, de prævaricatoribus, Ier. XVII, 13: *in terra ſcribentur.*

21 ἠγαλλιάσατο, *exultavit*) Apex fructuum officii Chriſti eo tempore. Gaudebat ipſe gaudium ſuorum, verſu 20 deſcriptum, *gaudete vero.*

¶ κύριε τȢ Ȣρανȣ̃ καὶ τῆς γῆς, *Domine cœli & terræ*) Ex cœlo & terra ejicitur Satanas: in cœlo & terra regnum Dei ſtat.

22 τίς) *quis*, & quam magnus & bonus.

23 καὶ ςραφεὶς, *& verſus*) Lucas accurate notare ſolet pauſas & flexus ſermonum Domini. Orarat Ieſus ad Patrem: inde locutus erat de Patre: nunc ſermonem dirigit ad diſcipulos ſeorſum.

24 προφῆται καὶ βασιλεῖς, *prophetæ & reges*) alias valde felices. Vtriusque exemplum, Abraham propheta & princeps, Gen. XXIII. 6. XX. 7, & David, item propheta, & rex, pater tot regum.

25 ἀνέςη, *ſurrexit*) data opera quæſiturus.

¶ τί ποιήσας, *quid faciendo*) Perinde eſt, ac ſi diceret: quid faciendo videbo Solem juſtitiæ? Immo non faciendo, ſed videndo videtur. v. 23. Ad hoc *faciendo* reſpicit verbum *fac:* v. 28. 37, ut ad *vitam*, *vives.* v. 28.

26 νόμῳ, *lege*) Appoſite ad νομικὸν, *legis doctorem.*

¶ πῶς, *quomodo*) Textum ſubſequentem quotidie repetebant Iudæi. Non modo ſæpe, ſed etiam rite legendum.

28 τȢ̃το ποίει, *hoc fac*) Ieſus viciſſim πειράζει, *tentat*, jure recteque, eum, qui tentarat perperam.

29 θέλων, *volens*) corde non fracto aut contrito: una reſponſione recta ſibi placens.

¶ δικαιȢ̃ν, *juſtificare*) Qui multa interrogant, non multa facere geſtiunt, maluntque ſe ſubducere Legi. Qui ea, quæ præſtanda, & eos, quibus præſtanda ſunt juſta, coarctat, parabilem ſibi juſtitiam fingit.

¶ καὶ, *&*) Particula hæc approbat ſermonem proxime præcedentem, & tamen aliquid adjungit: mire ad ἦθος facit.

30 ὑπολαβὼν) Sic ſæpe LXX, pro ענה præſertim in Iobo, de reſponſo copioſo.

¶ ἄνθρω-

¶ *ἄνθρωπός τις, homo quidam*) Iudæus, communi nomine appellatus, ob communem etiam cum externis neceſſitudinem.

¶ *τυγχάνοντα*) non curantes, viveretne homo ille, an moreretur.

31 *κατὰ συγκυρίαν, caſu*) Multæ occaſiones bonæ latent ſub his, quæ *fortuita* videantur. Scriptura nil deſcribit temere, ut fortuitum: hoc loco aptum eſt ſyncategorema ad parabolam; & opponitur neceſſitudini.

¶ *ἱερεὺς, ſacerdos*) Frequens in ea via iter Sacerdotum & Levitarum in urbem & templum.

¶ *ὁδῷ, via*) Etiam in viis, in hoſpitiis, v. 34, in media vita civili, exerceri poteſt aut omitti pietas & amor. Ex. XXIII. 4 ſ.

¶ *ἀντιπαρῆλθεν, præteriit*) ſine miſericordia, Hieroſolymam feſtinans.

34 *ἔλαιον καὶ οἶνον, oleum & vinum*) Valde parabilia ſunt, quæ maxime ſunt neceſſaria ad amorem præſtandum.

¶ *ἐπιβιβάσας, imponens*) cum labore.

¶ *ἴδιον, ſuum*) quo ipſe uſus erat.

¶ *εἰς πανδοχεῖον, in hoſpitium*) Sermo h. l. mire popularis.

35 *δύο δηνάρια, duos denarios*) viginti aſſes. Biduo poterat redire: diei ſumtus, denarius.

¶ *ἐπανέρχεσθαι, redire*) in via ex Hieroſolymis per Iericho in Samariam.

36 *τριῶν, trium*) qui erant Sacerdos, Levita, Samarita. Deus non accipit perſonam: connumerantur tres homines diſpares.

¶ *πλησίον, proximus*) Samarita, Iudæo infenſo benefaciens, erat proximus: at legisperitus de proximo quæſierat, cui amor exhibendus eſt. Relata ſunt ſimul. Arguuntur etiam Iudæi, qui Samaritas palam averſabantur. Fieri poterat, ut legisperitus quoque indigeret ope Samaritæ, quem non habebat pro proximo.

37 *ὁ ποιήσας τὸ ἔλεος μετ' αὐτοῦ*) LXX, *ποιήσω μετ' αὐτοῦ ἔλεος*. 2 Sam. IX. 1 &c. Non invitus abſtinet legisperitus appellatione propria Samaritæ.

¶ *πορεύου, proficiſcere*) Nondum erat idoneus hic legisperitus ad diſcipulatum.

¶ *καὶ σὺ, tu quoque*) Amore populi vel ſectæ remoto, facilior demum eſt acceſſus ad Gratiam liberam & communem. Ergo Samarita, inquis, hoc ſuo facto *vitam æternam* conſecutus eſt? coll. v. 27-29. Reſponderi poteſt ex Rom. II. 26.

¶ *ποίει, fac*) Congruit cum *ὁ ποιήσας, qui fecit.*

38 *αὐτὸς, Ipſe*) Interdum non intrabat.

39 *ἀδελφὴ, ſoror*) junior, ut credibile eſt, & quaſi virgo domeſtica. Martha, loco matrisfamilias. Ioh. XII. 2, 3. Conf. 1 Cor. VII. 32 ſ.

¶ *παρακαθίσασα, aſſidens*) Sic plane, *ſedebat*, Ioh. XI. 20. Antitheton, *diſtrabebatur.*

40 *περιεσπᾶτο*) Græcis ſæpe in Eccl. ענין *περισπασμός.*

¶ *οὐ μέλει σοι; non curæ eſt tibi?*) Quid tum? *Curæ eſt* res melior. Ipſa Martha miſeriæ quiddam de ſe confitetur.

¶ *ἡ ἀδελφή μου, ſoror mea*) Argumentum quaſi ab iniquo.

¶ *κατέλιπε*) Non dicit, *ſinit*, ſed, *reliquit*. Hinc colligi poteſt, aliquid feciſſe Mariam *διακονίας*, ſive *miniſterii* externi cauſa, fortaſſe ante adventum Magiſtri; ſed mox ad operam Magiſtro dandam ſe contuliſſe.

¶ *εἰπὲ*, *dic*) Non audebat jubere ipſa Martha.

41 *μάρθα μάρθα*, *Martha Martha*) Epizeuxis valde figens Marthæ mentem.

¶ *μεριμνᾷς*, *curas*) intus. Antitheton, *non curæ eſt?*

¶ *τυρβάζῃ*, *turbaris*) exterius. Synonymon, *περιεσπᾶτο*, *diſtrahebatur*. Vide Euſtathium.

42 *ἑνὸς δέ ἐστι χρεία*, *uno autem opus eſt*) Antitheton: *circa multa*. Conf. Sir. XI. 11. 10 græce. *Vnum* hoc videtur in eodem genere dici, atque *multa*. Vnum, (ἓν, non τὸ ἓν) ad neceſſitatem victus, ſine apparatu diſtrahente. Congruit *δὲ* *autem* bis adhibitum. *Vnum neceſſarium*, in genere rerum ſpiritualium, æque commendatur, quando *ἡ ἀγαθὴ μερὶς* *bona illa pars* appellatur: adeoque ſi *ἓν*, *unum*, referas ad frugalitatem hoſpitii, uberior, non modo non tenuior, fit doctrina totius periochæ. Nil tamen definio. Dixi, *videtur*. Quod ad rem attinet, ſententiæ vis non imminuitur.

¶ *ἀγαθὴν*, *bonam*) meliorem, quam Martha cogitabat: tranquillam, opiparam.

¶ *μερίδα*, *portionem*) Metaphora ab epulis.

¶ *ἐξελέξατο*, *elegit*) Quod quæque anima eligit, eo potitur. Electa anima bonam partem elegiſſe cenſetur. tanta eſt Domini bonitas erga libentes.

¶ *οὐκ ἀφαιρεθήσεται*, *non auferetur*) Conf. Marc. IV. 25. Confirmata Mariæ immunitas.

CAP. XI.

1 Ὡς ἐπαύσατο, *ut deſiit*) Neque enim prius debuerunt interpellare.

¶ *τῶν μαθητῶν*, *diſcipulorum*) qui vel audierant verba Domini orantis, vel certe geſtus viderant ſuaviſſimos.

¶ *δίδαξον*, *doce*) Hoc ipſo jam orant, dum petunt, ut orare doceantur. Iucundiſſimum Magiſtro erat, rogari, ut eos doceret, & hoc ipſum docere. Docuerat Iohannes ſuos diſcipulos orare; ſed non ſic, ut Deum appellarent *Patrem*, (quanquam reliquis rebus formula Iohannis a formula Chriſti non fuerit longe diverſa:) Filii Dei reſervatum erat, hanc poteſtatem ſuis dare. Dederat jam Matth. VI. 9 ſ. ſed intermiſerat aliquandiu, diſcipulos communiter ad orandum exhortans, eosque conſuetudini ex formula communi Iſraëlitica orandi relinquens, (alias enim diſcipuli exemplum Iohannis ſuos orare docentis non allegaſſent,) donec in agnitione Patris & Filii ſatis profeciſſent. quo facto locupletiſſimam demum eis Patris in ipſo ſuo, Filii, nomine orandi copiam patefecit. Ioh. XVI. 23.

¶ *ἡμᾶς*, *nos*) Conjuncta erat diſcipulorum cauſa: hic, qui rogabat, etiam pro ceteris rogabat.

¶ *καὶ ἰωάννης*, *etiam Iohannes*) Bonus doctor vel maxime docere debet ſuos recte orare. vid. Bernardi ſcala clauſtralium. Non poteſt docere, qui ipſe neſcit.

Sunt

Sunt autem gradus precum. Iohannes docuerat, Chriſtus docuerat orare; nunc, rogatus, provectos amplius docet.

2 εἶπε, *dixit*) Promtus Magiſter & verba & modum orandi docet. v. 2 ſ. 5 ſ.

¶ λέγετε, *dicite*) Formulam incomparabilem alio tempore Matthæus populo pluribus verbis; alio Lucas diſcipulis rogantibus brevius præſcriptam recenſet. Itaque ſumma orationum ſemper eſt eadem: ſed alio tempore omnia αἰτήματα ſive *capita precum*, alio quædam ex omnibus, libero verborum rerumque delectu exercentur. Neque neceſſe habuit Lucas in numero rogationum, cum Matthæo, qui tamen non expreſſe eas ſeptem eſſe ait, congruere. nam idem beatitudines cap. VI. 20 ſs. aliter ac Matthæus; idem Decalogum aliter ac Moſes, enumerat.

3 τὸ καθ' ἡμέραν) Conf. Act. VI. 1.

4 καὶ γὰρ, *etenim*) *Enim* denotat remotionem impedimenti, non meritum cauſæ. In tanta brevitate orationis hujus apud Lucam tamen ponitur rogatio pro remiſſione debitorum.

5 καὶ εἶπε, *& dixit*) Copioſe hortatur nos ſcriptura ad preces. Tota earum ratio in quo ſita eſt? in flagitando, ſerio.

¶ μεσονυκτίου, *media nocte*) tempore minime opportuno. Deo nullum tempus audiendi & dandi alienum eſt.

¶ φίλε, *amice*) Familiaris & comis appellatio, loco nominis proprii poſita: quæ non iteratur verſu 7.

¶ τρεῖς, *tres*) unum, pro hoſpite; unum, pro me; unum, ſupernumerarium, honoris cauſa. Mire popularis eſt h. l. ſermo.

6 φίλος, *amicus*) Ergo etiam officium erga alios allegari poteſt in rogando.

7 κέκλεισται, *clauſa eſt*) vecte (olim,) qui majore labore removetur.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Officium parentum, cuſtodire liberos, noctu præſertim.

¶ οὐ δύναμαι, *non poſſum*) ſcil. ſine magna moleſtia.

8 λέγω, *dico*) *Et ſi ille perſeveraverit pulſans*, vel, *& ille ſi perſeveraverit pulſans*, præmittunt *Latini* codd. plerique omnes. Gloſſa videri poſſet ex Act. XII. 16: *Petrus autem perſeverabat pulſans.* ſed ſuſpicionem tollunt *Beda*, *Auguſtinus*, *Ambroſius*, maximeque *Tertullianus*. *Sed & nocturnus ille PVLSATOR*, inquit, *panem PVLSABAT* lib. de Or. cap. 6. Adde lib de Præſcript. c. XI. & XII. & lib. IV c. Marcion. c. XXVI. Latinum ſequuntur *Armenii* recentiores, & verſiones *Anglicanæ* vetuſtæ.

¶ διὰ τὸ, *propterea quod*) Deus propter amorem audit: nec moleſtia afficitur.

¶ τὴν ἀναίδειαν, *impudentiam*) *inverecundiam*, noctu venientis. Tali interpellatori minore moleſtia datur, quam negatur. conf. cap. XVIII. 5. Conſideratus ordo verborum: *dabit ſurgens: excitatus dabit.* Amicitia ad *dandum* impellere poterat: impudentia pulſare perſeverans ad laborem *ſurgendi* impellit.

¶ ὅσων, *quotquot*) vel ſi plures ſint panes, quam quos ſumma neceſſitas poſtulat. Non incommodius eſt multos jam dare, quam tres unumve.

9 καὶ δοθήσεται, *& dabitur*) ut amico illi.

11 τίνα - τὸν πατέρα) Articulus τὸν hoc loco vim habet minus definitam: eſt Appoſitio.

¶ *δὲ, vero*) Gradatio ab amico ad parentem: & tamen hîc quoque accedit τὸ *quanto magis?* v. 13.

¶ ἰχθὺν, *piſcem*) ſcil. αἰτήσει, *rogabit.*

¶ ἀντὶ ἰχθύος, *pro piſce*) Puer anguem pro piſce habere poſſet.

12 ἢ καὶ, *vel etiam*) incrementum capiente rogandi fiducia.

¶ ὠὸν, *ovum*) A neceſſario ad lautius progreditur rogatio liberorum: nec panis, nec piſcis, neque ovum negatur.

¶ σκορπίον, *ſcorpium*) nocentiſſimum.

13 ὁ πατὴρ ὁ ἐξ οὐρανοῦ, *pater ex cœlo*) optimus.

¶ πνεῦμα ἅγιον, *Spiritum ſanctum*) donum omnium *optimum*, & cum eo omnia: c. XXIV. 49. Spiritus ſanctus eſt ſpiritus bonus, lætus. τὸ πνεῦμά σου τὸ ἀγαθόν. Ps. CXLIII. 10, LXX. Ipſe Spiritus ſanctus in homine operatur initium deſiderandi ſui. Magis autem neceſſarius eſt animæ, quam panis corpori.

14 ἦν ἐκβάλλων, *erat ejiciens*) id eſt, in eo miraculo verſabatur. Hæc facta ſunt ante meridiem. coll. v. 37.

15 τινὲς, *aliqui*) His occurritur verſu 17 ſ.

16 ἕτεροι, *alii*) His occurritur verſu 29 ſ.

17 οἶκος) *familia.*

¶ ἐπὶ οἶκον, *ſuper domum*) id eſt, *domus ſuper ſe ipſam diviſa, cadit.* Marc. III. 25. Nomen ponitur pro pronomine reciproco. Matth. XII. 26. Act. III. 16. Eph. IV. 16. 2 Tim. I. 18 not. LXX, Lev. XIV. 15. Num. X. 29.

18 καὶ ὁ σατανᾶς) *etiam Satanas*: de quo tamen id minime exiſtimandum eſt.

20 δακτύλῳ, *digito*) vi aperte divina, & ſine ullo labore. Conf. Ex. VIII. 19.

21 ὁ ἰσχυρὸς, *robuſtus*) intrinſecus. Subjectum.

¶ καθωπλισμένος) extrinſecus. *armatus*, i. e. dum armatus eſt, nemine exuente. Hoc jungendum cum prædicato.

¶ τὴν ἑαυτοῦ, *ſuam*) Vid. 2 Petr. II. 19.

¶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ, *facultates ejus*) quæ in aula aſſervantur.

22 ἐπελθὼν, *ſuperveniens*) de improviſo.

¶ ἐπεποίθει, *confiſus erat*) Glorioſior victoria Chriſti, poſtquam vicit Satanam tot ſeculis graſſatum & *confiſum*.

¶ σκῦλα, *ſpolia*) quæ Satanas generi humano eripuerat.

¶ διαδίδωσι, *diſtribuit*) Eph. IV. 8.

27 ἐπάρασα, *attollens*) Bonum eſſet, neque irridendum, ſi auditores motum cordis ſui inter auſcultandum quamlibet ſimplici ratione proderent.

¶ ἡ κοιλία, *uterus*) Mulier bene ſentit, ſed muliebriter loquitur. Id in ordinem redigit Salvator.

¶ μαστοὶ, *mammæ*) Conf. de Meſſia, Ps. XXII. 10.

28 μενοῦνγε) Beata dicitur mater tam bene docentis: *verumenimvero* beati ſunt, qui docentem ſequuntur. ſic μενοῦνγε Rom. IX. 20. X. 18.

¶ οἱ ἀκούοντες, *qui audiunt*) etiam illa ipſa mulier pia.

¶ φυλάσσοντες, *cuſtodientes*) qui Chriſtum ejusque verbum gerunt in corde, uti Ipſum tulerat mater in utero.

29 τῶν δὲ ὄχλων, *turbis autem*) Id eodem tempore factum. conf. v. 37 init.

30 τοῖς

30 τοῖς νινευΐταις, *Ninevitis*) Itaque Ninevitæ ſcierunt de Ionæ triduo; eoque ad pœnitentiam adducti ſunt: poſtea autem pœna impœnitentibus attracta, eodem propemodum intervallo temporis, quo poſtea Iudæis; quod utrinque cum tempore ad pœnitentiam dato conferri poteſt.

¶ οὕτως, *ſic*) Hoc habet vim promiſſionis, in longinquum.

31 ἀνδρῶν, *viris*) Quia *mulier* regina ſapientiam ſecuta eſt.

33 εἰς κρυπτὴν) Fœmininum, Hebraice, pro neutro.

34 ὁ λύχνος, *lychnus*) Lux patet nobis, eſtque aperta & ſimplex: nos igitur debemus toti viciſſim patere luci.

35 μὴ) *num.* Sequitur enim indicativus.

36 ὅλον φωτεινὸν - φωτεινὸν ὅλον, *totum lucidum - lucidum totum*) Ploce: perfectio partium tendit ad perfectionem graduum.

¶ ὁ λύχνος, *lychnus*) ille, de quo v. 33.

¶ τῇ ἀστραπῇ) ſummo *fulgore* ſuo.

37 εἰσελθὼν δὲ ἀνέπεσεν, *ingreſſus autem accubuit*) ſtatim, non *lotus* ante menſam. fortaſſe laſſus erat.

38 ἰδὼν, *videns*) quod accubuerat.

39 νῦν, *nunc*) Particula habet vim demonſtrandi rem præſentem: ideo LXX ponunt pro הנה *ecce*, 2 Reg. VII. 6. & hoc loco ſimul involvit antitheton inter ex[illegible]mam puritatem & impuritatem; quo pacto *nunc* Latinis ſæpe valet *atqui.*

¶ τὸ ἔξωθεν) quod eſt *exterius*, v. gr. poculi mundioris.

¶ τὸ ἔσωθεν ὑμῶν) *interius veſtrum*, victus.

¶ γέμει, *plenum eſt*) inſtar catini. Primum, ἔξωθεν & ἔσωθεν ſunt adverbia: deinde apud Matthæum, c. XXIII. 25 ſ. γέμειν *plena eſſe* dicuntur poculum & patina; apud Lucam, ipſum phariſæorum interius. Exterius vaſorum eſt non ſolum convexum, ſed etiam concavum: interius & cor & ratio victus. Rapina utrum materialiter pro re rapta, an formaliter pro rapacitate ſumatur, nil intereſt. Formaliter autem ſumitur, quia apud Matthæum ἀκρασία ſive ἀδικία, *intemperantia* ſive *injuſtitia*, apud Lucam πονηρία, *malignitas* adjicitur. Periphraſis eſto hæc: Vos phariſæi mundum ſervatis quod exterius eſt in vaſe: ſed interius veſtrum plenum eſt rapinâ & malignitate. Inſipientes, nonne Is, qui *exterius* fecit, vas, idem etiam *interius*, ſcilicet cor, fecit? Quod tamen attinet ad ea, quæ in vaſe ſunt, date eleemoſynam, & ecce omnia, tota ratio victus, munda ſunt vobis, quicquid ſit de vaſe, magis vel minus mundiore.

40 ὁ ποιήσας, *qui fecit*) Deus.

¶ καὶ τὸ) Ideo curandum utrumque. Mundum cor decet mundities victûs.

41 πλὴν) Etſi *exterius* ab Eo, a quo *interius*, factum eſt; *tamen* in homine, qui impuritatem contraxit, alia eſt ratio *exterioris*, quod per ſe non inquinat, alia *interioris*, quod maxime purificandum eſt.

¶ τὰ ἐνόντα) Anonymus apud Suidam (V. ἐνόν) θυσίαν ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ παρόντων προσαχθεῖσαν· ut notat Pricæus, quem vide ad h. l. Itaque τὰ ἐνόντα ſunt non τὸ ἔσωθεν, ſed eſculenta & potulenta, quæ inſunt in vaſis. Subaudiendum κατά.

¶ *δότε, date*) Sæpius dicitur, *ποιεῖν facere eleemoſynam*: ſed h. l. *dare*, (uti cap. XII. 33.) in antitheto ad *rapinam*. v. 39.

¶ *καὶ ἰδοὺ, & ecce*) Non ait: *& tunc*, ſed, *& ecce*, & mox, non, *erunt*, ſed, *ſunt*. Igitur non dicit, dando eleemoſynam puritatem demum conciliari cibo & potui; ſed puritatem in creatura Dei eſſe per ſe: tantum, eleemoſyna data, non manuum lotione, abſtergi labem, quam adjunxerant phariſæi per rapinam.

¶ *πάντα καθαρὰ*) *omnia*, quæ inſunt in poculo & patina, *munda* ſunt vobis. nam hæc omnia fecit Deus. v. 40. nil horum hominem inquinat. Matth. XV. 11.

42 *ἀλλ' οὐαὶ*) 'Αλλὰ, particula tranſeundi. 2 Cor. VII. 11.

¶ *τὴν κρίσιν, judicium*) in intellectu. Iudicium verum dictat, amorem Dei eſſe præceptum maximum.

¶ *τὴν ἀγάπην τοῦ θεοῦ, amorem Dei*) in voluntate. Qui Deum *amat*, is demum vero *judicio* pollet. 1 Cor. VIII. 3. 2. Apud Matthæum: *miſericordiam & fidem*. Videlicet cum amore conjuncta eſt ea *fides*. 1 Tim. I. 5. *miſericordia* commendatur verſu 41.

44 *οὐαὶ ὑμῖν, ὅτι κτλ.*) Hic non addit Dominus, *τοῖς Φαρισαίοις, phariſæis*, uti addiderat v. 42. & cum ſermone vultum quoque ad legisperitos a Domino converſum fuiſſe, colligere licet ex v. 45, ubi legisperitus quidam id ſibi dictum ſentit. Illud, *γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταὶ*, librarii quidam ex Matthæo huc intulerunt.

¶ *ἄδηλα, occulta*) non dealbata.

¶ *οὐκ οἴδασιν, neſciunt*) adeoque inquinantur.

45 *ὑβρίζεις, contumelia afficis*) Aliud eſt *ὑβρίζειν, contumelia afficere*, aliud jure *ὀνειδίζειν, exprobrare*.

46 *ἑνὶ, uno*) Gradus: digito uno attingere, digitis tangere, digito movere, manu tollere, humero imponere. Hoc cogebant populum: illud ipſi refugiebant.

47 *οἰκοδομεῖτε, ædificatis*) Hoc per ſe non videtur fuiſſe malum; ſed quod imitarentur patres ſuos.

48 *καὶ, &*) Teſtamini, vos habere illos patres, eorumque facta probatis. Non putabant hoc: & tamen verum erat, & jure eis adſcribitur.

49 *ἡ σοφία τοῦ θεοῦ, Sapientia Dei*) Suave nomen. Koheleth, congregatrix. cap. XIII. 34.

¶ *εἶπεν, dixit*) Matth. XXIII. 34 not.

¶ *προφήτας, prophetas*) qui erant in V. T.

¶ *ἀποστόλους, apoſtolos*) qui ſunt in N. T.

¶ *ἐκδιώξουσιν*) *perſequendo ejicient*. Frequens verbum apud LXX.

50 *ἐκζητηθῇ*) Hebr. דרש 2 Chron. XXIV. 22.

¶ *πάντων, omnium*) Omnibus temporibus fuere prophetæ; in his etiam Abel.

¶ *ἀπὸ τῆς*) Conſtr. cum *ἐκζητηθῇ*. coll. v. 51.

52 *ἤρατε*) *ſuſtuliſtis*.

¶ *τὴν κλεῖδα τῆς γνώσεως, clavem cognitionis*) i. e. cognitionem veram, Meſſiæ, (c. XX. 41.) quæ eſt clavis regni cœlorum.

¶ *οὐκ εἰσήλθετε, non ingreſſi eſtis*) in regnum cœlorum.

53 δει-

53 *δεινῶς, vehementer*) Huic vehementiæ ſuberat fraudulentia. v. ſeq.

¶ *ἀποστοματίζειν*) Ἀποστοματίζω, *urgeo* (me vel alium) ad promendos *ab ore* ſermones. coll. v. ſeq.

CAP. XII.

1 Ἐν οἷς) *inter hæc.* ¶ *τῶν*) de iis, qui adeſſe ſolebant.

¶ *μυριάδων, myriadibus*) Non tantum adjectivum *μυρίων*, ſed etiam ſubſtantivum hoc dicitur de numero magno indefinito.

¶ *πρὸς τοὺς μαθητὰς, ad diſcipulos*) Ceteri nondum capiebant hanc doctrinam.

¶ *πρῶτον, primum*) Ad diſcipulos prius: deinde, poſt unam alteramque interpellationem, etiam populis. v. 54.

¶ *ὑπόκρισις, hypocriſis*) Hæc deinde etiam in populo arguitur v. 56. Hypocriſis, fermenti inſtar, inficit totum hominem, & per unum multos. Hypocriſis eſt, vel quum malum bono tegitur velo a malis, vel quum bonum tegitur male a bonis. Hæc hypocriſis notatur in præſenti, coll. vers. ſeqq.

2 *οὐδὲν δὲ, nihil vero*) Omnia, & mala, & bona, patefient: & qui patefaciunt, abſunt ab hypocriſi.

¶ *συγκεκαλυμμένον, contectum*) remotum ab oculis. *in tenebris.* v. 3.

¶ *κρυπτὸν, occultum*) remotum etiam a notitia: *ad aurem.* v. 3.

3 *εἴπατε, dixiſtis*) cum timore aliquo.

4 *φίλοις, amicis*) Conſilium fidele, & ſtimulus fortitudinis, & appellatio comis, temperans ſeveritatem ſermonis de re ardua. In bello dux milites prœliantes humaniter appellat, fratres &c.

¶ *τὸ σῶμα κτλ.*) Μείωσις.

¶ *μετὰ, poſt*) Reſp. *poſt*, v. 5.

5 *ὑμῖν, vobis*) amicis.

¶ *φοβηθῆτε, timeatis*) Maxima vi ter ponitur hoc verbum.

¶ *μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι*) Verbum quaſi imperſonaliter poſitum.

¶ *γέενναν, gehennam*) Gravis ſermo etiam ad amicos.

6 *ἓν*) *ullus*, impar, ſupernumerarius.

7 *πολλῶν*) al. *πολλῷ.* conf. v. 24.

8 *ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων, coram angelis*) in judicio noviſſimo. Congruit appellatio *Filii hominis*, ſtatum conſpicuum denotans.

10 *καὶ, &*) Ab abnegatione, v. 9, facilis progreſſus ad blaſphemiam.

11 *ἢ τί εἴπητε, aut quid dicatis*) etiam præter *apologiæ* neceſſitatem.

13 *τὶς*) *aliquis*, qui ſenſerat, Ieſum eſſe juſtum.

¶ *ἀδελφῷ, fratri*) qui fortaſſe magni facere cœperat Ieſum. Facile ii, qui doctorem ſpiritualem admirantur, eo delabuntur, ut velint eo abuti ad domeſtica & civilia componenda.

14 *ἄνθρωπε, homo*) Alloquitur veluti alienum.

¶ *δικαστὴν, judicem*) ad jus dicendum.

¶ *μεριστὴν, diviſorem*) ad bona dividenda.

15 *πρὸς αὐτοὺς, ad eos*) ad duos fratres, vel, ad auditores: coll. v. 16. Ad diſcipulos revertitur oratio verſu 22.

¶ *πλεονεξίας, avaritia*) quæ in cauſa quamvis juſta ſubeſſe poteſt.

¶ ἐκ

¶ ἐκ τῶν) Conſtr. cum ζωή. Vivitur parvo bene.

16 ἐυφόρησεν, *uberes fructus attulit*) uno anno vel quotannis. Modus hic diteſcendi innocentiſſimus, & tamen periculoſus.

¶ χώρα) non modo χωρίον.

17 τί ποιήσω; *quid faciam?*) Character animi ſine requie quieti, egregie expreſſus. Eadem formula, cap. XVI. 3. coll. v. 4.

18 πάντα, *omnia*) Pauperum nulla mentio.

19 κείμενα, *poſita*) quaſi præſentia.

¶ ἀναπαύε, *requieſce*) deſine laborare. Conf. Sir. XI. 23. 24 græce.

¶ φάγε, *ede*) Id pridem poterat bono modo.

20 εἶπε, *dixit*) ſi non per revelationem, at judicio occulto.

¶ ἄφρον, *ſtulte*) Hoc opponitur opinioni prudentiæ, de qua v. 17 ſs.

¶ νυκτὶ, *nocte*) Noctu pleraque fiunt alloquia divina: noctu multæ mortes repentinæ.

¶ ψυχὴν, *animam*) de qua v. 19.

¶ ἀπαιτεσιν) *repetunt*, quibus poteſtas repetendi data eſt; quos ipſe non noſti, o dives. Locutio elliptica, uti Ap. XII. 6. Sic 1 Sam. III. 9 in Hebr. ubi LXX ſecundum Aldinum exemplar plene, ἐὰν καλέσῃ σὲ ὁ καλῶν. coll. 2 Sam. XVII. 9.

¶ τίνι, *cui*) Dativus commodi. Gen. XLV. 20: ὑμῖν ἔςαι. Multa ſunt divitum, nec tamen ſunt divitibus. Neſcit dives, cui futura ſint: certe ipſi non erunt.

21 ὅτως, *ſic*) ſcil. erit.

¶ ἑαυτῷ, *ſibi*) animæ ſuæ. v. 19. 22.

¶ μὴ εἰς θεὸν, *non in Deum*) Non dicitur, *non Deo*, uti, *ſibi ipſi*. Deo nil accedit aut decedit. *In Deum* dives eſt, qui divitiis divinitus utitur ac fruitur.

¶ πλετῶν, *divitem agens*) Hoc ſtatum denotat: *theſaurizans*, ſtudium.

22 μαθητὰς, *diſcipulos*) minus divites.

¶ ὑμῖν λέγω, *vobis dico*) Pronomen verbo præpoſitum vim habet majorem. vid. *Devar.* de partic. in ἐμοί.

24 κόρακας, *corvos*) homini, cui volucres quoque inſerviunt, minime omnium utiles.

¶ ταμεῖον, *penarium*) unde promant, ad ſeminandum.

¶ ἀποθήκη, *borreum*) quo, quæ metant, recondant: ut habent formicæ, quo colligant.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) v. 28.

25 τίς δὲ ἐξ ὑμῶν, *quis autem ex vobis*) Antitheton ad Deum, qui corvos, & volucres omnes, & omnia animantia, & homines alit.

¶ ἡλικίαν, *ſtaturam*) Sunt, qui ad longitudinem ætatis referant; ſed hanc nemo cubitis metitur.

¶ αὐτε, *ſuam*) Si *noſtra ipſorum* ſtatura non eſt in poteſtate noſtra; quanto minus omnes creaturæ, unde cibum & potum ſumimus.

¶ πῆχυν ἕνα, *cubitum unum*) Longitudo hominis æquat cubitos ipſius quatuor: ne *unum* quidem, quintum, addere quiſquam curax poteſt; ſive id optet, ſive non optet. Non facile quiſquam per ſe palmum aut pedem, nedum cubitum addi ſibi optat: ſed qui de victu ſolicitus eſt, revera etiam inſcius majorem ſtaturam optat, quo plus laboris & lucri poſſit facere.

26. ὄυτε ἐλάχιςον, *ne minimum quidem*) Argumentum a majori ad minus eſt verſu 23.

23. nunc argumento a minori ad majus oſtenditur, irritas eſſe curas noſtras. Homini jam nato & vigenti ad ſtaturam addere cubitum unum, minimum erat penes Deum omnipotentem, & minus etiam, quam auctus ille quinque panum &c. cap. IX. 16. Maximum contra eſt, quod ille nobis ipſam ſtaturam & robur corporis, quo victus paratur, imo cum corpore animam dedit; & frumenta, vinum, oleum, aromata, poma, baccas, olera, herbas, boves, oves, feras, volucres, piſces, quotannis & quotidie producit, & totam rerum naturam conſervat. Hæc ſunt *reliqua illa*, quæ in noſtra poteſtate multo minus ſunt, quam longitudo ſtaturæ noſtræ: & tamen ad nos alendos multo magis pertinent.

28 *ἐν τῷ ἀγρῷ, in agro*) Poteſt vel cum χόρτον conſtrui, coll. Matth. VI. 30, τὸν χόρτον τȣ̃ ἀγρȣ̃. vel cum ὄντα, ut ſit antitheton, εἰς κλίβανον.

29 *καὶ ὑμεῖς*) *vos quoque*: ut corvi & lilia.

¶ *μὴ μετεωρίζεσθε*) Μετέωρος, *ſublimis*; unde *μετεωρίζεσθαι*, *in ſublime* vel *in ſublimi ferri*. Dicitur de animo vel elato vel fluctuante. Qui curat, huc illuc impellitur, ſuſpenſus, *fluctuat*, & vertigine corripitur. Vnde, quod Matthæo μεριμνᾶν eſt in parallelo, id Lucas μετεωρίζεσθαι dicit. Pricæus huc confert illud *apud Ioſephum*, μετέωρον εἶναι καὶ κραδαίνεσθαι· & *apud Suidam*, μετέωροι καὶ πρὸς τὸ μέλλον σαλεύοντες. Cic. l. XV. ad Att. ep. 14, *Ita ſum* μετέωρος *& magnis cogitationibus impeditus*.

30 πάντα) Conſtr. cum ταῦτα.

32 *μὴ φοβȣ̃, noli timere*) Locus hic valde benignus eſt.

¶ *μικρὸν*) Quod *parvum* eſt, id videri poſſet habere timendi cauſam: ſed tanto benignius cuſtoditur. Et ſingulæ oviculæ ſunt parvæ; (ut populus debilis dicitur, qui ex debilibus conſtat, Prov. XXX. 25. 26.) & grex eſt non numeroſiſſimus, ſi ad mundum comparetur, atque altu facilis, hoc quoque nomine, & pretioſus.

¶ *ποίμνιον*) Suaviſſimum amorisque pleniſſimum diminutivum.

¶ *εὐδόκησεν*) *lubitum eſt* ipſi.

¶ *τὴν βασιλείαν, regnum*) Grande verbum, v. 31. quidni panem?

33 *πωλήσατε, vendite*) Dixit hoc Dominus, non *turbis*, quibus tamen viam ſalutis, illi ipſi tempori convenienter, oſtendebat: v. 54. 56. neque apoſtolis, qui omnia reliquerant prius, neque habebant, quod venderent: ſed ceteris *diſcipulis*. v. 22. 41. Inſtabat diſceſſus ex Galilæa, c. XIII. 32, & ipſa Paſſio: ac jam diſcipulos præparabat, ut deinceps quam expeditiſſimi eſſent. Hi enim erant, de quibus Lucas agit Act. I. 15. II. 44 &c. ut non dubium ſit, quin mox ſub hunc ſermonem poſſeſſiones ſuas in Galilæa vendiderint. Ceteroqui non injungitur omnibus promiſcua omnium facultatum venditio, ut eas in eleemoſynam vertant, & ipſi cum familia eleemoſynam ab aliis vel petant vel repetant. Veruntamen ſpiritualis prudentia ex emacibus, etiamſi non copioſiſſimam habeant ſupellectilem, vendaces & liberales facit, præſertim tempore poſtulante, Eccl. XI. 2. Iac. V. 1.

¶ *βαλάντια, crumenas*) Plurale. Qui mundano more vendit, *crumenam* implet: ſed hæc *veteraſcit*, ut ipſum *cælum* naturale.

¶ θησαυρὸν ἀνέκλειπτον, *theſaurum non deficientem*) Theſaurus, crumenæ oppoſitus, eſt copia rerum ad victum, quæ celerrime conſumuntur aut corrumpuntur.

¶ ἐν) nempe *in* cœlis. Pertinet hoc ad utrumque comma antecedens.

35 ἔςωσαν, *ſunto*) Antecedentia & conſequentia eorumque connexio maxime quadrat in ea tempora, quæ poſt aſcenſionem Chriſti conſecuta ſunt. de *vendendo*, conf. Act. IV. 34. Vult, ſuos eſſe expeditos.

¶ ὀσφύες, *lumbi*) Sic poſtea Petrus, 1 ep. c. I. 13. & Paulus, Eph. VI. 14.

36 ὑμεῖς) *voſmet.*

¶ προσδεχομένοις, *exſpectantibus*) cum deſiderio & gaudio.

¶ πότε) *quando* ſit reverſurus.

¶ ἐκ τῶν γάμων, *ex nuptiis*) Ergo ante Domini adventum *nuptiæ* ſunt in cœlo.

¶ εὐθέως, *ſtatim*) primo pulſu audito.

37 παρελθὼν διακονήσει) Participium παρέλθον, in re conviviali obvium. c. XVII. 7. Sir. XXIX. 33 (26:) πάρελθε κόσμησον τράπεζαν. Promiſſio, de *miniſtrando*, honorificentiſſima & maxima omnium. Ita Sponſus amicos excipit ſolenni nuptiarum die.

38 δευτέρᾳ, *ſecunda*) Non memoratur vigilia prima: quæ erat ipſum nuptialis convivii tempus.

¶ τρίτῃ, *tertia*) Romani in quatuor, Iudæi in tres vigilias diviſam noctem habebant: & Lucam ad Iudaicam diviſionem alludere ſtatuit Simonius.

39 γινώσκετε) *noſtis.*

41 ἡμᾶς, *nos*) apoſtolos, diſcipulos.

¶ καὶ, *etiam*) nobis non excluſis.

¶ πάντας, *omnes*) præſentes. conf. v. 1. 4. 15. 22. 54.

42 τίς, *quis*) Ad interrogationem Petri non exſerte reſpondet Dominus: ſed tamen innuit, ſe parabolam loqui ad diſcipulos proprie (nam œconomus differt a familia ei commiſſa:) ſermonemque in ſingulari format, ad hos ſingulos eo magis acuendos. Deinde v. 54 ſ. dicit aliquid ad *omnes*, populum reprehendens, qui nec dum agnito adventu Meſſiæ primo, non capiebat doctrinam de ſecundo adventu.

¶ καταστήσει, *conſtituet*) Futurum tempus: quia *fidelitas* dignum facit ſervum, qui conſtituatur ſuper familiam. Novum *conſtituet* ſequitur v. 44. Gradus a familia ad opes omnes.

45 ἐσθίειν καὶ πίνειν, *edere & bibere*) Actus. μεθύσκεσθαι, *ebrietati* indulgere, habitus.

46 ἀπίστων, *infidelibus*) Antitheton, *fidelis*, v. 42. Qui cor diviſum habet; *dividetur.*

47 τὸ θέλημα, *voluntatem*) qua vigilantia requiritur.

¶ μὴ ἑτοιμάσας) Neutrum, uti c. IX. 52.

¶ πολλὰς, *multas*) ſc. πληγὰς, *plagas*. Eadem ellipſis 2 Cor. XI. 24.

48 ὀλίγας) non modo pauciores, quam is, qui ſcivit, ſed *paucas.*

¶ ᾧ ἐδόθη πολὺ, *cui datum eſt multum*) præſertim ſi ipſe ambierit & rapuerit.

¶ παρέθεντο) tanquam *depoſitum* ii *commiſerunt*, quorum erat committere. Perſonale ellipticum.

49 πῦρ, *ignem*) optandum; ardoris ſpiritualis. c. III. 16. Matth. X. 37 cum conſeq. & anteced. Continuat Dominus ſermonem a rebus terrenis ad cœleſtia homines vocantem: & ſenſim revertitur ad

ea,

ea, quæ ante interpellationem dixerat. v. 13. 12.

¶ *βαλεῖν*) de cœlo, *mittere*.

¶ *εἰς τὴν γῆν*, *in terram*) Ignis ille non eſt nativus terræ: non dicit, *in terra*, uti v. 51.

¶ *τί θέλω*, *quid volo*) Præſens, *volo*, pro, *vellem*, convenit rei valde optatæ & certo futuræ. *quid ultra velim*, *ſi ignis accenſus jam ſit*? Accenſionem præceſſit lucta. Accenſus eſt Act. II.

50 *βάπτισμα δὲ*) *Sed baptiſma*, idque conſummatum, debet prægredi ignem, ejusque accenſionem.

¶ *ἔχω βαπτισθῆναι*) Conf. Marc. X. 38.

¶ *πῶς συνέχομαι*, *quomodo coarctor*) Ioh. XII. 27. Matth. XXVI. 37. Quo propior paſſio, eo major affectus. Formula præcedens, *quid volo*, voluntatem ac prolubium merum indicat: ſed τὸ, *quomodo coarctor*, (coll. Phil. I. 23. 2 Cor. V. 14.) voluntatem per objecta adverſa eluctantem innuit.

¶ *τελεσθῇ*, *conſummatum fuerit*) Ioh. XIX. 30.

51 *οὐχὶ*) *non* pacem ejuſmodi, quæ heterogenea, bona & mala, congregat.

¶ *διαμερισμὸν*, *diviſionem*) Vim dividendi habet gladius, Hebr. IV. 12. Et ignis, de quo v. 49, ſeparat heterogenea, & congregat homogenea.

52 *πέντε*, *quinque*) pater, mater, filius, filia, & nurus. Non additur gener: nam hic aliam conſtituit familiam.

¶ *τρεῖς ἐπὶ δυσὶ*, *tres ſuper duobus*) Numeri ad diviſionem aptiſſimi.

54 *καὶ τοῖς ὄχλοις*, *etiam turbis*) Nam ſuperiora dixerat apoſtolis. v. 42 not. Imitatores Chriſti debent ſubire *diviſionem* propter nomen ipſius: multitudo, extra cauſam illam cœleſtem, *paci* ſtudere. *Populare* impedimentum gratiæ, ſimultates. v. 58.

¶ *ἀπὸ δυσμῶν*, *ab occaſu*) Ad occaſum Iudæis erat mare: unde pluvia.

¶ *εὐθέως*, *ſtatim*) ſine dubitatione.

55 *νότον*) *auſtrum*. c. XIII. 29. Act. XXVII. 13.

¶ *καύσων*) *καύσων* interdum dicitur ipſe ventus ab oriente: ſed *καύσων* prognoſticon hoc loco eſt ventus auſter. itaque *καύσων* dicit *æſtum*, quem dabat Iudæis ventus ex regionibus ad æquatorem ſitis.

56 *ὑποκριταὶ*, *hypocritæ*) *Hypocrita* dicitur, quiſquis partem aut ſpeciem boni affectat, majusque bonum negligit. Dicitur etiam v. gr. *ὑποκριτὴς ὀνείρων*, *conjector ſomniorum*: ſed hoc loco Dominus ſine dubio uſitatum verbum hebraicum adhibuit, quo innuitur hypocrita malignus. nam ea tempeſtatum ſigna allegantur, quæ quilibet plebejus etiam ſine peritia phyſica poterat cognoſcere.

¶ *τῆς γῆς*, *terræ*) v. 54.

¶ *τοῦ οὐρανοῦ*, *cœli*) v. 55.

¶ *καιρὸν*) *tempus* Meſſiæ. v. 49 ſ.

¶ *πῶς οὐ*, *quomodo non*) Spiritualis *probatio* homini multo facilior eſſe debebat, quam phyſica.

57 *καὶ ἀφ᾽ ἑαυτῶν*) *veſtra ſponte*, *etiam* ſine ſignis, & citra conſiderationem hujus temporis. ſic, *ἀφ᾽ ἑαυτῶν*, c. XXI. 30. conf. Matth. XVI. 3 not.

¶ *τὸ δίκαιον*) *id*, *quod* verum & *juſtum* eſt, & veræ paci conducibile. v. 58. coll. v. 51, & v. 13 de lite fratrum. Chriſti regnum, *juſtitiæ* regnum.

58 *γὰρ*, *enim*) Γὰρ, *enim*, ſæpe ponitur, ubi propoſitionem excipit tractatio.

¶ *ὑπάγεις*, *abis*) quamvis invitus.

¶ ἀντιδίκȣ, *adverſario*) actore, cui debes *reddere*, v. 59.

¶ ἄρχοντα, *principem*) *judicem*.

¶ ἀπηλλάχθαι, *liberari*) tranſactione, & conditione quavis. Compoſitio amica etiam civiliter ſuaderi ſolet. Favorabilis *diviſio*.

¶ κατασύρῃ, *pertrahat*) Magna poteſtas offenſæ partis, quæ interdum vinculum animæ cum corpore rumpit.

¶ τῷ πράκτορι, *exactori*) exſecutori. Satanas ipſe eſt reus, non exſecutor.

CAP. XIII.

1 Τῷ καιρῷ, *tempore*) Opportune, coll. c. XII. 57.

¶ ἀπαγγέλλοντες, *annunciantes*) ut re recenti.

¶ πιλάτος, *Pilatus*) Congruit hoc Pilati factum cum inimicitiis adverſus Herodem. c. XXIII. 12. Alterius altera fuit cauſa.

¶ ἔμιξε, *miſcuit*) Euphemia.

2 δοκεῖτε) Metonymia. *putatisne*, vos eſſe inſontes, & fore impunes? Non tam, quid aliis, vel quare acciderit, quam quid nobis accidere poſſit, quid nobis agendum ſit, ſpectare debemus.

3, 5 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Dominus hoc profert ex theſauris ſcientiæ divinæ.

¶ πάντες, *omnes*) Galilæi & Hieroſolymitæ.

¶ ὡσαύτως) Hoc ſignificat, *eodem modo*: ὁμοίως, *ſimili modo*: ὡσαύτως plus eſt, & reſpondit eventus: nam Iudæi puniti ſunt per gentem, ex qua erat *Pilatus*: & eo tempore, paſchali, quum ſacrificia vigebant: & ferro.

4 ἤ, *aut*) A Galilæis, inſtante diſceſſu ex Galilæa, tranſit oratio ad Hieroſolymitanos: coll. v. 33: a cæde per homines inflicta ad caſum, qui fortuitus videri poſſet.

¶ οἱ δέκα καὶ ὀκτὼ, *decem illi & octo*) Profundum judicium, in mortibus multorum conjunctis.

¶ ὀφειλέται, *debitores*) Conf. v. 34.

¶ κατοικȣ̃ντας ἐν ἱερȣσαλὴμ) Sic LXX. *in Ieruſalem*, urbe ceteroqui ſancta.

5 ἀπολεῖσθε, *peribitis*) Factum, in obſidione & clade urbis.

6 συκῆν, *ficum*) arborem, cui per ſe nil loci eſt in vinea. Liberrime Iſraëlem ſumſit Deus.

¶ αὐτȣ̃, *ſua*) Vineam habet Pater, eamque colit Chriſtus, עבר יהוה coll. v. 8, *Domine*: vel, vineam habet Chriſtus, eamque colunt miniſtri ejus.

¶ πεφυτευμένην, *plantatam*) ſtudioſe.

7 τρία, *tres*) Numerus quodammodo decretorius. Tertium docendi annum incipiebat Dominus, ut vera docet Harmonia evangeliſtarum.

¶ ἔρχομαι, *venio*) Sermo conciſus, uti cap. XV. 29: *tot annos* (ſervivi & adhuc) *ſervio tibi*.

¶ ἔκκοψον, *exſcinde*) Magna in hoc verbo ſeveritas: magna poteſtas *Vinitoris*.

¶ καὶ, *etiam*) non modo nil prodeſt, ſed etiam laticem avertit, quem e terra ſuctura erant vites, & ſoles interpellat, & ſpatium occupat.

8 ἀποκριθεὶς, *reſpondens*) pro tenero ſuo affectu in arborem, utpote quam colebat.

¶ ἄφες, *ſine*) Hoc affine eſt argumento a facili, nec ſumtuoſo.

¶ τȣ̃το

¶ *τοῦτο τὸ ἔτος, hunc annum*) annum tertium, quo Ieſus eos maxime viſitavit, c. XIX. 42. 44, redemtionemque perfecit & apoſtolos miſit. Act. II.

¶ *κόπρια*) *Greg. Naz. κόπρια περιβαλεῖν.* Sing. *κόπριον.*

9 *κἂν, & ſi*) Apodoſis ſubauditur: *bene eſt*, vel, *relinquam*: vel *faciat fructum.* Tantundem.

¶ *ἐκκόψεις, exſcindes*) Non dicit vinitor, *exſcindam*, coll. v. 7, ſed rem refert ad dominum: deſinit tamen pro ficu deprecari.

¶ *μέλλον*) *ἔτος, venturum annum.* Antitheton, *hunc.* v. 8.

11 *γυνὴ, mulier*) Videtur hæc pia fuiſſe mulier; quippe cui non dictum hoc loco, *Remittuntur tibi peccata*: imo dicitur *filia Abraham.*

¶ *συγκύπτουσα, incurva*) Habitus corporis, ab obtutu cœli avertens, congruit cum miſeria habendi ſpiritum infirmitatis.

12 *ἰδὼν, videns*) Videtur mulier habuiſſe deſiderium & fiduciam.

¶ *ἀπολέλυσαι, liberata es*) jamdum. Præteritum. Eadem locutio, v. 15. 16.

13 *ἀνωρθώθη, erecta eſt*) Recta ſtatura, nobilitati hominis congruens.

¶ *ἐδόξαζε, glorificabat*) Anima & corpus, poſt opem, eſt organon laudis divinæ quaſi recens paratum.

14 *τῷ ὄχλῳ, turbæ*) oblique. Ieſum petebat.

¶ *ἕξ, ſex*) ſat multi.

15 *ὑποκριταὶ, hypocritæ*) Plurale, ad unum: coll. v. 17. uti c. XI. 46. coll. v. præced. Erat in archiſynagogo aliqua erga Ieſum reverentia; neque ex proprio, ſed ex communi Iudæorum errore ei obſtiterat.

¶ *λύει, ſolvit*) Aptiſſima ſimilitudo. conf. *ſolvi*, v. 16.

¶ *ἀπαγαγὼν, abducens*) Verba cumulantur, ad *opus* demonſtrandum.

16 *θυγατέρα Ἀβραάμ, filiam Abrahami*) non modo *filiam Adami.* Magna antitheſis ad jumentum. Omnibus Abrahamidis ſalutem attulit Chriſtus: qui expertes manſere, ipſorum culpa erat. Conf. de Zacchæo, cap. XIX. 9.

¶ *ἰδοὺ δέκα καὶ ὀκτὼ ἔτη*) *annis abhinc decem & octo.* Nominativus. Sic LXX ſecundum exemplar Ald. Ios. I. 11: *ἔτι τρεῖς ἡμέραι ὑμεῖς διαβήσεσθε.* Specimen omniſcientiæ Ieſu Chriſti: de cauſa morbi, & de duratione, quæ nullo documento externo videtur prius innotuiſſe Domino. זה *ἰδοὺ τεσσαράκοντα ἔτη.* Deut. VIII. 4.

¶ *οὐκ ἔδει; num non oportebat?*) Valet argumentum & a quotidiana indigentia jumenti, v. 15, & a periculo ſubito, c. XIV. 5. Nec licet excipere: hominem vero, tot annis ægrotum, aliquot horas poſſe exſpectare ad ſabbati finem. nam ne in jumento quidem extrema eſt neceſſitas, cui tamen ſuccurritur: & in hominum afflictione, ubi tempus eſt auxilii, vel hora magni momenti eſt, ut primum ægrotus & medicus inter ſe occurrunt

17 *κατῃσχύνοντο πάντες οἱ ἀντικείμενοι αὐτῷ*) Es. XLV. 16. LXX, *αἰσχυνθήσονται καὶ ἐντραπήσονται πάντες οἱ ἀντικείμενοι αὐτῷ.*

¶ *πᾶς, omnis*) Huc conferantur verſus ſequentes.

¶ *ἔχαιρεν, gaudebat*) Nobile gaudium & ingenuum.

¶ *γινομένοις, quæ fiebant*) ſermone & miraculis.

18 *τίνι, cui*) Conf. c. VII. 31.

¶ *ἡ βασιλεία, regnum*) Ex Iudæis & gentibus multi erant ingreſſuri. v. 17. 29.

19 *κῆπον, hortum*) clauſum. conf. *abſcondidit.* v. 21.

21 *ἐνέκρυψεν, abſcondidit*) ita ut fermentum videretur abſorptum.

¶ *ἄλευρον*) Ἀλεύρου σάτα τρία ex Matthæo huc relata videntur. ἄλευρον habuiſſe *Italam* verſionem antiquiſſimam, in Apparatu ſatis, ut arbitror, evictum dedi: *Ambroſii*que teſtimonium exhibet non modo commentarius ad h. l. ſed etiam Sermo V conſtanter.

22 *εἰς, in*) Iter eo erat comparatum, valde memorabile. v. 33. c. XVII. 11. XVIII. 31. XIX. 11. 28.

23 *εἰ ὀλίγοι, num pauci*) Videtur homo putaſſe, extra Iudaiſmum nullam fore ſalutem.

24 *ἀγωνίζεσθε, certate*) Quæſtio theoretica, initio vertitur ad praxin: *certate*, per fidem, cum precibus, ſanctimonia, patientia. Sequitur tamen etiam reſponſio ad rem. v. 28 ſſ.

¶ *πολλοὶ*) *multi*, Iſraëlitæ quoque. Rom. IX. 31. Antitheton ad *paucos.*

¶ *οὐκ ἰσχύσουσιν, non valebunt*) יכל LXX, ἰσχύω, abſolute. Agon robore conſtat, ad Deum præſertim. Non valebunt: quia videlicet præter propter portam quærunt, & tandem portam probe clauſam perfringere non poterunt. vires ad victoriam nec quærunt ſerio nec adhibent.

25 *ἀφ᾽ οὗ, ex quo*) Hoc ex abrupto ſubjunctum habet vim magnam. Apodoſis eſt in τότε *tunc*: neque impedit indicativus ἐρεῖ, *dicet.* coll. Marc. III. 27 not.

¶ *ἐγερθῇ, ſurrexerit*) a cœna, ut claudat oſtium. Non enim ſermo eſt de adventu: nam in adventu non Dominus ſervis, ſed ſervi aperiunt Domino. c. XII. 36.

¶ *ἀποκλείσῃ*) *clauſerit*, alienis. Nunc, nunc certandi tempus eſt.

¶ *τὴν θύραν, oſtium*) Quæ foris ſtantibus *porta* eſſe videtur, *oſtium* eſt iis, qui ſunt intus, ut in *domo.*

¶ *καὶ ἄρξησθε, & inceperitis*) Hoc quoque pendet ab *ex quo.* nam in apodoſi τὸ *quærent* tractatur v. 26, & τὸ *non valebunt* tractatur v. 27. Tales antea non putarant. O quam *novus* erit miſeriæ ſenſus, & ſerus, & diuturnus. Vt facultas præteriit, homo velle incipit. Num. XIV. 40.

¶ *κρούειν τὴν θύραν, pulſare oſtium*) non modo *anguſtum*, v. 24, ſed jam *clauſum.*

¶ *πόθεν, unde*) Ratio, ſub qua non noſcuntur. Vt operarii iniquitatis, cogniti ſunt.

26 *τότε ἄρξεσθε, tunc incipietis*) antea aliis nixi prætextibus.

¶ *λέγειν, dicere*) hoc dicentes: cur non nôris nos? Hoc proprie convenit in eos, qui tum erant.

¶ *ἐνώπιόν σου· ἐν ταῖς πλατείαις ἡμῶν· coram te: in plateis noſtris*) Itaque non modo coram Chriſto debemus edere & bibere; ſed Chriſti eſſe participes: nec plateas modo, ſed corda doctrinæ ſalutari patefacere.

27 *λέγω ὑμῖν, dico vobis*) Iterantur eadem verba; ſtat ſententia: ſed iterantur cum emphaſi.

¶ *ἀδικίας, injuſtitiæ*) Ergo *juſti* intrabunt. Matth. V. 20.

28 *ἐκεῖ, ibi*) ibi, quo abire juſſi eritis.

¶ *ὄψησθε*) *videbitis*, non guſtabitis. Miſerum ſpectaculum. c. XVI. 23. Impii contra, ſpectaculum ſanctis feſtivum. Ies. LXVI. 23. 24.

¶ *ἀβρα-*

¶ *ἀβραὰμ, Abrahamum*) Patriarchæ & omnes prophetæ Chriſtum ſpectarunt: quorum fidem qui non ſequuntur, non ſimul accumbent.

¶ *πάντας, omnes*) Omnes prophetæ fuere ſancti. De his gloriabantur Iudæi, quos eorum patres reprobarant. Mitigatur hic & verſu 29 terror paucitatis. v. 23.

¶ *βασιλείᾳ, regno*) v. 29.

¶ *ἐκβαλλομένους, qui ejiciamini*) Præſens. ſtatim incipiet fletus.

29 *ἥξουσιν, venient*) Hic non additur, *multi*.

¶ *ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν καὶ βοῤῥᾶ καὶ νότου, ab oriente & occaſu & aquilone & auſtro*) Hoc fere ordine ad fidem converſi ſunt populi. Inprimis in meridie adhuc prædicabitur evangelium.

30 *ἰδοὺ εἰσὶν-καί εἰσι ecce ſunt: & ſunt*) Præſens cum emphaſi, in antitheto ad futurum. v. 29. 24.

¶ *εἰσὶν ἔσχατοι, ſunt ultimi*) Hoc refertur ad v. 28 ſ. Abſentia articuli totum ſermonem facit indefinitum, denotatque quorundam, non omnium, primorum noviſſimorumque commutationem, non promiſcuam utrorumque rationem. nam venientes a quatuor plagis mundi accumbent *cum* patribus & prophetis, non hi *cum* illis. Matth. VIII. 11.

¶ *εἰσὶ πρῶτοι, ſunt primi*) Hoc refertur ad v. 24 ſs.

31 *ἡρώδης, Herodes*) Phariſæi, hoc dicentes, non ſunt plane mentiti; etenim Herodes *vulpes* appellari meruit, eumque a multis ita appellatum ſuſpicatur Simonius. Optabat autem Herodes, ut hic thaumaturgus, quem ſuſpicabatur eſſe Iohannem, quam longiſſime removeretur: idemque placebat Phariſæis. hinc utrique contra Ieſum conſpirarunt. Rurſum non ſerio voluiſſe Herodes videtur occidere Ieſum; nam ſi Iohanne occiſo, c. IX. 7 ſ. timuit, non potuiſſet non gravius, occiſo Ieſu, timere: ſed conatus eſt Ieſum tentare ac ſubmovere per obtentum juris ſui territorialis (conf. Amos VII. 12.) derivatasque inde minas, quas Phariſæi, de ſuo fortaſſe exaggeratas, non Herodis, ſed ſuis ipſorum verbis, quaſi per amicam admonitionem renunciarunt. Vtrisque ergo Ieſus, nulla re territus, reſpondet ex veritate. Herodem *vulpem* appellat, accurato characteriſmo, ob calliditatem & timiditatem hypocriticam, coll. c. IX. 7, ſimulatas minas jactantem, negans ſe per eas a miraculis edendis deterreri: internunciis vero & toti Ieruſalem animum ingratum & ſanguinolentum exprobrat. v. 33 ſ. Herodes erat *vulpes*, minor perſecutor, comparatus ad magnam perſecutricem Hieroſolymam.

¶ *θέλει σε ἀποκτεῖναι, vult te occidere*) irritatus fortaſſe Pilati facto. v. 1.

32 *εἴπατε, dicite*) ſi audetis.

¶ *ἐκβάλλω κτλ. ejicio &c.*) Non addit, *præ lico evangelium.* hoc enim minus capiebat Herodes. Ex bonitate actionum Ieſu patet malitia inſidiarum Herodis.

¶ *ἐπιτελῶ, conficio*) urgeo, quia tempus breve eſt. Cum majeſtate loquitur adverſum hoſtes: cum humilitate, ad amicos Matth. XI. 5. XII. 27.

¶ *σήμερον καὶ αὔριον* Sic LXX, *σήμερον καὶ αὔριον*. Ioſ. XXII. 18. coll. v. 28. Proverbii inſtar de futuro; ut ſæpe de præterito, *χθὲς καὶ τρίτην ἡμέραν.* Si per Herodem ſtetiſſet, ne dies quidem relictus eſſet Domino.

¶ τε-

¶ τελειȣ̃μαι) *finem nanciſcor.* conf. Hebr. XI. 40. Tertio die Galilæa exiit, Hieroſolymam tendens; ibi moriturus: v. 33 fin. & ab hoc tempore conſummationem ſibi repræſentavit.

33 τῇ ἐχομένῃ, *ſequenti*) Hoc latius quiddam ſonat, quam τῇ τρίτῃ, *tertio* die, quod huic includitur. Non duorum duntaxat dierum iter erat in urbem Ieruſalem. v. 22. c. XVII. 11. Vnde tertius dies non ſolum conſummationis, πλὴν *ſed etiam*, ante hanc, profectionis ulterioris erat.

¶ πορεύεσθαι, *proficiſci*) Dixerant: *proficiſcere*, v. 31. Reſpondet: Hoc ipſum, quod tam ſubito indicitis, non eſt unius diei.

¶ ȣ̓κ ἐνδέχεται) *non uſu venit.* Phraſis hæc admittit exceptionem, v. gr. Iohannis Baptiſtæ.

¶ ἀπολέσθαι, *interire*) judicio publico.

34 Ἱερȣσαλὴμ, *Ieruſalem*) Non ſine cauſa ad hanc urbem ſermo vertitur. Phariſæi neceſſitudinem cum ea habebant: v. 31. & Herodes ibidem erat inſectaturus Ieſum.

¶ ποσάκις, *quoties*) v. 7. Ter poſt baptiſmum eo venerat.

¶ νοσσιὰν, *pullitiem*) Nomen collectivum.

35 ἰδȣ̀ ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν) Ἔρημος addidere multi ex Matthæo. Apud Lucam in Galilæa hæc dixit Salvator: neque ſe deinceps Hieroſolymis videndum præbuit, donec poſt Lazarum reſuſcitatum in ingreſſu Ipſius regali dixerunt, *Benedictus qui venit, in nomine Domini.* Igitur ab hoc ſermone ac præludio usque ad ingreſſum illum *reliquit illis domum ipſorum*, ſed tamen nondum *deſertam.* At apud Matthæum, poſt ingreſſum regalem, ultimo e templo egrediens, *deſertam* domum ſolenniter declaravit.

¶ λέγω δὲ ὑμῖν, *dico autem vobis*) Severe loquitur; & tamen clementer, ut modo notavimus: quin etiam Matth. XXIII. 39 ἀμὴν *amen* abeſt, quo apud Lucam inſerto nonnulli ſeveritatem intenderunt. Particula δὲ *autem* opponit invicem *ſolitudinem* domus relictæ præſentem & *acclamationem* proxime futuram.

CAP. XIV.

1 Ἐν τῷ ἐλθεῖν, *cum veniret*) invitatus. v. 12.

¶ ἀρχόντων, *principum*) Phariſæi habuere ſuos *principes*, eosque plures, eximiæ auctoritatis: quam tamen Ieſus non eſt veritus. v. 12 init.

2 ὑδρωπικὸς, *hydropicus*) ea ipſa de re huc ductus.

3 ἀποκριθεὶς) *reſpondens* cogitationi adverſariorum.

¶ νομικȣ̀ς, *legiſperitos*) qui tamen legem de ſabbato non recte intelligebant.

4 ἰάσατο, *ſanavit*) Homine hydropico abutebantur adverſarii: ſed tamen Ieſus ei bene fecit.

5 ἀνασπάσει, *extrahet*) cum labore.

7 παραβολὴν, *parabolam*) ſumtam a moribus externis, ſpectantem interna.

¶ ἐπέχων, *attendens*) Attentio in converſatione, res ſaluberrima.

8 εἰς γάμȣς, *in nuptias*) Non erant tum nuptiæ. itaque parabolæ hoc inſeritur civilitatis cauſa.

¶ μὴ, *non*) Conf. Prov. XXV. 6. Suam quisque, non aliorum omnium, vocationem novit.

¶ εἰς

¶ εἰς τὴν πρωτοκλισίαν) *in primam ſedem.* huic ſingulari numero reſpondet τὸ *honoratior*, & τὸ *ultimum locum.* Superbus non modo nonnullis, ſed omnibus ſe anteponit. Ps. X. 4.

¶ ἐντιμότερος) Hoc in parabola notat *honoratiorem* apud homines: (LXX, Num. XXII. 15.) in ſcopo, pretioſiorem coram Deo, quamlibet interdum ſerius venientem. pretioſiores autem omnes alios ſe ipſo ducit humilis. conf. Sir. X. 7-XI. 6 in græco.

9 ἐλθὼν, *veniens*) Conf. Matth. XXII. 11.

¶ καὶ αὐτὸν, *& illum*) Dignitas, & dignitatis gradus, ex vocatione. hoc non iteratur v. 10. nam h. l. eſt motivum modeſtiæ.

¶ ἐρεῖ) Indicativus, uti mox v. 12 not.

¶ δὸς, *da*) Non additur, *amice*, uti v. 10 additur: *amice.*

¶ ἄρξῃ, *incipies*) Vltimum eſſe, ignominioſum non eſt niſi altiora affectanti.

¶ αἰσχύνης, *pudore*) Antitheton: *gloria*, v. 10. Appoſite.

¶ ἔσχατον) non modo inferiorem, ſed ultimum. Qui ſemel cedere jubetur, longe removetur.

10 πορευθεὶς, *profectus*) alacriter, ex animo.

¶ προσανάβηθι) *aſcende ad* alios honeſtos. Prov. XXV. 7: κρεῖσσον γάρ σοι τὸ ῥηθῆναι ἀνάβηθι, ἢ ταπεινῶσαί σε ἐν προσώπῳ δυνάστου.

11 πᾶς, *omnis*) Gravis vocula.

12 ἄριστον ἢ δεῖπνον, *prandium aut cœnam*) Sæpius cœnæ ſimplex fieri ſolet mentio. itaque hoc tempore fuerit prandium. v. 1. 25.

¶ μὴ φώνει τοὺς φίλους, *noli vocare amicos*) id eſt, *non dico*, *ut invites amicos* &c. Ieſus invitationes ex neceſſitudine naturalii & civili quaſi ſuo loco relinquit: ipſe meliores præcipit. humanitatis officia non plane tollit.

¶ πλουσίους, *divites*) Epitheton amicorum, fratrum, propinquorum, qui ſæpe negliguntur, egeni; maxime vero vicinorum: quibus opponuntur totidem genera alia. v. 13.

¶ μήποτε - ἀνταπόδομα, *ne - retributio*) Hic metus mundo ignotus eſt, uti metus divitiarum. Prov. XXX. 8. Fundamentum veræ liberalitatis & αὐταρκείας. Quis velit omnia ſibi in hac vita penſari?

¶ καὶ γενήσεται) De hac conſtructione, μήποτε καὶ αὐτοί σε ἀντικαλέσωσι, καὶ γενήσεταί σοι ἀνταπόδομα, cui gemella exſtat verſu 9, judicium ferri poterit ex annot. ad Marc. III. 27. Ea non obſervata, multi fecere γένηται.

13 κάλει) *voca*, ſimpliciter; non, φώνει. v. 12. φωνεῖν clarius & ſolennius quiddam ſonat.

¶ πτωχοὺς, *pauperes*) Tales vocat Deus ipſe. v. 21.

14 γὰρ, *enim*) Nil manet ſine retributione.

¶ σοὶ, *tibi*) amico Salvatoris.

¶ ἀναστάσει, *reſurrectione*) Ante reſurrectionem non eſt plena retributio, ſed potius, in vita, facultas ad ſementem ulteriorem; & a morte, quies. Ap. XIV. 13.

¶ τῶν δικαίων, *juſtorum*) Act. XXIV. 15.

15 ἀκούσας, *audiens*) eoque tactus.

¶ μακάριος, *beatus*) v. 14. Sæpe hoc epitheton raritatem connotat. conf. v. 24. Non ſufficit, beatos dicere pios; ſed quisque pro ſua parte niti debet. conf. vers. ſeqq. item c. XIII. 23 ſ.

¶ φάγεται) *edet.*

¶ ἄρτον) Multi, ἄριστον· ſed certior lectio ἄρτον, præſertim accedente verbo

 φαγεται,

φάγεται, coll. v. 1. Tamen tum videtur fuiſſe *prandium*. v. 12 not. Eo majori attentione dignum eſt, quod in parabola *cœna*, non prandium, proponitur. v. 16.

16 *μέγα*, *magnam*) & lautam & *multis* ſatiandis idoneam. Gratiæ regnum, quatenus per id intratur in regnum gloriæ.

¶ *ἐκάλεσε*, *vocavit*) Nexus duorum ſermonum *convivialium*, ad *beatitudinem* ducentium: *Voca* pauperes ad te; Dei *vocationem* ſequere.

17 *εἰπεῖν*, *dicere*) Obſervanda gradatio: *dicere*, *vocatis*: *introduc*, *pauperes*: v. 21. *coge*, *eos qui ſunt in viis*: v. 23. Progreditur vocatio ad remotiores, vi ſemper majore penſans moram.

¶ *ἤδη*) *jam* nunc. Demonſtratur præſens tempus Novi Teſtamenti.

18. *ἤρξαντο*, *inceperunt*) Antea præ ſe tulerant, ſe exſpectare.

¶ *ἀπὸ μιᾶς*) Ἐλλιπές. *ἀπὸ μιᾶς* ſc. *γνώμης*, *uno animo* vel *uno conſenſu*. ſive *ἀπὸ μιᾶς παραιτήσεως*, i. e. *pariter cœperunt recuſare*. Sic fere *ἰλ. β΄*. *εἴγε ποτ' ἔς γε μίαν βουλεύσομεν*, nimirum *βουλὴν*, *ſi quando una ſit ſententia conſilii noſtri*. & alibi, *οὐχ ὁσίη, κταμένοισιν ἐπ' ἀνδράσιν εὐχετάασθαι*, ſcilicet *εὐχὴ*, *non eſt pia gloriatio*, gloriari *in mortuos*. Et Pſalmo XXVI, *μίαν ᾐτησάμην παρὰ τοῦ κυρίου*, ſcilicet *αἴτησιν*. & Pſalmo LVII, *εὐθείας κρίνετε υἱοὶ τῶν ἀνθρώπων*, nimirum *κρίσεις*. *Camerarius*.

¶ *ἀγρὸν*, *agrum*) Hoc verſu innuitur *ager*, verſu ſequente *negotiatio*. coll. Matth. XXII. 5. Vtrumque verbum *emi* dicit cupiditatem, ut eſſe ſolet recenti re. Homini mundano, ubi vocationem divinam ſentit, omnia vana ſunt nova & dulcia.

¶ *ἔχω ἀνάγκην*, *habeo neceſſe*) Sæpe concurrunt tempora gratiæ acceptiſſima & mundana negotia *urgentiſſima*. Hic prætexit fictam neceſſitatem: alter meram aliarum rerum lubentiam, *proficiſcor*, v. 19. tertius, perverſam impoſſibilitatem, *non poſſum*, v. 20. Hic ergo negat, ſe *poſſe*; duo illi negant, ſe *velle*, ſed civilem adhibent paraphraſin. His omnibus mederi poterat ſanctum illud *odium*, v. 26. Nec tamen tam in affectu ſita eſt varietas repulſæ, quam in objecto, agri, boum, uxoris. coll. Matth. l. c.

¶ *ἐρωτῶ*, *rogo*) Indigniſſima & miſerrima rogatio, qua recuſatur regnum Dei.

19 *ἠγόρασα*, *emi*) 1 Cor. VII. 30.

¶ *πέντε*, *quinque*) Emtio non minima.

20 *γυναῖκα*, *uxorem*) v. 26. Conf. 1. Cor. l. c. v. 29.

¶ *οὐ δύναμαι*, *non poſſum*) Hic excuſator, quo ſpecioſiorem & honeſtiorem videtur habere cauſam, eo eſt ceteris importunior.

21 *ἀπήγγειλε*, *renuntiavit*) Miniſtrorum eſt, auditorum obedientiam & inobedientiam, per preces, referre ad Dominum.

¶ *ὀργισθεὶς*, *iratus*) Ergo plane ex animo vocaverat.

¶ *ἔξελθε*, *exi*) Sic v. 23.

¶ *ταχέως*, *cito*) Quia parata jam & quaſi adhuc calida ſunt omnia: quorum præſtantia per alios convivas contra contemtum vindicetur.

¶ *πλατείας*, *plateas*) majores.

¶ *ῥύμας*, *vicos*) minores.

¶ *τοὺς πτωχοὺς*, *pauperes*) *Vocati* erant, qui inter Iudæos habebantur optimi, v. 1. 3: *pauperes in plateis*, publicani & peccatores, c. XV. 1. Matth. XXI. 31.

¶ *πτωχοὺς*, *pauperes*) quos alias nemo facile invitat.

¶ *ἀναπήρους*, *mutilos*) quos nulla *mulier* ſumat, v. 20.

¶ *χωλοὺς*,

¶ *χωλὺς, claudos*) qui non poſſunt *proficiſci*, v. 19.

¶ *τυφλὺς, cæcos*) qui non poſſunt *videre*, v. 18.

22 *γέγονεν, factum eſt*) Conf. Ez. IX. 11.

23 *φραγμὺς, ſepes*) mendicorum parietes.

¶ *ἀνάγκασον εισελθεῖν, coge ingredi*) Non eſt omnimoda coactio; nam qui plane trahitur aut rapitur, non *ingreditur.* conf. *coëgit*, Matth. XIV. 22. 2 Cor. XII. 11. Gal. II. 14. παραβιάζεσθαι, Luc. XXIV. 29. Act. XVI. 15. Aliter *compulit* Saulus pro Iudaiſmo inſaniens, aliter Paulus ſervus Ieſu Chriſti.

¶ *γεμισθῇ, impleatur*) Nec natura nec gratia patitur vacuum. Multitudo beatorum: extremis mundi temporibus maximam plenitudinis ſuæ partem nanciſcens.

24 *γὰρ, enim*) Refertur ad *exi.* Quosvis jam potius quærit Dominus.

¶ *ὑμῖν, vobis*) Plurale pertinet ad introductos pauperes &c.

¶ *τῶν ἀνδρῶν, virorum*) hominum amplorum.

¶ *ἐκείνων, illorum*) Pronomen removendi vim habet. Hic quoque valet vulgare illud, Abſens carens.

¶ *γεύσεται, guſtabit*) nedum perfruatur. Iudæi contumaces exciderunt etiam a regno gratiæ ejuſque *guſtu.*

26 *ὀυ μισεῖ τὸν πατέρα ἀυτῦ, non odit patrem ſuum*) *patrem*, &c. ſecundum eam partem, ſecundum quam *ſe ipſum* odiſſe debet, a Chriſto averſam. Convenit hic textus in illud maxime tempus, quo pauci vere ſequebantur Chriſtum; multi oderant, odio digni. Hoc odium non ſolum comparate & conditionate debet accipi; ſed etiam abſolute. nam quiſquis maturam cognitionem, guſtum, appetitum Dei & bonorum cœleſtium (v. 16.) a Chriſto duxit; is habet generoſum idemque tamen ab omni acerbitate remotum ſui & omnis creaturæ vanitati ſubjectæ faſtidium atque *odium.* Ioh. XII. 25 not.

¶ *ἀδελφὺς, fratres*) conf. v. 12.

¶ *ἔτι δὲ, adhuc vero*) Homini cariſſimum, ipſe. Sæpe qui inferiorem ſancti odii gradum viſus erat aſſequi, in altiore deficit.

¶ *τὴν ἑαυτῦ ψυχὴν, animam ſuam*) ſe ipſum.

¶ *μαθητής εἶναι, diſcipulus eſſe*) *εἶναι μαθητὴς, eſſe diſcipulus*, v. ſeq. Vtroque loco accentus in pronunciando cadit ſuper verbum prius.

27 *καὶ*) *& tamen* (non, *& non*) *venit*, ambulatque *poſt me*, ut vos, quaſi vellet eſſe diſcipulus meus. conf. Matth. XVI. 24 not.

28 *πύργον*) *arcem.*

¶ *καθίσας, ſedens*) dato ſibi ſpatio ad faciendam ſummam rerum ſuarum. ſic quoque v. 31.

29 *ἄρξωνται, incipiant*) Non conantem fruſtra, nemo ridet.

30 *οὗτος, hic*) Significatur nomen proprium. Vulgo ponunt N. N.

31 *ἢ, aut*) Magnum & arduum Chriſtianiſmus. comparatur cum rebus magnis & arduis: ut eſt, in re privata, ædificatio pretioſa; in publica, bellum. Prior parabola exprimit odium patris & matris &c. altera odium animæ ſuæ.

¶ *βασιλεὺς, rex*) Chriſtiana militia, regale quiddam.

¶ *εἰς πόλεμον, in bellum*) Conf. Gen. XXXII. 24.

32 *ἐρωτᾷ, rogat*) Facilius a ſe impetrat rex, ut exercitum impendat, quam

ut pacem roget. hæc igitur rogatio pacis exprimit odium animæ propriæ, quo quis, omni ſuitate abnegata, meræ ſe gratiæ permittit. Poſſit etiam, mutato ſchemate, *pax* eſſe fuga odii apud ſuos: pax mala.

33 οὐκ ἀποτάσσεται, *non abdicat*) Ædificator pecunias, belligerator copias, diſcipulus parentes & caritates omnes abnegat & *impendit*. Illi habent apparatum poſitivum: hic, *negativum*.

34 ἅλας) *Sal*, ſunt diſcipuli. Matth. V. 13. Sal, acre quiddam: ſic Chriſtianus. vers. præc.

35 οὔτε, *neque*) id eſt, neque immediatam neque mediatam utilitatem affert. Theologus ſpirituali ſale carens ne politicæ quidem frugi eſt. Es. IX. 14.

¶ ἔξω, *foras*) Severitas, etiam in ſermone.

CAP. XV.

1 Πάντες, *omnes*) non modo plurimi: *omnes*, qui ibi erant.

2 διεγόγγυζον) *murmurabant inter* ſe.

3 τὴν παραβολὴν ταύτην, *parabolam hanc*) verſu 4-10. Prior pars declarat curam & gaudium Redemtoris; altera, Dei.

4 τίς, *quis*) Ovis, drachma, filius perditus: peccator ſtupidus, ſui plane neſcius, ſciens & voluntarius.

¶ ἑκατὸν, *centum*) Ex magnitudine gregis patet ſolicitudo paſtoris pro ove una.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deſerto*) ubi paſcitur grex.

¶ πορεύεται, *proficiſcitur*) In recuperanda anima non homo, ſed Deus, laborat quaſi. v. 8.

¶ ἕως, *usque dum*) Antea non deſiſtit. v. 8. Ideo Ieſus Chriſtus ſecutus eſt peccatores usque ad victum quotidianum, usque ad menſas, ubi maxime peccatur.

5 ἑαυτοῦ, *ſuos*) Poterat ſervi opera uti: ſed amor & gaudium ipſi operam dulcem reddit.

6 ἐλθὼν εἰς τὸν οἶκον, *veniens domum*) Ieſus Chriſtus plane in aſcenſione domum rediit; nam cœlum ejus domus eſt, Ioh. XIV. 2: & tum maxime certiores fecit cœlites de rebus ſuis geſtis in terra. 1 Tim. III. 16. Hinc ἔσται *erit*, futurum, v. 7: at, γίνεται *fit*, præſens, v. 10. Permuta hæc verba inter ſe pauliſper: videbis differentiam.

¶ συγκαλεῖ) *convocat*, Activum: Medium, συγκαλεῖται, v. 9, *convocat ad ſe*.

¶ φίλους, γείτονας, *amicos*, *vicinos*) Diverſa genera cœlicolarum, quin etiam angelorum. v. 10. *Vicini* homines non eandem, ſed proximam habent *domum*; *amici*, *voluntate* conjuncti ſunt.

¶ τὸ) *illam*, quam noſtis. Cœlites ſciunt amiſſionem & recuperationem animarum.

¶ ἀπολωλὸς, *quæ periit*) *quam perdidi*, v. 9. Ovis, animal, quaſi ſponte perit, præ drachma.

7 ὑμῖν, *vobis*) Graviſſime hoc gaudio refutatur Phariſæorum murmur.

¶ χαρὰ) *gaudium* ſolenne & feſtum, audita re ſalutari, in terris geſta.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cœlo*) Paſtor, Ieſus Chriſtus, amicos & vicinos habet vel maxime *ſpiritûs juſtorum*; qui eo magis participes ſunt hujus gaudii, quia majorem habent cum hominibus neceſſitudinem. Verſu 10 gradatio fit ad *angelos*, qui illo loco nominantur potius, quia ibi non ſpectatur Chriſtus *homo*. Neque angeli id cognoſcere dicuntur ex converſatione cum homine; nam non omnes cum uno ſunt homine: ſed ex Domini revelatione, quæ ſpiritibus juſtorum æque

æque poteſt obtingere. conf. Hainlini Sol temp. f. 80. & Ven. Weiſmann. H. E. P. I. pag. 106. Sic angelis contradiſtinguuntur reliqui cœlites Ap. XVIII. 20 ſeqq.

¶ ἑνὶ, *uno*) & multo majus, de multis. v. 1.

¶ ἤ) id eſt, μᾶλλον ἤ. cap. XVIII. 14. LXX, Ps. CXVIII. 8. 9. Hæc clauſula non additur v. 10.

¶ ὀ χρείαν ἔχουσι, *non egent*) quia cum paſtore ſunt: & *pœnitentiam* pridem nacti ſunt. Iuſtus eſt in via: pœnitens, redit in viam.

8 γυνή, *mulier*) Significatur ἡ σοφία, *Sapientia*, ſive Koheleth; vel רוח *Spiritus* ſanctus, ſicuti *Filius*, v. 4, & *Pater*, v. 11. Varius eſt hominis habitus ad Deum.

¶ σαροῖ, *verrit*) Id non fit ſine pulvere, ex parte hominis.

9 συγκαλεῖται, *convocat*) ſtatim.

¶ τὰς φίλας καὶ τὰς γείτονας, *amicas & vicinas*) Copiæ angelicæ per ſe non habent ſexum: ſpectantur tamen ut vel domi vel foris agentes, Hebr. I. 14 not. foris, habitu virili, bellis apto: domi, habitu pacifico & feminino.

10 γίνεται) *fit*; non modo *fiet*. Aperti ſſime hoc loco de cœlo agitur; uti etiam de inferno, c. XVI. 23, eodem ſermonis tractu. Vide nexum c. XVI. 1. 14 ſ.

11 εἶπε δὲ, *dixit autem*) Habet hæc parabola quiddam diviſum a prima & ſecunda.

12 ὁ νεώτερος) ὁ ἕτερος. Matth. XXI. 30. Notantur *bini* filii diſſimiles.

¶ τὸ ἐπιβάλλον) Sic, τοῦ καρποῦ τοῦ ἐπιβάλλοντός μοι λαβεῖν, 1 Macc. X. 29 (30.)

¶ μέρος, *partem*) Quilibet ſuam *partem* a Deo accipit,

¶ αὐτοῖς, *illis*) etiam majori filio, non roganti, uſufructu tamen, ut apparet, nondum tradito: v. 31.

13 ἀσώτως) Verbum magna proprietate poſitum. ἄσωτος ὁ δι' αὑτὸν ἀπολλύμενος. Ariſtot. l. 4 Eth. c. 1, ubi ἀσωτία eſt exceſſus liberalitatis cum intemperantia conjunctus.

14 αὐτὸς ἤρξατο, *ipſe cœpit*) Fames eum non in poſtremis corripiebat.

15 τῶν πολιτῶν, *civium*) etſi ipſe non factus eſt ibi *civis*. Quem reditus ad frugem manet, is ſæpe etiam in medio errore ſuo (Ioh. XI. 52.) quiddam a propriis mundi civibus diviſum retinet.

¶ ἔπεμψεν, *miſit*) Magna indignitas.

¶ χοίρους, *porcos*) Vilis conditio, pro Iudæo præſertim.

16 γεμίσαι, *implere*) Quo major inanitas, eo major appetitus.

¶ τῶν κερατίων) Syrus: חרובא, unde ſententia partim nata videtur, partim confirmatur eorum, qui non de leguminum ſiliquis, ſed de fructu ſiliquæ arboris, καῤῥούβια dicto, (unde Gall. *carrouges*) accipiunt, quo & pauperrimi mortalium & porci veſcerentur: ut cenſent Maldonatus, Bochartus, Druſius, Simonius, & ante hos neſcio quis in Lexico Græco Xvirali Baſileæ 1584 edito. Adde Buxt. Lexicon Talm. qui col. 821 docet, חרוב eſſe arboris ſpeciem. Certe omnia κεράτια ſunt *ſiliquæ*: omnes *ſiliquæ* haud ſcio an κερατίων nomine appellentur.

17 εἰς, *in*) Nutrimenta ſenſus diffundendi (non inepte Galli dicunt *ſe divertir*,) defecerant. Initium reditus pendet a ſummo miſeriæ: qua *furor* peccandi deferveſcit, ut homo *ad ſe*, & mox ad Deum redeat. Pœnitentia, converſio.

18 ἀναστὰς, *ſurgens*) Primordia pœnitentiæ, accurate indicata.

 ¶ πάτερ,

¶ πάτερ, *Pater*) *Patris* nomen manet, etiamſi degeneres ſint filii.

¶ εἰς τὸν οὐρανὸν, *in cælum*) Conf. v. 7.

19 ποίησόν με) *utere me.*

¶ ἕνα) *uno* quovis.

¶ μισθίων, *mercenariorum*) qui vel ex alienis ſumuntur.

20 καὶ, &) Dictum, factum.

¶ εἶδεν, *vidit*) reducem, famelicum, nudum. coll. v. 22.

¶ δραμὼν, *currens*) ex domo. conf. ἐξενέγκατε, *proferte*, v. 22. Parentes alias non facile occurrunt filiis.

¶ κατεφίλησεν) *deoſculatus eſt.*

21 εἶπε, *dixit*) Ea comitate non eſt abuſus filius, quo minus, quæ deſtinarat, dicere inſtitueret. Pœnitentia ſeria non ſatisfacit ſibi una otioſa cogitatione.

22 εἶπε, *dixit*) Non eloquitur filius omnia, quæ dicere ſtatuerat: vel quod ex obvii Patris comitate, accenſa filialis fiducia omnem ſervilem ſenſum abſorberet; vel quod Patris comitas ſermonem filii abrumperet.

¶ πρὸς τοὺς δούλους, *ad ſervos*) Filio reſpondet re ipſa.

¶ ἐξενέγκατε, *proferte*) in publicum. Si res maximas & optimas geſſiſſet hic filius, non poſſet majorem ſperare honorem.

¶ τὴν) *illam.*

¶ πρώτην) *primam*, præcipuam. Contra, *currus ſecundus*, Gen. XLI. 43.

23 τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν) Iud. VI. 25: τὸν μόσχον τὸν σιτευτὸν καὶ μόσχον δεύτερον ἑπταετῆ. Articulus ſingularem præſtantiam notat.

¶ εὐφρανθῶμεν, *lætemur*) Summa vi hoc verbum iteratur, v. 24. 32.

24 οὗτος, *hic*) Carmen & hymnus cum rhythmo, ſæpe repetitus, v. 32, cum ſymphonia, v. 25. Carmine uſi veteres in magno affectu. Gen. XXXVII. 33. 1 Chron. XIII (XII.) 18.

25 ἐν ἀγρῷ, *in agro*) tanquam *ſerviens*. v. 29.

¶ χορῶν) *choros* exultantes.

27 ὁ ἀδελφός σου, *frater tuus*) Argumentum commovens.

¶ ἥκει) Heſychius, ἥκει, ἔρχεται, ἢ ἦλθεν.

¶ ἔθυσεν, *mactavit*) *Vitulum mactatum* præ *ſtola*, *annulo*, *calceis*, memorare dicitur *puer*, quia præcipuum cum ſymphonia & choris nexum habet. Inde etiam filius major id allegat, v. 30, antequam fratrem tam pulcre amictum videret.

¶ ὑγιαίνοντα) *ſalvum*. Ios. X. 21, בשלום LXX, ὑγιής.

28 οὐκ ἤθελεν, *noluit*) Magna iniquitas.

¶ ἐξελθὼν, *egreſſus*) Magna lenitas Patris.

29 τοσαῦτα ἔτη, *tot annos*) Antitheton: *quum*, v. 30.

¶ δουλεύω, *ſervio*) Confeſſio ſervitutis. Non addit, *Pater*.

¶ ἔδωκας, *dediſti*) nedum *mactares*.

¶ ἔριφον, *hædum*) nedum *vitulum*. v. 27.

¶ φίλων, *amicis*) Antitheton: *ſcortis*.

30 οὗτος, *iſte*) Sic c. XVIII. 11 not.

¶ ὁ καταφαγών σου τὸν βίον, *qui conſumſit tuum victum*) Invidioſe loquitur frater major.

¶ ἦλθεν) *Venit*, dicit, ut de alieno loquens: non, *rediit*.

¶ αὐτῷ, *illi*) Dativus commodi.

31 εἶπεν, *dixit*) Querelæ duplici dupliciter reſpondet.

¶ τέκνον, *fili*) Amanter appellat: nec ſtatim abjicit invidum fratrem Pater.

¶ πάν-

¶ *πάντοτε, ſemper*) neque ideo opus eſt, *lætari* inſtituto peculiari. v. 7 fin.

¶ *μετ' ἐμοῦ, mecum*) Præſtat cum patre lætari, quam cum amicorum grege. v. 29.

¶ *πάντα, omnia*) Prærogativa populi Iudaici.

¶ *τὰ ἐμὰ, mea*) Non opus eſt, externas quærere *amicitias.*

¶ *σά ἐστι, tua ſunt*) Nam frater junior partem ſuam acceperat: & natu major ſucceſſionem habebat in bona paterna præcipuam. Poſſunt multa eſſe filiorum Dei, quorum pleno uſufructu non gaudent. Adeo non debebat frater natu major conqueri, hædum ſibi nunquam datum.

32 *ἔδει*) Non ſolum illud ſignificatur, *deberes tu gaudere*: ſed hoc, *gaudium debuit inſtitui domi noſtræ.* Eſt enim quaſi apologia ad querelam, verſu 30 expreſſam. coll. v. 2. ſic *ἔδει*, non, *oporteret*, ſed, *oportuit*, Act. I. 16.

¶ *ὁ ἀδελφός σου οὗτος, frater tuus iſte*) Antitheton: *filius tuus iſte.* v. 30.

CAP. XVI.

1 *Μαθητὰς, diſcipulos*) Hi diſcipuli non ſunt duodecim illi, qui omnia reliquerant, & potius erant *amici faciendi*: ſed qui fuerant publicani. Ac Dominus jam gravius loquitur *cum* diſcipulis, qui fuerant publicani, & ſeverius; quam *pro* his ad alios. Filius cum gaudio recuperatus non quotidie ſymphonias habet, ſed ad officium redire docetur.

¶ *διεβλήθη*) Verbum mediam vim habet. Conf. c. XV. 30. *Delatus* erat œconomus, vere, quæcunque fuerit mens deferentis.

¶ *διασκορπίζων, diſpergens*) Præſens, præterito incluſo. Idem verbum, c. XV. 13. Parabola non ſpectat ad omnes œconomos; qui potius per totum œconomiæ tempus debent fidem præſtare: 1 Cor. IV. 2, ſed ad eos, qui longo œconomiæ ſpatio rem male geſſerunt. Tota mundi ratio eſt *diſperſio* in bonis externis, quatenus in loca non ſua conferuntur; etſi plerique injuſti videntur *congregare.*

2 *τί τοῦτο, quid hoc*) Loquitur homo dives quaſi de re nec opinata. Deus homini credit.

¶ *ἀκούω, audio*) ex querelis. Deus *audire* innuitur, quaſi non *videret* ipſe. ita œconomus ſibi permittebatur.

¶ *τὸν λόγον*) *libellum.*

3 *σκάπτειν· ἐπαιτεῖν· fodere: mendicare*) Mors nec laborandi nec rogandi relinquit locum. Cohel. IX. 10. Ornamentum parabolæ in apodoſi, quoad res fert, accommodatur. Plenaria innuitur *ἀπορία* œconomi, ſi careat perfugio ad debitores Domini.

¶ *αἰσχύνομαι, pudet me*) Dixeris: ex nimia modeſtia & ſenſu ſuæ indignitatis.

4 *ἔγνων, novi*) Subito conſilium cepit.

5 *ἕνα ἕκαστον, unumquemque*) ut quam plurimos ſibi obligaret. ergo duo exempli duntaxat gratia ſubjunguntur in ſeqq.

6 *δέξαι*) *accipe* a me.

¶ *γράμμα, ſcriptum*) ſyngrapham.

¶ *ταχέως*) *raptim*, furtim.

¶ *πεντήκοντα, quinquaginta*) Magna donatio. v. 7. Magno paratur amicus.

7 *σὺ δὲ, tu vero*) Conjunctio indicat, œconomum non ſeorſum cum quovis egiſſe debitore.

8 *ἐπῄνεσεν*)

8 ἐπῄνεσεν) non ſolum ratum habuit œconomi conſilium, ſed cum approbatione *laudavit.*

¶ ὁ κύριος, *dominus*) œconomi. v. 3. 5.

¶ τὸν οἰκονόμον τῆς ἀδικίας, *œconomum injuſtitiæ*) Dicitur *injuſtus* non tantum propter priſtinam bonorum heri ſui diſperſionem, ſed etiam propter novum conſilium, quo L batos olei & XX coros tritici intervertit, & debitoribus ex alieno condonavit, ut ſibi proſpiceret. Confer inter ſe v. 4 & 9, *ut*, *quum*, bis. Ex hac porro *œconomi injuſtitia* denominatur ipſe *mamonas injuſtitiæ*, v. 9, perinde uti paulo poſt *injuſtus* primum dicitur de homine, & ex eo deinceps *mamonas injuſtus*, v. 10. 11. *Injuſtus* autem fuit œconomus non erga debitores heri ſui, ſed erga herum ipſum: itaque injuſtus eſt homo, qui mamona non præciſe utitur ad Dei, ut ſic loquamur, commodum, ſed ad ſuum ipſius. Ea *injuſtitia* vel eſt craſſa, nefaria, pœnam cumulans: uti deſcribitur poſt hanc parabolam, verſu 10 ſ. vel, mollito per parabolam vocabulo *injuſtitiæ*, ſubtilis, ingenua, innoxia. nam ut *juſtus* dicitur ſecundum quid Es. XLIX. 24, ſic *injuſtitia*, 2 Cor. XII. 13 not. Bona videlicet ea, quæ *mamonæ* vocabulo notantur, *aliena* ſunt, eo ſenſu, quo ſpiritualia & æterna ex oppoſito *noſtra* ſunt. v. 12. Ex alienis autem bonis quiſquis ſuum quærit & percipit commodum, *injuſtus* eſt. Admirabilis igitur eſt indulgentia, & conniventia *quaſi* nimia, quod Deus nobis concedit; imo conſulit, ut ex ſuis bonis amicos paremus nobis. *Ius* haberet Ille poſtulandi, ut nos, œconomi, bona ſua præciſe ad Ipſius (ut ſic loquar) commodum diſpenſaremus, nullo noſtro uſu: nunc vult, ut rationem utilitatis noſtræ generoſo admiſceamus (vel ſubſtituamus arbitrio. Sic Deus de ſuo *jure* decedit: magna facilitate, cui ſimilis illa, de qua Rom. III. 4 not. Id quum *improbe*, i. e. ſtrenue accipimus & amplectimur, *injuſtitiam* admittimus, ſed talem, quæ non modo non reprehenditur ipſa, verum etiam cum laudabili prudentia eſt conjuncta. O quanto & injuſtiores & imprudentiores ſunt, qui in bonis Dei ſibi unice dulces ſunt! Omnis quidem *injuſtitia* peccat contra Deum; & ſic *injuſtitia*, quæ mamonæ adſcribitur, uti vulgatiſſimam fuiſſe phraſeologiam ממון שקר docet Lightfootus, qui confert exemplum Zacchæi, famoſo ſignificatu & vulgari poſſet accipi: ſed eadem h. l. ſita eſt in illo ipſo œconomi facto, quo ſibi amicos paravit; idque nos adigit ad ſignificatum *injuſtitiæ* reconditum. Frequens autem eſt & ſuavis ſæpe & grandis catachreſis, qua vocabulum non bonæ rei tamen in bonam partem, non exſtante aptiore altero, adhibetur. Talia ſunt, ἄλογον, *quod non reputatur*: ἀχάριστον, *pro quo nulla gratia digna referri poteſt*: talia, ἐξέστημεν· καταναρκᾶν & ἐσύλησα, 2 Cor. V. 13. XI. 8, &, quæ propius huc ſpectant, διὰ κενῆς Iob. II. 3. IX. 17. ἐσκλήρυνας αἰτήσασθαι 2 Reg. II. 10. οὐ νόμος Ier. XLIX. 12. βιασταὶ ἁρπάζουσιν Matth. XI. 12. ἀναίδεια Luc. XI. 8. Si nimis quæſita cenſetur hæc interpretatio, *injuſtus* dici exiſtimetur mamonas, quia non *jure* fert appellationem *bonorum.*

¶ ὅτι, *quoniam*) Ieſus rationem addit ad parabolam, quare œconomus tantam prudentiæ laudem conſecutus ſit.

¶ οἱ υἱοὶ –) *Filii hujus ſeculi* (c. XX. 34.) ſunt, qui huic mundo tenebris obſito ejusque

ejusque bonis ſtudent: *filii lucis* (1 Theſs. V. 5. Eph. V. 8.) qui in hoc *mundo* viventes, lucis bona quærunt, quæ dat *Pater luminum*, Iac. I. 17. Sublimis eſt hæc ſententia, cœleſti ore Ieſu Chriſti digniſſima.

¶ φρονιμώτεροι, *prudentiores*) Comparativus, isque improprius & minuens. nam prudentia mundi non meretur *prudentia* dici in poſitivo. vis comparativi jam in ὑπὲρ eſt.

¶ ὑπὲρ, *ſupra*) Filii lucis non valde curant hunc mundum. ideo facile eos hac in parte excellunt filii hujus ſeculi, & *laudem* præripiunt. neque tantam in ſpiritualibus prudentiam & vigilantiam re ipſa ſemper adhibent. Matth. XXV. 5. Vix curant, quod neceſſe eſt: mundani plus, quam opus eſt.

¶ εἰς τὴν γενεὰν, *in generationem*) εἰς, *in* limitat. Fructus prudentiæ mundanæ terminatur in annis non multis. Antitheton, *æterna*. v. ſeq.

9 ποιήσατε-ἵνα ὅταν-δέξωνται, *facite-ut quum-ſint recepturi*) Repetuntur omnia ex v. 4.

¶ φίλους, *amicos*) non ſinguli ſingulos, ſed plures. v. 5 not. Hic, quod rarum eſt, creditorem amat debitor. ſed eheu! quid eſt, non modo carere amicis talibus, ſed inimicos, præſertim ſuſpirantes, clamantes, ſibi parare per rapinas, fraudes &c.

¶ ἐκ τοῦ μαμωνᾶ, *ex mamona*) non modo per reſtitutionem ablati, ſed etiam per beneficentiam, eleemoſynam, facilitatem, indulgentiam, uti Iob, c. XXXI. 20.

¶ ἵνα, *ut*) Non ſufficit ſola liberalitas: ſed hæc tamen grande impedimentum introitûs in æterna tabernacula removet.

¶ ἐκλίπητε, *defeceritis*) in morte, ubi œconomia a nobis repoſcitur. גוע LXX, ἐκλείπω, etiam de juſtis. ſed hoc loco innuit, vi parabolæ, talem exitum muneris ac vitæ, qui miſer eſſet, niſi parati eſſent amici.

¶ δέξωνται, *ſint recepturi*) *amici*, vel in hac vita, vel in futura. Cœleſtium bonorum heredes dicent: Hæc *noſtra* eſſe juſſit Pater: (v. 12.) hæc etiam veſtra, qui nobis benefeciſtis, eſſe volumus. Iudicium divinum multos habet & deprecatores & ſubſcriptores. 1 Cor. VI. 2. Si nullæ amicorum in hac re partes eſſent, quid opus eſſet, amicos parare?

¶ αἰωνίους, *æterna*) Hoc opponitur τῇ ἐκλείψει, *defectui*.

¶ σκηνὰς, *tabernacula*) Sic appellantur propter ſecuritatem, amœnitatem, & *contubernii*, tanquam hoſpitii communicati, commoditatem. Non additur *ſua*, ut v. 4 *domos ſuas*, quia *tabernacula* ſunt Dei.

10 ὁ πιστὸς, *fidelis*) Hoc arcte cohærere cum antecedentibus, repetita mamonæ mentio indicat. neque tamen *prudentiam* jam, ſed *fidelitatem* commendat Dominus. Etenim *fidelitas* prudentiam parit, & dirigit. Conjugata, πιστὸς, ἀληθινὸν (נאמן) & πιστεύσει.

¶ ἐν ἐλαχίστῳ, *in minimo*) Theologia de *maximis* & *minimis*. namque hinc antitheton *multo* etiam ſuperlativi vim, ut רב aſſequitur.

¶ ἄδικος, *injuſtus*) Oppoſitum, πιστὸς, *fidelis*.

11 ἐν, *in*) i. e. quum tantilla res agitur.

¶ ἀδίκῳ, *injuſto*) *Injuſtus mamonas* opponitur *vero*: & per metonymiam conſequentis dicitur pro *minimo* ac vili; quia

O o videli-

videlicet propter vilitatem *injuſtis* etiam ac perfidis hominibus committitur ac datur: imo his maxime; quia hi toti in eum involant & incumbunt, eumque pro unico ſuo bono habent. v. 25. Omne magnum per homines aut nuper aut pridem contraxit aliquid ex iniquo. Translatio dominiorum tot ſeculis quid potuit posſeſſionibus affricare? quanquam in præſenti poſſeſſorum bona eſſe fides poteſt.

¶ πιϛοὶ, *fideles*) Bona externa dantur ad explorationem.

¶ οὐκ ἐγένεσθε, *non facti eſtis*) depoſita, quæ in vobis erat, perfidia. hæc ſignificatio verbi γίνομαι.

¶ τὸ ἀληθινὸν, *verum*) Ieſus loquitur e ſenſu cœleſti. *Verum* bonum, ſpirituale atque æternum. Hujus pretioſitas non perinde poteſt objici periculo *perfidæ* adminiſtrationis. Nullum in mamona damnum fit.

¶ τίς, *quis*) h. e. Non ego, nec Pater meus.

¶ πιϛεύσει, *credet*) in hac vita, ubi periculum perfidiæ.

12 ἀλλοτρίῳ, *alieno*) in bonis mundi externis, in pabulo ventris. 1 Cor. VI. 13. 1 Tim. VI. 7. Alio reſpectu carnalia, non ſpiritualia, *noſtra* dicuntur. IX. 11. Imo aliena ſunt homini, antequam *fidelis* ſit, omnia Dei bona, etiam ea, quæ ceteris ſunt minora ac priora: ubi *fidelis* factus eſt, omnia ei *ſua* fiunt, etiam maxima & ſumma.

¶ τὸ ὑμέτερον, *veſtrum*) quod eſt filiorum & heredum Dei. c. VI. 20. 1 Cor. III. 22. Re ipſa idem, quod *verum*. v. 11.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Qui ſalute excidit, habere tamen potuit.

¶ δώσει, *dabit*) Nomini *verum* convenit verbum *credet*, reſpicitque unice hanc vitam, in qua tempus eſt probationis: pronomini *veſtrum* convenit verbum *dabit*, ſpectatque præcipue vitam futuram, in qua nullum eſt periculum perfidiæ. Quare quia in altera parte locum habet perfidia, in altera non habet: cauſa, cur iis, qui in iniquo mamona non præſtitere fidem, vera non ſint committenda, eſt rerum veritas & dignitas, nulli periculo exponenda: cauſa, cur iis, qui in alienis fidem non præſtitere, ſua non ſint danda, eſt eorum, qui ea ut *ſua* accepturi fuerant, indignitas, tantæ hereditatis incapax. Vno eodemque ſtudio & iniqua & vera adminiſtrare; una eademque anima & alienis & ſuis frui nemo poteſt.

14 καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *etiam phariſæi*) Sermo habitus erat ad diſcipulos, audientibus phariſæis.

¶ Φιλάργυροι, *avari*) quales facillime omnium ſcandalum captant.

¶ ἐξεμυκτήριζον, *irridebant*) doctorem ſimplicitatis.

15 οἱ δικαιοῦντες - ἀνθρώπων) juſta aliqua facitis, inde *juſtos vos eſſe putatis*, *ſimulatis & putamini*. Antitheton, *noſcit*.

¶ καρδίας, *corda*) Cor, ſedes juſtitiæ & injuſtitiæ.

¶ τὸ ἐν ἀνθρώποις ὑψηλὸν, *quod in hominibus altum*) quæ hominibus inter homines videtur eſſe ſumma juſtitia. conf. c. XVIII. 14, *exaltans*. Subſequentis ſermonis nexus hic eſt: Iuſtificatio ſui coram hominibus & elatio cordis, nutrit avaritiam, & ridet ſimplicitatem cœleſtem: v. 15. & contemnit evangelium: v. 16. & ſolvit legem, v. 17. id quod oſtenditur exemplo phariſæis dictu maxime neceſſa-

neceſſario. v. 18. Omnia complectitur ſermo de divite & Lazaro.

16 ὁ νόμος, *lex*) Subaudi prædicatum, *prophetizaverunt*, ex antitheto, *evangelium prædicatur*.

¶ καὶ πᾶς, *& omnis*) cap. XV. 1.

¶ βιάζεται) *vi ingruit* pia. Reſolve: πᾶς, (βιαζόμενος,) εἰς αὐτὴν διὰ τῆς βίας εἰσέρχεται.

17 δὲ, *vero*) Etſi, Chriſtus, adſum, cum evangelio; tamen legem non tollo. Matth. V. 17 ſ. Refutat phariſæos antinomos. Nullum enim adeſt veſtigium vel mentio tranſitus ullius a phariſæis ad Sadducæos. In v. 16-18 notatur phariſaicus legis contemtus & abuſus, & perennitas legis ipſius; & huc pertinet ſcopus ſermonis totius de divite & fratribus ejus, coll. v. 29.

¶ πεσεῖν) διαπίπτειν נפל Ios. XXI. 45.

18 πᾶς ὁ ἀπολύων, *omnis qui dimittit*) Divortii quoque cauſa vel penes dimittentem vel penes phariſæos judicesque poterat eſſe avaritia, v. 14, ob quæſtum ex divortii libello. Hic abuſus tum valde regnabat.

19 ἄνθρωπος, *homo*) Hæc parabola (eſt enim parabola, etſi hiſtoria ſubeſſe poteſt) non ſolum abuſum bonorum externorum per avaritiam & ſuperbiam, ſed etiam ſuperbum contemtum legis & prophetarum redarguit. coll. v. 14 ſs. Dives, exemplar phariſæorum: Lazarus, exemplum pauperum ſpiritu. utrorumque ſtatus in hac vita & in futura oſtenditur.

¶ πορφύραν καὶ βύσσον, *purpuram & byſſum*) colorum pulcra temperie.

20 ὀνόματι, *nomine*) Lazarus nomine ſuo notus in cœlo: dives non cenſetur nomine ullo, v. 25, genealogiam tantum habet in mundo, v. 27 ſ. Etiam in parabola locus eſt nomini proprio. Ez. XXIII. 4. Revera tamen Hieroſolymis talem illo tempore Lazarum fuiſſe, ex Hebræorum traditione refert Theophylactus.

¶ ἐβέβλητο, *jacebat*) membris captus. Fames hujus & nuditas opponitur victui & amictui divitis. Character animæ Lazari colligendus eſt partim ex conditione ipſius externa, partim ex oppoſito divitis charactere.

¶ πυλῶνα) *portam*, magnæ domus: procul, ſic tamen, ut dives moveri poſſet ad miſericordiam, & ipſe menſam ejus videret. Antitheton, ſinus. conf. Act. XII. 13 not.

21 ἐπιθυμῶν, *cupiens*) Adeo nil habebat *altum*. v. 15.

¶ ἀλλὰ καὶ) *quin etiam*. Particula hæc, ſubaudito *non ſolum* in priore membro, ſubſequentia intendere ſolet.

¶ οἱ κύνες) *canes*, proprie dicti. Solitudo notatur nudi & abjecti Lazari. Magnum antitheton, *angeli*, v. 22.

¶ ἐρχόμενοι, *venientes*) non Lazari, ſed ſua cauſa; quaſi cadaver eſſet.

¶ ἀπέλειχον, *delingebant*) Linguæ caninæ ſtructura ac ſaliva corpori minus affecto lenimentum affert: ſed ulceribus obſito dolorem exaſperat.

¶ ἕλκη) *ulcera*, purulenta.

22 ἀπενεχθῆναι) *Ablatus eſt*, ex loco alieno in patriam.

¶ αὐτὸν, *eum*) animam ejus: ſi quidem etiam Abraham qua animam innuitur; quanquam *ſinus* ejus, & Lazari *digitus*, uti divitis *lingua*, memoratur.

¶ εἰς τὸν κόλπον, *in ſinum*) ut filius germanus, coheres & commenſalis Abrahæ, in cœlorum regno accumbentis. Sermo conciſus nam ſinus præſupponit convivium; convivium, regnum cœlorum. Pervenit Lazarus in regnum cœlorum; imo ad convivium; imo in Abrahæ gremium. Lazarus deinde penitius Abrahæ conjunctus, dicitur eſſe ἐν τοῖς κόλποις αὐτοῦ, v. 23, in plurali. Bonum mortuorum ſtatum Iudæi appellabant *gremium Abrahæ*, & *hortum Eden*, coll. c. XXIII. 43. Vid. Lightf. ad h. l.

¶ καὶ, *&*) Sæpe uno tempore moriuntur duo homines, qui in vita erant proximi.

¶ ἐτάφη, *ſepultus eſt*) cum apparatu. Clauſula eorum, quæ dives accepit. v. 25.

23 ᾅδῃ, *inferno*) Neque Abraham neque Lazarus erat ἐν τῷ ᾅδῃ, quanquam nondum contigerat mors & deſcenſus Chriſti. Differunt

ᾅδης & *gebenna*

ut totum & pars:

ut præſens & futurum, poſt diem judicii:

ut receptaculum ſingulorum, & malorum univerſorum. ᾅδης multo latius patet, quam *gebenna*. conf. Gen. XXXVII. 35, ubi ſane Iacobus nec ſuam nec Ioſephi animam deſpondet. In prima, quam dedimus, differentia ipſe ᾅδης & ipſa gehenna ſpectantur: in tertia, incolæ. Abrahamus fuit ἐν τῷ ᾅδῃ latiſſime dicto, ut Gen. l. c. ᾅδης dicitur: ſed apud Lucam opponuntur inter ſe ᾅδης & Abrahæ ſinus.

¶ ἐπάρας, *tollens*) Flebile ſpectaculum, ex profundis.

¶ τὸν ἀβραὰμ, *Abrahamum*) ſed non Deum ipſum. quare neque ad Deum clamare poteſt: *miſerere mei*.

¶ κόλποις) Plurale. a pectore ad genua.

24 αὐτὸς) *ipſe*. non jam opera ſervorum utitur, mendicus ipſe.

¶ πάτερ, *pater*) Gloriatio carnis. reſp. *fili*, v. 25.

¶ πέμψον, *mitte*) Adhuc vilipendit Lazarum heluo, adhuc Moſen. v. 30.

¶ ἵνα βάψῃ, *ut tingat*) Hoc verbo non ſemper innuitur magna aquæ copia: derivatur hinc βαπτίζω. Ne tenuiſſima quidem levatio obtingit. Hoc ſane ἄκρατον *merum* eſt. Ap. XIV. 10. ἡ τῆς ἐλεημοσύνης σταγὼν ἀμίκτως ἔχει πρὸς τὴν ἀπήνειαν. *Miſericordiæ divinæ gutta non miſcetur cum* epulonis *immanitate*. Chryſoſtomus.

¶ γλῶσσαν, *linguam*) Lingua maxime peccarat.

25 τέκνον, *fili*) Correlatum infertur ex relato, *pater Abraham*. nomen proprium hic non additur. nam Abraham non novit hunc filium amplius. *Filium* appellavit etiam Achanem miſerum Ioſua, cap. VII. 19.

¶ μνήσθητι, *recordare*) Mortui retinent memoriam rerum priſtinarum. v. 27.

¶ ἀπέλαβες) *abſtuliſti* lubens. Id in vita non putarat dives. Magnum & bonorum & adverſorum pretium: nam ſementis eſt in hac vita.

¶ τὰ ἀγαθά, *bona*) חלקם Ps. XVII. 14.

¶ ἐν τῇ ζωῇ σου) Sic LXX, ἐν τῇ ζωῇ αὐτῶν. ibid.

¶ τὰ κακά, *mala*) Hic non additur *ſua*.

¶ νῦν δὲ, *nunc vero*) Argumentum ab æquo: cur ſic fiat.

¶ παρα-

¶ *παρακαλεῖται, ſolatio afficitur*) ſuper ærumnis priſtinis. 2 Theſſ. II. 16. Non vacat ei abire.

¶ *ὀδυνᾶσαι, cruciaris*) mere.

26 *καὶ, &*) Argumentum ab impoſſibili.

¶ *ἐπὶ*) Hoc cumulat cauſas repulſæ. conf. ἐπὶ, c. III. 20. σὺν πᾶσι τούτοις, c. XXIV. 21.

¶ *ὑμῶν, vos*) Ergo multi in inferno ſunt.

¶ *χάσμα, hiatus*) Diſtantia inter ſinum Abrahæ & infernum.

¶ *ἐστήρικται, firmatus eſt*) Hoc verbo præciditur heluonis rogatio.

¶ *οἱ θέλοντες*) *volentes*, ſi poſſent.

¶ *διαβῆναι*) διαβαίνω, libere: διαπερῶ, vectus.

¶ *οἱ ἐκεῖθεν*) Conciſe, pro οἱ ἐκεῖ, ἐκεῖθεν.

28 *πέντε, quinque*) Fortaſſe quinque fuere phariſæi, qui Dominum maxime irriſerant, v. 14, nec legem & prophetas audiebant, v. 16. 29, & epuloni, ſi minus foris, certe intus erant ſimiles. Sane novit Dominus indolem & numerum etiam talium. v. 15. Sextus frater erat, qui in inferno clamabat: contra ſex illos, unus, ſeptimus, ex Abrahami poſteris in Abrahami ſinum pervenit Lazarus.

¶ *ἀδελφοὺς, fratres*) ſecuros.

¶ *ἵνα μὴ, ut ne*) In inferno non eſt *ſolamen miſeris ſocios* &c. pro epulone. Vid. tamen Ez. XXXII. 31. Heluo antea immiſericors nunc miſericordiam, ſed divinæ non reſpondentem, exſerit. Pejor in voluptate, quam in cruciatibus inferni.

29 *λέγει, dicit*) Non reſpondet Abraham de eo, an Lazarus mitti a ſeſe poſſet ad fratres illius. a terra certe nec cœlum nec infernum hiatus ille dirimit.

¶ *μωσέα, Moſen*) Proſopopœia (pro Lege) apta, in antitheto ad Lazarum. Perinde eſt, ac ſi Moſen coram haberent. Scopus hujus ſermonis, commendare ſcripturam, quam contemnebant phariſæi, avari, v. 14, juſtificantes & efferentes ſeſe, v. 15, legem contemnentes, v. 17: quem totum ſenſum phariſaicum ſcriptura abſorbet. Moſes & prophetæ hic conſiderantur, maxime ut de Chriſto Ieſu teſtantes, v. 16, quem irridebant, v. 14.

¶ *ἀκουσάτωσαν, audiunto*) Severe hoc dicitur. Nemo cogitur. Auditu fideli ſalvamur, non apparitionibus. Herodes, audire non cupiens, miraculum non cernit. Minus aperte, minus copioſe in V. T. agitur de ſtatibus poſt mortem; atque id tamen ſufficere debet ad pœnitentiam. Errant, qui putant, demum per myſteria illa profanos lucrifactum iri.

30 *οὐχὶ, non*) Non norat dives in vita œconomiam ſalutis; vilipendiumque Scripturæ miſer, relicto luxu, ſecum intulit in infernum. Hinc conſilium dedit minime Theologicum. Putat, ut ipſe nunc afficitur, ſic ſuperſtites mox affectum iri. Intuere Lazarum viventem: ſic non opus erit Lazaro poſt obitum apparente. Profani homines poſtulant, uno momento ſibi primum palpabiliter & ſine fide monſtrari veritatem rerum inviſibilium: ſcrutinium, fidem, patientiam refugiunt.

¶ *τὶς, aliquis*) Lazarus, aut alius.

¶ *ἀπὸ νεκρῶν, a mortuis*) Ergo non crediderat dives, nec credebant fratres

 ejus,

ejus, eſſe infernum aut beatitudinem. Sadducæiſmus profeſſus & ſectarius non infertur hinc, ſed atheiſmus practicus, quo etiam non modo Sadducæi, ſed Phariſæi quoque laborabant cum omni ſua hypocriſi. Erant revera empæctæ, v. 14. Et probabile eſt, *quinque* phariſæos individualiter præ ceteris notari verſu 28.

¶ μετανοήσουσιν, *pœnitentiam agent*) Pœnitentia opus eſſe, omnes ſciunt, vel ſine apparitionibus: ſciebat etiam heluo in inferno; quamvis non caperet, Moſen & prophetas huc facere.

31 οὐδὲ ἐάν-ἀναστῇ, πεισθήσονται, *neque ſi-ſurrexerit, perſuadebitur eis*) Dives dixerat, *ſi-profectus fuerit, pœnitentiam agent*: nunc antecedens hypotheticum creſcit; conſequens tamen decreſcit. Multa ſunt ex mundo inviſibili documenta; (Matth. XXVII. 53.) ſed non ad hoc præcipue, ut pœnitentiam agant mortales. Reſuſcitatus eſt Lazarus alter, neque credidere, Ioh. XI. 44. 53. Πείθεσθαι, itemque ἀπειθεῖν, modo ad intellectum, modo ad voluntatem refertur: ſæpe ad utrumque.

CAP. XVII.

1 Μαθητάς, *diſcipulos*) uti c. XVI. 1. ¶ ἀνένδεκτόν ἐστι) οὐκ ἐνδέχεται, *non uſu venit.* c. XIII. 33.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) per phariſæos præſertim.

2 τούτων, *horum*) Hoc pronomine demonſtrat Lucas, in medio fuiſſe parvulos.

3 προσέχετε ἑαυτοῖς, *cavete vobis*) Non ſolum nolite ſcandalum aliis dare, v. 1 ſ. aut ab aliis accipere, in vos peccantibus, h. v. ſed etiam *cavete*, ne vobis ſcandalo ſitis. Matth. XVIII. 8. 9. Conf. Gal. VI. 1 fin.

¶ ἄφες, *remitte*) Sic Deus nobiſcum agit.

4 τῆς ἡμέρας, *die*) Hoc multi perperam transferunt ad locum Prov. XXIV. 16, quaſi juſtus in *die* ſepties laberetur, & quidem in *peccata.*

¶ ἐπιστρέψῃ, *convertat ſe*) Antitheton: *peccaverit.*

¶ μετανοῶ, *pœnitet me*) Sic aperte dicere, non modo non turpe, ſed etiam ſalutare eſt: animus offendentis & offenſi egregie ſanatur.

5 εἶπον, *dixerunt*) Moti ſuavitate ſermonis v. 4, optabant uberius frui benignitate divina.

¶ οἱ ἀπόστολοι, *apoſtoli*) quibus maxime opus erat magna fide.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Appellatio hic poſita innuit, valde ſolenne fuiſſe petitum.

¶ πρόσθες, *adde*) Divinam Ieſu virtutem agnoſcunt. Id agit Ieſus v. 6 & v. 7-10.

¶ πίστιν, *fidem*) ſcandala vincentem, offenſas donantem.

6 εἰ, *ſi*) Hoc *SI* ipſum acuit & extendit ad fidem animos contendentes.

¶ συκαμίνῳ) שקמים LXX, συκάμινοι. *morus*, arbor obvia in Palæſtina. 1 Reg. X. 27. Ab ea diſtinguitur interdum συκομορέα. c. XIX. 4. Vide Lexicographos, & Bezam ad h. l. Caprificus, arbor *radicatiſſima.*

¶ φυτεύθητι, *plantare*) cum radicibus, in mari manſura. Tale quiddam fit ipſis fidelibus.

¶ ἐν τῇ θαλάσσῃ, *in mari*) Erant prope mare, coll. Matth. XVII, 20. 27.

¶ ὑπή-

¶ *ὑπήκουσεν ἂν*, *obediret*) Obedientialem potentiam appellant Metaphyſici. Agnitio divinæ omnipotentiæ, quam fides apprehendit, fidem auget.

7 *τίς*, *quis*) ſcil. eſt.

¶ *δὲ*, *vero*) Fide apprehenditur omnipotentia divina, v. 6, beatius *vero miſericordia*, & gratia, eaque mera. v. 7 ſeqq. Conf. cap. X. 20.

¶ *ἐξ ὑμῶν*) *ex vobis*, hominibus, vel diſcipulis. Bartholomæus dicitur fuiſſe nobilis.

¶ *δοῦλον*, *ſervum*) Chriſtus dum fidem auget, videtur imminuere. Magnæ fidei & orationi ſubſternitur humilis paupertas in ſpiritu, & profundus ſenſus noſtræ *ἀχρειότητος*, *inutilitatis* & debiti. Ps. CXLVII. 11. CXXIII. 2.

¶ *ἀροτριῶντα*, *arantem*) toto die. unde ſequitur, *cœnem*.

¶ *εὐθέως*, *cito*) Antitheton, *poſtea*, v. 8. Itaque conſtruendum, *cito accumbe*. Alii, *dicit cito*: remiſſiore ſenſu. Nam ſive hoc ſive illud herus ſervo dicit, dicit ei ſtatim, ut ingreſſus eſt ex agro. *Cito* cupiunt *accumbere*, qui miſſis ceteris officiis fidem ſibi ſummam conferri oportere putant. Placent autem Deo, qui modeſte incedunt, nil poſtulant arroganter.

¶ *παρελθών*, *accedens*) c. XII. 37 not.

¶ *ἀνάπεσε*) Alii, *ἀνάπεσαι*. Sed aoriſtus uterque hujus verbi in activo, non in medio, uſitatus eſt.

8 *ἕως*) *donec*, usque dum, & quamdiu.

9 *ἐποίησε*, *fecit*) arando paſcendove.

¶ *οὐ δοκῶ*) Μείωσις.

10 *ὅταν ποιήσητε*, *quum feceritis*) Erat apud apoſtolos intentior conſideratio obedientiæ hactenus præſtitæ, præſertim cum viderent aliorum contumaciam ſcandaloſam c. XVI. 14. Ab ea recordatione Dominus eos revocat.

¶ *ὅτι*) ὅτι bis eandem vim habere videtur, per anaphoram.

¶ *δοῦλοι ἀχρεῖοι*, *ſervi inutiles*) Emphaſis eſt in nomine, *ſervi*, & omnis ſervus debet ſe *inutilem* fateri, ex eo, quia ſervus eſt, qui omnia debet, qui ſi delinquit, plagas meretur: ſi omnia facit, nil meretur: nil factum reputare debet; nulla gratia ei habenda, cujus eſt poſtulare nihil magni aut negotii aut præmii. Vtilitatibus noſtris carere poteſt Deus, ſolus bonus. Rom. XI. 35. Matth. XIX. 17. David, *ἔσομαι ἀχρεῖος ἐν ὀφθαλμοῖς σου*. 2 Sam. VI. 22, ubi ſequitur antitheton, *δοξασθῆναι*, non ſine mentione *ſervorum*. Miſer eſt, quem Dominus *ſervum inutilem* appellat, Matth XXV. 30: beatus, qui ſe ipſe. De voce *ἀχρεῖος* vide Euſtath. Eſt Metonymia conſequentis. Dicite: *ſumus ſervi inutiles*: id eſt, non major gratiarum actio debetur nobis, quam ſi nihil egiſſemus. Iob. IX. 21. X. 15. Etiam angeli poſſunt ſe ſervos inutiles appellare Dei. Et ſervus hominis poteſt ſe dicere ſervum inutilem, quamlibet utilis hero. Ratio eſt, 1. ipſa conditio ſervi. 2. accedit, reſpectu Dei, beatitudo ipſius. Act. XVII. 25. Ἀχρεῖος dicitur vel tranſitive, qui alteri non eſt utilis: vel intranſitive, qui ſibi nil proficit: idque rurſum vel ſua ſponte, ut David ſe fore dicit (non in Hebr. ſed) in Græco: vel involuntarie, uti ſervus.

¶ *ὠφείλομεν*, *debebamus*) tanquam ſervi. In hoc verbo eſt emphaſis, præ verbo *fecimus*.

11 *διὰ*

11 *διὰ μέσȣ, per medium*) in confinio.

13 *ἦραν φωνὴν, ſuſtulerunt vocem*) id quod vix ferebat morbus. Vocem gratus Samarita pie adhibuit iterum verſu 15.

14 *ἱερεῦσι, ſacerdotibus*) pluribus: quia plures erant leproſi. Hieroſolymis, longo itinere. Sic Samarita ad fidem Iſraëlis adducitur. Hoc juſſu indicatur prævia ſanatio.

16 *σαμαρείτης, Samarita*) v. 11.

17 *οἱ δέκα, decem*) Specimen omniſcientiæ.

18 *ὀυχ εὑρέθησαν, non inventi ſunt*) novem.

¶ *ὑποςρέψαντες, reverſi*) Pars prædicati.

¶ *δȣ̃ναι, dare*) Id ultro facere debuerant.

¶ *ἀλλογενὴς, alienigena*) quem videri poterat ceterorum ſocietas adjuviſſe; qui magis, quam ipſe, devincti erant ad gratias agendas.

19 *πορεύȣ, proficiſcere*) Non decebat tum, Samaritam diu adeſſe.

20 *πότε, quando*) De *tempore* quærunt potius, quam de *loco*, quem ſine diſcrimine putabant fore Ieruſalem. Et de tempore & de loco reſpondet Dominus, ſed multo aliter, ac putabant. Conf. v. 37. cap. XIX. 11 ſeqq.

¶ *μετὰ παρατηρήσεως, cum obſervatione*) *cum* tali pompa, ut gradatim & ſucceſſive obſervari poſſit *τὸ πότε* & *τὸ ὧδε*, *tempus* & *locus*. Correlata ſunt: nuncii, quos hi *obſervantes* vellent dicere *hîc aut ibi*; & hi *obſervantes* ipſi, qui *τὸ hîc aut ibi* requirunt.

21 *ὀυδὲ ἐρȣ̃σιν, neque dicent*) ii, qui demonſtrant regnum. Congruit verbum ſine nomine poſitum. Mundus non agnoſcit nuncios regni.

¶ *ἰδȣ̀ γὰρ, ecce enim*) Animum debetis advertere; tum jam præſto eſſe videbitis regnum. Hoc *ecce* verum ponitur contra *ecce* fruſtra ſperatum. *ecce enim* non ſtat ſub *dicent*.

¶ *ἐντὸς, intra*) Non debetis ſpectare in tempora futura, neque in loca remota. nam intra vos eſt regnum: ſicut rex Meſſias eſt in medio veſtri. Ioh. I. 26. XII. 35. *Intra*, non reſpectu cordis ſingulorum phariſæorum (tametſi revera Chriſtus habitat in corde ſuorum, Eph. III. 17.) ſed reſpectu totius populi Iudaici. Rex, Meſſias, adeoque regnum, eſt præſens: videtis & auditis. LXX, *ἐντὸς* קרב de iis, quæ ſunt in homine: ſed h. l. ſermo eſt de pluribus. Sic LXX, ed Hervag. Deut. V. 14: *ὁ ἐντὸς τῶν πυλῶν σȣ*. Raphelius confert illud a Xenoph. *ὅσα ἐντὸς ἀυτῶν καὶ χρήματα καὶ ἄνθρωποι ἐγένοντο*. i. e. *intus apud ſe in caſtris*.

¶ *ἐςιν· eſt*) Præſens, apposite, cum emphaſi. Non poteſt dici, *venit*, ſed, *præſto eſt*. Ioh. III. 8.

22 *μαθητὰς, diſcipulos*) qui id præ phariſæis capiebant.

¶ *ἐλεύσονται, venient*) Significat Ieſus, tempus præſens regni Dei, dum phariſæi quærunt, quando veniat, præteritum fore. Reſponſio complectitur eventus ulteriores, v. 24 ſs. & propiores, v. 31 ſs.

¶ *ἐπιθυμήσετε, cupietis*) Sermo hypotheticus: nam *cupiditatem* illam poſtea ſedavit Paracletus, apud Chriſtianos duntaxat. c. XXIV. 49. 52.

¶ *μίαν*) *unum* diem talem, quales nunc habetis multos: Matth. IX. 15. quia me

oculis

oculis cernitis; (vide, de appellatione *Filii hominis*, ad Matth. XVI. 13.) & cœlum apertum. Ioh. I. 52. Poſt aſcenſionem *unus*, isque maximus, dies talis ſupereſt, noviſſimus. v. 30.

23 ἐρῦσιν) *dicent*, contra ac fit in regno Dei. v. 21. Sic autem dicunt in papatu, gratiam locis affigente. Præcipue de ætate apoſtolica textus agit.

¶ ἰδȣ̀, *ecce*) hîc eſt, ſcil. Filius hominis, i. e. Ieſus Chriſtus. Non innuuntur pſeudochriſti eorumque aſſeclæ; ſed verum Meſſiam non vere indigitantes.

¶ μὴ ἀπέλθητε, *ne abeatis*) ſimpliciter.

¶ μηδὲ διώξητε, *neque perſequamini*) cum ardore. Sæpe aviditas impellit, quo vera ratio non ducit.

24 ἡ ἀςράπτȣσα, *fulgens*) dum eſt in fulgore. Non poteſt monſtrari.

¶ τῆς ὑπ' ὀυρανὸν) Sæpe *terra* ἡ ὑπ' ὀυρανὸν, apud LXX, in Iob & alibi.

¶ ὅυτως, *ſic*) celerrime, latiſſime.

¶ τῇ ἡμέρᾳ) *die* noviſſimo. Matth. XXVI. 64.

25 πρῶτον, *primum*) antequam ingreditur in illam gloriam, in qua venturus eſt.

¶ ἀποδοκιμαϑῆναι, *reprobari*) ita, quaſi is non eſſet rex. Poſt mentionem gloriæ ſtatim iterum de paſſione.

¶ ταύτης, *hac*) hac ætate. Innuitur, non iſta ætate fore diem Filii hominis.

26 καϑὼς, *ſicut*) Noviſſima tempora conveniunt cum cataclyſmo, ratione univerſalitatis; cum Sodoma, ratione ignis.

¶ καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις, *etiam in diebus*) Primo ipſe dies revelationis Filii hominis v. 30 appellatur Dies Filii hominis: deinde etiam ii dies, qui illum antecedunt; extremi dies exſpectationis, Hebr. X. 13. conf. phraſin Ps. CXIX (CXVIII) 84, πόσαι ἐισὶν ἁι ἡμέραι τȣ̃ δȣ́λȣ σȣ; Etiam ante coronationem vel nuptias tempus aliquod regi vel ſponſo tribuitur. Similis pluralis, c. IX. 51 not.

28 ἐν ταῖς ἡμέραις λὼτ, *in diebus Lot*) Gen. XIX. 14.

¶ ἠγόραζον, *emebant*) Iam magis varius erat mundus tempore Loti, quam tempore Noe: quanto magis noſtro, artibus mercaturæ, navigationis, belli, fori, ſcholæ, curiæ, &c. ad ſumma evectis.

30 ἀποκαλύπτεται) Præſens, *revelatur* ſubito, viſibilis.

31 ἐν ἐκείνῃ, *in illo*) *illo*, in quo veniet regnum Dei. Innuitur dies obſeſſæ Hieroſolymæ: coll. v. 34 not. qui multas communes rationes habet cum die noviſſimo. conf. v. 22. Deſtructis Hieroſolymis, liberrime propagatus eſt Chriſtianiſmus. c. XXI. 28.

32 τῆς γυναικὸς λὼτ, *uxoris Lot*) quæ non fecit, quod præcipitur verſu 31. Si proprietatem verborum Gen. XIX. 26, & varietatem interpretationum, a Wolfio ad h. l. curate enumeratam, expendas, huc res redibit: Reſpexit uxor Loti, ſegniusque viro fugit, & ſic citra Zoar, calamitate illa, de qua angeli monuerant, & ſuppari Sodomis morte ſe involvit. nam extremus miraculoſæ & horrendæ pluviæ margo miſeram corripuit & exanimavit, & corpus ejus repente afflavit, texit, tinxit, percuſſit, immutavit, ut ea, quæ minus *cucurrerat*, plane conſiſteret. Statua quippe dicitur cadaver illud erectum & conditum; & ſtatua, non ſulphuris, ſed, quod mitius, & tamen affine, ſalis. coll. Deut. XXIX. 22. Marc. IX. 49. Lacus aſphaltites, mare ſalis, idem. Si in medium imbrem incidiſſet,

cidiſſet, ſtatim conſumta tota fuiſſet: ſed dum eam lambit ignis, obriguit. Nec tamen dubium eſt, quin cadaver aut paulo poſt ſepultum fuerit, (ut ſolent cadavera nivibus, aquis, arenis, & obruta & eruta, aut divinitus interfecta, Lev. X. 5.) aut, ſale liqueſcente, in corruptionem abierit. Certe nec Moſis nec Chriſti tempore ſtatua illa exſtitiſſe dicitur: atque Hic *recordamini* ait, non, *intuemini.*

33 ζητήσῃ, *quæſierit*) v. 31. 32.

¶ ψυχὴν, *animam*) Intelligendum de toto homine, præſcindendo a vita naturali vel ſpirituali, quæ determinatur ex eo, quod adjicitur in ſermone.

¶ ζωογονήσει) Act. VII. 19 not.

34 ταύτῃ τῇ νυκτὶ, *hac nocte*) Non dicit, ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ. coll. v. 31. Matth. XXVI. 31. Hodie ſunt, inquit, qui ad tempora illa longe alia pervenient. Conf. *hîc*, c. IX. 27. Eadem generatione eventus ſecutus eſt. Matth. XXIV. 34.

¶ εἷς) Sic codd. plurimi: diciturque, εἷς, - ὁ ἕτερος uti ἑνὸς - τοῦ ἑτέρου, c. XVI. 13. & πέντε - καὶ αἱ πέντε. Matth. XXV. 2. Mox verſu 35 Millius ἡ ante μία item omiſſum, idque in Stephani quoque textu, notare ſuperſedit.

36 δύο ἔσονται ἐν τῷ ἀγρῷ κτλ.) Apud Lucam quoque hunc verſiculum exhibent teſtes pervetuſti. Neque eum ex Matthæo huc traductum, patet ex aliis apud Lucam, atque apud Matthæum, verbis, & ex alio verſiculorum ordine. Duas periochas habet Matthæus, de *agro* & *mola*; tertiam addit Lucas, de *lecto*: perinde ut alibi Matthæus duas habet periochas de ſequela Ieſu Chriſti, c. VIII. 19 ſ. quibus tertiam addit Lucas c. IX. 61 ſ. item, ille duas, de pane & piſce, c. VII. 9. 10, hic tertiam de ovo, c. XI. 12.

37 ποῦ, *ubi*) Vbi erit hoc, quod v. 34 ſ. deſcribitur?

¶ ὅπου, *ubi*) Per periphraſin indicat Dominus τὸ *ubi*, interrogatus de adverſis, uti verſu 21 de regno.

CAP. XVIII.

1 Δὲ καὶ, *autem etiam*) de præparatione ad futura illa. conf. v. 8.

¶ πρὸς τὸ) id eſt, *quod attinet* ad inſigne illud caput de precibus.

¶ πάντοτε, *ſemper*) *nocte dieque*. v. 7.

¶ προσεύχεσθαι, *precari*) Duæ parabolæ agunt de precibus: hæc, v. 1 ſs. & altera, v. 9 ſs. Prima dedocet nos ſegnitiem, altera confidentiam in nobis ipſis; duo extrema notabilia. Oppoſita enim ſunt τὸ *ſegneſcere* & *confidentia* mala, v. 1. 9. ſicut *confidentia* bona & *ſegneſcere*, 2 Cor. III. 4. IV. 1. Eph. III. 12. 13.

¶ μὴ ἐκκακεῖν, *non ſegneſcere*) Congruit *clamor*, v. 7. Exemplum, v. 39.

2 θεὸν-ἄνθρωπον, *Deum-hominem*) Horum reſpectuum alteruter certe pleroſque mortalium movere ſolet, & *injuſtitiam* (v. 6.) judicum cohibere.

¶ μὴ φοβούμενος) Solemus φοβεῖσθαι potentiam, ἐντρέπεσθαι exiſtimationem.

3 χήρα, *vidua*) quæ facile læditur, nec facile defenditur inter homines. Talis *eccleſia* mundo videtur.

¶ ἐκδίκησον) Hinc ἐκδίκησις dicitur, v. 7. Conjugata, ἀντίδικος & ἀδικία.

¶ ἀντιδίκου, *adverſario*) 1 Petr. V. 8.

4 ἐν ἑαυτῷ, *in ſe ipſo*) ultro.

¶ τὸν κτλ.) Symbolum athei potentis.

5 ἐκδικήσω αὐτὴν, *vindicabo illam*) mea cauſa.

¶ ὑπω-

¶ ὑπωπιάζῃ, *ſuggillet*) Hyperbole, judicis injuſti & impatientis perſonæ conveniens. Huc ref. εἰς τέλ☉. nam ἐρχομένη eſt quaſi παρέλκον, quo prætermiſſo ſententia tamen quodammodo integra eſt, quod tamen, adhibitum, orationem facit ſuavem, moratam &c. Creſcebat viduæ importunitas in petenda ope.

6 εἶπε, *dixit*) interpoſita, pro acuendis auditoribus, juſta pauſa.

7 θεὸς, *Deus*) Iudex juſtiſſimus.

¶ ποιήσῃ τὴν ἐκδίκησιν, *faciet vindictam*) Hæc verba maxima cum vi iterantur mox.

¶ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτȣ͂, *electorum ſuorum*) Sermo eſt de iis electis, in ſpecie, qui illo tempore erant, evaſuri per excidium urbis.

¶ βοώντων, *clamantium*) ut in anguſtiis, ad poſtulandam vindictam.

¶ μακροθυμεῖ) Inſignis lectio. Conſtructionis in ea vim facile quivis perſpiciat, hac e textu educta ſententia: *Electi clamant ad Deum: at Deus μακροθυμεῖ longanimus eſt ſuper eos.* Prioris membri verbum in textu tranſit in participium *βοώντων*, *clamantium*; alterius membri verbum ſtat immotum, *μακροθυμεῖ*, *longanimus eſt*. Plura hujus conſtructionis a multis paſſim ſollicitatæ exempla congeſſi ad Marc. III. 27. Laudatur autem ea hoc loco *longanimitas* Dei, qua & malorum injuriam & ſanctorum ærumnam ita ſpectat, (conf. Es. LXIV. 11.) ut non protinus finem utriusque faciat, quamvis homines putent, ipſius in malos iram, & in ſanctos miſericordiam, finem celerrimum poſtulare. Tandem fit, quod Sir. XXXV. 22. (al. XXXII. 18.) de juſtis dicitur, ȣ̓δὲ μὴ μακροθυμήσει ἐπ' αὐτοῖς Κραταιός.

8 ἐν τάχει) & faciet & *celeriter* faciet.

¶ πλὴν ὁ υἱὸς τȣ͂ ἀνθρώπȣ ἐλθὼν ἆρα εὑρήσει τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς γῆς; *veruntamen filius hominis veniens num inveniet fidem in terra?*) πλὴν, *veruntamen* non tam preces piorum, (quippe quorum fides clamans ad miram paucitatem & parvitatem redacta erit) quam bonitas & juſtitia divina rem accelerabit. πλὴν, *veruntamen*, & ἆρα, *num*, magnum ἦθ☉ habet, oratione negante per interrogationem temperata. Nam veniet, antequam deficiat fides piorum. Non dicit, fidem fore univerſalem; neque fidem ait plane fore nullam *in terra* iniquitatibus & calamitatibus referta, in qua ne diluvii quidem tempore nulla fides fuit Hebr. XI. 7. Eſſe debuerunt, qui Meſſiam primo venientem exciperent cum fide: Luc. I. 17. multo magis igitur eſſe debebunt fideles, quibus deinceps veniat exſpectatus Matth. XXIV. 31. XXIII. 39. XXV. 1 ſ. 2 Theſſ. I. 10. 1 Theſſ. IV. 17. 1 Cor. XV. 51. Hebr. IX. 28. Ap. XXII. 20.

¶ ὁ υἱὸς τȣ͂ ἀνθρώπȣ, *filius hominis*) cui datum judicium. Ioh. V. 22. 27.

¶ ἐλθὼν, *veniens*) de cœlo. nam ſequitur antitheton, *in terra*. Ex verbo *inveniet* participium habet vim futuri: eſtque ſermo de adventu ad *vindictam*. 2 Theſſ. I. 8. id eſt, de adventu ad noviſſimum judicium conſpicuo; ut appellatio Filii hominis infert. conf. c. XVII. 24. 20. εὑρήσει, *inveniet*. conf. c. VII 9.

¶ τὴν πίστιν) *fidem*, qua pii confidunt in Domino, & ad illum clamant. *Spes meliorum temporum* hoc dicto neque confirmatur, neque infirmatur. Meliora tempora excipiet tempus peſſimum & ſecurita-

curitatis pleniſſimum, a fide alieniſſimum, in ipſum *adventum Filii hominis* incurrens.

9 καὶ πρός τινας, *etiam ad quoſdam*) Antea dixerat ad *diſcipulos*, ad perſeverantiam in orando hortans: nunc a temeritate & confidentia perverſa *quoſdam* deterret.

¶ πεποιθότας ἐφ' ἑαυτοῖς, *confiſos in ſe ipſis*) in ſe ipſis, non in gratia Dei, in orando. v. 10. Antitheton, πίστιν, *fidem*, erga Deum, v. 8. Sic, πέποιθεν ἐπὶ τῇ δικαιοσύνῃ αὐτοῦ, Ez. XXXIII. 13.

¶ ὅτι, *quòd*) In eo enim ipſa quæſtio vertitur, quis orans habeatur juſtus.

¶ δίκαιοι) *juſti*, juſtificatione non egentes, v. 14. Oppoſitum, *peccatori*, v. 13.

¶ ἐξουθενοῦντας, *nihili facientes*) injuſtitiæ opinione.

¶ τοὺς λοιποὺς, *reliquos*) cunctos & ſingulos. v. 11.

10 ἀνέβησαν, *aſcenderunt*) e domo ſua. v. 14. Templum erat in ſublimi. conf. *deſcendit*. ibid.

¶ προσεύξασθαι, *precatum*) In precibus, de quibus hactenus a v. 1, totus ſtatus animæ exercetur.

¶ Φαρισαῖος· τελώνης· *phariſæus*, *publicanus*) Ex utroque genere exemplum inſigne.

11 σταθεὶς, *ſtans*) fidenter, loco ſolito. hoc reciprocum plus notat, quam ἑστὼς neutrum, mox.

¶ πρὸς ἑαυτὸν) *penes ſe ipſum* orans, ſibi auſcultans, quaſi neminem ferens ſibi proximum. conf. *in ſe ipſis*, v. 9.

¶ εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Hac formula phariſæus Deum quidem laudare videtur, ſed revera ſibi uni de ſua felicitate gratulatur. de ſe uno loquitur.

¶ οἱ λοιποὶ, *reliqui*) Duas claſſes phariſæus facit: in alteram conjicit totum genus humanum; altera, melior, ipſe ſibi ſolus eſſe videtur.

¶ ἅρπαγες, *rapaces*) Primum genus peccatorum ſtatuit illud, ſub quo publicanum contineri putat; ut illum & in genere cum ceteris & in individuo notet. Congruit illud poëtæ veteris: πάντες τελῶναι, πάντες εἰσὶν ἅρπαγες. vid. Gataker. miſc. poſth. c. X.

¶ οὗτος, *hic*) Id vero eſt digito oſtendere. Es. LVIII. 9.

12 νηστεύω, *jejuno*) Oſtentat phariſæus ſe erga Deum per preces præſentes; & reſpectu ſui, jejunando; & erga alios, per decimas &c. eſſe juſtum.

¶ δὶς, *bis*) feria II & V.

¶ τοῦ σαββάτου, *ſabbato*) hebdomade. Synecdoche.

¶ πάντα ὅσα, *omnia quæcunque*) Iactat poſſeſſiones.

13 μακρόθεν, *e longinquo*) non auſus accedere.

¶ ἑστὼς) nec σταθεὶς, nec in genua procumbens, ne ſpectetur orans.

¶ οὐρανὸν, *cœlum*) In pœnitentia vel timor prævalet, vel pudor. Pudor magis ingenuus eſt, quam timor: c. XV. 18. 21. Ez. XVI. 52. melius, cor liquefactum, quam mere contritum terrore & metu pœnæ. Arenæ, contrito ſaxo, duritiem retinent: ex lapideo carneum cor, placet Deo, ut opus ipſius, & gloriam ei dat magis.

¶ ἔτυπτεν, *percutiebat*) præ dolore animi. ubi dolor, ibi manus. Ier. XXXI. 19.

¶ στῆθ@, *pectus*) conſcientiæ ſedem.

¶ ἱλάσθητί μοι, *propitius eſto*) Non audet mentionem Dei, & ſui, immediate conjunctam facere. Divinæ clementiæ fidit.

¶ τῷ ἁμαρτωλῷ) qui *peccator* ſum. De nemine alio homine cogitat.

14 εἰς τὸν οἶκον, *domum*) ſive ea Hieroſolymis fuiſſe in parabola cogitatur, ſive in eo loco, ubi parabola eſt pronunciata. conf. de *domo*, c. I. 56.

¶ ἤπερ ἐκεῖνος) Alias, ἢ ἐκεῖνος. Vtrinque ſubauditur μᾶλλον, uti c. XV. 7. 1 Cor. XIV. 19. Phariſæus plane non juſtificatus eſt: nam ἐταπεινώθη, *humiliatus fuit.*

15 καὶ τὰ βρέφη) *etiam infantes*. Adeo agnovere humanitatem Ieſu.

16 προσκαλεσάμεν@, *advocans*) eo magis, comi voce & nutu.

¶ αὐτὰ, *illos*) Magna demiſſio. Conf. v. 19. Iure igitur nobis commendat humilitatem. v. 14.

17 παιδίον, *puerulus*) παιδίον, *puerulus*, ad δέξασθαι, *accipiendum*, habet aliquid jam de uſu rationis: ſed βρέφ@, *infans*, minorem etiam gradum dicit, *tactui* Salvatoris opportunum. v. 15. 16.

18 ἄρχων, *princeps*) isque juvenis. Matth. XIX. 20.

20 τίμα, *honora*) etiamſi ſis *princeps*. v. 18.

22 διάδ@) *diſtribue*, ipſe. Id magnam lætitiam afferre ſolet piis.

27 δυνατὰ, *poſſibilia*) Exemplum in Zacchæo, c. XIX. 2. 9.

30 ἀπολάβῃ) *recipiat*.

¶ καιρῷ, *tempore*) Id propius ſignificat, quam ſi diceretur, αἰῶνι, *ſeculo*.

31 παραλαβὼν, *aſſumens*) privatim. Matth. XX. 17.

¶ πάντα τὰ γεγραμμένα, *omnia ſcripta*) Ieſus plurimi fecit ea, quæ ſcripta erant. Verbum Dei, quod in Scriptura eſt, norma eſt omnium, quæ fient, etiam quæ fient in vita æterna.

¶ τῷ) Dativus exprimit vim ל præfixi; i. e. *quod attinet*: ineſtque dativus commodi. v. 33 fin.

32 ἐμπαιχθήσεται, *illudetur*) per ludicra.

¶ ὑβρισθήσεται, *contumeliis afficietur*) ſerio.

34 καὶ, καὶ, καὶ, *&*, *&*, *&*) Gradatio.

¶ τὸ ῥῆμα τοῦτο, *verbum hoc*) a Domino prolatum.

¶ οὐκ ἐγίνωσκον) *non agnoſcebant*: ut quiddam novum & inauditum abhorrebant. ſic, *non agnoſco*. Rom. VII. 15. Sentiebant, aliquid aſperum dici, Matth. XVI. 22, ſed ſenſu non procedebant, quo debebant.

36 τοῦτο, *hoc*) celebritas hæc.

38 υἱὲ δαυὶδ, *fili David*) Non offenditur fides cæci, quod Ieſus diceretur *Nazarenus*.

43 ἰδὼν, *videns*) Ieſu miraculum: viſu donati ſanctum gaudium.

CAP. XIX.

1 Διήρχετο, *tranſibat*). Igitur Zacchæus habitavit in ulteriore oppidi parte, & arbor illa erat in oppido ipſo.

2 ἀρχιτελώνης, *princeps publicanus*) Vir inter ſuos ampliſſimus: cujus converſionem credibile eſt multos eſſe ſecutos.

 ¶ πλέ-

¶ πλέσιος, *dives*) Per hunc ſanatur, quod exemplo ſuo turbarat dives alius. cap. XVIII. 23.

3 ἐζήτει, *quærebat*) Igitur antea non norat Ieſum facie.

4 προδραμὼν, *præcurrens*) magno ſtudio.

¶ ἀνέβη, *aſcendit*) Externa morum civilitas non pateretur virum ampliſſimum in arborem conſcendere: ſed vincit fides.

¶ συκομορέαν, *ſycomorum*) Sycomorus, arbor mediæ inter ficum & morum naturæ; magnæ proceritatis. conf. c. XVII. 6 not.

¶ ἐκείνης) ὁδȣ̃, χώρας. ἐλλείπει διὰ, uti c. V. 19 not. Alii ſuppleverunt.

5 ζακχαῖε, *Zacchæe*) Nomine ſe appellari, Zacchæus non potuit non & admirari & lætari.

¶ σήμερον, *hodie*) v. 9.

¶ οἴκῳ, *domo*) v. 9.

¶ δεῖ με, *oportet me*) ſalutis tuæ cauſa. v. 10.

7 πάντες διεγόγγυζον, *omnes murmurabant*) ex hæſitatione potius, quod ad majorem partem attinet, quam cum indignatione.

¶ εἰσῆλθε, *ingreſſus eſt*) & quidem, quod alias non ſolebat, ultro condicens.

8 ςαθεὶς, *ſtans*) animo deliberato & promto.

¶ τὰ ἡμίση) plurale. LXX, Ios. XIII. 31.

¶ ἐσυκοφάντησα, *defraudavi*) Ingenua confeſſio, voluntaria reſtitutio.

9 πρὸς) *ad* illum: nec tamen plane directe. Conf. πρὸς, Rom. X. 21.

¶ σήμερον, *hodie*) Notari poteſt *dies*, quo Chriſti eſſe incipit homo antehac perditus. Phil. I. 5. Act. II. 41. XVI. 34. conf. Ioh IV. 52.

¶ σωτηρία, *ſalus*) Sic, *ſalvatum*. v. 10. Congruit cum *Ieſu* nomine.

¶ οἴκῳ) *domui*, quæ modo infamis erat. Fidem Patrisfamilias fere ſequuntur ſui.

¶ αὐτὸς) *ipſe*, princeps domus.

¶ υἱὸς ἀβραὰμ, *filius Abrahami*) ut nomen quoque Zacchæi Hebræum docet.

10 τὸ ἀπολωλὸς, *perditum*) quod perditum erat, & per amiſſionem & per interitum. Reſpondet enim participium duobus verbis, *quæſitum* & *ſalvatum*. Ideo Salvator venit ad peccatorem, domum.

11 προσθεὶς εἶπε, *addens dixit*) Parabola igitur, quæ ſequitur, arctiſſimam connexionem habet cum antecedentibus: item cum conſequentibus, v. 28.

¶ δοκεῖν, *putarent*) Putant Hebræi, Meſſiam fratres, in mundo ſparſos, in Galilæa congregaturum, & in urbem Hieroſolymorum tanquam ſedem regni ducturum eſſe: ſic incepturum regnare, & multum in monte oliveti verſaturum. Non diſſimilis tum rerum facies erat. Verum judicium eos docet Dominus. v. 27. 41.

¶ ἀναφαίνεσθαι, *apparere*) modo conſpicuo, in terra, in urbe, ſine vi humana.

12 εὐγενὴς, *nobilis*) Summa ſane *nobilitas* Ieſu. Non putabant autem, tantum Ipſi eſſe imperium, quantum vel ſervis ſuis dat. v. 17.

¶ μακρὰν, *longe*) in cœlo.

¶ λα-

¶ λαβεῖν, *ut ſumeret*) ut ſi generoſus Italus principatum in populares quærat in aula imperiali Germaniæ.

¶ ἑαυτῷ) *ſibi*, ſua virtute.

¶ βασιλείαν, *regnum*) Huc ref. *regnare*. v. 14. 15. 27.

¶ ὑποςρέψαι, *reverteretur*) de cœlo, ad ſuos. v. 15.

13 δέκα, *decem*) ſingulis ſervis, ſingulas minas.

¶ πραγματεύσασθε, *negotiamini*) Id præceptum ſenſu convenit cum illo celebri: γίνεσθε καλοὶ τραπεζῖται.

¶ ἔρχομαι, *venio*) *Venio*, inquit; non, *redeo*. Secundus adventus multo ſolennior.

14 πολῖται, *cives*) ut erant Hieroſolymitani.

¶ ἐμίσουν) *odium concipiebant*. vid. v. 47.

¶ ἀπέςειλαν, *miſerunt*) poſt ejus profectionem.

¶ τοῦτον, *iſtum*) Faſtidioſe loquuntur.

15 ἐπανελθεῖν, *rediret*) Id ſpectat adventum Chriſti glorioſum.

¶ βασιλείαν, *regnum*) gubernationem ipſam.

¶ φωνηθῆναι, *ut vocarentur*) per angelos.

16 ἡ μνᾶ σου, *mina tua*) Non ſibi, ſed bono Domini ſervus adſcribit vim.

17 δέκα, *decem*) Non pro una mina data, ſed pro decem lucrifactis datur præmium. Gradus præmiorum. coll. v. 19.

¶ πόλεων, *urbes*) Vrbs pro mina: minâ ne tugurium quidem emeretur. Magna rerum amplitudo ac varietas in regno Dei, quamvis nondum cognita nobis.

20 ἕτερος, *alter*) duobus prioribus oppoſitus.

¶ ἐν) *in* ſudario, ſterili.

22 ἐκ τοῦ ςόματός σου, *ex ore tuo*) Impiis non panduntur interiores rationes judiciorum divinorum: ſed tantum pro captu ſuo convincuntur.

23 τράπεζαν, *menſam*) hodie, *Banco*.

24 παρεςῶσιν, *adſtantibus*) Angelis.

25 εἶπον, *dixerunt*) ex admiratione, ſine invidia.

26 γὰρ, *enim*) Interpellatio, verſu 25 expreſſa, præteritur.

27 ἐχθρούς, *hoſtes*) non jam *cives*: nam *oderant*, v. 14.

¶ ἐκείνους, *illos*) Iunge cum *hoſtes*, coll. not. 1. nam *illos* refertur ad v. 14, & hinc infertur *hoſtium* appellatio.

¶ ἐπ' αὐτούς) Reciprocum.

¶ κατασφάξατε, *mactate*) Gradus pœnarum. coll. v. 26.

¶ ἔμπροσθέν μου, *coram me*) Iuſtum ſpectaculum.

28 ἀναβαίνων, *aſcendens*) obviam veniens parabolæ complemento.

29 ὡς, *ut*) Accurate notantur momenta profectionis. ſic v. 36. 37. 41. 45.

¶ ἐλαιῶν, *olivarum*) v. 37.

32 εὗρον, *invenerunt*) cum incremento fidei & gaudio.

34 εἶπον, *dixerunt*) iiſdem verbis, atque mandatum erat.

37 ἐγγίζοντος, *appropinquante*) ad urbem.

¶ χαίροντες αἰνεῖν, *gaudentes laudare*) Conjuncta: hymni & gaudia.

38 βα-

38 *βασιλεὺς, Rex*) Nobilis erat in populo motus: ſed tamen non intelligebant profunde, quæ dicebant. conf. v. 11, & Ioh. XII. 16.

¶ *εἰρήνη ἐν οὐρανῷ, pax in cælo*) c. II. 14 not.

39 *Φαρισαίων, phariſæorum*) Moleſti interpellatores.

40. *οἱ λίθοι, lapides*) Virtus ſemel ex Deo profecta non redit re infecta. Invenit, quod agitet; quicquid rerum ſit. *Lapides* erant in eo loco.

¶ *κεκράξονται*) Vtuntur LXX hoc verbi tempore.

41 *ἰδὼν, videns*) Novus gradus appropinquandi. Aſpectus movebat. Eo ipſo poſtea in loco Romana fuit obſidio. vid. ad Matth. XXIV. 15.

¶ *ἐπ' αὐτῇ, ſuper ea*) non ſuper ſe. conf. c. XXIII. 28.

42 *εἰ*) *utinam*! לו LXX, *εἰ*. Ios. VII. 7.

¶ *ἔγνως, cognoviſſes*) *quæ ad pacem tuam* faciunt. conf. v. 44.

¶ *καὶ σὺ*) *tu quoque*, diſcipulorum exemplo. v. 37.

¶ *καί γε*) *& ſane* etiamnum poſt tot dies acceptabiles.

¶ *ἡμέρᾳ σου, die tuo*) die plane ſingulari. v. 44 fin. Ps. CXVIII. 24.

¶ *ταύτῃ, hoc*) poſt tot alios dies, cum poſſes ſaluti tuæ conſulere.

¶ *τὰ*) Hoc pendet ab *ἔγνως*.

¶ *εἰρήνην, pacem*) Antitheton, *hoſtes*. verſu ſeq.

¶ *ἐκρύβη, occultata ſunt*) juſto quoque judicio Dei.

43 *ἡμέραι*) *dies*, multi, quia unum diem non obſervas. v. 42.

¶ *καὶ, καὶ, καὶ, &, &, &*) Tres gradus anguſtiarum.

¶ *συνέξουσι, prement*) Titus muro condito omnem exitum præcluſit.

44 *τὰ τέκνα σου, & liberos tuos*) Ætas præſens notatur, ad XL annos, uti c. XXIII. 28. Matth. XXIV. 34.

¶ *ἐν σοὶ, in te*) Paſchæ tempore congregatus erat populus, quum urbs cingeretur.

¶ *ἀνθ' ὧν, quia*) Varias vaſtatæ urbis cauſas a variis peccatis repetiere Iudæi, ut notat Lightfootus: vera cauſa hoc loco indicatur.

45 *ἱερὸν, templum*) arcem religionis, ubi conſpecto ejus zelo debebant agnoſcere, quæ *pacis* forent.

46 *γέγραπται, ſcriptum eſt*) Vid. Matth. XXI. 13 not.

48 *ἐξεκρέματο*) ἡ δὲ ψυχὴ αὐτοῦ ἐκκρέμαται ἐκ τῆς τούτου ψυχῆς. Gen. XLIV. 30. Populi aſſiduitas aditum hoſtibus obſtruebat.

CAP. XX.

1 *Σὺν τοῖς πρεσβυτέροις, cum ſenioribus*) Hi non recurrunt v. 19.

3 *εἴπατε, dicite*) Reſp. *dic*. v. 2.

6 *καταλιθάσει, lapidabit*) Non erat populi, ſacerdotes & ſcribas prophetam quamlibet verum rejicientes lapidare: ſed ſæpe etiam perverſum multitudinis ſtudium per accidens ſubſervit bonæ cauſæ.

9 *ἤρξατο, cæpit*) poſtquam ſcribæ novam ei cauſam dederant.

¶ *λαὸν, populum*) muniendum contra interpellationem antiſtitum.

¶ *χρό-*

¶ χρόνους ἱκανούς, *tempora longa*) poſt introitum populi in terram Canaan.

10 ἐν καιρῷ, *in tempore*) fructuum.

¶ δείραντες, *verberantes*) Gradatio: *verberantes*, *verberantes & contumelia afficientes*, *vulnerantes*. qualis etiam illa: *emiſerunt*, *ejecerunt*.

11 προσέθετο πέμψαι) Hebraiſmus LXXviralis.

13 ἴσως) Ἴσως ſemel eſt in N. T. & ſemel apud LXX pro אך 1 Sam. XXV. 21. denotat, humanitus, opinionem, conjecturam, ſpem rationi congruentem: (uti etiam auctores profani ἴσως pro *forte* adhibent.) in re, ſignificatur divinæ bonitatis ſimplicitas ſapientiſſima.

14 λέγοντες, *dicentes*) Scriptura gravi ac vero ſermone exprimit ipſam mentem hominum, quam ipſi ſæpe non tam malam putant. conf. v. 16. Aliter Deus, in veritate; aliter homines, ſibi aſſentantes, peccata pendunt.

¶ ἀποκτείνωμεν, *occidamus*) c. XIX. 47.

16 μὴ γένοιτο) Sic LXX Hebræum חלילה reddunt. Hoc dicunt: *abſit*, ut heredem interficiamus. conf. vers. ſeq. & Ioh. XII. 34.

17 ἐμβλέψας, *intuitus*) ad acuendam animi illorum circa ſemet ipſos attentionem. Accentus, geſtus, vultus, ſæpe vim verborum facit expreſſiorem.

¶ γεγραμμένον, *ſcriptum*) Matth. XXI. 42 not.

18 ἐκεῖνον) magnum *illum* lapidem, de quo pridem in Pſalmo prædictum.

19 ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, *eadem hora*) creſcente odio. coll. c. XIX. 47.

¶ καὶ ἐφοβήθησαν) καὶ, *ſed*, *timuerunt*.

¶ γὰρ, *enim*) Ref. ad *quæſiverunt*.

¶ πρὸς αὐτοὺς, *ad ipſos*) in ipſos.

20 λόγου) Idem caſus, v. 26, ῥήματος.

¶ τῇ ἀρχῇ) *poteſtati* principum Iudaicorum, & deinceps Pilato.

21 ὀρθῶς, *recte*) rigide, ſine flexu.

31 καὶ οἱ ἑπτὰ, *etiam ſeptem*) id eſt, reliqui de ſeptem.

34 οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου, *filii ſeculi hujus*) qui ſubjacent legi mortalitatis; ne piis quidem omnibus exceptis. Antitheton, *filii Dei*. v. 36.

35 καταξιωθέντες, *digni habiti*) Sane magna dignatio, ſic c. XXI. 36.

¶ τοῦ αἰῶνος ἐκείνου, καὶ τῆς ἀναστάσεως, *ſeculum illud & reſurrectionem*) Etiam ante reſurrectionem fit ingreſſus in *ſeculum illud*.

¶ ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*) Omnes reſurgent: ſed pii reſurgent *ex* impiis, de quibus non prædicatur *reſurrectio*, ſed animæ cum corpore conjunctæ interitus profundior. Sic Act. IV. 2.

36 οὔτε, *neque*) Habent corpus ita perfectum, ut nec legi matrimoniali, nec morti, quæ ſucceſſioni fratrum locum fecit, ſubjaceant. Status firmior Adamicô.

¶ ἰσάγγελοι γὰρ, *ſimiles enim angelis*) Ætiologia, cur tum nuptiæ nullæ.

¶ υἱοὶ τοῦ θεοῦ, *filii Dei*) perinde ut angeli.

¶ τῆς ἀναστάσεως) reſurrectionis, immortalitatem complectentis. antitheton ad *mori*, & Ploce.

¶ ὄντες) Reſolv. *quia ſunt*.

37 καὶ Μωσῆς) non modo prophetæ ceteri, ſed *etiam Moſes*.

¶ λέγει, *dicit*) verba Dei de Se loquentis perſcribens.

38 *πάντες, omnes*) Abraham, Iſaac & Iacob, & omnes hominibus defuncti, quorum Deus eſt Deus. *Hominibus* defuncti ſunt; *αὐτῷ, ei*, Deo vivunt.

¶ *γὰρ, enim*) Hæc ipſa eſt concluſio, in qua locus erat *ergo* particulæ: ſed pro ea *nam* ponitur, uti Rom. III. 28, hoc ſenſu: adhibita eſt argumentatio; nam hoc caput veritatis erat demonſtrandum

¶ *αὐτῷ, ei*) Deo, non mortalibus. Ita autem vivunt Deo, ut Deo fruantur.

¶ *ζῶσιν*) *vivunt*, anima: atque adeo vivent, anima & corpore. Tempus totum animæ a corpore ſejunctæ eſt veluti momentum reſpectu conjunctionis primitus intentæ & æternum duraturæ: & reſpectu Dei, cui futura ſunt minime remota, imo præſentiſſima. Rom. IV. 17.

39 *καλῶς εἶπας, bene dixiſti*) Hoc quoque nomine veritas libere dicenda, quòd, cum offendat nonnullos, aliis tamen probetur.

42 *ἐν βίβλῳ ψαλμῶν, in libro Pſalmorum*) Eo tempore jam pridem uno corpore collecti legebantur Pſalmi.

CAP. XXI.

1 *Ἀναβλέψας, ſuſpiciens*) ab auditoribus ad alios.

2 *τινὰ καὶ χήραν, aliquam, eamque viduam.*

5 *ἀναθήμασι, donis*) Erant varia monumenta pretioſa illuc in perpetuum dedicata. vide Ioſephum.

6 *ταῦτα, hæc*) Subjectum, ſequitur prædicatum, quod ſubdividitur in ſubjectum & prædicatum. *Hæc* ſunt ejuſmodi, ut *dies veniant* &c. Sic LXX, 2 Reg. I. 4: *ἡ κλίνη ἐφ' ἧς ἀνέβης ἐκεῖ, οὐ καταβήσῃ ἀπ' αὐτῆς.*

7 *οὖν, igitur*) Particula admirandi, cum aſſenſu.

¶ *σημεῖον, ſignum*) Quæſtioni de ſigno utraque pars reſponſionis ſatisfacit. v. 11. 25.

8 *ὁ καιρὸς ἤγγικε, tempus appropinquavit*) tempus Meſſiæ. Res in theſi, vera. Marc. I. 15. Verus Meſſias multos characteres habet, quorum unus eſt, tempus verum, adventus utriusvis. Sed falſi Meſſiæ & impoſtores falſum tempus Hieroſolymæ, regno Dei illuſtrandæ, tum jactarunt, cum vaſtitas ingrueret. v. 24.

9 *πολέμους, bella*) inter æquales.

¶ *ἀκαταστασίας, ſeditiones*) inferiorum contra ſuperiores, & diſſidia inteſtina, quibus *κατάστασις conſtitutio* populorum tollitur. Hæc ſunt *bellorum* ulteriorum præludia. Hoc inprimis capite Lucas verba Domini, ut ea Matthæus & Marcus referunt, variata oratione interpretatur. v. 15. 20 &c. Ita, pro *bellis & rumoribus bellorum*, apud illos, hic *bella & ſeditiones* dicit.

10 *τότε ἔλεγεν αὐτοῖς, tunc dicebat illis*) Indicatur brevis pauſa interjecta. v. 29.

11 *φόβητρά τε καὶ σημεῖα, terriculamentaque & ſigna*) ἓν διὰ δυοῖν. Hæc videntur fuiſſe in inferiore regione cœli: coll. v. 25, ubi majora ſequentur. Non omnia prodigia ſunt contemnenda. vide Ioſephum, iterum.

12 *πρὸ, ante*) πρὸ hic non tam tempus notat, coll. Matth. XXIV. 9, quam momentum rerum, uti 1 Petr. IV. 8.

13 *ἀποβήσεται, evadet*) exitu ſalutari. Phil. I. 19.

¶ *ὑμῖν,*

¶ ὑμῖν, *vobis*) Marcus c. XIII. 9, *illis*. *Apoſtoli* functuri erant teſtimonio ad *illos*.

14 θέσθε, *ponite*) Id unum laborate, ne laboretis.

15 ἐγὼ, *ego*) Matth. X. 20 id attribuitur Spiritui *Patris*: nunc Ieſus loquitur pro ſtatu exaltationis *ſuæ*.

¶ δώσω, *dabo*) præſentiſſimus vobis ſemper.

¶ στόμα, *os*) Huc ref. mox *contradicere*. Sæpe martyribus, etiam lingua exſecta, datus eſt ſermo, in Africa, Belgio &c. Vid. Wits. Miſc. T. 2. p. 901 ſeqq.

¶ σοφίαν, *ſapientiam*) Huc ref. mox *reſiſtere*. Sapientia, potentia.

¶ ἀντικείμενοι, *qui adverſantur*) Hoc facile: non facile, *contradicere*, *reſiſtere*.

16 καὶ ὑπὸ) *etiam a parentibus*, non modo ab alienis.

¶ θανατώσουσιν, *occident*) quoſdam: ut Iacobum, Iohannis fratrem.

18 θρὶξ, *pilus*) Proverbialis locutio.

¶ οὐ μὴ ἀπόληται, *non peribit*) videlicet ſine ſpeciali providentia Dei, ſine præmio, ante tempus. Plerique, aut certe aliqui, apoſtoli vixerunt ultra vaſtationem Hieroſolymorum.

19 ὑπομονῇ ὑμῶν) *in patientia veſtra*, ad quam vocati eſtis. Paradoxon. Mundus animam ſuam obtinere conatur vim vi repellendo Sancti non ita. Ap. XIII. 10.

¶ κτήσεσθε) ſalvas *obtinebitis*, (Matth. XXIV. 13.) cum uſufructu veſtri.

¶ ψυχὰς, *animas*) etiamſi cetera amittatis.

20 στρατοπέδων) *exercitibus*, legionibus.

¶ γνῶτε, *ſcitote*) Obſidio non ſolvetur. Iudæi obſtinati, cum obſidio jam ad ſumma veniſſet, tamen putarunt, obſidionem ſolutum iri.

21 αὐτῆς, *ejus*) urbis: in qua interim manendum fuit. c. XXIV. 47. 49.

¶ οἱ ἐν ταῖς χώραις, *qui in regionibus*) qui habitant in oppidis & pagis. vid. ad Matth. XXIV. 16.

22 ἐκδικήσεως) *ultionis plenæ*. Matth. XXIII. 35. Corripit ultio non fugientes. Ex. IX. 19 ſ. Qui non fugit monitus, & involvitur, habeat. Magnam emphaſin hoc verbum habet. 2 Macc. VI. 14.

¶ γεγραμμένα, *ſcripta*) v. gr. apud Danielem.

23 ἐπὶ τῆς γῆς, *in terra*) etiam extra Iudæam. Eadem phraſis, v. 25, ſed majore vi, v. 35.

¶ ἐν τῷ λαῷ τούτῳ, *in populo hoc*) qui tantam gratiam cœleſtem ſpreverit.

24 ἔσται πατουμένη) Hoc plus ſonat, quam πατηθήσεται, *calcabitur*. *erit calcata*, nec non profanata. conf. not. ad 1 Tim. I. 9. Congruit priſtini nominis *Iebus* etymon. Sic, *urbem ſanctam calcabunt menſes quadraginta duos* &c. Ap. XI. 2 ſs. quanquam ibi de uno quodam eoque præcipuo, apud Lucam autem de omnibus calcationis *temporibus* agitur. ſane quomodocunque XLII menſes illos reſolvas, Ieruſalem jam diutius calcata eſt a Romanis, Perſis, Saracenis, Francis, Turcis, & poſthac calcabitur, donec impleantur *tempora gentium*. Sunt autem *tempora gentium* tempora ad ipſam calcationem urbis definita gentibus: eaque terminabuntur ad earum converſionem conſummatiſſimam. Rom. XI. 25. Ap. XV. 4. nam ſane gentes calcantes tantiſper minus credunt. *tempora gentium* dicuntur, uti *tempus ficuum*, *tempus mortuorum*. Marc. XI. 13. Ap. XI. 18. Non infertur hinc, templum cultumque umbratilem inſtauratum iri: ſed tamen

multi tum ibi erunt, ut ne hodie quidem nulli ſunt, cultores Chriſtiani nominis, & erunt ex populo Iſraël; eodemque poſtremo incurret Gog & Magog. Ap. XX. 9. *ἄχρι*, *donec*, tacite limitat. Ab hoc verſu ad v. 27 ſummatim comprehenduntur tempora omnia vaſtationem urbis inſecutura usque ad finem omnium rerum.

¶ *καιροὶ ἐθνῶν*) *tempora gentium* propria. Non dicitur *αὐτῶν*, *illarum*, ſed nomen *gentium* iteratur, ad oſtendendam eventus cum prædictione convenientiam. Non additur articulus. *Tempora Iſraëlis*, quæ perpetua fuiſſent, ſi obediſſet, Ps. LXXXI. 16, interpellantur per *tempora gentium.* Hæc *tempora* habuere ſua intervalla, ut ſeculo IV. XII. Plurale. Tempus quoddam gentium impletum eſt imperante Conſtantino; & tum remiſit conculcatio Ieruſalem: ſed non in perpetuum. Tempora, quibus Hieroſolyma tenuere Chriſtiani, fuere brevia intervalla, ſi conferas ad tempora, quibus urbem tenuere gentes.

25 *σημεῖα*, *ſigna*) diverſa ab iis, de quibus v. 11.

¶ *ἐν ἡλίῳ*, *in ſole*) Sermo proprie accipiendus: quia *terra*, *mare*, *cœlum* diſtincte enumerantur.

¶ *συνοχὴ*, *ἀπορία*, *ἀποψυχόντων*) *Angor*, *hæſitatio*, *exanimatio*, ſunt in gradatione.

¶ *ἐθνῶν*) *gentium* cunctarum: quibus opponuntur *homines* ſinguli, etiam Iudæi. v. ſeq.

¶ *ἤχους*) Vulgo *ἠχούσης*. Atqui non dicitur *ſonare mare & ſalum.* ſed maris eſt *ἦχος* *ſonus*, & *σάλος* *ſalum*, quo auditus & viſus percelluntur. conf. Pſalm. XLVI. 4 *ἤχησαν καὶ ἐταράχθησαν τὰ ὕδατα αὐτῶν.* *ἦχος* etiam neutrum eſt, ut docuimus in Appar. crit. p. 546. Quatuor ſunt inciſa, terroris æque ſignificationem habentia: *καὶ ἔσαι* ΣΗΜΕΙΑ *ἐν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις· καὶ ἐπὶ τῆς γῆς* ΣΥΝΟΧΗ *ἐθνῶν· ἐν* ΑΠΟΡΙΑ *ἤχους θαλάσσης καὶ σάλου·* ΑΠΟΨΥΧΟΝΤΩΝ *ἀνθρώπων κτλ.* Illud, *ἐν ἀπορίᾳ*, arctius cum ſubſequentibus, quam cum antecedentibus connectitur, ſive *ἤχους καὶ σάλου* ſit genitivus objecti ſive temporis. Genitivus objecti hoc quidem loco inſolentem videri poſſit atque contortam dare conſtructionem, quia *ἀπορία*, ſi *penuriam* denotat, genitivum materiæ habere ſolet, ut *ἀπορία σίτου*, *χρημάτων κτλ.* ſed non deſunt locutiones ſimiles, *ἡ ἐξουσία ὑμῶν*, *poteſtas veſtri*, 1 Cor. IX. 12. *τὸ ὑμέτερον ἔλεος*, *miſericordia erga vos*, Rom. XI. 31. *ὁ φόβος τῶν ἰουδαίων*, *timor ab Iudæis*, Ioh. VII. 13. *ταραχαὶ σκιᾶς θανάτου* Iob XXIV. 17: ubi *ταραχαὶ* ſunt בלהות ut בהלה eſt *ἀπορία* Lev. XXVI. 16. Si id non ſatisfacit, *ἤχους καὶ σάλου* debet accipi pro genitivo temporis, ut *χειμῶνος*, *νυκτὸς*, *σαββάτου*.

26 *φόβου καὶ προσδοκίας*, *timore & exſpectatione*) *timor* præſentium, *exſpectatio* futurorum. Ne ſancti quidem prorſus erunt immunes a terrore quodam: coll. c. XXIV. 37. 38: ſed mox ſe colligent.

¶ *αἱ γὰρ δυνάμεις*, *virtutes enim*) Hoc jam non ſolum ſignum, ſed unum *eorum*, *quæ ſuperveniunt.*

28 *ἀρχομένων*, *incipientibus*) Conf. *initium*, Matth. XXIV. 8. hinc *bis* ref. ad v. 8 ſ. 10 ſs. & h. l. agitur de præparatione ad propiora: verſu *autem* 34 ſeq. de præparatione ad noviſſima.

¶ *ἀνακύψατε καὶ ἐπάρατε*, *ſuſpicite & allevate*) ut reſpondentem exſpectationi veſtræ eventum cernatis quamprimum, &

& cum gaudio ampleċtamini. conf. c. XXIV. 5. Iob X, 15. *Caput* tollere, LXX, ἀνακύψαι. Iidem, ἆραι κεφαλὴν, Iud. VIII. 28.

¶ ἀπολύτρωσις, *liberatio*) a multis ærumnis, v. 12. 16 ſ. Liberatio ab ærumnis Iuda[illegible]s.

29 συκῆν, *ficum*) arborem frequentem & tempeſtivam.

¶ πάντα) *omnes* arbores, bonas & malas.

30 ἀφ' ἑαυτῶν, *a vobis ipſis*) etiamſi nemo vos doceat. Hoc etiam in apodoſi ſubauditur.

¶ γινώσκετε) *noſtis.*

31 ἡ βασιλεία, *regnum*) cui urbs vetus cedere debet.

32 παντα γένηται, *omnia fiant*) Sermo eſt de iis, quæ erant in quæſtione, v. 7, quæque tractantur v. 8-24, quanquam ne appendix quidem plane excluditur, v. 25-27. namque initio ſemel facto, cetera nunquam intermittunt, ſed ſemper fiunt, & volvuntur ad finem.

34 μήποτε βαρηθῶσιν, *ne graventur*) βάρος dicit torporem ſomnolentum. Matth. XXVI. 43.

¶ ἐν κραιπάλῃ καὶ μέθῃ, *in crapula & ebrietate*) κραιπαλη, *crapula* eſt, quam ebrietas heſterna peperit.

¶ μερίμναις βιωτικαῖς, *curis vitæ*) plantandi, parandi veſtes, hortos, domos. c. XVII. 27. 28.

¶ αἰφνίδιος) *ſubitus*, nec opinatus, improviſus. Idem epitheton, 1 Theſs. V. 3. Huc ref. *enim*, v. 35.

¶ ἐφ' ὑμᾶς, *ſuper vos*) His opponuntur ceteri, meri *terricolæ*; quorum character exprimitur c XVII. verſu cit.

¶ ἐκείνη, *ille*) noviſſimus. Antitheton ad *hæc*. Congruit univerſ[illegible], v. ſeq.

35 ἐπὶ πάντας τοὺς καθημένους ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς) LXX, Ier. XXV. 29: ἐπὶ πάντας τοὺς καθημένους ἐπὶ τῆς γῆς. conf. ὑμᾶς, *vos*, v. 34 not.

36 ἀγρυπνεῖτε, *vigilate*) Marc. XIII. 33.

¶ ἐν παντὶ καιρῷ δεόμενοι, *in omni tempore orantes*) c. XVIII. 1. *omni tempore*, ſive *hæc* proxima futura ſpectentur, ſive *dies ille*, *Filii hominis*. v. 28. 34. Hæc clauſula complectitur totum ſermonem, de urbe & de univerſo.

¶ ἐκφυγεῖν, *effugere*) ſubito.

¶ σταθῆναι) De vi verbi vid. ad Matth. XII. 25.

38 πᾶς ὁ λαὸς ὤρθριζε, *omnis populus mane veniebat*) Longe aliter paulo poſt, c. XXIII. 18.

C A P. XXII.

1 Ἡ λεγομένη, *dictum*) Præſupponit Lucas, hos, ad quos ſcribit, non omnes ſcire, quid fuerit Paſcha judaicum. Sic Ioh. II. 13. add. Ioh. XIX. 40. 42.

2 γὰρ, *enim*) Cauſa, cur quæſierint modum.

3 εἰσῆλθε, *ingreſſus eſt*) Tempus rei indicatur Ioh. XIII. 27.

4 τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς στρατηγοῖς, *pontificibus & ducibus militiæ*) Diverſa hominum genera conſpirabant. στρατηγοὶ τοῦ ἱεροῦ, duces Iudæorum, (*Officiers*,) qui templi excubiis præerant. v. 52. Act. IV. 1. coll. 1 Macc. IV. 60 61.

5 ἐχάρησαν, *gaviſi ſunt*) ut re optata nec opinata.

¶ συνέθεντο) *pacti ſunt.*

7 ἦλθε, *venit*) De *propinquitate*, non de ipſo *adventu* diei azymorum, hoc interpre-

terpretatur Soſimus Peraſtianus Cephalonienſis, hoc conſilio, ut paſcha in ſabbatum detrudat. vid. Cl. Hermanni Hiſt. controv. de Azymo p. 489. Atqui hoc *venit* multo ſtrictius eſt, quam *appropinquavit*, v. 1. Quare plane ipſum adventum diei azymorum notat Lucas, perinde ut Matthæus & Marcus.

8 πέτρον καὶ ἰωάννην, *Petrum & Iohannem*) Petrus anteibat amplitudine: & tamen Iohannes erat familiarior.

13 εὗρον, *invenerunt*) cum gaudio fidei.

15 καὶ, *&*) Deſcribitur verſu 15-18 quædam quaſi proluſio S. Cœnæ. coll. Matth. XXVI 29.

¶ ἐπεθύμησα, *cupivi*) *Cupierat*, diſcipulorum cauſa, quibus in hac ipſa demum valedictione ſe magis patefacere voluit: ſua cauſa, quia ſtatim erat intraturus in gloriam ſuam.

¶ τοῦτο) *hoc* ſingulariter memorabile.

¶ πρὸ, *ante*) Declaratur illud *hoc*.

16 ἕως ὅτου, *usque dum*) Tum erit convivium cœleſte. v. 30.

¶ πληρωθῇ, *impleatur*) Agnus paſchalis, typus regni cœleſtis.

¶ ἐν τῇ βασιλείᾳ, *in regno*) v. 30.

17 δεξάμενος) Δέχομαι dicitur de eo, quod præbetur. Ieſus egit, ut paterfamilias: poculum ſibi porrigendum curavit.

¶ ἑαυτοῖς, *vobis ipſis*) Videtur ipſe bibiſſe prius: coll. v. præcedd. non item v. 20: coll. Matth. XXVI. 26 not.

18 γὰρ, *enim*) Id eſt, nolite exſpectare, dum ego amplius hîc bibam.

¶ ἀπὸ τοῦ νῦν) Habet hoc notabilis pars codicum. Reſpondet τῷ οὐκέτι v. 16. ἀπ' ἄρτι, Matth. XXVI. 29.

19 τοῦτο, *hoc*) *Hoc poculum* dicitur v. 20. ſed h. l. non additur *panis*: quia *panis* non tam apte congruit termino complexo, quam *poculum*

¶ τὸ ὑπὲρ, *quod pro*) Vt in V. T. unius ejusdemque victimæ pars eſt oblata Deo, pars ab Iſraëlitis comeſta: ſic unum illud corpus, quod Ieſus Chriſtus Patri obtulit, accipiunt Chriſtiani in S. Cœna. ὑπὲρ, *pro*, i. e. ἀντὶ, Matth. XX. 28.

¶ διδόμενον, *datur*) in mortem.

¶ ποιεῖτε, *facite*) edite. *Facere* non habet h. l. notionem ſacrificialem, Injuria eſt in unicum ſacerdotem N. T. poteſtatem & dignitatem ſacerdotalem coram Deo tribuere miniſtris S. C.

¶ ἀνάμνησιν, *recordationem*) vid. 1 Cor. XI. 25. 26 not.

20 ὡσαύτως, *ſimiliter*) Ergo duas partes S. Cœnæ nec ſeparare debemus, nec confundere; quaſi panis ſine poculo ſufficiat, aut cum corpore jam ſumatur ſanguis. Incivile veteres duxere *panem bibere*: neque noſtrum eſt *potum Domini edere*.

¶ τὸ ποτήριον, *poculum*) *ſumens dedit*. τὸ habet vim relativi ad v. 17, ubi memoratur poculum cum vino. Namque nomen, bis poſitum, perſæpe primo loco non habet articulum; deinceps, habet. Matth. II. 1. 7. 1 Cor. VIII. 1. Hebr. II. 8.

¶ μετὰ τὸ δειπνῆσαι) *poſt cœnam* non ſacramentalem: facto tranſitu ad majora & ultima.

¶ ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, *novum teſtamentum in ſanguine meo*) Æquipollet illi phraſi, *ſanguis meus*, qui eſt *novi teſtamenti*. conf. not. ad 1 Cor. X. 16. Sic dicitur, *promiſſio Spiritûs*, i. e. *Spiritus promiſſus*, Gal. III. 14.

¶ τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, *qui pro vobis effunditur*) Hoc eſt pars prædicati, (nam poculum plenum non effunditur,

ſed

ſed ebibitur:) & cum illo commate, *in ſanguine meo*, per appoſitionem jungitur, qualis 2 Cor. VIII. 23. XI. 28 not. Ap. I. 5. LXX, Lev. VI. 8. al. 15. Gen. XXI. 33. Deut. XXXIII. 16.

21 πλὴν, *veruntamen*) Antitheton inter *quod datur* v. 19, & *tradentis* h. l. Suaviſſimum ſermonem Ieſu cum diſcipulis, mox abruptum iri ſignificat. Hæc particula argumento eſt, Iudam interfuiſſe cœnæ dominicæ. coll. v. 14. Continuum eſſe hunc ſermonem, ex eo patet, quod Lucas ne formulam quidem illam, qua ſæpe utitur, & *dicit*, hic poſuit.

¶ ἡ χεὶρ) *manus*, quæ S. Cœnam ſumſit, quæque hoſtibus perfidam fidem dedit. Sic Theodoſio dixit Ambroſius: *Iſtasne adhuc ſtillantes injuſtæ cædis cruore manus extendes, iisque ſanctiſſimum Domini corpus prehendes?*

24 δὲ καὶ) Non modo proditor, *ſed etiam* undecim moleſtiam exhibuere Domino.

¶ φιλονεικία, *contentio*) periculoſa. conf. v. 31.

¶ τίς δοκεῖ, *quis videatur*) quis ſit omnium ſuffragiis.

¶ μείζων) *major*, ut primus, ſecundus, tertius &c. Non modo de maximo erat quæſtio.

25 εὐεργέται) Ariſtot. Eth. l. 8. c. 13. βασιλεῖ πρὸς τὰς βασιλευομένας φιλία ἐν ὑπεροχῇ εὐεργεσίας. Conf. Not. ad Chrys. περὶ ἱερωσ. p. 452. Sic 2 Macc. IV. 2 Onias dicitur ὁ εὐεργέτης τῆς πόλεως.

¶ καλοῦνται) Medium. Hunc titulum ſibi vindicant.

26 νεώτερος, *junior*) ætate vel diſcipulatu.

27 γὰρ, *enim*) Suo exemplo propoſitum probat.

¶ ἐγὼ, *ego*) Ieſus in prima perſona loquitur, ubi ſermo eſt de miniſtrando: antea in tertia, *quis enim major?*

¶ ἐν μέσῳ ὑμῶν) *in medio veſtri*, æquo loco. Provocat ad præſens.

28 δὲ, *autem*) Plus vobis obtinget, quam ſperatis: non primatus qualiſcunque inter vos, ſed ſingulis *regnum*.

¶ πειρασμοῖς, *tentationibus*) Diſcipuli, poſt *tentationem* in deſerto, vocati. Tota igitur vita Ieſu Chriſti *tentationum* plena fuit, per quas intravit in gloriam: & ſic fidelium. Etiam Chriſtus diſcipulos tentavit.

29 κἀγὼ) & viciſſim *ego*. Senſus eſt: & ego vos in tentationibus periculoſis veſtris illæſos præſtabo (conf. Ap. III. 10.) usque dum intretis in regnum. Sed id conciſe exprimitur. nam introitus in regnum præſupponit conſervationem in tentationibus.

¶ διατίθεμαι) nunc, his ipſis verbis. Promiſſio ponitur ante admonitionem. v. 31. Flacius & Beza: *paciſcor*. E. Schmidius: *teſtamento diſpono*. Verbum *morienti* conveniens. Hebr. IX. 15 ſ.

¶ μοι, *mihi*) *qui perſeveravi*.

¶ βασιλείαν, *regnum*) In regno ſolet eſſe regalis & ſplendida diæta & victus, & regalis poteſtas ejusque exercitium. utrumque promittitur verſu ſeq.

30 ἵνα ἐσθίητε, *ut edatis*) non ut *miniſtrantes*. v. 27.

¶ ἐπὶ τῆς τραπέζης μου, *ſuper menſa mea*) Opponitur hæc *menſæ hoſpitis*. v. 12.

¶ καθίσησθε, *ſedeatis*) in regno meo. Matth. XIX. 28.

¶ φυλὰς, *Tribus*) Singuline ſingulas?

31 σίμων σίμων, *Simon Simon*) Graviſſima epizeuxis. Petrus quoque *contentionem* habuerat, v. 24, fidei inimicam. Ioh. V. 44.

¶ ἰδοὺ,

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Id eſt, patet hîc res ex aperto effectu: quem tamen Petrus non ita putaret a tentatore profectum eſſe.

¶ *ὁ σατανᾶς, Satanas*) Iudâ non contentus. v. 3.

¶ *ἐξῃτήσατο, expetivit*) *ex* præſidio veſtro. Satan poſtulavit dedi ſibi Petrum, uti Iobum: ſed Salvator eum repulit. Antitheton, *ἐδεήθην, rogavi.*

¶ *ὑμᾶς· περὶ σοῦ· vos: de te*) Senſerat magnam in Petro fidem & tamen magnam etiam labilitatem Satanas, eoque victo putabat omnes victos fore: at Ieſus, ſervato Petro, cujus ruina ceteros traxiſſet, omnes ſervavit. Totus ſane hic ſermo Domini præſupponit, Petrum eſſe primum apoſtolorum, quo ſtante aut cadente ceteri aut minus aut magis periclitarentur. Erat autem primus fide, non imperio. Petri vero ſucceſſor prætenſus, poſteaquam a fidei ſinceritate deſcivit, fideique tamen & imperii primatum ſibi uni vindicavit, totus miſere in cribrum incidit. Primos fere ſequuntur ceteri commilitones: primi præ ceteris periclitantur: primi inprimis ſua vigilumque cura & precibus muniendi ſunt.

¶ *σινιάσαι*) *σινίον, cribrum.* Heſychius, *σινιάσαι, σεῖσαι, κοσκινεῦσαι.* cribro agitatur & circumagitur frumentum: idque faciunt homines purgandi ejus cauſa; ſed Satanas, perimendæ apoſtolorum fidei cauſa, dum eos collideret inter ſe, extima & intima, ſumma & ima conturbans.

¶ *ὡς, ut*) tanta facilitate.

32 *ἐδεήθην*) Inſigne verbum. *Rogavi*, quamvis tu, Petre, neſcires, quid ageretur. Ieſus pro diſcipulis rogavit: adeo Ipſum non potuit *expetere* Satanas.

¶ *ἵνα μὴ ἐκλείπῃ, ut ne deficeret*) Non dicit, *ut ne cribrareris.* Satanas etiamſi cribravit, tamen fidem non plane eripuit. Eclipſin fidei in Petro quæſivit Satanas: ſed fidei lux ſtatim iterum in eo poſt *contentionem* & poſt abnegationem effulſit. Petrus, illa inſtabilitate, in occulto tamen vere erat Petrus: quemadmodum Iacobus & Iohannes, etſi ſermonem exterius ſubtilem habebant, tamen vere erant filii tonitrui.

¶ *σύ ποτε*) Ποτὲ (Ioh. IX. 13.) etiam de brevi intervallo dici, docet Euſtathius. hoc loco ſonat indefinite, *quandoque*, longo aut brevi intervallo.

¶ *ἐπιστρέψας στήριξον*) *viciſſim confirma*, pro eo, atque nunc fratres per te periclitantur. *ἐπιστρέφω*, verbum reſolvendum in adverbium, ut Hebr. שׁוּב conf. *ἔστρεψε*, Act. VII. 42.

¶ *στήριξον, confirma*) Quod ego tibi facio, tu fac tui ſimilibus, quos antea labefeciſti. Fecit hoc Petrus, non multo poſt, Act. II ſeq. & in utraque ſua epiſtola, ubi hoc ipſum verbum ſæpe repetitur. 1 Petr. V. 10. 2 Petr. I. 12. III. 17. 16. II. 14. Ac ſæpe obſerves verba Ieſu deinceps ab apoſtolis adhibita.

¶ *τοὺς ἀδελφούς σου*) *fratres tuos*, inquit, non *noſtros.* nam alio modo fratres habet Petrus, alio Dominus. Fratres Petri erant apoſtoli ceteri, Matth. XXIII. 8. ſed quia hi poſtea non eguerunt confirmatione Petri, accipiendum eſt de aliis fidelibus imbecillioribus.

33 *μετὰ σοῦ, tecum*) Hæ voculæ, præſertim initio poſitæ, emphaſin habent. conf. Ps. XVIII. 30.

¶ *ἕτοιμος, paratus*) Multum ſibi credit Petrus.

¶ *εἰς, in*) Ærumnæ graviſſimæ, captivitas & mors.

34 *σήμε-*

34 σήμερον, *hodie*) quamvis *paratus* tibi, Petre, videare.

35 καὶ εἶπεν αὐτοῖς, *& dixit eis*) Hoc pertinet ad excitandam diſcipulorum vigilantiam, ne ſuis viribus confidant.

¶ ὅτε) *quum*, non, *quotieſcunque*. Nam ſemel ita miſſi leguntur ſeptuaginta, cap. X. 4. ſemel duodecim: c. IX. 3.

¶ ἀπέστειλα, *miſi*) Præſentes eos aluit Dominus.

¶ βαλαντίου καὶ πήρας, *ſacculo & pera*) De differentia vocum vid. ad Matth. X. 9. 10.

36 πήραν, *peram*) *qui habet*, *tollat*. Id eſt, nemo vobis erit amicus, hoſtes multi.

¶ ὁ μὴ ἔχων) *qui non habet*, numos, quibus emat.

¶ τὸ ἱμάτιον, *veſtimentum*) quod magis neceſſarium eſt, quam *ſacculus*.

¶ ἀγοράσει, *emet*) Sincera lectio videtur fuiſſe, ἀράτω - πωλησάτω - καὶ ἀγοράσει, ut ἀγοράσει ſit futurum conſecutivum, uti Marc. III. 27: ἐὰν μὴ πρῶτον τὸν ἰσχυρὸν δήσῃ καὶ τότε - διαρπάσει quem ad locum plura collegimus ejuſmodi. Hac locutione non obſervata alii meros fecere imperativos, alii mera futura. Pro πολησάτω, πωλησάτω eſt in duobus Wolfianis: futuro in imperativum non obſcure mutato. Conſequens eſt pro antecedente. id eſt, homines hoc tempore non modo non beneficos, ſed plane hoſtes habebitis. Ideo apoſtoli ab hoc die usque ad pentecoſten ſe non modo ut privatos, ſed interdum clauſos tenuere. Ioh. XVI. 32. XIX. 27. XX. 10. 19.

37 ἔτι τοῦτο) *etiamnum hoc* extremum, poſt tot alia.

¶ τὸ) Marc. XV. 28 not.

¶ καὶ, *&*) Vltimus hic gradus ceteros præſupponit.

¶ τὰ περὶ ἐμοῦ, *quæ de me*) ſcripta de Meſſia, paſſuro. conf. c. XXIV. 27 fin.

¶ τέλος ἔχει, *finem habent*) conſummationem nacta ſunt. Modò, τελεσθῆναι, *conſummari*. apud homines, actum eſt: in re, conſummatio eſt. *finis*, Rom. X. 4.

38 ὧδε, *hic*) In cœnaculo invenerant, aut ſecum tulerant.

¶ δύο, *duo*) Conf. Ioh. VI. 9.

¶ ἱκανόν ἐστι, *ſatis eſt*) i. e. non opus eſt plus duobus gladiis. Breve reſponſum ita pronunciavit Ieſus, ut diſcipuli ſatis poſſent intelligere mentem ejus de emendo gladio. conf. Ioh. XIV. 30. Locutio non diſſimilis 1 Macc. II. 33, ἕως τοῦ νῦν ἱκανόν· ἐξέλθετε. Deut. III. 26, ἱκανούσθω σοί.

39 κατὰ τὸ ἔθος, *ſecundum conſuetudinem*) Sic inſtante novitate minus perculſi ſunt diſcipuli.

¶ εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, *in montem olivarum*) In hunc montem vacca rufa educebatur mactanda. vid. S. R. Zeller. ad Maimon. de vacca rufa, p. 360. 501.

¶ ἠκολούθησαν, *ſecuti ſunt*) ſua ſponte.

40 ἐπὶ τοῦ τόπου, *ad locum*) Ipſius *loci* aſpectus commovebat Ieſum.

41 ἀπεσπάσθη, *avulſus eſt*) ſerio affectu.

42 εἰ βούλει παρενεγκεῖν) Infinitivus pro imperativo frequens Græcis. vid. Ap. X. 9 not. Atque hoc quidem loco talis enallage modeſtiam Ieſu erga Patrem exprimit: ſed magis etiam ipſa apoſiopeſis verbi παρενεγκε.

43 δὲ, *autem*) Ipſa apparitio ſignum erat bibendi calicis, & factæ exauditionis. Vsque adeo hujus agonis profunda non capit ratio humana, ut nonnulli hanc olim periocham prætermiſerint. vid. *Apparat.* Vbi cum *calice baptiſmus* me-

moratur, *calix* eſt paſſio interna, (v. gr. derelictio in cruce:) *baptiſmus*, externa: (conf. Marc. X. 38 not.) Vbi ſolus *calix* memoratur, paſſio intelligitur univerſa, ita certe, ut ſub interna connotetur externa.

¶ ἐνισχύων, *confortans*) non per cohortationem, ſed per corroborationem. Idem verbum, Act. IX. 19.

44 ἐν ἀγωνίᾳ) Ἀγωνία, *ſummus moeror & angor*, (conf. not. ad Matth. XXVI. 37.) erat ex oblato illo calice. Idem verbum, 2 Macc. III. 14. 16. 21. XV. 19. Proprie notat angorem & æſtum animi, quem habet *certamen* & opus arduum aggreſſurus, etiam ſine ulla de bono exitu dubitatione.

¶ ἐκτενέςερον, *vehementius*) animo & voce. Hebr. V. 7. Potuerunt igitur audire non ſolum propiores diſcipuli tres, ſed etiam octo ceteri.

¶ ἐγένετο δὲ, *factus vero eſt*) Declaratur vehementia *angoris*.

¶ ὁ ἱδρὼς, *ſudor*) quanquam frigus erat. Ioh. XVIII. 18.

¶ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος) θρόμβοι, *grumi*, a θρέψαι, i. e. πῆξαι. θρόμβοι αἵματος, *guttæ* ſpiſſæ & concretæ veri *ſanguinis*. Vis particulæ ὡσεὶ cadit ſuper θρόμβοι, non ſuper αἵματος, ut patet ex epitheto ejusque plurali, καταβαίνοντες. Sanguis per minores guttulas e poris manans, concreſcebat propter copiam. Si ſudor non fuiſſet *ſanguineus*, mentio *ſanguinis* plane abeſſe poterat, nam vocabulum θρόμβοι etiam per ſe competebat ſudori ſpiſſo.

¶ ἐπὶ τὴν γῆν, *ſuper terram*) propter copiam. Eo terra benedictionem accepit.

46 ἀναςάντες, *ſurgentes*) Habitus corporis aptus ad torporem ſuperandum.

47 προήρχετο αὐτὺς) Nonnulli, προήρχετο αὐτῶν. Sed eadem locutio, προῆλθον αὐτὺς, Marc. VI. 33. quo loco collato, hinc patet, proditorem celerius acceſſiſſe ad Dominum, quam cohortem.

48 φιλήματι, *oſculo*) Summo amoris ſigno per ſummam temeritatem abutitur proditor. coll. not. ad Luc. VII. 45.

49 τὸ ἐσόμενον, *futurum*) præter ipſorum opinionem hactenus manentem.

50 καὶ, *&*) non exſpectato Domini reſponſo. v. 51.

51 εἶπεν, *dixit*) Petro & ceteris. Matth. XXVI. 52.

¶ ἐᾶτε, *ſinite*) Sic Act. V. 38.

¶ ἕως τούτυ) nolite progredi. Sic 1 Macc l. c. ad v. 38, ἕως τῦ νῦν. Lev. XXVI. 18: עד אלה ἕως τύτυ.

52 παραγενομένυς, *qui advenerant*) Miſſi erant miniſtri, ſacerdotes ultro venerant.

¶ ςρατηγὺς τῦ ἱερῦ) Iudaicos *excubiarum* in templo *præfectos*.

¶ ἐξεληλύθατε, *exiviſtis*) ſubito tumultu.

53 ὑμῶν, *veſtra*) vobis non prius data.

¶ ἡ ἐξυσία τῦ σκότυς, *poteſtas tenebrarum*) Ioh. IX. 4. XIV. 30. *tenebrarum*, i. e. Satanæ. Abſtractum pro concreto. Alluſio ad noctem.

55 ἐν μέσῳ, *in medio*) ut ferebat locus.

56 πρὸς τὸ φῶς, *ad lucem*) Id ſi vitaſſet, latere magis potuerat.

58 ὀυκ εἰμὶ, *non ſum*) Dum ſe negat Petrus, Dominum negat. Et dum ſe eſſe negat, eſſe deſinit. Ipſa verba trepidationem oſtendunt.

59 ὥρας, *hora*) Semel ſaucius tota hora ſe non collegit.

61 ἐνέβλεψε, *aſpexit*) Hoc uno nutu, quum loquendi non eſſet locus, mentem

Petri

Petri totam excitavit Ieſus. Conf. Ioh. I. 43, de aſpectu, cujus Petrus poſtea quoque meminiſſe potuit.

63 ſ. δέροντες· ἔτυπτον· παίσας) Δέρειν, totum corpus: τύπτειν, partem: παίειν, cum vi & dolore.

68 ἐὰν δὲ, *ſin autem*) Conf. Ier. XXXVIII. 15.

¶ ἐρωτήσω, *interrogavero*) Interrogando facile convincit Veritas contumaces.

69 ἀπὸ τῦ νῦν) *ab hoc puncto*, quum dimittere non vultis. Hoc ipſum erat iter ad gloriam. Sine conjunctione expreſſus ſermo, vim habet.

¶ ὁ υἱὸς τῦ ἀνθρώπυ, *filius hominis*) Vltimus eſt hic locus, ubi *Filium hominis* ſe ipſe appellat Ieſus.

70 οὖν, *igitur*) Colligebant ex prædicato, v. 69, idque magna cum emphaſi. *es*, inquiunt, non, *eris.*

CAP. XXIII.

2 Εὕρομεν, *invenimus*) Verbum invidioſum.

¶ τὸ ἔθνος) Λαὸς, *populus*, Iudæis præ gentibus datur: ἔθνος, *natio*, utrisque. λαὸς, *populus*, ſenſu politico, eodemque ſacro: ἔθνος, *natio*, ſenſu genealogico ſive phyſico. Ioh. XI. 50. 52. conf. Apoc. V. 9 not.

¶ κωλύοντα, *prohibentem*) quaſi Anticæſarem.

¶ καίσαρι, *Cæſari*) Nulla re Cæſari addictiores fuere, quam odio Chriſti. Periculoſus tranſitus a ſpiritualibus ad politica.

¶ λέγοντα, *dicentem*) Declaratur τὸ *pervertentem & prohibentem.* Ex appellatione *Chriſti regis*, duplicem inferunt calumnioſam conſequentiam. Hac miſſa, de illa quærit Pilatus.

4 ὁ δὲ πιλάτος, *Pilatus autem*) Sentiebat Pilatus, Ieſum profiteri ſe talem regem, qui Cæſari nil officeret. Iam enim ſolus erat, etiam a diſcipulis deſertus.

5 γαλιλαίας, *Galilæa*) Dum rem amplificant, Pilato dant rimam.

7 ἀνέπεμψεν) *remiſit*, velut ad principem ejus. conf. v. 11. vel: *miſit in ſuperiorem* partem urbis.

8 ἡρώδης, *Herodes*) Potentes minus obvium habuere Ieſum: & illi ſolent eſſe ultimi in cognoſcendis rebus regni Dei. Prima propagatio fidei in I. C. non eſt facta per potentes mundi.

10 εὐτόνως, *rigide*) Act. XVIII. 28. Sacerdotes habent ſæpe zelum falſum, aulici nullum, unde hi ſæpe veritatem levius oppugnant, quam illi. Herodes in poteſtate ſua habebat, atque adeo debuit, Ieſum dimittere.

11 ἐξουθενήσας, *nihili faciens*) Non tanti putabat Ieſum, ut de eo laboraret; quicquid cauſarentur ſacerdotes. Putabat, ſapientiam & potentiam Ieſu decollaſſe.

¶ ἐσθῆτα λαμπρὰν, *veſtem ſplendidam*) Veſtitum regium. Herodes videtur contemtim voluiſſe ſignificare, ſe nil metuere ab hoc rege. Sed revera eum honoravit inſcius veſte, ut Pilatus titulo crucis.

¶ ἀνέπεμψεν, *remiſit*) Potuerat & debuerat dimittere potius.

12 φίλοι, *amici*) Iudaiſmus & Ethniciſmus cœpere coaleſcere, Chriſtianiſmo naſcente.

14 ἐνώπιον ὑμῶν, *coram vobis*) unde videtis rem ſerio actam.

¶ οὐδὲν εὗρον, *nihil inveni*) Refutatur Iudæorum *invenimus*. v. 2. Itaque *ego* eſt

antitheton, reſpectu illorum, coll. Ioh. XVIII. 38, & reſpectu Herodis. v. ſeq.

15 *πεπραγμένον*) *quod fecerit* Ieſus.

16 *παιδεύσας*, *caſtigans*) flagellis. Μείωσις. Hîc cœpit nimium concedere Pilatus.

23 *καὶ τῶν ἀρχιερέων*, *& pontificum*) Etiam decori immemores cum plebe clamabant.

24 *ἐπέκρινε*) q. d. *ſuperjudicavit.* præjudicium fecerant ſacerdotes.

25 *θελήματι*, *voluntati*) ut facerent, quæ voluiſſent ac vellent.

27 *ἐκόπτοντο*, *plangebant*) vel ex communi, vel etiam ex ſingulari affectu. Κόπτεσθαι pertinet ad geſtus: *θρηνεῖν* ad fletum & vocem flebilem.

28 *ἐφ' ἑαυτὰς - καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ὑμῶν - ἰδοὺ*, *ſuper vos ipſas - & ſuper liberos veſtros - ecce*) Indicatur, ſatis prope inſtare pœnam. Ipſe etiam urbem, non ſe ipſum deflevit. c. XIX. 41. XVIII. 31 ſ.

29 *ἐροῦσι*, *dicent*) *liberi veſtri.*

30 *τότε*, *tunc*) tum demum magis, quam nunc.

¶ *ἄρξονται*, *incipient*) ſteriles, reſpondentes iis, a quibus *beatæ* dicebantur. Dicetur poſt etiam, Ap. VI. 16.

¶ *λέγειν τοῖς ὄρεσι, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς· καὶ τοῖς βουνοῖς, καλύψατε ἡμᾶς*) Hos. X. 8. LXX: *καὶ ἐροῦσι τοῖς ὄρεσι, καλύψατε ἡμᾶς· καὶ τοῖς βουνοῖς, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς.*

¶ *ὄρεσι*, *montibus*) Sæpe homines tecti montibus. Magnus terror, ubi id, quod per ſe horribile eſt, præſidii loco optatur. Ap. l. c.

31 *ὅτι*) Hac parœmia vel Ieſus docet, cur ipſe filias Ieruſalem flere jubeat; vel eos potius, qui montibus obrui optant, cauſam terroris ipſorum allegantes inducit. *Arbor* itaque *viridis*, fuerint juvenes, valentes, vegeti: *arbor arida* (conf. Es. LVI. 3. Ez. XXI. 3. XXXI. 3 ſs.) ſenes, debiles, ſteriles. Inſignis locus Ioſephi l. 6 de B. I. c. 44. f. 968. ed. Lipſ. *Cum milites interficiendis* Iudæis *defeſſi eſſent, & magna ſuperſtitum multitudo appareret, juſſit Cæſar ſolos armatos ac reſiſtentes cædi, reliquos capi. At illi μετὰ* (res poſcit, *κατὰ*) *τῶν παρηγγελμένων contra ac mandatum erat, ſenes & debiles* (ΤΟΥΣ ΑΣΘΕΝΕΙΣ) *occiderunt*, (ΤΟ Δ' ΑΚΜΑΖΟΝ) *vegetos autem utilesque incluſerunt &c.* Hac igitur ſumma calamitate diſceptabant invicem, ut fieri ſolet, quis miſerior. Facit huc, quod *ξύλον* notat vel arborem ſtantem; vel lignum ex arbore cæſa, quod item vel *humidum* (ſic enim Eraſmus *ὑγρὸν* vertit,) vel *aridum* eſſe ſolet. Alias ſane Chriſtus eſt viridiſſima arbor vitæ: homines extra illum, aridum lignum ſunt. Ioh. XV. 1 ſ. ſed ſupplicium ejus ſane gravius fuit, quam ullius, urbe capta, Iudæi.

32 *ἕτεροι*, *alii*) quorum ſimilis habebatur Ieſus. conf. v. 39. & Act. XXVII. 1. Dignius tamen eſt Græcum *ἕτεροι*, quam *ἄλλοι*. nam magis exprimit diſſimilitudinem.

¶ *κακοῦργοι*) Hoc conſtrue non cum *ἕτεροι*, ſed cum *δύο*.

33 *κρανίον*, *calvariam*) Frequens in topographiis nomenclatura a partibus corporis humani.

34 *ἔλεγε*, *dicebat*) Primum verbum Ieſu Chriſti in cruce. Septem ſunt verba, apud quatuor evangeliſtas; quorum nullus omnia perſcripſit. Ex quo patet, quatuor eorum libros eſſe quaſi quatuor voces, quæ conjunctæ Symphoniam efficiunt: & modo ſingulæ, modo duæ, modo tres, modo ſimul ſonant. Pleraque peregit Salvator in cruce per ſilentium: ſeptem

ſeptem autem verba habent anakephalæoſin doctrinæ nobis profuturæ in noſtris horis extremis. Reſpicit enim & hoſtes, & peccatorem converſum, & matrem cum diſcipulo, & Patrem cœleſtem. Poſſunt etiam VII verba conferri cum VII rogationibus orationis Dominicæ. Etiam in ipſo verborum ordine latent myſteria, & poſſunt inde declarari gradus cujuſvis perſecutionis, afflictionis & agonis Chriſtiani.

¶ πάτερ, *Pater*) Initio & fine crucis, *Patrem* appellat.

¶ ἄφες, *remitte*) Niſi hæc rogatio fuiſſet, flagrante latrocinio atrociſſimo pœna poterat incipere, ut ſæpe tempore Moſis. id interpellant preces Patientis, & plenam in poſterum cum pœnitentia iis, qui eam capturi erant, remiſſionem impetrant.

¶ αὐτοῖς, *eis*) crucifigentibus.

35 σὺν αὐτοῖς) cum iis, qui crucifixerant.

¶ οὗτος, *Hic*) Demonſtrativum cum contemtu.

37 καὶ, *&*) Milites, nomen Regis; Iudæi, & antiſtites eorum, etiam cetera irrident.

38 ἦν δὲ καὶ, *erat vero etiam*) Mentio regni jungit verſum 37 & 38.

¶ γράμμασιν, *literis*) Tres potiſſimum linguæ ſunt adhuc, quibus operam dare debent, qui Chriſtum diſcunt & prædicant: Hebræa, Græca, Latina.

¶ ἑβραϊκοῖς, *hebraicis*) Ioh. XIX. 20 *hebraice* primo loco ponitur. Lucas eo ordine linguas enumerat, quo Pilatus eas collocarat: ordo erat: *Græc. Lat. Hebr.* Iohannes, ex more Hebræorum, ordine naturæ & dignitatis. Vterque tamen eo ordine, quo Chriſtus, ejusque *crux* & *regnum* deinceps prædicabatur. Initium in Hebræa lingua factum: poſtremo tempore Hebræi primas habebunt. Romana nunquam primo loco poſita: nec poſt Romæ interitum magno vigore manſura.

39 ἐβλασφήμει, *blaſphemabat*) Extrema non flectunt quemvis. Latronem hunc fuiſſe Iudæum; alterum, ex gentibus: ex utriusque ſermone & aliis rebus colligi poteſt. nam ille Iudæorum more, nomen *Chriſti* exagitat: hic nomen *Regis*, ut milites, ſed meliore ratione, animadvertit. Accedit, quod Dominus beatitudinem ei promittens, non ad verba promiſſionum erga *patres*, ſed ad primas origines de *paradiſo* alludit. Neque obſtat converſi hominis ſermo de *Deo* uno. nam fides in *Chriſtum* protinus infert fidem in Deum unum. Conſideretur autem *Amen* Hebræum, v. 43: quod tamen non neceſſario Hebræum præſupponit. coll. Matth. XXV. 40. Hinc ſententia priſtina de latrone converſo, gentili, ſpeciem retinet. Scripſi, *colligi poteſt.*

¶ λέγων, *dicens*) cum frementi impatientia & ferocia.

40 ὁ ἕτερος, *alter*) Hujus reſipiſcentiam multum adjuvit crux duriſſima. Rara converſio in molli lectulo.

¶ οὐδὲ) *ne* times *quidem*: nedum appetas.

¶ φοβῇ, *times*) Ipſe ergo timebat.

¶ ὅτι, *quod*) Hæc eſſet cauſa timendi.

¶ τῷ αὐτῷ) *eodem*, atque Hic & ego.

41 δικαίως, *juſte*) Pœnitens probat pœnam ſui peccati.

¶ οὗτος, *hic*) Viderat latro converſus & audierat proceſſum paſſionis Dominicæ, certe ab eductione ex urbe: vel etiam antea viderat & audierat Ieſum.

¶ οὐδὲν ἄτοπον) *nil ineptum*, nil importunum.

42 μνήσθητι, *recordare*) Modeſte petit. Recordatio eſt in longinquum. Exquiſitiſſima oratio.

¶ κύριε, *Domine*) *Dominum* appellat publice, quem ipſi diſcipuli reliquerant.

¶ ἔλθῃς, *veneris*) de cœlo, olim. Antitheton: *bodie.*

¶ ἐν τῇ-σου) *in* regno *tuo.* Regem profitetur, talem, qui mortuus mortuo benefacere poſſit. Ne apoſtoli quidem tum de Regno Chriſti tam pure ſentiebant.

¶ βασιλείᾳ, *regno*) Multa *regni* mentio præceſſerat. v. 2. 3. 37. 38. Ab adverſariis detortam veritatem fides ſerio accipit.

43 σήμερον, *bodie*) Eo die converſus latro vix ſperare poterat mortem: ſed huic ſubſervire debuit crurifragium. Sic impleta eſt Domini promiſſio.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Ergo multo magis Ieſus ipſe in paradiſum venit.

¶ ἐν τῷ παραδείσῳ, *in paradiſo*) in quo feliciores arbores, quam in Golgotha; cum *immortalitate.* Ap. II. 7 not. Auguſtiſſimam beatæ ſedis appellationem in profundiſſima paſſione Ieſus adhibet. Conf. not. ad c. XVI. 22. Hæc migratio in Paradiſum differt quidem ab aſcenſione in cœlum, Ioh. XX. 17, ſed tamen docet, deſcenſum ad inferos laute eſſe explicandum.

44 ὅλην, *totam*) Tenebræ meridianæ ex ſole totum hemiſphærium ſuperius; & inferius, luna ſoli oppoſita, nec lumen ſolis nacta, obſcurarunt.

46 πάτερ, *Pater*) Spiritum Ieſu Pater ſuſcepit: Ieſus, fidelium. Act. VII. 59.

¶ παραθήσομαι) *tradam*, re ipſa.

47 ὄντως, *revera*) Antea dubium ſpectatoribus videbatur: nunc affirmat.

¶ δίκαιος, *juſtus*) Hoc juſtitiæ præconio continetur approbatio omnium ſermonum Ieſu, etiam doctrinæ de Ieſu filio Dei, v. 46. Matth. XXVII. 54, quippe de qua ipſa diſceptatum fuerat, etiam apud Pilatum. Ioh. XIX. 7. Conf. Es. XLI. 26. 23.

48 θεωρίαν, *ſpectaculum*) Qui ſpectatores duntaxat fuerant, ſalutaria jam cogitabant, & ad pentecoſten Act. II præparabantur: ſed qui fecerant, fere erant in æſtu.

¶ ταύτην, *boc*) crucis.

¶ τὰ γενόμενα, *facta*) in morte Ieſu. *Spectationem* quæſitam *ſpectatio* nec opinata comitabatur.

50 ἀγαθὸς καὶ δίκαιος, *bonus & juſtus*) Rom. V. 7 not. Omnis homo ἀγαθὸς eſt etiam δίκαιος non contra. Lucas totum laudat ante partem. Paulus differentia harum vocum ſtrictius utitur.

51 οὗτος) *hic*, ſolus. Nicodemus ἄρχων quidem erat, non autem βουλευτὴς vocatur.

¶ τῇ βουλῇ, *conſilio*) v. 1. Phraſis accedit ad Ps. I. 1.

¶ τῇ πράξει, *actioni*) v. 33.

54 ἡμέρα ἦν παρασκευὴ, *dies erat paraſceve*) Paraſceve ponitur quaſi epitheton.

¶ ἐπέφωσκε, *illuceſcebat*) Sabbati initium, veſperi; & tamen *illuceſcebat* dicitur: nam etiam nox lumen ſuum habet, præſertim in plenilunio, quod tum erat.

55 ἐθεάσαντο, *ſpectaverunt*) quo facilius perendie ungerent.

¶ τὸ μνημεῖον, *monumentum*) v. 53.

56 ἡτοίμασαν, *paraverunt*) Domum habebant in Galilæa. v. 49. Eo majus eſt offi-

officium peregre præſtitum, majore ſumtu & opera.

¶ ἀρώματα, *aromata*) ſicca.

¶ μῦρα, *unguenta*) fluida.

¶ σάββατον, *ſabbatum*) Sabbati quies major quiete feſti.

CAP. XXIV.

1 Τινὲς, *nonnullæ*) aliæ, quæ non venerant ex Galilæa.

2 τὸν λίθον, *lapidem*) Lucas nil antea de lapide memoravit: ſed ipſa narratione, lapidem advolutum fuiſſe, præſupponit.

4 ἄνδρες, *viri*) angeli. v. 23. coll Matth. XXVIII. 5.

5 τὸν ζῶντα) *eum*, *qui* non modo revixit, ſed plane *vivens eſt*.

¶ μετὰ τῶν νεκρῶν, *cum mortuis*) in ſtatu & loco mortuorum.

7 τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *filium hominis*) Hoc repetitur ex ſermonibus ante paſſionem habitis. Ceterum ipſe Dominus ſe poſt reſurrectionem non appellavit *filium hominis*, ſed locutus eſt vel in prima perſona, vel *Chriſti* expreſſam appellationem adhibuit.

¶ ἁμαρτωλῶν, *peccatorum*) gentilium.

10 ἦν - αἱ) Sic Deut. XXVII. 9: καὶ ἐλάλησε μωϋσῆς καὶ οἱ ἱερεῖς - λέγοντες. ſic 1 Cor. IX. 6. Nomina hoc demum loco, ut teſtium, ponuntur.

12 ἀπῆλθε πρὸς ἑαυτὸν, *abivit ad ſe ipſum*) De re, confer v. 34. de phraſi, Ioh. XX. 10 not.

16 ἐκρατοῦντο, *tenebantur*) Oppoſitum, *aperti ſunt*, v. 31.

17 εἶπε, *dixit*) Sapientiæ eſt, facile venire in ſermonem ſalutarem. Ioh. IV. 7 ſ. Act. VIII. 30.

18 ὁ εἷς, *unus*) Alterius nomen non ponitur: qui tamen item carus. Sic quoque Ioh. I. 35. 41. Pii non ſua, ſed aliorum cauſa, memorantur.

¶ παροικεῖς, *advena es*) Videtur Galilæam hic dialectum retinuiſſe Ieſus, quod non pro cive Hieroſolymitano eum habet Cleopas.

19 τὰ περὶ) Hoc, interjecta deſcriptione ſubjecti, declaratur verſu 20. coll. v. 14. 18 fin.

21 σὺν πᾶσι τούτοις, *cum omnibus his*) Hebr. עם כל זה

¶ τρίτην, *tertium*) Itaque etiam poſt mortem Ieſu ſpem aliquam die primo & ſecundo habuiſſe videntur; quam dimittunt eo ipſo die, quo ſpes impletur.

¶ ἄγει) Imperſonale.

24 αὐτὸν) *ipſum*.

25 ἀνόητοι, *inſipidi*) Quo tardior celeriorve fides, eo deterior meliorve νοῦς ſive *mens* eſt. Gal. III. 1. Ioh. I. 50.

¶ ἐπὶ, *ſuper*) In medio ſunt prophetarum ſermones; nec tamen creditis. Sic fere διὰ, Ioh. IV. 41 ſ.

26 ταῦτα, *hæc*) Quæ vos ad dubitandum accipitis, ea ipſa ſunt characteres Chriſti.

¶ ἔδει, *oportebat*) quia prædictum erat.

¶ παθεῖν, *pati*) Circa hunc articulum maxime ſe exſerit *tarditas* hominum. Matth. XVI. 22.

¶ εἰσελθεῖν, *ingredi*) id quod alia via non poterat fieri.

27 τὰ περὶ ἑαυτοῦ, *ea quæ de Ipſo*) ſcripta eſſent videlicet. Non dubium eſt, quin eadem loca fuerint, quæ apoſtoli deinceps potiſſimum allegare ſoliti ſunt.

28 προσεποιεῖτο) *agebat*, *ut qui* iturus eſſet longius. & iturus fuerat, niſi eum rogaſ-

rogaſſent, & fortaſſe alio pacto appariturus.

29 *μεῖνον, mane*) Ex amore, ipſius cauſa, & ex hoſpitalitate rogabant, ne ſe committeret itineri nocturno.

30 λαβὼν, *ſumens*) ſolitô ritu.

31 ἄφαντος ἐγένετο) *diſparuit.* Id quoque oſtendit, Ipſum eſſe. Priores Ieſu reſuſcitati apparitiones breviores erant, quo plus loci fidei relinqueretur.

32 *καιομένη, ardens*) valde & diu.

¶ *ἦν, erat*) Poſtmodum magis obſervarunt, quam in ipſo ardore.

¶ ἐλάλει ἡμῖν) *loquebatur nobis.* Id plus eſt, quam *nobiſcum.*

33 *αὐτῇ τῇ ὥρᾳ, eadem hora*) noctis aut veſperi. Iam non timent iter nocturnum, quod antea diſſuaſerant ignoto comiti, v. 29.

¶ *συνηθροισμένους, congregatos*) ut de repentina re.

34 λέγοντας, *dicentes*) Apparitiones utrinque factæ, quibus ſe invicem confirmabant illi, quibus obtigerant. Tales etiam Act. IX. 10. 12. X. 3. 10. Exod. IV. 27. 28.

¶ *ὄντως, revera*) Abjiciunt priſtinam dubitationem: ſed non prorſus. v. 37. Marc. XVI. 13.

35 ἐγνώσθη) *noſcendum ſe præbuit.* Sic, אתורע LXX, γνωσθήσομαι, Num. XII. 6. Sic, εὑρέθην, Rom. X. 20.

36 ἔστη) *ſtetit*: antequam venientem cernerent.

¶ ἐν μέσῳ, *in medio*) Id ſignificantius, quam *in medium.*

¶ εἰρήνη, *pax*) Salutandi formula, a Salvatore ad res majores traducta. Eph. II. 17.

¶ ἐγώ εἰμι, μὴ φοβεῖσθε, *ego ſum, nolite timere*) Quatuor hæc verba cum Wolfiano codice verſiones magno conſenſu exhibent: & congruunt cum verſu 38, 39.

38 *διαλογισμοὶ, cogitationes*) Cogitationes eorum recludit Dominus.

¶ *ἀναβαίνουσιν, aſcendunt*) Exquiſita phraſis. cogitationes occultæ ſunt nobis, antequam aſcendant.

39 αὐτὸς) *Ipſe*, Ieſus.

¶ *πνεῦμα, ſpiritus*) v. 37.

40 τὰς χεῖρας, *manus*) notas. Tactus & viſus animam confirmant.

41 *ἀπιστούντων, diffidentibus*) Credebant quidem; alias non gauderent: ſed gaudio ſufflaminabatur fides plena. Magnus affectus & intenta cognitio inter ſe impediunt.

43 ἔφαγεν, *edit*) libere; ſine ulla neceſſitate. ideo non etiam bibit.

¶ *καὶ τὰ ἐπίλοιπα ἔδωκεν αὐτοῖς, & reliqua dedit illis*) Habet hoc etiam *Armenius* interpres.

44 εἶπε, *dixit*) ipſo videlicet aſcenſionis die. v. 50. coll. Act. I. 2. 5. 9.

¶ ἔτι, *adhuc*) Res triſtis erat auditu; antequam fieret: nunc lætiſſima, ut facta eſt.

¶ ἐν τῷ νόμῳ κτλ. *in lege &c.*) Partitio Hebræi codicis.

¶ *προφήταις, prophetis*) prioribus & poſterioribus. Reſpectu priorum, ponuntur prophetæ ante pſalmos. De duodecim ſpeciatim, vid. Sir. XLIX. 12.

¶ *ψαλμοῖς, pſalmis*) Hagiographis, quorum primum locum habent Pſalmi, inſignis portio Scripturarum, in quibus etiam copioſiſſime de Chriſto ejusque regno ſcriptum eſt. Vid. not. ad Hebr. X. 8.

45 *διήνοιξεν, aperuit*) Multa in mente noſtra removeri obſtacula opus eſt, dum intelligamus. Act. XVI. 14. *Aperuit* & virtute ſua & ſermone ſuo.

¶ τὰς

¶ τὰς γραφὰς, *ſcripturas*) Vide, quam potenter non multo poſt Petrus *Scripturas* produxerit, Act. II ſeq. quam ſapienter etiam, Act. I. 16. 20.

46 καὶ ὅτως) *adeoque ſic.*

47 ἀρξάμενον) Accuſativus abſolutus, uti Act. X. 37.

48, 49 μάρτυρες - ἐπαγγελίαν, *teſtes promiſſionem*) Ioh. XV. 27. 26.

49 ἀποςέλλω, *mitto*) Præſens. conf. Ioh. XX. 17 not.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν, *promiſſionem*) i. e. Spiritum, qui promiſſus eſt. Act. I. 4. II. 33 nott. Planum hoc illis erat ex colloquio, Ioh. XIV. 16 ſ. nam ἀποςέλλεσθαι ut plurimum dicitur de perſona, πέμπεσθαι de perſona & de re. abſtractum pro concreto, convenienter initiis illis. coll. Matth. IV. 17 not. Ita mox, *virtutem.*

¶ τῦ πατρός μυ, *Patris mei*) Pater promiſit & dedit per Filium.

¶ ἱερυσαλὴμ, *Ieruſalem*) Nam ibi erant accepturi promiſſionem.

¶ ἐνδύσησθε, *induamini*) ſubito, prorſus. Nudi ſumus ſine virtute cœleſti. Adhuc purificati erant, per verbum, Ioh. XV. 3. nunc etiam promittitur amictus.

¶ ἐξ ὕψυς) *ex alto*, quo Ieſus aſcendit *altum*, pro *cælo*, verbum e poëſi ſacra. vid. Eph. IV. 8, e Pſalmis.

50 ἔξω, *foras*) ad eum locum, ubi paſſus erat.

¶ εἰς) *verſus.*

¶ ἐπάρας, *tollens*) Geſtus orantis aut benedicentis. Iam non impoſuit manus. conf. Ioh. XX. 22 not.

¶ εὐλόγησεν, *benedixit*) Hæc *benedictio* pertinet ad omnes fideles. nam hos repræſentabant οἱ undecim, & qui cum eis erant.

52 προσκυνήσαντες, *adorantes*) ſub illam ſtationem, de qua Act. I. 11. Chriſtus eſt Deus.

¶ χαρᾶς, *gaudio*) Non jam deſiderabant conſpectum Domini. Præludia pentecoſtes. Ioh. XIV. 28. Sic de eunucho & Philippo, Act. VIII. 39.

53 διαπαντὸς ἐν τῷ ἱερῷ, *ſemper in templo*) c. II. 37.

¶ αἰνῦντες, *laudantes*) Fructus gaudii.

IN EVANGELIVM SECVNDVM IOHANNEM.

Deſcribitur in hoc libro hiſtoria Filii Dei inter homines verſantis, eaque

I. primorum DIERVM: ubi ſcriptor, præmiſſa totius rei ſumma, c. I. 1-14 teſtimonium ab Iohanne datum poſt baptiſmum Domini, & diſcipulos primitus allectos, memorat. Hîc notatur,
quid acciderit
die primo, 15-19
POSTRIDIE, 29
POSTRIDIE, 35
POSTRIDIE, 44-52.
DIE TERTIO, II. 1
POST HOC, 12
II. interjecti BIENNII, per Itinera præcipue Hieroſolymitana.
I iter, ad PASCHA I. 13
1. *Acta in urbe:*
1. *Zelus paternæ domûs.* 14
2. *virtus & ſapientia Ieſu.* 23-25.
3. *inſtitutio Nicodemi.* III. 1-21
2. *Commoratio in Iudæa: Iohannei teſtimonii coronis.* 22-36.
3. *Profectio ex Iudæa, per Samariam, in Galilæam: ubi filium regii ſanat.* IV. 1. 4 43. 46-54.
II iter, ad FESTVM Pentecoſtes: V. 1
Hîc notantur Acta
I. in urbe: 2-47.
II. in Galilæa, ante PASCHA II, & poſtea. VI. 1. 4. 22-71. VII. 1
III iter, ad SCENOPEGIAM: 2-13
Hîc notantur Acta
I. in urbe:
1. *in ipſius Scenopegiæ medio & fine:* 14. 37. 53. VIII. 1
2. *deinceps.* 2-X. 21
3. *in ENCÆNIIS:* 22
II. trans Iordanem. 40-42.
III. poſtremorum DIERVM, qui erant

I. ante

I. *ante hebdomadem magnam: ubi ſpectatur*
1. *biduum extra Iudæam, Lazaro ægrotante & mortuo.* XI. 1-6
2. *iter in Iudæam: Lazari reſuſcitatio: Caiphæ conſilium: Ieſu commoratio in Ephraim: adverſariorum edictum.* 7-57.
3. *dies ſextus ante Paſcha: cœna Bethaniæ: unctio Ieſu.* XII. 1-11
II. *in ipſa Hebdomade magna, quæ habebat PASCHA* III. *Erat*
1. *die primo & deinceps, Ingreſſus regius in urbem: Græcorum deſiderium: Iudæorum obſtinatio: Ieſu teſtificatio.* 12-50.
2. *die quarto, Pedilavium: indicium de proditore, & exitus ejus noctu.* XIII. 1-30
3. *die quinto,*
I. *Collocutio,*
1. *ante cœnam paſchalem,* 31. 36-38. XIV. 5. 8. 22-31.
2. *poſt cœnam paſchalem, ſubſecuta oratione.* XV-XVII.
II. *Paſſionis initium:*
1. *in horto:* XVIII. 1-11
2. *apud Caipham.* 12-27
4. *die ſexto:*
I. *Paſſio ſub Pilato,*
1. *in prætorio:* 28-XIX. 16
2. *in cruce.* 17-30
II. *Mors:* 30-37
III. *Sepultura.* 38-42.
III. *poſt hebdomadem magnam:*
1. *ipſo die reſurrectionis:* XX. 1
2. *octo poſt diebus:* 26 31.
3. *poſtea.* XXI. 1-25.

CAPUT I.

1 Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος· *In principio erat Verbum, & Verbum erat apud Deum, & Deus erat Verbum*) Hoc tonitru eſt, a filio tonitrui relatum: hæc vox cœleſtis eſt, cui conjectura humana nequicquam obloquitur. Nulla ratione orthodoxus quiſpiam palmarium huncce textum melius confirmare, aut Artemoniſmum efficacius refutare poteſt, quam Artemonius ipſe, i. e. Samuel Crellius, dum toto illo libro, quem inſcripſit *Initium evangelii Ioannis ex antiquitate eccleſiaſtica reſtitutum*, pro θεὸς, θεοῦ ſcribendum eſſe contendit. Omnis moles ejus, in fundamento & in ædificio, conjectura mera eſt: & quo magis compagem cogitationum illius recordor, eo magis in veritate, a primipilario hocce & veterano Vnitario tam leviter impugnata, confirmor. Etiam atque etiam hoc declarare, pietatis eſſe ſtatuo. In Apparatu noſtro, pag. 559 lin 11 obrepſit nobis, *ſi θεοῦ legas,* quum res ipſa loquatur, ſcribendum fuiſſe, *ſi θεὸς legas.* Quo facilior talis lapſus eſt, eo magis ſequenda eſt librariorum apud Iohannem,

θεὸς feliciter retinentium, conſtantia. Duas Artemonii liber partes habet, quarum prior magis critica eſt; altera IV Diſſertationibus aucta rem magis ipſam ſpectat. Priorem in Apparatu critico, neceſſario examinavimus: cum altera *Gnomoni* res eſt, in quo Artemoniana extra criſin diſcuſſum iri, Apparatus declaravit. Sane & honos divinus agitur Dei & Salvatoris noſtri; & hæc arx fidei Chriſtianæ indies magis magisque infeſtatur; & hic liber Artemonii, (quem unum ex momentoſiſſimis in hoc genere editis judicat Bibliotheca Angl. T. 15. p. 539,) frequentiores, quam expedit, lectores invenit. Sumemus igitur quinque aut ſex primos verſus Ioh. I. neque ea ſolum dicemus, quæ ad Artemonium refutandum, ſed etiam, quæ ad Iohannem explicandum pertineant.

¶ ἐν ἀρχῇ, *in principio*) Maxima Iohannei ſtili, hoc præſertim loco & ſimplicitas eſt, & ſubtilitas, & ſublimitas. *Principium* autem ſignificatur illud, quum eſſe cœperunt & facta ſunt omnia per Logon. v. 3. Ἐν ἀρχῇ, inquit, id eſt, *in principio*, uti LXX Gen. I. 1, & Prov. VIII. 23. Neque *propinquioris* temporis *principium* hoc loco innui, tota rerum ſeries evincit. principium enim Evangelii fiebat, quum Iohannes prodiret, Marc. I. 1. at Principium, de quo hic agitur, antiquius eſt Incarnatione Verbi. Viciſſim, *altius* eſt nullum. *In principio* cœli & terræ *creavit Deus cœlum & terram*: in eodem principio cœli & terræ, & mundi, v. 10, jam *erat Verbum*, ſine ullo principio initiove ſuo. Ipſum Verbum eſt mere æternum: nam eodem modo Verbi ac Patris æternitas deſcribitur. *erat*, cum primum fiebant, quæcunque eſſe cœperunt. Artemonius principium Evangelii ab Iohanne innui contendit, verſumque ſic explicat: *In principio* evangelii *erat Verbum*: *& Verbum* per primam aſcenſionem in cœlum *erat* in eodem principio *apud Deum.* &c. Eam explicationem conſenſu veterum quorundam, Photini & ſimilium, ornare conatur. non laboramus; error errorem æque olim peperit, atque hodie. Argumenta examinabimus. Statuit, epiſtolam Iohannis primam ante Evangelium ejus eſſe ſcriptam: epiſtolæque initium, evangelii initio a Cerinthi detorſionibus vindicari. Inde infert, *Principium*, 1 Ioh. II. 13 ſ. eſſe principium prædicationis evangelicæ: itaque ibidem c. I. 1 & Ev. Ioh. I. 1 principium pari ſenſu dici. Part. II. c. 13. Primum, Evangelium Iohannes certo ſcripſit ante cladem Hieroſolymorum, ut oſtendimus ad cap. V. 2. de epiſtola id ne Artemonius quidem affirmare poteſt. Evangelium docet veritatem, c. XX. 31. Epiſtola etiam revincit errores, & magnam rerum inclinationem factam indicat. Iohannes Evangelium ſcripſit, Irenæo teſte, *PROVIDENS blaſphemas regulas, quæ dividunt Dominum.* l. 3. c. 18. Talis certe erat etiam Cerinthi regula: quam Iohannis evangelio non antiquiorem pronunciat Irenæus, quum l 3. c. 11 ait, in Evangelio Iohannis refutari *errorem*, *qui a Cerintho & MVLTO PRIVS a Nicolaitis inſeminatus erat hominibus.* nam interpres, cujus auctoritas alioqui merito tuenda eſt, plusquamperfectum *inſeminatus erat*, ex participio Græco præterito, quod Irenæi fragmenta ex Patribus græcis citeriorum ſeculorum collecta habent, facillime fecit. Vim perfecti temporis præ pluſquamperfecto importat collatio capitis 11 cum capite 18, quorum utrumque hîc allegavimus, ipſis verbis adhibitis. Sane de detorta a Cerintho epiſtola Iohannis nil habet Irenæus; atque ipſe l. 3. c. 18 citationes

tiones evangelii epiſtolæque ita contexit, ut illud non obſcure ante hanc eſſe ſcriptum agnoſcat. Itaque uti Petrus empæctas, Paulus apoſtatas, ſic Iohannes in evangelio pſeudoprophetas futuros refutavit; & in epiſtola hos, cum veniſſent, notavit apertius. Sic certe fundamentum, cui permulta ſuperſtruit Artemonius, de epiſtola ante evangelium ſcripta, incertum eſſe oſtendimus: quanquam noſtra non multum refert, uter prior tempore liber ſit. Ne in ipſa quidem epiſtola *Principium* uno ſemper ſignificatu dicitur: imo epiſtola ineunte Principium eſt principium abſolutum, omnium rerum, cœli & terræ: & ſic quoque Evangelio ineunte. Tantum hæc differentia eſt, quod hic dicitur *in principio*; illic, *a principio.* Artemonius P. II. c. 18 putat, Cerinthum, qui τὸ *a principio* pervertiſſet, per τὸ *in principio* ſtrictius refutari: at Valentiniani τὸ *in principio* eodem prorſus modo perverterunt. Simplicius dixeris, *in principio*, magis abſolute dici: *a principio*, reſpective, hoc ſenſu, *in principio & deinceps.* In illo principio erat Verbum, ita, ut etiam ante principium fuerit Verbum. Vid. Prov. VIII. 22 ſs. ubi *Mem* quater poſitum, ſecundo certe & quarto loco LXX vertunt πρὸ, recte: (quanquam id vehementer negat Artem. Diſs. I.) nam parallela ibi ſequuntur, באין πρὸ, בטרם πρὸ, לפני πρὸ, עד לא Vid. infra, v. 30. c. III. 13. VI. 62. VIII. 58. XVII. 5. 24. Artemonius pag. 76 & paſſim contendit, Iuſtinum martyrem primum docuiſſe, Filium Dei fuiſſe, antequam mundus fieret. Atqui Iuſtinus doctrinam illam tanquam novam laudat, non quo recens excogitata, ſed quod Tryphoni ejusque ſimilibus ignota eſſet. Vnum hoc loco proferemus teſtimonium Ignatii, qui in Ep. ad Magneſianos § 8 ait, εἷς θεός ἐστιν ὁ φανερώσας ἑαυτὸν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ὅς ἐστιν αὐτοῦ ΛΟΓΟΣ ΑΙΔΙΟΣ, οὐκ ἀπὸ σιγῆς προελθών· *Vnus eſt Deus, qui manifeſtavit ſe ipſum per* Ieſum *Chriſtum Filium ſuum, qui eſt* Verbum *ipſius* æternum, *non a ſilentio progreſſum.* Exceptiones, quibus Artemonius hunc locum P. II. cap. 36 ſeqq. declinat, ita quæſitæ ſunt, ut lectorem non auferre, ſed confirmare debeant.

¶ ἦν· *erat*) non, *fiebat.* Vide differentiam verborum v. 10. 14. 15. c. VIII. 58. Pater etiam dicitur ὁ ὢν κτλ. Ap. I. 4. *Erat* Verbum, antequam mundus *fieret*, in quo deinceps *erat.* v. 10.

¶ ὁ λόγος) *Sermo*, *Verbum*, ſive etiam Latine *Logos*, vid. Not. ad Gregorii Thaum. Paneg. § 50. Is Logos, de quo v. 14. Vnde appellat Iohannes *Verbum*? Ex initio epiſtolæ ſuæ primæ, inquit Artemonius P. II. c. 14 & 19. Rectius ex evangelio in epiſtolam derivari locutionem poſſe, patet ex ſupra dictis. In utroque ſcripto *Logon* appellat, antequam ad *Ieſu Chriſti* nomenclaturam pervenit. Appellat autem ita, non Philonem, nedum Platonem imitatus; ſed eodem Spiritu, qui prophetas V. T. ſic loqui docuit. Vid. Gen. I. 3. Ps. XXXIII. 6, ubi LXX, τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν. Ps. CVII. 20, ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ. Hinc frequentiſſima *Verbi Dei* appellatio in paraphraſi Chaldaica: nec non Sap. XVI. 12. XVIII. 15. Vnum idemque myſterium in V. & N. T. ſimili modo expreſſum. Deus eſt Spiritus, ſive Mens æterna: Dei Filius eſt Logos, Verbum Mentis æternæ intimum idemque exſertiſſimum. Qui naturam Dei ſpiritualem ſpiritualiter novit, naturam *Verbi* hujus item ſpiritualem novit; intelligitque, quare Verbum etiam prius

 dicatur,

dicatur, quam Vita & Lux. coll. 1 Ioh. I. 1 ſ. Hinc quemadmodum ſæpe apoſtoli de Chriſto loquentes, ſpiritum & carnem invicem contradiſtinguunt: ſic quem Iohannes *Logon*, eundem Clemens Romanus, vir apoſtolicus, *Spiritum* appellat. εἷς Χριςὸς ὁ κύριος ὁ σώσας ἡμᾶς, ὢν μὲν τὸ πρῶτον πνεῦμα, ἐγένετο σὰρξ κτλ. id eſt, *Vnus Chriſtus Dominus, qui nos ſalvavit, quanquam prius erat Spiritus, tamen factus eſt caro &c.* quem locum exceptiones Artemonii P. 2. c. 44 ſeqq. nobis non eripiunt. *Logos* eſt, quem Pater genuit, ſive dixit, tanquam Filium unigenitum: per quem Pater loquens omnia facit: qui Paterna ad nos loquitur. Ratio, cur *Logos* dicatur, & realis Deſcriptio, quid ſit *Logos*, datur verſu 18. Eſt unigenitus Dei Filius, qui erat in ſinu Patris, ejusque Exegetam egit diſertiſſimum. Huic commati duo ſubſequentia hoc verſu declarationem cum epitaſi addunt.

¶ πρὸς τὸν θεὸν, *apud Deum*) ergo diſtinctus a Deo Patre. πρὸς, pro παρὰ, uti εἰς pro ἐν, v. 18, denotat perpetuam quaſi tendentiam Filii ad Patrem in unitate eſſentiæ. Erat apud Deum unice: quia nil extra Deum tum erat. Iterum magis abſolute loquitur Iohannes hoc loco, quam in ep. I. c. I. 2, ubi ait, *Vita æterna erat apud PATREM*, in antitheto ad manifeſtationem fidelibus factam, ut fierent *filii*. Sic ſuperſedemus differentia illa, quam inter locutionem epiſtolæ & evangelii ſtatuit Artemonius P. 2. c. 18, qui etiam in Diſs. II & paſſim hoc *eſſe apud Deum* interpretatur de aſcenſione Chriſti in cœlum ante baptiſmum. Sed hoc interpretamentum, *Principio* ſemel recte explicato, protinus cadit. Si Chriſtus ante paſſionem calcaſſet viam ad vitam per aſcenſionem ejuſmodi; non habuiſſet poſtea dicere, *NOTAS FECISTI mihi vias vitæ*, Act. II. 28, & totum ejus iter a nativitate ad illam aſcenſionem non eſſet ſalutare nobis; ſed rationes ſalutis noſtræ cum deſcenſione ſubſecuta demum inciperent: quo ipſo prima Matthæi & Lucæ capita enervarentur. Clara ſunt verba Ignatii Ep. cit. § 6. *Ieſus Chriſtus* πρὸ αἰώνων *ante ſecula apud Patrem erat*, *&* ἐν τέλει *in fine apparuit.* & Hermæ, *Filius DEI omni creatura antiquior eſt, ita ut in conſilio Patri ſuo ADFVERIT ad condendam creaturam.* Ea citat Artemonius p. 404 ſ. neque enervare poteſt.

¶ θεὸς, *Deus*) non modo *apud Deum* erat, ſed etiam *Deus* erat. Abſentia articuli græci, in prædicato præſertim, non imminuit ſignificationem Dei veri. LXX 1 Reg. XVIII. 24. Atque ubi prædicatum ponitur ante ſubjectum, epitaſis eſt in ſermone. c. IV. 24. Porro hoc loco eadem ſignificatio confirmatur ex eo, quod nulla tum erat creatura, cujus reſpectu Verbum diceretur Deus. dicitur ergo abſolute. Vrit hoc Artemonium: eoque pretioſior apud nos eſſe debet hæc lectio in Apparatu critico vindicata. In hac arce fidei, in hoc centro certiſſimo ſtamus immoti, & nos contra omnes illecebras obfirmamus, quæ nos in alia omnia avocare conantur. Nil non experitur Artemonius, ut Chriſtum in Scriptura nuſquam *Deum* habitum aut vocatum eſſe probet: atque ut hoc potiſſimum loco per *Partem* ejus libri *ſecundam* decurramus, *Capite I* ſollicitat dicta Ioh. V. 17 ſ. X. 29 ſs. & Phil. II. 6 ſ. quorum ſententiam divina Ieſu Chriſti majeſtate dignam non modo idoneorum interpretum zelus vindicat, ſed etiam Artemonianarum exceptionum debilitas illu-

illuſtrat. *Capite II* negat, Chriſtum a diſcipulis pro Deo habitum ante paſſionem. at vid. Ioh. I. 14. 2 Pet. I. 16 ſ. Negat, pro Deo habitum poſt reſurrectionem. at vid. Ioh. XX. 28. Act. XX. 28. Rom. IX. 5. 1 Tim. III. 16. Tit. II. 13. coll. Eph. V. 5 not. Heb. I. 10. III. 4. & ſufficeret unus hic locus Ioh. I. 1 animæ eſurienti & ſitienti, ſimplici & generoſæ. *Capite III* objicit, *Deo* ſemper contradiſtingui *Chriſtum.* Reſp. Non ſemper, ſed plerumque, idque ſalva Deitate Filii. Inſtantiam ex 1 Tim. I. 1 Artemonius invictam ſenſit. Ibi enim etiam Deus Pater *Salvator* dicitur, neque tamen ea re excluditur Filius. Sic etiam ubi Pater *Deus* dicitur, non id fit in contradiſtinctione ad Ieſum. vide ipſum, quam frigide ibi reſpondeat. *Capite IV* parallelismum Ioh. I. 1 & XX. 31, nimis extendit. *Capite V* diſquirit, cur Chriſtus non dicatur Deus, cum revera ſit Deus ſolo Patre minor: cauſas vero eas affert, quæ, quum Chriſtus revera etiam dicatur Deus, invicte confirmant, Chriſtum dici Deum, non eo ſenſu, quo creaturis, ſed eo ſenſu, quo Patri id nomen tribuitur. *Caput VI*, ut locum Ies. IX. 5, ubi Chriſtus nomine uno ex bis quatuor voculis divinitus compoſito, *Mirandus conſultor*, *DEVS fortis*, *Pater perennitatis*, *Princeps pacis*, appellatur, ſubterfugiat, parallelum Ies. X. 21 de Patre locum, aperta vi devaſtat, Verſionum veterum in *DEI fortis* appellatione concordem ſanitatem diſſimulat, earundemque varietatem ab hac re alienam exaggerat. *Capite VII* locus Ez. XXVIII. 2. 9 a rege Tyri ad τὸν θεάνθρωπον transfertur.

Capite VIII & ſequentibus multa disquirit Artemonius de *Cerintho*, de *Nicolaitis*, de ſcopo Iohannis contra utrosque. Sed primum usque eo male Artemonii libro cum veritate convenire jam conſtat, ut, in dubio, id merito, quod ille liber approbat, tantiſper poſtponendum ſit, dum res per argumenta deciditur. deinde notitia quidem errorum, quos apoſtoli refutant, ex hiſtoria eccleſiaſtica, quantum poteſt, adhiberi debet: ab eadem vero notitia non ſuſpenditur ſumma ſanæ interpretationis, nedum ipſa lectio genuina. nec ullæ præſtigiæ ex caligine vetuſtiſſimarum hæreſium conflatæ oculos ſimplicium debent a radiis ſcripturæ per ſe lucidiſſimis avertere. qui brevem regiamque faſtidiunt viam, in labyrinthos, ſi volupe eſt, exſpatientur, & in iis jaceant. Quod ad Iohannis ſcopum contra Cerinthum attinet, refutavit Artemonium B. Buddeus in Eccleſia apoſtolica, p. 425 ſs. coll. p. 378 ſs. de Nicolaitis. Nos unum notamus: non id agi, quo ſenſu Cerinthus ipſe tandem pateretur Verbum Deum dici, (vid. Artemon. p. 340.) ſed quo ſenſu tota Iohannis periocha *Verbum Deum*, ingratiis Cerinthi, celebret. Non majorem Cerinthus, opinor, ideam de Chriſto habuit, quam Artemonius habere ſe oſtendit: cur ergo Iohannis verba, Artemonio tantopere inviſa, Cerinthum non ferirent? Plura cogitabam: ſed ad otium me redigunt hæc verba Artemonii p. 381. *Non erat neceſſe*, *ut* Cerinthi *omnes perſequeretur* Iohannes *abſurditates. nam & iſtas*, *quas perſequitur*, *obiter ſolummodo & aliud agens perſequitur.* Hac una litura Artemonius totam de Cerintho tractationem declarat eſſe ſupervacaneam. Iohannes enim illud, *& Deus erat Verbum*, ſi non Cerinthi refutandi cauſa poſuit, aliis de cauſis poſuerit oportet, certe ut Socinos & Artemonios refutaret, credentesque præmuniret. Si vacat, ex omnibus ſententiis, quas Iohannes ponit,

formen-

formentur ſententiæ contradicentes, quas ratio male ſana vel penes hæreticos priſcos peperit, vel apud quoſvis parere poteſt. quid profectum erit?

Capite XXIV & ſequentibus *Alogos* excitat, eorumque vice diſquirit, quomodo evangelium hoc, quod Alogi non Iohannis, ſed Cerinthi eſſe dicebant, ad Cerinthi mentem cogere potuerint vel non potuerint. Reſp. Alogi hoc ipſum dictum, *& Deus erat Verbum*, aut a Cerintho profectum putarunt, aut non. Si non putarunt; de Cerinthica dicti mente Alogorum nomine fruſtra diſputatur. ſin autem putarunt; tum ſenſum, quem Cerintho tribuebant, aut verum eſſe exiſtimavere, aut falſum. ſi verum; aliis ex cauſis evangelium oportet Cerintho adſcripſerint. ſin falſum, Cerinthum ſub ſpecioſis verbis indigne de Logo ſentire cenſuerunt, ut Artemonius agnoſcit p. 426 ſ. Quid hæc ſingula Iohanni obſunt? quid vero etiam attinet ex tanta obliquitate viſum diſtorquere, & per Alogorum Cerinthique ſpeculum intueri dictum, quod recta intueri licet? *Capite XXXVI* & ſequentibus excutit locum *Ignatii* contra Cerinthum, de quo ſupra ad illud, *In principio.* Capite *XL* omnia Ignatii loca, ubi Chriſtus Deus appellatur, ipſum Ignatium & ejus interpolatorem inter ſe committens, ſubducere conatur, & item Clementis Romani locum, ubi παθήματα θεοῦ commemorantur. Reſp. 1 Vt Apoſtolos, ſic viros apoſtolicos tractat Artemonius. 2 Iohannes nobis ſufficit, etiamſi Ignatius & Clemens non accederent. 3 Interpolatores æque potuere in aliis Ignatii locis nomen DEI delere, quam in aliis (hoc enim contendit Artemonius factum eſſe,) inſerere. Iam pag. 131 ſ. ſollicitarat locum epiſtolæ ad Ephes. ubi ait, ab Ignatio Chriſtum dici ἐν σαρκὶ γενόμενον θεὸν, non ante carnem, ſed *in carne factum Deum.* atqui Ignatius non conſtruebat *factus Deus*, ſed, *in carne factus*, i. e. incarnatus.

Capite XLI & ſequentibus cavet, ne Iohannes etiam contra *Ebionæos* ſcripſiſſe exiſtimetur, *& Deus erat Verbum.* Reſp. Iohannem contra Ebionæos evangelium ſcripſiſſe, ſtatuit Epiphanius & Hieronymus: certe ſcripſit contra omnes, qui *Deum Verbum* aut negabant aut negaturi erant. Plura de Ebionæis contra Artemonium habet Buddeus lib. cit. p. 501 ſs. 518 ſs. *Capite XLIV* & ſequentibus tractat locum *Clementis Rom.* de quo ſupra ad primam *Verbi* mentionem a Iohanne factam. *Capite* demum *XLVII* paraphraſin exhibet totius loci Ioh. I. 1-18, quæ tanquam concluſio præmiſſis reſpondet: & refutatis illis item refutata eſt. Simul admiratur ſagacitatem Lælii Socini, qui jam tum exordium Iohannis de principio Hiſtoriæ evangelicæ explicaverit, & addit, anſam ei præbere potuiſſe Andr. Oſiandrum, qui in Harmonia evang. Baptiſmum Chriſti & *In principio Verbum* conjunxerit. Si anſa hæc fuit, ſiniſtre accepit Socinus, quæ dextre poſuerat Oſiander. Sic poſuerat pridem Ammonius: ſic poſuit haud pridem G. Kohlreiffius in Chronol. p. 90. ſic etiam D. Hauberus in ſua, ne de mea dicam, Harmonia evangelica. Vide etiam, quæ notamus mox ad v. 6.

Accedunt *Diſſertationes quatuor*: quarum duas priores ſupra attigimus, duæ reliquæ ad Hebr. I & ad Ioh. IIX. 58, alibi examinantur. Eſt omnino totum opus Artemonii ingenioſum ac literatum; ſed item inſidioſum, violentum, ſuſpicioſum, interdum ad facetias usque: & vivido

vivido colore œconomiæ divinæ interioris, in qua valde hoſpes eſt Socinianorum vulgus, blanditur; ſed gelu mortifero adſtrictum manet. Ex iis, quæ ſolvimus, cetera facile ſolventur. Nos brevitatis noſtræ eo minus pœnitet, quia præter P. Weſſelingium in Apparatu laudatum, complures egregii ſcriptores Artemonium refutarunt. *Rabuliſſimi exegetici partis Socinianæ a L. M. Artemonio continuati & aucti Specimina* A. 1731 emiſit ven. D. Weiſmannus: deinceps cel. Wolfius eandem incudem tutudit in Vol. II Curar. in N. T. in extremo, & in Vol. III & IV paſſim. Annoque 1735 *Antiartemonium* edidit, annum ætatis XIV egrediens, Ioh. Phil. Baraterius.

¶ ἦν, *erat*) *erat*, non *factus* Deus, ſed verus. Verbum erat Deus, idque in principio.

¶ ὁ λόγος, *Verbum*) Tertio hoc ponitur, vi maxima. Tria commata per gradationem: articulus nota Subjecti. Deitas Salvatoris aperte declarata erat in V. T. Ier. XXIII. 6. Hos. I. 7. Ps. XXIII. 1. ejusque teſtimonia in N. T. v. gr. Heb. I, præſupponuntur. Itaque Matthæus, Marcus & Lucas hoc agunt, ut probent potius, Ieſum, verum hominem, eſſe Chriſtum. Cumque inde nonnulli demum dubitare cœpiſſent de Deitate Chriſti, Iohannes eam aſſeruit: ſcripſitque in hoc libro quaſi ſupplementa evangelica, ſicut prophetica in Apocalypſi.

2 οὗτος, *Hic*) *hic* ſolus. τὸ *hic* complectitur totum verſum proxime præcedentem, uti *hic* verſu 7 complectitur verſum 6.

¶ πρὸς τὸν θεὸν, *apud Deum*) Hoc, repetitum, jam ponitur in antitheto ad miſſionem poſtea factam ad homines. Repetuntur & in unum coguntur hoc verſu tria momenta verſu præcedente diviſim poſita: Hic Logos, qui erat Deus, erat in principio & erat apud Deum. Inſigne antitheton, coll. v. 14. uti 1 Ioh. I, 2.

Verbum	
erat in principio	factum eſt
Deus	caro,
apud Deum:	& habitavit in nobis.

Atque ipſa hujus verſus ſecundi Congeries hoc antitheton aperte ſuſtentat, intermiſſa inter verſum 2 & 14 *Logi* appellatione.

3 πάντα, *omnia*) Grande verbum, quo *mundus*, i. e. univerſitas rerum factarum denotatur. v. 10. Omnia, quæ ſunt extra Deum, facta ſunt: & omnia, quæ facta ſunt, per Logon facta ſunt. Nunc demum ab *Eſſe* Verbi ad *Fieri* omnium venit Theologus. Deſcribitur verſu 1. 2 ſtatus ante mundum factum; verſu 3, in factu mundi; verſu 4, tempore humanæ integritatis; verſu 5, tempore humanæ corruptionis.

¶ δι᾽ αὐτοῦ, *per eum*) Oppoſitum, *ſine*.

¶ ἐγένετο, *facta ſunt*) Id quodammodo prius eſt, quam κτίσις *conditus* omnium: & facturam rerum omnium ex nihilo evidenter infert. ſic *omnia* prius quiddam ſonat, quam ὁ κόσμος *mundus* univerſus confectus, maximeque genus humanum; ad quem Iohannes deſcendit verſu 9. 10.

¶ καὶ χωρὶς, *& ſine*) Hæc ſententia plus quiddam dicit, quam proxime præcedens. Subjectum eſt, *ne unum quidem*: prædicatum, *ſine eo factum eſt*, *quod factum eſt*. Et ὃ *quod* plane par exſtat 1 Cor. XV. 10: *gratia Dei ſum, quod ſum.*

¶ οὐδὲ ἕν, *ne unum quidem*) quamvis excellentiſſimum.

¶ ὃ γέγονεν· *quod factum eſt*) in ſua ſpecie. Gen. I. 11. 21. 24. Præteritum γέγονεν ſonat quiddam magis abſolutum, quam aoriſtus ἐγένετο, quanquam latine utrumque dicitur *factum eſt*. Quæ Artemonius p. 333. 402 ſs. ex hypotheſibus ſuis commentatur, ea cum ipſis hypotheſibus jam refutata ſunt.

4 ἐν, *in*) Primum Iohannes dicit, *in eo vita erat*: (conf. c. V. 26.) deinde ipſum appellat *Vitam*. Sic ep. I. c. I. 1. 2, primum appellat *Verbum vitæ*, deinde *vitam*: & ibid. v. 5. 7, Deus dicitur *Lux*, & *eſſe in luce*. Iohannes inprimis imitatur locutiones Domini Ieſu.

¶ ζωὴ, *vita*) Poſt *eſſe* proxima conſideratio eſt de *vivere*. Nulla tum mors, nulla tum gratiæ expers natura.

¶ καὶ ἡ ζωὴ, *& Vita*) Subjectum: Vita, omnibus, quæ vivebant, vitam tribuens.

¶ ἦν τὸ φῶς, *erat Lux*) Lux & Vita ſimul, c. VIII. 12. 1 Tim. VI. 16. Phil. II. 15. 16, ut in oppoſito צלמות *tenebræ & mors*. Vivificatio tamen prior eſt illuminatione.

¶ τῶν ἀνθρώπων· *hominum*) omnium, in ſtatu integritatis, a quo non eſt ſejungenda conſideratio de Logo. *Homines*, nuſquam dicitur pro *Adam & uxor ejus*: ita denotat genus humanum. Venit hîc Evangeliſta a toto ad partem, ab iis, quæ facta ſunt, aut quæ vivebant, ad rationalia. Singulorum reſpectu convenientem ὁ λόγος *Sermo* ſignificationem habet.

5 καὶ, *&*) Ex hoc verſu valde illuſtratur doctrina de malo ejusque ortu.

¶ ἐν τῇ σκοτίᾳ· *in tenebris*) *Tenebræ* hæ non dicuntur factæ. ſunt enim privatio, quam contraxere homines. In tenebris gloria Lucis magis conſpicitur.

¶ φαίνει· *lucet*) Vim habet tempus præſens, ut in φωτίζει, v. 9. Semper φαίνει, *lucet*. Lux ſemper præſto fuit, etiam in V. T. ut mederetur tenebris atque peccato. Idem verbum, φαίνει, *lucet*, de N. T. 1 Ioh. II. 8.

¶ καὶ-οὐ, *&-non*) Simile *& non*, v. 10. 11.

¶ ἡ σκοτία, *tenebræ*) i. e. hômines tenebris capti.

¶ αὐτὸ οὐ κατέλαβεν· *eam haud aſſecutæ ſunt*) Nimis longe videlicet ab Luce abhorrebant, nimis profunde tenebris immerſi erant homines. Quum λόγον ἄσαρκον, *Sermonem ſine carne* non aſſecuti ſunt, factus eſt Caro. v. 14.

6 ἐγένετο) non, ἦν. non, *erat*, dicit Evangeliſta de Iohanne, ſed *fiebat*. Quæritur, quousque extendatur exordium hujus libri. Reſp. Nullum eſt exordium: ipſa tractatio cum initio libri incipit. nam verſu 6 evangeliſta jam deſcribit Iohannis officium, teſtandi de Luce: & verſibus quinque primis commemorat, quæ antea ſemper fuerit *Lucis* hujus natura ac ratio. Igitur *hactenus* ſumma expoſita eſt eorum, quæ plane præcedebant Iohannem, neque ullo modo ad actionem Ieſu Iohanne proxime citeriorem trahi poſſunt, uti trahit Artemonius p. 412. & *nunc* panditur ab evangeliſta deſcriptio novorum uberior. Vtraque eſt ordinatiſſima.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Deus cum hominibus agit per ſimiles, homines: quo facilius capiant & accipiant.

¶ ἀπεςαλμένος παρὰ θεοῦ· *miſſus a Deo*) Definitio prophetæ. coll. Matth. XI. 9. 10.

Parti-

Participium immediate hîc cohæret nomini *homo*; mediate, verbo *fiebat*.

¶ παρὰ θεῦ) *a Deo*. v. 33.

¶ ἰωάννης, *Iohannes*) Id eſt, interpres *gratiæ divinæ*. Magnitudo Iohannis, de quo ſtatim mentio fit poſt ſuperiora. Major per Iohannem illata in mundum eſt cognitio, quam omnibus ante ſeculis fuerat.

7 εἰς μαρτυρίαν, *in teſtimonium*) Hoc tangit evangeliſta iterum v. 15, iterumque v. 19. ſed pleniſſimo tenerrimoque affectu teſtimonio huic prodromi apoſtolicum intexit teſtimonium, per digreſſiones nobiliſſimas, quibus rationes officii baptiſtæ exponit, & brevibus ejus ſententiis explicationem partim præmittit, partim ſubjicit, complementumque teſtimonii ejus declarat. Quod Matthæus, Marcus & Lucas *evangelium*, id Iohannes *teſtimonium* plerumque appellat. illud vocabulum dicit reſpectum antegreſſæ promiſſionis: hoc, certiſſimam ſcientiam nunciantis. illud de Chriſto exhibito, hoc de Gloria Ieſu Chriſti, Filii DEI, ex mortuis reſuſcitati, dicitur. Quare in Actis & Epiſtolis Apoſtolorum utrumque ſæpe adhibetur. *Teſtimonium* eſt rei, teſtibus compertæ, ſub oculos, audientium certe, non cadentis, & tamen neceſſariæ: quare ei reſpondet *fides*. Sequitur mox declaratio, *ut teſtaretur de luce*: & τὸ *ut teſtaretur* tractatur continuo; τὸ *de luce* tractatur v. 9.

¶ ἵνα μαρτυρήσῃ, *ut teſtaretur*) Summa teſtimonii erat: *qui poſt me venit*, &c. v. 15.

¶ περὶ τοῦ φωτὸς, *de luce*) *Lucis* appellatione complectitur Iohannes, quæ v. 1-5 ſcripſit.

¶ ἵνα, *ut*) Teſtimonio egent, qui erant in tenebris.

¶ πάντες, *omnes*) ad quos *venerat*.

¶ δι' αὐτοῦ, *per eum*) *per* Iohannem, non εἰς αὐτὸν, non *in* Iohannem, ſed *in* Chriſtum v. 12. Vis teſtimonii Iohannei porrexit ſe etiam in notitiam gentium. Act. X. 37. Διὰ, *per*, ſublimiore notione, dicitur de Chriſto, 1 Pet. I. 21.

8 ἐκεῖνος, *ille*) Iohannem ſuſpicati erant nonnulli eſſe Lucem. ἐκεῖνος *ille* remote indigitat.

9 ἦν, *erat*) *Lux* autem ipſa *erat* lux *illa vera*, *quæ illuminat*. Effectus oſtendit Subjectum, cui nomen Lucis competit.

¶ τὸ ἀληθινὸν, *vera*) Sequitur mox declaratio, *quæ illuminat* &c. Antitheton ad Iohannem, lychnum, teſtem. Conf. de *Veritate*, v. 14. 17.

¶ ὃ φωτίζει, *quæ illuminat*) Probatur ab effectu, hanc eſſe veram lucem. *illuminat*, præſens, reſpectu temporis, quo *venit*, in oppoſito ad priſtinum. v. 5.

¶ πάντα, *omnem*) omnem, & totum, quatenus homo ſe non ſubducit. quisquis illuminatur, ab hac luce illuminatur. Numerus ſingularis magnam hîc vim habet. conf. Col. I. 28. Rom. III. 4. Ne unus quidem excluditur.

¶ ἄνθρωπον, *hominem*) qui per ſe in tenebris eſt. *omnem hominem*, auguſtius ſonat, quam *omnes*. v. 7. Iohannes erat *homo*. v. 6. *Lux*, qua lux, homini contradiſtinguitur.

¶ ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον *veniens in mundum*) ἐρχόμενον *veniens* eſt nominativus, & pendet ab ἦν *erat*. Illuſtre antitheton: *fiebat*, *miſſus*, v. 6: &, *erat*, *veniens*: ubi participium præſens, ut ſæpe, vim habet imperfecti. confer ὤν, cap. IX. 25 not. & paſſim. Apud Hebræos frequens eſt periphraſis hominis, הבא בעולם *veniens in mundum*: ſed in N. T. & præcipue in hoc libro id de ſolo Chriſto dicitur, ſublimi ſignificatu: *Erat* enim,

ante etiam, quam *veniret.* Sic plane c. III. 19., *Lux venit in mundum*: c. XII. 46, *Ego lux in mundum veni.* Mox hunc verſum 9 excipit mentio *mundi* & *adventûs* iterata. v. 10. 11. *Miſſus* etiam dicitur a Patre Filius, ſed non eo modo, quo Iohannes. *Venit* autem Filius, miſſus & datus, Matth. XXI. 37. Ioh. III. 16 ſ. cap. XI 27. Rom VIII. 3. 32. 1 Ioh. III. 8. IV. 9 ſ. Igitur non demum poſt miſſionem factus eſt Filius, ſed plane ante nativitatem ex muliere. Gal. IV. 4.

10 *ἐν τῷ κόσμῳ ἦν, in mundo erat*) Hoc addit evangeliſta, ne quis illud, *veniens in mundum*, ita accipiat, ac ſi Lux antea in mundo plane non fuiſſet. Ter dicitur hoc verſu *mundus*: ter de genere humano, uti verſu præc. ſed non excluſis, primo certe loco, reliquis creaturis.

¶ *δι᾽ αὐτοῦ ἐγένετο· per eum factus eſt*) αὐτοῦ, maſculinum, ut mox αὐτόν. Refertur autem ad ſenſum, tametſi φῶς neutrum eſt. Artemonius p. 439. 450 ſeq. contendit, hîc innui diſſolutionem rerum omnium, quæ tum, cum Chriſtus pateretur, jam futura fuerit, niſi ea per ſacrificium ipſius ſublata fuiſſet, eoque confert locum Hebr. IX. 26. Atqui hoc loco ἡ συντέλεια τῶν αἰώνων non dicit finem mundi ſub conditione differendum, ſed categorice denotat extrema mundi tempora, pluribus temporibus a mundo condito elapſis oppoſita. Stante tali interpretatione, Iſraël quoque *factus* dici *per Moſen* poſſet, qui rupturam ſuſtinuit. Eadem mente Artemonius p. 455 ordinem temporis in inciſis hujus verſus urget, ſed ſine cauſa. Gradatio ineſt potius, in qua mundum ad agnoſcendam Lucem urget ratio illa, *in mundo erat*: ſed magis hæc, *& mundus per eum factus eſt* ſive eſſe cœpit.

¶ *καὶ, &*) & tamen.

¶ *ὁ κόσμος, mundus*) *Mundi nomen in ſacris literis IMPIAM GENERIS HUMANI FUTILITATEM indicat.* Camer. not. in Ioh. XVII.

11 *τὰ ἴδια, ſua*) A *mundo*, toto, deſcendit oratio ad partem. Pridem τὰ ἴδια, *propria*, Meſſiæ erant, quæcunque Iſraëlis erant, terra, urbs, templum: οἱ ἴδιοι *proprii*, Iſraëlitæ. Matth. VIII. 12. Idem autem eſt adventûs in mundum & in propria tempus, poſt adventum Iohannis. v. 6. 7.

12 *ὅσοι, quotquot*) etiam tales, qui antea non fuerant ἴδιοι, *proprii.*

¶ *ἔλαβον*) Differt hoc verbum a καταλαμβάνειν, v. 5, & a παραλαμβάνειν, v. 11. καταλαμβάνω id, quod in proximo eſt: παραλαμβάνω, quod offertur; λαμβάνω, ultro. παραλαμβάνειν erat Iudæorum, quos ſpectabat *veritas*: λαμβάνειν etiam gentilium, quos ſpectat *gratia.* Verſu 12 & 13 diſcrimina externa tolluntur efficaciſſime. Gal. III. 26 ſeqq.

¶ *ἔδωκεν, dedit*) Gloria Chriſti, Unigeniti. Divinæ auctoritatis eſt, filios DEI facere; ut Lucis eſt, filios lucis. c. XII. 36.

¶ *ἐξουσίαν, poteſtatem*) *Poteſtas* non præcedit tempore γένεσιν τέκνων ſive filiationem, quaſi duæ eſſent res diſtinctæ: ſed ipſa filiatio eſt hæc poteſtas, ſive dignitas. Magna res. Ioh. VIII. 36.

¶ *τέκνα θεοῦ - τοῖς πιστεύουσιν· filios DEI - his qui credunt*) Duo momenta proponuntur, quorum prius exponitur v. 13, alterum v. 14, ubi manifeſtatio Verbi in carne non tam, ut facta eſt, commemoratur, quam, ut credita eſt; id quod ſeries rerum inde a v. 6 oſtendit.

¶ *γενέσθαι· fieri*) Ieſus vero *eſt* Filius DEI.

¶ ὄνο-

¶ ὄνομα, *nomen*) *nomen* Vnigeniti. huc enim refertur verſus 14. Nexus infertur ex affini vocabulo τέκνα, *liberos.*

13 οἱ, *qui*) Refertur ad τέκνα, *liberos.* Namque ut *acceperunt* & *credentibus* inter ſe reſpondent, cauſamque denotant: ſic effectus denotatur in illo *liberos fieri*, idque hoc verſu explicatur ulterius.

¶ οὐκ ἐξ αἱμάτων, *non ex ſanguinibus*) דמים αἵματα *ſanguines* ſæpe habet ſermo Hebræus, plurali numero, etiam ubi de uno agitur homine: ſed ubi de *generatione* agitur, non appellat *ſanguinem* vel *ſanguines* parentum. Ad generoſam vero proſapiam commendandam, *ſanguinis* vocabulum apud veteres ſcriptores & in hodierno uſu obvium eſt: & *ſanguines* inde varietatem originum denotant, ex quibus variæ prærogativæ vel captantur in mundo vel etiam capiuntur.

¶ οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκὸς, *neque ex voluntate carnis*) *Caro*, eaque una, eſt maritus & uxor: & conjugum חפץ *voluntas* mutua liberos gignit, qui ex carne geniti caro ſunt & filii carnis. Ioh. III. 6. Rom. IX. 8. Decenter *voluntatis* appellatio inter *amorem* ſanctum, & inter fœdam ὄρεξιν *libidinem* media incedit: neque leniore Iohannes utitur vocabulo, quo indigna eſt caro per ſe; neque ſeveriore, ne ſanctis parentibus nati ſe excipiant.

¶ οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρὸς, *neque ex voluntate viri*) *Voluntas viri*, voluntate carnis continetur: & tamen ſeorſum memoratur, tanquam pars potior & quodammodo culpatior. Etenim *matrem* habebat Chriſtus, ſed *viri* ignaram. Luc. I. 34.

Hæc tria, *ſanguines*, *voluntas carnis*, *voluntas viri*, filiis hominum ἐξουσίαν, *poteſtatem*, *dignitatem* afferunt, nobilem, ſed naturalem & humanam. Enimvero his tribus nitebantur Iudæi, vel de *majoribus* Abraham, Iſaac, Iſraël, Iuda, Benjamin, Levi, Aaron, David &c. vel de *parentibus* utriſque, ſed magis de *genitoribus* gloriari ſoliti, & eapropter ſe *Deo* non poſſe non placere putabant: ſed hæc eadem nil valere, declarat Iohannes.

¶ ἀλλ' ἐκ θεοῦ, *ſed ex Deo*) Naturali hominum generationi opponitur generatio ex Deo. Et quanquam illa, ut hæc, reapſe unica eſt, tamen illa tripliciter expreſſa triplicem hujus quoque rationem infert. Docemur ergo, *filios Dei* fieri, qui geniti ſunt, non, ut filii hominum, quales ipſi quoque ex veteri ortu ſuo erant, humanitus, ſed *ex Deo*: id eſt, 1) non ex ſanguinibus, ſed ex *cæleſti* & ſupremo *Patre*, ex quo omnis familia beata & ſancta nuncupatur: 2) non ex voluntate carnis, ſed ex *amore* illo, cujus filius eſt ipſe *primogenitus* omnis creaturæ, Col. I. 13. 15. & ex *voluntate* illa, quæ nos creaturarum *primitias* peperit. Iac. I. 18. Conjugata ſunt אב *pater*: אבה *voluit*, *amavit*. 3) non ex voluntate viri, ſed ex *Spiritu Sancto*. Simile antitheton, Luc. I. 34. 35. Hi vere ſunt filii Dei, & talium filiorum typus erat *Adam*, qui non ex ſanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri genitus erat, & inde propria quadam ratione erat *Dei*, Luc. III. 38. & Iſaac: Gal. IV. 23. 29. ſed ſublimiore ſenſu Iohannes filios Dei deſcribit.

¶ ἐγεννήθησαν *nati ſunt*) De regeneratione non eſt tantum modus loquendi huic evangeliſtæ proprius; ſed doctrina apud Prophetas & Apoſtolos eximie celebrata. Fideles ſunt filii Dei ex *generatione* proprie ſic dicta, vitam ex Ipſo nacti, indolem ejus

referentes, imagine ejus fulgentes; quanto magis ὁ μονογενὴς, *unigenitus?* Sunt, per hunc, ex *adoptione.* Omnibus modis Deus nos ſibi aſſerit.

14 σὰρξ, *caro*) Caro (præterquam quod de nobis denotat naturam corruptam, a Spiritu Dei alienam, v. 13.) denotat corpus humanum, vel, ut hoc loco, hominem ipſum, a parte viſibili denominatum. conf. 1 Tim. III. 16.

¶ ἐγένετο, *factum eſt*) Non *erat*, ut Artemonius contendit p. 332. 387 ſq. 472. Nuſquam in omni literarum genere periocha ulla ſub ſole reperietur, ubi ſtudioſius ſervetur differentia verborum εἰμὶ & γίνομαι, quam Ioh. I. Lege ex inſtituto totum contextum a v. 1 ad 30, & aſſenſeris. Si tempora verborum magno delectu ab Iohanne poſita agnoſcit Artemonius p. 464, cur non ipſa quoque verba?

¶ καὶ ἐσκήνωσεν· *& habitavit*) Ab hoc loco ad finem verſus ſunt ſententiæ quatuor: quarum primam per χιασμὸν reſpicit quarta; ſecundam tertia: ordine valde appoſito. 1) & habitavit in nobis:
2) & vidimus gloriam ejus,
3) gloriam ut unigeniti a Patre:
4) plenus gratiæ & veritatis.

¶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν· *habitavit in nobis*) Σκηνὴ, *tabernaculum*: unde σκηνόω. habitavit, ut in tabernaculo, *nobiſcum*; vere, nec diu, ſpectaculum ſui præbens. Verba affinia: ἐσκήνωσεν & ἐθεασάμεθα, uti *ſcena & theatrum.* Incola, ὁ λόγος, *Sermo*: caro, tabernaculum & templum. Hebr. IX. 11. Ioh. II. 21. Eædem literæ in שכינה & σκηνή.

¶ ἡμῖν, *nobis*) hominibus, qui caro ſumus.

¶ ἐθεασάμεθα, *ſpectavimus*) nos apoſtoli, præſertim Petrus, Iacobus & *Iohannes.* Luc. IX. 32. Apoſtoli de eo, quod viderant, ſolent plurali numero loqui: id quod ad majorem confirmationem pertinet. 1 Ioh. I. 1. 2 Petr. I. 16. Singulari numero utitur Paulus, 1 Cor. IX. 1, & Iohannes baptiſta, v. 32.

¶ τὴν δόξαν) *Gloriam*, Deitatem. c. II. 11.

¶ ὡς, *ut*) Particula hæc non comparat, ſed declarat. Nam ipſe λόγος, *Sermo*, eſt unigenitus.

¶ μονογενοῦς, *unigeniti*) Innuitur generationis divinæ veritas & unitas. Spectatur inprimis baptiſmus Ieſu Chriſti: v. 34. Matth. III. 17: quanquam ipſam baptizati Ieſu hiſtoriam a ceteris Evangeliſtis ſatis deſcriptam Iohannes decore prætermittit. coll. Matth. III. 14.

¶ παρὰ, *a*) Conſtr. cum μονογενοῦς, *Vnigeniti*: unius a Patre non ſolum geniti, ſed etiam miſſi. c. VI. 46. VII. 29.

¶ πλήρης, *plenus*) non, πεπληρωμένος, *impletus*, quod tamen alio reſpectu de Ieſu dicitur Luc. II. 40.

¶ χάριτος καὶ ἀληθείας, *gratiæ & veritatis*) Repetitur hoc totum, v. 17. *Gratia* ſola nominatur v. 16. *Veritas* eſt *gratia* promiſſo veſtita & exſerta. Hebr. חסד ואמת Ex. XXXIV. 6. inde Ps. XXV. 5 ſ. 10. XXVI. 3. XXXIII. 4. 5. XXXVI. 6. LXXXV. 11. LXXXIX. 2. 3. 6. 9. 15. 25. 34. 50. XCII. 3. IIC. 3. C. 5. CXV. 1. CXVII. 2. add. Rom. XV. 8 9. Col. I. 5. 6. Hæc gratia & veritas naturâ ignota eſt filiis iræ & mendacibus: obtingit autem nobis in Filio dilecto, in quo eſt Patris beneplacitum. Matth. III. 17. Dicitur *gratia in veritate*, Col. I. 6. 2 Ioh. v. 3. *gratia vera*, 1 Petr. V. 12.

15 *μαρτυρεῖ, teſtatur*) Vberius dehinc deſcribitur teſtimonium Iohannis: & periocha a v. 15 ad 28: bimembris quidem eſt, ſed tamen in *unum* utraque pars diem cadit. nam verſu 19 non dicitur *poſtridie* aut ſimile quiddam: & ſermo, quem poſtridie habuit Iohannes v.29 ſeq. magis ad priorem periochæ partem refertur, quam ad poſteriorem. Porro *uni* huic diei ita arcte annectuntur ſubſequentes dies, ut baptiſmus Domini, & commoratio in deſerto, non interjici, aut ſubjungi, ſed præponi debeat. Itaque Iohannes teſtans de Eo clamansque, *Hic eſt, quem dixi*, vel ob oculos habebat Ieſum ex deſerto reverſum, coll. v. 29. 36, vel certe præclaros de eo ſermones audierat.

¶ *κέκραγε, clamavit*) Habet hoc vim præſentis, uti v. 19, *hoc eſt teſtimonium*: quia nectitur cum *μαρτυρεῖ, teſtatur*, atque hoc ipſum viciſſim pro præterito ponitur. Conferunt huc Ariſtidem, qui ait: ἡ πόλις αὐτὴ συνομολογεῖ καὶ κέκραγε. Clamat Iohannes cum fiducia & gaudio, uti magnum præconem decet, v. 23, ut *omnes* audirent & crederent. v. 7.

¶ *λέγων, dicens*) poſt baptiſmum Ieſu.

¶ *οὗτος, Hic*) Ieſus. Indefinite Iohannes dixerat, ante baptiſmum Domini, de Chriſto poſt Iohannem veniente, & ipſe Ieſum facie non noverat: ſed in baptiſmo eum cognovit primo, & mox teſtatus eſt, *hunc*, Ieſum, eſſe Chriſtum, Filium Dei.

¶ *εἶπον, dixi*) ante baptiſmum Ieſu Matthæus, Marcus & Lucas deſcribunt, quæ Iohannes baptiſta dixit ante baptiſmum Ieſu: ſed Iohannes evangeliſta memorat, quæ Iohannes baptiſta dixit poſt baptiſmum Ieſu, ſic tamen, ut ſimul ſe referat etiam ad prius dicta. Verſu 15 dicitur ὃν εἶπον, *quem dixi*, non περὶ οὗ εἶπον, *de quo dixi*: quare non opus eſt, *totum* ſermonem ſubſequentem ſpectari ut ab Iohanne, ante baptiſmum Domini, prolatum. Sufficit, quod dixerit, *poſt ſeſe venire* Aliquem multo ἰσχυρότερον, *validiorem*. Cetera verba ἔμπροσθεν κτλ. attexit evangeliſta, ut ab Iohanne Baptiſta poſt baptiſmum illum promulgata. Sermo conciſus, ut ſæpe, hoc ſenſu: Dixi, *eſſe qui poſt me veniat*. Et Hic ipſe eſt, qui poſt me venit. Hic ipſe, inquit, eſt, qui prior me factus eſt. (Similis locutio Deut. XXXIII. 18, ubi pariter ſub lemmate, *& ad Sebulonem dixit*, id quoque narratur, quod ad Iiſſacarem dixit.) Sed verſu 30 eſt περὶ οὗ, *de quo*: & ibidem τὸ εἶπον, *dixi*, jam notat ea, quæ Iohannes baptiſta dixit ipſo baptiſmi tempore, & deinceps, & antea.

¶ *γέγονεν, factus eſt*) Hoc non dicitur de divina natura, ſed de officio Chriſti: diciturque iterum, v. 27, & tertio, v. 30, ubi *ἀνὴρ, vir*, appellatur. Hoc ſenſu: *qui mihi erat a tergo, nunc eſt ante faciem meam, meque antevertit & poſt ſe reliquit*. Priores partes nactus eſt Ieſus in baptiſmo: v. 31. 34. c. III. 30. conf. Phil. III. 14, ubi ὀπίσω & ἔμπροσθεν ſunt oppoſita. neque ἔμπροσθεν unquam valet *prius*, de tempore; quo pacto nil aliud in hoc commate, atque in ſequente innueretur: ſed *ante*, de *loco*, & hîc, de *gradu*. Γίνεσθαι καὶ εἶναι, *fieri* & *eſſe*, cum adverbio, ſæpe ſignificationem adverbii nominalem facit. c. VI. 25. Act. XIII. 5. Eph II. 13. 2 Theſs. II. 7. 2 Tim. I. 17. Rom. VII. 3. XVI. 7. Sic 2 Sam. XI. 23, ἐγενήθημεν ἐπ' αὐτούς. ἔξω ποιῆσαι Act. V. 34. Plura exempla collegit *E. Schmid.* ad Marc. IV. 10.

¶ *ὅτι, quia*) Sententia eſt hæc: *Qui poſt me veniebat, me antevertit & a tergo reliquit, quia longe prior me erat.* Excellentia

lentia perſonæ infinita eſt fundamentum *præcedentiæ*, ut ſic dicam, in officio.

¶ πρῶτός μου) *prior me.* Parallelum eſt illud: *non ſum dignus ſolvere corrigiam calceamenti ejus*, v. 27.

16 καὶ, *&*) Confirmat evangeliſta, huic Iohannis baptiſtæ prædictioni reſpondiſſe eventum, prioresque partes ceſſiſſe Chriſto. nam Evangeliſtæ eſt hic ſermo: nec Baptiſta v. 17 Ieſum aperte appellaret *Chriſtum.* at *plenitudo*, v. 16, refertur ad *plenum.* v. 14.

¶ ἡμεῖς πάντες· *nos omnes*) Non omnes viderunt, v. 14. omnes acceperunt. Apoſtoli & ceteri ſumentes, Iudæi & gentes.

¶ ἐλάβομεν, καὶ, *accepimus*, *etiam*) Accuſativus ſubauditur; *omne quod ex ejus plenitudine accipiendum erat*, *&* (ſpeciatim) *gratiam pro gratia.*

¶ χάριν ἀντὶ χάριτος· *gratiam pro gratia*) Proximam quamque gratiam ſatis quidem magnam, gratia ſubſequens cumulo & *plenitudine* ſua quaſi obruit. Exemplum vide v. 51. Simillimum ἀντὶ illud Æſchyli in Agam. ὄνειδος ἥκει τό δ᾽ ἀντ᾽ ὀνείδους· & *Chryſoſtomi* lib. VI de Sacerdotio, cap. 13, ubi Baſilium ſuum ita loquentem facit: σὺ δέ με ἐκπέμπεις, ἑτέραν ἀνθ᾽ ἑτέρας φροντίδα ἐνθείς. *tu me dimittis, alia pro alia impoſita ſolicitudine.* ubi prior cura, eaque minor, non exemta, ſed nova eaque tanta injecta erat, quæ priorem illam obſcuraret, neque ad eam acceſſiſſe, ſed ei *ſucceſſiſſe* videretur. evolve locum ipſum, ſi placet, & quæ ad eum collegimus p. 516. Hebræi dicunt על ut שבר על שבר Ier. IV. 20. Conf. ib. c. XLV. 3. Ez. VII. 26. Ps. LXIX. 28.

17 ὁ νόμος, *lex*) *iram* parans, & *umbram* habens; moralis & ceremonialis.

¶ ἐδόθη, *data eſt*) Nullus philoſophus tam accurate verba ponit, differentiamque eorum obſervat, quam Iohannes, in hoc præſertim capite: poſtea dicit ἐγένετο. Moſis non ſua eſt lex: Chriſti ſua eſt gratia & veritas.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) Eleganter omittitur conjunctio. nam & adverſativa & copulativa locum habebat. Sic quoque v. 18. Gratiæ & veritati cedit lex. c. IV. 23. De gratia, explicatum modo; verſu 16: de veritate mox, v. 18.

¶ Ἰησοῦ, *Ieſu*) Iohannes, facta ſemel mentione incarnationis, v. 14, deinceps nunquam hoc ſignificatu ponit nomen λόγος, *Verbum*, toto hoc libro. conf. 1 Ioh. I. 1. 3. ubi item a nomine λόγος incipit; in progreſſu *Ieſum Chriſtum* appellat.

¶ ἐγένετο, *facta eſt*) Antea mundus nec ſcierat nec habuerat gratiam.

18 θεὸν, *Deum*) quem, ut Amorem, oſtendit gratia & veritas.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) ne Moſes quidem, nedum ſeniores Moſis tempore, aut Iacob, aut Ieſajas, aut Ezechiel. ne angeli quidem, ita viderunt, ut Filius. vid. Not. ad Rom. XVI. 25 ſ.

¶ ἑώρακε, *vidit*) *Nemo vidit*; nemo expoſuit: *Filius* vidit, Filius *expoſuit.* c. III. 32.

¶ ὁ ὢν, *qui erat*) Conf. v. 1, ac potius Ioh. VI. 62. 1 Ioh. I. 2. Sic ὢν, pro *eram*, c. IX. 25. ſic Hebr. יונק *qui ſuxit*, Cant. VIII. 1.

¶ εἰς τὸν κόλπον, *in ſinu*) cap. VI. 46. Prov. VIII. 30. Zach. XIII. 7. *Sinus* hic eſt divinus, paternus, fœcundus, blandus, arcanus, ſpiritualis. In lumbis eſſe dicuntur, qui naſcentur homines: in ſinu ſunt, qui nati ſunt. In ſinu Patris erat Filius: quia nunquam non-natus. Significatur ſumma

ſumma unitas & notitia intima, ex aſpectu proximo.

¶ ἐκεῖνος, *Ille*) Epitheton excellentiæ & diſtantiæ.

¶ ἐξηγήσατο, *explicavit*) & verbis ſuis & conſpectu ſui.

19 οἱ ἰȣδαῖοι, *Iudæi*) Matthæus, Marcus & Lucas *Iudæorum* appellationem raro ponunt, Iohannes ſæpiſſime. videlicet illi primos lectores Iudæos ſibi propoſuere; Iohannes fideles ex gentibus.

¶ ἐξ ἱεροσολύμων· *ex Hieroſolymis*) ſede illa religionis.

¶ ἱερεῖς καὶ λευίτας, *ſacerdotes & levitas*) Teſtimonio Iohannis ad populum intexitur teſtimonium ad antiſtites. Hæc legatio XL ſaltem diebus poſt baptiſmum Ieſu facta indicat; Iohannis præconium non longo intervallo ante baptiſmum Ieſu cœpiſſe. Alias legatio citius facta eſſet.

¶ ἐρωτήσωσιν, *interrogarent*) nomine publico. c. V. 33.

¶ σὺ τίς εἶ; *tu quis es?*) cum baptiſmo tuo. v. 25.

20 ὡμολόγησε, *confeſſus eſt*) veritatem. conf. v. 8. c. V. 33.

¶ οὐκ ἠρνήσατο, *non negavit*) Dum ſe negavit, Chriſtum non negavit.

¶ ἐγὼ, *ego*) Limitato ſermone anſam præbet cogitandi, Chriſtum non longe abeſſe.

¶ ὁ χριςὸς, *Chriſtus*) Iohannem eſſe Chriſtum, ſuſpicati erant.

21 σύ; *tu?*) Iohannes dixerat, *Ego non ſum Chriſtus.* De ſubjecto quærere perſeverant: de prædicato melius quærerent, *Quis eſt Chriſtus? ubi eſt?* Huc vero colloquium mox deducit Iohannes.

¶ οὐκ εἰμὶ, *non ſum*) Erat Elias alter; non erat Thisbites ipſe, de quo quærebant. Omnia a ſe amolitur, ut Chriſtum confiteatur, & ad Chriſtum redigat quærentes.

¶ ὁ προφήτης, *Propheta*) ille, de quo Deut. XVIII. 15. 18. Articulus refertur ad promiſſionem de propheta omnia docturo, & ad populi exſpectationem. Eum tamen non modo diverſum a Chriſto, ſed etiam Elia minorem putabant, ut ex ſermone gradatim deſcendente patet, h. l. & v. 25. quanquam populus deinceps *prophetam* eundem atque regem Meſſiam cenſuit c. VI. 14. 15, & rurſus alium *prophetam*, alium *Chriſtum*, c. VII. 40. 41.

¶ εἶ σὺ, *es tu*) Omnes eos enumerant, de quorum adventu prædictum erat.

22 ἀπόκρισιν δῶμεν· *reſponſum demus*) Reſponſum poſtularat populus, & quam maxime antiſtites Iudæi.

¶ περὶ, *de*) Quisque ſe ipſe noſſe debet.

23 ἐγὼ φωνὴ, *ego vox*) Sermo conciſus: *Ego ſum* ille, de quo dictum eſt: *Vox clamantis.* Iohannes erat etiam ipſe clamans.

¶ εὐθύνατε) ἑτοιμάσατε - εὐθείας ποιεῖτε. Luc. III. 4 not.

¶ ἠσαΐας ὁ προφήτης· *Eſajas propheta*) Olim, inquit, erant *prophetæ*: nunc propius eſt regnum Dei.

24 ἐκ τῶν φαρισαίων· *ex phariſæis*) qui magni facerent baptiſmum judaicum; & baptiſmum Iohannis agnoſcerent rem eſſe magni momenti, nonniſi ab homine divinitus miſſo adminiſtrandam. Solet evangeliſta quaſdam quaſi parentheſes, de cauſis, de loco, de occaſionibus, de finibus, de effectibus, de impedimentis, rerum, actionum & ſermonum, & ſimiles epicriſes ponere, ex quibus liquidius intelligantur ea, quæ ſub manu ſunt. v. 28. 45. III. 24. IV. 8. VI. 4. VII.

 5. 39.

5. 39. VIII. 20. 27. IX. 14. 22. X. 22. 23. XI. 13. 30. XII. 33.

26 *μέσ@- ὑμῶν, medius inter vos*) præſertim baptiſmi tempore.

¶ *ἕϛηκεν*) *ſtatuit ſeſe.*

¶ *οὐκ οἴδατε, neſcitis*) Alloquitur Hieroſolymitanos, qui baptiſmati Ieſu non interfuerant: & acuit eoſdem, ut illum cognoſcere ſtudeant.

27 *αὐτὸς*) *Ipſe.*

28 *ἐν βηθαβαρᾶ, in Bethabara*) Ergo longa via venerant. v. 19.

¶ *πέραν*) *trans*, reſpectu Ieruſalem.

¶ *ὅπου, ubi*) ubi ſolebat baptizare.

29 *ἐρχόμενον πρὸς αὐτὸν, venientem ad ſe*) poſt baptiſmum, ut vidimus.

¶ *ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ, Agnus Dei*) *Agnum* appellat, innocentem, mactandum: qui obedientiam activam & paſſivam præſtat. 1 Petr. I. 19. *ὁ*, articulus, reſpicit prophetiam de eo ſub hoc ſchemate factam, Ies. LIII. 7, etiam ſub typo agni paſchalis. Atque ipſum paſcha tum prope erat: c. II. 13. Divinitus inſtructus Iohannes appellat *Agnum Dei*: quanquam primo illo tempore appellationis hujus exacta intelligentia, ſi non ipſum Iohannem, certe auditores ejus fugeret.

¶ *τοῦ θεοῦ, Dei*) Agnus Dei, quem Deus dedit & probat; & de quo Ipſe ita teſtatur: hic ſolus eſt Agnus, hæc ſola victima mihi grata. Hebr. X. 5 ſs. Sic Ps. LI. 19, *ſacrificia Dei*, quæ Deus agnoſcit. Luc. II. 26, *Chriſtus Domini.*

¶ *ὁ αἴρων*) Chryſoſt. *Dicit Iohannes* ἀμνὸν ΚΑΙ ΟΤΙ *αἴρει κτλ.* Vulg. *Ecce Agnus Dei, ECCE qui tollit* &c. Vterque illud *ὁ ἀμνὸς, ὁ αἴρων*, non per conſtructionem ſubſtantivi & adjectivi, ſed per appoſitionem accepit. *Agnus Dei*, h. e. *Is qui tollit* &c. Atque hoc alterum vel Baptiſta vel Evangeliſta adjecit: uti c. IV. 25. Agnus Dei primum a mundo in ſe recepit, deinde a ſe ipſo devolvit peccati ſarcinam.

¶ *τὴν ἁμαρτίαν, peccatum*) Singularis numerus, cum articulo, ſumma vi. una peſtis, quæ omnes corripuit. totum tulit, non ita partem unam tulit, ut alteram non ferret. Idem numerus ſingularis plurali interponitur Ies. LIII. 6. 8. 12. *Peccatum* & *mundus* æque late patent.

30 *ἀνὴρ, vir*) magnus, ſine pari.

¶ *πρῶτος, prior*) v. 15 not.

31 *οὐκ ᾔδειν*) *non noram* facie, perinde ut vos, v. 26. tum, quum dixi: *Poſt me venit.* vid. Matth. III. 14 not. Plane pertinet hoc ad probandum, Iohannem divinitus fuiſſe inſtructum ad teſtandum de Chriſto Ieſu.

¶ *ἵνα, ut*) Finem non unicum, ſed tamen primarium exprimit, cur venerit aqua baptizans. Act. XIX. 4.

¶ *βαπτίζων baptizans*) Nexus verborum Iohannis baptiſtæ, poſt parentheſin evangeliſtæ mox notandam.

32 *ἐμαρτύρησεν, teſtatus eſt*) ut de re ſibi ac non populo viſa. Quæ ſequuntur, erant teſtimonii: quæ v. 29 ſ. dicuntur, erant demonſtrationis ex teſtimonio. Cohærentibus baptiſtæ verbis evangeliſta hanc quaſi parentheſin interponit: *ἐμαρτύρησεν- ὅτι teſtatus eſt Iohannes dicens.*

¶ *τεθέαμαι*) *ſpectavi.*

¶ *ἐξ οὐρανοῦ, ex cœlo*) Hoc conſtr. cum *καταβαῖνον, deſcendentem. Deſcenſio*, extrema & infima certe ſui parte, æque determinata erat ad Ieſum, atque *manſio.*

¶ *ἔμεινεν, manſit*) cum bona mora.

33 οὐκ

33 ἐκ ᾔδειν) *non noram*, antequam vidi Spiritum deſcendentem.

¶ ὁ πέμψας με, *qui miſit me*) Deus.

34 ἑώρακα) *vidi* Spiritum deſcendentem.

¶ καὶ) & inde.

¶ μεμαρτύρηκα) *teſtis ſum factus.*

¶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ· *Filius Dei*) adeoque Meſſias. Spectatur illud, quod exſtat Matth. III. 17.

35 τῇ ἐπαύριον· *poſtero die*) Magni dies: primus teſtimonii de Ieſu, *Meſſia*, v. 15 ſ. ſecundus, teſtimonii, de Eodem, & ſimul de ejus Paſſione, v. 29 ſ. tertius, hic, trium diſcipulorum ineuntium: quartus, Philippi & Nathanaëlis adducti. v. 44. Add. c. II. 1. 12. Singulare eſt hujus Evangeliſtæ ſtudium in temporibus notandis.

¶ δύο, *duo*) teſtes futuri.

36 περιπατοῦντι, *ambulantem*) Iam non ad Iohannem veniebat: v. 29. neque enim ſæpius decebat. Semel id feciſſe, ſat demiſſum erat.

37 ἠκολούθησαν· *ſecuti ſunt*) ultro a tergo. Primæ origines eccleſiæ chriſtianæ. Primo tempore lactea quadam dulcedine diſcipulos invitavit Ieſus.

39 τί ζητεῖτε; *quid quæritis?*) Sciebat, ſe quæri. Ait igitur, *quid quæritis* apud me? non, *quem quæritis?* Hac quæſtione cor eorum tetigit. Oſtendit, ſe ſcire, aliquid quærere illos: & occaſionem præbet rogandi, quod vellent.

¶ ῥαββὶ, *Rabbi*) Mature hunc titulum Ieſu tribuunt. v. 50. Et interpretatio addita oſtendit, auguſto ſignificatu diſcipulos ineuntes eum Illi tribuiſſe.

¶ ποῦ μένεις) quærimus, *ubi maneas*, ubi μονὴν habeas. Familiaritatem appetunt.

40 εἶδον, *viderunt*) Meſſiæ documenta videre illi potuere in ejus habitatione, quæ erat ſimplex, tranquilla, munda, ſilens, frugalis, ſine egeno vaſorum & librorum apparatu, (conf. 2 Reg. IV. 10.) denique Ipſo, eoque ſolo, digna.

¶ ἔμειναν, *manſerunt*) Conſtantia diſcipulos decet.

¶ ἡμέραν, *diem*) O felix dies!

¶ ὥρα, *hora*) Feſtinavit Andreas, vel veſperi, nunciare fratri.

42 εὑρίσκει, *invenit*) Cum feſtiſſima illorum dierum novitate pulcre congruit verbum *invenit*, hîc ſæpius poſitum.

¶ πρῶτος· *primus*) Credibile eſt, utrumque eorum quæſiviſſe Simonem, diverſis viis.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Hic deinde ſuperior factus Andrea, quem credibile eſt natu fuiſſe majorem. v. 45.

¶ εὑρήκαμεν, *invenimus*) v. 46. Magnum ac lætum εὕρημα, *inventum*, XL propemodum ſeculis a mundo exſpectatum. Ex Iohanne didicerant, in proximo eſſe.

¶ ὅ, *quod*) Id evangeliſta addit. v. 43.

43 ἐμβλέψας· *intuitus*) Aſpectus efficax.

¶ σίμων ὁ υἱὸς ἰωνᾶ, *Simon filius Iona*) Hæc nomina Salvatori nemo dixerat. itaque hac nomenclatura Petrum totum cepit. conf. v. 49.

¶ κηφᾶς, *Cephas*) Hoc nomine Petrus etiam deinceps, Syriaco, in Syria præſertim verſatus, appellatus eſt.

44 ἠθέλησεν ἐξελθεῖν, *voluit exire*) & exiit. c. II. 1. Collato illo capite II, præſertim verſu 11, patet, *exeundi* verbum inſigne eſſe. *Exiit* ad agendum, ad rem gerendam.

45 *βηθσαϊδὰ, Bethſaida*) Hoc videtur eo dici, quod vicina eſſet patria Nathanaëlis, v. 46. c. XXI. 2.

46 *εὑρίσκει· invenit*) Philippus vocatus, ſtatim lucrifacit.

¶ *τὸν ναθαναὴλ, Nathanaël*) Probabile eſt, hunc inter apoſtolos eſſe receptum, & illum ipſum fuiſſe, qui *Bartholomæus* dicitur, ſecundario nomine ex patre Tolomæo, ut Simon ex Iona, Iacobus & Iohannes ex Zebedæo: nam etiam Iudas dictus eſt Lebbæus vel Thaddæus. Certe etiam Matth. X. 3. Philippo jungitur, & Ioh. XXI. 2 Nathanaël in medio apoſtolorum ponitur, ſtatim poſt Thomam: coll. Act. I. 13. & videtur etiam ſorti apoſtolicæ fuiſſe committendus, Act. I. 23, niſi jam fuiſſet in apoſtolis. Certe fuit amicus Domini æque carus, ſicut principi carus eſſe amicus poteſt, qui tamen non ad legationes adhibetur.

¶ *λέγει, dicit*) voce magna, v. 49, & hilari.

¶ *εὑρήκαμεν· invenimus*) ego, Andreas & Petrus.

47 *δύναταί τι*) *poteſtne aliquid*? Itaque multi illic erant improbi. Conf. de tota regione, cap. VII. 52. Modeſtior tamen & cautior eſt interrogatio, quam ſi categorice negaret Nathanaël. Chriſtus virtutem ſuam non patriæ in terra in acceptis retulit. De cœlo venit.

¶ *ἀγαθὸν, bonum*) At quantum *Bonum*, Chriſtus! c. VII. 12.

¶ *ἔρχου καὶ ἴδε, veni & vide*) Optimum remedium contra opiniones præconceptas. Quod Ieſus pridie repoſuerat diſcipulis: id jam Philippus aliis reponit. *ἴδε, vide*, i. e. videbis. Sæpe imperativus poſt imperativum habet vim futuri. Gen. XVII. 1. Amos V. 4. Vid. Glaſs. Phil. Can. XLIII de Verbo.

48 *περὶ αὐτοῦ*) *de illo*, non ſtatim *ad illum*.

¶ *ἀληθῶς, vere*) Affirmatio, intimam notitiam oſtendens.

¶ *ἰσραηλίτης, Iſraëlita*) dignus, qui videat angelos Dei aſcendentes & deſcendentes, uti Iacob. v. 52. coll. Gen. XXVIII. 12. Nomen *Iſraël* nulla creatura gerere poſſet, niſi divinitus datum; ita amplum eſt: *ἄδολοι ſinceri* eo digni ſunt. Habet hic ſermo indicium 1. omniſcientiæ: 2. benignitatis. Præceps fuerat Nathanaël v. 47. Dominus ſe ei *bonum* præbet.

49 *πόθεν, unde*) Non huic quæſtioni reſpondet Ieſus, ſed oſtendit, ſe vel plura de Nathanaële ſcire.

¶ *συκῆν, ficum*) Symbolum pacis & ſecuritatis evangelicæ.

¶ *εἶδόν σε, vidi te*) lumine divino. Admonetur Nathanaël de cogitationibus, quas tum habuerat vere Iſraëliticas & a dolo immunes.

50 *ἀπεκρίθη, reſpondit*) Lautam ſortem affert celeritas conſiderata credendi. tarditas reprehenditur Luc. XXIV. 25.

¶ *σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, tu es Filius Dei*) c. VI. 69. Nunc ipſe Nathanaël plus fatetur, quam a Philippo audierat: & retractat dubium de *bonitate* Ieſu.

¶ *ὁ υἱὸς - ὁ βασιλεὺς, Filius - Rex*) Confeſſio de perſona & officio Chriſti.

¶ *σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τοῦ ἰσραήλ· tu es rex Iſraëlis*) adeoque etiam meus, quum me agnoſcis genuinum *Iſraëlitam*.

51 *εἶδον, vidi*) Iteratio confirmat, c. IV. 17 ſ.

¶ *πιστεύεις;*) Alii ſine interrogatione legunt, quam tamen poſtulat ſermo ſine particula *οὖν* aliave ejusmodi ſubſequens,

μείζω

μείζω τούτων ὄψει. Eadem figura Luc. XXII. 52. Simul exprimitur admiratio Domini de promta fide Nathanaëlis, uti Matth. VIII. 10, de fide centurionis: & novo documento oſtendit Dominus, notum ſibi intime eſſe Nathanaëlem, & hujus fidem confirmat.

¶ μείζω, *majora*) de quibus verſu ſeq. & cap. XXI. 25.

¶ ὄψει, *videbis*) Hoc verbo continetur manſio Nathanaëlis cum Ieſu.

52 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Matthæus, Marcus & Lucas in ſermonibus Ieſu Chriſti ſemel ſolent ἀμὴν ponere, Iohannes bis, de quo vid. Iac. Gaillium, tr. de Filio hom. qu. 11. 12. p. 231-239. Idque ceteri quidem faciunt iis in locis, quæ non ſunt parallela; ſed tamen etiam in parallelis. Matth. XXVI. 21. 34. Ioh. XIII. 21. 38. unde Salvator aut ſemper ſemel, aut, quod magis arbitramur, ſemper bis videtur ἀμὴν eſſe præfatus. Matthæi, Marci & Lucæ tempore nondum maturum fuit, id commemorare: Iohanne ſcribente, maturum fuit. Sed quare bis? Locutus eſt Ieſus nomine Patris & ſuo: add. not. ad 2 Cor. I. 20. & Sermo ejus eſt Veritas, penes Dicentem & penes credentes: 1 Ioh. II. 8. in re & in verbis. Matth. V. 37. ſunt λόγοι ἀληθινοὶ καὶ πιστοὶ, *fideles & veraces*. coll. Ap. XIX. 11. Eſt epizeuxis Hebraica, uti Pſalm. XLI. 14. LXXII. 19. LXXXIX. 53. ut מאד מאד *valde valde*.

¶ ὑμῖν, *vobis*) tibi & ceteris.

¶ ὄψεσθε, *videbitis*) Reſp. ὄψει, *videbis* v. 51. Vnius magna fides & confeſſio etiam aliis conficit majora chariſmata.

¶ τὸν οὐρανὸν ἀνεῳγότα, *cœlum apertum*) i. e. Videbitis maxima ſigna, quæ oſtendant, cœlum eſſe apertum. Dominus de cœlo deſcendit, & nunc in terra verſatur; atque inde miniſtri cœleſtes multum habebunt, quod agant: nam Domino præſto erunt. ἀνεῳγότα, *apertum*, præteritum, proprie, coll. Matth. III. 16, & cum continuatione in poſterum, Ioh. III. 13. Act. VII. 56. Ap. XI. 12.

¶ τοὺς ἀγγέλους τοῦ θεοῦ, *angelos Dei*) quos eoſdem miniſtros habet Filius DEI unigenitus.

¶ ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας, *aſcendentes & deſcendentes*) *Aſcendentes* priore loco ponitur: itaque angelorum commoratio erit in terra. Vidit tale quid *Iacob*, Gen. XXVIII. 12. quanto magis Iſraëlitæ ſinceri in N. T.

¶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, *filium hominis*) Vid. not. ad Matth. XVI. 13.

CAP. II.

1 Τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ) *tertio die*, poſt promiſſum datum. c. I. 52. Nunc oſtenditur ſpecimen.

¶ γάμος, *nuptiæ*) Chriſtus non tollit ſocietatem humanam, ſed ſanctificat. Etiam aqua ſitis reſtingui poterat: ſed in nuptiis vinum Dominus donat; extra nuptias non fuiſſet caſus neceſſitatis. Magna facilitas Domini: nuptiis intereſt primo tempore, dum diſcipulos allicit, per ſeveriores inde vias progreſſurus ad crucem, in gloriam.

¶ ἡ μήτηρ τοῦ Ἰησοῦ, *mater Ieſu*) *Mariæ* nomen Iohannes nunquam appellat; ſed ut ex ceteris evangeliſtis notum præſupponit. conf. not. ad cap. VI. 67. VII. 42. XXI. 2.

¶ ἐκεῖ, *ibi*) ut propinqua vel familiaris.

2 οἱ μαθηταὶ, *diſcipuli*) Plures jam erant diſcipuli, quam ii exiſtimaſſe videntur, qui Ieſum & diſcipulos invitarant; eo celerius conſumtum eſt vinum. ſed Ieſus uberrime penſat tot hydriis vini, quot circiter comites adduxerat.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Colligi hinc poteſt invitantium pietas.

3 ὑστερήσαντος, *deficiente*) Quot dierum illæ nuptiæ fuerint, quoto nuptiarum die Dominus venerit, vinumque defecerit, non conſtat.

¶ οὐκ ἔχουσι) *non habent* neogami. Hoc dicit: Velim diſcedas, ut ceteri item diſcedant, antequam penuria patefiat. In hunc Mariæ ſenſum reſponſio Ieſu non modo non dura videtur, ſed amoris eſt pleniſſima.

4 τί ἐμοὶ καὶ σοί; *quid mihi & tibi?*) Aliæ ſunt tuæ, inquit, cogitationes, aliæ meæ. Similiter exercentur diſcipuli, c. VI. 6. XIII. 7.

¶ γύναι) Non dicit, *Maria*: nec, *mater*: ſed *femina*; quæ appellatio medium tenebat, & Domino præcipue decora erat, c. XIX. 26, fortaſſe etiam propria. Dominus Patrem ſuper omnia ſpectabat: ne matrem quidem noverat ſecundum carnem. 2 Cor. V. 16. conf. not. ad Ioh. XX. 13. Inprimisque huic formulæ, *quid mihi & tibi*, non congruebat *matris* appellatio. Græcum tamen γύναι, Synonymo carens, civilius ſonat, quam *mulier*, *Weib*, quatenus ab altero *femina*, *Frau*, diſtinguitur: & *mulier* pro *matre* dicitur Ies. XLV. 10.

¶ οὔπω ἥκει) *nondum adeſt*. Idem verbum c. IV. 47. VIII. 42.

¶ ὥρα, *hora*) faciendi, quod innuis, i. e. diſcedendi. Vtique *juvandi* hora aderat.

5 λέγει, *dicit*) Maria nondum viderat miraculum ab Ieſu editum: v. 11. ſed ex ipſius reſponſo ſapienter colligebat, id jam agi.

¶ ὅ τι ἂν λέγῃ ὑμῖν, ποιήσατε· *quodcunque dixerit vobis*, *facite*) Sentit, illum facturum eſſe aliquid: totam igitur curationem, ſibi incumbentem, ipſosque miniſtros, Illi delegat. Conf. Gen. XLI. 55, ὃ ἐὰν εἴπῃ ὑμῖν, ποιήσατε· *quicquid vobis dixerit*, *facite*.

6 ὑδρίαι) *hydriæ*, latiores, quam altiores. nam *jacebant*: erantque capaces, longæ, latæ, profundæ: ex quibus hauriretur. v. 8.

¶ κατὰ) *ad*.

¶ τῶν ἰουδαίων, *Iudæorum*) qui frequentes habebant lotiones. Non inter Iudæos ſcripſit evangeliſta. v. 13. c. V. 1.

¶ μετρητὰς, *metretas*) 2 Par. IV. 5. LXX, χωροῦσα (בתים) μετρητὰς τρισχιλίους. Hiſt. Beli v. 2, σεμιδάλεως ἀρτάβαι δώδεκα καὶ πρόβατα τεσσαράκοντα καὶ οἴνου μετρηταὶ ἕξ. his ſaturabantur LXX ſacerdotes, præter mulieres & liberos. ib. v. 9. nec dubium, quin magnæ reliquiæ factæ fuerint. Hac analogia XV metretæ in Cana, plus CLXXV viris præter mulieres & liberos, non ſane pauciores, potandis ſufficere poterant; quibus cibandis artabæ 30 ſive chœnices 1530 & oves 100 opus forent. Notanter dico, *hac analogia*: & mox ad τὸ *plus CLXXV*, non ad *CLXXV*, refero illud, *quibus cibandis*: & inde ipſum *plus* valde amplificatur. Conf. 3 Eſr. VIII. 22 (20.) Matthæus Hoſtus metretas XII docet eſſe (Francofordiæ ad Oderam) noſſellas 777⅗: ſed metretas 18, noſſellas 1166⅖. inde medium pro 15 metretis, erunt noſſellæ 972.

8 ἤνεγ-

8 ἤνεγκαν, *tulerunt*) i. e. *hauſerunt & tulerunt.* Pulcrum obſequium.

9 ὁ ἀρχιτρίκλινος, *architriclinus*) qui rem omnem in convivio gubernabat; peritus dijudicandi guſtûs.

¶ τὸ ὕδωρ) Articulus nota ſubjecti.

¶ οὐκ ᾔδει· ᾔδεισαν· *non norat: norant*) *Ignorantia* architriclini comprobat bonitatem vini; ſcientia miniſtrorum, veritatem miraculi.

¶ φωνεῖ) *vocat*, non additur, *ad ſe.*

10 λέγει, *dicit*) ita, ut audirent, qui aderant. v. præc.

¶ τὸν καλὸν, *bonum*) Ergo ſponſus poſuerat vinum, architriclino judice, ſat bonum: ſed melius dedit Ieſus.

¶ ὅταν μεθυσθῶσι) Simpliciter recenſetur oratio architriclini, & conſuetudo etiam Iudæorum: ebrietas non approbatur.

¶ τετήρηκας, *ſervaſti*) Loquitur, ut ignarus rei geſtæ. v. 9.

11 ταύτην, *hoc*) Prima Chriſti miracula ſingulari copia proponuntur; quia his nixa fidei initia.

¶ ἀρχὴν, *initium*) Vnde jam exiſtimari poſſet, ſecutura plura.

¶ καὶ ἐφανέρωσε, *& manifeſtavit*) atque ita *cœpit manifeſtare* gloriam ſuam. Antea non fecerat miracula.

¶ ἐπίστευσαν) *crediderunt* amplius. Etiam in nuptiis quærendus fidei profectus. Dehinc parati erant diſcipuli ad amplectendum, quicquid facturus & dicturus eſſet Dominus.

¶ μαθηταὶ, *diſcipuli*) *Mater* pridem crediderat. Luc. I. 45.

12 κατέβη) *deſcendit* a Cana.

¶ καὶ, *&*) Sancta familia. *Fratres* ponuntur ante *diſcipulos.* Magna fratrum fuerat prærogativa, ſi uſi eſſent.

¶ οὐ πολλὰς ἡμέρας, *non multos dies*) Aſſuefecit eos peregrinationi: & inſtabat iter Hieroſolymitanum. v. ſeq.

13 τὸ πάσχα, *Paſcha*) Circa *Paſchata* inprimis fœcundum fuit officium Chriſti.

14 βόας καὶ πρόβατα καὶ περιστερὰς, *boves & oves & columbas*) quorum uſus erat in ſacrificiis.

¶ καθημένους, *ſedentes*) in ipſa negotiatione.

15 φραγέλλιον, *flagellum*) zelus admirabilis.

¶ ἐκ σχοινίων) *ex funibus* pluribus. ſic enim erant olim flagella. Nulla erat autem materia minus damni corporibus afferens, quam hæc. Neque dicitur hominibus ictum inflixiſſe: terrore rem perfecit.

16 τοῦ πατρός μου, *Patris mei*) Admiranda auctoritas.

17 ἐμνήσθησαν, *recordati ſunt*) Conf. v. 22. cap. XII. 16, de tempore recordationis. it. cap. XIV. 26.

¶ ὁ ζῆλος — καταφάγεταί με, *zelus — comedet me*) Sic LXX, Ps. LXIX. 10. Revera hoſtes Ieſum poſtea ob *zelum domus paternæ* interfecerunt.

¶ οἴκου, *domus*) v. 16.

18 τί σημεῖον, *quod ſignum*) Atqui hoc ipſum erat σημεῖον *ſignum*, quod Ieſus miraculoſe fecerat. Signa ſignis comprobari poſtulant. Pari perverſitate uſi ſunt c. VI. 30. Matth. XXI. 23.

¶ ὅτι) *quod, quum.*

19 λύσατε, *ſolvite*) Propter hoc ipſum factum, templi purgati, ſolverunt poſtea tem-

templum corporis. Matth. XXI. 23. 46. XXVII. 40. XXVI. 61. *Solvite*, i. e. *ſi ſolvetis*; imo *ſolvetis*. Similis imperativus, Sir. XXX. 9. XXXIII. 26. *Mulce filiolum* &c.

¶ τὸν ναὸν, *templum*) Corpus Ieſu, reſuſcitandum, eſt templum & habitaculum Deitatis. Ergo Ieſus eſt Dominus templi Hieroſolymitani, quod erat typus corporis Ieſu.

¶ τοῦτον, *hoc*) Non dubium eſt, quin Ieſus id, quod evangeliſta v. 21 addit, adhibito nutu geſtuve, Iudæis non obſervato, ſuppleverit.

¶ ἐγερῶ, *excitabo*) Aptum verbum, de æde lapidea & de templo corporis. Recurrit verſu 22. Hoc magnifice dicit: Templo corporis mei facere poſſum, quod volo: c. X. 17 ſ. itaque etiam hoc templo ex lapidibus & lignis facto facere poſſum, quod volo. Poſtulantes differt: conf. c. VIII. 28. neque tamen in præſenti nulla ſigna fecit. v. 23.

20 ᾠκοδομήθη, *ædificatum eſt*) ab Herode M. & deinceps. Vide præter ceteros Witſium in Miſc. T. II. p. 311.

¶ καὶ σὺ, *& tu*) Eo magis videntur ſermonem Ieſu ad literam accepiſſe, quia *faber* appellabatur. Marc. VI. 3. conf. Matth. XXVI. 61. XXVII. 63. Stupor ſæpe in malitia proficit.

21 περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος, *de templo corporis*) id eſt, de templo, quod erat corpus Ieſu. Conferatur locutio c. XI. 13.

22 ἠγέρθη, *excitatus eſt*) Reſurrectio, non glorificatio, appellatur, quia per reſurrectionem impletum eſt ſignum. Conf. ἐγερῶ, *excitabo*, v. 19.

¶ ἐμνήσθησαν, *recordati ſunt*) *Fides & memoria* mutuam opem præſtant, h. l. & c. XII. 16. XVI. 4. ſimul etiam laborant. Matth. XVI. 8. 9. Ps. CVI. 13. coll. v. 12.

¶ τῇ γραφῇ καὶ τῷ λόγῳ, *ſcripturæ & ſermoni*) de templo excitato. Vtrumque divinum.

23 ἐν τῇ ἑορτῇ, *in feſto*) populo congregato. c. IV. 45.

¶ ἐπίστευσαν, *crediderunt*) ut illi, de quibus c. VIII. 30. XII. 42.

¶ τὰ σημεῖα, *ſigna*) Plura ſigna ab evangeliſtis commemorantur facta in Galilæa, quam in Iudæa & Hieroſolymis. v. 1, & cap. IV. 46 ſ. Nam in Galilæa fecit plurima, Matth. XI. 20, & quæ Hieroſolymis facta fuerant, tum erant per ſe notiſſima.

24 αὐτὸς) *Ipſe*.

¶ οὐκ ἐπίστευεν ἑαυτὸν, *non credebat ſemet ipſum*) Non deſcendit in nimiam familiaritatem cum illis: (LXX Iob XXIX. 24, εἰ ἐγέλων πρὸς αὐτοὺς, οὐκ ἐπίστευον.) non revelavit eis, quæ revelare maturum non erat. Antitheton, ἐπίστευσαν, *crediderunt*. v. 23.

¶ αὐτὸν) *Ipſe*, per ſe, norat omnes.

¶ γινώσκειν, *noſſe*) Sæpe Iohannes ita ponit verbum γινώσκειν, *noſſe*, de Ieſu cognoſcente omnia, ſine hominis indicio. c. IV. 1. V. 6. &c.

25 ὅτι) *quia*.

¶ τοῦ ἀνθρώπου· τῷ ἀνθρώπῳ· *homine, homine*) Id de toto hominum genere dicitur: verſu præcedente, de ſingulis, ſub eo contentis.

¶ αὐτὸς) *Ipſe*, ſine alio teſtimonio.

¶ τί,

¶ τί, *quid*) videlicet *perfidia.* omnis homo mendax. Euphemiam habet ſermo Iohannis. In homine eſt, quod humanum eſt: in homine novo eſt, quod divinum, chriſtianum, ſpirituale eſt.

CAP. III.

1 Ἦν δὲ, *erat autem*) Vndecim colloquia Ieſu numerantur ab Iohanne perſcripta: ex his nunc incipit primum.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) ex iis, de quibus c. II in fine; ſed nonnihil melior multis.

2 νυκτὸς, *nocte*) *Nunquam non* recipit Chriſtus ad ſe venientes.

¶ οἴδαμεν, *ſcimus*) ego & mei ſimiles, *principes* potius, quam *phariſæi.* c. XII. 42. Huic plurali reſpondet pluralis v. 7. Antecedens ponitur a Nicodemo. conſequens: ideo tecum volui conferre. De cœleſtibus volebat audire & de ſublimibus. v. 12.

¶ σημεῖα, *ſigna*) c. II. 23.

3 ἐὰν μή τις, *niſi quis*) Sermo indefinitus: quem Nicodemus tamen recte ad ſe applicat. conf. v. 7, *vos.* Senſus eſt hic: Tua, Nicodeme, opinio iſta de Ieſu non ſufficit: plane *credas*, oportet, & inſtituto cœleſti, etiam *baptiſmi*, te ſubjicias. conf. Marc. XVI. 16. Hæc neceſſaria Nicodemo doctrina erat. Ideo Ieſus hinc exorſus eſt; ut Nicodemus quidem anſam dederat.

¶ γεννηθῇ, *genitus ſit*) Sub ſchemate primum id proponitur, ſermone arduo, ad Nicodemum de ignorantia convincendum; quod deinde propriis verbis, ubi humiliatus eſt, oſtenditur, v. 15 ſ. Idem hoc loco dicitur, quod Matth. III vocabulo μετανοίας *reſipiſcentiæ.* hoc enim non occurrit in toto ſecundum Iohannem evangelio.

¶ ἄνωθεν) Coll. v. 2. 7. 11 ſeqq. 31, ἄνωθεν ſignificat *ſuperne*, unde Filius hominis deſcendit.

¶ οὐ δύναται, *non poteſt*) Non ſatis ſciebat ipſe Nicodemus, quid (v. 2) dixiſſet.

¶ ἰδεῖν, *videre*) jam nunc, & poſt hanc vitam: *videre*, cum fructu.

¶ τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ· *regnum Dei*) Hoc videt, qui Chriſtum videt. Vnde nativitas, inde agnitio.

4 πῶς) Hoc *quomodo*, & *cur*, ſæpe obſtant fidei. v. 9. c. VI. 52. Nicodemus miratur. v. 7. Bene eſt, quod ſimpliciter interrogat.

¶ γεννηθῆναι, *gigni*) Debebat Nicodemus etiam aſſumere τὸ ἄνωθεν, *ſuperne.* id ille præterit: ideo ait, δεύτερον, *ſecundo.*

¶ γέρων) *ſenex*, non modo *adultus.* Nicodemus itaque ſenex, ſua cauſa interrogat: & venerat ad Ieſum annos multo pauciores habentem.

¶ μὴ δύναται, *num poteſt*) Animoſius objicit Nicodemus.

5 ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος, *ex aqua & ſpiritu*) Ieſus ſermonem magis arduum reddit, ad exercendum Nicodemum, ſimulque declarat differentiam nativitatis ſupernæ & maternæ; & nativitatem ſupernam definit communione cum *Ipſo* & cum *Spiritu*: (nam de ſe & de Spiritu loquitur etiam verſu 11.) conf. 1 Cor. VI. 11. Nemo poteſt Deo frui ſine Filio & Spiritu ejus. *Aqua* denotat *Baptiſmum* Iohannis in Chriſtum Ieſum, v. 22. 23, quem baptiſmum collegæ Nicodemi, v. 1, omittentes, conſilium Dei ſpreverant:

Luc. VII. 30: cum tamen Iudæi aſſueti eſſent baptiſmis. Hebr. IX. 10. Et videtur Nicodemus ipſe parum magnifice de Iohanne ejusque baptiſmate ſenſiſſe, qui nullum ſignum feciſſet. coll. v. 2. Nec ſolum communio cum Chriſto, ſed etiam cum *Spiritu* ejus eſt neceſſaria. Act II. 38. Et quia idem Spiritus Chriſtum glorificat, ideo, aquæ mentione mox omiſſa, ſolius *Spiritus* mentio fit, ex quo renaſcamur. neque dicit verſu 6, *quod natum eſt ex aqua, aqua eſt*. Itaque neceſſitas regenerationis primario, baptiſmi ſecundario hic confirmatur. (conf. ſimile καὶ, &, c. VI. 40, *videns & credens*:) alias exigua ſpes foret de infantibus ſine baptiſmo obdormientibus. Conf. de *aqua* & *Spiritu*, Tit. III. 5.

¶ εἰσελθεῖν, *intrare*) Reſp. *intrare*, verſu præc. Creſcit ſeveritas ſermonis, coll. *videre*, v. 3. Non poteſt *intrare*, nedum *videre*. *Intrare* domum debet, qui internam ejus ſtructuram vult *perſpicere*. Quod non natum eſt, neque *oculis* neque *pedibus* utitur.

6 σάρξ) *caro* vera: ſed & caro mera, ſpiritûs expers, ſpiritui adverſa, ex generatione vetuſta.

¶ τὸ γεγεννημένον, *quod natum eſt*) Hoc in neutro generalius ſonat, & notat ipſa prima ſtamina vitæ novæ, coll. Luc. I. 35, vel etiam univerſitatem regenitorum, coll. Ioh. VI. 37. 39. Poſtea in maſculino dicitur, ὁ γεγεννημένος, *qui natus eſt*, v. 8: quod maturam nativitatem ſignificat.

¶ πνεῦμα, *ſpiritus*) Quod genitum eſt ex ſpiritu, ſpiritus eſt: qui genitus eſt ex ſpiritu, ſpiritualis eſt.

7 ὑμᾶς, *vos*) te & eos, quorum nomine locutus es. (v. 2.) *vos*, ait Ieſus; non, *nos*.

8 τὸ πνεῦμα) *Spiritus*, proprie. nam huic, non vento, (de quo tamen conf. Kohel. XI. 5.) *voluntas* & *vox* eſt: & ex hoc *naſcimur*, & qui ex hoc naſcitur, ſic eſt, ut hic. Cum vento non immediate compararetur renatus, ſed Spiritus ipſe.

¶ ὅπου) *ubi*, *unde*, & *quo*: ſupra carnem, terram & naturam. oppoſita: *caro*, *ſpiritus*; *terra*, cœlum; natura, gratia.

¶ πνεῖ) *ſpirat*; in verbo & ſono evangelii. 1 Ioh. V. 6.

¶ ἀκούεις, *audis*) jam nunc quoque, dum me audis. audis in *terra*, vocem ſpiritus. Conf. *terrena*, v. 12.

¶ πόθεν, *unde*) ex *cælo*, *ſuperne*.

¶ ποῦ, *quorſum*) in *cælum*. conf. *cæleſtia*. v. 12.

¶ οὕτως) *ita*, uti Spiritus ipſe, quem audis, & tamen ignoras. Quod enim ſpiritus ſecundum ſe facit, id facit etiam in eo, qui natus eſt e ſpiritu. Spiritus animat hominem. Homo, in quo ſpiritus ſpirat, e Spiritu reſpirat, & *vocem* ſpiritûs propagat, *voluntate* per ſpiritum liberata.

10 ὁ διδάσκαλος, *magiſter*) *doctor* plurimorum auditorum, veteranus, & ceteris, corruptiſſimis, aliquantum melior. c. X. 8 not. Emphaſin habet articulus. Nicodemus unus ex omnibus doctoribus Iſraëlis erat, qui ad I. C. venerat, & cognitionem ejus docere poſſet Iſraëlem; & ſane doctorem poſtea Iſraëlis egit, *Iuſtum* defendens & ſententia ſua, c. VII. 50, & facto, c. XIX. 39: quibus duobus locis evangeliſta mentionem repetit hujus nocturnæ collocutionis.

¶ ταῦτα) *hæc*, quæ Iſraëlem divinum faciunt.

11 ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, *amen amen dico tibi*) Ter hoc dicitur Nicodemo.

¶ οἴδαμεν, *ſcimus*) Non aſſociat ſibi Ieſus Iohannem aliumve hominem: c. I. 18. VI. 46. Loquitur de ſe & de Spiritu. Conf. de Filio, v. 32, de Spiritu Sancto, v. 8. 34. c. XVI. 13.

¶ λαλῦμεν) id demum *loquimur*.

¶ ἐ λαμβάνετε, *non accipitis*) Plurale, uti v. 2, *ſcimus*.

12 τὰ ἐπίγεια *terrena*) Cœleſti ſenſui Ieſu Chriſti ſunt ἐπίγεια *terrena*, quæ in terris peragenda, nobis, humi repentibus, maxime videntur cœleſtia. Totus ſcripturæ ſtilus eſt συγκαταβάσεως plenus. Regeneratio eſt ex cœlo, non tamen in cœlo: eſt illa quidem in margine cœli.

¶ πῶς, *quomodo*) Cauſa, cur ſcriptura de multis rebus ſileat.

¶ τὰ ἐπȣράνια) *cæleſtia*, interiores rationes regni Dei. v. 3. Sap. IX. 16. Cœleſtia non tam eloquitur verſu 13, quam innuit.

¶ πιςεύσετε, *credetis*) Quo minus aliquid videtur rationi credibile, eo magis ſæpe cœleſte eſt.

13 καὶ) *Et*, proprie poni perſpicies, ſi interrogationem in verſu 12 aliquantiſper cogitando in categoricum ſermonem mutaveris. Verſu præcedenti & præſenti notamur, ut alieni a cœlo per nos. Sine fide, ſermonibus meis & mihi, inquit Ieſus, præſtanda, non poteſtis cœleſtia intelligere aut aſſequi. Antecedens pro conſequente. Simile καὶ, &, c. XII. 35.

¶ ἐδεὶς) *nemo* in terra ortus. Angeli non excluduntur plane, c. I. 52. Fideles non aſcendunt, ſed ab aſcendente trahuntur poſt Ipſum, quem in baptiſmo induerunt.

¶ εἰς τὸν ἐρανὸν, *in cælum*) Potiſſimum loquitur de cœlo divinæ majeſtatis.

¶ εἰ μὴ, *niſi*) Hìc, præterito tempore verbi ἀναβέβηκεν, *aſcendit*, in futurum mutato, ſubaudi ἀναβήσεται, *aſcendet*. coll. c. VI. 62. Nuſquam clarius ante paſſionem de aſcenſione ſua locutus eſt Dominus, quam h. l. & in parallelo, c. VI. 62, ubi pariter aſcenſionem allegat, tanquam rem multo magis arduam creditu, quam ea erant, quæ auditoribus incredibilia videbantur. Magnam omnino duo colloquia, cap. III & VI, inter ſe ſimilitudinem habent; alterumque de ortu, alterum de alimento novæ vitæ agit, cœleſtia ſpirans omnia. Salvatori objicitur τὸ πῶς *quomodo*: ille inſiſtit τῷ πόθεν, *unde*, & πȣ̃, *quorſum*.

¶ ὁ ἐκ τȣ̃ ἐρανȣ̃ καταβὰς, *qui deſcendit de cælo*) Filius hominis, humana natura aſſumta, cum antea ut Filius Dei fuiſſet in cœlo, cœpit in terra eſſe. Idcirco Is unus, inquit Ieſus de ſe, in cœlum per ſe aſcendere poteſt & aſcendet. Prov. XXX. 4.

¶ ὁ ὢν) *qui erat* in cœlo, &, ante creationem cœlorum, *apud Deum*. c. I. 1 not. Ideo videlicet & deſcendit & aſcendet. conf. plane ἦν, *erat*; cap. VI. 62: ſic, ὢν, *qui erat*, c. I. 18. Frequens ὢν imperfecti temporis. c. IX. 25. XIX. 38. Luc. XXIV. 44. 2 Cor. VIII. 9. Sic ὢν hoc loco interpretatur Raphelius in appendice annot. ex Herodoto, p. 682, nec ſolus.

14 καὶ, &) Sæpe Chriſtus poſt mentionem glorificationis ſuæ, mentionem paſſionis fecit.

¶ μωσῆς, *Moſes*) Eſt hæc prima, quæ a Domino facta legitur, *Moſis* mentio.

¶ τὸν ὄφιν, *ſerpentem*) Vt ſerpens ille fuit ſerpens ſine veneno, contra ſerpentes venenatos; ſic Chriſtus homo, homo ſine peccato, contra ſerpentem antiquum.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ· *in deſerto*) ubi nulla erat alia medicina.

¶ ὑψωθῆναι· *exaltari*) in cruce, cœlum verſus. c. XII. 32 ſ.

¶ δεῖ, *oportet*) Ideo enim deſcendit de cœlo.

15 ἵνα, *ut*) Iiſdem verbis deſcribitur beneficium Filii, v. 15, & Patris, v. 16. Conf. cap. VI. 37 not. c. X. 28. 29.

¶ ὁ πιςεύων, *credens*) Nunc planiorem ſermonem inſtituit Ieſus. *Fides* in ſalvandis eſt, quod ſerpentis erecti *aſpectus* in ſanandis.

¶ ἐις ἀυτὸν, *in eum*) ut exaltatum. Crux, ſcala cœli.

¶ μὴ ἀπόληται, *non pereat*) ex veneno peccati.

¶ ζωὴν αἰώνιον, *vitam æternam*) ex regeneratione & fide. Eſt hæc in ſermonibus Salvatoris primo quoque tempore facta & hoc primum loco relata mentio *vitæ æternæ*: quam ipſe ut ex V. T. notiſſimam præſupponit. c. V. 39. Vid. Dan. XII. 2. Luc. X. 25.

16 ἠγάπησεν, *dilexit*) Filius novit Patrem, & Patris amorem; & unus optime teſtatur. conf. v. 35.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) homines ſub cœlo, etiam perituros: (coll. δὲ, *autem*, v. 19.) quibus alias iratus erat. v. 36. alias non credentibus, non credere, non eſſet culpa proprie pernicioſa. debebant credere, Filium Dei ſua quoque ipſorum cauſa datum eſſe: ergo eorum cauſa datus eſt. conf. omnino c. XII. 47. Mich. Beckius: *Gloſſam ego (ita me Deus amat, & Pater Domini noſtri Ieſu Chriſti, qui novit, me non mentiri,) ex obſeſſa femina Argentorati Anno* 1681 *in xenodochio audivi, per quam Satanas latino idiomate ad dictum illud, quod pro univerſali dilectione Dei etiam ad miſeram illam, cui Salome nomen erat, in mundo adhuc degentem extendenda Satanæ objiciebam, iteratis vicibus, cum horrendo mugitu his reſpondit verbis, fideles ſunt mundus.* Diſquis. hermen. p. 5.

¶ ἔδωκεν) *dedit*, vere ſerioque. Rom. VIII. 32. Et Chriſtus dedit ſe ipſum, Gal. II. 20, vere ſerioque.

¶ ἐις ἀυτὸν, *in eum*) ut a Deo datum amanter.

17 ἵνα κρίνῃ, *ut judicet*) quamvis homines Deum inſimulent hujus rei. *judicare*, eſt per judicium in perniciem commeritam abjicere.

18 κέκριται, *judicatus eſt*) Hoc verbum ponitur κατ' ἄνθρωπον, *ad hominem*. Qui non credit, jam habet id, quod Filium Dei ſuſpicatur mundo afferre.

19 ἡ κρίσις, *judicium*) i. e. cauſa judicii.

¶ τὸ φῶς, *Lux*) Poſt mentionem vitæ, mentio lucis, uti cap. I. Lux, Chriſtus. v. ſ. In v. 19 laudatur Lux hypoſtatica: poſtea v. 19, in antitheto ad tenebras, quarum nulla eſt hypoſtaſis, & v. 20. 21, ſermo agit de Luce in theſi indefinite, ſed ita, ut in hypotheſi, in Lucem hypoſtaticam præcipue conveniat.

¶ ἠγάπησαν· *amarunt*) non rependerunt amorem amori divino. v. 16.

¶ μᾶλλον, *magis*) Comparatio non plane impropria. Amabilitas lucis eos perculit: ſed obhæſerunt in amore tenebrarum.

rum. conf. Ioh. V. 35. Similis comparatio, c. XII. 43.

¶ πονηρὰ, *maligna*) Hoc quiddam deterius eſt, quam φαῦλα, *prava*. v. 20.

20 πράσσων) ποιῶν, v. 21. Malitia eſt irrequieta; eſt quiddam operoſius, quam veritas. Hinc verbis diverſis notantur, uti c. V. 29.

¶ ἐλεγχθῇ) *demonſtrentur*, coarguantur talia eſſe, qualia ſunt; invito eo, qui male agit. Oppoſitum: φανερωθῇ, *manifeſtentur*, v. 21. ἐλέγχω verbum huic loco aptum, ex ἕλη & ἔγκω. nam ὁ ἔλεγχος εἰς φῶς ἄγει τὰ πράγματα.

¶ τὰ ἔργα αὐτοῦ) Scite primum dicitur, *opera ſua*: de eo, qui fugit lucem. tum, v. 21, αὐτοῦ τὰ ἔργα, *ſua opera*: de eo, qui *ſe* non pudefactum iri novit.

21 ὁ ποιῶν, *qui facit*) ποιεῖν ſæpe dicitur de ſtudio continenti. ut Latinis: *mercaturam facere*. &c.

¶ φανερωθῇ, *manifeſtentur*) Etiam Nicodemus deinceps egit *apertius*.

¶ ἔργα - εἰργασμένα) Conjugata.

¶ ἐν θεῷ, *in Deo*) in luce, virtute & amore ejus, a quo *veritas* omnis.

22 εἰς τὴν ἰουδαίαν γῆν, *in Iudæam terram*) ex Iudæorum metropoli.

¶ ἐβάπτιζεν *baptizabat*) c. IV. 1. 2. Non repellebat Iohannes eos, qui ultro veniebant, baptizante Ieſu: ſed tamen eos jam minus invitabat.

23 αἰνὼν, *Aenon*) ab עין *fons*.

¶ τοῦ) Articulus maſculino genere indicium regionis.

¶ πολλὰ, *multæ*) Sic poſtulabat ritus immerſionis.

24 οὔπω *nondum*) Hic evangeliſta præſupponit, quæ ceteri de captivitate Iohannis baptiſtæ ſcripſerant.

¶ γὰρ, *enim*) Itaque baptizare deſiit Iohannes, ut in carcerem conjectus eſt; non prius.

25 οὖν, *igitur*) Reſpicitur verſus 22, coll. v. 26.

¶ ζήτησις) *quæſtio*, modeſta; non rixa.

¶ ἐκ, *ex*) A diſcipulis Iohannis movebatur quæſtio.

¶ μετὰ ἰουδαίων) *cum Iudæis*, illis, qui non jam Iohannem, ſed Ieſum adibant; quum diſcipuli Iohannis adverſum eos contenderent, purificationem eſſe a Iohanne petendam.

¶ καθαρισμοῦ, *purificatione*) a peccatis. Marc. I. 4. coll. Eph. V. 26. Verbum Iudæis uſitatum. conf. Hebr. IX. 13. 14. 2 Macc. I. 36. II. 16. Nomina, *baptiſma*, *baptiſmus*, *baptiſta*, nuſquam adhibet Iohannes, v. 5, ſed pro baptiſmo etiam levitico dicit *purificationem*. c. II. 6.

26 ἦλθον, *venerunt*) Diſcipuli Iohannis non ita perpetuo cum illo fuere, ut apoſtoli cum Chriſto.

¶ ὃς, *qui*) Non nominant Ieſum: loquuntur ut de aliquo longe adhuc minus, quam par erat, noto.

27 οὐ δύναται, *non poteſt*) Quomodo audeam ego, inquit, homines ad me adſtringere?

¶ ἄνθρωπος, *homo*) *ego*, inquit Iohannes, *qui homo ſum*.

¶ λαμβάνειν) *ſumere* ſibi.

¶ οὐδὲν, *nihil*) nedum nomen Meſſiæ.

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cœlo*) h. e. a Deo. Modeſtiam habet hæc metonymia.

28 ἐμ-

28 ἔμπροσθεν ἐκείνου, *ante illum*) *illum*, de quo v. 26. Sic v. 30. Ieſum Iohannes non aperte appellavit Chriſtum: ſed tamen ita de eo locutus eſt, ut facile agnoſceretur.

29 ὁ ἔχων) *qui habet*, quemve ſequitur ſponſa. Ad Ieſum omnes veniunt: hinc liquet, Ieſum eſſe ſponſum. vide Canticum Salomonis.

¶ Φίλος' *amicus*) Sponſo carus, ſponſum amans. congruit *Iohannis* etymon. *Amici* eſt, *gaudere*.

¶ ὁ ἑστηκὼς, *qui ſtat*) tanquam apparitor.

¶ ἀκούων) *audiens* eum cum ſponſa loquentem. v. 32. 34. Hæc duo participia ſunt pars ſubjecti; prædicatum, χαίρει, *gaudet*.

¶ φωνὴν, *vocem*) qua præſentiam ſponſus teſtatur. v. 32. Hæc *vox* ſponſam ſuaviter trahit.

¶ ἡ χαρὰ, *gaudium*) ſine triſtitia & invidia.

30 αὐξάνειν· ἐλαττοῦσθαι· *creſcere*, *minui*) ut poſthac non ad me, ſed ad illum veniant omnes. Ios. IV. 14, גִּדַּל ηὔξησε Κύριος τὸν ἰησοῦν ἐναντίον παντὸς γένους ἰσραήλ. Incrementum Chriſti ne mors quidem erat impeditura. quare de morte ejus longe aliter evangeliſtæ loquuntur, ac de morte Iohannis.

31 ὁ ἄνωθεν, *qui ſuperne*) Hæc usque ad finem capitis videtur attexuiſſe evangeliſta, baptiſtæ ſenſui congruentia. conf. not. ad c. I. 7. Porro hæc propoſitio, *qui ſuperne venit*, *ſuper omnes eſt*, per conjugata illa ἄνωθεν, ἐπάνω, *ſuperne*, *ſupra*, evidens, mox declaratur per oppoſitum, *qui eſt ex terra*.

¶ ἐπάνω πάντων' *ſupra omnes*) nobilitate, virtute, ſermone. Itaque etiam ſupra Iohannem. Iohannes reſpondet ad illud *omnes*, v. 26.

¶ ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς, ἐκ τῆς γῆς ἐστὶ, *qui eſt ex terra*, *ex terra eſt*) Ploce. prius, ſecundum naturalem ortum, poſterius ſecundum indolem & ſtatum; quem ſequitur loquela conſimilis. Reſpondet illico antitheton, trimembre item. Non dicitur, *qui venit ex terra*; quia etiam *in* terra erat: dicitur autem, *qui ſuperne venit*, *qui ex cælo venit*, ſcil. in terram. nam prius erat *in cælo*.

¶ ἐκ τῆς γῆς ἐστὶ, *ex terra eſt*) Antitheton, *ſupra omnes eſt*.

¶ ἐκ τῆς γῆς λαλεῖ, *ex terra loquitur*) quare eum etiam terricolæ facilius audiunt. Non metienda eſt doctoris præſtantia ſpiritualis ex auditorum lubentia.

32 μαρτυρεῖ, *teſtatur*) Id multo plus valet, quam, *loquitur*.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Tam ardenter optat Iohannes, ut Chriſtus omnia obtineat, ut pro eo, quod diſcipuli dicunt *omnes*, v. 26, Iohannes dicat, *nemo*. conf. c. XII. 38.

¶ λαμβάνει, *accipit*) Forma fidei. *Accipiendum*, non ſolo corpore *veniendum*.

33 ὁ λαβὼν, *qui accepit*) ut Iohannes.

¶ ἐσφράγισεν) *obſignavit* eo ipſo, & quaſi ſubſcribit, agnoſcit penes ſeſe, & ad alios confeſſus eſt, Deum, cujus verbo fidem habet, eſſe veracem; eique gloriam tribuit. Rom. IV. 20. conf. 1 Ioh. V. 10. Vid. de *obſignatione*, Nehem. IX. 38. Dicitur ὁμολογία *confeſſio* in Ep. ad Hebr. Metaphora a contractibus.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) cujus verbum eſt Meſſiæ verbum. v. ſeq. c. XII. 44.

34 ἀπέστειλεν) *miſit*, a ſe.

¶ οὐ γὰρ ἐκ μέτρου, *non enim ex menſura*) Vna eſt datio Spiritus, Chriſto facta; ſub

qua

quâ nos continemur, quibuſcunque menſura contingit. Eph. IV. 7. Ioh. I. 16. Vt nos poſſemus menſuram accipere, eſſe aliquem oportuit, qui caperet & prior acciperet ſine menſura, ceteros eodem Spiritu baptizaturus. quin etiam nos olim ſine menſura habebimus. 1 Cor. XIII. 10. 12. Chriſtoph. Cartwright: Prophetis ad menſuram datum fuiſſe Spiritum, notant Hebræi. *Etiam Spiritus Sanctus*, inquiunt, *qui manet ſuper prophetas, non manet niſi in menſura. Etiam verba legis, quæ data erat ſuperne, non data erant, niſi in menſura.* Mellif. Hebr. ad h. l. Porro, quia Chriſtus Spiritum ſine menſura accepit, verba Dei perfectiſſime eloquitur.

35 *πάντα, omnia*) Vid. v. 29. 36. Chriſti eſt & Sponſa (v. 29,) & Vita. (v. 36.)

¶ *ἐν τῇ χειρὶ, in manu*) Qui ergo in manum Filii non venit, neque ex manu Filii accipit per fidem; non experitur gratiam Filii. Eadem locutio c. XIII. 3. Deinde, *ſub pedibus*, 1 Cor. XV. 27.

36 *ἔχει, habet*) Præſens, futuro incluſo. vid. ad cap. V. 24.

¶ *οὐκ ὄψεται, non videbit*) Futurum, quo præſens involvitur.

¶ *ὀργὴ, ira*) Nam non experitur *amorem*, quo Pater amat Filium, & in Filio non niſi credentes.

¶ *μένει*) Alii *μενεῖ*· ſed vid. vers. 18, *ἤδη κέκριται· jam judicatus eſt*: ira Dei *manet* ſuper eum; non opus eſt, ut demum *veniat*.

CAP. IV.

1 *Ἔγνω, cognovit*) vel nemine nunciante.

¶ *ἤκουσαν, audierunt*) Conf. c. III. 25 ſ.

¶ *οἱ Φαρισαῖοι, phariſæi*) ægre id laturi. c. I. 24. nam Phariſæi volebant, *ſibi adjungi diſcipulos*. Matth. XXIII. 15.

¶ *πλείονας· plures*) Vid. iterum c. III. 26.

2 *Ἰησοῦς· Ieſus*) Sic *Lat.* *Ἰησοῦς αὐτὸς*, *Græci.* *αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς*, *Chryſoſt.*

¶ *οὐκ ἐβάπτιζεν, non baptizabat*) Baptizare, actio miniſterialis. Act. X. 48. 1 Cor. I. 17. Iohannes, miniſter, ſua manu baptizavit; diſcipuli ejus, ut videtur, neminem. at Chriſtus baptizat Spiritu ſancto.

4 *διέρχεσθαι*) In ipſo *tranſitu* res magnas egit.

¶ *διὰ τῆς σαμαρείας, per Samariam*) Admirabilis œconomia, primo præſertim illo tempore. Quod Ieſus poſtea diſcipulis interdixit, Matth. X. 5, ipſe hoc loco vitavit. Samaritani ad Eum exierunt, v. 30, nec niſi rogatus, biduum eis tribuit. v. 40. Quin etiam colloquium cum Samaritide ita gubernavit, ut rogatus gratiam ei impertiret. v. 15.

5 *συχὰρ*) *Sichem* olim, deinceps una litera mutata, *Sichar*, שכר (ſecundum Hilleri Onomaſticon) *merces*, ſcil. expeditionis Iacobææ. Gen. XLVIII. 22. Eo nomine hanc regionem præ terra divinitus promiſſa Iacobus Ioſepho legare potuit. Ad hoc etymon alludere videtur verſus 36, *μισθὸν, mercedem.* Neque enim tale etymon contemnitur c. IX. 7.

¶ *ἔδωκεν, dedit*) Habitarat ibi Iacob, v. 12, & Ioſepho ex ſingulari amore dederat prædium.

6 *ἐκ τῆς ὁδοιπορίας, ex itinere*) Longum iter pedibus fecerat.

¶ *οὕτως*) *ſic*, uti qualiſcunque loci opportunitas ferebat, ſine pompa, ſolus, ut qui non præ ſe ferret exſpectationem Samaritidis, ſed meræ laſſitudinis cauſa quietem vellet capere. Admiranda popularitas vitæ Ieſu & communitas; quam ipſam

ipſam priſci Chriſtiani imitati ſunt. Vide *Macar.* Apophth. p. 247. 248, de ſimplicitate Macarii in conſuetudine quotidiana cum aliis. Decebat etiam, ut illo tempore non apertius, ſed quaſi caſu ſe offerret Chriſtus exteris. Matth. X. 5. XV. 24 ſ. Οὕτως, *ſic*, declarandum ex verbo, cui adjicitur, uti c. VIII. 59. Act. XXVII. 17. 2 Petr. III. 4. Sir. XXXII. 1, καὶ οὕτω κάθισον· *ſede ſic* in convivio, ut nihil aliud agas. Ita h. l. *ita ſedit*, *ſicut ſedit*. Chryſoſtomus explicat, ἁπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε, *ſimpliciter*, *ut fit*.

¶ ἐπὶ) *ſuper*: (muro aut pariete ſeptus erat puteus:) vel certe, *prope*. uti Marc. XIII. 29, ἐπὶ θύραις, *in foribus*.

¶ ὡσεὶ ἕκτη, *quaſi ſexta*) Meridies. Cauſa, cur Ieſus eſſet laſſus: cur mulier aquam, diſcipuli panem peterent.

7 ἐκ τῆς· *ex*) Conſtr. cum γυνὴ, *mulier*.

¶ δός μοι πιεῖν· *da mihi bibere*) Ab hac, quæ indifferens videretur, compellatione, ſeptima mox colloquii viciſſitudine, præciſe dum diſcipuli veniunt, Ieſus rem mirabiliter perducit ad ſummum illud: *Ego ſum Meſſias*. v. 26: ad quod diſcendum tam longo tempore uſi ſunt apoſtoli. Nempe arbor diutius creſcit, quam ariſta. Sic quoque regium duobus effatis ad fidem perduxit. v. 48. 50.

8 γὰρ, *enim*) Præſentibus diſcipulis, qui hauſiſſent, Ieſus non popoſciſſet a muliere.

¶ ἵνα) *ut* cibos emerent. Poſtea ad docendum miſſi, docendi cauſa non intrarunt oppida Samaritana.

9 πῶς· *quomodo*) Simplicitas aperta elucet ex primis ſermonibus Samaritidis.

¶ ἰουδαῖος, *Iudæus*) Ex veſtitu aut dialecto colligebat, Iudæum eſſe.

¶ οὐ γὰρ, *non enim*) Parentheſis evangeliſtæ, cauſam exprimens, cur novum id viſum ſit Samaritidi. Congruit Rabbinicum illud: *Hominis Samaritani panem comedere, vinumque ejus bibere nefas eſt.*

¶ συγχρῶνται, *ſimul utuntur*) Non negatur omne commercium Iudæorum cum Samaritis: (collato verſu præc.) ſed familiaritas.

10 εἰ ᾔδεις, *ſi noſſes*) Ignorantia impedit; ſed ignorantiæ indicium oſtendit clementiam Domini, & deſiderium in corde mulieris accendit.

¶ τὴν δωρεὰν, *donum*) *Donum* eſt aqua viva.

¶ τίς ἐστιν, *quis ſit*) Loquitur in tertia perſona, modeſte. Hujus, qui dicit hoc, eſt dare aquam vivam. Deinde, *quis ſit*, aperit. v. 26.

¶ σὺ ἂν ᾔτησας - καὶ ἔδωκεν ἂν) *tu peteres - & daret*: vel potius, *tu petiſſes - & dediſſet*. i. e. non modo non mirareris me petentem, ſed etiam tu a me ultro petiſſes. Pronomen σὺ *tu* hoc demum loco potius, quam cum verbo ᾔδεις *noſſes* adhibitum, emphaticam facit oppoſitionem ad illud αἰτεῖς *petis*. Cum particula ἂν imperfectum tempus Iohannes ſolet ponere, ubi ſententia id ipſum poſtulat. ἐπιστεύετε ἂν, ἠγαπᾶτε ἂν, οὐκ ἂν εἴχετε, ἐφίλει ἂν, ἠγωνίζοντο ἂν, c. V. 46. VIII. 42. IX. 41. XV. 19. XVIII. 36: ſed aoriſtus æquipollet plusquamperfecto, οὐκ ἂν ἐτεθνήκει, οὐκ ἂν ἀπέθανε, c. XI. 21. 32: quamquam in Ep. I cap. II. 19 ipſum plusquamperfectum ponit, μεμενήκεισαν ἄν. Ambigua ergo videri loca poſſint cap. XIV. 2. 28, & hîc c. IV. 10. εἶπον ἂν, *dicerem*, *dixiſſem*: ἐχάρητε ἂν, *gauderetis*, *gaviſi eſſetis*: ᾔτησας ἂν, ἔδωκεν ἂν, *peteres*, *daret*; *petiſſes*, *dediſſet*. Veruntamen, quia

quia ſcribere poterat, nec tamen ſcribit, ἔλεγον, ἐχαίρετε, ἤτεις, ἐδίδου· aoriſtum pro pluſquamperfecto accipimus, quemadmodum etiam cap. XVIII. 30 exſtat, *οὐκ ἄν παρεδώκαμεν, non tradidiſſemus:* Gal. IV. 15. *ἐδώκατε ἄν, dediſſetis.* Ait ergo Dominus: *tu petiiſſes* a me, antequam ego dicerem ad te, *Da mihi bibere.* Et, *da mihi bibere*, dixerat, ut mulier e converſo ab ipſo aquam vivam petere diſceret.

¶ *ἔδωκεν ἄν*) Hoc *ἄν* pendet a priore particula *ἄν* in actum deducenda prius.

¶ *ὕδωρ, aquam*) Pari modo Ieſus ex *pane* allegoriam ſumit, cap. VI. 27 ſ. & ex *luce*, cap. VIII. 12. quæ in natura ſunt prima, maxime ſimplicia, neceſſaria, communia & ſalutaria.

¶ *ζῶν*) quæ eſt *vivens*, & inde vitam afferens. v. 14. c. VII. 38. Eminentiore ſenſu dicitur hîc *aqua vivens*, quam Lev. XIV. 5 מים חיים *ὕδωρ ζῶν.*

11 *κύριε, Domine*) Antea non appellarat *Dominum*: nunc de Deo pie loquentem, etſi nondum cognitum, ſic appellat. v. 15. 19. Sic c. V. 7 Ieſum homo, qui eum ignorabat, *Dominum* appellat. Sentiebant utcunque dignitatem ejus.

12 *μείζων, major*) qui majora poſtules aut præſtare poſſis. conf. c. VIII. 53.

¶ *πατρὸς ἡμῶν ἰακὼβ, patre noſtro Iacob*) Sic ſibi perſuaſerant Samaritani: falſo. Matth. X. 5 ſ.

¶ *ἰακὼβ, Iacob*) qui fuit paſtoritiæ & aquariæ rei peritiſſimus, & in re familiari feliciſſimus.

¶ *ἡμῖν, nobis*) in Ioſepho. v. 5. Sic loquitur ex falſa illa hypotheſi de Iacobo patre ſuo.

¶ *ἔπιε, bibit*) Aqua potius uſi patriarchæ, quam vino. Hoc dicit mulier: Patriarcha ipſe hac aqua contentus erat, nec meliorem aquam requirebat.

¶ *καὶ τὰ θρέμματα, & pecora*) boves & oves. Biberunt utique etiam ſervi & ancillæ, qui fere pecora paſcunt. Fuerat igitur puteus abundans & longævus.

14 *οὐ μὴ διψήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα· non ſitiet in æternum*) Ergone is, qui aquam, quam dat Chriſtus, ſemel bibit, a ſiti omni liber eſt? Sane aqua illa, quantum in ſe eſt, perennem habet virtutem; & ubi ſitis recurrit, hominis, non aquæ, defectus eſt: at aquæ elementaris potio ſitim ſubinde ad aliquot tantummodo horas ſedare valet.

¶ *ἀλλὰ, ſed*) Conf. cap. VI. 27.

¶ *γενήσεται*) Ex aqua *fiet* fons, ut e ſurculo arbor. Fons non ſitit.

¶ *πηγὴ, fons*) Antitheton *φρέαρ, puteus.* v. 11. In fidelibus eſt vena: Pontifex Romanus non eſt vena illa, ex qua demum derivanda ſit fides, ſanctitas, beatitudo, rata functio in eccleſia.

¶ *ὕδατος ἁλλομένου, aquæ ſalientis*) Fidelium ubertas. *ἅλλεσθαι, ſalire*, de aqua, verbum amœnum.

¶ *εἰς, in*) Omnia ex Deo, *in* Deum.

¶ *ζωὴν, vitam*) Vita æterna, (de qua conf. v. 36.) confluens talium fontium: imo oceanus. Eo perveniam!

15 *δός μοι, da mihi*) Aquam mulier petit, ut Iudæi panem, c. VI 34, pro corpore ſuſtentando. Iam eo res venit, ut mulier dicat, *da*; cui ante ſic dictum erat, v. 7.

¶ *ἐνθάδε, huc*) cum labore. Domi cupit habere illum fontem.

16 *λέγει, dicit*) Nunc aditum facit, ad dandam mulieri roganti aquam, meliorem illâ, quam rogarat.

¶ *ἄνδρα, virum*) Mulier videtur putaſſe, ſe ideo vocare virum juberi, ut

 ipſam

ipſam ſublevaret in ſuſcipienda domumque ferenda v. 15 aqua, v. 14 promiſſa. Ieſus autem hoc ſermone intimam recludit mulieris conſcientiam, & pœnitentiam præbet, confeſſionem elicit. v. 29. Nec prorſus ex abrupto id dicit: ſed verba illa, *neque veniam huc*, v. 15, & hæc, *veni huc*, v. 16, inter ſe reſpondent. In eo loco, quem mulier poſthac vitare cogitat, datur ei aqua viva.

17 *καλῶς*) *bene*: i. e. *vere*. Summa gravitas in ſermone Domini cum ſumma comitate. Plana hæc affirmatio prorſus convicit Samaritidem.

18 *πέντε*, *quinque*) Quinque conjugia totam fere mulieris vitam complectebantur: & eorum mentione mulieri plane totam ipſius vitam in memoriam revocavit.

¶ *ἄνδρας*) *maritos* dicit, ut patet ex oppoſito ſubſequenti. Mortuine fuerint omnes, an aliis quoque modis aliquos eorum amiſerit mulier, ipſius conſcientia a Domino commota dictabat.

¶ *οὐκ ἔστι*, *non eſt*) Matrimonium hoc ſextum non erat legitimum, vel non conſummatum, aut deſertio aliudve impedimentum interceſſerat, ex altera utra parte. Viro nil dicitur renunciaſſe mulier verſu 28.

19 *θεωρῶ*, *conſpicio*) ex ſcientia tua de rebus occultiſſimis.

20 *οἱ πατέρες ἡμῶν*, *patres noſtri*) Mulier ſcrupulum, quem de religione pridem videtur habuiſſe, hac occaſione illico promit, & a propheta erudiri cupit vehementer. Talibus animis occurrit Dominus. Non ſemper reprehendenda eſt deſultoria interrogatio. *Patres* mulier dicit non modo majores citeriores, ſed etiam patriarchas. Ac contra ipſos Iudæos Samaritæ nitebantur antiquitate. Rurſum, Iudæi provocabant ad patres, c. VI. 31.

¶ *τούτῳ*, *hoc*) Montem Garizim monſtrabat mulier.

¶ *προσεκύνησαν*, *adoraverunt*) Ad *adorationem* tota religio poteſt reduci.

21 *πίστευσόν μοι*, *crede mihi*) Ad Iudæos & diſcipulos ſæpe Chriſtus dixit, *dico vobis*, v. 35. Vno hoc loco ad Samaritida, *crede mihi*. Illi magis erant obligati ad credendum, quam hæc. Hanc proportionem ſequuntur formulæ.

¶ *ὥρα*) *Hora* dicitur, non quod breve ſit tempus id totum, ſed quod prope ſit initium. c. V. 25. XVI. 2.

¶ *οὔτε*, *οὔτε* *neque*, *neque*) Non dicit: *& iſtic*, *& hic*; ſed, *neque iſtic*, *neque hic*. Samaritæ non ſunt compulſi Hieroſolyma, Act. VIII. 14. & quid poſtea opus fuit *Cruciatis*? quid opus eſt *peregrinationibus*? Locorum hîc diſcrimen plane tollitur; cui intenti fuerant veteres. Num. XXIII. 27 vel 31. vid. 1 Tim. II. 8. Si diſcrimen manet, ubivis potius quam Hieroſolymis adorandum eſſe, hæc verba innuunt.

¶ *προσκυνήσετε*, *adorabitis*) vos Samaritani & Iudæi. Decore loquitur in ſecunda perſona, non in prima: eſtque *προθεραπεία* & quaſi correctio ſermonis, qui in prima perſona pro mulieris captu ſubſequitur.

¶ *τῷ πατρὶ*, *Patrem*) Familiariſſime ad arcem fidei admittit mulierem. coll. Matth. VI. 9. Antitheton, *πατέρες patres*. v. 20. 12.

22 *ὃ οὐκ οἴδατε*) *quod non noviſtis*. Oſtendit, quanta laborent ignorantia. quare etiam addit, *τῷ πατρὶ*, *Patrem*, quod mulier non addiderat. Quanquam *ὃ quod*, quia in ſubſequente membro repetitur, non

non objectum adorationis videtur notare, ſed formam. hoc ſenſu: vos neſcitis, qua adoratione utamini; nos ſcimus, quæ ſit adoratio noſtra.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Loquitur, velut Iudæus vulgaris; quia Samaritidi nondum cognitus.

¶ ἡ σωτηρία, *Salus*) Sane! Etymon nominis *Ieſu*, quem mulier *Iudæum* appellat, v. 9. Conf. v. 42.

¶ ἐστιν, *eſt*) Sic enim promiſſum eſt: Salvatorem ejusque notitiam fore ex Iudæis, & notitiam ex Iudæis ad alios profecturam.

23 ἀλλ' *at*) Non ſatis habet Ieſus, Iudaicam adorationem, cognitionem, religionem, Samaritaniſmo prætuliſſe, *ſed* hoc amplius oſtendit, adorationem non modo ea, quæ in *monte* iſto, verum etiam ea, quæ Hieroſolymis fieret, præſtantiorem, in proximo eſſe.

¶ καὶ νῦν ἐστιν, *& nunc eſt*) Hoc (verſu 21 non additum) nunc additur, ne mulier putet, ſibi tantiſper ſedem in Iudæa quærendam eſſe. Impletum eſt mox v. 39. 41.

¶ οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ, *veri adoratores*) v. gr. Samaritani, v. 41.

¶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, *in ſpiritu & veritate*) Continetur hîc teſtimonium de S. Trinitate. *Pater* adoratur *in Spiritu* ſancto, & *in Veritate* per *Ieſum Chriſtum* facta. Qui Patrem in *Spiritu & Veritate* ut filii adorant, hi ſuper *locorum* & omnium ejuſmodi circumſtantiarum rationes collocati ſunt.

¶ ζητεῖ, *quærit*) ſunt enim rari. Idem verbum Ez. XXII. 30.

24 πνεῦμα, *ſpiritus*) *Spiritus* quum dicitur Deus, Ens cogitare debemus non modo a corpore & loco remotum, ſed etiam virtutes habens ſpirituales, veritatem, ſapientiam, ſanctitatem, potentiam &c. Huic naturæ Dei reſpondere debet noſtra adoratio; & Deo vivo munera viva offerri. Ebr. IX. 14. Rom. XII. 1. Profundum & admirabile colloquium cum muliercula vix conſpecta. Diſcipulis non tradidit ſublimiora.

25 λέγει, *dicit*) cum gaudio de veritate agnita, & ſtudio ac ſpe agnoſcendæ plene, de Meſſia ipſo.

¶ ὁ λεγόμενος χριστὸς, *qui dicitur Chriſtus*) Hoc addit evangeliſta, ad interpretandum. Chryſoſt. ad h. l. *Vnde Samaritani Chriſtum exſpectabant, cum ſolum Moſen reciperent? Ex ipſo Moſe.*

26 λέγει, *dicit*) Properavit totum dicere ante adventum diſcipulorum. Iohannes non audivit colloquium: ſed poſtea, dictante Spiritu, perſcripſit. c. XIV. 26.

¶ ἐγὼ, *ego*) Nuſquam directius ipſis diſcipulis de ſe dixit.

27 ἐπὶ τούτῳ· *in hoc*) Opportuniſſime ſuppetiit tempus ad collocutionem.

¶ ἐθαύμασαν, *admirati ſunt*) Admiratio profectum acuit.

¶ μετὰ γυναικὸς) *cum muliere*, illo loco.

¶ τί ζητεῖς; *quid quæris?*) Non facile exiſtimabant, Ieſum Samaritidi ſpirituale beneficium exhibuiſſe.

28 ἀφῆκεν, *reliquit*) vel poſtea impletura hydriam; vel oblita rerum minorum, præ gaudio; & expeditius curſura. Mulier aquam, Ieſus cibum poſtponit. v. 32.

29 πάντα, *omnia*) Hæc ſine dubio explanavit civibus mulier, ingenua confesſione, quanquam pleraque etiam prius nota eſſent.

¶ *μή τι, nunquid*) Ipſa non dubitat; ſed cives ad cognoſcendum invitat, donec dicunt, *vere*. v. 42.

30 *ἐξῆλθον, exierunt*) Promte aſſenſi ſunt mulieri, vel etiam prandium reliquerunt. Alii dedignari potuiſſent tam facile pedem domo aut porta efferre.

31 *ἐν τῷ μεταξὺ, interea*) Inter abitum mulieris & adventum Samaritarum.

32 *ὁ δὲ, ille autem*) Superſedit igitur prandio, ſpirituali ardore famem eximente.

¶ *ὐκ οἴδατε, non noſtis*) Hoc augebat admirationem & diſcendi ardorem. Dulciſſimum ænigma.

34 *βρῶμα, cibus*) quo appetitus meus exſaturatur.

¶ *τελειώσω, perficiam*) Nondum erat in medio actionis tempore Ieſus, & tamen jam cogitat *finem*. tam ſerio egit. Idem verbum, c. V. 36. De re conf. c. VI. 38. 39 fin.

¶ *τὸ ἔργον, opus*) unum, magnum, quod Iſraëlitas, Samaritas & Gentes omnes complectitur.

35 *τετράμηνος, quatuor menſes*) Oppido pauci libri, τετράμηνον. Τετράμηνος dicitur genere communi, uti δίμηνος, ἔκμηνος, ἑξάμηνος, apud Scapulam in μήν. Etiam Glaſſius h. l. ſic legit. Μετὰ τὴν τετραήμερον, Ariſt. 3. polit. 11. p. 214.

¶ *ἔτι τετράμηνός ἐστι, καὶ ὁ θερισμὸς ἔρχεται· adhuc quatuor menſes ſunt & meſſis venit*) καὶ & valet *dum*: uti c. VII. 33. XIV. 19. Gen. XL. 13. 19. Ion. III. 4. Quatuor hi menſes ſunt, *Niſan* extrema ſui parte, *Ijar* totus, *Sivan* totus, & *Thammuz* prima ſui parte. A meſſe hordeacea differt triticea, quæ abſolute *meſſis* dicitur. Alterius initium erat ſub Paſcha; alterius, non paulo poſt, Exod. IX. 25. 31. 32. nempe, in Palæſtina, ſub Pentecoſten. Exod. XXXIV. 22. Porro ſerior meſſis erat in Galilæa, quam in Iudæa: (& ſic *ſerius* Ieroboami feſtum, 1 Reg. XII. 32. coll. Lev. XXIII. 34.) & Galilæi erant fere, quibus dicitur, *Nonne vos dicitis?* Denique eo anno, quo hæc dicebantur, dies 1 Thammuz erat 13 Iunii, valde cito, nam poſtero anno dies 6 Iunii ipſam demum pentecoſten, ineunte meſſe triticea, habebat. Revera igitur *quarto menſe* poſt hunc ſermonem triticea Galilæorum *meſſis* ſat celeriter cœpit in menſe Thammuz. Adde *Harmon. Evang.* §. 27.

¶ *λέγω ὑμῖν, dico vobis*) Formula hoc loco indicat, myſticum eſſe ſermonem. Antitheton: *ὑμεῖς λέγετε, vos dicitis*, qui magis externa ſpectatis. v. 32 fin.

¶ *τὰς χώρας, regiones*) Deſcribuntur Samaritæ ad fidem maturi, v. 39. qui in *campo* conſpiciebantur. v. 30. Meſſis naturalis majore, inquit, intervallo inſtat, quam evangelica.

36 *καὶ*) & jam. Tempus N. T. eſt meſſis.

¶ *ὁ θερίζων· is qui metit*) Albedinem regionum ſequitur, perbrevi intervallo, ipſa meſſis.

¶ *μισθὸν*) *mercedem*, ipſam frugem: magnum operæ pretium, magnum *lucrum*. Matth. XVIII. 15.

¶ *λαμβάνει, accipit*) jam, in præſenti.

¶ *καρπὸν, fructum*) multas animas.

¶ *ὁ σπείρων, ſeminans*) Sementis in Iſraël traxit poſt ſe meſſem in Iudæa, in Samaria & in toto orbe.

¶ ὁμοῦ,

¶ ὁμȣ͂, *una*) in eadem *vita æterna.* non alter ſine altero. Hebr. XI. 40.

37 ὁ λόγος, *dictum*) Subjectum, *Dictum verum.* Prædicatum, ἐςὶν *exſtat.* Proverbium etiam apud Græcos obvium.

¶ ἄλλος, *alius*) Sapientiſſime inſtituta ſucceſſio eſt in œconomia divina. prius quidque ſementis eſt reſpectu meſſis ſecuturæ. Vnus ſæpe eſt ſator & meſſor: ſed ob ſpatium interpoſitum idem quodammodo fit alter a ſe ipſo. Certe quilibet eſt ſator, reſpectu ſucceſſorum; & meſſor reſpectu anteceſſorum: ſed hæc differentia maxime ſpectatur inter miniſtros V. & N. T.

¶ ἄλλος, *alius*) Noli quærere, cur non citius venerit Meſſias. In promtu eſt reſponſio. Sementis longo intervallo præcedit: meſſis cito colligit. Oeconomia divina juſtas habet moras. conf. Rom. V. 6 not.

38 ἐγὼ, *ego*) Dominus meſſis totius.

¶ ἀπέςειλα, *miſi*) mittere inſtitui (v. 2.) ad Iudæos, miſſurus in totum orbem.

¶ ἄλλοι, *alii*) prophetæ.

¶ ὑμεῖς) Non dicit, *nos*, ſed, *vos.* Chriſtus eſt Dominus.

¶ κόπον, *laborem*) rem labore partam. Neh. V. 13.

39 ἐπίςευσαν *crediderunt*) Mira facilitas. Nondum viderant Ieſum. coll. v. 40. Magna virtute teſtimonium a muliere datum fuerit oportet.

40 μεῖναι, *manere*) ſemper, vel certe diu.

¶ ἔμεινεν, *manſit*) Samaritæ non leguntur tum baptizati. Neque tum eccleſia ſolenniter extra Iudæam conſtituenda erat. Credibile eſt, multos horum baptizatos eſſe poſtea. Act. VIII. 16.

¶ δύο ἡμέρας, *biduum*) Semel igitur pernoctavit ibi. Vno aquæ viventis hauſtu inſtructi ſunt ad vitam æternam. v. 14. Sic quoque Æthiops. Act. VIII.

41 ἀυτȣ͂) *Ipſius.*

42 ȣ̓κ ἔτι, *non jam*) Verus fidei progreſſus.

¶ ἀυτοὶ, *ipſi*) Præclare Auguſtinus ad h. l. commentatur: *Primo per famam, poſtea per præſentiam. Sic agitur hodie cum eis, qui foris ſunt, & nondum ſunt Chriſtiani. Chriſtus nunciatur per Chriſtianos amicos, tanquam illa muliere, hoc eſt, eccleſia annunciante. Ad Chriſtum veniunt, credunt, per iſtam famam: manet apud eos biduo, h. e. dat illis duo præcepta charitatis: & multo plures & firmius in eum credunt, quoniam vere ipſe eſt Salvator mundi.* Patet hinc, quomodo accipi debeat decantatum illud: *Ego vero evangelio non crederem, niſi me catholicæ eccleſiæ commoneret* (al. *commoveret*) *auctoritas.* contra ep. fundamenti, cap. V. Hoc quippe loco non docet Auguſtinus, ſed Manichæis adverſum tenet.

¶ τȣ͂ κόσμȣ, *mundi*) non ſolum Iudæorum. Fides liberat a ſtudio partium: credunt in Ieſum, quatenus eſt *mundi Salvator*, dimiſſa gloriatione de patribus. v. 12.

43 ἐξῆλθεν, *exivit*) Samaritis, ut erant mores eorum, quod ab Iudæis varie abhorrebant, utilis erat abitus Ieſu.

44 πατρίδι, *patria*) Præſupponit Iohannes, ut rem ex cap. I. 46. XIX. 19 & ex ceteris evangeliſtis notam, Nazaret fuiſſe Ieſu *patriam*: & hinc infert ex teſtimonio Ieſu, cur in *Galilæam* indefinite, non in patriam Nazaretam ierit.

46 ὅπȣ, *ubi*) Illo ipſo miraculo fides in regio accenſa.

¶ ὃν ὁ υἱὸς, *cujus filius*) unicus, ut articulus videtur inferre.

47 ἐκ τῆς ἰȣδαίας, *ex Iudæa*) Etiam regius ſine dubio viderat vel audierat, quæ Hieroſolymis fecerat Ieſus. v. 45.

¶ καταβῇ, *deſcenderet*) Cana altiore loco ſita erat.

48 ἐὰν μὴ, *niſi*) Innuit Ieſus, ſe etiam abſenti reguli filio poſſe vitam dare; & poſtulat, ut regulus id credat, neque profectionem Ieſu poſtulet ſuſcipiendam cum ipſo ſanationem apud lectulum *viſuro*.

¶ ἴδητε, *videritis*) c. XX. 29.

¶ ὀυ μὴ πιςεύσητε, *non credetis*) i. e. Morbus filio tuo obtigit, ut locus eſſet opi miraculoſæ, qua non conſpecta non creditis. conf. c. XI. 4, ubi v. 40 locutio ad regium quodammodo inverſa datur: ſi credis, videbis gloriam Dei. Senſus Iudaici in miracula ſuſpenſi quidpiam fuerat in regio, qui Iudæus fuiſſe videtur. Id notatur in ſecunda plurali. Simul autem miraculum promittitur, fideſque prius etiam deſideratur, & dum deſideratur, excitatur. conf. c. X. 37. Reſponſum externa quadam repulſæ ſpecie & tacita opis promiſſione mixtum congruit ſenſui rogantis ex fide & imbecillitate mixto.

49 κατάβηθι, *deſcende*) Duplex imbecillitas rogantis, quaſi Dominus neceſſe haberet adeſſe, nec poſſet æque reſuſcitare mortuum. Atqui etiam ante, quam deſcendit parens, vitæ reſtitutus eſt filius ejus.

50 ζῇ, *vivit*) Antitheton: *priuſquam moriatur*. v. 49.

51 ἤδη, *jam*) Feſtinabat ergo, ut, quæ credebat, videret. tamen exercitium fidei duravit in diem poſterum. Servis quoque credit, antequam videat.

¶ οἱ δȣ̃λοι, *ſervi*) qui & ipſi deinde crediderunt.

¶ ἀπήντησαν, *occurrerunt*) Quia ægrotus tam celeriter convaluerat, cupidi erant cognoſcendi, quid contigiſſet, & herum exhilarandi. Mutuum erat gaudium. Sine dubio dixere ſervi: Hac hora ſeptima herus noſter locutus eſt cum Ieſu.

¶ ζῇ, *vivit*) Iiſdem verbis, quæ Ieſus dixerat, rem nunciant.

52 τὴν ὥραν *horam*) Quo curatius divina opera & beneficia conſiderantur, eo plus nutrimenti fides acquirit.

¶ ὁ πυρετὸς, *febris*) Hic morbus alias lente recedit.

¶ κομψότερον, *melius*) Amœnum verbum, de convaleſcente, puero præſertim. Putabat, ſuperatum duntaxat eſſe mortis periculum: ſed ſequitur relatio de febri prorſus exſtincta.

54 δεύτερον, *ſecundum*) Fecerat Hieroſolymis ſigna, c. II. 23. Hoc igitur *ſecundum* eſt, quod fuit in Galilæa, quum eo veniſſet ex Iudæa.

CAP. V.

1 Ἑορτὴ, *feſtum*) Pentecoſten agnoſcunt Epiphanius, Chryſoſtomus, Cyrillus, Euthymius, Theophylactus, Harmonia vetus evangelica ab Ottomaro Luſcinio edita, Tyranus, Stapulenſis, Eraſmus in paraphraſi, Maldonatus, Calvinus, Piſcator, Bullingerus in Act. p. 4. conf. Hunnium & E. Schmidium, nec non Brochmandum Syſt. T. I. fol. 339. Add. Pflacher. Et *pentecoſten* hanc fuiſſe, evici, ut ſpero, in *Ordine temporum*, p.252.

2 ἔςι *eſt*) Scripſit Iohannes ante vaſtationem urbis. *Eſt*, inquit, non *erat*, piſcina.

ſcina. Tum etiam loci in templo, gazophylacii, memoria ſupererat apud auditores, cap. VIII. 20. Congruunt ex veteribus ii, qui hunc librum annis XXX, XXXI, XXXII poſt aſcenſionem Domini editum ſcribunt.

¶ ἐπὶ τῇ προβατικῇ) Multi ſubaudiunt πύλῃ· occurritque ſane ἡ πύλη ἡ προβατικὴ Nehem. III. 1. 32. XII. 39. ſed quum multa in libris V. T. portarum Hieroſolymis, portarum Romæ in hiſtoria Romana mentio fiat, tamen nuſquam rarove omittitur nomen πύλη, *porta*. Nonnus, ἐν ἐνύδρῳ προβατικῇ· ubi προβατικῇ, penultima producta, ſubſtantivi inſtar eſt. Camerarius ſubaudit χώρᾳ, vel ſimile quidpiam. Ita Chryſoſtomus l. 2 de Sacerd. c. 4. § 120 τὴν ποιμαντικὴν dicit, quod nos *Das Paſtorat.* Credibile eſt, portæ ovium vicinam fuiſſe piſcinam æque per ſe ab ovibus dictam: ſæpe enim oves in piſcina lavantur. Cant. IV. 2. Sic æquipollent κολυμβήθρα ἐπὶ τῇ προβατικῇ, quod Græcus habet Textus, ordine verborum eleganter variato, & κολυμβήθρα προβατικὴ, ut verſiones & patres exponunt. Noſtro ſermone, illud, *ein Teich bey der Schæfferey*: hoc, *ein Schaf-Teich.*

¶ κολυμβήθρα, *piſcina*) Circa balnea frequens θεῖον, aliquid divinæ opis, eſt.

¶ ἑβραϊστὶ, *Hebraice*) Non igitur Hebraice ſcriptus eſt hic liber. Alias hoc adverbium redundaret. Helleniſtæ erant igitur, quorum in gratiam Iohannes Græce ſcripſit & fortaſſe Hieroſolymis hunc librum in Aſiam miſit. conf. c. I. 39. 42. 43. c. IX. 7.

¶ στοὰς, *porticus*) ab infirmis, vel horum cauſa, ſtructas apud piſcinam,

3 κατέκειτο, *decumbebat*) Ergo multi ibi erant toto tempore: hic certe æger, quem Dominus ſanavit. neminem enim habebat. v. 7.

¶ κίνησιν, *motum*) quo limus excitabatur.

4 ἄγγελος, *angelus*) Multis ſine dubio res illa viſa eſt mere naturalis; quia fiebat κατὰ καιρόν.

¶ κατὰ καιρὸν, *temporibus quibuſdam*) num per intervalla æqualia? num circa *pentecoſten* præcipue? quis ſcit?

¶ κατέβαινεν, *deſcendebat*) Præteritum. Deſierat ergo hoc phænomenon, antequam Iohannes ſcripſit.

¶ ἐταράσσετο, *turbabatur*) Paſſivo verbo exprimitur phænomenon in omnium oculos incurrens, quamvis actionem angeli ignorarent.

¶ πρῶτος, *primus*) Habenti dabitur.

6 κατακείμενον, *decumbentem*) Videtur jam non ſolitus fuiſſe conari, ut alios anteverteret.

¶ γνοὺς, *ſciens*) nemine indice.

¶ λέγει, *dicit*) ultro. Chriſtus & anſam petendi auxilii præbet & ipſam opem.

7 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) De voluntate ſanitatis recipiendæ nil reſpondet. Quo certior & propior ſpes eſt, eo major eſt voluntas: ſpe exili, voluntas ſopitur.

¶ οὐκ ἔχω· *non habeo*) Erat homo valde inops, &, ut videtur, rudis. v. 11 not.

¶ βάλῃ, *mittat*) celeriter arreptum, leniter demittat.

¶ πρὸ ἐμοῦ, *ante me*) Amoris fuerat, ut cæteri ægroti uno conſenſu huic tandem primas concederent: ſed omnes avidi ſanitatis.

8 ἔγειρε

8 ἔγειραι, *ſurge*) Ieſus ægrotum non inſcenſa piſcina ſanat. Major igitur angelo.

¶ ἆρον, *tolle*) Hoc opus, die ſabbati magis conſpicuum, pertinebat ad majorem Dei gloriam in Ieſu Chriſto.

10 ἔλεγον, *dicebant*) Interpellatio intempeſtiva.

11 εἶπεν, *dixit*) & vero, ut factum oſtendit, dicendi jus habuit. Cum ſanitate agnitionem Ieſus dedit homini.

13 οὐκ ᾔδει) *neſciebat*, grabato ferendo intentus, & judaica interpellatione diſtrictus.

¶ ἐξένευσεν, *declinavit*) LXX pro סור & פנה ponunt. Ieſus fugit ſtrepitum. Matth. XII. 16 ſ.

¶ ὄχλου, *multitudine*) *Multi* teſtes erant ſanationis.

14 μετὰ ταῦτα, *poſtea*) vel eodem vel alio die ſabbatove.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) Qui diu ægrotarat, eum ſocietas cultus divini publici multo plus movet, quam ceteros.

¶ μηκέτι, *ne poſthac*) Antea igitur peccarat ille homo: neque magno poſthac peccandi periculo carebat. Conf. cap. VIII. 11. Admonitio hæc, aliquo poſt ſanationem intervallo, jam magis neceſſaria erat.

¶ χεῖρόν τι, *pejus quidquam*) gravius quiddam, quam infirmitas vel XXXVIII annorum.

¶ γένηται, *accidat*) nova, eaque majore, ira Dei.

15 ἀνήγγειλε, *renunciavit*) Morem voluit gerere Iudæis, qui rogarant: v. 12. nec tamen mala mente ad illos retulit. nam quum verſu 11 dixiſſet ὁ ποιήσας με ὑγιῆ, *qui me ſanum fecit*, & εἶπεν, ἆρον, *dixit*, *tolle*, quorum *illud* favorabile erat, *hoc* odioſum videri poterat; cumque Iudæi *horum* alterum arripuiſſent potius v. 12: ipſe *illud* potius reponit hoc verſu.

16 ἐδίωκον) *conabantur pellere*.

¶ καὶ ἐζήτουν αὐτὸν ἀποκτεῖναι) Hoc recentiores ex verſu 18 huc intulerunt. *Perſecutioni* proprie dictæ opponitur *conatus occidendi*.

17 ὁ πατήρ μου, *Pater meus*) Quo ſenſu Ieſus dixerit, *Pater meus*, melius intellexerunt vel ipſi Iudæi, v. 18, quam Photiniani. Ponitur hîc ſumma ſermonum Ieſu, quos Iohannes deinceps commemorat: inprimisque obſervanda ſunt eloquia illa, quæ Ieſus interdum ultro tanquam themata ſermonum uberiorum propoſuit, v. gr. c. VI. 27. VII. 37. VIII. 12.

¶ ἕως ἄρτι, *hucusque*) inde a creatione, ſine intervallo ſabbati. Nam ſabbato non tenetur: perpetua quiete non caret. Si non operaretur, ubi eſſet ipſum ſabbatum?

¶ ἐργάζεται, *operatur*) Excellens oratio de divinis *operibus*.

¶ κἀγώ, *& ego*) Pater non ſine Filio: Filius non ſine Patre, v. 19. Hæc Propoſitio eſt, quæ explicatur a v. 19 ad 30, (unde verſus 19 repetitur verſu 30,) confirmatur & vindicatur v. 31 ſs.

18 διὰ τοῦτο) *propter hoc*, propter quod debuerant acquieſcere. Apologiam ipſam in majus crimen vertunt.

¶ μᾶλλον, *magis*) Gradatio: modo perſequebantur; nunc amplius quærunt occidere.

¶ ἔλυε, *ſolveret*) facto, v. 8, & dicto, v. 17.

¶ ἴδιον

¶ ἴδιον ἴσον *proprium: parem*) *Proprii Patris proprius Filius.* Rom. VIII. 32. Solus unigenitus poteſt dicere, *Pater meus:* de ſolo unigenito dicit Pater, *Filius meus.* Non ſolum Patris Filiique nomina ſæpisſime repetiit Ieſus, ſed etiam intimam Patris ac ſuam æqualitatem unitatemque commemoravit. *& ego:* v. 17. *unum ſumus* &c. c. X. 30. 38. Hæc omnia conjunctim exagitarunt Iudæi.

¶ ἔλεγε, *diceret*) Revera dixit Ieſus, quod eum dixiſſe exiſtimabant Iudæi: ſed id miſere pro blaſphemia habuerunt.

19 ἀμὴν ἀμὴν, λέγω ὑμῖν, *amen amen, dico vobis*) Hæc affirmatio ter adhibita in hoc ſermone. v. 24. 25.

¶ ἀφ' ἑαυτῦ ὐδὲν, *a ſe ipſo nil*) Hoc gloriæ eſt, non imperfectionis. *non poteſt fieri, ut Filius faciat aliquid a ſe ipſo*, aut, *ut* judicet, velit, teſtetur doceatve *quicquam ſeorſum a Patre.* v. 30 ſ. c. VI. 38. VII. 16. 17. 28. XII. 49. XIV. 10, aut ut ei credatur, isque cernatur ſeorſum a Patre. c. XII. 44. Hæc ex intimo ſenſu unitatis naturalis & amoroſæ cum Patre, profecta ſunt. Defendit Dominus, quod fecerat opus in ſabbato, Patris ſui exemplo, a quo non diſcedat. Sic de Spiritu Sancto, c. XVI. 13, ubi etiam ſimillimum huic loco ſequitur antitheton. At diabolus ex propriis loquitur: c. VIII. 44. & falſi doctoris eſt in *ſuo* nomine venire, & ex *ſuo* corde loqui aut facere. c. V. 43. Num. XVI. 28. XXIV. 13.

¶ ταῦτα) *hæc* omnia & ſola.

¶ ὁμοίως) *ſimiliter*, illico.

20 φιλεῖ) Qui *amat*, nil celat.

¶ δείκνυσιν, *oſtendit*) in cœlo. conf. βλέπῃ, *videat*, v. 19. Oſtendit, ut item faciat. Hæc oſtenſio eſt intimæ unitatis. Conferunt huc locum Pſalmi XLV. 5, *DOCEBIT te res ſtupendas dextera tua.*

¶ αὐτὸς) *Ipſe.*

¶ δείξει) *oſtendet*, faciendo. Simul Pater oſtendit & facit, & Filius videt & facit; non diverſis temporibus.

¶ ἔργα, *opera*) Ieſus ſæpius *opera* appellat, quam *ſigna*, quia in Ipſius oculis non erant miracula.

¶ ἵνα) *usque eo, ut.*

¶ ὑμεῖς, *vos*) Qui nunc odiſtis, cum admiratione & fide honorabitis. Id factum inprimis ſub reſuſcitationem Lazari.

21 γὰρ, *enim*) Declarat, quæ ſint *majora* illa opera: *vivificatio*, & *judicatio.* Ex poteſtate *judiciaria* fluit *arbitrium vivificandi* quoſvis quovis tempore. expende γὰρ *enim* v. 22. Sed *vivificatio* mortuorum eſt argumentum poteſtatis *judiciariæ*, in oculos nondum incurrentis. expende γὰρ *enim* v. 21, adeoque *vivificatio* præ *judicatione admirationem* movet. Proponuntur hæc duo, *vivificatio & judicatio*, verſu 21. 22, &, inverſo per χιασμὸν ordine, tractatur verſu 24 exemtio fidelium a judicio, quæ ipſa *judicium* præſupponit; verſu 25 tractatur *reſuſcitatio* quorundam mortuorum, ita *admiranda*, ut hanc tamen *admirationem* exſuperet reſuſcitatio univerſalis. v. 28.

¶ ἐγείρει, *ſuſcitat*) Sermo bimembris hoc valet: *Quemadmodum Pater ſuſcitat mortuos* (quos vult) *& vivificat: ita etiam Filius* (ſuſcitat mortuos) *quos vult* (&) *vivificat.*

¶ νεκρὺς, *mortuos*) corpore. nam corporis mors proprie opponitur morbo: v. 5. & vita æterna, in quam intratur

per reſurrectionem corporis, opponitur *judicio* v. 22.

¶ *οὓς θέλει, quos vult*) Nunquam ejus voluntatem deſtituit effectus. Sententia univerſalis, uti v. 22. 23.

22 *οὐδὲ, neque*) Pater non judicat ſolus, nec ſine Filio: judicat tamen. v. 45. Act. XVII 31. Rom. III. 6. Neque obſtat h. l. verbum *δέδωκε, dedit.* coll. v. 26 cum v. 21.

¶ *γὰρ, enim*) Quos vivificare *velit*, *judicio* ſuo decernit Filius.

¶ *οὐδένα, neminem*) Huc ref. *πάντες, omnes.* v. ſeq.

23 *πάντες, omnes*) Rom. XIV. 11.

¶ *τιμῶσι, honorent*) vel libenter, judicium effugientes per fidem: vel inviti, judicis iram ſentientes.

24 *λόγον μου, verbum meum*) Sermo bimembris hoc valet: *Qui* (verbum ejus, qui miſit me, &) *verbum meum audit*, *& credit* (mihi &) *ei qui miſit me*, &c.

¶ *ἔχει, habet*) Ieremias patriarcha Conſtantinop. in literis ad Tubingenſes: *Habet vitam æternam, & in judicium non venit. vides? ſtatim hanc habet, non autem, habebit.* Congruit *μεταβέβηκεν, tranſcendit.* De non credente: *jam judicatus eſt.* c. III. 18.

¶ *ἐκ-εἰς· ex-in*) Ingens *ſaltus.*

25 *οἱ νεκροὶ, mortui*) proprie, corpore, ut Iairi filia, juvenis in Nain, & Lazarus: c. XI. 23 ſs. qui poſteaquam hæc dicta fuerant, reſuſcitati ſunt. coll. Matth. XXVII. 52 ſ. Sequitur gradatio, *omnes*: v. 28, ubi non repetitur, *hora*, tempus, *præſens.*

¶ *ἀκούσονται*) Medium: v. 28. rarum.

26 *ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, habere in ſe ipſo*) c. I. 4.

27 *ὅτι υἱὸς ἀνθρώπου*) Nullus additur hoc loco articulus. *quia filius hominis eſt, judicandi poteſtas ei data eſt.* Hic homo homines ſalvat: hic homo homines judicat. Dan. VII. 13 ſ. Act. XVII. 31. Hebr. II. 5 ſs.

28 *μὴ θαυμάζετε τοῦτο, nolite mirari hoc*). Magna ſunt, quæ inde a v. 21 dixit, & miranda: ſed majora & magis miranda ſunt, quæ ſequuntur. *τοῦτο hoc* refertur ad antecedentia. Norat Ieſus admirationem, quæ modo exſtiterat in corde Iudæorum.

¶ *ὥρα, hora*) Vid. ad cap. IV. 21.

¶ *φωνῆς, vocem*) 1 Theſſ. IV. 16.

29 *ἀνάστασιν ζωῆς*) *reſurrectionem vitæ*, vitalem.

30 *ποιεῖν, facere*) Subaudi, *& judicare.*

¶ *καθὼς ἀκούω, ſicut audio*) a Patre. Conf. v. 19, *videat.*

¶ *κρίνω, judico*) Subaudi, *& facio.*

¶ *ἀλλὰ τὸ θέλημα, ſed voluntatem*) juſtam.

31 *ἐὰν ἐγὼ*) *ſi ego* ſolus. Conditio impoſſibilis, coll. cap. VIII. 16. 13 ſ.

¶ *ἀληθὴς*) *verum* teſtimonium: i. e. firmum, irrecuſabile.

32 *ἄλλος, alius*) de quo v. 37. Pluralitas perſonarum. conf. *ille, huic*, v. 38, & *alium*, de Spiritu S. cap. XIV. 16.

¶ *μαρτυρεῖ, teſtatur*) in præſenti c. VIII. 18.

33 *ὑμεῖς, vos*) Oſtendit, quomodo Iudæi ſpem ſuam ubivis potius, quam in ipſo Chriſto figere laborent. I. Vos, inquit, ſuſpicati, Iohannem eſſe Meſſiam, miſiſtis ad illum, de veritate percontantes: & ſane Iohannes, occaſione illa ipſi data,

data, teſtatus eſt veritati, non ſe, ſed me eſſe Meſſiam. ſed &c. II. Vos iidem putatis, vos in Scripturis habere vitam æternam, nec quidquam præterea opus eſſe; ideo illas ſcrutari amatis: neque id immerito; nam ſane illæ ſunt, quæ teſtantur de me. ſed &c. Hîc & de Iohanne & de Scripturis Dominus comprobanda comprobat, ſed demonſtrat admixtum Iudæorum errorem & abuſum, majoremque ſuam ſuique Patris auctoritatem per ſe eſſe, Iohannis autem & Scripturæ teſtimonium de ſe, Chriſto, ſubſidiarium quiddam eſſe, proteſtatur. Obſervanda eadem utriusque periochæ figura:

v. 33 ſs.	v. 39 ſ.
vos:	*vos*:
& teſtatus eſt:	*& ... quæ teſtantur*:
ego vero ...	*gloriam*
ſed:	*ſed...*
voluiſtis ad horam	*non vultis.*

nec diſſonat periocha de Moſe, v. 45-47: *Vos in Moſen habetis ſpem collocatam: ſed idem a me eſt contra vos.*

34 παρὰ ἀνθρώπου, *ab homine*) vel ſi Iohannes ſit.

¶ τὴν μαρτυρίαν, *teſtimonium*) honorificum, (coll. v. 41.) de me, erga vos.

¶ ταῦτα, *hæc*) de Iohanne.

¶ ἵνα, *ut*) Voluntas ſeria de ſalute hominum.

¶ ὑμεῖς, *vos*) qui Iohannem magni feciſtis. Antitheton: *ego*. veſtra res agitur.

35 ὁ λύχνος, *lychnus*) Articulus amplificat, & innuit prædicta in V. T. de Iohanne. conf. Sir. XLVIII. 1. καὶ ἀνέστη ἠλίας ὁ προφήτης ὡς πῦρ, καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ ὡς λαμπὰς ἐκαίετο. Ceteroqui hæc appellatio tenuis eſt, ad Chriſtum ipſum.

¶ καιόμενος) *ardens* vehementer, (conf. Sir. l. c. de Elia) & celeriter deflagrans.

¶ καὶ φαίνων, *& lucens*) καὶ & notat concomitantiam: dum arſit, luxit; non ultra.

¶ ἀγαλλιαθῆναι, *exſultare*) ſine luctu pœnitentiali, ſine acceſſu ad me ipſum. Verbum exquiſitum. Iohanne utendum erat, non fruendum. Iudæi habuere medium illud pro fine. Vehementer falſi ſunt, qui in Dei verbo ac miniſtris, ſenſuum duntaxat externorum aut internorum fructum, ac non Chriſtum ipſum, quærunt.

¶ ἠθελήσατε πρὸς ὥραν, *voluiſtis ad horam*) Voluntas veſtra non fuit diuturna.

¶ φωτὶ, *lumine*) Splendore, non ardore ejus, capti eratis.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) ſine progreſſu ad me, Lucem, *lætitiæ* fontem. c. VIII. 56.

36 μείζω τοῦ ἰωάννου) *majus*, eo teſtimonio, quod mihi Iohannes dedit. Lychnus orto ſoli non fœnerat lucem.

¶ τελειώσω, *perficiam*) faciam, usque ad τέλος *finem*.

¶ αὐτὰ τὰ ἔργα, *ipſa opera*) Apta & emphatica iteratio.

37 αὐτὸς) *Ipſe*, ultra opera.

¶ μεμαρτύρηκε· *teſtatus eſt*) Præteritum. Teſtimonium illud memoratur c. I. 33.

¶ οὔτε, *neque*) Verſu 36 & 37 init. deſcribitur teſtimonium de Ieſu Chriſto: verſu 37 fin. & 38 deſcribitur Iudæorum infidelitas.

¶ εἶδος αὐτοῦ, *ſpeciem ejus*) Congruit hoc cum capite I Ezechielis, ubi copioſe deſcribitur *ſpecies* ſimilitudinis gloriæ Domini, *viſa* Ezechieli, qui mox etiam *audi-*

audivit vocem Dei. Idque totum caput erat Haphtara feſti verſu 1 notati.

38 ὅτι, *quia*) Itaque, qui credunt, audiendo Filium audiunt Patrem, c. VI. 45, & videndo Filium vident Patrem, c. XIV. 9, quamvis antea non audierint neque viderint, c. I. 18; & Verbum Patris, idem quod Verbum Filii, habent in ſeſe manens.

39 ἐρευνᾶτε, *ſcrutamini*) *Hafenrefferus* in editione N. T. Græco-Latini: *Inquiritis Scripturas.* Cavit, ne quis *ſcrutamini* pro imperativo acciperet. Ex antiquis indicativum agnoſcit etiam *Athanaſius* in illud, *Profecti in pagum.* T. I. f. 989, & *Nonnus.* quare *Cyrillus* non debuit vereri, ne ipſe ſolus ita explicaſſet aut explicaturus eſſet. Brentius *magni judicii* interpretes eſſe ait, qui indicativum ſtatuant: & hunc certe confirmat tota orationis ſtructura, coll. v. 33 ſeqq. maximeque illud: *quia vos exiſtimatis.* Approbat Ieſus ſcrutinium ſcripturarum, quo non carebant, illo ipſo feſto multa publice legentes; perinde uti legationem ad Iohannem, v. 33, & exiſtimationem de Moſe, v. 45: ſed nil horum per ſe ſufficere, addit. Quare nihil damni habet hæc explicatio: & æque ſaltem diligentes *ſcrutatores ſcripturarum* eſſe ſolent, qui indicativum, (a Zeltnero & Walchio noviſſime agnitum,) ac qui imperativum ſtatuunt. Hoc *Scrutamini & non vultis venire* per ſynonyma reddidit Paulus 2 Cor. III. 15. 16. Poſtulavit aliquis, ut proferrentur ſimilia exempla ſecundæ pluralis indicativi, periodum inchoantis. vide ergo c. VII. 28. XII. 19. Matth. XXII. 29. XXIV. 6. XXVII. 65. 2 Cor. VIII. 9. Iac. IV. 2 ſ. Viciſſim imperativus cum ὑμεῖς *vos*, Matth. XXVIII. 5. Marc. XIII. 23. Exſtat imperativus, *ſcrutamini*, Ieſ. XXXIV. 16. Poterant illo tempore auditores Ieſu Chriſti, (etiam *Iohannis*, propheta majoris, non audito teſtimonio, *ſcripturis*que non lectis,) ex ſolo Ieſu Chriſti ſermone, fidem haurire.

¶ τὰς γραφὰς, *ſcripturas*) Moſis, v. 46, & prophetarum.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc jungitur potius cum verbo *exiſtimatis*, quam cum *ſcrutamini:* continetque elenchum & quaſi per anaphoram ponitur, coll. v. 33 not. Sic quoque, *vos*, v. 45.

¶ δοκεῖτε ἔχειν, *videmini habere*) Antitheton: ἵνα ἔχητε, *ut* revera *habeatis*. v. 40. Affine illud: *ſpem in Moſen collocatam habetis.* v. 45.

¶ ἐν αὐταῖς, *in eis*) Hoc ſolo, quod eas ſcrutamini, putatis vos vitam habere.

¶ ζωὴν, *vitam*) Cur negas, Sociniane, antiquis notam fuiſſe ſpem vitæ æternæ?

¶ καὶ ἐκεῖναι - καὶ οὐ θέλετε· *& illæ - & non vultis*) Duplex epicriſis: altera approbat Iudæorum ſcrutinium & ſpem; altera, defectum eorum oſtendit. ἐκεῖναι *illæ* τῷ αὐταῖς *eis* ſubjunctum, vim aliquam removendi habet. Propius in Chriſto, quam in Scripturis, vita habetur.

40 ἐλθεῖν, *venire*) pro eo ac *teſtimonium Scripturarum* de me poſtulat.

41 παρὰ ἀνθρώπων, *ab hominibus*) etiam ab iis, per quos Scriptura ſcripta eſt. conf. v. 34, de Iohanne, prophetis majore, a quo tamen Ieſus teſtimonium non accepit.

42 ἔγνωκα ὑμᾶς, *cognitos vos habeo*) Hoc radio penetrat corda auditorum. Hoc dicit: *novi* Patrem, v. 32. & *cognovi* vos ab illo alienos. Hoc cum magna miſeratione

tione dixit Ieſus. Non mea, ſed veſtra, inquit, cauſa doleo.

¶ *ἀγάπην, amorem*) quo cognoſcor, ut Filius amoris paterni, v. 20. & qui vos doceret gloriam a Deo ſolo quærere.

¶ *ἐν ἑαυτοῖς, in vobis ipſis*) Hoc emphaſin habet, & cauſam continet, cur Iudæi debeant remitti ad homines in ſcriptura de Chriſto teſtantes.

43 *ὐ λαμβάνετέ με*) *non accipitis me*, per fidem.

¶ *ἄλλος, alius*) quivis pſeudochriſtus, & antichriſtus. A tempore veri Chriſti ad noſtram ætatem LXIV Pſeudomeſſiæ numerantur, per quos decepti ſunt Iudæi. vid. Ioh. Iac. Schudt *Iüdiſche Merkwürdigkeiten*, L. 6. c. 27. §. 30.

44 *δόξαν παρὰ ἀλλήλων, gloriam a vobis invicem*) Iuſtum ſe eſſe quisque veſtrum cenſet, pro eo atque vos de vobis mutuo exiſtimatis: nec laboratis, ut ſoli Deo ſitis probati. conf. Rom. II. 29.

¶ *καὶ τὴν δόξαν, & gloriam*) eam, quæ eſt filiorum Dei. c. I. 12.

¶ *παρὰ τῶ μόνω θεῶ· ab eo, qui ſolus Deus eſt*) c. XVII. 3.

¶ *ὐ ζητεῖτε*) Hoc pendet ab *οἱ*, articulo, qui ineſt in *λαμβάνοντες*, i. e. *οἱ λαμβάνετε*.

45 *μὴ δοκεῖτε, nolite putare*) Elenchus novus contra infidelitatem Iudæorum, maxime aptus ad concluſionem.

¶ *ἐγὼ, ego*) demum, ſic quaſi Moſes vos defendat. | *Ego* ſum conciliator.

¶ *ὑμῶν, vos*) qui mihi non credatis.

¶ *μωσῆς, Moſes*) i. e. ſcripta Moſis. Luc. XVI. 29. 2 Cor. III. 15.

¶ *εἰς ὃν ὑμεῖς ἠλπίκατε, in quem vos ſpem locatam habetis*) v. 39.

46 *ἐπιστεύετε ἂν, crederetis*) Non juvit Iudæos illud: Credimus, vera eſſe omnia, quæ Moſes ſcripſit. Fide explicita opus erat.

¶ *ἔγραψεν, ſcripſit*) nuſquam non.

47 *γράμμασιν, literis*) Antitheton: *ῥήμασι verbis*. Facilius ſæpe creditur literis pridem receptis, quam ſermoni primum audito.

¶ *ἐμοῖς, meis*) cœleſtia loquentis, præ Moſe.

CAP. VI.

1 Μετὰ ταῦτα, *poſt hæc*) Hîc multorum menſium hiſtoriam a ceteris evangeliſtis petendam innuit Iohannes.

¶ *τῆς*) *Mare Galilææ*, totum: *mare Tiberiados*, pars.

3 *ἀνῆλθε, ſubiit*) Non poſt adventum populi, ſed tantiſper, dum populus appropinquabat.

¶ *ἐκάθητο, ſedebat*) Non juſſit populum ad ſe accedere; ſed benigne admiſit.

4 *ἐγγὺς, prope*) Eo anni tempore magnus erat confluxus hominum. c. XI. 55.

5 *ἔρχεται, venit*) Veniente populo, jam providit Ieſus cibum: conf. v. 6. cibavit autem populum, proxime ante miſſionem. Matth. XIV. 15.

¶ *Φίλιππον, Philippum*) Boni doctoris eſt ex grege diſcipulorum unum aliquem, cui opus eſt, interdum provocare. . Fortaſſe Philippus etiam rem alimentariam curabat inter diſcipulos.

7 *βραχύ τι, paullum*) LXX, *βραχὺ μέλι* 1 Sam. XIV. 43.

8 *ὁ ἀδελφὸς, frater*) Petrus igitur eo tempore & loco, quo Iohannes ſcripſit, notior

notior fuerat Andrea, vel quia major, vel quia ſuperſtes Andreæ.

9 *παιδάριον, puer*) Itaque non magnum fuit quinque panum, piſciculis præſertim adjunctis, pondus.

¶ *ἓν, unus*) Nulla erat alia copia.

¶ *κριθίνους*) *Hordeacei* panes triticeis videntur minores fuiſſe. Iud. VII. 13. Non dubium, quin hordeacei panis guſtus ab omnibus, qui tum comedebant, perceptus fuerit.

¶ *τί ἐστιν, quid ſunt*) Formula extenuandi. *τίνες ἐστέ; qui eſtis*? Act. XIX. 15.

10 *ποιήσατε ἀναπεσεῖν, facite diſcumbere*) Exercetur fides diſcipulorum & populi.

¶ *χόρτος, gramen*) Commoditas diſcumbendi.

¶ *οἱ ἄνδρες, viri*) Numerus ex his inibatur, ſine mulieribus & liberis.

11 *διέδωκε, diſtribuit*) per manum diſcipulorum.

¶ *ὅσον, quantum*) Id ad panes & ad piſciculos ſpectat.

¶ *ἤθελον, volebant*) Conf. Ps. CXLV. 16.

12 *ἵνα μή τι ἀπόληται, ut ne quid pereat*) Facile condit Dominus: ſed condita tamen non vult temere interire.

13 *κλασμάτων*) *fragmentis.*

14 *σημεῖον - ὁ προφήτης, ſignum - Propheta*) c. III. 2. IX. 17.

15 *ἁρπάζειν, rapere*) vi.

¶ *βασιλέα, regem*) Regem eum facere, Patris erat, non populi: neque adhuc tempus erat. Ieſus, ut populum vitaret, illo jam tempore loca ſæpe mutavit.

¶ *πάλιν, iterum*) Conf. v. 3.

¶ *αὐτὸς μόνος, ipſe ſolus*) diſcipulis trajicere juſſis. *αὐτὸς, παρέλκει* eleganter. c. XII. 24.

19 *ἤ, vel*) Norat Spiritus ſanctus & Iohanni dicere poterat, quot præciſe ſtadia fuiſſent: ſed in ſcriptura imitatur popularem loquendi rationem.

21 *ἤθελον λαβεῖν, voluerunt accipere*) Locutio conciſa: ſubaudiendum, & *acceperunt.*

¶ *εὐθέως, ſtatim*) Novum miraculum.

22 *ἰδὼν, videns*) Hoc, poſt verſum 23, (qui non ab *ὅτι* pendet, ſed parentheſin facit,) verbis paululum mutatis repetitur verſu 24, & nectitur cum verbo *ἐνέβησαν, conſcenderunt.*

23 *ἐγγὺς τοῦ τόπου*) *prope ad locum.*

24 *αὐτοὶ, ipſi*) Antitheton ad Ieſum, cujus iter directe; diſcipulorum, indirecte notavit populus.

¶ *πλοῖα, naves*) Eaſdem modo *naviculas πλοιάρια* appellavit apoſtolus. Vtraque appellatio vera.

¶ *καπερναοὺμ, Capernaum*) v. 17.

25 *πότε, quando*) tam brevi tempore, tam longa via? Quæſtio de tempore includit quæſtionem de modo.

26 *λέγω, dico*) Populus ipſe non ita ſe norat, ut eis Ieſus oſtendit. Adhuc collegerat Ieſus auditores: nunc, medio tempore, delectum inſtituit, per ſermonem figuratum de paſſione ſua, ejusque fructu per fidem percipiendo.

¶ *οὐχ ὅτι εἴδετε σημεῖα, non quia vidiſtis ſigna*) Signis nondum erant ad fidem perducti: v. 29 ſ. alias fides, non cibi deſiderium, eos impuliſſet ad quærendum Ieſum.

¶ *σημεῖα, ſigna*) in ægrotis & in panibus. v. 2. 14.

¶ *ἐφάγετε, ediſtis*) Populus, de victu ſolicitus, quotidie ſic accipi volebat, & non

non jam, ut v. 2, ſignorum ſpectaculo, ſed paſtûs deſiderio magis alliciebatur. Meſſis hordeacea erat ſtatim poſt Paſcha: conf. Matth. XIV. 20 not. & proxime ante meſſem annona ſolet eſſe carior. Igitur eo anni tempore valde aptum fuerat beneficium erga quinque millia.

27 ἐργάζεσθε, *tractate*) Sic, τὴν θάλασσαν ἐργάζεσθαι, Ap. XVIII. 17. *Cibo perenni*, inquit, *operam date; ſicut magno ſtudio me quæritis panis cauſa.* Non reſpondet Ieſus ad Iudæorum *quando:* & ſic ſæpe in ſermonibus ea, quæ ſeries rerum & ſtatus animarum requirit, potius ſpectat, quam interpellationes loquentium alienas.

¶ μὴ, *non*) Simillima oppoſita, c. IV. 10.

¶ τὴν ἀπολλυμένην, *pereuntem*) v. 12. 1 Cor. VI. 13. Cibus corporis perit: ergo non confert immortalitatem.

¶ ἣν) βρῶσιν. Non debetis, inquit, poſtulare a me alimentum corporis, ſed animæ. Proponitur primum *cibus*, v. 27. deinde *panis*, v. 32. tum proprie *caro & ſanguis Ieſu Chriſti.* v. 51. 53.

¶ δώσει, *dabit*) v. 51.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia pertinet ad μένουσαν, *qui permanet.*

¶ ὁ πατὴρ ὁ θεὸς, *Pater Deus*) Ergo Ieſus Chriſtus eſt Dei Filius.

¶ ἐσφράγισεν, *ſignavit*) Oſtendit eum & diſtinxit, hoc ipſo miraculo, v. 14, totoque teſtimonio ſuo, *fide* audientium (v. 29) viciſſim obſignando. c. III. 33. *Sigillo* id, quod genuinum eſt, commendatur, & omne, quod non genuinum eſt, excluditur.

28 τί ποιῶμεν) *quid faciamus*: quid nos operari jubes? v. 27.

¶ τὰ ἔργα τοῦ θεοῦ, *opera Dei*) opera Deo probata, Deo nos conjungentia.

29 τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*) illud opus, quod probatur Deo. conf. c. IV. 34. Ieſus ſingularem numerum opponit plurali Iudæorum, qui dixerant, *opera Dei.* v. 28. Vocabulum tamen illorum retinet. Alio ſenſu, τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*, Rom. XIV. 20.

¶ πιστεύσητε, *credatis*) Proprie exprimitur res, & deinceps metaphorico ſubinde proprioque ſermone deſcribitur.

30 σὺ, *tu*) Sic loquuntur in antitheto ad Moſen, qui ipſis dederit manna, & hoc *ſignum* habuerit: & a Ieſu majus quiddam & magis cœleſte poſtulant; quod ab eo non putant dari poſſe, neque majorem Moſe Ieſum agnoſcunt.

¶ σημεῖον, *ſignum*) *Sigillum*, quod verſu 27 memoratur, non agnoſcunt.

¶ ἴδωμεν, *videamus*) te a Deo miſſum eſſe. Atqui viderant, v. 14. 26. 36.

¶ σοὶ, *tibi*) Ieſus dixerat: *in me.* v. 29. Sæpe tantundem eſt, *Credo in te*, &, *credo tibi*: ſed hîc imminuunt Iudæi ſententiam Domini.

¶ τί ἐργάζῃ, *quid operaris*) Reponunt Domino verbum *operari. Tu jubes*, inquiunt, *nos operari: quid ipſe operaris?*

31 ἔφαγον, *ederunt*) Modeſtius loqui videntur, quam ſi dicerent: *Moſes dedit: ideo patres noſtri ei crediderunt: tu da quoque; & credemus tibi. coll. v. ſeq.*

¶ ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς φαγεῖν) LXX, Ex. XVI. 4, ἄρτους ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ps. LXXVIII. 24, ἄρτον οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς. Ex l. c. v. 15, ἔδωκε-φαγεῖν. Si illud λεπτὸν *tenue* fuit panis verus, ibid. v. 14. Num. XI. 7, cur non etiam panes orbiculares erunt verus panis?

¶ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, *ex cælo*) *Cælum*, terræ oppoſitum, latiſſime ſumitur in Pſalmo;

mo; unde manna etiam *angelorum* ſive *cælitum* dicitur *panis*. ſed *cælo*, unde manna antiquum venit, opponit Ieſus cœlum ſupremum. Huc reſpiciens Ipſe ſepties dicit, ſeſe *ex cælo* deſcendiſſe. v. 32. 33. 38. 50. 51. 58. 62.

32 ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, *amen amen dico vobis*) Magnam hoc præſertim loco vim habet hæc aſſeveratio, cum Iudæi oppoſuiſſent, *quod ſcriptum eſſet*, v. 31.

¶ ὀυ μωσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τῦ ὀυρανῦ, *non Moſes dedit vobis panem ex cælo*) Subaudi hîc quoque, τὸν ἀληθινὸν, *verum*. Moſes non fuit, qui manna vobis aut patribus veſtris dedit: & manna non fuit ille panis ex cœlo verus, corrumpi neſcius. Ex. XVI. 20.

¶ δίδωσιν, *dat*) Antitheton: δέδωκεν, *dedit*. Iam *aderat* panis. conf. v. 33.

¶ τὸν ἀληθινὸν, *verum*) quem quiſquis guſtat, non jam aliud ſignum quæret; nam in pane guſtus ipſe criterion eſt: & *veritas* patefiet olim plane. v. 39. *Veritas* & *vita* ſæpe hîc memoratur.

33 ὁ καταβαίνων, *deſcendens*) Repete, ἄρτος *panis*. coll. v. 41. 58.

¶ τῷ κόσμῳ, *mundo*) non modo uni populo, uni ætati, ut manna cibavit unum populum, unius ætatis. v. 51.

34 κύριε, *Domine*) Cum reverentia quadam loquuntur, uti v. 25. & poterat ex verſu 35 ipſa fides exſiſtere: ſed mox a fide reſiliunt. v. 36. 42. Inprimis obſervandi ſunt ſermones, quibus auditis Iudæi ad credendum inclinabantur. c. VII. 40. VIII. 30.

¶ πάντοτε, *ſemper*) Huc refertur v. ſeq. fin.

¶ τὸν ἄρτον τῦτον, *panem iſtum*) Adhuc putant, ſermonem eſſe de alimento corporis: & hoc petunt. v. 26.

35 ἐγώ εἰμι, *Ego ſum*) Petentibus, ſtatim offert ſeſe.

¶ τῆς ζωῆς, *vitæ*) & vivus, v. 51, & vivificus. v. 54.

¶ ὁ ἐρχόμενος πρός με, *qui venit ad me*) Sic v. 37. 44. 45. 65. Parallelum, mox: ὁ πιϛεύων εἰς ἐμὲ, *qui credit in me*.

¶ ὀυ μὴ πεινάσῃ, *non eſuriet*) Subaudi, πώποτε, *unquam*, ex fine verſus.

¶ ὀυ μὴ διψήσῃ, *non ſitiet*) Tangit id, quod poſtea uberius tractat de potu. v. 53 ſ.

36 εἶπον ὑμῖν, *dixi vobis*) *Dixit*, verſu 26. Vt vos, inquit, eſſe dixi, ſic adhuc eſtis. *&* *vidiſtis me*, (& non crediſtis: videtis,) *&* (tamen) *non creditis*. Refutatur, quod dixerant verſu 30, *Fac videamus*: *&* *credemus*.

37 πᾶν) *omne*. Vocula momentoſiſſima, &, collatis iis, quæ ſequuntur, conſideratu digniſſima. nam in ſermonibus Ieſu Chriſti, quod Pater ipſi dedit, id, & ſingulari numero & neutro genere, appellatur *omne:* qui ad ipſum, *Filium*, veniunt, ii maſculino genere, vel etiam plurali numero deſcribuntur, *omnis*, vel, *illi*. Pater Filio totam quaſi maſſam dedit, ut omnes, quos dedit, *unum* ſint: id *univerſum* Filius ſingulatim evolvit, in exſecutione. Hinc illud, cap. XVII. 2, *ut OMNE*, *quod DEDISTI ei*, *DET EIS vitam æternam*. In ſtilo N. T. Græco, Iohanneo præſertim, ubicunque faſtidioſa ingenia ſolœcam dicerent conſtructionem, elegantia vere divina, Hebræis nunquam dura, ſubeſſe ſolet. Id hoc loco inprimis uſu venit. Inde hic verſus 37 duo cola habet, quæ mox iiſdem verbis repetitis tractantur: & quidem prius, verſu 38. 39, ubi *omne* cum *Patre* memoratur; alterum v. 40, ubi *omnis*

omnis cum *Filio* memoratur. Prius per ὅτι *quia*, alterum per γὰρ *enim* connectitur cum verſu 37.

¶ δίδωσί μοι, *dat mihi*) per *tractum* illum. v. 44. Præſens. Deinde Præteritum v. 39, reſpectu Conſervationis. Pater *dat* Filio: Filius *eligit*, i. e. dat quaſi ſibi. v. 70. Credentes dantur: credentibus datur. v. 32. 65.

¶ πρὸς ἐμὲ) Hoc habet emphaſin: aliis locis ſolet ſcribi πρός με.

¶ ἥξει) *aderit*. Tantummodo omne illud ad me veniet. Ea loquitur Ieſus, quæ ſi Iudæi accepturi ſint, revera ſint credituri: & convicta eorum infidelitate nunc fidem offert: quæque antea ſub ſchemate dixerat, nunc proprie ediſſerit.

¶ ὀυ μὴ ἐκβάλω ἔξω, *non ejiciam foras*) Hoc non modo ſignificat receptionem primam, ſed conſervationem perpetuam, per omnes viciſſitudines & gradus, usque ad reſurrectionem, metam illam, quæ omnia citeriora præſupponit. v. 39. 40. Eſt Litotes: *non ejiciam*, ſed omni modo tuebor. c. X. 28 ſ. qui locus huic loco valde reſpondet. Conf. ἔξω, *foras*, cap. XV. 6.

38 καταβέβηκα, *deſcendi*) Hic ſermo in multis fluit ex unione perſonali. Nam *deſcenſus de cælo* natura prior eſt ortu ex Maria ſecundum *carnem*.

39 δὲ, *autem*) Declaratur *voluntas* verſu 38 memorata.

¶ τοῦ πέμψαντός με πατρὸς - 40 τοῦ πατρὸς τοῦ πέμψαντός με· *ejus, qui miſit me, Patris*: *Patris, qui miſit me*) Sic habet lectio antiquiſſima. Verſu 39 mentio *miſſionis*, & v. 40 *Patris* nomen ſcite præmittitur. namque verſu 39, coll. v. 38, cum *voluntate* Patris proprie congruit *miſſio*: at verſu 40 nomen *Patris* & nomen *Filii* proprie inter ſe reſpiciunt. Varietates lectionum præcipuæ in *apparatu* notatæ ſummam hujus annotationis non mutant.

¶ πᾶν, *omne*) Vid. not. ad v. 37.

¶ δέδωκέ μοι, *dedit mihi*) Dantur Filio, quibus fides datur. coll. v. ſeq.

¶ μὴ ἀπολέσω, *non perdam*) *Perditioni* opponitur *vita æterna*. v. 40. c. III. 15 ſ.

¶ ἐξ ἀυτοῦ) *ex eo*, ex *omni* illo, quod Pater mihi dedit.

¶ ἀναστήσω, *reſuſcitem*) ad vitam. v. 33. Sic v. 40. 44. 54. Hic finis eſt, ultra quem periculum nullum. Citeriora omnia præſtat Salvator. Dat *ſignum*, verſu hoc & verſu 62, ſed in futurum, cum Iudæi præſens flagitarent. v. 30. *Reſuſcitatio*, *mortem* præſupponens, ſæpe hîc memoratur, quia ipſe Dominus adhuc erat *moriturus* & *reſurrecturus*. conf. c. XI. 25 not. Poſtea vero apoſtoli fidelibus potius adventum ejus glorioſum propoſuerunt.

40 τοῦτο γὰρ - πατρὸς, *hæc enim - Patris*) Vid. not. ad v. 37. 39.

¶ ὁ θεωρῶν καὶ πιστεύων, *qui cernit & credit*) Iudæi *videbant*, non *credebant*. v. 36. Ii, qui Ieſum ſpectabant, magnam habebant occaſionem ad credendum: & qui eorum credebant, ſingularem habebant beatitudinis gradum. Matth. XIII. 16.

¶ ζωὴν αἰώνιον, *vitam æternam*) etiam ante diem noviſſimum, cujus mentio hîc *ſubſequitur*, uti v. 54. Hæc duo transponit humana ratio.

¶ ἀναστήσω, *reſuſcitabo*) Futurum, quale v. 44, & cap. XV. 8.

¶ ἐγὼ, *ego*) Hoc pronomen, v. 39 non poſitum, nunc ponitur. illic præcedit verbum primæ item perſonæ; hîc vero tertiæ, uti v. 44. 54.

41 ἐγόγγυζον, *muſſabant*) Ieſus tamen ſciebat. v. 43.

¶ ὁ ἄρτος, *panis*) Arripiunt ſermonem *allegoricum*: explicationem *propriis* verbis additam negligunt.

42 οἴδαμεν) *novimus*, vel potius *ſcimus*. Ioſephus erat mortuus; ſed memoria ejus manebat.

¶ πῶς, *quomodo*) Sic v. 52, *quomodo?*

¶ οὖν, *ergo*) Ob id ipſum debebant cogitare, altiora eſſe in Ieſu.

44 οὐδεὶς, *nemo*) Solet Ieſus, antequam errorem animis eximit, errantium pravam diſpoſitionem ipſam redarguere. Id agit v. 44-46: & ſimul, prætermiſſo eo, quod in interpellatione Iudæorum importunum erat, & murmure eorum compoſito, v. 43, continuat ea ipſa, quæ v. 40 dixit. Neque tamen non confirmat ſuum de cœlo deſcenſum: tantum quæſtioni *quomodo* non reſpondet.

¶ οὐδεὶς δύναται, *nemo poteſt*) Iudæi nitebantur ſuis viribus. id refutat Ieſus, eoſque docet de tractu Patris obſervando.

¶ ἐλθεῖν πρός με, *venire ad me*) Ad Chriſtum venire, eſt fide aſſequi & agnoſcere miſſionem ejus cœleſtem, & ſe illi tradere.

¶ ἐὰν μὴ, *niſi*) Recte igitur facit, qui ad me, inquit Ieſus, venit: nam eo ipſo ſequitur tractum Patris.

¶ ἑλκύσῃ, *traxerit*) Pater miſit Filium ad nos: & nos trahit *ad* Filium, virtute amoris ſui nos audire & videre faciens. vers. ſeqq. & 65. Exemplum talis tractus, in Petro, v. 68: in Paulo, Gal. I. 15. Idem verbum apud LXX, Cant. I. 4. Ier. XXXI. 3.

45 γεγραμμένον, *ſcriptum*) Refutat Iudæos *ſcripturâ* abuſos. v. 31.

¶ καὶ ἔσονται πάντες διδακτοὶ τοῦ θεοῦ) Ieſ. LIV. 13. LXX, καὶ πάντας τοὺς υἱούς σου διδακτοὺς θεοῦ.

¶ πάντες, *omnes*) Hinc mox infertur *omnis*.

¶ διδακτοὶ τοῦ θεοῦ, *docti a Deo*) Conf. mox παρὰ, a. Correlata, *omnis qui audiit & didicit*: *docti*. Illud actum innuit: hoc habitum inde naſcentem.

¶ πᾶς, *omnis*) & ſolus.

¶ παρὰ) *a* Patre, de Filio. Matth. XI. 27.

46 οὐχ ὅτι, *non quo*) Hac declaratione addita ſignificatur, Patrem audiri tum demum, quum Filius auditur; videri tum demum, quum Filius cernitur. c. XIV. 9.

¶ ἑώρακεν, *vidit*) Subaudi, *& audivit*: coll. vers. præc. *qui audivit* (& vidit.) Sed quia *videre* interius eſt, quam *audire*, *viſio* concinne Filio, *auditus* credenti adſcribitur. conf. c. I. 18.

¶ ὁ ὢν παρὰ τοῦ θεοῦ, *qui eſt a Deo*) Sic c. VII. 29.

47 ἔχει) *habet*. Præſens. Vbi vitæ panis, ibi vita; etiam ante diem noviſſimum. v. 40.

49 οἱ πατέρες, *patres*) de quibus dixiſtis. v. 31.

¶ ὑμῶν, *veſtri*) *Veſtri*, inquit, non *noſtri*: quo ipſo oſtendit, ſe altiorem habere ortum, quam illi putarant. v. 42.

¶ ἔφαγον τὸ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ· *ederunt manna in deſerto*) Regeruntur Iudæis verba ipſorum. v. 31.

¶ καὶ ἀπέθανον) *&* tamen *mortui ſunt*, idque horrenda morte.

50 οὗτος, *hic*) ſcil. *panis*.

¶ τὶς, *aliquis*) quivis.

¶ καὶ μὴ ἀποθάνῃ, *ac non moriatur*) ſcil. ſpiritualiter, uti cibus hic ad vitam ſpiritua-

ſpiritualem ſpectat; annexa reſuſcitatione corporis.

51 ὁ ζῶν, *vivus*) Hoc participium & ad incrementum orationis facit & ad declarationem, qua oſtenditur, non eſſe ſermonem de pane communi.

¶ δώσω, *dabo*) edendum.

¶ ἡ σάρξ μου, *caro mea*) Novus ſermonis gradus. Congruit δὲ ἐπιτατικὸν, *vero*, & *dabo*, in futuro. nam antea non facta eſt in hoc ſermone mentio *carnis*. tum, v. 53, de ſanguine. Pater dat *panem verum*, v. 32, qui eſt Chriſtus ipſe: v. 35. Chriſtus dat *panem vivum*, carnem ſuam. Sermo de *pane*, eſt magis allegoricus, ad miraculum præcedens accommodatus; de *carne & ſanguine*, proprius.

¶ ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, *pro mundi vita*) adeoque pro multis. Marc. XIV. 24. Ieſus verba ſua ſcienter ita formavit, ut ſtatim & ſemper illa quidem de ſpirituali fruitione ſui agerent proprie; ſed poſthac eadem conſequenter etiam in auguſtiſſimum S. Cœnæ myſterium, quum id inſtitutum foret, convenirent. Etenim ipſam rem hoc ſermone propoſitam in S. Cœnam contulit: tantique hoc ſacramentum eſt momenti, ut facile exiſtimari poſſit, Ieſum, ut proditionem Iudæ, verſu 71, & mortem ſuam, hoc verſu, ita etiam S. Cœnam, de qua inter hæc verba certiſſime ſecum cogitavit, uno ante anno prædixiſſe, ut diſcipuli poſſent prædictionis poſtea recordari. Tota hæc de carne & ſanguine I. C oratio paſſionem ſpectat, & cum ea S. Cœnam. Hinc ſeparata *carnis* & *ſanguinis* mentio conſtanter. nam in paſſione ſanguis ex corpore eductus eſt, Agnusque mactatus.

52 ἐμάχοντο, *pugnabant*) non jam ſolum murmurabant, uti v. 41.

¶ οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Obſervandi gradus: *Iudæi*, h. l. *diſcipuli*, v. 60. 66: *apoſtoli*, v. 67.

¶ πῶς, *quomodo*) *Quomodo*, iterum: coll. v. 42. Ad neutrum *quomodo* reſpondet Ieſus, ſed pergit in ſuo ſermone, & ait: *Sic eſſe debet*. v. 53.

¶ τὴν σάρκα, *carnem*) Iterum id arripiunt: quod maxime durum videtur.

53 ἐὰν μὴ, *ſi non*) Iudæi quærebant de poſſibilitate: Ieſus reſpondet de neceſſitate. nempe hæc illam infert.

55 ἀληθῶς, *vere*) Hæc affirmatio opponitur dubitationi Iudaicæ.

¶ βρῶσις· πόσις) *Cibus*, *potus*, quo tam vere paſcitur fidelis, quam cibus & potus corpora paſcit. v. 56 fin.

56 ὁ τρώγων, *qui edit*) Qui edit, & quod editur, re ipſa intime conjunguntur.

57 ἀπέστειλέ με, *miſit me*) Huc refertur, καὶ ὁ τρώγων με, *& qui edit me*, per fidem. *Cibus* Ieſu, facere voluntatem ejus, a quo miſſus eſt: c. IV. 34: *cibus* credentis, edere Chriſtum, & in eo voluntate Patris paſci.

¶ κἀγὼ, *& ego*) *Sicut* apodoſin habet in illo, *& qui edit me*.

¶ διὰ τὸν πατέρα, *propter Patrem*) Nam in Patre ſum.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ ὁ τρώγων με) *qui me*, qui vivo, *edit*, per fidem: v. 29. 35. 40. 64. Sub ea ratione, quod Pater miſit Filium, comedimus carnem hujus & credimus in eum.

58 οὗτος, *hic*) id eſt, *egomet*. v. 57.

¶ ὁ ἄρτος, *panis*) Redit ſermo ad ea, quæ verſu 32 propoſita fuere.

59 εἶπεν - διδάσκων, *dixit-docens*) Conf. c. VIII. 20. VII. 28.

 60 σκλη-

60 σκληρὸς, *durus*) Multa ſane ſunt, quæ natura carnalis non poteſt non horrere in hoc ſermone per ſe ſuaviſſimo. Arduus, non durus, eſt ſermo: quo deterriti ſunt mali; genuini autem ſunt probati, exercitati, confirmati. Vix uſpiam ſublimius locutum videas Dominum vel ſeorſum cum apoſtolis. Id pie admiremur.

¶ τίς δύναται, *quis poteſt*) Aliter Petrus, v. 68.

¶ αὐτοῦ, *eum*) Hoc videntur dicere: *quis poteſt Ieſum audire?* Conf. c. X. 20. Caput miſeriæ, auditum detrectare.

61 ἐν ἑαυτῷ, *in ſe ipſo*) ſine indicio externo.

¶ τοῦτο ὑμᾶς σκανδαλίζει; *hoc vos offendit?*) Enallage: id eſt, *num hac re offendimini?* Paſſio Chriſti, ſcandalum Iudæis.

62 ἐὰν οὖν, *ſi ergo*) ἐὰν, *ſi*, habet apodoſin ſubaudiendam, *quid erit?* Id eſt, multo majora ſunt, quæ ſequentur. ſi hoc non creditis, quomodo illa, ſi dicerem, crederetis? (Similis locus, cap. III. 12.) Et tamen, cum illud videbitis, agnoſcetis, vera eſſe, quæ dixi: & admirabimini non meam doctrinam, ſed veſtram tarditatem, cap. VIII. 28. Matth. XXVI. 64.

¶ ἀναβαίνοντα, *aſcendentem*) Vid. ad cap. III. 13.

¶ τὸ πρότερον, *prius*) antequam deſcenderet.

63 τὸ πνεῦμα, *ſpiritus*) Non ſola deitas Chriſti, nec ſolus Spiritus ſanctus ſignificatur, ſed univerſe *Spiritus*, cui contradiſtinguitur *caro*. *Id, quod Spiritus eſt, vivificans eſt.*

¶ ἡ σὰρξ, *caro*) Non eſt ſermo h. l. de carne corrupta; de qua nemo dubitat, quin nihil proſit: neque tamen Ieſus carni ſuæ vim vivificandi adimit: alias totum ſermonem, utique de carne ſua, v. 51 & 53-56 habitum, & totum incarnationis myſterium, tolleret. ſed ſenſus eſt: *Caro mera nil prodeſt*: qualem ſcil. Iudæi putabant eſſe carnem illam, de qua loquebatur Ieſus. conf. 2 Cor. V. 16. Loquitur ſub conditione, eaque impoſſibili, *ſi ſola caro eſſet*: uti etiam loquitur verſu 38 de ſua voluntate. Conf. not. ad cap. V. 31. 19. 22. Caro eſt vehiculum virtutis divinæ omnis vivificantis, in Chriſto & in credentibus: & Chriſtus, carne mortificatus, ſpiritu vivificatus, virtutem ſuam maxime exſeruit. 1 Petr. III. 18. Ioh. XII. 24. XVI. 7.

¶ οὐκ ὠφελεῖ οὐδὲν, *non prodeſt quicquam*) ad vivificandum. Vbi vita ex Deo non eſt, ibi nulla *utilitas* vera.

¶ τὰ ῥήματα) הדברים *verba*, & res illis comprehenſæ. Correlata: *verba* & *credere*. v. 64.

¶ λελάληκα, *locutus ſum*) Non dicit, *loquor*, ſed *locutus ſum*. Iam enim averſi erant. v. 60. 61.

¶ πνεῦμα, *ſpiritus*) tametſi de *carne* loquuntur.

¶ καὶ, *&*) adeoque.

64 ἀλλ᾽ εἰσὶν, *ſed ſunt*) Penes vos culpa eſt.

¶ τινὲς, *aliqui*) qui etiam alios turbant.

¶ οὐ πιστεύουσιν, *non credunt*) adeoque ſpiritualiter dicta torquent carnaliter.

¶ ἐξ ἀρχῆς, *ex initio*) Notatur ipſum hujus ſermonis tempus, quanquam Ieſus etiam ante id tempus ſemper *ſcierat*. Sermo hic habitus eſt anno ante paſſionem: ſed delectus XII apoſtolorum non toto anno præceſſit hunc ſermonem. Ergo tum erat *initium*.

¶ τίνες,

¶ τίνες, *quinam*) ex majore diſcipulorum numero.

¶ καὶ τίς, *& quis*) ex XII diſcipulis. Iudas igitur jam tum id monſtri alebat, ex quo poſtea proditio exſtitit. Iam tum non credidit, & ex Ieſu ſermone cum multis aliis diſcipulis ſcandalum cepit. Mali, cito mali ſunt: boni, cito boni. Gradus funeſtæ malitiæ in Iſcariota diligenter notavit Iohannes, c. XII. 4 ſ. XIII. 2. 27. XIV. 22, & ſingularem adverſus illum antipathiam habuit.

65 δεδομένον, *datum*) per tractum gratiæ.

66 πολλοὶ, *multi*) Ita purgatus eſt ſelectior numerus. Multitudo promiſcua non tanti eſt, quanti ſinceritas.

67 τοῖς δώδεκα, *duodecim*) Horum nomina & ipſam appellationem *apoſtolorum*, præſupponit Iohannes, ut ex ceteris evangeliſtis notam.

¶ μὴ καὶ ὑμεῖς, *num etiam vos*) Parum aberat. In hoc articulo temporis ſtetiſſe, juvit. Iudas potuiſſet ceteros ſecum auferre.

¶ θέλετε; *vultis?*) Ieſus neminem cogit, atque hoc ipſo arctius ſibi ſuos jungit.

68 ῥήματα, *verba*) Diſcipuli, etiamſi rationes ſpeciales ſermonum Ieſu nondum comprehendunt, tamen fundamentum generale tenent. Nobiliſſimum fidei implicitæ in explicita exemplum. Tota locutio, *verba vitæ æternæ - credidimus - filius Dei*, repetitur ex v. 63. 64. 65. Sic Martha c. XI. 27 fidem in I. C. tuetur, quanquam rationes reſurrectionis nondum percepiſſet.

69 ἡμεῖς, *nos*) quicquid alii ſtatuant.

¶ πεπιστεύκαμεν καὶ ἐγνώκαμεν· *credidimus & cognovimus*) ex verbis Ieſu. *Fidem* ſequitur *cognitio*. 2 Petr. I. 5. Perverſi ſunt, qui *cognitionem* prius poſtulant: *fidem* ea & obedientiam ſequitur. c. VII. 17. *Cognovimus*, id eſt, certum & ratum habemus.

70 τοὺς δώδεκα) Articulus magnam vim habet.

¶ ἐξελεξάμην, *elegi*) Eſt igitur *aliqua electio*, ex qua aliquis poteſt excidere.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) ex tam paucis.

¶ εἷς, *unus*) Hoc indefinitum indicium ceteros omnes excitavit, & veritatem confeſſionis eorum a Petro factam comprobavit, Iudam vero, quamvis confeſſioni non contradicentem, excluſit. Hic debebat reſipiſcere Iudas.

¶ διάβολος, *diabolus*) non ſolum ſibi malus, ſed etiam aliis periculoſus.

71 σίμωνος, *Simonis*) Quod nomen geſſerit proditoris pater, ceteri ſilent; Iohannes ſupplet. Lectioni ἰσκαριώτην obſtat articulus. Sic enim eſſet ἰούδαν σίμωνος τὸν ἰσκαριώτην, non τὸν ἰούδαν σίμωνος ἰσκαριώτην. Articulus ponitur inter nomen & cognomen. Etymon *Ludovici de Dieu* ad Matth. X. 4 retuli, non probavi. *Iſcariotæ* cognomen habuit & Iudas & Pater ejus.

CAP. VII.

1 Περιεπάτει, *ambulabat*) per aliquot menſes poſt paſcha II.

¶ οἱ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) non credentes.

¶ ἀποκτεῖναι, *interficere*) v. 19. 30. 44. c. VIII. 40. 59.

3 οἱ ἀδελφοὶ, *fratres*) conſobrini.

¶ μετάβηθι, *tranſi*) ad commorandum.

¶ ἐντεῦθεν, *hinc*) ex hoc obſcuro Galilææ loco.

¶ *εις τὴν ἰȣδαίαν, in Iudæam*) Ex Galilæa in Iudæam amandant Meſſiam: deinde ex Iudæa in Galilæam, v. 52.

¶ *καὶ οἱ μαθηταί σȣ, etiam diſcipuli tui*) Eo ipſo oſtendunt, ſe non eſſe diſcipulos. v. 5. Multi diſcipuli Ieſu erant in Iudæa, præſertim in feſtis.

¶ *θεωρήσωσι, ſpectent*) in feſto, Hieroſolymis.

4 *καὶ ζητεῖ, & quærit*) Sermo affirmans, ut patet ex verbo *manifeſta*, quod hinc infertur. *nemo* involvit *omnis* & *non: omnis* pertinet ad utramque ſententiæ partem; *non*, ad priorem: hoc ſenſu, Omnis, qui facit aliquid, id facit non in occulto, *ſed* ita, ut quærat *ipſe* eſſe in propatulo. *καὶ* & pro *ſed*, ut ſæpe. Diaſyrmus.

¶ *αὐτὸς*) *ipſe*. antitheton ad id, quod is *ipſe* facit. ſic, *σεαυτὸν*, *te ipſum*.

¶ *εἰ*, *ſi*) Hæc particula ſæpe plus, non minus, quam *quum*, valet.

¶ *ταῦτα*) *iſta*, quæ facis, miracula.

¶ *τῷ κόσμῳ*, *mundo*) omnibus. Majus, inquiunt, theatrum quære, præſertim feſti tempore.

5 *ȣ̓δὲ*) *ne quidem*. tam pauci credebant! Non niſi divinis præſidiis fides in Ieſum Nazarenum firmata eſt: domeſtici ipſi obſtitere.

6 *πάντοτε*, *ſemper*) Non opus eſt, ut demum *veniat* tempus veſtrum.

7 *ὁ κόσμος*, *mundus*) de quo v. 4.

¶ *ὑμᾶς*, *vos*) mundanos.

¶ *ἐμὲ*, *me*) conf. v. 1.

¶ *μισεῖ*, *odit*) Chriſtianos quoque aut ſummo amore proſequuntur homines aut ſummo odio. Qui omnibus ſemper placent, ſibi merito ſuſpecti eſſe debent.

¶ *μαρτυρῶ*, *teſtor*) Inſigne opus Chriſti. Ita teſtatus erat c. V. 33-47.

¶ *πονηρὰ*, *mala*) ex Malo. 1 Ioh. V. 19.

8 *ȣ̓κ*, *non*) non jam vobiſcum, (v. 10.) uti vos ſuadetis, *ut ſpecter*, in via & in urbe, aſcendo. unde, *manſit*, v. 9. *ἀναβαίνω*, *aſcendo*, ſtricte in præſenti accipiendum: coll. *ȣ̓κ non*, Matth. XI. 11. ubi præteritum item ſtricte accipi debet. Sic *ȣ̓ non* pro *ȣ̓́πω nondum*, Marc. VII. 18. coll. Matth. XV. 17. Qui primo die feſti non intererat, non videbatur intereſſe. Aſcendit deinde Dominus ad feſtum, ſed quaſi *incognito*; nec tam ad feſtum, quam in templum. v. 10. 14. Vnus jam proprie aſcenſus, ad paſcha paſſionis, Domino erat propoſitus: de hoc per ænigma loquitur.

¶ *ὁ καιρὸς*, *tempus*) Sapientia tempus obſervat. Sermo de tempore aſcendendi ad feſtum eſt verſu 6: ſed de tempore patiendi, ut videtur, hoc verſu, coll. v. 30. Hoc iter ad ſcenopegiam erat iter penultimum Hieroſolymitanum.

9 *ἔμεινεν*, *manſit*) Non voluit aſcendere cum iis, qui non credebant: nec tamen feſtum ipſum fugit illorum cauſa.

10 *ὡς*, *ut*) Particula h. l. non comparandi, ſed declarandi.

11 *ἐκεῖνος*, *ille*) Sane nullum Feſtum ſine Chriſto feſtum eſt.

12 *γογγυσμὸς*, *murmur*) Sermo non audens erumpere, in utramvis partem. conf. v. 13. Idem verbum, v. 32.

¶ *ἐν τοῖς ὄχλοις* - *τὸν ὄχλον*) *in turba -turbas*. Sic *Latinus*, permutato plurali & ſingulari numero. *Murmuri multo* convenit pluralis: hinc inde erat numerus loquentium de Ieſu. Singularis congruit opinioni de ſeductione *plebeculæ*.

¶ *οἱ*, *aliqui*) ex Galilæa potiſſimum, ut patet ex ſubſequente antitheto *Iudæorum*.

14 *μεσȣ-*

14 *μετὴσης*, *medio*) Copioſe deſcribitur hæc ſcenopegia. Initium v. 10 ſ. medium h. l. & finis v. 37. Feſta, ædificationi opportuna erant.

¶ *ἀνέβη*, *aſcendit*) Primus dies feſti fuerat d. XI Oct. ut notavi in *Harmon. evang.* p. 85, (ed. II. p. 140.) adeoque feria III. nam anno illo XXIX Dion. litera Dominicalis erat B. Ergo ſabbatum incidit in *medium* feſtum: & die ſabbati frequens præ ceteris medii feſti diebus erat auditorium, & opportunus de ſabbato ſermo, v. 22.

¶ *εἰς τὸ ἱερὸν*, *in templum*) recta, ita, ut non alibi diverteret prius.

15 *γράμματα*, *literas*) i. e. ſtudia. Docebat enim. v. 14.

¶ *μὴ μεμαθηκὼς*, *quin diſceret*) Non uſus erat ſchola. Character Meſſiæ.

16 *οὐκ ἔστιν ἐμὴ*, *non eſt mea*) non ullo meo *diſcendi* labore parta.

¶ *τοῦ πέμψαντός με*, *qui miſit me*) Ideo non opus fuit, inquit, me diſcere humanitus: Pater me docuit. c. VIII. 28.

17 *ἐάν τις*, *ſi quis*) Conditio æquiſſima, lætiſſima. Subaudi, *igitur*. Patris doctrina & Filii doctrina, eadem. Qui ergo conſenſionem cum voluntate Patris habet, doctrinam Filii agnoſcet.

¶ *θέλῃ - θέλημα*· *velit-voluntatem*) Suavis harmonia. Voluntas cœleſtis excitat primum voluntatem humanam: deinde hæc illi occurrit.

¶ *θέλημα*, *voluntatem*) ex prophetica ſcriptura cognitam.

¶ *ποιεῖν*, *facere*) Methodus cognoſcendæ veritatis ſolidiſſima.

¶ *γνώσεται*, *cognoſcet*) operam dabit, ut cognoſcat: vel potius, id aſſequetur, ut cognoſcat. conf. c. VIII. 12. 28. 31. 32. XII. 35. 45. X. 14. Matth. VII. 24. 1 Cor. VIII. 3. *Qui faciunt juſtitiam, eorum demum eſt noſſe vias Domini.* Ies. LVIII. 2. Conf. futurum medii *γνώσομαι*, c. VIII. 28. 32. XIII. 7. 35. XIV. 20. Ap. II. 23.

¶ *περὶ τῆς διδαχῆς*, *de doctrina*) Articulus habet vim relativam ad v. 16.

¶ *ἐκ τοῦ θεοῦ*) *ex Deo*, & Dei. v. 16.

18 *ὁ*) Characteres certiſſimi. Syllogiſmus: Qui a ſe ipſo loquitur, ſuam quærit, falſus & injuſtus, gloriam. atqui Ieſus non ſuam, ſed enim Patris, a quo miſſus eſt, gloriam quærit. Ergo Ieſus non loquitur a ſe ipſo, ſed verus & fide dignus eſt.

¶ *τὴν δόξαν τοῦ πέμψαντος*· *gloriam ejus qui miſit*) Duo hîc includuntur: miſſum eſſe, & gloriam ejus, qui miſit, quærere. Hoc illius criterium.

¶ *οὗτος*) *hic* demum.

¶ *ἀληθὴς*) *verus*, & pro vero habendus.

¶ *ἀδικία*, *injuſtitia*) *mendacium*: coll. v. 24, *verum*, juſtum.

19 *μωσῆς*, *Moſes*) cui creditis.

¶ *ὑμῖν*, *vobis*) non *mihi*.

¶ *τὸν νόμον*, *legem*) Multa hîc *Legis* mentio. v. 23. 49. 51. appoſite. namque שמחת תורה *gaudium legis* publica lectione abſolutæ eſt poſtridie diei ultimi ſcenopegiæ: dies octavus pro diverſo reſpectu erat vel pars feſti tabernaculorum, vel feſtum diſtinctum. prior reſpectus valet apud Iohannem. & eodem feſto, ſeptimo quoque anno, legebatur Lex. Deut. XXXI. 10.

¶ *οὐδεὶς*, *nemo*) Me reum agitis violatæ legis. v. 21 ſ. At vos cuncti violatis.

¶ *τί*

¶ *τί με, quid me*) quaſi ſabbatum violaverim.

¶ *ζητεῖτε, quæritis*) Quæritis me interficere. Ergo legem non facitis. Ergo voluntatem Dei non facitis. Ergo non poteſtis doctrinam meam, quia mei plane diſſimiles eſtis & me odiſtis, aſſequi.

20 *καὶ εἶπε, & dixit*) Hieroſolymis videntur alii fuiſſe inſidiatores, alii id ſciſſe, v. 25, & ii, qui hic loquuntur, ab iis fuiſſe remotiores, nec tamen intus meliores. Ieſus oſtendit, ſe profundius eos noſſe, & hoc radio eos penetrat.

¶ *δαιμόνιον ἔχεις, dæmonium habes*) Formula convitiandi atrociſſima. Obſeſſi, amentes. Occultum cædis conſilium ipſi Ieſu non niſi per dæmonium innoteſcere potuiſſe putant.

21 *ἕν, unum*) ex innumerabilibus, quæ neſcitis.

¶ *ἐποίησα, feci*) in ſabbato. v. 23.

¶ *καὶ, &*) Involvit vim relativam: *unum* opus feci, quod *omnes* miramini. Si in nullo alio opere meo quicquam reprehendendum cernitis; de hoc uno quoque bene exiſtimare debebatis.

¶ *θαυμάζετε, admiramini*) cum hæſitatione. Talis admiratio, Act. II. 7. 12.

22 *διὰ τοῦτο, propterea*) Hoc mox declaratur per *οὐχ ὅτι, nempe non quia.* coll. c. VIII. 47. X. 17. Talis locutio Marc. XII. 24, ubi vis particulæ *ὅτι* latet in participio.

¶ *δέδωκεν, dedit*) Gen. XVII. Ex. XII. 44. Lev. XII. 3.

¶ *οὐχ ὅτι, non quia*) Hoc inciſo amplificatur dignitas circumciſionis, reſpectu ſabbati, quo illa ſit antiquior adeoque potior.

23 *ἵνα μὴ, ut non*) *quin, ita ut non* ſolvatur lex; vel, ſalva lege.

¶ *ὁ νόμος μωσέως, lex Moſis*) lex de ſabbato, quæ per circumciſionem non violatur.

¶ *ἐμοὶ, mihi*) quaſi legem de ſabbato violaverim.

¶ *χολᾶτε, iraſcimini*) Χόλος apud Homerum, ut Euſtathius obſervat, *iram* etiam *diutinam* denotat. Hæc ira Iudæorum jam XVI menſes duraverat: at novo paroxyſmo, ut Ieſum videbant, exarſit.

¶ *ὅλον, totum*) Non opponitur totum corpus hominis, parti ei, quæ circumciditur; nam a minori ad majus non procedit conſequentia, in permiſſione, hoc modo: licet circumcidere partem; ergo licet ſanare totum. Sed totus homo eſt, corpore & anima, cap. V. 14, cujus ſanatio multo majus, multoque adeo magis ſabbaticum & legi probatum eſt beneficium, quam circumciſionis actus externus per ſe ſpectatus, vel etiam circumciſio, etiamſi ſpectetur ut ſacramentum. nam circumciſio eſt medium; ſanatio animæ, finis.

¶ *ἐποίησα, feci*) *αὐτοκρατορικῶς*, ſumma poteſtate.

24 *μὴ κρίνετε κατ' ὄψιν, ἀλλὰ τὴν δικαίαν κρίσιν κρίνατε· nolite judicare ex aſpectu, ſed verum judicium judicate*) Eo ſabbato, quod in ſcenopegiæ dies incidebat, (inciderat autem ſabbatum hoc anno in diem feſti quintum,) legebatur liber *Koheleth*, cujus magna portio eſt hoc ipſum de judicio ſuperficiario vitando rectoque tenendo præceptum.

¶ *τὴν*) *Iudicium* verum, unum eſt. Hæc vis articuli.

25 ἱερο-

25 ἱεροσολυμιτῶν, *Hieroſolymitis*) qui ſcirent, quid in urbe ageretur.

26 παῤῥησίᾳ, *libere*) Pſalm. XL. 10.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Dubitare poterat populus, an affirmarent principes, Ieſum eſſe Chriſtum: ab hac dubitatione ſe recipiens populus affirmare incipit de illa affirmatione.

¶ ἔγνωσαν, *ſciverunt*) mente & ore.

27 ἀλλὰ, *ſed*) Auctoritati humanæ crediderunt in Chriſto repudiando: in Chriſto agnoſcendo tamen non credunt auctoritati humanæ. Obſervari hic poſſunt Iudaica præjudicia. Ratiocinium Iudaicum hoc eſt: *Chriſtus habet ortum ignotum; Ieſus non habet ortum ignotum; ergo Ieſus non eſt Chriſtus.* Reſpondet Dominus verſu 28 ſ.

¶ τοῦτον οἴδαμεν, *hunc novimus*) c. VI. 42.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Id vere in hoc Meſſia vero accidit. v. ſeq. c. IX. 29. nam ne patriam quidem jam norant, v. 42, cum Ieſus natus eſſet Bethlehemi.

28 ἔκραξεν, *clamavit*) magno ardore, pro ſalute hominum; & ob auditorum frequentiam. Minime ſæpe clamavit Chriſtus, Matth. XII. 19. quare clamores, quos edidit, magnas habuere cauſas. vid. mox v. 37. c. XI 43. XII. 44. Hebr. V. 7. Matth. XXVII. 50.

¶ κἀμὲ, *& me*) Sunt, qui ironiam hic ſtatuant: ſed ironia nunquam uſum invenias Dominum. Iudæorum ſermo duas habuerat partes, *hunc* & *Chriſtus*: v. 27. quibus reſpondens ſermo Domini duas item partes habet, *& me: & a me ipſo.* Prior eſt conceſſiva, & notitiam de Ieſu ejusque ortu extrinſecus ſpectato quodammodo ſuo loco relinquit; hanc enim ipſe nunquam allegare ſolet: conf. 2 Cor. V. 16. ſed juſtam notitiam, ſui a Patre miſſi, eos habere negat. coll. v. 33 ſ. cap. VIII. 14.

¶ καὶ ἀπ' ἐμαυτοῦ) *&* tamen *a me ipſo* non veni, ut vos putatis.

¶ ἀληθινὸς, *verus*) Hæc *veritas* pluris eſt, quam illud *vere*, de quo quærebant v. 26.

¶ ὃν ὑμεῖς οὐκ οἴδατε, *quem vos non noſtis*) Subaudiendum, quod ſequitur, *quod ab eo ſum, & ille me miſit.* Ipſum illud Iudæorum poſtulatum de Chriſto, verſu 27 expreſſum, in Ieſu exſtabat.

29 παρ' αὐτοῦ εἰμὶ, *ab eo ſum*) Hoc denotat generationem æternam: ex qua conſequitur *miſſio.* Duo momenta: prius refertur ad *& me*, alterum ad *unde. Sum*, verſu hoc & præcedente, refertur ad *eſt*, quod bis exſtat verſu 27.

30 οὔπω, *nondum*) c. VIII. 20.

32 οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς) Sic codd. *Græci*, *Goth. Syr.* &c. *Latinus* vero, *principes & phariſæi.* Duplex, ni fallor, erratum eſt, quod & *phariſæi* poſtponuntur, & *principes* (ut ἄρχοντες in *Lin. Per.* & apud Simon. in *Cant.*) *pontificum* loco, memorantur. Reſpicit huc verſus 45, ubi ipſe *Latinus* habet, *ad pontifices & phariſæos. Phariſæi* præponuntur verſu 32. nam ii erant acerbiores, & per eos inſtigati ſunt principes ſacerdotum.

33 ἔτι, *adhuc*) Continuat ſermonem, quem poſt v. 29 interpellarant.

34 ζητήσετέ με, *quæretis me*) me, quem nunc videtis & ſpernitis. Verba hæc ſunt quaſi Textus, cui ſermones hujus & ſequentis capitis ſuperſtruuntur. c. VIII. 21 ſ. Talis etiam Textus, cap. XVI. 16.

¶ καὶ ἐχ εὑρήσετε, *& non invenietis*) Severius poſtea dicit, *in peccato veſtro moriemini.* c. VIII. 21.

¶ ὅπε, *quo*) nempe in cœlum. c. III. 13. Propoſuit Dominus talem interdum ſermonem, cujus ſententia aliqua in præſenti audientibus apparebat; profundior deinceps. conf. cum hoc loco cap. XIII. 33. Talis etiam ſermo c. XIII. 16. coll. c. XV. 20.

34, 36 εἶμι, *vado*) Plurimi, εἰμὶ, *ſum*. Omnino ὅπε εἰμὶ ἐγὼ, ait Salvator in cap. XII. 26. XIV. 3. XVII. 24. quibus in locis ſequitur ἔςαι, ἦτε, ὦσι. Sed hîc ὅπε εἶμι ἐγὼ, quia hîc ſequitur ἐλθεῖν & πορεύεσθαι, & Dominus, hunc ad Iudæos ſermonem repetens, ὑπάγω ait, c. VIII. 21. XIII. 33. Etiam in proſa εἶμι adhibetur. LXX, Exod. XXXII. 26, ἴτω πρός με. Prov. VI. 6, ἴθι πρὸς τὸν μύρμηκα. ἴωμεν habet Plato in Phædro, in extremo, & Chryſoſt. περὶ ἱερωσ. l. VI. c. XII. p. 348. ed. Stutg. Ex Thucydide & Xenophonte exempla notat Camerarius in comm. utr. linguæ, pag. 452. Adde Herodianum. Hoc notandum erat, quia εἶμι quaſi poëticum a nonnullis repudiatur. Neque vero infructuoſa eſt hæc obſervatio. *Quo vado*, dixit Dominus, quum aliquanto longius abeſſet a diſceſſu: *ubi ſum*, dixit, in ipſa paſſionis hebdomade, in ipſis ſermonibus ultimis. Omnia hanc locutionis differentiam loca modo indicata comprobant: neque obſtat locus Ioh. XIII. 33. 36. nam verſu 33 allegatur priſtinus ſermo ad Iudæos: & verſu 36 reſpicitur Petri quæſtio, *Domine*, *quo vadis*?

35 πῦ, *quo*) Importunius poſtea dicunt: *Num interimet ſe ipſum*? c. VIII. 22.

¶ διασπορὰν, Sic LXX, Deut. XXVIII. 25. XXX. 4. &c.

¶ τῶν ἑλλήνων, *Græcorum*) ſive Iudæorum extra Palæſtinam. Putant, ſe eruturos eum eſſe per literas, ubicunque gentium inter Iudæos verſetur.

36 ἔτος ὁ λόγος, *iſte ſermo*) Sermonem rhythmo conceptum eo magis tenent. conf. c. XVI. 17.

37 ἐσχάτη, *extremo*) Septimus hic dies erat; non octavus, quippe qui proprium feſtum habebat. vid. *F. B. Dachs* ad cod. *Succa*, p. 373. coll. p. 357. 405. Hic ſeptimus maxime ſolennis in ſcenopegia dies erat. Lev. XXIII. 34. Num. XXIX. 12 ſeqq. Nehem. VIII. 18. 2 Chron. VII. 8 ſeqq. Atque ipſe Ieſus hunc diem fecit *magnum*: neque alter dies tantæ ſolennitatis frequentiæque reſtabat ante paſſionem Domini. Ergo tempore uſus eſt.

¶ ἐάν τις διψᾷ, *ſi quis ſitit*) Appoſitus ſermo, etiam propter ritum illum, quum extremo illo feſti die ſoliti ſunt aquam e fonte Siloah haurire & ſuper altare holocauſti libare. Vid. *Surenbus.* de alleg. V. T. p. 354.

¶ ἐρχέσθω, *venito*) Ap. XXII. 17.

37, 38 ἐάν τις διψᾷ ἐρχέσθω πρός με καὶ πινέτω. ὁ πιςεύων εἰς ἐμὲ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφὴ, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτῦ ῥεύσεσιν ὕδατος ζῶντος) Nova ac plauſibilis eſt interpunctio, ἐάν τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρός με· καὶ πινέτω ὁ πιςεύων εἰς ἐμέ· καθὼς εἶπεν κτλ. ſed χιασμὸς durior eſſet, *ſitiens veniat: bibat credens.* Nunc indivulſus manet, ac ſponte fluit, hic ſenſus: *Si quis ſitit, venito ad me, & bibet: credens in me, ex mea abundantia explebitur.* conf. cap. VI. 35. Poſt imperativum imperativus vim futuri habet, uti mox v. 52, ἐρεύνησον καὶ ἴδε, *ſcrutare, & videbis.* Neque perimitur ſubſequentium conſtructio verborum.

borum. Subjectum eſt, *Qui credit in me*: prædicatum, *ſicut dixit Scriptura*, *Flumina ex ventre ejus fluent aquæ viventis*. tantummodo ſuppleri debet copula *eſt*, vel potius *erit*, ita fere, uti c. VI. 39. XVII. 2. Luc. XXI. 6. Hoc autem loco ſermo continuatur per Allegatum, & Credens comparatur cum ipſo Domino credentium, de quo agit promiſſio.

38 ὁ πιϛεύων εἰς ἐμὲ, *credens in me*) *Credere* parallelum eſt, non verbi *ſitire*, ſed *venire*. c. VI. 35. Huc ref. *credentes*, v. ſeq.

¶ καθὼς εἶπεν ἡ γραφὴ, *ſicut dixit ſcriptura*) Multa habet ſcriptura de promiſſione Spiritus ſancti, ſub ſchemate aquæ: Ieſ. XII. 3. LV. 1. 3. Ez. XLVII. 1 ſ. Ioël. II. 23. quæ Ieſus h. l. verbis pronuntiat ad tempus præſens accommodatis. Maxime vero huc pertinet illud Zach. XIV. 8, ἐξελεύσεται ὕδωρ ζῶν ἐξ ἱερȣσαλὴμ κτλ. etenim illud ipſum caput Zachariæ lectum fuerat publice, tanquam Haphtara, primo die ſcenopegias, quod Ieſus, cum veniſſet medio feſti tempore, extremo die repetit *Hieroſolymis*. Lectioni die primo non interfuerat: literas non didicerat, v. 15. itaque Lectionis allegatio auditores eo magis commovere debebat.

¶ κοιλίας, *ventre*) בטן penetrale intimum, capaciſſimum, fœcundiſſimum. Alluditur ad amphoras, quibus ultimo feſti illius die aqua ex fonte Siloah per urbem ad ſacrarium ferebatur. magnum enim ventrem habebant.

¶ αὐτȣ̃, *ejus*) Meſſiæ. Hic eſt fons, ex cujus abundanti *fluxu fideles accipiunt*.

¶ ὕδατος ζῶντος) ὕδωρ ζῶν, Zach. l. c.

39 εἶπε, *dixit*) Ieſus.

¶ ȣ̓́πω γὰρ ἦν, *nondum enim erat*) *Eſſe*, pro *adeſſe*. Matth. II. 18. Gen. XLII 36. conf. omnino 2 Chron. XV. 3. Refertur γὰρ ad ἔμελλον, & hoc ad futurum ῥεύσȣσιν.

42 ȣ̓χὶ, *nonne*) Atqui id ipſum in Ieſu verum erat. Cur non animadverterant? admoniti præſertim Matth. II. 1 ſ. Anni XXXII non erant tempus immemoriale, præſertim interpoſita, anno duodecimo, admonitione nova, Luc. II. 42.

¶ ἀπὸ βηθλεὲμ, *a Bethlehem*) Hoc ut ex evangeliſtis aliis notum præſupponit Iohannes, de Ieſu.

43 σχίσμα, *diſſenſio*) Sic. c. IX. 16. X. 19. Schiſma multiplex eſſe ſolet: unius dogmatis vel multorum; & hominum bonorum a malis, vel malorum a bonis, vel bonorum a bonis; vel malorum a malis.

45 ἐκεῖνοι, *illi*) *pontifices*, quos verſu 47 interpellant phariſæi.

46 ὡς, *ut*) Character veritatis, etiam idiotas convincentis, præ dominis eorum.

48 μή τις, *num quis*) Sic inferunt: in quem non credunt principes, in eum non eſt credendum. Simili argumentatione ac fremitu utuntur zelotæ hodierni, præſertim Romanenſes.

¶ ἐκ τῶν φαρισαίων, *ex phariſæis, legem ſcientibus*, ſcilicet.

49 ȣ̃τος, *iſte*) Hoc ad contemptum pertinet.

¶ τὸν νόμον, *legem*) Sæpe *lex* id notat apud Hebræos, quod nos dicimus *Biblia*. 1 Cor. IX. 8.

¶ ἐπικατάρατοι, *maledicti*) Magnus erat miſerorum fremitus. unde metonymia antecedentis & conſequentis. i. e. ſunt

ſunt maledicti: credunt in illum: manent maledicti.

50 λέγει, *dicit*) Sæpe ii, qui timidi fuerant extra diſcrimen; in ipſo diſcrimine, veritatis defenſores evadunt.

¶ εἷς ὢν, *qui unus erat*) Inciſum hoc nectitur cum *dicit*.

51 ὁ νόμος) *lex*, quam vos ſolos ſcire putatis. v. 49.

¶ κρίνει, *judicat*) id eſt, judicare docet.

¶ τὸν ἄνθρωπον, *hominem*) quemvis, & hunc.

¶ ἀκούσῃ, *audierit*) Subaudi, *is qui judicat*.

52 μὴ, *num*) Æquitatem orationis perſentiſcunt; quare nil ad eam reſpondent: tantum ex concluſione ipſa invidiam Nicodemo faciunt, eumque inſectantur, quaſi omnes & ſoli Galilæi eſſent diſcipuli Ieſu.

¶ μὴ καὶ σὺ γαλιλαῖος εἶ;) Sic *Lat.* idque ad mentem Phariſæorum. ἐκ τῆς γαλιλαίας, pro γαλιλαῖος, ex verbis proximis ſubſequentibus videntur arripuiſſe Græci recentiores.

¶ καὶ ἴδε) *& vide*, i. e. videbis facillime. Provocant ad experientiam: quæ tamen non erat univerſalis.

53 καὶ ἀπῆλθον ἕκαστος εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ) Hæc capitis proxime ſequentis initium conſtituere debere, cenſet Ant. Blackwall de Claſſicis ſacris pag. 497. ed. Woll. Si quid mutandum ſit, caput VII terminaveris in τῶν ἐλαιῶν, *olivarum*, ut iidem ſint *dierum* in facto, & *periocharum* in textu fines. Res puſilla: ſed tamen commodiſſime retinetur antiqua diviſio, ut profectio Ieſu ad montem olivarum cohæreat cum ejus ingreſſu in templum poſtridie facto.

CAP. VIII.

1-11 Ἰησοῦς δὲ - καὶ μηκέτι ἁμάρτανε) Sapientia & virtus, quam Ieſus in hiſtoria adulteræ præſtitit, tanta eſt, ut mirum ſit, inſignem hanc hiſtoriæ evangelicæ partem hodienum a compluribus pro *incerta* haberi. Omittitur etiam in codice mſ. *Ebneriano*, ſed tantummodo a verſu 3. ac ſub finem evangelii ſecundum Iohannem ita ſuppletur, & verſui 2 annectitur, ut facile appareat, librarios periocham, pro genuina agnitam, a publica tantummodo lectione removiſſe. Io. Lami in libro de Eruditione apoſtolorum codicem MS. Florentinum IV Evangeliſtarum Græcum deſcribens ait, *In Evangelio Ioannis Iambi in fine ſcripti ſunt. Præcedit index Capitum XIX. Decimum caput omiſſum fuerat, & extra ordinem in fronte recenſitum eſt* περὶ μοιχαλίδος, De Adultera, *cujus hiſtoria in ipſo evangelio exſtat. Scriptio eſt ſæculi XII.* pag. 230.

¶ ἐπορεύθη, *ivit*) qui non haberet *domum*. coll. c. VII. 53.

¶ εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν, *in montem olivarum*) in eum montem, in quo eum erant poſtea capturi, c. XVIII. 2. quum modo fruſtra conati eſſent. c. VII. 30.

2 παρεγένετο, *veniebat*) exſpectatus.

¶ ἐδίδασκεν, *docebat*) Eo moleſtiores erant interpellatores. v. 3.

3 κατειλημμένην) תפש LXX καταλαμβάνειν· ſed Num. V. 13, & ſæpius, συλλαμβάνειν.

4 διδάσκαλε, *doctor*) Ratio, cur judicium ejus requirant.

¶ ἐπαυτοφώρῳ, *in ipſo facto*) Talia flagitia plerumque perpetrantur ſub *feſta*.

conſ.

conf. c. VII. 37. Veritatem hujus hiſtoriæ comprobant etiam, quæ ſequuntur, ut v. 12 mentio *tenebrarum*, collato hoc verſu, de adulterio, tenebrarum opere: & v. 15 de *judicio*, coll. v. 11.

5 λιθάζειν, *lapidare*) Aut mulier hæc ſponſa erat, aut ſermo ſcribarum & phariſæorum eſt conciſus, hoc ſenſu: *Moſes juſſit* adulteras *ſupplicio afficere*, (Deut. XXII. 22 ſs.) & id ſupplicium majores noſtri *lapidationem* definierunt. v. Grot. ad h. l.

¶ οὖν, *ergo*) Hæc particula quæſtionem exhibet magis captioſam, quam ſi aperto antitheto dixiſſent: *vero.*

6 κατηγορεῖν, *accuſare*) violatæ legis. Sciebant æquitatem Ieſu erga ſontes, qui non fori agendi cauſa in mundum venerat.

¶ δὲ, *autem*) Solent homines otioſi, cogitationibus immerſi, interdum geſtus varios, etiam ſcribentium ſimiles, habere; quos, re ſeria occurrente, omittunt. Multo alium hic geſtum Salvator, re jam a ſcribis & phariſæis propoſita, adhibet, idque plus ſemel.

¶ κάτω κύψας, τῷ δακτύλῳ ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν· *inclinans ſe deorſum, digito ſcribebat in terram*) Semel ſcripſit Deus in V. T. Decalogum: ſemel in N. T. ſcripſit Chriſtus. ſcripſit autem digito, neque enim ſtilo utebatur Sapientia ipſa; & in terram, non in aërem, non in tabellam: ſcripſit ſive pinxit, aut literas verba conficientes, ea ipſa fortaſſe, quæ verſu 7 memorantur; aut lineas ductusque nil diſtincte ſignificantes; utraſvis, quieſcente digito vel remanentes vel diſparentes. conf. Dan. V. 5. Scribi ſolet in futuram memoriam. Itaque hæc actio plane ex verbis ſubſecutis interpretanda videtur, ut hoc Dominus ſignificet: Moſes ſcripſit legem; ego etiam poſſum ſcribere. immo Lex Moſis ſcripta eſt mea. Vos, Scribæ, judicia ſcribitis in alios: & ego poſſum ſcribere in vos. v. 26. Peccata veſtra ſcripta ſunt in corde veſtro; & nomina veſtra in terra. Ier. XVII. 1. 13. (quid ſi *nomina* accuſantium ſcripſerit?) Hanc meam ſcripturam vos nunc non intelligitis; ſed *olim*, quid ſcripſerim, toti mundo conſpicuum erit, quum libri aperientur, & veſtra quoque flagitia patefient omnia. Itaque Ieſus I. ſilenti actione cogitationes adverſariorum vagas, feſtinantes & ſecuras fixit, & conſcientiam eorum excitavit. II. ſignificavit, ſe illo tempore non veniſſe ad judicia forenſia adminiſtranda; & malle agere, quod intempeſtivis accuſatoribus otioſum videretur, quam iſthuic rei operam dare: (pertinet huc antiqua Gloſſa, *ſcripſit in terram*, μὴ προσποιούμενος, *id negotii ad ſe nil pertinere ſignificans*: pro quo recentiores, καὶ προσποιούμενος) tempus, cum ipſe judicem agat & in hanc ream, & in hos actores, & in omnes homines, injuſtos & juſtos, omnibus de rebus, non eſſe, ſed olim fore: interim omnia in libros referri; olim terram non eſſe tecturam flagitia hypocritarum. conf. Ies. XXVI. 21. Iob XVI. 18. Solet enim *ſcriptio* adhiberi memoriæ *in poſterum* cauſa. Ex. XVII. 14. Ps. CII. 19. Plane hæc actio Ieſu Chriſti habet ſimilitudinem quandam cum ceremonia illa, quæ adhiberi ſolita erat in muliere adultera, Num. V. 13, 17, 23 ſ. ſed eſt etiam diſſimilitudo. nam lex agit de muliere ſuſpecta; hic locus de deprehenſa: & in lege mulier literas per ſacerdotem libello inſcriptas & aqua elutas, cum aqua & cum pulvere ſoli bibit; ſed literas, quas Ieſus in terra ipſa ſcripſit, mulier non poterat cum aqua, nedum ſine aqua bibere. Hinc facile appareat, in actione

hac Ieſu, quod ad ream attinet, quiddam quaſi abruptum ineſſe & in ſuſpenſo relictum, ut ſignificare videatur, eſſe ſe judicem quidem, ſed judicium non nunc (quare etiam accuſatores ſaucios tantum dimittit in præſenti) ſed olim confectum iri, & tum adulteram quoque iſtam vel pœnæ vel abſolutionis participem fore.

7 *ὡς δὲ ἐπέμενον*, ***cum autem perſeverarent***) Pro *δὲ* eſt *ergo* in *Lat.* plerisque. Ex more Iohannis: qui tamen in hac periocha ſæpius *δὲ* adhibet, etiam alibi frequentatum, v. gr. cap. IX.

¶ *ὁ ἀναμάρτητος*, ***qui peccato caret***) *ἀναμάρτητος*, ſi terminationem ſpectes, eſt, vel qui peccare non poteſt, vel, qui non peccavit. LXX, Deut. XXIX. 19: *μὴ συναπολέσῃ ὁ ἁμαρτωλὸς τὸν ἀναμάρτητον.* conf. 2 Macc. VIII. 4. XII. 42. Teſtes in lapidando *primi* eſſe ſolebant. hi teſtes omnes aut in ipſo illo facto, aut in ſimilibus flagitiis culpam contraxerant, ſupplicio dignam.

9 *ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων*, ***a ſenioribus***) Hi maxime perculſi erant. Magna vis verborum Ieſu.

¶ *μόνος*, ***ſolus***) nemine eorum remanente, qui cauſam propoſuerant. alii, etiam ex phariſæis, remanebant. v. 2. 12.

10 *καὶ μηδένα θεασάμενος πλὴν τῆς γυναικὸς*) Gloſſam antiquis ignotam prodit *præpoſitio πλὴν* a Iohanne nullo in omnibus ſcriptis loco adhibita; cujus vim paſſim aliter expreſſit.

¶ *ἐκεῖνοι*, ***illi***) Iam procul aufugerant.

11 *πορεύου*, ***vade***) Non addit, ***in pace***: neque dicit, ***remiſſa ſunt tibi peccata tua***: ſed, ***poſthac noli peccare.*** c. V. 14.

12 *πάλιν*, ***iterum***) uti cap. VII. Solet Ieſus initia ſermonum capere a doctrina ſalvifica: deinde, ubi homines contradicunt, elenchum adjungit.

¶ *τὸ φῶς*, ***Lux***) Sermo conveniens tempori *matutino*, & oppoſitus operibus tenebrarum, quale eſt *adulterium.*

¶ *τοῦ κόσμου*, ***mundi***) totius.

¶ *ὁ ἀκολουθῶν*, ***qui ſequitur***) Hoc ipſo oſtendit, nullo modo probari ſibi adulterium, quamvis adulteram non condemnarit.

13 *εἶπον*, ***dixerunt***) aperta importunitate.

¶ *περὶ σεαυτοῦ*, ***de te ipſo***) Reponunt Domino verba ſua, coll. c. V. 31. ſed ſenſu corrupto.

¶ *ἀληθὴς*, ***verum***) Sermo conciſus. Poteſt homo de ſe ipſo verum dicere, ſed id non ſolet pro idoneo haberi teſtimonio. Iudæi autem, quo vehementius contradicant, teſtimonium Ieſu ne verum quidem eſſe dictitant.

14 *κἂν*, ***tametſi***) Non loquitur conditionate, ſed affirmat, ſe teſtari de ſe ipſo. v. 18. Poſteaquam multa docuit, poſtulat ab auditoribus, quod antea non ita poſtularat.

¶ *οἶδα*, ***ſcio***) Ex ſcientia certa & firma proficiſcitur teſtimonium verum.

¶ *πόθεν*, *ποῦ* ***unde***, ***quo***) Ad hæc duo capita poteſt referri doctrina de Chriſto. De illo agitur v. 16 ſeqq. de hoc, v. 21 ſeqq.

¶ *ὑμεῖς*, ***vos***) Penes vos culpa eſt, cur veritatem teſtimonii mei non aſſequamini: vos egetis, ut vobis dicam, quod nemo mortalium vobis poteſt dicere.

¶ *ἔρχομαι*, ***veniam***) Diff. ab *ἦλθον*, ***venerim.*** Verbo *venerim* ſignificat Ieſus, Se ſemper ſciſſe: verbo *veniam*, Iudæos ne nunc quidem ſcire.

15 *κατὰ τὴν σάρκα*, ***ſecundum carnem***) adeoque *ſecundum adſpectum.* c. VII. 24.

¶ *ἐ*

¶ ὐ κρίνω, *non judico*) Conf. v. 11.

16 ἡ κρίσις ἡ ἐμὴ, *judicium meum*) Eadem ratio judicii, quæ teſtimonii. v. 14. 17. c. V. 30 ſ. *Teſtimonium*, de Deo & Filio Dei; *judicium*, de hominibus.

¶ ἀληθὴς, *verum*) non ſecundum carnem. v. 15.

¶ μόνος ὐκ εἰμὶ, *ſolus non ſum*) etiam in judicando. Conf. c. V. 19.

¶ ὁ πέμψας με, *qui miſit me*) Hoc ipſo ſignificat, unde venerit.

17 καὶ) *etiam.*

¶ ἐν τῷ νόμῳ τῷ ὑμετέρῳ) *in lege veſtra*, ad quam vos refertis. v. 5.

¶ δύο ἀνθρώπων, *duorum hominum*) quanto magis Dei & filii Dei? Hi teſtes quum *duo* dicuntur, argumentum eſt ejusdem naturæ. Vide de his duobus, Zach. VI. 13 fin.

¶ ἀληθὴς, *verum*) irrefragabile.

19 πῦ, *ubi*) Quærunt, *ubi*, ut ſciant, unde *miſſus* a Patre venerit Ieſus.

¶ ὔτε ἐμὲ, *neque me*) Non reſpondet Ieſus ſtatim directe ad interpellationem judaicam, *ubi eſt Pater tuus*? ſed ſermonem inſtitutum proſequitur, ſimulque tamen viam ad reſpondendum parat. Oſtendit enim perverſitatem interrogationis, & docet, illos debere prius cognoſcere filium, quem in carne videant & audiant, ſi velint cognoſcere Patrem. Nam Filio cognito, cognoſcitur Pater. conf. v. 16. 18, ubi Filius ante Patrem nominatur. add. Matth. XI. 27, & infra, c. XIV. 9. Pater ubi ſit, clare docet v. 23. Atque hoc loco, de Patre rogatus, reſpondet de Se; mox viciſſim de Se rogatus, reſpondet de Patre; v. 25. 27, quia Ipſe & Pater unum ſunt.

¶ καὶ, *etiam*) Conf. c. XIV. 7. 9 ſ.

¶ ᾔδειτε ἄν, *noſſetis*) ita, ut non opus eſſet vobis quærere, ubi ſit. Habet hic locus teſtimonium clariſſimum, de unitate Patris & Filii: quare v. 20 ut mirabile quiddam deſcribitur, quod Ieſum non comprehenderint.

20 ἐν τῷ γαζοφυλακίῳ, *in gazophylacio*) eo loco, ubi aliquis facile potuiſſet capi: ubi maxima erat hominum frequentia.

¶ διδάσκων *docens*) Conſiderari hic poteſt Didactica Chriſti, ex Iohanne ſpeciatim. Chriſtus, Doctor *unus*, *verus*, *bonus*. *Vnus*, Matth. XXIII. ſumma dignitate, v. 8, poteſtate, v. 9, auctoritate, v. 10. *Verus*, Ioh. VII. nam miſſus eſt a Deo, & vera docet. *Bonus*: didacticus. conf. 2 Tim. II. Tria doctorum genera, Matth. XXIII, *Prophetæ*, *Sapientes*, *Scribæ*. *Scribæ* titulum non geſſit Ipſe, ſed diſcipulis reliquit, Matth. XIII. 52. Non opus ei fuit diſcere, Ioh. VII. 15: non niſi ſemel legit, Luc. IV. 17 *invenit locum*: ſemel ſcripſit, Ioh. VIII. 6. Ideo ſuo nomine non ſcripſit libros, ut apoſtoli, neque uſus eſt apparatu librorum: aliquas tamen epiſtolas dictavit, Ap. I. Superſunt duo tituli *Sapientiæ* & *Prophetæ*. Matth. XII. 41. 42. *Prophetæ* nomen alias majus, quam *Sapientis*. In Chriſto ſublimius quodammodo nomen eſt *Sapientia*, quam *Propheta*. Precatus eſt: Patris mandata ſecutus. Diſcipulos ad ſe traxit ſuaviter 1 apud Iohannem, c. I. 38 ſs. coll. c. VIII. 2 apud Lucam. &c. Docuit eos ordine, primo de ſua perſona, de ſe ut Chriſto, 1 præſente populo. 2 præſentibus adverſariis. 3 ſeorſum; tum, de ſua paſſione & reſurrectione: docuit primo, ſermone aperto; deinde per parabolas, Matth. XIII: primo, in nuptiis; deinde, aliis occaſionibus. Docuit

cuit aliter *populum*, aliter *Phariſæos*, aliter *diſcipulos Iohannis*, aliter *ſuos.* Docuit de jejunio diſcipulorum Iohannis, de baptiſmo Iohannis, Matth. XXI, de numiſmate &c. Docuit operibus potius, quam verbis, Matth. XI. 1 ſ. docuit etiam geſtu & vultu. Luc. XX. 17. Fugit celebritatem, Matth. XII. Docuit interrogans; docuit interrogantes. Diſcrimen etiam diſcipulorum invicem tenuit. Docuit aliter ante reſurrectionem, aliter poſt reſurrectionem. Prædictio paſſionis fuit 1 ænigmatica, 2 aperta. Sequebatur valedictio, diſceſſus denique ipſe, 1. in paſſione: 2. in aſcenſione. Non deſiit, donec dixit: *Nunc creditis*, Ioh. XVI. 31. Confirmavit doctrinam e Scripturis, & per miracula. Diſcipulos juſſit diſcere experiendo, Ioh. XVI. 22. 23 init. Occaſiones ſapienter ſumſit. Ioh. IV. Brevi colloquio Nathanaëlem, Samaritanam docuit, quod diſcipuli aliquot annis didicere. Sublimibus auditoribus ſublimia propoſuit. Ioh. III. Senſim aperuit rem. Ioh. XVI. 4. 12. XI. 13. Non omnia planiſſime expoſuit: ſed juſtis ænigmatis involvit. Perſpicuitate promiſcua multi peccant. Scriptio noſtra non migret conſuetum doctrinæ ordinem. ſi alicubi diverſa erit, non dilabetur ad philoſophemata, ſed ſe recipiet ad Scripturam S. Porro, Chriſtus non manſit uno loco, nec ſemper apud eoſdem. vid. Ioh. IV. 44. Habuit virtutes boni doctoris, easque oſtendit, ſuaviter & leniter. Matth. XI. Luc. IV. Diſcipulos miſit XII, deinde LXX. ſenſim precari docuit. Luc. XI. 1. Ioh. XVI. 24. &c.

¶ *οὐδεὶς ἐπίασεν*, ***nemo comprehendit***) etſi conabantur.

21 *πάλιν*, ***iterum***) Nam dixerat cap. VII. 33 ſ. quum inſidiati eſſent, ut hoc loco.

¶ *ἁμαρτίᾳ*, ***peccato***) Singularis. una tota perditio, ex infidelitate, per quam omnia peccata vigent. v. 24. Hoc loco emphaſis eſt in priore vocabulo, ***peccato***, deinde in priore verbo, *moriemini.* v. 24.

¶ *ἀποθανεῖσθε*, ***moriemini***) morte omnimoda.

¶ *ὑπάγω*, ***vado***) v. 22. c. XIII. 33. 36. XIV. 4.

22 *μήτι ἀποκτενεῖ ἑαυτὸν*, ***numquid interficiet ſe ipſum***) Peſſima cogitatio. immo Iudæi illum erant occiſuri. Volunt dicere, ſe eum ubique poſſe invenire.

23 *ὑμεῖς*, ***vos***) Iterum interpellationem eorum præterit Ieſus; & probat, quæ dixit v. 21. coll. c. III. 13.

¶ *ἐκ τῶν κάτω*, ***ex iis quæ infra ſunt***) ex terra.

¶ *ἐγὼ*, ***ego***) Oſtendit, unde ſit & venerit, & quo ſit iturus; ex mundo ad Patrem.

¶ *τούτου*, ***hoc***) Hoc addito oſtenditur, eſſe etiam alium mundum. c. IX. 39.

24 *ἀποθανεῖσθε*, ***moriemini***) Iudæi ex v. 21 verba graviora neglexerant. cetera aſſumſerant v. 22; nunc ergo graviora illa repetuntur.

25 ſ. *σὺ τίς εἶ*, ***tu quis es***) Reſpiciunt illud: *ἐγώ εἰμι*, *ego ſum.* Interrogant, animo tamen ita perverſo, ut non habeant conſtitutum dicenti credere.

¶ *εἶπεν*, ***dixit***) Non dicitur, *reſpondit.* Interpellationi judaicæ minus directe ſatisfacit Dominus; ſed rei ipſi plane, atque ita, ut in ſuo ſermone progrediatur. Similis quæſtio & reſponſio, c. X. 24 ſeq.

¶ *τὴν ἀρχὴν, ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν, πολλὰ ἔχω περὶ ὑμῶν λαλεῖν καὶ κρίνειν· ἀλλ' ὁ πέμψας με ἀληθής ἐστι, κἀγὼ ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω εἰς τὸν κόσμον*) Vnam hæc

hæc omnia periocham conſtituunt, cujus & protaſis bimembris eſt & apodoſis, ita, ut aptiſſime inter ſe reſpondeant, tali modo:

Principio, quum etiam loquor vobis,
multa habeo de vobis loqui & judicare:
Sed is, qui miſit me, verus eſt;
& ego, quæ audivi ab illo, hæc dico in mundum.

Quodvis verbum proprio ſuo ſignificatu ſumi hoc loco & debet & poteſt. I. Τὴν ἀρχὴν, non valet hîc ὅλως *omnino*, ſed proprie, *principio.* Oſtendi id ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 425 ſeq. nec non ad 1 Cor. V. 1. atque expendi merentur Raphelii Herodotea p. 293 ſeqq. *Nonnus cum retinere potuiſſet* (inquit Ioach. Camerarius) τὴν ἀρχὴν, *non obſtantibus numeris verſus, mutavit* in Ἐξ ἀρχῆς. ὅττι περ ὑμῖν Ἐξ ἀρχῆς ὀάριζον. II. ὅτι eſt *quod*, *quum*, *quia*, uti v. 45, *Ego autem* ὅτι *quod veritatem dico*, *non creditis mihi.* Expendatur eadem particula, v. 22. 43. II. 18. XI. 47. 56 &c. III. καὶ, ſub initium, non ipſo initio, commatis, valet *etiam*: & hoc loco vim præſentis temporis & indicativi modi in verbo λαλῶ intendit; collato καὶ *etiam* 1 Cor. XV. 29. Phil. III. 8. IV. λαλῶ, *loquor*: i. e. non modo *loqui habeo*, non modo *locutus ſum*, ſed etiamnum *loquor.* V. ὑμῖν, *vobis*, eſt Dativus commodi. i. e. *de me*, *quis ſim*, *loquor*, *ut credatis & ſalvemini.* Non facile diſtinctio ulla plus moleſtiæ peperit exegetis, quam *punctum* poſt hoc ὑμῖν. *Comma* defendunt codices mſſ. in apparatu citati, p. 589, & præter *Chryſoſtomum*, *Nonnum*, *Scaligerum*, qui ibidem memorantur, *Knatchbullus*, *Raphelius*, nec non *Iac. Faber*, *Corn. Ianſenius*, *Franc. Lucas.* VI. πολλὰ περὶ ὑμῶν, *multa de vobis*, ob *multam* veſtram incredulitatem. Hæc erat ſumma querelæ Ieſu Chriſti de Iudæis, ubique, hîc præſertim, ubi de abitu ſuo mentionem facere incipit. VII. ἔχω λαλεῖν καὶ κρίνειν, *habeo loqui & judicare.* Huc pertingit τὴν ἀρχὴν, & ſic valet plus quiddam, quam πρῶτον. *Nunc primum* longe maxima cauſa a Iudæis eſt Domino data loquendi & judicandi de ipſis, poſtquam tot teſtimonia audierant, nec tamen crediderant. Similiter νῦν *nunc* ponitur Luc. XI. 39, in elencho, cui magna erat anſa data. Conf. ἤρξατο, *cœpit*, Matth. XI. 20. Hîc deſinit protaſis, qua tota idem dicitur, quod c. VI. 36, *dixi vobis*, *vos & vidiſſe me*, *& non credere*: & cap. X. 25 ſ. ubi ad eandem quæſtionem eadem reſponſio, aliis tantum verbis, iteratur. VIII. Sequitur apodoſis ab ἀλλ' incipiens, in qua, *quis ſit*, ſatis aperte ſignificat. IX. ὁ πέμψας με ἀληθής ἐστι i. e. *quanquam usque adeo non creditis*, *ut incredulitas veſtra maximam cauſam præbeat*, *cur vos judicare poſſem*: *tamen Is, qui miſit me in mundum*, *verus eſt.* *Ipſius fidem infidelitas veſtra non tollit.* X. κἀγὼ, ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω i. e. *hæc* dico, quæ ille Verus mihi ad ſalvandos vos, non ad judicandos, mandavit; quorum ſumma eſt, me ab Illo eſſe miſſum: hæc dico unice, non alia, quæ ad vos judicandos pertinerent. c. III. 17. V. 45. XII. 47. XI. εἰς τὸν κόσμον. Sermo conciſus. i. e. *hæc mundo ante ignota pertuli in mundum*, *& loquor in mundo*, *ut didantur per teſtes meos in mundum totum*, *a fide alienum*, *at*, *ſive vos credetis*, *ſive minus*, *crediturum.* *Veſtram contumaciam non moror.* Ex quatuor membris hujus periochæ, ineunte hac annotatione deſignatis, primum & quartum, ſecundum & tertium, convenientiſſimo χιασμῷ cohærent. In protaſi & inciſum prius, *etiam loquor vobis*, & alterum, *multa habeo de vobis loqui &*

 judica-

judicare, & nexus utriusque ſpectari debet. Eſt enim antitheton, *etiam loquor*, idque *vobis*: *habeo loqui & judicare*, idque *de vobis*. Apodoſis per ſe facilis eſt: ſed quomodo ea ad protaſin ſe habeat, non protinus perſpiciunt, qui ſententiam minus quam verba intuentur. Hi obſervabunt, *infidelitatem* Iudæorum notari in protaſi; *ſed* immotam Ieſu perſeverantiam, in *veritate* ſalvifica proponenda, declarari *potius* in apodoſi, ipſamque ſimul veritatem de Ieſu, *quis ſit*, ſummatim ingeri. confer omnino totum verſum 28. *Initium ſermonis*, inquit, *ab judicio infidelitatis veſtræ, nunc magis etiam quam antea, jure poſſim facere, prius quam cetera promam*: *ſed non tam triſtia de vobis, quam ſalutaria de me conſtanter dico.* Permulti hæc verba τὴν ἀρχὴν ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν, ſeorſum ſumunt: & quidem H. B. Starkius ſic reſolvit, *Initio* ſcil. dixi, *quod etiamnum dico vobis.* quæ pridem fuerat Nic. Hemmingii explicatio, non longe abeunte in Homiliis Iohanne Brentio. Ceteri ſic fere: ὅν τινα εἶναί με τὴν ἀρχὴν ἔλεγον, εἰμί. i. e. *ſum is, quem eſſe me initio dixi vobis.* quæ interpretatio quam facilem infert ſententiam, tam multas a verbis textus, ſi contenderis, diſceſſiones facere deprehendetur.

27 οὐκ ἔγνωσαν, *non norant*) Per hanc epicriſin Iohannes admirationem ſuam ſignificat, ob infidelitatem & cœcitatem Iudæorum: uti cap. XII. 37.

¶ τὸν πατέρα, *Patrem*) Pater eum *miſerat*: v. 26. & Patre cognito, cognoviſſent, Ieſus *quis* eſſet. v. 25.

28 ὑψώσητε, *exaltabitis*) in cruce.

¶ τότε) *tunc*, non prius. 1 Cor. II. 8.

¶ γνώσεσθε) *cognoſcetis* ex re, quod nunc ex verbo non creditis. v. 24. Eventum legimus Matth. XXVII. 54. Luc. XXIII. 47 ſ. Act. II. 41 - XXI. 20.

¶ καὶ, *&*) Oratio ſic cohæret: *Ego ſum* (id quod aliquando cognoſcetis,) *& a me ipſo facio nil*, &c. Ab h. l. ad finem v. 29 ſunt quatuor ſententiæ. prima incipit, *& a me ipſo*: ſecunda, *& qui*: tertia, *non reliquit*: quarta, *quia*. Ex his ſecunda & tertia ſunt parallelæ; itemque prima & quarta.

¶ ποιῶ, *facio*) Subaudi, *& loquor.*

¶ καθὼς - ταῦτα, *ſicut - hæc*) Similis locutio, ὅσα-οὕτω· *quæ-ſic.* Num. XXXII. 31. Vid. *Comen.* in Didact.

¶ λαλῶ) *hæc*, quæ loquor, *loquor.* Subaudi, *& facio.* Alterum ex altero ſupplendum.

29 καὶ, *&*) & ideo.

¶ οὐκ ἀφῆκέ με, *non reliquit me*) Præteritum ſignificat, nullo unquam tempore ſe relinqui. Congruit τὸ πάντοτε, *ſemper.*

¶ ὅτι, *quia*) Conf. c. XV. 10.

¶ τὰ ἀρεστὰ αὐτῷ, *quæ placita ſunt ei*) Argumentum, quo Iudæi ad credendum Ieſu Chriſto perducti ſunt, idem militat pro omni auctoritate Scripturæ S. & religionis Chriſtianæ. Semper, ubique, omni modo, ab omnibus poſtulat, omnes docet, ea omnia, quæ Deo ſunt placita, & Deo digna.

¶ πάντοτε, *ſemper*) Hæc ſumma cum ſuavitate dixit Dominus.

31 ὑμεῖς, *vos*) qui credere cœpiſtis, quamvis ceteri non credant.

¶ μείνητε, *manſeritis*) Act. XIII. 43.

¶ ἀληθῶς, *vere*) Non ſatis eſt cœpiſſe. ſic, ὄντως, *revera.* v. 36.

¶ ἐστὲ) *eſtis*, jam: modo conſtetis.

32 τὴν

32 τὴν ἀλήθειαν) *veritatem*, de me, miſſo a Patre: de vobis, vere diſcipulis meis.

¶ ἡ ἀλήθεια) *Veritas*, cognita, de me; & Ego ipſe. Filius enim liberat, v. 36, & eſt Veritas. c. XIV. 6.

¶ ἐλευθερώσει, *liberabit*) Non debemus mirari, Ieſum repente injeciſſe mentionem hanc, cui contradicturi erant Iudæi. Semper enim, pro infinita ſua ſapientia, id potiſſimum locutus eſt, quod oppugnaret præjudicia hominum, & hominibus eſſet ſaluberrimum; quamvis homines inde litigandi cauſas caperent. *Libertas* eſt immunitas filiorum Dei ab omni poteſtate contraria.

33 ἀβραάμ, *Abrahæ*) Ad hunc denuo provocant v. 52.

¶ οὐδενὶ δεδουλεύκαμεν, *nemini ſervivimus*) Loquuntur de ſua ætate. nam majores ſervierant regi Ægyptiaco & Babylonico.

¶ ἐλεύθεροι, *liberi*) Hoc unum arripiunt: de *veritate* liberante nil movent. Sic quoque verſu 22 verba Ieſu prægreſſa mutilarunt. Turba erat promiſcua. Aliqui eorum propenſo in Ieſum animo erant; inimico alii. Illorum nonnulli præcedentibus de fide ſermonibus moti ad fidem adſpirare cœperant, ſed hoc momento pedem retulerunt.

34 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) Ieſus exceptioni duplici Iudæorum inverſo ordine reſpondet, & primum orationem de *libertate* pertexit; deinde de *Abrahæ* liberis diſſerit, a v. 37.

¶ ὁ ποιῶν) *qui factitat* peccatum, *veritati* oppoſitum.

¶ δοῦλός ἐστι, *ſervus eſt*) ipſo facto. 2 Petr. II. 19. Rom. VI. 16.

35 δοῦλος) *ſervus*, ſtatu; *ſervilis*, illiberali ingenio, adeoque peccatum faciens.

¶ ἐν τῇ οἰκίᾳ) *in domo* Patris.

¶ ὁ υἱός) *Filius*, unigenitus. coll. v. ſeq. Articulus majorem hîc vim habet, quam in antitheto, ὁ δοῦλος.

¶ μένει, *manet*) in domo. Alluditur, quia de Abrahamo quæſtio eſt, ad Gen. XXI. 10. XXV. 5. coll. Gal. IV. 22 ſ.

36 ὁ υἱός) *Filius*, unigenitus.

37 ἀλλά) *ſed* alitis peccatum, occidendi mei conſilium.

¶ ὁ λόγος ὁ ἐμός, *ſermo meus*) ſermo veritatis & libertatis.

¶ οὐ χωρεῖ, *non capit*) Antipathiam habent, qui non credunt, adverſus Chriſtum & verbum ejus. conf. v. ſeq. Correlata: homo *manere* debet; ſermo *capere*. v. 31.

38 λαλῶ, *loquor*) Subaudi, *& facio.* vide mox.

¶ καί, *&*) Sequitur hoc e ſententia generali, quæ in priore hemiſtichio præſupponitur: Imitatur quisque patrem ſuum.

¶ ποιεῖτε, *facitis*) Subaudi, *& loquimini.* quanquam *loquor* magis huic loco congruit de Ieſu; & *facitis*, de adverſariis. Membrum alterum ex altero ſupplendum. Sic Malach. I. 14, *qui habet in grege ſuo maſculum* (& labis expertem) *& votum faciens immolat* (femellam, aut ceteroqui) *inidoneam* victimam.

39 ἀβραάμ, *Abraham*) Defendere conantur, quod dixerant v. 33. Sentiunt de alio ipſorum patre loqui Ieſum.

¶ ἐποιεῖτε) ἄν *ſubauditur*, uti c IX. 33.

40 ἀποκτεῖναι, ἄνθρωπον *interficere, hominem*) Solet Ieſus appellare ſe *Filium hominis*; hoc autem loco, *hominem*. nam huic loco reſpondet, quod v. 44 diabolum appellat *homicidam*. Itaque ad *me* potius, quam ad *hominem*, videtur referri *qui*.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) pretioſam, hominibus alias ignotam & vobis exoſam. Sæpe jungitur *veritas & vita*, falſitas & mors. Illæ ſunt Chriſti & fidelium; hæ, Diaboli & impiorum. v. 44.

¶ ὐκ) *non* hoc, ſed plane diverſum, dignum amatore Chriſti. Vid. infra, v. 56.

41 τῦ πατρὸς ὑμῶν, *patris veſtri*) Hujus nomen nondum exprimitur: ſed idem mox ut Iudæi audent Deum appellare patrem ſuum, expreſſe appellatur, *Diabolus*. v. ſs.

¶ ἐκ πορνείας, *ex ſtupro*) Novus importunitatis judaicæ paroxyſmus.

¶ ἕνα) *unum*, eumque certum. Confirmant, ſe non eſſe ſpurios.

42 ἠγαπᾶτε, *amaretis*) adeo non iſto odio capitali me proſequeremini.

¶ ἐξῆλθον, *exivi*) Innuitur terminus a quo.

¶ ἥκω, *adſum*) Innuitur terminus ad quem.

43 διατί, *quamobrem*) Huic particulæ mox reſpondet verſus 44.

¶ ὅτι, *quod*) Hoc commate declaratur proxime præcedens. conf. ὅτι, c. XI. 47. IX. 17.

¶ τὴν λαλιὰν τὴν ἐμὴν) *loquelam meam*, veriſſimam.

¶ ὐ δύνασθε ἀκύειν, *non poteſtis audire*) præ odio vobis innato. Similis epitaſis, *non poteſt*, 1 Cor. II. 14.

44 ὑμεῖς, *vos*) Elenchus apertiſſimus.

¶ καὶ, *&*) & inde.

¶ ἐπιθυμίας, *cupiditates*) quas ab initio non potuit perficere, reſpectu Filii Dei.

¶ θέλετε, *vultis*) obnixe.

¶ ἀνθρωποκτόνος) *homicida*.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *ab initio*) ex quo aliquid novit de natura humana.

¶ καὶ ἐν-ὅταν, *& in-quum*) Duæ ſententiæ duo contraria exprimentes. utrivis additur ὅτι, *quia*.

¶ ὐχ ἕστηκεν, *non conſtitit*) Tempus præteritum & ipſum thema ἵστημι *ſto* hoc ſignificant: non aſſecutus eſt ſtatum in veritate; (Similis locutio, ἐν ᾗ ἑστήκαμεν, *in qua ſtatum nacti ſumus*, Rom. V. 2.) i. e. *mendax erat ab initio, perinde ut homicida*. namque hoc comma cupiditatem homicidii memoratam non antecedit, ſed ſequitur.

¶ ὐκ ἔστιν, *non eſt*) *Fuit* in illo veritas; ſed *non eſt*. Vtprimum autem in illo veritas deſiit eſſe, ipſius culpa; cupiditas homicidii locum habuit, hominemque ſub ea ratione, quod in veritate erat, occidere ſtatuit. Ex eo patet, non multo ante peccatum hominis peccaſſe diabolum, & diabolum non multo ante creatum fuiſſe, quam peccaret.

¶ τὸ ψεῦδος, *mendacium*) Scriptura non modo mendacium voluntarium, ſed etiam errorem ipſum gravi hoc nomine notare ſolet. Rom. I. 25. 2 Theſſ. II. 9. 11. 1 Ioh. II. 21. 27.

¶ ἐκ τῶν ἰδίων, *ex propriis*) Ortus mali. Contrarium de Chriſto, cap. VII. 17.

¶ καὶ ὁ πατὴρ αὐτῦ, *& pater ejus*) Articulus ὁ vim habet: *atque adeo*. Vocula *ejus* expreſſe referri poteſt ad *mendacium*, de quo in colo proximo: ſed potius referri debet ad nomen, *mendax*, ſenſu indefinito repetendum. Nam aliquando relativum expreſſum vel intellectum pertinet ad ſubjectum aliud ſimile. 1 Tim. II. 15, *Salvabitur* ſcil. *ea*, *mulier*, indefinite: tametſi *ea* refertur ad *Evam*. v. præc. Iob I. 21: *nudus exivi ex ventre matris meæ: & nudus revertar ILLVC.*

Ita

Ita hìc *Diabolus* dicitur *& ipſe mendax*, *& pater cujuſvis mendacis.* Clara eſt enim oppoſitio inter Deum & inter Diabolum, inter filios Dei & inter filios Diaboli. Homo mendax, filius Diaboli; non *mendacium ſoboles* diaboli hoc loco dicitur.

45 ἐγὼ, *ego*) Hoc pronomen cum emphaſi ponitur initio ſententiæ.

¶ ὅτι, *quod*) quia. Veritatis eſt, non credi a malis.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) cui *mendacium* opponitur.

¶ λέγω, *dico*) Antitheton: *loquitur.* v. præc.

¶ οὐ, *non*) Mihi non auſcultatis: diabolo auſcultatis.

46 ἐλέγχει, *arguit*) Provocat Ieſus ad omnium conſcientiam.

¶ περὶ ἁμαρτίας, *de peccato*) id eſt, me errare, & a *veritate* abeſſe. quis audet id contendere?

¶ διατί, *cur*) Huic *cur* reſpondet verſu 47 *propterea.* Conf. *cur*, v. 43.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc cum vi poſitum.

47 ἐκ τοῦ θεοῦ) *ex Deo*, tanquam ex patre.

¶ τὰ) ille ſolus verba Dei audit.

¶ διὰ τοῦτο, *propterea*) Concluſio: vos non eſtis ex Deo, v. 42, probatur ab effectu: quia non auditis.

48 ἀπεκρίθησαν, *reſponderunt*) injuſtisſima retorſione, per formulas tum uſitatas.

¶ οὐ καλῶς λέγομεν ἡμεῖς; *non bene dicimus nos?*) Cum aliqua adhuc formidine horrendam contumeliam pronunciant.

¶ σαμαρείτης, *Samarita*) alienus a vero Deo veri Iſraëlis. Reſpondet Ieſus v. 54 fin. & ſeq.

¶ σὺ) *tu*, inquiunt, non *nos.*

¶ δαιμόνιον, *dæmonium*) Ita dixerunt, qui putarunt, ſermones Ieſu fluxiſſe ex veſana ſuperbia & arrogantia. Sic patet ratio eorum, quæ reſpondet Ieſus, v. 49 ſs.

49 τιμῶ τὸν πατέρα μου, *honoro patrem meum*) manifeſtando nomen ejus.

¶ καὶ ὑμεῖς) *& vos* tamen.

¶ ἀτιμάζετέ με, *ignominia afficitis me*) Id fecerunt v. 48.

50 οὐ ζητῶ, *non quæro*) uti vos putatis; ideoque me contumelia afficiendum ſtatuitis.

¶ ἔστιν, *eſt*) Non quæro gloriam meam; neque opus eſt, ut ego quæram. nam Pater meus eam aſſerit.

51 ἐάν τις, *ſi quis*) Probat Ieſus ab effectu futuro, quo Pater ipſum ſit honoraturus, ſe ſuumque verbum nil habere commune cum Diabolo ſuperbo & homicida.

¶ τηρήσῃ, *ſervarit*) uti ego Patris mei verbum ſervo. v. 55. *Servare* debemus doctrinam Ieſu, credendo: promiſſa, ſperando: facienda, obediendo.

¶ θάνατον, *mortem*) Docet Ieſus, ſe non eſſe Samaritam. Samaritæ erant Sadducæi, hoſtes immortalitatis, teſte *Epiphanio.* Certe Iudæi hìc loquentes id videntur in Samaritas contuliſſe. Minorem tamen eorum partem eo errore laboraſſe, aſſentiar.

¶ οὐ μὴ θεωρήσῃ, *non videbit*) Efficacisſimum argumentum contra pſychopannychitas.

52 νῦν ἐγνώκαμεν, *nunc cognovimus*) Antea cum dubitatione aliqua locuti erant: v. 48. *nunc* aſſeverationi Ieſu, v. 51, opponunt affirmationem hanc.

53 μὴ σὺ μείζων, *num tu major*) tu, inquiunt, qui ſervanti verbum tuum promittas immortalitatem, quæ Abrahamo

& prophetis non obtigit, tantis hominibus.

¶ καὶ, *&*) Reſolve: *&* major quam *prophetæ*, qui *mortui ſunt*? Sane major Chriſtus Abrahamo & prophetis.

54 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) Refutat illa verba: *te ipſum tu.*

¶ ὃν ὑμεῖς λέγετε, ὅτι θεὸς ἡμῶν ἐςι) Simillima conſtructio c. X. 36, ὃν ὁ πατὴρ ἡγίασε - ὑμεῖς λέγετε, Ὅτι βλασφημεῖς. Item Gal. I. 23. Iac. I. 13, & Ios. XXII. 34 in Hebr. Nam. LXX αὐτῶν pro ἡμῶν, uti h. l. pro ἡμῶν aliqui ſcripſerunt ὑμῶν.

¶ λέγετε, *dicitis*) falſo.

55 οἶδα) Modo dixit, οὐκ ἐγνώκατε· nunc, non, ἔγνωκα, ſed οἶδα. ἔγνωκα dicit initium quoddam: at Filii notitia de Patre eſt æterna; novit *Patrem & gloriam*, quam ipſi Pater tribuit.

¶ ψεύςης, *mendax*) Mendax eſt, qui vel affirmat neganda, vel negat affirmanda.

¶ οἶδα αὐτὸν, καὶ τὸν λόγον αὐτȣ͂ τηρῶ, *novi eum & ſermonem ejus ſervo*) Primum ait, *novi*: inde, *ſervo.* eſt enim Filius. At fideles, illo inſtituente, *ſervant verbum*: & ſic acquirunt *notitiam.* c. VII. 17 not.

56 ὁ πατὴρ ὑμῶν, *pater veſter*) v. 37. 39.

¶ ἠγαλλιάσατο, ἵνα, *exſultavit*, *ut*) Geſtivit cum deſiderio. Similis ſermo Rom. X. 1. Verba deſiderandi ſequitur ἵνα, *ut.* Hæc ἀγαλλίασις *exſultatio* præceſſit viſionem; & viſionem comitabatur iterum χαρὰ *gaudium.*

¶ τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν, *diem meum*) Diem Majeſtatis Chriſti: Phil. I. 10. qui dies omnia Chriſti tempora, etiam in oculis Abrahæ, præſupponit. Alii ſunt dies carnis Chriſti (ubi aliis ſe impendit) alius dies Chriſti ipſius & gloriæ ejus. Hic dies reſpectu hujus ſermonis erat futurus. Ergo gaudium Abrahæ diem illum præceſſit.

¶ καὶ εἶδε, *& vidit*) Vidit, jam tum in revelatione gloriæ meæ divinæ. v. ſeqq. Hebr. XI. 13. Vidit diem Chriſti, qui in ſemine, quod ſtellarum inſtar futurum erat, ſidus maximum eſt & fulgidiſſimum. Et quia hunc diem plane vitalem vidit, mortem non vidit. v. 51 ſs. Sic Iudæorum inſtantia retunditur. Non tamen vidit, ut Apoſtoli. Matth. XIII. 17.

¶ καὶ ἐχάρη, *& gaviſus eſt*) compos voti factus.

57 πεντήκοντα, *quinquaginta*) Contentionis cauſa amplificant numerum. Dicerent autem: triginta & non multo plures annos; niſi plane obliti fuiſſent nativitatis Bethlehemiticæ. Nunc hoc dicunt: Nondum attigiſti ſemiſeculum, ſive annum ſuperannuationis, Num. IV, ut Lightfootus obſervat: unde locutio eſt adagio non diſſimilis. Non eſt credibile, Ieſum propter angores prǽmaturam ſenectutis ſpeciem contraxiſſe. Hebr. I. 9. Matth. IX. 15. XI. 19.

¶ ἀβραὰμ, *Abraham*) Is 1850 annis ante hoc colloquium obierat.

¶ ἑώρακας, *vidiſti*) Loquuntur, (& recte hoc quidem, coll. c. XVI. 16. 22.) vi correlatorum: Si Abraham tuum diem vidit; tu Abrahamum vidiſti.

58 πρὶν ἀβραὰμ γενέσθαι, ἐγὼ εἰμί· *antequam Abraham fieret*, *ego ſum*) Refutantur Iudæi, qui negabant, Abrahamum jam tum potuiſſe videre diem illum. *Eram*, inquit Ieſus, *jam tum: itaque Abrahamum vidi*, *& Abraham vidit diem meum. non modo non poſtea demum eſſe cœpi*, *ſed eram*, *antequam ille fieret.* Notanda differen-

ferentia verborum, *fio* & *ſum*. Marc. IV. 22. Act. XXVI. 29. 1 Cor. III. 18. Eſt autem ſermo conciſus, hoc ſenſu: *Antequam Abraham fieret*, ego eram: & hodie, tanto poſt obitum Abrahæ ſpatio, *ego ſum*. Etenim ſæpe ita loquitur Iohannes, ut protaſis & apodoſis ſe mutuo expleant. v. 28. 38. c. V. 21. 30. XI. 8. XIV. 10. XV. 27. Ap. XIV. 10 nott. Sic eleganter cohæret particula *ante* & præſens *ſum*. Conf. etiam Col. I. 17: *Ipſe eſt ante omnia*. Et tamen Artemonius in Diſſ. IV. p. 618 hunc ſermonem, audaci Enjedini exemplo, Barbariſmum vocat. atqui præſens ſæpe ita ponitur, ut præteritum includatur. Luc. XV. 29: *tot annos* (ſervivi & adhuc) *ſervio tibi*. Ibid. v. 31: *ſemper mecum* (fuiſti &) *es*, ut Gothus interpretatur. LXX Ps. XC. 2, πρὸ τῦ ὄρη γεννηθῆναι σὺ εἶ· ubi diſtinctionem nullo conatu mutare poteſt Artemonius. Prov. VIII. 25, πρὸ πάντων βυνῶν γεννᾷ με· ubi ſi modo recte ait Artemonius eſſe mendum, nil propius eſt (pro חוללתי) quam γεννῶμαι, quod item præſens eſt. Velim videre, quid excogitaret contra Ier. I. 5: πρὸ τῦ με καταπλάσαι σε ἐν κοιλίᾳ, ἐπίςαμαί σε· Artemonius, cum Socino, ſic explicat: *Antequam Abraham fiat pater multarum gentium; ego ſum*, ſcil. Chriſtus. & *ego ſum* accipit, uti v. 24. 28. c. XIII. 19. Marc. XIII. 6. Reſp. 1. Iudæi objecerant Abrahamum ante annos quinquaginta & longe plures defunctum: non ſpectabatur ab eis Abrahamus Novi Teſt. futurus. 2. Hæc ſententia non tuliſſet graviſſimam aſſeverationem, *Amen amen dico vobis*. Sic enim etiam Iudæi, qui tum vivebant, ante Abrahamum fuiſſent. 3. Verbum *ſum* in hoc colloquio de ætate ac tempore ponitur in antitheto ad inchoativum *fieri*: oppoſitorum autem eſt eadem ratio, & utrumque verbum abſolute debet accipi, uti *erat* c. I. 1 &c. Abſoluta tamen hæc ſignificatio alteram illam per conſequentiam includit: Antequam Abraham fieret; Hic, qui loquitur, erat; idemque erat is, quem ſe eſſe Iudæis affirmabat.

¶ πρὶν ἀβραὰμ γενέσθαι) Γενέσθαι deſideratur apud antiquos patres quoſdam, Latinos præſertim: ſed omiſſionem non fert uſus πρὶν adverbii. Illud quidem certum eſt, patres illos de Sociniana verbi γενέσθαι, atque adeo totius loci hujus detorſione nil cogitaviſſe.

59 ἦραν, *ſuſtulerunt*) Habebant pro blaſphemo.

¶ λίθυς, *lapides*) arma multitudinis.

¶ ἐκρύβη, *abſcondit ſe*) non conferendo ſe in latebram, ſed quod oculis eorum conſpicuus eſſe deſiit, modo miraculoſo (coll. Ier. XXXVI. 26.) dum templo exivit.

59 & IX. 1 καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τῦ ἱερῦ, καὶ παρῆγεν ὕτως· καὶ παράγων εἶδεν κτλ.) Hæc videtur media eſſe & genuina lectio, verbis illis, διελθὼν διὰ μέσυ αὐτῶν, per Græcos recentiores illatis ex Luc. IV. 30. (quo ex loco totum illud, καὶ διελθὼν διὰ μέσυ αὐτῶν ἐπορεύετο, huc infert Athanas. in Apol. I.) & his, καὶ παρῆγεν ὕτως, apud *Latinum* alibique omiſſis, quum καὶ particula recurreret. nam ad παρῆγεν aperte refertur παράγων, & ὕτως denotat miraculoſam facilitatem diſceſſus.

¶ παρῆγεν-καὶ παράγων· *præteriit-& præteriens*) Similis nexus Act. XXVII fine, & c. XXVIII initio.

¶ ὕτως, *ſic*) ut ſi nemo eum peteret

CAP. IX.

1 Καὶ παράγων, *& præteriens*) ſtatim poſt impetum hoſtium.

¶ τυφλὸν,

¶ *τυφλὸν, cæcum*) qui apud templum mendicabat. conf. Act. III. 2.

2 *ἠρώτησαν, interrogaverunt*) Cognitam habebant ſcientiam Magiſtri.

¶ *ἔτος, hic*) Interrogatio hæc diſcipulorum non debet curioſe exquiri: num & quando cæcus ille peccare potuerit & inde cæcitatem contrahere. Interrogatio, disjunctiva præſertim, nil affirmat: & affirmatio *diſcipulorum* non cogeret nos ad aſſenſum.

¶ *γεννηθῇ, naſceretur*) *Natum fuiſſe* cæcum, ex aliis audierant diſcipuli.

3 *ἀπεκρίθη*, reſpondit) Ieſus diſcipulis apertius reſpondere ſolet, quam infidelibus Iudæis.

¶ *ἥμαρτεν, peccavit*) Repete, *ut cæcus naſceretur.*

¶ *ἀλλ', ſed*) Conf. c. XI. 4.

¶ *ἵνα, ut*) Poteſtas Dei.

¶ *τὰ ἔργα, opera*) Plurale. Vno opere cognito, cognoſcuntur omnia. Ex operibus elucet Potentia & Gloria & Gratia Dei.

4 *νὺξ, nox*) Chriſtus eſt lux: ea abeunte, nox venit, non lucem impediens, ſed terram obſcurans.

¶ *ὐδεὶς, nemo*) Non dicit: *non ego*; ſed, *nemo.* Ipſe ſemper operari potuit: ſed tamen opportunitatem obſervavit: Iohannes ſæpe deſcribit Chriſtum de rebus ei obvenientibus ita loquentem indefinite, uti convenit in quemvis pium in talibus rebus, c. XI. 9. XII. 24. 25. Nempe Ieſus tentatus eſt per omnia, ſine peccato.

5 *φῶς, lux*) Allegoria ab objecto viſûs, quem cæco daturus erat. conf. *ut manifeſta fierent*, v. 3. *ἡμέρα, dies*, v. 4.

6 *εἰπὼν, dicens*) audiente cæco. Oravit etiam Ieſus, v. 31.

¶ *πηλὸν, lutum*) Saliva munda, pulvere mundo mixta, munda medicina erat. Homo creatus ex terra: nunc creatio viſûs indidem.

¶ *ἐπὶ τὺς ὀφθαλμὺς, ſuper oculos*) Poëticum eſt, quod Nonnus ne veſtigium quidem oculorum in facie cæci hujus fuiſſe ſtatuit. v. 10.

7 *νίψαι, lava te*) facie.

¶ *τῦ σιλωὰμ, Siloam*) Nomen huic loco inditum pridem, quia Ieſus Chriſtus eo *miſſurus* erat cæcum. Et ab hoc tempore nomen loci erat monumentum miraculi facti. Etymon eſt in *abi*, *lavare.*

¶ *ὃ ἑρμηνεύεται ἀπεςαλμένος· quod exponitur Miſſus*) Hoc addit evangeliſta. conf. v. 11.

¶ *καὶ ἦλθε, & venit*) antequam ad parentes iret.

9 *ὅμοιος, ſimilis*) Quidvis prius fingit & putat humana ratio, quam miraculum factum credat. v. 18. Act. II. 13. Sed eo magis confirmatur veritas.

11 *ἄνθρωπος λεγόμενος ἰησῦς, homo qui dicitur Ieſus*) Non additur articulus, ſed participium. conf. c. XI. 54. Neſcierat cæcus celebritatem Ieſu.

¶ *ἀνέβλεψα*) *viſum recepi.* Antea non habuerat videndi facultatem: ſed ea tamen homini naturalis eſt. ideo dicit: *recepi viſum.*

13 *πρὸς τὺς φαρισαίυς, ad phariſæos*) tanquam ad inquiſitores.

15 *καὶ οἱ*) *καὶ, etiam.*

16 *παρὰ τῦ θεῦ, a Deo*) Oppoſita: *eſſe a Deo*, & *eſſe peccatorem.*

¶ *ὅτι, quod*) In Theologia characteriſtica nil præcipitandum.

17 *προφήτης, propheta*) i. e. *a Deo.* v. 16. 33. coll. c. I. 6. III. 2. Iucunde obſervari poteſt

eſt fides apud hunc hominem, dum phariſæi contradicunt, paullatim exoriens.

18 ἀυτῦ τῦ ἀναβλέψαντ☉, *ejus, qui viſum receperat*) Hæc junguntur ut ſubſtantivum & adjectivum, & *ejus* refertur ad *cæci.*

19 πῶς βλέπει) *quomodo* factum eſt, ut *videat.*

21 ὐκ οἴδαμεν, *haud ſcimus*) Adhuc non viderant filium ſuum videntem: ſed a Ieſu profectum id eſſe, ſtatim conjecerant. Ideo prior pars hujus verſus non aſſignatur timori. v. 23.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Emphaſis, in antitheto ad ἀυτὸς *ipſe* non ſemel ſubſequens.

¶ ἀυτὸς ἡλικίαν ἔχει, ἀυτὸν ἐρωτήσατε) Sic v. 23. Sed *Latinus*, & inde *Auguſtinus* & alii, verſu 21: *ipſum interrogate: ætatem habet.* & convenit, quod ſequitur: *ipſe de ſe loquetur.*

¶ ἡλικίαν, *ætatem*) idoneam ad dicendum teſtimonium.

22 ἐφοβῦντο, *timebant*) usque eo, ut filium ſolum in periculo relinquerent; & non modo non Chriſtum Ieſum eſſe, ſed ne id quidem, ex quo id conſequebatur, confiterentur.

¶ ἀποσυνάγωγ☉, *ſynagoga ejectus*) quæ pœna graviſſima.

24 ἐκ δευτέρυ, *iterum*) Dimiſſus igitur fuerat poſt ſermonem v. 17 deſcriptum.

¶ δὸς, *da*) Specioſa præfatio. Dat gloriam Deo is, qui verum confitetur, præſertim in re & cauſa ardua.

¶ ἡμεῖς οἴδαμεν, *nos novimus*) Auctoritate ſua conantur hominem idiotam occupare, & movere, ut Ieſum dicat peccatorem, nec Filium Dei prædicet.

¶ ἁμαρτωλὸς, *peccator*) v. 16.

25 εἰ, *ſi*) In re, de qua certum nondum habet, tamen non cedit aliorum falſæ auctoritati: & magis credit, Ieſum non eſſe peccatorem, quam, eſſe peccatorem.

¶ τυφλὸς ὢν, *cæcus cum eſſem*) Participium habet vim præteriti temporis, manifeſtam ex eo, quod ſequitur, *nunc video.* conf. Gal. I. 23.

26 εἶπον, *dixerunt*) Mire ſe torquent miſeri.

27 τί, *quid*) cur?

¶ καὶ ὑμεῖς) *vos quoque.* Fatetur, ſe velle diſcipulum Ieſu fieri.

¶ θέλετε, *vultis*) Ironia decens & ſuavis.

28 ἐλοιδόρησαν, *convicium fecerant*) Contumelia ſe afficere illum putabant, quem *diſcipulum Ieſu* appellarent.

¶ ἐκείνου, *illius*) Hoc vocabulo removent Ieſum a ſeſe.

29 ἡμεῖς οἴδαμεν, *nos ſcimus*) Sciebant teſtimoniis iis, quæ hodie quoque ſunt irrefragabilia.

¶ πόθεν ἐςὶν, *unde ſit*) cum doctrina ſua.

30 ἐν γὰρ τύτῳ, *in hoc enim*) Sic, ἐν γὰρ τύτῳ, *in hoc enim*, c. IV. 37. γὰρ *videlicet*, reſponſioni interdum charientiſmum addit.

¶ θαυμαςὸν, *mirabile*) Reſp. *neſcimus. Neſcire* & *mirari*, affinia.

¶ πόθεν, *unde*) nempe a Deo. v. 33. 16.

31 ἁμαρτωλῶν, *peccatores*) Creſcit fides hominis, coll. v. 17. 24. 25.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) Qui Dei voluntatem facit, hujus orantis voluntatem facit Deus.

33 *οὐδὲν*) *nihil*, non modo eorum, quæ ipſe facit, ſed etiam eorum, quæ alii excellentes viri faciunt. Ieſus non habebat præſidia externa, quibus mortales niti ſolent.

34 *ἐν ἁμαρτίαις, in peccatis*) Exprobrant de cæcitate priſtina. v. 2.

¶ *καὶ σὺ*) *tuque* tamen.

¶ *διδάσκεις*, *doces*) Sane præclara concio eſt v. 30-33.

¶ *ἐξέβαλον αὐτὸν*, *ejecerunt eum*) tanquam Chriſtianum. v. 22. Id factum magno ejus bono: ſed ipſi produnt odium veritatis, quo laborant.

¶ *ἔξω*, *foras*) ex eo loco, ubi erant congregati.

35 *εὑρὼν*, *inveniens*) Quæſierat igitur, poſtquam a mundo ſiverat aliquandiu eum exagitari.

¶ *σὺ*, *tu*) quamvis alii non credant. Pronomen interrogationem hoc loco affirmationi affinem reddit.

36 *καὶ τίς*, *& quis*) *καὶ τί*, *& quid*: cap. XIV. 22. *καὶ τίς*, *& quis*. Luc. X. 29 not.

¶ *ἵνα*, *ut*) Hoc pendet a *dic mihi*, & *dic mihi* latet in *quis eſt?*

¶ *πιστεύσω*, *credam*) Gradus fidei erat: Ieſum habere pro eo, cui credendum ſit, quicquid dixerit.

37 *ἑώρακας*, *vidiſti*) *videre cœpiſti* his, qui aperti tibi ſunt, oculis.

¶ *ὁ λαλῶν*, *qui loquitur*) Humilis ſermo, in tertia perſona.

38 *Κύριε*, *Domine*) Iam auguſtiore ſenſu ita dicit, quam dixerat verſu 36.

¶ *προσεκύνησεν*, *adoravit*) Agnitionem ſponte ſequitur adoratio.

39 *κρίμα*, *judicium*) juſtum & ratum, pharisaico melius.

¶ *βλέπωσι*, *videant*) corpore & mente.

¶ *οἱ βλέποντες*, *qui vident*) qui ſe videntes eſſe putant, ac non agnoſcunt cæcos. v. 41.

¶ *τυφλοὶ*, *cæci*) mente.

41 *ἁμαρτίαν*, *peccatum*) Si diceretis, *cæci ſumus*; viſum peteretis, & peccatum veſtrum jam deſiiſſet. *Peccatum* eſt etiam in intellectu: nam cæcitas viſum afficit, & eſt ſynonymon peccati.

CAP. X.

1 *Ἀμὴν*, *amen*) Arcte hæc cohærent cum præcedentibus. nam *ἐκεῖνοι*, *illi*, v. 6, refertur ad c. IX. 40.

¶ *διὰ τῆς θύρας*, *per oſtium*) per Chriſtum. v. 9. Vnus patet legitimus aditus: cetera omnia clauſa ſunt.

¶ *εἰς τὴν αὐλὴν*, *in ovile*) de quo v. 16.

¶ *τῶν προβάτων*, *ovium*) Hæc allegoria continuatur usque ad v. 30. Et videntur *oves* fuiſſe ante oculos.

¶ *ἀναβαίνων*, *aſcendens*) ultra ſepta.

¶ *κλέπτης καὶ λῃστὴς*, *fur & latro*) v. 8.

2 *ὁ δὲ εἰσερχόμενος*, *qui autem intrat*) per Chriſtum. v. 9.

3 *τούτῳ*, *huic*) tanquam noto.

¶ *ὁ θυρωρὸς*, *janitor*) Vt *Paſtor*, ſpectatur Chriſtus verſu 11 ſ. ut *Ianua*, verſu 1-10. Quemadmodum non indignum Chriſto eſt, *Ianuam* dici, qua intret paſtor: ſic non indignum *Deo*, *Ianitorem* dici. Hebraicum שער honorificentius ſonat. De re, vid. Act. XIV. 27. Col. IV. 3. coll. Ap. III. 7. Act. XVI. 14. *Spiritum Sanctum*

ctum Ianitorem diſſertatione copioſa A. 1739 ſtitit *C. Weiſius*, Theologus Lipſienſis.

¶ τὰ πρόβατα - τὰ ἴδια πρόβατα - *oves -proprias oves-*) Sic v. 4 per chiaſmum inverſum *proprias oves-oves-*.

¶ ἀκούει, καλεῖ *audiunt*, *vocat*) Correlata.

¶ τὰ ἴδια πρόβατα, *proprias oves*) Omnes ſunt propriæ, coll. v. 12, ſed hoc epitheton magis congruit cum *appellatione* nominatim facta, quam cum *auditu*.

¶ καλεῖ κατ᾽ ὄνομα, *vocat nominatim*) Etiam oves, ab antiquis, nominibus diſtinguebantur.

¶ καὶ) *&* ſic, dum vocat.

4 ἐκβάλῃ, *emiſerit*) Synonymon verbi ἐξάγει *educit*, ſed generalius.

5 ἀπ᾽ αὐτοῦ, *ab eo*) tanquam a peſte.

¶ οὐκ οἴδασι) *non norunt*, ut ſequendam: norunt, ut fugiendam.

6 οὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*) Sic poterant ſentire, ſe cæcos eſſe. c. IX. 41.

7 ἡ θύρα, *oſtium*) Chriſtus & oſtium, & paſtor & Omnia: nemo alius.

¶ τῶν προβάτων, *ovium*) ad oves.

8 ὅσοι ἦλθον, *quotquot venerunt*) Verbum ſubſequens, εἰσὶ, *ſunt*, in præſenti, indicat, ἦλθον, *venerunt*, accipiendum eſſe de tempore præterito proximo; & de curſu aliorum proprio, cui opponitur *per me*. v. 9. Dicitur, *qui venerunt*, uti 2 Cor. XI. 4, *quisquis venit*. Neque excludit illos fures & latrones, qui etiam *poſt Ieſum* ſine dubio, non modo *ante Ieſum*, venerant; quotquot ſcilicet inter initium prædicationis ejus & inter tempus hujus parœmiæ, paulo ante paſſionem dictæ, apud Iudæos docendi munus erant aggreſſi, anteceſſorum ſimiles.

¶ κλέπται, *fures*) bonorum, lucro ſuo, clam.

¶ λῃσταὶ, *latrones*) vitæ, ovium damno, aperte.

¶ ἀλλ᾽ οὐκ) *ſed*, quamvis iſti ſe offerrent, *non* audiverunt. c. VII. 46. Matth. VII. 29. IX. 36.

9 δι᾽ ἐμοῦ, *per me*) per Chriſtum cognitum & vocantem, qui ſum *oſtium*. conf. *poſt* ***te***. Ier. XVII. 16.

¶ τὶς, *quispiam*) tanquam ovis.

¶ σωθήσεται, *ſervabitur*) ſecurus a lupo. *Salus* & *paſcuum* junguntur, uti mox *vita* & *abundantia*. v. 10.

¶ εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται, *ingredietur & egredietur*) Hac phraſi Hebraica denotatur aſſidua conſuetudo cum paſtore & magiſtro. conf. Act. I. 21. LXX, Num. XXVII. 17. 21.

¶ εὑρήσει, *inveniet*) ſive intret, ſive exeat: quum ceteris paſcuum ſit ignotum. conf. Ex. XVI. 25 ſ.

10 ἵνα κλέψῃ, *ut furetur*) Id proprie *furis* eſt. Sequuntur pejora. Fur 1. furatur *ſui* commodi cauſa: 2. *aliis* damnum affert, *a* perimendo oves, *b* perdendo pabula reliqua. Gradatio eſt in diviſione, non in ſubdiviſione. ἀπώλεια, *perditio* per furem allata non eſt ſpiritualis, ſed civilis. per eam autem metaphorice deſcribitur noxa ſpiritualis, perinde ut per *furtum* & per *occiſionem*.

¶ καὶ θύσῃ, *& jugulet*) Oppoſitum, *vita*.

¶ καὶ ἀπολέσῃ, *& perdat*) Oppoſitum, *abundantia*: de qua Pſalm. XXIII. 1.

11 ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς, *Paſtor bonus*) ille, de quo prædictum eſt per prophetas. *Paſtor*, cujus propriæ ſunt oves: *bonus*, qui vitam ponit pro ovibus: cui illæ curæ ſunt. v. 13. Hodie, qui unius oppidi vel pagi pecudes mercede paſcunt, paſtores dicuntur: ſed h. l. nobilior eſt ſignificatus vocabuli *paſtor*.

¶ τίθησιν, *ponit*) Hoc quinquies dicitur, ſumma vi. Hoc ſummo omnia reliqua beneficia paſtoralia præſupponuntur, includuntur, inferuntur.

¶ ὑπὲρ τῶν προβάτων, *pro ovibus*) Chriſtus hîc declarat, qualem ſe paſtorem ovibus præſtet. quare hinc non infertur, eum non eſſe mortuum etiam pro reliquis hominibus.

12 ὁ μισθωτὸς, *mercenarius*) ſui commodi cauſa paſcens.

¶ οὐκ ὢν) Sæpius cum participio ponitur μὴ, ſed οὐκ emphaſin hîc majorem habet.

¶ ἁρπάζει, *rapit*) *lacerat*, quas poteſt; ceteras *diſpergit*. duæ rationes nocendi. Bonus autem paſtor, *congregat*. v. 16.

¶ τὰ πρόβατα, *oves*) cunctas.

13 δὲ, *autem*) Habet hoc vim declarandi verbum *fugit* ex verſu præcedenti repetitum.

¶ ὅτι μισθωτὸς, *quia mercenarius*) Ploce. De mercede, non de grege laborat.

¶ καὶ οὐ μέλει, *& non eſt cura*) Conſtr. cum *fugit*. Obſervandum antitheton, v. 14. 15.

mercenarius	ego
mercenarius eſt	paſtor bonus
non eſt cura ei	novi
fugit:	animam meam pono.

14 τὰ ἐμὰ) *meas*, *oves*.

¶ καὶ, καὶ, *&*, *&*) Semper initium boni fit a Deo & Chriſto. Vt bonus paſtor, & novit, & notus eſt.

15 καθὼς, *ſicut*) Hoc cohæret cum verſu præc. Sæpe habitus fidelium ad Chriſtum deducitur ex habitu Chriſti proprio ad Patrem. c. XIV. 20. XV. 10. XVII. 8. 21. Matth. XI. 27. Luc. XXII. 29. 1 Cor. XI. 3. XV. 28. Ap. III. 21.

¶ καὶ) *&* ideo. Hinc *noſcunt* oves bonitatem Paſtoris.

¶ τίθημι, *pono*) Præſens. tota illa vita Chriſti erat itio in mortem.

16 ἄλλα πρόβατα, *alias oves*) Quæ jam *oves* dicuntur, quia *præviſæ*. conf. c. XI. 52, ubi *filios Dei* pari ratione appellat. *Alias oves* dicit, non *aliud ovile*. Erant enim diſperſæ in mundo.

¶ ἔχω, *habeo*) Hoc verbum habet magnam poteſtatem.

¶ ταύτης, *hoc*) judaico.

¶ δεῖ, *oportet*) propter mandatum Patris.

¶ ἀγαγεῖν, *ducere*) per mortem meam. Non dicit, *educere*, uti v. 3, neque *introducere in hoc ovile*: ſed ſimpliciter, *ducere*. Non opus eſt illis ſolum mutare.

¶ ἀκούσωσι) Verbo *oportet* reſpondet hîc ſubjunctivus in correlato.

¶ μία ποίμνη, εἷς ποιμὴν) *Vnus grex*, ut nulli ſuperſint greges falſi ſciſſique: *unus paſtor*, ut nulli ſuperſint mercenarii, falſi, mali paſtores, pſeudopetrus &c. conf. Ez. XXXIV. 23. Zach. XIV. 9. Hæc unitas gregis, hæc unitas paſtoris cœpit, poſtquam bonus paſtor animam ſuam poſuit, c. XI. 52, & ſuo tempore, ſufflamine omni ſublato, conſummabitur. De jure, Ieſus ſemper unicus *eſt* Paſtor: de jure & facto igitur unus *fiet*. Suaviſſime

ponitur

ponitur primum *unus grex*, deinde *unus paſtor*. Referuntur ad ſe *ducere* & *unus grex*; tum, *audient*, & *unus paſtor*. Omnes paſtor in *unum gregem* ducet: *unum* totus grex *paſtorem* audiet.

17 ἀγαπᾷ) *amat* me, & amanter hoc mihi injungit, amanter quaſi perſuadet, & ego, tametſi ponenda eſt anima, de amore ejus certus maneo: nam pono, ut recipiam. porro Pater, me amans, mihi oves dat in peculium: quia ejus mandatum, de anima mea ponenda, ſervo. v. 18. Significatur amor ſuperveniens. Amor Patris non modo erga nos, ſed etiam erga Chriſtum, in paſſione Chriſti ſpectandus eſt; non ſolum ſeveritas ultrix.

18 ἐδεὶς, *nemo*) Conf. v. 29.

¶ αἴρει, *tollit*) ſua poteſtate & arbitrio.

¶ ἀπ' ἐμαυτῦ, *a me ipſo*) Sua ſponte Ieſus ſe hoſtibus capiendum permiſit: & in ipſa cruce, non debilitate ulla, ſed cum clamore, ſpiritum emiſit.

¶ καὶ, &) Arctiſſimus nexus rerum duarum, (coll. v. 17 *ut*,) quarum duplicem *poteſtatem* habet.

¶ ἐξυσίαν ἔχω, *poteſtatem habeo*) Sic iteratur ἔχωσι, *habeant*. v. 10. add. c. XIX. 10.

¶ παρὰ τῦ πατρός μυ, *a Patre meo*) Poteſtatem ſuam ſummam ad Patrem refert.

19 χίσμα, *diſſidium*) Vnde ratiocinationes tam variæ de Chriſto? Reſp. Cum ignoratur perſona ejus.

20 πολλοὶ, *multi*) Summos & dulciſſimos ſermones peſſime ſunt accipere ſoliti.

21 ῥήματα) Hebr. דברים *verba*, coll. anteced. & *opera*, coll. conſeq.

22 ἐγκαίνια, *encænia*) a Iuda Maccabæo inſtituta. 1 Macc. IV. 59.

¶ χειμὼν, *hiems*) Hieme feſtum illud fuiſſe, non omnibus lectoribus notum ſupponit Iohannes.

24 ἐκύκλωσαν, *circumdederunt*) Quam gratum id fuiſſet Salvatori, ſi feciſſent in fide!

¶ καὶ ἔλεγον, & *dicebant*) importuno frementis naturæ impetu.

¶ αἴρεις, *tollis*) ſuſpenſam tenes: i. e. enecas, exanimas nos. conferatur phraſis v. 18. atqui ipſi ſe ipſos miſere enecabant. Diu verſatus fuerat inter ipſos, poſt ſcenopegiam præſertim.

¶ εἰπὲ, *dic*) Quaſi vero nunquam dixerit & oſtenderit. v. 25. Mox aperte dicit verſu 30. 36. 38. Sæpe cogitamus: Si hoc vel illud hoc illove modo expreſſum audirem aut legerem; credere poſſem. Sed Deus ſolus ſcit, quomodo nobiſcum loqui deceat, ad fidem noſtram alendam & exercendam.

¶ παῤῥησίᾳ, *libere*) aperte, rotunde.

25 εἶπον ὑμῖν, *dixi vobis*) i. e. Sum Chriſtus. Similis formula, *tu dixiſti*. Matth. XXVI. 64. Dixit autem Ieſus ſæpe, etiam hoc capite. Ieſus eſt Chriſtus. *Dixi vobis* (& non crediditis: dico vobis) & *non creditis*. καὶ, &, pro *ſed*. coll. v. 26, ἀλλὰ *ſed*.

¶ τὰ ἔργα, *opera*) quæ vel eos convincere poterant, qui verbis non credunt.

¶ περὶ ἐμῦ, *de me*) me eſſe Chriſtum.

26 ὑμεῖς, *vos*) Veſtra eſt culpa.

¶ ὐ γὰρ, *non enim*) Oves enim credunt. v. 3. 14. 16. 27. Hic ſermo in encæniis habitus reſpicit ſermones ante encænia habitos.

27, 28 τὰ πρόβατα - ἐκ τῆς χειρός μυ, *oves - ex manu mea*) Tria ſententiarum

 paria,

paria, quorum ſingula & ovium fidem & paſtoris bonitatem exprimunt, per correlata.

28 κἀγὼ, *& ego*) *Sequela* & *vita* arcte connectuntur. c. VIII. 12.

¶ ὀυ μὴ ἀπόλωνται, *non peribunt*) Medium: (ſic, ἀπολέσθαι, c. XVII. 12. Luc. XV. 24. Iud. v. 11.) i. e. non perdent ſeſe, *intrinſecus.* conf. 1 Ioh. V. 18 & Ioh. XVII. 12 not.

¶ καὶ ὀυχ, *& non*) nec per ullum hoſtem *externum* eas e manu mea rapi ſinam.

¶ ἁρπάσει, *rapiet*) Futuro includitur verbum auxiliare δύναται, *poteſt.* coll. v. ſeq.

29 δέδωκε, *dedit*) Subaudi, eas oves.

¶ μείζων πάντων, *major omnibus*) major hoſtibus: major ovibus: & (alio ſenſu,) *major etiam me.* c. XIV. 28.

¶ ἁρπάζειν, *rapere*) eas, oves.

30 ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἕν ἐσμεν· *ego & pater unum ſumus*) *Vnum*, non ſolum voluntatis conſenſu, ſed unitate potentiæ, adeoque naturæ. nam Omnipotentia eſt attributum naturale: & ſermo eſt de unitate Patris & Filii. In his verbis Ieſu plus viderunt cæci Iudæi, quam hodie vident Antitrinitarii. Si Iudæi putaſſent, Ieſum haberi velle tantum pro divino homine, ac non pro Filio Dei, qui tam vere ſit Deus, quam filii hominum ſunt homines; non dixiſſent, *tu homo cum ſis, facis te ipſum Deum*, neque blaſphemiæ eum poſtulaſſent. Per *ſumus* refutatur Sabellius: per *unum*, Arius. Vid. v. 33. 36. 38 fin. 29. 28. Inprimis etiam prima perſona pluralis numeri eximiam de Filio & Patre ſignificationem habet: qua Ieſus raro utitur de ſe & de hominibus. vid. ad Matth. V. 11.

31 ἐβάστασαν, *portarunt*) Erant igitur ſaxa magna.

32 καλὰ ἔργα, *bona opera*) Oſtendit Ieſus, ex *operibus* ferendum eſſe judicium. v. 37.

¶ λιθάζετε, *lapidatis*) Iudæis jam certum erat. v. 33.

33 περὶ, *de*) ut Latini, *qua de cauſa.* διὰ, v. 32.

34 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) Iudæi dixerant: *Tu ais te eſſe Deum*, & quidem natura Deum: (nam hanc Deitatem cum humanitate committebat cæcitas eorum:) & hanc deitatem naturalem, humanitate non negata, Ieſus agnoſcit, neque per ſermonem ſubſequentem imminuit, ſed tuetur. conf. v. 39, quomodo id quoque acceperint Iudæi. Ex his facile reſpondebitur *Artemonio*, P. II. c. I. Circumdederant Ieſum, v. 24, & ſic mortem intentabant: tamen ſapientia ejus & animi præſentia inconcuſſa manet.

¶ ἐγὼ) *ego*, Deus. nam ex εἶπα primæ perſonæ infertur illud: *ad quos ſermo Dei factus eſt.* v. ſeq.

¶ θεοὶ, *dii*) Ps. LXXXII. 6 additur parallelum: υἱοὶ ὑψίστου, *filii Altiſſimi.* itaque etiam v. 36 ad υἱὸς τοῦ θεοῦ, *filius Dei*, ſubaudiri debet, θεὸς, *Deus.* Nullo modo Deum Ieſum ferebant Iudæi: quos ipſe refutans, Pſalmum allegat. Ceterum comparatio ex Pſalmo ducta non probat, Chriſti deitatem eſſe propinquiorem deitati mortalium, quam Patris æterni deitati: neque enim ad credentes unquam hunc pſalmi locum allegavit.

35 ἐκείνους) *illos*, puſillos, imo etiam reprehenſione in pſalmo dignos.

¶ εἶπε, *dixit*) Deus, in pſalmo locutum ſe profeſſus. Vnde ſtatim expreſſe dicitur

citur ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, *ſermo Dei.* conf. 1 Reg. XVIII. 31.

¶ πρὸς οὓς, *ad quos*) Cauſa, cur illi vocentur dii, & cur ſenſu inferiore. conf. πρὸς, *ad*, Marc. XII. 12. Alii πρὸς interpretantur *contra.*

¶ ὁ λόγος, *ſermo*) & quidem ſermo illius pſalmi, partim *deos* illos *dicens*, partim eoſdem reprehendens.

¶ καὶ οὐ, *& non*) Non poteſt diſſolvi ſcriptura, ne minima quidem ex parte. Firmiſſimum axioma. Appellatio deorum, quamvis impropria, ſolvi nequit, ſemel in ſcripturam relata.

36 ὃν ὁ πατὴρ ἡγίασε, *quem Pater ſanctificavit*) *Sanctificatio* hæc ita commemoratur, ut ſit *miſſione in mundum* prior, (vid. omnino Ioh. XVII. 18. coll. v. 19. 17. 1 Petr. I. 20.) & juxta cum ea, Deitatem Chriſti, infinito præ iis intervallo, ad quos verbum Dei duntaxat factum eſt, infert. Quanquam ut majeſtas eſt id, propter quod illi dicuntur dii: ſic *ſanctitas* eſt id, ob quod Chriſtus dicitur filius Dei. Chriſtus igitur *ſanctus* eſt, ut eſt *filius Dei*: *ſanctificatus*, ut Filius Dei ὁρισθεὶς, *definitus*, Rom. I. 4, & σφραγισθεὶς, *ſignatus.* Ioh. VI. 27. Id h. l. patet ex appellatione: ὁ πατὴρ, *Pater*, quam adhibet de Deo, ſumma cum vi. Oſtendit, non opus fuiſſe, ut ad ſeſe demum fieret verbum Dei. conf. v. 30. Ad ὃν *quem* ſubaudiendum *ego*, cum quo cohæret verbum primæ perſonæ, *dixi.*

¶ ἀπέστειλεν, *miſit*) Hæc miſſio Deitatem filii præſupponit & ſic confirmat.

37 τὰ ἔργα τοῦ πατρός μου, *opera Patris mei*) ea ipſa divina opera, quæ Pater meus facit. c. XIV. 10. 11. Operibus connotantur ſermones.

38 κἂν ἐμοὶ, *etiamſi mihi*) Credendum etiam fuit: præſcindendo ab operibus.

¶ γνῶτε καὶ πιστεύσητε, *agnoſcatis & credatis*) Cognitionem *fides* ſubſequitur apud tardiores.

¶ ἐν ἐμοὶ ὁ πατὴρ, κἀγὼ ἐν αὐτῷ, *in me Pater, & ego in illo*) *Non aliud ego ſum, atque Pater, ſic tamen, ut Filius maneam: neque aliud ille, atque ego, ſic tamen, ut maneat Pater. Et ſi quis me novit, Patrem novit & Filium didicit. Si vero minor eſſet potentia, cognitio quoque falleret. neque enim alia per aliam vel eſſentia vel potentia diſci poteſt.* Chrys. ad h. l. Hæ duæ ſententiæ: *ego & Pater unum ſumus*: &, *Pater in me & ego in Patre*, ſe mutuo exponunt. conf. c. XVII. 11. 21.

39 ἐξῆλθεν, *exivit*) ſine ullo labore.

40 ἰωάννης, *Iohannes*) Fructus poſtumus officii Iohannis.

41 μὲν, *quidem*) Antitheton inter *Iohannem* & *Hunc*, Ieſum; non inter opera & dicta Iohannis.

¶ περὶ τούτου, *de hoc*) *de hoc*, qui tot *ſigna* facit.

¶ ἀληθῆ ἦν) *vera erant.* Veritas eſt vera, etiam antequam agnoſcatur.

CAP. XI.

1 Λάζαρος, *Lazarus*) Ex multis rebus colligi poteſt, Lazarum juniorem, ſorores autem ejus fuiſſe natu majores. Ab his denominatur pagus: v. 1. & Lazarus tertio loco ponitur. v. 5. Tradit hiſtoria eccleſiaſtica, Lazarum poſt aſcenſionem Domini vixiſſe annos totidem, quot tum natus fuerat, videlicet XXX.

¶ ἀπὸ - ἐκ) Non raro in appoſitione iteratur præpoſitio, vel per ſe, vel per ſynonymon. 2 Cor. I. 19.

¶ μαρίας) *Maria* notior erat inter diſcipulos, ex iis, quæ v. 2 dicuntur: ideo poni-

ponitur ante Martham; cum Martha esſet natu major. v. 5. 19.

2 ἦν δὲ μαρία, *erat autem Maria*) Iohannes pietatem Mariæ præſentem erga Ieſum (ut alibi impietatem proditoris) ex actu ſubſecuto c. XII. 3 probat. Non demum per reſuſcitationem fratris ad tale opus excitata fuit.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Opportuna appellatio.

¶ ἧς, *cujus*) pro *hujus*. Hæc oratio eſt valde plana.

3 ὃν φιλεῖς, *quem diligis*) Hoc modeſtius, quam ſi dicerent, *qui te amat*, vel, *amicus tuus*. coll. v. 11.

¶ ἀσθενεῖ, *ægrotat*) Conſequens: *ergo ſubveni*, eleganter reticent. conf. c. II. 3. Magnus hîc ſororum amor erga fratrem elucet.

4 εἶπεν, *dixit*) Dignum obſervatu eſt, qua methodo Ieſus diſcipulos ſuos & Lazari ſorores & populum præpararit ad maximum miraculum fructuoſe ſpectandum.

¶ αὕτη, *hæc*) i. e. Hæc *infirmitas* conſentanea eſt *amori*.

¶ πρὸς θάνατον, *ad mortem*) qua ſorores fratrem amitterent. ſic LXX, εἰς θάνατον, 2 Reg. XX. 1.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Gloria Dei & gloria Filii Dei, una gloria.

¶ ἵνα δοξασθῇ, *ut glorificetur*) Sane. Reſuſcitatio Lazari tantum eſt veritatis Chriſtianæ argumentum, ut Spinoza dixerit, ſe, ſi eam credere poſſet, totum ſuum ſyſtema abjecturum. Atqui veritatem mortis & reſurrectionis Lazari demonſtrant 1. abſentis Ieſu mora deliberata. 2. indicium de morte, & prædictio de reſurrectione. 3. teſtium, qui aderant, varietas & multitudo. 4. Iudæorum plurimorum, minime credulorum, fides ſubſecuta; ceterorumque perverſitas. v. 46 ſ.

¶ δι' αὐτῆς, *per eam*) Per hanc infirmitatem glorificatus eſt Ieſus, quatenus ſtatim multi eum agnovere Filium Dei, v. 45, ceterique Iudæi ſtatuerunt eum occidere, v. 46 ſeq. ſic intraturum in gloriam.

5 ἠγάπα) *amabat*, ita, ut conſtaret omnibus. v. 3. Motivum reſuſcitationis & totius actionis eam antegreſſæ.

¶ καὶ, καὶ, &, &) Felix familia.

6 τότε, *tunc*) quamvis aliis videri poſſet maxima eſſe properandi cauſa.

¶ ἔμεινεν, *manſit*) Mori eſt quiddam non ita refugiendum. Lazarus mortuus eſt aliquantiſper ad gloriam Filii Dei.

7 ἔπειτα μετὰ τοῦτο, *deinde poſt hoc*) poſt id biduum. ſic v. 11, μετὰ τοῦτο, *poſt hoc*. v. 14, τότε, *tunc*. Ieſus diſcipulorum fidem gradatim erexit ad proficiſcendum ſine metu in Iudæam, & ad ſpectandum miraculorum maximum.

8 νῦν ἐζήτουν) *nunc* quærunt: namque modo *quærebant*.

¶ λιθάσαι, *lapidare*) Cap. X. 31.

9 ὧραι, *horæ*) Iam longe proceſſerat curſus Ieſu; jam multa erat hora: ſed tamen adhuc erat dies.

¶ τῆς ἡμέρας) *diei*, vel, *de die*. Cum *die* comparatur totum curriculum vitæ, ſecundum omnes partes. *Status* præſupponitur in Subjecto alio & alio alius & alius: *ambulare* eſt prædicatum.

¶ τὶς, *aliquis*) Iterum indefinite. conf. c. IX. 4 fin. Pertinet hoc ad diſcipulos, qui, etiam ſibi, timebant.

¶ οὐ προσκόπτει, *non offendit*) inter medias mundi inſidias.

¶ τὸ

¶ *τὸ φῶς τȣ͂ κόσμȣ τȣ́τȣ, lucem hujus mundi*) e ſole manantem. Innuitur providentia Patris, reſpectu Ieſu; & providentia Chriſti, reſpectu fidelium.

¶ *βλέπει, videt*) Subaudi: *& lux eſt in eo*: & v. ſeq. ſubaudi: *& lucem mundi hujus non videt.* Sed utrinque comma expreſſum ſuo præcipue convenit loco. nam interdiu *lux mundi conſpecta* ſenſum lucis, quam quis in ſe ipſo habet, quaſi abſorbet. Noctu lux mundi non conſpecta, penes eum, qui *lucem in ſe non habet*, ſenſum defectus auget.

10 *ἐν αὐτῷ, in eo*) in eo, qui noctu ambulat.

11 *ταῦτα - λέγει*) *Hæc dixit, & poſt hoc* dictum illico *ait*, &c. Conf. v. 7.

¶ *λέγει, dicit*) Dixit eo ipſo tempore, quo mortuus erat Lazarus. conf. c. IV. 52. Audierant etiam diſcipuli de morbo Lazari. v. 3. 4. Mortem nemo nunciarat: & tamen ſcivit Ieſus.

¶ *ἡμῶν, noſter*) Quanta humanitate Ieſus amicitiam ſuam cum diſcipulis communicat!

¶ *κεκοίμηται, obdormiit*) Somnus eſt piorum mors, cœleſti lingua: ſed hanc linguam non hîc intelligebant diſcipuli. Incomparabilis eſt liberalitas divini ſermonis: ſed hominum tarditas facit, ut ſcriptura ſæpe deſcendat ad triſtiorem noſtrum loquendi morem. conf. Matth. XVI. 11 ſ.

12 *εἰ κεκοίμηται, ſi obdormiit*) Sæpe ſaluti eſt diuturnus ſomnus. putabant diſcipuli, ſomnum ab Ieſu immiſſum eſſe Lazaro, ut eveniret, quod prædixerat Ipſe. v. 4.

15 *ὅτι ȣ̓κ ἤμην ἐκεῖ, me non fuiſſe ibi*) Cum decoro divino pulcre congruit, quod præſente vitæ duce nemo unquam legitur mortuus. Si ſupponas, mortem non potuiſſe præſente Ieſu invadere Lazarum, ſermo duarum ſororum v. 21. 32 ſublimiorem ſententiam aſſequitur; & illuſtratur gaudium Domini de abſentia ſua.

¶ *πρὸς αὐτὸν, ad eum*) eo, ubi jacet mortuus.

16 *ὁ λεγόμενος Δίδυμος, qui dicitur Didymus*) Iohannes ſcripſit Græce.

¶ *καὶ ἡμεῖς, etiam nos*) Thomas fortaſſe neceſſitudinem quandam propriam cum Lazaro habuerat.

¶ *ἵνα ἀποθάνωμεν, ut moriamur*) Videtur Thomas verba Ieſu proxime præcedentia ſic accepiſſe, quaſi Ieſus cum Lazaro, ſi adfuiſſet, moriturus fuiſſet, & nunc, fide diſcipulorum adhuc amplius confirmata, Bethaniæ deceſſurus eſſet, idque per inſidias Iudæorum. v. 8. Erat, quaſi medius inter hanc vitam & mortem, ſine triſtitia & ſine lætitia paratus ad moriendum; non tamen ſine fide. conf. c. XIV. 5. Quo pacto ille *τὸ πρὸς ad* in ſermone Ieſu accepit, uti exſtat 2 Sam. XII. 23.

¶ *μετ' αὐτȣ͂, cum eo*) cum Ieſu. Non diſſimilis ſenſus Petri, Luc. XXII. 33.

19 *πολλοὶ*) *multi*, propter vicinitatem.

¶ *τὰς περὶ*) Idiotiſmus. Act. XIII. 13. XXVIII. 7.

¶ *ἵνα παραμυθήσωνται, ut conſolarentur*) aliquot diebus poſt ſepulturam. Hodie dicimus, *condolere.*

20 *μαρία δὲ, Maria autem*) vel quod nollet Iudæos relinquere ſolos: vel quod ſedens exſpectare vellet, dum vocaretur. Erat animo ſedatiore. conf Luc. X. 39.

21 *εἰ ἦς ὧδε, ſi fuiſſes hîc*) Sic quoque Maria dicit, v. 32. Ex quo colligi poteſt, hunc earum fuiſſe ſermonem ante

 fratris

fratris obitum: *Vtinam adeſſet Dominus Ieſus.* Scintillam fidei in his verbis latentem excitat Ipſe.

22 *καὶ νῦν οἶδα, etiam nunc novi*) Spem ceperat Martha ex iis, quæ v. 4 Salvator dixerat. nam ea Marthæ renunciata eſſe, indubium eſt.

¶ *αἰτήσῃ*) Ieſus, de ſe rogante loquens, *ἐδεήθην* dicit, Luc. XXII. 32, & *ἐρωτήσω*, Ioh. XIV. 16. (coll. v. 13.) & cap. XVI. 26. XVII. 9. 15. 20. at nunquam, *αἰτοῦμαι* ac Syrus alio verbo utrumque illud, alio hoc verbum expreſſit. Non Græce locuta eſt Martha, ſed tamen Iohannes exprimit improprium ejus ſermonem, quem Dominus benigne tulit. nam *αἰτεῖσθαι* videtur verbum eſſe minus dignum, quanquam LXX Deut. X. 12 habent, *τί Κύριος ὁ θεός σου αἰτεῖται παρὰ σοῦ;*

23 *ἀναστήσεται, reſurget*) Non ſtatim addit Ieſus mentionem temporis, ſed exercet fidem Marthæ.

24 *ἐν τῇ ἀναστάσει, in reſurrectione*) Hanc ergo credebant Iudæi.

¶ *ἐσχάτῃ, ultimo*) Martha longius futurum putat, quod nexus v. 22 & 23 in proximo eſſe docebat.

25 *ἐγὼ*) *ego*, præſens, non adſtrictus ad futurum. Noli putare, Martha, te differri in longinquum. Mors cedit Vitæ, ut caligo Luci, protinus.

¶ *ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ, reſurrectio & vita*) Alterum nomen huic tempori & inſtituto proprie convenit, alterum eſt frequens. alterum explicatur mox hoc verſu, alterum verſu 26. Ego ſum *Reſurrectio* morientium, & *Vita* viventium. Prius agit de credentibus, ante mortem Chriſti obeuntibus, v. gr. de Lazaro. nam Chriſto præſente, mors nullam prædam non debuit reddere, filiam Iairi, juvenem in Nain. Et credibile eſt, omnes, qui tum Ieſum Chriſtum viderunt cum fide & ante mortem ejus mortui ſunt, fuiſſe in reſurgentibus illis, de quibus Matth. XXVII. 52, 53 agitur. Alterum agit de credentibus poſt mortem Chriſti obdormientibus. Mors Chriſti, mortem enervavit. Ante mortem Chriſti, mors credentium erat mors: poſt mortem Chriſti mors credentium non eſt mors. c. V. 24. VIII. 51.

¶ *ζήσεται, vivet*) etiam corpore.

26 *πᾶς, omnis*) Hoc, verſu 25 non adhibitum, ad majora ſermonem profert.

¶ *ζῶν*) *vivens*, vitam hancce corporis. Antitheton, *etiamſi moriatur.* v. 25. Præcipue agitur de iis, qui tum vivebant & Filium videbant. c. VI. 40.

¶ *οὐ μὴ ἀποθάνῃ, non morietur*) immunis erit a morte, in æternum. Antitheton, *ζήσεται, vivet*, redivivus. v. 25. Magna differentia inter *mortem* credentium ante mortem I. C. & inter *obitum* credentium poſt mortem Ieſu Chriſti. Hi plane ſunt immunes ab *judicio.*

¶ *πιστεύεις τοῦτο; credis hoc?*) Applicatio in ſecunda perſona, ad omnes & ad ſingulos, frequens, & hîc, per improviſam interrogationem, valde pungens. Sic Martha plane capitur ad fidem.

27 *ἐγὼ πεπίστευκα, ego credidi*) Præſenti animo reſpondet Martha: *ego banc fidem ſuſcepi.*

¶ *σὺ*) *tu*, es Filius Dei, qui in mundum venis. Hoc, de Ieſu Chriſto cognitum, cetera omnia includit.

¶ *ἐρχόμενος*) præſens. Matth. XI. 3. Nam adhuc innoteſcebat.

28 *ταῦτα εἰποῦσα, bæc locuta*) Fides & confeſſio alacritatem ei attulit.

¶ *λάθρᾳ*) *clam* Iudæis. v. 31.

¶ *ὁ δι-*

¶ ὁ διδάσκαλος, *Magiſter*) Ita ſolebant inter ſe loqui de Ieſu.

¶ φωνεῖ σε, *vocat te*) Aut Ieſus expreſſe juſſit Mariam vocari; aut Martha, Eo permittente, Mariam vocavit: atque ita dixit, quo celerius Mariam excitaret. Mariæ non obfuit indoles ſedata: tamen vocata eſt, ut intereſſet miraculo.

30 οὔπω, *nondum*) Ieſus omnia fecit cum juſta mora.

¶ δὲ) γὰρ, *Copt. Lat. Auguſtin. Cant.* Lectio media, codicis Lat. *Reutlingenſis*, qui neque *autem* neque *enim* habet.

31 ἵνα κλαύσῃ, *ut ploret*) Egregius mos erat, ut lugentes interpoſito apparatibus funebribus ſpatio darent ſeſe & indulgerent pietati lacrymarum.

32 ἔπεσεν αὐτοῦ εἰς τοὺς πόδας, *cecidit ad ejus pedes*) Hoc Martha non fecerat. Compenſat Maria tarditatem occurſus ſui.

33 τοὺς συνελθόντας, *qui ſimul venerant*) v. 31.

¶ ἐνεβριμήσατο, *infremuit*) Ita Ieſus auſteriore affectu lacrymas hic cohibuit, & mox verſu 38 abrupit. eoque major earum fuit auctoritas. v. 36.

¶ ἐτάραξεν ἑαυτὸν, *turbavit ſe ipſum*) Incredibilis eſt elegantia hujus locutionis reciprocæ. conf. ἔταξαν ἑαυτοὺς, *ordinarunt ſe ipſos*. 1 Cor. XVI, 15. Affectus Ieſu non fuere paſſiones, ſed voluntariæ commotiones, quas plane in ſua poteſtate habebat: & hæc turbatio fuit plena ordinis & rationis ſummæ. Gravius eſt & tamen ex præſenti loco declarandum venit, quod poſtea dicitur, τετάρακται κτλ. c. XII. 27. XIII. 21.

35 ἐδάκρυσεν, *lacrymatus eſt*) Non *ploravit*: neque flevit cito: nec demum poſt aſpectum Lazari, ſed tum quum maturum erat. Flevit, amanter, v. 36, propter Lazari mortem; non propter ejus reditum in hanc vitam.

37 τινὲς, *quidam*, a fide alieniores.

¶ οὐκ ἠδύνατο; *non poterat?*) Lacrymatus erat Ieſus. Inde concludebant, voluiſſe Ieſum conſervare vitam Lazari, ſi potuiſſet. *potuit*, inquiunt, *debuitque*. ſic ἠδύνατο, *potuit*. Matth. XXVI. 9. Concludunt a majori ad minus. Sed majus rurſum eſt, mortuum reſuſcitare, quam ægrotum aut cæcum ſanare. Ita concludendum erat: cæco viſum dedit; ergo vitam mortuo dare poteſt. Sed infidelitas omnia in contrarium rapit.

¶ καὶ οὗτος, *etiam hic*) hic, *Lazarus*, juvenis, carus.

38 πάλιν ἐμβριμώμενος, *rurſum fremens*) Hoc fremitu Ieſus etiam contradictionem judaicam repulit, ne animum ipſius tentaret ad omittendam reſuſcitationem Lazari &c. Facto eos refutat, non verbis. conf. v. 33 not.

39 ἡ ἀδελφὴ τοῦ τεθνηκότος, *ſoror mortui*) Cauſa horroris majoris notatur, ex natura & neceſſitudine.

¶ ὄζει, *fœtet*) Putrefactionis faſtidium, etiam apud proximos. Certamen rationis affectusve naturalis, & fidei.

¶ τεταρταῖος, *quatriduanus*) Videtur eodem die, quo mortuus erat, illatus tumulo fuiſſe Lazarus. v. 17. Similis locutio, τριταῖος, *triduanus*. 1 Sam. IX. 20. XXX. 13.

40 εἶπον, *dixi*) Dixit Ieſus verſu 25.

¶ δόξαν, *gloriam*) corruptioni oppoſitam.

41 ἄνω, *ſurſum*) Amovit oculos ab objecto mortalitatis, in cœlum.

¶ εὐχαριστῶ σοι, *gratias ago tibi*) Ieſus de eventu certiſſimus ad miraculum accedit longe maximum.

 ¶ ἤκου-

¶ *ἤκουσάς μου, audiſti me*) Ergo Ieſus orarat, cum audiſſet de morbo Lazari. v. 4.

42 *ἐγὼ, ego*) Hoc poſt aliquam pauſam videtur Ieſus pronunciaſſe.

¶ *ᾔδειν, noram*) Oſtendit Ieſus populo, ſe non ut de re nova ſibi, gratias egiſſe Patri. Multo major erat filialis familiaritas Ieſu erga Patrem, quam ſermo apud homines capiebat.

¶ *πάντοτε, ſemper*) etiam poſt mortem Lazari.

¶ *ἀκούεις, audis*) Exaudiens reſpondit Pater interdum voce ſuperna, plerumque effectu præſentiſſimo.

¶ *εἶπον, dixi*) hoc, & gratias egi. ſic, *εἴρηκα, dixi*, de re *modo* dicta. c. XV. 15.

43 *Φωνῇ μεγάλῃ, voce magna*) non ut incantatores ſuſurrantes. *Magnam vocem* audiebant omnes, qui aderant.

¶ *δεῦρο ἔξω, veni foras*) Tam facile Ieſus Lazarum e ſepulcro revocavit, quam ſi non modo vixiſſet Lazarus, ſed etiam vigilaſſet. v. 11. c. XII. 17.

44 *τοὺς πόδας, pedes*) Duo pedes ſimul, vel uterque ſeorſum, involuti fuerant.

¶ *κειρίαις*) Idem verbum Prov. VII. 16, LXX.

45 *οἱ ἐλθόντες, qui venerant*) v. 19. 31.

46 *ἀπῆλθον, abierunt*) ut alieni.

47 *τί ποιοῦμεν; quid facimus?*) Non ita deliberandum erat, ſed credendum. Veruntamen citius cedit mors virtuti Chriſti, quam infidelitas.

48 *οὕτω*) *ſic*, ut adhuc, inquiunt, reliquimus.

¶ *πάντες, omnes*) merito verò.

¶ *οἱ ῥωμαῖοι, Romani*) Putabant, Romanos id pro ſeditione habituros. Nec tamen effugerunt Iudæi, quod metuebant.

¶ *καὶ τὸν τόπον καὶ τὸ ἔθνος, & locum & populum*) Adagii inſtar, i. e. omnia. *τόπος, territorium.*

49 *τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου*) *anno illo*, memorabili, quo moriturus erat Ieſus. Erat annus primus ac præcipuus in LXX hebdomade quadrageſimus ante vaſtationem Hieroſolymorum, in Iudaica etiam hiſtoria varias ob cauſas celebratus. Etiam ante & poſt, pontifex fuit Caiphas. Quum Evangelium ſcriberet Iohannes, recordabatur, quantus fuiſſet & quam ſingularis hic annus, & quantæ fuiſſent inter adverſarios partes Caiphæ. Ter notat pontificatum ejus in hoc anno. h. l. & verſu 51. c. XVIII. 13. Conf. Act IV. 6.

¶ *ὑμεῖς, vos*) Reprehendit pontifex tardam aſſeſſorum deliberationem, & certus conſilii affirmat, rem facillime expediri poſſe. Non aggrediendum eſſe populum, ſed unum Ieſum removendum. Robore animi ex prophetia orto abutitur Caiphas ad affirmationem politicam.

50 *συμφέρει, expedit*) Caiphas cogitat de utilitate politica, ſed Spiritus prophetiæ ita eum gubernat, ut verbis utatur ad utilitatem ſpiritualem exprimendam idoneis. *Caiphas & Pilatus* Ieſum condemnarunt: uterque tamen teſtimonium a ſuo ipſorum ſenſu alienum perhibuerunt. Caiphas, hoc loco, de *ſacerdotali* morte Chriſti: Pilatus, de *regno*, in titulo crucis.

¶ *εἷς, unus*) 2 Cor. V. 15.

¶ *καὶ μὴ ὅλον τὸ ἔθνος ἀπόληται, & non tota gens pereat*) Reſpicit verſum 48 fin.

51 *ἀφ᾽ ἑαυτοῦ, a ſemet ipſo*) ut alias ſolent, qui deliberant.

¶ οὐκ

¶ *οὐκ εἶπεν, non dixit*) Declaratur verbum εἶπεν, *dixit*, quod eſt v. 49.

¶ *ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, pro gente*) Caiphas dixerat, ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, *pro populo*. ſed Iohannes non jam appellat λαὸν, *populum*, politia exſpirante.

52 *καὶ οὐχ, & non*) Vbique occurrit Iohannes interpretationi ſiniſtræ: c. XXI. 23. idque hoc loco agit, ne quis ex Caiphæ verbis colligat, Ieſum pro ſolis Iudæis mortuum eſſe. Nempe apoſtolus Chriſti latius ſpectat, quam pontifex judaicus.

¶ *ἵνα καὶ τὰ τέκνα*) καὶ particulam omittunt cod. *Latini* plerique omnes, & *Auguſtinus*, & cum iis *Lutherus*. Expende.

¶ *τὰ τέκνα τοῦ θεοῦ, filios Dei*) Filios dicit reſpectu præcognitionis divinæ; & quia revera futuri erant filii Dei.

¶ *τὰ διεσκορπισμένα, qui erant diſperſi*) Præteritum denotat non eos, qui ſunt in diſperſione, ſed eos, qui in diſperſionem venerunt. Gen. X. 32. XI. 8. Antitheta: *populus*; *diſperſi*. Ceteroqui ſynonyma, *populus* & *filii*. Rom. IX. 26. Adeo nil detrimenti attulit Chriſtus populo, ut ex iis etiam, qui non fuerant populus, populum faceret. conf. c. XII. 20 ſ.

53 *οὖν, ergo*) Reſpicit verſum 50 cum anteced.

54 *οὐκέτι, non jam*) Id non erat timoris.

¶ *ἐφραὶμ, Ephraim*) Vid. 2 Sam. XIII. 23.

55 *ἐκ τῆς χώρας*) *ex regione* illa, v. 54. perinde ut ex ceteris regionibus.

¶ *ἵνα*) *ut* purificarent ſe, & impedimenta comedendi paſcha removerent.

56 *οὖν, igitur*) Sciebant hi præ aliis, Ieſum non eſſe procul.

¶ *τί*) Sermo conciſus. *quid videtur vobis*? videtur *non venturus*?

57 *δὲ, vero*) Non contenti eo fuerant, quod v. 53 memoratur.

CAP. XII.

1 Πρὸ ἓξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα) *ſex ante diebus, quam paſcha foret*. Sic LXX, πρὸ δύο ἐτῶν τοῦ σεισμοῦ· πρὸ τριῶν μηνῶν τοῦ θερισμοῦ. Amos. I. 1. IV. 7. Add. 2 Macc. XV. (36) 37. Pridie fuerat ſabbatum; idque dicebatur Iudæis שבת הגדול *ſabbatum magnum*: ſicut Græci hebdomadem ſubſequentem & ſingulos ejus dies *magnitudinis* epitheto diſtinguunt.

¶ *εἰς βηθανίαν, Bethaniam*) Abierat enim inde poſt reſuſcitatum Lazarum. c. XI. 54.

¶ *ἐκ νεκρῶν*) *Ieſus* habet *Lat*. ἐκ νεκρῶν ὁ ἰησοῦς complures alii. ἐκ νεκρῶν exſtat v. 9.

2 *ἐποίησαν, fecerunt*) Bethanienſes.

¶ *αὐτῷ, ei*) in honorem ejus.

¶ *δεῖπνον, cœnam*) ſolennem. Convivium, cui Lazarus reſuſcitatus intererat, poteſt conferri cum convivio cœleſti, cui olim intererunt mortui, cum reſurrexerint.

¶ *ἡ μάρθα, Martha*) Alio modo Martha, alio Maria ſtudium ſuum declaravit, v. 3.

3 *ἐκ τῆς ὀσμῆς, ex odore*) Hoc ipſo odore offenſus eſt Iudas.

5 *τριακοσίων δηναρίων, trecentis denariis*) L vel LX florenis.

6 *οὐχ ὅτι, non quia*) Hypocriſis eſt, ubi aliud *dicitur*, aliud *curatur*. Avaritia pauperes prætexit, idque ſerio interdum: nam lautitiam etiam veram odit.

¶ *κλέπτης, fur*) Triſtius dicitur *diſcipulus fur*) coll v. 4, quam *fur* ſimpliciter: & ſic, *frater adulter*, & ſimilia.

 ¶ γλωσ-

¶ γλωσσόκομον) Sic LXX pro Hebr. ארון 2 Chron. XXIV. 8. 10 ſ. & in cod. Alex. 2Sam. VI. 11. Iuvat hoc potiſſimum loco naturam obſervare ſtili apoſtolici. Non laborarunt ſcriptores ſancti, Atticum an barbarum delicatæ aures quodque vocabulum forent judicaturæ: id quod vel hoc uno argumento ſatis conſtare poteſt, quod, quæ Atticiſtæ diſpungunt, eorum bona pars in N. T. exſtat. Videatur ex. gr. Phrynichus in γλωσσόκομον, Thomas Magiſter in ἵνα, Mœris in ἐνετειλάμην, coll. h. l. & Ap. XXII. 14, & Matth. XXVIII. 20, ut illi ſuas eclogas ex ipſo N. T. locupletaſſe videantur. Propriam autem ſignificationem verborum exactiſſime ſervant Scriptores ſacri. v. gr. Ioh. I. 1. 17 not. Hoc quippe, non illud, ad patefaciendam mentem divinam fuit conducibile.

¶ εἶχε) *habebat*, vel ſemper, vel, poſt alios diſcipulos, extremo illo tempore. Videtur Iudas ipſe has ſibi partes ſumpſiſſe: quæ ei, tametſi fur erat, tamen relictæ ſunt. c. XIII. 29.

¶ τὰ βαλλόμενα, *quæ conferebantur*) Ieſus erat egenus.

¶ ἐβάσταζεν, *portabat*) ad uſus obvios in victu Salvatoris.

7 εἶπεν, *dixit*) Non redarguit Ieſus aperte animum Iudæ. Rem ipſam potius notat.

¶ ἡμέραν) Hic ipſe tum erat *dies*. Matth. XXVI. 12 not. ἐνταφιασμὸν huncce, *inſtructionem ad ſepulcrum*, ſex poſt diebus (coll. v. 1.) ſecutura erat mors & ſepultura ipſa. Vid. *Ord. Temp.* p. 263 ſ.

¶ ἵνα-τηρήσῃ) Subaudi, *factum eſt*. Sine eam: factum hoc eſt, ut ſervaret &c. Sic ἵνα, c. IX. 3 &c. Apte retunditur διατί *quare*, a Iuda injectum, ſimulque monetur Iudas: nam proditio in mortem evaluit.

¶ τηρήσῃ, *ſervaret*) adeo non erat perditio. Parata prius fuerat in pauperes conferre, ſi opus eſſet: ſed divino conſilio gubernata eſt, ut aſſervaret, quamvis ipſa neſciret, quorſum opus foret.

9 ἔγνω, *cognovit*) Odor unguenti & fama unctionis potuit indicium præbere. v. 3.

¶ τὸν λάζαρον, *Lazarum*) Qui hujus ſpectandi gratia non peteret Bethaniam?

10 ἐβουλεύσαντο) *conſultabant.*

¶ ἀποκτείνωσιν, *interficerent*) Ad vitam revocare fuit aliquid: quid vero eſt *interfectio*? Vna erat doctrina, & unum miraculum, cur præcipue Ieſum occiderunt: doctrina erat de Ieſu Filio Dei; miraculum, reſuſcitatio Lazari.

11 ὑπῆγον, *abibant*) Bethaniam.

12 ὁ ἐλθών, *veniens*) Ergo Galilæi potius, quam Hieroſolymitæ.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Quo minus opinatus fuerat adventus Ieſu, eo magis jam erat exoptatus.

13 ἔλαβον, *acceperunt*) non curato interdicto illo, de quo c. XI. 57.

¶ τὰ βαΐα τῶν φοινίκων, *ramos palmarum*) Palmæ uſus Iudæis frequens. Levit. XXIII. 40.

14 εὑρὼν, *nactus*) Pauper erat.

¶ ὀνάριον) ὀνάριον, *aſellus*, diminutivum, non tam aſino opponitur hoc loco, quam *equo* feroci, quo non eſt uſus Dominus.

15 μὴ φοβοῦ, *noli timere*) Majeſtas tanti Regis timenda erat: ſed timorem adimit manſuetudo, cui reſpondet ratio introitûs.

16 ταῦτα, *hæc*) hunc introitum tanti momenti, ejusque prædictionem.

¶ οὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*) Inſtitutorum ſermonumque divinorum ratio plerumque initio latet. Ideo debemus credere & obſequi, & nos divinæ gubernationi tradere. c. XIII. 7. 36. XVI. 4. II. 22. Totum opus fidei eſt amplecti ea, quæ nondum capimus, ſed olim cernemus.

¶ τὸ πρῶτον, *primum*) tempore diſcipulatus, ante Domini glorificationem.

¶ ἐδοξάσθη, *glorificatus eſt*) per reſurrectionem & aſcenſionem. Multa uno deinceps tempore perceperunt.

¶ τότε, *tunc*) Id poſtea fidem eorum egregie confirmavit.

¶ ταῦτα, καὶ ταῦτα, *hæc, & hæc*) Suavis repetitio, congruentiam prophetiæ & facti exprimens. Ad καὶ & ſubaudi ὅτι *quod*, uti cap. XX 18. Etenim vis verbi illius *recordati ſunt*, magis proprie cadit ſuper *feciſſe*, quam ſuper *ſcripta eſſe*.

¶ ἐποίησαν, *fecerunt*) & ipſi diſcipuli, & populus v. 12.

17 ἐμαρτύρει, *teſtabatur*) de miraculo, cui interfuerat.

¶ ἐφώνησεν ἐκ τοῦ μνημείου, *vocavit e monumento*) Sciti ſſime exprimitur miraculi magnitudo & facilitas. Facilis eſt ſcripturæ ſtilus de rebus maximis, omni ſublimitate oratoria ſublimior. Reſuſcitatio Lazari, coronis miraculorum Chriſti: quorum ordo conferri poſſit, cum ordine reſtitutionis generis humani. Cum verbo *vocavit* conferatur illud *Dixit* Gen. I.

¶ καὶ) & ſic.

18 ὄχλος, *populus*) populus auditor, a populo ſpectatore doctus. alteros Matthæus & Marcus appellant *præcedentes*; alteros, *ſequentes*. Colligas exinde, ſpectatorum alios in urbem ingreſſos miraculum divulgaſſe, & ſic, pluribus comitantibus, Domino obviam veniſſe: alios, majori numero, extra portam commoratos, deinde intrantem Dominum ſecutos eſſe.

19 θεωρεῖτε) Indicativus citra interrogationem. conf. Act. XXI. 20. Approbant Caiphæ conſilium.

¶ οὐκ ὠφελοῦμεν οὐδέν) *Nihil proficimus* habet interpretum vetuſtiſſimus, *Latinus*, & *Barberin.* 1. quin etiam *Nonnus*, idque firmiter, ut ex Franc. Nanſii notis & ex Frid. Sylburgii recenſione apparet. Etenim ſic πρὸς ἑαυτοὺς dixere Phariſæi. Pro ὠφελοῦμεν, ὠφελεῖτε arripuere Græci recentiores, ex alliteratione ad θεωρεῖτε· ſicut Anglo Saxo pro *videtis*, poſuit *videmus*, quia apud Latinum legebat illud, *nihil proficimus.*

¶ ὁ κόσμος, *mundus*) Hyperbole indignabunda. Si totus mundus, inquiunt, noſter eſſet, ad illum deſciſceret. Latet quiddam prophetiæ ſimile. conf. c. XI. 50, & XIX. 19 ſeqq.

¶ ἀπῆλθεν, *abiit*) a nobis. Quomodo *mundum* retinebimus?

20 Ἕλληνες, *Græci*) Præludium regni Dei a Iudæis (v. 37.) ad gentes tranſituri. Circumciſos hos fuiſſe, non liquet: unum certe colebant Deum Iſraëlis.

¶ ἐκ τῶν ἀναβαινόντων) *ex iis, qui aſcendere* ſolebant.

¶ ἐν τῇ ἑορτῇ, *in feſto*) illo, de quo c. XI. 55.

21 Βηθσαϊδά, *Bethſaida*) Ibi fortaſſe Græci illi ſoliti erant divertere in itinere Hiero-

Hieroſolymitano. Vel ſciebant, Galilæos præ Iudæis ſibi in ea re inſerviturós.

¶ *κύριε*, *domine*) Sic appellant, ut pæne ignotum; conf. c. XX. 15, ſed non ſine aliqua veneratione. Noti, plerumque appellabantur nomine.

¶ *θέλομεν*, *volumus*) Effectus & ſpecimen earum rerum, de quibus v. 31 ſ.

¶ *τὸν*) Articulus habet vim demonſtrandi.

¶ *ἰδεῖν*, *videre*) Modeſte. Non erat adhuc tempus, ut Ieſus cum eis loqueretur multa. Vel viderant Ieſum antea quoque Hieroſolymis, vel de eo audierant. Ieſus verſabatur in interiore templi parte, quo Græcis non patebat introitus.

22 *καὶ λέγει*, *& dicit*) Philippus verebatur Græcos ſolus adducere: cum ſodali, audet.

23 *ἡ ὥρα*, *hora*) Hujus horæ multa deinceps mentio eſt, v. 27. XIII. 1. XVI. 32. XVII. 1.

¶ *ἵνα δοξαϑῇ*, *ut glorificetur*) apud Patrem, Ioh. XVII. 5, & in conſpectu omnis creaturæ. Chriſti glorificatio & gentium converſio in unum tempus incidit.

24 *πεσὼν*) *quum ceciderit.*

¶ *αὐτὸς μόνος*, *ipſum ſolum*) Chriſtus, etiamſi pro nobis mortuus non eſſet, tamen eſſe potuiſſet per ſe, qui eſt.

¶ *ἀποϑάνῃ-καρπὸν*, *mortuum fuerit-fructum*) Vtriusque rei prævium ſpecimen hic habet locus. v. 27. 32. *Multum* fructum deſcribunt & exhibent tot ſecula.

25 *τὴν ψυχὴν αὐτοῦ*, *animam ſuam*) id eſt, ſe ipſum.

¶ *ἀπολέσει*, *perdet*) in *æternum.*

¶ *ὁ μισῶν*, *qui odit*) Hoc odium aſſequitur anima, ſenſu verborum Chriſti, quæ v. 24 occurrunt, imbuta.

¶ *ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ*) *in hoc mundo*, viſibili, vano, caduco, malo. Hoc non exprimitur in præcedente ſententia. nam hic mundus ad *amandam vitam* per ſe trahit: ſed vitam *odiſſe* in hoc mundo, magna res eſt.

26 *τὶς*) *τὶς aliquis* hoc verſu poſtponitur, &, deinde, majore emphaſi præponitur.

¶ *ἀκολουϑείτω*, *ſequitor*) eo itinere, quod mihi propoſitum eſt. Imperativus promittens, & ex præſentiſſimo ſenſu inſtantis gloriæ invitans.

¶ *ἔσται*, *erit*) Promiſſio. Conf. Ap. XIV. 4.

¶ *τιμήσει*, *honorabit*) Grande verbum, congruens cum *δοξαϑῇ*, *glorificetur* v. 23.

¶ *αὐτὸν*, *eum*) ut Filii conſortem. Rom. VIII. 29.

27 *νῦν*, *nunc*) Ieſus varios habuit prægustus paſſionis ſuæ, per quos ſeſe paravit. Magni momenti hoc *νῦν*, *nunc:* alterum, v. 31.

¶ *τετάρακται*, *turbata eſt*) Decora declaratio. Concurrebat horror mortis & ardor obedientiæ.

¶ *καὶ τί εἴπω; & quid dicam?*) Statim ſuſtinet Ieſus animam ſuam in illo ipſo *νῦν nunc.* Sequitur hanc formulam ſermo bimembris: & ipſa formula hanc vim habet, ut totum ſermonem uno momento cogitatio Ejus concepiſſe judicetur; quanquam lingua humana pronunciationem non uno momento caperet. hinc quaſi *προϑεραπείας* cauſa ait, *quid DICAM?* non, *quid eligam?* coll. Phil. I. 22.

¶ *σῶσόν με*, *ſerva me*) Affine illud: *tranſeat calix.*

¶ *ἐκ*

¶ *ἐκ τῆς ὥρας ταύτης*) *ex hora hac* paſſionis. Hanc enim repræſentabat ſibi anima Ieſu. v. 23.

¶ *ἀλλὰ, veruntamen*) Affine illud: *πλὴν, verum*, non ut ego volo, ſed ut tu.

¶ *διὰ τοῦτο, propter hoc*) Propterea veni in hanc horam, ut venirem in hanc horam, eamque exantlarem. Ploce elliptica.

28 *πάτερ, Pater*) Appellatio amanter iterata congruit cum commutata alloquii materia.

¶ *δόξασον*) *glorifica*, quovis impendiô mei. Id Pater mox accipit: *δοξάσω, glorificabo.* Iam præteriit *ταραχὴ, turbatio.*

¶ *σοῦ τὸ ὄνομα*) *tuum nomen* paternum, quod eſt in me, Ex. XXIII. 21, tanquam *Filio* tuo unigenito. coll. Matth. III. 17. XVII. 5. Itaque vox ter de cœlo Filium Dei proclamavit.

¶ *καὶ ἐδόξασα, & glorificavi*) nomen meum. Vid. cap. XVII. 5.

¶ *πάλιν δοξάσω, iterum glorificabo*) Ib. & verſu 1. Verbo *glorificavi* acceptatur ingreſſus Chriſti in horam illam: verbo *glorificabo* promittitur glorificatio nominis paterni per glorificationem Chriſti ex paſſione. Ad duplicem ſermonem Ieſu duplex reſponſio Patris.

29 *ἀκούσας, audiens*) Sonum audierant, non verba. In maximis revelationibus remanet aliquid, quo fides exerceatur.

¶ *βροντὴν, tonitru*) Ver erat.

30 *οὐ δι' ἐμὲ, non propter me*) Ipſe & Pater unum ſunt: quare non eget teſtimoniis externis, quibus confirmetur. Probabile eſt, tempore ſeceſſuum Ieſu nulla fuiſſe miracula in occulto facta. Sic quoque in illuſtribus beati obitus exemplis, ea quæ fiunt, non propter obeuntes fiunt, ſed propter ſuperſtites.

¶ *δι' ὑμᾶς, propter vos*) cap. XI. 15. 42.

31 *νῦν, nunc*) *nunc*, hoc momento. Hoc *νῦν, nunc*, præciſe ſumendum eſt, in antitheto ad ſubſecutam paucis diebus *exaltationem ex terra*. Ab hoc temporis articulo Ieſus dulci animæ ſuæ labore ad glorificationem ſui nixus eſt magis quam antea. c. XIII. 31. XIV. 30. XVII. 1. Conf. *ἄρτι, jam*, novo gradu, Ap. XII. 10. Ioh. XII ejectus eſt ut *reus*: poſtea, in triumpho ductus, ejectus eſt Apoc. XII ut *actor*.

¶ *κόσμου, mundi*) non, *a mundo*; non, *in mundum*. Eſt Genitivus objecti; *judicium de hoc mundo*, quis poſthæc jure ſit obtenturus mundum. conf. c. XIII. 3. XVI. 11. Col. II. 15. Hebr. II. 14.

¶ *ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου, princeps mundi bujus*) Reſpicitur capite XIV. 30. XVI. 11, hæc appellatio, nuſquam alibi obvia. conf. 2 Cor. IV. 4. Mundi potitus fuerat adverſarius per peccatum & per mortem.

¶ *ἐκβληθήσεται, ejicietur*) Sermo conciſus. i. e. judicabitur & condemnabitur & *ejicietur* ex poſſeſſione priſtina, ut *reus*. Poſtea, in triumpho ductus, ejectus eſt ut *actor*, Ap. XII.

¶ *ἔξω, foras*) ex finibus regni, *mihi dati in excelſis*. Congruit mox *ὑψωθῶ, exaltatus fuero* Ipſum regnum, Chriſto datum in excelſis, nunquam poſſedit Satanas, ſed limites fineſque ejus ſubinde intravit, ejiciendus.

32 *κἀγὼ*) *& ego*, ego vero. Oppoſitum, *princeps mundi bujus*.

¶ *ὑψωθῶ, exaltatus fuero*) Vid. v. 33. & cap. III. 14.

¶ ἐκ τῆς γῆς) *e terra.* conf. Act. VIII. 33. In ipſa cruce jam fuit quiddam ad gloriam tendens.

¶ πάντας, *omnes*) etiam gentes. v. 20. Satanas retinere eos non poterit: & ipſe loco cedet. Hîc reſpondetur ad rogationem verſu 21 memoratam.

¶ ἑλκύσω, *traham*) de terra, ſurſum. Hoc verbo vis indicatur adverſus mundi principem, non jam detenturum captivos.

34 ἡμεῖς, *nos*) Vocula ironiæ quiddam hoc loco habet.

¶ ἐκ τοῦ νόμου) *ex Lege*, ſub qua prophetæ & pſalmi comprehenduntur.

¶ μένει, *manet*) Ps. XVI. 10. XLV. 7. LXXII. 5. LXXXIX. 29. Ies. LIII. 8.

¶ καὶ, &) Iudæi committunt inter ſe, quæ committenda non erant. Ies. LIII. 8. Ipſa mors via ad perennitatem.

¶ πῶς, τίς· *quomodo*, *quis*) Dupliciter quærunt: de *exaltatione*, ex v. 32. de *Filio hominis*, ex v. 23.

¶ τίς) *Quis* eſt, inquiunt, filius hominis, ſi Chriſtus non eſt? Atqui filium hominis exaltatum iri dicis; Chriſtus autem non moritur. τίς, *quis*, qualis.

35 ἔτι, *adbuc*) Non reſpondet Ieſus interpellationi eorum, ſed ſubjicit, quæ eis maxime ſunt neceſſaria.

¶ μικρὸν, *puſillum*) Antitheton, *in æternum*, v. 34. Iudæi putabant, Chriſtum, ubi ſemel veniſſet, nunquam non futurum cum ipſis.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Lux ipſa manet; ſed non ſemper *in vobis*. Sic, ἐν αὐτοῖς, *in illis*. c. XV. 24. Eſt ἐν pro ב Hebræo.

¶ περιπατεῖτε, *ambulate*) cum progreſſu. Ambulandum, non diſceptandum. *Fides* non eſt deſes, ſed agilis in luce. v. 36.

¶ καταλάβῃ, *comprehendat*) inopinantes.

¶ καὶ, &) Conjunctio, pro relativo *qui. in quibus tenebris qui ambulat*, &c. ſic καὶ, &, Luc. XXIV. 18.

¶ ποῦ) *ubi*, quorſum.

36 υἱοὶ φωτὸς, *filii lucis*) qui luci *ſemper* manent conjuncti. c. VIII. 35.

¶ γένησθε) *fiatis*; quum per vos non ſitis.

¶ ἀπελθὼν ἐκρύβη, *abiens abſcondit ſe*) Hoc ipſo ſignificavit, quid poſthac futurum eis eſſet. Matth. XXIII. 39.

37 τοσαῦτα, *tanta*) tam multa. Epicriſis generalis.

¶ ἔμπροσθεν αὐτῶν, *coram eis*) ita, ut oculis cernerent.

¶ οὐκ ἐπίστευον, *non credebant*) Sequitur amplius: *non poterant credere*. v. 39.

38 ὃν εἶπε, *quem dixit*) Prophetica ſunt, non modo quæ Dominus ad prophetas, & hi Illius verbis, ſed etiam, quæ prophetæ ad Dominum ſuis ipſorum verbis dixere.

¶ Κύριε-ἀπεκαλύφθη;) Ies. LIII. 1. Sic plane LXX. In Hebræo Κύριε non exſtat. Collato ibi verſu ſequente *Brachium Domini* accipi poteſt pro Meſſia ipſo.

¶ ἀκοῇ) ἀκοὴ, facultas audiendi; inde id quod auditur, i. e. ſermo, teſtimonium. correlatum, *fides*.

¶ ἡμῶν, *noſtro*) prophetarum.

¶ ὁ βραχίων Κυρίου) *brachium Domini*, in miraculis & redemtionis opere exſertum, in evangelio prædicatum. Ies. LII. 10. Ps. XCVIII. 1. 2.

¶ τίνι ἀπεκαλύφθη; *cui revelatum eſt*?) In ſe exſertum eſt; ſed cæci non viderunt illud. Fidelis quis eſt? Reſp. Eſt talis, cui revelatum eſt brachium Domini.

39 *διὰ τῦτο) ob id*: quia videlicet prædictum erat juſtum hoc judicium. Hîc ſubſiſtit evangeliſta: quis ultra nitatur?

40 *τετύφλωκεν, cæcavit*) juſto judicio, Deus. Sequitur, commutata perſona, *ſanem*, ego Meſſias.

¶ *πεπώρωκεν*) Oppoſita: *πώρωσις*, *νόησις*, *ſtupor*, *intelligentia*. conf. 2 Cor. III. 14.

¶ *ἵνα μὴ*) *usque eo, ut ne*. conf. *ἵνα*, c. V. 20.

¶ *καὶ νοήσωσι τῇ καρδίᾳ καὶ ἐπιστραφῶσι, & intelligant corde & convertantur*) Hæc duo inciſa propius cohærent inter ſe, per accentus Hebræos, apud Ieſajam, quam cum ceteris.

41 *ὅτε εἶδε τὴν δόξαν αὐτῦ, quum vidit gloriam ejus*) Pro *αὐτῦ* unus alterque ſcripſit *τῦ θεῦ*, ex v. 43. ſed ſic enervatur applicatio oraculi Ieſajani ad tempora Chriſti. Divinam Chriſti gloriam, Ioh. I. 14. XVII. 1 ſ. vidit Ieſajas c. VI. 1, ita quidem, uti revelanda erat in N. T. & uti Iudæi eam non erant agnituri.

¶ *καὶ ἐλάλησε, & locutus eſt*) Subauditur *ὅτε quum*, ut *ὅτι quod*, v. 16. Indigitatur *ſermo* ille, qui conjunctim cum *viſione* memoratur, Ieſ. VI. 5.

42 *καὶ*) *etiam*: non modo ex plebe.

¶ *Φαρισαίυς, phariſæos*) Hi erant acerbiſſimi: ipſisque *principibus* formidabiles.

¶ *ὐχ ὡμολόγυν, non confitebantur*) quamvis animus per fidem convictus ad confeſſionem urgebat. *non confiteri*, & *negare*, differunt.

43 *ἠγάπησαν, amarunt*) Evangelium poſtulat & operatur abnegationem rerum humanarum.

¶ *τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, gloriam hominum*) qualis eſt communio ſynagogæ. Qui ignominiam fugit, jam gloriam hominum amat.

¶ *τὴν δόξαν τῦ θεῦ, gloriam Dei*) Gloria ex Deo, obtingit *credentibus & loquentibus*. c. I. 12.

44 *ἰησῦς, Ieſus*) Epilogus, apud Iohannem, ſermonum Chriſti publicorum, & recapitulatio. Ideo dicit: *locutus ſum*, ut de re præterita. v. 48. 49.

¶ *ἔκραξε, clamavit*) cupidus ſalutis humanæ.

¶ *ὐ πιστεύει εἰς ἐμὲ, non credit in me*) Fides ejus non tendit in me ſolum. 1 Petr. I. 21. Chriſtus omnia refert & delegat ad Patrem.

¶ *ἀλλ' εἰς, ſed in*) [Fides in Filium eſt eadem etiam fides in Patrem, quia Pater *miſit* Filium, & quia Filius & Pater *unum* ſunt, coll. v. ſeq. c. XIV. 9 ſ.

45 *θεωρῶν, videns*) ea viſione, quam fides comitatur. c. VI. 40.

¶ *ἐμὲ*) *me*, Lucem. v. 46.

¶ *θεωρεῖ, videt*) Spectatione mei attingit Patrem. c. XIV. 9. Hîc non additur, *non videt me, ſed*. nam diverſa eſt ratio *credendi & videndi*, quamvis conjuncta. Accedit *τὸ audire*, v. 47.

¶ *τὸν πέμψαντά με, eum qui miſit me*) Hic locus iis commendandus eſt, qui hæſitant, quomodo Deum in invocatione ſibi debeant proponere. add. cap. XIV. 9.

46 *Φῶς, lux*) Continuatur ſermo ex v. 36.

¶ *μὴ μείνῃ, non maneat*) Eramus igitur in tenebris.

47 *ἐγὼ ὐ κρίνω, ego non judico*) Hoc limitatur tripliciter: *Ego*, ſolus; &, in præſenti, *non judico*; &, cauſaliter, *non judico ego*, ſed qui non credit, ipſe in judicium incurrit, verbo non credens.

¶ *ἵνα κρίνω, ἵνα σώσω· ut judicem, ut ſalvem*) Ejuſdem temporis verba. Vide:

 non

non credens eſt portio mundi, cujus ſalvandi cauſa Chriſtus venit. plane hoc patet ex verborum nexu.

48 ἐμὲ, τὰ ῥήματά μου· *me, verba mea*) Quia Chriſtum ipſum repudiabant Iudæi, ideo verba ejus non acceperunt. c. VIII. 43.

¶ ἔχει) *habet* jam.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Hoc pronomen proſpicit in longinquum.

¶ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ, *in noviſſimo die*) c. VI. 39. Vno die erit & reſurrectio & judicium. Magnam vim & ad fideles & ad infideles habet noviſſimi diei mentio.

49 ὅτι, *quia*) Ratio, cur verbum judicet infidelem: eſt enim verbum Patris. c. XIV. 24.

¶ αὐτὸς) *Ipſe.*

¶ τί εἴπω καὶ τί λαλήσω) λαλῶ dicitur de ſermone copioſo & μονοπλεύρῳ· εἴπω, de brevi, & mutuo. c. XVI. 17 ſ. Diff. ut דבר & אמר apud Hebræos.

50 ζωὴ αἰώνιος, *vita æterna*) Quare qui verba Chriſti ſpernit, vitam æternam ſpernit. Vita enim æterna ſita eſt in agnitione Patris & Filii. c. XVII. 3.

CAP. XIII.

1 Πρὸ, *ante*) proxime ante, pridie. In tres partes hic liber dividitur, quarum ſumma eſt: *Veni a Patre: fui in mundo: vado ad Patrem.*

¶ ἀγαπήσας) *amore complexus.*

¶ τοὺς ἰδίους, *ſuos*) v. 18. Antitheton ad alienos, de quibus c. XII.

¶ ἠγάπησεν) *amavit*, dum puritatem perfectam iis contulit, & humilitatem animæ, adeoque capacitatem ad legationem *in mundo* poſt abitum Ieſu obeundam. v. 10. 14. 20.

2 δείπνου, *cœna*) indefinite. Ea erat pridie cœnæ paſchalis.

¶ γενομένου, *cum fieret*) Ergo pedilavium ſub initium cœnæ. Confer *ſurgit ex*, v. 4, & *accumbens iterum*, v. 12. Conſpirat etiam communis Iudæorum conſuetudo.

¶ ἤδη, *jam*) Particulam omittunt *Chryſoſt. Æth. Arab. Lat.* in ms. quibuſdam, *Perſ. Syr.* ſed retinenda eſt. Reſpondet ei τότε, *tunc*, v. 27.

¶ βεβληκότος, *cum miſiſſet*) Magna vis. Conjugata, διαβόλου, βεβληκότος.

¶ καρδίαν, *cor*) Occultum adhuc erat propoſitum Iudæ.

¶ ἰούδα, *Iudæ*) Ne impuritas Iudæ ceterorum corda corriperet, pedilavio cautum eſt. conf. v. 11.

¶ ἰσκαριώτου, *Iſcariotæ*) Non Simonis, ſed Iudæ cognomen. c. VI. 71. XIV. 22.

3 εἰδὼς, *qui ſciret*) Conſcientia gloriæ, & officium ſervile pedilavii, mire concurrunt. Præfatio gloriæ eſt inſtar proteſtationis, ne quid indignum feciſſe exiſtimetur Dominus pedes ſuorum lavans.

¶ πάντα, *omnia*) Quo propius Ieſus Chriſtus venit ad paſſionem, v. 2, eo magis ipſe cogitat, eoque clarius ſcriptura loquitur, de ejus gloria. Sic quoque v. 30 & 31. Pater Filio hoc quaſi dixit: Omnia quæ a me defecerunt, tibi do: vince quod vis; vindica tibi, quod vis. c. XVII. 2. 3.

4 ἐγείρεται, *ſurgit*) Ieſus ſemper cum recordatione gloriæ ſuæ intrandæ conjunxit ſpecimina humilitatis.

¶ τὰ ἱμάτια, *veſtes*) eas, quæ lotionem impedirent.

5 εἶτα, *deinde*) Non dubium eſt, quin valde exſpectarint diſcipuli, quid pararet.

¶ τὸν

¶ τὸν) Adeſſe ſolebat, ubi cœnabatur, *pelluvium*, ex metallo, an ex ligno, ut hodie malluvium. Hæc vis articuli.

¶ ἤρξατο, *cæpit*) novo & admirabili inſtituto. Rarum Iohanni verbum.

¶ νίπτειν, *lavare*) Magna demiſſio & tamen decora. Non ſic angelus Petro fecit. Act. XII. 8.

6 ἔρχεται, *venit*) Non plane ante omnes, ſed tamen in primis ad Petrum veniſſe videtur: in quo ceteri diſcipuli didicere, non eſſe obnitendum. Pulcra virtus, ἀπεριεργία, ſimplicitas obediens fidelium.

¶ κύριε, *Domine*) Ter hìc loquitur Petrus. prima & tertia vice appellat *Dominum*: ſecunda allocutio eſt quaſi continuatio primæ.

¶ σύ μου, *tu meos*) Indigne fert, quaſi rem indignam.

7 ὃ, *quod*) Axioma patentiſſimum.

¶ οὐκ-ἄρτι-δὲ μετὰ ταῦτα) Similis ſermo, v. 36.

¶ μετὰ ταῦτα, *poſthæc*) Vid. v. 12 (quo pacto verba γνώσῃ, γινώσκετε, *cognoſces*, *cognoſcitis*? ſtrictiſſime cohærent,) & v. 17, vel etiam Luc. XII. 37. Eventus non modo *poſthac*, ſed ſtatim celerius incipit, quam promiſſio ſonat.

8 λέγει, *dicit*) Non erat addenda proteſtatio altera.

¶ εἰς τὸν αἰῶνα, *in æternum*) Opponit hoc Petrus τῷ μετὰ ταῦτα, *poſthæc*. Formula vehemens. 1 Cor. VIII. 13.

¶ ἐὰν, *ſi*) Voluntati Domini debemus cedere.

¶ σὲ) *te*, inquit, non, *pedes tuos*. brevitate præciſa. Qui non lotus eſt pedes, totus cenſetur illotus.

¶ οὐκ ἔχεις, *non habes*) Neceſſitas illius virtutis eis per pedilavium oſtenſa. Non dubium eſt, quin admiranda Domini humilitas, diſcipulorum animas valde mutaverit & liquefecerit. Petrus inprimis egebat.

¶ μετ' ἐμοῦ, *mecum*) Manet ergo Dominus, Ieſus.

9 μὴ, *non*) Si lotio me participem tecum ſervat, totum me lavandum permitto.

¶ χεῖρας, κεφαλὴν, *manus*, *caput*) Gradatio. Ex majeſtate Domini usque adeo demiſſa, Petro ſenſus impuritatis propriæ obortus hæc verba dictavit. conf. Luc. V. 8.

10 ὁ λελουμένος) λούω, (unde λουτρὸν,) dicitur de *toto* corpore, νίπτω de parte.

¶ οὐ, *non*) Ieſus Petri ſenſum in ordinem redigit.

¶ πόδας, *pedes*) qui ultimi ſunt in lavando, & primi in inquinando.

¶ ὅλος, *totus*) ubi pedes loti ſunt.

¶ καθαροὶ, *mundi*) c. XV. 3.

11 τὸν παραδιδόντα, *prodentem*) qui pedilavium acceperat.

12 ὅτε, *quum*) Ab hoc adverbio duo verba pendent, uti cap. XII. 41.

¶ αὐτῶν, *eorum*) diſcipulorum; recenti aqua in ſingulos ſumta.

¶ ἀναπεσὼν, *accumbens*) ut Dominus. Luc. XXII. 27.

¶ τί) *quid*, & *quare*.

13 ὁ διδάσκαλος) Nominativus pro vocativo, exſtante Luc. VI. 46.

¶ καὶ, *&*) Interdum appellabant *Magiſtrum*, interdum *Dominum*: eoque ſe fatebantur *diſcipulos* & *ſervos*.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) v. 6. 9. 25. 36. 37. c. XIV. 5. 8. 22.

14 καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Pedilavium, quod Dominus diſcipulis adhibuit, pertinebat & ad beneficium conferendæ puritatis

tatis totalis, & ad pædian docendæ dilectionis humilis. v. 34. coll. v. 1. Inde pedilavium diſcipulorum inter ſe eo pertinet, ut alter alterum quoquo modo adjuvet ad conſequendam puritatem animæ; & ut alter alteri pedes lavet, *vel* proprie, 1 Tim. V. 10, idque ſerio, ſi ſcil. accidat, ut opus ſit: eſt enim præceptum affirmativum, obligans ſemper, ſed non ad ſemper; quale etiam illud 1 Ioh. III. 16. *vel* ſynecdochice, per omne genus officiorum, quæ alter alteri etiam ſervilia & ſordida, modo opportuna, præſtare poteſt. Dominus igitur per ipſum pedilavium purificavit diſcipulos; quare etiam Petrum amanter coëgit: ſed diſcipulis pedilavium mutuum non hoc nomine præcepit. neque adeo tanta eſt pedilavii literatenus imitandi neceſſitas, quantam nonnulli ſtatuerunt; quum Iohannes v. gr. Thomæ pedes nuſquam laverit: & tamen major pedilavii Dominici & fraterni ſimilitudo, quam plerique agnoſcunt. Hodie pontifices & principes pedilavium ad literam imitantur: magis autem admirandus foret v. gr. pontifex, unius regis, quam duodecim pauperum pedes, ſeria humilitate lavans. Iam, his obſervatis, fac legas *Ittigii* diſs. de Pedilavio.

¶ ὀφείλετε, *debetis*) mei exempli cauſa. coll. γὰρ, *enim*. v. 15.

16 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Vis hujus affirmationis pertingit ad v. 17.

¶ μείζων, *major*) Neque debet recuſare, quo minus eadem faciat, eadem ſuſtineat.

17 ταῦτα) *hæc*, quæ ego feci.

18 λέγω, *dico*) quum *beatos* dico.

¶ ἐγὼ) *ego* Dominus: tametſi vos neſcitis, præſertim quisque de ceteris.

¶ ἐπ᾽ ἐμὲ, *ſuper me*) Tantum abeſt, ut fratrum pedes lavet.

¶ τὴν πτέρναν, *calcaneum*) Congruit hîc ſermo inprimis ad lotionem *pedum*; & ad morem veterem diſcumbentium ad *panem* edendum. conf. עקב Gen. III. 15.

19 ἀπ᾽ ἄρτι) *ab hoc tempore.* nam mox iterum dicit, & expreſſius, v. 21.

¶ πρὸ τοῦ γενέσθαι, *prius quam fiat*) c. XIV. 29.

¶ ἵνα, *ut*) Idem ſcopus c. XIV. 29. XVI. 4.

¶ πιστεύσητε, *credatis*) Magnum criterium veritatis, prædictorum eventus.

20 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Ieſus diſcipulos v. 1 ſeqq. ſuo ſenſu ac ſua puritate ad ſanctificationem imbutos, nunc etiam ſua auctoritate cohoneſtat. Qui habet *pedes* ὡραίους *ſpecioſos*, v. 5. Rom. X. 15, & ſeſe *humiliat*, v. 14. Matth. XVIII. 4. 5, is poteſt *legatum* Chriſti agere. v. 16.

21 ἐμαρτύρησε, *teſtatus eſt*) graviter, ut de re occulta.

¶ εἷς ἐξ ὑμῶν, *unus ex vobis*) Hoc omnibus ſalutare fuit, quod Ieſus primum indefinite locutus eſt.

23 ὃν ἠγάπα, *quem amabat*) Magna cura vitat *Iohannes* expreſſam ſui appellationem. Optabilius eſt, *amari* ab Ieſu, quam nomine proprio celebrari. Eſt tamen hoc loco notatio ipſius nominis proprii: (uti Luc. II. 11 not. Ap. I. 4, ubi periphraſis eſt Tetragrammati: adde, ſi placet, quæ notavimus in *Gregorii Thaum.* Paneg. p. 181.) nam Iohannes dicitur, qui apud *Dominum gratia* valet. Ideo hæc appellatio ponitur etiam, ubi materia ſubſtrata eam non valde poſtulabat: v. gr. c. XX. 2, cum Petro, cujus nomen ponitur. Atque hîc, inſtante

te

te paſſione, prima eximia *amoris* ſignificatio data eſt Iohanni, per revelationem arcani: antea is videtur neſciſſe, ſe tam carum eſſe.

24 νεύει, *innuit*) a tergo Ieſu. Medius locus erat honoris: eum tenebat Ieſus: ſupra, Petrus; infra Iohannes accubuisſe videtur. Magna familiaritas Petri & Iohannis. c. XX. 2. XXI. 7. 20. *Nutus*, præ ſermone, hic decebat.

¶ πυθέσθαι, *ut ſciſcitaretur*) Sic ferebat opportunitas loci, quo gaudebat Iohannes.

25 ἐπιπεσὼν, *rejiciens ſe*) Nova libertas, qua neque hic neque alius diſcipulus alias uſus eſt. c. XXI. 20. Iohannes erat in *ſinu* Domini: inde reclinabat ſe quam familiariter ad *pectus* Ieſu, eo ipſo tegens animum interrogandi: deinde clam interrogavit. conf. v. 28.

¶ ἐκεῖνος) οὕτως addidere pridem multi. Gloſſa bona: coll. οὕτως, c. IV. 6 not.

26 ἀποκρίνεται, *reſpondet*) Iohanni in aurem.

¶ τὸ ψωμίον, *offulam*) Hanc inter loquendum Ieſus ſumſit in manum.

¶ δίδωσιν, *dat*) Dedit Ieſus cum ſumma longanimitate; & ceteri diſcipuli ſine dubio putarunt, Iudam præ aliis eſſe felicem. Sed cum Iudas ne ſic quidem reſipiſceret, factus eſt Satanæ organon ſingulare, Chriſto adverſiſſimum.

27 μετὰ τὸ ψωμίον, *poſt offulam*) non *cum offula*.

¶ τότε, *tum*) Accurate notatur tempus, conferendum ad Luc. XXII. 3. 7.

¶ εἰσῆλθεν, *intravit*) Antea tantum potuit cogitationem *injicere*. v. 2. Vti œconomia mali & boni per omnia inter ſe comparari contrarie poteſt; ſic quoque gradus operationis obſeſſionisque ſatanicæ & operationis inhabitationisque divinæ.

¶ ἐκεῖνον, *illum*) Iam *remote* notat Iudam.

¶ ὃ ποιεῖς, *quod facis*) Non jubet facere, ſed, ſi facere pertendat, maturare; eoque ſe promtum innuit ad patiendum. Iudas ex hoc radio omniſcientiæ poterat ſentire, ſe noſci.

¶ τάχιον, *ocyus*) Sic εὐθέως *ſtatim*. v. 30. Verſu 31 cauſa oſtenditur, cur Ieſus feſtinarit.

28 οὐδεὶς, *nemo*) præter Ieſum Iohannemque & Iudam.

29 εἰς τὴν ἑορτὴν, *in feſtum*) Geſta hæc ſunt paullo ante feſtum, pridie paſchatos: nec tamen exiſtimabant, tam prope inſtare paſſionem Domini. In ipſam cœnæ paſchalis veſperam hæc non conveniunt.

30 ἐξῆλθεν, *exiit*) poſtea tamen rediit: coll. Matth. XXVI. 20. vixque potuiſſet alias prodere.

¶ ἦν δὲ νὺξ, ὅτε ἐξῆλθε) *Erat autem nox, quum exiit*. Similis forma loquendi: *erat autem ſabbatum, quum* &c. c. IX. 14. Verſu 31 incipiunt, quæ poſtridie dicta ſunt.

30 ſ. ἦν δὲ νὺξ, ὅτε ἐξῆλθε. Λέγει ὁ Ἰησοῦς, Νῦν κτλ.) *Nox erat, quum exiret* Iudas. Non autem ea nocte ineunte, ſed poſtridie mane *dixit Ieſus: Nunc glorificatus eſt Filius hominis* &c. ut oſtendimus in Harmon. evang. § 178. Perperam igitur nonnulli inciſum hoc, ὅτε ἐξῆλθε, interdum etiam οὖν inſerto, cum λέγει, conſtruxerunt.

31 λέγει) *dicit*, poſtridie, nempe mane, feria V. coll. v. 1. 38. Sermo etiam ex abrupto incipiens ſic notatur. c. XVIII. 26.

26. coll. Luc. XXII. 59. Dominus res maximas in corde ſuo agitatas eloqui incipit: hocque loco ſcena quaſi panditur ad colloquium, quod capp. ſeqq. continuatur.

¶ *νῦν, nunc*) Articulus temporis præciſe notatus in præſenti. conf. c. XII. 27. 31 not. Hoc *nunc* determinat ſeipſum: *nunc*, inquit, ſcil. dum hæc loquor, quanquam ipſum ſermonis tempus ab evangeliſta non exprimitur, ſed ex contextu colligendum datur. Sic, *cras*, Exod. VIII. 10. 20. 29. IX. 5. Vnde reſpondetur D. Haubero, *Harm. Anm.* p. 207. Exitus Iudæ per ſe nullum cum hac particula nexum habet.

¶ *ἐδοξάσθη, glorificatus eſt*) Ieſus paſſionem ut breve iter ſpectat, & metam potius proſpicit.

¶ *ἐν αὐτῷ, in eo*) In corde Domini verſabatur tum quiddam ſolidiſſimum, nec ſolum ſpectabat proxime futura, ſed penitiſſimam eorum repræſentationem & guſtum habebat; dum ſe totum ad patiendum conferebat. Quod ineunte die pronunciavit Chriſtus, prius quiddam eſt, quam id, quod poſtea veſperi petiit a Patre. Ioh. XVII. 1. 2. Conſideretur emphaſis τοῦ *nunc*, & differentia vocum *in*, *in*, Ioh. XIII. 31. 32, & *ſuper*, *apud*, c. XVII. 4. 5.

32 *δοξάσει, glorificabit*) per exaltationem. Connexio τῦ *ſi* cum τῷ *etiam* eſt inſignis. conf. Col. III. 3. 4.

¶ *ἐν ἑαυτῷ, in ſemetipſo*) Relatum ἐν αὐτῷ, *in eo.*

33 *τεκνία, filioli*) Hoc loco, præceptum amoris proferens, primo ſic eos appellat. conf. c. XXI. 5.

¶ *τοῖς ἰουδαίοις, Iudæis*) Hoc uno loco, cum diſcipulis loquens, Iudæos appellat, præterea nunquam, niſi ad Samaritidem, ad Caipham, ad Pilatum, ſemel. c. IV. 22. XVIII. 20. 36. Et capp. XIV-XVII nunquam appellat Iudæos aut Iſraëlem.

¶ *ζητήσετέ με, quæretis me*) Non addit, *non invenietis.*

¶ *οὐ δύνασθε, non poteſtis*) Nondum erant maturi. v. 36.

¶ *ἄρτι, nunc*) Noluit diſcipulis citius hoc dicere: infidelibus dixit citius.

34 *ἐντολὴν καινὴν, præceptum novum*) *Novum* dicitur præceptum, non tam reſpectu V. T. quam reſpectu ſcholæ Chriſti; ob novum modum, de amore eo uſque progrediente, ut vita pro amandis ſive amatis ponatur, coll. 1 Ioh. III. 16. Antea *ſequela* Ieſu in ſingulos greſſus direxerat diſcipulos, amorem implicite complexa: nunc ſequi non poſſunt diſcedentem; itaque ſumma officii eis præſcribitur. conf. de precibus, c. XVI. 24, de appellatione amicorum, XV. 15, de odio mundi, c. XVI. 4. Inde dicitur *Lex Chriſti*, Gal. VI. 2. Sic præceptum ab initio auditum, & præceptum novum, inter ſe opponuntur 1 Ioh. II. 7. 8. *ἐντολὴ, præceptum*, autem dicitur eo ſenſu, uti præcipitur non ſervis, ſed liberis. Simul autem dulciſſimus *novitatis* guſtus additur huic præcepto ex ſenſu gloriæ, cujus commemoratio præcedit. Moſes ante obitum magis quam unquam antea, in *Deuteronomio* commendavit amorem Dei: Ieſus ante diſceſſum diſcipulis dat novum præceptum, ut inter ſe diligant. ſic *ſecunda lex* & *præceptum novum* inter ſe conferri poſſunt.

¶ *ἀγαπᾶτε - ἀγαπᾶτε - ametis - ametis*) Sermo bis ponitur: primum ſimpliciter, deinde cum epitaſi. Tale illud, *pacem*, *pacem meam.* c. XIV. 27. conf. Gen. XLVIII. 5. Ps. XXVII. 14. XXXVII. 20.

XLVII.

XLVII. 7. LXVIII. 25. CXVIII. 15 ſ. Ez. VII. 2. *finis : venit finis.*

35 γνώσονται, *cognoſcent*) Gnoriſma Chriſtianorum, amor. Rom. XIV. 18 fin. coll. ibid. v 15 med. 1 Ioh. III. 10.

¶ ἐμοὶ) *mei*, qui amo usque ad mortem.

¶ μαθηταὶ, *diſcipuli*) c. XV. 8.

¶ ἀγάπην, *amorem*) & quidem propter me, & ſicut ego amavi.

36 πέτρος, *Petrus*) Loquitur Petrus h. l. Thomas, Philippus, Iudas, c. XIV. 5. 8. 22. omnes, c. XVI. 29.

¶ πο͂, *quo*) v. 33. Interrogabat Petrus, ut qui putaret, ſe poſſe ſequi. Adhæſerat ad Ieſum cor Petri. cap. VI. 68. XXI. 7.

¶ ἀπεκρίθη, *reſpondit*) Quæſtioni *quorſum* reſpondet ex intervallo, c. XIV. 2 ſ. 12. 28. XVI. 5.

¶ οὐ δύνασαι, *non potes*) Nec res ferebat, nec Petri imbecillitas. hanc autem ſolam Petrus ſua exceptione ſpectat. Sequebatur Petrus c. XVIII. 15, ſed procul, nec ſine detrimento. Matth. XXVI. 58.

¶ ἀκολουθήσεις, *ſequeris*) Cap. XXI. 19. 22.

37 ὑπὲρ σοῦ, *pro te*) Imo Ieſus pro Petro.

38 ἀπαρνήσῃ, *abnegaris*) ex timore. Tantum abeſt, ut mori paratus ſis. Ter prædicta abnegatio triplex: primum, h. l. deinde apud Lucam; poſtremo apud Matthæum & Marcum. Mira cum hac prædictione connexio eſt verſus primi capitis ſequentis. Nam antegreſſæ quæſtioni, *quorſum proficiſcatur*, ſuaviſſime reſpondet, quanquam Petrus & cum eo ceteri tantopere tum vacillabant.

C A P. XIV.

1 **M**ὴ) Præmittitur alicubi, καὶ εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ· idque cel. D. *Hauberus* tuetur, præcipue *in den harmoniſchen Anmerkungen*, p. 206. Primus ſic edidit Eraſmus: atque hunc in modum vel ex Eraſmo, vel ex Vulgata pariter interpolata, vertit *Lutherus*. *Univerſa* antiquitas hoc additamentum refutat, ut oſtenderam in Apparatu, p. 595. Principio *rationis ſufficientis*, quo D. Hauberus utitur, in hanc partem utar, ut cum Eraſmo ipſo, Luca Brugenſi, Millio dicam, librarium unum alterumque, Pericopa ſive Lectione eccleſiaſtica ineunte, hanc formulam, ut ſæpiſſime fecerunt, appinxiſſe.

¶ μὴ ταρασσέσθω, *ne turbetur*) propter abitum meum. c. XIII. 33. XVI. 6. Perturbationem cordis adimit diſcipulis, antequam cauſas perturbationis indicat. Eas apud diſcipulos norat Dominus, c. XIII. 33, & in ſequentibus apertius evolvit. Repetitur hoc & intenditur verſu 27.

¶ πιστεύετε - πιστεύετε, *credite - credite*) Imperativus, perinde ut in parallelo, μὴ ταρασσέσθω, *ne turbator*. Summa Homiliæ hujus, *Credite*: & hoc, *credite*, verſu 11 & deinceps urgetur, donec Indicativus *creditis* efficitur, c. XVI. 31. 30. quo effecto, Salvator orat & abit. Ita diſtingui poſſet, πιστεύετε· εἰς τὸν θεὸν καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε· ubi poneretur primo verbum per ſe, inſtar ſummarii, uti c. XVI. 31, deinde idem cum declaratione. coll. c. XIII. 34 not. Sed præplacet recepta diſtinctio, ita quidem, ut in priore inciſo accentus inter pronunciandum maxime cadat ſuper verbum *credite*; in altero, ſuper *in me*: ut fides antiqua *in Deum*, novo quaſi colore tingatur, *in Ieſum Chriſtum* credendo.

¶ εἰς ἐμὲ, *in me*) a Deo profectum. c. XVI. 27.

2 οἰκία, *domo*) Rara appellatio cœleſtis habitationis: *domicilium*, quo admittuntur

tuntur liberi, ubi habitat Pater. Ieſus per paſſiones tranſpicit ad metam. conf. Hebr. XII. 2. 2 Tim. IV. 7.

¶ τῦ πατρός μυ, *Patris mei*) Ineunte hac homilia pronomen ſæpius addit Ieſus *Patris* mentioni: in progreſſu autem & exitu, poſtquam ſuæ præ credentibus eminentiæ cavit, & diſcipulos ad fidem excitavit, magis quaſi communiter loquitur, *Pater*, ſcil. meus, idemque veſter.

¶ μοναὶ, *manſiones*) Id ad locum, non ad tempus, pertinet: diciturque in plurali, propter multitudinem eorum, quos capit locus ille communis.

¶ πολλαὶ) *multæ*, quæ & angelos & veſtros in fide anteceſſores, & vos & quam plurimos capiant. Ipſo plurali numero videtur etiam varietas manſionum innui. nam non dicit *manſio magna*, ſed *manſiones multæ*. Conf. Ap. XXI. 16 not.

¶ ἐισὶν, *ſunt*) *jam nunc*, & ab initio.

¶ ἐι δὲ μὴ, *ſin minus*) niſi jam eſſent.

¶ εἶπον ἂν) *dicerem*, vel potius, *dixiſſem*. De pluſquamperfecto conf. c. IV. 10 not. Quid dixiſſet? hoc ipſum, quod ſequitur: πορεύομαι, *proficiſcor*. Sententiam illuſtrat parodia ſimillimi loci, c. XVI. 26: *non dixi vobis, me locum vobis eſſe paraturum: etenim jam SVNT manſiones, eæque multæ.*

¶ πορεύομαι, *proficiſcor*) in domum Patris mei.

¶ ἑτοιμάσαι, *parare*) Non plane negat, ſe parare locum, coll. v. ſeq. ubi Ipſe id affirmat: ſed utrumque inter ſe temperat. Sed vide, quid ſitum ſit in ordine verborum: verſu 2 dicitur τόπον ὑμῖν· *locum vobis*: verſu 3 ὑμῖν τόπον, *vobis locum*, priore utrobique vocabulo emphaſin habente, uti 1 Cor. VII. 22 not. *Locus* ipſe paratus eſt: *vobis* parabitur. paratio alia abſoluta, alia reſpectiva. Initium verſus tertii, καὶ ἐὰν, *& ſi*, non pendet ab εἶπον, *dixiſſem*, ſed ſtat per ſe.

3 ἐὰν, *ſi*) Lenis particula pro ὅταν, *quum*.

¶ ἔρχομαι, *venio*) Præſens, de adventu celeri. v. 18. Singulare ſermonis idioma eſt, quod Dominus non, *veniam*, ſed *venio* ſolet dicere, etiam alio verbo futuri temporis adjecto. conf. tamen etiam Matth. XVII. 11 de prodromo, & LXX 2 Sam. V. 3.

¶ καὶ, *&*) Finis abitus mei hoc ipſum infert, ut iterum veniam.

¶ πρὸς ἐμαυτὸν, *ad me ipſum*) Majeſtatis plena locutio. Patris domus, Filii domus. c. XVI. 15.

4 ὅπυ ἐγὼ ὑπάγω, *quo ego proficiſcor*) Summa eorum, quæ antecedunt.

¶ τὴν ὁδὸν, *viam*) Propoſitio eorum, quæ ſequuntur.

5 θωμᾶς, *Thomas*) Alius poſt alium interrogat, pie & ſuaviter. v. 8. 22, & antea c. XIII. 36.

¶ καὶ πῶς, *& quomodo*) Statuit Thomas, acuta utens ratione, ignorata meta, multo minus ſciri viam.

6 ἡ ὁδὸς, καὶ ἡ ἀλήθεια, καὶ ἡ ζωὴ, *via & veritas & vita*) *Vera via vitæ* appellatur in ſoliloquiis apud Auguſtinum, c. IV. Sed majorem vim habet textus, ſummam complectens doctrinæ de Ieſu Chriſto. Etenim quæſtioni de *Via* reſpondet hoc, *Ego ſum Via*: quæſtioni de *Scientia* reſpondet hoc, *Ego ſum Veritas*: quæſtioni *Quorſum*, reſpondet illud, *Ego ſum Vita*. Simulque tria proponuntur, (conf. tria, c. XVI. 8.) quorum primum, de *via*, tractatur mox hoc verſu: de *veritate*, v. 7 ſeqq. 17. de *vita*, v. 18. 19 ſ.

¶ πρὸς

¶ πρὸς τὸν πατέρα, *ad Patrem*) Hoc iterum reſpondet quæſtioni, *quorſum?*

¶ εἰ μὴ, *niſi*) Hoc iterum reſpondet quæſtioni de *ſcientia*. Via unica, via certa.

¶ δι' ἐμοῦ, *per me*) Hoc iterum reſpondet quæſtioni de *via*.

7 εἰ, *ſi*) Hoc *ſi* non plane negat, ſed ad progreſſum trahit animas. v. 28.

¶ ἑωράκατε, *vidiſtis*) Præteritum: videre cœpiſtis, & videtis.

8 ἀρκεῖ, *ſufficit*) ut porro nec interrogare velimus, nec animo turbemur. Hanc αὐτάρκειαν, acquieſcentiam, aſſequuntur capite XVI. 30. Confer. Ps. XVII. 15. XXII. 23. 27. LXIX. 31. 33.

9 λέγει, *dicit*) Reſponſio ad *oſtende* habetur verſu 9-11. ad *ſufficit*, habetur verſu 12 ſs.

¶ οὐκ ἔγνωκάς με, *non cognoviſti me*) Hoc dicitur per conſequentiam. Si negas, Patrem tibi eſſe cognitum, negas, me tibi eſſe cognitum. Atqui me noſti, ergo eo ipſo Patrem; propter ſummam noſtri unitatem.

¶ ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ, ἑώρακε τὸν πατέρα, *qui vidit me, vidit Patrem*) Sicut anima, quæ per ſe non cernitur, cernitur ex eo, quod illa per corpus agit: ſic Patrem is videt, qui Chriſtum videt. In omni cogitatione de Deo debemus Chriſtum nobis proponere. Vid. Col. I. 15 not. Illud, מַלְאַךְ פָּנָיו *Angelus faciei ejus* interpretatur Bechai מלאך שהוא פניו *Angelus, qui Facies ejus eſt*. Conf. Ps. CXXXIX. 7. Chryſoſtomus: *qui creaturam videt, non etiam Dei videt* (τὴν οὐσίαν) *eſſentiam*. Si quis me videt, Patrem, *inquit*, meum videt. *ſi vero alterius eſſet eſſentiæ, non hoc dixiſſet. - nemo qui aurum ignorat, in argento eſſentiam auri videre poteſt.*

¶ καὶ πῶς) καὶ videtur repetitum ex v. 5. καὶ v. 9 non habent *N*. 1. *Latini* codd. plerique omnes, *Iren. Auguſtin.*

10 ὅτι) *quod.*

¶ ἐν τῷ πατρὶ - ἐν ἐμοὶ, *in Patre - in me*) Hoc ſummam unitatem ſignificat. c. XVII. 21.

¶ ἐστι, *eſt*) Hoc emphaſin habet: nam hujus *Eſſe* conſequens eſt *loqui & facere*, & hoc *Eſſe* cognoſcitur ex verbis & factis. Synonymon mox, *manens*. Elucet hinc unitate in operando prior unitas, eſſentiæ.

¶ ῥήματα, *verba*) &, *opera*.

¶ αὐτὸς) *Ipſe*.

¶ ποιεῖ τὰ ἔργα, *facit opera*) & *loquitur verba*.

11 πιστεύετέ μοι) *Non creditis* habet Lat. ex alliteratione ad verſum præcedentem, qui item habebat, *Non credis quia*. Inde *mihi* omiſit etiam in fine verſiculi. *Credite, credite*, epanalepſis.

¶ ὅτι) *quia*: coll. mox, διὰ, *propter*. Credite mihi propter meam ipſam *affirmationem*, credentibus per ſe firmam. Hoc primum eſt motivum fidei; quod ſolus Chriſtus potuit proponere: ſecundum præbent *miracula*, propter quæ etiam apoſtolis de Chriſto credi potuit.

¶ ἔργα, *opera*) quæ adhuc vidiſtis, & viſuri eſtis, v. 12 ſ.

πιστεύετέ μοι, *credite mihi*) εἰς ἐμὲ, *in me*, verſu ſeq. Qui Chriſto de ſe loquenti credit, in Chriſtum credit: qui Petro de Chriſto loquenti credit, non in Petrum, ſed in Chriſtum credit.

12 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Sequuntur promiſſiones & adhortationes ſuaviſſime inter ſe mixtæ: atque ita, ut inter loquendum ſubinde ea attingat, quæ in

progreſſu ſermonis efficiunt ipſas Propoſitiones, v. gr. v. 15, de amore; coll. v. 21. nonnulla etiam per recapitulationem repetat. Imitatur hoc quoque evangeliſta & apoſtolus, 1 Ioh. II. 20 not.

¶ ἃ, *ea quæ*) i. e. æque magna.

¶ μείζονα, *majora*) v. gr. Act. V. 15. XIX. 12. Marc. XVI. 17 fin.

¶ ποιήσει, *faciet*) per fidem in me.

13 ὅτι ἂν) Diff. ἐάν τι v. 14. nam ὅτι ἂν & τῦτο ad ſe mutuo referuntur.

¶ αἰτήσητε, *petieritis*) Grandis promiſſio. v. 14. c. XV. 7. 16. XVI. 23. 26.

¶ ἐν τῷ ὀνόματί μυ, *in nomine meo*) *meo*, Filii Dei. Reſpicitur illud, *qui credit in me*, v. 12. In V. T. adorabant Deum Abrahami, Iſaaci, Iacobi: in N. T. invocatur Deus & Pater D. N. I. C.

¶ τῦτο ποιήσω, *hoc faciam*) *ego faciam* v. ſeq. Declaratur & res & perſona. Vtrinque reſpicitur τὸ *faciet*, v. 12.

¶ ἐν, *in*) v. 10. 11.

14 ἐγὼ, *ego*) Hoc jam indicat *gloriam*. v. 13.

15 ἐὰν ἀγαπᾶτέ με, *ſi amatis me*) Hortatur, ſtatim poſt fidem, ad amorem.

16 καὶ ἐγὼ, *& ego*) Nexum hujus verſiculi cum præcedentibus dat verſus 21.

¶ ἄλλον, *alium*) Itaque Ieſus Chriſtus eſt etiam *advocatus*. Conſideretur Zach. IX. 12, an ſit parallelum. nam hoc ipſo in loco dicit, ἐρωτήσω, *rogabo*. Alius paracletus ipſe ab alio diſtinctus eſt: & alterius officium ab alterius officio differt. Itaque ἡ παράκλησις *advocatio* Spiritus ſancti, proprium quiddam habitura erat. conf. c. XVI. 7 ſ.

¶ παράκλητον, *Advocatum*) Hoc vocabulum LXX non habent, & in N. T. ſolus Iohannes id habet. παρακαλεῖν eſt *advocare*, arceſſere patronum: inde παράκλητος, *advocatus* ad præſidium præſtandum, defenſor, patronus: qui pro aliquo dicit, & ei dicenda ſuggerit. v. 26. Conf. v. 13 de dicendis ad Deum: c. XVI. 8 de dicendis ad mundum. Conjuncta *Paracleti* & *Spiritus veritatis* appellatio occurrit etiam c. XV. 26. illa reſpondet œconomiæ Chriſti, coll. 1 Ioh. II. 1, *advocatum Ieſum Chriſtum*: hæc, œconomiæ Patris, coll. c. IV. 23 de Patre adorando in *Spiritu & veritate*.

¶ μένῃ, *maneat*) Sic v. 23 μονὴν, *manſionem*.

¶ εἰς τὸν αἰῶνα, *in æternum*) non modo annum unum alterumque.

17 τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, *ſpiritum veritatis*) Exquiſitiſſima appellatio. c. XVI, verſu toto 13. Spiritus, qui veritatem habet, revelat, per cognitionem in intellectu: confert, per praxin & guſtum in voluntate: teſtatur, etiam ad alios, per hos, quibus revelavit: & defendit veritatem illam, de qua cap. I. 17. *gratia & veritas*. Quare etiam *Spiritus gratiæ* dicitur Hebr. X. 29, ubi præcedit, *teſtamenti* ſc. *novi*. Veritas omnes in nobis virtutes veras facit. Alias eſt quædam falſa cognitio, falſa fides, falſus amor, falſa ſpes; ſed non falſa veritas.

¶ ὃ ὁ κόσμος, *quem mundus*) Cum prima Spiritus S. mentione incipit diſcrimen inter fideles & inter mundum, deinceps ſæpius recurrens. *Filius* dicitur *in mundum* miſſus: *Spiritus ſanctus* non item. Nec Spiritum S. videt mundus, h. l. nec Ieſum poſthac. v. 19.

¶ οὐ δύναται λαβεῖν, *non poteſt accipere*) quamvis Deus omnibus dare velit.

¶ ὅτι, *quia*) Eſt quaſi epanodos. *Mundus non accipit, QVIA non novit: vos noſtis, QVIA habetis.* Itaque *noſſe* & *habere* ita

ita ſunt conjuncta, ut non noſſe ſit cauſa non habendi, & habere ſit cauſa noſcendi. Conf. c. IV. 10. *Non novit*: ideo non petit. ideo non poteſt accipere. aliis datur.

¶ ὀυ θεωρεῖ, *non videt*) Ergone fideles Eum vident? vident, in operationibus. Vident eum etiam infideles in operationibus; ſed non agnoſcunt, eum eſſe, eſſe ſpiritum veritatis. quapropter eum accipere non poſſunt: cum fideles eum non videant tantum, ſed etiam agnoſcant, eundem eſſe.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Hoc emphaſin habet.

¶ γινώσκετε, *noſcitis*) Denotat proxime futurum.

¶ ὅτι, *quia*) Ex inhabitatione eſt notitia intima. v. 21 ſ.

¶ παρ' ὑμῖν - ἐν ὑμῖν, *apud vos - in vobis*) Differunt particulæ. *in* plus, quam *apud*.

18 ὀυκ ἀφήσω, *non relinquam*) tametſi id timetis. Gaudebitis ex me & ex *Patre*. Solatium eorum, qui metuebant, ne *orphani* forent.

¶ ὑμᾶς, *vos*) o *filioli*. c. XIII. 33.

¶ ὀρφανὰς, *orphanos*) *Neceſſitudo* erat diſcipulis cum Chriſto, non cum mundo.

¶ ἔρχομαι, *venio*) Præſens celeritatem innuens. *venio* poſt reſurrectionem, præſentia poſt aſcenſionem non ſublata, ſed confirmata. Et, *venio*, inquit, non, *redeo*. Adventus primi continuationes ſunt ceteri potius, quam iterationes. Et in præſenti ait *venio*, & mox, *videtis*, &, *vivo*: ex præſentiſſimo ſenſu rei, mox & certo futuræ. v. 27.

19 ὀυκ ἔτι, *non jam*) Act. X. 41.

¶ θεωρεῖτέ με) *videtis* & videbitis *me*, vivum. Nam futurum importat etiam vis antitheti in ὀυκ ἔτι, *jam non*.

¶ ὅτι, *quia*) Cauſa, cur viſuri ſint.

¶ ζῶ, *vivo*) non modo *vivam*, ſed *vivo*. Ap. I. 18.

¶ ζήσεσθε, *vivetis*) Futurum; nam vita fidelium ſequitur vitam Ieſu: & non ex ſe, ſed ex Illo vivunt. conf. c. VI. 57.

20 ἐκείνῃ, *illa*) poſt parvum illud tempus.

¶ ἡμέρᾳ, *die*) reſurrectionis.

¶ γνώσεσθε, *cognoſcetis*) magis quam nunc.

¶ ὑμεῖς) *vos*, de quibus v. ſs.

¶ ἐν τῷ) *in Patre meo*, vivente. c. VI. 57. Subaudi: *& Pater in me*. Et infer: *Pater in vobis*, *& vos in Patre*.

21 ἐγὼ, *ego*) item ut Pater meus.

¶ ἀγαπήσω αὐτὸν, καὶ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτὸν) Ex. XXXIII. 13: ἐι ὄυν ἑυ... χάριν ἐναντίον σε, ἐμφάνισόν μοι σεαυτόν.

22 ὀυχ ὁ ἰσκαριώτης, *non Iſcariotes*) Diſtinguit Iudam pium non ſuo, ſed remoto alterius cognomine, notans ſimul proditorem poſt tranſactionem cum adverſariis iterum præſentem, ſed a tali quæſtione alienum.

¶ τί γέγονεν, *quid accidit*?) Arbitratus eſſe videtur pius Iudas, accidiſſe aliquid, cur mundus ea revelatione privaretur: at per modeſtiam nil meminit ſuæ prærogativæ præ mundo.

¶ ἡμῖν, *nobis*) qui te amamus.

¶ ὀυχὶ τῷ κόσμῳ, *non mundo*) v. 17. 19. Sic regni *mundani* opinio diſcipulis præciditur.

23 τὸν λόγον μȣ, *ſermonem meum*) Sermo unus eſt, in hoc verſu, reſpectu fidelium, qui totum ſervant: *ſermones* plures, reſpectu infidelium, qui diſcerpunt. v. 24. conf. c. XV. 12 not. & 1 Ioh. II. 4. 5.

 ¶ τηρήσει,

¶ τηρήσει, *ſervabit*) *Servare mandata* ponitur ante amorem; v. 21: nunc amor ante *ſervare ſermonem.* *Amor* certo reſpectu, & quidem primario, præcedit *ſervationem mandatorum*, vid. v. 15, ſed ſequitur etiam certo reſpectu, quatenus per ſervationem mandatorum amor eo magis creſcit, & novum vigorem adipiſcitur. Itaque *ſervare ſermonem* eſt medius terminus inter amorem erga Ieſum Chriſtum, & inter amorem Patris erga amatorem Ieſu Chriſti.

¶ ἐλευσόμεθα, *veniemus*) ego & Pater. Singularis numerus ἐμφανίσω, *manifeſtabo*, in pluralem progreditur.

¶ μονὴν, *manſionem*) Correlatum vide verſu 2, μοναὶ, *manſiones*. coll. Ap. III. 20 fin.

¶ μονὴν ποιήσομεν, *manſionem faciemus*) *Manſionem facere* dicitur vel architectus vel incola: hoc loco, *incolæ*. Hoc valde ſublime eſt: ideo præciditur verſu 25.

24 ὁ μὴ ἀγαπῶν με, *qui non amat me*) ut *mundus*.

¶ τοὺς λόγους μου, *ſermones meos*) Et *ſermonem* & *ſermones*, & *præcepta*, Chriſti & Dei, ſervare dicitur pius; non ſervare, hypocrita: *ſermonem* ſive *ſermones* duntaxat, non ſervare dicitur, ex profeſſo alienus a Chriſto. obſervare ſermonem eſt totum: obſervare præcepta, eſt pars.

¶ οὐ τηρεῖ, *non ſervat*) adeoque non amatur, neque manſionem Patris & Filii in ſe conſpicit.

¶ καὶ ὁ λόγος, *& ſermo*) Hoc colon non ſolum ad priora verba hujus verſus, ſed etiam ad verſum 23 reſpicit, imo etiam magis, ut ex ſingulari numero patet.

¶ ὃν ἀκούετε, *quem auditis*) nunc quoque, dum hæc loquor vobiſcum.

¶ ἀλλὰ, *ſed*) Hinc patet ratio, cur, qui verbum Ieſu Chriſti ſervat, aut non ſervat, Patrem quoque habeat, aut non habeat.

25 ταῦτα) *hæc*, non plura.

¶ λελάληκα) *locutus ſum*) Verbum Ieſu Chriſti eſt verbum fidei. propterea tam ſæpe dicit: λελάληκα, εἴρηκα, εἶπον, *dixi.* Alia dixit diſcipulis tempore ſuæ manſionis cum eis: alia, tempore diſceſſus. c. XVI. 4.

26 ἐκεῖνος, *ille*) Sic c. XV. 26. XVI. 8. 13. 14.

¶ διδάξει πάντα, *docebit omnia*) Non additur hîc, *quæ dixi vobis*. nam Paracletus ille etiam cetera docuit. c. XVI. 12. 13. Neque tamen etiam deinceps univerſa dogmata apoſtolis confertim ſunt infuſa; ſed quoties opus eis fuit & occaſio tulit, inſtruxit eos Paracletus ad omnes muneris apoſtolici partes.

¶ ὑπομνήσει, *commonefaciet*) Exemplum præbet hæc ipſa homilia, ab Iohanne multo poſt tempore tam accurate perſcripta. Add. Act. XI. 16.

27 εἰρήνην) שלום *pacem* in genere: pacem reconciliationis.

¶ ἀφίημι) *relinquo*, diſcedens. Idem verbum, v. 18. Matth. XXII. 25.

¶ εἰρήνην τὴν ἐμὴν) *pacem meam*, in ſpecie: pacem filialem. Sic τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν, *gaudium meum*, c. XVII. 13. Omnia in Chriſto nova: etiam præceptum amoris, c. XIII. 34, & ipſa quodammodo fides. v. 1 not.

¶ δίδωμι, *do*) jam nunc. c. XVI. 33. Gradationi in nomine, *pacem*, *pacem meam*, reſpondet gradatio in verbo, *relinquo*, *do*.

¶ ὁ κόσμος, *mundus*) in ſalutationibus inanibus, vel beneficiis duntaxat externis,

ternis, *cor* non attingentibus, & cum præſentia, conſpectu ac vita mortali deſinentibus. Mundus ita dat, ut mox eripiat: non *relinquit.*

¶ *μὴ ταρασσέσθω, ne turbetur)* intrinſecus.

¶ *μηδὲ δειλιάτω, neque formidet)* extrinſecus.

28 *ἠκούσατε, audiſtis)* Alias ſolet dicere: *εἶπον, dixi*, ſed hoc, quod de abitu *dixit*, diſcipuli valde attenderant, idque cum triſtitia.

¶ *ὑπάγω, καὶ ἔρχομαι πρὸς ὑμᾶς, vado, & venio ad vos)* Reſpectu mundi ait: *veni & abeo.* c. XVI. 28. *καὶ, &* ſtatim.

¶ *ἐχάρητε ἄν) gauderetis*, vel potius, *gavisi eſſetis.* De pluſquamperfecto attigimus aliquid verſu 2. *Gavisi eſſetis*, mea cauſa, optatam profectionem aggredientis; veſtraque cauſa, amore vos aptos faciente ad cognoſcendum abitum meum vobis quoque conducibilem. Amor parit gaudium; per ſe, & quia ſervat verbum Chriſti lætiſſima omnia aperiens.

¶ *μείζων μου, major me)* Multa ac varia pridem de hoc loco diſceptata ſunt; quæ collegit Dion. Petavius Tom. II Theol. Dogm. l. 2. de Trin. cap. 2. G. Bullus Def. Fid. Nicæn. Sect. 4. Io. Caſp. Suicer. Thes. Part. II. col. 1368. Reinecc. ad N. T. fol. 387. Non pauci Græcorum & Latinorum reſponderunt Arianis, & ſtatuerunt: *Patrem*, non ut Deum, ſed ut Patrem *ἀγέννητον*, Filio, non ut Deo, ſed ut Filio, genito, *majorem* dici: neque ea re tolli *τὸ ὁμοούσιον.* Quibus accedit G. Arnold. *Evang. Bottſchaft* pag. 697. Ceteri affirmant, Chriſtum Patre minorem dici ratione naturæ humanæ; quæ locutio comparativa nil inepti habet, coll. 1 Ioh. III. 20. Ieſus majorem modo gloriæ, modo humilitatis ſuæ ſenſum, & in ſua anima ſanctiſſima habuit, & in ſermonibus expreſſit. conf. not. ad Marc. XIII. 32. Hoc loco ex ſenſu *ταπεινότητος humilitatis* ſuæ loquitur: qualis ſermo & captui illi, quem diſcipuli tum habebant, & tempori reique præſenti, quum de profectione ad Patrem agebatur, erat accommodatiſſimus. Ante ipſam profectionem minor fuerat etiam angelis, Hebr. II. 9. poſt profectionem major ſe ipſo, v. 12. Patri par. c. XVII. 5. neque tamen de ſola Exinanitione ſua loquitur: ſed ait *Filius Dei in carne* ad Patrem tendens *major me*, id eſt, beatior. Confer hoc vocabulum c. IV. 12. VIII. 53. 1 Cor. XIII. 13. XIV. 5. & de re confer Marc. X. 18. Hæc maxime ratio optabilem fecit profectionem Ieſu ex mundo ad Patrem.

29 *εἴρηκα, dixi)* de meo abitu & reditu. Verbum, ſemen: fides, fructus.

¶ *ἵνα, ut)* Scopus hujus ſermonis. ſic c. XV. 11. 17. XVI. 1. 4. 33.

30 *οὐκ ἔτι, jam non)* Quare hæc, quæ dico, diligentius tenere debetis.

¶ *ἔρχεται, venit)* jam nunc: ejectus, c. XII. 31, in me incurrit. Sic poſtea in mulierem illam, Ap. XII. 9. 13.

¶ *γάρ, enim)* Hoſtis jam ingruens vel ob brevitatem temporis non ſivit loqui; vel non debuit audire; vel diſcipulis, ſi plura eis dicta fuiſſent, eripere potuit.

¶ *κόσμου, mundi)* Etiam tum agitavit mundum princeps mundi, quum mundus Chriſtum crucifixit, principi ſuo obſecutus.

¶ *καὶ, &)* & non poteſt impedire, quo minus ex mundo recta eam ad Patrem.

¶ ἐν

¶ ἐν ἐμοὶ, *in me*) quamvis mortem, cujus poteſtatem ceteroqui diabolus habebat, nunc adibat Ieſus.

¶ οὐδὲν, *nil*) nullam partem juris aut poteſtatis. Perfecta Chriſti juſtitia: decora proteſtatio. Hic principem mundi amolitur Ieſus; altera colloquii hujus parte finiente, mundum. c. XVI. 33.

31 ἀλλ' ἵνα, *ſed ut*) Hoc indicat, verſu præcedente καὶ ſignificare *& quidem.*

¶ γνῷ ὁ κόσμος, *cognoſcat mundus*) *Mundus*, qui a principe ſuo tenetur; exuendo tamen, ut mundus deſinat mundus eſſe, & Patris in me beneplacitum agnoſcat ſalutariter.

¶ οὕτως ποιῶ, *me ſic facere*) ex amore. c. XV. 10. Recte hic punctum figitur, neque obſtat, quod præcedit, ἀλλ' ἵνα (expendatur ἀλλ' ἵνα, c. I. 8. IX. 3. XIII. 18. XV. 25. 1 Ioh. II. 19. Marc. XIV. 49.) hoc ſenſu, *ſed*, ſcil. impetum principis mundi excipio. Diſtinctio per colon non eſt priſca. Vide *Lutheri* Kirchenpoſtill feſto Pentec. Si ἐγείρεσθε, *ſurgite* eſſet apodoſis, talis nexus eſſet remotus, multa involvens noëmata. Inter hanc *itionem* & *mundi cognitionem* quam multa interceſſerunt.

¶ ἐγείρεσθε, *ſurgite*) Alacre verbum. Ipſe negotium ſtrenue aggreditur, jam ſurgens ante diſcipulos.

¶ ἄγωμεν ἐντεῦθεν, *eamus hinc*) in urbem, ad paſcha. conf. c. XIII. 1. XVIII. 1. Quæ hactenus a cap. XIII. 31 fluxerunt, feria V acta & dicta ſunt, extra urbem. Quæ autem capite XV & XVI & XVII ſequuntur, ipſa paſchali veſpera in urbe ſunt dicta, cum hymno ſolenni, videlicet proxime ante exitum trans torrentem Kedron. Sunt igitur duo ſermones, qui hac præciſione dirimuntur.

CAP. XV.

1 Ἐγὼ, *ego*) Ieſus Chriſtus.

¶ ἡ ἄμπελος, *vitis*) Explicatio parœmiæ datur verſu 5.

2 κλῆμα, *palmitem*) Suaviſſima ſimilitudo. Rom. VI. 5. XI. 17 ſ. 1 Cor. III. 6 ſ.

¶ αἴρει καθαίρει) Suavis rhythmus, etiamſi καθαίρω non, ut καταίρω, ex αἴρω eſt. καθαίρω, λέξις θεία καὶ σεμνὴ apud veteres, ut Euſtathius notat. Omnia munda & fœcunda quærit Pater cœleſtis Mundities & fœcunditas ſe invicem adjuvant.

¶ τὸ) Emphaſis. Articulum non habet illud μὴ φέρον.

¶ πλείονα, *uberiorem*) Quæ redundant, auferuntur per afflictionem internam & externam: eo ipſo augetur fructus.

3 καθαροὶ) Dicitur hoc a καθαίρω. v. 2.

¶ λόγον) *verbum*, puriſſimum. Verbum in ſe *plane purum* eſt: inde diſcipulis *puritatem* ſive ſanctitatem affert. Conf. διὰ Luc. I. 78.

4 κἀγὼ, *& ego*) Ex imperativo *manete* prima perſona ſupplebitur per periphraſin: *facite*, *ut maneatis in me*, *& ut ego maneam in vobis.*

¶ καθὼς, *ſicut*) Hic locus egregie declarat diſcrimen naturæ & gratiæ.

¶ ἀφ' ἑαυτοῦ, *a ſemet ipſo*) Hoc declaratur commate ſequente, *niſi &c.* ſic, χωρὶς ἐμοῦ, *ſine me.* v. 5.

5 οὗτος) *hic* demum.

¶ ποιεῖν, *facere*) Hoc verbum proprie ſumitur. Alibi dicitur, *fructum facere*: ſed hic, *fructum ferre.*

6 ἐν ἐμοὶ, *in me*) tanquam in vite.

¶ ἐβλήθη) eo ipſo dignus eſt, qui ejiciatur; atque *ejicietur* certo. Aoriſtus primus.

mus. Sermo ἐὰν μὴ κτλ. eſt in futuro: & in apodoſi τὸ ἐβλήθη denotat id, quod protinus evenit. Similis aoriſtus, ἐκέρδησας, Matth. XVIII. 15.

¶ ἔξω, *foras*) e vinea.

¶ ἐξηράνθη, *aruit*) ſicut palmes in compitum ejectus. Vid. Matth. XIII. 12.

¶ συνάγουσιν, *colligunt*) Ibid. v. 40 ſ.

¶ αὐτὰ, *eos*) palmites rejiculos cunctos.

¶ καίεται, *ardent*) Simplex verbum magna vi poſitum, eximia cum majeſtate.

7 τὰ ῥήματά μου) *verba mea*, puritatem adferentia; *& ego ipſe*. Correlata: verba Ieſu, quibus obeditur; & preces fidelium, quæ exaudiuntur.

¶ αἰτήσεσθε) *petetis*: petere poteritis & voletis. Preces ipſæ ſunt fructus, & fructum augent.

8 ἐδοξάσθη, *glorificatus eſt*) & *ſtatuit*, *ſe glorificari*.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc pendet a τούτῳ, *hoc*.

¶ πολὺν, *multum*) Multitudo uvarum honorifica eſt vinitori.

¶ γενήσεσθε) Alii γενήσησθε vel γένησθε fecerunt, ob ἵνα. *Latinus* habet *efficiamini*. Græce quid legerit, non ſatis apparet. Idem judicium de aliis verſionibus. Non inepta foret conſtructio, ἵνα φέρητε καὶ γενήσεσθε, coll. not. ad Marc. III. 27. ſed potius ſic reſolvimus: *In hoc*, (*ut* nempe *multum fructum feratis*,) & *glorificatus eſt PATER meus*, *& EGO diſcipulos mihi* honorificos *habebo*.

¶ ἐμοὶ) *mihi*, (coll. Matth. XXVII. 57.) vel, *mei*.

¶ μαθηταὶ) Hoc prægnanti ſenſu accipiendum: *diſcipuli*, me digni. c. XIII. 35. Fundamentum Chriſtianiſmi, fieri diſcipulum Chriſti: faſtigium, eſſe diſcipulum Chriſti.

9 κἀγὼ) *etiam ego*.

¶ τῇ ἐμῇ, *meo*) erga vos.

10 τετήρηκα, *ſervavi*) usque ad abitum meum ex mundo. 1 Ioh. IV. 17. Vt ex mundo abiit, ſic eſt ſemper.

11 ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ, *gaudium meum*) quod ego gaudeo, de profectione mea ad Patrem; ex amore proveniens.

¶ ᾖ, *ſit*) c. XVII. 26.

¶ ὑμῶν, *veſtrum*) gaudium veſtrum ex meo accenſum.

¶ πληρωθῇ, *impleatur*) Dicitur hoc de gaudio diſcipulorum. nam Ieſu gaudium non eget demum *impleri*.

12 ἡ ἐντολὴ, *præceptum*) Antea, hoc & præcedente capite, in plurali dixit *præcepta*. Omnia uno amore continentur.

¶ ἵνα-καθὼς) *ſicut amavi vos*, tractatur v. 13-16. inde *ut ametis inter vos* infertur verſu 17.

13 ἀγάπην, *amorem*) erga amicos. Non eſt hoc loco ſermo de inimicis.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc iterum pendet a ταύτης, *hoc*.

14 ὅσα, *quæcunque*) non tantum aliqua.

15 δούλους, *ſervos*) Sic v. gr. c. XIII. 16. 13. Idque hoc cap. v. 20 repetitur, ſed benignius.

¶ ὅτι, *quod*) Particula hoc verſu bis poſita antitheton valde illuſtre reddit.

¶ οὐκ οἶδε, *non novit*) Servus tractatur ut ὄργανον, *inſtrumentum*.

¶ τί *quid* rei, qua de cauſa.

¶ εἴρηκα, *dixi*) modò, nova appellatione, v. 13, & exquiſitiore, quam Luc. XII.

4, ubi non opponitur nomenclatura ſervi.

¶ ὅτι, *quod*) Conf. Gen. XVIII. 17. Ps. XXV. 14.

¶ ἃ ἤκουσα) *quæ audivi*, *facienda* mihi.

16 ἔθηκα, *poſui*) Eleganter Caſtellio: *deſtinavi*, allegoriam ab *arboribus* exprimens.

¶ ὑπάγητε, *proficiſcamini*) Sic הלך 2 Sam. III. 1, de progreſſu non loci, ſed temporis & gradus.

¶ ὑμῶν-ὑμῖν, *veſter-vobis*) *Vobis* ſeritur, *vobis* metitur.

18 μισεῖ, *odit*) tantum abeſt, ut *amet* vos.

¶ γινώσκετε, *ſcitote*) Sciebant: c. XI. 8. & tamen id ipſum jam magis reputare *jubentur*. v. 20. c. XVI. 4.

¶ πρῶτον) *prius*.

19 ἐκ τοῦ κόσμου) *a mundo* ejusque partibus.

¶ τὸ ἴδιον, *ſuum*) Sua cauſa, non veſtra, vos amaret. *Suum* dicitur pro *vos*, atque ſic notatur *Intereſſe* mundi.

¶ ἐξελεξάμην ὑμᾶς, *elegi vos*) ut ἰδίους, *meos*. c. XIII. 1. Fideles non meliores ſunt mundo per ſe, ſed ex electione. Hæc magnum facit diſcrimen.

20 εἶπον, *dixi*) c. XIII. 16. Matth. X. 24.

¶ εἰ-ἐδίωξαν· εἰ-ἐτήρησαν· *ſi-perſecuti ſunt: ſi ſervaverunt*) Si non eſt mera conditio, ſed affirmandi vim habet: & τηρεῖν h. l. eſt *infenſis modis obſervare*, uti Matth. XXVII. 36. Gen. III. 15. *perſecuti ſunt* bene facientem: v. 24. *obſervaverunt*, dum loquebatur. v. 22.

¶ καὶ, *etiam*) Matth. X. 25. Vtrumque continetur in πάντα, *omnia*, v. 21.

21 τὸ ὄνομά μου) *nomen meum*, quod ſcil. non norunt. Subaudi, & *nomen ejus*, *qui miſit me*.

¶ τὸν πέμψαντά με, *eum qui miſit me*) Subaudi: & *me*. cap. XVI. 3.

22 ἁμαρτίαν) *peccatum* hoc, *infidelitatis*, conjunctæ cum odio mei.

¶ οὐκ, *non*) Nunc *peccatum* habent, *excuſationem* non habent. Melius eis fuiſſet, ſi nil vidiſſent.

23 μισῶν, *odio habens*) Fidem comitatur amor; infidelitatem, odium. c. III. 18. 19.

¶ καὶ, *etiam*) Magnitudo peccati illius.

24 ἑωράκασι, *viderunt*) *opera*.

25 ἀλλ᾽ ἵνα, *ſed ut*) *ſed*, ſc. hoc fit.

¶ λόγος, *ſermo*) propheticus, verus.

¶ ἐν τῷ νόμῳ αὐτῶν, *in lege eorum*) quam aſſidue terunt & jactant. Pſalmi, pars legis late dictæ. conf. Matth. V. 18. 17. Nos *Biblia* dicimus.

26 δὲ, *vero*) Ignorantiæ & odio mundi opponitur teſtimonium Paracleti & diſcipulorum.

¶ παρὰ τοῦ πατρὸς, *a Patre*) Spiritus Dei eſt idem Spiritus Chriſti. Rom. VIII. 9. Gal. IV. 6. Vtrumque hîc innuitur. nam ut Paracletum mittere dicitur Filius, Patre non excluſo: ſic Spiritus veritatis a Patre, (non excluſo Filio,) dicitur procedere.

¶ ἐκπορεύεται, *procedit*) Ap. XXII. 1. Hoc verbo non ſemper denotatur ſeparatio. LXX, Ex. XXV. 35.

26, 27 ἐκεῖνος· καὶ ὑμεῖς, *ille*: & *vos*) Act. V. 32.

27 δὲ, *vero*) Antitheton inter futurum *teſtabitur* & præſens *teſtamini*.

¶ μαρτυρεῖτε, *teſtamini*) de me.

¶ ἀπ᾽ ἀρχῆς, *ab initio*) c. XVI. 4. ab initio eſtis, i. e. *ab initio* fuiſtis, & adhuc *eſtis mecum*. Similis locutio, 1 Ioh. III. 8 not.

CAP.

CAP. XVI.

1 Ἵνα μὴ σκανδαλισθῆτε, *ut ne ſcandalizemini*) ex odio mundi.

2 ἀλλ') *immo*.

¶ ἵνα) *ut* adeo. v. 32.

¶ δόξῃ, *videatur*) ſibi & ſimilibus ſui.

¶ λατρείαν προσφέρειν) *munus offerre*. Hodienum Iudæi, ut Heinſius annotat, cædem Chriſtiani appellant קרבן *munus*, in quo nulla expiatione opus ſit.

4 μνημονεύητε) *recordemini*, cum fide. c. XIII. 19.

¶ οὐκ εἶπον) *non dixi*; quamlibet ſciens. Sapientiſſima methodus Chriſti. Dixerat de odio mundi, ſed minus aperte, & parcius, etiam paulo ante. Matth. X. 17. 21. 25. XXIV. 9.

5 οὐδεὶς) *Nemo* me jam interrogare pergit, cum deberetis maxime. Interrogarant ſæpe, multis de rebus: & de hac ipſa re c. XIII. 36. ſed magis cogitantes de diſceſſu, quam de loco, quo iret Dominus. Poſtea quærere deſtiterunt. Itaque Dominus eos etiam interrogationem docet, quæ ei, ſi ſponte feciſſent, valde placuiſſet.

6 ἡ λύπη) *triſtitia* iſta, quæ jam erat, invaluit, & interrogationem impedivit.

¶ καρδίαν, *cor*) v. 22.

7 ἐγώ, *ego*) a vobis non rogatus, mentiri neſcius.

¶ ἀλήθειαν, *veritatem*) tametſi veritatem hujus rei non capitis. Omnis veritas ſanctis bona eſt.

¶ συμφέρει) *conducit* vobis, reſpectu Parcleti, v. 7 ſ. & Mei, v. 16 ſ. & Patris, v. 23 ſ.

¶ γάρ, *enim*) Paracleti duplex munus, erga mundum, h. l. & erga fideles v. 12 ſ.

¶ ἀπέλθω, πορευθῶ, *abiero*, *profectus ero*) Differunt verba: illud terminum a quo, hoc terminum ad quem magis ſpectat.

¶ οὐκ, *non*) Non erat conveniens, Ieſum in infirmitate, & Spiritum S. in virtute eodem tempore adeſſe. c. VII. 39. Act. II. 33. & Ieſu erat, *mittere* illum, non arceſſere.

¶ πρὸς ὑμᾶς) *ad vos*, non ad mundum: quanquam mundus *elenchum* ejus ſentiet.

8 ἐκεῖνος ἐλέγξει, *ille arguet*) per veſtrum præconium & per opera converſionum & ſanationum: cui elencho mundus partim ſe ſubmittet, partim repugnabit, ſed adverſus ſtimulum calces. Commode poſt verbum μαρτυρήσει, *teſtabitur*, c. XV. 26, ponitur verbum ἐλέγξει, *arguet*. Ammonius: μάρτυς ἐπ' ἀγαθοῦ λαμβάνεται· ἔλεγχος δὲ ἐπὶ φαύλου. Chriſtus eſt *bonus*: mundus eſt *pravus*.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) vobis infenſum, univerſum, cum iis, qui in mundo ſanctiſſimi & potentiſſimi habentur, nec mihi credunt: Iudæos & gentes perverſas.

¶ περὶ, *de*) Tres tituli inſignes *de Peccato*, *de Iuſtitia*, *de Iudicio*. *Peccato* opponitur *juſtitia*: *juſtitia* eſt Chriſti: *judicio* cadit Satanas. Qui de *peccato* convictus eſt, deinceps vel tranſit ad *juſtitiam* Chriſti, vel cum Satana partem *judicii* habet. Hujus loci impletio habetur in Actis Apoſtolorum. Vide ibi exemplum elenchi, de *peccato infidelitatis*, c. III. 13 ſ. de *juſtitia*, c. XIII. 39 cum antecedenti: de *judicio*, c. XXVI. 18.

9 περὶ ἁμαρτίας, *de peccato*) Sermo eſt non de peccato univerſe, ſed de peccato *infidelitatis*, c. XV. 22. quod aberrat a veritate prima. c. VIII. 46 not. Et rurſum *infidelitas* eſt confluens peccatorum omnium,

um, & omnibus pejor. Matth. X. 15 not. Per eam homo excidit omni voluntate Dei. Hebr. III. 12.

¶ ὅτι) nempe *quod.* & ſic vers. ſeqq. ut evidens eſt ex conjugatis v. 11.

10 δικαιοσύνης, *juſtitia*) Mundus Ieſum pro nocentiſſimo habuerat.

¶ ὅτι-ὑπάγω· *quod-vado*) juſtus, 1 Ioh. II. 1, acceſſum parans fidelibus. Abitus Chriſti ad Patrem confirmatus eſt adventu Paracleti.

¶ καὶ οὐκ ἔτι θεωρεῖτέ με, *& jam non videtis me*) id eſt, & in eum ſtatum venio, ubi *jam non videtis me.* Eſt commutatio perſonæ: i. e. & jam non videor. nec tamen ſine cauſa ſermo eſt ſecundæ perſonæ. nam ſi cujuſquam eſſet, videre Ieſum, apoſtolorum eſſet: atque horum tamen ipſorum erat credere, & omnes ad credendum invitare. Act. X. 41. Luc. XXIV. 52. Rom. IV. 18 ſ. Hebr. XI. 1. 27. VI. 19. 1 Petr. I. 8. 21. 2 Cor. V. 16. 21, ubi expendatur *Iuſtitia.* Contra, quam diu Chriſtus inter homines conſpici potuit, nondum parata erat juſtitia. Hebr. IX. 26. 28. 1 Tim. III. 16 not. Ante mortem ille ſuam, mortalium oculis expoſitus fuerat: poſt reſurrectionem non item, niſi quatenus opus fuit teſtes reſurrectionis confirmari; quibus ipſis non toto illo tempore conſpectus eſt, ſed per vices apparuit, nedum mundo. Et aſpectus gloriæ ejus, juſtitiam comitatæ, viventibus in carne foret intolerabilis.

11 ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου, *princeps mundi hujus*) Satanas, ſub ea ratione, quod eſt princeps mundi, judicatus eſt.

¶ κέκριται, *judicatus eſt*) omni poteſtate ei ademta, in qua genus humanum fuerat; patefactoque hominibus, etiam gentibus alieniſſimis & idololatria abſorptis, reditu ſub ſceptrum juſtitiæ Chriſti; iis, qui reditu uti nolunt, eandem demum cum principe mundi partem habituris. Fuit Proceſſus graviſſimus, quem excepit Exſecutio.

12 πολλά, *multa*) de paſſione, morte, reſurrectione Domini, & de iis, quæ v. 8 ſs attinguntur, & mox abrumpuntur. Hæc *multa* non quærenda ſunt in Traditionibus Romanenſibus, quæ plus quam elementares ſunt, & nunc etiam minus, ab iis, qui Paracletum habent, *ferri poſſunt.* Quærenda vero ſunt in Actis & Epiſtolis apoſtolorum, & in Apocalypſi; hoc ipſo nomine magni faciendis. Indicantur etiam verſu ſeq. in fine.

¶ οὐ δύνασθε, *non poteſtis*) vel propter *multitudinem* ipſam, vel propter gravitatem

¶ βαστάζειν) *portare* ea, quæ dicere habeo. Paracletus loquetur.

13 ὁδηγήσει, *ducet*) ſenſim, ut opus erit vobis.

¶ πᾶσαν) *omnem*, non modo eam, quam vobis nunc pro captu veſtro dico, v. 7, vel de qua Paracletus mundum arguet, v. 8 ſ. 1 Ioh. II. 20. 1 Cor. I. 5. II. 9 ſeqq.

¶ τὴν) Articulus demonſtrativus: omnem *eam* veritatem, quam nunc vobis habebam dicere. Eadem phraſis, πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, Marc. V. 33.

¶ ἀλήθειαν, *veritatem*) Scriptura non ſolet dicere in plurali, ἀλήθειαι, *veritates.* Veritas eſt una, tota. Vera utique ſunt, *quæcunque audiet*, &, *quæ veniunt.*

¶ οὐ γὰρ λαλήσει ἀφ᾽ ἑαυτοῦ, *non enim loquetur a ſemet ipſo*) Sic quoque Filius de ſe loquitur, c. XII. 49. conf. de *audiendo*, c. VIII. 40.

¶ τὰ ἐρχόμενα, *venientia*) Hæc quoque *vera*: alias non venirent. Veniebant tum crux,

crux, mors, vita, gloria. Præſens, *venientia*: de quibus prædictum eſt per prophetas. Act. III. 21. Mirabilia Spiritus ſancti imminebant jam tum. Apoſtoli multa prædixere, etiam in ſuis epiſtolis: ſed maxime huc ſpectat Apocalypſis, ſcripta per *Iohannem*.

¶ ἀναγγελεῖ, *annunciabit*) Cauſa, cur Ieſus ante paſſionem ſuam fere nil prædixerit futurorum, niſi eorum primum & extremum, everſionem Ieroſolymæ & judicium noviſſimum. Fons Theologiæ propheticæ, revelatio Spiritus ſancti. ἀναγγελεῖ, *annunciabit*, ter dicitur.

14 ἐκεῖνος ἐμὲ δοξάσει, *ille me glorificabit*) Oeconomia trium teſtium: Patrem glorificat Filius; Filium Spiritus ſanctus. c. XIV. 13. XVII. 4

¶ ἐκ τοῦ ἐμοῦ, *ex meo*) Hinc Spiritus ſanctus docuit apoſtolos omnia dicere & facere in nomine I. C.

15 λήψεται) Magna vis codicum, λαμβάνει. Congruit ἔχει & ἐστὶ, magnifico præſentis temporis ſignificatu: & *acceptio* certe præcedit *annunciationem*.

16 μικρὸν-καὶ πάλιν μικρὸν, *paullum-& iterum paullum*) ſcil. *eſt*. In univerſum, quatriduum. conf. *hora*, v. 21. *nunc*, v. 22. Molliſſime de paſſione ſua loquitur.

¶ οὐ θεωρεῖτε· ὄψεσθε, *non ſpectatis: videbitis*) Præſens, & futurum. θεωρεῖν, ὄπτεσθαι, differunt. nam hoc magis eſt cum affectu. v. 22.

¶ ὅτι, *quia*) Hæc eſt, & non ſpectandi, & videndi, cauſa. coll. v. 10.

17 ἐκ) Subaudi τινές.

¶ καὶ ὅτι, *& quod*) Diſcipuli duas orationes conjunctas, ſibi non intellectas, disjungunt.

18 ἔλεγον, *dicebant*) ſinguli. Quum *inter ſe dicentes* hærerent, v. 17, ſeorſum ambigebant.

¶ τοῦτο, *hoc*) Valde demonſtrat pronomen h. l. *hoc tandem*. quaſi dicerent: nil jam pridem intelleximus minus, quam hoc. Sane nos, poſt eventum, facile intelligimus: illi tum non item.

¶ οὐκ οἴδαμεν, *neſcimus*) Deponunt ſpem conatumque interpretandi.

19 ὅτι ἤθελον, *eos velle*) *voluntate* laudabili. ipſam interrogationem prævenit bonus Salvator.

¶ μικρὸν, *paullum*) Non ſine cauſa hoc toties repetitur.

20 εἰς, *in*) Triſtitia non modo pariet gaudium, ſed ipſa in gaudium vertetur, ut aqua in vinum. Ea ipſa res, quæ vobis nunc triſtis videtur, læta agnoſcetur.

21 ὅταν τίκτῃ, *cum parit*) Hic nondum additur, *prolem*, quia mulier tum magis anguſtiis ipſis tenetur.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) filius aut filia.

¶ εἰς τὸν κόσμον, *in mundum*) Quanto majus gaudium veſtrum, Ieſum videre, *vobis* redivivum.

22 ὄψομαι, *videbo*) v. 16, *videbitis*. Correlata.

¶ χαρήσεται ὑμῶν ἡ καρδία) Ies. LXVI. 14, καὶ ὄψεσθε καὶ χαρήσεται ἡ καρδία ὑμῶν.

¶ οὐδεὶς αἴρει, *nemo tollit*) Præſens, quo ſignificatur, gaudium eſſe certum, a nullo hoſte impediendum, quicquid jam nunc immineat. v. 32.

23 ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *in illo die*) Hoc etiam ad preces, de quibus mox hoc verſu, applicatur verſu 26.

¶ οὐκ ἐρωτήσετε) *non interrogabitis*, non ex triſtitia, uti v. 6, ſed ex lætitia. Hujus αὐταρκείας & acquieſcentiæ prægustus ſequitur mox verſu 30. Non habebitis, quod me rogetis: liquido cognoſcetis omnia: conf. v. 19. 25. c. XXI. 12. Res ipſa præſto erit. Ad Patrem ipſum vos applicabitis.

 ¶ οὐδὲν,

¶ *οὐδὲν, nihil*) de his rebus. De regno interrogarunt Act. I, 6.

¶ *ἀμὴν ἀμὴν, amen amen*) De precibus ſemel iterumque attigerat aliquid: quod qui oraturi eſſent in nomine Ieſu, experturi eſſent unitatem Patris & Filii: c. XIV. 13. & quod qui in Chriſto manerent & fructum ferrent; quicquid peterent, accepturi eſſent. c. XV. 7. 16. Nunc ex inſtituto de iis agit.

¶ *ὅσα ἂν, quæcunque*) Præſto eſt nobis *charta blanca*, ut Spenerus loquitur.

¶ *αἰτήσητε, petieritis*) etiam de iis rebus, de quibus nunc cupitis *ἐρωτᾶν quærere* ex me. Precatio eſt quiddam evidentius & quaſi palpabilius, quam fides: itaque Ieſus diſcipulos in precando inſtituens, ad fidem perducit.

¶ *τὸν πατέρα, Patrem*) Reſp. *ἐμὲ, me.* Ieſus diſcipulos inſtituit, ut dimiſſo deſiderio viſibilis præſentiæ Ieſu, ad Patrem accedant.

¶ *δώσει, dabit*) *Faciam*, dixerat c. XIV. 13 ſ. ubi de agnoſcendo Patre in Filio: nunc, de Amore Patris, erga credentes, *dabit*, ait.

24 *ἕως ἄρτι, huc usque*) Quotieſcunque orabant, *Pater noſter*, ſic debebant poſthac dicere in nomine Ieſu Chriſti.

¶ *αἰτεῖτε, petite*) in nomine meo.

¶ *ἵνα, ut*) Cauſa, cur jubeat *petere.*

25 *ἐν παροιμίαις, in dictis tectioribus*) Antitheton *παῤῥησίᾳ, aperte*, ſine involucro. *πάροιμος*, qui *propter viam*, non *in via* eſt. unde *παροιμία* (cap. X. 6.) oratio, qua non id ipſum, quod verba ſonant, ſed tamen non diſſimile quiddam (unde etiam *παραβολὴ* משל dicitur) innuitur. Tale erat illud *μικρὸν, paullum*, v. 16, ubi diſcipuli dicerent: *hoc quid eſt?* v. 18.

¶ *περὶ, de*) Eadem particula v. ſeq. Suave correlatum, *de Patre vobis: Patrem de vobis.*

26 *ὀνόματι, nomine*) Cognitio parit orationem.

¶ *οὐ λέγω, non dico*) Conf. *οὐ λέγω, non dico*, 1 Ioh. V. 16 not. Declarat Ieſus, amorem Patris non demum eis ſua rogatione conciliari debere, ut exaudiantur. Ex eo potius ipſo, quia Patris erant, pro eis rogat, c. XVII. 9.

27 *Αὐτὸς*) *Ipſe*, ſua ſponte.

¶ *φιλεῖ ὑμᾶς, amat vos*) adeòque vos exaudit.

¶ *ὅτι, quia*) Ratio, cur Pater eos amet audiatque.

¶ *πεφιλήκατε, καὶ πεπιστεύκατε*) *amore & fide prehenſum habetis.* Amor & poſterior eſt fide & prior: nam ſe invicem ſuſtentant. Imo ipſa fides imbibit amorem & amplexum doni cœleſtis. Hoc loco amor præponitur, ut eo magis inter ſe reſpondeant hæc verba, *amat, amaviſtis. Creditis, me a Deo exiſſe:* hæc verba Dominus diſcipulis in os inſerit, ut ab illis reſonet illud, *Credimus, te a Deo exiſſe.*

28 *ἐξῆλθον, exivi*) Recapitulationem maximam habet hic verſus. Sociniani perperam hæc verba, ut per *parœmiam* dicta, accipiunt.

29 *νῦν, nunc*) Non exſpectant *horam* aliam. v. 25. Ieſum vident impleviſſe promiſſum citius, quam promiſiſſe putaretur.

30 *πάντα, omnia*) etiam ſtatum cordium. Etiamſi non interrogeris, tamen aptus eſt tuus ſermo omnibus.

¶ *καὶ οὐ, & non*) Vnus doctor eſt, qui non interrogatus ſatisfaciat diſcipulis. Multi hodie parum diſcunt, quia docto-

res

res ſuos, ſane non omniſcios, nil interrogare ſolent.

¶ πιστεύομεν, ὅτι ἀπὸ θεοῦ ἐξῆλθες, *credimus, te a Deo exiſſe*) i. e. credimus in Deum, & in te credimus. Itaque perſuaſit Ieſus. coll. c. XIV. 1, *credite*.

31 ἄρτι πιστεύετε. *Nunc creditis*) Epiphonema totius doctrinæ Chriſti: Fides veſtra eſt ἄρτιος, perfecta, apta. nunc habeo, quod (cap. XIV. 1.) volui & volo. *creditis*. v. 30. 27. c. XVII. 7 (νῦν, *nunc*:) & XX. 29. Nunc progredior.

32 ἰδοὺ, *ecce*) Salvator diſcipulorum fidem munit adverſus ingruentem procellam.

¶ εἰς τὰ ἴδια, *in ſua*) quæ antea propter me reliquiſtis. Perfidia Iudæ, qui *fiſcum* habuerat, ad ceteras majores cauſas *diſperſionis* acceſſit.

33 ἵνα, *ut*) Scopus ſermonum horum.

¶ εἰρήνην, *pacem*) cordis non perturbati. c. XIV. 1.

¶ νενίκηκα) *vici*, etiam vobis.

CAP. XVII.

1 Ταῦτα, *hæc*) Orat de ſe, v. 1 ſ. de apoſtolis, v. 6 ſ. iterumque v. 24 ſ. de credituris, v. 20-23. & hac oratione complectitur omnia, quæ a cap. XIII. 31 dixit, obſignatque res adhuc geſtas, ſpectans præterita, præſentia & futura. Tacite innuitur Pentecoſte nova inſtans. Quis non gaudeat, hæc perſcripta exſtare, quæ cum Patre locutus eſt Ieſus? Hoc caput in tota ſcriptura eſt verbis facillimum, ſenſibus profundiſſimum.

¶ καὶ ἐπῆρε, *& ſuſtulit*) continuo.

¶ εἰς τὸν οὐρανὸν, *in cælum*) Eo jam tendebat.

¶ εἶπε, *dixit*) Orat Patrem, ſimulque diſcipulos docet.

¶ Πάτερ) Sic *Patrem* abſolute appellat Ieſus in hac oratione dulci & prolixa quater, & cum epitheto bis; in univerſum non niſi ſexies, idque fere ineunte nova ſermonis parte. v. 1. 5. 11. 21. 24. 25. Nomina Dei non ſunt cumulanda in oratione, ſed parce & religioſe appellanda: ut Hebræos quoque docere oſtendit Hottingerus de nominibus Dei apud orientales. Talis ſimplicitas appellationis ante omnes decuit Filium Dei: atque ut quisque fidelium animam ſuam optime in promtu habet ad fiduciam orandi, ſic illam maxime poteſt ſubſequi ſimplicitatem.

¶ ἡ ὥρα) *hora* glorificationis.

¶ δόξασον, *glorifica*) Hoc verbum, & nomen δόξα, *gloria*, in tota hac oratione eandem, & quidem ſummam, vim habent. Et ante glorificationem ſui, & poſt, Filius Patrem glorificavit. Hinc varia glorificatio mutua. v. 4. 5. & v. 1.

¶ σοῦ τὸν υἱὸν, *tuum filium*) Hac appellatione exprimitur, Ieſum glorificandum eſſe, ut Filium decet; ob id ipſum, quia ſit Filius. Hìc, cum Patre agens, non dicit ſe *Filium hominis*.

2 καθὼς, *ſicut*) Hoc comma reſpondet inciſo illi, *glorifica*.

¶ ἐξουσίαν, *poteſtatem*) adverſus hoſtem, qui *omnem carnem* ſubegerat. Col. I. 13.

¶ ἵνα πᾶν, *ut omne*) Hoc comma reſpondet inciſo illi, ἵνα *ut glorificet*.

¶ πᾶν - αὐτοῖς, *omne - eis*) Vid. not. ad cap. VI. 37. Singulare collectivum πᾶν, *omne*, & ἓν, *unum*, v. 11, congruunt.

¶ δώσῃ) Futurum ſubjunctivi, ut θεωρήσωσι, c. VII. 3: niſi enim eſſet futurum, evangeliſta videtur ſcripturus fuiſſe θεωρῶσι,

σι, poſt præſens ὑπάγει. θήσω, ἔσῃ, καυθήσωμαι, κερδηθήσωμαι. conf. ἵνα ἔϛαι Apoc. XXII. 14. Alii habent, δώσει.

3 ἐϛὶν) *eſt*; non modo *affert*.

¶ γινώσκωσι, *cognoſcant*) Cognitio in negotio ſalutis eſt maximi momenti. v. 26.

¶ μόνον, *ſolum*) Non excluditur Filius & Spiritus ſanctus: conf. μόνος, *ſolus*: c. VIII. 9. ſed dii falſi, quorum cultu idololatrico refertus erat mundus. Et Ieſus h. l. de ſe ipſo loquitur, ut Patris *apoſtolus*.

¶ ὃν ἀπέϛειλας, *quem miſiſti*) Ratio, ſub qua Ieſus Chriſtus agnoſcendus eſt. Miſſio præſupponit Filium cum Patre unum.

¶ χριϛὸν, *Chriſtum*) Apertiſſima appellatio, quæ deinceps plane invaluit.

4 ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terram*) Antitheton, παρὰ σεαυτῷ, *apud temet ipſum*, in cœlo. v. 5. *Terra* defecerat a Deo.

¶ ἐτελείωσα, *conſummavi*) Exponitur illud, *glorificavi*.

5 εἶχον, *habui*) Hîc non dicit, *accepi*. Semper *habebat*: nunquam *cœpit* habere.

¶ πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι, *antequam mundus eſſet*) Mundi appellatione etiam angeli h. l. continentur. Etiam antequam *fieret* mundus, gloriam illam habebat Filius: v. 24. ſed cum *fieret* mundus, gloria illa ſe cœpit exſerere. Æternitas Filii Dei. Idem mundi ac temporis initium. quicquid eſt ante mundum, eſt ante tempus: quicquid eſt ante tempus, eſt æternum.

¶ παρὰ σοὶ, *apud te*) quia tum extra Deum nil erat. Conſtr. cum εἶχον, *habebam*.

6 ἐφανέρωσα, *manifeſtavi*) novo modo. c. I. 18.

¶ ὄνομα) *nomen* tuum, *paternum*. v. 11.

¶ οὓς, *quos*) Apoſtoli innuuntur, uti v. 12.

¶ σοὶ) *tui*, uti v. 9. 10. *tui* erant, per fidem V. T.

¶ ἐμοὶ) *mihi* dediſti, ut ſint fideles N. T.

¶ τετηρήκασι, *ſervaverunt*) Præclarum eſt hoc Teſtimonium.

7 πάντα, *omnia*) Subſumitur verſu ſequente: *verba*.

¶ παρὰ σοῦ, *abs te*) adeoque vera & ſolida.

8 ἔλαβον, *acceperunt*) per fidem.

¶ ἐπίϛευσαν, *crediderunt*) Ter his precibus memoratur *fides*: apoſtolorum, h. l. eorum, qui per horum verbum credituri ſunt: v. 20, mundi, v. 21.

9 περὶ αὐτῶν, *de eis*) Ieſus rogat de fidelibus: Ipſe, & fideles, de mundo.

¶ οὐ περὶ τοῦ κόσμου, *non de mundo*) Hoc non abſolute accipi debet: coll. v. 21. 23. ſed Ieſus non rogat pro mundo, hoc loco & tempore, & his verbis, quæ in ſolos fideles conveniebant. v. 11. 15. 17. Eadem dicit Chriſtus Pſalm. XVI. 4. Non tamen excludit mundum, quum diſcipulos ex mundo electos commendat.

10 τὰ ἐμὰ, *mea*) & *mei*.

¶ σά ἐϛι, *tua ſunt*) a te ſunt, atque a me ad te referuntur.

¶ ἐμὰ, *mea*) quia mihi dediſti.

¶ δεδόξασμαι, *glorificatus ſum*) Tales ſe præbuerunt, in quibus glorificarer: agnoverunt gloriam meam; i. e. credunt, mea omnia eſſe tua, & tua mea.

¶ ἐν αὐτοῖς, *in eis*) penes eos. ſic ἐν *in*, c. XV. 24.

11 εἰσὶ, *ſunt*) & quidem cum periculo. Ideo ſequitur: τήρησον, *ſerva*.

¶ πρός

¶ *πρός σε ἔρχομαι, ad te venio*) acceſſu ſacerdotali. v. 19.

¶ *πάτερ ἅγιε, Pater ſancte*) Appoſitiſſima appellatio. Iud. v. 1 not. Patria Dei ſanctitas & ſancta Paternitas & Chriſto aditum fecit dulcem, & fidelibus certum, v. 17. 19, & mundo, dum in malo manet, clauſum. *Iuſtum Patrem* appellat v. 25.

¶ *ἐν τῷ ὀνόματί σου, in nomine tuo*) ut porro tui maneant, & a te mihi dati audiant.

¶ *οὓς, quos*) *Cant.* cum aliis *ὃ, quod.* Optimo ſenſu. *αὐτοὺς ὃ* dicitur, uti *πᾶν -αὐτοῖς*, v. 2 not. & congruit mox *ἓν, unum.* Hac locutione non percepta, *ὃ* alii mutarunt in *οὓς*, non longe diverſo ſenſu; alii in *ᾧ*, ut ſi *ὃ* ſive *ᾧ* referretur ad *ὀνόματι*. Pariter verſu 24 *ὃ*, non *οὓς*, habent *Cant. Copt. Goth.* & v. 12 *ᾧ*, non *οὓς*, nonnulli, quibus additur *Copt.* niſi id quoque pro *ὃ* irrepſit.

¶ *ἓν*) *unum*, inter ſe & nobiſcum, a mundo diviſum.

¶ *καθὼς, ſicut*) Non rogat Ieſus, ut ipſe unum ſit cum Patre: rogat, ut credentes unum ſint. Illa unitas eſt ex natura; hæc ex gratia. igitur illi hæc ſimilis eſt, non æqualis. conf. *καθὼς, ſicut*, v. 16. 18. & de eadem re, v. 21.

¶ *ἡμεῖς, nos*) Sic etiam v. 21. 22 loquitur. Patri Filius ὁμοούσιος, ejuſdem eſſentiæ. Moſes de Deo & de ſe vel ad Deum vel ad populum loquens non poterat dicere: *nos.* Neque tamen, propter hanc ipſam ὁμοουσίαν, convenire videtur, ut fideles in orando ad Patrem & Filium dicant: *Vos.* qua tamen locutione nonnulli utuntur Theologi practici.

12 *ἐγὼ ἐτήρουν· ἐφύλαξα, ſervabam: cuſtodivi*) Ieſus rationes conficit cum Patre. *ἐτήρουν* reſpicit *τήρησον*, v. 11. Quod ego adhuc, inquit, feci, tu fac poſthac. *ἐτήρουν, ſervabam*, poteſtate: *ἐφύλαξα, cuſtodivi*, vigilantia. Eadem verba, 1 Ioh. V. 18. 21.

¶ *οὐδεὶς, nullus*) Hoc ad futura quoque pertinet. c. XVIII. 9.

¶ *εἰ μὴ, niſi*) Triſtis exceptio.

¶ *ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας*) Articulus valde demonſtrat: *filius ille perditionis*, de quo prædictum eſt; qui ſe ipſum perdidit; Act. I. 25. cui bonum fuiſſet, *non naſci.* Iudam non nominat. conf. Ps. XVI. 4. Nos ſane Individuorum amiſſorum reddemus rationem.

13 *δὲ, autem*) Antitheton: *eram cum eis: ad te venio.*

¶ *λαλῶ, loquor*) Sine dubio audiebant diſcipuli loquentem.

¶ *ἐν τῷ κόσμῳ, in mundo*) jam, ante diſceſſum meum.

¶ *ἔχωσι, habeant*) me eos docente ac pro eis rogante.

¶ *τὴν χαρὰν τὴν ἐμὴν, gaudium meum*) c. XV. 11 not.

14 *καὶ, &*) Connexa: Verbum Dei accipere; mundo exoſum eſſe.

15 *ἄρῃς, tollas*) nunc. nam deinceps, *volo.* v. 24.

¶ *ἐκ τοῦ πονηροῦ, ex malo*) Eſt ὁ πονηρὸς, *malus*, in quo jacet *mundus*; & qui eſt in mundo. 1 Ioh. IV. 4. Mundus alienus a *veritate.* v. 17.

16 *ἐκ, ex*) Sententia hæc exſtat etiam v. 14, ſed alio verborum ordine, qui ſimpliciter oſtendit cauſam odii mundi, & cum conſequenti verſu 15 congruit. Nunc autem *ἐκ τοῦ κόσμου, de mundo*, bis priore loco poſitum, ſuſtinet emphaſin, in anti-

antitheto ἁγίασον, *ſanctifica.* Ex v. 16 deducitur verſus 17, & ex v. 18 verſus 19.

17 ἁγίασον, *ſanctifica*) plane tibi aſſere.

18 ἀπέστειλας, *miſiſti*) Miſſionis fundamentum, ſanctificatio. c. X. 36.

¶ ἀπέστειλα, *miſi*) mittere inſtitui, apoſtolatum contuli.

19 ἐγὼ ἁγιάζω ἐμαυτὸν, *ego ſanctifico me ipſum*) totum me dico & conſecro tibi. Illi exeunt in mundum, mea cauſa: ego adeo ad te, illorum quoque bono. Euphemia, amori Chriſti conveniens: ſanctifico me, mortem, eamque crucis, tolerans.

¶ ἡγιασμένοι, *ſanctificati*) Talium demum vera eſt *Canonizatio*, ab ipſo Domino facta. 1 Petr. III. 18. 2 Cor. V. 15.

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) etiamſi id exterius non appareat. Opponitur hoc ſanctimoniæ ceremoniali.

20 ἀλλὰ καὶ, *ſed etiam*) Chriſtus, Sapientia, eſt קהלת *Congregatrix.*

21 ἵνα πάντες, *ut omnes*) Sic, ἵνα ὦσιν, *ut ſint*, v. 22. 23.

¶ πάντες, *omnes*) credentes per verbum apoſtolorum. Eadem omnibus credentibus, quæ apoſtolis, beatitudo impetratur.

¶ ἵνα καὶ, *ut etiam*) ἵνα, *ut* quaſi poſt parentheſin hîc repetitur ex initio verſus.

¶ ἐν ἡμῖν ἓν, *in nobis unum*) Emphaſin illud ἐν ἡμῖν, *in nobis*, addit ad ἓν *unum* repetitum: & illud ἐν ἡμῖν *in nobis* deducitur ex καθὼς, *ſicut* &c.

¶ ὁ κόσμος) *mundus* denique totus.

¶ πιστεύσῃ, *credat*) quum viderit fideles noſtri plenos. Sequitur per gradationem, γινώσκῃ, *cognoſcat*, v. 23. conf. v. 8. Apud *mundum* prima *fidei* ſtamina præcedunt ulteriorem & pleniorem *cognitionem*: apud ipſos *fideles cognitionem* ſolidam plena *fides* ſubſequitur.

22 δόξαν, *gloriam*) Gloria *Vnigeniti* effulget per *filios* Dei fideles.

¶ δέδωκα, *dedi*) Hem, quanta majeſtas Chriſtianorum! *dedi*, jam, quamvis occulte.

23 ἐγὼ, *ego*) ſc. *ſum.*

¶ τετελειωμένοι εἰς ἓν, *conſummati in unum*) ad perfectam unitatem perducti.

24 οὓς, *quos*) Redit ad apoſtolos. v. 25, *hi.*

¶ θέλω, *volo*) ἐρωτῶ, *rogo*, dixerat v. 9. 15. 20. nunc incrementum ſumit oratio. *volo*, interpretandum; nam *velim* languidius eſt. rogat Ieſus cum jure, & poſtulat cum fiducia, ut Filius, non ut ſervus. conf. Ps. II. 8. Marc. X. 35. VI. 25.

¶ θεωρῶσι) *ſpectent*, fruentes.

¶ πρὸ, *ante*) Conſtr. cum *amaviſti.* Oeconomia ſalutis fluit ex æternitate in æternitatem. Inter æternitatem & mundi *conditum* nil datur medium, nam *in principio* Deus creavit.

25 πάτερ δίκαιε, *Pater juſte*) Ex *juſtitia* fluit fidelium præ mundo ad Deum per Chriſtum admiſſio. καὶ, καὶ, &, &.

26 γνωρίσω, *notum faciam*) Id fecit, v. gr. c. XX. 17. coll. Hebr. II. 12.

¶ τὸ ὄνομά σου, *nomen tuum*) *paternum*, amantiſſimum.

¶ ἡ ἀγάπη - κἀγὼ, *amor* - & *ego*) i. e. tu & *amor tuus*; *egoque* & amor meus.

¶ ἐν αὐτοῖς ᾖ, *in illis ſit*) ut eodem amore, quo me amas, illos ames in ipſis: ut cor ipſorum theatrum ſit & palæſtra hujus amoris.

CAP.

CAP. XVIII.

1 Ἐξῆλθε, *exiit*) continuo. Ergo, quæ capp. præc. ſcripta ſunt, dixerat in urbe.

¶ τῶν κέδρων) קדרון Hebræis dicitur: *Cedron* habet *Lat.* non *cedrorum.* Itaque τῶν a librariis inſertum cenſemus. Complura nomina Hebraica Græci ad ſuæ linguæ ſonos flexerunt, ut docet Hillerus in Onom. p. 715. atque ita locum habere poſſet τῶν κέδρων· ſed nunquam ſic habent LXX, niſi 1 Reg. XV. 13, ubi tamen Tigurina editio, adeoque cod. Alex. habet, ἐν τῷ χειμάῤῥῳ τοῦ κέδρων. Alias LXX ſine articulo dicere ſolent, ἐν τῷ χειμάῤῥῳ χοῤῥὰθ, ἐις τὸν χειμάῤῥουν κεισῶν κτλ. Neque inter LXX interpretum & Iohannis tempora τῶν κέδρων uſu invaluiſſe videtur.

2 τὸν τόπον) *locum*, & totius loci rationem.

¶ ἐκεῖ, *illic*) in loco agonis imminentis.

3 τὴν σπεῖραν) *cohortem* peditum *Romanorum* cum *tribuno*: cui contradiſtinguuntur miniſtri *Iudæorum.* v. 12.

¶ μετὰ φανῶν) φανὸς, *laterna.* vid. Heſychium.

4 ἐξελθὼν, *egreſſus*) Poterat igitur etiamnum diſcedere.

¶ εἶπεν, *dixit*) ut impetum cohortis a diſcipulis averteret. v. 8.

6 ἔπεσον, *ceciderunt*) Non debebant porro adverſus ſtimulos calcitrare, Iudas præſertim.

8 ἀπεκρίθη, *reſpondit*) Bis dicit: *Ego ſum.* ſi tertiò dixiſſet, non cepiſſent illum. Tertio dicet olim.

¶ τούτους, *hos*) diſcipulos; quos illi cæci adoriebantur.

9 πληρωθῇ, *impleretur*) Ieſus propheta erat. ſic v. 32.

¶ οὐκ ἀπώλεσα, *non perdidi*) ne hoc quidem maximo eorum periculo.

10 σίμων, *Simon*) Hunc id feciſſe, ſolus Iohannes commemorat: ceteri de Petro reticent.

¶ ἔχων, *habens*) Vel *habere* gladium, periculoſum fuit.

¶ ἀπέκοψεν, *abſcidit*) ictu periculoſo.

¶ μάλχος, *Malchus*) Credibile eſt, longo poſt tempore notum manſiſſe inter Iudæos & Chriſtianos hunc hominem. Servi nomen ponitur in hiſtoria ſacra, ut ancillæ, Act. XII. 13.

11 τὸ ποτήριον, *poculum*) Reſpicit Ieſus ea, quæ dixerat Matth. XX. 22. XXVI. 39. Itaque Iohannes præſupponit ea, quæ ceteri evangeliſtæ ſcripſerunt: neque enim ea ſcribit, quæ ll. cc. Matthæus ſcripſit.

¶ οὐ μὴ πίω; *non bibam?*) Huc tendebat pugna Petri.

13 πρῶτον, *primum*) ſolum honoris cauſa. conf. Act. IV. 6. Salvatorem mox ad Caipham inde ductum eſſe, eo ſignificat Iohannes, quod ait, Caipham fuiſſe ſacerdotem magnum, & Petrum cum Ieſu intraſſe aulam Caiphæ. v. 15 fin.

14 ὁ συμβουλεύσας, *qui conſilium dederat*) eoque cupidus interimendi Ieſu.

15 ἄλλος) ſine articulo, *alius*, indefinite, in prima hac mentione. nam mox ὁ relativam vim habet. Vid. E. Schmid. ad h. l.

¶ τῷ ἀρχιερεῖ, *pontifici*) eoque nomine intromittebatur.

16 ἔξω, *foris*) Diſcipulus, quamlibet notus, (non addidit Iohannes h. l. *occultus*, ut c. XIX. 38.) aperte ingrediens, tutior

tutior eſt, quam Petrus timide agens ignotus. Generale religionis odium ſæpe admittit exceptionem apud familiares, ut iis conniveatur.

¶ εἶπε, *dixit*) rogans, ut ſibi liceret Petrum introducere.

17 καὶ σὺ) *tu quoque*, ut multi, & ut comes tuus. Si ancilla neſciſſet, diſcipulum illum alium eſſe *diſcipulum*, non dubium eſt, quin eum quoque fuerit interrogatura. Ergo non nocendi cauſa quæſierat ancilla, ſed, ne ipſa in diſcrimen veniret. nec majore periculo erat Petrus, quam alter diſcipulus.

18 πέτρος, *Petrus*) In monte oliveti frigus contraxerat.

19 διδαχῆς, *doctrina*) Interrogat pontifex, quaſi doctrina Ieſu ſerpſiſſet in occulto. Sic ſæpe ex veritate vult mundus rem anguli facere. De doctrina reſpondet Ieſus; de diſcipulis non opus erat.

20 τῷ κόσμῳ, *mundo*) Sermo valde amplus. *Aperte* ſignificat modum: *ſemper*, tempus; *in ſynagoga & in templo*, locum.

¶ ἐν συναγωγῇ) Editi habent, ἐν τῇ συναγωγῇ· ut mox dicitur ἐν τῷ ἱερῷ. ſed non temere prætermiſit evangeliſta τῇ articulum. Ioh. Harduinus duas tantummodo Hieroſolymis ſynagogas fuiſſe ſtatuit, alteram indigenarum, alteram Libertinorum, Act. VI. 9. & unam indigenarum ſynagogam ex hocce Iohanneo loco inferre conatur. Op. ſel. p. 904. Loquitur autem Dominus de ſynagogis totius regionis, non urbis modo, adeoque ex hoc loco unitas ſynagogæ in urbe neque refutatur neque infertur. Nomen ſingularis numeri, ἐν συναγωγῇ, ex abſentia articuli vim diſtributivam nanciſcitur: & inde articulus τῷ, templo adjectus, epitaſin facit

¶ ἐν κρυπτῷ) *in occulto*, nil, quod attinet ad doctrinam apud populum. Nam etiam ſeorſum docuit multa diſcipulos; quorum tamen ſummum faſtigium nunc etiam coram ſynedrio confeſſus eſt, Matth. XXVI. 64.

21 τί με) *quid me*, cui non credis?

¶ τί) Hoc alterum, *quid*, pendet ab *interroga*.

¶ οὗτοι, *hi*) Indigitat multitudinem præſentem: *vel hi ſciunt*.

22 ῥάπισμα, *plagam*) virga, ſive baculo. conf. c. XIX. 3 not. & Matth. XXVI. 67 not.

¶ οὕτως, *ſic*) *tali modo*. Non poterat *veritatem ipſam* impugnare: *in modo* peccaſſe Ieſum, vult indicare; ut innocentiſſimus quisque ſæpe inſimulatur ab iniquis. Sed *modum* quoque defendit Ieſus; non *male*, ſed *bene* ſe locutum declarans.

23 αὐτῷ) Omittunt hoc *Hirs. Goth. Lat.* in ms. Bodl. vet. *Luther.*

¶ μαρτύρησον, *teſtare*) *Si male locutus ſum, tum demum, ceteris paribus, teſtare &c.* teſtari conatus erat miniſter per ipſam plagam, ſed perperam.

¶ εἰ δὲ, *ſin autem*) Hoc habet vim affirmandi.

24 ἀπέστειλεν, *miſit*) Vnus alterque οὖν ſupplet, vel δὲ, vel τέ. Nil opus eſt. Ieſum ab Anna ad Caipham fuiſſe ductum, indicarat Iohannes v. 15 in verbo συνεισῆλθε, & ipſa toties repetita *pontificis* appellatione: nunc vero id ipſum reaſſumit, & expreſſius memorat cum mentione *vinculorum*, in quibus alapam indigniſſimam accepit Salvator. Interdum in narratione ponitur aliquid extra ſeriem temporis, & connectitur cum iis, quæ lucem inde accipiunt. c. V. 9. IX. 14.

XI. 30. Act. IV. 22. Ier. XXIX. 29. cum præcedd. & ſeqq. Vna in aula Pontificis, quanquam in diverſis illius locis, ter negavit Ieſum Petrus.

¶ δεδεμένον, *vinctum*) v. 12.

25 καὶ σὺ) *tu quoque*, qui adſis, alienus nobis.

26 οὗ ἀπέκοψε, *cujus abſcidit*) Hominem feriit Petrus: ab ejus propinquo infeſtatur. Triſtis talio.

27 ἐφώνησεν, *cecinit*) De pœnitentia Petri præſupponit Iohannes ea, quæ ceteri ſcribunt evangeliſtæ. add. c. XX. 2 ſ.

28 αὐτοὶ) *ipſi.*

¶ ἵνα μὴ μιανθῶσιν, *ne inquinarentur*) domo Pilati a *fermento* non purgata. Deut. XVI. 4.

¶ φάγωσι τὸ πάσχα, *ederent paſcha*) Sic 2 Chron. XXX. 22. ויאכלו את המועד & *comederunt feſtum.* Τὸ πάσχα non poteſt eſſe accuſativus temporis, *das Feſt über.* Immundi tamen edebant communes cibos.

30 εἰ μὴ, *ſi non*) Immanis calumnia eſt, cauſſam innocentem pro crimine notorio tractare. Pilato volunt laborem quærendi adimere, ne de lege ipſorum ſit ſolicitus; ſed tantum ut pœnam infligat.

¶ οὗτος, *hic*) Reſp. *contra hominem hunc.* v. 29.

31 ὑμῶν, *veſtram*) Ho[illegible] non ſine contemtu Pilatus videtur dixiſſe; [illegible]f. v. 35. neque cauſam delatam pro capitali habuiſſe, ut Iudæi habebant.

¶ οὐκ ἔξεστιν, *non licet*) Tumultuantis turbæ ſenſum interpretari non eſt facillimum. Pilatus de ſe loquitur, penes quem ſit poteſtas. v. 39. Eo certe concedente poterant necare; ſed conceſſione illa uti nolunt, ideo ad jus ſibi ademtum provocant. Eoque ipſo anno, quadrageſimo ante everſam urbem, ademtum eſſe, Iudaica docet hiſtoria. Vid. etiam c. XIX. 31. Matth. XXVII. 62.

32 εἶπε, *dixit*) c. XII. 32 ſ.

¶ ποίῳ, *quali*) tali, qualem infligebant Romani. Iudæi eum lapidaſſent.

33 σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν ἰουδαίων; *tu es rex Iudæorum?*) Huic rei ſemper inſtantem, vario animo, Pilatum inducit Iohannes.

34 ἄλλοι, *alii*) Hoc Pilati conſcientiam excitabat, ne Iudæis ſimpliciter crederet. Plane dixerant alii, nempe Iudæi, foris nempe, cum Ieſus jam introductus fuiſſet in prætorium. Hanc partem volebat Ieſus obſervari a Pilato: Pilatus priorem partem interrogationis arripit non ſine iracundia.

35 μή τι, *nunquid*) Id eſt, ſane non *a me ipſo* hoc dico: Iudæi dixere mihi.

¶ τὸ σὸν, *tua*) cujus rex diceris.

¶ οἱ ἀρχιερεῖς, *pontifices*) ipſi antiſtites.

¶ τί ἐποίησας; *quid feciſti?*) Stringit Pilatus quæſtionem, de Ieſu rege.

36 βασιλεία, *regnum*) Ter nominat Ieſus *regnum.*

¶ οὐκ, *non*) Solum dicit Ieſus, unde non ſit regnum ſuum, ſcil. non ex hoc mundo: unde autem ſit, nempe de cœlo, non exprimit. Innuit tamen, quum dicit, ſe veniſſe in mundum.

¶ ἐκ [illegible]tanda particula *ex*. Vid. Ap. XI. 15 not. Nam [illegible] ἐν differunt, ſupra, c. XVII. 11. 14. ἐκ præciſe [illegible]m. ut mox ἐντεῦθεν, *hinc.*

¶ κόσμου τούτου, *mundo hoc*) Ideo Chriſtus non diu in hac vita commoratus eſt.

 ¶ εἰ

¶ εἰ ἐκ, *ſi ex*) *Ex mundo hoc* emphatice ponitur ineunte commate. *Mundus* regna ſua tuetur armorum pugna.

¶ ὑπηρέται, *miniſtri*) qui non ſunt de hoc mundo.

¶ ἠγωνίζοντο, *pugnarent*) Vnumquodque agens agit in ſua ſphæra.

¶ παραδοθῶ, *traderer*) Id jam agebat Pilatus v. 31.

¶ νῦν, *nunc*) Particula adverſativa, non temporis.

37 ἐγώ. ἐγὼ, *ego. ego*) Potens anadiploſis.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Sic bis. Prius poteſt referri ad comma præcedens, de *rege*, ut innuatur *natus rex*; Matth. II. 2. alterum, ad ſubſequens, de *veritate*. conf. οὗτοι, καὶ οὗτοι. Deut. XXVII. 12 ſ.

¶ γεγέννημαι, *natus ſum*) Significatur hîc nativitas humana. Divinam non capiebat Pilatus. Declaratur tamen, non totum Ieſu ortum contineri nativitate humana, quum, *veni in mundum*, ſubjungitur.

¶ τῇ ἀληθείᾳ, *veritati*) Veritas, quæ antea populo dicta erat, in paſſione etiam principibus & gentibus prædicatur. eſt hic igitur prædicationis apex. Omnes audierunt & viderunt Chriſtum: etiam Pilato oblata eſt veritas. Regno ex hoc mundo opponitur regnum veritatis.

¶ πᾶς, *omnis*) Ieſus provocat a cæcitate Pilati ad captum fidelium.

¶ ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας, [illegible] *ex veritate*) *Eſſe ex verit*[illegible] [illegible]cedit: *audire* ſequitur.

¶ ἀκούει, *audit*) cum lubentia & intelligentia. Et hi ſunt cives regni Chriſti.

¶ τῆς φωνῆς, *vocem*) veram de regno.

38 τί ἐστιν ἀλήθεια; *quid eſt veritas?*) Pilatus putat, mentionem veritatis non quadrare ad ſermonem de regno. Regnum ille tantummodo ſcit nectere cum potentia, non cum veritate. Atqui regnum libertatis eſt regnum veritatis: nam veritas liberat. Hîc debuerat Pilatus ſerio quærere: ſed ita quærit, ut confiteatur, ſe non eſſe ex veritate. Sermo Ieſu erat Pilato ænigma: & hoc fatetur Pilatus. *In fine ſermonis ait demum*, τί ἐστιν; *quid eſt?* Sir. XXII. 8.

39 ἐν τῷ πάσχα, *in paſcha*) Ergo paſcha eo die erat. Eoque die populus congregatus Pilatum rogavit.

CAP. XIX.

2 Οἱ στρατιῶται, *milites*) Traditio Ieſu a Pilato ſucceſſive eſt facta. Vide *Harm.*

3 ῥαπίσματα, *verbera*) calamo Marc. XV. 19.

4 ἴδε ἄγω, *ecce duco*) tanquam non iterum introducturus. Pilatus vult videri deliberate agere.

5 φορῶν, *geſtans*) Pilatus non repreſſit petulantiam militum. Rara ludicrorum & ſeriorum hîc mixtura.

¶ λέγει, *dicit*) Pilatus. Pilato enim reſpondent verſu 6

¶ ἴδε ὁ ἄνθρωπος, *ecce homo*) Sic v. 14, [illegible] *rex veſter*. Gradatio. Similis nominativus, v. 26 ſ.

6 ὅτε, *cum*) Voluerat Pilatus commiſerationem movere, ſed crudelitatem eorum auget.

¶ λέγοντες, σταύρωσον, *dicentes*, *crucifige*) Matth. XXVII. 22. Alium enim & alium

alium Pilati ſermonem recuſarunt hoc celeuſmate, *crucifige.*

7 νόμον, *legem*) cujus pars erat præceptum de blaſphemis occidendis.

¶ ὀφείλει, *debet*) Reatum denotant. Imo alia ſuberat *debitio.* Hebr. II. 17.

¶ θεῦ υἱὸν, *Dei filium*) Pilatus appellarat *hominem.* v. 5. Hoc arripuiſſe videntur Iudæi.

8 μᾶλλον, *potius*) Non aſſenſus eſt Iudæis, de interimendo Ieſu, ſed *potius* timuit, ne peccaret in filium Dei.

9 πόθεν, *unde*) Rogas, Pilate? divinitus & ſuperne erat: ut Ipſe verſu 11, dum tacere viſus erat, innuit. coll. c. XVIII. 36. 37.

10 ἐμοὶ, *mihi*) Hoc cum ſeveritate dictum.

11 οὐδεμίαν, *nullam*) neque crucifigendi, neque dimittendi, neque aliam ullam.

¶ δεδομένον, *datum*) *Datum* erat *habere poteſtatem.*

¶ διὰ τοῦτο, *propterea*) quia me plane non noſti.

¶ ὁ παραδιδοὺς μέ σοι, *qui tradebat me tibi*) Hic erat Caiphas. Pilatus, qualicunque mentione Filii Dei audita, timuit: Caiphas, quum Ieſum ex Ipſo audiſſet Dei Filium, eum blaſphemum dixit, & mortis reum judicavit.

12 πᾶς, *omnis*) Non addito *enim* orationi ἀποτομίαν & vim addunt.

13 ἐπὶ τοῦ βήματος, *in tribunali*) Tribunal extra prætorium erat, in Gabatha.

¶ λεγόμενον, *dictum*) Non additur, *Græce.* nam Iohannes ſcripſit Græce. conf. v. 17.

¶ λιθόστρωτον) *Lithoſtrotum*, pavimentum vario lapidum genere ſtratum & quaſi pictum. De lithoſtrotis vid. Amœn. lit. T. VII. pag. 19 ſeqq.

¶ γαββαθὰ, *Gabatha*) locus editus & conſpicuus.

14 ἦν δὲ, *erat autem*) Cauſa, cur & Iudæi & Pilatus vellent, actionem perduci ad exitum. Paraſceve proxime inſtabat. ſic, ἦν, *erat*, cap. V. 1. Omnis feria ſexta dicitur paraſceve: & quotieſcunque paſcha in feriam ſeptimam incidebat, erat paraſceve paſchæ.

¶ τρίτη, *tertia*) Plerique ἕκτη, *ſexta*, certo errore: quem errorem eſſe agnoſcit eruditiſſimus vir, *Carl Gottlob Hofmann* in Introductione Pritiana N. T. p. 370. 377. Ejuſdem ubique generis horas Evangeliſtæ memorant, etiam Iohannes; & hoc præcipue loco, ubi de paraſceve agitur, Iudaica hora innuitur. atqui non alias Iudæi horas habebant appellabantve, atque eas, quarum prima mane, duodecima veſperi erat: Ioh. XI. 9. unde *ſexta*, *ſeptima*, *decima* occurrit Ioh. IV. 6. 52. I. 40. *Tertia* plane hora erat, qua crucifixus eſt Dominus: & poſtea a ſexta ad nonam fuere tenebræ. Marc. XV. 25. 33. *Pio & grato, Domine Ieſu, agnoſcimus animo, diuturnitatem temporis, quod in cruce pendens exantlaviſti.*

¶ καὶ λέγει, *& dicit*) Pilatus neque irriſit, neque credidit; ſed quoquo modo Iudæos commovere conatus eſt.

15 ἀπεκρίθησαν, *reſponderunt*) Et tamen Cæſarem, ſi poſſent, libenter ſuſtuliſſent. Ieſum negant usque eo, ut omnino Chriſtum negent. Act. XVII. 7.

19 ἔγραψε, *ſcripſit*) non curans, quid Iudæis eſſet placiturum.

¶ Ἰησοῦς

¶ Ἰησοῦς ὁ ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, *Ieſus Nazarenus Rex Iudæorum*) Marcus expreſſit ſolum prædicatum, *rex Iudæorum*: Lucas item, præfigens, *Hic eſt*: Matthæus: *Hic eſt Ieſus rex Iudæorum.* Iohannes ipſa Pilati verba exprimit: quæ ſine dubio eadem in tribus fuere linguis.

20 πολλοὶ, *multi*) ſibi in teſtimonium.

¶ ὅτι, *quia*) Nam longe iviſſent minus multi.

¶ τῆς) Conſtr. cum ἐγγύς.

¶ ὅπου) Refer ad τόπος.

21 οἱ ἀρχιερεῖς) Sic habent *Syr. Arab. Angloſax.* non adjecto τῶν ἰουδαίων, quod in ceteris monumentis legitur. Perſæpe memorantur οἱ ἀρχιερεῖς, neque unquam dicuntur οἱ ἀρχιερεῖς τῶν ἰουδαίων· & hoc loco τῶν ἰουδαίων facillime librarii ex verbis ſubſequentibus arripuere. Si tamen Iohannes ſic ſcripſit, notavit odium, quo *Iudæorum* pontifices a *Iudæorum* Rege abhorrebant.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Iam ut remotum appellant. C. XVIII. 30 dixerant: οὗτος, *hic*.

22 ὃ γέγραφα, *quod ſcripſi*) Pilatus ſuæ auctoritati conſulere cogitavit: divinæ auctoritati ſubſerviit.

¶ γέγραφα, *ſcripſi*) Ploce. *ſcripſi*, i. e. non ſcribam aliter.

23 στρατιῶται, *milites*) quatuor.

¶ καὶ τὸν χιτῶνα, *& tunicam*) acceperunt.

¶ ἄραφος, *inconſutilis*) ſancto corpori Salvatoris conveniens. Expende, quæ Fabricius in Centifolio, p. 407, de diæta Salvatoris collegit. Neque Is veſtes unquam ſcidit.

24 ταῦτα, *hæc*) quæ inter ſe dixerant.

25 εἱστήκεισαν, *ſtabant*) Matrem ſuam Iohannes, modeſte, non memorat, Salomen, quæ etiam adſtitit.

¶ ἡ ἀδελφὴ, *ſoror*) Nullus Mariæ *frater* memoratur. Ipſa erat heres patris ſui, & jus regni Davidici in Ieſum transmittebat.

26 τὸν μαθητὴν, *diſcipulum*) Probabile eſt, eminus etiam ſtetiſſe Thomam, c. XX. 25, & ceteros.

¶ λέγει, *dicit*) Non utitur longa valedictione, mox eos iterum viſurus.

¶ ὁ υἱός σου, *filius tuus*) Ita Ieſus nomine ſuo quaſi impertito Iohannem honoravit. *filius*, inquit, *tuus, cui te committas.* Ieſus etiam præbuit exemplum amoris erga ſuperſtites: ſed eo amore perfunctus, matrem amandavit, & cum ſolo Patre ad poſtremum egit.

27 ἡ μήτηρ σου) *mater tua*, & naturali & ſpirituali neceſſitudinis ætatisque gradu; cujus curam mei vice geras. Hoc conſequens, amor ex brevi ſermone Ieſu facile deduxit. Satis jam penetrarat gladius animam Mariæ: nunc cavetur, ne audiat & videat ſeveriſſima, tenebras, derelictionem, mortem.

¶ ἔλαβεν, *accepit*) Fortaſſe non auſus erat, niſi juſſus.

¶ εἰς τὰ ἴδια, *in ſua*) domum. Magna fides Mariæ, cruci Filii adſtare; magnum obſequium; ante mortem ejus abire.

28 μετὰ τοῦτο, *poſt hoc*) *poſt hoc* unum proxime præcedens. τοῦτο diff. a ταῦτα c. XI. 11. Illud nunquam ſumitur adverbialiter.

¶ εἰδὼς, *ſciens*) Etiam fideles agonizantes ſentire poſſunt exitum propinquum.

¶ πάν-

¶ *πάντα, omnia*) v. gr. quæ v. 24 exſtant, de rebus etiam minoribus.

¶ *τετέλεςαι, ἵνα τελειωθῇ*) Verbum τελέω convenit rebus: τελειόω Scripturæ ſacræ. Verbum διψῶ *ſitio* & verbum τετέλεςαι, *conſummatum eſt*, arcte connexa ſunt. Sitis fuerat in corpore Ieſu, quod derelictio in anima. In itinere pedeſtri habuerat laſſitudinem; in navigatione, ſomnum; in deſerto pridem, famem; nunc poſtremo in cruce ſitim ſummam & torrentiſſimam, poſt ſudorem, itiones, ſermones, flagella, clavos. Inter illa omnia non dixerat, *dolet*: nam dolores, in Scriptura prædictos, res ipſa loquebatur: ſitim, in quam omnia confluunt, ac deſinunt, loquitur, potum petens. nam & ſitim & potum Scriptura prædixerat. Solet & maxime ſentiri ſitis & demum reſtingui, cum labor exantlatus eſt. ἵνα *ut* poteſt necti cum λέγει, *dicit*.

29 *ὑσσώπῳ*) *Hyſſopus* in illis climatibus noſtrate major apte tenebat ramuſculis ſuis ſpongiam aceti plenam.

¶ *περιθέντες, circumponentes*) ſcil. ſpongiam.

30 *τετέλεςαι, conſummatum eſt*) Hoc verbum in corde Ieſu erat verſu 28. nunc ore profertur.

¶ *κλίνας, inclinans*) præſenti animo.

¶ *παρέδωκε, tradidit*) Quod *traditur*, permanet.

31 *ἐν τῷ σαββάτῳ, in ſabbato*) Ratio hæc ſpecialis includit generalem illam, de qua Deut. XXI. 23.

¶ *γὰρ, enim*) Cauſa, cur paraſceve juberet maturare.

¶ *μεγάλη, magna*) concurrente ſabbato & feſto: adde, quod accedebat Quies Domini in ſepulcro.

¶ *ἐκείνου*) Hoc commodius eſt, quam ἐκείνη. Nam præcedit vocabulum σαββάτῳ, & ad id refertur.

¶ *κατεαγῶσιν, frangerentur*) Augmento locum hic eſſe negat Thomas Magiſter, & legit κατεάγωσιν, inſtar τετύφωσιν, ex κατέαγα. In verbo καταγῆναι. Atqui etiam ἀνεωχθῆναι dicitur Luc. III. 21, ε extra indicativum manente etiam in aoriſto. Crurifragium clava olim peractum, ut hodie rota.

¶ *ἀρθῶσιν, tollerentur*) *corpora*.

32 *τοῦ πρώτου καὶ τοῦ ἄλλου, primi & alterius*) Etiam converſis ſæpe reſtant dolores, & par cum impiis miſeria corporis externa. ἄλλος *alius* dicitur, non *ſecundus*: ex quo colligi poſſe videtur, *primum*, qui celerius a doloribus ſit liberatus, converſum illum dici.

33 *τὸν Ἰησοῦν, Ieſum*) cui deſtinatum crurifragium diſtulerant, diuturnioris doloris cauſa.

¶ *ὡς εἶδον, ut viderunt*) improviſo. Itaque hi milites, rebus ſuis occupati, non obſervarant mortem Ieſu.

34 *λόγχῃ, lancea*) quæ non tangeret oſſa. Vulnus tamen fuit patulum, non modo digiti, ſed manus capax, c. XX. 27, ac plane letale, ſi viventi cuipiam infligeretur.

¶ *πλευρὰν, latus*) ſiniſtrum fortaſſe. coll. Ps. XCI. 7.

¶ *εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ, continuo exire ſanguis & aqua*) Quod ſanguis exiit, mirum: quod etiam aqua, magis mirum: quod utrumque ſtatim, uno tempore, & tamen diſtincte, maxime mirum. Ex qua corporis regione, ex thorace an ex corde &c. exierit, quis definiet? Aqua erat pura & vera, perinde ut ſanguis purus & verus: & poſt ſanguinem aqua

fluxiſſe dicitur, ut Salvator ſe totum effudiſſe agnoſceretur. Ps. XXII. 15. Verbum ἐξῆλθεν verti poteſt *exivit*, vel, *exierunt*. Et veritatem & magnitudinem miraculi & myſterii oſtendit aſſeveratio Spectatoris ejusdemque Teſtis. Conf. 1 Ioh. V. 6. 8 not.

35 ὁ ἑωρακὼς, *qui vidit*) Iohannes, ut apoſtolus.

¶ μεμαρτύρηκε, *teſtatus eſt*) Iohannes, ut evangeliſta. *Vidit*, dum factum eſt. itaque, poſtquam matrem Ieſu celeriter in ſua receperat, Iohannes ad crucem redierat, fructum inſignis hujus ſpectaculi reportans.

¶ καὶ, *&*) adeoque.

¶ ἀληθινὴ, *verum*) irrefragabile apud omnes.

¶ κἀκεῖνος, *& ille*) Is qui vidit, ſcit ſe vera dicere.

¶ οἶδεν, *ſcit*) certus, in ſpiritu quoque, non modo in ſenſu.

¶ λέγει) *dicit*, ore, literis. c. XXI. 24.

¶ ἵνα, *ut*) Finis affirmationis magnæ. ἵνα, *ut*, pendet a *teſtatus eſt*.

¶ ὑμεῖς, *vos*, quibus hic liber legitur. c. XX. 31.

¶ πιςεύσητε, *credatis*) non ſolum, hæc vera eſſe; ſed, Ieſum eſſe Chriſtum. Correlata, *teſtatus*, *verum*: & *ſcit*, *credatis*. *Scit*, *ſe verum dicere*, & profitetur, ſe verum dicere, ut *etiam vos credatis*.

36 ὀςοῦν οὐ συντριβήσεται αὐτοῦ· *os non confringetur ejus*) Pro αὐτοῦ, ἀπ' αὐτοῦ habent cod. aliqui Græci, ex LXX, neſcio an etiam verſiones. αὐτοῦ convenit magis rei ipſi apud Iohannem, imo etiam בו Hebraico apud Moſen. LXX, Ex. XII. 46, καὶ ὀςοῦν οὐ συντρίψετε ἀπ' αὐτοῦ· Num. IX. 12, καὶ ὀςοῦν οὐ συντρίψουσιν (Alex. οὐ συντρίψεται) ἀπ' αὐτοῦ. At etiam Pſalm. XXXIV (XXXIII) 21, ἓν ἐξ αὐτῶν (τῶν ὀςέων) οὐ συντριβήσεται. Cum Moſe congruit Iohannes, quod ὀςοῦν ſingulari numero ponit: cum Pſalmo, quod καὶ particulam prætermittit, non prætermiſſurus, ſi Moſaicum ועצם reſpiceret, coll. c. VI. 45, καὶ ἔσονται· & quod οὐ συντριβήσεται dicit. Itaque Pſalmus Moſen, Iohannes Pſalmum, nec non Moſen reſpicit. Paſcha erat typus, 1 Cor. V. 7, & typus paſſione Chriſti eſt impletus. Oſſa Ieſu Chriſti non ſunt perpeſſa comminutionem; nec caro corruptionem. Diriſſimum ſuppliciorum, crux: & tamen quodvis aliud corpori mox reſuſcitando minus aptum fuiſſet.

37 ὄψονται, εἰς ὃν ἐξεκέντησαν· *videbunt in illum, quem pupugerunt*) εἰς conſtruitur cum ὄψονται. Zach. XII. 10. LXX, καὶ ἐπιβλέψονται πρός με, ἀνθ' ὧν κατωρχήσαντο. רקד pro דקר legerunt, quanquam id negat Lampius. *Punctio* facta eſt in cruce: *viſus*, vel cum luctu pœnitentiali, vel cum terrore conjunctus, aliis temporibus fiet. *Punctionis* ergo cauſa hoc allegat Iohannes.

38 μετὰ δὲ ταῦτα, *poſt hæc autem*) Nil tumultuarie factum.

¶ κεκρυμμένος, *occultus*) Sic LXX, Ez. XII. 6. 7. 12. κεκρυμμένος. Non manſit *occultus* aut Ioſeph aut Nicodemus. v. 39.

41 ἐν τῷ τόπῳ, *in loco*) Crux ipſa non fuit in horto.

CAP. XX.

1 Εἰς τὸ μνημεῖον) *ad ſepulcrum*.

¶ τὸν λίθον, *lapidem*) ex more advolutum. c. XI. 38.

2 καὶ πρὸς, *& ad*) Ex præpoſitione repetita colligi poteſt, non una fuiſſe utrumque diſcipulum. Vna tamen exierunt, poſtquam alterum alter inveſtigaverat. Non

Non dicitur etiam matri Ieſu nunciaſſe Maria Magdalena. Domi illa ſe tenuit.

¶ ἐφίλει, *diligebat*) Ceteris locis, ἠγάπα, *amabat*. conf. not. ad c. XXI. 15.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Retinet illa magnam exiſtimationem de Ieſu v. 15.

¶ οὐκ οἴδαμεν, *non novimus*) Loquitur etiam ceterarum mulierum, vel diſcipulorum nomine, quos ſciebat, eadem de re laborare.

3 ἐξῆλθεν, *exiit*) ex urbe.

4 προέδραμε, *præcurrit*) Suaviter hîc animadverti poſſunt fidei in Petro & amoris in Iohanne characteres ſpirituales.

¶ τάχιον, *celerius*) Iohannem natu minorem decebat major celeritas; Petrum, natu majorem, major gravitas. Neuter alterius, uterque ipſius rei rationem habet.

5 οὐ μέντοι εἰσῆλθεν, *non tamen introivit*) Ideoque non vidit *ſudarium* &c. Videtur timore fuiſſe retentus.

6 τὰ ὀθόνια κείμενα, *lintea jacentia*) Κείμενα, *jacentia*, præponitur v. 5. τὰ ὀθόνια, *lintea*, præponitur h. l. in antitheto ad *ſudarium*. Idem participium, ter poſitum, ſignificat, non fuiſſe ea tumultuarie & feſtinanter projecta. Angeli ſine dubio miniſtrarunt reſurgenti, eorumque alter *lintea*, alter *ſudarium* compoſuit. conf. v. 12. Credibile eſt enim, angelos jam adfuiſſe, quamvis Petrus & Iohannes non viderint. conf. Matth. XXVIII. 2.

8 εἶδε καὶ ἐπίστευσεν, *vidit & credidit*) *Vidit*, non adeſſe corpus Ieſu, *& credidit*, id fuiſſe translatum, ut dixerat Maria Magdalena. v. 2. Conf. v. ſeq.

10 ἀπῆλθον) *abierunt*: quaſi nil jam ſupereſſet in hac re agendum.

¶ πάλιν, *iterum*) ut antea. conf. cap. XVI. 32. Matth. XXVI. 56.

¶ πρὸς ἑαυτοὺς, *ad ſe ipſos*) domum. v. 2. conf. *Wolfii* Curas ad h. l.

¶ οἱ μαθηταὶ, *diſcipuli*) Petrus & Iohannes, ceteris nuntium allaturi.

11 εἱστήκει, *ſteterat*) majore perſeverantia.

¶ πρὸς τῷ) Dativus. v. 12.

¶ ἔξω, *foris*) Id denotat profundum pietatis affectum. nam alias flentes ſolitudine, cum poſſunt, utuntur.

12 καθεζομένους, *ſedentes*) quaſi opera quapiam perfunctos, & exſpectantes aliquem, quem docerent.

13 γύναι, *mulier*) Quaſi ignotam honorifice alloquuntur. ſic v. 15, γύναι, *mulier*; κύριε, *Domine*: coll. v. 16, μαρία, *Maria*.

¶ τί κλαίεις; *quid fles?*) Flendum potius fuiſſet, ſi mortuum inveniſſet.

14 εἰποῦσα ἐστράφη, *locuta vertit ſe*) Non attendit, quis quid in ſepulcro loqueretur. Ieſum quærit.

15 ὁ κηπουρὸς) Articulus indicat, magnum fuiſſe hortum, qui non poſſet eſſe ſine *hortulano*.

¶ κύριε, *domine*) Quum ſic olitorem appellat, ipſa tenui conditione fuiſſe videtur.

¶ αὐτὸν, *illum*) Putat, hortulano ſtatim conſtare, quem velit.

¶ ἀρῶ, *tollam*) ex horto. Parata eſt novum ſepulcrum quærere.

16 λέγει, *dicit*) vultu & accentu ſolito.

¶ ἐκείνη, *illa*) ſtatim credens.

17 μή μου ἅπτου, *ne me tetigeris*) Id illa facere volebat adorabunda: ſed Ieſus prohibet. nam 1. tangere non opus erat, cum illa jam crederet. 2. inſtabat, cum aſcen-

 ſione

ſione, conditio fidei ſublimioris, nullum tactum quærentis. 3. ſine mora nunciandum erat diſcipulis. conf. Luc. X. 4.

¶ οὔπω, *nondum*) Hac particula indicat Dominus, proxime inſtare aſcenſionem, & diſcipulos debere maturare. Se enim illorum cauſa morari, cum ſtatim aſcendere poſſet.

¶ γάρ, *enim*) Ætiologia: ne tangito; *nam* celeriter debes abire nunciatum. poſtea tu, & ii, quibus nunciaveris, poteritis & videre me & tangere.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton: *nondum aſcendi*; *aſcendo*.

¶ ἀδελφούς μου, *fratres meos*) Vid. ad Matth. XXV. 40. Fratres appellat; nam Pater ipſius eſt idem Pater eorum: fratrumque appellatione animum erga eos, qui per fugam & abnegationem indigni erant facti omni gradu priſtino, propitium ſignificat, omnemque reſurrectionis fructum eis offert: mox etiam *miſſionem* renovaturus, imo amplificaturus. v. 21.

¶ ἀναβαίνω, *aſcendo*) Plus ultra! Non dicit: *reſurrexi*; neque, *aſcendam*: ſed, *aſcendo*. Hoc jam cenſetur *præſens* aſcenſionis tempus. Luc. IX. 51 not. Ita cum aſcenſione ſtatim nectitur mentio adventus glorioſi. Vid. Act. I. 11, ubi ſemel dicitur, *veniet*; deinde ſemper *venit*, in præſenti. Hinc diſcipuli ipſi erant collecturi, feſtinandum ſibi eſſe, ut Ieſum viderent. Hanc aſcenſionem, ut inſtantem, ſæpe dixerat ſub verbo ὑπάγω, *abeo*.

¶ πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, καὶ θεόν μου καὶ θεὸν ὑμῶν, *ad Patrem meum & Patrem veſtrum, & Deum meum & Deum veſtrum*) Chriſtus Deum appellavit *Deum ſuum*, ter: in cruce, Matth. XXVII. 46. poſt reſurrectionem, h. l. & in Apocalypſi, c. II. 7 not. Alias *Patrem ſuum* appellare ſolet. Vtramque appellationem hoc *primum* loco conjungit: *Patrem* appellat, quatenus habet ex eo Ortum; *Deum*, (nunquam, *Dominum ſuum*,) quatenus eum habet pro Fine ſuo: & oſtendit, ſe omnimodam neceſſitudinem habere cum Deo. Similem autem neceſſitudinem cum Patre & Deo largitur fratribus. nec tamen dicit, *noſtrum*: ſed *meum & veſtrum*. Nos per Illum: Ille, ſingulariſſime & primò. Hîc quoque valet illud: Deus (Paterque) viventium, non mortuorum. conf. c. XIV. 19.

19 διά, *propter*) Ratio, cur diſcipuli eſſent congregati, & januæ clauſæ.

¶ ἦλθεν, *venit*) diſcipulis non cogitantibus, nedum aperientibus.

¶ εἰρήνη ὑμῖν, *pax vobis*) Opportuniſſima ſalutatio, qua timor culpæ per fugam contractæ pellebatur, & ſcandalum ſanabatur. Vſitata formula, ſingulari virtute.

20 ἔδειξεν, *oſtendit*) confeſtim.

¶ ἐχάρησαν, *gaviſi ſunt*) Subtilitatem habet ſtilus Iohannis. Nam gaudium erat magnum.

¶ ἰδόντες, *videntes*) v. 18.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) & quidem redivivum.

21 πάλιν, *iterum*) Vim prioris ſalutationis nondum plane ceperant. ideo iteratur, atque adeo cumulatur.

¶ εἰρήνη, *pax*) Fundamentum *miſſionis* miniſtrorum evangelii. 2 Cor. IV. 1.

¶ καθώς, *ſicut*) Patris apoſtolus, Chriſtus: Hebr. III 1. Chriſti, Petrus & reliqui. Non differit multa de ſua reſurrectione; ſed evidentiam ejus præſupponit, & ulteriora dat mandata.

¶ ἀπέσταλκε· πέμπω) Differunt duo verba: in ἀποστέλλω ſpectatur voluntas mittentis & miſſi; in πέμπω, voluntas mitten-

mittentis, præſcindendo a voluntate miſſi.

¶ πέμπω, *mitto*) Et hoc, & antecedentia & conſequentia, parallela ſunt cum Ieſ. LXI. 1.

22 καὶ) *&* confeſtim.

¶ ἐνεφύσησε, *afflavit*) novo vitæ vigore. Remotius hoc erat, quam oſculum, & tamen valde efficax. Poſt reſurrectionem non tetigit mortales, quamvis contrectandum ſe permiſit ſuis. Sic Ez. XXXVII. 9, ἐλθὲ τὸ πνεῦμα, καὶ ἐμφύσησον εἰς τὰς νεκροὺς τούτους, καὶ ζησάτωσαν.

¶ καὶ λέγει, *& dicit*) Sicut ex ore meo, inquit, accipitis afflatum, ſic ex mea plenitudine accipite Spiritum.

¶ πνεῦμα ἅγιον, *Spiritum ſanctum*) quo duce legationem veſtram geratis. Act. XIII. 9. Arrha Pentecoſtes.

23 ἄν τινων) *ſi quorundam.*

¶ ἀφῆτε· κρατῆτε, *remittatis*: *retineatis*) Vid. not. ad Matth. XVI. 19.

¶ ἀφίενται - κεκράτηνται, *remittuntur* -*retenta ſunt*) Illud, præſens; hoc, præteritum. Mundus EST ſub peccato. conf. c. III. 18. 36. XV. 6. Tam latam poteſtatem nemo unquam propheta in V. T. accepit, quam apoſtoli hoc loco.

24 ὁ λεγόμενος, *dictus*) Formula interpretandi, par illi, ὃ λέγεται, *quod dicitur.* v. 16. Inter Græcos magis innotuit Thomas nomine Græco.

¶ οὐκ ἦν μετ' αὐτῶν, *non fuerat cum eis*) quia fortaſſe remotius habuerat domicilium, & ſero de reſurrectione audierat. Poſtea tamen particeps factus eſt doni, quod v. 21-23 memoratur. Nam Spiritum nec tempus excludit, nec locus. Num. XI, 26.

25 ἔλεγον, *dicebant*) Paullo poſt veniſſe videtur.

¶ ἑωράκαμεν, *vidimus*) Sine dubio locuti ſunt etiam de manibus & latere.

¶ ἐὰν μὴ, *ſi non*) Profeſſa incredulitas. Et videre poſtulat & tangere; utroque ſenſuum genere. neque dicit: ſi videro, credam; ſed ſolummodo: niſi videro, non credam. Neque exiſtimat, ſe viſurum eſſe; etiamſi ceteri ſe vidiſſe dicant. Sine dubio viſus eſt ſibi valde judicioſe ſentire & loqui; ſed incredulitas, dum aliis judicii defectum tribuit, ipſa ſæpe duritiem & in ea tarditatem alit ac prodit. Marc. XVI. 14. Luc. XXIV. 25.

¶ ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, *in manibus ejus*) Vtitur verbis diſcipulorum. v. 20.

26 μεθ' ἡμέρας ὀκτὼ, *poſt dies octo*) iterum feria prima. Interjectis ergo diebus nulla fuerat apparitio.

¶ τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, *januis clauſis*) Nondum plane deſierant timere.

¶ εἰρήνη, *pax*) tertium. v. 19. 21.

27 τῷ Θωμᾷ, *Thomæ*) Antea crediderat: ideo ne nunc quidem abjicitur.

¶ φέρε, *fer*) admove.

¶ τὸν δάκτυλόν σου, *digitum tuum*) Thomæ regeruntur verba ſua, quam putes illum admiratum eſſe omniſcientiam & bonitatem Salvatoris. Si Pharifæus ita dixiſſet: *niſi videro* &c. nil impetraſſet: ſed diſcipulo pridem probato nil non datur.

¶ ὧδε, *huc*) Demonſtrativum.

¶ ἴδε) tange & *vide.* Thomas dixerat: ἐὰν μὴ ἴδω, *ſi non videro.*

¶ πιστὸς, *credens*) Dixerat, *Non credam*.

28 αὐτῷ, *ei*) Itaque Ieſum appellavit *Dominum & Deum*, & quidem *ſuum*: congruenter ſermoni illi, qui exſtat v. 17.

neque hæc verba meram exclamationem faciunt. Diſcipuli dixerant, τὸν κύριον, *Dominum*: nunc Thomas, ad fidem revocatus, Ieſum non modo Dominum, ut antea agnorat ipſe, & reſuſcitatum, ut condiſcipuli affirmabant, agnoſcit; ſed etiam deitatem ejus altius, quam quisquam adhuc, confitetur. Eſt autem ſermo per affectum ſubitum abruptus, hoc ſenſu: Domine mi & Deus mi, credo & agnoſco, te eſſe Dominum meum & Deum meum: habetque appellatio abſoluta vim enunciationis. Similis vocandi caſus bis exſtat v. 16, item Hos. II fin. Artemonius Part. I. cap. 24. coll. præf. p. 20. & pag. d 2, novam explicationem affert, qua Thomas *Dominum*, Ieſum; & *Deum*, Patrem in eo inſeparabiliter exiſtentem appellaverit: ſed ſic Thomas non utrumque *ei*, Ieſu; ſed alterum Ieſu, alterum Patri dixiſſet, per repentinam, admirationi Thomæ minime reſpondentem, apoſtrophen. Si hæc fuiſſet Thomæ mens, Iohannes non adjeciſſet, ἀυτῷ *ei*. Thomas antea non expreſſe denegarat fidem Deo Patri, ſed Chriſto: ergo nunc non Patri, ſed Chriſto iterum credit expreſſe.

29 ἑώρακας) *vidiſti*, & tetigiſti.

¶ πεπίστευκας, *credidiſti*) fidem adhibes.

¶ μακάριοι, *beati*) Non negatur beatitudo Thomæ, ſed rara & lauta prædicatur ſors eorum, qui citra viſum credunt. nam etiam ceteri apoſtoli, cum vidiſſent, demum credidere.

30 πολλὰ, *multa*) c. II. 23. III. 2. VI. 2. VII. 31.

¶ ἐποίησεν, *fecit*) ante paſſionem, & poſt reſurrectionem. nam additur, *coram diſcipulis ſuis*. Diſcipuli viderunt ſigna præter alios, ante paſſionem; ſoli, poſt reſurrectionem. de utrisque agitur in hoc libro; ſed proxima præcipue ſpectat hoc ſymperaſma, quod commode, ſub mentionem fidei Thomæ, fidem omnibus tanquam ſcopum libri commendat.

¶ τούτῳ, *hoc*) Iohannis. adde, etiam ceterorum evangeliſtarum.

31 ἵνα, *ut*) Scopus evangelii. Hæc ſane, quæ ſcripta ſunt, adjunctis etiam iis, quæ Matthæus, Marcus, Lucas ſcripſere, gloriam Chriſti copioſe demonſtrant. Videatur Synopſis miraculorum omniſcientiæ & omnipotentiæ Ieſu Chriſti, in *Harmonia evangelica* p. 381. 383. (ed. II. p. 605. 609.)

CAP. XXI.

1 Μετὰ ταῦτα, *poſt hæc*) plus octo diebus, ut videtur, interjectis. nam non jam exſpectarant *manifeſtationem*. v. 4. Exemplo probat Iohannes, plura ſigna in promtu eſſe. c. XX. 30.

¶ ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν, *manifeſtavit ſe ipſum*) Id grandius ſonat, quam ἐφάνη, *apparuit*.

¶ ἐπὶ τῆς θαλάσσης, *ad mare*) ſic tamen, ut ipſe non intraret mare, poſt reſurrectionem. conf. Ap. XXI. 1.

2 ὁμοῦ, *ſimul*) uno loco, domi, ſeptem.

¶ θωμᾶς, *Thomas*) jam eo minus abſens, eoque magis confirmandus & confirmatus.

¶ ναθαναὴλ, *Nathanaël*) c. I. 46 not.

¶ οἱ τοῦ ζεβεδαίου, filii *Zebedæi*) Iohannes ſcripſit hunc librum: nam alius ſcriptor illum cum fratre ſtatim poſt Petrum nominaſſet. Præſupponitque, ut rem ex ceteris evangeliſtis notam, qui fuerint filii Zebedæi, quisve Zebedæus.

¶ ἐκ τῶν μαθητῶν, *ex diſcipulis*) apoſtolis aliisve.

3 ὑπά-

3 *ὑπάγω ἁλιεύειν, eo piſcatum*) neceſſitatis, non lucri, cauſa. v. 5. Illuſtre exemplum *ἀυτεργίας*, operis, manu peracti, ſalva gravitate apoſtolica.

¶ *καὶ ἡμεῖς, nos quoque*) Iam non tantopere timebant.

¶ *ἐις τὸ πλοῖον, in navem*) quæ *navicula* dicitur v. 8.

4 *πρωΐας, mane*) cum ſatis diu laboraſſent.

5 *παιδία, filioli*) Nomen ætatis. Appellat quaſi ignotus, amanter, e ſublimi, ut Sapientia *æterna*.

¶ *προσφάγιον, opſonium*) v. gr. piſcem.

¶ *ὀυ, non*) Ars ſibi non conſtat: ſed v. 6 divina benedictio ſibi conſtat.

6 *δεξιὰ, dextra*) Certiſſimus juſſus. Eo piſces coëgit virtus Domini.

¶ *ἑλκύσαι*) Majorem vim innuit verbum *σύρειν* v. 8.

7 *λέγει, dicit*) Vita quieta citius obſervat res divinas, quam activa; & hæc tamen occaſionem præbet, nec fructu excidit apud ſanctos.

¶ *ἐπενδύτην*) Suidas, *ἐπενδύτης, τὸ ἐσώτατον ἱμάτιον*. Sed LXX מעיל vertunt *ἐπενδύτην*.

¶ *διεζώσατο, accinxit ſe*) Reveritus eſt Petrus præſentiam Domini, cum condiſcipulis familiarius verſatus antea.

¶ *γυμνὸς*) Exuerat *τὸν ἐπενδύτην*.

¶ *ἔβαλεν ἑαυτὸν ἐις τὴν θάλασσαν, jecit ſe in mare*) citius nando, quam navi, perventurus ad Dominum. conf. Matth. XIV. 28. Per ignes & undas trahit amor Ieſu.

8 *γὰρ, enim*) Celeriter hi quoque venire poterant.

¶ *τὸ δίκτυον, rete*) a Petro relictum.

9 *βλέπουσιν, vident*) de improviſo. Miraculum.

¶ *ὀψάριον, piſciculum*) unum.

¶ *ἄρτον, panem*) unum. v. 13. Ieſus diſcipulos convivio excepit: & cibo, quem unus edere conviva poſſet, ſatiavit omnes.

10 *ἐνέγκατε, ferte*) Ita cernebant diſcipuli, piſcem illum tam verum eſſe piſcem, quam ceteros.

¶ *ἀπὸ, de*) Reliquam copiam licuit aſſervare.

¶ *ἐπιάσατε, cepiſtis*) Domino dante ceperant: & tamen illos cepiſſe, comiter dicit.

¶ *νῦν, nunc*) Demonſtrativum, ut attenderent. Antitheton v. 3 fin.

11 *ἰχθύων μεγάλων, piſcium magnorum*) quos *piſciculos* modo appellarat magnus Dominus. v. 10. Ita habebant victum, uſque ad iter in Iudæam.

¶ *ἑκατὸν πεντήκοντα τριῶν, CLIII*) Mirabile eſt, ſic præ Luc. V. 6 hoc loco exprimi numerum ipſum (cujus ratio tum diſcipulos magis afficere potuit) quamvis tam propinquus eſſet numerus valde rotundus *CL*. cui *ὡς quaſi* etiam addi potuiſſet, uti v. 8. Numerus CLIII eſt memorabilis. Hieronymus in Ezech. XLVII. *Ajunt, qui de animantium ſcripſere naturis & proprietate, qui ἁλιευτικὰ tam latino, quam græco didicere ſermone, de quibus Oppianus Cilix eſt poëta doctiſſimus, centum quinquaginta tria eſſe genera piſcium, quæ omnia capta ſunt ab apoſtolis, & nihil remanſit incaptum, dum & nobiles & ignobiles, divites & pauperes, & omne genus hominum de mari hujus ſeculi extrahitur ad ſalutem.* conf. Matth. XIII. 47, *ex omni genere*.

¶ *ὀυκ ἐσχίσθη, non eſt ſciſſum*) Nova circumſtantia miraculoſa.

12 *δεῦτε, venite*) Dominus diſcipulos convivio accipit. In v. 9 eſt præparatio ad prandium.

¶ *ἀρι-*

¶ ἀριςήσατε, *prandete*) vos. Ieſus non neceſſum habebat edere. Ex mentione *prandii*, coll. v. 4, *mane*, patet, *manifeſtationem* duraſſe multas horas.

¶ ὀυδεὶς, *nemo*) Magna gravitas hujus convivii.

¶ εἰδότες, *ſcientes*) Syllepſis.

14 τρίτον, *tertium*) Sermo eſt de apparitionibus ſolennioribus, hîc commemoratis, quæ *diſcipulis* obtigere conjunctim. Thomas quoque bis interfuit.

15 ὅτε, *cum*) Inter comedendum plus fuerat ſilentii. Silentium, ineunte convivio, non ſolum civilitatis eſt, ſed etiam modeſtiæ & temperantiæ convenit.

¶ ὁ ἰησȣ̃ς) Omittit hoc *Byz.* & *Lat.* olim, ut ex *Auguſtino* patet. Neque habebat cod. *Reutlingenſis* manu prima.

¶ ἀγαπᾷς με, *amas me*) Ter interrogat Dominus, *Amas me plus bis? amas me?* Φιλεῖς, *diligis me?* Ter reſpondet Petrus, *diligo te.* ἀγαπᾶν, *amare*, eſt neceſſitudinis & affectus: φιλεῖν, *diligere*, judicii. Alii hoc faciunt diſcrimen, ut ἀγαπᾶν ſit ſimpliciter amare, φιλεῖν ita, ut aliquem oſculari geſtiamus: & firmat hoc diſcrimen *Euſtathius*; ſed Petrus ad quæſtionem Domini ἀγαπᾷς με non videtur ἐμφατικώτερον reſponſurus fuiſſe φιλῶ. Vbi non expreſſa differentia, alterum altero connotatur. Ieſus, conſtituta fide, de amore nunc interrogat: & hic *Paſtoris* character eſt. Ab hac amoris conditione pendent, quæ v. 15 ſeqq. & v. 18 ſ. memorantur.

¶ πλεῖον τούτων) *magis, quam hi*, condiſcipuli tui. Sic ὅυτος *hic*, v. 21. Antea Petrus ſe *plus bis* præſtiturum dixerat, Matth. XXVI. 33. nunc autem ſimpliciter dicit, *amo te*; non addit, *plus his.* Præ ceteris tamen ſe modo oſtenderat Domini cupidiſſimum, verſu 7.

¶ σὺ οἶδας, *tu ſcis*) Contrarium documentum ediderat Petrus per nuperam abnegationem: nunc argumenti loco adhibet provocationem ad ſcientiam & omniſcientiam Ieſu.

16 βόσκε, *paſce*) Illud *plus bis* indicio eſt, Petrum hîc reſtitui in locum ſuum, quem amiſerat per abnegationem; ſimulque quiddam ei præ condiſcipulis tribui, ſed nihil, a quo ceteri excludantur. nam ſane etiam hi amabant Ieſum. c. XVI. 27. Deſinat tandem hoc ad ſe, & ad ſe unum, rapere, qui nec amat nec paſcit, ſed depaſcit, per ſucceſſionis Petrinæ ſimulationem. Non magis Roma, quam Hieroſolyma aut Antiochia aut quivis alius locus, ubi apoſtolum Petrus egit, Petrum ſibi vindicare poteſt: imo Roma minime, caput *gentium.* nam Petrus erat in apoſtolis *circumciſionis.* Vnum Romæ proprium eſt, quod apoſtolorum, etiam Petri ſanguis, in ea reperietur. Ap. XVIII. 20. 24.

¶ τὰ ἀρνία μȣ, *agnos meos*) Ieſus eſt Dominus agnorum & ovium. Amat gregem ſuum, & amatori ſuo committit.

¶ ποίμαινε, *paſce*) Hoc verbum iteravit Petrus Ep. I. cap. V. 2.

¶ πρόβατα, *oves*) *Agnos* habet *Lat.* iterum: quanquam res, ut mox videbimus, eodem recidit. Longe frequentiſſima apud veteres erat allegatio hujus dicti: *Paſce oves meas.* Itaque in Iohannem formulam Veterum intulere recentiores, & ſecundo hoc loco ἀρνία ſcripſiſſe videtur Iohannes; recentioresque Græci arripuiſſe πρόβατα· ut tres ſint verſu 15. 16. 17 ſententiæ: βόσκε τὰ ἀρνία μȣ· ποίμαινε τὰ ἀρνία μȣ· βόσκε τὰ πρόβατά μȣ. Tribus hiſce ſententiis grex Petro commiſſus in tres ætates diſtribuitur: primæque ætatis grex, appellatione *agnorum*

rum venit; tertiæ, *ovium*, (nunquam tamen ſine *agnis* ſuboleſcentibus:) ſecundæ igitur *ovium* teneriorum adhuc, ſive *agnorum* jam robuſtiorum. Diſcrimen *nominum*, quod græca lingua ægre capiebat, diſcrimen *verborum*, βόσκε & ποίμαινε, compenſat. βόσκειν eſt pars τοῦ ποιμαίνειν. Neque, ſi ſermo Hebræus has verborum differentias non cepit, opportuna Græcorum verborum proprietate Iohannes ſenſum Domini non potuit exprimere. Tali ſenſu *Syrus* poſt verbum *paſce* verſu 15. 16. 17 tria diverſa nomina ponit, quibus *agni*, *oviculæ*, *oves* reſpondent. Pariterque *Ambroſius* in Luc. XXIV ſcribit: *Denique tertio* Petrus *non* agnos, *ut primo*, *quodam lacte veſcendos*; *nec* oviculas, *ut ſecundo*; *ſed* oves *paſcere jubetur*, *perfectiores ut perfectior gubernaret*. *Oviculas* Petro & *oves* commendatas ait *Maximus* in ſerm. de SS. Petro & Paulo. Neuter quidem horum verſu 16 προβάτια legit, ut Bellarminus contendit lib. I de Rom. Pont. cap. 16, miras ovium claſſes, pontifici ſubjectas, quærens: ſed certe veteres illi gradationem trium ſententiarum agnoverunt, quæ cum 1 Ioh. II. 13 ſeq. amœniſſime congruit. Ab hoc ſermone ad mortem Petri erant XXXVI anni: atque id tempus hic ipſe ſermo in tres periodos ferme æquales dividit. Primum pavit Petrus tenellam eccleſiam chriſtianam, ſive *agnos*, quorum appellatio cum illa *diſcipulorum* in Actis appellatione congruit, cui deinde *fratrum* appellatio ſucceſſit. vid ad Matth. X. 1 ſeq. In ſecunda periodo oves adduxit, rexit, congregavit. In tertia, eccleſiam ex Iudæis & gentibus collectam pavit, usque ad martyrium.

17 τὸ τρίτον, *tertium*) Conf. c. XIII. 38. Numerus decretorius.

¶ ἐλυπήθη, *triſtatus eſt*) Sic juſtam cepit ſollicitudinem.

¶ καὶ εἶπεν, *& dixit*) Hîc, quaſi defatigatus, ſe totum effundit.

18 ἀμὴν ἀμὴν, *amen amen*) Etiam poſt reſurrectionem, graviſſimam hanc formulam adhibuit Dominus.

¶ νεώτερος, *junior*) Comparativus complectens annos Petri usque ad limen ſenectutis.

¶ ἐζώννυες σεαυτὸν, *cingebas te ipſum*) uti v. 7.

¶ περιεπάτεις, *ambulabas*) uti v. 3.

¶ ὅπου ἤθελες, *quo volebas*) Sic fecerat verſu 7.

¶ γηράσῃς, *ſenueris*) Indicatur, Petrum perventurum eſſe ad ſenectutem, 1 Petr. V. 1, ſed non longe in ſenectutem.

¶ ἐκτενεῖς, *extendes*) cruciariorum ritu, manus tuas, ligno crucis tranſverſo alligandas.

¶ σὲ ζώσει, *te cinget*) fune.

¶ οἴσει, *feret*) ad ſtirpem crucis, toto corpore affigendum. Alligabantur cruci, dum clavi eſſent infixi. Antitheton: *ambulabas*.

¶ ὅπου, *quo*) nempe in locum, ubi crux depangatur. Ita exponendus eſt hic locus, ut non conveniat in quodvis ſupplicium.

¶ οὐ θέλεις, *non vis*) ſecundum naturam.

19 σημαίνων, *ſignificans*) Tales prædictiones interdum iis obtingunt, qui amore & fidelitate excellunt.

¶ ποίῳ, *quali*) Scripſit Iohannes librum ante mortem Petri: & prædictioni Domini per Iohannem commemoratæ reſpondit eventus, paucis poſt annis. Conf. c. XII. 33.

¶ δοξάσει, *glorificaturus foret*) Maxime patiendo, non ſolum agendo, ſancti glorificant Deum.

¶ λέγει, *dicit*) continuò.

¶ ἀκολούθει μοι, *ſequere me*) ſeorſum; ad audienda, quæ tecum ſolo agam: tum, ut crucem ſubeas. v. 18. 22. c. XIII. 36. Hæc *ſequela* importabat non tam ſimilitudinem mortis Ieſu Chriſti & Petri per crucem, quæ jam ſignificata erat; quam mortem Petri a morte Domini non maximo intervallo ſejunctam, ſi id ad manſionem Iohannis conferatur. nam ſequitur, *quid ad te? Sequere me*, primum dixerat diſcipulis. Initii continuatio Chriſtianiſmum abſolvit. Hic maxime Ignatii animus erat, *Chriſtum aſſequi*.

20 ἐπιστραφεὶς, *converſus*) *Sequi* ergo inſtituerat. *Iacobo* ante Petrum & Iohannem defuncturo, nil prædicitur: ex quo ipſo citam conſummationem ſui potuit colligere.

¶ ὃς καὶ, *qui etiam*) Vt antea, in cœna illa, ita nunc quoque locum quærebat & ſe familiariter inſinuabat, propemodum magis, quam Petrus libenter perferret.

¶ ἀνέπεσεν ἐπὶ τὸ στῆθος, *accubuerat ſuper pectus*) Sermo conciſus: i. e. *accubuerat* in ſinu Ieſu, & ſic demum applicarat ſe *ad pectus* ejus. c. XIII. 23. 25.

¶ ἐν τῷ δείπνῳ, *in cœna*) inſigni illa, pridie cœnæ paſchalis.

21 λέγει, *dicit*) Cogitabat, ſe unum nunc ſequi juſſum eſſe.

¶ τί, *quid*) Facilius nos ipſos voluntati divinæ impendimus, quam curioſitatem circa alios, æquales præſertim aut ſuppares, deponimus.

22 λέγει, *dicit*) Occultiora ſunt fidelibus divina conſilia circa fratres, quam circa impios. conf. v. 20, de proditore.

¶ ἐὰν, *ſi*) Nunquam Dominus amicis quamlibet inepte rogantibus meram dedit repulſam. quare ne hîc quidem ſeveritate mera reprimit Petrum, ſed aliquid benigne ſubinnuit; ſicut etiam αὐτὸν, *illum*, relativum, lenius eſt, quam ſi τοῦτον, *hunc*, demonſtrativum, ei reponeretur. Eſt igitur amphibolia & gravis & ſuavis. nam conditio, *ſi*, non affirmat, ſi accipiatur ſermo de adventus complemento: categorice etiam valet ſermo, ſi de primordiis adventus. Et ſane ſenſerunt fratres, τὸ *ſi* non plane rigide a Domino eſſe adhibitum; quanquam id ipſum non debuerant totum tollere. v. 23.

¶ αὐτὸν, *eum*) Sic Iohanni ad quærendum minus promto (nam antea quoque non niſi exſtimulatus quæſierat, v. 20.) ſed tamen quærere optanti, indicatur, quid ei futurum ſit. Minus curioſis plus revelatur.

¶ θέλω, *volo*) Poteſtas Ieſu in vitam & mortem ſuorum. Rom. XIV. 9.

¶ μένειν, *manere*) *remanere* in terra. 1 Cor. XV. 6. Contra, mortui, ἀπελθόντες, *qui deceſſere*. Auguſtinus interpretatur, *exſpectare*. manſionem quidem ſequitur exſpectatio; ſed *manſionis* notio ſalva veritate perſtat.

¶ ἕως ἔρχομαι, *donec venio*) i. e. donec ego revera ero *veniens* glorioſe, adeoque Iohannes de me in præſenti teſtari poterit, *Ecce venit*. Vaſtationem Hieroſolymorum continuo excipit tempus Domini venientis. Matth. XXIII. 39. XXIV. 29 not. quem adventum Iohannes in apocalypſi deſcribendum nactus eſt. Præcipui apoſtoli ex duodecim erant duo, Petrus & Iohannes. ille, fundamentum; hic, coronis: ſi tertius addendus, eſt Iacobus, primus ex iis martyr, qui quidem

quidem huic convivio quoque interfuerat potius, quam colloquio. Petro, crux; Iohanni, apocalypſis illa magna per ænigma hoc loco promiſſa eſt. Et inter hunc ſermonem Domini interque obitum Iohannis medius quaſi articulus fuit martyrium Petri; annis æræ receptæ XXX, LXVII, XCVIII, hæc ſibi momenta vindicantibus. Hoc pacto demum plenius perſpicitur antitheton: Petrus Ieſum ex mundo proficiſcentem *ſequitur* per mortem: v. 19 not. at Iohannes *manet* in mundo, donec Idem veniat. Sane crucem Petri æquiparat miniſterium Iohannis in ſcribenda & mittenda apocalypſi, propter res graviſſimas ei tantiſper exantlandas: Ap. I. 17. X. 9 ſ. neque ea eccleſiæ minus fructuoſa eſt. Videlicet Iohannes, ſuperatis periculis, in vita manſurus erat, dum maturum foret, defunctis pridem collegis tantum non omnibus, Iudæorum re ſublata, conſtitutaque eccleſia chriſtiana, apocalypſin adminiſtrare, cujus prora ac puppis eſt frequens illud ac ſolenne: *venit*: *venio*: *venito*. Cap. I. 7. XXII. 20. &c. Decuit enim, apocalypſin non edi citius, & tamen edi per apoſtolum. Quare hoc loco promiſſio Iohanni quondam cum aliis data, Matth. XVI. 28 not. nunc ad Iohannem ſolum ſingulari, excellenti ac nova ratione contrahitur. Sæpe res tum dicitur fieri, quum ea ut futura repræſentatur: vid. not. ad Act. XIII. 33. quare Dominus in illa vividiſſima repræſentatione prophetica & apocalyptica *venire* dicitur. Neque ſolum in viſione, ſed in Iohannis oculis & affectu, & ab illa ſolenniſſima denunciatione, & ipſo potiſſimum Iohannis obeuntis tempore, ac deinceps, re ipſa eſt *Veniens* potius, quam *venturus*. Namque manente Iohanne, evenire cœpit impletio, data ipſi quoque ſeptimo angelo tuba. Ap. XI. 15 not. Atque ut cuncti XL dies poſt reſurrectionem erant dies aſcenſionis, Ioh. XX. 17 not. ſic breviſſimo poſt aſcenſionem intervallo eſt tempus adventus ad judicium, quia nullus alius eſt interpoſitus gradus. Act. I. 11. Nam ab aſcenſione ſeſſio ad dextram non differt, niſi ut ab actu ſtatus ipſe. Itaque Chriſtus *exſpectat*, *paratus*. Heb. X. 13. 1 Petr. IV. 5. Hujus adventus mentione omnia citeriora, quæ apocalypſis habet, continentur. Vna eſt hora ultima, in quam etiam antichriſti adventus incidit. 1 Ioh. II. 18. Sub apocalypſin Iohannes abiit & obiit, (conf. Luc. II. 26. 29.) poſt magnas afflictiones, morte naturali, ut Daniel, c. XII. 13, cum quo multa habuit communia. Denique illa ſententia, *donec Iohannes ſcribet apocalypſin*, tam vere proprieque potuit his verbis proferri, *donec venio*, quam vere proprieque Iohannes tum, quum apocalypſin ſcripſit, *Dominum venire* ſcripſit. Sic uterque adventus Dominici primi & ſecundi prodromus & nuncius uno fuere nomine, Iohannes baptiſta & Iohannes apoſtolus. Hiſtoria V. T. digeſta eſt per vitas patriarcharum regumque & per hebdomadas Danieliticas: apocalypſis autem prædixit periodos hiſtoriæ N. T. ſubſecuturæ. Totam catenam auream in medio explet primum vita Ieſu Chriſti; deinde manſio Iohannis, qui etiam ſolus ex evangeliſtis paſchata omnia & annos inter baptiſmum Chriſti & inter tempus hujus colloquii interjectos memoravit: ſolus ex omnibus *chronographum* omnium temporum N. T. egit. Vide, quanta dignatio erga diſcipulum dilectum.

¶ τί πρός σε; *quid ad te?*) Hoc Petri curioſitatem in ordinem redigit; ſed

multo magis innuit, curſum ejus jam fore peractum, Iohanne adhuc opus faciente, & adventui Domini ſubſerviente. Petrus martyrio conſummatus eſt aliquot annis ante vaſtationem Hieroſolymorum: eam vaſtationem ſubſequitur adventus Domini.

¶ σὺ, *tu*) Gravis juſſus & clemens.

¶ ἀκολούθει μοι, *ſequere me*) Imperativo continetur futurum. tuum hoc age; illi ſuperſtiti ſua relinque. Pariter ſermo de Iohanne non ſolum, quid fieri velit Dominus, ſed quid futurum ſit, innuit.

23 ὁ λόγος, *ſermo*) Vide, quanto firmior ſit litera, quam ſermo. *Sermo* etiam apud fratres, citra fraudem, ex errore interpolatus eſt: *manus* apoſtolica medetur, hodienum ſalva. Ipſi traditionum patroni & antiquis & novis pugnant libris.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) VII illos, v. 2, & reliquos ætatis illius, aut potius eos, qui Iohanne ſcribente vivebant. Alias non opus fuiſſet, errorem tam ſero refutare; qui apoſtolo diu vivente videbatur confirmari. *Fratrum* appellationem didicere ex c. XX. 17.

¶ ἐκεῖνος, *ille*) Hoc pronomen facit ad amplificandum.

¶ οὐκ ἀποθνήσκει, *non moritur*) Hoc ſubſtituunt pro verbis aliis, omiſſo ἐὰν, ἕως, *ſi*, *donec*, antithetoque inter *ſequelam* & *manſionem* nimis extenſo. Agnoverunt tamen, adventu ipſo Domini ſublatum iri omnem mortalitatem. Specimen imbecillitatis, quæ manebat in intellectu diſcipulorum ante Paracleti adventum: imo ſpecimen univerſæ ſiniſteritatis humanæ in accipiendis verbis Chriſti, apocalypticis præſertim, quorum hoc loco ſtrictura eſt.

¶ καὶ οὐκ, *& non*) Diligenter occurrit Iohannes explicationi alienæ & erroneæ, ne tribueretur Chriſto effatum, quod non eſſet Chriſti. nam *mortuo* Iohanne, videri potuiſſet aliud ei a Domino prædictum eſſe, aliud eveniſſe. In verbis divinis omnes apices præciſe tenendi ſunt: & maxime cavendum, ne quid addatur. Ap. XXII. 18. Talem curam in referendis Chriſti verbis adhibuit Iohannes ceterique evangeliſtæ. Non totidem iiſdemque omnia voculis retulerunt, ſed tamen plane ex Domini ſententia, ut perinde poſſint & debeant accipi, ac ſi totidem & eadem verba eſſent.

24 οὗτος, *hic*) Itaque illa etiamnum tempeſtate *manebat* diſcipulus, manſioque oſtendebat, tot annis interjectis, veritatem verborum Domini, & potentiam *voluntatis* ejus.

¶ ὁ μαρτυρῶν) *qui teſtabatur*, ſermonibus, ſuperſtes. Reſpondet τὸ γράψας, *qui ſcripſit*.

¶ καὶ οἴδαμεν, *& ſcimus*) Hoc colon ipſe potuit Iohannes præſcribere eccleſiæ, quæ non invita id publice legeret, & cum fideli aſſenſu agnoſceret. Sin eccleſia hoc addidit, non plus derogat auctoritati operis, quam verſiculus ille, quem epiſtolæ ad Romanos intexuit Tertius: aut (ſi hoc addere licet) Sleidani Commentariis adjecta de ejus obitu clauſula, ab ipſo fortaſſe inchoata, & ab amico perfecta.

25 ἐστι, *ſunt*) Præſens. præſentia erant menti Iohannis: nec dubium eſt, quin multa in ſermonibus narrare ſolitus fuerit.

¶ καὶ ἄλλα, *etiam alia*) Nullum detrimentum inde patitur res Chriſtiana, quod quædam, quæ apoſtoli ſcripſere, hodie non exſtant; nam ne hoc quidem obeſt, quod

quod multa eorum, quæ Ieſus fecit & dixit, ne perſcripta quidem ſunt.

¶ καθ' ἓν, *ſingulatim*) quod ad facta eorumque ſingulas circumſtantias attinet.

¶ οἶμαι, *opinor*) Hoc verbo mitigatur amplificatio. Singularis numerus oſtendit, Iohannem ſcripſiſſe hunc verſum.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) Auguſtiſſimam habuit Iohannes exiſtimationem de multitudine miraculorum Chriſti.

¶ χωρῆσαι, *capere*) Hoc non de capacitate geometrica, ſed morali accipiendum eſt. *Fideles* caperent; quibus tamen ſatis ſcriptum eſt. c. XX. 31. Mundus ſeſe amplius diſtineret: huic ergo ipſa brevitate moderata conſulitur. Ipſi libri tales, qualem Iohannes ſcripſit hunc, æquarent bibliothecas multas: (quanto autem minus caperet mundus libros de ceteris rebus, quas facit Ieſus exaltatus?) & librorum exemplaria exſtitiſſent plurima; & critici commentatoresque multo ſibi plus negotii datum arbitrati eſſent. Hujus epiphonematis addendi occaſionem Iohanni dediſſe videtur jam tum ſedulitas multorum in multiplicandis apographis, & pia fidelium admiratio, verſu 24 expreſſa; ut dicat: *Multo major eſſet veſtra admiratio, ſi non modo hæc, quæ ſcripſi, ſed etiam cetera noſſetis. Non omnia dixi.*

ANNOTATIONES
IN
ACTA APOSTOLORVM.

Liber hic, quo Lucas *Acta Apoſtolorum*, Petri maxime & Pauli refert, medius eſt inter evangelicos & epiſtolicos,, eoque *centralis*. Continet non ſolum recapitulationem evangelicæ hiſtoriæ, ſed etiam continuationem hiſtoriæ Chriſti, eventum prædictionum ejus, & quodammodo ſupplementum per ea, quæ diſcipulis antehac infirmioribus, per Paracletum largius impertiit. vid. omnino Ioh. XVI. 12 ſ. Continet etiam ſemina & ſtamina omnium rerum, quæ in Epiſtolis exponuntur. Libri evangelici agunt de capite, Chriſto: Acta oſtendunt, easdem res geri in corpore ejus, quod Spiritu ejus vegetatur, a mundo vexatur, a Deo defenditur & exaltatur. Summa habetur Eph. I. 20. 22. Chriſtique diſceſſus & Paracleti adventus faciunt, ut hic liber majorem cum Epiſtolis, quam cum evangelicis libris habeat ſimilitudinem. *Multis ignotum plane hunc librum* Chryſoſtomus ſua ætate fuiſſe teſtatur ineunte prima in eum homilia. Vtinam hodie tanta ei cura impenderetur, quantam impendi decet. Oſtenditur hic doctrina Chriſtiana, ejuſque methodus erga Iudæos, Gentes, Fideles; id eſt, erga convertendos & converſos. Ejusdem obſtacula apud ſingulos homines, genera hominum ordinesque & populos. Propagatio Evangelii, & magna illa inter

ter Iudæos & Gentes revolutio. Victoria Evangelii, pervenientis ex uno conclavi in templa, domos, plateas, fora, campos, hoſpitia, carceres, caſtra, aulas, currus, naves, pagos, urbes, inſulas; ad Iudæos, gentes, prætores, duces, milites, eunuchos, captivos, mancipia, fœminas, pueros, nautas; in Areopagum, Romam denique. Vindicta in hypocritas, malos imitatores, hoſtes & adverſarios. Conſervatio apoſtolorum & eccleſiæ. Fructus incomparabiles in vita & morte. Nervi characteresque quam plurimi & argumenta pro veritate & efficacia religionis Chriſtianæ. Specimen diſciplinæ & œconomia, ipſaque idea eccleſiæ Chriſtianæ & muneris evangelici.

Partes ſunt VII.

I *PENTECOSTE, cum antecedentibus.* *Cap.* I. II.

II *Acta in IERVSALEM & in omni Iudæa, & in Samaria, inter CIRCVMCISOS.* *Cap.* III-IX. XII.

III *Acta in CÆSAREA, & receptio GENTIVM.* *Cap.* X. XI.

IV *Curſus PRIMVS inter gentes, Barnabæ & Sauli.* *Cap.* XIII. XIV.

V *Legatio & concilium HIEROSOLYMITANVM, de Iudæorum & Gentium EADEM conditione.* *Cap.* XV.

VI *Curſus ALTER Pauli.* *Cap.* XVI-XIX.

VII *Curſus TERTIVS, ROMAM usque.* *Cap.* XIX. 21-XXVIII.

Diſtinctius hæ partes reſolvuntur in *Ordine temporum*, cap. VI.

Applicatio omnium partium ad noſtra tempora quomodo inſtitui debeat, pulcre oſtendit *Iuſtus Ionas* in Dedicatione Annotationum ad hunc librum Anno 1524 editarum: *Res ipſæ*, inquit, *quæ nunc noſtro ſeculo geruntur, clariorem reddunt nobis non modo hunc librum, ſed & reliquam etiam ſcripturam, cum plane hoc videamus* pati *nunc vere pios-. Fiunt* miracula *non minora quotidie, quam tunc facta ſunt. quis enim tam celerem* curſum *verbi, quis hanc* ſubitam mutationem rerum *non miraculum maximum eſſe ducat? Quis Lutherum jam noſtra ætate Evangelii præconem hactenus a tot mundi ſapientibus & potentibus oppugnatum, fremente papa, invito Satana, invitis omnibus inferi portis, tamen ſuperſtitem, non Paulo contra XL virorum conjurationem & tot callidas inſidias hoſtium ſervato, jure comparet? - Suaves homines ſic putant apoſtolos conſuluiſſe poſteritatis otio, & ſic perpeſſos eſſe catenam Evangelii, ut nunc eo* tranquillius *monachi & ſacerdotes molliter curent cuticulam, quaſi vero Satanas nunc ſit nullus, aut mundo & carni nunc cum Evangelio conveniat.*

AD CAPVT. I.

Vers. 1 Μὲν, *quidem*) Apodoſin, de *libro* hoc altero, res ipſa exhibet, particulam δὲ *vero* abſorbens.

¶ λόγον, *ſermonem*) λόγος, Latinis *liber*, tantam ſolet habere longitudinem, ut lector cupidus una lectione abſolvere poſſit. Prodeſt igitur, interdum unum librum, v. gr. Evangelium ſecundum *Lucam*,

Lucam, ſimul perlegere. Auctoritas libri alteriusutrius redundat in alterum Lucæ. Maximus adhuc in œconomia Chriſti limes eſt hoc tempus a reſurrectione usque ad aſcenſionem: in eo prior Lucæ liber deſinit, alter incipit, non tam apoſtolorum, quam Spiritus ſancti Acta deſcribens, ſicut prior liber Acta Ieſu Chriſti habet.

¶ *περὶ πάντων, de omnibus*) ſummatim videlicet. coll. Ioh. XXI. 25.

¶ *ἤρξατο ποιεῖν - ἄχρι*) *cœpit facere - usque*: id eſt, *fecit ab initio, usque*. conf. *incipiens*. v. 22. Initia & exitus pertexuit Lucas, i. e. omnia, conſiderate.

¶ *ποιεῖν, facere*) per miracula & actiones ſanctas.

¶ *διδάσκειν, docere*) per ſermones.

2 *ἐντειλάμενος, præcipiens*) Qui diſcedunt, ſolent *præcipere, mandare*, ut opus eſt, & quoad ſatis eſt. Verſu 3 generatim exprimit Lucas, quid Dominus dixerit apoſtolis per illos XL dies: ſed verſu 2. 4 ſeqq. declarat, quid dixerit illo die aſcenſionis. coll. v. 5 fin. & v. 9 init. Ad eum enim ipſum diem perduxerat Lucas Evangelium ſuum: & ab eo Apoſtolorum Acta orditur.

¶ *τοῖς ἀποςόλοις, apoſtolis*) Appellatio conveniens totius libri argumento: *diſcipulatus* jam exibat.

¶ *διὰ, per*) Conſtr. cum *præcipiens*. Is ipſe, qui præcipiebat, Spiritum S. habebat, Luc. IV. 18, & cum mandatis eum dedit apoſtolis, Ioh. XX, 22, mox daturus uberrime. Sic ante aſcenſionem dedit *arrham pentecoſtes*.

¶ *ἐξελέξατο*) *elegerat*. Luc. VI. 13. Ioh. VI. 70. De Iuda ſeorſum agitur v. 16 ſeq.

¶ *ἀνελήφθη*) *ſurſum receptus eſt*.

3 *παρέςησεν ἑαυτὸν, ſtitit ſe ipſum*) Grandis oratio. Suavis regreſſus: *aſſumtus eſt, ſtitit, vivum, paſſionem*.

¶ *παθεῖν, paſſionem*) ad mortem usque.

¶ *τεκμηρίοις, argumentis*) per viſum, auditum, tactum &c. unde certo & liquido ſcirent, & *Ipſum* eſſe, & *vivere*.

¶ *δι' ἡμερῶν τεσσαράκοντα*) *per dies XL*. non perpetuo, ſed per intervalla. Contra, *decem* duntaxat, non *quadraginta* dies, ab aſcenſione ad pentecoſten: *triduum*, mortis.

¶ *ὀπτανόμενος, apparens*) per appariones bene longas. Ioh. XXI. 12.

¶ *περὶ τῆς βασιλείας, de regno*) Hæc ſumma erat, etiam ante paſſionem, ſermonum Chriſti.

4 *συναλιζόμενος, conventum agens*) Hoc non dicitur de omnibus apparitionibus, v. 3, ſed de ultima, eaque frequenti & maximi momenti. Lectionem ab aliis ſollicitatam & notionem verbi hujus probat Heſychius, συναλιζόμενος, συναλισθεὶς, συναχθεὶς, συναθροισθείς.

¶ *μὴ χωρίζεσθαι, ne diſcederent*) Facile reliquiſſent Ieruſalem, ubi crucifixus fuerat Dominus.

¶ *τὴν ἐπαγγελίαν*) Ammonius: ὑπισχνεῖται ὁ τῷ αἰτήσαντι δώσειν ὁμολογήσας· ἐπαγγέλλεται δὲ ὁ ἀφ' ἑαυτοῦ δώσειν ὁμολογήσας. Quæ verbi Græci proprietas, ubi de divinis promiſſionibus agitur, exquiſite obſervanda eſt.

¶ *ἠκούσατε, audiſtis*) Dixerat hoc ipſum Luc. XXIV. 49. Atque hic parallelismus ad arctiſſimum nexum pertinet utriusque libri Lucæ. Stilus ex relativo recitativus, uti c. XXIII. 22, item poſt verbum *præcipere*.

¶ ὑμεῖς,

5 ὑμεῖς, *vos*) mei. Matth. III. 11. Hoc late patet. Act. XI. 16.

¶ βαπτισθήσεσθε, *baptizabimini*) a me. Matth. l. c.

¶ ὀ μετὰ πολλὰς, *non poſt multos*) Numerus dierum non definitus exercebat fidem diſcipulorum.

6 συνελθόντες, *convenientes*) Facilius putabant conjunctim ſe impetraturos esſe reſponſum.

¶ τούτῳ) *hoc* intervallo, poſt dies non multos veniente.

¶ τὴν βασιλείαν, *regnum*) cujus ſedes Hieroſolyma, v. 4, at latitudo, maxima, v. 8, & indoles divinior, quam interrogantes tum interpretabantur verba Domini. v. 3 fin. Luc. XXII. 16.

¶ τῷ ἰσραὴλ, *Iſraëli*) Dativus emphaſin habet. Apoſtoli, *re* præſuppoſita, quærebant de *tempore*: & pariter ſe habet ſubſequens reſponſio.

7 οὐχ ὑμῶν ἐστιν, *non veſtrum eſt*) Non dicit, *non eſt veſtrum*, ſed, *non veſtrum eſt*, ut emphaſis ſit in *veſtrum*. conf. omnino, *non vos*, *alii*, Ioh. IV. 38: &, *non tibi*, 2 Chron. XXVI. 18: &, *non vobis & nobis*, Ezr. IV. 3. Repulſa comis eſt, & gravis deſcriptio *Reſervati* divini: nec tamen ea ad reprehendendum, ſed ad docendum ſpectat. Non dicit, *non eſt juris & officii veſtri*, *quærere*: ſed ait, *Non veſtrum eſt noſſe*: non veſtræ poteſtatis hoc eſſe juſſit Pater, ſed ſuæ poteſtati reſervavit, ut ipſe ſciat & faciat. conf. Matth. XXIV. 36. *Non veſtrum* eſt, inquit: unde non licet colligere, ne aliorum quidem poſthac fore. Revelatio œconomiæ divinæ habet ſuos gradus. 1 Petr. I. 12. Matth. XI. 11. Ap. I. 1.

¶ χρόνους ἢ καιροὺς, *intervalla vel tempora*) Interrogatio diſcipulorum corrigitur, & vocabulum generale, χρόνῳ, *intervallo*, per alterum additum, χρόνους ἢ καιροὺς, *intervalla vel tempora*, magis determinatur, ut alibi oſtendimus. Generatim obſervetur hoc loco, longius quiddam eſſe χρόνον, quam καιρόν. c. VII. 17. 20. Iuſtus Ionas: *Satis eſt, vos ſcire ex Scripturis, futurum, ut reſtituantur omnia; ſed quando futurum ſit, hoc DEI eſt.*

¶ οὓς, *quæ*) Tempora DEO reſervata indagare, curioſitatis eſt: revelata non curare, animi puſilli aut ſomnolenti. Dan. IX. 2. 1 Petr. I. 11. Ap. XIII. 18. Quæ apoſtolorum nondum erat noſſe, per Apocalypſin poſtea ſunt ſignificata. Generalius enunciatum non derogat revelationi ſpeciali ſubſecutæ. Petro quoque hoc loco dicitur, *Tuum non eſt*, plane uti Ioh. XXI. 22. 23, *quid ad te?*

¶ ὁ πατὴρ, *Pater*) Matth. XX. 23. XXIV. 36.

¶ ἔθετο, *poſuit*) Ergo *res* ipſa firma eſt: alias nullum ejus rei *tempus* eſſet.

¶ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ, *in ſua poteſtate*) Tempore ulterioris revelationis, & ipſius maxime complementi, etiam ea, quæ antehac in Patris poteſtate fuerant ſita, noſcuntur.

8 ἀλλὰ, *ſed*) Antitheton inter id, quod diſcipulorum erat, vel non erat; tum inter id, quod illo tempore futurum erat, & inter id, quod in ulteriora reſervatum erat.

¶ μάρτυρες, *teſtes*) doctrina & ſanguine: non reges mundi; quanquam regnum DEI per illud ipſum teſtimonium propagabitur.

¶ ἱερουσαλὴμ - γῆς· *Ieruſalem - terræ*) Gradatio. vid. v. gr. c. VIII. 1. 4. 5. 27.

¶ σαμαρείᾳ, *Samaria*) Samaritanas urbes antea intrare non debuerant. Si-

ne dubio nunc mirum id viſum eſt apoſtolis.

9 νεφέλη, *nubes*) Itaque per ſe non diſparuit Dominus.

10 ἄνδρες - λευκῇ, *viri - alba*) Conf. Matth. XXVIII. 3 not. *Vir*, pro angelo. c. X. 30. 3. 22. Luc. XXIV. 4 not. Sed conf. etiam Luc. IX. 30 not.

11 γαλιλαῖοι, *Galilæi*) In apparitionibus, quæ ſingulis obtingunt, nomen proprium adhibuere angeli; pro quo adhibetur h.l. nomen patriæ, ſub quo omnes continentur. Ex Galilæa nunquam vel certe raro fuerat propheta; at omnes apoſtoli.

¶ τί, *quid*) Simile *quid*, c. III. 12.

¶ ἐμβλέποντες) *intuentes*, cum mora, in cœlum, quod nunc aſpicere nil attinet, quum Ieſus non cernitur.

¶ οὕτως, ὃν τρόπον, *ſic*, *quemadmodum*) Similis locutio, c. XXVII. 25. 2 Tim. III. 8.

¶ ἐλεύσεται, *veniet*) Aſcenſio potius Chriſti, quam adventus ad judicium, in Scriptura ut *reditus* deſcribitur. *Venire* dicitur, non ſolum, quia antea non venerat ad judicandum, ſed quia adventus glorioſus multo erit illuſtrior. Mundus non crediderat, Filium DEI *veniſſe*: reſpectu credentium dicitur *redire*. Ioh. XIV. 3. Tum revelabitur, in die ſuo. Verbum, *venit*, jam in prophetia Henochi poſitum. Iud. v. 14. *Veniet*, modo viſibili, in nube, cum tuba, cum comitatu, & eodem fortaſſe loco, v. 12. adde Zach. XIV. 4, cum annot. Michaëlis, & Matth. XXIV. 27 not. Non ii, qui aſcendentem viderunt, dicuntur venturum *viſuri*. Inter aſcenſionem & inter adventum glorioſum nullus interponitur eventus, eorum utrique par: ideo hi duo conjunguntur. Merito igitur apoſtoli, ante datam Apocalypſin, diem Chriſti, ut valde propinquum, propoſuerunt. Et congruit majeſtati Chriſti, ut toto inter aſcenſionem & inter adventum tempore ſine intermiſſione exſpectetur.

12 ἐλαιῶνος, *oliveti*) ubi agon fuerat.

¶ ἐγγὺς, *prope*) quinque ſtadiis.

¶ σαββάτου ὁδὸν, *Sabbati iter*) quantum Iudæo licebat iter facere die Sabbati, citra laſſitudinem, ad duo millia cubitorum. Colligit hinc Chryſoſtomus, die *Sabbati* eos reverſos eſſe in urbem: malim ſtatuere, proprium in toto oliveti monte aſcenſionis locum hac ab urbe diſtantia notari.

13 ὑπερῷον) Sic LXX עליה reddunt. Ioh. Gregorius: *ὑπερῷα in Scripturis erant loca in ea parte domus, quæ erat a ſolo remotiſſima, a Iudæis ad preces privatas ſeparata, verſus Salomonis templum ſpectantia aut locum illius: quibus ob conſecrationem & convenientem receſſum apoſtoli utebantur more Chriſtiano.* Obs. c. 3, ubi copioſe ὑπερῷα deſcribit.

¶ πέτρος, *Petrus*) Conſtr. cum ἀνέβησαν, *aſcenderunt*. De ordine apoſtolorum vide ad Matth. X. 2. Petro, primo, articulus præ ceteris additur, c. III. 11. IV. 13. 19. VIII. 14, quanquam non ſemper, c. III. 4. Per hos paucos & contemtos homines, ſine ullis præſidiis humanis, Chriſtus mundum ad obedientiam fidei perduxit.

14 ὁμοθυμαδὸν, *unanimiter*) Hæc particula ſæpe in Actis, convenienter argumento libri: extra Acta, non niſi ſemel in N. T. ponitur. Rom. XV. 6.

¶ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει) De differentia horum verborum vid. 1 Tim. II. 1 not.

¶ σὺν γυναιξὶ, *cum mulieribus*) Luc. XXIV. 10. 1 Cor. IX. 5.

¶ μαρία, *Maria*) cujus ultima h. l. mentio in N. T. Hæc & ſanctitatis & ſenectutis nomine eximie habita inter ſanctos, teſtimonium præbuit omnium rerum, quæ inde ab Annunciatione factæ fuerant.

¶ ἀδελφοῖς, *fratribus*) conſobrinis. Hi quoque lucrifacti, tametſi initio non crediderant.

15 ἀναςὰς, *exſurgens*) ut ſolent verba facturi. Hæc oratio Petri ante Pentecoſten illam habita, tamen non diſcipulatum, ſed apoſtolatum refert, ex Ioh. XX. 22.

¶ ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *inſimul*) in illo nempe loco. Aliis locis plures poterant eſſe diſcipuli, extra urbem maxime.

¶ ὡς ἑκατὸν εἴκοσι, *quaſi centum viginti*) Hujus numeri decima pars erant apoſtoli. εἴκοσιν & εἴκοσι ſcribi, docet Euſtathius.

¶ εἶπεν - ἄνδρες· *dixit - viri*) Parentheſis inter propoſitionem & tractationem, uti Gen. VI. 9 ſeq.

16 ἄνδρες ἀδελφοὶ, *viri fratres*) Id beatius, quam *viri Athenienſes*. Appellatio honoris & amoris, concilians auditores.

¶ ταύτην) *hanc*, in Pſalmo LXIX & CIX.

17 ὅτι, *quod*) Ratio, ſub qua Iudas hic memoratur, quia habuerat *munus*. v. 20.

¶ κατηριθμημένος, *annumeratus*) Triſte eſt, *numerari*, non manere.

¶ κλῆρον, *ſortem*) *Sors* dicitur, quicquid alicui citra ſuam operam obtingit.

¶ τῆς διακονίας, *miniſterii*) Sic frequentiſſime in hoc & ſequentibus libris dicitur miniſterium N. T, ſed in V. T. LXX interpretes pro שרת *apparere* plerumque dicunt λειτουργεῖν, quod ipſum ſonat magnificentius quiddam. Apoſtoli autem humilitatem expeditam ſecuti ſunt.

¶ ταύτης, *hujus*) noſtri.

18 ἐκτήσατο, *poſſedit*) *emit*. Iudas quidem non ſolvit argentum, Matth. XXVII. 5, ſed tamen aut emere conſtituerat, conf. 2 Reg. V. 26, aut initio emtionis facto occaſionem dedit, ut Sacerdotes eam conſummarent. Non credidit miſer, cauſam Ieſu durabilem fore: & in poſterum, ſi ea labaret, ſibi & ſuis (Ps. CIX. 9.) domicilium deſtinarat, quo ſe reciperent, & de victu proſpicere voluit. Alii exponunt: ἐκτήσατο, *paravit*, ſcil. non ſibi, ſed aliis revera.

¶ πρηνὴς γενόμενος, *projectus in faciem*) Species mortis, quam Iudas ſibi conſciverat, (Matth. XXVII. 5 not.) tum ſatis nota erat. Igitur ea præſupponitur h. l. & adduntur, quæ ſecuta ſunt, nempe cadaveris contumelioſe projecti ſitus pronus, quum honeſte defuncti componantur ſupini. Illuſtrari locus poteſt ex libro eleganter Græco 3 Macc. V. 41 (43:) ubi Rex Iudæis infenſiſſimus comminatur, τὸν ναὸν πυρὶ πρηνέα καταςήσειν· *ſe templum per ignem ſolo eſſe* æquaturum. πρηνῆ γενέσθαι non ſignificat *præcipitem ſe dare*.

¶ ἐλάκησε μέσος, *crepuit medius*) Heſychius, ἔλακεν, ἐψόφησεν. Et μέσος, *medius*, orationem facit expreſſiorem. Cohæret verbum cum πρηνὴς, uti Sap. IV. 19, ῥήξει αὐτοὺς ἀφώνους πρηνεῖς.

¶ σπλάγχνα, *viſcera*) Ipſe prius depoſuerat *viſcera* miſericordiæ. Ps. CIX. 16.

19 γνωςὸν ἐγένετο, *innotuit*) illud videlicet, quod v. 18 ineunte memoratur.

¶ τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν, *ipſorum lingua*) Hoc, & interpretamentum ſubſequens, *hoc eſt ager ſanguinis*, Lucas orationi Petri addidit pro Theophilo & lectore Hebraica non intelligente.

20 γενηθήτω κτλ.) Ps. LXIX. 26. LXX, γενηθήτω ἡ ἔπαυλις αὐτῶν ἠρημωμένη, καὶ ἐν τοῖς σκηνώμασιν αὐτῶν μὴ ἔςω ὁ κατοικῶν.

¶ ἔπαυ-

¶ ἔπαυλις) id eſt, οἴκημα εὐτελὲς, Euſtathio.

¶ αὐτῦ) Hebr. & LXX, αὐτῶν. Subſumitur autem de Iuda, pro inſtituto præſenti. Iuſtus Ionas: *Rejectione Iudæ & ſubrogatione alterius indicatur Iudæorum abjectio & omnium, qui miſſum ad ſe Chriſtum perſequuntur.*

¶ μὴ ἔςω, *ne ſit*) Id impletum, quum ad ſepulturam peregrinorum ceſſit ager.

¶ καὶ τὴν-ἕτερος) Ps. CIX. 8. Sic plane LXX.

¶ ἕτερος, *alter*) Matthias in individuo non deſignatus eſt apertius, atque ita ſorti ſanctæ manſit locus.

21 δεῖ, *oportet*) Sic v. 16.

¶ τῶν) Genitivus pendet ab ἕνα, & reſumitur in τυτων, ordine rei & verborum eleganter conveniente.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) in privatum. conf. Ioh. X. 9 not.

¶ ἐξῆλθεν, *exivit*) in publicum.

¶ ἐφ᾽ ἡμᾶς, *ſuper nos*) ut Magiſter. Præpoſitio congruit non modo cum *intravit*, ſed etiam cum *exivit*.

22 ἀπὸ τῦ βαπτίσματος ἰωάννυ, *a baptiſmate Iohannis*) Ab hoc articulo hiſtoria I. C. apud Marcum habet *Initium* ipſum. Ceteri Evangeliſtæ paucis expediunt antecedentia.

¶ ἕως, *usque*) Vsque ad diem aſcenſionis porriguntur teſtimonia XII apoſtolorum de Domino Ieſu ejusque reſurrectione.

¶ τῆς ἀναςάσεως αὐτῦ, *reſurrectionis ejus*) Qui reſurrectionem Chriſti credit, omnia credit, quæ prægreſſa & ſecuta ſunt. De reſurrectione Chriſti plurima Petro mentio in Homiliis & Epiſtola priore. Vt apoſtolus eſt teſtis reſurrectionis Chriſti, ſic Chriſtianus eſt, qui eam credit. Illo tempore tantundem virtutis opus erat, ut aliquis crederet, rem eſſe geſtam, quam ut crederet, in ea re geſta ſalutem eſſe. quare qui illud credidere, totam fidem ſuſcepere. Hodie, quum rem geſtam nemo in eccleſia vocat in dubium, multi in eo ſubſiſtunt, neque tamen certitudine rei geſtæ ad fidem totam perveniunt.

¶ ἕνα, *unum*) Nam non debebant eſſe plures, quam XII, neque adeo uterque ſimul ſumendus erat.

23 δύο, *duos*) Huc pervenire poterant fideles, conſilio; non ultra. Ideo hic demum *ſors* incipit, qua res gravis divinæ deciſioni committitur, & immediata apoſtoli peragitur vocatio. Hodie quoque in eligendis epiſcopis ſorti locum eſſe poſſe cenſet Iuſtus Ionas ad h. l. & memorabile exemplum refert Comenius in Hiſt. eccl. Slav. § 60. Habet etiam b. *Riegerus* Böhm. Br. Vol. 3. p. 36.

¶ ὃς ἐπεκλήθη, *qui cognominatus eſt*) Eo cognomine videri poterat præferri debere; niſi poſtea demum hoc cognomen nactus eſt, ut agnoſceret, quamvis Matthias electus eſſet, ipſum tamen ſua laude non excidiſſe.

24 σύ, *tu*) tu ipſe. Apoſtolus debebat immediate eſſe vocatus. Ieſum invocant, *Dominum*. v. 21. nam hujus erat apoſtolum eligere. v. 2. c. IX. 17. XXVI. 16. Ioh. VI. 70.

¶ καρδιογνῶςα, *qui corda noſti*) *Cor* debet eſſe rectum in miniſtro Evangelii. c. VIII. 21. 2 Cor. I. 12. 1 Theſſ. II. 4. *Cor* facit, ut unus ſit præferendus alteri, qui certe æque bonus erat foris.

Mmm 2 ¶ παν-

¶ *πάντων, omnium*) etiam horum duorum.

¶ *ἀνάδειξον, oſtende*) Id factum, ipſius ſortis eventu. Ieſus poſt reſurrectionem ſæpe apparuit: nec tum apoſtolatum Matthiæ detulit; ſed poſt aſcenſionem.

25 *εἰς τὸν τόπον τὸν ἴδιον, in locum ſuum*) in locum plane proprium, diviſum a ceteris apoſtolis. quæſierat *ἴδιον, proprium* quiddam: v. 18. *proprium locum*, ſuperſtitum oculos fugientem, in regione mortis nactus eſt.

26 *ἔδωκαν, dederunt*) miſerunt.

¶ *κλήρους αὐτῶν, ſortes eorum*) Ioſephi & Matthiæ. Dum ſecum habebant apoſtoli Dominum, non uſi ſunt ſorte: neque poſt adventum Paracleti ea ſunt uſi, c. X. 19. XVI. 6 ſs. ſed in uno hoc intermedio tempore, & in uno hoc negotio uſi ſunt, convenientiſſime.

¶ *συγκατεψηφίσθη, annumeratus eſt*) Omnes acquievere in electionis divinæ oſtenſione. Non dicuntur manus novo apoſtolo impoſitæ. erat enim prorſus immediate conſtitutus.

CAP. II.

1 *Ἐν τῷ συμπληροῦσθαι, dum complebatur*) Multa ſimul convenere inter ſe implementa prædictionum.

¶ *τῆς πεντηκοστῆς, pentecoſtes*) Hoc vocabulum non habent LXX int. exſtat autem Tob. II. 1. 2 Macc. XII. 32. Pentecoſte Sinaitica in V. T. & Pentecoſte Hieroſolymitana in N. T. duas habent longe omnium clariſſimas & omni atheorum exceptione majores DEI patefactiones, legalem & evangelicam: Ps. LXVIII. 8. 10. e monte & e cœlo: terribilem & benignam.

¶ *ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, cuncti unanimiter in eodem loco*) Conjunctio ſocietatis, animorum, loci. quinam fuerint & quid egerint, vid. c. I. 14. 15. Non modo erant apoſtoli, ſed etiam ceteri.

2 *ἄφνω, repente*) Sic ad judicium quoque revelabitur Chriſtus.

¶ *φερομένης*) Aptum Verbum.

¶ *πνοῆς, ſpiraminis*) Pendet ab *ἦχος*, *ſonus*.

¶ *οἶκον, domum*) Sæpe *οἶκος* partem domus, ut Latinis *œcus*, denotat. Domus erat *templum*, Luc. XXIV. 53. omnibus illo die feſto, illa diei parte adeundum: *œcus*, pars templi: pars *œci totius*, *τὸ ὑπερῷον*. c. I. 13.

¶ *καθήμενοι, ſedentes*) quiete, mane. v. 15.

3 *αὐτοῖς, illis*) Conſtr. cum *apparuerunt*, ſed ita, ut vis pronominis redundet etiam ad *diſpertitæ*, *διαμεριζόμεναι*. Atque hoc valet *diſtributæ*, ſed in præſenti, coll. coll. v. 45. Non dicitur, *σχιζόμεναι*, quaſi linguæ in ore fuerint *fiſſæ*; neque *διαιρούμεναι*, *diviſæ*, quaſi aliud duntaxat aliis eloquium ardens fuerit datum. Intermedium verbum adhibetur, *διαμεριζόμεναι*.

¶ *γλῶσσαι, linguæ*) Sumitur h. l. metaphorice, ut לשון paſſim, & לְשׁוֹן אֵשׁ Es. V. 24, ut notentur *linguæ quaſi igneæ*. Manet tamen magna pars proprietatis, quia de *loquela* agitur. Erant flammulæ vertici ſingulorum inſidentes, non ex ore eorum prodeuntes: nam ſequitur: *ſeditque*, videlicet Spiritus ſanctus, v. ſeq. qui ſuper eos venit, c. I. 8, ſpecie illa linguarum.

guarum. non additur articulus αἱ, qui denotaret naturales oris apoſtolorum linguas, nunc miraculoſe affectas.

¶ ἐκάθισέ τε, *ſeditque*) ſcil. ὁ καθίζων, *ſedens.* conf. ἐκάθισαν, *conſederunt*, Ap. XX. 4. Ellipſis apta. nam non illico, ſed paullo poſt conſtitit, ſeſſorem hunc eſſe Spiritum S.

¶ ἐφ' ἕνα ἕκαστον, *ſuper unumquemque*) Conf. omnino ἐπὶ, *ſuper*, Ioh. I. 32. 33.

4 καὶ, *&*) Deſcribuntur interna, cum ſuo effectu, ut v. 3 externum ſymbolum.

¶ ἅπαντες, *cuncti*) cuncti illi, de quibus v. 1. 14. 15. c. I. 14 ſeq. varia ætate, ſexu, conditione. infra, v. 17 ſ.

¶ ἤρξαντο, *cœperunt*) Id antea nunquam factum.

¶ λαλεῖν, *loqui*) ſine labore, expedite.

¶ γλώσσαις, *linguis*) Miraculoſa varietas non in auribus auditorum erat, ſed in ore loquentium. c. X. 46. XIX. 6. Marc. XVI. 17. 1 Cor. XII. 10. Hæc familia, totius mundi linguis DEVM celebrans, erat inſtar totius mundi, linguis ſuis DEVM laudaturi.

¶ καθὼς, *ſicut*) 1 Cor. XII. 11.

¶ ἐδίδου) *dabat*, ut loquerentur ſine labore, & tamen libere.

¶ ἀποφθέγγεσθαι) *profari*, cum ſobrietate & virtute. v. 14. c. XXVI. 25. Iuſtus Ionas: *Moſes, qui typum gerit legis, impeditæ linguæ fuit: Evangelium vero loquitur lingua ignita & flammante.*

5 κατοικοῦντες, *habitantes*) Hi non ad pentecoſten duntaxat venerant, quanquam verbum *habitandi* limitatur verſu 9 & 10.

¶ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Nam ex gentibus nemo aderat, ſed Iudæi variarum gentium,

¶ τῶν) Subaudi *terrarum.* Luc. XVII. 24 not.

6 φωνῆς, *voce*) de qua v. 4, nec non v. 2. conf. קול φωνὴ, Ex. IV. 8. Ps. XIX. 4.

¶ τὸ πλῆθος, *multitudo*) de qua v. 5.

¶ συνεχύθη, *confuſa eſt*) Varii erant homines & animorum motus.

7 ἐξίσταντο, *ſtupebant*) v. 12.

¶ γαλιλαῖοι, *Galilæi*) adeoque unius dialecti. Galilæos eſſe, norant ex eo, quod erant diſcipuli IESV.

8 καὶ πῶς, *& quomodo*) Periodus concluditur v. 11. Nam illud: *quomodo nos audimus unuſquisque lingua noſtra, in qua nati ſumus*, per ſe abrupte ſonans, coll. v. 6, poſt longam parentheſin, qua oratio decore ſuſpenditur, reaſſumitur his verbis: *audimus eos loquentes* &c. Admirationi eximie congruit ſermo. Conf. quæ de tali parentheſi notavimus ad *Gregorii Thaum.* Paneg. § 94. Varias & dialectos, v. gr. Ponticam, Aſiaticamque Græcam, & linguas, referebant apoſtoli.

9 πάρθοι, *Parthi*) Non dubium eſt, quin omnium gentium Iudæi, Hieroſolymis quidem *habitantes*, ſcierint Hebraice: quare hæc linguarum varietas, in V. T. inaudita, indicat, Evangelium ad gentes omnes, ipſarum linguis, perventurum eſſe. Porro ſeries illa, qua populi enumerantur, denotare videtur ordinem partim Geographiæ, partim converſionis gentium. Primo ponuntur poſteri Semi, deinde Iapheti, nec non Chami; ex Aſia, Africa, Europa, iterum ex Aſia. *Parthorum* natio, eo tempore imperio pollens, prima ponitur.

¶ οἱ κατοικοῦντες) *qui habitamus*, vel *qui habitabamus*. Hoc participio adhibito com

modior ſit appellatio gentium, quæ ſequuntur.

¶ ἰουδαίαν, *Iudæam*) cujus dialectus differebat a Galilæa. v. 7. Sic etiam indigenis dabatur miraculum. *Armeniam* legit *Auguſtinus*: eaque inter *Meſopotamiam Cappadociamque* jacet. ſed vetuſtam ſane *Armeniorum* linguam ſub alia quadam gente hîc nominata innui, exiſtimare licet.

¶ τὴν ἀσίαν, *Aſiam*) *Aſiam* ſtricte dictam. Articulus facit epitaſin, ut notetur regio quam remotiſſima ad occidentem.

10 αἴγυπτον, *Ægyptum*) Hæc inprimis regio Iudæis abundabat.

¶ τὰ μέρη, *partes*) plures.

¶ κυρήνην, *Cyrenen*) urbem Libyæ ad occidentem, adeoque remotioris etiam.

¶ οἱ ἐπιδημοῦντες ῥωμαῖοι, *advenæ Romani*) Romæ nati, ſed nunc Hieroſolymis domum habentes. Hi videntur poſt ceteros antea enumeratos Hieroſolymam veniſſe. Soli ex Europæis Romani jam memorantur.

11 ἰουδαῖοί τε καὶ προσήλυτοι, *& Iudæi & proſelyti*) Multos illis temporibus proſelytos e Romanis eorumque libertinis & fuiſſe & pulſos fuiſſe, patet ex Tacito, l. 2 Annal. cap. 85. Non tamen ex Romanis ſolum, ſed etiam ex ceteris gentibus *proſelyti*, *Iudæis* oppoſiti, hoc loco innuuntur.

¶ κρῆτες, *Cretes*) Creta inſula inſulas in hac enumeratione repræſentat. Multa prophetæ prædixerant de איים *inſulis* convertendis: harumque plures, occidentem ſpectantes, in ipſis Actis occurrunt.

¶ λαλούντων, *loquentes*) pſalmis Davidicis, eo tempore uſitatis, vel etiam locutione recenti.

¶ τὰ μεγαλεῖα, *magnalia*) magnas virtutes, magna opera.

12 πάντες, *omnes*) religioſi. v. 5. Conf. v. ſeq.

13 χλευάζοντες, *irridentes*) Mundus incipit a *ludibrio*: inde progreditur ad *quæſtionem*, c. IV. 7, ad *minas*, v. 17, ad *carceres*, cap. V. 18, ad *verbera*, v. 40, ad *cædem*, c. VII. 58.

¶ γλεύκους) *muſto* vel *dulci* vino, præteriti aut præſentis anni, aliove potu valido.

¶ μεμεστωμένοι, *repleti*) Homines naturales ſolent res ſupernaturales naturalibus cauſis imperite & impudenter tribuere. conf. c. XXVI. 24.

14 σταθεὶς, *ſtans*) Omnes geſtus, omnia verba Petri, ſummam *ſobrietatem* indicant.

¶ δὲ, *autem*) occaſione utens. Apoſtoli ſemper occaſionem habuere, nunquam dimiſere.

¶ ἐπῆρε, *ſuſtulit*) cum parrheſia.

¶ ἀπεφθέγξατο) Scite ponitur hoc verbum, pro εἶπε *dixit*; in hoc ſermone ſolenniſſimo & ardentiſſimo, ac ſobrio tamen. conf. Act. XXVI. 25.

¶ ἄνδρες, *viri*) In hac veteri appellationum ſimplicitate multo plus ineſt gravitatis, quam hodie, ubi in titulis tot epitheta *Nobilitatis*, *Dignitatis* &c. cumulantur. Habet autem hæc oratio tres partes, quarum quælibet ab hac appellatione incipit. v. 22. 29. ſed creſcente familiaritate ſermonis, v. 29 addit, *fratres*, facto jam interim converſionis initio.

¶ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) in Iudæa nati.

¶ ἅπαντες, *cuncti*) Hebraico ſermone loquebatur Petrus, quem unum omnes intelligebant.

¶ τοῦ-

¶ *τοῦτο, hoc*) Tali exordio non uteretur ebrius. Decenter monet & rogat Petrus.

15 *ὑπολαμβάνετε, exiſtimatis*) Non dicit, *Aliqui ex vobis illudunt.* Clementer loquitur.

¶ *οὗτοι, hi*) Loquitur in tertia perſona, ſe ipſo & ceteris apoſtolis non excluſis. ipſum defendebat etiam oratio ſua, ceteros cum ipſo apoſtolos, *ſtatio* ipſa: & illi, quos docet, ſic dixerant, *οὗτοι, hi*, v. 7.

¶ *τρίτη, tertia*) Ebrius fere neſcit horam: nec mane facile quiſquam inebriatur, ibi præſertim, ubi domi eſt. 1 Theſ. V. 7. Erat dies pentecoſtes feſtus: & diebus feſtis Iudæi abſtinebant epulis usque ad meridiem. vid. Petiti var. lect. c. 15.

16 *ἀλλὰ, ſed*) Hi non ſunt poti, inquit, ſed Spiritu repleti.

¶ *τοῦτο, hoc*) Sapienter hæc dicuntur ante illa, quæ v. 22 commemorantur. Mentio adventus glorioſiſſimi ad judicium omnia, quæ de Ieſu Chriſto dicuntur, ſplendidiora reddit & efficaciora.

17 ſ. *καὶ ἔσαι κτλ.*) Ioël. III. 1-5. LXX, *καὶ ἔσαι μετὰ ταῦτα καὶ ἐκχεῶ - καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους μου - καὶ δώσουσι τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ ἐπὶ τῆς γῆς αἷμα - πρὶν ἐλθεῖν - σωθήσεται.*

¶ *ἐσχάταις, noviſſimis*) Omnes dies N. T. ſunt dies ultimi: atque hi ultimi jam longe proceſſerunt.

¶ *πνεύματος, Spiritu*) Suave antitheton: *de Spiritu meo, ſuper omnem carnem.*

¶ *πᾶσαν, omnem*) Promiſſio non ad ſolam Pentecoſten illam pertinet. v. 39. Apud Ioël dicitur, *Spiritum meum*: per Petrum, *de Spiritu meo*, reſpectu Pentecoſtes illius ſpeciatim.

¶ *καὶ, &*) Deſcribuntur homines omnis ſexus, ætatis, ordinis.

¶ *προφητεύσουσιν, prophetabunt*) Prophetia, inſigne chariſma, præcipuum documentum DEI in hominibus operantis.

¶ *ὁράσεις κτλ. viſiones &c.*) in vigilia & ſomno. Apud juvenes maxime vigent ſenſus externi, viſionibus opportuni: apud ſenes ſenſus interni, ſomniis accommodati. Apoſtoli erant *adoleſcentes*: & convenienter Petrus *adoleſcentes* præponit, cum Ioël ſenes præponat. Petro obtigit *viſio* c. X. 17. Paulo item, etiam noctu, c. XVI. 9. Non tamen adoleſcentes a ſomniis, neque ſenes a viſionibus excluduntur.

¶ *ἐνυπνίοις*) Sic cod. plerique, & ſic *Alex.* etiam apud Ioël. Alii, *ἐνύπνια.* & ſæpius quidem LXX habent *ἐνύπνιον ἐνυπνιάζεσθαι* ſed hoc loco æque commode, vel etiam grandiore ſignificatu dicitur, *ἐνυπνίοις ἐνυπνιασθήσονται.* Talis locutio, *ὅρκῳ ὤμοσεν.* v. 30.

¶ *καί γε*) *& ſane.*

¶ *δούλους μου, ſervos meos*) Intelliguntur ſervi ſecundum carnem, diverſi a liberis, v. 17, ſed iidem ſervi DEI.

19 *τέρατα, prodigia*) Magnas revelationes gratiæ comitantur judicia in malos. Num. XIV. 20 ſeqq. Iud. v. 5. & horum repræſentatio admonet de illa accipienda.

¶ *ἐν τῷ οὐρανῷ, in cælo*) De his v. 20.

¶ *ἐπὶ τῆς γῆς, ſuper terra*) De his ſtatim hoc verſu, per *χιασμόν.* Talia ſigna edita ſunt ante paſſionem Chriſti, quæ v. 22 memorantur: ſed ita deſcribuntur,

ut includantur etiam ea, quæ facta ſunt ipſo paſſionis & reſurrectionis tempore, tum in vaſtatione Hieroſolymorum, maxime vero ea, quæ noviſſimum diem præcedent. Matth. XXIV. 29. Prophetia a temporibus extremis remota ſummatim & uno conſpectu omnia complectitur. Sic plane clauſula Malachiæ (coll. Matth. XI. 13 ſ. not. XVII. 11 ſ. not.) directe ſpectat adventum Iohannis baptiſtæ, eique clauſulæ incidenter ſubnectitur mentio *diei terribilis*, noviſſimi.

¶ αἷμα, *ſanguinem*) cædes & bella.

¶ πῦρ, *ignem*) incendia.

¶ ἀτμίδα καπνοῦ, *vaporem fumi*) Fumus craſſus deſinit in vaporem ſubtilem.

20 ὁ ἥλιος, *ſol*) Hæc proprie accipienda ſunt. Matth. XXIV. 29 not.

¶ αἷμα, *ſanguinem*) colorem ſanguineum, ſubnigrum. conf. Gen. XLIX. 11.

¶ τὴν ἡμέραν Κυρίου, *dies Domini*) dies judicii extremi, non excluſis ceteris revelationibus divinæ gloriæ, illum prægredientibus.

¶ ἐπιφανῆ) נורא LXX ἐπιφανὴς, non ſemel.

21 ἐπικαλέσηται, *invocaverit*) Omnes orationum ſpecies hoc verbo continentur. Delectatus eſt Melanchthon inprimis vocabulo *invocationis*.

¶ σωθήσεται, *ſalvus fiet*) effugiet pœnas; beatitudinem aſſequetur. Luc. XXI. 36.

22 Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον, *Ieſum Nazarenum*) quem noſtis. Hic ipſe ſummam præbet omnium ſermonum apoſtolicorum. c. III. 13 &c. Hunc ſine variatione prædicarunt; & ſemper animas lucrifecerunt.

¶ ἀποδεδειγμένον, *demonſtratum*) evidentiſſime.

¶ τέρασι, *prodigiis*) quæ ſunt præludia eorum, de quibus v. 19.

23 ὡρισμένῃ, *definito*) Occupatio, cur Iudæis id permiſſum in tantum Virum fuerit: & prævia conſolatio, c. III. 17. 18. coll. Gen. XLV. 5.

¶ βουλῇ καὶ προγνώσει, *conſilio & providentia*) Conſilium (de quo conf. c. IV. 28.) ponitur ante providentiam. Itaque providentia permultum dicit. Subſecuta eſt eam etiam prædictio. c. III. 18.

¶ ἔκδοτον) *deditum*.

¶ ἀνόμων, *iniquorum*) Iniqui, *lege* carentes, Pilatus cum ſuis gentilibus, per quos Iudæi id patrarunt.

24 λύσας, *ſolvens*) Congruit hoc verbum cum vocabulo חבלים quod Lat. *funes* denotat, ſed etiam de doloribus parturientis dicitur.

¶ τὰς ὠδῖνας, *dolores*) ex quibus nova vita orta. *Dolores mortis* expertus eſt Ieſus, dum obiit. In morte, τετέλεσται adeoque poſt mortem, dolorum nihil; paulo poſt, in reſurrectione, facta eſt ſolutio non *dolorum*, ſed *vinculorum*, quæ dolorem attulerant, dum obiret.

¶ ᾅδου) Dicuntur ὠδῖνες θανάτου & ὠδῖνες ᾅδου, Pſalm. XVIII. (XVII.) 5. 6. Apud Lucam plerique θανάτου ſcripſerunt, fortaſſe molliendi ſermonis opinione: ſed antiqua lectio ᾅδου magis congruit cum verſu 27. 31.

¶ οὐκ ἦν δυνατὸν, *non erat poſſibile*) propter prædicta v. 25, & cauſas in iis commemoratas. Huic reſpondet *oportet*, c. III. 21. Hinc toties *ſemel* illud, de morte Chriſti. Rom. VI. 10 not.

¶ ὑπ' αὐτοῦ, *ab illo*) ab *Inferno*, quamlibet potenti hoſte.

25 εἰς αὐτὸν, *in eum*) in Chriſtum.

¶ προω-

¶ προωρώμην-ἐις ᾄδȣ-ἐγνώρισάς μοι κτλ.) Ps. XVI. 8-11. LXX, προωρώμην - ἐις ᾅδην - ἐγνώρισάς μοι κτλ.

¶ προωρώμην, *providebam*) Hoc ipſum eodem Pſalmo paulo ante, v. 2, ſic expreſſum: *Bonitas mea præter te nulla.*

¶ ἐκ δεξιῶν μȣ ἐςὶν, *a dextris meis eſt*) ad me tegendum.

26 ἡ γλῶσσά μȣ, *lingua mea*) Sic LXX interpretati ſunt כבוד Hebræum poëticum. quod quid ſignificet, colligi poteſt ex Ps. XXX. 13. coll. v. 10, ubi oppoſita ſunt *pulvis* & *gloria*, perinde uti Ps. VII. 6, & ex Ps. LVII. 9, ubi *gloria* medium eſt inter *cor* & *inſtrumenta*: & ex hoc ipſo dicto, ubi *gloria* medio inter *cor* & *carnem* loco ponitur. Denotat igitur ipſum naturæ florem, qui vel maxime per *linguam*, vocem, cantum ſe exſerit. nam *carni gloria* idem eſt, quod *flos* gramini ſive *herbæ*, 1 Petr. I. 24, ſive *decor vultus*, Iac. I. 11.

¶ ἔτι δὲ, *inſuper vero*) *etiam*, *adeo.* Epitaſis.

27 τὴν ψυχήν μȣ, *animam meam*) me ipſum, quod ad *animam* attinet. Subſequens ſententia ſpectat *corpus.*

¶ εἰς ᾅδȣ) ſcil. τόπον. ᾅδης eſt quaſi *ſepulcrum* animarum. לשאול LXX, εἰς ᾅδην עזב cum ל Lev. XIX. 10. Ps. XLIX. 11. Iob. XXXIX. 14. Erat in inferno: non eſt relictus in inferno.

¶ τὸν ὅσιόν σȣ, *ſanctum tuum*) Hebr. *Gratioſum tuum.* Chriſtus eſt, in quo Patris beneplacitum requieſcit.

28 ἐγνώρισάς μοι, *notas feciſti mihi*) Vid. Hebr IX. 12 not.

¶ ὁδȣ̀ς ζωῆς, *vias vitæ*) quibus pervenitur ad vitam, & ambulatur in vita. LXX, ὁδȣ̀ς, Hebr. ארח in ſingulari.

¶ μετὰ τȣ̃ προσώπȣ σȣ, *cum facie tua*) *quum tecum ſim.* Hebr. IX. 24.

29 ἐξὸν) ſcil. ἔςω. Neutrum frequens ſine verbo: ellipſis hoc loco morata.

¶ μετὰ παῤῥησίας, *libere*) Davidem magni faciebant Iudæi; de quo dicendum erat aliquid minus favorabile, quo magis augeretur gloria Chriſti. Eſt igitur hoc loco προθεραπεία, prævia ſermonis mitigatio.

¶ πατριάρχȣ, *patriarcha*) Hoc nomen majoris eſt dignitatis, quam nomen regis. Id quoque ad προθεραπείαν facit.

¶ τὸ μνῆμα ἀυτȣ̃, *ſepulcrum ejus*) idque cum ipſo Davidis corpore corrupto. Molliter loquitur.

¶ ἐν ἡμῖν, *inter nos*) Iſraëlitarum monumenta, loca, inſtituta, mores, familiæ, adagia, mirifice conveniebant cum Scriptura V. T. Sic quoque libri N. T. conveniunt cum ſtatu rerum ſubſecuto.

30 προφήτης, *propheta*) unde Pſalmus XVI eſt *propheticus.*

¶ εἰδὼς, *ſciens*) per prophetiam Nathanis. Poſt hanc igitur David cecinit Pſalmum XVI.

¶ ὅτι ὅρκῳ ὤμοσεν, *jurejurando juraſſe*) Pſalm. CXXXII. 11. coll. v. 2.

¶ καρπȣ̃ τῆς ὀσφύος, *fructu lumbi*) De propagatione loquitur Scriptura cum mirabili & proprietate & verecundia. *Seminis* periphraſis.

¶ καθίσαι) *collocare.*

¶ ἀυτȣ̃, *ejus*) Davidis.

31 προϊδὼν, *providens*) viſione *prophetica.*

¶ ἐλάλησε, *locutus eſt*) Pſalmo illo XVI.

¶ τȣ̃ χριςȣ̃, *Chriſti*) Petrus ſic argumentatur: David non locutus eſt de ſe

 ipſo

ipſo, ut res oſtendit. Ergo locutus eſt de Chriſto, ex mortuis reſurrecturo. Quo modo autem ex promiſſione de regno infertur reſurrectio? Reſp. Quia antea non capeſſiverat Chriſtus regnum, & quia regnum futurum erat æternum. Agnovit igitur David indolem regni Meſſiæ.

¶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ) Omittit hoc *Latinus.* Habet enim: *neque derelictus eſt in inferno:* ubi maſculinum, *derelictus*, oſtendit, ſcienter hoc poſuiſſe interpretem. Congruunt alii teſtes pervetuſti. Suppleverunt recentiores ex v. 27.

32 τοῦτον τὸν ἰησοῦν, *hunc Ieſum*) v. 23. 36.

¶ ἀνέστησεν, *reſuſcitavit*) ex mortuis.

¶ οὗ, *cujus*) nempe DEI, qui id fecit. c. V. 32. X. 41. 1 Cor. XV. 15.

33 τῇ δεξιᾷ) Sic quoque c. V. 31. Hebræum לימין LXX ſolent reddere ἐκ δεξιῶν, etiam Ps. CX. 1, ad quem locum Petrus reſpicit, & tamen dicit τῇ δεξιᾷ, quod ſemel habent LXX Ieſ. LXIII. 12. Chriſtus *dextrâ DEI* exaltatus eſt ad dextram DEI.

¶ οὖν, *igitur*) Confirmata reſurrectione Chriſti, aſcenſio non poteſt in dubium vocari. Ideo hæc primo aſſeritur per ſe, deinde etiam ex Ps. CX confirmatur.

¶ ὑψωθεὶς, *exaltatus*) Exaltatio proprie facta eſt in aſcenſione.

¶ ἐξέχεε, *effudit*) v. 17.

¶ τοῦτο ὃ νῦν) Latini recentiores, *hunc, quem*, pro *hoc quod nunc.* Subaudiebant πνεῦμα, *ſpiritum.* Græce neutrum genus eſt, Latine maſculinum. eſt autem abſoluta locutio, *hoc*, novitatem doni hujus ineffabilis eleganter denotans. νῦν, *nunc*, a quibuſdam omiſſum, habet *Irenæus.*

¶ βλέπετε καὶ ἀκούετε, *videtis & auditis*) Habetis rerum teſtimonia non illudenda.

34 οὐ γὰρ δαυὶδ, *non enim David*) Dilemma: Propheta loquitur aut de ſe, aut de Meſſia. conf. c. VIII. 34. Non de ſe, v. 29. ergo de Meſſia. vid. Matth. XXII. 44 not.

¶ δὲ, *autem*) Ergo alter eſt, isque Meſſias, qui aſcendit.

¶ αὐτὸς) *ipſe.*

¶ κάθου, *ſede*) Hæc ſeſſio neceſſario infert aſcenſionem. differunt enim, ut actus & ſtatus; & ipſe actus interdum per *ſeſſionem* denotatur.

36 ἀσφαλῶς, *certo*) Hoc Petrus magna vi proclamavit. conf. c. IV. 10. XIII. 38: γνωστὸν, *notum.*

¶ καὶ κύριον καὶ χριστὸν, *& Dominum & Chriſtum*) Allegarat Petrus promiſſionem de *Chriſto* datam Davidi, & Pſalmum, quo David *Dominum* eundem dixit. nunc igitur *Domini* titulum infert ex v. 34 & ex Pſalmo CX, ac titulum *Chriſti* ex v. 30 & ex promiſſione Davidi data repetit, utrumque nervum hac anakephalæoſi conjungens. Particula καὶ & geminata, quanquam priore loco a quibuſdam neglecta, orationem valde vividam facit. Deinceps conſtanter in N. T. Ieſus exaltatus innuitur appellatione *Domini*, v. 47 &c. præterquam ubi reſpicitur יהוה Hebraicum, pro ſenſu locorum V. T. explicandum.

¶ αὐτὸν, *eum*) ſcil. *hunc.* Plane demonſtrat.

¶ ἐποίησε, *fecit*) ita quidem, ut IESVS etiam antea fuerit Dominus & Chriſtus. v. 34.

¶ ὑμεῖς ἐσταυρώσατε, *vos crucifixiſtis*) Aculeus in fine.

37 κατενύγησαν, *compuncti ſunt*) Gen. XXXIV. 7 ויתעצבו κατενύγησαν.

¶ εἶπον, *dixerunt*) Apoſtoli non ſoliti ſunt finem dicendi prius facere, quam auditores, quomodo affecti eſſent, oſtendiſſent.

diſſent. Si hodie auditores, quid in corde ſentirent, illico ſignificarent, multo certior & uberior omnium foret ædificatio.

¶ τοὺς λοιποὺς, *reliquos*) Agnovere, conjunctam apoſtolorum eſſe cauſam.

¶ ἄνδρες ἀδελφοὶ, *viri fratres*) Non ita dixerant prius.

38 μετανοήσατε) *reſipiſcite*, ſcil. erga DEVM. Sic hoc verſu innuitur S. Trinitas.

¶ βαπτισθήτω, *baptizetur*) Loquitur, ut de re jam omnibus nota: nam & Iohannes & Chriſtus *baptiſmum* dederant.

¶ ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ, *in nomine Ieſu*) Vid. not. ad Matth. XXVIII. 19.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatorum*) illius peccati, quod Chriſtum crucifixiſtis, (de hoc enim peccato præcipue angebantur,) & ceterorum omnium.

¶ λήψεσθε, *accipietis*) perinde ut nos. Nos vobis documento ſumus.

39 ὑμῖν, *vobis*) Hoc plus notat, quam *veſtra*. Conf. Luc. II. 10.

¶ ἐστιν, *eſt*) *exſtat* impleta. c. III. 25 ſ. XIII. 32.

¶ ἡ ἐπαγγελία, *promiſſio*) doni hujus.

¶ πᾶσι, *omnibus*) adeo non ſolis apoſtolis.

¶ τοῖς εἰς μακρὰν, *qui longe ſunt*) LXX, Ies LVII. 19, εἰρήνην ἐπ᾽ εἰρήνῃ τοῖς μακρὰν καὶ τοῖς ἐγγὺς οὖσι. Apoſtoli interdum tetigere myſteria, quorum declaratio plenior poſtmodum per ipſos erat exitura: & iis tantiſper tetigere verbis, quæ & ſermoni V. T. & præſenti ipſorum, vero, ſed nondum pleno ſenſui, & intentioni divinæ per eos ulterius ſe declaraturæ mirabiliter congruerent. Hoc loco Spiritus S. per Petrum ea locutus eſt, de gentibus, cito; magno numero, citra circumciſionem, adſciſcendis, coll. Eph. II. 13. quæ Petrus ipſe poſtea cap. X non illico percepit; & tamen cum Eſaja congruebant: & verba etiam hæc apta ſunt ſenſui illi, quem poſtea cepit. Omnia Scripturæ verba ſcientiſſime ſunt electa. De re, expende, *primum*, c. III. 26. Rom. II. 10. *cum*, Rom. XV. 10. Eph. II. 19. III. 6. Inſimul eſt euphemia, quod non appellantur *Gentes*.

¶ ὅσους ἂν κτλ. *quoſcunque &c.*) LXX, οὓς ὁ Κύριος προσκέκληται. Ioël. cap. cit. v. 5.

¶ προσκαλέσηται) *vocaverit ad ſe*. Hæc vis verbi medii.

¶ Κύριος) יהוה *Dominus*.

¶ ὁ θεὸς ἡμῶν, *Deus noſter*) omnium noſtrum.

40 πλείοσι, *pluribus*) Inſtandum, donec res confecta ſit.

¶ διεμαρτύρατο, *teſtificatus eſt*) Hoc pertinet ad antecedentia.

¶ παρεκάλει, *exhortabatur*) Hoc ad ea, quæ ſequuntur.

¶ σώθητε, *ſalvamini*) *ſalutariter diſcedite*, ſine mora. Deducitur hoc e v. 21, & repetitur verſu 47. Conjugata nominis *IESV*. *Salutis* initium eſt in converſione, non demum in obitu. Eph. II. 5.

¶ τῆς σκολιᾶς ταύτης) *iſta prava*, de qua v. 13. Aptum Iudæis epitheton: quorum nonnulli perſeverabant irridere.

41 οἱ) Id eſt, qui non in compunctione ſubſiſtebant, ſed *libenter* & revera obtemperabant. Character Pentecoſtes N. T.

¶ ἀποδεξάμενοι) Subjectum, non pars prædicati. *receperunt* ſermonem omni acceptione dignum. 1 Tim. I. 15.

¶ ἐβαπτίσθησαν, *baptizati ſunt*) Subaudi:

di: & *acceperunt donum Spiritus ſancti*. v. 38.

¶ καὶ, &) & ſic.

¶ προσετέθησαν, *appoſitæ ſunt*) Antea fuerant duntaxat CXX nomina: & tamen ter mille circiter animæ dicuntur *appoſitæ*, quia prius tamen fuerat caput & corpus. Sic, *apponebat*, v. 47.

¶ ὡσεὶ τρισχίλιαι, *ter mille circiter*) Admiranda efficacia Evangelii.

42 προσκαρτεροῦντες, *perſeverantes*) omnibus aliis rebus relictis.

¶ κοινωνίᾳ, *in communione*) omnium bonorum internorum & externorum, actionum & conſiliorum. conf. de facultatibus, Rom. XV. 26.

¶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου, *fractione panis*) id eſt, victu frugali, communi inter ipſos. confer tamen v. 46 not. Chriſtianiſmus omnium & ſingulorum non modo ex cultu ſacro, ſed etiam ex victu quotidiano æſtimatur.

43 φόβος, *timor*) Habebant enim DEVM præſentem. Hic timor prohibuit, ne perſecutores, antequam maturum eſſet, in novos Chriſtianos erumperent.

¶ διὰ τῶν ἀποστόλων, *per apoſtolos*) itaque non per omnes alios.

45 κτήματα, *poſſeſſiones*) agros, domos. cap. V. 1. 8.

¶ ὑπάρξεις, *ſubſtantias*) rerum mobilium.

¶ ἐπίπρασκον, *vendebant*) Dictum Domini, Luc. XII. 33. brevi ante ad diſcipulos dictum, in omnia tempora conveniens, maxime in præſens conveniebat.

¶ διεμέριζον, *diſtribuebant*) Differt paſſivum διεδίδοτο, *dividebatur*, c. IV. 35. Subinde creſcebat multitudo. Dividebant ipſi credentes: apoſtoli: ſeptem diaconi.

¶ αὐτὰ, *ea*) cuncta communia, etiam ex bonis venditis.

¶ καθότι, *prout*) non ut in mundi ſocietatibus, ubi quiſque pro magnitudine ſortis collatæ, non pro ſua indigentia, de communi accipit.

46 προσκαρτεροῦντες κτλ.) Quatuor momenta: *perſeverantes*, *frangentes*, *ſumebant*, *laudantes*. cum primo horum quartum, cum ſecundo tertium proprie cohæret.

¶ ἐν τῷ ἱερῷ, *in templo*) publice: uti κατ᾽ οἶκον, *domi*, privatim.

¶ κλῶντες, *frangentes*) Hebr. שבר *frangere* vel *dare frangendum*. Significatur victus quotidianus, cum quo perſæpe conjuncta erat Euchariſtiæ adminiſtratio. c. XX. 7 not. 1 Cor. XI. 20 ſ. nam in his Actis nullam plane mentionem fieri S. cœnæ, quum baptiſmi tam crebra ſit, non eſt veriſimile: fit autem tecte, ut tum ſolebat, 1 Cor. X. 15, & minus frequenter. Scriptura inter ea, quæ ſatis nota ſunt, & inter ea, quæ occulta eſſe convenit, medium iter tenet ſapientiſſime.

¶ τροφῆς, *cibi*) Chriſtianiſmus immunitatem a curis terrenis & ſimplicitatem amat, abhorretque a varietate artium & profeſſionum. Talem vitam commendat totus liber Coheleth.

¶ ἀγαλλιάσει, *exſultatione*) Fructus fidei & character veritatis.

¶ ἀφελότητι, *ſimplicitate*) ſine cura futuri & ſine invidia, quoad ad ditiores; ſine pudore perverſo, quod ad pauperiores attinet.

47 χάριν, *gratiam*) favorem. Hunc inveniunt, qui *DEVM laudant*.

¶ ὁ δὲ κύριος, *Dominus autem*) Ieſus.

¶ τοὺς) Articulus emphaticus. nullus erat dies ſine talibus, qui ſalvi fierent.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ) Eſt hæc *Chryſoſtomi*, ut videtur, gloſſa, per *Syrum* & alios propagata. Non habent antiquiores.

CAP.

CAP. III.

v. 1 Ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *unà*) Hoc, initio poſitum, emphatice ſignificat conjunctionem Petri & Iohannis. Heſychius: ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ὁμοῦ, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον.

¶ πέτρος) Alii πέτρος δὲ ſcripſerunt, ἐπὶ τὸ αὐτὸ præcedentibus verbis annectendum putantes. Commodius alii, ſed recentiores, δὲ poſt ἐπὶ τὸ αὐτὸ inſeruerunt. Lectio brevis, absque δὲ, media eſt & antiqua.

¶ τὴν ἐνάτην, *nonam*) conſuetam, opportunam precibus, ſobrietatis nomine, ante cœnam. c. X. 3.

2 καί τις ἀνὴρ, *& quidam vir*) Copioſe deſcribitur homo, in quo Petrus primum edidit miraculum.

¶ ἐβαστάζετο) Medium.

¶ θύραν, *januam*) qua multi intrabant. πύλη *porta* v. 10 dicitur.

¶ ὡραίαν, *Specioſam*) Hebr. *Porta Suſan*, eodem ſenſu.

¶ τοῦ αἰτεῖν, *ut peteret*) quamvis mendicos non habere debebat populus.

3 ἠρώτα ἐλεημοσύνην λαβεῖν, *rogabat, ut eleemoſynam acciperet*) Simillima locutio 1 Macc. XI. 66, ἠξίωσαν αὐτὸν τοῦ δεξιὰς λαβεῖν. Multi λαβεῖν apud Lucam omittunt.

4 ἀτενίσας . . . βλέψον· *intuens . . . aſpice*) Magna vis obtutus. c. XIII. 9.

6 ἀργύριον καὶ χρυσίον, *argentum & aurum*) Id exſpectabat mendicus.

¶ οὐχ ὑπάρχει μοι, *non eſt mihi*) Non dubium eſt, quin etiam iis, qui non erant de communitate fidelium, datæ fuerint eleemoſynæ: ſed Petrus tum vel nil habebat ſecum, in via ad templum, vel non tantum dare poterat, quantum ad pauperem ſublevandum opus eſſet. Vide abſtinentiam apoſtoli in tanta adminiſtratione. c. II. 45. coll. c. IV. 35.

¶ ἰησοῦ χριστοῦ, *Ieſu Chriſti*) Ieſus eſt Chriſtus.

7 αὐτὸν, *eum*) Claudi erat, tantummodo ſe permittere virtuti in ipſum incurrenti.

¶ αἱ βάσεις καὶ τὰ σφυρὰ) De utroque vocabulo Græco multum diſputatur. Omnes partes in claudo ambulante corroboratas innuit Lucas. βάσεις ſunt *Pedes*, qui præcipuum *robur* in genibus habent: σφυρὰ, abuſive dicuntur *tali*, ut apud Callimachum, οὐδὲν ἐπὶ σφυρὸν ὀρθὸν ἀνέστη· proprie, malleoli, ſive infimæ partes cruris. Proprie locutus eſt *medicus* Lucas. Conf. Pſalm. XVIII. 37.

8 καὶ περιεπάτει, *& ambulabat*) etſi nunquam didicerat ambulare. Nova pars miraculi.

¶ ἁλλόμενος, *ſaliens*) Alacritas laudabilis. Ies. XXXV. 6.

10 θάμβους, *ſtuporis*) in affectu.

¶ ἐκστάσεως, *ecſtaſeos*) in intellectu.

11 ἔκθαμβοι, *exſternati*) Id complectitur ſtuporem & ecſtaſin.

12 ἀπεκρίνατο, *reſpondit*) iterum occaſionem nactus.

¶ τί θαυμάζετε, *quid miramini*) Habebant cauſam admirandi: ſed debebant agnoſcere Dominum, a quo profectum erat beneficium, non hærere in opere ipſo aut in organis divinis.

¶ δυνάμει ἢ εὐσεβείᾳ) Sæpiſſime jungitur δύναμις καὶ ἐξουσία· quare *Syr.* & *Latini* nonnulli, pro *virtute aut pietate*, arripuere, *virtute aut poteſtate*, ac porro alii apud *Irenæum*, quum hæc viderentur eſſe ſynonyma, *& poteſtate* omiſerunt. Affinis quoque pictura, εὐσέβεια, ἐξουσία, *pietas*, *poteſtas*,

præſertim in compendio ſcriptionis Latinæ. Hæc duo, *virtutem*, *pietatem*, homines in organis divinis ſpectare ſolent. quare *Petrus a ſe removet tam phyſicam potentiam*, *quam meritoriam*, *totumque adſcribit DEO & Chriſto Domino.* H. de Bukentop lib. II de Vulgata, p. 285.

13 ὁ θεὸς, *Deus*) qui promiſſionem dedit patriarchis & patribus. *Deus Abrahami & Iſaaci & Iacobi*, *Deus patrum noſtrorum*, appellatio frequens in Actis, præ ceteris libris N. T. & illi periodo temporum conveniens.

¶ τῶν πατέρων ἡμῶν, *patrum noſtrorum*) eorundem, Abrahami & Iſaaci & Iacobi, coll. Ex. III. 6. 15 ſ. an eorum, qui vixere v. gr. tempore Moſis & Samuelis ſive Davidis, v. 22. 24. 25, quibus item promiſſum? Apud Moſen priore loco ponitur appellativum, *patrum*; apud Lucam, propria, *Abraham & Iſaac & Iacob.* Apud Moſen certe eſt appoſitio: eſt etiam, ut arbitramur, apud Lucam. Promiſſum hoc præſtitit DEVS: ergo credendum.

¶ ἐδόξασε, *glorificavit*) etiam ante paſſionem ejus. Matth. XI. 27. XVII. 5. Ioh. XII. 28. VIII. 50. X. 36. XIII. 3. 31. XVII. 5. 2 Petr. I. 17. Luc. II. 32. Hebr. III. 3. V. 5. Alii referunt ad *glorificationem* Ieſu Chriſti per præſens miraculum ſpeciatim, vel ad totam ejus exaltationem, vel ad utrumque conjunctim. Alte incipit oratio verſu 13, quare ordinem rerum & temporis textusque eundem cenſemus.

¶ τὸν παῖδα αὐτῦ, *Miniſtrum ſuum*) Vid. Matth. XII. 18 not.

¶ ὑμεῖς μὲν, *vos quidem*) Hoc eo pertinet, ut ad *compunctionem* & *reſipiſcentiam* perducantur.

¶ παρεδώκατε, *tradidiſtis*) Qui vobis datus erat, hunc vos *tradidiſtis*, cum debuiſſetis omni ſtudio *gloriam* ejus agnoſcere, ipſumque amplecti & retinere.

¶ ἠρνήσασθε, *negaſtis*) Hoc proprie opponitur *judicio* Pilati, Ieſum *dimittere* conantis.

¶ πιλάτυ, *Pilati*) quem cæcum fuiſſe, minus mirum eſt, quam vos. Oſtendit hoc loco Petrus, Iudæos repugnaſſe ſententiæ DEI & hominum veræ de Ieſu.

14 ὑμεῖς δὲ, *at vos*) Obſervandæ quatuor, ſive duæ potius bimembres, partes ſermonis: *Deus-*, *quem vos quidem-*. *Vos autem-quem Deus-*. Dicit enim Petrus I Factum DEI, & conſequens ex parte Iudæorum, II Factum Iudæorum, & conſequens ex parte DEI.

¶ τὸν ἅγιον καὶ δίκαιον, *Sanctum & Iuſtum*) Antonomaſia illuſtris. Vnum IESVM dicit. Is *Sanctus*, quia *Miniſter* Dei, quem DEVS *glorificavit.* Etenim קדש & כבוד *Sanctitas* & *Gloria* eandem pæne notionem habent. Idem Iuſtus (c. VII. 52. XXII. 14) etiam Pilati judicio. Præterea prædicatio *Sanctitatis* IESV, opponitur opinioni de *virtute* apoſtolorum; *Iuſtitiæ* prædicatio, *pietati.* v. 12.

¶ ἠρνήσασθε, *negaſtis*) Iteratur hoc verbum, alio reſpectu. *Negarunt* regnum: v. 13. *negarunt* ſanctitatem & juſtitiam. v. 14.

¶ ᾐτήσασθε, *petiſtis*) Vel ſi Pilatus vobis Barrabam obtuliſſet, debuiſſetis Ieſum dimittendum rogare.

¶ ἄνδρα φονέα, *virum homicidam*) Sequitur magnificum antitheton: *auctorem vero vitæ.* Hic erat Chriſtus etiam ante paſſionem mortis.

15 ὃν, *cujus*) Vid. cap. II. 32 not.

¶ μάρ-

¶ *μάρτυρες*, *teſtes*) Teſtes egerant verſu 6, collato verſu 16.

16 *ἐπὶ τῇ πίστει*, *ſuper fide*) *Fides nominis Ieſu* dicitur ex eo, quod hoc nomen eſt nomen *πιστὸν*, *fidele*, *firmum*: & huic *fidei* reſpondet mox *fides*, *quæ per eum eſt*, fides, quæ erat in Petro, & eſſe cœperat in claudo illo. Correlata: *nomen* Chriſti, & *fides* ſanctorum.

¶ *θεωρεῖτε καὶ οἴδατε*) *videtis* in præſenti, *noſtis* de præterito.

¶ *τὸ ὄνομα αὐτοῦ*, *nomen ejus*) Nominativus, pro pronomine, *illud*, quod referretur ad *nominis*. Similis conſtructio 2 Chron. XXVIII. 9: *in ira Domini Dei patrum veſtrorum ſuper Iuda dedit* (Dominus) *eos in manum veſtram.* 1 Sam. XXIV. 6, *percuſſit cor Davidis eum* (Davidem.) Deut. IX. 4, *ob malitiam gentium illarum*, *Deus delet illas.* Eleganti regreſſu Petrus ab effectu ad cauſam concludit, & magna cum vi *nomen* toties nominat.

¶ *ἡ δι' αὐτοῦ*, *quæ eſt per eum*) Chriſto ejusque nomini non ſolum factum, ſed etiam fidem ipſam Petrus acceptam refert. *Per* Chriſtum fides noſtra ex DEO eſt & in DEVM tendit. 1 Petr. I. 21.

17 *καὶ νῦν*, *& nunc*) ועתה formula tranſeundi a præterito ad præſens.

¶ *ἀδελφοὶ*, *fratres*) Appellatio, comitatis & miſericordiæ plena.

¶ *οἶδα*, *ſcio*) Loquitur Petrus ad cor illorum, benigne. Ideo potius dicit, *ſcio*, quam *ſcimus*.

¶ *κατὰ ἄγνοιαν*, *per ignorantiam*) c. XIII. 27.

¶ *ἄρχοντες*, *principes*) Hi non erant præſentes, ſed populus. Præjudicium auctoritatis tollit Petrus, idque rurſum benigne.

18 *δὲ*, *vero*) In re a nobis male geſta hoc quoque conſiderandum, quid boni ſub ea re DEVS fecerit.

¶ *ἃ προκατήγγειλε*, *quæ prænuntiavit*) Hoc opponitur *ignorantiæ* Iudæorum.

¶ *πάντων*, *omnium*) Hoc magnam vim ſermoni addit.

¶ *παθεῖν τὸν χριστὸν αὐτοῦ*) Sic Græci codices idonei cum *Irenæo* & *Syro*. Id eſt, *pati Vnctum ipſius*. Idque plane congruit cum cap. IV. 26. Alii pronomen *αὐτοῦ* ipſius ſcripſerunt poſt illud, *per os omnium prophetarum*, uti exſtat Luc. I. 70.

¶ *οὕτω*, *ſic*) hac via.

19 *μετανοήσατε οὖν καὶ ἐπιστρέψατε*, *reſipiſcite igitur & convertimini*) Hîc & cap. XXVI. 20 *pœnitentia* ponitur ante *converſionem*: Ier. XXXI. 19 *converſio* ante *pœnitentiam*. Prius ponitur *converſio*, quum ſignificatur receptus hominis a peccato & reditus ad cor ſuum: poſt *pœnitentiam* ponitur, quum ſignificatur in reſipiſcente applicatio ſui ad DEVM.

¶ *εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι*, *ut deleantur*) Alluditur ad *aquam* baptiſmi.

¶ *τὰς ἁμαρτίας*, *peccata*) etiam illud, quod in Ieſum patraſtis.

¶ *ὅπως ἂν*) *ut*. ſic *ὅπως ἂν*, Matth. VI. 5. Luc. II. 35, & (pro Hebræo למען) Act. XV. 17. Rom. III. 4. *ἂν*, particula potentialis, *ſi* ſcil. *pœnitentiam agitis*, non totum ſermonem conditionalem facit, ſed ad auditores pro ſua parte acuendos pertinet.

¶ *ἔλθωσι*, *veniant*) etiam vobis. Nam per ſe tempora illa futura erant, etiamſi auditores illi non auſcultaſſent: (conf. Zach. VI. 15, ubi pariter eſt conditio particularis:) ſed reſpectu auditorum poterant

erant

erant magis minusve promoveri. Ideo dicuntur *καιροὶ tempora* ſine articulò.

¶ *καιροὶ, tempora*) Conf. v. 21 not.

¶ *ἀναψύξεως, refrigerationis*) Alluditur ad *auram* N. T. plenam gratiæ, cedente omni æſtu.

¶ *ἀπὸ προσώπȣ, a facie*) Omnis lætitia pura eſt a facie Domini, quum clementer nos aſpicit. Ps. XLIV. 4. Num. VI. 25.

20 *ἀποςείλῃ, mittat*) *Miſit*, verſu 26. nec tamen jam dicitur, *remittat*, ſed iterum, *mittat*. conf. c. I. 11 not.

¶ *προκεχειρισμένον*) Vix uſpiam reperiunda lectio, *προκεκηρυγμένον*. Non *prænuntiat* hîc Petrus Chriſtum, ſed *paratum* declarat. Idem verbum cap. XXII. 14. XXVI. 16. Ex. IV. 13. Ios. III. 12. conf. Luc. II. 31. *Paratus* eſt, ut a nobis accipiatur, ut a Deo mittatur. Heſychius, *προκεχειρισμένον, προβεβλημένον, ἡτοιμασμένον.* ſic enim legendum, pro *ἡτιμασμένον.*

21 *ὃν δεῖ ȣ̓ρανὸν μὲν δέξασθαι, qui oportet cælum quidem capiat*) Particula *quidem* apodoſin, cui alias *autem* ſervit, repræſentatam habet in *mittat*, verſu 20. *Cælo capi*, i. e. *cobiberi*, *concludi*, violenta eſt interpretatio, quaſi cœlum Chriſto majus ſit; & inimica celſitudini Chriſti ſupra omnes cœlos. Eph. IV. 10. Non tamen nullo ſenſu dici potuit: *cælum ſuſcipit Chriſtum. admittit* ſcil. ut thronus Regem legitimum, quamvis Chriſtus antea fuerit exinanitus, nec adhuc a mundo agnitus. Sed multo auguſtior & Scripturæ ſermoni convenientior eſt hæc ſententia: *Chriſtus capit cælum.* & ſic *ȣ̓ρανὸν* commodius etiam caret articulo. Idem eſt, quod *λαβεῖν βασιλείαν, accipere regnum*, Luc. XIX. 12, & *βασιλεύειν, regnare*, 1 Cor. XV. 25. Neque obſtat vis verbi *δέχομαι*, quaſi cœlum debeat eſſe continens, quo Chriſtus contineatur. Baſilius Seleucienſis Or. XI, *δέχεται ἡλίας καταγώγιον ἁμαρτίας ἐλεύθερον.* nec diſſimile illud Or. XIV, *πῶς ὁ ȣ̓ρανὸς σαγηνεύεται.* Accedant, quos *E. Schmidius* huc contulit. Euripides, *ȣ̓κ ἦλθες ἐν δέοντι, δέξασθαι δόμȣς, non veniſti opportune, has ædes occupatum*: & Demoſthenes, *ȣ̓δὲ διδόντων ὑμῖν τῶν καιρῶν ἀμφίπολιν δέξασθαι δύναισθ' ἄν. ne ſi ipſa quidem opportunitas Amphipolin vobis traderet, eam occupare poſſetis.* Porro hanc quoque emphaſin habet verbum *δέξασθαι*, ut denotet rem oblatam. Nam Pater Filio dixit: *Capeſſe cælum*: *ſede a dextris meis*: *ſede in throno meo*, *quod eſt cælum.* Denique *δέξασθαι accipere* habet notionem inchoativam, & tamen in præſenti dicitur *δεῖ*, *oportet*, non *ἔδει*, *oportuit*, quanquam aſcenſio non heri aut nudius tertius fuerat facta. Loquitur videlicet Petrus de re, quæ ad adventum Chriſti de cœlo glorioſum collata, erat adhuc quaſi præſens, præſertim reſpectu auditorum jam jam ad fidem accedentium.

¶ *ἄχρι χρόνων ἀποκαταςάσεως, donec erunt ſpatia reſtitutionis*) id eſt, donec ea implebuntur. Sic *ἄχρις ἡμερῶν πέντε, ipſos quinque dies*, c. XX. 6. *ἄχρι καιρȣ̃, ad tempus.* c. XIII. 11. Similes locutiones, Luc. XXI. 24. Gal. IV. 2. Hebr. III. 13. Ap. VII. 3. XV. 8. XVII. 17. XX. 3. Complectitur Petrus totum curſum temporum N. T. inter Aſcenſionem Domini & glorioſum ejus adventum, in quibus eminet lauta illa ætas apoſtolica, v. 24, & reſpondens ei conditio eccleſiæ, poſt apoſtaſiam & calamitates diutinas, ex Iudæis ſimul & Gentibus *conſtituendæ.* Iuſtus Ionas: *Chriſtus*, inquit, *eſt ille Rex*, *qui*

nunc

nunc accepit cælum, regnans interim per evangelium in Spiritu, donec reſtituantur omnia, id eſt, reliquiæ Iudæorum & gentes convertantur. Rom. XI. Ἀποκατάστασις eſt rerum ex turbis in priorem ordinem *reſtitutio.* Dices: Num ergo unquam omnia tali fuere in ſtatu, cui reſtituenda ſint? Reſp. 1. Fuere, quod ad initia certe attinet: conf. Matth. XVII. 11. quare apoſtoli etiam ſupra, cap. I. 6, hoc verbo uſi ſunt. 2. Spectatur intentio divina & promiſſio: ut *viſum recipere* dicitur cæcus natus, quia Viſus eſt naturale bonum. Expende verbum השיב ἀποκαθιστημι, Ier. XVI. 15. XXIV. 6. L. 19. Ez. XVI. 55. Omnium reſtitutio facta erit, quum omnes hoſtes ſcabellum erunt pedum Chriſti: 1 Cor. XV. 25. quod ſenſim fit nunc, & celeriter aliquando conficet.

¶ πάντων, *omnium*) *Vniverſitas cælo* opponitur, ut parti.

¶ ὧν) pro ἃ, *quæ.*

¶ ἐλάλησεν, *locutus eſt*) נאם fatus eſt.

¶ προφητῶν, *prophetarum*) Moſis, v. 22, & ceterorum, v. 24. Huc refertur γὰρ, *enim.* v. 22.

22 προφήτην κτλ.) Deut. XVIII. 15 ſeqq. LXX, προφήτην ἐκ τῶν ἀδελφῶν σου ὡς ἐμὲ ἀναστήσει σοι Κύριος ὁ θεός σου, αὐτοῦ ἀκούσεσθε κατὰ πάντα, - καὶ λαλήσει αὐτοῖς καθότι ἂν ἐντείλωμαι αὐτῷ. καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, ὃς ἐὰν μὴ ἀκούσῃ τῶν λόγων αὐτοῦ, ὅσα ἂν λαλήσῃ ὁ προφήτης ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἐγὼ ἐκδικήσω ἐξ αὐτοῦ.

¶ ἐκ τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν, *ex fratribus veſtris*) Non dicit Moſes, *ex fratribus noſtris*: nam loquitur DEI nomine. Nec Moſi unquam promiſſus eſt Chriſtus; nam non ex ejus tribu aut poſteritate venit: planeque Moſes & Chriſtus inter ſe opponuntur.

¶ ὡς ἐμὲ, *tanquam me*) Iſraëlitæ non habuerunt ideam prophetæ majoris, quam Moſen, qui ſingularis plane in V. T propheta fuit. Num. XII. 8. Deut. XXXIV. 10. Huic ergo unus ſimilis Ieſus. Moſes *inſtituit* divinitus eccleſiam Iſraëliticam: Chriſtus *inſtituit* divinitus eccleſiam ſuam. Cum Moſis prophetia mox conjunctus erat effectus, eductio ex Ægypto: cum Chriſti prophetia conjunctus eſt mox effectus, redemtio. Domini vocem non potuit ſuſtinere populus; Moſen audire optavit: Chriſtum audire multo eſt optabilius. Moſes omnia & ſola ea, quæ Dominus mandavit, locutus eſt populo, uberrime: Chriſtus, multo magis. Atque ita reſpondet Moſi Chriſtus, ut etiam major ſit, ratione perſonæ divinæ, & muneris Evangelici. Hebr. III. 2 ſ. coll. Num. cap. cit. v. 7. Similitudo non officit excellentiæ, Matth. XXII. 39, & particula ὡς *tanquam* pertinet ad comparandum non ſolum par cum pari, ſed etiam minus cum majori, Matth. V. 48, & majus cum minori. Malach. III. 4.

¶ αὐτοῦ, *eum*) præ me.

¶ ἀκούσεσθε, *audietis*) audire debebitis & poteritis.

23 ἔσται δὲ, *erit autem*) ויהי formula modalis, attentionem excitans.

¶ ἥτις ἐὰν, *quæcunque*) Innuitur, multos hunc Prophetam eſſe audituros; multos non audituros.

¶ ἐξολοθρευθήσεται, *exterminabitur*) Pro Hebræo, *ego requiram ab illo*, ponitur ſolenne illud de כרת *excidio.* Vt peccati ſtipendium mors eſt: ſic peccati atrocis, mors atrox, id eſt, excidium.

24 *πάντες, omnes*) Eandem in ſententiam allegantur prophetæ in Ap. X. 7.

¶ *δὲ, vero*) Reſp *μὲν, quidem.* v. 22.

¶ *ἀπὸ σαμουὴλ, a Samuel*) Inter Moſis & Samuelis tempora non fuit multa prophetia, donec Moſi uni firma eſſet conſtituta auctoritas, ad quem ceteri deinceps forent dijudicandi. Deinde, quum regnum introductum eſt, prophetia *de regno Chriſti* viguit: & per ipſam Samuelis matrem prima eſt *Regis* & *Meſſiæ* mentio facta, ac deinde frequentata. 1 Sam. II. 10. 35 &c.

¶ *τῶν*) repete, *ἀπὸ τῶν.*

¶ *καὶ προκατήγγειλαν*) *καὶ etiam.*

¶ *ταύτας, hos*) Multa, quum tempus eſt, ſimul implentur.

25 *ὑμεῖς, vos*) qui *hodie* vivitis.

¶ *τῶν προφητῶν*) *prophetarum*, qua prophetarum, id eſt, prophetiarum. Sic cohæret, quod ſequitur, *& teſtamenti*: uti Dan. IX. 24, *Viſio & propheta.* Ad vos, inquit Petrus, pertinent prophetiæ & teſtamentum. Obligat auditores.

¶ *καὶ ἐν τῷ σπέρματί σου ἐνευλογηθήσονται πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῆς γῆς*) Gen. XXII. 18. LXX, *καὶ ἐυλογηθήσονται* (al. *ἐνευλογηθήσονται*) *ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς.* A Petro appellantur *πατριαὶ familiæ*, quaſi ſub involucro illo, de quo ad c. II. 39 egimus. Conf. de hoc loco, Gal. III. 8. 16 nott.

26 *πρῶτον, primum*) Prævium indicium, de vocatione gentium.

¶ *ἀναστήσας, ſuſcitans*) ex *ſemine* Abrahami.

¶ *παῖδα*) v. 13.

¶ *ἐυλογοῦντα, benedicentem*) Id deducitur ex v. 25.

¶ *ἐν τῷ ἀποστρέφειν*) Activum: *in avertendo.* Chriſtus eſt, qui avertit & nos a malitia, & impietatem a nobis. Rom. XI. 26. Res non eſt humanarum virium.

¶ *πονηριῶν*) *malitiis*, quibus *benedictio* ſufflaminatur. Πονηρία & improbitatem & miſeriam notat.

CAP. IV.

1 Λαλούντων, *loquentibus*) Divinitus res gubernata eſt, ut prius eloquerentur, quod ſatis eſſet, in templo; deinde etiam in ſynedrio, quo ire non liciſſet, niſi ducti fuiſſent.

¶ *ἐπέστησαν, ſupervenerunt*) *Crux ſemper comitatur verum Evangelium.* Ionas.

¶ *οἱ ἱερεῖς, ſacerdotes*) qui laborabant de ſacerdotio.

¶ *ὁ στρατηγὸς τοῦ ἱεροῦ, præfectus templi*) qui laborabat de republica, ut ſummus præfectus, cui ſuberant præfecti excubiarum in templo. Luc. XXII. 4.

¶ *οἱ σαδδουκαῖοι, Sadducæi*) qui laborabant de doctrina ſua.

2 *διὰ τὸ διδάσκειν αὐτοὺς, quod docerent*) Hoc *ægre ferebant* Sacerdotes, propter ſuam auctoritatem; præfectus templi, metu rerum novarum.

¶ *καταγγέλλειν, annuntiarent*) Hoc *ægre ferebant* Sadducæi, reſurrectionem negantes. quorum error unico exemplo, Ieſu Chriſti maxime, refutabatur penitus.

3 *εἰς τήρησιν, in cuſtodiam*) Sic Petrus & Iohannes in fide acuebantur.

¶ *αὔριον, craſtinum*) *Craſtinus* dies hîc dicitur pro *poſtero*, per Mimeſin.

¶ *ἑσπέρα, veſpera*) c. III. 1.

4 *τῶν ἀνδρῶν, virorum*) cum mulieribus ergo & liberis multo major. Huic ſummæ,

ſummæ, *quaſi millium quinque*, includi videntur, qui c. II. 41 memorantur. Deinde; poſt alias acceſſiones, c. V. 14. VI. 1. 7, factæ ſunt complures myriades. c. XXI. 20.

5 αὐτῶν, *eorum*) Iudæorum.

¶ τὰς ἄρχοντας καὶ πρεσβυτέρας καὶ γραμματεῖς, *principes & ſeniores & ſcribæ*) qui conſpicui erant imperio, conſilio, doctrina.

¶ εἰς ἱερουσαλὴμ, *in Ieruſalem*) ex vicinia: niſi εἰς ponitur pro ἐν.

6 τὸν ἀρχιερέα, *princeps ſacerdotum*) Hoc ſubauditur etiam de *Caipha*.

¶ ἀλέξανδρον, *Alexander*) Frequens Iudæis nomen ex Alexandro M.

7 ἐπυνθάνοντο) *interrogabant*, multis verbis, quaſi res ignota eſſet aut obſcura. Reſp. *notum*. v. 10.

¶ δυνάμει, ὀνόματι, *virtute*, *nomine*) Relatum illis aliquid fuerat ex verbis Petri. c. III. 6. 12. 16. Et hoc ipſum Petrus egregie repetit v. 10. 12.

¶ ἐποιήσατε, *feciſtis*) Ambigue loquuntur. non dicunt: *ſanaſtis*.

8 πλησθεὶς, *repletus*) illo ipſo momento. Virtus, quæ in illo habitabat, ſe exſeruit. Sic c. XIII. 9. Vt præſens quodque tempus poſcit, ſic DEVS organa ſua movet. At πλήρης, *plenus*, dicit habitum, Act. VI. 3. 5.

¶ ἄρχοντες, *principes*) Initio honorem eis habet. Aliter, quum in oppugnando perſeverant, v. 19, iterumque c. V. 29. Conf. c. VII. v. 2 init. cum v. 51.

9 εἰ, *ſi*) i. e. quum. præſentem jam ἀνάκρισιν *quæſtionem* innuit.

¶ ἀνακρινόμεθα, *examinamur*) per quæſtionem judicialem.

¶ εὐεργεσίᾳ, *beneficio*) cum alias dijudicari debeant, qui *malum fecerunt*. Non additur articulus: ſed ſequitur, ἡ σωτηρία, *ſalus*, v. 12, ubi articulus epitaſin facit. Chriſtus σωτὴρ καὶ εὐεργέτης, *Salvator beneficentiſſimus*. vid. Chryſoſt. de ſacerd. p. 208.

¶ ἐν τίνι, *in quo*) Interrogarant proceres: *qua virtute*, *quo nomine*. Id Petrus, mutato adjectivo, quo determinatius reſpondeat, aſſumit; & de *poteſtate* ac *nomine* ſtatim etiam reſpondet, v. 10.

¶ οὗτος, *hic*) qui adeſt. v. 10. 14.

¶ σέσωσαι, *ſalvus factus eſt*) Huc ref. ἡ σωτηρία, σωθῆναι, *ſalus*, *ſalvari*, v. 12. ex notatione nominis *Ieſu*. v. 10.

10 γνωστὸν, *notum*) Hoc Petrus, ut magnus præco, elata voce dixit. Brevi totum dicit.

¶ ὑμῖν, *vobis*) proceribus.

11 οὗτος, *Hic*) Severiorem illationem adhibet ad principes, quam c. III. 17 ad populum.

¶ ὁ λίθος, *Lapis*) Articulus remittit ad prophetiam. vid. Matth. XXI. 42 not.

¶ ὑφ' ὑμῶν, *a vobis*) Hoc cum parrheſia additur.

¶ εἰς κεφαλὴν γωνίας, *caput anguli*) Id exponitur v. ſeq. Ipſa ædificantium reprobatio Lapidem comprobat.

12 ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ, *in alio nemine*) i. e. plane in Hoc uno ſalus eſt. In hoc plane figitur illud, *in quo*. v. 9.

¶ ἡ σωτηρία, *Salus*) promiſſa, optata, qua omnem miſeriam effugimus: ſalus corporis & animæ. coll. v. 9. Magna vis articuli.

¶ γὰρ, *enim*) *Datum* ſit oportet atque editum divinitus *nomen*, in quo ſit ſalus. Non eſt *noſtrum*, ſalutare nomen deſignare vel excogitare: non eſt Romæ, defunctos canonizare.

 ¶ ἕτε-

¶ ἕτερον, *alterum*) Id reſpectu τοῦ ἄλλῳ, *alio*, vim habet ἐπιτατικήν. *Ammonius*: ἕτερος μὲν, ἐπὶ δυοῖν· ἄλλος δὲ, ἐπὶ πλειόνων. conf. 1 Cor. XII. 8 ſ. 2 Cor. XI. 4. Gal. I. 6. 7. nott.

¶ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν, *ſub cœlo*) i. e. in omni terra. c. II. 5. Terrigenis ſalute opus erat: & Salvatorem oportuit in terra ſalutem pangere. Matth. IX. 6.

¶ τὸ δεδομένον, *datum*) quod datum ſit, ex cœlo.

¶ ἐν ἀνθρώποις, *in hominibus*) Vnus eſt mediator: alter non eſt in toto genere hominum. 1 Tim. II. 5.

¶ ἡμᾶς, *nos*) nos, omnes.

13 θεωροῦντες) *ſpectantes.*

¶ παῤῥησίαν, *libertatem*) Nomen παῤῥησία, & παῤῥησιάζομαι verbum, in hoc libro perfrequens, ejus quippe argumento conveniens, characterem exprimit veræ religionis. Vrbem & orbem hac parrheſia vicerunt.

¶ καταλαβόμενοι, *noſcentes*) nunc, vel etiam antea.

¶ ἄνθρωποι, *homines*) Hoc tenuius, quam *viri*.

¶ ἀγράμματοι, *illiterati*) qui ægre legerent aut ſcriberent, vix ultra progreſſi in literis etiam ſacris.

¶ ἰδιῶται, *idiotæ*) privati, piſcatores videlicet; neque illis adeo artibus præditi, quibus politici & eloquentes homines nituntur. Ἀγράμματος eſt rudis, ἰδιώτης rudior. Vide, quæ de hoc vocabulo notavimus ad *Chryſoſt*. de Sacerd. § 413. *Per bujuſcemodi homines contemtos coram mundo SEMPER fecit Deus prædicari verbum ſuum.* Iuſtus Ionas.

¶ ἐπεγίνωσκόν τε, *agnoſcebantque*) nunc demum. nam paullo ante minus curarant.

14 σὺν αὐτοῖς, *cum eis*) Petro & Iohanne.

¶ ἑςῶτα, *ſtantem*) firmo talo.

¶ οὐδὲν εἶχον, *nil habebant*) quamvis vellent. v. 21. Ipſi ajunt, *non poſſumus*. v. 16.

16 τί ποιήσομεν; *quid faciemus*?) Qui ſic quærunt, his paratum eſt reſponſum: *Credite.*

¶ τοῖς) caſus ſextus.

¶ φανερὸν, *manifeſtum*) ſcil. *eſt*. Et hinc pendet ὅτι γνωςὸν κτλ.

17 διανεμηθῇ) Totum pro *gangræna* habent. Ea enim ſic deſcribitur, 2 Tim. II. 17.

¶ ἀπειλῇ, *minis*) Nil agitis, proceres. Habent hi homines, quo confugiant. v. 29.

¶ τούτῳ, *iſto*) Non dignantur appellare *nomen Ieſu*. c. V. 28.

18 φθέγγεσθαι, *loqui*) ſermone familiari.

¶ διδάσκειν, *docere*) in concionibus.

19 ἀποκριθέντες, *reſpondentes*) aperte & rotunde. Non utuntur arte, dum dimiſſi ſint.

¶ ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, *in conſpectu Dei*) Multa mundus pro juſtis habet, quæ coram DEO non ſunt juſta: & vice verſa.

¶ ἀκούειν) *audire*, pro *obedire*. Qui non obtemperat, is vel audit invitus.

¶ μᾶλλον, *potius*) Eorum antiſtitum ſalva demum apud ſanctos fortes eſt auctoritas, qui nil contrarium DEO ſtatuunt aut jubent.

¶ κρίνατε, *judicate*) Communicatio. Non facile mundus tanta perverſitate ſuas leges contra DEI cauſam tuetur, ut naturalis æquitas etiam in intellectu plane obruatur.

20 ἡμεῖς, *nos*) Iam faciunt, quod vixdum prohibuerant antiſtites, & jus ſuum defendunt.

¶ ὃ

¶ *οὐ δυνάμεθα μὴ λαλεῖν, non poſſumus non loqui*) Amos III. 8.

21 *προσαπειλησάμενοι*) *amplius minati.*

¶ *πάντες, omnes*) Sæpe populus eſt ſanior, quam qui præſunt.

22 *πλειόνων, plus*) Inveterata fuerat claudi nati infirmitas.

¶ *ἐφ' ὃν*) *ſuper quem.*

23 *ἀπήγγειλαν, renuntiaverunt*) Quamvis id nollent proceres, tamen non peccarunt apoſtoli.

¶ *οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, principes ſacerdotum & ſeniores*) Non nominantur *Sadducæi*, qui partim ſub illis continentur, c. V. 17, partim non erant aſſeſſores.

24 *ὁμοθυμαδὸν ἦραν φωνὴν, unanimiter ſuſtulerunt vocem*) Petrus etiam hîc verba videtur præiviſſe: ſed ceteri quoque voce ſunt uſi.

¶ *δέσποτα*) *Domine* familiæ fidelium.

¶ *σὺ, tu*) Enunciatio, cujus ſubjectum: *Tu DEVS, qui feciſti omnia*; tum, ſubaudito *es*, ſequitur prædicatum, *qui dixiſti.*

¶ *ὁ ποιήσας, qui feciſti*) Altum hoc exordium in ſolennioribus adhibitum orationibus. Ier. XXXII. 17. Nehem. IX. 6. Ideo in *cælo*, *terra*, *mari* fit voluntas DEI; neque in terra debet voluntas hominum opponi aut præponi. fruſtra conantur homunciones. Creator etiam per miracula eos refutat.

25 *ἱνατί-αὐτοῦ*) Ps. II. 1. 2. Sic plane LXX.

¶ *ἐφρύαξαν*) Verbum hoc proprie de equis dicitur, ferociter *fremere.*

¶ *κενὰ*) Eſt hoc inſtar adverbii. ſic LXX, *παρακαλεῖτε κενά.* Iob. XXI. 34. Interrogationi in priore hemiſtichio, parallelum eſt hoc verbum in altero.

26 *οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, reges terræ*) Omnia mundi regna Evangelium oppugnarunt aliquando.

¶ *οἱ ἄρχοντες, principes*) Horum inſtar, *Pilatus*; ut *regum*, *Herodes*. Accurate reſpondent prophetia & eventus. Deinceps Herodes, non Pilatus, etiam apoſtolos legitur afflixiſſe.

27 *συνήχθησαν, convenerunt*) Id repetitur ex v. 26.

¶ *ἐπ' ἀληθείας, vere*) ut res ipſa demonſtrat.

¶ *παῖδά σου, Miniſtrum tuum*) cujus typus David. nam hic eodem nomine appellatur v. 25.

¶ *ὃν ἔχρισας, quem unxiſti*) Hic eſt rex unctus Domini. v. 26. Pſalm. II. 2. 6.

¶ *ἡρώδης, Herodes*) Hic, cum Ieſum in poteſtate ſua haberet, tamen non dimiſit, ſed Pilato remiſit, conſentiens in ea, quæ erat facturus Luc. XXIII. 7 ſs. XIII. 31.

¶ *λαοῖς, populis*) Pluralis, repetitus ex Pſalmo, poëticus. Vnus alterque cod. *λαός*· ſed *λαοῖς* reſpicit verſum 25. conf. 1 Reg. XXII. 28. ac plane Pſalmo II reſpondet præſens oratio fidelium, ut collatio docet:

reges,	*Herodes*:
principes,	*Pontius Pilatus*:
gentes,	*gentes*:
populi,	*populi Iſraël.*

Agit pſalmus ille de *regno* Chriſti: quare in hoſtibus Herodes potius & Pilatus memorantur, quam Caiphas pontifex, qui verſu 29 includitur.

28 *ποιῆσαι, facere*) Plura facere, cum vellent, non potuere. Conſtr. cum *convenerunt*, non cum *unxiſti*. Nam ſubjectum verbi *facere* ſunt hoſtes congregati, de quibus prædictum erat. conf. c. II. 23. III. 18.

¶ ὅσα, *quæcunque*) non pauciora, ſed nec plura.

¶ ἡ χείρ σου καὶ ἡ βουλή σου, *manus tua & conſilium tuum*) Notabilis ordo verborum. Manus Dei citius ſentitur, quam conſilium. Potentia innuitur & ſapientia.

¶ προώρισε, *præfiniit.*

29 ἀπειλὰς, *comminationes*) Plurale. v. 17. 21.

¶ παῤῥησίας, *libertate*) quicquid illi minentur.

¶ λαλεῖν, *loqui*) Non petunt, ut ſibi liceat non loqui, nedum ut alii mittantur. nam certi erant de ſua vocatione.

30 ἐν τῷ, *in*) *in extendendo*, id eſt, dum extendis. Sermonem comitantur miracula, eique ſtimulum addunt. c. XIV. 3. Marc. XVI. 20.

¶ ἐκτείνειν σὲ, *extendas*) Sæpe in V. T. laudatur brachium Domini *extentum.*

¶ εἰς ἴασιν, *ad ſanationem*) v. 22.

¶ γίνεσθαι) Repete ἐν τῷ· *dum fiunt.* Namque non poſſum conſtruere εἰς γίνεσθαι, non interveniente articulo: itaque εἰς ἴασιν conſtruitur cum ἐκτείνειν. Comma debet eſſe non ante εἰς, ſed poſt ἴασιν. *dum extendis- & dum ſigna fiunt.* Sic planum eſt.

¶ ὀνόματος, *nomen*) v. 17.

31 ἐσαλεύθη, *motus eſt*) Documentum, omnia per Evangelium commotum iri. c. XVI. 26.

¶ ἐπλήσθησαν, *repleti ſunt*) denuo.

¶ μετὰ παῤῥησίας, *cum libertate*) Parrheſia illico eis collata eſt, uti v. 29 orarant, eamque prima quaque occaſione inter ſe & ad alios exſeruerunt.

32 ἡ καρδία καὶ ἡ ψυχὴ μία, *cor & anima una*) *in credendis & agendis.* Egregius character.

¶ οὐδὲ εἷς) *ne unus quidem*, in tanta multitudine. Summus gradus concordiæ.

¶ ἔλεγεν, *dicebat*) Hoc ipſo præſupponitur, *proprietatem* poſſeſſionis non plane fuiſſe deletam.

¶ κοινὰ, *communia*) Sic ferebat directio divina; fidelium numerus magnus ille quidem, ſed non tantus, quantus poſtea; imminens mutatio ſtatus Iudaici. Magiſtratus tum non interpellarunt, quo minus eccleſia & ſinguli Chriſtiani facultates ſuas, prout ipſis placeret, diſpenſarent. v. 34 ſ. VI. 1 ſ. XI. 30. XXIV. 17. 1 Cor. XVI. 1.

33 ἀπεδίδουν, *reddebant*) Certi certos faciebant alios.

¶ οἱ ἀπόστολοι, *apoſtoli*) Horum id proprie erat. nam viderant. Horum eximia fuit menſura. C. V. 12.

¶ χάρις, *gratia*) Gratia DEI & favor populi.

34 οὐδὲ γὰρ ἐνδεής τις, *neque enim quisquam egens*) Sic hodie eſſe debebat, etiam ſine communione bonorum, quæ non niſi ſummo fidei & amoris flori convenit.

¶ πωλοῦντες, *vendentes*) Præclare collocarunt opes ſuas, antequam urbem Romani vaſtarent. Ut Iſraëlitæ ab Ægyptiis, ſic Chriſtiani ab Iudæis lucrifecere.

35 καὶ ἐτίθουν, *& ponebant*) uti milites arma ſubmittentes. Significabant, apoſtolos, divina gubernante ſapientia, arbitrium omne rerum habere.

36 ὁ ἐπικληθεὶς, *qui cognominatus eſt*) Novum ſpecimen majeſtatis apoſtolicæ, fidelibus cognomina dare.

¶ υἱὸς παρακλήσεως, *filius conſolationis*) Cognomen evangelicum. Etymon explicat *de Dieu* ad h. l. & Hiller. Onom. p. 300.

¶ λευί-

¶ λευίτης, *Levites*) Pro Leviticis, Chriſtiana vigent. Sequuntur etiam ſacerdotes. c. VI. 7.

¶ κύπριος τῷ γένει) Sic, ποντικὸς τῷ γένει, ἀλεξανδρεὺς τῷ γένει, c XVIII. 2. 24.

37 ὑπάρχοντος αὐτῷ ἀγρῦ, *cum eſſet ei ager*) extra terram Iſraëlis, in qua Levitis nulla portio fuerat.

CAP. V.

1 Ἀνανίας σὺν σαπφείρῃ, *Ananias cum Sapphira*) *Gratioſa & pulcra* nomina, mores mali.

2 ἐνοσφίσατο, *fraudavit*) Peccatum Achan & Ananiæ in multis ſimile, principio eccleſiæ V. & N. T. idemque verbum ἐνοσφίσατο *fraudavit* de Achane dicitur Ios. VII. 1. Ille tamen in V. T. ore Dei, manu hominum interemtus; hic, in N. T. manu divina, ore apoſtoli. Simile item peccatum Iudæ & Ananiæ.

¶ ἀπὸ τῆς τιμῆς, *de pretio*) Videntur non *credidiſſe* hi duo, rem Chriſtianam diu manſuram.

¶ συνειδυίας, *conſcia*) Gravius peccarunt, cum potuiſſent ſe invicem dehortari.

¶ ἐνέγκας μέρος τὶ, *afferens partem quandam*) proinde ac ſi totum eſſet. Ananias tamen totum attuliſſe videri voluerat: itaque non multum interverterat.

3 ἐπλήρωσεν) *implevit*, audacia & fraude, te non obſiſtente. Ipſe Ananias fortaſſe non exiſtimavit, Satanam ſubeſſe. Plenitudo cordis Satanica, ſummus malitiæ gradus.

¶ ψεύσασθαί σε) *ut falleres*, quantum in te eſt; quaſi Spiritus ſanctus neſciret fraudem tuam. v. 9. ψεύδομαι cum accuſativo, Deut. XXXIII. 29. inde Ps. LXVI. 3. it. Iob. VI. 10. VIII. 18. aliquanto plus notat, quam cum dativo.

¶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, *Spiritum ſanctum*) qui in nobis eſt, (conf. 2 Cor. XIII. 3.) & quo dirigente bona eccleſiæ adminiſtrantur.

4 μένον, *manens*) id eſt, dum manebat invenditus ager.

¶ σοὶ ἔμενε, *tibi manebat*) Libera res fuit communio bonorum.

¶ ἐν τῇ σῇ ἐξουσίᾳ, *in tua poteſtate*) Propoſitum merum, ſi votum abſit, non obligat ad faciendum aliquid, quod per ſe bonum eſt, nec tamen neceſſarium. conf. Ioh. Val. Schmidii diſſ. jur. Lipſiæ habita A. 1712 de Propoſito in mente retento nihil operante, § 18.

¶ τί ὅτι, *quare*) Liberrime peccavit Ananias & cum diuturna proæreſi.

¶ ἔθου, *poſuiſti*) Idem peccatum & ab homine & a *Satana*.

¶ τῷ θεῷ, *DEO*) Quæ DEO te dare profeſſus es, intervertiſti. Ratio *Spiritus ſancti* continetur ſub ditione particulæ ἀλλὰ, *ſed*, non ſub ditione particulæ οὐκ, *non*. Itaque hæc eſt ſententia: Ananias mentitus eſt *DEO & ejus Spiritui*, non hominibus & Petro. Aude, ſi potes, Sociniane, ita dicere: Mentitus eſt non Spiritui S. & Petro, ſed DEO. Mendacium Ananiæ, ut eſt mentitus Spiritui S. & ut mentitus eſt DEO, idem prorſus peccatum eſt, & æque grave; immo gravius quodammodo, ut eſt mentitus Spiritui S. conf. Marc. III. 28. Firmiſſimum argumentum, quo probatur, Spiritum S. eſſe Perſonam, & Perſonam Deitatis.

5 πεσὼν, *cadens*) Terror Ananiæ, ſpecimen terroris, quo percellentur impii in judicio, citra exanimationem.

¶ ἐξέψυξε,

¶ ἐξέψυξε, *exanimatus eſt*) Hoc verbo mors miſera denotatur. v. 10. c. XII. 23. Iudic. IV. 21. Verſ. LXX. Alex. Quæres, cur tanta pœna & tam repentina mors inflicta hoc gratiæ N. T. pleno tempore? coll. Luc. IX. 55. 56. Reſp. I. Diſcipuli ſua voluntate ignem popoſcerant in Samaritas: nunc Spiritus ſanctus Petrum regit. II. Ieſus, illo exinanitionis ſtatu, Samaritanis fuerat ignotus, eisque poſtea prædicandus: Ananias & Sapphira evidentiſſime cognorant gloriam Chriſti & præſentiam Spiritus ſancti, & uberrimam habuerant occaſionem ſalutis. III. Ananias & Sapphira peccarunt atrociſſime, liberrime, mutuo conſenſu, & menſuram peccati ſubito impleverunt. IV. initio illius œconomiæ ſalutare multis fuit exemplum in eis editum, & timor ex illo. V. quod gravitati pœnæ in corpore acceſſit, in anima *potuit* decedere.

¶ φόβος, *timor*) vim refringens exempli peſſimi.

¶ τοὺς ἀκούοντας, *qui audierunt*) non modo ſuper eos, qui viderunt. Sic v. 11.

6 οἱ νεώτεροι, *juniores*) Hos decebat rem exſequi.

¶ συνέστειλαν) *compoſuerunt.*

¶ ἔθαψαν, *ſepelierunt*) illico. Neque enim mora opus erat.

7 διάστημα, *ſpatium*) Mulier, vas infirmius, longius habuit pœnitentiæ ſpatium. Pretioſum trihorium!

¶ μὴ εἰδυῖα, *neſciens*) Nam ſi ſciſſet, confeſſio ejus nil magnum fuiſſet. Neque digna erat, quæ ſciret; quum Spiritum Domini tentaſſet.

8 ἀπεκρίθη) *reſpondit* mulieri, cujus introitus in cœtum ſanctorum erat inſtar ſermonis.

¶ εἰπέ μοι, *dic mihi*) Hortatur eam ad dicendum, quod res eſſet.

¶ εἰ τοσούτου, *tantine*) Hic ſummam, ut videtur, expreſſit Petrus.

9 οἱ πόδες, *pedes*) Id expreſſius, quam ſi diceretur, *qui ſepeliverunt.*

10 εὗρον, *invenerunt*) poſt reditum.

11 ἐκκλησίαν, *eccleſiam*) Prima hic (coll. cap. II. 47 not.) mentio, atque adeo ſpecimen nativum, eccleſiæ in N. T. conſtitutæ, per evangelium evocatæ, ab Iudaiſmo ſejunctæ, per baptiſmum Chriſto inſitæ, per communitatem omnimodam conglutinatæ, per Ananiæ Sapphiræque excidium *diſciplinatæ.* Interim appellavit Lucas *diſcipulos* & *copiam nominum*: *omnes credentes*: *numerum virorum*: *multitudinem credentium.* c. I. 15. II. 44. IV. 4. 32.

¶ πάντας, *omnes*) Etiam nos *timere* debemus.

¶ τοὺς ἀκούοντας, *audientes*) Audierunt ſine dubio etiam antiſtites Iudæorum: neque tamen ea de re litem Petro intenderunt. Ananiæ delictum erat jam manifeſtum: & pœna erat aperte miraculoſa.

12 ἅπαντες, *cuncti*) credentes.

¶ στοᾷ, *porticu*) loco capaci.

13 τῶν λοιπῶν, *reliquorum*) extra credentes.

¶ κολλᾶσθαι, *ſe conjungere*) familiariter.

14 πλήθη) Pluralis grandis. Iam non initur numerus, uti c. IV. 4.

15 ὥστε, *ita ut*) Hoc pendet a v. 12. initio.

¶ κατὰ τὰς πλατείας, *ſecundum plateas*) Præpoſitio habet ſenſum diſtributivum ſine articulo, v. 42. non cum articulo, c. VIII. 3.

¶ κλινῶν καὶ κραββάτων) *Lectus* ſumtuoſior: *grabatus*, tenuior.

¶ πέτρου, *Petro*) Qui Ieſum abnegarat, nunc eo magis erat conſpicuus in fide.

¶ αὐ-

¶ *αὐτῶν, illorum*) *& liberabantur ab infirmitate ſua*, addit *Calaritanus.* Et ſic fere plerique cod. *Latini*, ſed maxima in verbis diſcrepantia, quæ Gloſſam indicat. Poſſit in Græcis hiatus, *αὐτῶν* recurrente, admiſſus videri: ſed in ms. Lat. *Reutlingenſi* eſt, *& liberabantur omnes ab infirmitate*, absque *ſua*, *αὐτῶν*. Ex Latinis nonnulli Græca hîc quoque varie fingunt. Inciſi hujus vis habetur verſu 12 & 16.

16 *ἅπαντες, omnes*) Nullum jam erat *ἀπότευγμα*, nullus conatus irritus, ut ante, Matth. XVII. 16.

17 *ἀναςὰς, exſurgens*) Non ſibi quieſcendum ratus eſt.

¶ *τῶν σαδδȣκαίων, Sadducæorum*) Ad hos multi ſe aggregarunt, quo magis oppugnarent reſurrectionem Ieſu Chriſti.

¶ *ζήλȣ, zelo*) Impotentia hujus affectus ex tota eorum actione elucet.

19 *ἄγγελος, angelus*) *Vndique invenietis, has magnas conſolationes non contigiſſe, niſi valde afflictis.* Iuſtus Ionas.

¶ *τὰς θύρας, januas*) c. XII. 10. XVI. 26.

20 *πορεύεσθε, ite*) illico.

¶ *ςαθέντες, ſtantes*) liberrime.

¶ *ἐν τῷ ἱερῷ, in templo*) publice, ut antea.

¶ *τῷ λαῷ, populo*) quum proceres audire nolunt.

¶ *πάντα, omnia*) ſine imminutione.

¶ *τὰ ῥήματα τῆς ζωῆς ταύτης, verba vitæ hujus*) Id eſt, *hæc verba vitæ.* coll. v. 32. Sic apud Hebræos adjectivum ſæpe convenit poſteriori ſubſtantivo. conf. c. XIII. 26. *Verba vitæ*, Ioh. VI. 68, ſine timore prædicanda, de vita Chriſti & fidelium.

21 *γερȣσίαν*) Verbum LXXvirale.

23 *κεκλεισμένον, clauſum*) Angelus iterum clauſerat. v. 19.

24 *διηπόρȣν, hæſitabant*) Mundus, Dei ſervos exagitans, innumerabilibus ſeſe hæſitationibus implicat, & culpam in illos confert. c. XII. 18. XVI. 20. XVII. 6.

25 *ἑςῶτες, ſtantes*) Antitheton: *poſuiſtis*.

26 *ȣ̓ μετὰ βίας*) *non cum vi*: qua alias non abſtinuiſſent. Sæpe importunitas multitudinis, per ſe non bona, conducit bonæ cauſæ. Luc. XX. 6.

27 *ἐπηρώτησεν, interrogavit*) expoſtulans.

28 *παραγγελίᾳ, præcipiendo*) Pudet dicere: *minando.* coll. c. IV. 17. nam non poterant punire.

¶ *παρηγγείλαμεν, præcepimus*) Vide craſſam calliditatem hoſtium Evangelii. Edicta, leges & interdicta, quæ a teſtibus veritatis DEO obſequentibus non poſſunt non infringi, pro lubitu & faciunt & extorquent & fingunt, ut inſontes quaſi ſontes plectantur. O iniquitas!

¶ *τȣ́τῳ-τȣ́τȣ. iſto-iſtius*) Fugit appellare *Ieſum.* Petrus appellat & celebrat. v. 30. 31.

¶ *τὴν ἱερȣσαλὴμ, Ieruſalem*) in qua nos, inquiunt, excubamus.

¶ *βȣ́λεσθε· vultis*) Verbum invidioſum. Non id volebant apoſtoli, ſed ex vero docebant, Ieſum ab Iudæis nefarie fuisſe interemtum, ac ſimul viam oſtendebant, qua virtutem *ſanguinis* Ieſu ad gratiam & ſalutem experirentur.

¶ *ἐπαγαγεῖν*) Sic Iud. IX. 24, *ἐπαγαγεῖν τὴν ἀδικίαν - καὶ τὸ αἷμα αὐτῶν ἐπιθεῖναι ἐπὶ ἀβιμέλεχ.*

¶ *ἐφ' ἡμᾶς, ſuper nos*) Ipſi, paulo ante, ſanguinem Iuſti in ſe receperant, verbis, Matth. XXVII. 25, & re ipſa, mox v. 30.

29 πέτρος, *Petrus*) Quamvis Petrus jam præter ceteros ſenſerat odium mundi, tamen loquendi & agendi partes a ſe non amolitur. Idem non jam utitur titulo, uti cap. IV. 8. quin hæc eſt quaſi continuatio ſermonis, cum incremento ſeveritatis.

¶ Θεῷ, *Deo*) qui per angelum juſſit loqui. v. 20.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) qui tacere jubetis.

30 τῶν πατέρων, *patrum*) Cap. III. 13.

¶ ἤγειρεν, *ſuſcitavit*) ex ſemine Davidis. c. XIII. 23. III. 22. Hanc enim ſuſcitationem ſpectabant promiſſiones patribus datæ. Idem verbum, Luc I. 69.

¶ διεχειρίσασθε) Antea dixerat, ἀνείλετε, ἀπεκτείνατε, ἐςαυρώσατε· nunc ſeveriore phraſi utitur.

¶ ἐπὶ ξύλου, *in ligno*) In ligno, initium peccati: in ligno, expiatio.

31 ἀρχηγὸν καὶ σωτῆρα, *Principem & Salvatorem*) Auctorem ſalutis, Hebr. II. 10. Id eſt, exaltavit illum, ut ſit princeps & Salvator. c. II. 36.

¶ ὕψωσε, *exaltavit*) Exaltatio reſurrectionem ex mortuis præſupponit, vel etiam includit. Phil. II. 9.

¶ δοῦναι, *ad dandum*) Pœnitentia eſt *donum* lætum, non triſte negotium. c. XI. 18. 2 Tim. II. 25.

¶ μετάνοιαν, *pœnitentiam*) qua Ieſus accipitur, ut *princeps*.

¶ ἄφεσιν, *remiſſionem*) qua accipitur, ut *Salvator*.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatorum*) etiam illius peccati, quod in Ieſum admiſiſtis. v. 28.

32 καὶ, *&*) & inde.

¶ δὲ, *vero*) Hæc particula amplificat. Spiritus ſancti teſtimonium majus eſt, quam apoſtolorum.

¶ τοῖς πειθαρχοῦσιν, *obedientibus*) Deus, inquit Petrus, dedit nobis Spiritum ſanctum: is ad teſtandum nos impellit: & nos obſequimur. v. 29. Notanda, coll. v. 36. 37. 40. ubi πείθεσθαι exſtat, utriusque verbi ex Ammonio differentia: πείθεσθαι μὲν τὸ ἑκουσίως συγκατατίθεσθαι· πειθαρχεῖν δὲ, τὸ κελεύοντι πεισθῆναι. Conf. Act. XXVII. 11. 21.

33 διεπρίοντο) *findebantur* cordibus. c. VII. 54. Sic *findor* Latini dicunt.

¶ ἐβουλεύοντο) *conſultabant*.

34 ἀναςὰς, *ſurgens*) ut plura dicturus.

¶ ἐν τῷ συνεδρίῳ, *in concilio*) Vndique poteſt DEVS excitare defenſores.

¶ Φαρισαῖος, *phariſæus*) Reſurrectionem mortuorum credens, a Sadducæis negatam.

¶ τίμιος, *in pretio habitus*) magnæ exiſtimationis.

¶ παντὶ τῷ λαῷ, *omni populo*) quamvis proceres, Sadducæi, v. 17, eum non tanti æſtimarent.

¶ ἔξω, *foras*) Sic leniebatur procerum iracundia.

¶ βραχύ τι, *paululum*) Moratus ſermo.

36 πρὸ, *ante*) Pulcrum eſt, exemplis conſilia munire. Ea Gamaliel prudenter præmittit, deinde conſequens addit.

¶ ἑαυτὸν, *ſe*) Character falſæ doctrinæ. c. VIII. 9.

¶ εἰς οὐδὲν, *ad nihilum*) non ſolum conſilia eorum, ſed ipſi ad nihilum venerunt. Quot miſeri homines a falſis ducibus in perniciem perducti ſunt!

37 μετὰ, *poſt*) Alius ergo Theudas fuerit oportet, quem Ioſephus huic Iudæ poſtponit.

¶ ταῖς ἡμέραις, *diebus*) tempore tum noto & novis rebus opportuno.

38 λέγω

38 λέγω ὑμῖν, *dico vobis*) Hæc formula hoc loco blandum quiddam habet potius, quam ſeverum.

¶ ἐάσατε, *ſinite*) ut agant, quod agunt. Cauſæ aperte bonæ, aſſentiendum; aperte malæ, reſiſtendum. Sed in re ſubita, nova ac dubia, & ad adverſarios incenſos, eximie ſalutare eſt Gamalielis conſilium.

¶ ἤ, *aut*) Significat, *opus* potius, quam *conſilium* eſſe appellandum. Certe apoſtoli non ſuo, ſed divino *conſilio agebant* omnia.

¶ καταλυθήσεται, *diſſolvetur*) ſolvi poterit & ſolvetur, vel per vos, vel per alios, vel per ſe.

38, 39 ἐὰν ἦ, εἰ ἔστιν, *ſi ſit*, *ſi eſt*) Illud mere conditionaliter; hoc, illi quippe oppoſitum hoc loco, categorice ſonat. Ideo etiam in ſecunda, non in prima plurali hoc alterum eloquitur Gamaliel.

39 μή ποτε καὶ, *ne quando etiam*) Moratus particularum uſus. *Etiam* ſignificat, præter conatum irritum, reos illos *etiam* improbitatis fore. Hoc inciſum pendet a ſenſu inciſi proximi: *non poteſtis*, neque adeo debetis, *diſſolvere.*

¶ θεομάχοι) Hoc verbum Symmachus non ſemel pro Hebr. רפאים poſuit. Conjugata, θεῷ, θεομάχοι.

¶ εὑρεθῆτε, *inveniamini*) in exitu.

40 ἐπείσθησαν) *aſſenſerunt*, hactenus, ut ne occiderent apoſtolos. neque enim mentem ſaniorem induebant aſſeſſores.

¶ δείραντες, *verberantes*) Id adhuc non fecerant Iudæi, deinde majora inflicturi. Etiam mundus per gradus procedit, vel odio creſcente, vel per ſpeciem æquitatis.

41 χαίροντες, *gaudentes*) Character veritatis, gaudium in afflictionibus, verum, profundum, purum.

¶ ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος, *pro nomine*) ſc. *hoc.* Nonnulli addidere, τοῦ ἰησοῦ, τοῦ κυρίου ἰησοῦ, τοῦ χριστοῦ. Locutio abſoluta, uti 3 Ioh. v. 7. Lev. XXIV. 11. Nomen *Ieſu* expreſſerat Lucas verſu præcedente. Eo refertur hic verſus cum eleganti ellipſi pronominis.

¶ κατηξιώθησαν ἀτιμασθῆναι, *digni habiti ſunt contumeliam pati*) Eximium oxymoron. ſic, *donatum eſt, ut patiamini*, Phil. I. 29. conf. 1 Petr. II. 19.

42 οὐκ ἐπαύοντο, *non deſinebant*) quicquid prohiberet mundus.

¶ τὸν) Nunciabant, Ieſum eſſe Chriſtum.

CAP. VI.

1 Πληθυνόντων) ſcil. ἑαυτοὺς. In *multitudine* facilis eſt cauſa *murmuris.*

¶ τῶν ἑλληνιστῶν, *Helleniſtarum*) Erant Iudæi extra Palæſtinam nati; quibus v. gr. Græca erat vernacula præter *Hebræam* linguam: ut hodie quoque multi ſunt Iudæi Luſitani, Germani &c.

¶ παρεθεωροῦντο, *præteribantur*) ſine malevolentia. Non ſufficiebant apoſtoli ad omnia.

¶ αἱ χῆραι, *viduæ*) quarum etiam in ſancta ſocietate facilior oblivio, viris rem ſuam magis urgere valentibus.

2 ἡμᾶς, *nos*) apoſtolos.

¶ καταλείψαντας, *relinquentes*) Non poterant utrumque ſimul curare: quare id, quod nobilius eſt, tuentur. Periculoſum eſt, relinquere ea, quæ præcipue demandata ſunt. Id ſæpe imprudentibus accidit. Longe hoc ſepoſuerunt epiſcopi, rebus mundanis ita impliciti, ut ſpiritualia, extra ſolennem pompam, fere abſorbeat principatus.

 ¶ δια-

¶ διακονεῖν τραπέζαις, *miniſtrare menſis*) Locutio indignitatem aliquam exprimit. Antitheton, *miniſterium verbi*. v. 4. *Diaconorum* in eccleſia primitiva quæ partes fuerint, copioſe diſquiritur: ſed res poſſit paucis comprehendi. Apoſtolorum, evangeliſtarum, epiſcoporum, præcipuum munus fuit, prædicare verbum DEI: ſecundarium, curam quaſi paternam (etenim eccleſia initio inſtar familiæ erat) gerere victûs, pauperum præſertim, peregrinorum, viduarum, &c. *Diaconi* autem, utriusque ſexus, conſtituti ſunt proprie pro eadem cura victûs: & in eam partem permultum operæ impendere neceſſum habuerunt in eccleſia Hieroſolymitana; ceteris in locis, vel plus vel minus: quod reliquum erat operæ, prædicationi verbi impenderunt.

3 μαρτυρουμένους, *teſtimonio præditos*) contra quos nulla militaret iniquitatis ſuſpicio, quamvis nullo opus eſſet jurejurando, ſatisdatione, ſyngrapha &c. conf. 2 Reg. XII. 15. XXII. 7. Poſt Ananiam in re ſua tam ſevere punitum nemo tam celeriter in re aliena fidem falleret.

¶ ἑπτὰ, *ſeptem*) Hi non initio, ſed poſt apoſtolos & per apoſtolos conſtituti ſunt. In eccleſiæ regimine multa DEVS reliquit temporibus: ſed nil ſine Deo eccleſia debet conſtituere. Quinque circiter millia virorum fuerant c. IV. 4. nunc cum acceſſionibus interea factis numerus is erat efffectus, ut ſingula facile millia ſinguli diaconi curarent.

¶ πλήρεις, *plenos*) Res eſt non levis, bona eccleſiæ diſpenſare. etiam in quæſtore & diacono, qua tali, debent eſſe dona adminiſtrantia & ſanctificantia.

¶ καταστήσομεν) Indicativus, uti 1 Cor. VI. 5. Eph. VI. 16. Phil. II. 20.

4 τῇ προσευχῇ καὶ τῇ διακονίᾳ τοῦ λόγου, *orationi & miniſterio verbi*) Potiores ſunt preces miniſterio ſermonis.

¶ προσκαρτερήσομεν, *incumbemus*) unice vacabimus. Hæ partes ſunt nobiliſſimæ, quas nemo epiſcopus alteri, quaſi ipſe majoribus rebus intentus, delegare poteſt.

5 παντὸς, *omni*) Pulcer conſenſus, cum obſequio.

¶ Στέφανον, *Stephanum*) Ex nominibus Græcis ad alias cauſas (ex. gr. ne Hebræi prævalerent Helleniſtis in diſtributione victûs) additis recte colligitur, hos VII fuiſſe partim Hebræos, partim Helleniſtas. Multi Iudæi habuere nomina Græca.

¶ πλήρη, *plenum*) Hic excelluit: ceteri non excluduntur. v. 3.

¶ πίστεως, *fide*) non modo fidelitate, ſed fide ſpirituali.

¶ Παρμενᾶν, *Parmenan*) *Parmenionem*. Sic exprimit Chronicon Alexandrinum.

¶ προσήλυτον, *proſelytum*) Ad proſelytum confugere poterant proſelyti. Proſelyti ſpectati etiam poſſunt adhiberi muneribus.

6 προσευξάμενοι, *orantes*) apoſtoli. Aliud ſubjectum verbi prioris, *ſtatuerunt*, aliud poſterioris. c. VIII. 17.

7 ηὔξανε, *creſcebat*) ſervata concordia & aſſiduitate in verbo DEI.

¶ ὄχλος, *multitudo*) Dicitur ὄχλος etiam numerus non maximus c. I. 15. Luc V. 29. VI. 17. Ioh. XII. 17. quare nil improbabile hoc loco dicitur. De *ſacerdotibus* minus ſpei eſſe potuiſſet: nunc horum exemplo alii eo plures moventur. Reliquus *populus* proximo commate innuitur.

8 Στέφανος δὲ, *Stephanus autem*) Stephanus rerum externarum cauſa conſtitutus, tamen

tamen etiam ſpiritualia exſequitur. In eccleſia bona, omnia tendunt ad ſublimius: in morbida, vergunt ad deterius.

9 ἐκ τῆς συναγωγῆς - ἀσίας, *e ſynagoga - Aſia*) Deſcriptio hæc tota unius ejuſdemque ſynagogæ, quæ erat Hieroſolymis, florentiſſima, omnium oculos in ſe convertens, conſtans ex nationibus externis, Europæis, Africanis, Aſiaticis. v. gr. a *Cilicia* habebat Saulum. Vnde porro valde veriſimile fit, Gamalielem illum legis doctorem, quippe Sauli præceptorem, huic ipſi ſynagogæ ac ſeminario præfuiſſe, eoque vel inſcio vel invito hunc tumultum eſſe excitatum.

¶ λιβερτίνων, *Libertinorum*) Vocabulum Romanum. nam multi Iudæi Romæ erant: c. XVIII. 2. XXVIII. 17. & qui eorum bellis ſuperioribus capti Romamque perducti fuerant, horum multi, *libertate* facile recuperata, (nam Romani non delectabantur Iudæis) Hieroſolymam redierant, & fortaſſe multos proſelytos, ejuſdem conditionis, id eſt, *libertinos*, ſecum adduxerant. vid. Reineccii Annot. h. l. Itaque pro Romanis *Libertini* appellantur. adde not. ad cap. II. 10.

¶ τῶν ἀπὸ) Conſtrue, ἐκ τῆς συναγωγῆς τῶν ἀπὸ κιλικίας.

10 τῇ σοφίᾳ, *ſapientiæ*) *Validiſſimum*, ſapientia.

¶ καὶ τῷ πνεύματι, *& Spiritui*) Epitheton, *ſancto*, non additur, uti v. 3. 5 additur. Adverſarii ſentiebant, Spiritum eſſe in Stephano; Spiritum ſanctum in eo eſſe, non ſciebant.

11 τότε, *tunc*) Confugium ſuccumbentium.

¶ εἰς, *in*) Calumniatores primum loquuntur hic indefinite; tum definite, v. 13 ſ.

¶ τὸν) *ipſum.* Articulus ἐπίτασιν ſignificat.

12 συνεκίνησαν, *commoverunt*) Κινεῖσθαι *moveri* inprimis dicitur, quod non movetur ratione. c. XXI. 30.

¶ τὸν λαὸν, *populum*) qui valebat multitudine.

¶ τοὺς πρεσβυτέρους, *ſeniores*) qui valebant auctoritate.

¶ τοὺς γραμματεῖς, *ſcribas*) qui valebant doctrina.

13 οὐ παύεται, *non deſinit*) Invidiam facere conantur.

¶ ῥήματα λαλῶν, *verba loqui*) Eadem phraſis, Luc. XII. 10.

¶ τοῦ νόμου, *legem*) v. 14 fin. conf. c. XXI. 28.

14 γὰρ, *enim*) Vide conſequentiam ex verbis optimis inique tractam v. 13.

¶ οὗτος, *hic*) Demonſtrativum, uti Deut. IX. 3, ſed ab adverſariis Stephani adhibitum ex acerbitate, contemtim. coll. Luc. XV. 30 not.

¶ καταλύσει, *deſtruet*) Quælibet calumnia arripit aliquid ex vero. Stephanus, jam enim maturum erat, innuerat aliquid de iis, quæ eventura erant. Et videtur de abrogatione rituum pæne plus vidiſſe, quam Petrus ante reſponſum Spiritûs, c. X. 19. coll. antecedd.

15 ὡσεὶ πρόσωπον ἀγγέλου, *tanquam faciem angeli*) Gloria fidelium abſcondita ſæpe etiam ex corpore elucet, præſertim ex cruce alta, & in cœlo. Etiam Moſis facies ſplenduit. Scriptura cum aliquid eximie laudat, *divinum* appellat c. VII. 20, vel certe *angelicum*: & angelis *ſplendor* adſcribitur, & angeli ſine dubio aderant Stephano.

CAP. VII.

1 Ὁ ἀρχιερεὺς, *princeps ſacerdotum*) tanquam præſes.

 ¶ εἰ,

¶ εἰ, *nam*) Interrogatio ſervit convenientiæ apologiæ Stephani ad crimina adverſariorum. ἄρα *ergo* habet ſpeciem æquitatis & admirationis Summa eſt hæc: Ego agnoſco DEI gloriam, patribus revelatam, v. 2, *Moſis* vocationem, v. 34 ſ., *Legis* majeſtatem, v. 8. 38 44, *templi & loci hujus* ſanctitatem, v. 7 fin. 45. 47. Et quidem templo antiquior eſt lex; lege, promiſſio. DEVS quippe ſe Abrahamo & Iſaaco & Iacobo eorumque filiis & dedit gratuito DEVM & præſtitit: v. 2 ſ. 9 ſ. 17 ſ. 32. 34. 45. atque hi fidem & obedientiam DEO præſtitere, v. 4. 20 ſ. 23, præſertim in tuenda lege, v. 8, & terra. v. 16. Interim DEVS neque initio, neque ſemper poſtea, præſentiam ſuam huic uni loco alligavit; nam etiam ante templum & extra terram hanc ſe cognoſcendum & colendum præbuit: v. 2. 9. 33. 44. neque patres eorumque poſteros plane huic loco affixos fuiſſe, peregrinationes eorum oſtendunt, v. 4 ſ. 14. 29. 44, & exilium. v. 43 fin. Vos autem ſemper mali fuiſtis, v. 9, *Moſi* repugnaſtis, v. 25 ſ. 39 ſ., *terram* averſati eſtis, v. 39, DEVM reliquiſtis, v. 40 ſ., templum ſuperſtitioſe coluiſtis, v. 48, DEO ejusque Spiritui obſtitiſtis, v. 51, prophetas ipſumque Meſſiam interfeciſtis, v. 52, *legem* non ſervaſtis, v. 53. Ergo DEVS non tenetur vobis, nedum vobis ſolis. Solent in Scriptura ſuperiores hiſtoriæ, re ab initiis repetita, commemorari; ſed ita, ut pro ratione inſtituti alia percurrantur, alia prætermittantur. vid. cap. XIII 17 ſ. Deut. XXXIII. 2 ſ. Ps. CVI. 7 ſ. Ez. XX. 5 ſ. Hab. III. 3 ſ. Hebr. XI. 3 ſ. ubi de fide, ut hoc loco de infidelitate agitur. Opportuniſſimamque hoc ſolenni tempore ac loco Stephanus, cum apoſtoli teſtimonium de Ieſu Chriſto potius gererent, rerum veterum inſtituit anakephalæoſin: quæ etiam ſpecimen præbet *Hiſtoriam eccleſiaſticam* ſapienter enucleandi. Quare nullo modo aſſentiri Eraſmo aliiſque debemus, quibus *multa in hac oratione non ita multum pertinere videntur ad id, quod inſtituerit* Stephanus. Sane digniſſimum plenitudine ſpiritus, fidei & virtutis eſt hoc teſtimonium: & quanquam non ponit enunciationes enunciationibus adverſariorum directe contradicentes; tamen ad omnia nervoſe reſpondet. Neque dubitari poteſt, quin Stephanus, expeditis præteritis ac præſentibus, illaturus aliquid fuerit de futuris, deſtructione templi, abrogatione legis ceremonialis, ac pœna populi, coll. v. 43 fin. plura autem de Ieſu Nazareno vero Meſſia; coll. v. 37. niſi ejus *oratio clamoribus obſtrepentium Iudæorum* (ut idem Eraſmus commode monet) *interrupta fuiſſet*. Vnica eſt hæc oratio copioſa hujus libri a teſte Chriſti, qui non eſſet apoſtolus, habita; documentum Spiritûs pretioſum.

2 ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, *fratres & patres*) pro diverſa ætate. Stephanus, juvenis.

¶ ὁ θεὸς τῆς δόξης, *DEVS gloriæ*) Summa laudis divinæ. *Gloria*, divinitas conſpicua. Magnifica appellatio innuit, DEO Abrahamum & ſe totum, & poſteritatem, & terram & bona omnia ſibi poſteriſque promiſſa & exhibita, in acceptis, & nil expenſum retuliſſe.

¶ ὤφθη, *apparuit*) ut DEVS gloriæ, conſpiciendum ſe exhibuit.

¶ τῷ πατρὶ ἡμῶν, *patri noſtro*) Inde hoc beneficium etiam ad Abrahami *progeniem* pertinuit.

¶ πρὶν ἢ, *priuſquam*) conf. v. 4 fin.

3 ἔξελθε - δείξω) Sic Gen. XII. 1. LXX, niſi quod inſerunt, καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου.

¶ γῆς,

¶ γῆς, *terra*) Hoc inferebat egreſſum e Chaldæa.

¶ συγγενείας, *cognatione*) Hoc inferebat deinceps egreſſum ex Haran, quo venerat familia Abrami. v. 4. Pars familiæ adultior remanſit in Meſopotamia, junior in Haran. neque enim Thara plane ſolus ibi remanſiſſe cenſebitur. Qui Abramum etiam ex Haran ſecuti ſunt, ſua ſponte ſunt ſecuti. Abram non juſſus eſt ſecum ducere: & ni ſecuti eſſent, tamen exiſſet ex Haran. conf. Gen. XI. 31. XXIV. 4.

¶ ἣν ἄν, *quamcunque*) Non norat Abram, quæ terra foret. Hebr. XI. 8.

4 χαλδαίων, *Chaldæorum*) quorum terra ad *Meſopotamiam* pertinebat.

¶ μετά, *poſtquam*) Abram, dum Thara vixit in Haran, domum quodammodo paternam habuit in Haran, in terra Canaan duntaxat peregrinum agens: mortuo autem patre, plane in terra Canaan domum unice habere cœpit. Non caret myſterio, quod Abrami pater non intravit terram Canaan: ſic enim conſtitit, non jure hereditatis mundanæ hanc ei & poſteris obveniſſe.

¶ νῦν, *nunc*) hodie.

5 οὐδὲ βῆμα ποδός, *ne veſtigium quidem*) Agrum illum, de quo v. 16, non ex donatione divina accepit Abraham, ſed emit, ipſa emtione peregrinum eum eſſe docente.

¶ ἐπηγγείλατο, *promiſit*) Gen. XII. 7.

¶ αὐτὴν, *eam*) totam.

¶ οὐκ ὄντος αὐτῷ τέκνου, *cum ſoboles ei non eſſet*) Ne Iſmaël quidem adhuc natus erat; neque ſpes ulla prolis, ob Saræ ſterilitatem. Ex promiſſione erat & hereditas & poſteritas ipſa. Hoc comma facit ἐπίτασιν, ut illud, *ne veſtigium quidem*.

6 δὲ, *autem*) Antitheton, inter *promiſſionem* & tempus impletionis *exſpectandum*.

¶ ὅτι ἔσται τὸ σπέρμα αὐτοῦ πάροικον ἐν γῇ ἀλλοτρίᾳ, καὶ δουλώσουσιν αὐτὸ καὶ κακώσουσιν, ἔτη τετρακόσια· καὶ τὸ ἔθνος--ἐγώ) Gen. XV. 13 ſ. LXX, ὅτι πάροικον ἔσται τὸ σπέρμά σου ἐν γῇ οὐκ ἰδίᾳ, καὶ δουλώσουσιν αὐτοὺς καὶ κακώσουσιν αὐτοὺς καὶ ταπεινώσουσιν αὐτοὺς, τετρακόσια ἔτη. τὸ δὲ ἔθνος - ἐγώ.

¶ ἀλλοτρίᾳ, *aliena*) Ægyptus tum non nominata. conf. ᾧ ἐὰν, *cuicunque* v. 7.

¶ κακώσουσιν,) Comma ab aliis omiſſum, res ipſa (de qua mox,) poſtulat, & accentus Gen. XV. 13.

¶ ἔτη τετρακόσια, *annos quadringentos*) Hi anni non modo ad ſervitutem Ægyptiacam, (quæ diu poſt obitum Ioſeph & fratrum ejus, multiplicato populo, cœpit, v. 15 ſeqq.) ſed ad totam peregrinationem in terra aliena ſunt referendi. Anni CCCC in populo, anni XXXX in homine, periodus memorabilis; etiam in Iſraël & Moſe. Eo autem ipſo indicatum fuit, lætam habitationem in terra Canaan multo poſtea fore diuturniorem.

7 καὶ λατρεύσουσί μοι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ) Ex. III. 12. LXX, καὶ λατρεύσετε τῷ θεῷ ἐν τῷ ὄρει τούτῳ. Hæc Moſes ſibi dicta refert de loco Horeb, non excluſa terra Canaan. ibid. v. 8. Nam ſi latria in Horeb fuit ſignum miſſionis Moſis, Ex. III. 12, multo magis latria in terra Canaan ſignum fuit. Itaque oracula ad Abram & Moſen facta Stephanus contexit, hoc ſenſu: *Exibunt ex terra ſervitutis* (hoc utrique dictum) *& venient in Horeb*, *& ſervient Domino in hoc loco*; *& inde venient in terram Canaan*, *& Domino ſervient*. Hæc ita contexens nervoſe oſtendit:

dit: (1) illud, quod Moſi dictum erat de cultu Iſraëlis erga DEVM, jam Abrami tempore divinitus intentum & ſignificatum fuiſſe: (2) ideo doctos eos in Horeb fuiſſe DEO ſervire, ut in terra Canaan perpetuo eum colerent: v. 44. (3) cultum in Horeb valde fuiſſe a populo imminutum, v. 40 ſ. & potius tandem in ingreſſu terræ Canaan præſtitum. v. 45. Servient mihi, dicitur, non, Ægyptiis; libere, ut Sacerdotes.

8 *καὶ οὕτως, & ſic*) poſt datum fœdus circumciſionis. nam Iſmaël antea natus erat. οὕτως, *ſic*, incluſo tempore, ut πῶς *quomodo* Rom. IV. 10.

¶ *πατριάρχας, patriarchas*) Magnifica appellatio, ex LXX int.

9 *ἀπέδοντο εἰς ἄιγυπτον, vendiderunt in Ægyptum*) *abalienarunt*, qui mox *in Ægyptum* abductus eſt. Sermo conciſus, & ſic LXX, Gen. XLV. 4.

10 *ἐκ πασῶν, ex omnibus*) 2 Tim. III. 11 not.

¶ *κατέστησεν ἀυτὸν ἡγέμενον ἐπ' ἄιγυπτον καὶ ὅλον τὸν ὄικον ἀυτȢ*) Ps. CV. 21. LXX, *κατέστησεν ἀυτὸν κύριον τȢ ὄικȢ ἀυτȢ, καὶ ἄρχοντα πάσης τῆς κτήσεως ἀυτȢ.*

12 *ἰακὼβ, Iacob*) Fideles quoque experiuntur communes vitæ miſerias, ſed ſuo bono.

13 *ἀνεγνωρίσθη, recognitus fuit*) *recognoſci ſe fecit*. Gen. XLV. 1. LXX, *ἀνεγνωρίζετο τοῖς ἀδελφοῖς ἀυτȢ.*

14 *ἑβδομήκοντα πέντε, ſeptuaginta quinque*) Sequitur Stephanus ſive Lucas ſeptuaginta interpretes, utpote tum notiſſimos; qui Gen. XLVI. 27, vel etiam Deut. X. 22, cum in Hebræo, Samaritano & Ioſepho ſint LXX, LXXV numerarunt, uti etiam Philo, uno Manaſſis filio & uno nepote, duobusque Ephraimi filiis & uno nepote additis. Gen. cap. cit. v. 20.

16 *καὶ, &*) Paraphraſin loci habeamus hanc: *Mortuus eſt Iacob & patres noſtri* (nominatim Ioſeph:) *&* (quia exemplo Abrahami & Saræ, Iſaaci & Rebeccæ, in terra promiſſionis quieſcere voluerunt, Gen. L. 13. 25. ideo) *translati ſunt in Sichem* (& in ſepulcrum Hebronenſe:) *& poſiti ſunt* (in prædio Sichemitico &) *in ſepulcro* (Hebronenſi,) *quod emerat Abraham* (& Iacob) *pretio argenti* (& centum agnis) *a filiis Emor* (*patris*) *Sichem* (& ab Ephrone.) Complicantur enim inter ſe binæ hiſtoriæ notiſſimæ, geminæ emtionis: (evolve Gen. XXIII & XXXIII.) & geminæ ſepulturæ. Gen. L & Ios. XXIV. Hoc loco utraque hiſtoria partes omiſſas, vi relatorum, ex altera ſubaudiri poſtulat. Iuſtam hæc ita conſtringendi cauſam Stephano in re aperta dedit brevitas ardori Spiritûs aptiſſima. Accedit autem, quod ut Iacob in ſepulcro Hebronenſi, Ioſeph in agro Sichemitico ſepulti ſunt, ſic reliqui patres in Ægypto defuncti, vel aliqui eorum, ad utrumque illorum dicuntur aggregati. Nam Ioſephus lib. II ant. c. 4 eos Hebrone tumulatos ſcribit: Hieronymus in Ep. ad Pammach. de opt. gen. int. docet, eorum ſepulcra, ſua etiam ætate, exſtitiſſe in Sichem & a peregrinis viſitari ſolita. Ex quo Franc. Iunius Lib. I Parall. 92 colligit, partem hîc, partem illic ſepultam eſſe, prout commodum poſteris videretur; Pererius in Gen. fol. 672, eos e Sichem in Hebron fuiſſe translatos. Quæ ſingula referre quum Stephano nimis longum fuiſſet, miro compendio omnia indigitavit. Igitur lectio ἀβραὰμ integra manet: neque opus eſt conjectura, ἰακώβ. Præclare Flacius ad h. l. *Non vacat Stephano percurrenti tam multas hiſtorivs, ſingulas diſtincte narrare; ideo duo*

duo diverſa ſepulchra, loca & emtiones in unam conſtringit, ita ut in priore quidem hiſtoria verum emtorem nominet, omiſſo venditore; contra in poſteriore nominet verum venditorem, omiſſo emtore, veluti per diametrum ex illis quatuor contrahentibus duos copulando. - Vt igitur maxime emendaretur nomen emtoris, nondum tamen eſſet verum, Iacobum eſſe ſepultum in Sichem. Abrahamus emit locum ſepulturæ a filiis Heth, Gen. XXIII. ſepultus ibi eſt Iacob. Gen. XLIX & L. Iacobus emit agrum a filiis Hemor, Gen. XXXIII. ſepultus eſt ibi Ioſephus. Ios. XXIV. Habes hic typum iſtorum contractuum, & quomodo Stephanus duas emtiones in unam contraxerit. Hæc Illyricus. Videatur etiam Glaſſius in Ellipſi. Tali modo idem Stephanus paulo ante, v. 7, duo oracula ad Abrahamum & Moſen in unum contraxit: Ex. III. 12. Gen. XV. 16: & verſu 9 *venditionem* Ioſephi & deportationem *in Ægyptum* adunavit: & infra verſu 43 Amoſi dictum & migrationem *Babylonicam* ex Ieremia jungit. Sic v. 24, quendam (Iſraëlitam) *injuria affectum*: -*Ægyptium* (injuria afficientem.) *Semiduplex* ejuſmodi oratio ſi nobis fere inſolens videtur, Hebræis non videbatur. Geminum exemplum noſcemus infra ad Hebr. XII. 20. In ſcribendo, hiatus ejuſmodi ſæpius calamo ſignari ſolent: locum vero habent etiam in ſermone, ubi in re notiſſima & loquentis audientiumque animo præſentiſſima, dicitur, quod opus eſt, & reliqua, quæ flumini orationis officerent, dicta putari debent.

¶ μνήματι, *ſepulcro*) Peregrinis illis primus fuit *ſepulcri* emtus fundus. nam patriam cœleſtem appetebant.

¶ τοῦ συχὲμ) τοῦ ſcil. πατρός. Parente celebrior fuit filius, quare is a filio denominatur. Emmor pater Sichemi.

17 καθὼς) Id plus, quam ὡς. *Sicut* tempore eventurum promiſerat Deus, ſic evenit, procedentibus quatuor ſeculis.

19 μὴ ζωογονεῖσθαι) ſcil. τὰ βρέφη. Verbum LXXvirale, Exod. I. 17 ſ. & alibi ſæpius.

20 ἐν ᾧ καιρῷ, *quo in tempore*) triſti, opportuno.

¶ ἀστεῖος) Ita LXX, Ex. II. 2, Hebræum טוב exprimunt. Specimen piæ phyſiognomiæ.

¶ τῷ θεῷ, *DEO*) Sic LXX, 1 Sam. XVI. 12, ἀγαθὸς ὁράσει Κυρίῳ. Ion. III. 3, πόλις μεγάλη τῷ Θεῷ. Quicquid excellens eſt, divino munere excellit.

¶ μῆνας τρεῖς, *menſes tres*) Cogitare potuiſſent, irritum eſſe laborem, tamen periturum eſſe filiolum: ſed laborem ſuſceperunt, & res longiſſime ultra ſpem ſucceſſit.

¶ πατρὸς) ſcil. αὐτοῦ. ſic 1 Cor. V. 1. Gal. IV. 2.

21 ἐκτεθέντα δὲ αὐτὸν) Accuſativus abſolutus, uti c. XXVI. 3.

¶ εἰς υἱὸν, *in filium*) ut eo loco ſibi eſſet, quo filius.

22 ἐπαιδεύθη, *eruditus eſt*) ut regno deſtinatus. conf. Hebr. XI. 26.

¶ σοφίᾳ, *ſapientia*) Hanc Ægyptii didicerant ab Ioſeph, Pſalm. CV. 22. hanc Salomo vincebat, 1 Reg. IV. 30. hæc magni habita adverſariis Stephani, *Alexandrinis*. c. VI. 9.

¶ δυνατὸς, *potens*) Hæc *potentia* erat pluris, quam omnis *ſapientia*, quam Stephanus tamen ad commendandum Moſen memorat, Ægyptiorum; neque hæc

potentiam illam peperit, ſed promiſſio & fides. Hebr. XI. 24 ſ. Sæpe junguntur ſapientia & potentia.

¶ ἐν λόγοις, *in ſermonibus*) eloquentia; quamvis deerat pronunciatio. Ex IV. 10.

¶ ἐν ἔργοις, *in operibus*) virtute.

23 ἐπληρȣ̃το, *implebatur*) Omnium rerum eſt maturitas. prius non moliendum.

¶ τεσσαρακονταετὴς χρόνος, *quadraginta annorum tempus*) Moſis vita, ter XL anni. v. 30. 36.

¶ ἀνέβη ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτȣ̃, *aſcendit in cor ejus*) Valde congruens phraſis. Poteſt aliquid eſſe in profundo animæ, quod poſtea emergit, & in cor, tanquam in inſulam ex illo mari, aſcendit. Videri poterat temere in mentem veniſſe Moſi; & tamen divinitus agebatur Moſes.

¶ ἐπισκέψασθαι, *viſere*) quamvis ipſe felix, & illi miſeri eſſent. In aula minus exactam potuit habere ſcientiam de fratrum ærumna: itaque prodiit.

¶ τȣ̀ς ἀδελφȣ̀ς, *fratres*) Motivum amoris, quod Moſes etiam aliis adhibuit. v. 26.

24 πατάξας τὸν αἰγύπτιον, *percutiens Ægyptium*) Sic LXX, Ex. II. 12.

25 ἐνόμιζε, *exiſtimabat*) Sciebat ergo Moſes, cur feciſſet.

¶ συνιέναι, *intelligere*) Ex uno ſæpe documento judicium faciendum eſt de pluribus inſtantibus.

¶ ὀυ συνῆκαν, *non intellexerunt*) Socordia & oblivione res magnæ ſæpe negliguntur. Hæc populi renitentia videtur Moſen poſtea induxiſſe, ut recuſaret negotium.

26 ὤφθη, *apparuit*) ultro, ex improviſo.

¶ συνήλασεν, *redegit*) vi lenitatis.

¶ εἰπών, *dicens*) Exemplum correctionis fraternæ.

27 ἀπώσατο, *repulit*) peccatum peccato addens.

¶ τίς - αἰγύπτιον) Sic LXX, Exod. II. 14.

¶ τίς, *quis*) Sub prætextu deficientis vocationis humanæ ſæpe repelluntur organa DEI.

¶ ἄρχοντα, *principem*) Videntur neſciſſe, quantus vir eſſet Moſes in aula. *Principis* eſt, *judicare*.

28 ὃν τρόπον, *quemadmodum*) Ea ſæpe ſciuntur, quæ non arbitramur ſciri de nobis.

29 ἐν τῷ λόγῳ τȣ́τῳ, *ad dictum hoc*) ut hunc ſermonem audivit.

¶ πάροικος, *advena*) In Ægypto, tanquam Pharaonis filiæ filius, domi eſſe cœperat: nunc peregrinatur illinc quoque.

30 ἄγγελος, *angelus*) Filius DEI. v. ſeqq. Moſes initio haud ſcivit, quis eſſet, ſed mox e *voce* agnovit.

¶ πυρὶ φλογὸς, *igne flammæ*) majeſtatem DEI, qui aderat, ſignificante.

32 τῶν πατέρων, *patrum*) Hi mox nominantur.

¶ σȣ̃, *tuorum*) Quem DEVS vult adhibere ad opem aliorum, eum ipſum prius in fide confirmat.

¶ ἔντρομος γενόμενος, *tremefactus*) Revelatio cœleſtis incipit a terrore hominis, inexperti maxime, & deſinit in ſolatium. Terrore præparantur organa divina.

33 τῶν ποδῶν, *pedum*) Qui pedes diſcalceat, toto corpore rite ſe habere cenſetur. conf. Ioh. XIII. 10.

¶ ὁ

¶ ὁ γὰρ τόπ𝈢, *locus enim*) Sanctitas locorum dependet a voluntate & præſentia DEI libera, eſtque ambulatoria.

34 τῦ λαῦ μȣ, *populi mei*) Ipſi fere jam neſciebant, ſe eſſe populum DEI; & tamen erant.

¶ τῦ ςεναγμῦ, *gemitum*) Suſpiria, ἐκ ςενῦ, eximium objectum auditionis divinæ.

¶ κατέβην, *deſcendi*) Nam antea non viſus erat adeſſe.

35 τῦτον, *hunc*) Sic, *hic*, ter, v. ſeqq. anaphora grandi.

¶ ἠρνήσαντο, *negaverunt*) quadraginta ante annis negarant. Accurate notantur in libro DEI, quæ mortales adverſus DEVM loquuntur: & unius hominis dicta & facta adſcribuntur etiam illis, qui eodem ſunt animo. Rom. I. 32. Negari aliquid poteſt vel ſola voluntate.

¶ ἄρχοντα καὶ δικαςὴν, ἀρχηγὸν καὶ λυτρωτὴν) Gradatio. ἄρχων, princeps: ἀρχηγὸς, dux primus. δικαςὴς, *judex*, vindicat privatum a privato; λυτρωτὴς *redemtor* gentem a gente. Sic quoque Ieſum, quem Iudæi negarant, DEVS fecit Dominum.

¶ ἐν χειρὶ) ביד dicitur hebraice.

¶ ἀγγέλȣ, *angeli*) v. 30 ſ. Vid. L. de Dieu ad h. l.

36 γῆ-θαλάσσῃ) *Terræ mariſque* mentio auguſtam facit orationem.

37 προφήτην, *prophetam*) Oſtendit Stephanus, ſe non committere Moſen & Chriſtum, neque id facere debere accuſatores. Idem locus citatur c. III. 22 not.

38 ὗτ𝈢, *hic*) Moſes.

¶ γενόμεν𝈢) Conſtr. cum μετά.

¶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ) Non populus h. l. ſed congregatio populi denotatur.

¶ μετὰ τῦ ἀγγέλȣ-καὶ τῶν πατέρων, *cum angelo-& patribus*) Medius ergo erat Moſes. Non dicit Stephanus, *cum angelis*, ſed *cum Angelo*, fœderis.

¶ ἐδέξατο, *accepit*) non confinxit.

¶ λόγια, *verba*) *oracula*. λόγιον diminutivum, ob ſingulorum enunciatorum brevitatem. Omnis periocha, incipiens ab illa formula, *Et locutus eſt Dominus ad Moſen*, per ſe eſt λόγιον. *Decalogus* potiſſimum ſpectatur.

¶ ζῶντα, *viva*) *viva* dicit, non *vivificantia*. Laudat legem. Ignea eſt: viva eſt. Deut. XXXIII. 2.

39 γενέσθαι, *fieri*) nam tum maxime tempus erat ſe ſubjiciendi.

¶ ἀπώσαντο, *repulerunt*) Moſen cum lege.

40 ποίησον-ὗτ𝈢, ὃς-αὐτῷ) Ex. XXXII. 1. LXX, ἀνάςηθι καὶ ποίησον-ὗτος ὁ ἀνὴρ, (Al. ἄνθρωπος) ὃς-αὐτῷ.

¶ ποίησον θεȣ̀ς, *fac deos*) Verbo nomen hoc refutabatur ipſum. nam dii facti non ſunt dii.

¶ οἳ προπορεύσονται, *qui prægrediantur*) Tamdiu ſedere & exſpectare, moleſtum putabant, præ Ægypti deſiderio.

¶ τί γέγονεν αὐτῷ, *quid acciderit ei*) an ſit ad nos rediturus, quidve ſit allaturus, & quando.

41 ἐμοσχοποίησαν, *vitulum fecerunt*) Scelus valde notum ſignificatur inſigni noviterque cuſo verbo. Ægyptios, quorum deus Apis bos erat, imitati ſunt

¶ ἀνήγαγον θυσίαν) Rara phraſis. Sed ſic quoque 1 Reg. III. 15, ἀνήγαγεν ὁλοκαυτώσεις.

¶ τῷ εἰδώλῳ, *idolo*) Erant *idololatræ*, quamvis nomen Domini prætexerent.

 ¶ εὐφραί-

¶ *εὐφραίνοντο, lætabantur*) magna cum pompa.

¶ *ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν αὐτῶν, in operibus manuum ſuarum*) DEO convenit lætari in operibus manuum ſuarum; & nobis, in operibus manuum ejus. Idololatræ ſunt homines, qui lætantur in operibus manuum ſuarum.

42 *ἔστρεψε, convertit*) quia patres noſtri *ἐστράφησαν averſi* ſunt. v. 39.

¶ *παρέδωκεν, tradidit*) ſæpe, a tempore vituli facti usque ad tempora *Amoſi* & deinceps, creſcente ſubinde populi contumacia.

¶ *τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ, militiæ cœli*) v. gr. Marti & Saturno. vid. v. ſeq. Antiquiſſima idololatria, ceteris ſpecioſior. *Exercitus* dicitur propter multitudinem, ordinem, virtutem.

¶ *τῶν προφητῶν, prophetarum*) duodecim.

¶ *μὴ-μοι ἔτη-ἐρήμῳ οἶκος ἰσραήλ; -ῥεμφὰν-ἐποιήσατε προσκυνεῖν αὐτοῖς-ἐπέκεινα βαβυλῶνος*) Amos V. 25 ſ. LXX, *μὴ-μοι οἶκος ἰσραὴλ ἔτη-ἐρήμῳ; -ῥαιφὰν-ἐποιήσατε ἑαυτοῖς-ἐπέκεινα δαμασκοῦ.* Duas partes habet Amoſi dictum; quarum prior confirmat verſum 41, de culpa populi; poſterior, initium verſus 42, de judicio DEI, annexa mentione tranſportationis.

¶ *σφάγια, victimas*) Domino obtulerant; ſed neque illi ſoli, neque ſemper, neque corde perfecto & lubenti.

43 *καὶ, &*) atque ideo.

¶ *καὶ ἀνελάβετε, & ſuſcepiſtis*) Hebr. ונשאתם *& tuliſtis*, tanquam fercula, non ſine pompa. Id in eremo patratum eſſe non multo poſt vitulum factum, patet ex v. præc. Erat idololatria clandeſtina (aliter enim Moſes non diſſimulaſſet) ſed tamen craſſa & frequens.

¶ *τὴν σκηνὴν, tabernaculum*) ſacrarium portatile.

¶ *καὶ τὸ*) Apud Amos commata quatuor hoc ordine leguntur: *Et tuliſtis tabernaculum* (*Malcechem*) *regis veſtri, &* (*Cijun*) *ſtatumen imaginum veſtrarum; ſtellam Dei veſtri, quam feciſtis vobis.* ubi ſecundo commati tertium, nullo jam ואת præmiſſo, ſubjicitur per appoſitionem: quæ cauſa eſt, cur LXX int. (quos Stephanus ſequitur) hæc duo commata ſalvo ſenſu potuerint trajicere; & cur ad horum alterum in Hebræo, ad alterum in Græco referatur comma quartum. *Moloch* & *Cijun* ex nominibus appellativis facta erant propria, eaque apud Amoſum conſtruuntur, cum reſpectu ad ſignificationem, ut appellativa, ne grave illud ſuffixum כם excludatur, ſic tamen, ut alludat ad propria: unde LXX expreſſe ut propria tranſtulere. Quod Amoſo *Cijun* notat, id LXX interpretibus *Remphan* notare, ex eadem trajectione commatum liquet: Saturnum ſcilicet, ut Moloch Martem. vid. *A. Mülleri* Specimen Gloſſarii ſacri pag. 13. *Selden.* de diis Syr. & ad illum *Andr. Beyerus*, *Buddei* H. E. V. T. Per. II. p. 768 ſeqq. Amoſi interpretem Ægyptium fuiſſe, ex hac Ægyptiaca Saturni appellatione ſpecioſe colligit *Humfr. Hodius* lib. II de Bibl. c. 4. fol. 115 ſ. *Ioh. Chriſtoph. Harenbergius* in peculiari diſquiſitione, Chijun ſive Rephan arbitratur fuiſſe Nilum, quem Ægyptii per Saturni ſidus repræſentarint. De Sole, utrumque interpretatur P. E. Iablonski: utrumque de Saturno, Sam. Petitus.

¶ *τὸ ἄστρον, ſidus*) Sic dicitur Saturnus, cujus ſtellam referebat ſimulacrum; præ Marte, quem ſub humana figura colebant.

¶ τοῦ

¶ *τῦ θεῦ ὑμῶν*, *dei veſtri*) R. Iſaac Caro planetam Saturnum appellat ſidus Iſraëlis, ad omnium aſtrologorum conſenſum provocans. vid. Lud. de Dieu ad h. l. Exprobrandi cauſa ter ponitur *veſtrum*.

¶ *ῥεμφὰν*, *Remphan*) Ante hoc vocabulum (quod varie ſcribitur,) diſtinctio ex accentibus Hebraicis & ex ordine verborum ponenda fuerat: qua tamen LXX int. ſuperſederunt. Cum autem notio τῦ *Cijun* haberet aliquid ad Iudæos coarguendos aptum, quod proprio *ῥεμφὰν* iidem LXX non exhauſere, Stephanus id ſupplevit verbo *προσκυνεῖν adorare*, ſive כיון a כהן derives (ut איוב ab אהב & היה pro הוה) ſive a כון coll. conjugato להכין Ieſ. XL. 20. τὸ *ῥεφὰν*, &, inſerta a Græcis *μ* ante labialem alteram, *ῥεμφαν*, eandem, quam תרפים (de quo alii) videtur habere originem: & hinc ortum nomen *Remphis* regis Ægyptii. *Moloch* ſatis planum eſt.

¶ *τὰς τύπους*, *figuras*) Subtilitas idololatriam non excuſat.

¶ *ἐπέκεινα βαβυλῶνος*, *ultra Babylonem*) i. e. trans Damaſcum & Babylonem: nam Amos & LXX, *ἐπέκεινα δαμασκῦ*. Amoſi tempore Damaſcum ob bella Syriaca horrebant: Babel locus transportationis nondum appellabatur: Stephanus igitur ſupplevit: & revera ultra urbem Babylonem abducti ſunt. 2 Reg. XVII. 6. Vnde idola arceſſierant, eo deportati ſunt pœnæ cauſa. Ægyptum cogitabant: longè alio migrabant. Conferatur ſimilis ampliatio allegationis, c. XV. 17 not. *δαμασκῦ*, loco *βαβυλῶνος*, alicubi legi notat *Wecheliana* editio: idque ex vetuſtis exemplaribus petitum arbitratur, & ferme approbat, Humphr. Prideaux in Nexu Hiſt. ſacræ cum externa, Part. I. pag. 14. 15 ed. Germ. Lectiones Wechelianæ ubi nullis aliis codicibus muniuntur, Bezæ annotationibus ortum debent. Plane ex LXX int. in Iuſtinum, quem Beza allegat, derivatum eſt *δαμασκῦ*.

44 *ἡ σκηνὴ τῦ μαρτυρίου*, *tabernaculum teſtimonii*) Sic LXX pro Hebræo אהל מועד Ex. XXVII. 21 &c.

¶ *κατὰ τὸν τύπον*, *ſecundum formam*) Hebr. VIII. 5 not. Hic typus melior erat, quam illi, de quibus v. 43.

45 *διαδεξάμενοι*, *ſuſcipientes*) longa ſucceſſione..

¶ *ἐν*, *in*) quum ſubegerunt populos.

¶ *τῇ κατασχέσει*, *occupatione*) מורשה LXX, *κατάσχεσις*· ירש *κατέχε*.

46 *εὗρε χάριν*, *invenit gratiam*) Felix, qui gratiam invenit. Nil melius.

¶ *ᾐτήσατο εὑρεῖν*, *petebat invenire*) ardenter. Pſalm. CXXXII. 2 ſeq.

¶ *σκήνωμα*) Pſalm. cit. v. 5 משכן LXX *σκήνωμα*. Hoc plus quam *σκηνή*.

47 *σολομὼν*, *Salomo*) Tamdiu Iſraël ſine *templo* fuit.

¶ *οἶκον*, *domum*) Tenue hoc loco & opportunum vocabulum, pro *templo*.

48 *οὐχ*, *non*) Particula, ineunte ſententia, magnam vim habet. Eadem proteſtatio Salomonis in ipſa dedicatione templi, 1 Reg. VIII. 27.

¶ *ὁ Ὕψιστος*, *Altiſſimus*) Conveniens appellatio. Hunc nulla moles capit.

¶ *ἐν χειροποιήτοις*, *in manufactis*) Antiqua eſt hæc lectio, cui recentiores adjecere *ναοῖς*, ex cap. XVII. 24. *χειροποίητα* LXX abſolute dicere ſolent pro *idolis*: pro *ſacrariis* etiam, Ieſ. XVI. 12. Elegantiſſimeque Stephanus vocabulo *ναοῖς* abſtinet, ſuperſtitionem refutans. *Manufactura* divina, *univerſitas* rerum. v. 50.

49 ὁ οὐρανὸς κτλ.) Ieſ. LXVI. 1. 2. LXX, Οὕτως λέγει Κύριος, ὁ οὐρανός μοι θρόνος, ἡ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου· ποῖον οἶκον οἰκοδομήσετέ μοι; καὶ ποῖος τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; πάντα γὰρ ταῦτα ἐποίησεν ἡ χείρ μου.

¶ καταπαύσεως, *requiei*) Gentes diis ſuis fecere *pulvinaria*. Redarguitur falſus templi uſus.

50 ἡ χείρ μου, *manus mea*) indefeſſa.

51 σκληροτράχηλοι, *duri cervicibus*) *Cor* & *lingua* in confitendo: *cor*, & *aures* & *collum*, in ſuſcipiendo deſideratur. Graviter reprehendit Stephanus Iudæos; nec tamen nimis cito. nam antea comiter fuerant invitati per apoſtolos.

¶ ἀπερίτμητοι, *incircumciſi*) Iuſtum opprobrium. conf. v. 8.

¶ τῇ καρδίᾳ, *corde*) Tales ſe oſtendunt v. 54.

¶ τοῖς ὠσὶν, *auribus*) Tales ſe oſtendunt v. 57.

¶ ὑμεῖς, *vos*) non nos, teſtes Ieſu. Iudæos veteres, collato verſûs fine, includit.

¶ ἀεὶ, *ſemper*) Summa tractationis: *ſemper*, quotieſcunque vocamini.

¶ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ, *Spiritui ſancto*) teſtanti, de Ieſu, per prophetas, & de tota veritate.

¶ ἀντιπίπτετε, *in adverſum ruitis*) Toti aliter affecti erant, atque apud Ieſajam eodem capite LXVI. v. 2 poſtulatur, *Reſpiciam ad miſellum & contritum ſpiritu, & trementem ſuper verbo meo.*

¶ ὡς οἱ πατέρες ὑμῶν, καὶ ὑμεῖς, *ut patres veſtri, ſic vos*) Vtrumque declaratur verſu 52.

52 καὶ ἀπέκτειναν, *& occiderunt*) Hoc vulgo cum iis, quæ ſequuntur, conſtruitur: aptius autem connectitur cum verbo ἐδίωξαν *perſecuti ſunt*. nam, *quem prophetarum non*, idem eſt, ſed cum affectu, quod, *omnes prophetas*: unde conſtruas, *omnes prophetas, qui prænunciabant* &c. Syllepſis.

¶ περὶ τῆς ἐλεύσεως, *de adventu*) Vnde tam ſæpe dicitur ὁ ἐρχόμενος, *Veniens*.

¶ τοῦ δικαίου, *Iuſti*) Inſignis antonomaſia. Verus Meſſias, Iuſtus, juſtitiæ auctor.

¶ νῦν, *nunc*) *Nunc* reſpondet voculæ *præ* in *prænunciantes*.

¶ προδόται, *proditores*) ad Pilatum. Ref. ad *perſecuti ſunt*.

¶ φονεῖς, *homicidæ*) reddente eum Pilato. Ref. ad *occiderunt*.

53 οἵτινες, *qui*) Ex eo, quod in Chriſtum patrarunt, convincit eos non ſervatæ legis. conf. Ioh. VII. 19.

¶ ἐλάβετε, *accepiſtis*) cum ſubjectione, primitus.

¶ εἰς διαταγὰς ἀγγέλων, *in diſpoſitiones angelorum*) Majeſtatem legis hoc indicat. Gal. IV. 14. Angeli in Sinai ſub ſpecie flammæ apparuerunt. conf. Gal. III. 19. Heb. II. 2. εἰς, *ad*, uti Rom. IV. 20. Iudæi acceperunt legem, ut eo habendam loco, quo habendæ eſſent conſtitutiones angelicæ, cum ſumma reverentia. Angelos Deus miniſtros habet: hinc quod angelicum, idem divinum eſt certo.

¶ οὐκ ἐφυλάξατε, *non cuſtodiſtis*) cum omnibus *phylacteriis* veſtris. Qui in Chriſtum credit, legem ſtatuit: qui Chriſtum tollit, legem tollit. Poſtrema Stephano reticenda fuiſſe, ratio putaret; quia jam apologiam perfecerat. Sed in ſtatu confeſſionis omnia ſunt dicenda, quæ gloria DEI & ſalus auditorum poſtulat.

55 πλήρης, *plenus*) Creſcente furore hoſtium, in Stephano creſcit robur ſpiritus, omniſque fructus Spiritus.

¶ ἀτενίσας, *intuitus*) *Cæli* obtutu inprimis erigi poteſt animus violenta morte obeuntium.

¶ εἶδε,

¶ ἴδε, *vidit*) Non dicitur Ieſus Stephanum allocutus.

¶ δόξαν θεȣ̃, *gloriam DEI*) ſplendorem ineffabilem, qui effulget in cœlo tertio.

¶ ἑςῶτα, *ſtantem*) quaſi obvium Stephano. conf. v. 59. Nam alias ubique, *ſedere*, dicitur. Egregie Arator:

Lumina cordis habens cælos conſpexit apertos,
Ne lateat, quid Chriſtus agat: pro martyre ſurgit.
Quem tunc ſtare *videt, confeſſio noſtra* ſedentem
Cum ſoleat celebrare magis. Caro juncta Tonanti
In Stephano favet ipſa ſibi: Dux præſcius armat,
Quos ad dona vocat.

56 ἰδȣ̀, *ecce*) Confeſſio fidei, a præſenti experimento.

¶ θεωρῶ, *video*) Hoſtium non erat *videre*, ſed *credere*, ſi eorum eſſet fides.

¶ τȣ̀ς οὐρανȣ̀ς, *cælos*) Id plus, quam, *cælum*, v. 55.

¶ τὸν υἱὸν τȣ̃ ἀνθρώπȣ, *filium hominis*) Lucas, v. præc. *Ieſum* appellat. Non Lucas, ſed Stephanus, Ieſum vidit. conf. not. ad Matth. XVI. 13, de appellatione *Filii hominis.*

57 κράξαντες, *clamantes*) ne Stephanus audiretur. A verbis, minis, verberibus, carceribus facilis ad cædem progreſſus.

¶ ὥρμησαν, *impetum fecerunt*) antequam ſuffragia expediſſent judices.

58 ἔξω τῆς πόλεως, *ex urbe*) Injurium in urbem Stephanum putant, eoque indignum, qui in ea moriatur.

¶ ἀπέθεντο, *depoſuerunt*) quo eſſent expeditiores.

¶ νεανίȣ, *adoleſcentis*) Saulus jam tum inter eos aliqua dignitate fuiſſe videtur. Sic proviſum tamen eſt, ne manum admoveret. c. XXVI. 10.

¶ σαύλȣ, *Sauli*) *De progenie forſitan regis Saul erat.* Valla. Certe ejuſdem tribus erant.

59 κύριε ἰησȣ̃, *Domine Ieſu*) Adhuc confitetur Stephanus.

60 θεὶς, *ponens*) Prius non potuit: orare tamen potuit, animo expeditior, quam corpore. Simul genua poſita magis proprie congruunt deprecationi pro peccato hoſtium.

¶ φωνῇ μεγάλῃ, *voce magna*) cum parrheſia, ut audirent tumultuantes.

¶ κύριε, *Domine*) Eundem Dominum appellat Ieſum. Hunc morientes invocare debent.

¶ ἁμαρτίαν, *peccatum*) Salva patientia, peccatum poteſt dici peccatum.

¶ ἐκοιμήθη, *obdormivit*) Lugubre verbum & ſuave. Hic protomartyr ipſos apoſtolos (mirum) omnes habuit ſuperſtites.

CAP. VIII.

1 Σαῦλος, *Saulus*) Arcte hoc annectitur antecedentibus. Lapidatur Stephanus? placet Saulo. Fit perſecutio eccleſiæ? idem adjuvat. v. 3.

¶ ἡμέρᾳ, *die*) Non differebant adverſarii.

¶ διωγμὸς, *perſecutio*) Vnum fluctum ſequuntur plures.

¶ πάντες, *omnes*) doctores. v. 4. 5. Nam alii, &, horum cauſa, apoſtoli, remanebant. v. 2. 3.

¶ διεσπάρησαν, *diſperſi ſunt*) Sic Evangelium latius eſt propagatum. Ventus flammam auget. v. 4.

¶ πλὴν, *præter*) Eo majore periculo erant apoſtoli: neque tamen exiſtimarunt, ſe debere præ ceteris ſecuritati ſuæ conſule-

ſule-

ſulere. Pericula ſuſtinere debent, qui majore gradu & menſura fidei ſunt; quamvis multa ex eis pendere videantur.

2 συνεκόμισαν, *curaverunt*) Sanctum officium. conf. c. IX. 37.

¶ ἐυλαβεῖς, *religioſi*) qui DEVM timebant præ hominibus, quamlibet perſecutoribus.

3 εἰσπορευόμενος, *intrans*) tanquam Inquiſitor.

¶ καὶ γυναῖκας, *ac mulieres*) quibus alias facilius parcitur.

4 οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες διῆλθον, *qui ergo diſperſi erant, diverſi iverunt*) Hæc ipſa verba poſt longam quaſi parentheſin reaſſumuntur c XI. 19, & hoc filum ita continuatur. Verbum διέρχεσθαι *pertranſire* in Actis ſæpe ſignificat doctrinam ubique ſparſam.

5 Φίλιππος, *Philippus*) Sublato Stephano, ſurgit Philippus, collega ei proximus. Neque enim hic de Philippo apoſtolo agitur. coll. v. 18. 25.

¶ εἰς πόλιν, *in urbem*) Non additur articulus. Erat urbs una e multis Samaritanis.

¶ ἐκήρυσσεν, *prædicabat*) aperte.

¶ τὸν χριστὸν, *Chriſtum*) Summa evangelii.

6 ἐν τῷ ἀκούειν αὐτοὺς) *cum audirent*, quæ *dicebantur* & fiebant.

7 πνεύματα, *ſpiritus*) Nominativus, accuſativo caſu ſubaudiendus cum τῶν ἐχόντων *habentium*. Obſervatu dignum eſt, quod Lucas in Actis nunquam ponit vocabulum *dæmonia*, de obſeſſis loquens; quod ipſe tamen in Evangelio ſæpius etiam poſuit, quam ceteri evangeliſtæ. Ex quo colligas, obſeſſionis vim poſt mortem Chriſti eſſe debiliorem. 1 Ioh. III. 8. Col. II. 15. Ebr. II. 14.

8 χαρὰ, *gaudium*) Proprius fructus & character veritatis Chriſtianæ. c. XI. 23. XVI. 34 &c. Rom. XIV. 17.

9 ἀνὴρ, *vir*) Talem etiam adverſarium invenit Paulus c. XIII. 6.

¶ προϋπῆρχεν, *ante erat*) Non ſemper, qui prior tempore, idem potior jure. v. 11. c. XIII. 6. Cum ſolus erat, potuit applauſum invenire: ſed lux veniens tenebras pellit. Magna virtus regni DEI. v. 7. 13. Ex. IX. 11.

¶ μαγεύων, *magiam faciens*) Sunt ergo magi & magia. Ex. VII. 11. 22. VIII. 7.

¶ τῆς σαμαρείας, *Samariæ*) Gentis hujus error ubi ad ſummum venit, veritas adeſt.

10 ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου, *a parvo ad magnum*) Alias ſæpe diverſus eſt plebis & procerum ſenſus. Locutio proverbialis *a parvo ad magnum* late patet: pro materia ſubſtrata contrahitur ad hoc vel illud genus *magnorum* & *parvorum*.

¶ λέγοντες, *dicentes*) in ſuis acclamationibus.

¶ ἡ δύναμις, *Potentia*) Abſtractum, idque cum articulo.

11 προσεῖχον, *attendebant*) Repetitur verbum ex v. præc.

12 δὲ, *vero*) animadverſa Simonis fraude.

13 ἐπίστευσε, *credidit*) Agnovit, virtutem DEI non eſſe in ſe, ſed in Philippo. Facilius Simoni fuit, quam Samaritanis, fidem ſuſcipere. ſenſit enim ille virtutem ſua majorem. Non tamen pertigit ad fidem plenam, juſtificantem, cor purificantem, ſalvantem: tametſi ad eam perveniſſe, ſpecioſe videretur, donec ſe aliter prodidit.

¶ βαπτισθεὶς, *baptizatus*) Hinc, coll. v. 22, patet, baptiſmum apud hypocritas vel relapſos non eſſe iterandum.

¶ στη-

¶ σημεῖα, καὶ δυνάμεις μεγάλας, γινόμενα) Epitheton *magnitudinis* magis convenit in δυνάμεις, & participium γινόμενα magis in σημεῖα ad fidem moventia. Similis quoque varietas Eph. II. 1 ſs. τοῖς παραπτώμασι καὶ ταῖς ἁμαρτίαις· ἐν αἷς - ἐν οἷς κτλ. Alii μεγάλας, alii γινόμενα mutarunt.

14 δέδεκται, *accepit*) Δέδεκται, ἐδέχθην, δεχθήσομαι, ſignificatione paſſiva frequens, c. XV. 4. quare hoc loco interpretari poſſis: *accipere facta eſt*. Simplicius tamen eſt: *accepit*. conf. c. XVII. 7.

¶ ἀπέστειλαν, *miſerunt*) Qui mittitur, aut a majori mittitur; aut a pari. Collegii apoſtolici major fuit auctoritas, quam Petri & Iohannis ſingulatim. Hodie Pontifex Rom. non diceretur mitti a quoquam.

15 προσηύξαντο, *oraverunt*) In miniſterio evangelii preces non minus valent, quam ſermones. Perfectus ergo miniſter eſſe nequit, qui orare nequit. DEI enim res referri debent ad homines, & hominum res ad DEVM.

18 θεασάμενος, *ſpectans*) iterum novum quiddam. coll. v. 13.

¶ τῶν ἀποστόλων, *apoſtolorum*) Erat igitur donum apoſtolicum. Non habebat Philippus evangeliſta: habebat tamen Ananias apud Paulum. c. IX. 17.

¶ χρήματα, *pecuniam*) Inde *Simoniæ* vocabulum. Non pro charismate, ſed pro labore merces datur & accipitur. Matth. X. 10.

19 τὴν ἐξουσίαν, *poteſtatem*) Primum ipſe debuerat orare, ut ſibi daretur Spiritus ſanctus. Volebat apoſtolis par fieri, & Philippo major. Superbia mater hæreſium & abuſuum; ut patet in Simone mago, patre hæreticorum.

¶ ᾧ ἐὰν, *cuicunque*) poſt baptiſmum, vel etiam citra baptiſmum.

20 εἴη, *ſit*) Anathema perſonæ & rei. Ligat Petrus.

¶ τὴν δωρεὰν, *donum*). Matth. X. 8.

¶ ἐνόμισας κτᾶσθαι, *ſtatuiſti comparare*) νομίζω de intellectu & voluntate dicitur. Sic 2 Macc. VII. 19, μὴ νομίσῃς ἀθῷος ἔσεσθαι.

21 οὐκ ἔστί σοι μερὶς οὐδὲ κλῆρος) *non eſt tibi pars* pretio, *nec ſors* gratis. μερὶς & κλῆρος juncta etiam Deut. XVIII. 1, & Ies. LVII. 6. coll Ps. XVI. 5.

¶ ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ, *in verbo hoc*) in hac re, de qua locutus es. Sinceritas religionis nil adulterinum ſibi admiſceri patitur.

¶ γὰρ, *enim*) In miniſtro & conſorte evangelii cor rectum eſſe debet. *Cor*, arx boni & mali.

¶ οὐκ ἔστιν εὐθεῖα, *non eſt rectum*) id eſt, valde diſtortum eſt.

22 μετανόησον οὖν, *pœnitentiam itaque age*) Pœnitentia prius adeſſe debet: deinde licet dona gratiæ quærere. Sermo conciſus: reſipiſce, (& diſcede) ab iſta malitia.

¶ εἰ ἄρα, *ſi*) Vis dubitandi cadit ſuper pœnitentiam & preces Simonis, non ſuper remiſſionem doli, pœnitenti ſperandam.

23 εἰς, *in*) Ipſum *Simonem* appellat *fel amarum*, &c. eumque ſignificat & talem jam eſſe, & mox aliis nocere poſſe. conf. εἰς v. 20. c. IV. 11. V. 36. VII. 5. 21. XIII. 47.

¶ πικρίας, *amaritudinis*) Hebr. XII. 15.

¶ σύνδεσμον ἀδικίας) Sic LXX, Ies. LVIII. 6.

¶ ὁρῶ, *cerno*) ex factis quoque tuis.

Rrr 24 δεή-

24 δεήθητε, *precamini*) Petrus dixerat, *Ora DEVM.* at Simon ait, *Orate vos.* Senſit ergo vim elenchi apoſtolici. Nemo debet aliorum precibus duntaxat niti. Hebr. XIII. 18.

¶ ὅπως, *ut*) Pœnæ metum, non culpæ horrorem fatetur. Propter hanc tamen declarationem videtur non ſtatim rejectus fuiſſe ab eccleſia.

¶ ὧν εἰρήκατε, *quæ dixiſtis*) Hîc abrumpitur hiſtoria Simonis magi, cujus res reliquæ, quo tempore Lucas ſcripſit, notæ erant, & partim hodie in H. E. memorantur. Scriptura ſatis habet origines ſignaſſe: cetera temporibus reliquit & extremo judicio.

25 διαμαρτυράμενοι, *teſtificati*) perfuncti teſtimonio per omnes didito.

¶ εἰς ἱερουσαλὴμ, *Ieruſalem verſus*) nam quod in via egerunt, id ſubjicitur. Hieroſolymis ut plurimum manere adhuc erat apoſtolorum.

¶ πολλὰς, *multis*) Operationes divinæ facile ſuccedunt: humana conſilia, cum ſolicitudine.

26 ἄγγελος, *angelus*) Angelus jubet ſurgere: Spiritus, accedere. v. 29. Munitur Philippus, ne timidius agat, poſt Simonis fraudem.

¶ κατὰ μεσημβρίαν, *meridiem verſus*) Hoc ei pro hodego fuit. In omnes mundi plagas cito pervenit evangelium. c. XI. 19.

¶ ἐπὶ, *ad*) Nondum dicitur, quid ſit inventurus. Semper exercetur fides & obedientia. Sic quoque c. XIII. 2.

¶ αὐτὴ) Alias, αὕτη· ſed ad deſignandum aliquid, ut h. l. αὐτή ἐστιν ἔρημος, adhiberi ſolet הוא αὐτός. ἱεροβάαλ, αὐτός ἐστι γεδεών. Iud. VII. 1. & ſic 2 Reg. XVIII. 9. 1 Chron. VII. 31. VIII. 12. XXVII. 6. 32. 2 Chron. V. 2. Monebatur Philippus, ut in viam deſertam, non in frequentiorem alteram, ſe conferret.

27 κανδάκης, *Candaces*) *quod nomen*, inquit Plinius, *multis jam annis ad reginas* (Æthiopiæ) *tranſiit.*

28 ἀνεγίνωσκε, *legebat*) elata voce. v. 30. Legendum, audiendum, percontandum, etiam in itinere, etiamſi parum intelligas. Habenti datur. Scriptura lectorem, quamlibet parum intelligentem, ſuavitate afficit ac retinet, perinde ut aromata etiam per involucra odorem tranſmittunt.

29 εἶπε, *dixit*) Spiritus S. eſt perſona. c. I. 16. X. 19. 20. XIII. 2. XXI. 11.

30 ἤκουσεν, *audivit*) Notus Philippo textus erat.

¶ ἆρά γε, *numquid*) Mira allocutio ad ignotum eumque magnum hominem. In ſancta converſatione ſine circuitu agendum de re ipſâ. Non fecit initium Philippus, ut vulgo fit, v. gr. de tempeſtate, de novis rebus.

31 γὰρ) Elegans particula, hoc ſenſu: *quid quæris?* Fatetur ignorantiam.

¶ ἐὰν μή τις, *niſi quiſpiam*) Qui primam Ieſu notitiam habet, prophetas vel ſine homine hodego poteſt intelligere.

¶ παρεκάλεσέ τε, *rogavitque*) Erat in eunucho modeſtia & ardor diſcendi.

32 ἡ δὲ περιοχὴ, *locus autem*) Ex illo LIII Eſajæ capite multi non ſolum Iudæi, ſed etiam Athei converſi ſunt. nonnullos habet hiſtoria: omnes novit DEVS.

¶ ὡς πρόβατον - κείροντος αὐτὸν - ταπεινώσει αὐτοῦ - τὴν δὲ γενεὰν κτλ.) Sic LXX, Es. LIII. 7. 8. niſi quod αὐτὸν, αὐτοῦ & δὲ non habent.

¶ ἤχθη) *duci ſe paſſa eſt*, ovis. ἤχθη pendet a πρόβατον, & ἄφωνος ab ἀμνός.

nam

nam apodoſis incipit in ὅτως *ſic.* conf. accent. Hebr. ὡς pro καθώς· Rom. V. 18. 2 Cor. XI. 3. Non eſt icon, ſed comparatio.

¶ ἄφωνος, *ſine voce*) vocem, cum habeat, nullam edens, ut ſi nullam haberet.

33 ἐν, *in*) *quum* humiliatus fuit, *ſtatim* judicium ejus ſublatum eſt. *Iuſtificatus eſt.* 1 Tim. III. 16.

¶ γενεὰν) *ætatem*, & inde *progeniem.* Vtrumque jungitur Ies. LIII. 10, *videbit ſemen*: *extendet dies.* & v. 11, *videbit*, *ſatiabitur.* Senſus eſt: aliorum hominum ætas eſt v. gr. LXX annorum: at Meſſiæ ætas eſt ineffabilis.

¶ ὅτι) כי *quia.* Nexus inter ſtatum exinanitionis & exaltationis.

¶ αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς, *tollitur a terra*) Perbrevis vita Ieſu Chriſti, ad patres Luc. III collata, *in terra* fuit: *exciſus eſt*, Dan. IX. 26, luculentiſſimo argumento, *generationem* ejus alibi eſſe fixam.

34 δέομαί σε, *oro te*) Simplex & candida interrogatio.

¶ περὶ τίνος, *de quo*) Cuivis textui applicari poteſt hæc quæſtio: *de quo?* &, *quem ad finem?*

¶ περὶ ἑαυτοῦ, *de ſe*) Prophetæ non eſt *de ſe ipſo* multum loqui, ſed de Chriſto.

¶ ἢ, *an*) Dividendo, propius venitur ad decidendum.

¶ ἑτέρου, *altero*) Quis ille alter, niſi *Chriſtus*? de quo omnes *prophetæ* teſtantur.

¶ τινὸς, *aliquo*) Valde adhuc indefinite quærit eunuchus.

35 ἀνοίξας, *aperiens*) Iam erat locutus aliqua: ſed nunc ad dicendum ſe confert. Sic c. X. 34.

¶ ἀρξάμενος, *incipiens*) Commoda ratio doctrinæ, ordiri a textu oblato, & reliqua, quæ dicenda ſunt, ſubnectere. c. XIII. 17. Luc. IV. 21.

¶ ἀπὸ, *a*) A quolibet Scripturæ textu, non modo a tam illuſtri, quam hic erat, deveniri poteſt ad Ieſum: & tum late patet dicendi campus.

¶ τῆς γραφῆς, *ſcriptura*) quæ ſane de *Miniſtro Domini* (ſic enim apud Ieſajam appellatur Chriſtus,) agit. Et ſæpe ex ſolo prædicato hoc ſubjectum agnoſcitur. Matth. II. 23. VIII. 17.

36 κατὰ τὴν ὁδὸν, *ſecundum viam*) Etiam circumſtantiæ itineris gubernatæ ſunt divinitus. Regnum DEI accommodat ſeſe ad circumſtantias externas, ſine vi: ut aër omnibus corporibus cedit, & tamen omnia permeat. c. XIII. 5. 14. XVI. 13. XVII. 2. 17. XXI. 3.

¶ τί κωλύει, *quid prohibet*) Paratus erat ſubmittere ſe, ſi quid etiamnum ſupereſſet, & cupidus. Intus *fides*, foris *aqua* præſto erat.

¶ βαπτισθῆναι, *baptizari*) Audierat igitur ex Philippo de *baptiſmo.* Credibile eſt, eunuchum fuiſſe circumciſum, nam huic ſe obtulit Philippus; Cornelius Petrum arceſſivit. Petrus initio dubitavit: c. X. 14. Philippus non dubitavit. Saltem actio cum eunucho tum fuit occulta. Nam in Cornelio fixum eſt initium vocationis gentium.

37 εἰ πιστεύεις ἐξ ὅλης τῆς καρδίας· *ſi credis ex toto corde.*) Subaudi, ex interrogatione prægreſſa, *tum nil prohibet te baptizari.* Alii σωθήσῃ, *ſervaberis*, vel, ἔξεστιν, *licet*, ſuppleverunt. Ne lector paucitatem teſtium pro lectione breviore miretur, meminerit, quæ in Apparatu de multitudine codicum Græcorum, hoc verſu carentium, notavi. Eadem ratio eſt reſponſionis ab eunucho datæ, cui viciſſim

ciſſim nomen χριςὸν addidere multi, ubique celebratum. Non exſtat id in cod. ms. *Berolinenſi* Latino, aliiſque.

¶ ὅλης, *toto*) magis, quam Simon. Philippus a Simone mago deceptus, tamen non dubitat eunuchum credentem baptizare.

38 ἀμφότεροι, *ambo*) Comitibus eunuchi quid factum fuerit, non memoratur.

¶ Φίλιππος, *Philippus*) Hic priore loco ponitur; nam major erat, ut baptizans, eunucho, qui baptizabatur.

39 ἥρπασε, *rapuit*) miraculoſa celeritate, ſine Philippi actione aut opera, longe; ut opus erat in loco invio. Talia ſæpe prophetis acciderunt. 1 Reg. XVIII. 12. 2 Reg. II. 16. Idem verbum, 2 Cor. XII. 2. 4. 1 Theſſ. IV. 17. Hoc ipſo diſceſſu confirmata eſt eunuchi fides. Pari trajectu apoſtolus unus alterque etiam, ſi aliud iter non patuit, in Americam *potuit* pervenire.

¶ γὰρ) proprie, *enim.* Non vidit amplius, neque videre curavit, propter gaudium. Qui nactus eſt Scripturam & Chriſtum, jam carere poteſt homine hodego. Manus non leguntur eunucho impoſitæ.

40 εὑρέθη, *inventus eſt*) In via nec Philippus ipſe videtur ſciſſe, ubi eſſet, vel quid ipſi accideret, nec quiſquam alius eum vidit.

¶ τὰς πόλεις, *urbes*) inter Gazam & Cæſaream, ut erant Ioppe, Lydda &c. Hîc quoque, uti in urbe Samariæ, apoſtolis auditores præparavit. c. IX. 32.

¶ εἰς καισάρειαν, *Cæſaream*) In hac urbe inſigni domum fixit, commeatum ſanctorum adjuturus. c. XXI. 8 ſeq.

CAP. IX.

1 Ἔτι, *adbuc*) Sic in ſummo fervore peccandi ereptus & converſus eſt. Conf. cap. XXII. 3 ſeqq. XXVI. 4 ſeqq. nam eo Lucas, ut Scriptura ſolet, multa differt de tota re & de ſermone Ananiæ.

¶ τῷ ἀρχιερεῖ, *ad principem Sacerdotum*) Hujus *auctoritas* etiam Damaſci movebat Iudæos. v. 14.

2 εἰς δαμασκὸν, *Damaſcum*) Magna ibi ſeges erat.

¶ τῆς ὁδοῦ, *viæ*) Religio, *via*: in qua ambulandum, non otiandum.

¶ δεδεμένους, *vinctos*) Multum indulſit Iudæis poteſtas civilis Damaſci. v. 14. 24.

3 ἐν δὲ τῷ πορεύεσθαι, *inter proficiſcendum*) Alias, qui iter faciunt, non facile capiunt apparitiones, propter motum & ſtrepitum.

¶ ἐξαίφνης, *deſubito*) Quum DEVS ſubito & vehementer adoritur peccatorem, ſummum eſt beneficium & immenſa fidelitas. Sic dedocetur Saulus ſpirare cædem, dum ardor ad ſumma venit, & quod ei defuerat ad diuturnitatem diſcipulatus, id compenſatur terrore, omnia ejus intima penetrante, quo ipſo etiam contra periculum neophytorum ſubitus munitur apoſtolus.

¶ αὐτὸν, *eum*) Evidentiſſima apparitio. v. 7. 8. Non diſſimilis viſio Conſtantini, qua crucem vidit: æque certe credibilis, ac ſomnium Alexandri M. de pontifice Hebræorum. Hiſtoria eſt apud Ioſephum, lectu digniſſima.

4 φωνὴν, *vocem*) ſeveram, & tamen gratiæ plenam. c. XXII. 14.

¶ σαοὺλ, *Saul*) IESVS Saulum prius novit, quam Saulus IESVM.

5 τίς

5 τίς εἶ; *quis es?*) Conſcientia ipſa facile diceret: Ieſum eſſe.

¶ ἐγὼ, *ego*) *Is quem perſequeris, ſum ego Ieſus.*

¶ ὃν σὺ διώκεις, *quem tu perſequeris*) Iteratur verbum, cum σὺ *tu* pronomine emphatico. Hoc ipſum verbum Saulus, ſemel perterrefactus, ſubinde ſibi in memoriam redegit. In converſione voluntas hominis frangitur & liqueſcit; divina ſuſcipitur. c. XVI. 30. De talis terroris efficacia conf. Ex. XX. 20. 2 Sam. VI. 9. 1 Chron. XXII. 30. Converſio Pauli, ſolidiſſima præbet argumenta pro veritate fidei Chriſtianæ, v. 21, eſtque ſingulare exemplum gratiæ gratuitæ ampliſſimæ.

6 ἀλλὰ) Pro hac particula, longior periocha, σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν· τρέμων τε καὶ θαμβῶν εἶπε, Κύριε, τί με θέλεις ποιῆσαι; καὶ ὁ κύριος πρὸς αὐτὸν, illata eſt. Gloſſam hanc eſſe, ex parallelo c XXVI. 14, & ex paraphraſi compoſitam, prodit multiplex inter paucos, periocham referentes, diſcrepantia. Tribus diverſis verſiculi quinti locis hanc ſententiam, σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν, exhibent verſiones nonnullæ, vel potius editores verſionum, paraphraſi illa, τρέμων κτλ. vel prætermiſſa vel adhibita. Nullus cod. ms. Græcus, *Florentino* quidem concilio antiquior; nullus Græcus commentator, ne *Theophylactus* quidem; nullus Latinus Lyrani ætate potior, periocham exhibet. In Latinis codicibus paulatim eſt enata, & inde in Græcum unum alterumve haud pridem propagata. Antiquitas optimorum teſtium ſingulari conſenſione lectionem noſtram defendit. Copioſius hoc declaratum eſt in Novis literariis Tubingenſibus A. 1739. num. 18 & 19, atque in Defenſione ſeorſum eodem anno a me edita.

¶ εἰς τὴν πόλιν, *in urbem*) Iter jubetur Saulus proſequi & urbem intrare, ſed alio jam animo. Sine hoc juſſu neſciſſet, quid ſibi faciendum eſſet. Iis primum locis nomen Ieſu Saulus, ubi perſecutus erat, confeſſus eſt. c. XXVI. 20.

¶ λαληθήσεται, *dicetur*) Debuit Saulus exſpectare & ſe ſubmittere miniſterio, poſteaque Cornelius. c. X. 5. Eo ablegavit alterum Ieſus, alterum angelus, verbis ob id ipſum paucis. Periculo non vacant, qui ſine communione hominum idoneorum quærunt viam cœli. συγκατάβασις admiranda eſt, quod Dominus agit nobiſcum per ſimiles noſtri.

¶ τί σε δεῖ ποιεῖν, *quid te oporteat facere*) De hoc quæſierat Saulus: hoc ei Ananias dixit. v. 17. Cetera ab ipſo Domino didicit apoſtolus.

7 οἱ συνοδεύοντες, *qui comitabantur*) quorum quibuſdam uſurus fuerat tanquam lictoribus.

¶ εἱστήκεισαν, *ſtabant*) Ceciderant illi quoque, c. XXVI. 14, ſed ante Saulum ſurrexerant ſua ſponte.

¶ ἀκούοντες, *audientes*) Cap. XXII. 9 *lumen quidem viderunt, vocem autem non audierunt.* Videbant igitur lumen, c. XXVI. 13 ſ. ſed non Ieſum ipſum: audiebant vocem ſolam, non vocem cum verbis. conf. Ioh. XII. 29.

¶ μηδένα, *neminem*) Non dicitur, *Ieſum non videbant*, ſed, *neminem videbant.* neſciebant enim, Ieſum Saulo eſſe conſpectum.

8 ἠγέρθη, *ſurrexit*) verbo Chriſti, c. XXVI. 16.

¶ ἀνεῳγμένων, *apertis*) Itaque, qui Saulum cernerent, non putaſſent, illum non videre.

9 ἡμέρας τρεῖς, *triduum*) Notabile ſpatium. Quieſcente viſu & guſtu, intime

recollectus eſt in ſolitudine, per preces. v. 11. Dignum eſt converſionis negotium, cui totos dies impendat homo, cum trahitur. Id ſi non ultro facit, DEI bonitas eum lectulo affigit.

¶ *μὴ βλέπων, non videns*) Nec tamen cæcus dicitur, quia non erat pœna. conf. c. XIII. 11.

10 *ἦν δὲ, erat autem*) Ananias & Saulus non videntur antea inter ſe fuiſſe noti.

¶ *μαθητὴς, diſcipulus*) non apoſtolus; ne apoſtolorum diſcipulus videretur Saulus: ſed *diſcipulus* gregarius, quo magis humiliaretur Saulus, & ne tamen ab Anania doctus videretur.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Ieſus.

11 *πορεύθητι, vade*) Sic ad Saulum c. XXII. 10, & ſic iterum v. 15 ad Ananiam, *πορεύου, vade.*

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Oſtenſus eſt Ananiæ Saulus orans. Orantes videt Ieſus.

¶ *γὰρ, enim*) Vis ætiologiæ maxime pertinet ad illud, *Vidit-Ananiam.*

¶ *προσεύχεται, orat*) Omnes motus ſpirituales confluunt, & exercentur, in orando.

12 *ἀνανίαν, Ananiam*) Hoc *nomen* Saulus inter viſionem aut aure aut mente accepit.

¶ *ὅπως ἀναβλέψῃ, ut viſum recipiat*) Effectus ſingularis manuum imponendarum exprimitur; communior, ſubauditur v. 17 fin.

13 *ἀπὸ πολλῶν, a multis*) Inſignis perſecutor fuerat Saul.

¶ *τοῖς ἁγίοις σου, ſanctis tuis*) Sancti ſunt Chriſtiani jam nunc. Chriſtus habet ſanctos, ut ſuos: ergo eſt DEVS.

14 *τοὺς ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομά σου, qui invocant nomen tuum*) Deſcriptio Chriſtianorum. v. 21. 1 Cor. I. 2. Hac phraſi LXX ut plurimum illam Hebræam קרא בשם exprimunt.

15 *ἐκλογῆς-παθεῖν· electionis-pati*) Connexa ſunt hæc. *Electionis* mentio omnem Ananiæ dubitationem diſpellit. Ipſe *προορισμὸς* Rom. VIII. 29, coll. v. 28, adverſa in ſecunda convertit.

¶ *τοῦ βαστάσαι, ut portet*) Officium arduum, ſplendidum & beatum.

¶ *τὸ ὄνομά μου, nomen meum*) Huc ref. *pro nomine meo*, v. 16.

¶ *ἐνώπιον, coram*) publice.

¶ *ἐθνῶν, gentibus*) Gentes primo ponuntur. nam Paulus gentium apoſtolus. Nomen Chriſti Paulus, converſionem ſuam commemorans, portavit coram populo, c. XXII, & coram gentibus ac regibus. c. XXVI.

16 *ἐγὼ γὰρ, ego enim*) i. e. age tu, Anania, quæ juberis: nam ego curabo cetera, ut Saulus ſit meus & maneat.

¶ *ὑποδείξω, oſtendam*) re ipſa, in toto ejus curſu. Ananiæ, non ipſi Saulo, hoc prædicitur: Sauli erat, obſequi.

¶ *παθεῖν, pati*) tantum abeſt, ut alios poſthac ſit oppugnaturus. Initium vide verſu 23. 29.

17 *ἀδελφὲ, frater*) neceſſitudine veteri Iudaica, & nova Chriſtiana.

¶ *ἐπιθεὶς, imponens*) ante ipſum baptiſmum. conf. c. X. 44 ſ.

¶ *εἶπε, dixit*) Non omnia Ananias, de Saulo ſibi dicta, Saulo refert. Sauli non erat ſcire, quanti ipſe jam eſſet.

18 *εὐθέως, confeſtim*) Miraculum

¶ *ἀπέπεσον, deciderunt*) Saulus, Chriſto conſpecto, præ ſplendore non videt: Anania, quem Ille miſit, veniente, viſum recipit.

¶ *ὡσεὶ*

¶ *ὡσεὶ λεπίδες, veluti ſquamæ*) humore in oculis arefacto.

¶ *ἐβαπτίσθη, baptizatus eſt*) ab Anania: edoctus a Domino.

19 *ἐνίσχυσεν*) Neutrum. Sic, *ἐνισχύσωμεν*, 1 Chron. XIX. 13.

¶ *ἐν δαμασκῷ, Damaſci*) Quæ Paulus ante converſionem fecerat in malam partem, eadem poſtea vel ipſe in bonam partem fecit, iiſdem in locis, vel ab Iudæis perpeſſus eſt.

20 *εὐθέως, continuo*) Alii poſt converſionem ſunt, ut flumina, ſtatim a capite lata & profunda; alii poſt longiorem tractum. Saulus, ſtatim apoſtolus, triduo tantum profecerat, quantum alii multis annis non proficiunt.

22 *συνέχυνε, confundebat*) ita, ut ipſi ſibi contradicerent. Oppoſitum ex parte Sauli, *συμβιβάζων confirmans*. Neque tamen iis nunc armis adverſus Iudæos pugnat, quibus & ipſe pugnarat adverſus credentes, & ab Iudæis jam oppugnatur.

24 *παρετήρουν, cuſtodiebant*) adjuvante prætore. conf. 2 Cor. XI. 32.

25 *καθῆκαν, demiſerunt*) Factum hoc paucis innotuerat, antequam Paulus 2 Cor. XI. 31 ſs. commemoravit. Lucas res Pauli intimas norat.

26 *παραγενόμενος, cum veniſſet*) tribus poſt annis. Gal. I. 18. Hoc triennium etiam Paulus tranſilit c. XXII. 17.

¶ *τοῖς μαθηταῖς, diſcipulis*) modeſte; non ſtatim apoſtolis.

¶ *ὅτι ἐςὶ μαθητὴς, eum eſſe diſcipulum*) tantum aberat, ut crederent, eſſe eum apoſtolum.

27 *βαρνάβας, Barnabas*) Cum hoc deinde Saulus conjunctionem habuit ſingularem.

¶ *πρὸς τοὺς ἀποςόλους, ad apoſtolos*) Petrum & Iacobum. Gal. I. 18. 19.

¶ *διηγήσατο, expoſuit*) Qui adverſarius antea fuerat, merito *probat* ſe mutatum.

31 *ἐκκλησία, eccleſia*) Sic cap. XVI. 5, de *eccleſiis*.

¶ *καθ' ὅλης κτλ. per totam Iudæam & Galilæam & Samariam*) Anakephalæoſis.

¶ *εἰρήνην, pacem*) converſo Saulo, perſecutore præcipuo.

¶ *πορευομένη*) Sic, *ὑπάγητε*, Ioh. XV. 16 not. Vtroque loco eſt *ἓν διὰ δυοῖν*. Sic, *ἐπορεύετο χεὶρ τῶν υἱῶν ἰσραήλ*. Iud. IV. 24.

¶ *φόβῳ - παρακλήσει, timore - conſolatione*) Temperamentum egregium. *Conſolatio*, pax interna: *εἰρήνη*, *pax* externa, cum *timore* Domini, ſublato hominum metu.

¶ *ἐπληθύνετο, multiplicabatur*) numero credentium.

32 *διὰ πάντων*) Maſculinum. coll. *ἐν οἷς*, c. XX. 25.

33 *ὀκτὼ, octo*) Audierat de Chriſto ſine dubio, ſanante omnes illo tempore.

34 *ἰᾶται, ſanat*) non modo, *ſanet*. conf. v. 40. c. III. 6. XIV. 10. Hæc oratio confirmat præſentiam & potentiam Chriſti divinam.

35 *τὸν σάρωνα, Saron*) *Saron* tractus nomen, in quo Lydda oppidum. hinc articulus adjectus.

¶ *ἐπὶ τὸν κύριον, ad Dominum*) Ieſum Chriſtum. *Ad Dominum converti* dicuntur ii, qui V. T. jam antea amplexi erant c. XI. 21. 2 Cor. III. 16. *ad Deum converti* dicuntur gentes. Act. XV. 19. XX. 21.

36 *ἔργων, operum*) Hæc opera, veſtium conficiendarum, magni æſtimata ſunt, magno præmio remunerata. v. 39.

¶ *ἐλεημοσυνῶν, eleemoſynarum*) Ioppæ igitur non fuit communio bonorum.

38 *οἱ μαθηταὶ, diſcipuli*) Itaque hi non habuere donum miraculorum.

¶ *δύο, duos*) de re gravi.

¶ *μὴ ὀκνῆσαι, haud gravari*) Fides non tollit civilitatem verborum; qua hîc uſi ſunt. LXX, Num. XXII. 16. *ἀξιῶ σε, μὴ ὀκνήσῃς ἐλθεῖν πρός με.*

¶ *διελθεῖν, tranſire*) Innuunt, etiam aliis in via fructuoſum fore iter Petri.

¶ *ἕως, usque ad*) Argumentum a facili.

39 *συνῆλθεν αὐτοῖς, venit cum illis*) Humilitatis indicium. coll. v. 43.

¶ *μετ' αὐτῶν οὖσα, quum eſſet cum ipſis*) i. e. antequam obiret.

40 *ἐκβαλὼν, ejectis*) Ardori precum apta ſolitudo omnimoda, & magno miraculo: eoque major deinde fuit apud omnes admiratio ac fides.

¶ *ἀνεκάθισε*) *reſedit.* Luc. VII. 15.

41 *καὶ, &*) & ſpeciatim.

43 *ἱκανὰς, ſat multos*) Plus fecit, quam rogarant. v. 38.

¶ *σίμωνι, Simonem*) propinquum fortaſſe loco.

CAP. X.

1 *Ἀνὴρ, vir*) Hactenus deſcripta omnia inter circumciſos geſta ſunt: nunc etiam venitur ad gentes.

¶ *ἐν καισαρείᾳ, Cæſareæ*) Iam non ignota ibi erat doctrina ſalutis. c. VIII. 40. Conf. infra, v. 37. Vnde Petrus prophetas allegat v. 43. Hieroſolyma ſedes tum erat regiminis Iudæorum eccleſiaſtici; Cæſarea, civilis. Metropoles, quas cetera ſequebantur, cepit evangelium, per illos divinos idiotas prædicatum: ſic deinde Philippos, Athenas, Corinthum, Epheſum, ipſam Romam.

¶ *κορνήλιος, Cornelius*) Frequens apud Romanos nomen.

¶ *ἰταλικῆς, Italica*) Horum militum magna pars vivebat, quo tempore hæc ſcripta ſunt: poterantque illi teſtes eſſe. *οἱ τῆς σπείρης τῆς ἰταλικῆς πεζοὶ, cohortis Italicæ pedites* memorantur etiam ab Arriano, ut obſervat *C. G. Schvvarzius* in Diſs. de cohorte Italica & Auguſta p. 42.

2 *σὺν, cum*) Connexio arcta heri & familiæ, ducis & militum. v. 7.

¶ *οἴκῳ, domo*) Conf. cap. XI. 14.

¶ *τῷ λαῷ, populo*) Apud multos Iudæos magna tum erat paupertas. Pauperum vicem DEVS rependit. Favorem Cornelii erga Iſraëlitas gratia DEI erga Iſraëlem remuneratur.

¶ *δεόμενος, orans*) *Preces & liberalitas* commendantur hîc; accedit *jejunium.* v. 30. Benefici faciunt, quod DEVS vult: precantes iidem quod volunt, DEVS facit.

3 *ἐν ὁράματι, in viſione*) non in ecſtaſi, ut Petrus.

¶ *φανερῶς, manifeſte*) ita ut nulla ſenſuum fallacia Cornelium, talibus rebus haud aſſuetum, ſollicitare poſſet.

¶ *ἐνάτην, nonam*) Ea nobis eſt tertia fere, a meridie: quo tempore ſenſus ſolent eſſe vegeti.

4 *ἔμφοβος γενόμενος, timore correptus*) ex angeli ſplendore. v. 30.

¶ *κύριε, domine*) Sic appellat angelum, ut ignotum.

¶ *προσευχαὶ, precationes*) Hæ præcedunt: *eleemoſynæ* ſequuntur, quanquam reſpectu hominum magis conſpicuæ. v. 2.

¶ *ἀνέβησαν, aſcenderunt*) Non dicit angelus, ſe eas obtuliſſe. v. 31. Aſcenderunt tamen, inſtar ſacrificii. Ap. VIII. 4

An-

Angeli non dicuntur ἱερεῖς, ſed tamen λειτουργοί. Lætus nuncius. O quam multa in terram cadunt, non aſcendunt.

¶ εἰς μνημόσυνον, *in memoriam*) Precandum & benefaciendum, etiam ſi non ſtatim ſentias effectum.

5 μετάπεμψαι, *arceſſe*) Cornelius non mittitur ad Petrum, ſed hunc arceſſere jubetur, utne videretur factus eſſe proſelytus, atque ut innueretur, ſic ad gentes, ſuo quasque loco, venturum eſſe evangelium.

¶ πέτρος, *Petrus*) Cognomen gentibus non ingratum; perinde ut *Pauli*.

7 ὡς, *ut*) *ut* primum. v. 33.

¶ ἀπῆλθεν, *diſceſſit*) non repente disparuit.

¶ δύο, *duos*) Hodie ſplendidiores legationes accipit, qui Petri ſucceſſor putatur.

8 ἅπαντα, *cuncta*) Familiaritas pia erga domeſticos. Cornelius prudenter (pro confirmanda ſuorum fide ſubſequente) eloquitur, Petrus prudenter ſilet de viſione. v. 21. coll. v. 28.

¶ ἀπέστειλεν, *miſit*) Non opus erat epiſtola.

9 δῶμα, *tectum*) Non habebat ὑπερῷον domus coriarii.

¶ προσεύξασθαι, *orare*) Tempus ante prandium vel cœnam (v. 3) precibus opportunum.

¶ ἕκτην, *ſextam*) prandii, &, ante id, precum. Ps. LV. 18. Occurrit inſcius tantæ revelationi.

10 ἐγένετο, *factus eſt*) ſub preces.

¶ πρόσπεινος, *eſuriens*) legitimo cibi tempore; modo tamen quodam, ut videtur, extraordinario. Cum ſtatu facultatum naturalium congruunt ſymbola apparitionum.

¶ γεύσασθαι, *guſtare*) Verbum temperantiam exprimens.

¶ παρασκευαζόντων, *parantibus*) ſcilicet iis, quorum erat *parare*. Etiam quum facultates naturales non quieſcunt, tamen invaleſcere poteſt operatio divina.

¶ ἔκστασις, *mentis exceſſus*) Preces aptum faciunt ad recipiendam revelationem: & ecſtaſis munit hominem contra ſuum ipſius ſpiritum.

11 τὸν οὐρανὸν, *cœlum*) Vas non ſolum e terra ſublatum eſt in cœlum, ſed prius e cœlo demiſſum. Itaque gentium receptio in cœlum præſupponit originem primam hominum cœleſtem. Et in cœlo prius ſunt typi rerum, quæ deinceps in terra fiunt ad ſalutem hominum. conf. Hebr. VIII. 5.

¶ σκεῦος, *vas*) mappam.

¶ τέσσαρσιν, *quatuor*) pro totidem plagis mundi.

¶ ἀρχαῖς, *extremitatibus*) Hæ non in unum nodum conſtrictæ, ſed ſingulæ cœlitus erant ſuſpenſæ. c. XI. 5.

12 πάντα τὰ τετράποδα καὶ τὰ ἑρπετὰ τῆς γῆς, *omnes quadrupedes & reptilia terræ*) *Omnium* quadrupedum nomine complectitur Lucas etiam *feras*, quas tamen recentiores librarii huc intulerunt, ex cap. XI. 6. His ſymbolis non ſolum ſignificatum eſt, licere Petro omnibus gentium cibis veſci: ſed, ipſos gentiles, quos antea denotarant animalia immunda, jam eſſe mundos. v. 28.

14 μηδαμῶς, *nullo modo*) Ecſtaſis relinquit homini libertatem in ea re, quæ repræſentatur. c. XXII. 19. Ceteroqui ſignum eſt virtutis corroboratæ, etiam ligatis ſenſibus, v. gr. in ſomnio, defen-

dere conſcientiam. Prima exceptio, quum DEVS aliquid arduum jubet, interdum veniam habet: c. XXII. 19 ſ. ſed debet abeſſe iteratio. Ioh. XIII. 8. Ex. IV. 13. Deut. III. 26. Ez. IV. 14. Ex cunctatione Petri clarius elucet voluntas DEI. Eoque facilius potuit ferre Petrus dubitationem fratrum. c. XI. 2 ſ.

¶ οὐδέποτε, *nunquam*) Qui ſemel aliquid fecit, facilius iterat. Vide igitur, ne quid mali primo facias. Petrus ſemper fuerat obſervans legis.

15 ἐκαθάρισε, *purificavit*) pura fecit & declaravit. De cœlo enim nil niſi purum demittitur. Hujus verbi probe memor manſit Petrus, c XV. 9. Conf. de Paulo c. XIII. 2 not.

¶ σὺ, *tu*) minor DEO. v. 26. c. XI. 17.

¶ μὴ κοίνου, *noli communia dicere*) Nil eſt tertium aut medium inter purum & commune.

16 ἐπὶ τρὶς, *tertio*) Numerus decretorius, rem confirmans, & celeritatem proximam ſignificans. conf. Gen. XLI. 32.

17 ἐν ἑαυτῷ, *intra ſe*) Implicite indicatur, Petrum jam non fuiſſe in ecſtaſi. coll. c. XII. 11.

¶ διηπόρει, *hæſitabat*) Apoſtoli non caruere cura cognoſcendi.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Sæpe, quæ piis *intus & extra uno tempore* obveniunt, mutuo ſeſe recludunt. Quæ ita conveniunt & concurrunt, ſapienter ſunt expendenda.

¶ διερωτήσαντες) *rogando penetrantes.*

¶ Σίμωνος, *Simonis*) Nomina per angelum indicata & percontantibus & Ioppenſibus admirationi fuere.

18 φωνήσαντες, *vocantes*) creſcente jam parrheſia.

19 ἰδοὺ, *ecce*) Paullatim præparatus erat Petrus ad capiendum hoc novum monitum Spiritus. Gradatim ducuntur fideles, quoad ſatis eſt in re qualibet præſenti.

¶ ἄνδρες, *viri*) Non audierat Petrus tres viros vocantes.

20 μηδὲν διακρινόμενος, *nihil dubitans*) Requiſitum ſumme neceſſarium bonæ actionis. Sæpe dubitatio diuturna ſubito, cum opus eſt, piis in vita vel in obitu eximitur.

21 ὃν ζητεῖτε, *quem quæritis*) Sic quærentibus addebatur animus.

22 δίκαιος, *juſtus*) Occupatio.

¶ μεταπέμψασθαι, *arceſſere*) Alias ipſe Cornelius non dubitaſſet ad Petrum venire.

23 εἰσκαλεσάμενος, *intro vocans*) Petrus pedem domo non extulerat.

¶ ἐξένισε, *recepit hoſpitio*) non diffiſus peregrinis: non faſtidiens gentes. Primo gentes venerunt ad Iudæos: deinde hi ad illos.

¶ τῇ δὲ ἐπαύριον, *poſtero autem die*) In re quamvis bona non requiritur ſemper ſumma feſtinatio.

¶ τινὲς, *aliqui*) ſex. c. XI. 12. Non juſſi erant divinitus; ac tamen pie fecerunt. Multa ſæpe relinquuntur libertati piorum: in quibus tamen occulta DEI manu reguntur. Poſtea conſtitit, quam utile fuerit, tot teſtes adfuiſſe. c. XI. 12.

¶ συνῆλθον, *ſimul ibant*) Sanctus comitatus, X hominum varii ordinis.

24 ἦν προσδοκῶν, *exſpectabat*) Non immerſerat ſe tantiſper aliis negotiis, ſed huic rei totus vacabat, totoque hoc tempore præparabatur.

¶ τοὺς συγγενεῖς, *propinquos*) Regnum DEI propagatur, ut ſæpe ferunt externæ circum-

circumſtantiæ. Συγγενεῖς, *propinqui* ſunt ab una ſtirpe, etiam collaterales.

¶ τοὺς ἀναγκαίους, *neceſſarios*) *Neceſſitudo* latius patet, quam *propinquitas*, eſtque etiam affinitatis, viciniæ, collegii &c.

¶ φίλους, *amicos*) Non omnes propinqui & neceſſarii ſunt amici. Convocavit, quos libenter interfuturos exiſtimavit.

25 εἰσελθεῖν, *ut intraret*) domum.

¶ συναντήσας, *obviam veniens*) cum gaudio & honoris cauſa.

¶ ἐπὶ τοὺς πόδας, *ad pedes*) Petri.

¶ προσεκύνησεν, *adoravit*) Non addit Lucas, *eum*. Euphemia.

26 ἤγειρε, *erexit*) Cur oſculum pedum non modo admittitur, ſed ordinaria ceremonia eſt Papæ?

¶ ἄνθρωπος) *homo*, non *Deus*. Hac cauſa & elationem noſtri & aliorum admirationem moderari debemus. Non debemus mortales, ſed dona DEI in illis ſuſpicere.

27 συνομιλῶν, *colloquens*) familiariter.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) in partem domûs interiorem.

¶ πολλοὺς, *multos*) lætam meſſem.

28 ὑμεῖς) *vos* ipſi. Omnes alloquitur, ſuo, non etiam comitum, nomine.

¶ προσέρχεσθαι, *accedere*) id quod etiam minus eſt, quam κολλᾶσθαι *conjungi*.

¶ ἀλλοφύλῳ, *alienigenæ*) Euphemia.

¶ καὶ) pro ἀλλὰ, & pro *ſed*.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) Hoc emphaſin habet.

¶ ἔδειξε, *oſtendit*) Verbum proprie poſitum. v. 11. Parce loquitur de ſua dubitatione & de viſione occulta.

¶ ἄνθρωπον, *hominem*) Hoc in extremo ponitur eleganter: involvit ætiologiam, & orationis univerſalitatem intendit.

29 ἀναντιῤῥήτως, *ſine contradictione*) Nam cum DEO rem prius expedierat.

¶ πυνθάνομαι, *interrogo*) Suas quisque loquendi partes habet.

30 ἀπὸ, *ab*) ab initio diei, qui retro quartus eſt, usque ad diem præſentem & hanc ejus horam.

¶ τετάρτης, *quarto*) Primus (retrorſum, quartus) dies erat viſionis & legationis: ſecundus, adventus legatorum: tertius, profectionis Petri: quartus, adventus apud Cornelium.

¶ ἤμην νηστεύων, *eram jejunans*) Non innuitur jejunium quatuor dierum, ſed diei retro quarti.

33 καλῶς ἐποίησας, *bene feciſti*) Formula approbandi. Laudat Petrum, qui venire non dubitarit. v. 28.

¶ ἐνώπιόν σου, *coram te*) Antiquiſſima lectio. τοῦ Θεοῦ, pro σοῦ, librarius facile ſumſit, vel ex fine verſus hujus, vel ex v. 31.

¶ πάρεσμεν, *adſumus*) Cornelius domi ſuæ ita loquitur, quaſi apud Petrum eſſet ipſe cum ſuis. Religioſe præparati erant. Terra bona erat: inde fructus celerrimus. v. 44.

¶ τὰ προστεταγμένα σοὶ, *quæ mandata ſunt tibi*) Non videtur antea dictum fuiſſe Petro, quod diceret.

34 ἐπ' ἀληθείας καταλαμβάνομαι, *vere percipio*) ex omnium rerum concentu.

¶ οὐκ ἔστι προσωπολήπτης, *perſonam non accipit*) Petrus non putarat antea, Deum eſſe *perſonarum acceptorem*. ſed nunc primum illud experitur, ex quo luculentiſſime conſpicitur, DEVM non eſſe *perſonarum acceptorem*.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Ad hunc omnia referuntur. v. 38. 40 ſs.

35 ἐν παντὶ ἔθνει, *in omni gente*) Non *indifferentiſmus religionum*, ſed *indifferentia nationum* hîc aſſeritur. Patet hoc etiam ex opinione contraria, de circumciſis duntaxat gratis DEO; ex qua ſe extractum fatetur Petrus. Non plane ignarus fuerat Cornelius doctrinæ de Chriſto, & famæ de Ieſu Chriſto, v. ſeqq. quamvis circumciſionem, DEO ita providente, non acceperat. Quapropter multo aliter cum illo loquitur Petrus, quam Paulus poſtea, evangelio ad remotiores progrediente, cum idololatris egit. Cap. XIV & XVII. Hinc etiam v. 43 ad prophetas generatim provocat; quod Paulus ll. cc. non fecit; nec tamen, ut ad Iudæos ubique ſolet, teſtimonia prophetica ſpeciatim allegat.

¶ ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, *qui timet eum & operatur juſtitiam*) pro modulo primæ cognitionis ex lumine naturæ ac potius ex verbo revelato hauſtæ. Deſcriptio indefinita, rei & exordio apta. Tales homines vario gradu eleganter deſcribuntur. v. gr. c. XVII. 4. 11. 12.

¶ αὐτὸν, *eum*) Deum verum.

¶ δεκτὸς) *acceptabilis*: cui gratia etiam ſine circumciſione poſſit obtingere. Reſpondet verbum λαβεῖν *accipere*, cap. XV. 14, ubi hic ipſe locus reſpicitur.

36 τὸν λόγον ὃν ἀπέστειλε) Hebraiſmus, ex quo את valet, *hoc eſt*, uti Hagg. II. 5, τὸν λόγον, ὃν διεθέμην ὑμῖν. ed. Baſil. ſive Aldin. Addit Ludovicus de Dieu loca Zach. VII. 7. VIII. 17. 2 Reg. IX. 25. Alii tamen olim apud Lucam, τὸν λόγον ἀπέστειλε (coll. Ps. CVII. 20. LXX, ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ) ut ſubaudiatur τοῦτον, coll. Matth. XIX. 22. Ioh. VII. 40. &c. Certe Petrus illud Ieſajæ c. IX. 7 דבר שלח in mente habuiſſe videtur, idque ad ea, quæ ibi præcedunt de *Pacis* Principe atque imperio, retuliſſe; ut dicat: Bonum illud, quod Iſraëli per Meſſiam obtigit, idem veſtrum eſt. Vtrumque tamen locum accipio de verbo doctrinæ; conf. Act. XIII. 26. Non conſtruitur, τὸν λόγον οἴδατε. Norant novi auditores hiſtoriam, de qua mox; non item adhuc rationes interiores, de quibus hoc verſu.

¶ ἀπέστειλε, *miſit*) Deus. Ellipſis nexum hujus verſus cum v. 34, ex quo expletur, confirmat. *miſit* autem Deus, quum Filius ejus venit; & *evangelizavit*, locutus per illum.

¶ εὐαγγελιζόμενος εἰρήνην, *evangelizans pacem*) pacem DEI hominumque, Iudæorum & gentium. Es. LVII. 19. Eph. II. 17.

¶ διὰ, *per*) Conſtr. cum *pacem*: ex eo, quod Chriſtum continuo appellat *Dominum omnium*, etiam gentium. coll. v. 42. 43. Vnus Dominus, omnes pace continet.

¶ πάντων, *omnium*) Maſculinum. Chriſtus, omnium Dominus: & Deus, in Chriſto, omnium Deus. v. 34. Eph. IV. 5. 6.

37 ὑμεῖς οἴδατε, *vos ſcitis*) ex documentis adventu meo antiquioribus.

¶ ἀρξάμενον) Participium vel per ſe, vel adverbii loco, coll. Luc. XXIV. 47. Abſolute dicitur, Græciſmo eleganti & frequenti.

¶ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας, *a Galilæa*) Ioh. I. 44. II. 1. Ei regioni ſatis vicina Cæſarea, ab Hieroſolymis remotior. v. 39.

¶ μετὰ, *poſt*) Iohannes, limes inter V. & N. T.

¶ τὰ

¶ *τὸ βάπτισμα, baptiſmum*) celeberrimum illud inſtitutum.

38 *ἰησοῦν - ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ θεὸς, Ieſum - quomodo unxit eum Deus*) Hoc per appoſitionem cum *verbum* junctum pendet a *ſcitis*. Itaque *ἰησοῦς ὡς ἔχρισαι* in conſtructione idem valet, ac ſi diceretur: *τὰ περὶ ἰησοῦ, ὃν ἔχρισεν ὁ Θεός.* Sententia hæc eſt, Ieſum, & quidem ut Chriſtum, eis innotuiſſe.

¶ *ἔχρισεν αὐτὸν, unxit eum*) in baptiſmo inprimis. Matth. III. 16. 17. Luc. IV. 1. 14. 18.

¶ *πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει, Spiritu ſancto & virtute*) Spiritus ſancti mentio ſæpe ita fit, ut addatur mentio ejus ſpeciatim, quod convenit cum re præſenti: ut hoc loco, ubi opera Chriſti prædicantur, additur, *virtute*. Sic, *plenos Spiritu ſancto & ſapientia*: c. VI. 3. *plenus Spiritu ſancto & fide*: c. XI. 24. *replebantur gaudio & Spiritu ſancto*: c. XIII. 52. Conf. illa: *Spiritus & veritas*, *ſpiritus & vita*. Ioh. IV. 23. VI. 63. Iungitur ſic nomen concretum & abſtractum, uti 1 Petr. IV. 14.

¶ *εὐεργετῶν, benefaciens*) Omnia miracula Chriſti hominibus attulere ſalutem, non damnum. *Beneficia*, genus, ſequitur ſpecies inſignis, *ſanationes*.

¶ *πάντας, omnes*) Magna inprimis eo tempore fuerat multitudo obſeſſorum & ægrotorum.

¶ *καταδυναστευομένους, oppreſſos*) injuſta vi.

¶ *μετ' αὐτοῦ, cum illo*) Parcius loquitur, pro auditorum captu, de Majeſtate Chriſti.

39 *καὶ ἡμεῖς, & nos*) Hoc vim habet ἐπιτατικήν. Reſp. *vos*, v. 37.

41 *οὐ, non*) *non* jam, ut ante mortem.

¶ *οὐ παντὶ τῷ λαῷ, non omni populo*) Regnum ejus eſt regnum fidei, per *teſtes* propagandum, eosque divinitus probatos & firmos; & regnum cœleſte, non mundanum; non vani ſplendoris., ſed (ut Iuſtus Ionas loquitur) *ſub formis crucis* latens.

¶ *ἡμῖν, nobis*) Appoſitio nominis & pronominis.

¶ *συνεφάγομεν καὶ συνεπίομεν αὐτῷ, edimus & bibimus cum illo*) per biennium & amplius, ante paſſionem. Denotatur hac phraſi, de qua conf. Ioh. XV. 27, converſatio diutina: neque unquam apoſtoli ſoliti ſunt commemorare, ſe cum Ieſu *poſt* ejus *reſurrectionem* ediſſe; hoc enim Ieſus ad ipſorum, non ad aliorum convictionem fecit; qui etiam Luc. XXII. 18. 16 de vino poſthac non bibendo latius erat locutus, quam de paſchate (in oppoſitione ad quemcunque cibi uſum) non edendo. Itaque *μετὰ poſt* pendet a v. 40. Illis apparuit Chriſtus reſuſcitatus, qui antea in illum crediderant; & qui teſtari poſſent, eum, qui reſurrexiſſe diceretur, vere eſſe Ieſum, quem antea noviſſent.

42 *παρήγγειλεν ἡμῖν, præcepit nobis*) Deus. c. V. 29.

¶ *τῷ λαῷ, populo*) Reſp. v. 41 init.

¶ *διαμαρτύρασθαι, teſtari*) Subaudi: etiam gentibus. c. I. 8. Matth. XXVIII. 19.

¶ *αὐτὸς*) *Ipſe*.

¶ *ὡρισμένος, definitus*) decreto immobili.

¶ *κριτὴς, judex*) Hoc nomen omnem gloriam Chriſti ſynecdochice exprimit, fideliumque reſpectu coronidem denotat beneficiorum Chriſti. 2 Tim. IV. 8. coll. Hebr. XII. 23. Iudicabit etiam Iudæos.

qui eum condemnarant; etiam Romanos, qui Cæſaream ſedem habebant regiminis Iudaici; etiam mortuos, ex quibus reſurrexit, ſuo tempore reſurrecturis. 1 Petr. IV. 5.

43 *πάντες, omnes*) ii, quorum exſtant, & quorum non exſtant libri. c. III. 24.

¶ *προφῆται, prophetæ*) In hoc ſermone nondum citarat Petrus teſtimonia V. T. & nunc, dum generatim *prophetas* allegat, res initio ſermonis, c. XI. 15, protinus, ut œconomiæ circa gentes convenit, apud tales auditores conficitur.

¶ *μαρτυρȣ̃σιν, teſtes ſunt*) uti *nos*, v. 39. Non utitur Petrus hic *promiſſionis* per prophetas deſcriptæ vocabulo.

¶ *ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, remiſſionem peccatorum*) quæ caput eſt omnium beneficiorum.

¶ *πάντα, omnem*) etiam ex gentibus.

44 *ἔτι, adhuc*) Scatebat Petrus ad dicenda multo plura: c. XI. 15. ſed ubi Spiritum auditores quoque acceperunt, audiendi opera, & loquendi, peregit, quod ſuum eſt.

¶ *ἐπέπεσε, cecidit*) modo conſpicuo. Alias baptiſmus ſuſceptus eſt ante adventum Spiritus ſancti. Sed hoc loco dubitari potuerat, an citra circumciſionem forent baptizandi. Ideo ſtatim ſuper auditores verbi *cecidit*. Liberum gratia habet ordinem.

45 *ἐπὶ τὰ ἔθνη, in gentes*) Sic una appellatur domus, vel quia hinc colligebant, etiam ceteros Spiritum S. eſſe accepturos: nam uno admiſſo, jam nulli clauſa eſt *janua*; recteque ab exemplo ad omnes concluditur: c. XI. 18. XIV. 27. vel quia ἐθνικȣ̀ς *gentiles* dicere incommodum erat.

46 *γὰρ, enim*) Ab effectu concludunt.

¶ *γλώσσαις, linguis*) variis.

47 *τὸ ὕδωρ, aquam*) *Aquam*, pro *baptiſmo*, dicit per ταπείνωσιν. Dato majore, illud, quod minus eſt, additur a dante, ab accipiente non ſpernitur. Non dicit: Iam habent Spiritum; ergo aqua carere poſſunt. Non circumciduntur: & tamen baptizantur. Ergo multo major baptiſmi ratio. conf. c. XV. 8 ſ. qui locus docet, non fuiſſe circumcidendos & tamen baptizandos cenſuit Petrus.

¶ *κωλῦσαι, probibere*) c. XI. 17.

¶ *τὶς, quiſquam*) aut ego, aut fratrum ullus.

48 *προσέταξε, juſſit*) Non baptizavit ſua manu: aderant alii, quibus id decore demandari poterat. v. 45. conf. 1 Cor. I. 17.

¶ *κυρίȣ, Domini*) Chriſti Ieſu.

¶ *ἐπιμεῖναι*) *manere amplius.*

¶ *ἡμέρας τινὰς, dies aliquos*) Aurei dies.

CAP. XI.

2 Διεκρίνοντο, *diſceptabant*) i. e. Dubium de ea re ſibi eſſe oſtendebant.

3 *ἀκροβυστίαν ἔχοντας*) Benigne loquuntur: non appellant *incircumciſos*, ſed *præputium habentes*. coll. Gen. XXXIV. 14, ἀνθρώπῳ ὃς ἔχει ἀκροβυστίαν.

¶ *εἰσῆλθες καὶ συνέφαγες, intraſti & una ediſti*) Specioſa adhuc, eaque gravis & duplex accuſatio. Iuſtas autem *intrandi* cauſas habuit Petrus, &, poſtquam intraſſet, cauſas etiam *una edendi* nactus eſt.

4 *ἀρξάμενος, incipiens*) *Inſtituit* loqui, pluribus verbis.

¶ ἐξε-

¶ ἐξετίθετο, *exponebat*) Non ægre tulit Petrus, ſe rogari; neque poſtulavit, ſe vel ſine expoſitione rationum, omni exceptione collegarum & fidelium omnium majorem haberi. Non optimæ mentis aut cauſæ indicium eſt, cum papa vel aſſeclis ejus moleſte ferre illud, *quid facis*? Cum manſuetudine Petrus reſpondet de re, quam ipſe antea non facillime ceperat.

10 ἐπὶ τρὶς, *tertio*) Congruebat *ternarius* virorum, v. 11.

13 τὸν ἄγγελον, *angelum*) Loquitur, addito articulo, ut de re ſibi jam valde nota.

16 ἐμνήσθην, *recordatus ſum*) Conf. Ioh. XIV. 26 de Paracleto omnia diſcipulis in memoriam redacturo. In verbis Chriſti ſemina erant totius curſus evangelii.

17 τὴν ἴσην, *parem*) Sic 2 Petr. I. 1. Æque beati ſunt, qui immediate vel mediate acceperunt Spiritum S.

¶ ἡμῖν, πιστεύσασιν, *nobis, quum credidimus*) Non quia circumciſionem, inquit, ſed quia fidem habebamus, Spiritus ſanctus donatus eſt nobis.

¶ ἐγὼ, *ego*) ego, merum organon. Fratres quæſierant tantum de cibo cum gentibus capto; Petrus ſatisfacit etiam de baptiſmo eis collato: & recte, a ſe factum eſſe, non ſolum a divino mandato, ſed etiam ab eventu divinitus coronato confirmat.

18 ἐδόξαζον, *glorificabant*, Signum firmi aſſenſus.

¶ ἄραγε, *ergo*) Non ſtatim apertum erat Judæis, ſalutem etiam ad gentes perventuram eſſe; nunc, cum pervenit, hoc major eſt ſancta fidelium admiratio. ἄραγε, *ergo*, plenam approbationem exprimit. Hæc *pœnitentia* denotat totam ſtatus ſpiritualis mutationem, & ſpecimen eſt converſionis omnium gentium.

¶ ἔδωκε, *dedit*) Magnum donum. c. V. 31 not.

¶ εἰς ζωὴν, *ad vitam*) Nam ubi remiſſio peccatorum, ibi vita.

19 ἐπὶ στεφάνῳ, *ſuper Stephano*) Vis in Stephanum, progreſſa eſt ad alios.

¶ διῆλθον ἕως, *perambulaverunt usque*) Sic quoque v. 22. Etiam locis citerioribus evangelizarunt.

¶ Φοινίκης, καὶ κύπρου, καὶ ἀντιοχείας, *in Phœnicen & Cyprum & Antiochiam*) *Phœnice* erat ad ſeptentrionem: *Cyprus*, ad occidentem: *Antiochia*, ad orientem.

¶ ἰουδαίοις, *Iudæis*) talibus, quales erant ipſi diſperſi.

20 κυρηναῖοι, *Cyrenæi*) c. XIII. 1. II. 10. Hi, cum Cypriis, magis aſſueti erant cum gentibus verſari.

¶ ἕλληνας) Communior lectio, ἑλληνιστάς. Sed *Helleniſtæ* opponuntur *Hebræis*, c. VI. 1. coll. c. IX. 29. *Iudæis* h. l. opponuntur *Græci*, ut paſſim. Recte probat hanc lectionem Vſſerius ad A. M. 4045.

21 χεὶρ κυρίου, *manus Domini*) potentia ſpiritualis, per evangelium ſe exſerens. Sic, *brachium Domini*, Ioh. XII. 38.

23 παρεκάλει, *hortabatur*) Optima *hortatio*, quæ *gaudio* ſtimulatur.

¶ προθέσει, *deſtinatione*) c. XXVII. 13. Contrarium Hebr. III. 12.

¶ προσμένειν, *adhærere*) Actus, *converti*; ſtatus, *adhærere*.

24 ἀγαθὸς καὶ πλήρης πνεύματος ἁγίου καὶ πίστεως, *bonus & plenus Spiritus ſancti & fidei*) Gal. V. 22.

25 εὑρὼν, *cum inveniſſet*) Probabile eſt, Saulum delituiſſe.

26 ἐνιαυτὸν ὅλον, *annum totum*) Quantulum hodie putatur annus ſine fructu exactus. Multis annis hodie multi non multum proficiunt.

¶ χρη-

¶ *χρηματίσαι, ut nominarentur*) χρηματίζω (ſcil. μὲν reciprocum ſive neutrum, inde etiam paſſivum. Verbum inſigne: quo notatur appellatio uſu communi recepta.

¶ *τὰς μαθητὰς, diſcipuli*) quippe quorum jam permagna multitudo erat.

¶ *χριςιανὰς, Chriſtiani*) cum jam antea dicti fuiſſent *Nazaræi* & *Galilæi*. *Chriſtianorum* nomen, ut ipſum Chriſti nomen, in ſe præclarum, apud externos inviſum conf. 1 Petr. IV. 16.

28 *ἀναςὰς, ſurgens*) in cœtu.

¶ *ἐσήμανε, ſignificavit*) Quod apud ceteros ſagacitas naturalis aut politica, id apud fideles providet Spiritus.

¶ *μέλλειν ἔσεσθαι, futuram fore*) Futurum duplex.

29 *μαθητῶν, diſcipulorum*) Non dicit Lucas, *Chriſtianorum*. Initio nomen *diſcipulorum* inter ipſos ſolenne manebat: *Chriſtianorum* eoſdem nomine diſtinxere alii, præcipue amiciores ſpectatores.

¶ *ὥρισαν, definierunt*) Qui *definiunt*, facilius deinde effectum dant. v. 30.

¶ *ἐν τῇ ἰεδαίᾳ, in Iudæa*) Iudæos benignitas fidelium Antiochenorum valde confirmavit de ſoliditate converſionis eorum.

30 *πρὸς τὰς πρεσβυτέρας, ad ſeniores*) Itaque munus *ſeptem* diaconorum & communio bonorum non jam ſic ſe habebat, ut initio: ſed neque ſic, ut hodie.

¶ *βαρνάβα καὶ σαύλε, Barnabæ & Sauli*) *Vides hîc, quam pro gravi & ſerio negotio habeant hanc collationem in pauperes ſanctos; alias tantos viros, adeoque ipſos duces verbi, Paulum & Barnabam, non adhiberent. Sic ſupra audivimus cap. VI, graviſſimos & ſpiritualiſſimos homines Diaconos fuiſſe conſtitutos. Sic 2 Cor. VIII Paulus dicit, ſe ad hoc negotium non adhibuiſſe, niſi qui eſſent ſpectatæ fidei. Et nos hodie ſatis eſſe putamus, ut quibusvis undevis obviis hoc tantum negotium committamus.* Iuſtus Ionas.

CAP. XII.

1 Κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν, *illo autem tempore*) Eccleſia apoſtolica habuit temperatam quietem & perſecutionem, quarum altera utra ubi multum invaleſcit, Iudicium divinum ſeverius aut veniet aut adeſt.

¶ *κακῶσαι, affligere*) Ars mundi. Fecit id Herodes animi cauſa, temporis cauſa, gratiæ cauſa.

2 *ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν ἰωάννε, Iacobum, fratrem Iohannis*) Alter horum fratrum primo, alter longo poſt tempore reliquit mundum. Eo tempore Lucas ſcripſit, quum Iohannes, ſuperſtes, notior erat, quam Iacobus, qui ab Iohanne denominatur.

3 *ἰδὼν, videns*) Duo ſtimuli, male agendi & bonum omittendi: ſtudium placendi & timor. alter pejor, alter acrior, etiam apud reges.

¶ *τοῖς ἰεδαίοις, Iudæis*) Hi ex conſcientia, ſed perverſa, infenſi erant; Herodes ex petulantia, fidelium impenſa, illis vult gratificari.

¶ *τῶν ἀζύμων, azymorum*) Eodem quondam anni tempore Ieſum ceperant. populus erat congregatus.

4 *τέσσαρσι τετραδίοις, quatuor quaternionibus*) ut per vices vigilias agerent, & pluribus locis. v. 10.

¶ *ἀναγαγεῖν, producere*) Talia gerebantur in editis locis. ideo *ἀνάγω* ponitur, idque per metonymiam antecedentis pro ſupplicio conſequenti.

5 *προσευχὴ, oratio*) Philem. v. 22.

¶ *ἐκτενὴς*) *vehemens.*

¶ ὑπὲρ

¶ ὑπὲρ αὐτοῦ, *pro eo*) Precabantur de re etiam tali, quæ cum facta erat, incredibilis eis videbatur, v. 15. Mira & ſubtilis fidei & precum eſt natura. Cur non orarant item pro Iacobo? quia celeriter interfectus fuerat.

6 ὅτε, *quum*) Auxilium, periculo ad ſumma veniente, miſſum, oſtendit, rem non eſſe fortuitam.

¶ κοιμώμενος, *dormiens*) Frequens mentio dormientium in periculo, aut cum fide, aut cum torpore.

¶ μεταξὺ, *inter*) Omnia munita putarant hoſtes.

¶ τὴν φυλακὴν, *cuſtodiam*) Locus innuitur.

7 φῶς, *lumen*) miraculoſum.

¶ οἰκήματι, *habitaculo*) Vocabulum generale, pro *carcere*, ſpeciali.

8 εἶπε, *dixit*) Non ipſe angelus Petrum induit: neque enim opus erat. Decorum obſervatum.

¶ περίζωσαι, *circumcinge te*) Zonam, ſandalia, veſtem aut Petrus ipſe ad ſomnum depoſuerat, aut cuſtodes detraxerant: nunc induere jubetur. Adhuc liberum *ambulandi* tempus erat Petro. Ioh. XXI. 18.

10 καὶ δευτέραν, *& ſecundam*) in qua videtur fuiſſe etiam militum pars.

¶ αὐτομάτη, *ultro*) ita, ut nec Petrus manum admoveret, nec ab angelo admotam videret.

¶ ῥύμην μίαν, *vicum unum*) ne dubitandum eſſet Petro, quam domum peteret.

¶ ἀπέστη, *abſtitit*) Iam enim ipſe Petrus ſibi ſuppetebat.

11 εἶπε, *dixit*) animo præſenti, grato, pio, læto.

¶ οἶδα ἀληθῶς, *ſcio vere*) Antitheton, *putabat*, v. 9. Cum viſo interno congruebant omnia foris.

¶ ἐξείλετό με, *eripuit me*) Nondum erat tempus, ut Petrus defungeretur. Ioh. l. c.

12 συνιδὼν, *conſiderans*) quid videlicet agendum eſſet. Idem verbum c. XIV. 6.

¶ συνηθροισμένοι, *congregati*) media nocte.

13 τοῦ πυλῶνος, *atrii*) ante domum ipſam. πύλη eſt *porta*: πυλὼν amplius quiddam ſonat, & dicit vel portam magnam vel etiam atrium ei proximum, Subdiale clauſum. Petrus per portam intravit in atrium, & deinde in domum. Quod Marcus c. XIV. 68 προαύλιον dicit, eſt πυλὼν Matth. XXVI. 71.

¶ προῆλθε, *proceſſit*) Oppoſitum, *introcurrens*. v. 14.

¶ ὑπακοῦσαι, *ad ſubauſcultandum*) ענה LXX ὑπακούειν.

14 εἰσδραμοῦσα, *introcurrens*) celeriter.

15 μαίνῃ, *inſanis*) Formula, in re, cui fides non habetur.

¶ διϊσχυρίζετο, *affirmabat*) ſecus ac ſolent, qui inſaniunt aut dormitant.

¶ ὁ ἄγγελος αὐτοῦ, *angelus ejus*) Ita colligebant ex ſimilitudine vocis. Ex ſententia ſanctorum illorum, de Petri, quem morti proximum putabant, angelo audito, non poteſt firmiter concludi de ſingulis angelis ſingulorum hominum cuſtodibus. Loquitur tamen etiam Petrus definite, cum articulo τὸν, v. 11: cum alias ad pronomina poſſeſſiva non addatur ſemper articulus. conf. Matth. XIX. 28. Act. III. 2. &c.

17 κατασείσας, *motum faciens*) modeſte; ne clamor fieret. Loquebantur multa, admirantes.

¶ *ἰακώβῳ, Iacobo*) ſuperſtiti.

¶ *ταῦτα, hæc*) ut ſciant, quid acciderit.

¶ *ἐπορεύθη, profectus eſt*) In perſecutione ſæpe unus potiſſimum petitur, & huic licet fugere præ ceteris. c. XVII. 14. Petrus poſtea rediit. c. XV. 7.

¶ *εἰς ἕτερον τόπον, in alterum locum*) non valde longinquum.

18 *ἐν τοῖς ςρατιώταις, in militibus*) Viderant hi fidem, patientiam, preces Petri: nec tamen deſierant illum inceſſere.

¶ *τί ἄρα, quidnam*) Singulari locutione exprimitur perturbatio militum.

19 *ἀπαχθῆναι, duci*) Locum juſti ſubit impius.

¶ *ἀπὸ τῆς ἰȣδαίας, ab Iudæa*) cum pudore, de Petro non exhibito.

20 *ἦν δὲ, erat autem*) Irrequieta vitæ ratio.

¶ *θυμομαχῶν, animo bellans*) θυμομαχεῖν dicitur, qui animo duntaxat infenſo in hoſtem invehitur, viribus vel amiſſis jam, ut ex Polybio docet Raphelius, vel nondum collectis. Vel ſine armis, annona negata, Tyrios & Sidonios Herodes premere poterat, ut fit in emporiis.

¶ *πείσαντες, placantes*) Ita Chriſtiani quoque, Domino providente, annonæ ibi caritate levati ſunt. conf. c. XI. 28.

¶ *τὸν ἐπὶ τȣ͂ κοιτῶνος, cubicularium*) Tales ſæpe multum poſſunt apud reges.

¶ *εἰρήνην, pacem*) Neſciebant, quo progreſſurus eſſet rex offenſus.

¶ *ἀπὸ τῆς βασιλικῆς, a regia*) Repete, *χώρας, regione.* Etiam a Salomone Hiram rex Tyri petierat annonam pro domo ſua. 1 Reg. V. 9.

21 *τακτῇ δὲ ἡμέρᾳ, ſtatuto autem die*) ludorum ſolennium pro ſalute Cæſaris: ut ait *Ioſephus*, l. 19. Ant. Iud. c. VIII. qui hanc Herodis impietatem & pœnam copioſe deſcribit: *Amictus veſte tota ex argento mirabili opere contexta, quæ radiis exorientis ſolis perculſa & divinum quendam fulgorem emittens, venerationem cum horrore incutiebat ſpectantibus. moxque adulatores pernicioſi alius aliunde acclamantes, deum conſalutabant, rogantes, ut faveret propitius. hactenus enim ut hominem reveritos; nunc agnoſcere & fateri in eo quiddam mortali natura excellentius. hanc impiam adulationem ille nec caſtigavit nec repulit. - Secuta ſunt ventris tormina ſtatim a principio vehementia. converſis igitur in amicos oculis: En, inquit, ego ille veſtra appellatione deus vitam relinquere jubeor, fatali neceſſitate coarguente veſtrum mendacium: & quem immortalem ſalutaſtis, ad mortem rapior -. Cruciatu deinde per continuos quinque dies nihil ſe remittente confectus vitam finiit.*

¶ *πρὸς αὐτȣ̀ς, ad eos*) Inter auditores credibile eſt, fuiſſe Tyriorum & Sidoniorum legatos.

22 *θεȣ͂ φωνὴ, καὶ ȣ̓κ ἀνθρώπȣ, dei vox, non hominis*) *Divinas* laudes oratoribus, principibus præſertim, ab acclamantibus interdum tributas eſſe, demonſtrat Ferrarius lib. 3 de Acclam. cap. XIII & XIV. Sed ſolennitas impietatem formularum auget, non minuit.

23 *παραχρῆμα, confeſtim*) Celerrime occurritur imminutioni honoris divini. conf. c. XIV. 14, nec non Ap. XIX. 10.

¶ *ἄγγελος Κυρίȣ, angelus Domini*) angelus bonus. De gravi hac circumſtantia nil

nil habet Ioſephus, qui multa minora perſequitur. Adeo differt Hiſtoria divina & humana. Angelus Domini eduxit Petrum: Angelus Domini percuſſit Herodem. Vtrumque ab angelis factum eſſe, non viderunt mortales; ſanctis duntaxat innotuit.

¶ οὐκ ἔδωκε, *non dedit*) Quod laudatus ſit, non reprehenditur; ſed quod laudem acceptarit. Hoc ſacrilegium celeriorem meruit pœnam, quam cædes Iacobi & alia crimina.

¶ σκωληκόβρωτος, *vermium eſca*) quantum mutatus! Vermes homini in morte maxime naturales, & minime naturales, prout mortem ii vel ſequuntur vel præcedunt. Inſignes perſecutorum mortes. Evangelium ſuperat. v. 24.

25 ὑπέστρεψαν, *reverſi ſunt*) Antiochiam. c. XI. 30.

¶ συμπαραλαβόντες, *adſciſcentes*) Ieruſalem erat plantarium operariorum.

¶ ἰωάννην, *Iohannem*) v. 12. Hic quoque nomen habuit & Hebræum & peregrinum. Conf. c. XIII. 1. 8. 9. Congruit hæc nominum varietas Iudæorum & gentium ineunti conjunctioni.

CAP. XIII.

1 Τὴν οὖσαν) *quæ* jam *erat*, florens. c. XI. 20-27. unde ceteris mitti doctores poterant. conf. cap. XV. 35.

¶ προφῆται, *prophetæ*) verbi divini virtute pollentes, qui firmam habebant cognitionem rerum divinarum, cum facultate proponendi.

¶ λούκιος, *Lucius*) Idem nomen, Rom. XVI. 21.

¶ μαναὴν, *Manaen*) aulæ tentatione liberatus.

¶ σαῦλος, *Saulus*) Complures jam annos apoſtolatum geſſerat, ſed Antiochiæ inter veteranos, inſigni modeſtia, infimo loco contentus erat, uti David etiam poſt unctionem oves paſcebat. Deinde Barnabæ adjunctus, eoque deinceps ſuperior. v. 9. Aliquantiſper modo hic, modo ille præponitur; & Barnabas quidem in Epiſtola publica, c. XV. 25.

2 λειτουργούντων, *miniſtrantibus*) per exercitium verbi & precum, & jejunia. v. 3.

¶ ἀφορίσατε, *ſegregate*) Id fecerunt. v. ſeq. Hoc ipſo verbo nixus eſt Paulus Rom. I. 1, *ſegregatus*. *Omnia eo tendunt, ne quisquam in ullo loco doceat, quo non ſit a DEO vocatus.* Iuſtus Ionas.

¶ δὴ, *igitur*) videlicet quum vos ipſos offertis.

¶ καὶ τὸν) Articulus Saulum Barnabæ æquat, præ aliis, qui v. 1 ſine articulo ei junguntur.

¶ εἰς τὸ ἔργον, *in opus*) Apoſtolorum non erat valde diu manere uno in loco. c. XI. 26.

¶ ὃ) Accuſativus pendet a præpoſitione in προσκέκλημαι.

¶ προσκέκλημαι, *vocavi*) Ergo vocatio aliqua ad Barnabam & Saulum ipſum interna pervenerat; quæ nunc per os aliorum reiteratur: (conf. not. ad Luc. XXIV. 34.) ut hi quoque ſcirent vocationem illorum, eique ſubſcriberent. Correlata, προσκέκλημαι, ἀφορίσατε, *vocavi*, *ſegregate*. Sæpe Paulo, quæ ad ipſum pertinerent, per alios ſignificata ſunt. Idem verbum Exod. V. 3: ὁ Θεὸς τῶν ἑβραίων προσκέκληται ἡμᾶς.

3 νηστεύσαντες, *jejunantes*) denuo. coll. v. 2. Sic fecerunt quoque c. XIV. 23.

¶ ἐπιθέντες, *imponentes*) Paulo iterum (coll. c. IX. 17.) impoſitæ manus.

4 ἐκπεμφθέντες) *emiſſi*, quocunque eundum foret.

¶ κύπρον, *Cyprum*) Barnabæ patriam. c. IV, 36.

5 ἐν ταῖς συναγωγαῖς, *in ſynagogis*) Vt occaſiones ſe obtulere, ſic iis uſi ſunt. v. 7. 14. 42. Paulatim apertius ad ipſas gentes producti ſunt. c. XIV. 14. 21.

¶ ὑπηρέτην, *miniſtrum*) Fides non tollit gradus varios functionum. Barnabas & Paulus divinitus nominati: atque his liberum fuit alios adſciſcere. In aliis rebus major, in aliis minor optio.

6 πάφου) *Paphos* erat urbs occidentalis; *Salamis*, orientalis.

¶ μάγον ψευδοπροφήτην, *magum pſeudopropbetam*) Duo prædicata valde con juncta.

¶ βαριησοῦ, *Barjebu*) *Barjebu* nomen perinde ut *Iebu* per ſe virile erat, ſed mago pſeudoprophetæ ad aucupandam divinitatis opinionem perquam opportunum fuit. Collactanea ſunt *Iebu* & *Iebovah*: quæ etiam ratio eſſe videtur, cur Syrus *Barjebu* interpretatus ſit *Bar Schumo*. In *Barſchumo* & in *Elymas* Syria Græca Hermanni von der Hardt p 110. 114 *cæcitatis* notionem ſtatuit: ſed vel ex eo, quod *Barſchumo* frequentiſſimum Syris nomen eſt, ut ex Aſſemanni Bibliotheca or. T. 2. c. I patet, gratior ejus quærenda eſt notio. Ludovicus de Dieu interpretatur *filium ulcerum*, *medicum ulceribus medentem*: ſicut *Elymas* ei eſt חלומא *ſanator*. Illum *Barjebu* Paulus, arrogantiam parodia retundens, *filium diaboli* appellat.

7 ἦν σὺν τῷ ἀνθυπάτῳ, *erat cum proconſule*) ἀνθύπατος, *proconſul*, vulgo dicebatur pro *pro prætore* vel *pro quæſtore* Cypriorum. Cum *Sergio Paulo erat* vel verſari ſolebat Elymas. Hunc ille vel voluntate ſua tulerat, vel neceſſitate quadam perpeſſus erat. *Prudentiæ* tamen fuit, non præſtigiis ejus retineri, ſed veritatem quærere. *Prudentia*, ſobrie, vigilanter, moderate agens, memorabilis virtus in iis, qui poteſtatem, in magiſtratu, pro ratione habere poſſent.

¶ οὗτος, *hic*) quippe *vir prudens.* Prudentia Sergium non fecit aptum ad fidem, ſed minus ineptum.

8 ὄνομα, *nomen*) *Barjebu* & *Elymas*, neſcio quo modo, ſynonyma ſunt. Vid. L. de Dieu, Hiller. & al.

¶ διαστρέψαι, *avertere*) Idem verbum, v. 10.

9 ὁ καὶ παῦλος, *qui etiam Paulus*) Paulus, depoſito nomine veteri, quod ex circumciſione geſſerat, novum æquipollens cognomini קטון quod eum geſſiſſe, particula καὶ innuere videtur, ineunte apoſtolatu, accipit, ex prima ſua evangelica verſus occidentem inter Græcos victoria, mutata unica literula, non errore Græcorum Cypriorum, ſed conſilio divino, convenienter & opportune. Cauſa eſt vel externa vel interna. extrinſecus videtur nomen proconſulis ſecutus, quod is amicum ſe Paulo, fortaſſe in confirmando Romanæ civitatis jure, præbuerat: hæc enim eſſe ſolebat aſſumendi nominis ratio. vid. Cic. l. 13 fam. ep. XXXV & XXXVI. Interior cauſa eſt, quod ipſe Sergius Paulus, primitiæ expeditionis hujus, ſpiritualem cum apoſtolo neceſſitudinem eſſet conſecutus. Erat præterea hoc nomen gentibus, quarum mox apoſtolus erat, familiare & præ *Saul* Hebraico gratum, reſpondens ejus ſtaturæ, 2 Cor. X. 10, & ſenſui, Eph. III. 8. coll. Ps. LXVIII. 28.

¶ πλησθεὶς, *impletus*) actu præſenti, adverſus magum acrem. Ideo Barnabas ei cedit, ab hoc momento. v. 13.

¶ πνεύ-

¶ πνεύματος ἁγίȣ, *Spiritu ſancto*) Ioh. XX. 22. 23.

10 ὦ) Interjectio, *O*, proprie cohæret cum Subſtantivis *fili* & *inimice*: ſed his, graviſſimam correptionem ſignificantibus, præmittitur ætiologia, *plene* &c.

¶ δόλȣ, *dolo*) Notatur *pſeudopropheta*.

¶ ῥᾳδιȣργίας, *verſutia*) Notatur *magus*.

¶ υἱὲ διαβόλȣ, *fili diaboli*) Id quoque convenit *mago*, & tali homini, qui non ſolum ipſe malus eſt, ſed etiam alios vetat meliores fieri.

¶ ἐχθρὲ πάσης δικαιοσύνης, *inimice omnis juſtitiæ*) Id quoque convenit *pſeudoprophetæ*: verus propheta docet *juſtitiam*, eamque in Chriſto.

¶ ȣ̓ παύσῃ, *non deſines*) Nunc certe tempus fuerat deſiſtendi a malitia etiam antehac exſerta. Non deſiſtere, *diabolicum*. Multi hoc per Interrogationem pronunciant.

¶ τὰς εὐθείας, *rectas*) Rectitudo & ſimplicitas, character doctrinæ divinæ.

11 τὸν ἥλιον) *ſolem*, ac lucem. Circa ſolem multum occupatam fuiſſe Elymæ magiam, veriſimile eſt.

¶ ἄχρι καιρȣ͂, *ad tempus*) Non opus fuit, a Luca definite indicari tempus. Duplex miraculum: incuſſa cæcitas, & determinatio temporis.

¶ ἀχλὺς, *caligo*) intrinſecus.

¶ σκότος, *tenebræ*) foris.

¶ ἐζήτει, *quærebat*) Criterium cæcitatis.

12 τὸ γεγονὸς, *factum*) Sæpe, quæ obſtitere veritati, victa inſerviunt.

¶ διδαχῇ, *doctrina*) Miraculo acuebatur attentio ad doctrinam.

13 οἱ περὶ τὸν παῦλον, *Paulus & qui cum eo erant*) Iam Pauli potior, quam Barnabæ ratio habetur.

¶ πέργην τῆς παμφυλίας, *Pergen Pamphyliæ*) Nomen regionis additur; quia *Perge* minus nota per ſe erat.

¶ ἀποχωρήσας, *diſcedens*) vel quod labores itinerum non ferret, vel quod inter gentes verſari dubitaret. Lautam occaſionem amiſit.

14 ἀντιόχειαν τῆς πισιδίας, *Antiochiam Piſidiæ*) aliam ab ea, de qua v. 1.

¶ ἐκάθισαν, *ſederunt*) habitu auditorum. Antitheton: *ſurgens*. v. 16.

15 τὴν ἀνάγνωσιν, *lectionem*) ſolennem, qua Moſes anno vertente perlegebatur per ſabbata, & lectiones Moſaicis congruentes in Prophetis prioribus & poſterioribus adjungebantur. *Elias in Thisbi in voce* פטר *prophetarum lectionem poſt Antiochi demum Epiphanis tempora, quum legis lectio palam & ſevere eſſet interdicta, ortam docet: retentam vero deinceps.* L. de Dieu.

¶ οἱ ἀρχισυνάγωγοι, *principes ſynagogæ*) qui alio loco in ſynagoga ſe tenebant. Singulæ ſynagogæ ſingulos principes habebant. itaque vocabulum hoc loco ſumitur latius, ut ἀρχιερεῖς in plurali. vid. Rhenferd. op. philol. p. 430.

¶ εἴ ἐστι, *ſi quis eſt*) Non omnes appoſiti ad dicendum, nec omni tempore. His duumviris nunquam deerat, quod dicerent.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Aptos eos ad docendum eſſe, variis jam indiciis conſtare potuerat.

¶ παρακλήσεως, *exhortationis*) abs qua nomen *Barnabæ*.

16 κατασείσας, *commovens*) ne vel prima verba non audirentur.

¶ ἄνδρες, *viri*) Recurrit appellatio v. 26. 38.

¶ *καὶ οἱ φοβȣ́μενοι τὸν Θεὸν*, *& qui timetis Deum*) Hi erant proſelyti, non excluſis gentibus. coll. v. 17. 26. 43. c. XIV. 1.

17 *ὁ Θεὸς*, *Deus*) Tali commemoratione conciliabantur animi, cum viderent, Paulum conſentire libris V. T. convincebantur de obligatione ſui erga Deum opt. max. & invitabantur ad fidem habendam promiſſioni & impletioni. Sex verſibus v. 17-22 tota anakephalæoſis V. T. expeditur: cetera de N. T. agunt.

¶ *τȣ͂ λαȣ͂ τȣ́τȣ*, *populi hujus*) Paulus maxime eos alloquitur, quos appellat *timentes DEUM*, & loquitur *de* Iſraële. v. 23, donec v. 26 magis directe etiam Iſraëlitas alloquitur.

¶ *ἐξελέξατο*, *elegit*) Electio divina *exaltavit* populum; non populi meritum aut dignitas ulla. Ez. XX. 5.

¶ *πατέρας*, *patres*) Abrahamum & poſteros.

18, 19 *καὶ-ἐτροφοφόρησεν κτλ.* *& -geſtavit &c.*) Sermonis hujus principium, v. 17. 18. 19, tria habet verba græca, partim rara, partim plane ſingularia in ſacris literis: *ὕψωσεν*, *ἐτροποφόρησεν*, *κατεκληρονόμησεν*· quorum primum Es I. 2, ſecundum & tertium Deut. I. 31. 38 occurrunt. Atque hæc duo capita, Deut. I. Es. I, hodienum in uno ſabbato leguntur: unde, utrumque eo ipſo ſabbato, & quidem Græce lectum fuiſſe, Paulumque ad eam potiſſimum lectionem Moſis & prophetarum, v. 15 reſpexiſſe, ſatis firmiter concludimus. Nam etiam *judicum* mentio, v. 20, cum Haphtara, Es. I. 26 congruit: & Iudæis ſolenne eſt, ſermones eorumve exordia e ſabbatica lectione in ſynagoga ſumere. Nunc quod ad verbum *ἐτροποφόρησεν* attinet, pro quo inſignes codices habent *ἐτροφοφόρησεν*, extra controverſiam pridem eſt, reſpici eo locum Deut. I. 31, *ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ ἐτροφοφόρησέ σε Κύριος ὁ Θεός σȣ, ὡς εἴ τις τροφοφορήσαι ἄνθρωπος τὸν υἱὸν αὐτȣ͂.* Hebr. נשא *tulit*, ſimpliciter: quomodo? per tolerantiam, an per beneficentiam? Reſp. *Tulit* Deus, non modo *duxit*, populum Iſraëliticum in *deſerto*, beneficentiſſima, eaque plane ſingulari ratione, quæ proprie illi conveniret ætati tenellæ, qua populus non ipſe ſe tulit, ut homo adultus, ſed Deus eum, ut parvulum nec dum ſibi ſuppetentem, geſtavit, ut neque de victu, neque de amictu, neque de profectione eſſent ſoliciti. Atque hanc ſingularem *ferendi* rationem Scriptura de populo in deſerto loquens ab omni alia diſtinguit. vid. Deut. VIII. 2. 5. 15. XXXII. 10 ſ. Ieſ. LXIII. 9 fin. Hos. XI. 1 ſ. Amos. II. 10. Neh. IX. 21, quo loco conjugatum exſtat, *διέθρεψας* & conf. Num. XI. 12, *ὡσεὶ ἄραι τιθηνὸς τὸν θηλάζοντα.* Et huc ſpectat quoque locus Deut. I. & hîc Paulus: unde recte, *nutrivit*, reddit *Laud.* 3. cum *Æth. Arab.* & *Syro.* Nam *mores* populi *tulit* Deus antea quoque, Ez. XX. 9, & poſtea Ps. CVI. 43 ſ. Quare ſi ſemper aliud eſſet *τροποφορεῖν*, aliud *τροφοφορεῖν*, plane *ἐτροφοφόρησε* legendum eſſet, quod verbum exſtat quoque 2 Macc. VII. 27, & in Macar. homil. 46. § 3. Sed eodem ſenſu dicitur, *ἐτροποφόρησεν.* Duplex enim hujus verbi vis eſt, prout vel a *τρόπος*, vel a *τροφὸς* (non a *τροφὴ*) deducitur. nam Φ ante φ in π tranſit, ſicut non *ἀφὴ*, *θαφὴ*, *ἐχεχειρία*, *ὀχεθηγία*, *Φέφυκα*, *χιθὼν*, *ἕχω*, *ἀμφέχω* (unde tamen *ἕξω*, *ἀμφέξω*) ſed *ἀφὴ*, *ταφὴ*, *ἐκεχειρία*, *ὀχετηγία*, *πέφυκα*, *κιθὼν* aut *χιτὼν*, *ἔχω*, *ἀμπέχω* ſcribitur, fuga plurium aſpirationum, quæ tanta eſt, ut librarii paſſim ſcriberent; *οἱ Φαρισαῖοι*,

ἁι ἡμέραι, ἕως ὁ κτλ. A τρόπος deductum adhibet Scholiaſtes Ariſtophanis, qui in verſibus his,

Ου χρὴ λέοντος σκύμνον ἐν πόλει τρέφειν,
Μάλιςα μὲν λέοντα μὴ 'ν πόλει τρέφειν.
Ἢν δ' ἐκτραφῇ τις, τοῖς τρόποις ὑπηρετεῖν·

poſtremam phraſin verbo τροποφορεῖν reddit. Ran. Actu 5. ſcen. 4. f. 185. Et Tullius l. 13 ad Att. Epiſt. 29 τὸν τῦφον μου τροποφόρησον. Sed in Sacris etiam ii, qui τροποφορεῖν ſcribunt, tamen τροφοφορεῖν ſentiunt. Codex Cantabrigienſis Græce habet ἐτροποφόρησεν, & tamen Latine, *ac ſi nutrix aluit.* Conſtit. apoſt. habent, ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς ἐν παντοίοις ἀγαθοῖς. l. 7. c. XXXVI. Et ſic plane Ephraim Syrus, ὥσπερ νήπιον -, οὕτω καὶ αἱ ψυχαὶ αἱ χάριτος θείας μέτοχοι γενόμεναι, τροποφοροῦνται ἐν τῇ γλυκύτητι καὶ ἀναπαύσει τοῦ πνεύματος, κτλ. fol. υκς. ed. Oxon. E contrario τροποφορεῖν, a τρόπος, in teſtimoniis certe modo allatis, conſenſum aliquem infert: Deus vero mores populi in deſerto minime approbavit. προσώχθισα, inquit, Hebr. III. 10. coll. Ex. XXIII. 21. XXXII. 10. Ps. CVI. 23. Ies. LXIII. 10. Ez. XX. 13. Deinde etiamſi de inculpata *morum* malorum *tolerantia* poſſit accipi, id tamen hoc loco, ut Millius ait, *fortaſſe ne verum quidem eſt. quomodo enim mores eorum per annos XL in deſerto pertulit Deus, quos omnes, præter unum & alterum, proſtravit in deſerto?* Neque ea notio inſtituto apoſtoli congrueret: implicite enim Iſraëlitas accuſaret; quod eum ſtatim in exordio, tam leni præſertim, facere voluiſſe, non eſt veriſimile. τρέπω & τρέφω in etymo verbi hujus jungit Procopius Gazæus, declarans illud ἐτροποφόρησεν, Deut. I. ὁ σύμμαχος ἐβάςασε, φησί. κυρίως δὲ σημαίνει τὸ τοὺς παῖδας δυσκολαίνοντας τρέπειν καὶ μεταφέρειν διὰ συμψελλισμῶν καὶ συγκαταβάσεως. vid. Hœſchel. ad Orig. c. Celſ. p. 480. Certe quicquid boni notio a vocabulo τρόπος habet, tamen manet. nam plane etiam τροφὸς cum cetera præſtat, tum inprimis parvuli moroſi mores tolerat: & Deus mores Iſraëlitarum toleravit, ſed multis etiam aliis eos modis ἐτροφοφόρησε. Ps. LXXVIII toto. In Aſia, ut apparet, pronunciarunt & ſcripſerunt ἐτροποφόρησεν· Alexandriæ, ἐτροφοφόρησεν. quodque apud Origenem non ſemel ex Deut. I. ἐτροποφόρησεν allegatur, a librariis proficiſci potuit. Theophilum, cui Evangelium & Acta ſcripſit Lucas, *Alexandriæ* fuiſſe, alibi oſtendimus. Id quoque adjuvat, ut ἐτροφοφόρησε Lucæ eſſe, arbitremur, cum præſertim cod. *Alex.* & apud LXX & in Actis ſic habeat. Dicendum eſt etiam aliquid de verbo κατεκληρονόμησεν. Notat id non modo *hereditatem ſumere*, ſed etiam *hereditatem dare*: Iud. XI. 24. & hoc Lucæ loco optimis codicibus nititur. perpauci, κατεκληροδότησεν. Eadem varietas apud LXX, Deut. I. 38.

¶ ὡς τεσσαρακονταετῆ χρόνον· *circiter quadraginta annorum tempus*) Paulus beneficia DEI erga populum chronologica methodo recenſens ſimul anſam auditoribus præbet cogitandi de longitudine ſeculorum ab Exodo usque ad Chriſtum, invitatque auditores, ut Ieſum eo magis agnoſcant eſſe Chriſtum. conf. Matth. I. 17 not.

19 ἔθνη ἑπτὰ, *gentes ſeptem*) Deut. VII. 1.

19, 20 ὡς ἔτεσι κτλ.) Vberiorem hic locus conſiderationem poſtulat.

I. *Antiqua lectio tenenda eſt.*

Permulti codices, at minus antiqui, ſic habent: ὁ θεὸς . . . . τὴν γῆν αὐτῶν. καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἔτεσι κτλ. Minus multa, ſed tamen antiquiora & potiora documenta ſic, ὁ

θεὸς

θεὸς . . . . . τὴν γῆν αὐτῶν, ὡς ἔτεσι τετρακοσίοις καὶ πεντήκοντα. Καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε κριτὰς κτλ. Igitur *quaſi annorum* 450 mentio cum *diſtributione terræ*, non cum *judicibus* connectitur. Clauſulam de *quaſi annis* 450 facile prætermiſerunt librarii minus antiqui, & in ſubſequenti periodo ſuppleverunt.

II. *Diſtributio terræ non eſt initium periodi, quaſi annorum CCCCL, ſed meta.*

In notando *tempore* dativus caſus vel accuſativus promiſcue interdum adhibetur: ſed hîc conſiderate inter accuſativum non ſemel poſitum, dativus ſemel ponitur. v. 18-21. Accuſativus ſimpliciter reſpondet quæſtioni, *quamdiu?* ſed dativo innuitur, quantum annorum ab initio rei interceſſerit, dum res ipſa eveniret. conf. Ioh. II. 20. Si Paulus diceret ἔτη, *annos*, ſermo inferret, diſtributam eſſe Iſraëlitis terram, *quaſi annos* 450 poſſidendam, usque ad *promiſſionem* videlicet datam Davidi de Meſſia: nam tota ceteroqui poſſeſſio erat multo diuturnior. Grotius annos ferme 450 numerat ab Exodo ad illud tempus, quo David ex arce Sion ejecit ejectos pridem ex urbe Ieruſalem Iebuſæos. *Tantum temporis*, inquit, *impenſum fuit ad collocandam gentem Hebræam in illis ſedibus.* Immo vero *tota gens* in illis ſedibus per Ioſuam collocata eſt: Ios. XI. 23. XIV. 15. XIX. 51. XXI. 43. 45. quanquam *totam terram* ipſis datam occupavere ſegnius. Iud. XVIII. 1. Quare *occupatio* terræ non magis includitur *quaſi annis* 450, quam poſſeſſio terræ occupatæ. Quum vero ἔτεσιν *annis* dicit Paulus, innuit, ab eo tempore, cum Deus patres elegit, promiſſione iis data, & a patrum peregrinatione, usque ad terræ diſtributionem, fuiſſe *quaſi annos* 450. Hos *quaſi annos* 450 Tabella monſtrat.

A. M. 2046 Iſaac naſcitur.

2485 Sihon & Og debellantur.

2486 Iordan trajicitur.

2491 Caleb inprimis portionem accipit. Terra diſtribuitur, deinceps poſſidenda.

2492 Radix annorum ſabbaticorum.

2493 Agriculturæ initium.

Vid. *Ord. temp.* pag. 35. 66, qui initium quidem agriculturæ minus commode refert, p. 424. 85: quare hoc loco dilucidius reddidi. Annus 2492 eſſet ipſe ſabbaticus, ſi tum jam ſabbatici numerati fuiſſent: alioqui *ſeptem* anni agriculturæ fuiſſent, non ſex: debebant autem tantum *ſex* eſſe. Initium agriculturæ abeſt a nato Iſaaco annis 447, qui ſunt quaſi 450: præſertim quum poſtea quoque fuerit, quæ occuparetur, terra. In hanc fere ſententiam ipſa lectio communior græca flectitur a Millio.

III. *Lectio græca recentior nos non retinet.*

Anni Iudicum ab Othniel ad mortem Eli ſunt 339, & ſervitutum anni ſeorſum, 111. Summa, 450. Sic numerum iniſſe videntur, qui lectionem mutarunt. Sed revera multo brevior eſt tota Iudicum periodus, a diſtributione terræ ad ipſam mortem Sauli regis. nam ab Exodo ad templum fundatum ſunt tantummodo 480 anni. Nos, veterem lectionem amplexi, non neceſſum habemus in *annis quaſi* 450 ad *Iudices* accommodandis operam conſumere, eave de re ad conjecturam confugere, quæ 350 pro 450 legit, ut Lutherus, conſtanter, & multi alii, apud Iac. Dorncrellium, fecerunt.

20 μετὰ ταῦτα, *poſt hæc*) *hæc*, verſu 17-19 memorata.

¶ ἔδωκε, *dedit*) Beneficium erat.

¶ κριτὰς, *judices*) Iudicum tempora inprimis fuere lauta, nec ſervitutes magnam

gnam eorum temporum partem confecerunt. itaque Paulus mentionem *Iudicum* ex illa Haphtara Ieſ. I. 26 repetit.

¶ τȣ̃ προφήτȣ, *prophetam*) Ante Samuelem, rari prophetæ; poſtea, permulti.

21 σαȣ̃λ - βενιαμὶν, *Saul - Benjamin*) Ejuſdem nominis & tribûs fuerat Paulus.

¶ ἔτη τεσσαράκοντα, *annos quadraginta*) Hic Samuelis *prophetæ* & Sauli *regis* anni in unam ſummam conferuntur. nam inter unctionem Sauli regis & mortem ejus non erant XX anni, nedum XL. 1 Sam. VII. 2.

22 μεταστήσας, *amovens*) Opportune hoc dicitur: hinc enim intelligi poterat, DEI œconomiam admittere varietatem.

¶ αὐτὸν, *illum*) Regnum Saulis mox in filio ejus exſpiravit.

¶ ἤγειρεν, *ſuſcitavit*) Hoc plus notat, quam *dedit*: ſignificat enim firmitudinem.

¶ ᾧ, *cui*) Conſtr. cum μαρτυρήσας *teſtans*.

¶ μαρτυρήσας, *teſtans*) ut de re penitus in pectore incluſa.

¶ εὗρον δαυὶδ, *inveni David*) Sic LXX, Ps. LXXXIX. 21. εὗρον, *inveni*, ut quiddam rarum, nec coactum.

¶ τὸν τȣ̃ ἰεσσαὶ, filium *Ieſſæ*) 1 Sam. XVI.

¶ ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μȣ, ὃς ποιήσει πάντα τὰ θελήματά μȣ) 1 Sam. XIII. 14. LXX, ζητήσει Κύριος ἑαυτῷ ἄνθρωπον κατὰ τὴν καρδίαν αὐτȣ̃, καὶ ἐντελεῖται Κύριος αὐτῷ. κτλ.

¶ κατὰ τὴν καρδίαν μȣ, *ſecundum cor meum*) Vis ſcire, quid rectum, quis rectus? Expende ad cor Dei. Omnia debemus ad cor DEI, ſed cor DEI non ad noſtrum cor exigere.

¶ ὃς, *qui*) Typus Chriſti.

¶ θελήματα) *voluntates*, multas, pro negotiorum varietate.

23 κατ' ἐπαγγελίαν, *ſecundum promiſſionem*) 2 Sam. VII. 12. *Promiſſionis* mentio, anſa *fidei*, ad hos auditores.

¶ ἤγαγε, *duxit*) Sic codd. optimi. Multi, ἤγειρε, ex v. 22. at הביא LXX, ἄγειν, Ieſ. XLVIII. 15. Dan. IX. 24. Expendatur maxime illud Zach. III, 8, *Ecce ego* ἄγω *adduco ſervum meum*, *Orientem*.

¶ σωτῆρα, *Salvatorem*) Sic, σωτηρίας *ſalutis*, v. 26. Alludit ad notationem nominis *Ieſu*, quod exprimitur etiam v. 32.

24 πρὸ προσώπȣ τῆς εἰσόδȣ αὐτȣ̃, *ante faciem ingreſſus ejus*) Miram emphaſin, ob propinquitatem Meſſiæ jam tum præſentis, notat L. de Dieu. coll. Num. XIX. 4.

25 τὸν δρόμον, *curſum*) Multorum præſtantiſſimorum ſervorum DEI celeriter confecta ſunt munera: ideo *curſus* dicitur.

¶ τίνα με ὑπονοεῖτε εἶναι; οὐκ εἰμὶ ἐγὼ) *quem me arbitramini eſſe: non ſum ego*: habet *Latinus* interpres. Ex quo Lutherus, *Ich bin nicht der, dafür ihr mich haltet.* Nam Lutheri ætate Latina exemplaria, quæ ille in Actis *interdum* ſequebatur, (c. IV. 9. V. 6. IX. 31.) fere carebant ſigno interrogationis. At hoc loco valde excitata eſt oratio, cum interrogatione, quæ Latinis poſtea editionibus hîc quoque addita eſt. τίνα hoc loco pro ὅντινα poſſitne dici, nec ne, non quærimus. Ait Raphelius, negat Wolfius.

26 ὑμῖν, *vobis*) Applicatio. *Vobis* pertinet ad totum auditorium, ſimulque facit antitheton ad Hieroſolymitas, coll. v. ſeq. γὰρ *enim*. quanquam γὰρ *enim* etiam nexui ſervit inter ἐπλήρωσαν *impleverunt*

& ἐξαπεςάλη *emiſſum eſt*. Luc. XXIV. 46 ſ. Paulus Hieroſolymitanis, non toti nationi, adſcribit necem Meſſiæ.

¶ ἐξαπεςάλη) Elegans decompoſitum: Sermo, divinitus *miſſus*, Act. X. 36, ex Hieroſolymis *emiſſus* eſt in remota loca.

27, 28 καὶ τὰς-καὶ μηδεμίαν) καὶ, καὶ, *cum*, *tum*. φωνὰς *pendet ab* ἐπλήρωσαν, non ab ἀγνοήσαντες.

¶ τὰς φωνὰς, *voces*) claras, conſonas, multas.

¶ ἀναγινωσκομένας, *quæ leguntur*) Admonentur auditores. coll. v. 15.

¶ κρίναντες, *judicantes*) condemnantes Hunc.

¶ ἐπλήρωσαν) Sequitur compoſitum, ἐκπεπλήρωκε, v. 32, cum epitaſi.

28 μηδεμίαν αἰτίαν, *nullam cauſam*) Innocentia Chriſti.

¶ εὑρόντες, *invenientes*) etſi quæſiere.

29 γεγραμμένα, *ſcripta*) Vltra non poterant. In Ieſu impleta omnia.

31 τοῖς συναναβᾶσιν, *his*, *qui ſimul aſcenderant*) Profectio illa ultima & ceteras omnes præſupponit, & per ſe eſt momentoſiſſima.

¶ οἵτινες νῦν εἰσι, *qui nunc ſunt*) Nil commemorat Paulus de ſua ipſius viſione; non enim opus erat, huc deſcendere initio: neque de ſe dicit quidquam a Barnaba ſejunctum. quare v. 32 generalius loquitur.

¶ αὐτȣ͂, *ejus*) Chriſti. c. V. 32. conf. c. II. 32 not.

¶ λαὸν, *populum*) Reſp. ὑμᾶς *vobis*, v. ſeq.

32 τὴν) Senſus: εὐαγγελιζόμεθα, ὅτι τὴν πρὸς τȣ̀ς πατέρας ἐπαγγελίαν ὁ Θεὸς ἐκπεπλήρωκε. Conf. ὅτι, c. XVI. 3.

¶ ἐκπεπλήρωκε) Rarum verbum, nusquam alias nec in V. nec in N. T. adhibitum de promiſſione *expleta*.

¶ ἀναςήσας Ἰησȣ͂ν) *quum ſuſcitavit Ieſum*, & nobis præſentem exhibuit. A ſuſcitatione hac abſolute dicta (uti c. III. 22.) diſtinguitur ſuſcitatio e mortuis. v. 34. Vtraque ex V. T. confirmatur.

33 ἐν τῷ ψαλμῷ, *in Pſalmo*) Kimchi hunc Pſalmum a Davide ſub initia regni ſcriptum eſſe cenſet. Hieroſolymis tamen eundem ſcriptum eſſe, colligas ex Act. IV. 27 *in urbe hac*. Etenim *Sion* memoratur Ps. II. 6. Sine epitheto numerali *Pſalmum* Lucas memoravit: (vid. Apparat. crit. p. 622. & adde *Heſychium* presbyterum in Wolfii Anecdotis Græcis, T. III. p. 175.) alias non *primum*, non *ſecundum* alii poſtea aliique ſcripſiſſent; imo dubitatio, primusne an ſecundus eſſet Pſalmus, apud veteres nunquam fuiſſet exorta. Cur non etiam Pſalmum XV vel XVI dixiſſet Lucas, ſaltem v. 35, qui verſum hunc 33 reſpicit?

¶ υἱός μȣ εἶ σύ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε) Sic LXX, Ps. II. 7.

¶ υἱός μȣ, *filius meus*) Sententia eſt hæc: *Tu*, *Ieſu*, *es filius meus*, *adeoque verus Meſſias*. conf. not. ad Hebr. V. 5.

¶ σὺ) *tu*, unus, Meſſias. Reſpicit Paulus, dum ſummam citat, Pſalmum totum, notiſſimum auditoribus, maximeque verſum 2, ubi expreſſa *Meſſiæ* mentio. Pronomina σὺ, ἐγὼ, *tu*, *ego*, mira ſeſe vi excipiunt.

¶ σήμερον, *hodie*) Sane ab æterno eſt Filius DEI: ſed æternitas nunquam vocabulo *hodie* ſignificatur. Quare, *ego hodie genui te*, dicitur hoc ſenſu: *hodie definii, declaravi*, *te eſſe Natum meum*. Generatio proprie dicta præſupponitur. *Dixit* Dominus:

minus: *filius meus* &c. tum, quum caneretur pſalmus: conf. Hebr. IV. 8 ſ. not. & item tum, quum Chriſtus naſceretur ut filius David. Sæpe autem res tum dicitur fieri, quum ea ut facta aut futura repræſentatur. 2 Chron. IX. 6, *προστεθήκας addidiſti*; Ios XXII. 31, *ἐῤῥύσασθε liberaſtis*; & ſic Hebr. I 6. Act. I. 18 not. Plura e ſacris collegit Glaſſius l. 3. tr. 3. can 15. nonnulla e profanis Linacer l. 2 in extremo. Subſumi poteſt *hodie* illud, quod exſtat Luc. II. 11. coll. ibid. c. I. 32 ſeq. 35. Subinde particula *hodie* dicit tempus præſens, uti Deut. XXXI. 2. Ios. XIV. 11. Eſt igitur locutio conciſa, uti Ioh. VIII. 58: *antequam Abraham fieret, ego* (eram, & hodie) *ſum.* Sic: *Ego te genui*; idque *hodie exſtat, quod ego te genuerim.* conf. Hebr. X. 8 ſ. not.

34 *ὅτι, quod*) Paulus non quaſi præſuppoſita reſuſcitatione perpetuam probat Chriſti vitam; alias v. 37 diceret, *non videbit corruptionem*, in futuro: ſed ipſam reſuſcitationem, coll. v. ſeq. probat, & injicit, conjunctam cum ea eſſe vitam perpetuam. Quæſtio erat de reſurrectione ipſa Chriſti, non, ea præſuppoſita, de vita perpetua.

¶ *μηκέτι, poſthac non*) Ne ſemel quidem vidit Chriſtus corruptionem. Itaque *μηκέτι* ſic reſolvas: *μηκέτι non amplius* ibit in mortem, quam alias ſolet ſubſequi *διαφθορὰ corruptio.* conf. *οὐκέτι, poſthac non.* Rom. VI. 9.

¶ *ὅτι δώσω ὑμῖν τὰ ὅσια δαυὶδ τὰ πιστὰ*) Ies. LV. 3. LXX, *διαθήσομαι ὑμῖν διαθήκην αἰώνιον, τὰ ὅσια δαυὶδ τὰ πιστά.*

¶ *τὰ ὅσια δαυὶδ, Sancta Davidis*) חסדי דויד *gratias Davidis.* Chriſtus חסיד v. 35. *τὸ τοῦ χριστοῦ*, חסדים termino abſtracto. Eſtque plurale, Ies. LXIII. 7. *gratia pro gratia*, Ioh. I. 16. *gratia & veritas*, ib. v. 17. Sunt divinæ illæ gratiæ, in Chriſto promiſſæ Davidi, & a Davide tantopere exſpectatæ. conf. v. 23.

¶ *τὰ πιστὰ*, הנאמנים *certas*, firmas, ſolidas, quæ plane nomen ſuum tuentur, (Rom. XI. 6.) quæ ſe invicem ſuſtentant: quarum aliæ alias antecedunt, aliæ alias neceſſario ſequuntur, quibus plane innitendum, quæque in æternum conſtabunt. conf. אמן *amen*, 2 Cor. I. 18. 20. מכות נאמנות *νόσους πιστὰς*, *plagas certas*, Deut. XXVIII. 59. Conf. ibid. c. XXXII. 20, ubi coll. v. ſeq. filii, in quibus non eſt (אֵמֻן LXX, *πίστις*) *fides*, ſunt *non filii.* Ieſajas *ἐκ παραλλήλου* præmiſit: *fœdus æternum.* Hinc neceſſario ſequitur *reſurrectio Chriſti.* Hebr. XIII. 20. nam ſine ea non potuere populo DEI obtingere beneficia Meſſiæ. Conjugatum & correlatum ad ea eſt אמונה *πίστις fides.*

35 *ἐν ἑτέρῳ*) in *alio*, Pſalmo, vel potius loco. nam v. præc. allegatur Eſajas.

¶ *λέγει, dicit*) David, nomine Meſſiæ.

¶ *οὐ δώσεις, non dabis*) Vid. not. ad c. II. 27.

36 *δαυὶδ, David*) Occurritur exceptioni, Pſalmum agere de Davide: & hoc refutat Paulus ab eventu, conf. c. II. 29 ſ. ſimulque docet, *ὅσια δαυὶδ* non dici, quod David ea daturus eſſet, ſed quod Davidi exſpectata eſſent.

¶ *ἰδίᾳ γενεᾷ*) Caſus ſextus, conſtruendus cum *ὑπηρετήσας*, *poſtquam ſua generatione miniſtravit.* Davidis partes non extendunt ſe ultra modulum ætatis vulgaris. 2 Sam. VII. 12. Huic brevi tempori opponitur perpetuitas Meſſiæ, c. VIII. 33.

¶ *ὑπηρετήσας, miniſtrans*) Dic, cur hîc? homo, in mundo. Præclariſſime ſpatium ſuum impendit David. v. 22.

¶ *βουλῇ, voluntati*) Meſſiam maxime ſpectanti. Conſtr. cum *ὑπηρετήσας*, *miniſtrans*, coll. Sap. XIX. 6.

¶ *ἐκοιμήθη*) שכב obdormivit.

¶ *προς-*

¶ *προσετέθη, appoſitus eſt*) Hoc verbum ad corpus quidem etiam, ut Germanicum *beyſetzen*, ſed ſimul ad animam refertur, animæque immortalitatem præſupponit.

37 *ἤγειρε, ſuſcitavit*) Hîc non notatur reſuſcitatio ex mortuis; quippe quæ ipſa in concluſione evincitur: ſed, *quem Deus ſuſcitavit*, eſt *Sanctus DEI*, v. 35, ut hæc Subjecti deſcriptio contineat ætiologiam.

38 *διὰ, per*) Conſtr. cum *ἄφεσις remiſſio*.

¶ *καταγγέλλεται, annunciatur*) noſtrâ operâ. Correlatum, *fides*. v. ſeq.

39 *ὧν*) Repetatur *ἀπὸ* ex proximo.

¶ *οὐκ ἠδυνήθητε, non potuiſtis*) Non modo, *non poteſtis*, ſed, *nunquam potuiſtis*, etiamſi conaremini.

¶ *νόμῳ*) *lege*, quam colitis. v. 15. Iudæis non tam familiarem debemus putare fuiſſe legis diviſionem in moralem & ceremonialem, quum utraque ſimul vigeret, quam nobis eſt hodie. quare hic locus de univerſa lege agit. Moſes eſt Moſes, ſive de ritibus, ſive de moribus præcipiat: & e diverſo Chriſtus eſt Chriſtus.

¶ *ἐν τούτῳ, in Hoc*) Antitheton ad *legem Moſis*.

¶ *πᾶς, omnis*) ſive legem habens, ſive non habens: ſive Iudæus, ſive ex gentibus. nam ex his aderant nonnulli. v. 42.

40 *βλέπετε, videte*) Admonitio, adhuc ſine reprehenſione; ſed tamen ſeria.

¶ *ἐν τοῖς προφήταις*) *in* XII *prophetis*, nempe Hab. I. 5.

41 *ἴδετε οἱ καταφρονηταὶ*) Sic LXX, pro Hebræo, ראו בגוים Videri poterant legiſſe בגרים Etiam Syr. int. *tranſgreſſores*. Derivant ab Arab. בגא elate *ſe geſſit cum injuria*. vid. Gebhard. in XII proph. min. p. 1017 ex Pocockio.

¶ *καταφρονηταὶ, contemtores*) Summa & caput perditionis, ſocordia.

¶ *καὶ θαυμάσατε*) LXX, *καὶ ἐπιβλέψατε, καὶ θαυμάσατε θαυμάσια*.

¶ *ἀφανίσθητε, colorem amittite*) vultu; præ vehementia admirationis, quæ in Hebræo והתמהו תמהו vel verbo vel terminatione verbi geminata ſignificatur. Imperativus hanc vim habet, ut contemtores relinquantur ſtupori ſuo.

¶ *ὅτι*) LXX, *διότι*.

¶ *ἔργον*) LXX *ὃ* tantum habent.

¶ *ὃ, quod*) Generaliter exprimitur judicium in Iudæos: deinde v. 46 id apertiſſime indicatur.

¶ *οὐ μὴ πιστεύσητε, non credetis*) *Hab. I. Contra incredulitatem eorum, qui non crediderunt verbo promittenti liberationem ex potentia Chaldæorum. Illa verba prophetæ haud dubie tunc contra quoſvis incredulos tanquam generale proverbium uſurpata ſunt inter pios*. Iuſtus Ionas.

¶ *ὑμῖν*) Non habent hoc LXX.

42 *ἐξιόντων*) Multi Iudæi, Paulum audire abnuentes, *exibant* ante tempus. v. ſeq. conf. c XXVIII. 25. 29.

¶ *παρεκάλουν*) *rogabant*, contra ac Iudæi.

¶ *εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον, ſequenti ſabbato*) *μεταξὺ*, adverbiale, denotat ſabbatum inter dies reliquos, a Paulo & Barnaba Antiochiæ tranſigendos, interjectum, & *ad eaſdem res* tractandas opportunum. Propria *Sabbati* notio ſervanda eſt, quam diu res patitur.

43 *σεβομένων*) *colentium* Deum. De his vide ad c. XVII. 4.

¶ *προσ-*

¶ προσλαλοῦντες, *alloquentes*) familiarius.

¶ ἔπειθον, *ſuadebant*) Ingruebat tentatio.

¶ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ) *gratiæ DEI*, quam ex evangelio acceperant.

44 ἐχομένῳ, *ſequenti*) proximo. Nullum aliud ſabbatum inter hæc duo interjectum erat.

45 τοὺς ὄχλους, *turbas*) etiam ex gentibus.

¶ ἀντέλεγον, *contradicebant*) Mox crevit contradictio. nam ſubſequitur, βλασφημοῦντες, vel, ut alii legunt, ἀντιλέγοντες καὶ βλασφημοῦντες, *contradicentes & blaſphemantes* Si plenior hæc lectio prævalet, eſt iteratio verbi, ſuperaddito altero, uti Iud. IV. 24. 1 Reg. XX. 37. Ieſ. XIX. 22. Ier. XII. 17. Tales ſibi relinquuntur. c. XVIII. 6. XIX. 9. XXVIII. 24. 28.

46 παῤῥησιασάμενοι, *libertate uſi*) Qui alios impediunt, inprimis ſunt publice coarguendi.

¶ ἀναγκαῖον, *neceſſum*) etſi non eratis digni. Oſtendit, ſe non fiducia obſequii illorum prædicaſſe.

¶ ἀπωθεῖσθε, *repellitis*) Oppoſita, *repellere verbum DEI*, & *glorificare verbum Domini*, v. 48.

¶ οὐκ ἀξίους, *non dignos*) Magna erga vos eſt dignatio divina; vos autem non eſtis digni: Matth. XXII. 8. & quanquam nos auditu indignos putatis, & vos ſolos vita æterna dignos cenſetis, tamen ipſi in hoc *judicium*, vos indignos eſſe, ultro incurritis, & perinde eſt, ac ſi diceretis: Indigni ſumus. Eſt igitur metonymia antecedentis. Oppoſitum, *gaudebant*, v. 48.

¶ τῆς αἰωνίου ζωῆς, *æterna vita*) ibid.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Demonſtrat rem præſentem. Ingens articulus temporis: magna revolutio.

47 ἐντέταλται, *præcepit*) nos emittendo, v. 4, & occaſionem voluntatis & prædictionis ſuæ implendæ offerendo.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Sæpe fit, ut unum idemque dictum propheticum alios præ aliis ad complementum ſui urgeat. Ita Paulum hoc dictum, & illud, quod Rom. XV. 21 citatur. Aliud exemplum, 2 Reg. IX. 13. 25.

¶ τέθεικά σε εἰς - γῆς) Ieſ. XLIX. 6, ἰδοὺ δέδωκά σε εἰς διαθήκην γένους, εἰς φῶς - γῆς.

¶ σὲ, *te*) Meſſiam.

48 ἀκούοντα) *audientes*, lucem ſibi obtingere, idque pridem eſſe prædictum.

¶ ἔχαιρον, *gaudebant*) gratiſſima pietate.

¶ ὅσοι ἦσαν τεταγμένοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, *quotquot erant ordinati ad vitam æternam*) *Judæis*, qui ſe ipſos vita æterna indignos judicabant, aperte opponuntur ex *gentibus* hi, qui ad eandem vitam ordinati, fidem ſuſcipiunt. ſic enim ſolet a Scriptura homini adſcribi pernicies ipſius; ſed ſalus ejus, DEO. Rom. IX. 22 not. Innuitur ergo DEVS, qui gentes ad vitam æternam ordinarit. Etenim homo *ordinare ſe* (ſi modo ſic loqui fas eſt) ad vitam æternam non poteſt, niſi *credendo*. At hic memoratur ordinatio fide prior: ergo ordinatio divina. Non tamen de æterna prædeſtinatione agit Lucas: nam vere quidem, *quos præcognovit* Deus, *eos etiam præfinit*; & *quos præfiniit*, *hos etiam vocavit*; divinamque adeo præcognitionem ſequitur fides, & ex hac cognoſcitur illa: Rom. VIII. 29. 30. 1 Theſ. I. 4.

ſed Lucas ſimpliciter hîc dicit, *quotquot erant ordinati*, quanquam Vulgata *præordinatos* dicit. ac ſcriptor divinus quidem, ſed idem hiſtoricus, in cauſis ſalutarium eventuum nuſquam electionem ab æterno factam, ſed præſentem gratiæ operationem per evangelium (ex electione quidem fluentem) allegare ſolet. Correlata ergo ſunt illa, *Salus offertur*: *verbum accipitur*. c. II. 40. 41. *Dominus apponit multos, qui credunt*. ibid. v. 47 c. V. 14. *Manus Domini eſt cum evangelizantibus*: *multi credunt*. c. XI. 21. *Dominus Paulum miniſtrum conſtituit*: *Paulus obedit* c. XXVI. 16. 19. *Deus mittit*: *gentes audiunt*. c. XXVIII. 28. conf. Matth XXI. 43. Eph. II. 8. Phil. II. 13. 12. &c. Eam igitur *ordinationem* deſcribit Lucas, quæ ipſo auditus tempore facta eſt: *credideruntque*, ut Aretius commentatur, *in hac concione*, τεταγμένοι, *hoc eſt, quibus ad illam horam donum DEI erat datum, ut crederent*. Perinde eſt, ac ſi diceret Lucas, *Credidere*, *quoſcunque Pater traxit eo tempore*, & *Filio dedit*: Ioh. VI 44. 37. *QVORVM COR tetigit & APERVIT DOMINVS*; uti Lucas in loco plane ſimili loquitur, eandem τάξιν *ordinationem* exprimens, Act. XVI. 14ſ. coll. 1 Sam. X. 26. *quibus Dominus fidem donavit*, Phil. I. 29. Confer Raphelii annotationem inſignem & copioſam in Herodoteis. Ipſum verbum τάττω, *ordino*, nuſquam dicitur de æterna prædeſtinatione, tam variis alioqui locutionibus expreſſa: dicitur autem perſæpe (pro Hebr. שות & שום) de iis, quæ DEVS in tempore ordinat. τάξω σὲ εἰς τέκνα, Ier. III. 19. τάξω αὐτὴν ὡς γῆν ἄνυδρον, Hos. II. 5. τάξει αὐτοὺς (Luth. *und wird ſie zurichten*) ὡς ἵππον εὐπρεπῆ, Zach. X. 3. adde Ez. XVI. 14. Hab. I. 12. III. 19. Malach. I. 3. Iob. XIV. 13. Neque obſtat hoc loco præteritum, ἦσαν τεταγμένοι: hæc enim forma loquendi non ſemper in longinquum retroſpicit. Ioh. XIII. 5. *Erant* ordinati, non *fuerant*: neque unico momento peracta erat ipſa ordinatio. coll. v. 44. 43. 42. & Ioh. IV. 39. 35. 30. Iam τὸ ὅσοι *quotquot* præclare exprimit ordinationis divinæ virtutem, & *reſpondentem* ei auditorum promtitudinem atque multitudinem. Omnes ii ac ſoli, qui ordinati erant, credidere: non, ceteros credere, noluit DEVS; 1 Tim. II. 4. non enim malos homines DEVS, ſed homines mali ipſi ſe indignos judicant vita æterna: neque hi, qui credidere, abſolute ad fidem coacti fuere: ſed gratia ſe tum inprimis copioſe præbuit; & hinc auditores ſe præbuere obedientes, ut non repellerent, coll v. 46, ſed acciperent libenter, coll. c XVII. 11, & quidem ita frequentes, ut apoſtoli in illo oppido, poſtea reverſi, non haberent, quos facerent diſcipulos, ſed quos confirmarent. c. XIV. 21. 22. Idcirco hic præcipue locus magnificam & ſingularem locutionem poſtulavit, quæ huic conveniret puncto temporis, quo gentes præ contumacibus Iudæis ad fidem adducebantur: id quod initium erat ac ſpecimen converſionis earum ulterioris. Magnos enim & ſupra ſpem opemque hominum etiam ſanctorum poſitos ſucceſſus ſolet Scriptura ſingulari cum emphaſi adſcribere gratiæ divinæ. Matth. XXIV. 24. 2 Theſſ. II. 13. Ap. XIII. 8. at talis ſucceſſus a Luca notatur. Duas res hæc ordinatio ad vitam æternam includit: 1. *portam fidei apertam*, ut locupletior multo quam antea facultas daretur omnibus intrandi, & animarum maturitatem ejuſmodi ad fidem ſuſcipiendam, qualis deſcribitur Ioh IV. 35. quo pacto apud Zoſimum ii, quibus aliquid injungitur vel negotium datur, οἱ εἰς τοῦτο τεταγμένοι dicun-

dicuntur. 2. præſentiſſimam & efficaciſſimam *operationem gratiæ* divinæ, quæ fidem auditoribus conferebat. Illud fluebat ex voluntate antecedente: hoc, ex conſequente. Si prius ſpectetur, antitheton eſt ad Iudæos hoc modo: Iudæi *fuerant* ordinati ad vitam æternam· Matth. XXII. 8, ſed non crediderunt, verum repulerunt verbum DEI, & ſe vita æterna non dignos judicarunt: tum gentes ſunt ordinatæ, & hæ crediderunt. Si poſterius ſpectetur, antitheton eſt ad eoſdem Iudæos, qui *non fuerant* ordinati. Vtrumque dici verbo *τεταγμένοι ordinati*, colligas ex ὅσοι *quotquot*. Si prius tantummodo ſpectaretur, τὸ ὅσοι *quotquot* videtur nimis amplum fore: ſi poſterius tantummodo ſpectaretur, τὸ ὅσοι *quotquot* videtur nimis anguſte poni. nam hoc ipſo multitudo innuitur, non reſtricto, ſed amplo ſenſu. Cum præpoſitione εἰς *ad* conſtruitur *τεταγμένοι*, *ordinati*. neque enim hoc participium abſolute accipiendum eſt. Deſinant omnes, feſtivum ac floridum Lucæ epiphonema triſti & ſuſpicioſo interpretamento obfuſcare.

50 *γυναῖκας*) Per *mulieres* multa ſæpe impedimenta vel adjumenta adferuntur regno DEI.

52 *μαθηταὶ*, *diſcipuli*) quum viderent Paulum & Barnabam, de quibus v. 51, plenos gaudii & Spiritus ſancti. non enim hi duo hic *diſcipuli* dicuntur. vid. not. ad Matth. X. 1.

CAP. XIV.

1 Κατὰ τὸ αὐτὸ, *ſimul*) Sic LXX, 1 Sam. XXXI. 6.

¶ οὕτως) *eo modo* & ſucceſſu. Vim auxerat perſecutio.

3 ἐπὶ, *ſuper*) Objectum.

¶ *μαρτυροῦντι*, *teſtante*) Dominus teſtimonio miraculorum firmavit ſermonem gratiæ.

¶ *λόγῳ τῆς χάριτος*, *verbo gratiæ*) Præclara definitio evangelii.

4 ἐσχίσθη, *ſciſſa eſt*) Ingens differentia religionis & philoſophiæ vel ex ſchiſmatibus apparet; quæ in fide gravia, in philoſophia pæne ludicra ſunt.

6 *κατέφυγον*, *confugerunt*) Confugium piorum ampliſſimum, vel terra, vel cœlum.

9 *ἀτενίσας*, *intuitus*) Prudentiæ ſpiritualis eſt, obſervare motus auditorum, afflictorum præſertim.

¶ *πίστιν*, *fidem*) fidem paſſivam de miraculo. Dum claudus verbum audit, vim ſentit in anima: unde intus movetur, ut ad corpus concludat.

10 *ἀνάστηθι*, *ſurge*) Non expreſſe allegat Paulus nomen Ieſu, quippe paullo ante in ſermone ipſius memoratum.

11 *κατέβησαν*, *deſcenderunt*) Sæpe gentes talem deſcenſum diis ſuis, Iovi præſertim *καταβάτῃ*, adſcripſerunt. vid. I. H. a Seelen Medit. exeget. p. 453. 458.

12 *Δία*, *Iovem*) Iovem colebant Lyſtrenſes: Iovem *σωτῆρα* appellabant veteres: pro Iove potiſſimum igitur Barnabam habebant.

13 τοῦ ὄντος πρὸ, *qui erat ante*) Ergo idolum & fanum habuerunt extra portam.

¶ *ταύρους*, *tauros*) Inprimis *taurus* Iovi immolari ſolitus.

¶ *στέμματα*, *coronas*) tauris imponendas. Properabant.

¶ *θύειν*, *ſacrificare*) Cultum divinum exhibere.

14 *διαρρήξαντες*, *dirumpentes*) Ipſa actione indecora decore ſuſcepta oſtenderunt,

runt, ſe non eſſe deos. neque Deus negat ſe ipſum; hi autem negant ſe eſſe deos. *ſaliunt* etiam & *clamant*, ut in incendio aliove periculo ſubito & magno.

15 λέγοντες, *dicentes*) Cum hoc ſermone conferri poteſt alter ille ad Athenienſes, ſublimiora audire poſtulantes. c. XVII.

¶ ὁμοιοπαθεῖς ὑμῖν ἄνθρωποι, *veſtro more affecti homines*) non dii hominibus ſimiles facti. Feſtinant, ætiologiam præmittentes, antequam ſe homines eſſe dicant. Deus, ἀπαθὴς, *ſine paſſione.*

¶ ματαίων, *vanis*) אלילים quales ſunt Ioves, Mercurii, eorumque familia. Ne *deos* quidem eos appellare dignatur.

¶ ζῶντα, *vivum*) Ita ſæpe appellatur Deus, in oppoſito ad idola.

¶ οὐρανὸν, γῆν, θάλασσαν, *cælum*, *terram*, *mare*) Inde tria gentibus genera deorum.

16 ὃς, *qui*) Occupatio, ne Lycaones putent, ſe ex ſuis parentibus audituros fuiſſe hæc eadem, ſi vera eſſent.

¶ παρῳχημέναις, *præteritis*) οἴχεσθαι dicitur, quod perit, & fruſtra præterlabitur. Vid. omnino 4 Eſr. IX. (13.) 14-22, coll. 1 Petr. I. 18 de *vano* victu; & contra, de fidelibus, Act. XIII. 36.

¶ εἴασε, *ſivit*) Magnum judicium. Referri huc poteſt Heidanus de Orig. erroris, lib. ſexto &c.

¶ πάντα, *omnes*) Multitudo errantium non tollit errorem.

¶ ὁδοῖς αὐτῶν, *vias ipſarum*) idololatriæ, quam ipſæ iniverunt.

17 οὐκ ἀμάρτυρον, *non expertem teſtimonii*) Nam habuere gentes teſtimonium a DEO, de DEO. Ac jam plane *jubet.* c. XVII. 30.

¶ ἀγαθοποιῶν, *benefaciens*) Teſtimonium DEI etiam in pœnis exſeritur; ſed magis proprie in beneficiis, ex *cælo* videlicet. Hos. II. 21.

¶ οὐρανόθεν, *de cælo*) Sine dubio Paulus cœlum hîc nutu manuve deſignavit. Cœlum ſedes DEI. conf. *deſcenderunt.* v. 11.

¶ ὑετοὺς) *Pluviâ* cœlum, terra, mare inter ſe copulantur. Pulcre igitur hoc loco nominatur, & fortaſſe tum *pluvia* erat.

¶ διδοὺς, *largitus*) in macrocoſmo.

¶ καιροὺς, *tempora*) Soles, ventos & anni tempora.

¶ ἐμπιπλῶν, *implens*) in microcoſmo.

¶ τροφῆς, *cibo*) in corpore, quotidie.

¶ εὐφροσύνης, *lætitia*) in animo; temporibus feſtivis.

18, 19 τοὺς ὄχλους, *turbas*) Hæ ab extremo ad extremum impulſæ.

19 τὸν παῦλον, *Paulum*) Hic verba fecerat. v. 12. Barnabas periculorum particeps, c. XV. 26. tamen minus exoſus erat.

20 κυκλωσάντων, *circumdantibus*) tanquam ſepeliendum.

¶ εἰσῆλθεν, *intravit*) magna fiducia; confirmaturus fideles.

21 ἱκανοὺς) *bene multos.*

¶ ὑπέστρεψαν, *reverſi ſunt*) ſalutari opera.

22 καὶ ὅτι) Eadem particula v. 27.

¶ ὅτι, *quod*) Hoc & ad conſolandum pertinet & ad hortandum.

¶ διὰ, *per*) Hoc tutum iter.

23 χει-

23 χειροτονήσαντες, *cum conſtituiſſent*) Magnum incrementum: novum exemplum antiſtitum ex ipſis recens converſis ſumtorum.

¶ παρέθεντο, *commendaverunt*) Hoc verbo indicatur fides erga Chriſtum, & amor erga ſanctos. Congruit valedicentibus. c. XX. 32.

24 παμφυλίαν, *Pamphyliam*) regionem, cujus urbes, *Perge* & *Attalia*, ad mare.

26 ἀπέπλευσαν) *renavigarunt.*

¶ παραδεδομένοι, *traditi*) c. XIII. 2. נתינים

¶ τῇ χάριτι) *gratiæ* (c. XV. 40.) manaturæ ad multos.

¶ ἐπλήρωσαν, *compleverunt*) Verbum jucundiſſimum.

27 συναγαγόντες, *cum congregaſſent*) hujus rei cauſa. Sic c. XV. 30.

¶ ἀνήγγειλαν, *renuntiarunt*) retulerunt, ad eos, qui divinæ vocationis conſcii, ſucceſſum avide exſpectarant.

¶ μετ' αὐτῶν, *ſecum*) Conf. μετὰ *cum* c. XV. 4. Luc. I. 58. X. 37.

¶ θύραν, *oſtium*) Ioh. X. 1 ſ. Ps. CXVIII 19. conf. Act. X. 45 not. εἴσοδον, *introitum* appellat Paulus 1 Theſs. I. 9.

CAP. XV.

1 Κατελθόντες, *deſcendentes*) quaſi ſuppleturi, quod Paulus & Barnabas prætermiſiſſent.

¶ ἐδίδασκον, *docebant*) data opera.

2 στάσεως) Vocabulum μέσον.

¶ πρὸς) *adverſum.*

¶ ἔταξαν, *ordinarunt*) fratres.

¶ ἀναβαίνειν, *aſcendere*) Conf. de tempore & cauſis hujus itineris, Gal. II. 1 ſeqq.

¶ παῦλον καὶ βαρνάβαν, *Paulum & Barnabam*) Poterant hi auctoritatem ſuam tueri, & negare deciſionem Hieroſolymis petendam: nam ſe habere Spiritum ſanctum. Ceteri poterant contendere, duos illos non debere eſſe legatos, ſed alios liberioris judicii. Sed utrinque omnia fiunt modeſte & candide. Facilius fuit ex Ethnico Chriſtianum facere, quam Phariſaicam obnunciationem vincere.

¶ καί τινας, *& quoſdam*) Lætum eſt habere ſocios & fidei & itineris.

¶ τοὺς ἀποστόλους καὶ πρεσβυτέρους, *apoſtolos & presbyteros*) Alter ab apoſtolis ordo erat presbyterorum. Hebr. זקנים *ſeniores.*

3 προπεμφθέντες, *deducti*) Frequens & ſanctum officium.

¶ διήρχοντο, *pertranſibant*) etiam in via propagantes regnum DEI.

¶ ἀδελφοῖς, *fratribus*) qui erant in Phœnice & Samaria.

4 ἀπεδέχθησαν, *ſuſcepti ſunt*) ſolenniter.

¶ ἐκκλησίας, *eccleſia*) Eccleſia ponitur ante Petrum & reliquos apoſtolos ipſos.

¶ ἀνήγγειλαν, *renuntiarunt*) Hieroſolyma, dum apoſtoli ibi manebant, metropolis erat eccleſiarum, quo omnia erant referenda. v. 33. Hac ipſa expoſitione via muniebatur ad deciſionem.

¶ μετ' αὐτῶν) δι' αὐτῶν, v. 12. *cum ipſis* & *per ipſos.* Apoſtoli erant, ut miniſtri & ut organa.

5 ἐξανέστησαν, *ſurrexerunt*) ante ceteros, Hieroſolymis.

¶ *φαρισαίων, phariſæorum*) Etiam converſos ſubinde comitatur priſtina intellectus, voluntatis & affectuum ratio.

¶ *πεπιστευκότες, qui crediderant*) qui a Iudaiſmo ad Chriſtianiſmum tranſierant.

¶ *τὸν νόμον μωϋσέως, legem Moyſis*) Conf. v. 24. De univerſa lege loquuntur. c. XIII. 39 not. Neque tamen hoc loco expreſſior legis moralis mentio requirenda eſt. nam Paulus etſi juſtitiam ex ea eſſe negaret, tamen legem ſtatuebat Rom. III. 31. Ideoque phariſæi credentes, cum dicerent, ſine circumciſione ſalutem obtineri non poſſe, non habuere cauſam expreſſius dicendi, ſine lege morali ſalutem obtineri non poſſe; tametſi ab hac ipſa ſententia non longe abeſſent; quam idcirco Petrus refutat, v. 10. 11.

6 *συνήχθησαν, convenerunt*) ex profeſſo. Specimen boni concilii.

7 *πολλῆς, magna*) Plerumque, prægreſſa humani ſtudii diſceptatione, divina ſequitur Deciſio. Vide Iobum.

¶ *ἀναστὰς, ſurgens*) ut verba faceret.

¶ *πέτρος, Petrus*) Vltima hæc in Actis mentio Petri.

¶ *ἀρχαίων, antiquis*) c X.

¶ *ἐν . . . .*) Simillima conſtructio, 1 Chron. XXVIII. 4. 5. *ἐξελέξατο ἐν ἐμοὶ -εἶναι βασιλέα -καὶ ἐν τοῖς υἱοῖς τοῦ πατρός μου ἐν ἐμοὶ ἠθέλησε τοῦ γενέσθαι με εἰς βασιλέα -καὶ ἀπὸ πάντων τῶν υἱῶν μου -ἐξελέξατο ἐν σολομῶντι τῷ υἱῷ μου καθίσαι (αὐτὸν) ἐπὶ θρόνου κτλ.* Sententia Petri eſt: DEVS per Iſraëlitas, & nominatim per me, gentes vocavit: & addit, *in nobis*, ne rem ad ſe ſolum redigat. Sic quoque verbum *σπουδάζω* accuſativum cum infinitivo habet 2 Petri I. 15.

¶ *ἀκοῦσαι, audire*) Verus Chriſtianus eſt, de quo dici poteſt, quod h. l. dicitur ad finem v. 9.

¶ *τοῦ εὐαγγελίου, evangelii*) Hic & c. XX. 24. id eſt, bis tantummodo, *evangelii* nomen ponitur in hoc libro, & ſæpius dicitur *via*, *ſermo*, *doctrina Domini*. Nam *evangelii* appellatio magis congruit initiis.

8 *ὁ καρδιογνώστης, qui novit corda*) qui *cor*, non carnem *ſpectat*.

¶ *ἐμαρτύρησεν αὐτοῖς, teſtimonium perhibuit illis*) Duo verba, utrumvis cum participio: *ἐμαρτύρησε, δοὺς· καὶ οὐδὲν διέκρινε, καθαρίσας. αὐτοῖς*, Dativus, uti c. X. 43.

¶ *αὐτοῖς, illis*) Illos placere ſibi, teſtatus eſt dato Spiritu ſancto. Gal. III. 5.

9 *τῇ πίστει, fide*) ex auditu evangelii hauſta, v. 7 fin. idque ſine circumciſione, ſine lege.

¶ *καθαρίσας, purificans*) Puritatis ſedes, *cor*. Repetitur hoc verbum ex cap. X. 15.

¶ *αὐτῶν, eorum*) Qui habet Spiritum ſanctum & fidem, (id quod ipſo ſenſu ſpirituali percipitur,) is habet libertatem & puritatem, nec jam ſubjicitur legi.

10 *νῦν*) *nunc* demum, quaſi *τὰ ἀρχαῖα illa antiqua*, inquit Petrus, nil ſint. Apoſtrophe ad phariſæos, & ſeverus elenchus.

¶ *τί πειράζετε ἐπιθεῖναι ζυγὸν κτλ. quid tentatis imponere jugum*) Poſt *πειράζετε*, *τὸν θεὸν* inſeritur a pleriſque; ex phraſi Scripturæ frequentiſſima. Brevior autem lectio, *τί πειράζετε ἐπιθεῖναι ζυγὸν*; valde facilem habet & locutionem & ſententiam. *Irenæum* ſic quoque legiſſe arbitror: & Gallaſium in eo nunc magis, quam Grabium ſequor. Apud Tertullianum de Pud. c. 21 inſeritur *Dominum*. Hie-

Hieronymus alibi legit, *Deum*; multis locis, non legit.

¶ ζυγὸν, *jugum*) Conf. Ieſ. X. 27. *βάρος*, *onus*: v. 28. Petrus non circumciſionem per ſe vocat jugum; ſed totam legem, cujus pars inſignis erat circumciſio, qua abrogata, toti legi metuebant pharisæi. Nectit ergo conſequentiam (ſub metonymia conſequentis expreſſam, uti cap. V. 9. Gal. II. 14 fin.) hoc modo: dum ſtatuitis, ſine circumciſione ſalutem obtineri non poſſe, totius legis jugum imponitis cervicibus diſcipulorum. conf. Gal. V. 1 not. Cumque ab hac totius jugi impoſitione illi non abhorrerent, (quæ ipſa deinde radix Galatiſmi fuit,) Petrus hoc quoque præcidit, & circumciſioni ac potius totius Legis jugo opponit non plane agnitam ab illis Gratiam Chriſti ſalvantem; præmiſſo etiam Cæſareenſium exemplo, qui & ſine circumciſione & ſine lege juſtitiam ſint adepti.

¶ τῶν μαθητῶν, *diſcipulorum*) Iam ſunt diſcipuli, non demum fieri debent.

¶ ὃν οὔτε, *quod neque*) Cauſa abrogationis.

¶ οὔτε οἱ πατέρες ἡμῶν, *neque patres noſtri*) quibus cur impoſita tamen lex fuerit, Paulus paſſim docet. Niſi aliquando impoſita fuiſſet, nemo agnoviſſet, jugum ferri non poſſe. Non dicit h. l. Abrahamum, Iſaacum & Iacobum, quibus circumciſio promiſſionis ſigillum, non jugum fuit; ſed Iſraëlitas ſub Moſe.

¶ οὔτε ἡμεῖς) *neque nos*; præſertim libertate ſemel guſtata.

11 Κυρίου Ἰησοῦ, *Domini Ieſu*) Non additur ἡμῶν *noſtri*: quia ſolenni hoc loco ſignificatur *Dominus omnium*.

¶ πιστεύομεν, *credimus*) nos credimus, *quod* ſalvemur; vel potius credimus, *ut* ſalvemur: fide ad ſalutem enitimur.

¶ σωθῆναι, *ſalvari*) De *Salute* agebatur. v. 1.

¶ κἀκεῖνοι, *etiam illi*) ſcil. de quibus v. 7. Eſt enim antecedens v. 7-9. conſequens v. 10. 11. Et dicuntur ἐκεῖνοι, *illi*, ob tempus ſatis remotum. v. 7. Patres, qui ne ipſi quidem ferre potuerint jugum, a paritate rationis comprehenduntur ſub verbo πιστεύομεν, *credimus*, ſicuti ſub verbo ἰσχύσαμεν, *valuimus*, adeoque ſub *gratiam* jugo oppoſitam rediguntur. Petrus ſic argumentatur: quomodo gentes ſunt ſalvatæ olim Cæſareæ, eo modo diſcipuli præſentes. Argumentum procedebat pridem a Iudæis ad gentes: c. X. 47. XI. 15. 17. Gal. II. 15 ſ. & nunc idem profertur a gentibus prius converſis ad reliquas. Hanc ſententiæ Petrinæ ſummam repetit Iacobus, v. 14.

12 ἐξηγουμένων, *narrantes*) Quo ipſo confirmata eſt ſententia Petri.

13 μετὰ, *poſtquam*) Omnia fiebant ordine.

14 συμεὼν) *Simon* habet *Lat.* Iacobus, Hebræorum apoſtolus, Hebraico nomine Petrum appellat.

¶ ἐξ ἐθνῶν λαὸν, *ex gentibus populum*) Egregium paradoxon. Et quia nomen priſtinum ἐθνῶν, *gentium*, retinent; hinc infert Iacobus, eos populum DEI fore, etiamſi per circumciſionem non aggregentur ad populum Iudaicum.

¶ ἐπὶ) Eadem particula, c. II. 38. IV. 17 ſ.

15 τούτῳ *huic rei.*

¶ συμφωνοῦσιν, *conſonant*) Petrus experientiam, & eam quidem, quæ ipſi obtigerat, produxit, per ſe αὐτόπιστον validamque, non minus, quam v. gr. Abrahæ tempore. Iacobus Scripturam propheticam ſuperaddit. Pulcra harmonia.

¶ οἱ λόγοι, *ſermones*) multi, quorum continuo unus, Amoſi, explicite allegatur.

16 μετὰ ταῦτα ἀναστρέψω καὶ ἀνοικοδομήσω τὴν σκηνὴν δαυὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀνοικοδομήσω καὶ ἀνορθώσω αὐτήν· ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸν κύριον, καὶ - τὸ ὄνομά μου ἐπ᾽ αὐτοὺς - ταῦτα) Amos IX. 11. 12. LXX, ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀναστήσω τὴν σκηνὴν δαυὶδ τὴν πεπτωκυῖαν, καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς, καὶ τὰ κατεσκαμμένα αὐτῆς ἀναστήσω· καὶ ἀνοικοδομήσω αὐτὴν, καθὼς αἱ ἡμέραι τοῦ αἰῶνος· ὅπως ἐκζητήσωσί με οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων καὶ - τὸ ὄνομά μου, λέγει - ταῦτα.

¶ μετὰ ταῦτα, *poſthæc*) Hebr. *In die illo.* Vtrumque refertur ad N. T.

¶ ἀναστρέψω) אשוב *revertar.* verbum pro adverbio: *rurſum ædificabo.*

¶ τὴν σκηνὴν δαυὶδ, *tabernaculum David*) Alias dicitur *domus David*, *ſolium David*: ſed hîc, *tugurium David*, quia ad magnam tenuitatem res ejus redactæ erant. Sæpe ſub allegoria rei architectonicæ deſcribitur eccleſia N. T. etiam ex gentibus exſtruenda. Ps. CII. 14 ſs. Eph. II. 20. *Tabernaculum Davidis*, id eſt Chriſti.

17 ὅπως ἂν ἐκζητήσωσιν οἱ κατάλοιποι τῶν ἀνθρώπων τὸν Κύριον· *ut requirant ceteri hominum Dominum*) Hebr. ſic: *ut potiantur reliquiarum Edomi.* Iacobus & ceteri in concilio videntur hebraice locuti. Vtrinque firmatur Iacobi ſententia: nam quæ *Edomi* ratio, eadem eſt *gentium omnium.* Conferatur docta Ludovici de Dieu animadverſio ad h. l. De utrisque οἱ κατάλοιποι *reliqui* ſunt, qui ex magnis calamitatibus ſuperſunt. Rom. IX. 27. Zach. XIV. 16 &c. Et potiſſimum nititur Iacobus v. 14 illis verbis: ἐφ᾽ οὓς ἐπικέκληται τὸ ὄνομά μου, *ſuper quos invocatum eſt nomen meum.* quod comma ex accentibus Hebraicis & *Edomitas* & *omnes gentes* complectitur. Nec temere factum, ut LXX int. in ea verba diſcederent, quæ latius ſonantia declarandæ latitudini gratiæ inſervirent.

¶ πάντα, *omnes*) *ſine reſpectu perſonarum & operum.* Ionas.

¶ ἐπικέκληται, *vocatum eſt*) Delectatus eſt hac phraſi *Iacobus*, Ep. cap. II. 7.

¶ ἐπ᾽ αὐτοὺς, *ſuper illos*) ut ſint mei.

¶ ποιῶν, *faciens*) Præſens tempus cum emphaſi. conf. v. ſeq. Eſt hæc apud Iudæos Germanos Haphtara verno tempore legi ſolita.

18 γνωστὸν ἀπ᾽ αἰῶνος, *notum a ſeculo*) Hoc infert Iacobus ex prædictione ipſa & ex ejuſdem verbis, *dies æternitatis* allegantibus, ad quæ apoſtolus poſtliminio alludit. Verba paullo ante in notis deſcripſimus. DEVS prædixit ἀπ᾽ αἰῶνος *a ſeculo* Luc. I. 70. itaque ab æterno ſcivit. quare non debemus id tanquam novum & mirum fugere. DEVS circumciſionem non ita dedit, ut ſemper duraret illa: nam eodem tempore prædixit converſionem gentium. Illuſtre Axioma: uti Sir. XXIII. 20, πρὶν ἢ κτισθῆναι, τὰ πάντα ἔγνωσται αὐτῷ· *antequam conderentur, omnia ei cognita ſunt.* Ex quo divina præſcientia demonſtratur *omnium* rerum. nam omnia DEI opera, præmia præſertim & pœnæ, præſupponunt omnes motus, etiam liberos, creaturarum.

¶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, *opus ipſius*) Singularis numerus eximiam habet emphaſin. Refertur ad illud, ὁ ποιῶν ταῦτα, *qui facit hæc.* v. 17.

19 παρενοχλεῖν) παρὰ *præter.* fides quieta non obturbanda.

20 ἐπι-

20 ἐπιςεῖλαι, *mittere*) *epiſtolam*. Initium *ſcripturarum* N. T.

¶ τῶν ἀλισγημάτων - ἄιματ☉, *a contaminationibus-ſanguine*) Hæc erant, quæ inprimis offendere poſſent ſtudioſos Moſis. ἀλίσγημα proprie dicitur de cibis impuris.

¶ τῶν εἰδώλων, *ſimulacrorum*) 1 Cor. VIII.

¶ τῆς πορνείας, *fornicatione*) quæ gentibus parum turpis erat habita. Quare etiam Paulus Corinthiis conjunctim & idolothyta diſſuadet & fornicationem prohibet. 1 Cor. VIII. 1. VI. 13. Fornicatio v. 29. c. XXI. 25 poſtremo loco ponitur, non interpellatis iis, quæ ad rem cibariam ſpectant: ſed hîc cum *idolothytis* jungitur, quia cum idolorum cultu frequens. Obſerva etiam, articulum h. l. ſæpius adhiberi, quo expreſſior fiat ſermo: v. 29. nunquam, quo lenior fiat. Capite XXI. 25 bis adhibetur.

¶ τȣ πνικτȣ καὶ τȣ ἄιματ☉, *ſuffocato & ſanguine*) Hæc non ideo prohibentur, quod per Noachum, ſed quia per Moſen interdicta ſint, v. ſeq. πνικτὸν *ſuffocatum* dicitur, quicquid ſanguine non rite emiſſo mactatum aut interemtum eſt.

21 μωσῆς γὰρ, *Moſes enim*) Non modo prophetarum, v. 15, ſed etiam Moſis dicta reſpondent Petri ſententiæ, ſed Moſes notior eſt, quam ut oporteat teſtimonium ejus citari. Sæpe τὸ γὰρ facit ad ætiologiam dicti, ut hic ſit ſenſus: *Prophetas* citavi, non *Moſen*, cujus conſenſus eſt apertior. vid. Deut. XXXII. 21. Hoc dictum videtur Iacobus in mente habuiſſe: ſed per euphemiam hoc loco non allegare voluiſſe. item Gen. XII. 3 &c. Moſes novitatem circumciſionis, præ promiſſione, memorans, rem valde probat.

¶ ἀρχαίων, *antiquis*) Idem verbum, v. 7. *Antiquiſſimum* quodque in eccleſiaſticis, ac potius in divinis inſtitutis, reſpiciendum eſt.

¶ κηρύσσοντας, *qui prædicent*) ſolenniter.

22 ἔδοξε, *placuit*) Grave verbum. v. 25. 28. 34. Synonymon, κρίνω, *judico* v. 19. unde τὰ δόγματα τὰ κεκριμένα, *dogmata judicata*. c. XVI. 4.

¶ ἐκκλησία, *eccleſia*) Hæc quoque ſuas partes habebat.

¶ ἐκλεξαμένȣς) Reſolve, ἵνα ἐκλεξάμενοι ἄνδρας πέμψωσι.

¶ ἐξ ἀυτῶν, *ex eis*) quibus fidem eſſent habituri. Omnibus modis cavebatur, ne Paulus ſententiam concilii videretur pro ſuo referre arbitrio.

¶ καὶ σίλαν, *& Silam*) *Silvanus* comes Pauli Timotheo præpoſitus. 2 Cor. I. 19. & utr. Theſſ. I. 1. inde diminutivum *Silas*. c. XVII. 10.

23 γράψαντες, *ſcribentes*) Quis epiſtolam dictarit, ſcripſeritve, quave lingua, non exprimitur. Nil poterat ſuſpicionis eſſe. Nulla alia hodie exſtat epiſtola data ab eccleſia primitiva, quamvis multæ fuerint. c. XVIII. 27. 1 Cor. VII. 1. 2 Cor. III. 1. γράψαντες caſu recto cohæret cum πέμψαι. conf. 2 Cor. X. 2. VIII. 23 not.

¶ διὰ, *per*) Sermo conciſus: *ſcripſerunt*, & διὰ χειρὸς ἀυτῶν *per manum eorum* miſerunt.

¶ τάδε, *hæc*) Multa ex Petri & Iacobi orationibus in hanc epiſtolam relata ſunt.

¶ συρίαν, *Syriam*) Non mirandum eſt, libros N. T. mature in Syriacum ſermonem eſſe translatos.

¶ χαίρειν) *gaudere*, vere. v. 31. Non ſemper utuntur fideles formulis ardentisſimis, ſed quotidianas interdum formulas

 ponunt

ponunt ſublimiore ſenſu. ſic v. 29 ἔῤῥωσθε *valete.* Sic Iac. I. 1 χαίρειν *ſalutem.* Petrus, aliis verbis. Vnde colligas, epiſtolam *hanc* ab Iacobo eſſe contextam in concilio, cum Iacobi *ſermone* inprimis conſonam. v. gr. παρενοχλεῖν *obturbare*, & ταράττειν, *turbare*, v. 19. 24. ἀπέχεσθαι *abſtinere.* v. 20. 29.

24 ἐτάραξαν, *turbaverunt*) Non parcunt iis, qui dubitationes invexerant. Idem verbum eadem de re, Gal. V. 10. Obſervanda ſimplicitas, gravitas & brevitas epiſtolæ.

¶ ἀνασκευάζοντες) Verbum apud LXX nunquam, in N. T. hoc uno loco poſitum. Gloſſarium apud Pricæum: *deſtruit*, καταλύει, ἀνασκευάζει. Heſychius: ἀνασκευάζει, μετατιθέναι. Conf. ergo μετατίθεσθε, Gal. I. 6.

25 ἡμῖν, *nobis*) Verſu 28 majore vi dicitur, *Spiritui S. & nobis.*

¶ γενομένοις ὁμοθυμαδὸν, *in unum ſenſum ingreſſis*) De verbo γίνομαι cum adverbio, vid. ad Ioh. I. 15.

¶ ἄνδρας, *viros*) doctores graves, non unum, ſed duos ſaltem.

26 παραδεδωκόσι, *qui tradiderunt*) adeoque probatiſſimis.

27 διὰ λόγου, *verbis*) Antitheton ad *literas.*

¶ τὰ αὐτὰ) *eadem*, quæ mox ſcribuntur. Hanc Propoſitionem excipit Tractatio v. ſeq. γὰρ, *enim.*

28 τῷ ἁγίῳ πνεύματι· *Spiritui Sancto*) Hic revelavit, quid in ea re ſtatuendum eſſet.

¶ ἐπιτίθεσθαι) *imponi*, per quoſvis doctores. Hoc verbo uſus erat Petrus, v. 10.

¶ τῶν ἐπάναγκες) *quæ ſunt ferme neceſſaria*, ex hypotheſi & ad tempus, partim etiam ſemper. ἐπὶ in compoſitione interdum minuit, ut ἐπίξανθον, *prope gilvum.*

29 πορνείας, *fornicatione*) Codices nonnulli, atque adeo *Irenæus*, *Cyprianus*, *Æthiops*, *addunt*: καὶ ὅσα μὴ θέλετε ἑαυτοῖς γίνεσθαι, ἑτέροις μὴ ποιεῖτε. quod ipſum apud nonnullos, etiam *Irenæum*, ex hac epiſtola ſynodica propagatum eſt in verſum 20. Epiſtola ſeorſum multo ante Hieroſolymis ſcripta & Antiochiam miſſa eſt, quam Lucas eam huic libro inſereret. ſine dubio etiam primo quoque tempore a multis eſt deſcripta, & ſic propriis quibuſdam gloſſematis aucta. Ex eo genere videtur hoc eſſe ſupplementum, καὶ ὅσα κτλ. Latine id primum eſſe adjectum, & inde Græce verſum, colligas ex μὴ cum Indicativo, quod Lucas ipſe nunquam ſic adhibet, niſi in interrogatione. *Quæcunque vultis, ut faciant vobis homines, pariter etiam vos facite illis: hæc eſt Lex & prophetæ.* Matth. VII. 12. Itaque hac clauſula carere non poſſe ſynodicam hanc epiſtolam, putavere pridem nonnulli. Agnoverunt illi quidem, in Synodo quæſtionem etiam fuiſſe de lege morali. Falſum certe legis moralis uſum, credentes ex phariſæis tuebantur, quaſi per eam juſtitia & ſalus eſſet aſſequenda. Eundem falſum uſum, non legem ipſam moralem, ipſam vero legem ceremonialem, removet Synodus. Quare ad abſtinentiam ab idolothytis &c. non opus fuit addi illud, *quæcunque non vultis vobis fieri, aliis nolite facere.*

¶ εὖ πράξετε, *bene vobiſcum agetur*) Nil deerit, nil oberit πρὸς τὸ εὖ πράττειν, ad felicitatem Chriſtianam nil vos turbabit. v. 24. Hoc quoque pertinet ad *conſolationem.* v. 31.

30 ἀπο-

30 ἀπολυθέντες, *dimiſſi*) ſolenniter. v. 33.

31 ἀναγνόντες, *cum legiſſent*) publice.

¶ παρακλήσει, *conſolatione*) Huc ref. παρεκάλεσαν *conſolati ſunt*. v. 32.

32 καὶ αὐτοὶ, *etiam ipſi*) perinde uti prophetico Spiritu & epiſtola erat ſcripta & Barnabas Paulusque prædíti.

¶ προφῆται, *prophetæ*) c. XIII. 1 not. *Prophetæ* eſt παρακαλεῖν καὶ ἐπιστηρίζειν, *conſolari & confirmare*. conf. 1 Cor. XIV. 3.

33 ἀπελύθησαν, *dimiſſi ſunt*) peractis mandatis.

34 ἔδοξε δὲ τῷ σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ) Habent hunc verſiculum editores omnes: neque ex Rob. Stephani eum textu removit Millius, qui tamen gloſſema eſſe putat. Res in ambiguo eſt per codices græcos, & per rationes ex contextu petitas. unde proclivitatem in utramque partem notavimus in Apparatu, p. 625 ſ. quanquam ibidem, & in margine, obelum prætulimus. Pro genuino verſiculum habet D. Hauberus *in Bibl Betracht. III Stück p.* 14 *ſeqq.* duabus regulis fretus criticis. Earum una librarios *non magna libertate in addendo* uſos cenſet: ſed magna libertate eos uti ſolitos, & ſæpe interpretationem unius marginalem, ab altero pro parte textus habitam & illatam eſſe, frequentiſſimis conſtat exemplis, ut hoc ipſo loco libertas ejuſmodi addidit, μόνος δὲ ἰούδας ἐπορεύθη. Altera regula librarios *multa*, quæ de textu non eſſe ipſis ob apertam viderentur rationem, *omiſiſſe* ſtatuit: ſed librariorum cogitationes exputare, difficillimum eſt; ut hoc loco, multorum librariorum judicio, verſiculum 34 verſiculus 40 potius requirere, quam verſiculus 33 repellere potuit. Conjectationes de ſenſu librariorum in utramque partem nuſquam non ſunt obviæ, neque rem expediunt, ſed incertiorem faciunt. Non contentionis ſtudio dico hoc, ſed ne tales regulæ, gloſſematis invehendis valde opportunæ, etiam Ioh. XIV. 1. Rom. XVI. 5, & in aliis locis gravioribus veritati officiant. Ad *antiquitatem* teſtium hîc quoque res abit. *Latinos codices plurimos* verſiculo carere ſcribit Millius; *libros correctos*, haud ſcio an Lyranus ipſe. Id ſi ita eſſet, gloſſematis ſuſpicio, cui nonnil h. l. dedi, valde confirmaretur. At ſumma conſenſione verſiculum, ut nunc animadverto, referunt Latini codices: & horum plerique addunt, *Iudas autem ſolus abiit*, quod additamentum pervetus, (nam *Caſſiodorus* quoque habet, ne de verſione *Armena*, *Anglica* veteri, *Germanica* veteri dicam,) hunc verſiculum, cui additur, præſupponit. Quare *Græcos* codices, verſiculum referentes, amplectimur, præſertim quum verſiones, *Æthiopica* & *Arabica*, apud Lud. de Dieu, eum habeant, neque *Coptica* in excerptis a La Crozio miſſis refragetur. In aliis, quum Lucas, & nomine, & nominis etymo, & reapſe a Sila diverſus (vid. *Ord. temp.* p. 278.) ſcripſiſſet, ἀπελύθησαν πρὸς τοὺς ἀποστείλαντας αὐτούς· ἔδοξε δὲ τῷ σίλᾳ ἐπιμεῖναι αὐτοῦ· ab αὐτοὺς ad αὐτοῦ ſaltus eſt admiſſus, qui in codice *Alex.* & aliis, in exegetis Græcis, de quibus hoc loco Antimillius Whitbii ſilet, & in Syriaca quoque verſione, hiatum dedit. Gratiam habeo amiciſſimo D. Haubero, qui mihi hujus loci curatius perpendendi cauſam dedit. Ceterum idem Silam Hieroſolymam iſſe, redeundi animo, & inde *manſionem* ei Antiochenam adſcribi, exiſtimat.

36 ἐπιστρέψαντες, *revertentes*) Saluberrimum conſilium: & tamen ultra etiam ductus

ductus eſt deinde Paulus, magis magiſque in occidentem.

¶ δὴ) Particula excitandi.

¶ πῶς ἔχουσι, *quomodo ſe habeant*) in fide, amore, ſpe. Nervus *viſitationis* eccleſiaſticæ. Lector: *Quomodo habes?*

37, 38 συμπαραλαβεῖν, μὴ συμπαραλαβεῖν· *ſimul aſſumere*, *non ſimul aſſumere*) Contradictio ſententiarum, vivide expreſſa.

37 μάρκον, *Marcum*) ſuum propinquum. Marcus videtur decreta in concilio libera admiſſione gentium, novam cepiſſe alacritatem: ſed c. XIII. 13 prætermiſerat occaſionem probandi ſui in cruce tum ſubſecuta; ideo Pauli ſeveritatem experitur, qui tamen eum poſtea rurſus admiſit. Col. IV. 10. 2 Tim. IV. 11. Poteſt aliquis manere in numero fidelium, & quidem loco inſigni, & tamen amittere ſpeciale quoddam axioma; agnoſci pro pio, & tamen excludi a dignitate quadam. Conf. Ez. XLIV. 10.

38 παῦλος δὲ, *Paulus autem*) Barnabas ante Paulum fuerat in Chriſto: ſed nunc Paulus rectius incedit.

¶ ἠξίου, *cenſebat*) Id plus rationis habet, quam ἐβουλεύσατο, *conſulebat*, apud Barnabam. vid. Luc. IX. 62.

39 παροξυσμὸς, *acutus animorum motus*) Sive Barnabas aliquanto ante minus læto animo magnitudinem junioris collegæ, Pauli, adſpexit; ſive præſens duntaxat hæc contentio erat, vehementia notatur hoc verbo. Barnabas æquitate, Paulus veritate nitebatur. Non alterius peccati majus eſt periculum in collegis ſanctis & magnis. *Ampla gratia*, *potens fides*, *quæ in medio mundo*, *in medio peccato*, *inter tot inſidias Satanæ*, *in tam incredibili infirmitate carnis*, *tamen ſanctificat*, *tamen ſuſtentat atque ſervat.* Iuſtus Ionas.

¶ ἀποχωρισθῆναι, *diſcedere*) Hanc quoque ſeparationem direxit Dominus ad bonum. Nam ſic ex uno pari facta ſunt duo: & Paulus pro uno collega pari plures ſubordinatos nactus, erat expeditior. Paulus etiam poſtea benignam Barnabæ mentionem fecit, 1 Cor. IX. 6.

¶ ἐκπλεῦσαι) *enavigare*, alio curſu. Infinitivus pendet ab ὥστε. Vehementior apud Barnabam fuit paroxyſmus: ex eo enim deducitur Barnabæ navigatio magis, quam Pauli profectio.

¶ κύπρον, *Cyprum*) patriam, reviſurus, quomodo ſe haberet. v. 36. coll. c. XIII. 4.

40 σίλαν, *Silam*) pro Barnaba: & mox Timotheum pro Marco.

¶ παραδοθεὶς, *traditus*) Optimus commeatus. quo etiam minor majorem impertire poteſt.

41 διήρχετο, *perambulabat*) v. 36.

CAP. XVI.

1 Ἕλληνος, *Græci*) non additur, *credentis.*

3 λαβὼν) Hoc παρέλκει.

¶ διὰ τοὺς ἰουδαίους, *propter Iudæos*) Nam propter credentes non jam opus erat. v. 4.

4 αὐτοῖς, *eis*) *fratribus.*

5 ἐστερεοῦντο, *corroborabantur*) ſublata diſceptatione, c. XV. 1. Rarum incrementum, numero ſimul & gradu.

6 διελθόντες) *cum peragraſſent*, non prohibente Spiritu. nam Galatica regio non erat pars Aſiæ, hîc nominatæ. Phrygia

gia pars erat Aſiæ, & in ea jam, quod ſatis erat, dixerant.

¶ κωλυθέντες, *vetiti*) per quoddam dictamen internum. Sæpe reniſus animi, cujus cauſam non ſentiunt pii, non eſt aſpernandus. Viciſſim de impulſu ad agendum vid. c. XVIII. 5. XVII. 16.

¶ λαλῆσαι, *loqui*) Nondum erat maturum: Macedoniæ nunc deſtinati erant; alii poterant ad Aſianos venire. quin etiam *Lydia* erat Aſiana. Ac poſtea uberrime factum eſt, c. XIX. 10.

7 μυσίαν, *Myſiam*) quippe Aſiæ partem.

¶ βιθυνίαν, *Bithyniam*) diſtinctam ab Aſia provinciam. 1 Petr. I. 1. Alias non *tentaſſent*.

¶ οὐκ εἴασε, *non ſivit*) perinde ut in Aſia.

9 ὅραμα διὰ τῆς νυκτὸς, *viſum per noctem*) Non dicitur fuiſſe ſomnium; tametſi nox erat. ſic c. XVIII. 9. Nullum aliud ſomnium in N. T. memoratur, niſi quæ Ioſepho obtigere, primis illis temporibus, Matth. I & II, & Pilati, ethnici, uxori. Act. II. 17 verba ex Ioële repetuntur. Nox opportuna diſcendæ voluntati divinæ.

¶ ἀνὴρ, *vir*) qui non Lydiam, nec fortaſſe Commentarienſem, ſed potius omnes ex *Macedonibus* credituros, etiam ſi ipſi adhuc non ſciſſent, repræſentavit. ait enim: *fer opem NOBIS*. Fuit angelus, vel imago quædam. uti c. X. 11.

¶ μακεδὼν, *Macedo*) quem ex veſte vel lingua aliove indicio Paulus dignoſcebat, re poſtea reſpondente. Adhuc non venerat Paulus in Europam.

¶ βοήθησον, *fer opem*) per evangelium, v. 10. adverſus Satanam, adverſus cæcitatem.

10 εἶδε, *vidit*) Vnus vidit Paulus: omnes tamen reguntur.

¶ ἐζητήσαμεν, *quæſivimus*) quæſita nave. Incipit hîc ſermo in prima perſona pluralis numeri. Interfuit igitur ſcriptor hujus itinerarii, Lucas. Troade Philippos Paulum comitatus eſt; & deinde Philippis Troada, c. XX. 6. & ultra.

¶ συμβιβάζοντες, *certo ſtatuentes*) Tantum habebant ex hoc viſo certitudinis, quantum opus erat ad iter ſuſcipiendum Iuſtus Ionas: *Iam etiamſi non contingat talis viſio, quemlibet ſua fides & Spiritus docebit, etiamſi vocetur per homines, an ſua vocatio ſit ex DEO, & an DEO placeat.*

¶ προσκέκληται, *arceſſierit*) Itaque Dominus jam ibi erat, & præviam ejus apud Macedonas præſentiam adumbrabat viſio. v. 9.

11 εὐθυδρομήσαμεν, *recto curſu venimus*) Secundus curſus auxit fiduciam illorum. Salvete vero, inquit adhuc Europa.

12 πρώτη τῆς μερίδος, *prima illius partis*) Citerior, Aſiam verſus, Macedoniæ pars, habebat Neapolin; ulterior, Philippos. Strymon fluvius interfluebat. Neapolin cur tranſierint, nulla cauſa indicatur: fortaſſe nulla erat ibi ſynagoga, nulla certe commorandi ratio. Inde primum, ex ordine viæ quoque, in *illa* Macedoniæ parte, oppidum erant Philippi. Articulus habet vim demonſtrativam. Supervacua conjectura, πρώτης pro πρώτη τῆς. v. *Baumg.* I. H. E. 318.

¶ κολωνία) *Colonia*, Romana. κολωνίαν penacuit Xiphilinus.

13 ἔξω, *extra*) Iudæi vel ſua vel aliena voluntate remotos a gentibus conventus agitabant.

¶ παρὰ ποταμὸν, *juxta flumen*) Ad aquas ſæpe ſacra facta, & templa exſtructa. Id opportunum puritati corporis. Etiam citra hanc cauſam acta, ſive tellus prope aquam, aptior eſt & amœnior, quam medius campus.

¶ ἐνομίζετο) Νομίζεται id, quod legis, juris, moris eſt.

¶ προσευχὴ, *oratio*) Neque domus neque actus orandi hîc ſignificatur, ſed inſtitutum. v. 16. Ibi ſolitus erat haberi conventus, precum cauſa; ſive ibi ædes fuit, ſive nulla fuit. De *domo* ſynagogæ non dicitur, ȣ̃ ἐνομίζετο συναγωγὴ εἶναι.

¶ καθίσαντες, *ſedentes*) Non ſtatim contulere ſe ad docendum.

¶ γυναιξὶ, *mulieribus*) Si adfuiſſent alii viri, qui verba facerent, Paulus non ſtatim cœpiſſet loqui. c. XIII. 14 ſ.

14 λυδία, *Lydia*) nomen mulieris hujus, vel cognomen nomine notius. *Thyatira*, urbs, eſt in *Lydia*, ut pleræque urbes, quæ etiam in Apocalypſi occurrunt.

¶ πορφυρόπωλις, *purpuraria*) Lydiæ mulieres, arte purpurandi celebres. inde etiam mercimonium.

¶ πόλεως, *civitatis*) Vel ſimpliciter patria, vel etiam commercium urbis, quod Lydia ſuſtineret, notatur.

¶ σεβομένη τὸν Θεὸν, *colens DEVM*) Hauſerat aliquid ex prophetis.

¶ διήνοιξε, *aperuit*) Διανοίγεσθαι *aperiri* proprie dicitur de oculis: & cor habet oculos. Eph. I. 18. Cor clauſum per ſe: ſed DEI eſt, id aperire. Sic 2 Macc. I. 4, διανοίξαι (ὁ Θεὸς) τὴν καρδίαν ὑμῶν, *aperiat Deus cor veſtrum.*

15 οἶκος, *domus*) Quis credat, in tot familiis nullum fuiſſe infantem? & Iudæos, circumcidendis, Gentiles, luſtrandis illis aſſuetos, non etiam obtuliſſe eos baptiſmo?

¶ παρεκάλεσε, *deprecata eſt*) Animus fidelium adhæret iis, per quos lucrifacti ſunt.

¶ εἰ, *ſi*) hoc loco non dubitationem, ſed vim petendi exprimit.

¶ κεκρίκατε, *judicaſtis*) Iudicarant, baptiſmo collato.

¶ παρεβιάσατο, *coëgit*) Malæ ſpeciei vitandæ cauſa non ſtatim obtemperarunt; ne viderentur propter victum in Macedoniam veniſſe.

16 πύθωνα) Heſychius: πύθων; ὁ ἐγγαστρίμυθος. quanquam πύθων latius denotat quemlibet, ex quo πυθέσθαι datur.

¶ ἐργασίαν) *Quæſtum* fraus alit; vera religio tollit.

17 κατακολȣθήσασα, *ſubſecuta*) prope, multum, a tergo. conf. ἐπιστρέψας, *converſus*. v. 18.

¶ οὗτοι, *hi*) Præclara verba: verum tali teſtimonio non erat opus, ſed repreſſione ejus, ne videretur Paulus commercium cum hoc ſpiritu habere. Erat ſpiritus non e peſſimis; quia non citius commovit Paulum: ſed tamen expelli dignus.

18 διαπονηθεὶς, *dolens*) honoris ſui, fugâ; divini, amore.

¶ ἀπ' αὐτῆς, *ab ea*) Probabile eſt, hanc ancillam converſam eſſe.

19 ἰδόντες, *videntes*) Atqui ſic debebant cogitare: Spiritus Python aut vere laudavit Paulum, aut non vere. Si non vere, falſus eſt ſpiritus: ſi vere, cur adverſemur Paulo?

20 στρατηγοῖς, *prætoribus*(Hi poteſtatem militarem ſimul & civilem adminiſtrabant; inferiores tamen, quam οἱ ἄρχοντες *principes*. v. 19. coll. v. 22 not.

¶ ἐκταράσσȣσιν, *conturbant*) Volunt dicere: *ex* pace in turbas traducunt.

¶ πόλιν, *civitatem*) Suberat utilitas privata; publica obtenditur.

¶ ἰȣ-

¶ ἰουδαῖοι, *Iudæi*) Invidioſa appellatio. Antitheton: *Romani.*

21 ἔθη, *mores*) Omnia omnium philoſophorum dogmata mundus aut admiſit aut adoptavit: ſed veritatis evangelicæ hic character eſt, ut habeat quiddam corruptioni humanæ ſingulariter & inimicum & inviſum.

¶ ἃ οὐκ, *quos non*) Sed impios *mores* licet tenere?

¶ ῥωμαίοις, *Romanis*) Frequens exceptio civitatis mundi adverſus regnum DEI. Hodienum *Romanitas* Paulo repugnat.

22 συνεπέστη) ἐπέστη *cum* ancillæ dominis.

¶ περιῤῥήξαντες, *detrahentes*) Ipſi prætores veſtimenta Pauli & Silæ detraxerunt; nam ſequitur demum, ἐκέλευον *jubebant.*

¶ αὐτῶν, *eorum*) Pauli & Silæ.

23 ἐπιθέντες, *cum impoſuiſſent*) Non ſtatim dicunt, ſe eſſe Romanos; aut in tumultu non ſunt auditi. Non ſemper omnibus præſidiis omni modo utendum: divino regimini auſcultandum.

¶ παραγγείλαντες, *præcipientes*) Magis placandæ, ut videtur, turbæ cauſa, quam quod Paulum & Silam ſontes putarent. v. 35.

25 μεσονύκτιον, *media nocte*) ſolenni eis, ut veriſimile eſt, hora. Occupatio nocturna ſanctorum vigilantium.

¶ προσευχόμενοι, *orantes*) verberibus, cruore, fame macerati.

¶ ἐπηκροῶντο, *audiebant*) cum prolubio.

¶ οἱ δέσμιοι, *vincti*) His novum erat *acroama.*

26 πάντων, *omnium*) etiam captivorum, quorum in animis magna converſio conſecuta.

27 ἔξυπνος, *expergefactus*) repente.

28 μεγάλῃ, *magna*) ut retineret hominem.

¶ μηδὲν, *nihil*) Fides Chriſtiana vitam futuram pandit; & tamen homines efficaciſſime ab αὐτοχειρίᾳ *inferenda ſibi vi* revocavit.

¶ ἅπαντες γὰρ, *univerſi enim*) Multa erant graviora, cur non deberet ſe interficere: ſed Paulus id arripit, quod maxime opportunum erat.

29 φῶτα, *lumina*) plurale; ut luceret in toto carcere.

30 κύριοι, *domini*) Sic Ioh XII. 21. Pridie non ſic eos appellarat. Non audierat hymnos Pauli, v. 25. nam dormierat. v. 27. ſed tamen vel antea vel poſtea ſenſerat, quis eſſet Paulus.

¶ σωθῶ, *ſalvus fiam*) *Salutis* nomen vel ex ancillæ quoque ſermone, v. 17. vel unice ex conſcientia perculſa deſumſit.

31 Κύριον, *Dominum*) Non agnoſcunt ſe *dominos.*

¶ οἶκος, *domus*) Mentio *domus* tremebundum eo magis erigit. Herum ſæpe ſequitur domus.

33 ἔλουσεν, *lavit*: ἐβαπτίσθη, *baptizatus eſt*) pulcra vice.

¶ παραχρῆμα, *continuo*) Mirabile momentum.

34 τράπεζαν, *menſam*) Fides alacrem, prudentem, liberalem facit.

35 ἀπόλυσον, *dimitte*) Magna mutatio ſententiæ. conf. ἀσφαλῶς *diligenter*. v. 23. Porro tali modo cuſtos & in fide confir-

matus & magna ſolicitudine liberatus eſt. quid enim alias faciendum ei fuerit? Sic David, ne bellaret contra Iſraël. 1 Sam. XXIX.

¶ ἐκείνους, *illos*) Loquuntur ut de alienis.

37 ῥωμαίους, *Romanos*) Tarſenſes, cives Romani. Paulus *Romano* nomine non utitur principaliter, ſed κατ' ἄνθρωπον alia de cauſa. In regione nunc primum adita perſecutio ſpecioſior potuerat opinionem vitæ ſceleſtæ afferre, & evangelio officere. quare Paulus ſemel teſtatum facit, ſe eſſe innocentem. Hieroſolymis nota erat apoſtolorum innocentia: quare cum ſilentio tulerunt omnia.

¶ οὐ γὰρ) Hoc ἀποτομίαν auſteritatemque quandam habet juſtam. neque enim acerbitati locus erat apud apoſtolum, præſertim tam gratioſo tempore. v. 26. 33.

¶ αὐτοὶ, *ipſi*) non per *lictores*.

40 ἐκ τῆς φυλακῆς, *ex carcere*) ex loco ſtatuve cuſtodiæ, quo ſe receperant, ne commentarienſi periculum afferrent; vel ex ſuperiore parte domus.

¶ ἰδόντες, *videntes*) Oſtendunt, ſe non coactos eſſe properare.

¶ τοὺς ἀδελφοὺς, *fratres*) itineris comites, recensve converſos.

¶ παρεκάλεσαν, *conſolati ſunt*) ne offenderentur adverſis.

CAP. XVII.

1 Ἀμφίπολιν καὶ ἀπολλωνίαν, *Amphipolim & Apolloniam*) urbes item Macedoniæ.

¶ ἡ συναγωγὴ, *ſynagoga*) cujus erant non ſolum Theſſalonicenſes, ſed etiam aliarum civitatum Iudæi. Nam ad urbem, non ad domum pertinere videtur ὅπου *ubi*.

¶ εἰωθὸς, *conſuetudinem*) Quæſivit bonas occaſiones in locis ordinariis.

¶ σάββατα, *ſabbata*) non excluſis diebus interjectis.

¶ τρία, *tria*) Numerus completus.

3 διανοίγων καὶ παρατιθέμενος, *adaperiens & inſinuans*) Duo gradus, ut ſi quis nucleum, fracto cortice, & recludat & exemtum ponat in medio. Fides eſt clavis. Huic binario verborum mox reſpondet, ὅτι, καὶ ὅτι, *quod*, & *quod*. Tractavit ordine hæc duo capita: 1. quæ eſſent prædicata Meſſiæ in V. T. 2. ea propria eſſe Ieſu. conf. ad Matth. XVI. 21.

¶ παθεῖν, *pati*) ad mortem.

¶ οὗτος, *Hic*) Subjectum: *hic, IESVS, quem ego annuntio vobis.* Prædicatum: *Chriſtus.*

4 ἐπείσθησαν, *crediderunt*) Antitheton, οἱ ἀπειθοῦντες *non credentes*. v. 5.

¶ προσεκληρώθησαν, *adjuncti ſunt*) Inſigne verbum: *ſors illorum facti ſunt*. unde eccleſia κλῆρος, *ſors*. 1 Petr. V. 3.

¶ τῶν τε σεβομένων, *& de colentibus*) Frequens in hoc libro vocabulum, præcipue de Græcis religioſis: c. XIII. 43. 50. XVI. 14. XVIII. 7, ſed de Græcis iis, qui ſynagogas adibant, v. 17. Omnes per ſe ſunt oleaſtri; ſed oleaſter oleaſtro ad inſitionem minus ineptus eſt: & ubi minor importunitas naturalis, ibi facilior tranſitus ad fidem.

¶ γυναικῶν, *mulierum*) Hæ præ viris intereſſe ſolebant rei divinæ. Cic. ad Terentiam: *dii, quos tu caſtiſſime coluiſti; hominesque, quibus ego ſemper ſervivi.*

¶ πρώτων, *primariarum*) quæ illuſtre præbebant exemplum.

5 ἰου-

5 ἰυδαῖοι, *Judæi*) cum tantus eſſet progreſſus. *Locus: qui primi ſint ad perſequendum evangelium, nempe ii, qui ſoli jactant ſe ſanctos & religionis magiſtros.* Ionas.

¶ ἀγοραίων) qui venales in *foro* ſtabant ad omnem operam.

¶ ὀχλοποιήσαντες) ὄχλος, manus, numerus, hominum.

¶ ἐθορύβυν) θορυβέω, active, ut Sap. XVIII. 19.

6 μὴ εὑρόντες, *cum haud inveniſſent*) v. 10.

¶ τὸν ἰάσονα, *Iaſonem*) Zelus exardeſcens, quum eos, quos petit, non invenit, proximos arripit.

¶ βοῶντες, *clamantes*) cum vehementia.

¶ οἱ) Loquuntur ut de hominibus valde notis, & tamen confuſe. conf. c. XXI. 28.

¶ ἀναστατώσαντες, *qui concitant*) Calumnia.

7 ὑποδέδεκται, *ſuſcepit*) clam. Hæc notio verbi, Iac. II. 25, ſed non Luc. XIX. 6.

¶ ὄυτοι πάντες, *hi omnes*) Eos, qui fugerant, & qui aderant, notant.

9 λαβόντες) οἱ πολιτάρχαι.

¶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν) τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι eſt *ſatisfacere*: Marc. XV. 15. ἱκανὰ δῦναι, *ſatis dare*: λαβὼν τὸ ἱκανὸν, *ſatis accipere.* Correlata. Chryſoſt. ad h. l. ὅρα πῶς ἱκανὰ δὺς ἰάσων ἐξέπεμψε παῦλον, ὥστε τὴν ψυχὴν ἀυτῦ ἔδωκεν ὑπὲρ ἀυτῦ. Iaſon ſponſorem ſe pro Paulo præbuit.

10 ἐξέπεμψαν) *emiſerunt* Theſſalonica, & miſerunt *Beroeam.*

¶ ἀπήεσαν) *abierunt*, novo periculo, fortiter.

11 ἐυγενέστεροι) *generoſiores* Iudæis Theſſalonicenſibus Verè nobiles animæ, quæ in rebus divinis faciles ſunt.

¶ ἀνακρίνοντες, *ſcrutantes*) Character veræ religionis, quod ſe dijudicari patitur. Προθυμία καὶ ἀνάκρισις *prompta voluntas & ſcrutinium accuratum*, bene conveniunt.

¶ ταῦτα, *hæc*) quæ v. 3 exprimuntur.

12 ἐξ ἀυτῶν, *ex eis*) Iudæis.

¶ γυναικῶν, *mulierum*) quas *viri* ſequebantur.

13 κἀκεῖ σαλεύοντες, *etiam illic commoventes*) Magna intemperies.

14 ὡς ἐπὶ) ὡς cum ἐπὶ, ἐς, πρὸς, ſæpe πλεονάζει, ut docet *Heupelius* de dialectis p. 69, & ſic LXX, ὡς πρὸς θάλασσαν, Ez. XLI. 12. ſed h. l. ὡς proprie ponitur pro *velut.* Iter videbatur ad mare fieri; ſed Athenæ petebantur. Ipſe fortaſſe Paulus aut Silas & Timotheus tum neſciebant, quo ferretur. v. ſeq.

15 καθιστῶντες) *conſtituentes*, i. e. curantes, in tuto locantes.

¶ παῦλον, *Paulum*) qui ſua ſponte non cedebat periculo.

16 ἐκδεχομένυ, *cum exſpectaret*) Non ſtatim in animo habebat loqui Athenis: ſed tamen mox, non exſpectatis ſociis, inſigni & extraordinario zelo ſtimulatus rem gerit miles Chriſti. Sæpe ſolus ita rem geſſit. Gal. II. 13 ſ. 2Tim. IV. 16.

¶ κατείδωλον) *idolis refertam.* Ejuſdem formæ compoſita, κατάκαρπος, κατάσκιος.

18 συνέβαλλον) *congrediebantur.*

¶ τί, *quid*) Superbia rationis ſaturæ & faſtidioſæ.

¶ σπερμολόγος) Heſychius: σπερμολόγος, φλύαρος, καὶ ὁ τὰ σπέρματα συλλέγων

λέγων, καὶ κολοιώδες ζῶον. confer Euſtathium. *Semen* Pauli non caruit fructu: philoſophiæ Athenienſium caruere fructu. Henr. Bullingerus: *Nuſpiam* Paulus *minore cum fructu quam Athenis docuit. nec mirum, cum ibidem fuerit ceu luſtrum & latibulum quoddam philoſophorum, qui ſemper extitere præſentiſſima veræ pietatis peſtis.*

¶ ξένων, *peregrinorum*) quæ Athenienſes antehac non habuerint.

¶ καταγγελεὺς, *annuntiator*) Hoc verbum eis rependit Paulus. v. 23.

¶ ὅτι) Hoc *quia* refertur ad illud: *Alii vero dicebant.*

¶ ἀνάστασιν, *reſurrectionem*) Putabant, Paulum loqui ita de Ieſu, ut ſi per reſurrectionem factus eſſet δαιμόνιον· non ipſam ἀνάστασιν *reſurrectionem* pro dea ſibi offerri putarunt.

¶ εὐηγγελίζετο, *annuntiabat*) brevi collocutione, qua eorum animum tentabat. coll. v. ſeq.

19 ἄρειον πάγον) Dicaſterium erat in *colle* (id Græce πάγος) arci Cecropiæ oppoſito, extra civitatem, a *Marte* appellatum. Eo Paulum, pæne tanquam reum, duxere.

¶ δυνάμεθα γνῶναι) Formula percontandi, ut apud Latinos: *Poſſum ſcire?* Habet autem apud hos Atticos ironiam. nam ſpermologus, qualem Paulum putabant, rimarum plenus eſt: neque ſibi quicquam dici poſſe putabant, quod non pernoſſent prius.

¶ καινὴ) Si quid *novi* habeat, audire cupiunt.

¶ ἡ ὑπὸ σοῦ λαλουμένη, *quæ a te dicitur*) data opera.

20 ξενίζοντα, *nova*) Idem verbum, 1 Petr. IV. 4. 12.

21 Ἀθηναῖοι, *Athenienſes*) Elegans horum characteriſmus ſequitur.

¶ ἐπιδημοῦντες) *commorantes*; unde mores iidem.

¶ εὐκαίρουν, *vacabant*) Præteritum, quo notatur, quales tum auditores habuerit Paulus. Curioſitas cedit fidei.

¶ λέγειν, *dicere*: ἀκούειν, *audire*) Duo genera.

¶ καινότερον, *magis novum*) Nova ſtatim ſordebant: *noviora* quærebantur. Inde frequens Græcis comparativus καινότερος. Eodem utitur Chryſoſt. de Sacerd. § 418, de Paulo, τοὺς καινοτέρους διωγμούς· & *Theophr.* in Charactere τοῦ λογοποιοῦ. οἷος ἐρωτῆσαι· ἔχεις περὶ τοῦδε εἰπεῖν καινόν; καὶ ἐπιβαλὼν ἐρωτᾶν, μὴ λέγεταί τι καινότερον; *Noviora* autem quærebant, non modo in iis, quæ quotidie accidunt; ſed, quod nobilius videtur, in philoſophicis.

22 ἐν μέσῳ, *in medio*) Amplum theatrum.

¶ ἔφη, *ait*) Vt apud Lycaonas Theologiam naturalem catecheticam, ſic Athenis acroamaticam propoſuit, mirabili ſapientia, ſubtilitate, plenitudine, civilitate. Quærunt illi nova: Paulus oratione apoſtolico-philoſophica incipit ab antiquiſſimo & venit ad noviſſima: quæ utraque illis nova erant. Oſtenditque rerum omnium originem & finem; de quibus tantopere diſceptabant philoſophi, & Stoicos juxta atque Epicureos aptiſſime revincit.

¶ κατὰ πάντα, *per omnia*) plane.

¶ ὡς δεισιδαιμονεστέρους) δεισιδαίμων, *religioſus*, verbum per ſe μέσον, adeoque ambiguitatem habet clementem & exordio huic aptiſſimam, in quo apoſtolus, uti c. XXII. 3. Iudæos, ita h. l. gentes leniter tractat, donec ſubſequente decla-

declaratione, εὗρον γὰρ, *inveni enim*, ad elenchum vergit. Itaque δεισιδαίμονας eos vocat, qui in religione timorem per ſe non malum habebant citra notitiam, ſive qui ἀγνοοῦντες εὐσεβοῦσιν *ignorantes colunt* Numen. v. ſeq. Mitigat etiam orationem comparativus: & particula ὡς *ut* declarat & lenit. Adverte, lector: Impietas & falſæ religiones, quotquot ſunt, quantæ quantæ ſunt, quod ad animam pertinet, *timores* ſunt: ſola *religio Chriſtiana* hoc habet, ut nobiliſſimas hominis facultates & affectus expleat, timoremque liquidum & cum timore fiduciam, amorem, ſpem, lætitiam afferat.

¶ ὑμᾶς θεωρῶ, *vos video*) Magna perſpicacia & parrheſia. Vnus Paulus contra Athenas.

23 διερχόμενος, *tranſiens*) Non diu Athenis commorari voluit Paulus: Silam & Timotheum juſſit quam celerrime ad ſe venire; & tamen ante eorum adventum Athenas reliquit. v. 15. 16. c. XVIII. 1. 5. Innuit ergo, non ſibi deeſſe, quod agat, etiamſi Athenienſes Paulo non darent operam. *Spermologum* ſe non eſſe, re ipſa docet.

¶ ἀναθεωρῶν, *videns*) Sapienti omnia, in quæ incidit, inſervire poſſunt: ſed ex multis optima deligit, ut Paulus unam aram, ceteris miſſis, allegat.

¶ σεβάσματα) *opera, rei ſacræ ergo condita.*

¶ ἐπεγέγραπτο, *inſcriptum fuerat*) Plusquamperfectum, moratum. Athenienſibus hujus ætatis vel major jam vel minor tribui poterat ignorantia, quam auctoribus *inſcriptionis.*

¶ ἀγνώστῳ Θεῷ, *IGNOTO DEO*) Ne articulus quidem additus ab Athenienſibus. Diogenes Laërtius: *Quum Athenienſes aliquando peſte laborarent, Epimenides luſtravit urbem, peſtemque compeſcuit hoc modo: Sumpſit oves nigro & candido vellere, duxitque in Arium pagum, atque inde quo vellent abire permiſit, his qui illas ſequebantur mandans, ubicunque illæ recubuiſſent, ſingulas mactarent* τῷ προσήκοντι Θεῷ peculiari Deo: *atque in hunc modum quievit lues. Ex eo jam hodieque per Athenienſium pagos* βωμοὺς ἀνωνύμους aras ſine nomine *inveniri certum eſt.* Pauſanias, in Phalero βωμοὺς fuiſſe ait θεῶν τε ὀνομαζομένων ἀγνώστων καὶ ἡρώων· quæ verba ita diſtinguenda videntur, ut alios ſtatuerent θεοὺς ὀνομαζομένους, alios ἀγνώστους. Philoſtratus 6, 2. σωφρονέστερον περὶ πάντων θεῶν εὖ λέγειν, καὶ ταῦτα Ἀθήνησιν, οὗ καὶ ἀγνώστων θεῶν βωμοὶ ἵδρυνται. Tertullianus contra Marcionem: *Invenio plane diis ignotis aras proſtitutas, ſed Attica idololatria eſt.* Græca Scholia hanc adferunt inſcriptionem: θεοῖς ἀσίας καὶ εὐρώπης καὶ λυβίης, θεῷ ἀγνώστῳ καὶ ξένῳ. Sed teſtem hujus inſcriptionis nullum proferunt. Hieronymus Comm. in Ep. ad Titum: *Inſcriptio aræ non ita erat, ut Paulus aſſeruit,* Ignoto Deo: *ſed ita,* Diis Aſiæ & Europæ & Aphricæ: diis ignotis & peregrinis. *Verum quia Paulus non pluribus diis indigebat ignotis, ſed uno tantum ignoto deo, ſingulari verbo uſus eſt, ut doceret, illum ſuum eſſe deum, quem Athenienſes in aræ titulo prænotaſſent.* Confer *C. Reineccii* not. ad h. l. Omnibus invicem perpenſis apparet, fuiſſe primo unam quandam aram, hac inſcriptione: *Ignoto DEO*, uni videlicet ſummo illi omniumque conditori, mortalibus inperveſtigabili. cujus aræ exemplo, ad veterum philoſophorum mentem, non diſſentiente ænigmate Epimenideo, erectæ, Athenienſes ſtruxerint alias plures, *Ignoto Deo* dicatas; donec ſuperſtitione ſemper in deteriora relabente, alii unam ſæpe aram *diis ignotis*

con-

conjunctim inſcriberent, in tam multis unum certe, qui attenderet, propitiusque eſſet, ſe nacturos rati. Atque huc fortaſſe tendit illud pluſquamperfectum ἐπεγέγραπτο *inſcriptum erat*, ut Paulus ſignificet, priſtinam formam, *Ignoto Deo*, recentioribus formulis, *diis ignotis*, eſſe veriorem. Sic Lucanus lib. II. *dedita ſacris* Incerti *Iudæa* Dei. Luciani philopatris τὸν ἐν ἀθήναις ἄγνωστον ἐφευρόντες *Ignotum*, *qui Athenis eſt*, *invenientes*: non obſcura ad Lucam alluſione. Non diſſimile quiddam de Romanis memorat Gellius l. 2. c. 28.

¶ εὐσεβεῖτε, *colitis*) Verbum lene, ad gentes.

¶ τοῦτον, *hunc*) Vagam Athenienſium cæcorum intentionem figit Paulus. *Ignotum*, inquit, non tamen *peregrinum* prædico vobis.

¶ ἐγὼ καταγγέλλω, *ego annuntio*) quicquid de me ſentiatis.

24 ὁ ποιήσας, *qui fecit*) Sic demonſtratur Deus unus, verus, bonus, a creatura diverſus, ex creatione conſpicuus.

¶ κόσμον, *mundum*) mox, *cælum & terram.*

¶ κύριος, *dominus*) Ps. L. 9 ſ.

¶ χειροποιήτοις, *manufactis*) Sequitur, *a manibus.*

¶ κατοικεῖ, *habitat*) Antitheton de hominibus v. 26 bis.

25 οὐδὲ, *nec*) Negatio pertinet ad προσδεόμενος. Προσδεῖσθαι dicitur, qui habet aliquid, ſed cum indigentia aliqua. 2 Macc. XIV. 35, σὺ, κύριε, τῶν ὅλων ἀπροσδεὴς ὑπάρχων, εὐδόκησας ναὸν κτλ.

¶ θεραπεύεται) Medium.

¶ τινὸς) Duplex antitheton πᾶσι & πάντα. Neutro τινὸς connotatur maſculinum.

¶ διδοὺς) *dedit & dat.*

¶ πᾶσι) *omnibus* viventibus & ſpirantibus, ſumme προσδεομένοις *indigentibus*. De homine ſpeciatim, v. ſeq.

¶ ζωὴν, *vitam*) Huc ref. *vivimus.*

¶ πνοὴν, *ſpiritum*) *halitum.* Huc ref. *movemur.* Per ſpiritum continuatur vita. Hoc momento ſpiro, alterum ſubſequens momentum non eſt in poteſtate mea.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Huc ref. *ſumus.*

26 ἐξ ἑνὸς) Accedit apud pleroſque, αἵματος quod haud ſcio, an ipſe legerit *Irenæus.* æque ſubaudiri poſſet ἀνθρώπου, ex eo, quod ſequitur, πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων. Certe antitheton eſt, ἑνὸς, πᾶν, *unius* & *omne.*

¶ πᾶν ἔθνος, *omne genus*) Non dicit, πάντα ἔθνη *omnes nationes.* Omnes una gens ſumus.

¶ ὁρίσας, *definiens*) Deum eſſe, qui hominibus terram dederit habitandam, probat Paulus ab ordine temporum & locorum, ſummam Sapientiam gubernatoris indicante, omnia humana conſilia vincentem. Deut. XXXII. 8. II. 5. 9 ſſ. Ps. LXXIV. 17. CXV. 16.

¶ προστεταγμένους) Sic LXX, Ier. V. 24, κατὰ καιρὸν πληρώσεως προστάγματος θερισμοῦ. & Sir. XXXIX. 16. 18. πᾶν πρόσταγμα ἐν καιρῷ αὐτοῦ ἔσται. ἐν προστάγματι αὐτοῦ πᾶσα ἡ εὐδοκία.

¶ ὁροθεσίας, *terminos*) per montes, flumina &c.

27 εἰ, *ſi*) Via patet; Deus inveniri paratus eſt: ſed hominem non cogit. Ita liberum eum eſſe voluit, ut, quum homo Deum quærit & invenit, id reſpectu DEI ſit quodammodo quaſi contingens quiddam.

¶ ἄρα-

¶ ἄραγε) Hæc particula facilem conatum innuit.

¶ ψηλαφήσειαν, *attrectarent*) Id medium inter *quærere* & *invenire*. *Tactus*, ſenſuum craſſiſſimus & infimus, convenienter hîc dicitur de gentibus.

¶ καίτοιγε, *quamvis*) Particula h. l. non tam conceſſivam vim habet, quam ἐπιτατικὴν, ut augeatur inveniendi facilitas. Non neceſſe eſt hoc univerſum pernoſci: quilibet ex ſe uno poteſt argumentum capere.

¶ ὀυ μακρὰν, *non longe*) Litotes. id eſt, plane prope, intime; propinquitate præſentiæ & neceſſitudinis. Ratio perverſa eum putat eſſe *longe*.

28 ἐν ἀυτῷ) *In ipſo*, non in nobis. ἐν *in* dicit præſentiam ex neceſſitudine intima efficaciſſimam, ut non poſſimus ſentire nos ipſos, quin ſentiamus Illum.

¶ ζῶμεν καὶ κινέμεθα καὶ ἐσμὲν, *vivimus & movemur & ſumus*) Sunt tria illa, *vita & halitus & omnia*. v. 25. ἐσμὲν, *ſumus*, quicquid ſumus, qui ſine illo nil eſſemus. *Eſſe* innuitur ejuſmodi, quod motum, ut motus vitam ſequitur. Cyprianus: *In Patre ſumus, in Filio vivimus, in Spiritu S. movemur & proficimus.*

¶ τινὲς τῶν καθ' ὑμᾶς, *quidam ex veſtris*) ποιητῶν addunt multi: & poëta quidem erat Aratus, cujus teſtimonium Paulus allegat, docens, Deum eſſe Spiritum: ſed graviter poëtæ vocabulo & Arati nomine abſtinet.

¶ τȣ) pro ἀυτȣ, *ejus*, DEI.

¶ γένος, *genus*) Eſt hic articulus Theologiæ naturalis; neque in Theologia Chriſtiana ita debet urgeri, ut non plus tribuatur ceteris neceſſitudinis noſtræ vinculis cum DEO in Chriſto. ἀυτȣ γάρ ἐσμεν ποίημα, *Ipſius enim ſumus factura*. Eph. II. 10.

¶ ἐσμὲν, *ſumus*) nos omnes, homines, mente præditi.

29 ὀυκ ὀφείλομεν, *non debemus*) Clemens locutio, præſertim in prima perſona plurali. *Divinum quiddam inſpiravit nobis. ergo cum genus ſimus Dei, & vitam habemus ac ſpiritum, ſtultum eſt credere, muto lapidi aut argento ineſſe numen, cum haud dubie ſumma vita ſit, quæ nobis vitam dedit.* Ionas.

¶ χαράγματι) Caſus ſextus.

¶ τέχνης, *artis*) externæ.

¶ ἐνθυμήσεως, *cogitationis*) internæ.

¶ τὸ θεῖον) Conveniens appellatio *Dei* apud homines ab ejus cognitione adhuc remotiores.

¶ ὅμοιον, *ſimile*) Inter Deum & materiam homo eſt quodammodo medius. Homo non eſt ſimilis metallo. Ergo Deus multo minus eſt ſimilis metallo: nam homo, Dei genus, Deo ſimilis eſt. Neque ſolum hoc loco ſimilitudo negatur, ſed quæcunque congruentia, quæ fundamentum præbeat faciendi ſimulacri, ex quo ſperari poſſit, Naturam Dei delectari talibus. Athenienſibus ſtatuæ non erant pro diis; at Paulus ne repræſentandi quidem vim eis relinquit.

30 χρόνȣς) *tempora* longa, quæ & vos & antiquiores aliæ gentes conſumſiſtis. Etenim Athenienſes, Ægytiorum coloniam, ab Iſide ejusque peplo nunquam retecto, inſcriptionem illam, *Deo ignoto*, ſumſiſſe docet Gottfr. Olearius Diſſ. de Geſtis Pauli in urbe Athen.

¶ τῆς ἀγνοίας, *ignorantiæ*) *Ignorantia* objicitur Athenienſibus? Hanc ipſi ſunt faſſi. ἀγνώςῳ *ignoto*· ἀγνοȣ̃ντες, *ignorantes*. v. 23.

¶ *ὑπεριδὼν*) Frequens verbum apud LXX int. de re, quæ non curatur, & ſine ope propitia vel ſine animadverſione ſevera relinquitur. Eſt enim verbum *μέσον* medium, huic loco aptiſſimum. Gen XLII. 21. Lev. XX. 4. Num. XXII. 30. Deut. XXI. 16. XXII. 1. 3. 4. Iob. XXXI. 19. Et Deus dicitur *ὑπεριδεῖν* Lev. XXVI. 44. coll. v. 43. Deut. III. 26. Zach. I. 12. Ps. LV. 1. LXXVIII. 59. 62. Iob. VI. 14. Itaque Paulus hoc dicit: Deus tranſmiſit tempora ignorantiæ, ſine pœnitentiæ, fidei, ac judicii prædicatione, ut ſi ipſe non animadverteret, nec valde diſpliceret ei tantus error humanæ gentis. Conf. Matth. XX. 7. & Act. XIV. 16 *εἴασε ſivit*, quanquam Paulus Athenis ſeverius loquitur, quam ad Lycaonas locutus erat. nam illos comiter invitarat; hîc per ſpeciem comminationis agit.

¶ *τὰ νῦν*, *nunc*) Hic dies, hæc hora, inquit Paulus, terminum diſſimulationis divinæ, & majorem aut gratiam aut pœnam affert.

¶ *παραγγέλλει*, *denuntiat*) etiam per Paulum.

¶ *πανταχοῦ*, *ubique*) Vbique prædicatur pœnitentia; quia omnes judicabuntur. Pœnitentes effugiunt.

¶ *μετανοεῖν*) *reſipiſcere*, ab ignorantia &c. Paulus homiliæ ex Theologia naturali deſumtæ tamen admiſcet nonnulla ex Theologia revelata. conf. v. 27. 28. Nam etiam gentes lucrifiunt per doctrinas ſupernaturales.

31 *μέλλει κρίνειν*, *judicabit*) Apte hoc in *Areopago* dictum, ubi jus dicebatur. Addit mox Paulus mentionem *juſtitiæ*, uti apud *judicem* Felicem. c. XXIV. 25.

¶ *ἐν ἀνδρὶ*, *in Viro*) Sic appellat Ieſum, pro captu auditorum. Plura erat dicturus audire cupientibus. *in* conſtr. cum *judicabit*.

¶ *ᾧ*) pro *ὃν*, *quem*.

¶ *ὥρισε*, *definivit*) ſcil. judicem. c. X. 42.

¶ *πίστιν παρασχὼν*) Deus Ieſum e mortuis reſuſcitavit, eaque re *demonſtravit*, Ieſum eſſe glorioſum judicem omnium. De hac ipſa phraſi conf. Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 450. & de uſu verbi *παρέχειν* Camerar. comm. utr. ling. col. 328 ſeq. Deo *fidem* *παρασχόντι* omnes *fidem* habere debent. Itaque pœnitentiam & fidem hîc quoque Paulus prædicat: cumque fides Athenienſibus plane ignota ſit, elegantiſſime ad eam duntaxat alludit phraſi illa. Quæ ceteroqui etiam innuit, neminem cogi.

¶ *ἀναστήσας*, *quum ſuſcitavit*) De nexu reſurrectionis Chriſti, & prædicationis univerſalis, vid. c. XIII. 32 not. Luc. XXIV. 46 ſ. Paulus ne hunc quidem ſermonem concluſit ſine mentione reſurrectionis Chriſti.

32 *ἐχλεύαζον*, *irridebant*) interpellantes Paulum. Principale motivum fidei accepere pro ſcandalo, ex ſuperbia rationis. Et hoc uno ſic arrepto, cetera omnia repudiant.

¶ *εἶπον*, *dixerunt*) promtiore animo.

33 *οὕτως*, *ſic*) ancipiti auditorum obſequio: nullo edito miraculo.

¶ *ἐξῆλθεν*, *exivit*) Non obtruſit ſe.

CAP. XVIII.

1 Χ*ωρισθεὶς*, *digreſſus*) quaſi invitus, cito. Idem verbum v. ſeq. Non diu Athenis manſit Paulus. Homines multa intelligentia præditi facile tantum audiunt, quod ſatis eſt, ſi volunt accipere.

¶ *ἀθη-*

¶ ἀθηνῶν, *Athenis* κόρινθον, *Corinthum*) In illa urbe, literæ & philoſophia; in hac, mercatura maxime florebat. Inde utriusque urbis habitus ad evangelium pulcre inter ſe conferri poſſit. Multo majorem fructum Corinthi Paulus habuit, quam Athenis.

2 προσφάτως) Sic LXX, Deut. XXIV. 5.

¶ ἐληλυθότα, *qui venerat*) Poſtea reverterunt, Rom. XVI. 3, poſt varias peregrinationes.

¶ τοὺς ἰουδαίους, *Judæos*) Romani, pro ſua elatione, non curarunt Iudæos & Chriſtianos diſcriminare. Iudæos natione, expulit.

3 εἰργάζετο, *opus faciebat*) in urbe tam ſplendida.

¶ σκηνοποιοὶ, *tabernacularii*) Iudæi ſolebant ſtudiis doctrinæ adjungere opificia.

5 συνείχετο τῷ λόγῳ, *urgebatur verbo*) Virtus verbi intus Paulum urſit. Conf. Ier. XX. 9. XXIII. 9. ubi accedit parallelismus verbalis, ἐγενήθην ὡς ἄνθρωπος συνεχόμενος ἀπὸ οἴνου, *factus ſum ut homo, qui vino urgetur.* Pro λόγῳ, πνεύματι ſcripſerunt alii, ex v. 25, vel ex cap. XVII. 16. Quisque etiam in ſua anima debet talem συνοχὴν vim conſtringentem obſervare, &, ubi juſtam ſentit, ſequi. id ſummam lætitiam; ſed negligere, dolorem affert. Acuebant Paulum, quæ Silas & Timotheus nunciarant.

6 ἐκτιναξάμενος, *excutiens*) Geſtus intelligitur ex adjecto ſermone.

¶ αἷμα) *ſanguis*, anima. Oppoſita ſunt vita & mors: vita, anima; mors, ſanguis effuſus. conf. 1 Sam. XXII. 22.

¶ ἐπὶ) Hebræis על *ſuper.* Hoc notat reatum *incumbentem.*

¶ καθαρὸς ἐγὼ, *mundus ego*) Sic dicere non poteſt, quiſquis teſtimonio non perfunctus eſt prius.

¶ πορεύσομαι, *vadam*) Ita mutavit Paulus hoſpitium; neque tamen ſe plane ſubtraxit Iudæis melioribus, quos eo ipſo fecit attentiores.

7 ἰούστου, *Iuſti*) ex gentibus.

¶ συνομοροῦσα, *vicina*) ut ii, qui ſynagogam frequentabant, tamen porro poſſent audire doctrinam de Ieſu Chriſto.

8 ἐπίστευσε τῷ Κυρίῳ, *credidit Domino*) Ipſe Dominus Ieſus teſtabatur per Paulum. c. XIV. 3.

¶ ἀκούοντες, *audientes*) Criſpi converſionem, Pauli ſermonem.

9 μὴ φοβοῦ, *noli timere*) Huc ref. διότι *quia*, prius.

¶ λάλει, *loquere*) Huc ref. διότι *quia*, alterum, mox.

10 ἐγὼ, *ego*) Fundamentum fiduciæ.

¶ οὐδεὶς, *nemo*) Impletum eſt hoc, v. 14 ſ.

¶ ἐπιθήσεται) *admovebit ſe.* Neutrum, frequens apud LXX.

11 ἐκάθισε, *ſedit*) Cathedra Pauli Corinthia, Petri Romanâ teſtatior.

¶ ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ἕξ, *annum & menſes ſex*) Longum tempus. ſed tanto tempore quantillum hodie lucri fit? Doctores & auditores in culpa ſunt.

12 γαλλίωνος) Hic *Gallio* Senecæ frater erat, ob morum facilitatem ac dulcedinem a Seneca & aliis commendatus. Tali charácteri convenit actio Gallionis hoc loco.

¶ ἀνθυπατεύοντος) Achaja tum proprie *proconſularis* provincia erat.

¶ ἀχαΐας, *Achajæ*) cujus metropolis Corinthus.

13 ἀναπείθει) *perſuadendo excitat.* tranquilla prius omnia fuiſſe dictitant.

14 εἶπεν, *dixit*) Vel quod Paulo faveret, vel quod Iudæos contemneret.

¶ *ἀδίκημα, injuria*) civilem actionem poſtulans.

¶ *ῥᾳδιέργημα, ſcelus*) criminali actione dignum.

¶ *ἠνεχόμην, ſuſtinerem*) Sane judicem decet *ἀνοχὴ, tolerantia*, recte functurum officio. Iudæos Gallion ſibi moleſtos innuit.

15 *εἰ, ſi*) Neglectim loquitur Gallio: ut mox, *τούτων, iſtorum.*

¶ *ζήτημα*) *Quæſtiones* non amant tales viri. c. XXIII. 29. XXV. 19. 20. Certe quæſtionum cauſa, quamvis de maximis religionis capitibus, nemo vinculis aut morte debet affici. c. XXIII. 29. XXV. 25.

¶ *περὶ λόγου*) *de doctrina.*

¶ *ὀνομάτων, nominibus*) At magni eſt quæſtio de nomine Ieſu. Gentilium nomina erant fabulæ atque umbræ. Singulare quiddam habet religio Chriſtiana, a qua cognoſcenda abhorruit humana ratio, in aliis rebus omnibus curioſiſſima.

17 *ἐπιλαβόμενοι, prebendentes*) in gratiam Gallionis.

¶ *σωσθένην, Soſthenem*) Criſpi ſucceſſorem. v. 8. coll. c. XIII. 15 not. Hic Soſthenes præerat accuſationi: poſtea converſus. 1 Cor. I. 1.

¶ *οὐδὲν, nihil*) quamvis ex *quæſtione* nata eſſet *injuria.*

¶ *τῷ γαλλίωνι, Gallioni*) Græcis contra Iudæos conniventi.

18 *ἱκανὰς, complures*) dum componerentur animi, & ne videretur aufugiſſe.

¶ *ἀποταξάμενος, valedicens*) ſermone, conventu publico.

¶ *συρίαν, Syriam*) v. 22 fin.

¶ *σὺν αὐτῷ, cum eo*) Beatus comitatus, Epheſum usque.

¶ *πρίσκιλλα, Priſcilla*) Viro præponitur uxor, ſpectatior.

¶ *κειράμενος, radens*) Vt moris erat in voto. c. XXI. 24. Num. VI. 18.

¶ *ἐν κεγχρεαῖς, Cenchris*) Relicta Corintho habitum capitis ſumſit Iudaicum, ad Iudæos proficiſcens. Hoc iter Paulus Iudæis potius dedit. v. 19.

¶ *εὐχὴν*) *Votum* hoc, cujuſcunque rei fuit, proprie non fuit Naziræatus, ſed Naziræatui affine. idque Paulus hoc nomine videtur ſuſcepiſſe, ut neceſſitatem ſibi imponeret celeriter peragendi iter hoc Hieroſolymitanum. v. ſeqq.

20 *ἐρωτώντων, rogantibus*) Non ſemper ſub plauſibili hominum invitatione præſens eſt vocatio divina.

21 *εἰς ἱεροσόλυμα, Hieroſolymis*) Huc refertur verſus 22. Species *feſti* non exprimitur hoc loco: aliquot poſt annis eo properavit ad *pentecoſten.* c. XX. 16.

¶ *ἀνακάμψω, revertar*) Id factum, c. XIX. 1. Interim crevit deſiderium illorum.

22 *ἀναβὰς, aſcendens*) Hieroſolyma. v. 21.

¶ *τὴν ἐκκλησίαν, eccleſiam*) primariam, ex qua propagatæ ſunt reliquæ.

23 *διερχόμενος, perambulans*) Nova viſitatio eccleſiarum.

24 *ἀλεξανδρεὺς, Alexandrinus*) Vrbs illa, ſedes doctrinarum.

¶ *λόγιος*) *doctus, eloquens.* Omnes artes in regno DEI, ſi abſit typhus, utiles fieri poſſunt: ſed inprimis adſit oportet *facultas Scripturarum*, & fervor Spiritus, quo vel mediocres artes corroborantur. Et tamen fructus eſt *gratiæ*, non artis. v. 27.

25 *τῷ πνεύματι*) *Spiritum* habebat non ea ratione, de qua c. XIX, 6, ſed modo communi.

¶ *ἐλάλει, loquebatur*) privatim.

¶ *ἐδίδασκεν, docebat*) publice.

¶ *ἀκρι-*

¶ ἀκριβῶς, *diligenter*) nullam occaſionem prætermittens. Sequitur, *diligentius*, v. 26.

¶ μόνον, *tantum*) Non excluditur notitia de Chriſto qualibet: ſed nondum audierat Apollo de morte, reſurrectione, Paracleto. c. XIX. 2 ſ.

26 ἤρξατο, *cœpit*) Habenti dabitur.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Dijudicarunt, quid ei deeſſet.

¶ ἐξέθεντο, *expoſuerunt*) privata inſtitutione. Qui Ieſum Chriſtum novit, potentes in Scriptura docere poteſt. Et hi ab illis facile docentur.

27 βουλομένου, *cum vellet*) Bonorum hominum bona voluntas adjuvanda.

¶ διελθεῖν, *tranſire*) Audierat ſine dubio, quæ Paulus geſſiſſet, in illis locis, Corinthi præſertim.

¶ προτρεψάμενοι) *hortati eum*, currentem incitantes.

¶ ἔγραψαν, *ſcripſerunt*) Commendationis argumenta colligi poſſunt ex v. 24 ſ.

¶ τοῖς μαθηταῖς, *diſcipulis*) qui erant Corinthi, vel etiam in via.

¶ συνεβάλετο) *contulit*, copia ſermonum utilium. Huic verbo annecte διὰ, *per*. *Credenti*, *per gratiam*, qua pollet, omnis omnium facultas *fructuoſa* redditur.

¶ τοῖς πεπιστευκόσι, *ad fidem adductis*) *Rigavit* Apollo, non *plantavit*: & Iudæos convincere magis poterat, quam gentiles convertere.

28 τὸν) Articulus emphaticus in prædicato. nam ſubjectum ipſo nomine proprio ſatis determinatur.

CAP. XIX.

1 Ἀνωτερικὰ, *ſuperiora*) c. XVIII. 23. ¶ μαθητὰς, *diſcipulos*) Chriſtianos, quos non viderat c. XVIII. 19. Fortaſſe interjecto tempore Epheſum venerant. Semper nova meſſis ſubnaſcitur.

2 πνεῦμα ἅγιον) Non additur articulus: ſermo indefinitus pro parte eorum, qui interrogantur.

¶ πιστεύσαντες) *quum fidem ſuſcepiſtis.*

¶ οἱ δὲ) *illi autem* aperte dixerunt.

¶ οὐδὲ) *i. e. ne hoc quidem audivimus, alios eſſe, qui eum accipiant.* Nam neque Moſen neque Iohannem Baptiſtam ſequi potuiſſent, quin de Spiritu ſancto ipſo audiſſent.

¶ ἔστιν, *eſt*) id eſt, *accipitur*. Vid. Ioh. VII. 39 not.

3 οὖν, *ergo*) Hæc quæſtio admirationem continet: ex quo conſequitur, omnes, qui in nomen Ieſu expreſſe baptizati ſunt, eo tempore accepiſſe Spiritum ſanctum. Nec quærit Paulus, an baptizati ſint, ſed εἰς τί, *in quid*; omnes enim baptizabantur.

¶ ἰωάννου, *Iohannis*) Baptiſma Iohannis, inquiunt, ſuſcepimus, ut doctrinæ ejus nos daremus. Latiſſime igitur propagatum erat Iohannis baptiſma cum doctrina ejus: ſed, ut fit, apud remotiores & poſteriores minus pure minusve plene adminiſtrata res eſt.

4 ἰωάννης, *Iohannes*) Ab h. l. nulla Iohannis Baptiſtæ mentio in N. T. Hîc demum totus Chriſto locum facit. Magna hæc fuit actio Pauli.

¶ μετ᾽ αὐτὸν) *poſt ſe.*

¶ τουτέστιν εἰς τὸν χριστὸν ἰησοῦν, *id eſt, in Chriſtum Ieſum*) Sic Iohannis baptiſtæ teſtimonium declaravit Paulus.

5 ἀκούσαντες, *audientes*) Commemorat Lucas, quomodo diſcipuli Epheſii obſecuti ſint Paulo, ſuſcipientes baptiſmum in nomen *Domini Ieſu*. Neſciebant enim, baptiſmo pœnitentiæ obligatos ſe fuiſſe

ad fidem in *Ieſum Chriſtum*: perinde ut ii, qui Ieſum occiderant, quos idcirco omnes Petrus baptizari voluit in nomen *Ieſu*, cap. II. 38. quanquam plurimi eorum haud pridem baptizati fuiſſent ab Iohanne. Matth. III. 5. 6. Apollo contra, qui baptiſmum Iohannis cum plena inſtitutione de *I. C.* acceperat, non eſt rebaptizatus, c. XVIII. 25. neque apoſtoli rebaptizati ſunt. Nam revera unus erat baptiſmus, qui Matth. III & XXVIII commemoratur: alias in Iohanne non fuiſſet initium evangelii, & S. Cœna Matth. XXVI baptiſmo foret antiquior. Matth. XXVIII. Neque hoc verſu ſermo eſt de populo per Iohannem baptizato. nam Iohannes extremo demum ſuo tempore Ieſum monſtravit. c. XIII. 25. quare non poteſt dici eos baptizaſſe in nomen Domini Ieſu; niſi dicas, Iohannem bis baptizaſſe populum, primo ad pœnitentiam, deinde in nomen Domini Ieſu. Iuſtus Ionas: *Rebaptizabantur, qui erant baptizati Iohannis baptiſmate, eo quod Iohannes non eſſet autor juſtitiæ neque dator Spiritus, ſed ſolum prædicaret Spiritum & gratiam, paulo poſt conferendam per Chriſtum, qui ſolus eſt cauſa & autor juſtitiæ.*

¶ ἐβαπτίσθησαν, *baptizati ſunt*) Manus impoſuit Paulus: actum baptiſmi aliis reliquit.

6 καὶ, *&*) Simillimum exemplum aliquorum, qui primo baptizati erant in nomen IESV, deinde Spiritum S. acceperunt, exſtat c. VIII. 12. 15 ſ.

¶ ἦλθε) *venit* promte.

¶ ἐπ' αὐτοὺς, *ſuper eos*) Cognorunt igitur jam ex effectu, eſſe Spiritum ſanctum. v. 2.

7 ὡσεὶ, *fere*) Non opus fuit præciſum numerum notari. conf. 1 Cor. I. 16.

8 διαλεγόμενος, *differens*) Sancta occupatio. v. 9.

9 ὡς-πλήθους, *cum-multitudine*) Cauſa juſtæ ſeparationis, convicia publica adverſus veritatem.

¶ ἀποστὰς, *ſecedens*) Reliquit illis ſynagogam ſuam, contentus minore ſchola, & exquiſitiore numero. *ἀποστὰς ἀφώρισε ſecedens ſegregavit*: ſuo facto commovit ceteros bonos.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) non modo ſabbato aut dominico die.

¶ σχολῇ, *ſchola*) loco ſynagogæ.

12 χρωτὸς, *corpore*) χρὼς, *cutis*, *pars extima corporis.* Hîc plane ad ſummum venit vis miraculoſa.

¶ σιμικίνθια, *ſemicinctia*) quibus præcingebantur olim.

¶ ἀπ' αὐτῶν, *ab eis*) Sæpe morbum concitaſſe leguntur ſpiritus maligni, qui naturalis videretur.

13 ἐπεχείρησαν, *conati ſunt*) Atqui nil temeritati in his rebus eſt loci. conf. Hebr. XI. 29. 1 Macc. V. 57 ſs. de præpoſtera imitatione.

¶ περιερχομένων, *circumeuntibus*) ut ſolent circulatores.

¶ τοὺς ἔχοντας, *habentes*) Hoc plurale: ſingulare, v. 15. Si ſemel ſucceſſiſſet, ſæpius auſuri fuerant.

¶ ὀνομάζειν, *nominare*) cum tamen ceteroqui alieni ab illo & vacui a virtute fidei manerent. *Dicunt*, quem Paulus prædicat, *quaſi dicerent: tentabimus, an hoc nomine exeant dæmonia. breviter, non erat fides in eis: Satanas autem nullis orationibus, nullis operibus vincitur, ſed ſola fide in verbum DEI. proinde & callidiſſimus ſpiritus videns*

videns hic illos non habere fidem, neque verbum DEI cordibus infixum, ridet. Expulſio Satanæ ex dæmoniacis adumbratio tantum eſt expulſionis Satanæ alias ex omnium hominum cordibus. Sicut autem illuſit hic iis, qui expulſionem e dæmoniacis tantum literali invocatione nominis Ieſu moliuntur ſine fide: ita deriſit, hodieque ridet eos, qui operibus conati ſunt ſe ab ejus poteſtate liberare, ſacerdotes & monachos &c. nam tum primum cœpit eis dominari, & tractare plane eos, ut voluit. callidiſſimus ſpiritus eſt Satan, præ cujus robore & aſtutia omne lumen rationis nihil eſt. Non cognoſcitur ejus aſtutia, niſi per Spiritum S. neque expellitur, niſi in vera fide, & a ſpiritualiſſimis. Iuſtus Ionas.

¶ ὀνομάζειν τὸ ὄνομα, *nominare nomen*) Phraſis frequens apud LXX. In Hebræo τῷ שם verbum הזכיר vel נקב vel קרא additur.

¶ Ἰησοῦν, *Ieſum*) *Ieſum appellant ſimpliciter, cum dicere deberent Salvatorem mundi, reſuſcitatum.* Chryſoſt.

14 ἑπτὰ, *ſeptem*) Quo ipſo numero confiſi videntur exorciſtæ, juxta cum axiomate gentis & patris. Hodie ſeptem filii vel filiorum ſeptimus, cenſetur, haud ſcio, an ſine ſuperſtitione, vi ſalutari pollere, ad ſanandos morbos.

15 τίνες, *qui*) Hoc contemtum indicat.

16 κατακυριεύσας, *invaleſcens*) Spiritum malum irritarunt.

¶ ἀμφοτέρων, *amborum*) Recentiores, αὐτῶν, ex alliteratione ad αὐτῶν proxime ſequens. Septem filii Scevæ id facere ſolebant: *duo* id fecerunt in hoc caſu, quem Lucas memorat, coll. v. 13, ubi τῶν *iis* ſpectat ad ſeptem: τινὲς, *quidam*, ad duos. Sæpe latet tale quid in una textus vocula, quod abſque ea vocula ex re ipſa nemo ſuſpicatus eſſet.

17 ἐμεγαλύνετο, *magnificabatur*) Gravius habiti ſunt hi exorciſtæ, quam ille quidam, qui dæmonia ejiciebat, Luc. IX. 49 ſeq. Sed iidem, a Paulo non prohibiti, tamen ipſa ſua clade *pro* cauſa Chriſtiana erant. Contumelia eorum, qui ſiniſtre agunt, inſervit gloriæ divinæ, & exiſtimationi ſervorum DEI vera virtute præditorum.

18 τὲ, *que*) In Scevæ filios intuiti ceteri magis ſe removerunt ab omni malitia.

¶ ἤρχοντο, *veniebant*) *ultro.* Efficacia verbi divini, intimos penetrans animarum receſſus, ut ſua ſponte fateantur, quod neque ulla ſinceritate naturali, neque tormentis ullis adducti confiterentur.

¶ ἐξομολογούμενοι, *confitentes*) Ex hoc verbo patet, actiones illas fuiſſe actiones malas ante ſuſceptam fidem patratas.

¶ ἀναγγέλλοντες, *annuntiantes*) Initium confeſſionis, difficile: facilior deinde expoſitio rei totius. eaque indicium eſt animi, peccatorum dominio ſoluti.

19 ἱκανοὶ, *multi*) Etiam magi poſſunt converti. c. VIII. 13.

¶ τὰ περίεργα, *curioſa*) artes magicas, magna varietate. Μείωσιν habet hæc appellatio.

¶ συνενέγκαντες, *comportantes*) magno conſenſu.

¶ τὰς βίβλους, *libros*) Vera religio tollit malos libros: & talibus refertus fuerat mundus. Epheſus libros curioſos & malos, invaleſcente verbo Domini, combuſſit tanquam anathema: viciſſim Epheſus bonis poſtea libris potita, imo depoſitaria ſacrorum librorum facta eſt.

Ad

Ad Epheſios quoque miſſa exſtat epiſtola Pauli: Epheſi erat Timotheus, quum Paulus utramque ad eum epiſtolam ſcripſit. Porro ad Paulum martyrio proximum *libros* ex Aſia Romam perferre juſſus eſt Timotheus, 2 Tim. IV. 13. qui libri, non dubium eſt, quin fuerint de Scripturæ ſacræ libris; neque ii de V. T. quorum ubique copia erat, ſed ipſius Pauli, vel etiam aliorum apoſtolorum ſcripta, eaque *membranacea* potiſſimum, durabilitatis gratia. Ea *venientem* Paulus Timotheum tuto *ferre* juſſit, non venditurus, opinor, eleemoſynæ cauſa, ſed ut ea Timotheo, quem in munere evangelico ſibi quodammodo ſucceſſorem deſtinarat, ante martyrium committeret coram, maximas ob cauſas. Pretioſiſſima cimelia Timotheus, ut exiſtimare fas eſt, poſt Pauli martyrium (conf. Hebr. XIII. 23.) Epheſum aut in illam regionem reportavit. Ibidem Iohannis ſcripta, poſt Iohannis quoque obitum, eximie viguerunt. De Evangelio Iohannis autographo vid. Appar. crit. p. 602. coll. p. 420. Iohannis epiſtolæ, ultimusque primæ verſiculus, in Epheſum inprimis conveniunt. Apocalypſis ex Patmo Epheſum miſſa primum, Epheſi primum lecta eſt. Quorſum hoc? In Appar. pag. 770. 884 non inepte ſperari ſcripſi, fore, ut autographa apoſtolorum, ſuis munita criteriis, aliquando luci reſtituantur. quid ſi eorum aliqua Epheſi deliteſcant? & item Theſſalonicæ? vid. not. ad 1 Theſ. I. 1. Opinio eſt, nil amplius, non tamen ridenda, innoxia quippe, imo utilis, ad criticos a temeritate deterrendos, ne, ſi nimium delirent, ipſa primæva exemplaria eos redarguant olim.

¶ κατέκαιον, *comburebant*) Id melius erat, quam vendere, etiamſi pecunia in pauperes fuiſſet erogata.

¶ ἐνώπιον πάντων, *coram omnibus*) Inſigne ſpectaculum.

¶ ἀργυρίου μυριάδας πέντε) *quinquaginta* drachmarum *millia*. Drachma fere reſpondet denario: de quo egi ad *Cic.* ep. pag. 76. 452. 723. Proxime accedit moneta Argentinenſis, quæ valet 12 *kreuzer*, 3 *heller*: ut 5 drachmæ ſint 1 fl. & paulo plus; 50000 drachmæ plus 10000. fl. Magnæ bibliothecæ pretium.

20 ηὔξανε, *creſcebat*) extenſive.

¶ ἴσχυεν, *invaleſcebat*) intenſive.

21 ἐπληρώθη, *expletis*) Non hîc jam quieſcendum ſibi cenſuit Paulus, ſed ita, quaſi nil egiſſet, in poſterum anhelat. Epheſum Aſiamque obtinet: in Macedoniam & Achajam condicit: Hieroſolymam ſpectat: Romam cogitat; inde in Hiſpaniam. vid. Rom. XV. 26 cum anteced. & conſeq. Nemo Alexander, nemo Cæſar, nemo alius heros ad *Parvi* hujus Benjaminitæ magnanimitatem accedit. Veritas de Chriſto, & fides atque amor in Chriſtum, amplificavit cor ejus, inſtar arenæ maris. Ordine tamen agit: *bis expletis.* Sane ad juſtam maturitatem res Chriſtiana pervenerat in Aſia. v. 9. 13 ſ. 18.

¶ ἔθετο ἐν τῷ πνεύματι, *propoſuit in Spiritu*) Hoc de propoſito ſancto: de malo, ἔθου ἐν τῇ καρδίᾳ σου, *poſuiſti in corde tuo.* c. V. 4. Placuit Pauli deſtinatio Domino: namque Ipſe addit promiſſum. c. XXIII. 11. Vide vigorem Pauli, c. XX. 2 not.

¶ διελθὼν, *tranſiens*) Conſtr. cum πορεύεσθαι *ire*, non cum ἔθετο *propoſuit.* nam nondum erat in Macedonia.

¶ δεῖ, *oportet*) Reſpondit Dominus, *oportet.* c. XXIII. 11.

¶ ἰδεῖν

¶ ἰδεῖν, *videre*) Generoſe loquitur. Multa adverſa manebant *viſurum* Romam. id Paulus non curat.

22 διακονούντων, *miniſtrantium*) Multos tum habebat in negotio evangelii. v. 29.

24 ναοὺς ἀργυροῦς, *ædes argenteas*) ædiculas argenteas vel clinodia, quæ formam templi Dianæ referrent. Talia etiam numiſmata fiebant. exemplum habet in Bibliis Hedingerianis margo Palæſtinæ.

25 ἐργάτας, *operarios*) Alii erant τεχνῖται, *artifices* nobiliores; alii ἐργάται *operarii*.

¶ ἡ εὐπορία, *quæſtus*) Hujus prætextu ſæpe premitur fides.

26 οὗτος, *hic*) Demonſtrativum ad incendendos animos.

¶ οὐκ εἰσὶ, *non ſunt*) *Sunt*ne ergo, Demetri?

27 ἡμῖν, *nobis*) Dativus commodi.

¶ ἀλλὰ καὶ, *ſed etiam*) Efficax ſermo, quem utilitas & ſuperſtitio acuit.

¶ μεγάλης, *magnæ*) Solenne Dianæ epitheton. Hinc mox, μεγαλειότητα *majeſtatem*. conf. v. 28. 34. 35. Nomina quoque ἄρτεμις & *Diana* magnitudinem notare, docet Hilleri *Onom*. p. 795. 634. 625.

¶ εἰς οὐδὲν λογισθῆναι) Sic LXX, 1 Sam. I. 13, ἐλογίσατο αὐτὴν εἰς μεθύουσαν.

¶ καθαιρεῖσθαι, *deſtrui*) Miſera *majeſtas*, quæ ſic *deſtruitur*.

¶ αὐτῆς) *ipſius*.

¶ ὅλη, *tota*) Multitudo errantium non efficit veritatem.

28 ἀκούσαντες, *audientes*) artifices & operarii.

29 ὥρμησαν, *impetum fecerunt*) Demetrius cum globo ſuo.

¶ θέατρον) *theatrum*, idemque forum.

¶ γάϊον καὶ ἀρίσταρχον, *Cajum & Ariſtarchum*) quum Paulum ipſum non inveniſſent. Ariſtarchus idem erat, qui recurrit c. XX. coll. c. XXVII. 2. at hîc alius Cajus, Macedo; alius Cajus, Derbæus, c. XX. 4. quanquam ſunt, qui pro uno habeant.

30 βουλομένου, *volente*) Magna parrheſia. 1 Cor. XV. 32 not. Nulla militaris audacia par huic fortitudini. Volebat Gajum & Ariſtarchum defendere, Dianam redarguere.

¶ οὐκ εἴων αὐτὸν, *non permiſerunt ei*) Voluntas bona, quæ impeditur, tamen & bona eſſe poteſt, & bene impediri.

¶ οἱ μαθηταὶ, *diſcipuli*) Videntes, Paulum maxime peti. v. 26.

31 τῶν ἀσιαρχῶν, *de Aſiæ principibus*) iis, qui remp. gerebant, & eo tempore ſacris Dianæ præerant.

32 οὐκ ᾔδεισαν, *neſciebant*) Aptus character populi tumultuantis.

33 προεβίβασαν, *produxerunt*) Faciebant hoc auctores tumultus, cum quibus conſpirabant Iudæi adverſus Chriſtianos.

¶ ἀλέξανδρον, *Alexandrum*) Videtur ille ipſe fuiſſe faber ærarius, de quo 2 Tim. IV. 14. artificii cauſa notus Demetrio.

¶ προβαλόντων, *propellentibus*) præſidii ſui cauſa.

¶ κατασείσας τὴν χεῖρα) Hæc phraſis vehementiorem quendam geſtum innuit, quam illa ex paralleliſmo a quibuſdam ſurrogata: κατασείσας τῇ χειρί. *Latinus* quid legerit, minus apparet.

¶ ἀπολογεῖσθαι, *cauſam dicere*) pro Iudæis, contra Chriſtianos.

34 ἐπιγνόντες δὲ) Caſus rectus pro obliquo. *Mutatione*, inquit Camerarius, *non*

non inuſitata in Græco ſermone, ſecundum hæc: ἄμφω δ' ἑζόμενοι γεραρώτερος ἦεν ὀδυσσεύς.

¶ ἐκ πάντων, *ab omnibus*) Nolebant audire Iudæum. Sic periculum Chriſtianis depulſum.

35 ὁ γραμματεὺς) *actuarius.*

¶ τίς γάρ ἐστιν, *quis enim eſt*) Aliter dicturus fuerat Paulus. Ambigua tamen eſt oratio ſcribæ, & vel temporis cauſa, vel etiam ex animo ſic loqui potuit. nam etiam v. 37 dicit, *veſtram* deam, non *noſtram.*

¶ ἐφεσίων *Epheſiorum*) Repetito nomine proprio celebritas eorum ſignificatur.

¶ νεωκόρον) Perinthii, Herculis νεωκόροι alii populi aliorum deorum; Epheſii, Dianæ. vid. I. H. a Seelen medit. exeget. p. 523.

¶ οὖσαν, *eſſe*) Eo ipſo tempore dignitate illa gaudebant Epheſii. vide Gregorii obſerv. c. X. Magnus igitur erat hominum ad ludos ſacros confluxus.

¶ διοπετοῦς) Simulacrum Dianæ *ab Iove* cœlitus *delapſum* putarant.

36 ὑπάρχειν, *eſſe*) Verbum appoſitum ad tumultuantes placandos. non dicit, *fieri*, nec, *manere*: ſed medium quiddam exprimit.

37 ἠγάγετε, *duxiſtis*) raptim, in theatrum, tanquam ad tribunal vel ad ſupplicium.

¶ τούτους, *iſtos*) v. 29.

¶ οὔτε, *neque*) i. e. nec re templum, nec verbis Dianam læſerunt.

¶ οὔτε βλασφημοῦντας, *neque blaſphemantes*) Apoſtoli non collegere multa abſurda ex mythologia, ſed propoſuere veritatem DEI, & in genere vanitatem idolorum, v. 26. Qui credebant, ipſi poſtea rejecere deaſtros.

38 πρός τινα, *adverſus aliquem*) Paulum non appellat ſcriba prudens.

¶ ἀγοραῖοι) ſcil. ἡμέραι.

¶ ἀνθύπατοι, *proconſules*) Vno tempore unus erat proconſul: ſed ſcriba dicit in plurali, de eo, quod nunquam non eſſe ſoleat.

39 τῇ) ordinaria.

40 τῆς σήμερον) ſc. ἡμέρας. c. XX. 26.

¶ αἰτίου) Maſculino genere hoc accipit Vulgatus: ſed neutrum in hoc libro frequens eſt.

¶ περὶ οὗ οὐ δυνησόμεθα) Negatio geminata. c. X. 47.

¶ συστροφῆς) quæ στάσεως ſpeciem habet. Lene vocabulum, prudenter adhibitum.

CAP. XX.

1 Μετὰ, *poſt*) Nil egit Demetrius. Paulus remanſit, dum tranquilla eſſent omnia.

2 ἐκεῖνα, *illa*) Macedoniæ.

¶ λόγῳ πολλῷ, *multo ſermone*) Inprimis hoc tempore ſcatebat Paulus, v. 7. 9 11. quare etiam epiſtolas tum ſcripſit complures.

¶ ἑλλάδα, *Græciam*) eam, quæ media erat inter Macedoniam & Achajam.

3 ποιήσας) Nominativus a Luca poſitus, antequam occurreret ei prædicatum, obliquum caſum poſtulans. Talia non ſolum Hebræi, ſed etiam Græci & Latini habent.

¶ μῆνας τρεῖς, *menſes tres*) quo tempore etiam Corinthios vidiſſe videtur, ſed *in tranſitu*. 1 Cor. XVI. 7.

¶ αὐτῷ-μέλλοντι ἀνάγεσθαι, *ei, navigaturo*) In hoc ipſum iter Pauli Syriacum intendebant inſidias.

¶ εἰς

¶ εἰς τὴν συρίαν, *in Syriam*) c. XXI. 3.

¶ ἐγένετο γνώμη, *placitum eſt*) Interdum generali, interdum ſpeciali vocatione nitebantur.

¶ ὑποςρέφειν, *reverti*) Propoſitum etiam ſanctum poteſt interdum mutari. conf. c. XIX. 21, ubi Paulus ſemel voluerat ire per Macedoniam. Apparet, voluiſſe Paulum, peragrata Macedonia & Achaja, Hieroſolymam proficiſci. Atqui tum quidem Hieroſolymam non venit, ſed iterum per Macedoniam reverſus eſt. Iter Hieroſolymitanum & Romanum poſtea alia via proceſſit; mutato duntaxat curſûs ordine.

4 συνείπετο, *comitatus eſt*) Suavis comitatus.

¶ ἄχρι τῆς ἀσίας, *usque in Aſiam*) In Aſia pars eorum diſceſſit, pars manſit cum Paulo. v. 6. 13 ſ. Trophimus una ivit Hieroſolymam, c. XXI. 29, Ariſtarchus Romam. c. XXVII. 2.

¶ θεσσαλονικέων, *Theſſalonicenſium*) Sic appellantur Ariſtarchus & Secundus. nam Cajus erat Derbæus: Timothei patria jam notata, Lyſtra, Derbæ vicina.

¶ ἀσιανοὶ, *Aſiani*) ex Aſia ſtricte dicta.

5 ἐν τρωάδι, *Troade*) Nomen regionis & oppidi.

6 ἡμεῖς, *nos*) Iterum una erat ſcriptor libri.

7 συνηγμένων ἡμῶν, *cum congregati eſſemus*) ut jam tum ſolebant, *die Dominico.* Itaque credibile eſt, *fractione panis* hîc denotari convivium diſcipulorum cum euchariſtia conjunctum, præſertim quum eſſet tam ſolennis valedictio.

¶ διελέγετο, *diſſerebat*) Doctores ſpirituales non debent ſtrictius alligari ad clepſydram, præſertim ſolenni & raro tempore.

8 λαμπάδες ἱκαναὶ, *lampades copioſæ*) ut omnis abeſſet ſuſpicio ſcandali.

9 νεανίας) παῖς. v. 12.

¶ καταφερόμενος· κατενεχθεὶς) Unum participium diverſi temporis: quanquam etiam thema ἐνέγκω plus dicit, quam φέρω. Sedentem ſomnus occupavit: ſomno depreſſus cecidit.

10 ἐπέπεσεν, *incubuit*) Hoc geſtu non eſt uſus Chriſtus: eſt autem eo uſus Elias, Eliſa & Paulus.

¶ μὴ θορυβεῖσθε, *nolite turbari*) In rebus maximis prohibita fuit trepidatio. Ex. XIV. 13. 1 Reg. VI. 7. Ieſ. VIII. 6. Templum ſine ſtrepitu coagmentatum. In bello deſiderata populi tranquillitas.

¶ ἐν αὐτῷ ἐςιν, *in eo eſt*) Ita loquitur Paulus, ut terrorem ſubitum eximat. non igitur nimium preſſe accipienda ſunt ejus verba. Non addit, *adhuc*; neque, *iterum*: ſed ſimpliciter affirmat, puerum eſſe vivum; perinde ac ſi ne lapſus quidem eſſet. Miraculum erat evidens. conf. Matth. IX. 24.

11 κλάσας ἄρτον, *frangens panem*) Hæc fractio panis erat propria Pauli, iter facturi, diverſa ab ea, quæ pridie fuerat. v. 7.

¶ ὁμιλήσας, *locutus*) familiariore ſermone, poſt ſermonem graviorem, de quo v. 9.

¶ οὕτως, *ſic*) nulla quiete interjecta.

12 ἤγαγον) *ducebant*, non, *ferebant*: nil debilitatus erat.

¶ ζῶντα, *viventem*) Ne per accidens quidem detrimenti quicquam ex Paulo ceperunt. 2 Cor. VII. 9.

13 ἦν διατεταγμένος) Significatio media. v. Bud. comm. col. 898. *Sic de ſe ipſo conſtituerat.*

¶ πεζεύειν) *pedeſtre iter facere* maluit, terrâ, quamvis nox fuerat inſomnis; quamvis Aſſus oppidum erat difficili & periculoſo aditu, ut notat Euſtathius.

15 τρωγυλλίῳ) Nomen loci, ut in Wirtenbergia, *Korb*, eodem ſignificatu, pagus dicitur aliquis.

¶ ἤλθομεν, *venimus*) celeri curſu.

16 ἔκρινε) *judicavit*. nam Epheſus erat a tergo.

¶ χρονοτριβῆσαι) Ne in Aſia quidem *triviſſet tempus* ſine fructu Paulus; ſed triturum tamen ſe fuiſſe ſtatuit, ſi majores fructus omiſiſſet.

¶ τὴν ἡμέραν, *diem*) Accuſativus temporis.

¶ πεντηκοστῆς, *pentecoſtes*) Tempus urgebat. v. 6. In feſto, magni conventus: magna lucrifaciendi occaſio.

18 ὑμεῖς ἐπίστασθε, *vos ſcitis*) Felix, qui ſic exordiri poteſt, conſcientiam auditorum teſtando.

¶ ἐπέβην, *ingreſſus ſum*) Id plus notat, quam *veni*: ſignificat enim, *pedem intuli*.

¶ πῶς) Sequitur ὡς, v. 20, inſtar anaphoræ.

¶ τὸν) Relativum.

19 δουλεύων, *ſerviens*) Egregia idea Servi Domini.

¶ τῷ Κυρίῳ) *Domino*, cujus eſt eccleſia.

¶ μετὰ, *cum*) *Demiſſio animi, lacrymæ, tentationes*, ſunt concomitantia: ipſum *ſervire* deſcribitur v. ſeq.

¶ ταπεινοφροσύνης, *humili ſenſu*) Hunc Epheſiis quoque commendat Eph. IV. 2.

¶ δακρύων, *lacrymis*) v. 31. 2 Cor. II. 4. Phil. III. 18. Character Pauli. Lacrymæ ſanctæ, apud homines ac viros de rebus naturalibus nunquam aut raro plorantes, egregium præbent ſpecimen efficaciæ & argumentum veritatis Chriſtianæ. Cum his tamen conſiſtit *gaudium*. v. 24. Adde v. 37 not.

¶ πειρασμῶν, *tentationibus*) Inſidiæ Iudæorum varie utique tentarunt & exercuerunt animum Pauli.

¶ τῶν ἰουδαίων, *Iudæorum*) Gentium apoſtolus jam quaſi de alienis loquitur.

20 οὐδὲν ὑπεστειλάμην, *nihil ſubtraxerim*) v. 27. Erant, quæ alios potuiſſent adducere ad ſubtrahenda multa vel certe aliqua: timor, favor hominum &c.

¶ τῶν συμφερόντων, *utilium*) Hæc docenda ſunt: reliqua præcidenda.

¶ ἀναγγεῖλαι, *annuntiarem*) Huc ref. *publice*.

¶ διδάξαι, *docerem*) Huc ref. *per domos*, *privatim*. Ne *apoſtolico* quidem muneri tam late patenti publica prædicatione ſatis fiebat. quid *paſtoribus* faciendum?

21 τὴν) Summa eorum, quæ utilia ſunt, ſumma doctrinæ Chriſtianæ, ſumma conſilii divini, Pœnitentia & Fides.

¶ εἰς, *ad*) reſipiſcentiam, qua homines ſe recipiunt *ad Deum*. Refer ad *Græcos*, modo: atque *fidem* refer ad *Iudæos*, qui ſe recipiunt *ad Chriſtum*; paulo ante. Eſt chiaſmus, ut Philem. v. 5 not.

22 καὶ νῦν ἰδοὺ ἐγὼ, *& nunc ecce ego*) Hæc per anaphoram graviter repetuntur v. 25.

¶ δεδεμένος τῷ πνεύματι, *vinctus ſpiritu*) Sciebat Paulus, ſe vinctum iri: animoque jam ſic affectus erat, ut vinctus, neque aliud quicquam poterat in animum inducere.

¶ μὴ εἰδώς, *ignorans*) Non debemus apoſtolos putare omniſcios. Pendebant ex ductu divino per fidem. Sciebat Paulus

lus de aliis; v. 25. 29. de ſe, debebat fide implicita uti.

23 *κατὰ πόλιν, per civitates*) Omnium intererat ſcire, & omnes proficiebant, videntes obedientiam Pauli, & avidius audientes poſthac non videndum. Patebat etiam hinc magnitudo afflictionum. Quæ ad ipſum Paulum pertinebant, Paulo per alios indicata ſunt.

24 *ὐδενὸς*) *nullius* rei adverſæ.

¶ *ἐμαυτῷ, mihi ipſi*) quod ad me attinet. Phil. I. 21 ſ. Abnegatio ſui.

¶ *ὡς*) *uti*, ſcil. pretioſum duco.

¶ *τελειῶσαι, conſummare*) Conſummavit interjecto bene longo tempore. 2 Tim. IV. 7.

¶ *δρόμον, curſum*) celerem.

¶ *τῆς χάριτος, gratiæ*) N. T.

¶ *τῦ Θεῦ, Dei*) Hoc nomen magna vi iteratur. v. 25. 27.

25 *ὐκέτι ὄψεσθε, poſthac non videbitis*) Sapienter hoc jam loco id inſerit Paulus. Sic enim vehementius cetera animos movent.

¶ *ὑμεῖς, vos*) Sequitur declaratio, *omnes &c.* Rediit Roma in Aſiam compluribus poſt annis apoſtolus: ſed interea defuncti aliove delati ſunt fere *omnes* iſti. Senſus certe hic eſt: *ſcio*, ea mihi eventura, quæ, citra ſingularem ductum divinum, cumque mirabilem, præcidant vobis facultatem videndi mei. Metalepſis, uti c. XXI. 4.

26 *διὸ, quapropter*) Hoc deducitur ex v. 20.

¶ *μαρτύρομαι, teſtor*) *Conſcientia veſtra mihi teſtis erit.* Hæc vis verbi medii.

¶ *σήμερον, hodie*) Hoc magnam declarandi vim habet.

¶ *καθαρὸς, mundus*) Hæc cura debet eſſe valedicentis.

27 *γὰρ, enim*) Ergo qui ſubduxit, quæ annunciare debuerat, non eſt purus a ſanguine auditorum.

28 *προσέχετε, attendite*) Hanc curam a me in vos devolvo. v. 31.

¶ *ἑαυτοῖς*) primum, *vobis*, deinde *gregi.*

¶ *τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, Spiritus ſanctus*) Spiritus ſanctus mediate, per Paulum, eos conſtituit. conf. c. XIV. 23. Sed quæ non eſt vere a Spiritu S. facta vocatio, ne mediata quidem dici meretur.

¶ *ἐπισκόπυς, epiſcopos*) Hoc tempore appellatio epiſcoporum nondum erat ſolennis & propria: ſed valet h. l. id, quod etymi vis poſtulat, & competit in omnes *presbyteros*, quorum vocabulum ex eccleſia Iudaica magis ſolenne erat. Poſtea Timotheus & Titus, quos apoſtoli modo quodam ſingulari præfecerant presbyteris, appellati ſunt epiſcopi: neque tamen presbyteri non appellati etiam ſunt epiſcopi Tit. I. 7. 5. 1 Petr. V. 2. 1. Phil. I. 1.

¶ *τὴν ἐκκλησίαν τῦ Θεῦ, eccleſiam Dei*) Alii *τὴν ἐκκλησίαν κυρίυ*, multi cum verſione *Slavonica*, *τὴν ἐκκλησίαν κυρίυ καὶ Θεῦ.* Sæpe Paulus *eccleſiam Dei*, in ep. ad Theſs. Cor. Gal. Tim. appellat, nunquam *eccléſiam Domini*: neque omnino *Dominum & Deum* (particula *&* interpoſita) dicit. Manet ergo, *eccleſiam DEI*: quamquam ſi hoc loco *eccleſiam Domini* diceret Paulus, ex parallelismo V. T. eſſet *eccleſia Iehovæ.*

¶ *ἣν περιεποιήσατο, quam acquiſivit*) Hic ergo grex eſt pretioſiſſimus.

¶ *ἰδίυ, proprium*) Eſt enim ſanguis Filii DEI. 1 Ioh. I. 7.

29 *ἐγὼ, ego*) Firma prædictio.

¶ εἰσελεύσονται, *intrabunt*) aliunde. Antitheton: *ex vobis ipſis.* v. 30. De utrovis genere peſtium apud Epheſios vid. Ap. II. 2. 6.

¶ μετὰ, *poſt*) Statim ſub apoſtolorum abitum & obitum eccleſia magnam puritatis ſuæ partem amiſit, ut patet ex illorum prædictis, monitis & querelis. De Epheſia eccleſia vid. epp. ad Tim. & ſcripta Iohannis.

¶ μετὰ τὴν ἄφιξίν μου) Heſychius: ἄφιξις, ἔφοδος, παρουσία. Conf. Rom. XVI. 19 not. neque unquam ἄφιξις diſceſſum ſignificat. Zoſimus lib. 5, μετὰ τὴν ὀνωρίου εἰς τὴν ῥάβενναν ἄφιξιν, i. e. *Honorio Ravenna Bononiam profecto.* Euſebius lib. 6 Demonſtr. evang. cap. ult. μετὰ τὴν εἰς ἡμᾶς ἄφιξιν (τοῦ χριστοῦ) ὁ νεὼς ἐπυρπολεῖτο. Senſus igitur eſt: *primum venit Paulus: deinde venient lupi.* conf. Ioh. V. 43.

¶ λύκοι, *lupi*) Allegoria.

¶ μὴ φειδόμενοι, *non parcentes*) Μείωσις· i. e. pernicioſiſſimi. Paſtoris eſt φείδεσθαι *parcere.*

30 ἀποσπᾶν) *abſtrahere*, a ſimplicitate erga Chriſtum & ab unitate corporis. Character falſi doctoris, ut velit, ex ſe uno pendere diſcipulos.

31 γρηγορεῖτε, *vigilate*) Verbum paſtorale.

¶ νύκτα - ἕκαστον, *nocte - unumquemque*) Hæc magna vigilantia.

32 τῷ λόγῳ τῆς χάριτος αὐτοῦ, *verbo gratiæ ipſius*) Deſcriptio evangelii. v. 24.

¶ τῷ δυναμένῳ, *qui poteſt*) Ref. ad *Deo.* Sæpe Potentia DEI allegatur: nam de Voluntate paterna certi ſunt fideles; Potentiam experientur. Homines ſancti optant; DEVS poteſt. Rom. XVI. 25. Eph. III. 20. Iud. v. 24. 2 Tim. I. 12.

¶ ἐποικοδομῆσαι, *ſuperædificare*) DEVS per Paulum ædificarat: Deus etiam ſine Paulo poterat ſuperædificare.

¶ δοῦναι, *dare*) Finis fidei.

¶ ἐν, *in*) Communio ſanctorum. 2 Theſſ. II. 1.

¶ ἡγιασμένοις, *ſanctificatis*) Sic appellantur, Iudæis credentibus non excluſis, credentes ex gentibus c. XXVI. 18. ideo dicitur ἐν *in*, non σὺν *cum*, ut Epheſii includantur. Eodem ſenſu dicuntur κλητοὶ ἅγιοι *vocati ſancti.* Rom. I. 7. 1 Cor. I. 2. Credentes autem Iudæi, gentibus non excluſis, dicuntur ἅγιοι *ſancti* peculiariter. Rom. XV. 25. 26. 31. 1 Cor. XVI. 1. 15. Eph. II. 19. III. 8. 2 Theſſ. I. 10. Ps. CXLVIII. 14. vid. Rom. XI. 16.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) Horum notitiam & memoriam habebat Paulus permagnam. Omnes ergo complectitur.

33 ἀργυρίου, *argenti*) Altera pars valedictionis. Omnia expromit Paulus. Sic Samuel, 1 Sam. XII. 3.

34 αὗται, *hæ*) calloſæ, ut videtis.

35 πάντα-ὅτι) i. e. ut *omnia*, ſic hoc quoque, *quod* &c. Si hoc non oſtendiſſem, non *omnia* oſtendiſſem.

¶ ὑπέδειξα, *oſtendi*) ipſo exemplo.

¶ ὑμῖν, *vobis*) epiſcopis. Hos ſuo monet exemplo, comiter, ſine præcepto. Ideo v. 33 non dicit, *nullius veſtrum*, quod per ſe apertum erat; ſed *nullius* ſcil. etiam auditoris.

¶ τῶν ἀσθενούντων, *infirmorum*) in fide. 1 Cor. IX. 6. 22.

¶ μνημονεύειν, *recordari*) cum ipſo obſequio.

¶ τοῦ λόγου, *dicti*) Sic cod. antiqui, & cum iis Latinus. Media lectio. Alii τὸν λόγον,

λόγον, plerique τῶν λόγων, ex alliteratione ad τῶν præcedens. μνημονεύετε τȣ͂ λόγȣ, Ioh. XV. 20.

¶ αὐτὸς) *Ipſe.*

¶ εἶπε, *dixit*) Sine dubio multa IESV dicta, memoriâ tenuere diſcipuli, quæ hodie non leguntur.

¶ μακάριον) *beatum*, divinum. Dare, eſt beatum Deum imitari, & remuneratorem habere. Luc. XIV. 14.

¶ διδόναι, *dare*) Dationis divinæ ſpecimen, v. 32.

¶ λαμβάνειν) *accipere*, quamvis licito modo. Alia mundi ſententia eſt, a poëta veteri apud Athenæum lib. 8. c. 5 his expreſſa ſenariis:

Δημοσθένης τάλαντα πεντήκοντ᾽ ἔχει

μακάριος, εἴπερ μεταδίδωσι μηδενί.

καὶ μητροκλῆς εἴληφε χρυσίον πολύ.

ἀνόητος ὁ διδȣ̀ς, εὐτυχὴς δ᾽ ὁ λαμβάνων.

36 θεὶς, *ponens*) exardeſcente Spiritu, publice. c. XXI. 5.

37 ἱκανὸς, magnus) Tenerrimi & ſuaviſſimi affectus hic regnant. Nullus liber in mundo paria facit cum Scriptura, etiam quod ad τὰ ἤθη καὶ πάθη mores & affectus ſpectat.

¶ πάντων, *omnium*) Vel lacrumæ, quantopere ætates hominum degenerent, argumento ſunt. Olim & viri, & viri boni, ipſique heroës (vel inter gentes) ad lacrumandum faciles, etiam gregatim, Iud. II. 4 ſ. 1 Sam. XXX. 4: nunc cum omnia ſint effeminatiora, mulieribus tamen & pueris lacrumarum venia datur. De piis lacrumis pulcre diſſerit *Ioh. Hornbeek* l. 6 Theol. pract. c. 8.

38 ὀδυνώμενοι, *dolentes*) Quantus olim erit dolor, carere conſpectu DEI, angelorum & electorum?

CAP. XXI.

1 Ἀποσπασθέντας, *avulſos*) non ſine deſiderio magno, cum vi.

¶ κῶ) Hoc pro κῶν, Attice dici, ſcribit Gaza.

3 τύρον, *Tyrum*) ubi Chriſtianos fore prædictum eſt Ps. LXXXVII. 4. Confer cum illo Pſalmo, de Philiſtæis & Æthiopibus, Act. VIII. 40. 27.

4 ἀνευρόντες) *iterum invenientes*, cum quæſiſſemus. Modo erant ſoli, modo cum fratribus.

¶ ἑπτὰ, *ſeptem*) ut etiam ſabbato ibi uterentur. Paulus feſtinabat, ſed bono modo.

¶ ἔλεγον, *dicebant*) Spiritus ſignificabat, Paulo imminere vincula: inde rogabant diſcipuli eum, ne iret.

5 ἐγένετο ἡμᾶς ἐξαρτίσαι) Id plus eſt, quam ſi diceret ἐξηρτίσαμεν, *explevimus. contigit, ut* ſine impedimento commoraremur Tyri.

¶ τὰς ἡμέρας) *dies*, quos ſtatutos habueramus.

¶ σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, *cum mulieribus & liberis*) magno numero, præter morem mundanum.

¶ ἔξω, *extra*) longa via, per urbem tantam:

6 ἀσπασάμενοι, *vale dicto*) Hinc pendet & *aſcendimus*, & *redierunt*.

7 τὸν πλȣ͂ν, *navigationem*) totam ex Macedonia. c. XX. 6.

¶ τοὺς) eos, quos ibi eſſe noveramus.

8 εἰς καισάρειαν, *Cæſaream*) Hic inprimis Paulo vincula prædicuntur, quo venturus erat vinctus. c. XXIII. 33.

¶ τȣ͂ εὐαγγελιστȣ͂, *Evangeliſtæ*) c. VIII. 5. 35. 40.

¶ ὄντος)

¶ ὄντος) *qui erat* e ſeptem. c. VI. 5. Probabile eſt, Paulum nonnihil cum Philippo egiſſe de cura pauperum: v. 15. quanquam communio bonorum non fuerit, niſi Hieroſolymis; nec duraverit, niſi ad diſperſionem illam, de qua Cap. VIII. 1: quo tempore, quæ in promtu erant, inter migrantes & manentes, pro ratione indigentiæ diviſa fuiſſe, exiſtimare licet. Alias Philippus non potuiſſet inde diſcedere. ibid. v. 5. 40.

9 προφητεύουσαι, *prophetantes*) Has tamen non ita, uti Agabum, decuiſſet prædictio & repræſentatio vinculorum Pauli. Philippus evangeliſta: filiæ prophetantes. propheta major eſt, quam evangeliſta. Eph. IV. 11.

11 αὐτοῦ) *ſuas*, non Pauli. Quo propius Paulus venit, eo expreſſior prædictio eum præparat.

¶ λέγει) נְאֻם *dicit*.

12 παρεκαλοῦμεν, *rogabamus*) Paulus norat, in illa prædictione vim eſſe præcepti: comites & incolæ non norant.

13 συνθρύπτοντες, *affligentes*) Apoſtoli non plane fuere expertes humanorum affectuum.

¶ δεθῆναι) *vinciri*. v. 11.

¶ ἑτοίμως ἔχω, *paratus ſum*) Qui paratus eſt, ei leve onus eſt.

14 μὴ πειθομένου, *non obſequente*) Sæpe movetur aliorum cauſa, qui ſua non movetur. Hinc perſpicitur conſtantia Pauli.

¶ ἡσυχάσαμεν, *acquievimus*) Pia modeſtia.

¶ τὸ θέλημα, *voluntas*) Hanc agnoſcebant Paulo cognitam.

15 ἐπισκευασάμενοι, *parati*) Sequior lectio, ἀποσκευασάμενοι, adventui congruens. Tum vero diſcedebant, eleemoſynasque Hieroſolyma portabant, c. XXIV. 17. Ea erat ἐπισκευή. Heſychius, ἐπισκευασάμενοι, εὐτρεπισθέντες.

16 καὶ) ſcil. τινές.

¶ παρ' ᾧ) Reſolve: ἄγοντες ἡμᾶς πρὸς Μνάσωνα, παρ' ᾧ κτλ.

¶ ἀρχαίῳ, *antiquum*) Pulcrum elogium.

18 ἐπιούσῃ, *poſtero*) ſine mora.

¶ σὺν ἡμῖν, *nobiſcum*) ut de conſenſu noſtro conſtaret. Gal. I. 2.

20 πόσαι μυριάδες, *quot myriades*) Conf. Ier. III. 14 ſeqq. Apud hos omnes paulatim exſpiravit circumciſio: & ex his ſine dubio magna pars commixta eſt cum gentibus, quæ credidere. Quare ſemen Abrahæ tot ſeculis non tanto numero, atque putares, periit.

21 κατηχήθησαν, *auditu acceperunt*) Non modo rumore, ſed ſermone magno, rem veram excedente, hoc eis perſuaſum eſt.

¶ τοῖς ἔθεσι, *moribus*) Iudaicis.

22 τί οὖν ἐστι; *quid ergo eſt?*) Formula frequens.

¶ συνελθεῖν, *convenire*) ut audiant, quæ Deus per te fecit. v. 19. c. XIV. 27.

23 λέγομεν, *dicimus*) Conſilium hoc a prudentia ſpirituali, non carnali, profectum eſt. Ipſe Paulus tale quiddam ſuſceperat jam c. XVIII. 18.

¶ ἡμῖν, *nobis*) Erant igitur quatuor illi viri Chriſtiani.

24 παραλαβών, *aſſumens*) tanquam eorum præcipuus.

¶ δαπάνησον ἐπ' αὐτοῖς, *impende ſuper illis*) Magnum beneficium & magni zeli indicium cenſebatur, Naziræis egenis ſumtum ſacrificiorum præſtare.

¶ ἵνα, *ut*) Innuitur, qua in re Paulus

paria

paria cum viris illis facere debeat. Viri illi, ſumtum nacti, potuere demum tonderi talem in finem.

¶ *γνώσονται, cognoſcent*) ex ceremonia tam conſpicua.

¶ *πάντες, omnes*) v. 22.

¶ *οὐδέν ἐστιν*) *nihil eſt*, falſum eſt.

¶ *καὶ αὐτὸς, etiam ipſe*) non modo alios non deterrens. Gentes non cogebantur: Iudæi non prohibebantur circumcidere. Conſtr. cum *φυλάσσων*, *cuſtodiens.*

25 *ἐθνῶν, gentibus*) Antitheton ad Iudæos ipſumque Paulum. A paritate rationis id æque ad Iudæos pertinebat, excepta conditione illius temporis.

¶ *ἡμεῖς*) *nos* ipſi.

¶ *κρίναντες φυλάσσεσθαι*) Interjecta verba, *μηδὲν τοιοῦτον τηρεῖν αὐτοὺς, εἰ μὴ*, periphraſin ſapiunt. Non habent antiqui.

26 *τότε, tunc*) Magna facilitas.

¶ *διαγγέλλων*) *profeſſus.*

¶ *τὴν ἐκπλήρωσιν, expletionem*) futuram. v. 27. Num. VI. 13.

27 *αἱ ἑπτὰ*) *αἱ* habet vim relativam ad dies illos, de quibus v. 26.

29 *σὺν αὐτῷ, cum eo*) Soliciti eſſe debemus, ſed non nimis ſoliciti, in converſatione ſancta, quamlibet parum placitura improbis. Paulus Trophimum non introduxit in templum; neque eum tamen plane vitavit Iudæorum cauſa.

¶ *ἐνόμιζον, putabant*) Zelotæ *putantes* ſæpe errant.

30 *αἱ θύραι, januæ*) ne templi tutela uteretur Paulus.

31 *ἀποκτεῖναι, interficere*) verberibus. v. 32.

¶ *ἀνέβη, aſcendit*) in turrim Antoniam, ubi Romanorum ſolebat eſſe præſidium & caſtra.

¶ *φάσις, fama*) ſubita.

32 *ἐξαυτῆς, ſtatim*) Putabat, periculoſam moram eſſe. v. 38.

33 *ἐπελάβετο, apprehendit*) Hæc captivitas Paulo & præſidio fuit, & occaſionem attulit evangelizandi tutius, contra omnem tumultum, c. XXII. 22. & plane ibi, quo alias non patuiſſet aditus. v. 40 -cap. XXVIII. 31.

¶ *ἐπυνθάνετο, interrogabat*) turbam, promiſcue, ut in primo aditu. v. 34.

¶ *τίς, τί, quis, quid*) Duo capita percontandi, & de ſanctis & de improbis.

34 *παρεμβολὴν*) *caſtellum*, quod Romana præſidia tenebant.

35 *συνέβη, accidit*) Verbum auxiliare, affine *τῷ ἐγένετο factum eſt.*

36 *γὰρ, enim*) Vis & impetus patet ex clamore.

37 *μέλλων, cum in eo eſſet*) Præſentiſſimo ſapientiæ cœleſtis ductu Paulus hunc aptiſſimum orationi capit locum.

¶ *εἰ ἔξεστί μοι; licet mihi?*) Modeſte alloquitur.

38 *οὐκ ἄρα; nonne*) Tribunus militum ita colligebat: Paulus Græce loquitur; ergo eſt Ægyptius.

39 *μὲν*) Μὲν ineunti ſermoni ἦθος addit. c. XXII. 3.

CAP. XXII.

1 Πατέρες, *patres*) Aderant etiam antiſtites & ſenes.

¶ *νυνὶ, nunc*) Hactenus per tumultum non audierant. Reſpicit apologia ad c. XXI. 28. nam ut ibi, ita hîc quoque, mentio fit de perſona Pauli, v. 3. de populo & de lege, v. 3. 5. 12. de templo, v. 17. de docendis omnibus, v. 15-17. 21. deque veritate doctrinæ: v. 6 ſſ. agitur autem nervoſe, anguſto tempore.

2 *τῇ ἑβραΐδι, Hebræa*) Multi videntur antea neſciſſe, de viro agi, qui vel hebraice ſciret.

3 *ἐγώ, ego*) Hac apologia refutatur clamor ille, de quo c. XXI. 28. Maximis de cauſis & ſingulari ratione Paulus de ſe ipſo tam multa dicit h. l. & c. XXVI. 4 ſ. conf. 1 Petr. II. 9.

¶ *μὲν, quidem*) Sequitur *δὲ, ſed*, v. 6.

¶ *ἀνὴρ, vir*) Singularem habet ἐνάργειαν & evidentiam hic ſermo.

¶ *παρὰ τοὺς πόδας, ad pedes*) Viciſſim doctor eſt a *capite* diſcipuli. 2 Reg. II. 3. Doctor ſedet: diſcipulus inferiore loco ſedet, aut ſtat. aliquando etiam procubuere diſcipuli.

¶ *ἀκρίβειαν, veritatem*) rationem exquiſitam, Phariſæorum propriam. c. XXVI. 5.

¶ *ζηλωτὴς τοῦ Θεοῦ, ſtudioſus Dei*) ζηλωτὴς verbum μέσον eſt in utramque partem. ζηλωτὴς Θεοῦ *ſtudioſus DEI* dicitur, uti ζῆλος Θεοῦ *ſtudium in Deum*, Rom. X. 2. Vterque locus quiddam ex mimeſi habet: nam Iudæi putabant, ſe tantum tribuere Deo, quantum detraherent Ieſu Chriſto.

¶ *καθὼς, ſicut*) Argumentum concilians.

¶ *ὑμεῖς, vos*) c. XXI. 28. 36.

4 *ταύτην, hanc*) Chriſtianam. Primum indefinite loquitur.

¶ *δεσμεύων, vinciens*) Verbum opportunum, a *vincto* adhibitum.

5 *μαρτυρεῖ μοι, teſtatur mihi*) Poſſe eum teſtari, patebat: velle eum, Paulus non dubitat. hinc benigne loquitur. Gravius poſtea, c. XXVI. 5.

¶ *ἀδελφοὺς, fratres*) Iudæos. c. II. 29.

6 *περὶ μεσημβρίαν, circa meridiem*) Omnia facta ſunt liquido.

10 *τέτακταί σοι, ordinatum eſt tibi*) Ordinatio divina eſt ſphæra piorum: quicquid agunt, ordinationis illius repræſentatio eſt.

12 *κατοικούντων, habitantibus*) Subaudi, *ibi*, ut c. XIII. 1. Ananiam bene norant. Habitantes hi videri poſſint opponi Iudæis circumeuntibus. c. XIX. 13.

14 *ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, Deus patrum noſtrorum*) c. III. 13 not.

¶ *προεχειρίσατό σε, conſtituit te*) Confirmat Ananias, hanc apparitionem Paulo obtigiſſe ex gratia, non ex ira.

¶ *τὸ θέλημα αὐτοῦ*) *voluntatem ſuam*, juſtam, quæ propoſita eſt in Chriſto. c. XX. 27. Ioh. VI. 38 ſ.

¶ *ἰδεῖν τὸν δίκαιον, videre Iuſtum*) Singulare beneficium. Chriſtus ſemper juſtus, & nunc plane etiam ab alieno peccato, quod ei fuerat impoſitum, immunis eſt. Hebr. IX. 28. Hunc poſt acceſſum ad Patrem 1 Ioh. II. 1 nunc non videmus. Ioh. XVI. 10. & tamen conſpectus eſt Paulo. *Iuſtus* autem; quia omnem Patris voluntatem explevit per ſe, & explet in nobis. Hæc ejus juſtitia eſt ſumma evangelii, cujus teſtis fit Paulus. Hunc Iuſtum vidit Paulus etiam deinceps. v. 18. c. XXVI. 16.

15 *μάρτυς, teſtis*) ex viſu & auditu. v. 14.

¶ *πάντας, omnes*) etiam gentes.

16 *τί μέλλεις; quid moraris?*) Celeriter, inquit, contende a dolore ad pacem.

¶ *ἀπόλουσαι, abluere*) baptiſmo ſuſcepto.

17 *ὑποστρέψαντι, revertenti*) Primus Pauli reditus memoratur c. IX. 26. Hunc dativum excipit genitivus, προσευχομένου μου, cui reſpondet ablativus, *orante me*, majorem habens conjunctionem cum *ecſtaſi*.

¶ *ἐν τῷ ἱερῷ, in templo*) Oſtendit, ſe legitimum honorem habere *templo*.

18 *αὐτὸν, eum*) Ieſum. v. 8.

¶ σπεῦσον,

¶ σπεῦσον, *feſtina*) propter inſidias tibi ſtructas, & quo citius prædices alibi.

¶ ἐ παραδέξονται, *non recipient*) Ταπείνωσις. i e. *repugnabunt* teſtimonio tuo.

19 ἀυτοὶ, *ipſi*) Paulus exiſtimavit, converſionem ſui tam efficax eſſe argumentum, quo etiam Iudæi moverentur: ſed Dominus reſpondet, gentes potius commotum iri.

20 καὶ ἀυτὸς, *etiam ipſe*) Converſus retinet humilem memoriam peccatorum, eaque ſemper confitetur.

21 εἰς ἔθνη, *in gentes*) Innuit, quamvis non directe, etiam ad *Romanos* nuncium de Ieſu Chriſto pertinere.

22 τὅτὅ, *hoc*) de *gentibus*. Neque de *IESV* libenter audiebant.

¶ γῆς, *terra*, Indignum ſtatuunt, quem terra ferat.

23 κονιορτὸν βαλλόντων, *pulverem jacientibus*) vehementiſſimo animi æſtu.

24 ἄγεσθαι, *duci*) a gradibus.

¶ μάςιξιν ἀνετάζεσθαι, *flagellis ex eo quæri*) ut quam celerrime confiteretur.

¶ ἐπεφώνεν, *acclamarent*) *Acclamare* dicuntur auditores verba facienti. c. XII. 22.

25 προέτειναν, *protenderunt*) quo planius expoſitum eſſet Pauli tergum ad verbera. Hic actus protendendi nec centurioni, qui tantummodo adſtabat, nec tribuno, qui ne adſtabat quidem, adſcribitur; ſed iis, de quibus v. 29 initio.

¶ τοῖς ἱμᾶσιν) *loris*, quibus eum adſtringebant, plagis excipiendis aptantes. Μάςιγες, *flagella* intentabantur, ſed ab iis differunt ἱμάντες *lora*, ad ligandum eum, qui *flagellis* explorabatur.

¶ ἄνθρωπον ῥωμαῖον, *hominem Romanum*) Facinus erat, ut Cicero ait, vincire civem *Romanum*: ſcelus, verberare. Adverſus vincula v. 29 jus civitatis non allegavit Paulus, nam hæc prædicta erant; allegavit adverſus verbera, ut corpus vitamque tueretur, evangelium poſthac prædicaturus.

¶ καὶ, *&*) & quidem.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Emphaſis. Nam nuſquam licebat.

26 τῷ χιλιάρχῳ, *tribuno*) qui abfuerat.

¶ γὰρ, *nam*) Immo majores ſuberant cauſæ *videndi*, v. gr. quod eſſet ſervus DEI.

28 ἐγὼ δὲ καὶ, *ego vero etiam*) Parrheſia Pauli.

29 ἐφοβήθη, *timuit*) ob magnam pœnam.

¶ καὶ ὅτι) Hoc pendet non ab ἐπιγνὸς, ſed ab ἐφοβήθη.

30 κατηγορεῖται, *accuſaretur*) Accuſationem adhuc nullam audierat, ſed aliquam ſubeſſe intellexerat.

¶ ἔλυσεν, *ſolvit*) aliquantiſper: nam c. XXIII. 18 iterum *vinctus* dicitur. conf. c. XXIV. 27. XXVI. 29.

¶ ἐκέλευσεν, *juſſit*) Adeo imminuta erat auctoritas populi.

¶ συνελθεῖν, *convenire*) in locum ſolitum.

¶ καταγαγὼν, *deducens*) ex caſtris in urbem inferius ſitam.

CAP. XXIII.

1 Ἀτενίσας, *intuens*) vultu bonam conſcientiam profitente; exſpectans etiam, num quis antiſtitum aliquid eſſet interrogaturus.

¶ ἐγὼ, *ego*) Hac proteſtatione conſecutus eſt, ut nil ſibi priſtinarum rerum

crimini dari; ſed illud, quod v. 6 fin. dicturus erat, tanquam unica ſuæ captivitatis cauſa allegari poſſet. c. XXIV. 21.

¶ συνειδήσει, *conſcientia*) c. XXIV. 16. 2 Cor. I. 12. Loquitur Paulus præcipue de ſtatu ſuo poſt converſionem. nam de ſtatu priſtino nemo ei controverſiam movebat. Et tamen in priſtino quoque ſtatu, quanquam in errore verſabatur, conſcientiæ fuerat obſecutus, neque quicquam commiſerat, cur in foro externo reus fieret. Nunc, quum bona vetera non abjecit, ſed meliora accepit, ex præſenti ſtatu lux in priſtinum ſeſe refundebat.

¶ τῷ Θεῷ, *Deo*) quanquam non omnes homines id probarent.

2 δὲ, *autem*) Nemo quamvis iniquus indigne ferre debuerat Pauli ſermonem. Plura dicturum interpellat.

¶ ὁ ἀρχιερεὺς) *ſummus ſacerdos*: non e multis, de quibus c. XXII. 30.

¶ ἐπέταξε, *juſſit*) ſine ulla cauſa.

¶ αὐτῷ, *ſibi*) Ananiæ.

¶ στόμα, *os*) velut indigna loquentis.

3 τύπτειν μέλλει, *percutiet*) Talio prædicitur.

¶ τοῖχε κεκονιαμένε) *Paries dealbate*, foris calcem albam, intus lutum habens. calx, ſpecies & color juſtitiæ; intus, injuſtitia. Calcis illius albedine præſtrictos habebat oculos ipſe pontifex, ut injuriam præ jure amplecteretur. Fortaſſe etiam *canos* capillos aut *albam* veſtem habuit.

¶ καὶ, *etiam*) καὶ in ipſo ſermonis corripientis initio valet *ergo*: ſed hîc, ſub initium, *quoque* valet proprie. *tu quoque*, non modo ceteri; tu, qui defenſor legis vis videri.

4 τοῦ Θεοῦ, *Dei*) Sanctitatem pontificis obtendunt.

5 οὐκ ᾔδειν, *neſciebam*) Paulus, quamvis complures annos abfuerat, c. XXIV. 17, tamen norat *principem ſacerdotum*, c. XXII. 5, cum etiam ceteros noſſet, v. 6, &, ſi ignoraſſet, ex ipſo eum loco, quo ſine dubio ſedebat, adſtantiumque numero, nunc noſſe poterat: neque ita tumultuarius erat *conſeſſus*, ut locum pontifex non inſignem caperet. Itaque, *neſciebam*, modeſte dictum, interpretere, *non veniebat mihi in mentem.* ſic, *haud ſcio*, 1 Cor. I. 16. conf. ibid. c. XII. 2 not. & cap. XV. 34 not. Phil. IV. 15. Luc. IX 55. 2 Sam. XIX. 22. Lev. V 4. Convenientiſſime hæc locutio varium ἦθος apoſtoli exprimit, partim reſpectu adſtantium, quos ita mitigavit, præſertim addita appellatione *fratrum*, & allegato interdicto Moſis de non maledicendo principibus: partim reſpectu Ananiæ; cujus ratio & juſſus quemvis potius, quam ſacerdotem ſummum indicaret: partim reſpectu ipſius Pauli, quem commotio ſingularis elevarat in Spiritu interius, qua perfunctus mox ad commune illud de non maledicendo principibus ſeſe recepit. Tali ratione Paulus ſæpe de iis, quæ divinitus agebat, per modeſtiam ſic judicabat & loquebatur, quaſi humanitus facta eſſent. vid. Rom. XV. 15. 1 Cor. IX. 17 ſ. 2 Cor. XI. 8 ſ. cum annott. Libertatis hujus cauſam attingimus in notis ad 1 Cor. VII. 25. Porro ex eo, quod diximus, etiam illud liquet, quomodo Paulus eum, quem duntaxat *judicem ſedere* norat, ſalva lege, quæ univerſe de *principibus* agit, ſic alloqui potuerit.

6 ἔκραξεν, *clamavit*) aperta confeſſione, ut omnes in turba audirent. c. XXIV. 21. Hîc in bonam partem valuit illud: *Divide & impera.* Non uſus eſt Paulus calliditate rationis aut ſtratagemate dialecti-

co; ſed ad ſui defenſionem ſimpliciter eos invitat, qui propius aberant a veritate.

¶ Φαρισαῖός εἰμι, *Phariſæus ſum*) ex diſciplina priſtina; & etiamnum, quod attinet ad fidem reſurrectionis.

¶ υἱὸς Φαρισαίου) υἱὸς Φαρισαίων habent alii, quorum teſtimonium *Tertulliani* corroborat antiquitas. *Filium* autem *phariſæorum* Paulus ſe appellat, non *præceptores* innuens, quo ſenſu tautologia eſſet, *Phariſæus*, *phariſæorum filius*; neque Paulus plures præceptores memorat, c. XXII. 3, ſed unum Gamalielem: verum quod parentes vel patrem & avum aut proavos, phariſæos habuiſſet. conf. 2 Tim. I. 3. Tali modo Climax eſt, *Phariſæus, phariſæorum filius.*

¶ ἐλπίδος καὶ ἀναστάσεως, *ſpei & reſurrectionis*) ἓν διὰ δυοῖν. nam *reſurrectionem ſperabant.*

¶ ἐγὼ κρίνομαι, *ego judicor*) *Præſenti judicio, cujus præſidem Ananias agit*, inquit Paulus, *eo res devenit*, *ut ſpes & reſurrectio mortuorum impugnetur.* Anteceſſores Ananiæ, Sadducæi fuerant, c. V. 17. & nunc etiam ipſe Sadducæus erat. Plus viginti jam annis a reſurrectione I. C. elapſis non tam indeſinenter præconium de I. C. ejusque reſurrectione, quam ipſum dogma de reſurrectione mortuorum, pridem ipſis inviſum, inſectabantur, uti jam illi quidem fecerant cap. IV. 2. phariſæi autem a fide chriſtiana, in hac parte, propius remoti erant. Itaque Paulus eos ſibi conciliat, Sadducæis eo magis frementibus. Hic ergo tum ſtatus eſt factus controverſiæ, quem Paulus ſero & conſtanter deinceps memorat. cap. XXIV. 15. 21. XXVI. 6 ſs. XXVIII. 20.

7 τὸ πλῆθος, *multitudo*) aſſeſſorum, utrivis ſectæ adſentientium.

8 μήτε πνεῦμα, *neque ſpiritum*) *Spiritus* angelo oppoſitus, dicit hic ſpiritum hominis defuncti. conf. v. 9 not. Matth. XIV. 2. Luc. XXIV. 37.

¶ ὁμολογοῦσι) *agnoſcunt.*

¶ τὰ ἀμφότερα, *utraque*) Alterum horum eſt reſurrectio, alterum angeli aliique ſpiritus. Congruit differentia particularum μηδὲ, μήτε, *non vero*, *neque*, quarum illa negationi addit vim adverſativam, hæc copulativam.

9 κραυγὴ μεγάλη, *clamor magnus*) turpiter.

¶ γραμματεῖς, *ſcribæ*) Quælibet ſecta habet *literatos*, & idiotas: illi ſolent eſſe os partis ſuæ.

¶ πνεῦμα, *ſpiritus*) Reſurrectionem defendebat Paulus; nunc etiam caput de ſpiritibus urgent phariſæi contra Sadducæos.

¶ ἐλάλησεν αὐτῷ, *locutus eſt ei*) Ex ſermone Pauli accipiunt, quod arridet: coll. c. XXII. 6 ſ. cetera abjiciunt.

¶ ἢ ἄγγελος, *aut angelus*) Hoc non dixit Paulus; ſed phariſæi addunt adverſum Sadducæos. Hic præciditur ſermo: ſciteque refert Lucas ſcribarum verba per tumultum abrupta, ſuſpenſa apodoſi ad particulam εἰ, *ſi*, uti ad κἂν, *etſi.* Luc. XIII. 9.

10 ὁ χιλίαρχος, *tribunus*) Quid putes militem de rixa tanti collegii cogitaſſe? Pejora deinde auditurus erat. v. 21.

¶ ὑπ' αὐτῶν, *ab illis*) Alii defendebant, irruebant alii.

11 τῇ δὲ ἐπιούσῃ νυκτὶ, *ſequenti autem nocte*) Quum ad ſummum venere pericula, tum maxime Dominus ſe aperit cum ſolatio ſuo. Promiſſiones divinæ, ut populo in V. T. ſic ſanctis ſingu-

 latim

latim datæ ſunt maxime tum, quum omnia eis videri poſſent deſperata. conf. v. 16. c. XXVII. 23. 2 Tim. IV. 17.

¶ ὁ κύριος) *Dominus*, Ieſus. Quod Paulus in ſpiritu ſibi propoſuerat, c. XIX. 21. id nunc maturo tempore confirmat Dominus. Acceſſit declaratio tertia per angelum DEI, c. XXVII. 23. Atque ab hoc capite XXIII ſumma hujus libri verſatur in teſtimonio apoſtolico Romæ per Paulum peracto. 2 Tim. IV. 17. Quodſi principatus Petrini defenſores hoc vel totum vel ex dimidia duntaxat parte Petro adſcriptum invenirent, quam id urgerent?

¶ διεμαρτύρω, *teſtatus es*) maxime diebus proximis.

¶ ἱερουσαλὴμ, ῥώμην· *Ieruſalem*, *Romæ*) Duæ metropoles orbis.

¶ δεῖ, *oportet*) Periculum in oculis DEI eſt nihil. Ipſa impedimenta proſunt.

¶ καὶ, *etiam*) Habenti dabitur.

¶ εἰς ῥώμην, *Romæ*) Promiſſio in longinquum, complectitur omnia citeriora. Paulus Romæ teſtabitur: ergo Romam veniet: ergo Iudæorum inſidias & maris diſcrimina & viperæ noxam effugiet.

12 λέγοντες, *dicentes*) ſumma temeritate, etiamſi juſtam habuiſſent cauſam. quam perplexi erant, quum perficere non posſent?

14 τοῖς ἀρχιερεῦσι, *ad principes ſacerdotum*) quorum tamen erat prohibere.

¶ μηδενὸς, *nihil*) nec cibi nec potus.

15 ὑμεῖς, *vos*) Huc annectitur illud, *cum ſynedrio*. Fraudem & vim conjungunt.

¶ ἐμφανίσατε) ſcil. ἑαυτοὺς. coll. v. 22.

16 ἀκούσας, *audiens*) Rem minus occulte gerebant, non putantes fore, qui rem Paulo aut tribuno deferret.

17 ἕνα) *unum*; nam plures erant.

¶ χιλίαρχον, *tribunum*) Huic ipſi dicere tutius erat.

19 ἐπιλαβόμενος, *prebendens*) ut fiduciam adoleſcentis confirmaret.

12 μὴ πεισθῇς) *ne morem geſſeris.*

¶ ἑτοιμοι, *parati*) ad occidendum.

23 δεξιολάβους διακοσίους, *ſtipatores ducentos*) Sive δεξιολάβους legas, ſive, ex uno codice vetuſtiſſimo, δεξιοβόλους, ignotum eſt militum genus, de quorum utrovis paucula notavit Grotius. Eo magis mirere, *ducentos* eorum hîc parari juſſos. Arabs apud Erpenium & Ludovicum de Dieu habet *octoginta*. Si alii teſtes ad Arabem acceſſerint, διακοσίους ex præcedentibus irrepſiſſe videri poſſit. Certe contra plus XL zelotas multo major numerus *militum* excitatus eſt.

24 κτήνη τε παραστῆσαι, *& jumenta parare*) A ſtilo recitativo hîc venitur ad relativum, contra ac verſu 22. nam in recitativo diceretur διασώζητε *ſalvum perducatis*, non διασώσωσι *ſalvum perducerent*. Convenit autem ſtilus relativus cum re ipſa; quod tribunus non ſtatim ſignificaret, quæ eſſet profectionis cauſa.

¶ ἐπιβιβάσαντες, *imponentes*) Semel equitaſſe ſcribitur Paulus; nec ſua ſponte. conf. c. XX. 13.

¶ ἡγεμόνα, *præſidem*) Subjungitur in *Latinis* recentioribus: *Timuit enim, ne forte raperent eum Iudæi & occiderent, & ipſe poſtea calumniam ſuſtineret, tanquam accepturus pecuniam.* Et ſic Biblia Germanica Moguntiæ A. 1462 excuſa, omiſſis his verbis, *tanquam accepturus pecuniam.*

25 ἐπιστολὴν περιέχουσαν τὸν τύπον τοῦτον) 1 Macc. XV. 2, ἦσαν (ἐπιστολαὶ) περιέχουσαι τὸν τρόπον τοῦτον.

¶ τύπον) *exemplum.* Hoc ſine dubio Latine ſcriptum & in archivis Romanis ſer-

ſervatum Romanos poſtea de veritate hiſtoriæ apoſtolicæ, hanc cum legerent, convicit.

27 τὸν ἄνδρα, *virum*) Sic appellat, honoris cauſa, iterum v. 30.

¶ ἐξειλόμην, *eripui*) De verberibus tacet Lyſias. Eadem arte Feſtus utitur, c. XXV. 20. 25.

¶ μαθὼν, *ut didici*) Non didicit antea, ſed poſtea.

30 μηνυθείσης) Hinc, ut ex verbo nuncupandi, pendet infinitivus μέλλειν.

34 ἐκ ποίας, *ex qua*) Civis Romanus erat Paulus: ideo quærit Felix de provincia.

35 διακούσομαι, *audiam*) Beatius fuiſſet, audire quamprimum.

¶ φυλάσσεσθαι, *cuſtodiri*) Sic Paulo tempus obtigit, quo poſſet quiete orare & meditari.

CAP. XXIV.

1 Πέντε, *quinque*) Properant. Interveniſſe videtur ſabbatum.

¶ ἀνανίας, *Ananias*) infenſus Paulo.

¶ ῥήτορος, *oratore*) Hoc uno in tota ſcriptura loco *rhetor* & *rhetoris* nomen occurrit.

¶ τερτύλλου, *Tertullo*) Videtur fuiſſe Italus.

¶ ἐνεφάνισαν) Intranſitivum. c. XXV. 2. 15. XXIII. 15. 2 Macc. III. 7. XI. 29.

2 κληθέντος, *vocato*) benigne, non *ducebatur*, uti c. XXV. 6.

3 πολλῆς, *multa*) Oratio plane diſſimilis Paulinæ, veræ, modeſtæ, ac ſolidæ ſine fuco. Felix erat homo flagitioſus & Iudæis exoſus.

¶ εἰρήνης) *Pax*, bonum maxime optandum in republica.

¶ κατορθωμάτων) Verbum per ſe grande; quod Tertullus ex philoſophia ſumſit: quare non additur epitheton. Sequuntur alia ejuſdem commatis.

¶ προνοίας, *providentiæ*) Hoc vocabulum ſæpe diis tribuerunt.

4 δὲ, *autem*) Innuit, plura dici potuiſſe in laudem Felicis. Verſu 3 ſubaudias *quidem*.

5 εὑρόντες) pro εὕρομεν.

¶ ἄνδρα λοιμὸν) Sic 1 Macc. XV. 3, ἄνδρες λοιμοί.

¶ στάσεις) Sic codd. opt. Alii στάσιν. Invidioſum inter Romanos & Iudæos verbum, *ſeditio*.

¶ πρωτοστάτην) *principem*.

¶ ναζωραίων, *Nazarenorum*) Chriſtianorum ex Domini cognomine cognomen, quod Paulus non recuſat. v. 14.

6 ἐπείρασε, *conatus eſt*) Verbum hoc de conatu vel mero vel efficaci poteſt accipi: aptum igitur erat ad calumniam.

8 παρ' οὗ, *abs quo*) i. e. a Paulo.

9 συνεπέθεντο) Appoſitum verbum. τὰ ἔθνη τὰ συνεπιτιθέμενα - συνεπέθεντο εἰς κακά. Zach. I. 15. Et ſic alibi. Pauci h. l. συνέθεντο.

¶ φάσκοντες) *dicentes*, ſimulata gravitate.

10 νεύσαντος, *innuente*) Geſtus, gravitati judicis congruens.

¶ ἐκ πολλῶν ἐτῶν, *ex multis annis*) ſex ſeptemve. Bonam cauſam habenti optata eſt judicis peritia. c. XXVI. 3.

¶ κριτὴν, *judicem*) Non aſſentatur Paulus.

¶ εὐθύμως) Ita cod. vetuſti. Deinde codices recentiores, εὐθυμότερον.

11 δε-

11 δεκαδύο, *duodecim*) Demtis quinque, de quibus v. 1, erant ſeptem dies: & de his ſeptem vid. cap. XXI. 17. 18. 26. 27, ubi expendatur verbum ἔμελλον, & ſenſus eſt: cum ea fierent, quæ Paulus v. 26 ſuſceperat. porro c. XXII. 30. XXIII. 11. 12, 32.

¶ ἀνέβην, *aſcendi*) Cæſarea. Ex Cæſareenſibus *cognoſcere* Felix *poterat.*

12 ἱερῷ, *templo*) Refutat Tertullum. v. 6. adde v. 18.

¶ ἐπισύστασιν) Decompoſitum. In templo *frequens* erat populus: eam frequentiam non *cumulavit* Paulus.

¶ συναγωγαῖς, *ſynagogis*) Hieroſolymitanis c. XXVI. 11.

¶ κατὰ τὴν πόλιν· *in urbe*) Ieruſalem. v. 11. κατὰ, cum articulo, non habet vim diſtributivam.

13 νῦν) *nunc*, primum.

14 ὁμολογῶ, *confiteor*) Verbum forenſe, idemque ſacrum, opportune adhibitum. Confeſſio ingenua, voluntaria, plena, de *fide*; hoc verſu: de *ſpe*, v. ſeq. de *amore* v. 17. Huic confeſſioni qui accedunt, eadem injuria, qua Paulus, *hæreſeos* accuſantur.

¶ ὁδὸν, *viam*) Fatetur ſe eſſe de iis, quos Tertullus Nazoræos appellarat.

¶ λέγουσιν αἵρεσιν, *dicunt hæreſin*) Hanc appellationem Paulus corrigit, non quo tum eſſet odioſa, ſed quod non ſatis digna. αἵρεσις, *ſecta*, eſt humani arbitrii; *via*, divinitus præſcripta. Dixerat, quantum ſatis fuiſſet ad defenſionem: ſed nunc, anſa ſcite capta, confeſſionem addit.

¶ πατρῴῳ, *patrio*) Confutat Paulus præjudicium *novitatis.*

¶ νόμον, *lege*) Iterum refutat Tertullum. v. 6.

¶ γεγραμμένοις, *ſcriptis*) de Ieſu Nazareno. v. 5.

15 ἔχων, *habens*) Id plus, quam προσδέχονται, *exſpectant.*

¶ δικαίων τε καὶ ἀδίκων, *juſtorum æque atque injuſtorum*) Opportuna diſtributio. nam in *foro* dicebat.

16 ἐν τούτῳ, *in hoc*) hanc ſpem dum habeo.

¶ αὐτὸς, *ipſe*) ego; quicquid illi faciunt.

¶ ἀσκῶ, *ſtudeo*) Hoc verbum, cum illo, *hæreſin*, allegoriam facit. Vtrumque in hiſtoria philoſophica obvium.

¶ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους, *ad Deum & homines*) Congruit, quod ſequitur: *eleemoſynas & oblationes.*

17 πλειόνων, *plures*) Qui diu abfuit, non potuit res novas moliri: debuerat autem humanius excipi, præſertim eleemoſynas facturus.

18 ἐν οἷς, *in quibus*) ſcil. rebus, ſtudiis.

¶ ὄχλου-θορύβου) Ὄχλος, turba hominum: θόρυβος, turba rerum. ὄχλος eſt aliquid magis fortuitum: θόρυβος, *turba*, vehementius quid & cum proæreſi tentatum notat.

¶ τινὲς δὲ) Δὲ eſt genuinum, per codices plurimos. Subaudi, εἶδον, *viderunt.*

19 οὓς, *quos*) Nunquam majores ſolœciſmos mundus etiam contra ſuas leges committit, quam in perſequenda fide.

20 στάντος μου) *quum ſteti.* Statio illa memoratur c. XXII. 30.

21 περὶ) *de* reſurrectione mortuorum nunquam non Paulus mentionem injicit.

22 ἀνεβάλετο, *diſtulit*) Conſilia dilatoria, tuta mundo in rebus divinis.

¶ ἀκρι-

¶ *ἀκριβέστερον, accuratius*) Per hos præſides *accurata* notitia rei Chriſtianæ Romam perlata eſt.

23 *τηρεῖσθαι, ſervari*) tutum præſtari.

¶ *ἄνεσιν, requiem*) Sic potuit propagare evangelium. Id moleſte ferebant Iudæi; neque impedire poterant.

24 *παραγενόμενος, adveniens*) in prætorio Herodis, ubi captivus tenebatur Paulus, coll. Act. XXIII. 35; Felix autem non videtur ibidem fuiſſe, ſed peculiarem domum habuiſſe.

¶ *τῇ γυναικὶ, muliere*) Accuratus ſermo. Non erat hæc legitima *uxor*, ſed, relicto priore marito, Felici nupſerat.

¶ *ἰουδαίᾳ, Iudæa*) ex familia Herodum. Vid. Ioſeph. l. 20 ant. c. 5.

25 *διαλεγομένου, diſſerente*) Paulus non curavit ſe inſinuare per curioſos diſcurſus. Cum ſermone de fide in Chriſtum conjunxit etiam, quæ dicenda eſſent ad Iudicem Felicem, & ad eundem Felicem atque Druſillam.

¶ *τοῦ*) Articulus, non primo & ſecundo, ſed tertio capiti ex iis, quæ hic enumerantur, additus, epitaſin habet.

¶ *ἔμφοβος γενόμενος, expavefactus*) Veritas facit, ut Felix etiam vinctum revereatur.

¶ *τὸ νῦν ἔχον, in præſenti*) Tale *præſens* in hac vita neglectum, ſingulos olim damnatos rodet. Periculoſa dilatio.

¶ *καιρὸν δὲ λαβὼν*) Pro *λαβὼν* plerique ſcripſere *μεταλαβὼν*, ex alliteratione ad *μετακαλέσομαι*. LXX, Ps. LXXV (74) 3, *ὅταν λάβω καιρόν*.

26 *ἐλπίζων, ſperans*) Mala ſpes: oculus nequam.

¶ *χρήματα, pecuniam*) quam tot Chriſtiani amore Pauli collaturi forent. conf. v. 17. 23. Sic theſaurum evangelii omiſit infelix Felix.

27 *διετίας, biennio*) vinculorum. Felicis munus cœpit ante vincula Pauli, anno interjecto: quanquam gradatim Iudææ potitus eſt. unde Paulus Act. XXIV. 10 recte dicere potuit, cum *ex multis annis* judicem eſſe huic populo. conf. Ord. temp. p. 285.

¶ *ἔλαβε, nactus eſt*) invitus, ut colligi poteſt ex v. 10. 24.

¶ *χάριτας καταθέσθαι, gratificari*) ut Iudæorum gratia proſequeretur decedentem. ſic *χάριν καταθέσθαι*, c. XXV. 9. *φιλίαν καταθέσθαι*, 1 Macc. X. 23. Homines mundani, ſibi invicem gratificaturi, manus porrigunt adverſus ea, quæ DEI ſunt. c. XXV. 9.

CAP. XXV.

1 *Τρεῖς ἡμέρας*) *triduum*; ſat cito.

2 *ἐνεφάνισαν, apparuerunt*) Tantis temporum intervallis non ceſſat Iudaicus zelus. v. 24. Tanto juſtius complexus eſt Paulus gentes.

¶ *παρεκάλουν, rogabant*) Hinc pendet *ὅπως ut* v. 3.

3 *εἰς ἱερουσαλὴμ, Ieruſalem*) ubi Feſtus erat jam.

4 *ἀπεκρίθη, reſpondit*) Feſti ſtudium in tuendis Regalibus Paulo inſervit. Scite exprimit Lucas animum procuratoris novi adeoque inſolentis.

¶ *ἐν τάχει, celeriter*) Vid. v. 6.

¶ *μέλλειν ἐκπορεύεσθαι exiturum*, ad jus dicendum.

5 *δυνατοὶ*) *qui valent*, ad iter faciendum. ἦθος urbanum Feſti exprimitur, reſpondentis Iudæis, moleſtiam viæ cauſantibus.

¶ *συγκαταβάντες, deſcendentes ſimul*) mecum. Forum non ſequitur actorem.

¶ *εἴ τι, ſi quod*) Non ſimpliciter credit Iudæis. v. 10 fin.

¶ *ἐν τῷ ἀνδρὶ, in viro*) Sic *Lat.* cum codd. opt. τέτῳ additum a recentioribus.

6 *ἐ πλείες ὀκτὼ ἢ δέκα*) *non amplius, quam octo aut decem*, habet *Latinus.* Atque huic lectioni ſuffragantur vetuſti codices Græci, cum verſione *Coptica.* Proba locutio. ſic, ἐ πλείες ἡμέραι δεκαδύο κτλ. c. XXIV. 11. IV. 22. XXIII. 13. Alii omittunt ἐ, vel etiam ὀκτὼ, vel ἐ πλείες. Octo aut decem dies, ſat breve tempus (v. 4.) pro commoratione novi præſidis in urbe Ieruſalem. Intra id tempus non commode poterat Pauli cauſam tractare.

7 *περιέστησαν, circumſteterunt*) periculum intentantes.

¶ *πολλὰ, multa*) Vbi *multa* colliguntur crimina, ſæpe ne unum quidem verum eſt.

¶ *καὶ βαρέα, & gravia*) Ea quæ fuerint, ſignificatur v. ſeq.

¶ *φέροντες, ferentes*) cum clamore. v. 24.

9 *θέλεις; vis?*) Poterat Feſtus Paulo non rogato decernere; ſed conſcientia eum retinebat, & res divinitus gubernabatur, ut Paulo daretur cauſa *appellandi.*

¶ *ἐπ' ἐμε, penes me*) Hoc Feſtus ſpecioſe addit. Reſpondet mox Paulus: ἐπὶ τε βήματος κτλ. *ad tribunal* &c.

10 *ἑστώς εἰμι, ſto*) ſcil. hîc, Cæſareæ.

¶ *κάλλιον*) *melius*, quam alii.

¶ *ἐπιγινώσκεις, cognoſcis*) Conſcientiam Feſti tangit.

11 *ἀδικῶ*) Præſens abſolutum (uti Col. III. 25.) quo præteritum involvitur, ut apud Chrys. de Sacerd. ſect. 55 fin. ἐκ ἀδικῶ. conf. c. XXVI. 31 πράσσει.

¶ *τὸ ἀποθανεῖν*) Id ipſum agi, notat articulus.

¶ *ἐδεὶς, nemo*) Modeſte, i. e. tu non potes.

¶ *ἐπικαλεμαι, appello*) Licet interdum in cauſa DEI adhibere remedia juris. Arripit Paulus ſubſidium profectionis Romanæ. c. XXIII. 11.

12 *συμβελίε, conſilio*) Hoc conſtabat ex iis, qui cum prætore erant.

¶ *πορεύσῃ, ibis*) Hæc videtur Feſtus terrendi Pauli cauſa dixiſſe.

13 *βερνίκη, Bernice*) Agrippæ ſoror.

¶ *τὸν φῆστον, Feſtum*) novum prætorem.

14 *πλείες, plures*) Feſtus rem Pauli negligenter tractat.

¶ *ἀνὴρ, vir*) Totus Feſti ſermo redolet prætorem novum.

16 *ῥωμαίοις, Romanis*) Vtinam nil eorum, quæ Romani facere non ſolebant, apud Chriſtianos fieret.

17 *ἀναβολὴν μηδεμίαν, dilationem nullam*) Hoc per ſe non malum.

18 *ὑπενόεν, ſuſpicabar*) ex tanta eorum contentione.

¶ *ἐγὼ, ego*) hoſpes adhuc.

19 *ἰδίας*) Sane Iudæi gentibus *ἴδιον proprium* quiddam habere viſi ſunt. Agrippas non erat Iudæus: alioqui Feſtus non ſic cum eo loqueretur. Erat, ex Herodum familia, Idumæus, Proſelytus, ſed, ut fit, apud magnos homines, ſine inſigni ſtudio. Feſtus ergo Agrippam pro Ethnico habere poterat. confer etiam c. XXVI. 27.

¶ *δεισιδαιμονίας, religione*) Verbum *μέσον*, in bonam partem, ſed ſæpius in malam adhibetur.

¶ περὶ

¶ *περί τινος, de quodam*) Ita miſer Feſtus loquitur de Eo, cui omne genu flectetur.

¶ τεθνηκότος, *mortuo*) *Crucem* aut neſcivit aut non curavit Feſtus.

20 ἀπορούμενος, *hæſitans*) Debebas, Feſte, quærere. Elegans conſtructio, ἀπορούμενος ζητησιν. Exempla habet Scapula.

¶ ζήτησιν) ζητήματα, *quæſita*, v. 19. ζήτησις, *quæſtio. Quæſitum*, *quæſtionis* objectum.

21 τηρηθῆναι, *ſervari*) Hoc verbo prodit Feſtus, ſe voluiſſe Paulum Iudæis condonare.

¶ σεβαστοῦ) *Auguſti.*

22 ἐβουλόμην) pro, βούλομαι morata enallage.

¶ καὶ αὐτὸς, *egomet*) Prudenter. Si ipſe cognoſcas, plura videbis & audies, quam alii referunt.

¶ αὔριον) Idem dies, Feſto, αὔριον *cras*; Lucæ, ἐπαύριον, *poſtridie.* v. 23.

23 Φαντασίας, *pompa*) frequentia, ornatu, ceremonia.

¶ ἀκροατήριον, *auditorium*) capax, prætoris.

¶ χιλιάρχοις, *tribunis*) militaribus.

¶ ἀνδράσι-πόλεως, *viris-civitatis*) Hi erant magiſtratus civiles.

¶ ὁ παῦλος, *Paulus*) Huic magnæ lætitiæ fuit tam illuſtris occaſio.

24 ἡμῖν, *nobis*) mihi & Agrippæ.

¶ ἄνδρες, *viri*) Bernicæ parcit Feſtus, quo minus captivum repræſentet mulieri.

¶ θεωρεῖτε) Indicativus: *videtis.* coll. c. III. 16. XIX. 26. XXI. 20.

26 τῷ κυρίῳ, *domino*) Cæſari. Nuper orta erat hæc *domini* appellatio.

CAP. XXVI.

1 Ἐπιτρέπεται, *permittitur*) Eleganter, imperſonaliter. *conceditur*, a Feſto, ab Agrippa. Agrippas cupiebat audire.

¶ ὑπὲρ, *pro*) non modo *de* te.

¶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα, *extendens manum*) vinctam. Id & Pauli parrheſiæ & auditorum attentioni conveniebat.

2 περὶ, *de*) Paulus & crimen judaicum refutat, & fide urgente plura dicit. Eſt hic ſermo ultimus plenior, qui exſtet, Pauli, dignus incrementis ejus ſpiritualibus.

¶ ὑπὸ ἰουδαίων) Non addit articulum. non enim plane omnes Iudæi Paulum accuſabant.

¶ βασιλεῦ ἀγρίππα, *rex Agrippa*) Magnam vim habet compellatio in ſecunda perſona, ſingulari præſertim, & proprio nomine. v. 27.

¶ ἥγημαι ἐμαυτὸν μακάριον, *æſtimo me beatum*) gratulor mihi.

3 γνώστην ὄντα σε) Duo accuſativi, Attice: i. e. præſertim *quum ſis gnarus.* v. Heupel. de Dialectis, Can. 98. Raphel. ex Xen. & Arriano. γνώστης, qui notitiam habet & quærit. Talis non erat Feſtus. c. XXV. 20.

¶ ἐθῶν, *conſuetudinum*) in practicis.

¶ ζητημάτων, *quæſtionum*) in theoreticis. Hoc vocabulo uſus erat Feſtus, abſente Paulo. c. XXV. 19. Et Paulus divino ductu id repetit & explanat.

4 μὲν οὖν) Οὖν facit acceſſum ad tractationem: μὲν, non ſequente δὲ, mollit ſermonem. v. 9. Magnam ἐνάργειαν, *evidentiam* habet hæc narratio.

¶ *βίωσιν, vitam*) actionem in vita.

¶ *τὴν ἐκ νεότητος, τὴν ἀπ' ἀρχῆς, quæ ab adoleſcentia, quæ ab initio erat*) id eſt, ab ineunte adoleſcentia. ſic *ἄνωθεν*, *primitus*. v. ſeq.

5 *προγινώσκοντες*) *noſcentes* me, *antequam* ego dicam.

¶ *ἐὰν θέλωσι, ſi velint*) Nolebant autem, quia perſentiſcebant, in converſione Pauli, etiam reſpectu vitæ anteactæ, efficaciſſimum eſſe argumentum pro veritate fidei Chriſtianæ.

6 *καὶ, &*) Hæc, quæ verſus 6. 7. 8 habent, quaſi per parentheſin dicuntur; ut Paulus oſtendat, ſe id ipſum, quod *pbariſæi* recte ſtatuant, de reſurrectione mortuorum, non abjeciſſe, ſed vere asſerere. De nexu v. 5 & 9, cui particula *μὲν οὖν* inſervit, confer c. XXII. 3. 4. Nempe Phariſaiſmus ad perſecutionem impulerat Paulum.

¶ *νῦν*) *etiamnum.*

¶ *ἐλπίδι, ſpe*) Vim habet repetitio: *ſperat; de qua ſpe*, v. 7.

¶ *ἐπαγγελίας, promiſſionis*) Firma igitur *ſpes*.

¶ *ἕστηκα, ſto*) hoc die.

¶ *κρινόμενος, judicio ſubjectus*) hoc tempore.

7 *εἰς ἣν, in quam*) ſpem.

¶ *τὸ δωδεκάφυλον, duodenarius tribuum*) Etiam X tribus bonam partem redierant ex oriente, ſed ex *διασπορᾷ* in *διασποράν*. Iac. I. 1. 1 Petr. I. 1. In illa enim loca, quæ Iacobus & Petrus memorat, primitus X tribus non abductæ fuerant. Iac. I. 1. 1 Petr. I. 1. Omnes habuere ſpem reſurrectionis.

¶ *καταντῆσαι, devenire*) Verbum Paulo frequens. Eph. IV. 13. Phil. III. 11. Tota religio noſtra tendit in futurum.

8 *ἄπιστον, incredibile*) *ἄπιστα incredibilia* veteres dixere fabulas poëticas. vid. Chryſoſt. de ſacerd. § 226. 590. ſic *incredibile* duxit reſurrectionem Feſtus. c. XXV. 19.

¶ *ὑμῖν, vobis*) Apoſtrophe, reſpectu Iudæorum; (neque enim Agrippas erat Iudæus: v. 3. 7, ubi *ἡμῶν* facit antitheton ad proſelytos, tales præſertim, qualem notavi Agrippam. c XXV. 19 not) & parrheſia, ad præſentes auditores. Feſto ſic reſpondet, ut ſi ſermonem ejus audiſſet. c. XXV. 19.

9 *ἔδοξα ἐμαυτῷ, viſum erat mihi ipſi*) etiam præ aliis.

¶ *δεῖν, oportere*) Tanta vis errantis conſcientiæ.

¶ *πολλὰ ἐναντία, multa contraria*) non ut alii, qui nec colunt, nec lædunt. Hæc *contraria* Pauli ſermo inſigni incremento enumerat.

¶ *πρᾶξαι*) *ἐποίησα*, mox. Differunt verba, ut alibi notamus.

10 *τῶν ἁγίων, ſanctorum*) Sic appellat, convenienter orationi ineunti, Chriſtianos, vocabulo a Iudæis ad hos translato.

¶ *ἐγὼ, ego*) Emphaſis.

¶ *τὴν*) Articulus ſignificat, ſine *poteſtate* Paulum hoc non potuiſſe facere: & principes ſacerdotum facultatem generalem dediſſe omnibus, qui vellent perſequi.

¶ *κατήνεγκα ψῆφον*) Rara phraſis. *Calculum adjecit* Paulus, quum recte fieri cenſuit.

11 *συναγωγὰς, ſynagogas*) Hieroſolymitanas.

¶ *ἠνάγκαζον βλασφημεῖν, cogebam blaſphemare*) Hoc omnium triſtiſſimum. Reſipiſcite,

ſipiſcite, hoſtes evangelii. Si Franc. Spiera, cui vis allata, tam graviter luit; quid tandem iis fiet, qui vim afferunt, nec cum Saulo reſipiſcunt?

12 ἐπιτροπῆς, *juſſu*, *permiſſu*) Paulus erat *Commiſſarius*. Ἐπιτροπὴ, *Commiſſion*. unde ἐπίτροπος. vide Eſth. IX. 14 in LXX.

13 εἶδον, *vidi*) de improviſo.

¶ βασιλεῦ, *Rex*) Opportuniſſime, in hac epitaſi narrationis, *regem* figit.

¶ ὑπὲρ, *ſupra*) Gloria Chriſti.

14 τῇ ἑβραΐδι διαλέκτῳ, *Hebraica lingua*) Ipſe Paulus h. l. non loquebatur hebraice. nam c. XXII. 7 hebraice loquens, hoc, *hebraica lingua*, non addidit. Hebræa lingua, Chriſti lingua in terra & e cœlo.

¶ σκληρόν σοι, *durum tibi*) Syriacum adagium notat Lightfoot.

15 ὁ δὲ, *ille autem*) ὁ δὲ κύριος habet *Al.* & alii cum *Latino*. Ex cap. IX. 5, ubi Lucæ relatio ſic habet. Sed Paulus, qui hîc loquitur, omittit etiam in cap. XXII. 8. Eleganter. Nam poſtea, continuo, audivit demum, quis eſſet hic *Dominus*.

¶ ἐγὼ, *ego*) Vivit ergo, Feſte. c. XXV. 19. Ad verba hujus ſermonis, quem Ieſus ad Saulum dixit, ſæpe ſe refert Paulus, ut mox notabimus. conf. v. 17 ſ. not.

¶ Ἰησοῦς, *Ieſus*) ὁ Ναζωραῖος *Nazarenus*, additur c. XXII. 8. Id Paulus h. l. non addit, Agrippæ parcens, ne ei videatur objicere de Herodum impietate contra Chriſtum. Etiam v 26 generatim loquitur.

¶ στῆθι ἐπὶ τοὺς πόδας σου) Sic LXX, Ez. II. 1.

16 ὧν τε ὀφθήσομαί σοι) *& earum viſionum*, *quas tibi* poſthac *impertiar*.

17 ἐξαιρούμενος, *eripiens*) Multis ſane periculis eripuit Dominus Paulum. Idem verbum cap. XII. 11 & alibi, eodem ſenſu. Significat Paulus, hanc libertatem, qua nunc in ipſis vinculis gaudeat, ſibi fuiſſe promiſſam cum profectione ad gentes.

¶ οὓς) *quos*. Refertur & ad *populum* judaicum & ad *gentes*. v. 20.

¶ νῦν ἐγὼ) νῦν, absque ἐγὼ, habent perpauci: plures, ἐγὼ, absque νῦν. Facile hanc vel illam inter plures perbreves voculas omiſerunt librarii. Iunctim *Latinus* retinet, *nunc ego*. *Ego* denotat auctoritatem mittentis: *nunc* demonſtrat tempus præſens.

¶ ἀποστέλλω, *mitto*) Epocha *apoſtolatus* Paulini cum hoc ipſo converſionis articulo incipit. c. IX. 15. 20. 27. Gal. I. 12. 15 ſ.

18 ἀνοῖξαι, *aperire*) Aperit, qui mittit Paulum, v. 23, & aperit per Paulum, qui mittitur. Egregia converſionis totius hoc loco eſt deſcriptio. conf. Ies. XLII. 6. 7.

¶ αὐτῶν, *eorum*) Iudæorum & gentium.

¶ τοῦ ἐπιστρέψαι) Non additur αὐτοὺς, ut mox additur ad λαβεῖν· quare ut ἀνοῖξαι, ſic ἐπιστρέψαι dicitur de Paulo; (ut accipit Verſio Neogræca, Beza & alii;) & τοῦ declarat, uti Luc. I. 73 not.

¶ ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, *a tenebris in lucem*) Hoc magis ad populum pertinet; illud, quod ſequitur, magis ad gentes, coll. v. 20 not. εἰς *in* lucem, 1 Petr. II. 9. conf. Col. I. 12 ſ. 1 Ioh. I. 7. II. 9 ſ. Ap. XXI. 24. φῶς hîc ſine articulo, uti v. 23.

¶ ἐξουσίας, *poteſtate*) quæ valde craſſa fuit apud idololatras. conf. Col. I. 13 ſ.

¶ σατανᾶ, *ſatanæ*) *Satanas* opponitur *DEO*, ut Chriſto antichriſtus.

¶ τοῦ) Anaphora.

¶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, *remiſſionem peccatorum*) Id ad *populum* nominatim pertinet. c. II. 38. κλῆρον *ſortem*, ad gentes magis.

¶ κλῆρον, *ſortem*) Conf. iterum Col. I. 12.

¶ ἐν τοῖς ἡγιασμένοις, *in ſanctificatis*) vid. Cap. XX. 32 not.

¶ πίστει, *fide*) Conſtr. cum λαβεῖν *accipere*.

19 ὅθεν) *Inde* facultatem accepi obediendi.

¶ οὐκ ἐγενόμην ἀπειθὴς, *non factus ſum inobediens*) Litotes. i. e. plane ſtatim obedii. Gal. I. 16. Ne Pauli quidem converſio irreſiſtibilis fuit. De Iudæorum ſententia Paulus debuiſſet eſſe *inobediens*: id negat ipſe.

¶ οὐρανίῳ, *cæleſti*) adeoque efficaciſſimæ.

20 μετανοεῖν, *reſipiſcere*) Id magis ad Iudæos pertinet.

¶ ἐπιστρέφειν, *converti*) Id magis ad gentes pertinet. Nam *ad Dominum* Chriſtum *converti* dicitur in hoc præcipue libro de Hebræis: c. XI. 21 not. *ad Deum converti* dicitur de gentibus. c. XIV. 15. XV. 3. 19. 1 Theſs. I. 9.

21 ἕνεκα τούτων, *horum cauſa*) Nunc omnia dextre confert Paulus ad defenſionem.

22 ἐπικουρίας, *opem*) Ammonius: βοηθεῖ μὲν ὁ συνών· ἐπικουρεῖ δὲ ὁ ἔξωθεν εἰς βοήθειαν ἥκων. Quum Iudæi omnes Paulum vel oppugnarent vel non defenderent, *Deus* auxilio repente miſit Romanos *ex caſtris*. Sic promiſſio, quam Ieſus dederat v. 17, præſtita eſt.

¶ τυχὼν) Reſpectu noſtri, non reſpectu DEI, talia ſunt *fortuita*.

¶ ἕστηκα) *ſteti*, *ſto* ſalvus.

¶ μεγάλῳ, *magno*) ut in præſenti.

¶ μελλόντων) Genitivus pendet ab ὧν.

¶ καὶ) &, nominatim, Moſes, propheta eximius.

¶ εἰ) *an*. Eleganter. Res erat liquida: Iudæi in *quæſtionem* vocarant. v. 3.

¶ παθητὸς, *pati potis* eſt) Negarant Iudæi, Meſſiam poſſe pati.

¶ πρῶτος, *primus*) 1 Cor. XV. 23.

¶ φῶς, *lumen*) v. 13. 18.

¶ μέλλει καταγγέλλειν, *annuntiabit*) per evangelium, ut prædictum eſt.

24 μαίνῃ παῦλε, *inſanis, Paule*) Inſanis Feſte. Videbat Feſtus, naturam non agere in Paulo: gratiam non vidit. quare furorem putat eſſe judaicum, cujuſmodi furor erat apud gentes ex fabulis ſuis. Non habitum maniæ, ſed actum Paulo tribuit. conf. c. XII. 15.

¶ γράμματα, *literæ*) Pro Pedantiſmo Feſtus habet ardorem apoſtolicum.

25 κράτιστε Φῆστε, *excellentiſſime Feſte*) Inſani non utuntur nominibus & vocabulis honoris. Sic quoque Feſtum refutat Paulus.

¶ ἀληθείας καὶ σωφροσύνης, *veritatis & ſobrietatis*) *Sobrietas* opponitur furori: *veritas* confirmatur v. ſeq. Vtraque manet etiam, ubi vehementiſſime agunt homines DEI.

¶ ἀποφθέγγομαι, *eloquor*) Aptum verbum.

26 ἐπίσταται, *ſcit*) Patet hoc. nam etiam *Chriſtianum* nomen ſciebat. v. 28. Interpellatione Feſti refutata urget Paulus propoſitum, apte & pedetentim rediens a Feſto ad Agrippam.

¶ παῤῥησιαζόμενος, *libertate utens*) Libera

bera fiducia erat, quam Feſtus *maniam* appellabat.

¶ οὐκ ἐν γωνίᾳ) non in *angulo*, ſed inſpectante genere humano.

27 τοῖς προφήταις, *prophetis*) His qui credit, Paulo credit, ipſique Chriſto.

¶ οἶδα, *ſcio*) Hîc regem ita tenet Paulus, ut vix obniti poſſit.

28 ὁ δὲ ἀγρίππας, *Agrippa autem*) Contemtim Rex loqui nonnullis videtur: verius dixeris, bonum in eo fuiſſe motum. coll. v. 27. 29.

¶ ἐν ὀλίγῳ) Ipſam hanc locutionem non reperias apud LXX. ſed tamen ſynonyma eodem genere neutro poſita, quibus Hebraicum כמעט Latinum *propemodum*, *tantum non*, exprimitur, ita quidem, ut effectus ipſe, in re præterita excludatur, in re futura varie includatur. priore modo fere additur παρά· παρὰ μικρὸν, παρὰ βραχὺ, παρ' ὀλίγον. Ps. LXXII, (73.) 2. XCIII, (94.) 17. Prov. V. 14. Lat. *pæne*. Altero modo ἐν ponitur: ἐν τῷ μηδενὶ, Ps. LXXX, (81) 15. ἐν τάχει, Ps. II 12. Lat. *nullo negotio, facile, celeriter*. quæ notio huic loco, qui item ἐν habet, pulcre congruit. Occurrit ergo hîc, Feſtus, ſine Chriſto: Paulus, Chriſtianiſſimus: Agrippas, in bivio, cum optimo impulſu.

29 εὐξαίμην ἂν τῷ θεῷ, *vota DEO fecerim*) Agrippas loquitur tanquam de re arbitrii ſui, perſuaſionem humanam, qualem Paulo tribuebat, admittentis. id Paulus comiter corrigit: nam DEI eſt donum & opus.

¶ καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ, *& in pauco & in multo*) Paulus regi illud, *in pauco*, regerit; & per quandam parodian addit, *& in multo*: quorum utrumque & tempus & facilitatem rei notat. quæ facilia ſunt, plerunque cito fiunt: quæ difficilia, tarde. *in multo* pertinet ad Feſtum, cujus nomini Paulus parcit, & ad alios auditores, Feſti ſimiles, quos ad fidem invitat: *in pauco*, vel utrumvis, ad Agrippam.

¶ οὐ μόνον σὲ, *non modo te*) Innuit Paulus, ſe paratum eſſe, non modo τὸ ὀλίγον *paucum*, loquendi operam, ſed etiam τὸ πολὺ, *multum*, magnum laborem, tolerantiam, ipſamque vitam impendere.

¶ πάντας, *omnes*) Modeſtiæ eſt, quod hos omnes Paulus non appellat & alloquitur: aſpicit tamen & notat.

¶ σήμερον, *bodie*) Hoc plerique cum participio præcedente, Chryſoſtomus & alii cum verbo ſubſequente conſtruunt. Et quidem cum verbo inſignem vim habet.

¶ γενέσθαι, *fieri*) Repetitur verbum Agrippæ. Antitheton, *ſum*, mox.

¶ τοιούτους, *tales*) *Chriſtianos*, non ſolum profeſſione, ſed re. Elegans periphraſis.

¶ κἀγὼ, *egomet*) Loquitur Paulus ex ſenſu ſuæ beatitudinis, cum amore latiſſimo. conf. 1 Cor. VII. 7.

¶ παρεκτὸς, *cum exceptione*) Suaviſſima ἐπιθεραπεία & exceptio.

30 ἀνέστη, *ſurrexit*) Sederant igitur. Pretioſiſſimum pro Agrippa momentum: quo utrum uſus ſit, nec ne, olim videbimus.

31 οὐδὲν, *nihil*) Nilne præterea, auditores, ex illo ſermone diſcere poteratis? Politica reflexio & benignum judicium de tali præcone, rem non conficit.

¶ πράσσει) *agit*, egitque. Non de una actione, ſed de tota vita Pauli loquuntur.

32 εἰ μὴ, *ſi non*) Iam Feſtus non poterat dimittere. Accedebat timor offendendi Iudæos.

CAP. XXVII.

1 Ἐκρίθη, *judicatum eſt*) Profectio Pauli ad Cæſarem jam ante decreta

creta erat: nunc tempus conſtitutum, & iter maritimum. De Paulo proprie *judicatum erat:* Paulum libere ſequebantur amici, in his Lucas.

¶ τȣ) ἐκρίθη τὸ κρίμα τȣ ἀποπλεῖν.

¶ ἑτέρȣς, *alios*) Conf. Luc. XXII. 37.

¶ σπείρης σεβαςῆς) *cohortis Auguſtæ.*

2 πλοίῳ) Non voluere captivorum cauſa *navem* ſumere talem, qua una totus curſus conficeretur. v. 6.

¶ ἀδραμυτlηνῷ) *Adramyttium*, Aſiæ minoris oppidum, a Pergamo ſeptentrionem verſus ſitum, ut ex Xenophonte obſervat Raphelius, contra ac tabulæ habent Geographicæ.

¶ μέλλοντι) Sic ſermo pertinet ad navem, coll. v. 6. Μέλλοντες habent alii, ex rhythmo ἐπιβάντες.

¶ τοὺς-τόπους, *loca*) Vt mare navigatur, ſic partes maris (τόποι) navigantur.

¶ ἀριςάρχȣ) *Ariſtarchus* aut patriam repetebat, aut Romam petebat.

3 φιλανθρώπως, *humane*) Aptum verbum, de officiis inter alieniores. c. XXVIII. 2. Tit. III. 4.

¶ ἰȣλιος, *Iulius*) Videtur audiſſe Paulum, c. XXV. 23.

¶ φίλȣς, *amicos*) qui *Sidone* erant.

4 ὑπεπλεύσαμεν, *ſubnavigavimus*) Partem Cypri meridionalem volebant prætervehi; orientalem non procul prætervecti ſunt. ὑπὸ hîc componitur, uti v. 7. 16.

5 πέλαγος) *mare* profundum, a terra remotius. Antitheton, *ſubnavigavimus.*

7 μὴ προσεῶντος) *non admittente* nos vento ad Cretam.

8 μόλις, *vix*) Conſtr. cum ἤλθομεν *venimus.*

¶ καλȣς) fortaſſe κατ' ἀντίφρασιν, coll. v. 12. uti *Pontus Euxinus.*

¶ λασαία) Sic optimi codices: duo, ἄλασσα. unde *Thalaſſa* habet *Lat.* Proſtheſin literæ *t civitas*, proxime præcedens, ex tertia ſyllaba dare potuit. Plus tribuimus Aſiaticis codicibus, quam Africanis, ubi de nominibus locorum agitur. Creta λέγεται εἶναι ἑκατόμπολις, ut habet Scylacis Periplus. In *centum* oppidis quam multa hodie ignota ſunt?

9 ἤδη, *jam*) propter anni tempus. Veteres plus timuere hiemem in navigando, quam noſtra ætas.

¶ τὴν νηςείαν, *jejunium*) Denotatur anni tempus, per metonymiam, ab jejunio menſis VII. Lev. XVI. 29.

¶ παρῄνει, *adhortabatur*) ne Cretam relinquerent. v. 21.

¶ ὁ παῦλος, *Paulus*) Illuſtre exemplum Paulus præbet fidei in rebus etiam maxime externis, cum magna præſentia animi & dexteritate conſilii ſe exſerentis & alios excitantis.

10 ἀυτοῖς, *eis*) centurioni & ceteris.

¶ ὅτι-μέλλειν) ὅτι interdum habet infinitivum. Polybius: διαδοθείσης φήμης, ὅτι τὰ θηρία τȣ̀ς πλείςȣς διαφθεῖραι. Plura ex eo Raphelius.

¶ ὕβρεως) ὕβρις, Lat. *injuria*, ſæpe dicitur reſpectu patientis, qui non meritus erat incommodum, tametſi cauſa agens non peccet. Hæc vox ὕβρις navim potiſſimum ſpectat: ζημία & navim & animas.

¶ μέλλειν ἔσεσθαι) μέλλει facit orationem modalem, *poſſit:* & modeſtiam redolet.

11 κυβερνήτῃ, *gubernatori*) qui navem regebat.

¶ ναυκλήρῳ, *nauclero*) cujus erat navis. Hic quoque in poteſtate centurionis erat.

¶ ἐπεί-

¶ *ἐπείθετο μᾶλλον, obtemperabat potius*) Artifici in ſua arte non ſemper credendum. Sæpe fidelis Chriſtianus, quum maxime opus eſt, opportuniora loquitur: ſed minus auditur. Coh. IX. 15. Fortaſſe timuit Iulius indignationem ſuperiorum.

12 *οἱ πλείους, plurimi*) In periculo ſuffragia ferunt etiam ii, qui jus non habent: ſed plura ſuffragia non ſemper meliora.

¶ *ἔθεντο βουλὴν*) *conſilium poſuerunt*: Pricæus, Petroniana phraſi. LXX, Iud. XIX. 30, *θέσθε βουλήν*. & ſic Ps. XIII. (2) 3, *θήσομαι βουλάς*.

¶ *Φοίνικα, λιμένα*) *Φοίνιξ* erat oppidi nomen; *portus*, *Φοινικοῦς*, Ptolemæo. Prona metonymia.

¶ *κατὰ λίβα καὶ κατὰ χῶρον, ad Africum & ad Corum*) Duobus ventis poſitis, diſtinctius exprimitur, quam patens fuerit portus, & quanta appellendi ſpes, quam ſi zephyrus duntaxat poneretur, a quo *Africus* meridiem verſus, *corus* ſeptentrionem verſus declinat.

13 *δόξαντες, rati*) ſecundo auſtro.

¶ *ἄραντες*) *moventes*. Vbi eſt motus, ibi moles de ſolo, quod ea premit, levatur. Inde *αἴρειν movere*, metonymia conſequentis.

¶ *ἆσσον*) *propius*. Comparativus contractus ab *ἐγγὺς*, quo paſſim utitur etiam Herodotus, & Ioſephus l. I ant. c. XX. Vide Bezam, E. Schmidium, Raphelium. Non eſt h. l. oppidi alias ignoti nomen, quod peterent: nam *Phœnicen* petierant.

14 *ἔβαλε*) ſc. *ἑαυτόν*· ſic, *ἐπιδόντες*, v. 15. *ἀποῤῥίψαντας*, v. 43. Intranſitive.

¶ *αὐτῆς*) Verſio NeoGræca: *τῆς κρήτης. κατ᾽ αὐτῆς*, in Cretam & a Creta adverſum nos.

¶ *ἄνεμος τυφωνικὸς, ventus typhonicus*) Ariſtot. de mundo, *τυφὼν ἐστι τὸ ἀστράψαν ἄχρι τῆς γῆς διεκθέον, ἐὰν ἄπυρον ᾖ, παντελῶς*. dicitur a *τύφω*, pro *θύφω*, ut *τρέφω* pro *θρέφω*. Plinio Typhon eſt vibratus ecnephias, præcipua navigantium peſtis. l. 2. c. 48 & 49. cumque adeo flatus procelloſus ſit potius, quam ventus; ideo conjunctim dicitur *ἄνεμος τυφωνικός*.

¶ *εὐροκλύδων*) id eſt, *eurus fluctum concitans*. Apta compoſitio, *παρὰ τὸν εὖρον*, quia *ἄνεμος* & *παρὰ τὸν κλύδωνα*, quia *τυφωνικός*.

16 *περικρατεῖς γενέσθαι τῆς σκάφης*) *ſcapham*, quæ hactenus navem comitata erat, *retinere* & ex mari extrahere. v. 30. 32.

17 *ἣν, quam*) ſcapham.

¶ *βοηθείαις, auxiliis*) quæ præſtabat ſcapha.

¶ *ὑποζωννύντες, ſubcingentes*) Gyraldus, libro de Navigiis, cap. XV, mitram ait eſſe funem, quo navis media vincitur. Adde Raphelium.

¶ *τὴν σύρτιν, Syrtin*) verſus Africam.

¶ *τὸ σκεῦος, vas*) vela &c. v. 19. quo minore vi agerentur in Syrtin.

18 *ἐκβολὴν*) *jacturam* mercium.

20 *μήτε ἡλίου, μήτε ἄστρων, neque ſole neque aſtris*) Quibus minus carere poterant veteres ante repertam pyxidem nauticam.

21 *πολλῆς*) *multa*, frequens, diutina erat.

¶ *τότε, tum*) Vbi mundus exſultat, Chriſtiani abſtinent: ubi omnes trepidant, hi bono ſunt animo, & ceteros erigunt. v. 36.

¶ *ἔδει μὲν, oportebat quidem*) Non ſine cauſa ſic orditur Paulus: bonum conſilium dederam, bonum dabo; morem gerite nunc.

¶ κερδῆσαι, *lucrifacere*) Hoc non pendet a μή. κερδῆσαι per euphemiam valet *vitare*. Ioſephus l. 2 de Bello Iud. cap. 16. τόγε τῆς ἥττης ὄνειδος κερδήσετε, *cladis dedecore ſuperſedebitis*. Adde l. 2. Ant. jud. c. 3. Baſilius Seleucienſis Or. 19, ἵνα, εἰ μὲν φθάσας ὁ λόγος ἐπιστρέψῃ τὴν ἔννοιαν, τὴν τιμωρίαν κερδάνωσιν. Caſaubonus ad h. l. confert Ariſt. ἠθ. μεγ. l. 2. καὶ ᾧ κατὰ λόγον ζημίαν ἦν λαβεῖν, τὸν τὸ τοιοῦτον κερδάναντα εὐτυχῆ φαμέν. Sic quoque Latini *lucrifacere* dicunt.

¶ ταύτην, *hanc*) quæ ante oculos eſt.

22 καὶ) Particula μὲν prævia poſtulabat δὲ, ſed καὶ modeſtiam habet.

¶ οὐδεμία, πλὴν, *nulla*, *præterquam*) Miranda prædictio.

23 εἰμὶ, *ſum*) *DEI eſſe*, ſumma religionis; qua fides, amor, ſpes comprehenditur. Correlatum, *DEO ſervire*.

¶ λατρεύω, *ſervio*) Id videbant, qui in navi erant.

24 κεχάρισται, *donavit*) Paulus orarat: Paulo donati ſunt etiam multi fortaſſe horum, quod ad animam attinet. Etiam centurio, ſubſerviens providentiæ divinæ, Paulo condonavit captivos. Providentia DEI mirabiliter regnat ſub rebus contingentibus, qualis erat hic comitatus. Facilius multi mali cum paucis piis ſervantur; quam unus pius cum multis reis perit. Navi huic ſimilis mundus.

¶ σοὶ, *tibi*) Non erat tam periculoſo alioqui tempore periculum, ne videretur Paulus, quæ neceſſario dicebat, glorioſe dicere.

¶ πάντας, *omnes*) non modo, ut Iulius, vinctos, v. 43. Hi *omnes*, multi erant. v. 37. Pete animas; donabuntur, ſpe plures.

¶ μετὰ σοῦ, *tecum*) Paulus, in conſpectu DEI, princeps navis, & conſiliis gubernator.

25 ἄνδρες, *viri*) quos decet virtus.

¶ τῷ Θεῷ, *Deo*) Fides angelo DEI habita habetur DEO.

26 εἰς νῆσον, *in inſulam*) Id factum mox v. 27.

27 τεσσαρεσκαιδεκάτη, *quarta decima*) poſt relictam Cretam. v. 18. 19.

¶ αὐτοῖς χώραν, *ſibi regionem*) Iis, qui vehuntur, terræ moveri videntur.

30 φυγεῖν, *fugere*) in ſcapha, ſuper aſpera loca tutius itura.

31 ὑμεῖς, *vos*) Non dicit, *nos*. De ſalute captivorum non laborabant milites: ſuæ non timebat Paulus.

32 τότε, *tunc*) Paulus militibus, quid facere deberent, exiſtimandum reliquit.

33 ἄχρι) *donec*. In diluculo plus loci erat hortationi diutinæ.

¶ τεσσαρεσκαιδεκάτην, *quartam decimam*) Conſtr. cum *exſpectantes*: neque enim tam diu cibo abſtinuerant, quamvis fortaſſe nullum habuerant compoſitum prandium aut cœnam. Ceteroqui dies XIV, ut Wallio videtur, criticus apud navigantes fuit.

34 σωτηρίας, *ſalutis*) quo valentiores ſitis ad enatandum.

35 εὐχαρίστησε, *gratias egit*) Confeſſio publica.

¶ ἤρξατο, *cœpit*) Hujus quoque exempli vis erat. Paulus bono animo cibum capiens animum addit deſperatis.

38 τὸν σῖτον, *frumentum*) certa appellendi ſpe.

39 τὴν γῆν, *terram*) quam videre cœperant.

¶ αἰγια-

¶ αἰγιαλὸν, *litus*) planum. Matth. XIII. 2 not.

40 εἴων, *permittebant*) ſcil. navem & ſeſe cum ea.

¶ τὰς ζευκτηρίας τῶν πηδαλίων) *Gubernacula vinculis* quibuſdam annectebantur navi. ea cum laxantur, tunc gubernacula multum in aquas deſcendunt, & pondere ſuo navem retinent, quo minus a ventis evertatur. *Grotius*.

¶ τὸν ἀρτέμωνα) *Eſt artemon minus illud velum, quod velis majoribus appendi ſolet, unde & illi nomen.* Gyrald. de Navig. T. I. Op. f. 604, ubi multos de *artemone* errores refutat.

¶ τῇ πνεούσῃ) ſc. αὔρᾳ. Id ſexto caſu cum verbo κατεῖχον conſtruitur, ut conſtruit vetus interpres Anglicus & Heinſius. Velo, non remis jam tendebant ad litus.

41 εἰς τόπον διθάλασσον, *in locum bimarem*) Talis locus eſt v. gr. agger oblongus ex arena denſata congeſtus. dicitur ταινία, *dorſum*, *pulvinus*, Germ. *ſandbank*.

42 βουλὴ, *conſilium*) crudele, iniquum, ingratum.

43 ἀποῤῥίψαντας) ſcil. ἑαυτούς.

44 ἀπὸ, *de*) de ligneis navis partibus.

CAP. XXVIII.

1 Τότε) *tum* demum.

¶ ἐπέγνωμεν) Sic documenta antiquiſſima. ἐπέγνωσαν habent recentiores ex cap. XXVII. 39. Non prius nautæ, inquit Lucas, terram cognoverunt, quam nos ceteri.

¶ μελίτη) *Melita*, infra Siciliam. Conf. c. XXVII. 17. neque obſtat ibi verſus 27. nam nomen maris Adriatici late patuit, apud veteres, Ionium verſus.

2 βάρβαροι, *barbari*) Verbum μέσον, per ſe non contumelioſum. Druſius derivat a Syriaco *bar*, extra: ut *barbarus* dicatur, qui ignota lingua utitur.

¶ γὰρ, *enim*) Valde laudatur beneficium promtum erga ignotos, multos, quamvis alioqui non ſumtuoſum.

3 συστρέψαντος, *cum collegiſſet*) Exemplum αὐτουργίας. c. XXVII. 19. Vincti officium faciebat ſubmiſſe, aliis quoque inſerviens.

¶ φρυγάνων, *ſarmentorum*) in quibus vipera latebat, frigida tempeſtate.

¶ τὶ πλῆθος) τὶ omiſerunt recentiores.

¶ ἀπὸ) ἐκ, recentiores. ἀπὸ τῆς θέρμης, *a calore*, clarius eſſe judicat Grotius. Sic, inquit, ἀπὸ τοῦ ἰοῦ, ἀπὸ τῆς λύπης, in cauſæ ſignificatu ſæpe apud Græcos.

¶ καθῆψε) ſc. ἑαυτὴν, *alligavit ſe* manui ejus. vide Suiceri Theſaurum. Mox ſequitur κρεμάμενον, *pendentem*. v. 4.

4 ἔλεγον, *dicebant*) præcipiti judicio. Vincula videbant.

¶ φονεύς, *homicida*) Inhumaniſſimum ſcelus, homicidium; quod in hac vita omnium apertiſſime punitur.

¶ ἡ δίκη, *Vltio*) Vltionem aliquam eſſe, agnoſcunt; ſed eam pro dea habent, nec, quis ſit ὁ Δίκαιος, *Iuſtus ultor*, norunt. Debile lumen naturæ.

¶ ζῆν, *vivere*) Legem talionis agnoſcunt.

¶ οὐκ εἴασεν, *non ſivit*) Iam nullum putant eſſe Paulum.

5 ἀποτινάξας, *excutiens*) Quintinus Hæduus in lib. de Bello Melitenſi, apud Flacium in h. l. *Melitæ nullum maleficum ſerpentis genus neque naſcitur, neque nocet, aliunde invectum. ſunt in-*

digenæ quaſi terrori ſerpentibus. ſcorpiones, dirum alibi animal, inter manus laſcivientium puerorum conſpiciuntur innocui: vidi qui manderet. quod Paulo viperam admorſo pendentem digito citra noxiam excutienti ferunt acceptum. Id *ſi verum eſt*, ſubjicit Illyricus, *ſane ſtatuendum eſt, ſingularem DEI benedictionem eſſe, qui quaſi mnemoſynon quoddam æternum prædicati illic evangelii, & tot miraculorum reliquerit: ſicut ſæpe Scriptura teſtatur, DEVM vel deteriores vel meliores facere terras, ob peccata hominum, aut etiam contra ob ſuam ſingularem miſericordiam. Sicut manifeſta experientia teſtatur, ſolum & cœlum ipſum Germaniæ & omnium ſeptentrionalium regionum longe mitius ſalubriusque ac fertilius eſſe, quam olim ante Chriſtum natum fuerit, ut ex ſcriptoribus fide dignis liquet.* &c.

6 προσεδόκων, *exſpectabant*) Sciebant, quinam eſſe ſolerent effectus talium morſuum.

¶ μεταβαλλόμενοι, *mutati*) Inſtabilitas rationis humanæ: aut latro, inquiunt, aut deus. ſic modo tauri, modo lapides. c. XIV. 13. 19. Datur tertium: *homo DEI.* De nullo genere hominum majores errores committunt naturales homines, quam de Sanctis.

7 τοῖς περὶ) in loco & in vicinia.

¶ τῷ πρώτῳ, *primati*) Non videtur Publius habuiſſe imperium, ſed opum principatum.

¶ τρεῖς ἡμέρας, *triduum*) primo tempore commorationis noſtræ Melitenſis.

8 ἐγένετο, *factum eſt*) Morbus deſcribitur graviſſimus, reſpectu ſenectutis & varietatis.

¶ πυρετοῖς, *febribus*) febri complicata; vel tali, in quam ſæpius inciderit. Plurale.

10 τὰ πρὸς τὴν χρείαν, *quæ neceſſaria erant*) poſt naufragium.

11 τρεῖς μῆνας, *tres menſes*) Sic Paulo quies obtigit.

¶ παρασήμῳ) *Inſignia* in prora erant, ex quibus naves nomina habebant.

¶ διοσκούροις, *Geminis*) Hi erant Caſtor & Pollux, ſive Caſtores, pro *Iovis filiis* habiti, quos nautæ ſibi propitios putabant.

13 περιελθόντες, *circumlegentes*) per anfractum.

¶ νότου, *auſtro*) Finis navigationis commodus.

14 παρεκλήθημεν ἐπ' αὐτοῖς) *Conſolationi* nobis fuit aſpectus fratrum; eaque nos adduxit, ut ſeptem dies maneremus. Hic quoque humanitas centurionis indulſit Paulo.

¶ εἰς τὴν ῥώμην ἤλθομεν, *Romam venimus*) locum inſignem, expetitum. Hic emphaſin habet, τὴν ῥώμην, *Romam*, ut notetur urbs diu deſiderata: ſed in v. 16, ἤλθομεν εἰς ῥώμην, *venimus Romam*, emphaſin habet ἤλθομεν *venimus*, ut notetur introitus ipſe.

15 οἱ ἀδελφοὶ, *fratres*) Chriſtiani.

¶ ἀπάντησιν, *occurſum*) Officia erga peregrinantes, προπέμπειν, ἀπαντᾷν, *proſequi & obviam prodire.*

¶ ἄχρις, *usque*) Alios in Appii foro, alios deinde in Tribus tabernis offendit.

¶ εὐχαριστήσας, *gratias agens*) voti potitus, ut Romam videret. c. XIX. 21.

¶ ἔλαβε

¶ ἔλαβε θάρσος, *cepit fiduciam*) active. Videbat, Chriſtum etiam Romae eſſe. Non ſemper idem impetus etiam in Paulo fuit. Iam obliviſcitur moleſtiarum itineris. Ammonius: θράσος, ἄλογος ὁρμή· θάρσος, ἔλλογος ὁρμή.

16 τῷ παύλῳ) Recentior librarius periphraſin concinnavit: ὁ ἑκατόνταρχος παρέδωκε τοὺς δεσμίους τῷ στρατοπεδάρχῃ. τῷ δὲ παύλῳ κτλ. Ceteris vinctis quid factum fuerit, noſtra nil intereſt. De Paulo Feſtum quam mitiſſime Romam ſcripſiſſe, exiſtimare licet, coll. cap. XXV & XXVI.

¶ καθ' ἑαυτὸν) *ſecum*, ubi ei videretur. Nactus eſt *hoſpitium*, *conductum*. v. 23. 30.

¶ στρατιώτῃ, *milite*) qui catena, ut ſolebant, junctus erat Paulo, ejusque doctrinam ſemper audire poterat.

17 μετὰ ἡμέρας τρεῖς, *poſt triduum*) quieti & precibus datum.

¶ συγκαλέσασθαι, *ut convocaret*) ad ſe. v. 23. Vinctus minus commode poterat circuire.

¶ τῶν ἰουδαίων πρώτους, *Iudæorum primores*) auctoritate pollentes. Semper *Iudæos* primo quæſivit.

¶ οὐδὲν, *nihil*) Ex ipſis vinculis potuerant falſam ſuſpicionem capere: huic occurrit Paulus.

18 ἐβούλοντο ἀπολῦσαι, *volebant dimittere*) c. XXIV. 23 ſeqq.

19 ἀντιλεγόντων, *contradicentibus*) Clementer dicit. nam intentata nece conati fuerant in Palæſtina ſupprimere Paulum loquentem.

20 ἕνεκεν, *propter*) Initio loquitur cum eis, ut frater, non ut apoſtolus.

21 οὔτε, *neque*) Hiems fuerat: nec multo ante appellarat Paulus Cæſarem.

¶ τῶν ἀδελφῶν, *fratrum*) Iudæorum.

¶ ἀπήγγειλεν, *nuntiavit*) ex profeſſo.

¶ ἐλάλησε, *locutus eſt*) in ſermone quotidiano.

22 γνωστὸν, *notum*) Aliud *notum* rependitur v. 28.

¶ πανταχοῦ ἀντιλέγεται, *ubique contradictionem habet*) Id potius bonæ cauſæ indicium, quam malæ.

23 πείθων, *ſuadens*) ſuaviſſime.

¶ ἀπὸ πρωῒ ἕως ἑσπέρας, *a mane usque ad veſperam*) Quis non optaret interfuiſſe?

24 ἐπείθοντο *aſſentiebant*) intellectu & voluntate. Et ſic alii ἠπίστουν *non credebant*.

25 ὄντες, *cum eſſent*) Iudæi.

¶ πρὸς ἀλλήλους) *inter ſe*.

¶ ἀπελύοντο) *digrediebantur*. Medium.

¶ εἰπόντος, *dicente*) erga abeuntes.

¶ ἓν) *unum*, maxime aptum, ſerium.

26 πορεύθητι, *vade*) Hoc verbum Paulus ad ſe applicare potuit: nam modo Romam venerat.

27 καὶ ἰάσομαι, *& ſanabo*) Indicativus poſt Subjunctivum, de quo conf. not. ad Marc. III. 27. isque hoc loco eo firmior, quia apud Eſajam poſt ἐπιστρέψωσι *convertantur* maximam accentus Hebraicus diſtinctionem hemiſtichii facit.

28 τοῖς ἔθνεσιν, *gentibus*) quarum caput Roma. Profectionem ad gentes declaraverat Iudæis contumacibus, Antiochiæ, c. XIII. 46. Corinthi, c. XVIII. 6. nunc, tertium, Romæ; adeoque in Aſia, Græcia, Italia.

¶ ἀπεστάλη, *miſſum*) per apoſtolum. Ante hoc tempus nullus Romam apoſtolus, ne Petrus quidem, venerat.

¶ τὸ σωτήριον τοῦ θεοῦ, *Salutare Dei*) Etymon nominis *Ieſu*. Conf. Luc. III. 6 not.

¶ *αὐτοὶ, ipſi*) tametſi vos non auditis.

¶ *καὶ*) *etiam* : non modo miſſum eis eſt.

¶ *ἀκούσονται, audient*) Hujus ipſius prædictionis eventu Iudæi reſipiſcere debuere.

29 *πολλὴν, multam*) ut ſolent, qui veritati impares ſunt.

30 *ἔμεινε δὲ, manſit autem*) quicquid Iudæi ſentirent.

¶ *διετίαν ὅλην*) *biennium ipſum*, quo tempore elapſo liber hic ſcriptus eſt, diu ante martyrium Pauli, & ſine dubio voluntate Pauli editus. Erat Lucas cum Paulo etiam extremo tempore. 2 Tim. IV. 11. *Fortaſſe Lucas meditabatur tertium librum, in quo repeteret acta illius biennii; ſicut Act. I quædam expoſuit tacita ultimo capite evangelii.* Eſtius.

¶ *πάντας, omnes*) ſine diſcrimine nationis.

31 *βασιλείαν, regnum*) in ipſa ſede *imperii* orbis terrarum. Sic mox, *περὶ τοῦ κυρίου, de Domino.* Conf. v. 23. Invidioſa ſub Pilato fuerat mentio *regni*: eam nunc Roma fert publice.

¶ *παῤῥησίας, fiducia*) intrinſecus.

¶ *ἀκωλύτως, ſine impedimento*) extrinſecus, poſt ſuperata tot impedimenta. Victoria Verbi Dei. Paulus Romæ, apex evangelii, Actorum finis: quæ Lucas alioqui (2 Tim. IV. 11.) facile potuiſſet ad exitum Pauli perducere. Hieroſolymis cœpit: Romæ deſinit. Habes, Eccleſia, formam tuam. tuum eſt, ſervare eam, & depoſitum cuſtodire. In V. T. Ieſajas, volumen XII prophetarum, Eccleſiaſtes & Threni, clauſulam habent minacem ac ſeveram; unde Iudæi verſus penultimos lætiores ſolent ſine punctis ſubjicere. Sed in ſyſtemate librorum N. T. omnes clauſulæ habent ſecunda omnia.

ANNO-

ANNOTATIONES
IN
EPISTOLAM PAVLI
AD
ROMANOS.

CAPVT I.

1 Παῦλος, *Paulus*) Epiſtolæ initium, Inſcriptio. Epiſtolicam formam præ libris V. T. habent ſcripta N. T. & in his non ſolum Pauli, Petri, Iacobi, Iudæ, ſed etiam uterque Lucæ, & omnes Iohannis libri. Plus etiam eſt, quod ipſe Dominus Ieſus Chriſtus ſuo nomine ſeptem epiſtolas dedit, Iohannis manu, Apoc. II. III. ac tota Apocalypſis inſtar eſt epiſtolæ ab Ipſo datæ. Non ad ſervos, ſed ad liberos, eosque emancipatos potiſſimum, epiſtolæ mitti ſunt ſolitæ: epiſtolicumque ſcribendi genus præ quovis alio accommodatum eſt ad regnum Dei quam latiſſime propagandum & ad animas quam locupletiſſime ædificandas. Plus in hoc quoque genere unus laboravit Paulus, quam ceteri omnes. Namque XIV ejus exſtant epiſtolæ: quarum varius eſt ordo, varia diviſio. Vnam ad Hebræos, non præfixo nomine ſuo ſcripſit: ceteris nomen adjecit; atque hæ partim ad eccleſias, partim ad ſingulos viros datæ ſunt; eamque hodie ſeriem obtinent in voluminibus, ut plurimorum quæque verſuum prima ponatur. Multo autem dignior conſideratu eſt ordo chronologicus, de quo egimus in *Ordine temporum*, cap. VI. Eo conſtituto, & hiſtoria apoſtolica & ipſæ epiſtolæ mutuam ſibi lucem afferunt: & congruentia noëmatum locutionumque in epiſtolis uno tempore ſuper eodem rerum ſtatu ſcriptis cernitur: & incrementum apoſtoli ſpirituale cognoſcitur. Vnam hoc loco diviſionem potiſſimum commemorandam ducimus. Aliter ſcripſit Paulus ad eccleſias opera ſua plantatas; aliter ad eas, quibus facie ignotus erat. Illas epiſtolas comparare poſſis cum homiliis paſtorum ordinariis: has cum homiliis, quas habent hoſpites. Illas ſtatus eccleſiarum evangelio magis minusve congruens vel dulci vel acri familiaritate replet: hæ, evangelium quaſi meracius univerſim & in abſtracto propinant. Illæ ſunt magis domeſticæ & quotidianæ: hæ, feſtæ & feſtivæ. Confer not. ad cap. XV. 30. Hæc ad Romanos epiſtola maxime feſta eſt.

¶ δοῦλος ἰησοῦ χριστοῦ, *ſervus Ieſu Chriſti*) Huic exordio reſpondet concluſio, cap. XV. 15 ſeqq.

¶ χριστῷ

¶ *χριϛȣ-θεȣ· Chriſti-Dei*) Vbique in epiſtolis Pauli & in toto N.T. conſideratio *Dei & Chriſti* arctiſſime conjuncta exſtat. v. gr. Gal. II. 19 ſeqq.

¶ *κλητὸς ἀπόϛολος*, *vocatus apoſtolus*) Subaud., *Ieſu Chriſti*. Nam, quod præcedit, *ſervus Ieſu Chriſti*, nunc ſpecialius declaratur. Ad *apoſtolum*, & ad *vocatum apoſtolum*, pertinet, *Romanis* quoque ſcribere. Ceteri quidem apoſtoli per diutinam cum Ieſu conſuetudinem educati fuerant, & primo ad ſequelam ac diſcipulatum vocati, deinde ad apoſtolatum producti. Paulus, perſecutor antehac, deſubito apoſtolus per vocationem factus eſt. Ita Iudæi erant ſancti ex promiſſione; Græci, *ſancti* ex mera *vocatione*. v. 6 ſ. Præcipuam ergo *vocatus apoſtolus* cum *vocatis ſanctis* ſimilitudinem & conjunctionem habebat. Simili titulo & ſe & Corinthios afficit 1 Cor. I. 1. 2. Eaque ſimilitudo refert *ὑποτύπωσιν* ſive repræſentationem illam, de qua 1 Tim. I. 16. Dum vocat Chriſtus, facit quod vocat, coll. cap. IV. 17. idque celeriter. Act. IX. 3 ſeqq. 15.

¶ *ἀφωρισμένος*, *ſegregatus*) Idem *Phariſæi* etymon fuerat: hoc autem loco Paulus ſe non ſolum ex hominibus, ex Iudæis, ex diſcipulis, ſed etiam ex doctoribus *ſegregatum* a *Deo* ſignificat. *Segregatio* aliqua anteceſſit vocationem, Gal. I. 15, & ſecuta eſt Act. XIII. 2. Atque hanc ipſam ſpectat in præſenti.

¶ *εἰς εὐαγγέλιον*, *in evangelium*) Sequitur conjugatum, *προεπηγγείλατο*, *ante promiſit*. v. 2. Promiſſio erat evangelium promulgatum: evangelium eſt promiſſio repræſentata. Act. XIII. 32. *Deus promiſit evangelium*, id eſt, promiſſione comprehendit. Promiſſio non ſolum erat promiſſio evangelii, ſed evangelium ipſum.

2 *ὃ*, *quod*) Sermonis Paulini ubertas in ipſis inſcriptionibus ſe exhibet. quare filum parentheſeon vigilanter obſervandum eſt.

¶ *προεπηγγείλατο*, *ante promiſit*) pridem, ſæpe, ſolenniter. Veritas promisſionis & veritas impletionis ſe invicem confirmat.

¶ *διὰ τῶν προφητῶν αὐτȣ*, *per prophetas ſuos*) Quod prophetæ Dei dixerunt, Deus dixit. Luc. I. 70. Act. III. 24.

¶ *γραφαῖς*, *ſcripturis*) Cap. XVI. 26. Etiam voce, non modo literis, uſi ſunt prophetæ; & plus firmitatis in uno populo vox habebat, quam in totius orbis partibus; itaque firmitudo *voci* præ *literis* prærogativam daret; attamen *literis* ad poſteritatem ita multum tribuitur, ac ſi nulla vox fuiſſet. Adeo ſcriptura traditioni prævalet.

3 *περὶ*, *de*) Summa *evangelii* eſt, de *Filio Dei*, *Ieſu Chriſto Domino noſtro*. Interponitur hoc loco declaratio, quid denotet appellatio *Filii Dei*. v. 3. 4.

¶ *τȣ γενομένȣ*) *qui natus eſt*. Sic Gal. IV. 4.

¶ *κατὰ*, *ſecundum*) Particula determinans. v. 4. IX. 5.

4 *τȣ ὁρισθέντος υἱȣ θεȣ*, *qui definitus eſt Filius Dei*) *τȣ* ait rurſum, non *καὶ* aut *δέ*. Articulus facit epitaſin, iteratus. Multis in locis, ubi utraque natura Salvatoris memoratur, humana ponitur prius, quia divina demum poſt reſurrectionem ex mortuis evidentiſſime omnibus eſt demonſtrata. Participium, *ὁρισθέντος*, multo plus dicit, quam *ἀφωρισμένος*. v. 1. nam *ἀφορίζεται* unus ex pluribus, *ὁρίζεται*

ται unicus quiſpiam. Act. X. 42. Illuſtri illo loco, Pſalm. II. 7 חק idem eſt quod ὁρισμὸς, quod Pater *determinatiſſime* dixit, *Filius meus es Tu.* Hunc ὁρισμὸν ſubſequitur ἀπόδειξις *demonſtratio* erga homines. Act. II. 22. Gloriam *Filii Dei* Paulus inprimis amplificat ſcribens ad eos, quibus eam non potuerat coram prædicare. Conf. Hebr. X. 8 ſ. not.

¶ ἐν δυνάμει, *in potentia*) potentiſſime, pleniſſime: ut quum ſol lucet in δυνάμει *vi* ſua. Ap. I. 16.

¶ κατὰ πνεῦμα ἁγιωσύνης, *ſecundum ſpiritum ſanctimoniæ*) Vocabulum קדוש ἅγιος *ſanctus*, ubi de *Deo* agitur, non ſolum inculpatam illam in agendo rectitudinem, ſed ipſam deitatem, vel, ut magis proprie dicamus, *divinitatem* ſive divinæ naturæ eminentiam denotat. Inde ἁγιωσύνη medium quiddam dicit inter ἁγιότητα καὶ ἁγιασμὸν, coll. Hebr. XII. 10. 14. ut quaſi tres ſint gradus, *ſanctificatio*, *ſanctimonia*, *ſanctitas*. *Sanctitas* ipſa adſcribitur *Deo Patri*, & *Filio*, & *Spiritui ſancto*. Cumque hoc loco non memoretur *Spiritus ſanctus*, ſed *Spiritus ſanctimoniæ*, diſquirendum eſt amplius, quid ea locutio plane ſingularis denotet. *Spiritûs* nomen expreſſe, idque ſæpiſſime, *Spiritui ſancto* datur: ſed *Deus* quoque dicitur *Spiritus*; & *Dominus*, Ieſus Chriſtus, dicitur *Spiritus*, in antitheto quidem ad *literam*. 2 Cor. III. 17. Proprie vero huc conferre juvat, quod *carnis* & *ſpiritus* antitheton uti hoc loco, ita ſæpius in ſermonibus de Chriſto occurrit. 1 Tim. III. 16 1 Pet. III. 18. Atque his in locis *Spiritus* dicitur, quicquid Chriſti eſt, præter carnem, quamvis mundam & ſanctam, & ſupra carnem, ex generatione a Patre, qui Ipſum *ſanctificavit*, Ioh. X. 36: in ſumma, *Deitas* ipſa. Etenim ut hoc loco *caro* & *ſpiritus*, ita cap. IX. 5 *caro* & *Deitas* invicem contradiſtinguuntur. Hic ſpiritus non dicitur *ſpiritus ſanctitatis*, quæ propria & ſolennis eſt appellatio *Spiritus ſancti*, quo tamen abundantiſſime repletus & unctus erat Ieſus: Luc. I. 35. IV. 1. 18. Ioh III. 34. Act. X. 38. dicitur autem, uno hoc loco, *ſpiritus ſanctimoniæ*, ut ſimul innuatur *ſanctitatis* illius ſive divinitatis efficacia, quam reſuſcitatio Salvatoris & neceſſario ſecuta eſt & potentiſſime illuſtrat; adeoque *ſpiritualis* illa & *ſancta* ſive divina virtus Ieſu Chriſti glorificati, qui tamen *ſpirituale* corpus retinuit. Ante reſurrectionem latebat ſub *carne* Spiritus: poſt reſurrectionem carnem penitus abſcondit *Spiritus ſanctimoniæ*: quanquam non carnem, ſed quod carnale eſt (etiam ſine peccato,) depoſuit: Luc. XXIV. 39. Illo reſpectu, ipſe ſe quondam appellitabat *Filium hominis*: hoc reſpectu, celebratur ut *Filius Dei*. Status *conſpicuus* varie modificabatur. In judicio apparebit Gloria *Filii Dei*, & corpus ejus glorificatiſſimum. Vid. etiam Ioh. VI. 63 not.

¶ ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν, *ex reſurrectione mortuorum*) Ἐκ non modo tempus, ſed nexum rerum (nam Ieſu Chriſti *reſurrectio* & fons eſt fidei & objectum, Act. XVII. 31) denotat. Verbum ἀνίστημι ponitur etiam ſine præpoſitione, ut apud Herodotum, ἀναστάντες τῶν βάθρων· itaque ἀνάστασις νεκρῶν h. l. accipi poſſet pro *reſurrectione ex mortuis*. Sed revera fœcundior eſt ſenſus. namque innuitur, cum reſurrectione Chriſti penitus conjunctam eſſe reſurrectionem omnium conf. Act. IV. 2. XXIII 6. XXVI. 23. Artemonius conjicit ἐξαναστάσεως ἐκ νεκρῶν, Part. I. cap. 41. p. 214 ſeqq. atque ita conſtruit: περὶ ἐξαναστάσεως ἐκ νεκρῶν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ κτλ. *de Filii ſui reſuſcitatione ex mortuis.*

Atqui I. aperta eſt Appoſitio, *de Filio ſuo-Ieſu Chriſto*: ergo interjecta verba omnia inter ſe indivulſo nexu conſtruuntur. II. Apertum eſt antitheton: ΤΟΥ γενομένου ΕΚ-ΚΑΤΑ: ΤΟΥ ὁρισθέντος-ΚΑΤΑ-ΕΞ-. III. ἀνάστασις, non ἐξανάστασις, ex ratione ſtili Paulini, convenit Chriſto; Chriſtianis vero ἐξανάστασις. conf. ἤγειρε· ἐξεγερεῖ, 1 Cor. VI. 14. Objicit Artemonius, Chriſtum etiam ante fuiſſe Filium Dei. Luc. III. 22. Ioh. X. 36. Act. II. 22. X. 38. Reſp. Paulus h. l. non ipſam Filiationem illam, ſed Filiationis ὁρισμὸν ex reſurrectione infert: & huc confert Chryſoſtomus loca Ioh. II. 19. VIII. 28. Matth. XII. 39. atque hunc ὁρισμὸν ſubſequitur prædicatio apoſtolica. Luc. XXIV. 47. Itaque aptiſſima huic exordio eſt talis mentio reſurrectionis, ut Gal. I. 1.

5 δι᾽ οὗ, *per quem*) per Ieſum Chriſtum Dominum noſtrum.

¶ ἐλάβομεν, *accepimus*) nos, ego & ceteri *apoſtoli*.

¶ χάριν καὶ ἀποστολὴν, *gratiam & legationem apoſtolicam*) Sunt hæc duo diſtincta, ſed conjunctiſſima. *Gratia*, & ſingularis gratiæ menſura, *apoſtolis* obtigit: & ex ea non ſolum tota eorum legatio, Eph. III. 2, ſed etiam omnes actiones profectæ ſunt. Rom. XII. 3. XV. 15. 16. 18. Vocabulum ἀποστολὴ exſtat hoc ſenſu Act. I. 25. Apud LXX ſignificat *dimisſionem*, *munus miſſum* &c. *Gratiæ & apoſtolatui* reſpondet *obedientia fidei*.

¶ εἰς ὑπακοὴν πίστεως, *in obedientiam fidei*) ut omnes gentes fiant & maneant *ſubmiſſe dicto audientes* fidei & doctrinæ de Ieſu (Act. VI. 7.) adeoque præſtent *obedientiam* in ipſa *fide* conſiſtentem. Ex relatione ad *Evangelium* patet natura hujus *obedientiæ*. cap. X. 16. XVI. 26. 1 Petr. I. 2. Eſtque ὑπακοὴ, ἀκοὴ μεθ᾽ ὑποταγῆς. cap. X. 3 fin. Sic Maria *credens* dixit, *Ecce ancilla Domini*. Luc. I. 38. 45.

¶ ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, *in omnibus gentibus*) Quemadmodum *omnes gentes* Romano imperio extrinſecus parent, ſic *fidei* omnes gentes, ipſique adeo Romani *parere* debent toto corde.

¶ ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ) *pro nomine ejus*, *Ieſu Chriſti Domini noſtri*. Per hunc facta eſt *gratia*: Ioh. I. 17. pro hoc agunt *legati*: 2 Cor. V. 20. per hunc *fides* in Deum tendit. 1 Petr. I. 21.

6 ἐν οἷς) *in quibus* gentibus, ad *fidei obedientiam* per *vocationem Ieſu Chriſti* adductis.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Nil præcipue Romanis adſcribit Paulus. coll. 1 Cor. XIV. 36. Cauſam tamen attingit, cur ad Romanos ſcribat. Mox verſu ſequente directe eos alloquitur.

¶ κλητοὶ, *vocati*) v. 7.

7 πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐν ῥώμῃ, *omnibus qui Romæ ſunt*) Plerique horum erant ex gentibus, v. 13, admixtis tamen Iudæis. Romæ erant, vel nati Romæ & educati, vel certe ibi commorantes. In maxima urbe ſparſim habitabant, neque adhuc in formam *eccleſiæ* redacti erant: tantummodo *nonnulli* in domo Priſcæ & Aquilæ convenire ſolebant. Rom. XVI. 5. Cum *omnibus* cohæret, quod ſequitur, *dilectis* &c. neque enim Romanos idololatras alloquitur.

¶ ἀγαπητοῖς θεοῦ, κλητοῖς ἁγίοις) Duo hæc commata, aſyndeton habent, & parallela ſunt. nam qui Dei eſt, ſanctus eſt. conf. Hebr. III. 1. *Dilectos Dei* ſpeciatim dicit credentes Iſraëlitas: c. XI. 28. *vocatos ſanctos*, credentes ex gentibus. Iſraëlitæ, ſunt *ſancti* ex patribus: Act. XX. 32 not.

32 not. coll. annot. ad v. 1 hujus capitis I. ſed credentes ex gentibus dicuntur *ſanctificati*, vel *vocati ſancti*, ſancti per vocationem, ut interpretatur Paulus 1 Cor. I. 2. Duplex eſt appellatio, cujus priorem partem ad Iſraëlitas, alteram ad gentes retuli. Conf. v. 5. 6, & adde loca modo citata. Cel. *Baumgartenius* in Expoſitione Germanica hujus Epiſtolæ ſæpius a nobis reſpicienda ſcribit: *Hiedurch wür-* „*de der gottesdienſtliche Unterſchied der* „*Glæubigen und eingebildete Vorzug der* „*Iſraëliten zu ſehr beſtætiget worden ſeyn, den* „Paulus *vielmehr beſtreitet und abgeſchaffet* „*oder aufgehoben zu ſeyn verſichert.* Reſp. Exordio Pauli prærogativá Iſraëlitica (quanquam *vocatus ſanctus* æque beatus eſt, ac *dilectus DEI*) non minus congruit, quam τὸ πρῶτον ipſi Propoſitioni, c. I. 16, quod cel. *Baumgartenius* plus ſatis defendit.

¶ χάρις, *gratia &c.*) Solennis eſt hæc Pauli formula. Vide initia epiſtolarum ejus, nec non Eph. VI. 23.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Subaudi, *obtingat.*

¶ εἰρήνη, *pax*) שלום *pax*: uſitata Hebræis formula ſalutandi: cui præmittitur χάρις *gratia*, vocabulum Novo Teſtamento & præconio apoſtolico plane congruens. *Gratia* obtingit a Deo: inde ſtatus *pacis* eſt apud hominem. cap. V. 2 not.

¶ ἀπὸ θεοῦ πατρὸς ἡμῶν καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, *a Deo patre noſtro & Domino Ieſu Chriſto*) Solennis appellatio apud apoſtolos, *Deus & Pater*, *Deus pater noſter.* nec ſæpe, ubi inter ſeſe agunt, dicunt Κύριος *Dominus*, quatenus eo innuitur nomen Dei proprium tetragrammaton: at in V. T. dixerant, *Iehovah Deus noſter.* Ratio differentiæ: in V. T. erant quaſi ſervi: in N. T. ſunt filii; filii autem ita norunt patrem, ut non opus ſit, proprium ejus nomen ſæpe appellari. conf. Hebr. VIII. 11. Accedit, quod, polytheiſmo exſtirpato, non perinde opus eſt, Deum verum nomine proprio a falſis diis diſcerni. Κυρίου conſtruitur non cum ἡμῶν, nam *Deus* dicitur *Pater Ieſu Chriſti & noſter*, non, *noſter & Ieſu Chriſti;* ſed cum ἀπὸ, uti plane 2 Tim. I. 2. Vna eademque gratia, una eademque pax, a Deo & Chriſto. Fiducia noſtra, & oratio, in Deum tendit, quatenus eſt Pater Domini noſtri; & in Ieſum Chriſtum, quatenus nos per ſeſe Patri ſiſtit.

8 πρῶτον, *primum*) Non ſemper ſequitur *deinde*: idque hoc loco abſorpſit affectus.

¶ μὲν) Sequitur δὲ, v. 13. Iam vos *quidem* in fide, inquit, eſtis: *ſed* tamen cupio aliquid conferre vobis.

¶ εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Vel in uno hujus epiſtolæ initio veſtigia ſunt *omnium* motuum ſpiritualium. In his excellit *gratiarum actio*: & ab ea fere omnes incipiunt epiſtolæ. Sententia categorica eſt: nacti eſtis fidem. Gratiarum actio, quæ accedit, ſermonem facit modalem. conf. not. ad c. VI. 17. Paulus Romæ jam id effectum eſſe gaudet, quod alias ſibi, omnium debitori, efficiendum eſſe duceret.

¶ τῷ θεῷ μου, *Deo meo*) Hoc verbum, *Deus meus*, exprimit *fidem*, *amorem*, *ſpem*, atque adeo totam religionem veram. Ps. CXLIV. 15. Hab. I. 12. *Deus meus* eſt *Deus, cui ſervio.* v. ſeq.

¶ διὰ, *per*) Dei munera *per* Chriſtum ad nos, noſtræ gratiarum actiones per Chriſtum ad Deum proficiſcuntur.

¶ ἡ πίστις, *fides*) In ejuſmodi gratulationibus Paulus vel totum Chriſtianiſmum deſcribit, Col. I. 3 ſeqq. vel partem

tem aliquam, 1 Cor. I. 5. Itaque hoc loco *fidem* commemorat, ſuo convenienter inſtituto. v. 12. 17.

¶ *καταγγέλλεται*, *annunciatur*) Sermo conciſus: fidem nacti eſtis; eam audio; etenim ubique prædicatur. Sic 1 Theſs. I. 8 ait fidem Theſſalonicenſium *in omni loco* celebrari.

¶ *ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ*, *in toto mundo*) Bonitas & Sapientia divina fidem ſtabilivit in urbibus primariis, Hieroſolymis præſertim & Romæ: unde in totum orbem dideretur.

9 *μάρτυς*, *teſtis*) Aſſeveratio pia, de re neceſſaria, & hominibus, remotis præſertim & ignotis, occulta. 2 Cor. XI. 31.

¶ *λατρεύω*, *ſervio*) ut apoſtolus. cap. XV. 16. Teſtimonium Dei reſonat in latria *ſpirituali*: & qui Deo ſervit, Deo quam plurimos ſervire vult & gaudet. 2 Tim. I. 3.

¶ *μνείαν ὑμῶν*, *mentionem veſtri*) Expreſſam & explicatam eccleſiarum & animarum *mentionem* faciebat Paulus.

10 *εἴπως ἤδη ποτὲ*) Particulæ cumulatæ declarant vim deſiderii.

11 *μεταδῶ*, *impertiar*) coram, per præconium evangelii, v. 15, ſermones fructuoſos, preces &c. Hoc propoſitum Paulus, epiſtola interim ſcripta non expletus, retinuit. cap. XV. 24. Multo majus eſt bonum præſentiæ, quam literarum, ubi illa obtingit.

¶ *χάρισμα πνευματικὸν*, *donum ſpirituale*) Talibus donis abundabant Corinthii, qui Paulum præſentem habuerant: 1 Cor. I. 7. XII. 1. XIV. 1. nec non Galatæ. Gal. III. 5. Ac plane eccleſiæ illæ, quæ *apoſtolorum præſentia* gaudebant, prærogativas inſignes in hoc genere habuere, v. gr. ex apoſtolica manuum impoſitione. Act. XIX. 6. VIII. 17 ſ. 2 Tim. I. 6. At Romani adhuc certe multo inferiores in hac parte erant: quare etiam cap. XII. 6. 7 perbrevis eſt chariſmatum enumeratio. Itaque ſubvenire illis cupit, *ut corroborentur.* namque per chariſmata *confirmabatur teſtimonium Chriſti.* 1 Cor. I. 6. Petrus non magis, quam Paulus, antequam hæc epiſtola ſcriberetur, Romam venerat, ut ex hoc loco & ex toto epiſtolæ tenore noſcitur. nam quod Paulus Romanis impertire cupit, Petrus impertiiſſet. Porro Baronius hanc epiſtolam A. LVIII. ſcriptam cenſet: martyrium autem Petri fuit A. LXVII. Ergo, ſi Romæ omnino fuit, Romæ diu commorari non potuit.

¶ *ϛηριχθῆναι*, *corroborari*) Modeſte loquitur. *Dei* eſt *corroborare*, cap. XVI. 25. Organon tantummodo ſe eſſe, Paulus innuit.

12 *τȣτο δέ ἐϛι*, *hoc autem eſt*) Explicat illud, *videre vos*, &c. Non ait, *Hoc autem eſt*, ut vos in formam *eccleſiæ* redigam. Cautio erat, ne *eccleſia* Romana afferret perniciem, tamen poſtea ortam.

¶ *ὑμῶν τε καὶ ἐμȣ̃*, *& veſtram & meam*) Non ſolum aſſociat ſibi Romanos, *in quibus ſimul excitari cupit*, ſed eos etiam præponit ſibi. Alius longe ſtilus eſt apoſtolicus, atque curiæ papalis Romanæ.

13 *ȣ̓-ἀγνοεῖν*, *non-ignorare*) Conſueta Paulo formula candorem animi oſtendit.

¶ *ἀδελφοὶ*, *fratres*) Appellatio frequens, ſancta, omnibus apta, ſimplex, dulcis, magnifica. Iuvat hoc loco expendere titulos, quibus utuntur apoſtoli. Nomina propria rarius ponunt, *Corinthii*, *Timothee* &c. *Fratres* ſæpiſſime dicit Paulus; interdum, hortans, *dilecti*,

vel,

vel, *fratres mei dilecti.* Iacobus, *fratres, fratres mei, fratres mei dilecti* : Petrus & Iudas ſemper, *dilecti* : Iohannes, *dilecti*, ſæpe; ſemel, *fratres*; plus ſemel, *filioli*, ut Paulus, *fili Timothee.*

¶ καρπὸν ϭχῶ, *fructum haberem*) *Habere*, verbum eleganter poſitum, medium inter *accipere* & *dare*. quod aliis prodeſt, ipſum Paulum juvat. Id pro *fructu* habet, Phil. I. 22. Vbique aliquid in fœnore poſitum habere vult. Hanc cupiditatem quodammodo temperat, quum ſe *debitorem* verſu ſequente ait. Et *poſtulat* & *debet*. v. 12. 11. Ex his duobus nervis firmatur verſus 15.

¶ καθὼς, *ſicut*) Bonum apud quam plurimos ſe extendit.

14 ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις, *Græcis juxta atque Barbaris*) Græcis hos annumerat, ad quos Græce ſcribit. Hæc diviſio in Græcos & Barbaros omnes *gentes* complectitur. Sequitur altera, *ſapientibus juxta & inſipientibus*. namque inter Græcos erant etiam inſipientes, inter Barbaros etiam ſapientes. Omnibus, inquit, ſum *debitor*, ex divino mei ad omnes miſſu, & omnium ſervus. 2 Cor. IV. 5. Qui ſapientia vel potentia præſtant, iis tamen neceſſarium eſt evangelium: ceteri, non excluduntur. Col. I. 28 not.

15 ὅυτω, *ſic*) adeo. Eſt quaſi epiphonema, & illatio a toto ad partem inſignem.

¶ τὸ κατ' ἐμὲ) id eſt, *meum*, ſive *ego*, quatenus non impedior. Sic Ezr. VI. 11, καὶ ὁ οἶκος αὐτȣ͂ τὸ κατ' ἐμὲ ποιηθήσεται.

¶ πρόθυμον, *promtum*) ſubaudi *eſt*. 3 Macc. V. 23. (26) τὸ πρόθυμον τȣ͂ βασιλέως ἐν ἑτοίμῳ κεῖσθαι.

¶ ἐν ῥώμῃ, *Romæ*) *ſapientibus*, coll. verſu præcedente: *potentibus*, collato verſu ſequente, & 1 Cor. I. 24. Itaque hoc, *Romæ*, iteratur cum emphaſi. Roma, caput & theatrum orbis terrarum.

¶ ἐυαγγελίσασθαι, *evangelizare*) Latet hîc Propoſitio: *Scribam*, quæ coram vellem dicere, de *Evangelio.*

16 ὀυ γὰρ ἐπαιϭχύνομαι, *non enim erubeſco*) Remiſſius, ut in exordio, loquitur: poſtea dicit, *habeo gloriationem*, cap. XV. 17. Mundo evangelium eſt *ſtultitia* & *infirmitas*, 1 Cor. I. 18. quare mundi opinione eſſet erubeſcendum, Romæ præſertim: ſed Paulus non erubeſcit. 2 Tim. I. 8. 2 Cor. IV. 2.

¶ τȣ͂ χριϛȣ͂, *Chriſti*) Cur Paulus non appellarit h. l. evangelium DEI aut FILII DEI, bene docet *Baumgartenius*; ſed rationes, quas affert, non plus valent ad legendum τȣ͂ χριϛȣ͂, quam ad omittendum. Facile rationes ubivis in utramque partem excogitantur: ſed teſtes prævalent, atque hoc loco teſtes, qui omittunt, ſufficiunt, *Alex. Barb.* 1. *Clar. Colb.* 7. *Æth. Arab. Armen. Copt. Lat. Syr Orig. Chryſoſt. Cyrill. Tertull. Hilar. Ambroſ. Hieron.* &c. Adde *Photii* Amphilochia apud Wolf. T. 4 Curar. p. 803.

¶ δύναμις θεȣ͂, *virtus Dei*) magna & glorioſa. 2 Cor. X. 4.

¶ ἐις σωτηρίαν, *in ſalutem*) Vt ſummam evangelii Paulus hac epiſtola, ſic epiſtolæ ſummam verſu hoc & ſequente complectitur. Proprius igitur hic locus eſt ad exhibendum epiſtolæ conſpectum. Eſt in ea

I. Exordium. *Cap. I.* 1-15
II. Propoſitio, cum ſummario confirmationis:

1. *de fide & juſtitia:*
2. *de ſalute ſive vita:*
3. *de Omni credente, Iudæo & Græco.* 16. 17

Tribus hiſce partibus, quarum prima a cap. I. 18 *ad c. IV, ſecunda a V ad VIII, tertia a IX ad XI tractatur, non ſolum hæc ipſa Tractatio, ſed etiam deducta inde Paracleſis, eodem ordine reſpondent.*

III. Tractatio:
1) *de Iuſtificatione, quæ fit*
I. non per opera; nam ſub peccato ſunt
gentes, 18
Iudæi, *II.* 1
utrique: 11. 14. 17. *III.* 1. 9.

II. ſed per fidem: 21. 27. 29. 31.
III. ut conſtat exemplo Abrahami & teſtimonio Davidis. *IV.* 1. 6. 9. 13. 18. 22.
2) *de Salute:* *V.* 1. 12. *VI.* 1. *VII.* 1. 7. 14. *VIII.* 1. 14. 24. 31.
3) *de credente Omni:* *IX.* 1. 6. 14. 24. 30. *X.* 1. 11. *XI.* 1. 7. 11. 25. 33.

IV. Paracleſis: *XII.* 1. 2.

1) *de FIDE, &, (quia per fidem lex ſtatuitur, c. III.* 31.) *de amore, quem fides parit, deque juſtitia erga homines.* 3-*XIII.* 10. *FIDES expreſſe nominatur c. XII.* 3. 6. *AMOR, ibid. v.* 9. *& cap. XIII.* 8. *IVSTITIÆ definitio, ibid. v.* 7 *initio.*

2) *de SALVTE,* 11-14
SALVS c. XIII. 11 *expreſſe nominatur.*

3) *de conjunctione IVDÆORVM ET GENTIVM. XIV.* 1. 10. 13. 19. *XV.* 1. 7-13
Expreſſa de utrisque mentio, *c. XV.* 8. 9.

V. Concluſio. *XV.* 14. *XVI.* 1. 3. 17. 21. 25.

¶ ἰουδαίῳ,

¶ *ἰυδαίῳ, Iudæo*) Poſt deportationem Babylonis omnes Iſraëlitæ, ut Ioſephus docet, appellati ſunt Iudæi. hinc Iudæus opponitur Græco. Alia ratione Græcus opponitur Barbaro. v. 14.

¶ *πρῶτον*) Particulam hoc loco retinendam eſſe, contra dubitationem meam ſtatuit cel. *Baumgartenius. Whitbium*, quem mihi opponit, totum legi pridem; nil habet, quod non perpenderim. Sed vellem, pari cura *Baumgartenius* rationes Apparatus mei cognoſſet, quum judicare voluit. Ait, me lectionem *πρῶτον* tantummodo ex *Tertull. Barb.* 1. *& Bærn.* repetere: at hos tantummodo ea carere, obelo indicaram; & cum alii teſtes pro ea militarent, deciſionem totam lectori reliqueram. *De fide*, ut oſtendi, agit Apoſtolus c. I-IV, de *ſalute* c. V-VIII, de *Iudæo & Græco*, c. IX-XI. Hujus partitionis cognitio permultum facit ad rectam epiſtolæ intelligentiam. Tertia pars tractationis, de Iudæo & Græco, particulam *πρῶτον* neque labefactat neque ſtatuminat. Vtitur ea Paulus ad Iudæos magis arguendos, c. II. 9. 10, ſed evangelium credenti Iudæo non magis quam Græco, virtus DEI eſt ad ſalutem.

17 *δικαιοσύνη θεῦ, juſtitia Dei*) Sæpe *juſtitia Dei* memoratur in N. T. ſæpe apud Eſajam & Danielem, ſæpiſſime in Pſalmis. Significat interdum *juſtitiam* illam, qua *Deus* ipſe juſtus eſt, juſte agit, & juſtus agnoſcitur: c. III. 5. eamque, ut in hominibus appellatur, vel particularem, vel univerſalem, qua etiam gratia & miſericordia continetur; & quæ maxime demonſtratur peccatum condemnando & peccatorem juſtificando. quo pacto *Iuſtitia Dei* eſſentialis non plane excludenda eſt a negotio juſtificationis. c. III. 25 ſeq. Inde interdum ſignificat *juſtitiam* hanc, qua homo (*Dei* dono, Matth. VI. 33.) juſtus fit & juſtus eſt: idque vel juſtitiam Ieſu Chriſti per fidem apprehendendo. c. III. 21. 22. vel juſtitiam illam Dei per virtutes & bona opera imitando. Iac. I. 20. Paulo, de juſtificatione loquenti, *Iuſtitia Dei* dicitur illa fidei juſtitia, quia Deus eam invenit & paravit, revelat & donat, approbat & coronat: conf. 2 Petr. I. 1. cui idcirco opponitur *propria* hominum juſtitia. Rom. X. 3. coll. Phil. III. 9. Quin etiam nos ipſi dicimur *Iuſtitia Dei*, 2 Cor. V. 21. Hoc loco, ut in Propoſitione, denotat *Iuſtitia Dei* totum beneficium Dei in Ieſu Chriſto ad ſalutem peccatoris.

¶ *ἀποκαλύπτεται, revelatur*) Patet hinc neceſſitas *Evangelii*, ſine quo nec juſtitia nec ſalus cognoſcitur. *Oſtenſio* juſtitiæ Dei facta eſt in morte Chriſti, cap. III. 25 ſeq. manifeſtatio & revelatio juſtitiæ Dei per fidem, in evangelio. ibid. v. 21. & h. l. Gemina, collato verſu 18, hic fit *revelatio*, iræ & juſtitiæ. Illa, per legem, parum nota naturæ: hæc, per evangelium, prorſus ignota naturæ. Illa præcedit & viam parat: hæc ſubſequitur. Vtrumque, *revelatur*, in præſenti exprimitur, in oppoſitione ad tempora ignorantiæ. Act. XVII. 30.

¶ *ἐκ πίστεως ἐις πίστιν, ex fide in fidem*) Conſtrue, *juſtitia ex fide*, ut mox, *juſtus ex fide*: *Ex fide in fidem*, dicit fidem meram. namque juſtitia ex fide ſubſiſtit in fide, ſine operibus. *ἐις* denotat terminum, finem ac limitem. vid. c. XII. 3. & Not. ad Chryſoſt. de Sacerd. p 415. Sic 1 Chron. XVII. 5: *eram*, מאהל אל אהל *ex tentorio in tentorium*, ubi non tentorium aliud aliudque notatur, ſed tentorium citra domum ſive templum. Fides, inquit Paulus, manet fides: fides eſt prora & puppis, apud Iudæos & gentes,

tes, etiam apud Paulum, usque ad ipſam ejus conſummationem. Phil. III. 7-12. Sic pulcre ad ἐκ ſonat εἰς, ut ἀπὸ & εἰς, 2 Cor. III. 18 de gloria puriſſima. Euphemia eſt, quod Paulus opera non dum expreſſe excludit, quorum tamen in hac Propoſitione excluſio qualiſcunque fieri debuit. Porro propoſitionis ſic inſtitutæ fert indoles, ut multa alia hinc inferantur. nam quia non dicitur, ἐκ τῆς πίστεως εἰς τὴν πίστιν, ſed indefinite, ἐκ πίστεως εἰς πίστιν, ſic dicemus, *ex una fide in aliam*, ex fide Dei offerentis in fidem hominum accipientium, c. III. 2 ſs. ex fide V. T. & Iudæorum in fidem N. T. & gentium quoque, c. III. 30. ex fide Pauli in fidem Romanorum, c. I. 12. ex fidei gradu uno in ulteriores, 1 Ioh. V. 13. ex fide firmorum in fidem infirmorum, c. XIV. 1 ſ. ex fide noſtra exſpectante in fidem divinitus præſtandam per *vitæ* donum.

¶ καθὼς, *ſicut*) Tria Paulus modo poſuit: I. ex fide eſt juſtitia. v. 17. II. ex juſtitia, ſalus. v. 16. III. *Iudæo & Græco.* v. 16. Omnia confirmat illud, *Iuſtus ex fide, vivet*: ex prophetico programmate, Hab. II. 4. Vid. not. ad Hebr. X. 36 ſeqq. Idem Spiritus eſt, qui per prophetas locutus fuit Dicta a Paulo citanda; & quo duce Paulus eam tam appoſite & opportune, in hac præſertim epiſtola, citavit.

¶ ζήσεται, *vivet*) *Vivit*, pro *vivet*, Latinorum aliqui pridem ſcripſere. Sphalma, in una literula, apertum, memoratu & refutatu indignum. Refutat, poſt *Whitbium*, *Baumgartenius*, & a me prætermiſſum notat.

18 ἀποκαλύπτεται, *revelatur*) Vid. vers. 17 not.

¶ γὰρ, *enim*) Particula incipit tractationem, finita propoſitione. cap. VI. 19. Matth. I. 18. Act. II. 15. 1 Cor. XV. 3. Latini fere omittunt. Primum Pauli argumentum hoc eſt: Omnes ſunt ſub peccato; idque lex oſtendit. ergo ex operibus legis nemo juſtificatur. Id tractatur usque ad c. III. 20. Inde infert: ergo ex fide. c. III. 21 ſeqq.

¶ ὀργὴ θεοῦ, *ira Dei*) Ὀργὴ, ſine articulo, h. l. at ἡ ὀργὴ denunciatur iis, qui juſtitiam negligunt. Ira quaſi alia in gentes, alia in Iudæos. Iuſtitia & ira Dei quodammodo antitheton faciunt. Iuſtitia mundi obterit reum: juſtitia Dei, obterit peccatum, peccatorem reſtituit. Hinc frequens in hac inprimis epiſtola *iræ* mentio, c. II. 5. 8. III. 5. IV. 15. V. 9. IX. 22. ac porro c. XII. 19. XIII. 4. 5.

¶ ἀπ᾽ οὐρανοῦ, *a cœlo*) Hoc majeſtatem irati Dei ſignificat, oculumque videntem, & iræ latitudinem. quicquid ſub cœlo eſt, & tamen non ſub evangelio, ſub ira eſt. Ps. XIV. 2.

¶ ἐπὶ πᾶσαν, *ſuper omnem*) Paulus, *iram* Dei repræſentans, in abſtracto loquitur, de peccato: *ſalutem*, in concreto, de credentibus. itaque jam per ænigma innuit, *peccatoribus* gratiam eſſe paratam.

¶ ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν, *impietatem & injuſtitiam*) Duo hæc momenta tractantur v. 23 ſeqq.

¶ ἀνθρώπων τῶν) Periphraſis gentium.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) cujus eſt, quicquid bonæ frugis habent ſcripta ethnicorum.

¶ ἐν ἀδικίᾳ, *in injuſtitia*) Latius jam ſumitur vocabulum, quam modo in antitheto ad ἀσέβειαν, uti ἀνομία c. VI. 19.

¶ κατεχόντων, *detinentium*) Veritas in mente

mente nititur & urget: ſed homo eam impedit.

19 τὸ γνωστὸν) quod notus eſt Deus: illa ratio, quod Deus ſe notum præbet: q. d. *notitudo Dei*: non modo, quod noſci poteſt. nam v. 21 ait γνόντες. Plato l. 5 Polit. τὸ μὲν παντελῶς ὂν, παντελῶς γνωστόν· μὴ ὂν δὲ μηδαμῇ, πάντῃ ἄγνωστον.

¶ ἐφανέρωσε, Magna proprietate Paulus hoc verbo uſus eſt, ut ſupra ἀποκαλύπτω.

20 ἀόρατα καθορᾶται, *inviſibilia videntur*) Incomparabile oxymoron. Inviſibilia Dei, ſi unquam, certe in creatione facta eſſent viſibilia: ſed tum quoque non niſi per intelligentiam videri cœperunt.

¶ ἀπὸ κτίσεως, *a creatione*) Ἀπὸ denotat hoc loco vel *documentum*, uti ἀπὸ, Matth. XXIV. 32. ut intelligentia patrum a condito mundo, refutet defectionem gentium: vel potius *tempus*, ut reſpondeat hebræo מ & ſit, *a condito mundo*, & ultra, retrorſum, quo pacto mox congruit ἀΐδιος, *æterna*. priore modo ἀπὸ cohæret cum καθορᾶται· altero modo cum ἀόρατα.

¶ ποιήμασι) *operibus* per κτίσιν, *creationem*, productis. Sunt *opera*, ergo eſt *creatio*, ergo eſt *Creator*.

¶ νοούμενα) Ii ſoli, qui νῷ utuntur, καθορῶσι.

¶ καθορᾶται, *videntur*) nam opera cernuntur. Antitheton, ἐσκοτίσθη.

¶ ἥτε-καὶ) Hæc cum ἀόρατα ſtant in appoſitione.

¶ ἀΐδιος κτλ. *æterna &c.*) ſumma Dei, Deo digna, perfectio in eſſendo & agendo; uno verbo, θειότης. quod ſignificat *divinitas*, ut θεότης *deitas*.

¶ δύναμις) *potentia*, ex omnibus Dei attributis primum revelata. Singulis Attributis ſua opera peculiari modo reſpondent.

¶ εἰς τὸ) Paulus directe excuſationem adimit, non ſolum de eventu aliquo loquitur. Et hoc colon εἰς τὸ-habet ſe inſtar propoſitionis ad v. ſeqq. Conſtr. cum φανερόν ἐστιν.

¶ ἀναπολογήτους, *inexcuſabiles*) Sic quoque de Iudæis, c. II. 1.

21 διότι) Hoc διότι reaſſumitur ex v. 19. Non ignorantes, ſed ſcientes peccarunt.

¶ θεὸν ὡς θεὸν, *Deum ut Deum*) Hæc eſt ἡ ἀλήθεια, *veritas*, ſumma convenientia: ubi naturæ divinæ reſpondet cultus. conf. Gal. IV. 8, *non naturâ*, de contrario.

¶ θεὸν, *Deum*) æternum, omnipotentem, glorificatione & gratiarum actione celebrandum.

¶ ἐδόξασαν ἢ εὐχαρίστησαν, *glorificaverunt aut gratias egerunt*) *Gratias agere* debemus ob beneficia: *glorificare* ob ipſas virtutes divinas. contra Hobbeſium. Si eſſe poſſet mens aliqua extra Deum, a Deo non creata, ea tamen teneretur ad laudandum Deum.

¶ ἢ) *aut* ſaltem.

¶ ἐματαιώθησαν) Hoc verbum, & ἐσκοτίσθη, habent vim reciprocam. הבל μάταια, ματαιοῦσθαι, ſæpe dicitur de idolis, eorumque cultu & cultoribus. 2 Reg. XVII. 15. Ier. II. 5. nam objecto ſuo conformatur mens. Ps. CXV. 8. Ματαιότης opponitur τῷ δοξάζειν· ἀσύνετος καρδία, τῷ εὐχαριστεῖν.

¶ διαλογισμοῖς, *cogitationibus*) variis, incertis, ſtultis.

22 φάσκοντες) *profitentes*.

¶ ἐμωράνθησαν) LXX, Ier. X. 14 ſ.

ἐμωράνθη πᾶς ἄνθρωπος ἀπὸ γνώσεως-ψευδῆ ἐχώνευσαν-μάταιά ἐστιν, ἔργα ἐμπεπαιγμένα. Paſſim in hac epiſtola alludit Paulus ad extrema *Ieſajæ* & prima *Ieremiæ* capita: ex quo ap[illegible], recentem tum ab eorum lectione fuiſſe ſanctum Dei hominem.

23 ἤλλαξαν, *mutarunt*) ſummâ ſtultitiâ. Ps. CVI. 20. Ier. II. 11. Eadem impietas & eadem pœna tres habet gradus. In primo emphaſin habent hæc verba: καρδία: καρδιῶν: v. 21. 24. ἐδόξασαν & δόξαν, & ἀτιμάζεσθαι τὰ σώματα. v. 21. 23. 24. In ſecundo, μετήλλαξαν, cujus verbi iteratio, non tamen ſine differentia figuræ ſimplicis & compoſitæ, talionem exprimit, v. 25. 26. ut παρὰ iteratum, ibid. In tertio, οὐκ ἐδοκίμασαν & ἀδόκιμον. v. 28. In ſingulis pœnam exprimit τὸ παρέδωκε. Si homo Deum non ut Deum colit, ſibi ita relinquitur, ut ſe hominem abjiciat, & a Deo, ad cujus imaginem factus erat, quam longiſſime diſcedat.

¶ τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου, *gloriam incorruptibilis*) Perfectiones Dei vel poſitivis vel negativis terminis exprimuntur. Hebræa lingua poſitivis abundat: negativos fere per periphraſin reddit.

¶ ἐν) Hebr. ב Lat. *pro*, *cum*. ſic ἐν, v. 25.

¶ ἀνθρώπου-ἑρπετῶν, *hominis-reptilium*) Climax deſcendens. *corruptibilis* conſtr. etiam cum *volucrium &c.* Sæpe formam hominis, avis, quadrupedis, ſerpentis, commiſcuerunt.

¶ ὁμοιώματι εἰκόνος, *ſimilitudine imaginis*) *Imago* eſt concretum: *ſimilitudo* abſtractum, δόξῃ, *gloriæ* oppoſitum. quo majori *ſimilitudine imago* refert creaturam, eo apertius aberrat a vero.

24 διὸ, *propterea*) Peccati alia pœna eſt ex conſequentia phyſica, v. 27 not. *oportebat*: alia inſuper ex juſtitia vindicativa, ut h. l.

¶ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις, *in concupiſcentiis*) ἐν, non εἰς. Iam aderant αἱ ἐπιθυμίαι, *concupiſcentiæ.* Quales deos fingebant, tales erant ipſi homines.

¶ ἀκαθαρσίαν, *impuritatem*) Sæpe conjungitur impietas & impuritas, 1 Theſs. IV. 5, cognitio Dei & puritas mentis, Matth. V. 8. 1 Ioh. III. 2 ſ.

¶ ἀτιμάζεσθαι, *deboneſtare*) Oppoſitum *bonor.* 1 Theſs. IV. 4. Homo non debet ſe projicere. 1 Cor. VI. 13 ſ.

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in ſe ipſis*) per ſcortationem, mollitiem & alia flagitia. Ipſi ſunt materia pœnæ ſuæ, & impenſa ejus. *Quam juſte! qui Deum inboneſtant, puniuntur de ſe ipſis.* Ioh. Cluverus.

25 τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) quæ jubet Deum colere TANQVAM Deum.

¶ ἐν τῷ ψεύδει, *in mendacio*) Mythologiæ pretium. ἐν, Lat. *cum.*

¶ ἐσεβάσθησαν, *coluerunt*) interne.

¶ ἐλάτρευσαν, *ſerviverunt*) externe.

¶ παρὰ) *præter*, *præ.* c. XIV. 5.

26 πάθη ἀτιμίας, *paſſiones ignominiæ*) Vid. *Gerberi* lib. *unerkannte Sünden*, T. I. cap. 92, *Von der geheimen Unzucht.* Talium plena ſunt gentilium ſcripta.

¶ ἀτιμίας, *ignominiæ*) Oppoſitum τιμή, *bonor.* 1 Theſs. IV. 4.

¶ θήλειαι, *fœminæ*) In peccatis arguendis ſæpe ſcapha debet ſcapha dici. Pudorem præpoſterum ii fere poſtulant, qui pudicitia carent. Paulus Romam adhuc non viſam ſic apertius ſcribit, ineunte epiſtola, quam uſquam antea. Gravitas

vitas & ardor ſtili judicialis, proprietate verborum non violat verecundiam.

¶ χρῆσιν, *uſum*) Subaudi, *ſui*. ſed eſt ellipſis. cauſam habes 1 Cor. XI. 9. *Vtendum*, non fruendum. Gravitas ſtili ſacri.

27 ἐξεκαύθησαν, *exarſerunt*) πυρώσει abominanda.

¶ τὴν ἀσχημοσύνην, *turpitudinem*) cui ipſa corporis & membrorum conformatio reclamat.

¶ ἣν ἔδει) *quam oportuit*. naturali ſequela.

¶ τῆς πλάνης, *erroris*) quo aberrarunt a Deo.

¶ ἀπολαμβάνοντες) Verbum appoſitum, de Gentibus: ut ἀποδώσει, reſpectu Iudæorum. c. II. 6. In utroque verbo ἀπὸ eandem vim habet.

28 ἔχειν, *habere*) Antitheton, παρέδωκεν, *tradidit*. ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει, *habere in agnitione*, plus notat, quam ἐπιγινώσκειν, *agnoſcere*. Non plane deerat *agnitio*: ſed in ea non ita profecerunt, ut Deum haberent. v. 32.

¶ ἀδόκιμον) Vt ἀδύνατος, ἄπιστος & ſimilia, & active & paſſive valent, ſic quoque ἀδόκιμος. Hoc loco active notatur mens, quæ *probat* minime probanda; cui relicti ſunt, qui maxime probanda *non probarunt*. Hoc ἀδόκιμον tractatur v. 32, συνευδοκοῦσι ποιεῖν τὰ μὴ καθήκοντα, tractatur v. 29-31.

¶ τὰ μὴ καθήκοντα) Μείωσις.

29 πεπληρωμένους, Grande verbum. μεστοὺς, mox.

¶ ἀδικίᾳ, *injuſtitia*) Hoc, *juſtitiæ* oppoſitum, primo loco ponitur: *immiſericordia*, ultimo. *Iuſtitia* habet *vitam*: *injuſtitia mortem*. v. 32. Tota Enumeratio ordinem habet ſapientem, per membra novem, in affectibus: duo, in ſermone: tria, reſpectu Dei, & ſui, & proximi; & duo, in rebus gerendis: ſex, reſpectu neceſſitudinum. Confer de contrariis, c. XII. 9 ſeqq.

¶ πορνείᾳ) Retinendum eſſe hoc verbum, jam diu agnovi: Clementi Romano haud lectum eſſe non apparet.

¶ πονηρίᾳ-κακίᾳ) Πονηρία eſt *nequitia*, ejus, qui alteri, etiam ſine ſuo commodo, nocere gaudet. κακία eſt *vitium*, quo alter alteri nil boni conferre poteſt. πλεονεξία denotat *avaritiam* proprie, ut ſæpe apud Paulum. alias rarius hoc peccatum ab eo redargueretur. Solet autem jungere cum impuritate. nam homo extra Deum quærit pabulum in creatura materiali, vel per voluptatem vel per avaritiam. bonum alienum ad ſe redigit.

¶ κακοηθείας) κακοήθεια, κακία κεκρυμμένη. Ammonius. aliena omnia male arripiens: ſe alteri moleſtam exhibens.

30 ψιθυριστὰς, *ſuſurrones*) clam.

¶ καταλάλους, *detractores*) aperte.

¶ θεοστυγεῖς) qui *odioſos* ſe exhibent contra *Deum*.

¶ ὑβριστὰς, qui omnia bona & ſalutaria *contumelioſe* a *ſe* repellunt.

¶ ὑπερηφάνους) qui ſe efferunt ſupra *alios*. De hoc vitio, & aliis, quæ hîc notantur, vid. 2 Tim. III. 2 ſeq.

¶ ἀλαζόνας) *arrogantes*, ad res magnas & *bonas*.

¶ ἐφευρετὰς κακῶν) *inventores malorum*, novarum voluptatum, novorum quæſtuum, novarum artium nocendi, v. gr. in bello. 2 Macc. VII. 31 Antiochus dicitur πάσης κακίας εὑρετὴς γενόμενος εἰς τοὺς Ἑβραίους.

30, 31 γονεῦσιν ἀπειθεῖς, ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους, ἀστόργους, ἀσπόνδους, ἀνελεή-

μονας, *parentibus inobedientes*, *inſipientes*, *refractarios*, *ſine affectione*, *irreconciliabiles*, *immiſericordes*) Duo terniones, prior apud inferiores; alter apud ſuperiores.

31 ἀσυνθέτους) Verbo ἀσυνθετεῖν LXX Hebræum בגד & מעל exprimunt.

32 δικαίωμα, *jus*) Regale divinum, quod Deus virtutes probat, vitia odit, improbos morte afficit, jure meritoque, ut oſtendat ſe non eſſe injuſtum. Nam dum nefarios morte punit, ipſe juſtificatur. Id Regale etiam gentibus cognitum.

¶ ὅτι) nempe *quod*.

¶ πράσσοντες· πράσσουσι) Hoc verbum, ποιοῦσιν interjecto repetitum, accurrate exprimit petulantiam flagitioſorum, divinæ juſtitiæ prorſus contrariam. ποιοῦσιν, etiam affectu & ratione. Eadem differentia verborum; c. II. 3.

¶ θανάτου, *morte*) Lev. XVIII. 24 ſ. Act. XXVIII. 4. Subinde improbiſſima quæque ſtirps ex genere humano eradicatur, & tota poſteritas ex iis propagatur, qui minus mali fuerant.

¶ ἀλλὰ καὶ, *ſed etiam*) Pejus eſt συνευδοκεῖν, *approbare*. nam qui malum patrat, ſua ſibi cupiditate abducitur, non ſine elencho in ſe ipſum vel etiam in alios, (conf. *judicans*, c. II. 1.) & cum approbatione legis. coll. c. VII. 16. ſed qui συνευδοκεῖ ſive *approbat*, corde & ore, malitiæ fructum habet ipſam malitiam, eaque paſcitur, & ſuum reatum alieno cumulat, aliosque in peccando inflammat. pejor eſt, qui & ſe & alios, quam qui ſe unum perimit. Hæc vero mens eſt reproba. Conjugata, ἀδόκιμον & συνευδοκοῦσι. v. 28 not. Huic *approbationi* opponitur *judicatio*. c. II. 1. Gentes non modo faciunt, ſed etiam approbant: Iudæus judicat quidem, non approbans; ſed tamen facit.

¶ τοῖς πράσσουσι, *facientibus*) ſibi & aliis. conf. Es. III. 9.

CAP. II.

1 Διὸ, *quapropter*) Tranſit Paulus a Gentibus ad Iudæos, ut totus ſermo ſubſequens oſtendit: & tamen particulam ponit non tranſitivam, ſed illativam; quarum hæc, ut valentior, illam abſorbet. Gentilis facit mala: Iudæus facit mala. Deinde v. 6 ſs. utrosque, Gentes & Iudæos, complectitur.

¶ ἀναπολόγητος, *inexcuſabilis*) Defenſionem quærit homo.

¶ ἄνθρωπε, *homo*) De gentilibus capite I in tertia perſona locutus, cum Iudæo in ſecunda ſingulari agit; uti lex ipſa non in ſecunda, ſed tertia ſingulari cum Iudæo agit, quia cum nemine rem habebat niſi cum Iudæo. conf. c. III. 19. Sed apoſtolus, qui ad gentes & Iudæos ſuum ſermonem dirigit, Iudæum quidem in ſecunda ſingulari alloquitur; communi vero eum nomine appellat, coll. c. I. 18, neque *Iudæum* agnoſcit: v. 17. 28. Eadem differentia tertiæ & ſecundæ perſonæ recurrit v. 14. 17. Non diſſimile eſt illud, quod gentes differuntur ad judicium extremum, v. 16: Iudæis judicium etiam præſens ex lege intentatur, v. 2.

¶ ὁ κρίνων, *qui judicas*) remotus a *complacentia*, c. I. 32. Paulus gravi verbo utitur. Iudæus ſe Græco præfert, v. 19 ſ. id Paulus jam appellat *judicium*: eoque viam ſibi facit ad judicium Dei oſtendendum. Philavtiæ eſt, quod homo, quo alios ſeſe pejores putat, eo ſe meliorem exiſtimat. Gal. VI. 4. Eſt paregmenon. nam ſequitur, κατακρίνεις. Conf. c. XIV. 22. 23. 1 Cor. IV. 3 ſeqq. XI. 29 ſs. Iac. II. 4.

¶ ἕτερον,

¶ ἕτερον, *alterum*) qui ad te nil attinet: cujus apertior injuſtitia te nil juvat: ethnicum

2 οἴδαμεν) *ſcimus*; te, o homo *judicans*, non docente.

¶ τὸ κρίμα τοῦ θεοῦ) *judicium Dei*; non tuum, qui te excipis.

¶ κατὰ ἀλήθειαν) *ad veritatem* ſummam, nullo diſcrimine. δίκαιον, *juſtum*, v. 5. 6. 11: & ſecundum interna, non ſolum externa. v. 16.

3 σὺ) *tu*, præ gentili. quisque ſe ipſe vel ſine cauſa excipit: & ſibi aſſentatur, etiamſi ipſe neſciat, quare.

¶ ἐκφεύξῃ; *effugies*?) per rimas, quas quæris. φεύγει *fugit* reus omnis: ἐκφεύγει *effugit*, qui abſolvitur.

4 ἢ) *an*. Homines facile fiunt *contemtores* bonitatis, dum judicium divinum non ſentiunt. Particula *an*, ἢ, proprie disjungit opinionem vanam *effugiendi*, & *theſaurizationem iræ* apertam, per abuſum ipſius bonitatis.

¶ χρηστότητος, ἀνοχῆς, μακροθυμίας, *benignitatis*, *tolerantiæ*, *longanimitatis*) quum tu & peccaſti & peccas & peccabis. mox hæc omnia ſignificat τὸ χρηστὸν *benignitas* Dei. Etiam ii potuere & debuere reſipiſcere, qui olim damnabuntur.

¶ ἀγνοῶν, *ignorans*) Miratur Paulus hanc ignorantiam.

¶ ἄγει) *ducit* ſuaviter: non cogit neceſſitate.

5 δὲ, *ſed*) Antitheton inter *divitiarum bonitatis* contemtum & inter *theſaurum iræ*.

¶ σκληρότητα, *duritiem*) Antitheton, χρηστόν.

¶ ἀμετανόητον καρδίαν) Antitheton, μετάνοιαν. Volebat dicere, ἀμετανοησίαν, a quo verbo recentiores non abhorrent: ſed Paulus vitavit verbum inſolens.

¶ θησαυρίζεις, *colligis*) etſi tu, o homo, putas te colligere beata omnia. O quid poteſt homo colligere tot horis vitæ ſuæ, in utramque partem! Matth. XVIII. 24. 1 Tim. VI. 18.

¶ σεαυτῷ) *tibi ipſi*, non alteri, quem judicas.

¶ ὀργὴν-ὀργῆς, *iram-iræ*) Δεινότης ſermonis, magna vi. Cur multi non ſentiunt iram? nondum eſt *dies iræ*, erit autem.

¶ ἐν ἡμέρᾳ) ἐν, de tempore, præſens notat: εἰς, futurum. Ille dies præſens eſt Deo. Poteſt autem hoc conſtrui etiam cum ὀργήν.

¶ ἀποκαλύψεως, *revelationis*) Quum Deus revelabitur, occulta hominis revelabuntur. v. 16.

¶ καὶ δικαιοκρισίας) Particulam καὶ teſtium copia longe potior & irrefragabile apoſtoloque digniſſimum ἀνοχῆς & ἀποκαλύψεως antitheton (quale eſt etiam inter ἀνοχὴν & ἔνδειξιν, c. III. 26. Pſ. L. 21.) corroborat: v. 4, τῆς χρηστότητος, καὶ τῆς ἀνοχῆς, καὶ τῆς μακροθυμίας v. 5, ὀργῆς καὶ ἀποκαλύψεως, καὶ δικαιοκρισίας. Ἀνοχὴ & ἀποκάλυψις reſpiciunt Deum, & inter ſe conferuntur, ut ἀνοχὴ & ἔνδειξις c. III. 25 ſ. μακροθυμία & δικαιοκρισία ſpectant peccatorem: χρηστότης & ὀργὴ ponuntur generatim. Quare non fuit omittenda καὶ particula a quibuſdam: quam exhibet etiam Orig. c. Celſ. in ms. Baſileenſi, ut docet Sam. Battierius in Biblioth. Brem. Claſſ. VI. p. 98. Pro ἀποκαλύψεως habet *Alex.* ἀνταποδόσεως. Hanc varietatem ex alliteratione ad verbum

ἀποδώσει natam, & aperte abſonam, prætermiſi antehac, neque ea nunc ad tuendum illud καὶ continuo ſubſequens utor. Novatum δικαιοκρισίας verbum in re a mortalibus antea non agnita notat Eraſmus.

6 ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ) Sic LXX plane Prov. XXIV. 12. it. Ps. LXII. 13: σὺ ἀποδώσεις κτλ. Dictum hoc, & infra, v. 11, inprimis ſæpe citatur.

¶ ἀποδώσει) *reddet*: non modo *dabit*, ſed *retribuet*.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Paulus deſcribit eos, qui vel vitam vel mortem conſequentur, generaliter, & pro captu eorum, cum quibus hoc loco res ei eſt, præſcindens adhuc a ſpeciali ratione ſalutis obtinendæ vel amittendæ. Ergo hic locus non facit pro merito operum.

7, 8 τοῖς μὲν - τοῖς δὲ, *his quidem-iis vero*) Majus diſcrimen, quam multi nunc putant.

7 τοῖς) ſc. οὖσι, coll. v. ſeq. nam κατὰ (vid. Act. XXV. 23.) hic fere ponitur, ut ἐξ, v. ſeq. niſi quod ἐξ ſonat quiddam peccatori naturale; κατὰ, quiddam ſuperveniens. Differentiam videbis, ſi particulas inter ſe permutaveris: ἐξ ὑπομονῆς κτλ. Ita τοῖς & ζητοῦσι ſtant in appoſitione, per aſyndeton.

¶ ὑπομονὴν ἔργου, *patientiam operis*) Sic *patientia ſpei* 1 Theſſ. I. 3. ὑπομονή, *patientia*, includit h. l. obedientiam, conſtantiam, eamque ſubmiſſam.

¶ ἔργου, *operis*) Magna vis in ſingulari numero. Phil. I. 6. Ap. XXII. 12.

¶ δόξαν, *gloriam*) Conſtructio: τοῖς δόξαν κτλ. ζητοῦσιν, (ἀποδώσει) ζωήν· *iis, qui gloriam &c. quærunt*, (*reddet*) *vitam*. Amor purus non excludit fidem, ſpem, deſiderium. 1 Cor. XV. 58.

¶ ζητοῦσι, *quærentibus*) cum tu, Iudæe, tibi non opus eſſe quæſito putes.

8 τοῖς δὲ ἐξ ἐριθείας, *iis vero* qui ſunt *ex contentione*) Horruit Paulus expreſſe dicere: *Deus reddet iis*, qui ſunt *ex contentione*, *mortem ſive æternam perniciem*. quare eam rem conſcientiæ peccatoris ex antitheto præcedente ſubaudiendam relinquit; *reddet*, non ſane vitam æternam: ſermonemque flectit ad ea quæ ſequuntur. Itaque τοῖς h. l. vim habet ל præfixi, notantis *quod attinet*, conf. c. IV. 12 not. Ideo non incommode ſequitur, ἐπὶ πᾶσαν-. nam ſic quoque Ex. XX. 5, ἐπὶ τέκνα, ἐπὶ τρίτην καὶ τετάρτην γενεὰν, τοῖς μισοῦσί με. Porro ἐξ, *ex*, ut v. 27 & ſæpe, notat partem ſive ſectam: iis, qui ſunt ex parte ſive natione contentioſa, tui, Iudæe, ſimiles, Deo refragantes. Character pſeudojudaiſmi, inobedientia, contumacia, impatientia.

¶ τῇ ἀληθείᾳ· τῇ ἀδικίᾳ, *veritati*: *injuſtitiæ*) Sæpe hæc duo inter ſe opponuntur. 1 Cor. XIII. 6. 2 Theſſ. II. 10. 12. *veritas* continet *juſtitiam*: & *injuſtitia* connotat *mendacium*.

¶ θυμὸς καὶ ὀργή) LXX, Ps. LXXVIII (LXXVII) 49: θυμὸν καὶ ὀργὴν καὶ θλίψιν. θυμὸς infligit pœnam: ὀργὴ perſequitur culpam. Vocabulorum proprietas perſpicitur ex Eph. IV. 31. 32, ubi τῇ ὀργῇ opponitur τὸ χαρίζεσθαι, & τῷ θυμῷ τὸ εὔσπλαγχνον. θυμὸς Stoicis definitur ὀργὴ ἀρχομένη. Nec aſpernandum illud Ammonii, θυμὸς μέν ἐστι πρόσκαιρος· ὀργὴ δὲ πολυχρόνιος μνησικακία.

9 θλίψις καὶ στενοχωρία, *afflictio & anxietas*) θλίψις, *afflictio*, in præſens: στενοχωρία, *anxietas*, de futuris. θλίψις, *afflictio* premit: στενοχωρία æſtuat & urget. Iob XV. 20 ſeqq. Argumentum eſt in his verbis, de ultrice juſtitia Dei. nam ira Dei eo tendit, ut creatura peccans, iram &

omnia

omnia adverſa experi:ns, diſcat odiſſe ſe ipſam, quod contra Deum fecerit. quod juſtiſſimum odium ſui quamdiu creatura fugit, in pœna eſt.

¶ *πᾶσαν ψυχὴν, omnem animam*) Hoc vocabulo adjuvatur univerſalitas ſermonis. c. XIII. 1.

¶ *πρῶτον, primum*) Sic Pſalm. XCIV. 10: *Qui gentes caſtigat, nonne arguet* (vos in populo?) Iudæi particeps Græcus.

10 *δόξα δὲ καὶ τιμὴ, gloria vero & honor*) *Gloria*, ex divino beneplacito: *bonor*, ex divina remuneratione: *& pax*, in præſens & in perpetuum. Nam *δὲ*, *vero*, exprimit oppoſitionem inter *ira* & *gloria*, *indignatio* & *honor*, *afflictio anxietas*que & *pax*. coll. c. III. 17. 16. quorum læta ſpectantur, ut ex Deo proficiſcuntur; adverſa, ut ab homine perſentiſcuntur: hæc enim abſolute in nominativo ponuntur, cum illa e contrario in v. 7 in accuſativo ponantur, ut talia, quæ Deus impertiat. Sed cur opponuntur *honor* & *dolor*: quum honoris contrarium ſit ignominia, voluptatis dolor? Reſp. In hoc præciſe loco attendendum ad vocem *εἰρήνη*, *pax*, quæ heic *dolori*, nimirum *afflictioni anxietati*que opponitur. Ceterum Es. LXV. 13 *gaudium* (& honor) *pudori* (& dolori) opponitur: utraque parte conciſe expreſſa & ex oppoſito ſuo ſupplenda. Præterea in bonorum genere ſummum eſt honor; in pœnarum genere, dolor: & ſummus gradus, inferiores includens, ſummo gradui opponitur. ſic *gloriatio* & *væ*. 1 Cor. IX. 16.

9, 10 *κατεργαζομένου· ἐργαζομένῳ*) Differentia horum verborum facilius ſentitur, quam explicatur: facilius ridetur, quam refutatur. Alia differentia: de pœna dicitur, *ἐπὶ ψυχὴν*· nam pœna *incumbit*, & anima feret invita: de præmio, *παντὶ τῷ ἐργαζομένῳ*, dativus commodi.

12 *ὅσοι γὰρ*, *quotquot enim*) Gentes: *& quotquot*, Iudæi.

¶ *ἀνόμως*) Hoc bis ponitur per antanaclaſin, hoc ſenſu, *οὐκ ἐν νόμῳ*, *οὐ διὰ νόμου*, ut patet ex antitheto.

¶ *ἥμαρτον*) *peccarunt*: præteritum, pro judicii tempore.

¶ *καὶ ἀπολοῦνται*, *etiam peribunt*) *etiam* notat convenientiam modi peccandi & intereundi. & *peribunt* ait: neque enim commodum erat dicere, *ἀνόμως*, *ſine lege judicabuntur*; ut mox apte dicit, *per legem judicabuntur*.

¶ *ἐν νόμῳ*) *cum lege*, non *ἀνόμως*. i. e. cum legem haberent.

¶ *διὰ νόμου*, *per legem*) c. III. 20.

13 *οὐ γὰρ*, *non enim*) Valde exſtans Propoſitio. cujus verba etiam ad gentes ſpectant; ſed ad Iudæos præcipue accommodantur. de illis v. 14 ſ. de his v. 17 ſ. quare etiam verſus 16 a verſu 15 pendet, non a verſu 12. Multa turbarunt, qui a v. 14, immo a v. 13 ad fin. v. 15 parentheſeos ſepem ſtatuerunt.

¶ *οἱ ἀκροαταὶ*, *auditores*) otioſi, quamlibet ſeduli.

¶ *παρὰ τῷ θεῷ*, *apud Deum*) v. 2.

¶ *ποιηταὶ*, *factores*) nempe, *ſi* homines ſe præſtiterint *factores*. c. X. 5. Poſſunt *facere* ea, *quæ ſunt legis*: ſed totius *legis factores* præſtare ſe non poſſunt.

¶ *δικαιωθήσονται*, *juſtificabuntur*) Hoc verbum, nomini *δίκαιοι*, *ipſo facto juſtos* denotanti, contradiſtinctum, involvit conditionem præſtandam, & *tum* ſubſecuturam in die judicii divini declarationem juſtorum.

14 *ὅταν*, *quum*) Poſtquam Paulus judaicum judicium contra gentes perverſum refutavit, nunc verum judicium divinum

oſtendit,

oſtendit, contra eaſdem. De gentibus agitur hîc magis directe ad gentes convincendas; & tamen, quod his obiter conceditur, eo fine conceditur, ut Iudæus peragatur gravius: ſed v. 26 de gentibus plane incidenter, ad convincendum Iudæum. quare hîc ponitur ὅταν, *quum*; illic, ἐὰν, *ſi*.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſam reddit, cur etiam a gentilibus poſtuletur, ut ſint *factores legis*. nam quum vel tantillum faciunt, obligatos ſe eſſe recognoſcunt. Et tamen docet, illos per legem naturæ ſive per ſe ipſos juſtificari non poſſe. Sunt quatuor ſententiæ: *quum - hi - qui - una teſtante*. ſecunda declaratur per tertiam, prima per quartam.

¶ ἔθνη) Non, τὰ ἔθνη homines aliqui ἐξ ἐθνῶν. Et tamen nullus eſt, qui plane nihil faciat ἐκ τῶν τοῦ νόμου. Noluit dicere ἐθνικοὶ, quod ſolet in pejorem partem accipi.

¶ μὴ νόμον· νόμον μὴ, *non legem: legem non*) Ne hîc quidem commutatus verborum ordo ratione caret. priore loco emphaſin habet *non*, ut amplificetur illud *non habere*: altero loco emphaſin habet *legem*, in antitheto ad *ſibi ipſis*. Sic quoque νόμος modo ſine articulo, modo cum articulo, non ſine cauſa dicitur. v. 13. 23. 27. III. 19-21. VII. 1 ſeqq.

¶ φύσει, *natura*) Conſtr. μὴ νόμον ἔχοντα φύσει, *non legem habentes natura*, plane ut v. 27, ἡ ἐκ φύσεως ἀκροβυστία, *ex natura præputium*, contra ac Syrus, *ex natura legem faciens*. Gentes ſunt *natura* (i. e. per ſe, ut naſcuntur, non ut homines, ſed ut gentes) legis (ſcriptæ) expertes: cum Iudæi ſint *natura* Iudæi, Gal. II. 15. adeoque legem (ſcriptam) habeant *natura*. conf. c. XI. 24 fin. Neque tamen periculum eſt ullum, ne vis illa conſtructionis, quam plerique ſequuntur, *natura ea, quæ ſunt legis, faciant*, intereat. nam quod gentes, legem non habentes, faciunt, ſane *natura* faciunt. *Legis* vocabulum non philoſophico, ſed Hebraico uſu venit apud apoſtolum: itaque appellatio *legis naturalis* non exſtat in Scriptura ſacra: v. 12. res ipſa eſt vera.

¶ ποιῇ, *faciant*) non ſolum opere, ſed etiam motibus intimis. v. 15 fin.

¶ οὗτοι, *hi*) Hæc vocula nomen collectivum ἔθνη, *gentes*, flectit ad ſenſum diſtributivum.

¶ νόμος, *lex*) Quod Iudæis eſt lex; id gentes ipſæ ſunt ſibi.

15 ἐνδείκνυνται) *demonſtrant*, ſibi, ceteris hominibus, & Deo ipſi quodammodo.

¶ τὸ ἔργον τοῦ νόμου) *opus legis*, legem ipſam cum ſua activitate. Opponitur literæ, quæ eſt accidens.

¶ γραπτὸν, *ſcriptum*) Nomen, non participium: nedum infinitivus. Alludit Paulus ex oppoſito ad tabulas Moſis. Hoc *ſcriptum* antecedit *factionem* eorum *quæ ſunt legis*, ſed poſtea quum quis aut fecit (aut non fecit,) ſequitur *demonſtratio*, & liquidius apparet permanens illa ſcriptura.

¶ συμμαρτυρούσης, *una teſtante*) Allegoria. in judicio ſunt actor, reus, teſtes. teſtis, conſcientia: accuſant, vel etiam defendunt, cogitationes. Natura & peccatum ipſum *teſtatur*: conſcientia *una teſtatur*.

¶ αὐτῶν) *ipſorum*.

¶ τῆς συνειδήσεως, *conſcientia*) Nullam facultatum ſuarum minus in poteſtate habet

habet anima, quam conſcientiam. Sic συνείδησις & λογισμὸς junguntur Sap. XVII. 11. 12.

¶ *μεταξὺ ἀλλήλων, inter ſe invicem*) ſicut actor & reus. Hoc, ineunte commate, emphaſeos cauſa ponitur, quatenus *cogitationes cogitationibus* implicatæ, opponuntur *conſcientiæ ad legem* relatæ.

¶ *τῶν λογισμῶν κατηγορούντων, cogitationibus accuſantibus*) Reſolvunt ſic: *una teſtantibus cogitationibus, quæ accuſant*: ſed *cogitationibus accuſantibus* ſtat per ſe.

¶ *ἢ καὶ, vel etiam*) Particula *etiam* conceſſiva oſtendit, *cogitationes* longe plus habere quod accuſent, quam quod defendant: ipſaque defenſio (coll. 2 Cor. VII. 11, *defenſionem*) non eſt de toto, ſed duntaxat de parte facti, quæ ipſa rurſum debitores totius convincit. c. I. 20.

¶ *ἀπολογουμένων, defendentibus*) Exemplum, Gen. XX. 4.

16 *ἐν ἡμέρα, in die*) Conſtr. cum *demonſtrant*. neque enim obſtat tempus præſens. v. 5. Ac ſæpe Paulus dicit: *in die Domini*, quod plus dicit, quam *in diem*. 1 Cor. V. 5. conf. *coram* 1 Tim. V. 21 not. Quale quidque fuit, tale tum conſpicietur, definietur & manebit. In illo die conſtabit illud in cordibus ſcriptum legis, apologiam etiam aliquam recte factorum conjunctam habens, quamvis homo in *judicio* ſuccumbat, ſemet accuſatore, propter cetera. Idque infert accuſationem vel etiam defenſionem (a majori ad minus procedendo) in hac quoque vita conſtantem, quoties vel ipſum repræſentatur homini judicium futurum, vel præludia ejus in conſcientia, homine inſcio, aguntur. conf. 1 Ioh. IV. 17. Ac ſæpe ita loquitur Scriptura de futuris, ſpeciatim de noviſſimis, ut citeriora præſupponat. Iudæis v. 5, ut Gentibus h. l. judicium futurum intentatur.

¶ *τὰ κρυπτὰ, occulta*) *conſcientiam & cogitationes*. conf. 1 Cor. IV. 5. Confirmat hoc nexum verſus hujus cum præc. Ex occultis vera qualitas actionum etiam ipſis plerunque agentibus ignota pendet. v. 29. Homines judicant ex manifeſtis, etiam de ſe ipſis. Iudicabuntur etiam manifeſta; ſed non tum demum: judicantur enim, ex quo patrantur: occulta, tum demum.

¶ *τῶν ἀνθρώπων, hominum*) etiam gentium.

¶ *κατὰ, ſecundum*) i. e. ut docet meum evangelium. Hoc inciſum addit Paulus, quia hic agit cum homine Ieſum Chriſtum nondum cognoſcente. Evangelium eſt prædicatio tota de Chriſto: & Chriſtus judex erit: & judicium in gentes non tam in V. T. quam in N. T. declaratur. Idque dicitur evangelium Pauli, per Paulum prædicatum, etiam gentibus. Act. XVII. 31. Articuli omnes doctrinæ evangelicæ & articulus de judicio extremo valde ſe invicem illuſtrant, atque hic ipſe reſpectu fidelium plane eſt evangelicus. Act. X. 42. 1 Petr. IV. 5.

17 *εἰ δὲ, ſi vero*) *Si*, coll. *quum*, v. 14, anaphoræ ſimile quiddam habet: niſi quod ὅταν, *quum*, plus ponit; εἰ, *ſi*, minus concedit. Poſt *ſi* ſequitur οὖν, *ergo*, uti ἀλλὰ, *ſed*, c. VI. 5. & δὲ, *vero*, Act. XI. 17. conf. Matth. XXV. 27. Et protaſin longiorem, quæ ab εἰ, *ſi*, incipit, ſubſequens οὖν, *ergo*, in ſummam redigit.

¶ *ἰουδαῖος, Iudæus*) Hic apex Iudaicæ gloriationis (interpoſita ulteriore ejus deſcriptione, v. 17-20. additaque refutatione, v. 21-24.) ipſe refutatur verſu 25 ſeqq. Deſcriptio autem gloriationis conſtat bis quinque commatibus: quorum priora quinque, *requieſcis - lege*,

oſten-

oſtendunt, quid ſibi Iudæus ſumat; reliqua totidem, *confidis-lege*, oſtendunt, quid is inde ſibi amplius ad alios arroget. Vtrinque primum reſpondet primo, ſecundum ſecundo, & ſic deinceps: atque ut quintum prius, *inſtitutus*, ſic quintum poſterius, *habentem*, denotat cauſam: *quia ſis inſtitutus*: *quia habeas.*

¶ ἐπονομάζῃ) Medium: *hoc cognomine te vocas, & vocari gaudes.*

¶ ἐπαναπαύῃ) *requieſcis* in eo, quod tibi anguſtiam intentat. pædagogum pro patre habes.

¶ τῷ νόμῳ, in *lege*) Scienter Paulus hoc nomen frequentat.

¶ ἐν θεῷ, *in Deo*) ut qui tuus ſit Deus.

18 τὸ θέλημα) *voluntatem*, i. e. quicquid jure placitum eſt. ſic, *voluntas*, abſolute, Matth. XVIII. 14. 1 Cor. XVI. 12. Hæc autem *voluntas* nulla eſt præter voluntatem Dei: ſed ἐυλάβεια magna facit, ut Paulus non addat, *Dei.*

¶ δοκιμάζεις) *probas*, approbas.

19 ἐν σκότει) *in tenebris* ignorantiæ connatæ.

20 μόρφωσιν) Sumitur h. l. in bonam partem, reſpectu Iudæi gloriantis: *informationem.*

¶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας, *cognitionis & veritatis*) ἓν διὰ δυοῖν. *veritas* hoc loco dicit ἀκρίβειαν doctrinæ cognitæ; hodie, *orthodoxiam.*

21 ὐ διδάσκεις, *non doces*) Metonymia conſequentis. ſe ipſe non docet, qui non facit.

¶ κηρύσσων, *prædicans*) clare.

21, 22 κλέπτεις· μοιχεύεις· ἱεροσυλεῖς, *furtum, adulterium, ſacrilegium committis*) atrociſſime peccas in proximum, te ipſum, Deum. Ad gentes Paulus oſtenderat peccata primum contra Deum, deinde contra ſe, deinde contra alios. nunc ordinem invertit: nam peccata contra Deum, in gentibus apertiſſima ſunt, in Iudæo non item.

¶ ὁ βδελυσσόμενος, *qui abominaris*) etiam ore.

¶ τὰ εἴδωλα, *idola*) Iudæi a captivitate Babylonica ad noſtra usque tempora idololatriam, cui antea dediti fuerant, abominantur. neque tamen non interfecerunt Chriſtum, & evangelium gloriamque Dei oppugnant.

¶ ἱεροσυλεῖς, *ſacrilegium committis*) quia Deo non das gloriam, quæ proprie Dei eſt.

24 τὸ γὰρ ὄνομα) Es. LII 5. LXX, *δἰ ὑμᾶς διὰ παντὸς τὸ ὄνομά μου βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσι.* Conf. Ez. XXXVI. 20 ſ.

¶ καθὼς γέγραπται, *ſicut ſcriptum eſt*) Convenienter hoc inciſum hîc in extremo ponitur, de re etiam per ſe evidente: ponitur autem ob Iudæos. c. III. 19.

25 ὠφελεῖ, *prodeſt*) Non dicit: *juſtificat. utilitas* deſcribitur cap. III & IV. Apud Iudæos (credentes) adhuc erat in uſu circumciſio.

¶ ἐάν, *ſi*) Paulus non modo ad hominem, ſed etiam ex ſua ſententia loquitur: & docet, falli eos, qui circumciſione nitantur, violata lege.

¶ παραβάτης, *transgreſſor*) Verbum Iudæo horribile, v. 27.

26 ἡ ἀκροβυστία *præputium*) id eſt, incircumciſus. nam huc refertur αὐτοῦ, *ejus.*

¶ λογισθήσεται) futurum: *cenſebitur*, juſto judicio. v. 25 γέγονεν, præteritum: jam *facta eſt.*

27 κρινεῖ.

27 κρινεῖ, *judicabit*) Quos tu judicas, ii te judicabunt, verſa vice, in judicii die. v. 16. Matth. XII. 41 ſq. 1 Cor. VI. 2. 3.

¶ τελοῦσα, *perficiens*) Grande verbum. Itaque ἐὰν, *ſi*, v. 26, conditionalem vim habet, non affirmat.

¶ σὲ, *te*) judicem ſui.

¶ τὸν) Articulus non pertinet proprie ad παραβάτην, ſed τὸν διὰ dicitur, ut ἡ ἐκ.

¶ διὰ) *cum.* habes literam, ſed & abuteris. antitheton, *ex natura*, *cum litera.* tum, ἓν διὰ δυοῖν, *litera & circumciſione.* De litera & ſpiritu, vid. ad c. VII. 6.

28 ὁ ἐν) Periphraſis adjectivi.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Oppoſitum, *cordis*, v. 29.

29 οὗ, *cujus*) qui laudem quærit & habet non ex hominibus &c.

¶ ἔπαινος, *laus*) Alludit ad nomen *Iudæus.* יודוך *laudabunt te* Gen. XLIX. 8. Ideo addit οὗ, non ἧς. Reſolv. *Iudæus, qui in occulto eſt, eſt ille Iudæus, qui laudem habet*, q. d. vera *Iudaitas.* Opponitur *judicio.*

¶ οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, *non ex hominibus*) qui ubi ſe laudant, *gloriantur.* v. 17.

¶ θεοῦ, *Deo*) qui *cor* ſpectat.

CAP. III.

1 Τί, *quid*) Frequens Paulo formula inducendi objectionem.

¶ οὖν) *igitur.* ſi circumciſio, lege non ſervata, ſi Iudæus, in aperto, non valet: quid hic habet, quid illa juvat? nulla ergo eſt Iudæorum prærogativa. negat Paulus conſequentiam. Innumeræ ſunt exceptiones, quas contra doctrinam hac epiſtola expoſitam perverſitas Iudaica & humana profert. omnes eximit Paulus.

¶ τὸ περισσὸν, *præcipuum*) יתר præ gentibus. De hoc agitur v. 2.

¶ ὠφέλεια τῆς περιτομῆς, *utilitas circumciſionis*) De hac vide c. II. 25.

2 πολὺ, *multum*) Neutro genere. ſc. περισσόν. Refertur ad concretum, de Iudæo, magis quam ad abſtractum de circumciſione, v. 1, de qui aget c. IV. 1. 9 ſ. Sic c. II. 29, οὗ ſcil. ἰουδαίου.

¶ πρῶτον) i. e. *primum* atque adeo præcipue. non ſemper ſequitur *deinde.* Vna hoc loco Pauli inſtituto aptiſſima exponitur prærogativa Iudæorum, (reliquæ ſequentur c. IX. 4. 5.) ex qua ipſa eos mox, finita hac προθεραπεία, tanto magis coarguet.

¶ ἐπιστεύθησαν, *credita ſibi habent*) Cui creditur theſaurus, is eum poteſt vel fideliter & dextre tractare vel ſecus: ac Iudæi Scripturam V. T. varie tractarunt. Ita autem credita Iudæis *eloquia* Dei dicit Paulus, ut *ventura bona*, v. 8, in iis deſcripta, Iudæorum eſſent, ſi ea per fidem reciperent. fœcundiſſima noëmata: Deus eſt verus, fidelis, credens ſua verba hominibus, juſtus. homo eſt mendax, perfidus, diffidens, injuſtus.

¶ λόγια) Diminutivum. Reſponſa divina ſæpe habuere brevitatem, ut in Vrim & Thummim. λόγιον etiam *ſermo* de circumciſione & ceteris prærogativis Iſraëlitarum.

3 τί γάρ; *quid enim?*) ſcil. *dicemus.* v. 5, ubi item μὴ, *num*, ſequitur. ſic τί γάρ; LXX, Iob XXI. 4.

¶ εἰ, *ſi*) Sic facile objiceret gentilis æmulus.

¶ ἠπίστησαν) Conjugata: ἐπιστεύθησαν, ἠπίστησαν, ἀπιστία, πίστιν.

¶ τινὲς, *quidam*) Euphemia. Atque infideles, quamvis multi, habentur ut

quidam indefinite; quod non valde ſub cenſum veniant. c. XI. 17. 1 Cor. X. 7. 1 Tim. IV. 1.

¶ *πίςιν*) *fidem*, qua fient promiſſa & *venient bona.* Hæc fides manet, etiamſi omnes homines ſint *infideles*: manet, inprimis reſpectu *fidelium*. *Fidem Dei*, reſpectu *infidelium*, parum agnoſcunt, qui univerſalem gratiam negant. Magni ſane habenda eſt voluntas Dei antecedens etiam reſpectu reproborum. nam quod non habent, habere tamen poterant. quod ipſum magnam omnino prærogativam eis confert: atque eam ſi non tuentur, *præcipuum* tamen illud remanet, quod gloria Dei & gloria *fidei* Dei in eis illuſtratur. conf. *abundavit*. v. 7. *Præcipuum* non eſt nihili. Convenienter apoſtolus fidem Dei laudat, fidem noſtram aſſerturus. Conf. 2 Tim. II. 13.

¶ *καταργήσει*; *abolebit?*) Futurum: magna vi, in oratione negante. Immota Dei fides.

4 *μὴ γένοιτο*) Solus Paulus, ad Romanos duntaxat & Galatas, hac formula utitur.

¶ *γινέσθω*, *fiat*) in judicio.

¶ *ὁ θεὸς ἀληθὴς*, *Deus verus*) vid. Ps. CXVI. 12, ubi retributio Dei fideliſſima opponitur perfidiæ humanæ. Hoc, & *mendax*, reſpicitur mox verſu 7.

¶ *πᾶς ἄνθρωπος*, *omnis homo*) ne Davide quidem excepto. Ps. CXVI. 11. LXX, πᾶς ἄνθρωπος ψεύςης. Hinc David 1 Sam. XXIV. 10 dicit, *verba hominis*, i. e. mendacium.

¶ *ὅπως-κρίνεσθαί σε*) Sic LXX, Ps. LI. 6. Etiam illa ſunt prophetica, quæ David in agone pœnitentiali oravit.

¶ *ἂν*, *ſi* uſu veniat, ſi homo auſit experiri.

¶ *δικαιωθῇς-νικήσῃς*, *juſtificeris-vincas*) fidei & veritatis nomine. Humanus judex judicat ita, ut tantummodo ſontis culpa penſetur, nec de ſua ipſius ceteroqui juſtitia agit: ſed Deus judicat ita, ut non magis injuſtitia hominum, quam ipſius *juſtitia* demonſtretur. *νικᾶν* dicitur plerunque de *victoria* poſt aleam belli aut ſponſionis aut ludi; h. l. de judiciali victoria, quæ non poteſt non ad Deum pervenire.

¶ *ἐν τοῖς λόγοις σου*) Hebr. בדברך quo uno loco דבר in Kal, extra participium, occurrit. i. e. *quum loqui inſtituis*, & homini te inſimulanti judicialiter reſpondere, hominemve peragere.

¶ *ἐν τῷ κρίνεσθαί σε*) Hebr. בשפטך Simul Deus & *κρίνει* & *κρίνεται*. Κρίνεται, media ſignificatione, qualem habere ſolent verba *certandi*. *κρίνονται*, qui in jure diſceptant. LXX, Es. XLIII. 26. Iud. IV. 5. Ier. XXV, 31. Exemplum Mich. VI. 2 ſ. nec non 1 Sam. XII. 7. Ineffabilis benignitas, qua Deus ad hominem diſceptandi cauſa deſcendit.

5 *εἰ δὲ*, *ſi vero*) Nova hæc inſtantia per Iudaicam perſonam elicitur ex verbo *juſtificeris*. v. præc.

¶ *ἡ ἀδικία*, *injuſtitia*) quæ committitur per *infidelitatem*.

¶ *τί ἐροῦμεν*, *quid dicemus*) Oſtendit Paulus, hoc *præcipuum* non obſtare, quo minus Iudæi ſub peccato ſint.

¶ *ὁ ἐπιφέρων*) *inferens* iram, in Iudæos *infideles*. Articulus vim habet. Eſt alluſio ad Ps. VII. 11, ὁ θεὸς κριτὴς δίκαιος, καὶ μὴ (אַל pro אֵל) ἐπάγων ὀργὴν καθ᾽ ἑκάστην ἡμέραν.

¶ *κατὰ ἄνθρωπον*, *ſecundum hominem*) Homo humanitus poſſet ſic cogitare: Mea improbitas ſubſervit gloriæ divinæ, eam-

eamque illuſtrat, ut tenebræ lucem: ergo non ſum puniendus.

6 *ἐπεὶ*, *alioqui*) Conſequentia nectitur a minori ad majus, ut in *negativis* fieri debet: Si Deus injuſte ageret, inferens iram in Iudæum injuſte agentem: quod jam eſt abſurdum dictu: ſane non poſſet univerſum mundum judicare. *Affirmative* ſic procederet: Qui univerſum mundum (juſte) judicat, is ſane etiam in hoc unico caſu juſte judicabit. Viciſſim a majori ad minus concluditur, 1 Cor. VI. 2.

¶ *τὸν κόσμον*, *mundum*) Nam etiam totius mundi, (Iudæis oppoſiti, c. XI. 12.) *injuſtitia commendat juſtitiam Dei*: & Deus tamen totum mundum injuſtum judicat, idque juſte. Gen. XVIII. 25. Immo in ipſo judicio humana injuſtitia divinam juſtitiam maxime illuſtrabit. Iuſtitiam divini judicii in mundum agnoſcit Iudæus: oſtendit autem Paulus, eandem eſſe rationem judicii in Iudæos non credentes.

7 *εἰ γὰρ*, *ſi enim*) Ætiologia, per ſermocinationem propoſita, ad confirmandam objectionem initio v. 5 inductam.

¶ *ψεύσματι*, *mendacio*) Quæ Deus dicit, vera ſunt: hæc qui non credit, mendacem facit Deum, ipſe mendax.

¶ *τί*) i. e. *quid* etiamnum me purgo, quaſi habeam, cur timeam? conf. *τί ἔτι*, cap. IX. 19. Gal. V. 11.

¶ *κἀγὼ*) *ego quoque*, cui veritas Dei revelata eſt; non modo ethnici.

¶ *κρίνομαι*) Reſp. *κρίνεσθαι*. v. 4. 6. LXX, Iob XXXIX. 34. (XL. 4.) *τί ἔτι ἐγὼ κρίνομαι*;

8 *καὶ μὴ*, *& non*) Subaud. *ſic facio*, *ſicut*.. ſed intercedit commutatio numeri ſive perſonæ, qualis c. IV. 17.

¶ *καθὼς*, *ſicut*) Nonnulli calumniabantur Paulum; alii ſic ſentiebant, & ſuam ſententiam a Paulo probari ajebant.

¶ *φασί τινες*, *inquiunt quidam*) qui ſuæ perverſitati noſtrum ſuffragium prætexunt. Hæc epiſtola inprimis ea de cauſa ſcripta eſt, ut tales confutaret Paulus.

¶ *ἡμᾶς*, *nos*) juſtitiæ Dei aſſertores.

¶ *ὅτι*) Hoc pendet præciſe a *λέγειν*.

¶ *ποιήσωμεν*, *faciamus*) ſine timore.

¶ *τὰ κακὰ*, *mala*) peccata.

¶ *ἔλθῃ τὰ ἀγαθὰ*, *veniant bona*) Eadem locutio LXX int. Ier. XVII. 6. Hoc volunt dicere calumniatores illi: Bona ad veniendum propenſa ſunt; ſed mala viam eis debent præparare.

¶ *τὰ ἀγαθὰ*, *bona*) Gloria Dei.

¶ *ὧν*, *quorum*) i. e. eorum, qui faciunt vel etiam facienda dicunt mala, ut veniant bona.

¶ *τὸ κρίμα*) *Iudicium*, quod iſti velut *injuſtum* ſubterfugere conantur, ſingulariter eos corripiet.

¶ *ἔνδικον*, *juſtum*) Sic Paulus conſequentiam illam quam longiſſime amandat, & tales reſponſatores abrupte repellit.

9 *τί οὖν*; *quid igitur?*) Reſumit initium v. 1.

¶ *προεχόμεθα*;) *habemus* quicquam *præ* gentibus?

¶ *οὐ πάντως*) Iudæus diceret: *πάντως*. at Paulus contradicit. Leniter ineunte hoc loco loquitur: (nam aliis locis, ubi dicitur *μηδαμῶς*, non poteſt *οὐ πάντως* ſurrogari: & hoc loco illud *nullo modo* tolleret, quod v. 2 conceſſit:) deinde vero gravius.

¶ *προῃτιασάμεθα*) *ante convicimus*, quam Iudæorum prærogativam commemoravi. Paulus agit cap. I & II. tanquam ſeverus Procurator juſtitiæ divinæ; ſed tamen noluit ſingulari numero uti, plurali numero aſſenſum fidelium lectorum exprimit. *πάντας*, *omnes* Iudæos, *omnes* Græcos.

¶ ὑφ' ἁμαρτίαν) ὑπὸ notat ſubjectionem tanquam *ſub* tyrannidem *peccati.*

10 καθὼς, *ſicut*) Sub peccato omnes eſſe, ex vitiis in genere humano ſemper & ubique graſſatis evidentiſſime arguitur: perinde ut ſanctitas Chriſti etiam interna deſcribitur per innocentiam ſermonum & actionum. Recte igitur allegat Paulus Davidem & Ieſajam, tametſi de ſua ætate queruntur, idque cum exceptione piorum. Ps. XIV. 4 ſeqq. Nam querela illa exprimit, quales Deus de cœlo deſpiciens inveniat, non quales gratia ſua faciat.

10 ſ. ὅτι οὐκ ἔστι δίκαιος οὐδὲ εἷς κτλ.) Ps. XIV. 2 ſ. LXX, οὐκ ἔστι ποιῶν χρηστότητα, οὐκ ἔστιν ἕως ἑνός.- εἰ ἔστι συνιῶν ἢ ἐκζητῶν τὸν θεόν.- ἑνός. Genus, *non eſt juſtus.* ſequuntur partes: affectus & ſtudia, v. 11. 12: ſermo, v. 13. 14: actiones, v. 15. 16. 17: geſtus & nutus, v. 18.

¶ δίκαιος, *juſtus*) Aptum verbum, in ſermone de *juſtitia.*

¶ οὐδὲ εἷς, *ne unus quidem*) Quis hîc excipiat quenquam? v. 23. ne unus quidem *ſub cælo.* Vel unius vel certe paucorum exceptio poſſet omnibus favorem conciliare: nunc ira eo major.

11 οὐκ ἔστιν ὁ συνιῶν, *non eſt intelligens*) Sunt ſine intellectu ad bonum.

¶ οὐκ ἔστιν ὁ ἐκζητῶν, *non eſt exquirens*) Sunt ſine voluntate ad bonum. *exquirere* ſignificat, Deum eſſe מסתתר Es. XLV. 15.

12 ἐξέκλιναν, *declinarunt*) exierunt. Declinatio ſupponit, omnes antea rectos fuiſſe.

¶ ἅμα) *ſimul*, uno tempore.

¶ ἠχρειώθησαν, *inutiles facti ſunt*) non habent vires redeundi ad bonum. Et contra his omnibus partibus hærent in malo, vel intus vel etiam aperte. Evaſerunt ἀχρεῖοι, *ad uſum inepti.* Conjugatum mox, χρηστότης.

13 τάφος-ἰὸς-αὐτῶν) Sic LXX, Ps. V. 10. CXL. 4.

¶ ἀνεῳγμένος) modo *retectum*, eoque fœtidiſſimum *ſepulcrum.*

¶ ὁ λάρυγξ, *guttur*) Obſerva ſeriem ſermonis ex corde manantis per *guttur*, *linguas*, *labia.* totum, *os.* magna peccati pars in verbis eſt.

¶ ὑπὸ τὰ χείλη) *ſub labiis.* nam *in* labiis mel eſt.

14 ὧν τὸ στόμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει) Ps. X. 7. LXX, οὗ ἀρᾶς τὸ στόμα αὐτοῦ γέμει καὶ πικρίας καὶ δόλου.

¶ τὸ στόμα, *os*) Hoc & ſeq. verſu deſcribitur vis, ut v. 13 fraus.

¶ ἀρᾶς, *execrationis*) in Deum.

¶ πικρίας, *amarulentiæ*) in proximum.

15-18 ὀξεῖς-οὐκ ἔγνωσαν) Es. LIX. 7. 8. LXX, οἱ δὲ πόδες αὐτῶν-ταχινοὶ ἐκχέαι αἷμα-σύντριμμα-οὐκ οἴδασι. Sic, de pedibus, Prov. I. 16.

16 σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία) שד ושבר *vaſtitas & deſtructio.*

17 οὐκ ἔγνωσαν, *non cognoverunt*) nec ſciunt, nec ſcire volunt.

18 οὐκ-αὐτῶν) Sic LXX, Ps. XXXVI. 2, οὐκ-αὐτοῦ.

¶ φόβος, *timor*) nedum *amor*, de quo multo minus ſcit natura. Compluribus ex locis, ubi vitioſitas humana vel per querelam Dei & Sanctorum, vel per confeſſionem pœnitentium exprimitur, partem verborum perſcripſit Paulus, *reliqua* omnia ex iiſdem locis repetenda innuens.

¶ ὀφθαλμῶν, *oculis*) Verecundiæ ſedes in oculis eſt.

19 ὅσα

19 ὅσα) *quæcunque.* Multa Legis teſtimonia modo cumulavit.

¶ νόμος, *lex*) Ergo teſtimonium v. 10 ſ. ex Pſalmis productum Iudæos pulſat: neque hi putare debent, Gentes in eis accuſari. Paulus contra gentes nullum poſuit dictum ſcripturæ, ſed illic egit ex lumine naturæ.

¶ νόμος - νόμῳ) Δεινότης.

¶ ἵνα, *ut*) Vrget Iudæos.

¶ στόμα) *os*, amarum, v. 14, & tamen gloriabundum. v. 27. Iudæi maxime notantur, ut per *mundum* gentes.

¶ γένηται, *fiat*) Mundus ſemper eſt *obnoxius*: ſed *fit*, peragente eum lege.

¶ πᾶς, *omnis*) ne Iudæis quidem exceptis. *Gentium* reatus ut manifeſtus præſupponitur: *Iudæi* ex *lege* peraguntur. Hi ſunt rei: his peractis totus *mundus* reus peractus eſt.

20 διότι) *propterea, quia.*

¶ νόμου) *legis*, indefinite, maxime moralis: v. 19. 9. c. II. 21 ſ. 26. quæ ſola non *abolet*ur: v. 31. cujus operibus Abraham præditus erat ante circumciſionem ſuſceptam. Paulus negans juſtificari nos ex legis operibus, fidei oppoſitis, non legi ulli, totam legem dicit, cujus partes potius, quam ſpecies erant ceremonialis & moralis. quarum illa, ut jam tum abrogata, non ita veniebat ſub cenſum; hæc non ſub ea ratione nos obligat, ut eſt per Moſen data. Opera legis plane nulla habemus extra gratiam in N. T. nam lex nullas dat vires. Non ſine cauſa Paulus *opera* memorans toties *legis* addit. his enim nitebantur adverſarii; meliora, ex fide & juſtificatione provenientia, neſciebant.

¶ οὐ δικαιωθήσεται, *non juſtificabitur*) De ſignificatione hujus verbi vid. ad Luc. VII. 35. Apud Paulum certe manifeſta eſt ſignificatio judicialis. v. 19. 24 ſ. c. IV. 5 cum contextu. De tempore futuro conf. v. 30 not.

¶ πᾶσα σὰρξ, *omnis caro*) Synonymon *mundi*, v. 19. ſed cum connotatione cauſæ: mundus ejusque juſtitia eſt caro. ergo non juſtificatur ex ſe.

¶ ἐνώπιον αὐτοῦ, *coram illo*) C. IV. 2. II. 29.

¶ νόμου, *legem*) ob id ipſum datam.

¶ ἐπίγνωσις) *Agnitio* peccatorum non juſtificat per ſe, ſed juſtitiam deeſſe ſentit & confitetur.

¶ ἁμαρτίας, *peccati*) *Peccatum* & *juſtitia* directe & adæquate inter ſe opponuntur. at *peccatum* involvit & reatum & vitium: itaque *juſtitia* dicit oppoſitum utriusque. *Iuſtitia* eſt abundantior. c. V 16. Præclare Apol. A. C. *Bona opera*, inquit, *in ſanctis ſunt juſtitiæ, & placent propter fidem. ideoque ſunt impletio legis.* hinc δικαιοῦν eſt juſtum facere, ſive juſtificare; prorſus congruente huic notioni forma verbi in όω, nec difficultas eſt in verbo derivato, ſed in δίκαιος. Is igitur, qui juſtificatur, traducitur a peccato ad juſtitiam, id eſt, & a reatu ſive noxa ad innocentiam, & a vitio ad ſanitatem. Neque eſt homonymia ſive notio duplex, ſed ſimplex & idem prægnans ſignificatus in vocabulis *peccatum* & *juſtitia.* qualis etiam paſſim obtinet in vocabulo ἄφεσις *remiſſio* & in verbis eam denotantibus, ἁγιάζω, ἀπολούω, καθαρίζω κτλ. *ſanctifico, abluo, purifico &c.* 1 Cor. VI. 11 not. Ps. CIII. 3. Mich. VII. 18 ſ. Atque hic ipſe prægnans ſignificatus verbi *juſtificare*, totum beneficium divinum, quo a peccato ad juſtitiam

juſtitiam reducimur, denotans, occurrit etiam v. gr. Tit III. 7. coll. 2 Cor. V. 21. Rom. VIII. 4. coll. c. V. 16. Alibi vero, prout res propoſita exigit, ad certam quandam partem reſtringitur, inprimisque ad liberationem a peccato, quatenus in eo ſpectatur *reatus*. Et ſic ſemper Paulus, ubi de Deo, peccatorem juſtificante per fidem, ex inſtituto agit.

21 νυνὶ) *nunc* facit antitheton, incluſa vi temporis. v. 26.

¶ χωρὶς νόμου· ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν, *ſine lege-a lege & prophetis*) Suave antitheton. *Lex* ſtricte & late dicitur.

¶ πεφανέρωται, *manifeſtata eſt*) per evangelium Ieſu Chriſti.

¶ μαρτυρουμένη, *teſtimonium habens*) ex promiſſione.

22 δὲ, *autem*) Declaratur, quæ ſit juſtitia Dei. v. 21.

¶ διὰ πίστεως ἰησοῦ χριστοῦ, *per fidem Ieſu Chriſti*) *per fidem* in Ieſum. vid. Gal. II. 16 not.

¶ εἰς, *in*) Connect. cum *juſtitia*, v. 21.

¶ εἰς πάντας, *in omnes*) Iudæos, qui ſunt tanquam vas proprium.

¶ ἐπὶ πάντας, *ſuper omnes*) gentiles, qui ſunt ut ſolum, recipiens pluviam ſuperabundantem gratiæ.

¶ οὐ γάρ ἐστι διαστολή, *non enim eſt diſtinctio*) Iudæi & gentes eodem modo & accuſantur & juſtificantur. Eadem locutio, c. X. 12.

23 ἥμαρτον, *peccaverunt*) id eſt, peccatum contraxerunt. Notatur & actus primordialis peccati in paradiſo, & habitus peccaminoſus, & actus ex eo fluentes. Sæpe præterita ſignificationem habent inchoativam cum continuatione. talia ſunt: ἐπίστευσα, ἤλπικα, ἠγάπηκα, ὑπήκουσα, ἕστηκα, *fidem, ſpem, amorem, obedientiam ſuſcepi, ſtatui me.*

¶ καὶ ὑστεροῦνται, *& deſtituuntur*) Ex præterito, *peccarunt*, fluit hoc præſens, *deficiunt*. eoque verbo omne *præcipuum* Iudæorum, cuncta gloriatio carnis omnis tollitur. illud actum; hoc ſtatum; utrumque, privationem denotat. *non perveniunt*, c. IX. 31.

¶ τῆς δόξης τοῦ θεοῦ, *gloria Dei*) Significatur ipſius Dei viventis gloria, *vitam* tribuens: c. VI. 4. ad quam homini, ſi non peccaſſet, patuit aditus; ſed peccator ab illo fine ſuo excidit, neque jam eum aſſequitur, neque gloriam illam, quæ in illo effulſiſſet, ullo modo tolerare poteſt. Hebr. XII. 20 ſ. Ps. LXVIII. 2. quo fit, ut *morti* ſit obnoxius. nam gloria & immortalitas ſunt ſynonyma, & ſic mors & corruptio. at *mortis* ipſius expreſſiore nulla Paulus mentione utitur, donec conſummato juſtificationis proceſſu & ad *vitam* usque exitu, *mortem* quaſi a tergo reſpectat. c. V. 12. Itaque ſumma ipſa ſtatus peccati, palmario hoc loco, exquiſitiſſime ſic deſcribitur: *abſunt a gloria Dei*, i. e. a ſummo fine hominis aberrarunt. quo ipſo omnis connotatur aberratio citerior. At juſtificati recuperant ſpem illius gloriæ, cum præſentiſſima tantiſper gloriatione, (qua ex ſeſe caruerant, v. 27.) & regnum in *vita*. Vid. omnino c. V. 2. 11. 17. VIII. 30 fin. Itaque oppoſitum τοῦ *peccarunt* explicatur mox, v. 24 ſeqq. c. IV toto, de juſtificatione: oppoſitum τοῦ *deſtituuntur*, cap. illo quinto, coll. c. VIII. 17 ſeqq.

24 δικαιούμενοι, *qui juſtificantur*) Repente ſic panditur ſcena amœnior.

¶ τῇ

¶ τῆ αὐτοῦ χάριτι) *Ipſius gratiâ*; non inhærente nobis, ſed in nos quaſi propendente. patet ex conjugato χαρίζομαι & χαριτόω. Melanchthon pro *gratia* ſæpe vocabulo *favoris* & *miſericordiæ* utitur. *Ipſius* habet emphaſin. coll. v. ſeq.

¶ ἀπολυτρώσεως) ἀπολύτρωσις, *redemtio a* peccato & miſeria. *Expiatio* ſive *propitiatio* (ἱλασμὸς) & ἀπολύτρωσις, *redemtio* eſt in fundo rei unicum beneficium, ſcilicet *reſtitutio peccatoris perditi*. Hæc maxime adæquata & pura idea eſt, quæ nomini *IESV* reſpondet adæquate. *Redemtio* eſt reſpectu *hoſtium*, de qua re *Kœnigii* theologia poſitiva in loco de *Redemtione* diſtincte agit:) & *reconciliatio* eſt reſpectu *Dei*. atque hic voces ἱλασμὸς & καταλλαγὴ iterum differunt. ἱλασμὸς (*propitiatio*) tollit offenſam contra *Deum*: καταλλαγὴ eſt διπλευρος, & tollit α indignationem *Dei* adverſum *nos*, 2 Cor. V. 19, β *noſtram*que abalienationem a *Deo*, 2 Cor. V. 20.

¶ ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *in Chriſto Ieſu*) Non temere *Chriſti* appellatio interdum prius ponitur, quam *Ieſu*. Ex. V. T. fit progreſſus a notitia Chriſti ad notitiam Ieſu; in experientia fidei præſentis, a notitia Ieſu ad notitiam Chriſti. Conf. 1 Tim I. 15 not.

25 προέθετο) *ante* omnium oculos *poſuit*. Luc. II. 31. Πρὸ in προέθετο non connotat tempus, ſed eſt, ut Latinum *proponere*.

¶ ἱλαστήριον, *propitiatorium*) Alluditur ad *propitiatorium* V. T. Hebr. IX. 5. & hoc Græco vocabulo LXX plerumque Hebræum כפרת exprimunt. Ex. XXV. 17-22. Propitiatio præſupponit offenſam. contra Socinianos.

¶ ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι, *in ipſius ſanguine*) Hic ſanguis eſt vere propitiatorius. conf. Lev. XVI. 2. 13 ſ.

¶ εἰς ἔνδειξιν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ, *in demonſtrationem juſtitiæ ſuæ*) Hoc quaſi poſt parentheſin repetitur v. ſeq. ad continuandum orationis curſum. tantum pro εἰς dicitur deinde πρὸς, *ad*, quod quiddam præſentius notat. c. XV. 2. Eph. IV. 12.

¶ ἔνδειξιν, *demonſtrationem*) Conf. not. ad c. I. 17.

¶ διὰ τὴν πάρεσιν, *propter prætermiſſionem*) Ἄφεσιν, *remiſſionem*, Paulus in Actis & ad Eph. Col. Hebr. ſæpe dicit, cum ceteris apoſtolis: πάρεσιν, *prætermiſſionem*, non niſi unus hoc uno loco; certe non temere. *Remiſſio* etiam ante adventum & mortem Chriſti erat, c. IV. 7. 3. Matth. IX. 2. quatenus dicit applicationem gratiæ ad individua. *prætermiſſio* autem fuit in V. T. reſpectu tranſgreſſionum, donec earum ἀπολύτρωσις fieret in morte Chriſti, Hebr. IX, 15, quæ tamen ipſa ἀπολύτρωσις interdum etiam ἄφεσις dicitur, Eph. I. 7. Idem pæne eſt παριέναι, quod ὑπεριδεῖν, Act. XVII. 30. hinc Sir. XXIII. 3 (2.) parallela ſunt, μὴ φείδεσθαι & μὴ παριέναι, *in peccata animadvertere*. Ed. Hœſchel. p. 65. 376. πάρεσις, *prætermiſſio*, non eſt ἄφεσις, *remiſſio*, imperfecta; ſed longe alia differentia eſt. illi opponitur *abolitio*, de qua Hebr. IX. 26. huic, τὸ *retinere*, Ioh. XX. 23. Simul laudat Paulus *tolerantiam*. Objectum *prætermiſſionis*, peccata; *tolerantiæ*, peccatores, contra quos non eſt perſecutus Deus jus ſuum Et hæc & illa quam diu fuit, non ita apparuit juſtitia Dei. non enim tam vehementer viſus eſt iraſci peccato, ſed peccatorem ſibi relinquere, ἀμελεῖν, *negligere*. Hebr. VIII. 9. at in ſanguine Chriſti & morte propitiatoria, oſtenſa eſt Dei juſtitia, cum vindicta adverſus peccatum ipſum, *ut eſſet ipſe juſtus*, & cum zelo pro peccatoris

liberatione, *ut eſſet ipſe juſtificans.* cujus idcirco vindictæ zelique frequentiſſima in prophetis, præſertim in Eſaja, v. gr. c. IX. 6. LXI. 2, mentio eſt. Et *διὰ, propter* illam *prætermiſſionem in tolerantia Dei*, opus fuit aliquando fieri *demonſtrationem juſtitiæ*.

¶ *προγεγονότων*) quæ *facta* fuerant, *ante*quam Chriſti ſanguine expiarentur. conf. iterum Hebr. IX. 15.

26 *ἐν*) *in*, notat *tempus tolerantiæ*. antitheton, *in præſenti tempore*, ubi etiam *τὸ νῦν præſens* reſpondet *τῷ πρὸ ante* in *προγεγονότων*.

¶ *εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν δίκαιον καὶ δικαιοῦντα, ut eſſet ipſe juſtus & juſtificans*) Iuſtitia Dei non modo apparuit, ſed revera ſe exercuit in ſanguine Chriſti. conf. v. præc. not. *αὐτὸν*, *ipſe*, in antitheto ad *juſtificandum*. Summum hîc habetur paradoxon evangelicum. nam in lege conſpicitur Deus *juſtus* & *condemnans*: in evangelio, *juſtus* ipſe & *juſtificans* peccatorem.

¶ *τὸν ἐκ πίστεως*) *eum*, qui *ex fide* eſt. conf. *ex*, cap. II. 8.

27 *ποῦ, ubi*) Particula victorioſa. 1 Cor. I. 20. XV. 55. conf. 2 Petr. III. 4.

¶ *ἡ καύχησις*, *gloriatio*) judaica, præ gentibus, erga Deum. c. II. 17 ſ. IV. 2. Gloriari poteſt, qui dicere poteſt: talis ſum, qualis eſſe debeo, juſtitiæ & vitæ compos. Eam gloriationem Iudæi quærebant in ſe ipſis.

¶ *διὰ ποίου νόμου*) ſubaudi, *ἐξεκλείσθη ἡ καύχησις*; vel potius, *per quam legem res perficitur*? Similis ellipſis, c. IV. 16.

¶ *οὐχὶ*, *non*) Etiamſi quis ex lege haberet juſtitiam & mercedem, tamen ad Deum gloriari non poſſet: conf. Luc. XVII. 10: nunc, nullâ ex lege juſtitiâ, multo minus loci manet gloriationi; & per legem fidei multo magis, quam per legem operum excluditur gloriatio.

¶ *νόμου πίστεως*, *legem fidei*) Opportuna catachreſis vocabuli *lex*. eſt hæc etiam *lex*, quia inſtituti divini, cui debetur *ſubjectio*. c. X. 3.

28 *λογιζόμεθα γὰρ*) Γὰρ pro οὖν. hoc ſenſu: hæc hactenus. voluimus *enim* probatum dare, *fide &c.* Plerique οὖν. ſed id ex v. 27 repetitum videtur; & *γὰρ* ſervit argumento, quod contra gloriationem, ex juſtificatione per fidem v. 22, nunc deducitur.

¶ *πίστει*, *fide*) Luth. *allein durch den glauben. ſola fide*, vel potius, *tantum fide*; ut ipſe explicat T. V Ien. f. 141. Arithmetice ſic fit demonſtratio:

In quæſtionem veniunt duo:	
fides & opera.	2.
excluduntur opera.	1.
ſupereſt fides ſola.	1.

Vno de duobus ſubtracto, remanet unum.

Ita plane *μόνον*, *tantum*. v. 29. ita *μόνον*, ex ſenſu, addidere LXX, Deut. VI. 13. coll. Matth. IV. 10. Vulgatus, *ſolum*, Iob XVII. 1. &c. *πίστει μόνῃ*, *ſola fide*, Baſil. hom. 22 de Humil. quid? de hac ipſa re loquens Iacobus, & abuſum dogmatis Paulini refutans, *μόνον*, *tantum*, addit. c. II. 24. Per ipſam fidem juſtificatio fit, non quatenus eſt fides, ſive opus legis, ſed quatenus fides Chriſti, Chriſtum apprehendens, i. e. quatenus aliquid ſeorſum habet a Legis operibus. Gal. III. 12.

¶ *ἄνθρωπον*) איש *quemvis*, Iudæum & Græcum. coll. v. ſeq. Sic *ἄνθρωπος*, *homo*, 1 Cor. IV. 1.

29 *ἢ*

29 *ναὶ καὶ ἐθνῶν, imo etiam gentium*) ut natura docet, & vaticinia V. T.

30 *ἐπείπερ, ſi quidem*) Infert, ſi juſtificatio ſit ex lege, gentes non poſſe juſtificari, lege carentes: quæ tamen etiam Deo gaudeant juſtificatore. c. IV. 16.

¶ *εἷς*) *εἷς, ὁ θεὸς, unus*, nempe, *Deus.* ex *unus* pendet *qui.*

¶ *δικαιώσει, juſtificabit*) Futurum, ut paſſim. c. I. 17. III. 20. V. 19. 17. 2 Cor. III. 8. ideo expreſſe, *μέλλοντος*, c. V. 14. *μέλλει*, IV. 24. Loquitur Paulus tanquam per proſpectum e V. T. in Novum. Huc ſpectant illa, *providens*, Gal. III. 8. *promiſſionem*, ib. v. 14. *ſpem*, ib. cap. V. 5. Sic Iohannes dicitur *venturus*, Matth. XI. 14. XVII. 11. *futura ira*, Matth. III. 7: ubi prodromi ſermo eſt, præſupponens comminationes.

¶ *ἐκ-διὰ, ex-per*) Iudæi pridem in fide fuerant: Gentiles fidem ab illis recens nacti erant. Sic *per*, v. 22. Eph. II. 8. *ex*, paſſim. Eandem particularum differentiam omnino conferre par eſt cap. II. 27. differentiam rei, c. XI. 17 ſ.

¶ *διὰ τῆς*) Non dicit, *διὰ τὴν πίστιν.* non *propter fidem*, ſed *per fidem.*

31 *νόμον, legem*) Similis declaratio hæc eſt declarationi Domini, Matth. V. 17.

¶ *ἱστῶμεν, ſtatuimus*) dum id tuemur, quod lex teſtatur, v. 20. 21. & dum oſtendimus, quomodo legi vere ſatisfiat, per Chriſtum.

CAP. IV.

1 Τί οὖν, *quid ergo*) Ex Abrahami exemplo probat 1. juſtificationem gratuitam, 2. etiam gentibus paratam, v. 9.

¶ *τὸν πατέρα ἡμῶν, patrem noſtrum*) Fundamentum conſequentiæ ab Abrahamo ad nos.

¶ *εὑρηκέναι*) *inveniſſe.* Dicitur de re nova, Hebr. IX. 12. Significatque Paulus, viam fidei eſſe antiquiorem Abrahamo; & Abrahamum, in quo facta eſt ſeceſſio circumciſionis a gentibus, eſſe primum, cujus exemplum, ſi cujuſquam, videretur adducendum pro operibus: idemque tamen oſtendit, id ipſum multo magis militare pro fide. Atque ita rem confirmatam argumentis, deinceps confirmat exemplis.

¶ *κατὰ σάρκα, ſecundum carnem*) Nuſquam dicitur *Abraham pater noſter ſecundum carnem.* Ergo non conſtruitur cum *patrem.* nam *τὸ ſecundum carnem* in mentione duntaxat patrum additur, ubi de Chriſto agitur, c. IX. 5, & Abraham mox v. 11 oſtenditur pater credentium etiam eorum, quorum ille non ſecundum carnem pater eſt. Itaque conſtr. *inveniſſe ſecundum carnem.* Ipſi quæſtioni inſerit Paulus aliquid ad reſpondendum faciens, ne vel momentum relinquat Iudaicæ juſtitiæ & gloriationi adverſus Deum.

2 *εἰ, ſi*) Particula ægre concedens.

¶ *γὰρ, enim*) Cauſa poſt propoſitionem, & cur v. 1 limitarit, *inveniſſe, ſecundum carnem.*

¶ *πρὸς*) *ad.* *Non ad Deum ex operibus juſtificatus eſt*, adeoque *non ad Deum habet gloriationem*, ſed utrumque *ſecundum carnem.*

3 *γὰρ, enim*) Refertur hoc ad *ſed non.*

¶ *ἡ γραφὴ, ſcriptura*) Eleganter, *ſcriptura.* non dicit h. l. *Moſes.* conf. c. X. 5.

¶ *ἐπίστευσε δὲ ἀβραὰμ κτλ.*) Gen. XV. 6. LXX, *καὶ ἐπίστευσεν ἄβραμ κτλ. credidit*,

dit, promiſſioni de ſemine copioſo, & præcipue de ſemine Chriſto, ſemine mulieris, in quo omnes promiſſiones ſunt ita & amen, & propter quem ſemen copioſum erat optatum.

¶ ἐλογίσθη) λογίζεσθαι, numerare, æſtimare, ducere, cenſere. notat h. l. actum voluntatis benignæ. Magna vi frequentatur hoc loco. ἐλογίσθη, paſſivum, ut λογίζεται, v. 4. 5. *ductum eſt.* Hebr. *duxit* eam, ſcilicet *rem*, ſive *fidem.* nam hoc ſubauditur ex verbo proximo, *credidit.*

¶ εἰς) Sic c. II. 26. Act. XIX. 27 not.

4 δὲ) *atqui.* Removet Paulus contrarium; ut v. ſeq. concludat ad illum, qui non operibus nititur, evincatque, Abrahamum non fuiſſe *operantem.*

¶ ἐργαζομένῳ, *operanti,* ſi quis revera talis eſſet. Vtrumque, *operanti* & *non operanti*, reduplicative ſumendum. *operari* & *merces* in Hebr. פעל ſunt conjugata.

¶ μισθὸς, *merces*) Antitheton, *fides.*

¶ ὀφείλημα, *debitum*) intercedente contractu. Correlata: *meritum* ſtrictiſſime dictum, & *debitum.*

5 τὸν ἀσεβῆ, *impium*) Hoc oſtendit excellentiam fidei, quæ ſtatuit, impium juſtificari. c. V. 6. Conf. & expende cap. hujus v. 17 fin. Vert. *eum qui impius eſt.* Iuſtificatio individualis. Efficaciſſime oſtendit hoc verbum, Paulo ſermonem eſſe vel maxime de *morali* lege, cujus operibus nemo juſtificetur.

¶ κατὰ τὴν πρόθεσιν τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ.) *Secundum propoſitum gratiæ Dei*, habet Lat. interpres vetuſtiſſ. & inde *Hilarius* Diac. Scholiaſtes apud *Hieronymum* &c. Id maxime convenire, Beza agnoſcit. Etenim apertum eſt antitheton: *non ſecundum gratiam, ſed ſecundum debitum*: &, *ſecundum propoſitum gratiæ Dei.* Facilis Græcorum librariorum ſaltus a κατὰ ad καθάπερ. Interjecto inter editionem Apparatus Gnomoniſque tempore, ſine inconſtantia, ad hoc inciſum amplectendum, non invito *Beza*, progreſſus ſum: intercedit cel. *Baumgartenius.* Ego meas indicavi rationes, ille ſuas. Iudicent, qui poſſunt. Sane *opera* & πρόθεσιν, *propoſitum* opponit Paulus invicem, & quidem tum, quum definite de certis ſubjectis credentibus, ut h. l. de Abrahamo, agitur.

6 καὶ, *etiam*) poſt legem datam per Moſen.

¶ δαυὶδ, *David*) Perappoſite poſt Abrahamum introducitur David: quia uterque in Meſſiæ progenitoribus promiſſionem ſuſcepit & propagavit. Moſi nulla directa promiſſio data eſt de *Meſſia*: quia hic ei opponitur, neque ex Moſis ſtemmate prognatus eſt.

¶ λέγει τὸν μακαρισμὸν) *eloquitur illud beati præconium.* μακαρίζω, *beatum dico.* conſtruendum, λέγει *eloquitur ſine operibus*, i. e. David, rationem ſalutis homini tribuendæ enumerans, nullam plane mentionem facit operum. Efficax perſæpe eſt argumentum a ſilentio Scripturæ. Atqui David, inquis, continuo addit: *nec eſt in ſpiritu ejus dolus.* quod tantundem eſt ac opera allegare. Reſp. Non tantundem eſt. Additamentum hoc non eſt pars ſubjecti deſcribendi, ſed pars prædicati. quanquam ne tum quidem meritum operum ſtatueretur: neque enim fur, qui delictum fatetur nec doloſe id negat, ea ſua confeſſione veniam delicti mereretur. Senſus vero eſt: *beatus vir cui non imputavit Dominus peccatum*: beatus eſt, *nec eſt in ſpiritu ejus dolus.* i. e. de re ſua, de remiſſione peccatorum ſuorum, certus

tus eſt. licet ei bene confidere: *ſpiritus* ejus, cor ejus eum non fallit, ut eſſet tanquam קשת רמיה *arcus doloſus*, Pſ. LXXVIII. 57. Etiam *Pinehaſi* factum ei ad juſtitiam imputatum fuit, Pſ. CVI. 31; non vero ex intuitu operis, ſed erat quaſi mera fides. Nec videre quicquam aliud nec audire videbatur præ mero zelo, ut honorem Dei ſui tueretur.

7 ἀφέθησαν κτλ.) Sic LXX, Ps. XXXII. 1. Synonyma: ἀφιέναι, ἐπικαλύπτειν, οὐ λογίζεσθαι, ut peccatum commiſſum habeatur pro non commiſſo.

8 ᾧ, *cui*) Vim habet tranſitus a plurali v. præc. ad ſingularem, h. v. ſicut etiam expreſſior *viri* & *Domini* mentio accedit.

9 ὁ) Complectitur Paulus, quæ modo de Abraham & de David dixit.

¶ περιτομὴν) *num ſuper circumciſionem* ſolam, per ſe, præciſe? *an etiam ſuper præputium?*

¶ λέγομεν, *dicimus*) v. 3.

10 πῶς, *quomodo*) Id plus valet, quam *quando*.

¶ οὐκ ἐν περιτομῇ, *non in circumciſione*) Nam juſtificatio deſcribitur Gen. XV. circumciſio, Gen. XVII.

11 σημεῖον, *ſignum*) Ipſa circumciſio ſignum erat, nota ſcilicet corpori indita: & *ſignum circumciſionis* dicitur, uti *dormitio ſomni*, Ioh. XI. 13. &, *virtus pietatis*, id eſt, pietas virtus.

¶ ἔλαβε, *accepit*) obſequioſe.

¶ τῆς ἐν τῇ) τῆς conſtr. cum πίστεως. coll. vers. ſeq.

¶ δι' ἀκροβυστίας) διὰ, *cum*, uti c. II. 27.

11, 12 πατέρα) conſtr. *ut eſſet ipſe pater omnium credentium cum præputio*, & *pater circumciſionis.* Correlata, *pater* & *ſemen.*

12 περιτομῆς, *circumciſionis*) Abſtractum pro concreto, *circumciſæ gentis.*

¶ τοῖς) Hebr. ל v. *Nold.* hac partic. n. 30. 10. 15. 19. 22. Vulgo, *quoad.* ſic τοῖς, 1 Ioh. V. 16. Luc. I. 50. 55. LXX, 1 Chron. XIII. 1: μετὰ τῶν ἀρχόντων κτλ. παντὶ ἡγουμένῳ. adde 2 Chron. XXXI. 2. 16. Num. XXIX. 4.

¶ οὐκ-μόνον) Qui ergo tantum ex circumciſione ſunt, neque etiam fidem Abrahæ ſequuntur; his Abrahamus non eſt *pater circumciſionis.*

¶ ἐκ περιτομῆς, *ex circumciſione*) *Ex* plus valet, quam *in*. *Circumciſio* ſaltem ſignum erat, *præputium* ne ſignum quidem.

¶ ἀλλὰ καὶ τοῖς) Sic v. 16.

¶ ἴχνεσι, *veſtigiis*) Veſtigia fidei opponuntur veſtigiis circumciſionis externæ. non eſt via a multis trita, ſed veſtigia ſunt, aperta tamen.

13 οὐ γὰρ διὰ νόμου ἡ ἐπαγγελία, *non enim per legem promiſſio*) Hoc in terminis patet: & promiſſio data erat ante legem. *per legem*, i. e. *per juſtitiam legis*: ſed non voluit Paulus mentionem juſtitiæ & legis connectere.

¶ ἢ τῷ σπέρματι, *aut ſemini*) Fundamentum conſequentiæ ab Abrahamo ad fideles omnes.

¶ τοῦ κόσμου, *mundi*) eoque *omnium.* conf. 1 Cor. III. 21. *Heres mundi* idem eſt, quod *pater omnium gentium*, benedictionem accipientium. Totus *mundus* promiſſus eſt Abrahæ & ſemini ejus per totum mundum conjunctim. Abrahamo obtigit terra Canaan, & ſic aliis alia pars: atque cor-

poralia ſunt ſpecimen ſpiritualium. Chriſtus heres mundi, & omnium, Ebr. I. 2. II. 5. X. 5. Ap. XI. 15, & qui in eum credunt Abrahæ exemplo. Matth. V. 5 not.

14 εἰ, *ſi*) Promiſſio & fides rem conficit: nec tanquam homogeneum quiddam legem debemus addere.

¶ οἱ ἐκ νόμου, *ii qui ex lege* ſunt) Hæc phraſis leniore ſenſu recurrit v. 16.

¶ κεκένωται - κατήργηται, *inanis facta -abolita eſt*) Synonyma, ſed non permutanda. conf. Gal. III. 17. 15. Oppoſitum: *firma.* v. 16. Fides *recipit* plenitudinem bonorum: ergo in contrario dicitur *inanis* fieri, caſſari.

¶ πίστις - ἐπαγγελία, *fides-promiſſio*) Correlata; ordine retrogrado convenienter poſita in deductione ad abſurdum.

15 νόμος, *lex*) Bis ponitur: primo, cum articulo, definite; deinde indefinite.

¶ ὀργὴν, *iram*) non *gratiam.* v. ſeq. Itaque *lex* non eſt *promiſſionis & fidei.*

¶ οὐδὲ παράβασις, *ne tranſgreſſio quidem*) Non dicit: *ne peccatum quidem.* conf. c. V. 13. II. 12. *delictum*, c. V. 20. & *tranſgreſſio* expreſſius refertur ad legem, quæ violatur. Tranſgreſſio iram concitat.

16 ἐκ πίστεως, *ex fide*) Ita *ex*, cap. III. 30. V. 1. Subaudi, *hereditas*, coll. v. 14.

¶ ἐκ τοῦ νόμου, *ex lege*) Sic, *ex circumciſione.* v. 12, ubi ad *ex circumciſione* pertinet *non ſolum*, ſed hoc verſu *non ſolum* pertinet ad τῷ *ei, qui.*

17 ὅτι-τέθεικά σε) Sic LXX, Gen. XVII. 5. Conſtructio, τέθεικά σε, κατέναντι-θεοῦ, ſimilis eſt illi: ἵνα εἰδῆτε, ἆρον. Matth. IX. 6. conf. Rom. XV. 3. Act. I. 4.

¶ κατέναντι - θεοῦ, *coram Deo*) quum coram hominibus nondum exſtarent illæ gentes.

¶ οὗ) id eſt, κατέναντι θεοῦ, ᾧ ἐπίστευσε.

¶ ζωοποιοῦντος, *vivificante*) Hebr. XI. 19 not. Mortui non ſunt Deo mortui: etiam quæ non ſunt, Deo ſunt.

¶ καλοῦντος, *vocante*) Nondum exſtabat ſemen Abrahæ, & tamen Deus dixit: Semen tuum ſic erit. Multiplicatio ſeminis præſupponit exiſtentiam ſeminis. v. gr. Centurio ſervo, in rerum natura verſanti, ait: fac. ſed Deus luci, dum ea non eſt, ſic, quaſi ea eſſet, ait: prodi, γενοῦ. Cogita frequens illud יְהִי Gen. I. exprimitur tranſitus a *non eſſe* ad *eſſe*, qui fit *vocante* Deo. conf. Ez. XXXVI. 29.

18-21 ὅς, *qui*) Oſtendit Paulus, fidem non eſſe rem tenuem, cui juſtificationem adſcribat, ſed vim eximiam.

18 παρ' ἐλπίδα ἐπ' ἐλπίδι ἐπίστευσεν, *præter ſpem in ſpe credidit*) Vna eademque res & *fide* & *ſpe* prehenditur: *fide*, ut res, quæ vere edicitur; *ſpe*, ut res læta, quæ certo & fieri poteſt & fiet. *præter ſpem* rationis, *in ſpe* promiſſionis *credidit.* παρὰ & ἐπὶ, *præter* & *in*, particulæ oppoſitæ, inſigne oxymoron reddunt.

¶ οὕτως, *ſic*) ſicut ſtellæ. Gen. XV. 5. LXX quoque: οὕτως - σου. Conf. Gal. III. 8 not.

19 μὴ ἀσθενήσας, *non infirmatus*) Ratio præbere poterat infirmitatis cauſas.

¶ ἑαυτοῦ - σάῤῥας, *ſuum- Saræ*) Senectus utriusque conjugis, alterius etiam prævia ſterilitas, auget rem, & ortum Iſaaci miraculoſum comprobat. Docet ſeries hiſtoriæ, Saram nonniſi cum Abrahamo conjunctam peperiſſe Iſaacum. Novus corporis vigor etiam manſit in matrimonio cum Ketura.

¶ ἑκατονταέτης που, *quum annos haberet circiter centum*) Poſt Semum, nemo centum annorum generaſſe Gen. XI legitur.

20 εἰς,

20 εἰς, *in*) Promiſſio erat baſis fiduciæ.

¶ ὐ διεκρίθη, *non dubitavit*) *Dubitatio* quid ſit, patet ex oppoſito, *corroboratus eſt.* Notandum contra dubitationem.

¶ δὺς, *dans*) Arcte cohærent hæc, *dans gloriam Deo*, *& certus.*

¶ δόξαν) *gloriam* veritatis, (oppoſitum notatur 1 Ioh. V. 10 in eo, qui non credit:) & potentiæ.

23 δὶ ἀυτὸν, *propter illum*) multo ante defunctum.

¶ ὅτι) *quod.*

24 ἐγείραντα, *eum qui excitavit*) Conf. v. 17, *vivificante mortuos.* Fides Abrahami ferebatur in id, quod futurum eſſet & fieri poſſet: noſtra in id, quod factum eſt. utraque, in Vivificatorem.

25 παρεδόθη, *traditus eſt*) Sic LXX, Es. LIII. 12, καὶ διὰ τὰς ἀνομίας ἀυτῶν παρεδόθη. *traditus*, in mortem. Deus Chriſto mortem non dicitur inflixiſſe; tametſi ei *dolores* inflixit: ſed Chriſtum *tradidiſſe*; vel Chriſtus, *mortuus.* c. VIII. 34. Rem ipſam non nego: vid. Zach. XIII. 7. ſed locutiones ita ſe habent, ut magis exprimatur *paſſio* a Patre injuncta Chriſto, tum *mors* a Chriſto exantlata obedienter.

¶ δικαίωσιν, *juſtificationem*) Verbale. Diff. a δικαιοσύνη, *juſtitia.* Fides ex reſurrectione Chriſti fluit, adeoque etiam juſtificatio. Col. II. 12. 1 Petr. I. 21. Ratio ſub qua in Deum credimus: quia reſuſcitavit I. C. Nec tamen nos non juſtificat obedientia I. C. & ſanguis ipſius. vid. c. III. 25. V. 19.

CAP. V.

1 Δικαιωθέντες ὖν ἐκ πίςεως, *juſtificati ergo ex fide*) Hoc comma habet ἀνακεφαλαίωσιν, *ſummam præcedentium.* conf. *juſtificationem.* c. IV. 25.

¶ εἰρήνην, *pacem*) non jam *hoſtes*, v. 10, nec *iram* metuentes. v. 9. *Pacem ha[illegible]* *& gloriamur*, ſumma cap. V. VI. VII. V[illegible].

¶ πρὸς, *ad*) *erga*, *verſus.* Deus pace nos amplectitur.

¶ τῦ) Paulus plenam *Domini noſtri Ieſu Chriſti* appellationem inprimis ponit tractatione aliqua ineunte vel exeunte. v. 11. 21. VI. 11. 23: qui tamen verſus arctius cohæret cum antecedentibus, quam cum conſequentibus, quorum initio ponitur *fratres.*

2 προσαγωγὴν, *aditum*) Eph. II. 18. III. 12.

¶ ἐσχήκαμεν, *habuimus*) Præteritum, in antitheto ad *habemus.* v. 1. Iuſtificatio eſt *aditus in gratiam*: *pax* eſt ſtatus permanſionis in gratia, inimicitiam perimente. Ideo Paulus in ſalutationibus conjunctim ſolet dicere: *gratia vobis & pax.* conf. Num. VI. 25. 26. Complectitur & *præteritum* & *præſens*, & mox, de ſpe loquens, *futurum*: quare ſic conſtrue, *pacem habemus & gloriamur.*

¶ ἐν ᾗ, *in qua*) *Gratia* ſemper manet *gratia*: nunquam fit *debitum.*

¶ ἑςήκαμεν, *ſtetimus*) ſtationem nacti ſumus.

¶ καυχώμεθα, *gloriamur*) novo ac vero modo. conf. c. III. 27.

¶ ἐπ᾽ ἐλπίδι τῆς δόξης τῦ θεῦ, *ſuper ſpe gloriæ Dei*) Conf. ib. v. 23. c. VIII. 30. Iudæ v. 24. Chriſtus in nobis, *ſpes gloriæ.* Col. I. 27. Ioh. XVII. 22. Igitur *gloria* non eſt ipſa *gloriatio*, ſed objectum ejus ſolidiſſimum de futuro.

3 καυχώμεθα, *gloriamur*) Conſtr. cum v. 11 not.

¶ ἐν

¶ ἐν ταῖς θλίψεσιν, *in afflictionibus*) Afflictiones in omni hac vita nos *morti*, non *gloriæ* videntur tradere, & tamen non modo non ſunt adverſæ, ſed ſpem adjuvant.

¶ ὑπομονὴν κατεργάζεται, *patientiam operatur*) ſcil. in fidelibus: nam apud infideles ſequitur potius impatientia & apoſtaſia. *Patientia* non diſcitur ſine adverſis: eſt non ſolum promti, ſed etiam robuſti animi ad perferendum.

4 ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν) Rurſum, τὸ δοκίμιον τῆς πίστεως, ὑπομονήν. Iac. I. 3. Δοκιμὴ, non facile invenias, qui ante Paulum dixerit. δοκιμὴ eſt qualitas ejus, qui eſt δόκιμος.

¶ δοκιμὴ ἐλπίδα, *probitas ſpem*) Hebr. VI. 9. 10. 11: ubi v. 10 eſt δοκιμὴ, *probitas*, v. 9 & 11 *ſpes*. Ap. III. 10.

¶ ἐλπίδα, *ſpem*) de qua v. 2 fin. In orbem redit oratio: & ad hoc totum pertinet ætiologia, *quia*. v. 5.

5 οὐ καταισχύνει, *non pudefacit*) Ταπείνωσις. id eſt, ſummam præſtat *gloriationem*, nec fallet. ſpes erit res.

¶ ὅτι, *quia*) Præſens deſcribitur verſu 5-8. Inde ſpes in futurum infertur v. 9-11.

¶ ἡ ἀγάπη) *amor* εἰς ἡμᾶς *erga nos*: v. 8. ex quo ſperamus; eſt enim amor æternus.

¶ ἐκκέχυται, *effuſus eſt*) abundantiſſime. Vnde hunc ipſum ſenſum, αἴσθησιν, habemus.

¶ ἐν ταῖς καρδίαις) *in cordibus*) non, *in corda*. Indicatur, Spiritum S. ipſum eſſe in corde fideli.

¶ διὰ, *per*) Cauſa deſcribitur totius ſtatus præſentis, in quo Spiritus eſt arrhabo futuri.

¶ δοθέντος) *datum*, per fidem. Act. XV. 8. Gal. III. 2. 14.

6 ἔτι, *adhuc*) Conſtr. cum ὄντων, *quum eſſemus*.

¶ γὰρ, *enim*) Exponitur amor ille Dei.

¶ ἀσθενῶν, *infirmis*) Ἀσθένεια eſt *infirmitas* illa animi pudefacti, (conf. init. verſus 5.) quæ opponitur *gloriationi*: (conf. ad 2 Cor. XI. 30.) Antitheton habes v. 11. ubi hæc quoque periocha, cujus initio ponitur *infirmis*, in orbem redit. Infirmitatem, eamque mortalem, (conf. 1 Cor. XV. 43.) habebant

impii,		*boni*:
peccatores,	quorum oppoſitum	*juſti*:
inimici,		*reconciliati*.

Vide, de infirmitate, & de robore gloriationis, Ps. LXVIII. 2 ſeqq. Es. XXXIII. 24. cap. XLV. 24. 1 Cor. I. 31. Ebr. II. 15. adde parallel. verbal. 2 Cor. XI. 21.

¶ κατὰ καιρὸν ἀπέθανε, *ſecundum tempus mortuus eſt*) בעתה κατὰ καιρὸν, Es. LX. 22. Quum infirmitas noſtra ad ſummum pervenerat, tum mortuus eſt Chriſtus, eo tempore, quod præfinierat Deus, ita, ut nec citius nec ſerius moreretur, (conf. *in tempore, quod nunc eſt*. c. III. 26.) nec diutius in morte teneretur. Limitat Paulus; nec mortem Chriſti in hoc loco memorare poteſt, quin idem de DEI conſilio & de reſurrectione Chriſti cogitet. v. 10. c. IV. 25. c. VIII. 34. Non eſt otioſa quæſtio, cur Chriſtus non venerit citius: vid. Hebr. IX. 26. Gal. IV. 4. Eph. I. 10. Marc. I. 15. XII. 6. perinde ut illa non eſt otioſa, cur lex non citius data ſit. v. 14.

7 δικαίου· τοῦ ἀγαθοῦ) Maſculina. coll. v 6. 8. ut recte docet *Th. Gatakerus* lib. 2 Miſc. c. 9. ſed ita, ut mera ſynonyma eſſe

eſſe putet. Vbi de proprietate locutionis & differentia verborum ambigitur, multum juvabit, ſi vel ſupponas aliquid tantiſper vel tranſponas. Tranſpoſitis itaque h. l. vocabulis lege: μόλις γὰρ ὑπὲρ ἀγαθȣ͂ τις ἀποθανεῖται, ὑπὲρ γὰρ δικαίȣ τάχα τὶς καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν, ſuppone videlicet etiam, ἀγαθȣ͂ poſitum eſſe ſine articulo. Illico perſpicies incommodum, quod haberet hæc permutatio, apparebitque, & aliquam eſſe differentiam inter δίκαιον & ἀγαθὸν, & magnam inter δίκαιον & τὸν ἀγαθὸν, ubicunque illa deinceps reperiatur. Sane articulus ſic poſitus Climaca efficit. Omnis bonus eſt juſtus: ſed non omnis juſtus eſt bonus. *Greg. Thaumaturgus*: περὶ πολλȣ͂ καὶ ΤΟΥ παντός. *Chryſoſtomus*: μικρὰ ταῦτα καὶ ΤΟ μηδέν. Hebræis צריק dicitur, qui officium legitimum præſtat: חסיד qui etiam beneficium. Ille Græcis eſt δίκαιος, hic ὅσιος. conf. צרק & ענוה Sophon. II. 3. at h. l. non habemus ὁσίȣ, ſed τȣ͂ ἀγαθȣ͂. Quare differentia illa vocum Hebraicarum rem non conficit. Id autem certum, uti ὅσιος, ſic quoque ἀγαθὸς plus dicere, quam δίκαιος. (Vide Matth. V. 45, & ne ibi quoque mera eſſe ſynonyma putes, eandem illam adhibe tranſpoſitionem: videbis, *blandi* ſolis mentionem in *juſtos*, *utilis* pluviæ in *bonos* non ita convenire: item Luc. XXIII. 50.) Atque hoc loco digniorem, pro quo moriatur aliquis, Paulus judicat τὸν ἀγαθὸν, quam δίκαιον· ſuntque oppoſita, ἀσεβεῖς & ὁ ἀγαθὸς, *impii* & *bonus*, tum, δίκαιος & ἁμαρτωλοὶ, *juſtus* & *peccatores*. Quid igitur? δίκαιος, indefinite, dicitur *homo innoxius*; ὁ ἀγαθὸς, *omnibus pietatis numeris abſolutus*, eximius, lautus, regalis, beatus, v. gr. pater patriæ.

¶ ὑπὲρ γὰρ) Sejungendi vim γὰρ h. l. ut ſæpe, habet.

¶ τάχα, τὶς, καὶ, τολμᾷ· *forſitan, quis, etiam, audet*) Hæc ſingula amplificant id, quod v. 8 dicitur. τάχα (pro τάχιστα) minuit affirmationem. τὶς, *aliquis*, plane indefinite ponitur, neque ſpectatur, utrum in ſtatu iræ an gratiæ ſit ille, qui pro juſto aut pro Bono moriatur. καὶ, *etiam*, conceſſiva, oſtendit, cur non ſimpliciter dicatur, *moritur*, quaſi res quotidiana eſſet; ſed dicendum potius eſſe, *audet mori*, quia magnum quiddam ſit & inſolitum. τολμᾷ, *audet*, quaſi verbum auxiliare, reſpondet futuro tempori in *morietur. audet*, ſuſtinet.

¶ ἀποθανεῖν, *mori*) Vis habere amicos quam certiſſimos? *bonus* eſto.

8 συνίστησι) *commendat*. Elegantiſſimum verbum. Solent commendari nobis, qui antea ignoti erant nobis aut alieni. conf. *in medium deſcendit*. Hebr. VI. 17.

¶ δὲ, *vero*) Comparatio hæc præſupponit, tantum eſſe Dei amorem erga Chriſtum, quantus eſt Dei amor erga ſeſe. Ergo Filius eſt Deo æqualis.

¶ ἁμαρτωλῶν, *peccatoribus*) Non modo non *boni*, ſed ne *juſti* quidem eramus.

9 δικαιωθέντες, *juſtificati*) Antitheton: *peccatoribus*. v. 8.

¶ νῦν, *nunc*) *Recens* tum erat apud fideles memoria mortis I. C.

¶ ἀπὸ τῆς ὀργῆς, *ab ira*) quæ alioqui non deſinit. qui non aſſequuntur gratiam, ſuper eis manet ira.

10 εἰ, *ſi*) Sæpe εἰ, *ſi*, inprimis hoc & octavo capite hujus epiſtolæ, non tam conditionem denotat, quam conſequentiam firmat.

11 καυχώμεθα, *gloriamur*) Tota oratio, a verſu 3 ad 11, una conſtructione ſumitur hoc modo, ὀυ μόνον δὲ, ἀλλὰ

καὶ καυχώμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν (εἰδότες -ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ) οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ καυχώμεθα ἐν τῷ θεῷ κτλ. Sic *Colinæi* editio, *Barb.* 4. cod. mſ. in colleg. prædicatorum apud *Baſileam*, *Bodl.* 5. *Cov.* 2. *L. Pet.* 1. *Steph.* ια. *Æth. Arab. Vulg.* ut illud ipſum, οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ καυχώμεθα, parentheſi longa interveniente, repetatur, & ſententia per eam ſuſpenſa elegantiſſime dulciſſimeque expleatur, hac apoſtoli, ſerius a nobis perſpecta, conſtructione: *Pacem habemus, & gloriamur non ſolum ſuper SPE gloriæ Dei; ſed etiam, in mediis tribulationibus, gloriamur, inquam, in Deo* ipſo, *per Dominum noſtrum Ieſum Chriſtum, per quem NVNC reconciliationem accepimus.* Recentiores plerique fecere, καυχώμενοι, ut ſi conſtructio eſſet, *reconciliati ſalvabimur, & gloriantes:* uti receptior habet lectio.

¶ ἐν τῷ θεῷ) *in Deo*, non *adverſus Deum* c. IV. 2.

¶ τὴν καταλλαγὴν) *Reconciliationem* & liberationem ab ira inſequitur gloriatio de amore; quæ plus dicit.

12 διὰ τοῦτο, *propterea*) Reſpicit totam tractationem ſuperiorem: ex qua hæc infert apoſtolus, non tam digreſſionem faciens, quam regreſſum, de peccato & de juſtitia. Paulinæ methodi imitatione agendum primo eſt de peccato actuali, ex cap. I. ſeq. deinde retro de peccati ortu. De peccato illo, quod originale vocant theologi, Paulus minus expreſſe loquitur: ſed enim ad demonſtrandum reatum ſufficit peccatum Adami; ad demonſtrandam corruptionem habitualem ſufficiunt fructus triſtiſſimi plurimi. Et ex juſtificatione homo demum reſpiciens doctrinam capit de origine mali & reliqua. Specialem tamen nexum altera hæc pars cum priore hujus capitis habet. conf. *multo magis* utrinque regnans. v. 9 ſ. 15 ſ. namque ipſa *gloriatio* fidelium exhibetur. coll. v. 11 cum v. 21. Includitur hîc quoque par ratio Iudæorum & Gentium, atque adeo omnium hominum.

¶ ὥσπερ, *ſicut*) Protaſis, quam continuat τὸ & *ſic.* neque enim *ſic etiam* ſubſequitur. Apodoſis, variata oratione, latet in ſeq.

¶ ἀνθρώπου, *hominem*) Cur nihil de muliere? Reſp. 1. Adamus mandatum acceperat. 2. caput erat non ſolum generis ſui, ſed etiam Evæ. 3. ſi Adamus non audiſſet vocem mulieris ſuæ, peccatum non veniſſet ad plures. Porro, cur nihil de Satana, qui prima peccati cauſa eſt? Reſp. 1. Satanas opponitur Deo; Adamus Chriſto. at hîc œconomia gratiæ deſcribitur, potius, ut eſt Chriſti, quam ut Dei. ideo Deus ſemel nominatur, v. 15, ſatanas nunquam. 2. Quid ſatanæ cum gratia Chriſti?

¶ ἡ ἁμαρτία - ὁ θάνατος, *peccatum -mors*) Duo mala diſtincta, de quibus Paulus deinceps copioſe.

¶ εἰς τὸν κόσμον) *in mundum* hunc, qui dicitur genus humanum.

¶ εἰσῆλθε, *intravit*) eſſe cœpit in mundo. nam antea non fuerat extra mundum.

¶ καὶ διὰ, *& per*) Ergo mors non potuit intrare ante peccatum.

¶ καὶ οὕτως) *& ſic*, ſcil. per unum hominem.

¶ εἰς) *in* omnes, penitus.

¶ διῆλθεν, *tranſivit*) ſemel *ingreſſo peccato*, quod initio non fuerat in mundo.

¶ ἐφ᾽ ᾧ) Ἐφ᾽ ᾧ cum verbo ἥμαρτον eandem vim habet, quam διὰ, cum genitivo, τῆς ἁμαρτίας. Senſus: *per id, quod,*

quod, ſive, *quia omnes peccarunt*. conf. ἐφ' ᾧ, 2 Cor. V. 4. & mox ἐπὶ alterum, v. 14.

¶ πάντες) *cuncti*. non agitur de peccato ſingulorum proprio. omnes peccarunt, Adamo peccante: ſicut omnes mortui ſunt, ſalutariter, moriente Chriſto. 2 Cor. V. 15. Targum Ruth c. 4 fin. על *Propter conſilium illud, quod ſerpens dedit Evæ*, אתחייבו מותא *rei facti ſunt mortis omnes habitatores terræ*. Targum Eccl. c. 7 fin. *Fecerunt, ſerpens & Eva, ut irrueret in hominem dies mortis & in omnes habitatores terræ. Peccatum* eſt prius *morte*: ſed *mortis univerſalitas* prius innoteſcit, quam *univerſalitas peccati*. Hæc ratio ordinis inciſorum quatuor in hoc verſu.

13 ἄχρι, *usque*) Peccatum in mundo erat, non modo poſt legem datam per Moſen, ſed etiam toto ante legem tempore ab Adamo ad Moſen usque; quo tempore peccatores *ſine lege peccarunt*. c. II. 12: par enim eſt ratio omnium ante Moſen & gentium deinceps: ſed hoc peccatum proprie non fuit cauſa mortis; quia ſine lege imputatio peccati nulla fit, & per conſequens mors nulla eſt. conf. v. 20. Peccatum ab Adamo omnium malo admiſſum dicitur ἡ ἁμαρτία, bis, v. præc. nunc, hoc verſu, peccatum in communi dicitur ἁμαρτία, ſine articulo.

¶ οὐκ ἐλλογεῖται, *non imputatur*) Non eſt ſermo h. l. de negligentia humana, quæ peccatum, ſine lege, non curet: ſed de judicio divino; quod peccatum ſine lege non ſoleat venire ſub cenſum, ne ſub divinum quidem. Conf. ἐλλόγει *imputa*, Philem. v. 18 not. Itaque *peccatum* non notat ſcelera inſignia, qualia Sodomitæ ante Moſis tempora luerunt: ſed malum commune. Egregie docet Chryſoſtomus in h. l. Paulum hoc argumento demonſtrare, ὅτι οὐκ αὐτὴ ἡ ἁμαρτία τῆς τοῦ νόμου παραβάσεως, ἀλλ' ἐκείνη ἡ τῆς τοῦ ἀδὰμ παρακοῆς, αὐτὴ ἦν ἡ πάντα λυμαινομένη. καὶ τίς ἡ τούτου ἀπόδειξις; τὸ καὶ πρὸ τοῦ νόμου πάντας ἀποθνήσκειν. *non id peccatum, quo lex violatur, ſed illud, quo Adam inobediens fuit, omnem dediſſe perniciem: nam etiam ante legem omnes eſſe mortuos.*

14 ἐβασίλευσεν, *regnavit*) Chryſoſt. πῶς ἐβασίλευσεν; ἐν τῷ ὁμοιώματι τῆς παραβάσεως ἀδάμ· *quomodo regnavit? in ſimilitudine tranſgreſſionis Adam*. itaque, *in ſimilitudine*, conſtruxit ille cum *regnavit*. ac poſſis ſubaudire, *regnavit, inquam*. conf. c. VI. 5. Morti adſcribitur *regnum*, ut *robur*. Hebr. II. 14. Sane vix ullus rex tot ſubditos habet, quot vel reges mors abſtulit. Immane regnum. Non eſt hebraiſmus. Imperat peccatum: imperat juſtitia.

¶ ἀπὸ-μέχρι, *ab usque*) Triplex eſt œconomia circa totum genus humanum. 1. ante legem. 2. ſub lege. 3. ſub gratia. Ejus œconomiæ vim ſinguli homines experiuntur. cap. VII.

¶ καὶ, *etiam*) Particula indigitat ſpeciem morientium, quibus præ ceteris parſura mors videri potuiſſet; adeoque univerſalitatem mortis confirmat.

¶ ἐπὶ, *in*) Paradoxon, *dominata eſt mors in eos, qui non peccarant*. Talia amat Paulus in hoc myſterio. conf. v. 19. 2 Cor. V. 21. Rom. IV. 5.

¶ τοὺς μὴ ἁμαρτήσαντας, *eos qui non peccarant*) Omnes quidem peccata commiſerunt ab Adamo ad Moſen, quanquam alii fuere probi, alii flagitioſi: ſed quia ſine lege peccarunt, ſine qua non reputatur peccatum, dicuntur *ii qui non peccarant*: Adam autem, *unus qui peccavit*, v. 16. Nota: ſi ſeptem illa præcepta Noachi eſſent, quod dicuntur: Paulus *eos qui non*

non peccarant deſcripſiſſet ab Adamo ad Noachum, non ad Moſen.

¶ ὁμοιώματι, *ſimilitudine*) Sicut Adamus, quum legem *tranſgreſſus eſt*, mortuus eſt: *pariter* etiam mortui ſunt, qui non *tranſgreſſi ſunt*, vel potius, qui non *peccarunt.* nam Paulus verba variat, de Adamo deque ceteris loquens. Concluſio hæc eſt: Quod homines ante legem mortui ſunt, id accidit eis *ſuper ſimilitudine tranſgreſſionis Adam*, i. e. quia illorum eadem, atque Adami tranſgredientis ratio fuit: mortui ſunt, propter alium reatum, non propter eum, quem ipſi per ſe contraxere, id eſt, propter reatum ab Adamo contractum. Sane unius lapſui mors multorum aſſignatur immediate. v. 15. Sic non negatur, cujuſvis peccati ſtipendium eſſe mortem, ſed oſtenditur, primariam mortis cauſam eſſe peccatum primum. Hoc nos peremit: ſicut latro poſt homicidium furatus punitur ob homicidium, nec tamen impune furatus eſt, furti pœna in pœnam homicidii confluente, ſed ad homicidii pœnam vix æſtimata.

¶ ἀδὰμ, *Adami*) In uno hoc verſu ponitur nomen individui ἀδὰμ, in ceteris nomen appellativum, *homo.* Nomen autem *Ieſu Chriſti*, Adami nomine oblivioni tradito, clare prædicatur. v. 15. 17.

¶ ὅς ἐστι τύπος τοῦ μέλλοντος) ὃς pro ὃ, *quæ res*, genere congruit cum τύπος. *futurum*, τὸ μέλλον, in neutro dicitur. Hinc ſermo in futuro, v. 17. 19. Hæc periocha a v. 12 implicite totam comparationem Adami I & II continet, quatenus inter ſe conveniunt: nam, quæ ſequuntur, ad differentias pertinent. colligique ex protaſi debet apodoſis, hoc modo, ad v. 12. Pariter *per unum hominem* juſtitia *in mundum intravit*, *& per* juſtitiam vita: *& ſic in omnes homines dimanavit* vita, *quia omnes* juſtificati ſunt. Et ad v. 14: Omnes in vita regnabunt, *ad ſimilitudinem* Chriſti, qui omnem obedientiam præſtitit; *etiamſi* illi per ſe *non* implevere juſtitiam. Iterum Chryſoſtomus: πῶς τύπος; φησίν· ὅτι ὥσπερ ἐκεῖνος τοῖς ἐξ αὐτοῦ, καίτοιγε μὴ φαγοῦσιν ἀπὸ τοῦ ξύλου, γέγονεν αἴτιος θανάτου τοῦ διὰ τὴν βρῶσιν εἰσαχθέντος. οὕτω καὶ ὁ χριστὸς τοῖς ἐξ αὐτοῦ, καίτοιγε οὐ δικαιοπραγήσασι, γέγονε πρόξενος δικαιοσύνης, ἣν διὰ τοῦ σταυροῦ πᾶσιν ἡμῖν ἐχαρίσατο. διὰ τοῦτο ἄνω καὶ κάτω τοῦ ἑνὸς ἔχεται, καὶ συνεχῶς τοῦτο εἰς μέσον φέρει. *Quomodo typus? inquit: quoniam quemadmodum ille iis, qui ex ipſo ſunt, quamvis non ederunt de arbore, factus eſt auctor mortis propter comeſtionem inductæ: ſic etiam Chriſtus iis, qui ex ipſo ſunt, quanquam juſtitiam non præſtiterunt, factus eſt conciliator juſtitiæ, quam per crucem omnibus nobis donavit. Idcirco NVSQVAM NON urget Vnum, & identidem hoc in medium affert.* Addatur hoc quoque: quemadmodum peccatum Adami, ſine peccatis, quæ poſtea commiſimus, mortem attulit nobis; ſic juſtitia Chriſti, ſine bonis operibus, quæ deinceps a nobis fiunt, vitam nobis conciliat: etſi, ut quodvis peccatum, ſic quævis actio pia, convenientem accipit mercedem.

15 ἀλλ᾽ οὐχ, *ſed non*) Adamus & Chriſtus, ſecundum rationes contrarias, conveniunt, in poſitivo; differunt, in comparativo. Convenientiam Paulus primum v. 12-14 innuit, protaſi expreſſa, apodoſi tantiſper ad ſubaudiendum relicta. Deinde differentiam multo magis directe & expreſſe deſcribit. differunt autem (1.) *lapſus & donum*, amplitudine. v. 15. (2.) ille ipſe, a quo profectum eſt pecca-

peccatum; & hic ipſe, a quo profectum eſt donum, differunt potentia. v. 16. Atque hæc duo membra nectuntur per anaphoram, *non ſicut*: v. 15. 16. & utrumque complectitur ætiologia v. 17. Denique hac differentia per modum προθεραπείας præmiſſa, comparationem ipſam per protaſin & apodoſin infert atque exſequitur, ratione effectus, v. 18, & ratione cauſæ. v. 19.

¶ τὸ παράπτωμα-τὸ χάρισμα, *lapſus donum*) Summo ſtudio obſervanda ſunt hoc loco antitheta: ex quibus propria verborum apoſtolicorum ſignificatio optime colligitur. mox hoc verſu & deinde v. 17 *donum* ſynonymis exprimitur.

¶ οἱ πολλοὶ, *multi*) Hoc *omnes* connotat. etenim articulus habet vim relativam ad πάντας, *omnes*, v. 12. conf. 1 Cor. X. 17.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) *Gratia* & *donum* differunt. v. 17. Eph. III. 7. *Gratia* opponitur *lapſui*: *donum* opponitur τῷ *mortui ſunt*, eſtque *donum vitæ*. Pontificii pro gratia habent, quod donum eſt: & quod gratiam, ut illi eam definiunt, conſequitur, non habent pro dono, ſed pro merito. At nulla eſt impenſa noſtra.

¶ ἐν χάριτι Χριστοῦ, *in gratia Chriſti*) Vid. Matth. III. 17. Luc. II. 14. 40. 52. Ioh. I. 14. 16. 17. Gal. I. 6. Eph. I. 5. 6. 7. Gratia Dei, eſt Gratia Chriſti; a Patre in Chriſtum collata, ut in nos ea derivetur.

¶ τῇ τοῦ) Articuli nervoſiſſimi. Col. I. 19 Præſertim τῇ cautiſſime additur. quod ſi abeſſet, quivis, opinor, illud *unius* pendere potius putaret a *donum*, quam a *gratia*. Nunc conſtat, Gratiam Dei & Gratiam Ieſu Chriſti prædicari. conf. c. VIII. 35. 39 de amore.

¶ ἑνὸς ἀνθρώπου, *unius hominis*) Libenter Ieſum Paulus (præ ceteris apoſtolis, qui Eum ante paſſionem viderant) *hominem* appellat, in hoc negotio. 1 Cor. XV. 21. 1 Tim. II. 5. Quis humanam Chriſti naturam excludat ab officio mediatoris? Paulus hoc verſu, ubi nomen *hominis* Chriſto tribuit, Adamo non tribuit: & v. 19, ubi Adamo tribuit, Chriſto non tribuit. (conf. Hebr. XII. 18 not.) Scilicet non eodem tempore *humanitatem* & Adamus ſuſtinet & Chriſtus: & aut Adam nomine hominis indignum ſe fecit; aut nomen hominis vix ſatis dignum eſt Chriſto. Porro denominari ſolet Chriſtus ab humana natura, ubi agitur de hominibus ad Deum adducendis; Hebr. II. 6 ſeqq. a divina vero, ubi agitur de adventu Salvatoris ad nos, & de præſidio, quod ipſe nobis præſtat adverſum hoſtes. Tit. II. 13. Nulla hic Deiparæ mentio. quæ ſi ſine macula fuit concipienda, non patrem, ſed tantummodo matrem, habere debuit, uti is, quem peperit.

16 καὶ, *&*) Sententia eſt hæc: *& non, ſicut per unum, peccantem*, (judicium:) (ſic per unum, juſtitiæ auctorem,) *donum*. id eſt, Ac non eadem eſt utrinque ratio.

¶ κρίμα, *judicium*) ſc. *eſt*.

¶ ἐξ ἑνὸς, *ex uno*) ſc. *lapſu*. nam ſequitur antitheton, *ex multis lapſibus*. Vnus lapſus, unius hominis: multi lapſus, multorum.

17 τοῦ ἑνὸς-διὰ τοῦ ἑνὸς, *unius per unum*) Significantiſſima repetitio: ne peccata per ſingulos patrata videantur mortem potius peperiſſe.

¶ ἐβασίλευσε, *regnavit*) Sermo præteriti temporis ex œconomia gratiæ reſpicit in œconomiam peccati: ut mox *regnabunt*, futurum, ex œconomia peccati proſpicit in œconomiam gratiæ & vitæ perennis. ſic v. 19.

 ¶ τὴν

¶ τὴν περισσείαν) Diff. πλεονάζειν & περισσεύειν, ut *multum* in poſitivo & *plus* in comparativo. v. 20. *Abundantia* gratiæ, opponitur uni lapſui.

¶ λαμβάνοντες, *accipientes*) *Accipere* poteſt vel tanquam neutro paſſivum reddi *empfangen*, *erlangen*, *kriegen*, vel active *annehmen*. Illud potius. Relatio tamen ad δωρεὰν, *donum* cum actu *ſumendi* melius convenit. In juſtificatione homo agit aliquid: ſed non juſtificat actus ſumendi, quatenus eſt actus; ſed illud quod ſumitur ſive apprehenditur. *donum* & *ſumere* ſunt correlata. Porro hoc verbum non adhibetur, ubi agitur de peccato; ex eadem ratione, qua fit, ut in morte non dicamur *regnare*, ſed mors *regnavit*: vita vero regnat in nobis, 2 Cor. IV. 12, & nos in vita. h. l. Chriſtus, regnantium rex. Conjuncta quoque *vitæ* & *regni* mentio, Ap. XX. 4. *Vitæ* appellatio repetitur ex c. I. 17, & ſæpe recurrit mox v. 18. 21. & capp. ſeq.

18 ἄρα οὖν) ἄρα infert, ſyllogiſtice: οὖν concludit, fere rhetorice: non enim amplius, niſi in hoc & ſequente verſu, de hac materia agitur.

¶ ἑνὸς-ἑνὸς, *unius-unius*) Maſculinum. patet ex antitheto, *omnes*. *unius* plerumque ſine *hominis* poſitum, ſumma vi deſignat *unum* utrumvis.

¶ δικαιώματος - δικαίωσιν) Δικαίωμα eſt quaſi materia δικαιώσει *juſtificationi* ſubſtrata, obedientia, juſtitia præſtita. *Juſtificamentum* liceat appellare, ut ἑδραίωμα denotat firmamentum, ἔνδυμα veſtimentum, ἐπίβλημα additamentum, μίασμα inquinamentum, ὀχύρωμα munimentum, περικάθαρμα purgamentum, περίψημα ramentum, σκέπασμα tegumentum, στερέωμα firmamentum, ὑπόδημα calceamentum, φρόνημα q. *ſentimentum*, Gall. *ſentiment*. Ariſtot. l. V Eth. c. 10 oppoſita ſtatuit ἀδίκημα & δικαίωμα, atque hoc deſcribit τὸ ἐπανόρθωμα τοῦ ἀδικήματος. id quod tantundem eſt atque *ſatisfactio*, vocabulum Socinianis immerito inviſum. Exquiſitam verborum proprietatem Schematiſmus exhibet:

	A.	B.	C.	D.
v. 16.	κρίμα,	κατάκριμα·	χάρισμα,	δικαίωμα,
	A.	B.	C.	
v. 18.	παράπτωμα,	κατάκριμα·	δικαίωμα.	
				D.
				δικαίωσις ζωῆς.

In utroque verſu A & B συστοιχεῖ, itemque C & D. ſed A & C ἀντιστοιχεῖ, itemque B & D. Verſu 16 deſcribitur negotium ex parte Dei: v. 18 deſcribitur ex parte Adami & Chriſti: idque in œconomia peccati minore verborum varietate, quam in œconomia gratiæ. δικαίωσις ζωῆς eſt declaratio divina illa, qua peccator, mortis reus, vitæ adjudicatur, idque jure.

19 παρακοῆς) παρὰ in παρακοὴ perquam appoſite declarat rationem initii in lapſu Adami. quæritur: quomodo hominis recti intellectus aut voluntas potuit detrimentum capere aut noxam admittere? Reſp. Intellectus & voluntas ſimul labavit per ἀμέλειαν· neque quicquam poteſt prius concipi, quam ἀμέλεια *incuria*, ſicut initium capiendæ urbis eſt vigiliarum remiſſio. Adam ſeductus διὰ ῥᾳθυμίαν, *propter levitatem animi*, ut ait *Chryſoſt.* Homil. XXVII. in Gen. & copioſe Hom. LX in Matth. πόθεν ἠθέλησεν ὁ ἄνθρωπος παρακοῦσαι θεοῦ; ἀπὸ ῥᾳθυμίας κτλ. *unde voluit homo inobediens eſſe Deo? a levitate animi &c.* Hanc incuriam ſignificat παρακοὴ, *inobedientia*. Oppoſitum eſt h. l. ὑπακοὴ, *obedientia*, ex quo egregium de obedientia activa argumen-

men-

mentum fluit: ſine qua ſatisfactio Chriſti non poſſet appellari *obedientia.* quare toties ut ἄμωμος *irreprehenſibilis* laudatur.

¶ κατασταθήσονται, *conſtituentur*) *Aliud eſt* juſtum conſtitui, *etiam ubi de imputatione ſermo habetur*, *aliud* juſtificari: *cum illud juſtificationis fundus & fundamentum exiſtat, & juſtificationem veram, cui ſubſternitur, neceſſario præcedat. juſtus enim quis exiſtat prius neceſſe eſt, quam poſſit vere juſtificari. Vtrumque autem iſtud a Chriſto habemus. nam & ſatisfactionis Chriſti meritum homini ex ſe injuſto imputatum, juſtum eundem jam conſtituit, quum juſtitiam ei conciliet, qua juſtus ſit; & juſtitiæ hujus virtute, quæ merito illo comparatur, juſtificatur neceſſario, ubi id opus fuerit: h.e. jure merito abſolvitur, qui hac ratione juſtus extat.* Thom. Gataker. Diſſ. de novi inſtr. ſtylo, cap. 8. Recte. Apoſtolus tamen, ut in clauſula, talem juſtorum *conſtitutionem* videtur prædicare, quæ juſtificationis actum ſubſequatur, & verbo *inveniri* includitur. Phil. III. 9. coll. Gal. II. 17.

¶ οἱ πολλοί, *multi*) *omnes homines.* v. 18. 15.

20 νόμος, *lex*) Sublimitati ſervit articulus prætermiſſus.

¶ παρεισῆλθε) *ſubintravit*, per Moſen. v. 14. Antitheton, *intravit*, v. 12. Peccatum, lege antiquius.

¶ πλεονάσῃ, *abundaret*) c. VII. 7 ſs. Peccatum ſine lege non reputatur: ſubingreſſa lege, peccatum ut *abundans* apparuit. Ante legem vero lapſus Adami pro cauſa mortis haberi debuit.

¶ τὸ παράπτωμα, *lapſus*) Subaudi, καὶ ἡ ἁμαρτία, *& peccatum.* Ad peccatum Adami collata omnia hominum peccata ſunt quaſi ſtolones: illud eſt radix. Ἁμαρτία, in ſingulari, ſpectatur ut peſtis latiſſime didita, complectiturque omnia etiam actualia παραπτώματα, v. 16.

¶ ἡ ἁμαρτία, *peccatum*) ſive *lapſus & peccatum.* differunt enim. vid. not. ad v. 14. *peccatum*, ſingulari numero. Ioh. I. 29.

¶ ὑπερεπερίσσευσεν, *ſuperabundavit*) Victi victorem vincens tertius utroque melior eſt. Hominem vicit peccatum: peccatum vincit gratia. ergo Gratiæ vis maxima.

21 ἐν τῷ θανάτῳ - εἰς ζωὴν, *in morte - in vitam*) Differentia particularum ἐν & εἰς. mors habet metam ac terminum: vita eſt perennis & divinitus intenta. Mors non dicitur æterna: vita dicitur æterna. c. VI. 21 ſs.

¶ ἡ χάρις βασιλεύσῃ, *gratia regnaret*) Gratia igitur quaſi nullum, id eſt, breviſſimum habuit regnum ante lapſum. Credibile eſt, Adamum non multo poſt, quam creatus erat, peccaſſe.

¶ Ἰησοῦ, *Ieſum*) Iam ne memoratur quidem Adamus: ſolius Chriſti mentio viget.

CAP. VI.

1 Ἐπιμενοῦμεν; *permanebimus?*) Hactenus egit de præterito & præſenti; nunc de futuro, verbis ad proxime præcedentia accommodatis, de pleonaſmo gratiæ. Hoc loco proponitur *continuatio* peccati: verſu 15, *reditus* ad peccatum victum. Homo, gratiam nactus, poteſt huc illucve ſe vertere. In hac tractatione Paulus peccato tergum vertit.

2 ἀπεθάνομεν, *mortui ſumus*) in baptiſmo & juſtificatione.

3 ἤ)

3 ἢ) *an?* Interrogatio disjunctiva.

¶ ἀγνοεῖτε, *ignoratis*) Doctrina de baptiſmo fuit omnibus cognita. Formula recurrit c. VII. 1. cui reſpondet illa, *annon noſtis?* v. 16. c. XI. 2, & 1 Cor. paſſim. *Ignorantia*, multum officit: ſcientia non ſufficit.

¶ ὅσοι, *quicunque*) Nemo Chriſtianorum jam tum non baptizatus erat.

¶ ἐβαπτίσθημεν) *baptiſmum admiſimus.* Aptiſſima huic loco *Baptiſmi* mentio. hæc enim, quæ hactenus deſcripſit apoſtolus, emenſus ſit oportet dignus Baptiſmi candidatus adultus Paulus fere in ſolennioribus epiſtolis ad eccleſias (Rom. Cor. Gal. Eph. Col.) miſſis, quarum initiis apoſtolum ſe nominat, B*aptiſmum* citat: in familiarioribus, (Phil. Theſs.) eum præſupponit.

¶ εἰς) *in.* Ratio, ſub qua baptizati ſumus.

¶ Χριστὸν Ἰησοῦν, *Chriſtum Jeſum*) Chriſti nomen hîc præponitur, quia id hîc magis ſpectatur. v. 4. Gal. III. 27.

¶ εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ, *in mortem ejus*) Qui baptizatur, induit *Chriſtum* Adamum ſecundum; in Chriſtum, inquam, totum, adeoque etiam in mortem ejus baptizatur: & perinde eſt, ac ſi eo momento Chriſtus pro tali homine, & talis homo cum Chriſto pateretur, moreretur, ſepeliretur.

4 συνετάφημεν, *una ſepulti ſumus*) Sepulturæ Chriſti fructus. Merſio in baptiſmate, vel certe aqua ſuperfuſa, ſepulturam refert: ſepultura mortem ratam facit.

¶ εἰς, *in*) Conſtr. cum *baptiſma.* coll. v. 3.

¶ ὥσπερ-οὕτω, *ſicut-ſic*) Sermo conciſus. *ſicut excitatus eſt Chriſtus ex mortuis per gloriam Patris*, ſic nos quoque reſurgamus: & ſicut Chriſtus in gloria Patris, & in ea vita, ad quam reſurrexit, regnat perpetuo, *ſic & nos in novitate vitæ ambulemus.*

¶ διὰ, *per*) *Per* de Patre etiam 1 Cor. I. 9 exſtat.

¶ τῆς δόξης, *gloriam*) Δόξα eſt *gloria* divinæ vitæ, *incorruptibilitatis*, c. I. 23, potentiæ & virtutis, per quam & Chriſtus reſuſcitatus eſt, & nos vitæ novæ reſtituimur, Deoque conformamur. Eph. I. 19 ſeqq.

¶ ἐν καινότητι, *in novitate*) C. VII. 6. 2 Cor. V. 15 ſs. Hæc novitas, in vita conſiſtit.

5 σύμφυτοι) LXX, βουνὸς σύμφυτος, δρυμὸς σύμφυτος, *mons conſitus*, *ſilva conſita*, Amos IX. 13. Zach. XI. 2. qua ratione ὁμοιώματι hîc caſu ſexto ſumi poſſit. Sed Heſychius, σύμφυτον, συμπορευόμενον, συνόν. & ſic σύμφυτοι cum Dativo, coll. v. 4. 6, eſt verbum valde ſignificans. Cluverus: *connaturati*; *concreti.* Omnis vis vegetativa ſpiritualis eſt in Chriſto, eaque in baptiſmum collata eſt. συν ponitur ut in oppoſito, συνεσταυρώθη. Et etymon φύομαι ad θάνατον pertinet & ad ἀνάστασιν.

¶ ἀλλὰ) *at.* Oppoſitio eſt inter mortem & reſurrectionem.

¶ τῆς) id eſt, τῷ ὁμοιώματι τῆς ἀναστάσεως.

¶ ἐσόμεθα) ſc. σύμφυτοι *erimus*, in vita nova. Futurum. vid. c. V. 19.

6 ἄνθρωπος, *homo*) Abſtractum pro concreto: uti c. VII. 22 & paſſim.

¶ ἵνα-τοῦ μηκέτι) Obſervandæ particulæ: tum tria nomina ſynonyma, & verba iis adjecta.

¶ κα-

¶ καταργηθῇ, *deſtruatur*) *dominio* ſuo exuatur.

¶ τὸ σῶμα τῆς ἁμαρτίας, *corpus peccati*) corpus mortale, ſcatens peccato, concupiſcentiis &c. v. 12. Sic *corpus mortis*. c. VII. 24 not.

7 ἀποθανὼν, *mortuus*) *peccato*.

¶ δεδικαίωται, *juſtificatus eſt*) nil jam in eum juris eſt peccato: coll. v. 6. 9. ut non jam ſit *debitor*. c. VIII. 12. juſtus eſt, ratione præteriti, a reatu; ratione futuri, a dominio. v. 14.

8 εἰ, *ſi*) Apodoſis cadit principaliter in verbum *una vivemus*.

9 εἰδότες, *ſcientes*) Hoc pendet a *credimus*.

¶ θάνατος, *mors*) Sine articulo: *ulla mors*.

¶ οὐκ ἔτι, *poſthac non*) Nunquam *dominata eſt in Chriſtum mors*, ſed tamen in eum incurrerat, Act. II. 24, &, ſi eum tenuiſſet, ei dominata dici potuiſſet. quod abſit. Noluit Paulus hîc dicere, βασιλεύει, *regnat*.

10 ὃ) *quod*. hîc plus valet, quam ὅτι, quòd.

¶ τῇ ἁμαρτίᾳ, *peccato*) Dativus detrimenti, uti v. 11. Peccatum fuerat conjectum in Chriſtum: ſed Chriſtus id abolevit morte ſua, pro nobis, vere *defunctus*.

¶ ἐφάπαξ) Id plus hoc loco valet, quam ἅπαξ. Sic Hebr. VII. 27. &, ἅπαξ. 1 Petr. III. 18.

¶ ζῇ τῷ θεῷ) *vivit Deo*, vitam ex Deo glorioſam, v. 4, divini vigoris plenam, in perpetuum. Nam Deus eſt Deus viventium.

11 λογίζεσθε, *exiſtimatis*) Indicativus. nam verſu ſequenti incipit imperativus. Sic, λογιζόμεθα, c. III. 28. Quo quisque in ſtatu eſt, eo ſe cenſere debet.

¶ εἶναι) Pauci, ſed antiqui, omittunt. Legit cel. *Baumgartenius*: ego ambiguum habeo.

¶ ἐν, *in*) Conſtr. cum *viventes*, neque tamen non etiam cum *mortuos*: v. 8. niſi quod in illa parte potius adhibetur præpoſitio *cum* & *per*. c. VII. 4.

¶ τῷ κυρίῳ ἡμῶν) *Baumgartenius* rurſum pleniorem tuetur lectionem: ego breviorem rejicere non poſſum. Ita proni fuere librarii, Græci præſertim, ad cognomina *Ieſu* cumulanda.

12 μὴ, *ne*) Ad μὴ *ne* refer ἀλλὰ, *ſed*, ad μηδὲ, *neque* refer καὶ τὰ μέλη, *& membra* &c.

¶ μὴ οὖν βασιλευέτω, *ne ergo regnet*) Idem verbum c. V. 21. Synonymon, v. 9. Correlatum, *ſervire*. v. 6.

¶ θνητῷ, *mortali*) Vos enim, viventes, abalienati eſtis a corpore veſtro. c. VIII. 10.

¶ αὐτῇ ἐν) Paraphraſin hoc redolet. Etiam h. l. *Baumgartenius* & ego, uterque tuetur morem ſuum.

¶ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, *in concupiſcentiis ejus*) ſc. τοῦ σώματος, *corporis*. Cupiditates corporis ſunt fomes; peccatum, ignis.

13 μηδὲ παριστάνετε) Majorem vim habet mox aor. 1. παραστήσατε.

¶ τὰ μέλη ὑμῶν· ἑαυτοὺς καὶ τὰ μέλη, *membra veſtra*: *vos ipſos & membra*) Primo conſideratur perſona Chriſtiani, deinde actiones & munera. Homo in peccato mortuus non commode diceretur *ſiſtere SEIPSUM peccato*: ſed vivens poteſt ſe ſiſtere Deo.

¶ ὅπλα, *arma*) Allegoria a bello; ut *opſonia* v. 23.

¶ ἀδικίας, *injuſtitiæ*) quæ adverſatur juſtæ voluntati Dei.

¶ τῇ ἁμαρτίᾳ, *peccato*) Peccatum hîc conſideratur ut tyrannus.

¶ παραςήσατε, *ſiſtite*) ut Regi.

¶ ἐκ νεκρῶν, *ex mortuis*) Chriſtianus eſt *ex mortuo vivens:* fuerat mortuus, nunc vivit. Conf. Eph. V. 14 not. Ap. III. 1-3. Hîc quoque ſomnus eſt *mortis* imago.

¶ δικαιοσύνης, *juſtitiæ*) Antitheton, *ἀδικίας, injuſtitiæ.*

14 οὐ κυριεύσει, *non dominabitur*) nec jus habet nec facultatem. invitos non coget ad ſerviendum ſibi.

¶ ὑπὸ νόμον, *ſub lege*) Qui ſub lege eſt, ei dominatur peccatum.

15 ὑπὸ, *ſub*) c. VII. 2. 14.

16 δούλους, *ſervos*) Notatur *ſervitus*, ex qua ſequitur *obedientia.*

¶ δοῦλοι, *ſervi*) Notatur ſtatus *ſervitutis*, qui ſequitur *obedientiam.* 2 Petr. II. 19.

¶ εἰς, *in*) εἰς, *in*, bis pendet a *ſervi.*

¶ ὑπακοῆς, *obedientiæ*) *Obedientia* abſolute dicta in bonam partem ſumitur. Etiam juſtitia obedienter agentes ſibi promte aſſerit.

¶ εἰς δικαιοσύνην, *in juſtitiam*) Subaudi, *& juſtitiæ in vitam.* ex antitheto, coll. v. 20. ſs. c. III. 20 not.

17 χάρις δὲ τῷ θεῷ, *gratia vero Deo*) Idioma Paulinum eſt, quod propoſitiones categoricas ſolet non categorice & nude, ſed cum quodam quaſi modo, id eſt, cum ſignificatione affectus, gratiarum actionis, voti &c. efferre. vid. 1 Cor. XIV. 18. 2 Tim. II. 7 not. Ita hujus loci enthymema eſt: *fuiſtis ſervi peccati; ſed nunc obedientes facti juſtitiæ.* ſed accedit modus moralis: *gratia Deo, quod, quum fueritis ſervi peccati, nunc obediſtis juſtitiæ.* qui tamen modus hoc loco etiam hoc ſignificat, hunc ſtatum Romanorum eſſe beatum, quem omni modo tueri debeant. Hæc obſervatio faciet, ut multis in locis & ſententia ſermonis & ardor pectoris apoſtolici diſtincte appareat.

¶ ὅτι, *quod*) Sic *quod*, ſubaudito *quidem*, Ioh. III. 19.

¶ δοῦλοι, *ſervi*) præſertim in ethniciſmo.

¶ ἐκ καρδίας, *ex corde*) Veritas & efficacia religionis chriſtianæ. Mali non poſſunt plane ex animo eſſe mali, quin eos ſemper, vel inſcios, pœniteat ſui & ſervitutis ſuæ: ſed boni ex animo boni ſunt & libere.

¶ εἰς ὃν) Reſolve: ὑπηκούσατε εἰς τύπον διδαχῆς (coll. εἰς πάντα ὑπήκοοι, 2 Cor. II. 9) ᾧ vel εἰς ὃν παρεδόθητε. coll. εἰς, Gal. I. 6. Caſus relativi in locutione conciſa expreſſus, pendet a verbo præcedente, c. IV. 17, vel ſubſequente, c. X. 14.

¶ παρεδόθητε, *traditi eſtis*) Alias *doctrina* dicitur *tradi.* 2 Petr. II. 21. Ea phraſis hîc eleganter invertitur: eſtque verbum valde decorum, de iis, qui a peccato liberati, ſeſe dedunt & ſiſtunt, v. 16, magna dominii mutatione, ad illam lautam ſervitutem juſtitiæ.

¶ τύπον, *formam*) Pulcerrimum verbum. Exod. XXV. 40. Chriſti ea eſt forma. Gal. IV. 19.

¶ διδαχῆς, *doctrinæ*) Norma illa & regula, ad quam ſeſe componit ſervus, tantum ei per *doctrinam* oſtenditur; urgeri eum, non opus eſt.

18 ἐλευθερωθέντες, *liberati*) Methodi apoſtolicæ huc usque progreſſæ Conſpectum hunc habere juvabit:

I. *Pec-*

I. *Peccatum.* c. III, 9.
II. Peccati ex lege agnitio: ſenſus *iræ*: *mors* interna. c. III. 20.
III. Revelatio juſtitiæ Dei in Chriſto per evangelium, contra peccatum, pro peccatore. c. III. 21.
* IV. Centrum Paulinum, *FIDES*: revelationem illam ſine exceptione amplectens, & ad juſtitiam ipſam nitens & enitens. c. III. 22.
V. Remiſſio peccatorum & juſtificatio: qua peccatum admisſum homini, Deus Iudex pro non admiſſo, & juſtitiam amiſſam pro ſervata ducit. c. III. 24.
VI. Donum Spiritus ſancti: *amor* divinus in corde effuſus: *vita* nova interna. c. V. 5. VI. 4.
VII. *Iuſtitiæ* libera ſervitus in bonis operibus. c. VI. 12.

Ex hoc conſpectu patet, quare Paulus juſtificationem per fidem ſolam adverſus dubitantes errantesve probans, ſæpe mentionem faciat doni Spiritûs ſancti, & aliorum, quæ juſtificationem conſequuntur. Ex fide quippe eſt juſtitia: juſtitiam comitatur filiatio: filiationem conſequitur donum Spiritus ſancti cum clamore, *Abba pater*, & cum vitæ novitate. atqui fides & juſtitia per ſe non incurrit in ſenſum: donum autem Spiritus ſancti habet effectus valde conſpicuos & exſtantes. conf. *teſtatus eſt*, Act. XV. 8. Accedit, quod nobilitas horum fructuum potentiſſime redarguit vilitatem operum humanorum.

19 ἀνθρώπινον, *humanum*) Humanus ſermo frequens & quodammodo perpetuus, quo Scriptura ſe ad nos demittit. Sermo apertior non ſemper aptior ad rem ipſam. Accuſativus pro adverbio.

¶ διὰ, *propter*) Tarditas intellectus fluit ex infirmitate carnis, i. e. naturæ mere humanæ. conf. 1 Cor. III. 3.

¶ τῇ ἀνομίᾳ εἰς τὴν ἀνομίαν, *iniquitati in iniquitatem*) Ploce, a Syro non obſervata. τὸ *iniquitati* (cui *impuritas* tanquam pars toti præmittitur) opponitur *juſtitiæ*; τὸ *iniquitatem* opponitur *ſanctificationi. Iuſtitia* reſpondet voluntati divinæ: *ſanctificatio*, toti quaſi naturæ divinæ. Qui juſtitiæ ſerviunt, proficiunt: ἄνομοι, *iniqui*, ſunt *iniqui*, nil amplius.

20 τῆς ἁμαρτίας, *peccati*) Hic caſus vim habet: *peccatum* vos poſſederat.

¶ τῇ δικαιοσύνῃ, *juſtitiæ*) id eſt, reſpectu juſtitiæ.

21 τίνα οὖν καρπὸν εἴχετε τότε, ἐφ' οἷς νῦν ἐπαισχύνεσθε;) Tota hæc periocha vim habet interrogationis negantis. Iuſtos ait habere *fructum* ſuum in ſanctificationem: ſed *fructûs* nomine haud dignatur ea, quæ ſunt ἄκαρπα, Eph. V. 11. Ait igitur: quæ vobis nunc pudorem incutiunt, ea antehac non ſane fuere *fructus*. Alii poſt τότε interrogationis ſignum ponunt, ut ἐφ' οἷς interrogationi reſpondeat: ſed tum dixiſſet apoſtolus, ἐφ' ᾧ, ſcil. καρπῷ.

¶ νῦν, *nunc*) cum reſipuiſtis.

¶ γὰρ) *nam*, pro *autem*: ſed majore vi ſejungendi. conf. v. 22 fin. δὲ, *autem*. ſic γὰρ, *nam*, c. V. 7.

¶ ἐκείνων, *illorum*) non, *horum*. remote ſpectat præterita.

¶ θάνα-

¶ *θάνατος, mors*) Huic nomini nunquam additur epitheton *αἰώνιος*, *æterna*, v. 23, non modo in iis, in quibus mors cedit vitæ, ſed ne in iis quidem, qui in ignem, *cruciatum* & *exitium æternum* abibunt. Si quis cogitare poteſt, Scripturam caſu, non conſilio, quando expreſſe *æterna vita* memoratur, oppoſitum nunquam *æternam mortem*, ſed ubique aliter appellare, idque tam multis in locis; ei equidem æquipollentiam phraſium *exitium æternum* &c. relinquo. Ratio tamen differentiæ vel hæc eſt: Scriptura *mortem*, per proſopopoeian, ſæpe deſcribit ut hoſtem, eumque deſtruendum: *cruciatum*, non item.

22 *νυνὶ δὲ, nunc vero*) Νυνὶ perſæpe Paulus adhibuit, ſemper cum δὲ *vero*.

¶ *ἔχετε*) *habetis*: vel, *habete*: coll. v. 19.

¶ *εἰς ἁγιασμὸν, in ſanctificationem*) Antitheton: ἐφ' οἷς ἐπαισχύνεσθε. Eſtis ſanctum Dei ſacerdotium. Videtur reſpici Amos II. 11, לנזרים LXX, εἰς ἁγιασμόν.

23 *τὰ, τὸ*) Nota ſubjecti.

¶ *ὀψώνια - χάρισμα, ſtipendia - donativum*) Mala opera mercedem ſuam merentur, non bona: nam illa ſtipendium habent, hæc donativum. ὀψώνια, *ſtipendia*, plurale: χάρισμα, *donativum*, ſingulare, majore vi.

CAP. VII.

1 Ἢ, *an*) Interrogatio disjunctiva. Arcte hæc cohærent cum cap. VI. cujus v. 6. 14. 21. verba extant hoc capite recurrentia, καταργεῖσθαι, κυριεύειν, καρπὸς, θάνατος κτλ. Continuatur collatio ſtatus veteris & novi.

¶ *γινώσκουσι, cognoſcentibus*) Iudæis: quanquam omnium chriſtianorum eſt legem ſcire.

¶ *ὁ νόμος, lex*) v. gr. matrimonialis. *Lex* tota ponitur per ſynecdochen, convenienter ineunti periochæ, pro *lege matrimoniali*.

¶ *τοῦ ἀνθρώπου, homini*) id eſt, *mulieri*. v. 2. conf. 1 Petr. III. 4, ubi *homo interior* exteriorem præſupponit, & parallelismus in eo eſt, quod *homo* etiam ſeorſum de *muliere*, non modo de Adamo, viro prædicatur. *Homo* hîc in genere: ſed verſu 2 ſubſumit Paulus de muliere.

¶ *ἐφ' ὅσον, quoad*) nec diutius, nec minus diu.

¶ *ζῇ, vivit*) Lex. Proſopopœia. In apodoſi vita & mors adſcribitur non legi, ſed nobis. Hîc autem eſt protaſis, in qua ex ſenſu apoſtoli legi ipſi adſcribitur vita vel mors, & marito. Sermo nititur natura relatorum, quæ ſunt lex & homo. Vbi alterutra pars moritur, altera cenſetur mortua. Sic protaſis & apodoſis cohærent.

2 *ὕπανδρος*) Sic LXX.

¶ *δέδεται, ligata eſt*) Conſtrui poteſt cum *viro*, & cum *legi*.

¶ *τῷ νόμῳ τοῦ ἀνδρὸς*) Non incommode ſtatuas appoſitionem: *a lege, viro*.

3 *χρηματίσει*) ſcil. ἑαυτὴν, *ſubibit appellationem adulteræ*, idque vi legis. *Ipſa ſibi appellationem* adulteræ *contrahet*.

¶ *ἐὰν γένηται ἀνδρὶ ἑτέρῳ*) LXX, Deut. XXIV. 2.

4 *ὥστε*) Hoc majorem vim habet, quam ſi dixiſſet, οὕτως.

¶ *ἐθανατώθητε*) *mortificati eſtis*. id plus notat, quam *mortui eſtis*. Comparationis ſumma eſt: maritus vel uxor, conjugis morte, libertati reſtituitur. nam in protaſi

taſi pars moriens eſt vir: in apodoſi pars moriens ea eſt, quæ reſpondet mulieri.

¶ διὰ τȣ̃ σώματος, *per corpus*) Magnum myſterium. Cur in expiatione peccati mentio fit plerumque corporis Chriſti præ anima? Reſp. Peccati theatrum & officina caro noſtra eſt: huic medetur ſancta caro filii Dei.

¶ ἐγερθέντι, *excitato*) adeoque viventi.

¶ καρποφορήσωμεν, *fructificaremus*) A ſecunda perſona venit ad primam. *fructus* reſpondet proli: nam ſimilitudo eſt a matrimonio.

5 ἦμεν ἐν τῇ σαρκὶ) *eramus in carne*, i. e. carnales. vid. oppoſitum, v. 6 fin.

¶ διὰ, *per*) v. 8.

¶ τῷ θανάτῳ) ei *morti*, de qua v. 13. c. VIII. 6.

6 ἀποθανόντες, *mortui*) Sic v. 4, *mortificati eſtis*, de ea parte, quæ reſpondet mulieri. conf. Gal. II. 19. ἀποθανόντες *Chryſoſtomum* quoque legiſſe, non ἀποθανόντος, oſtendi *in der Antwort wegen des N. T.* p. 55. A. 1745.

¶ ᾧ) Plana conſtructio hoc ſenſu: per mortem ſoluti ſumus a lege, nos tenente.

¶ κατειχόμεθα) Verbum ſignificans. conf. συνέκλεισε, c. XI. 32. ἐφρȣρȣ́μεθα. Gal. III. 23.

¶ ἐν καινότητι πνεύματος, καὶ ȣ̓ παλαιότητι γράμματος, *in novitate Spiritus, ac non vetuſtati literæ*) Idem antitheton, c. II. 29. 2 Cor. III. 6. *Litera* non eſt lex per ſe ſpectata, quippe quæ ſpiritualis eſt & viva, v. 14. Act. VII. 38. ſed reſpectu peccatoris, cui Spiritum & vitam dare nequit, ſed morti eum relinquit, quin etiam profundius addicit. quanquam ille interim præſtare affectet, quod litera ejusque ſonus fieri jubet; ut ſpecies & nomen remaneat, ſicut mortua manus eſt manus. Per evangelium autem & fidem datur Spiritus, vitam & novitatem tribuens. 2 Cor. III. 6. coll. Ioh. VI. 63. *Vetuſtatis* & *novitatis* vocabulo Paulus ſpectat duo teſtamenta. quanquam credentes jam olim habuere primitias novi; & hodie non credentes retinent reliquias, immo totam vim V. T. Obſerva etiam *in* ſemel, non bis, poſitum. *Vetuſtati* ſervivimus, non Deo, conf. Gal. IV. 9, οἷς, *quibus*: nunc, non novitati, ſed, *in novitate*, ſervimus Deo. c. VI. 22.

7 ὁ νόμος ἁμαρτία; *lex peccatum*?) Sic fortaſſe objiciet, qui audierit, eadem de lege & de peccato prædicari: num lex eſt peccatum ſive cauſa peccati peccaminoſa? conf. v. 13 not.

¶ τὴν ἁμαρτίαν, *peccatum*) Obſervanda iterum proprietas verborum & differentia:

ὁ νόμος· τὸ λέγειν τȣ̃ νόμου.
ἡ ἁμαρτία· ἡ ἐπιθυμία.

ȣ̓κ ἔγνων, (a γινώσκω·) ȣ̓κ ᾔδειν, (ab οἶδα.) ἔγνων majus eſt, οἶδα minus. Hinc poſterius, cum etiam minor gradus negatur, eſt in incremento. Ἁμαρτία, *peccatum*, eſt quaſi materia peccans, ex qua *omnis* morbus & paroxyſmus *concupiſcentiæ*.

¶ ȣ̓κ ἔγνων, *non noram*) Sæpe Paulus indefinitum ſermonem proponit per primam perſonam, non ſolum perſpicuitatis gratia, ſed ex perpetua applicatione ad ſe ipſum. vid. 1 Cor. V. 12. VI. 12. Et ſic hoc loco.

¶ τήν τε γὰρ ἐπιθυμίαν, *etenim concupiſcentiam*) Penitior & reconditior eſt ἡ ἁμαρτία, *peccatum*: ἡ ἐπιθυμία, *concupiſcentia*, magis in ſenſum incurrit, eademque *peccatum* prodit, ut fumus ignem. Hunc διορισμὸν, hanc contradiſtinctionem, indicant particulæ, τὲ γὰρ, *etenim*. & *peccatum*, unum illud malum inhabitans,

 operatur

operatur *concupiſcentiam* variam: v. ſeq. & rurſum concupiſcentia parit peccatum conſummatum. Iac. I. 15.

¶ ὀυκ ἤδειν) *non noram*, concupiſcentiam eſſe malam. vel potius, non noram ipſam concupiſcentiam. motus demum incurrit in oculos.

¶ ἔλεγεν, *diceret*) Dixit autem, per ſe; tum, in animo meo. conf. *veniente*, v. 9.

8 διὰ τῆς ἐντολῆς, *per præceptum*) Conſtr. cum verbo ſeq. uti v. 11 bis.

¶ χωρὶς-νεκρὰ, *ſine-mortuum*) Axioma.

¶ νεκρὰ, *mortuum*) ſc. *erat:* non ita furebat per concupiſcentiam. vel: *eſt*.

9 ἔζων, *vivebam*) ζῆν h. l. non ſignificat duntaxat *degere*; ſed ponitur in expreſſa antitheſi ad *mortem*. Tonus phariſaicus. conf. v. ſeq.

¶ χωρὶς νόμȣ, *ſine lege*) lege amota, procul habita, quaſi nulla eſſet.

¶ ἐλθȣ́σης) Antitheton, χωρίς.

¶ ἐντολῆς, *præcepto*) ἐντολὴ, *præceptum*, pars eſt legis, addita expreſſiore connotatione virtutis coactivæ, quæ coercet, injungit, urget, prohibet, minatur.

¶ ἀνέζησεν) *revixit*, ſicut vixerat, quum per Adamum intraſſet in mundum.

10 ἀπέθανον, *mortuus ſum*) vitam illam meam amiſi.

¶ ἑυρέθη, *repertum eſt*) Sic, ἑυρίσκω *reperio*. v. 21.

¶ ἐις ζωὴν, *in vitam*) ratione intentionis divinæ primæ, &, aliter, ratione meæ opinionis, quam mihi habebam *vivens ſine lege*. *Vita* & lætitiam & agilitatem indigitat: *morte* oppoſitum innuente.

¶ ἀυτὴ) *ipſa*, eadem. Vulgo ἄυτη, ſed cel. *Baumgartenius* ἀυτὴ, recte. Conf. Act. VIII. 26 not.

11 ἐξηπάτησε, *decepit*) in avia duxit, ſicut latro viatorem. ad vitam me tendere putans, in mortem incidi.

¶ ἀπέκτεινεν, *occidit*) Hic terminus œconomiæ peccati, in confinio gratiæ.

12 ἅγιος, *ſancta*) Subaudi ex ſeqq. *& juſta & bona*. quanquam hæc ſynonyma potiſſimum ad ~~defendendum *præceptum*~~, cum ſua virtute pungente, opus fuit cumulari. *ſancta*, *juſta*, *bona*, ratione cauſæ efficientis, formæ, finis; (ut habent *Dorſchei Notæ ms.*) vel, *ſancta*, reſpectu officiorum erga Deum: *juſta*, reſpectu proximi: *bona*, reſpectu naturæ meæ: cui convenit, quicquid præcipitur, nam vita promittitur. v. 10. Ex his tribus epithetis convenientiſſime tertium aſſumitur verſu ſeq.

13 τὸ) *igitur, quod bonum eſt* -. Vis articuli notanda.

¶ θάνατος, *mors*) *malum* maximum, & mortis, mali maximi, cauſa: κατεργαζομένη *operans*.

¶ ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία, *ſed peccatum*) Sc. *mihi factum eſt mors*. neque enim participium κατεργαζομένη *operans* ſine verbo ſubſtantivo prædicatum conſtituit.

¶ ἵνα φανῇ ἁμαρτία, *ut appareret peccatum*) Ploce. peccatum, minime *bonum*. Hoc cohæret cum anteced.

¶ διὰ τȣ̃ ἀγαθȣ̃ - θάνατον, *per bonum -mortem*) Paradoxon. & magna vi epitheton *bonum* adhibetur pro ſubſtantivo *legem*.

¶ κατεργαζομένη, *operans*) Participium, ita reſolvendum: peccatum mihi mors factum eſt, *quippe quod* mihi vel per bonum patravit mortem. Non eſt tautologia; nam illud *per bonum* vim ſuperaddit ſecundæ parti hujus ſententiæ.

¶ ἵνα

¶ *ἵνα γένηται, ut fieret*) Hoc pendet ab *operans*. Sic *ἵνα ut* duplex gradationem facit. Si quis malit anaphoram ſtatuere, ſic quoque priorem partem declarabit altera.

¶ *καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς*) Caſtellio: *quam peccantiſſimum*. quia ſc. per *bonum*, per præceptum, operatur *malum*, mortem.

¶ *διὰ, per*) Conſtr. cum *fieret*.

14 *πνευματικός ἐστι, ſpiritualis eſt*) requirit, ut ſenſus omnis humanus reſpondeat ſenſui Dei: Deus autem eſt Spiritus.

¶ *σαρκικὸς, carnalis*) v. 18.

¶ *εἰμὶ, ſum*) Paulus comparato inter ſe duplici ſtatu fidelium, priſtino in carne, v. 5, & præſenti in ſpiritu, v. 6, deinceps a deſcriptione prioris ad deſcriptionem alterius contendens, id agit, ut & duabus objectionibus, quæ ex illa comparatione his verbis formari poſſent: *ergo lex eſt peccatum*, v. 7, &, *ergo lex eſt mors*, v. 13, ſatisfaciat, & earum ſolutioni totum intexat proceſſum hominis a ſtatu ſub lege ad ſtatum ſub gratia cogitantis, ſuſpirantis, contendentis atque enitentis, legisque in ea re functionem oſtendat. id, inquam, agit v. 7-25, donec c. VIII. 1 ſ. ad ulteriora pergit. Itaque hoc verſu 14 nec particula *enim* ullum omnino, nedum res ipſa tam grandem patitur ſaltum fieri ab uno ſtatu in alterum. nam Paulus ſtatum carnalem, hoc verſu, & ſpiritualem, c. VIII. 4, tum, ſervitutem verſu hoc & 23, libertatemque, c. VIII. 2, e diametro inter ſeſe opponit. Vtitur autem ante verſum 14. verbis præteriti temporis; tum, expeditioris ſermonis cauſa, præſentis, in præteritum reſolvendis, perinde ut alibi caſus, modos &c. facilitatis gratia, permutare ſolet: & v. gr. mox c. VIII. 2.4, a numero ſingulari ad pluralem, ibidem v. 9 a prima perſona ad ſecundam tranſit. Eoque commodius a præterito tempore ad præſens flectitur oratio, quod ſtatûs illius legalis indolem tum demum vere intelligat, poſtquam ſub gratiam venerit; & ex præſenti liquidius poſſit judicare de præterito. Denique unus ille idemque ſtatus proceſſusque varios habet gradus, vel magis præterito vel minus præterito tempore exprimendos; & ſenſim ſuſpirat, connititur, enititur ad libertatem: inde paulatim ſerenior fit oratio apoſtoli, ut videbimus. *Hinc minus mirandum, cur in diverſa abeant interpretes*. alii ex priore, alii ex poſteriore periochæ hujus parte nervos quærunt, & tamen totam periocham de ſimplici ſtatu exponere conantur, vel ſub peccato, vel ſub gratia.

¶ *πεπραμένος, venditus*) Servus venditus miſerior eſt, quam verna: & venditus dicitur homo, quia ab initio non fuerat ſervus. Idem verbum, Iud. III. 8. 1 Reg. XXI. 25. *Venditus*: *captus*, v. 23.

15 *ὃ γὰρ, quod enim*) Deſcribit ſervitutem, ita ut non excuſet ſe, ſed ut peccati tyrannidem accuſet, & miſeriam ſuam deploret. v. 17. 20. *Γὰρ, enim*, pertinet ad confirmandum *τὸ venditus*. Mancipium indigno domino primum ſervit cum gaudio, deinde cum mœrore; poſtremo jugum excutit.

¶ *οὐ γινώσκω*) *non agnoſco*, ut bonum: (idem eſt, quod *bonitatem fateri*, v. 16 in antitheto:) oppoſitum, *odi*.

¶ *θέλω, volo*) Non dicit *amo*, quod plus eſſet, ſed *volo*, oppoſiturus mox *τὸ odi*.

¶ *πράσσω-ποιῶ*) Pervulgata Græcis eſt differentia verborum *πράσσω* & *ποιῶ*. Illud,

Illud, gravius quiddam, quam hoc. Illud ponitur bis in præſenti, primum in negante ſermone, deinde in affirmante. οὐ πράσσω, *non ago*, res non deducitur in actum: ποιῶ, *facio*, intus & extra. Permutantur hæc verba v. 19. c. XIII. 3 ſ. hæcque permutatio non tantum non contraria eſt indoli orationis ſenſim aſcendentis, ſed etiam eam adjuvat & confirmat. namque v. 15 nondum ita acerbus eſt ſenſus mali, quod propterea ne nominat quidem, ſed v. 19 valde jam ægre fert *malum* ſibi ita imponere. Quo longius anima a *malo* diſtat, eo major ei cruciatus eſt, vel minimum *mali* ſaltem digito uno attingere.

16 σύμφημι, *conſentio*) Plus dicit συνήδομαι, *delector*, v. 22 not. Aſſenſus hominis, legi contra ſemet ipſum præſtitus, illuſtris character eſt religionis, magnum teſtimonium de Deo.

¶ καλὸς, *pulcra*) Lex etiam præſcindendo a legalitate, pulcritudinem habet. καλὸς, *pulcra*, ſanctitatem, juſtitiam & bonitatem dicit. v. 12.

17 οὐκ ἔτι, *jam non*) Hoc repetitur v. 20.

¶ οἰκοῦσα, *habitans*) v. 18. 20. Id verbum deinde dicitur de Spiritu. c. VIII. 9.

18 οἶδα, *novi*) Hæc ipſa notitia eſt pars hujus ſtatus, qui deſcribitur.

¶ τουτέστιν, *hoc eſt*) Limitat. *me* plus eſt, quam *carne mea*: & tamen *caro* non dicitur ipſum peccatum, (notand. contra Flacium:) ſed dicit Paulus: peccatum habitat in carne. Et jam aliquid boni ſecum vehit hic ſtatus, de quo Paulus agit.

¶ θέλειν, *velle*) Accuſativus, *bonum*, non additur: & hujus orationis tenuitas tenuitatem τοῦ *velle* exprimit.

¶ παράκειται) *jacet in conſpectu*, ſine victoria. Antitheton, de perficiendo bono, *non*, mox. Mens mea quærens, non reperit in re.

20 οὐκ ἔτι) *jam non*: ſc. ut antea perficiebam ego. Senſim exoritur ſerenitas & liberatio aliqua. ἐγὼ habet emphaſin, in antitheto ad *peccatum*. Is, qui ait non *volo ego* cum emphaſi, pro *non volo* (v. 16,) jam longius a peccato diremtus eſt.

21 εὑρίσκω) in hac pugna & ærumna *invenio* legem, ſine qua vivebam antea. Tantum. Propoſitio ea, quæ exſtat v. 14, repetitur.

¶ τὸν νόμον) *legem* ipſam, ſanctam in ſe.

¶ τῷ θέλοντι, *volenti*) Dativus commodi. Legem invenio, mihi non peccaminoſam aut letalem. Egregia ſermonis ſubtilitate exprimuntur prima ſtamina harmoniæ, amicitiæ & conſenſionis inter legem & hominem. Conſiderate præponitur participium, *volenti mihi*, in antitheto ad *mihi* alterum mox abſolute poſitum. Cum *volenti* conf. Phil. II. 13.

¶ ὅτι) *quia*.

¶ παράκειται, *adjacet*) Hîc bilanx commutatur. nam v. 18 voluntas bona *adjacet*, ut pars debilior: nunc malum *adjacet*, ut pars debilior, non mala voluntas.

22 συνήδομαι, *delector*) Hoc quoque jam plus eſt, quam σύμφημι *conſentio*, v. 16.

¶ τὸν ἔσω, *internum*) Hic jam interni, ſed tamen nondum *novi* tuetur hominis nomen. ſic quoque v. 25 *mente* dicit, non *Spiritu*.

23 βλέπω) *video*, ex parte animæ ſuperiore, tanquam e ſpecula, quæ dicitur

νοῦς

νῦς, *mens*, & in ſe repoſitam habet conſcientiam.

¶ ἕτερον) *aliam*, alienamque.

¶ μέλεσι, *membris*) Anima eſt, ut rex: membra ſunt, ut cives: peccatum, ut hoſtis, culpa regis intromiſſus, plectendi per civium oppreſſionem.

¶ τῷ νόμῳ τῦ νοός μυ) *dictamini mentis meæ* Lege divina *delectatæ*.

¶ αἰχμαλωτίζοντά με, *captivantem me*) qualibet victoria actuali. Duriore rurſum verbo utitur, ex ſancta impatientia: allegoria, a bello. coll. *repugnantem*.

24 ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος) *me miſerum, qui homo ſim*! *Homo*, ſi peccatum abeſſet, tam nobilis ac beatus; cum peccato, magis optat, non eſſe homo, quam talis eſſe homo. *homo* dicit ſtatum *hominis* per ſe, ut eſt naturâ. Hæc quiritatio ſummum eſt in lucta, & ex illa homo opis ſuæ nil eſſe expertus, quaſi imprudens incipit orare, *quis me liberabit?* quæritque liberationem, & exſpectat, donec ad illud *quis* palam ſeſe dat Deus in Chriſto. *Articulus mortis myſticæ.* Ex hoc ſenſu fideles quiddam trahunt usque ad obitum. c. VIII. 23.

¶ ῥύσεται, *liberabit*) Vi opus eſt. Verbum proprie adhibitum. nam ῥύεσθαι, ἐκ ΘΑΝΑΤΟΥ ἕλκειν. Ammonius ex Ariſtoxeno.

¶ ἐκ) *ex*.

¶ τῦ σώματος τῦ θανάτυ, *corpore mortis*) corpore ob peccatum mortuo. c. VIII. 10. Mors corporis eſt plena exſecutio mortis illius, de qua v. 13. & tamen in morte fit liberatio.

¶ τύτυ) σῶμα θανάτυ τύτυ dicitur pro σῶμα θανάτυ τῦτο. conf. Act. V. 20 not.

25 εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Hoc de improviſo tanquam perfugium unicum ſuaviſſime commemoratur, & nunc demum recte agnoſcitur. Sententia categorica eſt: Deus me *liberabit* per Chriſtum; non meæ res opis eſt. eaque ſententia ſummam rerum innuit: accedit autem modus moralis (de quo ad cap. VI. 17.) *gratias ago*. (Uti 1 Cor. XV. 57 ſententia eſt: Deus dat nobis victoriam: ſed accedit ἦθος ſive modus, *Deo gratia.*) Et τὸ *gratias ago* tanquam hymnus lætus ex adverſo reſpondet queſtui miſerabili, qui exſtat v. præc. *me miſerum*.

¶ ὖν, *ergo*) Concludit ea, in quæ ingreſſus erat verſu 7.

¶ αὐτὸς ἐγὼ) *ipſe ego*.

¶ νόμῳ θεῦ-νόμῳ ἁμαρτίας, *legi Dei -legi peccati*) νόμῳ Dativus, non ſextus caſus. v. 23. Iam homo eſt in æquilibrio ſervitutis & libertatis, idemque tamen ad libertatem anhelans legem ſanctam ab omni culpa immunem agnoſcit. Raro eſt æquilibrium merum. Hic lanx boni potior jam.

CAP. VIII.

1 Οὐδὲν ἄρα νῦν κατάκριμα, *nulla ergo nunc condemnatio*) Nunc venit ad liberationem & libertatem. Non autem ponit adverſativam δὲ, *autem*, ſed concluſivam ἄρα, *ergo*: conf. ad cap. II. 1.) quia jam in fine capitis VII confinia hujus ſtatus attigit. Nunc etiam plane ex diverticulo eximio in viam redit, quæ habetur c. VII. 6. Indicio eſt & poſita ibi & hic reſumta *nunc* particula, quæ tempus præſens (ut Germ. *Würcklich*) denotat. Ad *condemnatio* ref. *condemnavit*. v. 3.

1. 2 περιπατῦσιν· ὁ γὰρ νόμος, *ambulantibus: lex enim*) Suſpendit orationem

ætio-

ætiologia per parentheſin (*lex enim mortis: ambulantibus* v. 4.) qua per epanalepſin clauſa, orationem complet illud, *ſed ſecundum ſpiritum.* ubi τὸ *ſed* potius ad *non* v. 1, quam ad *non* v. 4, opponitur. Τὸ *ſed ſecundum ſpiritum* (ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα) graviſſimi teſtes priore loco prætermittunt: retinet cel. *Baumgartenius.* At continuo tractat Paulus illud, μὴ κατὰ σάρκα, *non ſecundum carnem*: deinde in progreſſu addit ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα, *ſed ſecundum ſpiritum*, v. 4 not.

2 νόμος τοῦ πνεύματος, *lex ſpiritus*) evangelium cordi inſcriptum. coll. c. III. 27. 2 Cor. III. 8. *Spiritus* vivificat: & hæc *vita* vegetat Chriſtianum.

¶ ἠλευθέρωσέ με, *liberavit me*) Verbum lene, in præterito: antea poſuerat verbum gravius, ῥύσεται, in futuro. Quod homini ſub lege difficile videtur, id gratia facillimum reddit, vel potius ipſa facit. Vtrumque opponitur τῷ *captivantem.* c. VII. 23.

¶ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, *peccati & mortis*) Reſpicit ea, quæ pro lege Dei dixit c. VII. 7 & 13. Obſerva, quod hîc ponitur *&*, ineunte verſu non ponitur, in antitheto, *ſpiritûs vitæ*, ubi aut eſt aſyndeton, *ſpiritûs*, *vitæ*, aut ita reſolvendum, τὸ πνεῦμα τῆς ζωῆς, *ſpiritus vitæ.*

3 τὸ) Habet hoc vim epitheti, ſic ſimpliciter reſolvendi: Deus perfecit condemnationem peccati, legi impoſſibilem. Deus (id quod Lex non poterat, nempe condemnare peccatum, ſalvo peccatore,) condemnavit peccatum in carne. Τὸ ἀδύνατον *impoſſibile* h. l. valet active: & Lutheri paraphraſis eſt ex ſenſu apoſtoli. vid. Wolfii Cur. ad h. l.

¶ τοῦ νόμου) *legis*, non modo ceremonialis, ſed etiam moralis. nam ſi lex moralis expers eſſet hujus *impoſſibilis*, non opus fuiſſet, mitti filium Dei. Porro *impoſſibile*, privatio, præſupponit habitum: olim potuit juſtitiam & vitam præſtare lex. c. VII. 10. Hinc homo primæ illius viæ veſtigia etiam poſt lapſum tam libenter ſequitur.

¶ ἑαυτοῦ) ἴδιον, v. 32, *ſuum*, in quem nil poterat peccatum & mors.

¶ πέμψας, *mittens*) Hoc quandam quaſi elongationem Filii a Patre, ut eſſet mediator, denotat.

¶ ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας, *in ſimilitudine carnis peccati*) Conſtr. cum κατέκρινε, *condemnavit.* Nos cum carne noſtra peccato penitus infecta debueramus morti dedi: ſed *Deus*, *in ſimilitudine carnis* illius (nam ſimilitudinem requirebat juſtitia) i. e. in carne Filii ſui vera eademque ſancta, *&* (quidem) *pro peccato*, *condemnavit peccatum* illud, (quod erat) in *carne* (noſtra,) ut nos liberaremur. ἐν *in* conſtr. cum *condemnavit.* coll. *per*, c. VII. 4.

¶ περὶ ἁμαρτίας τὴν ἁμαρτίαν, *pro peccato peccatum*) Subſtantivum iteratum, uti Luc. XI. 17 not. *diviſa domo*, *cadit domus.* Sed hîc accedit Ploce, ut indicat articulus poſteriore tantum loco poſitus. hi duo termini ad ſe invicem referuntur, ut *ſimilitudo carnis* & *caro.* Περὶ, *pro*: περὶ ἁμαρτίας eſt inſtar nominis, uti Pſ. XL. (XXXIX.) 7. ſic Ebr. X 6. 8. Sed hîc, in ep. ad Rom. ſic reſolvo: *condemnavit Deus peccatum eo nomine*, *quòd peccatum eſt.* Peccatum, *ut peccatum*, eſt condemnatum. Sic bis ponitur *peccatum*, eodem ſignificatu, (non duplici, ut fit in antanaclaſi) ſed articulus τὴν addit epitaſin.

¶ κατέκρινε, *condemnavit*) omnem vim ademit, confecit, peregit, interemit, *virtute privavit* (conf. *impoſſibile*, modo.) pecca-

peccatum, quod in filium Dei erat conjectum. *Condemnationem* enim peccati ſequitur etiam exſecutio. Oppoſitum τοῦ *juſtificare*. v. 1. c. V. 18 not. & 2 Cor. III. 9.

4 τὸ δικαίωμα, *jus*) Antitheton, *condemnatio*. v. 1.

¶ πληρωθῇ, *impleretur*) Id *implementum* deſcribitur mox, v. 5-11: inde *enim*, v. 5. *Juſtificatum* ſequuntur *opera juſtitiæ*. Peccatum eſt condemnatum: qui fuerat peccator, nunc recte agit, & lex eum non perſequitur.

¶ ἐν ἡμῖν) *in nobis*.

¶ μὴ κατὰ σάρκα, *non ſecundum carnem*) Antitheton: *in carne*. v. 3. Nunc demum evaſit Paulus ad apertum diſcrimen *carnis* & *Spiritus*. Spiritus denotat vel Spiritum Dei, vel ſpiritum fidelium. v. 16. Hic eſt vis nova ab Illo producta in nobis & ſuſtentata: & de hoc ſermo eſt, ubicunque *caro* ſtat in oppoſito.

5 οἱ γὰρ, *qui enim*) Ab hoc loco Paulus primario deſcribit ſtatum fidelium; & ſecundario, pro eo illuſtrando, contrarium.

¶ ὄντες, *qui ſunt*) Status.

¶ φρονοῦσι, *ſentiunt*) Senſus, e ſtatu fluens.

6 φρόνημα, *ſenſus*) Gall. *ſentiment*. Reſp. *ſentiunt*. v. 5.

¶ θάνατος-ζωὴ, *mors-vita*) in hac jam vita cum continuatione in altera. Conf. c. VI. 23.

¶ ζωὴ καὶ εἰρήνη, *vita & pax*) Addito verbo, *pax*, præparat ſibi tranſitionem ad v. ſeq. ubi deſcribitur *inimicitia*.

8 δὲ) ἐπιτατικόν.

¶ ἀρέσαι) ἀρέσκω h. l. ut ſæpe, ſignificat, non ſolum, *placeo*, ſed, *placere ſtudeo*. 1 Cor. X. 33. Gal. I. 10. affine, *ſubjici*, v. præc.

9 πνεῦμα θεοῦ, πνεῦμα χριστοῦ, *ſpiritus Dei, ſpiritum Chriſti*) Teſtimonium illuſtre de S. Trinitate, ejusque œconomia in corde fidelium. conf. cap. V. 8. 5. XIV. 17. 18. XV. 16. 30. Marc. XII. 36. Ioh. XV. 26. Gal. IV. 6. Eph. I. 17. II. 18. 22. 1 Petr. I. 2. Act. II. 33. Hebr. II. 3. 4. 1 Cor. VI. 11. 13 ſs. 2 Cor. III. 3 ſ. Ad *Dei* ref. v. 11. & antea ad *Chriſti* ref. v. 10. Nam Gnoriſmata hoc ordine procedunt: Qui Spiritum habet, Chriſtum habet: qui Chriſtum habet, Deum habet. Conf. de tali ordine, 1 Cor. XII. 4 ſ. Eph. IV. 4 ſ.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) *In*, particula valde obſervanda hoc capite, v. 1-4. 8-11. 15, de ſtatu carnali & ſpirituali. Nos in Deo; Deus in nobis.

¶ οὗτος) *hic* demum non eſt Chriſti: adeoque hæc tota oratio ad eum non pertinet.

¶ αὐτοῦ, *illius*) Chriſti. Chriſtianus eſt, qui Chriſti eſt.

10 εἰ δὲ χριστὸς, *ſi vero Chriſtus*) Vbi Spiritus Chriſti eſt, ibi Chriſtus eſt. conf. v. præc.

¶ σῶμα) *corpus*, peccaminoſum. nam hìc ſpiritui, non animæ, opponitur.

¶ νεκρὸν) Concretum. *mortuum* dicit, pro, *moriturum*, magna vi: morti adjudicatum deditumque. Sic cenſent, in quibus ſuccedit ſeparatio animæ & ſpiritus, vel naturæ & gratiæ.

¶ δὲ, *vero*) Oppoſitio immediata, quæ Purgatorium excludit, neque *corpori*, neque *ſpiritui* accommodatum, neque cum reliqua epiſtolæ hujus pleniſſimæ œconomia conveniens. v. 30. 34. 38. c. VI. 22 ſ.

¶ ζωὴ, *vita*) Abſtractum.

 ¶ διὰ,

¶ *διὰ, propter*) Iuſtitia parit vitam, ut peccatum mortem; non vita juſtitiam. contra Pontificios.

¶ *δικαιοσύνην, juſtitiam*) *Iuſtus-vivet.*

11 *ἰησοῦν, Ieſum*) Mox, in apodoſi, *Chriſtum.* Appellatio *Ieſu* ſpectat ad ipſum; *Chriſti*, refertur ad nos. Illa appellatio, tanquam nominis proprii, pertinet ad perſonam; hæc, tanquam appellativi, ad officium.

¶ *ζωοποιήσει, vivificabit*) Conf. *vita.* v. 6. Hæc vita neſcit condemnationem. v. 1.

¶ *διὰ*) *propter.* 2 Cor. I. 22. Vnus idemque eſt Spiritus, qui Chriſti eſt, & qui eſt in fidelibus. ergo ut Chriſtus vivit, ſic fideles vivent. *Διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτοῦ πνεύματος*, præfert *Baumgartenius.* Vtraque lectio antiqua & frequens. Levis ſæpe cauſa grave quiddam efficit. Fallor an librarius *τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ* in mente habens, pro *τὸ*, *τοῦ* ſcripſit, ex alliteratione ad *ου* bis continuo ſubſequens, & inciſum eodem caſu pertexuit. Magnum h. l. pondus verſionum. eæ accuſativum referunt.

12 *ἐσμὲν*) *ſumus*, nos ipſos agnoſcimus & ducimus. Didaſcalia vergens ad hortationem, (ſic *ſumus* ponitur etiam Gal. IV. 31.) & præſupponens homines ſpontaneos. *Debiti* ſenſum *lubentia* temperat.

¶ *οὐ τῇ σαρκὶ, non carni*) Subaudi, *ſed ſpiritui.* Sed hoc eleganter ſubaudiendum relinquitur.

¶ *κατὰ σάρκα, ſecundum carnem*) quæ nos in ſervitutem revocare conatur.

13 *τοῦ σώματος*) Alii, *τῆς σαρκός.* Prius defendit cel. *Baumgartenius*: ego in medio relinquo.

¶ *ζήσεσθε, vivetis*) Non dicit, *μέλλετε ζῆν, nacturi eſtis vitam*; ſed, *ζήσεσθε, manebitis in vita.* In pœnitentia eorum, in quibus caro dominata erat, & in tentatione eorum, in quibus ſpiritus regnat, caro & ſpiritus quaſi in æquilibrium veniunt; gratia illos, peccato hos præveniente: utramcunque in partem homo ſe vertit, ab ea denominationem accipit. Ab hoc loco Paulus plane miſſum facit carnalem ſtatum, & pertexta ea parte, quam cap. VI. 1 inceperat, purum ſtatum vitalem fidelium deſcribit.

14 *ἄγονται*) Medium: *ducuntur*, libenter.

¶ *εἰσὶν υἱοὶ θεοῦ*) Alii, *υἱοὶ θεοῦ εἰσιν* vel *υἱοί εἰσι θεοῦ.* Tres lectiones: quarum primam tuetur *Baumgartenius*; ego alteram, tertia fultam, quatenus *υἱοὶ*, ob emphaſin, præponitur. Et emphaſis me impulit ad hanc varietatem attingendam.

¶ *υἱοὶ, filii*) Filiis datur Spiritus. Gal. IV. 6. Ab hoc loco ingreditur Paulus ad ea tractanda, quæ deinde verbo *glorificavit* complectitur. v. 30. Non autem meram deſcribit gloriam, ſed ut guſtus ejus adhuc cruce diluitur. Eſt ergo ſumma: per paſſiones ad gloriam. intexitur ſuſtentatio in paſſionibus. Hinc totus ſermonis nexus patebit.

15 *γὰρ, enim*) Reſpicit *filii*, v. præced.

¶ *πνεῦμα δουλείας, ſpiritum ſervitutis*) Spiritus ſanctus ne in veteri quidem teſtamento fuit Spiritus ſervitutis; ſed apud fideles, in quibus habitabat, ita ſuam vim explicavit, ut tamen ſubeſſet ſenſus & affectus, qui quiddam ex ſervitute traheret, apud *parvulos.* Gal. IV. 1.

¶ *πάλιν*) *iterum*, ut antea. Habuerant Romani in gentiliſmo timorem vanum; ſed non ſpiritum timoris, ut habuerant ii, in quorum locum venerant gentes. Eccleſia omnium temporum eſt quaſi una quæ-

quædam perſona moralis. ſic, *iterum*, Gal. IV. 9. V. 1.

¶ εἰς φόβον, *in timorem*) Vid. Hebr. II. 15 not.

¶ υἱοθεσίας, *adoptionis*) Vid. Gal. IV. 1 ſ.

¶ κράζομεν, *clamamus*) ſinguli & univerſi. *Clamor*, ſermo vehemens, cum deſiderio, fiducia, jure, conſtantia. Et ipſe Spiritus *clamat*: *Abba pater*. Gal IV. 6 not.

16 τῷ) Spiritus noſter *teſtatur*: Spiritus Dei ipſe *una teſtatur* cum ſpiritu noſtro. Beati, qui teſtimonium diſtincte ſentiunt. αὐτὸ τὸ refertur ad v. 14.

17 συγκληρονόμοι, *coheredes*) ut ſciamus, plane magnam eſſe hereditatem, quam Deus dat nobis: nam Filio ſuo utique magnam dedit.

¶ εἴπερ, *ſiquidem*) Hæc clauſula eſt propoſitio nova, reſpectu eorum, quæ ſequuntur.

¶ συμπάσχομεν, *una patimur*) Huc ref. *paſſiones* v. ſeq. & ſic, *una glorificemur*, & *gloriam*.

18 γὰρ, *enim*) Ætiologia, cur modo mentionem fecerit paſſionis & glorificationis.

¶ τοῦ νῦν καιροῦ, *præſentis temporis*) Crux major in N. T. quam olim fuit, ſed eſt brevis. Καιρὸς, *tempus* breve. *præſens* & *futurum* inter ſe opponuntur.

¶ πρὸς, *ad*) id eſt, ſi comparemus invicem.

¶ εἰς ἡμᾶς) *in nos*. conf. 2 Cor. V. 2.

18, 19 ἀποκαλυφθῆναι - ἀποκάλυψιν) *Revelatur* gloria: & tum *revelantur* etiam filii Dei.

19 ἀποκαραδοκία) Hoc notat ſpem rei appropinquantis, & nixum animi cupide in eam inhiantis. *Exſpectatio creaturæ*, i. e. creatura exſpectans. Luth. in Poſt. eccl. h. l. *das endliche Harren*.

¶ τῆς κτίσεως, *creaturæ*) *Creatura* h. l. non denotat angelos, a *vanitate* immunes; nec homines duntaxat quoscunque, quanquam ne vaniſſimi quidem homines excluduntur, qui etſi in ſtrepitu vitæ vanitatem pro libertate habent, & gemitum partim obruunt, partim diſſimulant: tamen per tempora ſobria, quieta, inſomnia, calamitoſa, ſuſpiriorum vim, aure divina colligente, emittunt: neque excluduntur gentiles probi: fideles autem diſerte opponuntur *creaturæ*. Quod ſupereſt, denotat creaturarum univerſitatem, viſibilium, (uti κτίσμα *Macario* paſſim notat *creaturam* viſibilem. Homil. VI. § V &c.) & pro ſuo quodque genus captu. Sicut ſe habet creatura cuncta ad filios Dei, ſic ſe habent prædicata illius ad prædicata horum h. l. Mali nec deſiderant libertatem, nec aſſequentur. Ad creaturam ex peccato redundarunt incommoda: ad creaturam ex gloria filiorum Dei redundabit recreatio.

¶ υἱῶν) τέκνων. v. 21.

¶ ἀπεκδέχεται) Ἀπὸ in compoſito hoc denotat exſpectationem rei *ſperatæ* ex promiſſione. Idem verbum, v. 23. Et ſic modo, ἀποκαραδοκία.

20 ματαιότητι, *vanitati*) unde primus, quem Scriptura laudat, fidelium, הבל dictus. Et *vanitati* & *corruptioni* opponitur *gloria*, & maxima *vanitas* eſt idololatria c. I. 21. 23. *Vanitas*, abuſus & conſumtio. ipſi ſpiritus maligni dominantur in creaturam.

¶ ὑπετάγη, *ſubjecta eſt*) Paſſivum, media ſignificatione, proſopopœiæ tamen quiddam habente.

¶ οὐχ ἑκοῦσα, *non volens*) Nam initio aliter fuit. inde mavult *ſubjici Chriſto.* Hebr. II. 7 ſ.

¶ διὰ τὸν ὑποτάξαντα, *propter eum, qui ſubjecit*) id eſt, propter Deum. Gen III. 17. V. 29. Adamus eam obnoxiam vanitati fecit, non *ſubjecit.*

21 ἐπ᾽ ἐλπίδι, *ſuper ſpe*) Conſtr. cum *ſubjecta eſt.* Sic, *ſuper ſpe*, abſolute poſitum, Act. II. 26. Et conf. *ſpe*, v. 24.

¶ αὐτὴ ἡ κτίσις) *ipſa*, videlicet *creatura.*

¶ ἐλευθερωθήσεται, *liberabitur*) Liberatio non fit per plenam deſtructionem: alias quadrupedes, quum jugulantur, cum voluptate caderent.

¶ ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης, *a ſervitute corruptionis in libertatem gloriæ*) Ἀπὸ, *a* & εἰς, *in* ſunt oppoſita. *A* notat terminum a quo; *in*, terminum ad quem. *Servitus* & *libertas* eſt *creaturæ*: *corruptio* & *gloria* hominum, fidelium. *Vanitas* v. 20 eſt quiddam ſubtilius, quam φθορὰ, *corruptio.* Non ſolum *liberatio*, ſed etiam *libertas* illa eſt meta, ad quam ſuo modo tendit creatura.

¶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν, *in libertatem*) *ut libere ſerviant gloriæ filiorum.* Cluverus.

22 γὰρ, *enim*) Supponit hæc ætiologia, gemitum creaturæ non eſſe irritum, ſed audiri a Deo.

¶ πᾶσα) *cuncta.* Conſideratur, ut unum quoddam totum. conf. v. 28. 32. 39.

¶ συστενάζει, *ſimul ſuſpirat*) ſuſpiriis junctis. Singulare exemplum habet *Dio Caſſius* lib. 39, de *ejulatu* elephantorum, quos Pompejus, contra fidem datam, ut homines interpretabantur, in ludos inſumpſit: quo ipſe populus ita commotus eſt, ut imperatori diras imprecaretur.

¶ ἄχρι, *usque*) Innuit, finem fore ejus gemitus & dolorum.

23 οὐ μόνον δὲ, *non ſolum vero*) Concludit a ſuſpirio forti ad ſuſpirium multo fortius.

¶ αὐτοὶ-καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ, *ipſi-etiam nos ipſi*) Prius *ipſi* refertur per antitheton ad *creaturam*, v. 22: poſterius, ad v. 26, de *ſpiritu*: & tamen unum idemque ſubjectum denotat; alias dixiſſet apoſtolus, αὐτοὶ οἱ τὴν ἀπαρχὴν κτλ.

¶ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ πνεύματος, *primitias ſpiritus*) i. e. *Spiritum*, qui eſt *primitiæ.* vid. 2 Cor. I. 22 not. *Sumus primitiæ quædam creaturarum Dei*, Iac. I. 18, habemusque *primitias ſpiritus.* atque idem Spiritus penetrat omnes *creaturas*, Ps. CXXXIX. 7: quo ex loco gemitus creaturæ declaratur. *Primitias* habere dicuntur filii Dei, quam diu ſunt in via. *Primitias* & bonum primitias ſequens qui habent, iidem ſunt.

¶ ἔχοντες, *habentes*) Hoc involvit cauſam, *quia habemus.*

¶ ἐν ἑαυτοῖς, *in nobis ipſis*) Significat, fidelium gemitum longe differre a gemitu creaturæ.

¶ στενάζομεν) Στενάζω h. l. & v. 22 ſignificat *cum gemitu deſiderare.* coll. 2 Cor. V. 4.

¶ τὴν) Hic articulus oſtendit, appoſitione, ſi eam reſolvas, hanc contineri ſententiam: *redemtio corporis noſtri, eſt adoptio.*

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν, *liberationem*) Hæc erit in die noviſſimo, quem ſibi jam tum imminere proponebant. Affine ἐλευθερία, *libertas.*

24 ἐλπίδι) Dativus, non medii, ſed modi, ita *ſalvati ſumus*, ut ſuperſit etiamnum, quod ſperemus, & ſalutem & gloriam. Limitat præſentem ſalutem, ſed, dum limitat, hoc ipſo eam præſupponit.

¶ τί

¶ τί καὶ) *cur etiam* ſperat ille id? cum viſione, non eſt ſpe opus. Beati erunt certi de æternitate ſuæ beatitudinis; quia non egebunt ſpe: adeoque erunt confirmati.

25 εἰ δὲ, *ſi vero*) Ex natura ſpei deducit fidelium exſpectationem.

26 καὶ, *etiam*) Non ſolum creatura omnis ſuſpirat, ſed Ipſe Spiritus fert auxilium. coll. v. 23 not. 2. Fideles ex utroque latere tales habent, qui cum illis gemunt & communem cum illis cauſam faciunt: ex uno latere totam *creaturam*, ex altero multo magis *Spiritum*. Quatenus Spiritus gemit, reſpectus eſt ad *nos*: quatenus *etiam* auxilium fert, reſpectus eſt ad *creaturam*.

¶ συναντιλαμβάνεται) σὺν in hoc compoſito, ut in συμμαρτυρεῖ, v. 16.

¶ ταῖς ἀσθενείαις *infirmitatibus*, quæ ſunt in noſtra cognitione & in noſtris votis. abſtractum pro concreto: *infirmitatibus*, id eſt, orationibus, quæ per ſe infirmæ ſunt.

¶ γὰρ, *nam*) Explicat Paulus, quæ ſint *infirmitates*.

¶ τί-καθὸ, *quid-ſicut*) Conf. *quomodo aut quid.* Matth. X. 19.

¶ ὑπερεντυγχάνει) ὑπὲρ, *ſuper*: uti v. 37, ὑπερνικῶμεν· &, ὑπερεπερίσσευσεν, c. V. 20. Vtrumque, ὑπερεντυγχάνει, hoc v., & ἐντυγχάνει, v. 27, prædicatum eſt de eodem Subjecto, ſcilicet Spiritu S. Sic fere fieri ſolet, ut primo verbum compoſitum in ſua emphaſi juſta ponatur, deinde vero, loco ejus, ſimplex tantummodo repetatur. Sic Rom. XV. 4 προεγράφη prius: ſubſequitur genuinum alterum ἐγράφη.

¶ στεναγμοῖς, *ſuſpiriis*) Omne ſuſpirium proficiſcitur (thema, στενὸς) ex anguſtiis. itaque materia ſuſpiriorum eſt ex nobis: ſed formam inducit Spiritus ſanctus, unde ſuſpiria, vel ex triſtitia, vel ex gaudio, fidelibus ſunt ineffabilia.

27 δὲ) Ref. ad α privativum in ἀλαλήτοις.

¶ τὰς καρδίας, *corda*) In cordibus habitat Spiritus, & *intercedit*. Chriſtus, in cœlo. Qui *ſcrutatur corda*, eſt Pater, cui id in Scriptura potiſſimum tribuitur.

¶ τὸ φρόνημα τοῦ πνεύματος, *ſenſum ſpiritus*) Conf. φρόνημα v. 6. *Senſum*, nominativus: a plurali, *ſenſa*, *ſenſorum*.

¶ τοῦ πνεύματος, *Spiritus*) ſancti. v. præc.

¶ κατὰ) *ad.* κατὰ θεὸν, non κατὰ ἄνθρωπον. (conf. 1 Ioh. III. 20.) ut Deo dignum, eique acceptum & manifeſtum eſt. Spiritus ſanctus intelligit ſtilum curiæ cœleſtis, Patri acceptum. Emphaſin habet hoc, commate ineunte.

¶ ὑπὲρ ἁγίων, *pro ſanctis*) Non additur articulus. *ſancti* ſunt, & *Deo* propinqui, & auxilio digni, pro quibus *intercedit*.

28 οἴδαμεν δὲ, *novimus autem*) Antitheton: *non novimus*. v. 26.

¶ τοῖς ἀγαπῶσι, *amantibus*) Hic deſcribitur ſubjectum a fructu eorum, quæ hactenus dicta ſunt, amore erga Deum; qui *amor* etiam facit, ut fideles *omnia*, quæ Deus immittit, dextre in bonam partem accipiant, & omnia conſtanter pervincant. Mox in *vocatis* denotatur cauſa, cur huic ſubjecto tam lautum prædicatum tribuatur.

¶ πάντα συνεργεῖ) *omnia cooperantur*, per ſuſpiria & aliis modis. Sic 1 Macc. XII. 1: ὁ καιρὸς αὐτῷ συνεργεῖ.

¶ εἰς ἀγαθὸν, *in bonum*) ad glorificationem uſque. v. 30 fin.

¶ τοῖς

¶ τοῖς κατὰ πρόθεσιν κλητοῖς ἔσιν, *iis qui ſecundum propoſitum vocati ſunt*) Nova propoſitio reſpectu eorum, quæ ſequuntur. Anakephalæoſin totius beneficii, in juſtificatione & glorificatione ſiti, verſu 30 dare inſtituens, regreditur nunc primum ad ſummas ejus radices, ex his ipſis fructibus dulciſſimis demum noſcendas; ſimulque præludit capiti nono. προθεσις *propoſitum* eſt, quod Deus conſtituit de ſalute ſuorum. κλητοῖς, *vocatis*, nomen eſt, non participium: quia accedit ἔσιν, qui *ſunt* vocati. τὸ *propoſitum* explicatur v. 29. τὸ *vocati*, v. 30.

29 προέγνω) *prænovit.* Hafenrefferus vertit: *antea agnovit.* πρόθεσις *propoſitum* complectitur πρόγνωσιν *præcognitionem* & προορισμὸν *prædeſtinationem.* nam & illi & his annectitur *vocatio.* v. 28-30. Eph. I. 9: ubi tamen θέλημα, *voluntas* latius patet, quam *prædeſtinatio.* Et *præcognitionem* certo comitatur *prædeſtinatio.* nam *præcognitio* tollit *rejectionem*; c. XI. 2. *rejectio* autem & *prædeſtinatio* ſunt oppoſita.

¶ προώρισε, συμμόρφους, *prædeſtinavit, conformes*) Declarat, qui ſint, quos *prænovit*, nempe ii, qui ſunt *conformes* &c. Hic eſt *character* præcognitorum & glorificandorum. 2 Tim. II. 19. Phil. III. 10. 21.

¶ τῆς εἰκόνος, *imaginis*) Conſtr. cum συμμόρφους, quanquam σύμμορφον Phil. l. c. dativum regit. Hic cum genitivo magis habet vim ſubſtantivi. Similitudo eſt ipſa *adoptio filiorum*, non crux aut gloria. nam hæc ſequitur demum *juſtificationem*, de qua v. 30: qui autem *filii* Dei ſunt, *fratres* Chriſti ſunt. *Conformitatem* cum Filio Dei (Gal. IV. 19) ſubſequitur *conformitas* cum ejus cruce aut gloria. Sic Eph. I. 5, *prædeſtinans nos in adoptionem filiorum.*

¶ εἰς τὸ) Cauſa, cur cum *præcognitione* conjuncta ſit *prædeſtinatio.* nempe Chriſtus debet habere multos fratres; hæc multitudo autem excideret, aut certe minueretur, ſi *præcognitio* eſſet ſine *prædeſtinatione. Prædeſtinatio* vincit omnia impedimenta ſalutis fidelium, & adverſa convertit in ſecunda.

¶ εἶναι) *ut ſit* & conſpiciatur.

¶ πρωτότοκον, *primogenitus*) Ipſa reſurrectio glorioſa Chriſti & fidelium eſt quædam generatio. Matth. XIX. 28.

30 τούτους καὶ ἐδικαίωσεν, *hos etiam juſtificavit*) Non abſolute parem eorum, qui vocantur, juſtificantur, glorificantur, numerum Paulus ſtatuit: non negat, poſſe fidelem inter vocationem ſpecialem & glorificationem deficere, c. XI. 22; nec negat, eos etiam vocari, qui non juſtificentur: ſed docet, Deum, quantum in ipſo eſt, a gradu ad gradum perducere ſuos.

¶ ἐδόξασε, *glorificavit*) Loquitur in præterito, tanquam a meta reſpiciens ad ſtadium fidei, & ex æterna gloria in ipſam quaſi retro æternitatem, in qua Deus glorificationem decrevit.

31 πρὸς ταῦτα) *ad hæc*, quæ cap. III. V. VIII dicta ſunt. q. d. ultra non poſſumus ire, cogitare, optare. Et ſi quis ipſius infidelitatis nomine velit aliquid πρὸς ταῦτα (conf. Luc. XIV. 6.) *contra hæc* proferre, nil poſſit.

¶ εἰ) *ſi.* Conditionalis pro cauſali, firmiorem facit conſequentiam. Plerique ſtatuunt tres periochas hoc loco, quarum quælibet per interrogationem incipiat in τίς *quis*, cum anaphora, & reſponſionem habeat ſubſequentem, quæ anthypophora vocatur. Atqui aliam ſpectavit analyſin apoſtolus. Sunt ab hoc

hoc verſu quatuor periochæ: una, generalis; tres, ſpeciales. quælibet habet primum gloriationem, de Gratia; mox, interrogationem congruam, adverſa omnia provocantem, cui τὸ *perſuaſus ſum* reſpondet. Prima, generalis, eſt hæc: *ſi Deus pro nobis, QVIS contra nos*? ſpecialis prima hæc, de præterito: *qui ne ſuo quidem filio pepercit, ſed pro nobis omnibus tradidit illum: QVOMODO non etiam cum illo omnia nobis condonabit? QVIS accuſabit electos Dei?* (ubi in interrogatione conſectarium eſt ex gloriatione de *præterito*: natura enim rei non ferebat periocham nonniſi per *præterita* expreſſam. Vtique duplex etiam *futurum* eſt in *condonabit*, *accuſabit*; ſed id tamen manifeſtum habet ad *præterita* reſpectum. Peccata commiſſa Deus omnia condonabit. Ob ea commiſſa nemo jam electos Dei accuſare poteſt. Atque τὸ *quomodo*, *quis* compinguntur hoc modo in unam eandemque periocham, ſed duplex item eſt reſpectus. 1 *ſuo Filio Deus non pepercit*. Ergo *etiam cum illo omnia nobis condonabit*. 2 *pro nobis omnibus tradidit illum*. Ergo *nemo accuſabit electos Dei.*) ſecunda, de præſenti: *Deus juſtificans; QVIS condemnans?* conf. omnino Ies. L. 8. 9. tertia, de futuro: *Chriſtus &c. QVIS nos ſeparabit.* &c. futurum enim eſt in *ſeparabit*. coll. v. 38 fin. Præteritum & Præſens, fundamentum Futuri. Et ſæpe ex morte Chriſti amor infertur. c. V. 5 ſeqq. Gal. II. 20. Ap. I. 5. Frequens etiam eſt talis apodoſis interrogans, & maxime convenit ſermoni animoſo. Act. VIII. 33. Num. XXIV. 9. Iob IX. 12. XXXIV. 29. Ps. XXVII. 1. Es. XIV. 27. XLIII. 13. Thren. II. 13 fin. Amos III. 8.

32 ὅς γε, *qui*) Prima hæc periocha ſpecialis quatuor habet ſententias: primam reſpicit tertia, ſecundam quarta. Filio non pepercit: ergo nil non condonabit. Filium tradidit pro nobis: ergo nemo accuſabit nos propter peccata. c. IV. 25, *traditus eſt*. Neque τὸ *quis accuſabit* tam arcte cohæret cum eo, quod ſequitur, quam cum eo, quod antecedit. nam Chriſti traditio pro nobis, omnem *accuſationem* prohibet: *accuſationem* non prohibet, ſed vincit *juſtificatio*. γὲ ſuavitatem habet plenam exultationis, uti καὶ, *etiam*, v. 34 iteratum. ὅς, *qui*, habet apodoſin, *is*, implicitam verbis ſubſequentibus.

¶ ὀυκ ἐφείσατο, *non pepercit*) LXX, ὀυκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου κτλ. Gen. XXII. 16, de Abraham & Iſaac: eumque locum Paulus videtur in mente habuiſſe. Deus paterno ſuo amori quaſi vim adhibuit.

¶ ἡμῶν πάντων, *nobis omnibus*) Alias fere dicitur, *omnes nos*, *omnium noſtrûm*, ſed hìc *nobis* priore loco poſitum, majore vi & accentu. Senſus gratiæ in *nos* prior eſt ſenſu gratiæ *univerſalis*. Multa exſtant applicationis exempla ſine mentione univerſalitatis, v. gr. 1 Tim. I. 15 ſ. univerſalitas autem deinceps ad ulteriora officia acuenda laudatur. ibid. c. II. 1 ſ.

¶ παρέδωκεν) Sic LXX, Es. LIII. 6.

¶ καὶ σὺν ἀυτῷ, *etiam cum ipſo*) Καὶ *etiam* addit epitaſin argumento a majori ad minus. Plus fuit, *Filio non parcere*: nunc, *cum Filio*, id eſt, quum Filium Dei nobis impenſum habemus, utique omnia condonabit.

¶ πάντα) *omnia*, ſalutaria.

¶ χαρίσεται, *condonabit*) Antitheton: *non pepercit*. Quæ ex redemtione conſequuntur, ipſa quoque *gratuita* ſunt.

33 ἐκλεκτῶν θεοῦ, *electos Dei*) v. 29.

¶ δικαιῶν, *juſtificans*) Oppoſita: *juſti-*

ficare & *condemnare*. v. 3 not. Eſ. L. 8 ſ. quem locum antea citavimus, ſimiliter præcedit ſubinde hypotheſis, & ſequitur Subjectio, interrogative concepta: ex. gr.

A Propinquus eſt, qui juſtificat me:

B 1. *quis litigabit mecum? ſtabimus una.* Hoc videtur tantiſper ex ſenſu V. T. dictum eſſe, quod *propinquus* ſit, cum e contrario apud Rom. dicatur, *Deus juſtificans*, ſine reſtrictione.

B 2. *quis dominus judicii mei? appropinquet ad me.*

C En Dominus Deus auxiliabitur mihi:

D quis eſt *ille* qui *condemnabit me*?

Hîc videtur apoſtolus *A* aſſumſiſſe, & e contrario *B* omiſiſſe, itemque *C* omiſiſſe, & e contrario *D* allegaſſe:

34 ὁ ἀποθανὼν, μᾶλλον δὲ-, ὃς καὶ-, ὃς καὶ, *mortuus, magis vero-, qui etiam-, qui etiam*) His quatuor momentis reſpondet ſeries enumerationis contrariorum, v. 35. 38 ſ. In v. 35 ſunt leviora & minora, quæ omnia poſſunt referri ad *mortem* v. 38, quia ſunt diſpoſitiones præviæ ad *mortem.* Graviora ſunt v. 38 ſ. Id ſtatim uberius evolvetur.

¶ μᾶλλον, *magis*) c. V. 10. Fides noſtra niti debet morte Chriſti, ſed *magis* etiam eo debet proficere, ut nitatur Ejus reſurrectione, regno, adventu.

¶ ἐστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ, *eſt in dextra Dei*) poteſt ſervare; ipſe & Pater. Non præmittitur mentio aſcenſionis, nec ſequitur mentio adventus glorioſi. nam illa eſt actus ſeſſionis ad dextram: hæc, plane tollit omnia, ſeparationem ab amore Dei intentantia, & glorificationem affert, de qua v. 30.

¶ ἐντυγχάνει, *intervenit*) vult ſervare; ipſe & Pater.

35 τίς ἡμᾶς χωρίσει, *quis nos ſeparabit*) Perpetua in poſterum conjunctio cum *amore* Chriſti & Dei deducitur ex Chriſti *morte*, *reſuſcitatione*, *ſeſſione ad dextram Dei* & *interventione*. conf. c. V. 5 ſ. 9 ſ. Hebr. VII. 25. *Quis* autem mox per enumerationem declaratur, ſine ſubſequente ætiologia; ex quo iterum patet, ætiologiam ante *quis nos* eſſe quærendam, v. 34. & *quis* ait, non *quid*, quanquam ſubjicit, *afflictio &c.* quia ſub his adverſis latent hoſtes.

¶ τῆς ἀγάπης, *amore*) erga nos. v. 37. 39. Fundamentum, cur ab amore ſeparari non poſſimus, eſt amor: fundamentum hujus fiduciæ, amor perſpectus.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Chriſti*) Cum amore Chriſti unus eſt amor Dei. v. 39.

¶ γυμνότης) *penuria veſtium*, ſumma egeſtatis. 1 Cor. IV. 11. 2 Cor. XI. 27. Sermo fere incedit per paria, *fames ac nuditas* &c.

¶ κίνδυνος, *periculum*) Hypocritæ ſæpe periculis meris ſuccumbunt.

¶ ἢ μάχαιρα, *aut gladius*) inſtrumentum *mactationis*. Suæ mortis genus Paulus nominat. conf. c. XVI. 4. Phil. II. 17 not. Multi martyres, quos alia tormenta conficere non potuere, gladio *conſummati ſunt*, ἐτελειώθησαν.

36 καθὼς, *ſicut*) Declarat, cur verſu præc. tam multa adverſa enumeret.

¶ ὅτι-σφαγῆς) Sic LXX; Ps. XLIV. 23. Sic & eccleſia V. T. & multo magis eccleſia N. T. dicere potuit & poteſt.

¶ ἕνεκα σοῦ, *tui cauſa*) Sic pati bonum eſt: aliis de cauſis irriti ſunt dolores, quibus ſcatet mundus.

¶ θα-

¶ θανατούμεθα, *morte afficimur*) Prima claſſis beatorum fere completur per eos, qui violenta morte obierant. Matth. XXIII. 34 ſ. Hebr. XI. 37. Ap. VI. 11. XX. 4.

¶ ὅλην τὴν ἡμέραν) Sic LXX paſſim· כל היום adagium. *totum diem*, *omni die*· Matth. XX. 6. Ps. cit. v. 16. 9.

¶ ἐλογίσθημεν, *reputati ſumus*) ab hoſtibus, a nobis.

37 ὑπερνικῶμεν, *exſuperamus*) vim habemus non modo parem & ſufficientem, ſed longe ſuperantem ad vincenda præcedentia. ne ſequentia quidem oberunt. quia Chriſtus, quia Deus major eſt omnibus. Hac periocha deſignatur illa ſumma quaſi linea, quam Chriſtianus ante beatam analyſin aſſequi poteſt.

¶ διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος) Aoriſtus: *per eum*, *qui amore ſuo* nos in Chriſto *complexus eſt*, & ob id ipſum per adverſa nos probat.

38 πέπεισμαι, *perſuaſus ſum*) victa omni dubitatione.

¶ γὰρ) Minora non obſunt. *nam* majora non oberunt.

¶ οὔτε θάνατος κτλ. *neque mors &c.*) Hoc infertur ex v. 34 ordine admirando:

neque mors nocebit nobis,	nam *Chriſtus mortuus eſt*:
neque vita: (conf. c. XIV. 9.)	*reſurrexit*:
neque angeli neque principatus, *neque præſentia neque futura*: conf. Eph. I. 20 ſ.	*eſt in dextra Dei*:
neque virtus, *neque altitudo neque profundum*, *neque alia ulla creatura.*	*intervenit.*

Atque hinc illuſtratur ſeries verborum. Incedit enim ſermo per paria: *neque mors*, *neque vita*: *neque præſentia*, *neque futura*: reliqua duo paria per χιασμὸν ſubjiciuntur: *neque virtus*, *neque altitudo*, *neque profundum*, *neque alia creatura ulla*; ſic tamen, ut etiam quælibet *virtus & altitudo*, ut *profundum & quævis creatura* conjungantur. Similis χιασμὸς, Matth. XII. 22: *ita ut cæcus & mutus & loqueretur & videret.* Quodſi cuipiam receptior enumerationis ordo magis placet, ſic legat:

neque mors, *neque vita*:
neque angeli, *neque principatus*, *neque virtutes*:
neque præſentia, *neque futura*:
neque altitudo, *neque profundum*, *neque alia creatura ulla*:

ut ſint quatuor ſpecierum paria; & ſecundum quartumque par, genus primo ultimove loco adjectum habeat. Sed ſuperiorem illam enumerationis ſeriem defendit major teſtium antiquitas. Hunc receptum verborum ordinem defendit cel. *Baumgartenius*: ego inciſum οὔτε δυνάμεις poſt μέλλοντα ponendum cogitavi, utriuſvis tamen ordinis ratione perpenſa. Quatuor ſunt aperte hæc Paria: (1) *mors*, *vita*: (2) *angeli*, *principatus*: (3) *præſentia*, *futura*: (4) *altum*, *profundum*. Quarto Pari additur in genere, *ulla alia creatura*; & hoc, quod reliquum eſt, δυνάμεις, *Poteſtates*, vel ad ſecundum Par, ex recepta lectione aggregatur, vel ad tertium, ex variante. Non præterit me, magna apud Patres varietate affici inprimis tales enumerationes: ſed tamen *conjunctio* teſtium, in hoc inciſo, οὔτε δυνάμεις, poſt μέλλοντα ponendo, quamvis ceteroqui diſcrepant invicem, contemni nequit, nec *nimium*, ſed quod

quod ſatis eſt, *probat.* *Clementem* Alexandrinum non allegavi pro mea ſententia, ſed tamen is ne pro oppoſita quidem allegari poteſt. Rich. *Simonii* de cod. *Alexandrino* teſtimonium rejici non debet: nam *Millius* ordinem verborum, quem raro curat, hic quoque ex cod. illo notare ſuperſedit. Pondus addunt *Armen. Copt.* Receptum verborum ordinem egomet faciliorem agnoſco: ac liberum manet lectori judicium. Certe reſpectus hujus enumerationis ad verſum 34, paulo ante demonſtratus, ita evidens eſt & ſalutari doctrina refertus, ut pro *arbitrario* interpretamento haberi recuſet. Nunc eadem inciſa ſingulatim videbimus.

¶ *θάνατος*, *mors*) *Mors*, maxime terribilis habetur: & primo hîc loco ponitur, collato verſu 34 ejusque ſerie, & verſu 36. Innuitur ergo mors etiam quæ ab hominibus infligitur: vivi comburium, ſtrangulatio, beſtiæ &c.

¶ *ζωὴ*, *vita*) & in ea *θλίψις*, *afflictio* &c. v. 35. item vitæ diuturnitas, tranquillitas, omnesque *homines* viventes. Horum nil oberit. conf. 1 Cor. III. 22.

¶ *ἄγγελοι*, *angeli*) *Angelorum* mentio fit, per gradationem, poſt implicitam hominum mentionem. conf. 1 Cor. XV. 24 not. Hoc loco & de bonis angelis (conditionate, uti Gal. I. 8,) & de malis (categorice) accipi poteſt. (nam hos quoque *angelos* abſolute dici, non modo *angelos diaboli*, Matth. XXV. 41, reperias.) 1 Cor. IV. 9. VI. 3. XI. 10. 1 Tim. III. 16. 1 Petr. III. 22. 2 Petr. II. 4. Iud. v. 6. Ap. IX. 11 &c. Ps. LXXVIII. 49.

¶ *ἀρχαὶ*, *principatus*) Hi continentur etiam angelorum appellatione, ut ceteri ordines, Ebr. I. 4. 14, ſed ſpeciatim *angeli* videntur appellari, qui ſæpius reliquis mittuntur. *Principatus* ſic dicuntur, atque etiam *throni*, Col. I. 16, non tamen *regna.* namque *regnum* eſt Filii Dei. 1 Cor. XV. 25. 24.

¶ *οὔτε ἐνεστῶτα οὔτε μέλλοντα*, *neque præſentia neque futura*) *Præterita* non memorantur, ne peccata quidem: nam prænterierunt. *Præſentia* ſunt, quæ nobis, quam diu peregrinamur, vel mundo toti, dum is finitur, accidunt. Sancti enim ſpectantur vel ſingulatim vel conjunctim. *Futura*, quæ nobis vel poſt noſtra in mundo, vel poſt totius mundi tempora occurrent, ut judicium noviſſimum, conflagratio mundi, ſupplicium æternum; vel ea, quæ cum jam ſint, tamen nobis nominetenus in futuro ſeculo demum innoteſcent. Eph. I. 21.

¶ *οὔτε δύναμις*, *neque virtus*) *Δύναμις* ſæpe reſpondet Hebraico צבא & *copias* dicit.

39 *οὔτε ὕψωμα οὔτε βάθος*, *neque altum neque profunditas*) *Præterita* & *futura* ſpectant ad differentias temporum: *altum* & *profunditas*, ad differentias locorum. Quam multa, magna, varia, his vocabulis comprehendantur, non novimus, nec tamen timemus. *Altum*, grandi hîc ſtilo, dicitur pro cœlo: *profunditas*, pro abyſſo. coll. cap. X. 6. 7. Eph. IV. 8. 9. 10. i. e. neque ardua & alta, neque præcipitia ac profunda, non dicam, ſenſuum, affectuum, famæ, facultatum, Phil. IV. 12. nec dicam, murorum, montium, aquarum, ſed cœli & abyſſi ipſius, quorum vel ſecura cogitatio externare mentem humanam poteſt, nos terret. Porro Paulus Græce non dicit, *ὕψος*, *βάθος*, ut alibi alio ſenſu: neque *ὕψωμα*, *βάθυσμα* (uti Plutarchus, *ὑψώματα τῶν ἀστέρων*, & Theophraſtus, *βαθύσματα τῆς λίμνης*) ſed *ὕψωμα*, *βάθος* deri-

derivativum & primitivum, variumque ſonum quaſi ſtudio adhibens. ὕψος, nomen primitivum, abſolute ſonat *altitudinem*, ὕψωμα verbale quiddam, non tam altum, quam altatum ſive elatum: ὕψος, Dei eſt, & cœli tertii; unde nil infeſtum nobis. ὕψωμα fortaſſe parechesin habet ad verbum ϛερέωμα LXX interpretibus frequens: & certe dicitur h. l. de regionibus illis, quas ſcandere arduum eſt, & ubi poteſtates tenebrarum verſantur, adverſum nos ſe horribiliter *efferentes*. βάθος, quaqua deſcendit, nil nocet nobis.

¶ κτίσις, *creatura*) quæcunque ſunt, extra Deum, & qualiacunque ſunt. Hoſtes viſibiles ne nominare quidem dignatur.

¶ δυνήσεται, *poterit*) etiamſi multa conentur.

¶ χωρίσαι, *ſeparare*) neque vi, v. 35. neque per viam juris, v. 33 ſ.

CAP. IX.

1 Ἀλήθειαν, *veritatem*) De nexu vid. not. ad c. I. 16. Non additur hic articulus: (conf. 2 Cor. VII. 14. XI. 10.) quia non eſt ſermo de veritate omni, ſed de re quadam vera in ſpecie, quo ſenſu etiam ἀλήθειαι in plurali dicuntur in Ps. XII. 2, LXX. 2 Macc. VII. 6. Hæc aſſeveratio præcipue ſpectat verſum 3, ubi *enim* ponitur, uti Matth. I. 18. Itaque v. 2 ὅτι notat *quia*, & innuit voti cauſam. Verſus 2 per ſe, ſine tanta aſſeveratione, fidem inveniebat.

¶ λέγω, *dico*) Deliberate loquitur apoſtolus.

¶ ἐν χριϛῷ) ב ἐν interdum facit ad juramentum.

¶ ου ψεύδομαι, *non mentior*) Hoc æquipollet commati illi, *veritatem dico*. utrique additur ſua confirmatio. Hoc caput paſſim in phraſibus & figuris ad Hebraiſmum accedit.

¶ συνειδήσεως, *conſcientia*) Criterium veri, in conſcientia & *corde*: quam illuminat & confirmat teſtimonium internum Spiritus ſancti.

2 λύπη, *triſtitia*) In ſpiritualibus triſtitia & (cap. VIII fin.) lætitia in ſummo gradu poſſunt eſſe ſimul. Sentiebat Paulus, quantis bonis hactenus enumeratis ſe excluderent Iudæi: ſimulque declarat, ſe ea, quæ dicere habet, non dicere inimico erga ſuos perſecutores animo.

¶ μοι - τῇ καρδίᾳ μȣ, *mihi - cordi meo*) Hæc æquipollent in utroque hemiſtichio.

3 ηὐχόμην, *optabam*) Verbum imperfecti temporis, vim potentialem vel conditionalem, *ſi Chriſtus annueret*, involvens. *dolor* erat *indeſinens*: at hoc *votum* non videtur h. l. aſſeri indeſinens, neque abſolutum. Verba humana non ſunt plane apta, quibus includantur motus animarum ſanctarum: neque ſemper iidem ſunt motus illi, neque in earum poteſtate eſt, tale ſemper votum ex ſeſe elicere. Non capit hoc anima non valde provecta. De menſura amoris in Moſe & Paulo non facile eſt exiſtimare. Eum enim modulus ratiocinationum noſtrarum non capit: ſicut heroum bellicorum animos non capit parvulus. Apud ipſos illos duumviros intervalla illa, quæ bono ſenſu ecſtatica dici poſſint, ſubitum quiddam & extraordinarium fuere. Ne in ipſorum quidem poteſtate erat, tales actus ex ſeſe quovis tempore elicere. *Dolor* & *triſtitia* dn periculo & ærumna populi: pudor pro eorum culpa: zelus pro eorum ſalute, pro tantæ multitudinis incolumitate, pro Dei gloria per tanti populi conſervationem

magis promovenda: ita eos abſtulit, ut ſui obliviſcerentur tantiſper. Exod. XXXII. 32 paraphraſis mea hæc fuerit: *Condona eis: ſi non condonas*, pœnam in eos deſtinatam in me converte, i. e. ut Moſes alibi loquitur, *me interfice.* Num. XI. 15 Itaque eſt liber vitæ temporalis, præſcindendo ab æterna, pro ratione & œconomia & ſtilo V. T. Conf. Ex. XXXIII. 3. 5. De libro temporalis vitæ agitur Pſ. CXXXIX. 16.

¶ *ἀυτὸς ἐγὼ, ipſe ego*) Conſtr. cum *eſſe.*

¶ *ἀνάθεμα εἶναι, anathema eſſe*) Satis erit contuliſſe locum Gal. III. 13, ubi Chriſtus dicitur *factus pro nobis maledictio.* Senſus eſt: optabam Iudæorum miſeriam in meum caput conferre, & illorum loco eſſe. Iudæi, fidem repudiantes, erant anathema a Chriſto. conf. Gal. I. 8. 9. V. 4. Vtrum privationem duntaxat omnis boni, & deſtructionem vel annihilationem ſui, an etiam perpeſſionem omnis mali, eamque & in corpore & in anima, & ſempiternam, optaret, aut in ipſo voti illius paroxyſmo intellectui ſuo obverſantem habuerit, quis ſcit, an Paulus ipſe interrogatus definiret? Certe illud *EGO* penitus apud illum in pauſa erat: tantum alios, honoris divini cauſa, ſpectabat. conf. 2 Cor. XII. 15. Ex ſumma fide (cap. VIII.) nunc ſummum oſtendit amorem, ex amore divino accenſum. Res non poterat fieri, quam optarat: ſed votum erat pium & ſolidum, quamlibet cum tacita conditione, *ſi fieri poſſet.* Conf. Rom. VIII. 38, *perſuaſus ſum.* Ex. XXXII. 33.

¶ *ἀπὸ τοῦ χριστοῦ, a Chriſto*) Sic *ἀπὸ*, *a*, 1 Cor. I. 30. Vel, ut Chriſtus, *maledictio* factus, *a Patre* derelictus fuit: ſic Paulus, Chriſti plenus, *a Chriſto* deſtitutus eſſe Iudæorum vicem optabat, tanquam anathema. Non eſt ſermo de excommunicatione ab æterna ſocietate eccleſiæ. Differunt hæc duo. nam *κατάρα*, קללה *maledictio*, majore vi, dicitur quiddam magis abſolutum: חרם *anathema*, aliquid reſpectivum, Gal. I. 8. 9. 1 Cor. XVI. 22. illud gravius, hoc mitius: illud vim reconciliationis per Chriſti crucem exprimit, hoc in Paulum magis convenit. neque alterum pro altero aut h. l. aut ll. cc. ſubſtitui poteſt.

¶ *τῶν*) De tota multitudine ſermo eſt, non de individuis.

¶ *ἀδελφῶν μου, fratribus meis*) Cauſa amoris tanti.

¶ *συγγενῶν μου κατὰ σάρκα, cognatis meis ſecundum carnem*) Cauſa voti, cur votum, ceteris paribus, juſtum eſſet. & *cognatis* additum oſtendit, *fratribus* h. l. non accipi, ut ſolet, de Chriſtianis, ſed de Iudæis. Chriſtus factus eſt pro nobis *maledictum*, quia eramus ejus *cognati.*

4 *οἵτινες, quippe qui*) Nunc explicat cauſam triſtitiæ & doloris: tantis bonis non frui Iſraëlem. Magnam adhibet euphemiam.

¶ *ὧν ἡ υἱοθεσία - ἐπαγγελίαι, quorum* eſt *adoptio filiorum - promiſſiones*) Sex prærogativæ per paria tria correlatorum enumerantur: ac primo pari ſpectatur *Deus Pater*; ſecundo, *Chriſtus*; tertio, *Spiritus ſanctus.* coll. Eph. III. 6 not.

¶ *ἡ υἱοθεσία καὶ ἡ δόξα, adoptio filiorum & gloria*) i. e. quod Iſraël eſt filius Dei primogenitus, & Deus gloriæ eſt Deus eorum. Deut. IV. 7. 33 ſ. Ps. CVI. 20. ſed vi correlatorum ſimul Deus eſt Pater Iſraëlis; & Iſraël eſt Dei populus. Locutio item conciſa, Ap. XXI. 7. conf. c. VIII. 18 ſ. Sunt qui *δόξαν gloriam* accipiant de arca fœderis: ſed Paulus nil corporeum hîc commemorat. Ipſe Deus dicitur

dicitur *Gloria* populi Iſraël, ea metonymia, qua *Timor* pro Deo dicitur. Gen. XXXI. 42. 54.

¶ καὶ αἱ διαθῆκαι καὶ ἡ νομοθεσία, *& teſtamenta & legislatio*) conf. Hebr. VIII. 6. Cauſa, cur *teſtamenta* ante *legislationem* ponantur, patet ex Gal. III. 17. Plurale eſt, διαθῆκαι· quia *teſtamentum* ſive fœdus & ſæpe repetitum, Lev. XXVI. 42. 45. Eph. II. 12. & varie; Hebr. I. 1. & quia erant duæ diſpoſitiones Gal. IV. 24. altera promittens, altera promiſſa.

¶ καὶ ἡ λατρεία καὶ αἱ ἐπαγγελίαι, *& cultus & promiſſiones*) Act. XXVI. 6. 7. Eph. I. 13. Hebr. VIII. 5. 6. Correſpondent hîc per chiaſmum *legislatio & cultus*, *teſtamenta & promiſſiones.* Ex *teſtamentis* fluunt *promiſſiones*: & per *legislationem* inſtitutus eſt *cultus.*

5 ὧν οἱ πατέρες κτλ.) *Commentationem* ad h. l. & ſcripſit ven. *Baumgartenius*, & Explicationi hujus Epiſtolæ adjecit. Quæ in ea ad me pertinent, explanavi *im Zeugniſs*, p. 157 ſeqq. (ed. 1748.)

¶ καὶ ἐξ ὧν, *& ex quibus*) i. e. ex Iſraëlitis. Act. III. 22. Ad ſex prærogativas Iſraëlitarum modo memoratas accedit nunc ſeptima & octava, de patribus deque ipſo Meſſia. Nobilis eſt ac ſanctus populus *Iſraël.*

¶ ὁ ὢν) i. e. ὅς ἐςι. ſed participium ſonat auguſtius. Doxologiam hoc loco non eſſe, non inepte probat Artemonius a luctu Pauli: Part. I. cap. 42. ſed idem cum ſociis contendit, Paulum ſcripſiſſe, ὧν ὁ ἐπὶ πάντων, θεὸς κτλ. ut notetur hæc prærogativa Iſraëlitarum, quod Dominus ſit Deus eorum: & illud, ὁ ἐπὶ πάντων, interpretatur ita, hanc prærogativam eſſe omnium Iſraëlis dignitatum maximam. Sed talis interpretatio τῦ ὁ ἐπὶ πάντων, coll. Eph. IV. 6. (ut hanc primo amoveamus,) ſententiam habet non niſi ex patrocinio hypotheſeos oriundam, & tali potius formula, τὸ δὴ πάντων μεῖζον, exprimi poſtulantem. Conjectura ipſa, ὧν ὁ, apertam textui vim infert. Nam I. ea τὸ κατὰ σάρκα diſcludit a membro oppoſito, ubique commemorari ſolito, κατὰ πνεῦμα. II. Eadem membrum enumerationis ultimum, cui καὶ, *&*, convenienter datur, καὶ ἐξ ὧν κτλ. in duo dividit, & horum alterum duro aſyndeto afficit.

Objicit Artemonius: I. Chriſtus nullibi in Scripturis ſacris Deus expreſſe vocatur. Reſp. Nullibi? ſcilicet quia omnia illa loca Artemonius vel alia lectione vel alia interpretatione avertere conatur. Ipſe plura unius rei teſtimonia poſtulari debere negat pag. 225. De cetero vid. not. ad Ioh. I. 1. Obj. II. Si Paulus ſcripſit ὁ ὢν, præcipuam prætermiſit Iſraëlitarum prærogativam, quod Deus ille Opt. Max. illorum fuerit Deus. Reſp. In eo ipſo conſtiterat *filiatio & gloria*: ergo non prætermiſit. neque unquam illud, *Dominus eſt Deus Iſraëlis*, exprimitur his verbis: *Tuus, o Iſraël, eſt Deus benedictus in ſecula.* Inſtat: Etiam in *fœderibus* continetur Chriſtus, & tamen mox *Chriſti* expresſam Paulus mentionem facit: quanto magis ipſius Dei Patris? Reſp. Ratio diſpar eſt. Omnes prærogativas Iſraëlis Paulus (patribus obiter cum Chriſto conjunctis,) ordine temporis commemorat. Itaque Chriſtum commemorat ut exhibitum: at de Deo id non opus erat ita commemorari. Porro Chriſtus ſingulariter propinquus erat Iſraëlitis: Deus autem erat etiam gentium Deus. c. III. 29. Neque tamen Deum, ſed Chriſtum apertius repudiabant Iudæi. Quid? in ipſo nominis *Iſraël*, adeoque *Iſraëlitarum* etymo, quod apoſtolus ſpectat

ſtat v. 4. 6, nomen *El*, *Deus*, invenitur. Obj. III. Patrum ſtilus diſſentit: imo Pſeudoignatius eos, qui dicerent Ieſum ipſum eſſe ſuper omnia Deum, Satanæ miniſtris annumerat. Reſp. Hac phraſi Sabellianos deſcripſit incautius: ſub quos mox Artemonitas in eadem claſſe ponit. Ceteroqui patres Paulinam de Chriſto phraſin ſæpe de Patre adhibentes eo ipſo vim phraſeos comprobant: & tamen patribus præſtat apoſtolus. Pluribus Artemonium refellit Wolfius in Vol. II Curar. ad N. T. p. 802 ſeqq.

¶ *ἐπὶ πάντων*, *ſuper omnes*) Pater utique excipitur. 1 Cor. XV. 27. *Chriſtus eſt ex patribus, ſecundum carnem: idemque erat, eſt, & erit ſuper omnes*, quippe *Deus benedictus in ſecula*, *Amen!* Encomium idem Patris & Filii, coll. 2 Cor. XI. 31. *Super omnes*, in antitheto ad *ex quibus*, oſtendit & *προὔπαρξιν* Chriſti ante patres, oppoſitam deſcenſui ejus ex patribus ſecundum carnem: & majeſtatem infinitam, dominiumque] gratiæ plenum in Iudæos & gentes. conf. de phraſi, Eph. IV. 6. de re, Ioh. VIII. 58. Matth. XXII. 45. Perverſi ſunt, qui aut hic punctum (nam comma pie poni poteſt,) figunt; ſic enim dicendum fuerat, *ἐυλογητὸς ὁ θεὸς*, ſi modo tali doxologiæ hic peculiaris fuiſſet locus: aut poſt *σάρκα*. quo pacto illud *τὸ κατὰ σάρκα* ſuo careret antitheto.

¶ *θεὸς*, *Deus*) Impenſe lætari debemus, quod, in hac ſolenni deſcriptione, Chriſtus tam aperte Deus appellatur. Apoſtoli, qui ante Iohannem ſcripſere, præſupponunt deitatem Chriſti, ut confeſſam: quare non directe de illa agunt; ſed tamen ubi incidit,glorioſiſſime eam denotant. Paulus c. V. 15 Ieſum Chriſtum appellarat *hominem*; nunc Deum. ſic quoque 1 Tim. II. 5. III. 16. altera appellatio alteram ſuſtentat.

¶ *ἐυλογητὸς*, *benedictus*) הקב״ה. Hoc epitheto ſubſcribitur omni divinæ laudi. 2 Cor. XI. 31.

¶ *ἐις τὰς ἀιῶνας*, *in ſecula*) *Qui ſuper omnes-in ſecula*, eſt *primus & noviſſimus*. Ap. I. 17.

6 *οὐχ οἷον*) *non eſt hoc ejuſmodi*. Iudæi putabant, ſi non omnes Iudæi ſalvarentur, verbum Dei excidere. id refutat Paulus, ſimul innuens, verbo Dei potius prædictam fuiſſe Iudæorum defectionem.

¶ *δὲ*) *autem*, tametſi ſcil. magnum dolorem de Iſraële, Chriſti experte, profiteor.

¶ *ἐκπέπτωκεν*, *exciderit*) Aptum verbum. 1 Cor. XIII. 8 not. Si totus Iſraël excidiſſet, Dei verbum excidiſſet. abſit hoc: ergo etiam illud. nam & nunc ſunt aliqui, & olim erunt omnes. Complectitur enim hæc ſententia omnia, quæ dicuntur capite IX. X. XI, & aptiſſime eſt expreſſa. Arcte cohæret cum antecedentibus verſu 2, & tamen reſpectu ſubſequentium, ubi *τὸ λόγος verbum* recurrit, ineſt ingens euphemia & *προθεραπεία*, ut ſermonem triſtem prius leniat, quam proferat, uti 1 Cor. X. 13.

¶ *ὁ λόγος*, *verbum*) promiſſionis, Iſraëli datum.

¶ *ὐ γὰρ πάντες*, *non enim omnes*) *γὰρ*, *enim*, incipit tractationem. *non omnes*, clementer dicitur, pro eo, *multi non ſunt*. Iudæi ſic ſtatuebant: *omnes & ſoli nos ſumus populus Dei*. Quare *τὸ omnes* refutatur hic; *τὸ ſoli* refutatur v. 24 ſſ. Iudæi erant Particulariſtæ: hos ergo refutat Paulus e diametro. Tota ejus tractatio non ſolum tolerabilis, ſed etiam amabilis erit iis demum, qui capita ſuperiora emenſi ſunt per fidem & pœnitentiam: potior

potior enim hîc *fidei* ratio. Summa hujus tractationis, ex mente eorum, qui univerſalem gratiam negant, hæc eſt: *Deus dat FIDEM, cui vult: non dat, cui non vult.* ex mente Pauli hæc: *Deus dat IVSTITIAM credentibus, non dat operantibus: idque verbo ejus nullo modo eſt contrarium. Immo Ipſe & typis & teſtimoniis declaravit, illos, promiſſionis filios, recipi; hos, filios carnis, repudiari. Hoc Dei decretum eſt certum, irrefragabile, juſtum: huic decreto uti homo populusve quilibet vel auſcultat vel renititur, ita vel per miſericordiam aſſumitur, vel per iram rejicitur.* Huc recurrit analyſis *Arminii*, excerpta *Calovio* Theol. apoſt. Rom. Oraculo LXIIX, & adoptata Oraculo LXIX. Conf. plane c. I. 16 not. Interim Paulus ad eos, quos refutat, ab hoc capite, de juſtitia, prius illud, de fide, non valde ſecernit. neque enim opus erat.

¶ *ἰσραὴλ, ἰσραήλ· Iſraël, Iſraël*) Ploce.

7 *ὅτι*) *quia.* facit hæc particula *ἐπίτασιν*, reſpectu ſententiæ præcedentis.

¶ *ἀβραὰμ, Abrahami*) Quod Patrum antiquiſſimorum filiis accidit, multo magis accidere poteſt ulterioribus.

¶ *ἀλλ' ἐν ἰσαὰκ κτλ. ſed in Iſaaco &c.*) Hoc ponitur ſuppoſitione materiali. nam ſubauditur: *ſcriptum eſt, idque impletur.* LXX, Gen. XXI. 12: *ὅτι ἐν-σπέρμα.* Congruit hîc etymon quoque nominis *Iſaac.* Semen ii ſunt, qui *fœdus* gratiæ cum *gaudio* liberali & puro ampleɛtuntur. Gen. XVII. 19.

8 *τουτέστιν*) Ex parrheſia ponit *hoc eſt* pro *ergo.*

¶ *ταῦτα*) הם id eſt, *ſunt.* Pronomen ſubſtantivum pro verbo ſubſtantivo. ſic *hi*, v. 6, & fere, *hic*, v. 9. Sermo hoc capite decenter hebraizat. ſic v. 28 ſ.

9 *ἐπαγγελίας, promiſſionis*) Reſp. *promiſſionis*, v. 8.

¶ *οὗτος, hic*) ſc. *eſt.*

¶ *κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἐλεύσομαι, καὶ ἔσται τῇ σάῤῥᾳ υἱός*) LXX, Gen. XVIII. 10: *ἰδοὺ ἐπαναστρέφων ἥξω πρός σε κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον εἰς ὥρας, καὶ ἕξει υἱὸν σάῤῥα ἡ γυνή σου.* conf. Gen. XVII. 21.

10 *οὐ μόνον δὲ, non ſolum vero*) Id eſt: mirum eſt, quod dixi; quod ſequitur, magis etiam mirandum eſt. Sub Abrahamo, Iſmaël: ſub Iſaaco, Eſau: ſub Iſraël, Iſmaëlis & Eſavi ſimiles defecerunt.

¶ *ῥεβέκκα, Rebecca*) ſcil. *ἐστὶν*, i. e. hoc loco occurrit. Mater & mox Iſaacus pater nominantur.

¶ *ἐξ ἑνὸς, ex uno*) Iſaacus jam erat ab Iſmaële diviſus: & tamen ſub Iſaaco ipſo, in quo vocatur ſemen Abrahamo, Eſavus dividitur etiam a Iacobo. Iſmaël & Iſaac non eadem matre, non eodem tempore nati, atque Iſmaël etiam ancillæ, Iſaac liberæ filius: Iacob & Eſau & eadem matre, eaque libera, & eodem tempore.

¶ *κοίτην*) Sic LXX pro שכבה ſæpe, v. gr. Lev. XVIII. 20, *οὐ δώσεις κοίτην σπέρματος*, de viro: cui phraſi opponitur *ἔχειν κοίτην*, de muliere, h. l.

11 *μήπω γεννηθέντων, quum nondum nati eſſent*) Nil juvat ortus carnalis. Ioh. I. 13.

¶ *μηδὲ πραξάντων, & quum haud feciſſent*) Hoc additur, quia in Iſmaële poſſet aliquis exiſtimare, eum non tam ob id eſſe expulſum, quod eſſet ancillæ filius, quam quod eſſet illuſor. quanquam ancillæ filium deinde vernilitas hæc tenet, ut ſit מצחק & *κακόζηλος τοῦ* יצחק cui invidet & inſultat.

¶ κατ' ἐκλογὴν) In ſola electione liberrima πρόθεσις ſuam rationem ſitam habet. conf κατὰ, c. XVI. 25. Tit. I. 9. Latine diceres, *propoſitum Dei electivum.*

¶ μένῃ, *maneret*) tolli neſcia. Verbo *maneret* præſupponitur, πρόθεσιν, *propoſitum*, eſſe prius.

¶ οὐκ ἐξ ἔργων, *non ex operibus*) ne ex præviſis quidem. Vide: *electioni* non opponitur fides, ſed opera.

¶ ἐκ τοῦ καλοῦντος, *ex vocante*) *eo*, *qui* Iacobum *vocavit* ſuperiorem; Eſavum, ſervum. conf. v. 25.

12 αὐτῇ, *illi*) Sæpe matribus prædictum eſt ante conceptum vel partum, quid filiis futurum eſſet.

¶ ὅτι ὁ-ἐλάσσονι) Gen. XXV. 23. LXX, καὶ ὁ-ἐλάσσονι.

¶ ὁ μείζων) *major*, quem ratio putaret debere imperare; ſicuti minorem ſervire.

¶ δουλεύσει, *ſerviet*) neque id tamen perpetuo. Gen. XXVII. 40.

13 καθὼς, *ſicut*) Cum dicto in Geneſi tanto poſt tempore congruit dictum apud Malachiam.

¶ τὸν ἰακὼβ ἠγάπησα κτλ.) Malach. I. 2. LXX, ἠγάπησα τὸν ἰακὼβ κτλ.

¶ ἠγάπησα-ἐμίσησα, *amavi odi*) Sermo non eſt de utriusque fratris ſtatu ſpirituali: ſed externus ſtatus Iacobi & Eſavi, perinde ut Iſaaci nativitas corporalis v. 9, eſt typus rerum ſpiritualium. Non omnes Iſraëlitæ ſalvati: nec omnes Edomitæ damnati. Innuit autem Paulus, ut inter filios Abrahami & Iſaaci diverſitas fuerit, ſic inter poſteros Iſraëlis eſſe diverſitatem. Hactenus demonſtravit propoſitum: deinceps objectionem inducit & refutat. μισεῖν proprie notat *odiſſe*, imo *valde odiſſe*. vid. Malach. I. 4 fin.

14 τί οὖν; *quid ergo?*) num ergo hinc inſimulari poſſumus, nos hac aſſertione Deum arceſſere injuſtitiæ ſive iniquitatis? Nullo modo. nam quod aſſerimus, Dei aſſertum eſt irrefragabile. v. ſeq.

¶ μὴ γένοιτο, *abſit*) Iudæi putabant, ſe nullo modo abdicari poſſe a Deo; gentes nullo modo poſſe recipi. Vt igitur etiam homo probus adverſus flagitatores moroſos invidosque majore cum ἀποτομίᾳ agit (ut jus ſuum vel patroni tueatur, neque alieno tempore liberalitatis ſuæ laudem prodat ac projiciat) quam revera ſentit: ſic Paulus contra Iſraëlitas ſolo ſuo nomine meritisque fretos poteſtatem & jus Dei defendit; qua in re iis opportune phraſibus interdum utitur, quibus antehac in diſciplina phariſaica videtur aſſuetus fuiſſe. Hoc dicit: *Domino Deo nullus homo quicquam præſcribere, neque quicquam ut debitum ab eo poſtulare & contumacius extorquere, neque ei ulla re interdicere aut rationem ab eo requirere poteſt, cur etiam aliis benignum ſe præbeat.* Itaque Paulus moroſos & invidos interpellatores ſeveriori reſponſo abruptius compeſcit. Talis locus Luc. XIX. 22 ſ. Nam nemini licet cum Deo quaſi ex ſyngrapha agere. ſin; etiam Deus cum homine ſeverius agit. conferatur parabola plane parallela Matth. XX. 13-15: *non injuriam facio tibi &c.* Alia eſt igitur ſententia verborum Pauli, qua ſatisfacit reſponſatoribus operariis: alia, mitior, latet in ænigmate verborum, pro fidelibus. Etiam in ſacris Scripturis, præſertim ubi a theſi ventum eſt ad hypotheſin, τὰ ἤθη, (*mores*) non modo οἱ λόγοι, (*rationes*) expendi debent. Et tamen commentarius nullus ita planus eſſe poteſt, quem facilius, quam Pauli textum, intelligat operarius.

15 τῷ

15 *τῷ γὰρ μωσῇ, Moſi enim*) Multi ab hoc v. ad v. 18 ſtatuunt objectionem. quo pacto *enim* ponitur, ut cap. III. 7. & *dices igitur* v. 19 objectionem concludit, verſu 14 inceptam. Et ſane hac ſermocinatione commode exprimeretur *ἀνταπόκρισις* (*reſponſatio*) illa, quæ v. 20 redarguitur, & deinceps aſſumtis vel verbis ipſis vel eorum ſynonymis refutatur. Interim Paulus verba ita exprimit, ut ὁ *ἀνταποκρινόμενος* eodem tempore ſibi ipſe reſpondeat. atque adeo etiam ſano ſenſu per apoſtoli perſonam accipi poſſunt; ut jam conamur oſtendere. Moſes Exod. XXXIII pro ſe & populo oraverat per חן *gratiam* Domini, v. 12. 13. 16. 17. dixeratque poſtremo: *oſtende mihi gloriam tuam.* Reſpondit Dominus: *Ego tranſire faciam omne Bonum meum coram facie tua, & vocabo in nomine Domini ante faciem tuam.* וחנתי את אשר אחן ירחמתי את אשר ארחם *Gratiamque præſtabo, cuicunque gratiam præſtabo; & miſericordiam, cuicunque miſericordiam.* v. 19. Ne Moſi quidem ſine dilatione Dominus aperuit, cui eſſet gratiam & miſericordiam præſtaturus, quamvis de Moſe & populo ſolo Iſraëlitico, non de gentibus agebatur. Huic igitur Moſi, non modo aliis per Moſen (Μωσῇ, inquit Paulus, ut mox, τῷ φαραώ) dixit hoc Dominus: *Et prædicatione mea, abundantiſſimoque deinceps opere eum deſignabo gratia & miſericordia proſequendum, quemcunque gratia & miſericordia proſequor.* Quibus verbis ſignificavit, ſe prædicaturum de gratia & miſericordia: & mox prædicavit Ex. XXXIV. 5, רחום וחנון ΟΙΚΤΙΡΜΩΝ *καὶ* ΕΛΕΗΜΩΝ *κτλ.* *ἐις χιλιάδας.* addiditque, *καὶ τὸν ἔνοχον ὀυ καθαριεῖ, ἐπάγων ἁμαρτίας πατέρων κτλ.* Itaque ex prædicatione ipſa ſubſecuta hic ſenſus præviæ pollicitationis elucet: *Tibi gratiam abundantiſſimam, eo usque, ut de me videas, quicquid & cupis & capis, quo porro ſentias, gratiam eſſe, præſtabo; quia te gratia ſemel complexus ſum, quam tu gratiam agnoſcis. & ceteris de populo miſericordiam abundantiſſimam, quo minus interitum præſentiſſimum ob idololatriam eis infligam, ut porro ſentiant miſericordiam eſſe, præſtabo, quia eos miſericordia ſemel complexus ſum, quam tu miſericordiam pro illis agnoſcis.* Hujus ſententiæ vim expreſſerunt LXX Int. & Paulus, per differentiam temporis futuri & præſentis: *ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ ὀικτειρήσω ὃν ἂν ὀικτείρω.* Eſtque Ploce, fere ſonans, uti infra, c. X!II. 7, & hoc loco libertatem agentis, de quo ſermo eſt, exprimit, uti Exod. XVI. 23. Vtrumvis autem verbum, per duo commata poſitum, in priore commate emphaſin habet, ut alias fere in commate poſteriore. Gen. XXVII. 33. XLIII. 13. 2 Reg. VII. 4. Gratiæ miſericordiæque agnitionem ex parte Moſis & verorum Iſraëlitarum ſimul involvi, patet ex eo, quia Paulus v. 16 *volentem & currentem* in oppoſito dicit hominem, cui gratia non eſt gratia, & cui miſericordia non eſt miſericordia. את אשר ὃν ἂν bis ponitur, innuitque priore loco Moſen, (cui ex ipſis ejus prec bus τὸ חן *gratiæ* vocabulum reponitur, ex v. 13, ubi eadem Ploce eſt:) poſteriore loco, ceteros, *ἐις χιλιάδας*, quibus opponuntur peccantes, eorumque filii, nepotes &c. c. XXXIV. 7. Atque ita hoc teſtimonium apprime convenit ad probandum, non eſſe injuſtitiam apud Deum. Hæc eſt ſententia fidelibus aperta. Ad operarios autem eſt abruptior: cauſa, cur Deus miſereatur, non eſt alia, niſi Ipſius miſericordia. nam nulla alia apud Moſen commemoratur, de Moſe & Iſraële. *Miſerebor*: h. e. *nemo per vim extorquere quidquam poteſt; in mea manu, poteſtate, arbitrio ſunt*

omnia. ſi aliter ago, nemo me injuſtitiæ accuſare poteſt. Hoc reſponſi ſatis eſt operario: cui ſi quid amplius reſpondetur, id fit ex abundanti.

16 ἄρα οὖν, *igitur*) Sic quoque v. 18. Infert autem h. l. Paulus non ex particula ὃν ἂν, *quemcunque*, ſed ex ipſo verbo ἐλεῶ & οἰκτείρω.

¶ οὐ τοῦ) *non volentis, neque currentis (hominis)* ſubaudi *eſt*, *negotium*, vel, *voluntas, curſus.* non quo irritum ſit, recte velle, &, quod majus eſt, recte currere, ſive contendere, 1 Cor. IX. 26. Phil. III. 14: ſed quod velle & currere affectatum operariorum nil efficiat. Voluntas humana opponitur gratiæ divinæ; & curſus humanus operationi divinæ. conf. v. 30. 31.

17 λέγει) *dicit*, i. e. Deum ſic dicentem oſtendit. Conf. c. X. 20, *dicit*.

¶ γὰρ, *enim*) Probat, eſſe *miſerentis, Dei.*

¶ τῷ Φαραώ, *Pharaoni*) qui *Moſis* tempore vixit.

¶ ὅτι εἰς αὐτὸ τοῦτο ἐξήγειρά σε, ὅπως ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν δύναμίν μου κτλ.) Ex. IX. 16, LXX, καὶ ἕνεκεν τούτου διετηρήθης ἕως τοῦ νῦν, ἵνα ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν ἰσχύν μου κτλ.

¶ ἐξήγειρά σε) Exod. l. c. העמדתיך LXX Int. διετηρήθης (ut Exod. XXI. 21 עמד διαβιοῦν) ſed Paulus, pro inſtituto ſuo, ſignificantius, ἐξήγειρά σε. Obſervandum autem probe eſt, per ἐξεγείρω non exprimi hîc verbum הקים, uti ponitur Zach. XI. 16, ſed העמיד, quod omnibus locis omnino præſupponit ſubjectum jam ante productum. vide differentiam הקים & העמיד 1 Reg. XV. 4. Senſus igitur eſt: Excitavi te regem, valde potentem (in quo oſtenderem potentiam meam) & illuſtrem (propter quem nomen meum prædicaretur per omnem terram.) Itaque hæc ἐξέγερσις includit τὸ διατηρεῖν, ut LXX vertunt, leniore verbo; & τὸ ἐνεγκεῖν, quod v. 22 ex hoc ipſo Moſis loco infertur. Anteceſſor magis cœperat pridem premere Iſraëlem, Ex. II. 23. nec tamen ſucceſſor reſipuit. Perbreve hujus regnum fuiſſe, ſtatuit *Ordo temporum*, pag. 161. tota igitur ejus ſtatio erat experientia potentiæ divinæ. Addendum illud, non initio, ſed poſt multos contumaciæ exceſſus Pharaoni hoc eſſe dictum: neque id vel jam eo pertinuiſſe, ut ab agnoſcendo Iehovah dimittendoque populo deterreretur, ſed ut ad frugem perduceretur.

¶ δύναμιν, *potentiam*) qua merſus cum copiis eſt Pharao.

¶ διαγγελῇ, *annuntietur*) Id fit hodienum.

18 ὃν θέλει, *cujus vult*) Quem autem velit Deus miſereri, quem indurare; id aliis locis docet Paulus.

¶ ἐλεεῖ, *miſeretur*) ut Moſis.

¶ σκληρύνει, *indurat*) ut Pharaonem. *indurat*, dicit, pro, *non miſeretur*, per metonymiam conſequentis, etſi τὸ *non miſereri* quodammodo durius ſonat. Sic, *ſanctificatus eſt*, pro, *non eſt impurus*, 1 Cor. VII. 14. ἐῤῥύσασθε, pro, *non tradidiſtis.* Ios. XXII. 31.

19 ἔτι, *adhuc*) etiamnum. Particula valde exprimit moroſum fremitum. Ad objectionem h. v. poſitam Paulus dupliciter reſpondet: I. Ius Dei in homines majus eſt, quam figuli in lutum. v. 20. 21. deinde II reſpondet mitius: Deus non eſt uſus jure ſuo, ne in iræ quidem vaſa. v. 22.

¶ αὐτοῦ, *illius*) Hoc, pro *Dei* poſitum, exprimit affectum, quo Deum averſantur reſponſatores ejuſmodi.

20 ἄν-

20 ἄνθρωπε) *homo*, puſille, juſtitiæ ignare.

¶ μὴ ἐρεῖ κτλ.) Eſ. XXIX. 16: οὐχ ὡς πηλὸς τοῦ κεραμέως λογισθήσεσθε; μὴ ἐρεῖ τὸ πλάσμα τῷ πλάσαντι αὐτὸ, Οὐ σύ με ἔπλασας. Idem c. XLV. 9: μὴ ἐρεῖ ὁ πηλὸς τῷ κεραμεῖ· τί ποιεῖς, ὅτι οὐκ ἐργάζῃ, οὐδὲ ἔχεις χεῖρας. μὴ ἀποκριθήσεται τὸ πλάσμα πρὸς τὸν πλάσαντα αὐτό;

21 ἢ) *an?*

¶ ἐξουσίαν, *poteſtatem*) Conſtr. cum *luti*. Figulus non facit lutum, ſed fodit: Deus facit hominem. ergo majorem habet poteſtatem, quam figulus. Sed poteſtas & libertas abſoluta non infert voluntatem decretumque abſolutum. Si Deus totum genus humanum reliquiſſet in peccato & morte, non feciſſet injuſte: ſed illo jure non eſt uſus.

¶ φυράματος, *maſſa*) quæ ex *luto* parata eſt & macerata, partes jam magis homogeneas habens.

¶ εἰς ἀτιμίαν, *in dedecus*) Circumſpecte loquitur Paulus: nondum dicit, *in iram*. cum his verbis conſtruendum eſt *vas*.

22 εἰ δὲ, *ſi vero*) Hæc particula apodoſin habet v. 23 in fine ex v. 20 ſubaudiendam hanc: multo jam major eſt, Deo, de homine querendi; & minor homini, cum Deo expoſtulandi, cauſa. Confer ἐὰν, apodoſi item ſubaudita, Ioh. VI. 62. Interrogatio eſt, ſed implicita, cum ellipſi, *Quid reſponſas?*

¶ θέλων, *volens*) Reſp. *voluntati*, v. 19. *vult*, v. 18. Paulus loquitur κατ' ἄνθρωπον, adverſarii verbis: & ſic εἰ valet *quum*. Simul obſervandus eſt ſermo ejus de vaſis iræ, parcior; de vaſis miſericordiæ, uberior. *volens demonſtrare*, inquit, non, *ut demonſtraret*, coll. v. ſeq. & Eph. II. 7.

¶ ἐνδείξασθαι τὸ δυνατὸν αὐτοῦ, *demonſtrare potentiam ſuam*) Hæc repetuntur ex v. 17.

¶ τὴν ὀργὴν, *iram*) Non dicit, *divitias iræ*. conf. v. 23.

¶ τὸ δυνατὸν) Hoc *potentiam* ſignificat, non *poteſtatem*.

¶ ἤνεγκεν, *tulit*) uti Pharaonem tulit.

¶ ἐν πολλῇ μακροθυμίᾳ, *in multa longanimitate*) quæ videlicet reprobos ex ſtatu diſplicentiæ ad pœnitentiam alliceret. cap. II. 4. 2 Petr. III. 9. Multos malos, in magna felicitate hujus vitæ & diutina, tolerat Deus, cum eos poſſet primo quoque tempore morti tradere. Etiam his patuit janua gratiæ. Hæc longanimitas voluntatem demonſtrandæ iræ, humanitus loquendo, præcedit, nec eam demum ſequitur. quare ἤνεγκεν interpretandum *tulerat*. Quo ipſo validiſſime refutatur illud, *quis reſtitit?* v. 19.

¶ ὀργῆς) *iræ*, quæ ſane non ſine cauſa eſt, ſed peccata præſupponit. non dicit, *dedecoris*, neque, *in iram*, ſed, *iræ*.

¶ κατηρτισμένα, *adaptata*) Id internam & plenam, ſed non jam liberam diſpoſitionem notat, non deſtinationem. non dicit, *quæ* προκατήρτισε *ante adaptavit*, cum tamen v. ſeq. dicat, *quæ præparavit*. conf. v. 19. c. XI. 22 not. Matth. XXV. v. 34 cum. v. 41. & Act. XIII. 46 cum v. 48 Præſcinditur a cauſa efficiente: tantum dicitur, quales inveniat Deus, quum iram infert.

¶ εἰς ἀπώλειαν, *in perditionem*) Antitheton, v. 23, *in gloriam*.

23 ἵνα, *ut*) Notat exſertiorem finem & ſcopum, mediis non excluſis.

¶ γνωρίσῃ, *notas faceret*) Hoc verbum dicitur de re ante non agnita; ideo hîc & v. præc. ponitur: at ἐνδείκνυσθαι *demon-*

ſtrare tantum v. 22 ponitur de ira; de qua etiam gentiles aliquid ſciunt.

¶ *ἐπὶ*, *ſuper*) Oratio ſic cohæret: *ſi vero Deus, ut notas faceret divitias gloriæ ſuæ*, ſubaudi, *fecit hoc*, ſive, *notas fecit divitias ſuper vaſa miſericordiæ*: de apodoſi vid. init. not. ad v. 22.

¶ *τῆς δόξης*) *gloriæ*: bonitatis, gratiæ, miſericordiæ, ſapientiæ, omnipotentiæ. Eph. I. 6.

¶ *ἐλέους*) *miſericordiæ*: v. 15. 16. 18. 25. quæ præſupponit priſtinam vaſorum miſeriam.

¶ *προητοίμασεν*, *præparavit*) antecedenter ad opera, v. 11, per conformationem omnium circumſtantiarum, quas, qui *vocatur*, in primo ſuæ *vocationis* momento ſibi ſalutares invenit, externe & interne. Id infert præpoſitio in *προητοίμασεν*. Sic *vas in honorem, paratum*. 2Tim. II. 21.

24 *οὓς καὶ*, *quos etiam*) *καὶ*, *etiam*, uti cap. VIII. 30. Cluverus: *quos (ad gloriam præparatos) etiam vocavit.*

¶ *ἐκάλεσεν*, *vocavit*) Antitheton aliqua ratione: *tulit*. Iterum, *vocabo*. v. ſeq.

¶ *ἡμᾶς*, *nos*) Hoc noemate Paulus ad Propoſitionem venit de gratia Iudæis & gentibus obvia: & Particulariſmum Iudaicum refutare, gratiæque univerſalitatem defendere inſtituit.

¶ *οὐ μόνον ἐξ*, *non ſolum ex*) Iudæus credens non eſt eo ipſo vocatus, quod Iudæus eſt: ſed vocatus eſt *ex* Iudæis. Etymon verbi *ἐκκλησία*.

¶ *ἐξ ἰουδαίων*, *ex Iudæis*) Id tractat v. 27.

¶ *ἐξ ἐθνῶν*, *ex gentibus*) Id tractat v. 25 ſ.

25 *λέγει*, *dicit*) Deus. Paulus prius jus Dei in vocandis gentibus & vocationem ipſam aſſeruit: & nunc demum, eventu oſtenſo, unum teſtimonium V. T. ac deinceps c. XV. 9 ſ. plura allegat, memorabili methodo. Prædictiones, quamvis copioſæ & ex implemento clariſſimæ, tamen prius non facile fidem inveniunt. Nervus allegationis ſubſequentis non eſt in verbo *καλέσω*, *appellabo*, ſed in reliquo dicto *ἐκάλεσεν*, *vocavit*, ponitur, uti cap. VIII. 30. Veruntamen *vocationem* ſtatim comitatur *appellatio*, & quodammodo eam præcedit.

¶ *καλέσω τὸν οὐ λαόν μου, λαόν μου· καὶ τὴν οὐκ ἠγαπημένην, ἠγαπημένην*) Hos. II. 25. LXX, *καὶ ἐλεήσω τὴν οὐκ ἠλεημένην· καὶ ἐρῶ τῷ οὐ λαῷ μου, λαός μου εἶ σύ.*

¶ *ἠγαπημένην*, *amatam*) tanquam ſponſam.

26 *καὶ-ἐκεῖ κληθήσονται-ζῶντος*) Hos. II. 1. LXX, *καὶ-κληθήσονται καὶ αὐτοὶ -ζῶντος*.

¶ *ἐκεῖ*) *ibi*: ut non opus ſit, illos mutato ſolo patrio conferre ſe in Iudæam. conf. omnino Zephan. II. 11.

27 *κράζει*) *clamat*. Vid. Es. X. 22: ubi accentus quoque conferri poſſunt. Reclamat Iſraël: Ieſajas majori etiam *clamore* declarat, reſiduum fore ſalvum.

¶ *ὑπὲρ*) *pro* Iſraële. Gall. *en faveur*.

¶ *ἐὰν ᾖ ὁ ἀριθμὸς τῶν υἱῶν ἰσραὴλ - κατάλειμμα - ποιήσει Κύριος ἐπὶ τῆς γῆς*) Es. X. 22. 23. LXX, *καὶ ἐὰν γένηται ὁ λαὸς ἰσραὴλ -κατάλειμμα αὐτῶν - Κύριος ποιήσει ἐν τῇ οἰκουμένῃ ὅλῃ*. In extremo Symmachus & Theodotion habent, *ἐν μέσῳ πάσης τῆς γῆς*. Τὸ *ἀριθμὸς* intexuit Paulus ex Hos. II. 1. Si Iſraël tanto numero fuerit, quantus eſt arenarum, reſiduum ſalvabitur, ex miſeria Babylonica & ſpirituali.

tuali. In multitudine reſidui, reſiduum manere, minus eſt mirum. *Multi* ſunt indurati: *ſemen* vero paucitatem dicit. v. 29 not.

¶ τὸ) ubi defectio Iſraëlis ad ſumma venit, ibi eo ipſo ſalus incipit.

28 λόγον) rem *auditam*, adeoque *dictam*. Es. XXVIII. 22.

¶ συντελῶν καὶ συντέμνων) Subaudi, ut ſæpe apud Hebræos, ἐςί. Conf. Act. XXIV. 5. 2 Petr. I. 17. Hebr. כלה ונחרצה & כליון חרוץ Dominus λόγον de Iſraële συντελεῖ (ut ſit כלה) ad pœnam fixam; idemque λόγον συντέμνει (ut כלה quidem נחרצה ſit) ad terminum pœnæ. *Dominus* ſubaudiendum ex ſeq. τὸ συντελῶν poteſt accipi vel pro ſubjecto, vel potius, quia articulus abeſt, pro parte prædicati.

¶ ἐν δικαιοσύνῃ) שוטף צדקה Ieſ. X. 22.

29 εἰ μὴ-ὡμοιώθημεν) Ieſ. I. 9. LXX, καὶ εἰ μὴ-ὡμοιώθημεν.

¶ προείρηκεν, *ante dixit*) *Ante* eventum, vel ante prophetiam verſu 28 citatam.

¶ σαβαὼθ) Pro Hebraico צבאות in libro I Sam. & in Ieſaja σαβαὼθ ponitur; in reliquis libris omnibus, παντοκράτωρ. Ex quo non infirmam ducas conjecturam, alium interpretem, ſive mavis, alios interpretes, duorum illorum, alios ceterorum fuiſſe librorum. Atque in eodem primo Samuelis libro Scriptura incipit hanc Dei appellationem ponere; quum ejus quaſi loco aliæ jam antea fuiſſent adhibitæ. Exod. XXXIV. 23.

¶ σπέρμα, *ſemen*) Denotatur 1. paucitas præſens. 2. copia inde poſtliminio propaganda.

¶ ὡς σόδομα, *ut Sodoma*) ubi nemo, civis, evaſit; nullum *ſemen* relictum.

30 τί, *quid*) Ex digreſſione, quam v. 24 in medio cœperat, revertens, totam rem v. 30-32 complectitur ſummatim; & tractationis a v. 6 ad 23 perductæ ſeveritatem mitigat, quam mitigationem nemo capiet, niſi qui viam fidei cognovit. Ex hoc denique tono præcedentia dijudicantur.

¶ κατέλαβε) *ſunt aſſecutæ.*

¶ πίςεως, *fide*) v. 33 fin.

31 νόμον δικαιοσύνης, εἰς νόμον δικαιοσύνης, *legem juſtitiæ, in legem juſtitiæ*) *Legem* non dixit v. præc. de gentibus: nunc dicit, de Iudæis. eſtque Ploce: de juſtitia legali & evangelica. Dum unam legem perſequitur, alteram non aſſequitur. Convenienter *legem juſtitiæ* dicit, pro *juſtitia legis*. Iudæi magis legem, quam juſtitiam ſpectabant. νόμος, doctrina, תורה

¶ οὐκ ἔφθασε) *non eſt aſſecutus.*

32 ὅτι, *quia*) ſcil. *perſecuti ſunt.*

¶ οὐκ-ἀλλ' ὡς) Lexicon Baſileenſe: *ὡς in comparatione diſſimilium geminatur, & eleganter in priore membro ſubauditur alterum, poſteriorique parti ὡς tantum adjungitur.* Exempla ibi ſubjiciuntur ex Ariſtotele: nos conferamus Ioh. VII. 10. 2 Cor. XI. 17. it. Act. XXVIII. 19. Philem. v. 14. Phil. II. 12.

33 ἰδοὺ τίθημι ἐν σιὼν λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου· καὶ πᾶς ὁ πιςεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ καταισχυνθήσεται) LXX, Es. XXVIII. 16, ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια σιὼν λίθον πολυτελῆ, ἐκλεκτὸν, ἀκρογωνιαῖον, ἔντιμον εἰς τὰ θεμέλια αὐτῶν· καὶ ὁ πιςεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ μὴ καταισχυνθῇ. Es. VIII. 14, καὶ οὐχ ὡς λίθου προσκόμματι συναντήσεσθε, οὐδὲ ὡς πέτρας πτώματι. Talis οὐ καταισχυνθήσεται, *non pudefiet*, atque adeo gloriam conſequetur. conf. c. V. 2. 5. Id *æternam ſalutem* connotat. Es. XLV. 17.

CAP.

CAP. X.

1 Ἀδελφοὶ, *fratres*) Nunc quaſi ſuperata præcedentis tractationis ſeveritate comiter appellat *fratres.*

¶ μὲν, *quidem*) Hanc particulam ſolet δὲ ſequi: ſed δὲ v. 2 abſorbetur in ἀλλὰ, *ſed.*

¶ ἐυδοκία, *beneplacitum*) *Lubentiſſime* auditurus eſſem de ſalute Iſraëlis.

¶ δέησις, *oratio*) Non oraſſet Paulus, ſi abſolute reprobati eſſent.

2 ζῆλον θεȣ̃, *zelum Dei*) Act. XXII. 3 not. *Zelus Dei*, ſi non eſt contra *Chriſtum*, bonus eſt.

¶ ὀυ κατ' ἐπίγνωσιν, *non ſecundum ſcientiam*) Litotes. i. e. cum magna cæcitate. congruit mox, *ignorantes.* Flacius: *Iudæi habuere & habent zelum ſine ſcientia: nos contra, proh dolor, ſcientiam ſine zelo. Zelus* & *ignorantia* reſpicitur verſu 19.

3 ζητȣ̃ντες, *quærentes*) omni modo.

¶ ὀυχ ὑπετάγησαν, *non ſubjecti ſunt*) neque ὑπήκȣσαν *obediverunt*, v. 16. Ὑποταγὴ ſubmittit ſe τῷ θέλειν divino, *voluntati* DEI.

4 τέλος, *finis*) juſtitiam & vitam, quam lex oſtendit, ſed dare nequit, tribuens. Τέλος, *finis*, & πλήρωμα, *complementum*, ſunt ſynonyma. coll. 1 Tim. I. 5 cum Rom. XIII. 10. itaque conf. cum hoc loco, Matth. V, 17. Lex hominem urget, donec is ad Chriſtum confugit. tum ipſa dicit: *aſylum es nactus, deſino te perſequi, ſapis, ſalvus es.*

¶ χριςὸς, *Chriſtus*) Subjectum, *finis legis*: Prædicatum, *Chriſtus* (ſcil. ὢν, *qui eſt*) *in* &c.

¶ παντὶ τῷ πιςεύοντι, *omni credenti*) Tractatur τὸ *credenti*, v. 5 ſ. τὸ *omni*, v. 11 ſs. παντὶ, *omni*, ex Iudæis & gentibus. Caput IX non eſt includendum in anguſtiores terminos, quam Paulus hoc lætiori & latiori capite X patitur, in quo regnat τὸ *omnis.* v. 11 ſeqq.

5 γράφει, *ſcribit*) litera occidente. Antitheton v. 6. 8: *dicit*, voce vivida. Par antitheton: *Moſes*, in concreto; *quæ ex fide eſt juſtitia*, in abſtracto.

¶ ὅτι ὁ ποιήσας κτλ.) Lev. XVIII. 5. LXX, ποιήσετε ἀυτὰ, ἃ ποιήσας κτλ.

6 ἡ ἐκ πίςεως δικαιοσύνη, *quæ ex fide eſt juſtitia*) Metonymia ſuaviſſima. i. e. homo juſtitiam ex fide quærens.

¶ λέγει, *loquitur*) ſecum.

¶ μὴ ἔιπῃς) *ne dixeris*: nam qui ita dicit, is in lege, quod quærit, non invenit; & quod in evangelio invenire poterat, non quærit: juſtitiam videlicet ac ſalutem, quæ & in Chriſto eſt, & credentibus præſto eſt in evangelio. Et tamen ita dicere neceſſum habet, quiſquis tantum illud ex Moſe audit: *faciens vivet.*

¶ καρδία, *corde*) Fidei tribuitur etiam *os*; nam illa loquitur: at *incredulitas* fere muſſat.

¶ τίς κτλ.) Deut. XXX. 11-14. LXX, ὅτι ἐντολὴ ἄυτη, ἣν ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι σήμερον, ὀυχ ὑπέρογκός ἐςιν, ὀυδὲ μακρὰν ἀπὸ σȣ̃ ἐςιν. ὀυκ ἐν τῷ ὀυρανῷ ἐςὶ, λέγων τίς ἀναβήσεταί ἡμῶν ἐις τὸν ὀυρανὸν, καὶ λήψεταί ἡμῖν ἀυτήν; καὶ ἀκȣ́σαντες ἀυτὴν ποιήσομεν. ὀυδὲ πέραν τῆς θαλάσσης ἐςὶ, λέγων τίς διαπεράσεται ἡμῖν ἐις τὸ πέραν τῆς θαλάσσης καὶ λήψεταί ἡμῖν ἀυτὴν; καὶ ἀκȣ́σαντες ἀυτὴν ποιήσομεν. ἐγγύς σȣ ἐςὶ τὸ ῥῆμα σφόδρα· ἐν τῷ ςόματί σȣ καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σȣ, καὶ ἐν ταῖς χερσί σȣ, ποιεῖν ἀυτό. Ad hunc locum hæc quaſi parodia ſuaviſſime alludit, ſine expreſſa allegatione. Loquitur Moſes item de cœlo, ut Paulus: ſed ille deinde ait, *trans mare*, pro quo Pau-

Paulus orationem *de abyſſo* dexterrime inflectit, ut e contrario mentionem facere poſſit reſurrectionis Chriſti ex mortuis. Abyſſus eſt ingens cavitas in globo terraqueo, ſub mari ſimul & ſub terra. confer, multis de rebus, Hiob XXVIII. 14. 22. Phil. II. 10 not.

¶ τίς ἀναβήσεται, *quis aſcendet*) Qui ita dicit, oſtendit, ſe velle, ſed negat, ſe poſſe aſcendere, &, deſcendere, ut e longinquo petat juſtitiam & ſalutem.

¶ τοῦτ' ἔςι, *hoc eſt*) Redarguitur perverſitas eorum, qui dicunt: *quis aſcendet in cælum*? nam perinde loquuntur, ac ſi non præſto eſſet verbum de *Domino cæleſti*, quem os credentis confitetur Dominum, v. 9. & qui volunt ſalutem inde a cœlo deducere, volunt Chriſtum (quippe extra quem ſalus nulla eſt) e cœlo, unde pridem deſcendit, deducere: atqui hoc fieri non poteſt. ergo ne illud quidem. In præſenti *hoc eſt* ter adhibetur magna vi.

7 τοῦτ' ἔςι, *hoc eſt*) *Hoc* cum *dicere* conſtruitur, ut ſubſtantivum & adjectivum. Redarguitur autem iterum perverſitas eorum, qui dicunt: *quis deſcendet in profundum*? nam perinde loquuntur ac ſi non præſto eſſet verbum de *Chriſto ex mortuis reſuſcitato*, quem cor credentis reſuſcitatum agnoſcit. eodem verſu 9. & qui volunt ſalutem e *profundo terræ* petere, volunt Chriſtum (quippe extra quem ſalus nulla eſt) e profundo, quod ille ſemel in reſurrectione reliquit, adducere: atqui hoc fieri non poteſt. ergo ne illud quidem. Itaque credens neque cœlum eatenus moratur, neque profundum, rem tam prope habens, quam ipſe eſt ſibi. Infidelitas autem fluctuat. vult ſemper, nec ſcit, quid velit: quærit ſemper, neque invenit quicquam. Itaque profundum cum vertigine intuetur, neque cœlum cum lætitia adſpicere poteſt.

¶ χριςὸν, *Chriſtum*) Infidelis *Chriſtum* non ſuo, id eſt, Chriſti nomine aut e cœlo aut ex abyſſo repetit: ſed infideli ignoranti nomenclaturam *Chriſti* ſuggerit juſtitia ex fide hîc loquens. q. d. illud, quod tu, ô infidelitas, cœlum & abyſſum movens, ad cœlum aut abyſſum perfugiens, (ut apud Virgilium eſt, *Acheronta movere*,) quæris, id ſcito extra Chriſtum nec a me cogitari, nec abs te inveniri poſſe. v. 4. Eſt locutio hypothetica. Id, quod fieri non poteſt, ut a cœlo aut ex abyſſo petatur *juſtitia*, *procul*; removet Paulus: atque ita unum relinquit perfugium, verbum de Chriſto, quod eſt in *proximo*.

8 ἀλλὰ, *ſed*) Particula h. l. aut habet vim ἐπιτατικὴν, uti Matth. XI. 8. 9. aut cadit ſuper ἐγγὺς *prope*.

¶ ἐγγὺς, *prope*) Chriſtum non debemus quærere procul, ſed intra nos. Dum enim *fides* credere incipit, Chriſtus habitat in corde. Quæritur non ab iis tantum, qui modo incipiunt, ſed etiam a proficientibus. Cant. III. 1. Pſ. CV. 3. 4. Hîc enim ſermo eſt, ut ſi juſtitia fidei ſecum ipſa colloqueretur.

¶ ἐν τῷ ςόματί σε καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σε) Sic Hebr. ſed LXX addunt, καὶ ἐν ταῖς χερσί σε.

¶ τοῦτ' ἔςι) *Verbum*, *hoc eſt verbum fidei*, *prope eſt tibi.*

9 ἐὰν) *ſi* modo.

¶ ὁμολογήσῃς, *confeſſus fueris*) Confeſſio ſalvat non per ſe; alias infantes non poſſent ſalvari: ſed quatenus fidem includit.

¶ κύριον, *Dominum*) In hac appellatione eſt ſumma fidei & ſalutis. Qui *Dominum* fatetur Ieſum, non demum conatur eum ex *cælo* deducere.

¶ ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *excitavit ex mortuis*) Speciale objectum fidei. Qui credit *reſurrectionem* Ieſu, non demum conatur eum ex mortuis adducere. v. 7.

10 καρδίᾳ, *corde*) Probatur conſequentia a mentione cordis & oris apud Moſen ad fidem & confeſſionem: quia nempe cor eſt fidei proprium ſubjectum, & os confeſſionis. ideo *corde* & *ore* ſententias inchoat.

11 λέγει, *dicit*) c. IX. 33 not.

12 οὐ γάρ ἐστι διαστολή, *non enim eſt differentia*) c. III. 22. Hic non additur *primum Iudæis*, ut initio, c. I. 16.

¶ ὁ γὰρ αὐτὸς, *idem enim*) c. III. 29. 30.

¶ Κύριος, *Dominus*) v. 9.

¶ πλουτῶν) *dives*, & largus. quem nulla quamvis magna credentium multitudo exhaurire poteſt: qui nunquam neceſſe habet reſtrictius agere.

13 πᾶς ὃς ἂν, *omnis quicunque*) Act. II. 21 not. Hoc monoſyllabon, πᾶς, (*omnis*,) toto mundo pretioſius, propoſitum v. 12, ita repetitur v. 12 & 13, & ita confirmatur ulterius v. 14. 15, ut non modo ſignificet, quicunque invocarit, ſalvum fore; ſed, Deum velle, ſe invocari ab omnibus ſalutariter.

14, 15 πῶς, *quomodo*) Climax retrograda: qua Paulus ab ulteriore quovis gradu ad citeriorem argumentatur, & hujus neceſſitatem, tum ex neceſſitate ipſam exiſtentiam ejus infert. Qui vult finem, vult etiam media. Deus vult, ut homines invocent Ipſum ſalutariter. ergo vult, ut credant. ergo vult, ut audiant. ergo vult, ut habeant prædicatores. Itaque prædicatores miſit. Omnia fecit, quæ ad rem pertinerent. Voluntas ejus antecedens eſt univerſalis, & efficax.

14 οὗ οὐκ ἤκουσαν) *quem*, ſcil. loquentem, in evangelio, v. 15, vel, ſe offerentem, *non audiverunt*.

15 πῶς δὲ κηρύξουσιν, *quomodo vero prædicabunt*) ſc. οἱ κηρύσσοντες, *prædicantes*. hoc verbum, uti antecedentia, in futuro poſitum eſt, imitatione Ioëlis, apud quem exſtat τὸ *invocaverit*, v. 13. per proſpectum illum ex V. T. in Novum.

¶ καθὼς, *ſicut*) i. e. non defuere nuncii. Eſajas in ſpiritu alacres eorum greſſus vidit.

¶ ὡς - εἰρήνην, τῶν εὐαγγελιζομένων τὰ ἀγαθά) Es. LII. 7. LXX, ὡς-ἀκοὴν εἰρήνης, ὡς εὐαγγελιζόμενος ἀγαθά.

¶ ὡραῖοι) ὥρα proprie dicitur de pulcritudine & amœnitate phyſica.

¶ οἱ πόδες, *pedes*) eminus: quanto magis ora, cominus.

¶ τῶν εὐαγγελιζομένων, *evangelizantium*) qui dum loquuntur, Ipſe Dominus loquitur. Es. LII. 7. coll. v. 6.

16 ἀλλ', *at*) Hic demum culpa notatur.

¶ οὐ πάντες, *non omnes*) Antitheton: *omnis*. v. 11 ſs. Culpa eſt hominum, ſpeciatim Iudæorum. *non omnes*, i. e. fere nemo. confer ſtatim, *quis*?

¶ ὑπήκουσαν) Conf. ὑπὸ in ὑπετάγησαν, v. 3. Etiam ii debuerant & potuerant obedire, qui non ſunt obedientes facti.

¶ λέγει) *dicit*, mox ſub verba v. 15 citata. Vid. Ioh. XII. 38 not.

17 ἄρα) *igitur*. Ex prophetæ querela de auditorum infidelitate infert, non deeſſe verbum Dei, & prædicationem, tanquam propriam fidei cauſam & anſam.

¶ ἐξ ἀκοῆς) ἀκοὴ, *auditio*, & hinc *oratio*, *ſermo*, *prædicatio*.

18 μὴ

18 *μὴ οὐκ ἤκουσαν; **num non audiverunt**?*) ***num*** facultas audiendi defuit, quando non niſi ex auditu fides eſt?

¶ *εἰς πᾶσαν-ῥήματα αὐτῶν*) Sic LXX, Ps. XIX. 5. In eo Pſalmo eſt Comparatio, & protaſis quidem v. 2-7, apodoſis autem v. 8 ſeqq. Inde liquido eadem ratio Præconii cœlorum & evangelii, omnia penetrans, perſpicitur. Comparatio nititur maxime allegatione apoſtolica, nec textui vim infert.

¶ *ὁ φθόγγος, ſonus*) Ps. XIX 5. קו Id Aquila olim verterat *κανών*. conf. omnino 2 Cor. X. 13. Sua cuique apoſtolo definita erat regio & quaſi provincia, quo vox ejus eſſet perventura. Sed *canon* eſt tantum ſingulorum: *ſonus* ſive *ſermo*, ad cunctam terram pertinet.

19 *μὴ οὐκ ἔγνω ἰσραὴλ; num non novit Iſrael?*) Senſus eſt: Iſraëlem potuiſſe & debuiſſe agnoſcere juſtitiam Dei: ſed non voluiſſe. v. 3. Idque oſtenditur nunc ex Moſe & Eſaja. Paulus cap. IX-XI frequenter appellat *Iſraëlem*, non *Iudæos*.

¶ *πρῶτος μωϋσῆς, primus Moſes*) Moſes, ſub quo Iſraël formam populi accepit, jam tum dixit.

¶ *ἐγὼ-ὑμᾶς-ὑμᾶς*) Deut. XXXII. 21. LXX, *κἀγὼ-αὐτοὺς-αὐτούς*.

¶ *οὐκ ἔθνει*) Latine poſſis dicere: *Ne-gente*. Quemadmodum populus deos non deos ſecutus eſt: ita Deus, perfidiam populi ulciſcens, populum non populum, populum, qui non habebat Deum, populum Iſraëli plane diſſimilem, ſuſcepit. Sic *populi* nomen redit non v. 20, ſed v. 21.

¶ *ἀσυνέτῳ, inſipiente*) Sapientia populum facit. Iob XII. 2. Itaque populus inſipiens eſt ***non gens***; populus, qui Deum non novit, eſt *inſipiens*. גוי eſt *μέσον* vocabulum, quo etiam Iſraël notatur. Epitheton נבל gentes alias notat.

20 *ἀποτολμᾷ*) Quod Moſes innuerat, Eſajas *audacter & plane eloquitur*.

¶ *εὑρέθην, inventus ſum*) præſto fui. Es. LXV. 1. LXX, *ἐμφανὴς ἐγενήθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν, εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν*.

21 *ὅλην, **totam***) Es ib. v. 2. LXX, *ἐξεπέτασα τὰς χεῖράς μου ὅλην τὴν ἡμέραν πρὸς κτλ.* Conf. ***totam diem***, c. VIII. 36. vid. *I. C. Pfaffii*, de gratia Dei ***continua***, diſſertatio inſignis.

¶ *ἐξεπέτασα, **extendi***) Metonymia antecedentis: ***ſinunt me extendere manus, nec veniunt.*** Vel hoc uno verbo refellitur dogma de duplici voluntate divina, beneplaciti & ſigni.

¶ *ἀπειθοῦντα, **non credentem***) corde.

¶ *ἀντιλέγοντα, **contradicentem***) ore. conf. v. 8 ſeq.

CAP. XI.

1 M*ὴ ἀπώσατο*) ***num*** totum *abdicavit*. Sic Gideon, in fide expoſtulans, ait: *νῦν ἀπώσατο ἡμᾶς* Iud. VI. 13. At, *οὐκ ἀπώσεται Κύριος τὸν λαὸν αὐτοῦ*. Ps. XCIV (XCIII) 14. Num abdicavit, inquit Paulus, ita, ut jam non ſint populus Dei? Quum c. X gratiam erga gentes & defectionem Iudæorum tam graviter expoſuit, objici hoc poſſet. reſpondet igitur: abſit, ut a Deo rejectum dicamus populum ejus: ubi ipſa *populi ejus* appellatio rationem negandi continet. Illud *abſit* declaratur (1) de præſenti tempore populi offendentis: & nunc eſſe aliquos, (conf. Act XXI. 20 not.) & creſcente deinceps gentium introitu permultos fore, qui credant ex Iſraël. hi dicuntur *reliquiæ & electio*, v. 5. 7. (2) de futuro: ipſum populum aliquando converſum iri. v. 24 not.

 ¶ *ἐγὼ*,

¶ ἐγὼ, *ego*) Paulus ab individuo ad genus mavult concludere in bonam partem, quam a genere ad ſpeciem in contrariam partem: *ego*, perſecutor quondam, repelli dignus. Genus, Iudæi univerſi: Species, credentes ex Iudæis (quorum unus erat Paulus in individuo) vel, crediturі.

2 προέγνω) *prius agnovit*, ut populum ſibi proprium. v. 29.

¶ ἐν Ἠλίᾳ, *in Elia*) in hiſtoria Eliæ, qui in ſummis erat anguſtiis, qui ſolus ſibi videbatur; quum ad majorem paucitatem, quam unquam, veniſſet Iſraël.

¶ ἐντυγχάνει) Heſychius, ἐντυγχάνει, προσέρχεται. conf. Act. XXV. 24. 1 Macc. VIII. 32.

3 Κύριε, τοὺς προφήτας σου - τὴν ψυχήν μου) 1 Reg. XIX. 14 LXX, ἐγκατέλιπον τὴν διαθήκην σου οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ, τὰ θυσιαστήριά σου καθεῖλον, καὶ τοὺς προφήτας σου ἀπέκτειναν ἐν ῥομφαίᾳ, καὶ ὑπολέλειμμαι ἐγὼ μονώτατος, καὶ ζητοῦσι τὴν ψυχήν μου λαβεῖν αὐτήν. Obſervanda ſtili apoſtolici ſubtilitas: LXX μονώτατος h. l. ut ſæpe: Paulus, μόνος.

4 κατέλιπον, *reliqui*) ne eos occidat Haſaël, Iehu, Eliſa. LXX, l. c. v. 18: καὶ καταλείψω ἐν Ἰσραὴλ ἑπτὰ χιλιάδας ἀνδρῶν, πάντα γόνατα ἃ οὐκ ὤκλασαν γόνυ τῷ βάαλ. Ex verbo *reliqui* derivatur λεῖμμα *reliquiæ*, v. ſeq.

¶ ἐμαυτῷ, *mihi ipſi*) Hoc Paulus addit emphaſeos cauſa, in antitheto ad querelam Eliæ de ſua *ſolitudine*. Dominus novit ſuos.

¶ ἑπτακισχιλίους, *ſeptem millia*) in populo ad miram paucitatem redacto, numerus non parvus, imo ipſe totus. 1 Reg. XX. 15. Ex his tota X duntaxat tribuum poſteritas propagatur. Hebr. כל i. e. *mere tales*, nullo Baalita admixto. Non dico, eadem fuiſſe individua 1 Reg. XX. 15 & XIX. 18, ſed par eſt numerus 7000, in cap. XX. 15, &, circiter 70 poſt annis, in cap. XIX. 18, poſt Haſaëlem, Iehu & Eliſam. conf. 2 Reg. XIII. 7. 14.

¶ ἄνδρας, *viros*) Viri maxime veniebant in cenſum, & intererant cultui publico. horum igitur conjuges & liberi accedunt etiam ad ſeptem millia.

¶ τῇ βάαλ) Fœmininum, ſubaudito εἰκόνι, *imagini* Baal, ad contemtum, in antitheto, *viros*. Sic LXX quoque Iud. II. 11 &c. Sub immunitate a cultu Baal continetur immunitas a cultu vitulorum.

5 οὖν, *ergo*) Conſequentia a V. T. ad N. T.

6 χάριτι, *gratia*) Alia vis dativi; alia particulæ ἐκ cum genitivo. Ille vehiculum potius ſeu inſtrumentum innuit, quaſi canalem, in ſenſu puro: hæc, magis proprie, cauſam materialem, principium, fontem.

¶ οὐκ ἔτι, *jam non*) Hoc, quater poſitum, oſtendit vim conſequentiæ. Abſolutum decretum eſt hoc, quod Deus decrevit: *Iuſtos faciam non niſi ex fide, neminem ex operibus*. Hoc nemo perrumpet.

¶ γίνεται-ἐστὶν, *fit-eſt*) Subtilis & apta verborum differentia. Natura quærit opera: fides agnoſcit gratiam ſupervenientem, γενομένην. ſic, ἐγένετο, Ioh. I. 17. φερομένην χάριν. 1 Petr. I. 13.

¶ εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἔτι ἐστὶ χάρις· ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔτι ἐστὶν ἔργον, *ſi vero ex operibus, jam non eſt gratia: ſi quidem opus jam non eſt opus*) Ex inciſo illo, *jam non ex operibus*, infertur illud, *Iſraël non eſt aſſecutus:* & ex hoc inciſo, *jam non eſt gratia*, infertur hoc, *electio eſt aſſecuta*. Prior pars hujus verſus excludit opera; altera gratiam ſtatuit, coll. v. 5. Prior facit protaſin; altera apodoſin, quæ ſemper eſt pars magis neceſſaria, & hoc loco male a nonnullis omiſſa. Conf. omnino c. IV. 4. 5. Eph II. 8. 9.

Oppo-

Oppoſita ſunt *gratia* & *opus*. פְּעֻלָּה LXX ut plurimum interpretantur ἔργον. v. gr. Ps. CIX. 20.

7 ἡ ἐκλογὴ, *electio*) præcipue ex Iſraëlitis. *electio*, i. e. electi, quia electi, aſſequuntur.

8 ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ θεὸς πνεῦμα κατανύξεως, ὀφθαλμοὺς τοῦ μὴ βλέπειν, καὶ ὦτα τοῦ μὴ ἀκούειν) Deut. XXIX. 4: καὶ οὐκ ἔδωκε Κύριος ὁ θεὸς ὑμῖν καρδίαν εἰδέναι, καὶ ὀφθαλμοὺς τοῦ βλέπειν, καὶ τὰ ὦτα ἀκούειν, ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης. Es. XXIX. 10: LXX, πεπότικεν ὑμᾶς Κύριος πνεύματι κατανύξεως, καὶ καμμύσει τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν κτλ. Adde Matth. XIII. 14 not. ἔδωκεν, *dedit*, juſtiſſimo judicio, & dixit eis, *habete*.

¶ κατανύξεως) Κατάνυξις h. l. notat πάθος ex frequentiſſima punctione in ſtuporem deſinens. In bonam partem ſumitur Act. II. 37, & ſæpiſſime apud ſcriptores aſceticos. Latinis, *compunctio*.

¶ ἕως, *usque*) Tacita limitatio. 2 Cor. III. 14.

9 γενηθήτω - αὐτῶν εἰς παγίδα καὶ εἰς θήραν, καὶ εἰς σκάνδαλον καὶ εἰς ἀνταπόδομα αὐτοῖς. - σύγκαμψον) Ps. LXIX. 23. 24. LXX, γενηθήτω - αὐτῶν ἐνώπιον αὐτῶν εἰς παγίδα καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν καὶ εἰς σκάνδαλον. - σύγκαμψον.

¶ τράπεζα, *menſa*) שֻׁלְחָן Ps. LXIX. 23, ubi coll. v. præc. eſt allegoria. Id eſt, dum cibum capiunt ſecuri, capiantur.

¶ σκάνδαλον, *ſcandalum*) H. l. magis proprie accipitur, ut ſynonyma *laqueus* & *captio*. nam σκάνδαλον, *ſcandalum*, eſt illud mobile tigillum in decipula. Reſpondet מוֹקֵשׁ Pſalm. cit. Gradatio: *laqueus* tenet partem, pedem; *captio*, totum: *ſcandalum* non ſolum capit, ſed etiam lædit.

¶ ἀνταπόδομα, *retributionem*) Culpa igitur eorum interceſſerat, non abſolutum Dei decretum.

10 σκοτισθήτωσαν - σύγκαμψον) Qui habent oculos obtenebratos, & dorſum incurvatum, ſane πταίουσι, *titubant*, v. 11, & ruunt in decipulam.

11 ἔπταισαν) πταίω proprie de *pedum* titubatione dicitur. Conf. Iac. III. 2 not. Proprietas phyſica verbi πταίω & de pede & de lingua opponitur ſignificatui morali.

¶ ἵνα πέσωσι) *ut caderent* plane, cuncti, idque ſine inſtauratione? Locutio adagialis. aliquo modo *cecidere*, v. 22, ſed non prorſus.

¶ τοῖς ἔθνεσιν, *gentibus*) Ipſum articulum rei geſtæ habemus Act. XIII. 46, *ecce*.

¶ εἰς τὸ παραζηλῶσαι αὐτοὺς, *ut ad zelum provocarentur*) Iſraëlitæ, ad fidem. v. 14. Aliter hoc verbum occurrit c. X. 19.

12 εἰ δὲ, *ſi vero*) Duas partes habet hic verſus. prior tractatur v. 13 ſ. poſterior, *quanto* &c. tractatur v. 23 ſ.

¶ κόσμου - ἐθνῶν, *mundi-gentium*) *Mundus* connotat qualitatem, παράπτωμα *lapſum* priſtinum; *gentes*, quantitatem ſive multitudinem, cui opponitur ἥττημα, *paucitas*. unde τὸ πλήρωμα dicit mox *copias* Iſraël abundantes gratia.

¶ ἥττημα) *paucitas*. oppoſitum πλήρωμα, *abundantia*. Es. XXXI. 8, ἔσονται εἰς ἥττημα.

¶ πόσῳ μᾶλλον, *quanto magis*) Nam ubi multa ſunt ſemina, eorum major eſt proventus.

¶ τὸ πλήρωμα αὐτῶν, *abundantia eorum*) Subaudi, *erit divitiæ gentium* ergo etiamſi Iudæi crediidiſſent initio, non excluſæ fuiſſent gentes. Idem verbum, v. 25.

13 ὑμῖν)

13 ὑμῖν) *vobis*, non ut vos efferamini, ſed ut Iudæi invitentur.

¶ διακονίαν, *miniſterium*) apoſtolatum in gentibus.

¶ δοξάζω, *glorifico*) Nempe Paulus amplificat gratiam ethnicis datam, ejusque in ipſos Iſraëlitas reciprocandam abundantiam. Et hîc cauſam reddit, cur eam gratiam ſic amplificet.

14 τὴν σάρκα, *carnem*) i. e. fratres. Es. LVIII. 7.

15 γὰρ, *enim*) Particula cum propoſitione connectens tractationem.

¶ ἀποβολὴ, *jactura*) Antitheton, *aſſumtio*: ſed eo ſenſu, ut Deus dicatur *aſſumere* per gratiam; homines, ἀποβάλλεσθαι, *jacturam pati*, ſuâ culpâ. Super *jactura* Iudæorum gentes *aſſumtæ* ſunt & gratiam conſecutæ. v. 30.

¶ πρόσληψις) αὐτῶν. Heſychius: πρόσληψις, γνῶσις. Conf. προσελάβετο, c. XIV. 3. Τίς concludit a minori ad majus. ἀποβολὴ, *jactura*, & πρόσληψις, *aſſumtio*, ſunt contraria: itaque καταλλαγὴ, *reconciliatio*, præmittitur τῇ ζωῇ ἐκ νεκρῶν, *vitæ ex mortuis*, quæ multo plus dicit.

¶ ζωὴ, *vita*) *mundi*. v. 12.

¶ ζωὴ ἐκ νεκρῶν, *vita ex mortuis*) id quod multo majus & optabilius. Senſus: *vita eorum, qui fuerant mortui*. Ez. XXXVII. 3 ſs. ita ἐκ, *ex*, c. VI. 13. 2 Cor. IV. 6. Sermo eſt de vivificatione totius: ut non ſit reſidua maſſa mortua. Totius generis humani ſive mundi converſio comitabitur converſionem Iſraëlis.

16 ἡ ἀπαρχὴ, *primitiæ*) patriarchæ.

¶ ἁγία, *ſanctæ*) Deo dicatæ & acceptabiles. conf. v. 15 cum 1 Tim. IV. 4. 5.

¶ φύραμα, *maſſa*) Num. XV. 20. 21, ἀπαρχὴ φυράματος.

¶ ἡ ῥίζα, *radix*) ſtirps patriarchalis, naturaliter, nec non ut compos circumciſionis & promiſſionis ſpectata. *Wellero*, poſt Origenem, *radix* eſt Chriſtus: *rami*, etiam patriarchæ, ex quibus natæ *primitiæ*.

17 σὺ, *tu*) tu, *Romane*, gentilis.

¶ ἀγριέλαιος, *oleaſter*) calamus *oleaſtri*. Synecdoche δεινή.

¶ ἐν αὐτοῖς) *inter eos*: *eos* non refertur ad τὸ *quidam*, ſed ad *ramos* in univerſum.

¶ συγκοινωνὸς) Sæpe σὺν dicit Paulus de gentibus. Eph. II. 19. 22. III. 6. conf. μετὰ, Rom. XV. 10.

18 μὴ κατακαυχῶ, *noli gloriari contra*) Videant, ne *glorientur contra*, qui negant converſionem Iudæorum.

¶ οὐ σὺ, *non tu*) Subaudi, *ſcito*, *memento*, *non te* &c.

19 ἵνα, *ut*) Hæc particula exprimit vim *gloriationis*. confer autem, *propter vos*, v. 28, & τῷ, v. 31.

20 τῇ ἀπιστίᾳ - τῇ πίστει, *infidelitate-fide*) Neutrum (inquit Paulus) abſolute. nam ſi abſolute, gloriationi locus eſſet, quæ hîc refutatur. *fides*, Dei donum, demiſſos faciens.

¶ ἕστηκας) *hunc ſtatum es adeptus & adhuc tenes*. oppoſitum: *eos, qui ceciderunt*. v. 22.

¶ μὴ ὑψηλοφρόνει, ἀλλὰ φοβοῦ) Prov. III. 7, μὴ ἴσθι φρόνιμος παρὰ σεαυτῷ, φοβοῦ δὲ τὸν θεόν.

¶ φοβοῦ, *time*) Timor opponitur non fiduciæ, ſed ſupercilio & ſecuritati.

21 μήπως) repete, φοβοῦ.

¶ φείσεται) Indicativus, particula μήπως quaſi prætermiſſa, magis categorice ſonat. Cum μήπως cel. *Baumgarteni*-

us legi mavult φείσηται. At Mart. *Cruſius* ἵνα, ὡς, ὅπως, μὴ, aliquando cum indicativo futuro poni docet, Gramm. Gr. Part. II. pag. 867, & præter cetera notat illud *Demoſthenis*, ὅπως τὰ παρόντα ἐπανορθωθήσεται. Alia exempla collegit *Blackwallus* in claſſ. ſacris, p. 432 ed. Woll. ubi hunc ipſum Pauli locum elegantiæ nomine laudat. Certe oratio magis categorica timorem movet.

22 χρηστότητα καὶ ἀποτομίαν, *bonitatem & ſeveritatem*) Sejugatio gravis.

¶ ἐπιμείνῃς, *permanſeris*) Eſt *permanere* in bono, hîc: in malo, v. ſeq. Illud deſcribitur ex parte Dei; hoc, ex parte hominis. Conf. v. 28. 30 ſ. Non permanſit Romanus in bonitate, invecta operum juſtitia.

¶ ἐπεὶ, *alioquin*) Fideles poſſunt deficere & labi.

¶ ἐκκοπήσῃ, *excideris*) ferro. non modo ἐκκλασθήσῃ, *defringeris*, ut illi, manu. כרת LXX ἐκκόπτω. Ier. XLIV. 8. non tamen eo plerunque ſenſu, quo ἐξολοθρεύω.

23 ἐὰν μὴ, *ſi non*) Ergo converſio eorum non erit irreſiſtibilis.

¶ δυνατὸς, *potens*) Præcipua objectio eſſe poterat: quomodo convertentur Iudæi, qui tot ſeculis id agunt, ut ſe ſubducant fidei & oracula V. T. a vero Meſſia deducant & credentibus eripiant? Reſpondet Paulus: *potentiam* Deus habet. conf. *potens*, c. XIV. 4. Et hujus potentiæ gloriam, cui nemo gentium obniti poteſt, oſtendet. Magnum igitur opus erit!

¶ πάλιν) *iterum*, non modo minore numero, ut nunc; ſed majore, ut antea, quum eſſent populus Dei.

24 ἀγριελαίου, *oleaſtro*) Magnum diſcrimen eorum, qui verbum revelatum vel non habent, vel habent; quantum intereſt inter oleaſtrum & oleam.

¶ παρὰ φύσιν) plane *præter naturam.* nam in re hortenſi inſitio, quæ duas arbores naturæ item diverſæ quidem copulat, calamum, quem fructus ſequitur, mitem ſtirpi ſilveſtri committit: Paulus autem calamum oleaſtri in oleam dicit inſitum eſſe, ut oleæ pinguedinem ſequatur.

¶ πόσῳ μᾶλλον, *quanto magis*) Senſim a *poſſe* venit ad *eſſe*. Sane incrementum ſumit oratio. antea Paulus ex prophetis demonſtravit, plures eſſe malos in Iſraël, quam bonos: nunc item ex prophetis demonſtrat, plures fore bonos, quam malos. Atque hoc ille dum expromit, *myſterium* appellat, aptum ad retundendum faſtum gentium, ne putent, partes Iudæorum ſemper inferiores fore.

25 μυστήριον, *myſterium*) Paulus *myſteria* vocat non ſemper ea dogmata, quæ fidelibus initio ſunt neceſſaria cognitu: ſed arcana, multis etiam fidelibus ignota, donec illis ea, fidei charitatisve cauſa, re cogente, ex Scripturis antehac obſignatis aperirentur. Conf. 1 Cor. XV. 51. &, in re pari, Eph. III. 3. *Myſterium* fuerat vocatio gentium: c. XVI. 25. nunc item *myſterium* eſt converſio Iſraëlis. Vtrumque, magna pars illius *myſterii*, quod confirmatur Ap. X. 7. Porro ſi myſterium eſt, patienter ferri debent, qui non agnoſcunt tam cito; & ſperari tempus, quum omnes agnoſcent.

¶ φρόνιμοι, *prudentes*) *ſomniantes, eccleſiam Romanam non poſſe deficere.* Cluverus. Ipſa *myſterii* appellatio faſtum lectorum retundit. Hinc repetitur monitum c. XII. 16. quod jam exſtat v. 20 not.

¶ ἀπὸ

¶ ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Molliter loquitur. nam οἱ πωρωθέντες, *qui indurati ſunt*, erant ut arena maris, v. 7. c. IX. 27. Itaque converſio, quæ non erit *ex parte*, ſed *omnis Iſraëlis*, v. ſeq. erit longe abundantiſſima. Atque interea etiam ſemper aliqui convertuntur: cui rei fideles ſemper invigilare convenit.

¶ πλήρωμα, *plenitudo*) *ſupplementum copioſiſſimum.* antitheton: *ex parte.* Nulla remanebit gens, cui non prædicatum fuerit evangelium in toto orbe; etiamſi magna pars hominum, mala ſit manſura.

¶ εἰσέλθῃ, *ingreſſa fuerit*) Ioh. X. 9. 16. Ingreſſum hunc multis jam ſeculis multa ſufflaminant, ſuo tempore perrumpenda, ut plenitudo gentium, pridem vocata, penitus intret: ac tum Iſraëlis *obduratio* deſinet. Ps. CXXVI. 2. 3. *Ad zelum* chriſtianum Paulus *provocat* Iſraëlitas: idque præſupponit gentes ante Iſraëlem converſas, & tamen poteſt per plenam Iſraëlis converſionem deinde reliqua copia gentium lucrifieri. v. 11. 12. 15. 31. Ez. XXXIX. 7. 21 ſs. 27.

26 καὶ οὕτω, *& ſic*) Non dicit, *& tunc*, ſed majore vi, *& ſic*, quo ipſo τὸ *tunc* includitur. nempe ipſo introitu gentium terminabitur cæcitas Iſraëlis.

¶ πᾶς ἰσραὴλ, *omnis Iſraël*) Iſraël gentibus contradiſtinctus, de quo v. 25. Dicuntur שארית & פליטה reſpectu eorum, qui periere: ſed ipſum *Reſiduum*, in ſe copioſum, totum convertetur. Mich. II. 12.

¶ σωθήσεται) Hoc ipſum *Latinus* expreſſit, *ſalvus fieret.* non inepte. Sententia hæc ineſt: *plenitudo gentium intrabit*, *& ſic omnis Iſraël ſalvus fiet.* ſed ἄχρις οὗ *uſque dum* mutavit verbum prius, εἰσελεύσεται, in εἰσέλθῃ, manente altero, σωθήσεται. Talia vide notata ad Marc. III. 27. Senſum expreſſit Latinus.

¶ ἥξει ἐκ σιὼν - διαθήκη, ὅταν ἀφέλωμαι τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν) Es. LIX. 20. 21. LXX, καὶ ἥξει ἕνεκα σιὼν - διαθήκη, εἶπε Κύριος κτλ. Es. XXVII. 9. LXX, καὶ τοῦτό ἐστιν ἡ εὐλογία αὐτοῦ, ὅταν ἀφέλωμαι τὴν ἁμαρτίαν αὐτοῦ κτλ. Hebr. *& veniet* לציון גואל *Sioni* (ejuſque bono) *Redemtor*, *& revertentibus a* tranſgreſſione *in* Iacob. Paulus c. III in deſcriptione peccati allegarat Pſalmum XIV & Eſajæ caput LIX potiſſimum: nunc in deſcriptione ſalutis eoſdem textus conjungit. ἐκ σιὼν, ait, ut LXX, Pſ. XIV. 7. Venit Redemtor (ἐκ) e Sione, & (ל ἕνεκα) bono Sioni. Adventus factus eſt pridem: fructus ad ſumma perveniet ſuo tempore. *Sion* eſt totum, in bonam partem; *Iacob* h. l. eſt totum, in partem ſequiorem: *revertentes*, ſunt pars.

27 αὕτη) *hoc*, de quo v. præc.

¶ παρ' ἐμοῦ, *a me*) Ipſe faciet.

¶ διαθήκη, *teſtamentum*) ſcil. *tum erit*, *tum expedietur.*

¶ τὰς ἁμαρτίας) *peccata*, & ortas inde miſerias.

28 ἐχθροὶ) *hoſtes.* Igitur obſtinatio Iudæorum non debet allegari in præjudicium converſionis eorundem. Porro dicuntur *hoſtes*, active; mox, *dilecti*, paſſive: (utrumque reſpectu Dei, non modo reſpectu Pauli:) malum imputandum homini; bonum proficiſcitur a Deo. Sic quoque opponuntur inter ſe miſericordia & infidelitas. v. 30 ſs.

¶ δι' ὑμᾶς, *propter vos*) v. 31. 12. 15.

29 ἀμεταμέλητα, *quorum non pœnitet*) Axioma vere apoſtolicum. Abſolutum quiddam ſignificatur: nam Deus non in perpetuum cedet infidelitati populi ſui.

Pœni-

Pœnitudo abſcondita eſt ab oculis Domini. Hos. XIII. 14.

¶ χαρίσματα, *dona*) erga Iudæos.

¶ κλῆσις, *vocatio*) erga gentes.

30 καὶ) Particulam, obelo quondam a me notatam, recepi dudum: & nunc cel. *Baumgartenii* conſenſu delector.

¶ ἠπειθήσατε, *increduli fuiſtis*) *Incredulitas* cadit etiam in eos, qui ipſi non audivere verbum Dei; quia tamen primitus id in Patriarchis, Adamo, Noacho, ſuſceperant.

31 ἠπείθησαν, *increduli fuerunt*) relicti ſunt infidelitati ſuæ.

¶ τῷ ὑμετέρῳ, *veſtra*) Genitivus objecti, uti τὰ ἐλέη δαυίδ. 2 Chron. VI. 42. רצון עמך Ps. CVI. 4.

¶ ἐλέει, *miſericordia*) Conſtr. cum ἐλεηθῶσι, *miſericordiam conſequerentur*; nam ἵνα, *ut*, ſæpe tranſponitur: & verſu 30 *incredulitas* Iudæorum præcedit *miſericordiam* gentium: quare verſu 31 *miſericordia* gentium non præcedit *incredulitatem* Iudæorum eandem. Dupliciter me h. l. reprehendit cel. *Baumgartenius*: primum, quod diverſitatem conſtructionis ſive interpunctionis ad variantes lectiones retulerim. Reſp. Magni ſane momenti eſt interpunctio, & in vera interpunctione probanda, falſaque removenda, operam meam haud infructuoſam eſſe confido. Porro interpunctionum accentuumque conſideratio locum utique *inter* varias lectiones habet; quo utrumque loco ipſe cel *Baumgartenius* tractat: interpunctio autem & accentus varians utrum *lectionis variantis* an alio nomine appelletur, nil intereſt; dummodo verba ipſa, ac non accentus & interpunctiones ab apoſtolis repetas. Deinde negat, *Chryſoſtomi* explicationem conſtructione hac, τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει ἵνα κτλ. contineri. Verba hæc ſunt, ἐσώθητε, ὥστε αὐτοὺς ἐπισπάσασθαι τῷ ζήλῳ μένοντες.

¶ ἐλεηθῶσι, *miſericordiam conſequerentur*) miſericordiam eam, quæ fidem antecedit, nec niſi per fidem, qua retractatur ἀπείθεια, *incredulitas*, agnoſcitur & accipitur.

32 συνέκλεισε) *ſimul concluſit*, Iudæos & gentes. conf. Gal. III. 22 not. Phraſis LXX Int. εἰς θάνατον συνέκλεισε. Ps. LXXVIII. 50.

¶ εἰς ἀπείθειαν, *in incredulitatem*) Eph. II. 2. Qui vim *incredulitatis* experti ſunt, tandem purius ſe ad fidem recipiunt.

¶ ἵνα) *ut*. Res ipſa efficietur.

¶ τοὺς πάντας) *univerſos*, cunctos. conf. v. 30. 31.

¶ ἐλεήσῃ, *miſereretur*) Miſericordia Ejus ab illis agnita: v. 6. fide eis ab Ipſo donata.

33 ὦ βάθος, *o profunditas*) Paulus cap. IX quaſi in freto navigarat; nunc, in oceano. *profunditas divitiarum* deſcribitur v. 35, & reſpicit ad c. IX. 23. X. 12. (quare non debet in epitheton reſolvi:) *profunditas ſapientiæ*, v. 34: *profunditas cognitionis*, v. 34. Conf. de divitiis & ſapientia, Eph. III. 8 not. & Ap. V. 12. Dignæ ſunt obſervatu & collectu differentiæ vocum biblicarum. *Sapientia* dirigit omnia ad finem optimum: *cognitio* novit finem illum & exitum.

¶ ὡς, *quam*) Nemo ſcrutatur, nemo perveſtigat, niſi Ipſe. Hic & v. 34 ſ. eſt chiaſmus, coll. anteced. & conſeq. *Profunditas* deſcribitur altera parte verſûs 33. *Cognitio* ipſa, ut diximus, v. 34, *quis enim-*: *ſapientia* ipſa *aut quis-*: *divitiæ* ipſæ, v. 35.

¶ τὰ κρίματα, *judicia*) circa infideles.

 ¶ αἱ

¶ *αἱ ὁδοὶ, viæ*) circa fideles. Gradatio. Viæ ſunt quaſi in plano; judicia, profundiora. ne vias quidem perveſtigamus.

34 *τίς γὰρ-ἐγένετο*) Es XL. 13 LXX, τίς ἔγνω-καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος ἐγένετο; *Quis*? i. e. nemo; niſi ipſe.

¶ *γὰρ, enim*) Sequitur expreſſior ſcripturæ allegatio. In dogmatibus probandis adhibetur formula, *ſcriptum eſt*: aliis in locis ſæpe ea prætermittitur. c. XII. 20.

¶ *νοῦν Κυρίου, mentem Domini*) Eſajas: את רוח יהוה *Spiritum Iehovah*. Paulus ponit verſionem τῶν LXX. Ceteroqui non ſunt ſynonyma רוח & νοῦς. Optima autem eſt conſequentia: nemo capit *Spiritum*: ergo nemo capit mentem ſive ſenſum Domini. Implicitus eſt ad S S. Trinitatem reſpectus. confer, ad τὸ εἰς αὐτὸν v. 36, Eſ. XXXIV. 16 fin.

¶ *σύμβουλος*) Non modo neminem fuiſſe σύμβουλον, dicit Paulus, ſed ne nunc quidem eſſe poſſe. σύμβουλος autem eſt vel *particeps conſilii*, vel certe *conſcius*. nam modo dixit: *quis enim novit mentem Domini*? Et tamen multi in diſceptationibus, v. gr. de ortu mali, quæ multo profundiores œconomiæ divinæ receſſus tangunt, quam hæc, quæ inter v. 32 & 33 ab apoſtolo religioſe abrumpitur, (multum enim intereſt inter lapſum multorum angelorum totiusque generis humani, & inter caſum Iſraëlitarum,) perinde ſe jactant, ac ſi non modo conſiliarii Domini, ſed etiam quæſitores, patroni, vel judices eſſent. Scriptura ubique ſubſiſtit in eo, quod Dominus voluit, & dixit, & fecit: rationes rerum univerſalium ſingulariumve non pandit: de iis, quæ noſtram ſuperant infantiam, ad æternitatem remittit fideles, 1 Cor. XIII. 9 ſs. Ceteros, importunos ſcrutatores, torquebit & uret ſciendi ſitis, in æternum.

35 *ἢ τίς κτλ.*) Hæc verba, apud LXX, Es. cap. cit. v. 14, alii habent; alii non habent. at Iob XLI. 2 Hebr. & Vulg. ita habent: *Quis ante dedit mihi, ut reddam ei? Omnia quæ ſub cælo ſunt, mea ſunt.*

36 *ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν, ex Eo & per Eum & in Eum*) Denotatur Origo & Curſus & Terminus rerum omnium. conf. 1 Cor. VIII. 6.

¶ *ἡ δόξα, gloria*) Divitiarum, Sapientiæ, Cognitionis.

¶ *ἀμήν· amen*) Verbum finale, in quod affectus apoſtoli, quum ad ſuprema venit, deſinit.

CAP. XII.

1 *Παρακαλῶ, hortor*) Moſes jubet: apoſtolus hortatur. Solet Paulus hortationes ponere dogmatibus antea tractatis congruentes. Eph. IV. coll. cap. III. Sic h. l. uſus generalis ex tota tractatione continetur v. 1. 2, ut allegationes ſtatim ſubſequentes demonſtrant. Vſus ſpeciales, a v. 3 usque ad concluſionem epiſtolæ, oſtendimus ad cap. I. 16.

¶ *διὰ τῶν οἰκτιρμῶν, per miſerationes*) Totum noëma derivatur ex cap. I-V. vocabulum fluit ex antitheto *iræ*, c. I. 18. nam innuitur hoc loco tota œconomia gratiæ ſive miſericordiæ, ab ira nos eximens, & *gentes* inprimis ad officium excitans. c. XV. 9. Qui *miſericordia* Dei recte movetur, in omnem Dei *voluntatem* ingreditur.

¶ *παραστῆσαι, ſiſtere*) In tanto officiorum catalogo Paulus nil earum rerum habet, quæ hodie apud Romanenſes fere utramque paginam faciunt. παραστῆσαι, repetitur ex c. VI. 13. 16. 19. *ſiſtere*. Oblatio *viva ſiſtitur*; non mactatur.

¶ σώ-

¶ *σώματα, corpora*) Antitheton ad nefarium *corporum* abuſum apud gentes. c. I. 24. Sequuntur enim mox plura antitheta, ejuſdem capitis reſpectu. Corpus plerunque impedit animam: corpus Deo ſiſte; anima non deerit. c. VI. 12. Vid etiam cap. VII. 4. Hebr. X. 5. Vice verſa, *anima* magiſtratui ſubjecta, etiam corpore parebit. c. XIII. 1.

¶ *σώματα, λατρείαν, corpora, cultum*) Appoſitio metonymica, corpus & animam innuens.

¶ *θυσίαν, victimam*) peccato mortificato. conf. de hoc ſacrificio, c. XV. 16.

¶ *ζῶσαν, viventem*) ea vita, de qua cap. I. 17. VI. 4 ſs. Abominabile eſt, cadaver offerre.

¶ *ἁγίαν, ſanctam*) qualem poſtulat *ſancta* lex. c. VII. 12.

¶ *εὐάρεστον, bene placentem*) cap. VIII, maxime v. 8.

¶ *τῷ θεῷ, Deo*) Conſtr. cum *παραστῆσαι, ſiſtere.*

¶ *λογικὴν, rationalem*) ſincerum, (1 Petr. II. 2.) reſpectu intellectus & voluntatis. congruit verbum *δοκιμάζειν*, v. 2. *φρονεῖν κτλ.* v. 3. Gentium *λατρεία, ἄλογος.* c. I. 18 ſeqq. 25. Iudæorum confidentia, *ἄλογος*, c. II. 3. at Chriſtianus omnia recte reputat, & ex beneficio Dei miſerentis colligit officium ſuum. Verbo illi, quod ſæpe ponit, *λογίζεσθαι*, c. III. 28. VI. 11. VIII. 18, nunc reſpondet epitheton. *λογικὸν γάλα*, 1 Petr. l. c. eſt periphraſis *verbi* ipſius, *Lac verbi*: hîc vero *λατρείας cultûs* epitheton eſt *λογικὴ, rationalis.* Ἄδολον dicit Petrus: *Verbum* eſt ſincerum, & *cultus* ex verbo eſt ſincerus.

2 *μὴ συσχηματίζεσθε - ἀλλὰ μεταμορφοῦσθε*) *μορφὴ, forma*, penitius & perfectius quiddam notat, quam *σχῆμα, habitus.* conf. Phil. II. 6. 8. III. 21. A *forma* interna non debet abludere *habitus* ſanctorum externus.

¶ *αἰῶνι, ſeculo*) quod totum, neglecta *Dei voluntate*, ſuitatem ſequitur.

¶ *δοκιμάζειν, probare*) Hoc quoque pertinet ad illam *μορφὴν formam* novam. Antitheton, c. I. 28.

¶ *καὶ τέλειον, & perfectam*) Qui oblationem *vivam, ſanctam, bene placentem* ſiſtit, noſcit voluntatem Dei *bonam*, viva & ſancta requirentem, *beneplacentem*, &. cum profectu fidelium, *perfectam.*

3 *λέγω*) Flacius: *edico.* Hoc verbum hortationi ſubſequenti moratæ vim addit imperativi.

¶ *γὰρ, enim*) Docet, quid Voluntas Dei velit.

¶ *διὰ τῆς χάριτος, per gratiam*) Ipſe Paulus exemplum præbet *σωφροσύνης*, quam commendat: ne videatur temere hac formula, *λέγω, edico*, qua ſolus Chriſtus abſolute uti potuit, aliis tam ardua præſcribere. conf. v. 6.

¶ *ὄντι*) cuilibet, *qui eſt inter vos*, veſtri ordinis, fidelis.

¶ *ἐν ὑμῖν, in vobis*) Multa erant, cur Romani ſe viderentur efferre poſſe, & poſtea ſe extulerunt.

¶ *δεῖ*) *oportet*, pro veritate & officio.

¶ *φρονεῖν*) *ſentire*, & inde *agere.*

¶ *εἰς*) Particula limitat.

¶ *ἑκάστῳ, unicuique*) Nemo debet ſe unum pro norma habere, ad quam ceteros exigat, & putare, ceteros plane debere tales eſſe, & idem & eodem modo agere, atque ipſum.

¶ *ὡς*) *ſicut.* non plus, v. 5, ſed nec minus. v. 6 ſ. ideo *δὲ, autem*, adhibetur v. 6.

 ¶ *μέ-*

¶ *μέτρον, menſuram*) Et fides & fidei menſura eſt donum Dei.

¶ *πίστεως, fidei*) *ex qua reliqua manant dona*: (Cluverus:) & quidem dona ſanctificantia & adminiſtrantia. Omnium fons eſt fides, &, in ipſo uſu, norma. *fidei*, de qua tractatum capite I & ſeqq.

5 *ὁ δὲ καθεὶς*) Vid. Marc. XIV. 19 not.

¶ *μέλη, membra*) Eph. IV. 25.

6 *ἔχοντες, habentes*) Hoc quoque pendet ab ἐσμέν· eſt enim apodoſis ad v. 4 fin. ἐσμὲν autem notat *ſumus*, ſimulque vergit ad lenem hortationem, uti Gal. IV. 28 not. Inde in ſingulis partibus hujus enumerationis debet ſubaudiri imperativus. coll. v. 14. ſed ἦθος eſt, quod Paulus imperativum non ſæpe exprimit, v. 3 ſemel præmiſſum.

¶ *χαρίσματα, dona*) Hæc ſunt *διάφορα, diverſa*: *χάρις, gratia*, una.

¶ *προφητείαν, prophetiam*) Hæc princeps chariſmatum. vid. Act. II. 17. 18. XI. 27. XIII. 1. XV. 32. XIX. 6. XXI. 9. 10. 1 Cor. XI. 4 ſ. XII ſeqq. Eph. II. 20. III. 5. IV. 11. 1 Theſſ. V. 20. 1 Tim. I. 18. IV. 14. Ap. I. 3 &c. quibus locis collatis, patet, prophetiam eſſe chariſma, quo myſteria cœleſtia, interdum etiam res futuræ, proferuntur in notitiam hominum, fidelium præſertim, cum explicatione prophetiarum ſcripturæ, quæ per communes interpretandi regulas non poſſet elici. Non autem adduntur, in hac tam copioſa epiſtola, cetera, de quibus ad Corinthios: vid. c. I. 11. & 1 Cor. IX. 2 nott.

¶ *κατὰ, ſecundum*) Repete, *habentes*, ſcil. *donum, prophetiam*. & ſic deinceps. Sic modo, *ſecundum gratiam*. Vt homini datur, ſic homo debet adminiſtrare.

¶ *τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως, analogiam fidei*) Id eſt, *ut Deus diſtribuit* (prophetæ cuique) *menſuram fidei*. v. 3: nam ibi jam hoc attigit Paulus, & eò, interjectis aliis, redit. Etiam 1 Cor. XII. 9. 10. XIII. 2 *prophetia* & *fides* arcte connectuntur. Petrus 1 ep. IV. 11 eadem de re, ΩΣ λόγια θεοῦ, *tanquam eloquia Dei.* Tantundem eſt, ut ſi Paulus diceret: *ſive prophetiam, in prophetia.* coll. ſeqq. ne extra fidem & ultra eam feratur, neve quis ex ſuo corde prophetet, ultra id quod vidit; ac rurſum, ne celet ſepeliatve veritatem: quantum vidit & novit & credit, tantum eloquatur. vid. Col. II. 18. Ap. I. 2. Exemplum talis analogiæ ipſe præbet 1 Cor. VII. 25. Eraſmus: *IVXTA PROPORTIONEM ut intelligas, hoc eſſe majora dona, quo fides tua fuerit integrior.* ſic quoque Corn. a Lapide, Piſcator, Petrus Martyr. Baſilius M. de Spiritu ſancto: *Omnia implet virtute, ſolum autem digni eum accipere poſſunt: neque uno* μέτρῳ *modo accipitur, ſed* κατὰ ἀναλογίαν τῆς πίστεως, *ad analogiam fidei diſtribuit operationem.* cap. IX Chryſoſtomus: *quanquam enim gratia eſt, tamen non ſimpliciter effunditur: ſed* τὰ μέτρα *modos ab iis, qui accipiunt, ſumens*, in tantum *influit*, in quantum *invenerit vas* fidei *ſibi oblatum.* Copioſe de hoc loco agit *Lichtſcheid* in Tr. Germ. *vom ewigen evangelio*, pag. 60 ſſ. Vt Paulo hîc, ita Marco Eremitæ unum idemque eſt *μέτρον, modus*, & *ἀναλογία, analogia*, lib. περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιωθῆναι, paulo poſt medium: *rerum* (negotiorum, rerum agendarum) *notitia ſecundum analogiam exercitii præceptorum obtingit: veritatis autem* (doctrinæ ſalvificæ) *cognitio, ſecundum menſuram fidei in Chriſtum.* idemque ſæpe ita vocabulo *analogia* utitur. Apud Paulum tamen vox *μέτρον* magis limitat, ad modeſtiam, ad vitandum

dum exceſſum: ἀναλογία dicit quiddam abundantius, (collatis iis quæ ſequuntur,) ad vitandum defectum. Omnino in fide, quæ creditur, (ſic enim vocant Theologi) mirabili analogia congruunt inter ſe omnia capita; & quivis articulus, de quo quæſtio incidit, ad articulos jam firmiter cognitos dijudicari, ad Dictum ſcripturæ liquido explicatum interpretatio ceterorum exigi debet. Eſtque hæc analogia ipſius ſcripturæ & fidei, quæ creditur. Sed neque omnia cognoſcit unusquisque; neque pari omnia, quæ cognoſcit, firmitate cognoſcit: quæ autem firmiter cognoſcit, hæc ille tenet ea ipſa fide, qua creditur; quare & ipſe in prophetando, omnia ad analogiam fidei, qua credit, & ceteri in audiendo, ad analogiam fidei, qua credunt, dijudicare debent. 1 Cor. XIV. 29. 37. Hebr. XIII. 8. 9. 1 Ioh. II. 20 ſeqq.

7 ſ. εἴτε, *ſive*) Ploce triplex: *Age*, quod *agis*, ut res nomen ſuum tueatur. Coh. IX. 10. Eadem ratio ſententiarum ſubſequentium.

8 μεταδιδοὺς) διδόναι, *dare*: μεταδιδόναι, *participare*, ut ſe non plane exuat, qui dat.

¶ ἐν ἁπλότητι) uti Deus dat: Iac. I. 5. *ſimpliciter*, abundanter. 2 Cor. VIII. 2.

¶ ὁ προϊστάμενος) *qui* alios *curat* & in clientela habet.

¶ ἐν σπουδῇ, *in ſtudio*) Hujus verbi vis late patet. v. 11. 2 Cor. VII. 11 not.

9 ἡ ἀγάπη, *amor*) De fide egit a v. 3. nunc de amore. Verſus 9, 10, 11 reſpiciunt caput VII. verſus 12 reſpicit caput VIII. verſus 13 reſpicit caput IX ſeqq. de communione fidelium Iudæorum & Græcorum. Verſus decimi ſexti comma tertium iteratur ex c. XI. 25.

¶ ἀποστυγοῦντες-κολλώμενοι, *averſantes-adhærentes*) & animo & ejus declaratione, etiam cum periculo & invidia. Explanatur τὸ ἀνυπόκριτος, *non ſimulatus*. *Labia mea ODERINT malitiam.* Prov. VIII. 7. Hoc recte annectitur *amori*. 1 Cor. XIII. 6. Verba valde emphatica. Odio mali qui vacat, non amat vere bonum. Ab hoc loco per paria ſententiarum incedit oratio.

10 φιλόστοργοι, *benigni*) στοργὴ, *amor* ſpiritualis *fratrum*.

¶ προηγούμενοι, *prævenientes*) ſi non ſemper geſtu & factis, at certe ſemper animi judicio. id fiet, ſi alterius bona, & tua vitia potius contemplere. Virtutes homileticæ ſanctorum. Talmudici: *Quiſquis noverit, quod proximus ſuus conſueverit ipſum ſalutare, præveniat illum ſalutando.*

11 τῇ σπουδῇ-τῷ πνεύματι, *ſtudio-ſpiritu*) Sic inſtruitur vita externa ſive activa, & interna ſive contemplativa.

¶ τῷ κυρίῳ δουλεύοντες, *Domino ſervientes*) Chriſto, & Deo, ſervire debemus. v. 1. c. VII. 6. XIV. 18. XVI. 18. Act. XX. 19. Phil. III. 3. Ps. II. 11, ubi *ſervire* & *gaudere* parallela ſunt, ut h. l.

12 ἐλπίδι, *ſpe*) Hactenus de fide & amore: nunc etiam de ſpe. coll. c. V & VIII. Deinde de officiis erga alios, ſanctos, v. 13. perſecutores, v. 14, amicos, alienos, inimicos, v. 15 ſſ.

¶ χαίροντες, *gaudentes*) Gaudium verum non modo eſt affectus & beneficium, ſed etiam officium chriſtianum. v. 15. Summa Dei comitas: vult, nos gaudere, & gaudio vitam noſtram ſpiritualem exerceri.

13 ταῖς χρείαις) τῇ θλίψει. Phil. IV. 14. Romæ inprimis magna erat occaſio. Memorabile eſt, Paulum, ubi expreſſe de officiis e communione ſanctorum fluentibus agit, nil tamen de defunctis uſquam ponere.

¶ διώκοντες, *ſectantes*) ut hoſpites non modo admittatis, ſed quæratis.

14 διώκοντας, *perſequentes*) Chriſti cauſa.

¶ καὶ μὴ καταρᾶσθε, *neque maledicite*) ne animo quidem.

15 χαίρειν, *gaudere*) Infinitivus pro imperativo, Græcis non infrequens, & hîc moratus. Subauditur *hortor* ex v. 1. Fletui proprie opponitur *riſus*: ſed hoc loco (uti 1 Cor. VII. 30.) *gaudium* dicitur, non *riſus*, qui Chriſtianis in mundo minus convenit.

16 τοῖς ταπεινοῖς, *humilibus*) Neutrum. præcedit enim, *alta*.

¶ συναπαγόμενοι, *una abducti*) Verbum medium, quo *voluntaria* συγκατάβασις *condeſcendentia* notatur. qui humilis eſt, eum ſuperbi putant auferri: ſed ſic auferri bonum eſt. ſic David ablatus eſt.

¶ μὴ γίνεσθε φρόνιμοι παρ' ἑαυτοῖς) Prov. III. 7. LXX, μὴ ἴσθι φρόνιμος παρὰ σεαυτῷ.

17 προνοούμενοι καλὰ ἐνώπιον πάντων ἀνθρώπων) Prov. cap. cit. v. 4. LXX, προνοοῦ καλὰ ἐνώπιον Κυρίου καὶ ἀνθρώπων.

¶ καλὰ, *pulcra*) Gemma non ſolum debet eſſe gemma, ſed etiam bene ſedere in annulo, ut ſplendor occurrat in oculos.

¶ πάντων, *omnibus*) Nam multi ſunt ſuſpicaces & iniqui. vid. v. ſeq.

18 εἰ, *ſi*) *Si pote*, conditionem facit, & poteſt conſtrui hoc cum verſu 17, quatenus ſæpe bonæ actiones, præſertim ſi circumſpectio deſit, minus bonæ videri poſſunt nonnullis. τὸ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*, limitat. nam, per *alios*, non ſemper eſt *poſſibile*.

¶ μετὰ πάντων ἀνθρώπων, *cum omnibus hominibus*) quorum maximus Romæ confluxus. Nemo homo ita ferus eſt, ut non erga quoſdam humanus ſit: atqui erga omnes pacati, lenes, mites eſſe debemus. Phil. IV. 5. 2 Tim. II. 24. Tit. III. 2.

¶ εἰρηνεύοντες, *pacem habentes*) c. XIV. 17. 19.

19 ἀγαπητοὶ, *dilecti*) Hac appellatione mitigat iratos: eamque ſæpe adhibet in adhortationibus ex ſenſu gratiæ divinæ erga hortantem & erga hortandos fluentibus. conf. v. 1.

¶ δότε τόπον, *date locum*) Qui ſe ipſe ulciſcitur, in ea, quæ ſunt iræ Dei, involat.

¶ τῇ ὀργῇ) *iræ* illi, de qua in ſcripturis tam multa dicuntur; id eſt, iræ Dei, quæ ſola juſta eſt, & ſola meretur ira dici. Ellipſis religioſa. 2 Chron. XXIV. 18.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) ſcil. *eſto*. Deut. XXXII. 35: ἡμέρᾳ ἐκδικήσεως ἀνταποδώσω.

¶ ἐκδίκησις, *ultio*) Intulit hinc Paulus: *non vos ipſos ulciſcentes*. ἐκδικεῖν, *jure exigere*, exſequi totam litem.

¶ ἐγὼ ἀνταποδώσω, *ego reddam*) i. e. hoc mihi relinquite.

¶ λέγει κύριος, *dicit Dominus*) Formula prophetica: qua non uſi ſunt apoſtoli, niſi in citandis prophetis. quia alia ratio theopnevſtiæ eſt in prophetis, alia in apoſtolis.

20 ἐὰν οὖν πεινᾷ - ψώμιζε - αὐτοῦ) LXX. Prov. XXV. 21 ſ. ἐὰν πεινᾷ - τρέφε - αὐτοῦ, ὁ δὲ κύριος ΑΝΤΑΠΟΔΩΣΕΙ σοι ἀγαθά.

Formu-

Formulam *ſcriptum eſt* magis adhibuere apoſtoli ad dogmata, quam ad mores.

¶ ἐχθρὸς, *hoſtis*) Id inprimis valet de hoſte acerbo & vehementi.

¶ ψώμιζε, *ciba*) manu tua. Sic LXX, 2 Sam. XIII. 5. Sic vel ferreus hoſtis mitigabitur.

¶ ἄνθρακας πυρὸς, *carbones ignis*) Omnis vindictæ finis eſt, ut hoſtem pœniteat ſui: ut hoſtis ſe tradat in poteſtatem ultoris. Vtrumque facillime conſequetur, qui hoſtem benigne tractaverit. Vtrumque deſcribitur hac phraſi inſigni. *urit* enim quam maxime pœnitudo illa. 4 Eſr. XVI. 54. & hoſtis fit ultoris proprius libenter. habebis illum ad nutum.

¶ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, *ſuper caput ejus*) id eſt, ſuper ipſum, totum, ea quidem parte, qua maxime ſentiet.

21 μὴ νικῶ, *ne vincaris*) νικῶ, medium. Quos mundus victores putat, revera vincuntur.

¶ κακοῦ) a *malo*, hoſtis tui, & naturæ tuæ.

¶ νίκα, *vince*) Fortis eſt, qui ferre poteſt.

¶ ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ κακὸν, *bono malum*) Sic quoque c. XIII. 3 ſ. unde amœna connexio.

CAP. XIII.

1 Πᾶσα, *omnis*) Ad Romanos, quorum urbs erat ſedes imperii, copioſiſſime ſcribitur de magiſtratu: idque vim habet apologiæ publicæ pro religione chriſtiana. Quæ etiam cauſa eſſe potuit, cur Paulus in hac tam longa epiſtola, nonniſi ſemel, & quidem poſt hanc demum ipſam apologiam, appellationem *regni Dei*, alias tam ſolennem, adhibeat. c. XIV. 17. nam pro *regno*, *gloriam* appellat. conf. tamen Act. XXVIII. 31 not. Nemo mortalium non debet eſſe ſub magiſtratu; pœnas daturus, ſi malum fecerit. v. 4.

¶ ψυχὴ, *anima*) Corpora Deo ſiſtenda dixit c. XII. 1, animas præſupponens: nunc *animas* magiſtratui ſubditas eſſe vult. *Anima* eſt, quæ vel bene vel male operatur, c. II. 9, & mali operis formido ſunt imperantes. Nobilitas hominis, non tollit obſequium.

¶ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις) ἐξουσία ab εἰμὴ, ὑπερέχω ab ἔχω· *eſſe* prius eſt, quam *habere*. ὑπερεχούσαις continet ætiologiam. 1 Petr. II. 13. Gall. *Souverain*.

¶ ὑποτασσέσθω) Antitheton, ἀντιτασσόμενος, v. 2. Conjugata, τεταγμέναι, διαταγή. *ſubjicitor*: monitum, Iudæis inprimis neceſſarium.

¶ ἐξουσία, *poteſtas*) ἐξουσία dicit munus magiſtratus in abſtracto: αἱ δὲ ἐξουσίαι, v. 2, *imperantes*, in concreto. ideo δὲ ἐπιτατικὸν interjicitur. Illa facilius agnoſcitur eſſe a Deo, quam hæ. De utriſque affirmat apoſtolus. Omnes a Deo ſunt, qui generatim omnes inſtituit, & ſingulas ſua providentia conſtituit.

¶ εἰ μὴ ἀπὸ) In margine prætuli ὑπό. Cel. *Baumgartenius* ait, accuratius perpendi eſſe digna, quæ *Whitbius* pro ἀπὸ diſſerat. *Whitbius* verſiones fruſtra citat: *Chryſoſtomus* ἀπὸ in ſuis, ὑπὸ in Pauli ſæpius verbis ponit. Superſunt *Orig. Theod. Oec. Theophyl.* Sed ὑπὸ habet etiam *Seidelianus*.

2 διαταγῇ, *ordinationi*) Abſtractum, quo concretum connotatur. Sic 1 Petr. II. 13 κτίσις, *creatura*, abſtractum, ſimul complectitur v. gr. *regem* in concreto.

¶ ἀνθέστηκεν) Præteritum: id eſt, *eo ipſo reſiſtit*.

¶ κρί-

¶ κρίμα) *judicium* divinum, per magiſtratum.

¶ λήψονται, *ſument*) Dum poteſtatem alienam *ſumunt*, ſua ſponte judicium *ſument*. Mimeſis.

3 οὐκ-ἀγαθῶν, *non-bonorum*) Id tractatur mox, *vis-in bonum*.

¶ κακῶν, *malorum*) Id tractatur v. 4. *ſi-patranti*. Mala patrant inprimis etiam rebelles.. Sic *enim*, initio verſus, propriam vim retinet.

¶ θέλεις, *vis*) Omnes quodammodo *volunt*, ſed non perinde ſe gerunt.

¶ μὴ φοβεῖσθαι, *non timere*) Alius timor præcedit malas actiones, & ab iis deterret: hic manet. v. 7. alius ſequitur malas actiones: & ab hoc timore liberi ſunt, qui bene agunt.

¶ ἔπαινον, *laudem*) 1 Petr. II. 14. cum præmio. conf. 1 Cor. IV. 5.

4 θεοῦ γὰρ, *Dei enim*) Anaphora. Divinæ providentiæ veſtigium, quod etiam mali in magiſtratu conſtituti bona fovent, mala ulciſcuntur.

¶ σοὶ, *tibi*) Elegantiſſime hoc ponitur, *tibi*, de bene agente: at de male agente, indefinite τῷ dicitur.

¶ εἰς) *quod attinet* ad bonum, utile.

¶ τὸ κακὸν, *malum*) *Bonum* huic *malo* oppoſitum notatur v. 3, non v. 4.

¶ φορεῖ) *geſtat*, non modo φέρει, *gerit*: ex divino inſtituto.

5 ἀνάγκη) Hoc in *aliquot mſs.* deeſſe notat cel. *Baumgartenius*. Non niſi in græco latinis deeſt: qui ubi nullos codices Græcos conſentientes habent (uti etiam accidit c. I. 19.) indigni ſunt nomine *manuſcriptorum*. Hoc non contentionis cauſa moneo; ſed quia eum de N. T. Græco bene mereri perſpectum habeo, qui bilinguium codicum auctoritatem quovis loco imminuit.

¶ διὰ τὴν ὀργὴν, *propter iram*) quæ male agenti imminet. v. 4. Patet hinc altera connexio hujus capitis cum præcedenti, ubi vide v. 19, *iræ*.

¶ διὰ τὴν συνείδησιν, *propter conſcientiam*) quæ bonæ actionis laudem exſpectat a miniſtro Dei. v. 3.

6 λειτουργοὶ, *miniſtri*) Iiſdem appellationibus *miniſterium* & *magiſtratus* ornantur. ſic v. 4, διάκονος. Conf. Es. XLIV. 28. Ier. XXV. 9.

¶ προσκαρτεροῦντες, *perſeverantes*) Vtinam id omnes recte facerent.

7 ὀφειλάς) *debita*.

¶ τῷ) Conciſa locutio, uti 2 Cor. VIII. 15 not.

¶ φόρον, τέλος) in re. φόρος, genus: τέλος, ſpecies.

¶ φόβον, τιμὴν, *timorem*, *honorem*) animo & verbis geſtibusque. φόβος, *reſpect*, major *honoris* gradus.

8 μηδενὶ, *nemini*) Ab officiis erga magiſtratus tranſit ad officia generalia, *mutua*.

¶ ὀφείλετε, *debete*) Incipit nova pars adhortationis.

¶ ἀγαπᾶν, *amare*) Debitum immortale. Cant. VIII. 7 fin. Si amabitis, nil debebitis. nam amor implet legem. Amare, libertas eſt.

9 οὐ μοιχεύσεις, *non committes adulterium*) Paulus liberiore ordine præcepta recenſet.

¶ οὐ ψευδομαρτυρήσεις) Hoc a Paulo repoſitum eſſe, ego non arbitrabar: arbitratur autem, *Whitbium* conferri *oportere* ſcribens, cel. *Baumgartenius*. Allegatur a *Whitbio* Iren. l. 4. c. 26. Moveret me *Irenæus*, niſi is inciſum hoc liquido non

ex

ex Paulo, ſed ex Evangeliſta produceret. Alii patres in hac enumeratione, ut ſit, aliud & aliud inciſum omittunt: ſed hoc inciſo non temere tam frequentes carent. Non legit *Auguſtinus* in epiſt. ad Hieron. T. 2 Op. Hier. f. 140 D. Ipſe *Hieronymus* homil. 1 in Cant. f. 84 D. quanquam textus hoc inciſum refert, tamen in ſubſequenti tractatione id tranſilit: *poteritne adulterium, homicidium, furtum committere, aut concupiſcere aliena?* &c. Ad codd. mſ. id omittentes accedit *Seidelianus* Græcus, & Latinus *Schelbornianus* manu prima.

¶ εἴ τις ἑτέρα, *ſi quod aliud*) v. gr. *honora patrem.*

¶ ἐντολὴ) ἐντολὴ, *præceptum*, pars: νόμος, *lex*, totum.

¶ λόγῳ, *ſermone*) brevi, facili.

¶ ἀνακεφαλαιοῦται) *ſummatim continetur*; ita, ut etiamſi de præceptis ſpecialibus non cogites, tamen nil cuiquam eorum contrarium committas, amore præditus. conf. *impletur*, Gal. V. 14. item, *pendet*, Matth. XXII. 40.

¶ ὡς σεαυτόν.) Sic *Seidelianus* cum aliis. Alii, ὡς ἑαυτόν. approbante cel. *Baumgartenio.* Ego ſigma unum pro duobus ſcriptum cenſueram. Qui morem librariorum norunt, facile aſſentientur. Exempla dedi in Appar. crit. p. 383.

10 κακὸν οὐκ, *malum non*) Pleraque autem officia in negativo conſiſtunt, aut certe, ubi nemo læditur, officia poſitiva ſua ſponte & cum voluptate peraguntur. Vbi verus eſt amor, ibi non committitur adulterium, furtum, mendacium, cupiditas. v. 9.

11 καὶ τοῦτο, *& hoc*) ſc. agite, ea, quæ a c. XII. 1 ſ. maximeque a. c. XIII. 8 exſtant.

¶ καιρὸν) *tempus*, gratiæ plenum. c. V. 6. III. 26. 2 Cor. VI. 2.

¶ ὥρα, *hora*) ſc. *eſt*. Arctum temporis ſpatium definit. *horæ* ratio habetur ad ſurgendum.

¶ ἤδη, *jam*) ſine mora. mox, νῦν, *in præſenti.*

¶ ἐξ ὕπνου, *ex ſomno*) Diluceſcit, quum homo fidem accipit: & tum ſomnus cedit. Surgendum igitur, ambulandum, opus faciendum, ne ſomnus iterum obrepat. Paracleſis evangelica ſemper PLVS VLTRA tendit: & præſentis ſtatûs vetuſtatem præſupponit in comparatione ad ea, quæ ſequi debent, noviora; Salutis propinquitati reſpondentia.

¶ ἡμῶν) Conſtr. cum ἐγγὺς, quod continetur in ἐγγύτερον, potius quam cum σωτηρία· namque ſemper alias aut *ſalus Dei* dicitur, aut *ſalus* abſolute, non *ſalus noſtra.* conf. de hac *propinquitate ſalutis*, Gal. III. 3. V. 7. Vtroque loco ſupponit apoſtolus, curſum Chriſtiani ſemel cœptum ſubinde amplius progredi & propius ad metam pervenire. Pridem ſcripſerat Paulus ad Theſſalonicenſes utramque epiſtolam. ergo quum de propinquitate ſalutis ſcripſit, conſiderate ſcripſit. conf. 1 Theſs. IV. 15 not. Obſerva: alibi dicit, nos ſaluti eſſe propinquos, Hebr. VI. 9, at hic, ſalutem, tanquam diem, nobis eſſe propinquam. Qui bene cœpit, non debet deficere prope metam, ſed proficere.

¶ ἡ σωτηρία) *Salus*, in adventu Domini conſummanda, quæ eſt meta ſpei, c. VIII. 24. & finis fidei, 1 Petr. I. 9. Mentio *ſalutis* repetitur ex cap. V. & VIII.

¶ ἢ ὅτε ἐπιστεύσαμεν) *quam* tum, *quum* initio *credere cœpimus*, & viam c. I-IV deſcriptam ingreſſi ſumus. ſic, πιστεύειν, *fidem ſuſcipere*, Act. IV. 4. 32, & paſſim.

12 ἡ νὺξ) *nox* vitæ hujus caliginoſæ, προέκοψεν, *ad ſumma venit*: *dies* ſalutis

plenæ appropinquavit, dies Chriſti, dies noviſſimus, Hebr. X. 25. cujus diluculum eſt totum hoc tempus interjectum inter utrumque adventum Domini. Loquitur Paulus, ut ad expergiſcentes, qui non ſtatim capiunt confinium noctis & diei. Qui pridem expergefactus eſt, ipſe novit, quota hora ſit. Sed cui demum dici debet, non amplius nox eſt, dies appropinquavit, is intelligitur ſpectari ut talis, qui nunc demum expergiſcitur.

¶ ἔργα, *opera*) quæ vel jacentes patrant: *armorum* nomine indigna. conf. Gal. V. 19 not. Accedit, quod *opera* ab internis veniunt: *arma* aliunde ſuppeditantur. nox ne veſtes quidem habet; dies, etiam arma.

¶ ὅπλα, *arma*) Hoc repetitur ex cap. VI. *arma*, quæ expeditos decent; ut thoracem & galeam. 1 Theſſ. V. 8.

13 εὐσχημόνως) *bono amictu.*

¶ κώμοις καὶ μέθαις, *comeſſationibus & ebrietatibus*) in noſmet ipſos. κῶμος, *comeſſatio*, convivium laſcivum, cum ſaltatione & vario tumultu. Sap. XIV. 23. 2 Macc. VI. 4.

¶ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, *cubilibus & laſciviis*) cum aliis.

¶ ἔριδι καὶ ζήλῳ, *contentione & æmulatione*) contra alios. In v. 13. 14 eſt chiaſmus: α *non comeſſationibus* - β *non contentione & æmulatione*: γ *ſed induite*, in amore, *Dominum Ieſum Chriſtum*, δ *& non in cupiditates.* Correſpondent β & γ, α & δ.

14 τὸν) Hic ſummatim continetur *omnis lux & virtus* N. T. ut omnis ſalus. 1 Cor. VI. 11.

¶ ἰησοῦν χριστὸν, *Ieſum Chriſtum*) c. VI. 3 f.

¶ σαρκὸς, *carnis*) Reſpicitur caput VII & VIII.

¶ πρόνοιαν, *curam*) *Cura carnis* nec vetatur hoc loco ut mala, nec ut bona laudatur; ſed ut medium quiddam, & tamen quodammodo ſuſpectum, in ordinem redigitur, & munitur contra pericula. Πρόνοια *prævia cura* carnis opponitur *ſpei* ſanctæ.

¶ ἐπιθυμίας, *cupiditates*) voluptatis & iracundiæ. coll. v. 13.

CAP. XIV.

1 Ἀσθενοῦντα) Participium lenius eſt, quam ἀσθενῆ, *infirmum*, adjectivum.

¶ πίστει, *fide*) Adhuc apoſtolus omnia ad *fidem* refert.

¶ προσλαμβάνεσθε, *aſſumite*) Idem verbum v. 3. cap. XI. 15. XV. 7. Philem. v. 17.

¶ μὴ εἰς, *non in*) Qui alterum urget ad idem agendum, quod ipſe agit, videtur eum aſſumere; ſed tum aſſumit ita, ut διαλογισμοὶ *cogitationes* ejus in διακρίσεις *dubitationes* impellantur, ut nequeat in ſuo ſenſu πληροφορεῖσθαι, *pleno curſu ferri.* τῷ διακρίνειν opponitur τὸ ἀδιαφορεῖν. *dubitationes cogitationum* appellat: nam *dubitantes* plura *cogitant*, quam *loquuntur.*

2 πιστεύει, *credit*) Hoc verbum in prædicato ſonat expreſſius: participium ἀσθενῶν quaſi diſſimulat infirmitatem edentis olera.

¶ λάχανα, *olera*) cibum (præ carnibus, v. 21.) certiſſimæ libertatis. Gen. IX. 3.

3 αὐτὸν, *illum*) *qui edit* in fide.

¶ προσελάβετο, *aſſumſit*) v. gr. ex gentibus.

4 σὺ) *tu*, infirme.

¶ τίς

¶ τίς εἶ) *quis es*, qui tantum tibi ſumas?

¶ ἀλλότριον οἰκέτην, *alienum ſervum*) Hunc, alio reſpectu, *fratrem tuum* appellat, ut propoſito convenit. v. 10.

¶ κυρίῳ, *Domino*) Chriſto. v. 6 ſ. 9 ſ. 14 ſ. 18.

¶ ςήκει, *ſtat*) etſi tibi, o infirme, non ita videtur.

¶ ςαθήσεται δὲ, *ſtatuetur vero*) ſi ceciderit; *ſtatuetur*, firma cognitione.

¶ δυνατὸς γὰρ, *potens enim*) Sæpe a *poſſe* ad *eſſe*, in operibus divinæ gratiæ, valet conſequentia; contra eos præſertim, qui aliter judicant; pro iis, qui ſunt infirmi.

5 πᾶσαν ἡμέραν) πᾶσαν ἡμέραν κρίνει ἡμέραν, *omnem diem judicat diem*, omni tempore ex æquo benefaciendum eſſe judicat.

¶ ἰδίῳ νοὶ) *ſuo*, non alieno. νῦς non ſignificat ſententiam mentis, ſed *mentem*.

¶ πληροφορείσθω, *pleno curſu feratur*) i. e. *quilibet agat*, *& alter eum agere ſinito* (hæc vis Imperativi, uti v. 16.) *pro ſuo judicio*, ſine anxia diſceptatione, cum hilari obedientia. conf. v. 6. Non eſt ſermo præciſe de intellectu. nam hæc duo contradictoria: *licet edere*, *non licet edere*, non poſſunt eſſe ſimul vera; & tamen poteſt aliquis, qui vel hoc vel illud ſtatuit, *pleno curſu ferri in ſua mente*, ſicut cymba poteſt vel in anguſto canali, vel in ſpatioſo lacu inoffenſum habere curſum.

6 εὐχαριςεῖ γὰρ - καὶ εὐχαριςεῖ, *gratias enim agit* - *& gratias agit*) Gratiarum actio omnes actiones, quæ eam non debilitant, extrinſecus diverſas, ſanctificat. 1 Cor. X. 30. Col. II. 7. III. 17. 1 Tim. IV. 4. Majorem tamen vim habet *enim*, quam *&*. nam gratiarum actio conjunctior eſt cum eſu, quam cum ſuſpenſione eſus; & in eo, qui *edit*, fidei, illius etiam, de qua v. 22, & conſcientiæ certæ; in eo, qui *non edit*, non fidei quidem illius, de qua v. 22, ſed tamen conſcientiæ inoffenſæ, & fructus & criterium & quodammodo cauſa eſt.

¶ καὶ εὐχαριςεῖ, *& gratias agit*) pro oleribus. v. 2.

7 ἡμῶν, *noſtrum*) fidelium. nam ceteri ſibi vivunt & moriuntur.

¶ ἑαυτῷ, *ſibi ipſi*) Wellerus: *Nemo ſibi ipſi debet vivere, neque formaliter, ut ſui juris exiſtens ſua juxta deſideria vitam inſtituat: neque materialiter, quod ſe contentus ſibi blandiri velit: neque finaliter, ut vitam ad voluptates referat.*

¶ ζῇ, ἀποθνήσκει, *vivit*, *moritur*) Eadem ars moriendi, quæ vivendi.

8 τῷ κυρίῳ, *Domino*) Divina Chriſti majeſtas & poteſtas.

¶ ἐσμὲν) *ſumus*, non modo eſſe incipimus.

9 καὶ ἀπέθανε καὶ ἔζησεν, *& mortuus eſt & revixit*) Hoc congruit cum antecedentibus & conſequentibus. καὶ ἀνέςη legit cel. *Baumgartenius*, & veriſimilitudinem omiſſionis per librarios allegat: ſed nullam veriſimilitudinis cauſam affert. Mihi adjectio ex hac fit veriſimilis, quod notiſſimam locutionem de Chriſto, ἀπέθανε καὶ ἀνέςη, 1 Theſſ. IV. 14, librarii facillime arripuerint: quo facto alii καὶ ἔζησεν omiſerunt, alii tamen id quoque retinuerunt, & quidem vel primo loco poſuerunt, ut apud *Iren.* l. III. c. 20; vel medio, ut apud *Syrum*; vel tertio, ut apud *Chryſoſtomum*, qui tamen in exegeſi τὸ καὶ ἀνέςη ipſe præterit. *Whitbius*, quem *Baumgartenius* conferri *oportere* ſcribit, ſe ipſum refutat: nam ait, ἀπέθανεν & νεκρῶν,

νεκρῶν, ἔζησεν & ζώντων inter ſe reſpondere, (ut etiam *Origenes* obſervat, c. Celſ. p. 103 ed. Hœſch.) ἀνέστη ad quod reſpondeat, nil reperit. Teſtimonia patrum, ab illo allegata, in *Apparatu* expedivi. Lectio ἔζησεν firma eſt; ἀνέζησεν multo debilior.

¶ νεκρῶν, *mortuis*) Morientes & mortui Domino gaudent Ieſu, qui mortuus eſt, & mortem peremit, & diabolum devicit. Hebr. II. 14.

¶ ζώντων, *viventibus*) Viventes & reviviſcentes triumphant cum Goële vivo. Deus vivens eſt Deus viventium. Matth. XXII. 32. Chriſtus redivivus eſt Dominus reviviſcentium. Paulus ponit hîc, v. 7. 8, hanc *vitam* ante *mortem*; & in v. 9, per gradationem, poſt *mortem* illam *vitam*, uti cap. VIII. 38. coll. v. 34. *Chriſtus*, inquit, *mortuus eſt*, *ut morientibus dominaretur: Chriſtus revixit*, *ut viventibus dominaretur.* Chriſtus *mortuus* eſt: ergo *mors* (actus, ſive potius paſſio moriendi & ſtatus mortis) ab Ipſo nos non divellet. Chriſtus eſt *reſuſcitatus*: ergo *vita* (futuri ſeculi) ab Ipſo nos non divellet. Dominium Chriſti in mortuos tollit *pſychopannychiam*, contra quam etiam argumenta ſolida fluunt ex apparitione Moſis & Eliæ, Matth. XVII. 3, ex reſurrectione ſanctorum, Matth. XXVII. 52 ſ., ex ſpe Pauli &c. Phil. I. 23. 2 Cor. V. 8. Hebr. XII. 23. Addatur ſigillum V, Apoc. VI 9 not. & ὄχλοι beatorum, Ap. VII & XIV &c. A judicio de iis, qui foris ſunt, ipſi apoſtoli abſtrahebant 1 Cor. V. 12. Status merendi (verbo in utramque partem late ſumto) ſine dubio non ultra hanc vitam extenditur. Ab articulo mortis dependet hominis conditio in omnem æternitatem, quanquam, ſine hominis cooperatione, diverſi gradus exſiſtere poſſint. Conf. Luc. XVI. 9. 22. 25. Ioh. IX. 4. (coll. Koh. IX. 10.) Gal. VI. 10. 2 Tim. IV. 6. 8. Tit. II. 12 fin. Ebr. III. 13. VI. 11 fin. IX. 27. Ap. II. 10. Rom. VIII. 23. &c.

10 σὺ δὲ, *tu vero*) tu, infirmior. Cum hoc apoſtolus hactenus egit: nunc alloquitur etiam firmiorem, *aut etiam tu.*

¶ κρίνεις, *judicas*) Qui judicat, genua ſibi reapſe flecti poſtulat.

¶ ἐξουθενεῖς, *nihili facis*) animo & facto.

11 γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Chriſtus eſt Deus. nam dicitur *Dominus* & *Deus*: Ipſe eſt, cui vivimus & morimur: Ipſe jurat per ſe ipſum.

¶ ζῶ ἐγὼ, λέγει κύριος· ὅτι- καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται τῷ θεῷ) Es. XLV. 22 ſ. LXX, ἐγώ εἰμι ὁ θεὸς καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος -ὅτι-καὶ ὀμεῖται πᾶσα γλῶσσα τὸν θεόν.

12 δώσει, *dabit*) Lenis adhortatio: nemo involet in partes judicis.

13 κρίνατε, *judicate*) Pulcra mimeſis ad id, quod præcedit, *jam non judicemus.*

¶ πρόσκομμα, *offendiculum*) ſi cogatur frater idem facere, v. 20.

¶ σκάνδαλον, *ſcandalum*) ſi idem vos averſetur ob factum.

14 ἐν κυρίῳ ἰησοῦ, *in Domino Ieſu*) Ex facie Chriſti reſolvuntur optime & certiſſime omnes caſus. *novi & perſuaſus ſum*, rara verborum conſociatio, ſed huic loco apta, ad confirmandum, adverſus *ignorantiam* & *dubitationem.*

15 δὲ, *ſed* Antitheton. Non ſolum fides, v. 14, *ſed* etiam amor adeſſe debet.

¶ διὰ βρῶμα) μείωσις. conf. Hebr. IX. 10 XII. 16. XIII. 9.

¶ λυπεῖται, *contriſtatur*) Oppoſitum v. 17. *gaudium.*

¶ οὐκ

¶ οὐκ ἔτι, *jam non*) Proponit ſibi aliquem in amore ſtantem: & innuit, nunquam ex oculis dimittendum eſſe amorem. Amor & gaudium, non amor & triſtitia, conjuncta ſunt.

¶ κατὰ ἀγάπην, *ſecundum amorem*) Hinc patet connexio verſus primi cum cap. præc. v. 8.

¶ τῷ βρώματί σου, *cibo tuo*) Ne pluris feceris tuum cibum, quam Chriſtus vitam ſuam.

¶ μὴ ἀπόλλυε, *ne perdas*) 1 Cor. VIII. 11. Perire poteſt etiam verus frater, pro quo Chriſtus mortuus eſt amantiſſime.

16 μὴ, *ne*) Bonum fidelium eſt libertas, 1 Cor. X. 29. 30, ex privilegiis regni Dei fluens. Hujus libertatis abuſui opponitur *ſervitus* generoſa. v. 18. Apud patres etiam S. Cœna appellari ſolita eſt τὸ ἀγαθὸν, *bonum*, ut docet *Suicer*. Obſerv. ſacr. pag. 85. quod quidem ab hoc ipſo Pauli loco non alienum eſt, qui 1 Cor. X. 16 ſ. eâdem de re ſcribens, argumentum ſumit a S. Cœna. Sub *bono* fidelium comprehenditur. Dicit autem τὸ ἀγαθὸν, *bonum*, ad oſtendendam indignitatem *blaſphemiæ*, quæ committeretur vel ab infirmis, libertatem firmiorum pro licentia habentibus, vel etiam ab aliis.

17 ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ, *regnum Dei*) Regnum Dei eſt, quum homo eſt in poteſtate Dei. ſic 1 Cor. IV. 20.

¶ βρῶσις καὶ πόσις, *eſus & potus*) Non conſiſtit in ſtrenuo & ſecuro uſu libertatis, v. gr. ad cibum & potum.

¶ δικαιοσύνη, *juſtitia*) reſpectu Dei. Tria hujus deſcriptionis momenta ſummam totius epiſtolæ attingunt, ordine. Vnica eſt fidei & vitæ, extra articulum de juſtificatione peccatoris, *juſtitia*.

¶ εἰρήνη, *pax*) reſpectu proximi. conf. c. XV. 13.

¶ χαρὰ, *gaudium*) reſpectu noſtri. conf. c. XV. 13.

18 ἐν τούτοις, *in his*) ſive edat, ſive non edat. ἐν τούτῳ, *Alex.* & alii, *Lat.* Non habet ſingularis τούτῳ, quo referatur. Ortus eſſe poteſt ex alliteratione ad τῷ ſubſequens.

¶ εὐάρεστος - δόκιμος, *bene placens-probatus*) Id agit, unde Deo placeat, & hominibus ſeſe probet probarique ab hominibus debeat: *probatus* etiam iis, quibus non ſtudet placere.

19 εἰρήνης, οἰκοδομῆς, *pacis, ædificationis*) Hæc duo valde ſunt conjuncta. Theologia per ſe eſt pacifica, & ad ædificandum comparata. Polemica minus directe facit ad *ædificationem*, etſi interdum adjungi debet. conf Nehem. IV. 17.

20 μὴ κατάλυε, *noli diſſolvere*) Triſtes iique magni effectus unius peccati eſſe poſſunt. v. 15.

¶ ἕνεκεν βρώματος, *ob eſcam*) rem minimam.

¶ τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ, *opus Dei*) rem maximam: *opus*, quod Deus ſtruit intus in anima, per *ædificationem*, & in eccleſia, per *concordiam*.

¶ κακὸν, *malum*) τὸ *edere*, ſupple ex conſequentibus. non dicit κακὰ, *mala*.

¶ διὰ προσκόμματος, *per offendiculum*) ita ut edendo offendatur alter.

21 μηδὲ, ἐν ᾧ) *neque* ſcil. edere, bibere, facere quicquam, *in quo* &c.

¶ προσκόπτει) *impingit* & vulneratur, adductus ad te imitandum temere, cum jactura *juſtitiæ*. Vt differt *juſtitia* & *gaudium*, ſic differt jactura utriuſque.

¶ σκανδαλίζεται, *ſcandalizatur*) irretitur & impeditur, abhorrens ab actione tua, cum jactura *pacis*.

¶ ἀσθενεῖ) *infirmus fit*, vel certe manet; 1 Cor. VIII. 9 ſ. viribus internis defectus, & hæſitans inter imitationem & horrorem, cum jactura *gaudii*. conf. v. 17. כשל LXX ἀσθενεῖν.

22 πίστιν, *fidem*) de puritate cibi.

¶ σεαυτὸν - θεοῦ, *te ipſum - Deo*) Antitheton duplex, ad proximum: uti c. XV. 3.

¶ ἔχε, *habe*) Fundamentum veræ prudentiæ & diſſimulationis.

¶ μακάριος, *beatus*) Hæc verba usque ad finem capitis habent antitheton. c. XV. 1, *autem*.

¶ κρίνων, *judicans*) Contraria: *judicare* & *probare*. quibus combinatis exquiſite deſcribitur conſcientia dubitans, ubi homo rem probat, & tamen ſuam actionem judicat.

23 ὁ δὲ) Cauſa, cur firmior non debeat infirmum inducere ad edendum.

¶ ἐὰν φάγῃ, *ſi ederit*) Hoc & de uno actu & multo magis de eſu frequenti accipiendum.

¶ κατακέκριται, *condemnatus eſt*) Conf. Gal. II. 11 not.

¶ ἐκ πίστεως, *ex fide*) de qua v. 2. 5 fin. 14 init. 22. Innuitur ergo ipſa fides, qua fideles cenſentur, conſcientiam informans & confirmans; partim fundamentum, partim norma rectæ actionis.

¶ ἁμαρτία, *peccatum*) adeoque *condemnationi* obnoxium.

CAP. XV.

1 Δὲ, *autem*) Magnum eſt periculum, nec niſi Dei virtute cuſtodimur: debemus *autem* nos invicem obſervare.

¶ ἡμεῖς) *nos*. connumerat ſe, debitorem, ut apoſtolus, & ut gentium apoſtolus.

¶ οἱ δυνατοὶ, *potentes*) Conf. Gal. VI. 1 not.

¶ βαστάζειν, *ferre*) Id ſane onus eſt.

¶ ἀρέσκειν) Ἀρέσκω, *placere ſtudeo*. qui ſibi placere ſtudet, alteri placere non curat, neque conſcientiam ejus moratur. Metonymia antecedentis.

2 εἰς τὸ ἀγαθὸν, πρὸς οἰκοδομὴν, *in bonum, ad ædificationem*) εἰς, *in*, notat finem internum, reſpectu Dei; πρὸς, *ad*, finem externum, reſpectu proximi. *Bonum*, genus: *ædificatio*, ſpecies.

3 ὁ χριστὸς, *Chriſtus*) qui unus erat vere δυνατὸς, *potens*. conf. v. 1 cum cap. V. 6: δυνατοὶ, *potentes*: ἀσθενεῖς, *infirmi*.

¶ οὐχ ἑαυτῷ, *non ſibi ipſi*) Admiranda συγκατάβασις. Non ſibi, ſed nobis. v. 7. 8. Ps. LXIX. 33: qui *vident* & *gaudent*, iis ἀρέσκειαν paravit Chriſtus.

¶ ἀλλὰ) *ſed*, ſc. illud in ſe ſuſcepit, quod ſcriptum eſt.

¶ γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Ps. LXIX. 10. coll. v. 11. 12, hemiſtichio quolibet poſteriore.

¶ οἱ - ἐμὲ) Sic LXX.

¶ ἐπέπεσον, *inciderunt*) Iure potuerat Chriſtus gerere ſe, ut Deum, & divino honore florere: ſed non uſus eſt jure ſuo, propter nos. Phil. II. 6. Contumelias vero, quibus Deum afficiunt homines improbi, eo dolore perſenſit, quo ii, qui illas commiſere, debebant perſentiſcere: ipſeque eas contumelias & tulit & luit tam patienter, ac ſi ipſe eas commiſiſſet. Tota paſſio hîc innuitur: tum *miniſtrum* egit. Matth. XX. 28.

4 γὰρ,

4 *γὰρ, enim*) Cauſa allegationis modo factæ.

¶ *προεγράφη*) *ſcripta ſunt ante* tempus Novi Teſtamenti: uti illud, quod v. 3 de Chriſto ſcriptum allegatur.

¶ *ἡμετέραν*) *noſtram*, fidelium N. T. c. IV. 24. 1 Cor X. 11.

¶ *ὑπομονῆς*, *patientiam*) cujus exemplum præbuit Chriſtus, *non ſibi ipſi placens.*

¶ *καὶ*) ἓν διὰ δυοῖν. Scripturarum *paracleſis* adducit nos ad *patientiam*. Summa Scripturæ ſacræ.

¶ *παρακλήσεως*, *ſolatium*) quod medium eſt inter *patientiam* & *ſpem*. c. V. 4. *paracleſis* eſt, quum in anima reſonat illud, *tu es δόκιμος probatus.* 2 Cor. I. 6.

¶ *τῶν γραφῶν*, *ſcripturarum*) Plurale congruit cum *quæcunque*.

¶ *τὴν ἐλπίδα*, *ſpem*) Obſervandus articulus. Conf. de *patientia* & *ſpe*, cap. V. 4. de *ſpe*, v. 12. 13. Namque ex hac *patientiæ* & *ſolatii* mentione deducitur verſus 5, & ex mentione *ſpei* verſus 13.

¶ *ἔχωμεν*, *habeamus*) Prior pars hujus verſus agit de uſu univerſæ ſcripturæ; altera, de uſu maxime Dicti verſu 3 citati. Hinc fluit votum duplex, v. 5. 13, conveniens concluſioni appropinquanti.

5 *θεὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλήσεως*, *Deus patientiæ & conſolationis*) Sic, *Deus ſpei*, v. 13. *Deus pacis*, v. 33. Appellationes ex re, quæ tractatur. Alibi, *Deus gloriæ*, *Deus ordinis*, *Deus viventium*, *Deus cæli*.

¶ *τῆς παρακλήσεως-τὸ αὐτὸ φρονεῖν-κατὰ*) Sic plane Phil. II. 1. 2.

6 *ὁμοθυμαδὸν*, *unanimiter*) uno animo credente.

¶ *ςόματι*, *ore*) confitente.

¶ *δοξάζητε*, *glorificetis*) Iudæi & gentes. v. 7. 9.

¶ *τὸν θεὸν καὶ πατέρα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ χριςοῦ*, *Deum & Patrem Domini noſtri Ieſu Chriſti*) Frequens appellatio, 2 Cor. I. 3. XI. 31. Eph. I. 3. Col. I. 3. 1 Petr. I. 3. ſic reſolvenda, *Deus Domini* &c. Eph. I. 17. &, *Pater Domini* &c. pro eo, quod veteres dixere, *Deus creator* & *Dominus cæli* & terræ, Ps. CXXIV. 8. & *Deus Abrahami & Iſaaci & Iacobi*, ſubſcribentes horum fidei. Sic alibi, *Deus & Pater noſter.* Gal. I. 4. Duplicem cum Deo & Patre neceſſitudinem habet Chriſtus, præ nobis; duplicem nos quoque, per Chriſtum. Ioh. XX. 17.

7 *ὑμᾶς*, *vos*) infirmos quondam: Iudæos & Græcos, ſine diſcrimine.

¶ *εἰς δόξαν θεοῦ*, *in gloriam Dei*) Conſtr. cum *aſſumſit*: coll. v. 8 ſ.

8 *λέγω δὲ*, *dico vero*) Declaratur comma præcedens de Chriſto.

¶ *χριςὸν Ἰησοῦν*, *Chriſtum Ieſum*) Alii, *Ἰησοῦν χριςὸν*, *Ieſum Chriſtum*, vel *Chriſtum.* Qui nomen *Ieſum* hoc loco prætermiſerunt, verſum 3 & 7 reſpexiſſe videntur. Nomenclatura *Ieſu Chriſti* & *Chriſti Ieſu* non debet promiſcue haberi. *Ieſus*, nomen eſt; *Chriſtus*, cognomen. Hoc Iudæis, illud gentibus prius innotuit. Ergo *Ieſus Chriſtus* ordine verborum naturali & communi dicitur: ubi autem, inverſo verborum ordine, *Chriſtus Ieſus* dicitur, officium Chriſti ſolenniore quodam inſtituto ſpectatur. Idque præſenti loco inprimis congruit. Interdum uno loco uterque verborum ordo obtinet. v. 5. 6. Gal. II. 16 (not.) 1 Tim. I. 15. 16. VI. 13. 14. 2 Tim. I. 9. 10. vide etiam 1 Cor. III. 11. coll. 1 Tim. II. 5.

¶ *διάκονον*, *miniſtrum*) Apta appellatio. coll. v. 3. Matth. XX. 28. Factus eſt autem

tem Chriſtus Ieſus διάκονος *miniſter* Patris ad ſalutem circumciſionis: voluntati Patris inſerviit Chriſtus; Pater eum ſaluti multorum impendit: unde genitivus *circumciſionis* eam vim habet, quam Gal. II. 7 ſ. & huic diacono mox adſcribitur *imperium*. v. 12. Non repetitur autem hæc appellatio v. ſeq. nam vocatio gentium cum ſtatu exaltationis cohæret: ſed ibi dicitur *glorificarent*. nam major gratiarum actio a gentibus, quam a circumciſione præſtatur.

¶ περιτομῆς, *circumciſionis*) id eſt, Iſraëlis.

¶ πατέρων, *patrum*) Genitivus vim habet. Matth. XV. 26.

9 διὰ-ἔθνεσι-ψαλῶ) Ps. XVIII. 50. LXX, διὰ-ἔθνεσι, Κύριε-ψαλῶ.

¶ ἐξομολογήσομαι, *confitebor*) Quod in Pſalmo Chriſtus dicit ſe facturum, id Paulus gentes ait facere: nempe Chriſtus facit in gentibus. Ebr. II. 12, ubi pſalmus XXII, ut hîc pſalmus XVIII citatur. In pſ. XXII Chriſtus fratribus annunciat nomen Domini: in pſ. XVIII confitetur Domino in gentibus, & gentes confitentur Ei in Chriſto. Mox, in pſalmo CXVII Iudæi invitant omnes gentes & omnes nationes. לאם dicit multitudinem, עם politiam.

¶ ψαλῶ, *pſallam*) Gentes pſallunt, & laudant, quia miſericordiam conſecutæ ſunt. Hebr. אזמרה adhibito organo.

10 λέγει) ſc. ὁ λέγων.

¶ εὐφράνθητε ἔθνη, μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ) Sic LXX, Deut. XXXII. 43. Conf. Ps. LXVII. 5 *gentes in terra*. Imperativus, per apoſtrophen poſitus, neque enim gentibus data eſt promiſſio, inſtar eſt indicativi categorici.

¶ μετὰ, *cum*) Gentes non erant populus; hæc miſericordia eſt, quod tamen admittuntur.

11 αἰνεῖτε-καὶ ἐπαινέσατε) Ps. CXVII. 1. LXX, αἰνεῖτε-ἐπαινέσατε.

12 Ἡσαΐας, *Eſajas*) Tria Dicta ſine nomine Moſis & Davidis citarat: nunc Eſajam appellat, cujus *Haphtara* cum hoc Dicto legitur die octavo Paſchatis, eo anni tempore, quo hæc videtur epiſtola data.

¶ ἔσται ἡ-καὶ ὁ-ἐπ' αὐτῷ-) Es. XI. 10. LXX, καὶ ἔσται ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἡ-ὁ-ἐπ' αὐτὸν-.

¶ ἡ ῥίζα, *radix*) Chriſtus alibi dicitur *radix Davidis*: Ap. XXII. 16. ſed h. l. ex Es. l. c. coll. v. 1, dicitur *radix Ieſſæ*. Ieſſæ ſuo prius, quam Davidis nomine deſtinatus fuit ortus regum & Meſſiæ ex ejus domo: ortusque ille etiam ex alio Ieſſæ filio ſperari potuit. 1 Sam. XVI. 7. Sed David rex fuit, non Iſai: & regnum Chriſti, reſpectu Iudæorum, fuit quodammodo hereditarium, ex Davide, Luc. I. 32, ſed non reſpectu gentium. Ideo dicitur h. l. non *radix Davidis*, ſed, quod proximum erat, *radix Ieſſæ*. Nec Ieſſæ illi, Meſſias ex eo oriturus, nec gentibus Meſſias omnino promiſſus fuerat: & tamen utriſque obtigit. Ieſſæ tamen deſtinatum fuiſſe Meſſiam ea teſtantur, quæ proxime antecedunt, ubi dicitur *radix Ieſſæ*, & locus 1 Sam. XVI. 7, ubi de primogenito Ieſſæ dicitur, *reprobavi eum*.

¶ ὁ ἀνιστάμενος) Sic LXX interpretati ſunt Ieſajanum vocabulum נס *vexillum*. Suave antitheton: radix eſt in infimo; vexillum ad ſumma ſurgit, ut etiam gentes remotiſſimæ conſpicerent.

¶ ἐλπιοῦσιν, *ſperabunt*) Divinus cultus debitus Chriſto etiam ſecundum humanam

nam naturam. Gentes antea nullam ſpem habuerant. Eph. II, 12.

13 ἐλπίδος, *ſpei*) Conf. *ſperabunt*, v. præc. & mox, *in ſpe*. *Deus ſpei*, nomen Deo glorioſum: gentibus ignotum antea. Nam falſa dea Spes fuerat: cujus ædem Romæ, fulmine ictam, Livius libro XXI, iterumque incendio conflagratam, libro XXIV memorat.

¶ χαρᾶς καὶ εἰρήνης, *gaudio & pace*) Reſpiciatur c. XIV. 17. De *gaudio* conf. v. 10, *lætamini*: de *pace*, ibidem, *cum*.

¶ ἐν δυνάμει) Conſtr. cum περισσεύειν.

14 ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Vt ex magna urbe egredientes una ſæpe via per plures portas ducit: ſic hujus epiſtolæ multiplex eſt concluſio. prima ab hoc verſu: ſecunda, c. XVI. 1: tertia, ibid. v. 17: quarta, ibid. v. 21: quinta, ibid. v. 25.

¶ καὶ αὐτὸς ἐγὼ, *etiam ipſe ego*) non modo alii hoc de vobis exiſtimant. c. I. 8.

¶ καὶ αὐτοὶ, *etiam ipſi*) vel ſine mea admonitione.

¶ δυνάμενοι, *qui poſſitis*) Ea facultate ut utantur, hortatur hoc ipſo.

¶ καὶ ἀλλήλους, *etiam vos invicem*) non modo quisque ſe ipſum. conf. 2 Tim. II. 2.

¶ νουθετεῖν, *monere*) Ad hanc facultatem ſpectat, ut aliquis ſit μεστὸς *plenus bonitatis*, *plenus*, ex ipſa nova creatione; πεπληρωμένος *impletus omni cognitione*, *impletus*, diuturna exercitatione; in intellectu & voluntate. ſic conjunguntur *bonitas* & *cognitio*, 1 Petr. III. 6. 7, & illa mulieribus commendatur ſpeciatim, hæc viris. Γνῶσις eſt proprie *cognitio*, & ea *cognitio*, quæ vaſis infirmioris rationem habet, nanciſcitur nomen *moderationis*. revera tamen eſt *cognitio*.

15 τολμηρότερον, *audacius*) Id eſt, τολμηρότερον *audacius* feci, qui ſcriberem ignotis, cum potius ipſe venire deberem. In ſcriptione ipſa, non in modo ſcribendi, *audaciam* aliquam ait eſſe poſitam. A *ſcripſi* pendet διὰ *propter*.

¶ ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Modeſte hoc ponit: neque omnem docendi partem, ſed tantum unam, *admonendi*, neque hanc totam, ſibi ſumit. nam ſubjicit, præmiſſo ὡς, ἐπαναμιμνήσκων, non ſimpliciter, ἀναμιμνήσκων.

16 λειτουργὸν, ἱερουργοῦντα, προσφορὰ) Allegoria. Ieſus eſt ſacerdos: Paulus, ſacerdotis miniſter: ipſi gentiles ſunt *oblatio*, cap. XII. 1. Es. LXVI. 20. eaque *bene accepta*, quia *ſanctificata*, (Ioh. XVII. 19.) cum ſuis muneribus. v. 31.

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, *in Spiritu ſancto*) quem accipiunt gentes per evangelium Dei.

17 καύχησιν, *gloriationem*) Latum cor Paulo erat. ſic v. 15, *audacius*: & v. 20, φιλοτιμούμενον.

¶ ἐν χριστῷ Ἰησοῦ, *in Chriſto Ieſu*) Hoc declaratur verſu ſeq. Gloriatio mea in iis rebus, quæ ad Deum pertinent, poſita eſt in Chriſto Ieſu.

¶ τὰ πρὸς θεὸν, *in iis*, *quæ ad Deum pertinent*) Limitat Paulus, ceteroqui pauper & abjectus in mundo. 1 Cor. IV. 9 ſs.

18 οὐ γὰρ τολμήσω, *non enim auſim*) Id eſt, animus refugit, ſine divino impulſu.

¶ λαλεῖν τι, *loqui quidquam*) commemorare quidquam de rebus meis geſtis, vel potius, doctrinam evangelii prædicare. eſt enim locutio conciſa, hoc modo: *non enim auſim loqui quidquam* (aut facere quidquam) eorum *quæ non* (loqueretur aut) *faceret Chriſtus per me*. nam ſe-

quitur, *verbo & opere.* Theopneuſtia Pauli. conf. 2 Cor. XIII. 3.

19 *ἐν δυνάμει σημείων καὶ τεράτων, in virtute ſignorum & prodigiorum*) Id ref. ad *opere.*

¶ *ἐν δυνάμει πνεύματος θεοῦ, in virtute ſpiritus Dei*) Id ref. ad *verbo.* Gradatio. nam Spiritui Dei plus tribuit, quam ſignis.

¶ *ἀπὸ-μέχρι, a-usque*) Magnus tractus.

¶ *ἰλλυρικοῦ, Illyricum*) cujus pars Dalmatia. 2 Tim. IV. 10.

¶ *τὸ εὐαγγέλιον, evangelium*) munus evangelii prædicandi.

20 *δὲ*) *autem.* Declarat, cur illa ſibi climata ſumpſerit.

¶ *Φιλοτιμούμενον*) Accuſativus abſolutus, neutro genere, ut *ἀρξάμενον*, Luc. XXIV. 47.

¶ *οὐχ ὅπου, non ubi*) Hoc majorem habet emphaſin, quam ſi dixiſſet, *ubi non.* nam indicat, ſe quaſi vitaſſe illa loca, ubi Chriſtus jam fuiſſet notus. Ita Col. II. 1. Gal. I. 22 ignotus dicitur fuiſſe Paulus iis, qui antea fidem ſuſceperant.

¶ *ἀλλότριον, alienum*) Fundamentum Paulus h. l. non appellat ipſum Chriſtum, ſed operam aliorum in prædicando Chriſti evangelio.

21 *οἷς-συνήσουσι*) Es. LII. 15. Sic plane LXX.

22 *πρὸς ὑμᾶς, ad vos*) utpote quibus nomen Chriſti non jam ignotum eſt.

23 *κλίμασι, climatibus*) Hæc appellatio præſcindit a politica diſtributione orbis terræ. nam hanc non ſolet ſequi evangelium. Etiam Reformationis fructus primo tempore extra Germaniam quoque exſtitit.

¶ *ἐπιποθίαν ἔχων*) Id ſonat amplius quiddam, quam *ἐπιποθῶν.*

24 *ὡς ἐὰν*) Ὡς principalis particula: *ἐὰν, cunque, παρέλκει. quocunque modo, aut tempore, aut itinere.*

¶ *εἰς τὴν σπανίαν, in Hiſpaniam*) ubi evangelium nondum prædicatum eſt.

¶ *διαπορευόμενος, tranſiens*) quia Romæ jam fundata eſt fides.

¶ *προπεμφθῆναι, deduci*) Paſſivum, ſenſu reciproco, id eſt, deducendum ſe curare vel permittere. familiariter, quaſi pro jure ſuo, ſcribit ad fratres adhuc non viſos.

¶ *ὑμῶν, vobis*) Modeſte. Romani potius habituri erant, quod *ſatiarentur* Paulo.

¶ *ἀπὸ μέρους, ex parte*) Significat, ſe tamen non fore tam diu Romæ, quam vellet: aut, Chriſtum eſſe, non fideles, unde fideles *perfecte* ſatientur.

25 *διακονῶν, miniſtrans*) Chriſti exemplo. v. 8.

¶ *τοῖς ἁγίοις, ſanctis*) Vid. not. ad Act. XX. 32.

26 *μακεδονία καὶ ἀχαΐα, Macedonia & Achaja*) Colligi hinc tempus poteſt epiſtolæ ſcriptæ. Act. XIX. 21.

¶ *κοινωνίαν, communionem*) Honeſta & æquitatis plena appellatio.

¶ *τῶν ἁγίων, ſanctorum*) Non ait: *pauperes ſanctos.* Ergo non omnes *ſancti* erant *pauperes.* ergo jam ceſſarat Hieroſolymis communio bonorum, poſt mortem Ananiæ & Sapphiræ, & poſt perſecutionem, Act. VIII. 1.

27 *εὐδόκησαν γὰρ, nam placitum habuerunt*) Subaudi, *inquam.* coll. vers. præced. init. Bis memorat *placitum*; bis, *debitum.*

¶ *καὶ, &*) Libertas & neceſſitas in bonis operibus ſunt una.

¶ *εἰ*

¶ εἰ γὰρ, *ſi enim*) Hæc ratio etiam in Romanos convenit. igitur hos etiam molliter, in epilogo, invitat & monet, ut conferant. conf. c. XII. 13.

¶ ὀφείλουσι, *debent*) debito æquitatis fraternæ. 2 Cor. IX. 7.

¶ λειτουργῆσαι, *miniſtrare*) *Miniſtrat* inferior ſuperiori.

28 ἐπιτελέσας καὶ σφραγισάμενος) Verba affinia. 2 Reg. XXII. 4 וְיַתֵּם אֶת־הַכֶּסֶף LXX, καὶ σφράγισον τὸ ἀργύριον. Perfecit Paulus prius: nil abrupit, quamlibet ſtrenuus. Act. XIX. 21. σφραγισάμενος, *poſtquam obſignavero*, non tantum, ut bonam fidem tradentis agnoſcant, ſed etiam in communione ſpirituali confirmentur.

¶ ἀπελεύσομαι) *abibo*; vel ſi nunquam rediturus ſim ex Hiſpania. Hæc vis verbi compoſiti.

¶ σπανίαν, *Hiſpaniam*) Non videtur Paulus in Hiſpaniam perveniſſe. Sæpe in animis piorum exiſtit ſanctum propoſitum, quod etſi non impletur, tamen pretioſum eſt. 2 Sam. VII. 2. 4.

29 πληρώματι, *plenitudine*) conf. v. 19. Parallelismus realis eſt in *plenitudine* evangelica, intenſiva & extenſiva.

¶ εὐλογίας, *benedictionis*) quæ conſpicua ſit & Hieroſolymis & Romæ

¶ τοῦ εὐαγγελίου) Omiſerunt aliqui. Cauſa hiatûs, τοῦ recurrente, facile noſcenda.

30 κυρίου, *Dominum*) Hortatur per *nomen Domini*: coll. *per amorem*, mox.

¶ ἀγάπης, *amorem*) *Amor ſpiritûs* latiſſime patet: ad te refert etiam quæ aliena viderentur.

¶ συναγωνίσασθαί μοι, *una certare mecum*) Ipſe oret oportet, qui alios vult orare ſecum. Act. VIII. 24. 22. Orare, *agon* eſt, præſertim ubi homines reſiſtunt. Solus ex apoſtolis Paulus preces fidelium pro ſe ipſo expetit: & quidem fere in concluſionibus epiſtolarum, neque id tamen promiſcue. Sic enim non tam ad eos ſcribit, quos ut filios cum paterna gravitate vel etiam ſeveritate tractat, ut Timotheum, Titum, Corinthios, Galatas; quam ad eos, quos quaſi æquales fraterna cum reverentia tractat, ut Theſſalonicenſes, Epheſios, Coloſſenſes, (apud quos non fuerat,) atque adeo Romanos, itemque Hebræos. Innectit id eleganter 2 Cor. I. 11. Phil. I. 19. Philem. v. 22.

31 καὶ ἵνα, *& ut*) Hæc quoque res magna.

¶ εὐπρόσδεκτος, *bene acceptum*) ut Iudæi & gentes arctiſſimo amore copulentur. Liberalitas gentium, propter nomen Ieſu præſtita, argumentum præbuit Iudæis pro veritate efficaciaque fidei chriſtianæ, & gentium legitima communione. 2 Cor. IX. 13.

32 ἐν χαρᾷ ἔλθω, *in gaudio veniam*) *Veniam* reſpicit partem priorem verſus 31. &, *in gaudio*, partem alteram.

33 ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, *Deus pacis*) Gradatio reſpectu v. 5. 13: *Deus patientiæ, ſpei* ſic, *Deus amoris & pacis*, 2 Cor. XIII. 11. *Deus pacis*, c. XVI. 20. 1 Cor. XIV. 33. Phil. IV. 9. 1 Theſſ. V. 23. Hebr. XIII. 20.

CAP. XVI.

1 Φοίβην, *Phœben*) Nomina ex diis gentium ſumta retinuere chriſtiani, in memoriam gentiliſmi relicti.

¶ οὖσαν διάκονον, *quæ eſt miniſtra*) citra docendi partes. Ea ut *miniſtra* in hac ipſa legatione erat conſideranda.

¶ κεγχρεαῖς, *Cenchreis*) ad Corinthum.

2 *ἐν κυρίῳ, in Domino*) Plurima mentio *Domini*, *Chriſti*, in hoc capite. *In Domino*: hodie dicimus, *chriſtiano more*. Phraſis Paulo propria, at frequens.

¶ *καὶ γὰρ, etenim*) Magnum argumentum. 1 Cor. XVI. 15 ſ. Phil. II. 29. Ampla neceſſitudo fidelium: Phœbe commendatur Romanis ob beneficia extra Romam poſita.

¶ *προςάτις, præſtes*) Credibile eſt, Phœben fuiſſe opulentam: quæ tamen *miniſterium* non ſubterfugit, apud peregrinos, egenos &c. nec morata eſt apud cives rei ſuæ intentos opinionem malæ œconomiæ.

¶ *πολλῶν, multorum*) Fideles debent gratiam referre non modo ei, qui ipſis, ſed etiam ei, qui aliis inſerviit.

3 *ἀσπάσαϑε, ſalutate*) Obſervanda apoſtoli humanitas, in ſalutationibus ſcribendis; fidelium familiaritas, in committendis, v. 21 ſ. rurſum, illius humilitas, in ſuſcipiendis; horum amor, in frequentandis.

¶ *πρίσκαν, Priſcam*) Hanc lectionem ſatis firmat vis teſtium: *πρίσκιλλαν* præfert cel. *Baumgartenius*. *Priſcillæ* nomen diminutivum Latinum videtur ſancta mulier in Italia geſſiſſe, Act. XVIII. 2, ſed gravius *Priſcæ* nomen in eccleſia. Conjugis nomen hîc ante maritum ponitur; quia illa in eccleſia ſpectatior erat; Act. XVIII. 18: vel etiam, quia hîc præceſſit mentio Phœbes mulieris.

¶ *ἀκύλαν, Aquilam*) Nomina propria, Romana, Hebræa, Græca, fidelium, promiſcue poſita, *paradoxas* gratiæ *divitias* N. T. oſtendunt.

¶ *συνεργὺς, cooperarios*) docendo, vel tuendo. v. ſeq.

4 *οἵτινες, qui*) Suis ſinguli virtutibus officiisve diſtinguuntur: ſed nunquam ita quenquam ſcriptura laudat, ut cauſam habeat extollendi ſui, ſed Deum laudandi & in Deo gaudendi.

¶ *ὑπέϑηκαν*) Vis verbi non incommode declaratur ex nomine *ὑποϑήκη*.

¶ *αἱ ἐκκλησίαι, eccleſiæ*) etiam Romæ, propter Paulum ſervatum. Et nos adhuc quodammodo gratias agere debemus Aquilæ & Priſcillæ, vel olim agemus.

5 *κατ' οἶκον, domi*) Vbi Chriſtianus quispiam ſpatioſo utebatur domicilio, locum dedit conventui. Adhuc neque epiſcopos neque diaconos habebant fideles Romæ. Adeo nil tum ſimile papatui. Non videntur Romæ tum plures domeſticæ fuiſſe eccleſiæ: alias Paulus earum quoque mentionem faceret. Erat igitur Aquila Romæ, quod Corinthi Cajus, c. XVI. 23. quanquam perſecutio eum inprimis attigerat. Act. XVIII. 2.

¶ *ἐπαίνετον, Epænetum*) Romæ nondum fuerat Paulus, & tamen multos ibi familiares habebat, ex Aſia, vel etiam ex Græcia, Palæſtina, Cilicia, Syria. Nulla hîc Lini Clementisve mentio: unde colligas, eos poſtea demum Romam veniſſe.

¶ *ἀπαρχὴ, primitiæ*) Plane favorabilis appellatio. 1 Cor. XVI. 15.

¶ *ἀχαΐας*) alii, *ἀσίας* idque probat Grotius cum Britannis a Wolfio citatis, quibus haud ſcio, quam recte, Whitbium conſentire, dicat. *ἀχαΐας* tuetur inprimis *D. Hauberus*, eam ratiocinandi ſolertiam, qua ipſe pollet, nimis liberaliter tribuens librariis. *Bibl Betracht*. Part. 3. pag. 93 ſeqq. Diſputationibus de ſenſu librariorum non deciduntur variæ lectiones: ſolidiores cauſæ varietatum, caſu vel conſilio factarum, reſpici debent.

bent, *parallelismus*, *alliteratio* &c. quæ nuſquam non valent. ἀχαΐας facile irrepſit ex *parallelismo* 1 Cor. XVI. 15, ut multi agnoverunt; vel etiam per *alliterationem* ad nomen ἀχαΐα, quod exſtat Rom. XV. 26, &, quemadmodum in editionibus quibuſdam e regione verſiculi de Epæneto præcedit, ſic in mſſ. *e regione* præcedere, iterumque a librariis arripi potuit. Præcipuum *antiquitas* teſtium momentum habet. ἀχαίας nullus *Chryſoſtomo* & *Syro* vetuſtior refert: ἀσίας, omnes antiquiſſimi, tanta firmitudine, ut mirum ſit, *vulgus codicum* in tanta literarum luce a nonnullis præferri. ἀσίας, inquam, habent *Alex. Steph.* ι. *Origenes*, comm. in h. l. *Hic Epænetus*, inquit, *videtur mihi omnium primus ex ASIA credidiſſe, unde & initium eum eccleſiæ appellavit, vel, ut in Græco habetur, primitias ASIÆ.* adde, quæ ibidem ſequuntur. Idem, homil. XI in Num. *Invenimus de quibuſdam dictum ab Apoſtolo, quia ſunt primitiæ ASIÆ, & alii primitiæ Achajæ. Vnde conſequens eſt, per ſingulas eccleſias aliquos credentium, quos tamen apoſtolicus ſpiritus probaverit, primitias nominari.* Porro, *Æth. Copt. Lat.* & inde *Clarom. Germ. Bœrner. Hilarius* diaconus, *Pelagius*, *Sedulius*. Denique *Hieronymus*: *quoſdam credentium primitias Achajæ* (1 Cor. XVI.) *& ASIÆ* (Rom. XVI.) *apoſtolus nominat*, in Ez. XLIII.

7 συγγενεῖς, *cognatos*) Sic v. 11. 21. Erant Iudæi. c. IX. 3.

¶ ἀποςόλοις, *apoſtolis*) Viderant Dominum, 1 Cor. XV. 6: ideo *apoſtoli* dicuntur, vocabulo latius ſumto, quamvis quidam fortaſſe poſt aſcenſionem Domini ad fidem ſe contulerunt, per primos Petri ſermones. Ceteri poterant eſſe veterani: & tales agnoſco illos plus D fratres. Allegatus ex 1 Cor. locus innuit multitudinem eorum, qui Chriſtum viderant, & apoſtolico inde teſtimonio fungi poterant.

¶ πρὸ ἐμοῦ, *ante me*) Venerabiles facit ætas, in Chriſto maxime. Apud veteres *venerabile erat præcedere quattuor annis.*

¶ γεγόνασιν ἐν χριςῷ) *cœperunt eſſe in Chriſto.*

8 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Conſtr. cum *dilectum*. nam *ſalutate* v. 6 & paſſim abſolute ponitur.

9 ἡμῶν, *noſtrum*) v. 21.

10 τὸν δόκιμον, *probatum*) Incomparabile epitheton.

¶ τοὺς ἐκ τῶν) *Ariſtobulus* fortaſſe defunctus erat, & *Narciſſus* v. 11. nec omnis eorum familia converſa. Nonnulli ex his non videntur Paulo noti fuiſſe facie, ſed fama pietatis. Fides non facit moroſos, ſed affabiles. Paulum ne gravitas quidem apoſtolica impediit.

11 ὄντας, *qui ſunt*) Ergo pars illius familiæ erant ethnici.

12 τὰς κοπιώσας, *quæ laborarunt*) etſi nomen habent ἀπὸ τρυφῆς, *a deliciis*, ut *Naëmi.* Probabile eſt, fuiſſe has duas ſorores ſecundum carnem.

13 ἐκλεκτὸν, *electum*) Inſignis appellatio. 2 Ioh. v. 1. 13. 1 Tim. V. 21.

14 ἀσύγκριτον κτλ. *Aſyncritum &c.*) Paulus eos conjungit, quorum propria erat conjunctio neceſſitudinis, viciniæ &c. Nec potuit non valde exhilarare ſalutatio nominatim facta ad tenuiores, qui ſe fortaſſe ne notos quidem apoſtolo ſcirent.

16 ἀσπάσασθε ἀλλήλους, *ſalutate vos invicem*) ſubaudi: *meo nomine.*

¶ ἐν φιλήματι ἁγίῳ, *oſculo ſancto*) Erat hic flos fidei & amoris. *Oſculum amoris*, 1 Petr. V. 14. Eo utebantur poſt preces. *Oſculum ſanctum* commemorat Paulus,

 epiſto-

epiſtolam 1 ad Theſſalonicenſes, utramque ad Corinthios & hanc ad Romanos concludens. Has epiſtolas primo tempore ſcripſit. Mox puritas amoris apud quoſdam refrixit; aut abuſus exſtitit. Nam ad Eph. Phil. Col. poſtea, ex vinculis, hoc oſculum non præcepit. Differentia eſt ratione temporis: non ratione loci. nam *Philippenſes* erant in Macedonia, uti *Theſſalonicenſes*. Differentiam tamen temporis non dico plane unicam oſculi juſſi aut non juſſi cauſam. In ep. II. ad Theſſ. non opus fuit tam cito poſt priorem epiſtolam id juberi. Galatæ tum non erant capaces.

¶ αἱ ἐκκλησίαι, *eccleſiæ*) quibuſcum fui. c. XV. 26. His ſignificarat, ſe Romam ſcribere.

17 ἀδελφοὶ, *fratres*) Dum Chriſti eccleſias v. 16 animo amplectitur, hortatio ſubit; qua per parentheſin concluſa, iis, *qui ſalutantur*, adduntur, *qui ſalutant*. v. 21.

¶ τοὺς τὰς) Erant igitur Romæ tales homines. Conferatur ſecunda ad Theſſ. ante hanc ad Rom. ſcripta, cap. II.

¶ τὰς διχοστασίας, *ſeditiones*) per quas bonum non bene defenditur.

¶ τὰ σκάνδαλα, *ſcandala*) per quæ malum invehitur.

¶ ἐμάθετε, *didiciſtis*) Semel didiciſſe, obligat. 1 Cor. XV. 1. 2 Cor. XI. 4. Gal. I. 9. Phil. IV. 9. 2 Tim. III. 14.

¶ ἐκκλίνατε) στέλλεσθαι, 2 Theſſ. III. 6. παραιτοῦ, Tit. III. 10. conf. 1 Cor. V. 11. 2 Ioh. v. 10. Nondum Romæ erat forma eccleſiæ. Accommodatum eſt igitur monitum *ſingulis* potius, quam univerſis. Eſt tamen teſtimonium in futura tempora in hac ep. ad Rom. ut Canticum Moſis, Iſraëli præſcriptum.

18 οἱ τοιοῦτοι) hi *tales*. notatur ſubſtantia cum ſua qualitate.

¶ κοιλίᾳ, *ventri*) Phil. III. 19.

¶ χρηστολογίας) de ſe, pollicendo.

¶ εὐλογίας) de vobis, laudando & aſſentando.

¶ τῶν ἀκάκων) Verbum μέσον, per euphemiam פתי LXX in Prov. ἄκακος, non ſemel. ἄκακοι dicuntur, qui tantum carent malitia, cum deberent etiam pollere prudentia, & alienam κακίαν cavere.

19 ὑπακοὴ, *obedientia*) quæ eſt τῶν ἀκάκων. ipſa obedientia, non modo fama ejus, pervenit ad omnes, ubi per frequentem commeatum fideles ex Romanis etiam ad alia loca venerunt, & ipſa eorum obedientia coram obſervata fuit. Exſiſtit ſic, ut apud malos mala, ſic apud bonos bona infectio, in bono ſenſu.

¶ πάντας) *omnes*, vos vel etiam alios.

¶ ἀφίκετο) Heſychius: ἀφίκετο, παρεγένετο.

¶ τὸ ἐφ᾽ ὑμῖν, *quod ad vos attinet*) in oppoſitione ad turbatores, qui curam afferunt, non gaudium.

¶ θέλω δὲ, *volo autem*) Antitheton: obedientia quidem & ἀκακία, ut conſtat, non deficit vos; ſed accedere debet diſcretio.

¶ σοφοὺς, *ſapientes*) Contra atque illi, de quibus Ier. IV. 22, σοφοί εἰσι τοῦ κακοποιῆσαι, τὸ δὲ καλῶς ποιῆσαι οὐκ ἐπέγνωσαν.

¶ ἀκεραίους) Si quid mali ſe offert, dicitote: hoc a me alienum duco. ἀκέραιος hoc loco paſſive ſumitur.

20 δὲ, *vero*) Dei virtus faciet, non prudentia veſtra.

¶ τῆς εἰρήνης, *pacis*) Antitheton: *ſeditiones*. v. 17. Vid. 1 Cor. XIV. 33.

¶ συν-

¶ συντρίψει) Futurum: *conteret* Satanam, quum apoſtolos ejus conteret.

¶ τὸν σατανᾶν, *Satanam*) litium ſatorem. Semel in tota hac epiſtola hoſtem nominat: & in omnibus epiſtolis Satanam novies omnino appellat: diabolum ſexies. Nempe Scriptura directe de Deo & Chriſto agit; indirecte de Satana & antichriſto.

¶ ὑπὸ τοὺς πόδας, *ſub pedes*) Eph. VI. 15. Quævis victoria fidei, novum dolorem affert Satanæ.

¶ ἐν τάχει) *celeriter*, quod ad initia conterendi pertinet, in periculo ſubito.

¶ ἀμήν.) Voculam hanc votis adjecere librarii perſæpe, quanquam h. l. fere omnes ea carent. Tuetur tamen *Baumgartenius.*

21 συνεργὸς, *cooperarius*) Hic ponitur ante *cognatos*, non tamen ponitur c. I. 1. quia non fuerat Romæ.

22 ἀσπάζομαι, *ſaluto*) Hoc Pauli vel hortatu vel conceſſu facili interpoſuit Tertius. Paulus dictavit: ex quo patet, quam promti fuerint apoſtoli in libris ſuis fundendis, ſine commentandi moleſtia.

¶ τέρτιος, *Tertius*) Nomen Romanum. Librarius Romanis ſine dubio notus.

¶ ἐν, *in*) Conſtr. cum *qui ſcripſi*. Implicita fidei confeſſio.

23 γάϊος, *Cajus*) Corinthius. 1 Cor. I. 14.

¶ ὅλης, *totius*) Nam permulti adibant Paulum.

¶ ὁ οἰκονόμος, *œconomus*) Romanis non potuit non læta eſſe fides ampliſſimi viri.

¶ τῆς πόλεως, *urbis*) ſine dubio Corinthi.

24 ἡ χάρις-ἡμῶν) Non legebant Alexandrini ἀμήν.) De hac particula modo egimus.

25 τῷ δὲ, *ei vero*) Doxologia claudit, uti tractationem c. XI. 36. ſic jam totam epiſtolam. ſic 2 Petr. III. 18. Iud. v. 25. Extrema hujus epiſtolæ verba plane reſpondent primis: c. I. 1-5. præſertim de Potentia Dei, Evangelio, Ieſu Chriſto, Scripturis, obedientia fidei, gentibus omnibus.

¶ δυναμένῳ - κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου, *qui poteſt-ſecundum evangelium meum*) Potentia Dei certa eſt. c. I. 16. Act. XX. 32 not.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Iudæos & gentes.

¶ στηρίξαι) Idem verbum c. I. 11.

¶ ἀποκάλυψιν) Idem verbum, c. I. 17. κατὰ ἀποκάλυψιν conſtruendum cum εὐαγγέλιόν μου.

¶ μυστηρίου, *myſterii*) de gentibus *concorporatis*. Eph. III. 3. 6.

¶ χρόνοις αἰωνίοις, *temporibus æternis*) ex quo non modo homines, ſed etiam angeli conditi ſunt, quibus utrisque myſterium initio fuerat incognitum. Eph. III. 9. 10. Notantur *tempora*, primo ſui initio *æternitatem* quaſi præviam attingentia, & ei quaſi immixta; non ipſa æternitas, cujus quaſi rivi ſunt tempora. nam *ANTE tempora æterna* dicitur 2 Tim. I. 9 Ps LXXVII (LXXVI) 6, ἡμέρας ἀρχαίας καὶ ἔτη αἰώνια.

¶ σεσιγημένου, *taciti*) Vetus Teſtamentum eſt tanquam horologium in ſuo curſu tacito: Novum Teſtamentum eſt ſonitus & pulſus æris. In Scripturis propheticis prædicta erat vocatio gentium: ſed Iudæi non intellexerunt.

26 φανερωθέντος, *manifeſtati*) Col. I. 26. 2 Tim. I. 10. Tit. I. 3.

¶ ἐπιταγὴν, *juſſum*) Fundamentum apoſtolatus. 1 Tim. I. 1. Tit. I. 3.

¶ τοῦ

¶ τῦ αἰωνίυ θεῦ, *æterni Dei*) Epitheton aptiſſimum. coll. v. præc. *temporibus æternis* Sic Tit. I. 2. Silentium divinum præſupponit ſcientiam æternam. Act. XV. 18. Oeconomia nova nullam in ipſo Deo mutationem infert: notum ipſi ſuum eſt opus a ſeculo. Conf. mox, *ſoli ſapienti.*

¶ ἔθνη, *gentes*) non tantum ut ſciant, ſed etiam, ut fruantur.

27 σοφῷ, *ſapienti*) Sapientia Dei glorificatur per evangelium in eccleſia. Eph. III. 10. *Qui poteſt*, & *ſapienti*, conjunguntur, uti 1 Cor. I. 24. ubi Chriſtus dicitur *Dei potentia* & *Dei ſapientia.*

¶ ᾧ, *cui*) poſitum pro αὐτῷ, *ei.* ſic ὧν, c. III. 14. conf 2 Tim III. 11. Act. XX I. 7. 2 Cor. IV. 6 not. LXX, Es. V. 28. Et hiulca eſſet oratio ſine pronomine.

¶ ἀμήν. *Amen*) & omnis lector fidelis dicat: *Amen!*

IN EPISTOLAM PRIOREM AD CORINTHIOS.

CAPUT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Conſtat epiſtola

I. *Inſcriptione.*	*c. I.* 1-3
II. *Tractatione: in qua*	
1. *Exhortatio ad concordiam, elata carnis judicia deprimens.*	*v.* 4-*IV.* 21.
2. *Elenchus:*	
1) *ob malum non ejectum.*	*V.* 1-13.
2) *ob judicia perverſa.*	*VI.* 1-11
3. *Dehortatio a ſcortatione.*	*VI.* 12-20.
4. *Reſponſum de conjugio.*	*VII.* 1. 10. 25. 36. 39.
5. *de idolothytis.*	*VIII.* 1 *ſ.* 13-*IX.* 27. *X.* 1 - *XI.* 1
6. *de muliere velanda.*	*XI.* 2
7. *de Cœna Dominica.*	*XI.* 17
8. *de ſpiritualibus donis.*	*XII. XIII. XIV.*
9. *de reſurrectione mortuorum.*	*XV.* 1. 12. 29. 35.
10. *de collecta: de ſuo & Timothei & Apollo adventu: de ſumma rei.*	*XVI.* 1. 5. 10. 12. 13 *ſ.*
III. *Concluſione.*	*XVI.* 15. 17. 19 *ſ.*

ἀπό-

¶ ἀπόϛολος ἰησȣ̃ χριϛȣ̃, *apoſtolus Ieſu Chriſti*) v. 17.

¶ διὰ θελήματος θεȣ̃, *per voluntatem Dei*) Sic 2 Cor. I. 1. Eph. I 1. Col. I. 1. 2 Tim. I. 1. *Mandatum* dic tur 1 Tim. I. 1. Ratio auctoritatis, ad eccleſias; humilis & promti animi, penes ipſum Paulum. Conf. Rom I. 1 not. Namque mentione *Dei* excluditur auctoramentum humanum; Gal. I. 1. mentione *voluntatis Dei*, meritum Pauli, c. XV. 8 ſs. unde hic apoſtolus eo gratior & promtior. 2 Cor. VIII. 5 fin. Sua ipſius voluntate Paulus nunquam factus eſſet apoſtolus.

¶ σωσθένης, *Soſthenes*) comes Pauli, Corinthius. Apollo hic non memoratur, neque Aquila. non enim videntur tum cum Paulo fuiſſe, quanquam in eadem urbe erant. c. XVI. 12. 19. In poſteriore Timotheum ſibi adjungit.

2 τῇ ἐκκλησίᾳ τȣ̃ θεȣ̃, *eccleſiæ Dei*) *Eccleſiæ* appellationem Paulus, ad Theſſalonicenſes & Corinthios & Galatas ſcribens familiarius, adhibet: ad ceteros, periphraſi auguſtiore utitur. *Eccleſia Dei in Corintho*: lætum & ingens paradoxon.

¶ τῇ ȣ̓́σῃ, *ei, quæ eſt*) florenti. v. 5 ſ. Sic, *quæ erat*, Act. XIII. 1.

¶ ἡγιασμένοις, *ſanctificatis*) iis, qui Deo aſſerti ſunt. Iam tractationi præludens admonet Corinthios majeſtatis ipſorum, ne ſe hominibus mancipent. Participii vis declaratur mox, *vocatis ſanctis*. conf. Rom. I. 7 not.

¶ σὺν πᾶσι, *cum omnibus*) Connect. cum *ſanctificatis* & *ſanctis*, non cum *eccleſiæ*. conf. *noſtro* in fine verſus. Conſequenter tamen epiſtola pertinet etiam ad reliquos in Achaia fideles. 2 Cor. I. 1. Nec tamen univerſalitas eccleſiæ includitur in viciniam *Corinthi*. Paulo de locis Corinthiorum & Epheſiorum cogitanti, in mentem veniebat tota eccleſia. Conſideratio eccleſiæ univerſalis animum liberat a ſtudio partium, & flectit ad obedientiam. Ideo Corinthiis ea ſtatim proponitur. conf. c. IV. 17. VII. 17. XI. 16. XIV. 33. 36.

¶ τοῖς ἐπικαλȣμένοις) *invocantibus*, ita ut ad illum ſe in adorando vertant, & ex eo ſeſe appellent. conf. v. 10, de auctoritate nominis Chriſti.

¶ αὐτῶν, *illorum*) prope Corinthum.

¶ ἡμῶν, *noſtro*) ubi Paulus & Soſthenes verſabantur.

5 λόγῳ-γνώσει, *verbo-cognitione*) *Cognitionem* ſequitur *verbum*, in re: & ex hoc cognoſcitur illa. Oſtendit, tales debere eſſe Corinthios, quibus non neceſſe ſit ſcribi. Mirabantur autem illi chariſmata: ergo mentione chariſmatum animos eorum ſibi conciliat, & viam munit ad elenchum.

6 καθὼς, *ſicut*) Corinthiis nil deeſſe, declarat ex eo, quod teſtimonium Chriſti in eis confirmatum ſit. Particula demonſtrans.

¶ τȣ̃ χριϛȣ̃, *Chriſti*) Chriſtus non modo objectum eſt hujus teſtimonii, ſed etiam auctor. Act. XVIII. 8 not.

¶ ἐβεβαιώθη, *confirmatum eſt*) per ſe & per concomitantia chariſmata & miracula. c. XII. 3. 2 Cor. I. 21 ſ. Gal. III. 2. 5. Eph. IV. 7 ſ. Ebr. II. 4.

7 ὥϛε ὑμᾶς μὴ ὑϛερεῖσθαι, *ita ut non egeatis*) Hoc pendet a *divites facti eſtis*, antitheto.

¶ ἀπεκδεχομένȣς, *exſpectantes*) Character chriſtiani veri vel falſi, revelationem Chriſti vel exſpectare vel horrere.

8 ὃς, *qui*) *Deus*, v. 4. coll. v. 9

¶ ἕως τέλους, *usque in finem*) Antitheton ad *initium*, *quæ data eſt*. v. 4. Hic *finis* mox deſcribitur hoc verſu, coll. c. XV. 24.

¶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ, *in die*) Conſtr. cum *inculpatos*. 1 Theſſ. V. 23. Poſt diem illum periculi nil. Eph. IV. 30. Phil. I. 6. Nunc ſunt dies noſtri, quibus operemur; dies hoſtium, per quos exerceamur: tum erit dies Chriſti & gloriæ ejus in ſanctis.

9 πιστὸς, *fidelis*) *Fidelis* dicitur Deus, quia præſtat, quæ pollicitus eſt, & quæ fideles ſibi de Illius bonitate pollicentur.

¶ ἐκλήθητε, *vocati eſtis*) Vocatio pignus ceterorum beneficiorum. Rom. VIII. 30. 1 Petr. V. 10.

10 δὲ, *autem*) Connexio exordii & tractationis: Habetis fidem & ſpem; ſervate etiam amorem. *Fratres*, congruit ineunti tractationi.

¶ διὰ) *per*. Inſtar obteſtationis.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Chriſtum Paulus vult Corinthiis unum eſſe omnia. Ideo hoc primo capite tam ſæpe Eum appellat.

¶ τὸ αὐτὸ λέγητε, *idem dicatis*) Diverſa dicebant. v. 12.

¶ σχίσματα, *ſchiſmata*) Antitheton: κατηρτισμένοι *coagmentati*. coll. Matth. IV. 21. *Schiſma*, diſcidium animorum. Ioh. VII. 43. IX. 16.

¶ νοΐ) *mente*, intus, in credendis.

¶ γνώμῃ) *ſententia*, prolata, in agendis. Reſp. *dicatis*.

11 ἐδηλώθη, *ſignificatum eſt*) Exemplum delationis bonæ, nec ſine cauſa celandæ. c. XI. 18.

¶ ὑπὸ τῶν χλόης, *ab iis qui ſunt Chloës*) Hi homines videntur fuiſſe & Paulo & Corinthiis inprimis probati, & Chloë matrona, cujus filios Corinthii, cum literis, c. VII. 1, ad Paulum miſerint. Miſerant Stephanam, Fortunatum & Achaicum, c. XVI. 17: quorum unus alterve etiam Chloës eſſe potuit, ex Stephana patre. v. 16. XVI. 15.

¶ ἔριδες, *lites*) Rem ſuo nomine appellat.

12 λέγει, *dicit*) gloriabundus. v. 31. c. III. 21 ſ.

¶ παύλου, *Pauli*) Gradatio, qua Paulus ſe infimo loco ponit. Et Kephas, & Paulus, & Apollo, erant miniſtri genuini & doctores veri, quorum unum præ ceteris jactare majus nefas erat, quam ſi fidelis Corinthius aliquis ſe Chriſtianum Paulinum dixiſſet, ut ſe a pſeudapoſtolis diſcriminaret.

¶ κηφᾶ, *Kephæ*) Petrus non videtur fuiſſe Corinthi, c. IV. 6, & tamen ibi magni habitus erat. Iure id quidem: ſed tamen abutebantur nonnulli; & hunc *Petriſmum* (qui poſtea Romæ multo vehementius pullulavit) Paulus æque ac *Pauliſmum* deteſtatur. Quanto minus dicendum aut gloriandum, *Ego ſum papæ*.

¶ ἐγὼ - χριστοῦ, *ego - Chriſti*) Hi rectius loquebantur, quam ceteri; v. 2. c. III. 23: niſi eo obtentu *miniſtros* deſpexerunt. c. IV. 8.

13 μεμέρισται; *diviſus eſt*?) Num non omnia membra ſub uno jam ſunt capite? cum tamen ille unus pro vobis crucifixus, in illius unius nomen baptizati ſitis? Gloria Chriſti non eſt dividenda cum ſervis ejus; neque corporis unitas ſcindenda, quaſi Chriſtus deſinat unus eſſe.

¶ μὴ, *num*) Sæpe *num* ponitur in interrogationis inciſo ſecundo. c. X. 22. 2 Cor. III. 1.

¶ ἐσταυρώθη - ἐβαπτίσθητε, *crucifixus eſt - baptizati eſtis*) Crux & baptiſmus nos Chriſto

Chriſto aſſerit. Relata : redimere, ſe addicere.

14 ἐυχαριςῶ, *gratias ago*) Providentia Dei regnat ſæpe in rebus, quarum ratio poſtea cognoſcitur. Pia phraſis, pro vulgari illa, *gaudeo*, gravitatem rei indicans.

¶ κρίσπον καὶ γάϊον, *Criſpum & Cajum*) Teſtes adducit. Viros ampliſſimos Paulus ſua manu baptizavit; alios non multos: non ex ambitione, ſed quia illi inter primos credidere. Iuſta æſtimatio muneris ſui non eſt ſuperbia. c. XVI. 4. Baptiſmi adminiſtratio non tam erat apoſtolorum, quam diaconorum. Act. X. 48. Neque id dignitatem baptiſmi imminuit.

15 ἵνα μὴ, *ne*) Paulus occurrit calumniis, quæ, quamlibet iniquæ, tamen oriri poterant; easque removet. 2 Cor. VIII. 20.

¶ ἐμὸν, *meum*) quaſi pro me colligerem cœtum.

16 λοιπὸν, *ceterum*) Valde ſolicitus eſt in commemoranda re geſta.

¶ ὐκ οἶδα, *non novi*) ſine labore non occurrit memoriæ meæ.

¶ ἔι τινα, *num quem*) Id eſt, aut nullum alium, aut vix ullum baptizavi. coll. v. ſeq. Singulorum memoriæ relinquit, per quos ſint baptizati.

17 ἀπέςειλε, *miſit*) Quo quis mittitur, id agere debet.

¶ βαπτίζειν, *baptizare*) in nomine ſuo, nedum, meo. Operoſa baptiſmi actio, ſæpe ſuſcepta, impediſſet prædicationem: ceteroqui apoſtoli baptizarunt, Matth. XXVIII. 19. primos præſertim diſcipulos.

¶ ἐυαγγελίζεσθαι, *evangelizare*) Hoc, reſpectu antecedentium, eſt ſyncategorema; reſpectu conſequentium, Propoſitio. Ipſa tranſeundi ratione Paulus utitur tali, cui neſcio an congruerent leges eloquii Corinthiaci.

¶ σοφίᾳ λόγυ, *ſapientia ſermonis*) Frequenter hic adhibentur nomina *ſapientia* & *potentia*. *Sapiens ſermo* penes mundum habetur, qui nil minus, quam crucem ediſſerit: ſermo autem crucis nil heterogeneum admittit.

¶ ὁ ςαυρὸς τῦ χριςῦ, *crux Chriſti*) v. 24. Ignoratio myſterii crucis, totius v. gr. Alcorani fundamentum eſt.

18 μωρία, *ſtultitia*) & *ſcandalum*. Vide antitheton, *potentia*, mox. Duo gradus ſalutis: Sapientia & Potentia. Apud pereuntes ſublato primo gradu, tollitur ſecundus: apud beatos, primum ſecundus præſupponit.

¶ σωζομένοις, *iis qui ſalvantur*) Præſens, ut in *pereuntibus*. qui evangelium audire cœpit, nec ut perditus nec ut ſalvatus habetur, ſed eſt quaſi in bivio, & nunc aut perit aut ſalvatur.

¶ δύναμις, *potentia*) & *ſapientia*. Sic quoque c. II. 5.

19 ἀπολῶ - ἀθετήσω) Es. XXIX. 14. LXX, καὶ ἀπολῶ - κρύψω. verba intermedia eadem ſunt, illorum ac Pauli.

¶ ἀπολῶ, *perdam*) Hinc, *deſtruere*. v. 28. II. 6.

20 πῦ σοφός; πῦ γραμματεύς; πῦ συζητητὴς τῦ αἰῶνος τύτυ;) Es. XXXIII. 18. LXX, πῦ ἐισι γραμματικοί; πῦ ἐισιν οἱ συμβυλεύοντες; πῦ ἐςιν ὁ ἀριθμῶν τὺς συστρεφομένυς; Hebr איה כפר איה שקל איה ספר את המגדלים Proponit prius hemiſtichium duas interrogationes, quarum prior declaratur hemiſtichio altero; poſterior, verſu proximo: (qualis etiam figura Es. XXV. 6.) *ubi ſcriba? ubi*

 penſita-

penſitator? ubi ſcriba cum turribus? ubi penſitator, cum populo roborato, quem viſus tuus non ferat? Videtur enim locutio proverbialis, cui inſervire ſolet particula את *cum* in tali ſermone univerſalitatem denotans. Deut. XXIX. 18. Penes ſcribas curationem aliquam turrium fuiſſe, colligas ex Ps. XLVIII. 13 ſ. Penſitatorum appellatio facile convenit copiarum præfectis. Conf. Henr. Scharbau Parerg. Phil. Theol. P. IV. p. 109-139. qui multa erudite collegit nobisque ad hæc cogitanda anſam dedit. Locum Eſajæ utrumque Paulus contra Iudæos producit; & alterum quidem verbis ita flexis, ut magis conveniant in tempora citeriora, & ſimul in gentes. v. 22. Sunt qui notari exiſtiment tria doctorum Iudæorum genera חכימם ספרים דרשים Invenias certe primum & ſecundum, Matth. XXIII. 34. Antitheton autem triplex idque inſigne eſt Es. cap. cit. v. 22, ubi ſanctorum in Domino gloriatio exprimitur. Hoc autem dicit apoſtolus: Sapientes mundi non modo non probant & promovent evangelium; ſed oppugnant, idque fruſtra.

¶ τȣ̃ αἰῶνος τȣ́τȣ) *hujus ſeculi*, quod totum eſt extra ſphæram verbi crucis.

¶ ἐμώρανεν, *ſtultam fecit*) ita ut rationem divini conſilii & beneplaciti non poſſit mundus exputare. v. 21.

¶ τὴν σοφίαν, *ſapientiam*) Antitheta: *ſapientiam mundi hujus*; *in ſapientia Dei.*

¶ κόσμȣ, *mundi*) in quo Iudæi & Græci.

21 ἐν τῇ σοφίᾳ, *in ſapientia*) *quum* tanta Dei ſapientia ſit. v. 25.

¶ ȣ̓κ ἔγνω, *non cognovit*) Ante prædicationem crucis, quamvis creatura creatorem prædicaret, quamvis prophetæ eloquentiſſimi venerant, mundus tamen Deum non cognovit. qui prophetas audivere, ſprevere; qui non audivere, hoc animo erant, ut ſpreturi forent.

¶ διὰ τῆς σοφίας, *per ſapientiam*) ſcil. *prædicationis*: ut patet ex antitheto, *per ſtultitiam prædicationis.*

¶ εὐδόκησεν ὁ θεὸς) *placitum eſt Deo*, ex gratia erga nos. Plane videtur Paulus verba Domini imitatus, Luc. X. 21.

¶ διὰ τῆς μωρίας, *per ſtultitiam*) Deus cum homine perverſo agit per contraria, ut homo ſe abneget ac Deo gloriam reddat, per *fidem crucis.*

¶ κηρύγματος, *prædicationis*) quippe de cruce.

22 αἰτȣ̃σι, *petunt*) ab apoſtolis, ut olim a Chriſto.

¶ σοφίαν, *ſapientiam*) Chriſtum philoſophum ſublimem, per demonſtrationes procedentem.

23 ἡμεῖς, *nos*) Paulus, Apollo.

¶ κηρύσσομεν, *prædicamus*) methodo potius hiſtorica, quam philoſophica.

¶ Χριςὸν ἐςαυρωμένον, *Chriſtum crucifixum*) ſine articulo. Crucis mentio non additur v. ſeq. Sermo incipit a cruce, c. II. 2. qui ſic accipiunt, iis totus Chriſtus ejusque gloria innoteſcit: qui non accipiunt, toto excidunt. Act. XXV. 19. XVII. 32.

¶ σκάνδαλον, *ſcandalum*) Vt *ſtultitia* & *ſapientia*, ſic *ſcandalum* & *ſignum* opponuntur. nam *ſignum* eſt opus omnipotentiæ, alliciens, ut ſæpe ſynonyma ſunt *ſignum* & *potentia. Scandalum* autem, proprie in decipula dictum, res valde debilis. Vsque adeo crucem Chriſti horrent Iudæi & Græci, ut cum ea vel ſignum & ſapientiam repudient.

24 ἀν-

24 *αὐτοῖς*) *p,ſis*, conſtrue cum *Iudæis*, *Græcis*.

¶ *κλητοῖς*, *vocatis*) Huc ref. *vocationem*, v. 26.

¶ *χριςὸν*, *Chriſtum*) cum ſua cruce, morte, vita, regno.

¶ *δύναμιν-σοφίαν*, *potentiam - ſapientiam*) Experientia potentiæ prior eſt; ſapientiæ, ſequitur.

25 *τοῦ θεοῦ*, *Dei*) in Chriſto.

¶ *σοφώτερον-ἰσχυρότερον*, *ſapientius-validius*) v. 30.

¶ *τῶν ἀνθρώπων*, *hominibus*) Sermo conciſus: i e. ſapientius, quam ſapientia hominum; validius, quam valentia hominum: quamvis & ſapientes & potentes ſibi videantur, & definire velint, quid ſapiens & potens ſit.

26 *βλέπετε*) *videtis*. Indicativum innuit *enim*.

¶ *τὴν κλῆσιν ὑμῶν*, *vocationem veſtram*) ſtatum, in quo cœleſtis vocatio vos offendit. ſic, *vocatio*, c. VII. 20.

¶ *οὐ πολλοὶ*, *non multi*) Ergo tamen nonnulli. Subaudi: *vocati ſunt*. Vt cum præconibus evangelii, ſic quoque cum auditoribus comparatum eſt. Ellipſis euphemiam habet.

¶ *κατὰ σάρκα*, *ſecundum carnem*) Affine, *mundi*, mox. *Mundus* ſecundum *carnem* judicat.

¶ *εὐγενεῖς*, *nobiles*) qui plerunque etiam ſapientes & potentes ſunt.

27 *τὰ*) Articulus vim habet: *ea* potiſſimum, *quæ ſtulta ſunt* &c.

¶ *ἐξελέξατο*, *elegit*) Hoc ter ponitur. electio, & vocatio, v. 26, conjuncta. Ez. XX. 5. Hæc illius indicium. Electio eſt judicium divinæ gratiæ, eos, qui *vocationem* per fidem admittunt, ex communi hominum pernicie eximentis in Chriſto. Omnis *vocatus* a primo fidei momento eſt *electus*: & quamdiu in *vocatione* & fide manet, *electus* manet: ſi quando vocationem & fidem amittit, electus eſſe deſinit: quando in fide fructus affert, *vocationem* & *electionem* confirmat penes ſeſe: ſi ad fidem redit & credens obdormit, ad ſtatum electionis redit & *electus* obdormit. Atque hi *κατ' ἐξοχὴν* dicuntur *electi* & *præcogniti*. *Electio* eſt vel *populorum* vel *individuorum*. De electione *populi* agitur h. l. & Ez. l. c. nec non Act. XVIII. 10. 1 Theſſ. I. 4. & *hæc electio* magis incurrit in ſenſus hominum credentium, quam *electio individuorum*. nam de populo individua quædam poſſunt excidere, ſalva *vocationis* & *electionis* æquali latitudine. Electio quorundam extra eccleſiam eſt Reſervatum divinum ad amuſſim præconii evangelici non exigendum.

¶ *τοὺς σοφοὺς*, *ſapientes*) Maſculinum, ad exprimendam ſpeciem ſpecioſiſſimam. cetera neutra, ut in oppoſito omnia, etiam *ſtulta*.

¶ *καταισχύνῃ*, *pudefaceret*) Hoc bis dicitur: deinde *deſtrueret*. Vtroque verbo tollitur *gloriatio*, de re vel magis vel minus voluntaria.

28 *τὰ μὴ ὄντα*, *quæ non ſunt*) Genus, ſub quo continentur *ignobilia* & *contempta*, nec non *ſtulta* & *infirma*. Eſt ergo appoſitio: cui toti unum illud opponitur, *quæ ſunt*.

¶ *τὰ ὄντα*) *quæ ſunt* quidpiam.

29 *ὅπως μὴ*, *ut ne*) Antitheton, *ut*. v. 31.

¶ *πᾶσα σὰρξ*, *omnis caro*) Apta appellatio: *caro* ſpecioſa & tamen caduca. Es. XL. 6.

¶ *ἐνώπιον*, *coram*) Non *coram* illo, ſed *in* illo gloriari poſſumus.

30 ἐξ αὐτῦ, *ex eo*) *Ex Deo* eſtis, non jam τῦ κόσμυ, *mundi.* Rom. XI. 36. Eph. II. 8.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Antitheton ad *multos*, v. 26. Ipſi illi, quos apoſtolus alloquitur, *vos*, erant *non multi ſapientes ſecundum carnem* &c.

¶ ἐςὲ ἐν χριςῷ ἰησῦ, *eſtis in Chriſto Jeſu*) eſtis Chriſtiani &c. Antitheton: *quæ non ſunt*, & *eſtis*: item, *caro* & *Chriſtus.*

¶ ἐγενήθη ἡμῖν, *factus eſt nobis*) Sic plus dicit, quam ſi diceret illud: *nos facti ſumus ſapientes.* &c. Factus eſt nobis ſapientia, &c. reſpectu cognitionis noſtræ, &, ante eam, per ſe, in ſua cruce, morte, reſurrectione, *nobis*, dativus commodi.

¶ σοφία, *ſapientia*) cum antea eſſemus *ſtulti.* Miſeriam noſtram ex nobis præſupponit varietas beneficii divini in Chriſto.

¶ δικαιοσύνη, *juſtitia*) cum antea eſſemus *infirmi.* conf. Es. XLV. 24. *Jehovah*, *juſtitia noſtra*, Ier. XXIII. 6. ubi coll. v. 5 de Filio ſermo eſt: nam Pater non dicitur *juſtitia noſtra.*

¶ ἁγιασμὸς, *ſanctificatio*) cum antea eſſemus *ignobiles.*

¶ ἀπολύτρωσις) *liberatio*, ad ſummum usque: cum antea eſſemus *abjecti*, ἐξυθενημένοι.

31 ἵνα, *ut*) ſcil. *fiat.*

¶ ὁ καυχώμενος, *qui gloriatur*) Non eſt omnium gloriari.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) non in ſe, non in carne, non in mundo.

CAP. II.

1 Κἀγὼ, *& ego*) Oſtendit apoſtolus, ſe convenienter ſubſerviſſe conſilio & electioni *Dei.*

¶ ὐ) Hoc non conſtruitur cum ἦλθον, ſed cum ſequentibus verbis.

¶ λόγυ ἢ σοφίας, *ſermonis aut ſapientiæ*) *Sapientiam* ſequitur *ſermo*, rem ſublimem oratio ſublimis.

¶ καταγγέλλων ὑμῖν τὸ μαρτύριον, *annuntians vobis teſtimonium*) Sancti homines non tam teſtantur, quam teſtimonium, quod Deus dat, annunciant.

¶ τὸ μαρτύριον τῦ θεῦ, *teſtimonium Dei*) per ſe ſapientiſſimum & potentiſſimum. Correlatum, *fides*, v. 5.

2 ὐ γὰρ ἔκρινα, *non enim judicavi*) Quamvis alia multa ſcirem, tamen ſic feci, ac ſi neſcirem. Miniſter evangelii ſi eis rebus, quibus excellit, tamen abſtinet, ut Chriſtum pure prædicet, maximum earum rerum fructum capit. Doctrina chriſtiana non debet in gratiam quidem empæctarum & ſcepticorum, eorumque, qui illos mirantur, aſpergi & condiri philoſophematis, quaſi videlicet per theologiam naturalem convinci poſſint facilius. qui revelationem contumaciter repudiant, nulla diſputatione ex lumine naturæ, quod pædagogiæ primæ duntaxat inſervit, lucrifient.

¶ ἔκρινα) Frequens Paulo ad Corinthios verbum hoc cum compoſitis. v. 13 ſ. c. IV. 3 ſ. XI. 29. 31. 32. 34.

¶ ἰησῦν χριςὸν, *Ieſum Chriſtum*) Norat Paulus inprimis, quam parvi hoc nomen mundus faceret.

3 κἀγὼ, *& ego*) Antitheton: *ſermo meus*, v. 4. &, *ſcire*, v. 2. Deſcribit enim rem, præconem, orationem.

¶ ἀσθενείᾳ, *infirmitate*) Hoc opponitur *robori.* Non debemus cogitare in apoſtolis ſtatum animæ ſemper lautum & perturbationibus plane vacuum. 2Cor. VII. 5. XI. 30. Gal. IV. 13.

¶ καὶ

¶ καὶ ἐν φόβῳ καὶ ἐν τρόμῳ πολλῷ, *& in timore & in tremore multo*) Sermo adagialis, notans timorem, qui etiam in corpus ejusque geſtum & motum redundat. Marc. V. 33. Eph. VI. 5. Phil. II. 12. LXX. Deut. XI. 25. Sic Es. XIX. 16. LXX, ἔσονται ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ. Alia omnia mundus miratur.

¶ ἐγενόμην) *eſſe cœpi*, *apud* vos, erga vos.

4 λόγος, *ſermo*) privatus.

¶ κήρυγμα, *prædicatio*) publica.

¶ πειθοῖς) Verbum valde proprium. Antitheton, *demonſtratione*. Locum hunc citat Didymus l. 2 de Spir. S. ubi Hieronymus vertit *perſuaſionibus*, ut ſit appoſitio, πειθοῖς λόγοις. a πειθώ, cui affine πειθή. Heſychius, πειθὴ, πεισμονὴ, πίστις.

¶ σοφίας, *ſapientiæ*) Cujus ſapientiæ ſermones & argumenta removeantur, declarat v. ſeqq.

5 σοφία, *ſapientia*) & virtute.

¶ δυνάμει, *virtute*) & ſapientia.

6 σοφίαν δὲ λαλοῦμεν, *ſapientiam vero loquimur*) Redit, quaſi poſt parentheſin, ad ea, quæ c. I. 23-25 attigerat. *loquimur* habet epanalepſin verbi *prædicamus*: ſed *loquimur* eſt quiddam occultum; coll. v. 7. 13. *prædicamus*, publicum. nam *ſapientia* hic denotat non omnem doctrinam Chriſtianam, ſed capita ejus ſublimia & arcana. Eſt etiam antitheton temporis præteriti, v. 1 ſeqq. & præſentis, h.l.

¶ ἐν τοῖς τελείοις) *penes perfectos*, Corinthi aut alibi. Conſtr. cum *loquimur*. Cognitio Dei & Chriſti eſt ſumma cognitio. Conf. ἐν, c. XIV. 11. Phil. I. 30. *Perfectis* opponuntur non ſolum mundani & animales, usque ad finem capitis; ſed etiam *carnales* & *infantes*. cap. III. init. Hebr. V. 14. 13.

¶ οὐ-οὐδὲ, *non-neque*) *Seculo* opponitur *Deus*, v. 7. *principibus mundi*, *apoſtoli*. v. 8 ſ.

¶ ἀρχόντων, *principum*) c. I. 20. Lato vocabulo Paulus utitur, quo & Iudæorum & Græcorum proceres complectitur.

¶ τῶν καταργουμένων, *qui deſtruuntur*) c. I. 28. Hoc epitheton pertinet ad principes mundi, & ad mundum ipſum: ex quo conſtat, ſapientiam mundi non eſſe veram, quia non affert immortalitatem.

7 ἐν μυστηρίῳ, τὴν ἀποκεκρυμμένην, *in myſterio, occultam*) Eſt occulta, antequam expromitur: & quum expromitur, tamen occulta manet multis, imperfectis.

¶ προώρισεν, *præfinivit*) Alludit ad *paravit*, v. 9.

¶ πρὸ, *ante*) Adeo non *deſtruitur*. v. 6. Sapientia hæc mundanam antiquitate longiſſime antecedit.

¶ αἰώνων, *ſecula*) Plurale. Oppoſitum, *ſeculi bujus*. v. 6.

¶ εἰς, *in*) ut illa ſit *gloria* noſtra, conf. v. ſeq. & *gloriatio*. c. I. 31.

¶ δόξαν) *gloriam*, ex Domino gloriæ; v. 8. olim revelandam, tum quum principes mundi *deſtruentur*. Antitheton ad *myſterium*.

8 ἣν, *quam*) Ref. ad *ſapientiam*.

¶ οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων - ἔγνωκεν, *nullus principum - cognovit*) *nullus*, fere nullus; immo plane nullus, qua *princeps*. Antitheton hujus prædicati eſt in *ſed*; v. 9. ſubjecti, in *autem*. v. 10.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) qui omnes *principes* vincit.

¶ ἐσαύ-

¶ ἐςαύρωσαν) *crux*, ſervorum ſupplicium. Eo *Dominum* gloriæ affecerunt.

9 ἀλλὰ, *ſed*) ſcil. *factum eſt*. conf. Rom. XV. 3. 21 & 1 Cor. I. 31.

¶ καθὼς, *ſicut*) Oſtendit, principes mundi non cognoſſe ſapientiam.

¶ ἃ ὀφθαλμὸς) Es. LXIV. 3. LXX, ἀπὸ τῦ αἰῶνος ὐκ ἠκέσαμεν, ὐδὲ οἱ ὀφθαλμοὶ ἡμῶν εἶδον θεὸν πλήν σῦ, καὶ τὰ ἔργά σῦ, ἃ ποιήσεις τοῖς ὑπομένῦσιν ἔλεον.

¶ ἃ, *quæ*) *quæ oculus non vidit* - ſunt ea, *quæ paravit Deus*.

¶ ὀφθαλμὸς, ὖς· *oculus*, *auris*) hominis.

¶ ὐκ ἀνέβη) *non aſcenderunt*: i. e. in mentem non venerunt.

¶ ἡτοίμασεν, *paravit*) Hebr. יעשה *faciet*. Quæ Eſajæ tempore futura erant, Pauli tempore facta erant Hinc etiam ille, *exſpectantibus*; hic, *amantibus*. conf. *donata*, v. 12. per *gratiam* N. T. cujus fructus conſummantur in æternitate.

10 ἡμῖν) *nobis*, apoſtolis.

¶ ἀπεκάλυψε, *revelavit*) Antitheton: *occultatam*. Conf. Es. XLV. 19. 15. Ps. LI. 8. iterumque Luc. X. 21.

¶ πάντα, *omnia*) v. 9.

¶ τὰ βάθη, *profunda*) maxime occulta: Ps. XCII. 6. non modo ea, quæ fideles ſcrutantur. v. 9 & 12, utrinque in fine. Profunda Dei, etiam naturæ divinæ, non modo regni ejus.

11 τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τῦ ἀνθρώπυ; *quis enim novit hominum ea quæ ſunt hominis?*) Ἀνθρώπων omittit *Al.* isque ſolus: & tamen id diſpunctum cupit Artemon. Part. I. cap. 47. Magnopere vero hoc polyptoton, *hominum*, *hominis*, *hominis*, ad inſtitutum apoſtoli pertinet. notat enim ſimilitudinem naturæ, quæ videatur notitiam dare mutuam ſenſuum humanorum, nec tamen dat: quanto minus quisquam ſine Spiritu Dei Deum noſcet?

¶ τὰ τῦ ἀνθρώπυ) *humana*, interna.

¶ τὸ πνεῦμα τῦ ἀνθρώπυ, *ſpiritus hominis*) Articulus τὸ plane denotat ſpiritum hominis proprium, non aliunde immigrantem.

¶ τὸ ἐν αὐτῷ, *qui* eſt *in eo*) Criterium veri, natura conſcia.

¶ ὐδεὶς) *nemo*, omnium extra Deum. Hominem ne homo quidem alter cognoſcit: Deus eſt unus, ſibi uni notus.

¶ τὸ πνεῦμα, *ſpiritus*) A Spiritu Dei non poteſt ſejungi deitas; ſicut nec ab hominis ſpiritu humanitas.

12 τὸ πνεῦμα τῦ κόσμυ, *ſpiritum mundi*) Eph. II. 2.

¶ ἐλάβομεν) Spiritus mundi *non ſumitur*, ſed in eo ſemper ſunt, qui de mundo ſunt. Spiritum Dei *accepimus*.

¶ ἐκ, *ex*) Antitheton, *in*. v. 11.

13 καὶ, *etiam*) Sic jungitur *ſciamus* & *loquimur*.

¶ διδακτοῖς, *doctis*) doctrina & inſtitutione conſtantibus. Τὸ σοφίας apud λόγοις non eſt in epitheton reſolvendum. *Sapientia* eſt ſcaturigo *ſermonum*.

¶ ἀλλ' ἐν, *ſed in*) Oppoſitio immediata: neque dixeris, apoſtolos naturalem duntaxat, inde ab arte, hinc a ſpiritu remotam, ſermonis facultatem contuliſſe.

¶ διδακτοῖς) Magis placet lectio, διδαχῇ. *in doctrina*, quam per nos præbet. Spiritus ſanctus. Ea *doctrina* complectitur & ſapientiam & ſermones.

¶ πνευματικοῖς πνευματικὰ, *ſpiritualibus ſpiritualia*)) hominibus ſpiritualibus (v. 6.

(v. 6. 15.) res & ſermones ſpirituales convenienter interpretamur, ita ut velint & poſſint accipere. συγκρίνω, σύγκριμα, σύγκρισις, LXX frequentant v. gr. de interpretatione ſomniorum. Gen. XL & XLI. Dan. capp. II. IV. V. VII.

14 ψυχικὸς, *animalis*) qualiſcunque, quantuſcunque homo eſt citra Spiritum Dei. Bene Ephraim Syrus: τοὺς κατὰ φύσιν ἀνθρώπους ὁ ἀπόστολος ψυχικοὺς ἐκάλεσε· τοὺς δὲ παρὰ φύσιν, σαρκικούς· οἱ δὲ πνευματικοί εἰσιν, οἱ καὶ τὴν φύσιν εἰς τὸ πνεῦμα μεθαρμοζόμενοι. f. 92. *caro & ſanguis*, Matth. XVI. 17 not.

¶ οὐ δέχεται, *non capit*) quamvis oblata ſint, tamen *non vult* admittere. conf. δέξασθε, *ſuſcipite*, Iac. I. 21. Hìc mox reſpondet illud, *non poteſt*. Conf. Rom. VIII. 7. Vtrique additur ætiologia, per *enim* & *quia*.

¶ τὰ τοῦ πνεύματος, *ea quæ ſunt Spiritus*) Sic, *ea quæ ſunt Dei*. v. 11.

¶ μωρία, *ſtultitia*) Ille autem ſapientiam quærit. c. I. 22.

¶ οὐ δύναται, *non poteſt*) non habet *ſpiritum & potentiam*.

¶ γνῶναι, *cognoſcere*) *ea quæ ſunt Spiritus* Dei.

¶ πνευματικῶς) nonniſi *ſpiritualiter*.

15 ὁ) Pulcre additur hìc articulus: ψυχικὸς ſine articulo.

¶ πάντα, *omnia*) Neutrum plurale, uti v. 9-14. *Omnia* omnium, adeoque etiam omnes. Neutro comprehenditur maſculinum, uti Matth. XI. 27.

¶ αὐτὸς) *ipſe*.

¶ ὑπ' οὐδενὸς, *a nullo*) *animali*.

16 τίς, *quis*) Nemo, qui merus homo ſit. conf. Ier. XXIII. 18. Es. XL. 13. LXX, τίς ἔγνω νοῦν Κυρίου ὃς συμβιβάσει αὐτόν;

¶ ὅς, *qui*) Non eſt hoc interrogativum, ſed relativum, quo vis interrogandi, quæ eſt in *quis*, propagatur. valet, *adeoque*.

¶ νοῦν χριστοῦ, *mentem Chriſti*) Spiritus Patris idem eſt Filii Spiritus.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Id & plus & minus eſt, quam *cognoſcere*. qui habet *mentem Chriſti*, omnia *dijudicat*, a nemine *dijudicatur*.

CAP. III.

1 Καὶ ἐγὼ, *& ego*) Locutus eſt c. II. 1 de ingreſſu ſuo; nunc de progreſſu.

¶ ὡς σαρκικοῖς, *ut carnalibus*) Id lenius, quam *animalibus*, accedente præſertim mitigatione, *ut parvulis in Chriſto*, de gradu ſtatim ſubſecuto.

2 γάλα, *lac*) Ita loquitur, ut Corinthios redigat ad humilitatem.

¶ οὐ, *non*) Subaudi verbum *cibavi*, aut aliud affine τῷ *potum dedi*. Doctoris non eſt docere, quæ ipſe ſcit, ſed quæ auditoribus congruunt. Scriptura eſt perfecta: nam v. gr. Corinthiis *lac* propinatur; Hebræis, *cibus ſolidus*.

3 ὅπου) *ubi*.

¶ ζῆλος, *zelus*) in affectu.

¶ ἔρις, *jurgium*) in ſermone.

¶ διχοστασίαι, *diſſidia*) in actione. Creſcit oratio. *lites* dixerat c. I. 11. nunc verba multiplicat. ſic verbo *gloriari* utitur c. III. 21. deinde graviori, *inflari*, c. IV. 6.

¶ κατὰ ἄνθρωπον, *ſecundum hominem*) non *ſecundum Deum*: humano more.

4 οὐχὶ, *nonne*) Nam Spiritus non fert ſtudium partium humanarum.

5 τίς, *quis*) Redit ad inſtitutum.

¶ διάκονοι, *miniſtri*) Humile verbum, eoque aptum.

¶ δι᾽ ὧν) *per quos*, non in quos. Recte Pelagius ad h. l. *Si nos nihil ſumus, quos miniſtros ipſe conſtituit, quanto magis illi, qui in carnalibus gloriantur?*

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) i. e. *unusquiſque, ut illi.*

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Correlatum, διάκονοι *miniſtri.*

¶ ἔδωκεν, *dedit*) varie. v. ſeq.

6 ἐφύτευσα-ἐπότισεν, *plantavi-rigavit*) Act. XVIII. 1. XIX. 1. Eadem mente poſtea *fundamentum & ea quæ ſuperſtruuntur; genitorem & pædagogos* dicit.

¶ ηὔξανεν, *incrementum dedit*) v. 10. init. Act. XVIII. 27 fin.

7 ὁ φυτεύων· ὁ ποτίζων) *plantans, rigans*, qua talis: ſive *plantatio, rigatio* ipſa.

¶ ὁ αὐξάνων, *qui incrementum dat*) ſcil. ἐστὶν, *eſt*, τὶ *quiddam*, atque adeo, quia ſolus, omnia. Sine hoc incremento granum a primo ſationis momento eſſet inſtar lapilli: ex incremento, protinus fides germinat. v. 5.

8 ἕν) *unum*; neuter æque *quidquam* eſt. Vt in cœlo ſtella alte ſupra ſtellam eminet; idiota autem altitudinis differentias non capit: ſic Paulus apoſtolus longe ſupra Apollo eminebat; ſed Corinthii id non intelligebant. neque ea de re admodum eos docet hoc loco Paulus: modo Chriſti eminentiam aſſerat.

¶ ἴδιον-ἴδιον, *propriam-proprium*) Congruens iteratio. Antitheton ad *unum.*

¶ μισθὸν, *mercedem*) quiddam ſalute ulterius. v. 14 ſ. Oeconomus fidelis accipiet laudem; operarius ſolers, mercedem.

¶ κόπον, *laborem*) non modo *ſecundum opus.*

9 θεοῦ, *Dei*) Hoc mox gravem habet anaphoram, & cum emphaſi ponitur initio, ter: uti v. 10 *gratia*, & v. 11 *fundamentum.*

¶ συνεργοὶ, *cooperarii*) Sumus *operarii* Dei, & *cooperarii* invicem.

¶ γεώργιον, *agricultura*) Summa antecedentium. γεώργιον, verbum late patens, agrum, hortum, vineam complectens.

¶ οἰκοδομὴ, *ædificatio*) Summa ſequentium.

10 χάριν, *gratiam*) Προθεραπείαν adhibet, ne arroganter videatur ſe *ſapientem* dicere.

¶ δοθεῖσαν, *datam*) Erat ergo in Paulo habituale quiddam.

¶ σοφὸς) *peritus.* Tales facit cognitio Ieſu Chriſti.

¶ θεμέλιον, *fundamentum*) Fundamentum eſt prima inſtitutio.

¶ ἄλλος) *alius*, quiſquis eſt. Eleganter abſtinet nomine proprio. Anteceſſor non videt ſucceſſorem: & Paulus conſulit dignitati Apollo. ſic mox, *unusquiſque.* nam erant etiam alii. c. IV. 15.

¶ βλεπέτω, *videat*) Ego, inquit Paulus, feci quod meum eſt: viderint, qui ſequuntur.

¶ πῶς) *quomodo*, quam *ſapienter*, quam *affabre.*

11 γὰρ, *enim*) Cauſa, cur tam deliberate dicat, *ſuperſtruit.*

¶ οὐδεὶς, *nemo*) ne Apollo quidem.

¶ θεῖναι, *ponere*) Corinthi & ubicunque Chriſtus innotuit.

¶ Ἰησοῦς Χριστὸς, *Ieſus Chriſtus*) Convenienter hîc utrumque nomen ponitur.

12 εἰ) *num.* conf. *quale*, v. 13. Eſt interrogatio obliqua, quæ ſignum interrogationis

tionis non valde requirit. In v. 13 eſt apodoſis, ſive *num* valeat εἰ, ſive *ſi*.

¶ χρυσὸν, *aurum*) Tria genera enumerat, quæ ignem ferunt: totidem, quæ comburuntur. Illa denotant homines vere fideles; hæc, hypocritas: & concreto includitur abſtractum, ut connotentur doctrinæ veræ & ſolidæ, vel falſæ & ſubleſtæ; utrinque vel majoris vel minoris momenti. Etiam mica auri, aurum eſt: etiam ſtipula leviſſima, ignem paſcit.

¶ λίθυς τιμίυς, *lapides pretioſos*) Hoc non *gemmas* puſillas dicit, ſed lapides nobiles, ut *marmor* &c.

¶ ξύλα, *ligna*) In mundo multa recte ædificantur ex ligno; ſed non in ædificatione Dei conf. Ap. XXI. 18 ſ.

¶ καλάμην) *ſtramen*.

13 ἔργον) *opus*, quod quivis exſtruxit.

¶ ἡ ἡμέρα, *dies*) Domini. Sic Hebr. X. 25. conf. mox cap. IV. 3. 5, ubi ex intervallo, ut ſolet, clarius loquitur. Non excluduntur plane dies citeriores, qui ignem repræſentant, in adverſis, in morte.

¶ δηλώσει, *declarabit*) omnibus.

¶ ἐν πυρὶ ἀποκαλύπτεται) *in igne revelatur* ſc. Dominus, cujus dies ille eſt: vel, opus. 2 Theſſ. I. 7 8. *revelatur*, præſens, quia certum eſt & propinquum. Ap. XXII. 20.

¶ τὸ πῦρ, *ignis*) Metaphora, ut in toto hoc ſermone. Significatur ignis diei noviſſimi & judicii divini, ut patet ex ſubſequente ſermone proprio. c. IV. 5. 2 Cor. V. 10. cui in die illo reſpondebit ignis viſibilis.

¶ δοκιμάσει) *probabit*: non *purgabit*. Hic locus *ignem purgatorium* non modo non fovet, ſed plane exſtinguit: nam in noviſſimo demum die *ignis* probabit opus cujusque ergo ignis purgatorius non præcedit Neque ipſo illo die *purgabitur* opus; ſed, quale in utramvis partem *antea* fuerit, probabitur, quum vel manebit vel comburetur.

14 εἴ τινος, *ſi cujus*) Hinc Paulus ex fratrum conſtantia ſibi gloriam polliceri ſolet. 2 Cor. I. 14. Phil. II. 16. 1 Theſſ. II. 19.

15 ζημιωθήσεται, *jacturam faciet*) mercede excidet, non ſalute.

¶ αὐτὸς) *ipſe*.

¶ σωθήσεται, *ſervabitur*) quia fundamentum *hoc* non deſerit. v. 12.

¶ ὡς, *ut*) Particula declarans & limitans: *ut* qui per *ignem* debuerit ire.

¶ διὰ, *per*) Sic διὰ, *per*, Rom. II. 27. *non citra ignem*. v. 13. Vt mercator naufragus, amiſſa merce & lucro, ſervatur per undas.

16 ναὸς, *templum*) Nobiliſſimum genus *ædificii*.

¶ ἐςὲ, *eſtis*) vos univerſi.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritus*) Inhabitatio Spiritus ſancti, & Dei, ejuſdem dignationis eſt. Ergo eadem eſt Spiritus ſancti dignitas, quæ Dei. c. VI. 19.

17 φθείρει, *perdit*) per ſchiſmata, ex mundi ſapientia.

¶ φθερεῖ, *perdet*) talione juſtiſſima. Multæ ſunt pœnæ, quæ non fluunt ex peccato per nexum phyſicum.

¶ ἅγιος, *ſanctum*) divinum, inviolabile.

18 δοκεῖ) Frequens verbum hoc, & λογίζομαι, ad Corinthios: ſed δοκῶ magis in priore; alterum, lenius, in poſteriore. *ſi quis eſt ſapiens, & talem ſe eſſe cogitat*. Sæpe enim, in hac præſertim epiſtola, δοκῶ hanc vim habet, ut res ipſa non negetur, ſed hominis rem illam habentis exiſtimatio de ſe ipſo, vel juſta vel inflata, connotetur. c. VII. 40. VIII. 2. X. 12. XI. 16. XIV. 37.

¶ *σοφὸς, ſapiens*) Hîc præſcindit a ſapientia mundana vel divina. In qua enim quiſque ſapientia ſapere vult, in eodem genere ſapientiæ ſe prius ſtultum autumare debet, ut fiat ſapiens.

19 *ὁ δρασσόμενος τοὺς σοφοὺς ἐν τῇ πανουργίᾳ αὐτῶν*) Eliphaz Iobi V. 13. LXX, *ὁ καταλαμβάνων σοφοὺς ἐν τῇ φρονήσει.* Videntur apoſtoli verba LXX Interpretum maxime tenuiſſe in locis apud Helleniſtas valde notis, v. gr. in Parſchijoth & Haphtaroth, item in Pſalmis; Hebraica autem, in locis minus uſitatis, qualis eſt hic Iobi locus. Etiam alibi Paulus Iobum ſpectavit. Phil. I. 19 not.

¶ *ἐν, in*) non ſolum dum ſe ſapienter agere putant, ſed ita, ut ipſa eorum ſapientia ſit laqueus.

20 *σοφῶν, ſapientum*) LXX, *ἀνθρώπων, hominum. Cogitationes* non per ſe, ſed *ſapientum* addito, reſpondet מחשבות Hebraico. Pſ. XCIV. 11, LXX.

¶ *εἰσὶ, ſunt*) *homines* videlicet cum ſuis cogitationibus. vid. Ps. cit. in Hebraicis.

21 *ἐν ἀνθρώποις, in hominibus*) Id pertinet ad extenuandum.

¶ *πάντα, omnia*) non modo *omnes.*

¶ *ὑμῶν, veſtra*) Illa veſtra ſunt; non vos illorum. c. I. 12. 2 Cor. IV. 5.

22 *παῦλος, Paulus*) Paulus, quaſi a ſe ipſo alienus, in tertia perſona loquitur, quomodo Corinthii de illo debebant loqui. Et ſe ipſum, quaſi infimum, primo loco ponit.

¶ *κηφᾶς, Cephas*) In Petro quoque gloriabantur: ne id quidem recte. c. I. 12 not.

¶ *κόσμος, mundus*) Repentinus hic a Petro ad totum mundum ſaltus orationem facit amplam, cum quadam quaſi impatientia enumerandi cetera. Petrus & quivis in toto mundo quamlibet excellens, vel ingenio, vel chariſmatis, vel munere, eccleſiaſtico vel politico. *veſtra ſunt*; vobis inſerviunt, etiam inſcienter. conf. de *mundo*, v. 19. c. IV. 9. VI. 2. VII. 31. Rom. IV. 13. Gal. IV. 3.

¶ *εἴτε ζωὴ, εἴτε θάνατος, ſive vita, ſive mors*) adeoque *vivi & mortui.* Conf. Rom. XIV. 8. Phil. I. 21.

¶ *ἐνεστῶτα, præſentia*) in terra.

¶ *μέλλοντα, futura*) in cœlo.

23 *ὑμεῖς δὲ χριστοῦ, vos vero Chriſti*) immediate: non interveniente Kepha.

¶ *χριστοῦ - θεοῦ, Chriſti - Dei*) Huc reſp. c. IV. 1.

¶ *χριστὸς δὲ, θεοῦ, Chriſtus vero, Dei*) c. XV. 28. Luc. IX. 20.

CAP. IV.

1 *Οὕτως, ſic*) Determinat, & ex præcedentibus repetit.

¶ *λογιζέσθω, reputet*) citra gloriationem. c. III. 21.

¶ *ἄνθρωπος, homo*) איש *homo* quivis, noſtri ſimilis. c. III. 21.

¶ *ὑπηρέτας, miniſtros*) Luc. I. 2.

¶ *χριστοῦ, Chriſti*) in officio ejus: non, *hominum.*

¶ *οἰκονόμους μυστηρίων θεοῦ, œconomos myſteriorum Dei*) Paulus miniſtros evangelii, ubi eos humillime deſcribit, tamen *œconomos* agnoſcit. vid. Tit. I. 7 not. Conf. *Chriſti* & *Dei* cum c. III. 23.

2 *ὃ δὲ*) *Quod porro* Deus *quærit* & homines *in œconomis* ſuis; illud eſt, *ut aliquis fidelis reperiatur.* Huic paraphraſi reſpondet verſus 3.

¶ *ζητεῖ-*

¶ ζητεῖται, *quæritur*) per inquiſitionem, cum tempus eſt. Correlatum *inveniatur*.

¶ πιςὸς, *fidelis*) Eo non contenti erant Corinthii.

¶ εὑρεθῇ, *inveniatur*) Interea quilibet vult fidelis exiſtimari.

3 ἐμοὶ) *mihi*, pro mea parte.

¶ δὲ) *autem:* quamvis fidelis reperiri poſſim.

¶ εἰς, *in*) Mitigans particula. Non contemno veſtrum judicium per ſe; ſed quando Dei judicium cogito, tum veſtrum pæne *ad* nihilum venit.

¶ ἐλάχιςον, *minimum*) Vnius Dei judicium magni fieri debet.

¶ ὑφ' ὑμῶν, *a vobis*) privatim. Antitheton: *ab humano die*, publice.

¶ ἀνακριθῶ, *dijudicer*) fidelisne ſim, nec ne. Videbantur utique Corinthii ſola fidelitate non eſſe contenti, ſed apoſtolus ἀποτόμως agit.

¶ ἀνθρωπίνης, *humano*) Hoc pertinet ad minuendum.

¶ ἡμέρας, *die*) Sic appellat in antitheto ad diem Domini. ἡμέρα, *dies* dicta rei agendæ. Eſtque hîc abſtractum, pro concreto, coll. *vobis*: item, locutio hypothetica; nemo enim fidelium erat apoſtolo diem dicturus.

¶ ἀνακρίνω, *dijudico*) Non debemus enim nos *dijudicare*, ſed *judicare*. ἀνάκρισις eſt *dijudicatio* unius, reſpectu aliorum; κρίσις, *judicium* ſimplex. Felix oblivio boni ſui. Sic vehementer refutatur *dijudicatio* Corinthiorum de Paulo.

4 οὐδὲν) *nil*, perfidum. conf. *fideus*, v. 2. Sic LXX, οὐ γὰρ σύνοιδα ἐμαυτῷ ἄτοπα πράξας, Iob. XXVII. 6. Quem conſcientia accuſat, is tenetur ſe dijudicare.

¶ οὐκ ἐν τούτῳ δεδικαίωμαι) *non in hoc*, ſi me ipſe dijudicem, *juſtificatus ſum*. Iudicium enim ſupereſt. Iuſtificabit me Dominus, v. 5. Paulus vel ſpectari poteſt ut judex ſui ipſius, vel ut teſtis. Vt teſtis ſcit, ſe nihil ſibi conſcium eſſe. Vt judex non audet ideo ſe dijudicare, ſive pronunciare, ſe juſtificatum eſſe.

¶ ἀνακρίνων με) *dijudicans me*, non refugientem, in ſuo adventu, v. 5. & juſtificans.

5 κρίνετε, *judicate*) Non dicit, ἀνακρίνετε, *dijudicate*. propius alludit ad judicium, quod Dominus aget.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Ieſus, cui ſervimus. v. 1.

¶ καὶ) *etiam*. non modo judicabit, ſed judicium proferet.

¶ φωτίσει) φωτίζειν eſt *lucem inferre in rem*, v. gr. φωτίζειν τὴν νύκτα, Ex. XIV. 20 in marg. ed. Wech. *lucem inferre in noctem*: vel, *rem proferre in lucem*. 2 Tim. I. 10. Vtrumque tum fiet.

¶ τὰ κρυπτὰ, *abſcondita*) Sane *cor* hominis, *crypta* eſt.

¶ τοῦ σκότους, *tenebrarum*) quo nulla acies humana penetrat.

¶ φανερώσει, *manifeſtabit*) ita, ut tum demum nos plane cogituri ſitis.

¶ τὰς βουλὰς, *conſilia*) quis *fidelis* fuerit, vel minus.

¶ τῶν καρδιῶν, *cordium*) Vt *cor* eſt, ita actio eſt *juſta* & *laudabilis*, vel ſecus.

¶ τότε, *tunc*) Eo exſpectate.

¶ ἔπαινος, *laus*) Mundus laudat ſuos principes, duces bellicos, legatos, ſapientes, artifices: Deus miniſtros ſuos deinde laudabit.

¶ ἑκάστῳ) *cuivis*, *laudabili*, fideli œconomo. vos unum duntaxat laudatis, v. gr. Paulum. Sic, *quivis*, c. III. 8. De laude a Deo, vid. Matth. XXV. 21. Etiam ii,

 qui

qui non ſunt fideles, laudem exſpectant, ſed laus eorum erit opprobrium. Itaque vocabulo *laus*, per euphemiam, connotatur etiam contrarium, ut in *probabit* &c. c. III. 13. VIII. 8. 10 not. Sic *benedictio* complectitur etiam *maledictionem*. Gen. XLIX. 28. 7. Similis locus 1 Sam. XXVI. 23 (24.)

6 ταῦτα) *hæc*, quæ inde a cap. I. 10 ſ. exſtant.

¶ μετεσχημάτισα, *transfiguravi*) Conf. 2 Sam. XIV. 20. *Schema* in eo eſt, quod Paulus ea, quæ Corinthios admonerent, non ſolum in ſecunda, ſed in prima potiſſimum perſona ſcripſit, v. 3. 4. ut cauſæ *ſenſus* moderati, quibus Paulus & Apollo movebantur, eædem Corinthios moverent, v. 16. & Corinthii de Paulo cogitarent, quomodo Paulus de ſeſe.

¶ μάθητε, *diſceretis*) Hoc verbo componit Paulus elatos Corinthios.

¶ γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Conf. כַּכָּתוּב 2 Chron. XXX. 5. *Scriptum*, in tota Scriptura, unde modo c. III. 19 ſ. citata ſunt aliqua: nam præter eam, & ultra eam, ſentire *non oportet*. Rom. XII. 3. XV. 4. Ea canon eſt reſpectu omnis ſenſus ſpiritualis: & canonem migrare non licet. 2 Cor. X. 13. In Scriptura, cujus archetypon in cœlo eſt, deſcribitur communis ratio omnium fidelium, qua Dominus quemvis judicabit, & qua quisque ſolum Chriſtum ſuſpicere, quisque ſe ipſum cenſere potius debet, quam iis donis, qua alios antecellit aut ſe antecellere putat. (Luc. X. 20.) Congruit mox *unus*, *uno*. Tali modo *boni* omnes, & *mali*, (Iud. v. 4.) pridem in Scriptura notati ſunt.

¶ εἷς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς, *unus pro uno*) Definitio ſectæ, ubi ſinguli ſingulos mirantur & ſequuntur. Articulus τοῦ addit emphaſin. Vnicus miniſter non eſt ſolus.

¶ φυσιοῦσθε) Subjunctivus, pro φυσιῶσθε, ut ζηλοῦτε pro ζηλῶτε Gal. IV. 17. Eſt vero irregularis iſta forma Subjunctivi, quam nonnulli indicativum vocant. Singularis ratio contractionis. Non enim credibile eſt, tantum apud hæc verba indicativum pro ſubjunctivo poni.

¶ ἑτέρου, *alterum*) v. gr. contra Apollo.

7 τίς) *quis*? non tu, non alius homo: ſed, ſi modo aliquid habes eximium, Deus ſolus.

¶ σὲ, *te*) Hoc & ad Corinthium aliquem referri poteſt, &, mutato *ſchemate*, ad Paulum. σὲ, *te* ipſum, quantus quantus es: in antitheto ad dona, quæ acceperis vel non acceperis.

¶ διακρίνει, *diſcernit*) vel, diſcrimine aliquo eximie diſtinguit.

¶ τί δὲ ἔχεις, ὃ οὐκ ἔλαβες; *quid vero habes, quod non accepiſti?*) Senſus: *quicquid habes, non a te, ſed a Deo accepiſti.* vel: *multa ſunt, quæ non accepiſti; eaque idcirco non habes, nec venditare potes. aut accepiſti, aut non accepiſti: ſi non accepiſti, non habes. ſi accepiſti, non niſi acceptum habes, citra cauſam gloriandi.* Is quem Paulus hîc alloquitur, eſt homo, v. gr. Paulus, cujus ſenſum Corinthius imitari debet. Poſterior ſenſus vim τοῦ &, quod mox ſequitur, expreſſiorem facit; & antanaclaſin oſtendit in *non accepiſti: non accipiens.*

¶ ὡς μὴ λαβών, *quaſi non accipiens*) quaſi a te ipſo habeas.

8 ἤδη) *jam*, præ nobis. Congruit mox, *ſine nobis.*

¶ κεκορεσμένοι, *ſaturati*) Gradatio: *ſaturi, divites, reges.* Oppoſitum: *eſurimus* &c. v. 11 ſ. Varium ἦθος incomparabilem aſteiſmum, & copioſum ſalem, ut duæ epiſtolæ ad Corinthios, ſic inprimis hic locus habet; ut vel Corinthiorum vel apoſtolorum reſpectu, de internis vel externis,

ternis, de rebus ipſis vel de opinione inflata Corinthiorum, accipiendus ſit. Revera lautus erat Corinthiorum ſtatus ſpiritualis; lautus etiam apoſtolorum. Recte. ſed apoſtolos crux foris macerans retinebat, ne ſibi eo placerent: Corinthii etiam in rebus externis lauti, ſibi placebant & plaudebant, haud recte. Itaque Corinthii imitabantur filios, qui illuſtrati parum curant humiles parentes. ex ſaturitate, faſtidium habebant: ex opulentia, inſolentiam: ex regno, ſuperbiam.

¶ χωρὶς ἡμῶν, *ſine nobis*) Ambiguum novum & aptum. non habetis nos conſortes; inde, non habuiſtis nos adjutores. obliti eſtis noſtri, ſicut dicitur, πολλοὶ μαθηταὶ κρείττονες διδασκάλων.

¶ ἐβασιλεύσατε, *regnaviſtis*) ad regnum perveniſtis. Majeſtas Chriſtianorum.

¶ καὶ ὄφελόν γε, *atque utinam*) i. e. non invideo vobis; modo vobis revera quam optime ſit. 2 Cor. XII. 14 ſ.

¶ ἵνα καὶ ἡμεῖς, *ut etiam nos*) Vbi vos conſummati eritis, otium & finis erit tribulationis apoſtolicæ.

¶ συμβασιλεύσωμεν, *una regnaremus*) Modeſte: *vobiſcum.* conf. c. IX. 23. III. 22.

9 δοκῶ, *videtur mihi*) Senſus demiſſus: clemens mimeſis. Corinthii ἐδόκουν *videbantur* ſibi præcellere.

¶ τοὺς ἀποστόλους, ἐσχάτους, *apoſtolos, ultimos*) ἔσχατος, *viliſſimus.* v. 10 ſ. Oppoſita, uno loco poſita. Etiam prophetæ affligebantur; ſed multo magis apoſtoli. Et prophetæ poterant hoſtes ſuos tollere, v. gr. Elias: at apoſtolorum erat pati & perpeti. v. 12.

¶ ἀπέδειξεν) Latini, *munus oſtendere, munus declarare*: de ſpectaculis.

¶ ἐπιθανατίους) προσδοκωμένους ἀποθανεῖν. vide Heſychium.

¶ τῷ κόσμῳ, *mundo*) Hic ſubdividitur mox in angelos & homines, articulo non repetito.

¶ καὶ ἀγγέλοις καὶ ἀνθρώποις, *& angelis & hominibus*) bonis; ſed magis, malis.

10 μωροὶ, *ſtulti*) c. I. 21.

¶ διὰ χριστὸν - ἐν χριστῷ, *propter Chriſtum - in Chriſto*) Hoc in ſequentibus duobus membris repetendum. Salva veritate, de uno ſubjecto; vel de diverſis ſubjectis, quorum eadem eſt ratio; v. gr. de Paulo & Corinthiis, diverſa poſſunt prædicari; pro diverſo reſpectu, quem h. l. *propter* & *in* exprimit. *propter* in ſervos, *in* in conſortes convenit.

¶ ἔνδοξοι) exiſtimatione intenſiva: at ἄτιμοι, mox, etiam exiſtimatione ſimplici ſpoliati.

¶ ἡμεῖς δὲ, *nos vero*) Hîc poſtponitur prima perſona, qua v. ſeq. pergit.

11 γυμνητεύομεν, *nudi ſumus*) Summus inopiæ gradus. 2 Cor. XI. 27.

¶ κολαφιζόμεθα, *colaphis cædimur*) velut ſervi: adeo non *regnamus.*

12 κοπιῶμεν) *laboramus*, quaſi neceſſitate adacti. Id pauci faciebant Corinthii.

¶ εὐλογοῦμεν - ἀνεχόμεθα - παρακαλοῦμεν, *benedicimus - toleramus - rogamus*) i. e. non reponimus convicia, perſecutionem, blaſphemiam; ſed tantum benedicimus. nil aliud licet: id mundus ſpretum putat.

13 περικαθάρματα· περίψημα) Vtrumque vocabulum ponitur pro *purgamentis.* quo denotantur homines non ſolum abjectiſſimi, ſed piaculares. כפר περικάθαρμα δικαίου, ἄνομος. Prov. XXI. 18.

τὸ

τὸ ἀργύριον περίψημα τοῦ παιδίου ἡμῶν γένοιτο. Tob. V. (18) 26. adde Ierem. XXII. 28, ubi עצב נבזה nonnulli verterunt: περίψημα φαῦλον. Heſychius: περίψημα, περικατάμαγμα, ἀντίλυτρα, ἀντίψυχα, ἢ ὑπὸ τὰ ἴχνη πάντων. περίψημα Euſtathio eſt σπόγγισμά τι, ideoque tenuius, quam λῦμα, hoc (λῦμα) mollius quam κάθαρμα, cujus vim τὸ περὶ intendit. quare Paulus dicit περικαθάρματα τοῦ κόσμου, περίψημα non ſolum *mundi* perſequentis, ſed *omnium*, quamvis non perſequantur nos. *mundus* nos odit; *omnes* nos contemnunt.

¶ ἕως ἄρτι, *usque huc*) Epanalepſis, coll. v. 11 init.

14 οὐκ ἐντρέπων, *non pudefaciens*) Exquiſita ἐπιθεραπεία. *Pudefacere* Corinthios potuiſſet ipſorum ac Pauli diſſimilitudo, filiorum & genitoris. Ἐντροπὴ in animo apoſtoli non finis erat, ſed medium: ſicut etiam alias dicit, noluiſſe ſe eos contriſtare, cum tamen revera ſic factum fuerit. Sæpe quendam quaſi leporem apoſtolus, ſalva gravitate apoſtolica, adhibet. ex. gr. 2 Cor. XII. 13 not.

¶ νουθετῶ, *moneo*) ut pater. Eph. VI. 4.

15 παιδαγωγοὺς, *pædagogos*) quamlibet evangelicos, *in Chriſto*, non legales. Oppoſita: plantare; rigare: fundamentum ponere; ſuperædificare: gignere; educare.

¶ οὐ πολλοὺς, *non multos*) Vnusquisque regenitus pariter non habet multos patres. Non dicit Paulus: *unum patrem*; nam hoc ſoli Deo convenit: ſatis tamen declaratur *non multos* per *ego* ſubſequens. Non ſolum Apollo excluditur, ſucceſſor; ſed etiam comites, Silas & Timotheus. Act. XVIII. 5. Spiritualis paternitas ſingularem neceſſitudinem & affectionem conjunctam habet, præ omni alia propinquitate.

¶ ἐν γὰρ χριστῷ ἰησοῦ, *nam in Chriſto Ieſu*) Hoc expreſſius, quam modo, *in Chriſto*, ubi de aliis, pædagogis, loquitur.

16 παρακαλῶ, *hortor*) Brevis hortatio poſt longam & veram exempli ſui commemorationem, valet.

¶ μιμηταί μου, *imitatores mei*) *ut filii.* Senſum illum, qui in nobis alitur per crucem, vos colite etiam ſine cruce, faſtu depoſito. Imitationem ſui proponit illis, quibuſcum fuerat. Gal. IV. 12. Phil. III. 17.

17 τιμόθεον, *Timotheum*) c. XVI. 10.

¶ τέκνον μου, *filius meus*) adeoque *imitator*. Paulus Timotheum fratrem appellat, 2 Cor. I. 1 not. ſed hoc loco *paternus* obtinet affectus.

¶ ἀγαπητὸν, *amatus*) cui libenter negotium dedi.

¶ πιστὸν, *fidus*) cui negotium dare potui.

¶ ἀναμνήσει, *admonebit*) Non dicit, *docebit*. norant Corinthii: admonitu opus erat.

¶ τὰς ὁδούς μου, *vias meas*) quas tenui apud vos.

¶ καθὼς, *ſicut*) ut διάκονος, *miniſter.*

¶ ἐκκλησίᾳ, *eccleſia*) Singularis numerus cum emphaſi.

18 ὡς, *tanquam*) Quia Timotheum mitto, putant me non venturum. Id valet δὲ *autem* particula.

¶ ἐφυσιώθησάν τινες, *inflati ſunt quidam*) Hoc ſcripſit Paulus in lumine divino: cogitationes illorum in præſenti, dum hæc legerentur, naſcentes retegens & convincens.

vincens. Inflabantur variis de rebus, v. ſeq. c. V. 2. Eos, inquit, adventu meo compeſcam. Potuerat forſan etiam hanc inflationem apoſtolus cognoviſſe ἐκ τῶν τῆς χλόης (c. I. 11.) At Corinthii non videntur de dilato apoſtoli adventu inflati eſſe, niſi poſtquam cum hac ipſa epiſtola Timotheum miſit, alterum ipſum. Tum vero ſubito obortæ ſunt cogitationes iſtæ inflatæ: ipſe ergo Paulus non veniet. Vitium Corinthiis frequens, *inflatio.*

19 ἐλεύσομαι, *veniam*) Paulus eccleſias paſſim, de ſuo adventu ſcribens, in officio continet.

¶ ἐὰν ὁ κύριος θελήσῃ, *ſi Dominus voluerit*) Sapienter hanc addit conditionem. Inciderunt deinde nonnulla, ne ſtatim veniret.

¶ γνώσομαι) *cognoſcam.* Verbum judiciale. Hic & v. 21 paternam oſtendit *poteſtatem*, homo foris adeo abjectus. v. 9 ſ.

¶ οὐ τὸν λόγον, *non ſermonem*) grandem, inanem.

20 οὐ γὰρ, *non enim*) Axioma.

¶ ἐν δυνάμει, *in potentia*) Vim habet articuli abſentia, uti Eph. IV. 21.

21 τί θέλετε; *quid vultis?*) Eligite.

¶ ἐν ῥάβδῳ, *cum virga*) paterna. Conf. Es. XI. 4.

¶ ἢ, *aut*) Hoc mallet Paulus.

CAP. V.

1 Ὅλως, *omnino*) Particulam hanc Paulus alibi nuſquam, in hac autem epiſtola, ſuo convenienter animo, ter poſuit. h. l. & c. VI. 7. XV. 29. atque his & omnibus aliis in locis particula ὅλως *omnino* aut ponitur in oratione negante, aut orationi neganti implicite contradicit. ſic Chrys. Hom. 5 c. Anom. *Veruntamen, etſi parum differt homo ab angelo*, ἐπειδὴ ὍΛΩΣ ἐςί τι μέσον, *cum aliquid nihilominus intereſt, non ſcimus accurate, quid ſint angeli.* Sic h. l. ὅλως nulla debebat in vobis audiri ſcortatio: at auditur ὅλως. Eadem particulæ τὴν ἀρχὴν ratio.

¶ ἐν ὑμῖν, *de vobis*) veſtro nomine.

¶ πορνεία, καὶ τοιαύτη πορνεία, *ſcortatio, & talis ſcortatio*) Gravis iteratio: quo magis commoverentur Corinthii.

¶ οὐδὲ, *neque*) Infandum flagitium, etiam apud gentes, ſi aliquot monſtra excipias. προθεραπεία commatis ſubſequentis, ὥςε. Oſtendit apoſtolus, etiam gentes a tali flagitio abhorrere.

¶ γυναῖκα, *mulierem*) Hæc ſine dubio fuit ethnica: ideo non eam redarguit. v 12 ſ. *Pater*, ut exiſtimare licet, obierat.

¶ ἔχειν, *habeat*) uno actu, aut ipſo ſtatu. v. 2. 3.

2 καὶ ὑμεῖς, *& vos*) Vrget.

¶ πεφυσιωμένοι, *inflati*) Vis verbi patet ex oppoſito, *lugere.*

¶ ἐςὲ, *eſtis*) adhuc.

¶ ἐπενθήσατε, *luxiſtis*) Ipſe Paulus hæc ſcripſit lugens, imo flens. 2 Cor. II. 4 lugere debemus de peccatis alienis, 2 Cor. XII. 21. *pœnitentiam agere*, de noſtris: utrumque, de peccato primo & originali.

¶ ἵνα, *ut*) Non habuiſtis luctum, qui vos moveret, *ut* &c.

¶ ἀρθῇ, *tolleretur*) Iam in mente habet Paulus, quod ſcripturus eſt verſu 13. Mitius verbum αἴρειν h. l. quam ἐξαίρειν deinde.

3 ἐγὼ μὲν γάρ, *equidem*) Antitheton inter pœnam leviorem, quæ a Corinthiis fuerat ſtatuenda; & gravem, quæ a Paulo intentatur. inde etiam v. 2, ποιήσας, *faciens*, leniore verbo; v. 3, κατεργασάμενον, *operatum*, graviore. Poſtea Corinthii fecerunt, quod debebant; 2 Cor. II. 6 ideo graviore animadverſione in peccatorem (hîc, v. 5,) ſuperſederi potuit. Inde gaudium Pauli. 2 Cor. I. 24. II. 1 ſs.

¶ τῷ πνεύματι, *ſpiritu*) Col. II. 5. 2 Reg. V. 26.

¶ ἤδη κέκρικα, *jam judicavi*) Graviter ſuſpenſa manet & vibrat oratio usque ad v. 5, ubi *operatum* reaſſumitur in *talem*.

¶ ὡς παρών, *ut præſens*) Conſtr. cum *tradere*. ibid.

¶ τὸν οὕτω τοῦτο) Demonſtrativum triplex.

¶ οὕτω, *ſic*) tam indigne, *ſic*, dum frater dicebatur.

4 ἐν τῷ ὀνόματι, *in nomine*) Conſtr. cum *tradere*.

¶ τοῦ ἐμοῦ πνεύματος, *meo ſpiritu*) v. 3.

¶ σὺν τῇ δυνάμει, *cum potentia*) *Spiritus* & *potentia* fere ſunt ſynonyma. Paulus de ſe loquens, *Spiritum* adhibet; de Chriſto, *potentiam*. conf. 2 Cor. XIII. 3. Matth. XXVIII. 20. XVIII. 20. Hypotypoſis: i. e. ita, ut virtus Domini ſtatim ſe exſerat.

5 παραδοῦναι, *tradere*) Id apoſtoli erat, non Corinthiorum. conf. 2 Cor. XIII. 10 not. & 1 Tim. I. 20 not. Specimen ſummi gradus vindictæ in rep. chriſtiana, primis illis temporibus conveniens.

¶ ὄλεθρον) *perniciem*, mortem, etiamſi non ſubitam. Id Hebræo כרת reſpondet. conf. c. XI. 30.

¶ τῆς σαρκός, *carnis*) qua peccarat.

6 οὐ καλόν, *non bona*) τὸ *non* obnititur ſecuritati Corinthiorum.

¶ τὸ καύχημα, *gloriatio*) Ea per ſe bonum quiddam eſt & pulchrum, c. XV. 31, ſed ubi non ſolicite cuſtoditur, laborat, & ad *inflationem* accedit. v. 2.

¶ μικρὰ - ζυμοῖ) Iambicus ſenarius. Gal. V. 9.

¶ ζύμη, *fermentum*) unum peccatum, unusque peccator.

¶ φύραμα, *maſſam*) cœtum.

¶ ζυμοῖ, *fermentat*) reatu & exemplo latiſſime ſerpente.

7 τὴν παλαιάν, *vetus*) ex gentiliſmo, & naturali corruptione.

¶ ἵνα ἦτε νέον φύραμα, *ut ſitis nova maſſa*) univerſi, ſublato malo.

¶ καθώς, *ſicut*) Tertium hujus verſus comma pendet potius a primo, quam a ſecundo.

¶ ἄζυμοι, *infermentati*) ſinguli, ex converſione. c. VI. 11.

¶ τὸ πάσχα, *paſcha*) Scripta eſt epiſtola circa Paſcha. c. XVI. 8.

¶ ἡμῶν, *noſtrum*) Chriſtianorum. Paſcha Iudaicum, typus paſchatis Chriſtiani & novi.

¶ ἐτύθη) *immolatum eſt*. Paulus loquitur in præterito. multo magis locuturus erat in præſenti, ſcopo ejus ita requirente, ſi ſacrificium Miſſaticum agnoviſſet. Heſychius: ἐτύθη, ἐσφάγη,

8 ἑορτάζωμεν, *feſtum agamus*) Vulgatus, *epulemur*: verbo appoſito.

¶ παλαιᾷ, *veteri*) Iudaiſmi & Ethniciſmi. Genus.

¶ κακίας καὶ πονηρίας) Species. *κακία* eſt vitium virtuti contrarium, eique puræ,

ræ, ſive τῇ εἰλικρινείᾳ· πονηρία eſt in iis, qui κακίαν obtixe retinent & defendunt, opponiturque τῇ ἀληθείᾳ. Ammonius: πονηρὸς, ὁ δραςικὸς κακῶ. conf. v. 13. *Sinceritas* cavet, ne cum bono malum admittat; *veritas*, ne malum pro bono admittat.

9 ἔγραψα, *ſcripſi*) Nova pars epiſtolæ, ſuperiori congruens. coll. v. 1.

¶ ἐν τῇ ἐπιςολῇ) *in epiſtola* ante hanc ſcripta. Eam Corinthii non ſatis intellexerant: ideo Paulus jam declarat. Non eſt dubium, quin Paulus & Petrus & ceteri apoſtoli multa, quæ hodie non exſtant, ſcripſerint. conf. c. XVI. 3. 2 Cor. X. 10.

¶ μὴ συναναμίγνυσθαι, *non commiſceri*) per converſationem. v. 11 fin.

¶ πόρνοις, *ſcortatoribus*) πόρνος, alias, ſcortum maſculum; ſed h. l. dicitur de omni eo, qui ſcortatur. Subaudi hic quoque ex v. 11, *aut avaris &c.*

10 καὶ) *idque.*

¶ ὐ πάντως, *non plane*) Sermo non eſt univerſalis negans, ſed particularis negans Rom. III. 9 not.

¶ τῦ κόσμυ τύτυ, *mundi bujus*) Antitheton, *frater*, v. 11.

¶ ἅρπαξιν, *rapacibus*) Hos potius, quam *fures* appellat: quia *furtum* non apparet. Tria flagitiorum genera commemorat, quæ ſunt contra hominem ipſum, proximum, ac Deum.

¶ ἐπεὶ ὀφείλετε ἄρα, *alioqui deberetis*) Alii ὠφείλετε ſcripſere, pro ὀφείλετε· ſed præſens adhibetur etiam c. VII 14: ἐπεὶ ἄρα τὰ τέκνα ὑμῶν ἀκάθαρτά ἐςι. Quæ ſine limitatione expreſſa ſcribuntur, non debent ſemper abſolute accipi, ſi aliquid inconveniens inde conſequatur. Locum habet hodie parodia: alioqui deberetis ex terra a Chriſtianis habitata emigrare. Vitandi ſunt igitur inprimis, qui inter Chriſtianos præ aliis probi haberi volunt, & tamen ſunt *ſcortatores* &c.

¶ ὀφείλετε, *deberetis*) Sic enim tolleretur omne commercium civile. c. X. 27. Quod Monachis eſt perfectio evangelica, id Paulo eſt ἄτοπον & inconveniens.

¶ κόσμυ, *mundo*) qui ſcatet flagitioſis.

11 ἀδελφὸς, *frater*) Ordinaria appellatio.

¶ ὀνομαζόμενος, *qui nominatur*) Medium.

¶ πόρνος, *ſcortator*) Enumerantur hic flagitia, quorum nomine alii vitandi ſunt: tum cap. VI. 9 ſ. adduntur plura, quorum nomine ſibi quisque timere debet.

¶ μηδὲ συνεσθίειν, *ne edere quidem ſimul*) Non modo non *apud talem*, ut hoſpitem, ſed ne *cum* eo quidem, apud tertium. Infimus gradus commercii, quo homines *inter ſe promiſcue agunt*, (v. 9.) *edere ſimul.* Etiam apud Iudæos חרם excommunicatio tollebat communitatem cibi. Non edendum cum eo, qui non poterit *ſimul edere* cum ſanctis in regno Dei c. VI. 10. Viderit eccleſia hodierna, in qua convivæ eucharistici non ſunt inſtar liberorum in una domo, ſed inſtar variorum hoſpitum in magno diverſorio.

12 ſ. τί γάρ μοι καὶ τὺς ἔξω κρίνειν; ὐχὶ τὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε;) Artemonius p. 212 Clerici conjecturam refert, paucisque mutatis eam ſic repræſentat: τι γάρ μοι καὶ τοῖς ἔξω; καὶ νυν ὖν τὺς ἔσω ὑμεῖς κρίνετε. Multiplex literarum commutatio, qua verbum maxime neceſſarium κρίνειν obliteratur Si Pauli ſenſus fuiſſet, *quid mihi & externis?* ἐμοὶ tuliſſet Græcum idioma, non μοι. Τί γάρ μοι καὶ

τὺς ἔξω κρίνειν ſcil. ἐςί; *quid enim mihi etiam externos judicatio eſt?* (Verbalia regunt caſum verbi: *Curatio hanc rem.*) Simillimæ locutiones: ἱνατί μοι ζῆν; Gen. XXVII. 46. ὐ σοὶ, ὀζία, θυμιᾶσαι, 2Chron. XXVI. 18. ὐκ ἔςι γὰρ χαίρειν, λέγει κύριος, τοῖς ἀσεβέσιν, Es. XLVIII. 22. ὅπως μὴ γένηται αὐτῷ χρονοτριβῆσαι, Act. XX. 16. πόθεν σοι ταῦτα εἰδέναι; *Hippolytus* de antichriſto, cap. XXXII. Hæc ad totam ſententiam: nunc verba ſingulatim expendemus.

¶ καὶ) *etiam.* q. d. Satis negotii mihi, *qui intus ſunt*, faceſſunt.

¶ κρίνειν, *judicare*) Iudicat, qui non *commiſcetur.*

¶ ὐχὶ, *nonne*) Ex eo, quod in eccleſia fieri ſolet, interpretari debuiſtis monitum meum. v. 9. Cives judicatis, non alienos: quanto magis ego? Sic *judicatis* notabit judicium rectum. Poteſt autem etiam prævius isque opportunus eſſe aculeus in Corinthios, qui *eos qui intus erant judicabant*, quum *ſanctos* haberent a judiciis *rerum ad victum pertinentium remotos.* c. VI. 1 ſ.

13 τὺς δὲ ἔξω, *externos vero*) Cognitio de pernicie aut ſalute gentium eſt Reſervatum divinum.

¶ κρινεῖ) *judicabit.* Rom. II. 16. Subaudi: *& hoc judicium nos Deo ſubmiſſe relinquimus.* Sic propius cohæret & ſubſequens.

¶ καὶ, &) Epiphonema, utrique parti hujus capitis conveniens. Particula καὶ cum tota ſententia huc citatur ex LXX, Deut. XVII. 7. XIX. 19. XXIV. 7. καὶ, *atque ita.* Non autem præfigitur h. l. illud, *ſicut ſcriptum eſt:* idque fit vel *ſeveritatis* cauſa, vel quia ἐξαρεῖτε, Hebr. ובערת apud Moſen de improbo ex populo per ſupplicium; apud apoſtolum de improbo ex eccleſia per excommunicationem tollendo ponitur.

¶ τὸν πονηρὸν, *improbum*) v. 2. 9.

¶ ὑμῶν αὐτῶν, *vobis ipſis*) Sic LXX ſæpe. Antitheton, *externos*, h. l.

CAP. VI.

1 Τολμᾷ, *audet*) Grandi verbo notatur læſa majeſtas Chriſtianorum.

¶ τὶς, *aliquis*) vel unus.

¶ κρίνεσθαι) Medium, i. e. κρίμα ἔχειν, v. 7.

¶ ἀδίκων, *injuſtis*) Omnis *infidelis injuſtus*, plerumque etiam civiliter.

¶ ἐπὶ τῶν ἁγίων, *ſub ſanctis*) Chriſtianis. Magnum jus fidelium, etiam civilia negotia inter ſe componendi: neque debet magiſtratus ſeſe totum ingerere rebus privatis, niſi eorum, a quibus aditur. Iudæis multa indulgebant magiſtratus gentium: nec ab Iudæis adhuc in ea parte diſtincti erant Chriſtiani.

2 ὐκ οἴδατε, *an neſcitis*) Sexies hoc uno capite hæc formula adhibetur, magna vi. Sciebant Corinthii, & ſe ſcire gaudebant; ſed contra agebant.

¶ οἱ ἅγιοι, *ſancti*) judicati prius ipſi.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) eos univerſos, qui non ſunt *ſancti.* Antitheton, ἐλαχίςων, *minimis.* conf. c. III. 22.

¶ κρινῦσι, *judicabunt*) Futurum: coll. v. 3. Ap. XX. 4. Interponitur præſens, *judicatur*: coll. Ioh. XV. 8. Etiam civilis poteſtatis potiti ſunt ſancti ſub Conſtantino M. id quod præludium eſt futurorum.

¶ ἐν, *in*) Conf. Act. XVII. 31.

¶ ἀνάξιοί ἐςε, *indigni eſtis*) Communicatio.

3 ἀγγέ-

3 ἀγγέλους, *angelos*) eos, qui non ſunt *ſancti*: & ſic quoque homines malos. Non additur articulus. Gradatio, reſpectu *mundi*.

¶ βιωτικὰ, *res ad victum pertinentes*) viles, ſi ad angelos comparentur.

4 τοὺς ἐξουθενημένους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ) *eos qui in eccleſia ſunt vel tenuiſſimi*; quoſvis potius, quam ethnicos. *minimus* quisque vel maxima in rebus externis negotia capit. conf. c. I. 28. XI. 22. itaque καθίζετε *collocate* eſt imperativus.

5 πρὸς ἐντροπὴν, *ad pudorem*) Compeſcitur *inflatio* Corinthiaca. c. XV. 34.

¶ σοφὸς, *ſapiens*) Sapientiam mirabantur alias: & ſapientia ad *dijudicandas* res *facultatem* parit.

¶ οὐδὲ εἷς, *ne unus quidem*) Vel tenuiſſimus fidelium optatior & ſapientior judex, quam impius.

¶ δυνήσεται) futurum: *poterit*, ſi adhibeatur.

¶ διακρῖναι) *diſceptare*. id differt a κρῖναι, *judicare*.

¶ ἀδελφοῦ, *fratrem*) Numerus ſingularis, pro plurali, ad facilitatem rei notandam: vult, actorem & reum inter ſe tranſigere, ſine opera judicis.

6 καὶ τοῦτο, *& hoc*) Sic, *& hæc*, v. 8. Hebr. XI. 12.

7 ὅλως) Particula morata: c. V. 1. opponitur implicite τῷ μηδόλως. ὅλως nulla judicia habere debebatis invicem, at habetis ὅλως.

¶ ἥττημα, *defectus*) etiam ex parte ejus, qui juſtiorem cauſam habet, & ſe *vincere* putat. non dicit, *peccatum*: hoc tamen facile accedit. v. 8. Oppoſita ſunt *defectus & laus*, coll. c. XI. 17 not. *Laus* hic quidem non expreſſe legitur, ſed tamen oppoſitum tale innuitur, quia non expreſſe *peccatum* vocat. Id quod *laudatur* eſt aliquid quaſi floridius, quam ipſa actio legi conſentanea. Sic in oppoſito.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Similis dativus, c. XV. 32.

¶ μᾶλλον, *potius*) Hoc, *potius*, non omnes capiunt. Multi nec lædere nec lædi ſtudent: læſionem ferre non conantur, quæ falſa eſt mediocritas juſtitiæ.

¶ ἀδικεῖσθε) Medium; ut ἀποστερεῖσθε.

8 ὑμεῖς, *vos*) Emphaſis. Antitheton ad eos, a quibus pati debebant.

¶ ἀδικεῖτε, *injuriam facitis*) auferendo.

¶ ἀποστερεῖτε, *fraudatis*) denegando, retinendo.

¶ ἀδελφοὺς, *fratres*) Id auget culpam.

9 ἢ) *an*.

¶ ἄδικοι, *injuſti*) v. 8.

¶ βασιλείαν θεοῦ, *regnum Dei*) In hoc regno viget juſtitia.

¶ οὐ κληρονομήσουσι, *non habebunt hereditatem*) quia non ſunt filii Dei.

¶ μὴ πλανᾶσθε, *nolite decipi*) per vos & alios.

¶ πόρνοι - ἅρπαγες, *ſcortatores-rapaces*) Flagitia Corinthiaca, 2 Cor. XII. 20 ſ. Romana, Rom. XIII. 13. Galatica, Gal. V. 19 ſ. Epheſia, 1 Tim. I. 9 ſ. Cretica, Tit. I. 12. Id valet de actu *ſcortationis &c.* ac multo magis de habitu.

¶ εἰδωλολάτραι, *idololatræ*) Idololatria ponitur inter ſcortationem & adulterium; nam hæc flagitia habebat conjuncta.

¶ μαλακοὶ) *molles*. Etiam manus, in ſumma ſolitudine, caſta eſſe debet. Neceſſarium juventuti monitum.

11 ταῦτα, *hæc*) Nominativus, neutro genere pro maſculino: vel accuſativus, ſubintellecto κατὰ, ut ἴσα, Phil. II. 6. Etiam accuſativus adverbiaſcens cum verbo ſubſtantivo *ſum* conſtrui poteſt.

 ¶ ἀλλὰ

¶ *ἀλλὰ ἀπελούσασθε, ἀλλ' ἡγιάσθητε, ἀλλ' ἐδικαιώθητε· ſed abluti, ſed ſanctificati, ſed juſtificati eſtis*) Liberati eſtis plane a *fornicatione* & peccatis impuritatis, circa vos ipſos; *idololatriæ* & impietatis contra Deum; *injuſtitiæ* contra proximum: idque, quod & ad reatum & ad dominium attinet. c. V. 7. 10.

¶ *ἡγιάσθητε, ſanctificati eſtis*) *Sanctus* dicitur in reſpectu ad Deum.

¶ *ἐδικαιώθητε, juſtificati eſtis*) Reſp. *injuſti.* v. 9. Quid emphaſeos apoſtrophus in *ἀλλ'* huic verbo præ duobus præcedentibus (coll. 2 Cor. VII. 11.) addat, nolui olim perſcribere, ne quis exſibilaret. Expendatur tamen antitheton, *injuſti.* Sine apoſtropho *ἀλλὰ* emphaſin habet: ſed ubi *ἀλλ'* apoſtrophum habet, accentus & emphaſis cadit ſuper verbum ſubſequens, oppoſitum vitio ei, quod reprehenditur v. 7 ſs. nimirum ſuper *ἐδικαιώθητε, juſtificati eſtis*, quia hîc ſermo eſt, contra *injuſtitiam*; & 2 Cor. l. c. *ἐκδίκησιν, vindictam*, quia hæc eſt præcipua pars *ſtudii* ex triſtitia ſancta. adde Marc. II. 17.

¶ *ἐν τῷ ὀνόματι, in nomine*) Inde remiſſio peccatorum.

¶ *ἐν τῷ πνεύματι, in ſpiritu*) Inde nova vita.

¶ *ἡμῶν, noſtri*) Ex his cauſis docet, nil jam obſtare, quo minus heredes eſſe queant regni Dei.

12 *πάντα, omnia*) Cavet apoſtolus, ne quis abutatur iis, quæ mox dicet de cibis & ventre. conf. c. X. 23. *Omnia* refertur ad ea, quæ ſequuntur; non ad ſcortationem, quanquam hoc argumentum principale eſt, ſed ad argumentum acceſſorium & incidens, de eſu ciborum, de quo etiam infra cap. X. 29 in eodem argumento repetitur: omnia, quæ licere poſſunt, mihi licent.

¶ *μοι, mihi*) Sæpe Paulus prima perſona ſingulari eloquitur, quæ vim habent gnomes; in hac præſertim epiſtola. v. 15. c. VII. 7. VIII. 13. X. 23. 29. 30. XIV. 11. *Mihi*, cogitare debebat Corinthius.

¶ *συμφέρει, conducunt*) Spectandum illud maxime, quid conducat.

¶ *ἔξεστιν· ἐξουσιασθήσομαι*) Conjugata. Qui poteſtate ac libertate non libere utitur, ex ſua poteſtate exit, & in alienam, v. gr. *meretricis*, v. 15, coll. cap. VII. 4, tranſit. Stolidus eſſet viator, qui, in medio campo viam habens, ſemper in ripa & margine undis proximo ambularet. At ſic multi vivunt, etiam in piis habiti. *Poteſtas* penes fidelem, non penes res, quibus utitur, eſſe debet. Ipſum, *non ego*, habet *poteſtatem*, cum attentione ad ſe ipſum. *Non ego*! alius audeat per me. Hoc fidelis ſtatuit reſpectu ſui; reſpectu proximi ait: *non omnia ædificant.* c. X. 23.

¶ *τινός*) *ulla re.* Neutrum, ut *πάντα.*

13 *τὰ βρώματα, eſcæ*) ſcil. *ἐστὶ, congruunt.* a cibis ad venerem non valet conſequentia.

¶ *καὶ ταύτην καὶ ταῦτα, & hunc & hanc*) Demonſtrativum, bis, de tempore præſenti: *hunc* præcedit: eſca eſt propter ventrem.

¶ *καταργήσει*) *deſtruet*, & quidem non ſolum ita, uti *corpus* deſtruitur in morte. Ex antitheto ventris & corporis colligas, differentiam ſexuum fore etiam in ſtatu angelis ſimili. Quæ deſtruentur, per ſe liberum habent uſum. Col. II. 20 ſeqq. Marc. VII. 18 *non poteſt.* Eleganter hîc & v. ſeq. ponitur *autem* pro *enim.* nam conceſſioni ſubjungitur ſevera denunciatio, interdicto, læta declaratio. *τῷ deſtruet* ex adverſo reſpondet *exſuſcitabit.*

¶ *τὸ δὲ σῶμα, corpus autem*) Corpus hîc non opponitur alvo, ſed cibis.

¶ *πορνείᾳ, ſcortationi*) Abſtractum.

¶ τῷ

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Chriſto. Huic debetur corpus: nam corpus ipſe aſſumſit, nosque ſanctificavit; & corporis reſurrectione ei jungimur.

¶ τῷ σώματι, *corpori*) Quanta dignatio!

14 ἤγειρε-ἐξεγερεῖ, *ſuſcitavit-exſuſcitabit*) Simplex verbum, convenienter, de primitiis; compoſitum, rarum, de maſſa dormientium. Ἐξ in compoſitione ſæpe dicit conſummationem. Vſus ex reſurrectione carnis noſtræ. peccatum ſemel in carne patratum nunquam fiet infectum.

¶ διὰ, *per*) Hoc Paulus maluit cum reſuſcitationis, quam cum deſtructionis mentione connectere.

¶ δυνάμεως, *potentiam*) Quis ergo dubitet? Deus eſt omnipotens.

15 σώματα, *corpora*) ſive totum ſive partes ſpectentur.

¶ ἄρας οὖν τὰ μέλη τοῦ χριστοῦ, ποιήσω πόρνης μέλη;) Nonnulli codices ἄρα, pro ἄρας. ἄρα οὖν ſæpe dicit Paulus; ſed talibus in locis, ubi ex prolixiori ſermone concluſio ſubnectitur: ἄρας huic loco magis congruit, idque habent optimi teſtes, in his *Irenæus*, & ſumma in hoc participio ineſt ἐνάργεια, indignitatem rei quaſi depingens. *tollens*, ultro alienans, *membra Chriſti faciam meretricis membra?* Sic ſæpe παρέλκει participium φέρων, de quo egi ad Chryſoſt. de Sacerd. pag. 394 ad illud, φέρων ἑαυτὸν κατεκρήμνισε.

¶ ποιήσω, *faciam*) Non enim ſimul posſunt eſſe *meretricis membra* & *Chriſti*.

16 ὁ κολλώμενος τῇ πόρνῃ, *qui adhæret meretrici*) Syllepſis. i. e. *meretrix & is qui ei adhæret.* nam ſic proprie cohæret prædicatum, *unum corpus eſt*, congruitque, *hi duo.*

¶ ἔσονται, *erunt*) Hoc primario dicitur de conjugibus: applicatur autem, ob paritatem rationis, ad eos, qui ſine fœdere una caro fiunt. Per fœdus fit mulier *mulier viri*, antequam vir ei *adhæret*: & in eo potiſſimum eſt ratio, cur ſint indiſſociabiles. alias etiam ii, qui ſcortantur, indiſſociabiles forent.

17 τῷ κυρίῳ, *Domino*) Chriſto. Eadem ſyllepſis.

¶ ἓν πνεῦμα, *unus ſpiritus*) tam arcte, quam conjuges ſunt unum corpus. Experire.

18 Φεύγετε τὴν πορνείαν, *fugite ſcortationem*) Severitas cum faſtidio: *fugite*; nam periculum propinquum eſt.

¶ πᾶν ἁμάρτημα, *omne peccatum*) etiam guloſitas & ebrietas: (conf. v. 13.) etiam autochiria. Gravius eſt abuti membris Chriſti, quam cibo aut vino, & ventre: & fœdius, a flagitio, eſt corpus ſcortatoris, quam cadaver etiam hominis ſua manu interfecti. Non diſſimilis comparatio, Prov. VI. 30 ſeqq.

¶ ἐκτὸς, *extra*) Peccat quidem cum corpore & per corpus; ſed non εἰς *in* corpus: non terminatur peccatum ejus in corpore; ac lædit quidem, ſed non alienat corpus: magis peccat in κοιλίαν, *ventrem*, quam in *corpus*, ut diſtinguit apoſtolus. Tales ſententiæ morales non moroſe urgendæ ſunt, nec ſecundum ſummam ἀκρίβειαν. Videntur viſcera, quæ proprie ad œconomiam animalem ſpectant abolenda, nec in reſurrectione reſtituenda eſſe. Ad oſſa Scriptura reſpectu boni & mali, pœnæ & præmii, multum refert, tanquam ad partes ſolidas: unde non vana conjectura eſt, intenſiſſimum dolorem, & ſic etiam intenſiſſimum gradum lætitiæ & voluptatis futurum eſſe in oſſibus.

19 ἤ, *an*) Suaviter limitatur τὸ *proprium* v. 18. Ita noſtrum eſt corpus, ut ſit

ſit templum Dei, i. e. habitaculum proprium & perpetuum.

¶ τῦ ἐν ὑμῖν, *qui in vobis*) Hoc vim habet ætiologiæ. Spiritus ſanctus eſt in vobis: ergo eſtis templum ejus.

¶ ὃν) *quem*, ſpiritum.

¶ καὶ ὐκ ἐςὲ ἑαυτῶν, & *non eſtis veſtri*) Hoc concinne ſequitur: ſed tamen arctius cohæret cum *emti eſtis*, & in conſtruendo & pendet ab ὅτι, *quod*.

20 ἠγοράσθητε, *emti eſtis*) toti eſtis juris alieni. *Vendere* dicitur pro *alienare*; *emere*, *ſibi vindicare*, & hîc quidem proprie; nam additur *pretii* mentio.

¶ τιμῆς, *pretio*) Hoc majorem vim ſic habet, quam ſi epitheton eſſet adjectum. Sic quoque cap. VII. 23.

¶ δοξάσατε, *glorificate*) Epiphonema. Errant, qui putant, intrinſecus duntaxat vel extrinſecus duntaxat colendum eſſe Deum.

¶ ἐν τῷ σώματι ὑμῶν, *in corpore veſtro*) Rom. XII. 1. Phil. I. 20.

CAP. VII.

1 Περὶ δὲ ὧν ἐγράψατε, *de quibus autem ſcripſiſtis*) Eleganter rem initio exprimit, generatim potius, quam ſpeciatim. Sæpe apoſtoli in epiſtolis de conjugio agunt: unus Paulus, ſemel, nec ſua ſponte, ſed interrogatus, cœlibatum ſuadet, idque leniſſime.

¶ καλὸν, *bonum*) Hoc congruit cum affectu capitis præced. Conf. infra, v. 7. 8. 26. 34 med. 35 fin. 40. *Bonum*, pulcrum, conveniens, ob libertatem & immunitatem a *debito*, de quo v. 3, & ob poteſtatem ſui integram, v. 4. quum e diverſo *tactus*, de quo v. 1, ſemper *pudorem* habeat comitem apud caſtos.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) in genere, etiamſi non ſit chriſtianus. v. 7. 26.

¶ γυναικὸς, *mulierem*) & ſic, mulieri, non tangi. Relatorum uno etiam in iis, quæ ſequuntur, involvitur alterum.

2 διὰ, *propter*) conf. *propter*, v. 5.

¶ τὰς πορνείας, *ſcortationes*) Corinthi graſſantes, ad quas facile illicerentur cœlibes. Plurale vagas libidines notat, eoque magis opponitur unitati conjugis.

¶ τὴν ἑαυτῦ) *ſuam*; ut mox, ἴδιον, *proprium*. Eadem variatio, Eph. V. 22. 25. ἑαυτῦ *ſuam* innuit dominium maritale. Vtroque verbo excluditur omnis communitas, quæ eſt in polygamia. conf. v. 4. Porro; quæ eſt ratio, cur vir debeat habere mulierem, eadem eſt, cur debeat retinere, *propter ſcortationes*. Hinc refutatur etiam *concubinatus*. nam concubina aut eſt uxor, aut non eſt. ſi non eſt, peccat: ſi eſt, manere debet. v. 10 ſ.

3 ὀφειλὴν, *debitum*) Id explicatur v. ſeq. Idem officium Græcis χάριν, poëtis Φιλότητα dici, docet Gatakerus. ὀφειλομένην εὔνοιαν dixit paraphraſis hujus loci.

4 ἰδίυ, *ſui*) Hoc cum *poteſtatem non habet* elegans facit parodoxon. Ius utrinque eſt æquale.

5 μὴ ἀποςερεῖτε) Sic LXX, Es. XXI. 10. τὴν ὁμιλίαν αὐτῆς (עֹנָתָהּ) ὐκ ἀποςερήσει. Congruit hoc verbum cum verbo *debendi*. v. 3.

¶ εἰ μή τι ἂν, *niſi forte*) Valde limitat. Vbi hæ conditiones adſunt, non eſt privatio, ſed abſtinentia.

¶ ἵνα σχολάζητε, *ut vacetis*) Magnam σχολὴν atque otium hîc dicit apoſtolis. Abſtinen-

Abſtinentia prævia ſervit precibus. Alias etiam malas habere cauſas poteſt abſtinentia.

¶ *καὶ πάλιν, & iterum*) De intervallis talibus eorumque modo vide Seldenum in uxore Hebraica.

¶ *ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ſimul*) Hoc non dicit ipſam conſuetudinem, ſed opponitur priori ſejunctioni.

¶ *πειράζῃ, tentet*) ad ſcortationem. &c. v. 2.

¶ *ὁ σατανᾶς, Satanas*) qui inter exercitia virtutis ſublimioris maximam quærit anſam nocendi. Non facile eſt tentatio ſine Satana præſumenda.

¶ *ἀκρασίαν, incontinentiam*) v. 9.

6 *τοῦτο*) *hoc*, quod inde a v. 2 dictum eſt.

¶ *κατὰ συγγνώμην, οὐ κατ' ἐπιταγὴν*) Vid. v. 25 not.

7 *θέλω*) *volo* equidem, v. 32. Paulus guſtarat dulcedinem cœlibatus: eadem alios gaudere, cupiebat. Poſſit τὸ *volo* etiam abſolute accipi, pro *optandum eſt*. conf. c. VI. 12 not. ut alias dicit *οὐκ ἦν θέλημα, es wolte nicht ſeyn*.

¶ *γὰρ*) *enim*, proprie. Ref. ad v. 6.

¶ *ὡς καὶ ἐμαυτὸν, ſicut etiam me ipſum*) cœlibem. Videntur Corinthii exemplum Pauli ſpectaſſe. v. 8.

¶ *χάρισμα, donum*) Quod in homine naturali eſt naturalis habitus, id in ſanctis fit *donum*. *Chariſma* h. l. eſt totus habitus animæ & corporis apud Chriſtianum, quatenus v. gr. conjugium aut cœlibatus ei magis convenit, cum actionibus utrique ſtatui cohærentibus, ſecundum præcepta Dei. In ſtatu autem involuntario certius auxilium gratiæ apud pios.

8 *λέγω δὲ, dico vero*) Conf. v. 12, ubi expreſſius.

¶ *τοῖς ἀγάμοις, cœlibibus*) utriusque ſexus. coll. v. 10 ſ.

¶ *χήραις, viduis*) Viduos & viduas dicit.

¶ *μείνωσιν, maneant*) in libertate.

¶ *ὡς κἀγὼ, ut etiam ego*) Sine uxore tum fuiſſe Paulum, perſpicuum eſt: conf. c. IX. 5: & quanquam hic etiam de viduis loquitur, tamen ille videtur potius fuiſſe cœlebs, quam viduus. conf. Act. VII. 58, & deinceps.

9 *κρεῖσσον, melius*) Hic comparativus poſitivum non tollit. v. 38.

¶ *ἢ πυροῦσθαι, quam uri*) Vehemens verbum. Etiam continens poteſt habere, quicum luctetur, etiamſi non uratur. *Thomas Aquinas* in h. l. uri, *id eſt, concupiſcentia ſuperari. concupiſcentia enim eſt calor quidam noxius: qui ergo concupiſcentia impugnatur, caleſcit quidem, ſed non* uritur, *niſi humorem gratiæ perdat a concupiſcentia ſuperatus*. Hæc *uſtio* detrudit tandem in gehennam ignis.

10 *παραγγέλλω οὐκ ἐγὼ, præcipio non ego*) Simile zeugma, *vivo autem non jam ego*. Gal. II. 20. Vis verbi *præcipio* affirmate nectitur cum *Dominus*.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Chriſtus, qui hac de re docuerat Matth. V. 32. XIX. 4 ſ. vel etiam Paulo hac de re locutus eſt. coll. v. 12.

¶ *μὴ χωρισθῆναι, non ſeparari*) *Separatur* pars ignobilior, mulier; *dimittit* nobilior, vir: inde converſa ratione etiam mulier fidelis dicitur *dimittere*: & vir infidelis, *ſeparari*. v. 13. 15.

11 *ἐὰν, ſi*) Hoc quoque in fine hujus verſus de viro accipiendum.

¶ *καὶ χωρισθῇ*) *etiam ſeparata fuerit*, contra præceptum.

12 τοῖς δὲ λοιποῖς) *ceteris vero*, in matrimonio viventibus.

¶ ἐγὼ, *ego*) Vid. v. 25 not.

¶ λέγω, *dico*) non ait, *præcipio*, uti v. 10, hoc ſcilicet, quod verſu 12 ſ. 15 ſ. & quidem maxime verſu 15 ſ. dicitur. nam ſi verſus 12-14 ſeorſum ſpectentur, ex verſu 10 fluunt.

¶ συνευδοκεῖ, *conſentit*) Multi eſſe poterant, qui vel dubitarent, vel non abhorrerent a fide.

¶ μὴ ἀφιέτω, *ne dimittat*) In V. T. arctior erat hæc regula. Reſpici h. l. differentiam V. & N. T. colligitur ex v. 18. 15 not.

13 γυνὴ, *mulier*) *ſoror*.

14 ἡγίασαι) *ſanctificatus eſt*, ut pars fidelis ſancte uti poſſit, neque dimittere debeat. conf 1 Tim. IV. 5. Verbum ponitur valde ſignificans; quia conſcientiam ubique expeditam Scriptura nobis præſtare vult.

¶ ἐν τῇ γυναικὶ) *reſpectu mulieris*, cum qua libenter manet. ſic ἐν, c. XIV. 11. Non additur πιστῇ, *fideli*, κατ' ἄνθρωπον. nam vir *infidelis* neſcit, quid ſit *fides*.

¶ ἐπεὶ ἄρα, *alioqui*) Nam partus ſequeretur conditionem parentis *infidelis*. Eſt matrimonium chriſtianum: eſt ſoboles chriſtiana.

¶ τέκνα, *liberi*) qui parente fideli & infideli naſcuntur.

¶ ἀκάθαρτα, *impuri*) ut ii, qui utroque parente infideli naſcuntur, quamvis non ſint ſpurii.

¶ ἅγιά ἐστιν, *ſancti ſunt*) Ab hoc differt ἡγίασαι, ut *ſanctum fieri* a *ſanctum eſſe*: ſed ſanctitas ipſa liberorum, & parentis *infidelis*, eadem eſt dicit puritatem aliquam, quæ non ſolum facit, ut proles ſit legitima, non adulterina; qualem habent etiam ii, qui e matrimonio duorum infidelium naſcuntur: ſed propinquiorem aliquam cum eccleſia neceſſitudinem & apertiorem januam ad fidem ipſam importat, perinde ut ſi ex utroque parente chriſtiano eſſent. Conf. Rom. XI. 16. Exemplo eſt Timotheus, Act. XVI. 1, qui hanc epiſtolam tulit: multique tales in ſubole Corinthiaca eſſe potuere.

15 ὁ) ἢ ἡ ἄπιστος.

¶ χωριζέσθω, *ſeparator*) ſuas ſibi res habeat. frater ſororve ſit æquo animo: ne putet, mutandum ſibi eſſe, quod mutare nequit.

¶ οὐ δεδούλωται) *non eſt mancipi*. Libertas eo juſtior in hac parte, quia parti fideli non multum opis paratum erat a magiſtratu infideli. quanquam etiam hodie ratio illa valet a libertate & pace; ſed cum exceptione illa, *maneat extra conjugium*. v. 11.

¶ ἐν δὲ εἰρήνῃ, *in pace vero*) Axioma; ab internis etiam ad externa procedens. Antea fuerat *inimicitia*. Eph. II. 15.

16 τί γὰρ, *quid enim*) Ideo non debes nimis anxie laborare; ſed tranquillitatem animi retinere tui. Pro modo ſpei, conandum.

¶ ἄνδρα, γυναῖκα, *virum*, *mulierem*) a te, adeoque a fide abhorrentem.

¶ σώσεις, *ſervabis*) Conjux conjugem, quoad poteſt, debet ad ſalutem perducere.

17 εἰ μὴ, *ſi non*) q. d. *ſi hoc non eſt*, ſive, *ceteroqui*. A *conjugibus* (v. 10.) ad quemlibet externum vitæ ſtatum digreditur.

¶ ἑκάστῳ, *unicuique*) Reſolve: *unusquisque ambulato, ſicut diſtribuit ipſi Deus*.

¶ ἐμέρι-

¶ *ἐμέρισεν, diſtribuit*) v. 7.

¶ *ὡς κέκληκεν, ſicut vocavit*) quo quemque ſtatu vocatio cœleſtis invenit.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Chriſtus.

¶ *περιπατείτω, ambulato*) Hæc concluſio, ex *juſſu & permiſſu* contemperata, repetitur & declaratur v. 20 & 24. Vocatio ſuperna non abolet ſtatus externos. Quod quis citra eam fecit aut facturus fuit, in ea fieri licere, docet Paulus.

¶ *καὶ οὕτως, & ſic*) Doctrina univerſalis: in qua etiam Corinthii poſſunt acquieſcere.

18 *μὴ ἐπισπάσθω, non adducat*) Complures, qui a Iudæis ad gentes defecerant, præputia ſibi quodammodo, chirurgico artificio, recuperarunt. 1 Macc. I. (15) 16. vide *Reineccium* ad h. l. Id nonnullos, qui ex Iudæis Chriſtiani facti erant, imitatos eſſe, ex Pauli monito colligi poteſt.

19 *οὐδέν ἐστι, nihil eſt*) Conf. c. VIII. 8. Sic quoque, a paritate rationis, nil eſt *ſervitus*, *libertas*; *conjugium*, *cœlibatus*.

¶ *τήρησις, ſervatio*) Axioma inſigne.

¶ *ἐντολῶν, præceptorum*) Etiam circumciſio præcepta erat: ſed non in perpetuum, ut amor.

20 *ἐν τῇ κλήσει, in vocatione*) Status, in quo vocatio quemque offendit, inſtar vocationis eſt.

21 *μή σοι μελέτω, ne tibi curæ ſit*) ne anxie quæſieris libertatem. ſic, *noli quærere.* v. 27.

¶ *μᾶλλον χρῆσαι, potius utere*) *utere*, *facultate libertatis aſſequendæ*, vel potius, *utere ſervitute.* nam qui liber fieri poſſet, habet herum benignum, cui ſervire præſtat, quam alias ſequi conditiones. 1 Tim. VI. 2. conf. v. ſeq. initium. idcirco verſu 23 non dicit, *nolite eſſe*, ſed *nolite fieri ſervi hominum.*

22 *ἀπελεύθερος, libertus*) Ἐλεύθερος, *liber*, etiam is, qui nunquam ſerviit; *ἀπελεύθερος*, *libertus*, qui ſervierat.

¶ *κυρίου, Domini*) *Chriſti*, ut mox dicitur.

¶ *ὁ ἐλεύθερος κληθεὶς, qui liber vocatus eſt*) Initio verſus *vocatus* ponitur ante *ſervus*: hìc *liber* præponitur *τῷ vocatus*, emphaſeos cauſa, ut includatur etiam is, qui ex vocatione facultatem libertatis aſſequendæ nanciſcitur. Conf. de ordine verborum, Gal. IV. 25 not.

23 *ἠγοράσθητε, emti eſtis*) Deo.

¶ *μὴ γίνεσθε, nolite fieri*) Status internus & externus debet congruere, quantum conſequi licet, & hic illi ſubſervire. *fieri* hìc proprie dicitur ad eos, qui non *ſunt* ſervi.

24 *παρὰ θεῷ, apud Deum*) Antitheton ad homines. Rom. XIV. 22. Qui Deum ſemper ſpectant, ſanctam circa externa habent indifferentiam. Limitatur tamen hac ratione illud, quod v. 20 dixerat. Poteſt enim v. gr. ex ſervo fieri liber, non mutato ſtatu apud Deum.

25 *παρθένων, virginibus*) utriusque ſexus. v. ſeqq. ſic, *virgo*, Ap. XIV. 4.

¶ *οὐκ ἔχω, non habeo*) Non dicit: *non habemus.* Exſpectabant Corinthii mandatum ſpeciale, per revelationem, quæ Paulo obtingeret.

¶ *γνώμην δὲ*) Vocabulum hìc & v. 40. exquiſite poſitum, ut mox *νομίζω*. *Ariſtoteles* proprietatem Græcorum vocabulorum, in Ethicis præſertim, accurate deſignans, ſic ait: ἡ καλουμένη γνώμη ἡ τοῦ ἐπιεικοῦς ἐστι κρίσις ὀρθή. iterumque, ἡ δὲ συγγνώμη, γνώμη ἐστὶ κριτικὴ τοῦ ἐπιεικοῦς ὀρθή.

ὀρθή. ὀρθὴ δὲ ἡ τῆς ἀληθοῦς l. 6 Eth. Nic. c. XI. Copioſior ibi diſputatio exſtat, qua tota lecta diſtinctius percipietur, quid ſit γνώμη καὶ συγγνώμη. Imperat ἐπιταγή· γνώμη cenſet, affinemque habet συγγνώμην, (quæ eſt γνώμη ad alterius ſtatum animumve accommodata,) ut in re facta, ſic etiam in facienda. Vide v. 6 & 2 Cor. VIII. 10. 8. ubi harum utraque opponitur τῇ ἐπιταγῇ. Vtraque ſpectat τὸ συμφέρον *commodum* ejus, cui conſulitur: eodem verſu 10, & hîc, 1 Cor. VII. 35. Earum rerum, de quibus hoc capite agitur, talis eſt natura, ut ipſæ partim ſub ἐπιταγὴν, partim ſub συγγνώμην & γνώμην cadant. Decorum autem erat, ut ἐπιταγὴ nomine Domini perſcriberetur, γνώμη & συγγνώμη nomine apoſtoli. Itaque de ea re, quæ ſub ἐπιταγὴν cadit, Dominus expreſſe dederat apoſtolo, quæ ſcriberet: ſed de hac re, quæ ſub γνώμην cadit, non opus fuit dari. Namque apoſtoli nil ſcripſere non θεόπνευστον, ſed interdum habuere revelationem & mandatum ſpeciale: c. XIV. 37. 1 Theſſ. IV. 15. cetera deprompſerunt ex habitu fidei, quæ in eis ex miſericordiæ dominicæ experientia extiterat: h. v. & ex theſauro Spiritus Dei. v. 40. Atque in his potuere pro varietate negotiorum & perſonarum, ut ſanctus ferebat affectus, varios liberrime adhibere modos, & de ſuo jure decedere, ſe ipſos deprimere aut reprehendere, alios ſibi anteferre, rogare, deprecari, hortari, 2 Cor. VI. 1. VII. 8. XI. 17 not. ac jam ſeverius agere, jam lenius. quo pacto v. gr. νομίζω mollius dicit Paulus, quam λέγω. v. 26. 12. Itaque hîc quoque, citra ἐπιταγὴν, tamen ea ſcripſit, quæ menti Domini, γνώμην duntaxat hanc dari volentis, exacte convenirent. Eodem autem tempore fideliter indicat, ex quo quidque principio ſcripſerit; (a qua modeſtia quam longe quæſo abiit ſtilus papæ?) documentumque præbet, non debere eos, qui a Dei Spiritu & verbo jam ſatis præſidii habent, extraordinarium quidpiam poſtulare.

¶ ὡς ἠλεημένος, *tanquam miſericordiam conſecutus*) Miſericordia Domini fideles facit: fides verum Caſuiſtam.

¶ ὑπὸ κυρίου, *a Domino*) Chriſto.

¶ πιστὸς, *fidelis*) fidem habens Domino: fidem præſtans & Ipſi & hominibus.

26 διὰ τὴν ἐνεστῶσαν ἀνάγκην, *propter præſentem neceſſitatem*) Fames ſub Claudio, Act. XI. 28, valde diutina fuit, & gravis, in Græcia inprimis. Itaque conſilium hoc Pauli, ex parte certe, accommodatum erat ad tempus.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) utriusque ſexus.

¶ οὕτως, *ſic*) uti eſt. v. 27.

27 δέδεσαι - λέλυσαι, *alligatus es - ſolutus es*) In ipſis verbis eſt argumentum. *Alligatus uxori*, ſæpe retinetur, ut, cum culpa, vel ſine culpa, liberalitatem & alias virtutes minus laute exercere poſſit, quam vellet. In verbo λέλυσαι, *ſolutus es*, latet participium, & participium habet vim nominis, ut *ſolutus* denotet non ſolum eum, qui uxori deſiit eſſe alligatus, ſed etiam eum, qui nunquam alligatus fuit. Similis phraſis, Iob XXXIX. 5.

¶ μὴ, *ne*: bis) Id eſt, non cogeris quærere.

28 τῇ σαρκὶ, *carne*) Non *ſpiritu*, cui *afflictio* eſt peccatum, quod hîc nullum.

¶ ἐγὼ δὲ, *ego autem*) Paterno affectu ſcribit. v. 32.

¶ φείδομαι, *parco*) Magis arduum & forte eſt, matrimonium, quam cœlibatum bene gerere.

29 τοῦτο

29 τοῦτο δέ φημι, *hoc vero dico*) Eadem formula, c. XV. 50, ad explanandum, in ſumma.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Solet Paulus, de rebus præſertim externis ſcribens, digreſſiones inſerere multo nobiliſſimas, Spiritu ſemper ad optima quævis vocante.

¶ ὁ καιρὸς) *tempus* præſens, vel mundi, v. 31. c. X. 11. vel ſingulorum, flendi, gaudendi &c.

¶ συνεσταλμένος) *anguſtum*, expeditæ libertati contrarium v. 26.

¶ τὸ λοιπὸν, *ceterum*) Particula valde hîc opportuna.

¶ ἵνα, *ut*) tempus denique eſt ejuſmodi, *ut* debeant &c.

¶ γυναῖκας, *mulieres*) & ſic, *liberos*, *amicos*, *patronos*. Nil debemus proprium exiſtimare.

¶ μὴ, *non*) Sic abnegatio chriſtiana proprie exprimitur. Ea carent, qui habent, ut qui habeant, & diu habituri ſint.

¶ ὦσι, *ſint*) Hoc ſubauditur etiam v. ſeqq.

30 οἱ χαίροντες, *gaudentes*) Non dicit: *ridentes*. Temperate loquitur pro valle lacrymarum.

¶ ὡς μὴ κατέχοντες, *tanquam non tenentes*) Poſt *emere* epitaſin facit *tenere*; quemadmodum poſt *uti*, *abuti* v. ſeq. unde patet, tria cola præcedentia habere Plocen, namque uti Paulus hortatur, ut *docens doceat*, & quisque, quod in bono agit, agat, Rom. XII. 7. ſic in mundo *gaudentes gaudent*: at hoc idem ille prohibet.

31 οἱ χρώμενοι, *utentes*) Videtur Paulus hoc pro illo, *& vendentes*, poſuiſſe, quia ex omni uſu mundi, *venditio* per ſe maxime convenit peregrinatoribus. Vtendum, non fruendum.

¶ ὡς μὴ καταχρώμενοι) *tanquam non abutentes*. Compoſitum Græcum & Latinum non *perverſitatem* uſus tantum, ſed *abundantiam* notat.

¶ παράγει) *præterit*, omni momento; non modo *præteribit*.

¶ τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου, *habitus mundi hujus*) mundus ipſe, ejusque *habitus*, qui eſt nubere; flere, gaudere; emere &c. Hebr. צלם Ps. XXXIX. 7. LXXIII. 20. Dum homo v. gr. ab anno XX ætatis ad XL progreditur, priſtinas fere neceſſitudines amiſit, novis tenetur.

32 ἀμερίμνους, *ſine cura*) non modo ſine afflictione, v. 28, ſed etiam ſine cura animum diſtrahente.

¶ ὁ ἄγαμος, *cælebs*) videlicet ſi ſtatu ſuo velit ſapienter uti.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Chriſti.

¶ ἀρέσει) *placitum ſe præſtet*, per ſanctimoniam corporis & ſpiritus.

33 πῶς ἀρέσει, *quomodo placeat*) Verbum placendi repetitur ex v. præced. & complectitur hoc verſu omnia officia mariti, quæ conjux in ſocietate vitæ omni poſtulare poteſt.

34 μεμέρισται καὶ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος) Id eſt, *diviſa quoque eſt mulier & virgo*: non tantum mas cœlebs & mas, qui uxorem ducit, diviſas ſibi partes habent, ſed etiam uxor & virgo (ſexus feminini) quam maxime diverſas ſibi partes habent. Sunt, qui verbum μεμέρισται, particula καὶ *etiam* præpoſita, alia interpunctione connectant cum verbis antecedentibus: ſed Paulus refert ad ea, quæ ſequuntur. *Diviſio* videlicet inter conjugium & cœlibatum,

tum, quorum generum utrumvis alias ſibi aliasque partes vindicat, magis pertinet ad mulieres, quam ad viros. nam viri adjutorium mulier: majoremque ſtatus ſui mutationem ſubit mulier, quam vir, matrimonium contrahendo. conf. v. 39. 40. Accedit, quod præcipue de virginibus ſermo eſt. v. 25. Ideo verbum μεμέρισαι huic potiſſimum loco aptum eſt: neque obſtat *ſingularis* numerus, quo minus id cum *muliere & virgine* conſtruatur. Sic 2 Reg. X. 5 in Hebr. & *MISIT præfectus domus*, & *præfectus civitatis*, & *ſeniores*, & *nutricii*. Sic infra, c. IX. 6, ἢ ΜΟΝΟΣ ἐγὼ καὶ βαρνάβας κτλ.

¶ ἵνα ᾖ ἁγία, *ut ſit ſancta*) Sic *placet* Domino, ſi ſit ſancta, tota Ei dedita. *Sanctitas* hîc plus quiddam dicit, quam verſu 14.

35 αὐτῶν, *ipſorum.*

¶ βρόχον, *laqueum*) *Laqueus*, metus peccati, ubi non eſt peccatum: vel etiam coacta ſervitus. Laqueo trahuntur inviti. conf. Prov. VII. 21, LXX. Facilè pro *laqueo* habetur, quod maxime *conducit*.

¶ εὔσχημον) Antitheton ἀσχημονεῖν, v. ſeq.

¶ εὐπάρεδρον) Affine verbum, προσεδρεύειν. cap. IX. 13. Exemplum, Luc. X. 39.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Dativum regit εὐπάρεδρον, ut παρεδρεύω.

¶ ἀπερισπάστως) Declaratur τὸ εὐπάρεδρον. nam oppoſita ſunt *apta aſſeſſio* & *diſtractio. Sedere*, adjuvat animam devotam. Conf. Luc. X. 39. 40. Simile quiddam Paulus de vidua dicit, 1 Tim. V. 5.

36 τὶς, *aliquis*) parens.

¶ ἀσχημονεῖν) ſcil. ἑαυτόν.

¶ τὴν παρθένον αὐτοῦ *virginem*, *ſuam* filiam.

¶ νομίζει, *exiſtimat*) Antitheton: *exiſtimo*, v. 26.

¶ ἐὰν ᾖ ὑπέρακμος) ſi ἀκμὴν annorum prætermittat citra nuptias, quaſi ſpreta a procis.

¶ ὀφείλει, *debet*) Antitheton: *non habens neceſſitatem*. v. ſeq.

¶ οὐχ ἁμαρτάνει, *non peccat*) Suaviter res exprimitur per inciſa.

37 ἕστηκεν) *conſtituit ſe*, conſtitutum habet. Egregia hoc loco ſynonymia, deſcriptioque libertatis.

¶ μὴ ἔχων ἀνάγκην, *non habens neceſſitatem*) ob quam cœlibatum conjugio, v. 26, vel conjugium cœlibatui præferat.

¶ ἐξουσίαν) *arbitrium*, nulla re interpellante.

¶ ἔχει, *habet*) pro *habens*. nam *non* & *autem* ad ſe invicem referuntur. Eadem enallage, Col. I. 6 not.

¶ περὶ, *de*) Nam ſæpe alia voluntas eſt, alia poteſtas.

¶ ἰδίου, *propria*) Eleganter notatur libertas.

¶ κέκρικεν) *judicatum habet.*

¶ καλῶς ποιεῖ, *bene facit*) non modo non peccat. καλῶς *perbene.*

38 ὥστε, *igitur*) Obſervandum, quanto ſtudio, quanta fide & copia Paulus huic loco immoretur.

¶ καὶ) *etiam.*

39 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) ut Chriſtus hîc quoque ſit omnia. Mixti inter ſe habitabant chriſtiani & infideles: chriſtianos ergo chriſtianas jubet ducere.

40 μακαριωτέρα, *beatior*) v. 1. 28. 34 ſ. Luc. XXIII. 29.

¶ δο-

¶ δοκῶ, *videor mihi*) Corinthii *videbantur ſibi* plus quam par erat, de ſe; & minus de Paulo. Id verbum Paulus eis ἀστείως reponit.

¶ κἀγὼ) *ego quoque*, non minus certe, quam quivis veſtrum.

¶ πνεῦμα θεῦ, *ſpiritum DEI*) cujus conſilia ſunt ſpiritualia, divina.

CAP. VIII.

1 Περὶ-οἴδαμεν, *de-ſcimus*) Hoc, parentheſi, quæ ſequitur, concluſa, reaſſumitur. v. 4.

¶ ὅτι) *quia.* Declaratur τὸ *ſcimus.*

¶ γνῶσιν, *cognitionem*) Non addit articulum, non nimium concedens.

¶ ἔχομεν, *habemus*) Loquitur in prima perſona, de ſe, & reliquis firmioribus in fide; latius, in tertia, v. 7. Sic facile conciliatur τὸ *omnes* & *non in omnibus.*

¶ ἡ γνῶσις, *cognitio*) ſine amore.

¶ φυσιοῖ, *inflat*) quum quis ſibi placet. conf. δοκεῖ, *videtur ſibi*, v. 2.

¶ ἡ δὲ ἀγάπη, *amor vero*) *cognitione* recte utens: amor, erga Deum, v. 3, & erga proximum.

¶ οἰκοδομεῖ, *ædificat*) quum quis proximo placet. *Scientia* tantum dicit, *omnia mihi licent*: amor addit, *ſed non omnia ædificant.*

2 εἰδέναι, *ſcire*) Reſpicitur τὸ *ſcimus.* v. 1. Diff. a *cognoſcere.*

¶ τὶ) *aliquid.* Tenue quiddam concedit Paulus. confer comma ſubſequens.

¶ οὔπω, *nondum*) inſtar tironis.

¶ καθὼς, *quemadmodum*) videlicet per viam amoris, a Deo.

3 τὸν θεὸν, *Deum*) Amorem Dei ſequitur amor proximi.

¶ οὗτος, *hic*) *qui amat.*

¶ ἔγνωσαι) *cognitus eſt.* Cognitionem paſſivam ſequitur cognitio activa. c. XIII. 12. Habetur hoc verbo egregia metalepſis: cognitus eſt, adeoque cognovit. Gal. IV. 9 not. Eſt cognitio mutua.

¶ ὑπ' αὐτοῦ) ab Ipſo.

4 βρώσεως) Rem verſu 1 propoſitam determinat propius: *de eſu igitur &c.*

¶ οὐδὲν) Prædicatum: *nihil.* cujus vim auget oppoſitum, *in mundo.* תהו 1 Sam. XII. 21. LXX, οὐθέν. Conf. c. X. 19 not.

5 λεγόμενοι, *dicti*) Deus dicitur Vnus ille potentiſſimus: inde per homonymiam *dii dicuntur* angeli, propter naturam ſpiritualem potentes, & homines imperio potentes.

¶ ἐν οὐρανῷ-ἐπὶ γῆς, *in cœlo ſuper terra*) Deorum provinciæ ſunt apud gentes diſtributæ in cœlo & terra cum mari: quorum tamen utrumque Dei eſt.

¶ θεοὶ πολλοὶ καὶ κύριοι πολλοὶ, *dii multi & domini multi*) Pſalm. CXXXVI. 2. 3.

6 ἡμῖν) *nobis*, credentibus.

¶ ἐξ οὗ τὰ πάντα, *ex quo omnia*) Ergo nobis unus Deus.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) per creationem.

¶ ἡμεῖς, *nos*) credentes.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*) Finis fidelium.

¶ καὶ εἷς, *& unus*) Chriſtus, objectum cultus divini & religioſi. Apoſtoli etiam hanc ob cauſam, ut polytheiſmi ſpeciem vitarent, Chriſtum ſæpius appellavere Dominum, quam Deum, ubi ad eccleſias ex gentibus ſcripſerunt.

¶ κύριος, *Dominus*) Hæc appellatio notionem *filii Dei*, adeoque etiam *Dei* in ſe complectitur, cum idea Redemtoris.

¶ δι' οὗ, *per quem*) Probatur dominium Chriſti: *per illum* cuncta ſunt *ex* Deo.

¶ δι

¶ *δι' αὐτῦ, per illum*) Per illum nos venimus εἰς *ad* Patrem.

Schema hujus periochæ ſic habet:

ex quo omnia	per creationem:	& *nos*	*ad ipſum,*	per reſtitutionem.
per quem omnia			*per ipſum,*	

7. ἀλλ') Nos habemus γνῶσιν, *cognitionem*: ſed alii non perinde habent.

¶ τινὲς, *aliqui*) Antitheton *omnes*, v. 1. Aliqui, Iudæi, idolum abominantes; Græci, idolum reverentes. c. X. 32.

¶ τῦ εἰδώλυ, *idoli*) Sic affecti ſunt, quaſi idolum non ſit nihil; vel certe, quaſi idolothytum inde ſit inquinatum.

¶ ἕως ἄρτι, *usque huc*) cum jam *ſcientiam* debebant habere.

¶ ὡς) *ut*: hinc diſcrimen pendet.

¶ μολύνεται, *inquinatur*) Verbum appoſitum, per metaphoram a carnibus.

8 βρῶμα, *eſca*) Indefinite poſitum. v. 13.

¶ ἡμᾶς, *nos*) ſcientiam habentes, vel non habentes.

¶ ὀ παρίςησι) neque ad placendum, in judicio, neque ad diſplicendum, πρὸς τὸ ὑςερῆσθαι. συνίςημι, *commendo*: at verbum μέσον, παρίςημι, ut patet ex Ep. Athanaſii πρὸς ἀμῦν, ubi parodian inſtituit: Φυσική τις ἔκκρισις ἡμᾶς ὀ παραςήσει πρὸς τιμωρίαν. ſic v. 10, ut verbum μέσον οἰκοδομηθήσεται adhibetur. Eſt hoc fundamentum ἐξυσίας. coll. δὲ, v. ſeq.

¶ ὄυτε-περισσεύομεν· ὄυτε-ὑςερύμεθα. *neque-abundamus*: *neque-deficimus*) quia utrinque manet gratiarum actio. Rom. XIV. 6.

9 ἡ ἐξυσία, *poteſtas*) *Poteſtatis* & *libertatis* vocabulum frequens in hac tractatione. c. IX. 1. 4. &c. conf. c. VI. 12.

¶ ὑμῶν, *veſtra*) quam obnixe tuemini. v. 11.

10 εἰδωλείῳ) Vocabulum aptum ad deterrendum. Exſtat 1 Macc. I. (47) 50. X. 83. 3 Ezr. II. 10.

¶ οἰκοδομηθήσεται, *ædificabitur*) Antiphraſis: tu deberes *ædificare* ad bonum; ſed impellis ad malum.

¶ τὰ εἰδωλόθυτα ἐσθίειν, *idolothyta edere*) His ipſis verbis exprimitur horror infirmi, tamen edentis.

11 ἀπολεῖται, *peribit*) jacturam faciet fidei, &, niſi eam recuperet, ſalutis ipſius. Rom. XIV. 23.

¶ δι' ὃν) *propter quem. Propter* magis, quam *pro* convenit loco præſenti; ut doceamur, quid nos fratrum *cauſa* debeamus.

¶ ἀπέθανεν, *mortuus eſt*) ex amore, quem tu ſic minime imitaris.

12 τύπτοντες, *verberantes*) ſicut jumentum laſſum verberibus urgetur. Eleganter ait, *verberantes*, non, *vulnerantes*. nam *vulnus* cernitur; verbera, minus. *Verberatis* fratres, vel facitis, ut ipſi ſe feriant.

¶ εἰς χριςὸν, *in Chriſtum*) cui conjuncti ſunt fratres. Emphaſin accentûs in hoc inciſo habet illud, *in Chriſtum*; in priore, *peccantes*.

13 κρέα, *carnes*) Quo certius vitarem carnem idolo immolatam, toto genere carnium abſtinerem.

¶ σκαν-

¶ *σκανδαλίσω, offenderem*) Commutatur perſona: modo dixit, *ſi cibus offendit.*

CAP. IX.

1 Οὐκ εἰμὶ ἐλεύθερος; οὐκ εἰμὶ ἀπόστολος;) Duo hæc membra trajicit receptior hodie lectio. atqui Paulus primo ponit theſin, *Liber ſum*: deinde ætiologiam, *Apoſtolus ſum*: & ineſt ἓν διὰ δυοῖν, hoc ſenſu, *competit mihi libertas non ſolum chriſtiana, ſed etiam apoſtolica.* Tractatio χιασμὸν habet. nam in ea prius ſibi vindicat *Apoſtolatum*, mox, v. 1 - 3. deinde *libertatem*, eamque apoſtolicam, aſſerit v. 4 ſ. 19. Quod in adjectivo *liber* eſt, id in ſubſtantivo eſt ἐξουσία, *poteſtas*, v. 4. coll. c. VIII. 9.

¶ οὐχὶ-ἑώρακα; *nonne-vidi?*) Vide firmitudinem apoſtoli.

¶ τὸ ἔργον μου, *opus meum*) *Rerum* teſtimonium, validiſſimum.

2 ὑμῖν, *vobis*) ad quos veni: qui evangelium ſuſcepiſtis. non poteſtis negare. ὑμῖν, *quod ad vos attinet.* Similes Dativi, v. 21.

¶ ἡ γὰρ σφραγὶς, *ſigillum enim*) Ex eccleſia fidelium, argumentum ſumi poteſt pro veritate evangelii & religionis chriſtianæ.

¶ ἀποστολῆς, *apoſtolatus*) Poterat etiam aliquis, qui non erat apoſtolus, per evangelium adducere homines ad fidem, ut Philippus, Epaphras, alii: ſed Paulus *ſigillum vocationis*, non cujuſcunque, ſed *apoſtolicæ* ſuæ vocat Corinthios; quia ſigna apoſtoli habuit, 2 Cor. XII. 12. Rom. XV. 18 ſ. neque Corinthii fidem ſolum, ſed etiam ſingularem chariſmatum abundantiam acceperunt. 1 Cor. I. 7.

3 ἡ) Anaphora cum ἡ σφραγίς.

¶ ἀπολογία, *defenſio*) Plus ſibi ſumit pontifex Rom. volens eſſe ἀνυπεύθυνος.

¶ τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσιν, *iis qui me dijudicant*) qui de meo apoſtolatu ambigunt.

4 μὴ οὐκ ἔχομεν, *num non habemus*) A ſingulari ad pluralem venit, *collegas* includens.

¶ φαγεῖν καὶ πιεῖν, *edere & bibere*) ſine labore manuum.

5 ἀδελφὴν γυναῖκα, *ſororem uxorem*) In caſu recto hæc eſt propoſitio: *hæc ſoror eſt uxor mea.* quare *ſororis* nomine non tollitur matrimonium.

¶ περιάγειν, *circumducere*) Sermo conciſus: pro, *habere & circumducere.* non enim habebat uxorem. Non ex habendo, ſed ex circumducendo, ſumtus afferebatur eccleſiis.

¶ ὡς, *ſicut*) Pertinet hoc etiam ad v. 4.

¶ οἱ λοιποὶ, *ceteri*) Articulus oſtendit, omnes reliquos ſic feciſſe. Etiam de Iohanne cogitare licet.

¶ καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ κυρίου, *& fratres Domini*) Act. I. 14. Gal. I. 19.

¶ καὶ κηφᾶς, *& Cephas*) Gradatio. coll. c. III. 22 not.

6 τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι) *ſuperſedendi opere manuario.*

7 τίς, *quis*) Pulcre confertur miniſter evangelii cum milite, vinitore, paſtore. Loquitur apoſtolus de eo, quod communiter fieri ſolet, etiamſi jam tum fuiſſent, qui propriis ſtipendiis milites fuerint, *Volontairs.*

¶ φυτεύει, *plantat*) c. III. 6.

8 καὶ) *etiam.* Non modo non *ſecundum hominem*, ſed ipſa lege approbante id dico.

9 *οὐ φιμώσεις βοῦν ἀλοῶντα*) Sic LXX, Deut. XXV. 4.

¶ *ἀλοῶντα, triturantem*) Hodie equi triturant in nonnullis Germaniæ locis.

¶ *μὴ τῶν βοῶν, num boves*) Id non plane negatur, boves curæ eſſe Deo. nam qui bovi trituranti os obturaſſet, peccaſſet contra legem. Sed concluſio procedit a minori ad majus. Specimen tractandi leges Moſaicas, circa animantia latas.

10 *πάντως, omnino*) Ipſi interrogationi inſeritur vocula ajendi.

¶ *ὅτι*) nempe, *quod*.

¶ *ἐπ' ἐλπίδι*) לבטח LXX ſolent reddere *ἐπ' ἐλπίδι*. conf. Act. II. 26.

¶ *ὀφείλει, debet*) Commutatio perſonæ. Debitum eſt penes remunerantes, non penes laborantes: alias hi peccarent non accipiendo. Sic de *præcepto*, v. 14. Conf. *debui*, 2 Cor. XII. 11.

¶ *ὁ ἀροτριῶν, arans*) Hic quoque boum labor. Videtur adagium; quale illud: *Spes alit agricolas.*

¶ *τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ, ſpei ſuæ*) Abſtractum pro concreto: *fructuum, quorum ſpe aravit* is, qui nunc triturat.

¶ *μετέχειν, particeps fieri*) ſcil. *debet*. *Spei ſuæ particeps fieri*, periphraſis verbi *triturare*. Nempe qui arat, arat *ſpe* triturandi & edendi: qui triturat, potitur ea *ſpe*, quam in arando habuit, & triturat in *ſpem* edendi.

11 *ὑμῖν, vobis*) Non dicit, *veſtra*, ut mox.

¶ *μέγα, magnum*) Conf. 2 Cor. XI. 15. 14, ubi exponitur, *mirum*.

12 *ἄλλοι, alii*) apoſtoli veri, v. 5. aut falſi, 2 Cor. XI. 20.

¶ *ὑμῶν*) *veſtri.*

¶ *μᾶλλον, potius*) propter majorem laborem.

¶ *τῇ ἐξουσίᾳ ταύτῃ*) Vim habet iteratio: *poteſtate iſta.*

¶ *στέγομεν*) *στέγω*, proprie, *tego*; inde, *protego*, *defendo*: item, *diſſimulo*, *diſſimulanter fero & tolero.* h. l. & cap. XIII. 7. Contra, *οὐ στέγειν*, *non ferre*, in affectu vehementi, erumpente. 1 Theſſ. III. 1. 5.

¶ *ἵνα μὴ ἐγκοπήν τινα δῶμεν, ne impedimentum ullum afferamus*) i. e. ut quam maxime promoveamus. Expeditiores, plus operis faciunt, & minus ſumtuum afferunt. Hinc cœlibatus ſacerdotum in papatu, & militum in republica.

13 *τὰ ἱερὰ*) *rem ſacram.*

¶ *ἐκ τοῦ ἱεροῦ*) *ex æde ſacra.*

¶ *θυσιαστηρίῳ, altari*) Si Miſſa eſſet ſacrificium, plane Paulus verſu ſequenti apodoſin huc accommodaſſet.

14 *ὁ κύριος, Dominus*) Chriſtus. Matth. X. 10.

15 *ἔγραψα, ſcripſi*) modo.

¶ *μᾶλλον, potius*) Conſtr. cum *mori*. Ratio tantæ aſſeverationis explicatur 2 Cor. XI. 7 ſeqq.

¶ *τὶς, aliquis*) qui victum ex evangelio vel det mihi vel dari dictitet.

16 *γὰρ, enim*) Declarat, in quo ſit illa *gloriatio*.

¶ *εὐαγγελίζωμαι, evangelizem*) Id ſumendum excluſive: ſi evangelizem, neque id faciam gratis; ſi nil præterea faciam.

¶ *ἀνάγκη, neceſſitas*) Debitio tollit gloriationem.

¶ *οὐαὶ*

¶ *οὐαὶ δὲ, væ vero*) *vero*, intenſivum: non modo non habeo gloriationem, ſed etiam *væ*. Ion. I. 4. Ex. IV, 14. Ier. XX. 9.

17 *ἑκὼν, volens*) Hîc ponitur pro *gratis.* unde *mercedem habeo* facit oxymoron. *mercedem* autem & *lucrum* definit v. ſeqq. Sæpe Paulus de ſuis rebus loquens, *αὔξησιν* & *μείωσιν*, catachreſi non abſimilem, & abnegationi ſui convenientem, ſolet adhibere. poterat *volens* evangelizare, & tamen mercedem accipere a Corinthiis: ſed ſi mercedem acciperet, id ſibi imputat pro prædicatione ab invito facta. ſic v. ſeq. uſus *poteſtatis* eſſe poterat citra *abuſum*; ſed illum ipſum pro hoc ſibi imputat. conf. Rom. XV. 15. 2 Cor. XI. 8 ſ. I. 24. II. 5. VII. 2. 3.

¶ *οἰκονομίαν πεπίστευμαι, diſpenſatio mihi credita eſt*) Non poſſum me ſubducere; tametſi mercede illa excidam. Iterum oratio excluſiva, uti v. 16.

18 *ἵνα, ut*) Reſpondet interrogationi.

¶ *θήσω*) Futurum ſubjunctivi.

¶ *εἰς τὸ μὴ καταχρήσασθαι*) *ut ne abutar*: i. e. ut me ab abuſu quam longiſſime removeam.

19 *ἐκ πάντων, ex omnibus*) Maſculinum, ut mox, *omnibus*, coll. *plures*. liber ex omnibus eram: i. e. nemo me habuiſſet ſibi obnoxium.

¶ *ἐδούλωσα, ſervum exhibui*) *Servus* ſe totum ad alium accommodat.

¶ *τοὺς πλείονας, plures*) Articulus habet vim relativam ad *omnes*, i. e. *quam plurimos eorum.*

¶ *κερδήσω, lucrarer*) Congruit hoc verbum cum conſideratione *mercedis*.

20 *ὡς Ἰουδαῖος, tanquam Iudæus*) in iis rebus, quæ non ſunt *lege* definitæ. ſequitur enim, *tanquam ſub lege*; quanquam etiam ii, qui Noachicas leges obſervarunt, homines *ſub lege* inter Iudæos & *ἀνόμους* medii, dici poterant.

¶ *ὡς ὑπὸ νόμον*) *μὴ ὢν αὐτὸς ὑπὸ νόμον*, ſubjungitur in vetuſtiſſimis monumentis. Facile omiſſum in aliis, *νόμον* recurrente.

¶ *τοὺς*) Articulus hîc non tam emphaſeos, quam neceſſitatis cauſa videtur poſitus, ſequente *ὑπὸ*, *ſub*.

21 *ἀνόμοις*) Hîc ponitur eo ſenſu, quem etymi vis præciſe parit, ut *ἀνυπότακτον*. Ebr. II. 8.

¶ *ὡς ἄνομος, tanquam ſine lege*) prætermittendo, quæ prætermitti poſſunt, in ceremonialibus.

¶ *μὴ ὢν ἄνομος, qui non ſim ſine lege*) Paulus non fuit *anomus*, nedum *antinomus*.

¶ *μὴ ἄνομος θεῷ, ἀλλ' ἔννομος χριστῷ*) *χριστὸς, θεοῦ ἐστι*, c. III. 23: unde, qui eſt *ἄνομος θεῷ*, eſt etiam *ἄνομος χριστῷ*: qui eſt *ἔννομος χριστῷ*, eſt *ἔννομος θεῷ*. de Lege Chriſti, conf. Gal. VI. 2 not. Clementius *ἔννομος* dicitur, quam *ὑπὸ νόμον*.

22 *τοὺς ἀσθενεῖς, infirmos*) Articulus non additus ad *Ἰουδαίους*, nec ad *ἀνόμους*: additus ad *ἀσθενεῖς*, quia de his præcipue ſermo eſt; c. VIII. 7. & hi facile omnes lucrifiunt, ſi recte tractentur.

¶ *γέγονα, factus ſum*) Verbo ſic poſito oratio ab *ἐγενόμην* commode traducitur ad præſens *ποιῶ*.

23 *ἵνα συγκοινωνὸς αὐτοῦ γένωμαι*) *Σὺν* & *γίνομαι* magnam habent modeſtiam. Ea, quæ ſequuntur, referuntur ad hunc verſum, tanquam ad Propoſitionem.

¶ *αὐτοῦ, ejus*) Evangelii, & ſalutis: collato verbo, *ſervarem*.

24 οὐκ οἴδατε; *baud ſcitis?*) Similitudo a re Corinthiis valde nota.

¶ εἷς, *unus*) Etiamſi ſciremus, *unum* fore ſalvum; tamen operæ pretium eſſet, currere.

¶ οὕτω τρέχετε, ἵνα καταλάβητε, *ſic currite, ut comprebendatis*) Paulus ad finem uſque capitis de ſe loquitur; nondum directe Corinthios cohortatur. itaque hîc videtur per ſermocinationem illa induci cohortatio, qua athlothetas & pædotribas, & ſpectatores uti ſolitos docet *P. Faber* l. 2 Agoniſt. c. 32. *Chryſoſtomus* Homil. in illud, ἐὰν πεινᾷ· & Cæſarius quæſt. 29. Nam non ſemel reticetur verbum *inquit*, *inquiunt*. c. V. 13. XV. 32. 33. Eph. VI. 2. Col. II. 21. Ps. CXXXVII. 3. Ier. II. 25. LI. 9. Itaque hîc quoque ſenſus eſt: *ita*, inquiunt, *currite*: pertinetque comma hoc ad protaſin, quæ v. ſeq. initio continuatur. οὕτω, *ita*, particula laudandi juxta atque hortandi. Phil. IV. 1.

¶ τρέχετε, *currite*) Omnes incitantur; quaſi ſinguli ſint accepturi, non unus.

¶ ἵνα, *ut*) quo.

25 πᾶς, *omnis*) Multa genera erant certaminum.

¶ δὲ, *autem*) Ἐπίτασις. Curſus erat in levioribus; lucta, ad quam mox alluditur, in gravioribus certandi generibus.

¶ πάντα, *omnia*) ſubaudi κατὰ, *ad*, *per*.

¶ ἐγκρατεύεται, *continet ſe*) Admirabilis erat diæta athletarum. Vide eundem *Fabrum*, eundemque Chryſoſtomum de Sacerd. l. 4. c. 2 in extremo.

¶ ἐκεῖνοι) *illi*, qui currunt & luctantur. Chriſtiani ſpectacula reliquerunt.

¶ φθαρτὸν, *corruptibilem*) ex oleagine, malo, apio, picea. Non ſolum corona, ſed etiam memoria ejus perit.

26 ἐγὼ) *ego*, pro mea parte.

¶ οὕτως) *ſic*, ut dixi v. 23. conf. οὕτω, *ita*, v. 24.

¶ οὐκ ἀδήλως, *non in incertum*) Scio, quid petam, & quomodo. qui liquido currit, metam rectâ ſpectat & rectâ petit, omnem ſarcinam abjicit, & ſermones adſtantium negligit, ipſoque interdum lapſu incitatur.

¶ πυκτεύω, *pugilem ago*) Pugilatum curſui præ ceteris certandi generibus adjicit Paulus.

¶ ὡς οὐκ ἀέρα δέρων, *non quaſi aërem verberans*) In *ſciamachia*, quæ certamini ſerio præmitteretur, ſolebant aërem verberare. conf. *aërem*, c. XIV. 9.

27 ὑπωπιάζω) Euſtathius: ὑπώπια φασὶ τὰς περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς πληγάς· ἐξ ὧν ἐκ μέρους καιριωτάτου, καὶ τὸ ὑπωπιάζειν, καὶ σώματος ὑπωπιασμὸς μεταφορικῶς, ὁ κατὰ σύντηξιν. Idem docet, in pede eſſe πρόσκομμα, quod in capite ὑπώπιον. itaque cum ὑπωπιάζω conf. πρόσκομμα & τύπτοντες. c. VIII. 9. 12.

¶ τὸ σῶμα, *corpus*) Antagoniſta propinquus. Rom. VIII. 13. 1 Petr. II. 11.

¶ δουλαγωγῶ) manum corpori, veluti *mancipio*, injicio, idque *compeſco*. conf. de ſervo, Sir. XXXIII. 25. ὑπωπιάζω, ut *pugil*: δουλαγωγῶ, ut *curſor*. Illi verbo, hoc poſtponitur. illud magis actum, hoc ſtatum notat. illud gravius, quam hoc: initio enim majore opus eſt auſteritate, dum ſubigitur corpus.

¶ κηρύξας) Κήρυκες apud agonas erant.

¶ ἀδόκιμος, *reprobus*) indignus brabeo, corona. Vocabulum agoniſticum.

CAP.

CAP. X.

1 Ὀυ θέλω δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, *nolo autem vos ignorare*) Formula pertinet ad totum locum. nam hiſtoriam norant Corinthii. conf. c. IX. 13. Particula *autem* transfert ſermonem a ſingulari, c. IX. 26, ad pluralem.

¶ οἱ πατέρες ἡμῶν, *patres noſtri*) Corinthiorum quoque. nam gentes in locum Iudæorum ſucceſſerunt.

¶ πάντες, *omnes*) Ægypto exierant, ne uno quidem ex tanta multitudine aut per vim aut morbi cauſa detento. Ps CV. 37. Commemorantur quinque beneficia divina, v. 1-4, & totidem peccata patrum, v. 6-10.

¶ ὑπὸ τὴν νεφέλην ἦσαν, *ſub nubem erant*) Ex. XIII. 21 ſ.

¶ διὰ τῆς θαλάσσης διῆλθον, *per mare tranſierunt*) Ex. XIV. 29.

2 καὶ πάντες εἰς τὸν μωϋσῆν ἐβαπτίσαντο, *& omnes in Moyſem baptizati ſunt*) καὶ, *& ſic*. Reaſſumit, quod v. præc. de nube & mari attigit; oſtenditque, quorſum utrumque pertineat. baptizati ſunt in nube, quatenus ſub eam erant; & in mari, quatenus per id tranſierunt. Nec nubes eos, nec mare madefecit, nedum tinxerit; (quanquam ex nube illa miraculoſa pluviam lapſam fuiſſe, ex Ps. LXVIII. 9. CV. 39, nonnulli conjiciunt:) neque baptiſmi appellatio apud Moſen exſtat. Paulus autem percommode ſic appellat, 1. quia nubes & mare ſunt naturæ aqueæ: (quare etiam Paulus de columna ignis ſilet.) 2. nubes & mare patres oculis ſubduxit & reddidit, ſic fere, quomodo aqua eos, qui baptizantur. 3. per nubem & per mare initiati ſunt: atque initiatio ut Col. II. 11 per circumciſionem, ſic h. l. per baptiſmum, mutua inter V. & N. T. metaphora, conf. c. V. 7. deſcribitur. Baptizati ſunt autem in Moſen, tanquam ſervum Dei: Ex. XIV. 31. quia ei credere cœperant, atque ut ei poſthac crederent. conf. εἰς, *in*. Rom. IV. 20. ἐβαπτίσαντο, medium, *baptiſmum ſuſceperunt*. Verſu 1 innuitur, quid Deus eis præſtiterit: verſu 2, quid patres acceptarint. Plura, quam duo, fuerunt Sacramenta V. T. ſi annumerentur hæc extraordinaria ſub exitum ex ægypto.

¶ καὶ ἐν τῇ θαλάσσῃ, *& in mari*) *In* repetitum, indicat novum gradum.

3 καὶ πάντες, *& omnes*) Tres ſuperiores articuli ſpectant baptiſmum: hic & ſubſequens, S. Cœnam. Si plura eſſent N. T. ſacramenta, ceteris quoque ſimile quiddam poſuiſſet Paulus.

¶ τὸ αὐτὸ) *eundem*, reſpectu Patrum cadentium vel non cadentium; non reſpectu illorum ac noſtri. nam in N. T. non eſt manna Moſaicum. conf. *ex uno*, v. 17.

¶ βρῶμα, *cibum*) Ex. XVI. 14.

¶ πνευματικὸν, *ſpiritualem*) Manna, ſpiritualis cibus erat, non per ſe, Ioh. VI. 32, nec ſolum ratione præfigurationis: ſed quia Iſraëlitis una cum cibo corporis alimentum animarum *ex Chriſto* datum eſt, manna externo longe nobilius. conf. v. ſeq. Atque ab hac parte potiori fit denominatio. conf. Ps. LXXVIII. 24. 25. Et erat cibus ſpiritualis non ſolum credentibus, ſed etiam, ex parte Dei, ceteris.

4 πόμα, *potum*) Reſpicitur potius Ex. XVII. 6 quam Num. XX. 8, ubi etiam pecudis mentio.

¶ γὰρ, *enim*) Qualis Petra, talis aqua.

¶ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, *ex ſpirituali ſequente petra*) Non additur

articulus τῆς. Populus non norat, quæ eſſet petra. idcirco Paulus poſtliminio addit: *petra vero erat Chriſtus.* Hæc petra ſpiritualis dicitur *ſequens*: non quo ſequeretur populum, nam præibat potius; ſed quia, quamvis jam tum vere præſens erat, v. 9, tamen poſtero tempore demum innotuit. conf. de verbo ἀκολουθεῖν, *ſequi*, 1 Tim. V. 24: de ordine rerum naturalium & ſpiritualium, 1 Cor. XV. 46.

5 ἀλλ', *ſed*) etſi tot habuere ſigna præſentiæ divinæ.

¶ οὐκ ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν, *non in pluribus eorum*) Obſervandus *non* particulæ ſitus. Ratio conjiceret, utique ἐν τοῖς πλείοσιν, *in pluribus*, *beneplacitum habere* Deum. id negat apoſtolus. Notat non ſolum eos, qui mox ſpeciatim deſcribuntur, ſed multos ſimul alios.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) cujus judicium unius valet.

¶ κατεστρώθησαν, *proſtrati ſunt*) magnis cumulis, magna vi. Hoc verbum poſuere LXX, Num. XIV. 16.

¶ γὰρ, *enim*) Eventus docuit, non placuiſſe eos.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in deſerto*) citra terram promiſſionis.

6 ταῦτα) *hæc*, beneficia, quæ populus accepit; & peccata, quæ idem admiſit.

¶ τύποι) *exempla*, quibus erudiamur nos, unde diſcamus, quid nobis, ſi paribus beneficiis affecti, pari modo peccemus, exſpectandum pœnarum eſſet.

¶ εἰς τὸ μὴ, *ut ne*) Beneficia deſcribuntur eo ordine, quo apud Moſen, diverſis Exodi capitibus; delicta, cum pœnis, alio ordine. Fundamentum delictorum, concupiſcentia. mox, idololatriæ mentio maxime ad propoſitum facit, v. 7. 14. & cum idololatria conjuncta eſſe ſolebat ſcortatio. v. 8. tentatio, cum murmuratione. v. ſeqq. Ea potiſſimum delicta memorantur, quæ ad Corinthios admonendos pertinent.

¶ ἐπιθυμητὰς) Verbale hoc habent LXX.

¶ κακῶν, *malorum*) Rom. XIV. 20.

¶ ἐπεθύμησαν, *concupierunt*) Num. XI. 4.

7 γίνεσθε, *efficiamini*) Hoc & v. 10 in ſecunda perſona proponitur; nam Paulus erat extra periculum idololatriæ; *murmurationis* vero etiam objectum: cetera in prima: utrumque decore. Sic 1 Petr. IV. 1. 3, in ſecunda perſona.

¶ τινὲς αὐτῶν, *aliqui eorum*) Notandum *aliqui.* ubi *aliqui* incipiunt, facile ſequitur major multitudo, & in peccatum & in pœnam ruens.

¶ ἐκάθισεν κτλ.) Sic LXX, Ex. XXXII. 6.

¶ φαγεῖν καὶ πιεῖν, *edere & bibere*) Id appoſite allegatur. conf. v. 21.

¶ παίζειν, *ludere*) Innuitur feſtum lætum; idemque inane, ob idolum.

8 ἐπόρνευσαν, *ſcortati ſunt*) Num. XXV. 1.

¶ εἴκοσι τρεῖς χιλιάδες, *viginti tria millia*) *Viginti quatuor millia* dicuntur l. c. v. 9. Eos plaga divina abſtulit: præterea vero principes ſuſpenſi fuere, & judices juſſi ſunt *viros ſuos*, quibus præerant, Baal Peori junctos, interficere. Moſes æque ac Paulus eos numerat, quos *ipſa ejus diei plaga* abſumpſit. Num. XXV. 18. Cur ergo Paulus mille detrahit? Præciſus mortuorum numerus, ut exiſtimare fas eſt, inter utrumque rotundum medius, ſi placet, 23600, & ex traditione notus

notus fuerat. Subtilitates aliorum interpretum non ſequimur.

9 *μηδὲ ἐκπειράζωμεν*) Compoſitum, ut Matth. IV. 7. Simplex ſequitur mox.

¶ *τὸν Χριστὸν*, *Chriſtum*) Commemorat Paulus quinque beneficia, v. 1-4, quorum quartum & quintum arcte connexa erant: & quinque crimina, quorum quartum & quintum item arcte connexa erant. In mentione quinti beneficii expreſſe memorat Chriſtum: & in mentione quarti criminis indicat, id commiſſum fuiſſe in Chriſtum.

¶ *ἐπείρασαν*, *tentaverunt*) Num. XXI. 5. *Chriſtus*, Deus Ex. XVII. 2 Sæpe ea, quæ in V. T. de *Domino* enunciantur, in N. T. dicuntur de *Chriſto*. Rom. XIV. 10 f. *Tentatioque* illa, qua populus peccabat, ſingulari ratione *Chriſtum* offendit. Exod. XXIII. 20 ſs. XXXII. 34. Eſ. LXIII. 9. nam quum ex Petra, quæ Chriſtus erat, bibiſſent, v. 4, tamen de aquæ defectu querebantur. Num. XXI. 5. Proinde etiam, a ſerpentium ardoribus, exaltato ſerpente, *Chriſti* typo, ſervabantur. Quomodo Abraham vidit Chriſti diem: quomodo Moſes opprobrium Chriſti amplexus eſt: ſic Iſraëlitæ tentarunt Chriſtum. expreſſius tamen Chriſtum tentare poterant Corinthii.

10 *μηδὲ γογγύζετε*, *neque murmurate*) Conf. v. 22. Objectum murmurationis in V. T. *ſecundarium* fuere, Moſes & Aaron.

¶ *ἐγόγγυσαν*, *murmuraverunt*) Num. XVI. 41. Apud Moſen *murmur* erat ante *tentationem*: Paulus vero *murmur* poſt *tentationem* ponit ultimo loco, tanquam ſimillimum ei peccato, in quod incidere poterant Corinthii. qui infirmior eſt (coll. v. 22,) non debet *murmurare*. Ex. XVI. 8. 10 fin.

¶ *ἀπώλοντο*, *perierunt*) Ibid. v. 49.

¶ *ὀλοθρευτοῦ*, *exterminatore*) Conf. Sap. XVIII. 22. 25. Hebr. XI. 28 not.

11 *πάντα*, *omnia*) Reaſſumit, quæ dixit v. 6, & in hac anakephalæoſi addit, *omnia*, quod cum *typi* ſtat in appoſitione.

¶ *τύποι*) *exempla.*

¶ *ἐκείνοις*, *illis*) Conſtr. cum *contingebant.*

¶ *ἐγράφη*, *ſcripta ſunt*) Vſus Scripturæ V. T. maxime in N. T. viget. Ea *initio* non fuit perſcripta.

¶ *τὰ τέλη τῶν αἰώνων*, *fines ſeculorum*) οἱ αἰῶνες, cuncta, etiam priora *ſecula*; τὰ τέλη, in N. T. coll. Rom. X. 4. Pluralis habet vim magnam. omnia concurrunt & ad ſumma veniunt: beneficia & pericula, pœnæ & præmia. conf. v. ſeqq. Reſtat, ut Chriſtus veniat vindex & judex: quod dum fit, ipſi fines plures, includunt varias periodos inter ſe ſuccedentes.

¶ *κατήντησεν*, *devenerunt*) quaſi de improviſo. Non dicit, *qui in fines devenimus.* Idem verbum, c. XIV. 36.

12 *ὁ δοκῶν*) *qui* ſtat, & id ipſum *exiſtimat.*

¶ *ἑστάναι*, *ſtare*) *in beneplacito Dei.* v. 5.

¶ *μὴ πέσῃ*, *ne cadat*) v. 8. 5.

13 *πειρασμὸς*, *tentatio*) Tentatio humana eſt, ubi negotium eſt homini vel cum ſemet ipſo vel cum aliis ſui ſimilibus, homini ſuperabilis. huic opponitur *tentatio dæmoniaca*. conf. v. 20. 14

¶ *ὑμᾶς*) *vos.* Majora expertus Paulus: Corinthii, inexperti, ſecuriores erant.

¶ *οὐκ εἴληφεν*, *non cepit*) οὐκ, inquit, non οὐκέτι. Loquitur ergo de tentatione quadam, quæ in medio ſit. Ad εἴληφεν, *cepit* confer Luc. V. 5. 26. 2 Cor. XII. 16.

¶ πιστὸς

¶ *πιςὸς δὲ, fidelis vero*) Sermo conciſus, cujus membrum alterum ex altero ſupplendum. Adhuc non graviter tentati eſtis; id non veſtro, ſed Dei præſidio debetis: ſed nunc major tentatio imminet; in ea quoque tuebitur vos Deus: ſed vos etiam vigilate. Ita *vero* vim ſuam porrigit ad v. 14. *Fidelis* eſt Deus in præſtanda ope, quam & verbum ejus & priſtina opera *pollicentur.*

¶ *πειρασθῆναι, tentari*) ab hominibus aut dæmoniis.

¶ *δύνασθε, poteſtis*) ſcil. *ſufferre.* ex fine v.

¶ *σὺν, cum*) Deus nos ſinit modice tentari: & ſimul exitum providet.

¶ *καὶ, etiam*) indivulſo nexu.

¶ *ἔκβασιν*) *exitum*, qui fit paulatim, etiam dum aliqua *ſufferenda* reſtant. Idem vocabulum, Sap. II. 17. VIII. 8. XI. (14) 15.

14 *ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας, ab idololatria*) Conſequens ponitur, quo magis deterreantur Corinthii, pro antecedente: id eſt, fugite idolothyta, eorumque uſum religioſum, quatenus ſunt idolothyta. Hac cautione præmiſſa, uſum eorum civilem licitum quidem eſſe, ſed tamen hunc quoque cautum eſſe debere, docet v. 23 ſs.

15 *φρονίμοις, prudentibus*) quibus pauca verba, de hoc arcano, ſufficiunt ad *judicandum.*

¶ *κρίνατε ὑμεῖς, judicate vos*) vobis relinquo judicandum.

16 *τὸ ποτήριον, poculum*) Poculum ponitur ante panem; quia conſiderationi *cibi* magis ex inſtituto immoratur: v. 21. ponitur tamen, quia inſeparabile. Ordo hîc commutatus argumento eſt, corpus Chriſti ſeorſum accipi, non quatenus ſanguinem habet concomitantem. In mentione alimenti magis ſpectatur cibus, quam potus: ſed in myſterio redemtionis ſæpius nominatur ſanguis, quam corpus Chriſti. Hinc ordo promiſcuus Paulo.

¶ *τῆς εὐλογίας, benedictionis*) Eo diſtinguitur a poculo communi. Matth. XXVI. 27.

¶ *ὃ εὐλογοῦμεν, cui benedicimus*) Plurale, ut in *frangimus.* ſubaudi, *nos*, antiſtites & fideles, pro ſua quisque parte. conf. c. V. 4. Omnes, qui ſimul benedicunt, & frangunt, eo arctius ingrediuntur in communionem.

¶ *κοινωνία, communio*) Prædicatum hoc in abſtracto poſitum indicat, Subjectum item in abſtracto debere accipi: *poculum, quo utimur*: i. e. *uſus poculi.* (conf. Marc. VII. 30 not.) qui de hoc poculo bibit, eſt particeps ſanguinis Chriſti. ſic v. 18, *edentes.* Innuitur ſumma realitas. coll. v. 19 not.

¶ *τοῦ αἵματος, ſanguinis*) effuſi. Porro qui particeps eſt ſanguinis & corporis Chriſti, particeps eſt etiam ſacrificii in cruce peracti; conf. v. 18. particeps denique ipſius Chriſti. conf. oppoſitum, v. 20 fin.

¶ *τὸν ἄρτον*) Similis conſtructio, c. VII. 17. LXX, Num. XXXII. 4. Hîc denuo ſubauditur *τῆς εὐλογίας*, panis *benedictionis.*

¶ *τοῦ σώματος τοῦ χριςοῦ, corporis Chriſti*) *corporis*, pro nobis traditi. conf. oppoſitum, v. 20 init. Corpus Chriſti eſt etiam eccleſia, v. ſeq. ſed hîc innuitur ipſum corpus Chriſti, cui *ſanguis* contradiſtinguitur.

17 *ὅτι, quoniam*) Probat, poculum & panem eſſe *communionem.* nam panis per ſe non facit, ut veſcentes ſint unum corpus; ſed panis id facit, quatenus eſt *communio &c.*

¶ *εἷς*

¶ εἷς ἄρτος, *unus panis*) ſcil. *eſt*.

¶ οἱ πολλοὶ, *multi*) fideles.

¶ ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου, *ex uno pane*) adeoque etiam ex uno calice.

18 τοῦ θυσιαστηρίου, *altaris*) adeoque *Dei*. Is, cui offertur, ea, quæ offeruntur, altare, ſuper quo offeruntur, communionem habent: uti patet ex verſibus ſequentibus. conf. Matth. XXIII. 20 ſ.

19 τί, *quid*) In protaſi poſuit argumentum a ſacris chriſtianis & judaicis: nunc apodoſin daturus, προθεραπείαν adhibet per occupationem, ipſamque apodoſin εὐλαβῶς, in v. 20, implicite ponit: qui idolothyta edit, communionem, cum dæmoniis, colit. *Idolum* eſt lignum, præterea nihil: idolothytum, eſt fruſtum carnis, præterea nihil: at poculum illud & ille panis, de quibus v. 16, non eſt merum poculum, non panis merus.

20 ἀλλ', *ſed*) ſcil. *dico*.

¶ δαιμονίοις, *dæmoniis*) præ idolis.

¶ κοινωνοὺς, *ſocios*) Qui ſacrificiis gentium, dæmonia invitantibus, aderant, dæmoniis feneſtram aperiebant ad ſeſe invadendos.

¶ θεῷ, *Deo*) in cujus communione eſſe debetis. Deut. XXXII. 17: ἔθυσαν δαιμονίοις, καὶ οὐ θεῷ. Conf. Baruch IV. 7.

21 οὐ δύνασθε) *non poteſtis*, ſine maximo peccato.

¶ κυρίου, *Domini*) Chriſti.

¶ τραπέζης κυρίου, *menſæ Domini*) S. Cœna convivium eſt, non ſacrificium; in menſa, non in altari.

22 παραζηλοῦμεν) *irritamus*? nempe per idololatriam. v. 7. Ex. XX. 5. Affine הלאות ἀγῶνα παρέχειν. Es. VII. 13. Sic Deut. cap. cit. v. 21, αὐτοὶ παρεζήλωσάν με ἐπ' οὐ θεῷ.

¶ ἰσχυρότεροι, *validiores*) ut effugere poſſimus *zelum* ejus accenſum?

23 συμφέρει, *conducunt*) v. 33. Poteſtas, qua ἔξεστιν omnia, datur a *Deo*: συμφέρον, utilitas eſt *mea*: οἰκοδομὴ, ædificatio, eſt *alterius*.

25 μηδὲν ἀνακρίνοντες, *nihil dijudicantes*) utrum ſit idolothytum, nec ne. Sæpe curioſitas plus nocet, quam ſimplicitas.

¶ διὰ τὴν συνείδησιν, *propter conſcientiam*) alienam, v. 29. cui conſulitur taciturnitate, ne commoveatur.

26 τοῦ κυρίου, *Domini*) non *idolorum*. Ps. XXIV (XXIII) 1, τοῦ κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς. Ps. L (XLIX) 12, ἐμὴ γάρ ἐστιν ἡ οἰκουμένη καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς.

¶ πλήρωμα, *plenitudo*) etiam omnes cibi.

27 θέλετε πορεύεσθαι, *vultis ire*) Id Paulus non valde probat, nec prohibet.

28 τὸν μηνύσαντα καὶ τὴν συνείδησιν, *indicantem & conſcientiam*) ἓν διὰ δυοῖν. μηνύω notat indicium rei ſerium.

29 τὴν ἑαυτοῦ) *tuam ipſius*, coll. v. præc. vel potius, quia ibi ſermo eſt in plurali, *meam ipſius*, coll. eo, quod mox ſequitur.

¶ ἑτέρου, *alterius*) de quo v. 28.

¶ ἡ ἐλευθερία μου, *libertas mea*) i. e. *ego cum libertate* conſcientiæ meæ. ſic mox, *ab aliena conſcientia*, ab alio, cum ejus conſcientia impedita.

¶ κρίνεται, *judicatur*) i. e. conſcientia illius infirma non poteſt meam conſcientiam libertate privare.

¶ ἄλλης) *aliena*. Hoc vim habet majorem, quam ſi dixiſſet, *alterius*.

30 ἐγὼ, *ego*) Hoc facit ad *poteſtatem*.

¶ τί βλασφημοῦμαι; *quid blaſphemor?*) ab

ab eo, qui libertatem non capit. i. e. nemo poteſt me *reprehendere* (ſed gravius eſt *βλασφημεῖν*) quaſi contra *meam* conſcientiam faciam.

¶ *ὑπὲρ οὗ*, *pro quo*) i. e. cur pro mea gratiarum actione mihi probra ingeruntur?

¶ *εὐχαριστῶ*, *gratias ago*) Gratiarum actio cibum omnem ſanctificat: auctoritatem idolorum, negat; Dei, aſſerit. 1 Tim. IV. 3 ſ. Rom. XIV. 6.

31 *εἴτε*, *ſive*) Magnum axioma. Conf. Ier. XXII. 15. 16.

¶ *εἴτε τι ποιεῖτε*) *ſive facitis aliquid*, quod vel magis vel etiam minus commune ſit, quam edere & bibere.

¶ *εἰς δόξαν θεοῦ*, *in gloriam Dei*) cum gratiarum actione & proximi ædificatione.

32 *τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ*, *eccleſiæ Dei*) eccleſiæ ſanctæ, ex Iudæis & gentibus vocatæ. Eadem appellatio, c. XI. 16. 22.

33 *πάντα*) *κατὰ πάντα*.

¶ *πᾶσιν*, *omnibus*) Iudæis, Græcis, Chriſtianis.

¶ *ἀρέσκω*, *placeo*) in conſcientia illorum.

¶ *ἵνα σωθῶσι*, *ut ſerventur*) Ex eo dijudicandum *utile*.

CAP. XI.

1 Μιμηταί μου, *imitatores mei*) Hunc verſum priori addit, ut oſtendat, ſummum exemplum eſſe Chriſti, non ſuum.

¶ *χριστοῦ*, *Chriſti*) qui *non ſibi ipſi placuit*, Rom. XV. 3, ſed ſe ipſum ſaluti noſtræ impendit. Eph. V. 2.

2 *ἐπαινῶ*, *laudo*) Non alibi tam expreſſe laudat Paulus ullos, ad quos ſcribit: hîc autem ſcribere inſtituit de re quapiam, quæ proprie non cadit ſub *παραγγελίαν*. conf. v. 17: qua in re ſi tamen rationibus ab ipſo allatis, & mori ſanctorum, v. 16, quem ut ſtringentiorem poſtremo ponit, obſecuturi ſint, *laude* dignos fore ſtatuit Corinthios, neque eos aut *Petri aut ſuam indignationem incurſuros* eſſe edicit.

¶ *πάντα*) *κατὰ πάντα*.

¶ *μου*, *mei*) Conſtr. cum *meminiſtis*; vel cum *omnia*, c. XVI. 14.

¶ *παρέδωκα-παραδόσεις*, *tradidi-traditiones*) Hoc dicitur de doctrinis ſive coram ſive per literas impertitis, ſive ad myſteria ſive ad ritus ſpectent: v. 23. c. XV. 3. 2 Theſſ. II. 15. magis tamen de ritibus. Verſu 23 dicit, ſe, de cœna dominica, & accepiſſe & tradidiſſe: ſed hoc loco tradidiſſe ſe dicit; accepiſſe, non dicit.

3 *δὲ*, *autem*) De hac re Paulus antea Corinthiis nihil videtur præcepiſſe, ſed nunc primum, cum opus eſſe intelligeret, ſcripſiſſe. *volo*, apertam facit profeſſionem animi.

¶ *ὅτι*, *quod*) Etiam ritualia ex moralibus reſolvenda, ut eis congruant. Dices: Quomodo virum ad aperiendum caput, mulierem ad operiendum movet una eademque capitis (i. e. Chriſti virive) ratio? Reſp. Chriſtus non conſpicitur: vir, conſpicitur. ſic velamen ejus, qui Chriſto ſubeſt, non conſpicitur; ejus, quæ viro ſubeſt, conſpicitur.

¶ *ἀνδρὸς*, *γυναικὸς*, *viri*, *mulieris*) etiamſi non vivant in matrimonio. v. 8 ſeq.

¶ *ἡ κεφαλὴ*, *caput*) Alludit hæc appellatio ad caput proprie dictum, de cujus habitu agit. v. ſeq. Affine illud vulgatum, *Princi-*

Principal. Articulus ἡ mox bis eſt ex hoc inciſo ſubaudiendus.

¶ κεφαλὴ χριςȣ̃, *caput Chriſti*) c. III. 23. XV. 28. Luc. III. 23. 38. Ioh. XX. 17. Eph. III. 9, ubi Deus omnia per Chriſtum condidiſſe dicitur: ergo Chriſti caput eſt.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) v. 12.

4 προσευχόμενος ἢ προφητεύων, *orans aut prophetans*) præſertim in *eccleſia*, v. 16, & *conventu*. v. 17.

¶ κατὰ κεφαλῆς, *in capite*) Habitus capitis, partis præcipuæ, toti corpori dignitatem affert.

¶ ἔχων) *habens*, i. e. *ſi habeat.* Viri Corinthii non velabantur: & in eo ipſo mulieres imitabantur viros. ad eas ergo refutandas Paulus conditionate loquitur de viro.

¶ τὴν κεφαλὴν αὐτȣ̃, *caput ſuum*) *caput*, proprie dictum, ut modo hoc verſu, coll. not. ad v. 6. Alias vir operto capite orans, plus peccaret in Chriſtum, quam mulier in virum, capite aperto.

5 πᾶσα δὲ γυνὴ, *omnis vero mulier*) δὲ *vero* facit epitaſin. Toto hoc loco mulier potiſſimum, Corinthia præſertim, admonetur.

¶ προσευχομένη ἢ προφητεύȣσα, *orans aut prophetans*) Ergo ab his officiis mulieres non plane ſunt excluſæ: certe Corinthiæ id faciebant, quod quatenus liceat, Paulus differt ad cap. XIV, nempe extra conventum ſolenniorem.

¶ ἀκατακαλύπτῳ, *non velato*) Velamen natura poſcit: ſed ſinciput cum facie, & occiput, quouſque velandum ſit, moribus populorum relinquitur. Veriſimile eſt, Ieſum & diſcipulos ejus fuisſe operto capite, Iſraëlitico more. unde regula non eſt univerſalis, neque antiquior Paulo. Et παράδοσις erat; non regula ſtricte dicta, ſed inſtitutum, *eine Verordnung.* Quæritur hoc loco, quid de *Capillamentis* habendum ſit? Primum ea pro περιβολαίῳ ſive tegmine capitis non habenda videntur: nam ſunt comæ imitamentum, &, ubi ea tenuior, ſupplementum, hodie interdum valetudinis cauſa prope neceſſarium, ac faciem nihilo magis velant, quam capillus cujuſque viri proprius: neque enim, ſi mulieres talibus uti ſolerent, eæ pro ſat velatis haberentur. Itaque caput viri vix magis, dum orat, quam dum non orat, per ea dehoneſtatur. Revera tamen capillamentum, prolixum præſertim & ſilvæ ſuæ luxuria a ſimilitudine comæ naturalis degenerans, eſt quiddam adventitium, & ortum ætatemque habet a ſuperbia vel certe a mollitie vel voluntaria vel falſam neceſſitatem contrahenti: *ab initio non erat ſic; neque ita ſemper erit.* Paulus, ſi hodie eum conſulere poſſemus, eos, credo, qui capillamenta jam gerunt, non cogeret protinus ex toto abjicere; ſed eos certe, qui nondum gerere cœperunt, ut quiddam viros eoſque orantes minime decens, in perpetuum dedoceret.

¶ ἐςι, *eſt*) Talis mulier non differt a raſa.

6 κειράσθω, *tondeatur*) Quale occiput eſt natura in viro & muliere; tale fere ſinciput eſſe decet cultu. v. 14 ſ. Imperativus permittens; ſed permiſſio habens mimeſin ſive deductionem ad inconveniens. Dedecet raſura moniales.

¶ αἰσχρὸν, *turpe*) Sic, *dedecus*, v. 14. Oppoſitum, *decorum*, v. 13, *gloria*, v. 15.

¶ τὸ κείρασθαι ἢ ξυρᾶσθαι) Hoc plus eſt, quam illud. Mich. I. 16, ξύρησαι καὶ κεῖραι. ξυρᾶται ſinciput: κείρεται occiput.

Gradatio apud Micham, l. c. ſequitur, in *latitudine* raſuræ.

7-10 ὀυκ ὀφείλει κτλ. *non debet &c.*) Magis liber eſt viro, præſertim extra actum orandi & prophetandi, habitus capitis, quam mulieri.

¶ κατακαλύπτεσθαι, *velari*) Verſus 7 & 10 exactum habet antitheton. Obſerva primum, *non debet* & *debet*. dein de aſpice diagramma: Vir *non debet* velari: quia vir eſt *A* imago Dei *B* & gloria Dei. at mulier *debet* velari: *C* quia eſt gloria viri; *D* & propter angelos. Vir, inquit, eſt imago Dei; ſubaudi, *& Chriſti*, ex v. 3. (vid. v. 8. coll. v. 12. ἐκ, *ex*, de viro & de Deo; at διὰ, *per*, de muliere:) non ſolum propter ipſam poteſtatem in mulierem, ſed etiam propter poteſtatis cauſas, ſcil. quia mulier eſt ex viro: eſt autem ex viro, *quia* (γὰρ) propter virum condita eſt. At vir propius & ex Deo & ſub Deo eſt; & ſic Deum repræſentat. Porro quia vir eſt imago Dei, eſt idem gloria Dei. conf. *gloria*, 2 Cor. VIII. 23. *Mulier autem eſt gloria viri*: quia vir caput & dominus mulieris. Non, *imago & gloria viri*; ſed tantum, *gloria viri*, ait, ſermonem quaſi ſuſpendens. Gloriam autem viri eſſe probat v. 8 & 9 quaſi per parentheſin: ex quo etiam colligi poteſt, cur vir ſit *imago & gloria Dei*. Nunc quum mulier eſt gloria viri, poſſet eadem dici imago viri: ſed hoc Paulus alio ſermone rependit, & ait, *propterea*, quia ſcil. mulier eſt gloria viri, debet velari *propter angelos*. etenim in diagrammate, quod modo poſuimus, *D* habet ſe ad *A*, uti *C* ad *B*. Hujus breviſſimi noëmatis ſententia ex ipſis verbis adjectis elici debet: mulier *ſe tegat* propter angelos, i. e. quia etiam angeli teguntur. ſicut ad Deum ſe habent angeli: ſic ad virum ſe habet mulier. Dei facies patet: velantur angeli. Es. VI. Viri facies patet: velatur mulier. Neque eo pacto vir ſupra angelos effertur: ſed conſideratur duntaxat, quatenus Deum repræſentat erga mulierem, quod de angelis dici nequit. Velari autem maxime debet mulier orans & prophetans. nam viri præ muliere eſt orare & prophetare: quum ergo mulier eas partes ſumit, tum maxime opus eſt aliqua proteſtatione, mulierem tamen viro inferiorem eſſe merito libenterque. Externusque corporis habitus, humilitatem cordis, angelis non pervii, oſtendens, & ordo, ipſos angelos delectat: qui etiam ordinem tuentur, & res humanas ſpectant in eccleſiæ cœtu: c. IV. 9. Eph. III. 10. conf. Eccl. V. 5: ubi LXX πρὸ προσώπου θεοῦ· ab angelis ad increatum angelum concluditur ut a minori ad majus. adde Ps. CXXXVIII. 1. Sin minus, mulier ea difformitate offendit angelos, Matth. XVIII. 10. 31. Offendere autem angelos eo minus debet, quia mulier etiam aliquanto magis, quam vir, tutela angelorum eget. Eget autem magis, ob infirmitatem propriam, perinde ut minores. Matth. l. c. coll. not. ad Greg. Thaum. Paneg. p. 160. ſicut etiam *dæmones* magis inſidiantur mulieri, 2 Petr. II. 19 fin. cum ſeductione & deviċtione proportionem habet jus adverſus ſeductum & devictum. atqui mulier prior devicta fuit. vel etiam eam magis appetunt impuri illi quamlibet ſpiritus, quos ob pabuli aviditatem Græci φιλούλους vocant. conf. Matth. VIII. 31. XII. 43. Hæc magna viri præ muliere excellentia temperatur verſu 11. 12, per ἐπιθεραπείαν, ne vir ſe efferat, neve mulier ſe contemtam putet. Iac. Faber Stapulenſis: *Vir immediate factus eſt a Deo, imago & ſimi-*

ſimilitudo Dei, ad ejus gloriam: mulier vero mediante viro, quaſi velamine inter eam & Deum poſito. medium enim, ut interſtitium & velamen quoddam eſt. Ad quod myſterium deſignandum, cum vir ſe convertit ad Deum, quod maxime aut orans aut prophetans facit, detecto capite, quaſi nullum inter ſe & Deum velamen habens, ſuæ creationis honorem, ut eſt, Deo offerens, id facere debet: mulier autem capite velato, ſuam creationem agnoſcens, & ut decet, honorem Deo offerens: ſecundo loco, & gloria viri intermedia. eſt enim vir prima & immediata gloria Dei: mulier mediata & ſecunda, & immediate gloria viri, & ipſius viri gratia facta. Idem Stapulenſis: *Et vir & angeli*, inquit, *immediate creati ſunt a Deo; & ideo nullum velamen in hujus rei ſymbolo debet habere vir, cum convertitur ad Deum, non ſecus ac angeli: at mulier non ſolum propter virum habere debet, ſed etiam propter angelos. ſuperbia enim eſſet, ſi creationem ſuam angelis faceret æquam, cum hanc poteſtatem habeat mediante viro. Quid eſt enim, mulierem poteſtatem habere, & debere quidem habere in capite, niſi mediante viro, mediante capite, qui vir ejus eſt?* Hæc cordatus lector ad noſtra dextre attemperabit.

8 οὐ γὰρ, *non enim*) Sicut ad primum virum ſe habet mulier ſua; ſic totum genus mulierum ad viros.

¶ ἐξ ἀνδρὸς, *ex viro*) ex viri coſta.

10 ὀφείλει, *debet*) Hoc verbum differt a δεῖ, *oportet*. ὀφείλει notat obligationem, δεῖ neceſſitatem; illud morale eſt, hoc quaſi phyſicum: ut in vernacula *wir ſollen und müſſen.*

¶ ἐξουσίαν ἔχειν) *poteſtatem habere, ſuper capite.* Ex antitheto illo verſûs 7 & 10 patet, *poteſtatem* idem eſſe, quod κάλυμμα, *tegumentum.* ſic Gen. XX. 16, כסות עינים LXX, εἰς τιμὴν τοῦ προσώπου σου· *in tegmen*, i. e. in teſtimonium intemeratæ caſtitatis matrimonialis. E diverſo caput mulieris e viri *poteſtate* per adulterium egreſſæ vel certe ea de re ſuſpectæ ἀποκαλύπτειν *aperire* juſſus eſt ſacerdos, Num. V. 18. Cum utroque loco illo congruit præclare hic locus: tantum ἐξουσία *poteſtas* vocabulum aptius hîc fuit, quam τιμὴ, *honor.* Nec plane alienum fuerit conferre illud Ps LX. 9: *Ephraim robur capitis mei.* Ἐξουσίαν dicit Paulus per metonymiam elegantem, ſigni pro ſignato; vel etiam elementem, relati, pro correlato, ὑποταγὴ aut ſimili: niſi potius eſt ſignum, quo proteſtetur & confiteatur mulier, ſe, quanquam oret ac prophetet, tamen viro eſſe inferiorem; qua demum conditione *poteſtas* ei obtingit orandi & prophetandi, ſine ſigno illo non exercenda. Atque hæc appellatio eo eſt convenientior, quod affinis eſt τῷ δόξα, *gloria*, v. 15. & ἐξουσία etiam de angelis dicitur.

11 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) *in Chriſto*, per quem & vir & mulier & conditi & redemti ſunt. Reſpectu Chriſti, h. l. & reſpectu Dei, v. ſeq. jam magis diſparet differentia viri & mulieris, Gal. III. 28, quam reſpectu angelorum. Itaque verſus 9. 10. 11 & 12 in clauſulis ſibi eleganter reſpondent.

12 ἡ γυνὴ ἐκ τῦ) Hìc duntaxat & v. 10 adduntur articuli. In v. 10 eſt relativa vis ad v. 9, & in verſu 12 ad v. 11.

¶ ἐκ-διὰ, *ex-per*) Differunt particulæ. mox, de Deo, etiam *ex* dicitur.

¶ πάντα, *omnia*) vir, mulier, & alterius utrius mutua ab altero dependentia.

13 ἐν ὑμῖν αὐτοῖς, *in vobis ipſis*) ſine longa explicatione.

¶ ἐςι) *eſtne*? Directa interrogatio, uti c. VI. 5.

¶ γυναῖκα - τῷ θεῷ, *mulierem - Deo*) Exprimit Paulus ſaltum, quem mulier non velata faciat, & *virum* & *angelos* prætergrediens. Egregia hypotypoſis, quamlibet brevis.

14 ὐδὲ αὐτὴ) *ne ipſa quidem* natura, ex qua facillime omnes diſcunt.

¶ ἡ φύσις) *natura*, ejusque de decoro lumen.

¶ ἐὰν κομᾷ) *ſi* magnam *habeat comam*, inſtar *tegminis*. non enim plane tonſus eſſe jubetur.

¶ ἀτιμία, *dedecus*) ſcil. ſi id ſine cauſa faciat. nam interdum etiam viros decet coma. Num. VI. 5. 2 Sam. XIV. 26. Act. XVIII. 18. Qui comam quamlibet longam habebat Nazir, debuit eam retinere.

15 ἀντὶ περιβολαίυ, *pro tegmine*) Non quin accedere debeat *tegmen* artificiale: ſed quod coma prolixior documento ſit, capitis quam maxime velandi. naturæ debet reſpondere voluntas.

¶ δέδοται, *data eſt*) per naturam.

16 εἰ δὲ, *ſin autem*) Præciſio, uti c. XIV. 37. Perſpicit Paulus, nonnulla poſſe excipi: ſed ea reprimit auctoritate.

¶ δοκεῖ φιλόνεικος, *videtur contentioſus*) Talis diſputator putaret, ſe recte contendere: ſed Paulus appellat *contentioſum*. hoc dicit: *ſi quis vult contendere*, *idque ſe jure facere autumat*. Habet hæc periocha aliquid ad Corinthios modeſtiam docendos potius, quam ad omnes obligandos ſpectans. conf. 2 Cor. II. 9. Nam inprimis φυσίωσιν eorum compeſcit. conf. c. XIV. 34-38.

¶ ἡμεῖς, *nos*) doctores veſtri, ex Hebræis.

¶ συνήθειαν, *conſuetudinem*) ut mulier caput non tegat, orans præſertim.

¶ αἱ ἐκκλησίαι τῦ θεῦ, *eccleſiæ Dei*) quæ non contemni debent. c. XIV. 36.

17 τῦτο) *hoc*, quod ſequitur.

¶ παραγγέλλω, *jubeo*) Domini nomine. v. 23. Cap. XIV. 37.

¶ ὐκ ἐπαινῶν, *non laudans*) Oppoſitum: *laudo*. v. 2. Hoc antitheto duæ partes hujus capitis arcte connectuntur. in altera erant probi; in altera peccabant Corinthii.

¶ εἰς τὸ κρεῖττον, *in melius*) Conventus fidelium ſemper debebat proficere in melius.

¶ εἰς τὸ ἧττον, *in deterius*) adeoque *in judicium*. v. 34. Initio Paulus loquitur mitius. Paronomaſia, κρεῖττον, ἧττον.

18 πρῶτον, *primum*) Hoc, non ſubſequente *deinde*, moratam facit orationem. Conventus etiam in uſu chariſmatum poterat apud Corinthios fieri in melius. c. XIV.

¶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, *in eccleſia*) *Eccleſia* hìc vergit ad ſignificationem loci. ἐπὶ τὸ αὐτὸ, v. 20.

¶ σχίσματα) *ſchiſmata*, non modo in ſenſibus, c. I. 10, ſed etiam in cœtibus, v. 21.

¶ μέρος,

¶ *μέρος τι, ex parte*) Excipit innocentes: & miti ſermone utitur.

¶ *πιςεύω, credo*) ſalvo amore. c. XIII. 7.

19 *καὶ αἱρέσεις, etiam hæreſes*) *Schiſmata* & *hæreſes* hoc loco de una re dicuntur; neque *etiam* pertinet ad faciendum diſcrimen; ſed hoc ſignificat: non modo multa bona, neque modo *offendicula*, c. VIII. 9, ſunt penes vos, ſed etiam hæreſes ſive diverſas ſententias & plerunque naſcentia ex iis ſchiſmata eſſe oportet. Harum neceſſitas tum & eſt, & conducit piis, ubi admixti eis ſunt *minus probati.* Schiſma eſt diſceſſus mutuus; hæreſis, diſceſſus unius partis, ab unitate eccleſiæ, vel in fide, vel in cultu.

¶ *οἱ δόκιμοι, probati*) Tales ergo certe nonnulli erant. Sermo ἀςεῖος: nam voluit dicere: ut *minus probati* fiant palam.

20 *συνερχομένων οὖν ὑμῶν, convenientibus ergo vobis*) *Ergo* facit ad reaſſumendum ſermonem v. 18.

¶ *οὐκ ἔςι φαγεῖν*) *non eſt edere.* i. e. *non contingit edere*: eſus impeditur, videlicet, quia panis avertitur. ideo notanter ait, *edere.* Locutio indefinita. Interdum perveniebant ad cœnam dominicam ipſam edendam: v. 26. interdum excludebantur, nonnulli certe, qui tardius adveniebant, non exſpectati. v. 33. Sic ἐςὶ cum infinitivo, Hebr. IX. 5. Sic non ſemel Chryſoſtomus. vid. ad l. 2. de Sacerd. p. 388. Similis uſus verbi *γίνεται.* Act. XX. 16. Sic אין לשמור 2 Chron. V. 11. אין לבוא Eſth. IV. 2. *οὐκ ἔςιν ἆραι* LXX, 1 Chron. XV. 2. *οὐκ ἔςι πρός σε ἀντιςῆναι,* 2 Chron. XX. 6. & plane Gen. VI. 21, *καὶ ἔςαι σοὶ καὶ ἐκείνοις φαγεῖν.*

¶ *κυριακὸν, dominicam*) Antitheton: *propriam.* v. ſeq.

21 *ἕκαςος, unusquiſque*) G. Raphelius: *Moris fuit Athenis*, inquit, *Socratis ætate, ut, qui ad cœnam conveniebant, ipſimet ſinguli aliquid obſonii afferrent: quod non ſemper in commune apponebant, ſed plerunque quisque ſuo veſcebatur.* inde inducto Xenophontis teſtimonio, infert: *Quem morem, indicio eſt hic ipſe apoſtoli locus, illa etiam tempeſtate a Corinthiis, jam Chriſtianis, eatenus ſervatum fuiſſe, ut celebraturi S. Cœnam, ſi non alios etiam cibos, panem certe & vinum in eccleſiam afferrent, ex quibus deinde partes ſumebantur, quæ conſecrabantur in euchariſtiam. Primum enim* ἴδιον δεῖπνον *vocat Paulus ſine dubio, quem quisque cibum domo attulerat, in quem quaſi jure ſuo irruebant, non exſpectatis ceteris. Deinde* οἱ μὴ ἔχοντες *v. 22 non alii poſſunt intelligi, quam tenuiores, in quorum conſpectu non ſine contemtu ipſorum intemperanter epulabantur ditiores, ante diſtributionem cœnæ dominicæ, cujus fruendæ cauſa aderant pauperes, cibis nullis præterea ſibi paratis.*

¶ *προλαμβάνει, præſumit*) cum deberet exſpectare, v. 33.

¶ *ἐν τῷ φαγεῖν, in edendo*) Sermo de paſtu corporis, v. 33 ſ. a quo S. Cœna longiſſime differt.

¶ *καὶ, &*) & *alius quidem* (non habens) *eſurit* (& ſitit:) *alius vero* (habens, ſaturatur &) *ebrius eſt.* Alter plus juſto habet ſibi, alter minus.

22 *γὰρ, enim*) Interrogando urget.

¶ *οἰκίας, domos*) v. 34.

¶ τῆς

¶ τῆς ἐκκλησίας, *eccleſiam*) cujus melior pars, pauperes. Iac. II. 5.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Dignitas eccleſiæ.

¶ καταφρονεῖτε, *contemnitis*) quum id, quod *domi* facere poteratis, in eccleſia facitis ſeorſum.

¶ μὴ ἔχοντας, *non habentes*) *Habentes*, locupletes: *non habentes*, egeni.

¶ οὐκ ἐπαινῶ, *non laudo*) Μείωσις. Valde reprehendendi eſtis.

23 ἐγὼ γὰρ παρέλαβον, *ego enim accepi*) immediate. *Magna ergo veneratione ad id auguſtiſſimum myſterium accedere oportet, quod, dum in terris adhuc eſſet, inſtituit Dominus, ut ex Matthæo, Marco & Luca aperte cognoſcitur: & quod, ubi cælos ſcandit, revelatione ſancto apoſtolo ejus Paulo facta, adhuc innovavit.* Iac. Faber Stapulenſis.

¶ ἀπὸ τοῦ κυρίου, *a Domino*) Ieſu Chriſto.

¶ παρέδωκα, *tradidi*) coram.

¶ ὁ κύριος ἰησοῦς, *Dominus Ieſus*) Hoc, *Ieſus*, conſiderate additur. Modo dixerat, *a Domino*.

¶ ἐν τῇ νυκτὶ, *in nocte*) Inde *Cœna* dicitur. Conf. Ex. XII. 6. quanquam de agno paſchali tempus dici expreſſe præceptum eſt; de Euchariſtia, non item.

¶ ᾗ παρεδίδοτο, *qua prodebatur*) Hoc plane conſiderate ſic effertur. nam proditio abrupit converſationem Ieſu cum diſcipulis. conf. not. ad v. 26.

24 ἔκλασε, *fregit*) Ipſa fractionis mentio, diſtributionem involvens, refutat *proprietatem* Corinthiacam. v. 21.

¶ τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον, *quod pro vobis frangitur*) Apud Lucam, *quod pro vobis datur.* In S. Cœna, cum pane *fracto*, corpus Chriſti, quod pro nobis in mortem datum eſt, ſumitur & editur, tanquam verus cibus: quanquam niſi *fractio* panis tum communi pridem uſu recepta eſſet, Dominum adhibiturum eam fuiſſe, nemo ſpoponderit. Paſſio natura prior eſt, quam euchariſtia: ideo inſtitutio S. Cœnæ quam proxime ante mortem Chriſti facta eſt. Itaque corpus Chriſti dicitur *datum* reſpectu paſſionis per ſe: *fractum*, reſpectu paſſionis corpus Dominicum ad edendum aptantis; & τὸ *datum* connotari, docet τὸ *pro vobis*, ut ſit locutio conciſa, hoc ſenſu, *Quod pro vobis* datur & vobis *frangitur.* Hæc ad communem quidem lectionem, quæ habet κλώμενον, ex verbo ἔκλασε proxime præcedente: ſed Alexandrina lectio non habebat participium, ut patet ex libro *Cyrilli* contra Neſtorium quarto; unde alii ſupplevere διδόμενον, ex Luca. Nervoſa ſententia, *corpus meum, quod pro vobis*: uti Ioh. VI. 51 in codd. vet. *caro mea pro mundi vita.*

25 μετὰ τὸ δειπνῆσαι, *poſt cœnam*) Itaque vos, Corinthii, a ſacra Cœna debetis ſejungere epula communia.

¶ ὁσάκις, *quoties*) Non præcipitur, *quoties*: ſed ſæpe edendum ac bibendum eſſe, indicatur.

¶ πίνητε, *bibatis*) hoc poculum. v. 26.

¶ εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, *in mei memoriam*) Hoc Matthæus & Marcus præſupponit: Lucas ſemel ponit; Paulus bis, quia ad inſtitutum ejus maxime facit. Sacrificia vetera faciebant ad *memoriam peccatorum*: Hebr. X. 3. ſacrificium corporis Chriſti, ſemel peractum, recolitur per *memoriam remiſſionis.*

26 τὸν θάνατον τοῦ κυρίου, *mortem Domini*) *mortem*, qua Chriſtus immolatus eſt pro

pro nobis. Sic quoque in apocalypſi *agnus* ut *mactatus* memoratur.

¶ *καταγγέλλετε annunciatis.* Indicativus, cum *enim*, refertur ad *tradidi.* v. 23. Corinthios ex ipſa eorum praxi qualicunque convincit. *annunciantur* nova: & mors Domini ſemper nova eſſe debet memoriæ noſtræ. Ex. XIII. 8, *καὶ ἀναγγελεῖς, & annunciabis*: de Paſchate. unde lectio illa paſchalis dicitur הגדה *annunciatio.* Etiam *Syro* eſt indicativus.

¶ *ἄχρις οὗ, usque dum*) Hoc deducit Paulus ex particula ἕως Matth. XXVI. 29. Quicquid nobis per abitum Chriſti decedere videtur, id per S. Cœnam quaſi per quiddam æquivalens compenſatur, ut a diſceſſu Domini ex oculis credentium, usque ad adventum ejus viſibilem & glorioſum, Ipſum, quem tantiſper non videmus, tamen habeamus. *Quod Redemtoris noſtri conſpicuum fuit, in ſacramenta tranſivit.* Leo M. ſerm. 2 de aſcens. Ideo dicitur, *in mei recordationem*: qua recordandi ratione non opus fuit, quamdiu ipſe cum diſcipulis fuit; unde etiam S. Cœnam non citius inſtituit, ſed ea nocte, qua proditio converſationem Ieſu in terra viſibilem abrupit: tum vero inſtituit, ne cum viſu etiam memoria intermitteretur. Quæres: cur non inſtituerit S. Cœnam illis XL diebus inter reſurrectionem & aſcenſionem? Reſp. 1. Quia maxime pertinet ad memoriam *mortis* ejus. 2. Sacra Cœna eſt ſpecimen communis quaſi convictus cum Chriſto in cœlo: at poſt reſurrectionem ſuam Chriſtus non edit & bibit cum diſcipulis; ſed tantum edit, & eo tantum fine, ut eos convinceret de ſe ipſo vere reſuſcitato & præſente. Hæc memoria eſt intima & vividiſſima, ut eſt liberorum erga parentes, ſponſæ vel conjugis erga maritum, fratris erga fratrem, cum fide, amore, deſiderio, ſpe, gaudio, obſequio conjuncta, ſummam ſtatus chriſtiani complexa. Hæc ratio viget a clauſula ultimi cum diſcipulis convivii usque ad adventum Matth. XXVI. 29. Hoc myſterium duo tempora extrema conjungit.

¶ *ἂν*) quocunque tempore fiat adventus. Tum *bibetur novum.* Matth. XXVI. 29.

¶ *ἔλθῃ*) *venerit*, in gloria. c. IV. 5. Non dicitur *reditus.* Act. I. 11 not.

27 *ὥστε ὃς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον τοῦτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ κυρίου ἀναξίως*) Pridem ἢ legerunt aliqui pro *καὶ*, ſed manet *καὶ*, ut in eo quod ſubſequitur, *corporis ET ſanguinis.* Ex particula ἢ Pamelius ad Cyprianum de Lapſis fruſtra neceſſitatem communionis ſub utraque ſpecie impugnat. Particula disjunctiva, ſi quis Paulum ea uſum putat, tamen non ſeparat panem & calicem: alias poſſet calix æque ſine pane, ac panis ſine calice ſumi. Paulus bis, & cum pane, & cum calice, *recordationem* Domini Ieſu, verbis Ipſius, poſtulat: v. 24. 25. at apud Corinthios, in ea ratione, qua cœnam dominicam celebrabant, poterat aliquis ſimul & panem hunc edere & calicem Domini bibere, & tamen ſeorſum panem hunc indigne edere, *vel* calicem hunc indigne bibere, Domini recordatione in alteram utram duntaxat partem violata. v. 21. Quodſi quis jam tum in illa confuſione apud Corinthios panem ſine calice, *vel* calicem ſine pane ſumſit, ob id ipſum indigne ſumſit, & reus eſt factus corporis & ſanguinis Domini.

¶ *ἀναξίως, indigne*) Id faciunt, non modo qui plane pœnitentia & fide carent,

rent, ſed qui ſe non probant. Alia eſt indignitas edentis, alia eſûs. *Quidam ſane dicunt, quia non indignum, ſed indigne accipientem revocet a ſancto. Si ergo etiam dignus indigne accedens retrabitur, quanto magis indignus, qui non poteſt accipere digne?* Pelagius inter opera Hieronymi.

28 δοκιμαζέτω, *probato*) dijudicando ſe ipſum, dijudicando corpus Domini. v. 29. 31.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) quilibet, c. IV. 1. &, per ſe, indignus.

¶ οὕτως) *ſic* demum.

¶ ἐκ τοῦ) Præpoſitio exprimit circumſpectum animum: at τὸν ἄρτον, τὸ ποτήριον, facit ſermonem indiſcretos exprimentem. v. præc.

29 κρίμα) *judicium* aliquod, morbum, mortemve corporis. v. ſeq. ut, qui Domini corpus non diſcernunt, ſuo corpore luant. Non dicit, τὸ κατάκριμα, *condemnationem*.

¶ μὴ διακρίνων, *non dijudicans*) Conf. Hebr. X. 29.

¶ τὸ σῶμα, *corpus*) ſubaudi, *& ſanguinem*.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Antonomaſia, i. e. *Ieſu*. Eccleſia non dicitur *corpus Ieſu*, aut *corpus Domini*; ſed *corpus Chriſti*. hîc igitur de *proprio corpore Domini Ieſu* agitur.

30 διὰ τοῦτο, *propter hoc*) Cauſam hanc Corinthii non obſervarant: obſervari autem hodienum convenit.

¶ ἀσθενεῖς καὶ ἄρρωστοι, *infirmi & invalidi*) *infirmi* morbis minoribus & *invalidi* gravioribus. conf. Ap. II. 22.

¶ κοιμῶνται, *obdormiunt*) Verbum μέσον, præſcindens a ſtatu poſt mortem. 2 Petr. III. 4. Hîc tamen non denotat mortem diram.

31 διεκρίνομεν, *dijudicaremus*) ante factum.

¶ ἐκρινόμεθα, *judicaremur*) poſt factum. Concinne ponitur verbum ſimplex & compoſita; neque ſtatim additur, *a Domino*: ſed Paulus deinde aperit, *a Domino caſtigamur*. Ap. III. 19.

32 σὺν τῷ κόσμῳ, *cum mundo*) Mundo igitur certa eſt *condemnatio*, experti *caſtigationis*.

33 ὥστε, *itaque*) Reprehenſionem vitii bene ſequitur remedium & conſilium, quo ſimplicius, eo melius.

¶ ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Appellatio hæc convenit concluſioni.

34 πεινᾷ, *eſurit*) quo minus exſpectet. Occupatio.

¶ λοιπὰ, *reliqua*) de S. Cœna. nam mox in hac epiſtola item *diſponit* de ſpiritualibus.

CAP. XII.

1 Περὶ δὲ τῶν πνευματικῶν, *de ſpiritualibus autem*) Neutrum. c. XIV. 1. Mirere, in aliis epiſtolis non agi etiam de chariſmatis, quibus tamen non carebant aliæ eccleſiæ. c. XIV. 36. Gal. III. 5. 1 Theſſ I. 5. II. 13. Chariſmatum in eccleſiis Græcis abundantia potenter refutavit literatam Græcorum, ſed inanem, curioſitatem. Occaſionem Paulo ad Corinthios dedit abuſus eorum: veſtigiumque hoc ſapientiæ divinæ eſt, quod ſinguli libri Scripturæ ſacræ etiam N. T. proprias quaſdam habent tractationes. Corinthii abundabant donis *ſpiritualibus*: ac tamen habuit Paulus, quod ad eos ſcriberet,

cum

cum de ceteris, tum de hoc ipſo capite, idque ſine mora. coll. c. XI fin. Deſcribitur autem I unitas corporis, v. 1-27. II varietas membrorum & functionum, v. 27-30. III fundamentum recte exercendi chariſmata, v. 31 & cap. ſeq. toto, per amorem. IV comparatio chariſmatum inter ſe, c. XIV.

¶ ού θέλω ὑμᾶς ἀγνοεῖν, *nolo vos ignorare*) Hoc per ſynonymiam, quaſi poſt parentheſin, iteratur verſu 3.

¶ ἀγνοεῖν, *ignorare*) c. XIV. 38.

2 οἴδατε, *ſcitis*) Affine verbo *meminiſtis*, quod exſtat Eph. II. 11.

¶ οἴδατε, ὅτι, ὅτε ἔθνη ἦτε, πρὸς τὰ εἴδωλα τὰ ἄφωνα ὡς ἂν ἤγεσθε ἀπαγόμενοι) Expeditam hæc habebunt analyſin, ſi modo nervum hunc tenueris, ὅτι ἤγεσθε, *vos ductos eſſe*: ut τὸ ἤγεσθε non ſit ſyncategorema, ſed ipſum prædicatum. conf. Eph. II. 12, ubi ethnici & ethniciſmus item diſtinguuntur in enunciatione. Namque pro ὅτι ſive ὡς etiam conjunctim dicitur ὡς ὅτι, Germ. *wie daſs*, & ὅτι ὡς· idque interjecta alia vocula, ut apud Xiphilinum in Epitome Dionis, λεχθὲν αὐτῷ, ὅτι ἄρα ὡς ἀλέξανδρος ἐλθὼν αὐτὸν διαδέξεται· vel etiam parentheſi longiore, ut apud Xenophontem: ἐνταῦθα γνόντες οἱ μαντινεῖς ὡς, εἰ μὴ ἀποχρήσονται αὐτοῖς, ὅτι κτλ. itaque *quod* Græce geminatur, uti *an* in Hebræo, Gen. XVII. 17, ſubaudito *inquam*. Porro ἂν cohæret cum verbo ἤγεσθε· ut apud eundem Xenophontem, καιρὸς δὲ γράψαι ὡς ἂν ὀρθότατα ἑκατέρῳ χρῷτο. ubi Devarius (qui utrumque hoc Xenophonteum nobis commodavit) ἂν δυνητικῶς in conſtructionis diſtributione verbo χρῷτο adjungi docet. itaque ſumma ſententiæ manebit, ſi totum ὡς ἂν in conſtruendo ſeponas, uti 2 Cor. X. 9, ubi notat *quaſi*, quo pacto etiam hîc accipi poſſet. neque enim ἂν facile cum indicativo, qualis eſt ἤγεσθε, conſtruitur. Iam in ἤγεσθε ἀπαγόμενοι, paſſivum cum medio, ſimplex cum compoſito conſtructum: *ducebamini & abducebamini*; ductui cuilibet vos permittebatis. Huc redit fere Scholion Chryſoſtomi, a recentioribus ſine cauſa reprehenſum: οἴδατε, ὅτε ἕλληνες ἦτε, πῶς ἀπήγεσθε, ἑλκόμενοι τότε. Adde Caſtellionem. ἄφωνα, *muta*, epitheton aptum, coll. v. 3. *cæci* ad *mutos* ibatis, muti ad cæcos.

3 διὸ, *quapropter*) Infert theſin hanc, *ſpiritualia* eſſe apud Chriſtianos omnes & ſolos, i. e. eos, qui Ieſum gloria afficiunt: & fidem in Ieſum probari per illa. nam idola nil *ſpirituale* donant. deſtructa gentium ſuperſtitione, non item opus eſt donis miraculoſis. Viciſſim, qui Ieſum gloria afficit, Spiritum Dei habet: qui gloria non afficit, Spiritum Dei non habet. 1 Ioh. IV. 1 ſ. Paulus præbet criterium veri contra gentes; Iohannes, contra falſos prophetas.

¶ γνωρίζω ὑμῖν, *notum facio vobis*) Incognitæ Corinthiis antea fuerant ejuſmodi operationes divinæ. Ante has Pauli literas minus diſtinctam habebant cognitionem, non multo ante ex gentiliſmo erepti.

¶ ἐν πνεύματι θεοῦ, *in Spiritu Dei*) Mox, *in Spiritu ſancto*. Deitas & Sanctitas, ſynonyma, præſertim ubi ſermo eſt de S. Trinitate.

¶ λαλῶν, *loquens*) Hoc latiſſime patet. nam etiam ii, qui ſanationes & virtutes operantur, verbis uti ſolent. Antitheton ad *muta* idola.

¶ λέγει ἀνάθεμα, *dicit anathema*) ut faciebant gentes, ſed magis Iudæi. Eſtque ταπείνωσις. *Non dicit anathema*, i. e. maxime *benedicit.* Oppoſita, *anathema* & *Dominum.*

¶ εἰπεῖν, *dicere*) πνευματικῶς, *modo ſpirituali.*

4 διαιρέσεις, *diviſiones*) Hoc vocabulo LXX Hebraicum מחלקת exprimunt, de ſacerdotum ordinibus. Conf. *dividens*, v. 11.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton inter unum fontem & flumina multa.

¶ χαρισμάτων, *donorum*) Quæ v. 1 dixerat *ſpiritualia*, nunc, poſt mentionem Ieſu, appellat *dona.*

¶ πνεῦμα, *Spiritus*) Hoc verſu agitur de Spiritu S. v. 5, de Chriſto: v. 6, de Deo Patre: & his nominibus congruit appellatio chariſmatum, miniſteriorum, operationum. De Spiritu, tractatur v. 7 ſeqq. de Domino v. 12 ſeqq. de Deo, v. 28 ſeqq.

5 διακονιῶν, *miniſteriorum*) v. 28.

¶ ὁ δὲ αὐτὸς κύριος, *idem vero Dominus*) Filius Dei, quem Spiritus ſanctus glorificat per diaconos illos.

6 ἐνεργημάτων, *operationum*) v. 10.

¶ ὁ δὲ αὐτός ἐστι θεὸς, *idem vero eſt Deus*) *Deus*, operante Spiritu ejus. v. 11.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Aliquanto latius ſpectatur operatio Dei, quam munera Chriſti & chariſmata Spiritûs.

¶ ἐν πᾶσιν, *in omnibus*) Maſculinum, coll. *unicuique*, v. ſeq.

7 φανέρωσις, *manifeſtatio*) varia, per quam Spiritus ſeſe *manifeſtat*, per ſe abſconditus.

¶ πρὸς τὸ συμφέρον, *ad id quod conducit*) Id tractatur v. 12 ſ.

8-10 ᾧ· ἑτέρῳ· ἑτέρῳ· *huic: alteri: alteri*) Genera tria, coll. c. XIII. 8: & inter hæc ſpecies multas τὸ ἄλλῳ *alii* denotat, ſingulas ſub genere ſuo. ſic etiam c. XV. 39. 40. 41. ἄλλος diſtinguit ſpecies, ἕτερος genera. Viciſſim ἄλλος ad genera diſtinguenda adhibetur, ἕτερος ad ſpecies: Hebr. XI. 35. *Prophetia* ponitur hîc in ſecundo potius genere, quam in primo, quia in ſecundo talia enarrantur, quæ magis ad extra, ad infideles, valent, quam quæ in primo genere, ad fideles.

¶ διὰ, *per*) Mox κατὰ, *ſecundum*: ἐν, *in.* ſingula convenienter adhibita.

¶ λόγος, *ſermo*) Sermone exeruntur in eccleſia & ſapientia & cognitio.

¶ σοφίας - γνώσεως, *ſapientiæ - cognitionis*) *Cognitionem* Paulus, præſertim ad Corinthios, varie nominat, vel per ſe, 2 Cor. VI. 6, vel cum rebus affinibus: *ſermone & cognitione*, 1 Cor. I. 5. coll. 2 Cor. XI. 6. *fide & ſermone & cognitione & omni ſtudio*, 2 Cor. VIII. 7. *prophetiam* (de myſteriis) & *cognitionem*, adjunctis *linguis*, 1 Cor. XIII. 2. 8. *aut in revelatione, aut in cognitione, aut in prophetia, aut in doctrina*, c. XIV. 6. *ſapientiæ & cognitionis*, h. l. Col. II. 3. Eph. I. 17. III. 19. Loquitur ut de rebus, quæ Corinthiis ſint quotidianæ: hodie de ipſarum vocum vi & differentia ambigimus. Illud certum, quod, ubi Deo adſcribuntur, in ſolis objectis differunt: vid. Rom. XI. 33 not. ubi fidelibus tribuuntur, *Sapientia* magis in longum, latum, profundum & altum penetrat, quam *Cognitio. Cognitio* eſt quaſi viſus; *ſapientia*, viſus cum ſapore. *Cognitio*,

rerum

rerum agendarum ; *ſapientia* , rerum æternarum. quare etiam ſapientia non dicitur abroganda , c. XIII. 8. & cognitio eſt frequentior : uti de Corinthiis non tam illam , quam hanc prædicat Paulus. c. VIII. 1. II. 6. *prophetia* eſt prophetarum ; *ſapientia* , ſapientum ; reliqua *cognitio* , ſcribarum. Matth. XXIII. 34. Luc. XI. 52.

¶ τὸ αὐτὸ) *eundem* , per quem datur *ſermo ſapientiæ*.

9 πίςις, *fides*) *Fides* hîc non dicitur ea , quæ omnibus ſanctis eſt communis, ſed chariſma ſingulare, idque diſtinctum a quatuor ſpeciebus illis , quæ mox ſequuntur , & tamen cum iis magis, quam cum primo illo & tertio chariſmatum genere , v. 8 & v. 10 fine, conjunctum. Eſt ergo *Fides* hæc ardentiſſima & præſentiſſima apprehenſio Dei, in Ipſius potiſſimum voluntate, ad effectus vel in naturæ vel in gratiæ regno ſingulariter conſpicuos. idcirco conjungitur cum *operatione virtutum* , c. XIII. 2. (cujus potiſſima , quia proximo utiliſſima , ſpecies, *ſanationes* :) & cum *prophetia* cui affines *dijudicationes ſpirituum*, c. XIV. 37.) Rom. XII. 6. Atque ex hac , quam modo vidimus , deſcriptione patet, quomodo fides communis ſive ſalvifica , & miraculoſa , quæ chariſma eſt peculiare , vel conveniant vel differant; quomodo altera ſine altera , utravis autem ſine amore eſſe poſſit vel non poſſit. Omnipotentem Dei voluntatem apprehendere in Chriſto posſunt etiam homines juſtitiæ & amoris expertes : Matth. VII. 22. Voluntatem autem Dei in Chriſto nobis reconciliatam nonniſi ſancti homines. Et in his fides non alia eſt miraculoſa , alia ſalvifica ; ſed una eademque : eaque actu primo ſemper habet vim miraculoſam , ipſa enim tota eſt ſupernaturale quiddam , Eph. I. 19 , tametſi non ſemper eo gradu, eave occaſione, ut ſeſe exſerat. vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. § 416.

¶ χαρίσματα ἰαμάτων, *dona ſanationum*) *Non tantum intelliguntur miraculoſæ ſanationes* , *Act. V.* 15. *XIX.* 12. *XXVIII.* 8 , *ſed etiam gratioſa benedictio curationis ægrotorum per naturalia remedia : ſicut negari non poteſt* , *medicorum alios aliis eſſe feliciores* , *quod non tantum peritiæ ipſorum*, *ſed inprimis gratiæ divinæ tribuendum.* E. Schmidius. Poteſt hoc etiam ad reliqua applicari chariſmata. quippe ut rex Iudæ, amiſſis clypeis aureis, æneos ſubſtituit: ſic poſtquam eccleſia a puris chariſmatis deſcivit, Gratia tamen ſub humanis ſtudiis & ſubſidiis ſeſe occultius præbet, idque eo locupletius , quo plus ei loci datur.

10 προφητεία, *prophetia*) vid. ad Rom. l. c.

¶ διακρίσεις πνευμάτων, *diſcretiones ſpirituum*) ut poſſit aliis demonſtrare, qualem quisque propheta ſpiritum habeat. c. XIV. 29.

¶ γένη γλωσσῶν - ἑρμηνεία , *genera linguarum - interpretatio*) v. 30. c. XIV. 5. 13. 26 ſ.

11 βέλεται, *vult*) *Spiritus*. ſic, *ſicut voluit Deus*. v. 18. Singulis dat ſingula, vel aliqua , varia menſura.

12 οὕτω καὶ ὁ χριςὸς , *ſic etiam Chriſtus*) *Totus Chriſtus caput & corpus eſt. caput unigenitus Dei Filius* , *& corpus ejus eccleſia.* Auguſtinus. Congruit Ps. XVIII. 51 , *Uncto ſuo*, *Davidi & ſemini ejus*. ſic enim poſtulat accentus.

13 ἐν ἑνὶ πνεύματι, *in uno Spiritu*) Spiritus S. eſt in baptiſmo.

¶ εἰς ἓν σῶμα, *in unum corpus*) ut ſimus unum corpus, uno quippe Spiritu animatum.

¶ εἴτε ἰȣδαῖοι εἴτε ἕλληνες, *ſive Judæi ſive Græci*) qui maxime diverſa fuerant *corpora*, naturâ.

¶ εἴτε δȣ̃λοι εἴτε ἐλεύθεροι, *ſive ſervi ſive liberi*) qui maxime diverſa fuerant *corpora*, inſtituto.

¶ πάντες ἓν πνεῦμα) *omnes uno Spiritu* potati ſumus. Ioh. VII. 37 ſs. Hinc quoque corporis infertur unitas. Ad S. cœnam hîc immediate alludi non exiſtimo. confer tamen Marc. X. 38 not.

14 καὶ γὰρ, *etenim*) Hæc protaſis de corpore pertingit ad v. 26, & ita inſtruitur, ut apodoſis v. 27 ſummatim addatur.

15 ἐὰν, *ſi*) Ignobiliora membra neque a ſe ipſis abjici debent, v. 15 ſ. neque a nobilioribus negligi poſſunt. v. 21 ſ.

¶ πȣ̃ς, *pes*) Eleganter pes de manu, auris de oculo loquens inducitur, pars de parte quam ſimillima. ſic enim in hominibus ſe quisque cum iis, quibus quam ſimillima dona habet, potius quam cum longe ſuperioribus aut longe inferioribus comparare ſolet. Thomas Aquinas: *per membra deſervientia motui deſignantur homines dediti vitæ activæ: per membra deſervientia virtuti apprehenſivæ deſignantur, qui ſtudent vitæ contemplativæ.* itaque *pedes* ſtatuit eſſe ſubditos; *manus*, prælatos: *oculos*, doctores; *aures*, diſcipulos.

¶ ȣ̓κ εἰμὶ ἐκ, *non ſum ex*) Subaudi *propter hoc*, ex commate ſequenti.

15, 16 ȣ̓ παρὰ τȣ̃το ȣ̓κ ἔςιν ἐκ τȣ̃ σώματος.) Μὴ interrogans negat quidem v. 29, μὴ πάντες ἀπόςολοι; ſed ȣ̓κ affirmat. c. XIV. 23, ȣ̓κ ἐρȣ̃σιν; Itaque interrogatio, qua nonnulli legunt, ȣ̓ παρὰ τȣ̃το ȣ̓κ ἔςιν ἐκ τȣ̃ σώματος; ſenſum pervertit. Duplicem, non ſimplicem, negandi vim ȣ̓ παρὰ τȣ̃το ȣ̓κ obtinet, uti Act. IV. 20, ȣ̓ δυνάμεθα μὴ λαλεῖν. 2 Theſſ. III. 9, ȣ̓χ ὅτι ȣ̓κ ἔχομεν ἐξȣσίαν. Si pes dixerit, *Quia non ſum manus, non ſum ex corpore*, huic ejus ſermoni benigne contradicitur, *non propterea non es ex corpore*, non idcirco deſinis eſſe ex corpore. Simillima phraſis Theophili Antiocheni: ȣ̓ παρὰ τὸ μὴ βλέπειν τȣ̀ς τυφλȣ̀ς, ἤδη καὶ ȣ̓κ ἔςι τὸ φῶς τȣ̃ ἡλίȣ φαῖνον. lib. I ad Autol. c. 3. quo item loco παρὰ notat *propter*, uti Deut. XXIII. 4. Origenes: ȣ̓ διὰ τȣ̃το ȣ̓ μοιχεύȣσιν. c. Celſ. p. 385. Chryſoſtomus: ȣ̓ γὰρ δήπȣ ἐν τοῖς δυχερέσι κοινωνȣ̃ντες, ἐν τοῖς χρηςοτέροις ȣ̓ κοινωνήσετε. ad 2 Cor. I. 7.

16 τὸ ȣ̓̃ς, *auris*) pars minus nobilis.

¶ ὀφθαλμὸς, *oculus*) pars nobiliſſima, & maxime ἡγεμονική. conf. Num. X. 31. Viſus præſtat auditui. v. 17. 21.

17 εἰ ὅλον ἀκοὴ, *ſi totum auris*) Non dicitur, *&* *ſi*. nam ſubauditur in fine verſus τὸ *&c.* vel, *ſi totum olfactus, ubi guſtus & tactus?*

18 καθὼς ἠθέλησεν, *ſicut voluit*) Non debemus ultra voluntatem Dei alias rerum cauſas requirere altiores: *infra* eam voluntatem philoſophari fas eſt; de mundo optimo, ut apoſtolus hoc loco de corpore humano optimo.

20 ἓν δὲ σῶμα, *unum vero corpus*) Ex hac unitate ſequitur mutua membrorum indigentia.

21 χρείαν, *opus*) Huc ref. *neceſſaria.* v. 22.

¶ ἡ κεφαλὴ, *caput*) pars ſumma.

22 ἀσθενέςερα, *infirmiora*) manus, ad oculum collata.

23 ἀτι-

23 *ἀτιμότερα, ignobiliora*) ut pedes. Comparativus molliens: *ignobilia*, gravius erat. Ea autem ſic vocat, quæ veſtibus teguntur.

¶ *ἀσχήμονα, inhoneſta*) quæ egent cultu.

¶ *τιμὴν-περιτίθεμεν*) Sic LXX, Eſth. I, 20: περιθήσουσι τιμήν. item Prov. XII. 9.

¶ *ἔχει, habent*) a curatura, quæ ab aliis membris præſtatur.

24 *ὀυ χρείαν ἔχει, non opus habent*) Quid igitur opus, planas genas muſcis (*mouches*) diſtinguere?

¶ *συνεκέρασε*) *contemperavit.*

¶ *τιμὴν, honorem*) Conf. v. 23 init.

25 *ὑπὲρ ἀλλήλων μεριμνῶσι, pro ſe invicem curent*) Id explicatur verſu ſeq. Plurale μεριμνῶσι curam omnium membrorum expreſſius notat, quam ſi Attice diceretur μεριμνᾷ.

26 *συγχαίρει*) *gratulantur.* Et hoc, & *compatiuntur*, non ſolum affectum, ſed etiam effectum denotat.

27 *ἐκ μέρους, ex parte*) Hoc addit, quia non ſoli Corinthii erant corpus Chriſti & membra. c. XIV. 36. Etiam Roma ſatis habere debebat, ſi ſit *ex parte.*

28 *ἐν, in*) Sic, ἐν, *in*, v. 18. cum eodem verbo *poſuit.*

¶ *πρῶτον, primum*) Apoſtoli, non Petrus ſeorſum, in primo gradu ſunt; ceteri eos ſequuntur, natura officii, tempore, dignitate, utilitate.

¶ *προφήτας, prophetas*) Act. XIII. 1.

¶ *τρίτον διδασκάλους, tertio doctores*) *Doctores* eminentem locum habent, præ iis ipſis, qui *miracula* edunt. Sub prophetis & doctoribus continentur etiam evangeliſtæ, & paſtores, coll. Eph. IV. 11.

¶ *ἔπειτα, deinde*) Cetera genera non diſtinguuntur numeris.

¶ *δυνάμεις, poteſtates*) Abſtractum pro concreto, etiam in ſequentibus.

¶ *ἀντιλήψεις, κυβερνήσεις, opitulationes, gubernationes*) *Gubernationes* gerunt, qui clavum in eccleſia tenent; *opitulationes*, qui, cum gubernatores non ſint, tamen virtute quadam vel facultate pollent, qua fulciantur alii. conf. c. XIII. 3. Hæc duo non reaſſumuntur verſu 30. Principes, ut ipſi chriſtianam fidem admiſerunt, *opitulationum* & *gubernationum* ſibi partes vindicarunt: initio autem ii, qui auctoritate, prudentia, opibus in eccleſia præſtabant, eam ſublevabant & gubernabant. *Gubernatio* circa externa verſatur: ideo Spiritus eam inferiore loco recenſet.

¶ *ἑρμηνείας γλωσσῶν, interpretationes linguarum*) Non videtur eſſe gloſſema ex v. 10, nam ibi eſt ἑρμηνεία γλωσσῶν, ſingulari numero: & repetitur verſu 30. Aſyndeton tantundem valet, quantum clauſula illa, *& cetera.*

29 *μὴ πάντες*) *omnes ne?* i. e. non plurimi.

¶ *δυνάμεις, poteſtates*) ſc. *ſunt*? nam ſi Paulus *habent* huc referret, hic exprimeret.

31 *ζηλοῦτε, æmulamini*) Spiritus dat, ut vult: v. 11. ſed fideles tamen libere aliud præ alio poſſunt ſequi & exercere. c. XIV. 26. Deus operatur ſuaviter, non cogit.

¶ *τὰ κρείττονα, meliora*) ut quodque amori opportunius eſt. Theologia comparativa. c. XIV. 5. 19.

¶ *ἔτι*) *quin etiam.* Luc. XIV. 26. Non ſolum hortor, ſed etiam methodum & viam ſive rationem oſtendo.

¶ καθ'

¶ καθ' ὑπερβολὴν) Hoc nomini ſubſtantivo vim ſuperlativi conciliat (Rom. VII. 13.) quaſi dicat, *viam maxime vialem.*

¶ ὁδὸν, *viam*) Non addit articulum; ſuſpenſos nonnihil tenens Corinthios, dum viam explanat. דרך *via* amoris.

¶ δείκνυμι, *oſtendo*) Præſens. Iam ardet Paulus & fertur in amorem. Hac oſtenſione facta, redit ad chariſmata, ut verbum *æmulamini* iteratum docet, hîc & c. XIV. 1.

CAP. XIII.

1 Ἐὰν, *ſi*) Omnia chariſmata, pro amore ejusque norma, debent æſtimari, exerceri, ſublimari. Tractationi de chariſmatis interponit tractationem efficaciorem de amore. Sic in Diſputationibus ſemper revertendum ad ea, quæ majorem dant gratiam.

¶ ταῖς) omnibus.

¶ γλώσσαις, *linguis*) Gradatio: *linguis*: *prophetiam*, *fidem*: *diſtribuero.*

¶ λαλῶ, *loquar*) Tenor amoris facit, ut, quum modo dixerit, *vobis*; nunc tamen in prima perſona ſingulari loquatur. Se non excludit, ſub conditione.

¶ καὶ τῶν ἀγγέλων, *& angelorum*) Angeli præſtant hominibus; & lingua vel linguæ illorum, linguis horum. Linguis autem utuntur ad homines certe. Luc. I & II.

¶ ἀγάπην, *amorem*) quo proximi ſalus quæritur.

¶ μὴ ἔχω, *non habeam*) in ipſo uſu chariſmatum & in reliqua vita. Sane prophetiam aliaque dona habent multi, charitatis, ejusque fructuum, v. 4 ſ. expertes. Matth. VII. 22. quæ non tam ipſorum, quam aliorum reſpectu *chariſmata* dicuntur.

¶ γέγονα) *factus ſim*, per defectum amoris. Oratio obtinet ἀποτομίαν.

¶ χαλκὸς, *æs*) *Æs*, v. gr. æreus numus, minus artis habet, quam v. gr. *cymbalum*, v. gr. argenteum. Cum illo conferri poſſit, qui ſine amore loquatur hominum linguis; cum hoc, qui angelorum.

¶ ἠχῶν-ἀλαλάζον, *tinniens-jubilans*) ſono qualicunque, lugubri aut læto; ſine vita & ſenſu. Oratio variat: *nihil ſum*; *nil proficio.* v. 2. 3. Sine amore, linguæ ſunt *ſonus merus*: prophetia, cognitio, fides, *non eſt*, *quod eſt*: Matth. VII. 22. 15. 1 Cor. VIII. 1 ſ. Iac. II. 14. 8: impenſa omnis, *ſine mercede eſt.* quamlibet talis homo ſibi placeat: ſe aliquid eſſe putet: magnum præmium ſibi polliceatur. Cum amore, ſubaudiuntur bona iſtis defectibus oppoſita.

2 μυστήρια, *myſteria*) Rom. XI. 25 not. Non addit *ſapientiam*, quæ nulla eſt ſine *amore.*

¶ καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν, *& omnem cognitionem*) Conſtr. cum εἰδῶ *noverim*, tanquam cum verbo cognatæ ſignificationis, eoque proxime præcedente. Ex iis, quæ cap. XII enumerata ſunt, Paulus capite XIII ea, quæ ſunt inſigniora, & quibus opportune opponantur prærogativæ amoris, delegit. *Myſteria* ſunt rerum reconditarum; *cognitio* complectitur ea, quæ ſunt magis in promtu & magis neceſſaria: uti vulgo dicuntur *Wiſſenſchaften*, de rebus naturalibus.

¶ πίστιν, *fidem*) c. XII. 9 not.

3 καὶ ἐὰν, *& ſi*) Id ſummum eſt, quod facere poſſunt *opitulationes*, *gubernationes.* c. XII. 28.

¶ ψωμίσω,

¶ ψωμίσω, *diſtribuero*) Summo loco ponit ea, quæ ſunt humanæ voluntatis, & cum amore quam conjunctiſſima videntur, ad agendum & ad patiendum. qui *opes* & *corpus* tradit, valde amat, 2 Cor. XII. 15: ſed qui ſine *amore* tradit, *animam* ſibi retinet. nam animæ facultas eſt amor. ideo in apodoſi de *utilitate* loquitur. ψωμίζειν vid. Rom. XII. 20.

¶ παραδῶ, *tradidero*) pro aliis.

¶ ἵνα) *usque eo ut* urar. Dan. III. 28, παρέδωκαν τὰ σώματα αὐτῶν εἰς πῦρ.

4 ἡ ἀγάπη, *amor*) Naturam amoris deſcribit. non dicit, amor loquitur linguis, habet prophetiam, dat pauperibus; ſed, eſt longanimis. Eſtque metonymia, pro homine amorem habente. Eos autem potiſſimum amoris fructus nominat Paulus, qui in exercendis chariſmatis neceſſarii ſunt, quos a Corinthiis requirit, & ſine quibus prophetiæ eſſe, ſed non prodeſſe poſſunt. Characterem amoris, quem Paulus Corinthiis, & Characterem ſapientiæ, quem Iacobus item iis, ad quos ſcripſit, c. III. 17, attemperavit, utiliter inter ſe conferas, adhibito loco 1 Cor. VIII. 1 ſ.

¶ μακροθυμεῖ, *longanimis eſt*) Amoris laudes duodecim (ſi ab initio unum par, & a fine duo paria connumeres, uti in notis ſequentibus oſtenditur) per tres claſſes enumerantur v. 4-7. prima bimembris eſt: *longanimis eſt*, *benignus eſt*: *non æmulatur*. Idem ſyntheton & antitheton, Gal. V. 22. 20. *Longanimis* eſt in malo ab aliis profecto; *benignus*, in bono ad alios propagando: contra, non dolet alieno bono, nec gaudet alieno malo. Etiam aſyndeton eſt in *benignus eſt*.

4, 5 οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται· οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς· *non agit procaciter*, *non inflatur*: *non agit indecore*, *non quærit ſua*) Secunda claſſis, quatuor membrorum. in primo & ſecundo tolluntur duo exceſſus, plerunque conjuncti; in tertio & quarto tolluntur duo defectus item conjuncti. ἀσχημονεῖν enim eſt, etiam id decorum non obſervare, eam civilitatem, quam obſervaſſe conveniebat: & ζητεῖν τὰ ἑαυτοῦ conjunctum eſt cum neglectu aliorum, ubi quis tantummodo ſe ipſum ſpectat & alios ſibi relinquit. Hos duos *defectus* vitat amor. & primo reſpondet tertium, nam utrumque pertinet ad ſtudium probandi ſe aliis; ſecundo opponitur quartum, nam utrumque pertinet ad cavendum ſtudium partium. οὐ περπερεύεται, *non agit inſolenter*, cum faſtu & oſtentatione: rurſum, οὐκ ἀσχημονεῖ, *non eſt inconditus*, impolitus, rudis. vide quæ de verbo περπερεύομαι notavi ad *Gregorii* Paneg. p. 141 ſeqq. οὐ φυσιοῦται, *non inflatur*, nimiis in alium ſtudiis. conf. c. IV. 6. rurſum, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, *non ſtudet ſibi*, nec ſibi ab aliis ſtuderi poſtulat. Non diſſimili modo item bis duo membra ſe invicem reſpiciunt, (licet alio ſubinde ordine collocentur, per chiaſmum directum vel inverſum) verſu 7, & præſertim c. XIV. 6.

5 ſ. οὐ παροξύνεται-πάντα ὑπομένει, *non irritatur-omnia ſuſtinet*) Tertia claſſis, ſex membrorum: quorum tertium & quartum, atque adeo ſecundum & quintum, primum & ſextum, inter ſe reſpondent. Eſt enim χιασμὸς, isque retrogradus, valde congruens climaci geminæ per gradus negativos & affirmativos. Atque horum omnium objectum perſonale eſt proximus; reale, futurum, *amor non irritatur*: *omnia ſperat*, *omnia ſuffert*: præteritum, *non cogitat malum*: *omnia tegit*, *omnia credit*: præſens, *non gaudet ſuper iniquitate*, *congaudet autem veritati*. ſed membris ita trajectis concinnitas ordinis

Paulini eo magis perſpicitur; quem cujus nervum & nexum *evidens* ratio hoc modo repræſentat ſchema, & oſtendit:

1 *non irritatur*
2 *non cogitat malum*
3 *non gaudet ſuper iniquitate*
4 *congaudet autem veritati* — præſens
5 *omnia tegit, omnia credit* — præteritum
6 *omnia ſperat, omnia ſuffert* — futurum

Ita ordo ſibi mutuus conſtat: & apparet ratio, cur hæc poſtrema *ſperat*, *ſuffert*, in extremo ponantur, quia nimirum ad *futura* referuntur.

¶ *ὐ παροξύνεται, non irritatur*) etiamſi ſtudio ardet gloriæ divinæ, tamen non exacerbatur. conf. Act. XV. 39.

¶ *ὐ λογίζεται τὸ κακὸν*) *non cogitat malum* ab altero illatum quaſi ulturus. Sic LXX pro חשב רעה ſæpe.

6 *ἀδικίᾳ-ἀληθείᾳ, iniquitate-veritati*) De hoc antitheto vid. Rom. II. 8 not.

¶ *συγχαίρει, congaudet*) gratulatur, cum lætitia. Veritas omnis *gaudium* alit.

7 *πάντα, omnia*) Quater, *omnia*; videlicet, quæ tegenda vel credenda; quæ ſperanda & ſufferenda ſunt. Quatuor hi gradus pulcre ſe invicem ſequuntur.

¶ *ϛέγει*) *tegit*, diſſimulat, penes ſe & penes alios. *ϛέγομεν, tegimus*, c. IX. 12 not.

¶ *πιϛεύει, credit*) ut tegit *mala* proximi, quæ apparent: ſic credit *bona*, quæ non apparent.

¶ *ἐλπίζει, ſperat*) Cauſam *ſpei* vide Rom. XIV. 4, *ϛαθήσεται*. *ſperat* item *bona* in poſterum, & ſuffert *mala*.

¶ *ὑπομένει, ſuffert*) dum ſpes aliquando naſcatur. 2 Tim. II. 25. Sic laudes amoris quendam quaſi orbem efficiunt, in quo extrema & prima ſibi invicem reſpondent. *longanimis eſt, benignus eſt: omnia ſperat, omnia ſuffert.* Quartumque hunc gradum ſuaviter ſequitur illud multo majus, *nunquam excidit.*

8 *ὐδέποτε ἐκπίπτει, nunquam excidit*) *non deſtruitur, non ceſſat.* ſemper locum ſuum obtinet: nunquam e ſtatu ſuo movetur. conf. *ἐκπίπτοντες*, Marc. XIII. 25 not.

¶ *εἴτε δὲ προφητεῖαι, ſive autem prophetiæ*) ſcil. *ſunt.* ſic c. XV. 11. *Prophetiæ*, in plurali, quia multifariæ.

¶ *καταργηθήσονται, deſtruentur*) Sic de prophetiis & cognitione: at de linguis, *παύσονται, deſinent. Linguæ*, floridiſſimum quiddam; ſed minime durabile: quæ in Pentecoſte Act. II primum exſtiterunt, ſed in eccleſia primitiva non tam diu manſerunt, quam cetera dona miraculoſa. neque habent analogum quidquam in genere perfecto, ut prophetia & cognitio habent, cui cedere debeant: unde ad has præ linguis mox, cum de perfecto agit, reſpicit.

¶ *γλῶσσαι, linguæ*) Hæ medio loco ponuntur, quia ſunt vehiculum prophetiarum & appendix: at prophetia & cognitio duo genera diverſa conſtituunt. v. 9. 12.

9 *ἐκ μέρους, ex parte*) Non ſolum hoc dicit: hæc prophetia & hæc cognitio, quam nos

nos habemus, imperfecta eſt; nam ſic etiam dicendum eſſet, *ex parte amamus*: ſed ipſius prophetiæ, excepto uno propheta Ieſu Chriſto, & cognitionis, ea eſt natura, ut haberi debeat in iis, quæ ſunt *ex parte*, quia utimur iis in hac vita imperfecta. De locutione conf. not. ad Rom. XV. 15, *audacius ſcripſi*.

10 ἔλθῃ, *venerit*) ſuo tempore; per gradus, non per ſaltum. In ſpiritualibus ætas imbecillior non debet cupidius affectare maturiora. Venit, quod perfectum eſt, in obitu, 2 Cor. V. 7, & in die noviſſimo.

¶ τότε, *tunc*) non prius. Itaque prophetia & cognitio nunquam plane exſpirant in hac vita.

11 ὅτε, *quum*) Cum ætatibus hominis confertur profectus a gratia ad gloriam, ſingulos fideles & totam manens eccleſiam.

¶ νήπιος, *infans*) Humilitas Pauli. Homo naturalis præ faſtu non libenter recordatur infantiæ ſuæ: at anima adverſis macerata vel primas ortus ſui vias fatetur. Iob X. 10.

¶ ἐλάλουν, *loquebar*) Id refertur ad linguas.

¶ ἐφρόνουν, *ſentiebam*) Id refertur ad prophetiam: eſt enim ſimplicius quiddam.

¶ ἐλογιζόμην, *ratiocinabar*) Id refertur ad cognitionem: eſt enim magis compoſitum.

¶ ὅτε δὲ, *quum vero*) Non dicit: *quum abolevi puerilia, factus ſum vir*. Hiems non affert ver; ſed ver pellit hiemem. ſic eſt in anima & in eccleſia.

¶ κατήργηκα, *abolevi*) ultro, libenter, ſine labore.

¶ τὰ τοῦ νηπίου, *puerilia*) ſermonem, ſenſum, conſilium infantile. Abſtractum, τά. Homo non tollitur, ſed vir fit.

12 βλέπομεν, *videmus*) Reſpondet apud LXX Hebraicis ראה & חזה 1 Sam IX. 9. 1 Par. XXIX. 29, de *Prophetis*. Habetque hic locus ſynecdochen ſpeciei nobilioris, pro toto genere: & cum verbo *videmus* ſubaudias, & *audimus*. nam prophetæ & vident & audiunt; & viſionibus plerunque verba adjungi ſolita ſunt. Evolviſſe juverit *Gregorii* Paneg. & inſignem, quem ad illum notavimus, Origenis locum, p. 104 ſ. 217. 218 ſ. Quod autem viſui eſt *ſpeculum*, id auditui eſt *ænigma*, cui *lingua* inſervit. Cum hoc loco multis de rebus conferas Num. XII. 8. Dicit autem *videmus*, in plurali: *cognoſco*, in ſingulari. ac *videre* & *cognoſcere* differunt in genere rerum ſpiritualium, ut ſenſus externus & internus in genere rerum naturalium. Nec toto hoc verſu *Deum* nominat; ſed loquitur de illo, ut erit *omnia in omnibus*.

¶ τότε, *tunc*) Magnum futurorum illorum guſtum habebat Paulus. 2 Cor. XII. 2 ſ.

¶ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, *facie ad faciem*) פנים אל פנים facie noſtra videbimus faciem Domini. Id plus, quam פה אל פה ϛόμα πρὸς ϛόμα. Viſio, præſtantiſſima fruendi ratio. Concinne poſuit verbum βλέπομεν, utrique ſtatui, ſed diverſa notione, aptum.

¶ γινώσκω ἐπιγνώσομαι) Compoſitum multo plus ſignificat, quam ſimplex: *noſco*, *pernoſcam*. Atque ita Euſtathius Homericum ἐπιόψομαι interpretatur, ἀκριβέϛατα ἐπιτηρήσω· & ἐπίσκοπος, σκοπευτὴς ἀκριβής· rationemque addit, ὅτι ἡ ἐπὶ πρόθεσις καὶ ἀκρίβειάν τινα σημαίνει καὶ ἐπίτασιν ἐνεργείας.

¶ καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην, *ſicut etiam cognitus ſum*) Hoc reſpondet illi *ad faciem*.

13 νυνὶ δὲ μένει, *nunc vero manet*) Non eſt proprie ſermo de duratione: nam in ea non conveniunt hæc tria; ſed fides in

ſpeciem, ſpes in gaudium terminatur, 2 Cor. V. 7. Rom. VIII. 24. ſolus amor perſtat, v. 8. ſed de valore, in antitheto ad prophetiam &c. hoc ſenſu: omnibus rationibus ſubductis, hæc tria ſunt neceſſaria & ſufficientia; ſtent modo hæc tria. hæc ſunt: hæc manent: nil amplius. Chriſtianus poteſt eſſe ſine prophetia &c. ſed non ſine fide, ſpe, amore. conf. de verbo *μένω*, *maneo*, Rom. IX. 11. 1 Cor. III. 14. 2 Cor. III. 11. Hebr. XIII. 1. Fides eſt in Deum; ſpes, pro nobis; amor, erga proximum. Fides proprie conjuncta eſt cum œconomia Patris: Spes, cum œconomia Filii: Amor, cum œconomia Spiritus ſancti. Col. II. 12 I. 27. 8. Quæ ipſa etiam ordinis eſt ratio, quo hæc tria enumerantur. *νυνὶ nunc* facit ad epitaſin.

¶ *τρία*, *tria*) duntaxat. Neceſſaria non ſunt multa. Sæpe Paulus hæc tria reſpicit. Eph. I. 15. 18. Phil. I. 9 ſ. Col. I. 4 ſ. 22 not. 1 Theſſ. I. 3. V. 8. 2 Theſſ. I. 3 ſ. Tit. I. 1 ſ. Hebr. VI. 10 ſſ. Interdum fidem & amorem commemorat; interdum fidem, totum Chriſtianiſmum ſynecdochice denotans. 1 Theſſ. III. 6. 5. In malo ſunt, infidelitas, odium, deſperatio.

¶ *ταῦτα*, *hæc*) Hebr. המה i. e. *ſunt*, ſcil. majora prophetiis &c.

¶ *μείζων*) *major*, maximus, *horum*, trium. Amorem non ſolum anteponit prophetiæ, ſed etiam iis, quæ prophetiam excellunt. Amor proximo plus *prodeſt*, quam fides & ſpes per ſe. conf. *major*, c. XIV. 5. Ac Deus non dicitur *fides* aut *ſpes* abſolute, *amor* dicitur.

CAP. XIV.

1 Διώκετε, *ſectamini*) Id plus, quam ζηλοῦτε *æmulamini*, hîc, & v. 12. & c. XII. 31.

¶ *μᾶλλον*, *potius*) præ linguis. De *Cognitione* hîc non jam expreſſe agit Paulus: nam ea, reſpectu aliorum, cum *prophetia* coincidit. v. 6.

2 *τῷ θεῷ*) *Deo* ſoli, omnes linguas intelligenti.

¶ *ἀκούει*, *audit*) i. e. intelligit.

¶ *πνεύματι*, *ſpiritu*) v. 14.

¶ *μυστήρια*, *myſteria*) quæ alii potius mirentur, quam diſcant. Non additur articulus.

3 *οἰκοδομὴν*, *ædificationem*) Huic generi adduntur duæ ſpecies præcipuæ. *παράκλησις*, *exhortatio*, tollit tarditatem, *παραμυθία*, *conſolatio*, triſtitiam.

4 *ἑαυτὸν*, *ſe ipſum*) ea, quæ lingua loquitur, intelligentem.

¶ *ἐκκλησίαν*, *eccleſiam*) totam congregationem.

5 *γλώσσαις*, *linguis*) Has inprimis colebant Corinthii: quos Paulus non refutat, ſed in ordinem redigit. v. 12.

¶ *μείζων*, *major*) utilior. v. 6.

¶ *διερμηνεύει*) *δια* eleganter exprimit interventum interpretis inter loquentem lingua & inter auditorem. Si idem ipſe, qui lingua loquitur, etiam interpretem agit, tum idem ipſe inter ſe ipſum quodammodo & auditorem intervenit: pro diverſo ſcilicet reſpectu.

¶ *ἡ ἐκκλησία*, *eccleſia*) ædificationem *quærens*; congruit, *accipiat*.

6 *ἢ ἐν ἀποκαλύψει, ἢ ἐν γνώσει, ἢ ἐν προφητείᾳ, ἢ ἐν διδαχῇ*, *aut in revelatione, aut in cognitione, aut in prophetia, aut in doctrina*) Quatuor genera prophetiæ late dictæ. duo priora pertinent ad illum ipſum, qui chariſmate gaudet: duo altera majorem ſimul propenſionem ad audientes afferunt. De differentia *prophe-*

tiæ

tiæ (quæ *revelationi* reſpondet) & *cognitionis* (cui *doctrina* reſpondet) vid. ad c. XII. 8. 10, & de tota re, infra, ad v. 26 ſeqq. *Prophetia* refertur ad res ſingulares, antea non valde cognitas, ad myſteria, noſcenda demum ex revelatione. *Doctrina* & *cognitio* ex communi fidelium penu depromitur, & refertur ad res in materia ſalutis obvias.

7 αὐλὸς-κιθάρα, *tibia-cithara*) Duo ſumma organorum genera: non ſolum tibia, quæ ſpiritu tibicinis quaſi animatur, ſed etiam cithara.

¶ τοῖς φθόγγοις, *ſonis*) Caſus ſextus, coll. *per*, v. 9.

¶ πῶς γνωσθήσεται, *quomodo cognoſcetur*) quomodo dignoſcetur tibia a tibia, cithara a cithara? alius aliusque unius inſtrumenti ſonus, ad alia & alia pertinens negotia.

8 γὰρ, *enim*) ſervit gradationi: nam inferiorem gradum comprobat ulterior.

¶ ἄδηλον, *incertam*) Vnius tubæ cantus alius ad alia vocat milites.

9 ὑμεῖς, *vos*) *animati*: coll. v. 7.

¶ διὰ, *per*) i. e. tum, quum lingua loquimini.

10 τοσαῦτα, εἰ τύχοι) εἰ τύχοι, Lat. *verbi gratia*, coll. c. XV. 37. facit, ut τοσαῦτα habeat vim certi numeri. Si homines unquam inire potuiſſent numerum vocum, Paulus eum voluerat ponere.

¶ οὐδὲν ἄφωνον, *nullum mutum*) Quodvis eorum ſuam habet *poteſtatem*, δύναμιν.

11 βάρβαρος, *barbarus*) vid. Act. XXVIII. 2 not.

12 πνευμάτων, *ſpirituum*) Plurale, uti v. 32. c. XII. 10. Vt unum eſt mare, & maria multa, ſic ſpiritus unus, & ſpiritus multi. *tuba* una, edit ſonos multos.

¶ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν, *ad ædificationem*) ut quam maxime ædificetur eccleſia.

13 προσευχέσθω) *oret*: & hoc faciet eo fructu & effectu, ut ad linguam accedat interpretatio. v. ſeqq. Innuitur, precibus hoc impetratum iri.

14 τὸ πνεῦμά μου-ὁ δὲ νοῦς μου, *ſpiritus meus-mens vero mea*) πνεῦμα, *ſpiritus* eſt facultas animæ, quum ea Spiritus divini operationem ſuaviter *patitur*: at νοῦς, *mens*, eſt facultas animæ foras progredientis & cum proximo *agentis*: adtendentis ad objecta extra ſe poſita, res & perſonas alias, quanquam tamen poſſit eſſe ἀπόκρυφος λογισμός. conf. v. 20 not. ſic *mens*, v. 19. πνεῦμα, penetrale τοῦ νοός. Eph. IV. 23. coll. Hebr. IV. 12. νοῦς autem a νέω, propter agitationem: conf. Alexand. Aphrod. l. 2 περὶ ψυχῆς, f. 144 ed. Ald.

¶ ἄκαρπος, *ſine fructu*) fructum habet, ſed non affert. De hoc vocabulo vid. ad Matth. XIII. 22.

15 προσεύξομαι, *orabo*) voce. Prima perſona ſingularis pro ſecunda plurali.

¶ ψαλῶ, *pſallam*) cantu vel etiam organo.

16 ἐπεὶ) ſi id facias ſolo ſpiritu.

¶ εὐλογήσῃς, *benedixeris*) Nobiliſſima ſpecies orandi.

¶ ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου, *implens locum idiotæ*) Locutio hæc non eſt mera *idiotæ* paraphraſis, ſed complectitur omnes, qui, quamlibet chariſmatis excellentes, duntaxat eam, qua quis loquebatur, linguam, juxta cum idiota non intelligebant. Eoque magis pudefacit Paulus eum, quem hoc loco refutat. Frequens Hebræis locutio, *implet locum patrum ſuorum*, i. e. majoribus ſe dignum præbet.

¶ πῶς ἐρεῖ τὸ ἀμὴν, *quomodo dicet amen*) Sic jam tum ſolebant: nec ſolum idiotæ,

ſed cuncti auditores dicebant, ſubſcribentes *ei*, *qui benedicebat.* Atque ita etiam ii, qui non poterant multa verba facere, aliorum verba adoptabant, & ſuæ mentis aſſenſum declarabant.

¶ τί λέγεις, *quid dicas*) Non modo debet ſcire, te nil mali dixiſſe, ſed etiam, quid boni dixeris.

18 εὐχαριστῶ, *gratias ago*) Gratiarum actionem & προθεραπείαν Paulus adhibet, laudabile quiddam de ſe dicturus.

¶ πάντων, *præ omnibus*) præ ſingulis, vel etiam univerſis.

¶ ὑμῶν, *vobis*) Sæpe ii, qui minus habent, plus ſibi placent & inſolentius faciunt.

19 πέντε λόγους) *quinque ſententias.* Numerus definitus pro indefinito: bis milleſima pars *myriadis*. conf. Lev. XXVI. 8.

20 ἀδελφοὶ, *fratres*) Vocativus initio poſitus ſuavem vim habet.

¶ τῇ κακίᾳ· ταῖς φρεσὶ) Opportune Ammonius: νοῦς μέν ἐστιν ἀπόκρυφος λογισμός· φρένες δὲ, αἱ ΑΓΑΘΑΙ διάνοιαι. Neque κακία denotat *malitiam*, ſed *vitium*, ſive, quicquid virtuti opponitur.

¶ νηπιάζετε) *infantes eſtote.* νηπιάζω, formæ ἀκμάζω, πυῤῥάζω.

¶ τέλειοι, *perfecti*) adeoque verum cuique rei pretium ſtatuentes ex uſu ejus.

21 νόμῳ, *lege*) etiam prophetas complexa.

¶ ἐν ἑτερογλώσσοις καὶ ἐν χείλεσιν ἑτέροις) Es. XXVIII. 11. LXX, διὰ φαυλισμὸν χειλέων, διὰ γλώσσης ἑτέρας. ἑτερογλώσσοις, maſculinum, vel neutrum. Paraphraſis textum Eſajanum ad locum Paulinum accommodans ſit hæc: *Non audit Me populus iſte, conſueta lingua loquentem: loquar ergo eis per alias linguas, hoſtium eis immiſſorum; ſed ne tum quidem mihi auſcultabunt.* conf. Ier. V. 15. Quatenus Deus linguis hoſtium loqui dicitur, ab illis ad donum linguarum procedit paritas rationis.

¶ οὐδ' οὕτως εἰσακούσονταί μου) Es. XXVIII. 12. LXX, καὶ οὐκ ἠθέλησαν ἀκούειν.

22 εἰς σημεῖον) *in ſignum*, quo allecti *auſcultare* debebant, ſed οὐδ' οὕτως *ne ſic quidem* auſcultant.

¶ εἰσὶν) *exſiſtunt.* Accentus ad emphaſin pertinet.

¶ ἡ δὲ προφητεία, *prophetia vero*) ſcil. *in ſignum eſt*, vel ſimpliciter, *eſt.* coll. c. VI. 13.

¶ τοῖς πιστεύουσιν, *credentibus*) Id ſumendum in ampliatione: quatenus prophetia ex infidelibus credentes facit. lingua loquens infidelem ſibi relinquit. Sermo Pauli eſt indefinitus. Infideles fere, ubi linguæ in eos incidunt, infideles manent: ſed prophetia ex infidelibus fideles facit, & fideles paſcit.

23 ὅλη ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *tota in unum*) Id rarum, in tanta urbe.

¶ εἰσέλθωσι δὲ, *ingrediantur autem*) hoſpitum ritu, vel etiam ex curioſitate.

¶ ἰδιῶται, *idiotæ*) qui qualemcunque fidei gradum habent, ſed chariſmatis non florent. Sequitur, per gradationem, *aut infideles*; qui non tam facile ingrediebantur, nec tamen arcebantur. Hoc verſu loquitur Paulus in plurali, verſu ſequente in ſingulari. Plures mali ſe malis ſermonibus impediunt: ſinguli, facilius lucrifiunt.

¶ ὅτι μαίνεσθε, *vos inſanire*) Non enim poterunt ardorem iſtum a furore diſcernere. hinc improbe loquentur. conf. Act. II. 13.

24 πάντες, *omnes*) *ſingulatim.* v. 31.

¶ εἰσέλθῃ, *ingrediatur*) Exemplum 1 Sam. XIX. 20 ſ.

¶ ἄπιστος,

¶ ἄπιστος, *infidelis*) Huc refertur, *redarguitur*. coll. Ioh. XVI. 9.

¶ ἰδιώτης, *idiota*) Huc refertur, *dijudicatur*. c. II. 15. *Elenchus* ille *infidelitatis*, & *dijudicatio* illa *idioticæ* ruditatis, fit ipſius prophetiæ vi, etiamſi hæc ſine applicatione ad individua fiat. Atque hi ſunt duo gradus; ſequitur tertius, *occulta* &c.

24, 25 ἐλέγχεται ὑπὸ πάντων, ἀνακρίνεται ὑπὸ πάντων, (καὶ οὕτω) τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ φανερὰ γίνεται· καὶ οὕτω πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον, προσκυνήσει τῷ θεῷ, ἀπαγγέλλων ὅτι ὁ θεὸς ὄντως ἐν ὑμῖν ἐστι) Prius illud, καὶ οὕτω, alienum eſt. namque præſens verbi γίνεται, indicat, inciſum hoc, τὰ κρυπτὰ - γίνεται, arctius cohærere cum præcedentibus, ubi ſermo fluit in præſenti, quam cum ſequentibus, quæ habent futurum προσκυνήσει.

¶ ὑπὸ πάντων, *ab omnibus*) partim loquentibus, partim aſſentientibus.

25 τὰ κρυπτὰ τῆς καρδίας αὐτοῦ, *occulta cordis ejus*) intima omnia cordis ethnici, talia nunquam experti, & ſibi nunc primum innoteſcentis & de ſe confitentis. Præcipue enim agitur de *infideli*. *Idiota* obiter additur, ob rationem ejus non plane diſparem. Deum vere in fidelibus eſſe, quilibet in infimo *fidei* gradu ante ingreſſum in cœtum ejuſmodi norat.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) hoſpitis non credentis.

¶ φανερὰ γίνεται, *manifeſta fiunt*) Dan. II. 30 fin.

¶ οὕτω) *ſic* demum.

¶ πεσὼν, *cadens*) Publica declaratio eorum, qui virtutem verbi in ſe ſentiunt & experiuntur, hodie nimis parce fieri ſolet.

¶ ἀπαγγέλλων, *pronuncians*) ultro, plane, diſerte pronuncians, vel in eccleſia, vel etiam foris. conf. de hoc verbo, *Greg.* Paneg. § 123 cum Annot.

¶ ὅτι, *quod*) Conf. Dan. cap. cit. v. 46. 47. Argumentum pro veritate religionis, ex operationibus Dei in hominibus divinis, efficaciſſimum.

¶ ὄντως, *vere*) Confitebitur, vos non furere, ſed Deum vere eſſe in vobis, & verum Deum eſſe, qui in vobis eſt.

26 ἕκαστος, *quilibet*) Fructuoſior tum erat concio, quam hodie, ubi unus, quocunque eſt animo, tempus explere ſermone debet.

¶ ψαλμὸν ἔχει) *pſalmum habet*, habitu vel actu, vel paulo ante, vel jam modo. conf. v. 30. Dabantur eis a Spiritu cantica extemporalia. Habebant ſinguli *pſalmum*, quo Deum laudarent; vel *doctrinam* proxime impertiendam; vel *linguam*, qua ſibi loquerentur quisque. Verbum ἔχει, *habet*, iteratum, eleganter exprimit diviſam donorum copiam.

¶ ἀποκάλυψιν, *revelationem*) qua Deus homini aliquid pandit: Gal. II. 2. *revelationem* propheticam. v. 30. 29.

¶ ἑρμηνείαν, *interpretationem*) qua homo homini *linguam* interpretetur.

¶ οἰκοδομὴν, *ædificationem*) Optima norma.

27 εἴτε, *ſive*) Specialius explicat, quomodo omnia fieri poſſint ad ædificationem.

¶ τὶς, *aliquis*) Nunquam debuit unus tantummodo lingua loqui; ſed ſi unus loquebatur, debebat unus alterve ſubſequi, ad vindicandam Spiritus opulentiam.

¶ τρεῖς, *tres*) *loquantur*.

¶ ἀνὰ

¶ *ἀνὰ μέρος*) diviſis temporibus, vel etiam locis.

28 *ἐὰν δὲ μὴ ᾖ, ſi vero non ſit*) Interpretari poterat vel is ipſe, qui lingua loquebatur, v. 13, vel alter.

¶ *σιγάτω, taceto*) *qui lingua loquitur*.

¶ *ἑαυτῷ καὶ τῷ θεῷ, ſibi ipſi & Deo*) v. 4. 2.

¶ *λαλείτω, loquatur*) privatim.

29 *προφῆται δὲ, prophetæ vero*) Antitheton ad *lingua loquentes*. Prophetia ſtricte dicta opponitur *revelationi*: v. 6. prophetia latius dicta (perinde ut *revelatio*) opponitur *cognitioni*. ibid. iterum, *cognitionem* complectens, opponitur *linguis* v. 4.

¶ *λαλείτωσαν, loquantur*) ſubaudi, *ἀνὰ μέρος, ſingulatim*, v. 27.

¶ *οἱ ἄλλοι, reliqui*) ſc. prophetæ.

¶ *διακρινέτωσαν, dijudicent*) etiam ſermone.

30 *καθημένῳ*) *dum ſedet*, auſcultans.

¶ *ὁ πρῶτος, primus*) qui antea loquebatur.

31 *καθ' ἕνα, ſingulatim*) ut ſemper ſinguli ſingulis concedant.

¶ *πάντες, omnes*) Notanda univerſalitas.

¶ *πάντες μανθάνωσι, omnes diſcant*) colloquendo, quærendo, dicendo, auſcultando: *omnes*, prophetæ. Docendo diſcitur: loquendo, interrogando, diſcitur. v. 34. 35.

¶ *παρακαλῶνται, confirmentur*) Interdum magis excitat nos alterius ſermo, interdum noſter.

32 *καὶ*) *& quidem*. ſic *καὶ*, 2 Cor. V. 15. 1 Ioh. III. 4.

¶ *πνεύματα προφητῶν, ſpiritus prophetarum*) Abſtractum pro concreto: prophetæ, etiam dum aguntur.

¶ *προφήταις, prophetis*) Non dicit: *ſpiritibus prophetarum*.

¶ *ὑποτάσσεται, ſubjiciuntur*) non ut propheta veritatem ſuæ prophetiæ propter alterum neget aut abjiciat; 1 Reg. XIII. 17 ſeqq. nam verbum propheticum eſt ſupra prophetas: v. 37. ſed utne ſe ſolum poſtulet audiri, verum aliis quoque audiendis, dum verba faciunt, det operam, & ex illis ea, quæ præ ipſo accepere, diſcat. *ſubjectio*, ſilentis, diſcentis. v. 34 ſ. Omnis actus docendi involvit authentiam quandam. *ſubjiciuntur*, dicit; non modo *debent* ſubjici. Dei Spiritus hoc prophetas docet.

33 *ὡς, ut*) Simillima clauſula partis proximæ, v. 36.

34 *αἱ γυναῖκες, mulieres*) Id ſcribit Paulus etiam 1 Tim. II. 11 ſ. & tamen inprimis Corinthiis hoc ſcribi expediit. conf. not. ad c. XI. 16.

¶ *ὑμῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις*) *in concionibus veſtris*; præſentibus viris, qui loqui poſſunt.

¶ *ἐπιτέτραπται*) *commiſſum eſt*.

¶ *ὑποτάσσεσθαι, ſubjici*) ut ſuam voluntatem alienæ ſubmittant. Gen. III. 16. Ad virum eſt תשוקה applicatio mulieris, & quidem ut ad dominum ſuum.

¶ *καὶ*) *etiam*. conf. c. IX. 8 not.

35 *μαθεῖν, diſcere*) per ſermonem.

¶ *θέλουσιν, volunt*) Occupatio.

¶ *ἰδίους*) *ſuos* potius, quam alios.

¶ *ἐπερωτάτωσαν, interrogent*) Viris integrum erat in concione interrogare.

¶ *ἐν ἐκκλησίᾳ*) *in concione* vel civili vel ſacra.

¶ λα-

¶ λαλεῖν, *loqui*) vel docendo vel rogando.

36 ἤ, ἤ, *an, an*) Vos, Corinthii, (vos item, Romani,) nec primi nec ſoli eſtis. Atqui etiam alibi ſilent mulieres.

37 προφήτης, *propheta*) Species: *ſpiritualis*, genus. Ille, præ hoc, eloquio præditus.

¶ ἐπιγινωσκέτω, *cognoſcat*) Non patitur Paulus demum quæri, an recte ſcribat.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Ieſu.

38 εἰ δέ τις ἀγνοεῖ, *ſin autem quis ignorat*) quo minus poſſit *cognoſcere*. ſi quis ignorat, inquit, vel ignorare ſe ſimulat. Argumentum validum apud Corinthios, *cognitionis* avidiſſimos.

¶ ἀγνοείτω, *ignoret*) q. d. Non poſſumus ob talem omnia projicere. habeat ille ſibi. Qui ſibi ita permittuntur, facilius reſipiſcunt, quam ſi invitos doceas.

39 ὥστε, *itaque*) Summa.

¶ ζηλοῦτε, *æmulamini*) Id plus, quam *non prohibete*.

40 εὐσχημόνως, *honeſte*) quod ad ſingulos attinet.

¶ κατὰ τάξιν, *ſecundum ordinem*) invicem.

CAP. XV.

1 Γνωρίζω, *notum facio*) Conſtr. cum τινὶ *quo* v. 2. conf. Gal. I. 11. Paulus Corinthiis jam antea notum fecerat evangelium; ſed nunc certiores eos facit amplius, *quo modo* illud eis evangelizarit, qua ratione, quo fundamento, quibus argumentis. Antea fuerat *doctrina*, nunc fit *elenchus*, qui verſu 34 ἀγνωσίαν *ignorantiam* ſevere notat.

¶ τὸ εὐαγγέλιον, *evangelium*) de Chriſto, maxime de ejus reſurrectione. Grata appellatio, qua Corinthios allicit: & morata præfatio, qua eos quaſi ſuſpenſos tenet.

¶ παρελάβετε, *accepiſtis*) Præteritum.

¶ ἑστήκατε, *ſtetiſtis*) i. e. ſtatum nacti eſtis. Præſens, in ſenſu.

2 σώζεσθε, *ſalvamini*) Futurum, in ſenſu.

¶ εἰ κατέχετε, *ſi tenetis*) *Si* hîc ſignificat ſpem, ut patet ex eo, quod ſequitur, *niſi &c.*

3 ἐν πρώτοις, *in primis*) Quæ maximi momenti ſunt, *in primis* doceri debent. בראשונה LXX ἐν πρώτοις, i. e. *pridem*, 2 Sam. XX. 18: at, *primo*, Deut. XIII. 9, & ſic h. l.

¶ παρέλαβον, *accepi*) a Chriſto ipſo. Non ego finxi, conf. 2 Petr. I. 16.

¶ ὅτι, *quod*) Paulus dicit, ſe non ſolum reſurrectionem Chriſti, ſed etiam reſurrectionem mortuorum inde fluentem, *in primis* prædicaſſe fidei capitibus: quorum fidem ſuſceperint Corinthii, antequam *baptizarentur* in nomen Chriſti pro ipſis *crucifixi*, adeoque etiam mortui & reſuſcitati. c. I. 13. coll. Hebr. VI. 2.

¶ ὑπὲρ) *pro*. Efficaciſſima locutio, *pro peccatis noſtris* abolendis. Gal. I. 4. 1 Petr. II. 24. 1 Ioh. III. 5. Sic ὑπὲρ Hebr. V. 3. Confer. plane Tit. II. 14. Luc. I. 71-74. 2 Cor. V. 15.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatis*) quibus *mortem* commeriti eramus. v. 17.

¶ γραφὰς, *ſcripturas*) *Multa* dicta exſtant in Scriptura de morte Chriſti. Teſtimonium Scripturæ præmittit Paulus teſtimonio eorum, qui Dominum viderunt ex reſurrectione.

4 ἐτάφη, *ſepultus eſt*) Matth. XII. 40.

¶ ἐγήγερται, *excitatus eſt*) Eo opportunior eſt copia ſermonis de reſurrectione Chriſti, quia circa tempus paſchale

ſcripta eſt epiſtola. c. V. 7 not. Vrgendum eſt pondus materiæ de *reſurrectione*, quod variis titulis hodienum elevatur.

¶ κατὰ τὰς γραφὰς, *ſecundum ſcripturas*) quæ non impleri non potuere.

5 κηφᾶ, *Cephæ*) Luc. XXIV. 34.

¶ δώδεκα, *duodecim*) Luc. XXIV. 36. Probabile eſt, Matthiam tum quoque interfuiſſe. ἕνδεκα *Photius* in Amphilochiis & alii.

6 ἔπειτα, *deinde*) progreſſione facta ad numerum majorem.

¶ ἐπάνω πεντακοσίοις, *plus quingentis*) Illuſtris apparitio. His omnibus ſe poſtponit Paulus.

¶ οἱ πλείους, *plures*) circiter 300 ad minimum. οἱ πλείους, *plerique*, ob id ipſum tam diu in vita divinitus ſervati, ut eſſent teſtes. conf. Ios. XXIV. 31.

¶ μένουσιν, *manent*) in vita. Hos integrum erat percontari. Tales, Andronicus & Iunias fuiſſe cenſendi ſunt, Rom. XVI. 7.

¶ καὶ, *etiam*) Hos teſtes allegare non minoris erat. Hac fide obierant.

¶ ἐκοιμήθησαν, *obdormiverunt*) ut reſurrecturi.

7 πᾶσιν, *omnibus*) Apoſtoli videntur hic plures dici, quam illi duodecim, v. 5: ſtrictiori tamen ſenſu, quam Rom. l. c.

8 ἔσχατον δὲ πάντων) *ultimo omnium*: vel potius, *poſt omnes*, ut ſe excludat. Etiam poſt Stephanum. Deut. XXXI. 27. 29, ἔσχατον τοῦ θανάτου μου κτλ.

¶ ὡσπερεὶ τῷ ἐκτρώματι, *tanquam abortui*) LXX, ἔκτρωμα, Num. XII. 12. Articulus vim habet. Paulus ſe unum ſic appellat, pro ſtatu apparitionis, & pro tempore præſenti ſcriptionis. Quod inter liberos eſt ἔκτρωμα *abortus*, inquit, id ego ſum in apoſtolis: & hoc uno verbo ſe plus deprimit, quam ullis aliis modis. Vt abortus non eſt dignus humano nomine, ſic apoſtolus negat ſe dignum apoſtoli appellatione. Metaphora inde, unde etiam *regeneratio* dicitur. 1 Petr. I. 3. εἰ in ὡσπερεὶ nonnihil mitigat: *ut ſi*, docet, non debere hoc nimium premi.

¶ καμοί. *etiam mihi.*) Hoc eleganter ponitur in fine periodi.

9 ἐλάχιστος) Latine, *Paulus*, *minimus.*

¶ ὅς, *qui*) Incrementum habet oratio.

¶ ἐδίωξα, *perſecutus ſum*) Fideles etiam poſt reſipiſcentiam imputant ſibi, quæ ſemel patrarunt.

10 χάριτι, *gratia*) ſolâ.

¶ ὅ εἰμι, *quod ſum*) i. e. apoſtolus, qui Chriſtum vidi.

¶ οὐ κενὴ, *non vacua*) Probat Paulus auctoritatem evangelii & teſtimonii ſui ab effectu.

¶ αὐτῶν, *illis*) Hoc refertur ad v. 7.

¶ πάντων, *omnibus*) ſingulis.

¶ σὺν ἐμοὶ, *mecum*) *Cum* particula conveniens, quia dicit *laboravi.* conf. Marc. XVI. 20.

11 κηρύσσομεν, *prædicamus*) uno ore, omnes apoſtoli.

¶ ἐπιστεύσατε, *credidiſtis*) Fides ſemel ſuſcepta fundat fidem ſubſequentem: & titubantes non modo obligat, ſed ſæpe etiam retinet firmitas prima.

12 εἰ) *ſi.* Particula affirmans.

¶ πῶς, *quomodo*) Nexus inter reſurrectionem Chriſti ex mortuis & mortuorum erat Paulo longe evidentiſſimus. Qui vero reſurrectionem in genere pro impoſſibili habebant, ne Chriſti quidem reſurrectionem credere poterant.

¶ τινὲς,

¶ τινὲς) *aliqui*, ſine dubio ex gentibus. Act. XVII. 32.

13 εἰ δὲ, *ſi vero*) Inſtituit regreſſum, & enumerat, quæ v. 3-11 allegavit.

14 κενὸν-κενὴ, *vacua-vacua*) contra ac vos ipſi agnoviſtis. v. 11. κενὴ, ſine vera re. diff. ματαία, *vana*, v. 17, ſine uſu.

15 ψευδομάρτυρες, *falſi teſtes*) Non licet prædicare de Deo, quod non ita eſt; tametſi glorioſum videatur. Falſi teſtes ſunt v. gr. Negotiatores, qui quæſtus ſui cauſa terræ motus, eluviones, aliosque magnos caſus, e remotis fingunt locis, animasque ceteroqui non nimis credulas ad cogitationes & collocutiones de judiciis *divinis*, in theſi bonas, in hypotheſi erroneas inducunt.

17 ἁμαρτίαις) *peccatis*, etiam cæci ethnicismi. v. 34.

18 ἀπώλοντο, *perierunt*) *fuerunt*, *nulli ſunt*. Loquitur Paulus ſub conditione: ſub ea conditione ethnicus poterat, reſurrectionem negans, mortuos perinde æſtimare, ac ſi nunquam fuiſſent. Neque hic opus erat, a Paulo diſtincte exprimi, quid ſit, *in peccatis eſſe*.

19 εἰ, *ſi*) Præcedit hunc verſum & v. 18 propoſitio eorum, quæ tractantur v. 20 ſs. Et hoc verſu eſt propoſitio eorum, quæ tractantur v. 29-34.

¶ ἐν, *in*) ἐν, *quod attinet* i. e. ſi ſpes noſtra in Chriſto fixa intra hujus μόνον *tantummodo* vitæ fines tota vertitur.

¶ ζωῇ, *vita*) Non facile hanc vitam Scriptura *vitam* dicit; ſæpius, αἰῶνα, *ſeculum*. hic dicitur κατ' ἄνθρωπον, uti Luc. XVI. 25.

¶ ἠλπικότες ἐσμὲν, *ſperavimus*) *credidimus* cum læta exſpectatione futuri.

¶ ἐλεεινότεροι, *miſerabiliores*) Comparativus proprie: nam ſi ſuperlativi vim haberet, articulus præcederet. *miſerabiliores ſumus omnibus hominibus*: ceteri *homines omnes* nec falſa ſpe lactantur, & præſentis vitæ fructum libere percipiunt; nos, ſi mortui non reſurgunt, falſa ſpe lactamur ſtolide, &, per abnegationem noſtri & mundi, certum præſentis vitæ fructum amittimus, dupliciter miſerabiles. Iam nunc *beati* ſunt Chriſtiani: ſed non in iis rebus, quibus ceteri homines paſcuntur; & ſublata ſpe alterius vitæ, præſens lætitia ſpiritualis imminuitur. Præſentiſſimum in Deo gaudium habent fideles, & ideo jam ſunt beati: ſed ſi non eſt reſurrectio, gaudium illud magnopere debilitatur. Hoc momentum eſt alterum: prius momentum eſt, quod Chriſtianorum beatitas non eſt ſita in rebus mundanis. Vtroque momento confirmatur felicitas ex ſpe reſurrectionis.

20 νυνὶ, *nunc*) Declarat Paulus, non eſſe inane præconium, non eſſe vanam fidem: abolita eſſe peccata: non eſſe nullos, in Chriſto defunctos: non hac vita terminari ſpem Chriſtianorum.

¶ ἀπαρχὴ, *primitiæ* ſcil. οὖσα vel ὤν. *Primitiarum* mentio egregie convenit tempori paſchali, quo tempore ſcriptam hanc epiſtolam paulo ſuperius notavimus: immo ipſi diei reſurrectionis Chriſti, qui item erat poſtridie ſabbati. Lev. XXIII. 10. 11.

21 καὶ) *etiam*. ἐπειδὴ γὰρ, *ſiquidem enim* hic habet apodoſin.

22 πάντες ἀποθνήσκουσιν, *omnes moriuntur*) *Moriuntur*, inquit, non in præterito, uti v. gr. Rom. V. 17. 21. ſed in præſenti, quo apertius in antitheto loquatur de reſurrectione etiamnum futura. Et dicit, *omnes*. Moriuntur in Adamo maxime impii; ſed Paulus loquitur

hîc de piis, quorum ἀπαρχὴ *primitiæ* Chriſtus eſt: atque hi ut in Adamo omnes moriuntur, ſic etiam in Chriſto omnes vivificabuntur. Scriptura ubicunque cum fidelibus agit, de ipſorum reſurrectione agit primario; 1 Theſſ. IV. 13 ſ. de impiorum reſurrectione, incidenter.

¶ ἐν τῷ χριςῷ, *in Chriſto*) Hoc emphaſin habet in hoc commate. Poſita reſurrectione Chriſti, ponitur omnium vivificatio.

¶ ζωοποιηθήσονται, *vivificabuntur*) Dixerat: *moriuntur*, non, ἀποκτείνονται, *occiduntur*: nunc, non *reviviſcent*, ſed *vivificabuntur*, virtute non ſua.

23 ἕκαςος-ἀπαρχὴ-ἔπειτα) Ter hoc verſu ſubaudiendum ἐςὶ vel εἰσί. Verſu 24 item ſubauditur *eſt*.

¶ τάγματι) *ordine* divinitus conſtituto. τάξις tamen eſt abſtractum, τάγμα concretum. Conjugatum, ὑπέταξεν, v. 27.

¶ ἀπαρχὴ, *primitiæ*) Vis hujus verbi complectitur vim verbi ἀρχὴ, *initium*, cui ex oppoſito reſpondet *finis*.

¶ ἔπειτα-εἶτα) Ἔπειτα magis disjungit: εἶτα magis copulat. v. 5. 6. 7. ἔπειτα, *poſterius*, comparativo oppoſito ad *primum*, v. 46, cujus, *primum*, vis ineſt in *primitiæ* h. l. εἶτα, *poſtea*, ſenſu magis abſoluto. Disjunctiva vis τοῦ ἔπειτα & copulativa τοῦ εἶτα clara eſt v. 5. 6. 7. Conjunguntur enim οἱ *Duodecim* cum *Kepha* per εἶτα· disjunguntur *Quingenti*, & ab his *Iacobus*: Sed copulantur huic, per εἶτα, *Apoſtoli*. Itaque qui per ἔπειτα memorantur, quaſi per parentheſin interponuntur. Sed hîc, v. 23, videtur res ambigua. Si dichotomiam inſtituas, potes vel Chriſtum & eos qui Chriſti ſunt uni membro dichotomiæ inſerere, atque alteri τὸ τέλος, *finem*: vel Chriſtum, ſolum, principaliſſimum, ponere, & alteri lateri eos qui Chriſti ſunt & *poſtea* τὸ τέλος, *finem* adjungere. Priore modo Chriſtiani ſunt appendix capitis ſui: poſteriore modo Chriſtus retinet ſuam ubique prærogativam, & cetera in unum coacervantur latus. Priore modo poſt χριςὸς in textu ponitur comma, poſteriore etiam colon: & ſic εἶτα ſenſum magis abſolutum, & tamen vim copulativam præ τῷ ἔπειτα retinet. Deſcribit Paulus totum proceſſum reſurrectionis, cum iis, quæ illam ſequentur; eoque ipſam reſurrectionem reddit credibiliorem. Nam hæc neceſſario requiritur, ut res eo perducatur, ut Deus ſit omnia in omnibus.

¶ οἱ τοῦ χριςοῦ, *qui ſunt Chriſti*) Suave polyptoton, χριςὸς, χριςοῦ. Chriſtiani ſunt quaſi appendix τῆς ἀπαρχῆς, *primitiarum*. Eodem tempore reſurgent impii; ſed illi non veniunt ſub hunc beatum cenſum.

¶ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, *in adventu ejus*) tum erit *ordo* Chriſtianorum. 1 Theſſ. IV. 16. Non alii poſt alios reſurgent illo tempore. Non appellat Paulus *judicium*; quia cum fidelibus agit.

24 εἶτα, *poſtea*) poſt reſurrectionem *eorum*, *qui Chriſti ſunt*, qui, ut *rex*, inter reſurrectionem & inter finem, judicium peraget.

¶ τὸ τέλος) *Finis*, reſuſcitationis omnis. Correlatum *primitiarum*. In hoc fine omnes *ordines* ſuum nanciſcentur complementum. 1 Petr. IV. 7. Rom. VI. 22. Hoc nomen continet vim verborum *tradiderit* & *deſtruxerit*. Vide, quanta myſteriorum pondera apoſtolus deducat ex ſyllabis propheticis עד & כל. Ps. CX. 1. VIII.

VIII. 6. Gr. ἄχρις, *uſque*, & πάντα, *omnia*. Itaque etiam verba ſunt θεόπνευσα. Nam quæ horum ratio, eadem omnium eſt.

¶ ὅταν-ὅταν) *quum-*: nempe, *quum*. Prius declaratur per alterum: & ad prius refertur pars prior verſus ſequentis; ad alterum, pars altera. Simulac Filius Patri regnum tradiderit, Pater deſtruet *omne imperium*: & traditio regni fit, ut fiat abolitio *omnis imperii*.

¶ παραδῷ τὴν βασιλείαν, *tradiderit regnum*) Non incipiet tum regnare Pater, ſine Filio: neque deſinet tum Filius, ſine Patre, regnare. nam regnum divinum & Patris & Filii eſt ab æterno & erit in æternum. Sed ſermo eſt de regno Filii mediatorio, quod tradetur; & de regno Patris immediato, cui tum locus fiet. Interjecto tempore Filius negotium, quod ei Pater dedit, gerit, pro ſuis & per ſuos, pro electis, per angelos etiam, & apud Patrem, & contra hoſtes, dum horum vel conatus ſupereſt. Regnum, quatenus Pater Filio dedit, Filius Patri tradet: Ioh. XIII. 3: nec Pater, quum Filium regem conſtituit; nec Filius, cum regnum Patri tradit, regnare deſinit: atque eo ipſo, quod non *abolendum*, ſed *Patri tradendum* dicitur, ſignificatur, id ipſum quoque infinitæ eſſe majeſtatis. Gloria autem antemundana, etiam poſt traditionem illam manebit: Ioh. XVII. 5. Hebr. I. 8. neque ſecundum humanam naturam rex eſſe deſinet. Luc. I. 33. Si cives novæ Ieruſalem regnabunt in ſecula ſeculorum, Ap. XXII. 5: quanto magis regnabit Deus & Chriſtus?

¶ τῷ θεῷ καὶ πατρὶ, *Deo & Patri*) Duplex reſpectus. Conſideratur & ut Deus & ut Pater, ad Chriſtum, Ioh. XX. 17, etiam exaltatum, Ap. III. 12. 21, & ad fideles. Col. III. 17. Conſideratur, ut Deus, adverſum hoſtes.

¶ καταργήσῃ, *aboleverit*) *Deus & Pater*. de quo etiam dicitur *ponat* & *ſubjecit*. Pari ratione ſermo ad alium in tertia perſona flectitur v. 25 & 29.

¶ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, *omne imperium & omnem poteſtatem & potentiam*) *Imperia & poteſtates* dicuntur etiam de poteſtatibus humanis, Tit. III. 1, ſæpius autem de angelicis, Col. I. 16, idque in concreto, ut ipſas denotent ſubſtantias: hîc autem in abſtracto, uti βασιλείαν, de *regno* Filii. neque enim ſubſtantiæ angelicæ deſtruentur. ἀρχὴ notat *imperium*: huic ſubordinatur ἐξουσία, *poteſtas*, magiſtratus, & δύναμις, *exercitus*, *copiæ*. ἐξουσία & δύναμις, magis conjunctæ, commune habent epitheton *omnem*. Significatur hîc non modo imperium, poteſtas, copia hoſtium, v. 25, qualis eſt mors, v. 26, ſed *omnis*, etiam bonorum angelorum. Nam ubi rex, debellatis hoſtibus, arma deponit, vacatio datur militibus. neque indignum his eſt verbum καταργεῖν, *abolere*. c. XIII. 8. 2 Cor. III. 7.

25 δεῖ, *oportet*) Prædictum enim eſt.

¶ αὐτὸν, *illum*) Chriſtum.

¶ βασιλεύειν, *regnare*) רדה *dominare in medio hoſtium tuorum*. Ps. CX. 2.

¶ ἄχρις οὗ ἂν, *usque dum*) Vlterius non opus erit.

¶ θῇ, *ponat*) Pater.

¶ πάντας, *omnes*) Inſerit hoc Paulus, ut tranſitum paret ad ea, quæ ſequuntur.

¶ τοὺς ἐχθροὺς, *hoſtes*) corporales & ſpirituales. Subaudi, *ejus*, ex illo, *pedes*

des ejus, ſcil *Filii.* ſed elegans eſt jam ellipſis: quoniam Chriſtus eos, quatenus *Chriſti* hoſtes erant, pridem *deſtruxit*; quatenus noſtri, eos *deſtruet.* Ad peractum jam triumphum ejus reſidua pars victoriæ ſe habet, ut ad orbem alicujus monarchiæ humanæ ſubjugatum margo ejus quiſpiam aut angulus.

26 *ἔχατος, noviſſimus*) Prægnans enunciatio: *Mors* eſt hoſtis: eſt hoſtis, qui deſtruitur: eſt hoſtis, qui deſtruitur noviſſimus. noviſſimus autem, id eſt, poſt Satanam, Hebr. II. 14, & poſt peccatum: v. 56. nam eodem ordine invaluerunt; & Satanas invexit peccatum, peccatum peperit mortem. Illi hoſtes aboliti ſunt: ergo etiam mors aboletur. Dices: *Nonne omnium hoſtium par eſt ratio? nam quatenus ceteri ſunt aboliti, etiam mors eſt abolita. 2 Tim. I. 10. ergo quatenus mors manet, etiam ceteri hoſtes manent adhuc: neque adeo mors aboletur ultima.* Reſp. Chriſtus, quatenus ipſe cum hoſtibus olim conflixit, primo Satanam, per mortem ſuam; deinde peccatum, in morte; poſtremo mortem, in reſurrectione devicit: eodemque ordine hoſtium poteſtati eripit fideles univerſos; eodem hoſtes ipſos deſtruit. Iterum dices: *Quomodo mors ultima aboletur, ſi reſurrectio mortuorum præcedit abolitionem OMNIS IMPERII?* Reſp. Reſurrectionem ſtatim ſequitur judicium, cum quo conjuncta eſt abolitio *omnis imperii*: atque hanc ſtatim excipit abolitio mortis cum inferno. Ordo abolitionis deſcribitur Ap. XIX. 20. XX 10. 14. Debet autem ſermo accipi reduplicative: hoſtes deſtruentur, ut hoſtes. Namque etiam poſtea Satanas erit Satanas; infernus, infernus; maledicti, maledicti. Deſtruentur ſcilicet prius, ante mortem, hoſtem noviſſimum, non ut plane non ſint, ſicut mors; neque ut non ſint, quod audiunt, nempe Satanas, infernus, maledicti: ſed ut non ſint hoſtes, reſiſtentes, repugnare valentes. nam fient debellati, imbelles, capti, ſupplicio addicti, ſub pedibus Domini noſtri. Abolitio *OMNIS IMPERII* non debet ad abolitionem hoſtium accenſeri: abolitio autem poteſtatis inimicæ juxta Apoc. XIX. 20 etiam ante abolitionem mortis fit, quam ſubſequitur abolitio *OMNIS* poteſtatis, *OMNIS* imperii. Etiam boni angeli naneiſcuntur vacationem.

¶ *ἐχθρὸς, hoſtis*) Mors, hoſtis: itaque homini initio non fuit naturalis. Qui negabant reſurrectionem, negabant etiam immortalitatem animæ. Illa vindicata, hæc vindicatur.

¶ *καταργεῖται, deſtruitur*) Præſens, pro futuro.

¶ *ὁ θάνατος, mors*) Mentione mortis continetur etiam *infernus*, quatenus deſtruendus. v. 55.

27 *πάντα γὰρ, omnia enim*) ne morte quidem excepta. Pſalmus videri poſſet hac ſyllaba כל *omnia*, animalia duntaxat & aſtra, quæ appellat, innuere: ſed multo eum longius ſpectare, docet apoſtolus. *Bona*, ſubjiciuntur lautiſſima conditione; *mala*, triſtiſſima. nam hæc *abolentur*, & ſcabellum pedum fiunt.

¶ *ὑπέταξεν, ſubjecit*) *Deus & Pater.* Conf. ad *ὑποταγὴν*, Eph. I. 22. Phil. III. 21. Hebr. II. 8. 1 Petr. III. 22. *ſubjiciet*, ſuo tempore: jam *ſubjecit*, quia *dixit.*

¶ *ὑπὸ*

¶ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ) *Sub pedes ejus* ſubjecti ſunt non modo hoſtes, ſed etiam cetera. Eph. I. 22. Locutio eſt ſynecdochica: *omnia* ei ſubjiciuntur: & ea quæ ſe opponunt neque ſubjecta eſſe volunt, plane ad pedes detruduntur tanquam ſcabellum. Eſt ſane diſcrimen inter τὸ *ſubjici ſub pedes* & inter τὸ *dari in manus*. Non tamen illud tam crudeliter intelligere licet: alias non haberet locum exceptio *præter eum qui ſubjecit*.

¶ εἴπῃ, *dicat*, propheta. Hebr. II. 6.

¶ δῆλον, *manifeſtum*) Nam Pater non ſubjicitur Filio; *ſed* (δὲ, v. 28.) Filius Patri. Summam rerum omnium ex Pſalmo potenter & ſapienter demonſtrat apoſtolus.

28 ὑποταγῇ, *ſubjecta fuerint*) ita ut in æternum manſura ſint ſubjecta.

¶ τότε) *tum* demum. Antea confli-ctandum ſemper eſt cum hoſtibus.

¶ καὶ) *etiam.*

¶ αὐτὸς) *ipſe*, ultro. *Ipſe* hic facit antitheton ad *omnia*, ut infinita denotetur excellentia Filii: & præterea, ut ſæpe, ſignificat quiddam *voluntarium*. nam Filius ſe ſubordinat Patri: Pater Filium glorificat. Glorioſius eſt nomen Dei & Patris, & Filii, quam Regis. Hoc nomen ab illo abſorbebitur, ut antea ex illo fluxerat.

¶ ὁ υἱὸς, *Filius*) Chriſtus, ſecundum utramque naturam, etiam divinam. id quod non tam ex eo colligas, quia *hic* Filius appellatur, conf. not ad Marc. XIII. 32. quam quia expreſſe conſideratur in relatione ad Patrem. Nec tamen hic ſermo eſt de Filio, quatenus Pater & Filius unum ſunt, quæ quidem unitas eſſentiæ hic præſupponitur; ſed reſpectu œconomiæ, quatenus Pater ei omnia ſubordinavit.

¶ ὑποταγήσεται) *ſubordinabitur*. hoc enim verbum magis & proprium eſt & dignum, quam, *ſubjicietur*. Aptiſſimum verbum ad res diverſiſſimas denotandas. Plane enim alia eſt ſubordinatio Filii ad Patrem, alia creaturarum ad Deum. Filius Patri ſubordinabitur eo modo, quo antea non fuerat ſubordinatus. namque in regno mediatorio ſeparatus quodammodo fulgor Filii a Patre fuerat: deinceps autem Filius Patri plane ſubordinabitur. eaque *ſubordinatio* Filii erit plane voluntaria, ipſi Filio optata atque glorioſa: non enim ſubordinabitur veluti *miniſter*, Hebr. I. 14. coll. anteced. ſed tanquam Filius. Medium igitur verbum eſt ὑποταγήσεται, non paſſivum. *Bonum meum*, inquit, *non eſt præter TE*, Iehovah. Ps. XVI. 2. Heſhuſius: *Subjectio & obedientia Filii erga Patrem non tollunt æqualitatem potentiæ, nec eſſentiæ diverſitatem probant. Filius in omni æternitate reverentia ſumma agnoſcit, quod ab æterno a Patre ſit genitus: agnoſcit etiam, quod regnum ſpirituale a Patre acceperit, & dominus totius orbis ſit conſtitutus. Hanc ſuam ſanctiſſimam reverentiam, ſubjectionem & filialem amorem, toti creaturæ demonſtrabit, ut omnis honor Patri æterno tribuatur. Verum hic nihil decedit Filio; ſiquidem Pater vult, ut omnes honorent Filium, quemadmodum Patrem. Ioh. V.* Exam. p. 10.

¶ ἵνα ᾖ ὁ θεὸς πάντα ἐν πᾶσι, *ut ſit Deus omnia in omnibus*) Significatur hic novum quiddam, ſed idem ſummum, ac perenne. *Omnia* (adeoque omnes) ſine

ulla

ulla interpellatione, nulla creatura occupante, nullo hoſte obturbante, erunt ſubordinata Filio, Filius Patri. *Omnia dicent: Deus eſt mihi omnia.* Hoc τέλος eſt, hic *finis* & apex. Vltra, ne apoſtolus quidem quo eat habet. Vt in Chriſto non eſt Græcus, Iudæus, circumciſio, præputium, barbarus, ſcytha, ſervus, liber, ſed omnia & in omnibus Chriſtus: Col. III. 11. ſic tum non erit Græcus, Iudæus &c. neque *principatus*, *poteſtas* &c. ſed Deus omnia in omnibus. Ab impiis in mundo habetur Deus pro nihilo; Ps. X. 4. XIV. 1. & apud ſanctos multa obſtant, ne ſit unus omnia apud ipſos: ſed tum erit omnia in omnibus.

29 ſ. ἐπεὶ τί ποιήσουσιν οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν; εἰ ὅλως νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, τί καὶ βαπτίζονται ὑπὲρ αὐτῶν; τί καὶ ἡμεῖς κινδυνεύομεν πᾶσαν ὥραν;) Primum de diſtinctione hujus verſiculi dicemus aliquid. Inciſum hoc, εἰ ὅλως νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, recte multi cum ſequentibus jampridem connectunt. nam ejusdem inciſi vim in priore hemiſtichio exhaurit particula ſola ἐπεί. εἰ inchoat ſententiam, uti v. 32 bis, & ſæpe v. 12 ſeqq. Hinc ad νεκροὶ refertur αὐτῶν, pronomen. Porro de *baptiſmo ſuper mortuis* tanta eſt interpretationum varietas, ut is, qui, non dicam, varietates ipſas, ſed varietatum catalogos colligere velit, Diſſertationem ſcripturus ſit. Nec martyria, nec baptiſmi ſuper ſepulcris &c. jam tum erant, Corinthi præſertim: ſed baptiſmus ſuper ſepulcris, & baptiſmus pro utilitate mortuorum, ex ſequiore hujus ipſius loci interpretatione ſumtus eſt; ſicut ignis uſus apud Ægyptios & Abyſſinos in baptizatis, ex Matth. III. 11. Sæpe, ubi opinione propior & facilior eſt interpretatio germana, e longinquo petitur. Nobis notanda I. Paraphraſis: *Alioqui quid agent qui baptizantur ſuper mortuis? ſi plane mortui non reſuſcitantur, quid etiam baptizantur ſuper iis? quid etiam nos periclitamur omnem horam?* II. Senſus phraſeos, βαπτίζεσθαι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, *baptizari ſuper mortuis.* baptizantur enim *ſuper mortuis* ii, qui baptiſmum & chriſtianiſmum ſuſcipiunt eo tempore, quum mortem ante oculos poſitam habent, jam jamque vel ob decrepitam ætatem, vel ob morbum aut luem, vel per martyrium *ad mortuos accumulandi*, omni fere fructu hujus vitæ carentes, *devenientes* ad mortuos, & mortuis quaſi *imminentes.* qui dicere poſſent קברים לי *ſepulcra mihi* præſto ſunt. Iob XVII. 1. III. Prior verſiculi pars eſt lenior; poſterior vero, quæ a *ſi plane* incipit, habet epitaſin, in protaſi ſua per *omnino* & in apodoſi per *etiam* expreſſam, quæ duæ particulæ inter ſe reſpondent: eademque apodoſis anaphoram habet, duas partes ejus per *quid etiam* jungentem. IV. Nexus ſermonis. Argumento de Chriſti reſurrectione, ex qua reſurrectio noſtra fluit, innectit Paulus *propoſitionem* duorum (plura quidem ſunt quam duo: ſed abſurda antecedentia repetuntur ex prioribus ſatis jam refutata:) abſurdorum, quæ, ſi mortui non reſurgant, ſi Chriſtus non reſurrexerit, emergant: & expedito interim argumento de Chriſto, v. 20-28, duo abſurda illa refutat per *tractationem* paulo uberiorem, ex argumento de Chriſto nervis auctam. Poſterius abſurdum (hoc enim evidentiorem habet rationem) de miſeria chriſtianorum in hac vita, propoſuit verſu 19, & tractat verſu 29 med. & ſeqq. *ſi plane*: ſimiliterque prius, de interitu chriſtianorum defunctorum propoſuit verſu 18, & nunc tractat vel repetit vel declarat parte verſus 29 priore. V. Vis argumenti apoſtolici: quæ per

per ſe & evidentiſſima eſt & urgentiſſima. VI. Verborum ſingulorum conſtans ſibi proprietas. *α. quid facient*? eſt futurum, reſpectu ſalutis æternæ. i. e. fruſtra erunt, nil agent tales baptizati, ſi defuncti ſopiuntur ſomno ſempiterno. *β. Baptiſmi* vocabulum notione uſitata perſtat: & ſane in hac epiſtola Paulus frequentiorem, quam in ulla alia, baptiſmi mentionem fecit. c. I. 13-17. X. 2. XII. 13. *γ.* ὑπὲρ præpoſitio cum genitivo varie ſic quoque poſſet accipi; de objecto ſimpliciter, ut Latini dicunt *ſuper*, *de*, *quod attinet*: hoc ſenſu, *ut mortuos*, *ſine conſideratione reſurrectionis*, *ſibi proponant*; vel de impendendo quaſi pretio, *ut mortuos pro nullis reputent*; vel de acquirendo pretio, *ut ad mortuos aggregentur in perpetuum*: ſed retinemus proprietatem, qua ὑπὲρ notat *propinquitatem ſuper aliqua re imminentem*; quo modo Theocritus appellat ἀσφόδελον τὸν ὑπὲρ γᾶς, *aſphodelum humi naſcentem*. Idyll. 26. Plura exempla dant lexicographi, e Thucydide maxime. Sic baptizantur *ſuper mortuis* ii, qui mox poſt baptiſmum ad mortuos aggregabuntur: quo pacto *ſuper mortuis* hoc loco dicitur, ut ſi diceretur *ſuper ſepulcro*, uti Luc. XXIV. 5, *cum mortuis*, i. e. in ſepulcro. Neque incredibile eſt, ſæpe baptiſmum apud funera adminiſtratum fuiſſe. *δ* Vocabulum *mortuorum* proprie ſumitur, de mortuis, in genere, ut articulus quoque poſcit, tam late ſumtis, quam patet reſurrectio. *ε.* Adverbium ὅλως, Lat. *plane*, adhibet inductus a Paulo Corinthius, reſurrectioni moroſius refragatus, neque de jacturis commodorum etiam hujus vitæ, quæ in baptiſmo fiant, cogitans. & εἰ ὅλως perinde ponitur, ut ἐπειδὴ ὅλως apud Chryſoſt. homil. V c. Anomœos: *Veruntamen*, inquit, *etſi parum differt homo ab angelo*, ἐπειδὴ ὅλως ἐςί τι μέσον, *quum aliquid nihilominus intereſt*, *haud ſcimus accurate*, *quid ſint angeli*. ς. καὶ non παρέλκει, ſed intendit vim præſentis temporis βαπτίζονται, *quid agunt*, *qui baptizantur*? in antitheto ad futurum, τί ποιήσουσιν; *quid agent*? Confer καὶ, 2 Cor. I. 14. XI. 12. Phil. III. 7. 8. IV. 10. Nempe eos, qui ſuper mortuis baptizantur, quaſi in articulo mortis conſtituit Paulus, & iis neque in futurum, negata reſurrectione, neque in præteritum, quicquam mercedis remanere oſtendit. Videtur Paulus eos redarguere, qui & reſurrectionem corporum & immortalitatem animæ negabant. Illa vindicata hæc ſatis ſuperque vindicatur. Eſtque hæc συγκατάβασις Scripturæ, quod propter imbecilles & ſimplices non ſe immittit in illam ſubtilem litem, ſed rem in ea parte prehendit, quæ facilior eſt demonſtratu & tamen demonſtrationem partis difficilioris etiam ſecum vehit. ζ. Duo commata a τι incipientia pulcre cohærent; cum gradatione, ab iis, qui aliquantiſper duntaxat hac vita frui poſſent, ad (*nos*,) eos, qui diutius frui poſſent, niſi ſpem in Chriſto fixam haberent.

¶ νεκροὶ, *mortui*) Toto hoc capite, in quæſtione, *an*, Paulus νεκροὺς dicit ſine articulo: deinde hac expedita, in quæſtione *quomodo*, v. 35 &c. articulum adhibet. τῶν autem hoc verſu vim relativam habet.

30 ἡμεῖς, *nos*) apoſtoli. c. IV. 9.

31 ἀποθνήσκω, *morior*) non ſolum periculo ſemper propoſito, 2 Cor. I. 8. ſ. XI. 23, ſed etiam ipſa *mortificatione* perpetua. Congruit hoc toti ſermoni.

¶ νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν, ἣν ἔχω ἐν χριςῷ ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν· *per veſtram gloriationem*, *quam habeo in Chriſto Ieſu Domino*

mino noſtro.) In jurando vel aſſeverando, ſi humana perſona allegatur, ea ſolet allegari, quæ ut dignior præfertur, adeoque interdum tertia, Gen. XLII. 15. 16, νὴ τὴν ὑγίειαν Φαραώ· interdum prima, 2 Sam. III. 35, τάδε ποιήσαι μοι ὁ θεὸς καὶ τάδε προσθείη· conf. ibid. v. 9. ſed plerumque ſecunda. 1 Sam I. 26, ζῇ ἡ ψυχή σου. ibid. c. III. 17, τάδε ποιήσαι σοι ὁ θεὸς καὶ τάδε προσθείη. Ita Paulus hìc allegat Corinthiorum lautiſſimum vitæ etiam ſpiritualis ſtatum, ſuæ ipſius morti oppoſitum, quam pro gloriatione illorum ſuſtinebat: conf. c. IV. 8 ſeqq. 2 Cor. IV. 12. 15. Phil. I. 26. Eph. III. 13. & ideo allegat, ut ipſos Corinthios commoveat. Non attenderunt hoc, qui pro ὑμετέραν ſcripſere ἡμετέραν. Sequitur prima quidem perſona, ἣν ἔχω, ſed ſingulari numero: ac refertur ἣν non ad ὑμετέραν καύχησιν, ſed ad καύχησιν· ſic enim interdum relativa ſolent poni. Gal. I. 6. 7. Eph. II. 11, ubi *dicta circumciſio* concretum eſt, & additur tamen *in carne manu facta*, quod nonniſi abſtracto congruit. 1 Tim. VI. 20 ſ. 2 Tim. I. 5. Oſtendit Paulus, ſe non temere mori quotidie, ſed participem eſſe gloriationis Corinthiorum. 2 Cor. IV. 14.

32 εἰ κατὰ ἄνθρωπον ἐθηριομάχησα ἐν Ἐφέσῳ, τί μοι τὸ ὄφελος; εἰ νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, φάγωμεν καὶ πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν. *ſi ſecundum hominem cum beſtiis pugnavi Epheſi, quæ mihi utilitas? ſi mortui non excitantur, edamus & bibamus, cras enim morimur*) Inciſum hoc, *ſi mortui non excitantur*, recte pridem ſequentibus verbis annectitur: nam in antecedentibus vim ejus repræſentat formula, *ſecundum hominem*: id eſt, ſi humanitus, humano auctoramento, ſpe vitæ præſentis duntaxat, non ſpe reſurrectionis divinitus exſpectandæ, cum beſtiis pugnavi Epheſi &c.

¶ ἐθηριομάχησα ἐν Ἐφέσῳ, *cum beſtiis pugnavi Epheſi*) Hoc unum certamen Paulus nominatim commemorat, non ſolum, quia prægrande, ſed etiam, quia recentiſſimum. Epheſi adhuc erat: c. XVI. 8 ſ. atque ibi habuerat, ante epiſtolam hanc ſcriptam, diſcrimen ſingulare, quod deſcribi videtur Act. XIX. 29 ſ. 2 Cor. I. 8. quapropter *pugnam cum beſtiis*, quâ vita agebatur, appellat. coll. c. IV. 9: ſicut Epheſios Heraclitus Epheſius 400 ante annis θηρία ſolitusfuerat appellare. conf. Tit. I. 12, de Cretenſibus & Epimenide.

¶ φάγωμεν - ἀποθνήσκομεν, *edamus - morimur*) Sic plane LXX, Es. XXII. 13. Id eſt, utamur corporis & vitæ præſentis bonis. Mimeſis *colloquii mali.*

33 μὴ πλανᾶσθε) Medium.

¶ φθείρουσιν) *corrumpunt.* Conjugatum, *corruptio*, v. 42. Sententiam Menandri notam ſublimiore ſenſu adhibet & opponit ſymbolo Epicureo, v. 32, mox v. 34 graviorem ſtimulum adhibiturus.

¶ ἤθη, *mores*) Boni mores ſunt, quibus homo a rebus caducis ad æterna tranſit.

¶ χρηστὰ) bonos, vel etiam *faciles, leves.* vid. Scap. ad hanc vocem col. 1820. Conf. Rom. XVI. 18.

¶ κακαὶ, *mala*) fidei, ſpei, amori adverſa. Contra, boni ſermones, de reſurrectione, perimunt gulam & pravos mores.

34 ἐκνήψατε) Exclamatio plena majeſtatis apoſtolicæ: *excutite veternum* ſive *crapulam.* v. 32. Sic LXX, ἐκνήψατε οἱ μεθύοντες. Ioel I. 5. Mitius dicit, *vigilate*, in concluſione, c. XVI. 13.

¶ δι-

¶ δικαίως, *juſte*) ea juſtitia, quæ fluit ex vera Dei agnitione. Antitheton, *peccare*, &, *mores corrupti*. v. 33.

¶ καὶ μὴ ἁμαρτάνετε) Imperativus poſt imperativum habet vim futuri: (Ioh. VII. 37 not.) *& non peccabitis*, vel per errorem intellectus, vel per malos ſermones, vel per corruptos mores. qui peccatum in voluntate ſola, ac non in intellectu collocant, errant adeoque peccant. Argumentis probantibus adduntur commoventia, uti Gal. IV. 12 not. nam Scriptura totum hominem inſtruit.

¶ ἀγνωσίαν, *ignorantiam*) ἀγνωσία, & *ignorantia*, 1 Petr. II. 15, & *oblivio*, 3 Macc. V. 24: κατὰ πᾶν ἀγνωσίᾳ κεκρατημένος. *Ignorantiam habere* gravior eſt phraſis, quam *ignorare*: & includit antitheton ad *ſcientiam*, quæ alias Corinthiis placebat.

¶ θεοῦ, *Dei*) adeoque etiam *potentiæ* & *operum* Dei. Matth. XXII. 29.

¶ τινὲς, *aliqui*) Temperat elenchum.

¶ ἐντροπὴν, *pudorem*) Corinthii magnam ſibi *cognitionem* vindicabant. Turpe, ignorantia, ſomnolenta, unde evigilandum.

¶ ὑμῖν, *vobis*) qui vel ignoretis, vel ignorantes habeatis. Eſt tamen ſimul dativus commodi.

¶ λέγω, *dico*) Parrheſia. Severius loquitur, quam initio, de alia re, cap. IV. 14.

35 τὶς) *aliquis*, qui ex ignoratione *modi* rem ipſam audeat negare, quia mors tanta fuerit deſtructio, & reſurrectio dicatur tam glorioſa fore.

¶ δὲ, *vero*) ἐπίτασις.

¶ ἔρχονται, *veniunt*) Viventes dicuntur *manere*, v. 6. mortui, ἀπελθόντες, *abeuntes*, Chryſ. de Sacerd. p. 494: & *redeuntes*, Pſ. XC. 3. Coh. XII. 7. At redivivi, *veniunt*: ac potius *venire*, quam *redire* dicuntur, propter ſummam illam novitatem. v. ſeqq. Conf. Act. I. 11 not. Paulus ad Corinthios in quæſtione *an* hærentes, quæſtionem *quomodo* ita tractat, ut identitatem corporis cadentis ac reſurgentis, aliquanto quaſi remiſſius ac parcius, quam alias ſolet, exprimat.

36 ἄφρον, *inſipiens*) Miratur apoſtolus, quenquam hîc hærere poſſe. adeo certum ipſe habebat. Hoc quoque pertinet ad *pudorem*. v. 34. Quærenti illi de *via* reſurrectionis & de *qualitate* corporum reſurgentium, reſpondet primo per ſimilitudinem, v. 36-42 med. deinde citra ſimilitudinem, v. 42 ſeq. In ſimilitudine protaſis & apodoſis præclare inter ſe reſpondent: agiturque, de *via* reſurrectionis, in protaſi, v. 36. in apodoſi, v. 42, *ſeminatur &c.* tum, de *qualitate* corporum, in protaſi, v. 37-41. in apodoſi, v. 43.

¶ σὺ) *tute*, homuncio.

¶ σπείρεις, *ſeminas*) in agro. Sequitur allegoria copioſa.

¶ οὐ ζωοποιεῖται, *non vivificatur*) ad novum germen.

¶ ἐὰν μὴ ἀποθάνῃ, *niſi moriatur*) Invertit Paulus objectionem: mors vivificationem non impedit, ſed prægreditur & præmonſtrat, tanquam ſementis meſſem.

37 οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον, *non corpus, quod naſcetur*) *corpus*, ſpecioſum, non jam *nudum*.

38 ὁ δὲ θεὸς, *Deus vero*) non tu, homo; non granum ipſum.

¶ αὐτῷ, *illi*) *grano*.

¶ ἠθέλησε) *voluit*. Præteritum, reſpectu creationis, Gen. I. 11. vel certe, quia *velle* eſt ante *dare*.

¶ ἑκάϛῳ, *unicuique*) non modo ſemini frugum, ſed etiam animantum. Gradatio ad v. ſeq.

¶ ἴδιον, *proprium*) ſpeciei conveniens, individuo proprium, ex ſeminis ſubſtantia productum. Hoc *proprium* amplius declaratur v. ſeq.

39 ὐ πᾶσα, *non omnis*) Hoc univerſaliter negat. Quælibet ſpecies carnis diverſa eſt a ceteris. Docet Paulus, etiam a terreſtribus differre corpora terreſtria, & a cœleſtibus cœleſtia: v. 41. ſed ita, ut utrumvis horum ad differentiam corporis a ſemine, & corporum cœleſtium a terreſtribus magis illuſtrandam referat. namque in apodoſi nihil de gradibus gloriæ ponit, ſed hoc ſapientibus tanquam per ænigma relinquit exiſtimandum, ſatis habens ipſam corporum reſurgentium gloriam aperte aſſeruiſſe.

¶ ἄλλη ἀνθρώπων, *alia hominum*) Eleganter omittit vocabulum *carnis*, ubi *humanæ* opponit brutorum carnes. κτήνη hoc loco dicuntur quadrupedes omnes; nam eis piſces & volucres opponuntur.

¶ ἰχθύων, *piſcium*) Itaque qui piſcibus veſcuntur, carne veſcuntur; idque lautius, varietate delectante.

40 ἐπυράνια, *cœleſtia*) Sol, luna, ſtellæ.

¶ ἐπίγεια, *terreſtria*) vegetabilia, animalia.

¶ ἑτέρα δὲ, *alia autem*) De gloria terreſtrium conf. Matth. VI. 28 ſ. 1 Petr. I. 24.

41 ἀϛὴρ γὰρ, *ſtella enim*) *Enim* intenſivum. Non modo ſtellæ aliam gloriam habent, ac ſol, luna, ſed etiam, quod majus, una ſtella ſubinde aliam vincit claritate. Nulla ſtella ab altera, nullum corpus glorioſum ab altero plane nihil differt.

42 οὕτω, *ſic*) Hoc reſpicit protaſin jam v. 36 cœptam.

¶ σπείρεται, *ſeminatur*) Verbum amœniſſimum, pro ſepultura.

¶ ἐν φθορᾷ, *in corruptione*) Non ſolum *mortui* corporis, ſed *mortalis* corporis conditio notatur.

43 ἐν ἀτιμίᾳ, *in dedecore*) in *nuditate*, v. 37. cui opponitur *gloria*, tanquam *veſtitus*. v. 53. 49.

¶ σπείρεται ἐν ἀσθενείᾳ, *ſeminatur in infirmitate*) Figura continuatur: ſed re ipſa, finita ſimilitudine illa, ad novam partem reſponſionis fit tranſitus, cujus propoſitio hæc eſt: *eſt corpus animale, & eſt corpus ſpirituale.* Affinia inter ſe ſunt, *in virtute*, & *ſpirituale*: Luc. I. 17. ſicut *incorruptio* & *gloria*, v. 42 ſ.

44 ψυχικὸν, *animale*) quod totum informatur ab anima, conſtans *carne & ſanguine*. v. 50.

¶ πνευματικὸν, *ſpirituale*) quod totum informatur a ſpiritu.

¶ καὶ) *atque adeo*, conſequenter.

45 γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Gen. II. 7. LXX, ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν. Cetera Paulus addit, ex natura oppoſitorum.

¶ πρῶτος) Id eſt, *primus*: nam opponitur *ultimus*. at v. 47, πρῶτος, *prior*: nam opponitur δεύτερος, *alter*: & uterque ibi conſideratur, ut exemplar ceterorum. ὁ ἔσχατος, *ultimus* æque atque ὁ δεύτερος, *alter* innuit Chriſtum: non totam ſpeciem humanam in conſummatione.

¶ ἀδὰμ, *Adamus*) Nomen proprium h. l. ſed mox per antonomaſian iteratur.

¶ ψυχὴν, *animam*) Hinc, ψυχικὸν, *animale*, v. 44.

¶ ὁ

¶ ὁ ἔσχατος, *ultimus*) Iob XIX. 25 אחרון idem qui גאל dicitur, ut ibidem ex paralleliſmo gemini prædicati patet. Chriſtus, *ultimus*: dies Chriſti, *ultimus*. Ioh. VI. 39.

¶ ζωοποιοῦν, *vivificantem*) Non ſolum vivit, ſed etiam vivificat.

46 οὐ πρῶτον) *non prius*.

¶ τὸ πνευματικὸν, *ſpirituale*) corpus. Hic verſus verſum 44 reſpicit, verſu 45 quaſi parentheſin faciente, cui deinde verſus 47 reſpondet.

¶ ἔπειτα, *deinde*) Obſervent hoc ii, qui de origine mali ita diſputant, ac ſi debuiſſent omnia ſtatim initio non modo bona eſſe, ut fuerunt, ſed etiam talia, qualia erunt in conſummatione.

47 ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, ἐκ γῆς, χοϊκός· ὁ δεύτερος ἄνθρωπος, ὁ κύριος ἐξ οὐρανοῦ. *primus homo, ex terra, terreſtris: ſecundus homo, Dominus ex cœlo*) Exacta oppoſitio. Primus homo, ἐκ γῆς ſcil. ὢν, *quum ex terra ſit*, eſt χοϊκὸς, *terreſtris*, ita affectus, uti χοῦς, χυτὴ terra ac diffluens. ratio, quia *ex terra* eſt ortus. Hæc eſt protaſis: ſequitur apodoſis, in qua non erat conveniens dicere, *ſecundus homo, ex cœlo, cœleſtis*. nam terræ quidem hoc in acceptis refert homo, ut ſit terrenus: ſed Dominus non debet cœlo gloriam ſuam, qui ipſe cœlum fecit cœlum, & per deſcenſum ex cœlo ſe nobis ut Dominum oſtendit. Proinde converſa eſt verborum ſeries, *Dominus, ex cœlo*. Verbum *Dominus* in concreto idem notat, quod *Gloria* in abſtracto: (Germ. *Herr*, *Herrlichkeit*:) unde proprie opponitur *terreno*. v. 43. Phil. III. 20 ſeq. & ex hac *gloria* fluit incorruptibilitas carnis Chriſti. Act. II. 24. 31. Tali pacto defenditur recepta lectio, & varietates, quamlibet antiquæ, in *Apparatu* memoratæ, amoventur.

49 καὶ καθὼς, *& ſicut*) Ex priore ſtatu alterum infert Paulus.

¶ ἐφορέσαμεν, *geſtavimus*) veluti veſtem.

¶ τὴν εἰκόνα, *imaginem*) Hoc non ſolum ſimilitudinem, ſed etiam dependentiam notat.

¶ Φορέσωμεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου, *portemus etiam imaginem cœleſtis*) Tertullianus, *Portemus, non portabimus: præceptive, non promiſſive.* Imo Φορέσωμεν, ac tamen promiſſive. Subjunctivus ſermonem facit modalem & moratum, quo Paulus divinam ordinationem (coll. v. 53, *oportet*,) & fidem ei aſſentientem exprimit. Confer ſubjunctivum Iac. IV. 13. 15, πορευσώμεθα κτλ. Recentiores fecere, Φορέσομεν· eademque varietas eſt in codd. Origenis c. Celſum, ut notat Sam. Battierius in Biblioth. Brem. Claſſ. VI. p. 102 ſeq. lectionem Φορέσωμεν etiam e *Maximo* περὶ ἀγάπης comprobans.

50 σὰρξ καὶ αἷμα) *caro & ſanguis*) Terminus abſtractus, uti Φθορὰ, *corruptio*. Alterum refertur ad viventes in mundo, alterum ad mortuos. Vtrique debent alii fieri. A fæcibus vini non tam valde differt ſpiritus inde extractus, quam ab homine mortali homo glorificatus.

¶ βασιλείαν θεοῦ, *regnum Dei*) plane ſpirituale, nulla parte animale. Magna mutatio interveniat, *oportet*, dum homo ad regnum illud capax fit.

¶ οὐ δύνανται, *non poſſunt*) Syllepſis numeri. Notatur enim multitudo eorum, qui ſunt caro & ſanguis.

¶ οὐδὲ-κληρονομεῖ, *neque-hereditate conſequitur*) Non dicit, *non poteſt hereditate accipere. caro & ſanguis* longius abeſt, quam ipſa *corruptio*: & *corruptionem* id non poſſe, per ſe patet, quanquam certe

v. 1 eſt ad *incorruptibilitatem.* v. 36. Vim præſentis colligas ex v. 52 init.

51 *ὑμῖν, vobis*) ne putetis vos omnia ſcire.

¶ *λέγω, dico*) prophetice. c. XIII. 2. 1 Theſſ. IV. 15.

¶ *πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα, omnes quidem non obdormiemus, omnes vero immutabimur*) Latini, magno conſenſu: *Omnes quidem reſurgemus, ſed non omnes immutabimur.* Eamque lectionem, præter ceteros, *Tertullianus* & *Rufinus* ſequuntur. Neque tamen Latinus interpres Græca a noſtris Græcis diverſa videtur legiſſe; ſed ſententiam, ut eam ille quidem accipiebat, expreſſiſſe potius, quam verba. Sic enim in hac epiſtola ſolet, ut quum c. XII. v. 10 & 28 vertit *γλωσσῶν, ſermonum*: & viciſſim c. XIV. 10, *φωνῶν, linguarum.* itaque *οὐ κοιμηθησόμεθα* videtur interpretatus: *οὐ μενοῦμεν κοιμηθέντες*, id eſt, *reſurgemus.* Inde ſequebatur, ut mox ſuppleret *non*, antitheti gratia, uti *non* ſuppreſſerat c. IX. 6, quo item loco Tertullianus veſtigia illius premit. Porro ex Latino fictum eſt *ἀναβιώσομεν* apud *Veles.* & *ἀναστησόμεθα*, (quo verbo Paulus in hoc toto capite non utitur,) in *Clar.* manu prima. Ex Græcis nonnulli habent, *πάντες μὲν οὖν κοιμηθησόμεθα, ἀλλ' οὐ πάντες ἀλλαγησόμεθα*· ubi ex *μὲν οὐ* facile factum eſt *μὲν οὖν*· neque vero apoſtolus in hoc verſiculo de immutatione negare protinus aliquid, ſed affirmare & myſterium proferre voluit. Manet lectio textûs, ne Latinis quidem ignota codicibus, Hieronymo ex Didymo laudatis. Vtrumque autem inciſum habet univerſalitatem: *Omnes quidem*, nos videlicet, quibus mox contradiſtinguuntur mortui, *non obdormiemus*; *omnes autem*, iidem nos, *immutabimur.* Idem ſubjectum utriusque enunciationis. Conf. *πᾶς οὐκ*, univerſaliter, c. XVI. 12. Rom. IX. 33. Eph V. 5. Ap. XXII. 3. Act. XI. 8. Spectat ſermo non tam ad illos ipſos, qui tum vivebant, exſpectantes conſummationem ſeculi; quam ad eos, qui illorum loco tum victuri ſunt. v. 52 fin. 1 Theſſ. IV. 15 not.

¶ *ἀλλαγησόμεθα, immutabimur*) Anima manente in corpore, corpus ex animali fiet ſpirituale.

52 *ἐν ἀτόμῳ, in momento*) Ne pro hyperbola habeatur, addit phraſin magis popularem, *in ictu oculi.* Eximium opus omnipotentiæ divinæ! Quis ergo dubitet, quin etiam in morte homo poſſit ſubito liberari a peccato?

¶ *σάλπιγγι, tuba*) Plena tubarum deſcriptio reſervata in apocalypſin: aliqua tamen præcerpuntur etiam Matth. XXIV. 31. 1 Theſſ. IV. 16. de tuba *ultima*; quod quidem epitheton hoc loco expreſſum eſt, tubas priores præſupponens: vel quia Spiritus præviam Paulo alluſionem ad apocalypſin inſpiravit; vel quia tubas indefinite aliquas ante *ultimam* eſſe, Scriptura pridem docet; Es. XXVII. 13. Ier. LI. 27. Zach. IX. 14. Hebr. XII. 19. 4 Ezr. V. 4. vel præcipue reſpectu tubæ in *aſcenſione.* Ps. XLVII. 6. coll. Act. I. 11. nam *ultimus* dici poteſt, ubi duo ſpectantur tantummodo, v. 45, ne dicam, ubi unum; nullo altero ſubſequente, Ap. I. 7.

¶ *σαλπίσει γάρ*) *clanget enim* Dominus, per archangelum. 1 Theſſ. IV. 16. Tubarum uſus olim erat diebus feſtis, ad convocandum.

¶ *καὶ*) & illico.

¶ *ἄφθαρ-*

¶ *ἄφθαρτοι, incorruptibiles*) Proprie dicendum videtur fuiſſe, *immortales*: nam *incorruptibilitas* inducitur per *immutationem*, v. 53, ſed *immortalitatem* complectitur *incorruptibilitas*.

53 *τοῦτο*) *hoc ipſum*, præſens.

¶ *ἀφθαρσίαν, incorruptibilitatem*) per alterationem illam.

54 *ὅταν δὲ - ἀθανασίαν, quum autem immortalitatem*) Suaviſſima eſt horum verborum frequentatio.

¶ *τότε, tunc*) non prius. Certa eſt Scriptura: ergo certa eſt reſurrectio.

¶ *κατεπόθη ὁ θάνατος εἰς νῖκος, abſorpta eſt mors in victoriam*) Eſ. XXV. 8 LXX, *κατέπιεν ὁ θάνατος ἰσχύσας*. *abſorpta eſt* uno hauſtu momentaneo. conf. Ap. XXI. 4.

¶ *εἰς νῖκος*) Hebr. לנצח quod LXX non hîc, ſed alias ſæpe vertunt *εἰς νῖκος*.

55 *ποῦ σου, θάνατε, τὸ κέντρον; ποῦ σου, ᾅδη, τὸ νῖκος;*) Hos. XIII. 14. LXX, *ποῦ ἡ δίκη* (*νίκη*) *σου, θάνατε; ποῦ τὸ κέντρον σου, ᾅδη;* Hebr. אהי דבריך מות אהי קטבך שאול h. e. *ubi peſtes tuæ, mors? ubi exitium tuum, inferne?* vid. omnino G. Olearii diſſ. inaug. de redemtione ex inferno. In hoc epinicio *ubi* ſignificat, mortem & infernum antea valde feroces fuiſſe: nunc converſa res eſt. *θάνατος mors* & *ᾅδης infernus* ſæpe promiſcue uſurpantur; ſed tamen differunt, neque enim pro altero utro ſemper alterum ſubſtitui poteſt. nimirum *infernus* opponitur cœlo; *mors*, vitæ: & *mors* eſt prior; *infernus* profundior. *mors* accipit corpora ſine animis, *infernus* animas, etiam ſine corporibus: non modo impiorum, ſed etiam piorum, ante mortem Chriſti quidem. Gen. XXXVII. 35. Luc. XVI. 23. Ideo junctim memorantur; & in gradatione dicitur, *mors & infernus*. coll. Ap. XX. 13. 14. VI. 8. I. 17: quibus in locis, evidens eſt, pro *inferno* non poſſe ſubſtitui *ſepulcri* vocabulum. Porro quia hîc de corporum reſurrectione agitur, ideo *infernus* non niſi ſemel appellatur, *mors* ſæpe, etiam v. ſeq.

¶ *τὸ κέντρον*) *aculeus*, *peſtiferum* habens venenum. Paulus *victoriam* & *aculeum* transponit: id quod non ſolum magis congruit cum ſynonymorum hebraicorum gradatione, ſed etiam commodiorem facit tranſitionem ad verſum ſeq. ubi *aculeus* & *potentia* ſunt affinia. *Stimulus*, *κέντρον* majus: (conf. Act. XXVI. 14.) *aculeus*, *κέντρον* minus: interdum promiſcue dici poſſunt, ubi a quantitate abſtrahitur. Etiam contra *aculeum* in ſpinis poteſt calcitrari.

¶ *ᾅδη, inferne*) Non denotatur hîc æterni ſupplicii locus, ſed receptaculum animarum, in reſurrectione cum corporibus iterum conjungendarum. Nil jam hîc de diabolo, coll. Hebr. II. 14. quia illi prius, quam morti, *victoria* eripitur. v. 26.

¶ *νῖκος*) LXX, *δίκη*, an *νίκη*; Paulus *νῖκος* iterat ſuaviter, coll. v. præc. Raritas verbi opportuna ad *epinikion*.

56 *ἡ ἁμαρτία, peccatum*) Si peccatum non eſſet, mors nil poſſet. conf. Hos. cap. cit. v. 12. Contra hunc *aculeum* nemo ſua vi potuerat *calcitrare*; nemo illud *ubi* cantare. hoc innuit *vero* particula.

¶ *ὁ νόμος, lex*) pro peccato mortem intentans. ſine lege peccatum non ſentitur: ſub lege, peccatum dominatur Rom. VI. 14.

57 *τῷ δὲ θεῷ χάρις, Deo autem gratia*) Noſtræ opis id non fuerat.

¶ *δὲ*, *autem*. tametſi & lex, & peccatum, & mors & infernus nos oppugnarunt, tamen vicimus. Hæc eſt ſententia;

tia; ſed accedit modus ſive ἦθος, *gratia Deo.*

¶ τῷ διδόντι, *qui dat*) Præſens, pro ſtatu credentium.

¶ τὸ νῖκος, *victoriam*) Repetitio, conveniens triumpho. victoriam affectarant mors & infernus.

¶ χριςȣ͂, *Chriſtum*) in cujus fide, *legi* morientes, vitam aſſecuti fuimus. v. 3 ſeqq.

58 ἀγαπητοὶ, *dilecti*) Vera conſideratio noviſſimorum accendit amorem erga fratres.

¶ ἑδραῖοι, *ſtabiles*) ne ipſi declinetis a fide reſurrectionis.

¶ ἀμετακίνητοι, *immobiles*) ne per alios deducamini. v. 12. Sic Col. I. 23.

¶ ἐν τῷ ἔργῳ τȣ͂ κυρίȣ, *in opere Domini*) Chriſti. Phil. II. 30. Generatim dicitur *opus*, quod *Domini* cauſa geritur. Specialior determinatio pendet a circumſtantiis cujuſvis textus.

¶ εἰδότες, *ſcientes*) Certum jam habet de aſſenſu Corinthiorum.

¶ ȣ̓κ ἔςι κενὸς, *non eſt inanis*) i. e. maxime conducibilis. *Inanem* faciebant, qui reſurrectionem negabant: hos Paulus etiam in concluſione refutat leniter.

CAP. XVI.

1 Λογίας, *collatione*) Aptum initio verbum proprium, v. 2. *benedictio* dicitur 2 Cor. IX. 5.

¶ εἰς τȣ̀ς ἁγίȣς, *in ſanctos*) Sic mavult dicere, quam *pauperes.* id facit & ad gravitatem, & ad impetrandum.

¶ διέταξα, *diſpoſui*) auctoritate apoſtolica, *Galatis* domeſtica.

¶ γαλατίας, *Galatiæ*) Galatarum exemplum Corinthiis, Corinthiorum exemplum Macedonibus, Corinthiorum & Macedonum Romanis proponit. 2 Cor. IX. 2. Rom. XV. 26. Magna exemplorum vis.

2 κατὰ μίαν, *in una*) Dies dominicus jam tum ſingulari ratione obſervatus. Sabbato, una erant Iudæi & Chriſtiani: poſtridie, hi res ſibi proprias agebant. *Sabbatum*, ſynecdochice *hebdomas.* Plerunque dicitur ἡ μία σαββάτων, *una*, prima *ſabbatorum*: ſed hîc non additur articulus, ut κατὰ retineat vim diſtributivam. Conſilium facile. Semel, non tam multum datur. Si quis ſingulis diebus dominicis aliquid *ſeorſum poſuit*, plus collectum fuit, quam quis ſemel dediſſet.

¶ ἕκαςος, *quisque*) etiam non ditiſſimi.

¶ παρ' ἑαυτῷ) *ſeorſum*; ut appareat, quid ipſe ponat: ſive alii parcius ſive largius ponant. Nondum habebant ærarium commune in eccleſia Corinthii.

¶ τιθέτω) *ponat*, in concione.

¶ θησαυρίζων, *recondens*) copioſe. Verbum gratum. 1 Tim. VI. 19.

¶ εὐοδῶται, *commodum ſit*) facilitate animi & opum. Prudentiæ chriſtianæ eſt, ut res dant ſeſe, ita in agendo obſequi. Eccl. IX. 10. 1 Sam. X. 7.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Occupatio, ne putent, tum quoque collectum iri: ſimulque parrheſia, q. d. *non plane vos præteribo.*

¶ ὅταν ἔλθω, *quum venero*) Coram id agere, nec Paulum juvaret, nec Corinthios. nunc, inquit, generoſius facietis: tunc alia agemus.

¶ λογίαι, *collationes*) Hæc appellatio, minus favorabilis, moram diſſuadet.

3 ȣ̓̀ς ἂν δοκιμάσητε) *quoſcunque*, me præſente, *probaveritis*, ut fidos.

¶ δι

¶ δι' ἐπιςολῶν τέτες πέμψω, *hos cum litteris* veſtro nomine *mittam.* antitheton: *Paulus ipſe.* v. 4. Conf. διὰ, Rom. II. 27. 2 Cor. II. 4.

¶ τὴν χάριν ὑμῶν, *gratiam veſtram*) Gratioſa appellatio, eoque frequens. 2 Cor. VIII. 4.

4 ἄξιον, *dignum*) *ſi operæ pretium erit, ut ipſe perferam.* Invitat ad liberalitatem.

¶ κἀμὲ, *etiam me*) Iuſta æſtimatio ſui non eſt ſuperbia. 2 Cor. I. 19. Paulus ſe primo loco nominat.

¶ σὺν ἐμοὶ, *mecum*) ut occurratur omni ſuſpicioni. 2 Cor. VIII. 20 ſ.

5 ἐλεύσομαι δὲ, *veniam autem*) Dixerat, *quum venero.* v. 2.

¶ ὅταν μακεδονίαν) Vnius apicis uno hoc loco erratum eſt in editione minore, poſt datam præfationem novam, repertum: cujus indicium ideo tantum facere cogimur, ut præfationis illius affirmatio, de editione noſtra ad literulam usque correcta, ſibi conſtet.

¶ διέρχομαι, *tranſeo*) Ploce, cujus antitheton ſequitur: *tranſire*, *commorari.* Quare non eſt urgendum tempus præſens. Nondum erat in Macedonia, ſed id cogitabat. v 8.

6 τυχὸν) *fortaſſe.* Familiariſſime loquitur.

¶ οὗ ἐὰν, *quocunque*) Modeſtiæ cauſa non exprimit, quam longe cogitet. Act. XIX. 21.

7 ἄρτι, *nunc*) poſt moram hactenus adhibitam.

¶ ἐὰν ὁ κύριος ἐπιτρέπῃ, *ſi Dominus permittat*) Pia conditio. Sanctorum deſtinationes libertatem aliquam habent, quas bonitas divina varie & antecedit & ſequitur.

8 ἐν ἐφέσῳ, *Epheſi*) Epheſi erat Paulus. conf. v. 19 de *Aſia.*

9 θύρα, *janua*) Sapientis eſt, obſervare occaſiones.

¶ ἀνέῳγε, *aperta eſt*) Epheſi.

¶ μεγάλη καὶ ἐνεργής, *magna & efficax*) Tantæ occaſioni aliquot hebdomadibus ſatiſfacturus erat. coll. c. V. 7 not.

¶ ἀντικείμενοι, *adverſarii*) quibus reſiſtam. Sæpe bonum, &, contra ea, malum, ſimul valde vigent.

10 δὲ, *autem*) Antitheton inter Paulum ipſum & Timotheum vicarium.

¶ ἀφόβως, *ſine timore*) Id fiet, ſi nemo eum contempſerit. Si Paulum nonnulli contempſerunt, quanto facilius Timotheum, adoleſcentem Lyſtranum.

¶ κυρίε, *Domini*) Chriſti.

¶ ἐργάζεται, *operatur*) Id par eſt fieri ſine timore. Fundamentum veræ obſervantiæ erga antiſtites.

11 αὐτὸν, *eum*) juvenem. Ps. CXIX. 141, νεώτερος ἐγώ εἰμι καὶ ΕΞΟΥΔΕΝΩΜΕΝΟΣ.

¶ ἀδελφῶν, *fratribus*) qui item exſpectant, vel, item veniant.

12 πολλὰ παρεκάλεσα, *multum adhortatus ſum*) Non metuit Paulus, ne Corinthii præſentem Apollo præ ſe amplecterentur. Apollo, cum Paulus hanc epiſtolam daret, non aderat. nam nec v. 19, nec cap. I. 1 memoratur.

¶ μετὰ τῶν ἀδελφῶν, *cum fratribus*) v. 17. Alii ſunt hi, atque verſu 11.

¶ οὐκ ἦν θέλημα, *non erat voluntas*) Sermo quaſi imperſonalis: ubi res conſideratur, ut volenda vel non volenda, non expreſſo, cujus ſit voluntas; ubi tamen norma eſt voluntas Dei. conf. Matth.

 XVIII.

XVIII. 14. Sic quoque Græci verbum θέλω adhibent. Act. II. 12.

¶ ὅταν εὐκαιρήσῃ, *cum opportunum ei fuerit*) *Opportunitas* innuitur non carnalis, ſed quæ voluntatem Dei ſequitur.

13 ſ. γρηγορεῖτε, *vigilate*) Concluſio, inprimis ad *fidem* & *amorem* hortans.

¶ ἐν τῇ πίςει, *in fide*) c. XV. 2. 11. 14. 17.

14 ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) c. VIII. 1. XIII. 1.

15 τοῖς ἁγίοις, *ſanctis*) Dativus regitur a *miniſterium*. *Sanctis*, ex Iſraële: nam erant *primitiæ* ex Achaia.

¶ ἑαυτοὺς, *ſe ipſos*) ultro. Quo magis voluntarium munus in re ardua, eo gratius & laudabilius. 2 Cor. VIII. 16 ſ. Es. VI. 8.

16 καὶ, &) viciſſim.

¶ ὑποτάσσησθε, *ſubordinemini*) Reſp. ἔταξαν, *ordinaverunt*.

¶ συνεργοῦντι, *cooperanti*) cum aliis.

¶ κοπιῶντι, *laboranti*) per ſe.

17 χαίρω, *gaudeo*) Paulus, Dei reſpectu, *gratias agit*, quum dicere poterat, *gaudeo*: c. I. 14. at quum ad homines ſcribit, pro *gratias ago* dicit *gaudeo*, vel, *gaviſus ſum*. Phil. IV. 10. Philem. v. 7. conf. Act. X. 33. 3 Ioh. v. 3. Iam iterum diſceſſerant legati Corinthiorum; ac tamen dicit *gaudeo* in præſenti. nam jucunda manebat memoria, & ſupponitur præſens pro tempore epiſtolæ Corinthi lectæ.

¶ ςεφανᾶ, *Stephanæ*) Hic videtur fuiſſe filius Stephanæ illius, cujus domus memoratur ſine ipſo. v. 15.

¶ ὑςέρημα, *defectum*) quatenus mihi defueratis, nec me abſentem potuiſtis ipſi *recreare*.

18 ἀνέπαυσαν, *recrearunt*) Veri fratres, quamvis minores, non fruſtra veniunt aut adſunt. *Recreatio* ſanctorum.

¶ τὸ ἐμὸν πνεῦμα, *meum ſpiritum*) 2 Cor. VII. 13.

¶ καὶ τὸ ὑμῶν, & *veſtrum*) in me. 2 Cor. VII. 3.

¶ ἐπιγινώσκετε, *agnoſcite*) Antecedens pro conſequente. ſic, εἰδέναι, *ſcire*. 1 Theſſ. V. 12. qui id non facit, ἀγνώμων dicitur.

19 πολλὰ, *multum*) pro ſingulari deſiderio. Act. XVIII. 2. 1.

¶ ἀκύλας καὶ πρίσκιλλα, *Aquila & Priſcilla*) Alibi mulier hæc prius ponitur; ad Corinthios, poſtponitur. conf. c. XIV. 34.

¶ κατ' οἶκον, *domi*) Hoc par conjugum etiam poſtea Romæ *domeſticam* inſtituit eccleſiam. Rom. XVI. 5.

20 ἐν φιλήματι ἁγίῳ, *in oſculo ſancto*) quo omnes diſſenſiones abſorbeantur.

21 τῇ ἐμῇ χειρὶ, *mea manu*) Igitur dictavit ſuperiora.

22 εἴ τις οὐ, *ſi quis non*) Paulus amat Ieſum: vos quoque omnes eum amate.

¶ φιλεῖ, *amat*, corde: oſculatur, opere. reſp. φιλήματι, *oſculo*. v. 20. nam φιλεῖν dicitur pro *oſculari*, Luc. XXII. 47, & *oſculari* pro *amare*. Ps. II. 12.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Hic anteferendus omnibus etiam fratribus, etiam Paulo & Apollo.

¶ ἤτω ἀνάθεμα, μαρὰν ἀθά. *ſit anathema, maran atha*) Tantum abeſt, ut ſalutem ei dicam, ut potius anathema eum eſſe jubeam. Anathemati pondus addit τὸ μαρὰν ἀθά. quæ formula, familiari Iudæis idiomate expreſſa, indicat, Iudæorum, peſſimo odio Ieſum anathema dicentium,

centium, c. XII. 3, in anathemate juſtiſſime in ipſos recidente conſortem illum fore, qui Ieſum non amet. ſic enim per euphemiam loquitur, pro eo, ſi quis Ieſum oderit. μαρὰν ἀθὰ, i. e. *Dominus venit.* μαρὰν, Syriace, *Dominus noſter*, vel ſimpliciter, *Dominus.* nam Heſychius, μαραναθὰ, ὁ κύριος ἦλθεν κτλ. perinde ut Gallis *monſeigneur* idem eſt quod *ſeigneur.* Videtur μαρὰν ἀθὰ Symbolum Paulo frequens fuiſſe, cujus ſententiam Corinthii vel jam noſſent, vel nunc vehementer commovendi, ex aliis diſcere poſſent.

23 ἡ χάρις, *gratia*) Hæc eſt ſalutatio verſu 21 propoſita: verſu 22 excluduntur indigni. conf. 2 Ioh. v. 10. 11.

24 ἡ ἀγάπη μου μετὰ πάντων ὑμῶν ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *amor meus cum omnibus vobis in Chriſto Ieſu*) Apoſtolus amore divinitus accenſo non modo eos, qui ſe Pauli eſſe dixerant, ſed omnes Corinthios amplexatur in Chriſto Ieſu. In ſolo cod. Alex. omittitur μου· ſed plane congruit vocula cum initio & concluſione hujus epiſtolæ. Poſtea additum ἐγράφη ἀπὸ Φιλίππων. Atqui Epheſi ſcripta eſt, v. 8: fortaſſe tamen Philippis miſſa, v. 5, quod Corinthiorum legati Paulum eo comitati eſſent. Certe Aquila & Priſcilla, de quibus v. 19, Epheſi erant: Act. XVIII. 19. inde ſupra Philippos iter erat Corinthum. Commodiorem conciliandi viam non refugio. confer ord. Temp. p. 282 lin. 4 & 9, & finem paginæ 281.

IN EPISTOLAM II AD CORINTHIOS.

CAPUT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Paulus erga Corinthios, ſuperiore epiſtola ſevera pie commotos, amorem apoſtolicum & στοργὴν pandit, cum repetitione monitorum: & ceteroqui, ut in illa de rebus Corinthiorum ſcripſerat, ſic jam de ſuis rebus ſcribit, ſed cum perpetuo reſpectu ad Corinthiorum utilitatem ſpiritualem. Filum autem & nexus totius epiſtolæ eſt *hiſtoricus*: cetera per modum digreſſionum intexuntur. Nervos vide verſu 8. 15. c. II. 1. 12. 13. VII. 5. VIII. 1. X. 1. XIII. 1. de *præterito*, *præſenti* & *futuro.* Vnde hic epiſtolæ conſpectus exſiſtit: eſt in ea.

I. Inſcriptio. *c. I.* 1. 2
II. Tractatio.
1. *In ASIA valde preſſi fuimus:*
ſed Deus nos eſt conſolatus.
namque ſincero animo agimus; etiam in eo, quod non jam ad vos veni,
quos decet mihi obſequi. 3-*II.* 11

 2. *TRO-*

2. *TROADE feſtinavi in vicinam vobis Macedoniam: cum progreſſu evangelii, cujus glorioſo munere digne fungimur.* 12-*VII.* 1
3. *In MACEDONIA lætum accepi de vobis nuncium.* 2-16.
4. *Macedonum liberalitatem in hoc itinere perſpexi. Quocirca vos id exemplum ſequi decet.* *VIII.* 1-*IX.* 15.
5. *In via ſum ad vos, armatus virtute Chriſti. Ergo obedite.* *X.* 1-*XIII.* 10
III. Concluſio. 11-13.

¶ τιμόθεος ὁ ἀδελφὸς, *Timotheus frater*) Timotheum Paulus, ad ipſum ſcribens, *filium* appellat; de illo, ad Corinthios & alios, *fratrem.*

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, *eccleſiæ Dei*) Vim ſynonymi id habet, quod ſequitur, *ſanctis.*

3 εὐλογητὸς, *benedictus*) Lauta exordiendi ratio, & apoſtolico ſpiritui conveniens, in adverſis præſertim.

¶ ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ θεὸς πάσης παρακλήσεως, *pater miſerationum & Deus omnis conſolationis*) *Miſerationes*, fons *conſolationis*: conf. Rom. XII. 1: παρακαλεῖν eſt *zuſprechen.* Eadem ſæpe ratio hortationis & conſolationis. *conſolatio*, indicium *miſerationum.* Miſerationes ſuas exhibet in ipſa calamitate: neque calamitas ſanctorum contraria eſt miſerationi divinæ, neque illa apud ſanctos contra hanc parit ſuſpicionem: conſolationem etiam poſtea præbet. ideo additur πάσης *omnis.*

4 πάσῃ· πάσῃ· *omni: omni*) Qui in uno genere afflictionum fuit, in eo potiſſimum poteſt alios conſolari; qui in omni, in omni. Hebr. IV. 15.

¶ θλίψει, *afflictione*) Oppoſita ſunt; ex una parte, παθήματα, *adverſa*, & θλίψις, *anguſtia animi*; quorum altero alterum connotatur: & ex altera parte, σωτηρία, *ſalus*, & παράκλησις, *conſolatio*; quorum altero item connotatur alterum. Frequentatio horum verborum valde ſapiet, ſed nonniſi expertis. De adverſis tractatur a v. 8. de conſolatione, a cap. VII. 2 ſs. De ſolatio generatim loquitur Paulus initio; ſpeciatim tamen ſpectat illud, quod ex Corinthiorum obſequio hauſit.

¶ αὐτοὶ) *ipſi.*

5 τοῦ χριστοῦ, εἰς ἡμᾶς· διὰ χριστοῦ, ἡμῶν· *Chriſti, in nos: per Chriſtum, noſtra*) Suaviter commutantur verba eorumque ordo.

¶ παθήματα· παράκλησις· *adverſa: conſolatio*) Illa, multa ſunt: hæc, una, & tamen potior.

¶ οὕτως, *ſic*) Ex hac ipſa epiſtola, ad priorem collata, major poſt anguſtias, quæ intervenerant, conſolandi vis, Corinthiis, priore epiſtola percuſſis, opportuniſſima, adeoque novitas totius interni hominis in dies major præclare elucet.

6 ſ. εἴτε δὲ θλιβόμεθα κτλ. *ſive autem angimur &c.*) Sententia eſt hæc, εἴτε δὲ θλιβόμεθα, (θλιβόμεθα) ὑπὲρ τῆς ὑμῶν παρακλήσεως καὶ σωτηρίας· εἴτε παρακαλούμεθα, (παρακαλούμεθα) ὑπὲρ κτλ. *ſive autem angimur*, (angimur) *pro veſtra conſolatione & ſalute: ſive confirmamur*, (confirmamur) *pro veſtra conſolatione, quæ operatur in patientia eorundem adverſorum, quæ etiam nos patimur, & ſpes noſtra firma pro vobis: ſcientes, quod ſicut participes eſtis adverſorum, ſic etiam conſolationis.* Quemadmodum Phil. I. 16. 19 θλίψις & σωτηρία

ρία inter ſe opponuntur, ita hoc loco *θλίψις anguſtia* miniſtrorum evangelii, & *conſolatio ſalusque* Corinthiorum inter ſe opponuntur, perinde ut *mors* illorum & *vita* horum, c. IV. 12. Porro uti ex *afflictione* miniſtrorum evangelii pendet *conſolatio & ſalus* Corinthiorum: ita ex *conſolatione* illorum pendet *conſolatio* horum & *ſpes* illorum pro his. Participium *ſcientes* pendet a verbis *angimur & confirmamur* ſubauditis. Ita ſibi conſtant membra hujus periochæ, quæ aliter aliterque trajecta, in *Apparatu* notamus. Nunc etiam ſingulatim aliqua declarabimus.

¶ *ἔιτε, ſive*) Interdum magis ſentiuntur adverſa; interdum conſolatio.

¶ *ὑμῶν, veſtra*) Communio ſanctorum, in corde Pauli, Titi, Corinthiorum, aliarum eccleſiarum exercita, egregie repræſentatur in hac epiſtola. c. II. 3. IV. 15. VI. 12. VII. 7. 13. IX. 12. Hæc corda fuere quaſi ſpecula, imagines inter ſe reciprocantia. Conf. Phil. II. 26 ſ.

¶ *παρακλήσεως, conſolatione*) in anima.

¶ *σωτηρίας, ſalute*) in re.

¶ *τῆς ἐνεργουμένης*) Medium. c. IV. 12. Rom. VII. 5.

¶ *τῶν αὐτῶν*) *eorundem* numero. Pauli *adverſa* erant eadem Corinthiorum, qui erant in corde Pauli: c. VI. 12. ad illosque redundabat fructus eorum, quanquam obſtiterant, quo minus Corinthum veniret. Declaratur communicatio mutua.

¶ *πάσχομεν, καὶ ἡ ἐλπὶς, patimur, & ſpes*) Cum mentione afflictionum & patientiæ jungi ſolet ſpes. v. 10. Rom. V. 3 ſ. XV. 4.

¶ *βεβαία*) *firma* eſt; firmitatem per res adverſas nacta.

8 *ἐν τῇ ἀσίᾳ, in Aſia*) 1 Cor. XV 32 not. Afflictionem illam Aſiaticam *norant* Corinthii: magnitudinem vero & fructum nunc declarat Paulus.

¶ *ὑπὲρ δύναμιν*) *ſupra facultatem*, ordinariam.

¶ *ἐξαπορηθῆναι, deſponderemus*) Affirmat hîc, quod c. IV. 8 alio reſpectu negat. nam hîc de humano, illic de divino loquitur auxilio.

9 *ἀλλὰ, ſed*) id eſt, immo, ſubaudi *propterea, ipſi &c. utne &c.*

¶ *τὸ ἀπόκριμα*) Heſychius: *ἀπόκριμα, κατάκριμα, ψῆφον. ἀποκρίνειν; perditum judicare*, pro nullo haberé. oppoſitum, *confiſi.* Aliter Simonius.

¶ *ἀλλ' ἐπὶ, ſed in*) Mira natura fidei, in ſummis difficultatibus, nullum exitum habere viſis.

¶ *ἐγείροντι, excitante*) 1 Cor. XV copioſe ſcripſerat de reſurrectione mortuorum: nunc eandem doctrinam identidem attingit, &, veritate ejus apud Corinthios præſuppoſita, uſum urget.

10 *ῥύεται, eripit*) Præſens, reſpectu ipſius *afflictionis*. i. e. *dum* in morte ſumus, eripimur.

¶ *ἠλπίκαμεν*) *ſpem ſumus nacti.*

¶ *ῥύσεται, eripiet*) ut poſſim ad vos venire.

11 *συνυπουργούντων, ſubadjuvantibus*) Ex *ἔργον* eſt *ὑπουργεῖν*. *ἔργον, opus* opis, eſt Dei: *ὑπουργεῖν, adjuvare*, eſt apoſtolorum: *συνυπουργεῖν, ſubadjuvare*, Corinthiorum.

¶ *καὶ*) *etiam* vobis, non modo aliis.

¶ *ἐκ πολλῶν προσώπων, ex multis reſpectibus*) *πρόσωπον, facies*, reſpectus. *Reſpectu* ſcil. præteriti, præſentis, futuri: *eripuit, eripit, eripiet.* Non vertimus, *ex multis perſonis*: id enim continetur in *per multos.*

¶ τὸ εἰς ἡμᾶς χάρισμα) *auxilium, quod a gratia nobis obtingit.*

¶ διὰ πολλῶν εὐχαριστηθῇ) *per multos gratiarum actione celebretur.* Correlata, χάρισμα & εὐχαριστία. c. IV. 15.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) Modo, *pro nobis*, de precibus; nunc, *pro vobis*, de gratiarum actione. In Corinthios redundabat fructus. Neque iterum neceſſe fuit, poſt εἰς ἡμᾶς, dicere ὑπὲρ ἡμῶν.

12 γὰρ, *enim*) Nexus: Dei opem & piorum preces non fruſtra expetimus nobisque pollicemur.

¶ καύχησις, *gloriatio*) etiam in adverſis & contra adverſarios.

¶ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, *conſcientiæ noſtræ*) quicquid alii de nobis ſentiant.

¶ ἁπλότητι, *ſimplicitate*) intentione in unum ſcopum per viam rectiſſimam.

¶ εἰλικρινείᾳ, *ſinceritate*) nulla admixta aliena qualitate.

¶ οὐκ ἐν, *non in*) Oppoſita: *ſapientia carnalis*, & *gratia Dei*, ſuos ſapienter regentis. v. 17 ſ.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ) *in mundo* toto, perfido.

¶ περισσοτέρως, *abundantius*) c. II. 4.

13 ἄλλα) *alia*, contraria.

¶ γράφομεν, *ſcribimus*) hac epiſtola. Ad rem præſentem provocat.

¶ ἀναγινώσκετε, *legitis*) in epiſtola ſuperiore.

¶ ἢ καὶ, *vel etiam*) Plus eſt ἐπίγνωσις, quam ἀνάγνωσις.

¶ ἕως τέλους, *usque ad finem*) curſus mei. Conf. v. 14 fin. 1 Cor. IV. 5: unde patet, reſpectum ad diem Domini non excludi.

14 ἀπὸ μέρους, *ex parte*) Antitheton, *usque ad finem.* v. præc.

15 ταύτῃ, *hac*) de qua v. 12 init.

¶ πρότερον, *prius*) De hoc conſilio paſſim in epiſtola priore. Conſtr. cum *volebam.*

¶ δευτέραν χάριν, *ſecundam gratiam*) Primam gratiam habuerant primo Pauli adventu: (conf. *amorem primum*, Ap. II. 4.) ſecundam ſecundo ſuo adventu eis deſtinarat. *Gratia* per ſe una eſt: ſed in *habendo* eſt prima, ſecunda &c. conf. Ioh. I. 16.

16 προπεμφθῆναι, *deduci*) deducendum me vobis committere.

17 τῇ ἐλαφρίᾳ, *levitate*) plus promittendo, quam præſtando.

¶ ἤ) Lat. *an?* disjunctive.

¶ κατὰ σάρκα, *ſecundum carnem*) Significat Paulus, ſi ſecundum carnem conſuleret, ſibi potius veniendum fuiſſe, quam non veniendum. nam qui ſecundum carnem conſulunt, omni modo id agunt, ut *næ* promiſſionis, quicquid inciderit, appareat in re, pro tuenda conſtantia. Apoſtolus autem neque inconſtans neque carnaliter conſtans fuit: quorum utrumvis ſuſpicari potuiſſent iniquiores. Pollicitus erat ſub conditione: & deinde adventum diſtulit magna de cauſa, quæ intervenerat.

¶ τὸ ναὶ καὶ τὸ οὔ) Hanc *ſcripturam*, inquit Beza, *ut ſimpliciſſimam ſum ſequutus*, (ſic enim etiam textus Bezæ habet,) *non modo veteris* Latini *interpretis*, *ſed etiam unius ex vetuſtis* manuſcr. *codicibus bonæ fidei auctoritate confirmatam.* In quibuſdam *Hilarii* exemplaribus & in cod. græcolatinis textus latinus (ne quis latini interpretis lectionem inde metiatur,) ad recentiora græca exemplaria conformatus eſt, quæ fere habent τὸ ναὶ ναὶ καὶ τὸ οὒ οὔ. Millius quoque græcam hanc lectionem defendit,

ſendit, & ſevere defendit: ſed idem re-vera latinam lectionem *παραφράζει*. Verba ejus exhibet etiam Wolfius: alias fortaſſe deſcriberem. Eadem vis eſt brevioris paraphraſeos Wolfianæ, Germanice ab ipſo præclare expreſſæ: *daß ich bald Ia, bald Nein ſagen ſolte.* non ait, *bald Ia Ia, bald Nein Nein.* Qui meminerit, quam frequens fuerit in ore veterum, omnia juramenta fugientium, illud *eſt eſt, non non*; minime mirabitur, id ex Matthæo & Iacobo a tot librariis huc eſſe inductum. At ſimplex *eſt & non* apud Paulum prorſus comprobatur verſu ſequente, ubi *eſt & non* negat nimirum de eadem re: quod affirmat v. 17 de diverſis rebus. Emphaſin in v. 17 habet *τὸ ἢ ſit*: ut ex. gr. de homine inconſtante dici poteſt: *Nec* eſt *nec* non *apud eum invenias*: id eſt, non poteſt quis ſermonibus ejus fidere: vel, ut de conſtante viro dicas: *Ejus* eſt *&* non *valet.*

18 *πιςὸς*, *fidelis*) Sermo categoricus: Doctrina noſtra firma eſt. Accedit modus: *fidelis* eſt *Deus.* נאמן coll. *amen*, v. 20.

¶ *δὲ*, *autem*) Antitheton inter conſilium itineris & doctrinam ip[illegible] junis de cauſis in re externa [illegible]tatum nullam infert inconſtantiam doctrinæ. Interim oſtendit Paulus, qui in rebus externis leves ſunt, etiam in ſpiritualibus leves eſſe & videri ſolere.

¶ *πρὸς*) *apud*, ad. *apud vos*, antitheton, *apud me.* v. 17.

¶ *οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὔ*, *non factus eſt næ & non*) Contradictoria non ſunt in Theologia.

19 *ὁ γὰρ τοῦ θεοῦ υἱὸς Ἰησοῦς Χριςὸς*, *Dei enim filius Ieſus Chriſtus*) de quo ſumma ſermonis noſtri eſt. Obſervandæ tres appellationes conjunctæ, firmitudinem oſtendentes: tum, naturali ordine poſitæ; neque enim prima cum tertia plane eadem eſt.

¶ *καὶ σιλουανοῦ*, *& Silvanum*) *Silam* hunc appellat Lucas, Act. XV. 22 not.

¶ *ἀλλὰ ναὶ*) *ſed Ita* merum, ex parte noſtra & veſtra.

¶ *ἐν αὐτῷ*, *in ipſo*) *Chriſtus prædicatus* i. e. prædicatio noſtra de Chriſto, facta eſt *næ in Ipſo* Chriſto. Sic congruit ætiologia verſu ſeq. Omnes promiſſiones in Chriſto ſunt *næ*. Ergo ſane etiam teſtimonium de ipſo Chriſto, in Chriſto eſt *næ*.

20 *ἐπαγγελίαι*) *promiſſiones*, declarationes.

¶ *τὸ ναὶ-τὸ ἀμὴν*, *næ-amen*) Suaviter voculis *næ & non* inter ſe pugnantibus opponuntur voculæ congruentes, *næ & amen. næ*, per affirmationem; amen, per juramentum: vel *næ*, reſpectu Græcorum; *amen*, reſpectu Iudæorum: coll. Gal. IV. 6 not. nam *næ* Græcum, *amen* Hebræum eſt. vel *næ*, reſpectu Dei promittentis; *amen*, reſpectu credentium: conf. 1 Ioh. II. 8. *næ* reſpectu apoſtolorum: *amen*, reſpectu auditorum.

¶ *τῷ θ*[illegible] *δόξαν*, *Deo ad gloriam*) Nam Dei verita[illegible] miſſionibus in Chriſt[illegible]mnibus ejus pro[illegible]ris glorificatur.

¶ *πρὸς δόξαν*, *ad gloriam*) c. IV. 15.

¶ *δι' ἡμῶν*, *per nos*) Conſtr. cum *eſt* iterum ſubaudito. *Quotquot* enim *promiſſiones Dei* ſunt, eſt in Illo *Næ* & in illo *Amen. Deo ad gloriam* (eſt illud *Næ* & *Amen*) per nos. Τὸ *næ* per nos reſonat.

21 *ὁ δὲ βεβαιῶν*, *qui vero confirmat*) Filius glorificat Patrem, v. 19, Pater *autem* viciſſim Filium.

¶ *βε-*

¶ *βεβαιῶν*, ***confirmans***) ut firmi ſimus in fide Chriſti. Huic verbo reſpondet τὸ *obſignans*: alterum eſt ex Chriſto & unctione; alterum ex Spiritu, tanquam arrhabone. *Obſignatur*, quod alicujus eſſe confirmatur, ſive ſit mancipium, ſive literæ &c. ut certum ſit, ad quem pertineat. conf. 1 Cor. IX. 2. Tropus abſtrahit a perſonis ac rebus, unde deſumtus ſit.

¶ *ἡμᾶς*, ***nos***) apoſtolos & doctores.

¶ *σὺν ὑμῖν*, ***vobiſcum***) Modeſte de ſe loquitur.

¶ *εἰς χριστὸν, καὶ χρίσας*, ***in Chriſtum, & ungens***) Conjugata. Ex *oleo*, *robur*, h. l. & ***bonus odor.*** c. II. 15. Omnia tendunt ad τὸ κα. *εἰς χριστὸν*, in fide ***in Chriſtum.***

22 *ἀῤῥαβῶνα*, ***arrhabonem***) c. V. 5. *ἀῤῥαβὼν* Gen. XXXVIII. 17 ſ. dicitur pro ***pignore***, quod debito ſoluto redditur: alias autem pro ***arrha***, quæ datur in anteceſſum, ut fides fiat de ſubſecutura præſtatione plena. Heſychius, *ἀῤῥαβὼν, πρόδομα*. ***Eſt enim arra***, inquit Iſid. Hiſpal. ***complenda, non auferenda: unde qui habet arram, non reddit ſicut pignus, ſed deſiderat plenitudinem.*** Talis *arrbabo* eſt ipſe Spiritus: Eph. I. 14: unde, Rom. VIII. *primitias Spiritus* habere dicit lib. 7 Sacr. lect. c. 19. 23. Vide Ri

ἐγὼ δὲ, ***ego vero***) Antitheton facit *vero* particula. ***volebam venire: nondum vero veni.***

¶ *τὸν θεὸν*, ***Deum***) omniſcium.

¶ *ἐπικαλοῦμαι*, ***invoco***) Iurat apoſtolus.

¶ *ἐπὶ*, ***ſuper***) Gravis ſermo.

¶ *ψυχὴν*, ***animam***) in qua rerum mearum mihi conſcius ſum, quam perimi nolim.

¶ *φειδόμενος*, ***parcens***) Grande verbum: ideo declaratur mox. *Parcere* poteſt, qui dominatur; parcit etiam, qui gaudium potius, quam dolorem affert. Hanc vim declarandi confirmat, quod *non quo dominemur* dicit, non, ***quod non dominamur.***

¶ *εἰς κόρινθον*, ***Corinthum***) Eleganter, pro *ad vos*, in ſermone ***poteſtatem*** oſtendente. Coram, triſtius agendum fuiſſet: nam præſentia, ſeverior. conf. Ex. XXXIII. 3. Hos. XI. 9. Ideo Titum præmiſerat apoſtolus.

24 *κυριεύομεν*, ***dominemur***) Legitima quoque poteſtate apoſtolo uti grave fuerat; idque idcirco appellat *dominari*. conf. 1 Cor. IX. 17 not. de tali genere loquendi.

¶ *τῆς πίστεως*, ***fidei***) Fideles, ***liberi.***

¶ *συνεργοὶ*, ***cooperarii***) non ***domini.***

¶ *χαρᾶς*, gaudii) ex ***fide.*** Phil. I. 25. Antitheton, ***triſtitia***, c. II. 1 ſ.

¶ *τῇ πίστει*, ***fide***) per fidem. Rom XI. 20.

¶ *ἑστήκατε*, ***ſtetiſtis***) neque lapſi eſtis, quanquam periculum fuerat.

CAP. II.

Ἔκρινα δὲ ἐμαυτῷ, ***judicavi autem mihi ipſi***) quod ad me ipſum attinet, meo commodo. antitheton: ***vobis***, c. I. 23.

¶ *δὲ*, ***autem***) Antitheton ad ***non jam***, c. I. 23.

¶ *πάλιν*, ***iterum***) Conſtr. cum *venire*, non cum ***venire in triſtitia. in triſtitia*** antea ſcripſerat, non venerat.

¶ *ἐν λύπῃ*, ***in triſtitia***) duplici. ſequitur enim, ***ſi enim ego contriſto***, &, ***ſi vero quis contriſtavit.*** Efficit hæc anaphora duas partes oppoſitas, quarum tractatio concinne reſpondet. ***ſcripſi, ut cognoſceretis: ſcripſi, ut cognoſcerem.*** v. 4. 9. ***omnium veſtrum: omnes vos.*** v. 3. 5.

2 λυπῶ,

2 λυπῶ, *contriſto*) vel coram, vel literis.

¶ καὶ τίς ἐςιν, *& quis eſt*) Τὸ *ſi* habet apodoſin bimembrem: *& quis*, *& ſcripſi*. *&*, *&*: cum, tum.

¶ εὐφραίνων με, *exhilarans me*) per triſtitiam pœnitentialem.

¶ εἰ μὴ, *niſi*) Ei qui mihi lætitiam per pœnitentiam affert, triſtitiam per objurgationem incuſſiſſe non juvat. Mallem, opus non fuiſſe.

¶ ὁ λυπούμενος, *contriſtatus*) Notat Corinthios, ſed magis illum, qui peccarat.

¶ ἐξ ἐμοῦ, *ex me*) ἀφ᾽ ὧν, *a quibus*, verſu ſeq. Differunt particulæ: *a* dicit quiddam liberius; *ex*, quiddam penitius. conf. c. III. 5. 1 Theſſ. II. 6.

3 καὶ ἔγραψα, *& ſcripſi*) Demonſtrat, ſe jam tum, quum primam epiſtolam, qua adventum promiſerat, dedit, hoc animo fuiſſe, quem v. 1 explicat.

¶ ἀφ᾽ ὧν, *a quibus*) tanquam a filiis.

¶ ὅτι, *quod*) Ipſum gaudium Paulo non ſua, ſed Corinthiorum cauſa eſt optabile.

4 ἐκ γὰρ, *nam ex*) Volui vos commovere ante adventum meum, ut poſtea non opus eſſet. *anguſtia cordis* peperit lacrymas, *multa multas*. Lacrymarum veſtigia in literis, ſi ipſe ſcripſit, videre poterant Corinthii, ſignum anguſtiæ.

¶ οὐχ ἵνα) *non* tam *ut* &c. Triſtitiæ fructus non eſt triſtitia; amoris autem, amor.

¶ λυπηθῆτε, *contriſtaremini*) Facile dolet, qui a flente admonetur.

¶ τὴν ἀγάπην, *amorem*) Fons veræ correptionis, & ex ea gaudii.

¶ γνῶτε, *cognoſceretis*) ex mea fideli admonitione.

¶ περισσοτέρως εἰς ὑμᾶς, *abundantius in vos*) ſingulariter mihi commendatos. Act. XVIII. 10.

5 τὶς, *aliquis*) Clementer jam loquitur, *quis*, & *quid*, v. 10. In utraque epiſtola pepercit Paulus nomini hujus, de quo loquitur.

¶ οὐκ ἐμὲ λελύπηκεν) *non me contriſtavit*, i. e. non contriſtatum habet.

¶ ἀλλ᾽ ἀπὸ μέρους) *tantummodo ex parte* attulit mihi triſtitiam.

¶ ἐπιβαρῶ, *onerem*) Id gravius, quam *contriſtem*.

6 ἱκανὸν) Neutrum, loco ſubſtantivi. *ſatis tali* eſt, ita ut non poſſit plus ab eo poſtulari. ἱκανὸν, verbum forenſe. Prudentiæ chriſtianæ eſt, modum tenere. Bene longum tempus interceſſit inter utramque epiſtolam.

¶ ἐπιτιμία, *objurgatio*) Antitheton, *condonare*, item, *conſolari*.

¶ τῶν πλειόνων, *pluribus*) non ſolum iis, qui præerant. Eccleſia gerit claves.

7 χαρίσασθαι) Hoc vim habet indicativi, *unde potius condonatur*: & indicativus mitiſſime hortatur. c. XII. 9. Matth. XXVI. 18 not.

8 κυρῶσαι, *ſancire*) κῦρος eſt penes amorem, non penes triſtitiam. majeſtas regiminis & diſciplinæ eccleſiaſticæ ſita eſt in amore. Hic regnat. קום LXX, κυροῦσθαι. Gen. XXIII. 20. Lev. XXV. 30.

9 καὶ ἔγραψα) non modo ſcribo, ſed *etiam ſcripſi*.

¶ τὴν δοκιμὴν) *documentum*, an ſitis filii genuini, amantes, obedientes.

¶ εἰς πάντα, *ad omnia*) ad *objurgationem*, & ad *amorem*.

10 τὶ, *aliquid*) Leniſſime loquitur de peccato atroci, ſed agnito.

¶ *χαρίζεσθε, condonatis*) Non dubitat, quin faciant, quod ſcripſit verſu 7.

¶ *καὶ ἐγὼ, etiam ego*) Modeſte ſubſcribit & ſe quaſi aggregat Corinthiis.

¶ *εἴ τι κεχάρισμαι, ſi quid condonavi*) Res limitatur per *ſi quid:* ut oſtendat Paulus, ſe veniam a Corinthiis peccatori datam ſubſequi. Ex præſenti, *condono*, ſtatim fit præteritum, *condonavi*, dum Paulus hæc ſcribit.

¶ *δι' ὑμᾶς, propter vos*) ſcil. *condonavi.*

¶ *ἐν προσώπῳ χριστοῦ, in facie Chriſti*) coram Chriſto. 1 Cor. V. 4.

¶ *ἵνα μὴ πλεονεκτηθῶμεν, ut ne fraudemur*) Detrimentum unius peccatoris, detrimentum commune. Ideo dixit, *propter vos.*

¶ *ὑπὸ τοῦ σατανᾶ, a Satana*) cui tradidit vel traditurus fuit Paulus peccatorem. 1 Cor. V. 5. Satanas non modo carnem, ſed animam perdere *cogitabat* : & maxime nocendi locum quærit per *triſtitiam.*

11 *οὐ γὰρ, non enim*) Vera prudentia eccleſiaſtica. qui habent *mentem* Chriſti, non ignorant *νοήματα cogitationes* & molimina hoſtilia. Conjugata, *νοήματα, ἀγνοεῖν.*

12 *καὶ*) *etiam* quamvis. Paulus libenter Troade commoratus eſſet.

¶ *θύρας, janua*) Nec tamen peccavit Paulus diſcedens, quia liberum manebat.

¶ *ἄνεσιν, requiem*) Hac primo ſpiritus, deinde etiam caro cœpit carere. c. VII. 5. Scire cupiebat, quomodo priorem epiſtolam ſuſcepiſſent Corinthii.

¶ *τῷ πνεύματι, ſpiritu*) Inde ſenſit, non neceſſum eſſe, *janua* illa uti.

¶ *τίτον, Titum*) a vobis venturum.

13 *εἰς μακεδονίαν, in Macedoniam*) ubi propior eſſem & citius fierem certior. Hæc continuantur c. VII. 2. 5. Interjacetque nobiliſſima digreſſio, de rebus tantiſper alibi geſtis & toleratis; quarum fructum hoc pacto etiam ad Corinthios derivat, apologiæ præludens contra pſeudapoſtolos.

14 *τῷ δὲ θεῷ, Deo vero*) Tametſi Corinthum non veni, Troade non manſi; tamen non deeſt victoria evangelii, etiam aliis in locis. Accedit ſermo modalis: *Gratia Deo.*

¶ *πάντοτε, ſemper*) Sequitur parallelum, *in omni loco.*

¶ *θριαμβεύοντι ἡμᾶς*) *qui triumpho nos oſtendit*, non ut victos, ſed ut victoriæ ſuæ miniſtros. non ſolum victoria, ſed victoriæ oſtenſio denotatur: ſequitur enim, *manifeſtanti. Triumphus* oculos; *odor* nares vehementer ferit.

¶ *τὴν ὀσμὴν odorem*) Ab omnibus ſenſibus metaphora ſumitur ad deſcribendam virtutem evangelii. Hîc *viſus* (triumphi) & *odor* occurrunt.

¶ *αὐτοῦ, ejus*) Chriſti. v. 15.

¶ *φανεροῦντι, manifeſtanti*) Frequens verbum in hac epiſtola, ſuſpiciones Corinthiacas refutans. ſic 1 Cor. IV. 5.

15 *εὐωδία*) *odor bonus*, i. e. validus, gratus piis, gravis impiis. Chriſti odor per nos, ut aromatum per veſtimenta, ſeſe exerit.

¶ *ἐν*) *penes.*

¶ *σωζομένοις· ἀπολλυμένοις· qui ſervantur: qui pereunt*) Vtrius generis quiſque ſit, ex eo patet, prout quiſque evangelium accipit. De priori genere agit c. III. 1-IV. 2. de altero, c. IV. 3-6.

¶ *ἀπολλυμένοις, pereuntibus*) c. IV. 3.

16 *ὀσμὴ θανάτου, odor mortis*) Habent pro

pro re mortua: inde mortem nanciſcuntur jure.

¶ οἷς δὲ, *illis autem*) qui ſalvantur. Hic verſus, collatis antecedentibus & conſequentibus, χιασμὸν habet.

¶ καὶ πρὸς ταῦτα τίς ἱκανός; *& ad hæc quis idoneus?*) Quis? i. e. pauci, nos. Ea ſententia modeſte innuitur & Corinthiis agnoſcenda relinquitur. coll. v. ſeq. Paulus ſuam & paucorum ἱκανότητα *ſufficientiam* copioſe aſſerit c. ſeq. & hoc ipſum verbum repetit v. 5 ſ. ut adverſarii videantur vel expreſſe vel in ſenſu negaſſe, Paulum eſſe *idoneum*.

17 οἱ πολλοὶ, *multi*) Sic c. XI. 18. Conf. הָרַבִּים 1 Reg. XVIII. 25. Articulus vim habet. *multi*, plerique, ἄοσμοι, *odoris expertes*. Conf. Phil. II. 21.

¶ καπηλεύοντες) *cauponantes*. qui non id laborant, ut quam plurimum virtutis edant, ſed ut quæſtum faciant. Loquuntur tales de Chriſto, ſed non ut ex Deo & coram Deo. κάπηλοι *caupones* aliunde mercem ſumunt: adulterant: cum quæſtu tractant. aliter apoſtoli in verbo Dei verſantur. nam *ex Deo* loquuntur, & *ſincere*, & ut Deo ſe probent. Synonyma, δολοῦντες, *adulterantes*, c. IV. 2. & ἐμπορεύεσθαι, *mercari*. 2 Petr. II. 3.

¶ ἐξ εἰλικρινείας, *ex ſinceritate*) Verbo Dei per ſe ſtudemus.

¶ ἀλλ᾽ ὡς ἐκ, *ſed ut ex*) Gradatio, *ſed* iterato. *ut*, declarat.

¶ κατενώπιον - λαλοῦμεν, *coram - loquimur*) Sic plane c. XII. 19. Semper cogitamus, Deum, ex quo loquimur, præſentem eſſe loquentibus: homines non curamus.

¶ ἐν, *in*) Sermo, quem *in* Chriſto habemus, divinitus datur & regitur.

¶ λαλοῦμεν, *loquimur*) Linguam adhibemus: virtus eſt Dei.

CAP. III.

1 Ἀρχόμεθα, *incipimus*) Iuſtus aculeus, in illos *quoſdam*, qui *cœperant*.

¶ πάλιν, *iterum*) ut antehac factum in epiſtola priore. ſic, *iterum*, c. V. 12.

¶ συνιστάνειν, *commendare*) humano more: c. XII. 19. commemorando res alibi geſtas.

¶ εἰ μὴ) *niſi*. Particula morata: num ita demum pares ſumus ipſi ad nos commendandos, *ſi non* etiam epiſtolis egeamus? Alii, ἤ.

¶ τινὲς, *quidam*) *multorum*. c. II. 17. Hac quoque in re abhorrere ſe ſignificat a pſeudapoſtolis. illi *egebant*.

¶ ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) ad alios. Hic ergo mos erat Corinthi.

2 ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, *in cordibus noſtris*) Veſtra fides ſcripta eſt in corde noſtro: in quo eam & vos ipſos circumferimus, ubique cognoſcendam & legendam. Ex corde Corinthiorum reflectebatur ad cor apoſtolicum.

¶ πάντων, *omnibus*) a vobis & aliis. Argumentum pro veritate evangelica, obvium omnibus, ex ipſis deſumendum credentibus.

3 φανερούμενοι, *manifeſtati*) Conſtr. cum ὑμεῖς *vos*. Ætiologia, cur legi poſſit hæc epiſtola.

¶ Χριστοῦ - ὑφ᾽ ἡμῶν, *Chriſti - a nobis*) Declarat τὸ *noſtra*, v. 2. Chriſtus, auctor epiſtolæ.

¶ διακονηθεῖσα) Verbum διακονέω ſæpe accuſativum rei habet. c. VIII. 19. 20. 2 Tim. I. 18. 1 Petr. I. 12. IV. 10. Sic Pæanius

nius: *τὴν μάχην διακονέμενος, pugnam adminiſtrans.* l. 7 metaphr. Eutr. Apoſtoli *διηκόνουν tanquam miniſtri dederunt* epiſtolam. Chriſtus per eos lucem, ſpiritum, in tabulas cordis Corinthiorum intulit, ut ſcriba atramentum in cartam fert. Ad ſcribendam epiſtolam requiritur membrana vel carta, & calamus, non modo *atramentum.* Quod Paulus atramentum ſine calamo & carta memorat, eſt ſynecdoche: τὸ μέλαν non præciſe atramentum notat, ſed quamcunque nigredinem, v. gr. etiam carbonum, quibus lapidi aliquid inſcribi poteſt. Totius ſcriptionis, quæ atramento & calamo fit, eadem eſt ratio, quæ decalogi in tabulis lapideis exarati. Lapidi inſculptæ erant literæ, ut cartæ inſcribitur atra litera. Corda innuuntur Corinthiorum: nam Paulus erat quaſi ſtilus.

¶ *ὀ μέλανι, non atramento*) Synecdoche. nam tabulæ apud Moſen, divinitus inſcriptæ, ſine atramento, certe erant materiales.

¶ *ζῶντος, viventis*) Conf. v. 6. 7.

¶ *λιθίναις, lapideis*) v. 7.

¶ *πλαξὶ καρδίας σαρκίναις, tabulis cordis carneis*) Tabulæ cordis, genus: tabulæ carneæ, ſpecies. nam non omne cor eſt carneum.

4 *πεποίθησιν, fiduciam*) qua tales nos eſſe & ſtatuimus & profitemur. Antitheton, *ſegneſcere.* c. IV. 1.

¶ *διὰ τοῦ χριςοῦ, per Chriſtum*) non per nos ipſos. Hoc tractatur v. 14 fin. & ſeqq.

¶ *πρὸς τὸν θεὸν, ad Deum*) Hoc tractatur v. 6 ſeqq.

5 *λογίσασθαι, cogitare*) cogitando conſequi, nedum loqui aut perficere. Ineſſe quiddam videtur mimeſeos. Non enim cogitant, quos Deus agit: id eſt, nil cogitando fingunt aut elaborant. 2 Petr. I. 21.

¶ *τὶ) quicquam*, vel minimum.

6 *καὶ, etiam*) Epitaſis. *ſufficientiam* dedit nobis, & *ſufficientiam* diaconorum N. T. quæ multo plus poſtulat.

¶ *ἡμᾶς διακόνους, nos miniſtros*) Appoſitio.

¶ *καινῆς, novi*) Antitheton, *veteris.* v. 14.

¶ *οὐ, non*) *Novi Teſtamenti: id eſt, non literæ, ſed Spiritus.* vid. Rom. VII. 6 ſeqq. cum annot.

¶ *γράμματος, literæ*) Paulus etiam dum hæc *ſcripſit*, non literæ, ſed *ſpiritus* miniſtrum egit. Moſes in proprio illo officio ſuo, etiam cum haud ſcripſit, tamen in litera verſatus eſt.

¶ *πνεύματος, ſpiritûs*) cujus *miniſterium* majorem & gloriam habet & *capacitatem* requirit.

¶ *ἀποκτείνει) occidit*; peccatorem exſtimulat ad ſenſum mortis. nam ſi peccator vitam haberet, antequam litera venit; vivificatione per Spiritum non eſſet opus. Huc conſ. v. ſeq. *mortis.*

7 *ἡ διακονία, miniſterium*) quo Moſes fungebatur.

¶ *ἐντετυπωμένη*) LXX, *κεκολαμμένη.* Ex. XXXII. 16.

¶ *λίθοις, lapidibus*) Fuerunt igitur duæ tabulæ diverſæ, non ex uno lapide. Ex. XXXIV. 1. *impreſſum lapidibus*, eſt declaratio inciſi hujus, *in literis.*

¶ *ἐγενήθη ἐν δόξῃ) nacta eſt gloriam. γίνομαι, fio, & εἰμὶ, ſum*, v. 8, differunt.

¶ *μὴ δύνασθαι ἀτενίσαι*) Ex. XXXIV. 30, *ἐφοβήθησαν ἐγγίσαι αὐτῷ.*

¶ *μωυσέως, Moyſis*) in ſua functione verſantis.

8 ἔςαι) *erit.* Loquitur ex proſpectu V. T. in novum. adde, *ſpem*, v. 12.

9 κατακρίσεως· δικαιοσύνης· *condemnationis : juſtitiæ*) Per hanc multo magis quam per illam refulget Dei gloria. Litera *condemnat* : *condemnatio* mortem infligit: Spiritus, cum juſtitia, vitam affert.

¶ δόξα, *gloria*) Abſtractum pro concreto, brevitatis gratia.

10 οὐδὲ δεδόξαςαι, *ne glorificatum quidem eſt*) Sequitur mox limitatio, *in hac parte.* Lumen majus obſcurat minus.

¶ τὸ δεδοξασμένον, *glorificatum*) Sic LXX, Ex. XXXIV. 29. 35, קרן δεδόξαςαι.

11 διὰ δόξης· ἐν δόξῃ· *per gloriam: in gloria*) Particulæ convenienter variatæ. Subaudi *eſt.*

¶ τὸ μένον, *quod manet*) Non manet ipſa διακονία, *miniſterium*, & quicquid *ex parte* eſt, 1 Cor. XIII. 10, ſed Spiritus, juſtitia, vita. Ideo neutrum genus adhibetur.

12 ἐλπίδα, *ſpem*) *Fiduciam* dixit v. 4, nunc *ſpem*, intuitu ejus, *quod manet.*

¶ παῤῥησίᾳ) *aperta agendi ratione.*

13 καὶ οὐ, *ac non*) Subaudi *ſumus* aut *facimus.*

¶ κάλυμμα) Sic LXX, l. c.

¶ πρὸς τὸ μὴ) Πρὸς, *ad*, congruentiam notat, coll. Matth. XIX. 8. Nam τὸ μὴ ἀτενίσαι erat ante impoſitionem velaminis: ſed ipſo ſplendore Moſis poſterius, v. 7. quare illic ὥςε ponitur. Quod de Moſe dicitur, Paulus de miniſtris N. T. negat, nempe totum illud, *ponere velamen, ne inſpiciant Iſraëlitæ.* Sæpe aliquid inſeritur in protaſin, quod proprie in apodoſin redundet. In v. 7 eſt ὥςε μὴ δύνασθαι ἀτενίσαι. hìc πρὸς τὸ μὴ ἀτενίσαι. Hìc nempe negatur actus, non potentia. Potentia apud Moſen deerat omnibus: apud apoſtolos, quibuſdam.

¶ εἰς τὸ τέλος τοῦ καταργουμένου, *in finem ejus, quod aboletur*) Paulus verba flectit ad allegoriam. *Id quod aboletur*, habet *finem* ſuum in Chriſto: v. 14 fin. Rom. X. 4. eo tendit & terminatur lex.

14 ἀλλ' ἐπωρώθη, *ſed obdurati ſunt*) *ſed* opponitur τῷ *non intendere oculos.*

¶ τὸ αὐτὸ) *idem*, quod Moſis tempore.

¶ ἐπὶ, *ſuper*) i. e. *cum legunt*, &, *tametſi legunt.*

¶ ἀναγνώσει) *lectione*, publica, frequenti, perpetua. Limitat Paulus: velamen non eſt jam in facie Moſis, aut in ſcriptis ejus; ſed *in lectione*, dum Moſen legunt, & quidem ita, ut Chriſtum non admittant, item, *ſuper corde.* v. 15.

¶ μένει, μὴ ἀνακαλυπτόμενον) *manet* ſuperjacens, *ita ut ne retegatur quidem.*

¶ ὅτι) *quia* non niſi *in Chriſto aboletur.* Propoſitio eorum, quæ ſequuntur.

¶ καταργεῖται, *aboletur*) *vetus teſtamentum.* conf. omnino v. 7. 11. 13. Non dicit, *abolitum eſt*, ſed *aboletur*, reſpectu convertendorum.

15 ἀλλ' ἕως, *ſed usque*) *Sed* opponitur τῷ *non retegitur.*

¶ ἡνίκα) Hoc uno loco Paulus hoc adverbio utitur: videtur ei hæſiſſe ex recenti lectione τῶν LXX, Ex. l. c.

¶ ἀναγινώσκεται μωϋσῆς, *legitur Moyſes*) & quidem obnixe, ſine intuitu Chriſti. ſequitur antitheton, *cum vero converſum erit.*

16 ἡνίκα δ' ἂν-περιαιρεῖται τὸ κάλυμμα, *quum autem-auferτur velamen*) Parodia hæc eſt ad Ex. XXXIV. 34, ἡνίκα δ' ἂν εἰσεπορεύετο μωϋσῆς ἔναντι Κυρίου λαλεῖν αὐτῷ, περιῃρεῖτο τὸ κάλυμμα. Igitur ἡνίκα, non *ſi*, ſed *quum*, plane affirmat, uti verſu præc. & apud LXX paſſim. ἡνίκα ἐὰν, ἡνίκα ἂν, Gen. XXIV. 41. XXVII. 40. Ex. I. 10. XXXIV. 24. Lev. VI. 4. X. 9. Deut. XXV. 19. ἡνίκα δ' ἂν, Ex. XXXIII. 8. 22. XL. 36.

¶ ἐπιστρέψῃ, *converſum erit*) ſcil. ἡ καρδία, *cor*. Reſipiſcendo veritas agnoſcitur. 2 Tim. II. 25. Non diſputationis, ſed converſionis methodus erga Iudæos adhibenda eſt.

¶ πρὸς κύριον, *ad Dominum*) Chriſtum. v. 14 fin. Inſignis appellatio. c. IV. 5.

¶ περιαιρεῖται) περιαιροῦμαι, paſſivum eſt, Act. XXVII. 20. & apud LXX, Lev. IV. 31. 35. ſed Medium, apud LXX, perſæpe, & quidem eo quoque loco, quem Paulus reſpicit. Paſſivam tamen ſignificationem ſuadet h. l. antitheton verſûs 15 & 16: *velamen jacet: velamen aufertur*. Præſens, *aufertur*, emphaſin habet.

17 ὁ δὲ κύριος τὸ πνεῦμά ἐστιν, *Dominus autem Spiritus eſt*) Subjectum, *Dominus*. Chriſtus non eſt litera, ſed eſt Spiritus, & *finis legis*. Sublimis enunciatio. conf. Phil. I. 21. Gal. III. 16. Particula *autem* oſtendit, hoc verſu declarari præcedentem. Converſio fit ad Dominum, ut ſpiritum.

¶ οὗ δὲ τὸ πνεῦμα κυρίου, *ubi vero Spiritus Domini*) Vbi Chriſtus eſt, ibidem Spiritus Chriſti: ubi Spiritus Chriſti, ibi Chriſtus. Rom. VIII. 9 ſ. Vbi Chriſtus & Spiritus ejus, ibi libertas. Ioh. VIII. 36. Gal. IV. 6 ſ.

¶ ἐκεῖ) *ibi* demum.

¶ ἐλευθερία) *libertas*, oppoſita *velamini*, ſervitutis ſymbolo. *libertas*, adſpiciendi ſine timore tali, qualem habebant filii Iſraël. Exod. XXXIV. 30.

18 ἡμεῖς δὲ πάντες, *nos vero omnes*) *nos*, Miniſtri N. T. *omnes*. antitheton ad unum *Moſen*. v. 13.

¶ ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ) *facie* noſtra *retecta* erga homines. nam erga Deum ne Moſis quidem facies erat velata. Antitheton, *opertum*, c. IV. 3.

¶ τὴν δόξαν, *gloriam*) majeſtatem divinam.

¶ κυρίου, *Domini*) Chriſti.

¶ κατοπτριζόμενοι) Dominus nos κατοπτρίζει, *ſplendorem* faciei ſuæ in corda noſtra *tanquam in ſpecula immittens*: nos illum ſplendorem ſuſcipimus & referimus. Elegans antitheton ad ἐντετυπωμένη, *inſculpta*. Nam quæ *inſculpuntur*, fiunt paullatim: quæ *in ſpeculo repræſentantur*, fiunt celerrime.

¶ τὴν αὐτὴν) *eandem*, cum ſimus multi. Eadem gloriæ Chriſti in tot fidelibus expreſſio, character veritatis.

¶ εἰκόνα, *imaginem*) *Domini*, glorioſam.

¶ μεταμορφούμεθα, *tranſformamur*) Dominus *format*, celeri ſcriptura, imaginem ſuam in nobis; ſicut Moſes retulit gloriam Dei. Paſſivum retinet accuſativum; ut in illo: διδάσκομαι υἱόν.

¶ ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, *a gloria in gloriam*) a gloria Domini in gloriam in nobis. Iſraëlitæ a gloria Moſis non erant transformati in ſimilem gloriam. erant enim in litera.

¶ καθάπερ, *ſicut*) Adverbium ſimilitudinis. coll. v. 13. *Sicut* Dominus ſe nobis inprimit, ſic per nos exprimitur. Ipſe eſt exemplar; nos, imagines.

¶ ἀπὸ κυρίου πνεύματος) *a Domini* (Chriſti v. 14) *Spiritu*. Reſpicit v. 17, *ubi vero Spiritus Domini*. Si eſſet appoſitio, Paulus diceret, ἀπὸ κυρίου τοῦ πνεύματος. Alias dicitur *Spiritus Domini*; ſed hîc, *Domini Spiritus*, emphatice. Ἀπὸ eſt, uti cap. I. 2, & ſæpe.

CAP. IV.

1 Τὴν διακονίαν ταύτην, *miniſterium hoc*) de quo cap. III. 6 ſeq.

¶ καθὼς

¶ καθὼς ἠλεήθημεν, *ſicut miſericordiam nacti ſumus*) Miſericordia Dei, per quam *miniſterium* accipitur, facit ſtrenuos & ſinceros. Etiam Moſes *miſericordiam adeptus eſt*, & inde tantam invenit admiſſionem. Ex. XXXIII. 19.

¶ οὐκ - ἀλλ᾽, *non - ſed*) Duplex propoſitio. altera pars, per χιασμὸν, tractatur mox; prior, a verſu 16. Quare ibi repetitur, οὐκ ἐκκακοῦμεν, *non ſegneſcimus*, nil vitii capimus, in loquendo, in agendo, in patiendo:

2 ἀπειπάμεθα) Heſychius: ἀπειπάμεθα, ἀπερρίψάμεθα· ἀπείπαντο, παρῃτήσαντο, ἀπετάξαντο. *abdicavimus*, & abdicata eſſe jubemus.

¶ τὰ κρυπτὰ τῆς αἰσχύνης, *occulta pudoris*) *Pudor*, gloriæ dominicæ expers, ex *occulto* agit. eam nos agendi rationem miſſam eſſe jubemus. Rom I. 16. Antitheton, *manifeſtatione*, mox, & *loquimur*. v. 13.

¶ ἐν πανουργίᾳ, *in aſtutia*) Hæc opponitur *ſinceritati*. *aſtutia latebras* quærit: nos non utimur.

¶ μηδὲ δολοῦντες) *neque adulterantes.*

¶ τῇ φανερώσει, *manifeſtatione*) conf. c. III. 3.

¶ τῆς ἀληθείας, *veritatis*) evangelicæ.

¶ ἑαυτοὺς, *nos ipſos*) ut ſinceros.

¶ πρὸς) *ad.*

¶ πᾶσαν) *omnem*, de omnibus rebus.

¶ συνείδησιν) *conſcientiam*, c. V. 11: non ad judicia carnalia: c. III. 1, ubi implicite notatur *commendatio quorundam* carnalis.

3 εἰ δὲ, *ſin autem*) perinde ut Moſis tempore.

¶ καὶ ἔστι, *etiam eſt*) *Etiam* intendit vim temporis præſentis in *eſt*.

¶ τὸ εὐαγγέλιον, *evangelium*) per ſe aperiſſimum.

¶ ἐν, *in*) quod ad pereuntes attinet. ſic *in*, 1 Cor. XIV. 11.

¶ ἐν τοῖς) *in illis*, non in ſe.

¶ ἀπολλυμένοις, *pereuntibus*) 1 Cor. I. 18.

4 ἐν οἷς) *ad quos quod attinet.*

¶ ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου, *deus ævi hujus*) Grandis ſed horribilis deſcriptio Satanæ. conf. Eph. II. 2 de re; & Phil. III. 19 de vocabulo. quis alias putaret, illum poſſe in hominibus tantæ luci officere? Ineſt autem mimeſis aliqua. nam pereuntes, Iudæi præſertim, putant, ſe habere & noſſe Deum. *Hujus ævi infidelium*, conſtruxere veteres, quo magis reſiſterent Manichæis & Marcionitis.

¶ τοῦ αἰῶνος τούτου, *ævi hujus*) *hujus*, inquit: non enim ſemper graſſari poterit.

¶ ἐτύφλωσε, *occæcavit*) non modo *velavit.*

¶ τῶν ἀπίστων, *infidelium*) Epitheton, ſubaudito relativo pronomine, ἐκείνων, *illorum.* nam in iis, qui pereunt, maxime ſunt ii, qui, cum audierint, non credunt. *Fide* recipitur *evangelium* ad *ſalutem.*

¶ εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι) *ne luceat.*

¶ τὸν φωτισμὸν τοῦ εὐαγγελίου κτλ. *illuminatio evangelii &c.*) Mox appellat *illuminationem cognitionis* &c. φωτισμὸς, *illuminatio*, eſt reflexio ſive propagatio radiorum ab illuminatis ad illuminandos plures. *Evangelium* & *cognitio* ſunt correlata, ut cauſa & effectus.

¶ τῆς δόξης, *gloriæ*) c. III. 18 not.

¶ εἰκὼν τοῦ θεοῦ, *imago Dei*) Hinc ſatis intelligi poteſt, quanta ſit gloria Chriſti. v. 6. 1 Tim. VI. 15. Qui Filium videt, Patrem videt, *in facie* Chriſti. Filius Patrem exacte repræſentat ac refert.

5 οὐ, *non*) Non *commendamus* nos ipſos, c. III. 1. quanquam pereuntes id putant.

¶ γὰρ, *enim*) Penes nos culpa non eſt cæcitatis illorum.

¶ κύ-

¶ *κύριον· δούλους· Dominum: ſervos*) Antitheton. non prædicamus nos ipſos dominos. conf. c. I. 24.

¶ *δούλους ἡμῶν, ſervos veſtros*) Inde Paulus Corinthios ſibi præferre ſolet. v. 12 ſ.

¶ *διὰ ἰησοῦν, propter Ieſum*) Ex Illo majeſtas Chriſtianorum.

6 *ὅτι, quia*) Probat, ſe veros eſſe *ſervos*.

¶ *ὁ θεὸς, Deus*) *Deus-ſplendere*, ſubjectum: deinde, ſubaudito *eſt*, (uti Act. IV. 24. 25.) prædicatum ſequitur, *qui ſplenduit*.

¶ *ὁ εἰπὼν, qui dixit*) qui verbo juſſit. LXX, εἶπεν, Gen. I. 3.

¶ *ἐκ σκότους φῶς, ex tenebris lucem*) LXX, Iob XXXVII. 15, φῶς ποιήσας ἐκ σκότους. Magnum opus.

¶ *ἔλαμψεν*) *fulgorem dedit*, ipſe Lux noſtra: luminis non ſolum autor, ſed etiam fons, ac Sol.

¶ *καρδίαις, cordibus*) per ſe obſcuris.

¶ *ἐν προσώπῳ ἰησοῦ χριστοῦ, in facie Ieſu Chriſti*) qui eſt Patris unigenitus & imago, & *manifeſtatus eſt* in carne cum gloria ſua.

7 *τὸν θησαυρὸν τοῦτον, theſaurum hunc*) deſcriptum a c. II. 14. Nunc oſtendit, afflictiones & ipſam mortem adeo non obſtare miniſterio Spiritus, ut id etiam adjuvent, & exacuant miniſtros, & fructum augeant.

¶ *ὀστρακίνοις, teſtaceis*) Theſauros antiqui aſſervabant in *ollis*. Sunt teſtacea vaſa, ſed tamen munda; contra ac vas aureum tamen immundum eſſe poteſt.

¶ *σκεύεσιν, vaſis*) Sic appellat *corpus* ſive *carnem*, afflictioni & morti ſubjectam. v. ſeqq.

¶ *ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως, excellentia virtutis*) quæ in theſauro ſita ſe in nobis, dum ſervamur, & in vobis, dum locupletamini, exſerit. v. 10 ſ.

¶ *ᾖ, ſit*) eſſe agnoſcatur, cum gratiarum actione. v. 15.

¶ *τοῦ θεοῦ, Dei*) non modo *ex Deo*. Deus non modo ſemel largitur *virtutem*, ſed ſemper præſtat.

8 *ἐν παντὶ θλιβόμενοι, dum in omni premimur*) Sic c. VII. 5, *in omni*, ſcil. *re*, *loco*. conf. *ſemper*, v. 10.

¶ *θλιβόμενοι, dum premimur*) Quatuor participia in hoc verſu, ad affectum; totidem in ſequenti, ad ea quæ foris accidebant, ſpectant. c. VII. 5. Conſtruuntur cum ἔχομεν, *habemus*: & in quovis membro prius comma probat, *vaſa eſſe teſtacea*: poſterius prædicat *excellentiam virtutis*.

¶ *οὐ στενοχωρούμενοι, non ad anguſtias redigimur*) Nunquam deeſt *exitus*.

¶ *ἀπορούμενοι, hæſitamus*) de futuro: ut *premimur*, in præſenti.

9 *διωκόμενοι, perſecutionem patimur*) Plus eſt καταβαλλόμενοι, *dejecti*, ubi fuga non patet.

10 *πάντοτε*) Ab hoc differt ἀεὶ, v. ſeq. πάντοτε, *toto tempore*: ἀεὶ, *quibuſvis temporibus*. conf. ἀεὶ, Marc. XV. 8. Congruunt verba, *circumferentes*, *tradimur*, verſu hoc & 11.

¶ *τὴν νέκρωσιν, mortificationem*) Hæc eſt quaſi actus: *vita*, habitus.

¶ *τοῦ κυρίου, Domini*) Hoc nomen ſubaudiendum ter verſu hoc & ſeq. commode autem primo hoc loco mitigat mentionem *mortificationis*. *Mortificatio Domini* dicitur, & genitivus innuit communionem, uti c. I. 5.

¶ *ἰησοῦ*,

¶ *ἰησῦ*, *Ieſu*) Sæpius in hoc toto loco Paulus hoc nomen ſolum ponit, v. 5, quam alias ſolet. itaque hic ſingulariter ſenſit dulcedinem ejus.

¶ *περιφέροντες*, *circumferentes*) in terris.

¶ *ἵνα καὶ*, *ut etiam*) Incrementum ſumit conſolatio. Modo, quater, *ſed.*

¶ *ἐν τῷ σώματι ἡμῶν φανερωθῇ*, *in corpore noſtro manifeſtetur*) *manifeſtetur in mortua carne noſtra.* v. ſeq. Altero loco nomen, altero verbum, emphaſeos cauſa præponitur. verſu 10 ſpectatur glorificatio: v. 9 conſervatio in hac vita, & corroboratio. *noſtro* hic potius addit, quam ineunte verſu. corpus eſt noſtrum, non tam in morte, quam in vita. *manifeſtetur* explicatur verſu 14. 17 ſ.

11 *οἱ ζῶντες*, *viventes*) Oxymoron. conf. *viventes*, c. V. 15. Miratur ſe tantis mortibus, vel etiam aliis ob teſtimonium Chriſti jam interfectis, v. gr. Stephano, Iacobo, ſuperſtitem. Antitheta, *viventes*, *mortem*: *vita*, *mortua*.

¶ *παραδιδόμεθα*, *tradimur*) Eleganter & modeſte abſtinet mentione ejus, qui *tradit.* Extrinſecus traditio videri poſſet temere fieri.

12 *θάνατος*, *mors*) corporis.

¶ *ζωὴ*, *vita*) ſpiritûs.

13 *τὸ αὐτὸ*) *eundem*, quem vos. conf. v. 14.

¶ *κατὰ*, *ſecundum*) Hoc conſtruitur cum *credimus* & *loquimur.*

¶ *ἐπίςευσα, διὸ ἐλάλησα*) Sic LXX, Ps. CXVI. 10. Hebr. *ἐπίςευσα, ὅτι λαλήσω.* Altero ſenſu alter includitur. Fides nata mox loquitur: & ex loquela ſe noſcit & auget.

¶ *λαλῦμεν*, *loquimur*) ſine metu, in media afflictione & morte. v. 17.

14 *εἰδότες*, *ſcientes*) *fide* magna. c. V. 1.

¶ *παραςήσει*) *præſentes ſiſtet.* Hoc verbum eſt inſtar hypotypoſeos.

15 *γὰρ*, *enim*) Cauſa, cur modo dixerit, *vobiſcum.*

¶ *πάντα*, *omnia*) adverſa, ſecunda.

¶ *ἡ χάρις*, *gratia*) quæ nos ſervat, & vos in vita confirmat.

¶ *πλεονάσασα περισσεύσῃ*) Πλεονάζω habet vim poſitivi; *περισσεύω*, comparativi. Rom. V. 20. Itaque cum *περισσεύσῃ* conſtruendum *διά*. Πλέον idem quod *πλῆρες* non eſt comparativus.

¶ *διὰ*) *propter* complurium gratiarum actionem, pro illa gratia. Gratiarum actio gratiam uberiorem invitat. Ps. XVIII. 4. L. 23. 2 Chron. XX. 19. 21 ſ.

¶ *εὐχαριςίαν*, *gratiarum actionem*) noſtram veſtramque. c. I. 3 ſ.

¶ *περισσεύσῃ*) *abundantius obtingat* nobis & vobis, iterum ad gloriam Dei.

16 *διὸ ὐκ ἐκκακῦμεν*, *propterea non ſegneſcimus*) v. 1 not.

¶ *ὁ ἔξω*, *exterior*) corpus, caro.

¶ *διαφθείρεται*, *corrumpitur*) per *afflictionem.*

¶ *ἀνακαινῦται*, *renovatur*) per ſpem. v. ſeqq. Hæc novitas omne *vitium κακίαν* arcet.

17 *παραυτίκα*) *modò.* notatur præſens breve. 1 Petr. I. 6. Antitheta: *modo*, *æternum*: *leve*, *pondus*: *afflictionis*, *gloriæ*: *ſecundum præſtantiam*, *in præſtantiam.*

¶ *καθ' ὑπερβολὴν*, *ſecundum præſtantiam*) Etiam illa *preſſura*, quæ *καθ' ὑπερβολὴν*, *ſecundum præſtantiam*, eſt, comparata ad minores afflictiones ceteras, c. I. 8. tamen eſt levis, ad gloriam *εἰς ὑπερβολὴν*, *in præſtantiam*, comparata. Oxymoron generoſum.

 ¶ *κατερ-*

¶ κατεργάζεται) *comparat*, conficit.

18 σκοπέντων) *dum ſpectamus* &c. Quod quisque pro *ſcopo* habet, id aſſequitur.

¶ μὴ βλεπόμενα, *quæ non cernuntur*) Aliud ſignificat ἀόρατα, *inviſibilia.* nam multa, quæ non cernuntur, erunt *viſibilia*, confecto itinere fidei.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſa, cur ſpectent illi ea, quæ non cernuntur.

CAP. V.

1 Γὰρ, *enim*) Ætiologia ad illud: *preſſura* parit *gloriam.*

¶ ἡ ἐπίγειος) *quæ eſt in terra*: 1 Cor. XV. 47. Antitheton, *in cælis.*

¶ ἡμῶν, *noſtra*) Antitheton, *ex Deo.*

¶ οἰκία τῦ σκήνες, *domus tabernaculi*) Antitheton, *ædificium*, *domum non manu factam.* Paulum *tabernacularium* metaphora ab arte ſua potuit eo magis afficere.

¶ καταλυθῇ, *diſſolutum fuerit*) Mite verbum. Antitheton, *æternam.*

¶ ἔχομεν, *habemus*) Præſens: illico a tempore ſolutæ domus terrenæ.

¶ ἀχειροποίητον) *non factam manu* humana.

2 ἐν τύτῳ, *in hoc*) Eadem phraſis c. VIII. 10, & alibi.

¶ ςενάζομεν, *gemimus*) Sequitur epitaſis, *gemimus gravati*, v. 4.

¶ οἰκητήριον, *domicilium*) οἰκία, *domus*, eſt quiddam magis abſolutum: οἰκητήριον, *domicilium*, reſpicit incolam.

¶ τὸ ἐξ ὐρανῦ) *quod ex cælo eſt. ex* hîc denotat *ortum*, ut, *ex terra*, Ioh. III. 31. Itaque hoc domicilium non eſt cœlum ipſum.

¶ ἐπενδύσαϑαι, *ſuperindui*) Medium. ἔνδυμα, *indumentum*, corpus; inde, *induti*, degentes in corpore: ἐπένδυμα, *ſuperindumentum*, habitatio cœleſtis & glorioſa, qua etiam corpus, *indumentum*, induetur. Sicut graminis viror & decus eſt veſtimentum graminis, Matth. VI. 30, ſic gloria cœleſtis eſt domicilium & amictus totius hominis, cœlum intrantis.

3 εἴγε καὶ, *ſiquidem etiam*) Illud, quod v. 2 optatur, locum habet, ſi nos vivos inveniat dies noviſſimus.

¶ ἐνδυσάμενοι, *induti*) Corpore induti ſumus. v. 4 init.

¶ ὐ γυμνοὶ) *non nudi* a corpore hoc, i. e. defuncti.

¶ εὑρεθησόμεϑα) *inveniemur*, a die Domini.

4 καὶ γὰρ, & *enim*) Cauſa *deſiderii.*

¶ ςενάζομεν βαρύμενοι, *gemimus gravati*) Proprius ſermo. Onus ſuſpiria exprimit.

¶ ἐκδύσαϑαι) *exuere* corpus. Non agnoſcit fides philoſophicum corporis a Creatore dati faſtidium.

5 κατεργασάμενος, *parans*) per fidem.

¶ εἰς αὐτὸ τῦτο) *ad hoc ipſum*, ſc. ut ita ſuſpiremus. Rom. VIII. 23.

¶ καὶ) *etiam.* Novum indicium.

¶ τὸν ἀῤῥαβῶνα, *arrhabonem*) c. I. 22 not.

¶ τῦ πνεύματος, *Spiritûs*) ſuſpiria operantis.

6 θαῤῥῦντες) Antitheta: θαῤῥῦντες ὖν πάντοτε, θαῤῥῦμεν δὲ καὶ εὐδοκῦμεν μᾶλλον κτλ. Vtrivis parti ſua ſubjungitur explicatio: *cum ſemper* & in omni vita *confidimus*; *tum vero confidimus maxime* ſpe diſceſſus beati.

¶ καὶ) &.

¶ ἐνδημῦντες· ἐκδημῦμεν) Hæc duo verba hîc commorationem denotant: at v. 8, ubi commutantur, profectionem.

¶ ἐκδη-

¶ ἐκδημοῦμεν) *peregrinamur*. In hoc ipſo verbo latet cauſa *fiduciæ*. nam peregrinator patriam habet, ſive cito ſive tardius eo perventurus. Hebr. XI. 14.

¶ ἀπὸ τοῦ κυρίου, *a Domino*) Chriſto. Phil. I. 23.

7 διὰ πίστεως, *per fidem*) Non videre, prope tantundem eſt, atque disjunctum eſſe.

¶ γὰρ, *enim*) Ref. ad ἀπὸ, *a*.

¶ περιπατοῦμεν, *ambulamus*) in mundo. Sic, πορεύεσθαι, Luc. XIII. 33.

¶ οὐ διὰ εἴδους, *non per ſpeciem*) LXX מראה *viſionem*, *adſpectum*, *ſpeciem*, vertunt εἶδος. vid. præcipue Num. XII. 8: ἐν εἴδει, καὶ οὐ δι' αἰνιγμάτων. it. Ex. XXIV. 17. Opponuntur inter ſe fides & ſpecies: fides in morte terminum habet, h. l. Ergo tum incipit ſpecies.

8 δὲ, *vero*) Epitaſis, coll. v. 6 not.

¶ εὐδοκοῦμεν) *ita decretum habemus*, *valde gratum nobis fore*.

¶ ἐνδημῆσαι) *domum ire*. v. 6 not.

¶ πρὸς τὸν κύριον, *ad Dominum*) Phil I. 23.

9 διὸ καὶ, *ideo etiam*) ut aſſequamur, quod optamus.

¶ φιλοτιμούμεθα *contendimus*) Hæc una φιλοτιμία, ſive *ambitio* legitima.

¶ εἴτε, *ſive*) Conſtr. cum *bene placentes eſſe*.

¶ ἐνδημοῦντες, *domi verſantes*) in corpore.

¶ ἐκδημοῦντες) *decedentes*, ex corpore.

¶ εὐάρεστοι, *bene placentes*) præſertim in miniſterio.

10 τοὺς γὰρ πάντας, *omnes enim*) Convenienter, de morte, reſurrectione & vita æterna agens, etiam de judicio cogitat. Motivum ſanctæ illius *ambitionis*.

¶ πάντας ἡμᾶς, *omnes nos*) etiam apoſtolos, ſive peregrinantes ſive decedentes.

¶ φανερωθῆναι) non modo *comparere* in *corpore*, ſed *manifeſtos fieri* cum occultis noſtris. 1 Cor. IV. 5. Etiam peccata fidelium pridem remiſſa patebunt. nam multa eorum bene facta, pœnitentia, vindicta contra peccatum, ut plane diſpaleſcant, requirunt revelationem peccatorum. Si quis fratri ignovit offenſam, etiam offenſa patebit. &c. Sed id fiet ipſis volentibus, ſine pudore & dolore. nam erunt alii, ac fuerant. Revelatio illa fiet, indirecte, ad majorem eorum laudem. Conſideremus rem altius.

§. 1. Dicta Scripturæ ſacræ de remiſſione peccatorum ſunt longe ſignificantiſſima. Peccata teguntur: non reperientur: jacta ſunt retrorſum: in pelago demerſa: diſſipata ut nubes ac nebula: ſine recordatione. Itaque apud omnes, qui in judicio a dextris ſtabunt, ne atomus quidem peccati hærebit.

§. 2. Viciſſim, Dicta de omnibus omnium hominum operibus in judicium proferendis ſunt univerſalia. Eccl. XII. 14. Rom. XIV. 10. 1 Cor. III 13 ſs. IV. 5. &c.

§. 3. Congruit locus 2 Cor. V. 10, ubi apoſtolus ex manifeſtatione omnium, ſive domum euntium ſive peregrinantium, coram tribunali Chriſti, infert *TIMOREM* Domini ac Iudicis, v. 11. 12, eumque timorem non modo reprobis, ſed etiam ſibi & ſui ſimilibus cordi eſſe declarat. Is timor apud ſanctos, ſuppoſita ſententia de peccatis eorum non revelandis, nullus erit Porro Paulus ſe & ſui ſimiles manifeſtatum iri dicit non modo eatenus, quatenus rem bene in ſumma geſſerint, ſed etiam quatenus ulla ex parte defecerint. Mirabilis eſt apud

Ggggg 2 eos,

eos, qui ſervantur, mercedis varietas: effectumque demerita habent, non ad pœnam quidem, ſed tamen ad jacturam mercedi oppoſitam. 1 Cor. III. 14. 15. coll. 2 Cor. I. 14. Phil. II. 16. IV. 1. Illud, *ut quilibet accipiat* &c. docet, apud juſtos manifeſtatum iri defectus quoque. Nam ita demum patebit, cur quivis accipiat hoc mercedis, quod accipit, non minus, non plus. Reddet Dominus cuique, VTI opus ejus erit.

§ 4. Quare dicta § 1 citata non debemus nimium premere. Peccata electorum præterita non deſinent eſſe objecta divinæ omniſcientiæ ſempiternæ, quanquam ſine ulla offenſa & exprobratione. Et hoc unum pluris eſt, quam patefactio peccatorum coram omnibus creaturis, ſi hæc etiam perpetua eſſet, nedum in uno judicii die, ubi non ut commiſſa, ſed ut per pœnitentiam retractata & deleta peccata occurrent.

§ 5. Neque apud ipſos electos propria ipſorum peccata deſinent eſſe objectum recordationis ſuæ, quanquam ſine ulla moleſtia. Cui multum remiſſum eſt, is multum diligit. Æterna magni debiti condonati recordatio erit fomentum maximi amoris.

§ 6. Tanta verbi divini eſt efficacia apud homines in hac vita, ut a ſpiritu ſeparet animam, Hebr. IV. 12, & occulta cordis recludat, 1 Cor. XIV. 25. Pudor admiſſorum ac remiſſorum eſt *animæ*, non *ſpiritûs*. Homines in flagitiis ſe volutantes, ſæpe occulta ſua jactant: deſperati, nihil celant. Gratia vero, multo potentior, plane ingenuos facit ſuos. Vere pœnitentes ad apertiſſimas confesſiones occultorum malorum ſumma cum lubentia progrediuntur. Act. XIX. 18. Quanto magis in illo die ferent, ſe patefieri, plane abſorpta affectuum naturalium teneritudine? conf. 1 Cor. VI. 9. 11. Talis candor magnam pacem & laudem confert. Si in judicio eſſet locus apud juſtos v. gr. pudori, ea, credo, peccata, quæ hodie plurimum teguntur, minus moleſta forent, quam ea, quorum hodie minus pudet. Pudet nos hodie eorum maxime peccatorum, quæ adverſus verecundiam ſunt. Jure major eſſe debebat pudor aliorum peccatorum, ex. gr. adverſus tabulam primam.

§ 7. Adamum eſſe ſalvum, non dubitamus. at lapſus ejus in perpetuum memorabitur. nam aliter reſtitutio per Chriſtum facta quî celebrari digne poſſit in cœlo, non capio. Davidis cum Vria negotium, Petri abnegatio, Sauli perſecutio, aliorum peccata, ipſis remiſſa, tamen in V. & N. T. tam diu ſcripta exſtant. Si hoc non obſtat remiſſioni pridem factæ, ne in judicio quidem extremo mentio peccatorum obſtabit remiſſioni. Non omnis manifeſtatio delictorum eſt pars pœnæ.

§ 8. Tam arctum nexum bona & mala, tam inſeparabilem invicem reſpectum habent, ut bonorum revelatio ſine malis intelligi non poſſit. Quodſi quædam peccata ſanctorum patefient, conſentaneum eſt, omnia in lucem preditura. Facit hæc ſententia ad gloriam omniſcientiæ & miſericordiæ divinæ: & tali pacto rationes judicii in alios benigni, in alios ſeveri egregie invicem eluceſcent, cum ἀκριβείᾳ retributionis.

§ 9. Non dico, omnia omnium beatorum peccata omnibus creaturis actu & diſtincte perſpectum iri. Maledicti fortaſſe ea non cognoſcent: juſti non habebunt, cur inter ſe vereantur. Peccata eorum, luce magni

gni illius diei omnia retegente, non erunt manifeſtata *directe*, ut fit apud reos, qui plectuntur, (unde Matth. XXV nulla eorum mentio:) ſed *indirecte*, quoad conveniens fuerit: quemadmodum in foro humano plenam *ſpeciem facti* multa ſæpe ingredi ſolent obiter. Et tali modo bona quoque opera reproborum manifeſta fieri poterunt. In luce omnia noſci poſſunt, ſed non omnes omnia noſcunt.

§ 10. Hæc conſideratio timorem nobis in poſterum incutere debet: incuſſit enim apoſtolis, ut hic locus 2 Cor. V docet. Quod ſi ob præterita manifeſtationem illam refugiunt animæ teneriores; rite inſtructæ ex iis, quæ dicta ſunt, præſertim § 6, acquieſcent. Sæpe veritas, quæ initio amara videbatur, penitius introſpecta dulceſcit. Si quem amo ut me ipſum, ei licet mea pace omnia de me ſcire, quæ de me egomet ſcio. Multa aliter judicabimus, in multis aliter affecti ſiemus, donec illuc perveniamus.

¶ κομίσηται, *referat*) Hoc verbum non ſolum de præmio vel pœna, ſed etiam de actionibus, quas præmium vel pœna excipit, dicitur. Eph. VI. 8. Col. III. 25. Gal. VI. 7.

¶ ἕκαστος, *quisque*) ſeorſum.

¶ τὰ διὰ τοῦ σώματος) Homo, cum corpore, agit, bene vel male: homo, cum corpore, mercedem capit. conf. Tertull. de reſurr. carnis, c. XLIII. τὰ πρὸς ἃ, *ea* intima, *ad quæ* extrinſecus *egit*. διὰ τοῦ σώματος, dum is *corpus* habuit. v. 6. 8. c. IV. 10. conf. διὰ, Rom. II. 27.

¶ εἴτε ἀγαθὸν εἴτε κακὸν, *ſive bonum ſive malum*) Conſtr. cum *egit*. Nemo poteſt ſimul & bonum & malum facere.

11 πείθομεν, *perſuademus*) ita nos gerimus, & vehementer & modice agendo, v. 13. ut homines, niſi nolint, probare nos poſſint. Confer, quæ de conſcientiis dicit, mox & c. IV, 2. Opponi ſolent πείθειν & ἀναγκάζειν. vid. ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 396. 392 ſ.

¶ πεφανερώμεθα, *manifeſtati ſumus*) manifeſtos nos præbemus & gerimus. Tales qui ſunt, ſine terrore poſſunt *manifeſtari* in judicio. v. 10.

¶ ἐλπίζω, *ſpero*) *Manifeſtatum eſſe* eſt præteritum: *ſpes* eſt rei futuræ. Sperat Paulus aut *manifeſtationis* jam factæ fructum, aut ipſam *manifeſtationem* adhuc futuram.

¶ συνειδήσεσιν, *conſcientiis*) Pluralis habet gravitatem.

12 γὰρ, *enim*) Ætiologia, cur exiſtimandum relinquat conſcientiæ Corinthiorum.

¶ διδόντες, *dantes*) Subaudi *ſcribimus*, aut ſimile verbum generale, cujus vis continetur in ſpeciali *commendamus*. Simile participium, cap VII. 5. XI. 6. Argumenta, inquit, vobis præbemus gloriandi de nobis.

¶ καυχήματος, *gloriationis*) de noſtra ſinceritate: tantum abeſt, ut demum opus eſſe commendatione noſtri putem.

¶ ἔχητε, *habeatis*) repete, *occaſionem*.

¶ ἐν προσώπῳ καὶ οὐ καρδίᾳ *in facie: & non corde*) Idem antitheton, 1 Sam. XVI. 7 LXX, & alio modo, 1 Theſſ. II. 17.

¶ καρδία) *corde*. Hæc Pauli vena erat: ab ejus corde fulgebat veritas ad conſcientias Corinthiorum.

13 εἴτε ἐξέστημεν εἴτε σωφρονοῦμεν) Illud tractatur v. 15-21: hoc, c. VI. 1-10 Alterius verbi vis patet ex altero: *ultra modum*, vel *modice*, agere. nimius videri Paulus poterat ex Symperaſmate, quod dedit verſu præc.

 ¶ θεῷ,

¶ θεῷ, *Deo*) ſcil. *ultra modum egimus*, quamvis homines non capiant nos.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Etiam pii æquiore animo ferunt doctorum moderationem, quam ἔκστασιν, *exceſſum*: ſed horum eſt obſequi Spiritui.

14 γὰρ, *enim*) Eadem ſententia c. XI. 1. 2, ſed cum incremento. nam hîc *ultra modum egimus* ait & *amor*: illic *inſipientiæ* & *æmulor*.

¶ ἀγάπη) *amor*, mutuus: non modo *timor*, v. 11. *amor* Chriſti, erga nos, quam maxime, & inde noſter quoque amor erga illum.

¶ συνέχει, *diſtinet*) ut nos & Deo & vobis probare conemur.

15 κρίναντας, *judicantes*) judicio veriſſimo. Amor & judicium non obſtant inter ſe, apud ſpirituales.

¶ ὑπὲρ πάντων, *pro omnibus*) pro mortuis & viventibus.

¶ ἄρα οἱ πάντες, *igitur hi omnes*) Hinc ſumma vis τοῦ ὑπὲρ, *pro*, & ſumma magnitudo myſterii patet. non modo tantundem eſt, ac ſi omnes eſſent mortui, ſed omnes mortui ſunt. neque mors, neque alius ullus hoſtis, neque ipſi poteſtatem ſui habent: toti ſunt in poteſtate Redemtoris. οἱ habet vim relativam ad πάντων, *omnibus*. Apta univerſalitas: Doctores urgent, auditores urgentur; quia pro utrisque mortuus eſt Chriſtus.

¶ ἀπέθανον, *mortui ſunt*) neque jam ſe ipſi reſpiciunt. Quod omnium eſt, id inprimis ad ſe applicant generoſi amatores Redemtoris. *Mors* facta in morte Chriſti.

¶ καὶ, *&*) Hoc quoque pendet ab ὅτι, *quod*. Primum illa inter ſe reſpondent, *unus* & *pro omnibus*: deinde, *mortuus eſt* & *vivant*.

¶ οἱ ζῶντες, *viventes*) in carne.

¶ ἀλλὰ, *ſed*) ſcil *vivant*, in fide & vigore novo. Gal. II. 20.

¶ τῷ) non dicit, ὑπὲρ τοῦ. Dativus eſt commodi, ut appellant: ὑπὲρ, plus notat.

¶ καὶ ἐγερθέντι, *& excitato*) Hîc non ſubauditur *pro illis*; nam non congruit cum phraſi apoſtolica: ſed analogum quiddam, v. gr. ex Rom. XIV. 9.

16 ἀπὸ τοῦ νῦν, *ab hoc tempore*) ex quo amor Chriſti nos occupavit. Etiam hæc epiſtola gradu differt a priore.

¶ οὐδένα, *neminem*) neque nos ipſos, neque alios apoſtolos, Gal II. 6, neque vos, neque alios. magnos non timemus, tenues non ducimus nobis tenuiores. omnia agimus & patimur, & omni modo curamus, ut omnes adducamus ad vitam. In hac *ecſtaſi*, (v. 13.) imo in hac *morte*, (v. 15.) neminem novimus ſuperſtitum, etiam in miniſterio noſtro.

¶ κατὰ σάρκα, *ſecundum carnem*) ſecundum ſtatum veterem, ex nobilitate, divitiis, opibus, ſapientia.

¶ εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν) οἶδα & ἔγνωκα differunt. 1 Cor. II. 8. 11. VIII. 1 ſeq. Tolerabilior erat talis cognitio ante mortem Chriſti. tum enim erant dies carnis.

¶ κατὰ σάρκα, *ſecundum carnem*) Conſtr. cum ἐγνώκαμεν, *cognovimus*.

¶ χριστὸν, *Chriſtum*) Non dicit hîc, *Jeſum*. Appellatio *Jeſu* eſt quodammodo *ſpiritualior*, quam *Chriſti*: & *Chriſtum cognoſcunt ſecundum carnem*, qui eum non *mundi*, v. 19, ſed *Iſraëlis* duntaxat, c. XI. 18 not. agnoſcunt Salvatorem, & ſibi eo nomine gratulantur, quod ſint ex ea gente, ex qua Chriſtus ortus eſt, & in ejus gloria ſplendorem politicum, in priſtino ejus ante paſſionem aſpectu & auditu qualicunque excellentiam, in ejus cognitione fructum ſenſuum naturalium quærunt, neque ad illum fructum enituntur, qui

hîc

hic deſcribitur, & ex ejus morte ac reſuſcitatione deducitur. v. 15. 17 ſ. coll. Ioh. XVI. 7. Rom. VIII. 34. Phil. III. 10. Luc. VIII. 21.

17 *εἴ τις ἐν Χριστῷ, ſi quis in Chriſto*) ita, ut Chriſto vivat: *ſi quis* eorum, qui *nos* audiunt &c. Obſerva correlatum, *nos in Chriſto*, h. l. *Deus in Chriſto*, v. 19. Chriſtus ergo mediator & reconciliator.

¶ *καινὴ κτίσις, nova creatura*) Non ſolum Chriſtianus ipſe novum quiddam eſt, ſed ut Chriſtum ipſum non ſecundum carnem novit, ſed ſecundum vim vitæ & reſurrectionis, ſic & ſe ipſum & omnia pro novitate illa intuetur æſtimatque. De hac, Gal. VI. 15. Eph. IV. 24. Col. III. 10.

¶ *τὰ ἀρχαῖα, vetera*) Hæc appellatio faſtidium aliquod oſtendit. vid. Gregor. Thaum Paneg cum. annot. p. 122. 240.

¶ *παρῆλθεν, tranſiverunt*) ultro, ut nives vere novo.

¶ *ἰδοὺ, ecce*) Demonſtrativum rei præſentis.

18 *τὰ δὲ πάντα, hæc autem omnia*) quæ a v. 14 dicta ſunt. Infert Paulus ex morte Chriſti, obligationem ſuam erga Deum. v. 13.

¶ *ἡμᾶς, nos*) *mundum*, & nominatim apoſtolos. conf. v. ſeq ubi rurſum ſubjungitur *in nobis*. Illud *nos* inprimis complectitur apoſtolos, ſed non ſolos. nam initio v. 18 jam late patet oratio. Sic ſæpe Subjectum in eadem oratione variat, neque tamen mox diſerte additur nota diverſitatis.

¶ *ἡμῖν, nobis*) apoſtolis.

¶ *τὴν διακονίαν, miniſterium*) *ſermonem*, v. ſeq. *Miniſterium* diſpenſat *ſermonem*.

19 *ὡς ὅτι*) Particulæ declarantes.

¶ *ἦν καταλλάσσων*) *erat, reconcilians*. conf. v. 17 not. Tempus verbi ἦν declaratur v. 21.

¶ *ἐν Χριστῷ· ἐν ἡμῖν· in Chriſto: in nobis*) Hæc inter ſe reſpondent.

¶ *κόσμον, mundum*) infenſum antea.

¶ *καταλλάσσων· μὴ λογιζόμενος· concilians: non imputans*) Eadem res affirmativis, & negativis verbis ſolet amplificari.

¶ *τὰ παραπτώματα*) *offenſas* multas & graves.

¶ *θέμενος, ponens*) ſicut interpreti committitur, quid loqui debeat.

20 *ὑπὲρ Χριστοῦ, pro Chriſto*) Chriſtus, fundamentum *legationis* divinitus miſſæ.

¶ *πρεσβεύομεν· δεόμεθα· legatione fungimur: rogamus*) Duo quaſi extrema, inter ſe oppoſita; quæ pertinent ad τὸ *ultra modum egimus*: horum antitheton, inter extrema illa medium, *adhortamur*, c. VI. 1. X. 1. quod pertinet ad τὸ σωφρονοῦμεν, *moderate agimus*. Ideo ſermo apoſtolicus plerunque παρακαλεῖ, *adhortatur*: quum τὸ *legatione fungimur* habeat majeſtatem, τὸ *rogamus* ſubmiſſionem non quotidianam. c. X. 2. Vtroque verbo non tam, quid nunc faciat, Paulus indicat, quam quid in toto ſuo munere. alteri τὸ *pro Chriſto* præponitur, emphaſeos cauſa, coll. verſſ. anteced. Mox alterum, eadem de cauſa, prius ponitur.

¶ *καταλλάγητε, reconciliamini*) eſte reconciliati.

21 *τὸν*) *eum*, *qui* non norat peccatum; qui nulla eguerat reconciliatione. Elogium Ieſu proprium. Maria non erat ἡ μὴ γνοῦσα *quæ non norat* peccatum.

¶ *ἁμαρτίαν ἐποίησεν, peccatum fecit*) *peccatum* ita, uti nos *juſtitia*. Quis auderet ſic loqui, niſi Paulus præiret? Conf. Gal. III. 13. Ideo Chriſtus etiam derelictus in cruce.

¶ ἡμεῖς)

¶ ἡμεῖς) *nos*, qui non noramus juſtitiam, qui debueramus conſumi, niſi reconciliatio inventa eſſet.

¶ ἐν αὐτῷ, *in eo*) in Chriſto. Antitheton, *pro nobis*.

CAP. VI.

1 Συνεργοῦντες, *cooperantes*) Non modo ut *legati Dei*, vel contra, ut *rogantes*, vobiſcum agimus; ſed etiam, ut amici veſtri, *cooperamur* vobis ad ſalutem veſtram. nam vos debetis ſalutem veſtram *operari*, Phil. II. 12. *cooperatio* deſcribitur v. 3 ſ. *adhortatio*, v. 2. 14 ſ. Ab Iudaiſmo deterret, ut *legatus*, & *rogando*: ut *cooperans* deterret ab ethniciſmo. In omnes ejusmodi formas non niſi *ſanctus* evangelii miniſter vertere ſe poteſt.

¶ καὶ) *etiam*.

¶ τὴν χάριν, *gratiam*) de qua c. V. 18 ſ.

¶ δέξασθαι) Hoc deducitur ex δεκτῷ. Gratia divina ſe offert, fides & obedientia humana ſe permittit.

2 λέγει, *dicit*) Pater ad Meſſiam, Es. XLIX. 8, omnes in eo fideles amplectens.

¶ γὰρ, *enim*) Deſcribit *gratiam*.

¶ δεκτῷ, *accepto*) divini beneplaciti. Hinc Paulus mox infert correlatum, εὐπρόσδεκτος, *bene acceptum*, ut nobis quoque gratum ſit.

¶ ἐπήκουσά σου) *audivi te*, orantem.

¶ ἐν ἡμέρᾳ, *die*) Luc. XIX. 42. Hebr. III. 7.

¶ ἰδοὺ νῦν, *ecce nunc*) Summa *adhortationis*, v. 1 per ſermocinationem propoſita.

3 ἐν μηδενὶ, *in nullo*) Reſp. ἐν παντὶ, *in omni*. v. ſeq.

¶ διδόντες, *dantes*) Participium pendet ex v. 1.

¶ προσκοπὴν, *offenſionem*) quæ eſſet, ſi careremus patientia & ceteris, quæ mox memorantur.

¶ ἡ διακονία, *miniſterium*) Abſtractum. Concretum v. 4, *Dei miniſtri*.

4 διάκονοι, *miniſtri*) Hoc majorem vim habet, quam ſi ſcripſiſſet διακόνους, *miniſtros*.

¶ ὑπομονῇ, *patientia*) Hæc primo loco ponitur. c. XII. 12. Sequuntur, *caſtitas* &c. v. 6. Inſignis Gradatio.

¶ πολλῇ, *multa*) Sequuntur ter tria patienda, quibus *patientia* exercetur, *preſſuræ-*, *plagæ-*, *labores-*. Primus ternarius continet genera; ſecundus, ſpecies adverſorum; tertius, ſpontanea. Et notanda ſingulorum varietas, plurali numero expreſſa.

¶ ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν στενοχωρίαις· *in preſſuris*, *in neceſſitatibus*, *in anguſtiis*) Affinia hæc vocabula & inter ſe & cum aliis varie junguntur. c. XII. 10. 1 Theſſ. III. 7. Rom. II. 9. VIII. 35. Luc. XXI. 23. In *preſſuris*, complures patent viæ, ſed difficiles; in *neceſſitatibus* una, difficilis; in *anguſtiis*, nulla.

5 ἀκαταστασίαις, *ſeditionibus*) vel contra nos, vel propter nos.

6 ἐν γνώσει) γνῶσις ſæpe dicit *æquitatem*, quæ commodas rerum auſteriorum interpretationes amat & admittit: & congruit, quod ſequitur, *in longanimitate*. conf. 2 Petr. I. 5. 1 Petr. III. 7 not.

¶ ἐν μακροθυμίᾳ, ἐν χρηστότητι, *in longanimitate*, *in benignitate*) Hæc nomine unius virtutis junguntur etiam 1 Cor. XIII. 4.

¶ ἐν

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ, *in Spiritu ſancto*) ut ſemper habeamus præſentem Spiritum ſanctum, ſemper vigeamus, etiam in exſerendis donis miraculoſis. 1 Theſſ. I. 5. Sequitur continuo, *in amore*, qui præcipuus fructus eſt *Spiritus*, & uſum donorum *ſpiritualium* gubernat.

7 δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν) per arma *offenſiva*, quum floremus; & *defenſiva*, quum laboramus. Milites κλίνειν, ἄγειν, ἐπιστρέφειν ἐπὶ δόρυ aut ἐπὶ ξίφος, *ad dextram*; ἐπὶ ἀσπίδα, ἐφ᾽ ἡνίαν aut χαλινὸν, *ad lævam* ſignificat, perinde ut Gallis *manus freni* dicitur læva; *lanceæ*, dextra. adde Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 464. Hæc ita collocavit Paulus, ut ſimul facerent tranſitionem. nam modo de armis dextris egit, de ſiniſtris ſtatim acturus.

8 δόξης, *gloriam*) Δόξα, *gloria* & ἀτιμία *dedecus* proficiſcitur ab iis, qui auctoritate pollent, & cadit in præſentes: *infamia* & *bona fama*, apud multitudinem, in abſentes. Contraria concinne miſcentur.

¶ δυσφημίας, *infamiam*) Hanc ſi ne apoſtoli quidem effugerunt, quis effugere poſtulet?

¶ ὡς πλάνοι, *ut ſeductores*) Summa *infamia*.

¶ ἀληθεῖς, *veraces*) apud fideles, & re ipſa.

9 ἀγνοούμενοι, *ignoti*) Gal. I. 22. Col. II. 1.

¶ ἐπιγινωσκόμενοι) *agniti*.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) repente, contra ſpem.

10 ἀεὶ) *quovis tempore*, quoties triſtati eramus.

¶ πλουτίζοντες, *locupletantes*) ſpiritualiter.

¶ πάντα κατέχοντες, *omnia tenentes*) ne aliis pereant.

11 τὸ στόμα, *os*) Symperaſma, quo viam ſibi præparat Paulus, ut ex laude miniſterii evangelici a c. II. 14. hucusque deducti derivet *adhortationem* ad Corinthios.

¶ ἀνέῳγε, *apertum eſt*) aperuit ſe. Sane ſingulare quiddam hab r hæc epiſtola.

¶ κορίνθιοι, *Corinthii*) Rara & præſentiſſima appellatio, quoddam quaſi privilegium Corinthiorum exprimens. conf. Phil. IV. 15 not.

¶ ἡ καρδία, *cor*) Ab ore ad cor concludere debebant. Affinia ſunt, *apertum* eſſe & *dilatatum*.

¶ πεπλάτυνται, *dilatatum eſt*) *diffuſum eſt*. 1 Reg. IV. 29 רחב לב χύμα καρδίας, ὡς ἡ ἄμμος ἡ παρὰ τὴν θάλασσαν.

12 οὐ στενοχωρεῖσθε, *non angimini*) Indicativus. Antitheton: *dilatati eſtote*.

¶ ἐν ἡμῖν) *in nobis*. ἐν, *in*, proprie, uti c. VII. 3. Sat ſpatii habet cor noſtrum ad vos capiendos. Paulini cordis *latitudo* eadem eſt Corinthiorum, propter neceſſitudinem ſpiritualem, de qua v. 13.

¶ στενοχωρεῖσθε, *angimini*) anguſtia cordis, propter delictum nuperum.

¶ ἐν τοῖς σπλάγχνοις ὑμῶν, *in viſceribus veſtris*) quæ mea cauſa doluere.

13 τὴν) Subaudi κατὰ, *ſecundum*.

¶ αὐτὴν) *eandem*: ut eodem ſenſu ſitis, quo nos.

¶ ἀντιμισθίαν, *remunerationem*) quam mihi ut patri debetis. conf. Gal. IV. 12.

¶ ὡς τέκνοις λέγω, *ut liberis dico*) Innuit hac parentheſi, ſe nil grave & acerbum poſtulare.

¶ πλατύνθητε, *dilatamini*) Adhortatio duplex: Pandite vos primum Domino, deinde nobis. conf. c. VIII. 5. *dilatamini*, ut Dominus vos inhabitet: v. 14 -c. VII. 1. *capite nos*, c. VII 2.

14 μὴ γίνεσθε, *ne fiatis*) Molliter, pro *ne ſitis*.

Hhhhh ¶ ἑτερο-

¶ ἑτεροζυγοῦντες, *cum parte aliena jugati*) Lev. XIX. 19. LXX, τὰ κτήνη σου οὐ κατοχεύσεις ἑτεροζύγῳ. Heterogenea ſunt, fidelis & infidelis. *Iugo* vicina eſt notio *ſervitutis*. Affine verbum הנצמדים Num. XXV. 5. Deterret apoſtolus Corinthios a connubiis infidelium, coll. 1 Cor. VII. 39, *tantummodo in Domino*. Eas tamen rationes adhibet, quæ etiam ab reliquo cum infidelibus commercio propiore eos deterreant: conf. v. 16. cum 1 Cor. X. 14 ſeqq.

¶ ἀπίστοις, *infidelibus*) ethnicis. Omnes peregrinitatis fibras evellit.

¶ τίς, *quæ*) Quinque interrogationes: quarum tres primæ vim habent argumenti; quarta, *aut quæ*, & quinta, ſimul concluſionis.

¶ δικαιοσύνῃ καὶ ἀνομίᾳ, *juſtitiæ & injuſtitiæ*) Status fidelium & infidelium, diverſiſſimus.

15 βελίαρ, *Belial*) Semper græcis verbis exprimunt LXX, בליעל Hebraicum: hoc autem loco Hebraicum euphemias gratia Paulus adhibet. Eſt hoc appellativum, 1 Sam. XXV. 25. primumque occurrit Deut. XIII. 14. Hiller. Onom. S. p. 764: *Belijabal, ſine adſcenſu: i. e. infimæ conditionis, humillimi & obſcuri loci. B. Paulus Satanam Belial vocat.* Veruntamen Satanas Deo, *Chriſto* autem Antichriſtus opponi ſolet: quare hîc quoque *Belial*, Chriſto oppoſitus, omnem colluviem antichriſtianam notare videtur.

16 συγκατάθεσις) LXX, Ex. XXIII. 1. οὐ συγκαταθήσῃ μετὰ τοῦ ἀδίκου.

¶ μετὰ εἰδώλων, *cum idolis*) Non dicit: μετὰ ναοῦ εἰδώλων, *cum templo idolorum*, (quamvis *templo* ſubaudit Syrus:) nam idola non inhabitant cultores ſuos.

¶ ὑμεῖς, *vos*) Quæ Iſraëli promiſſa ſunt, pertinent etiam ad nos.

¶ ἐνοικήσω - λαός, *inhabitabo - populus*) Lev. XXVI. 11 ſ. LXX, θήσω τὴν σκηνήν μου ἐν ὑμῖν - καὶ ἐμπεριπατήσω ἐν ὑμῖν, καὶ ἔσομαι ὑμῶν θεός· καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι λαός. Vnum verſum citat Paulus; totam pericocham vult repetitam cenſeri.

¶ ἐμπεριπατήσω, *inambulabo*) Divinam præſentiam perpetuam ſignificat *inhabitabo, inambulabo* operationem. Materia de inhabitatione Dei gratioſa in anima & corpore ſanctorum, declarari poteſt ex contrario, de obſeſſione ſpirituali & corporali; ut omnis œconomia mali & boni inter ſe conferri poſſunt ſecundum rationes contrarias.

¶ ἔσομαι, *ero*) Summa divini fœderis. Ex. VI. 7. Hebr. VIII. 10.

¶ θεός· λαός· *Deus: populus*) Gradatio, *in Patrem: in filios &c.* v. 18. Ap. XXI. 3. 7. Ier. XXXI. 1. 9.

17 ἐξέλθετε - μὴ ἅπτεσθε) Es. LII. 11, ἀπόστητε ἀπόστητε, ἐξέλθετε ἐκεῖθεν, καὶ ἀκαθάρτου μὴ ἅψησθε· ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐτῆς, ἀφορίσθητε κτλ.

¶ ἐκ μέσου αὐτῶν, *ex medio eorum*) ex gentilibus.

¶ λέγει κύριος, *dicit Dominus*) Sequitur epitaſis, dicit *Dominus omnitenens*. v. 18.

¶ ἀκαθάρτου, *impurum*) Maſculinum. Es. LII. 11. 1. conf. Es. LXV. 5. Huc ref. *purificemus*, c. VII. 1.

¶ μὴ ἅπτεσθε, *non tangite*) Videre, cum opus eſt, non ſemper inquinat: Act. XI. 6. tangere, magis.

¶ εἰσδέξομαι, *intro recipiam*) tanquam in familiam aut domum. Sumus foris: ſed intromittimur. Reſpondet, *exite ex &c.* Deus eſt in ſanctis: v. 16. & ſancti ſunt in Deo. εἰσδέχομαι reſpondet Hebræo קבץ Ez. XX. 41. Zeph. III. 19. 20.

18 εἰς υἱὰς καὶ θυγατέρας, *in filios & filias*) Es. XLIII. 6. Promiſſio Salomoni data, 1 Chron. XXIX. (XXVIII) 6. applicatur ad omnes fideles.

¶ Κύριος παντοκράτωρ) *Dominus omnitenens.* Ex hac appellatione perſpicitur magnitudo promiſſionum. Porro τὸ παντοκράτωρ *omnitenens* in N. T. alibi nusquam niſi in Ap. ponitur: hoc autem loco Paulus adhibet more LXX interpretum, quia locum V. T. citat.

CAP. VII.

1 Καθαρίσωμεν, *purificemus*) Hæc poſtrema pars eſt hortationis, quæ propoſita erat c. VI. 1, & exhibita ibid. v. 14. Exhortationem concludit in prima perſona. Antitheta, *impurum*, c. VI. 17. item, *inquinamento.* h. l. Idem officium ex ſimili fonte deducitur 1 Ioh. III. 3.

¶ μολυσμȣ̃, *inquinamento*) *Inquinamentum carnis*, v. gr. fornicatio; & *inquinamentum Spiritus*, idololatria, ſæpe conjuncta erant apud gentes. Etiam Iudaiſmus, in puritate carnis occupatus, nunc eſt quodammodo *inquinamentum Spiritus.* Illi opponitur *ſanctimonia*, huic *timor Dei*, (coll. iterum 1 Cor. X. 22.) promovens *ſanctimoniam.*

¶ πνεύματος, *ſpiritûs*) Conf. Ps. XXXII. 2. LXXVIII. 8.

¶ ἐπιτελȣ̃ντες, *perficientes*) uſque ad finem. Cœpiſſe non ſatis eſt: finis coronat opus. Antitheta: ἄρχομαι, ἐπιτελέω, *incipio*, *perficio.* c. VIII. 6. 10. 11. Gal. III. 3. Phil. I. 6.

¶ ἁγιωσύνην, *ſanctimoniam*) Reſp. *ſeparamini*, c. VI. 17.

¶ ἐν, *in*) Non dicit, καὶ φόβον, *& timorem.* Timor eſt ſancta paſſio, quæ non *perficitur* ſtudio noſtro, ſed duntaxat retinetur.

2 χωρήσατε ἡμᾶς, *capite nos*) Summa eorum, quæ hoc capite & c. X ſeq. dicuntur.

¶ ἡμᾶς) *nos*, veſtri amantes, veſtra cauſa lætantes; & noſtrum ſenſum, ſermonem, actiones.

¶ ȣ̓δένα ἠδικήσαμεν, ȣ̓δένα ἐφθείραμεν, ȣ̓δένα ἐπλεονεκτήσαμεν) Tria proponit per gradationem, quorum primum tractat a v. 4, ipſo verbo ἀδικεῖν repetito, v. 12. Secundum, a c. X. 1, ipſo verbo φθείρειν repetito, c. XI. 3. Tertium a c. XII. 13, ipſo verbo πλεονεκτεῖν repetito, ib. v. 17. Periochæ tamen initium notavi in v. 11, cap. cit. Tranſitio poteſt ad antecedentia vel ad ſequentia referri. Ipſius inciſi illius, ȣ̓δένα ἐπλεονεκτήσαμεν, tractatio incipit verſu 13. Hoc ergo dicit: Nil eſt, cur nos non capiatis. nam neminem læſimus, aſperitate, triſtitiam abſorbentem pariente: imo ne deteriorem quidem fecimus elatiore agendi ratione: imo ne circumvenimus quidem per quæſtum. in omni re conſuluimus vobis & commodis veſtris, coll. v. 9, idque gratis. Dum malum Corinthiis illatum eſſe negat, bona eis præſtita innuit, ſed modeſtiſſime oculos quaſi avertens.

3 ȣ̓ πρὸς κατάκρισιν, *non ad condemnationem*) Oſtendit, ſe id, quod v. 2 dixit, non ideo dicere, quod exiſtimet, Corinthios abhorrere a Paulo & collegis, ſed dicere animo paterno, c. VI. 13: eamque exiſtimationem, ut oſtendat, quam longe ab illa abſit, *condemnationem* vocat, nova ſui demiſſione.

¶ προείρηκα, *ante dixi*) c. VI. 12.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſa, cur nec ipſe eos condemnet, & cur illi debeant ipſos capere.

¶ ἐν καρδίαις, *in cordibus*) Sic Phil. I. 7.

¶ εἰς τὸ συναποθανεῖν καὶ συζῆν, *ad una moriendum & una vivendum*) c. I. 6. IV. 12. Summa amicitia.

4 παῤῥησία, *fiducia*) v. 16. c. VI. 11.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) ad alios. antitheton, *ad vos*.

¶ παρακλήσει, *conſolatione*) De hac, v. 6 ſ. de *gaudio*, v. 7 ſ. 16. de utroque, v. 13. *conſolatio levat*, *gaudium* omnino liberat a triſtitia.

¶ ὑπερπερισσεύομαι, *ſuperabundo*) *ſuper* omnia adverſa.

¶ θλίψει, *preſſura*) de qua v. 5. θλιβόμενοι, *preſſi*. Huc pertinent, quæ commemoravit c. IV. 7 ſ. VI. 4 ſ.

5 σὰρξ, *caro*) Late ſumitur hoc. expende τὸ φόβοι, *timores*.

¶ θλιβόμενοι) *preſſi*, ſcil. eramus.

¶ ἔξωθεν, *extrinſecus*) a gentibus.

¶ ἔσωθεν, *intus*) a fratribus. conf. 1 Cor. V. 12. 2 Cor. IV. 16.

6 τοὺς ταπεινοὺς, *humiles*) Nam *erecti* & *elati* non capiunt ſolatium.

7 ἀναγγέλλων *renuncians*, exſpectantibus. hæc vis verbi compoſiti. Nominativus pendet a *conſolationem accepit*: ſenſus pertinet etiam ad τὸ *præſentia*.

¶ τὴν ὑμῶν ἐπιπόθησιν, *veſtrum deſiderium*) erga me.

¶ τὸν ὑμῶν ὀδυρμὸν, *veſtrum fletum*) de vobis, peccatum non ſtatim ultis.

¶ τὸν ὑμῶν ζῆλον, *veſtrum zelum*) pro ſalvando ſpiritu peccatoris. Hæc tria recurrunt v. 11: ſed cuilibet horum accedit ſyntheton aliquod. hîc autem parcius agit, & euphemias cauſa *deſiderium* primo loco ponit, & *fletum* dicit, non *indignationem*.

¶ ὑπὲρ ἐμοῦ) *pro me*. Quia Corinthii zelum adhibuere, Paulus ſublevatus eſt, quo minus exerceret zelum.

¶ ὥστε με μᾶλλον, *ita ut ego potius*) Tranſitio occulta. Exſtitit apud me non tam ſolatium, quam gaudium: gaudium *potius*. v. 13.

8 ἐν τῇ ἐπιστολῇ) *in epiſtola*. non addit, *mea*. mox etiam longius ab ea ſe removet, quum addit, ἐκείνη, *illa*.

¶ εἰ καὶ) *etiamſi*. Optarat Paulus, ut a Corinthiorum pœnitentia, ſi fieri poſſet, remota eſſet triſtitia. Ter uno verſu hanc particulam adhibet. item v. 12. Vide paternam ejus lenitatem: tantum non deprecatur.

¶ βλέπω, *video*) ex re ipſa.

¶ εἰ καὶ, *etiamſi*) In inciſo hocce, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐκείνη εἰ καὶ πρὸς ὥραν ἐλύπησεν ὑμᾶς, formula εἰ καὶ vel ante ſe & poſt ſe comma habere debet, vel neque ante neque poſt. Cauſam explanat apoſtolus, cur ipſum haud pœniteat triſtitiæ Corinthiis allatæ. Contriſtavit vos, inquit, epiſtola, tantummodo ad tempus, vel potius ne ad tempus quidem. Vnde etiam Chryſoſtomus illud, ὅτι πρὸς ὥραν ἐλύπησεν ὑμᾶς, ita repetit in exegeſi, ut εἰ καὶ prætermittat. Valde morata eſt εἰ καὶ particula, abſolute poſita. *Sextus* πρὸς ἀστρολόγον· Μεθ' ἡμέραν οὐδὲν τῶν προειρημένων δυνατόν ἐστι παρασημειοῦσθαι, μόνα δὲ, εἰ καὶ ἄρα, τὰς τοῦ ἡλίου κινήσεις. *ubi* εἰ καὶ ἄρα, ut appoſite loquitur Devarius, *detrahit conceſſioni factæ*, Solis videlicet tantum motus obſervari poſſe: *ſi modo*, inquit, ſcil. ipſi motus Solis obſervari poſſunt. Vide Devar. de partic. Gr. in εἰ καὶ, nec non in ἀλλ' εἴπερ & ἀλλ' εἰ ἄρα, & Budæi Comm. L. Gr. f. 1390. ed. 1556. &, ſi placet, quæ notavi ad Gregorii Neocæſ. Paneg. p 174, de εἰ abſolute poſito. Percommode Lutherus, *Vielleicht*. Alii non obſervata particulæ vi, mire vexarunt hunc locum,

ἤθους

ἤθες apoſtolici pleniſſimum. Affinis locutio, ἐδὲ πρὸς ὥραν, Gal. II. 5.

9 *νῦν χαίρω, nunc gaudeo*) *Nunc* facit epitaſin: non modo *non pœnitet* me, quia *triſtitia* fuit *brevis*; *ſed etiam gaudeo*, quia fuit *ſalutaris*.

¶ *εἰς μετάνοιαν, in pœnitentiam*) *In* hîc determinat ſpeciem *triſtitiæ*.

¶ *κατὰ θεὸν, ſecundum Deum*) *Secundum* hîc ſignificat ſenſum animi, Deum ſpectantis & ſequentis. In Deum non cadit triſtitia: ſed triſtitia pœnitentium mentem cum Deo conformat. conf. *κατὰ, ſecundum*, Rom. XIV. 22. Col. II. 8. 1 Petr. IV. 6. Sic apud Philoſtr. in Heroicis, p. 665. *κατὰ θεὸν ἥκω, divino auſpicio adſum*.

¶ *ἐν μηδενὶ, in nullo*) Congruit hoc cum affectu illo, ex quo apoſtolus loquitur etiam c. XI 9, *ἐν παντὶ, in omni*.

¶ *ζημιωθῆτε, detrimentum pateremini*) Omnis triſtitia, quæ non eſt *ſecundum Deum*, *detrimentoſa* eſt, & mortifera. v. 10.

10 *μετάνοιαν - ἀμεταμέλητον, pœnitentiam - non pœnitendam*) Vi etymi *μετάνοια* proprie eſt mentis, *μεταμέλεια* voluntatis; quod illa ſententiam, hæc ſolicitudinem vel potius ſtudium mutatum dicat. Vnde *Thomas Gatakerus* Advers. miſc. poſth. c. XXIX, ubi de his pœnitentiæ vocabulis accuratiſſime agit, longam diſſertationem hac anacephalæoſi claudit: *Ita ſeriem habemus non* ὁλοχερῶς, *ſed* ἀκριβῶς *delineatam, qua affectio iſta a prima ſui origine, quaſi per gradus & incrementa quædam, ad* maturitatem, *ut cum Septimio loquar, juſtam tandem perducitur. Primo loco* animadverſio *habetur, quod* שׁוּב לב *pro* שׁוּת לב *Hebræis dicitur: ab hac* erroris agnitio *μετάνοια* reſipiſcentia *oritur. Excipit hanc* δυσαρέστησις *ſive* λύπη, diſplicentia, triſtitia; τὸ נחם pœnitentia: *hanc, ubi* efficax *καὶ γνησία i. e.* genuina *fuerit*, conſequitur τὸ שׁוב converſio, ἐπιστροφὴ, *μεταμέλεια*, *quæ colophonem & coronidem imponit, cum* vitæ novam *plane* a priſtina rationem *inducat*. Hæc ille. Porro propter arctiſſimam intellectus & voluntatis neceſſitudinem *μεταμέλεια* & *μετάνοια* ſimul ſunt, & nomina ac verba utraque promiſcue apud philoſophos quoque ſumuntur, unique verbo Hebraico נחם apud LXX reſpondent: in utroque etiam *μετὰ* ſignificat *poſt*. Vnde Plato in Gorgia: *ταῦτα προνοήσασι μὲν, δυνατά· μετανοήσασι δὲ, ἀδύνατα*. & Synesius Ep. IV, *τῷ ἐπιμηθεῖ, φασὶν, τὸ μὲν μέλειν ἐκ ἦν, τὸ δὲ μεταμέλειν, ἐνῆν*. Vtrumque ergo dicitur de eo, quem facti conſiliive pœnitet, ſive pœnitentia bona ſit ſive mala, ſive malæ rei ſive bonæ, ſive cum mutatione actionum in poſterum, ſive citra eam. Veruntamen ſi uſum ſpectes, *μεταμέλεια* plerunque eſt *μέσον* vocabulum, & refertur potiſſimum ad actiones ſingulares: *μετάνοια* vero, in N. T. præſertim, in bonam partem ſumitur, quo notatur pœnitentia totius vitæ ipſorumque noſtri quodammodo: ſive tota illa beata mentis poſt errorem & peccata reminiſcentia, cum omnibus affectibus eam ingredientibus, quam fructus digni ſequuntur. Hinc fit, ut *μετανοεῖν* ſæpe in imperativo ponatur, *μεταμελεῖσθαι* nunquam. ceteris autem locis, ubicunque *μετάνοια* legitur, *μεταμέλειαν* poſſis ſubſtituere: ſed non contra. Idcirco hoc loco Paulus utrumque vocabulum diſtincte ponit: & *μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν* dicit *ἀμεταμέλητον*, quia neque ipſum pœnitere poteſt hanc Corinthiis *μετάνοιαν* attuliſſe, neque hos, eam ſuſcepiſſe.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in ſalutem*) cujus omnia impedimenta ſic removentur.

¶ κατεργάζεται, *operatur*) Ergo *triſtitia* non eſt ipſa *pœnitentia*, ſed parit *pœnitentiam*, i. e. *ſtudium &c.* v. 11.

¶ ἡ δὲ) *at* ſola mundi triſtitia &c. cujus ego non exſtiti autor vobis.

¶ τοῦ κόσμου) *mundi*: non modo, *ſecundum mundum.*

¶ θάνατον, *mortem*) animæ maxime. Patet ex oppoſito.

11 ἰδοὺ, *ecce*) Demonſtrat hoc Paulus ab experientia præſenti.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Dativus commodi: coll. v. 9 fin.

¶ σπουδὴν, *ſtudium*) σπουδαῖον dicitur, quicquid in ſuo genere probum, integrum ac ſtrenuum eſt. Pulcher locus Ariſtotelis l. 2 Eth. Nicom. c. 5. ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τόν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· ὁμοίως ἡ τοῦ ἵππου ἀρετὴ, ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ, καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν κτλ. ut τὸ σπουδαῖον ſit τὸ εὖ ἔχον· & opponatur τῷ φαύλῳ, ibid. c. 4. Itaque σπουδὴ dicit *navitatem*: & in præſenti exprimit præcipuum characterem pœnitentiæ, ſerio animam penetrantis, quo carent οἱ καταφρονηταὶ, *contemtores.* Act. XIII. 41. Hoc ſtudium ſequuntur ſex characteres ſpeciales, mox: & hujus unius mentio repetitur, v. 12. Idem verbum c. VIII. 7 ſ. 16 ſ. 22.

¶ ἀλλὰ ἀπολογίαν κτλ. *ſed defenſionem &c.*) *Sed* facit epitaſin: non ſolum hoc, quod dixi, *ſed* etiam &c. Corinthiorum alii bene, alii minus bene ſe geſſerant in iſto negotio; vel etiam cuncti ex una parte fuerant expertes culpæ, ex altera culpabiles: unde varii affectus exſtitere. *defenſionem* ceperant & *indignationem*, reſpectu ſui ipſorum: *timorem* & *deſiderium* reſpectu apoſtoli: *zelum* & *vindictam*, reſpectu ejus, qui peccarat. Confer de hoc triplici reſpectu, v. 7 not. & v. 12 not.

¶ ἀπολογίαν, *defenſionem*) quod non approbaveritis factum.

¶ ἀγανάκτησιν, *indignationem*) quod non ſtatim coërcueritis. ἀγανάκτησις hîc mira proprietate accipitur. notat dolorem, cujus cauſam aliquis in ſe ipſo habet, v. gr. in dentitione. huc enim confert E. Schmidius illud ex Platone: κνῆσίς τε καὶ ἀγανάκτησις περὶ τὰ οὖλα.

¶ φόβον, *timorem*) ne cum virga venirem.

¶ ἐπιπόθησιν, *deſiderium*) ut me videretis.

¶ ζῆλον, *zelum*) pro *bono* animæ illius, qui peccarat.

¶ ἀλλ' ἐκδίκησιν, *ſed vindictam*) contra *malum* ab illo patratum. 1 Cor. V. 2 ſ.

¶ ἐν παντὶ) *in omnibus*, quas dixi, rebus.

¶ συνεστήσατε ἑαυτοὺς, *commendaſtis vos ipſos*: probaviſtis vos mihi, ſatisfeciſtis.

¶ ἁγνοὺς εἶναι) *puros eſſe*, clementer dictum, *eſſe*, pro, *factos eſſe.* nam non plane fuerant *puri.* 1 Cor. V. 6. Exprimitur amneſtia mutua. verſu hoc & ſeq.

¶ πράγματι, *negotio*) Indefinite loquitur de re odioſa.

12 οὐχ ἕνεκεν τοῦ ἀδικήσαντος) Quicquid ſcripſi, *non illius cauſa, qui læſit*, jam ſcriptum habeo. τὸν ἀδικήσαντα appellat illum, quem c. II. 5 τὸν λελυπηκότα: nunc variat verbum, quia τὸ *contriſtare* de ſe ipſo dixit, v. 8 ſ. & ipſam *triſtitiam* miſſam facit. Quia vos Corinthii feciſtis de illo, qui peccarat, quod fas fuit, per *zelum* & *vindictam*, acquieſco.

¶ οὐδὲ

¶ οὐδὲ ἕνεκεν τοῦ ἀδικηθέντος, *neque læſi cauſa*) Singularis pro plurali, per euphemian. *Læſi* erant Corinthii, c. II. 5. quorum *defenſio* & *indignatio* faciebat, ut Paulus illorum quoque cauſa jam poſſet acquieſcere. Alii interpretantur de parente offenſo. 1 Cor. V. 1.

¶ τὴν σπουδὴν ἡμῶν, *ſtudium noſtrum*) Conf. c. II. 4.

¶ ἐνώπιον, *coram*) Conſtr. cum φανερωθῆναι, *ut manifeſtaretur*.

13 ἐπὶ τῇ παρακλήσει ὑμῶν, *ſuper conſolatione veſtra*) quæ ipſam *triſtitiam* ſecuta eſt.

¶ περισσοτέρως μᾶλλον, *abundantius magis*) Affectus ille *magis* obtinet nomen *gaudii*, quam *conſolationis*: & *gaudium*, περισσοτέρως, *abundantius* fuit, quam *conſolatio*. ſic μᾶλλον cum ſuperlativo, c. XII. 9. μᾶλλον pro δὲ *autem* ponitur magnifice.

14 κεκαύχημαι, οὐ κατῃσχύνθην, *gloriatus ſum, non pudefactus ſum*) c. IX. 4. XII. 6.

¶ πάντα, *omnia*) Opportune reſpicit ad c. I. 18.

16 ἐν παντὶ, *in omni*) Hoc convenit in antecedentia & conſequentia. Si vos reprehendo, inquit, bene accipitis: ſi de vobis polliceor, præſtatis. Sic viam ſibi munit ad cap. VIII. 1. X. 1, ubi ipſum verbum θαρρῶ *confido* reaſſumitur.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) veſtra cauſa.

CAP. VIII.

1 Γνωρίζομεν, *notam facimus*) Hæc adhortatio hoc perquam idoneo loco, poſt amoris mutui dulciſſimam declarationem, per mentionem Titi connexa, inſeritur, & ex ordine itineris Pauli proponitur, ut poſtea in graviorem admonitionem epiſtola poſſit deſinere. Ipſa porro adhortatio, etiam ad Corinthios, ad quos apoſtolus auctoritate paterna uti poterat, vel maxime liberalis eſt & evangelica.

¶ τὴν χάριν, *gratiam*) Cum quid bene fit, *gratia* eſt iis, qui faciunt, & iis, quibus fit. Frequens hic verbum. v. 4. 6. 7. 9. 19. c. IX. 8. 14.

2 θλίψεως, *preſſuræ*) cum paupertate conjunctæ. v. 13, θλίψις *preſſura*.

¶ περισσεία καὶ πτωχεία, *abundantia & paupertas*) Oxymoron & ἓν διὰ δυοῖν ſuaviter contextum.

¶ κατὰ βάθους) Βάθους eſt genitivus, qui a κατὰ regitur. conf. κατὰ, Matth. VIII. 32, nec non E. Schmid. ad 2 Ioh. v. 3. Citat ille ſuam Syntaxin particularum græcarum; librum egregium.

¶ ἁπλότητος, *ſimplicitatis*) Simplicitas liberales facit. c. IX. 11.

3 ὅτι, *quod*) Anaphora, cum epitaſi.

¶ μαρτυρῶ, *teſtor*) Hoc & ad *ſecundum* & ad *ſupra* ſpectat.

¶ αὐθαίρετοι) *ſua ſponte*: non modo non rogati, ſed ipſi rogantes. v. ſeq.

4 δεόμενοι, *rogantes*) Amanter moniti fuerant a Paulo, ne *ſupra facultatem* facerent. Macedones contra rogarunt ſcil. ut munus acciperetur.

¶ τὴν χάριν καὶ τὴν κοινωνίαν, *gratiam & communionem*) ἓν διὰ δυοῖν.

5 ἔδωκαν, *dederunt*) Hoc verbum totam periochæ ſtructuram ſuſtinet, tali ſenſu: Non modo gratiam & communionem, ſive δόμα, munus illud, dederunt, ſed plane ſe ipſos dederunt. Ita Chryſoſt. Homil. XVI in II Cor.

coll.

coll. maxime Homil. XVII, ubi repetit ὑπὲρ δύναμιν ἔδωκαν. Cum eodem verbo ἔδωκαν cohærent nominativi illi, αὐθαίρετοι, δεόμενοι & ab eodem pendent accuſativi, χάριν, κοινωνίαν, ἑαυτοὺς, ſenſu facili & ſuavi. Librarii, poſt ἁγίους, intruſere δέξασθαι ἡμᾶς· quæ verba qui pro Paulinis habent, valde ſe torquent, Beza maxime. Alii alias adhibuere Gloſſas, plane ſupervacuas.

¶ πρῶτον, *primum*) ſe ipſos, præ munere. conf. Rom. XV. 16.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Chriſto.

¶ καὶ ἡμῖν διὰ θελήματος θεοῦ, *& nobis per voluntatem Dei*) Ideo dicitur *gratia Dei*. v. 1. Macedones non ipſi muneris amplitudinem antea determinarunt, ſed id apoſtoli diſpoſitioni reliquerunt.

6 εἰς) Non finis, ſed conſequens ſignificatur.

¶ καθὼς προενήρξατο, *ſicut antea incepit*) in *rebus ſpiritualibus*. c. VII. 15. Qui bene cœpit, huic facile ulteriora obtingunt. Ierat ad Corinthios: ibat ad Corinthios.

¶ ἐπιτελέσῃ, *perficeret*) in *hac re*.

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) ut imitaremini Macedonas.

7 ἀλλ' ὥσπερ, *ſed ſicut*) *Sed*, inquit. Quæ Paulus antea per Titum egerat cum Corinthiis, vim habuerant ἐπιταγῆς, *præcepti:* c. VII. 15. coll. 1 Cor. V. 7. nunc aliter agit. itaque *ut* mox pendet a *dico*, v. ſeq.

¶ ὥσπερ, *ſicut*) Spiritus in omnibus partibus ducit ad abundantiam.

¶ γνώσει, *cognitione*) Hæc apposite memoratur, coll. c. VI. 6 not. Conjugatum, mox v. 10, γνώμην, coll. 1 Cor. VII. 25 not.

¶ καὶ πάσῃ σπουδῇ) *& omni navitate.* σπουδὴ h. l. *fidem* & *ſermonem* (cordis & oris,) *cognitionem &c.* complectitur. Et ſæpe ſpeciei aut parti uni aut pluribus, interjecto vinculo, *& omnis*, ſubjungitur genus aut totum. c. X. 5. Matth. III. 5. XXIII. 27. Marc. VII. 3. Luc. XI. 42. XIII 28. XXI. 29. Act. VII. 14. XV. 17. XXII. 5. Eph. I. 21. IV. 31. V. 3. Hebr. XIII 24. Iac. III. 16. Ap. VII. 16. XXI. 8. XXII. 15.

¶ καὶ τῇ ἀγάπῃ, *& amore*) Generi ſubjungit ſpeciem cum re propoſita maxime conjunctam.

¶ ἐξ, *ex*) Non dicit, *amore veſtro erga nos*, ſed dicit, *amore ex vobis in nobis*, quia Corinthii erant in corde Pauli. c. VII. 3. Amorem eorum allegat. non addit, ut Pauli nomine, qui gratis prædicaſſet illis, eo plus darent.

¶ ἵνα, *ut*) Hoc pendet a λέγω, *dico* eleganter ſubjuncto.

8 διὰ, *per*) aliorum ſtudio vobis commemorato. v. 1.

¶ καὶ) *etiam.* Hoc omni *imperio* validius.

¶ ἀγάπης, *amoris*) Nil *ſtudioſius* amore.

¶ δοκιμάζων, *probans*) Participium pendet a v. 10.

9 γινώσκετε γὰρ, *cognoſcitis enim*) ea *cognitione*, quæ debet *amorem* habere.

¶ χάριν, *gratiam*) *amorem* ſinceriſſimum, uberrimum & liberrimum.

¶ ἐπτώχευσε) *pauperem egit*, paupertatem geſſit. neque id tamen a vobis poſtulatur. v. 14.

¶ ἐκείνου, *Illius*) Hoc magnitudinem Domini innuit.

¶ πτω-

¶ πτωχείᾳ πλουτήσητε, *paupertate divites eſſetis*) Sic omnibus iis, quæ perpeſſus eſt Dominus, contraria bona nobis parta ſunt. 1 Petr. II. 24 fin.

10 καὶ) *etiam.*

¶ συμφέρει, *conducit*) Argumentum ab *utili*, movens ad dandum. ſic v. 16, ὑπὲρ. Suaviſſimum paradoxon.

¶ τὸ ποιῆσαι, *facere*) pro anno præterito.

¶ τὸ θέλειν, *velle*) in hunc annum.

11 τὸ ποιῆσαι, *facere*) ut faciatis iterum.

¶ ἐπιτελέσατε, *perficite*) Initium & exitus inprimis fundat actionum laudem vel culpam. Gen. XI. 6. Ios. VI. 26. Ier. XLIV. 25.

¶ ὅπως, *ut*) ſcil. *ſit.*

¶ ἐκ τοῦ ἔχειν) *ex habentia*, non ultra. Propoſitio reſpectu ſequentium.

12 πρόκειται, *in medio eſt.* Sic, πονηρία πρόκειται ὑμῖν. Ex. X. 10.

¶ εὐπρόσδεκτος, *bene acceptabilis*) Deo, c. IX. 7, cum ſuo munere.

¶ οὐ καθὸ οὐκ ἔχει, *non ſicut non habet*) Sic enim minus acceptabilis foret tenuior.

13 οὐ γὰρ) *non enim*, ſcil. *id agitur.* Regula exercendæ liberalitatis.

¶ ἄνεσις θλίψις) Idem antitheton, 2 Theſſ. I. 6. 7.

¶ ἐξ ἰσότητος, *ex æqualitate*) in carnalibus.

¶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ, *præſenti tempore*) Hæc limitatio non recurrit v. ſeq.

¶ τὸ περίσσευμα, *abundantia*) in facultatibus externis. Benigne ἐλλείπει imperativus γενέσθω, *fiat.* Non enim *imperat.* v. 8.

14 καὶ τὸ περίσσευμα, *& abundantia*) ſpiritualis.

¶ γένηται εἰς) Eadem locutio, Gal. III. 14.

¶ τὸ ὑμῶν ὑστέρημα, *veſtrum defectum*) quatenus eratis gentes. Iam illorum abundantia explere cœperat Corinthiorum defectum: ſermo eſt igitur de continuatione, augmento & præmio. Neque tamen negare auſim etiam abundantiam *corporalem* Iudæorum aliquando expleturam defectum gentium *corporalem.* omittitur enim limitatio, v. 13 not. quanquam *ſpiritualis* abundantia Iſraëlis nititur parallelo Rom. XV. 27.

¶ ἰσότης, *æqualitas*) in ſpiritualibus.

15 γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Ex. XVI. 18, οὐκ ἐπλεόνασεν ὁ τὸ πολὺ, καὶ ὁ τὸ ἔλαττον, οὐκ ἠλαττόνησεν. Articulus τὸ vim ſuperlativi addit.

¶ ὁ τὸ πολὺ, *qui multum*) ſcil. συλλέξας, *collegit.* Similis locutio, Num. XXXV. 8: ἀπὸ τῶν τὰ πολλὰ, πολλά.

¶ οὐκ ἐπλεόνασε) *non plus habebat*, quam Omer.

16 χάρις, *gratia*) Studium erat in me; unde profecta eſt *exhortatio* ad Titum: ſed *idem* erat in Tito ipſo, datum divinitus: quare Deo gratias ago. Vide, quam late pateat hoc officium gratias agendi. Sæpe in aliquo caſu magnum unus præ aliis habet ſtudium, ut Titus. Id non debet reprehendi, ſed pro *Dei dono* agnoſci.

17 παράκλησιν, *adhortationem*) illam, de qua v. 6. nempe ut exiret.

¶ σπουδαιότερος) *ſtudioſior*, alacrior, quam ut opus eſſet hortatu. v. 22.

18 συνεπέμψαμεν, *una miſimus*) ego & Timotheus. ſic v. 1 &c. Hoc verbum per anaphoram repetitur verſu 22, &

hoc priore loco cum *μετὰ* habet emphaſin.

¶ *τὸν ἀδελφὸν*, *fratrem*) Hunc Titi comitem, & illum, de quo v. 22, non opus fuit nominare. c. XII. 18. Lucam indigitari, exiſtimarunt veteres. vide clauſulam epiſtolæ, coll. Philem. v. 24.

¶ *ȣ̃*, *cujus*) Qui in evangelio fidelis eſt, fidelis etiam erit in re minori.

19 *χειροτονηθεὶς*, *conſtitutus*) Hoc participium non conſtruitur cum *exivit*, v. 17. nam ea conſtructio interpellaret nexum v. 18. 20. *συνεπέμψαμεν-ςελλόμενοι*, *una miſimus-vitantes*. Itaque ſubauditur *ὃς*, *qui* ex *ȣ̃* *cujus* v. præc. Eccleſiæ hunc Paulo comitem dederant, quocunque iret: inde *apoſtoli eccleſiarum* dicuntur v. 23. idque Paulus declarat pertinere etiam a l præſens negotium. Patet hinc mutuum jus eccleſiarum.

¶ *συνέκδημος ἡμῶν*, *comes peregrinationis noſtræ*) Qui *συνέκδημος ὑμῶν* legunt, apud Wolfium, ii variam pronominis lectionem a fine verſiculi per errorem huc referunt.

¶ *σὺν*, *cum*) Conſtr. cum *συνέκδημος*, *comes peregrinationis*. Secum portabant munus Macedonum Hieroſolymam.

¶ *πρὸς*, *ad*) Conſtr. cum *χειροτονηθεὶς* *conſtitutus*.

¶ *αὐτȣ̃ τȣ̃ κυρίȣ*, *ipſius Domini*) Chriſti. v. 21.

¶ *καὶ προθυμίαν ἡμῶν*, *& alacritatem noſtram*) Longe prævalent monumenta, quæ *ἡμῶν* legunt: atque *ὑμῶν* in pauculis irrepſit, obvia pronominum Græcorum permutatione, quæ hîc pronior erat ob alliterationem *υ* in *ὑμῶν* ad *προθυμίαν*. Fratrem, de quo agitur, ordinarant eccleſiæ, Pauli comitem, cum munere ſuo ipſarum; non ad *alacritatem Corinthiorum*, quæ ad eccleſias illas minus pertinebat, ſed ad *alacritatem Pauli* & fratris illius, id eſt, *ne* ob metum *reprehenſionis* illius, de qua mox loquitur, *lubentia* ſuſcipiendi & conficiendi negotii minueretur.

20 *ἁδρότητι*, *exuberantia*) Hæc appellatio Corinthios non ſinit eſſe reſtrictos.

21 *ἐνώπιον κυρίȣ*, *coram Domino*) in occulto, in veritate. Conf. Rom. XII. 17 not.

22 *αὐτοῖς*, *illis*) cum Tito & fratre.

¶ *πεποιθήσει*, *fiducia*) Conſtr. cum *una miſimus*, hîc & v. 18 coll. v. 23.

¶ *εἰς ὑμᾶς*, *in vos*) de liberalitate veſtra.

23 *ὑπὲρ*, *pro*) Motivum *fiduciæ*.

¶ *τίτȣ*, *κοινωνὸς*, *Tito*, *ſocius*) Appoſitio. conf. Luc. XXII. 20 not.

¶ *ἀδελφοὶ*, *fratres*) Dici poterat, *pro fratribus*: ſed interveniente caſu recto, *ſocius*, caſu recto dicitur, *fratres*, & ſubauditur verbum, *ſunt*. i. e. ſive fratres noſtri ſunt & ſpectantur.

¶ *ἀπόςολοι*) *legati*: qui publico nomine pium exſequuntur officium. Iterum ſubaudi, *ſunt*.

24 *ἔνδειξιν ἐνδείξασθε*) Dicitur hoc, ut *χαίρειν χαράν*.

¶ *εἰς αὐτȣ̀ς*, *εἰς πρόσωπον τῶν ἐκκλησιῶν*, *in eos*, *in faciem eccleſiarum*) Per legatos notitia rei erat dimanatura in eccleſias.

CAP. IX.

1 Τὸ *γράφειν*, *ſcribere*) Nam teſtes habebitis præſentes, & ſcio, vos ſine literis promtos eſſe.

2 *καυχῶμαι*, *glorior*) Præſens. Adhuc erat Paulus in Macedonia.

¶ *ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος*) *zelus*, *qui ex vobis* propagatus eſt ad Macedonas.

¶ *τȣ̀ς*

¶ τὰς πλείονας) *plerosque* Macedonum.

3 ἔπεμψα, *miſi*) ante me. v. 5.

¶ ἐν τῷ μέρει τούτῳ, *in parte hac*) Limitat.

¶ καθὼς ἔλεγον, *ſicut dicebam*) v. 2.

4 ὑμεῖς, *vos*) multo magis.

¶ ὑποστάσει) *conſtantia*. c. XI. 17.

5 ἀναγκαῖον) *neceſſum*, non modo *conveniens*.

¶ προεπηγγελμένην, *antea promiſſam*) a me, apud Macedonas, de vobis.

¶ εὐλογίαν) Vt דבר dicitur *ſermo* & *factum*; ſic εὐλογία *benedictum* & *benefactum*, munus lautum. LXX, Ios. XV. 19.

¶ εἶναι) pro, τοῦ εἶναι, *ut ſit*.

¶ οὕτως, *ſic*) Demonſtratur Ploce in *benefactum*.

¶ πλεονεξίαν, *avaritiam*) *Avaritia* eſt, quum datur reſtricte, & accipitur inique.

6 φειδομένως) *parce*.

¶ εὐλογίαις) Pluralis vim habet.

7 καθὼς προαιρεῖται τῇ καρδίᾳ) *pro inductione animi*. Gen. XXXIV. 8 חָשְׁקָה נַפְשׁוֹ LXX, προείλετο τῇ ψυχῇ. *ante deſtinat*: *triſtitia*: *neceſſitate*: *hilarem*: quatuor verba, quorum primum & tertium, ſecundum & quartum inter ſe opponuntur.

¶ ἐξ ἀνάγκης, *ex neceſſitate*) ideo tantum, quia recuſare non poteſt.

¶ ἱλαρὸν, *hilarem*) Dei ſimilem. Prov. XXII. 9. LXX, ἄνδρα ἱλαρὸν καὶ δότην ἀγαπᾷ (Alex. εὐλογεῖ) ὁ θεός.

8 πᾶσαν χάριν, *omnem gratiam*) etiam in bonis externis.

¶ περισσεῦσαι) *abundantem reddere*, etiam dum largimini.

¶ ἵνα, *ut*) Datur nobis, & habemus, non ut habeamus, ſed ut bene faciamus. Omnia in hac vita, etiam præmia, ſunt ſemina fidelibus, in meſſem futuram.

¶ αὐτάρκειαν, *ſufficientiam*) ut non egeatis aliena liberalitate. Huc ref. *panem*. v. 10.

¶ ἀγαθὸν, *bonum*) erga egentes. Huc ref. *ſemen*. v. 10.

9 ἐσκόρπισεν, *ſparſit*) Verbum generoſum: *ſpargere*, plena manu, ſine anxia cogitatione, quorſum ſingula grana cadant. Eſtque metonymia: *ſparſit*, i. e. ſemper habet, quod ſpargat. Sane Pſalmo CXII. 9 eſt pars promiſſionis.

¶ ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ, *juſtitia ejus*) *juſtitia*, i. e. beneficentia. v. ſeq. Stricte hoc notatum eſt. Plus eſt *juſtitia*.

¶ μένει, *manet*) inexhauſta, inoblita, indefatigata.

10 ὁ δὲ) Deus.

¶ ἐπιχορηγῶν, *ſuppeditans*) Abundantia eſt, quod ſemen datur; panis, neceſſarius, utique datur prius. Innuit Paulus, promiſſione ſeminis, quæ verbo *diſperſit* denotatur, præſupponi etiam promiſſionem panis: ſed plura addit. Eſt enim in textu chiaſmus: Deus, qui exhibet *ſemen* ſeminanti, præbebit & multiplicabit *ſemen veſtrum*: qui exhibet *panem* in cibum, augebit *germina* juſtitiæ veſtræ, animam paſcentis. cibus animæ, juſtitia. Matth. V. 6. VI. 31. 33. ἐπιχορηγεῖν, *ſuppeditare* habet emphaſin, ſed plus eſt χορηγεῖν, *dare*, addito verbo πληθύνειν, *multiplicare*. Σπόρος, *ſemen*, quatenus opes pie collocantur: γεννήματα, *germina*, omnis proventus ſpiritualis & corporalis benedictionis, ex illa *ſatione*. Hæc diſtinctionis ratio, ut ponatur comma poſt βρῶσιν, non poſt χορηγήσει, jam in Apparatu notata eſt.

¶ καὶ ἄρτον, *& panem*) Es. LV. 10:

ἕως ἂν δῷ (ὁ ὑετὸς) σπέρμα τῷ σπείροντι καὶ ἄρτον εἰς βρῶσιν.

¶ χορηγήσει) *dabit*. Indicativus. Corinthii locum præbebunt divinæ largitati, & hæc ſe iis præſtabit.

¶ γεννήματα) Sic LXX, γεννήματα δικαιοσύνης. Hos. X. 12.

11 πλουτιζόμενοι, *opibus creſcentes*) Pendet ab *abundetis*. v. 8. Præſens: plus, quam, *ſufficientiam habentes*.

12 ἡ διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης) Decora appellatio. λειτουργία, functio ipſa: διακονία, actus.

¶ προσαναπληροῦσα, *amplius ſupplet*) Decompoſitum. Etiam aliunde *ſupplebantur defectus*.

¶ πολλῶν) Fœmininum: *multarum*.

13 δοκιμῆς) *documentum*.

¶ δοξάζοντες, *glorificantes*) Hoc pendet ex *gratiarum actiones*. v. 12. Iterum caſus rectus, uti c. VIII. 23 not.

¶ ἐπὶ τῇ ὑποταγῇ τῆς ὁμολογίας ὑμῶν, *ſuper ſubjectione confeſſionis veſtræ*) Rebus ipſis profeſſuri erant, ſe recognoſcere beneficium divinum ſibi in evangelio præſtitum.

¶ καὶ εἰς πάντας, *& in omnes*) Qui aliquos ſanctos beneficio afficit, eo ipſo omnes afficit. Omnibus enim ſe favere oſtendit.

14 δεήσει, *oratione*) Conſtrue, *glorificantes ſuper eorum oratione*. nam gratias agimus etiam pro orationibus, quæ nobis datæ ſunt. 2 Tim. I. 3.

¶ ἐπιποθούντων, *deſiderantium*) Conſtr. cum αὐτῶν, *eorum*.

¶ διὰ, *propter*) Conſtr. cum *gratiarum actiones*.

¶ ἐφ' ὑμῖν) *ſuper vobis*, ita, ut in illos redundet.

15 χάρις, *gratia*) Sententia: Deus nobis dedit τὴν δωρεὰν, *donum*, abundantiam bonorum internorum & externorum, quæ & ipſa eſt *inenarrabilis*, & fructus habet conſimiles; conf. v. 8 ſs. (ubi *enarratio* eſt, cujus verba animo Pauli non ſatisfaciunt:) & c. VIII. 9. 1: quorum *enarratio*, præ copia rerum, ipſam orationem in fine capitis præcedentis quodammodo impeditam reddidit. Accedit modus: *gratia Deo*.

CAP. X.

1 Αὐτὸς δὲ ἐγὼ Παῦλος, *ipſe vero ego Paulus*) Sermo valde demonſtrativus & emphaticus. *ipſe*, facit antitheton vel ad Titum & fratres duos, quos præmiſit Paulus; vel ad Corinthios, qui ipſi debebant officium obſervare; vel etiam ad Paulum ipſum, majore coram uſurum ſeveritate, ut αὐτὸς *ipſe* denotet *ultro*.

¶ παρακαλῶ) *hortor*, *moneo*, veſtra cauſa; cum poſſem jubere & minari. Antitheton, δέομαι δὲ, *rogo autem*, mea cauſa. v. ſeq.

¶ διὰ, *per*) Motivum Pauli & Corinthiorum.

¶ πραότητος καὶ ἐπιεικείας, *lenitatem & æquitatem*) πραότης, *lenitas*, virtus magis abſoluta: ἐπιείκεια, *æquitas*, magis refertur ad alios. Vtraque, origo vera admonitionum etiam ſeveriſſimarum.

¶ τοῦ Χριστοῦ, *Chriſti*) Significat, lenitatem ſuam non eſſe a natura. Vel, διὰ *per* ponitur, uti Rom. XII. 1: ut Chriſti ipſius *lenitas & æquitas* intelligenda videatur. Sed obſtat, quod de ipſo Chriſto ἐπιείκεια, *æquitas* nullibi prædicari videtur, & eſt hæc conſueta ratio loquendi apud Paulum, quod de Chriſto in ſe & per ſe operante & vim ſuam exſerente

dicit.

dicit. Confer *veritatem Chriſti*, i. e. *veritatem* in *Chriſto*, 2 Cor. XI. 10, & adde Phil. I. 8 not.

¶ ὃς, *qui*) Mimeſis ſuavis, v. 10, quæ hic etiam frequens in verbo λογίζομαι.

¶ ταπεινὸς) *humilis*, timidus.

2 δέομαι, *rogo*) *Deum*: c. XIII. 7. vel hic, *vos*. Significat Paulus, ſe, uti per literas roget, ſic coram tamen poſſe graviter agere.

¶ λογίζομαι, *exiſtimor*) Paſſivum, uti Rom. IV. 4. 5.

¶ ἐπί τινας, *ſuper quoſdam*) Conſtr. cum *audere*.

¶ τοὺς λογιζομένους, *putantes*) Medium.

¶ ὡς, *tanquam*) Necte cum *ſecundum carnem*.

¶ κατὰ σάρκα, *ſecundum carnem*) quaſi impune poſſint nos contemnere.

3 ἐν σαρκὶ, *in carne*) cum debilitate. v ſeq.

¶ στρατευόμεθα, *militamus*) Hoc verbo fit aditus ad ea, quæ ſequuntur; contineturque ratio *audaciæ*, τοῦ θαῤῥῆσαι.

4 τὰ γὰρ ὅπλα, *nam arma*) A *baculo* paterno 1 Cor. IV. 21, nunc ad *arma*, creſcente ſeveritate, progreditur. conf. mox v. 6, nec non 1 Cor. V. 5. 13.

¶ οὐ σαρκικὰ, ἀλλὰ δυνατὰ) *non carnalia* & debilia, *ſed* ſpiritualia, eoque *valida*.

¶ τῷ θεῷ, *Deo*) Eſt caſus quartus. Sic c. II. 15, *Deo*. item, Act. VII. 20. ut præpoſitio ל præfixi Ion. III. 3. Non noſtra, ſed Dei eſt virtus. Efficacia religionis chriſtianæ, argumentum veritatis.

¶ ὀχυρωμάτων, *munimentorum*) Grande verbum.

5 λογισμοὺς, *cogitationes*) eas ipſas, de quibus v. 2.

¶ καθαιροῦντες, *deſtruentes*) Poterat hoc conſtrui cum v. 3. ſed magis pendet a v. 4, *deſtructionem*. Iterum caſus rectus pro obliquo, uti c. IX. 13 not.

¶ πᾶν ὕψωμα, *omnem altitudinem*) *Cogitationes*, ſpecies: *altitudo*, genus. non dicit ὕψος, coll. Rom. VIII. 39 not.

¶ ἐπαιρόμενον, *extollentem ſe*) muri inſtar ac valli.

¶ κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ, *contra cognitionem Dei*) Vera *cognitio* facit humiles: ubi eſt elatio ſui, deeſt agnitio Dei.

¶ αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα) Νόημα dicit facultatem νοὸς *mentis*, cujus actus ſunt λογισμοὶ, *cogitationes*. Hi, per ſe infeſti, *deſtruuntur*: illud, *victum* & captum, ſe dedit, ut neceſſario & libenter Chriſto victori præſtet obedientiam fidei, depoſita omni auctoritate ſua, ſicut ſervus ex domini ſui arbitrio totus pendet.

6 ἐν ἑτοίμῳ ἔχοντες) ſcil. ἡμᾶς· *parati*, inquit, ſumus. Zelus jam adeſt: prometur, cum tempus erit.

¶ πᾶσαν, *omnem*) Hoc latius patet, quam ὑμῶν *veſtra*, mox.

¶ ὅταν, *quum*) ne lædantur imbecilliores. v. 8. Caput prudentiæ paſtoralis.

7 τὰ κατὰ πρόσωπον βλέπετε; *quæ ſecundum faciem ſunt, videtis*?) Notatur error Corinthiorum: & refutatur, generatim; v. 7-9. tum, ſpeciatim expoſitus, ſpeciatim, v. 10. 11. Ideo, *hoc cogitet*, iteratur.

¶ κατὰ πρόσωπον, *ſecundum faciem*) v. 1. Antitheton, *per epiſtolas*. v. 9. Coram poſſum agere ſevere, inquit.

¶ εἴ τις) *ſi quis* veſtrûm.

¶ πέποιθεν) πεποίθησις & πέποιθα varie hactenus in hac epiſtola adhibitum Paulo. v. 2 &c.

¶ ἀφ' ἑαυτοῦ, *a ſe ipſo*) antequam per nos convincatur ſeverius. Chriſtianus ex ſuo ſenſu metiri fratrem poteſt.

¶ *καθὼς, ſicut*) Indulgentia Pauli, quod parem duntaxat cum iis locum poſtulat, quos genuerat per evangelium. nam per quem alius Chriſti erat, is ipſe prius erat Chriſti, ſive Chriſtianus. Cauſa hæc pudoris erat apud Corinthios.

¶ *καὶ ἡμεῖς, etiam nos*) Id quod talis experiri poterit.

8 *γὰρ, enim*) Hoc facit epitaſin.

¶ *καὶ περισσότερόν τι, etiam excellentius quid*) Erant enim non modo Chriſtiani, ſed Apoſtoli. &c.

¶ *ἐξουσίας, poteſtate*) v. 6. c. XIII. 10.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Chriſtus.

¶ *οὐκ αἰσχυνθήσομαι, non pudefiam*) Non fuerint fulgura ex pelvi: auctoritatem non defugero.

9 *ἵνα μὴ*) Hoc eo dico, *ne* &c.

¶ *ὡς ἂν*) Appoſitæ particulæ.

¶ *ἐκφοβεῖν ὑμᾶς, terrere vos*) ſicut pueros, vano terrore.

10 *Φησὶ*) *inquit*, ſcil. is, qui ſic inquit: ſcil. is, de quo v. 11. Occultus obtrectator innuitur, quem Dominus, vel etiam, oſtendente Domino, Paulus, videbat. Talis obtrectator erat etiam apud Galatas. Gal. V. 10.

¶ *βαρεῖαι, graves*) Antitheton, *contemtus.*

¶ *ἰσχυραὶ, validæ*) Antitheton, *infirma.*

¶ *παρουσία, præſentia*) Exſtabat illud, quod hodie jactatur, *minuit præſentia famam.* Anthologium eccleſiæ Græcæ d. XXIX Iunii Commemorationem habet Petri & Pauli, cum deſcriptione formæ apoſtoli utriusque; quæ, quod ad Paulum attinet, ſatis bene cum hoc loco congruit.

¶ *ἀσθενὴς, infirma*) nullum ſpectantibus metum afferens.

11 *τῷ λόγῳ, ſermone*) Antitheton, *τῷ ἔργῳ, opere.*

12 *οὐ γὰρ τολμῶμεν, non enim audemus*) Copioſiſſime vindicat Paulus poteſtatem ſuam apoſtolicam, in qua ſint etiam Corinthii; refutatque pſeudapoſtolos, qui apud illos etiam, quacunque ſpecie arrepta, falcem in Pauli meſſem immittentes, ſe ingerebant. quorum fucorum *audaciam* redarguens, ait, *non audemus*: in quo, dum dicit, quid ipſe non faciat; notat, quid iſti faciant. Ego, inquit, nil ab iſtis mihi vindico: iſti viciſſim deſinant ſe nobis, etiam Corinthi, adjungere. Sepem inter ſe & illos ponit.

¶ *ἐγκρῖναι ἢ συγκρῖναι*) *æquiparare*, veluti conſortes ejuſdem muneris; *aut comparare*, veluti participes ejuſdem laboris: utrumque penes vos. *ἐγκρίνονται*, *æquiparantur* invicem, quæ ſunt ejuſdem generis; *συγκρίνονται, comparantur*, quæ, cum differant genere, rationem ſaltem eandem habere judicantur. *τῷ ἐγκρῖναι* reſpondet mox *μετροῦντες*, ut *τῷ συγκρῖναι συγκρίνοντες.*

¶ *τῶν*) Genitivus. Forum, qui ſe ipſi commendant, audaciſſimi ſe *ἐγκρίνουσι κτλ.*

¶ *καὶ συγκρίνοντες, & comparantes*) Hoc ineunte commate ponitur, emphaſeos cauſa.

¶ *ἑαυτοῖς, οὐχὶ κτλ.*) Græci, *ἑαυτοῖς, οὐ συνιοῦσιν. ἡμεῖς δὲ οὐχὶ κτλ.* Intermedia verba non caſu omiſiſſe librarios Latinos, ſed ipſum interpretem ſic legiſſe, patet ex ſermone primæ perſonæ, *in nobis noſmet ipſos metientes*, *& comparantes noſmet ipſos nobis.* Quare hîc quoque antiquam lectionem amplectimur. Non ſane in pſeudapoſtolos hic ſermo convenit, qui revera ſe conabantur aliis commetiri & ingerere. Paulus contra de ſe & ſui ſimilibus ait: *in nobis*, non in iſtis, pſeudapoſtolis, *nos ipſos metimur*; *nobis*, non iſtis, *comparamus*

nos

nos ipſos. Si ſolo Hilario, quem græcolatini codices ſequi ſolent, brevior hæc lectio (nam *vos autem* ſupplent *Latini* codices N. T.) niteretur: non audiendum eum arbitrarer. Sed alios quoque teſtes in *Apparatu* citavi: in his Tractatum, Græcum olim, de ſingularitate clericorum, inter opera Cypriani. Qui illud, ὀυ συνιᾶσιν, tractant, veteres Græci, & recentiores literati, huc illuc ſe vertunt, apud Bezam, apud Wolfium.

13 ὀυχὶ, *non*) Verſu 13-16 & ἔγκρισις & σύγκρισις inter apoſtolum & pſeudapoſtolos tollitur. Summa eſt hæc: ὀυχὶ ἐις τὰ ἄμετρα καυχησόμεθα ἐν ἀλλοτρίοις κόποις. Prius membrum, ὀυχὶ ἐις τὰ ἄμετρα opponitur τῷ ἐν ἑαυτοῖς μετρῦντες, & tractatur v. 13. 14, voce μέτρον frequenter poſita. Alterum, ὀυχὶ ἐν ἀλλοτρίοις κόποις, opponitur τῷ ἑαυτοῖς συγκρίνοντες, & tractatur v. 15. 16, voce ἀλλοτρίοις iterata. Paulus *menſuram* habet; iſti *in immenſa* gloriantur: atque Paulus inter gentes *rudes* evangelizare perget; iſti ἐις τὰ ἕτοιμα gloriantur.

¶ ἐις) *in*, ſuper. conf. v. 15 not.

¶ ἄμετρα, *immenſa*) Acuta amphibolia. ἄμετρον, quod modum ſive menſuram vel non ſervat, vel non habet. Paulus menſuram ſervat: pſeudapoſtoli plane nullam habent.

¶ ἀλλὰ) *ſed*, ſcil. agemus.

¶ τὸ μέτρον τῦ κανόνος, *menſuram canonis*) Μέτρον καὶ κανὼν interdum dicitur per ſynonymiam: hic differunt. Μέτρον dicitur reſpectu Dei diſtribuentis, κανὼν reſpectu apoſtoli laborantis. Itaque κανὼν determinatur per μέτρον. nam μέτρον, apud Euſtathium, τάξις & μέτρον ac μερίζω ſunt conjugata: quia utrumque a μείρω. Conf. Clavis Homerica, p. 222. Singulis apoſtolis diviſæ provinciæ.

¶ μέτρυ, *menſuræ*) Hoc iteratur, ut ὃυ agnoſcatur ad μέτρον referri. τῦ κανόνος abſolute ponitur. poſt accuſativum μέτρον ponitur genitivus μέτρυ, ad notandam *partem*, apud Corinthios.

¶ ἐμέρισεν, *partitus eſt*) Hoc verbo aperte excluduntur pſeudapoſtoli.

¶ ἐφικέσθαι) i. e. τῦ ἐφικέσθαι.

¶ ἄχρι καὶ ὑμῶν) *etiam ad vos usque.* Μείωσις.

14 ὀυ γὰρ ὑπερεκτείνομεν) *non enim extendimus nos* ultra menſuram noſtram.

¶ ἄχρι γὰρ, *nam usque*) Paulus ab effectu probat, Corinthios contineri canone divinitus ſibi aſſignato.

¶ ἐν τῷ ἐυαγγελίῳ) *in functione evangelica.* conf. c. II. 12.

15 ὀυκ ἐις, *non in*) Hoc initium alterius membri, quod ad conſtructionem attinet, nectitur cum fine prioris. conf. not. ad Rom. VIII. 1. *Non* inferemus pedem *in* alienam provinciam, dicentes: *Hæc mea ſunt.*

¶ ἀυξανομένης, *creſcente*) Præſens. Paulus Corinthios neque ante tempus omittere voluit, neque alios diutius differre.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) Noſter penes vos profectus ſolidiſſimus gradum nobis magnificum dabit ad proficiendum plus ultra.

¶ μεγαλυνθῆναι - ἐυαγγελίσασθαι) *amplificari* revera, *evangelizando.* utrique verbo conjunctim, ſed præſertim τῷ *amplificari*, opponitur *gloriari.*

¶ ἐις περισσείαν) *abundanter.*

¶ ἐις, *in*) Antitheta ſunt, *in illa quæ ultra vos*, &, *in parata.*

16 τὰ ὑπερέκεινα, *illa quæ ultra ſunt*) quo nullus adhuc pervenit cum evangelio, meridiem verſus & occidentem. nam Athenis Corinthum venerat. Act. XVIII. 1.

¶ ὀυκ

¶ οὐκ ἐν ἀλλοτρίῳ, *non in alieno*) Antitheton, *ſecundum canonem noſtrum.*

¶ εἰς) *in* ea, quæ parata ſunt, gloriando nos inferre. ἕτοιμα, *parata*, plus etiam, quam ἡτοιμασμένα, notat.

17 ὁ δὲ, *qui vero*) Receptui quodammodo canit: & tamen hac ipſa ἐπιθεραπείᾳ iterum pſeudapoſtolos ferit.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) adeoque Domino *probante.*

CAP. XI.

1 Ὄφελον, *utinam*) Pedetentim accedit, cum inſigni προθεραπείᾳ & προεπιπλήξει, cui reſpondet ἐπιθεραπεία. c. XII. 11.

¶ μικρὸν, *paullum*) Antitheton, v. 4. 20.

¶ τῇ ἀφροσύνῃ, *inſipientiâ*) Sic appellat, antequam exponat, eoque ipſo Corinthios capit. Mitius hoc vocabulum, quam μωρία.

¶ ἀνέχεσθε, *tolerate*) Imperativus. coll. v. 16.

2 ζηλῶ γὰρ, *æmulor enim*) Hoc verſu & ſeq exprimitur cauſa *inſipientiæ*; amantes enim videntur amentes. cauſa *tolerantiæ* Paulo debitæ explanatur, v. 4. coll. v. 20.

¶ θεοῦ ζήλῳ, *Dei zelo*) zelo ſancto & magno.

¶ ἡρμοσάμην, *deſpondi*) Appoſitio eſt, *uni viro*, *Chriſto*, & utrumque conſtruitur cum *ſiſtere.* Itaque *deſpondi* abſolute ponitur. Et ἁρμόζομαι, *deſpondeo*, de ipſo quidem ſponſo dici ſolet: hîc autem Paulus eadem mente de ſe dicit, qua ſibi etiam zelum, qui mariti eſt, adſcribit. nam Chriſti cauſa ſentiebat & faciebat omnia.

¶ παρθένον ἁγνὴν, *virginem caſtam*) non ſingulatim, ſed conjunctim. Non dicit παρθένους ἁγνάς.

3 Φοβοῦμαι, *metuo*) Talis metus non modo non contra amorem eſt, ſed eſt amoris. c XII. 20. 19.

¶ δὲ, *vero*) Hoc opponitur τῷ *deſpondi.*

¶ ὡς, *ut*) Similitudo perquam appoſita.

¶ Εὔαν, *Evam*) ſimplicem, mali ignaram.

¶ πανουργίᾳ, *aſtutia*) quæ *ſimplicitati* inimiciſſima.

¶ οὕτως, *ſic*) Sancti, vel ſi plane quieſceret peccatum originale, tentari poſſunt.

¶ φθαρῇ, *corrumpantur*) amiſſa virginali puritate. Imminebant corruptores Corinthiis. v. ſeq. Sermo conciſus, *corrumpantur* & deducantur *a ſimplicitate.*

¶ ἁπλότητος, *ſimplicitate*) *uni* intenta, tenerrima; non *alium*, neque *alterum*, quærente. v. 4.

4 εἰ, *ſi*) Ponit conditionem, ex parte rei, impoſſibilem; ideo dicit in imperfecto, *toleraretis*: ſed pro conatu pſeudapoſtolorum, non modo poſſibilem, ſed plane præſentem; ideo dicit in præſenti, *prædicat.* conf. plane Gal. I. 6 ſ.

¶ γὰρ, *enim*) Ratio *timoris* Paulini, facilitas Corinthiorum.

¶ ὁ ἐρχόμενος, *veniens*) quilibet; ex Iudæa, ſi placet. Gen. XLII. 5, ἦλθον μετὰ τῶν ἐρχομένων.

¶ ἄλλον· ἕτερον· *alium: alterum*) Differunt hæc verba. Act. IV. 12 not. *alium* minus longe hîc diſterminat, quam *alterum.*

¶ οὐκ ἐλάβετε· οὐκ ἐδέξασθε· *non accepiſtis: non recepiſtis*) Verba diverſa, rei apta. non concurrit voluntas hominis in accipiendo ſpiritu, ut in recipiendo evangelio.

¶ ἢ

¶ *ἢ εὐαγγέλιον ἕτερον*, *aut evangelium alterum*) Commode verbum *eſt*, aut *accipitis*, ſubaudiendum relinquitur.

¶ *καλῶς ἠνείχεσθε*, *bene toleraretis*) Non probatur hæc *tolerantia*, *corruptionem* allatura, ſed *τὸ bene* ponitur, uti Marc. VII. 9. Notatur ſaturitas Corinthiorum, & aviditas, in Chriſtianiſmum, ſi quis eſſet, magis novum lautumque intenta.

5 *γὰρ*, *enim*) Particula propoſitioni annectens tractationem. Ponitur hîc ſumma *gloriationis* Paulinæ, & repetitur c. XII. 11.

¶ *τῶν ὑπερλίαν*, *eximiis*) quales Iacobus, Kephas, Iohannes, vel etiam reliqui de duodecim ſuperſtites: Gal II. 2. non modo quales ii, qui latiore ſenſu dicuntur apoſtoli. i. e. tam ſum apoſtolus, quam qui maxime. Petrus nil habet præcipuum.

6 *εἰ*, *ſi*) Apoſtolum ſe eſſe, probat 1. a cognitione apoſtolo digna: hoc verſu. 2. ab abſtinentia. v. 7 ſ. Ad utrumque proponendum viam ſibi facit per occupationem, ut neceſſitas proponendi perſpiciatur.

¶ *ἰδιώτης*, *idiota*) Hoc opponitur *excellentiæ apoſtolicæ.* Idiotam Paulum dicebant iniqui. *Cognitione*, quæ prima dos apoſtoli, negat ſe eſſe idiotam; atque exemplum exſtat ſingulare capite ſequenti: *ſermone* idiotam ſe eſſe, neque valde negat, cum id non obſit apoſtolatui, immo etiam conducat; 1 Cor. I. 17 ſs. neque prolixius, quam facultas ejus in dicendo ferebat, confitetur; neque reſpondet, etiam alios apoſtolos ſermone idiotas haberi poſſe; ſed rem in medio relinquit, coll. c. X. 10. 11, ab ipſis Corinthiis dijudicandam. ſubjicit enim, *ſed in omni manifeſtati &c.*

¶ *ἀλλ᾽ ἐν παντὶ φανερωθέντες ἐν πᾶσιν εἰς ὑμᾶς*) Latinus habet, *in omnibus autem manifeſtati ſumus vobis*: ut ſi ſuperfluum eſſet vel *ἐν παντὶ* vel *ἐν πᾶσιν.* Atqui diverſam vim habent duæ locutiones: *ἐν παντὶ*, *in omni* re, etiam in ſermone & cognitione; *ἐν πᾶσιν*, *in omnibus* hominibus. cap. I. 12. III. 2. IV. 2. *ἐν πᾶσι*, maſculino genere dicitur 1 Cor. VIII. 7. Hebr. XIII. 4, & aliis locis. idem, neutro genere, 1 Tim. III. 11. IV. 15. 2 Tim. II. 7. IV. 5. Tit. II. 9. 10. Hebr. XIII. 18. Sed *ἐν παντὶ* non niſi neutro genere, idque ſæpiſſime, v. 9. cap. IV. 8. VI. 4. VII. 5. 11. 16. VIII. 7. IX. 8. 11. Phil. IV. 6. Itaque hoc loco *ἐν πᾶσιν* eſt maſculinum, *ἐν παντὶ* neutrum. Sic Phil. IV. 12, *ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσι μεμύημαι.*

¶ *εἰς ὑμᾶς*, *in vos*) Ex eo, quod Paulus etiam apud alios agebat, fructus in *Corinthiorum* corda redundabat.

7 *ἢ ἁμαρτίαν*) *an peccatum.* Sic poſſet objici contra illud, *in omni*, v. præc.

¶ *ταπεινῶν*, *humilians*) in victu.

¶ *ὑψωθῆτε*, *exaltaremini*) ſpiritualiter.

¶ *τὸ τοῦ θεοῦ εὐαγγέλιον*, *Dei evangelium*) *divinum*, pretioſiſſimum.

8 *ἐσύλησα*, *ſpoliavi*) Iuſtiſſimam ſtipendii acceptionem imputat ſibi pro *rapina*, & mox pro *ſegnitie* & *onere.* conf. not. ad 1 Cor. IX. 17. Hoc verbum, & *opſonium*, allegoriam efficit, a re militari.

¶ *λαβὼν*, *ſumens*) in viam, quum ad vos veni. Antitheton, *præſens*, quum vobiscum eſſem.

9 *προσανεπλήρωσαν*, *amplius ſuppleverunt*) Decompoſitum: nonnihil *ſupplevit* Paulus ſua manu laborioſa.

¶ *καὶ τηρήσω*, *& ſervabo*) tantum abeſt, ut pœniteat. c. XII. 14.

10 ἔστιν ἀλήθεια, *eſt veritas*) Verbum emphatice præponitur: *ſtat.* ſermo eſt de *veritate* ſpeciali. conf. Rom. IX. 1 not.

¶ οὐ, *non*) Metonymia conſequentis: *gloriatio non obſtruetur*, i. e. poſthac nihilo gravior ero.

11 ὅτι, *quod*) Sæpe læditur *amor* etiam recuſando.

12 καὶ ποιήσω) *etiam faciam.*

¶ ἐκκόψω, *amputem*) Pſeudapoſtolis non erat commodum, gratis prædicare. v. 20.

¶ τὴν ἀφορμὴν, *occaſionem*) in hac re: mox, ſine articulo, ἀφορμὴν, quacunque in re.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Gloriatio eorum *in* hoc conſtitit, ut dicerent: invenimur, ut Paulus.

13 οἱ γὰρ τοιοῦτοι, *tales enim*) Ætiologia, cur nolit iſtos ſimiles putari ipſius.

¶ ψευδαπόστολοι, *pſeudapoſtoli*) Hæc jam pars prædicati. antitheton, v. 5. Nunc tandem ſcapham ſcapham dicit. Congruit mox, δόλιοι, *doloſi.*

¶ εἰς ἀποστόλους χριστοῦ, *in apoſtolos Chriſti*) Non plane negabant Chriſtum; ſed non vere prædicabant. v. 23.

14 οὐ θαυμαστὸν, *non mirum*) *Non magnum.* v. ſeq. Magis mirum, de Satana, qui longius differt ab angelo lucis.

¶ αὐτὸς) *ipſe*, auctor & magiſter eorum.

¶ μετασχηματίζεται, *transformat ſe*) Præſens: i. e. ſolet ſe transformare. Fecit id jam in paradiſo. Oratio II in annunciationem, adſcripta Gregorio Thaumaturgo, in Ethopœia Mariæ: μὴ πάλιν εἰς ἄγγελον φωτὸς μετασχηματισθεὶς ὁ ἀρχέκακος δαίμων κτλ.

¶ ἄγγελον φωτὸς, *angelum lucis*) Id facit, non ſolum, ut noceat nobis, ſed etiam, ut fruatur honore.

¶ φωτὸς, *lucis*) quum tamen Satanæ poteſtas ſit in tenebris.

15 οὐ μέγα, *non magnum*) non difficile.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) *Satanæ.*

¶ δικαιοσύνης, *juſtitiæ*) quæ eſt in Chriſto.

¶ τὸ τέλος, *finis*) Quacunque ſpecie ſe nunc efferant, detrahitur tandem *ſchema.* Efficaciſſimum criterium a futuris, in bono & malo. Phil. III. 19. 21.

16 πάλιν λέγω, *iterum dico*) Novo huic argumento gloriationis iteratam ex v. 1 προθεραπείαν præmittit: qua certe nemo *inſaniens* utitur.

¶ μὴ, *ne*) Particula prohibendi: *nemo me putarit deſipere.* Hoc inciſum non ponitur per parentheſin, ſed vis verbi λέγω, *dico*, ſuper hoc ipſum inciſum cadit.

17 ὃ λαλῶ, οὐ λαλῶ κατὰ κύριον, *quod loquor, non loquor ſecundum Dominum*) Theopneuſta ſunt igitur, & *ſecundum Dominum dicta*, quæcunque Paulus ſine hac expreſſa exceptione ſcripſit: quin etiam hunc locum, & propriam huic loco exceptionem, ſic perſcripſit ex regula decori divini, a Domino inſtructus; perinde ut vir literatus puero dictat epiſtolam puero accommodatam, cum tamen puer per ſe non poſſet ita ſcribere.

18 πολλοὶ, *multi*) Quod multis licet, uni facilius condonatur.

¶ κατὰ τὴν σάρκα, *ſecundum carnem*) v. gr. quod Hebræi ſint. v. 22.

19 ἡδέως) *libenter.*

20 γὰρ, *enim*) Particula intenſiva: fertis *inſipientes*; nam fertis etiam oppreſſores. Cleon apud Thucydidem lib. 3, πέφυκεν ὁ ἄνθρωπος τὸ μὲν θεραπεῦον ὑπερφρονεῖν· τὸ δὲ μὴ ὑπεῖκον θαυμάζειν.

¶ εἴ τις, *ſi quis*) ut pſeudapoſtoli, gloriabundi.

¶ κατα-

¶ *καταδȣλοῖ, in ſervitutem redigit*) Genus: ſequuntur bis duæ ſpecies.

¶ *κατεσθίει*) Sic LXX, Ps. LIII. 5.

¶ *λαμβάνει, accipit*) ſcil. a vobis. neque enim neceſſario ſubauditur *ὑμᾶς vos*, collato inciſo ſubſequente.

¶ *ἐπαίρεται, extollitur*) prætextu majeſtatis apoſtolicæ.

¶ *εἰς πρόσωπον δέρει, in faciem cædit*) ſub ſpecie zeli divini. Id Corinthiis accidere potuerat. conf. Es. LVIII. 4. 1 Reg. XXII. 24. Neh. XIII. 25. 1 Cor. IV. 11. 1 Tim. III. 3.

21 *κατὰ ἀτιμίαν, ſecundum ignominiam*) quaſi jam pro *infami* habitus. Vide 1 Cor. IV. 10, quo ex loco etiam τὸ *infirmi* huc conferas, & *prudentes* ad v. 19. Conf. *ſecundum*, Phil. IV. 11.

¶ *ὡς ὅτι ἡμεῖς ἠσθενήσαμεν*) *quaſi nos infirmati ſimus* animo, nil habentes, qui gloriemur & audeamus. ſequitur antitheton: *quacunque autem in re aliquis. infames & infirmi* non poſſunt gloriari; ſed tamen audebo. conf. v. 30.

¶ *ἐν ἀφροσύνῃ, in inſipientia*) Sic appellat *κατ᾽ ἄνθρωπον*, v. 16, & modeſtiæ cauſa.

22 *ἑβραῖοι, Hebræi*) Capita gloriationis, quorum primum & ſecundum prærogativas naturales, tertium & quartum ſpirituales indicat. Conf. Phil. III. 5.

¶ *κἀγὼ, etiam ego*) Hebræus, (non Helleniſta,) ex Hebræis.

23 *διάκονοι, miniſtri*) extrinſecus.

¶ *παραφρονῶν λαλῶ, inſipiens loquor*) Cum perpetuo labore abnegandi ſui hæc perſcripſit Paulus.

¶ *ὑπὲρ*) *ſupra*, quam iſti. quo quisque plus patitur, eo magis *miniſtrat*.

¶ *περισσοτέρως, abundantius*) *Labores & carceres* experti erant etiam pſeudapoſtoli, ſed minus: cetera Pauli propria erant.

24 *πεντάκις, quinquies*) Prodeſt ſervi Dei, omnia, quæ egerunt, & exantlarunt s accurate meminiſſe, ut, cum opus olim eſt, narrare poſſint. conf. Gal. I.

¶ *τεσσαράκοντα παρὰ μίαν, quadraginta, minus una*) Triplici loro tredecim ictus incuſſi *undequadraginta* plagas efficiebant. vid. *Buxt.* dedic. Abbrev.

25 *τρὶς ἐναυάγησα, ter naufragium feci*) ante naufragium Melitenſe.

¶ *ἐν τῷ βυθῷ*) ὁ βυθὸς quodvis *profundum* notat; ſed, ubi abſolute ponitur, *marinum*, hîc præſertim, cum mentione naufragiorum. מצולה LXX plerunque *βυθός*.

¶ *πεποίηκα*) *tranſegi* natans. Multi naufragi cum aquis multas horas ita confligantur, ut tandem emergant.

26 *ὁδοιπορίαις, itineribus*) Vide Acta.

¶ *ἐν ψευδαδέλφοις, in falſis fratribus*) Hoc periculum moleſtiſſimum: præter *exſpectationem* ceteris adjectum, cum ſuavitate.

27 *ἐν, in*) Quinque commata: primo cohæret ſecundum, tertio quartum, ſuavi rhythmo.

¶ *ἐν λιμῷ, in fame*) Deut. XXVIII. 48, *ἐν λιμῷ καὶ ἐν δίψει, καὶ ἐν γυμνότητι, καὶ ἐν ἐκλείψει πάντων.*

28 *χωρὶς, præter*) Particula ſervit connexioni.

¶ *τῶν παρεκτὸς*) Sic appellat labores *externos*. hactenus deſcripſit ſuos proprios; nunc alienos, ſecum communicatos.

¶ *ἡ*) Appoſitio caſus obliqui & recti. qualis illa Baſilii Seleucienſis, *ὦ φωνῆς, σωτηρίας πηγή.* conf. not. ad Chrys. de Sacerd. p. 504.

¶ *ἐπισύστασίς μȣ, incurſus in me*) Verbum *ἐπισυνίστημι* & verbale *ἐπισύστασις*

 LXX

LXX ſæpe ponunt de ſeditione Kore cum ſuis. conf. Act. XXIV. 12. Itaque hîc notatur obturbatio illorum, qui doctrinæ vitæve perverſitate Paulo moleſtiam exhibebant, v. gr. Gal. VI. 17.

¶ καθ' ἡμέραν, *quotidie*) Latitudo temporis: loci, in *omnium*.

¶ πασῶν, *omnium*) Id modeſtius, quam ſi diceret, πάσης τῆς ἐκκλησίας, *totius ecclesiæ*. *Omnium*, etiam ad quas non veni. Col. II 1. Id non peræque Petrus de ſe dicere potuiſſet.

29 τίς, *quis*) Non ſolum eccleſias, ſed ſingulas animas curat.

¶ ἀσθενῶ, *infirmor*) non modo per συγκατάβασιν, 1 Cor. IX. 22, ſed per compaſſionem.

¶ σκανδαλίζεται, *ſcandalizatur*) *Infirmari* & *ſcandalizari*, hoc certe loco, (coll. tamen Rom. XIV. 21 not.) differunt. Illud fit per ſe; hoc per alios.

¶ καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι) *quin ego incendar*. Non priore, ſed hac verſiculi parte addit *ego*: nam illic infirmo ſe accommodat; hîc diſſimilem ſe ſcandalizantis fatetur, partes a ſcandalizante neglectas ſcandalizati cauſa *ipſe* ſuſcipiens. Partes a ſcandalizante neglectæ ſunt amor, prudentia &c. Idem tamen Paulus etiam partes ſcandalizati, ſive incommodum, quod ſcandalizatus ſentit, in ſe ſuſcipit. Hæc omnia ſic ſequuntur, vi relatorum. πυροῦσθαι τοῖς θυμοῖς, non ſemel l. 2 Macc. Male ſentiunt aut loquuntur, qui ſcandalum videntes vernacula formula ajunt: *me ipſe ſcandalizavi*.

30 εἰ) *ſi*. i. e. quum.

¶ τὰ τῆς ἀσθενείας μου καυχήσομαι, *de iis, quæ infirmitatis meæ ſunt, gloriabor*) Eximium oxymoron. c. XII. 5. 9. 10. Nam oppoſita ſunt *infirmitas* & *gloriatio*.

31 εὐλογητὸς, *benedictus*) Hoc auget religionem jurisjurandi.

¶ οἶδεν, *novit*) Perſecutio Damaſcena erat e primis & maximis, & huc inprimis pertinebat: Deumque invocat teſtem Paulus, quia nullum teſtem ex hominibus ad Corinthios allegare poterat, de re paucis cognita & pridem facta. conf. Gal. I. 20. Lucas poſtea perſcripſit, Act. IX. 25. Hæc religioſa præfatio auget etiam fidem eorum, quæ mox cap. ſeq. commemorantur.

32 ἐθνάρχης) Sic appellatur Simon ſacerdos ſummus, 1 Macc. XIV & XV.

CAP. XII.

1 Δὴ) *ſane*.

¶ οὐ συμφέρει μοι, *non conducit mihi*) propter periculum elationis, & colaphorum Satanicorum, & impediendæ virtutis Chriſti.

¶ ἐλεύσομαι) *veniam*, inquit, non, *venio*: non cupide accurrit. ſic, *gloriabor*, non *glorior*, in concluſione ipſa, v. 5.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſa, præfatiunculæ modo poſitæ.

¶ ὀπτασίας καὶ ἀποκαλύψεις, *viſiones & revelationes*) *Viſiones*, ad videndum: *revelationes*, ad audiendum. 1 Sam. IX. 15. LXX. Vtrumque numero plurali; quia duos gradus habuere *raptus* illi, ut mox memorat. Sic, *revelationum*, v. 7. Plures ceteroqui viſiones & revelationes habuit Paulus.

¶ κυρίου, *Domini*) v. 8. i. e. *Chriſti*. v. 2.

2 οἶδα· εἴτε· ἁρπαγέντα· *novi: ſive: raptum*) Hæc verſu ſequente iterata non ſolum ſuaviter ſuſpendunt acuuntque lectorem, & gloriationi conſideratæ pondus addunt; ſed etiam plane duplex rei momentum exprimunt. Clemens Al. Strom.

Strom. l. V. ἕως τρίτου οὐρανοῦ, κἀκεῖθεν εἰς τὸν παράδεισον. f. 427. Et ſic Irenæus l. 2. c.(56.) 55 (ubi Grabius addit Iuſtinum M. Methodium & ex recentioribus Ieremiam Taylor:) it. l. 5. c. 36, ubi (coll. Matth. XIII. 23. Ioh. XIV. 2.) ex diverſitate fructificantium diverſas habitationes infert, & ſtatuit διαστολὴν οἰκήσεως *differentiam habitationis* eorum, qui cœlo, qui paradiſo, qui ſplendore civitatis gaudent. Athanaſius in Apol. καὶ ἕως τρίτου οὐρανοῦ ἡρπάσθη καὶ εἰς τὸν παράδεισον ἀνηνέχθη. Orig. ejusve interpres in Rom. XVI, *in tertium cœlum, & inde in paradiſum.* Oecumenius, ἡρπάγη ἕως τρίτου οὐρανοῦ, καὶ πάλιν ἐκεῖθεν εἰς τὸν παράδεισον. Diverſasque loco hoc revelationes commemorari, agnoſcunt Hilarius Diac. Primaſius, Anſelmus, Gregorius Papa apud Eſtium. Accedit Hieron. in Ez. XXVIII. Pelag. in h. l. Caſſiodor. Haymo, Aquinas. Duplici raptui reſpondet duplex illud, *ut ne extollerer.* v. 7. *Paradiſus* certe, in gradatione ſubſequens, cum articulo emphatico, interius quiddam in cœlo tertio dicit, quam ipſum *cœlum tertium.* id quod cum ſententia veterum apprime congruit. vid. Gregor. obs. c. 18. conf. Luc. XXIII. 43 not. & Ap. II 7. Ideo res paradiſi duntaxat *audire* contigit Paulo; cœli tertii, etiam *videre*, (conf. v. præc) quanquam de hoc etiam parcius loquitur. Verbi οἶδα, *novi*, vis præcipue cadit ſuper participium, *raptum.* coll. ὅτι *quod*, v. 4.

¶ πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων, *ante annos quatuordecim*) Conſtr. cum ἁρπαγέντα *raptum.* Priſtinum aliquid recenſet. longo tempore alius a ſe ipſo quisque factus videtur; ut bona & mala ſua liberius commemorare poſſit.

¶ ἐν σώματι, *in corpore*) Hoc ſine articulo: tum ἐκτὸς τοῦ σώματος, *extra corpus*, cum articulo. & ſic conſtanter v. ſeq. Videtur *opinari* Paulus, *extra* corpus fuiſſe. Vtut eſt, incorpoream eſſe meliorem hominis partem, recte hinc infert Claudianus Mamertus l. 2 de Statu animæ c. 12. atque hæc, anima, ipſa rapta fuit. Extra corpus aut intra erat, quicquid, præter corpus Pauli, erat.

¶ οὐκ οἶδα, *non novi*) Ignoratio modi non tollit certam rei ſcientiam. Apoſtoli multa non ſcivere.

¶ ἁρπαγέντα, *raptum*) Conf. Act. VIII. 39 not.

¶ ἕως) *usque*, longe, *in* tertium cœlum. conf. εἰς, *in.* v. 4. Ergo paradiſus eſt extra cœlum tertium? Reſp. ἕως, *uſque*, incluſive, uti Luc. II. 15 &c.

¶ τρίτου, *tertium*) Primum cœlum, nubium: ſecundum, ſtellarum: tertium, ſpirituale. Duplex cœlum viſibile dualis in שמים denotat: *tertii* nomenclatura, quod oculus non vidit, Novo Teſtamento reſervata fuit. conf. Eph. IV. 10 not.

3 καὶ, *&*) Particula hoc loco novum rei momentum exprimit. Finge, *cœlum tertium* & *paradiſum* plane eſſe ſynonyma; valde imminuetur nervus orationis Paulinæ.

¶ τὸν τοιοῦτον, *talem*) τὸν ἐν Χριστῷ, *eum qui* erat *in Chriſto.*

¶ εἴτε, *ſive*) Hoc repetitur, quia vel ſi in corpore usque ad tertium cœlum raptus fuerit, tamen ulteriori gradu in paradiſum extra corpus potuit raptus eſſe.

4 ἄρρητα) *ineffabilia*, non in ſe; alias Paulus non potuiſſet audire: ſed *homini*, ut ſequitur mox, adeoque ipſi Paulo. *Quis* ea effatus ſit, Deus, an Chriſtus,

an angelus, an angeli, an ſpiritus juſtorum, & cui; Paulus non indicat, an ſciat. Sublimitatis certe magnæ fuere; nam non omnia cœleſtia ſunt *ineffabilia*, v. gr. Ex. XXXIV. 6. Es. VI. 3. quæ tamen valde ſublimia.

¶ οὐκ ἐξὸν) *non licet.* ἐξὸν & δυνατὸν, *licere* & *poſſe*, dicitur, quod neque res neque lex prohibet. itaque *ineffabilia* & *non licet* ſe mutuo declarant, negantque, aut poſſe ea loqui hominem, aut licere homini. Ceteri, qui non audivere, non poſſunt: Paulus, qui audivit, non ſatis poteſt. &, ſi poſſent, tamen non liceret, non conveniret, in mortalitate: quia terricolæ non caperent. Ioh. III. 12. Latius patet auditus, quam loquela.

¶ ἀνθρώπῳ, *homini*) Conſtr. cum *licet.* Arctior ſæpe loquendi, quam cognoſcendi poteſtas.

5 ὑπὲρ τοῦ τοιούτου, *pro tali*) Maſculinum. antitheton, *me ipſo.* Removere debemus τὸ *ego* a rebus magnis. Duas partes hic verſus habet: altera habet ætiologiam verſu ſeq. altera declaratur v. 7ſ.

¶ καυχήσομαι, *gloriabor*) i. e. gloriari poſſem. coll. v. 6 init.

6 οὐκ ἔσομαι ἄφρων, *non ero inſipiens*) Etiam cap. præc. dixit *veritatem*, & tamen *inſipientiam* ſibi adſcribit: quia ſcilicet gloriatus eſt de rebus minime glorioſis, hîc de glorioſiſſimis.

¶ φείδομαι, *parco*) parce hæc tracto.

¶ μή τις, *ne quis*) O quam non verentur hæc plerique, etiam Theologi.

¶ βλέπει· ἀκούει· *videt*: *audit*) in vita communi, me non prohibere valente.

7 ἵνα μὴ ὑπεραίρωμαι, *ut ne extollerer*) Omnibus, quæ Paulus egit, quæque eum apud homines magnum, carum & admirabilem fecerunt, minus efferri poterat, quam his, quorum ipſe unus erat ſibi conſcius. Vana & puſilla eſt anima, quæ ob hominum plauſum ſibi applaudit. Potiora ſunt intus.

¶ σκόλοψ) Heſychius: σκόλοπες, ὀξέα ξύλα ὀρθὰ, σταυροί. notatur ſudes acuta, pungens. conf. LXX, Num. XXXIII. 55. Ez. XXVIII. 24. Hoc generale mox declaratur ſpecialiter per *colaphos* illos: neque duplex hæc declaratio tertiam uliam requirit, varie tentatam ab iis, qui *colaphos* improprie interpretantur.

¶ τῇ σαρκὶ) Caſus ſextus: *carne*, ad carnem macerandam. Idem caſus, 1 Petr. III. 18. IV. 1. 6. Hæc infirmitas major erat omnibus capite præcedente enumeratis: & hanc ut commemorare poſſet, neceſſe habuit revelationes commemorare.

¶ ἄγγελος σατᾶν, *angelus Satan*) Paulus *angelica* expertus nunc *angelum* perſentiſcit contrarium. τὸ σατᾶν non niſi bis terve habent LXX, idque ut ἄκλιτον· ſed XXXIV locis in N. T. & in his novies a Paulo σατανᾶς declinatur; hocque uno loco ponitur ut indeclinabile, quaſi per apocopen conſideratam, certe non ſine cauſa. Itaque *angelus Satan* hoc loco non videtur eſſe appoſitio, quaſi diceretur *angelus Satanas*, pro diabolo. nam diabolus nuſquam dicitur angelus, ſed habet angelos ſuos ipſe. Ergo *Satan* aut eſt nomen proprium in genitivo, aut adjectivum in nominativo, ut notetur vel *angelus a Satana immiſſus*; vel *angelus infeſtiſſimus*, angelus ipſi Satanæ ſive diabolo ſimilis, præſcindendo a Satanæ miſſione. Amphibolia videtur innuere, ipſi apoſtolo (quo magis humiliaretur) neſciendum fuiſſe, quæ eſſet hujus angeli ratio. Ex alto habuit revelationem: ex profundo, caſtigationem. Iob & Paulus per

hoſtem

hoſtem vexabantur: Herodem angelus Domini percuſſit.

¶ ἵνα με, *ut me*) Palus non eſt angelus ipſe (conf. tamen Num. l. c.) ſed, quod angelus Paulum colaphis vexavit. ἵνα *ut* concinne iterum in medio commatis ponitur, ut antitheton bis præcedat particulam, bis eam ſubſequatur. Opponuntur enim *excellentia revelationum* & *angelus Satan*; itemque *extolli* & *colaphis cædi*.

¶ κολαφίζῃ, *colaphis cædat*) *Colaphis* (μεγάλαις ἀφαῖς· hoc enim apud Euſtathium habetur etymon:) cædebantur *ſervi*. 1 Petr. II. 20. neque obſtat quicquam, quo minus proprie hîc accipiatur verbum. vid. Iob II. 6 ſ. Nam ſi ab hominibus colaphos aliaque incommoda acceperunt & apoſtoli & ipſe Dominus, c. XI. 24 ſ. 1 Cor. IV. 11. Matth. XXVI. 67. coll. c. IV. 5. cur non Paulus a Satana ejusve angelo, vel viſibili vel inviſibili modo? Talia Antonio quoque obtigere, ut in vita ejus memorat Athanaſius. Omnis generis adverſa obvenere apoſtolo, v. 10. quæ non deprecabatur: ſed hîc præcipuum quiddam nominat, quod *infirmitatibus* eum macerabat & dolore ignominiaque occurrebat elationi, magis etiam, aut certe non minus, quam furor libidinis in membris excitatus (quo tamen quam mirabiliter excruciari poſſint quamlibet ſanctæ animæ, apud Ephraimum Syrum, Eſtium in h. l. Ioh. a Cruce, & P. M. Petruccium legere eſt) aut cephalalgia vehementiſſima. Horum colaphorum quaſi recentem Paulus pavorem in momenta habuiſſe videtur, quum tanta frequentia, quantam naturalis lector faſtidiat, ſe inter gloriandum reprimit. Notat Chryſoſtomus, κολαφίζῃ, *colaphis cædat*, non κολαφίσῃ, *colaphis cæderet*, Paulum dicere, ut de re præſenti. *Viſus* & *auditus* Pauli ad lautiſſima admiſſus erat: *tactus* duriſſime maceratus.

8 τοῦτο, *hoc*) Demonſtrativum. Oblitus erat elationis.

¶ τρὶς) *ter*, ut ipſe Dominus in monte oliveti. Paulus rogationes, neſcio quibus ex intervallis, tres peregit: deinde palum toleravit, cum vidit, ferendum eſſe. ne tum quidem, cum hæc ſcripſit, videtur palo caruiſſe, & quamdiu ſe efferre potuerat. confer, quæ ſequuntur.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) *Chriſtum*. v. ſeq. Non eſt rogandus Satanas, ut parcat.

9 εἴρηκέ μοι, *dixit mihi*) tertium roganti.

¶ ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου, *ſufficit tibi gratia mea*) Benigniſſima repulſa, indicativo modo expreſſa. Dominus Paulo hæc verba quaſi in os inſerit, ut ſubſequens ea dicat: Sufficit mihi, Domine, gratia tua. Gratia eſſe poteſt, etiam ubi maximus doloris ſenſus eſt.

¶ ἡ γὰρ δύναμις ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται, *virtus enim in infirmitate perficitur*) Pro δύναμις plerique ſcripſere δύναμίς μου, ex alliteratione ad χάρις μου. Si Paulus ſcripſiſſet δυναμίς μου· credo, ſubjeciſſet, ἐν ἀσθενείᾳ σου. Innuitur tamen, ut *gratia Chriſti*, ſic *virtus Chriſti*. γὰρ, *enim*, hoc loco, ut ſæpe, eſt particula διακριτική, qua diſcrimen ponitur inter *gratiam* & inter *virtutem*. *Sufficit gratia*: noli poſtulare *virtutem* ſenſibilem. *virtus enim*--. Sic demum particula *enim* vim cauſandi nanciſcitur, non immediate, ſed mediante diſcrimine inter *gratiam* & *virtutem*.

¶ ἐν ἀσθενείᾳ, *in infirmitate*) Ex ſermone Domini Paulus ſæpe hoc verbum repetit, cap. XI. XII. XIII.

¶ τε-

¶ τέλειοῦται, *perficitur*) omnia ſua peragit, perficit. Non ergo debemus ſub prætextu falſæ αὐταρκείας & ſufficientiæ abjicere virtutem Chriſti.

¶ μᾶλλον καυχήσομαι) *potius gloriabor* in infirmitatibus meis, quam in revelationibus: nam ſi in his glorier, impediero virtutem Chriſti. Illis pronomen addit, non his.

¶ ἐπισκηνώσῃ ἐπ' ἐμὲ) *ut* tanquam tentorium *ſuperobtegat me.* σκῆνος, *tabernaculum*, corpus: τὸ ἐπισκηνοῦν, *ſuperobtegens*, extrarium quiddam. non dicit hîc, *ut inhabitet me*; nam ſic imminueret ſenſum infirmitatum ſuarum.

¶ ἡ δύναμις τοῦ χριστοῦ, *virtus Chriſti*) id eſt, Chriſtus cum ſua *virtute*. Quæ huc inſerviunt, *libentiſſime* debemus accipere.

10 εὐδοκῶ, *bono ſum animo*) Non dicit hîc, *gaudeo*, quod plus notaret.

¶ ἐν ἀσθενείαις, *in infirmitatibus*) Genus. hinc mox, *infirmor*. ſequuntur bis duæ ſpecies.

¶ ἐν ὕβρεσιν, ἐν ἀνάγκαις, *in contumeliis*, *in neceſſitatibus*) quas etiam angelus Satan infert.

¶ ἐν διωγμοῖς, ἐν στενοχωρίαις, *in perſecutionibus*, *in anguſtiis*) humanitus allatis.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Conſtr. cum εὐδοκῶ, *bono ſum animo.*

¶ τότε) *tum* demum.

¶ δυνατός, *potens*) *virtute* Chriſti.

11 γέγονα, *factus ſum*) Receptui canit.

¶ ὤφειλον, *debebam*) Commutatio perſonæ: i. e. *vos debebatis me commendare.*

¶ ὑφ' ὑμῶν) *a vobis*, inter vos.

¶ οὐδέν εἰμι, *nihil ſum*) ex me.

12 μὲν, *quidem*) Hæc particula ſive mica modeſtiam alit.

¶ σημεῖα, *ſigna*) Rerum teſtimonia adſunt.

¶ τοῦ ἀποστόλου, *apoſtoli*) Articulus vim habet: *ejus qui ſit apoſtolus.*

¶ σημείοις) Sic *Al. Lat.* (in cod. Reutl.) *Hilarius*. Lectio media. unde, ἐν σημείοις, plerique: καὶ σημείοις, *Chrys. Bærn. Lat.* in mſſ. σημείοις τε *Lin.* nec non *Syr.* De σημείοις & τέρασι vide ad Matth. XXIV. 24. Δυνάμεις ſunt evidentiſſima *omnipotentiæ* divinæ opera.

13 τί, *quid*) Hoc pertinet & ad antecedentia & ad conſequentia.

¶ λοιπὰς, *reliquas*) vel per me vel per alios apoſtolos plantatas.

¶ εἰ μὴ-ταύτην, *niſi-hanc*) Inſignis aſteiſmus.

¶ αὐτὸς) *ipſe.* Sequitur antitheton: *nec per alios*, v. 16 ſ.

¶ ἀδικίαν, *injuriam*) *Iure* poterat apoſtolus opſonia a Corinthiis accipere: quo quum *haud* uſus eſt *jure*, *injuriam* ſibi imputat: eamque ſic appellat, non per ironiam, a qua ſermo apoſtolicus abhorret; ſed per amphiboliam. nam ἀδικίαν appellat hoc loco inuſitata præcipue notione, quæ Latino *non-jus* poſſit exprimi, & α privativum habet, uti ἄνομος, ἀνόμως, Rom. II. 12. 1 Cor. IX. 21. ἀνυπότακτον, Hebr. II. 8. & tamen notionem *injuſtitiæ* ſimul admittit, minoris erga Corinthios amoris ſuſpicionem *deprecans*: *condonate.* coll. c. XI. 11.

14 τὰ ὑμῶν, *veſtra*) Phil. IV. 17.

¶ ὑμᾶς, *vos*) ut vos lucrifaciam. Matth. XVIII. 15. Theſauros ſpirituales congerit pro Corinthiorum *animis.* v. 15.

15 ἐγὼ δὲ, *ego vero*) *Vero* facit epitaſin.

¶ δαπανήσω) *pendam* mea.

¶ ἐκδα-

¶ ἐκδαπανηθήσομαι) *expendar* ipſe.

¶ ἧττον, *minus*) Amor deſcendit potius, quam aſcendit.

16 ἀλλ' ὑπάρχων, *ſed cum eſſem*) Objectio, quam formare Corinthii poſſent. Reſpondet verſu ſeq.

¶ ἔλαβον, *cepi*) ne rete quæſtui poſitum plane effugeretis.

17 μή τινα ὧν - δι' αὐτῦ) Pro, μὴ διά τινος τούτων, οὓς ἀπέσταλκα κτλ.

18 παρεκάλεσα, *hortatus ſum*) ut ad vos iret.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Hic videtur fuiſſe Corinthius.

¶ πνεύματι, *ſpiritu*) intrinſecus.

¶ ἴχνεσι, *veſtigiis*) extrinſecus.

19 πάλιν δοκεῖτε) Nonnulli, πάλαι δοκεῖτε· quæ quidem lectio pertinacius averſum a Paulo Corinthiorum animum, coll. c. III. 1, notaret. Nam πάλαι, cum verbo præſentis temporis, perſeverantiam notat. *Plato* in Gorgia, ἀλλ' ἔγωγε καὶ παλαι λέγω. Probatior lectio, πάλιν δοκεῖτε· coll. iterum c. III. 1.

¶ ὑμῖν, *vobis*) quaſi noſtra cauſa opus eſſet hoc modo favorem veſtrum retinere.

¶ ὑπὲρ τῆς ὑμῶν οἰκοδομῆς, *pro veſtra ædificatione*) ut potius videatis, quam experiamini cum dolore, quam ſim apoſtolus.

20 οὐχ οἵους, *non quales*) Id tractatur uſque ad finem capitis. Tum, *qualem non vultis*, c. XIII. 1 ſeq. Qualis auditor, talis ei paſtor.

¶ ἔρεις, ζῆλοι, θυμοὶ, ἐριθεῖαι) Gal. V. 20.

21 μὴ πάλιν, *ne iterum*) Anaphora, *ne forte*, *ne forte*, *ne*. Et hoc quidem verſu gravius loquitur.

¶ ταπεινώσῃ, *humiliet*) Metonymia conſequentis.

¶ ὁ θεός μου, *Deus meus*) Reddit cauſam, cur commiſſa in Deum, ad ſe pertinere exiſtimet.

¶ τῶν προημαρτηκότων) *eorum*, *qui peccarant ante* proximum meum adventum.

¶ ἀκαθαρσίᾳ, *impuritate*) v. gr. conjugum. 1 Theſſ. IV. 7.

¶ πορνείᾳ, *fornicatione*) inter cœlibes.

¶ ἀσελγείᾳ, *laſcivia*) contra naturam.

CAP. XIII.

1 Τρίτον) Numerus decretorius, *tertium*. Sic LXX, τρίτον τοῦτο. Num. XXII. 28.

¶ ἔρχομαι, *venio*) jam ſum in procinctu.

¶ μαρτύρων, *teſtium*) Ergo in ea re non revelatione immediata, ſed teſtimonio humano niti cogitabat apoſtolus: neque jubet, reos ante ſuum adventum ex eccleſia ejici.

2 προείρηκα καὶ προλέγω, *ante dixi*, *& ante dico*) Ad illud refer *quaſi præſens ſecundum*; ad hoc *abſens nunc*. Serio denunciat. Eſt in textu, qui τὸ γράφω tanquam lectionem ſequiorem excludit, continuus chiaſmus per tria membra, hoc ordine:

ante dixi	&	*ante dico*
quaſi præſens ſecundum (quum nimirum in viciniam Corinthum verſus veniſſet, jamque ſtatuiſſet ipſe quoque eo venire, quanquam deinde pepercit)	&	*abſens nunc*
iis qui ante peccaverunt, ſcilicet ante ſecundum hunc adventum.	&	*reliquis omnibus*, qui poſtea peccaverunt, poſt adventum ſecundum, & tamen ante adventum tertium.

¶ οὐ φείσομαι, *non parcam*) Pepercerat antea. c. I. 23.

3 δοκιμὴν ζητεῖτε, *documentum quæritis*) Metonymia: irritatis me; tentatis me; ſentire cupitis, quis ſim. v. 5. δοκιμὴ conjugata ſua habet verſu 5 ſ.

¶ τοῦ - χριστοῦ) i. e. *an Chriſtus* in me loquatur. Dubitarunt Corinthii: dubitare eos non debere, mox probat.

¶ εἰς ὑμᾶς· ἐν ὑμῖν· *in vos: in vobis*) Differunt particulæ. c. X. 1.

¶ οὐκ ἀσθενεῖ, *non infirmatur*) per me, & hanc ipſam epiſtolam.

¶ δυνατεῖ) Ardor ſpiritûs verbum hoc novum, per parodian ad ἀσθενεῖ, produxit.

4 εἰ, *ſi*) Particula conceſſiva.

¶ ἐσταυρώθη, *crucifixus eſt*) *Crux*, ſumma infirmitas; mortem includit. nam *vita* opponitur.

¶ ἐξ ἀσθενείας, *ex infirmitate*) Infirmitatis eſt, crucifigi. Hæc vis particulæ.

¶ ἀσθενοῦμεν ἐν αὐτῷ, *infirmamur in illo*) Variatur mox particula, σὺν, *cum* illo. *infirmamur*, non exercemus δύναμιν, *potentiam*, adeoque hanc ipſi minus ſentimus, tribulationum ſenſu prævalente.

5 ἑαυτοὺς) *vos ipſos*, non Paulum. Si examinaveritis vos ipſos, ſentietis, quales nos ſimus. Vbi veri ſunt doctores & veri auditores, ab altera parte de altera, qualis ſit, exiſtimare licet.

¶ ἐν τῇ πίστει, *in fide*) adeoque in Chriſto.

¶ δοκιμάζετε, *probate*) Graviori verbo, *tentate*, ſubjicitur lenior admonitio: *ſi eſtis in fide, vos ipſos probate.* εἰ, *ſi*, ut mox in εἰ μήτι.

¶ ἤ, *an*) i. e. poteſtis utique vos *probare*: nam Ieſus Chriſtus eſt in vobis, eumque in vobis eſſe noſtis.

¶ ἐπιγινώσκετε, *agnoſcitis*) Compoſitum emphaticum.

¶ ὅτι, *quod*) Ratio ſub qua.

¶ Ἰησοῦς, *Ieſus*) non ſolum ſenſus Chriſti, ſed ipſe Ieſus Chriſtus.

¶ εἰ μήτι, *niſi quid*) Sic, *niſi*. c. III 1. τί *quid*, mitigat ſermonem.

¶ ἀδόκιμοι, *reprobi*) paſſive & active. nam reſpicitur conjugatum δοκιμάζετε, reciproco ſenſu.

6 γνώσεσθε, *noſcetis*) per *probationem* veſtri, ſine experimento poteſtatis meæ. v. 10.

7 εὔχομαι) Idem verbum cum accuſativo & infinitivo, Act. XXVI. 29.

¶ μὴ ποιῆσαι ὑμᾶς κακὸν μηδὲν) *ut nihil mali faciatis*: ſic recte Interpres vulgatus.

tus. Sequitur enim, *ut vos bonum faciatis.* Grotius interpretatur: *ne cogar cuiquam malum*, pœnam, *infligere.* Sed ſic amittitur antitheton modo notatum. Habet ποιεῖν accuſativum perſonæ: ſed Paulus, ποιεῖν πρὸς τινα, ἐις τινα.

¶ οὐχ ἵνα) *non ut.*

¶ δόκιμοι, *probati*) coërcendo vos male facientes.

¶ ὡς ἀδόκιμοι, *quaſi reprobi*) nulla nobis cauſa data, poteſtatis exercendæ. ὡς *quaſi* mitigat.

8 δυνάμεθα, *poſſumus*) Conf. *poteſtatem*, v. 10.

¶ ἀληθείας, *veritatem*) Veritas hîc notat jus accuratum, in Corinthios exercendum.

9 ἀσθενῶμεν, *infirmemur*) corpore, & quieſcente poteſtate noſtra.

¶ δυνατοὶ, *potentes*) fide.

¶ καὶ εὐχόμεθα, *etiam optamus*) Infirmitas, læta eſt, non optata. κατάρτισις *etiam* optata.

¶ κατάρτισιν) *coagmentationem*: v. 11. 1 Cor. I. 10. ne opus ſit quenquam de corpore *reſcindere*, ἀποτόμως *ſevere.*

10 μοι, *mihi*) De poteſtate apoſtolica propria agens Paulus a plurali ad ſingularem redit.

11 λοιπὸν, *ceterum*) Concluſio. Severius ſcripſerat Paulus in tractatione: nunc benignius, re tamen ipſa non dimiſſa. coll. c. XII. 20.

¶ χαίρετε) *gaudete.* Redit ad prima, c. I. 24. Opportune autem hîc ponitur verbum χαίρετε, quo etiam *vale* ſolet dici.

¶ παρακαλεῖσθε, *confirmamini*) c. I. 6.

13 ἡ) Reſpondet hoc votum utrique epiſtolæ. Habet quidem etiam prior epiſtola ſuam clauſulam & votum: ſed tamen quia prior epiſtola in multis capitibus per ſecundam reaſſumitur renovaturque, hoc votum etiam in illam quadrat, & in voti univerſalitate ipſa videtur apoſtolus etiam ad priorem epiſtolam reſpexiſſe.

¶ χάρις, *gratia*) Hæc primo loco nominatur. nam per gratiam Chriſti venitur ad Patris amorem.

¶ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ, *amor Dei*) v. 11.

¶ ἡ κοινωνία, *communio*) quæ etiam vobis gentibus obtigit, & concordiam parit.

IN EPISTOLAM AD GALATAS.

CAPUT I.

1 Παῦλος ἀπόστολος, οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ θεοῦ πατρὸς τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, *Paulus apoſtolus, non ab hominibus, neque per hominem, ſed per Ieſum Chriſtum & Deum Patrem,*

Patrem, qui ſuſcitavit eum a mortuis) Notabile antitheton, quo Paulus, apoſtolatum ſuum aſſerens, memorat & vocationem divinam: οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, ἀλλὰ (ſubaudi διὰ) θεοῦ πατρὸς, *non ab hominibus, ſed* (per) *Deum Patrem*: coll. v. 15 ſeq. & inſtitutionem immediatam: οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλὰ διὰ ἰησοῦ χριστοῦ, *neque per hominem, ſed per Ieſum Chriſtum.* coll. v. 12. Inſtitutio plerumque facta per unum, v. gr. per Gamalielem; vocatio per plures: hinc differentia numeri, *hominibus, hominem.* Contendit, Clericum ſecutus, Artemonius, p. 211 ſ. poſt καὶ inſerendum eſſe ἀπὸ, *a*: ſed recte ex proximo ſubauditur διὰ *per*, & vis particulæ διὰ *per* includit h. l. vim particulæ ἀπὸ, *a*, non contra. Sæpe Paulus in conjuncta Patris & Filii mentione unam præpoſitionem habet. 1 Tim. VI. 13.

¶ διὰ, *per*) Modo διὰ per apoſtrophum poſuerat; nunc ſine apoſtropho, emphaſeos cauſa.

¶ ἐγείραντος, *qui ſuſcitavit*) Semina ſparguntur tractationis. Reſuſcitatio Chriſti, eſt fons juſtitiæ & apoſtolatus. Rom. I. 4. 5. IV. 25. 2 Cor. V. 19.

2 πάντες, *omnes*) Hic verſiculus huic epiſtolæ addit *ſymboli* formam.

¶ ἐκκλησίαις, *eccleſiis*) Plurali utitur, ob multitudinem eccleſiarum & oppidorum in Galatia. Neque addit epitheta, uti ad Rom. Cor. &c.

¶ γαλατίας, *Galatiæ*) 1 Petr. I. 1.

4 τοῦ δόντος, *qui dedit*) Gratiæ & pacis apprecationi nuſquam alibi Paulus talem periphraſin addit. *qui tradidit*, c. II. 20.

¶ ἁμαρτιῶν, *peccatis*) quæ nos malo huic ſeculo manciparant.

¶ ἐξέληται, *eriperet*) Totum beneficium redemtionis Paulus deſcribit ab ea parte, in qua potiſſimum laborabant Galatæ, malo Iudaico abrepti.

¶ ἐνεστῶτος, *præſente*) *Præſens* hoc durat, quam diu malitia viget.

¶ αἰῶνος πονηροῦ, *ſeculo malo*) Rarum loquendi genus, quo notatur tota œconomia peccati, ſub poteſtate Satanæ. Huic *ſeculo*, de quo conf. Rom. V. 6, quo Galatæ pæne ablati erant, opponuntur *ſecula ſeculorum.* v. ſeq. Præſens *ſeculum* obſtat gloriæ Dei, & eſt ſub poteſtate τοῦ πονηροῦ, *Mali.* Nuſquam parcius, quam in hac epiſtola, Paulus de Satana loquitur.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Conſtr. cum *qui dedit.* Ioh. X. 18 fin.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) ſine merito noſtro. conf. Ioh. VI. 38 ſ.

¶ καὶ, *&*) Vid. Rom. XV. 6 not.

5 ἡ δόξα, *gloria*) pro hac *voluntate* ſalutifica. Exordium lætum.

6 θαυμάζω, *miror*) Ad reliquas omnes eccleſias ſcribens Paulus exorditur ab expreſſa gratiarum actione & laude Dei: quæ, re hîc aliud poſcente, tamen repræſentata eſt verſu 5. Etiam appellationem *fratrum* differt. Summam epiſtolæ hanc damus: Partes ſunt III.

I. Inſcriptio. *c. I.* 1-5

II Revocatio Galatarum ad verum evangelium: ubi

1. *eos reprehendit.* 6-10

2. *evangelii ab ſeſe prædicati auctoritatem divinam aſſerit:*

Quippe

quippe qui

1. *ex perſecutore factus ſit apoſtolus per vocationem cæleſtem.* v. 11-17

2. *ipſi Petro ſe nunquam imparem gefferit.* 18 ſ. 21 ſ. *II.* 1 ſ. 11 ſ.

3. *juſtificationem per fidem vindicat, Galatas denuo objurgans.* c. *III.* 1 ſ. 15-*IV.* 11.

4. *Galatis, tenerrimo affectu, eandem rem per allegoriam filii ancillæ & filii liberæ explanat.* c. *IV.* 12.

5. *Inde ad libertatem tuendam eos hortatur:* c. *V.* 1-12. *& a libertatis abuſu deterret, atque ut non in carne, ſed in ſpiritu ambulent, monet.* v. 13 ſ. 16-*VI.* 5. 6-10

III. Concluſio. v. 11 ſ. 17. 18.

Vid. etiam not. ad cap. II. 16.

¶ οὕτω ταχέως, *tam cito*) Non multo ante Paulus apud Galatas fuerat. Vide *Ord. temp.* pag. 281.

¶ μετατίθεσθε, *transferimini*) Grave verbum, admixta excuſatione. Hieronymus: *Galatia* translationem *in noſtra lingua ſonat.*

¶ ἀπὸ τοῦ καλέσαντος ὑμᾶς, *ab eo qui vocavit vos*) Vocatio, gratiæ canalis, regula in poſterum. c. V. 8. 13. Habetur verſu 6-10 *Propoſitio* & *Partitio* quædam: & de *vocatione in gratia* agitur deinceps a verſu 11. de *turbatoribus*, c. V. 7 ſeqq.

¶ ἐν χάριτι, *in gratia*) Act. XV. 11.

¶ χριστοῦ, *Chriſto*) Hoc conſtruitur cum ἀπὸ *ab.*

7 ὅ, *quod*) Ref. ad *evangelium*, non ad *alterum evangelium.*

¶ οὐκ ἔστιν ἄλλο, *non eſt aliud*) Diff. ab ἕτερον, *alterum.* Paulus non modo illud, quod Galatæ ſibi obtrudi paſſi erant, ſed quodvis aliud repudiat.

¶ τινὲς, *quidam*) infelices. v. 8. c. V. 10. 12.

¶ ταράσσοντες, *turbantes*) c. V. 10.

¶ θέλοντες, *volentes*) Re ipſa non poterant: *volebant* tamen obnixe. Sæpe Paulus hoc verbo tangit Galatas eorumque corruptores. c. IV. 9. 17. 21. VI. 12 ſ. Sic Col. II. 18.

¶ μεταστρέψαι) Hoc verbo ſæpe הפך exprimitur.

¶ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ χριστοῦ, *evangelium Chriſti*) Turbatores non plane negabant Ieſum Chriſtum: ſed Paulus evangelium nonniſi purum agnoſcit.

8 ἡμεῖς) *nos*, multi. v. 2.

¶ ἢ ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ, *aut angelus ex cælo*) cujus auctoritas, extra Deum & Chriſtum, ſumma eſt. c. IV. 14.

¶ ὃ εὐηγγελισάμεθα, *quod evangelizavimus*) Infallibilitas apoſtolica.

¶ ἀνάθεμα, *anathema*) expers Chriſti & Dei. Antitheton, c. VI. 16.

¶ ἔστω, *eſto*) Controverſiæ non modo poſſunt, ſed ne debent quidem ſine affectu tractari: ſed affectus debet eſſe ſanctus.

9 ὡς, *ſicut*) Deliberate loquitur. Videtur inter utriusque verſiculi ſcriptionem

 nem

nem pauſa fuiſſe interjecta. Similis aſſeveratio iterata, c. V. 2. 3. 21.

¶ προειρήκαμεν, *ante diximus*) Plurale. nam v. 8 ſcripſit, *nos & evangelizavimus*, item pluraliter.

¶ λέγω, *dico*) in ſingulari. Omnes ſciebant veritatem evangelii; Paulus, Galatas vere imbutos evangelio. ideo nunc dicit, *recepiſtis*, in quo verbo epitaſis eſt hujus iterationis.

¶ εἰ) Hoc magis poſitivum, quam ἐὰν, v. 8.

¶ ὑμᾶς εὐαγγελίζεται, *vos evangelio inſtruit*) Hic *vos* ante verbum *evangelizare* ponitur, verſu 8 poſtpoſitum; emphaſeos cauſa. neque nullum in caſu diſcrimen eſt: *evangelium prædicavimus vobis*, habet dativum commodi; *evangelio aliquem inſtruere*, convenit inſultationi falſorum doctorum.

10 ἄρτι γὰρ, *nunc enim*) Cauſa, cur etiam *nunc* tam aſſeveranter ſcribat. *nunc* repetitur ex v. 9.

¶ ἀνθρώπους, *homines*) Hoc ſine articulo: at mox, τὸν θεὸν *Deum*, cum articulo. Dei ſolius habenda eſt ratio.

¶ πείθω) πείθω τινὰ fere idem, ac mox ἀρέσκω, *placere quæro alicui*. πείθειν τινὰ, conſenſum alicujus aut veniam impetrare. Plato de Leg. lib. 10 init. conf. 2 Cor. V. 11 not.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) Antitheton: *Chriſti*.

¶ ἔτι, *adhuc*) Senſus: neque antea quæſivi, neque *adhuc* placere hominibus quæro. Conf. *adhuc*, c. V. 11. Particulæ temporis præſentis, ἄρτι *nunc* & ἔτι *adhuc*, refutant ſermones ejus, qui Galatas turbabat: contradiſtinguunt hoc loco tempus præſens ſuperiori tempori, non phariſaico, ſed item apoſtolico. De phariſaico neque negat Paulus h. l. neque ait. Paulus non multo ante circumciderat v. gr. Timotheum. Id in vim conſequentiæ apud Galatas ei vertere volebant.

¶ ἀνθρώποις, *hominibus*) Nam hominum ſenſus a Deo & Chriſto abhorret. hinc *ſeculi malignitas*. v. 4.

¶ ἤρεσκον, *placerem*) ἀρέσκω, quæro placere. Rom. VIII. 8 not. Cui autem quisque placere quærit, vel non quærit, ei fere aut placet aut non placet.

¶ Χριστοῦ, *Chriſti*) cui placere quæro, ut *ſervum* decet. Tit. II. 9.

11 ἀδελφοὶ, *fratres*) Nunc demum *fratres* appellat.

¶ κατὰ, *ſecundum*) κατὰ complectitur vim præpoſitionum ἀπὸ, διὰ & παρὰ, v. 1. 12. Non eſt humani cenſus evangelium meum.

12 παρέλαβον, *accepi*) Diff. a *doctus ſum*. nam alterum fit ſine labore, alterum cum labore diſcendi.

¶ δι' ἀποκαλύψεως, *per revelationem*) ſcil. *accepi*.

13 ἠκούσατε, *audiviſtis*) antequam ad vos veni.

¶ ποτὲ, *aliquando*) quo tempore Paulus minime cupidus fuerat evangelii colendi.

¶ ἐπόρθουν, *vaſtabam*) Hoc plane contrarium *ædificationi* notat.

14 προέκοπτον, *proficiebam*) in factis ipſis.

¶ συνηλικιώτας, *coætaneos*) vegetos tum.

¶ πατρικῶν μου, *patriarum mearum*) cariſſimarum, ut ſi me ſolo patrono niterentur. Mimeſis.

15 εὐ-

15 εὐδόκησεν, *beneplacitum habuit*) *Beneplacitum* divinum eſt ſummum, ubi quisque de ſuæ ſalutis cauſis quærit. Nil meritis tribuit Paulus: mox addit, *ex utero.* conf. Rom. IX. 11.

¶ ὁ ἀφορίσας με, *qui ſeparavit me*) ut hoc *beneplacitum* mihi præſtaret.

¶ ἐκ κοιλίας μητρός μου, *ex utero matris meæ*) Ier. I. 5.

16 ἀποκαλύψαι, *revelare*) Conſtr. cum *beneplacitum habuit.* Inſigne verbum.

¶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ, *filium ſuum*) c. II. 20.

¶ ἐν ἐμοὶ) *in me*, non modo, *per me.* id enim demum conſequens. Revelatus erat antea filius Dei, nunc revelabatur etiam *in Paulo*, quod ad Paulum attinet, i. e. Paulo. Sic *in* mox hoc verſu & v. 24.

¶ ἐν τοῖς ἔθνεσιν, *in gentibus*) quarum vocatio in multis meæ reſpondet. Eo minus opus erat, Hieroſolyma petere.

¶ εὐθέως, *ſtatim*) Cohæret maxime cum ἀπῆλθον *abii.* Notatur ſubita habilitas apoſtoli. Act IX. 20: *ſtatim prædicabat.* Hieronymus conſtruit: *ut evangelizem continuo.*

¶ οὐ προσανεθέμην) *non retuli* ad carnem & ſanguinem, conſulendi cauſa. Idem verbum, & ἀνεθέμην, c. II. 6. 2. Lexica (quæ vide) nullam verbi compoſiti & decompoſiti differentiam tradunt: ſed apoſtolus videtur conſiderate diſtinxiſſe, ut πρὸς valeat *præter*, *ultra.* i. e. ſatis mihi fuit divina revelatio.

¶ σαρκὶ καὶ αἵματι, *carni & ſanguini*) i. e. homini, vel, hominibus. c. II. 6. conf. Matth. XVI. 17 not.

17 οὐδὲ ἀνῆλθον) *neque aſcendi.* ſic, ἀνῆλθε, Ioh. VI 3.

¶ ἱεροσόλυμα, *Hieroſolyma*) ſedem apoſtolorum.

¶ ἀραβίαν, *Arabiam*) regionem *gentium.*

¶ πάλιν ὑπέστρεψα, *iterum reverſus ſum*) Paulus hîc Damaſcenum iter, in quo converſus erat, ut notum præſupponit.

¶ δαμασκὸν, *Damaſcum*) Syriæ. Non datur alia *Damaſcus*, niſi Syriæ. Sed *Syriæ* mentionem addidi, quia antea de *Arabia* &c. ſermo erat.

18 τρία, *tres*) editis documentis muneris apoſtolici.

¶ ἱστορῆσαι) Grave verbum, ut de re magna. Non dixit ἰδεῖν, ſed ἱστορῆσαι. ὅπερ (inquit Chrys.) οἱ τὰς μεγάλας πόλεις καὶ λαμπρὰς καταμανθάνοντες λέγουσι. Solonem Plutarchus aliosque reponit multos, qui πολυπειρίας ἕνεκα καὶ ἱστορίας peregrinati ſunt. Iulianus, magos conſulturus in urbibus Græciæ, eundi cauſam obtendit καθ' ἱστορίαν τῆς ἑλλάδος καὶ τῶν ἐκεῖσε παιδευτηρίων. Greg. Naz. Or. 4. *Creſoli.* theat. rhet. p. 163.

¶ πέτρον, *Petrum*) Hunc ergo Paulus ceteris antetulit. c. II. 7.

¶ δεκαπέντε, *quindecim*) Tantillo tempore, inquit Paulus, Petrus me non potuiſſet apoſtolum facere.

19 τὸν ἀδελφὸν τοῦ κυρίου, *fratrem Domini*) Ieſu conſobrinum. Non alius Iacobus frater Domini, atque apoſtolus.

20 ἰδοὺ, *ecce*) ſcil. ἐστὶ, *eſt.* nam ὅτι, *quod.*

21 ἦλθον, *veni*) cum evangelio. v. 23.

22 τῆς ἰουδαίας, *Iudææ*) extra Ieruſalem.

23 ὁ διώκων, *perſequens*) Hoc nomine notiſſimus fuerat: neque tam celebre ipſum nomen Sauli, quam perſecutoris.

24 ἐδόξαζον, *glorificabant*) Atque hodie eccleſia Deum glorificat *in Paulo.*

ἐν

¶ ἐν ἐμοὶ) *in me.* conf. not. ad v. 16. Glorificarant Deum antea; nunc glorificabant etiam Pauli *cauſa.*

CAP. II.

1 Διὰ, *per*) interjectis XIV annis, inter duo itinera Hieroſolymitana.

2 κατὰ ἀποκάλυψιν, *ſecundum revelationem*) Paulo, revelationes habenti, non opus erat, diſcere ex hominibus. Hæc revelatio ei magna de cauſa obtigerat.

¶ ἀνεθέμην) *propoſui*, ut ſolent æquales; non ut confirmarent me, ſed ut alios. Act. XV. 2.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Hieroſolymitanis. Id tractatur v. 3 ſ.

¶ κατ' ἰδίαν) *ſeorſum.* non omnes capiebant.

¶ τοῖς δοκοῦσι, *iis, qui magni fiebant*) Antitheton ad Paulum, qui minus agnoſcebatur. conf. 2 Cor. XI. 5. Heſychius, δοκοῦντες, οἱ ἔνδοξοι. Id tractatur v. 6 ſ.

¶ μήπως, *ne*) Hoc pendet a *propoſui.* In vanum currerem, inquit, aut cucurriſſem, ſi circumciſio judicata fuiſſet neceſſaria.

¶ τρέχω, *curram*) cum celeri victoria evangelii.

3 οὐδὲ) *Ne* Titi *quidem*, qui mecum erat, circumcidendi neceſſitatem nobis imponi paſſi ſumus.

4 διὰ δὲ) Id *vero*, de Tito, factum eſt *propter* &c. δὲ, *vero*, particula, declarat & intendit.

¶ παρεισάκτους) Hîc & in παρεισῆλθον παρὰ notat *præter*, *ſub.*

¶ ψευδαδέλφους, *falſos fratres*) Majorem eorum, qui profeſſi Iudæi erant, rationem habuerat in Timotheo. Act. XVI. 3.

¶ οἵτινες, *qui*) Conf. Act. XV. 1. 24.

¶ κατασκοπῆσαι) *explorare*, & peſſundare.

5 τῇ ὑποταγῇ, *ſubjectione*) Limitat. *Amore*, libenter ceſſiſſemus.

¶ ἡ ἀλήθεια) *veritas evangelii*, evangelium genuinum; non alterum, c. I. 6. quod ſubſtituere conabantur *fratres non genuini.* Eadem locutio, v. 14. Col. I. 5. Veritas, præciſa, rigida: nil ſuum deſerit, nil alienum admittit.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Græcos. Veſtra cauſa defendimus, quæ vos repudiatis.

6 ἀπὸ) Subaudi οἱ, οἱ ἀπὸ κτλ. & conſtrue, οὐδέν μοι διαφέρει, ὁποῖοί ποτε ἦσαν ἀπὸ κτλ. *nil mea intereſt, quales tandem fuerint illi ex inſignioribus.* Pariter præpoſitio poſita, omiſſo articulo, Marc. V. 35. Luc. XI. 49. Non tantum tres, Iacobus, Petrus & Iohannes, erant δοκοῦντες· ideo dicit ἀπὸ τῶν. οἱ δοκοῦντες, οἱ ὑπὲρ λίαν ἀπόστολοι. 2 Cor. XI. 5.

¶ εἶναί τι) *eſſe aliquid*, apud eos, qui Paulum non ita æſtimabant.

¶ ὁποῖοί ποτε) *qualeſcunque.* ποτὲ enclitica h. l. eſt, non adverbium temporis.

¶ θεὸς, *Deus*) Dei judicium ſequebatur Paulus. Auctoritatem divinam aſſerit; non deprimit apoſtolicam.

¶ γὰρ, *enim*) Ætiologia non rei, ſed ſermonis. Præfationem aliquam modo poſuit Paulus; nunc innuit, cur ea præfatione uſus ſit, & rem ipſam proponit. Simile *enim*, c. VI. 7. Præfatur, ſe non pendere ex conſenſu aliorum: deinde tamen conſenſum illum oſtendit.

¶ οὐδὲν προσανέθεντο) *nil* ad me *retulerunt.* i. e. nil in mea doctrina reprehenderunt.

derunt. Sæpe qui vult reprehendere aut monere, id modeſte facit per ſpeciem communicationis. Nulla tali ratione uſi ſunt *anteceſſores*, (ſic Tertullianus appellat τὰς δοκοῦντας,) erga Paulum. Ego illis ἀνεθέμην, v. 2. illi nil προσανέθεντο, nil habuere, quod adderent.

7 ἰδόντες) *videntes*, ab ipſo effectu, quem eis demonſtravi. v. 8. Act. XV. 12.

¶ τῆς ἀκροβυστίας, *præputii*) i. e. gentium, citra circumciſionem ad fidem perducendarum.

8 εἰς τὰ ἔθνη, *in gentes*) i. e. in apoſtolatum gentium.

9 γνόντες, *cognoſcentes*) me audito & viſo.

¶ δοθεῖσαν, *datam*) conf. de Paulo, 2 Petr. III. 15.

¶ ἰάκωβος, *Iacobus*) Hic primo loco ponitur, quia maxime manebat Hieroſolymis, vel etiam quia maxime agebat in hac re, Paulusque videri potuiſſet magis ab Iacobo, quam a Petro, magis a Petro, quam ab Iohanne abhorrere. Etenim ex multis rebus intelligi poteſt, Iacobum & Paulum, nec non Petrum & Paulum &c. in ſua natura & in ipſius animæ affectu habuiſſe, quî alter erga alterum, cum ſui abnegatione, amorem & tolerantiam exerceret, ſalva veritate omnibus agnita. Hinc fit, ut non facile & Iacobum & Paulum æque capiat unus idemque homo aut cœtus. Luthero hoc excidit, ut Iacobi epiſtolam diceret ſtramineam: quod qui exagitant, viderint, quid monſtri ipſi adverſus Paulum alant. Vnum caput, unus Sol Chriſtus eſt: maximi apoſtoli, membra erant; neque hi ſinguli, omnes Solis illius radios æque exceperunt, ſed univerſi Chriſtum in apoſtolatu retulere. Conf. de varietate illorum Ap. XXI. 14. 19 ſ. Divinituſque ita gubernata res eſt, ut Iacobus, legis retinentior, Iudæis; Paulus, nunquam ceterorum odore imbutus, ac fidei libertatiſque ſtudioſior, gentibus prædicaret: & ut quisque ad clima ſibi aſſignatum characterem & dotes afferret quam aptiſſimas.

¶ κηφᾶς, *Cephas*) Hoc neſcio quomodo auguſtius ſonat, quam *Petrus*. Si Petrus illum primatum, qui ei poſtea tributus eſt ab hominibus, jam tum habuiſſet; maxima Paulo fuiſſet cauſa, primatum illum hìc commemorandi, aut Petrum certe eximio loco nominandi.

¶ στῦλοι) Hoc Hebræo עמוד reſpondet. Prov. IX. 1 & paſſim.

¶ δεξιὰς ἔδωκαν) Sic, δῶμεν δεξιὰν, *pacem faciamus*. 1 Macc. VI. 58 &c.

¶ κοινωνίας) *communionis*, quæ collegarum eſt.

¶ ἵνα, *ut*) ſcil. iremus, cum evangelio.

¶ εἰς τὰ ἔθνη, *in gentes*) præcipue. Nam Paulus etiam Iudæos, Petrus & Iohannes etiam gentes docuere: ſed ille extra Iudæam cucurrit; hi in Iudæa, dum ea fuit, ſubſtiterant. Petrus ſi Romam venit, certe fixam ibi ſedem non habuit.

10 τῶν πτωχῶν, *pauperum*) ex Iudæis.

¶ μνημονεύωμεν, *meminerimus*) Antecedens pro conſequente. nam *ſtuduit* Paulus non modo *meminiſſe*, ſed *ſublevare*.

¶ ἐσπούδασα, *ſtudui*) etiam apud Galatas. 1 Cor. XVI. 1. Paulus non abjecit *ſtudium* bonorum operum.

11 ὅτε, *quum*) Ad ſumma venit argumentum. Paulus ipſum Petrum reprehendit: ergo non debet homini doctrinam ſuam.

¶ ἀντιόχειαν, *Antiochiam*) arcem tum eccleſiæ ex gentibus.

¶ κατὰ πρόσωπον) *coram.* (conf. v. 14, *coram omnibus.*) Sic LXX, 1 Reg. I. 23. bis: 1 Chron. XXVIII. 8. Ps. L. 21. Dan. XI. 16 &c. Infra, κατὰ, c. III. 1.

¶ ἀντέστην, *reſtiti*) Rigidum verbum.

¶ κατεγνωσμένος) κατακεκριμένος, *condemnatus*, propter actiones contrarias, quarum altera alteram condemnabat. v. ſ. coll. v. 18. Participium habet vim reciprocam. Suo enim ipſe judicio, ſua ſe praxi condemnaverat Petrus.

12 συνήσθιεν) *una edebat*, nobiſcum, cum gentibus.

¶ ὑπέστελλε, *ſubducebat*) paulatim.

¶ ἀφώριζεν, *ſeparabat*) plane.

¶ φοβούμενος, *timens*) Timor hominum, multum obeſt.

13 οἱ λοιποὶ) *ceteri*, credentes.

¶ καὶ) *etiam* Barnabas, quem minime cenſeres id facturum.

¶ συναπήχθη, *una abductus eſt*) Vis exempli frequentis.

14 εἶδον, *vidi*) Beata animadverſio.

¶ ὀρθοποδοῦσι) *recto* & aperto *gradu incedunt*, ad canonem: c. VI. 16. in via recta, vel potius corpore erecto, ut opponatur claudicationi, & prævaricationi proprie dictæ. Innuitur rectitudo pedum. Græci dicunt etiam ὀρθοβατεῖν, ὀρθοδρομεῖν.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelii*) Namque evangelium docet, cum redemtione per mortem Chriſti non conſtare juſtitiam ex legis operibus & obſervationem neceſſariam legis ceremonialis.

¶ εἶπον, *dixi*) Vnus Paulus rem ſuſtinuit, ſine ſociis, hoc loco, contra judaiſmum: deinde etiam contra ethniciſmum. 2 Tim. IV. 16 ſ.

¶ τῷ) Auctores rei peti debent.

¶ ἔμπροσθεν πάντων, *coram omnibus*) 1 Tim. V. 20.

¶ εἰ σὺ, *ſi tu*) In hoc elencho Paulus Petro in memoriam redigit elenchum Petri ad Phariſæos, Act. XV. 10 ſ. Incipit hîc propoſitio bimembris, cujus pars prior, *ſi tu* &c. tractatur v. 15 ſ. altera, *quid gentes* &c. tractatur v. 17 ſ.

¶ ἰουδαῖος ὑπάρχων, *Iudæus cum ſis*) eoque propinquior legi.

¶ ἐθνικῶς ζῇς, *ethnice vivis*) Sic Paulus loquitur κατ' ἄνθρωπον. nam Petrus priorem agendi modum retractans pro *ethnico* declaravit, cum in ſe eſſet rectus. Demta hac figura, propoſitio ipſa, non vivendum jam eſſe judaice, tractatur mox.

¶ τὰ ἔθνη, *gentes*) lege ſolutas.

¶ ἀναγκάζεις, *cogis*) facto tuo. *Neceſſum* habuiſſent gentes aut ſequi Iudaicum ritum, aut carere communione eccleſiæ.

¶ ἰουδαΐζειν, *judaizare*) Quod antea fuerat obedientia erga legem, nunc eſt merus Iudaiſmus.

15 ἡμεῖς, *nos*) Paulus, Petri perſonæ parcens, miſſa ſecunda ſingulari tranſit ad primam pluralem; inde ad primam ſingularem, figurate, v. 18. inde proprie, *ego*, v. 19 ſ. Nos, quamvis natura Iudæi, & non ex gentibus peccatores, ſcil. *fuimus*: coll. præt. *ſcientes - credidimus*. Hoc *nos*, interjecta per parentheſin ætiologia, reaſſumitur verſu ſeq. cum epitaſi, & pertingit ad *credidimus*.

¶ φύσει, *natura*) non modo proſelyti.

¶ οὐκ ἐξ ἐθνῶν ἁμαρτωλοὶ, *non ex gentibus peccatores*) Paulus ut rem confeſſam pronunciat, gentes, quæ legem ne habebant

bebant quidem, eſſe peccatores, quum Iudæi e contrario legem vel etiam opera haberent, Tit. III. 5. Inde obiter concedit, nonniſi in Chriſto Iudæos cum illis communionem habere poſſe; præcipue autem juſtificationem gentium, per fidem, ut confeſſam pronunciat; eandemque etiam de Iudæis infert. Huc refer, *peccatores*, v. 17 not.

16 εἰδότες, *ſcientes*) i. e. quoniam cognovimus.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) quivis, Iudæus, Græcus.

¶ ἐξ ἔργων νόμου, *ex operibus legis*) Galatiſmi ſectatores, ex ipſius legis moralis natura ac fine haud perſpecta & ſiniſtre accepta, legem ceremonialem obnixe tuebantur: & diſcrimen legis ceremonialis & moralis aut nullum aut exiguum agnoſcentes, uno utramque *legis* vocabulo comprehendebant, adeoque in totius legis obſervatione juſtificari quærebant. Pariter igitur apoſtolus eos refutans, uno utramque vocabulo comprehendit, aut ubi legis vocabulo ſtrictius utitur, ipſam legem moralem innuit; legem ceremonialem aliter appellat, elementa &c. Controverſiæ autem ſtatus magis in oculos incurrit, quatenus ea erat de lege ceremoniali, quam quatenus erat eadem de lege morali: materia quippe illius, circa tempora, præputium, cibos &c. verſantis, in oculos magis incurrebat, quam hujus: & abrogatio illius, ex toto facta, magis conſpicua erat, quam hujus, ſecundum quid facta. Sic fit, ut argumenta quædam contra juſtificationem ex lege ceremoniali particulariter militent; plura tamen contra juſtificationem ex lege univerſa, etiam morali. Totum patet lucidius ex œconomia epiſtolæ ad Galatas. nam c. I & II apoſtolus ſe demonſtrat divinitus miſſum & doctum, ceteriſque apoſtolis nullatenus inferiorem, uti Collationes Irenicæ, imo etiam polemicæ, cum illis, ipſoque cum Petro habitæ, evincant. Capite III eſt tractatio de lege morali. unde c. IV. 1-11 argumenta de lege ceremoniali deducuntur, &, interjecta allegoria ad utramque ſpectante, capite V ſpeciatim de circumciſione agitur. Summa: e diametro inter ſe opponuntur, Moſes & Ieſus Chriſtus: lex & promiſſio: facere & credere: opera & fides: merces & donum: maledictio & benedictio. Decalogusque aut a Paulo plane intactus relinquitur, aut ſub legis vocabulo continetur: imo decalogus ea proprie lex eſt, quæ, juſtificare negata, tamen per fidem ſtabilitur: nam ſane lex ceremonialis *aboletur*; Rom. III. 31. *Sina* autem, Gal. IV. 24, multo magis ob decalogum, quam ob legem ceremonialem, celebratur. Neque per ſe intolerabile jugum erat lex ceremonialis, ſed robur ex morali habuit. Act. XV. Itaque lex moralis eſt *legalior*, ut ita dicam, quam ceremonialis, quæ ſimul erat quaſi evangelium elementare & præliminare. Vid. etiam Rom. III. 20 not.

¶ ἐὰν μὴ, *ſi non*) Particula reſolvenda in ἀλλὰ, *ſed*, ſed majore vi. Non juſtificatur homo ex legis operibus, neque adeo ulla alia ratione, niſi per fidem. Eadem mox vis particulæ & *non*.

¶ διὰ, *per*) *Per*, de gentibus: *ex*; mox, de Iudæis. Rom. III. 30 not.

¶ Ἰησοῦ Χριστοῦ, *Ieſu Chriſti*) i. e. *in Chriſtum Ieſum*; ut ſequitur mox, tranſpoſitis nominibus. Gentibus nomen *Ieſu*, Iudæis nomen *Chriſti* prius innotuit. Quare non ſemper promiſcuus eſt ordo, ubi utrumque nomen, ut hic, ponitur. Rom. XV. 5 ſ. 1 Tim. I. 15 ſ. II. 5. VI. 13. 14. 2 Tim. I. 9 ſ. nott. Et fere in ſermone

mone ſolenniori dicitur, *Chriſtus Ieſus*: in communiori, *Ieſus Chriſtus*.

¶ καὶ ἡμεῖς) *nos quoque* ipſi; quanto magis gentes.

¶ ἐπιστεύσαμεν) *credidimus*; i. e. pridem credere cœpimus.

¶ διότι, *propterea quod*) Probatur conſequentia ad Iudæos.

17 εἰ δὲ, *ſi vero*) Quum Petrus communitatem victus cum gentibus cœptam, ſubducto ſe ipſo, retractavit, tantundem id fuit, ac ſi ſe communitate illa *peccatorem ethnicum* egiſſe dixiſſet. Neceſſitudinem autem cum gentibus, cujus cauſa recte cum illis comederat, conciliarat Chriſtus. Quare ſi Petrus cum illis comedendo peccavit, conſequens erit, illius *peccati miniſtrum* fuiſſe Chriſtum. Ab hujus conſequentis inconvenientia ſic abhorret Paulus, ut non modo ſubjiciat, *abſit*, ſed ſtatim in eo exprimendo ſermonem molliat per interrogationem, adhibito etiam verbo, διάκονος, *miniſter*, ad indignitatem hoc loco notandam aptiſſimo. Culpa nulla Chriſti eſt, gentibus juſtitiam & ſanctitatem conferentis; ſed eſt tota ejus, qui ſeparationem a gentibus, poſtquam ad Chriſtum converſæ ſunt, *inſtaurat*. v. ſeq.

¶ ζητοῦντες) *quærentes*, inde a ſuſcepta fide, & libertate a lege. Hoc *quærere* exprimitur verſu præc. Eſtque nervoſum antitheton, *quærentes - inventi ſumus*.

¶ εὑρέθημεν, *inventi ſumus*) nunc, poſtliminio.

¶ καὶ αὐτοὶ) *ipſi quoque*, noſtra ſponte.

¶ Χριστὸς, *Chriſtus*) *in quo* tamen quærimus juſtificari.

18 κατέλυσα, *deſtruxi*) per fidem Chriſti.

¶ πάλιν οἰκοδομῶ, *iterum ædifico*) per ſubjectionem erga legem.

¶ παραβάτην) *prævaricatorem*, transgreſſorem legis, dum ejus obſervator eſſe videor. Vocabulum horribile, legis ſtudioſioribus.

¶ συνίστημι, *commendo*) Petrus voluerat commendare ſe. v 12 fin. Ejus commendationis triſtem Paulus fructum hac mimeſi oſtendit.

19 ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Ætiologia ad μὴ γένοιτο, *abſit*. Chriſtus non eſt miniſter peccati & mortis, ſed Stator juſtitiæ & vitæ: in Ipſo totus ſum. Hæc ſumma ac medulla Chriſtianiſmi.

¶ διὰ νόμου νόμῳ) *per legem* fidei, *legi* operum. Rom. III. 27. Non ſum injurius in legem: lege nitor, non minus divina. Hoc quaſi per ænigma proponitur, & mox declaratur, deſcripta lege fidei. Quo ſenſu *prævaricator* dicitur, eo ſenſu *lex* dicitur, in ſermone de fide.

¶ ἀπέθανον, ἵνα θεῷ ζήσω) Rom. VII. 4. 6 not.

20 συνεσταύρωμαι, *una crucifixus ſum*) Cruce includitur mors, ut patet ex antitheto, *vivo*. conf. Phil. II. 8. De eadem communione, Phil. III. 10.

¶ ζῶ δὲ, *vivo vero*) ex illa morte.

¶ οὐκ ἔτι ἐγὼ) *non jam ego*, ut *Iudæus*. Col. III. 11.

21 οὐκ ἀθετῶ) *non aboleo*, ut faciunt Iudaizantes, ſed tota anima amplector.

¶ τὴν χάριν τοῦ θεοῦ, *gratiam Dei*) qua Chriſtus pro nobis mortuus eſt.

¶ εἰ γὰρ, *ſi enim*) Chriſtus eſt juſtitia noſtra per ſe; non quatenus legis juſtitiam implet in nobis. Id patet ex præſenti conſequentia Pauli.

¶ ἀπέθανεν, *mortuus eſt*) & ſic, *reſurrexit*. Nihil horum opus fuiſſet, ſi ex lege eſſet juſtitia.

CAP.

CAP. III.

1 Ω, *o*) Ex abrupto Galatas adoritur.

¶ ἀνόητοι γαλάται, *inſipientes Galatæ*) rem liquidiſſimam non aſſequentes aut retinentes. v. 3. Non appellat ἀγαπητὺς, *dilectos*; quia non erant amabiles, ſed reprehendendi: quanquam revera eos amabat.

¶ ἐβάσκανε, *faſcinavit*) Huic verbo, ſi illud, *non obedire veritati*, ſeponas, cohæret propius, quod ſequitur; nam *faſcino* impediuntur *oculi*.

¶ κατ' ὀφθαλμὺς, *ob oculos*) evidentiſſime.

¶ προεγράφη, *præſcriptus eſt*) προγράφεσθαι dicuntur, quæ publice ſcripta ante oculos omnium ponuntur, ut docet H. Valeſius, Not. in Harpocr. p. 116. Ita ſcriptus ſive pictus fuerat Ieſus Chriſtus ante oculos Galatarum per evangelium.

¶ ἐν ὑμῖν ἐσταυρωμένος, *in vobis crucifixus*) forma crucis ejus in corde veſtro per fidem expreſſa, ut jam vos etiam cum illo crucifigeremini, c. II. 20. IV. 19 not. præſertim in S. Cœna.

2 μόνον, *ſolum*) Grave argumentum.

¶ μαθεῖν, *diſcere*) quid ſentiatis vos. Aculeus: multa didiciſtis ex me; ego hoc ſolum volo a vobis diſcere.

¶ ἐξ ἔργων νόμυ, *ex operibus legis*) in quibus juſtitiam quæritis.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritum*) per chariſmata conſpicuum, v. 5. Marc. XVI. 17. Hebr. II. 4. Iuſtitiam comitatur donum Spiritus. v. 14. Eph. I. 13. Ideo ſæpe alterum pro altero ponitur. conf. not. ad Rom. VI. 18. Hoc argumentum repetitur verſu 5, & interjecto v. 3. 4 pondus additur. Porro Paulus in hac una ſua epiſtola, quum toties nominet Spiritum, tamen epitheton, *ſanctum*, ne ſemel quidem addit; id quod non temere feciſſe videtur. nempe epitheton illud eſt valde lætum; at hæc epiſtola, plane ſevera.

¶ ἢ, *an*) Duo directe oppoſita.

¶ ἐξ ἀκοῆς πίστεως, *ex auditu fidei*) Exquiſite ſic denotatur natura fidei, non operantis, ſed recipientis.

3 ὕτως ἀνόητοι, *adeo inſipientes*) ὕτως facit epitaſin. non modo picturam Chriſti evangelicam, ſed etiam donum Spiritûs negligitis, quod multo magis in ſenſum incurrebat. vid. ad 1 Cor. I. 6.

¶ ἐναρξάμενοι, *cum inceperitis*) Initio reſpondet progreſſus. Non datur juſtificatio ſecunda per opera legis.

¶ νῦν, *nunc*) quum magis magisque deberetis ſpirituales fieri, relicta carne.

¶ σαρκὶ, *carne*) Hebr. IX. 10. Sine dubio putarant Galatæ, ſe profundius in Spiritum ire. facile poteſt caro pro Spiritu, etiam a proficientibus, haberi, niſi maneant in fide pura.

¶ ἐπιτελεῖσθε, *conſummamini*) ad finem tendentes, carnem ſectamini. Omnia fine cenſentur & exitu.

4 ἐπάθετε) *paſſi eſtis*: dum patientiſſime (quæ patientia fructus eſt Spiritus) ſuſtinuiſtis pertuliſtisque me, quum vobis Chriſtum ejusque crucem ob oculos pingerem, v. 1 not. & in vos laborarem, infirmus carne, ut explicatius loquitur ex intervallo, c. IV. 11. (ubi repetitur vocula εἰκῆ, *fruſtra*) 13 ſeq. Non dicit, *feciſtis*, (coll. 2 Ioh. v. 8.) quia *operantes* hoc loco refutat: dicit autem, *paſſi eſtis*, valde *proprie*; nam *patitur*, qui paritur, c. IV. 19. nec non, qui currit: c. V. 7. & *appoſite*, ad indignitatem damni amplificandam. Non diſſimilis uſus hujus verbi, Amos VI. 6.

Zach. XI. 5. Interdum εὖ πάσχειν, ἀγαθὸν πάσχειν, eſt *beneficio affici*, Baruch VI. 33. Sed hæc quidem notio a Paulo non eſt adhibita.

¶ εἴγε καὶ εἰκῆ, *ſi tamen etiam fruſtra*) Eſt hæc quaſi correctio: non fruſtra paſſi tanta eſtis. nam Deus vobis Spiritum dedit, & operatus eſt virtutes in vobis. Conf. Hebr. X. 32.

5 ὁ ἐπιχορηγῶν - καὶ ἐνεργῶν) *qui præbebat - & operabatur.* Sic Chryſoſt. Etenim participium imperfecti temporis habetur in præſenti. ἐπὶ in priore participio vim habet: nam qui prædicat, χορηγεῖ. Deus ἐπιχορηγεῖ proprie.

¶ δυνάμεις, *virtutes*) miraculoſas.

¶ ἐξ, *ex*) ſubaudi, *fecit* id.

¶ ἐξ ἀκοῆς πίστεως, *ex auditu fidei*) Hoc cum verſu ſeq. propoſitionem conſtituit, & in καθὼς, *ſicut*, induit vim affirmativam.

6 ἀβραάμ, *Abraham*) Vid. Rom. IV. 3 not. Geneſis, armamentarium Pauli. v. 6. 8. 16. c. IV. 22. Recurrendum enim ad origines. Matth. XIX. 4.

7 γινώσκετε, *cognoſcite*) Imperativus, coll. 2 Tim. III. 1. Indicativum nec Galatarum tarditas æque ferebat, nec tractatio iniens.

¶ οἱ ἐκ πίστεως, *qui ex fide*) Nam Abraham credidit.

¶ οὗτοι) *hi* demum, excluſis ceteris Abrahamo natis.

¶ υἱοὶ, *filii*) v. 29.

8 προϊδοῦσα δὲ, *providens vero*) Δὲ, *vero*, ἐπιτατικὸν, vim argumenti extendit etiam ad *gentes*. τὸ *providens* innuit *præſcientiam* divinam, lege antiquiorem. Excellentia magna ſcripturæ ſacræ, quod omnia, quæ in controverſiam vocari poſſunt, in ea proviſa & deciſa ſunt, etiam verbis aptiſſimis.

¶ ἡ γραφὴ, *ſcriptura*) Sermo multipliciter conciſus, uti evolventi patebit: Deus eſt, qui hæc teſtatus eſt. Deus præſcivit, ſe cum gentibus ſic acturum. Deus ideo jam cum Abrahamo ſimili ratione egit. Deus etiam ſcripto id conſignari fecit. & quidem tum, cum ſcripto conſignaretur, adhuc futurum fuit. Hæc omnia continentur in illo *providens*--. Hæc omnia noſtro more loquendi non ſic breviter exprimi poſſent: alias obſcura haberentur. Sed facit id ardor pectoris apoſtolici, quod Spiritu plenum in unam eamque principalem rem intentum erat. Quæ *Abrahamo* dicta ſunt, *Moſis* tempore perſcripta ſunt.

¶ ἐκ πίστεως, *ex fide*) *non ex operibus.*

¶ δικαιοῖ, *juſtificat*) Præſens, reſpectu Pauli ſcribentis. ſic, *benedictionem habent.* v. 9.

¶ προευηγγελίσατο, *ante evangelizavit*) Verbum ad catachreſin accedens ſuaviſſime. Abrahamo *ante* tempora evangelii *evangelizatum* eſt. Evangelium lege antiquius.

¶ ἐνευλογηθήσονται) ונברכו Gen. XII. 3. inde expreſſius והתברכו Gen. XXII. 18. Ps. LXXII. 17. Mera benedictionis promiſſio; nil, operum. Porro juſtificatio & benedictio conjuncta ſunt. Simul ex forma Hebraici verbi patet natura fidei: *benedicent ſibi*, gratulabuntur ſibi de benedictione. Es. LXV. 16. coll. Deut. XXIX. 18.

¶ ἐν σοὶ, *in te*) ut in patre Meſſiæ: ergo multo magis in Meſſia. Gentes, ut credentes in Chriſtum, ſunt ſemen Abrahæ. Abrahamo ſemen prius, deinde benedictio promiſſa eſt. Adde not. ad v. 16.

9 οἱ ἐκ πίστεως) *qui ex fide* ſunt, omnes, & ſoli: ut patet ex oppoſito. v. ſeq.

¶ σὺν τῷ πιστῷ, *cum fideli*) Ipſi Abrahamo per fidem collata benedictio: *cum* quo, qui credunt, benedicti ſunt. Obſerva: nunc σὺν *cum* dicit, non ἐν *in*. *in te*, dictum, antequam natus eſt Chriſtus ex Abrahami ſemine; deinceps, *cum*, immo etiam antea. conf. *coheredes*. Hebr. XI. 9.

10 ὑπὸ κατάραν, *ſub maledictionem*) Sub, hîc & deinceps cum accuſativo magna vi ponitur. *maledictio* & *benedictio*, oppoſita.

¶ εἰσὶν, *ſunt*) Verbum hoc iteratur magna vi.

¶ γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Deut. XXVII. 26, ἐπικατάρατος πᾶς ἄνθρωπος, ὅστις οὐκ ἐμμένει πᾶσι τοῖς λόγοις τοῦ νόμου τούτου, ποιῆσαι αὐτούς. ubi πᾶς & πᾶσι non eſt in Hebræo, ſed in Samaritano. Requiritur obedientia perfecta, *in omnibus*, & perpetua, *permanet*. Hanc nemo præſtat.

¶ τοῖς γεγραμμένοις ἐν τῷ βιβλίῳ, *ſcriptis in libro*) Hoc addit Paulus paraphraſeos gratia.

11 ἐν νόμῳ, *in lege*) Preſſius urget Paulus rem, ne quis dicat: *Agnoſco, juſtitiam non eſſe ex operibus legis; ſed ea tamen ex ipſa lege eſt.* Multi nitebantur lege, quamvis eam non ſervarent. Rom. II. 17. 23. Reſpondet, eam nil juvare non facientes. v. 12.

¶ παρὰ τῷ θεῷ, *apud Deum*) quicquid ſit apud homines. Rom. IV. 2.

¶ δῆλον, ὅτι, *manifeſtum, quia*) Formula pertinet ad ea, quæ ſequuntur. 1 Tim. VI. 7. 1 Cor. XV. 27. Δηλονότι a Græcis adhibetur tanquam una vox, ut latinum *id eſt*. Quod attinet ad id, quod in lege nemo juſtificetur coram Deo, id ſane certum eſt & indubitatum, quod juſtus ex fide victurus ſit. Prius illud adhuc tanquam in dubio allegatur, poſterius vero eſt τὸ δῆλον, *manifeſtum*, per quod etiam prius illud extra dubium collocari debet.

¶ ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως, *juſtus ex fide*) Vid. Rom. I. 17.

¶ ζήσεται, *vivet*) Idem verbum, v. ſeq.

12 οὐκ ἔστιν ἐκ πίστεως, *non eſt ex fide*) non agit fidei partes: non dicit, *crede*, ſed, *fac*.

¶ ὁ ποιήσας αὐτὰ, *faciens illa*) Rom. X. 5.

13 Χριστὸς, *Chriſtus*) Chriſtus ſolus. Hoc ex abrupto, ſine conjunctione, cum indignatione quadam adverſus operarios legis, exclamat. Non diſſimile aſyndeton, Col. III. 4, ubi item de Chriſto.

¶ ἡμᾶς, *nos*) Iudæos præcipue preſſit maledictio: nam etiam benedictio propior illis erat. antitheton, *in gentes*. v. 14. conf. c. IV. 3. 6.

¶ ἐξηγόρασεν, *exemit*) *emtione* nos *inde* eruit, ubi tenebamur. Idem verbum, c. IV. 5.

¶ ἐκ τῆς κατάρας, *ex maledictione*) ſub qua ſunt, qui vel lege vel legis operibus nituntur.

¶ γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρα, *factus pro nobis maledictio*) Abſtractum nomen, non concretum, hîc ponitur. Quis auderet ſine blaſphemiæ metu ſic loqui, niſi apoſtolus præiret? *Maledictio* plus dicit, quam *anathema*, Rom. IX. 3. nam *maledictio* aliunde infligitur, anathema ultro incur-

incurritur. Pariter de Chriſto dictum, יכרת ἐξολοθρευθήσεται, Dan. IX. 26. coll. v. 24 cum annot. C. B. Michaëlis. Etiam ὑπὲρ *pro* hîc ſumma proprietate accipitur. nam *maledictio*, quæ nos eramus, factus eſt Chriſtus, vicem noſtram, ut nos eſſe deſineremus.

¶ γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Deut. XXI. 23, κεκατηραμένος ὑπὸ θεοῦ πᾶς κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου.

¶ ἐπὶ ξύλου, *in ligno*) inter cœlum & terram. Noſtra vernacula dicit *patibulum* Apoſtoli, dum de redemtione agunt, crucem potius, quam agonem in monte Oliveti commemorant. 1 Petr. II. 24. Niſi crucis ſupplicium pridem eſſet abrogatum, magis in oculos incurreret ſtupenda crucis Chriſti vis.

14 ἵνα· ἵνα· *ut*: *ut*) Prius *ut* reſpondet τῷ *factus &c.* poſterius reſpondet τῷ *nos exemit*. conf. *ut* geminatum, c. IV. 5 not.

¶ εἰς τὰ ἔθνη) *in gentes*, quæ procul erant. v. 8.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος, *promiſſionem Spiritus*) Luc. XXIV. 49 not.

¶ λάβωμεν, *acciperemus*) nos, Iudæi, benedictioni in Chriſto propinqui. Hoc verbo exprimitur natura fidei: promiſſio & fides, relata ſunt.

¶ διὰ τῆς πίστεως, *per fidem*) non ex operibus. nam fides ſolâ *promiſſione* nititur. *Spiritus ab extra in nobis excitat aliquam ſcintillam fidei, apprehendentem Chriſtum & etiam ipſum Spiritum, ut intra nos habitet.* Flacius.

15 ὅμως) *tamen*; etſi *hominis* tantummodo teſtamentum eſt, unde comparatio ſumitur.

¶ ἀνθρώπου, *hominis*) cujus inſtitutum ſervari, longe minus refert.

¶ κεκυρωμένην, *ſancitum*) quum ſemel omnia rata ſunt, v. gr. per mortem teſtatoris. Hebr. IX. 16. ſic, καὶ ἐκυρώθη ὁ ἀγρὸς, ויקם Gen. XXIII. 20.

¶ οὐδεὶς) *nemo*, ne auctor quidem ipſe, niſi cauſa nec opinata aut in animo ipſius aut extra incidat; (qualis cauſa Deo non poteſt occurrere:) nedum alter quiſpiam; cui alteri in apodoſi reſpondet lex. Conſideratur enim hîc lex ὁ νόμος quoque, ut alter quiſpiam a Dei promiſſione, quaſi per proſopopœiam, ſicuti opponuntur *peccatum & lex Deo*, Rom. VI. 13. VIII. 3. & *Mamonas*, quaſi herus, opponitur *Deo*: Matth. VI. 24. & *elementa mundi* comparantur cum *tutoribus*, & lex dicitur *pædagogus*: mox, v. 24. c. IV. 2. 3. Spectatur promiſſio, ut antiquior, & a Deo dicta: lex, ut recentior, & præſcindendo a Deo legiſlatore: quia promiſſio eſt magis propria Dei; lex, quaſi quiddam alienius. vid. v. 17 ſ. 21 ſ. nott.

¶ ἀθετεῖ ἢ ἐπιδιατάσσεται, *abrogat aut inſuper præcipit*) in toto vel in parte; abrogando, legata demendo, aut mandata & conditiones novas addendo. utrique verbo reſpondet, *irritum facit*, v. 17.

16 ἐῤῥέθησαν, *dictæ ſunt*) Grave verbum.

¶ αἱ ἐπαγγελίαι, *promiſſiones*) Plurale: promiſſio ſæpe repetita, eaque duplex, rerum terrenarum & cœleſtium; terræ Canaan, & mundi, & bonorum divinorum omnium. Rom. IV. 13. At lex ſemel data.

¶ καὶ, *&*) Gen. XIII. 15. XII. 7. XV. 18. XVII. 8.

¶ λέγει, *dicit*) Deus.

¶ ὡς ἐπὶ πολλῶν, *quaſi de multis*) quaſi aliud eſſet ſemen ante legem, aliud ſub lege.

¶ ὡς

¶ *ὡς ἐφ' ἑνὸς, tanquam de uno*) Vide, quanti ponderis concluſionem Paulus ex accidente Grammatico, numero, deducat: idque eo magis mirandum, quia זרע nunquam in plurali ponitur, niſi 1 Sam. VIII. 15, ubi tamen *agros*, non *ſemina* denotat. Videlicet in LXX int. magis apparet vis numeri ſingularis. Porro non ſtatuit hic Paulus, *ſemen* denotare unicam prolem, *ſemina* demum multam; nam ſemen in ſingulari ſæpiſſime multitudinem denotat: ſed hoc dicit, unum eſſe ſemen, i. e. unam poſteritatem, unam familiam, unum genus filiorum Abrahami, quibus omnibus per promiſſionem obtingat hereditas; non aliis per promiſſionem, aliis per legem. Rom. IV. 16. Bene autem diſcernenda eſt promiſſio benedictionis & promiſſio hereditatis mundi ſive terræ: in illa, non in hac, *ſeminis* appellatio *Chriſtum* ſpectat. Namque benedictio fit *in Abrahamo*, non per ſe, qui obiit ante gentes benedictionem aſſecutas; ſed quatenus habet ſemen: & fit *in ſemine Abrahami*, non quatenus ſemen illud eſt innumerabile; nam Abraham ipſe non benedixit, ſed benedictionem accepit; quanto minus poſteri ejus benedicere poſſunt, qui *cum* Illo benedictionem, per fidem, duntaxat accipiunt? Fit ergo benedictio in Chriſto, qui eſt Semen unum excellentiſſimum & exoptatiſſimum, per ſe benedicens. Sed tamen, quia cum hoc propinquitatem habet omnis poſteritas Abrahami; ideo communiter *in ſemine* Abrahami dicitur fieri benedictio, *ad gentes* vero pervenire. v. 14. Terræ autem atque adeo hereditatis promiſſio data eſt Abrahamo & ſemini ejus, i. e. poſteritati numeroſæ: v. 19. 22: non autem Chriſto, ſed *in Chriſtum.*

¶ *ὅς ἐστι χριστὸς, qui eſt Chriſtus*) ὅς, *qui* non refertur præciſe ad *ſemini*, ſed ad totum ſermonem præcedentem, hoc ſenſu: *id quod totum Deus dicit in Chriſtum.* nam Chriſtus promiſſiones omnes ſuſtinet. 2 Cor. I. 20. In Græco & Latino ſæpe genus pronominis reſpondet Subſtantivo ſubſequenti. Cic. *Ignes, quæ ſidera vocatis.*

17 *τοῦτο δὲ λέγω, hoc vero dico*) Oſtendit, quo pertineat ſimilitudo. v. 15.

¶ *διαθήκην*) Vocabulum hic paullo latiore, quam *teſtamenti* notione accipitur. nam ὁ διαθέμενος hic laudatur Deus *immortalis.* Et tamen huc magis congruit *teſtamenti* appellatio, (v. 18 fin.) quam *fœderis.* Conf. not. ad Matth. XXVI. 28.

¶ *προκεκυρωμένην, ante ſancitum*) Reſpondet, *ſancitam*, v. 15. ſed accedit πρὸ, *ante*, ob CCCCXXX annos illos. *Sancitum* eſt teſtamentum promiſſione ipſa, eaque iterata, & juramento, & quidem multis *ante* annis. cum hoc *ante* congruit ἔτι, v. 18.

¶ *μετὰ, poſt*) Dices: Epiſtola ad Hebræos, (c. VII. 28 not.) paſſim ea, quæ μετὰ *poſt legem* ſancita ſunt, legi præfert: quomodo hic id, *poſt quod* lex facta eſt, præfertur? Reſp. Illic ea notantur, in quibus veteri ſanctioni expreſſe derogabat nova: ſed promiſſioni, quæ hic urgetur, legem derogare, nec Abrahami, nec Moſis tempore additum eſt. Vtrimque præfertur τὸ ἀπ' ἀρχῆς, *id quod ab initio fuit.* conf. Matth. XIX. 8. Vbique Chriſtus prævalet.

¶ *ἔτη, annos*) Magnitudo intervalli auget promiſſionis auctoritatem.

¶ *γεγονὼς, facta*) Hoc quoque pertinet ad poſtponendam legem, & ad proſopopœiam ornandam. non dicit, *data*, quaſi lex fuiſſet, antequam data ſit: ne-

que addit, *a Deo*, ut de teſtamento dixerat. Alia ratio horum verborum, Ioh. I. 17.

¶ νόμος, *lex*) Caſu recto loquitur; ut certa ratione opponatur *Deus* promittens & *lex* non derogans. Et hujus antitheti cardo eſt proſopopœia ante notata.

¶ οὐκ ἀκυροῖ, *non irritum facit*) Metonymia conſequentis. i. e. lex non confert hereditatem.

¶ εἰς τὸ καταργῆσαι) *ad reddendam inanem* promiſſionem. Redditur autem inanis, ſi vis conferendæ hereditatis ab ea ad legem transfertur.

18 εἰ, *ſi*) Syllogiſmus conditionalis; cujus conſequente ſublato, tollitur antecedens: ut concluſio ſit, *ergo non ex lege eſt hereditas.*

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Hîc expreſſe promiſſio prædicatur de Deo.

19 τί οὖν ὁ νόμος;) Sunt, qui diſtinguant ſic: τί οὖν; ὁ νόμος κτλ. Et ſæpe quidem per ſe dicitur τί οὖν; interdum tamen producitur interrogatio. τί οὖν φημι; 1 Cor. X. 19. τί οὖν τὸ περισσὸν τοῦ ἰουδαίου; Rom. III. 1. *Quid ergo lex?* i. e. Diceret aliquis: ergone lex fruſtra data eſt?

¶ τῶν παραβάσεων χάριν, *tranſgreſſionum gratia*) ut agnoſcerentur & invaleſcerent. Notantur tranſgreſſiones non tam ante legem datam, Rom. V. 13, quam deinceps ab hominibus patratæ. Idem vocabulum, Rom. IV. 15 not. Idem pluralis, Hebr. IX. 15. Antitheton, *permanere*. v. 10. Res ipſa declaratur verſu 21 ſ. Omnia ſub peccatum concluſa.

¶ ἐτέθη) *poſita eſt*, inquit, non, *ſurrogata*. Multi habent προσετέθη· ſed ἐτέθη facilius ſtat cum verſu 15.

¶ ἔλθη, *veniret*) Conf. *veniret*, v. 23.

¶ τὸ σπέρμα, *ſemen*) fideles Novi Teſt. quibus obtingit promiſſionis impletio. v. 22.

¶ ᾧ ἐπήγγελται) *cui promiſſio facta eſt*: vel potius, *cui promiſit* Deus. conf. ἐπήγγελται, Rom. IV. 21. Hebr. XII. 26.

¶ διαταγεὶς, *diſpoſita*) non ἐπιδιαταγεὶς, coll. v. 15.

¶ δι' ἀγγέλων, ἐν χειρὶ μεσίτου, *per angelos, in manu mediatoris*) Dupliciter mediate. Pro Deo, angeli: Hebr. II. 2. mediator aliquis, pro populo. Angelis legem delegavit Deus, quaſi alienius quiddam & ſeverius: promiſſionem ſibi reſervavit, & ipſe pro ſua bonitate dedit ac diſpenſavit. Mediator erat Moſes: hinc frequens illud ביד משה *per Moſen.* Definitio mediatoris exſtat Deut. V. 5. Mediator Moſes, longe alius, atque Chriſtus. Ille arcet; hic adducit.

20 ὁ δὲ μεσίτης, *Mediator vero*) Articulus habet vim relativam. *Mediator ille*, Moſes, promiſſione longe ſerior, idemque ſeverus.

¶ ἑνὸς, *unius*) Medius terminus in ſyllogiſmo, cujus major propoſitio & minor exprimitur, concluſio ſubauditur. *Vnus non utitur mediatore illo*: (id eſt, quisquis eſt unus, is non, prius, ſine mediatore; deinde idem per mediatorem agit: neque poſtea ſe ſubtrahit, ut per mediatorem agat; nam familiaritas non ſolet decreſcere, ſed creſcere:) atqui *Deus eſt unus.* Ergo Deus, non, prius ſine mediatore, deinde per mediatorem, egit. Ergo is, cujus erat mediator, non eſt unus idemque cum Deo, ſed diverſus a Deo, nempe ὁ νόμος, *Lex.*

¶ ὁ δὲ θεὸς εἷς ἐστιν, *Deus autem unus eſt*) Non eſt alius Deus ante legem, alius deinceps: ſed unus idemque Deus. Ante

legem

legem egit ſine mediatore; ergo mediator Sinaiticus non eſt Dei, ſed legis; Dei autem, promiſſio. conf. de Dei unitate, eadem in re, Rom. III. 30, nec non 1 Tim. II. 5. Et pulcerrime aſſonat ad unitatem ſeminis ante legem & poſt legem unitas Dei ante legem & poſt legem. Sic infert Paulus ex ipſo modo legislationis, legem datam eſſe peccati cauſa: & ſic cohæret objectio nova, v. ſeq.

21 οὖν, *igitur*) Sic objici poſſit ex eo, quod lex dicatur data tranſgreſſionum cauſa. Reſpondet, legem non eſſe adverſus promiſſiones, reſponſionisque duæ ſunt ſententiæ. una: Lex per ſe, cum velit, non poteſt vitam promiſſam dare. v. 21. altera: veruntamen pædagogice adjuvit promiſſionem vitæ. v. 22-c. IV. 7. Prior ſententia hoc enthymemate (quale etiam v. 18.) probatur: Si lex poſſet vivificare, juſtitia foret ex lege. atqui juſtitia non eſt ex lege. ſubaudi, ergo lex non poteſt vivificare. Major eſt evidens. nam nonniſi juſtus vivet. v. 11. Minor, ſimulque ipſa illa altera ſententia, probatur verſu 22. idque per epanodon. nam ex his quatuor, *vivificare*, *juſtitia*, *peccatum*, *promiſſio*, primum & quartum, ſecundum & tertium inter ſe reſpiciunt.

¶ νόμος, *lex*) *Lex* dicitur, non, *Dei lex*; at *promiſſiones Dei*, non *promiſſiones* abſolute.

¶ εἰ γὰρ, *ſi enim*) Vis conditionalis non ſuper *data eſt* cadit; nam utique lex data eſt: ſed ſuper *potens*.

¶ ὁ δυνάμενος, *potens*) Articulus demonſtrat emphaſin in δύναμαι. Lex vellet, v. 12. nam *vivet* ait: ſed non poteſt.

¶ ζωοποιῆσαι, *vivificare*) Hoc verbo præſupponitur *mors* peccatori intentata, adeoque oratio fit valde evidens. Lex vitam offert, ſub conditione: v. 12. ſed non confert; quia non poteſt infirmata per peccatum.

¶ ὄντως, *revera*) non ſolum opinione operariorum. Res agitur ſeria, quamlibet nunc impoſſibilis legi.

¶ ἡ δικαιοσύνη, *juſtitia*) Nam juſtitia eſt vitæ fundamentum. Antitheton, *peccatum*. v. 22.

22 ἀλλὰ, *ſed*) Tantum abeſt, ut ex lege ſit juſtitia, ut potius ex lege ſit agnitio peccati.

¶ συνέκλεισεν, *concluſit*) peccatores antea ſecuros comprehendit & concluſit omnes ſimul. conf. *concluſerunt*, Luc. V. 6.

¶ ἡ γραφὴ, *ſcriptura*) Scriptura, non Deus, dicitur omnia ſub peccatum concluſiſſe; quum tamen ejuſmodi concluſio adſcribatur Deo alibi. Rom. XI. 32. Notanter porro dicit, *ſcriptura*, non, *lex*. Non tum, quum promiſſio, ſed tum, quum lex dabatur, ſcribi cœptum eſt. nam Deus etiam ſine ſcripto ſtat promiſſis: ſed peccatoris perfidiam per literam redargui opus fuit. Porro ſubſequenti quoque commate, *ut &c.* tangit Paulus quiddam, quod legis, non ſcripturæ, ſphæram excedit.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) non modo *omnes*, ſed etiam *omnia*, quæ illi ſunt & habent.

23 τὴν πίστιν, *fidem*) *Ieſu Chriſti*) ſic v. ſeqq.

¶ ἐφρουρούμεθα συγκεκλεισμένοι, *cuſtodiebamur concluſi*) Eleganter hæc duo verba disjungunt legem & fidem. Incluſionis conſequens, cuſtodia. Sap. XVII. 16, ἐφρουρεῖτο εἰς τὴν ἀσίδηρον εἱρκτὴν κατακλεισθείς.

¶ συγκεκλεισμένοι εἰς) Sic LXX, συγκλείειν εἰς θάνατον κτλ. Ps. LXXVIII (LXXVII)

(LXXVII) 50. XXXI. 9. Amos I. 6. 9. Eſt autem locutio conciſa: concluſi adeoque reſervati atque adacti *ad fidem* &c. Polybius, εἰς αὐτὰς συνεκλείσθη τὰς ἐν τοῖς ἰδίοις οἰκέταις καὶ φίλοις ἐλπίδας. & ſic idem ſæpe. vide Raphelium. Irenæus, *In fidem adventus filii Dei concluduntur*. l. 3. c. 25.

24 παιδαγωγὸς, *pædagogus*) qui nos continuit in diſciplina, ne elaberemur. Tali egent νήπιοι, *infantes*. c. IV. 3. Proſopopœia, iterum, de lege.

26 υἱοὶ) *filii*, emancipati; remoto cuſtode.

27 χριστὸν ἐνεδύσασθε, *Chriſtum induiſtis*) Chriſtus vobis eſt toga virilis. Non jam cenſemini eo, quod fuiſtis; æque eſtis in Chriſto, & Chriſti. v. ſeqq. Chriſtus eſt Filius Dei, & vos in illo eſtis filii Dei. Tho. Gatakerus: *Si quis Chriſtiani definitionem me poſcat, ei ego nullam iſta promtius darem: Chriſtianus is eſt, qui Chriſtum induit*. l. 1 miſc. c. 9.

28 οὐκ ἔνι, *non eſt*) Antea erant hæ differentiæ; nunc exſpirant, una cum ſuis cauſis & ſignis. ἔνι pro ἔνεστι, cum præpoſitione, cui mox reſpondet ἐν.

¶ Ἰουδαῖος κτλ. *Iudæus &c.*) Col. III. 11 not.

¶ ἄρσεν καὶ θῆλυ, *maſculus & femina*) In circumciſione erat *maſculus*. nam ſexus ſequior, per quem tranſgreſſio incepit, expers erat.

¶ εἷς, *unus*) homo novus, Chriſtum indutus. Eph. II. 15.

¶ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, *in Chriſto Ieſu*) Conſtr. cum *unus*.

29 ἄρα, *ergo*) Chriſtus totam Abrahami poſteritatem ſanctificat.

¶ ἐπαγγελίαν, *promiſſionem*) Abrahamo datam.

CAP. IV.

1 Λέγω δὲ, *dico vero*) Declarat, quod c. III. 24 dixit de pædagogo.

¶ ὁ κληρονόμος, *heres*) Hæc appellatio repetitur ex c. III. 29.

¶ νήπιος) *infans*, minorennis.

¶ οὐδὲν διαφέρει δούλου, *nihil differt a ſervo*) quia non eſt ſui arbitrii, in actionibus & contractibus.

¶ πάντων, *omnium*) eorum, quæ ad hereditatem ſpectant.

2 ἐπιτρόπους) *tutores* heredis.

¶ οἰκονόμους) *curatores* bonorum.

3 ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου, *ſub elementa mundi*) Στοιχεῖον, *elementum*, primum quiddam, ex quo cetera oriuntur & conſtituuntur: in univerſo, 2 Petr. III. 10 not. & in literis, Hebr. V. 12. (coll. στοιχείωσις, de fœtu, 2 Macc. VII. 22.) inde per metonymiam, *elementa mundi*, h. l. item, *infirma & egena elementa*, mox v. 9. i. e. rationes victus, in temporibus, v. 10. motu *elementorum*, i. e. ſolis & lunæ, definitis, item in cibo, potu, aliisque rebus ſublunaribus, materialibus & externis ſitæ. c. III. 28. Conf. Col. II. 8. 16. 20 ſs. *Tutores* dicuntur in concreto, *elementa* in abſtracto. His *mundanis* opponitur Filius Dei, cœlitus miſſus, & Spiritus Filii Dei. v. 4. 6.

¶ δεδουλωμένοι, *in ſervitutem redacti*) Reſp. *nihil differt a ſervo*. v. 1.

4 τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, *plenitudo temporis*) Reſp. *in quantum tempus & præfinitum* tempus. v. 1. 2. Suas etiam eccleſia ætates habet.

¶ ἐξαπέστειλεν, *emiſit*) ex cœlo, *a* ſeſe, ut promiſerat. Idem verbum repetitur v. 6. de Spiritu ſancto. Conf. Es. XLVIII. 16.

16, ubi Caſtellio & alii ſic interpretantur: *Dominus Iebovah miſit me ſuumque Spiritum.* Ante hanc *viſitationem* minori curæ Deo eſſe homines videbantur: Hebr. VIII. 9. deinde nova rerum facies exſtitit.

¶ τὸν υἱὸν αὐτῦ, *filium ſuum*) auctorem libertatis. αὐτῦ, ſenſu reciproco, *proprium.* Id quid ſit, ex ipſa ſerie hujus loci patet. nam prius *adoptionem*, deinde *Spiritum adoptionis* accepimus. Ergo Chriſtus ipſe non ideo demum eſt Filius Dei, quia a Patre miſſus & unctus eſt.

5 ἵνα τὺς κτλ. ἵνα τὴν, *ut - ut*) Anaphora. Prius *ut* refertur ad *factum ſub legem*: itaque alterum ad *natum ex muliere* ſpectat. Simillimus χιασμὸς, Eph. III. 16. V. 25 ſ. cum annott. Chriſtus ſimilitudine conditionis noſtræ, conditionem noſtram bonam fecit: ſimilitudine naturæ noſtræ nos Dei filios fecit. γενόμενον iteratur cum vi. potuerat γενέσθαι ἐκ γυναικὸς, & tamen non γενέσθαι ὑπὸ νόμον sed tamen ἐγένετο ἐκ γυναικὸς, ut *fieret ſub legem.* Prius γενόμενον, *factum*, addito ἐκ γυναικὸς, ſignificationem *natus* adſciſcit.

¶ ἐξαγοράσῃ, *eximeret*) ex ſervitute in libertatem.

¶ τὴν υἱοθεσίαν, *adoptionem*) *dignitatem filiorum*, qua gaudent majorennes, cum uſufructu hereditatis.

¶ ἀπολάβωμεν) *reciperemus.* ἀπὸ dicit convenientiam rei divinitus pridem deſtinatæ.

6 ὅτι, *quia*) *Filiorum ſtatum* ſequitur inhabitatio Spiritus ſancti, non hanc ille.

¶ ἐςὲ) *eſtis*; etiam vos, ex gentibus.

¶ υἱοὶ, *filii*) majorennes, ingenua libertate cum Patre agentes.

¶ ἀββᾶ ὁ πατὴρ, *Abba Pater*) Suaviter hic ponitur nomen Hebraicum: conf. Marc. XIV. 36. & idiomatis Hebraici Græcique conjunctio congruit cum Hebræorum & Græcorum uno clamore mixto. Hebræus dicit, *Abba*; Græcus, ὁ πατήρ. uterque ἀββᾶ ὁ πατήρ. conf. Ap. I. 7. Ita geminatur, *pax pax*, item pro Iudæis & Græcis, Es. LVII. 19. Neque tamen non ſinguli appellationem Patris geminant. Hæc teſſera filiorum in Novo Teſtamento. conf. Matth. VI. 9 not.

7 εἶ-υἱὸς, *es-filius*) Suaviter Paulus a plurali ad ſingularem tranſit: c. VI. 1. ſimulque hoc loco exprimitur reſponſum Dei paternum erga ſingulos, *Abba* in Spiritu clamantes.

¶ δῦλος, *ſervus*) more minorum.

¶ κληρονόμος) *heres*, actu.

8 τότε, *tum*) *quum eſſemus infantes.*

¶ ὐκ εἰδότες θεὸν, *non noſcentes Deum*) Status gentium miſerrimus.

¶ ἐδυλεύσατε, *ſerviiſtis*) ſervitute alia, ac Iudaica. v. 3. Non vero cultu deos non veros affeciſtis. Non aſſueveratis cultui Moſaico: eo magis mirandum, vos nunc eum affectare. Sine elementis illis ad veritatem perveniſtis: nunc demum illa ſequimini.

¶ τοῖς μὴ φύσει ὖσι θεοῖς) Sic LXX, τῷ μὴ ὄντι θεῷ, 2 Chron. XIII. 9.

9 γνόντες θεὸν, *noſcentes Deum*) Deum verum, qui Spiritus eſt. quo cognito, quum tamen elementa iſta ſectamini, idem eſt ac ſi magiſter velit ad tabellam abecedariam reverti.

¶ μᾶλλον, *potius*) Dei donum eſt. Is vos agnovit & ſuos filios eſſe declaravit. conf. Ex. XXXIII. 12. 17. *Potius* eſt, quod Dei eſt, ad ſalutem noſtram, quam quod noſtrum. conf. Phil. III. 12.

¶ πῶς, *quomodo*) Interrogatio admirabunda. c. I. 6, *miror*.

¶ πάλιν, *iterum*) ut olim ſerviimus nos.

¶ ἀσθενῆ καὶ πτωχὰ, *debilia & egena*) *Debilitas* oppoſita parrheſiæ filiali; *egeſtas*, opulentiæ hereditatis.

¶ οἷς, *quibus*) elementis, non Deo.

¶ πάλιν ἄνωθεν, *iterum denuo*) Vultis ſervire *iterum*; nunc elementis, ut antea idolis; & *denuo*, iiſdem vos *de integro* elementis, quibus antea ſervierat Iſraël. conf. *iterum*, Rom. VIII. 15 not.

¶ δουλεύειν, *ſervire*) indigne liberis.

¶ θέλετε, *vultis*) Vid. v. 21 & Marc. XII. 38 not.

10 ἡμέρας) *dies*: Rom. XIV. 5. i. e. *ſabbata*, Col. II. 16 not. Sabbati tempus omnium religioſiſſimum. Notandus igitur ordo gradationis, coll. 1 Chron. XXIII. 31. 2 Chron. XXXI. 3. σάββατα, νουμηνίας, ἑορτὰς, *ſabbata, novilunia, feſta*, in oratione affirmante: nam in ſermone prohibente invertitur. Col. l. c.

¶ παρατηρεῖσθε) *obſervatis*, quaſi ſint aliquid, *præter* fidem.

¶ καὶ καιροὺς, *& tempora*) menſibus majora, anno minora: i. e. feſta. מערים LXX ſæpe καιρούς.

¶ ἐνιαυτοὺς, *annos*) ſolennia anniverſaria, v. gr. ineunte anno cum menſe Tiſri. neque enim annos ſabbaticos, qui terræ Canaan affixi erant, a Galatis obſervatos dixeris, quanquam ſub annum ſabbaticum, Anno Dion. 48 elapſum, ſcripta eſt hæc epiſtola. Vid. *Ord. temp.* p. 281. 423.

11 ὑμᾶς, *vos*) Non mea, ſed veſtra cauſa hoc timeo.

¶ εἰς ὑμᾶς) *in vos*. Emphatica locutio.

12 γίνεσθε, *eſtote*) Subito, τοὺς λόγους *argumenta docentia* intermittens, ἤθη καὶ πάθη *argumenta conciliantia & moventia* admovet: v. 11-20: quorum facultatem quiſquis non habet, (habet autem carnalis nemo) non eſt perfectus doctor. inprimis hîc tenerrima apoſtoli pietas ſe demittit ad Galatas.

¶ ὡς ἐγὼ, *ut ego*) Harmonia animorum *fraterna* facit, ut, quæ docentur, facilius accipiantur. 2 Cor. VI. 13. Ait ergo: conjungite vos mecum in ſenſu erga Chriſtum. Particula *ut* ſummam conjunctionem denotat. conf. 1 Reg. XXII. 4.

¶ κἀγὼ, *etiam ego*) ſcil. *ſum*.

¶ ὡς ὑμεῖς, *ut vos*) Veſtrum detrimentum, meum eſſe duco.

¶ δέομαι ὑμῶν) *rogo vos*, ut mecum ſentiatis.

¶ οὐδέν με ἠδικήσατε, *nihil me offendiſtis*) Qui alterum offendit aut offenſum putat, abhorret ab altero. ea cauſa non eſt apud vos. Dices: Nonne Paulum offenderant, laborem ejus pæne faciendo irritum? v. 11. Reſpondet Paulus: Hoc ignovi; non revoco ad animum. Simul eſt μείωσις i. e. ſummo amore me complexi eſtis. v. 14 ſ.

13 δι' ἀσθένειαν) διὰ, *propter infirmitatem*. Infirmitas non fuerat cauſa prædicationis ipſius; ſed tamen adjumentum, cur Paulus efficacius prædicaret, 2 Cor. XII. 9. cum Galatæ facilius rejicere poſſe viderentur.

14 τὸν πειρασμόν μου, *tentationem meam*) i. e. me, cum tentatione. Sancti, etiam apoſtoli, tentationes ſuas olim non ita diſſimularunt, ne publice quidem.

¶ ἐν τῇ σαρκί μου, *in carne mea*) *Palum carne* appellat 2 Cor. XII. 7.

¶ οὐκ ἐξουθενήσατε, *non aſpernati eſtis*) per ſuperbiam naturalem.

¶ οὐδὲ

¶ *οὐδὲ ἐξεπτύσατε*, *neque reſpuiſtis*) per ſuperbiam ſpiritualem, majori faſtidio. Diſcrimen eſt 1 ratione objecti, *tentationis in carne*, quæ duplici modo poterant contemtu dignæ videri. 2 ratione antitheti, quod duplex eſt:

α *non aſpernati eſtis*, *ſed* — *ut angelum*: qui poterat magni æſtimari ex loco de creatione: habet enim præſtantiſſimam naturam, propter quam etiam homo carnalis *angelos* non poteſt non magnifacere.

β *neque reſpuiſtis*, *ſed* — *ut Chriſtum*: magis ex ſpirituali ratione.

¶ *ἄγγελον*, *angelum*) In angelos non cadit *caro*, *infirmitas*, *tentatio*: quare *ut angelum ſuſcipere* eſt ſuſcipere cum magna veneratione.

¶ *χριστὸν*, *Chriſtum*) angelis majorem.

15 *μακαρισμὸς*) Μακαρισμὸς dicitur a *μακαρίζω*. Gratulati vobis fuiſtis de evangelio, meque ejus nuncio. quæ cauſa fuit *gratulationis*, ſi nunc vos pœnitet mei?

¶ *ὀφθαλμοὺς*, *oculos*) cariſſimos.

16 *ἐχθρὸς*, *inimicus*) Qui *verat*, amicus eſt: neque ei veritas apud vos odium debuit parere.

¶ *ἀληθεύων*, *verans*) meram veritatem prædicans, etiam extra tentationem.

17 *ζηλοῦσιν*, *æmulantur*) Iſti *æmulantes* vos ambiunt. Non nominat æmulos.

¶ *οὐ καλῶς*, *non bene*) non in Chriſto, quanquam *bene* videntur. Antitheton, *in bono*. v. 18. Nec *cauſa* apud iſtos, inquit, nec *modus* bonus eſt.

¶ *ἐκκλεῖσαι ὑμᾶς*) *excludere vos* a nobis, a me. Putant, nos excluſum iri a vobis; ſed non nos a vobis, verum vos a nobis excluderent. *ἐκκλεῖσαι* non putarim eo ſenſu dici, ut Latinis *excludi* dicuntur *pulli*.

18 *καλὸν δὲ*, *bonum vero*) Monet, ne ſe excludi patiantur.

¶ *τὸ ζηλοῦσθαι*) Poſt activum medio utitur. Pauli, nomine Chriſti, eſt *ζηλοῦν*, 2 Cor. XI. 2: eccleſiæ, tanquam ſponſæ, eſt *ζηλοῦσθαι*, amori ardenti reſpondere, zelo zelum accendere, (vid. Chryſ.) zelare inter ſe. *τὸ* facit epitaſin.

¶ *ἐν καλῷ*, *in bono*) *quum* de re bona agitur. Reſp. *ἐν τῷ παρεῖναί με*, *quum adſum*. Reſpondet etiam *πάντοτε*, *ſemper*: quod eſt tempus generale, cum *τὸ quum adſum* tempus ſpeciale ſit & quidem modificatum, ut ſimul complectatur rationem illius zeli, quod de præſentia Pauli ſic exſultare potuiſſent. *τὸ ἐν καλῷ* aſſonat ad *ἐν τῷ παρεῖναι*, & ſumi poteſt cum *ſemper* pro una idea, quandocunque aliquid boni obverſatur, & non ſolum me præſente.

¶ *ἐν τῷ παρεῖναί με*, *quum adſum*) Paulum antea præſentem magno zelo amoris fuerant proſecuti, & mutuum Pauli zelum exacuerant. v. 15.

19 *τεκνία μου*, *filioli mei*) Filiis *ζηλωτὸς cum zelo colendus eſt* genitor. Arcte hoc cohæret cum *vos*, ut *δὲ vero* ſubſequens oſtendit. Compellat Paulus Galatas, non ut rivalis, ſed ut pater, conf. 1 Cor. IV. 15, cum auctoritate & ſympathia tenerrima erga *filiolos*, filios debiles & alienatos. Sæpe ſermo patheticus tropos conglomerat. Hic tamen prævalet ſchema maternum. *ζῆλος* conjugalis in nota ad *ζηλοῦσθαι* aſſumtus eſt ex paralleliſmo. Etiam in ſpiritualibus amor interdum deſcendit potius quam aſcendit. 2 Cor. XII. 15.

¶ *πάλιν*, *iterum*) ut *prius*. v. 13.

¶ *ὠδίνω*)

¶ *ὠδίνω*) *parturio*, *zelo* ſummo, (2Cor. XI. 2.) cum *clamore*. v. 20. Loquitur, ut res fert. nam in partu naturali *formatio* eſt ante *dolores partus*.

¶ *ἄχρις οὗ*, *usque dum*) Non deſiſtendum a nitendo. Correlatum, *ſemper*. v. 18.

¶ *μορφωθῇ*, *formetur*) ut nil niſi Chriſtum vivatis & ſentiatis, c. II. 20, ejusque paſſionem, mortem, vitam. Phil. III. 10 ſ. Hoc *pulcrum* eſt ſummum: hæc *forma* opponitur *στοιχειώσει formationi* mundanæ.

¶ *χριστὸς*, *Chriſtus*) Non dicit hîc, *Ieſus*, ſed, *Chriſtus*: & hoc per metonymiam concreti pro abſtracto. Chriſtus, non Paulus, in Galatis formandus.

¶ *ἐν ὑμῖν*, *in vobis*) Col. I. 27.

20 *δὲ*) *vero*: tametſi præſentia mea non eſt unica illa cauſa, quæ veſtrum zelum debet accendere.

¶ *παρεῖναι*, *adeſſe*) v. 18.

¶ *ἄρτι*) *Nunc* magis opus eſſet, quam antea. conf. *iterum*, v. 19.

¶ *ἀλλάξαι*) *varie attemperare*. Ita ſolent, qui zelum habent, dum voluntates abalienatas recuperent. Molliter ſcribit, v. 12. 19. ſed mollius loqui vellet.

¶ *τὴν φωνήν μου*, *vocem meam*) Vox præ literis flecti poteſt, ut res poſcit. Præcipua eſt loquendi ratio; ſcribendi, vicaria duntaxat & ſubſidiaria. 2 Ioh. v. 12. 3 Ioh. v. 13 ſ.

¶ *ἀποροῦμαι*, *hæſito*) non invenio aditum & exitum. Maximæ facilitati ſermonis operam dedit Paulus ad Galatas. Galaticæ tarditati quam maxime accommodavit ſermonem, ut illos convinceret. Theopneuſtia inde non periclitatur. vid. 1 Cor. VII. 25 not.

21 *λέγετέ μοι*, *dicite mihi*) Vrget, quaſi præſens: dicite.

¶ *οὐκ ἀκούετε*; *non auditis*?) in lectione publica. Proinde agitis, ac ſi nil de Abrahamo in lege ſcriptum audiretis. Non niſi extrema neceſſitate cogente ad allegoriam venit: hæc eſt quaſi ancora ſacra. v. 20.

22 *γέγραπται*, *ſcriptum eſt*) Gen. XXI.

¶ *ἀβραὰμ*, *Abraham*) cujus filii eſſe vultis.

24 *ἀλληγορούμενα*) Componitur ex *ἄλλος* & *ἀγορέω dico*: ut *allegoria* ſit, ubi aliud dicitur, aliud potius ſignificatur, v. gr. in mythologia. vide Euſtathium ejusve ſaltem indicem. Collationem adjuvabit Schema.

S V B I E C T A.

Hiſtorice, Abrahæ filii duo.

Hagar, *ancilla*:	*Libera.*
Filius ancillæ:	*Iſaac filius liberæ.*

Allegorice, duo teſtamenta.

Quæ habet virum:	*Deſerta.*
Qui ſunt *a monte Sina*:	*Qui* ſunt *promiſſionis.*
Mons; (modo:)	*Quæ ſurſum* eſt; (mox.)

Ieruſalem,

Ieruſalem, quæ nunc eſt:	*Ieruſalem, quæ ſupra eſt.*
Caro:	*Spiritus.*

PRÆDICATA.

Mater; *gignit ſervos:*	*gignit liberos.*
Proles; *copioſa initio:*	*copioſior* poſtea.
perſequitur:	*perſecutionem patitur.*
ejicitur:	*hereditate gaudet.*

Loquitur autem Paulus latiſſime, ut ſermo ejus & doctrinam legis & evangelii, & œconomiam veterem ac novam; neque hæc omnia ſimul in abſtracto tantum, ſed etiam populum utriusque doctrinæ & œconomiæ, quaſi duas familias, cum earum matribus, in concreto, complectatur. Hinc illa enunciatio, *Agar eſt teſtamentum a monte Sinai*: cui opponitur, *nos*, v. 28. Hinc expeditus, a rationum paritate, in allegoria ab uno ad alterum commeatus.

¶ μία μὲν, *unum quidem*) Huic *quidem* reſpondet *autem*, v. 26. ſubſequiturque verſu 28 expreſſa *promiſſionis* mentio, in antitheto ad Sinai ſive legem: idemque *promiſſionis* vocabulum abſorbet, quod in apodoſi dicendum videretur, *alterum teſtamentum.*

¶ σινᾶ, *Sina*) Ergo maxime de lege *morali* diſſerit Paulus. conf. c. III. 19. Hebr. XII. 18 ſeqq.

¶ εἰς δουλείαν γεννῶσα, *in ſervitutem generans*) Habet enim filios, eosque initio multos.

¶ ἥτις, *quæ*) Prædicatum. *Hagar*, ſubjectum: ſi enunciatio ſpectetur intra contextum. contra, prædicatum, extra contextum, ut fit in ſermone allegorico. Matth. XIII. 37 ſ.

25 τὸ γὰρ σινᾶ ὄρος κτλ. *Sina enim mons eſt in Arabia, congruit autem Hieroſolymæ præſenti, ſervit enim cum filiis ſuis*) Opponuntur inter ſe *Hagar*, v. 24, & *Iſaac*, v. 28. ubi notandum, quod *Hagar* ſuo nomine appellatur, non *Sara*; & tamen *Iſaac*, non *Iſmaël.* ancillam quippe matrem ſequitur partus, at liberæ filius ſuo nomine cenſetur. Sic *Hagar* in hac periocha expeditam habet rationem. Interim, verſu 24 & 28, opponuntur inter ſe fœdus *ex monte Sina* & *promiſſio*: item, verſu 25 & 26, *Ieruſalem nunc* & *Ieruſalem ſupra.* Nonnulli hæc verba, σινᾶ ὄρος ἐστὶν ἐν τῇ ἀραβίᾳ, in omnibus monumentis reperta, pro gloſſemate habent; perperam. Sic enim enervatur argumentum Pauli, ſervitutem a monte Sina, ad eam, quæ nunc eſt, Ieruſalem, proferentis, v. 24. 25. Potius *Hagar* ex verſu 24 in verſum 25 inductam eſſe, docent monumenta idonea in Apparatu citata, & neutrum genus articuli τό. nam *Hagar* fœmininum eſt, ſed *Sina* neutrum. Neque *Hagaris* mentionem poſtulant illa verba, *ſervit enim cum filiis ſuis*: nam *ſuis* refertur, ut non ad *Sina*, neutrum, ita multo minus ad *Hagar*, ſed ad *Ieruſalem, quæ nunc eſt.* illa habuit *filium*, hæc autem *filios.* Hæc de tota periocha: nunc ſingulatim aliqua videbimus.

¶ σινᾶ ὄρος, *Sina mons*) *Monte Sina*, habet v. 24: nunc vertitur verborum ordo. (conf. Eph. II. 1 not.) Priore loco potior ratio habetur *montis*, quatenus in eo lex data eſt, quodcunque is nomen haberet: poſtea, magis conſideratur *Sina* mons, in Arabia.

¶ συςοιχεῖ δὲ) Δὲ, *autem*, tametſi in Arabia eſt. συςοιχεῖν dicitur, quod in comparatione congruit. Hæc congruentia per ſe patet: nam idem eſt populus, qui in monte Sinai legem accepit, & qui urbem Ieruſalem inhabitat; eademque populi utroque tempore ratio. Accedit, quod Sinai & Ieruſalem ſub eodem fere Meridiano erant, & per montes ſine magna interpellatione quaſi concatenatos cohærebant.

¶ τῇ νῦν, *præſenti*) Antitheton, *ſuperna*. νῦν, *nunc*, temporis eſt, *ſupra* loci. utriuſvis ex altero ſupplendum antitheton in oratione ſemiduplici: Ieruſalem *præſens* & terreſtris; *ſuperna* & æterna. *Superna* dicitur eo commodius, ut alludat ad ſuperiorem nobilioremque Hieroſolymorum partem, *ſupergrediaturque montem* Sina: & Ieruſalem ſuperna, quatenus jam eſt *mater* noſtra, non commode diceretur *futura*; neque ſolum *futura* eſt, ſed etiam antiquior eſt, quam ἡ νῦν, *præſens*, quæ nec pridem fuit, nec olim erit.

¶ δουλεύει, *ſervit*) Vt Hagar heræ ſuæ, ſic Ieruſalem, quæ nunc eſt, legi, &, conveniente ſtatu ſpirituali & civili, Romanis ſervit.

26 ἡ δὲ ἄνω, *ſuperna autem*) Hebr. XII. 22. Ap. XXI.

¶ ἐλευθέρα, *libera*) ut Sara.

¶ ἥτις, *quæ*) *Ieruſalem.*

¶ μήτηρ, *mater*) Veteres de Roma ſua: *Roma communis noſtra patria eſt.*

¶ πάντων, *omnium*) quotquot ſumus. Huc ref. *multi*, v. ſeq.

27 γέγραπται, *ſcriptum eſt*) Es. LIV. 1.

¶ εὐφράνθητι, *lætare*) cum cantico.

¶ στεῖρα, *ſterilis*) Sion, Ieruſalem ſuperna.

¶ ῥῆξον, *erumpe*) ad *clamorem.*

¶ καὶ βόησον, *& clama*) præ gaudio.

¶ τῆς ἐρήμου, *deſertæ*) Eccleſiæ N. T. ex gentibus promiſſionis *expertibus* maximam partem collectæ, quæ antehac id non egiſſe viſa non pariens, nec parturiens appellatur.

¶ τῆς ἐχούσης, *habentis*) eccleſiæ Iudaicæ.

28 κατὰ Ἰσαὰκ) *ad ſimilitudinem Iſaaci.*

¶ ἐπαγγελίας, *promiſſionis*) v. 23.

¶ ἐσμὲν) *ſumus*, & eſſe debemus ac volumus. ſic v. 31.

29 ἐδίωκε, *perſequebatur*) petulanter. Gen. XXI. 9. Perſequi, carnalium eſt, non ſpiritualium.

¶ τὸν κατὰ πνεῦμα) ſc. γεννηθέντα, *eum qui ſecundum Spiritum genitus eſt.* Paulus apodoſin in mente habens, ſermonem de Iſmaële & de Iſaaco ita format, ut conveniat in carnales & in fideles. Vbi Spiritus, ibi libertas.

30 ἡ γραφὴ, *ſcriptura*) Sara, de Iſaaco; *Scriptura*, per allegoriam.

¶ ἔκβαλε, *ejice*) e domo & hereditate.

¶ τὴν παιδίσκην καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς, *ancillam & filium ejus*) Ipſa ſervilis conditio meretur ejectionem; ſed perſecutio contra filios ſpirituales anſam dat exſequendæ pœnæ.

¶ οὐ γὰρ μὴ κληρονομήσῃ, *non enim hereditatem cernet*) Reſpicit Sara divinam ordinationem de Iſaaco herede unico, quamvis etiam Iſmaël circumciſus eſſet.

31 τῆς

31 τῆς ἐλευθέρας, *liberæ*) Sequitur, *libertate.* Anadiploſis.

CAP. V.

1 Τῇ ἐλευθερίᾳ-ϛήκετε, *libertate-ſtate*) Inciſum, *qua nos Chriſtus liberavit*, vim habet ætiologiæ. Antitheton, *libertas*, *ſervitus*. Aſyndeton, uti c. III. 13. *libertate* emphatice ponitur ſine *in*: ipſa libertas vim ſtandi confert. ἠλευθέρωσε ſignificat *liberos reddidit*, & ᾗ cohæret cum *liberos. ſtate*, erecti, ſine jugo.

¶ πάλιν, *iterum*) c. IV. 9 not.

¶ ζυγῷ δουλείας, *jugo ſervitutis*) Sic appellatur non circumciſio ſola Abrahamo data pro ſigno promiſſionis, ſed circumciſio cum tota multo poſt in Sinai data lege. c. IV. 24. III. 17. Aſſueverant enim Iudæi circumciſionem ſpectare potius, ut partem legis per Moſen ſuſceptæ, quam ut ſignum promiſſionis Abrahamo datum. Ioh. VII. 22. Neque circumciſio tam per ſe jugum erat, quam per legem jugum factum eſt, & lex ipſa multo magis jugum erat. Itaque Paulus gravi metonymia conſequens pro antecedente ponit: nolite circumcidi. nam qui circumciditur, cum hac parte legem totam ſubit & a Chriſto deficit. v. 2-4. Neque tam circumciſioni Chriſtum apoſtolus, quam legi immediate opponit. Loquitur ſecundum eorum perverſam conſuetudinem, dum eorum Galatiſmum & Iudaiſmum refutat; & veritati tamen nil decedit. Etiam Petrus Act. XV. 10 *jugum* vocat.

¶ ἐνέχεσθε) ἐνέχομαι, medium: *obnixe teneo.* Vim verbi oſtendit illud *Xiphil.* in Epit. Dion. de pertica humi fixa & evelli recuſante, ἐν τῇ γῇ ἐνέχετο, ὥσπερ ἐμπεφυκώς.

2 ἐὰν περιτέμνησθε, *ſi circumcidamini*) Hoc cum magna vi pronunciandum. Circumcidebantur, ut qui in lege juſtitiam quærerent. v. 4.

¶ οὐδὲν, *nihil*) c. II. 21.

3 ὀφειλέτης, *debitor*) ſub periculo ſalutis.

¶ ὅλον, *totam*) Id quod nunquam poterit præſtare.

4 κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ χριστοῦ, *evacuati eſtis a Chriſto*) Sic Vulgatus. Germanice dixeris, *ohne werden.* Conf. v. 2. Rom. VII. 2. 6.

¶ δικαιοῦσθε, *juſtificamini*) juſtitiam quæritis. Medium.

¶ τῆς χάριτος ἐξεπέσατε, *gratia excidiſtis*) Conf. v. 3. Excidiſtis Novo Teſtamento, quaqua patet. In gratia ſumus & *ſtamus* nos potius, quam gratia eſt in nobis. Conf. Rom. V. 2.

5 ἡμεῖς γὰρ, *nos enim*) Ego, & omnes fratres, & quotquot in Chriſto ſumus. Qui a nobis diſſentiunt, habeant ſibi.

¶ πνεύματι) *Spiritu gratiæ*, ſine circumciſione &c.

¶ ἐκ πίστεως) *ex fide Chriſti.* conf. v. præc.

¶ ἐλπίδα δικαιοσύνης, *ſpem juſtitiæ*) *Iuſtitia* jam eſt præſens; eaque nobis *ſpem* in reliquum præbet. Rom. V. 4 ſ.

¶ ἀπεκδεχόμεθα) *exſpectamus & exſpectando aſſequimur.* Decompoſitum. Paulus, dum ulteriora commemorat, præſentia includit & confirmat.

6 ἰσχύει) *valet*, pollet. Idem verbum, Matth. V. 13. Iac. V. 16.

¶ οὔτε ἀκροβυστία, *neque præputium*) Hoc pertinet ad eos, qui ſi ſe liberos a lege ſtatuant, vel ob id ſolum ſe Chriſtianos eſſe putant.

¶ πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη, *fides per amorem operans*) Hæc nova *creatura* eſt. c. VI. 15. Cum *fide* conjunxit v. 5 *ſpem*; nunc *amorem.* in his ſtat totus *Chriſtianiſmus.*

aniſmus. ἐνεργουμένη non eſt paſſivum, ſed medium: 1 Theſſ. II. 13. neque Paulus amorem ponit pro forma fidei, ſed docet, cum fide nil aliud niſi amorem manere. v. 13. 14. quo tamen ipſo idem docet, quod Iacobus c. II. 22. *Fides* commendatur iis, qui *circumciſionem* defendunt: *amor* iis, qui *præputium* aliquid eſſe putant. *Amor* opponitur odiis apud Galatas graſſantibus. v. 15. 20. 26.

7 ἐτρέχετε καλῶς, *currebatis bene*) in fidei ſtadio, ut *vocatio* requirebat. v. 8. coll. Phil. III. 14. Id alacrius, quam *ambulare.* Iterum venit ad argumenta conciliantia & moventia.

¶ τίς, *quis*) nemo, cui auſcultare debuiſtis. Sic, *quis*, c. III. 1.

¶ ἐνέκοψε, *impedivit*) in curſu.

8 ἡ πεισμονὴ) Plerique interpretantur, *perſuaſio*, etiam addito *hæc*, *iſta*, *veſtra*, teſte Lubino ad h. l. Conf. Chrys. h. l. Rariſſima hæc vox eſt: unusque, quod repererim, Euſtathius ad Odyſs. χ. eam habet, ubi docet, πεῖσμα καὶ πεισμονὴν ἐπὶ τῶν ἐνςατικῶν εἰρῆσθαι, τροπικῶς, ἀπὸ τῶν κατὰ νῆας πεισμάτων ἤγουν χοινίων. Eſt autem ἐνςατικὸς, atque adeo πεισμονὴν habet, *homo pertinax & obſtinatus*, qui intermiſſo *curſu* ἐνέχεται, qui ſibi uni perſuadet & credit, alterique οὐ πείθεται, v. 1. 7: quo pacto μὴ πείθεσθαι, & ἡ πεισμονὴ, & πέποιθα, v. 10, antanaclaſin efficiunt; quæ figura & Paulo, ut multi paſſim obſervant, & reliquis ſcriptoribus ſacris, ut Glaſſius præclare demonſtrat, frequens eſt. Sive metaphora eſt ſive minus, certe verbale hoc, ut cetera in ονὴ, intranſitivum eſt.

¶ οὐκ, *non*) ſubaudi *eſt. non* eſt *ex* (Deo) qui vos vocabat, ſed a vi videlicet inimica. Et ſubeſt metonymia abſtracti pro concreto, ut ex prævio, *quis*, non *quid*, apparet.

¶ καλοῦντος) *qui* vos *vocabat.* conf. v. 13, *vocati eſtis.* ſic, 1 Theſſ. V. 24. coll. Phil. III. 14. *Vocatio*, norma totius curſus.

9 μικρὰ ζύμη, *parvum fermentum*) unus turbator. v. 10.

10 ἄλλο, *aliud*) atque ſcribo.

¶ φρονήσετε, *ſentietis*) his lectis. conf. Phil. III. 15.

¶ ὁ δὲ, *qui vero*) Diſcrimen inter ſeductorem, de quo minus ſpei eſt, & inter ſeductos.

¶ ταράσσων-κρίμα, ὅςις, *turbat-judicium, quicunque*) c. I. 7 ſ.

¶ βαςάσει, *portabit*) ut grave onus.

¶ τὸ κρίμα, *judicium*) pro tanto crimine certo imminens. Articulus vim habet.

¶ ὅςις ἂν ᾖ, *quicunque ſit*) Clandeſtinus erat in Galatis turbator. ὅςις, *quiſquis*, qualiſcunque.

11 ἔτι, *adhuc*) cap. I. 10.

¶ κηρύσσω, *prædico*) Hinc colligas, turbatorem dixiſſe, Paulum ipſum prædicare circumciſionem: & fortaſſe prætextum ſumſit a circumciſione Timothei; cujus tamen alia, pridem factæ, cauſa fuerat.

¶ διώκομαι, *perſecutionem patior*) Perſequebantur Paulum, quod circumciſionem tolleret. Inutilis jam erat ritus, quem ſi Paulus condonaſſet adverſariis; pax erat: ſed non ceſſit. Vide, quam acriter defendenda ſit veritas.

¶ ἄρα, *ergo*) Si circumciſionem prædicarem, inquit, hodie nullum eſſet ſcandalum crucis. atqui ſcandalum adhuc fervet.

ſervet. Ergo falſo dicor præco circumciſionis.

¶ σκάνδαλον, *ſcandalum*) apud carnales:

¶ τοῦ σταυροῦ, *crucis*) cujus virtus non ſtat cum circumciſione. c VI. 12. 14. Innuitur ipſa Chriſti crux. Magna erat Iudæorum & Iudaizantium confuſio. Multi præconium de *cruce* Chriſti facilius ferebant, attemperata ei circumciſione ejusque præconio. Sic aliquid tamen retinuerunt.

12 ἀποκόψονται, *abſcindentur*) Sub elenchum de præterito, Paulus de Galatis in poſterum bene ſperat: ſed ſeductoribus pœnas denunciat, duabus ſententiis, quæ, particula ὄφελον tantiſper ſecluſa, ſic habent: ὁ δὲ ταράσσων ὑμᾶς βαστάσει τὸ κρίμα κτλ. καὶ ἀποκόψονται οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς. Vnus ille occultus *turbator* ceteris pejor, v. 10. qui ipſius Pauli conſenſum de circumciſione jactabat, hic in tranſcurſu refutatur: v. 11. ceteris vero item, Galatas de ſtatu evangelii deturbantibus, denunciatur, fore, ut *abſcindantur*. Ita particula καὶ & vim ſuam naturalem obtinet, cohærentque verba hæc, βαστάσει-δὲ-καὶ ἀποκόψονται, uti illa, κρίνετε-δὲ-καὶ ἐξαρεῖτε. 1 Cor. V. 12 ſ. ἀποκόψονται eſt futurum medii, quod, ut ſæpe, ita hic, vim paſſivam habet: reſpondet Hebræo כרת eſtque conjugatum verbi ἐγκόπτειν, v. 7. Dicitur alias ἀποκόπτεσθαι vel totum, deciſa parte; vel pars, de toto deciſa. Priorem ſenſum nonnulli hoc loco tribuunt zelo apoſtolico, ut notetur *mutilatio corporis circumciſi*; ac ſæpe quidem pro כרת LXX κόπτω, ἀποκόπτω &c. præſertim Deut. XXIII. (1.) 2, ubi ἀποκεκομμένος dicitur pro eo, quem Galli h. l. interpretantur, *plus quam circumciſum*: ſed vix niſi per metonymiam ab apoſtolo dictum poſſis accipere: i. e. ut *tanquam exſecti* arceantur ab eccleſia. Deut. l. c. Alter ſenſus magis congruit gravitati apoſtolicæ, ut hoc dicat: Quemadmodum præputium per circumciſionem abſcinditur, ut quiddam, quo carere decet Iſraëlitam: ita iſti tanquam præputium rejiculum de communione ſanctorum abſcindentur, & anathema erunt. cap. I. 7 ſeqq. Simili ad περιτομὴν *circumciſionem* reſpectu Paulus Phil. III. 2 κατατομὴν dicit, *conciſionem*. nec plane alienum eſt, quod de Iudæis ait Apollon. in Philoſtr. 5. 11. *jam olim ſe abſciderunt non a Romanis tantum, ſed etiam ab hominibus omnibus.* Nunc quid fiet particula ὄφελον; Plerique conſtruunt, ὄφελον καὶ ἀποκόψονται ſed ὄφελον, quum ſat frequens ſit particula, nuſquam cum futuro indicativi conſtructum reperias. Quod cum agnoſcerent *Complutenſes*, ἀποκόψωνται ediderunt: ſed id codicum ſuffragiis caret. Multæ in ſacris literis imprecationes exſtant, neque in ulla earum formula hoc ὄφελον adhibetur: neque hoc loco Paulus poſt categoricam denunciationem demum voto militaret in turbatores. Poſt ὄφελον in *Auguſtano ſexto* ponitur στιγμή opinor, in pluribus mſſ. ſi philologi annotarent talia. nam comma certe eſt in editionibus quibuſdam antiquis, præſertim Baſileenſi Ann. 1545. Immo ὄφελον percommode connectas cum præcedentibus: ἄρα κατήργηται τὸ σκάνδαλον τοῦ σταυροῦ· ὄφελον. *Ergone ſublatum eſt ſcandalum crucis? Velim, ita ſit.* Subjungitur ὄφελον in re optabili, (qualis notatur etiam 1 Cor. IV. 8.) ut μὴ γένοιτο, c. III. 21 & paſſim, in re minime placita: & εἶεν, apud Græcos, in conceſſione, vel *eſto*, apud Latinos. Atque uti c. II. 17 poſt ἄρα ponitur μὴ γένοιτο, ita hic poſt ἄρα ponitur ὄφελον. *Vtinam crux nemini ſit pro ſcandalo*

dalo: utinam in cruce omnes cum Paulo poſt-hac glorientur. c. VI. 14 ſ.

¶ οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς) Idem verbum, Act. XVII. 6. Notat *de ſtatu plane dimovere.*

13 ὑμεῖς, *vos*) Tantum abeſt, ut circumciſionem prædicem, ut potius libertatem vobis demonſtrem.

¶ ἐπ' ἐλευθερίᾳ, *ſuper libertate*) ut libertate gauderetis. Vocatio non eſt ad πεισμονὴν, ſed ad libertatem.

¶ μόνον μὴ) Ellipſis Imperativi, εὐλάβειαν habens, μόνον μὴ ἐλεύθεροι ἦτε τὴν ἐλευθερίαν &c. aut accuſativus τὴν ἐλευθερίαν abſolute poſitus.

¶ ἀφορμὴν, *occaſionem*) cujus avida *caro* eſt.

¶ τῇ σαρκὶ, *carni*) v. 16 ſ.

¶ διὰ τῆς ἀγάπης, *per amorem*) v. 14. 22.

¶ δουλεύετε, *ſervite*) Decorum antitheton.

14 πληροῦται, *impletur*) Rom. XIII. 9 not.

15 δὲ, *vero*) Oppoſitum ſervitutis per amorem ſerviendæ.

¶ δάκνετε, *mordetis*) in fama.

¶ κατεσθίετε, *comeditis*) in facultatibus.

¶ ἀναλωθῆτε, *conſumamini*) Per rixas & dolores *conſumitur* virtus animæ, valetudo corporis, exiſtimatio, facultates.

16 λέγω δὲ, *dico vero*) Ingreditur explicare, quæ v. 13 propoſuit.

¶ πνεύματι, *ſpiritu*) vid. Rom. VIII. 4 not.

¶ οὐ μὴ τελέσητε) *non perficietis.*

17 τὸ δὲ πνεῦμα) *Spiritus autem* contra carnem. verbum ἐπιθυμεῖ ipſum, vel, quia id fere in malam partem ſumitur, alterum ei analogum ſubauditur. Ellipſis certe ſive zeugma elegantiam habet.

¶ ἀντίκειται *adverſantur*) ἀντιπραγίας pugna mutua ſeria.

¶ ἃ ἂν, *quæcunque*) Carnales faciunt, *quæcunque* volunt; tametſi interdum caro cum carne pugnat: eorum, qui reſipiſcunt, alia eaque mirabilis eſt conditio. nam ſpiritus obnititur carni & actioni malæ; caro, ſpiritui & actioni bonæ, *ut* (ἵνα) neque illa neque hæc peragatur. Tali in ſtatu, ancipiti quippe, multæ malæ & multæ bonæ actiones impediuntur: ubi *vero* ſpiritus vincit, v. 18, acie res *decernitur.* Hæc ſumma iis quodammodo reſpondet, quæ Rom. VII. 14 ſeqq. copioſe explanantur: quanquam in præſenti ſtatus præſupponitur magis jam ſpiritualis.

18 πνεύματι, *ſpiritu*) Dei, Rom. VIII. 14. &, libertatis.

¶ ἄγεσθε, *ducimini*) Medium. l. c. cum annot.

¶ ὑπὸ νόμον, *ſub lege*) Rom. VI. 14 ſ.

19 Φανερὰ δὲ, *manifeſta autem*) Caro occulta, per ſua ſe opera prodit, ut facilis ſit cognitio ſui.

¶ τὰ ἔργα, *opera*) *infructuoſa. Opera*, in plurali; quia diviſa ſunt, & ſæpe inter ſe pugnantia, & vel ſingula carnem produnt. At *fructus*, bonus, v. 22, in ſingulari, quia conjunctus & concors. Conf. Eph. V. 11. 9.

¶ ἅτινα, *quæ*) Ea opera carnis enumerat, in quæ maxime proclives erant Galatæ; contra, eas etiam partes fructûs Spiritus, quæ eis maxime debebant eſſe commendatæ v. 15. Ordinem hunc tenet, ut enumeret peccata, commiſſa cum proximo, adverſus Deum, adverſus proxi-

proximum; & circa ſe ipſum: cui ordini reſpondet enumeratio fructus Spiritus.

¶ ἀκαθαρσία, ἀσέλγεια, *impuritas*, *laſcivia*) 2 Cor. XII. 21 not.

20 φαρμακεία) Vid. LXX, Exod. VII. 11 & paſſim: neque Paulum hic de naturali veneficio, ſed de magia loqui, ex eo patet, quia non cum *homicidio*, ſed cum *idololatria* conjungit. Conf. Ap. XXI. 8 not.

¶ διχοστασίαι, *diſſidia*) de rebus civilibus.

¶ αἱρέσεις, *hæreſes*) de rebus ſacris. 1 Cor. XI. 19.

20, 21 ζῆλοι-φθόνοι *zeli-invidiæ*) Et *zelus* & *invidia* ægre fert commodum alterius: *zelus*, commodi ſui cauſa; *invidia*, etiam ſine commodo ſuo.

¶ ἐριθεῖαι) Diff. ab ἔρεις. ἔρις, *Hader*: ἐριθεία, *Trutz*. ἐριθεία vult major eſſe, ἔρις non certe minor.

¶ προλέγω, *prædico*) ante eventum.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Sæpe ſecuri ſunt operarii.

22 ἀγάπη, *amor*) Hic familiam ducit. Pauciora in bonis vocabula ponuntur, quia bonum eſt ſimplicius, & una ſæpe virtus multa habet contraria. conf. Eph. IV. 31 ſ.

¶ χαρὰ, *gaudium*) de rebus bonis.

¶ χρηστότης, ἀγαθωσύνη) Differunt. χρηστότης magis refertur ad alterum, ἀγαθωσύνη, *bonitas* quaſi effuſa, ſponte ſua.

¶ πίστις) אמונה conſtantia, *fidelitas*: cui opponuntur *diſſidia* & *hæreſes*. Expende ordinem verborum.

23 τῶν τοιούτων, *tales*) Hoc tantundem eſt, ac ſi etiam poſt *continentia* addidiſſet & *ſimilia his*, quanquam ipſum aſyndeton hanc vim habet. Matth. XV. 19 not. τῶν τοιούτων, maſculinum, coll. v. 18. 21 fin. ubi πράσσοντες additur, quod nunc quaſi per τοιούτων compenſatur. 1 Tim. I. 9. 10 init.

¶ οὐκ ἔστι νόμος, *non eſt lex*) Ipſa lex amorem præcipit.

24 οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ, *qui vero Chriſti ſunt*) Repetit theſin verſu 18 datam.

¶ τὴν σάρκα, *carnem*) de qua v. 19 ſ.

¶ ἐσταύρωσαν, *crucifixerunt*) Id faciunt cum *Chriſto*, Rom. VI. 6, ſuſcepto baptiſmo & fide. *crucifixam habent*, in præſenti. Subaudi, & ſpiritus in eis viget. Id includitur verſu 24, ex verſu 22.

¶ παθήμασι, *paſſionibus*) Ex *paſſionibus* naſcuntur & aluntur *concupiſcentiæ*. utraque, *affectus* & *appetitus*, idem ſupplicium, quod *caro*, merentur.

25 εἰ, *ſi*) Redit ad hortationem. *ambulate*, dixit v. 16, nunc, στοιχῶμεν, *incedamus*. Ex principio *vitæ* ſpiritualis duci debet ὁ κατὰ στοῖχον, ὅ ἐστι, τάξιν (inquit Euſtathius) *inceſſus*. conf. de malis, Col. III. 7.

¶ στοιχῶμεν, *incedamus*) Idem verbum, c. VI. 16.

26 μὴ γινώμεθα, *ne fiamus*) Qui non incedunt Spiritu accurate, proxime declinant ad *vanæ gloriæ cupiditatem*, cujus hic duo effectus nominantur.

¶ κενόδοξοι) Vid. Chrys. de ſacerd. § 587.

¶ προκαλούμενοι, *provocantes* ad *invidiam*. Relatum, ex parte potentiorum.

¶ φθονοῦντες, *invidentes*) Correlatum, ex parte infirmiorum.

CAP. VI.

1 Ἀδελφοὶ, *fratres*) Sequitur monitum ad Galatas proprie accommodatum.

¶ ἐὰν

¶ ἐὰν καὶ, *ſi etiam*) Sæpe, qui provocat, alterum pro provocante habet: ſed ſi revera alter *ante captus fuerit*, tamen nos non debemus nos provocatos ducere, ſed alteri potius conſulere. ἐὰν καὶ denotat rem facilem, ſed apud ſpirituales non nimis frequentem.

¶ προληφθῇ, *ante captus fuerit*) Paſſivum perinde, ut appellatio *homo*, pertinet ad veniam conciliandam: ſed præpoſitio πρὸ *ante* refertur vel ad *delictum*, coll. Sap XVII. 17 προληφθεὶς· vel potius ad partem læſam, ut *ante captus fuiſſe* dicatur, qui nos, non læſus, læſit. ut Herodianus l. 5, τοὺς εὐεργεσίαις προειληφότας dicit, *qui prius benefecere*.

¶ ἐν τινὶ παραπτώματι, *in aliquo delicto*) v. gr. *vanæ gloriæ*, c. V. 26, aut reditûs ad ſervitutem legalem. conf. *delictum*, Rom. XI. 11 ſ.

¶ οἱ πνευματικοὶ) *qui Spiritu valetis*, & lapſum illum, vigilantes, animadvertitis. ſic, *validi*, Rom. XV. 1. Congruit mox, *in ſpiritu*.

¶ καταρτίζετε) *reſtituite*, ut membrum eccleſiæ. Omnes, qui poſſunt, juvare debent.

¶ πραότητος, *manſuetudinis*) In hac ſanandi vis eſt: hæc character palmarius hominis ſpiritualis.

¶ σκοπῶν, *ſpectans*) Singularis, poſt pluralem. Quisque ſibi debet attendere.

¶ καὶ σὺ, *etiam tu*) Tentato uno, facile tentatur alter; præſertim ſi velit mederi alteri, nec *manſuetudinem* ſervet.

¶ πειρασθῇς, *tenteris*) eodem aliove modo.

2 τὰ βάρη, *onera*) Sane onus eſt omne *delictum*. Verſu 5, φορτίον. φορτίον, par ferentis viribus: βάρη, quæ excedunt.

¶ βαστάζετε, *portate*) conſtanter: non modo ſemel ſublevate.

¶ καὶ οὕτως ἀναπληρώσατε, & *ſic adimplete*) Imperativus, includens futurum indicativi, uti Ioh. VII. 37. ἀνὰ præſupponit defectum aliquem apud Galatas ſarciendum.

¶ τὸν νόμον τοῦ χριστοῦ, *legem Chriſti*) Rara appellatio. conf. Ioh. XIII. 34. Rom. XV. 3. Lex Chriſti, lex amoris. Moſes multa alia habet præcepta. Verba hæc, *onera* & *legem*, habent mimeſin ad Galatas, *oneri legali* obnixe ſubeſſe conantes.

3 δοκεῖ εἶναί τι, *videtur eſſe aliquid*) *in Spiritu*. Qui ſibi non videtur eſſe aliquid, hic demum aliorum fert onera.

4 τὸ δὲ ἔργον, *opus vero*) Statim iterum occurritur alteri extremo, ne alios juvans tui obliviſcare.

¶ ἔργον) *rem*, non opinionem de ſe.

¶ εἰς ἑαυτὸν μόνον, *in ſe ipſum ſolum*) Multi, dum ſe comparant cum aliis, qui deteriores videntur, gloriam capiunt. itaque Paulus ab hac comparatione deterret. Ne de noſtris quidem bonis gloriari debemus; ſed multo minus de alienis vitiis, quibus nos careamus. Gloriam de his dum eximat, gloriam de illis videtur concedere, ſed non admodum concedit. nam *probatio* ſuarum rerum ſtatim objiciet multa, per quæ *gloriatio* imminuatur: & mox non *gloriationem* dicit, ſed φορτίον, *onus*. immo ipſum vocabulum, *gloriatio*, per mimeſin adhibitum, ſimul includit contrarium.

¶ τὸ καύχημα, *gloriationem*) illam, qua dicit: Ego aliquid ſum.

¶ ἕξει, *habebit*) ſe ipſo judice.

5 φορτίον, *onus*) aut grave aut leve. Conf. βάρη, v. 2.

¶ βα-

¶ *βαςάσει, portabit*) in judicio divino. Futurum; cujus antitheton in præſenti, v. 2. Eſt tamen in his verbis oratio ſemiduplex, ut alterum altero connotetur. *Gloriatio* ad hominem dicitur, quia alter falſam *gloriationem* præ ſe fert. hæc ei eximitur, atque proprium bonæ conſcientiæ teſtimonium per parodiam tantiſper etiam *gloriatio* appellatur.

6 *κοινωνείτω δὲ, participato vero*) *Proprium*, quum dixi, inquit Paulus, id non debet trahi ad imminuendam liberalitatem. *κοινωνέω*, perinde ut *participo*, & accipiendi & dandi notionem includit. hic, dandi, uti Phil. IV. 15, magna elegantia.

¶ *ἐν πᾶσιν ἀγαθοῖς, in omnibus bonis*) in omni facultatum genere, ut uſu venit.

7 *θεὸς ὐ μυκτηρίζεται*) Verbum medium. *Deus non patitur ſibi fumos vendi.* Locutio minime obvia alludere videtur ad LXX, & quidem Prov. XII. 8, *νωθροκάρδιος μυκτηρίζεται* ut ſenſus ſit: Deus non eſt *νωθροκάρδιος*, ſed vere judicat, nec ſine fine tacet. Ps. L. 21. Illudere conantur, qui ſic cogitant: Seminabo in carnem; & tamen perſuadebo Deo, ut meſſem vitæ mihi det.

¶ *ὃ ἐὰν, quodcunque*) ſive malum ſive bonum.

¶ *σπείρῃ, ſeminaverit*) ſpeciatim de facultatibus. 2 Cor. IX. 6.

¶ *ἄνθρωπος, homo*) quilibet.

¶ *τῦτο*) *id ipſum.*

¶ *θερίσει, metet*) Meſſis tempore ſcripta videtur epiſtola. Prov. XXII. 8, *ὁ σπείρων φαῦλα θερίσει κακά.*

8 *εἰς, in*) tanquam in agrum.

¶ *τὸ πνεῦμα, ſpiritum*) Hic non additur, *ſuum.* Per nos ſumus carnales, non ſpirituales. Caro *ſuitati* dedita eſt.

¶ *ζωὴν αἰώνιον, vitam æternam*) Non additur articulus. non enim agitur hic de fide, ſed de fructu fidei.

9 *τὸ*) Quum bonum facimus, adjungi debet perſeverantia.

¶ *τὸ καλὸν ποιῦντες, bonum facientes*) Alia locutio, *operemur bonum*, v. 10. coll. *bonis*, v. 6.

¶ *ἰδίῳ, proprio*) poſt ſementem. Tantiſper exſpectandum. Adde not. ad 1 Tim. VI. 15. Tum non erit poteſtas ſerendi.

¶ *μὴ ἐκλυόμενοι*) Ἐκκακεῖν eſt in *velle*: ἐκλυεσθαι, in *poſſe*. *μὴ ἐκλύεσθαι* eſt quiddam plus, quam *μὴ ἐκκακεῖν*· Vtrumque refertur ad ſementem. Nam ἐκλύεσθαι eſt ex interna remiſſione virium. Sic LXX, ἴσθι μὴ ἐκλυόμενος, Prov. VI. 3. Chryſoſtomus eo interpretatur, quod illic nemo fatigetur, ut in meſſe mundana.

10 *ὡς*) *ut*, *quoad*, quo tempore, modo, loco &c. Conf. Kohel. IX. 10 בכחך LXX, *ὡς ἡ δύναμίς σῦ*, *ut vales*, *dum vales*.

¶ *καιρὸν*) *tempus*, totius vitæ, & in ea partem temporis opportuniorem. Sic, *καιρὸν ἔχοντες*, 1 Macc. XV. 34.

¶ *ἔχομεν, habemus*) Non enim ſemper habebimus. Satanas paucitate temporis acuitur ad nocendum, Ap. XII. 12: nos acuamur ad bene agendum.

¶ *τὺς οἰκείυς τῆς πίςεως, domeſticos fidei*) Quilibet benefacit neceſſariis ſuis; fideles, neceſſariis in fide, præſertim iis, qui ſe totos impendunt propagandæ fidei. v. 6. Sic fidem ipſam commendat apoſtolus in hoc fine tractationis.

11 *ἴδετε, videte*) Concluſio.

¶ *πηλίκοις γράμμασιν*) *quantis literis*, i. e. quanta epiſtola: uti *longæ literæ* dicuntur pro longa epiſtola. quantitas refertur non ad ſingulas literas, ſed ad conjunctas. Longior eſt epiſtola ad Hebræos, quæ tamen brevis dicitur, cap. XIII 22: hæc autem, longa; quia de uno argumento, ipſius Pauli manu, de re, in qua Galatæ pridem debuerant eſſe confirmati, Et illa ad paracleticam, hæc ad polemi-

cam Theologiam comparata. Nullam antea longiorem dederat.

12 ὅσοι) *quotquot.*

¶ εὐπροσωπῆσαι, *bona ſpecie ſe commendare coram.* conf. 2 Cor. V. 12.

¶ ἀναγκάζουσιν, *cogunt*) exemplo ſuo, v. 13 & importunitate. Idem verbum, c. II. 3. 14.

¶ μόνον, *ſolum*) Tales ergo ceteroqui volebant haberi pro Chriſtianis.

¶ διώκωνται, *perſecutionem patiantur*) a Iudæis, vel etiam a gentibus, vetuſtatem judaicam facilius jam ferentibus, quam novitatem fidei Chriſtianæ ſupernaturalem.

13 αὐτοὶ, *ipſi*) Tantum abeſt, ut illorum interſit, a vobis legem obſervari.

¶ σαρκὶ, *carne*) ſi ea circumciſa ſit.

14 ἐμοὶ δὲ, *mihi vero*) Nolim iſtorum eſſe particeps.

¶ μὴ γένοιτο καυχᾶσθαι) Ios. XXIV. 16, חלילה μὴ γένοιτο ἡμῖν καταλιπεῖν Κύριον.

¶ καυχᾶσθαι, *gloriari*) Specimen talis gloriationis, 2 Cor. V. 15-19. Phil. III. 8 ſeqq.

¶ ἐν τῷ σταυρῷ, *in cruce*) cui nil cum circumciſione carnis. Oxymoron: *gloriari in cruce.*

¶ δι' οὗ, *per quam*) crucem. Nam de *cruce* hic potiſſimum ſermo eſt: &, ſi τὸ δι' οὗ etiam ad Chriſtum referretur, tamen ratio ſub qua eſſet *crux*. Per quod unumquodque eſt tale, illud magis eſt tale.

¶ κόσμος ἐσταύρωται, *mundus crucifixus eſt*) Nil penes me valet mundus cum ſuis elementis. c. IV. 3. Gradatio a *carne* ad *mundum.*

¶ κἀγὼ τῷ κόσμῳ, *& ego mundo*) Mundus a me abhorret. etiamſi vellem, tamen nullam poſthac a mundo gratiam inire poſſem. Crux hæc mortem includit. Col. II. 20.

15 οὔτε γὰρ περιτομή τι ἐστὶν οὔτε ἀκροβυστία) Sic vetuſtiſſima habet lectio: recentior ad c. V. 6 conformata eſt. Non modo nil valet, ſed etiam *nil eſt* & circumciſio & præputium: eſt vero nova creatura, & gloriatio in cruce Domini Ieſu Chriſti.

¶ καινὴ κτίσις) *nova creatio*, ex *cruce* Chriſti. Eph. II. 15 ſ. Oppoſitum ad vetera, 2 Cor. V. 17.

16 κανόνι, *regula)* Pertinet hoc præſertim ad doctores.

¶ εἰρήνη, *pax*) ſit, & erit. De *pace* conf. Eph. cap. cit. v. 14-17.

¶ ἐπ' αὐτοὺς, *ſuper illos*) Antitheton ad *præputium.*

¶ καὶ ἔλεος, *& miſericordia*) Rom. XV. 9.

¶ καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ θεοῦ, *& ſuper Iſraëlem Dei*) Antitheton ad *circumciſionem.* Iſraël Dei ſunt credentes ex circumciſione ſive gente Iudaica. Senſus apoſtoli quam minime judaicus pulcre arripuit locutionem ab idiotiſmo gentis abhorrentem. nam Hebræi non dicunt *Iſraël Dei*, neque enim nomen proprium in ſtatu conſtructo ponunt.

17 τοῦ λοιποῦ, *de cetero*) Formula abrumpendi.

¶ κόπους, *labores*) Piis laborioſa eſt theologia polemica ſeria. v. 11 not. & c. IV. 20. Vid. *L. Oſiandri* Antiſturmius alter, p. 87. 107. κόποι, animi labor & ſollicitudo. Matth. XXVI. 10.

¶ μηδεὶς παρεχέτω, *nemo exhibeat*) Ἀποτομία, *ſeveritas*, apoſtolica.

¶ ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Afflicto non eſt addenda afflictio.

¶ τὰ στίγματα, *ſtigmata*) ex verberibus. Act. XVI. 23. Hæc *ſtigmata* Paulo infamiam

famiam apud mundum, re ipſa dignitatem magnam, nam hinc *ſervus* Chriſti noſcebatur, adferebant. Opponuntur *ſtigmata in corpore* notæ circumciſionis; *corpus* Pauli, *carni* alienæ. v. 13.

¶ τῦ κυρίυ, *Domini*) Col. I. 24: *afflictionum Chriſti*.

¶ βαςάζω, *porto*) ita ut honori mihi ducam, v. 14. Proinde moleſti mihi erunt, qui qualibet alia re ſibi placent.

18 ἡ χάρις, *gratia*) Hoc congruit cum tota epiſtola.

¶ μετὰ τῦ πνεύματος ὑμῶν, *cum ſpiritu veſtro*) victa carne. v. 1. conf. 1 Theſſ. V. 23. 2 Tim. IV. 22. Philem. v. 25.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Ita mollitur totius epiſtolæ ſeveritas. coll. c. I. 6 not.

IN EPISTOLAM AD EPHESIOS.

CAPUT I.

1 Θελήματος, *voluntatem*) Sic v. 5. 9. 11.

¶ τοῖς ἁγίοις τοῖς ὖσι καὶ πιςοῖς) Id eſt, *ſanctis & fidelibus, qui ſunt* in omnibus iis locis, quo Tychicus cum hac epiſtola venit. Nullam civitatem nominatim a Paulo fuiſſe in hac inſcriptione expreſſam, ex monumentis in *Apparatu* laudatis apparet: unde alii *Laodiceam* ſuppleverunt, (quamvis, quæ ad Laodicenſes quoque ſeorſum ſpectarent, in epiſtola ad Coloſſenſes eodem tempore data Paulus expediit, c. IV. 15 ſ.) alii *Epheſum*. utrumvis ad mentem apoſtoli. nam ſine dubio dixit Tychico Paulus, quo ire deberet, Laodiceam v. gr. & inde Coloſſas (Laodiceæ vicinas) & vel primo vel poſtremo Epheſum. Quare annotationes noſtræ ad *Epheſios* interdum ſpeciatim ſunt accommodatæ. Veruntamen h. l. τοῖς ὖσιν, i. e. *qui præſto ſunt*, abſolute dicitur, uti Act. XIII. 1, κατὰ τὴν ὖσαν ἐκκλησίαν· & Rom. XIII. 1, αἱ δὲ ὖσαι ἐξυσίαι. Paulus ad eccleſias ſcribens, per ipſum plantatas, multa ſolet commemorare de ſuis eccleſiarumque rebus præſentibus ac priſtinis: at Epheſi fuerat, idque multum, non multis ante annis. Act. XX. 31. cur ergo ſcribit, tanquam ignotus, c. III. 2. 4, & cur in hac epiſtola minus, quam in ulla alia ad particularia deſcendit? cur c. VI. 23. 24 in tertia perſona, ac non in ſecunda, ut alias ſemper, concludit? cur nullas ſalutationes addit, quas tamen ne ad Coloſſenſes quidem prætermittit? cur Timothei non meminit, quem tamen Col. I. 1 ſibi adjungit? Nam uno tempore utramque epiſtolam, hanc & ad Coloſſenſes miſſam eſſe, ſimillimum utriusque filum, eademque in utraque Tychici latoris mentio & multa alia confirmant.

Cur nonniſi c. VI. 10 dicit *fratres*? Reſp. Hæc omnia videlicet argumento ſunt, Paulum totam ita inſtruxiſſe epiſtolam, ut & Epheſi & in pluribus eccleſiis Aſiæ (ad quas fortaſſe nominatim ſibi indicatas venturus eſſet Tychicus) recitari ſive legi poſſet, omneſque eam tanquam ad ſe ſcriptam poſſent accipere. conf. Col. IV. 16. 1 Theſſ. V. 27. Erat pro hac parte quaſi *carta bianca*. *Notandum*, inquit Vſſerius ad A. M. 4068, *in antiquis nonnullis codicibus generatim inſcriptam fuiſſe banc epiſtolam, ut in literarum encyclicarum deſcriptione fieri ſolebat*, ſanctis qui ſunt ..... & fidelibus in Chriſto Ieſu. *ac ſi Epheſum primo, ut præcipuam Aſiæ metropolim, miſſa ea fuiſſet, tranſmittenda inde ad reliquas (interſertis ſingularum nominibus) ejuſdem provinciæ eccleſias, &c.* Dices: Paulus hanc epiſtolam ante ſcripſit, quam Epheſios vidiſſet. Reſp. Nulla vincula erat antea perpeſſus tam inſignia & diuturna, Act. XVI. 35. XVIII. 10. hæc autem, quæ allegat, erant illuſtria. Eph. III. 13. VI. 20. Ceterum in hac inſcriptione *ſanctitas* ponitur ante *fidem*. v. 4. 11. 12, ubi etiam τὸ κληροῦσθαι eſt ante *ſpem*. porro, 2 Theſſ. II. 13. 1 Petr. I. 2. Dei eſt, ſanctificare nos & ſibi aſſerere; noſtrum, ex Dei munere, credere.

3 εὐλογητὸς-εὐλογήσας-εὐλογίᾳ, *Benedictus-qui benedixit-benedictione*) Antanaclaſis: aliter benedixit Deus nobis, aliter nos benedicimus illi. Cum ſenſu gratiæ N. T. congruunt doxologiæ in principiis epiſtolarum apoſtolicarum. Sic fere incipit epiſtola 1 Petri, etiam in Aſiam adeoque Epheſum miſſa. Paulus ſcribit affectu per adverſa ſublimato: & ſingulare hæc epiſtola ſpecimen præbet tractationis evangelicæ in theſi, hujusque capitis verſu 3 - 14 compendium ea evangelicum exhibet. Inde nullum ſpeciatim errorem aut vitium refutat aut redarguit, ſed generatim incedit. Et quantumcunque lucis in epiſtola ceteroqui parallela ad Coloſſenſes ex Hiſtoria eccleſiaſtica petatur, in hac epiſtola minus opus eſt. Convenienter ad Epheſios quoque de Iudæorum & gentium conjunctione nova ſcribitur. nam Epheſium templum fuerat arx paganiſmi, ſicut e contrario templum Hieroſolymitanum, Iudaiſmi.

Epiſtola ſummatim ſic habet:

I. Inſcriptio. — *c. I.* 1. 2

II. Doctrina, pathetice expoſita.

I. Benedictio Dei pro tota benedictione cœleſti: v. 3-14 *& inde Gratiarum actio & preces pro ſanctis.* — *v.* 15 *- II.* 10

II. Specialior admonitio de ſtatu illorum quondam miſero, nunc beato: v. 11-22. *& inde Apoſtoli ſupplicatio pro corroboratione illorum, III.* 1 *ſ.* 14 *ſ. cum Doxologia.* — *v.* 20 *ſ.*

III. Adhortatio:

1. *generalis, ut ambulent digne, prout poſtulat*
   1. *unitas Spiritus & diverſitas donorum.* — *c. IV.* 1 *ſ.* 7 *ſ.*
   2. *differentia ſtatus ethnici & chriſtiani.* — *v.* 17-24

2. *ſpecia-*

2. *ſpecialis:*
  1) *ut vitetur*
    1. *mendacium.* v. 25
    2. *iracundia.* v. 26 ſ.
    3. *furtum.* v. 28
    4. *ſermo putris.* v. 29 ſ.
    5. *acerbitas.* v. 31 - V. 2.
    6. *impuritas.* v. 3 - 14
    7. *ebrietas.* v. 15 - 20. *commendatis ubique virtutibus, quibus vitia illa opponuntur, adjuncta ſubmisſione.* v. 21.
  2) *ut officium faciant*
    1. *mulieres & viri.* v. 22 ſ. 25 ſ.
    2. *liberi & patres.* c. VI. 1 ſ. 4
    3. *ſervi & heri.* v. 5 ſ. 9
3. *finalis, ad militiam ſpiritualem.* v. 10 ſ. 19 ſ.

IV. *Concluſio.* v. 21 ſ. 23 ſ.

Magna hujus epiſtolæ & epiſtolæ ad Coloſſenſes eſt ſimilitudo, modo notata: quare tabellas ambas commode inter ſe contuleris.

¶ ἐν πάσῃ, *omni*) Deſcribit Paulus hujus *benedictionis* fontem & archetypum, *elegit - prædeſtinans*, v. 4 ſ. indolem, *gratia amplexus eſt*, v. 6. partes, *remiſſionem &c.* v. 7 ſ.

¶ εὐλογίᾳ, *benedictione*) Ipſum vocabulum connotat *abundantiam.*

¶ πνευματικῇ, *ſpirituali*) Novi Teſtamenti propria.

¶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, *in cœleſtibus*) Declaratur τὸ *ſpirituali.* Sæpe in hac epiſtola memorat τὰ ἐπουράνια, *cœleſtia.* v. 20. c. II. 6. III. 10. VI. 12. Sedes glorioſa cœlitum.

¶ ἐν χριςῷ, *in Chriſto*) Huc ref. v. ſeq. *ſicut - in ipſo.* Iam hic tangit aliquid de tribus perſonis Deitatis, ſalutem noſtram curantibus. *Patris* ſunt τὰ ἐπουράνια, *cœleſtia*: *Chriſtum* ipſum nominat: *Spiritus ſanctus* producit *ſpiritualia.* Omnia deinceps tractat Paulus.

4 καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς, *ſicut elegit nos*) Electioni *reſpondet*, & eam ſubſequitur, *benedictio*, & patefacit.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipſo*) c. III. 11. Hæc præſupponunt æternitatem Filii Dei. namque Filius, ante mundum factum, erat objectum amoris paterni non futurum tantummodo, ſed jam tum præſens. Ioh. XVII. 24. 5. alias non per ſe, ſed item per alium Patri dilectus fuiſſet.

¶ πρὸ, *ante*) Ioh. XVII. 24.

¶ εἶναι, *eſſe*) i. e. τοῦ εἶναι, *ut eſſemus.*

¶ ἁγίους, *ſancti*) poſitive.

¶ ἀμώμους, *immaculati*) ſine malo & vitio.

4, 5 ἐν ἀγάπῃ προορίσας ἡμᾶς, *in amore prædeſtinans nos*) Multi conſtruunt cum præce-

præcedentibus verbis, *ſancti & immaculati coram eo in amore.* Vtroque modo, uti vel divinus vel noſter amor denotetur, in hac epiſtola regnat τὸ *amo*, *amor*, *amatus*: ſed ipſi principio epiſtolæ congruit, ut *amor* conſtruatur non cum *ſancti & immaculati*, quod item ſine expreſſa *amoris* mentione ponitur c. V. 27, ſed cum ſubſequente deſcriptione *adoptionis*, coll. c. II. 4. 3. 1 Ioh. III. 1: utque amor Dei prius celebretur, quam noſter. Hoc pacto *in amore* ſumma eorum erit, quæ ſequuntur. v. 5 fin. Sic *amor* ponitur, initio tmematis, c. III. 18. Et viciſſim τὸ *prædeſtinans* multo majorem emphaſin habet, ſi ab initio collocatum exiſtimetur: & paſſim apoſtolus, hoc præſertim capite, periodum claudit inciſo quopiam, quod reſpectu antecedentium ſit inſtar ſyncategorematis; reſpectu ſubſequentium, Thema. Hoc ſi tenueris, & nexum per participia & relativa obſervaris, expeditam habebis analyſin. Hic mos eſt veterum, diverſus ab hodierna methodo, quæ per multas diſtinctiones & ſubdiſtinctiones, exſerte poſitas, progreditur.

¶ προορίσας, *prædeſtinans*) Participium pendet ab *elegit*. Rom. VIII. 29. Electi ex ceteris, ſunt *prædeſtinati* ad omnia, quæ pertinent ad beatitudinem aſſequendam.

¶ κατὰ τὴν εὐδοκίαν, *ſecundum beneplacitum*) Vltra hoc *beneplacitum* nobis neque in ſalutis noſtræ, neque in ullis operum divinorum cauſis rimandis ire licet. v. 9. Quid philoſopharis de mundo optimo? cave, ne tute ſis malus. Neque in nobis quicquam fuit, quod amorem mereretur.

¶ τοῦ θελήματος, *voluntatis*) v. 9. 11. 1.

6 εἰς, *in*) Finis.

¶ ἔπαινον δόξης τῆς χάριτος, *laudem gloriæ gratiæ*) *Laudem gloriæ*. v. 12. 14. Primum naſcitur *laus gratiæ*, v. 7. *inde laus gloriæ*.

¶ ἐν ᾗ,) χάριτι. Conjugata, ut ἀγάπην ἠγάπησεν. c. II. 4.

¶ ἐχαρίτωσεν) χαριτόω, formæ ἀγαθόω, δυναμόω, ἐντυπόω, εὐοδόω, ζηλόω, θανατόω, κακόω, κυκλόω κτλ. ſignificat *gratia amplector*. cujus rei immediatum conſequens eſt *benedictio*. conf. Luc. I. 28. Huc ref. *gratiæ*, modo, & v. 7.

¶ ἠγαπημένῳ, *amato*) Filio unigenito. Antonomaſia, opportuna. *amor* plus ſignificat, quam *gratia*. vid. 1 Petr. II. 10: ubi de iis, qui *miſericordiam* conſecuti ſunt, ea dicuntur, ſupra quæ ὁ ἠγαπημένος, *Amatus* longe eminet. ἔλεος neceſſario præſupponit præviam miſeriam, ſed *amor* non item.

7 ἔχομεν, *habemus*) in præſenti.

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν - τὴν ἄφεσιν, *redemtionem - remiſſionem*) Bonum novi Teſtamenti. Rom. III. 24.

¶ τὸν πλοῦτον τῆς χάριτος, *divitias gratiæ*) c. II. 7. *divitiæ gloriæ*, v. 18. conf. c. III. 8, ubi *divitiæ gratiæ*, & conſequenter gloriæ, item v. 16, ubi *gloria* ipſius Patris *opulentiſſima* intelligitur.

8 ἧς) *pro*, ἥν, χάριν.

¶ ἐπερίσσευσεν, *abundavit*) *Deus*.

¶ σοφίᾳ) *ſapientia*, de præterito & præſenti, de his, quæ Deus facit.

¶ φρονήσει) *prudentia*, de futuro, de his, quæ nos faciamus.

9 γνωρίσας, *notum faciens*) Hoc pendet ab *abundavit*. Idem verbum, c. III. 3. 5. 10. VI. 19.

¶ τὸ μυστήριον, *myſterium*) c. III. 3. 4. 9. VI. 19. Rom. XVI. 25. Col. I. 26 ſ.

¶ ἥν,

¶ ἣν, *quod*) *beneplacitum.*

¶ προέθετο) *propoſuit* ſibi. Inde, *propoſitum*, v. 11.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipſo*) in Chriſto.

10 εἰς, *in*) Conſtr. cum γνωρίσας *notum faciens.*

¶ οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, *diſpenſationem plenitudinis temporum*) *Plenitudo* τῶν καιρῶν *temporum* diſtinguitur nonnihil a *plenitudine* τοῦ χρόνου *temporis.* Gal. IV. 4. involvit enim plenitudinem beneficiorum ipſorum, & hominum ea percipientium. Marc. I. 15. Vtraque tamen plenitudo eſt in Chriſto: & hujus plenitudinis propria quædam eſt œconomia & diſpenſatio. Col. I. 25. Verbo πληρόω & πλήρωμα perſæpe utitur Paulus ad Epheſios & Coloſſenſes.

¶ ἀνακεφαλαιώσασθαι) *ut ſub unum caput redigerentur.* Omnia ſub Chriſto fuerant: per peccatum autem facta erat avulſio & divulſio: atque hæc rurſum ſublata eſt. Chriſtus caput angelorum & hominum: illi cum Ipſo conveniunt in natura inviſibili; hi, in natura viſibili.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) non modo Iudæi & gentes, ſed etiam ea, quæ in cœlis & quæ ſuper terra ſunt: angeli hominesque, & hi vel viventes vel pridem etiam defuncti. c. III. 15.

¶ τοῖς οὐρανοῖς, *cœlis*) Plurale.

11 ἐν αὐτῷ, ἐν ᾧ, *in ipſo*, *in quo*) Hoc repetitur ex verſu 9, ut verſus 10 ſit parentheſis.

¶ ἐκληρώθημεν) Hîc loquitur per perſonam Iſraëlis: *eramus facti* נחלה κλῆρος ſive κληρονομία *ſors*, *hereditas Domini*; conf. Deut. XXXII. 9. Antitheton *vos* v. 13. Sermo tamen de beneficio ſpirituali. κληροῦσθαι non eſt duntaxat *ſortem nanciſci.* vid. Chryſ. ad h. l. interpretatur is, ἐγενήθημεν κεκληρωμένοι.

¶ τὰ πάντα) *omnia*, etiam in regno filii ſui.

¶ βουλὴν, *conſilium*) liberrimum.

12 ἡμᾶς, *nos*) Iudæos.

¶ τοὺς προηλπικότας, *ante ſperantes*) Prædicatum. Spem in Chriſto (1 Cor. XV. 19.) exhibito, primum nacti ſunt Iudæi, deinde gentes. Act. XIII. 46. τὸ *ante* hîc non refertur ad tempora V. T. conf. de ſpe, v. 18. c. II. 12. IV. 4.

13 ᾧ, *quo*) Ref. ad *Chriſto*, v. 12. vel ad *ipſo*, v. 11.

¶ ἀκούσαντες, *audientes*) Oratio manet ſuſpenſa, dum correlatum participium accedit, *credentes.*

¶ τῆς ἀληθείας, *veritatis*) Hinc dicitur *auditus fidei.* Recurrit *veritatis* mentio. c. IV. 15. 21. 24. 25. V. 9. VI. 14.

¶ ἐν ᾧ καὶ, *in quo etiam*) *in quo*, poſt inciſum, hîc reaſſumitur. conf. *in ipſo*, v. 11 not.

¶ ἐσφραγίσθητε - ὅς ἐστιν ἀῤῥαβὼν, *obſignati eſtis qui eſt arrhabo*) 2 Cor. I. 22 not.

¶ τῷ πνεύματι τῆς ἐπαγγελίας τῷ ἁγίῳ, *Spiritu promiſſionis ſancto*) Per verbum promiſſus erat Spiritus ſanctus: dato igitur Spiritu ſancto, ii, qui credidere verbo, obſignati ſunt. Et qui Spiritum S. habent, omnem promiſſionem ſibi præſtitum iri ſciunt.

14 ἡμῶν, *noſtræ*) Hîc complectitur Iudæos & Græcos.

¶ εἰς ἀπολύτρωσιν, *in liberationem*) Conſtr. cum *obſignati eſtis.* c. IV. 30. Hæc futura *liberatio* ſive *redemtio*, addito τῆς περιποιήσεως *conſervationis*, diſtinguitur a *redemtione* facta per ſanguinem Chriſti. Sic περιποίησις σωτηρίας & ψυχῆς. 1 Theſſ. V. 9. Hebr. X. 39. περιποίησις dicitur de

eo,

co, quod, cum cetera pereant, ſuperat. LXX, 2 Par. XIV. 12. (13.) Malach. III. 17.

15 *ἀκούσας, audiens*) procul. Hoc referri poteſt non ſolum ad ignotos facie, Col. I. 4, ſed etiam ad familiariſſimos, Philem. v. 5, pro ſtatu eorum præſenti.

¶ *πίστιν*) *fidem* erga Deum *in Domino Jeſu.*

¶ *καὶ, &*) Quiſquis *fidem & amorem* habet, particeps eſt totius *benedictionis.* v. 3 ſeqq. Accedit *ſpes*, v. 18.

¶ *πάντας, omnes*) Character Chriſtianiſmi. Sæpe Paulus *omnes* complectitur. c. III. 8. 9. 18. IV. 6. 13. VI. 18. 24.

16 *οὐ παύομαι, non deſino*) Paulus omnium eccleſiarum mentionem fecit in precibus. Col. I. 9.

17 *ἵνα, ut*) Argumentum precum pro veris Chriſtianis.

¶ *ὁ πατὴρ τῆς δόξης*) *Pater gloriæ*, infinitæ illius, quæ refulget in facie Chriſti; imo gloriæ, quæ eſt ipſe Filius Dei. unde etiam nobis hereditas glorioſa obtinget. v. 18.

¶ *πνεῦμα σοφίας καὶ ἀποκαλύψεως, Spiritum ſapientiæ & revelationis*) Idem Spiritus, qui eſt promiſſionis, in progreſſu fidelium eſt etiam ſapientiæ & revelationis. *Sapientia* in nobis operatur ſapientiam: *revelatio*, cognitionem.

¶ *ἐν, in*) Conſtr. cum *det.*

¶ *αὐτοῦ, ipſius*) Dei.

18 *πεφωτισμένους, illuminatos*) Accuſativus abſolutus, uti Act. XXVI. 3. i. e. quum oculi cordis veſtri fuerint illuminati. Articulus *τοὺς* apud *ὀφθαλμοὺς* præſupponit oculos jam præſentes, neque patitur ut poſſint tanquam demum dandi conſiderari. Quodſi *ὀφθαλμοὺς* eſſet ſine articulo, poſſet in ſenſu abſtracto ſumi & cum *det* conſtrui.

¶ *τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας, oculos cordis*) Conf. c. IV. 18. Matth. XIII. 15. *Cor* eſt, quo tantas res percipimus. c. III. 17. Sic *aures cordis* dicit Theophilus l. I ad Autol. c. III. Adde Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 429 ſ. & plane *ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας, oculos cordis*, Smyrn. ep. de Polycarpo § 2.

¶ *τις, τίς, τί· quæ, quæ, quæ*) coll. v. ſeq. Tria inſignia momenta, in futurum, in præſens (coll. c. III. 6.) & in præteritum.

¶ *τῆς κλήσεως αὐτοῦ, vocationis Ipſius*) vocationis, qua vos vocavit. Sequitur, *ſanctis*: ut ſæpe apoſtolus *vocatos* ſimul & *ſanctos* appellat.

19 *τοὺς πιστεύοντας, credentes*) Fides igitur vivum quiddam & efficax.

¶ *τὴν ἐνέργειαν, operationem*) Hæc actus eſt.

¶ *τοῦ κράτους, roboris*) Hoc in actu eſt. Iob XXI. 23, בעצם תמו LXX, *ἐν κράτει ἰσχύος αὐτοῦ.*

¶ *τῆς ἰσχύος, virtutis*) Hæc ipſa virtus divina eſt.

20 *ἣν, quam*) ſcil. *ἐνέργειαν, operationem. ἐνεργεῖν ἐνέργειαν* dicitur, ut *ἀγαπᾶν ἀγάπην.* c. II. 4.

¶ *ἐγείρας - καὶ ἐκάθισεν, excitans - & collocavit*) Sæpe a participio ſermo flectitur ad indicativum. c. II. 17. Col. I. 6. Ap. III. 7.

21 *ὑπεράνω*) Compoſitum. Chriſtus non modo præcedit, ſed imperat ſuper omnia.

¶ *ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως*) 1 Cor. XV. 24 not.

¶ *καὶ κυριότητος*) Col. I. 16.

¶ *καὶ παντὸς ὀνόματος, & omne nomen*) Scimus, Imperatorem anteire omnes, etiamſi non poſſimus enumerare omnes miniſtros aulæ ejus: ita ſcimus, Chriſtum eſſe collocatum ſuper omnes, quamvis non omnes *nominare* poſſumus.

¶ *ἐν*

¶ ἐν τῷ μέλλοντι) Αἰών, *ſeculum*, denotat hîc non tempus, ſed ſyſtema rerum & operum ſuo tempore revelatum & permanens. *futurum* dicitur, non quo adhuc non ſit, ſed quia nondum cernitur. *Imperia*, *poteſtates &c.* ſunt *in futuro*, ſed tamen *nominantur* etiam *in ſeculo hoc:* at ea quoque, quæ in præſenti ne nominantur quidem, ſed in futuro demum nobis nomine & re patefient, Chriſto ſubjecta ſunt.

22 πάντα ὑπέταξεν, *omnia ſubjecit*) 1 Cor. XV. 27.

¶ ἔδωκε) *dedit.* neque tamen Chriſtus non antea erat caput eccleſiæ. c. V. 25. Ioh. III. 29.

¶ ὑπὲρ πάντα, *ſuper omnia*) Eccleſia, *ſuper omnia*, ſuper *imperia &c.* quorum caput Chriſtus eſt, Col. II. 10, poteſt dicere: Chriſtus eſt caput meum: ego ſum corpus ejus. τῷ *ſuper* contradiſtinguitur Dativus commodi, *eccleſiæ.*

23 τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου, *plenitudinem omnia in omnibus implentis*) Hoc neque de eccleſia prædicatur, ut plerique cenſent; neque, ut aliis viſum, cum *dedit* conſtruitur: ſed abſolute ponitur accuſativo caſu, uti τὸ μαρτύριον *teſtimonium*, 1 Tim. II. 6. Eſt enim epiphonema eorum, quæ a v. 20 dicuntur, innuitque apoſtolus, in Chriſto eſſe *plenitudinem* Patris omnia implentis in omnibus. Vide de plenitudine Dei, Chriſti & Spiritûs, c. III. 19. IV. 13. V. 18, item c. IV. 10. Ioh. I. 14, de plenitudine temporum, c. I. 10. Gloria *amoris* divini implet omnia, & in Chriſto ſuper omnia ſe extendit. Analogiam habet locus cum 1 Cor. XV. 28. Hoc, quod modo explanavi, inquit apoſtolus, repræſentat nobis *plenitudinem* &c. ut Mathematici dicunt: id quod erat demonſtrandum. Hoc totum poteſt ad hunc titulum revocari, τὸ πλήρωμα....

¶ ἐν πᾶσι, *in omnibus*) Neutrum, maſculini poteſtatem includens.

¶ πληρουμένου) i. e. πληροῦντος. Sed major vis Mediæ vocis, in denotanda relatione Ejus, qui implet, & eorum, qui implentur.

CAP. II.

1 Καὶ ὑμᾶς, *& vos*) Hoc arctiſſime nectitur cum *operatus eſt*, c. I. 20. *vos* conſtr. cum *una vivificavit.* v. 5.

¶ ὑμᾶς ὄντας, *vos, cum eratis* &c.) *cum eramus nos*, v. 5. Vtrinque prior vocula emphaſin habet, uti Phil. II. 7 not.

¶ νεκρούς, *mortuos*) Quid miſerius?

¶ τοῖς παραπτώμασι) Huc refer neutrum, (quamquam fœmininum, ταῖς ἁμαρτίαις, intervenit,) οἷς, *quibus*, v. 3. coll. οἷα, οἵους, 2 Tim. III. 11, ubi item duplex genus.

¶ ταῖς ἁμαρτίαις, *peccatis*) Huc ref. αἷς, *quibus*, v. 2. Αἱ ἁμαρτίαι, *peccata*, præcipue dicuntur de gentibus Deum ignorantibus; τὰ παραπτώματα, *delicta*, de Iudæis legem habentibus, a luce deficientibus. v. 5. Et hi parebant *carni*; illi, *principi poteſtatis aëreæ.* v. ſeqq.

2 κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ κόσμου τούτου) Αἰὼν & κόσμος differunt. 1 Cor. II. 6. 12. III. 18 ſ. Ille hunc regit & quaſi informat. κόσμος eſt quiddam exterius; αἰών, ſubtilius. *Tempus* dicitur non ſolum phyſice, ſed etiam moraliter, connotata qualitate hominum in eo viventium: & ſic αἰὼν dicit longam temporum ſeriem, ubi ætas mala malam ætatem excipit. conf. Act. XIV. 16. 1 Petr. I. 18.

¶ κατὰ τὸν ἄρχοντα, *ſecundum principem*) Sic res fit expreſſior. *Seculum* ſen-

tiunt omnes; hunc *principem* ſubeſſe, non intelligunt. c. VI. 11 ſ. conf. Ioh. XII. 31.

¶ τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος, *poteſtatis aëris*) Hæc poteſtas eſt late diffuſa & penetrans. Conf. Iob I. 15 ſeqq. Sed tamen infra orbem fidelium. v. 6. 1 Ioh. V. 18 Vid. Buxt. Dict. rabb. col. 1195. Ipſi etiam orbes cœleſtes varii ſunt. Chriſtus tamen ſuperior eſt Satanâ, quamvis etiam in ἐπουρανίοις ſe hic teneat Eph VI. 12.

¶ τοῦ πνεύματος, *ſpiritus*) Eſt appoſitio τῆς ἐξουσίας, τοῦ πνεύματος. Non hic ipſe princeps dicitur *ſpiritus*, ſed *ſpiritus* eſt h. l. principium illud internum, ex quo fluunt actiones infidelium, oppoſitum ſpiritui fidelium filiorum Dei. conf. Luc. IV. 33.

¶ νῦν, *nunc*) *hodienum*: vel potius, *nunc maxime* nam non *adhuc*, ſed *nunc* dicit. qui evangelium per *incredulitatem* ſpernunt, manent mancipia ſpiritus illius, & amplius capiuntur. Expreſſa Satanæ mentio inprimis fit in deſcribendo ſtatu gentium. Act. XXVI. 18.

¶ ἐν τοῖς υἱοῖς τῆς ἀπειθείας, *in filiis incredulitatis*) Ipſa *incredulitas* adverſus evangelium oſtendit, quam potens ſit ille *ſpiritus*. Affine, *filii iræ*. v. 3. Super *infideles*, ira manet. Ioh. III. 36.

3 καὶ ἡμεῖς) *nos quoque*, Iudæi. Extremo veteris teſtamenti tempore etiam apud Iudæos valde invaluerat peccatum, quo magis ſuperabundaret gratia. Rom. V. 6. 20. Tit. III. 3. Luc. I. 17. 79. Matth IV. 16.

¶ ἀνεστράφημεν, *converſati ſumus*) Hoc quiddam ſpecioſius, quam *ambulare*. v. 2.

¶ τῆς σαρκὸς, *carnis*) ſine Spiritu Dei.

¶ τῆς σαρκὸς καὶ τῶν διανοιῶν, *carnis & cogitationum*) *Cogitationes* callidius peccandi ſtudium inferunt: *caro*, cæco ruit impetu.

¶ φύσει, *natura*) *Natura* denotat ſtatum hominis, citra gratiam Dei in Chriſto., *Naturæ* noſtræ hoc debemus, ut ſimus *filii iræ*.

¶ ὀργῆς, *iræ*) quum putaremus nos eſſe liberos Dei. Antitheton, v. 4.

¶ οἱ λοιποὶ) 1 Theſſ. IV. 13. *ceteri*, qui non credunt, aut certe nondum.

4 πλούσιος, *dives*) ſuper omnes. Rom. X. 12.

¶ ἐλέει ἀγάπην· *miſericordia*: *amorem*) *Miſericordia* removet miſeriam: *amor* confert ſalutem.

5 καὶ, &) Hoc copulatur cum *vos quum eratis*. v. 1.

¶ ἡμᾶς, *nos*) utroſque, Iudæos & gentes.

¶ συνεζωοποίησε τῷ χριστῷ. χάριτί ἐστε σεσωσμένοι *una vivificavit cum Chriſto*: *gratia eſtis ſervati*) Vivificatio reſuſcitationem antecedit; & c. I. 20 vitam reſuſcitatio præſupponit. Vivificati ſumus tum, quum Chriſtus vivificatus eſt. conf. 2 Cor. V. 15, de morte Chriſti: & ſic de ceteris gradibus. Quum autem *fides* ſuſcipitur, ea omnia a Deo applicantur homini, & ab homine rata habentur. Hunc ipſum ſalutis ordinem enumerans apoſtolus, *gratiam* eſſe docet proram & puppim, verſu hoc & 8, & propter parem Iudæorum & gentium rationem promiſcue interdum in prima & ſecunda perſona loquitur.

¶ τῷ χριστῷ, *Chriſto*) Hinc fons eſt. v. 6-10.

6 συνεκάθισεν, *ſimul ſedere fecit*) Fideles reſuſcitati ſunt ſpiritualiter, reſuſcitabuntur corpore: & huic utrique reſurrectioni reſpondet ſeſſio in cœleſtibus. Non ſane ſunt in cœlo præſentia corporali, ſed jure & virtute ſpirituali, & ſinguli habent in cœlo ſedem nominatim ſibi aſſignatam, ſuo tempore poſſidendam,

dam. In Deo tantiſper occultantur. Col. III. 3.

¶ ἐν τοῖς ἐπυρανίοις, *in cæleſtibus*) Non dicit, *in dextra*: Chriſto ſua manet excellentia.

¶ χριςῷ ἰησȣ̃, *Chriſto Ieſu*) In hac potiſſimum oratione grandi Paulus *Chriſtum Ieſum* appellat; ſæpius alias *Ieſum Chriſtum*.

7 ἐν τοῖς αἰῶσι τοῖς ἐπερχομένοις, *in ſeculis ſupervenientibus*) Plurale, contra unum *ſeculum malum*, v. 2, cui *ſecula beata* ſuperveniunt potenter. Congruit hæc locutio menti Pauli, de die noviſſimo non proxime inſtante.

¶ ὑπερβάλλοντα, *excellentem*) Rom. V. 20.

8 τῇ-χάριτι) τῇ habet vim relativam ad v. 5, χάριτι.

¶ γὰρ, *enim*) Non *igitur* ait, ſed *enim*, quia ab effectu ad *cauſam* concludit.

¶ διὰ τῆς πίςεως, *per fidem*) ortam ex reſuſcitatione Chriſti. c. I. 19. Antitheton, *non ex operibus*: quale etiam inter *gratiam* & *gloriationem*.

¶ καὶ τȣ̃το) *& hoc*, nempe *credere*, ſive *fides*, non eſt ex vobis. Antitheton: *Dei* ſolius *hoc donum eſt*.

10 αὐτȣ̃, *ipſius*) *Dei*.

¶ γὰρ, *enim*) Probat, ſalutem eſſe per fidem, non ex operibus; ac fidem ipſam totam eſſe ex dono Dei.

¶ ποίημα, *factura*) Rarum hoc ſenſu verbum, cujus vim auget κτισθέντες, *creati*, coll. v. 15, facti ex nihilo ſpirituali. Alias dicimur *regenerari*. Nihilum, nil operatur. *Poſteri* fideles, non ſolum עם נולד Ps. XXII. 32, ſed etiam עם נברא Ps CII. 19.

¶ ἐπὶ) bonorum operum *ergo*; ut poſtea demum illis incumberemus. Ex ea ratione Paulus opera legis nunquam *bona* appellat.

¶ οἷς) οἷς-ἐν αὐτοῖς, אשר בהם pro, ἐν οἷς, *in quibus*.

¶ προητοίμασεν) Τὸ πρὸ totam rem Deo tribuit. Verbum ἡτοίμασεν neutraliter ponitur, magna vi: LXX, 2 Chron. I. 4, ὅτι ἡτοίμασεν αὐτῇ δαυίδ. Sic ὥςε ἑτοιμάσαι αὐτῷ, Luc. IX. 52. *Deus ita comparavit*.

¶ περιπατήσωμεν, *ambularemus*) non, *ſalvaremur*, aut, *viveremus*.

11 μνημονεύετε, *recordamini*) Talis recordatio gratum animum acuit, & fidem roborat. v. 19.

¶ τὰ ἔθνη) הגוים gentes.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Hoc conſiderate Paulus jungit cum *gentes*. nam Iudæi gentes ſimpliciter dicebant *præputium*, non *præputium in carne*.

¶ οἱ λεγόμενοι ἀκροβυςία, *dicti præputium*) magna cum veſtra ignominia. *dicti* & *dicta* indicat, hæc vocabula jam eſſe antiquata, ſublato diſcrimine.

¶ λεγομένης, *dicta*) Hoc conſtr. cum *circumciſione* ſeorſum ab epitheto, *in carne*, *manu facta*. Et *circumciſio* dicitur in concreto, pro populo circumciſo: *in carne manu facta*, in abſtracto.

12 ὅτι, *quod*) Hinc pendet *eratis* & *facti eſtis*. repetitur autem particula ex v. 11.

¶ χωρὶς, *ſine*) Antitheton, *in Chriſto*. v. 13. Sunt tria capita miſeriæ: *ſine*, & *hoſpites*, & *athei*: eratis ſine Chriſto, ſine Spiritu ſancto, ſine Deo. conf. v. 18. & v. ſeqq. c. III. 6. IV. 4 ſ. nott.

¶ χωρὶς χριςȣ̃, *ſine Chriſto*) Id probat commate ſequenti, *abalienati*. neque dicit, *alieni*. conf. not. ad c. IV. 18.

¶ τῆς

¶ τῆς πολιτείας τȣ̃ Ἰσραὴλ, *politia Iſraël*) Tota reſpublica Iſraëlis ſpectabat *Chriſtum.*

¶ καὶ ξένοι, *& hoſpites*) expertes.

¶ τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας, *teſtamentorum promiſſionis*) Deus promiſerat, præſuppoſito nimirum dono Chriſti, maxime Spiritum ſanctum: c. I. 13. Gal. III. 14 not. Luc. XXIV. 49. Act. II. eique promiſſioni inſervierant *teſtamenta.* Rom. IX. 4. Hoc comma probatur commate ſequenti, *ſpem non habentes*: nam ſi promiſſionem habuiſſent, ſpem habuiſſent illi reſpondentem. at ſpem non habuerant. ergo ne promiſſionem quidem.

¶ ἄθεοι, *athei*) Non ſtatuerant, nullos eſſe deos; nam vel Dianam & Iovem habebant: Act. XIX. 35: ſed verum Deum ignorabant; tantum aberat, ut haberent. 1 Theſſ. IV. 5. Prius ait, *fuiſtis extra Chriſtum*: poſtea infert, *eratis ſine Deo.*

¶ ἐν τῷ κόσμῳ, *in mundo*) Paulus hoc quoque, quod fuerint *ſine Deo*, probat; & probat ex eo, quia errarint in mundo, amplo (2 Cor. I. 12.) & vano, (Luc. XII. 30. Ioh. I. 10 fin.) ſervientes creaturis, fruentes caducis, *longe* remoti.

13 μακρὰν) *procul*, a populo Dei & a Deo. v. 17 not.

¶ αἵματι, *ſanguine*) c. I. 7.

14 αὐτὸς) *Ipſe.* Emphaſis.

¶ ἡ εἰρήνη) *pax*, non modo *pacificator.* nam *ſui* impenſa pacem peperit, & ipſe vinculum eſt *utrorumque.*

¶ ὁ) Appoſitio: *Pax*; *is qui fecit* &c. Inſigne dictum, v. 14-18, ipſo verborum tenore & quaſi rhythmo canticum imitatur. Deſcribitur α conjunctio gentium cum Iſraële, v. 14. 15, & inde β gentium & Iſraëlis, tanquam unius jam hominis, conjunctio cum Deo, v. 15 med. - v. 18. Vtraque deſcriptio ſubdividitur in duas partes, ita ut prior priori, de *inimicitia ſublata*; altera alteri, de *decretis evangelicis*, reſpondeat.

¶ τὰ ἀμφότερα, *ambo*) Neutrum pro maſculino, v. 18, commode, quia ſequitur ἓν, *unum.*

¶ μεσότοιχον τȣ̃ φραγμȣ̃, *parietem intergerinum ſepis*) *Paries* dicitur, quia intervallum fuit valde munitum; *ſepes*, quia ſuo tempore facile ſoluta. *paries* disjungit domos; *ſepes*, regiones. conf. v. 19. Innuitur ergo diſcrimen circumciſionis & præputii. Ipſa congruebat ſtructura templi hieroſolymitani. *Paries* & *ſepes* arcent: & arcebantur gentes, quatenus minus propinquum habebant aditum, quam Iſraëlitæ quamlibet gregarii.

¶ λύσας, *qui ſolvit*) *Qui ſolvit-qui ſuſtulit*, & non iterato, arcte cohærent. Hoc inciſum, *&-ſolvit*, declaratur verſu 15, hemiſtichio priore: *Inimicitiam ſuſtulit in carne ſua*; coll. v. 16 fin. *Legem juſſuum*, ad Iſraëlitas proprie accommodatam, *ſuſtulit in decretis* gratiæ univerſalibus. coll. v. 17 init.

15 τὴν ἔχθραν, *inimicitiam*) Iudæi gentes abominabantur: gentes pro ludibrio habebant Iudæos, ob circumciſionem, ſabbatum &c.

¶ ἐν τῇ σαρκὶ αὐτȣ̃, *in carne ſua*) Sic, *in uno corpore.* v. 16.

¶ τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν) *legem juſſuum*, ceremonialium.

¶ ἐν δόγμασι, *in decretis, in placitis*) evangelicis, per quæ proponebatur miſericordia in omnes. Col. II. 14 not.

¶ καταργήσας, *tollens*) Cum hoc participio, ut modo innuimus, utrumque ἐν, *in*, conſtruitur. Chriſtus *carne* ſua *ini-*

inimicitiam, *dogmatibus* evangelicis in totum orbem diditis *legem præceptorum* ſuſtulit. Quod ſi τὸ *in decretis* pertineret ad ἐντολῶν, *juſſuum*, non præponeretur τὸ *in carne ſua*, ſed poſtponeretur. Eſt quaſi ſtilo lapidari ſcriptum:

τὴν ἔχθραν ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ
τὸν νόμον τῶν ἐντολῶν ἐν δόγμασι
καταργήσας.

¶ τοὺς δύο, *duos*) Eleganter omittit *homines*: antea enim vix humanum nomen tuiti erant. *Duo*, qui erant Iudæus & Græcus.

¶ καινὸν, *novum*) ſublata antiquitate literæ.

¶ ποιῶν, *faciens*) A verbo *crearet* pendet participium *faciens*: & a *reconciliaret* pendet *occidens*. utrumque habet vim declarandi, fluentem ex iis, quæ proxime præcedunt.

¶ εἰρήνην, *pacem*) Hæc pacificatio antecedit promulgationem. v. 17.

16 ἐν ἑνὶ σώματι, *in uno corpore*) cruci affixo. Huc ref. *in uno ſpiritu*. v. 18. Conf. c. IV. 4.

¶ ἀποκτείνας τὴν ἔχθραν, *occidens inimicitiam*) Inimicitiam, adverſus Deum ipſum, *occidit*, *morte* ſua.

¶ ἐν αὐτῷ) *in eo*, ſcil. in corpore ſuo. Conf. antecedentia.

17 ἐλθὼν, *veniens*) a morte, profectione ad inferos, reſurrectione, victor lætus ipſe *ultro* nunciavit. Inſigne verbum. 2 Tim. I. 10. Ioh. XIV. 18.

¶ εὐηγγελίσατο, *evangelizavit*) Verbum pro participio. coll. ποιήσας. v. 14. *Pacem* nunciavit ore ſuo apoſtolis, Luc. XXIV. 36. Ioh. XX. 19. 21. 26, & per hos ceteris.

¶ εἰρήνην ὑμῖν τοῖς μακρὰν κτλ.) Act. II. 39 not.

¶ καὶ τοῖς) Elegantiæ eſt, quod ſemel h. l. dicit εἰρήνην, *pacem*. Individua eſt pax utrorumque.

18 ὅτι) *quia*.

¶ πρὸς τὸν πατέρα) *ad Patrem*, ut ad Patrem. Hoc verſu fit mentio Chriſti, Spiritus, Patris, eodem ordine, quo Chriſtus, Spiritus promiſſionis, & Deus ſpectatur verſu 12. Aliter, Apoc. I. 4. 5.

19 οὐκέτι) *non jam*. Antitheton ad priſtina.

¶ ξένοι, *hoſpites*) Oppoſitum *cives*. metaphora a civitate.

¶ πάροικοι, *inquilini*) Oppoſitum *domeſtici*. metaphora a domo.

¶ τῶν ἁγίων, *ſanctorum*) Iſraëlis. v. 12. conf. c. III. 18.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Iterum innuitur S. Trinitas, v. 19. 20. 22.

20 ἐποικοδομηθέντες, *ſuperædificati*) Frequens Paulo ad Epheſios, c. III. 18, (coll. Act. XX 32.) & ad Timotheum, Epheſi epiſcopum, metaphora a re architectonica. 1 Tim. III. 15. 2 Tim. II. 19 ſ.

¶ ἐπὶ τῷ θεμελίῳ, *ſuper fundamento*) Vt fundamentum ſuſtinet totam ſtructuram; ſic teſtimonium apoſtolorum & prophetarum ſubſtructum eſt fidei credentium omnium per illos jactum eſt fundamentum: Chriſtus Ieſus, *caput anguli* h. l. Idem, fundamentum ipſum dicitur 1 Cor. III. 11.

¶ καὶ προφητῶν, *& prophetarum*) prophetarum N. T. qui ab apoſtolis ſunt proximi. c. IV. 11. III. 5.

¶ ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ, lapide *angulari ejus* Paulus locum Eſajæ c. XXVIII. 16, tanquam notiſſimum breviter innuit. coll. 1 Petr. II. 6 not. Chriſtus Ieſus eſt *lapis ſummus angularis fundamenti*. Participium, ὄντος, initio commatis hujus, valde demonſtrat in præſenti tempore. Pronomen αὐτοῦ refertur ad θεμελίῳ· nam ſi conſtrueretur cum χριστοῦ, diceretur αὐτοῦ ΤΟΥ χριστοῦ ἰησοῦ, uti dicitur αὐτὸς ὁ ἰωάννης κτλ. cum articulo, Matth. III. 4. Marc. VI. 17. Luc. III. 23. XXIV. 15. 36. Ioh. II. 24. IV. 44. 2 Cor. XI. 14.

21 ἐν ᾧ, *in quo*) in Chriſto. Hoc per anaphoram iteratur verſu ſeq.

¶ συναρμολογουμένη αὔξει, *coagmentata creſcit*) Verba de mole viva. c. III. 18 not. & 1 Petr. II. 5. Sic, συναρμολογούμενον, *coagmentatum*. c. IV. 16. Sic combinatur *germen* & *domus*, Zach. VI. 12.

¶ ναὸν, *templum*) Eſt domus, eaque ſancta: cui cedere debet Dianæ Epheſiæ fanum.

¶ ἅγιον, *ſanctum*) i. e. *Dei*. v. 22.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) in Chriſto. Huc reſp. *in Spiritu*. ibid. Sic quoque c. III. 17. 16.

CAP. III.

1 Τούτου χάριν) *hujus* rei *gratia*. Hoc reaſſumitur verſu 14.

¶ ὁ δέσμιος) legatus, isque *vinctus*.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν, *pro vobis*) Pauli ſtudio erga gentes incenſi ſunt perſecutores, ut vincirent illum; & vincula ipſa profuere gentibus. v. 13. 2 Tim. II. 10.

¶ τῶν ἐθνῶν, *gentibus*) Hoc declaratur v. ſeqq.

2 εἴγε ἠκούσατε, *ſiquidem audiviſtis*) Quæ de Paulo *audierant*, (conf. not. ad c. I. 1.) ea teſtimonio erant, illum v. 1 vera de ſe dicere.

3 κατὰ ἀποκάλυψιν, *ſecundum revelationem*) Gal. I. 12. Act. IX. 3 ſ.

¶ ἐγνώρισέ μοι, *notum fecit mihi*) Deus, ex gratia.

¶ τὸ μυστήριον, *myſterium*) *Chriſti*. v ſeqq.

¶ προέγραψα ἐν ὀλίγῳ) *ſuperius ſcripſi, paucis verbis*. Reſpicit c. I. 9. 10, & illinc verba huc repetit ipſa.

4 πρὸς ὃ, *ex quo*) Hoc non refertur præciſe ad *paucis*, ſed ad totum noëma: & πρὸς notat analogiam, *ex*: ut in illo, *Ex ungue leonem. Ex eo, quod ſuperius ſcripſi, poteſtis &c.*

¶ δύνασθε, *poteſtis*) Modeſte & liberaliter poſitum verbum.

¶ ἀναγινώσκοντες, *legentes*) Eſt hic liber valde ſublimis, & tamen omnium lectioni commiſſus.

¶ νοῆσαι τὴν σύνεσίν μου, *animadvertere intelligentiam meam*) adeoque per me proficere. In hac epiſtola apertius & ſublimius ſcripſit Paulus, quam antehac in ulla.

5 ὃ, *quod*) Ref. ad v. 3, ut verbum γνωρίζω, *notum facio*, iteratum indicat.

¶ ἑτέραις γενεαῖς, *ceteris generationibus*) Caſus ſextus temporis, uti Act. XIII. 36.

¶ οὐκ ἐγνωρίσθη, *non notificatum eſt*) Non dicit, οὐκ ἀπεκαλύφθη, *non revelatum eſt*. Notificatio per *revelationem* (v. 3) eſt fons notificationis per præconium. *Revelatio* eſt quiddam ſpecialius. *notificatio* fit ad reliquos etiam auditores, *revelatio* tantum ad prophetas.

¶ τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, *filiis hominum*) Latiſſima appellatio, cauſam exprimens ignorantiæ, ortum naturalem, cui opponitur *Spiritus*. conf. Matth. XVI. 17.

De

De ſtatu veteri loquitur idiotiſmo linguæ Hebraicæ. Porro antitheton *apoſtolorum & prophetarum* N. T. ad filios hominum infert, hac appellatione denotari præcipue *prophetas* antiquos, v. gr. Ezechielem, qui ſæpe dicitur בן אדם & civitatem domumque Dei copioſe deſcripſit, ut h. l. Paulus.

¶ ἐν πνεύματι, *in Spiritu*) cujus donum Novo Teſtamento reſervatum, ad Chriſtum glorificandum.

6 εἶναι) *quod ſint*; &, *ut ſint*.

¶ συγκληρονόμα, *coheredes*) in hereditate *Dei*.

¶ σύσσωμα, *ejuſdem corporis*) Sub capite *Chriſto*.

¶ συμμέτοχα τῆς ἐπαγγελίας, *conſortes promiſſionis*) in communione *Spiritus ſancti*. Eadem μετοχὴ, *participatio*, laudatur Hebr. VI. 4. eadem *promiſſio*, c. I. 13. Conf. de Trinitate, c. IV. 4. 5. 6. 18. 21. 30. V. 1. 2. 18. 2 Cor. XIII. 13.

¶ ἐν τῷ χριστῷ, *in Chriſto*) Conſtr. cum *ſint*.

7 οὗ, *cujus*) *evangelii*.

¶ κατὰ τὴν ἐνέργειαν, *ſecundum operationem*) v. 20. c. I. 19.

8 τῷ ἐλαχιστοτέρῳ, *minimo*) Notio nominis *Paulus* cumulata per comparativum ſuperlativo ſuperiorem: quo ſe ſanctis vix accenſet. elegantiſſima modeſtia.

¶ τῶν ἁγίων, *ſanctorum*) *Sancti* hic opponuntur gentibus. conf. not. ad Act. XX. 32.

¶ ἀνεξιχνίαστον, *imperveſtigabiles*) v. 18. 19. Simile epitheton, *multivaria*. v. 10.

¶ πλοῦτον *divitias*) Hic laudantur *divitiæ* cœleſtes; mox, *ſapientia*. v. 10.

9 φωτίσαι) *docere*. Conf. Col. I. 28. Nam הורה LXX φωτίζω, 2 Reg. XII. 3 & aliis locis.

¶ τίς ἡ οἰκονομία, *quæ œconomia*) Col. I. 25 ſ.

¶ ἐν τῷ θεῷ, *in Deo*) Antitheton ad creaturas, etiam excellentiſſimas. v. 10.

¶ τῷ τὰ πάντα κτίσαντι, *qui omnia creavit*) Rerum omnium creatio fundamentum eſt omnis reliquæ œconomiæ, pro poteſtate Dei univerſali liberrime diſpenſatæ. Illud, *omnia*, continet τὰς ἀρχὰς κτλ. *imperia &c.*

10 νῦν) *nunc* primum. conf. v. 5.

¶ ταῖς ἀρχαῖς καὶ ταῖς ἐξουσίαις, *imperiis & poteſtatibus*) bonis, vel etiam malis; ſed alio alioque modo.

¶ διὰ, *per*) ex iis, quæ obtingunt eccleſiæ. hæc enim operum divinorum theatrum eſt. conf. 1 Cor. IV. 9.

¶ πολυποίκιλος) Syr. *plena varietatum.*

¶ σοφία, *ſapientia*) Circa hoc objectum inprimis verſantur angeli.

11 πρόθεσιν τῶν αἰώνων) *propoſitum ſeculorum*, de ſeculis, ante ſecula. 2 Tim. I. 9.

¶ ἣν, *quod*) Ref. ad πρόθεσιν, *propoſitum.*

¶ ἡμῶν, *noſtro*) fidelium, qui ſunt *eccleſia.*

12 τὴν παῤῥησίαν, *libertatem*) *oris*, in orando.

¶ τὴν προσαγωγὴν ἐν πεποιθήσει, *admiſſionem in fiducia*) in re & corde.

13 αἰτοῦμαι) *rogo*, Deum. conf. v. 20. 12. Sic, *rogantes*, abſolute, Col. I. 9.

¶ μὴ ἐκκακεῖν, *non ſegneſcere*) ne vitium capiam, ſed ut ſtrenue loquar & multos alliciam. Infinitivus ejuſdem perſonæ, ac verbum finitum *rogo.*

¶ θλίψεσί μου ὑπὲρ ὑμῶν, *afflictionibus meis pro vobis*) v. 1.

¶ δόξα) *gloria* ſpiritualis; quatenus fides veſtra adjuvatur.

14 κάμ-

14 *κάμπτω τὰ γόνατά μυ, flecto genua mea*) Si præſens adfuiſſet Paulus, genua flexiſſet, exardeſcente pectore. Act. XX. 36.

¶ *πατέρα*) Conjugatum, *πατριά*.

15 *ἐξ ὖ*) *ex quo*, ſcil. Patre I. C. Fundamentum omnis filiationis eſt in Ieſu Chriſto.

¶ *πᾶσα*) *omnis*, angelorum, Iudæorum, hominum ceterorum.

¶ *πατριὰ*) *familia*, ex ipſo, ut patre, pendens. conf. *πατριὰ*, Luc. II. 4. Act. III. 25.

¶ *ὀνομάζεται*, *nominatur*) Paſſivum, vel medium. *nominantur* filii Dei, a Deo ipſo, & hoc nomine gaudent. Es. XLIV. 5. conf. *vocabo*, Rom. IX. 25 ſ.

16 *δυνάμει*, *potentia*) Hoc congruit cum mentione *Spiritus*.

¶ *εἰς τὸν ἔσω ἄνθρωπον*, *in internum hominem*) *Homo internus* eſt homo ipſe cum omnibus facultatibus, ſecundum interna ſpectatus. c. IV. 22. 24. 1 Petr. III. 4. Spiritui Dei eſt homo internus, quod Chriſto corda ſanctorum, v. 17. Homo internus ſumitur maxime in bonam partem: quia apud malos omnia in plena ad malum harmonia ſunt, ubi non opus eſt limitatione vel diſtinctione. Scriptura maxime ſpectat res internas. Obſervandus *χιασμός*. prima ſententia, *det vobis*: ſecunda, *habitare*: tertia, *in amore-ut evaleatis*: quarta, *ut impleamini*. ſecundam tertia reſpicit, primam quarta. In prima & quarta memoratur *Deus*: in ſecunda & tertia *Chriſtus*. Poſt *ἄνθρωπον* & poſt *χριςῦ* cogita colon: res erit perſpicua.

17 *κατοικῆσαι*) *ut habitet* in perpetuum Chriſtus. Aſyndeton. Vbi Spiritus Dei, ibi etiam Chriſtus.

18 *ἐν ἀγάπῃ*, *in amore*) Chriſti. v. 19 not.

¶ *ἐρριζωμένοι καὶ τεθεμελιωμένοι*, *radicati & fundati*) *Radix*, arboris; *fundamentum*, ædis. Præcedit Syllepſis, ſic reſolvenda: ut habeatis Chriſtum inhabitantem, *radicati*. conf. Col. II. 2 not. Niſi potius Nominativus cohæret cum *evaleatis*, ardore Pauli in ea quæ ſequuntur intento. ſic medio ſermone ponitur *ſi & quomodo*, 1 Cor. XI. 14 ſ. XIV. 7. 16. ipſumque *ἵνα ut*, 1 Cor. XIV. 12. 2 Cor. II. 4. Faciunt autem contentionem valde emphaticam, quæ has particulas præcedunt.

¶ *ἐξισχύσητε*) *evaleatis*. plus ultra.

¶ *καταλαβέσθαι*) *aſſequi*, comprehendere.

¶ *τί τὸ πλάτος καὶ μῆκος καὶ βάθος καὶ ὕψος*, *quæ latitudo & longitudo & profunditas & altitudo*) Hæ dimenſiones templi ſpiritualis pertinent ad *plenitudinem Dei*, v. 19, cui eccleſia, pro ſua capacitate, reſpondere debet. conf. c. IV. 10. 13, de Chriſto. Significatur enim *latitudo* plenitudinis atque amoris Chriſti, eaque reſpectu omnium hominum, populorumque; & *longitudo*, per omnia ſecula, v. 21; tum, *profunditas*, nulli creaturæ percontanda; & *altitudo*, c. IV. 8, quæ a nullo hoſte attingitur. Conf. Pſalm. CXVII. Ad hanc latitudinem, longitudinem, profunditatem, altitudinem, quæ omnia ſunt una magnitudo, nil eſt latum, longum, profundum, altum, in omni creatura. Memoratur *κατὰ χιασμὸν*, *amor*, *latitudo*: *amor*, *plenitudo*. Tertium reſpondet primo, ſecundum itaque quarto. In v. 19 demum ſermo expreſſus eſt de *amore*, v. 18 vero de *plenitudine* Dei *in ſe*. Sed ipſa hæc etiam *amore* tincta eſt.

19 *γνῶναί τε τὴν ὑπερβάλλυσαν τῆς γνώσεως κτλ.* *& cognoſcere ſuperiorem cognitione &c.*

ne &c. Hoc quoque pendet ab *evaleatis.* Suaviſſima hæc quaſi correctio eſt: dixerat, *cognoſcere*; ſtatim negat *cognitionem* idoneam haberi poſſe. hoc duntaxat novimus, amorem eſſe uberiorem notitia noſtra. Amor Chriſti erga nos ſemper excedit cognitionem noſtram; & ſic verſu 20 potentia Dei cogitationem noſtram.

¶ ἵνα, *ut*) Aſyndeton, coll. ἵνα *ut*, v. 18. Conjuncta ſunt, notitia ſpiritualis & plenitudo.

¶ εἰς, *in*) Hæc meta eſt.

20 ὑπὲρ πάντα) Πάντα regitur a ποιῆσαι· unde ὑπὲρ ponitur adverbialiter, ut mox ὑπερεκπερισσοῦ, & ὑπερλίαν, 2 Cor. XI. 5. Poteſt tamen etiam τὸ ὑπὲρ cum πάντα conſtrui, coll. c. I. 22, ὑπὲρ πάντα, *id quod eſt maximum*: ſuper omnem exaltationem hæc eſt, quod Ipſe eſt Caput eccleſiæ &c.

¶ ὑπερεκπερισσοῦ, *ſuperabundanter*) Conſtr. cum *facere.*

¶ ὧν) Genitivus regitur a comparativo, qui continetur in περισσοῦ.

¶ ἢ νοοῦμεν, *aut cogitamus*) *Cogitatio* latius patet, quam *preces.* Gradatio.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Paulus allegat experientiam.

21 ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, *in eccleſia*) v. 10.

¶ εἰς πάσας, *in omnes*) v. 11. c. II. 7. coll. iterum Ps. CXVII. In omnes generationes, quas complectitur ὁ αἰὼν, qui terminatur in τοὺς αἰῶνας perpetuos.

¶ τὰς γενεὰς, *generationes*) *Generatio* proprie periodus ætatis humanæ, dum a parentibus ad liberos proceditur. αἰῶνες periodi œconomiæ divinæ ab una quaſi ſcena ad aliam decurrentes. Hîc amplificandi cauſa utrumque vocabulum, cum metaphora in γενεὰ, *generatio*, conjungitur, ut ſignificetur tempus bene longum. Nam in αἰῶσι non jam ſunt *generationes.*

CAP. IV.

1 Ὁ δέσμιος, *vinctus*) Vincula Pauli ſubſerviebant *vocationi* Epheſiorum, & hos movere debebant, ut Paulum obſequio exhilararent. ἦθος magnum.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Conſtr. cum *vinctus.*

¶ τῆς κλήσεως, *vocatione*) v. 4. Hoc derivatur ex c. I. 18, immo ex capp. I. II. III. conf. Col. III. 15.

2 μετὰ, μετὰ, *cum*, *cum*) Huc ref. duo participia ſubſequentia, ἀνεχόμενοι, σπουδάζοντες, *tolerantes*, *ſtudentes*; quæ caſu recto pendent a præcedente imperativo implicito, *ambulate.*

¶ πάσης, *omni*) Conſtr. etiam cum *manſuetudine.* Col. III. 12 ſ.

¶ ταπεινοφροσύνης, *humilitate animæ*) ex ſenſu gratiæ. Rom. XI. 20.

¶ ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) Huic reſpondet, *in vinculo pacis.* v. 3. Hoc recurrit v. 15. 16. Et hîc prædicatur *amor*: *fides*, v. 5. *ſpes*, v. 4.

3 τηρεῖν, *ſervare*) Etiam ubi nulla fiſſura eſt, monitis opus eſt.

¶ τὴν ἑνότητα, *unitatem*) penes nos. nam Spiritus ſanctus in ſe *unus* manet, v. 4.

¶ ἐν τῷ συνδέσμῳ, *in vinculo*) *Vinculum*, quo *pax* retinetur, eſt ipſe *amor.* Col. III. 14. 15.

4 ἓν σῶμα καὶ ἓν πνεῦμα, *unum corpus & unus Spiritus*) In ſymbolo apoſtolico articulum de Spiritu ſancto commode excipit articulus de eccleſia.

¶ καὶ ἓν, *& unus*) *Spiritus*, *Dominus*, *Deus & Pater*: Trinitas. coll. v. ſeqq.

¶ ἐν μιᾷ ἐλπίδι, *in una ſpe*) Spiritus eſt *arrhabo*, atque ideo cum ejus mentione conjungitur *ſpes hereditatis.*

5 μία πίστις, ἓν βάπτισμα, *una fides, unus baptiſmus*) in Chriſtum, Dominum. Modo baptiſmus, modo fides præponitur. Marc. XVI. 16. Col. II. 12.

6 πάντων, *omnium*) Hoc ter, & mox, *omnibus*, maſculinum eſt. nam *omnes* ad unitatem rediguntur.

¶ ἐπὶ) *ſuper* omnes cum gratia ſua eminens.

¶ διὰ πάντων) *per omnes* operans *per* Chriſtum.

¶ ἐν πᾶσιν) *in omnibus* habitans *in* Spiritu ſancto.

7 δὲ, *autem*) Antitheton, *unum* & *unus*. in antecedd.

¶ ἐδόθη, *data eſt*) Hoc ducitur ex Pſalmo, v. ſeq.

8 λέγει, *dicit*) David, imo Deus ipſe. Ps. LXVIII. (19) 20, ἀνέβης εἰς ὕψος, ᾐχμαλώτευσας αἰχμαλωσίαν· ἔλαβες δόματα ἐν ἀνθρώπῳ. Aliqui etiam apud LXX legunt ἀναβάς. Sed in verſione LXX virali plerumque ea lectio eſt ſequior, quæ cum textu N. T. propius congruit, quippe ad eum conformata.

¶ ὕψος, *altitudinem*) Sic *cæli* vocantur poëſi Hebræa: item Es. XXXII. 15.

¶ ᾐχμαλώτευσεν αἰχμαλωσίαν, *captivam duxit captivitatem*) Frequens geminatio, v. gr. 2 Par. XXVIII. 5. Hic notantur copiæ infernales, 2 Petr. II. 4, oppoſitæ *hominibus*. eas Chriſtus aſcendens captivas duxit. neque propterea melius agitur cum malefico capitis reo, ubi ex carcere in forum aut curiam ducitur. Hic *ductus* ſtatum tartareum non interpellavit. Si tamen unquam ſpes evadendi pro illis fuiſſet, fuiſſet tum. conf. c. VI. 12 fin. & Col. II. 15. Neque quilibet aſcenſus, ſed aſcenſus captam captivitatem habens conjunctam, præſupponit & infert deſcenſum in inferiores terræ partes.

¶ ἔδωκε δόματα, *dedit dona*) Huc ref. *dedit*, v. 11, & *data eſt*, & *doni*, v. 7. In Hebræo conciſus eſt ſermo לקחת Chriſtus videlicet *accepit* dona, quæ ſtatim *daret*. Conf. לקח Gen. XV. 9. 2 Reg. II. 20, ubi actio ſubita denotatur ſermone conciſo. ſic, λαβέτωσάν σοι, Ex. XXVII. 20. Lev. XXIV. 2.

¶ τοῖς ἀνθρώποις, *hominibus*) Dativus commodi pro באדם Proſunt dona non iis tantum, qui accipiunt, ſed omnibus.

9 τὸ δὲ ἀνέβη, *hoc vero, aſcendit*) Probat Paulus, pſalmi ſermonem referri ad Chriſtum: & ex deſcenſu infertur aſcenſus. Ioh. III. 13. Commorationem Filii Dei in terra omnes ſpectarunt: aſcenſionem, quam non viderunt, inde credere debuerunt. Similis argumentatio, Act. II. 29 ſs. XIII. 36 ſ. maximeque Hebr. II. 8 ſ. In Ieſum conveniunt prædicata Meſſiæ humilia: ergo ad illum etiam glorioſa referri prædicata debent.

¶ κατέβη πρῶτον, *deſcendit prius*) Præſupponit Paulus Deitatem Chriſti. nam qui ex terra ſunt, ii, quamvis antea non deſcenderunt, aſcenſum nanciſcuntur.

¶ εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς) non modo in terram ipſam, ſed *in imas terræ partes*. *Imis terræ partibus* ſive omnibus terris opponuntur ſumma cœlorum ſive *omnes cæli*. Poſſeſſionem omnium, primo terræ, deinde cœli, per ſe capeſſivit Chriſtus. Cum mentione *terræ* conjuncti ſunt *homines*; cum mentione *locorum inferiorum* conjuncta eſt *captivitas*.

¶ τῆς

¶ τῆς γῆς, *terræ*) in qua ſunt *homines*.

10 ἀυτὸς) *ille*, non alius.

¶ ὑπεράνω πάντων τῶν ὀυρανῶν, *ſupra omnes cælos*) Plane ſublimis locutio. Chriſtus aſcendit non modo in cœlum, Marc. XVI. 19, ſed per cœlos. Ebr. IV. 14 not. *ſupra* omnes cœlos; *cælos cælorum*. Deut. X. 14.

¶ πληρώσῃ, *impleret*) præſentia & operatione ſua, *ſe ipſo*.

¶ τὰ πάντα) *omnia*, ima & ſumma. Conf Ier. XXIII. 24, ubi etiam LXX verbo πληρῶν utuntur.

11 ἀυτὸς) *ipſe*, ſumma poteſtate. id repetitur ex v. 10. Miniſtri non dedere ſe ipſos.

¶ ἀποςόλους· προφήτας· ἐυαγγελιςὰς κτλ. *apoſtolos*: *prophetas*: *evangeliſtas &c.*) Cum ſummis gradibus conjuncti poterant eſſe inferiores, v. gr. Iohannes apoſtolus idem etiam prophetam egit in apocalypſi, & evangeliſtam in evangelio: ſed non contra. Omnes apoſtoli ſimul etiam vim propheticam habuerunt. Tantummodo hic gradus eminens prophetiæ, quo *Apocalypſis* data eſt, erat Iohanni peculiaris. Sed prophetæ & evangeliſtæ non ſimul etiam apoſtoli fuerunt. Propheta antecedit evangeliſtam. nam propheta de futuris, evangeliſta de præteritis infallibiliter teſtatur: propheta totum habet a Spiritu; evangeliſta rem viſu & auditu perceptam memoriæ prodit, chariſmate tamen majori ad manus maximi momenti inſtructus, quam paſtores & doctores. Non adduntur hic *thaumaturgi*; nam horum actiones jam aliquanto minus pertinent πρὸς τὸν καταρτισμὸν κτλ. *ad aptationem &c.* Et fortaſſe jam ante extrema apoſtolorum tempora rarius fuit donum miraculorum. conf Hebr. II. 4.

¶ ποιμένας καὶ διδασκάλους, *paſtores & doctores*) *Paſtoris* appellatio alias ubique ſoli Domino datur. Paſtores & doctores hic junguntur: nam *paſcunt docendo* maxime, tum admonendo, corripiendo &c.

12 πρὸς, ἐις, ἐις, *ad*, *in*, *in*) Huc ref. *in*, *in*, *in*. v. ſeq. quanquam *ad* & *in* nonnihil differunt. Rom. XV. 2. Hoc verſu denotatur functio miniſtrorum; verſu ſequenti, meta ſanctorum; verſu 14, 15, 16, via incrementi: & quodlibet horum habet tres partes, eodem ordine expreſſas. Sunt tres periochæ tripartitæ. Primæ tres partes invicem reſpiciunt: tum, ſecundæ: poſtremo, tertiæ: citra chiaſmum.

¶ καταρτισμὸν, *aptationem*) Hoc maxime facit ad *unitatem*.

13 μέχρι, *dum*) Ne apoſtoli quidem ſe putarunt metam aſſecutos: Phil. III. nedum eccleſia. Semper proficiendum fuerat, non ſtandum, nedum deficiendum. Et nunc eccleſia ideam ſui optimæ non a tergo reſpiciat oportet, ſed ante oculos habeat, ut futuram, etiamnum aſſequendam. Notate hoc, qui antiquitatem non tam ſequimini, quam obtenditis.

¶ καταντήσωμεν) *perveniremus*. hoc tempus, tempori præterito ſubjunctivum, imperfectum eſt. Hoc jam fieri debebat, quum Paulus hoc ſcripſit. nam *fides* eſt viatorum.

¶ οἱ πάντες) *cuncti*, ſancti.

¶ ἐις, ἐις, ἐις, *in*, *in*, *in*) Aſyndeton iteratum. Ætas naturalis excreſcit *ad* ſapientiam, robur & proceritatem: his reſpondet in ætate ſpirituali *fides una*, *animus corroboratus*, *& plenitudo Chriſti*.

 ¶ ἑνό-

¶ ἑνότητα, *unitatem*) Hæc *unitas* amice opponitur *varietati* donorum, & *univerſitati* ſanctorum: contrarius autem huic unitati eſt *omnis* ventus, v. 14.

¶ τῆς πίςεως καὶ τῆς ἐπιγνώσεως, *fidei & cognitionis*) Hæc duo & conveniunt & differunt. nam *cognitio* perfectius quiddam *fide* ſonat.

¶ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, *filii Dei*) In Chriſto cognoſcendo ſummum eſt, quod ſit filius Dei.

¶ εἰς ἄνδρα τέλειον, *in virum perfectum*) Concretum pro abſtracto: abſtracta ſunt enim *unitas* & *menſura*. de *perfectione*, conf. Phil. III. 15.

¶ ἡλικίας, *ſtaturæ*) ut Chriſtus ſit omnia & in omnibus. ἡλικία *ſtatura* ſpiritualis eſt plenitudo Chriſti.

14 μηκέτι) *non*, ut antea & *adhuc*.

¶ νήπιοι, *infantes*) Νήπιοι opponuntur *viro* in ſecundo gradu, & juveni in primo gradu. *Vir perfectus*, qui non jam in altum creſcere poteſt, ſed alias tamen fit perfectior: *infans*, qui vix incipit creſcere.

¶ κλυδωνιζόμενοι, *fluctuantes*) intrinſecus, ſurſum deorſum, etiam citra ventum.

¶ περιφερόμενοι παντὶ ἀνέμῳ, *circumacti quovis vento*) extrinſecus, huc illuc, aliis nos adorientibus.

¶ κυβείᾳ) *verſutia*. Metaphora ab aleatore, qui talorum jactum fingit, ut ſemper appareat, quod ipſi placet.

¶ μεθοδείαν) Hoc vocabulo uti amant inprimis *Methodiſtæ* Romanenſes. Vid. c. VI. 11 not. Adde D. *Maichelii* Diſſ. inaug. de eccleſiæ Romanæ moliminibus *methodis*que

¶ τῆς πλάνης, *erroris*) i. e. Satanæ. Metonymia abſtracti occultam agendi rationem exprimit, qua hoſtis utitur.

15 ἀληθεύοντες, *verantes*) Oppoſitum, *erroris*. De eadem *veritate*, v. 21. 24.

¶ ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) quo corpus coagmentatur. Hîc eſt prora, & verſu 16 puppis. *Verantes*, *in amore* conjunguntur. Hoc eſt ſimplicius.

¶ αὐξήσωμεν, *creſcamus*) Pendet ab *ut* v. 14. Hæc αὔξησις, *augmentatio*, v. 16, media eſt inter *infantes* & *virum*.

¶ εἰς αὐτὸν, *in eum*. Paulus *Ieſum* in animo habens primum dicit *eum*, deinde declarat, quem dicat.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) ſubaudi κατὰ, *ſecundum*. ſinguli, & univerſi, ſecundum omnia.

¶ ὅς, *qui*) Ref. ad *Chriſtus*: *caput* per inciſum ponitur.

¶ ὁ χριςὸς, *Chriſtus*) Ploce, emphatica. Antea enim jam dictum fuerat εἰς αὐτὸν, *in illum*: cum tamen poſtea demum ὁ Χριςὸς cum ſumma emphaſi memoretur; quaſi dicat: *Chriſtus eſt Chriſtus*. Ad hunc omnia referuntur.

16 ἐξ, *ex*) Fons augmentationis.

¶ συναρμολογούμενον καὶ συμβιβαζόμενον) *compactum & commiſſum* corpus; concretum pro abſtracto, i. e. compactura & commiſſura corporis, per rectam conformationem & firmam coagmentationem. συναρμολογούμενον pertinet ad τὸ regulare, ut partes omnes in ſitu ſuo & relatione mutua recte aptentur: συμβιβαζόμενον notat ſimul firmitudinem & conſolidationem.

¶ διὰ πάσης ἀφῆς τῆς ἐπιχορηγίας) In palæſtra ſunt ἀφαὶ, quibus apprehenditur antagoniſta lædendus; hoſtes enim pulvere & arena ſe invicem conſpergebant, ut, quamlibet inunctus, adverſarius comprehendi poſſet: hîc dicuntur ἀφαὶ τῆς ἐπιχορηγίας, *anſæ ad mutuum auxili-*

auxilium. διὰ, *per*, conſtr. cum ποιεῖται, *facit.*

¶ κατ᾽ ἐνέργειαν, *ſecundum efficaciam*) Facultas debet etiam exerceri. conf. κατὰ τὴν ἐνέργειαν, c. I. 19. III. 7. Sed hoc loco abeſt articulus; quia ſermo eſt de efficacia particulari, ſingulorum membrorum.

¶ ἑνὸς ἑκάςου, *unius cujusque*) Conſtr. cum ἐνέργειαν ἐν μέτρῳ.

¶ τοῦ σώματος, *corporis*) Nomen pro pronomine reciproco. ideo ποιεῖται dicitur, non ποιεῖ.

¶ ἐν ἀγάπῃ, *in amore*) Conſtr. cum *ædificationem.*

17 τοῦτο οὖν λέγω, *hoc igitur dico*) Redit eo, unde cœpit v. 1.

¶ μηκέτι ὑμᾶς περιπατεῖν, *ne poſthac ambuletis*) Antitheton, v. 1.

¶ ἐν ματαιότητι, *in vanitate*) Radix talis ambulationis, diſceſſio ab agnitione veri Dei. Rom. I. 21. 1 Theſſ. IV. 5. *in* conſtr. cum *ambulant.* *Vanitas* exponitur v. 18, *ambulatio*, v. 19.

18 ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ ὄντες, *qui ſunt obtenebrati mente*) Habet hic verſus quatuor commata. ad primum refer tertium, & ibi ad ὄντες, οὖσαν ad ſecundum refer quartum. Nam etiam Tit. I. 16 ὄντες cum epitheto præcedente nectitur. *obtenebrati*, *abalienati*, participia, præſupponunt, gentes ante defectionem ſuam a fide patrum, immo potius ante lapſum Adami, fuiſſe participes *lucis* & *vitæ*. conf. *renovari*, v. 23.

¶ τῆς ζωῆς, *vita*) de qua c. II. 5.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Vita ſpiritualis accenditur in credentibus ex ipſa Dei vita.

¶ πώρωσιν, *obdurationem*) Antitheton: *vita. vita* & *ſenſus* ſimul ſunt, ſimul deſunt. conf. Marc. III. 5 not. Πώρωσις, *obduratio* cæcitati, ubi hæc expreſſe ſimul notatur, contradiſtinguitur: alias, eam in ſe continet.

¶ καρδίας, *cordis*) Rom. I. 21.

19 ἀπηλγηκότες) Verbum ſignificantiſſimum, in quo *dolor* (ἄλγος) per ſynecdochen dicitur pro omni ſenſu affectus & intellectus, ſive moleſto ſive jucundo. Etenim dolor urget ad medicinam: dolore amiſſo, non modo ſpes, ſed etiam ſtudium & cogitatio rerum bonarum amittitur, ut homo ſit excors, effrons, exſpes. Ea eſt *obduratio*, v. 18. *Deſperantes*, apud Vulgatum & Syrum, aliquid dicit, & ſignificationem illuſtrat. Quo pacto apud Chryſoſtomum conjunctim notatur ἡ ἀναλγησία ἢ ἀπόγνωσις. homil. VI in Hebr. III. 13. Ipſum autem verbum ἀπαλγεῖν παραφράζειν videtur Cicero lib. II famil. Ep. 16. quum ait, *diuturna DESPERATIONE rerum obduruiſſe animum ad DOLOREM novum.* Itaque ἀπαλγεῖν plus eſt, quam *deſperare.* Pulcre de hoc verbo ex Polybio diſſeruit Raphelius: ubi de duobus exemplis apud Suidam Polybio tributis alterum iiſdem verbis apud Xiphilinum exſtat.

¶ ἑαυτοὺς παρέδωκαν, *ſe ipſos tradiderunt*) ultro.

¶ πάσης, *omnis*) ἀσέλγεια, *laſcivia*, ſpecies: ἀκαθαρσία, *impuritas*, genus. His operibus carnis qui vacant, materiæ ardore correpti incidunt etiam in *avaritiam*: & frequens apud gentes ex impudicitia quæſtus.

20 ὑμεῖς δὲ οὐχ οὕτως ἐμάθετε τὸν χριςὸν, *vos vero non ſic didiciſtis Chriſtum*) Aſſonat ad illud Deut XVIII. 14 ſ. σοὶ δὲ οὐχ οὕτως ἔδωκε Κύριος ὁ θεός σου. προφήτην - αὐτοῦ ἀκούσε-

ἀκούσεσθε. Vnus eſt Chriſtus, inquit Paulus; (coll. 2 Cor. XI. 4.) eum uti audiſtis, ſic exprimere debetis. Ad *non ſic* ref. mox *ſicut. non ſic* opponitur *impuritati*: v. 19. *ſi quidem &c.* opponitur *vanitati*. v. 17 ſ.

¶ τὸν χριστὸν, *Chriſtum* Expreſſius v. ſeq. ponit nomen *Ieſu. Chriſti* ideam perfectiſſime & fulgidiſſime explevit *Ieſus.*

21 εἴγε, *ſi quidem*) Particula non minuit, ſed auget vim admonitionis.

¶ αὐτὸν, *illum*) Hoc, & mox *in illo*, huc redundat ex commate ſequenti: ut *vos*, Gal. IV. 11. *Audire Chriſtum* dicit plenius quiddam, quam *audire de Chriſto.*

¶ ἠκούσατε, *audiviſtis*) Etiam prima auditio de Chriſto tollit peccata.

¶ ἐν αὐτῷ) *in illo.* i. e. illius nomine, quod ad illum attinet.

¶ ἐδιδάχθητε, *docti eſtis*) doctrinam ſuſcepiſtis. Conſequens τοῦ *audire* & τοῦ *doceri*, eſt τὸ *diſcere.*

¶ καθὼς, *ſicut*) i. e. *ita, uti.* conf. καθὼς, *ſicut*, 1 Cor. VIII. 2. *ita*, uti veritas reapſe eſt in Ieſu. Antitheton, *ſecundum*, v. 22.

¶ ἀλήθεια, *veritas*) Hoc opponitur *vanitati* ethnicæ in ſumma; v. 17. & reasſumitur v. 24, uberius tractandum. Veritas, vera agnitio Dei veri.

¶ ἐν τῷ ἰησοῦ, *in Ieſu*) Qui credunt in Ieſum, *verant.* conf. 1 Ioh. II. 8.

22 ἀποθέσθαι, *deponere*) Hoc pendet a *dico*, v. 17: & inde vis particulæ, *non jam*, quaſi poſt parentheſin reaſſumitur per aſyndeton in verbo æquipollente *deponere* nam contrarium eorum, quæ v. 18. 19 dicuntur, jam expeditum eſt v. 20. 21. Et tamen hoc verbum ἀποθέσθαι *deponere* reſpectum quendam habet ad verba proxima v. 21. Τῷ *deponere* ex adverſo reſpondet *induere*, v. 23.

¶ κατὰ τὴν προτέραν ἀναστροφὴν, *ſecundum priſtinam converſationem*) pro eo ac prius ambulaſtis. Antitheton, verſus 23 totus. *ſecundum* declarat vim verbi, relationem habentis, *deponere*, non modo *abſtinere.*

¶ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, *veterem hominem*) Concretum pro abſtracto, ut mox v. 24 *novum*, coll. v. 13 not. Abſtractum v. gr. eſt *mendacium*, v. 25.

¶ τὸν φθειρόμενον, *qui corrumpebatur*) Imperfectum, ut κλέπτων, *qui furabatur*, v. 28. Antitheton, *creatum*; idque in aoriſto ſive præterito, reſpectu primæ creationis & intentionis.

¶ κατὰ τὰς ἐπιθυμίας, *ſecundum concupiſcentias*) Antitheton, *ſecundum Deum*, *in juſtitia &c.*

¶ τὰς ἐπιθυμίας, *concupiſcentias*) Antitheton, *juſtitia & ſanctitas.*

¶ τῆς ἀπάτης) *erroris* ethnici. antitheton, *veritatis.*

23 τῷ πνεύματι τοῦ νοὸς, *ſpiritu mentis*) 1 Cor. XIV. 14. *Spiritus* eſt intimum *mentis.*

24 τὸν καινὸν) Τὸν νέον dicit Col. III. 10, de eo, quod fidelibus *nativum* eſt: ſed hîc modo dixit ἀνανεοῦσθαι. viciſſim ἀνακαινούμενον ſubjicit l. c. de *ſtudio* fidelium.

¶ κτισθέντα, *creatum*) initio rei chriſtianæ. In Chriſto creatus eſt hic novus homo. conf. c. II. 10.

25 τὸ ψεῦδος, *mendacium*) Vniverſali commendationi veritatis convenienter ſubjungitur mentio mendacii & veritatis in loquendo.

¶ ὅτι, *quia*) Col. III. 11 not.

¶ ἀλλήλων, *invicem*) Iudæi & Græci. ibid.

¶ μέλη, *membra*) v. 4.

26 ὀργίζεσθε καὶ μὴ ἁμαρτάνετε, *iraſcimini nec peccate*) Sic LXX, Ps. IV. 5. Ira nec imperatur, nec plane prohibetur: ſed hoc jubetur, ut peccatum ab ira abſit. eſt tanquam venenum, quod interdum medicinæ vim habet, ſed cautiſſime tractandum eſt. Sæpe vis modi cadit ſuper partem duntaxat ſermonis. Ier. X. 24.

¶ ὁ ἥλιος, *ſol*) Affectus noctu retentus alte inſidet.

¶ μὴ ἐπιδυέτω, *ne occidat*) Deut. XXIV. 15, οὐκ ἐπιδύσεται ὁ ἥλιος ἐπ' αὐτῷ.

¶ ἐπὶ τῷ παροργισμῷ ὑμῶν, *ſuper iracundia veſtra*) Non ſolum iracundia ceſſare, ſed etiam frater ſine procraſtinatione corrigi, & reconciliatio fieri debet, præſertim cum proximo, quem poſthac viſurus non ſis in hac vita, quemve primum in via, hoſpitio, foro videris.

27 μήτε, *neque*) Diabolo datur locus per iracundiam pertinacem, præſertim nocturnam. conf. *tenebrarum*, c. VI. 12. μήτε ponitur, ut καὶ μὴ, v. 30.

28 ὁ κλέπτων, *qui furabatur*) Id mitius, quam ὁ κλέπτης, *fur*. Participium imperfecti temporis, præſenti hic non excluſo.

¶ μᾶλλον δὲ) *potius vero* etiam, quam ſi non furatus eſſet. In quovis peccati genere qui peccavit, contrariam deinde debet exercere virtutem.

¶ κοπιάτω, *laborato*) Sæpe furtum & otium ſunt una.

¶ τὸ ἀγαθὸν, *bonum*) Antitheton ad furtum, prius *manu* peccata male commiſſum.

¶ ταῖς χερσὶν, *manibus*) quibus ad furtum abuſus erat.

¶ ἵνα ἔχῃ, *ut habeat*) Lex reſtitutionis non debet nimis ſtricte urgeri contra legem amoris.

29 σαπρὸς, *putris*) vetuſtatem redolens, v. 22, expers gratiæ, inſulſus. Col. IV. 6. Oppoſitum, *bonus*.

¶ μὴ ἐκπορευέσθω, *ne egreditor*) Si jam in lingua ſit, reſorbete.

¶ εἴ τις) *ſi quis*, quotieſcunque. Non tamen poſtulatur ab omnibus par facundia.

¶ πρὸς οἰκοδομὴν - τοῖς ἀκούουσι, *ad ædificationem - audientibus*) Talis ſermo *non caret uſu*, *non ſubvertit audientes*, ut ii, de quibus 2 Tim. II. 14.

¶ δῷ χάριν, *det gratiam*) Magna vis eſt in colloquiis piis.

30 μὴ λυπεῖτε, *nolite contriſtare*) per ſermones putres. Contriſtatur Spiritus ſanctus non in ſe, ſed in nobis; quum teſtimonium ejus ſerenum turbatur. λυπεῖν LXX ſæpe pro חרה & קצף ponunt.

¶ ἐσφραγίσθητε, *obſignati eſtis*) ut ſciatis, non ſolum eſſe aliquem diem liberationis, ſed illum diem etiam vobis, ut filiis Dei, fore diem liberationis; eoque nomine *lætamini*.

¶ εἰς ἡμέραν ἀπολυτρώσεως, *in diem liberationis*) Hic dies eſt noviſſimus; cujus repræſentatio quædam eſt in die mortis. præſupponit dies citeriores. Rom. II. 16. In illo maxime die referet, quis inveniatur obſignatus.

31 πικρία, *amaritudo*) Oppoſitum, v. 32, χρηστοὶ, *benigni*, erga omnes.

¶ θυμὸς, *ſævitia*) Oppoſitum, *miſericordes*, erga imbecilles & miſeros.

¶ καὶ ὀργὴ, *& ira*) Oppoſitum, *condonantes*, erga lædentes Hactenus deſcendit Climax, in prohibitis.

¶ βλασφημία, *blaſphemia*) Atrox ſpecies *clamoris*. Vtrumque tollit amor.

¶ κα-

¶ *κακίᾳ*) *vitio.* Hoc genus eſt, ideo *omni* additur.

32 *ἐχαρίσατο, condonavit*) Præbuit ſe *benignum, miſericordem, condonantem.*

CAP. V.

1 *Μιμηταὶ, imitatores*) in *condonando*, (coll. antec.) & in *amando*; nam ſequitur, *amati.* O quanto glorioſius & beatius eſt, eſſe imitatorem Dei, quam Homeri, Alexandri, Apellis &c.

¶ *ὡς τέκνα, tanquam liberi*) Matth. V. 45.

2 *περιπατεῖτε, ambulate*) Fructus amoris noſtri, ex Chriſto accenſi.

¶ *ὑπὲρ ἡμῶν, pro nobis*) Non cum verbo *tradidit* conſtruitur Dativus *Deo*, ſed cum proximis præcedentibus, *oblationem & victimam.* Alludit enim Paulus ad Moſen, apud quem ſolennia ſunt illa, ὁλοκαύτωμα τῷ Κυρίῳ· εἰς ὀσμὴν εὐωδίας, θυσίασμα τῷ Κυρίῳ ἐστί. κτλ. Exod. XXIX. 18. 25. 41. Lev. XXIII. 13. 18. &c.

¶ *προσφορὰν καὶ θυσίαν, oblationem & victimam*) Conf. Hebr. X. 5 ſs.

¶ *εἰς ὀσμὴν εὐωδίας, in odorem bonæ fragrantiæ*) Hoc bono odore ſumus reconciliati Deo.

3 *πορνεία, ſcortatio*) impurus *amor.*

¶ *ἢ πλεονεξία, aut avaritia*) v. 5. c. IV. 19.

¶ *μηδὲ ὀνομαζέσθω, ne nominetur quidem*) ſcil. ut facta: conf. 1 Cor. V. 1 *ἀκούεται, auditur*: aut ſine neceſſitate. conf. v. 4. 12.

¶ *πρέπει, decet*) Oppoſitum, *οὐκ ἀνήκοντα non convenientia.* v. 4.

4 *αἰσχρότης, turpitudo*) in ſermone, vel etiam geſtu &c.

¶ *μωρολογία, ſtultiloquium*) ubi riſus captatur, etiam ſine ſale.

¶ *ἢ εὐτραπελία*) *aut facetia.* Hæc ſubtilior, quam *turpitudo* aut *ſtultiloquium*: nam ingenio nititur. Ea maxime delectati Aſiani: ſuperioribusque temporibus per aliquot ætates regnaverunt facetiæ, etiam apud literatos. cur? Ariſtoteli *εὐτραπελία* virtus eſt: & Plautum triverunt. *τὴν εὐτραπελίαν* a Paulo ita reprehendi notat Olympiodorus, *ὥστε οὐδὲ τὰ ἀστεῖα δεκτέον, ut ne urbanitati quidem ſit locus.*

¶ *τὰ οὐκ ἀνήκοντα, quæ non conveniunt*) Epitheton. Subaudi prædicatum, *abſint.*

¶ *εὐχαριστία, gratiarum actio*) ſubaudi *ἀνήκει, convenit.* Linguæ abuſui opponitur ſanctus & tamen lætus uſus. v. 18 ſ. Non conveniunt abuſus & uſus. *εὐτραπελία*, & *εὐχαριστία*, concinna paronomaſia. illa turbat animam, (& quidem ſubtilis aliquando jocus & lepos tenerum gratiæ ſenſum lædit;) hæc, exhilarat.

5 *ἴστε, eſte*) Imperativus. Gal. V. 21.

¶ *ὅς ἐστιν εἰδωλολάτρης, qui eſt idololatra*) Col. III. 5. Avaritia eſt ſumma defectio a creatore ad creaturam, Matth. VI. 24. Phil. III. 19. 1 Ioh. II. 15, & ſumme violat eadem præceptum de diligendo proximo, quod ſimile eſt præcepto de diligendo Deo. eſt igitur idololatria, adeoque peccatum maximum. 1 Sam. XV. 23.

¶ *τοῦ χριστοῦ καὶ θεοῦ, Chriſti & Dei*) Articulus ſimplex, ſummam unitatem indicans. 1 Tim. V. 21. VI. 13. 2 Theſſ. I. 12. conf. Marc. XIV. 33. Alibi geminatur, emphaſeos cauſa. Col. II. 2.

6 *κενοῖς λόγοις, vanis ſermonibus*) quibus ira Dei contemnitur; quibus officio ſe ſuo ſubducere, bonum pro nihilo habere, malum

malum etiam extenuare & incruſtare homines nituntur. Hoc genus eſt: ſpecies tres, v. 4. Sic LXX, μὴ μεριμνάτωσαν ἐν λόγοις κενοῖς. Exod. V. 9.

¶ διὰ ταῦτα, *propter hæc*) propter *ſcortationem &c.*

¶ ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ, *ira Dei*) Antitheton reconciliationis. v. 2. c. IV. 32.

¶ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας, *ſuper filios incredulitatis*) in gentiliſmo.

7 μὴ, *ne*) ne ira ſuper vos veniat. Duæ partes: *nolite, & nolite*, v. 7. 11. Vitanda communio cum malis & hominibus v. 7, & operibus, v. 11.

8 σκότος· φῶς, *tenebræ: lux*) Abſtractum pro concreto, emphaſi egregia. nam ſequitur, *filii lucis.*

9 ὁ καρπὸς τοῦ φωτὸς, *fructus lucis*) Antitheton, *opera infructuoſa tenebrarum.* v. 11.

¶ ἐν, *in*) eſt, conſiſtit *in* &c.

¶ ἀγαθωσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ ἀληθεία, *bonitate & juſtitia & veritate*) Hæc opponuntur vitiis modo deſcriptis a c. IV. 25.

10 δοκιμάζοντες, *probantes*) Conſtr. cum *ambulate*, v. 8.

11 δὲ καὶ) καὶ, *etiam.* Non ſatis abſtinere eſt.

¶ ἐλέγχετε, *redarguite*) verbis & factis luce dignis.

12 γὰρ, *enim*) Cauſa, cur indefinite loquatur verſu 11, de operibus tenebrarum, quum fructum lucis v. 9 definite deſcripſerit. Simul hinc patet facilitas, juſtitia, ſalubritas *elenchi.*

¶ κρυφῇ, *ſecreto*) per fugam lucis, frequentiſſime.

¶ ὑπ' αὐτῶν) *ab illis*, qui ſunt in tenebris.

¶ αἰσχρὸν, *turpe*) Ad Corinthios, familiarius ſcribens, *nominat*; etiam ad Romanos, quia opus erat: hîc, gravius agit.

¶ καὶ) *vel* dicere, nedum facere.

¶ λέγειν, *dicere*) Exiſtimari poſſunt a contrariis, *bonitate, juſtitia, veritate.*

13 δὲ, *autem*; tametſi non dicas aut appelles ea.

¶ ἐλεγχόμενα, *reprehenſa*) per vos. v. 11.

¶ ὑπὸ τοῦ φωτὸς φανεροῦται) Conjugata, φάος, φανερός.

¶ φανεροῦται, *manifeſtantur*) ut agnoſcatur eorum turpitudo, ſive ii, qui patrarunt, recalcitrent, ſive reſipiſcant.

¶ πᾶν, *omne*) Abſtractum pro concreto. nam hîc ſermo jam eſt de homine ipſo. coll. v. ſeq. *propterea.*

¶ γὰρ, *enim*) *Enim* facit epitaſin, in gradatione.

¶ τὸ φανερούμενον) Antanaclaſis. nam φανεροῦται eſt paſſivum: φανερούμενον, medium, *quod manifeſtari non refugit.* conf. mox, ἔγειραι & ἀνάστα.

¶ φῶς, *lux*) Metonymia, ut v. 8.

¶ ἐστι, *eſt*) fit, & mox *eſt*, lux.

14 διὸ λέγει, *propterea dicit*) Summa celeuſmatis hujus exſtat Es. LX. 1, φωτίζου φωτίζου, ἱερουσαλήμ· ἥκει γάρ σου τὸ φῶς. Hebr. קומי אורי Sic ibid. c. LII. 1. 2, ἐξεγείρου· ἀνάστηθι. Sed apoſtolus expreſſius loquitur, ex luce N. T., atque ut requirit ſtatus ejus, qui excitandus eſt. Simul videtur in mente habuiſſe formulam, quæ in feſto buccinarum adhiberi ſolita fuerat: *Excitamini excitamini e ſomno veſtro: evigilate e ſomno veſtro, qui vana tractatis. nam ſopor vobis graviſſimus immiſſus eſt.* &c.

 Vid.

Vid. Hotting. ad Godw. p. 601. Et fortaſſe illo anni tempore ſcripſit hanc epiſtolam. conf. 1 Cor. V. 7 not.

¶ *ἔγειραι ἀνάςα*) Ammonius: *ἀναςῆναι, ἐπὶ ἔργον· ἐγερθῆναι, ἐξ ὕπνε.*

¶ *ἐκ τῶν νεκρῶν, ex mortuis*) c. II. 1.

¶ *ἐπιφαύσει*) *illuceſcet*, tanquam Sol. conf. Es. cap. cit. v. 2. Thema, *ἐπιφαύσκω*, apud LXX. Sic a *γηράσκω, γηράσω, ἀρέσκω, ἀρέσω.*

15 *βλέπετε, videte*) Hoc repetitur ✝. 17.

¶ *πῶς, quomodo*) Solicitudo etiam *modum* ſpectat. Reſpondet, *tanquam.*

¶ *ἀκριβῶς*) *præciſe.* conf. Act. XXVI. 5.

¶ *μὴ ὡς ἄσοφοι, non tanquam inſipientes*) qui præter propter viam ambulant.

16 *ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν, redimentes tempus*) Sic LXX, *καιρὸν ὑμεῖς ἐξαγοράζετε.* Dan. II. 8. Dies, inquit Paulus, mali ſunt; & in malorum hominum, non in veſtra poteſtate: quare, quum vos urgeri videtis, date operam, ut, dum intervalla iſtius temporis inimica tranſeunt, tempus, ſi minus cum lucro, at certe ſine damno ducatis & traducatis, quod fit quieſcendo, vel certe modice agendo. Hæc vis verbi דמם in loco Amoſi mox citando. *Sapientia* & *ἀκρίβεια* præcipitur, non ignavia. Alia tamen agendi ratio eſt in æſtate, alia in hieme, vel majori cum labore. Qui tempore malo nullum tantiſper temporis fructum præter tempus ipſum (exemplo magorum, Dan. l. c. aut more urbis obſeſſæ, ſubſidium exſpectantis) quæruut; hi *ſapienter* faciunt, & deinceps meliori tempore, quod ſic *redemerunt*, melius utentur. Sir. X. (27) 31, *μὴ δοξάζε ἐν καιρῷ ςενοχωρίας σε.* Simillima locutio Smyrnenſium in Ep. de Polycarpo, ubi martyres dicuntur *διὰ μιᾶς ὥρας τὴν αἰώνιον κόλασιν ἐξαγοραζόμενοι*, §. 2. Oppoſitum eſt, *tempus perdere.*

¶ *ἡμέραι, dies*) c. VI. 13.

¶ *πονηραὶ, mali*) Amos V. 13, *ὁ συνιῶν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ* (ידם) *σιωπήσεται, ὅτι καιρὸς πονηρός ἐςιν.*

17 *συνιέντες, intelligentes*) Amos, modo, *ὁ συνιῶν.* hinc colligas, Paulum ad illum locum reſpexiſſe.

¶ *τί τὸ θέλημα τε κυρίε, quæ voluntas Domini*) non ſolum univerſe, ſed certo loco, tempore &c.

18 *μὴ μεθύσκεσθε οἴνῳ, nolite inebriari vino*) Sic plane LXX, Prov. XXIII. 31 (30.) Convenienter dehortationi ab impuritate ſubjungit dehortationem ab ebrietate.

¶ *ἐν ᾧ*) *in quo*, vino ſcil. quatenus immoderate hauritur.

¶ *ἀσωτία*) Ἄσωτος dicitur pro ἄσωςος. inde *ἀσωτία* denotat omnem luxuriam frugalitati inimicam. oppoſitum vide verſu 19, de effectu plenitudinis ſpiritualis.

¶ *ἀλλὰ*) Sic fere LXX, l. c. *ἀλλὰ ὁμιλεῖτε ἀνθρώποις δικαίοις.*

19 *λαλεντες ἑαυτοῖς*) *loquentes inter vos*: antitheton, *Domino.* conf. Col. III. 16 not. Spiritus, fideles facit *diſertos.*

¶ *ψαλμοῖς, pſalmis*) biblicis, Davidicis, novis, extemporalibus; adjuncto inſtrumento.

¶ *ὕμνοις, hymnis*) ad laudem Dei expreſſam.

¶ *ᾠδαῖς*) *carminibus*, quæ canuntur aut cani poſſunt, de quocunque argumento ſacro.

¶ *πνευ-*

¶ πνευματικαῖς, *ſpiritualibus*) non mundanis, ut ſunt ebriorum.

¶ τῷ κυρίῳ, *Domino*) Chriſto, qui *corda* ſcrutatur.

20 εὐχαριστοῦντες, *gratias agentes*) Hoc officium Paulus ſæpe urget & ipſe diligenter exercet. peragitur animo, lingua, opere. Col. III. 17.

¶ πάντων, *omnibus*) Neutrum, maſculini poteſtate incluſa. conf. 1 Theſſ. V. 18.

¶ ἰησοῦ, *Ieſu*) per quem omnia nobis obtingunt.

21 ἀλλήλοις, *invicem*) Nunc de officio erga alios: cujus fundamentum eſt *timor Chriſti*, motiva ſua hauriens ex fide Chriſtiana. 1 Petr. II. 13. Rara phraſis. conf. 2 Cor. V. 11. 1 Cor. X. 22.

22 αἱ γυναῖκες, *mulieres*) Inferiores priore loco ponuntur; deinde ſuperiores. v. 25. c. VI. 1. 4. 5. 9. 1 Petr. III. 1. 7. quia propoſitio eſt de *ſubjectione*: & inferiores debent officium facere, qualescunque ſunt ſuperiores. Multi etiam ex inferioribus fiunt ſuperiores: & qui bene ſubeſt, bene præeſt. Porro his omnibus ſcribitur in ſecunda perſona: omnium eſt ergo audire & legere ſcripturam. conf. 1 Ioh. II. 13.

¶ ἰδίοις, *ſuis*) Mulieres obſequi debent *ſuis* maritis, etiamſi alibi meliora videventur habere conſilia. ὑποτασσόμεναι ſubauditur ex v. 21. De liberis & ſervis dicitur, *obedite*, c. VI. 1. 5. Conjugum, major paritas. Conf. tamen Rom. XIII. 1.

¶ ὡς, *ſicut*) *Subjectio*, quæ ab uxore præſtatur viro, ſimul præſtatur ipſi Domino, Chriſto. Non eſt comparatio cum obedientia, quam eccleſia præſtat Chriſto, ſed cum ea, quam ipſa uxor Chriſto præſtare debet. Obedientia præſtatur viro, intuitu Chriſti. Ergo etiam ipſi Chriſto.

23 καὶ αὐτὸς, *& ipſe*) Vir autem non eſt ſervator uxoris. in eo Chriſtus excellit. Hinc *ſed* ſequitur.

24 ἀλλ᾽ ὥσπερ, *ſed ſicut*) Antitheton, *vir*, *mulieres*.

¶ ὑποτάσσεται, *ſubordinatur*) Subaudi hîc quoque, *in omni* re.

¶ αἱ γυναῖκες, *mulieres*) *ſubordinentur*.

25 ἑαυτὸν παρέδωκεν, *ſe ipſum tradidit*) ex amore.

26 ἁγιάσῃ, *ſanctificaret*) Sæpe *ſanctitas* & *gloria* ſunt ſynonyma: quare hîc quoque ſequitur, *ſiſteret glorioſam*.

¶ καθαρίσας, *mundans*) *Mundatio* præcedit *donationem gloriæ* & nuptias.

¶ ἵνα, *ut*) Conſtructio eſt, *tradidit --- mundans* (i. e. *& mundavit*:) ab utroque pendet *ut*, bis in textu poſitum. *Sanctificatio* deducitur ex morte ſive ſanguine Chriſti, coll. Hebr. XIII. 12: *mundatio* ſive *purificatio*, mox, ex baptiſmo & verbo. Sanctitas eſt *gloria* interior: *gloria* eſt ſanctitas emicans. Cur Chriſtus eccleſiam *amavit* & ſe ipſum *tradidit*? ut ſanctificaret. Cur eam *mundavit*? ut ſiſteret ---. Prius eſt jus novum acquiſitum Chriſti in eccleſiam: poſterius oſtendit, quomodo ornaverit ipſe ſuam ſponſam, ut convenit tali ſponſæ talis ſponſi. Et conjuncta mox urgetur mentio *lavacri* & *verbi*, etſi *verbum* ad τὸ *mundans* refeｒatur. In *verbo* eſt vis mundifica, & hæc exſeritur per *lavacrum*. *Aqua* & *lavacrum* eſt vehiculum: ſed *verbum* eſt cauſa inſtrumentalis nobilior.

¶ τῷ λουτρῷ τοῦ ὕδατος ἐν ῥήματι, *lavacro aquæ in verbo*) Inſigne teſtimonium de baptiſmo. Tit. III. 5.

¶ ἐν ῥήματι, *in verbo*) Baptiſmus vim purificandi habet ex verbo. Ioh. XV. 3. *in* conſtr. cum *mundans* אמר ῥῆμα.

27 ἵνα παραςήσῃ, *ut ſiſteret*) Id valet ſuo modo jam de hac vita. conf. c. IV. 13.

¶ ἑαυτῷ, *ſibi ipſi*) tanquam Sponſo.

¶ ἔνδοξον, *glorioſam*) Ex amore Chriſti debemus haurire æſtimationem ſanctificationis. quæ ſponſa contemnit ornatum a ſponſo oblatum?

¶ τὴν) *illam*, *quæ* reſpondeat ideæ ſuæ æternæ.

¶ σπῖλον) *maculam*, ex quacunque mala diſpoſitione.

¶ ῥυτίδα) *rugam*, e ſenio.

¶ ἵνα ᾖ) ita, *ut ſit*.

¶ ἄμωμος, *expers vitii*) Cant. IV. 7.

28 ἑαυτὸν, *ſe ipſum*) v. 29. 31 fin.

29 ὐδεὶς) *nullus*, niſi ſcilicet a natura & a ſe ipſo deſciſcat.

¶ τὴν ἑαυτῦ σάρκα, *ſuam ipſius carnem*) v. 31 fin.

¶ ἐκτρέφει) *valde nutrit*, intus.

¶ θάλπει) *fovet*, extra. Idem verbum, Deut. XXII. 6. Iob XXXIX. 14. 1 Reg. I. 2. 4. Id ſpectat *amictum*, ut, *nutrit*, victum.

¶ τὴν ἐκκλησίαν, *eccleſiam*) *nutrit & fovet*.

30 ὅτι, *quia*) Cauſa, cur Dominus eccleſiam alat & foveat, eſt arctiſſima neceſſitudo, quæ hic exprimitur verbis Moſaicis de Eva huc accommodatis. Eccleſia ex Chriſto propagatur, ut Eva fuit ex Adamo; & hæc propagatio eſt fundamentum connubii ſpiritualis. *propter hoc*. v. 31.

¶ τῦ σώματος αὐτῦ, *corporis ejus*) Corpus hic dicitur non eccleſia, quæ continetur in ſubjecto *ſumus*, ſed corpus ipſius Chriſti.

¶ ἐκ, *ex*) Gen. II. 23 ſ. εἶπεν ἀδὰμ, τῦτο νῦν ὀςῦν ἐκ τῶν ὀςέων μυ, καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μυ. ἅυτη κληθήσεται γυνὴ, ὅτι ἐκ τῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήφθη. ἕνεκεν τύτυ καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτῦ καὶ τὴν μητέρα, καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτῦ, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν.

¶ ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτῦ κτλ. *ex carne ejus &c.*) Moſes *oſſa* prius, Paulus *carnem* prius nominat. naturalem quippe ſtructuram, de qua ille, oſſa potiſſimum ſuſtinent: at in nova creatione, caro Chriſti magis conſideratur. Porro Moſes plenius loquitur; Paulus omittit, quæ ad propoſitum non æque pertinent. Non oſſa & caro noſtra, ſed *nos* ſpiritualiter propagamur ex humanitate Chriſti, carnem & oſſa habente.

31 καταλείψει, *relinquet*) Verſus 30 protaſin, de conjugio naturali, ex Moſe præſupponit; apodoſin, de conjugio ſpirituali exprimit: inde viciſſim hic verſus 31 protaſin exprimit; apodoſin ſubaudiendam permittit. conf. v. 32 med. Etiam Chriſtus Patrem quaſi reliquit, & eccleſiæ adhæſit.

¶ προσκολληθήσεται, *adhærebit*) per unitatem matrimonialem.

¶ εἰς σάρκα μίαν, *in carnem unam*) non ſolum uti antea, reſpectu ortus; ſed reſpectu novæ conjunctionis.

32 μέγα, *magnum*) Plus ſenſit Paulus, quam ii, ad quos ſcribebat, caperent. *myſterium* appellatur non matrimonium humanum, ſed ipſa conjunctio Chriſti & eccleſiæ.

33 πλὴν, *veruntamen*) Paulus præ nobilitate digreſſionis quaſi oblitus propoſitæ rei nunc ad rem revertitur.

¶ ἵνα, *ut*) Subaudi *volo* aut ſimile quidpiam. coll. 1 Cor. IV. 2 not. VII. 29. 2 Cor.

VIII. 13 Particula vim habet; vim temperat ellipſis morata.

CAP. VI.

1 Ὑπακούετε, *obedite*) Id plus etiam dicit, quam *ſubordinamini*. *Obedire* eſt imperitioris: *ſubordinari*, cujusvis inferioris.

¶ δίκαιον, *juſtum*) etiam natura.

2 τίμα, *honora*) Liberis expreſſius, quam parentibus, officium præſcribitur. amor enim deſcendit magis, quam aſcendit: & ex liberis fiunt parentes.

¶ ἐντολὴ, *præceptum*) Deut. V. 16, τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, ὃν τρόπον ΕΝΕΤΕΙΛΑΤΟ σοι κύριος ὁ θεός σου, ἵνα εὖ κτλ.

¶ πρώτη ἐν ἐπαγγελίᾳ, *primum in promiſſione*) Præceptum de diis alienis non habendis fert ſecum promiſſionem quidem, ſed item comminationem, earumque utramvis ad omnia præcepta pertinentem: præceptum de abuſu nominis divini, habet comminationem. Etenim officia erga Deum ſunt maxime neceſſaria & maxime debita; ideo ſic muniuntur: officia erga homines minus ſunt debita hominibus, & eatenus minus neceſſaria; ideo promiſſionem habent. Præceptum de honorandis parentibus, de quo Paulus, promiſſionem propriam ante omnia primum, ſi totum decalogum ſpectes, habet; ſi tabulam ſecundam, ſolum etiam promiſſionem habet: primum autem cum promiſſione eſt reſpectu omnium præceptorum etiam decalogum ſubſequentium. Et perquam convenienter nam præſuppoſita parentum pietate in liberis ad Dei præcepta educandis, honor parentibus per obedientiam præſertim præſtitus, initio ætatis omnium præceptorum obedientiam continet. Hæc obſervatio apoſtolica argumento eſt, legis meditationem in N. T. non eſſe antiquatam.

3 εὖ σοὶ, *bene tibi*) Attende, juventus.

¶ καὶ ἔσῃ, *& eris*) LXX, utroque, Exodi & Deuteronomii, ubi decalogus recenſetur, loco, καὶ ἵνα μακροχρόνιος γένῃ. ſed Deut. XXII. 7, ἵνα εὖ σοι γένηται καὶ πολυήμερος ἔσῃ. ex cod. Al. ubi ed. Rom. γένῃ. Rarum futurum Subjunctivi, ἔσῃ. Qui diu bene vivit, diu experitur gratiam Dei, etiam per liberos honorem retribuentes, & longam habet ſementem meſſis æternæ.

¶ μακροχρόνιος, *longævus*) Tenerior ætas pro captu ſuo allicitur promiſſione longæ vitæ: adultis & maturis expreſſius additur exceptio crucis. Promittuntur autem longa tempora non tantum ſingulis parentes honorantibus, ſed toti eorum genti.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terra*) Moſes ad Iſraëlem, ἐπὶ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς, ἧς Κύριος ὁ θεός σου δίδωσι σοι. Hodie æque bene vivunt pii in omni terra, atque Iſraël olim in illa.

4 καὶ οἱ πατέρες, *& patres*) *Et* præfigitur etiam v. 9, *& domini*: non præfigitur c. V. 25, *viri*. Facilius parentes & heri abutuntur poteſtate ſua, quam mariti. *Parentes* dixit v. 1, nunc *patres* potiſſimum alloquitur. nam hos facilius aufert iracundia. Eadem differentia vocum, eadem admonitio, Col. III. 20. 21.

¶ μὴ παροργίζετε, *nolite irritare*) ne exſtinguatur *amor*.

¶ ἐκτρέφετε, *enutrite*) benigne.

¶ ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ, *in eruditione & admonitione*) Harum altera occurrit ruditati; altera oblivioni & levitati. Vtraque & ſermonem & reliquam diſciplinam includit. Sic apud Iuriſconſultos νουθέτημα *admonitioque* dicitur, etiam quæ fit per

per plagas. Iob V. 17, מוסר *νεθέτημα.* 1 Sam. III. 13, *ἐκ ἐνεθέτει* Eli filios ſuos.

5 *οἱ δȣ̃λοι, ſervi*) Hîc late dicitur, de ſervis & libertis, tanquam ſpecie ſervis proxima. v. 8 fin.

¶ *τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα, dominis ſecundum carnem*) Non conveniebat, poſt mentionem veri Domini, v. 4, tales ſtatim etiam abſolute vocari dominos. eo magis addit, *ſecundum carnem.*

¶ *μετὰ φόβȣ καὶ τρόμȣ, cum timore & tremore*) non ſecus, ac ſi *minæ*, quod ad fideles heros attinet, ſublatæ non eſſent. v. 9. Reſpicitur conditio ſervorum veterum.

¶ *ἁπλότητι τῆς καρδίας, ſimplicitate cordis*) Sic LXX pro Hebr. יֹשֶׁר לֵבָב 1 Chron. XXIX. 17. Hæc declaratur v. ſeqq. ubi *ſimplicitati* maxime opponitur *ſervire ad oculum.* conf. Col. III. 22. Servitus ſubordinatur Chriſtianiſmo, non cum illo committenda.

6 *ὡς ἀνθρωπάρεσκοι, tanquam hominibus placentes*) Antitheton, mox, *tanquam ſervi Chriſti, facientes &c.* Quos dicit *ſervos Chriſti*? Reſp. *facientes voluntatem. Dei.* Tales Deo *ἀρέσκȣσι*, placere curant. Idem antitheton Col. III. 22. Sic exprimitur, *timentes Deum.* Parallela enim ſunt, *facientes voluntatem Dei*, ad Eph. &, *timentes Deum*, ad Col.

¶ *ἐκ ψυχῆς, ex animo*) Sic *ἐκ ψυχῆς*, Col. III. 23. Sic 1 Macc. VIII. 25. 27 parallela ſunt, *καρδίᾳ πλήρει*, & *ἐκ ψυχῆς.*

6. 7 *ἐκ ψυχῆς μετ' εὐνοίας, ex animo cum benevolentia*) *Benevolentiam*, præcipuam ſervi virtutem fuiſſe habitam, qua commodis heri ſui faveret, ex œconomico Xenophontis pulcre notat Raphelius. hanc autem habet, qui *non oculis* heri, ſed *ex animo* ſervit. *εὔνοιαν*, inquit Xenophon de villico, ſervo, *δεήσει αὐτὸν ἔχειν, εἰ μέλλοι ἀρκέσειν ΑΝΤΙ ΣΟΥ παρών. benevolentiam*, quæ in ſervo eſt, ne aſperitas quidem heri exſtinguit; ut in catellis.

¶ *τῷ κυρίῳ, Domino*) Chriſti dominium omnes movere debet, & gubernare, etiam in ſervienda ſervitute externa. Dominus cor ſpectat.

8 *ὃ ἐάν τι* Tmeſis, pro *ὅτι ἐὰν*, Col. III. 23.

¶ *ἀγαθὸν, bonum*) in Chriſto.

9 *τὰ αὐτὰ, eadem*) ea, quæ ſunt *benevolentiæ*, compenſate. *Amor* officia ſervilia & herilia moderatur, ut lux una eademque varios colores. Æqualitas naturæ & fidei potior eſt, quam differentia ſtatuum.

¶ *ἀνιέντες τὴν ἀπειλὴν, remittentes minas*) Depoſita fere a dominis ſævitia erat, ſuſcepta fide; nunc etiam minæ remittendæ, ne oſtentent ſervis poteſtatem ſuam, ad terrendum. [Hebrew] LXX, *ἀπειλή.*

¶ *αὐτῶν καὶ ὑμῶν, illorum & veſter*) Non diſſimilis locutio, Rom. XVI. 13.

¶ *ἐν ȣ̓ρανοῖς, in cælis*) omnipotens. Vt Dominus vos tractavit, ita vos tractate ſervos: aut, ut vos tractatis ſervos, ita ille vos tractabit.

10 *τὸ λοιπὸν, ceterum*) Particula ſive formula concludendi, & ut ad rem magnam excitandi. 2 Cor. XIII. 11.

¶ *ἀδελφοὶ, fratres*) Hoc uno epiſtolæ loco ſic eos alloquitur. Nuſquam magis milites *fratrum* invicem titulo utuntur, quam in *acie.*

¶ *ἐνδυναμȣ̃σθε, confortamini*) Qui robur intra ſe habent, hi demum ad panopliam geſtandam apti ſunt.

¶ *καὶ*) Ἓν διὰ δυοῖν.

¶ *κράτει τῆς ἰσχύος, valore roboris*) Hoc de Chriſto dicitur, uti c. I. 19 de Patre.

11 *πανο-*

11 *πανοπλίαν*, *armaturam*) v. 13.

¶ *ςῆναι*, *ſtare*) Verbum agoniſticum & caſtrenſe. conf. not. ad Matth. XII. 25. Domini virtus, noſtra eſt.

¶ *μεθοδείας*, *inſidias*) quas & vi & aſtu inſtruit. *μέθοδος*, via rectæ oppoſita, *circuitus*, quali utuntur, qui inſidiantur: 2 Macc. XIII. 18. unde *μεθοδεύειν*, 2 Sam. XIX. (27) 28, LXX. Eſth. *κεφ.* *μθ.* de Aman: *πολυπλόκοις μεθόδων παραλογισμοῖς.* Μεθοδεία in bonam partem adhibuit Chryſoſtomus, Homil. IV de pœnit. *εὐχαριςεῖν ὀφείλομεν τῷ θεῷ τῷ διὰ πολλῶν μεθοδειῶν ἰωμένῳ καὶ σώζοντι τὰς ψυχὰς ἡμῶν. διὰ πολλῶν μεθοδειῶν*, per ſecunda & adverſa.

¶ *τȣ̃ διαβόλȣ*, *diaboli*) principis hoſtium, qui v. 12 oſtenduntur.

12 *ȣ̓κ ἔςιν*, *non eſt*) Pone homines, qui nos infeſtant, latent ſpiritus.

¶ *ἡ πάλη*) *lucta.*

¶ *πρὸς αἷμα καὶ σάρκα*, *ad ſanguinem & carnem*) Conf. Matth. XVI. 17 not. דם ובשר *ſanguis & caro*, homines imbecilli, etiam Romæ, ubi Paulum tenebant.

¶ *ἀλλὰ*, *ſed*) Poſt mentionem bonorum angelorum valde claram, c. I. 21. III. 10, convenienter etiam de malis ſpiritibus ſic loquitur, ad Epheſios præſertim, coll. Act. XIX. 19. Quo apertius quisque ſcripturæ liber de œconomia & gloria Chriſti agit, eo apertius rurſum de regno contrario tenebrarum.

¶ *πρὸς*, *ad*) *Ad*, quater. tribus commatibus notatur potentia hoſtium; quarto, natura & ingenium.

¶ *κοσμοκράτορας*) *munditenentes*, Tertulliani verbo. bene quod non ſunt *omnitenentes.* Magna tamen non ſolum ipſius diaboli, ſed etiam eorum, quibus præeſt, potentia eſt. Videntur alia eſſe genera malorum ſpirituum, quæ magis domi in arce regni tenebrarum manent, *imperia*, *poteſtates*; aliud, hoc tertium, quod foris mundanas quaſi provincias obtinet, *munditenentes.*

¶ *τȣ̃ σκότȣς*, *tenebrarum*) Eo diſtinguuntur ab angelis lucis. *tenebræ* hæ ſunt maxime ſpirituales, c. V. 8. 11. Luc. XXII. 53, quæ pro ſynonymo mox habent *malitiam*: quibus tamen etiam tenebræ naturales magis congruunt, quam lux. In tenebris pugna difficilior.

¶ *τȣ̃ αἰῶνος τȣ́τȣ*, *ſeculi bujus*) *Munditenentes* regit immediate duos genitivos, *tenebrarum* & *ſeculi*, pro utravis compoſiti parte. Κόσμος, *mundus*, & *αἰὼν*, *ſeculum* ad ſe mutuo referuntur, ut tempus & locus. Appellatio *munditenentes* eſt ratio ſub qua hæc malignitas exercetur. Sunt tenebrici principes mundi in præſenti ſeculo. Connexio inter *κόσμον*, *mundum* & *αἰῶνα*, *ſeculum* non eſt grammatica ſed logica. *κοσμος*, *mundus*, in ſua extenſione: *αἰὼν*, *ſeculum*, præſens mundus in ſua indole, curſu & ſenſu. Non poſſum dicere *κόσμος τοῦ αἰῶνος*· ut e contrario dicere poſſum *αἰὼν τοῦ κόσμου.*

¶ *τὰ πνευματικὰ*, *ſpiritualia*) Antitheton, *ſanguinem & carnem.* Hæc *ſpiritualia* opponuntur *ſpiritualibus gratiæ*; 1 Cor. XII. 1, adverſanturque fidei, ſpei, amori, donis, vel per vim contrariam, vel per falſam imitationem. Porro ut ibidem c. XIV. 12 *ſpiritus* dicuntur pro *ſpiritualia*, ſic h. l. *ſpiritualia* pro *ſpiritus.* aptiſſime. Nam hi *ſpiritus* tanta ſubtilitate ac pernicitate incurrunt, ut anima fere non putet, illas ſubſtantias ſubeſſe alienas, ſed ex ſe ipſa intus exſtitiſſe quidpiam, quod ſpiritualiter eam tentet. atque etiam *πνευματικὸν*, *ſpirituale*, in ſingulari accipi poteſt pro quodam copiarum genere:

quo

quo pacto dicitur τὸ ἱππικὸν, *equitatus*, Ap. IX. 16, & alibi τὸ στρατιωτικὸν, *exercitus*; ut hic dicantur τὰ πνευματικὰ ſc. τάγματα, ut apud Zoſimum l. 3, τὰ πεζικὰ τάγματα, ξενικὸν, milites *externi*, Ariſtot. 3 pol. 10. p. 210.

¶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις, *in ſupracœleſtibus*) Etiam hoſtes, ſed captivi (c. IV. 8 not.) in regia eſſe, eamque ornare poſſunt.

13 ἀναλάβετε, *aſſumite*) v. 16. חגר Deut. I. 41 LXX, ἀναλαβόντες.

¶ τὴν πανοπλίαν, *armaturam*) Grande verbum. Paulus *militi Chriſtiano* (inquit Vict. Strigelius in argumento hujus capitis,) *attribuit tegumenta*, *munimenta & tela. tegumenta tria ſunt*, *thorax*, *cingulum & calcei. munimenta ſive* φυλακτήρια *duo*, *clypeus & galea. tela ſive* ἀμυντήρια *totidem ſunt*, *gladius & haſta*. Spectavit, ut opinor, ordinem induendi, & ab iis, quæ virum etiam extra aciem ornant, (ut *thorax* e qualicunque materia) ad ea, quæ militi propria ſunt, Paulum progredi cenſuit. & quidem τὸ *ſuper omnibus* inter *tegumenta & munimenta* interponitur. Addit, *haſta*, *precatio*. Quanquam precatio a Paulo potius eo refertur, ut tota armatura rite utamur.

¶ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ πονηρᾷ, *in die malo*) Ps. XLI. 2 LXX, ἐν ἡμέρᾳ πονηρᾷ. Bellum eſt perpetuum; pugna alio die minus, alio magis fervet. *dies malus*, vel ingruente morte, vel in vita; longior, brevior, in ſe ipſo ſæpe varius. Tum ſtandum, non demum comparandum.

¶ ἅπαντα κατεργασάμενοι) *omnibus* rebus *probe comparatis* ad pugnam. Ita, κατεργάζεσθαι, 2 Cor. V. 5. Ex. XV. 17. XXXV 33. XXXVIII. 24. Deut. XXVIII. 39. Congruit anadiploſis: *ſtare*, *ſtate*.

14 περιζωσάμενοι, *cincti*) ut ſitis expediti. conf. Luc. XII. 35. Ex. XII. 11. Es. V. 27.

¶ τὴν ὀσφὺν ὑμῶν ἐν ἀληθείᾳ, *lumbos veſtros in veritate*) exemplo Meſſiæ, Es. XI. 5.

¶ ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης - καὶ τὴν περικεφαλαίαν τοῦ σωτηρίου) Es LIX. 17, καὶ ἐνεδύσατο δικαιοσύνην ὡς θώρακα, καὶ περιέθετο περικεφαλαίαν σωτηρίου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς.

¶ τὸν θώρακα, *thoracem*) In pectore ſedes eſt conſcientiæ, quæ munitur juſtitia.

¶ τῆς δικαιοσύνης, *juſtitiæ*) Es. XI. v. cit. Nam ſæpe junguntur *veritas* & *juſtitia* c. V. 9. Hoſtis per omnia ipſi contraria vincendus.

15 τοὺς πόδας, *pedes*) *Pedum* ſæpe conjuncta mentio cum *evangelio* & cum *pace*. Rom. X. 15. III. 15 ſeqq. Luc. I. 79.

¶ ἐν ἑτοιμασίᾳ) ἑτοιμασία ſæpe Hebræo מכון reſpondet. v. gr. Ezr. II. 68. III. 3. Ps. X. 17. LXXXIX. 15. Pedes militis chriſtiani *firmantur* evangelio, ne loco moveatur aut cedat.

16 ἐπὶ πᾶσιν) *ſuper omnibus*, quæcunque induiſtis.

¶ τὰ πεπυρωμένα) proprie, *ignita*. Congruit, *exſtinguere*.

17 τοῦ σωτηρίου, *ſalutaris*) i. e. Chriſti. Act. XXVIII. 28 not. Concinne ſubſequitur mentio Spiritus, adeoque, coll. v. 13, habetur mentio S. Trinitatis. *Salute* erigitur caput, & munitur. 1 Theſſ. V. 8. Ps. III. 3. 4.

¶ δέξασθε, *accipite*) *oblatam* a Domino.

¶ ῥῆμα θεοῦ, *verbum Dei*) Matth. IV. 4. 7. 10.

18 διὰ, *per*) Quotiescunque oratis, orate in Spiritu, quippe qui nullo tempore excluditur.

19 δοθῇ, *detur*) Non nitebatur Paulus habitu ſuo.

¶ ἀνοί-

¶ *ἀνοίξει τοῦ ϛόματος*) פתחון פה

¶ *ἐν παῤῥησίᾳ γνωρίσαι*, *cum fiducia notum facere*) Ideo parrheſia opus, quia eſt myſterium.

20 *πρεσβεύω ἐν ἁλύσει*, *legatione fungor in catena*) Paradoxon. Mundus habet legatos ſplendidos. Hinc pendet mox *ἵνα ut*.

¶ *ἐν αὐτῷ*, *in illo*) in myſterio.

¶ *ὡς*, *uti*) Conſtr. cum *notum facere*.

21 *καὶ ὑμεῖς*) *vos quoque*, perinde ut alii.

¶ *πάντα*, *omnia*) Relatio ſalutaris.

¶ *πιϛὸς*, *fidelis*) qui vobis vera nunciabit.

22 *πρὸς ὑμᾶς*, *ad vos*) longe.

¶ *παρακαλέσῃ*, *confirmaret*) ne offenderetis in meis vinculis.

23 *εἰρήνη*, *pax*) pax cum Deo, *amorque* Dei erga nos. Hoc verbo *pax* continetur anakephalæoſis. conf. Iud. v. 2.

¶ *μετὰ πίϛεως*, *cum fide*) Hæc præſupponitur, ut donum Dei.

24 *πάντων*, *omnibus*) ex Iudæis & gentibus, in omni Aſia &c.

¶ *ἐν ἀφθαρσίᾳ*, *in incorruptibilitate*) Conſtr. cum *gratia*, ſcil. *eſto*. conf. c. III. 13 *μὴ ἐκκακεῖν*, *non ſegneſcere*, quod *incorruptibilitatis* eſt. Adde 2 Tim. I. 10. Oppoſitum, c. IV. 22. *ἀφθαρτία* dicit ſanitatem labis expertem, & inde fluentem perpetuitatem. Congruit cum tota ſumma epiſtolæ: & inde redundat etiam *ἀφθαρσία* in amorem fidelium erga Ieſum Chriſtum.

IN EPISTOLAM AD PHILIPPENSES.

CAPVT I.

1 Δοῦλοι, *ſervi*) Familiarius ſcribit ad Philippenſes, quam ad eos, ubi ſe *apoſtolum* nominat. Sub hoc prædicato communi diſcipulum Timotheum mediate vocatum ſibi humaniſſime adjungit, qui recens Paulo adjunctus Philippos venerat. Act. XVI. 3. 12.

¶ *σὺν*, *cum*) Eccleſia potior eſt, quam epiſcopi. Et ad eccleſiam magis directe, quam ad antiſtites ſcriptura mittitur apoſtolica. Hebr. XIII. 24. Eph. III. 4. Col. III. 18 ſs. IV. 17. Ap. I. 4. 11. 1 Theſſ. V. 12.

¶ *ἐπισκόποις καὶ διακόνοις*, *epiſcopis & diaconis*) Illi tum interna, hi externa curabant proprie: 1 Tim. III. 2. 8. nec tamen hi non interna, neque illi non externa. Interdum Paulus in inſcriptionibus *eccleſias* appellat; interdum periphraſi utitur, quæ vel majus quiddam ſonat, ut notavimus ad 1 Cor. I. 2, vel ideo v. gr. ad Romanos adhibetur, quia minus adhuc erant

in formam *eccleſiæ* redacti. Hæc una ad cum emphatica paraphraſi conjungatur Philippenſes epiſtola ita inſcribitur, ut mentio *epiſcoporum & diaconorum.*

3 εὐχαριςῶ, *gratias ago*) Hoc loco damus Epiſtolæ conſpectum. Eſt in ea

I. Inſcriptio. *c. I.* 1. 2
II. Gratiarum actio & preces pro læto Philippenſium flore. *v.* 3 *ſ.* 9 *ſ.*
III. Refert Paulus ſtatum ſuum præſentem, & ſpem bonam in poſterum: *v.* 12 *ſ.* 18 *ſ.*
Vnde Philippenſes
hortatur, ut 1. *quum in vita ſit manſurus, evangelio digne ambulent,* *v.* 25 - *II.* 16
2. *etiamſi occidatur, ſecum gaudeant:* 17 *ſ.*
ſeque per Timotheum proxime certiores eos facturum ait, v. 19 *ſ. & interim Epaphroditum mittere.* *v.* 25 *ſ.*
IV. Hortatur ad gaudium: c. III. 1 *monens, ut caveant falſos juſtitiarios, & unitentur veros; v.* 2 *ſ. & commendans concordiam. c. IV.* 1-3, *itemque hortatur ad gaudium, cum lenitate & tranquillitate animi: v.* 4-7 *& ad omnia præclara.* *v.* 8. 9
V. Amplectitur Philippenſium liberalitatem. *v.* 10 - 20
VI. Concluſio. *v.* 21 - 23.

¶ ἐπὶ, *ſuper*) *Mentio*, recordatio, eſt occaſio gratiarum actionis.

¶ πάσῃ, *omni*) Latum erat cor Pauli. conf. v. ſeq. ter.

4 ὑπὲρ, *pro*) Conſtr. cum *precatione.*

¶ μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*) Summa epiſtolæ: *Gaudeo, gaudete.* Commode epiſtolam ad Epheſios, ubi *amor* regnat, ſequitur hæc de *gaudio.* nam perpetua *gaudii* mentio, v. 18 &c. it. cap. II. 2. 19. 28. III. 1. IV. 1. 4. Fructus ſpiritus, *amor, gaudium. Preces* inprimis gaudium animat.

¶ τὴν δέησιν, *precationem*) de qua modo.

5 ἐπὶ, *ſuper*) Conſtr. cum *gratias ago.*

¶ κοινωνίᾳ, *communione*) quæ vobis obtigit divinitus, & a vobis exercetur liberalitate ſancta. c. IV. 10. 15 ſ. coll. 2 Cor. IX. 13.

¶ ἀπὸ, *a*) Conſtr. cum *gratias ago.*

¶ ἡμέρας, *die*) cum facti eſtis *participes* evangelii.

6 πεποιθὼς, *confiſus*) Hæc fiducia nervus eſt gratiarum actionis.

¶ ὁ ἐναρξάμενος ἐν ὑμῖν, *qui incepit in vobis*) Bis *in*, cum emphaſi.

¶ ἔργον ἀγαθὸν, *opus bonum*) Vnum eſt opus Dei magnum & perpetuum ad ſalutem noſtram. c. II. 13.

¶ ἐπιτελέσει, *perficiet*) Initium eſt pignus conſummationis. Ne homo quidem temere aliquid incipit.

¶ ἄχρις, *usque*) *Diem Chriſti* potius, quam ſuam mortem ſibi pro meta proponebant credentes.

¶ ἡμέρας, *diem*) v. 10.

7 καθὼς, *ſicut*) Declarat, cur de Philippenſibus tam benigne loquatur.

¶ δίκαιον, *juſtum*) Iuſtas invenio cauſas penes me, ex neceſſitudine fidei, non leves. Iure & teneor & poſtulo.

¶ φρονεῖν) *agitare animo.*

¶ διὰ, *propterea quod*) Nexus eſt hic: Ego vos tanquam conſortes gratiæ in corde

corde meo habeo (2 Cor. VII. 3) atque deſidero, neque id affectu naturali, ſed pietate Ieſu Chriſti. inde perſentiſco, eodem erga vos affectu eſſe ipſum potius Dominum, qui rem a principiis ad ſuos exitus eſt deducturus.

¶ δεσμοῖς, ἀπολογίᾳ, *vinculis, apologia*) ἓν διὰ δυοῖν. Vincula non conſtringunt amorem meum.

¶ ἀπολογίᾳ, *apologia*) Romani criminabantur evangelium.

¶ βεβαιώσει, *confirmatione*) Hæc amplius quiddam eſt, quam *apologia*.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelii*) quo *gratia* nunciatur.

¶ συγκοινωνούς - ὑμᾶς ὄντας) ὑμᾶς jam modo dixit. itaque hîc eſt accuſativus pro genitivo, uti Act. VII. 21 not.

8 ἐν σπλάγχνοις Ἰησοῦ Χριστοῦ, *in viſceribus Ieſu Chriſti*) In Paulo non Paulus vivit, ſed Ieſus Chriſtus; quare Paulus non in Pauli, ſed Ieſu Chriſti movetur viſceribus.

9 καὶ τοῦτο, *& hoc*) Inde a v. 3 declaravit, ſe orare pro illis; nunc, *quid* pro illis oret, oſtendit.

¶ ἡ ἀγάπη, *amor*) Amor facit dociles & prudentes. 2 Petr. I. 7. 8. Nata hinc formula in concionibus eccleſiaſticis pridem uſitata, nobisque vernacula, *Caritas veſtra*, latiore ſenſu.

¶ ὑμῶν, *veſter*) Correlatum amoris Pauli. v 7. 8. Alluſio prævia ad amorem, quem ei præſtiterant. c. IV. 10. 18.

¶ ἔτι μᾶλλον, *etiam magis*) Ignis in apoſtolo nunquam dicit: Sufficit.

¶ ἐν ἐπιγνώσει καὶ πάσῃ αἰσθήσει, *in cognitione & omni ſenſu*) *Cognitio* eſt ſpecies nobiliſſima, ut viſus in corpore: αἴσθησις, *ſenſus*, eſt genus. nam etiam ſpiritualis datur viſus, auditus, olfactus, guſtus, tactus: i. e. ſenſus inveſtigativi & fruitivi, ut appellantur. Sic *ſenſûs* pars eſt *gaudium*, in hac epiſtola frequenter memoratum. Generis indicium, *& omnis*. 2 Cor. VIII. 7 not. In philoſophia peripatetici tantum ad *cognitionem* referebant omnia; Platonici etiam ad αἴσθησιν reliquam, v. gr. apud Iamblichum. In Chriſtianiſmo habenda utriusque ratio: utraque obtingit in cruce, & aptos reddit πρὸς τὸ δοκιμάζειν, *ad probandum*. Hîc, poſt amorem expreſſe nominatim *fidem* deſcribit, & v. ſeq. *ſpem*. Paulus ubique Chriſtianiſmum ut vegetum quiddam deſcribit. quare doctrina Myſticorum de Privatione ſic eſt accipienda, ut alacritati illi ne quid obſit.

10 δοκιμάζειν) *explorare* & amplecti. Rom XII. 2.

¶ τὰ διαφέροντα, *præſtabilia*) non modo præ malis bona, ſed in bonis optima, quorum præſtantiam non niſi provectiores cernunt. Sane in rebus externis eligimus accurate: cur minus in ſpiritualibus? Theologia comparativa, magni eſt.

¶ εἰλικρινεῖς, *ſinceri*) ex *cognitione*.

¶ ἀπρόσκοποι, *inoffenſi*) ex *ſenſu* omni.

11 πεπληρωμένοι καρπὸν δικαιοσύνης κτλ. *repleti fructu juſtitiæ &c.*) Eadem conſtructio, Col. I. 9, ἵνα πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν: & *fructus juſtitiæ* ſinguiari numero dici ſolet, Hebr XII. 11. Iac. III. 18, nec non Rom. VI. 22; perinde ut alibi Paulus *fructum ſpiritus*, *lucis*, *labiorum* dicit. Communior lectio, πεπληρωμένοι καρπῶν κτλ.

12 γινώσκειν, *noſſe*) Contrariis rumoribus præoccupari potuiſſent eccleſiæ.

¶ μᾶλλον, *potius*) tantum abeſt, ut vincula mea obfuerint.

¶ εἰς, *in*) Omnia adverſa dextre accipit fides. v. 19. 28. II. 27.

¶ ἐλήλυθεν, *venerunt*) facile.

13 τὰς δεσμὰς, *vincula*) Paulus cum aliis captivis traditus, par eis viſus erat: deinde innotuit, aliam eſſe Pauli cauſam, & ſic invaluit evangelium.

¶ φανερὰς, *manifeſta*) Col. IV. 4.

¶ πραιτωρίῳ, *prætorio*) aula Cæſaris. conf. c. IV. 22.

¶ καὶ) & , inde.

¶ τοῖς λοιποῖς, *ceteris*) externis. 2 Tim. IV. 17. Sic, *ceteri*, 1 Theſſ. IV. 13.

14 τῶν ἀδελφῶν, *fratrum*) qui antea timuerant.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Conſtr. cum *audeant*.

¶ τοῖς δέσμοῖς μȣ, *vinculis meis*) Videbant Paulum in confeſſione & conſtantem & ſalvum.

¶ ἀφόβως) *nemine* eos *terrente*. Sæpe conantes timor fugit.

15 τινὲς μὲν, τινὲς δὲ, *aliqui quidem*, *aliqui vero*) Sejugatio. nam proponuntur duo membra, quæ deinde uberius tractantur.

¶ δἰ εὐδοκίαν) *propter voluntatem propenſam*. εὐδοκία ſæpe Hebræo רצון reſpondet.

16 ἐξ ἐριθείας, *ex contentione*) Conſtr. cum *annunciant*.

¶ ȣ̓χ ἁγνῶς, *non pure*) non pura intentione: vel, non ſine fermento Iudaico. conf. Gal. VI. 12 ſ. Dicebant & referebant, quid Paulus doceret: ipſi id vel non credebant, vel ſe id credere non fatebantur. Rumor, fama, præconium generale, utile eſt ad excitandos multos, neque magnam ἱκανότητα annunciantium requirit, quæ neceſſaria eſt & puritatem *mentis doctrinæque* poſtulat in applicatione propiore, v. gr. apud Galatas. conf. Gal. I. 7 ſs.

¶ οἰόμενοι, *putantes*) Putabant, gentes, conſpecto incremento evangelii, concitatum iri in Paulum potiſſimum. ſed nec res ſuccedebat adverſariis, nec Paulus id pro *preſſura* habuit. ideo dicit, *putantes*.

¶ θλίψιν, *preſſuram*) vel cum mortis periculo.

¶ ἐπιφέρειν, *inferre*) Vincula jam *preſſura* erat: afflicto afflictionem addebant.

17 ἐξ ἀγάπης, *ex amore*) erga Chriſtum & me.

¶ εἰδότες, *ſcientes*) Antitheton, *putantes*.

¶ εἰς ἀπολογίαν, *in apologiam*) non meo nomine.

¶ κεῖμαι, *jaceo*) uno loco. Iacens, currens, profecit Paulus. 2 Tim. II. 9. Romæ commorabatur, ut legatus alicubi longioris negotii cauſa.

18 τί γάρ; *quid enim?*) *Quid refert*? id eſt, utrinque juvor. v. 12.

¶ πλὴν, *tamen*) nihilo ſecius.

¶ προφάσει) *per prætextum*. Tales, inquit, nomen Chriſti prætexunt: revera mihi invidiam parant.

¶ ἀληθείᾳ, *vere*) ex animo, ſerio.

19 γὰρ, *enim*) Ætiologia, cur *gaviſurus ſit*.

¶ τȣτό μοι ἀποβήσεται εἰς σωτηρίαν, *hoc mihi evadet in ſalutem*) Sic plane LXX, Iob XIII. 16, quibus in uno illo libro frequens eſt verbum ἀποβαίνω· eodemque loco, Iob. XIII. 15. 16 de *ſinceritate* mentis, quæ Paulo eſt *puritas*, v. 16, agitur.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in ſalutem*) non modo non *in preſſuram*. v. 16.

¶ δεήσεως, *precationem*) in cœlum aſcendentem.

¶ ἐπιχο-

¶ ἐπιχορηγίας, *exhibitionem*) de cœlo venientem. ἐπὶ relationem indicat.

20 ἐν οὐδενὶ αἰσχυνθήσομαι, ἀλλ' ἐν πάσῃ παῤῥησίᾳ μεγαλυνθήσεται Χριστὸς, *in nulla* re *pudefiam*, *ſed in omni parrheſia magnificabitur Chriſtus*) Ignominiam a ſeſe removet; ſibi parrheſiam, Chriſto ipſi gloriam tribuit.

¶ σώματι, *corpore*) in vinculis.

¶ εἴτε διὰ ζωῆς, εἴτε διὰ θανάτου, *ſive per vitam ſive per mortem*) Sejugatio ſequitur v. 21 ſ. Vt cadet, inquit, bene erit. Non poſſum damnum facere. Paulus ipſe neſciebat, quo evaſurum eſſet; neque enim apoſtoli erant omniſcii, ſed potius in rebus ad ſeſe pertinentibus, per fidem & patientiam exercebantur.

21 ἐμοὶ) *Mihi*, initio periochæ, valet, *quod ad me attinet.* nam verſu præc. de Chriſti rationibus egit.

¶ τὸ ζῆν, χριστὸς, *vivere*, *Chriſtus*) Articulus, nota ſubjecti, ut mox iterum. Quicquid vivo, (vita naturali,) Chriſtum vivo.

¶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος, *mori lucrum*) quamvis moriens videar omnium rerum *jacturam* facere.

22 εἰ δὲ, *ſin autem*) Hîc prius membrum tractare incipit: alterum, c. II. 17, *ſed ſi & libor.* Ponit autem δὲ, *autem*, quia ex disjunctione verſu præc. poſita nunc unum aſſumit: quo aſſumto, mox, quaſi pœnitentia ductus, dubitationem inſtituit, ſic tamen, ut id tantiſper aſſumere non refugiat.

¶ τὸ ζῆν, ſcil. ἐστί μοι. ſi *vivere eſt*: ſi vivendum eſt.

¶ ἐν σαρκὶ, *in carne*) Limitat. nam etiam morientes vivunt.

¶ καρπὸς ἔργου, *fructus operis*) Hunc *fructum* inde habeo, ut plus *operis* facere poſſim. *opus* nobile, c. II. 30: *fructus* optabilis, Rom. I. 13. Alius ex opere fructum quærit. Paulus ipſum opus pro fructu habet. Hoc, vivere, eſt mihi fructus operis. καρπὸς ἔργου dicitur, ut flumen Rheni, virtus liberalitatis. pretium operæ eſt immediatum conſequens. Cicero: *Ego mihi fructum amicitiæ propono ipſam amicitiam, qua nihil eſt uberius.*

¶ αἱρήσομαι, *eligam*) Conditionem ſupponit: ſi ſibi obtingat poteſtas eligendi. Hæc ratio Futuri.

¶ οὐ γνωρίζω) *non explico*, ſcil. *mihi*: i. e. non definio.

23 συνέχομαι, *diſtineor*) Hanc *hæſitationem* convenienter exprimit, quum huic deliberationi immoratur.

¶ δὲ, *vero*) Declarat cauſam dubitationis ſuæ.

¶ ἔχων, *habens*) Participium, moratum, pro Indicativo.

¶ εἰς τὸ ἀναλῦσαι) *decedere*, ex vinculis, carne & mundo. Non opus eſt, metaphoram quærere. Late patet hujus verbi uſus. Luc. XII. 36. 2 Tim. IV. 6.

¶ σὺν χριστῷ, *cum Chriſto*) ibi, quo Chriſtus præivit. Paulus ut rem certam præſupponit, ſe poſt martyrium ſtatim fore cum Chriſto, melioremque multo habiturum eſſe conditionem, quam in carne.

¶ πολλῷ μᾶλλον κρεῖσσον, *multo magis melius*) Ad *eſſe*, non ad *decedere*, refertur hoc inciſum, ſive pro prædicato ſumas, ſive potius id ſubaudito ὂν abſolute accipias, hoc ſenſu, *quum id ſit multo magis melius.* Eſt enim comparativus cumulatus, coll. 2 Cor. VII. 13 not. *Decedere* eſt melius, quam manere in carne: *cum Chriſto eſſe*, *multo magis melius.* Vulgatus ſolus, quod ſciam: *multo magis melius.* recta.

cte. *Decedere* , ſanctis nunquam non optabile fuit : ſed *cum Chriſto eſſe*, ex novo teſtamento eſt. conf. Hebr. XII. 24.

24 ἐπιμένειν) *amplius manere.*

¶ ἀναγκαιότερον, *magis neceſſarium*) magis ad me pertinet, inquit, etiam ad ſenſum amoris mei : magis, quam ipſe aditus beatitudinis modo memoratæ. Philippenſes potuiſſent dicere : *neceſſarius eſt nobis hic vir.* Egoiſmus in pauſa eſt apud Paulum : ideo agnoſcit illud quidem: coll. c. II. 25 : addit tamen etiam hoc: *Antiquius mihi eſt vobis inſervire, quam cœlo frui citius. Cœlum mihi non deerit.*

25 καὶ τοῦτο, *& hoc*) Dum hæc ſcriberet, in animo dictamen propheticum exſtitit de manſione.

¶ πεποιθὼς οἶδα, *confiſus novi*) Norat per *fiduciam* ſpiritualem; nondum norat ex relatione hominum, v. 17. c. II. 23.

¶ μενῶ, *manſurum me*) in vita.

¶ συμπαραμενῶ, *una manſurum*) ſat diu manebo vobiſcum. Ps. LXXII. 5. LXX, συμπαραμενεῖ τῷ ἡλίῳ. Non dubium eſt, quin Paulus ex priore captivitate in illa climata redierit. Phil. v. 22. Hebr. XIII. 19.

26 τὸ καύχημα ὑμῶν, *gloriatio veſtra*) de me vobis reſtituto, orantibus id ipſum. Correlatum, *in gloriationem mihi.* c. II. 16. *Gloria* eſt *gaudium* ex honeſto : *gloriatio* eſt ſignificatio gaudii, affectus gaudio pleni : ex honeſto, vel vero vel falſo : unde *gloriatio* etiam vel vera vel falſa eſt. conf. Eſ. LVII. 12, ubi *juſtitia* dicitur juſtitia falſo ſic dicta.

27 μόνον, *tantum*) Hoc unum curate : nil aliud.

¶ τοῦ εὐαγγελίου, *evangelio*) cujus propagandi cauſa me manere juvat.

¶ ἰδὼν - ἀκούσω, *videns - audiam*) Conf. v. 30.

¶ ἀκούσω) *audiam*, & cognoſcam, nam refertur etiam ad τὸ *veniens & videns vos.*

¶ ἐν ἑνὶ πνεύματι, *in uno ſpiritu*) *uno*, inter vos.

¶ μιᾷ ψυχῇ, *una anima*) Eſt interdum inter ſanctos naturalis aliqua antipathia : hæc vincitur, ubi unitas eſt non ſolum ſpiritus, ſed etiam animæ.

¶ συναθλοῦντες) *una* mecum *luctantes.* Luctabatur Paulus, v. 30.

28 μὴ πτυρόμενοι, *non pavefacti*) ſubito magnoque terrore. Nam πτύρω proprie de equis dicitur.

¶ ἥτις, *quæ*) τὸ *obniti.*

¶ αὐτοῖς) *ipſis.*

¶ ἔνδειξις, *demonſtratio*) 2 Theſſ. I. 5.

29 ὅτι, *quod*) Vis declarandi cadit ſuper verbum ἐχαρίσθη, *ex gratia dedit* Deus. Gratiæ munus, *ſignum ſalutis* eſt.

¶ τὸ ὑπὲρ) Id, poſt interveniens inciſum, repetitur, τὸ ὑπὲρ αὐτοῦ πάσχειν.

¶ πιστεύειν· πάσχειν· *credere : pati*) v. 27 fin.

30 ἔχοντες, *habentes*) Conſtr. cum *ſtatis non pavefacti.*

¶ εἴδετε, *vidiſtis*) Act. XVI. 12. 19 ſ.

¶ ἐν ἐμοὶ, *in me*) *non pavefacto.*

CAP. II.

1 Εἴ τις) Si hoc quater legendum videtur, ita reſolvas : *ſi quod ergo* (gaudium eſt) *exhortatio in Chriſto*, *ſi quod* (gaudium) *conſolatio amoris*, *ſi quod* (gaudium) *communio Spiritus*, *ſi quod* (gaudium) *viſcera & miſerationes*, *implete meum gaudium :* ut quater cum ſubjecto expreſſo ſubauditum jungatur prædicatum. Vide de tali ellipſi Marc. XV. 8 not. Certe gaudium Paulo erat præſentiſſimum : & cum communi lectione, εἴ τις - εἴ τινα, *ſi*

qua

qua-ſi qua, tamen implicite notatur gaudium, per concordiam &c. implendum.

¶ οὖν, *ergo*) Reſp. c. I. 27, *uno ſpiritu*, *una anima.*

¶ παράκλησις ἐν χριστῷ, *exhortatio in Chriſto*) Hæc adjunctam habet *conſolationem amoris*, & *communio Spiritus* adjuncta habet *viſcera & miſerationes.* His quatuor nervis reſpondent quatuor fructus, eodem ordine, *ut &c.* v. ſeq. uti vel *amoris* mentio bis ſecundo poſita loco indicat: & utriusque paris oppoſita removentur verſu 3 & 4. Omnia derivantur ex Chriſto & Spiritu ſancto.

2 τὸ αὐτὸ φρονῆτε, *idem ſentiatis*) Hinc pendet ſubſequens participium.

¶ σύμψυχοι, *unanimes*) ſcil. *ſitis*. Hinc quoque pendet ſequens participium.

¶ τὸ ἓν, *unum*) *Idem ſentiatis*, notat easdem in res tendere *ſenſum* debere: *unum ſentientes* notat, eundem eſſe debere ipſum *ſenſum.*

3 μηδὲν, *nihil*) ſcil. *ſentite*, *facite.*

¶ ἐριθείαν, *contentionem*) aliis placere non curantem.

¶ κενοδοξίαν, *vanæ gloriæ ſtudium*) aliis nimium placere curans.

¶ ὑπερέχοντας, *ſuperiores*) jure & dotibus. Fieri id poteſt, non externe tantum, ſed per veram ταπεινοφροσύνην, cum quis per abnegationem oculos avertit a ſuis prærogativis, & alterius dotes, quibus prior eſt, ſtudioſe contemplatur.

4 μὴ τὰ ἑαυτῶν) *non veſtram* duntaxat rem, nec veſtra cauſa. Conf. v. 21.

¶ μὴ τὰ - τὸ) Perverſa utilitas, multiplex; *vera*, ſimplex. Hæc differentia τὰ & τὸ.

5 φρονείσθω, *ſentiatur*) Non dicit, φρονεῖτε *ſentite*, ſed φρονείσθω, *hunc ſenſum alite.*

¶ ἐν χριστῷ ἰησοῦ, *in Chriſto Ieſu*) Paulus quoque ſpectabat, quæ aliorum, non quæ ſua erant, c. I. 24: eaque res illi occaſionem præbuit hujus moniti: non tamen ſe, ſed Chriſtum pro exemplo proponit, qui non ſua quæſierit, ſed ſe ipſum demiſerit.

6 ὃς) quippe *qui.*

¶ ἐν μορφῇ θεοῦ ὑπάρχων, *in forma Dei exſtans*) Nomen *Deus* hoc & ſequenti commate non denotat Deum Patrem, ſed ponitur indefinite. *Forma Dei* non denotat ipſam *deitatem* ſive naturam divinam, ſed quiddam ex ea promicans: & tamen rurſum ea non denotat τὸ *eſſe pariter Deo*, ſed quiddam prius, *ſpeciem Dei*, i. e. formam ex ipſa gloria deitatis inviſibilis effulgentem. Ioh. I. 14. Ipſa natura divina decorem habebat infinitum, in ſe, etiam ſine ulla creatura, illum decorem intuente. Ille decor erat μορφὴ θεοῦ, *forma Dei*, ſicut in homine ex ſana conſtitutione & eleganti ſymmetria corporis emicat pulcritudo, ſive ea ſpectatorem habeat, ſive non habeat. Ipſe homo per ſuam *formam* conſpicitur: ſic Deus & glorioſa ejus Majeſtas. Quo ipſo hic locus eximie probat Deitatem Chriſti. nam ut *forma ſervi* non ipſam dicit humanam naturam; ſervi enim forma non fuit perpetua, natura humana eſt perpetua; ſed tamen humanam naturam præſupponit: ſic *forma Dei* non eſt natura divina, neque τὸ *eſſe pariter Deo* eſt natura divina; ſed tamen is, qui in forma Dei *exſtabat*, & qui potuerat *eſſe pariter Deo*, Deus eſt. Dicitur autem *forma Dei* potius, quam *forma Domini*, ut mox *pariter Deo*: quia *Deus* magis eſt vocabulum abſolutum, *Dominus* involvit relationem ad inferiores. In ea Dei forma *exſtabat* filius Dei ab æterno: neque, quum in

in carne venit, in ea eſſe deſiit, ſed potius, quod ad humanam naturam attinet, cœpit in illa *exſtare*. & quum in ea forma eſſet, ipſa ſua, Domini, excellentia, integrum ei fuit, etiam ſecundum humanam naturam, ſtatim ut eam aſſumſit, eſſe *pariter Deo*, victu cultuque uti, qui dignitati ipſius reſponderet, ut ab omnibus creaturis tanquam dominus earum exciperetur & tractaretur. ſed aliter fecit.

¶ οὐχ ἁρπαγμὸν ἡγήσατο, *non rapinam duxit*) Quibus occaſio quædam ſubiti commodi offertur, avide ſolent alias involare, celeriterque arripere, nulla aliorum ratione habita, & ſtrenue uti ac frui. Inde ἁρπαλέα, apud Euſtathium, τὰ πάνυ περισπούδαστα· *quæ quis omni ſtudio ad ſe rapiat ſibique vindicet*: & phraſes, ἅρπαγμα, ἁρπαγμὸν, ἕρμαιον, εὕρημα, νομίζειν, ποιεῖσθαι, ἡγεῖσθαι, ἁρπάζειν. Exempla collegit E. Schmidius & G. Raphelius, ex Heliodoro & Polybio. At Chriſtus, quum poſſet eſſe *pariter Deo*, non arripuit, non duxit rapinam, non ſubito uſus eſt illa facultate. conf. Ps. LXIX. 5. Gen. III. 5 ſeq. Hic ejus *ſenſus* verbo *ducere* ſimul indicatur. Non fuiſſet *rapina*, ſi jure ſuo uſus eſſet; ſed perinde abſtinuit, ac ſi fuiſſet *rapina*. conferatur ſimilis locutio, 2 Cor. XI. 8 not.

¶ τὸ εἶναι ἴσα θεῷ) ἴσα, accuſativus adverbiaſcens, ut ſæpe in Iobo. *pariter* & convenienter *Deo*. *Eſſe pariter Deo* dicit *plenitudinem* & *altitudinem*, ut patet ex antitheto duplici, *ſe ipſum exinanivit* & *humiliavit*. Articulus, ſine quo μορφὴν ponitur, nunc epitaſin facit. Non mirum ergo, quod ſe nunquam *Deum*, rarius *Dei filium*, plerunque *filium hominis* appellavit.

7 ἀλλ', *ſed*) Huc ſpectant duæ periochæ: *ſe ipſum exinanivit*, quo pertinet *forma ſervi*; & *humiliavit ſe ipſum*, unde pendet *obedientia*. Illud privative, hoc etiam contrarie opponitur τῷ *eſſe pariter Deo*. quare hæc duo verba per gradationem ponuntur, & *humiliavit* ante *ſe ipſum* ponitur, (coll. Iac. II. 18 not.) Etenim v. gr. Philippus V, quum Hiſpaniarum regem agere intermiſit, de quo, dum hæc meditabamur, acta fervebant, eatenus *exinanivit ſe ipſum*, nec tamen æque *humiliavit*. regnum is depoſuit, ſed non ſubiit.

¶ ἑαυτὸν ἐκένωσε, *ſe ipſum exinanivit*) החסיר LXX, κενὸν ποιῆσαι, Es. XXXII. 6, ubi de re quidem prorſus alia agitur, ſed tamen Paulus, ἐκένωσεν dicens, rependit verbum חסר Ps. VIII. 6. coll. Hebr. II. 7. Vbicunque eſt *exinanitio*, ibi eſt continens & contentum. Continens illud in *exinanitione* Chriſti, eſt *ipſe*: contentum erat *plenitudo* illa, quam recepit in exaltatione. Manebat *plenus*, Ioh. I. 14, & tamen perinde ſe geſſit, ac ſi *inanis* eſſet. celavit enim, quoad expediebat, homines, & angelos, imo etiam ſe ipſum: Rom XV. 3: adeoque non ſolum celavit, ſed etiam abnegavit & abſtinuit.

¶ μορφὴν, *formam*) Hæc tria, μορφὴ, ὁμοίωμα, σχῆμα, *forma*, *ſimilitudo*, *habitus*, non ſunt ſynonyma, neque enim inter ſe permutari poterunt; ſed tamen affinia. *forma* dicit quiddam abſolutum: *ſimilitudo* dicit relationem ad alia ejusdem conditionis: *habitus* refertur ad aſpectum & ſenſum.

¶ λαβὼν, *ſumens*) Actus *exinanitionis* habet *ſumtionem formæ ſervi*. Potuit autem *ſumere*, quia *in ſimilitudine hominum fuit*.

¶ ὁμοιώματι ἀνθρώπων, *ſimilitudine hominum*) Factus eſt ſimilis hominibus, verus homo.

¶ καὶ

8 *καὶ σχήματι, & habitu*) Diſtinctus gradus & ulterior. *exinanitionis.* Oppoſita, *forma Dei* & *forma ſervi.* Ea tamen manet diviſio, quæ duo verba *exinanivit*, *humiliavit* per &, citra aſyndeton, conſociat. Ἀλλά, *ſed* v. 7 dirimit antitheton, quod in priori parte, poſt ὅς *qui*, habet inciſa duo; in altera plura.

¶ *σχήματι εὑρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος, habitu inventus ut homo*) σχῆμα, *habitus*, cultus, veſtitus, victus, geſtus, ſermones & actiones.

¶ *εὑρεθεὶς, inventus*) talem ſe exhibens & gerens revera.

¶ *ὡς ἄνθρωπος*) *tanquam homo*, vulgaris, ac ſi nil eſſet præterea, nec inter homines quidem excelleret. nil ſibi ſumſit eximium.

¶ *ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν, humiliavit ſe ipſum*) Status exinanitionis gradatim profundior.

¶ *γενόμενος ὑπήκοος*) *factus obediens*, Hebr. V. 8, ſcil. *Deo.* Ellipſis hæc εὐλάβειαν, *demiſſionem* Ieſu Chriſti exprimit. *obedientia ſervum* decet.

¶ *μέχρι, usque ad*) Conſtr. cum *humiliavit*, nec non cum *obediens.* In morte *humiliatio* maxima: c. III. 21. Act. VIII. 33. Ps. XC. 3, LXX. & *obedientia* maxima. Ioh. X. 18.

¶ *σταυροῦ, crucis*) qua *ſervi* ſolebant affici.

9 *διὸ καὶ, propterea etiam*) Exinanitionis præmium juſtiſſimum eſt exaltatio. Luc. XXIV. 26. Ioh. X. 17. Neque ea non potuit illam conſequi Ioh. XVI. 15. Quæcunque Patris ſunt, Filii ſunt. Ea non potuere ita eſſe Patris, ut non eſſent Filii. conf. Ioh. XVII. 5. Eos quoque, qui ſe Chriſti exemplo humiliant, exaltatum iri, eleganter ſubaudiendum relinquit Paulus: imo exprimit c. III. 21.

¶ *ὁ θεὸς, Deus*) Chriſtum Chriſtus exinanivit, Chriſtum Deus exaltavit, conf. 1 Petr. V. 6, eumque fecit eſſe *pariter Deo.*

¶ *ὑπερύψωσε, ſuperexaltavit*) Sic compenſata eſt *humiliatio.* Compoſitum grande.

¶ *καὶ ἐχαρίσατο, & donavit*) Sic compenſata eſt *exinanitio*, cui etiam expreſſius opponitur *plenitudo*, Eph. I. 23. IV. 10. Verbo χαρίζεσθαι *donare* denotatur, quam accepta Deo fuerit *exinanitio* Chriſti: & quam ſubjecto animo Chriſtus, omni illa *ſervitute* perfunctus, *donum* hoc ſuſceperit.

¶ *ὄνομα*) *nomen*, cum re: i. e. dignitatem, laudem.

¶ *ὑπὲρ πᾶν ὄνομα, ſuper omne nomen*) Eph. I. 21. non modo ſuper omne nomen humanum.

10 *πᾶν γόνυ· πᾶσα γλῶσσα· omne genu: omnis lingua*) Synecdoche. i. e. ut omni modo colant & recognoſcant, ut *Dominum.* Conf. Ap. V. 13.

¶ *κάμψῃ, flectat*, ſc. ſe; vel cum plauſu, vel cum tremore.

¶ *ἐπουρανίων, ſupracœleſtium*) Maſculinum. Cœleſtes genua flectunt: nam Chriſtus Dominus *cœlum* cepit.

¶ *ἐπιγείων, terreſtrium*) Nam in *terra* verſatus eſt.

¶ *καταχθονίων, infernorum*) Vid. Marc. III. 11. Iob. XXVI. 5. Poſtea illis quoque ſe ſtitit. Diviſio hæc in altum & profundum longius abit, quam illa Ex. XX. 4.

11 *ἐξομολογήσηται, confiteatur*) diſerte.

¶ *κύριος, Dominus*) non jam *in forma ſervi.*

¶ *εἰς, in*) Ieſum Chriſtum eſſe Dominum, quippe qui ſit in gloria Dei Patris. ſic εἰς, Ioh. I. 18.

¶ *θεοῦ πατρὸς, Dei Patris*) Filius agnoſcit & ii, qui gloriam Filii vident, agnoſcunt item, quod hanc gloriam Filius apud Patrem & a Patre habeat. Conf. 1 Cor. XV. 28.

12 *ὥστε, itaque*) Propoſito Chriſti exemplo, infert, ut ſalutem ab illo nobis partam tueamur.

¶ *ὑπηκούσατε, obedivistis*) mihi, ad *ſalutem* vos hortanti, ipſique Deo. conf. *obediens.* v. 8.

¶ *μετὰ φόβου καὶ τρόμου, cum timore & tremore*) Servi eſſe debetis, exemplo Chriſti, v. 8: ſervum autem decet *timor & tremor*, Eph. VI. 5, i. e. humilitas: coll. Rom. XI. 20. Notavit hoc *Ioh. Iac. Wolfius* in exegeſi ms. ep. ad Phil. Paulus gaudii plenus tamen ſerio ſcribit.

¶ *ἑαυτῶν, veſtram ipſorum*) In hac parte quidem *ſua quisque ſpectate.* conf v. 4. *veſtram ipſorum*, inquit: quia ego vobis non adeſſe poſſum, ipſi vos curate eo magis.

¶ *σωτηρίαν, ſalutem*) eam, quæ eſt in *Ieſu.*

¶ *κατεργάζεσθε, operamini*) usque ad metam.

13 *ὁ θεὸς γὰρ, Deus enim*) Deus ſolus; præſens vobis, etiam abſente me. Nil deeſt vobis; modo ne vobis ipſi deſitis. conf. 2 Petr. I. 5. 3.

¶ *τὸ θέλειν, velle*) ut ſalutem volueritis, me præſente, & velitis.

¶ *τὸ ἐνεργεῖν, perficere*) etiam nunc, me abſente.

¶ *ὑπὲρ τῆς εὐδοκίας, pro beneplacito*) Huc ref. *τὸ velle.* ad ὁ ἐνεργῶν *operans* ref. *τὸ ἐνεργεῖν perficere.*

14 *ποιεῖτε, facite*) *cum beneplacito.* Patrem imitari debent filii. v. 15.

¶ *χωρὶς γογγυσμῶν, ſine murmurationibus*) reſpectu aliorum. Huc ref. *ἄμεμπτοι, inculpati.* Amori adverſantur non modo rixæ & clamores, a quibus remoti jam erant Philippenſes, ſed etiam murmurationes. His jungitur dubitatio, uti iræ 1 Tim. II. 8. Quære vel argue coram: noli murmurare a tergo vel clanculum.

¶ *καὶ διαλογισμῶν, & dubitationibus*) reſpectu veſtri. Huc ref. *ἀκέραιοι, indelibati*, in *fide.* Complura ejuſmodi & activa ſimul & paſſiva ſunt. Conf. Rom. XVI. 19 not. Ἀκέραιον *patrimonium*, Chryſ. de Sacerd. § 17.

15 *θεοῦ, Dei*) boni.

¶ *σκολιᾶς*) *tortuoſæ.*

¶ *φαίνεσθε*) *lucetis*, hac ſcilicet adhortatione ſervata. Sequitur, *vitæ*: ut ſæpe conjuncta vitæ lucisque mentio.

¶ *ἐν κόσμῳ, in mundo*) in humano genere, ex quo multi adhuc ſunt convertendi, ceteri redarguendi.

16 *λόγον ζωῆς, verbum vitæ*) quod vobis prædicavi. Frequens *vitæ* mentio in hac epiſtola. c. IV. 3.

¶ *ἐπέχοντες*) *tuentes*; ne mundo concedatis.

¶ *εἰς καύχημα, in gloriationem*) Conſtr. cum *tuentes.*

¶ *εἰς ἡμέραν, in diem*) Philippenſes diem Chriſti ita propinquum putabant, ut Pauli vita ad eum uſque diem produci poſſet. Id Paulus refutare non neceſſe habebat.

¶ οὐκ

¶ ὐκ εἰς κενὸν, *non in vanum*) cum fructu veſtro.

17 ἀλλ' εἰ καὶ, *ſed ſi etiam*) Reſpice c. I. 22 not.

¶ εἰ καὶ σπένδομαι ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ λειτουργίᾳ, *ſi etiam libor ſuper victima & ſacrificio*) Philippenſes, ut reliquæ gentes ad fidem converſæ, erant *oblatio*, Paulus *miniſter*: Rom. XV. 16. & quemadmodum ad holocauſta ſolebat vinum libari ac fundi ad baſin altaris, ſic Paulus ſanguinem ſuum fundi gaudet. Sacrificii complementum utrisque futurum erat lætabile. Martyrii præſtantia. Congruit phraſis cum ſupplicio gladii, Paulum manente.

¶ θυσίᾳ, *victima*) Huc ref. *congaudeo* & *gaudete*.

¶ λειτουργίᾳ, *officio*) Huc ref. *gaudeo* & *congaudete*.

18 συγχαίρετέ μοι) *congaudete*, gratulamini *mihi*, libato.

19 δὲ) *autem*: tametſi nunc non habeo, quod de meo exitu categorice ſcribam.

¶ ὑμῖν) *vobis*. id plus, quam *ad vos*.

¶ κἀγὼ) *etiam ego*; non modo vos, cognitis rebus meis, v. 23.

¶ εὐψυχῶ, *bono animo ſim*) Solicitus eſt de Philippenſibus; & tamen bene ſperat.

20 ὐδένα, *nullum*) nullum alium, hunc unum. *qui* pendet ab *hunc* ſubaudito.

¶ ἰσόψυχον, *unanimum*) Paulus alter, Timotheus. Sic Ps. LV. 14 ואתה אנוש כערכי σὺ δὲ, ἄνθρωπε ἰσόψυχε. Deut. XIII. 7 (6) אשר כנפשך ὁ ἴσος τῇ ψυχῇ σου.

¶ γνησίως, *germane*) v. 22. 1 Tim. I. 2.

¶ μεριμνήσει) *curabit*, apud vos: & *accurate* ad me referet.

21 οἱ πάντες, *omnes*) Si tam lauto illo tempore Paulus de ſua quaſi cohorte (c. I. 14. 17.) unum duntaxat plane probavit, de his loquens, qui tum aderant; c IV. 21. & quidem tam procul ad eccleſiam Philippenſium ſcribens: noſtro tempore quam multos Deo ſe probare arbitremur? Subtiliſſima erat αἴσθησις, qua hoc percepit Paulus.

¶ τὰ ἑαυτῶν, *ſua*) v. 4. O quam multi ſua cauſa pii ſunt! quanquam non ſunt *hoſtes*. c. III. 18.

¶ ζητοῦσι, *quærunt*) Pie etiam auditoribus piis ſignificari poteſt, cujuſmodi ſint hi vel illi antiſtites.

¶ ὀυ τὰ χριστοῦ ἰησοῦ, *non quæ ſunt Chriſti Ieſu*) Hoc experiuntur, qui communi ædificationi ex animo inſerviunt. Raros inveniunt adjutores. Iud. V. 17. 23. VIII. 6. 8. Vbi nulla obligatio e propinquo, nulla ſpes mercedis aut famæ, deſtituuntur. Regno Chriſti ubi conſulitur, fere id fit per modum innoxiæ utilitatis. Vbi aliquid impendendum erat, non pugnat vir, ſed fugit, & ſe ſpe alias pugnandi excuſat.

22 δὲ, *autem*) Antitheton: *omnes*; *ejus*. Rara laus. Neh. VII. 2.

¶ γινώσκετε) *noſtis*. conf. Act. XVI. 1. 12.

¶ τέκνον σὺν, *filius cum*) Concinne loquitur, partim ut de filio, partim ut de collega. ſic c. III. 17 ſe ut typum ſiſtit, & tamen συμμιμητὰς, *una imitatores*, non mere *imitatores*, eſſe jubet.

23 ὡς ἂν ἀπίδω) ἀπιδεῖν, *notitiam auferre, conſequi*.

¶ ἐξαυτῆς, *mox*) Vis relativa in αὐτῆς ſpectat τὸ *notitiam conſecutus fuero*.

25 ἐπαφρόδιτον, *Epaphroditum*) c. IV. 18.

¶ συςρατιώτην, *commilitonem*) c. I. 27. 30.

¶ ὑμῶν δὲ ἀπόςολον, *veſtrum vero legatum*) Philippenſes eum legaverant ad Paulum.

¶ λειτεργὸν τῆς χρείας μυ, *miniſtrum neceſſitatis meæ*) Huc quoque ref. *veſtrum.* nam Philippenſium nomine inſervierat Paulo. Et vide, quanti æſtimetur etiam externa miniſtratio. v. 30.

¶ πέμψαι, *mittere*) *Mittere*, ait, non, *remittere.* nam ideo ad Paulum venerat, ut cum eo maneret. v. 30.

26 ἀδημονῶν) Heſychius, ἀδημονῶν, ἀγωνιῶν· ἀδημονῶ, ἀκηδιῶ, ἀγωνιῶ. Ἀκηδιῶν, præ triſtitia laſſus. *Acedia*, torpor in rebus ſpiritualibus.

¶ ἠκέσατε, *audiviſtis*) eoque nomine ſoliciti fuiſtis.

27 παραπλήσιον, *prope*) Mollius loquitur, ne ſtatim terreat Philippenſes: deinde v. 30 dicit *appropinquavit*, quo verbo majus periculum innuitur.

¶ αὐτὸν ἠλέησεν, *illius miſertus eſt*) reddita valetudine & vita.

¶ καὶ ἐμὲ, *& mei*) Sanctis licitum eſt omnia ſibi data exiſtimare.

¶ λύπην, *triſtitiam*) de morte Epaphroditi. *triſtitiam*, gaudio oppoſitam, de quo tota agit epiſtola.

¶ ἐπὶ λύπῃ, *ſuper triſtitia*) de morbo Epaphroditi, de vinculis &c.

28 σπυδαιοτέρως, *ſtudioſius*) citius, quam Timotheum. v. 19.

¶ χαρῆτε, *gauderetis*) Omnibus ex rebus piis licet gaudium capere.

¶ ἀλυπότερος ὦ, *magis dolore vacem*) quum ſciam, vos gaudere.

30 μέχρι θανάτυ, *usque ad mortem*) Pertinet hoc ad comparationem officiorum. Miniſtrare Paulo, per ſe videtur res aliquanto minor, quam periculum vitæ Epaphroditi, qui tamen hoc incommodo commodum illud rectiſſime redemit. conf. 2 Tim. I. 16 ſ.

¶ ἤγγισε, *appropinquavit*) Epaphroditus Philippis proficiſcens non videtur ſciſſe fore, ut in morbum incideret: ſed tamen, quum arduum iter ſuſcepit, non reformidans, quicquid vel ab inimicis Pauli vel aliunde poſſet accidere, benigne ei morbus imputatur quamvis improviſus.

¶ παραβυλευσάμενος τῇ ψυχῇ) τῇ ψυχῇ, Dativus. Heſychius: παραβυλευσάμενος, εἰς θάνατον ἑαυτὸν ἐκδύς. Proprie παραβυλεύομαι ſignificat *conſilium capio præter mea commoda.* Eſtque paronomaſia ad verbum παραβάλλομαι, *audeo*, *projicio me in periculum*: quo apoſtolus videtur ſciens abſtinuiſſe. conf. c. III. 2 fin. not.

¶ τὸ ὑμῶν ὑςέρημα, *veſtrum defectum*) *Defectum* hunc non tam Paulus cenſuit eſſe, quam ipſi Philippenſes, pro ſuo in illum amore. c. IV. 10 ſ.

CAP. III.

1 Τὸ λοιπὸν, *ceterum*) Formula progrediendi. 1 Theſſ. IV. 1. Sic λοιπὸν, τῦ λοιπῦ.

¶ τὰ αὐτὰ, *eadem*) de gaudio.

¶ ὐκ ὀκνηρὸν, *non moleſtum*) Nam ſuave eſt læto, ſcribere: *gaudete.* Contrarium, Gal. VI. 17.

¶ ὑμῖν δὲ ἀσφαλὲς, *vobis vero certum*) Gaudium ſpirituale optimam affert *certitudinem* contra errores, Iudaicos præſertim. v. 2.

2 βλέπετε, *videte*) Vehemens anaphora. *videte*, & cavebitis. metonymia ante-

antecedentis. Antitheton, σκοπεῖτε *ſpectate*. v. 17. Nam huc redit v. 17, mirabiliter temperato elencho & adhortatione.

¶ τὺς κύνας, *canes*) Non eſt dubium, quin hac appellatione *ſæpe* v. 18 coram uſus fuerit, eamque nunc Philippenſibus in memoriam revocarit. unde illi facilius intelligerent, quam nos. conf. 2 Theſſ. II. 5. Tribus quidem commatibus hujus verſus reſpondent gradatione retrograda tria membra verſus ſubſequentis: ut *canes* ſint falſi apoſtoli & carnales, qui non Chriſto, ſed carne nituntur, & turpitudini ſerviunt libidinis. v. 19. Sic *canes* dicuntur *abominandi*, Ap. XXII. 15: coll. Ap. XXI. 8; ſive *abominabiles*, impuri, Tit. I. 16. 15, a ſanctitate alieni, Matth. VII. 6, alii plane, ac Paulus vivens & moriens. nam in vita ſcatent vitiis caninis, fœditate, impudicitia, importunitate, 2 Petr. II. 22. Deut. XXIII. 19 (18.) Ps. LIX. 7. 16. maximeque hoſtes ſunt crucis Chriſti, verſu 18. coll. Ps. XXII. 17. 21. & in morte ſunt *canes mortui*: (quo proverbio vilisſimum quiddam notatur:) conf. v. 19. In hos quadrat, quod dici ſolet: *Cave canem*. Iudæi, gentes canum loco habebant: vid. ad Matth. XV. 26. nunc canes appellantur, qui nolunt eſſe Iſraël Dei.

¶ τὺς κακὺς ἐργάτας, *malos operarios*) qui Deo non ſerviunt. conf. 2 Cor. XI. 13.

¶ τὴν κατατομὴν, *conciſionem*) Paronomaſia. nam glorioſam appellationem περιτομῆς, *circumciſionis* vindicat Chriſtianis. v. ſeq. Circumciſio corporis jam erat inutilis, immo damnoſa. vide κατατέμνω de conciſione vetita, Lev. XXI. 5. 1 Reg. XVIII. 28. Non ſine indignatione loquitur.

3 γὰρ, *enim*) Cauſa, cur verſu 2 alios tam longe ſecludat.

¶ ἡ περιτομὴ, *circumciſio*) Abſtractum pro concreto: *verus populus*.

¶ πνεύματι, *ſpiritu*) non litera. Rom. II. 29.

¶ πνεύματι θεῷ λατρεύοντες, *ſpiritu Deo ſervientes*) Sic Rom. I. 9.

¶ καυχώμενοι, *gloriantes*) Id plus, quam πεποιθότες *confiſi*.

4 καίπερ ἐγὼ, *quanquam ego*) Singularis includitur in plurali præcedente: *nos gloriamur*, *& ego* glorior, *quamvis* &c. quia vero ſermo a plurali ad ſingularem progreditur, interponitur *ego*, & additur, quia Philippenſes fuerant gentes; Paulus, ex circumciſione. conf. Apoc. XVII. 8 not.

¶ ἔχων, *habens*) Participium, proprie. nam conſtructio pendet ab iis, quæ præcedunt. *habens*, non *utens*.

¶ εἴ τις ἄλλος, *ſi quis alius*) Sermo univerſalis. *alius* redundat ſuaviter. conf. Not. ad Gregorii Neocæs. Paneg. p. 195.

¶ ἐγὼ μᾶλλον, *ego magis*) *confiſus ſum*. Loquitur de priſtino ſuo ſenſu, cum mimeſi eorum, qui gloriabantur. v. ſeq.

5 περιτομὴ ὀκταήμερος, *circumciſio octavo die*) Hæc capita quaſi in digitis conciſe & breviter enumerata ſermonem faciunt planiſſimum. Brevitatis autem gratia miſcet ſermonem abſtractum & concretum, *circumciſio*, *Hebræus*: uti Col. III. 11.

¶ ὀκταήμερος, *octavo die*) non demum adulta ætate.

¶ βενιαμὶν, *Benjamin*) ex Rahel, non ex ancilla.

¶ ἐξ ἑβραίων, *ex Hebræis*) non proſelytus,

ſelytus, non altero utro parente ex gentibus.

¶ Φαρισαῖος, *Phariſæus*) accuratiſſimus.

6 διώκων, *perſequens*) Antehac ſe optime facere putarat.

7 ἅτινα, *quæ*, modo enumerata.

¶ κέρδη, *lucra*) Pluralis grandis.

¶ ἥγημαι, *duxi*) Profeſſio *chriſtianiſſima*, de præterito, præſenti & futuro: usque ad v. 14.

¶ διὰ τὸν χριςὸν, *propter Chriſtum*) Huc ref. v. 8. 9, ἵνα κτλ. *ut* &c.

¶ ζημίαν) *jacturam.*

8 μενοῦν, *ſane*) Incrementum ſermonis, in hac particula & per epitaſin deinde ſynonymorum, etiam in pleniore ipſius Chriſti appellatione.

¶ καὶ ἡγοῦμαι, *etiam duco*) καὶ *etiam* intendit vim præſentis temporis in ἡγοῦμαι *duco.* Iuſtitia non initio ſolum, ſed ſemper, in toto curſu ſanctorum, ex fide eſt.

¶ πάντα, *omnia*) non ſolum ea, quæ modo dixi, ſed *omnia.*

¶ διὰ - γνώσεως κτλ. *propter - cognitionis &c.*) Conſtr. cum *duco*. Et ref. huc v. 10 ſ. τοῦ γνῶναι, *ut cognoſcam.*

¶ τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως, *eminens cognitionis*) Proprie *eminentia* eſt Chriſti: quo cognito, *cognitio* ejus item *eminentiam* nanciſcitur.

¶ τοῦ κυρίου μου, *Domini mei*) Fidelis appropriatio.

¶ ἐζημιώθην) non modo *jacturam duxi*, ſed revera *abjeci.*

¶ σκύβαλα) Creſcit ſermo de fideli abnegatione rerum omnium. ζημία, *jactura*, fit æquo animo: σκύβαλα propere abjiciuntur, poſthac neque tactu neque aſpectu dignanda Hebr. פרש antanaclaſin habet ad *Phariſæos.* vid. P. Zornii T. II Opuſc. ſacr. p. 514. Gatakerus: *σκύβαλον vile quodvis rejectamentum deſignat, qualia ſunt excrementa animantium, liquorum feces & fraces, metallorum ſcoria, ſtirpium decidua, frugum purgamenta, farinæ furfures, menſarum analecta, manuum apomactra, quæ canibus deſtinantur.* Vid. Adverſar. miſc. poſth. cap. XLIII copioſiſſime.

¶ ἵνα, *ut*) Non poteſt utrumque fieri, ut & retineas cetera, & Chriſtum aſſequare.

¶ κερδήσω καὶ εὑρεθῶ, *lucrifacerem & invenirer*) Vtrumvis opponitur *jacturæ.* Qui omnia, ne ſe ipſo quidem excepto, amittit, Chriſtum lucrifacit, & in Chriſto lucrifit. Chriſtus eſt illius, & ille eſt Chriſti. Plus ultra. Loquitur Paulus, quaſi adhuc non lucrifecerit.

9 εὑρεθῶ ἐν αὐτῷ) ſcil. ὤν.

¶ μὴ ἔχων, *non habens*) Verba, *jacturam pati, lucrifacere, inveniri, habere*, allegoriam faciunt. Τοῦ eſſe & reperiri in Chriſto, conſequens immediatum eſt habere juſtitiam ex fide Chriſti. Lib. מחזור Iudæorum Euchologium אני ממעשים שולל וערום וצדקתך לבדה היא כסתי i. e. *Ego plane vacuus & nudus ſum ab operibus, juſtitiaque tua ſola eſt amictus meus.*

¶ ἐμὴν, *meam*) Oppoſitum, *eam quæ ex Deo*: ſed ἐμὴν, ſine articulo, ad oblivionem innuendam.

¶ τὴν ἐκ νόμου, *eam quæ ex lege*) v. 6. conf. *ex*, Rom. IV. 14. Oppoſitum, *eam quæ per fidem.*

¶ διὰ

¶ διὰ πίστεως χριστοῦ) *per fidem* Chriſti, in Chriſtum.

¶ ἐπὶ τῇ πίστει) *ſuper fide.*

10 τοῦ γνῶναι, *cognoſcere*) Genitivus τοῦ cohæret cum *fide*, & reaſſumit mentionem *cognitionis* v. 8 factam, nunc uberius explicandam.

¶ αὐτὸν) *Ipſum.*

¶ δύναμιν, *virtutem*) Rom. I. 4.

¶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ) Seriei ſermonis congruit, ut verbale ἀνάστασις accipiatur non de reſurrectione ex mortuis, quæ mutato verbo exprimitur verſu 11, ſed de *exortu* Chriſti: Hebr. VII. 14, uti verbum ἀναστῆσαι, Act. XIII. 32 not. Neque enim ἀνάστασις ſemper de reſurrectione mortuorum ponitur. Luc. II. 34. Thren. III. 63. Sophon. III. 8. Et ſane ipſe Exortus ſive adventus Meſſiæ ſuam habet δύναμιν, *virtutem*, cujus cognitione fideles nituntur. 2 Petr. I. 16.

¶ τὴν κοινωνίαν, *communionem*) Gal. II. 20.

¶ συμμορφούμενος, *conformatus*) Caſus rectus, poſt infinitivum, Græcis frequens eſt, quanquam hic cum verbo finito ſubſequente poteſt conſtrui. *conformantur* fideles per fidem. Imitatio non eſt excluſa, ſed certiſſime conſequitur. Gal. III. 1 not. Conf. *conforme*, v. 21.

11 εἴ πως, *ſi quomodo*) Hoc denotat nixum fidei Paulinæ. ſic, εἰ, *ſi* v. 12.

¶ καταντήσω, *occurram*) Ab allegoria *damni & lucri* paulatim accedit ad allegoriam *curſus*. Καταντᾷν eſt pervenire, ipſe aſſequendi & potiendi actus.

¶ ἐξανάστασιν τῶν νεκρῶν) i. e. ἀνάστασιν (χριστοῦ) ἐκ τῶν νεκρῶν, *reſurrectionem* (Chriſti) *ex mortuis*. conf. Rom. I. 4 not. Paulinus enim ſtilus Chriſto adſcribit ἀνάστασιν, ἐξανάστασιν Chriſtianis. Sed Chriſti reſurrectio & noſtra reſurrectio conſideratur ut una reſurrectio per κοινωνίαν, *communionem*. Sub mentionem reſuſcitationis, interjicit aliqua, præſenti ſuo ſtatui conſentanea; & pertexit cetera verſu 20 ſ.

12 οὐχ ὅτι, *non quo*) In ſummo fervore ſobrietatem ſpiritualem non dimittit apoſtolus.

¶ ἔλαβον, *acceperim*) brabeum.

¶ τετελείωμαι) Differunt τέλειος & τετελειωμένος· ille, curſui habilis, v. 15. 16: hic, brabeo proximus, jam jam *accepturus*.

¶ καὶ καταλάβω) Καὶ, *etiam*, intendit. nam καταλαμβάνειν *comprehendere* plus eſt, quam λαμβάνειν *prehendere*. τὸ λαμβάνειν *prehendere* fit in inſtanti, mox ut paſſus ultimus eſt confectus: τὸ καταλαμβάνειν, *comprehendere* fit, cum quis plene potitur. Exemplum accipientis jam jamque, 2 Tim. IV. 7. 8.

¶ ἐφ' ᾧ) *quoniam.* Senſus virtutis Chriſti accendit Chriſtianum.

¶ καὶ κατελήφθην, *etiam comprehenſus ſum*) per vocationem cœleſtem. v. 14. Act. XXVI. 14. 19. 2 Cor. V. 14. Chriſtus, *auctor & conſummator*, ut ſuum fidei curſum conſummavit, etiam ſuos conſummat Hebr. XII. 2. ubi ipſa ἀρχηγοῦ *principis* (*auctoris*) appellatio dicit relationem Ipſius ad aſſeclas. καὶ, *etiam*, iterum intendit, ut obſervetur vis aoriſti 1, ſtatum præſentem notantis.

13 ἀδελφοὶ, *fratres*) Familiariter fatetur.

¶ ἐγὼ, *ego*) Facile hoc alii de Paulo exiſtimare poſſent.

¶ οὐ λογίζομαι, *non exiſtimo*) Convenit ſanctis & ad alacritatem conducit, ut minus, quam pro veritate rei, de ſeſe exiſtiment.

14 ἓν, *unum*) ſcil. *facio*.

¶ τὰ ὀπίσω, *quæ retro*) etiam ipſam confectam curſûs partem.

¶ ἐπεκτεινόμενος) id eſt ad literam, *ſuperextenſus*. Oculus manum, manus pedem prævertit & trahit.

¶ κατὰ σκοπὸν, *ſecundum ſcopum*) rectâ.

¶ διώκω, *ſequor*) Sumitur neutraliter, ut Luc. XVII. 23.

¶ βραβεῖον, *brabeum*) coronam vitæ.

¶ ἄνω, *ſupra*) v. 20.

15 τέλειοι, *perfecti*) v. 12 not.

¶ τοῦτο) *hoc* unum. v. 14.

¶ ἑτέρως) *aliter*, ac perfecti; (nam mutatur perſona, *ſentiamus*, *ſentitis*:) non tamen ἕτερον ſive ἄλλο, *aliud*, nil terrenum. v. 19. conf. etiam Gal. V. 10.

¶ καὶ τοῦτο) *etiam hoc*, quod nos perfecti ſentimus, verſu 14 expreſſum.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) vel me non ſcribente.

¶ ὑμῖν, *vobis*) ad perfectionem nitentibus.

¶ ἀποκαλύψει, *revelabit*) Eph. I. 17.

16 πλὴν, *modo*) De gradu, quem jam firmiter tenetis, non debet vos depellere exſpectatio novæ revelationis.

¶ εἰς ὃ) in eo, *in quod* pervenimus.

¶ ἐφθάσαμεν, *pervenimus*) magis minusve longe. Cum *perfectis* ut ceteri faciant, monentur.

¶ στοιχεῖν, *incedere*) Infinitivus, molliter, pro imperativo. Rom. XII. 15.

¶ κανόνι.) Omittunt hoc *Al. Bærn. Clar. Colb. 7. Copt. Hilarius* uterque, *Facundus*, vel etiam, collato Pelagio, *Sedulius*. Sic reſpondent inciſa, τῷ αὐτῷ στοιχεῖν, τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Neque enim *Latinus*, qui, comite *Coveliano* 2, inciſa transponunt, obſequimur, quum ἐφθάσαμεν & στοιχεῖν propius cohæreant, & στοιχεῖν metaphoricum per ſubſequens φρονεῖν declaretur. Plane τῷ κανόνι ex Gal. VI. 16 huc traductum videtur.

¶ τὸ) Aſyndeton.

¶ τὸ αὐτὸ φρονεῖν, *idem ſentire*) Huc redit c. IV. 2.

17 συμμιμηταί, *una imitatores*) Ipſe Paulus, *imitator Chriſti*: Philippenſes ergo, *una imitatores*.

¶ σκοπεῖτε, *ſpectate*) cum conſenſione.

¶ οὕτως, *ſic*) Exempla minora exigi debent ad majora & perfectiora, amicorum crucis Chriſti.

18 περιπατοῦσιν, *ambulant*) ante oculos veſtros.

¶ πολλάκις, *ſæpe*) Aſſiduus debet elenchus eſſe.

¶ κλαίων, *flens*) Credibile eſt, Paulum hoc adjeciſſe, poſtquam lacrymis madefecit epiſtolam. In gaudio, tamen dolor. Rom. IX. 2.

¶ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ σταυροῦ, *hoſtes crucis*) Gal. VI. 12. 14.

19 ὧν, *quorum*) Nominativus implicitus, coll. mox οἱ, pendens ab *ambulant*.

¶ τὸ τέλος, *finis*) Hoc ponitur ante alia, quo majore cum horrore hæc legantur. In fine videbitur.

¶ ἀπώλεια, *perditio*) Antitheton, *Salvatorem*. v. 20.

¶ ὧν ὁ θεὸς ἡ κοιλία, *quorum deus venter*) Rom. XVI. 18. Antitheton, *Dominum*, v. 20: &, *corpus*, v. 21, uti 1 Cor. VI. 13. Iſtorum venter nitet: noſtrum corpus atteritur. utrumque *ſchema* commutabitur.

¶ ἡ δόξα, *gloria*) *deus* & *gloria* ponuntur, ut parallela, adeoque δόξα hoc loco

co notat *deum* vel *gloriationem* de deo. Hos. IV. 7. LXX, τὴν δόξαν αὐτῶν εἰς ἀτιμίαν θήσομαι.

¶ αἰσχύνη, *pudor*) Reſpondet Hebræo בשת v. gr. Hab. II. 10. confer, de hoc propheta, not. ad Col. II. 23. item ערוה infra κοιλίαν, *ventrem*. Simul autem alludit ſermo ad idolum, cui בשת αἰσχύνη reſpondet. Pro ערוה LXX interdum αἰσχύνη: itaque hoc loco videtur Paulus notare τὴν κατατομὴν, *conciſionem*, ut innuat, circumciſionem non jam eſſe *glorioſam*, ſed *ignominioſam*. Sic *venter* & *pudor* ſunt affinia. Id colunt iſti, cujus ipſos maxime pudere debebat, & ſuo tempore pudebit miſere, quanquam nunc quoque parrheſia carent.

¶ οἱ τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες, *terrena ſentientes*) Antitheton, v. ſeq. ineunte.

20 ἡμῶν, *noſtra*) quos typum habetis.

¶ γὰρ, *enim*) Cauſa, cur Philippenſes imitari illos debeant.

¶ τὸ πολίτευμα) *res communis*, *patria*, *civitas*. ſequitur enim, ὑπάρχει *exſtat*. Itaque huc etiam refertur ἐξ οὗ, *ex qua*.

¶ σωτῆρα, *Salvatorem*) Ratio, ſub qua exſpectamus. 2 Tim IV. 18.

¶ κύριον, *Dominum*) exaltatum. c. II. 11. Confirmatio exſpectationis hujus.

21 ὃς μετασχηματίσει, *qui transformabit*) non modo *ſalutem* dabit, ſed etiam *gloriam*. 2 Tim. II. 10.

¶ τῆς ταπεινώσεως, *humiliationis*) quæ fit per crucem. v. 18. c. IV. 12. II. 17. 2 Cor. IV. 10. דכא LXX ταπείνωσις, Ps. XC. 3.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Conſtr. cum *transformabit*. Opus omnipotentiæ Domini.

¶ τὴν ἐνέργειαν τοῦ δύνασθαι, *efficaciam potentiæ*) Infinitivus loco nominis. Potentia producetur in actum.

¶ καὶ) *etiam*: non modo conforme facere corpus noſtrum ſuo.

¶ τὰ πάντα, *omnia*) etiam mortem.

CAP. IV.

1 Ὥστε, *itaque*) tanta exſpectatione propoſita.

¶ ἀγαπητοὶ, *amati*) Hoc magna ſuavitate bis ponitur: primum, ut ineunte periocha; deinde, pro nervo hortationis.

¶ ἐπιπόθητοι, *deſiderati*) Sic appellat abſentes. c. I. 8.

¶ στέφανός μου, *corona mea*) c. II. 16.

¶ οὕτω) *ita*, ut ſtatis, ſtate. conf. οὕτω, *ita*. 1 Cor. IX. 24 not.

¶ στήκετε, *ſtate*) c. I. 27.

2 παρακαλῶ, *hortor*) Hoc bis ponit, quaſi coram adhortans ſeorſum utramvis, idque ſumma cum *æquitate*.

3 ναὶ, *næ*) Dulcis particula. Philem. v. 20. Hebr. נא Ei qui rogatur, in os quaſi ingeritur, ut eâ tantum pronunciata roganti annuat.

¶ σύζυγε γνήσιε, *compar ſine fuco*) ὁ καὶ ἡ σύζυγος, *conjux*, proprie in matrimonio; inde in aliis rebus, ita tamen, ut ſermo ſit de duobus, & notetur paritas quædam. etiam γνήσιος generis communis eſt. Sunt, qui dicant, Paulum aliquando *conjugem* habuiſſe: ſed hoc quidem loco virum ab eo appellari, non immerito ſtatuimus. συνεργοὺς, *cooperarios*, habuit multos; συζύγους *compares* non multos, primum Barnabam, deinde Silan. Atque hunc ipſum hoc loco videtur appellare. nam apud ipſos Philippenſes Pauli *compar* fuerat Silas. Act. XVI. 19. Certe & antiſtes erat, quem Paulus hîc rogat.

¶ συλλαμβάνου αὐταῖς, *adjuva eas*) ut concordiam inter eas, amotis impedimentis, retineas.

¶ αἵτινες, *quæ*) Qui ſemel bene ſtetit, huic, etiam cum vacillat, auxilium obtingere fas eſt.

¶ συνήθλησάν μοι, *concertaverunt mecum*) Videntur implicatæ fuiſſe periculo illo, quod deſcribitur Act. XVI. 19.

¶ μετὰ, *cum*) Hoc pendet a *concertaverunt.*

¶ κλήμεντος, *Clemente*) Magnos viros, in quibus *Clemens* excelluit, imitatæ erant. Id magno mulieribus honori & favori erat.

¶ τὰ ὀνόματα, *nomina*) quamlibet hìc non expreſſa. Alluditur ad athletas, victores, quorum *nomina* cluebant.

¶ ἐν βίβλῳ ζωῆς, *in libro vitæ*) ſcil. *exſtant*, vel, *exſtent.* Sæpe ſupplendus optativus. v. 23. Videntur jam tum fuisſe *defuncti*. tales enim ſolemus votis ejusmodi proſequi. ☞ Horum ſocios ſuperſtites quis non juvet? Societas cum iis, qui pulcre defuncti ſunt, magna ad ſuperſtites juniores commendatio. ejus, qui ſic quaſi in medio ſtat: ex. gr. Timothei ad Philippenſes, quia Paulo familiariter uſus fuerat.

4 χαίρετε ἐν κυρίῳ· πάντοτε, πάλιν ἐρῶ, χαίρετε· *gaudete in Domino: ſemper, iterum dico, gaudete*) Particula *iterum* epitaſin requirit, uti Gal. I. 9, ubi epitaſis eſt in παρελάβετε, coll. v. 8: ſic Galatæ fortius conſtringuntur, quia etiam *aſſumſerunt* evangelium prædicatum: Adde Gal. V. 3, ubi *teſtor* epitaſin facit ad λέγω, *dico*, v. 2, & παντὶ *omni* epitaſin habet ad τὸ *vobis*, v. 2, & ὀφειλέτης *debitor* ad τὸ *nihil proderit*, v. 2. hìc eam epitaſin efficit vocula *ſemper* cum verbo *gaudete* repetito. Initio verſiculi dicitur, *gaudete in Domino*, uti c. III. 1. Alii τὸ πάντοτε cum præcedentibus verbis jungunt.

5 τὸ ἐπιεικὲς, *æquitas*) Gaudium in Domino parit veram *æquitatem* erga proximum, & legitimam ſecuritatem in ſuis rebus, v. 6: item, verum candorem erga *homines* ipſumque *Deum*: qui candor exprimitur verbis *cognoſcatur*, opere; *innoteſcant*, oratione, v. 6. Triſtitiam & curam comitatur moroſitas.

¶ γνωσθήτω, *cognoſcatur*) ex re ipſa. Sunt, qui æquitatem animo alant, neque hominibus iniquis male velint: ſed tamen benignitatem diſſimulant. hi non recte faciunt.

¶ πᾶσιν ἀνθρώποις, *omnibus hominibus*) bonis & malis, ſive iniquis, c. II. 15, etiam ut mali lucrifiant. Nemo ita aſper eſt, ut non alicui ſe æquum præbeat, ex ſympathia, timore, lucri ſpe, æmulatione &c. Fidelis, omnibus.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Chriſtus, judex, vobis propitius, vindex in malos. Hæc conſideratio *æquitatem* parit. Iac. V. 9.

6 μηδὲν μεριμνᾶτε, *nihil curate*) Vbi alii non ſunt *æqui* erga vos, ubi alia vos urgent, nolite curare; orate potius. Curare & orare, plus inter ſe pugnant, quam aqua & ignis.

¶ ἐν παντὶ) *in omni* re.

¶ μετὰ εὐχαριστίας, *cum gratiarum actione*) Optimus hic character eſt ſolutæ a curis animæ & orationis cum reſignatione voluntatum humanarum conjunctæ. Ideo ſequitur *pax*: v. 7: gratiarumque actio & pax conjunguntur etiam Col. III. 15. Omnia ſalva & tranquilla.

¶ τὰ αἰτήματα, *petita*) *Petitum*, materia δεήσεως, *precationis.*

¶ γνωριζέσθω, *innoteſcant*) Qui deſideria ſua, præpoſtero pudore ac diffidenti modeſtia, quaſi nimis aut parva aut magna eſſent, velant, ſuffocant ac retinent, curis anguntur: qui filiali & liberali fiducia

cia erga Deum expromunt, expediuntur. Confeſſionibus ejuſmodi ſcatent Pſalmi.

¶ *πρὸς τὸν θεὸν, ad Deum*) etiamſi ſæpe ignorent homines, eosque modeſte celetis. Ne Paulus quidem rogarat Philippenſes.

7 *ἡ εἰρήνη, pax*) omnis ſolicitudinis immunis *pax*.

¶ *ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν*) *exſuperans omnem intellectum*, adeoque omne *petitum*. Eph. III. 20.

¶ *φρουρήσει*) *cuſtodiet*; adverſus omnes inſultus & curas muniet, & quod dexteritati deſideriorum veſtrorum deeſt, corriget. Rom. VIII. 26 ſ.

¶ *καρδίας· νοήματα· corda: cogitationes*) *Cor* ſedes *cogitationum*.

8 *τὸ*) Summa. In c. III. 1 *τὸ λοιπὸν* concludit admonitionem particularem ad *gaudium*: & hîc *τὸ λοιπὸν* concludit generalem exhortationem ad omne officium.

¶ *ὅσα, quæcunque*) in genere. *ἃ, quæ*, v. 9, ſpeciatim in Paulo.

¶ *ἀληθῆ - ἔπαινος, vera - laus*) Octo nomina, per duos ordines quadrimembres, quorum alter officium, alter commendationem ſpectat. Si utrumque invicem contendas, primum nomen primo, ſecundum ſecundo, tertium tertio, quartum quarto reſpondet. *χιασμὸς* multiplex & concinnus, liberorum quoque, parentum, conjugum & cetera complectens officia.

¶ *ἀληθῆ, vera*) in ſermone.

¶ *σεμνὰ, honeſta*) in actione.

¶ *δίκαια, juſta*) erga alios.

¶ *ἁγνὰ, caſta*) reſpectu veſtri.

¶ *προσφιλῆ, amabilia*) Προσφιλῆ συναγωγῇ σεαυτὸν ποίει. Sir. IV. 7. ὁ σοφὸς, ἐν λόγῳ ἑαυτὸν προσφιλῆ ποιήσει. idem, c. XX. 12 (13.)

¶ *ὅσα εὔφημα, quæcunque dictu bona*) *Amabilia*, coram: *dictu bona*, de abſentibus. conf. c. I. 27.

¶ *ἀρετὴ, virtus*) Hoc uno loco Paulus hoc vocabulum ponit. Ref. ad *juſta*. ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή 'στι.

¶ *ἔπαινος, laus*) etiam in iis rebus, quæ ad proximum minus, quam ad vos ipſos pertinent.

¶ *ταῦτα λογίζεσθε*) *horum rationem habete.* Id pertinet ad *vera* &c. quæ etiam ab aliis facta ſunt vel fiunt, ut ea probemus, recordemur, adjuvemus, augeamus, imitemur. Non ſolum debemus facere, in quæ incidimus, ſed etiam providere facienda. Sequitur, *hæc facite*, per aſyndeton, quod denotat, alterum genus bonarum rerum ab altero non differre.

9 *ἃ καὶ*) *quæ etiam.* Καὶ *etiam* verſum hunc connectit cum ſequentibus, non cum antecedentibus verbis. Facit tranſitionem a generalibus (*ὅσα, quæcunque*) ad Paulina. Locus fuiſſet *τῷ καὶ* & ante *ἃ, quæ, τῷ etiam* manente.

¶ *ἠκούσατε, audiſtis*) etiamſi nondum ſatis *acceperitis*.

¶ *εἴδετε, vidiſtis*) etiamſi nondum ſatis *didiceritis*.

¶ *καὶ ὁ θεὸς, & Deus*) Hoc pertinet etiam ad *rationem habete*.

¶ *ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, Deus pacis*) non modo pax Dei, v. 7, ſed Deus ipſe.

10 *μεγάλως, magnopere*) Hoc vix placuerit Stoico. Paulus ingentes affectus habuit, ſed *in Domino*.

¶ *ἤδη ποτὲ, jam aliquando*) Exſpectatum ſibi fuiſſe Philippenſium munus oſtendit. qua mente, vide v. 11. 17. *jam*, non ſerius: *aliquando*, non citius. Fuit tempus *opportunum*. Hebr. ואחר הפעם

 ¶ *ἀνε-*

¶ ἀνεθάλετε, *revirui*ſ*tis*) ut arbores. conf. c. I. 11, *fructu.* ἀναθάλλω hîc neutrum, a quo ſ*entire* pendet, ſubaudito ſ*ecundum. revirui*ſ*tis*, opere ipſo. Videtur legatio a Philippenſibus tempore verno conſtituta, a quo metaphora ſumitur. In hiemem quadrat illud, *carebatis opportunitate.*

¶ τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ) Accuſativus τὸ regitur a φρονεῖν. τὸ ὑπὲρ ἐμοῦ dicitur, ut τὰ παρ' ὑμῶν. v. 18.

¶ ἐφ' ᾧ, *in quo*) pro eo, quod. ἐπιθεραπεία.

¶ ἠκαιρεῖσθε) Καιρὸς per ſynecdochen denotat omnem facultatem & opportunitatem.

11 καθ' ὑστέρησιν) *pro ege*ſ*tate.*

¶ ἐγὼ, *ego*) in tot adverſis.

¶ ἔμαθον) *didici*, divinitus. conf. Hebr. V. 8. Chiaſmus directus in quatuor verbis, *didici*, *novi*: *in*ſ*titutus* ſ*um*, *valeo.* Ad *didici* accedit τὸ *in*ſ*titutus* ſ*um*: ad *novi* τὸ *valeo.* Sæpe verba intellectus inferunt etiam virtutem in voluntate.

¶ ἐν οἷς εἰμὶ) *in quibus* ſ*um*, in præſenti. Hebr. XIII. 5.

¶ αὐτάρκης) *contentus.*

12 ταπεινοῦσθαι, *humiliari*) in cultu & victu.

¶ περισσεύειν, *abundare*) etiam in ſublevandis aliis. Invertitur mox ordo verborum, ut tranſitus a paucis ad multa, & a multis ad pauca notetur.

¶ ἐν παντὶ) *in omni* re. Symperaſma, uti, *omnia*, v. 13.

¶ ἐν πᾶσι, *in omnibus*) reſpectu omnium hominum.

¶ μεμύημαι) diſciplina arcana *imbutus* ſ*um*, ignota mundo.

¶ καὶ χορτάζεσθαι, & ſ*aturari*) Conſtr. cum *in*ſ*titutus* ſ*um.*

¶ χορτάζεσθαι καὶ πεινᾶν, ſ*aturari* & *e*ſ*urire*) in diem unum.

¶ περισσεύειν καὶ ὑστερεῖσθαι, *abundare* & *penuriam pati*) longiori tempore. Repetita mentio τοῦ *abundare* congruit cum ſtatu Pauli, qui ex Philippenſium liberalitate tum *abundabat.* Præceſſerat *humiliatio*, & ſecutura fortaſſe erat *penuria.* Qui alios ſ*ublevare* poteſt, amplitudinem habet, cui opponitur *humiliatio.*

14 συγκοινωνήσαντες) *quum* mihi, afflicto, *communica*ſ*tis* de veſtris facultatibus. Compoſito verbo innuitur, etiam alios alio modo fuiſſe κοινωνήσαντας.

15 οἴδατε, *no*ſ*tis*) Oſtendit ſe memorem etiam priſtinorum. *no*ſ*tis*, *memoriam* ſignificat, reſpectu Philippenſium; ſ*cientiam*, reſpectu ceterarum eccleſiarum.

¶ Φιλιππήσιοι, *Philippen*ſ*es*) Nomen proprium innuit antitheton ad eccleſias aliorum oppidorum.

¶ ἐν ἀρχῇ, *in principio*) penes vos. Pridem ab illis exierat.

¶ ὅτε, *quum*) Hoc junge cum verbis ſequentibus, *nulla* &c.

¶ οὐδεμία, *nulla*) Poterant dicere, *Faciemus*, ſ*i alii fecerint*: nunc eo major horum laus eſt: ceterorum, eo minor.

¶ ἐκκλησία, *eccle*ſ*ia*) Ergo eccleſia Philippenſis, in commune, Paulo miſit.

¶ εἰς λόγον) *quod attinet.* limitat.

¶ δόσεως, *dati*) ex parte veſtra.

¶ λήψεως, *accepti*) ex parte mea.

¶ μόνοι, ſ*oli*) laudabiliter. Oſtendit ſuam indigentiam.

16 καὶ ἅπαξ καὶ δὶς) Δὶς, ordinale hoc loco. id eſt, non ſemel & bis, quod æquipolleret τῷ *ter*, ſed una atque altera vice, ut ſub τῷ δὶς, *bis* iterum comprehenſum ſit τὸ ἅπαξ, ſ*emel.* Sic 1 Theſſ. II. 18.

17 οὐχ

17 οὐχ ὅτι, *non quo*) Declarat, cur pluribus verbis utatur.

¶ ἐπιζητῶ, *quæro*) beneficium veſtrum amplexus.

¶ εἰς λόγον ὑμῶν) *ratione veſtri.*

18 ἀπέχω) Apocha apoſtolica.

¶ περισσεύω, *abundo*) Vide animum contentum & gratum.

¶ τὰ παρ' ὑμῶν, *ea quæ a vobis*) Miſerant numos, aut veſtes & quæ inſervire poſſent.

¶ ὀσμὴν εὐωδίας, *odorem bonæ fragrantiæ*) Pulcre ornat rem.

¶ θυσίαν, *victimam*) Ebr. XIII. 16.

19 ὁ δὲ θεός μου) *Deus vero meus*, qui, quod ſervo ejus datur, remunerabitur. In v. 19 per δὲ *vero* clauditur hæc particularis tractatio de liberalitate Philippenſium: ſed in v. 20 per δὲ *vero* fit clauſula totius hujus lætæ periochæ.

¶ πληρώσει) impleat, imo *implebit.*

¶ χρείαν, *neceſſitatem*) ut vos meam neceſſitatem ſublevaſtis. vacuum iſtud veſtrum non manebit vacuum.

¶ ἐν δόξῃ, *in gloria*) Hoc refer ad totam ſententiam. Sunt *divitiæ in gloria*, glorioſæ divitiæ, proxime: deinde, Deus *implebit in gloria*, i. e. glorioſe.

20 ἡ δόξα, *gloria*) pro ſuo dono. 2Cor. IX. 15. Doxologia fluit ex gaudio totius epiſtolæ.

21 πάντα ἅγιον, *omnem ſanctum*) ſingulatim. Sic mox v. 22 *omnes Sancti*, καὶ οἱ, ſcil. ἅγιοι, *ſancti*, late dicti. Itaque *fratres* potius, v. 21, de *Iudæis* poſſint accipi, (coll. Act. XXVIII. 21,) iiſque credentibus.

IN EPISTOLAM AD COLOSSENSES.

CAPUT I.

2 ἘΝ κολοσσαῖς, *Coloſſis*) Phrygiæ urbe.

¶ ἁγίοις, *Sanctis*) Habet hoc vim ſubſtantivi. Dicit conjunctionem cum Deo: *fidelibus fratribus*, conjunctionem cum hominibus Chriſtianis. Conjunctionem dicit τὸ *fratribus*. Hi erant *credentes.*

3 εὐχαριστοῦμεν - ἀκούσαντες, *gratias agimus audientes*) Conf. Eph. I. 15 ſ. Etenim epiſtola ad Coloſſenſes magnam habet convenientiam cum duabus illis, quibus ſubjungitur: cum Epiſtola ad Epheſios in theſi, & in paracleſi; cum epiſtola ad Philippenſes, in antitheſi & elencho. Plura notabimus ſuis locis. Epiſtolæ ad Epheſios & Coloſſenſes uno tempore miſſæ, per Tychicum, c. IV. 7. Eph. VI. 21.

¶ πάντοτε, *ſemper*) Conſtr. cum *orantes*. Rom. I. 10. Phil. I. 4.

4 πάντας, *omnes*) præſentes & abſentes.

5 διὰ, *propter*) Ex ſpe patet, quanta ſit cauſa *gratias agendi* pro dono fidei & amoris. *propter* conſtr. cum *gratias agimus*, v. 3.

¶ ἀποκειμένην, *repoſitam*) ſine periculo.

¶ ἣν, *quam*) *ſpem*, coll. v. 23.

¶ προηκούσατε) *ante audiſtis*, quam ego ſcriberem.

¶ ἐν τῷ λόγῳ τῆς ἀληθείας, *in verbo veritatis*) Eph. I. 13. *Veritati* præconii reſpondet *veritas* agnitionis. v. 6. Neutra admittit mangonium.

6 εἰς) Εἰς & ἐν h. l. parallela ſunt.

¶ καὶ ἔςι, *& eſt*) Poſt participium oratio redit ad indicativum: v. 26. c. II. 13. 14. *præſentis* (i. e. *quod adeſt*) - *&* (repete *quod*, ex anteced.) *eſt fructificans*.

¶ καρποφορούμενον, *fructificans*) *in omni mundo*.

¶ καθὼς, *ſicut*) Peregrinantes magna cum lætitia recognoſcunt eoſdem in omnibus climatibus evangelii fructus: & fructus probant, eſſe verbum veritatis. Confer *ſicut*, mox v. 7. Permutatur enim & tandem ad Coloſſenſes inclinatur, ad propagationem ſermonis.

¶ ἀφ᾽ ἧς, *a quo*) Conſtr. cum *in vobis*.

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) veritate teſtimonii evangelici, & fidei ex teſtimonio & erga teſtimonium.

7 καθὼς, *ſicut*) Ita Paulus confirmat & comprobat doctrinam Epaphræ, a nonnullis fortaſſe ſpreti. Pauli præ Epaphra fuit ſcribere.

¶ ἡμῶν, *noſtro*) Pauli & Timothei.

¶ ὑπὲρ ὑμῶν) *pro vobis*, vestra cauſa.

¶ ἀγάπην ἐν πνεύματι, *amorem in ſpiritu*) Amor, fructus Spiritûs: *amor ſpiritualis*. coll. v. 9 fin.

9 ἠκούσαμεν, *audivimus*) v. 4.

¶ προσευχόμενοι, *precantes*) Precum mentionem generatim fecit v. 3: nunc exprimit, quid precetur.

¶ πληρωθῆτε, *impleamini*) Hoc verbum cum conjugatis ſuis frequens in hac epiſtola, usque ad c. IV. 12. 17.

¶ τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θελήματος αὐτοῦ, *cognitione voluntatis ejus*) Gradatio eſt v. ſeq. *in cognitionem Dei*.

¶ τοῦ θελήματος, *voluntatis*) Eph. V. 17. I. 9.

¶ σοφίᾳ, *ſapientia*) Frequens verbum in hac epiſtola: quo magis deducantur a falſa ſapientia & philoſophia. conf. Eph. I. 8. Apud Corinthios, inflationi propiores, minus commendatur cognitio. *Sapientia* denotat guſtum. conf. Matth. XXIII. 34 not.

¶ συνέσει, *intellectu*) quo diſcernatis, quid cum veritate congruat vel pugnet: neque prætermittatis, quod conſiderandum eſt. *Sapientia* (σοφία) eſt quiddam generalius: σύνεσις eſt ſolertia quædam, ut quovis tempore aliquid ſuccurrat, quod hîc & nunc aptum eſt. σύνεσις eſt in intellectu: *ſapientia* eſt in toto complexu facultatum animæ.

¶ πνευματικῇ, *ſpirituali*) non, *naturali*.

10 περιπατῆσαι) *ut ambuletis*. Talis ambulatio fluit ex cognitione voluntatis Dei.

¶ ἀξίως τοῦ κυρίου) *ut* Chriſto *Domino dignum eſt*. Eph. IV. 1.

¶ ἀρε-

¶ ἀρέσκειαν) *ſtudium placendi*, ex parte veſtri; usque eo, ut revera placeatis Domino. ‖ LXX, ἀρέσκειαι, Prov. XXXI. 30.

¶ καρποφοροῦντες, *fructum ferentes*) Ex verbo *impleamini* pendent participia, *fructum ferentes*, *creſcentes*, *corroborati*, *gratias agentes*.

11 δυνάμει, *virtute*) Eph. I. 19. III. 16. VI. 10.

¶ δόξης, *gloriæ*) Rom. VI. 4.

¶ μακροθυμίαν, *longanimitatem*) Eph. IV. 2.

¶ μετὰ χαρᾶς, *cum gaudio*) v. 24.

12 εὐχαριστοῦντες, *gratias agentes*) i. e. *gratiasque agimus*. Pendet a v. 9. Sequitur, *nos*, mox: & *vos*, v. 21.

¶ τῷ ἱκανώσαντι, *qui idoneos fecit*) Fueramus enim inidonei. Idem verbum, 2 Cor. III. 6.

¶ εἰς, *in*) i. e. ut acciperemus partem ſortis ſanctorum: coll. v. ſeq. & Eph. I. 11, vel potius, Act. XX. 32. XXVI. 18.

¶ μερίδα τοῦ κλήρου) *partem, ſorte*, non pretio, *datam*.

¶ ἐν, *in*) Conſtr. cum *partem*. *Lux* eſt *regnum Dei*, habentque fideles *in* hoc Regno *partem* beatam. ἐν *in* eſt quaſi præpoſitio loci. Conferatur oppoſitum Matth. IV. 16, ubi bis eſt *in*.

¶ τῷ φωτὶ, *luce*) Antitheton, *tenebrarum*. v. 13. Conf. Eph. V. 8. *Lux* eſt agnitionis & lætitiæ.

13 ὅς, *qui*) *Pater*.

¶ ἐξουσίας, *poteſtate*) Antitheton, *regnum*. *poteſtas* detinet captivos; *regnum* fovet cives lubentes. conf. Eph. II. 2. V. 5. VI. 12.

¶ σκότους) *tenebrarum* cæcitatis, odii, miſeriæ.

¶ τοῦ υἱοῦ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ, *filii amoris ſui*) Ioh. XVII. 26. Eph. I. 6. Hoc tractatur verſu 15 & ſeqq.

14 ἐν ᾧ, *in quo*) *Filio*. Eph. I. 7.

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν, *redemtionem*) Hoc tractatur v. 18 med. & ſeqq.

15 ὅς ἐστιν, *qui eſt*) Deſcribit gloriam Chriſti & eminentiam, etiam ſuper angelos ſummos: atque ea ſemina ſpargit, ex quibus deinceps redarguet angelorum cultores. Hanc cognitionem de Chriſto ii demum plenam aſſequuntur, qui myſterium redemtionis experti ſunt.

¶ εἰκὼν τοῦ θεοῦ, *imago Dei*) 2 Cor. IV. 4 not.

¶ τοῦ ἀοράτου, *inviſibilis*) Glorioſiſſimum Dei epitheton. 1 Tim. I. 17. Deum inviſibilem ſolus Filius unigenitus repræſentat, qui ipſe *imago inviſibilis* eſt ſecundum naturam divinam; *viſibilis*, ſecundum humanam: *viſibilis* etiam ante incarnationem, quatenus a creatione, quæ per illum facta eſt, *inviſibilia Dei* cœpta ſunt *cerni*. Huc ref. v. 16, *viſibilia & inviſibilia*.

¶ πρωτότοκος πάσης κτίσεως, *primogenitus omnis creaturæ*) Eſt genitus; & genitus ante creationem rerum omnium. τὸ πρὸ, quod continetur in πρωτότοκος, regit genitivum, κτίσεως. Tempus eſt accidens *creaturæ*: ergo ortus Filii Dei præcedit omne tempus.

16 ὅτι, *quia*) Declaratur verſûs 15 pars altera.

¶ ἐν, *in*) ἐν *in* denotat prius quiddam, quam mox διὰ, & εἰς. Notatur initium, progreſſus, finis. Summa repetitur verſu ſeq.

¶ αὐτῷ,

¶ *αὐτῷ, ipſo*) *Ipſe*, hîc ſæpe poſitum, magnam ſignificat majeſtatem, & omnem excludit creaturam.

¶ *ἐκτίσθη, creata ſunt*) De creatione illa agi, quæ Gen. I deſcribitur, patet ex enumeratione mox ſubſequente. conf. v. 23.

¶ *τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ea quæ in cœlis*) & cœli ipſi. Nominantur autem potius ea, quæ ſunt in cœlis: quia incolæ ſunt nobiliores, quam domus.

¶ *τὰ ὁρατὰ, viſibilia*) Sequitur, per gradationem, *& inviſibilia*, quorum ſpecies ſubjunguntur.

¶ *εἴτε θρόνοι εἴτε κυριότητες, ſive throni ſive dominationes*) illi his majores. Abſtractum pro concreto.

¶ *εἴτε ἀρχαὶ εἴτε ἐξουσίαι, ſive imperia ſive poteſtates*) illa his validiora. Vtraque dicunt functionem reſpectu creaturarum: ſed *throni & dominationes* appellationem videntur habere magis in illo reſpectu ad Deum, quatenus ſunt *ὀχήματα, vehicula*, majeſtatis ejus. Eph. I. 21.

17 *ἐστι, eſt*) Non dicit, *factus eſt*; neque *erat*, quorum hoc tamen auguſto ſenſu dici poterat, coll. Ioh. I. 1. ſed *eſt*, in præſenti. conf. Ioh. VIII. 58.

¶ *πρὸ πάντων*) *ante omnia*, etiam ante tempus: i. e. ab æterno.

¶ *καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκε*) *& omnia in illo convenerunt* in unum *ſyſtema*: rerum univerſitas in illo complementum nacta eſt. LXX, *τὰ συστήματα τῶν ὑδάτων*. Gen. I. 10. Ipſe eſt *primus & noviſſimus*. Ap. XXII. 13.

18 *καὶ, &*) Nunc a toto deſcendit ad partem præcipuam, eccleſiam. conf. Eph. I. 22 not.

¶ *ὅς ἐστιν, qui eſt*) Anaphora, coll. v. 15, oſtendit, hîc initium eſſe novæ periochæ: & utrique membro additur ſuum *ὅτι, quia*

¶ *ἀρχὴ, principium*) Hoc verbum reſpondet Hebræo ראש præſertim de Chriſto, Hos. II. 2, & ראשית ſpeciatim de primogenito quopiam, Deut. XXI. 17, ſed maxime de Chriſto, Prov. VIII. 22. *ἀπαρχὴ, primitiæ*, dicitur 1 Cor. XV. 23, vocabulo magis reſtricto ad reſurrectionem mortuorum: *ἀρχὴ, principium*, expreſſius notat *eminentiam*. conf. c. II. 10. Ps LXXXIX. 28. *ἀρχὴ* ſingulare opponitur plurali *ἀρχαὶ, imperia*. v. 16.

¶ *πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, primogenitus ex mortuis*) Chriſtus etiam ante reſurrectionem ex mortuis, immo ante creationem mundi, erat primogenitus, v. 15, ſed *primogenitus ex mortuis* dicitur, quatenus ideo, quia filius Dei erat, non potuit non reſuſcitari, & quatenus ex reſurrectione agnoſcitur Filius Dei eſſe. conf. Act. XIII. 33 not. præſertim quum ex reſurrectione illius fluat vita fratrum multorum.

¶ *πᾶσιν, omnibus*) Neutrum. v. 17.

¶ *αὐτὸς*) *Ipſe*, per ſe, ſine locumtenentibus, ſine vicario.

¶ *πρωτεύων, primas tenens*) v. gr. in reſurrectione, aſcenſione. &c. Ioh. III. 13. *Primarius*, interpretatur Victorinus.

19 *εὐδόκησε, beneplacitum habuit*) *Deus*. Hoc ſubaudiendum ex mente Pauli, qui beneficium Chriſti commemorans, nunquam dimittit memoriam Patris. De Patris beneplacito in Filio confer Matth. III. 17. *εὐδοκῶ*, ſequente accuſativo & infinitivo, 2 Macc. XIV. 35. Porro ab *εὐδόκησε, beneplacitum habuit*, pendet *reconciliare*, & *pacificans*.

¶ *πᾶν τὸ πλήρωμα, omnem plenitudinem*) c. II. 9. 10. 2. IV. 12. 17. I. 9. 25. Eph.

Eph. I. 23 not. Quis exhauriat profundum hoc?

¶ *κατοικῆσαι*, *habitare*) conſtanter, tanquam in templo, in quo nobis præſto eſt. Hæc inhabitatio eſt fundamentum reconciliationis.

20 *ἀποκαταλλάξαι*, *reconciliare*) Eph. II. 16.

¶ *τὰ πάντα*, *omnia*) Eph. I. 10.

¶ *εἰς αὐτὸν*, *in ipſum*) *in Deum*. v. 22 fin. 2 Cor. V. 19.

¶ *εἰρηνοποιήσας*, *pacificans*) Eph. II. 14. 17. Nominativus pendet a *beneplacitum habuit*.

¶ *διὰ τοῦ αἵματος τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ*) *per ſanguinem in cruce* effuſum & mortem adeo crucis: vel eſt appoſitio cum metonymia, *per ſanguinem*, *crucem ipſius*. Crucifixionis effectus (quamvis non ſolius crucifixionis) eſt effuſio ſanguinis.

¶ *δι' αὐτοῦ*, *per ipſum*) Hoc, iteratum, & ad emphaſin facit, & oſtendit, *omnia* ſtatim declarari per illud, *ſive quæ &c.* Hoc *omnia* continet etiam defunctos.

¶ *ἐπὶ τῆς γῆς*, *in terra*) *In terra* initium fuerat inimicitiarum; ideo terra priore loco ponitur.

¶ *τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς*, *quæ in cælis*) Luc. XIX. 38. Certum eſt, angelos, Dei amicos, fuiſſe inimicos hominum Deo infenſorum.

21 *καὶ ὑμᾶς*, *& vos*) Eph. II. 1. 12.

¶ *ἀπηλλοτριωμένους καὶ ἐχθροὺς*, *abalienatos & hoſtes*) *Abalienatio* actualis effecit *hoſtes* habituales.

¶ *τῇ διανοίᾳ*) prima intimaque *vi mentis*, ceteras facultates poſt ſe trahente.

¶ *νυνὶ*) *nunc*, quum fidem ſuſcepiſtis, qua ad *conciliationem* in cruce factam aggregati eſtis. i. e. eratis pridem *abalienati*, nunc autem *reconciliavit*. quanquam *hoſtes* eratis, *tamen* reconciliavit. Apodoſis refertur ad proxime præcedentia, licet non faciant ſententiam completam.

¶ *ἀποκατήλλαξεν*, *reconciliavit*) *Deus*.

22 *ἐν τῷ σώματι τῆς σαρκὸς αὐτοῦ*) *in corpore carnis ejus*) Tota hac appellatione diſtinguitur ab eccleſia, quæ *corpus Chriſti* dicitur: ſimulque *corpus* notat veram ac totam humanitatem Chriſti: Rom. VII. 4. *Caro*, innuit capacitatem patiendi & paſſionem ipſam. Eph. II. 15.

¶ *παραστῆσαι*, *ut ſiſteret*) Eph. V. 27.

¶ *ἁγίους*, *ſanctos*) erga Deum.

¶ *ἀμώμους*, *ſine macula*) reſpectu veſtri.

¶ *ἀνεγκλήτους*, *ſine querela*) reſpectu proximi.

23 *εἴ γε*, *ſi quidem*) Pendet hoc a verbo finito *reconciliavit*, v. 21, potius, quam ab infinitivo, *παραστῆσαι* hocque *παραστῆσαι*, finale, ipſum eſt fructus lætiſſimus *reconciliationis*. unde a perſeverantia Coloſſenſium non ſuſpenditur veritas factæ reconciliationis, ſed fructus in poſterum lætiſſimus, qui non conſequitur, niſi Coloſſenſes perſeveraverint. conf. *εἴ γε*, Eph. IV. 21. *ἐάνπερ*, Hebr. III. 6.

¶ *τῇ πίστει*) *fide*, fiducia; cui *ſpes* jungi ſolet.

¶ *τεθεμελιωμένοι*) *affixi fundamento*. *ἑδραῖοι*, *ſtabiles*, firmi intus. Illud metaphoricum eſt, hoc magis proprium: illud importat majorem reſpectum ad *fundamentum*, quo ſuſtentantur fideles: ſed *ἑδραῖοι*, *ſtabiles* dicit internum robur, quod fideles ipſi habent: quemadmodum ædificium primo quidem fundamento recte ſolideque inniti, deinde vero ſua

etiam mole probe cohærere & firmiter conſiſtere debet.

¶ καὶ ἑδραῖοι καὶ, *& ſtabiles &*) 1 Cor. XV. 58 not. Eph. III. 18.

¶ τοῦ ἐυαγγελίου, *evangelii*) quo nunciatur reconciliatio.

¶ πάσῃ, *omni*) v. 20. Marc. XVI. 15 not.

¶ διάκονος, *miniſter*) v. 25. Eph. III. 7.

24 νῦν, *nunc*) Antitheton, *a quo die.* v. 9.

¶ καὶ, &) Reſolve, *in paſſionibus meis, in quibus viciſſim adimpleo.* Ponitur &, uti *ſed*, Eph. V. 27.

¶ ἀνταναπληρῶ, *viciſſim adimpleo*) Fixa eſt menſura paſſionum, quas tota exantlare debet eccleſia. quo plus igitur Paulus exhauſit, eo minus & ipſi poſthac & ceteris relinquitur. hoc facit communio ſanctorum. Inde pontificii merita ſtatuunt pro aliis: ut in illorum ſyſtemate permulti errores ex ſubtili veritate indiſcrete accepta nati ſunt.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Eph. III. 1 not.

25 τὴν οἰκονομίαν τοῦ θεοῦ, *œconomiam Dei*) Inde Paulus, *œconomus gratiæ Dei.* Eph. III. 2.

¶ εἰς ὑμᾶς, *in vos*) gentiles. v. 27.

¶ πληρῶσαι) *implere*, ad omnes perducere. Paulus ubique ad ſumma tendit. conf. Rom. XV. 19, πεπληρωκέναι. Id requirebat *plenitudo* Chriſti & temporum.

26 τὸ μυστήριον, *myſterium*) ἓν διὰ δυοῖν. τὸν λόγον, τὸ μυστήριον. i. e. *ſermonem de myſterio.* Myſterium declaratur v. ſeq. Eph. I. 9. III. 9. *Gloria* eſt objectum *myſterii.*

¶ ἀποκεκρυμμένον, *occultatum*) Sic, *occulti* c. II. 3.

¶ ἀπὸ τῶν αἰώνων, *a ſeculis*) in quibus ſilentium fuerat majus,

¶ ἀπὸ τῶν γενεῶν, *a generationibus*) in quibus ſenſim facta revelatio aliarum rerum. Æones referuntur ad angelos; generationes, ad homines.

¶ ἐφανερώθη, *manifeſtatum eſt*) Iterum verbum poſt participium.

¶ τοῖς ἁγίοις, *ſanctis*) Eph. III. 8 not.

27 οἷς) quippe *quibus.* Declaratio.

¶ ἠθέλησεν, *voluit*) liberrime.

¶ ὁ πλοῦτος, *divitiæ*) ſuper omnes homines. Eph. I. 7 not.

¶ ὅς, *qui*) pro ὅ, *quod.*

¶ Χριστὸς ἐν ὑμῖν, *Chriſtus in vobis*) Parallela, *in gentibus, & in vobis. Chriſtus in gentibus*, ſummum illis temporibus paradoxon. conf. *in*, Eph. III. 8. 1 Tim. III. 16.

¶ ἡ ἐλπὶς τῆς δόξης, *ſpes gloriæ*) Chriſtus in nobis, per ſe lætiſſimum: ſed multo lætius, reſpectu eorum, quæ revelabuntur. c. III. 4. Eph. I. 18. Sic Rom. V. 2.

28 ἡμεῖς, *nos*) v. 1.

¶ πάντα ἄνθρωπον, *omnem hominem*) Hoc toties poſitum maximam habet δεινότητα ac vim, & cauſam continet, cur etiam ad ignotos ſcribat. c. II. 1. Conferatur diſtributio *omnium*, c. III. 11.

¶ καὶ διδάσκοντες, *& docentes*) νουθετοῦνται, *admonentur*, qui jam docti ſunt, ut Coloſſenſes; διδάσκονται, *docentur*, rudes.

¶ τέλειον) Eph. IV. 13. *perfectum*, ſine elementis mundi.

29 ἀγωνιζόμενος, *certans*) Huc reſpicit c. II. 1, *certamen.* conf. c. IV. 12.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Paulus per ſe non valeret, pro eo ac Chriſtus in eo operatur, pollet.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) *Chriſti.*

CAP. II.

1 Θέλω γὰρ, *volo enim*) Declarat, cur verbo *certans* uſus ſit c. I. 29. nam ſequitur mox, *certamen.*

¶ ἀγῶνα

¶ *ἀγῶνα, certamen*) ſolicitudinis, ſtudii, precum, quibus ſarcio ea, quæ præſtare non poſſum, abſens.

¶ *καὶ ὅσοι, & quicunque*) Sub his comprehendi poſſunt, qui erant Hierapoli, c. IV. 13. Paulus ſe omnium gentium debitorem ſtatuit.

¶ *ὐχ ἑωράκασι, non viderunt*) Hac de cauſa Paulus *familiaribus* titulis, *fratres*, *dilecti*, in tota hac, eaque ſola, epiſtola non utitur.

¶ *τὸ πρόσωπόν μυ, faciem meam*) Vel aſpectus Pauli habebat vim *paracleticam*. v. 2. Act. XX. 38.

2 *συμβιβασθέντων*) Participium categorice affirmans: *ſunt conjuncti* (inquit Paulus,) amore. coll. v. 5: accedere debent reliqua. Si placeat legere *συμβιβασθέντες*, reſolves, *ἵνα παρακληθῶσι ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμβιβασθέντες*. conf. 1 Cor. VI. 16 not.

¶ *ἐν ἀγάπῃ*) *in amore* Dei & fidelium mutuo.

¶ *καὶ*) *etiam*.

¶ *εἰς, εἰς, in, in*) Anaphora, cujus partem priorem declarat altera duobus commatis.

¶ *τῦ θεῦ καὶ πατρὸς καὶ τῦ χριςῦ, Dei Patriſque & Chriſti*) Articulus accurate poſitus. De Deo & de Chriſto proponit hic, & tractat verſu 8 ſ. 12 ſ. nam in Chriſto eſt *omnis plenitudo deitatis*. v. 9.

3 *ἐν ᾧ*) *in quo* ſcil. myſterio Dei Patriſque & Chriſti. Hoc qui tenet, nil ultra requirere debet, ad *ſapientiam* & reliqua bona. De Chriſto ipſo, agitur verſu 9.

¶ *εἰσὶ, ſunt*) Conſtrue: *omnes arcani theſauri ſunt in myſterio illo*. *ἀπόκρυφοι*, ſine articulo.

¶ *πάντες, omnes*) Reſp. *omnes*. v. 2.

¶ *οἱ θησαυροὶ, theſauri*) Hinc *πλῦτος* *divitiæ*. ibid.

¶ *τῆς σοφίας, ſapientiæ*) Hinc *σύνεσις* *intellectus*. ibid.

¶ *τῆς γνώσεως, cognitionis*) Hinc *ἐπίγνωσις* *cognitio*. ibid. conf. 1 Cor. XIII. 12 not.

¶ *ἀπόκρυφοι, occulti*) Eſt enim *myſterium*. ibid. Conf. 1 Cor. II. 7 ſ.

4 *μή τις, ne quis*) Sic v. 8. 16. 18.

¶ *παραλογίζηται ἐν πιθανολογίᾳ, decipiat in plauſibili ſermone*) Conf. Rom. XVI. 19 cum anteced. *plauſibilis ſermo* eſt, qui v. gr. *humilitatem* præ ſe fert. v. 18. 23. Erant, qui Iudaiſmum & philoſophiam orientalem commiſcerent. vid. Budd. eccl. apoſt. p. 466 ſ.

5 *χαίρων καὶ βλέπων, gaudens & cernens*) i. e. cum gaudio cernens.

¶ *τάξιν, ordinem*) ne quid ſit *luxatum*. Hebr. XII. 13. *Ordo* debet eſſe in ſingulis & conjunctis. Conjunctos ſpectat Paulus, ut ſint *συμβιβασθέντες*, v. 2.

¶ *ςερέωμα, firmamentum*) ut *ordinem* non facile amittat. *Fides firma* non patitur quicquam ex *ordine* ſuo moveri. Hæc *firmitudo* requiritur in ſingulis, uti *plerophoria* v. 2. *Ordo* intelligitur *amoris*. *Fides* eſt *firmamentum*, quum ipſa firma eſt.

6 *τὸν κύριον, Dominum*) Articulus oſtendit, eos Chriſtum *ut* Dominum accepiſſe.

¶ *ἐν αὐτῷ περιπατεῖτε, in Eo ambulate*) in illo ſolo Hic epiſtolæ ſcopus eſt. Summam damus hanc:

I. Inſcriptio. c. *I.* I. 2

II. Doctrina, qua myſterium Chriſti pathetice exponit apoſtolus, per gratiarum actionem pro Coloſſ. v. 3 ſeq. & preces pro iiſdem, v. 9 ſ. 12 ſ. 15 ſ. 21 ſ. cum ſui in illos ſtudii declaratione. v. 24 ſ. cap. II. 1 *ſ.*

III. Adhortatio,

1. *generalis: qua eos excitat ad perſeverantiam in Chriſto, v. 6 ſ.*
   & monet, ne decipiantur. *v.* 8
   Hîc iterum deſcribit myſterium Chriſti, ordinatim, v. 9 *ſ.*
   & eodem ordine monita deducit
   ex Chriſto, capite: *v.* 16
   ejusque morte, *v.* 20 *ſſ.*
   & exaltatione. *cap. III.* 1-4

2. *ſpecialis:*
   1. *ut vitentur vitia,* *v.* 5-9
      & colantur virtutes, *v.* 10 *ſ.*
      præſertim amor, *v.* 12 *ſ.*
      & ſtudium verbi Chriſti. *v.* 16 *ſ.*
   2. *ut officium faciant*
      1. *mulieres & viri,* *v.* 18. 19
      2. *liberi & patres.* *v.* 20. 21.
      3. *ſervi & domini.* *v.* 22 *ſ. cap. IV.* 1

3. *finalis, ad preces:* *v.* 2 *ſ.*
   ad prudentiam. *v.* 5 *ſ.*

IV. Concluſio. *v.* 7 *ſ.* 10 *ſ.* 15 *ſ.* 18.

7 *ἐῤῥιζωμένοι, radicati*) Eph. III. 18. Præteritum, pro initio.

¶ *ἐποικοδομούμενοι*) Præſens, etiam in progreſſu. Act. XX. 32.

¶ *ἐν αὐτῷ, in illo*) in Ieſu Chriſto, ut Domino. Parallelum mox, *in fide.*

¶ *ἐν εὐχαριστίᾳ, in gratiarum actione*) Hæc licitum & lætum facit oſtenditque uſum rerum, quas alii interdictis onerant. v. 21. Conf. 1 Cor. X. 30. 1 Tim. IV. 3. 4.

8 *μή τις ἔσαι*) Sic, *ἵνα ἔσαι.* Ap. XXII. 14.

¶ *συλαγωγῶν*) qui non ſolum de vobis, ſed vos ipſos *ſpolium faciat.* Et huic verbo & *τῷ inanem* opponitur *plenitudo, divitiæ, theſauri.*

¶ *διὰ, per*) Hoc dicit inſtrumentum.

¶ *Φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης, philoſophiam & inanem fraudem*) ἓν διὰ δυοῖν, uti v. 18. Philoſophia in ſe eſt *medium* quiddam: ſed tamen facilior abuſus ad *fraudem*, in ea præſertim philoſophia Iudaica, quam tum jactabant, & puritati fidei attemperare conabantur neque enim *per philoſophiam* Paulus nos ad Chriſtum adduci

duci ait. Quod adverſarii jactabant eſſe philoſophiam & ſapientiam, v. 23, id Paulus *inanem fraudem* eſſe dicit.

¶ *κατὰ*, *ſecundum*) Hoc determinate indicat, quæ philoſophia notetur: & generalem appellationem reſtringit ad philoſophiam judaicam. Ea innuitur in tractatione, v. 11. 16. 20: quare propoſitio verſu 8 non debet latius extendi, ad philoſophiam gentilem: quanquam a gentilibus philoſophiam ſumſerant Judæi; & a paritate rationum id valet in philoſophiam omnem.

¶ *τῶν ἀνθρώπων*, *hominum*) Antitheton, *deitatis.*

¶ *τὰ στοιχεῖα*, *elementa*) Antitheton, *corporaliter*. v. 9. 17. Conf. *elementa*, Gal. IV. 3 not.

¶ *καὶ οὐ κατὰ χριστὸν*, *& non ſecundum Chriſtum*) Vnice ergo *ſecundum Chriſtum* debemus admittere doctrinam.

9 *ὅτι*) *quoniam*. Ratio, cur ii ſoli audiendi, qui ſecundum Chriſtum docent.

¶ *ἐν αὐτῷ*, *in ipſo*) Ioh. XIV. 10.

¶ *κατοικεῖ*, *habitat*) c. I. 19 not.

¶ *πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος*) *cuncta plenitudo Deitatis*) Fideles implentur *in omnem plenitudinem Dei*, Eph. III. 19. in Chriſto vero habitat *cuncta plenitudo deitatis*, Deitas pleniſſima: non modo divinæ virtutes, ſed ipſa *divina natura*. c. I. 19. Vocabulum abſtractum ſignificantiſſimum.

¶ *σωματικῶς*, *corporaliter*) *Deus* eſt *caput* Chriſti, 1 Cor. XI. 3. & Chriſtus eſt caput omnium, v. 10. atque ad Deum Chriſtus ſe habet, ut ad Chriſtum *corpus* ejus, eccleſia: ſed non commode diceretur Chriſtus corpus Dei. Ideo variatur oratio. Ipſa deitas, ipſa quaſi ſolida ſubſtantia Deitatis in Chriſto habitat, præſentiſſimo modo, & veriſſimo. Typus erat inhabitatio gloriæ Dei in templo Salomonis. *σῶμα* non ſemper notat proprie *corpus*. v. 11. 17.

10 *καὶ*) *&* ideo.

¶ *ἐστὲ*) *eſtis.*

¶ *πεπληρωμένοι*, *repleti*) Ioh. I. 16. *Plenitudo* Chriſti redundat in eccleſiam. Ps. CXXXIII. 2. Ergo *plenitudo* ipſius infinite abundantior. Ipſe, *plenus*: nos, *repleti*, ſapientia & virtute.

¶ *ἡ κεφαλὴ πάσης*, *caput omnis*) Eph. I. 10.

¶ *πάσης ἀρχῆς*, *omnis imperii*) A Chriſto igitur, non ab *angelis* petere debetis.

11 *καὶ*) *etiam*. Nunc enumerat Paulus proceſſum eorum, qui *plenitudinis* Chriſti participes facti ſunt.

¶ *περιετμήθητε*, *circumciſi eſtis*) Vt circumciſio, ſic baptiſmus ad initiandum pertinet.

¶ *περιτομῇ*, *circumciſione*) cordis.

¶ *ἀχειροποιήτῳ*, *non manu facta*) Epitheton valde conveniens Novo Teſtamento. conf. Eph. II. 11. Hebr IX. 11. 24.

¶ *ἀπεκδύσει*) Verbum ſignificantiſſimum. v. 15.

¶ *τοῦ σώματος*, *corporis*) Hoc, tanquam totum, opponitur parti, præputio. *ἀπέκδυσις σώματος*, *detractio corporis*, benigna definitio *mortis*. eſt diverſa utique a baptiſmo; eſt circumciſio cordis; eſt *mors* ſpiritualis, bona; cum *baptiſmus* comparetur *ſepulturæ*. Sunt tamen *detractio* illa & *baptiſmus* conjuncta.

¶ *τῆς σαρκὸς*, *carnis*) Appoſitio, *corpus peccatorum*, *caro*.

¶ *ἐν τῇ περιτομῇ τοῦ χριστοῦ*) *circumciſione Chriſti*, novo teſtamento congrua: cui cedit illa Moſis, in carne.

12 *βαπτίσματι baptiſmate*) Vt mors eſt ante reſurrectionem; ſic baptiſmus natura præcedit, in hoc tertio comparationis, fidem adultam.

¶ ἐν ᾧ, *in quo*) Anaphora, coll. v. 11.

¶ διὰ τῆς πίστεως τῆς ἐνεργείας τοῦ θεοῦ) Inſignis locutio. *fides eſt* (opus) *operationis divinæ*: & operatio divina eſt in fidelibus. Eph I. 19. II. 8. 1 Theſſ. II. 13.

13 καὶ ὑμᾶς, *& vos*) Sermo v. 10-12 ſub ſecunda perſona fuit indefinitus: nunc proprie loquitur in ſecunda perſona. Et quidem inſigne eſt aſyndeton, quo verſus 13. 14. 15 nectuntur.

¶ νεκροὺς ὄντας, *mortuos*) Eph. II. 1 ſ.

¶ τῇ ἀκροβυστίᾳ τῆς σαρκὸς, *præputio carnis*) Exquiſita appellatio peccati originalis.

¶ συνεζωοποίησε σὺν αὐτῷ) *vivificavit* vos Deus *cum Chriſto*. conf. Eph. II. 4 ſ. Hinc pendent per aſyndeton verba *ſuſtulit* & *oſtentavit*, cum participiis annexis, omnia ad Deum Patrem referenda.

¶ χαρισάμενος) Aoriſtus determinatur per tempus verbi, cui additus eſt. Nunc amplector lectionem hanc, χαρισάμενος ὑμῖν, & hoc inciſum connecto cum verbis antecedentibus. Sic verſus 13 cum antecedentibus alloquitur gentes: verſus 14 introducit Iudæos loquentes.

¶ παραπτώματα, *delicta*) unde *mors* orta erat. Cum hac liberatione a peccato conjuncta eſt liberatio ab opprobrio peccati, v. 14, & liberatio a poteſtate tenebrarum, v. 15.

14 ἐξαλείψας, *delens*) Verbum proprium de *ſcripto*. junge cum ἦρκεν, *ſuſtulit*.

¶ καθ' ἡμῶν, *contra nos*) Hic verſus inducit Iudæos loquentes.

¶ χειρόγραφον, *chirographum*) Vbi debitum eſt contractum, ſequitur plerumque, ut debitor chirographo ſuo fateatur, ſe teneri. debitum *condonatur*: & tum demum chirographon *deletur*. Peccata noſtra erant debita: chirographon non erant peccata ipſa, ſed, ex conſequenti, non inficianda labes, memoria, clamor, (vid. plane Ier. XVII. 1. 2.) non tam in conſcientia noſtra, quam coram Deo, Lege variis nos modis peragente. Hebr. X. 3. 17. 1 Cor. XV. 56. *Contra* eſſe, & *inimicum eſſe*, differunt, ſicut ſtatus belli, & ipſa pugna. Chirographon erat contra nos; ſed delevit Deus. Chirographon inimicum erat nobis: ſed e medio ſuſtulit Deus.

¶ τοῖς δόγμασιν, *decretis*) *placitis*. Hæc ſunt decreta gratiæ. In eo, quod contra nos erat, non in eo, quo ſublevati ſumus, *ſcriptionis* includitur mentio. *Litera occidit*. 2 Cor. III. 6. Vid. Ven. D. Hauberi tract. ad h. l.

¶ ὑπεναντίον) *inimicum*. ὑπὸ non dicit *clam*, in hoc compoſito: ut ex LXX patet.

¶ καὶ αὐτὸ) *ipſum quoque*.

¶ ἦρκεν ἐκ τοῦ μέσου) Sic, καταργήσας, Eph. II. 15.

¶ προσηλώσας, *affigens*) Alluditur ad *clavos* crucis Chriſti. Chirographum perforatum, pro abolito cenſetur. reſolve, *poſtquam affixerat cruci*. nam ἦρκεν *ſuſtulit* pertinet ad fructum reſurrectionis. Sic etiam v. 15, *poſtquam triumphum fecerat in illos*. Plenum exercitium poteſtatis in devictos jam eſt initium *triumphi*, ubi victi vinciuntur & ad ſpectaculum adaptantur. *Triumphus* victoriam præſupponit & ſubſequitur ex intervallo. Factum forſan in deſcenſu Chriſti ad inferos.

15 ἀπεκδυσάμενος, *exuens*) Matth. XII. 29.

¶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας, *imperia & poteſtates*) Qui angelos bonos colebant, iidem malos timebant: neutrum jure. conf. v. 10.

¶ ἐδειγμάτισεν, *oſtentavit*) Id factum in aſcenſione. Eph. IV. 8.

¶ ἐν

¶ ἐν παῤῥησίᾳ, *aperte*) ſpectantibus & ipſis invicem, & bonis angelis, & deinde hominibus, & Deo ipſo. Nuditas hoſtis devicti patuit, re ipſa, & in evangelio.

¶ αὐτοὺς) *eos*: maſculinum ſpectat ad angelos.

¶ ἐν αὐτῷ, *in eo*) in Chriſto. ſic explicat *Hilarius* diaconus. Hoc pertinet ad totam periocham, quæ hîc concluditur.

16 οὖν, *igitur*) Ex v. 8-15 deducitur *igitur*. v. 16. (coll. not. 1 ad v. 20.) cap. III. 1. 5. 12.

¶ κρινέτω, *judicet*) Metonymia antecedentis: i. e. neminem, qui vos judicare conatur, audiatis. ſic v. 18.

¶ ἐν βρώσει, *in eſu*) Ταπείνωσις.

¶ ἐν μέρει ἑορτῆς, *in parte feſti*) Videtur τὸ *in parte* hîc habere vim ſejungendi. Alius poterat ex capite cibi & potus (v. 21.) alius rurſum ex *capite* feſtorum turbare fideles. *feſtum*, annuum: *novilunium*, in menſe: *ſabbata*, in hebdomade. conf. Gal. IV. 10 not.

¶ ἢ σαββάτων, *aut ſabbatorum*) Pluralis pro ſingulari, Matth. XII. 1, ſed hîc ſignificanter poſitus: nam *ſabbata* dicuntur dies ſinguli hebdomados. Matth. XXVIII. 1. itaque Paulus omne diſcrimen dierum hîc ſublatum innuit: neque enim unquam apertius de ſabbato ſcripſit. Non obſcure Chriſtus, poſtquam ipſe, ſabbati Dominus, venerat, vel ante paſſionem docuit libertatem ſabbati: apertius vero, poſt reſurrectionem, per Paulum eam aſſeruit. Neque tamen expreſſe definitum eſt, quid ſabbato, quid diei Dominico tribuendum: ſed hoc cujusque *menſuræ fidei* relictum. Sabbatum non laudatur, non imperatur: Dominica memoratur, non præcipitur. Qui profundius in mundi negotiis hærent, his utilis & neceſſarius eſt dies definitus: qui ſemper ſabbatizant, majori libertate gaudent. Sabbatum eſt typus rerum etiam æternarum, Hebr. IV. 3 ſ. nec tamen ideo in N. T. durat. alias etiam *novilunia* forent retinenda. Es. LXVI. 23.

17 σκιὰ, *umbra*) Hebr. VIII. 5. X. 1. *Vmbra*, vitæ expers.

¶ σῶμα, *corpus*) ipſa veritas, per veteres ritus adumbrata. *corpus*, perinde ut *umbra*, cui opponitur, prædicatum eſt. quare ſic reſolvas: *eſus*, *potus* &c. ſunt *umbra futurorum*; ſed *corpus Chriſti* eſt *corpus*, ſive, *corpus* eſt *Chriſti*. Ad ipſum corpus Chriſti alluditur, ſed intelligitur res Chriſtiana: τὸ τοῦ χριστοῦ eſt σῶμα. Si etiam in Subjecto ſupponas *corpus*, erit Ploce.

18 μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω, *nemo vos pro arbitrio tractet*) Verbum affine τῷ *judicare* & *dogmatizare*. v. 16. 20. nam βραβεύω, *moderor*: c. III. 15 not. a quo καταβραβεύω differt, ut a χράομαι differt καταχράομαι, & ὑμᾶς accuſativum regit verbum ipſum, quod cum κατὰ componitur, nam κατὰ præpoſitio genitivum poſtularet. Heſychius: καταβράβεται (leg. καταβραβεύεται) κατακρίνεται, καταγωνίζεται. Hoc ergo dicit Paulus: ne quis brabeutæ poteſtatem uſurpans atque adeo poteſtate abutens, vos currentes moderetur, perperamque præſcribat, quid ſequi, quid fugere debeatis, brabeum accepturi. Gallus quidam interpres uſus eſt verbo *maîtriſer*. ſcite: neque enim ſermo eſt de æmulo palmam ſtadii præripiente, ſed de brabeuta ſiniſtro, perverſo, inſolente. Ab hoc verbo pendent quatuor participia, per totidem ſententias, quarum prima & tertia, ſecunda & quarta inter ſe reſpiciunt. cujus χιασμοῦ obſervati multiplex ſtatim patebit utilitas.

¶ θέλων

¶ θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ) Sæpe חפץ ſequente ב exprimitur verbo θέλω, ἐθέλω, εὐδοκῶ, βέλομαι ἐν τινί. v. gr. 1 Sam. XVIII. 22. 25. Conf. compoſitum, ἐθελοθρησκεία. v. 23. θέλων, *qui cum prolubio facit.* conf. Marc. XII. 38 not.

¶ ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκείᾳ τῶν ἀγγέλων, *humilitate ſenſus & cultu angelorum)* ἓν διὰ δυοῖν. Humilitatis modeſtiæque prætextu angelos colunt, quaſi non auſi Deum & Chriſtum immediate & recta compellare. *Adeo alte*, inquit Alexander Morus, *radices egerat hic error, ut ne poſt terna quidem ſecula potuerit avelli. contra eum enim conditus eſt Canon 35 Concilii Laodiceæ, quæ metropolis Phrygiæ, ubi &* Coloſſi. *Damnat ille Canon* Angelicos, *ita enim dicebantur.* Angelici, *inquit Auguſtinus Hæres.* 39, *in angelorum cultu inclinati.* Hoc nervo invocatio ſanctorum & quamlibet ſpecioſa cum ſpiritibus commercia perimuntur.

¶ ἃ μὴ ἑώρακεν, ἐμβατεύων) *Eadem ratione dixit, qua Græcorum Tragici dicerent,* Κεῖν' ἐμβατεύων, ὅσσα μὴ βλέπειν θέμις. Heinſius. ἑώρακεν, *vidit*, ab oculis, & ἐμβατεύων, a pedibus, per metaphoram de animo dicitur. oculos non debet pes antevertere. ἐμβατεύω, *ingredior*, immeo, pervado. de irruptione hoſtili adhibetur 1 Macc. XII. 25. transfertur ad intellectum, notatque *ſcrutor*, *tracto*. Chryſoſt. de ſacerd. *Nam quî diſcendi cauſa interrogaret* Chriſtus ὁ τὰς ἁπάντων ἐμβατεύων καρδίας; quem ad locum plura notavimus, p. 388. Eſt porro compoſitum κενεμβατεῖν, de *inani ſtudio rerum abſtruſarum*, de quo in theſauro Suicerus: Platonicumque hoc verbum fuiſſe, Damaſcii exemplis probat idem Al. Morus. Atque ipſi Paulo in mente fuiſſe Platonicum verbum, eos refutanti, qui Platonice de Angelis opinabantur, vix eſt dubium. conf. κενῆς, v. 8. Sed tamen, cum dicere poſſet, ἃ μὴ ἑώρα κενεμβατεύων, tamen non ita dicit: (etenim ea, in quæ *catabrabeuta* ſe infert, non ſunt in ſe plane κενὰ, ſed tantum iſti *non viſa*:) quiddam vero etiam gravius ponit. quippe τὸ ἐμβατεύειν faſtum catabrabeutæ magis exprimit. Ex adverſo reſpondet τὸ, κρατεῖν, *tenere caput*, quod non fit *fruſtra*, ſed facit ad *augmentum*.

¶ φυσιέμενος, *inflatus*) Antitheton, *humilitate ſenſûs*: & tamen hæc duo conjuncta ſunt.

19 ἐ κρατῶν, *non tenens*) Qui non unice Chriſtum tenet, plane non tenet.

¶ τὴν κεφαλὴν, *caput*) Hîc habet fides, ubi figatur. Oppoſitum, ἃ μὴ ἑώρακεν, ἐμβατεύων, qui *tranſvolat in medio poſita & fugientia captat.*

¶ ἐξ οὗ, *ex quo*) *ex tenendo caput*: vel, *ex quo*, ſcil. *Chriſto*, capite.

¶ διὰ τῶν ἁφῶν) *per nexus*, *fidei*. Eph. IV. 16. Huc ſpectat ἐπιχορηγέμενον.

¶ καὶ συνδέσμων) *& juncturas*, amoris & pacis. Eph. IV. 3. Huc ſpectat συμβιβαζόμενον. coll. v. 2.

¶ ἐπιχορηγέμενον) ἐπιχορηγίαν accipiens. Sic 3 Macc. VI. 38, πάνθ' ὑπὸ τῦ βασιλέως χορηγέμενοι.

20 εἰ, *ſi*) Continuatur illatio verſu 16 cœpta: & c. III. 1 nova illatio ſequitur.

¶ ἀπεθάνετε ἀπὸ, *mortui eſtis ab*) Conciſe: id eſt, *mortui* & ſic liberati *ab* elementis &c.

¶ ἀπὸ τῶν ϛοιχείων, *ab elementis*) v. 8.

¶ δογματίζεσθε) Medium: *dogmata*, placita, *ſuſcipitis*.

21 μὴ,

21 *μὴ, ne*) Sic dictitabant dogmatiſtæ.

¶ *ἅψῃ, tetigeris*) Genus. ſpecies, *guſtare* lingua & *attingere* manu.

22 *ἅ ἐςι, quæ ſunt*) Ea ſcil. quæ *tanguntur*, *guſtantur* &c.

¶ *ἐις φθορὰν, in corruptionem*) neque adeo inquinant. 1 Cor. VI. 13 med. Matth. XV. 17.

¶ *τῇ ἀποχρήσει*) *abuſu*, non ſtricte dicto, ſed quatenus *uſum* denotat naturalem, civilem, externum, vere adiaphorum, a timore & rigore ſuperſtitioſo remotum.

¶ *κατὰ, ſecundum*) *pro eo ac ſolent* præcepta humana.

¶ *τὰ ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας, præcepta & doctrinas*) Matth. XV. 9 not.

23 *ἅτινα, quæ*) Anaphora, coll. *ἅ, quæ*, v. 22.

¶ *ἔςι, ſunt*) Conſtr. *ſunt ad expletionem*: ut v. 22, *ſunt in corruptionem*. itaque ἔχοντα reſolve, *cum habeant*, ut ſit inciſum. ἔςι *ſunt* & πρὸς *ad* disjuncto, appoſite ſuſpenſa ſit oratio.

¶ *λόγον*) *nomen* & ſpeciem.

¶ *μὲν, quidem*) Vis particulæ, *δὲ ſed*, apodoſin facientis, latet in verbo finito *ἐςι ſunt*.

¶ *ἐθελοθρησκείᾳ cultu voluntario*) ἐθελοθρησκεία perinde ut *humilitas ſenſus* ſpeciem habet plauſibilem. Hoc enim vocabulum, ut optime docet E. Schmidius, notat cultum (ſive rectum ſive perverſum,) libenter & promta voluntate præſtitum. talis *ἐυπείθεια*, *facilitas*, habet *ſpeciem ſapientiæ*, conf. Iac. III. 17. videtur enim abeſſe a pertinacia, ſicut *humilitas ſenſûs* a ſuperbia.

¶ *ταπεινοφροσύνῃ, humilitate ſenſûs*) v. 18 not.

¶ *καὶ ἀφειδίᾳ σώματος, & ſevera tractatione corporis*) quum corpori multa, quæ poterant præberi, ſubtrahuntur, v. 21, imo ipſum corpus atteritur. Hoc quoque ſpeciem habet. nam ſanctos decet, 1 Cor. IX. 27: quanquam ἀφειδία odioſius quiddam ſonat, quam l. c. τὸ ὑπωπιάζειν καὶ δουλαγωγεῖν. Hæc tria ſpecioſa involvunt triplicem reſpectum, Dei, angelorum, ſui; adeoque conjunctim habent ſpeciem perfectam.

¶ *ὀυκ ἐν τιμῇ τινι, non in pretio quodam*) Cohæret hoc comma cum præcedente, & *ἐν, in*, hoc opponitur *ἐν, in*, præcedenti. LXX, *ἄνευ τιμῆς*, i. e. *gratis*. Es. LV. 1. Ps. XLIV. 13. Iob XXXI. 39. Homini per fidem generoſo convenit juſta ſui non in ſe ipſo, ſed in uno Domino ſuo Ieſu Chriſto, æſtimatio, qua ſeſe tanti redemtum, ad tanta contendentem, non indigne projiciat, v. gr. per ἐθελοθρησκείας ſpeciem. Act. XIII. 46. Rom. II. 7. 1 Cor. VI. 15. III. 21. VII. 23. 1 Theſſ. IV. 4. Hæc æſtimatio parit *φιλοτιμίαν*, *ambitionem* ſanctam, 2 Cor. V. 9: temperatur autem abnegatione ſui vera; rurſumque violatur per præcepta humana, quæ quia *nullum operæ pretium* afferunt, (conf. Hebr. XIII. 9.) inanem & caſſam plane ſpeciem ſapientiæ & omnis rei bonæ habent. Conf. plane, *fruſtra*. v. 18. Congruit hic locus cum Phil. III. 19 not. & uterque cum Hab. II. 16, ΠΛΗΣΜΟΝΗΝ ΑΤΙΜΙΑΣ ἐκ δόξης κτλ. *ſatiaſti te turpitudine, loco gloriæ: quare tu quoque bibito & præputiatus conſpicitor.* Vera autem *τιμὴ*, *pretium*, eorum eſt, qui *gloriam Domini* vident. ib. v. 14.

¶ *πρὸς πλησμονὴν τῆς σαρκὸς*) *πλησμονὴ*, *expletio*, *ſatietas*, fere exceſſum denotat:

notat: σάρξ, *caro*, non denotat corpus, ſed ponitur ut verſu 18. Hilarius diac. cujus commentarius in XIII epiſtolas Pauli inter opera *Ambroſii* invenitur, ad h. l. *Sagina carnalis ſenſus, traditio humana eſt.* Aurea ſententia. Traditio inflat: ſenſum cœleſtem impedit. Oppoſita ſunt igitur, & tamen conjuncta: ἐθελοθρησκεία κτλ. & πλησμονὴ τῆς σαρκός. Veram τιμὴν dimittunt, ut carnem explere poſſint. πρὸς denotat id, quod intereſt, ſive finem, cujus gratia aſſumuntur cetera.

CAP. III.

1 Τὰ ἄνω ζητεῖτε, *ſuperna quærite*) Chriſtus a reſurrectione ſtatim contendit ad cœlum. Ioh. XX. 17 not. Sic fideles, Eph. II. 6.

2 Φρονεῖτε, *ſapite*) Qui vere *ſuperna quærunt*, non poſſunt non *ſapere ſuperna*. *Sapite* dicit apoſtolus ſecundo loco, non *quærite*. eſt enim antitheton ad *terrena*, quæ *ſapere*, *curare* dicimur, non commode *quærere*, quia præſentia.

3 ἀπεθάνετε, *mortui eſtis*) terræ & mundo, ſpiritualiter. c. II. 20.

¶ ἡ ζωὴ ὑμῶν κέκρυπται, *vita veſtra abſcondita eſt*) Sermo conciſus, hoc ſenſu: *mortui eſtis* mundo, ut Deo vivatis; ea autem *vita eſt abſcondita* adhuc quidem.

¶ κέκρυπται σὺν τῷ Χριστῷ, *abſcondita eſt cum Chriſto*) Neque Chriſtum neque chriſtianos novit mundus; ac ne chriſtiani quidem plane ſe ipſos.

4 ὅταν, *quum*) Sermo abſolutus lectorem totum, quaſi verborum præcedentium immemorem, repentina luce percellit: ut dubium ſit, utrum & an *vero* ſubaudiri debeat.

¶ φανερωθῇ, *manifeſtatus fuerit*) *in gloria.* 1 Petr. IV. 13.

¶ ἡ ζωὴ ὑμῶν, *vita veſtra*) Ratio ſub qua manifeſtabitur.

¶ τότε, *tunc*) Prius non debemus poſtulare.

¶ καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Hæc ſpes abſtrahit a terra.

¶ ἐν δόξῃ, *in gloria*) vita glorioſa.

5 νεκρώσατε) omni *morte multate.*

¶ τὰ μέλη, *membra*) ex quibus conjunctis conſtat corpus peccati. c. II. 11.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terra*) ubi ſuum habent pabulum. Ea mox enumerantur.

¶ πορνείαν κτλ. *ſcortationem &c.*) Eph. V. 3 ſ.

¶ πάθος, *paſſionem*) morbum libidinis, intrinſecus.

¶ ἐπιθυμίαν, *concupiſcentiam*) ſenſuum externorum.

¶ τὴν πλεονεξίαν, *avaritiam*) Articulus facit ad epitaſin, & totum genus vitii a genere enumeratarum modo ſpecierum diverſum complectitur. *Avaritia* maxime affigit ad terram.

6 δι' ἃ, *propter quæ*) Eph. V. 6.

7 ἐζῆτε) *vivebatis*, tanquam in veſtro principio, origine, elemento. Conf. Gal. V. 25, de vita ſpirituali.

8 καὶ ὑμεῖς, *etiam vos*) Aſſonat ad τὸ *etiam vos*, v. 7. In v. 7 erat *etiam vos*, ſicut alii filii infidelitatis. In v. 8 *etiam vos*, ſicut alii fideles.

¶ τὰ πάντα) *omnia* vetera, ſpeciatim *iram* &c. Sic in antitheto, *ſuper omnibus.* v. 14.

¶ ὀργὴν, θυμὸν, *iram*, *ſævitiam*) Eph. IV. 31.

¶ κα-

¶ *κακίαν*) *vitium* animi: v. gr. ſuſpicionem, perverſitatem, impatientiam.

¶ *βλασφημίαν*, *αἰσχρολογίαν*, *blaſphemiam*, *turpiloquium*) Huc ſpectat, *ex ore veſtro*.

9 *μὴ ψεύδεσθε*, *ne mentiamini*) Eph. IV. 25.

¶ *εἰς*) *erga*: vel, *contra*. Hiſt. Suſannæ, v. 55. 59, *ἐψεύσω εἰς τὴν σεαυτοῦ κεφαλήν*.

¶ *ἀπεκδυσάμενοι*, *exuentes*) Eph. IV. 22.

10 *τὸν νέον τὸν ἀνακαινούμενον*, *novum renovatum*) ib. v. 24 not.

¶ *εἰς ἐπίγνωσιν*, *in cognitionem*) veritatis (c. I. 6. 9. 10.) qua necatur omnis amor mendacii.

¶ *κατ' εἰκόνα*, *ſecundum imaginem*) Hæc imago conſiſtit in veritate perfecta.

¶ *τοῦ κτίσαντος αὐτὸν*, *ejus*, *qui condidit illum*) id eſt, Dei. Eph. IV. 24. conf. ibidem c. II. 10. Creationis vocabulo innuitur regeneratio, ex qua reſultat *imago*.

11 *ὅπου*) *ubi*, i. e. *in quo*, ſive, *qua in re*.

¶ *οὐκ ἔνι*, *non ineſt*) neque Dei neque fidelium æſtimatione ineſt Iudæus &c.

¶ *ἕλλην καὶ ἰουδαῖος*, *Græcus & Iudæus*) Concretum pro abſtracto, uti mox etiam *Chriſtus*. nam abſtracta ſunt mox, *circumciſio & præputium*.

¶ *ἀκροβυστία*, *præputium*) Etiam Græcus poterat circumcidi. Ergo præputii mentio expreſſiorem facit ſermonem.

¶ *βάρβαρος*, *σκύθης*, *Barbarus*, *Scytha*) Hæc duo per aſyndeton poſita æque *συζυγίαν*, *par*, faciunt, ac *ſervus*, *liber*. *Græci*, ad occidentem: *Iudæi*, ad orientem: *Barbari*, ad meridiem (etenim *Barbaros* proprie Numidas dici, Arabica voce, Scaliger docet:) Scythæ ad Septentrionem, barbaris barbariores. qua mente Anacharſi, ut Galenus refert, a neſcio quo exprobratum eſt, *ὅτι βάρβαρος εἴη καὶ σκύθης*, *barbarum eſſe eum*, & barbarum *Scytham*. Quælibet gens, ut aliam ſibi, ſic ſe rurſum ceteris quoquo obtentu præfert. itaque inter Græcos & Scythas medius Barbarus palmam dabat Græco, Scythâ ſe meliorem ducebat. Hoc diſcrimen tollit fides. Fortaſſe Coloſſis erat unus alterque Scytha Chriſtianus.

¶ *τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι χριστὸς*, *omnia & in omnibus Chriſtus*) Appoſitio *χριστὸς* (*ὢν*) *τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι*. Scytha non eſt Scytha, ſed Chriſti: Barbarus non eſt Barbarus, ſed Chriſti. Chriſtus eſt *omnia*, idque *in omnibus*, qui credunt. In Chriſto eſt nova creatura v. 10. Gal. VI. 15.

12 *ἐκλεκτοὶ*, *electi*) Hoc inſtar ſubſtantivi: epitheta, *ſancti & amati*. *Electos Dei* dicit, uti Rom. VIII. 33. Ordo verborum exquiſite reſpondet ordini rerum: *electio* æterna præcedit *ſanctificationem* in tempore: ſanctificati, ſentiunt *amorem*, & deinceps imitantur.

¶ *σπλάγχνα*, *viſcera*) Eph. IV. 32.

¶ *ταπεινοφροσύνην*, *humilitatem ſenſûs*) ib. v. 2. Hæ virtutes exercentur tolerando & condonando.

13 *ἀνεχόμενοι*, *tolerantes*) in offenſis præſentibus.

¶ *χαριζόμενοι*, *condonantes*) offenſas præteritas. Hinc pendet, *ſic etiam vos*.

¶ *ὁ χριστὸς*, *Chriſtus*) cui maxima fuerat nobiſcum querendi cauſa.

14 *ἐπὶ*, *ſuper*) Incrementum ſumit ſermo: omnibus potior amor. 1 Petr. IV. 8.

¶ *τὴν ἀγάπην*, *amorem*) *induite*.

¶ σύνδεσμος, *vinculum*) Amor complectitur virtutum univerſitatem. 2 Petr. I. 7.

¶ τελειότητος, *perfectionis*) תם τελειότης. Iud. IX. 16. Prov. XI. 3. Qui habet amorem, ei nil deeſt: non tenetur elementis mundi. Ex hoc fonte derivantur etiam officia particularia. v. 19. 21.

15 καὶ) *atque* ita. Nexum colligas ex Eph. IV. 3.

¶ ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ, *pax Dei*) Phil. IV. 7.

¶ βραβευέτω) inſigne verbum. Heſychius, βραβευέτω, μεσιτευέτω, μηνυσάτω, ἰθυνέσθω. Sap. X. 12: *Sapientia Iacobo* ἀγῶνα ἰσχυρὸν ἐβράβευσεν. itaque βραβεύειν eſt *moderari* currentem, donec ad metam pervenit. Affine, *cuſtodire* Phil. IV. 7. *Permittite vos paci divinæ omnia gubernanti.* Imperativus, poſt imperativum, ſignificationem futuri indicativi involvit. Oppoſitum, cum exceſſu, καταβραβεύειν, c. II. 18 not.

¶ ἐκλήθητε, *vocati eſtis*) Eph. IV. 4.

¶ εὐχάριστοι, *grati*) pro illa vocatione. Hæc eſt propoſitio eorum, quæ ſequuntur. Idem officium præcipitur Eph. V. 4.

16 ὁ λόγος, *ſermo*) per quem vocati eſtis.

¶ ἐνοικείτω, *inhabitet*) tanquam in templo, perpetuò.

¶ ἐν ὑμῖν, *in vobis*) in interiori veſtro. conf. *pleni*, Rom. XV. 14.

¶ πλουσίως, *abundanter*) Sequitur diſtributio: *in omni ſapientia-vos ipſos-: in gratia-in corde veſtro.* i. e. mutuo & ſeorſum. *in ſapientia*, *in gratia*: recurrit c. IV. 5. 6.

¶ ἐν πάσῃ σοφίᾳ διδάσκοντες, *in omni ſapientia docentes*) Sic conſtruendum, coll. c. I. 28. Caſus rectus per Syllepſin pendet ab ἐνοικείτω, *inhabitet*, i. e. inhabitantem habete. quæ conſtructio eo commodior, quia paullo ante poſitum, γίνεσθε, *eſtote*, mentem lectoris tenet.

¶ ἑαυτοὺς, *vos ipſos*) ἀλλήλους, *invicem.* Sunt parallela, v. 13.

¶ ψαλμοῖς, *pſalmis*) Eph. V. 19.

¶ ἐν χάριτι, *in gratia*) χάρις חן Ps. XLV. 3.

17 ποιῆτε, *facitis*) Lato ſenſu ponitur, ut etiam τὸ *loqui* includat.

¶ πάντα, *omnia*) ſcil. facite.

¶ ἐν ὀνόματι, *in nomine*) ut perinde ſit, ac ſi Chriſtus faciat, v. 11, vel certe, ut Chriſto omnia probetis. Qui poteſt dicere, *Hoc in tuo, Ieſu Chriſte, nomine feci*, is certo actionem ſuam Chriſto probat. *Chriſti nomine*, Chriſti cauſa. conf. v. ſeqq.

¶ δι' αὐτοῦ, *per eum*) *non per angelos.* Theodoritus.

18-cap. IV. 1 αἱ γυναῖκες κτλ. *uxores* &c.) Eph. V. 22-VI. 9.

¶ ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Conſtr. cum *ſubordinamini*, coll. Eph. VI. 1, vel cum *convenit*, coll. hîc v. 20: niſi v. 20 item conſtruas *obedite -in -*. Ambiguum.

19 μὴ πικραίνεσθε, *nolite amari eſſe*) Πικρία odium amori mixtum. Multi, qui foris erga omnes humani ſunt, tamen domi in uxorem ac liberos, quos videlicet non timent, occulta facile acerbitate utuntur: quæ ubi vincitur, ſpecimen eſt magnæ manſuetudinis.

21 ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν, *ne animum deſpondeant*) ἀθυμία, *fractus animus*, peſtis juventutis.

22 θεὸν, *Deum*) qui *corda* novit.

23 ὅ τι

23 ὅτι ἐὰν ποιῆτε, *quodcunque facitis*) in ſervitute. ὃ ἐάν τι. Eph. VI. 8.

24 τῆς κληρονομίας, *hereditatis*) quamvis in mundo non habetis hereditatem, ſed pars eſtis hereditatis, ab hero ad liberos tranſeuntis.

¶ χριστῷ, *Chriſto*) remuneranti eos, qui ipſi ſerviunt.

¶ δουλεύετε, *ſervitis*) dum ita ſervitis.

25 ἀδικῶν, *qui injuriam facit*) corde & re.

¶ οὐκ ἔστι προσωποληψία, *non eſt acceptio perſonarum*) Tenues ſæpe putant, ſibi propter tenuitatem ipſorum eſſe parcendum. Id negatur.

CAP. IV.

1 Τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἰσότητα, *juſtum & æquitatem*) τὰ αὐτὰ *eadem*, Eph. VI. 9 not.

2 τῇ προσευχῇ, *precationi*) Eph. VI. 18.

3 ἡμῶν, *nobis*) c. I. 1.

¶ ἀνοίξῃ θύραν τοῦ λόγου, *aperiat januam ſermonis*) i. e. *os.* Eph. VI. 19. coll. Mich. VII. 5. Dicitur alias, *janua*, occaſio magna. 1 Cor. XVI. 9.

¶ δέδεμαι, ἵνα φανερώσω, *vinctus ſum, ut patefaciam*) Paradoxon, uti 2 Tim. II. 9. Phil. I. 12 ſ.

4 ὡς, *uti*) Id pendet a *loqui*, v 3.

5 ἐν σοφίᾳ, *in ſapientia*) Eph. V. 15 not.

6 πάντοτε, *ſemper*) ſc. ἤτω, *eſto.*

¶ ἐν χάριτι) *cum gratia* conjunctus ſpirituali. Eph. IV. 29.

¶ ἅλατι) *ſale* ſapientiæ.

¶ εἰδέναι) Infinitivus, caſu ſexto.

7 τὰ κατ' ἐμὲ, *mea*) Eph. VI. 21.

8 γνῷ τὰ περὶ ὑμῶν) γνῶτε τὰ περὶ ἡμῶν habent *Al. Colb. 7. Cov. 4. Gen. Pet. 1. Ræ. 2. Steph. ια. Colin.* ed. & tres *Græcolatini*, cum *Æth.* Id ex Eph. VI. 22 huc translatum eſt. Sinceram utriusque loci lectionem ſubſequitur antiquiſſimus interpres *Latinus*, nec non *Syrus.* Ad Epheſios habent: *ut cognoſcatis, quæ circa nos* (Syr. *me*) *ſunt.* ad Coloſſenſes autem, *ut cognoſcat, quæ circa vos ſunt.* Vtrinque ſequitur, *& conſoletur corda veſtra.* In utraque epiſtola Millius, γνῷ..... ὑμῶν, genuinum putat; γνῶτε.... ἡμῶν, item in utraque, *And. Buttigius* in præf. N. T. Græci. Multa ſane inter ſe ſimillima habet utraque epiſtola, ſed tamen mutatis mutandis. Et fere in ejuſmodi paralleliſmis, quos librariorum ſedulitas *commiſcuit, alia* uno loco, *alia* altero genuina eſt lectio. Statum *Coloſſenſium* Tychicus, & per Tychicum, ut apparet, Paulus (unde pro γνῷ etiam γνῶ legi poſſit,) cogniturus erat, uti Theſſalonicenſium ſtatum per Timotheum, Corinthiorum per Titum, Philippenſium per Epaphroditum: & quidem Coloſſenſium eo magis, quia Paulus magnum de his agonem habebat. Cognitio autem Coloſſenſium de Paulo non ſolum in verbis præcedentibus, ut in epiſtola ad Epheſios, ſed etiam in verbis ſubſequentibus, epiſtolæ huic ad Coloſſenſes propriis, ſatis notatur: πάντα ὑμῖν γνωρίσουσι τὰ ὧδε.

10 συναιχμάλωτός μου, *conſors vinculorum meorum*) Talis Ariſtarchus, non Epaphras; v. 12. at Epaphras, non Ariſtarchus, Philem. v. 23 ſ. Fortaſſe Epaphras, ut Romam venit, captus fuit, & mox liberatus. Ariſtarchum ſic vocare potuit Paulus, quia antea captus fuerat.

¶ ὁ ἀνεψιὸς Βαρναβᾶ, *propinquus Barnabæ*) Barnabas notior erat, quam Marcus. ideo hic ab illo denominatur.

¶ περὶ οὗ, *de quo*) Scilicet *Marco*. caſum rectum ſpectat. το οὗ, non obliquum, *Barnabæ*.

¶ ἐλάβετε) *accepiſtis*. Hæc *mandata* ad Coloſſenſes pertuliſſe videntur Tychicus & Oneſimus, cum hac epiſtola *accepiſtis*, inquit, non, *accipietis*. nam veteres ſermonem aptarunt tempori epiſtolæ lectæ; non tempori ſcriptæ, ut nos. ſic, *ſcripſi*, pro *ſcribo*. Philem. v. 19.

¶ ἐντολὰς) *mandata*. opponuntur literis.

¶ ἐὰν, *ſi*) Hæc ſumma illorum *mandatorum*.

11 οἱ ὄντες, *qui ſunt*) ſc. Ariſtarchus, Marcus, Ieſus.

¶ μόνοι) *ſoli*, ex circumciſione.

¶ παρηγορία) Obſervanda verbi proprietas: quod παραμυθία eſt in mœrore domeſtico, id παρηγορία eſt in forenſi periculo.

12 τέλειοι καὶ πεπληρωμένοι, *perfecti & impleti*) Hoc infertur ex tractatione ſuperiore.

¶ ἐν παντὶ, *in omni*) Conſtr. cum *ſtetis*.

13 γὰρ, *enim*) Ætiologia proprie eſt in *habet*. Verbum *teſtor* modale eſt.

¶ ζῆλον, *zelum*) ne ſeducamini. c. II. 4. conf. 2 Cor. XI. 2.

14 ὁ ἰατρὸς, *medicus*) Sic appellatur, vel quia fecerat medicinam, vel, quia faciebat. Lucam, Timotheo ſatis notum, ſolo nomine appellat: 2 Tim. IV. 11. Coloſſenſibus ignotum, *medicum* vocat.

¶ δημᾶς, *Demas*) Hic ſolus ſine elogio ponitur. Confer 2 Tim. IV. 10. niſi Demas epiſtolam, dictante Paulo, ſcripſit.

15 νυμφᾶν, *Nympham*) Laodicenſem, ut ex hoc loco poteſt colligi. Congregationibus fidelium Coloſſenſium Philemonis domus patebat. Philem. v. 2.

16 ἀναγνωσθῇ, *lecta erit*) publice, *in eccleſia*. Conf. 1 Theſſ. V. 27. Ap. I. 3. Deut. XXXI. 11.

¶ ἡ ἐπιςολὴ, *epiſtola*) hæc ipſa.

¶ ποιήσατε, *facite*) Sic quoque 1 Theſſ. l. c.

¶ τὴν ἐκ λαοδικείας, *eam quæ ex Laodicea*) Millius epiſtolam ad Epheſios innui cenſet, quæ fuerit ex Laodicea petenda & Coloſſas perferenda. Certe non ſine cauſa Paulus potius appellat oppidum, *ex* quo fuerit petenda epiſtola, quam eos, *ad* quos ipſe miſerit epiſtolam.

17 εἴπατε, *dicite*) vos, meis verbis, dicite, tanquam teſtes. Hoc magis movebat, quam ſi ipſum Archippum appellaret. Et fortaſſe Archippus, antiſtes, imbecillitate valetudinis vel ſenectutis detinebatur, quo minus in concionem veniret. Nam metæ proximum fuiſſe, colligi poteſt ex verbo, *impleas*. Philem. v. 2. *Archippo* non alii præpoſiti eccleſiæ, ſed eccleſia ipſa dicere jubetur. Ergo epiſtola directa eſt ad eccleſiam, quamvis valde ſublime habet argumentum.

¶ ἣν παρέλαβες, *quod accepiſti*) vocatione mediata. non enim ſequitur, *a Domino*, coll. 1 Cor. XI. 23, ſed, *in Domino*.

18 ὁ ἀσπασμὸς, *ſalutatio*) Hunc verſum ſua manu adjecit Paulus, ſuperiora a ſe profecta agnoſcens.

¶ μνημονεύετε, *memores eſtote*) præcipue in orando. v. 3.

IN

IN EPISTOLAM PRIOREM AD THESSALONICENSES.

CAPUT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Paulus neque apoſtolicum, neque alium titulum in hac epiſtola omnium ſuarum prima adhibet, quia familiariſſime ad pios Theſſalonicenſes ſcribit, ad quos non opus erat auctoritatis apoſtolicæ præfatione. c. II. 6.

Partes epiſtolæ ſunt hæ:

I. Inſcriptio.	*c. I.* 1
II. In tractatione celebrat gratiam Dei erga Theſſalonicenſes: v. 2 *ſs. ſubjungens ſuam & collegarum ſinceritatem, cap. II.* 1 *ſ. & Theſſalonicenſium obſequium.*	*v.* 13 *ſ.*
III. Inde declarat 1. *deſiderium ſuum:*	*v.* 17.
2. *ſollicitudinem:*	*c. III.* 1
3. *gaudium, cum voto.*	*v.* 6 *ſ.* 10 *ſ.*
IV. Hortatur ad profectum 1. *in ſanctitate.*	*c. IV.* 1 *ſ.*
2. *in amore fraterno, cum prudentia.*	*v.* 9 *ſ.* 11 *ſ.*
V. Docet, cum exhortatione, 1. *de dormientibus.*	*v.* 13 *ſ.*
2. *de temporibus.*	*c. V.* 1 *ſ.*
VI. Addit hortationes miſcellas, v. 12 *ſ.* 14 *ſ. cum voto,*	*v.* 23
& ſolatio.	*v.* 24
VII. Concluſio.	*v.* 25. 26. 27. 28.

Habet hæc epiſtola meram quandam dulcedinem, quæ lectori dulcibus affectibus non aſſueto minus ſapit, quam ceteræ, ſeveritate quadam palatum ſtringentes. Expedita erat apud Theſſalonicenſes exſpectatio adventus Chriſti. Tam lautus eorum ſtatus fuit & tam expedita Chriſtianiſmi apud eos ratio, ut in horas poſſent Dominum Ieſum exſpectare. Epiſtolæ ad hos ſcriptæ ſunt ante alias: poſtea apud eccleſias varia irrepſere mala.

¶ θεσσαλονικέων, *Theſſalonicenſium*) Iac. Mehrningius: *Patrum noſtrorum memoria duo Græci primum apud fratres in Moravia, deinde in Belgio fuere, qui confirmarent, apud Theſſalonicenſes etiamnum utramque S. Pauli ad ipſos epiſtolam in autographo probe aſſervari.*

ſervari. Hiſt. baptiſmi, A. 1647 Germanice edita, p. 739.

¶ ἐν, *in*) Conjunctio cum Deo innuitur.

2 μνείαν - ἀδιαλείπτως, *mentionem-indeſinenter*) Conf. Rom. I. 9. 2 Tim. I. 3.

3 ὑμῶν, *veſtræ*) Pendet a *fidei &c.*

¶ ἔργου· κόπου· ὑπομονῆς· *operis: laboris: patientiæ*) Epithetorum vim hæc habent, adjuncta fidei, amori, ſpei. *opus* opponitur *ſermoni inani*, &, in ſingulari, dicit perpetuum quiddam & efficax, quod habet fides in ſeſe; eo ipſo, quod credit, ſe exercens, non ex amore demum proveniens.

¶ κόπου, *laboris*) in beneficiis ſpiritualibus vel externis. Qui ſui commodi & ſuæ quietis ratione ducta, omne negotium ſubterfugiunt, parum *amant.*

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Conſtrue cum *patientiæ*, uti 2 Theſſ. III. 5: uti poſſum dicere, *devotio ſuſpiriorum cœleſtis.* Conſtantia pro Chriſti nomine.

¶ ἔμπροσθεν, *coram*) Conſtr. cum *recordantes.*

4 εἰδότες, *ſcientes*) Conſtr. cum *gratias agimus*, v. 2.

¶ ἀδελφοὶ ἠγαπημένοι ὑπὸ θεοῦ, *fratres amati a Deo*) Conf. 2 Theſſ. II. 13.

¶ ἐκλογὴν, *electionem*) 1 Cor. I. 27 not.

5 ὅτι, *quod*) Hoc *quod* vim ſuam ultra hunc verſum porrigit.

¶ εἰς ὑμᾶς) *quod ad vos attinet.*

¶ ἐν, *in*) Hæc pertinent & ad doctores, collato fine hujus verſus, & ad Theſſalonicenſes, v. ſeq.

¶ ἐν δυνάμει, *in virtute*) v. gr. ad fidem.

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ) *in Spiritu ſancto*, ejusque operatione ſalutari, v. gr. ad amorem, nec non miraculoſa.

¶ ἐν πληροφορίᾳ, *pleno latu*) v. gr. ad ſpem. v. 3.

¶ οἴδατε, *ſcitis*) Reſp. *ſcientes*, v. 4. Vtrique ſciebant.

¶ οἷοι, *quales*) ſermonem vobis impertientes cum gaudio.

¶ δι' ὑμᾶς, *propter vos*) ut vos lucrifaceremus.

6 μιμηταὶ, *imitatores*) *Imitatores* fiunt *typi.* v. 7.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Chriſti, qui Patris apoſtolum egit, & verbum de cœlo attulit, & ſub adverſis docuit.

¶ μετὰ, *cum*) Conſtr. cum *ſuſcipientes.*

7 τύπους, *typi*) exempla *fidei.* vid. mox. & v. ſeq.

8 γὰρ, *enim*) Particula intenſiva.

¶ ἐξήχηται) claro *ſono diditus eſt.*

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Chriſti.

¶ ὥστε, *ita ut*) Fas eſt loqui, de converſione animarum. Hoc Paulus præſupponit, & ipſe quoque materiam ſuorum colloquiorum a converſione Theſſalonicenſium ſumſiſſet, niſi alii rem jam antea ſciviſſent & de ea collocuti fuiſſent.

¶ λαλεῖν τι, *loqui quidquam*) de fide veſtra. v. 9.

9 περὶ ἡμῶν, *de nobis*) utrisque, docentibus & credentibus.

¶ δουλεύειν θεῷ, *ſervire Deo*) Ita diſtinguuntur Theſſalonicenſes a gentibus: a Iudæis, v. ſeq.

¶ καὶ ἀληθινῷ, *& vero*) Hoc veritatem naturæ denotat.

10 καὶ ἀναμένειν, *& exſpectare*) Compoſitum ἀναμένειν de eo dicitur, qui abiit ita, ut venturus ſit. Conf. Ioh. XIV. 3 not. Act. I. 11 not. Non plane nego *reditum*, ſed *adventum* dico eleganter dici pro *reditu*, quia *adventus* glorioſus permulta habet nova.

¶ ὃν

¶ ὃν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν, *quem excitavit ex mortuis*) Inſeritur argumentum palmarium, ex quo conſtat, *Ieſum* eſſe *Dei Filium*.

¶ ῥυόμενον, *qui eripit*) Chriſtus nos ſemel ἐλυτρώσατο, *redemit*: ſemper ῥύεται, *eripit*.

¶ ἀπὸ τῆς ὀργῆς τῆς ἐρχομένης, *ab ira veniente*) Ira venit in judicio noviſſimo. c. V. 9.

CAP. II.

1 Γὰρ, *enim*) Ref. ad c. I. 5. 6. nam quod ibi propoſitum erat, id nunc tractandum reaſſumitur, & quidem de Paulo & comitibus, v. 1-12: de Theſſalonicenſibus, v. 13-16.

¶ ἐ κενὴ) *non inanis*, ſed plena virtutis.

2 προπαθόντες, *antea paſſi*) id quod alios a prædicando deterrere potuiſſet.

3 γὰρ, *enim*) Recurrit *enim* v. 5. Eſt ætiologia duplex. α in theſi, de toto perpetuoque more ſuo. v. 3 4. β in hypotheſi, quomodo apud Theſſalonicenſes verſati fuerint. v. 5 ſeqq. conf. 2 Cor. I. 12, de reſpectu generali & ſpeciali.

¶ παράκλησις, *hortatio*) Sic nominatur totum præconium evangelicum, paſſionum dulcedine tinctum. v. 2. coll. 2 Cor. I. 3 ſ. παράκλησις, *Zuſpruch*, late patet: ubi deſides excitat, eſt *hortatio*; ubi triſtitiæ medetur, eſt *ſolatium*. confer mox v. 11 not.

¶ ἐκ, ἐδὲ, ἔτε, *non*, *nec*, *neque*) Removet malas intentiones reſpectu Dei & ſui & aliorum. Oppoſitum univerſum, v. ſeq. coll. v. 10.

¶ ἐκ ἐκ πλάνης, *non ex errore*) ſcil. *eſt*. Conf. *loquimur*, præſens, v. 4.

¶ ἐδὲ ἐξ ἀκαθαρσίας, *neque ex impuritate*) Hæc eſt, ubi fructus carnis quæritur. conf. Phil. I. 16. Carnis fructus, ſubtilior: *Eigenheit*. De *puritate* oppoſita vid. Act. XV. 9.

4 δεδοκιμάσμεθα, *probati ſumus*) Hæc ref. mox *probanti*.

¶ ἀρέσκοντες) *placere curantes*.

5 ἐν λόγῳ κολακείας, *in ſermone adulationis*) Antitheton, v. 7 ſ. ſicut *in prætextu avaritiæ* antitheton habet v. 9. & τὸ *gloriam*, v. 6, antitheton habet v. 10.

¶ κολακείας, *adulationis*) qua inprimis utuntur, qui *hominibus placere ſtudent*.

¶ καθὼς οἴδατε· θεὸς μάρτυς· *ſicut noſtis: Deus teſtis*) Hæc duo inter ſe reſpondent; ſicut de tertio membro, quod verſu ſequente ponitur, gemina confirmatio ſequitur eodem verſu 10. Rei apertæ teſtes appellat homines: rei in corde occultæ, Deum: rei partim apertæ partim occultæ, homines & Deum.

¶ προφάσει) *prætextu* ſpecioſo, quo tegeremus *avaritiam*.

6 ἀπ' ἄλλων, *ab aliis*) iis ſcilicet, qui nos admirati eſſent, ſi vos ſuperbius tractaſſemus.

¶ δυνάμενοι) *cum poſſemus*: quamvis poſſemus.

¶ ἐν βάρει εἶναι, *in gravitate eſſe*) כבר βάρος, *gravitas*; ſplendor, quem *legato* conciliat Domini majeſtas. Affine δόξα, *gloria*, verſu præc. Conf. βάρος δόξης, 2 Cor. IV. 17. Fulgor *gravis* eſt viſui, ut pondus tactui, ſonus magnus auditui. Vnde talia dicuntur *ferri* aut *non ferri*. Hebr. XII. 20. Conjugatum, ἐπιβαρῆσαι, mox, v. 9. Vtraque notio, *gravitatis* & *oneris*, includenda eſt. Sed ab utroque ſibi temperarunt apoſtoli.

7 ἤπιοι, *lenes*) Suaviſſimum vocabulum, de parentibus præcipue & de medicis dici ſolitum. Opponitur hoc *adulationi*.

lationi. nam ἤπιος dicitur, qui veram lenitatem habet.

¶ ἐν μέσῳ ὑμῶν, *in medio veſtri*) ſicut gallina pullis circumdata. Non agebant, quaſi ex cathedra, quæ Petri dicitur, & ſtilum curiæ ſuæ, apoſtolicum appellat.

¶ τροφὸς) mater, eademque *nutrix.* Expende *ſuos ipſius.* Affectus ſpirituales analogiam habent cum affectibus naturalibus. v. 11. 1 Tim. V. 1. 2.

8 οὕτως, ἱμειρόμενοι ὑμῶν, εὐδοκοῦμεν) *quod quum ita eſſet, i. e. quum veſtri amore teneremur, promti eramus* &c. Textus ſimul ad pronunciationem eſt accommodatus: in notis curatior diſtinctio inſtar notæ eſt. Idem verbum, ἱμείρονται, Iob III. 21. εὐδοκοῦμεν, etiam ſine articulo, tamen imperfectum eſſe poteſt: in tota narratione omnia in præterito procedunt, quod verſiones etiam hîc habent.

¶ ψυχὰς, *animas*) Anima noſtra cupiebat quaſi immeare in animam veſtram.

10 ὡς ὁσίως καὶ δικαίως καὶ ἀμέμπτως, *quam ſancte & juſte & inculpate*) Qui nullam ex hominibus gloriam quærunt, hoc aſſequuntur, ut ſe gerant *ſancte* in rebus divinis, juſte erga homines, *inculpate* reſpectu ſui ipſorum.

¶ τοῖς πιστεύουσιν, *credentibus*) tametſi aliis non ita videremur.

11 ὡς ἕνα ἕκαστον, *quomodo unumquemque*) Id non faciunt, qui gloriam quærunt. v. 6.

¶ ὡς πατὴρ, *ut pater*) Gravitas temperata, patrum.

¶ παρακαλοῦντες, *adhortantes*) Hoc pendet ab ἐγενήθημεν, *facti ſumus.* v. 10. παράκλησις, *hortatio*, movet, ut facias aliquid libenter; παραμύθιον, *conſolatio*, ut cum gaudio; τὸ μαρτυρεῖσθαι, *conteſtatio*, ut cum timore.

12 βασιλείαν καὶ δόξαν, *regnum & gloriam*) Magnificum σύνθετον.

13 διὰ τοῦτο, *propter hoc*) i. e. quia tales habuiſtis doctores.

¶ εὐχαριστοῦμεν, *gratias agimus*) Sententia categorica: *accepiſtis.* Modalem ſermonem, addita *gratiarum actione*, affectus effecit.

¶ παραλαβόντες) παραλαμβάνω dicit *ſimplicem acceptionem*: δέχομαι, connotat *prolubium in accipiendo.*

¶ οὐ λόγον ἀνθρώπων, *non ſermonem hominum*) Declaratur, quod modo dixit, *Dei. accepiſtis*, nempe, *non verbum hominum &c.*

¶ ὃς, *qui*) Deus, oſtendens, verbum vere eſſe Dei verbum. c. IV. 8. 9. Act. XIV. 3.

¶ ἐνεργεῖται, *operatur*) Gal. III. 5.

14 γὰρ, *enim*) *Operatio* divina maxime conſpicitur & ſentitur in afflictionibus.

¶ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ, *in Iudæa*) Eccleſiæ Iudaicæ erant exempla inſignia ceteris.

¶ τὰ αὐτὰ, *eadem*) Sic, *idem*, Phil. I. 30. Idem fructus, eædem afflictiones, eadem experimenta fidelium, omnibus in locis & temporibus, eximium præbent criterium veritatis evangelicæ.

¶ ἰδίων, *propriis*) Matth. X. 36. Luc. XIII. 33 fin.

¶ συμφυλετῶν, *contribulibus*) Hi erant Theſſalonicenſes, Iudæi & gentes. Act. XVII. 5 ſ.

15 ἀποκτεινάντων, *qui interfecerunt*) Hoc ſane peccatum eſt totius populi, maximum, adhuc non agnitum.

¶ προφήτας, *prophetas*) Conſtr. cum *qui interfecerunt.* Priſtinus ille reatus tum maxime evigilavit, quum ipſum Dominum occiderunt.

¶ *ἡμᾶς, nos*) apoſtolos.

¶ *ἐκδιωξάντων, qui perſequendo ejecerunt*) Luc. XI. 49 not.

¶ *μὴ ἀρεσκόντων, placere non quærentium.*

¶ *ἐναντίων, adverſorum*) Iudæi averſabantur gentes, & illo tempore nolebant gentibus verbum prædicari.

16 *λαλῆσαι, loqui*) Ταπείνωσις.

¶ *εἰς τὸ ἀναπληρῶσαι*) *ut impleant*) Contumacia contra verbum implet maxime menſuram peccatorum.

¶ *αὐτῶν, ſua*) Iudæorum.

¶ *πάντοτε*) ut *ſemper*, ita nunc quoque.

¶ *εἰς τέλος, in finem*) Triſtis exitus. Eadem phraſis Luc. XVIII. 5. Sub Herode Agrippa res Iudaica refloruerat: ſed eo mortuo, Act. XII. 23, rediere procuratores Romani. Cumanus & Felix eorumque ſucceſſores magis magisque Iudæos vexabant. Scripta eſt hæc epiſtola A. D. 48, & circa id tempus, in paſchali feſto, ingens multitudo Hieroſolymis, orto tumultu, oppreſſa eſt. nonnulli plus 30 millia narrant. Vrgebat miſeros *ira* Dei, & *εἰς τέλος tandem* urbem cum templo delevit.

17 *ἀδελφοὶ, fratres*) Incipit novum caput epiſtolæ.

¶ *ἀπορφανισθέντες, orbati*) ut parentes, liberis abſentibus.

¶ *πρὸς καιρὸν ὥρας, ad tempus horæ*) *καιρὸς, tempus*, indefinitum; *hora*, definitum quiddam. Ex. XIII. 10 למועדה LXX *κατὰ καιροὺς ὡρῶν*.

¶ *ἰδεῖν, videre*) 2 Tim. I. 4.

18 *ἅπαξ καὶ δὶς*) Sic LXX, Neh. XIII. 20.

¶ *ὁ σατανᾶς, Satanas*) Sapienter hanc cauſam mali primam ſubeſſe cenſuit Paulus; de qua nos non ſuſpicaremur, legentes hiſtoriam, Act. XVII. 13 ſeq. Satanas egit per homines malos.

19 *τίς γὰρ*) Sic, *τίς γὰρ*, LXX, 1 Sam. XI. 12.

¶ *ἐλπὶς κτλ.*) *ſpes* &c. Confer finem verſus hujus. Magna laus.

¶ *στέφανος καυχήσεως, corona gloriationis*) Sic LXX, Prov. XVI. 31.

¶ *καὶ ὑμεῖς, etiam vos*) Alios non excludit: hos maxime numerat.

¶ *ἐν, in*) De hac particula conf. c. III. 13. Rom. II. 16 not. Tam longe ſpes porrigitur!

CAP. III.

1 **Δ***ιὸ μηκέτι στέγοντες, quapropter non jam ferentes*) Hoc, quaſi poſt parentheſin, reaſſumitur verſu 5.

¶ *μόνοι, ſoli*) Vide, quanti fuerit Timotheus; quo digreſſo, Paulus & Silas ſibi videbantur eſſe ſoli, in urbe videlicet a Deo alieniſſima. conf. Ord. temp. p. 278.

2 *ἐπέμψαμεν, miſimus*) Ego & Silvanus.

3 *σαίνεσθαι*) *σαίνω*, a *σείω, moveo.* Euſtathius proprie dici docet de canibus, caudam remulcendo, blandientibus; per metaphoram, *εἰς τοὺς ὑπούλους καὶ κολακικούς*, quæ notio hîc quoque locum habet. Etenim in afflictionibus & propinqui & adverſarii & cor ipſum adulationes admiſcent: quibus victis, confirmantur fideles.

¶ *ταύταις, his*) Præſens.

¶ *κείμεθα, jacemus*) Argumentum ex vocatione. conf. c. V. 9, *poſuit.*

5 ὁ πειράζων, *tentans*) i. e. Satanas. c. II. 18. Euphemiam habet ſermo. Sæpe hic hoſtis ſubeſt, ubi non putares eum ſubeſſe. Conf. ad Matth. IV. 3.

6 ἄρτι, *nunc*) Statim ſub Timothei adventum, recenti gaudio, tenerrimo amore, hæc ſcripſit. Congruit τὸ εὐαγγελισαμένου, participium inſigne.

¶ ἐπιποθοῦντες, *deſiderantes*) Hoc ſignum bonæ conſcientiæ.

7 διὰ τῆς πίστεως, *per fidem*) Conſtr. cum παρεκλήθημεν, *ſolatio affecti ſumus.*

8 νῦν ζῶμεν, *nunc vivimus*) nunc ſentimus, nos vivere. Formula teſtandæ ſummæ lætitiæ. conf. Ps. LXIII. 4.

10 νυκτὸς, *nocte*) Sanctæ cogitationes nocturnæ. 2 Tim. I. 3.

¶ τὰ ὑστερήματα, *defectus*) Etiam Theſſalonicenſes habebant, quod creſcerent.

11 αὐτὸς) *Ipſe.* Vtraque epiſtola ad Theſſalonicenſes fere ſingula capita ſingulis ſuſpiriis obſignata habet. c. V. 23. 2 Theſſ. I. 11. II. 16. III. 5. 16.

¶ ἰησοῦς, *Ieſus*) Preces & vota diriguntur etiam ad Ieſum Chriſtum, nam & ad hunc & ad Patrem tendit τὸ *dirigat.* conf. 2 Theſſ. II. 16 ſ.

12 ὑμᾶς, *vos*) ſive nos veniemus, ſive minus.

¶ πλεονάσαι καὶ περισσεύσαι) De differentia verborum conf. 2 Cor. IV. 15 not.

¶ καὶ ἡμεῖς, *etiam nos*) ſcil. ſumus amore pleni.

13 μετὰ, *cum*) Conſtr. cum *adventu.* coll. 2 Theſſ. I. 7.

¶ πάντων τῶν ἁγίων, *omnibus ſanctis*) Hoc angelos & electos e terra complectitur.

¶ αὐτοῦ, *ſuis*) Chriſti. Act. IX. 13.

CAP. IV.

1 Ἀρέσκειν) *placitos præſtare vos.*

2 παραγγελίας, *præcepta*) Primo hoc tempore Paulus hoc verbum adhibet ad Theſſalonicenſes ſcribens; quorum pietas id recte ferebat, perinde ut Timothei, cui ſeveriſſime præcipit. Idem verbum v. 11. 2 Theſſ. III. 4. 6. 10. 12. Ad alias deinceps eccleſias, conſtituta auctoritate ſua, perraro id ponit.

3 θέλημα, *voluntas*) Sic c. V. 18, ſine articulo. Multæ ſunt *voluntates.* Act. XIII. 22.

¶ ὁ) Nota Subjecti.

¶ ἁγιασμὸς ὑμῶν, *ſanctificatio veſtra*) *Veſtra* revocat Theſſalonicenſibus in memoriam ſtatum profanum priſtinum. *Sanctificatio* complectitur caſtitatem maxime.

¶ ἀπὸ τῆς πορνείας, *a ſcortatione*) Tanti chriſtiani hoc tamen erant monendi, quia gentiles non horruerant ſtupra.

4 εἰδέναι, *noſſe*) οἶδα, *novi*, non modo ſcientiam, ſed facultatem animi denotat. Phil. IV. 12. conf. *ſecundum cognitionem*, 1 Petr. III. 7. Vtrumque ſane ad caſtitatem matrimonialem requiritur.

¶ σκεῦος, *vas*) corpus. 1 Sam. XXI. 5. 1 Cor. VI. 18. κτᾶσθαι *poſſidere* illuſtratur ex Luc. XXI. 19.

¶ καὶ τιμῇ, & *bonore*) Contrarium, ἀτιμία *dedecus.* Rom. I. 26. 24.

5 μὴ ἐν πάθει ἐπιθυμίας, *non in paſſione concupiſcentiæ*) *Concupiſcentia* dominans tandem invaleſcit, ut fiat miſerum πάθος & morbus. 2 Sam. XIII. 4.

¶ τὰ ἔθνη, *gentes*) Hæ quoque notantur v. 12. 13, alia & alia periphraſi.

¶ τὰ μὴ εἰδότα, *quæ non norunt*) Ignorantia, impudicitiæ origo. Rom. I. 24.

6 τὸ

6 τὸ μὴ ὑπερβαίνειν καὶ πλεονεκτεῖν) Articulus τὸ facit epitaſin, quæ cadit ſuper verbum ὑπερβαίνειν. Euſtathius, ὑπερβῆναι, τὸ καθ' ὑπερβολὴν ἀστοχῆσαι τοῦ δέοντος. Itaque non videtur Paulus hîc dicere *avaritiam*, quæ tamen Eph. V. 5, & Col. III. 5, (ubi item articulus epitaſin facit,) peccatis impuritatis jungitur, &, tanquam ſumma tranſgreſſio, *idololatria* dicitur: ſed fraudes & artes mœchorum. Hebr. XIII. 4 nam aſyndeton indicat, ejuſdem argumenti ſermonem continuari: & ſermo eſt de tali *negotio*, cujus major eſt culpa, quam furti, Prov. VI. 30. & verſu 7 redit mentio de ſola impuritate & ſanctimonia. Euphemia eſt, quod *adulterium* non appellat apoſtolus.

¶ ἐν τῷ πράγματι, *in negotio*) Articulus demonſtrat negotium, quod ſub manu eſt hoc illove tempore. 2 Cor. VII. 11.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) Ætiologia fugiendæ *tranſgreſſionis*.

¶ ἔκδικος, *vindex*) Hebr. XIII. 4 not.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Chriſtus, judex.

7 ἐν ἁγιασμῷ, *in ſanctificatione*) ἐπὶ, *ſuper*, magis exprimit finem; ἐν, *in*, indolem rei.

8 ὁ ἀθετῶν) *qui* hoc *ſpernit*.

¶ τὸν καὶ δόντα, *qui etiam dedit*) *Etiam* innuit, novum hîc addi momentum ſuperiori proximo.

¶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τὸ ἅγιον εἰς ὑμᾶς, *Spiritum ſuum ſanctum in vos*) Eph. IV. 30.

9 οὐ χρείαν ἔχομεν, *non opus habemus*) Hebr. VIII. 11.

¶ θεοδίδακτοι) *divinitus docti.* Amore Deus nos imbuit per regenerationem. itaque τὸ *docti* habet quandam catachreſin, ut *ſcriptioni* opponatur.

¶ εἰς τὸ ἀγαπᾶν, *ad diligendum*) Doctrinæ divinæ vis confluit in amorem.

11 φιλοτιμεῖσθαι ἡσυχάζειν) Oxymoron. φιλοτιμία politica erubeſcit ἡσυχάζειν. Oppoſitum περιεργάζεσθαι. 2 Theſſ. III. 11 ſ. Ideo hîc additur, πράσσειν τὰ ἴδια. Proprietas tamen accedit verbo φιλοτιμεῖσθαι ex v. 12 fin.

¶ ἐργάζεσθαι, *laborare*) Hoc opus erat dici hominibus, qui cœli guſtum ceperant: mundo merſi, ſua ſponte laborant. Creſcit monitum, 2 Theſſ. III. 6 ſ.

12 εὐσχημόνως, *honeſte*) ne poſſint dicere, Chriſtianiſmum eſſe deſidiæ & egeſtatis. Oppoſitum, *inordinate.* c. V. 14. 2 Theſſ. III. 6.

¶ μηδενὸς) *nullius* rei, quam ab externis petatis. Summus gradus εὐπορίας, expeditæ rei familiaris, Chriſtiano optandæ, ob libertatem.

13 ἵνα μὴ λυπῆσθε, *ut ne contriſtemini*) de nuper defunctis, in fide. de his enim valet ſpes. Efficacia religionis chriſtianæ vel maxime ex eo patet, quod ea deſiderium mortuorum, affectuum ſubtiliſſimum, & mortuorum vel olim vel nuper, non tollit aut exacerbat, ſed ſuaviter temperat.

14 γὰρ, *enim*) Scriptura ex tot ſolatiis contra mortem, hoc fere unum, tanquam palmarium, de reſurrectione, propinat.

¶ ἀπέθανε, *mortuus eſt*) Hoc verbum de Chriſto dici ſolet; de fidelibus, *obdormire.* 1 Cor. XV. 3. 6. 18. 20. 51.

¶ οὕτω) item, uti Ieſus ipſe ſurrexit, ſic nos vivos ductum iri credimus, per iter mortis.

¶ διὰ τοῦ Ἰησοῦ, *per Ieſum*) Conſtrue cum κοιμηθέντας, *qui obdormiverunt.* Nam

τὸ *ducet*, quod ſequitur, jam habet appoſitum *cum illo*.

¶ ἄξει) *ducet*, ſuave verbum. dicitur de viventibus.

¶ σὺν αὐτῷ, *cum illo*) quia cum illo conjuncti ſunt.

15 ὑμῖν) vobis, hoc noſſe dignis.

¶ λέγομεν ἐν λόγῳ κυρίου, *dicimus in verbo Domini*) Dominus, Chriſtus, nobis dixit; nos, vobis. conf. 1 Reg. XX. 35 בדבר יהוה ἐν λόγῳ κυρίου. Tales formulæ adhibentur in re, quæ nunc primum aperitur.

¶ ἡμεῖς, *nos*) Sua ætate ſic loquentes ſancti auxere ſubſequentium ætatum obligationem exſpectandi Dominum. τὸ *nos* mox declaratur per verbum ſubſequens, *viventes*, & ulterius, *ſuperſtites*.

¶ οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, *viventes ſuperſtites*) Sic quoque v. 17. Eſt hoc inſtar appoſitionis. *viventes*, antitheton ad *dormientes*. Simul innuitur paucitas viventium, ad multitudinem mortuorum; item, dormientium conditio bona, quo viventes deſiderent aggregari. Homines omnium ætatum conjunctim unum quiddam repræſentant: fideleſque jam olim exſpectantes, habenteſque ſe loco illorum, qui victuri ſunt in adventu Domini, pro eorum perſona locuti ſunt. *Viventes*, & *qui ſuperſunt ad adventum Domini*, ſunt iidem: & hi pronomine *nos* denotantur. Vnaquæque generatio, quæ hoc vel illo tempore vivit, occupat illo vitæ ſuæ tempore locum eorum, qui tempore adventus Domini victuri ſunt. Sic τὸ *nos* hîc ponitur, ut alias nomina *Cajus* & *Titius*: idque eo commodius, quia fidelibus illius ætatis amplum temporis ſpatium uſque ad finem mundi nondum diſtincte ſcire licuit. Tempus præſens in utroque participio eſt præſens pro ipſo adventu Domini, uti Act. X. 42, & paſſim. Neque eo aſſeruit Paulus, tam propinquum eſſe diem Chriſti. vid. 2 Theſſ. II. 2 ſ. Similis locutio, Rom. XIII. 11. 1 Cor. XV. 51. Iac. V. 9. 1 Petr. IV. 5 ſ. Matth. XXIV. 42 not.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Ieſu Chriſti.

¶ οὐ μὴ φθάσωμεν, *non præveniemus*) Suaviter contradicit timori ſuperſtitum de defunctis, nec majorem ſui, quam dormientium, commodi rationem ducit.

16 αὐτὸς, *Ipſe*) Grandis ſermo.

¶ ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου, καὶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ, *in celeuſmate, in voce archangeli, & in tuba Dei*) Gradatio, tria complectens. κέλευσμα dicitur, quo multitudo aliquid jubetur, v. gr. per præconem. Non habent LXX.

¶ ἀρχαγγέλου, *archangeli*) Michaëlis aliusve. Non adhibetur articulus.

¶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ, *in tuba Dei*) cum tuba Dei, adeoque magna.

¶ πρῶτον) *prius*.

17 ἅμα) Ammonius, ἅμα μὲν ἐστι χρονικὸν ἐπίρρημα· ὁμοῦ δὲ, τοπικόν. Vides hîc proprietatem ſermonis apoſtolici.

¶ εἰς ἀέρα, *in aërem*) Impii in terra remanebunt: pii, abſoluti, aſſeſſores fient judicii.

¶ καὶ οὕτω, *& ſic*) Paulus, quum, quæ ſcribi opus erat ad conſolandum, ſcripſit, maximas res hac brevitate involvit.

¶ πάντοτε, *ſemper*) ſine ullo diſceſſu.

¶ σὺν κυρίῳ, *cum Domino*) non modo in aëre, ſed in cœlo, unde venit.

¶ ἐσόμεθα, *erimus*) utrique.

18 παρακαλεῖτε ἀλλήλους, *conſolamini invicem*) in luctu. confer etiam c. V. 11.

CAP. V.

1 Περὶ τῶν χρόνων, *de temporibus*) quum hæc, quæ dixi, evenient. χρόνων partes, καιροί.

¶ οὐ

¶ οὐ χρείαν ἔχετε, *non opus habetis*) Qui vigilant, his non opus eſt dici, quando futura ſit hora. nam ſemper parati ſunt.

2 ὡς κλέπτης, *ſicut fur*) 2 Petr. III. 10. Solennis locutio apoſtolis, congruens cum parabola Domini, Matth. XXIV. 43.

¶ ἐν νυκτὶ, *in nocte*) Refer ad *fur*, modo. Ibi *nox* eſt, ubi ſecuritas & quies. confer tamen Matth. XXV. 6.

¶ οὕτως) *ſic*, uti dicetur verſu ſequente. Conf. *ſic*, ſequente *enim*, Matth. I. 18.

¶ ἔρχεται, *venit*) Præſens, ſubitum eventum magna emphaſi exprimens. Sic v. 3, *repentinus inſtat.* conf. Luc. XXI. 34.

3 λέγωσιν, *dicunt*) *ceteri*, *qui* ſunt *tenebrarum.* v. 5. 6.

¶ εἰρήνη καὶ ἀσφάλεια, *pax & ſecuritas*) Mundum ſtatuent æternum.

6 καὶ νήφωμεν, *& ſobrii ſimus*) Hoc denotat ſtatum. actum, ἀνανήφω, ἐκνήφω, 2 Tim. II. 26. 1 Cor. XV. 34. νήφω, mitius.

7 μεθυσκόμενοι-μεθύουσιν, *qui inebriantur-ebrii ſunt*) Μεθύσκομαι notat actum; μεθύω, ſtatum, vel habitum. ſic in καθεύδοντες-καθεύδουσι Ploce apparet. Habet enim καθεύδοντες primo vim incoativam, *in ſomnum incidentes*, deinde καθεύδουσι habet vim continuativam, *in ſomno pergunt.*

¶ νυκτὸς) *noctu*, ut plurimum. Etiam diurna ſomnolentia & ebrietas noctem aggravat. A die abhorrent.

8 ἐλπίδα σωτηρίας, *ſpem ſalutis*) Huc ref. v. ſeq.

9 ἔθετο, *poſuit*) Sic LXX, Ps. LXVI. 9, τοῦ θεμένου τὴν ψυχήν μου εἰς ζωήν. Iud. I. 28, ἔθετο τὸν Χαναναῖον εἰς φόρον, ubi lectio quidem Vaticana habet ἐποίησε, ſed ἔθετο fuit certe phraſeologia Librario non inſueta.

¶ περιποίησιν σωτηρίας) Notatur *ſalus* ejuſmodi, qua *ex* multitudine pereuntium excipiuntur, qui ſalvantur.

10 ἀποθανόντος, *qui mortuus eſt*) In ipſa morte Chriſti ſita eſt *poſitio* illa *in conſervationem peculiarem.*

¶ εἴτε καθεύδωμεν, *ſive dormiamus*) corpore, in ſomno vel morte.

¶ ἅμα) *ſimul*, ut ſit adventus. Num potius, *ſimul*, ubi & uti ille vivit? Non putem. Totum inſtitutum eſt περὶ τῶν χρόνων, & in fine tractationis redit oratio ad principia. Adventum Chriſti ſemper ut propinquum ſibi propoſuerunt. Sic etiam *Lubinus* exponit.

12 ἐρωτῶμεν) *oramus*: orat Paulus, cauſam operantium in verbo ſuam quaſi faciens. ſequitur aliud verbum, παρακαλοῦμεν *adhortamur.* v. 14.

¶ εἰδέναι) *noſſe*, rationem habere. Metonymia antecedentis.

¶ κοπιῶντας, *laborantes*) Interdum unus idemque poteſt *laborare*, προΐστασθαι *præeſſe*, νουθετεῖν *monere*; interdum diverſi, pro varietate chariſmatum. *Laborare* non tantum genus eſt, ſed diverſas functiones denotat, quæ ſub τῷ *præeſſe* & *monere* non comprehenſæ ſunt. ex. gr. Rom. XVI. 2 *Phœbe* erat προστάτις. e contrario v. 12 *Tryphæna* & *Tryphoſa laboraverant* quidem, ſed non fuerant προστάτιδες, non *præerant*. *Præeſſe* notat auctoritatem, νουθετεῖν, *monere* notat ſtudium & ſolertiam, quam unus præ altero exercet.

13 ἐν ἑαυτοῖς, *in vobis ipſis*) invicem.

14 τοὺς ἀτάκτους, *inordinatos*) Tales non aberant, quamlibet florente illa eccleſia. Et mox crevit ἀταξία, *inordinatio.* 2 Theſſ. III. 6. 11.

¶ ἀντέχεσθε) *obſervate.* שמר ἀντέχεσθαι, *rationem habere.* Prov. IV. 6.

¶ πρὸς

¶ *πρὸς πάντας, ad omnes*) Nemo eſt fidelium, cui non poſſit *longanimitas* præſtari: nemo, cui fidelis eam non præſtare debeat. Multi eam magis præſtant alienis, quam domeſticis; potentibus, quam tenuioribus: ſed præſtanda eſt erga *omnes*.

15 *ὁρᾶτε, videte*) Quisque cuſtodiat & ſe & alterum. Læſus, qui in fervore eſt, nimium videt: ergo proximi videre debent.

18 *ἐν παντὶ*) *in omni* re, etiamſi adverſa videatur.

¶ *τοῦτο, hoc*) ut gratias agatis.

¶ *θέλημα, voluntas*) ſemper bona, ſemper ſpectans ſalutem veſtram *in Chriſto Ieſu*.

19 *τὸ πνεῦμα*) *ſpiritum*, i. e. chariſmata. Metonymia.

¶ *μὴ σβέννυτε, nolite exſtinguere*) Spiritus, ubi eſt, ardet: ideo non exſtinguendus, nec in nobis, nec in aliis.

20 *προφητείας, prophetias*) præ ceteris chariſmatis exercendas. 1 Cor. XIV. 1, 39.

¶ *μὴ ἐξουθενεῖτε, nolite ſpernere*) Alia chariſmata erant ſpecioſiora.

21 *πάντα*) *omnia*, ſpiritualia, quæ ad vos ullo modo pertinere, nec veſtram facultatem excedere, ſine incuria & curioſitate exiſtimare poteſtis.

22 *ἀπὸ παντὸς εἴδους πονηροῦ, ab omni ſpecie mala*) *Species*, apparentia, *mali*, eſſet εἶδος ΤΟΥ πονηροῦ, cum articulo, quem habet ΤΟ *καλὸν bonum*, v. 21. Sed εἶδος πονηρὸν eſt *ſpecies mala*. εἶδος, *ſpecies*, Germ. *Gattung*. LXX, Ier. XV. 3. Sir. XXIII. 21 (16.) XXV. (2) 3. Ab omni ſpecie mala abſtinere debemus, ne decipiamur. Totum *genus* boni eſt ſimplex, ſpiritus, animæ, corporis: *ſpecies* mali, multæ. 2 Cor. VII. 1. Confer oppoſitum v. ſeq.

23 *αὐτὸς*) *Ipſe*. Non meo ſtudio, inquit Paulus, ſed divino præſidio muniti eritis.

¶ *ὁ θεὸς τῆς εἰρήνης, Deus pacis*) qui bona omnia donat, mala omnia removet. εἰρήνη & ὁλοτελὴς in Hebræo שלם ſunt conjugata.

¶ *ὁλοτελεῖς - ὁλόκληρον*) Optat, ut *univerſi* & *ſinguli* Deo penitus aſſerantur & aſſerti maneant: *univerſi*, omnes omnino Theſſalonicenſes, ut nemo excidat: *ſinguli*, unusquiſque eorum cum ſpiritu, anima & corpore. Ipſa expoſitio verſus hujus tempore fortaſſe miteſcet. Eſſet chiaſmus elegans & ὁλόκληρον ſi adverbiaſcens eſſet, nanciſceretur novam expoſitio lucem. Alio ſenſu, ὁλόκληρον ἡμῶν Genus eſſet & totum: tria ſequentia eſſent partes.

¶ *ὑμῶν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, veſter ſpiritus & anima & corpus*) *Vos* modo dixit univerſe: nunc eoſdem denominat a ſtatu ſpirituali, *veſter ſpiritus* (Gal. VI. 18.) optans, ut ſervetur ὁλόκληρον, *integer*: tum a ſtatu naturali, & *anima & corpus*, (nam his duabus partibus abſolvitur natura hominis totius, Matth X. 28.) optans, ut id ſervetur *inculpate*. *Corporis* mentio congruit cum ſuperiore tractatione. c. IV. 4 not. 16.

24 *ὁ καλῶν ὑμᾶς*) *qui vocavit vos*, ita ut ne nunc quidem mutet vocationem. Magnam hic verſiculus exultationem habet.

¶ *ποιήσει, faciet*) *ſervabit vos*: v. 23. ut vocatio finem ſuum aſſequatur. Phil. I. 6. 1 Petr. V. 10. Rom. VIII. 30.

25 *περὶ ἡμῶν, de nobis*) uti nos pro vobis. v. 23.

27 *ὁρκίζω ὑμᾶς, adjuro vos*) In V. T. publice lecti ſunt Moſes & prophetæ: in N. T. hæc epiſtola, prima omnium a Paulo

lo ſcripta, omnium inſtar lectioni publicæ commendatur, uti deinde Apocalypſis, c. I. 3. Graviſſima erat hæc ratio, quare Paulus Theſſalonicenſes ita adjuraret: periculumque fuerat, ne ob laudes ipſis datas celandam putarent epiſtolam.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Chriſtum. Divinus invocationis cultus huic exhibetur. Ps. LXIII. 12.

¶ πᾶσι, *omnibus*) Theſſalonicæ, vel etiam in tota Macedonia.

¶ ἀδελφοῖς, *fratribus*) Dativus, proprie. Legenda erat epiſtola, *omnibus* auſcultantibus, maxime iis, qui ipſi legere non poterant; mulieribus & liberis non excluſis. conf. Deut. XXXI. 12. Ios. VIII. 33 ſ. *Quod Paulus cum adjuratione jubet, id Roma ſub anathemate prohibet.*

IN EPISTOLAM II.

AD

THESSALONICENSES.

CAPVT I.

3 Ὀφείλομεν, *debemus*) urgente animi exultatione, de cauſis adeo conſpicuis. Sic quoque c. II. 13.

¶ ἄξιον, *dignum*) ob rei magnitudinem. conf. 1 Cor. XVI. 4.

¶ ἡ πίστις· ἡ ἀγάπη· *fides: amor*) De ſpe, v. 4 ſ. Nam hæc tria jungi ſolent.

4 ἡμᾶς αὐτοὺς, *nos ipſi*) *Ipſe* Paulus cum Silvano & Timotheo gloriabatur, tanquam teſtis, non modo audiebat ex teſtibus.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Conſtr. cum *gratias agere.* Hinc v. 3 fin. comma ponendum. conf. Col. I. 5 not. Paralleliſmus momentum habet.

¶ καὶ πίστεως, *& fide*) Fides hoc loco notat fidelem conſtantiam confeſſionis.

5 ἔνδειγμα) ſcil ὄν. Accuſativus abſolutus. conf. Act. XXVI. 3 not. τὸ ἀνέχεσθαι, *tolerare*, eſt *demonſtratio.*

¶ δικαίας, *juſti*) Quod hoc commate proponitur, tractatur verſu 6 ſ.

¶ εἰς τὸ καταξιωθῆναι, *ut digni fiatis*) Hoc cohæret cum *toleratis.*

¶ ὑπὲρ ἧς, *pro quo*) Τὸ *pati* facit *dignos* regno.

6 παρὰ θεῷ, *apud Deum*) tametſi homines boni & mali non tanti æſtimant horum injurias & illorum paſſiones.

¶ θλίβουσιν - θλίψιν, *prementibus - preſſuram*) Talio. Huc ref. v. 8. 9.

7 καὶ ὑμῖν, *& vobis*) Huc ref. v. 10 ſ.

¶ τοῖς θλιβομένοις, *preſſis*) Medium: *qui preſſuram toleratis.* coll. v. 4 fin.

¶ ἄνεσιν, *relaxationem*) Magna proprietate inter ſe opponuntur θλίψις, *preſſura*, & ἄνεσις, *relaxatio*: 2 Cor. VII. 5. VIII. 13. includit autem *relaxatio* etiam bonorum abundantiam, v. 10.

¶ μεθ' ἡμῶν) *nobiſcum*, i. e. cum ſanctis Iſraëlitis. v. 10 not. Conf. 1 Theſſ. II. 14.

¶ *μετ' ἀγγέλων δυνάμεως, cum angelis potentiæ*) Angeli inſerviunt Chriſto in exſerenda ejus potentia.

8 *ἐν πυρὶ φλογὸς*) Alii, *ἐν φλογὶ πυρός*. Eadem varietas, Act. VII. 30. *ἐν φλογὶ πυρὸς*, LXX Es. LXVI. 15.

¶ *τοῖς μὴ εἰδόσι θεὸν*) *qui in* ethnica *ignorantia de Deo verſantur*. 1 Theſſ. IV. 5. Ps. LXXIX. 6. Sic Iob XVIII. 21 לא ידע אל *τῶν μὴ εἰδότων τὸν κύριον*.

¶ *μὴ ὑπακούουσι, non obedientibus*) *Iudæis* maxime, quibus evangelium de *Chriſto* prædicatum fuerat.

9 *ἀπὸ, a*) Divina *animadverſio* pœnam eis infliget. מפני *a facie*. Dæmones non erunt tortores: nam ne in hac quidem vita homines mali puniuntur per dæmones, ſed potius per bonos angelos: & Pſ. LXXVIII. 49 *τὸ angelos malorum* poteſt etiam bonos denotare. conf. Ex. XII. 23. 2 Sam. XXIV. 16.

¶ *προσώπου, facie*) Hæc facies erit illis intolerabilis. Non videbunt, ſed perſentiſcent. *Facies* & *gloria* fere ſunt parallela.

¶ *ἰσχύος, roboris*) Ponite ferociam, o improbi!

10 *ἐν, in*) Sancti & credentes non modo ſpectabunt, ſed per illos ſe exſeret gloria Chriſti admiranda. v. ſeqq.

¶ *ἁγίοις, ſanctis*) Suaviter jungitur mentio *gloriæ* & *ſanctorum*, tum *admirationis* & *credentium*.

¶ *πᾶσι, omnibus*) Hoc non *ſanctis*, ſed *credentibus* additum, innuit, latius patere quodammodo vocabulum *credentium*, quam *ſanctorum*. vid. Act. XX. 32 not. Sic *omnis*, Phil. I 9 not. Sancti, ex circumciſione: fideles, ex gentibus, in quibus erant etiam Theſſalonicenſes. Confer duo oppoſita, v. 8 not.

¶ *ὅτι, quod*) Motivum admirationis erit, quod teſtimonium apoſtolorum, de Chriſto, fidem apud Theſſalonicenſes nactum exſtet *in die illo*, quo una veritas conſtat. conf. Phil. II. 16. 1 Theſſ. II. 19.

¶ *ἐπιστεύθη*) נאמן *πιστὸν* exſtitit, & ut tale a vobis, *ſuper* quos venerat, ſuſceptum eſt.

¶ *ἐφ ὑμᾶς*) *ad vos* uſque, in occidente.

¶ *ἐν τῇ*) Conſtrue cum *ἔλθῃ*, *venerit*.

11 *εἰς ὃ, in quod*) *Huc* orando nitimur.

¶ *ἀξιώσῃ*) *dignos efficiat*. Ante vocationem nulla dignitas in nobis: 2 Tim. I. 9: poſtea demum confertur nobis eo modo, qui mox deſcribitur.

¶ *ὁ θεὸς ἡμῶν*) *Deus noſter*, cui ſervimus.

¶ *εὐδοκίαν, beneplacitum*) ex parte Dei.

¶ *πίστεως, fidei*) ex parte veſtri.

12 *τὸ ὄνομα, nomen*) Nos nil Domino, Dominus nobis ſalutem revera confert. inde *nomen* illius glorificatur in nobis; *nos* autem ipſi in illo.

¶ *χάριν, gratiam*) Hac mente dixit *ἀγαθωσύνης, bonitatis*. v. 11.

CAP. II.

1 *Ἐρωτῶμεν, rogamus*) Epiſtolæ partes, quarum præcipua hîc incipit, ſunt quinque:

I. Inſcriptio. — *c. I. 1. 2*
II. Gratiarum actio pro Theſſalonicenſibus, v. 3 ſ. cum voto. — *v. 11 ſ.*
III. Doctrina, de homine peccati ante diem Chriſti venturo: — *cap. II. 1 ſ. 3 ſ.*
unde contra illam calamitatem ſanctos conſolatur; — *9 ſ. 13 ſ.*

ſub-

ſubjuncta cohortatione & voto. v. 15. 16 ſ.
IV. Hortatio ad preces, item cum voto: c. III. 1 ſ.
& ad fratres, qui inordinate ambulant, in ordinem redigendos, hic quoque ſubjuncto voto. v. 6 ſ. 16
V. Concluſio. v. 17. 18.

¶ ὑπὲρ) *de.* Particula facit ad declarandam rem, de qua agitur, non ad obteſtationem: quanquam res, de qua agitur, Theſſalonicenſes per ſe commovere debebat. conf. ὑπὲρ, 2 Cor. V. 20.

¶ ἐπισυναγωγῆς, *congregatione*) quæ fiet *adventus* Ieſu tempore. cavendum, ne quis excidat. Fideles jam ſunt aggregati ad Dominum: ſed illa demum congregatio erit abſoluta. Hæc vis decompoſiti. conf. Hebr. X. 25 not.

2 σαλευθῆναι, *moveamini*) mente.

¶ θροεῖσθαι, *turbemini*) affectu. Id facile accidit cupidioribus ſciendi futura.

¶ πνεύματος) πνεῦμα, *ſpiritus* prophetans.

¶ λόγου· ἐπιστολῆς· *ſermonem: epiſtolam*) v. 15.

¶ ὡς δι᾽ ἡμῶν) *ut per nos.* ratio ſub qua moveri poterant Theſſalonicenſes. Poterat quidem epiſtola vere Paulina ſiniſtre exponi: poterat vero etiam aliena ſupponi. c. III. 17.

¶ ὡς ὅτι ἐνέστηκεν, *ut ſi inſtet*) Magna hoc verbo propinquitas ſignificatur. nam ἐνεστὼς eſt *præſens.* Ideo talis propinquitas diei Chriſti negatur. Antiquiſſimæ epiſtolarum apoſtolicarum ſunt epiſtolæ ad Theſſalonicenſes. Hinc patet, apoſtolos, de propinquitate diei Chriſti loquentes, non erraſſe, ſed ſcienter eſſe locutos.

¶ τοῦ χριστοῦ, *Chriſti*) cui opponitur, ſenſu vocabuli in eccleſia pridem uſitato, *antichriſtus.*

3 κατὰ μηδένα τρόπον, *nullo modo*) Tres modos innuit v. 2.

¶ ὅτι, *quod*) Subaudi, ex antecedentibus, particulam negantem, cum verbo ſubſtantivo: *non fit, niſi* &c. Habet autem ellipſis hæc εὐλάβειαν. Εὐλαβὴς eſt, qui rem propoſitam capit bene, non importune & temeraria audacia, *ſachte, ſcheu,* &c. Εὐλάβεια eſt, quod Paulus non expreſſe dicit: *Non venit dies Chriſti, niſi* &c. Leniter loquitur: abſtinet verbis, quæ non libenter audiret amator adventus Chriſti.

¶ ἐὰν μὴ, *niſi*) Quæ v. 3-8 leguntur, uberiorem conſiderationem poſtulant. Ac primum quidem hanc periocham per ſe intuebimur: deinde Apocalypſin conferemus. *Prior intuitus has fere poſitiones complectitur:*

I. *Scopus Pauli eſt, monere Theſſalonicenſes, ne diem Chriſti propinquiorem putent, quam revera ſit.*

Magnum ſcandalum affert exſpectatio rerum futurarum, quæ divino putatur teſtimonio niti, & tamen in exitu falſa deprehenditur. Maximum ſcandalum afferre poterat talis exſpectatio diei Chriſti. Quare Paulus ſolicite occurrit. Parati erant Theſſalonicenſes ad Dominum cum gaudio excipiendum, c. I. 11. 1 Theſſ. I. 10: & ejuſmodi quidem cupiditas ſpem præſupponit & fidem, ſed tamen ipſa poteſt eſſe inordinata. In ordinem ergo redigitur.

II. *Speciatim docet Paulus, venturum prius eſſe ingens quoddam malum.*

Paulus non omnia, quæ inter ætatem illam & inter diem Chriſti interceſſura eſſent, enumerat: ſed unum quoddam maxime inſigne indicat, cujus declaratio erat jam tum tempeſtiva & Theſſalonicenſibus ſalutaris. Deſcribit ergo *apoſtaſiam*, *hominem peccati &c.*

III. *Non modo malum, ſed etiam Retinaculum ejus indicat apoſtolus.*

Memoratur ὁ κατέχων *retinens*, qui retinet hominem peccati. Id retinaculum ipſo malo prius eſt quodammodo, adeoque indicium ejus magnopere ad inſtitutum apoſtoli pertinet, ut tempus revelandi adverſarii, cum juſta tamen latitudine, definiatur.

IV. *Malum a temporibus Pauli ſe porrigit usque ad apparitionem adventus I. C.*

Non ſolum latiſſime patet malum illud, v. 4. 10. 12, ſed etiam valde diuturnum eſt, & quamvis per varios gradus exſurgat, tamen eſt continuum quoque, a primis ſuis ſtaminibus ad finem usque. *Iam*, inquit apoſtolus, *operatur myſterium iniquitatis.* Iam apoſtolorum tempore, magis vero poſt obitum eorum, maxime poſt obitum apoſtolicorum virorum, operabatur. Non optime conſulunt, qui ideam ac regulam eccleſiæ in antiquitate potius ſeculorum primorum aliquot, majorem tantummodo poſteritatis declinationem redarguentium, quam in ipſa veritate ſitam cenſent.

V. *Retinaculum quoque tempore Pauli erat, idemque tum demum in medio eſſe deſinit, quum in nervum erumpit malum.*

Qui retinet jam, inquit Paulus, *donec e medio fiat.* Patet hinc, Retinaculum non eſſe præconium evangelii, aut univerſum, aut apoſtolicum. manſit retinaculum etiam poſt apoſtolos, qui multo ante conſummarunt curſum, quam retinaculum deſineret eſſe retinaculum: totum vero præconium evangelicum nunquam e medio tollitur.

VI. *Malum deſcribitur primum in abſtracto, deinde in concreto.*

Myſterium iniquitatis dicitur *jam operans:* ex intervallo autem, revelabitur ille ipſe *iniquus.* Tali ordine res evenit. Non diſſimile eſt, quod prius appellatur *apoſtaſia*, deinde *homo peccati.* In præconio de Chriſto dicebatur primum, in abſtracto, *appropinquavit regnum cælorum*; deinde ipſe Chriſtus cum gloria ſua eſt apertius oſtenſus. Sic ex oppoſito ſe habet teſtimonium de malo. Vitioſus humor in unum tandem apoſtema contrahitur & erumpit.

VII. *Magnum malum eſt apoſtaſia & myſterium iniquitatis.*

Diverſas partes habet deſcriptio mali in abſtracto & in concreto, eæque ſe mutuo explicant. *Apoſtaſia* eſt *defectio* a fide, dilucideque deſcribitur 1 Tim. IV. 1. Nullo definito loco terminatur hæc apoſtaſia: quam late patuit fides, tam late fere patet apoſtaſia; maxime tamen apud *Iudæos* invaluit. Etiam eorum eſt apoſtaſia, quibus oblata fuerat fides, quamvis eam non ſuſceperint: qui eam ſuſceperant, eorum nonnulli *reſilierunt*, conf. Hebr. III. 12. Populus eſt inſtar unius hominis, ſive divina gratia, ſe offerens, ſpectetur, ſive recuſatio humana quæcunque. *Apoſtaſia* populi erat, recuſantis intrare in terram promiſſam. LXX Num. XIV. 31. *Theſſalonicæ* inprimis Iudæorum acerbitas vehementiſſima erat: Act. XVII. 5. 11. 13. Romæque

Iudaiſmus

Iudaiſmus Chriſtianiſmo multum detrimenti attulit. *Iniquitas* item, cujus myſterium jam tum operabatur, non eſt iniquitas quælibet, quamvis multiplex, Matth. XXIV. 12, ſed ea, ex qua ipſe *Iniquus* denominatur verſu 8. coll. v. 3. 4. Hujus iniquitatis jam tum operabatur *myſterium*, (conf. Deut. XXXI. 21. 27.) & ita erat occultum, ut ipſis hominibus fere inſcientibus obreperet, & per multas ætates creſceret. Operatur vero etiamnum, donec ipſum Iniquum producet operatio Satanæ. v. 9. Iudaiſmus, Chriſtianiſmum inficiens, eſt fomes: myſterium iniquitatis eſt ſcintilla.

VIII. *Maximum malum eſt Iniquus ipſe.*

Eſt *homo peccati*, *filius perditionis*, *oppoſitus & elatus ſuper omnem dictum deum aut cultum*, *ita ut ipſe in templo Dei quaſi deus conſideat*, *declaretque*, *ſeſe eſſe deum.* Eſt *Iniquus* ipſe, *cujus adventus eſt ſecundum efficaciam Satanæ &c.* Hæc momenta poſtea expendemus ſingulatim.

IX. Retinaculum, maſculino *genere & neutro genere promiſcue dicitur*: *niſi* neutrum ideo in Textu *præcedit*, *ut poſtea ὁ κατέχων*, Retinens *opponatur adverſario ſingulari.*

QVI retinet IAM, inquit, *in medio eſſe deſinet*: & paulo ante, *Id QVOD retinet*, *nunc ſcitis*, *ut reveletur ille SVO TEMPORE.*

X. *Non apoſtaſiam & myſterium iniquitatis cohibet retinaculum illud*, *quantum quantum eſt*, *ſed ipſum hominem peccati*, *ipſum nefarium.*

Myſterium iniquitatis, & *is qui retinet*, in unum idemque tempus cadunt. Et quum *is qui retinet*, & *id quod retinet*, in medio eſſe deſiit, *tum* revelatur iniquus.

XI. *Ex apoſtaſia tandem naſcitur, homo peccati: hunc autem ipſum retinet potentia politica Romana.*

Ex mutua collatione mali & retinaculi, & qualitatum utriusque, perſpicitur, quid utrumque ſit. *Iniquus* ille præter ſigna mendacii habet etiam *majeſtatem* quandam, fuco ſpirituali adornatam, *quaſi deus* eſſet. Eam civilis cohibet poteſtas, quæ tempore Pauli Romana utique erat, Hieroſolymam, Romam, Corinthum, unde ille ſcribebat, Theſſalonicam, quo ſcribebat, complexa, &c.

XII. *Tempus epiſtolæ hujus non parum adjuvat interpretationem.*

Scripta eſt tempore Claudii: coll. Act. XVIII. 2. 5. cum 1 Theſſ. III. 1. 6. quo ipſo penitus refutatur Grotius, prophetiam Pauli conans de Caligula interpretari. Ipſum præciſe *Claudium* veteres putarunt eſſe retinaculum. hinc enim, ut apparet, factum eſt, ut ſucceſſorem Claudii *Neronem* exiſtimarent eſſe hominem peccati: cumque improbitas Neronis quamlibet veſana eam tamen non impleſſet menſuram, *Domitianum* & alios ejusmodi imperatores quaſi pro complemento mali habuere. Non exhauſerunt illi quidem prophetiam: ſed tamen aliquid ex vero aſſecuti ſunt, *Romanum* hîc nempe quiddam quoquo modo ſpectari.

Propius accedamus. Retinaculum eſt aliquid, quod Theſſalonicenſes, quum Paulus non multo ante apud eos fuiſſet, non norant; & nunc, quum idem hæc ſcriberet, norant, reſpondentibus eventuum initiis, magis quam paulo ante putaſſent multi. Id patet ex antithero verſus quinti & ſexti. Scripta eſt epiſtola circa annum VIII Claudii, Æ. Dion. 48, ut in *Ordine temporum*, p. 278 oſtendimus.

Eo tempore Claudius Iudæos, ſive credentes, ſive non credentes, & hos quidem aſſidue tumultuantes, Roma expulerat: & in ipſa Iudæa Cumanus graviter eos premebat. Ergo in provinciis præſides & procuratores, in Italia ac Romæ ipſe imperator malum retinebat. Inſigne ſpecimen eſt, quod Iudæi non niſi poſt obitum Feſti & ante adventum Albini Iacobum interemerunt. Quicquid ea fecerunt occaſione, libenter alias feciſſent contra Chriſtum, ſed per Romanos non potuerunt. Sic Corinthi eos retinebat Gallio, Hieroſolymis Claudius Lyſias. Act. XVIII. 14. XXI. 32. Tempore Pauli certo retinebat Malum potentia Romana, non immediate. ergo mediate. Medium autem, rigor in Iudæos, qui longius eſſent progreſſi, ſi per Romanos potuiſſent. Faciliorem interpretationem libenter audiam.

XIII. *Quum retinaculum in medio eſſe deſiit, revelatur Iniquus ille.*

Convenit hæc poſitio cum quinta, & tamen ab ea differt quoque. Illa diuturnitatem retinaculi notat: hæc, tempus Nefarii revelandi. *Nefarii adventus eſt ſecundum efficaciam Satanæ in omni vi & ſignis & prodigiis mendacii &c.* Hic adventus nondum eſt factus, quanquam præludia non deſunt pridem: ergo retinaculum adhuc eſt. Atque ipſo hoc firmiſſimo argumento conſtat, retinaculum eſſe potentiam politicam Romanam. Nullum enim aliud tam potens, tamque diutinum uſquam reperietur retinaculum. Non tamen Satanæ efficaciam cohibuit hoc retinaculum, ſed Nefarii dominatum: & amoto retinaculo, Nefario opem fert Satanas.

Nunc Apocalypſin adſciſcemus.

XIV. *Nefarius ille eſt beſtia ex abyſſo aſcendens.*

Tam diutinum, tam continuum eſt malum a Paulo deſcriptum, § IV, ut non poſſit non in apocalypticæ aliquando beſtiæ tempora incurrere: tantaque ſimilitudo nefarii eſt ac beſtiæ, tam late diffuſa, tam elata poteſtas, ut non niſi unum poſſit eſſe ſubjectum. Nefarius non demum poſt interitum beſtiæ interibit: nam prœlio illo, quod Ap. XIX deſcribitur, ita conficiuntur hoſtes, ut calamitas per Paulum deſcripta non poſſit ulterius extendi. Idem Nefarius non peribit prius: nam manet uſque ad apparitionem adventûs Domini.

XV. *Itaque totum malum a Paulo deſcriptum cum re Romana proprie intimeque conjunctum eſt.*

Quid neceſſitudinis apoſtaſia & ipſe homo peccati cum urbe Roma haberet; Theſſalonicenſes non potuere cognoſcere, niſi Paulus eos coram docuit. Nos Apocalypſis & eventus docet, ac poſteritatem docebit uberius. Nos igitur pro captu temporis noſtri collationem inſtituemus.

XVI. *Nefarius ille, adhuc eſt venturus.*

Vna eademque beſtia eſt, quæ primum ex mari, deinde ex abyſſo aſcendit. Ea beſtia cum muliere, quæ eſt Babylon, Roma, plurimum habet negotii. Aliquando mulierem portat: poſtremo, ſuffragantibus decem cornibus, eam delet. Beſtia ex mari, eſt papatus Hildebrandinus: ſed beſtia ex abyſſo, præter ſucceſſionem in papatu (quæ traditionem antiquam de antichriſto ex *Iudæis* oriundo non tollit, ſed ſuo loco relinquit) novam

vam habebit ac plane ſingularem malitiam, cujus nomine dicitur *homo peccati* &c. *Hæc omnia demonſtrantur in Germanica & Latina interpretatione Apocalypſeos.* Antichriſtus ſive homo peccati, ſeculo XIX venturus, non potuit retardari per potentiam Romanam ſeculi I & ſeq. de quibus conf. Ap. VIII ſ. . Ergo Imperator Romanus erit in X regibus, Isque, ubi cum novem ceteris poteſtatem ſuam dabit beſtiæ, e medio fiet, & homini peccati locum dabit. Potentia romana eſt retinaculum uſque ad exortum Nefarii, qui poſt exortum ſuum vaſtat meretricem, ope decem cornuum.

XVII. *Roma tamen alveus eſt, in quo apoſtaſia & myſterium iniquitatis per multa ſecula fluxum habet.*

Non diu Claudius excluſos Roma Iudæos & cum iis Chriſtianos habuit: brevi poſt redierunt, & cum bono etiam malum creſcendi copiam eſt nactum. Duæ partes mali ſunt: apoſtaſia, & myſterium iniquitatis. *Apoſtaſia a fide*, & *διχοστασίαι* ſive *diſſenſiones* a *doctrina* apoſtolica recedentes, valde conjunctæ ſunt: atque hæ jam tum *Romæ* fiebant a quibuſdam, auctore Satana. Rom. XVI 17. coll. v. 20. Et apoſtaſia a fide, *doctrinas* invehens de cultu *divorum intermediorum*, de *nuptiis*, ſpiritualis perfectionis obtentu, & *cibis*, quibuſdam utique tantummodo, vitandis, 1 Tim. IV. 1. 3, in Romam, quamvis ab aliis hæreſibus diu intactam, proprie convenit. *Iniquitas* in *peccato pernicioſiſſimo Elationis* potiſſimum eſt ſita. v. 3. 4. *Initium ſuperbiæ hominis, apoſtatare a Deo: quoniam ab eo, qui fecit illum, receſſit cor ejus. Quoniam initium omnis peccati eſt ſuperbia.* Sir. X. 14. 15. Semina ac ſtamina prima latebant in elatione auctoritatis humanæ, in *Petriſmo*, 1 Cor. I. 12 not. Inde paulatim enatus eſt primatus epiſcopi Romani, ac totatus papalis.

XVIII. *Et Papa ſtricturas ſubinde habet ipſius hominis peccati &c.*

Papa eſt quodammodo *homo peccati*, dum legis divinæ & præceptorum divinorum tranſgreſſionem vehementer auget, obſervationemque eorum magnopere impedit, ſua vero placita ſummo rigore tuetur: *filius perditionis*, dum innumeras animas in perniciem demerſit, & ingentes copias hominum ipſi vel devotorum vel ulla ex parte renitentium morti tradidit: *oppoſitus* majeſtati Cæſaris, domini quondam ſui, & *elatus ſupra omnem dictum deum aut cultum*, ſummam poteſtatem, ſummum cultum ſibi vindicans, angelis imperans, imperatorem ſibi ſubjiciens. Neque ſemel eo erupit paroxyſmus pontificii faſtus, ut ſe *deum* aut *vicedeum* appellaret aut appellari pateretur: tantundemque valet ſolennis titulus *Sanctiſſimi Domini* (nam *deitas* & *ſanctitas* ſtilo Scripturæ ſunt ſynonyma) & *Beatiſſimi Patris*. coll Matth. XIX. 17. Interdum papa, quaſi ferculum *divinum*, cum *ſella* imponitur *altari* per bajulos principes. Manet primis Romæ epiſcopis indelibata ſua laus: ſed tamen in progreſſu temporum, per gradus ſpirituales & civiles, ordine textus, lineamenta conſpiciuntur ejus formæ, quæ ſuo tempore in Nefario illo quam manifeſtiſſime ſe exſeret.

XIX. *Primum is qui retinet, deinde id quod retinet, in medio eſſe deſinit.*

Diximus hoc jam § IX, ſed hoc loco ſtrictius repetendum venit. *Is qui retinet*, eſt, qui Romam ſub ditione habet: id eſt, Imperatores, ethnici, chriſtiani, Romæ, Conſtantinopoli: Reges, Gothici, Lon-

Longobardici: rurſum Imperatores, Carolingi, Germani, a quibus plaga gladii. Ap. XIII. Hic eſt Retinens, longe in media beſtiæ ex mari exortæ tempora. Ita retinuerunt principes illi papatum, ut tamen etiam juvarent: ita juverunt, ut tamen etiam retinerent. Extremo tempore *id quod retinet* eſt potentia Romæ ipſius, quando beſtia mulierem portat, & ipſa non eſt. Id quum amotum erit, revelabitur Nefarius ipſe.

XX. *Revelatur Nefarius, quum aperta improbitate agere incipit.*

Myſterio opponitur *revelatio*, & hæc ter memoratur, v. 3. 6. 8. Itaque revelatio non ea dicitur, qua Nefarius per teſtimonium veritatis convincitur; ſed ea, qua ipſe, Retinente amoto, aperta improbitate agit, quanquam improbitatem pauci perſpiciunt.

XXI. *Apparitio adventus I. C. qua Nefarius conficietur, præcedet ipſum adventum noviſſimumque diem.*

Hæc apparitio, cum interitu beſtiæ, ſive Nefarii, deſcribitur Apoc. XIX. 11 ſeqq. ubi hi *duo*, beſtia & pſeudopropheta, vivi jaciuntur in ſtagnum ignis ardens in ſulphure, reges autem terræ & exercitus eorum occiduntur v. 20. 21. Sequitur demum captivitas Satanæ & regnum ſanctorum. Etenim inter cladem beſtiæ & inter diem noviſſimum liquido Apocalypſis millenos interjicit annos. *Ii vero anni quomodo cum Paulo conciliabuntur?* Reſp. Paulus Danielem, ut poſtea videbimus, reſpiciens, ea ſimul innuit, quæ apud eundem, inter cornu parvi exitium & inter finem rerum, eventura denotantur. c. VII. 9. 14. 22. 26. 27. Multæ res interitu beſtiæ longe priores, atque ipſe Ieſu Chriſti patientis ingreſſus in gloriam, cum adventu ejus in nubibus connectitur: Matth. XXVI. 64. Ioh. XXI. 22 nott. Ergo idem adventus potuit etiam connecti cum deſtructione adverſarii, quæ inter utrumque Chriſti adventum permagna res eſt. Atque ut cum vaſtatione Hieroſolymorum connecti potuit finis mundi; quia revelatio eventuum intermediorum nondum erat matura: ſic cum interitu adverſarii connectere potuit Paulus adventum Chriſti; quia in Apocalypſin reſervati erant anni milleni, quæ omnino hæc puncta multo clarius exponit, ita ut ex Apocalypſi ipſa dein Danielis prophetia lucem nanciſcatur. Quanquam ſcite Paulus *apparitionem adventus* dicit, non *adventum* ipſum. Nondum erat tempus ſpecialioris indicii: & tamen ea Paulo verba Spiritus veritatis dictavit, quæ cum rebus ipſis, ſpecialius poſthac revelandis, exacte convenirent. Gradatim prophetia procedit. Apocalypſis explicatius loquitur, quam Paulus: & Paulus hoc loco explicatius loquitur, quam ipſe Dominus ante glorificationem. Matth. XXIV. 29: ubi vide notas. *Antiquiora autem & involutiora dicta ex noviſſimis quibusque & diſtinctiſſimis interpretari, non illis ad hæc enervanda & eludenda abuti debemus.* Quin etiam re ipſa interitus adverſarii cum adventu Chriſti cohæret. etenim duo ſunt maxime illuſtria in gloria Chriſti, videlicet, quod eſt Filius Dei, & quod eſt Veniens ad judicandum. De horum utroque ſimilem loquendi morem habet Scriptura diligenter nobis obſervandum. Generationem Filii tanquam *præſentem* allegat, quotiescunque aliquid Vnigenito Patris valde dignum occurrit. Act. XIII. 33 not. Et ſic adventum quoque glorioſum ſub judiciis Iudice viventium & mor-

mortuorum valde dignis *repræſentat.* conf. Rom. II. 16 not. Beſtia & pſeudopropheta primi omnium in ſtagnum ignis jaciuntur in *apparitione adventus* Domini Ieſu: in ipſo ejus *adventu* omnes, qui non inveniuntur in libro vitæ ſcripti, jaciuntur in ſtagnum ignis. Prius judicium eſt præludium & ſpecimen plane ſingulare judicii alterius: imo unum eſt idemque revera judicium, tempore tantummodo diſcretum, & ex toto ſub ſeptimi jam angeli cadens tubam.

Præcipua rei *momenta, ut arbitror, expedita ſunt: nunc reſiduas* locutiones *illuſtrabimus.*

¶ ἡ ἀποςασία, *defectio*) Frequens in hac perio..ia eſt articulus græcus, ἡ ἀποςασια-ὁ ἄνομος· isque vel ad Pauli refertur antegreſſum ſermonem, vel ad prophetias V. T.

¶ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας, *homo ille peccati*) *juſtitiæ* veræ infenſiſſimus. Hunc ita deſcribit Paulus, ut ex oppoſito ad Ieſum Chriſtum, maximeque ad locum Zach. IX. 9. 10, alludat. nam Rex Sionis eſt 1 *Iuſtus*: 2 *Salutis* plenus: 3 *manſuetus* & *vectus aſino*: in ſumma, *auctor pacis.* At hoſtis eſt 1 homo *peccati*: 2 filius *perditionis*: 3 *oppoſitus* & *elatus*: in ſumma, *nefarius.* Vbi enim jus & *fas* viget, viget *pax.* Totum beneficium Chriſti *pace* indicatur. *Nefarius* vero omnem miſeriam & calamitatem affert. Lex eſt *ſancta* & *juſta* & *bona.* ἄνομος contra eſt profanus & injuſtus & malus. Porro quæ alias de Ieſu Chriſto prædicat inprimis Paulus, de hoſte idem, contrariam in partem, enunciat, *revelationem* ei adſcribens, & *myſterium*, *adventum*, *ſigna* &c.

¶ ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, *filius ille perditionis*) qui & quam plurimos in perditionem dabit præcipites, & ipſe in profundisſimam perditionem abibit. Ap. XVII. 8. 11.

4 ὁ ἀντικείμενος κτλ. *oppoſitus &c.*) Præcedentia duo nomina ex contrario reſpondent nomini *Ieſu*: quæ ſequuntur, ex contrario reſpondent majeſtati *Chriſti.* Sic Dan. XI. 36 ſeq. καὶ ὑψωθήσεται καὶ μεγαλυνθήσεται ὁ βασιλεὺς ἐπὶ πάντα θεὸν καὶ ἐπὶ τὸν θεὸν τῶν θεῶν, καὶ λαλήσει ὑπέρογκα. Hoc igitur dicit Paulus: Non venit dies Chriſti, niſi impletum ſit (in homine peccati,) quod Daniel de *Antiocho* ita prædixit, ut magis etiam conveniat in hominem peccati, Antiocho reſpondentem, & illo deteriorem. conf. ad Apoc. XIII. 1, Theſ. VII. §. *Non momentanea* &c. in fine. Sub uno ſtant articulo hæc duo vocabula, *oppoſitus & elatus*: nam ideo ſe *opponit*, ut ſe efferat. Effert ſe corde, lingua, ſtilo, factis, per ſe, per ſuos.

¶ ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεὸν ἢ σέβασμα, *ſuper omnem dictum deum aut cultum*) *dii dici* ſolent angeli, & homines imperio pollentes. 1 Cor VIII. 5. Super *omnem* talem *deum* ſe extollet Nefarius. σέβασμα eſt, *quod colitur*: & ſingulari titulo ὁ σεβαςὸς, *Auguſtus*, dicitur Imperator Romanus. Act. XXV. 21. Itaque σέβασμα in terris præcipuum eſt Cæſaris majeſtas & poteſtas, Romæ maxime conſpicua. Adeo autem ſe effert Nefarius, ut non modo majorem poteſtatem & cultum ſibi arroget, quam ullus deus dictus aut cultus habet, ſed etiam, ut omnis deus dictus aut cultus ei ſubeſſe cogatur, in terra, aut fingatur, quod ad cœlites attinet. Clemens VI in Bulla de jubilæo mandavit angelis paradiſi, ut animas morientium in itinere, a purgatorio penitus abſolutas, in paradiſi gloriam introducerent.

¶ ὥςε κτλ. *ita ut &c.*) Complexus poteſtatis ſpiritualis & civilis, utrinque ſummæ.

¶ εἰς τὸν ναὸν τȣ͂ θεȣ͂, *in templum Dei*) in illud Dei templum, quod memoratur Ap XI. 1. Nam ibidem verſu 7 de hoc adverſario agitur.

¶ καθίσαι, *ſedeat*) pro imperio.

¶ ἀποδεικνύντα ἑαυτὸν, *declarans ſe ipſum*) ἀποδείκνυμι, *deſigno, declaro.* Herodianus non ſemel, ἀποδεῖξαι καίσαρα, *Cæſarem appellare.*

¶ ὅτι ἐςι θεὸς, *eſſe ſe Deum*) Magna exprimitur Nefarii de ſe ipſo aſſeveratio. Non dicet, ſe eſſe ipſum Deum creatorem cœli & terræ, ſed tamen, ſe eſſe deum quovis alio deo dicto majorem.

5 ȣ̓ μνημονεύετε; *non recordamini?*) Innuit apoſtolus, ſe ſibi non contradicere, neque ſermoni priſtino declaratione qualicunque nova, ut ſolent opinatores poſt offenſionem, ſubvenire: non ita propinquum ſe dixiſſe diem Domini, ut non aliæ res magnæ interim eſſent eventuræ.

¶ ἔτι, *adhuc*) Antitheton, νῦν, *nunc*, v. 6.

¶ πρὸς ὑμᾶς, *apud vos*) Theſſalonicæ hodie magnopere viget Iudaiſmus, & ſuo tempore poterit obſervari, num Nefarius in ea inprimis urbe magnas ſit partes habiturus. Ante mortem & reſurrectionem duorum teſtium etiam ex *tribubus* (Iſraëlis) nonnulli a beſtia ſtabunt, Ap. XI. 9, & poſt aſcenſionem eorum in cœlum & terræ motum, reſipiſcent. Per me fieri poteſt, ut Iudæus occultus fiat Papa. conf. Theſ. XVI ad v. 3. Nil affirmo.

¶ ἔλεγον ὑμῖν, *dixiſſe vobis*) Sic v. 15, *docti eſtis.*

6 τὸ κατέχον, *id quod retinet*) Sunt, qui interpretentur de *obtinente* imperium: ſed non ſic dicitur abſolute ὁ κατέχων, nedum τὸ κατέχον. κατέχειν eſt *detinere, morari.* LXX Gen. XXIV. 56, μὴ κατέχετέ με. A κατέχον pendet mox εἰς τὸ--. Niſi τὸ κατέχον eſſet, citius revelaretur *Nefarius.*

¶ οἴδατε, *noſtis*) Norant ex præſenti hujus epiſtolæ indicio, rerum intuitu addito. Tute loquitur: neque opus erat, apertius dici.

¶ ἐν τῷ αὐτȣ͂ καιρῷ, *ſuo tempore.*) non prius.

7 γὰρ, *enim*) Ratio, cur modo *revelationem futuram* dixerit. Subjungitur enim, μυςήριον, *arcanum*, jam præſens.

¶ ἐνεργεῖται, *operatur*) Medium verbum, (uti Rom. VII. 5.) cum proſopopœia, occultiſſimam hoſtis actionem innuente.

¶ μόνον, *ſolummodo*) Indicat hoc non brevitatem retinentis nec celeritatem pleni eventus, ſed *unitatem* retinentis. ἕως, *usque dum*, mox denotat moram. Subjectum eſt, *qui retinet jam*: prædicatum ellipticum, *is retinet*, ſive, *in medio eſt*, *donec e medio fiat*, ſive, in medio eſſe deſinat, ita ut nullo loco officiat nefario illi. Potentia *Retinentis* tanquam totum poteſtativum in multas partes deinceps diviſa fuit. & eſt tamen unus Retinens.

8 τότε, *tum*) confeſtim.

¶ ὁ ἄνομος) Hæc ultima eſt & graviſſima appellatio, præcedentium vim complexa: *iniquus ille, nefarius, exlex*, & (preſſiore Plauti Noniique vocabulo,) *illex.* רשע LXX ἀσεβὴς, *impius.* Ies. XI. 4, καὶ πατάξει γῆν τῷ λόγῳ τȣ͂ ςόματος αὐτȣ͂, καὶ ἐν πνεύματι διὰ χειλέων ἀνελεῖ ἀσεβῆ.

¶ ἀν

¶ ὃν, *quem*) ſat diu graſſatum.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) *Dominus dominorum*. Ap. XIX. 16.

¶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ, *Spiritu oris ſui*) Ex hoc ore egreditur etiam *rhomphæa*. ibid. v. 15. 21.

¶ τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ, *apparitione adventus ſui*) Alibi *apparitio*, alibi *adventus* dicitur, v. 1, eodem ſenſu: hîc autem *apparitio adventûs* ipſo *adventu* prior eſt, vel certe prima ipſius adventûs emicatio, uti ἐπιφάνεια τῆς ἡμέρας.

9 οὗ, *cujus*) Nefarii. Subjungit nunc Paulus deſcriptionem calamitatis uberiorem, hoc conſilio, ut ex oppoſito conſoletur Theſſalonicenſes. v. 13.

¶ τοῦ σατανᾶ, *Satanæ*) Vt ad Deum ſe habet Chriſtus, ſic e contrario ad Satanam ſe habet antichriſtus, medius inter Satanam & perditos homines.

¶ καὶ σημείοις, *& ſignis*) Hæc ſigna patrabuntur per pſeudoprophetam, beſtiæ inſervientem, & quidem etiam ante adſcenſum beſtiæ ex abyſſo. Ap. XIII. 13.

10 τῆς ἀληθείας, *veritatis*) quæ eſt in Chriſto Ieſu.

¶ οὐκ ἐδέξαντο, *non receperunt*) Hoc vel maxime fecerunt Iudæi, Ioh. V. 43. Iudæisque inprimis damnoſus erit Nefarius ille. Huc pertinent, quæ paulo ante in poſitionibus hinc inde de *Iudæis* adſperſimus.

11 πλάνης, *erroris*) qui eſt in antichriſto.

12 πάντες, *omnes*) Late ergo & diu & vehementer graſſatur error ille.

13 ἡμεῖς δὲ, *nos vero*) Solatium poſt prædictionem rerum triſtium. Sic 2 Tim. II. 19. Dices, Quid opus fuit jam tum ſolatio ad Theſſalonicenſes? Reſp. Iam tum agebatur myſterium iniquitatis: & ex longe futuris æque derivatur doctrina, atque ex dudum præteritis. 1 Cor. X. 1 ſs.

¶ ὀφείλομεν, *debemus*) c. I. 3.

¶ ὑπὸ κυρίου, *a Domino*) Chriſto.

¶ εἵλετο-ἀπ' ἀρχῆς) Non ait, ἐξελέξατο, ſed, uno hoc loco, hac de re, εἵλετο. Id effectum eſt per vocationis evangelicæ ſucceſſum; & tamen additur, *a principio*, i. e. ab æterno, coll. 1 Ioh. I. 1, quia decreto æterno muniti aſſertique ſunt credentes; Eph. I. 4: contra atque ii, qui hominem peccati colunt. Ap. XIII. 8. Conf. Deut. VII. 7. X. 15. προείλετο κύριος ὑμᾶς καὶ ἐξελέξατο κτλ. Ibid. c. XXVI. 18, האמירך εἵλετό σε σήμερον γενέσθαί σε αὐτῷ λαὸν περιούσιον. Decretum revera eſt ab æterno, quam vere nativitas filii Dei ab æterno eſt: aliud tamen eſt *decretum*, aliud eſt *nativitas*.

¶ ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος, *in ſanctificatione Spiritus*) Spiritus ſanctus ſanctificat nos, & ſanctificatio eſt criterium electionis. 1 Petr. I. 2.

14 εἰς ὃ, *in quod*) Declaratur τὸ *in ſalutem*.

¶ εἰς περιποίησιν, *in liberationem*) Reaſſumitur *in*. ſubaudi *videlicet*. Non eſt περιποίησις ſive *liberatio* mera ex naufragio mundi, ſed conjuncta cum *glorificatione*. 2 Tim. II. 10. Congruit περιούσιον. Deut. l. c.

¶ τοῦ) Conſtr. cum περιποίησιν.

15 ἄρα οὖν, *itaque*) Concluſio.

¶ κρατεῖτε, *tenete*) nil addentes, nil detrahentes.

¶ τὰς παραδόσεις, *traditiones*) Vtinam ii, qui *Traditiones* maxime urgent, etiam

iam ex hoc loco, *tradita* hoc capite a Paulo, tenuiſſent ac tenerent. *Traditio* eſt ingens beneficium. Tradit Deus per nuncios evangelii: accipiunt fideles. c. III. 6. Paulus multos annos docuit, antequam ſcribere inciperet. Traditur vel ore vel ſcripto.

¶ δι' ἐπιϛολῆς, *per epiſtolam*) Scripſerat de hac re 1 Theſſ. IV & V.

16 ὁ κύριος, *Dominus*) Huc ref. *in gratia.*

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Huc ref. *qui dilexit.* 2 Cor. XIII. 13.

¶ αἰωνίαν, *æternam*) Nil ergo peſſundare poteſt fideles.

17 παρακαλέσαι, *adhortetur*) Id deducitur ex *qui dedit* παράκλησιν *conſolationem.*

¶ ϛηρίξαι, *ſtabiliat*) Id deducitur ex *qui dedit ſpem bonam in gratia.*

¶ λόγῳ, *ſermone*) per παράκλησιν. Talis hic ſermo, quem tractavit Paulus.

¶ ἔργῳ, *opere*) per ϛήριξιν. 1 Cor. XV. 58.

CAP. III.

1 Τρέχῃ, *currat*) celeriter, conf. Ps. CXLVII. 15. ſine ſufflamine. 2 Tim. II. 9.

¶ δοξάζηται, *glorificetur*) Act. XIII. 48.

2 ἀτόπων) ἄτοπος, *ineptus*, importunus.

¶ ού πάντων, *non omnium*) Ταπείνωσις. i. e. paucorum. Theſſalonicenſes, qui promte crediderant, facile putare poſſent, *omnes* ita promtos fore. id *negat* Paulus, alia omnia expertus.

¶ ἡ πίϛις) *fides*) in Deum per Chriſtum. hæc ſola tollit τὸ ἄτοπον καὶ πονηρὸν, *ineptum & malum.*

3 πιϛὸς δὲ, *fidelis autem*) Poſt mentionem rei triſtiſſimæ ſtatim ſubjicit, quæ poſſint eſſe ſolatio. ita c. II. 13. Contra *infidelitatem* hominum, laudat *fidelitatem* Domini. ſic 2 Tim. II. 13.

¶ ϛηρίξει ὑμᾶς, *ſtabiliet vos*) quamvis ceteri fidem ne capiant quidem.

¶ ἀπὸ τοῦ πονηροῦ) *a malo*, a Satana; non modo a malis hominibus, per quos ille fidem oppugnat.

4 ἐν κυρίῳ, *in Domino*) Nulli homini per ſe fidas.

¶ παραγγέλλομεν, *præcipimus*) v. gr. ut oretis de nobis, ut muniatis vos ipſos.

5 κύριος, *Dominus*) Chriſtus.

¶ εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ θεοῦ, *in amorem Dei*) Ita favebitis curſui verbi Dei, neque eritis ἄτοποι *inepti.*

¶ εἰς ὑπομονὴν τοῦ χριϛοῦ, *in patientiam Chriſti*) Ita tolerabitis odium *malorum* hoſtium Chriſti. Vtrumque ſumendum eſt objective: *amor* erga *Deum*, *patientia* propter *Chriſtum* præſtita.

6 ϛέλλεσθαι) Verbum hoc proprie dicitur de navigantibus & proficiſcentibus, *tendere aliquo* vel *alicunde*: inde, *vitare.* conf. v. 14. Suſpenſos tenet Theſſalonicenſes, donec v. 11 rem ipſam exprimit. Videntur ob propinquitatem diei Chriſti omiſiſſe laborem. Prior epiſtola lenius monuit: altera jam habet, quod queratur, quanquam de ejuſmodi labe, quæ non niſi lautas animas tentat.

¶ παντὸς, *omni*) quamvis ceteris rebus ſpecioſe ambulet.

¶ ἀτάκτως, *inordinate*) Igitur *Ordo* mendicantium non eſt ordo, ſed *gravat* rempublicam ipſam. v. 8. Si Theſſalonicenſes ſe obſtrinxiſſent voto, quid Paulus dixiſſet?

7 πῶς) *quali ratione* vivendi.

8 ἐργαζόμενοι, *operantes*) Conſtr. cum *edimus.*

¶ ἐπι-

¶ ἐπιβαρῆσαι, *aggravare*) Rem juſtam, jure ſuo cedens, exprimit vocabulo graviore.

10 ὅτε, *quum*) Iam tum neceſſitatem hujus præcepti apud Theſſalonicenſes viderant.

¶ εἴ τις οὐ θέλει, *ſi quis non vult*) *Nolle*, vitium eſt.

¶ μηδὲ ἐσθιέτω, *neque edito*) Enthymema. Subaudi: atqui quilibet edit; ergo quilibet laborato. Non vult Paulus, tali homini ſtatim ab aliis ſubduci victum; ſed ex neceſſitate edendi neceſſitatem laborandi demonſtrat, adſperſo hocce charientiſmo: *talis præſtet ſe angelum* Simile enthymema, 1 Cor. XI. 6

11 ἀλλά, *ſed*) Ab otio valde proclive eſt hominum ingenium ad curioſitatem. Semper enim quærit natura, quod agat.

¶ περιεργαζομένους, *curioſa ſectantes*) Oppoſitum, *facere ſua*. 1 Theſſ. IV. 11.

12 μετὰ ἡσυχίας, *cum tranquillitate*) miſſa *curioſitate*.

¶ ἑαυτῶν, *ſuum ipſorum*) non alienum.

13 καλοποιοῦντες, *bene facientes*) etiam manuum induſtria.

14 διὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦτον σημειοῦσθε, *per epiſtolam hunc notate*) Innuitur hæc ipſa epiſtola. conf. 1 Theſſ V. 27: ubi articulus eandem vim habet demonſtrandi. σημειοῦσθε, *notate*, notâ cenſoria; hanc epiſtolam, ejus admonendi cauſa, adhibentes, eique inculcantes. Confer ויהיו לנס καὶ ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ Num. XXVI. 6. Affinis ſignificatio verbi παραδειγματίζειν. Fieri id poteſt vel ad alios, per literas, peregre, vel in faciem, coram. hæc circumſtantiarum diverſitas ſignificatum non mutat.

¶ ἵνα ἐντραπῇ) *ut*, aliorum judicio perſpecto, *ſe demittat*. נכנעו ἐνετράπησαν, 2 Chron. XII. 7.

15 καὶ μή, *neque*) Vbique cavetur, ne in extrema incidamus.

¶ νουθετεῖτε, *monete*) Non ſatis eſt, *non uti* aliquo: v. 14. ſcire debet, cur id fiat.

16 ὁ κύριος τῆς εἰρήνης, *Dominus pacis*) Chriſtus.

¶ τὴν εἰρήνην) *pacem*, fraternam.

¶ ἐν παντὶ τρόπῳ) *in omni ratione* vitæ, etiam quod ad opus faciendum attinet. conf. c. II. 3, κατὰ μηδένα τρόπον, *nulla ratione*. Παντὶ τρόπῳ, citra ἐν, dicit Paulus Phil. I. 18.

17 τῇ ἐμῇ χειρὶ, *mea manu*) Major ergo pars epiſtolæ alia manu erat ſcripta.

¶ σημεῖον, *ſignum*) Credibile eſt, Paulum ſingulari & inimitabili pictura & ductu literarum expreſſiſſe illud, *gratia* &c. v. 18.

¶ ἐν πάσῃ ἐπιστολῇ, *in omni epiſtola*) Iam tum ergo plura ſcripſerat.

¶ οὕτω, *ſic*) non aliter. Dubitationi occurrit.

IN EPISTOLAM PRIOREM AD TIMOTHEVM.

CAPVT I.

1 Ἀπόςολος, *apoſtolus*) Hic titulus facit ad confirmandum Timotheum. Familiaritas ſeponenda eſt, ubi cauſa Dei agitur.

¶ κατ' ἐπιταγὴν, *ſecundum mandatum*) Sic Rom. XVI. 26. Conf. 1 Cor. I. 1 not.

¶ σωτῆρος ἡμῶν, *Servatoris noſtri*) Sic appellatur etiam Deus Pater. c. II. 3. IV. 10. Tit. I. 3. II. 10. III. 4. Iud. v. 25. Luc. I. 47. Cauſa explicatur 2 Tim. I. 9.

¶ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν, *Spei noſtræ*) Synonymon, *Servatoris.*

2 τιμοθέῳ, *Timotheo*) Epiſtolæ ad Timotheum, ad Titum & ad Philemona, habent aliqua, ut ad ſingulares perſonas datæ, potius ſignata, quam expoſita, v. gr. v. 18. Si nulla ad Timotheum extaret epiſtola, optaremus inprimis, exſtare aliquam, ut videremus, quid Paulus Timotheo potiſſimum commendaret: nunc quum duæ exſtant, eo ſtudioſius eas debemus in uſum vertere.

¶ τέκνῳ, *filio*) Act. XVI. 1 ſ.

¶ χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, *gratia*, *miſericordia*, *pax*) Paulus, ad eccleſias, *gratia vobis & pax.* Ad Timotheum, addit, *miſericordia*, h. l. & multis poſt annis 2 Tim. I. 2. conf. Ier. XVI. 5. Gal. VI. 16. *Miſericordia* dicit gratiam quaſi teneriorem, erga miſerabiles: & hujus miſericordiæ divinæ experientia affert habilitatem ad miniſterium evangelicum. v. 13. 16. 2 Cor. IV. 1. 1 Cor. VII. 25. conf. Hebr. II. 17.

¶ χριςȣ̃ ἰησȣ̃, *Chriſto Ieſu*) Inprimis ſæpe ad Timotheum Paulus cognomen *Chriſti* ponit ante nomen *Ieſu*, reſpectu promiſſionum V. T. de *Meſſia*, quæ impletæ ſunt in *Ieſu*, & Timotheo notæ erant. 2 Tim. III. 15.

3 καθὼς, *ſicut*) Protaſis. apodoſis, v. 18.

Partes epiſtolæ ſunt tres:

I. Inſcriptio. *c. I.* 1. 2

II. Inſtructio Timothei ad rem apud Epheſios, abſente Paulo, ſancte gerendam: ubi

1. *in genere, Præceptum, legem ſecus docentibus dandum, evangelii ſumma ſuo exemplo comprobata, ei commendat.* *v.* 3 *ſ.* 8 *ſ.* 11 *ſ.* 18 *ſ.*

2. *ſpeciatim:* 1. *ordinem orandi præſcribit, cap. II.* 1 *ſ. viris præcipue: v.* 8, *mulieribus autem, bona opera, v.* 9 *ſ. cum modeſtia.* *v.* 11 *ſ.*

2. re-

2. *requiſita epiſcopi recenſet, c. III. 1 ſ. diaconorum item, & mulierum, officia.* v. 8. ſ. 11. 12 ſ.
3. *quid ipſe Timotheus docere debeat, momentis rerum graviſſime declaratis, v. 14. - c. IV. 3 explicat: v. 4 ſ. & quid vitare, quid ſequi debeat. v. 7 ſ. 12. ſ. tum, quomodo agendum*
cum viris & mulieribus, c. V. 1. 2
cum viduis: v. 3 ſ. 9 ſ. 11 ſ. 16
cum presbyteris: v. 17 ſ.
cum peccantibus: v. 20 ſ.
cum ipſo Timotheo: v. 22. 23
cum iis, de quibus ambigitur: v. 24. 25
cum ſervis. c. VI. 1. 2
4. *SECVS DOCENTES redarguuntur: v. 3 ſ. 6 ſ. Timotheus autem monetur & excitatur: v. 11 ſ. eique præcipitur, v. 13 ſ. & præcepta divitibus danda præſcribuntur.* v. 17 ſ.

III. Concluſio. v. 20 ſ.

¶ *προσμεῖναι, remanere*) Idem verbum Act. XVIII. 18. Præſentia bonorum reprimit malos. Timotheus Epheſi, Titus Cretæ, non fuere epiſcopi, ſed epiſcoporum rectores & quaſi vicarii apoſtolici.

¶ *μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν*) *ne aliter doceant*, atque ego docui: nil ſurrogent, nil affricent. Conf. ſermo Pauli ad eoſdem Epheſios, Act. XX. 28 ſ. Idem verbum, c. VI. 3: quo loco elenchus eſt contrariorum, ut ineunte epiſtola commendatio rerum bonarum. Etiam quæ *diverſa* duntaxat videntur, *contrarium* quiddam adferunt. Legem docebant contra evangelium. v. 7. 11.

4 *μηδὲ προσέχειν, neque attendant*) in docendo.

¶ *μύθοις καὶ γενεαλογίαις, fabulis & genealogiis*) ἓν διὰ δυοῖν. Conf. de fabulis, c. IV. 7. 2 Tim. IV. 4. Tit. I. 14: de genealogiis, ib. c. III. 9. Quæ duo quia conjunguntur, & quia ii, qui talia docebant, legem jactabant; patet, non eſſe ſermonem de genealogiis familiarum judaicarum, ſed de genealogiis *æonum*, contra quas Irenæus & Tertullianus hunc ipſum locum allegant. Quin etiam Paulus veram *æonum* conſiderationem illis opponit, v. 17. Quodſi dubitaveris, an vocabulo *æonum* ja:n tum uſi ſint, *qui aliter docebant*: eo magis admirere *ſapientiam* Dei, *ſermones* haud dum natos refutantem. conf. not. ad Matth. XXVI. 27. γενεὰ & αἰὼν, affinia. Iudæi curioſiores ſe tum temporis valde cum gentibus commiſcuerant. Genealogias civiles non reprehendit Paulus. *fabulas* præponit, id quod non congruit cum *genealogiis* familiarum, quæ non plane erant *fabuloſæ*. Certe Paulus id non curaſſet, veræne ſint an falſæ. Fuit apud illos homines quædam jactantia, quod myſteria in lege profundius rimari poſ-

ſunt:

ſint: id quod virtutem evangelii, circa Epheſum inprimis, valde impediit.

¶ ζητήσεις, *quæſtiones*) Quæſtiones, nulla deciſione terminandæ, nil optabile; liquida veritas juvat. conf. de his & de logomachiis, c. VI. 4. 2 Tim. II. 14. 23 ſ. & mox, v. 6 ſ. Tit. III. 9.

¶ οἰκονομίαν θεȢ) *Oeconomia* hoc loco dicit actum, non ſtatum; actum autem aſſiduum. Vbi tempus teritur *quæſtionibus* inutilibus, ibi negliguntur neceſſariæ & ſalutares *functiones* in *domo* Dei.

5 τὸ τέλος, *finis*) quo omnia tendunt. Articulus nota ſubjecti. Hunc *finem* quisquis rite ſpectat, non poteſt ſe in alia diffundere. Paulus ne Timotheo quidem de profundis myſteriis potiſſimum ſcribit: quo magis redarguat Gnoſticos. neceſſaria, non ſublimia, rector eccleſiæ in munere ſuo ſpectare debet.

¶ τῆς παραγγελίας, *præcepti*) quod Epheſi urgere debes. v. 3. 18.

¶ ἀγάπη, *amor*) Fundamentum, *fides* v. 4. Finis, *amor*. conf. v. 14. Tit. III. 15. Huic amori adverſantur *contentiones*.

¶ καθαρᾶς, *puro*) 2 Tim. II. 22. Tit. I. 15.

¶ συνειδήσεως ἀγαθῆς, *conſcientia bona*) c. III. 9. 2 Tim. I. 3. 1 Ioh. III. 19 not. Hìc, apud Paulum, *conſcientia* eſt in intellectu, *cor* eſt ſedes *amoris*. Illa eſſet in *idea*, hoc in *deſiderio*, coll. Matth. XXII. 37 not.

¶ πίστεως, *fide*) *Fides*, erga Deum, purificato corde, erga proximum, & emendata conſcientia, reſpectu ſui, amplius invaleſcit. quare tertio loco ponitur. De fide ſincera & conſcientia bona conjunctim agitur etiam v. 19. & cap. IV. 1. 2.

6 ὧν, *a quibus*) puro corde &c.

¶ ἀστοχήσαντες) Idem verbum, c. VI. 21. 2 Tim. II. 18. ἀστοχεῖν dicitur, qui, quo tendebat, non pertingit: qui *finem* non aſſequitur.

¶ ἐξετράπησαν, *averſi ſunt*) non modo non meliores, ſed deteriores facti ſunt. Falſa & præpoſtera cognitionis ſublimitas & amplitudo hominem quovis idiota alieniorem facit a fide, a ſenſu boni & mali &c.

¶ εἰς ματαιολογίαν, *in vaniloquium*) Tit. I. 10 III. 9. Hoc uno vocabulo complectitur *vocum inanitates* & *oppoſitiones*, c. VI. 20. Vanitas maxima, ubi de rebus divinis non vere diſſeritur. Rom. I. 21.

7 θέλοντες, *volentes*) temere.

¶ μήτε· μήτε· *neque*: *neque*) Bonus doctor debet eſſe intelligens, ſimulque certus. iſtis, inquit Paulus, utrumque deeſt.

¶ ἃ) *ea, quæ*. περὶ τίνων, *de quibus*. ὅς & τίς differunt.

¶ μήτε ἃ λέγȢσι, *neque quæ dicunt*) Inde *profanæ vocum inanitates*. c. VI. 20.

¶ μήτε περὶ τίνων διαβεβαιȢνται, *neque de quibus aſſeverant*) Inde *oppoſitiones falſo nominatæ cognitionis*. c. VI. 20. Congruunt βέβαιος & θέσις, *firmus* & *poſitio*.

¶ διαβεβαιȢνται, *aſſeverant*) Tit. III. 8.

8 ὁ νόμος· νομίμως) Conjugata. νομίμως, *pro eo ac legi conſentaneum eſt*. Pugnabant de lege. Tit. III. 9.

¶ χρῆται) νόμῳ χρῆσθαι Sophocles dicit, quod Scholiaſtæ eſt νομοθετεῖν· & ſic Paulus hoc loco non de auditore legis, ſed de doctore loquitur.

9 εἰδὼς, *gnarus*) Conſtr. cum *utatur*.

¶ δικαίῳ, *juſto*) Huic uni verbo opponuntur multa, quæ ſequuntur. Late ergo *juſtitia* patet.

¶ Ȣ̓ κεῖται) *non eſt in medio*. Ergo verus doctor non debet lege uti contra juſtum. Gal. V. 23. Antitheton, ἀντίκειται. v. ſeq.

¶ ἀνό-

¶ *ἀνόμοις, injuſtis*) Paulus pro ordine decalogi hîc nominat injuſtos. ex quo patet, quartum eſſe præceptum, non tertium: *Honora patrem.*

¶ *ἀνόμοις καὶ ἀνυποτάκτοις, injuſtis & inobedientibus*) Primum præceptum, fundamentum *legis*; fundamentum omnis *obedientiæ*.

¶ *ἀσεβέσι καὶ ἁμαρτωλοῖς, impiis & peccatoribus*) Dei nomen *non venerantibus*; eoque magno reatu obſtrictis. Ex. XX. 7.

¶ *ἀνοσίοις καὶ βεβήλοις, impuris & profanis*) verum Dei cultum *profano* animo contemnentibus. Tales erant illi ipſi, quos Paulus notat. coll. c. IV. 7. Βέβηλος componitur ex inſeparabili præpoſitione βε, Lat. *ve*, & βηλὸς, *limen*, ſacrum præſertim. unde βέβηλοι τόποι, οἱ βατοὶ καὶ τοῖς τυχοῦσι. Vid. *E. Schmid.* ad Matth. XII. & *Euſtathium.*

10 ἀνδραποδισταῖς) qui liberos homines per vim ἀνδράποδα *mancipia* faciunt. Non longe ab his abſunt ii, qui militem non conſcribunt, ſed per illecebras, fraudem, vim, auferunt.

¶ *ἕτερον, aliud*) nono & decimo præcepto repugnans.

¶ *τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ, ſalubri doctrinæ*) Sic 2 Tim. IV. 3. Tit. I. 9. II. 1. &, *ſalubres ſermones*, c. VI. 3. 2 Tim. I. 13. & *ſanum eſſe*, de fidelibus. Tit. I. 13. II. 2. Contrarium, *morbidus*, c. VI. 4. *gangræna*. 2 Tim. II. 17.

11 *κατὰ, ſecundum*) Conſtr. cum *ſalubri doctrinæ*. Paulus auctoritatem ſui *præcepti* conſtituit. Qui gloriam Dei ex evangelio norunt, ii flagitia vehementer deteſtantur. Fide ſtabilitur lex. Vel conſtr. cum *χρῆται, utatur*, v. 8, quanquam neſcio an dicatur, lege utendum juxta *evangelium*: vel cum *πίστεως, fide*, v. 5.

¶ *τῆς δόξης, gloriæ*) *Gloria* in evangelium redundat ex *beatitate* divina, & inde doctrinæ ſanitas exiſtit.

¶ *τοῦ μακαρίου, beati*) Idem epitheton de Deo, c. VI. 15. Singularis locutio, *immortalitatem* & *beatitatem* indicans, potentiſſime moventem ad evangelium confitendum. Summa laudis, *beatitudo*. Conf. Not. ad Chrys. *de ſacerdotio* p. 371. Beatus beat. inde *Servator* dicitur v. 1.

¶ *ὃ ἐπιστεύθην ἐγὼ, quod creditum eſt mihi*) Tit. I. 3. Eximia Pauli prærogativa. Rom. XV. 16. Eph. III. 8. Col. I. 25.

12 *χάριν ἔχω, gratiam habeo*) Sermo modalis. Correlata ſunt hæc: Chriſtus Paulo credidit evangelium: Paulus Chriſto gratiam habet, fidelis habitus. Gratiam habet verſu 17, & in omnibus epiſtolis earumque ipſis exordiis.

¶ *ἐνδυναμώσαντι, qui potentem reddidit*) Vera converſio & vocatio *potentiam* confert. Rom. V. 6.

¶ *πιστόν με ἡγήσατο, fidelem me duxit*) Phraſis metonymica, antecedentis pro conſequente: i. e. commiſit mihi munus evangelicum. θέμενος, *dum poſuit* notat ipſum actum. quod *commiſit* munus, eſt morale: quod *poſuit*, eſt quaſi phyſicum. In τῷ *fidelem me duxit* ineſt ἀνθρωποπάθεια. Si quem enim *fidelem* duco, & ei fido, hoc quaſi oppoſitum eſt *ſcientiæ*. Atqui judicium divinum de Paulo, eum fidelem futurum, infallibile eſt. Deus videt & ſcit omnia. Ergo in eum non cadit proprie πίστις activa. *Fides* & *Viſio* ſunt oppoſita. Hæc omnia per *metonymiam* iſtam explicare volui.

13 *βλάσφημον, blaſphemum*, contra *Deum*.

¶ *διώκτην, perſecutorem*) contra *homines* ſanctos, ne ceteri converterentur.

¶ ὑβριςὴν, *contemtorem*) in repudianda *mea* ipſius ſalute. Hic reſpectus triplex, ad Deum, proximum, & ſe ipſum, in hac præcipue & ad Titum epiſtola frequens eſt. vid. mox v. 14 in antitheto hujus verſus: item v. 5. 9. Tit. II. 12, ubi τῇ ἀσεβείᾳ, *impietati* opponitur τὸ εὐσεβῶς, *pie*, & tamen *mundanis concupiſcentiis* opponuntur duo illa *ſobrie* & *juſte*. Sic hic, ſolus *amor* habet triplicem reſpectum; eſt amor erga Deum, cujus oppoſitum, *blaſphemus*: eſt amor erga eccleſiam, cujus oppoſitum, *perſecutor*: eſt amor erga ſe ipſum, cujus oppoſitum, *contemtor*.

¶ ἠλεήθην, *miſericordiam nactus ſum*) Hoc quaſi poſt parentheſin reaſſumitur v. 16. Hic ſenſus miſericordiæ perpetuus fuit in apoſtolo. v. 2 not.

¶ ὅτι, *quod*) *Ignorantia* non meretur veniam per ſe, ſed, in genere cauſarum, quæ impellerent ad repudiandam ſalutem, opponitur ſuperbiæ & omni majori malitiæ gradui.

14 ὑπερεπλεόνασε δὲ, *ſuperabundavit autem*) Declarat, quomodo *miſericordiam nactus ſit*, videlicet *cum fide &c.* Hanc abundantiam ſingulariter ſpirant epiſtolæ ad Timotheum.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) qua *miſericordiam nactus ſum*, v. 13.

¶ κυρίου, *Domini*) Ieſu.

¶ μετὰ πίςεως, *cum fide*) Oppoſitum, *infidelitate*, v. 13.

¶ καὶ ἀγάπης, *& amore*) Oppoſitum, ut diximus, *blaſphemum*, *perſecutorem*, *contemtorem*. Reſpondent inter ſe *miſericordia* & *gratia*. Opponuntur ἀπιςία, *infidelitas* & *fides*.

15 πιςὸς, *fidus*) Graviſſima præfandi formula. Scit Paulus, *quod dicit & de quo confirmet*: ipſaque ſermonis ſimplicitate refutat ſecus docentes, eo communiora tractans, ſed decore, quo abſtruſiora affectabant alii. Sic quoque Tit. II. 1.

¶ πάσης, *omni*) Etiam *fides* eſt ſpecies *acceptionis*. *omnem acceptionem* omnium totius animæ facultatum meretur hic ſermo. ἀποδοχὴ (a δέχεσθαι, Luc. VIII. 13.) eſt, quum gratiam habeo, & dico, *bonum factum*. conf. correlatum, ἀποδεκτὸν, *acceptum*, c. II. 3.

¶ χριςὸς ἰησοῦς) *Chriſtus*, promiſſus: *Ieſus*: exhibitus. Eo ſenſu nomen *Chriſti* h. l. prius, deinde *Ieſu* poni docet *Franckius* in Homil. ad h. l. Conf. 2 Tim. I. 9 not.

¶ κόσμον, *mundum*) peccati plenum. Ioh. I. 29. Rom. V. 12. 1 Ioh. II. 2.

¶ ἁμαρτωλοὺς, *peccatores*) magnos, notabiles. Etiam minores peccatores ſalvat: ſed multo plus eſt, quod tantos ſalvat. Qui ipſi gratiam guſtarunt, vix fieri poteſt, quin ejuſdem univerſalitatem guſtent, & ſimiliter favorem inde concipiant erga omnes homines. Paulus a ſe uno concludit ad omnes.

¶ πρῶτος, *primus*) Hoc ſumma vi iteratur verſu ſeq. *Incomparabile* exemplum Pauli, ſive peccatum ſive miſericordiam ſpectes.

16 ἀλλὰ, *ſed*) tametſi primus ſum peccatorum.

¶ διὰ τοῦτο) *propter hoc* ipſum.

¶ τὴν πᾶσαν μακροθυμίαν) *cunctam* longanimitatem: quum minores peccatores etiam menſura quaſi minor poſſit reſtituere. conf. Ex. XXXIII. 19 illud כל טובי *omnem bonitatem* Domini, reſpectu populi valde rei.

¶ πρὸς

¶ *πρὸς ὑποτύπωσιν, ad exemplar*) ut ceteri poſſent ita ὑποτυποῦσθαι, *ad exemplar conformari*, ſive animo agitare & cogitare: Si credis, ut Paulus; ſalvabere, ut Paulus. Idem vocabulum 2 Tim. I. 13.

¶ *ἐπ' αὐτῷ*) *ſuper illo*, in Deum.

¶ *εἰς, in*) Poteſt conſtrui cum *exemplar*.

17 *τῷ δὲ*) Ex ſenſu gratiæ fluit doxologia.

¶ *βασιλεῖ τῶν αἰώνων, regi æonum*) Phraſis frequens Hebræis. De gratia certos inprimis juvat memoria æternitatis, ceteros miſere terrentis.

¶ *ἀοράτῳ, inviſibili*) Hoc ad laudem pertinet. Vide quam perverſi ſint, qui Deum, quia non vident, negant.

¶ *μόνῳ θεῷ, ſoli Deo*) Sic, *ſolus dynaſta*. c. VI. 15. conf. Ps. LXXXVI. 10. Ioh. V. 44. Iud. v. 25.

¶ *τιμὴ, δόξα, honor, gloria*) Aſyndeton adhiberi ſolet, ubi res & affectus cumulatiora verba faceret, v. gr. *honor & gloria & robur &c.* & tamen ea in animo auditoris ſupplenda relinquit. Tale aſyndeton ardorem apoſtolicum in doxologiis magnopere decet: c. VI. 16 1 Petr. V. 11: quanquam καὶ paſſim inſeruere librarii. Non eſt fortuita tot locis omisſio hujus particulæ, ſed curioſa adjectio.

18 *παρατίθεμαί σοι, committo tibi*) ut auditoribus proponas.

¶ *προαγούσας, præeuntes*) Quum Timotheo manus imponerentur, Spiritus propheticus aperuit, Timotheo multa & magna commiſſum iri. c. IV. 14.

¶ *προφητείας*) *prædictiones* divinas, (Act. XI. 27.) per teſtes multos in te editas. c. VI. 12.

¶ *στρατεύῃ, milites*) Similitudo a re militari: a re navali, v. ſeq.

¶ *αὐταῖς*) προφητείαις, *prædictionibus*.

¶ *τὴν καλὴν στρατείαν*) *bonam illam militiam.*

19 *ἔχων, habens*) dum militandum eſt.

¶ *πίστιν, fidem*) *Fides* eſt, ut liquor pretioſiſſimus: *bona conſcientia*, ut vitrum mundum.

¶ *ἥν, quam*) bonam conſcientiam.

¶ *ἀπωσάμενοι, repellentes*) Recedit invita. ſemper dicit: noli me lædere. qui eam retinet, fidei navem non facile frangit.

¶ *ἐναυάγησαν, naufragium fecerunt*) Ergo *fidei* curſum ingreſſi erant. Heſychius, ἐναυάγησαν, ἐκινδύνευσαν.

20 *ὑμέναιος καὶ ἀλέξανδρος, Hymenæus & Alexander*) Elenchus nominalis. Conf. de Hymenæo & Alexandro, 2 Tim. II. 16. 17. IV. 14 ſ.

¶ *οὓς, quos*) abſentes. Illi erant Epheſi; Paulus Romæ. Erat hoc apoſtoli; Timothei, vitare duntaxat & cavere.

¶ *παρέδωκα, tradidi*) *in perniciem carnis*.

¶ *μὴ βλασφημεῖν*) *ne incidant in blasphemiam*, reatumque plane conſumment, ſibi & aliis nocentiores.

CAP. II.

1 Παρακαλῶ, *adhortor*) Hoc capite informat cultum publicum, I ratione precum. II ratione doctrinæ. v. 11 ſ.

¶ *οὖν, igitur*) Hæc adhortatio fluit ex illo ſenſu gratiæ. Neque ſolum, quid ipſe velit, Paulus innuit, ſed quid Timotheus urgere debeat.

¶ *πρῶτον πάντων ποιεῖσθαι, primum omnium facere*) Summum officium.

¶ δεήσεις, προσευχὰς, ἐντεύξεις, εὐχαριςίας) Pluralis numerus vim indicat. δέησις (a δεῖ) eſt *imploratio* gratiæ in neceſſitate quadam ſpeciali: προσευχὴ, *oratio*, exercetur qualibet oblatione voluntatum & deſideriorum erga Deum: ἔντευξις eſt *deprecatio* pro aliis hominibus creaturisve, c. IV. 5, vel ſi pro ſeſe orare neſciant. εὐχαριςίας *gratiarum actiones* quoque pro omnibus hominibus fieri decet, quod v. gr. omnes ſalvari Deus velit, omniumque Mediator ſit Chriſtus.

¶ ὑπὲρ, *pro*) Hoc nectitur cum *implorationes-gratiarum actiones*. *Omnes*, diviſis temporibus, habent neceſſitates *ſpeciales*.

¶ πάντων, *omnibus*) v. 4. 6.

2 ὑπὲρ βασιλέων, *pro regibus*) a quibus ceteri mortales pendent.

¶ πάντων, *omnibus*) Sæpe tenuiſſimi magiſtratus, etiam in pagis, multa nocent aut juvant.

¶ ἐν ὑπεροχῇ, *in eminentia*) ut ſunt regum conſiliarii, vel, ubi rex nullus, ceteri magiſtratus.

¶ ἵνα, *ut*) Cauſa, cur orandum pro regibus.

¶ ἤρεμον, *tranquillam*) liberam, *remotis* hominibus alienis. *Chryſoſtomus* ex gr. ἠρεμίαν tribuit *Sancto ſanctorum* in templo: & convenit vox cum *eremo* per metatheſin.

¶ ἡσύχιον, *quietam*) liberam, iis, qui alieni ſunt, certe *nil turbantibus*.

¶ εὐσεβείᾳ, *pietate*) erga Deum. Frequens verbum ad Timotheum & Titum.

¶ σεμνότητι, *honeſtate*) hominum invicem.

3 τοῦτο γὰρ, *hoc enim*) Cauſa, cur orandum pro omnibus. Quæris, cur non plures convertantur? non ſatis oramus. Fas eſt, nos pro nobis & pro aliis occurrere voluntati Dei, in nos propenſæ.

¶ καὶ) & ideo.

¶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, *Servatore noſtro*) qui *nos* credentes *ſalvavit* actu. Antitheton, verſu ſeq. *Omnes*, etiam non credentes, *vult ſalvari*. Conf. c. IV. 10. Mirum, ſi anima ſalutem Dei vere nacta, univerſalitatem gratiæ negare poteſt.

4 πάντας) *omnes*, non partem duntaxat, nedum minimam. v. 3 not.

¶ ἀνθρώπους, *homines*) per ſe perditos.

¶ θέλει, *vult*) voluntate ſeria. ibid.

¶ σωθῆναι, *ſervari*) Hoc tractatur v. 5. 6.

¶ καὶ εἰς, *& in*) Hoc tractatur v. 6. 7.

¶ ἀληθείας) *veritatis* ſalvificæ.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) Non coguntur.

5 εἷς) *unus*, omnium. Hunc unum Deum qui non habent, per mediatorem unum; nullum habent.

¶ γὰρ, *enim*) Ex verſu 5 probatur verſus 4, ex verſu 4 verſus 1. Omnia univerſalia. Conf. Es. XLV. 22.

¶ εἷς καὶ, *unus etiam*) Non dicit, *etiam unus*. itaque accentus non tam cadit ſuper adjectivum *unus*, quam ſuper ſubſtantiva. Non poſſemus gaudere, eſſe Deum, niſi *etiam* homine mediatore gauderemus.

¶ εἷς εἷς *unus*: *unus*) Marc. XII. 29. 32. 1 Cor. VIII. 6. Eph. IV. 5. 6.

¶ μεσίτης, *mediator*) Hoc veluti epitheton eſt nominis *homo*: & horum utrique ſimul cohæret vocula *unus*.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Salvator non ſine ratione appellatur hic *homo* potius, quam Deus; ut denotetur cauſa, cur omnes homines

homines ad hunc mediatorem ſint convertendi, qui ſe dedit pro omnibus. conf. Rom. V. 15 not. Non additus eſt articulus. Viciſſim, *Deum* appellat, c. III. 16.

6 τὸ μαρτύριον, *teſtimonium*) Accuſativus abſolutus, ut ἔνδειγμα, 2 Theſſ. I. 5. Aptum verbum Pauli & Timothei perſonis: erant enim teſtes. Innuitur teſtimonium redemtionis univerſalis.

¶ καιροῖς ἰδίοις, *temporibus ſuis*) c. VI. 15 not.

7 κήρυξ) *præco* ſolennis, a Deo miſſus. Grandis ſermo, uti 2 Cor. V. 20. 1 Theſſ. II. 6 fin.

¶ ἀπόςολος, *apoſtolus*) Chriſti.

¶ ἀλήθειαν λέγω, ἐ ψεύδομαι, *veritatem dico, non mentior*) Pertinet hæc affirmatio ad comma præcedens: nam ſubſequenti additur parallela, ἐν πίςει καὶ ἀληθείᾳ, *in fide & veritate.*

8 βέλομαι ὖν, *volo ergo*) Hoc verbo exprimitur auctoritas *apoſtolica* c. V. 14. coll. mox v. 12, *non committo.* Particula *ergo* reaſſumit verſum 1.

¶ προσεύχεσθαι τὲς ἄνδρας, *orare viros.* Sic etiam 1 Petr. III. 7 præcipua quadam ratione *viris* adſcribuntur preces. Sermo de precibus publicis, ubi ſermonem orantis ſubſequitur multitudinis cor. coll. v. ſ. q. de *mulieribus.*

¶ ἐν παντὶ τόπῳ, *in omni loco*) Conſtr. cum ἄνδρας, *viros.* Paulus etiam alias in hac materia ad ſimilem omnium eccleſiarum morem provocat. Vbicunque ſunt homines, ibi ſunt, a quibus & pro quibus preces fiant.

¶ ἐπαίροντας, *attollentes*) Obvertebant volas cœlo, ut ſolent opem petentes.

¶ ὁσίους χεῖρας, *ſanctas manus*) *Ira* & *dubitatio* ſunt in animo: ſed *manus* quoque debent eſſe ſanctæ. Contrarium Eſ. I. 15 fin. τὸ ὁσίους inprimis in græca proprietate adhibetur de immunitate a violentia.

¶ ὀργῆς, *ira*) quæ contraria *amori*, (conf. 1 Petr. III. 7 fin.) & mater dubitationis.

¶ διαλογισμοῦ, *dubitatione*) quæ adverſatur *fidei.* Fide & amore conſtat Chriſtianiſmus, gratiam & veritatem amplectens. itaque ſumma votorum noſtrorum eſſe debet, ut ſine dubitatione & ira & oremus, & vivamus & moriamur. Precum & Chriſtianiſmi totius exercitium ſimul vel verum eſt vel vanum. Gratia *fidem* alit; veritas *amorem.* Eph. IV. 15.

9 καταςολῇ) Grande verbum. Mulieres delectantur veſtitu mundo. eo alluditur h. l. Epheſi erant divites. c. VI. 17.

¶ κοσμίῳ, *mundo*) ſpiritualiter, ut mox deſcribitur, v. 10.

¶ αἰδὲς, *verecundia*) v. 11. 12.

¶ σωφροσύνης, *ſobrietate*) Frequens verbum in epp. ad Tim. & Titum. Hæc virtus gubernat totam vitam privatam.

¶ μὴ) ὀυ negat: μὴ prohibet, in hujuſmodi ſermone. Magnum inter ὀυ & μὴ diſcrimen. Poſſet quidem ὀυ etiam hic adhiberi, quia non adeſt verbum finitum: & ſic apud participia. Sed alias particulæ commutari non poſſunt.

10 ἐπαγγελλομέναις) *promittentibus*, profitentibus. Idem verbum, cap. VI. 21.

¶ δἰ ἔργων, *per opera*) Conſtr. cum *ornare. per opera*, etiam ſine ſermone, qui viris competit. v. 8. 11 ſ. 1 Petr. III. 1. Perfrequens *operum* mentio in epp. ad Tim. & Titum, & *bonorum operum* appellatione ornantur ea, quæ in media vita hominum exercenda veniunt.

11 *μανθανέτω, diſcito*) Antitheton, *docere.*

¶ *ὑποταγῇ, ſubjectione*) Antitheton, *auctoritate uti.*

12 *ὐκ ἐπιτρέπω*) *non committo*, i. e. non habeo committere. Litotes.

¶ *αὐθεντεῖν ἀνδρὸς*) *auctoritate uti in virum.* docendo, verba faciendo, v. gr. in precibus.

¶ *ἀνδρὸς, in virum*) Id non modo maritum notat, ſed totum genus virorum.

13 *ἀδὰμ γὰρ, Adamus enim*) Quæ ratio primi hominis, ea valet pro omnibus viris; quæ Evæ, ea pro omnibus mulieribus. Rurſum, quæ de ſalute mulieris dicuntur, v. 15, commode etiam de matre prima accipiuntur.

¶ *πρῶτος*) *prior*, ita, ut mulier propter illum condita ſit. 1 Cor. XI. 8 ſ.

14 *ὐκ ἠπατήθη, non deceptus eſt*) Serpens mulierem decepit: mulier virum non decepit, ſed ei perſuaſit. Gen. III. 17, *audiſti vocem mulieris tuæ.* Verſu præc. docetur, cur mulier non debeat *auctoritate uti*: nunc, cur non debeat *docere.* facilius decepta, facilius decipit. conf. Eccl. VII. 29. *Deceptio* indicat minus robur in intellectu: atque hic nervus eſt, cur mulieri non liceat docere.

¶ *ἀπατηθεῖσα, ἐν παραβάσει γέγονε. decepta, in tranſgreſſione facta eſt*) i. e. deceptionem admiſit, (Gen. III. 13, ὁ ὄφις ἠπάτησέ με) atque ita cœpit eſſe in transgreſſione. Non dicitur, ἐν παραβάσει γεγονυῖα ἠπατήθη, *in tranſgreſſione facta decepta eſt.* itaque *facta eſt* non dicit ipſum mulieris ortum; hunc enim *deceptio* demum eſt ſecuta: ſed γέγονε arcte cohæret cum illo, ἐν παραβάσει, nominis vim habente. vide Act. XXII. 17. & confer not. ad Ioh. I. 15. Innuitur *deceptionem* ſemel admiſſam repente ſubſecutus *tranſgreſſionis* ſtatus. Simillima phraſis Num. XXVI. 10, ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ.

15 *σωθήσεται δὲ, ſervabitur vero*) eripietur e noxa illa.

¶ *διὰ τῆς τεκνογονίας, per liberorum generationem*) Deſcribitur munus mulieris, in antitheto ad munus docendi & gubernandi. τεκνογονία, *liberorum generatio & educatio.* Non agitur hîc de propria ſalutis cauſa: nam multæ, quæ pariunt, tamen pereunt; multæ, quæ non pariunt, tamen ſalvantur: ſed denotatur conditio ſive ſtatus, in quo mulier ſalutem ſit aſſecutura, quamvis non admiſceat ſeſe functioni virili. Quare mox *ſi* majorem vim habet, quam *per*: & τὸ *manere* præſupponit τὸ *ſtare* in fide &c.

¶ *μείνωσιν, maneant*) ſcil. *mulieres.* Syllepſis numeri. Mulieribus enim competit, quæ mox laudatur, *ſobrietas.* coll. v. 9. Hos intra fines *manento.*

¶ *πίστει καὶ ἀγάπῃ, fide & amore*) Partes generales.

¶ *ἁγιασμῷ μετὰ σωφροσύνης*) *Sanctificationis* pars ſpecialis eſt *modeſtia*, virtus hominem moderans reſpectu ſui ipſius, quemadmodum *fides* reſpectu Dei, *amor* reſpectu proximi. ἁγιασμὸς, *ſanctimonia*, ſpeciatim caſtitas. σωφροσύνη, *modeſtia*, temperantia. v. 9. 11.

CAP. III.

1 Πιστὸς ὁ λόγος, *fidelis ſermo*) Hæc præfatio adhibetur, quia mundo non ſic videtur.

¶ *ὀρέγεται· ἐπιθυμεῖ*) Magna verborum hîc proprietas. ὀρέγω, *extendo*: inde ὀρέγομαι, *manu porrecta expeto, prenſo.* ἐπιθυμία animi, τὸ καλὸν, *rem bonam* petens, parit

parit ὄρεξιν· rurſum ὄρεξις ἐπιθυμίαν indicat. ὀρέγεσθαι, φεύγειν, oppoſita. vid. Ariſt. 1 rhet. 10. n. 12. Humanis in rebus gratiora ſunt, quæ quis ultro, quam quæ rogatus defert aut præſtat: quanto magis in ſacris? 1 Cor. XVI. 15 fin. Sed apage ambitum ſacrilegum. Non decrant, qui vellent. conf. Iac. III. 1. Horum voluntatem Paulus non plane repudiat, ſed in ordinem redigit.

¶ καλῦ) *boneſtum*, præclarum, pulcras virtutes poſtulans. Huc ref. *igitur*, v. ſeq.

¶ ἔργυ, *opus*) Eſt opus, negotium, non otium. Act. XV. 38. Phil. II. 30.

2 δεῖ, *oportet*) Docet Paulus, quid ſpectare Timotheus debeat in conſtituendis epiſcopis. v. 15. Quare virtutes ita potiſſimum deſcribit, uti in oculos incurrunt.

¶ ὖν, *igitur*) Bonum negotium bonis committendum.

¶ τὸν ἐπίσκοπον, *epiſcopum*) *Epiſcopo* immediate opponuntur *diaconi*, v. 8. itaque *presbyterum* includit. Act. XX. 28 not.

¶ ἀνεπίληπτον, *irreprehenſibilem*) ſine crimine, fama, & ſuſpicione juſta. conf. Tit. I 6.

¶ εἶναι, *eſſe*) non modo dum fungitur officio, ſed etiam dum conſtituitur. v. 10. Obſervandus ordo virtutum, quæ ſequuntur.

¶ μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, *unius uxoris virum*) Sic v. 12. c. V. 9 Tit. I. 6. Primo loco ponitur hæc pars hominis irreprehenſibilis. Antiqua conjugii natura eſt, ut unus habeat unam. Eſt igitur ſimplex periphraſis mariti: *vir unius mulieris*. c. V. 9 not. Opinio de polygamia ſucceſſiva hic epiſcopis prohibita, videtur olim ducta ex canonibus apoſtolorum. nam quum Canon XVII ſic haberet: ὁ δυσὶ γάμοις συμπλακεὶς μετὰ τὸ βάπτισμα ἢ παλλακὴν κτησάμενος ὐ δύναται εἶναι ἐπίσκοπος κτλ. ſic aliqui acceperunt, quaſi δευτέροις γάμοις interdiceret. certe vetus interpretatio ſic reddit: *Si quis poſt baptiſma ſecundis fuerit nuptiis copulatus* &c. Vnde ſiniſtra Canonis interpretatio facile ad Paulum translata fuit. Quid vero intereſt, utrum vir v. gr. per XX annos unam conjugem, an interveniente viduitate duas in adjutorium habeat? Sed cur Paulus, monogamiam epiſcopi potius præſupponens, quam requirens, non addit, ἢ ἄγαμον, *aut cœlibem*? Rari tum erant cœlibes; neque hos excludit a munere ſacro: ſed tamen præſupponit, aliquanto huc aptiorem eſſe patremfamilias: & ex duobus candidatis, ſi cetera ſint pares, eum, qui habet uxorem & familiam probam, præſtare cœlibi, qui minus teſtimonii a re ipſa habet. v. 4. 5. namque qui domeſticis ipſe, quæ hic tam crebro commemorantur, officiis adſtringitur, hic mundo pariter alligatos magis allicit, & populariore exemplo in medium prodeſt. v. 4. Accedit, quod multos indiſcretus cœlibatus reprehenſibiles fecit. Iudæi quoque docent, ſacerdotem non cœlibem, non illiberem eſſe debere, ne ſit immitis.

¶ νηφάλιον) *vigilantem* animo. ſic v. 11. Tit. II. 2. nam νήφω, *vigilo*. Vid ad *Chryſ.* de *ſacerd.* p. 428. Opponitur hoc ſomnolentiæ & ſocordiæ, quæ peccat in defectu. Νήφω, ubi ſolum ponitur, notat utrumque, & *vigilare* & *ſobrium eſſe*, & per metonymiam unum ſumitur pro altero: (conf. 1 Theſſ. V. 9:) ſed ubi γρηγορέω & νήφω conjunguntur, (ex. gr. 1 Theſſ. V. 6.) hoc proprie ſignificat *ſobrium eſſe*, & opponitur τῷ μεθύσκεσθαι, *ebrium eſſe*.

¶ σώ-

¶ σώφρονα) *ſanæ mentis*, temperantem. Hoc opponitur vehementiæ animi, quæ peccat in exceſſu. Congruunt derivata, σωφρονῶ, σωφροσύνη κτλ. Conf. Tit. I. 7. 8, ubi πάροινος (quod Græcis hominem audacem & temerarium notat, quales ſolent eſſe temulenti:) & σώφρων oppoſita ſunt.

¶ κόσμιον, *mundum*) Quod σώφρων eſt intus, id κόσμιος eſt extra. Heſychius, κοσμίους, ἀνεπιλήπτους. Plato, κόσμιοι καὶ εὔκολοι, *homines moderati & faciles*. Homo novus feſtum quiddam eſt, & abhorret ab omni eo, quod pollutum, confuſum, inconditum, immoderatum, vehemens, diſſolutum, affectatum, tetricum, perperum, lacerum, ſordidum eſt: ipſi neceſſitati naturæ materiæque, quæ ingerendo, digerendo, egerendo agitatur, parce & diſſimulanter paret, corporisque corruptibilis tecta habet veſtigia. Phil. IV. 8.

¶ φιλόξενον, *hoſpitalem*) erga hoſpites, egenos præſertim & exules, a multis faſtiditos.

¶ διδακτικὸν, *docentem*) Vid. 2 Tim. II. 24 not.

3 μὴ πάροινον, *non temulentum*) Huc ref. ἀλλ' ἐπιεικῆ, *ſed æquum*. Nam παροινία hîc, ut paſſim, non ſolum *temulentiam* notat, coll. v. 8. Tit. II. 3, ſed etiam importunitatem ex ea provenientem.

¶ μὴ πλήκτην, *non percuſſorem*) lingua, manu. Nil enim vetat hoc proprie accipi. 2 Cor. XI. 20 not. Ref. huc, ἀλλ' ἄμαχον, *ſed a pugnis alienum*. coll. 2 Tim. II. 24.

4 τοῦ ἰδίου οἴκου, *ſuæ domui*) Multi, foris v. gr. manſueti, domi eo minus coercent iracundiam, erga conjuges &c.

¶ καλῶς προϊστάμενον, *qui bene præſit*) Huc inprimis pertinet ἀφιλαργυρία.

¶ μετὰ πάσης σεμνότητος, *cum omni honeſtate*) ut abſit *luxuria*. Tit. I. 6.

5 οὐκ οἶδε, *non novit*) Innuit Paulus, quiſquis recte præſit domui ſuæ, hunc liberos habiturum eſſe probos.

¶ πῶς, *quomodo*) Plus eſt, regere eccleſiam, quam familiam.

6 μὴ νεόφυτον) *non recens* ab ethniciſmo *converſum*. tales poterant facilius & tutius præfici aliis item recens converſis, Act. XIV. 23, quam veteranis, iisque multis, in quibus major erat copia candidatorum. Metaphora a plantis. Ioh. XV. 2 not. *Neophyta* fere luxuriantem habent virorem: *recens converſus* cruce nondum maceratus eſt. Antitheton, *antiquus diſcipulus*, Act. XXI. 16.

¶ τυφωθεὶς, *elatus*) Idem verbum, c. VI. 4 not. 2 Tim. III. 4. τύφω eſt καίω. τῦφος, ardor fumoſus expers flammæ. unde τυφοῦσθαι dicuntur, quos *vinum*, item quos *opinio ſcientiæ & faſtus* impotes ſui facit, & vertigine implet. vid. Es. XXVIII. 7 verſion. Luth.

¶ εἰς κρίμα, *in judicium*) i. e. in idem judicium, in quod diabolus, *elatus*, ipſo lautiſſimi ſui ſtatus initio (inſtar neophyti,) incidit. conf. Iob XXXVIII. 15, de ſuperbis. *Videtur prius, quam alii angeli, ad præfecturam ſuper multos angelos, licet multis junior eſſet, fuiſſe ſuſcitatus & evectus; quod ipſum quoque ei occaſio ſuperbiæ fuit.* Artemon. ad init. Ioh. præf. p. 23. Non totum hoc evincunt Pauli verba. *Iudicium* hîc dicitur paſſive, & tamen ὀνειδισμὸς, *opprobrium*, v. ſeq. active. nam *judicium* reſpondet interno animæ ſtatui, *opprobrium* opponitur externo teſtimonio bono: & diabolus poteſt *opprobrium* inferre, *judicium* inferre non poteſt. non enim judicat, ſed judicatur.

7 καὶ μαρτυρίαν) *etiam teſtimonium.* ne prioris quidem vitæ opprobrio laborare debet. Non ſufficit fama; ſed cum virtutibus bona fama eſſe debet, immo teſtimonium bonum. Magnam chriſtianorum exiſtimationem Paulus eſſe vult. conf. c. V. 14 not.

¶ ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, *ab extraneis*) ut hi facilius lucrifiant, & Deus glorificetur.

¶ ὀνειδισμὸν, *opprobrium*) Conf. c. V. 14. Diabolus poteſt antiſtiti malis teſtimoniis laboranti plurimum excitare moleſtiæ, per ſe & per homines calumniatores.

¶ καὶ παγίδα, *& laqueum*) Conf. Matth. XXII. 15.

8 διακόνους, *diaconos*) Subaudi, *oportet eſſe.*

¶ μὴ διλόγους, *non bilingues*) ad alios alia loquentes. Talium peccatorum occaſionem in obeundo munere capere poterant diaconi. Diaconi non debebant eſſe *bilingues*: diaconiſſæ, *non calumniatrices.* videlicet diaconi plures domos obibant, quam diaconiſſæ.

¶ μὴ οἴνῳ, *non vino*) Ebrietatis periculum imminet multas domos ex officio obeuntibus.

9 τῆς πίστεως, *fidei*) De fide chriſtiana loquebantur diaconi perſæpe, occaſione muneris ſui: & tametſi non loquerentur, tamen munus & eccleſiam obire debebant ſancta mente & bono exemplo.

10 καὶ οὗτοι δὲ, *& hi vero*) Epiſcopus plures majoresque debebat virtutes habere conſpicuas, & majore erat dignitate; quare non alia *exploratio* requiritur: at diaconi debebant prius edere ſpecimen ſui in ipſa diaconia, quam plene immitterentur in munus.

11 γυναῖκας, *uxores*) Pendet ab *habentes.* v. 9.

¶ ὡσαύτως, *ſimiliter*) Ref. ad verſum 8.

¶ μὴ διαβόλους, *non calumniatrices*) præſertim apud *extraneos.*

¶ πιστὰς, *fidas*) Ref. ad v. 9.

13 βαθμὸν) *gradum* ab humilitate diaconiæ ad majora munera, in eccleſia. Qui in minore gradu fidelis eſt, ad majora promovetur.

¶ ἑαυτοῖς, *ſibi ipſis*) Non ſolum aliis inſerviunt.

¶ πολλὴν παῤῥησίαν) *multam fiduciam* erga Deum & homines, ex bona exercitatione.

¶ ἐν πίστει, *in fide*) ut fidei & bonorum ejus conſortes ſeſe locupletiſſime perſentiſcant.

14 ταῦτα, *hæc*) totam epiſtolam.

¶ ἐλπίζων, *ſperans*) Nec tamen diſtulit Paulus monita neceſſaria.

¶ ἐλθεῖν, *venire*) c. IV. 13.

15 ἐὰν δὲ βραδύνω, *ſi vero tardavero*) Conf. c. IV. 13 init.

¶ ἵνα, *ut*) Scopus epiſtolæ.

¶ πῶς δεῖ, *quomodo oporteat*) Conf. c. IV. 11.

¶ ἐν οἴκῳ θεοῦ, *in domo Dei*) Deus eſt ὁ δεσπότης, *herus.* 2 Tim. II. 12.

¶ ἥτις, *quæ*) Eccleſiam innuit univerſalem, non univerſe, ſed quatenus pars ejus tum erat Epheſi, commiſſa Timotheo.

¶ ἐκκλησία θεοῦ, *eccleſia Dei*) univerſitas eorum, *qui ſunt Domini.* 2 Tim. II. 19.

¶ ζῶντος, *viventis*) Eccleſia Dei viventis opponitur fano Dianæ Epheſiorum. *Vita Dei*, fundamentum *ſpei* noſtræ, c. IV. 10, & fons *veritatis.* h. l. Epitheton eidem nomini prius non additum: dein, ob epitaſin, additum, uti 2 Cor. VI. 16.

 ¶ Στύ-

¶ Στύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα κτλ.) *Primam hanc*, inquit Iac. Cappellus in Obſerv. ad h. l. *hujus loci lectionem fuiſſe, viſum eſt inſignibus viris, collegis noſtris longe chariſſimis, Andreæ Melvino, Iohanni Cameroni, Iohanni Fabricio. Nec deſunt huic ſententiæ rationes.* De eadem lectione ſive diſtinctione delibavi aliquid in Apparatu, p. 709 ſ. quem reſpici velim: ſed plura in *Gnomonem* huncce reſervavi. Plane periocham ſuperiorem a v. 1 huousque deductam, verſu 14. 15 concludit apoſtolus, & nunc novæ periochæ initium facit, quæ c. IV. 1 ita arcto nexu continuatur, ut Veteres ſeptimum hujus epiſtolæ caput a c. III. 16 incluſive ad c. IV. 7 apud R. Stephanum & alios numeraverint. Nunc periodi initium *prope communis* interpretum hodie apud Proteſtantes ſententia figit in vocabulo ςύλος. Permultos in Apparatu citavi: accedunt G. G. Zeltnerus, I. C. Herzogius. Sane inciſum hoc, ςύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας, parum commode cum præcedentibus verbis connectitur, quanquam *Synedrium* magnum hoc titulo paſſim honeſtari ait Lightfootus: idem vero multo incommodius a ſequentibus divellitur. Nam particula καὶ, καὶ ὁμολογουμένως, novæ periochæ initio non congruit. Fac, ὁμολογουμένως, absque καὶ, eſſe ſcriptum: tum demum aptum agnoſces novi capitis principium. coll. v. 1. & cap. IV. 9, quibus locis, ſimillima ratione, ſermo absque καὶ ſic inchoatur, πιςὸς ὁ λόγος. Nunc quum καὶ in medio eſt, connectuntur verba, quibus interponitur: ςύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα κτλ. Advocari huc ſolitæ ſunt non diſſimiles formulæ Rabbinicæ, quibus firmitudo & gravitas rei, quæ dicenda venit, declaratur: ſed prius conſiderandæ ſunt formulæ apoſtolicæ. Frequens enim eſt in hac epiſtola, Timotheum confirmante & excitante, præfandi formula, qua Paulus rem quampiam mox a ſe dicendam, commendat ut *veram & bonam*, *& firmam & ſalubrem, ut omni intelligendi & appetendi vi apprehendendam:* πιςὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος κτλ. c. I. 15. IV. 9. 6, ubi πίςεως cum πιςὸς, καλῆς cum ἀποδοχῆς ἄξιος congruit. Eam ille bimembrem formulam hoc longe magnificentiſſimo loco grandioribus verbis exprimit, apud Hebræos obviis. v. gr. R. Levi Barcelonita rationem, quare liberationis Iſraëlitarum e ſervitute ægyptiaca, tot ſigna memorialia in XV præceptis ad Paſcha concurrentibus aſſignentur, hanc affert: *quia fundamentum id magnum ſit & columna valida legis ac religionis judaicæ.* ac Maimonides: *Fundamentum fundamenti*, inquit, *& columna ſapientiæ hæc eſt, ut ſciamus &c.* Itaque Paulus ait: ςύλος καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ ὁμολογουμένως μέγα ἐςὶ τὸ τῆς εὐσεβείας μυςήριον. i. e. *Hoc myſterium pietatis, eſt columna & firmamentum veritatis* (πιςὸν) *&* eſt quiddam *confeſſo magnum*, (ἀποδεικτόν.) Evolvamus ſingulatim. Hæc duo vocabula, ςύλος καὶ ἑδραίωμα, ſunt inſtar unius vocabuli, ſolidiſſimum quiddam exprimentis, quo notetur myſterium, *altiſſimum* (unde ςύλος, a ςάω) & *fundatiſſimum* (unde ἑδραίωμα, ab ἕζω.) Iren. l. 3. c. 11, *Columna & firmamentum eccleſiæ eſt evangelium.* In Hebræo conjugata ſunt אמת *veritas* & נאמן πιςόν. Pariter æquipollent ὁμολογία (unde ὁμολογουμένως) & ἀποδοχὴ, & cordis & oris utraque; coll. 2 Tim. II. 19. Hebr. III. 1. Ioh. XX. 28. Inde etiam æquipollent πάσης ἀποδοχῆς ἄξιον, & ὁμολογουμένως μέγα. μέγα non eſt epitheton, cum ἑδραίωμα, aut cum μυςήριον, conſtruendum, ſed ponitur abſolute, μέγα *res magna*, uti 1 Cor. IX. 11, 2 Cor.

XI.

XI 15. ut ἀγαπητός, *dilectus*, Philem. v. 1. Myſterium eſt magnum per ſe, maximo opere confitendum, omni confitendi vi amplectendum, cujus magnitudinem norunt & confitentur omnes filii veritatis, ad magnam ſalutem. Non memoravit Paulus τὸ ἀποδεκτὸν citra τὸ πιϛὸν hoc loco, ſed utrumque laudavit: uti τὸ πιϛὸν καὶ τὸ καλὸν commendantur. *Myſterium pietatis* eſt ſubjectum: reliqua verba, prædicatum. *Pietasque* cum *veritate* copulatur, uti Tit. I. 1. Habebant etiam gentes myſteria, ſed impietatis & erroris. *Veritati*, quod maximopere obſervandum eſt, cap. IV. 1 ſeqq. opponitur (interjecta δὲ particula, v. 1.) *apoſtaſia a fide & mendacium*, *fabulæque*: v. 1 ſ. 7. *confeſſioni*, *hypocriſis falſiloquorum*, *qui in ſua conſcientia cauterizati ſunt*: v. 2. *magnitudini*, id, quod *anile* eſt: & *pietati*, *profanitas*. v. 7. Denique, inſigne oxymoron eſt, ὁμολογουμένως & μυϛήριον, *confeſſio* & *myſterium*. In *tota*, at in *ſola* eccleſia celebratur hæc doctrina pietatis. Nunc relege textum, Lector, ſi vacat, a cap. III. 14 ad c. IV. 7 ſ. ac rem libero religioſoque expende judicio.

16 θεὸς, *Deus*) *Hominem* appellarat, c. II. 5. nunc, quod ibi derogaſſe videri poterat, compenſat, *Deum* appellans; (vide tamen *Apparat.* p. 710 ſ.) etenim *magnitudo* myſterii vel maxime pendet ex magnitudine Subjecti, *Deus*. Paulus ad Timotheum Titumque, qui provecta fide erant, Patrem *Salvatorem*, & viciſſim Filium *Deum* appellat. Subjungitque *tria paria* prædicatorum, quibus tota Chriſti œconomia ab ejus exitu ad reditum ſive aſſumtionem ſummatim comprehenditur. Summum eorum, *aſſumtus eſt in gloria*, eidem Subjecto, *Deo*, tribuitur Ps. XLVII. 6 ſ. qui vel unus locus compenſat ambiguitatem, ſi qua h. l. ſupereſt, lectionis Paulinæ.

¶ ἐφανερώθη ἐν σαρκὶ, *manifeſtatus eſt in carne*) Idem verbum, 1 Ioh. I. 2. Idem nomen, Ioh. I. 14. Hæc *manifeſtatio* dicit totam œconomiam Chriſti, oculis quondam mortalium conſpicui.

¶ ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, *juſtificatus eſt in Spiritu*) Chriſtus, dum *manifeſtus in carne* inter peccatores & mortales ambulavit, ſimilis ipſorum exiſtimatus fuit, & revera *peccata* eorum tulit: ſed deinde per mortem in carne toleratam abolevit peccatum in ſe conjectum, & *juſtitiam* æternam, Patre penitus approbante, ſibi ſuisque aſſeruit, ex conſpectu hominum decedens, & ſtatum *ſpiritualem* & glorioſum, juſtitiæ ſuæ convenientem, intrans per reſurrectionem & aſcenſionem. Vide de notione *carnis* & *ſpiritus*, Rom. I. 3. 4. 1 Petr. III. 18 not. Sic in ſpiritu juſtificatus eſt. In ipſo pretioſiſſimo mortis ſuæ articulo deſiit eſſe mortalis & peccato mundi onuſtus. Confer, de *juſtitia* & *juſtificatione* Chriſti, Matth. III. 15. Luc. VII. 35. Ioh. XIX. 30. XVI. 10 Act. XXII. 14. Rom. VI. 10. 7. Ebr. IX. 28. Es. L. 8. 1 Ioh. II. 1. Eamque ipſe juſtitiam, in ſpiritu ad ſpiritus in cuſtodia profectus, prædicavit & ab illo tempore potenter exſeruit. conf. Rom. IV. 25. Hoc comma cum citato Petri loco convenit; uti illud, *prædicatus eſt in gentibus*, cum 1 Petr. IV. 6.

¶ ὤφθη ἀγγέλοις) *conſpectus eſt*, maxime poſt reſurrectionem, *angelis*, bonis, vel etiam malis: quorum illis ſimul œconomia ejus patefacta, his terror incuſſus. Eph. III. 10: congruit angelorum proprie dictorum mentio huic ſummario Paulino.

¶ ἐκηρύχθη, *prædicatus eſt*) Hoc concinne ſequitur. *Angeli* proximæ admiſ-

ſionis erant: *gentes*, longiſſime remotæ. Et hujus præconii & fidei in mundo exiſtentis fundamenta jacta ſunt ante *aſſumtionem* Chriſti in cœlum. Ioh. XVII. 18. Præcones & fideles primi erant quaſi ſemen ceterorum.

¶ ἐπιςεύθη) *fides ei babita eſt.*

¶ ἐν κόσμῳ) *in mundo*, toto. *Mundus* ſive orbis terræ opponitur cœlo, in quod *aſſumtus eſt* Deus. Omnia implet.

¶ ἀνελήφθη ἐν δόξῃ) *aſſumtus eſt ſurſum in gloria*, ſubaudi, & nunc eſt in gloria, & venit in gloria. Primum eſt, *manifeſtatus in carne*: poſtremo, *aſſumtus in gloria.* Hæc vel maxime pertinent ad myſterii magnitudinem. Etiam hoc unum verbum *aſſumtus eſt* redarguit ea, quæ de hoc loco habet Artemonius præf. p. 27.

CAP. IV.

1 Δὲ, *autem*) Antitheton, inter *firmamentum*, c. III. 15, & inter ἀποςήσονται *deficient*: tum, inter myſterium pietatis & myſterium iniquitatis, de quo h. l. & nominatim 2 Theſſ. II. 7.

¶ ῥητῶς) *diſerte*, ut de re magni momenti & cito futura, *verbis conceptis.*

¶ λέγει, *dicit*) per prophetas, Pauli tempore, ipſumve Paulum, qui item propheta erat. hinc, *noſce*, 2 Tim. III. 1.

¶ ἐν ὑςέροις καιροῖς, *in poſteris temporibus*) Hæc *tempora*, poſt aſcenſionem Domini, c. III. 16, jam tum eſſe, Paulus docet, quum præſentem medicinam adhibet. v. 5. 6. conf. 2 Tim. III. 1 ſeqq. ὕςερος dicitur comparative: aliud enim eſt ὕςατος.

¶ ἀποςήσονταί τινες τῆς πίςεως, *deficient aliqui a fide*) Conf. 2 Tim. II. 18. *deficient*, vera negando, falſa addendo.

¶ τινὲς) *aliqui*, multi, & paullatim plures. Rom. III. 3 not. Non indicantur nominatim. Non deſunt, qui de Apollonio Tyanæo ſuſpicentur, qui vivo Timotheo Epheſum venerit. Male merentur de veritate, qui Hæreſiologiam ſeculi I nimis extenuant.

¶ τῆς πίςεως, *a fide*) quæ exacte retinet revelationem divinam. v. 6.

¶ πνεύμασι πλάνοις καὶ διδασκαλίαις δαιμονίων, *ſpiritibus fallacibus & doctrinis dæmoniorum*) *Spiritus fallaces* ſunt, qui per prophetas falſos loquuntur, & appellantur *ſpiritus* non ſolum reſpectu naturæ ſuæ, ſed quatenus ſpirant. ideo parallelum eſt *doctrinis. dæmoniorum*, eſt genitivus cauſæ. δαιμόνιον apud Græcos v. gr. apud Athenienſes, Act. XVII. 18, ſæpe in bonam partem dicitur; ſed apud LXX int. & apoſtolos, ſemper malos ſpiritus notat.

2 ἐν ὑποκρίσει ψευδολόγων, *in hypocriſi falſiloquorum*) Conſtr. cum *deficient. hypocriſis* ea, quæ eſt *falſiloquorum*, illos auferet. τινὲς, *aliqui*, illi, ſunt ſeducti; *falſiloqui*, ſeductores. *falſiloquorum*, genitivus, unice pendet ab *hypocriſi*. Tὸ *falſiloquorum* dicit relationem ad alios: ergo antitheton eſt in ἰδίαν, *ſua.*

¶ κεκαυτηριασμένων τὴν ἰδίαν συνείδησιν, *cauterizatorum ſua conſcientia*) Sicut fides & bona conſcientia junguntur, c. I. 5 not. ſic *hypocriſis* (i. e. *infidelitas* Matth. XXIV. 51 not.) & conſcientia prava, hoc loco; ubi mox e contrario commendatur fides veritatiſque cognitio & gratiarum actio. Cauterii uſus medicus ad ſanandum pertinet: hic ergo notatur alius, ad infaman-

mandum. Innuuntur αὐτοκατάκριτοι, Tit. III. 11. *qui ipſi in ſua ſibi conſcientia*, *inuſtis ei perfidiæ maculis*, *infames ſunt*: habentes conſcientiam non bonam & puram, quippe quam repulerunt; ſed μεμιασμένην, *inquinatam*. Sic enim Tit. I. 15 deſcribuntur *cauterizati* illi, ſicut *falſiloqui* deſcribuntur per *intellectum inquinatum*: καυτὴρ, *cauter*, notat idem in malam partem, quod *ſigillum* in bonam, 2 Tim. II. 19. tametſi utroque vocabulo in bonam partem utitur Macarius, de grege Chriſti, Homil. XII. §. 13. Plato in Gorgia appellat ψυχὴν διαμεμαστιγωμένην καὶ οὐλῶν μεστὴν ὑπὸ ἐπιορκιῶν καὶ ἀδικίας, ἃ ἑκάστῳ ἡ πρᾶξις αὐτοῦ ἐξωμόρξατο εἰς τὴν ψυχήν. Claudianus: *Quid demens manifeſta negas? en pectus inuſtæ Deformant maculæ.*

¶ τὴν ἰδίαν, *ſua*) dum alios tamen urgent.

3 κωλυόντων γαμεῖν, ἀπέχεσθαι βρωμάτων, *prohibentium nubere*, *abſtinere a cibis*) Exprimitur hypocritica ſpecies falſarum doctrinarum maxime auſtera & plauſibilis, ceteris colorem concilians. conf. Col. II. 23. Reſolve: *præcipientium*, *nuptiæ ne fiant*, *cibis ut abſtineatur*. κωλύω idem quod *præcipio*, *ne*. Cum *præcipientium* conſtruitur *nubere* & *abſtinere*: *negativa* ad *nubere* tantummodo pertinet. Hujus zeugmatis exempla notavit Pricæus, ex quibus maxime quadrat illud Chryſoſtomi: ταῦτα λέγω, οὐ κηδεύειν κωλύων, ἀλλὰ μετὰ συμμετρίας τοῦτο ποιεῖν. Errorem de *cibis*, ſpecioſiorem, refutat Paulus; de *matrimonio*, nominaſſe ſatis habet, (niſi ἃ *quæ* ſubſequens etiam huc referas:) & refutat etiam infra, c. V. 14.

¶ βρωμάτων, *cibis*) Non interdicent cibis omnibus, (ideo non additur articulus;) quis enim tales audiret? quibuſdam igitur. Et qui vel una ſpecie interdicit, injurius eſt in creatorem & in credentes. Notantur præcipue veteres hæreſes: ſed earum tamen reliquiæ pervenerunt ad jactatores antiquitatis.

¶ τοῖς) Dativus, ut ל Hebraicum, valet, *quod attinet ad credentes*. Deus enim cibos *creavit* etiam iis, qui fide carent neque gratias agunt. Ab iis, qui fide & veritatis cognitione carent, Paulus abſtrahit, atque eos ſibi quaſi relinquit; ſermonem de fidelibus ſibi eſſe, declarat.

¶ πιστοῖς καὶ ἐπεγνωκόσι, *credentes & cognoſcentes*) Synonyma. Alterum Synonymon, *cognoſcentes veritatem*, dat occaſionem *veritatis* mox declarandæ, ὅτι πᾶν κτλ. & facit antitheſin expreſſiorem ad *mendacium* ψεῦδος, quod continetur in ψευδολόγων v. 2.

¶ τὴν ἀλήθειαν, *veritatem*) Hæc declaratur verſu ſeq.

4 καλὸν, *bona*) Gen. I.

¶ καὶ, *&*) Particula nectit duas enunciationes, quarum altera hoc habet ſubjectum, *omne*, *quod cum gratiarum actione accipitur*: prædicatum, *non eſt rejiculum*.

¶ μετὰ εὐχαριστίας, *cum gratiarum actione*) Hæc includit bonam conſcientiam. Rom. XIV. 6.

5 ἁγιάζεται, *ſanctificatur*) Lev. XIX. 24.

¶ διὰ λόγου θεοῦ, *per verbum Dei*) Omnem *gratiarum actionem* ingreditur verbum Dei, immo etiam *creationem* & *conceſſionem* ciborum.

¶ καὶ ἐντεύξεως, *& deprecationem*) Filiorum Dei eſt ἐντυγχάνειν, *deprecari*, pro creaturis, quibus utuntur. Magna dignitas. Etiam Iudæi & gentes menſam precibus conſecrabant, non modo Chriſtiani.

6 ὑποτιθέμενος) *ſubjiciens*, manſuete. Euſtathius, νοεῖν μὲν τὸ αὐτόθεν καὶ

ὄικοθεν· ὑποθέσθαι δὲ, τὸ ἐκ παραινέσεως τῶν ἐμποιεῖν.

¶ καλὸς διάκονος, *bonus miniſter*) 2 Tim. II. 15.

¶ ἐντρεφόμενος) Præſens cum reſpectu præteriti, *innutritus.* 2 Tim. I. 5. III. 15. *Nutrimentum perpetuum.*

¶ τῆς πίστεως, *fidei*) pro te.

¶ τῆς καλῆς διδασκαλίας, *bonæ doctrinæ*) pro aliis.

¶ ἣ παρηκολούθηκας) *quam ſubſequi inſtituiſti.* De hoc verbo vid. Luc. I. 3 not.

7 βεβήλους, *profanas*) Antitheton mox, *pietatem.* hanc quidquid non adjuvat, tametſi ſpecioſum, profanum eſt. 2 Tim. II. 16.

¶ μύθους, *fabulas*) Antitheton, *fidelis.* v. 9.

¶ παραιτοῦ) *recuſa*, ne *ſubjicias fratribus.*

¶ γύμναζε δὲ σεαυτὸν, *exerce vero te ipſum*) Rara phraſis, (uti 1 Ioh. V. 21.) pro γυμνάζου. Conf. Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 393. Paulus coram ſolitus erat Timotheum exercere: nunc jubet, ut Timotheus ſibi ipſe Paulus ſit.

8 ἡ σωματικὴ γυμνασία, *corporalis exercitatio*) eaque vel aſpera, vel jucunda.

¶ πρὸς ὀλίγον, *ad exiguum*) ad rem familiarem, ad exiſtimationem, ad oblectationem, ad vitam diuturnam; adeoque terminatur in *hac vita corporis.* Videtur Timotheus juvenis interdum uſus fuiſſe aliqua exercitatione corporis: quam Paulus non tam prohibet, quam non laudat. Similem admonitionem juveni ſalutarem eidem elencho contra profanas doctrinas admiſcet 2 Tim. II. 22.

¶ πρὸς πάντα, *ad omnia*) in corpore & anima.

¶ ἐπαγγελίαν, *promiſſionem*) In hanc fertur *ſpes.* v. 10. Quicquid huc non facit, vix eſt *utile.*

¶ ζωῆς τῆς νῦν, *vitæ, quæ nunc* eſt) cui alias conſulere videntur, qui corpus exercent.

9 πιστὸς, *fidelis*) Cum hac præfatiuncula verſus ſequens cohæret per *enim*, uti 2 Tim II. 11. Pii ſæpe videntur detrimentum pati in fructu vitæ præſentis. id refutat Paulus.

10 εἰς τοῦτο, *in hoc*) hoc nomine, hoc fine, hac ſpe.

¶ καὶ κοπιῶμεν καὶ ὀνειδιζόμεθα, *& laboramus & opprobria toleramus*) ſpretis vitæ hujus commodis & præſidiis. ὀνειδιζόμεθα, Medium.

¶ ἠλπίκαμεν, *ſperavimus*) *ſpem* noſtram, in futurum, præſentia aſpernantes, *collocavimus.*

¶ ζῶντι, *vivente*) qui etiam nobis vitam dabit. v. 8. 2 Tim II. 18.

¶ πάντων ἀνθρώπων, μάλιστα πιστῶν, *omnium hominum, maxime fidelium*) Paulus ſe & ſui ſimiles a Deo ſalutem ſperare duplicem oſtendit: *hujus vitæ ſalutem*, nam Deus ſervat omnes homines; (quin etiam omnes in æternum ſalvari vult:) tum, quod *majus* eſt, *futuræ*, nam ſervat *maxime* fideles: qui quidem in hac quoque vita ob majores tentationes majora præſidia experiuntur.

¶ μάλιστα, *maxime*) Latet nervus argumenti a minori ad majus.

11 ταῦτα) *hæc*, miſſis ceteris.

12 μηδείς, *nemo*) Talem te gere, quem nemo poſſit tanquam juvenem contemnere. Libenter id faciunt ſenes inanes.

¶ τύπος, *typus*) Ratio parandæ veræ auctoritatis.

¶ ἐν

¶ ἐν λόγῳ) *in ſermone*, publico & privato.

¶ ἐν ἀναςροφῇ) *in quotidiana conſuetudine.*

¶ ἐν ἀγάπῃ, ἐν πνεύματι, *in amore, in ſpiritu*) 2 Cor. VI. 6 not.

¶ ἐν πίςει, *in fide*) Fides, extra munus juſtificationis ſpectata, ſæpe mediam ingreditur enumerationem ejuſmodi: & denotat ſinceritatem animi Deo fidentis in rebus ſecundis & adverſis. c. VI. 11. 2 Tim. II. 22. conf. Gal. V. 22, qui locus item in media enumeratione *fidem* habet.

¶ ἐν ἁγνείᾳ, *in caſtitate*) c. V. 2.

13 τῇ ἀναγνώσει, *lectioni*) Scripturæ ſacræ, in eccleſia. Huic adjunguntur duo præcipua genera, *adhortatio*, quæ ad agendum, & *doctrina*, quæ ad cognoſcendum pertinet. c. VI. 2 fin. Rom. XII. 7 ſ.

14 μὴ ἀμέλει, *ne negligas*) *Negligunt*, qui non exercent, nec putant, ſe poſſe excidere.

¶ χαρίσματος, *donum*) 2 Tim. I. 6.

¶ διὰ προφητείας μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τȣ̃ πρεσβυτερίȣ, *per prophetiam cum impoſitione manuum presbyterii*) Conſtr. *prophetiam presbyterii.* nam manus impoſuit Paulus Timotheo. l. c. *Presbyterium* conſtabat ex Paulo ipſo, (coll. 2 Ioh. v. 1. 1 Petr. V. 1.) & Sila, vel etiam aliis. Multi *Latini* habent, *presbyteri. Impoſitio manus* proprie fit per unam perſonam, & quidem digniorem. *Prophetia* vero fiebat etiam per æquales, per plures, qui, dum Paulus Timotheo manus imponebat, gratulati ſunt, & bona quæque ominati, forſan etiam Timotheo abſente. Strenuus eſt, inquiebant, hic vir juvenis. Deus multum boni per eum efficiet.

15 μελέτα, *meditare*) Μελετᾶν etiam dicitur de re gymnaſtica. conf. v. 7. Hoc *ſtudium*, inquit, eſto tuum. Hoc ipſo in *ſtudio* Timotheum etiam longius provectum *manere* juſſit Ep. II. c. III. 14 ſeqq. Quis non eodem ſtudio, dum vivit, teneatur? Omnium aliorum ſtudiorum eſt viciſſitudo; alia hodie moris ſunt, alia cras erunt: unum, quod Scripturæ ſacræ impenditur, nunquam valde eminere videtur, ſed idem unum nunquam obſoleſcit. Regnum, ſine tyrannide & faſcino, perenne habet, pretium ſolidum, uſum nunquam pœnitendum.

¶ ἐν τȣ́τοις ἴσθι, *in his eſto*) In his qui eſt, minus erit in ſodalitatibus mundanis, in ſtudiis alienis, in colligendis libris, conchis, numis: quibus multi paſtores notabilem ætatis partem inſcientes conterunt.

¶ προκοπὴ, *profectus*) exercitatione conſtans.

16 ἔπεχε, *attende*) Heſychius, ἔπεχε, ἐπίκεισο, πρόσεχε, κάτεχε, ἐπίμενε. Iob XVIII. 2 תבינו ἐπίσχες. Et ſic ſæpe Siracides.

¶ αὐτοῖς, *illis*) Ref. ad *hæc*: v. 15. vel ad ſeq. i. e. *audientibus*.

¶ σώσεις, *ſervabis*) ne ſeducamini. v. 1.

¶ τȣ̀ς ἀκȣ́οντας, *audientes*) cum obedientia.

CAP. V.

1 Πρεσβυτέρῳ, *ſeniorem*) Ætatis vocabulum, hîc.

¶ μὴ ἐπιπλήξῃς, *noli increpare*) Hoc pertinet etiam ad ea, quæ ſequuntur.

¶ ὡς ἀδελφȣ̀ς, *quaſi fratres*) Sic ſenex juvenes hortari debet, *quaſi liberos.*

2 ὡς ἀδελφὰς, *quaſi ſorores*) Hic reſpectus egregie adjuvat *caſtitatem.*

3 χήρας

3 χήρας, *viduas*) De viduis copioſe Chryſoſt. de ſacerd. pag. 166 ſeqq.

¶ τίμα, *honora*) beneficiis. v. 17 ſ.

¶ ὄντως χήρας, *revera viduas*) Ploce. τὸ *revera* excludit eas, quæ liberos habent, & luxurioſas.

4 μανθανέτωσαν, *diſcant*) filii, ac potius nepotes. nam in correlato commemorantur ſoli *progenitores*. Elegans metonymia antecedentis. conſequens eſt, ut viduæ maneant apud ſuos.

¶ πρῶτον τὸν ἴδιον, *prius ſuam*) antequam publico muneri admoveantur.

¶ οἶκον εὐσεβεῖν) *familiam pie tractare*. Idem verbum cum accuſativo, Act. XVII. 23. Ratio pietatis patet ex fine verſus.

¶ ἀμοιβὰς ἀποδιδόναι τοῖς προγόνοις, *mutuam vicem reddere progenitoribus*) Sunt, qui hîc innui putent viduarum, quæ familiam habent, officium; confertque huc Pricæus illud Auguſtini de matre Monica: *Mutuam vicem parentibus reddiderat, domum ſuam pie tractaverat*. l. 9 Confeſs. c. 9. Congruit illud cenſorum Romanorum in ſenes cœlibes: *Natura vobis, quemadmodum naſcendi, ita gignendi legem ſcribit, parentesque vos alendo nepotum nutriendorum debito (ſi quis eſt pudor) alligaverunt*. Val. Max. l. 2. c. 4. Sed verbum μανθανέτωσαν, *diſcant*, ejusque numerus pluralis, oſtendit, agi de officio liberorum & nepotum. Itaque viduæ, liberos habenti, opponitur verſu 5 vidua, cui non ſunt, a quibus *mutuam vicem* accipiat, quæ ſpes unice in Deum collocatas habet.

5 μεμονωμένη) *ad ſolitudinem redacta*. Explicatur notio vocabuli χήρα, *orbitatem* ſignificantis.

¶ ἤλπικεν, *ſperavit*) Antitheton, verſu 4.

¶ προσμένει ταῖς δεήσεσι, *inſtat precibus*) Antitheton, verſu 6.

6 σπαταλῶσα) Iac. V. 5, ἐτρυφήσατε καὶ ἐσπαταλήσατε. Heſychius, σπαταλᾷ, τρυφᾷ.

¶ ζῶσα τέθνηκε, *vivens mortua eſt*) Poteſt hoc de quolibet impio, quamvis in vita ſe ſtrenue gerat, dici: ſed maxime de vidua voluptuoſa. Quamvis ipſa ſibi adhuc vita frui videatur, tamen vivens mortua eſt, quippe quæ nec naturaliter jam, nec ſpiritualiter frugi ſit: adeoque nullum *honorem* meretur.

7 ταῦτα, *hæc*) quæ modo dicta ſunt.

¶ ὦσιν, *ſint*) viduæ veræ.

8 ἰδίων, *ſuis*) extra *domum* quoque.

¶ τῶν οἰκείων, *domeſticis*) qualis vel maxime eſt mater aut avia vidua, *domi*. v. 4. Multi parentes hoc prætexunt avaritiæ ſuæ: atqui hoc loco de nepotum officio agitur potiſſimum, quod ex amore fluere, non fidei opponi debet.

¶ οὐ προνοεῖ, *non proſpicit*) Victu & amictu neceſſario.

¶ τὴν πίστιν ἤρνηται, *fidem negavit*) Sperat Paulus, neminem fore inter Chriſtianos, qui matri non proſpiciat. Fides non tollit officia naturalia, ſed perficit & firmat.

¶ ἀπίστου, *infideli*) quem vel natura hoc docet, nunquam fidem amplexum.

9 καταλεγέσθω) *cooptetur*.

¶ μὴ ἔλαττον ἐτῶν ἑξήκοντα) Genitivus hic non pendet a comparativo, ſic enim ſcribendum fuerat ἐλάττων, ſed a χήρα. ἔλαττον (pro κατὰ ἔλαττον, ut Lat. *ſummum, minimum*, pro *ad ſummum, ad minimum*,) adverbiaſcit. Sic Plato, τάλαντα οὐκ ἔλαττον ἑκατόν.

¶ ἐτῶν

¶ ἐτῶν ἑξήκοντα, *annorum ſexaginta*) Antitheton, v. 11. Etiam virgines hujus ætatis accenſeri viduis poterant. Sed minime laudaret apoſtolus eos, qui filias minores in monaſteria detrudunt, ubi ab adoleſcentia ad obitum usque maneant.

¶ ἑνὸς, *unius*) i. e. quæ legitimo matrimonio juncta fuerit, ſive unum habuerit maritum, ſive unum & poſtea alterum.

10 ἔργοις καλοῖς, *operibus bonis*) Talia mox enumerantur: in quibus hæc quoque ſpecies eſt, παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ ἐπακολυθεῖν, ubi ἀγαθὸς plus eſt, quam καλός.

¶ ἐτεκνοτρόφησεν) *liberos* recte *aluit*, vel ſuos, vel alienos, eccleſiæ commodo.

¶ ἐξενοδόχησεν, *hoſpites excepit*) ut digna ſit, cui eccleſia in ſuos collata beneficia publice compenſet.

¶ πόδας ἔνιψεν, *pedes lavit*) Synecdoche partis, pro omni genere officiorum humilitatis.

¶ θλιβομένοις, *preſſis*) paupertate.

¶ ἐπηκολύθησε, *ſubſecuta eſt*) Antiſtitum & virorum eſt *bonis operibus præire.* Tit. III. 8. 14. mulierum, *ſubſequi*, adjuvando pro ſua parte. Gloſſæ ap. Pricæum, ἐπηκολύθησεν, ἐκοινώνησεν ὑπηρέτησεν.

11 παραιτῦ, *recuſa*) noli cauſam earum ſuſcipere. Idem verbum, Tit. III. 10.

¶ ὅταν γὰρ καταςρηνιάσωσι τῦ χριςῦ) *quum enim luxuriam contrahunt contra Chriſtum*, de beneficiis eccleſiaſticis. Genitivus regitur a κατά. ςρῆνος quid ſit, vid. Ap. XVIII. 3. Luxus & Chriſtus nullo modo conveniunt.

¶ τῦ χριςῦ, *Chriſtum*) cui ſe totas addixerant.

¶ θέλυσιν, *volunt*) re non jam integra.

12 ἔχυσαι, *habentes*) certo, jam.

¶ ὅτι) *quia.*

¶ τὴν πρώτην πίςιν ἠθέτησαν) Πίςιν ἀθετεῖν, ut Raphelius ex Polybio docet, eſt *fidem non ſervare.* conf. v. 8. Dicitur πρώτη πίςις, *prima fides*, primi temporis fides, quam initio habebant, priusquam viduis adſcriberentur. Hanc frangunt, eique opponuntur, *vota ſecunda.* Conf. *primus amor*, Ap. II. 4.

13 μανθάνυσι περιερχόμεναι, *diſcunt obeuntes*) Non eſt participium hoc pro infinitivo poſitum, ſed reprehenditur diſcendi genus: ſequiturque ſpecies, *diſcunt*, *quæ domos obeundo diſcuntur*, i. e. ſtatum familiarum curioſe explorant. mimeſis eſt in eo, quod *diſcunt* dicitur. Alias enim non niſi ea dicuntur diſci, quæ bona ſunt. Hæ vero *obeundo* diſcunt, omnia indagant, & inde proficiunt in pejus.

¶ τὰς οἰκίας, *domos*) 2 Tim. III. 6.

¶ φλύαροι, *garrulæ*) verbis.

¶ περίεργοι, *curioſæ*) factis.

¶ λαλῦσαι, *loquentes*) Hoc conſtruitur cum *diſcunt:* quæ didicere eloquuntur.

¶ τὰ μὴ δέοντα) ἃ μὴ δεῖ. Tit. I. 11.

14 νεωτέρας, *juniores*) Non addit, *viduas.* nam *vidua* h. l. proprie, quæ vidua manet. Et hæc ratio, quam apoſtolus commemorat, æque pertinet ad innuptas, atque ad viduas LX annis minores. A toto ſenſu apoſtolico abhorrent inſtituta monialium monaſtica. neque de ullo monachorum grege gubernando Paulus ad Timotheum ſcribit. nulli enim erant.

¶ γαμεῖν, τεκνογονεῖν, οἰκοδεσποτεῖν, *nubere*, *liberos gignere*, *familiam regere*) Tres gradus ſocietatis domeſticæ. Sic habebunt, quod agant, citra otium & curioſitatem.

¶ τῷ ἀντικειμένῳ, *adverſario*) Verbum סטן Symmachus Ps. XXXVIII. 21 ex-

 preſſit

preſſit verbo ἀντίκειμαι. & v. ſeq. fit mentio Satanæ: accipias tamen h. l. τὸ ἀντικείμενος *adverſarius* de malis hominibus. conf. c. VI. 1. Tit. II. 8. 10.

¶ λοιδορίας χάριν, *calumniæ gratia*) quæ paucorum vitia exaggerare, toti eccleſiæ, ipſique doctrinæ imputare geſtit.

15 ἤδη, *jam*) Particula provocandi ad experientiam.

¶ τινὲς, *aliquæ*) viduitatem profeſſæ temere.

¶ ἐξετράπησαν, *abſtractæ ſunt*) eoque occaſionem dedere *calumniæ*.

¶ ὀπίσω τοῦ σατανᾶ, *poſt Satanam*) qui eas a Chriſto abſtraxit.

16 ἐπαρκείτω, *ſuppeditet*) v. 10.

¶ ἡ ἐκκλησία, *eccleſia*) viduis *ſuppeditans*.

¶ ἐπαρκέσῃ, *ſufficiat*) ſcil. eccleſia.

17 διπλῆς, *duplici*) ob presbyteratum & ob munus. *Presbyteratus* per ſe involvit venerationem ætatis. Etiam Petrus opponit *preſbyteros* νεωτέροις, & tamen tanquam de munere loquitur. 1 Petr. V. 5. 1 ſs. *duplex*, largum. Ap. XVIII. 6.

¶ μάλιστα, *maxime*) Poterant ergo aliqui præeſſe, & bene præeſſe, tametſi non verſarentur *in ſermone & doctrina*, in ſtudiis ſacris & in aliorum inſtitutione. Qui vero ita *occupati erant*, minus vacabant opificio & rei familiari, & digni erant compenſatione.

18 καὶ, ἄξιος, &, *dignus*) Allegat hoc apoſtolus vel tanquam *ſcripturam*; vel tanquam proverbium, etiam a Domino approbatum, Matth. X. 10. Luc. X. 7.

19 πρεσβυτέρου, *ſeniorem*) v. 17.

¶ κατηγορίαν, *accuſationem*) Privatus poterat, lege Moſis, citari uno teſte, non condemnari: presbyterum ne citari quidem Paulus jubet. nam & innocentiæ majore eſt exiſtimatione, & invidiæ calumniæque magis expoſitus.

¶ μὴ παραδέχου, *noli accipere*) Habebat ergo Timotheus poteſtatem judicandi in eccleſia. v. 21. 24.

20 τοὺς ἁμαρτάνοντας) *peccantes*, presbyteros, teſtibus convictos. his contradiſtinguuntur *ceteri*.

¶ οἱ λοιποὶ) *ceteri*, in grege, qui aut commiſerunt idem peccatum, aut ne committant.

¶ φόβον, *timorem*) peccare paratis congruum.

21 ἐνώπιον, *coram*) Repræſentat Paulus Timotheo judicium extremum, in quo Deus revelabitur, & Chriſtus cum angelis coram conſpicietur. Conf. 2 Tim. IV. 1. Neque tamen τὸ *coram* non pertinet ad tempus præſens. v. 4. 2 Cor. VIII. 21. Vid. cap. VI. 13 ſeq.

¶ καὶ κυρίου, & *Domino*) Articulus non additur, cum tamen mox addatur de angelis. Ergo *Dei* appellatio & *Domini* ad unum pertinet ſubjectum. conf. tamen 2 Tim. IV. 1. κυρίου non habet lectio vetuſta.

¶ ἐκλεκτῶν) Epitheton, Timothei reverentiam acuens. ἐκλεκτὸς, *eximius*. 1 Petr. II. 6.

¶ χωρὶς προκρίματος) χωρὶς τοῦ προπετῶς καὶ δίχα κεκριμένης βουλῆς πρᾶξαί σε τι. Gloſſ. ap. Pricæum. πρόκριμα, *præjudicium*, is facit, qui *decernit*, *ante*quam res ſeſe aperuerit. v. 22 not. *Iudicium* eſſe debet, non *præjudicium*. v. 24.

¶ κατὰ πρόσκλισιν) Gloſſæ apud eundem, κατὰ πρόσκλισιν, κατὰ χάριν, προσπάθειαν, ἢ ἑτερομέρειαν, Breviter, *præju-*

præjudicium per odium, *inclinatio* per favorem.

22 χεῖρας, *manus*) Timothei erat, manus imponere presbyteris.

¶ ταχέως, *cito*) re inexplorata.

¶ μηδὲ κοινώνει, *neque participaveris*) Id faciunt, qui *cito* aliquid faciunt. Salubrem exſpectationem eſſe, docet v. 24 ſ. admonitionemque interponit, Timotheo juveni tantiſper obſervandam.

23 σεαυτὸν, *te ipſum*) Antitheton: *aliena*. In tranſitu monetur Timotheus, quomodo in medio aliorum regimine ſe regere debeat: elegantiſſimeque hæc *parentheſis* imitatur moram negotiis *interponendam*.

¶ μηκέτι, *non jam*) Tutum monitum, præmiſſo illo, *te ipſum caſtum ſerva*.

24 τινῶν, *quorundam*) Non modo diverſa ratio eſt *peccatorum*, quæ admittuntur, ſed etiam hominum, eadem peccata admittentium.

¶ αἱ ἁμαρτίαι, *peccata*) facta mala, & inde cognoſcendi habitus mali.

¶ πρόδηλα) *ante manifeſta*, quam inquiratur, vel de hominibus quicquam ſtatuatur.

¶ προάγουσαι) *antevertentia*, præeuntia patrantem, ut ſtatim manuum impoſitione indignus cernatur. antitheton, *inſequuntur*.

¶ εἰς κρίσιν) *quod attinet ad judicium* de hominibus faciendum.

¶ τισὶ) Id majorem emphaſin habet, quam ſi iterum diceret τινῶν. *quoſdam* etiam inſequuntur peccata ipſorum.

¶ ἐπακολουθοῦσι, *inſequuntur*) Interim patienter exſpectandum, dum res ſe aperiat, nec inquirendum moroſius. Fidelem ſervum tamen regit Deus, ut opportuna agat & dicat. Præpoſitio ἐπὶ dicit intervallum non longum.

25 τὰ ἄλλως ἔχοντα, *quæ aliter ſe habent*) quæ non ſunt *manifeſta prius*. Inſigne dictum & hodie inprimis obſervandum, quod exſtat Eccl. VIII. 14.

¶ κρυβῆναι, *abſcondi*) diu.

¶ οὐ δύναται, *non poſſunt*) tametſi ſæpe celare velint, qui faciunt.

CAP. VI.

1 ὑπὸ ζυγὸν) *ſub jugum*, dominorum ethnicorum. Antitheton, *autem*, v. 2. Servitus ergo apud fideles, non eſt jugum.

¶ ἰδίους, *ſuos*) ne ſe ab iis avertant, & ad alios applicent. Confuſio prohibetur.

¶ τιμῆς, *honore*) quanquam foris ſunt. Oppoſitum, *contemnere*, mox.

¶ ἀξίους, *dignos*) tametſi virtute careant.

¶ ἡγείσθωσαν, *ducant*) affectu & re ipſa.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Nam contumaciæ cauſam huc collaturi forent *heri*. conf. Tit. II. 5.

2 ἀδελφοὶ, *fratres*) eoque pares.

¶ εἰσὶν, *ſunt*) *heri*. Servi poterant prætextum obſequii denegandi quærere, ſive infideles ſive fideles heros haberent. utrique peccato occurritur.

¶ δουλευέτωσαν, *ſerviant*) maneant in familia.

¶ πιστοί εἰσι καὶ ἀγαπητοὶ, *fideles ſunt & amati*) Subaudi, *heri. amati*, amorem divinum experti, amoremque inde ſervis præſtantes.

¶ οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι, *beneficentiæ ſubſervientes*) *Beneficentia* eſt *beneficentia* Dei, ut *verbum*, *nomen*, *ſpiritus*, *ira*, *verbum Dei*, *nomen Dei*, &c. Huic beneficentiæ ſubſerviunt heri fideles, *evergetæ*. *Beneficentiam* cœleſtem erga

ga homines experiuntur, & ei ſubſerviunt fideles, v. gr. heri, erga familiam, & per familiam erga alios. Hoc implicite etiam fideles heros officium docet: docet etiam verſus 17.

3 ἑτεροδιδασκαλεῖ, *aliter docet*) Antitheton, *doce*. Concluſio, reſpondens ineunti tractationi. c. I. 3.

¶ μὴ προσέρχεται, *non accedit*) Seneca, *accedere opinioni*. & ſic alii, apud Pricæum.

4 τετύφωται, μηδὲν ἐπιστάμενος) Harpocration, τετύφωμαι, ἀντὶ τοῦ ἐμβεβρόντημαι, ἔξω τῶν φρενῶν γέγονα. κτλ. Confer Raphelium ad Polyb.

¶ μηδὲν ἐπιστάμενος, *nil ſciens*) quamvis ἐπιστήμην *ſcientiam* ſibi vindicet. conf. cap. I. 7.

¶ νοσῶν περὶ, *morbidus de*) Antitheton, *ſalubribus*. Plut. νοσεῖν περὶ δόξαν, περὶ σφραγίδια πολυτελῆ, *inſanire amore gloriæ*, vel *ſigillorum pretioſorum*.

¶ λογομαχίας, *logomachiis*) 2 Tim. II. 14 not.

¶ ἐξ ὧν γίνεται, *ex quibus fit*) Ib. v. 23.

¶ ἔρις, *lis*) Tit. III. 9.

¶ ὑπόνοιαι πονηραὶ, *ſuſpiciones malæ*) per quas ii, qui non omnia ſtatim aſſentiuntur, invidi putantur.

5 διαπαρατριβαὶ) Διατριβὴ, *tractatio ſcholaſtica*. παρὰ inſertum, facit ſignificatum rei perverſæ, uti κατατομὴ, pro περιτομὴ, Phil. III. 2. Opponitur τῷ *accedere*, v. 3.

¶ διαπαρατριβαὶ διεφθαρμένων ἀνθρώπων) *perverſæ tractationes*, quæ non niſi *corruptos* mente *homines* decent. 2 Tim. III. 8, *homines corrupti mente*.

¶ νομιζόντων, *putantium*) i. e. quippe cum putent. non enim præmittitur &. conf. Rom. II. 18. 20. 2 Tim. II. 21. Hebr. VI. 6. ubi ſimilis participiorum ratio.

¶ πορισμὸν) *quæſtum*, rei parandæ cauſa datum.

6 ἔστι δὲ, *eſt vero*) Non plane vult negaſſe, *quæſtum eſſe pietatem*.

¶ πορισμὸς) *expedita vitæ ratio*.

¶ μέγας, *magnus*) Nam affert αὐτάρκειαν, *animum ſua ſorte contentum*, ceteris incognitum.

¶ μετὰ αὐταρκείας, *cum animo ſua ſorte contento*) Hic pietatis comes.

7 οὐδὲν, *nihil*) Animo & corpore conſtat homo naſcens: cetera, aliena & externa ei ſunt.

¶ εἰσηνέγκαμεν, *intulimus*) Subaudi, & *tamen vitam nacti ſumus*. vid. Matth. VI. 25.

¶ δῆλον ὅτι) *ſcilicet*. Formula declarandi.

¶ οὐδὲ ἐξενεγκεῖν, *neque efferre*) Cur ergo multa coacervemus? Id tantum agitur, ut habeamus πόρον, *expeditum iter*, dum patriam attingimus.

8 ἔχοντες, *habentes*) Implicite affirmatur, nos *habituros eſſe*.

¶ διατροφὰς) *alimenta*, quibus *interim* alamur. hoc διὰ valet. Σκεπάσματα, *amictum*, nec non tectum.

¶ τούτοις) *his*, etiamſi abſit argentum. v. 10.

¶ ἀρκεσθησόμεθα) *ſatis habituri ſumus*, in re: cur non etiam in affectu?

9 βουλόμενοι, *volentes*). Hæc *voluntas*, *animi ſua ſorte contenti* inimica; non ipſæ opes. quas idcirco divites non jubentur abjicere. v. 17 ſ.

¶ πλουτεῖν, *divites eſſe*) habere plus, quam victum & amictum.

¶ ἐμ-

¶ ἐμπίπτουσιν· βυθίζουσι· *incidunt: mergunt*) Triſtis gradatio.

¶ πειρασμὸν) Paronomaſia, πορισμὸς, πειρασμός. *Tentatio* opponitur victui, item fidei; laqueus, amictui, & juſtitiæ; concupiſcentiæ, animo contento.

¶ παγίδα, *laqueum*) adeo non inveniunt πόρον.

¶ ὄλεθρον, *interitum*) corporis.

¶ ἀπώλειαν, *perditionem*) etiam animæ. conf. *omnium*. v. 10. Hoc opponitur *magno* illi *quæſtui*. v. 6.

10 πάντων τῶν κακῶν, *omnium malorum*) Nam perimit fidem, bonorum omnium radicem. prima ſpecie videtur amor numi flagitiis pleriſque alimentum ſubtrahere, ut luxuriæ, proterviæ &c. ſed revera malorum omnium eſt radix. *Mala omnia* in v. 9 comprehenduntur, ſub *tentatione*, *laqueo*, *concupiſcentiis*, *interitu*, *perditione:* quanquam articulus τῶν non præciſe illuc reſpicit, ſed ad πάντων pro more additur ad rem exaggerandam, abſque vi relativa.

¶ Φιλαργυρία, *amor numi*) quum argentum amatur per ſe, non ad paranda alimenta & tegumenta adhibetur.

¶ ἧς) Φιλαργυρίας, ἀργύρου.

¶ τινὲς) *quidam*, Epheſii. conf. c. V. 15.

¶ ὀρεγόμενοι, *appetentes*) c. III. 1 not.

¶ ὀδύναις πολλαῖς, *doloribus multis*) conſcientiæ, de male partis mordentis: animi, ad plura congerenda urgentis. Horum dolorum remedium, *fides*.

11 ὦ ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ) Sic LXX pro Hebr. *Vir Dei*, i. e. propheta, internuncius Dei ad homines, a rebus terrenis remotus.

¶ ταῦτα φεῦγε, *hæc fuge*) Reaſſumit poſt parentheſin, quæ dixerat v. 5 in fine. Itaque *hæc* refertur ad v. 4. 5. nam utraque enumeratio apertum facit antitheton. quo pertinet *fuge*, *ſectare*.

¶ δικαιοσύνην, *juſtitiam*) Hæc cetera complectitur, primoque loco ponitur iterum, 2 Tim. II. 22.

¶ εὐσέβειαν, *pietatem*) Antitheton, abuſus *pietatis*. v. 5.

¶ πίστιν, ἀγάπην, *fidem*, *amorem*) Oppoſita, *invidia*, *lis*. v. 4.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) qua perferuntur etiam *blaſphemiæ*. ibid.

¶ πραότητα, *manſuetudinem*) qua vincuntur *ſuſpiciones malæ*. ibid.

12 τὸν καλὸν ἀγῶνα, *bonum certamen*) Antitheton, *logomachiæ*. v. 4.

¶ ἐπιλαβοῦ, *apprehende*) ut quiddam, quod præſto eſt: ceteris relinque ſuas *quæſtiones* ibid. Metonymia conſequentis, cum argumento a facili. Eadem locutio, v. 19. Simile a ſtadio & brabeo. conf. 2 Tim. IV. 7 ſeq.

¶ ἐκλήθης καὶ ὡμολόγησας, *vocatus & confeſſus es*) Correlata, vocatio divina & confeſſio fidelium. Vtraque in baptiſmo fit.

¶ τὴν καλὴν ὁμολογίαν) *bonam illam confeſſionem*. Sic quoque, v. ſeq. Sed differunt verba: *confeſſus es*, cum aſſenſione teſtium: *teſtatus eſt*, non aſſentiente Pilato.

¶ ἐνώπιον πολλῶν μαρτύρων, *coram multis teſtibus*) qui contra te, ſi deficeres, teſtaturi forent.

13 παραγγέλλω, *denuncio*) Vide, quantum munus evangelii prædicandi. 2 Tim. IV. 1.

¶ τοῦ ζωοποιοῦντος τὰ πάντα, *vivificante omnia*) LXX, Neh. IX. 6. Præſupponitur hîc, quæ ibidem commemoratur, creatio omnium. Pars hymni exprimitur:

 hymnus

hymnus totus innuitur. Dei virtus te quoque, o Timothee, in officio tuo *animat* & ad vitam æternam reſuſcitabit.

¶ τοῦ μαρτυρήσαντος, *teſtante*) Confeſſio Chriſti *animat* omnes confeſſiones. *Teſtari confeſſionem*, erat Domini: *confiteri confeſſionem*, Timothei.

¶ ἐπὶ ποντίου πιλάτου, *ſuper Pontio Pilato*) Periocha temporis notiſſima.

¶ τὴν) *illam*, quam omnes chriſtiani ab Ipſo factam norunt, de *regno*. v. 15.

14 τὴν) *hoc*.

¶ ἄσπιλον, ἀνεπίληπτον, *labis expertem, irreprehenſibilem*) Maſculina.

¶ μέχρι, *usque*) Fideles in praxi ſua proponebant ſibi diem Chriſti, ut appropinquantem: nos ſolemus nobis horam mortis proponere.

¶ ἐπιφανείας, *apparitionem*) Sæpe recurrit hoc verbum in 2 ad Tim. & Titum.

15 καιροῖς ἰδίοις, *temporibus ſuis*) Numerus pluralis obſervandus, brevitatem temporum non valde coarctans. *ſuis*, quorum ratio, poteſtas, notitia & revelatio penes Ipſum eſt. ſic, ἴδιος, c. II. 6. 2 Tim. I. 9. Tit. I. 3. Reſervatum divinum.

¶ δείξει, *oſtendet*) *Oſtendi* dicitur, quod jam ante erat. Deus oſtendet: (Act. III. 20.) cujus hîc magnificentiſſimum ſubſequitur encomion, ipſam involvens Chriſti gloriam.

¶ ὁ μακάριος καὶ μόνος δυνάστης, *beatus & ſolus dynaſta*) Duo prædicata. prius, addito item *ſolus*, tractatur v. 16. nam τὸ μακάριος & ἀκήρατος idem etymon habent, & *immortalem* dicunt. & inde ei debetur *honor*. alterum, tractatur mox, h. v. & inde ei debetur *robur æternum*. Cauſa, cur in confeſſione evangelii non debeant timeri homines *potentes* & *mors* ab eis intentata. Sic, *potentia æterna* dicitur Rom. I. 20.

¶ τῶν βασιλευόντων, τῶν κυριευόντων, *regnantium, dominantium*) ſpiritualiter & politice.

16 μόνος, *ſolus*) Hoc *ſolus* commode huc dilatum eſt, quia ſubſequitur alia ſimilis locutio in *nullus*, *neque*.

¶ ἔχων) *habens*, eoque daturus nobis.

¶ ἀθανασίαν, *immortalitatem*) Adjectivum *immortalis* non exſtat in N. T. ſed ἄφθαρτος, *incorruptibilis*. Neque ἀθάνατος aut ἀθανασία habent LXX. Vtrumque habet Sapientiæ liber, qui ſemper græcus fuit.

¶ φῶς, *lucem*) Poſt *vitam* ſtatim mentio *lucis*.

¶ ἀπρόσιτον) *inacceſſam*, creaturis; niſi quatenus & ab Ipſo admittuntur, & ipſe ad eas exit.

¶ οὐδεὶς ἀνθρώπων, *nemo hominum*) Sic plane Exod. XXXIII. 20. Quod *hominibus* negatur, Ioh. I. 18. 1 Ioh. IV. 12, id ſanctis obtinget. Matth. V. 8. 1 Cor. XIII. 12. 1 Ioh. III. 2. Ap. XXII. 4.

17 τοῖς πλουσίοις, *divitibus*) Multi divites Epheſi. Appendix epiſtolæ (*Poſt ſcriptum*) magni momenti.

¶ ἠλπικέναι, *ſperaſſe*) Hæc ſpes mala, tenacitatis nervus, *fructum*, quem Paulus mox appellat, ſufflaminans.

¶ ἀδηλότητι, *incerto*) Ideo non ſperandum in opibus, quia *incertiſſimæ* ſunt, *in futurum*.

¶ ἐπὶ τῷ θεῷ, *ſuper Deo*) Ἐπὶ habent *Al. Aug.* 6. *Bærner. Clar. Colb.* 7. pluresve. Sic expreſſius eſt antitheton ad illud, ἐπὶ πλούτου ἀδηλότητι. Spes, Deo *innixa*, firmitudinem habet. Ἐν habet lectio communis, quæ ſubjungit, τῷ θεῷ τῷ ζῶντι,

ex

ex cap. IV. 10, ut videtur. nam τῷ ζῶντι non habent *Al. Bærn. Colb.* 7. *Ræ.* 2. *Æth. Lat.* in ms. Reutling. *Gildas*, *Haimo*.

¶ πλουσίως, *abunde*) Alias nemo foret πλούσιος, *dives*.

¶ εἰς ἀπόλαυσιν, *in fructum*) *Fructus* eſt in dando, non in tenacitate. Otium abeſſe debet, ut ab homine, ſic ab ejus facultatibus. Iac. V. 2. 3.

18 ἀγαθοεργεῖν) *ſtudere beneficiis*. Hanc diligentiam ſequitur, ut *ſint divites* in *bonis* operibus. ἀγαθὸν & καλὸν differunt. ἀγαθὸς infert ſimul notionem *beatitudinis*, (coll. Marc. X. 18 not.) καλὸς connotat *pulcritudinem*.

¶ εὐμεταδότους, *liberales*) impertiendo, ſingulatim.

¶ κοινωνικούς, *communicativos*) mutuum dando, in commune conferendo, cum multis. Alias *diviſione* actionum, conſiliorum, rerum, maxime delectantur divites, & ſunt imperioſi, inſolentes.

19 ἀποθησαυρίζοντας ἑαυτοῖς, *recondentes ſibi ipſis*) Peculium optimum, quod in poſterum reconditur. Antitheton κοινωνικούς, *communicativos*. Sic Tob. IV. 10, μὴ φοβοῦ ποιεῖν ἐλεημοσύνην· θέμα γὰρ ἀγαθὸν θησαυρίσεις σεαυτῷ εἰς ἡμέραν ἀνάγκης. Alias divites non ſibi, ſed aliis theſauros colligunt. *Dando colligere*, ſuave oxymoron. Præpoſitio ἀπὸ in ἀποθησαυρίζοντας egregiam vim habet, *ſeorſum, in longinquum*.

¶ θεμέλιον καλὸν, *fundamentum bonum*) Appoſitio elliptica. i. e. ἀποθησαυρίζοντας θησαυρὸν, θεμέλιον καλόν. Metaphora cumulata, uti Ps. XXXVII. 5 cum explic. Gejeri. Opera beneficentiæ appellat *fundamentum bonum*, cui opponitur *divitiarum incertum*. θεμέλιος Hebr. עיקר illud cui innitimur, ut eſt Syngrapha, hypotheca. &c.

¶ εἰς τὸ μέλλον, *in futurum*) Antitheton, *in præſenti ſeculo*. v. 17. coll. c. IV. 8.

¶ ἐπιλάβωνται, *arripiant*) tanquam ex naufragio emergentes. Mercator e naufragio ſalvus theſauros domum præmiſſos invenit. In v. 12 expreſſa eſt *agonis* mentio; eadem locutio, non eadem allegoria.

¶ τῆς ὄντως ζωῆς) Conf. ὄντως, c. V. 3. 5. 16. *Vera vita*, ex Deo vivente.

20 ὦ Τιμόθεε, *o Timothee*) Appellat, familiariter, ut filium, c. I. 18. cum gravitate & amore. Extrema, verſu 20. 21, reſpondent initio epiſtolæ, & exinde ſunt explicanda.

¶ τὴν παραθήκην, *depoſitum*) c. I. 18. Sic, *præceptum*. v. 14. 2 Tim. I. 14 not. Oppoſitum hoc loco, *vocum inanitates*.

¶ τὰς βεβήλους κενοφωνίας, *profanas vocum inanitates*) LXX, τοὺς κενολογοῦντας, pro המצפצפים Es VIII. 19. Vſitata pridem ſunt Magis vocabula barbara, quæ arcanam perhibentur habere vim, cum revera nullam habeant, ſintque *inania* prorſus. Eo reſpexiſſe videtur Paulus, ſubſtituto vocabulo ſignificantiore. nam φωνή, *vox*, vehemens. conf. 2 Tim. II. 15. 16 not. Quin etiam τὸ γνῶσις convenit cum Hebræo ידעני l. c. quod Græci certe in libb. Sam. & Reg. interpretati ſunt γνώστην. Quo pacto Paulus falſos doctores vocabulis magos & magiam notantibus appellat, ut oſtendat, quam eos abominetur. conf γόητες, 2 Tim. III. 13. Clemens Al. l. 2 Strom. f. 280 ad hæc Pauli verba ſubjicit, ὑπὸ ταύτης ἐλεγχόμενοι τῆς φωνῆς οἱ ἀπὸ τῶν αἱρέσεων, τὰς πρὸς Τιμόθεον ἀθετοῦσιν ἐπιστολάς.

¶ καὶ ἀντιθέσεις, *& oppoſitiones*) *Oppoſitiones* varias falſa γνῶσις *cognitio*, ex philoſophia deſumtas, curioſe venditabat, duos deos ἀντιτέχνους, alterum bonum, alterum malum, & in utroque genere miras ἀντιστοιχίας fingens. Has *oppoſitiones* notat Pau-

Paulus, ſimulque graviter eas illudit per amphiboliam, quod earum doctores *opponant* ſe ipſos veritati, eorumque *theſes contrariæ* ſint fundamento pridem poſito. Vide conjugata, ἀντιδιατιθεμένες & θεμέλιος, 2 Tim. II. 25. 19. Ipſe contra Paulus in epiſtolis, ad Timotheum inprimis, ſapientiſſimas *antitheſes* pertractat. v. gr. 1 Tim. I. 7: 8. III. 16: IV. 1. 6: 7. VI. 2: 3. 5: 6. 10: 11, ubi expreſſe, *Tu vero.* Porro 2 Tim. II. 15-23: unde rurſum frequens illud, *Tu vero*, c. III. 10. 14. IV. 5.

¶ ψευδωνύμε γνώσεως, *falſo nominatæ cognitionis*) Ad *cognitionis*, ſejuncto epitheto, refertur *quam*, v. 21. *Cognitionem* jactabant & appellabant *gnoſtici*, qui hîc per metonymiam abſtracti notantur: ſed *falſo* eam ſic *nominari* Paulus ait. ſunt μὴ νοῦντες *non intelligentes*, c. I. 7.

21 περὶ τὴν πίςιν ἠςόχησαν, *in fide aberrarunt*) Quanquam ἐπιςήμην *ſcientiam* & γνῶσιν *cognitionem*, v. 4. 20, ejusque εὐςοχίαν & ſagacitatem ad ſe redigere conantur, tamen veram ſagacitatem, quæ *fidei* eſt, amiſerunt, non capientes, quid ſit *credendum*, & quid ſit *credere*. conf. 2 Tim. III. 7. 8.

¶ ἡ χάρις, *gratia*) non ignota tibi. Breviter indicat.

¶ μετὰ σοῦ, *tecum*) Nullæ hîc adduntur erga alios ſalutationes. neque enim publice erat legenda epiſtola.

IN EPISTOLAM II
AD
TIMOTHEVM.
CAPVT I.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Tres ſunt hujus epiſtolæ partes:

I. Inſcriptio. *c. I. 1. 2*

II. Invitatio, VENI AD ME VINCTVM, varie inſinuata.

1. Deſiderio ſuo erga Timotheum declarato, v. 3 ſ. comiter eum hortatur: NE TE PVDEAT MEI: v. 6 ſ. ſubjunctis exemplis triſtibus, *v. 15*

& beatis. *v. 16 ſ.*

2. propoſitio bipartita: ESTO FORTIS, & fidis hominibus partes tuas COMMITTE. cap. II. v. 1. 2. Prior pars tractatur v. 3-13, altera, v. 14, cum adhortatione, ut Timotheus ipſe ante iter ſe ſancte gerat. *v. 15 ſ. cap. III. 1 ſ. IV. 1 ſ.*

3. VENI CELERITER. v. 9. Hic Paulus

1. *ſolitudinem ſuam commemorat.* *v.* 10 *ſ.*
2. *libros apportari jubet.* *v.* 13
3. *de adverſario monet.* *v.* 14 *ſ.*
4. *hominum inconſtantiam notat, & Domini fidem prædicat.* *v.* 16 *ſ.*

4. *VENI ANTE HIEMEM. Hæc invitatio ſalutationibus circumdatur.* *v.* 19 *ſ.*

III. Votum. *v.* 22.

Volebat Paulus, ut Timotheus ad ſe vinctum ſine timore veniret: eique ante ſuum deceſſum lampada evangelici muneris erat traditurus. c. IV. 5. 6. Teſtamentum Pauli & cygnea cantio eſt hæc epiſtola. Longe ea poſt priorem ad Tim. epiſtolam ſcripta, & tamen valde ſimilis eſt utriusque tonus.

¶ κατ' ἐπαγγελίαν, *ſecundum promiſſionem*) Huic promiſſioni ſubſervit Paulus in ſuo munere. Sic κατὰ *ſecundum*, Ioh. II. 6. Conf. de particula & de re, Tit. I. 1. 2.

¶ ζωῆς, *vitæ*) & mihi, & tibi, & electis paratæ. Nervus ad Timotheum hortandum, v. 10. c. II. 8.

2 ἀγαπητῷ, *dilecto*) Epitheton aptum. ſequitur enim ſumma amoris declaratio. In ep. I ſcripſerat, *genuino*: id compenſatur hîc verſu 5.

3 χάριν ἔχω, *gratiam habeo*) Martyrio proximus, tamen gratias agit. *Gratiam habet* Deo Paulus, pro fide Timotheo donata, v. 5. Itaque *ſicut indeſinentem-implerer* per parentheſin ponitur, ad declaranda illa, quæ ſequuntur, *recordationem accipiens.* namque ὡς *ſicut* declarandi particula eſt.

¶ ᾧ λατρεύω, *cui ſervio*) Rom. I. 9 not.

¶ ἀπὸ προγόνων, *a majoribus*) *Majores* Paulus innuit, non Abrahamum &c. quos *patres*, nunquam προγόνους appellat; ſed progenitores proximos: ſignificatque ſuam in vera religione vetuſtatem, inde a ſuperiori ætate hominum, ſive ipſi majores Pauli pii fuerint, id quod valde credibile eſt, ſive minus; nam non addit, *meis.* Defungi paratum juvat memoria anteceſſorum, ad quos aggregatur. Etiam Timotheo aviam & matrem in memoriam revocat. v. 5. Hæc præcipue epiſtola habet quiddam ſenile, mite, facile.

4 ἐπιποθῶν σε ἰδεῖν, *deſiderans te videre*) Invitare Timotheum incipit, paulatim.

¶ μεμνημένος σου τῶν δακρύων, *recordatus tuarum lacrumarum*) Non ſolum de lacrumis priſtinis Timothei, Paulo valedicente profuſis, (ſolent enim apud valedicendum lacrymæ cieri, conf. Act. XX. 37.) ſed de pia ejus conſuetudine loqui videtur. In hoc quoque genere *unanimem* eum habebat. conf. Act. XX. 19 not. Lacrumæ, flos cordis; aut ſummam hypocriſin, aut ſummam ſinceritatem indicant. Ludibrium ex lacrumis indicium eſt pravitatis noſtri ſeculi.

¶ ἵνα, *ut*) Conſtrue cum *videre.*

5 ὑπόμνησιν λαμβάνων, *recordationem accipiens*) Paulo externa quædam occaſio aut nuncius a Timotheo in memoriam revocarat hujus fidem. Ammonius, ἀνάμνησις, ὅταν τὶς ἔλθῃ εἰς μνήμην τῶν παρελθόν-

ἐλθόντων· ὑπόμνησις δὲ, ὅταν ὑφ' ἑτέρου εἰς τοῦτο προαχθῇ.

¶ πίστεως, *fidei*) Ex omnibus Timothei virtutibus *fides* maxime ad propoſitum pertinet.

¶ ἐνῴκησε, *inhabitavit*) Hoc verbo notatur perpetuitas.

¶ πρῶτον) *prius*: fortaſſe ante natum Timotheum. Huc pertingit memoria Pauli. Loidos parentes quales fuerint, non definitur.

¶ μάμμῃ, *avia*) Suavis eſt defunctorum memoria familiaribus, præſertim morti vicinis, & poſteris.

¶ μητρὶ, *matre*) Hæc nupſerat viro Græco.

¶ εὐνείκῃ, *Eunike*) Exſtat id nomen apud Heſiodum in Theogonia. Lois videtur Eunikes mater fuiſſe, & utraque defuncta.

6 δι' ἣν αἰτίαν, *quam ob cauſam*) quia ſcil. ὑπεμνήσθην, *admonitus ſum.*

¶ ἀναμιμνήσκω, *admoneo*) Admonitus, monet.

¶ ἀναζωπυρεῖν) *ut reſuſcites.* Idem verbum, Gen. XLV. 27. 1 Macc. XIII. 7. ζωπυρέω, de mortuo *reſuſcitato*, 2 Reg. VIII. 1. 5. Oppoſitum, σβεννύειν, *exſtinguere.* Matth. XXV. 8. 1 Theſſ. V. 19. Videtur Timotheus, Paulo diu carens, nonnihil remiſiſſe. conf. not. ad c. II. 22. certe nunc ad majora ſtimulatur.

¶ τὸ χάρισμα, *donum*) cum fide conjunctum, v. 5, vividum, v. 7.

7 πνεῦμα, *ſpiritum*) Id eſt, Spiritus, quem Deus nobis dedit, non eſt ſpiritus timoris, ſed virtutis &c. Hinc teſtantur fideles. v. ſeq. & Ioh. XV. 26. 27.

¶ δειλίας) Euſtathius, δειλὸς, ὁ δεδιὼς τὰς ἴλας, *timens agmina militum.* conf. Sir. XXXVII. (11) 12. Id etymon huc valde quadrat. coll. c. II. 3. Eſt *timor*, cujus cauſæ potius in animo ſunt, quam foris. Cauſas, quæ *foris* ſunt, hic timor *intus* nimis exaggerat. Actus timoris ſemper cauſam habet in animo, ſed habitus animoſus pellit & vincit cauſas externas.

¶ δυνάμεως) Δύναμις, *robur* timori oppoſitum. Innuitur divinum *robur* in nobis, non noſtrum, v. 8, & ſic *amor* & *ſobrietas.* Hæc omnia in nobis operantur, noſque animant ad officia erga Deum, & ſanctos, & nos ipſos. *robur* & *ſobrietas* ſunt duo, ſed bona, extrema: *amor*, medium, utriusque vinculum & quaſi temperamentum, mala duo extrema, timiditatem & temeritatem, eximens. De *robore* ſive *virtute*, v. 8 ſeqq. de *amore*, c. II. 14 ſſ. de *ſobrietate*, c. III. 1 ſſ.

¶ καὶ ἀγάπης, *& amoris*) Amor autem etiam vinctos amplectitur, pulſo timore. conf. 1 Ioh. IV. 18.

¶ καὶ σωφρονισμοῦ, *& ſobrietatis*) Verbale. σωφρονίζεσθαι, *ſobrie agere*, eſt juvenum, Tit. II. 4. 6. & juvenis erat Timotheus. c. II. 22. 1 Tim. IV. 12. Ideo monetur, ut omnia *vitæ* commoda miſſa faciat, c. II. 4, & ſpinas removeat, Luc. VIII. 14. Id docet Spiritus: & qui diſcit, a timore liberatur, & *teſtimonium* Domini ſui amplectitur.

8 μὴ οὖν ἐπαισχυνθῇς, *ne igitur pudeat te*) Timorem pudor comitatur: victo timore, fugit pudor malus. Conf. v. 12. 16, ubi Paulus ſuum & Oneſiphori exemplum, contrariis verſu 15 admixtis, proponit.

¶ τοῦ κυρίου ἡμῶν, *Domini noſtri*) Rara antonomaſia. Alias Paulus aut *noſtri* omittit, aut nomen *Ieſu Chriſti* addit. nunc, quum dicit, *Domini noſtri*, hunc opponit Cæſari, quem ſui ſic appellabant.

¶ μηδὲ

¶ *μηδὲ ἐμὲ, neque mei*) Cauſa ſervorum Dei non poteſt ſejungi a cauſa Dei.

¶ *τὸν δέσμιον, vincti*) Vinctorum facile pudet, Romæ præſertim.

¶ *συγκακοπάθησον, una patere mala*) *Patere mala*, c. II. 3. 4. 5, idque *mecum* & *cum evangelio*.

¶ *δύναμιν, virtutem*) Hæc, omnia exſuperans, nervoſe deſcribitur v. 9. 10, ſimulque adhortatio prævia, v. 8, ex re ipſa deducitur, & nervos ſuos ex ſequenti deſcriptione v. 9 ſ. nanciſcitur.

¶ *θεῦ, Dei*) Memoratur etiam Chriſtus Ieſus & Spiritus ſanctus. v. 13 ſ.

9 *σώσαντος, qui ſervavit*) per converſionem. Act. II. 47. Egregie deſcribitur amor Patris & gratia Salvatoris, & tota ſalutis œconomia, pro qua propaganda operæ pretium ſit pati ac mori. *Servatio* hæc eſt applicativa, non tantum acquiſitiva, eam ipſam ob cauſam, quia tam arcte cum *vocatione* connectitur. Omnia, quæ v. 9 ſub *κατὰ* ſtant, actu ipſo præcedunt *ſalvationem* & *vocationem*: *ſalvatio* & *vocatio* in re ſequuntur. Si quis in ſtatum *vocationis* venit, hoc jam initium eſt totius ſalutis: quo ſenſu *vocatio* eſt pars *ſalvationis*, *ſalvatio* eſt totum: ſunt autem ambo conjunctiſſima. Ipſa ſolicitudo Paſtoris prior eſt, quam vocem paſtoris ovicula audit.

¶ *κλήσει ἁγίᾳ, vocatione ſancta*) quæ tota ex Deo eſt & nos totos Deo vindicat. ſanctitas & divina origo hujus vocationis mox uberius deſcribitur, præſertim epitheto *ἰδίαν*, *ſuam*, opera noſtra excludente.

¶ *ἰδίαν, ſuam*) Rom. IX. 11. Eph. II. 8. 1 Tim. VI. 15 not.

¶ *τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν, datam nobis*) Antequam nos eſſemus, data eſt nobis, acceptante jam tum Mediatore.

¶ *ἐν χριςῷ ἰησοῦ - διὰ - ἰησοῦ χριςοῦ, in Chriſto Ieſu - per - Ieſu Chriſti*) Perquam ſcite nomen *Chriſti* in mentione œconomiæ veteris, nomen *Ieſu* in mentione novæ præponitur.

¶ *πρὸ χρόνων αἰωνίων, ante tempora æterna*) Tit. I. 2. Rom. XVI. 25 not.

10 *φανερωθεῖσαν, manifeſtatam*) Congruunt illuſtria verba, *apparitionem* & *luci exponentis*.

¶ *ἐπιφανείας, apparitionem*) in carne. Non ſignificatur hîc ipſe tantummodo adventus, ſed tota commoratio Chriſti inter homines.

¶ *τὸν θάνατον, mortem*) Articulus notanter poſitus. *Mortem* Paulus hoc loco quaſi removet directe. Mortem ergo jam non timere debet miles Chriſti.

¶ *φωτίσαντος, luci exponentis*) Sermo conciſus: & comparavit nobis, (id ſubaudiendum ex oppoſito, *καταργήσαντος qui abolevit*) & luci expoſuit per evangelium. Conf. Eph. II. 17.

¶ *ζωὴν καὶ ἀφθαρσίαν*) ἓν διὰ δυοῖν.

¶ *διὰ τοῦ*) *Schœttgenius* conſtruit cum *καλέσαντος* v. 9. Poſſis conſtruere *διὰ τῆς* - (*καὶ*) *διὰ τοῦ ἐυαγγελίου*, *per apparitionem* - (&) *per evangelium*.

11 *ἐθνῶν, gentium*) Conſtr. etiam cum *præco* & *apoſtolus*. Tria ſunt nomina, *præco*, *apoſtolus*, *doctor*. I *Præco* publicus eſt etiam in uno eodemque loco II *Apoſtolus* ubique diſcurrit, ſed apoſtolico ſuo muneri ſatisfeciſſet, ſi nuncium ſuum ſemel expoſuiſſet. III *Doctor*. Hîc accedit aſſiduitas & perſeverantia docendi: unde exſtitit *paſſio*.

12 *ταῦτα πάσχω, hæc patior*) hæc adverſa mihi obtingunt.

¶ *γὰρ*, *enim*) Pudorem pellit fiducia futuri.

¶ *ᾧ*) *ᾧ*, inquit, non *τίνι*. novi *eum, in quem* fidem collocavi meam; tametſi mundus eum non novit.

¶ *πεπίστευκα*) *credidi*, depoſitumque meum commiſi. Hic innuitur Dei *fidelitas*; coll. c. II. 13. mox memoratur etiam *potentia*.

¶ *πέπεισμαι*, *perſuaſus ſum*) Rom. VIII. 38.

¶ *δυνατὸς*, *potens*) adverſus tot hoſtes.

¶ *τὴν παραθήκην μου*, *depoſitum meum*) Aliud eſt depoſitum, quod nos divinitus nobis commiſſum cuſtodire debemus, v. 14. coll. c. II. 2, *παράθου* aliud, quod Deus, a nobis ipſi commiſſum, cuſtodit, hoc verſu: & hoc quidem eſt anima noſtra, 1 Petr. IV. 19. coll. Luc. XXIII. 46, nos ipſi, & portio noſtra cœleſtis. Paulus, deceſſui proximus, duo depoſita habebat: alterum Domino, alterum Timotheo committendum.

¶ *φυλάξαι*, *cuſtodire*) etiam in morte.

¶ *ἐκείνην*, *illam*) v. 18. c. IV. 8.

13 *ὑποτύπωσιν*) Ὑποτυπόομαι, *mente agito*. Vult ergo Paulus, ea, quæ Timotheus ſemel audierat, ſemper animo ejus obverſari & impreſſa manere. Inde nervos debet ſumere confeſſio externa. Fidem & amorem Paulus Timotheo propoſuit: fidem & amorem Timotheus exprimat ac referat.

¶ *ἔχε*) *tene*. Aptum verbum ſermoni de depoſito. *ἔχε* dicit, non *ἔχεις*. Neque inſtitutum erat Pauli, ut daret ceu doctor Timotheo informationem de ſumma verborum ſalutarium.

¶ *παρ' ἐμοῦ ἤκουσας*, *a me audiviſti*) conf. c. II. 2, ubi diverſo verborum ordine dicitur, *audiviſti a me*. Scilicet hic, v. 13 urgetur auctoritas Pauli, cur eo magis tenere debeat: hinc præponitur *a me*. Sed c. II. 2 opponuntur *audiviſti* & *committe*: hinc præponitur *audiviſti*.

¶ *ἐν*, *in*) Conſtr. cum *ἔχε tene*. coll. 1 Tim. III. 9.

14 *τὴν καλὴν παραθήκην*) *τὴν*, *hoc bonum depoſitum*: videlicet *ſermones ſalubres*, quos ad te depoſui. conf. c. II. 2.

¶ *διὰ πνεύματος ἁγίου*, *per Spiritum ſanctum*) Hic eſt arrhabo depoſiti cœleſtis: quod qui cuſtodit, etiam depoſitum ſibi commiſſum cuſtodit. unde urgetur *inhabitatio*.

15 *ἀπεστράφησάν με*, *averſati ſunt me*) Romæ. c. IV. 16.

¶ *ἐν τῇ Ἀσίᾳ*, *in Aſia*) Eo igitur remigrarunt. Non ſic Timotheus, quamvis etiam in Aſia erat, Epheſi.

¶ *Φύγελλος καὶ Ἑρμογένης*, *Phygellus & Hermogenes*) Hos aliquis fortaſſe ceteris conſtantiores putaſſet.

16 *δῴη*, *det*) Inconſtantibus non imprecatur: v. 15. conſtantibus optime precatur. Sententia categorica: Oneſiphorus pulcre ſtetit. Sermonem modalem efficit affectus.

¶ *ἔλεος*, *miſericordiam*) Oneſiphorus abundarat operibus *miſericordiæ*.

¶ *ὁ κύριος*, *Dominus*) Chriſtus.

¶ *τῷ Ὀνησιφόρου οἴκῳ*, *Oneſiphori domui*) Epheſi. v. 18. c. IV. 19. Ipſe Oneſiphorus aberat, vel jam tum obierat. ideo ſuperſtites voto mactat Paulus, immo etiam ipſum. v. 18.

¶ *πολλάκις*, *ſæpe*) Epheſi & Romæ.

17 *καὶ εὗρε*, *& invenit*) divina ope. Res magna, in tanta urbe, ubi non multi curarent Paulum vinctum. Huc reſpondet, *invenire*. v. 18. Invenit me, in tanta frequentia: inveniat miſericordiam,

diam, in illa panegyri. Similis alluſio, bis, c. II. 9 not.

18 *δῴη, det*) Anaphora, pathetica.

¶ *αὐτῷ*) *ipſi*, antitheton ad domum ejus.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Chriſtus, cui id præſtitit ille.

¶ *παρὰ κυρίου, a Domino*) Idem Chriſtus, qui retribuet. Nomen pro pronomine reciproco, cum emphaſi, uti Luc. XI. 17 not. 2 Theſſ. III. 5.

¶ *διηκόνησε, miniſtravit*) etiam poſt meam profectionem. 1 Tim. I. 3.

¶ *βέλτιον*) *melius*, quam ego.

CAP. II.

1 Σὺ, *tu*) Intenditur adhortatio. v. 3. c. III. 10 not.

¶ *τέκνον μου, fili mi*) Argumentum, cur Timotheo imitandus ſit Paulus; a neceſſitudine ſpirituali.

¶ *ἐνδυναμοῦ*) c. I. 7. *fortis eſto* & talem te præbeto.

¶ *ἐν τῇ χάριτι, in gratia*) Gratia communis, impellit & corroborat etiam ad ſingularia officia. Incentivum eſt & ſtimulus.

2 *διὰ, per*) *coram*. 1 Tim. VI. 12.

¶ *παράθου, committe*) antequam iſtinc ad me proficiſcare.

¶ *πιστοῖς, fidelibus*) Virtus eorum, quibus depoſitum committas.

¶ *ἔσονται, erunt*) poſt abitum tuum.

3 *σὺ οὖν, tu ergo*) Anaphora, coll. v. 1. Timotheus ad altiora vocatur. coll. v. 2.

4 *οὐδεὶς, nemo*) Hoc verſu commendatur *τὸ abſtine*: accedit verſu ſeq. *τὸ ſuſtine*.

¶ *στρατευόμενος, militans*) Age, quod agis.

¶ *πραγματείαις, negotiationibus*) quibus implicati ſunt mercatores & opifices.

¶ *ἀρέσῃ, placeat*) totus rei militari intentus.

7 *νόει*) *attende*, quæ dico. *σύνεσις, intellectus*, eſt divini muneris: *νοεῖν attendere* eſt hominis ingenui. Si verſum 6 conferas cum v. 5, hoc dicit Paulus: Si laboraverit agricola (Timotheus,) tum primum oportet eum fructus (quibus ſcatet reſurrectio Chriſti, v. 8. 11 ſ.) participare. ſed ſi hæc eſſet tota Pauli mens, dixiſſet: *τὸν μεταληψόμενον δεῖ κοπιᾶν*. Itaque ex hoc v. 7 colligas, aliam potius ſententiam hic eſſe repoſitam, quæ huc redeat: Paulus Timothei animam excoluit, c. I. 6, ergo fructus ei inprimis ex Timotheo debentur. quo pacto Paulus non aperte; ut ad homines tardos opus eſt, ſed per amphiboliam & ænigma, officium exigit a Timotheo ingenue agnoſcendum & præſtandum, tribus parabolis, de milite, athleta, agricola, propoſitis.

¶ *δῴη γάρ σοι, det enim tibi*) Senſus eſt, *dabit*. ſic cohæret, *attende & enim*. ſed affectus addit modum.

¶ *ὁ κύριος, Dominus*) Chriſtus.

¶ *ἐν πᾶσι, in omnibus*) *In multis* jam *dederat*: hoc præſuppoſito, Paulus dicit, *in omnibus det*.

8 *μνημόνευε*) *recordare*, ita, ut ſequare. Paulus exemplo Chriſti ſuum, ut ſolet, exemplum animat.

¶ *ἐγηγερμένον ἐκ νεκρῶν*) Sermo conciſus. i. e. *qui mortuus eſt & reſuſcitatus ex mortuis*. ſic nos. v. 11. Hinc pendet *κατὰ ſecundum*.

¶ *ἐκ σπέρματος Δαυὶδ, ex ſemine Davidis*) Hanc unam *genealogiam* a Timotheo vult attendi, quæ argumento eſt, Ieſum eſſe Chriſtum.

¶ 9 ἐν ᾧ, *in quo*) ſcil. in evangelio.

¶ κακοπαθῶ, *mala patior*) Conjugatum, κακȣ̃ργος, *maleficus*. Malum paſſionis, ut ſi præceſſiſſet malum actionis.

¶ δεσμῶν, *vincula*) Conjugatum, ȣ̓ δέδεται, *non vinctus eſt*.

¶ ὡς κακȣ̃ργος, *ut maleficus*) cum periculo capitis & infamia.

¶ ȣ̓ δέδεται) *non eſt vinctus*: i. e. expedite proficit.

10 διὰ τȣ̃το, *propter hoc*) quia me vincto evangelium currit.

¶ σωτηρίας· μετὰ δόξης· *ſalutem: cum gloria*) Exquiſita verborum proprietas. σωτηρία, *ſalus*, aſſertio ex malis, eſt fidem ſuſcipientium: δόξα, *gloria*, bonorum abundantia, metam aſſequentium. Act. II. 47. Rom. VIII. 24. 21.

11 συναπεθάνομεν) σὺν, ter: ſcil. *cum* Chriſto. συναπεθάνομεν, ſenſu præteriti, reſpectu ſperantium vitam.

12 ὑπομένομεν, *ſuſtinemus*) Præſens, & quiddam hoc loco ſignificantius & ulterius, quam *mori*. ideo etiam præmium ulterius, quam *vita*, *regnum*.

¶ εἰ ἀρνȣ́μεθα, *ſi abnegamus*) ore. *Si non credimus*, corde. v. ſeq. Abnegatio prius ponitur. nam *fidem*, quæ fuerat, exſtinguit.

¶ κἀκεῖνος, *etiam Ille*) Chriſtus.

13 πιςὸς μένει, *fidus manet*) Hoc, collato *abnegabit*, fidelem lectorem, non abnegandum, præter exſpectationem ſuaviſſime afficit: *fidus manet* ſibi, adverſum nos ſui diſſimiles. Ita quadrat axioma ſubſequens: *negare* &c. Ita Deut. VII. 9ſ. laudatur *Deus fidus*, ὁ θεὸς ὁ πιςὸς, qui & pios remuneratur, & oſores ulciſcitur.

¶ ȣ̓ δύναται, *non poteſt*) Hoc *non poſſe* laudabile. conf. Ier. XLIV. 22.

14 ταῦτα) *hæc*, quæ ex me audiſti. v. 2.

¶ ὑπομίμνησκε, *admone*) eos, quibus præes. Tit. III. 1.

¶ ἐνώπιον τȣ̃ κυρίȣ, *coram Domino*) Conf. 1 Tim. V. 21 not.

¶ μὴ λογομαχεῖν) *Logomachia* hîc non dicitur pugna *de verbis*, ſed pugna, quæ *verbis* committitur, v. 23 ſ. *de rebus* maximis. v. 17 ſ. Conf. Act. XVIII. 15.

¶ χρήσιμον, *utile*) ſc. ὄν. accuſativus abſolutus, uti Luc. XXIV. 47. Reſpondet, *bene utile*. v. 21.

¶ ἐπὶ, *ſuper*) Non modo non proſunt, ſed obſunt etiam & ſubvertunt. ἐπὶ dicit conſequens, uti 1 Theſs. IV. 7 ȣ̓κ ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ. *Subverſio* opponitur *ædificationi*.

15 σπȣ́δασον) *gnavus eſto*. Verbum conveniens characteri totius epiſtolæ.

¶ σεαυτὸν, *te ipſum*) Antitheton ad *opus*, cujus conjugatum eſt *operarius*.

¶ δόκιμον) *probatum* Deo, non *reprobum ad omne opus bonum*, Tit. I. 16, ſed habentem *opus perfectum*. Iac. I. 4. Heſychius, δόκιμον, χρήσιμον, τέλειον.

¶ ἐργάτην ἀνεπαίσχυντον, *operarium non pudefactum*) cui *tua* ipſius conſcientia nullum pudorem incutiat. Scholiaſtes Priçæo laudatus, ἀνεπαίσχυντον, παῤῥησιαζόμενον. conf. Phil. I. 20. Sequitur, ὀρθοτομȣ̃ντα, qui verbum veritatis apud ceteros amplificet.

¶ ὀρθοτομȣ̃ντα) Hîc plerique *ſecandi* notionem ineſſe ſtatuunt. at Vulgatus, *recte tractantem*. optime. conf. LXX, Prov. III. 6. XI. 5. ὀρθοτομεῖν ὁδȣ́ς· perinde ut Latini, *viam ſecare*. Neque *ſectionem* proprie dicunt κενοτομία, κερτομία, (κέαρ, *cor ſecatur* metaphorice per κερτομίαν·) καινοτομέω, ῥυμοτομέω, ἰθύτομος, ὄιμος. Proprietas ac vis τȣ̃ ὀρθὸς potius retinenda eſt in ὀρθοτομȣ̃ντα. Nam ll. cc. exſtat

Hebr.

Hebr. ישר quæ verbi forma eodem verbo græco exprimi potuerat 2 Chron. XXXII. 30, de aquæductu, & Ps. CXIX. 128, de ipſo *verbo* divino. Itaque hoc vult Paulus, ut Timotheus *rectum curſum paret* verbo veritatis, & ipſe recta ad hanc lineam incedat, neque dextrorſum neque ſiniſtrorſum declinans, *non aliter docens*: 1 Tim. I. 3. quo pacto mox antitheton verbi *proficient* liquidius perſpicitur.

¶ τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, *ſermonem veritatis*) Antitheton, mox, κενοφωνίας, cujus compoſiti prior pars, *inane* dicens, opponitur *veritati*; poſterior, vehementiam *vocis* involvens, *ſermoni* temperato

16 τὰς δὲ) Sic v. 22. 23, per anaphoram. Differunt ergo *profanæ vocum inanitates*, quæ magnos errores alunt; & *quæſtiones*, de rebus nauci. illæ, perniciofæ; hæ, inutiles. Tit. III. 9.

¶ περιΐστασο) Idem verbum, ibid. in quo περὶ eleganter idem valet, quod in περιγίνομαι. ſed περιγίνομαι notat actum ſeparandi & ſuperandi; περιΐσταμαι, ſtatum. Timotheus nunquam ſe implicarat: itaque Paulus eum ad conſtantiam hortatur: *ſejunctus maneto.*

¶ ἐπὶ πλεῖον ἀσεβείας) Sic, ἐπὶ πλεῖον κακίας προβαίνειν. Diodorus Siculus apud Pricæum.

¶ προκόψουσιν, *proficient*) ſcil. ii, qui tales *vocum inanitates* ſpargunt. Huc quoque refertur *illorum*, v. 17. Ineſt mimeſis, ut mox in phraſi, *paſtionem habere.* Tales videntur ſibi *proficere* in ſacris. Futurum, proprie: eſt enim prædictio, ut in *habebit*, v. ſeq. coll. c. III. 1.

17 ὑμέναιος, *Hymenæus*) pertinax. coll. 1 Tim. I. 20.

¶ καὶ φίλητος, *& Philetus*) Hymenæo aſſentiens.

18 τὴν ἀνάστασιν, *reſurrectionem*) Fortaſſe colorem arripuerant hi Epheſii ex ipſa ad Epheſios epiſtola Pauli. Eph. II. 6. Clemens Al. ait, vituperatores conjugii reſurrectionem Luc. XX. 35 de hac vita fuiſſe interpretatos.

¶ ἀνατρέπουσι, *ſubvertunt*) Allegoria: *fundamentum*, *domus*. v. ſeqq.

19 ὁ μέντοι στερεὸς, *firmum quidem*) Antitheton, *ſubvertunt*. v. 18. Adde 1 Tim. III. 15 not. omnino. *Quidem* apodoſin habet in *ſed*, v. 20.

¶ θεμέλιος τοῦ θεοῦ, *fundamentum Dei*) Hebr. עיקר *fundamentum*, id eſt, res, de qua agitur, v. gr. in contractu, ut obſervat Sam. Petitus var. lect. c. 10. *Fundamentum Dei*, cui innituntur, qui ſunt ipſius, ita ut everti nequeant, eſt fides Dei immota.

¶ ἕστηκεν, *ſtetit*) *Stare* dicitur, pro *immotum jacere*, ut *ſententia ſtare* dicitur. Reſpondet mox *deſiſtat.* Paulus vim verbi הקים *ratum eſſe* exprimit.

¶ σφραγῖδα, *ſigillum*) *Sigillis* olim inſcribi ſolitæ ſententiæ.

¶ ταύτην, *hoc*) Huc refertur tota pars reliqua hujus verſus.

¶ ἔγνω κύριος, *novit Dominus*) LXX, ἐπέσκεπται καὶ ἐπέγνω ὁ θεὸς τοὺς ὄντας αὐτοῦ, καὶ τοὺς ἁγίους προσηγάγετο πρὸς ἑαυτόν. Num. XVI. 5. *Novit* amanter, nec noſſe deſinit, ſed perpetuo ſervat ſuos: idque ידע *notum faciet*. ibid.

¶ καὶ, *&*) *Obſerva*, inquit Petitus, *e Paulo*, *ſigilli* orbiculo utrinque adſcripta eſſe quædam verba; nam in una *ſigilli* facie, leguntur iſta, *novit &c.* in altera vero, *deſiſtat &c.*

¶ ἀπο-

¶ ἀποστήτω ἀπὸ ἀδικίας, *deſiſtat ab injuſtitia*) Ibid. v. 26, ἀποχίσθητε ἀπὸ τῶν σκηνῶν τῶν ἀνθρώπων τῶν σκληρῶν τούτων. Abſtractum *injuſtitia* Paulus pro concreto ponit; coll. v. 21, *purgando ſeſe exierit ab his*: ſimulque reſpicit illud Eſajæ LII. 11, ΑΠΟΣΤΗΤΕ ΑΠΟΣΤΗΤΕ-ΑΚΑΘΑΡΤΟΥ μὴ ἅψησθε-ἀφορίσθητε οἱ φέροντες τὰ ΣΚΕΥΗ Κυρίου. Imperativus, *deſiſtat*, nomine Dei pronunciatus, importat facultatem diſcedendi; & eorum, qui diſcedunt, beatitudinem.

¶ πᾶς ὁ ὀνομάζων) *quiſquis nominat* nomen Chriſti, ut Domini ſui. conf. Act. XIX. 13 not. Id fit prædicando, Ier. XX. 9, & celebrando, Ps. XX. 8.

¶ τὸ ὄνομα, *Nomen*) De *nomine* Domini, de *Domino* non niſi *ſuos noſcente*, de *injuſtitia*, conf. Matth. VII. 22. 23.

20 μεγάλῃ, *magna*) Talis eſt eccleſia.

¶ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, *aurea & argentea*) ex materia pretioſa, dura, ignem ferente.

¶ ξύλινα καὶ ὀστράκινα, *lignea & teſtacea*) ex materia viliori, fragili, ignem timente.

¶ καὶ ἃ μὲν, ἃ δὲ) *& illa quidem*, aurea, ad honorem; *hæc vero*, lignea, ad alia omnia. Poteſt etiam aureum vas ad uſus inhoneſtos; ligneum, ad honeſtos adhiberi: ſed id non fit facile in œconomia prudenter conſtituta. Membra eccleſiæ donis & gradibus fidei & ſanctificationis inferiora non ſunt vaſa in dedecus, neque ab his quiſquam ſe debet ἐκκαθαίρειν.

21 ἐὰν οὖν τις, *ſi ergo quis*) v. gr. Timotheus.

¶ ἐκκαθάρῃ ἑαυτὸν ἀπὸ τούτων) *purgando ſeſe, exierit de numero horum vaſorum* in dedecus. Activum cum pronomine reciproco indicat liberrimam facultatem fidelium.

¶ ἡγιασμένον, *ſanctificatum*) proprium & plane conſecratum Deo.

¶ καὶ, *&*) *In honorem-paratum*, quatuor inciſa: quorum primum declaratur per ſecundum; tertium per quartum. Itaque *&* duo paria illa copulat. Conf. c. III. 17, ἄρτιος, ἐξηρτισμένος.

¶ τῷ δεσπότῃ, *hero*) Deo, cujus domum Paulus in epp. ad. Tim. dicit eccleſiam.

¶ πᾶν ἔργον ἀγαθὸν, *omne opus bonum*) c. III. 17. Tit. I. 16.

22 νεωτερικὰς, *juveniles*) quibus *juvenes* indulgent. 1 Ioh. II. 16 not. quæ *puritati cordis* obſtant. mox; & v. 21. Antea Paulus Timotheum deterruerat ab *anilibus* fabulis & ab *aquæ* potu, 1 Tim. IV. 7. V. 23. nunc eum deterret ab altero extremo, *juvenilibus concupiſcentiis*.

¶ δικαιοσύνην, *juſtitiam*) Hæc primo loco ponitur, oppoſita *injuſtitiæ*. v. 19.

¶ μετὰ, *cum*) Conſtr. cum *pacem*. Sanctarum partium ſtudium, ſanctum eſt. Rom. XII. 9. 3 Ioh. v. 11.

¶ τῶν ἐπικαλουμένων, *invocantibus*) Conf. ad v. 19. Act. IX. 14.

¶ τὸν κύριον, *Dominum*) Chriſtum.

¶ καθαρᾶς, *puro*) v. 21, ἐκκαθάρῃ. Hanc puritatem infeſtant concupiſcentiæ; comitatur juſtitia, fides, amor, pax.

23 μωρὰς καὶ ἀπαιδεύτους, *ſtultas & ineruditas*) Tu enim debes παιδεύειν, *erudire* v. 25, & ſapiens eſſe, c. III. 15. conf. *ſtultas*, Tit. III. 9.

¶ μάχας, *pugnas*) Ibidem.

24 οὐ δεῖ μάχεσθαι, *non oportet pugnare*)

gnave) non oportet eſſe Polemicum acerbum.

¶ ἤπιον, διδακτικόν· ἀνεξίκακον, παιδεύοντα· *mitem*, *docentem*; *patientem*, *erudientem*) Χιασμός. Reſpectu *omnium*, ſervus Domini debet eſſe *mitis*, ita erit *docens:* erga *adverſarios*, debet eſſe *patiens*, ita poterit *erudire*. Nec oppugnare debet, nec repugnare: debet eſſe *mitis*, ne mala inferat; & *patiens*, ut mala perferat.

¶ διδακτικὸν, *docentem*) i. e. *aptum ad docendum*. Hoc non ſolum ſoliditatem & facilitatem in docendo, ſed vel maxime patientiam & aſſiduitatem ſignificat. Oportet enim ἀντέχεσθαι, Tit. I. 9 not. idque cum lenitate, Iac. III, & perſeverantia, Act. XX. 31, *in omni longanimitate & doctrina*, infra, c. IV. 2.

¶ ἀνεξίκακον) mala tolerantem. Zelo interdum, lenitate ſemper opus eſt.

25 μήποτε) μὴ interrogans: *hac exſpectatione*, *ſi quando* &c.

¶ δῷ αὐτοῖς ὁ θεὸς, *det illis Deus*) Non eſt enim opis humanæ. Motivum patientiæ.

¶ μετάνοιαν, *pœnitentiam*) Hæc antecedit *cognitionem*.

¶ εἰς, *in*) Sic εἰς, v. ſeq.

26 καὶ) *atque* ita.

¶ ἀνανήψωσιν) Hoc pendet a *ſi quando*: *evigilent*, ſopore diſcuſſo.

¶ ἐκ τῆς παγίδος, *ex laqueo*) Duo mala, *captivitas* & ſopor: duo bona, *vigilia* & liberatio. Sermo conciſus.

¶ ἐζωγρημένοι) Luc. V. 10. *capti*, lubentes.

¶ ὑπ' αὐτοῦ, *ab illo*) a ſervo Domini. Vbi *Deus* præit, v. 25, *ſervi* opus ſuccedit. Deus excitat: ſervus extrahit.

¶ εἰς τὸ) Conſtr. cum *evigilent*. Terminus a quo in ἐκ, terminus ad quem in εἰς innuitur. Ille, *opponere ſe & laqueus diaboli*: hic, *agnitio veritatis & voluntas Dei*.

¶ ἐκείνου, *illius*) *Dei*.

¶ θέλημα, *voluntatem*) liberrimam & liberantem. 1 Petr. IV. 2. Oppoſitum, *laqueo*. In *voluntatem* Dei excitatus eſt ipſe Paulus. Act. XXII. 14.

CAP. III.

1 Τοῦτο δὲ γίνωσκε, *hoc vero cognoſce*) Liquido ſcribit apoſtolus. 1 Tim. IV. 1.

¶ ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, *in ultimis diebus*) qui jam tum eſſe cœperunt, v. 5 fin. Similis locutio, 2 Petr. III. 3. Iud. v. 18.

¶ ἐνστήσονται) *aderunt*, ex improviſo. Futurum, reſpectu prophetiæ antegreſſæ.

¶ καιροὶ χαλεποὶ, *tempora difficilia*) ubi vix reperias, quid agas.

2 ἔσονται οἱ ἄνθρωποι, *erunt homines*) *erunt*, majore gradu & numero tales, quam unquam, in eccleſia. v. 5. Pejores etiam iis, qui ſolo lumine naturali fuerant abuſi. Rom. I. 29 ſeqq. ubi multa in notis explicamus, hîc recurrentia.

¶ φίλαυτοι, *amantes ſui*) Radix prima.

¶ φιλάργυροι, *amantes numi*) Radix altera.

¶ γονεῦσιν ἀπειθεῖς, *parentibus inobedientes*) Character temporum colligendus inprimis etiam ex juventutis moribus.

¶ ἀχάριστοι, *ingrati*) Obligatio grati animi proxima eſt ab officio filiali.

3 *ἀκρατεῖς, ἀνήμεροι, intemperantes, immites*) ſimul & molles & duri.

¶ *ἀφιλάγαθοι, boni non amantes*) Contrarium, *amans boni.* Tit. I. 7, not. 3.

4 *προπετεῖς*) temerarii, qui præcipites ſunt in agendo &c.

¶ *τετυφωμένοι, inflati*) 1 Tim VI. 4 not. ut ſi quis *fumo* ita ſuffocatur, ut mentis non amplius compos ſit. Tales enim facit faſtus.

¶ *φιλήδονοι, amantes voluptatis*) Epicureorum epitheton. Voluptas exſtinguit amorem & ſenſum de Deo. Tales Epicurei noſtri.

5 *μόρφωσιν*) *ſpeciem* externam, non ſine rudimento quodam interno.

¶ *ἀποτρέπȣ*) Τρέπεται, qui coactus fugit: *ἀποτρέπεται*, qui *ἀναχωρεῖ*, recedit ac vitat ultro. Euſtath.

6 *ἐκ τȣτων, ex his*) v. præc. *hos.* Plane demonſtrat.

¶ *οἱ ἐνδύνοντες, irrepentes*) clanculum.

¶ *γυναικάρια*) *mulieres imbelles*; quæ mox, ut iſtorum ſimiles, deſcribuntur.

¶ *ἐπιθυμίαις ποικίλαις, concupiſcentiis variis*) mentis & carnis. c. IV. 3. Hæc quoque *varietas* delectat.

7 *μανθάνοντα, diſcentes*) curioſe.

¶ *μηδέποτε, nunquam*) unde facile *capiuntur.* v. 6.

6 *ἰαννῆς καὶ ἰαμβρῆς, Iannes & Iambres*) Euſeb. l. 9. Præp. Ev. hæc verba ex Numenio Pythagorico philoſopho citat: *ἰαννῆς καὶ ἰαμβρῆς αἰγύπτιοι ἱερογραμματεῖς ἄνδρες ȣδενὸς ἥτȣς μαγεῦσαι κριθέντες εἶναι ἐπὶ ἰȣδαίων ἐξελαυνομένων ἐξ αἰγύπτȣ. κτλ.* Notiſſima Pauli temporibus nomina erant Iannes & Iambres: plurima enim eorum in antiquis Hebræorum libris mentio, ut qui fuerint principum magorum par apud Ægyptios. Acutiſſimus *Hillerus* ex Abeſſinorum lingua *Iannes* interpretatur *empæctam* & *Iambres præſtigiatorem*; ſtatuit enim, appellativa temporum lapſu mutata eſſe in propria. Onom. S. pag. 671. 843. Certe ſi plane propria fuerunt, *μέσα* primitus vocabula fuiſſe credas, quæ ipſam artis profeſſionem indicarent. conf. Act. XIII. 8.

¶ *ἀντέστησαν μωσῇ, reſtiterunt Moſi*) prodigia aliquatenus æmulando.

¶ *ἀνθίστανται, reſiſtunt*) Oppoſitum: *perſecutionem patientur.* v. 12.

¶ *ἀδόκιμοι*) *nullam probandi facultatem habentes.* conf. Rom. I. 28.

9 *ȣ̓ προκόψȣσιν ἐπὶ πλεῖον, non proficient amplius*) non ita, ut alios ſeducant; quanquam ipſi & eorum ſimiles *proficient in pejus.* v. 13. Sæpe malitia, quum late non poteſt, profundius proficit.

¶ *ἄνοια, inſipientia*) tametſi ſibi *ſapientes* videantur.

¶ *ἔκδηλος*) *ex occulto in apricum prolata.*

¶ *ἡ ἐκείνων, illorum*) Ex. VII. 12. VIII. 18. IX. 11. Tenui oratione pœna graviſſima denotatur, ab apoſtolo, in re nota.

10 *σὺ δὲ, tu vero*) Antitheton. ſic rurſum, poſt novas deſcriptiones malorum, v. 14. c. IV. 5.

¶ *παρηκολȣ́θηκας, ſubſecutus es*) Poſt perſecutiones hoc loco memoratas Timotheus Pauli comes eſt factus. Act. XIII. 50. XIV. 5. 19. XVI. 3. Exquiſite ergo ponitur hoc verbum, uti Luc. I. 3. Sic Antiochus de filio ſuo, *παρακολȣθȣ̃ντα τῇ ἐμῇ προαιρέσει.* 2 Macc. IX. 27.

¶ *τῇ ἀγωγῇ*) *ἀγωγὴ, ratio vitæ*) Gall. *conduite.*

¶ τῇ

¶ τῇ προθέσει, *propoſitum*) *Vitæ rationem* ſubſequitur *propoſitum* in poſterum. conf. Act. XI. 23 not. ac *fidem*, *longanimitas*: uti Hebr. VI. 12. *amorem*, *patientia*: uti 2 Theſſ. III. 5.

11 ἐν ἀντιοχείᾳ, ἐν ἰκονίῳ, ἐν λύςροις, *Antiochiæ*, *Iconii*, *Lyſtris*) Act. XIII. 14. 51. XIV. 6.

¶ οἷα) οἷος demonſtrat rei gravitatem. 1 Macc. V. 56, ἤκυσε τῶν ἀνδραγαθιῶν καὶ τῦ πολέμυ, οἷα ἐποίησαν.

¶ οἵυς διωγμὺς, *quantas perſecutiones*) Nomen interjecto alio iteratum, perſpicuitatem & pondus addit ſermoni. Διωγμὸς, πάθημα, Species, Genus. *perſecutio* proprie eſt, ſi quem ex una urbe in aliam pellunt, vel eum in fuga prehendere conantur. Sed *paſſio* eſt in genere omnis calamitas, ex. gr. ubi Paulus lapidatus fuit. &c.

¶ ὑπήνεγκα, *ſuſtinui*) Character apoſtoli.

¶ ἐῤῥύσατο, *eripuit*) Alius character, miraculoſe conſervari. Ps. XXXIV (XXXIII) 17, ἐκ πασῶν τῶν θλίψεων αὐτῶν ἐῤῥύσατο αὐτύς.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Chriſtus.

12 καὶ πάντες δὲ, *& omnes autem*) *omnes*, & ſoli. Tertius character, perſequentes habere: tantum abeſt, ut perſecutio debeat quenquam offendere. Ineunte *perſecutione*, nondum apparet, eam eſſe characterem apoſtoli: apparet demum ex *ope & tolerantia*. Hinc tamen tertius eſt character. ὑπομονὴ, magnum eſt apoſtolo. eam omnibus aliis præfert. Omnia alia eripi alicui poſſunt, ut jacturam faciat, & ipſe excidat. Sed ubi ὑπομονὴ eſt, omnia conſervantur. Hinc Timotheus ſimul poterat colligere, ſe quoque paſſurum perſecutionem. Similis tranſitus a Paulo ad omnes pios, c. IV. 8.

¶ οἱ θέλοντες, *volentes*) Computa igitur, an velis. Conf. *volens*, Luc. XIV. 28. *Voluntas* etiam continua habet initium.

¶ εὐσεβῶς ζῆν) *pie vivere*, tota vitæ vi collocata in pietate chriſtiana. Phil. I. 21.

¶ ζῆν, *vivere*) degere. Gal. II. 14.

¶ ἐν χριςῷ, *in Chriſto*) Extra Chriſtum Ieſum nulla *pietas*.

¶ διωχθήσονται, *perſecutionem patientur*) neque eam videlicet recuſabunt. Gal. V. 11. Huic futuro reſpondet in oppoſito τὸ *proficient*. v. 13.

13 πονηροὶ, *maligni*) Antitheton, *pie* v. 12. Hi ſunt πλανώμενοι, media ſignificatione, *qui ſe ſeducendos permittunt*.

¶ γόητες) *incantatores*, Ægyptiorum illorum inſtar. v. 8. Hi ſunt πλανῶντες, *ſeducentes*.

¶ προκόψουσιν, *proficient*) ita ut nemo illos, illi pios perſequantur.

¶ πλανῶντες καὶ πλανώμενοι, *ſeducentes & ſeducti*) Qui ſemel alios decipere cœpit, eo minus ipſe ab errore ſe recipit, & eo facilius alienos errores mutuo amplectitur.

14 σὺ δὲ, *tu vero*) quicquid illi faciant. Reaſſumit, quæ v. 10 ingreſſus eſt dicere.

¶ ἐπιςώθης) Πιςόω, confirmo rem vel animum. ἐν οἷς ἐπιςώθης, *in quibus* πιςὸς *fidelis & firmus es redditus*. Conf. LXX, Ps. LXXVIII. 8. 37. ubi τῷ נאמן reſpondet πιςῦσθαι.

¶ εἰδὼς-καὶ ὅτι οἶδας, *ſciens - & quia noſti*) Ætiologia duplex; cujus pars prior refertur ad *in iis quæ didiciſti*, altera ad *fidelis es redditus*. Similis conſtructio διὰ

-καὶ ὅτι. Ioh. II. 24 ſ. ἐπιγνῦς - καὶ ὅτι. Act. XXII. 29.

¶ παρὰ τίνος, *a quo*) a Paulo, doctore probato. v. 10 ſ.

15 καὶ, *&*) Etiam poſt Pauli obitum Timotheus eo magis ad ſcripturam alligatur. Non ad ſeſe unum Paulus adſtringit Timotheum, ſed eum quamlibet adultum in fide filium ſcripturas jubet adhibere. Hoc perpendere debent, qui doctoribus ſuis, quorum diſciplinæ ſemel innutriti erant, ita ſe addicunt, ut extra eorum circulum nihil e Scriptura deinceps oblatum admittant. Interdum deſes animi ſaturitas, & αὐθάδεια, conſtantiæ & ſobrietatis nomine obrepit.

¶ ἀπὸ βρέφυς, *ab infantia*) Tenella ætas aptiſſima πρὸς τὸ πιςῦσθαι, ut fides ei imprimatur, firmitudinem diffundens in omnem vitam.

¶ τὰ ἱερὰ γράμματα, *ſacras literas*) libros Moſis & prophetarum. Nam hi exſtabant, cum Timotheus eſſet parvulus.

¶ οἶδας, *noſti*) inſtituente matre. c. I. 5.

¶ τὰ δυνάμενα) *quæ poterant.* Vis præteriti ex *noſti* redundat in participium. *Potentia* hæc dicit ſufficientiam, perfectionem.

¶ σὲ, *te*) ita, ut ſi tibi ſoli ſcriptæ eſſent.

¶ σοφίσαι, *ſapientem reddere*) Grande verbum. Antitheton, ἄνοια *inſipientia*. v. 9.

¶ εἰς σωτηρίαν, *in ſalutem*) tuam & aliorum.

¶ διὰ πίςεως, *per fidem*) Qui non credit, non accipit ſapientiam & ſalutem. *per* conſtr. cum *ſalutem*.

16 πᾶσα γραφὴ, *omnis ſcriptura*) Scriptura ſacra, ſecundum omnes ſuas partes. Noviſſima quæque epiſtola Pauli quam maxime commendat ſcripturam.

¶ θεόπνευςος, *divinitus inſpirata*) Eſt hæc pars non ſubjecti, (quam enim ſcripturam dicat Paulus, per ſe patet, ut alibi, ſic hoc loco:) ſed prædicati. *divinitus inſpirata eſt*, non ſolum dum ſcripta eſt, Deo ſpirante per ſcriptores; ſed etiam, dum legitur, Deo ſpirante per ſcripturam, & ſcriptura Ipſum ſpirante. Hinc ea tam *utilis*.

¶ πρὸς διδασκαλίαν, *ad doctrinam*) *Doctrina* inſtituit neſcientes; *elenchus* convincit etiam in errore & præjudicio verſantes. *correctio* ab obliquitate ad rectitudinem revocat; *eruditio in juſtitia* poſitive inſtruit. c. II. 24 not. Sir. XVIII. 13.

17 ἄρτιος ᾖ, *aptus ſit*) in officio.

¶ ὁ τῦ θεῦ ἄνθρωπος, *homo Dei*) 1 Tim. VI. 11 not.

¶ πρὸς πᾶν, *ad omne*) Genera talium operum enumerantur v. 16. Nam *homo Dei* debet *docere*, *convincere*, *corrigere*, *inſtituere*. conf. c. IV. 2.

¶ ἐξηρτισμένος, *coaptatus*) per ſcripturam. Debet ἐξαρτίζεσθαι· tum erit ἄρτιος. *fieri* & *eſſe* differunt.

CAP. IV.

1 Οὖν, *ergo*) Deducitur hoc ex toto capite III.

¶ ἐγὼ, *ego*) quem noſti. c. III. 14.

¶ ζῶντας καὶ νεκρῦς, *viventes & mortuos*) Paulus erat morti proximus, Timotheo ſuperſtite.

¶ κατὰ) tum, quum apparebit. κατὰ temporis, Hebr. I. 10.

¶ ἐπι-

¶ ἐπιφάνειαν) ἓν διὰ δυοῖν, ἐπιφάνεια καὶ βασιλεία. ἐπιφάνεια eſt *revelatio* & exortus *regni.* 1 Tim. VI. 14 ſ.

2 ἐπίςηθι) *inſta*, urge.

¶ εὐκαίρως, ἀκαίρως) Pricæus accipit quaſi παροιμιακῶς dictum, pro *aſſidue* vel *in omni tempore*: & confert, quæ ſequuntur. Nicetas Choniates, παιδαγωγῷ ἐμβριθεῖ ἐοικὼς, εὐκαίρως ἀκαιρως ἐπέπληττεν. Tale illud Senecæ Tragici: *Incipe quicquid potes, Medea, quicquid non potes.* Plauti: *Qui comedit, quod fuit, quod non fuit.* Terentii: *Cum milite iſto præſens abſens ut ſies.* Catulli: *Hoc facias, ſive id non pote, ſive poteſt.* Iuliani: ἐπορεύετο ἐπὶ τὰς τῶν φίλων οἰκίας ἄκλητος κεκλημένος, διαλλάσσων τὰς οἰκειοτάτας ἀλλήλοις. Ariſtophanis, δικαίως καὶ ἀδίκως, ubi Scholia, ἀντὶ τοῦ, παντὶ τρόπῳ. Virgilii: *digna indigna pati.* ubi Servius: *Proverbialiter dictum pro omnia.* Terentii: *juſta injuſta.* ubi Donatus: *Proverbiales ſunt hujuſcemodi elocutiones; fanda nefanda, digna indigna.* Hæc & plura Pricæus: quæ non eandem omnia rationem habent. Apoſtolus hoc dicit: Inſta, temporibus ſolitis ac legitimis, & extra ea: ſive tibi auditoribusque commodum eſt, ſive minus: nocte dieque. Act. XX. 31.

¶ ἔλεγξον, ἐπιτίμησον, *convince, increpa*) Aſyndeton conveniens. Hæc omnia *longanimitatem* non violant, ſed requirunt.

¶ διδαχῇ, *doctrina*) c. II. 24 not.

3 ἔςαι) *erit*, & jam eſt. c. III. 1 not.

¶ διδασκαλίας, *doctrinam*) Sequitur concretum, *doctores.* Qui ſanam doctrinam faſtidit, ſanos doctores relinquit: ſimiles labra lactucas quærunt.

¶ ἐπιθυμίας) carnales *concupiſcentias*, in quibus non libenter interpellantur a veris doctoribus, & quarum condimentum quærunt in dulcedine doctrinæ mollioris.

¶ ἐπισωρεύσουσι, *accumulabunt*) Compoſitum grave, copiam notans. Varietas delectat prurientes.

4 τὴν ἀκοὴν, *auditum*) Auris humana non fert doctores concupiſcentiis cordis contrarios.

5 νῆφε ἐν πᾶσι, *vigila in omnibus*) in omnibus rebus, ut nunquam dormites. ſic, περὶ πάντα. Tit. II. 7.

¶ ἔργον, *opus*) 1 Tim. III. 1.

¶ ποίησον, *fac*) Includitur maxime iter ad Paulum.

¶ εὐαγγελιςοῦ, *evangeliſtæ*) Vocabulum grande.

¶ πληροφόρησον, *exple*) iſtis renitendo, ad me veniendo. Idem verbum, v. 17.

6 ἐγὼ γὰρ, *ego enim*) Cauſa, quæ Timotheum moveat ad officium: Pauli diſceſſus & beatitudo. *Finis coronat opus.*

¶ ἤδη, *jam*) Vt Petro, 2 Petr. I. 14, ſic Paulo indicatum tempus.

¶ σπένδομαι, *libor*) Phil. II. 17 not.

¶ ἀναλύσεως, *diſceſſus*) Ibid. c. I. 23 not.

7 τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν) *bonum illum agonem.* conf. 1 Tim. VI. 12 not.

¶ τὴν πίςιν, *fidem*) Res bis per metaphoram expreſſa nunc tertio loco exprimitur proprie.

¶ τετήρηκα, *ſervavi*) usque ad finem. Ap. II. 10.

8 λοιπὸν, *ceterum*) Quam læta particula: momentum decretorium. Paulus pro ipſo abitus ſui articulo tres ſtatus ſuos ſpectat: 1. præteritum, *certavi.* 2. inſtantem, *repoſita eſt.* 3. futurum, *reddet.*

¶ ἀπόκειται, *repoſita eſt*) omni labore & periculo in perpetuum ſuperato.

¶ δικαιοσύνης) *juſtitiæ*, pro qua pugnavi. Huc. ref. *juſtus*.

¶ στέφανος, *corona*) *Corona* dabatur poſt luctam, curſum, pugnam.

¶ ἀποδώσει, *reddet*) Congruit τὸ *juſtus*. 2 Theſſ. I. 6. 7.

¶ ὁ κύριος, *Dominus*) Chriſtus. De quo etiam v. 1. 14. 17. 18. 22.

¶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, *in illo die*) Anne ſciverit Paulus de prima reſurrectione, & an tale quid ſibi arrogaverit, haud ſcio. *Ille dies*, eſt noviſſimus, pantocriticus. Magna gloriæ pars tum demum accedet electis. 2 Cor. V. 10, qui locus univerſaliter accipi debet. Nil obſtat, quo minus participes primæ reſurrectionis in noviſſimo quoque die *coronam* accipiant, & in illa panegyri maxime novum præconium reportent. *Fratrum* numerus Matth. XXV longe minor erit, quam ceterorum beneficorum in eos. Ideo ſententia in eos propitia præſupponitur.

¶ ἐμοὶ, *mibi*) Applicatio individualis.

¶ πᾶσι, *omnibus*) Id Pauli gaudium cumulat; Timotheum acuit. Multos horum lucrifecerat Paulus.

¶ ἠγαπηκόσι, *qui amaverunt*) Id grandius, in præterito, quam ἀγαπήσας, v. 10, ubi luctuoſum vide antitheton. Hoc deſiderium apparitionis Domini, præſupponit totum Chriſtianiſmi ſtatum, fidem maxime. Metonymia conſequentis.

¶ ἐπιφάνειαν, *apparitionem*) primam & ſecundam.

9 σπούδασον, *ſtude*) Hoc iteratur verſu 21.

¶ ἐλθεῖν πρός με, *venire ad me*) Quod Paulus adhuc tectius tractavit, in epilogo demum aperte ſcribit. v. 21. Timotheus & Paulo martyri futurus erat ſolatio, & per eum corroborandus, & poſtea evangelii negotium, Romæ fortaſſe aliquantiſper, geſturus. Epheſi martyr factus eſſe fertur.

10 εἰς θεσσαλονίκην) *Scholiaſtes ms. in Medic. bibliotheca*, καὶ ἐκεῖ (*Theſſalonicæ*) ἱερεὺς εἰδώλων γενόμενος· de *qua re nil uspiam legi*. Pricæus.

¶ γαλατίαν, *Galatiam*) Hoc olim ex rhythmo δαλματίαν irrepſiſſe videtur. Idonea monumenta, γαλλίαν. Et nonnulli, qui γαλατίαν retinent, ad Galatiam occidentalem ſive Europæam, id eſt, Galliam, referunt. Vid. Pregizeri Suevia ſacra, pag. 499 ſeq. ex P. de Marca.

¶ τίτος, *Titus*) Ergo ex Creta diſceſſit, compoſitis rebus. Tit. I. 5. Hi Paulum aut comitati erant aut viſerant.

11 λουκᾶς, *Lucas*) Lucas non ad hoc usque tempus deduxit Acta Apoſtolorum.

¶ μόνος, *ſolus*) Sermo eſt de comitibus, nam amici plures aderant. v. 21.

¶ εὔχρηστος, *utilis*) magis quam olim. Act. XIII. 13. XV. 38. conf. Philem. v. 11. Demas deficit: Marcus ſe recipit; ſed qui in negotio faciliori abierat, nunc ad graviora debet adeſſe.

12 τυχικὸν, *Tychicum*) quem Timotheus poterat eccleſiæ præficere. ſed hoc Paulus ei permittit. conf. Tit. III. 12.

13 τὸν φαιλόνην, *tunicam*) De theca libraria accipiunt alii: ſed theca non ſeorſum a libris appellaretur.

¶ ἀπέλιπον, *reliqui*) Romæ Paulo, ſi ipſe ſecum tuliſſet, fortaſſe ablata fuiſſet penula impetu primo. Nunc quum Timotheus ferre jubetur, non obſcure ei ſecuritas promittitur.

¶ παρὰ κάρπῳ, *apud Carpum*) Homo valde fidelis fuerit oportet, cui pretioſiſſimum depoſitum crederet apoſtolus.

14 ἐν-

14 ἐνεδείξατο, *exhibuit*) Epheſi, vel etiam Romæ.

¶ ἀποδῴη, *reddat*) Sciebat apoſtolus, illum non inultum fore. ſubſcribit igitur judicio Domini.

¶ λίαν, *valde*) Igitur non deſinet.

¶ ἡμετέροις, *noſtris*) Communis eſt fidelium cauſa: & Timotheus jam tum fuerat Pauli comes. Hic adverſarius erat ibi, ubi Timotheus erat & ubi Paulus fuerat, Epheſi, Timotheo *cavendus*.

16 πρώτῃ, *prima*) Iam igitur erat ſecunda: in qua Timotheum vult ſibi adeſſe, & Dominum ſibi adſtiturum confidit, ut vincat.

¶ συμπαρεγένετο) Τὸ σὺν innuit, non magnum fuiſſe illis periculum.

¶ ἐγκατέλιπον, *deſeruerunt*) ex timore.

¶ μὴ αὐτοῖς λογισθείη, *ne illis imputetur*) Innuitur peccati magnitudo, & Pauli votum. *illis*, verbo præpoſitum, ſignificat, illis *imputatum iri*, qui pios deterruiſſent.

17 ὁ δὲ κύριος, *Dominus vero*) eo magis.

¶ παρέστη, *adſtitit*) Id plus quam παραγίνεσθαι, *adeſſe*.

¶ ἐνεδυνάμωσε, *confortavit*) Oppoſitum, *deſeruerunt*.

¶ ἵνα δι' ἐμοῦ, *ut per me*) Vna ſæpe occaſio maximi eſt momenti.

¶ πάντα τὰ ἔθνη, *omnes gentes*) quarum Roma caput.

¶ ἐρρύσθην ἐκ στόματος λέοντος, *liberatus ſum ex ore leonis*) Ps. XXII. 22, σῶσόν με ἐκ στόματος λέοντος. Credibile eſt, obtigiſſe Paulo viſum aliquod ſub ſchemate Leonis. Leo vel Neronem, vel quemvis, qui pericula intentaret, ſignificat. Tropus certe eſt: nam *ex ore leonum* diceret, ſi proprie beſtias innueret. *Liberatus ſum*, inquit: non, *liberavit me*. quia, *Dominum id feciſſe*, extrinſecus non apparebat.

18 καὶ, *&*) A præterito ad futurum ſpes concludit.

¶ ῥύσεται με, *liberabit me*) Omnia Paulus in partem ſalutarem accipit. vivit? liberatus eſt. decollabitur? liberabitur, liberante Domino.

¶ ἔργου πονηροῦ) Reſolve, ἔργον πονηρὸν, vel ἔργον πονηροῦ. Antitheton, αὐτοῦ.

¶ καὶ, *&*) Suavis conjunctio. Dominus eſt & liberator, 1 Theſſ. I. 10, & Salvator, Phil. III. 20. Mala aufert: bona confert.

¶ σώσει) *ſalvum perducet*. Hæſit hoc verbum Paulo ex Ps. cit.

¶ βασιλείαν, *regnum*) Neroniano melius.

¶ ᾧ ἡ δόξα, *cui gloria*) Doxologiam parit ſpes: quanto majorem res.

20 ἔραστος - τρόφιμον, *Eraſtus - Trophimum*) Cauſa, cur hi non ſalutent, implicite indicatur.

¶ ἔμεινεν, *manſit*) me iter proſequente. Secunda Pauli vincula non fuere diuturna. ſcripſit enim hæc brevi poſt iter, paulo ante exitum.

¶ ἐν κορίνθῳ, *Corinthi*) patria ſua. Rom. XVI. 23.

¶ ἐν μιλήτῳ, *Mileti*) Miletus, vicina Epheſo. Trophimi morbum ſive ſcierat Timotheus, ſive neſcierat, tamen commemorare Paulus potuit. Et fortaſſe Trophimus Timotheum poſtea comitatus eſt Romam. Scholiaſtes ad h. l. apud Pricæum: τρόφιμος, ἀρίσταρχος, καὶ πκὸλς, ἐν τοῖς διωγμοῖς τῷ ἀποστόλῳ συγκακοπαθήσαντες, τέλος σὺν αὐτῷ τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν.

21 πρὸ

21 *πρὸ χειμῶνος*, *ante hiemem*) Ipſa hieme, navigatio olim fere nulla: & imminebat martyrium Pauli.

¶ *ἐλθεῖν*, *venire*) Invitatur mentione *Eubuli* &c. qui cum Paulo erant, & tamen in vita manebant.

¶ *καὶ λίνος*, *& Linus*) Hic tertio loco ponitur, nondum erat epiſcopus.

22 *μεθ' ὑμῶν*, *vobiſcum*) v. 19.

IN
EPISTOLAM AD TITVM.
CAPVT I.

1-3 ΠΑῦλος, *Paulus*) Titulus conveniens Pauli perſonæ & Titi muneri.

¶ *κατὰ*, *ad*) Conf. *κατὰ*, v. 4. 9. 2 Tim. I. 1 not. Apoſtoli eſt, propagare fidem. Rom. I. 5.

¶ *πίστιν*, *fidem*) Summa Chriſtianiſmi, *fides-ſpes*: quæ Titus in omni doctrina reſpicere, & cetera omnia vitare debet. conf. 1 Tim. I. 5. III. 15 ſ. IV. 1. 3. 10.

¶ *ἐκλεκτῶν θεοῦ*, *electorum Dei*) quorum cauſa facere & pati debemus omnia. 2 Tim. II. 10. *Electi*, ex Iudæis & gentibus: quorum *communis* fides. v. 4. 2 Petr. I. 1. ex illis, Paulus; ex his, Titus.

2 *ἐλπίδι ζωῆς αἰωνίου*, *ſpe vitæ æternæ*) c. III. 7. *Spes* refertur ad *promiſſionem*.

¶ *ἣν*, *quam*) *vitam*.

¶ *ἀψευδὴς*, *fallere neſcius*) Fundamentum fiduciæ noſtræ.

¶ *πρὸ χρόνων αἰωνίων*, *ante tempora æterna*) Vitæ æternæ *promiſſio* jam continetur in appellatione *Dei Abraham* &c. Innuitur promiſſio explicita ad homines. vid. Gen. III. &c. *χρόνοι αἰώνιοι ſecuti ſunt* creationem & lapſum.

3 *καιροῖς*) His *χρόνοι* longiores erant.

4 *κοινὴν*, *communem*) Alias Titus, ex gentibus natus, excideret.

5 *τούτου χάριν*, *idcirco*) Partes epiſtolæ ſunt IV.

I. Inſcriptio. *c. I. 1 ſ.*

II. Inſtructio Titi, quæ huc redit:

1. *Bonos conſtitue presbyteros.* *v. 5 ſ.*
2. *His opus eſt, apud malos Cretenſes.* *v. 10 ſ.*
3. *Ipſe eos ſevere increpa & mone.* *v. 13 ſ.*
4. *Doce ſenes & anus, & juvenes, ipſe bonorum operum exemplum præbens: c. II. 1 ſ. itemque ſervos, v. 9 ſ. ubi eximium ex evangelii medulla motivum inſeritur.* *v. 11-14 ſ.*

5. *Ad-*

5. *Admone de obedientia magiſtratibus, lenitate omnibus hominibus præſtanda: ubi idem motivum iteratur.* c. III. 1-7

6. *Bona opera facienda: ſtolidæ quæſtiones vitandæ: hæreticus facile ſibi relinquendus.* v. 8-11

III. *Invitatio Titi, ut Nicopolin veniat; & admonitio, ut res neceſſarias curet.* v. 12 ſ.

IV. *Concluſio.* v. 15.

¶ τὰ λείποντα, *quæ deſunt*) quæ ego per temporis brevitatem non potui coram expedire.

¶ ἐπιδιορθώσῃ) Paulus διορθώσατο. Titus ἐπιδιορθοῦται.

¶ ὡς, *ſicut*) Paulus dixerat, quas virtutes habere deberent presbyteri: nunc repetit.

6 πιςὰ, *fideles*) Nam qui liberos non potuit ad fidem perducere, quomodo alios perducet?

¶ ἀσωτίας, *luxuriæ*) quæ ex bonis eccleſiæ perperam aleretur.

7 ὡς θεοῦ οἰκονόμον, *tanquam Dei œconomum*) Quo major quiſque eſt Dominus, eo majores in ſervo virtutes eſſe debent. Paulus miniſtros evangelii appellitat *œconomos Dei.* 1 Cor. IV. 1 not. Poteſtas igitur epiſcopi circumſcripta illa quidem eſt, ſed tamen non eſt nulla. *Oeconomus* is eſt, & *Dei œconomus*; œconomus autem aliquid certe arbitrii & poteſtatis habet, fidei ejus & dexteritati committitur aliquid, non ſola facultate locomotiva utitur, non eſt inſtrumentum aut machina: œconomus Dei non eſt hominum mancipium, non mediaſtinus aut lixa: modo verus ſit œconomus. Notandum adverſus pſeudopoliticos; qui non Dei, non fidelium, ſed ſuos cupiunt eſſe & miniſtros Chriſti, & ipſos principes, quorum nomine abutuntur, & fideles & omnia.

¶ μὴ αὐθάδη, *non præfractum*) Antitheton, v. 8. *hoſpitalem.* nam αὐθάδης, *præfractus*, negligit hoſpites tenues, ut Nabal fecit: 1 Sam. XXV. ſe unum curat, & quæ circum ſe habet: alios item ſuas ſibi res & curas habere jubet.

¶ μὴ ὀργίλον, *non iracundum*) Antitheton, *boni amantem.*

¶ μὴ πάροινον, *non vinolentum*) Antitheton, *ſobrium.*

¶ μὴ πλήκτην, *non percuſſorem*) Antitheton, *juſtum*, qui ratione & æquitate, non vi decidat.

¶ μὴ αἰσχροκερδῆ, *non turpis lucri cupidum*) Turpe lucrum quæri poterat in re per ſe honeſta, ut in opificio, in contractibus & negotiis, in ipſo epiſcopatu. v. 11. 1 Tim. VI. 5. 2 Cor. XI. 12. 20. Phil. III. 19. 1 Petr. V. 2. 2 Petr. II. 3. Antitheton, ὅσιον, *ſanctum.*

8 ἐγκρατῆ, *continentem*) Ἐγκρατὴς & ἀκρατὴς interdum latius accipitur. conf. Matth. XXIII. 25 not. Oppoſitum ἀκρατὴς apertum eſt, ita ut non neceſſe fuerit id exprimere: & ἀκρασία, quatenus τῇ παροινίᾳ opponitur, minus in oculos Titi incurreret.

9 ἀντεχόμενον) *qui retineat*, defendat, urgeat ſtudioſe. Hoc verbo maxime Hebraicum חזק exprimunt LXX.

¶ κατὰ) ὁ κατὰ τὴν διδαχὴν λόγος, *ſermo ad doctrinam pertinens.* πιςὸς, *firmus*, unde *adhortatio* & *elenchus* robur accipit.

¶ καὶ, καὶ) &, &.

10 ματαιολόγοι καὶ φρεναπάται, *vaniloqui & ſeductores*) Duo nomina, quorum epitheton, ἀνυπότακτοι *contumaces*. *Vaniloqui* qui ſint, vid. 1 Tim. I. 6. 7. φρεναπάται, *qui mentes* hominum *ſeducunt*. ἀνυπότακτοι, *contumaces*, frenum mordentes, qui ſe nolunt ſubmittere ad obedientiam fidei.

11 ἐπιστομίζειν) *obturare os*, ad ſilentium redigere, vi ſpiritus, ut merentur *contumaces*.

¶ ὅλους οἴκους, *totas domos*) Magnum Paulo detrimentum.

¶ ἀνατρέπουσι, *ſubvertunt*) ut *ſeductores*.

¶ διδάσκοντες ἃ μὴ δεῖ, *docentes quæ non oportet*) ut *vaniloqui*.

¶ αἰσχροῦ κέρδους χάριν, *turpis lucri gratia*) Conſtr. cum *ſubvertunt*. Turpitudo maxime in *vilitate* lucri conſpicitur. Ez. XIII. 19.

12 εἶπέ τις, *dixit aliquis*) Non debent ſibi plaudere profanorum ſcriptorum nimii cultores, quod Paulus aliquid ex Arato, Menandro, Epimenide ponat: nam hos tamen ne nominat quidem. Act. XVII. 28. 1 Cor. XV. 33.

¶ ἐξ αὐτῶν ἴδιος αὐτῶν, *ex illis proprius illorum*) ortu & conditione. Id auget auctoritatem teſtis. Etiam de Cilicibus mala ferebantur teſtimonia, ſed ab aliis. ideo Paulus, Cilix, hoc ſine probro potuit allegare.

¶ προφήτης, *propheta*) Multa prædixit Epimenides, ut Diogenes Laërtius memorat: & *prophetam* egit, etiam quum hæc dixit, quæ Paulus citat.

¶ ἀεὶ, *ſemper*) Quivis homo naturalis aliquando mendacem &c. agit; ſed *ſemper*, gravius.

¶ ψεῦσται, *mendaces*) Deo diſſimiles, v. 2, etiam in doctrina de Deo, quum *fabulas* amant. v. 14. Iovis ſepulcrum habebant Cretenſes: ideo a poëtis *mendaces* appellati.

¶ κακὰ θηρία, *malæ beſtiæ*) Creta χώρα ἄθηρος, *regio beſtiis carens*, habita. id ſive verum ſive falſum, inde lepidum Epimenidem judicat Al. Morus.

¶ γαστέρες ἀργαὶ) Paſor ἀργὸς hîc per aphæreſin dici ſtatuit pro μάργος, *edax*. Conf. c. II. 2-6. Placet tamen communis notio. *ventres pigri* ſunt, qui nemini ſunt utiles.

13 ἀληθὴς, *verum*) quamvis a Cretenſi profectum.

¶ ἔλεγχε, *convince*) Summa *elenchi* ſubſequitur.

14 μύθοις, *fabulis*) Antitheton, *veritatem*.

15 πάντα μὲν, *omnia quidem*) Hoc colore utebantur fabularum & præceptorum humanorum defenſores: quem Paulus diluit.

¶ τοῖς καθαροῖς, *puris*) ſubaudi, *& fidelibus*, ex contrario. 1 Tim. IV. 3. Act. XV. 9. Rom. XIV. 23. Omnia externa iis, qui intus ſunt mundi, munda ſunt.

¶ μεμιασμένοις, *inquinatis*) Id tractatur mox.

¶ ἀπίστοις, *infidelibus*) Id tractatur verſu 16.

¶ οὐδὲν) *nil*, neque intra, neque adeo extra.

¶ νοῦς) *intelligentia*. Rom. XIV. 5.

¶ συνείδησις, *conſcientia*) de rebus agendis vel actis. 1 Cor. VIII. 7.

16 θεὸν, *Deum*) quem noſſe, ſumma eſt Sapientia.

¶ ὁμολογοῦσιν εἰδέναι) *confitentur*, & confeſſione *cognitionem* ſibi vindicant. 1 Tim. VI. 20.

¶ ἀρνοῦν-

¶ ἀρνῦνται) *negant* Deum.

¶ βδελυκτοὶ) Congruit hoc cum LXX, Prov. XVII. 15. ἀκάθαρτος καὶ βδελυκτός.

¶ ἀδόκιμοι) Hîc active accipias pro iis qui non ſunt apti ad quicquam, quia bonum probare non poſſunt, nec in ſe nec in aliis.

CAP. II.

1 Λάλει, *loquere*) ore non cohibito: ſedulo, ſtrenue, cùm parrheſia.

2 πρεσβύτας, *ſenes*) ſubaudi, *adhortare*, ex v. 6.

¶ νηφαλίους, *vigilantes*) affectu.

¶ σεμνοὺς, *graves*) in actionibus.

¶ σώφρονας, *ſobrios*) in victu.

¶ τῇ ὑπομονῇ, *patientia*) Virtus ſenes inprimis decens.

3 ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖ) ἱεροπρεπὴς, ſacri decori obſervans. κατάστημα, *habitus*, dicitur hîc de ornatu virtutum, quæ mox enumerantur. κατάστημα lato ſenſu dicitur, ut docet Lexicon Græcum Baſileæ olim excuſum, in fol.

¶ δεδουλωμένας, *ſervitio addictas*) Sane ſervitus eſt, gulam non vincere. 2 Petr. II. 19.

¶ καλοδιδασκάλους) *quæ doceant res bonas*; ut ſequitur.

4 σωφρονίζωσι τὰς νέας, *ſobrietatem doceant juvenes*) Creſſas aliquanto ſeverius tractare jubetur Titus, quam Epheſias Timotheus. 1 Tim. V. 2. Has ipſe; illas Titus per provectiores ætate monet.

7 περὶ πάντα) *usquequaque*.

¶ σεαυτὸν, *te ipſum*) Etiam Titus *junior*.

¶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, *in doctrina*) Innuitur doctrina publica, cui opponitur mox λόγος, *ſermo*, in conſuetudine quotidiana. In illo genere requiruntur ἀφθορία & σεμνότης, quibus in altero reſpondent epitheta ὑγιῆ & ἀκατάγνωστον, ut in utroque & materia & forma ſe recte habeant.

¶ ἀφθορίαν) ſcil. παρεχόμενος. hîc non repetendum σεαυτόν.

8 ἐντραπῇ, *confundatur*) Magna veritatis & innocentiæ vis.

9 δούλους, *ſervos*) ſcil. *hortare*. v. 6.

10 ἀγαθὴν, *bonam*) in rebus non malis.

¶ κοσμῶσιν, *ornent*) Quo vilior conditio ſervorum, eo pulchrius deſcribitur eorum pietas.

11 ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις, *apparuit enim gratia*) *Apparitio* duplex, *gratiæ* & *gloriæ*. v. 13.

¶ σωτήριος, *ſalutaris*) ut ipſum nomen *Ieſu* indicat.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) etiam ſervis, etiam gentibus. conf. c. III. 2.

12 τὴν ἀσέβειαν, *impietatem*) Antitheton, εὐσεβῶς *pie*.

¶ τὰς κοσμικὰς, *mundanas*) quæ *ſobrie & juſte* vivere prohibent.

¶ σωφρόνως καὶ δικαίως καὶ εὐσεβῶς, *ſobrie & juſte & pie*) Tres virtutes cardinales; ex quibus vel ſingulis vel conjunctis ceteræ naſcuntur.

13 προσδεχόμενοι, *exſpectantes*) cum lætitia.

¶ ἐλπίδα-θεοῦ, *ſpem-Dei*) Referri poteſt ad Chriſtum.

¶ σωτῆρος, *Servatoris*) c. III. 4. 6, ubi conjunctiſſima eſt Patris & Filii mentio, uti hîc, c. II. 11. 13.

14 ἵνα λυτρώσηται, *ut redimeret*) Alluſio ad redemtionem e *ſervitute*.

¶ λαὸν περιούσιον) Latine diceres, *ſuperfactum.* Columella, *Villica debet ſeparare, quæ conſumenda ſunt; & quæ ſuperfieri poſſunt, cuſtodire.* Conf. περιποίησις, 1 Petr. II. 9 not.

15 μηδεὶς, *nemo*) 1 Tim. IV. 12 not.

¶ περιφρονείτω, *contemnat*) Miniſter verbi divini, inermis, imbellis, ab iis, qui divino verbo ſe non ſubmittunt, ſed politica tantummodo præſidia aliquid eſſe putant, certo contemnitur. Segnius vero docentem multo magis ſpernunt contumaces auditores. ἐπιταγὴν, *inculcationem* ex auctoritate, ſentire debent, non eam ad ſe trahere.

CAP. III.

1 Ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις, *imperiis & poteſtatibus*) Creta Romanorum provincia.

¶ ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν, *ſubjici, obedire*) Oppoſita, ἀνόητοι *inſipientes* (coll. Ps. XXXII. 9.) ἀπειθεῖς *inobedientes* &c.

2 ἀμάχους, *non pugnaces*) qui non adoriantur.

¶ ἐπιεικεῖς *æquos*) qui adorienti cedant.

¶ πάντας, *omnes*) Creta frequens inſula hominum commerciis; atque ii fere tales erant, quales deſcribuntur verſu 3.

3 γὰρ, *enim*) Vt Deus nos tractavit, ſic nos debemus tractare proximum.

¶ καὶ ἡμεῖς, *& nos*) Eph. II. 3.

¶ ἀνόητοι *inſipientes*) Non agnovimus Deum ultro.

¶ ἀπειθεῖς, *inobedientes*) Deo ſe revelanti non paruimus.

¶ ἡδοναῖς, *voluptatibus*) quæ ſunt etiam in maledicentia, non modo in guſtu linguæ.

¶ ποικίλαις, *variis*) 2 Tim. III. 6. Inſigne epitheton. Varietas delectat.

4 ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία, *benignitas & humanitas*) Hominum vitia plane contraria enumerantur verſu 3.

¶ σωτῆρος, *Servatoris*) Conjugatum ἔσωσεν, *ſervavit*, v. 5.

5 οὐκ ἐξ ἔργων, *non ex operibus*) Negativa pertinet ad totum ſermonem. non fueramus in juſtitia: non feceramus opera in juſtitia: non habebamus opera, per quæ poſſemus ſalvari. Sic Moſes Iſraëli Deut. IX. 5.

¶ διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως πνεύματος ἁγίου, *per lavacrum regenerationis, & renovationem Spiritus ſancti*) *Renovationem* immediate conſtruitur cum *per.* namque ut *lavacrum & regeneratio*, ſic *renovatio* & *effudit* cohærent. Duæ res commemorantur: *lavacrum regenerationis*, quæ baptiſmi in Chriſtum periphraſis: & *renovatio Spiritus ſancti.* Conf. Hebr. II. 4 not. Vtroque enim loco laudantur beneficia, quæ nobis per Chriſtum & per Spiritum ſanctum obtigere. Appellatur ita opus divinæ gratiæ, non ſolum reſpectu individuorum, ſed reſpectu œconomiæ uberrimæ N. T. Hæc *regeneratio & renovatio* tollit omnem, in qua miſere jacuimus, mortem & vetuſtatem, verſu 3 deſcriptam. 2 Cor. V. 17.

6 οὗ) πνεύματος ἁγίου.

¶ διὰ, *per*) Hoc pendet a *ſervavit* &c. ut conjugata, *ſervavit*, & *Servatorem*, indicant

7 ἵνα, *ut*) Hoc pendet a *ſervavit.*

¶ δικαιωθέντες, *juſtificati*) Nam antea expertes fueramus *juſtitiæ.* v. 5.

¶ ἐκείνου, *Illius*) Dei, v. 4. 5. Sæpe τὸ ἐκεῖνος *ille* innuit remotum aliquod. Remotius æſtimatur ex ſitu verborum, non præciſe ex ipſa ſententia. Ordinaria phraſis eſt *gratia Dei*, cujus *benignitas & humanitas*

manitas apparuit, cui hîc omnia tribuuntur. Deus, optimus: nos, valde mali.

¶ χάριτι, *gratia*) Antitheton ad *opera.*

¶ κατ' ἐλπίδα, *ſecundum ſpem*) qua carebamus antea.

¶ ζωῆς, *vitæ*) Conſtr. cum *heredes.*

8 πιςὸς, *fidus*) Refertur hoc ad antecedentia.

¶ περὶ τούτων, *de his*) non de rebus frivolis. 1 Tim. I. 7 fin.

¶ φροντίζωσι, *curent*) non jam *inſipientes.* v. 3.

¶ καλὰ) *bona*, ſolide. Antitheton, *vanæ.* v. ſeq.

¶ ὠφέλιμα, *utilia*) Antitheton, *inutiles.* ibid.

10 αἱρετικὸν, *hæreticum*) ſuo arbitrio ſectantem ea, quæ v. 9 reprehenduntur.

¶ παραιτοῦ, *averſare*) monere deſine. quid enim juvat? laterem lavares. Matth. VII. 6.

11 ἐξέςραπται) Sic LXX Hebraicum הפך exprimunt, Deut. XXXII. 20.

¶ ἁμαρτάνει, *peccat*) Quicquid agit & ſentit, errat.

¶ ὢν αὐτοκατάκριτος) Ἁμαρτίαν comitatur κρίσις ἑαυτοῦ, & ſubſequitur κατάκρισις. Rom. XIV. 22. 23.

12 ἀρτεμᾶν ἢ τυχικὸν, *Arteman aut Tychicum*) cui lampada tradere poſſet Titus.

¶ ἐλθεῖν πρός με, *venire ad me*) rebus in Creta amplius expeditis.

¶ ἐκεῖ, *illic*) Non dicit, *hîc.* Nondum erat Nicopoli Paulus.

13 ἵνα μηδὲν, *ut nihil*) Habebat ergo Titus facultatem. Non ibant vacui.

14 μανθανέτωσαν, *diſcant*) tuo admonitu & exemplo.

¶ καὶ οἱ ἡμέτεροι, *etiam noſtri*) non modo nos, ſed etiam noſtri, quos Cretæ lucrifecimus. Hi videntur Zenan & Apollo, cum deberent, non ſatis juviſſe. Zenas & Apollo jam in Creta fuerunt apud Titum. hæc enim ratio eſt, cur eos ab Artema & Tychico diſtinguat, demum mittendis.

¶ εἰς τὰς ἀναγκαίας χρείας, *in neceſſarios uſus*) etiam ut *neceſſitudo* ſpiritualis poſtulat. ſic χρεία, Act. VI. 3. *Spiritualis neceſſitudo* dat fundamentum obligationum, quo minus ſe alter alteri ſubducere poſſit.

IN EPISTOLAM AD PHILEMONEM.

1 ΠΑῦλος, *Paulus*) Epiſtola familiaris, mire ἀςεῖος, privatiſſima de re, inſerta eſt libris N. T. ſummæ ſapientiæ præbitura ſpecimen, quomodo Chriſtiani res civiles debeant tractare ex principiis altioribus. Frankius: *Unica epiſtola ad Philemonem, omnem mundi ſapientiam longiſſime ſuperat.* Præf. N. T. Gr. p. 26. 27.

¶ δέσμιος, *vinctus*) cui cur negaret Philemon? v. 9 ſ.

¶ τιμόθεος, *Timotheus*) Hæc epiſtola (v. 22) ſcripta eſt ante ep. II. ad Tim.

2 ἀπφία, *Appiæ*) Philemonis uxori, ad quam nonnil pertinebat negotium Oneſimi.

¶ οἶκόν σου, *domum tuam*) Philemonis.

5 *ἀκούων*, *audiens*) Philemonem lucrifecerat Paulus, v. 19. & hîc conſtantiam ejus commendat. Ex ipſo Oneſimo potuit amorem ejus & fidem audire.

¶ *ἀγάπην - πίστιν - πρὸς - ἰησοῦν καὶ εἰς - ἁγίους*, *amorem - fidem - ad - Ieſum & in - ſanctos*) Sic Eph. I. 15. ſed hoc loco ad Philemonem eſt *χιασμός*. primum nectitur cum quarto, ſecundum cum tertio. primo autem loco ponitur *amor*, quia ad *amoris* ſpecimen hortatur Philemonem, cui ordo fidei & amoris pridem erat notus. Pro beato hocce Philemonis ſtatu gratias Deo agit Paulus.

6 *ὅπως*, *ut*) Hoc pendet ab *habes*. v. 5.

¶ *ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σου*, *communio fidei tuæ*) i. e. fides tua, quam communem nobiſcum habes, & exerces.

¶ *ἐνεργὴς γένηται*, *efficax fiat*) Primum indefinite loquitur Paulus.

¶ *ἐν ἐπιγνώσει παντὸς ἀγαθοῦ*, *in agnitione omnis boni*) *Omne bonum* eſt omnis illa opulentia, quam IESVS ſua egeſtate, qua *pauperem* egit, nobis paravit. Breviter ſignat ad amicum, quæ expreſſius ponit ep. 2 ad Cor. VIII. 9, ubi etiam eſt *cognoſcitis*. Oportet, ut IESVS viciſſim (in Suis) fruatur iis, quæ nobis benefecit. Circulus elegans. *ἀγαθὸν*, *beneficium*, mox v. 14.

¶ *εἰς*, *in*) Conſtr. cum *fiat*. Bonum nobis exhibitum redundare debet in Chriſtum.

7 *χαρὰν - καὶ παράκλησιν*, *gaudium - & conſolationem*) Solenne ſyntheton: 2 Cor. VII. 4. &, *gaudeo*, inquit, pro *gratiarum actione*. 1 Cor. XVI. 17 not.

¶ *τῶν ἁγίων*, *ſanctorum*) His patuit domus Philemonis. v. 2.

8 *διὸ*, *quapropter*) Hinc pendet *adhortor*.

¶ *ἐπιτάσσειν*, *imperare*) Magna auctoritas, cujus fundamentum, Philemonis obligatio, v. 19, *obedientiam* poſtulans. v. 21.

9 *ἀγάπην*, *amorem*) meum erga te, tuum erga Oneſimum. Philemonis amor erga Paulum antea commemoratus eſt. Amantem amanter rogat Paulus.

¶ *μᾶλλον*, *potius*) Non dicit, ſi reniteris, *meam & Petri indignationem incurres*. ut habet ſtilus curiæ Romanæ minime apoſtolicus.

¶ *παρακαλῶ*, *rogo*) Tres ſunt partes epiſtolii:

I. Inſcriptio. *v. 1-3*

II. Commemorato Philemonis flore ſpirituali, v. 4ſ. ROGAT eum, ut Oneſimum, qui aufugerat, recipiat, v. 12. 17, hoſpitium etiam parari ſibi cupiens. *v. 22*

III. Concluſio. *v. 23-25.*

¶ *τοιοῦτος*, *talis*) Tria ponit argumenta, cur malit amanter hortari, & rogare, quam imperare: indolem ſuam, *Pauli*, Philemoni pridem perſpectam, ſenectutem, & vincula. Senectus mites facit: coll. Luc. V. 39. ſed ante ſenectutem quoque Paulus erat Paulus. pridem ex benignitate aliena pendebat, & nunc, foris nihilo beatior, pendet. Lepos eſt in hac epiſtola mixtus gravitate.

10 *παρα-*

10 παρακαλῶ, *adhortor*) Hoc verbum, quaſi poſt parentheſin, iteratur, magna vi.

¶ περὶ τῦ ἐμῦ τέκνε, *de meo filio*) Favorabilem præmittit præter alia proſopographiam, oratione ſuſpenſa, donec inviſum *Oneſimi* nomen ponit. Et ſapit tota epiſtola recentem de Oneſimo lucrifacto lætitiam, quem ipſum videtur celaſſe, ſe tam benigne de illo ſcribere.

¶ ἐγέννησα, *genui*) Erat hic Paulo filius ſenectutis.

¶ ὀνήσιμον, *Oneſimum*) Ad hoc nomen ſuaviter alludit verſu ſeq.

11 ἄχρηςον, *inutilem*) Litotes. erat enim noxius. Similiter lenis ſermo in verbo *ſejunctus eſt*, v. 15. item v. 18, *ſin autem debet*.

¶ σοὶ καὶ ἐμοὶ, *tibi & mihi*) Philemonem civiliter præponit ſibi De ſe agit v. 13 ſ de illo, v. 15 ſ. χιασμός.

¶ εὔχρηςον, *bene utilem*) Alluditur ad nomen *Oneſimi*. ſic, ὀναίμην, v. 20. Sine pietate ne ſervus quidem officium facit: cum pietate, quilibet frugi eſt.

¶ ἀνέπεμψα, *remiſi*) Oneſimus etiam antequam ad frugem veram perveniſſet, tamen bene de Paulo exiſtimarat, & ipſius flagitii ſui occaſione ad illum confugit.

12 τὰ ἐμὰ σπλάγχνα, *mea viſcera*) Exemplum ςοργῆς *pietatis* ſpiritualis. v. 17.

¶ προσλαβῦ) *accipe*. Mite verbum, recurrens ibidem.

13 ὃν, *quem*) Oſtendit, jam fide dignum eſſe Oneſimum.

¶ ὑπὲρ σῦ, *pro te*) tuo nomine.

14 ὡς, *quaſi*) Particula mitigans. nam etiamſi non coactus fuiſſet Philemon, tamen voluntas ejus minus apparuiſſet.

¶ ἀνάγκην, *neceſſitatem*) Non enim potuiſſet refragari Philemon.

15 τάχα, *forſitan*) Humano more ſic loquitur apoſtolus, uti 1 Cor. I. 16. *Occulta ſunt quippe judicia Dei.* vid Hieron. ad h. l.

¶ ἐχωρίσθη, *ſeceſſit*) Lene verbum.

¶ αἰώνιον, *æternum*) in hac vita, Ex XXI. 6, & in cœlo. Elegantiſſima amphibolia, utrinque veriſſima. Ad eam diuturnitatem comparatum totum tempus abſentiæ Oneſimi erat *horula*.

¶ ἀπέχῃς) *tibi haberes*.

16 ὐκέτι ὡς δῦλον, *non jam ut ſervum*) Servus fuerat.

¶ ὑπὲρ δῦλον, *ſupra ſervum*) Hoc inſtar epitheti. *Sed* nectitur cum *fratrem, ſupra ſervum*: ex quo majorem, quam e ſervo ſis fructum capturus. ὑπερδυλος compoſitum eſt apud Apollonium l. 4. de Syntaxi c. 3: quod quid denotet, aut an huc referri poſſit, neſcio.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) Non addit ὡς *tanquam*. Plane pro fratre commendat.

¶ ἀγαπητὸν, *amatum*) Amor in fratrem amicumque fertur, non in ſervum.

¶ μάλιςα ἐμοὶ) *maxime mihi*, præ cunctis aliis, qui tamen non excluduntur.

¶ σοὶ) *tibi*, etiam præ me. *mihi* & *tibi* conſtr. cum *fratrem amatum*. In carne, ὑπὲρ δοῦλον eſt, libertus: (conf. ὑπὲρ v. 21.) in Domino, frater.

17 ἔχεις) *habes*, proprie. infertur enim hinc, *accipe*.

¶ κοινωνὸν, *participem*) ut tua ſint mea, & mea tua.

18 εἰ δέ τι, *ſin autem aliquid*) Lenis oratio. Confeſſus erat Oneſimus Paulo, quæ fecerat.

¶ ἢ ὀφείλει, *aut debet*) Mitius ſynonymon ponitur poſt verbum *injuria affecit*.

¶ ἐλλό-

¶ ἐλλόγει) Heſychius, ἐλλόγει, καταλόγησαι. Me debitorem habe.

19 ἐγὼ παῦλος, *ego Paulus*) Chirographum.

¶ ἐγὼ ἀποτίσω, *ego ſolvam*) ut parens ſolet æs alienum filii ſolvere. Vinctus ſcribit ſerio, cum fiducia, non defore ſibi facultatem. Sed tamen conditionate ſpondet, ſi ſcilicet exacturus ſit Philemon. v. 21.

¶ σεαυτὸν, *te ipſum*) Dici non poteſt, quanta ſit obligatio erga eos, qui animas lucrifecere. Pro ſpiritualibus debentur externa; ſed non obligatione politica.

¶ προσοφείλεις, *etiam debes*) Hoc reſpicit ad *debet*. v. 18. Non modo Oneſimum mihi condonari æquum eſt, ſed *etiam* te mihi *debes*.

20 ἐγὼ, *ego*) Ex Oneſimo debitus erat fructus tibi; ex te debetur mihi.

¶ ὀναίμην, *fruar*) Alluſio ad nomen *Oneſimi*.

¶ ἀνάπαυσον, *recrea*) recepto Oneſimo.

21 ποιήσεις, *facies*) erga Oneſimum.

22 ξενίαν, *hoſpitium*) ubi alii ad me divertant. Vide vim ſpei. Paulus, vinctus, tanto intervallo condicit.

23 συναιχμάλωτος, *una captivus*) Hoc ipſo nomine Epaphras ceteris anteponitur.

24 λουκᾶς, *Lucas*) Hic, Paulo conjunctiſſimus, poſt ceteros appellatur. In duobus codd. Gr. apud Millium & Kuſterum annotatur, beatum Oneſimum Romæ martyrio crurifragii defunctum eſſe.

IN EPISTOLAM
AD HEBRÆOS.

Anonymi ſcriptores multi conantur ignoti prodeſſe lectoribus: hujus autem divinæ epiſtolæ ſcriptor iis, quibus ſcribit, notum ſe fert. cap. XIII. 19. Ac *Paulus* apoſtolus magno veterum conſenſu ſcriptor epiſtolæ perhibetur. Ante omnes Petrus ad electos advenas diſperſionis Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Aſiæ & Bithyniæ ſcribens, Pauli ad eosdem literas laudat: at reliquæ Paulinæ ad converſos ex gentibus miſſæ ſunt, hæc una ad *Hebræos* eſt, quanquam *Hebræos* ipſe non appellat, minusque commode in titulo, vetuſto ſane, ſed poſt Pauli m anum præfixo, *Hebræi* dicuntur prol *Iud æis Helleniſtis Chriſtianis*, ad quos eum ſcr pſiſſe, infra ad Cap. VI. 10 obſervavimus. Pauli porro methodum ac ſtilum facile agnoſcas. nam propoſitionem & partitionem præmittit tractationi, c. II. 17: parti didaſcalicæ pædeuticam diſtincte & ſeparatim ſubjungit: partem pædeuticam prolixiorem in fine epiſtolæ ponit: eadem dicta V. T. citat, quæ alibi: c. II. 8. X. 30. 38; nec non cap. I. 6. iiſdem noëmatibus & locutionibus utitur. vid. not. ad c. I. 3. 6. II. 2. 5. 8. 9. 10. 14. 15. III. 1. 6. 12. 16. IV. 9. 16. V. 6. 11 ſeqq. VI. 1. 9. 10. 11. 12. VII. 2. 5. 18 ſ. 22. 25. 26. 28. VIII. 1. 6. 11. 13. IX. 1. 10 ſ. 15. 28. X. 5. 39. XI. 7. 11. 13. 19. 35. 37. XII. 1. 4. 10. 12. 22 ſ. 27. XIII. 1. 5. 9. 10. 14. 18. 20. 21. 23. 25. Olim alii *Barnabam*, vel *Lucam*, vel *Clementem Romanum*, auctorem cenſuere:

ſuere: nempe quia quisque eorum hanc epiſtolam, ſine auctoris nomine, in manibus habebat, pro ipſo auctore quisque eorum eſt habitus. Sed cur huic uni epiſtolæ non præfixit Paulus nomen ſuum, quod iis, ad quos ſcribebat, carum fuiſſe patet ex cap. XIII. 19? Non præfixit, quia non adhibuit inſcriptionem. neque enim ea ſemper utebantur veteres, pro ſimplicitate antiqua: conf. 2 Reg. V. 6. X. 2. 6: ubi excerpta potius dari quam epiſtolas ipſas verbum לאמר præpoſitum vix patitur, ut credamus. Atque ardor Spiritus in hac perinde, ut in Iohannea prima epiſtola in rem protinus ipſam erumpens, auditores percellit; ſalutationem vero & gratiarum actionem initio ceterarum epiſtolarum a Paulo poni ſolitam, in concluſione epiſtolæ rependit. Hæc Pauli, duæque Petri epiſtolæ (quibus ſimillimas Iacobi Iudæque addas licet) & ad eoſdem Iſraëlitas credentes in Ponto, Galatia, Cappadocia, Aſia & Bithynia diſperſos, & eodem fere tempore, ſcriptæ ſunt. Triennio ante vaſtationem Hieroſolymorum Paulus & Petrus Romæ ſunt interemti. igitur hæc quoque ad illos epiſtola templo ſtante ſcripta eſt. cap. IIX. 5. Petrus paulo ante martyrium utramque ſuam ſcripſit epiſtolam: & in ſecunda laudat epiſtolas Pauli, nominatim hanc, quæ tum recens erat, multis primorum *auditorum* jam defunctis. Hebr. II. 3.

Vt Petrus, Iacobus, Iudas, ſic Paulus hîc quoque Græce ſcripſit, non Hebraice. etenim *Græcam* Moſis & Pſalmorum lectionem, ab Hebraica diverſam, allegat: c. I. 6. X. 5. uno verbo *Græco*, κατάπαυσις, vim Hebraicorum duorum שבת & מנוחה complectitur: cap. IV. 4. 5. Hebraica *Græce* interpretatur: c. VII. 2. propriamque *Græci* vocabuli, διαθήκη, notionem urget. c. IX. 16.

Totus in id incumbit, ut fratrum *fidem* in Ieſum Chriſtum *confirmet*, cap. XIII. 8 ſ. Confirmat autem eam per demonſtrationem *Gloriæ* ipſius. *Caput* hoc ipſe appellat. c. VIII. 1. Itaque omnes partes epiſtolæ, monitis acerrimis & ſtimulis efficaciſſimis præditæ, una eademque ſermonis forma ediſſeruntur, & doctrina uſusque quovis loco per *ergo* conjunguntur.

SVMMA eſt hæc:

Elucet Ieſu Chriſti gloria

I. ex PRÆVIA Comparatione cum PROPHETIS atque ANGELIS. *Cap. I. 1-14.*

ERGO debemus attendere ſermoni ejus. *II. 1-4*

II. ex PRÆCIPVA Comparatione PASSIONIS & CONSVMMATIONIS. Hic notanda

1. *Propoſitio & Summa, ex Pſalmo VIII.* 5-9
2. *Tractatio: Habemus auctorem ſalutis & gloriæ CONSVMMATVM, qui NOSTRA cauſa PASSVS eſt prius, ut (1) MISERICORS fieret & (2) FIDELIS (3) ARCHISACERDOS.* 10-18.

Hæc tria ſingulatim, PASSIONE & CONSVMMATIONE aptiſſime ſubinde intertexta, explicantur.

A. Habet virtutes ſacerdotales:
I. Eſt FIDELIS.
ERGO vos ne ſitis INFIDELES. III. 1 ſ. 7 - IV. 13
II. Eſt MISERICORS.
ERGO accedamus cum FIDVCIA. 14 - V. 3

B. Eſt Ipſe a Deo appellatus SACERDOS. Hic
I. SVMMA ex Pſalm. II & CX & ex re geſta proponitur, 4 - 10
Auditoreſque inde SVMMATIM EXCITANTVR. 11 - VI. 20.
II. Res ipſa COPIOSE

1. *explicatur. Eſt nobis*

a. SACERDOS MAGNVS:
I. talis, qualem PSALMVS CX deſcribit:
1. *ſecundum ordinem MELCHISEDEK.* VII. 1 - 19
2. *cum IVREIVRANDO.* 20 - 22
3. *in ÆTERNVM.* 23 ſ. 26 - 28.

II. adeoque ſingulariter excellens:
1. *COELESTIS:* VIII. 1 - 6
2. *iſque NOVI teſtamenti.* 7 - 13

β. INTROITVS IN SANCTVARIVM. IX. 1 - X. 18

2. *ad Vſum vertitur. ERGO*

I. præſtate fidem, ſpem, amorem. X. 19 - 39
Hæc tria uberius urgentur:

a. FIDES cum tolerantia,
quæ exemplo VETERVM, XI. 1 - 40. XII. 1
& ipſius IESV, 2. 3
præſtanda eſt 4 - 11
ALACRITER, PACATE, SANCTE. 12 - 17

β. SPES.

β. SPES. 18-29
γ. AMOR. *XIII.* 1-6

II. ad profectum in his virtutibus utimini ANTISTITVM

1. *priorum memoria:* 7-16
2. *præſentium vigilantia.* 17-19

Huic periochæ, & toti epiſtolæ reſpondet VOTVM, DOXOLOGIA, CONCLVSIO placida. 20-25.

Appellationes eorum, ad quos ſcribitur, v. gr. *Fratres*, non inconſiderate adhibentur, ſed aut novam epiſtolæ partem aut affectum indicant. Itaque apoſtolus primum eos appellat cap. III. 1. 12, & ait, *fratres ſancti, vocationis cæleſtis participes*, & ſimpliciter, *fratres*: & ſic rurſus demum c. X. 19 Etenim his locis præcipuæ duæ cohortationes ineunt. Præterea *fratres* appellat in Concluſione, c. XIII. 22, & *dilectos*, ſub illam acrem admonitionem, c. VI. 9. Qui has appellationes; & *Partitiones*, c. II. 17. X. 19-21, quarum alteram tractatio ſua in textu ſubſequitur, alteram præcedit; & Particulam *ergo*, in Conſpectu epiſtolæ expenderit, is eum etiam ipſum conſpectum non confictum a nobis, ſed ex ipſa Epiſtola eductum facile agnoſcet fructuoſeque verſabit.

In eodem conſpectu *Comparationes* aliquas notavimus: ſed multo plures ipſa habet epiſtola, quæ tamen ad duo fere capita redeunt. I. Magni ſunt prophetæ, angeli, Moſes, Ioſua, Aaron &c. ſed infinitis intervallis major Ieſus Chriſtus. Veterum Hebræorum ſententia habet: *Rex Meſſias eſt major Abrahamo & patriarchis, Moſe, & angelis miniſterialibus.* Eam ſententiam huc confert *Schœttgenius*, cujus Horæ ad hanc inprimis Epiſtolam frugi ſunt. II. Bona erat conditio fidelium veterum: ſed melior eſt conditio *Chriſtianorum.* Atque hoc alterum tractatur potiſſimum capite XI. Vbique autem exemplis bonis & beatis interſperguntur etiam mala & miſera. Exſtat igitur in hac epiſtola Recapitulatio totius *V. T.* ſimulque Iudaiſmus antiquatur, & promulgatio *N. T.* ad ἀκμὴν & ſummum faſtigium perducitur, in ipſo millenarii IV & V confinio. Vid. *Ord. temp.* p. 288.

CAP. I.

1 Πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως) DEVS locutus eſt πολυμερῶς *per multas partes.* Creatio, revelata tempore Adami; judicium, tempore Enochi: & ſic ſubinde explicatior data eſt cognitio. locutus eſt etiam πολυτρόπως *per varios modos* revelationum, in ſomniis & viſionibus. Itaque πολυμερῶς pertinet ad materiam, πολυτρόπως ad formam. In utroque eſt antitheton ad unam totalem & perfectiſſimam DEI erga nos communicationem in Ieſu Chriſto. Ipſa prophetarum *multitudo* indicat, eos ex *parte* prophetaſſe. Ergo non debetis, inquit, terreri novitate Chriſtiana.

¶ πάλαι *olim*) Non minimo intervallo prophetæ nulli exſtiterant, quo exſpectatior eſſet Filius.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Tractat apoſtolus de *DEO*, h. l. de *Chriſto*, c. II. 3. de *Spiritu S.* c. III. 7.

¶ λαλήσας· *locutus*) Synecdoche, de omni communicatione, uti Ps II. 5. Sic דבר ῥῆμα *verbum* late dicitur.

¶ ἐν· *in*) Ergo Deus ipſe erat *in prophetis*; tum maxime *in Filio.* Rex mortalis loquitur *per* legatum, non tamen *in* legato. Niſi in proſpectu ad ſequentia, ut de υἱῷ dicatur, apoſtolus τὸ ἐν *in* poſuiſſet, poſuiſſet ſine dubio διὰ τῶν προφητῶν, *per prophetas.* Ex hac ratione τὸ ἐν *in* urgeri abſonum non eſt.

¶ ἐν τοῖς προφήταις· *in prophetis*) Ἐν τοῖς ἀγγέλοις Artemonius Part. I. cap. XLIII contendit ſcripſiſſe Lucam. Lucam enim epiſtolæ hujus ſcriptorem cenſet p. 98: quæ ſententia non abhorret a Clem. Alex. adumbr. in 1 Petr. V. 13, ubi *Lucas Pauli ad Hebræos epiſtolam interpretatus* dicitur, quanquam eam ab ipſo Paulo Græce ſcriptam, ſupra probavimus. Ἐν τοῖς προφήταις, omnia monumenta habent: & epiſtola excellentiam Chriſti, tot comparationibus adhibitis, oſtendens, utique etiam *prophetis*, iisque cunctis, eum anteponit. coll. Matth. XI. 13. XII. 41. Joh. VIII. 53. Anteponit autem eum prophetis aut nuſquam, aut hoc loco; & hîc quidem id attingit quaſi obiter in ipſo ingreſſu, comparatione hac mox per alias magis illuſtres abſorpta. Habet interim hæc *prophetarum*, in ipſo epiſtolæ initio, ſummatim facta mentio, egregiam occupationem & argumentum concilians, ut apoſtolus ſe *Scripturam V. T.* totam amplecti, neque quicquam ei contrarium dicere velle, declaret. Plura Wolfius ad h. l.

In prophetis præcipuus eſt Moſes, de quo poſtea ſeorſum agit Paulus. *Prophetarum* & *Filii* antitheton idem eſt, quod Matth. XXI. 34. 37. Atque ipſa *Filii* appellatio excellentiam ejus præ prophetis innuit: & quicquid mox de angelis dicitur, multo magis de prophetis ſentiendum innuitur.

¶ ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων· *in noviſſimo dierum horum*) Similis locutio Num. XXIV. 14 באחרית הימים LXX, ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν· item 1 Petr. I. 5. 20, & in aliam partem, 2 Tim. III. 1 not. Antitheton, *olim.* Nullam poſthac aliam, innuit apoſtolus, exſpectandam eſſe loquelam. Tota hæc epiſtola, de qua conf. 2 Pet. III. 15, finem rerum ut propinquum proponit. c. II. 8. IX. 26. 28. X. 13. 25. 37. XI. 40. XII. 23. XIII. 4.

¶ ἐλάλησεν, *locutus eſt*) omnia, uno modo perfectiſſimo.

¶ ἡμῖν· *nobis*) Antitheton, τοῖς πατράσιν, *patribus.*

¶ ἐν υἱῷ, *in Filio*) Ἐν ſæpe notat *per*, ſed hîc plus valet, coll. Joh. XIV. 10. Quantus *propheta*, ipſe *Filius* Dei! *Filii* nomen hoc loco ponitur per Antonomaſian inſtar nominis proprii: nomen autem proprium apud Hebræos eſt ſine articulo: & ſic in præſenti omittitur articulus. Omittitur etiam in v. 5. III. 6. V. 8. VII. 28. Sic בר Pſalm. II. 12. Locutus eſt Deus nobis in Filio ſolo. Sermo factus eſt etiam apoſtolis; qui ipſi quoque conſiderantur ut tales, quibus ſermo factus eſt, antequam ipſi ad alios ſermonem facere poſſent: erant ὑπηρέται τοῦ λόγου· ſed apoſtoli nil docuere novum poſt Chriſtum, & ut Pater in Filio, ſic Filius in apoſtolis locutus eſt. Locutus eſt etiam Filius in V. T. per prophetas, ſed alio modo. Hujus Filii Majeſtas *PROPONITUR* I. *abſolute*, α per ipſum *Filii* nomen: v. 1. β per tria glorioſa prædicata, totidem verbis

verbis finitis cum pronomine *qui* expreſſa: *quem poſuit*; *per quem fecit*; *qui conſedit*: quo pacto Ejus quaſi curſus ab initio rerum omnium usque ad Ipſius metam deſcribitur: v. 2. 3. II *comparate* ad angelos. v. 4. Huic propoſitioni mox reſpondet *CONFIRMATIO*, & ipſum *Filii* nomen probatur mox verſu 5. tum, *hereditas*, v. 6-9. *factura æonum*, v. 10-12. *ſeſſio a dextris.* v. 13 ſ. Videamus ſingula.

2 ὃν ἔθηκε κληρονόμον πάντων, *quem poſuit heredem omnium* rerum) Convenienter ſtatim ſub Filii nomen memoratur *hereditas.* & hunc revera heredem poſuit, antequam ſecula faceret Deus: Eph. III. 11. Prov. VIII 22 ſeq. proinde in textu factura ſeculorum ſubſequitur. Filius, eſt primogenitus: Heres, heres œcumenicus. v. 6.

¶ δι' ὃ καὶ ἐποίησε τὰς αἰῶνας) Hic antiquus verborum ordo: *per quem etiam fecit ſecula.* Emphaſis particulæ καὶ & cadit ſuper verbum *fecit*, hoc ſenſu: Filium non ſolum definiit heredem rerum omnium, ante creationem; ſed *etiam fecit* per eum ſecula. Particula διὰ *per* nil adimit majeſtati Filii. De re vide verſum 10, & de particula confer cap. II 10. Per Filium fecit *ſecula* & omnia in iis decurrentia. c. XI. 3. Ergo ante ſecula omnia erat Filius: & gloria ejus patet antrorſum & retrorſum, quanquam extremis demum diebus in Eo locutus eſt nobis Deus. Summam quidem ſalutem eo pacto in extremos hoſce dies contulit.

3 ὃς - ὑψηλοῖς, *qui - excelſis*) Tertium de glorioſis illis prædicatis eſt, *conſedit in dextra Majeſtatis in excelſis.* Huic autem prædicato rurſum tria interſeruntur momenta, per tria participia. Ea momenta eodem ordine memorat *Paulus* Col. I. 15. 17. 20. Primum participium, & item ſecundum, ex aoriſto verbi finiti ἐκάθισεν, *conſedit*, habent vim imperfecti temporis, & reſolvuntur in *quia*, ὢν, φέρων τε, *quia erat*, *quia portabat*; (conf. ὢν, c. V. 8.) tertium autem, ſine particula τὲ &, propius cum eodem verbo finito cohærens, reſolvitur in *poſtquam*, ποιησάμενος, *poſtquam fecit.*

¶ ὢν - φέρων τε, *quia erat - & ferebat*) Quam gloriam Filius in exaltatione ad dexteram Patris capeſſivit, eam nullus angelus capiebat, cepit autem eam Filius: nam eam etiam antea habebat, reſpectu Dei, cujus *gloria* in eo *refulget*, & reſpectu rerum *omnium*, quas *portat.* Ioh. VI. 62. Ap. I. 18.

¶ ἀπαύγασμα· *ſplendor*) Sap. VII. 25. 26. ἀτμὶς γάρ ἐστιν (ἡ σοφία) τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως, καὶ ἀπόῤῥοια τῆς τοῦ παντοκράτορος ΔΟΞΗΣ εἰλικρινής. διὰ τοῦτο οὐδὲν μεμιαμμένον εἰς αὐτην παρεμπίπτει. ΑΠΑΥΓΑΣΜΑ γάρ ἐστι φωτὸς ἀϊδίου, καὶ ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον τῆς τοῦ θεοῦ ἐνεργείας, καὶ εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ. ἀπὸ habet in hoc compoſito vim intendendi, ut in ἀποστίλβω, ἀποκυέω, ἀποτίκτω, ἀπέχω, non imminuendi. dicit nec minus nec majus, ſed propagationem.

¶ τῆς δόξης· *gloriæ*) *Gloria* naturam DEI denotat revelatam in fulgore ſuo: idem quod *ſempiterna virtus & divinitas.* Rom. I. 20.

¶ χαρακτὴρ, *character*) Quicquid habet *Subſtantia* Patris, id in *Filio* tanquam *charactere* repræſentatur.

¶ ὑποστάσεως· *ſubſtantiæ*) Si vim hujus verbi a LXX varie, nunquam tamen de DEO, adhibiti, ex illis colligas, hîc denotat immobilem vitæ & potentiæ divinæ perennitatem. conf. v. 11. Itaque parallela ſunt δόξα *gloria* ſemper intemerata,

rata, Rom I. 23, & ὑπόςασις *ſubſtantia*, eundem ſemper quaſi locum obtinens. Hac mente videntur Rabbini veteres Deum vocaſſe מקום *Locum* vel potius *Statum.*

¶ τὰ πάντα, *omnia*) Articulus refertur ad πάντων, *omnium.* v. 2.

¶ τῷ ῥήματι· *verbo*) Filius DEI eſt perſona. nam habet ſermonem.

¶ αὐτȣ͂) idem quod mox ἑαυτȣ͂.

¶ δι' ἑαυτȣ͂) *per ſe.* ſine inſtrumento externo levitico. Hæc ejus virtus elucet ex appellationibus modo poſitis.

¶ καθαρισμὸν, *purificationem*) Latet hîc occupatio. Converſatio Chriſti in carne non videbatur tam auguſta de eo ferre prædicata. reſpondet apoſtolus, id factum eſſe ad tempus, pro purgandis peccatis. Gloriam Chriſti, ita potiſſimum, ut eſt Filius DEI, hoc capite deſcribit; deinceps, Gloriam Chriſti hominis. c. II. 6. Ipſam gloriam filii DEI, ante exinanitionem, ſummatim commemorat; poſt exaltationem, copioſiſſime. nam ex hac demum evidentiſſime conſpici cœpta eſt Gloria, quam habebat ab æterno. Et *purgatio peccatorum*, & inſecuta *ſeſſio in dextera Majeſtatis*, uberrime tractantur in cap. VII ſeqq.

¶ ἐκάθισεν· *conſedit*) voluntate Patris. conf. ἔθηκε, *poſuit.* v. 2. De hac ſeſſione vid. v. 13 ſ. Sacerdotes miniſtrantes *ſtabant. ſeſſio* igitur notat conſummationem ſacrificii, & regnumglorioſum. Hoc verbo finito, *conſedit*, poſt participia, denotatur ſcopus, thema, *caput* epiſtolæ. coll. c. VIII. 1.

¶ τῆς μεγαλωσύνης) *majeſtatis*, i. e. DEI.

¶ ἐν ὑψηλοῖς· *in excelſis*) in cœlis. c. VIII. 1.

4 τοσȣ́τῳ, *tanto*) Duo inciſa hic verſus habet, quorum alterum v. 5 per χιασμὸν, prius autem verſu 13 tractatur, Interrogatione utrumque acuente. χιασμὸς, σχῆμα χιαςὸν, *decuſſata oratio*, in hac epiſtola ita frequens eſt, ut una hujus figuræ obſervatio plurimum ad analyſin epiſtolæ conferat. vid. v. 9. II. 9. 12. 17. III. 1. 8. IV. 14. 15. 16. V. 7. VI. 7. VII. 6. VIII. 4. 10. IX. 1. X. 20. 23. 33. 38. XI. 1. 33. XII. 22. 23 ſ. XIII. 10, cum annott. Dices: *Cur in hac una epiſtola, per omnia capita, regnat iſta figura?* Reſp. *Paulum* etiam alibi χιασμὸν habere, ad loca quædam ex iis, quæ modo citavi, oſtenſum invenias: ſed ſæpius eo utitur ad *Iudæos*, quorum doctores tali ſermonis figura in ſuis ſcriptis multum uti, docet Surenhuſius in βίβλῳ καταλλαγῆς p. 78 ſeqq. 607 ſeq. Sapienter igitur apoſtolus omnia factus omnibus ſuam Hebræis methodum attemperavit: & hi viri, qui a Spiritu ferebantur, omnes ſermonum formas, magis, quam rhetores exercitatiſſimi, in numerato habuere.

¶ κρείττων γενόμενος· *melior factus*) per exaltationem. v. 3. 13. Antitheton, ἠλαττωμένον, *diminutum* c. II. 9. Conferatur hoc ad Marc. X. 18 not. κρείττων, *melior*, excellentior, potentior. οἱ κρείττονες, *dii*, apud veteres ethnicos.

¶ τῶν ἀγγέλων· *angelis*) quorum magna alioqui præſtantia.

¶ παρ' αὐτȣ̀ς) παρὰ ingentem præter ceteros excellentiam denotat. Conf. παρὰ, v. 9. III. 3. Excluduntur angeli, partim expreſſe, v. 5. 13, partim implicite. nam dum eorum nullus hoc nomen, *Filius DEI*, cepit, eo ipſo non ſunt *heredes nominis* hujus, neque adeo *heredes omnium*, ſed ipſi ſunt portio, inſignis quidem,

quidem, de hereditate Filii, quem ut Dominum *adorant*; v. 6. neque per eos facta ſunt *ſecula*, ſed ipſi potius facti ſunt. v. 7.

¶ *κεκληρονόμηκεν ὄνομα· hereditavit nomen*) Filio, quia Filius eſt, Filii *nomen* convenit: & in hoc præcipue nomine conſiſtit *hereditas*: hereditatis additamentum ſunt *omnia*. v. 2. *Nominis hereditas* eſt ipſis antiquior ſeculis: *Omnium hereditas* æque antiqua eſt, atque omnia ipſa.

5 *τίνι γὰρ, cui enim*) Frequens in hac epiſtola argumentum a ſilentio Scripturæ. v. 13. c. II. 16. VII. 3. 14.

¶ *τῶν ἀγγέλων· angelorum*) Hanc enim gloriam nemo illorum capiebat.

¶ *υἱός, filius*) Act. XIII. 33.

¶ *ἐγὼ-υἱὸν*) Sic LXX, 2 Sam. VII. 14. Promiſſio illa, *Ego ero illi in patrem, & ille erit mihi in filium*, ſpectabat, Salomonem, ſed multo magis, usque adeo auguſta eſt, Meſſiam: alias etiam Salomo eſſet major angelis. *Semen Davidis*, ſive *filius Davidis*, eſt unum nomen, ſub quo, pro ratione prædicati, modo Salomon, modo Chriſtus, modo Salomon & magis Chriſtus innuitur, ænigmate temporibus exſpectationis aptiſſimo. Conf. Ps. LXXXIX. 27. 28. Veri interpretes verborum divinorum ſunt apoſtoli; etiamſi nos ſine illis talem ſententiam non aſſequeremur.

6 *ὅταν δὲ πάλιν εἰσαγάγῃ τὸν πρωτότοκον εἰς τὴν οἰκυμένην· cum vero iterum introducit primogenitum in orbem terræ*) Ad *ὅταν cum* confer *ὅταν* Iac. I. 2 cum aor. 2 ſubj. Particula *δὲ vero* innuit, majus quiddam ſubſequi. Non modo major eſt angelis Filius, ſed ab angelis adoratur. *ἡ οἰκυμένη* eſt orbis Chriſto ſubjectus, c. II. 5, tanquam primogenito. Vide Pſalmum modo citatum & mox citandum. Hæc introductio plus quiddam dicit, quam *miſſio*: utraque tamen præſupponit *τὴν προϋπαρξιν Eſſe prius* Filii DEI: reſpondetque illi introitus in mundum. c. X. 5. Intravit, voluntate DEI, quum ſe ad voluntatem DEI faciendam ſtitit, c. X. 5. coll. c. IX. 11, quum *in mundum venit*, ut paſſim dicitur. *Πάλιν, rurſum*, vulgari voculæ *item* reſpondens, adhibetur, ubi ſcriptura ſuper ſcripturam allegatur: v. 5. c. II. 13. X. 30. Ceterum vis particulæ hujus cernitur liquidius, ubi ea, verbo *inquam* aut alio ejuſmodi ſubaudito, parentheſi includitur, hoc modo: *quum vero* (*rurſus* dictum DEI de Filio proferam) *introducit Primogenitum*. Sic Ioh. XII. 39: *Non poterant credere, quia* (*rurſus* Eſajam allegabo) *idem propheta dixit, Excæcavit*. Matth. V. 33: *Audiſtis* (*rurſus* Exemplum proponam) *dictum eſſe antiquis*. Etenim allegandi formulæ orationi liberius interponuntur, ut cap. VIII. 5: *ὅρα γάρ φησι*, pro, *Dicit enim, Vide*. *Primogeniti* appellatio includit appellationem *Filii*, & vim ſignificationis amplius declarat. Involvit enim jura *primogenituræ*, quæ unigenitus habet modo eminentiſſimo. Sic etiam Rom. VIII. 29. Col. I. 15. 18, *Paulus* loquitur. Hoc loco, *Primogeniti* appellatio continet deſcriptionem ſubjecti, de quo Pſalmus agit, cum ætiologia prædicati. *Introducitur*: *eſt enim primogenitus*.

¶ *λέγει· dicit*) Conciſa oratio. Quum prædicta eſt introductio illa, datus eſt ſermo: quum facta eſt, idem impletus eſt. *dicit*, DEVS, coll. v. 5. Itaque *τὸ αὐτῷ, ei*, mox refertur ad filium.

¶ *καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεῦ, & adorent eum omnes angeli DEI*) LXX, Deut. XXXII, ante verſum 43, hæc habent: *εὐφράνθητε ὐρανοὶ ἅμα αὐτῷ*

αὐτῷ, καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεῦ. quæ in textu Hebraico & in paraphraſi Chaldaica deſiderantur. Millius hiatum, recurrente verbo הרנינו pridem admiſſum ſtatuit. Inde ſequitur apud Moſen, *εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τῦ λαῦ αὐτῦ* הרנינו גוים עמו (ubi ב poſt ם *ἐλλείπει*) quod *Paulus* Rom. XV. 10 item ad Meſſiæ tempora refert. Moſes, in Cantico præſertim, de Chriſto ſcripſit. Veruntamen Pſalmus XCVII 7 habet, *προσκυνήσατε αὐτῷ πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτῦ.* atque hunc Pſalmum Paulus reſpicit. nam inſcriptioni Pſalmi apud LXX, *τῷ δαβὶδ, ὅτε ἡ γῆ αὐτῦ καθίςαται*, id eſt, *Davidis, quum terra in poteſtatem ejus redigitur*, ut Oederus obſervavit, Primogeniti *in orbem introductio* h. l. reſpondet.

7 *πρὸς, ad*) *ad angelos*, indirecto ſermone, conf. *πρὸς, ad*, c. XI. 18 not. Apoſtolus etiam verſum 20 Pſalmi CIII videtur in mente habuiſſe, qui proxime præcedit locum Ps. CIV. 4.

¶ *λέγει· dicit*) DEVS, per prophetam.

¶ *ὁ ποιῶν-φλόγα*) LXX, totidem literis Ps. CIV. 4. *Πνεύματα ſpiritus* & *πυρὸς φλόγα ignis flammam* innuit non modo officium angelorum, ſed ipſam eorum naturam, præſtantem illam quidem, metaphora a rebus ſubtiliſſimis & efficaciſſimis ſumta, ſed tamen majeſtate Filii longiſſime inferiorem. Itaque *τὸ ποιῶν faciens* innuit, angelos eſſe creaturas juſſu factas: at Filius eſt æternus, v. 8, & creator, v. 10. Subjectum, *ἄγγελοι angeli*, & *λειτυργοὶ miniſtri*, cum articulo videlicet poſitum, habet antitheton v. 8. 9. Antitheton autem *τῦ ποιῶν, faciens*, creationem angelorum innuentis, exſtat v. 10 ſ. Patris eſſe hoc prædicatum exiſtimo, coll. v. 8.

8 *πρὸς τὸν υἱὸν, ad Filium*) directo ſermone Conf. *πρὸς, ad*, v. 7.

¶ *ὁ θρόνος-μετόχυς συ*) Sic iterum plane LXX, Ps. XLV. 7. 8. *Thronus tuus, DEVS, in ſeculum ſeculi: virga æquitatis virga regni tui. Dilexiſti juſtitiam & odiſti iniquitatem: propterea unxit te DEVS, DEVS tuus, oleo exſultationis præ participibus tuis.* De *Throno* conf. Thren. V. 19.

¶ *ὁ θεὸς, Deus*) Summam emphaſin habet vocandi caſus cum articulo. Apertam textui vim inferunt, qui Nominativum hoc loco ſtatuunt, ut Artemonius Part. II. c. II. *Thronus* & *Sceptrum* junguntur: neque dixit Deus, *Ero thronus tuus*; ſed, *firmabo thronum filii David.* Ps. LXXXIX. 5. 30. 37.

¶ *αἰῶνα· εὐθύτητος· ſeculum: æquitatis*) *Æternitas* & *juſtitia*, attributa valde conjuncta. Ps. LXXXIX. 15, ubi expendantur verba מכון & יקדמו Vide etiam v. 3 Pſalmi hujus XLV, ubi expendatur לעולם

9 *διὰ τῦτο· propterea*) Ex amore juſtitiæ, quo Chriſtus excellit, deducitur hîc non tam unctio, quam muneris, ad quod unctus eſt, perennitas. Habet hic ſermo quatuor partes: *thronus - virga - dilexiſti propterea.* ex his prima & quarta, ſecunda & tertia ſunt parallelæ, per *χιασμόν·* illæ enim deſcribunt beatitudinem Regis; hæ, virtutem ejus.

¶ *ὁ θεὸς, ὁ θεός συ*) Poſſis reſolvere: *Deus, qui Deus tuus eſt.* coll. Ps. XLIII. 4. LXVII. 7. Sed Filius ipſe dicitur *DEVS*, uti verſu præc.

¶ *ἔλαιον ἀγαλλιάσεως*) *Oleum exultationis* gaudiique perennis eſt Spiritus ſanctus.

¶ *παρὰ τὺς μετόχυς συ· præ conſortibus tuis*) Hi conſortes alicui videri poſſint Ange-

Angeli. nam & angelis nomen *deorum*, *filiorum Dei*, *ſtellarum matutinarum* (quamvis longe tenuiore ſignificatu) & Filio DEI nomen *Angeli* (quamvis longe auguſtiore vi) dari ſolet. Ac revera Filius DEI habet ſodales angelos, Gen. XVIII. 2. Iob XXXIII. 23. Ps. LXIIX. 18. 1 Tim. III. 16. Matth. XXV. 31: & videri potuerat angelos potius, quam ſemen Abrahæ aſſumturus fuiſſe, niſi alia œconomia aliud poſtulaviſſet: c. II. 16. ipſaque privatio illa, de qua ibidem v. 7, præſupponit commercium. Quid? ipſe Pſalmus XLV Chriſtum alloquitur ut *Deum*, hoc ipſo hemiſtichio, & paulo ante ut גבור *Fortem*, quomodo rurſum appellantur angeli, Ps. CIII. 20. Ergo angeli poſſint videri conſortes Chriſti appellari, præſertim cum Paulus omnia Dicta hîc allegata ad eminentiam Chriſti præ angelis referat. Veruntamen propria Chriſti cum hominibus neceſſitudo facit, ut ſodales ejus intelligamus *homines*. cap. II. 11 ſeqq. Nam Sponſus conſortes ſuos habet, ut Sponſa ſuas: Pſalm. XLV. 15. eademque comparatio eſt ibid. v. 3, *perpulcher es præ filiis HOMINVM.*

10 *καὶ*, *&*) Hæc particula teſtimonia connectit.

¶ *σὺ κατ' ἀρχὰς - ἐκ ἐκλείψεσι*) Ps. CII. 26-28. LXX, *κατ' ἀρχὰς σὺ, κύριε, τὴν γῆν*, & reliqua iiſdem verbis. Innuitur tempus creationis, cui opponitur finis mundi. quo ipſo ſolvitur Artemonii Diſſertatio III.

¶ *σὺ*, *tu*) idem ille, ad quem ſermo dirigitur verſu præc.

¶ *Κύριε*, *Domine*) Id LXX repetiere ex v. 23 ejuſdem Pſalmi. Prædicatur Chriſtus etiam iis in locis, ubi inprimis contenderent multi, de Patre eſſe ſermonem.

¶ *γῆν*, *terram*: *ἐρανοὶ*, *cœli*) Gradatio. Nil obſtat, quo minus ſub *cœlis* angeli innuantur, quemadmodum creatio hominis innuitur ſub *terra* prætereunte.

11 *αὐτοὶ*, *ipſi*) terra & cœlum.

¶ *ἀπολᾶνται* *peribunt*) Idem verbum, Luc. V. 37. Iac. I. 11. 1 Petr. I. 7. 2 Petr. III. 6.

12 *ἀλλάξεις· mutabis - ἀλλαγήσονται· mutabuntur*) Multi, *ἑλίξεις*, pro *ἀλλάξεις*· ſed in Hebræo bis unum verbum eſt חלף, a LXX ſæpe per *ἀλλάσσω*, nunquam per *ἑλίσσω* expreſſum.

¶ *ὁ αὐτὸς*) הוא *Idem*, nunquam alius, ſine ulla vetuſtate & immutatione. Vid. Hiller. Onom. p. 71. 262. Sic 1 Sam. II. 10, יהוה LXX *Αὐτός*.

13 *δὲ*, *vero*) Epitaſis.

14 *πάντες*, *omnes*) quanquam in varios ordines variis nominibus, etiam *dominationem* aliquam ſonantibus, diſtincti. Eph. I. 21.

¶ *λειτεργικὰ - ἀποςελλόμενα· qui miniſtrant - qui mittuntur*) *Miniſtrant* coram Deo: *mittuntur* foras, ad homines. Vtrumque opponitur *ſeſſioni ad dextram*. Conf. Luc. I. 19.

¶ *τὰς μέλλοντας κληρονομεῖν* *eos, qui hereditatem capient*) i. e. electos, eosque vel credentes vel credituros. Suavis periphraſis.

¶ *σωτηρίαν· ſalutem*) ex tot tantisque periculis.

CAP. II.

1 Δεῖ) Alibi utitur verbo *ὀφείλειν debere*: hîc, *δεῖ oportet*. Illud dicit *obligationem*: hoc, *urgens periculum*. v. 3. Iam ſermo vergit ad hortationem, per momenta capiti præcedenti

cedenti reſpondentia, de Chriſto propheta, rege, ſacerdote: *propheta*, dicitur enim, *locutus eſt*: *rege*, dicitur enim, *thronus*: *ſacerdote*, dicitur enim, *purificationem fecit*. & ſic cap. II de *propheta*, mox v. 1 ſs. de *rege*, *coronaſti*: de *ſacerdote*, ubique. Hortatio incipit in prima perſona; deinde in ſecunda incrementum capit, c. III. 1.

¶ *περισσοτέρως*, *abundantius*) Comparativus, proprie. v. ſeqq. Conſtr. cum *δεῖ* *oportet*.

¶ *προσέχειν*, *attendere*) per obedientiam. coll. v. 2 not.

¶ *τοῖς ἀκουσθεῖσι· iis*, *quæ audita ſunt*) Ref. ad c. I. 1 fin. & conf. infra v. 3. c. V. 11. Potiores ſunt loquendi & audiendi, quam ſcribendi & legendi partes.

¶ *μήποτε παραῤῥυῶμεν*) Aoriſtus 2 paſſivi, activa ſignificatione, a *ῥεύω* *fluo*, & *fundo*. *ne quando*, inquit, *præterfluamus*, animo leviſſimo. conf. Gen. XLIX. 4. Reſpexit apoſtolus τοὺς LXX, Prov. III. 21. *υἱὲ*, *μὴ παραῤῥυῇς*, *ne præterlabaris*, *ne dimiſeris* ex oculis. ubi etiam v. 20 legitur, *νέφη ἐῤῥύη δρόσῳ*, activo ſenſu, & ſic paſſim. Zoſimus l. 2, *ἡ ῥωμαίων ἀρχὴ ὑπεῤῥύη κατὰ βραχύ· paulatim defecit* Greg. *ἵνα μὴ ἐξίτηλα τῷ χρόνῳ γένηται τὰ καλὰ καὶ μὴ παραῤῥυῇ*. Metaphora hujus verbi frequens. Heſychius, *παραῤῥυῶμεν*, *ἐξολισθῶμεν*. Simili verbo exprimitur pœna ſocordium, *ἐτάκησαν*, Sap. I. 16. Verbum ſtat: homo ſocors præterfluit.

2 *δι᾽ ἀγγέλων· per angelos*) *Διὰ*, *per*, proprie ſumitur, uti v. ſeq. collatis *Pauli* verbis Gal. III. 19. Alias non valeret argumentatio apoſtoli ab angelis ad Dominum. v. 5. Locutus ergo eſt DEVS Ex. XX. 1 per angelos: in N. T. locutus eſt Deus per Dominum.

¶ *ἐγένετο βέβαιος· factus eſt firmus*) auctoritate ei per pœnas violantium conſtituta.

¶ *πᾶσα*) *omnis*, ſine acceptione perſonarum.

¶ *παράβασις καὶ παρακοὴ*) *Παράβασις* *tranſgreſſio*, committendo mala: *παρακοὴ* *inobedientia*, omittendo bona. Metonymia abſtracti, pro tranſgrediente & inobediente, qui proprie *mercedem accipit*. Antitheton in concreto, *nos*, *negligentes*. v. 3. Antitheton in abſtracto, *προσέχειν τοῖς ἀκουσθεῖσι*, *attendere iis*, *quæ audita ſunt*. *Δεῖ* habet accuſativum cum infinitivo. Inde ſententia: *Nos* (Subjectum) *debemus attendere iis quæ audita ſunt* (Prædicatum. Prædicatum hoc habet antitheſin in abſtracto.

¶ *ἔλαβεν· accepit*) non modo in ſanctione, ſed etiam in exſecutione.

3 *πῶς ἡμεῖς ἐκφευξόμεθα*) *quomodo nos effugiemus* mercedem juſtam & gravem? Sic cap. XII. 25. *Illi non fugerunt: nos non effugiemus*.

¶ *σωτηρίας*) *ſalutis*, in *orbe futuro*, cum *gloria* conjunctæ. v. 5. 10 nott. *Salutis* vocabulum, quod verſu illo 10 repetitur, affine eſt nomini *Ieſu*, quod reſonat in Evangelio *ſalutis*.

¶ *ἀρχὴν*, *initium*) Antea non erat prædicata ſalus tanta, tam auguſto interprete.

¶ *λαλεῖσθαι· dici*) a baptiſmo usque ad aſcenſionem. Act. I. 2.

¶ *διὰ τοῦ κυρίου· per Dominum*) Auguſta appellatio: coll. c. III. 4 ſs. Pſalm. CX. 1. Non dicit h. l. *per dominum noſtrum*. nam etiam *angelorum dominum* innuit, quem ipſi angeli *Dominum* appellant. Luc. II. 11. Matth. XXVIII. 6. Antitheton, *per angelos*, v. 2. Conf. v. 5 ſeq.

¶ *ὑπὸ*

¶ ὑπὸ τῶν ἀκουσάντων) *ab iis, qui* ex ipſo Domino coram *audierant. Spectatores* etiam illi fuerant & miniſtri, Luc. I. 2 ſed *auditum* hoc loco memorat apoſtolus; convenienter inſtituto ſuo. v. 1 ſ. Reſpicit apoſtolus non ſolum in genere ad hiſtoriam evangelicam, ſed etiam ad ſingularia capita, v. gr. de ſupplicatione in horto. &c. c. V. 7 not. Ad eccleſias ex gentibus ſcribens Paulus multa ſolet de ſua vocatione, deque fructibus laboris ſui dicere: hîc vero ad fratres ex circumciſione ſcribens, apoſtolos potiſſimum citat longo tempore cum Domino verſatos. conf. Act. I. 21. X. 41. XIII. 31 not. atque illos ipſos apoſtolos tantummodo generatim citat, ut Hebræos ad ſolum Dominum redigat.

¶ εἰς ἡμᾶς· *in nos*) Hoc denotat ætatem præſentem illam.

¶ ἐβεβαιώθη· *confirmata eſt*) non per pœnas, ſed per chariſmata. Reſp. βέβαιος *firmus*. v. 2.

4 συνεπιμαρτυροῦντος) Decompoſitum. Chriſti eſt, *teſtari*: DEI eſt, συνεπιμαρτυρεῖν, *teſtimonium ſuperaddere*. Idque fecit & in terris ambulante Chriſto, *ſignis & prodigiis*, & in cœlum ſublato, *variis virtutibus*. Act. II. 22. 33. Id Teſtimonium totum agit de *Domino* Ieſu Chriſto. Act. II. 36. X. 36. 42 Rom. XIV. 10. 1 Cor. XII. 3. Phil. II. 11. Si quis *varias virtutes* etiam ad Chriſtum in terris ambulantem referre velit, non repugno. Me, ni fallor, induxit paralleliſmus notæ ſequentis.

¶ ποικίλαις, *variis*) Parallelum, μερισμοῖς *diſtributionibus*. coll. 1 Cor. XII. 11.

¶ κατὰ τὴν αὐτοῦ θέλησιν· *ſecundum ſuam voluntatem*) liberrime, uberrime, clementiſſime, non pro *arbitrio* accipientium: unde patet, donum eſſe plane ſupernaturale. αὐτοῦ, *ipſius* Dei. רצון LXX θέλησις.

5 οὐ γὰρ ἀγγέλοις· *non enim angelis*) Ætiologia, verſum 3, ubi *Salutis* & *Domini* appellatio ſcite inſerta eſt, reſpiciens, novæ periochæ inchoandæ inſervit. Quo major *Salus*, quo glorioſior *Dominus* ſpernitur, eo gravior eſt culpa ſpernentium. Non angelis, de quibus nil in eam ſententiam ſcriptum eſt, ſed homini, hominisve filio, Ieſu Chriſto, & angelos & omnia ſubordinavit Deus. Plus negotii habuerunt angeli in V.T. ſed in N. T. evecta per Chriſtum humana natura angeli ſunt conſervi noſtri. *Plus negotii* dixi εὐλαβῶς, ex antitheto etiam illud cogitari poſſit, quod in V. T. major angelis reverentia debebatur, quam in N. T., ubi nunc *conſervi noſtri* ſunt. Eo ipſo autem, quia *noſtri conſervi* ſunt, intelligitur, eos non eſſe in N. T. otioſos, ſed tantum ſub alio reſpectu agere, quam in V. T. Vt hoc loco angeli opponuntur *Domino*, ſic v. 16 opponuntur *fratribus*. Apoſtolus ſoli Chriſto ſolos homines credentes copulat.

¶ ὑπέταξε, *ſubordinavit*) Hoc verbum jam repræſentatur ex v. 8. *Subordinavit* Deus. nam ad cap. I. 1 reſpicit oratio.

¶ τὴν οἰκουμένην τὴν μέλλουσαν· *orbem terræ futurum*) Vna omnium temporum οἰκουμένη *terra* eſt, c. I. 6. Itaque οἰκουμένη μέλλουσα *terra futura* dicitur, ut *ſol craſtinus*, quamvis unus omnium ſol dierum eſt. Hebraice הבא Græce μέλλουσα. *Orbis* unus eſt, ſub gratia & ſub gloria; *futurus* dicitur, non quin jam ſit, ſed quia olim prædictus. Novitas, quæ per Chriſtum in N. T. inſtituta fuit, tanti æſtimatur in Scriptura, ut inde exſiſtat dichotomia inter tempora V. T., & inter tempora N. T. una cum æternitate inde pendente. hæc, ſimul ſumta, vocantur ἡ οἰκουμένη ἡ μέλλουσα. Μέλλοντα ſunt identi-

identidem, ex proſpectu V. T. prophetico in Novum Teſtamentum, Bona in N. T. præſentia, per Chriſtum parta; quæ incipiunt, dum orbis futurus ei ſubjicitur, quum primum gloria & honore coronatus fuit. De *Paulina* hac locutione conf. not. ad Rom. III. 30. Quanquam etiam pro hujus epiſtolæ tempore *futurus* eſt ſuo modo, tum, quum omnia Chriſto ſubjecta erunt, etiam mors. 1 Cor. XV. 24 ſeq. expende *nondum*, v. 8, & ipſam orbis futuri deſcriptionem, cap. XII. 26 ſeqq. Late patet nomen *orbis.* vide Pſalmum, qui mox citatur. πατὴρ τȣ̃ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ αἰῶνος, *Pater futuri ſeculi*, Eſ. IX. 6, in Græc. & Lat.

¶ περὶ ἧς λαλȣ̃μεν· *de quo loquimur*) *loquimur:* nos doctores. c. V. 11 not. Huic verſiculo per hoc inciſum vis propoſitionis conciliatur. Propoſitio autem eſt: *Omnia ſubjicientur Ieſu Chriſto.*

6 διεμαρτύρατο δέ πȣ τὶς, *teſtatus eſt autem alicubi aliquis*) *aliquis*, ſcil. *teſtis*. Non hîc locutus eſt David de ſe ipſo: quare nomen ejus non opus erat poni. Neque ſubſiſtendum eſt in internunciis, ſed ſpectandum verbum DEI, ſemel *teſtatum.* Teſtatus eſt David in Pſalmo VIII, ad quem Pſalmum hoc caput ſæpe reſpicit, etiam a verſu 10, ut videbimus. δὲ, *autem*, facit antitheton inter *angelos* & inter eum, cui Pſalmus omnia ſubordinata teſtatur.

¶ τί ἐςιν-ποδῶν αὐτȣ̃) Sic plane LXX, Ps. VIII. 5-7. Inciſum illud, *& conſtituiſti eum ſuper opera manuum tuarum*, apoſtolus in ſua certe argumentatione non aſſumit, omnia ex eo, quod in Pſalmo præcedit & ſubſequitur, deducens. Memorantur in inciſo illo *opera manuum* DEI, i. e. cœlum, luna & ſtellæ (*Sol* abeſt: vel, quia, ut Abrahamo ſeminis ſui ſervitus & liberatio, Gen. XV. 12, ſic Davidi exinanitio & exaltatio Meſſiæ, *noctu* indicata & ab eo decantata eſt: quemadmodum etiam ſermo Domini ad Iobum noctu fuiſſe videtur, Iob XXXVIII. 7. 31 ſ. vel, quia Meſſias in cruce, derelictus, obſcurato *ſole*, *lunam & ſtellas vidit:*) at ultra horum durationem manet imperium Chriſti.

¶ τί ἐςιν ἄνθρωπος) *quid eſt homo*, ad opera DEI, cœlum &c. quid vero ad Deum ipſum? Ita demiſſior eſt ſermo, quam ſi diceret: quis ſum ego? ἄνθρωπος, *homo*, ſine articulo; tanquam unus e multis. אנוש *homo*, παθητὸς, *paſſionibus & morti addictus.*

¶ ὅτι μιμνήσκῃ αὐτȣ̃, *quod meminiſti ejus*) Talis ſtatus Meſſiæ deſcribitur, in quo a divina recordatione & cura prætermiſſus videri poſſet. Vnde hoc ipſum, *recordationem* ſui, miratur ipſe, admiranda humilitate: quanto magis tantam gloriam ſibi paratam? Non *aliter* eſſe poterat: Act. II. 24. at orat, quaſi vix *ita* eſſe potuerit.

¶ ἢ) *ſive.* Tenuius quiddam hoc loco ſonat בן אדם *filius hominis*, quam אדם *homo.*

¶ υἱὸς ἀνθρώπȣ) בן אדם coll. Ps. XLIX. 3. Iterum ſine articulo.

¶ ἐπισκέπτῃ αὐτὸν, *[illegible]ionem ejus habes*) Incrementum ſermonis. nam *memoria* eſt vel de abſente: ἐπισκέπτεσθαι, *inviſere*, præſentem curam denotat.

7 βραχύ τι) *perbreve* tempus. Idem verbum, Luc. XXII. 58.

¶ παρ' ἀγγέλȣς) Pſalmo VIII. 6 illud ותחסרהו מעט מאלהים hunc habet ſenſum: *Feciſti filium hominis pauliſper minorem eſſe Deo*, id eſt, ſe ipſo. Pulcra periphraſis Chriſtophori Corneri: *Chriſtus homo*

homo factus ſub cruce ſe humiliavit, & *INFRA DEVM ſe abjecit*, *cum*, *quieſcente natura divina & vires ſuas non exſerente*, *ipſe Deus & Dominus gloriæ crucifixus & mortuus eſt*. Expos. Pſalm. p. 24. Hæc eſt vis Mem præfixi 2 Chron. XV. 16. Es. LII. 14. vid. Nold. Concord. hac partic. §21. Ipſum מחסר ſequente Mem, Cohel. IV. 8. Alia phraſi *Paulina* dicitur *μὴ ὢν ἴσα θεῷ* & *κενώσας ἑαυτὸν*, Phil. II. 6. 7 not. Interpretationem vero LXX interpretum apoſtolus ſuo aptam inſtituto retinet; nam homonymia hebraicæ vocis אלהים naturam ſignificat inviſibilem, eoque humana ſuperiorem, ſive angelicam ſive divinam: & qui præter angelos minoratus eſt, utique præter DEVM minoratus eſt: *DEI* autem appellationem poſtliminio quaſi ſupplet capite III. v. 4. Sic enim ſolet apoſtolus verbis LXX interpretum commode uti, & vim Hebraicorum, ubi ad propoſitum plus faciunt, lectori poſtliminio propinare. c. X. 8. XII. 6 nott.

8 *πάντα ὑπέταξας*) vid. 1 Cor. XV. 27 & anteced. cum annot.

¶ *γὰρ*, *enim*) Infert apoſtolus, *cur* hunc locum *allegarit*: quia videlicet docemur in eo, *Ieſum* eſſe, cui ſubordinata ſunt omnia, adeoque futurus orbis. v. 5. Sæpe *γὰρ enim* facit ad *ætiologiam Dicti*. c. VII. 14. IX. 24. Et ſic *Paulus*, Rom. III. 28.

¶ *αὐτῷ· αὐτῷ*) *ei*, *ei*, de quo loquitur, homini, filio hominis. Id declaratur demum verſu 9 medio, de *Ieſu*, aptiſſime dilatum.

¶ *τὰ πάντα*) *τὰ* ſecundo tertioque loco vim habet relativi ad *πάντα omnia* præcedens. Eadem vis articuli, Ioh. XIX. 5. 7. Gal. V. 13. VI. 14.

¶ *οὐδὲν*, *nihil*) ne angelos quidem. v. 5. cap. I. 6.

¶ *ἀφῆκεν*, *reliquit*) in ſermone Pſalmi, cui eventus rerum partim reſpondet, partim reſpondebit.

¶ *νῦν δὲ οὔπω· nunc autem necdum*) *Νῦν nunc* hic ſervit anthypophoræ. nam *tempus* denotatur in *οὔπω nondum*, & hoc conſtruitur cum *ὁρῶμεν videmus*, in antitheto ad *præſens βλέπομεν*, *cernimus*. Subjecta Chriſto jam ſunt plura, quam videmus; & ſuo tempore prorſus omnia erunt ei ſubjecta, nobis cernentibus. Eph. I. 22. 1 Cor. XV. 27 ſ. ſed cur *nondum omnia?* quia & corpus ejus, eccleſia, laborat: & ipſe non agnoſcitur, certe non conſpicitur. Verbum *βλέπω cerno* notat quiddam magis definitum: *ὁράω video*, quiddam latius atque auguſtius.

9 *δὲ*, *vero*) Antitheton inter id Pſalmi, quod *nondum videmus*, & inter id, quod jam *cernimus* impletum in Ieſu. Quid autem cernimus? Ieſum, *qui* paululum præter angelos minoratus erat, cernimus, *quod* propter paſſionem mortis ſit gloria & honore coronatus. In hac periocha, *ἠλαττωμένον* (*διὰ-ἐστεφανωμένον*) *ὅπως κτλ.* eſt *χιασμὸς*, qualem habet *Paulus* Gal. IV. 4. 5. atque in præſenti inciſo, *διὰ κτλ.* quod inciſum ante *δόξῃ* nullam *στιγμὴν* deſiderat, id *propter* quod coronatus eſt Ieſus, nempe *paſſio mortis*, ex naturali ordine rei, nec ſine emphaſi, ante coronationem ipſam memoratur. Eximit Iudæis apoſtolus infeſtum crucis ſcandalum; & argumentum, quod a paſſione Ieſu contra gloriam ipſius eamque nobis quoque glorioſam duci poſſet, ita ſolvit, ut etiam invertat. Paſſionem mortis adeo non obſtare, oſtendit, gloriæ & honori Meſſiæ, ut eam potius confirmet nobis. Vnde infert, minorationem Ieſu præter angelos, quæ ad paululum facta fuerit, non eo ſpectaſſe, ut in morte maneret, ſed ut morte ſemel exantlata *omne*

 ſibi

ſibi ſubordinatum haberet. Ieſus eſt, in quem & minoratio & coronatio in Pſalmo deſcriptæ conveniunt: Idem ergo eſt, cui etiam poteſtas in *omne*, quæ in gradatione Pſalmi ſubſequitur, convenit.

¶ *βραχύ τι, paululum quiddam*) Aliquot horæ crucis, dies paſſionis, anni laborum, quantulum ſunt ad æternitatem?

¶ *παρ' ἀγγέλους, præter angelos*) pati ac mori neſcios.

¶ *ἠλαττωμένον*) *tenuiorem*, minorem, vermem *factum*. conf. Luc. XXII. 43. *Participium* innuit, Ieſum per ſe & ſua cauſa potuiſſe ſine paſſione capeſſere gloriam: ſed fratrum etiam ducenda fuit ratio.

¶ *βλέπομεν· cernimus*) *Adſpectus*, inquit, *loquitur*. Idem verbum c. III. 19. X. 25. Res & eventus congruit cum fide teſtimonii prævii. v. 6 init.

¶ *τὸ πάθημα τοῦ θανάτου· paſſionem mortis*) *Mortis* paſſio, ſumma. vid. cap. V. 7.

¶ *δόξῃ καὶ τιμῇ, gloria & honore*) Filium Dei decente.

¶ *ἐστεφανωμένον· coronatum*) poſt *mortem*.

¶ *ὅπως, ut*) Necti debet cum *τῷ tenuiorem factum*, & ideo finem notat.

¶ *χάριτι θεοῦ· gratia Dei*) Alii pridem, *χωρὶς θεοῦ, præter Deum.* Bonam utraque lectio ſententiam fundit: utramque videamus. Inciſum hoc, cum *χωρὶς, præter*, ſic habet: *Chriſtus mortem guſtavit pro omni, excepto Deo.* Hæc periocha eſt, per partes ſuas declaranda. I. *παντὸς*, quemadmodum *πάντα* v. 8 & 10 quinquies, eſt neutrum, ut *Orig. Theod. Ambros.* apud Eſtium agnoſcunt. etenim in maſculino plurale eſſe ſolet, *ὑπὲρ πάντων*, 2 Cor. V. 15. 1 Tim. II. 6. & plurale *πάντων, πᾶσι*, plerumque maſculinum quidem, & interdum neutrum eſt: ſed *παντὸς, παντὶ*, ſine ſubſtantivo aut participio poſitum, ſemper neutrum eſt. vide ſupra ad 2 Cor. XI. 6. Marc. IX. 49. Oſtendit Apoſtolus gloriam Chriſti ex Pſalmo VIII, maximeque ex illo inciſo, כל *omne poſuiſti ſub pedibus ejus*, atque emphaſin numeri *ſingularis*, quæ in grandi illa ſyllaba כל ineſt, a LXX int. prætermiſſam ſupplet, quum in hoc duntaxat palmario nervo ait, *παντός*. Neque enim *παντὸς* neutrum, ſine articulo, non eſt Græcum: Heſiodo quippe *πλέον ἥμισυ παντὸς* dicitur. Hoc *πᾶν*, hoc *omne*, cui *οὐδὲν nihil* neutro item genere opponitur v. 8, & *omnes*, maſculino genere, includuntur, Ioh III. 35. 36, complectitur maxime *angelos*, præter quos paululum minoratus fuerat Chriſtus: & tali pacto protaſis & apodoſis inter ſe reſpondent, *Nondum videmus ei omnia ſubjecta, ſed tamen id, pro quo mortem guſtavit, eſt Omne.* II *Guſtare mortem*, dicit mortis veritatem, & tamen hoc loco etiam brevitatem, ut *Chryſoſtomus*, *Sedulius*, *Haymo*, *Flacius* ad h. l. agnoſcunt. III Hinc demum colligitur, quid *ὑπὲρ* ſignificet, *pro omni*: Germ. *um alles*, non, *für alle.* *ὑπὲρ* hoc loco denotat rem conſequendam, ut Ioh. XI. 4. 2 Cor. I. 6. XII. 8. 19. 2 Theſſ. I. 5. *Mortem guſtavit pro omni*; ut *omne* ſibi vindicaret, ut omnium rerum poteſtatem capeſſeret: ſive, *pro* eo, ut ipſi obtingeret, quod ſcriptum eſt, *OMNE poſuiſti ſub pedes ejus.* IV. Omne illud habet apertiſſimam & juſtiſſimam exceptionem. *Paulus* 1 Cor. XV. 27 eundem Pſalmum, eundem verſiculum, eandem voculam כל *omne* tractans, adjicit, *δῆλον, ὅτι ἐκτὸς τοῦ ὑποτάξαντος αὐτῷ τὰ πάντα.* Eadem igitur exceptio hoc loco ponitur,

ponitur, χωρὶς θεῦ ὑπὲρ παντός. *omne, præter Deum, Chriſto ſubjectum eſt.* χωρὶς exceptioni ſervit. Sic Epiphanius, διὰ παντὸς, χωρὶς πεντηκοςῆς. hæres. LXXV. Thomas Magiſter: τὸ πλὴν καὶ τὸ ἐκτὸς, τὸ χωρὶς δηλῦσι. Agnoſcit Theodoritus, χωρὶς hoc loco exceptioni inſervire: quæ autem ſit exceptio, ille Pſalmi parallelismus nos docet. Atque ipſa exceptio amplitudinem rerum Chriſto ſubjectarum, quæ ſunt *præter Deum plane omnia*, quam ſignificantiſſime, & tamen, ne ſermo interpelletur, quam breviſſime commonſtrat: decenterque exceptio ipſi rei, de qua fit exceptio, præmittitur.

Idem inciſum, ſi χάριτι *gratia* retineas, ſic explicabis: *ut gratiâ DEI pro omni guſtaret mortem. Gratia DEI*, erga nos, Gal. II. 21. Rom. V. 8, & erga ipſum Ieſum. Adverſarii putabant, Ieſum ira DEI eſſe paſſum & mortuum, Ps. XXII. 8 ſ. LXIX 27. Es. LIII. 4. Ioh. XIX. 7. Sed plane gratia DEI paſſus eſt & mortuus, cujus gratiæ munus eſt honor & gloria. Phil. II. 9, ἐχαρίσατο· Luc. II. 40. 52. Rom. V. 15. Atque hoc nomen, χάριτι, idem dicit, quod verba μιμνήσκῃ, ἐπισκέπτῃ, *recordaris, rationem habes.* v. 6, ex Pſalmo illo VIII. In hac interpretatione ὑπὲρ παντὸς poſſet valere *pro omnibus*, Germ. *für alle*, quod ad præpoſitionem attinet: ſed obſtat neutrum παντός.

Nunc quæritur, utra lectio genuina ſit. Non ignoro, χάριτι plauſibilius eſſe, quam χωρίς. & ſine labore ullo a me impetrarem, ut hoc miſſum facerem, & illud amplecterer. Sed ubi de verbo DEI, ubi de unico DEI verbulo agitur, nil temporis cauſa ſtatuere debemus. Facilius χωρὶς in χάριτι, quam χάριτι in χωρὶς librariorum ſedulitas, planiora omnia quærens, mutavit: & tamen χωρὶς remanet in monumentis antiquis, multis, gravibus. Ea enumerat *Apparatus* criticus: iis addatur *Anaſtaſii* abbatis, qui ſeculo VIII in Palæſtina floruit, liber contra Iudæos, diſerte hanc lectionem exhibens. Neque lectionem hanc, neque interpretationem hic a nobis propoſitam, quiſquam, ut ſpero, exagitabit: lectori tamen integrum eſt, rem amplius expendere. *Syriacorum* exemplarium in utraque lectione conjungenda conſtantiam declarat La Croze lib. III de Chriſtianiſmo Indico, c. III. § 64.

¶ γεύσηται *guſtaret*) Notatur hac phraſi *veritas* mortis, ut paſſim: & hoc loco, ut diximus, ſimul τὸ βραχὺ *brevitas*, cui notandæ aptus eſt genitivus, θανάτυ, coll. c. VI. 4 not. Aliud eſt, partem mortis guſtare; aliud, pars ſive brevitas temporis, qua mors tota guſtatur. Brevitatis ſignificationi non obſtat locus Matth. XVI. 28. nam ibi eſt locutio negativa, uti Luc. XIV. 24. Adjuvat autem eam locus Pſalmi XXXIV. 9, γεύσασθε καὶ ἴδετε· i. e. *guſtate modo, & videbitis.* alias *guſtus* non poneretur ante *viſum.*

10 ἔπρεπε, *decebat*) Sic Pſalm. VIII. 2 הודך LXX, ἡ μεγαλοπρέπειά σε. Ceteroqui toto hoc verſu 10 Propoſitio, quæ verſu 8. 9 verbis ejuſdem Pſalmi veſtita erat, nunc verbis ad apoſtoli inſtitutum propius accommodatis declaratur: ſed cum hac differentia, ut verſus 8. 9 expresſius agat de *Gloria*, ex antecedentibus; verſus 10 de *Paſſionibus* agat expreſſius, tranſitionem ad ſubſequentia parans. Prædicatum propoſitionis eſt, *Decebat illum, propter quem omnia & per quem omnia* ſunt: ſubjectum ſequitur, *multos filios in gloriam*

ἀγα-

ἀγαγόντα ducentem, principem ſalutis eorum per paſſiones conſummare. Poſſet ἀγαγόντα reſolvi, ἵνα ἀγαγὼν τελειώσῃ· ſed conſtruitur ſic, ἀγαγόντα τὸν ἀρχηγὸν, ut *primus dux ſalutis* ſit etiam *perducens in gloriam*. ἀρχηγὸς componitur ex ἀρχὴ & ἄγω· & ἀρχὴ proſpicit in textu ad τελειῶσαι (coll. cap. XII. 2) at ἄγω reſpicit ad ἀγαγόντα. Itaque complectitur Propoſitio ſententias magnas & multas, quas ſic evolveris:

1. Ieſus eſt dux *ſalutis*.

2. Vt patiendo ſalutem pararet, neceſſe fuit.

3. Per paſſiones eſt *conſummatus*.

4. Cum ea conſummatione conjuncta eſt *gloria* filiorum.

5. Filii ſunt *multi*.

6. Totum hoc inſtitutum valde *decebat* Deum, quamvis infidelitas pro *dedecore* habeat.

7. Decebat Deum, ut Ieſus pateretur & filios ſalvaret. nam *propter eum* ſunt *omnia*.

8. Decebat Deum, ut Ieſus conſummaretur, & filii ad gloriam perducerentur. nam *per eum* ſunt *omnia*.

Ex his, quatuor momenta, totidem literis notata, ſervato textus ordine, ponimus

A	B
Gloria filiorum:	dux patiens:
C	D
ſalus filiorum:	conſummatio ducis.

Hæc momenta reducuntur ad Deum, *propter quem & per quem omnia* ſunt, id eſt, cui tribuenda ſunt omnium rerum initia & exitus. Ad initia rerum pertinet B & C. ad exitus rerum pertinet D & A. Enimvero eadem quatuor momenta per χιασμὸν in textu ſunt tranſpoſita, ut a fine *A* pulcherrimo ordine progrediatur oratio ad media, quæ in *B C D* continentur.

¶ αὐτῷ) *eum*, Deum Patrem: qui memoratur verſu 9, & ſubauditur verſu 5.

¶ δι᾽ ὃν, δι᾽ ȣ̃· *propter quem, per quem*) Subtili & eleganti diſcrimine *Paulus* præpoſitiones cumulare ſolet.

¶ πολλȣ̀ς, *multos*) quam plurimos. unde ἐκκλησία, *cœtus*. v. 12.

¶ υἱȣ̀ς, *filios*) Stilo V. T. dicuntur παιδία *pueri*, coll v. 13 ſ. not. ſtilo N. T. υἱοὶ *filii*, quorum ſtatus opponitur *ſervituti*, v. 15: ut apud *Paulum*, Rom. VIII. 15. Gal. IV. 6. Ipſe Ieſus, Filius: is nos facit *filios* Dei, nos habet *ſobolem* ſuam. ילדים παιδία, *ſoboles* ſunt Synonyma. conf. pſ. XXII. 31. Eſ. LIII. 10.

¶ εἰς δόξαν, *in gloriam*) Hæc gloria in eo ipſo conſiſtit, quod ſint filii, & tanquam filii tractentur. Rom. VIII. 21. Expende Ioh. XVII. 10. 22, ac totam illam orationem: & confer v. 7 hujus capitis II. Proximam inter ſe ſignificationem habent *gloria & ſanctitas*, *ductio in gloriam & ſanctificatio*. v. 11.

¶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν· *ſalutis eorum*) Hoc ipſum vocabulum præſupponit *perniciem*: ex qua ut educeremur, *patiendum* Chriſto fuit. *Salutem* excipit δόξα *gloria*, ſtilo *Pauli*, 2 Tim. II. 10 not.

¶ τελειῶσαι· *conſummare*) Hoc verbo continetur perductio ad finem moleſtiarum & ad metam gloriæ plenam. c. V. 9. Metaphora agoniſtica. Frequens enim in hac epiſtola, τελειȣ̃σθαι, τέλειος, τελειότης, τελείωσις, τελειωτὴς, de Chriſto & Chriſtianis. Hæc per *paſſiones conſummatio* duo momenta innuit: I. *Gloriam* Chriſti, quippe cui, *conſummato*, *omnia ſubordinantur*. II. *Paſſiones* prægreſſas. De *paſſionibus* mox tractat expreſſe, v. 11-18. quan-

quanquam eas etiam in præcedentibus attigit: tractationem de *Gloria* hoc ipſo loco præmiſit, ad acuendam hortationem ſuam, & ad præſanandum ſcandalum paſſionis & mortis. Vberiorem vero utriusque momenti conſiderationem intertexit inſequenti tractationi de Sacerdotio, quæ verſu 17 proponitur. Ac de *Paſſionibus* quidem res aperta eſt: *Gloriam* vero deſcribit, dum opportunis locis memorat, Ieſum *eſſe conſummatum*, *eſſe in cœlis*, *altiorem cœlis factum*, *ſedere ad dexteram Dei*, *ſecundo conſpectum iri*, *hoſtes ejus poſitum iri ſcabellum pedum ejus*. hoc verſu, & cap. IV. 14. V. 9. VII. 26. 28. VIII. 1 ſ. IX. 24. 28. X. 12. 13. XII. 2.

11 γὰρ, *enim*) Neceſſitudo ſumma, cauſa, cur decuerit, Ieſum non ſine nobis *conſummari*.

¶ ὁ ἁγιάζων· *ſanctificans*) Chriſtus. c. XIII. 12. *Sanctificans* dicitur Chriſtus propter totum illud beneficium, quod ipſe per ſeſe nos *ſanctos*, i. e. *divinos*, facit.

¶ οἱ ἁγιαζόμενοι *qui ſanctificantur*) populus. c. X. 10. 14. 29. Synonyma, *ſanctificare*, *ad DEVM adducere*; *ſanctificari*, *ad DEVM adduci*, *appropinquare*, *accedere*. *Sanctificans* eſt a Patre genitus & Sanctificator conſtitutus: *qui ſanctificantur*, a DEO creati, & ad ſanctificationem accipiendam conſtituti. conf. ἔδωκεν, *dedit*. v. 13. Hæc origo fraternitatis & communionis cum ſanguine & carne.

¶ ἐξ ἑνὸς, *ex uno*) εἷς *unus* ille eſt Abraham, uti Malach. II. 15. Es. LI. 2. Ez. XXXIII. 24. Ex uno Adam, omnes homines: ex uno Abraham, omnes Abrahamidæ. Toto hoc loco, ad Abrahamidas ſcribens, Paulus ad eos ſermonem ſeorſum accommodat, v. 16. 17. c. XIII. 12. quemadmodum etiam Pſalmo XXII, qui hîc citatur v. 12, ſermo eſt de Iſraële, v. 23 ſs. de gentibus autem, v. 26-32. ac tota deinceps de ſacerdotio deque ſacrificiis tractatio præcipue ad Hebræorum captum congruit. Quocirca multum hæc aliquando epiſtola ad *Iſraëlis* ſalutem conferre poterit. Si *unus* hîc Deum innueret, angeli includendi eſſent, qui removentur verſu 16.

¶ πάντες· *omnes*) Conſtr. cum ἁγιαζόμενοι *qui ſanctificantur*. nam dicit, πάντες *omnes*, *utrosque* dicturus, ſi *ſanctificantem* τῷ πάντες *omnes* includeret.

¶ οὐκ ἐπαισχύνεται) *non erubeſcit*, quum extra hanc *cauſam*, (quod *ex Abrahamo* ſunt, qui non ut peccator, ut ſalutis indigus, ſed ut ſtirps communis, ut is qui promiſſionem acceperat, conſideratur:) multa fuiſſent, cur eum puderet. nam minime ſancti & valde ſontes v. 14 ſ. fueramus. tamen non erubeſcit: imo propter ſanctitatem illam & gloriam, in quam nos duxit, glorioſum ſibi ducit. Tales *filios* reſtitutos habere, Deum *decet*: tales *fratres non erubeſcit* Chriſtus. conf. *non erubeſcit*, c. XI. 16 not.

¶ καλεῖν) *appellare*, appellando declarare.

12 λέγων· *dicens*) Tria hîc ſunt allegata V. T. quibus præcedens ſermo apoſtoli egregie confirmatur, per χιασμὸν, ordine retrogrado. Namque

apoſtolus memorat	Chriſtus in dictis V. T. ait:
v. 10, *filios*:	v. 13 fin. *ego & nati.*
ibid. *conſummationem* per paſſiones:	v. 13 init. *confiſus ero*:
v. 11, *neceſſitudinem* ejus qui ſanctificat, & eorum, qui ſanctificantur:	v. 12 *fratribus meis*:

Ac rurſum v. 14-17 ordine inverſo memorantur *nati*, & res a Chriſto *bene* ge-

 ſta,

ſta, & *fratres.* Duæ catenæ allegationum, c. I de Gloria Chriſti, & c. II de Redemtione, ſuaviſſime inter ſe reſpondent.

¶ ἀπαγγελῶ - ὑμνήσω σε) Ps. XXII. 23. LXX, διηγήσομαι cetera, iiſdem verbis. *Nomen* Domini boni, fratribus ignotum, Meſſias prædicat, ut fratres quoque laudent illum Ps. cit. v. 24.

¶ ὑμνήσω· *canam*) tanquam dux chori. conf. Pſalm. VIII. 3.

13 ἐγὼ ἔσομαι πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ· *ego ero fidens in eo*) LXX, καὶ πεποιθὼς ἔσομαι ἐπ' αὐτῷ· apud Eſajam proxime ante locum ex c. VIII citandum mox. πεποιθὼς ἔσομαι ἐπ' αὐτῷ 2 Sam. XXII. 3. quod eccleſia imitatur Es. XII. 2. Innuitur filialis fiducia Meſſiæ ex *paſſionibus* ad Patrem confugientis. c. V. 7. coll. 2 Sam. cap. cit. v. 4 ſeqq. Particula allegatur; periocha tota innuitur ab apoſtolo. Recte reprehendunt Theologi noſtri ſcholaſticos, negantes, ſatisfactionem Chriſti ex ſe & ſimpliciter condignam eſſe. vid. Calov. matæol. pap. in Dedic. Sed tamen hujus ſatisfactionis fragrantiſſima pars eſt fiducia puriſſima, qua fiducia unice nixus ipſe eſt in acceſſu ad Patrem. Ps. XXII. 10. Matth. XXVII. 43. neque enim ſua merita oſtendit, quin peccata potius in ſe conjecta confeſſus eſt. Ps. LXIX. 6. Vt igitur ille per ſeſe fide in Patrem nixus eſt; ſic nos fide in Chriſtum, & per Chriſtum in Patrem nitimur. Graviſſimum argumentum contra humana operum merita. Hac autem fiducia Chriſtus eſt uſus non pro ſe; nam ipſe & Pater unum ſunt: ſed pro ſuis. v. 16. Præſens quodque auxilium dabat *fiduciam* de auxilio futuro, (conf. Phil. I. 6.) usque ad plenam ex morte & diabolo victoriam.

¶ ἰδοὺ - ὁ θεὸς) Es. VIII. 18. LXX, iisdem verbis. παιδία ילדים *natos* vocat, decente *Primogenitum* ſermone, qui eosdem & *fratres* & *minores* innuit: atque hos omnes Deo, qui eos ipſi *dederat ſalvandos*, juxta ſecum *glorificandos ſiſtit.*

14 ἐπεὶ οὖν τὰ παιδία· *quia ergo pueri*) τὰ παιδία *pueri* h l. non eſt nomen ætatis naturalis; ſed deducitur ex v. 13. Meſſias non commode choro puerorum naturalium hîc ingeritur. loquitur de filiis ſuis ſpiritualibus. οὖν *igitur* infert ex v. 10 ſeqq.

¶ κεκοινώνηκεν αἵματος καὶ σαρκὸς, *communionem inter ſe habuere ſanguinis & carnis*) Præteritum, reſpectu majoris partis, quæ jam vixerat tempore teſtimonii in Pſalmo editi. In pſalmo *fratres*; in Eſaja, *natos* memorat: pro eo tempore, cum David & Eſajas prophetarent, jam multi *fratrum* & *natorum* vivebant & vixerant, quos reconciliaturus erat. Hi non excluduntur, ſed includuntur. κοινωνέω cum genitivo, Prov. I. 11, ubi etiam v. 18 μετέχω eadem vi ponitur. κοινωνήσας ὁδοῦ, Iob XXXIV. 8. Hoc tamen loco elegans eſt verborum commutatio, ut μετέχει dicat ſimilitudinem unius ad ceteros: κοινωνεῖν multorum inter ſe. σὰρξ καὶ αἷμα dicitur interdum per metonymiam pro homine, Gal. I. 16: ſed hoc loco magis proprie ſumitur in abſtracto, ut 1 Cor. XV. 50. quanquam illo Pauli ad Corinthios loco σὰρξ καὶ αἷμα vetuſtatem corruptæ naturæ connotat. Alias, ut modo vidimus, dicitur σὰρξ καὶ αἷμα, potiore parte, *carne*, quæ etiam ſola interdum nominatur, præpoſita: hîc αἷμα καὶ σὰρξ (quanquam nonnulli voces trajecere) perinde ut Eph. VI. 12, πρὸς αἷμα καὶ σάρκα. Vtrum promiſcua ſit locutio, an αἷμα aliquando certa de cauſa (quæ ex Phyſicis hoc loco peti queat) præponatur, non auſim definire. Etiamſi ad talia non deſcendat commentatio mea, tamen

tamen nimis curioſæ ſubtilitatis notam apud generoſos verborum cœleſtium libripendes ægre effugit.

¶ *αὐτὸς*) Suaviter ſubſequitur, *τῶν αὐτῶν*.

¶ *παραπλησίως· ſimiliter*) *παρὰ* in *παραπλήσιος* interdum, ut Latinum *ſub*, minuit ſignificationem compoſiti, perinde ut in *πάρεγγυς*. Hoc autem loco idem fere eſt, atque mox *κατὰ πάντα per omnia*, v. 17. c. IV. 15. Itaque *παραπλησίως ſimiliter* apoſtolo hanc tractationem ingredienti inſervit ad *εὐλάβειαν*, ut gradatim eloquatur, quod ſentit: conf. Phil. II. 27 not. eoque commodior eſt particula minus ſignificans, quia hìc nondum additur, *ſine peccato*. Manet igitur *veritas participationis*, quæ aſſeritur apud Raphelium in annot. ex Herodoto.

¶ *τῶν αὐτῶν*) Non eſt hoc merum relativum, ut articulus oſtendit. *τὰ αὐτὰ*, *eadem*, quæ fratribus accidunt, ſanguine & carne laborantibus, ne *morte* quidem excepta.

¶ *ἵνα*, *ut*) Hìc res breviter notatur: uberius declaratur c. V. 7. 8. 9. Vtrumque locum, cap. V & II, ſeria meditatione invicem contuliſſe juverit, donec perſpicias, quomodo uterque in elogium *ſacerdotis magni* terminetur.

¶ *διὰ τῦ θανάτυ*, *per mortem*) Paradoxon. Ieſus mortem paſſus, vicit: diabolus mortem vibrans, ſuccubuit. Viciſſim Ieſus per ſuam carnem & ſanguinem vitam nobis impartit. Ioh. VI. Aſſumſit, ut traderetur corpus & effunderetur ſanguis. Ergo præcipue ſpectatur traditio & effuſio. Ioh. VI. 51.

¶ *καταργήσῃ· deſtrueret*) Hoc infertur ex verbo *ὑποτάξας ſubordinaſti*. v. 8. coll. 1 Cor. XV. 27 cum anteced. ubi *Paulus* iiſdem ſynonymis utitur *καταργεῖν*, *ὑποτάσσειν*. Sic Pſalm. VIII. v. 3 להשבית *τῦ καταλῦσαι ad reprimendum hoſtem & ulторem*.

¶ *τὸ κράτος*, *robur*) magnum ſane. Matth. XII. 26. 29.

¶ *ἔχοντα*) *habentem*, jure quodam, quatenus ſcilicet captivis nulla fiebat injuria: conf. צדיק Es. XLIX. 24, ubi videtur dici non *juſtus* moraliter, ſed *potens* tyrannus, diabolus, qui *ἐξυσίαν poteſtatem* in captivos habebat: Col. I. 13. 2 Petr. II. 19 fin. quanquam hoc loco *robur*, reſtricte, non *poteſtas* dicitur. Diaboli, tanquam improbi Domini, lictor & miniſter erat mors, tradens ei homines, quos in peccato auferebat. ſed Ieſus, moriens, morientes, fecit ſuos. Rom. XIV. 9.

¶ *τῦ θανάτυ· mortis*) per peccatum.

¶ *τυτέςι· id eſt*) *Robur* erat manifeſtum: quis ſubeſſet, mortales fugiebat.

15 *ἀπαλλάξῃ*) *liberaret*, a diabolo vim mortis habente.

¶ *τύτυς· hos*) Demonſtrativum, cum relatione ad antecedentia.

¶ *φόβῳ*) *timore*, etiam antequam ipſum robur experirentur. id enim ſequebatur. de timore conf. c. XII. 19 ſ. Ex. XIX. 21 ſ. 2 Sam. VI. 9.

¶ *θανάτυ· mortis*) Mortes repentinæ ſub Moſe & poſtea etiam incautis transgreſſoribus inflictæ ſunt.

¶ *διὰ παντὸς*, *per omnem*) Antitheton, *paululum* v. 9. Multæ ætates, & aliæ poſt alias, ſunt *fratrum*.

¶ *τῦ ζῆν· vitam*) Vita illa non erat vita.

¶ *δυλείας· ſervituti*) Antitheton, *filios in gloriam*. Idem antitheton tractat *Paulus* Rom. VIII. 15 ſ. Politici libertatem deſcribunt, *τὸ ζῆν*, *ὡς βύλεται τις*, *ſuo vivere*

vere arbitratu: *ſervitutem* τὸ ζῆν μὴ ὡς βȣ́λεται, *non ſuo vivere arbitratu.*

16 δήπȣ) Particula morata ϛοχασμὸν ſonans, ſed ȣ̓κ adjuncto βεβαίωσιν alens. totus verſiculus miram declarandi vim habet. conf. πρόδηλον, c. VII. 14. Non angelos; *nos* igitur. nil eſt tertium.

¶ ἀγγέλων· *angelos*) ſine articulo. Id eſt, non ſunt angeli, carnis & mortis expertes, quos apprehendit.

¶ ἐπιλαμβάνεται) *apprebendit* Chriſtus, ſive *aſſumit*, in dictis citatis; opem laturus, liberaturus. v. 15. 10 ſ. Idem verbum c. VIII. 9. Matth. XIV. 31. Si ſermo esſet de incarnatione ipſa Filii DEI, in antitheto eſſet ſingularis numerus, ἀγγέλȣ *angelum*, angelicamve naturam: nunc quum ἀγγέλων *angelos* dicitur in plurali, etiam σπέρματος *ſemen* accipitur ut collectivum.

¶ σπέρματος ἀβραάμ, *ſemen Abrahæ*) Sic appellat totum genus humanum, ſed per ſynecdochen: quia reſpicitur Geneſis, & ibi Abrahæ data promiſſio, quæ promiſſio præcipue ad Abramidas pertinuit. & ex Abrahæ progenie natus eſt Chriſtus. accedit, quod hîc ad Abrahamidas ſcribitur, neque commodum erat dicere, σπέρματος ἀδάμ, *ſemen Adami*: quia opponuntur Adamus primus & ſecundus. Nec tamen gentes excluduntur. non enim his, ſed angelis opponitur ſemen Abrahæ; & omnes fideles ſunt ſemen Abrahæ. Prætermiſſionem articuli apud σπέρματος arbitror reſpondere ſtatui conſtructo Hebraico. Non tam gentes includeret, quam Iudæos carnales excluderet prætermiſſio articuli.

17 ὅθεν) Particula ὅθεν ſexies in hac epiſtola occurrit; in epiſtolis *Pauli* nomine inſignitis nunquam; ſed tamen in ſermone Pauli Act. XXVI. 19.

¶ ὤφειλε· *debebat*) Grande verbum. c. V. 3. *debebat*, ex neceſſitudine conſanguinitatis, & quia in V. T. receperat. v. 12. 13. Incrementum fiduciæ in loquendo, coll. v. 11, *non erubeſcit.*

¶ κατὰ πάντα· *per omnia*) per omnes paſſiones & tentationes.

¶ τοῖς ἀδελφοῖς· *fratribus*) v. 11.

¶ ὡμοιωθῆναι· *ſimilis fieri*) Anakephalæoſis hæc eſt eorum, quæ antecedunt. Statim additur ſumma eorum, quæ ſequuntur.

¶ ἵνα, *ut*) Ter attingit apoſtolus ſummum ſacerdotium, dum ad plenam tractationem cap. VII accedit. Attingit autem per tres gradus. I. *VT miſericors FIERET* & fidelis *archiſacerdos*, debuit fratribus aſſimilari, h. l. II. *APPELLATVS eſt Sacerdos ſummus*, in ipſa conſummatione. c. V. 10. III. Summus Sacerdos *FACTVS* eſt, ingrediens ad id, quod intra velum eſt: c. VI. 20. quo introitu ſemel facto ſemper faciei divinæ pro nobis ut ſacerdos obverſatur. c. IX. 24.

¶ ἐλεήμων· *miſericors*) Hoc quoque, ut πιϛὸς, *fidelis*, conſtruitur cum ἀρχιερεὺς *pontifex*. c. IV. 15. V. 2. *Miſericors* eſt factus erga *populum* peccatis laborantem: πιϛὸς *fidelis*, quod ad *DEVM* attinet. χιασμὸς hîc locum habet. *Sacerdos & princeps Sacerdos* eſt, qui jus habet accedendi & adducendi ad DEVM. τὸ πιϛὸς, *fidelis*, tractatur c. III. 2 ſeqq. addito uſu: τὸ ἐλεήμων, *miſericors*, c. IV. 14 ſeqq. uſu item addito: τὸ ἀρχιερεὺς *pontifex*, c. V. 4 ſ. VII. 1 ſ. addito uſu a cap. X. 19. Simillima propoſitio multarum rerum, Rom. I. 16 not. De tribus hiſce momentis unum, ἐλεήμων *miſericors*, ante γένηται *fieret* ponitur, quia ex ante dictis deducitur. Reliqua duo commode innectuntur, quia cum primo illo poſtmodum tractanda veniunt.

veniunt. Eleganter autem in hac propoſitione magis abſolute ſonat *miſericors* & conjunctim *fidelis archiſacerdos*, quia viciſſim tractatio ſubſequens *fidelitatem* citra *ſacerdotium*, in Moſe, & *miſericordiam* cum *ſacerdotio*, in Aarone ſpectat. Primum *miſericors* eſt Ieſus. Nemo putet, Ieſum ante paſſionem habuiſſe plus miſericordiæ, & nunc plus ſeveritatis. Effugiamus modo iram Agni etiamnum futuram.

¶ ἀρχιερεὺς) *Pontifex* Latinis dicebatur ſacerdos ex eo, quod *pontem* Romæ, vel ſacra in *ponte faceret*: ac *pontifex*, ἱερεὺς vel unicus vel gregarius; ἀρχιερεὺς vero *pontifex maximus*, ſupra alios, quibus præeſt, eminens. In Evangeliſtis & Actis, ubi frequens judaicorum ἀρχιερέων mentio, neminem, ut arbitror, offendet uſitatum interpreti Vulgato ceterisque *pontificis* vocabulum: ſed in hac epiſtola, maxime ubi de Chriſto agitur, neſcio an id Pauli ſtilo æque, ac Numæ inſtitutis, aptum ſit. Invitus eo certe utitur Seb. Schmidius, & ſubinde dicit *princeps ſacerdos*: ſed præſtat unum vocabulum, præſertim ubi alia epitheta accedunt, ut hoc loco *miſericors & fidelis*: neque enim c. IV. 14 commode dixeris *pontificem maximum magnum*. Opportuniſſimum vocabulum, *archiſacerdos*: quod ab eruditis pridem eſt adhibitum, & æque bene ſonat, atque *archigubernus* apud Iabolenum, & apud alios *archiflamen*, *archipræſul*, *archipontifex*, & alia, quæ notat Voſſius de vitiis Latini ſermonis p 371, & alii. Quod ad rem attinet, mox glorioſus hicce *ſummi ſacerdotis* titulus recurrit cap. III. 1. Nusquam autem niſi in Pſalmo CX, & Zach. VI. 13, & in hac Epiſtola Chriſtus expreſſe appellatur *Sacerdos*: & in hac unice epiſtola de Sacerdotio Chriſti ex profeſſo agitur. Vnde patet, quam ſingularis in ſuo genere, quamque neceſſarius hic Novi Teſtamenti ſit liber. Omnibus tamen hiſce, etiam Veteris Teſtamenti, locis additur *regni* mentio: quod ſæpius alibi ſine ſacerdotio memoratur. Etiam in cruce, in qua hic Sacerdos ſacrificium peregit, titulus *Regis* erat. Sacerdotium juxta cum regno huic Primogenito competit.

¶ τὰ πρὸς τὸν θεὸν, *ad Deum*) Sic c. V. 1.

¶ εἰς τὸ ἱλάσκεσθαι) *ad expiandum.*

¶ τὰς ἁμαρτίας: *peccata*) mortem & metum ejus afferentia.

¶ τοῦ λαοῦ· *populi*) *populi*, quem dixit *ſemen Abrahæ*. v. 16. Ipſe peccatum non norat: *populi* peccata expiavit. Es. LIII. 8.

18 ἐν ᾧ· *in quo*) Hoc inſtar adverbii. Rom. II. 1.

¶ δύναται· *poteſt*) De hac animi potentia agitur c. IV. 15. V. 2.

¶ βοηθῆσαι· *opitulari*) Hinc infert Paulus βοήθειαν *opem*, c. IV. 16.

CAP. III.

1 Ὅθεν· *unde*) Vrgens particula. Ex iis ipſis, quæ dicta ſunt capite II, fluere debet *conſideratio*.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Nunc primum eos appellat, ad quos ſcribit. Et *fratrum* titulus *ſanctitatem* habet ex cap. II. 11.

¶ ἅγιοι· *ſancti*) Habet hic verſus χιασμόν.

¶ κλήσεως ἐπουρανίου· *vocationis cæleſtis*) per Dominum e cœlo factæ, & eo, unde facta eſt, perducentis: c. XII. 25. *vocationis Dei ſuperne*, ut *Paulus* ait Phil. III. 14. Vocationis correlatum ὁμολογία *confeſſio*: de qua mox. Sic *Paulus* 1 Tim. VI. 12.

 ¶ μέτο-

¶ *μέτοχοι, participes*) Idem verbum v. 14. c. VI. 4. I. 9. XII. 8.

¶ *τὸν ἀπόστολον*) *Apoſtolum*, Legatum, Dei Patris: eum, qui Dei cauſam apud nos agit. Inde dicimur, *vocationis cœleſtis participes*.

¶ *καὶ ἀρχιερέα· & archiſacerdotem*) qui cauſam noſtram apud DEVM agit. Inde dicimur *ſancti*. Hic *Apoſtolatus* & *Pontificatus* uno *Mediatoris* vocabulo continetur. Vt *apoſtolum* confert Ieſum Moſi; ut *ſacerdotem* (quæ appellatio reaſſumitur c. IV. 14.) Aaroni, ſimulque utrique præfert. utramque dignitatem, quam duumviri illi fratres diviſam habebant, hic unus conjunctam habet, & multo eminentiorem. Hoc loco dicitur, ſenſu reſpectivo, *πιστὸς fidelis*, uti *ἀληθὴς verus*, Ioh. V. 31, *unverwerflich*, teſtimonium, quod non poteſt recuſari.

¶ *τῆς ὁμολογίας ἡμῶν· confeſſionis noſtræ*) *Confeſſio* innuitur, non ea, quæ fit ad homines, ſed quæ fit ad DEVM. Egregie hoc verbo exprimitur natura fidei, quæ *prono reſponſu* in promiſſionem fertur. DEVS, qui filium *miſit* & *ſacerdotem* nobis dedit, *λέγει*, *dicit*: homo, *ὁμολογεῖ*, *condicit*, aſſentitur, ſubſcribit. Sic cap. IV. 14. X. 23. Id faciebant ſolenniſſime in baptiſmo. Oppoſitum, *ἀντιλογία*, *contradictio*. c. XII. 3.

2 *πιστὸν ὄντα· qui fidelis eſt*) Num. XII. 7 in fine עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא LXX, ὁ θεράπων μου (conf. mox v. 5.) μωϋσῆς, ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ μου πιστός ἐστι. *fidelis* dicit eum, qui & ipſe talis eſt, & a DEO talis agnoſcitur, & laudatur. Inde fluit fidelitas in officio, & fides auditorum ſine exceptione, eam ipſam ob cauſam, quia Moſes ſit נאמן conf. Num. cap. eod. v. , item in fine.

¶ *τῷ ποιήσαντι αὐτὸν*) Ieſum *fecit Chriſtum* & *apoſtolum* ſuum & *archiſacerdotem* Pater cœleſtis. c. V. 5, ubi *τῷ ποιήσαντι* reſpondet *τὸ γενηθῆναι fieri*, per verbum Domini. Adde Act. II. 36. Et hoc ad *fidem* nos movet. Simillima locutio 1 Sam. XII. 6. 8. *Dominus, qui fecit* (LXX, ὁ ποιήσας,) & miſit *Moſen* & *Aaron*.

¶ *ὡς καὶ μωϋσῆς· ut etiam Moyſes*) Sic Deut. XVIII. 15. Laudat Moſen, Iudæos concilians; antequam ei Chriſtum præponit: quanquam animos eorum ad id audiendum præparavit, Eundem etiam angelis præferens.

¶ *οἴκῳ· domo*) Rara appellatio, Moſis tempore.

¶ *αὐτοῦ· ejus*) DEI. v. 6 not.

3 *πλείονος, uberiore*) Chriſtus, propheta, ut Moſes, Act. III. 22 not. (quum ceteri prophetæ Moſen tantummodo declaraverint:) & tamen alius atque Moſes, c. VIII. 9. Ioh. I. 17. Moſe major. h. l.

¶ *γὰρ, enim*) Ætiologia reſpicit ad *κατανοήσατε conſiderate*.

¶ *δόξης· gloria*) Mox *τιμὴν*, *honorem*. *τιμὴ* h. l. quiddam magis internum notat. eam *δόξα* ſequitur.

¶ *τοῦ οἴκου*) Genitivus regitur a *πλείονα* comparativo. Eſt enim enthymema: Chriſtus eſt major domo: (nam domus paratur; Chriſtus paravit domum & omnia, adeoque DEVS eſt:) Ergo Chriſtus eſt major Moſe. Ratio: nam Moſes eſt minor domo, tanquam miniſter & quaſi quædam portio domûs. Conf. Matth. XII. 6 not.

4 *ὁ δὲ, hic autem*) Chriſtus. Articulus nota Subjecti, hoc loco etiam vi relativa præditus, uti c. VII. 6. Θεὸς, *DEVS*, prædicatum.

¶ θεὸς,

¶ θεὸς, *DEVS*) abſolute. Moſes erat deus Aaronis; ſed idem non erat DEVS abſolute.

5 καὶ, &) Altera ratio excellentiæ Chriſti ſupra Moſen.

¶ θεράπων· *famulus*) Sic LXX, Num. XII. 7. Hoc innuit Moſis excellentiam contra omnes prophetas alios: ſed rurſus Moſen inferiorem dicit Chriſto Domino.

¶ ἐις· *in*) Serviit, ut per eum teſtata fierent.

¶ τῶν λαληθησομένων· *eorum, quæ dicenda forent*) quæ loquuturus eſſet Moſes, (c. IX. 19.) de Chriſto maxime; & deinceps Chriſtus ipſe. In cap. IX. 19 eſt parallelïſmus verbalis, qui tamen ſimul infert parem rationem, quæ Moſes pro tempore Num. XII & locutus erat & locuturus. Miriam non de præterito ſolicitabat Moſis auctoritatem, ſed in poſterum volebat ſibi tantundem vindicare, ob ſpecimina quædam præterita.

6 χριςὸς δὲ, *Chriſtus vero*) Huic Moſes cedit. Legatus, abſente rege, valde conſpicuus eſt: præſente rege, ad multitudinem recidit. Hîc quoque ſubaudi: πιςός ἐςι *fidelis eſt*. Filius fidem præſtat in omnibus Patris ſui iiſdemque ſuis ipſius rebus.

¶ ἐπὶ, *ſuper*) Hoc ἐπὶ על *ſuper* indicat eminentem ejus poteſtatem. ἐν *in* datur Moſi, v. 5.

¶ ἀυτȣ· *ejus*) DEI. c. X. 21.

¶ ὅς) Hæc lectio vetuſtiſſima. alii, ȣ̈, ex alliteratione ad ἀυτȣ̃· quo pacto ſcripturus erat Paulus, ȣ̈ ὁ οἶκος, quemadmodum Eraſmus initio edidit. Dicitur enim, ȣ̈ τὸ πτύον, ἧς ὁ ἀδελφὸς, ὧν τὸ ςόμα, ὧν τὰ ὀνόματα, ȣ̈ ἡ πληγὴ, ὧν τὰ κῶλα, ȣ̃ν ἡ φωνη, ȣ̈ ἡ οἰκια. Non agitur hîc quæſtio, *Cujus ſit domus*? nam id ipſum modo in ἀυτȣ *ejus* memoratur: ſed *quæ ſit domus*, diverſa ab illa, cujus portio erat Moſes.

¶ ἐὰν, *ſi*) Eadem ſententia v. 14. Sermo conciſus. *domus ſumus*, quum fiduciam habemus: *domus erimus*, ſi fiduciam retinebimus. Simillimus ſermo *Pauli* Col. I. 23 not.

¶ τὴν παῤῥησίαν) Frequens vocabulum in hac epiſtola, παῤῥησία, c. IV. 16. X. 19. 35, & ἐλπὶς, c. VI. 11. 18. VII. 19. X. 23, item πληροφορία, ὑπόςασις. παῤῥησίαν *fiduciam*, erga DEVM: καύχημα *gloriam*, contra hoſtes.

¶ κατάσχωμεν· *retineamus*) Sic v. 14. c. X. 23. Sic κρατεῖν, c. IV. 14. VI. 18.

7 διὸ, *quapropter*) Exquiſita illatio, nervusque totius loci hujus: Ieſus eſt πιςὸς *fidelis*; vos ne ſitis ἄπιςοι *infideles*. v. 2. 12.

¶ λέγει τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· *dicit Spiritus ſanctus*) Sic c. IX. 8. X. 15.

¶ σήμερον - τεσσαράκοντα ἔτη. διὸ προσώχθισα - καὶ εἶπα· ἀεὶ -) Ps. XCV. 7 ad fin. LXX, σήμερον -. τεσσαράκοντα ἔτη προσώχθισα -. Τὸ σήμερον, *hodie*, Davidicum, opponitur *diei illi*, qui erat tempore Moſis. v. 8.

¶ ἐὰν, *ſi*) *Si vocem ejus audietis obedienter*. Sub hac auditione continetur etiam auditio qualiscunque. v. 16. c. IV. 2. Hujus hemiſtichii vis in Hebræo jungitur cum antecedentibus, & inde in ſubſequentia redundat.

¶ φωνῆς· *vocem*) quæ plena gratiæ, in his verbis propheticis, ob id ipſum audiendis.

8 πα-

8 παραπικρασμῷ-πειρασμοῦ· *exacerbatione-tentationis*) Verſu 9, per χιασμὸν, primum *tentatio* tractatur, deinde *exacerbatio*, ὕϛερον πρότερον ἑβραϊδὸν, ut Franc. Iunius loquitur, eandem figuram in hac epiſtola aliquoties obſervans. Vtrumque reſpicit Hiſtoriam Ex. XVII. 7, utpote primam. conf. infra, v. 16, *egreſſi*. Prima offenſa caveri debet: nam plures inde facillime naſcuntur; & prima graviſſime ſolet exprobrari.

¶ κατὰ, *ſecundum*) id eſt, *ſicut in die*. Ita textus Hebraicus.

¶ ἐν τῇ ἐρήμῳ· *in deſerto*) maximarum rerum theatro.

9 οὗ) ſcil. πειρασμοῦ. Attice, pro ᾧ.

¶ ἐπείρασάν με· *tentaverunt me*) an poſſem, an vellem.

¶ οἱ πατέρες ὑμῶν· *patres veſtri*) quorum durities cordis ſæpiſſime commemoratur. Adeo non valet auctoritas *priſcorum*.

¶ ἐδοκίμασαν· *probarunt*) i. e. *explorarunt*. Non, *approbarunt*. Expendantur, quæ ſequuntur.

¶ εἶδον· *viderunt*) evidenter, ſed ſine profectu.

¶ τὰ ἔργα μου· *opera mea*) glorioſiſſima, opis, partim etiam vindictæ.

¶ τεσσαράκοντα ἔτη· *quadraginta annos*) Hoc jungitur cum προσώχθισα apud LXX, & in Hebr. & infra, v. 17. Eodem tempore populus & פעל opus DEI vidit, & DEVM offenſum habuit; donec menſuram implevit. Hîc cum εἶδον, *viderunt*, jungitur, eoque durum populi cor innuitur.

10 διὸ, *quapropter*) Hæc particula non eſt in Hebr. neque apud LXX.

¶ προσώχθισα) Verbum apud LXX perfrequens, ſed alibi vix obvium. Euſtathio ὄχθος (ſive ὄχθη, in genere, *locus editus*; in ſpecie, *ripa*:) παρὰ τὸ ἔχειν, i. e. ἐξέχειν, *eminere*, *prominere*. notat τοπικὸν ἐπανάϛημα· inde ὀχθέω & ὀχθίζω, de animo, *concitor*. προσώχθισα *infenſus fui* eis, quo minus intrarent terram, cum vellent ſero. Affinis phraſis, *adverſum incedere*, Lev. XXVI. 24. 28.

¶ τῇ γενεᾷ ἐκείνῃ) ἐκείνῃ, *illi*, hîc habet vim removendi & alienandi. Hebr. בְּדוֹר abſolute, eadem vi.

¶ καὶ εἶπα· *& dixi*) προσοχθισμὸν, *tædium animæ* meæ declaravi *ore* meo. Obſerva Gradationem ſubſequentem: primo *tædium* erga eos, qui *peccabant*, fecit, ut *diceret*: deinde *ira*, illo gravior, erga eos, qui *non credebant*, fecit, ut *juraret*. coll. v. 17 ſ. Prima tentatio, Ex. XVII, mox cauſa fuit, propter quam Deus προσώχθισεν, *infenſus fuit*. Secuta eſt querela de errore cordis; ira & juramentum. Sic *tædium* & *ira*, *querela* & *juramentum* magis diſtinguuntur.

¶ αὐτοὶ, *ipſi*) הם in Hebr. iteratur magna vi. Accentus hîc incipiunt hemiſtichium. Itaque non continetur ſub εἶπον *dixi*, ſed ſenſus hic eſt: illi, me ſibi infenſum eſſe, ſentiebant, αὐτοὶ δὲ, *iidem* tamen nihilo magis vias meas cognoſcere voluerunt. Simile antitheton: *illi*, *& ego*. c. VIII. 9. coll. v. 10. Sic, *at illi*, Ps. CVI. 43. Conf. etiam Luc. VII. 5. Es. LIII. 7 in Hebr.

¶ οὐκ ἔγνωσαν· *non cognoverunt*) Hæc eſt ἀπείθεια, *non credere*. ἁμαρτία *peccatum* deſcribitur v. 9, ἐπείρασαν *tentaverunt*. De utroque iterum v. 12. 13, & v. 17 ſ.

¶ τὰς ὁδούς μου· *vias meas*) quà eos tanquam gregem meum volui ducere in requiem.

11 ὡς ὤμοσα, *ut juravi*) Iuramentum præceſſit XL annos.

¶ εἰ, *ſi*) Apodoſis reticet aliquid per euphemiam, quod vim ipſius juramenti habet. εἰ hîc negat, ut ἦ μὴν affirmat c. VI. 14.

¶ εἰσελεύσονται· *intraverint*) per vias meas.

¶ εἰς τὴν κατάπαυσίν μου· *in requiem meam*) in terra promiſſa. Populus, oves; Ps. XCV. 7: harum bonum, מנוחה *requies*, Ps. XXIII. 2.

12 βλέπετε) Hoc verbum pendet a διὸ, *quapropter*: v. 7. neque apodoſis non fert τὸ ἀδελφοὶ, *fratres*. 1 Theſſ. III. 7. Idem verbum c. XII. 25. *Cordi* non fidendum. Ier. XVII. 9.

¶ μήποτε-ἀπιστίας· *ne-infidelitatis*) Obſerva nexum. Chriſtus eſt πιστὸς, *fidelis*, v. 2: ideo nos debemus eſſe πιστοὶ, *fideles*, erga illum, non *infideles*, ut patres adverſus Moſen. v. 18 ſ. c. IV. 2 ſ. VI. 12. Pari modo *fidem* Dei & *perfidiam* hominum opponit *Paulus* Rom. III. 2 ſ. 2 Tim. II. 13.

¶ ἔσται· *futurum ſit*) Cura etiam in futurum porrigenda, ob periculi magnitudinem. Vtitur futuro indicativi præ præſenti Subjunctivi.

¶ πονηρὰ, *malum*) Populus ἄπιστος, *infidelis*, רע *mala* natio, & infelix. conf. κακοὺς κακῶς Matth. XXI. 41.

¶ ἐν τῷ ἀποστῆναι· *in diſcedendo*) Antitheton, προσερχώμεθα, *adeamus*: c. IV. 16. & ὑποστάσεως *ſubſtantiæ*. mox v. 14. Conf. Ier. VI. 8, μὴ ἀποστῇ ἡ ψυχή μου ἀπὸ σοῦ. Tota hæc apoſtoli periocha congruit cum Ier. XVII. 5. 6. ΕΠΙΚΑΤΑΡΑΤΟΣ ὁ ἄνθρωπος, ὃς τὴν ΕΛΠΙΔΑ ἔχει ἐπ' ἄνθρωπον, -καὶ ΑΠΟ ΚΥΡΙΟΥ ΑΠΟΣΤΗ ἡ καρδία αὐτοῦ - οὐκ ὄψεται ὅταν ἔλθῃ τὰ ΑΓΑΘΑ.

¶ ἀπὸ θεοῦ ζῶντος· *a DEO vivo*) *Vita* DEI *fidem* noſtram efficaciſſime & præſentiſſime animat. Laudatur etiam *Deus vivus*, c. IX. 14. X. 31. XII. 22. Qui a Chriſto deſciſcit, a DEO deſciſcit. Cap. III. 12-19 χιασμός.

13 ἑαυτοὺς, *voſmet ipſos*) quiſque ſe ipſum & alterum. tantum abeſt, ut alter alterum debeat inſtigare & exacerbare.

¶ ἡμέραν, σήμερον· *diem*, *hodie*) Conjugata. c. IV. 7.

¶ ἄχρις οὗ· *donec*) quamdiu. Non erit hoc *hodie* perpetuum.

¶ τὸ) Relativum.

¶ καλεῖται· *vocatur*) dum Pſalmus ille auditur & legitur.

¶ ἵνα μὴ σκληρυνθῇ τις· *ut ne obduretur quiſquam*) Id repetitur ex v. 8.

¶ ἀπάτῃ· *fraude*) Reſp. πλανῶνται *errant*. v. 10.

¶ τῆς ἁμαρτίας· *peccati*) ἀπιστία, ἁμαρτία, *infidelitas* & *peccatum*, tantundem. Ioh. XVI. 9. Neh. VI. 13. Vbi ἀπιστία & ἁμαρτία ſimul memorantur, differunt ut ſpecies & genus, & *infidelitas* tanquam præcipua ſpecies *peccati* habet aliquid triſtius & funeſtius. Quod ſi vero *peccatum* ſolum ponitur, contrahitur genus ἁμαρτία ad hanc præciſe ſpeciem, nimirum *infidelitatem*: quemadmodum ἁμαρτία proprie eſt, ubi a ſcopo aberratur, quod quam maxime per ἀπιστίαν fit, gratia Dei neglecta.

14 μέτοχοι Χριστοῦ· *participes Chriſti*) v. 1. 6. Sic μέτοχοι, *participes*, Spiritus ſancti. c. VI. 4.

¶ ἀρχὴν-μέχρι τέλους· *initium-usque ad finem*) conf. c. VI. 11. XII. 2. Chriſtianus, quamdiu non eſt τετελειωμένος, *conſummatus*, habet ſe pro *incipiente*.

¶ τῆς ὑποστάσεως· *ſubſtantiæ*) c. XI. 1. 2 Cor. IX. 4 not.

¶ βεβαίαν, *firmam*) Frequens in hac epiſtola verbum; cum ſynonymis, ἀκλινὴς, ἀμετάθετος, ἀσφαλὴς, ἰσχυρός.

15 ἐν τῷ λέγεσθαι· *dum dicitur*) Hoc annectitur verſui 13, ad παρακαλεῖτε. Etiam in pſalmo paracleſis divina præcedit, *venite*. Confer היום Ps. XCV. 7, perpenſo Athnach prævio, qui ſubdiſtinctivus eſt poſterioris hemiſtichii: i. e. tantummodo per vos ſtat, ut hæc non modo ſit mera invitatio & oblatio, in actu primo, ſed etiam actu ſecundo vera fruitio. Sic ἐν τῷ λέγειν, *in dicendo*, c. VIII. 13.

¶ ὡς ἐν τῷ παραπικρασμῷ· *ut in Exacerbatione*) כמריבה nomen proprium cum ſua ſignificatione accipitur.

16 τίνες, *qui*) Plerique τινὲς ſcribunt: ſed ſic languidior redditur elenchus apoſtoli, τινὲς, ἀλλ' οὐ πάντες. generalis potius ſermo eſt de exacerbatione, c. IV. 6. Ex. XVII. 2. Plane eſt interrogatio, τίνες· uti c. I. 5. 13. & ſimul anaphora graviſſima, τίνες· τίσι· τίσι v. 16. 17. 18. notaturque tribus hiſce verſiculis 1. Initium exacerbationis, ſub exitum *ex Ægypto*. 2. Quadraginta anni moleſti *in deſerto*. 3. Negatus ingreſſus *in terram quietis*. Ponitur ἀλλ' οὐ v. 16, uti εἰ μὴ v. 18. nam utrumque proprie non interrogat, ſed ſtat ſub vocula interrogante τίνες. Quo magis perſpiciatur vis particulæ, finge, dicere aliquem, ἦσαν ἄνθρωποι παραπικραίνοντες, ἀλλ' οὐχ οὗτοι οἱ ἐξελθόντες. id negat apoſtolus, ideoque dicit, τίνες ἦσαν ἀλλ' οὐχ οὗτοι; id eſt, *plane hi ipſi fuerunt*. Similes particulæ, apud Lucam, τίς, ἀλλ' οὐχὶ; c. XVII. 7. 8, & apud *Paulum*, τίς, ἢ οὐχὶ καὶ κτλ. 1 Theſſ. II. 19. Πάντες hoc loco ſunt *meri*. quam vim vocis πᾶς pulcre explanat Raphelius ad Iac. I. 17 ex Ariano. Germ. *Diejenige, die eine Erbitterung angerichtet haben, wer waren ſie? es waren lauter ſolche Leute, die von Egypten ausgegangen waren durch Moſe.* Hi non dicuntur *educti*, ſed *egreſſi* h. l. Iam pignus habuerant divinæ opis, & ductum fuerant ſecuti: ſed præclaro illi *initio* (conf. v. 14.) non reſponderunt in progreſſu. Plane τίνες legit Chryſoſtomus: τίνων μέμνηταί φησι σκληρυνθέντων; ubi σκληρυνθέντες, coll. v. 15, iidem ſunt, qui παραπικράναντες.

¶ ἀκούσαντες· *audientes.*) v. 15.

¶ παρεπίκραναν) *exacerbarunt*, Dominum, rixantes cum Moſe. Ex. XVII. 2.

¶ διὰ μωϋσέως· *per Moyſen*) cujus ſermonibus auditis debuerant credere.

17 ὧν· *quorum*) Probat eventus. ſic quoque v. 19.

¶ ὧν τὰ κῶλα ἔπεσον ἐν τῇ ἐρήμῳ) Num. XIV. 29. LXX, ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ πεσεῖται τὰ κῶλα ὑμῶν. Semper hæc appellatio פגרים κῶλα *corpora mera & caduca*, indignationem indicat. κῶλα, artûs, proprie pedes apud Euſtathium. Si XL anni in dies reſolvantur, & in ſingulos dies æqualis morientium conferatur numerus, quilibet dies habuit XL virorum mortes. Magna cauſa Pſalmi XC!

19 οὐκ ἠδυνήθησαν· *non potuerunt*) quamvis poſtea voluerant.

CAP. IV.

1 Φοβηθῶμεν· *timeamus*) Vbi multi cecidere, cauſa timoris eſt.

¶ κα-

¶ *καταλειπομένης ἐπαγγελίας) quum relicta & reſervata eſt nobis*, poſtquam alii eam neglexere, *promiſſio.* Idem verbum eodem ſenſu Rom. XI. 4. Affine verbum, *ἀπολείπεται relinquitur, ſupereſt*, v. 6. 9. c X. 26. Hoc, admonitioni intextum, propoſitio eſt, quæ probatur v. 3. Plurimum eſt, in hac epiſtola, verbum ἐπαγγέλλομαι, *promitto*, & nomen ἐπαγγελία, *promiſſio.* Hoc capite ſermo eſt de requie vitæ æternæ. adhuc enim eſt *hodie*, quum, ſi duritiei cordis indulgemus, cadendi periculum manet. *Hodie*, bene collocatum, deſinit in *requiem. Requies* eſt id, quod, ſemel impetratum, non iterum amittitur. Nos nunc (coll. c. II. 5 not.) urgemur plus ultra. Prægustus in hac vita non negatur: negatur plena quies. Omnes prægustus *quietis* plane ſunt tenues, collati ad ſuperna.

¶ *δοκῇ τις· videatur quiſpiam*) Euphemia. Quilibet ita currat, ut ſine ſpecie contrarii dici poſſit: *Hic currit.* Conjugata ſunt, *δοκεῖν*, h. l. *ὑπόδειγμα, exemplum*, v. 11, & *ἐνδείκνυσθαι, oſtendere*, c. VI. 11: *δείκω·* præter. medii, *δέδοκα·* inde *δοκέω·* & ipſa noemata congruunt. nam qui ſtudium *oſtendit*, non *videtur* remanere: qui remanere *videtur*, *exemplum* eſt contumaciæ.

¶ *ὑστερηκέναι· defeciſſe*) Idem verbum c. XII. 15. Exempla, c XII. 17. Num. XIV. 40. Luc. XIII. 25. LXX, *ὑστερεῖν ποιῆσαι τὸ πάσχα.* Num. IX. 13. *ὑστερεῖν*, Platoni, Gorgia ineunte, eſt *poſt feſtum venire.*

2 *γὰρ, etenim*) Ref. ad *φοβηθῶμεν, timeamus.*

¶ *εὐηγγελισμένοι evangelio imbuti*) Hoc nobis dictum cenſeamus inprimis, qui *Evangelici* appellamur. v. 6.

¶ *κἀκεῖνοι· etiam illi*) *Illis* veteribus nunciata erat promiſſio terræ Canaan. v. 6.

¶ *οὐκ ὠφέλησεν· non profuit*) Μείωσις. contra ea maximam cepere noxam non credentes. Subaudi quoque: nec nobis proderit, ſine fide.

¶ *μὴ συγκεκραμένος· non admiſtus*) Verbum miſcetur & inſinuatur penitus animæ credenti: & ubi miſcetur, vim ſuam exſerit mirifice, ut potus ſalutaris, & quidvis eo efficacius. v. 12 ſ.

¶ *τῇ πίστει*) *fidei.* Dativus.

¶ *τοῖς ἀκούσασιν*) *quod attinet ad eos, qui audierunt.* conf. Rom. IV. 12 not. His opponuntur *οἱ πιστεύσαντες*, *qui crediderunt.* v. ſeq.

3 *γὰρ*) Hoc ref. ad illud, *relicta promiſſione.* v. 1.

¶ *καθὼς, ſicut*) Sola *infidelitas* remoratur.

¶ *καίτοι· quamvis*) Protaſis: *quamvis opera ab initio mundi facta ſunt.* Apodoſis: *tamen dixit, Iuravi.* Sed quia apodoſis in textu præcedit, *tamen* reticetur. Propoſitio eſt: Reſtat nobis requies. Hæc v. 3-11 probatur hoc modo: In Pſalmo memoratur requies: nec tamen ibi ſignificatur I) requies DEI a creatione; hæc enim fuit diu ante Moſis tempora. Ergo Moſis temporibus exſpectanda erat alia requies: qua quidem iiſdem temporibus plane exciderunt, qui audierant. nec tamen rurſum hujus requiei titulum tuetur II) requies illa, quam nacti ſunt per Ioſuam. nam poſtea demum cecinit Pſaltes. Cecinit igitur III) de requie his omnibus requiei generibus recentiore, futura in cœlo.

¶ *τῶν ἔργων ἀπὸ καταβολῆς κόσμου γενηθέντων*) Genitivus abſolutus, i. e. *quamquam*

quam opera Creatoris inde *a condito mundo facta* & conſummata *erant*.

4 εἴρηκε· *dixit*) DEVS, qui etiam verſu 5. 7 loquitur.

¶ ἑβδόμης) ſcil. ἡμέρας.

¶ καὶ κατέπαυσεν ὁ θεὸς ἐν τῇ κτλ.) Gen. II. 2. LXX, καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτῦ, ὧν ἐποίησε. *requievit*, ſe quaſi recepit in ſuam æternam tranquillitatem. Notabile eſt, quod Moſes dierum ſuperiorum, ſed non ſeptimi finem ſcripſit. Hebr. *ab opere ſuo*. erat opus unum, multa opera complexum. Vnum verbum κατέπαυσεν Hebraicis מנוחה & שבת reſpondet opportuniſſima duorum locorum Ps. XCV & Gen. II conſociatione.

5 ἐν τούτῳ) *in hoc*, ſcil. Pſalmi dicto. ſic, ἐν ἑτέρῳ, *in alio*. c. V. 6.

6 ἐπεὶ οὖν· *quoniam ergo*) DEVS non vult, requiem ſuam vacare. Luc. XIV. 23.

¶ πρότερον· *prius*) ſub Moſe.

¶ εὐαγγελισθέντες) Rarus verbi uſus de veteribus. nempe ſermo eſt de promiſſione terræ Canaan; ſed cum proſpectu ad *evangelium* vitæ æternæ.

7 πάλιν· *rurſum*) Quis exiſtimaſſet, tantam eſſe tamque ſolennem concionem in Pſalmo XCV. Magni faciamus verba DEI. Conf. c. X. 8 not.

¶ ὁρίζει· *definit*) DEVS.

¶ ἡμέραν· *diem*) Hoc deducitur ex eo, quod mox allegatur, σήμερον *hodie*. Vide quam pulcre premat voculam יום *dies*, & ſic ſæpe ſingula verba c. II. 8. 11 ſ. VII. 11. 21. VIII. 13. X. 9. XII. 5. 27. *diem*, contendendi ad requiem cœleſtem. v. 8.

¶ ἐν, *in*) Sic c. I. 1.

¶ τοσοῦτον χρόνον) *tantum tempus*, plus CCCC annorum a Moſe & Ioſua ad Davidem, qui Pſalmum cecinit.

¶ καθὼς προείρηται· *ſicut ante dictum eſt*) Remittit Apoſtolus auditores ad totum textum ex Pſalmo ſupra repetitum.

8 Ἰησοῦς) *Ioſua*.

¶ οὐκ ἂν) Similis ratio argumentandi c. VII. 11. VIII. 4. 7. XI. 15.

¶ περὶ ἄλλης ἡμέρας· *de alio die*) quo obſervato, pateat aditus ad requiem item aliam.

9 ἄρα, *ergo*) ideo, quia alio de die loquitur.

¶ σαββατισμὸς, *ſabbatiſmus*) Commutatur vocabulum, pro κατάπαυσις, *requies*. conf. v. ſeq. In tempore ſunt ſabbata multa; ſed tum erit *ſabbatiſmus*, agitatio quietis una, perfecta, æterna. Verbale emphaſeos pleniſſimum, apud LXX int. non obvium. Non erit elementare ſabbatum in cœlo, ſublato quippe terreſtri labore; ſed quies perpetua, quæ tamen ipſa ſuas rurſum habebit rationes diverſas, pro vario ſtatu ſacerdotum & reliquæ carnis beatæ, proque ipſis temporum cœleſtium intervallis, quibus numeniæ ſabbatumque judaicum reſpondebant. Es. LXVI. 21. 23.

¶ τῷ λαῷ τοῦ θεοῦ· *populo DEI*) Abſolute dixerat, *populi*, c. II. 17, de reconciliatione agens: ſed nunc, de æterna requie agens, dicit, *populo Dei*, id eſt, *Iſraëli Dei*, ut *Paulus* loquitur Gal. VI. 16. Iſraëlitas igitur (quatenus ad *Hebræos* ſcribit,) eosque fideles, ſpeciatim innuit.

10 γὰρ, *enim*) Verſus 9 probatur: Qui ingreſſus eſt, in requiem DEI, quieſcit a ſuis operibus. atqui populus DEI nondum requieſcit. Ergo nondum eſt ingreſſus. Reſtat, ut ingrediatur.

¶ ἀπὸ

¶ *ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ) ab operibus ſuis*, etiam bonis, tempori operis faciendi convenientibus. Labor ante quietem. Idque futurum fuit ſine dubio etiam in paradiſo. Gen. II. 15.

¶ *ὥσπερ· ſicut*) DEI opus & quies eſt archetypon illud, ad quod nos conformari debemus.

11 *ἐκείνην· illam*) futuram, magnam.

¶ *ἐν τῷ αὐτῷ) eodem*, ac veteres illi.

¶ *ὑποδείγματι· exemplo*) Idem verbum, c. VIII. 5. IX. 23. Qui per *infidelitatem* cadit, exemplo eſt aliis, qui inde dicunt: *Ecce*, *ὁ δεῖνα*, *ille*, pariter cecidit.

¶ *πέσῃ*) *ruat*, anima, non modo corpore. c. III. 17. Moſes præſcindit ab animarum ruina, quum ſtragem populi in eremo recenſet.

12 *ζῶν γὰρ, vivens enim*) Efficacia verbi DEI, & omniſcientia ipſius DEI deſcribitur, ut ſalutaris iis, quorum fidei verbum DEI contemperatur; terribilis autem, contumacibus. conf. 2 Cor. II. 15.

¶ *ὁ λόγος τοῦ θεοῦ*) *ſermo DEI* prædicatus, v. 2, & evangelicus, ibid. & cum comminatione conjunctus, v. 3. Nam Chriſtus, verbum hypoſtaticum, non dicitur eſſe *gladius*, ſed habere *gladium*: (conf. Ios. V. 13: quem locum hic locus, Ioſuam reſpiciens, v. 8, ſimul reſpicere videtur:) neque *κριτικὸς*, *judicialis*, ſed *κριτὴς*, *Iudex*, appellatur. Appellatio gladii, Deo tributa Deut. XXXIII. 29, convenit cantico, non ordinario orationis epiſtolicæ ſtilo.

¶ *τομώτερος*) *ſecantior.*

¶ *διικνούμενος ἄχρι μερισμοῦ· pertingens usque ad diviſionem*) Parallelum mox, *κριτικὸς*, *judicialis*.

¶ *ψυχῆς τε καὶ πνεύματος· animæ juxta ac ſpiritus*) Patet hinc, animam & ſpiritum non eſſe ſynonyma: ſed ſpiritus eſt in anima. Homo ſecundum ſuam naturam ſpectatus, conſtat anima & corpore, Matth. X. 28: ſed ut operationem verbi DEI in ſe habet, conſtat ſpiritu, anima & corpore. *ἁρμοὶ καὶ μυελοὶ*, *juncturæ & medullæ*, dicuntur ſynecdochice partes intimæ & receſſus in ſpiritu, anima & corpore hominis. Animam format Moſes, Spiritum Chriſtus: 2 Cor. III. 6. corpus trahit anima, utrumque ſpiritus. 1 Theſſ. V. 23. Spiritus per efficaciam verbi DEI dividitur ab anima, quum ille DEO aſſeritur; hæc ſibi relinquitur, quatenus ſpiritum aut non aſſequitur aut non ſequitur. Atque ut *juncturæ* non ſolum a *medullis* dividuntur, ſed ipſæ *juncturæ* in ſuas partes, *medullæ* in ſuas partes dividuntur; neque *intentiones* ſolum a *cogitationibus*, ſed ipſæ *intentiones*, ipſæ *cogitationes* dijudicantur: ſic non ſolum *anima* a *ſpiritu*, ſed *quaſi* pars *ſpiritus* a parte ſpiritus, pars animæ a parte animæ dividitur. Luc II. 35. Separatur etiam *caro* & *ſpiritus*. 1 Petr. IV. 6 not.

¶ *ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν· intentionum & cogitationum*) A partibus majoribus, ut ſunt *anima & ſpiritus*, & minoribus, ut ſunt *juncturæ & medullæ*, venit ad facultates. *ἐνθύμησις*, *intentio*, involvit affectum; ſequitur, per gradationem, *ἔννοια cogitatio*, quæ dicit ſimplicius, prius & interius quiddam. utrumque aut bona aut mala alit. *θυμὸς*, a *θύω*, ὁρμῶ· *νόος* a *νέω*, *κινοῦμαι*.

13 *κτίσις· creatura*) Sermo plane univerſalis. mox *πάντα omnia*.

¶ *ἐνώπιον αὐτοῦ· in conſpectu ejus*) *ejus*, DEI. v. 12. Facilis erit analyſis dicti, ſi utraque ejus pars recto caſu proferatur:

Deus eſt, cujus verbum eſt vivum ; *Deus* eſt, coram quo nulla creatura non apparet. Sic cap. XI. 23 caſus rectus ſubauditur: fide, *patres* Moſis Moſen occuluerunt. Ibid. v. 30: fide, circuierunt *Iſraëlitæ* muros Iericho, ut ruerent. Omniſcientia DEI patefit hominibus per verbum: & qui non habent verbum, tamen ſentiunt vim illam omniſciam in conſcientia. Argumentum inſigne pro veritate religionis ab efficacia.

¶ τετραχηλισμένα) τραχηλίζω, *reſupino*, Græce & Latine dicitur pro *patefacio.* Corpora, quæ prona jacent, vix nuda cenſentur; nam ſe ipſa tegunt: *reſupinata*, ſecundum partes nobiliſſimas quasque & diſtinctiſſimas viſui patent. *Pudorem*, *timorem*, o homo, exhibe DEO tuo: nam nullo velamine, tortu, flexu, colore, fuco tegi *perfidia* poteſt.

¶ αὐτοῦ· *ejus*) Iterum refertur ad *DEVM.*

¶ πρὸς ὃν ἡμῖν ὁ λόγος· *ad quem nobis eſt ratio*) Negotium, res, eſt nobis *cum Hoc*, cum *Deo*, tali, qui verſu 12. 13 deſcribitur: ergo *ſtudium* nobis eſt neceſſarium. Relativum, ὃν, *quem*, habet vim demonſtrativi. λόγος, דבר *ratio*, *negotium.* Sic LXX, Iud. XVIII. 28, λόγος οὐκ ἔστιν αὐτοῖς μετὰ ἀνθρώπου. 2 Reg. IX. 5, λόγος μοι πρός σε. Conf. Act. XIX. 38. Eadem locutio Chryſoſtomi περὶ ἱερωσ. p. 336. αἱ θυγατέρες τῶν ἱερέων, αἷς οὐδεὶς πρὸς τὴν ἱερωσύνην λόγος.

14 ἔχοντες, *habentes*) Simile initium hortationis, c. X. 19. XII. 1.

¶ οὖν· *ergo*) Reaſſumit, quod propoſuerat c. II. 17.

¶ μέγαν· *magnum*) Eſt enim *Filius DEI*, celſior cœlis. *Sacerdos magnus*, Hebraica phraſi dicitur, abſolute, c. X. 21. hîc autem, *archiſacerdos magnus*, major *archiſacerdote* levitico.

¶ διεληλυθότα) *qui tranſiit*, non modo intravit cœlos. c. VII. 26.

¶ κρατῶμεν, *teneamus*) A cap. III. 1 ad cap. V. 3 ſunt quatuor momenta per χιασμὸν expoſita, quippe quæ doctrinam & uſum, uſum & doctrinam continent. Reſpiciatur, quæſo, Conſpectus epiſtolæ.

15 οὐ, *non*) Comparationem levitici pontificis & Chriſti, 1. quod ad qualitates, 2. quod ad vocationem attinet, apoſtolus per χιασμὸν inſtituit. in priore eſt apodoſis & protaſis: in altera, protaſis & apodoſis. c. IV. 15 ſ. V. 1 ſ. 4. 5.

¶ συμπαθῆσαι· *compati*) *Compatitur*, eadem perpeſſus. Es. L. 6. 4. Cognatum nomen, *miſericordia.* v. 16. Reſpicitur ad cap. II. 17.

¶ ταῖς ἀσθενείαις· *infirmitatibus*) Aptum vocabulum. c. V. 2. Peccati notio, noſtri reſpectu, includitur: reſpectu Chriſti, excluditur. ſequitur mox, *absque peccato.*

¶ καθ' ὁμοιότητα· *ſecundum ſimilitudinem*) quatenus ſimilis nobis eſt factus. c. II. 17.

¶ χωρὶς ἁμαρτίας· *ſine peccato*) Sic c. IX. 28. Quomodo autem, *ſine peccato* tentatus, compati poteſt tentatis *cum peccato?* In intellectu, multo acrius anima Salvatoris percepit imagines tentantes, quam nos infirmi: in voluntate, tam celeriter incurſum earum retudit, quam ignis aquæ guttulam ſibi objectam. Expertus eſt igitur, qua virtute ſit opus ad tentationes vincendas. Compati poteſt: nam & ſine peccato, & tamen vere eſt tentatus.

16 προσερχώμεθα, *accedamus*) Idem verbum, c. VII. 25. X. 1. 22. XI. 6. XII. 18.

18. 22. item, ἐγγίζειν, c. VII. 19. εἰσέρχεσθαι, c. VI. 19. εἴσοδος. c. X. 19. Sic *Paulus* etiam Rom. V. 2, προσαγωγή.

¶ τῷ θρόνῳ· *ad thronum*) c. VIII. 1. XII. 2. Es. XVI. 5.

¶ τῆς χάριτος· *gratiæ*) Hoc quoque verbum in hac epiſtola frequens.

¶ λάβωμεν κτλ.) *Sumitur* miſericordia Chriſti, oſtenſa; &, ulterius, gratia DEI *invenitur*. Alteri nomini præmittitur conveniens verbum, alteri ſubjungitur. χιασμός.

¶ ἔλεον· *miſericordiam*) Ref. ad *compati*.

¶ χάριν· *gratiam*) Ref. ad *gratiæ*.

¶ εὔκαιρον· *tempeſtivam*) Fideles apparatum gratiæ non ſentiunt ſimul in longa tempora; ſed quum incidit tempus, præſentem eam inveniunt: & hæc opportunitas maxime incidit in tempora N. T. Rom. III. 26. V. 6. & ſub eo in tempora crucis.

¶ βοήθειαν· *opem*) c. II. 18.

CAP. V.

1 Πᾶς) *omnis*, leviticus. Antitheton ad Chriſtum. nam de levitico ſacerdote ſermo eſt v. 1-3. neque apodoſis additur, quippe quæ in *antecedentibus* habetur. At v. 4 in nova parte comparationis eſt protaſis *ſubſequente* apodoſi. Summa eſt hæc: Quicquid præſtans eſt apud ſacerdotes leviticos, id in Chriſto eſt, & quidem modo eminentiore: quicquid illis deeſt, id tamen etiam in Chriſto eſt.

¶ ἐξ ἀνθρώπων λαμβανόμενος· *ex hominibus ſumtus*) Pars prædicati. Antequam ſumebantur, ejuſdem plane erant conditionis.

¶ ὑπὲρ, *pro*) *ex hominibus*, *pro hominibus*. concinna oratio.

¶ καθίσταται· *conſtituitur*) Præſens: *conſtitui ſolet*.

¶ τὰ πρὸς τὸν θεὸν, *quæ ſunt ad DEUM*) Sic LXX, Deut. XXXI. 27.

¶ δῶρα· *dona*) *ex rebus inanimatis*.

¶ θυσίας ὑπὲρ ἁμαρτιῶν· *ſacrificia pro peccatis*) ex animalibus.

2 μετριοπαθεῖν) *moderate affici*. Heſychius, μετριοπαθὴς, μικρὰ πάσχων, ἢ συγγινώσκων ἐπιεικῶς. Opponitur τὸ μέτριον *moderatio* ſeveritati & rigori, qui non niſi in contumaces editur. c. X. 28.

¶ δυνάμενος· *qui poſſit*) qui non placeat ſibi. conf. Rom. XV. 3.

¶ ἀγνοοῦσι καὶ πλανωμένοις· *ignorantibus & in errore verſantibus*) peccantibus per ignorantiam & errorem. שגגה LXX, ἀγνοεῖν. *Ignorantia* (ſimplex) eſt mera privatio advertentiæ, memoriæ: ſed *error* permutat bonum & malum, verum & falſum.

¶ ἀσθένειαν, *infirmitatem*) peccaminoſam, ſacrificiis expiandam.

3 διὰ ταύτην· *propter hanc*) *infirmitatem* ſubaudi. vel ταύτην, *hanc* ponitur pro neutro, uti Matth. XXI. 42.

4 καὶ, *&*) Hîc ingreditur in tractationem de ipſo ſacerdotio Chriſti.

¶ τὶς, *quiſquam*) Sacerdos leviticus.

¶ τὴν τιμὴν, *honorem*) Sacerdotium, honos eſt. Synonymon, δόξα *gloria*. v. 5.

¶ ἀαρὼν, *Aaron*) accepit, vocatus.

5 ἀρχιερέα, *archiſacerdotem*) Sic ſæpe appellatur Chriſtus: idem ſæpe, & mox v. 6, *ſacerdos* dicitur. *Sacerdos* abſolute, quia unicus eſt, ſine pari: *archiſacerdos*, reſpectu typi Aaronitici, & reſpectu noſtri, quos ſuo ad Deum aditu & ductu ſacerdotes fecit.

¶ *ὁ λαλήσας πρὸς αὐτὸν, qui locutus eſt ad eum*) יְהוָה אָמַר אֵלַי Ps. II. 7.

¶ *υἱός μου· filius meus*) Non innuit apoſtolus, *tum, quum* Pater dixit: *Filius meus es Tu*, Patrem Filio honorem ſacerdotii contuliſſe; nam *generatio* utique prior eſt *ſacerdotio*: ſed declarat, Filium, qui nil a ſe ipſo facere poteſt, ſed ſemper in Patris poteſtate eſt, &, quod Pater vult, id demum facit, quod Pater dat, id demum accipit, a Patre etiam, *ſacerdotii honorem* accepiſſe, cujus nemo niſi ipſe Filius capax erat. Inde nexus, *καθὼς, quemadmodum.* v. ſeq. Tali modo David *filios* habebat *ſacerdotes*, i. e. intimæ admiſſionis. 2 Sam. VIII. 18 cum Scholiis Michaëlis. Et *Filii* & *Sacerdotis* nomen, ex Pſalmis citatum verſu 5. 6, mox verſu 8, & cap. VII. 3. 28 repetitur.

6 *ἐν ἑτέρῳ· in alio*) Sic *Paulus* etiam Act. XIII. 35.

¶ *λέγει· dicit*) DEVS.

¶ *σὺ*) Ps. CX. 4, ubi LXX totidem verbis.

¶ *μελχισεδὲκ, Melchiſedek*) Quis fuerit Melchiſedekus, ſcire ceteroqui nil refert, præter id quod de eo commemoratur, immo ipſum ſilentium de reliquis ejus rebus myſteria continet. Fuit certe rex & ſacerdos illo tempore, ex humano genere.

7 *ὅς, qui*) nempe *Chriſtus*, *Filius Dei*, *Sacerdos.* Non dicitur *hic*, ſed *qui*, magna relativi pronominis ſignificatione. namque nominibus verſu 5. 6 poſitis reſpondet ſermo ſubſequens. Habetur verſu 7-10 ſumma eorum, quæ cap. VII & ſeqq. tractabuntur, interjecta inſigni *προθεραπείᾳ* & præparatione. v. 11 ſ. Exquiſitiſſimeque comprehenditur in hac ſumma proceſſus paſſionis, cum intimis ſuis cauſis, a Gethſemane usque ad Golgotha, & adhibentur eædem locutiones, quæ ab evangeliſtis. conf. etiam Ps. XXII. 3. 20 ſs. 25. LXIX. 4. 11. CIX. 22.

¶ *ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ· in diebus carnis ſuæ*) *in diebus* illis, duobus præcipue, quibus ea paſſus eſt, quæ ut pateretur, *carnem* peccaminoſæ & mortali ſimilem aſſumſit: c. II. 14. X. 20. Matth. XXVI. 41 fin. quum præ infirmitate viſus eſt merus eſſe homo. Ioh. XIX. 5.

¶ *δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας· precationes juxta atque ſupplicationes*) Pluralis. nam in Gethſemane ter oravit. Particula *τὲ que* indicat, non eſſe mera ſynonyma hoc loco. *orationes* ſunt animi; *ſupplicationes*, etiam corporis, ut docet etymon vocabuli *ἱκετεύω ſupplico*, apud Euſtathium. De utrisque vide Matth. XXVI. 39.

¶ *πρὸς τὸν δυνάμενον σώζειν αὐτὸν ἐκ θανάτου· ad eum qui poſſet ipſum ſervare ex morte*) *Abba Pater*, inquit, *omnia ſunt POSSIBILIA tibi*: *tranſfer calicem a me hunc.* Marc. XIV. 36. coll. Ioh. XII. 27. Hoc *poſſe* opponitur infirmitati carnis Chriſti.

¶ *σώζειν· ſervare*) *σώζειν* & mox *σωτηρίας*, conjugata: *ſalvare*, *ſalus.*

¶ *ἐκ*) Mox *ἀπό.* Duæ voculæ, alioqui æquipollentes, hîc differentiæ rei congruunt: *ex morte*, *ab horrore.* Mortem, *ex* qua Pater eum liberare poſſet, ne moreretur, tamen ſubiit, voluntati Patris obediens: *ab* horrore plane liberatus eſt per exauditionem.

¶ *μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων· cum clamore valido & lacrymis*) In cruce, *clamaſſe* dicitur; *lacrymaſſe* non dicitur. Vtrumque horum, ut ſeries rerum oſtendit, reſpicit locum Gethſemane. *κράζειν* & *κραυγὴ* apud LXX verbis זעק & צעק & שוע

שוע reſpondet, notatque clamorem animæ ſive deſiderium vehemens, ἐκτενέστερον, *impenſius*, Luc. XXII. 44. *promtiſſimo ſpiritu*, Matth. XXVI. 41. quæcunque ſit vox oris; in Pſalmis paſſim: ſicut אמר *dicere* etiam cogitationem notat. Sane lacrymis & triſtitiæ magis convenit clamor animi, ore tacito. nec dubium tamen eſt, quin & *orationibus* ſtimulum addiderit Ieſus in Gethſemane per *clamores* breves interjectos, uti *ſupplicationibus* per *lacrumas*, (obſervetur χιασμὸς,) non ſolum ex oculis, ſed ex tota facie & toto corpore *æſtu* illo ſummo expreſſas. Luc. l. c. coll. Ap. VII. 17. 16, καῦμα, δάκρυον· *æſtus*, *lacryma*. *Sudor* & *ſanguis* Chriſti effuſus eſt *aquæ* inſtar. In tota Paſſione alternatim clamavit & ſiluit. Matth. XXVI. 37 ſeqq. Pſalm. XXII. 2 ſ. 15. LXIX. 2 ſeqq. CIX. 21 ſeqq. ubi *ſilentium* innuit *cor interfectum*.

¶ καὶ εἰσακουσθεὶς, *& exauditus*) הושיע LXX εἰσακούειν, Ps. LV. 17. עזר item, 2 Par. XVIII. 31. Itaque h. l. σώζειν, εἰσακούειν, *ſervare*, *exaudire*, ſunt proxima. Reſpicitur agon ille ejusque exitus. ἤρξατο λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν-ἕως θανάτου, Matth. XXVI. 37 ſ. ἐκθαμβεῖσθαι, Marc. XIV. 33. ἀγωνίαν & *ſudorem* commemorat Lucas c. XXII. 44. Oblato calice, oblata eſt animæ Salvatoris illa horrenda imago mortis cum dolore, ignominia & maledictione conjunctæ, ac lentæ; eumque movit ad deprecandum calicem. Sed horrorem puritas affectus filialis in Salvatore illico ſancta ratione & moderatione temperavit, & deinceps, redeunte ſerenitate, plane abſorpſit. Atque *exauditus eſt*, non ut ne biberet calicem, ſed ut jam ſine ullo horrore biberet: unde etiam per angelum eſt corroboratus. Horribilius quiddam erat timor, quam mors ipſa: horrore ante adventum hoſtium demto, calicem, quem ſub conditione optarat non bibere, jam non poſſe non bibi ſtatuit. Ioh. XVIII. 11.

¶ ἀπὸ) Locutio conciſa, εἰσακουσθεὶς ἀπὸ, uti ἐῤῥαντισμένοι ἀπὸ, c. X. 22. Sic Pſalm. CXVIII (CXVII) 5 ענני במרחב ἐπήκουσέ μου εἰς πλατυσμόν.

¶ ἀπὸ τῆς εὐλαβείας, *ab horrore*) Græcum vocabulum ſingularem hîc habet elegantiam, & multo ſubtilius quiddam notat, quam ſi *timorem* diceres. Latinum commodius nullum, quam *horroris*, occurrit. Conf. εὐλαβηθεὶς, cap. XI. 7. Sine articulo dixit modo θανάτου· nunc τῆς εὐλαβείας, cum articulo, cujus relativa vis indicat, εὐλαβείας ſignificationem contineri in mentione *mortis*, quæ incurſione ſua *horribilis* erat.

8 καίπερ ὢν υἱὸς, *quanquam erat filius*) Periocha hæc, *in diebus &c.* duas habet partes. Prior eſt, *in diebus - obedientiam*: altera, *& conſummatus-æternæ*. Prior pars valde humilia loquitur; nam *mortem* & *horrere*, &, quamlibet ſublato horrore, *obire*, *obedientiam*que a tali paſſione *diſcere*, *ſervile* quiddam videri poteſt: quare hoc inciſo, *quanquam erat filius*, cavetur, ne ſermo in ea parte præcedens & ſubſequens offendat quenquam. Altera plane læta eſt & glorioſa, & ex verſu 5 repetendum inſinuat, *quia erat Filius*. coll. cap. VII. 28 fin. Luctans, in Gethſemane, tam ſuaviter, tam ſæpe, *Patrem* appellavit, Matth. XXVI. 39 &c Evidentiſſimeque hinc confirmatur, Ieſum non demum ex reſurrectione eſſe Filium DEI.

¶ ἔμαθεν, *didicit*) Promtiſſima voluntate *diſcentem* Chriſtum eleganter refert verbum *diſcendi* verbo *patiendi* præmiſſum. *Didicit* obedientiam, dum pati cœpit, dum ad bibendum calicem ſe contulit. Verbum *diſcere* innuit *initium* quoddam, & huic *initio* reſpondet *conſummatio*, de qua

 mox.

mox. Suavis paronomaſia, ἔμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθε. Ipſi quoque fuere παθήματα μαθήματα. Viam obedientiæ unus munivit Chriſtus, ad voluntatem Patris. *Obedientia* ſine *votis* præſtari poteſt.

¶ ἀφ' ὧν) Sic μαθεῖν ἀπὸ, Matth. XXIV. 32.

¶ τὴν ὑπακοὴν, *obedientiam*) humilem illam ad patiendum & moriendum. Phil. II. 8 not. *Vt tu vis*, ait Patri. Conjugata, εἰσακουσθεὶς, ὑπακοήν. *Auſcultavit* Pater Filio, & Filius Patri. Item Patri *obediit* Chriſtus: nos *obedimus* Chriſto. v. ſeq.

9 καὶ τελειωθεὶς, *& conſummatus*) per paſſiones. c. II. 10.

¶ τοῖς ὑπακούουσιν αὐτῷ· *obedientibus ipſi*) 2 Cor. X. 5. Obediendum, item per crucem & mortem, maximeque per fidem. c. XI. 8.

¶ πᾶσιν· *omnibus*) Magna *potentia*. c. II. 10. 11. 15.

¶ αἴτιος σωτηρίας αἰωνίου· *auctor ſalutis æternæ*) *Deſſen habe der liebe Herr Ieſus dank von uns in Ewigkeit.* E. Schmidius. pie. Eſt autem αἴτιος vocabulum valde dignum & aptum (coll. 1 Sam. XXII. 22, αἴτιος ψυχῶν·) quo innuitur, Chriſtum conſummatum agere cauſam fratrum ex eo, quia Ipſius jam plane eſt ſalutem eorum *præſtare. poteſt* enim: conf. δυνάμενον *qui poterat*, v. 7. c. VII. 25. & *debet*: conf. ὤφειλε *debebat*, c. II. 17. Obſervandum etiam epitheton *æternæ* ſalutis, quod brevitati dierum carnis Ieſu opponitur, & ex v. 6, *in æternum*, fluit. De ipſa *ſalute* reſpice cap. II. 10. 14 ſeqq. *Æternitas ſalutis* memoratur Es. XLV. 17, ἰσραὴλ σώζεται ὑπὸ Κυρίου σωτηρίαν αἰώνιον.

10 προσαγορευθεὶς) *appellatus*. *Filius DEI* eſt nominatus; *Sacerdos* cognominatus, appellatus. προσηγορία, *appellatio* ſacerdotis, non ſolum ſecuta eſt conſummationem Ieſu, ſed anteceſſit etiam paſſionem, tempore Pſalmi, c. X. 4. Idem verbum 2 Macc. XIV. 37, ubi Razis fertur πατὴρ τῶν ἰουδαίων προσαγορευόμενος.

11 περὶ οὗ· *de quo*) οὗ maſculinum, coll. ὃς *qui*. v. 7. Nunc ingreditur προθεραπείαν ſive præparationem illam bene longam, quæ reprehenſione, admonitione, cohortatione & conſolatione conſtat. *Captationem* benevolentiæ vocant rhetores. Sæpe plus operæ requirit præparatio cordis, cui doctrina mandatur, quam doctrina ipſa.

¶ πολὺς) רב *multus*, i. e. nimius. coll. c. XIII. 22.

¶ ἡμῖν· *nobis*) Includit *Paulus*, ut ſolet, Timotheum aliosve. coll. c. VI. 1. 3. 9. 11. II. 5. XIII. 18.

¶ δυσερμήνευτος· *difficilis interpretatu*) non ſcribentis, ſed veſtro vitio.

¶ λέγειν) Correlatum, ἀκοαῖς. Λέγειν non παρέλκει· τὸ *dicere* opponitur *ſcriptioni*, uti c. XIII. 22. Difficile dictu: difficilius ſcriptu, & tamen ſcriptu eo magis neceſſarium.

¶ νωθροὶ) c. VI. 12. Etymon dicit στέρησιν τοῦ θεῖν, *verlegen* in via.

¶ γεγόνατε· *facti eſtis*) Notandus Iudæorum ſtatus, qua malus, qua bonus. v. 12. c. VI. 10. X. 25. 32 ſ. XII. 4 ſ. 12.

12 διδάσκαλοι· *doctores*) Vocabulum non muneris, ſed facultatis h. l. Antitheton: τοῦ διδάσκειν ὑμᾶς, *docendi vos*.

¶ διὰ τὸν χρόνον) *per ætatem*. Sic Ariſt. l. 7 Polit. c. 9 hac phraſi utitur. Antitheton, διὰ τὴν ἕξιν, *propter habitum*, v. 14. Ætas dicitur vel in abſtracto pro annis; vel in concreto, pro robore. Ætas aut vigorem affert cum tempore aut impeditur.

¶ πά-

¶ πάλιν χρείαν ἔχετε· *rurſum indigetis*) Sequitur, γεγόνατε χρείαν ἔχοντες *facti eſtis indigentes*. Illud ſpectat articulos doctrinæ V. T. hoc, articulos doctrinæ N.T.

¶ τίνα) Non modo ipſa *elementa* docendi eſtis, ſed etiam, τίνα, *quænam* illa ſint. Ideo enumerantur c. VI. 1 ſ.

¶ ϛοιχεῖα) *elementa*. Verbum *Paulinum*, Gal. IV. 9. Et plane hæc periocha usque ad finem capitis ſcatet locutionibus *Paulinis*. Literæ, *Buchſtaben*, *elementa*, prima, ſimplicia. Articuli V. T. habent ſe ad perfectionem doctrinæ N. T. uti literæ ad doctrinam ulteriorem. Sed tamen *literæ*, *Buchſtaben*, per tropum, denotant principia diſciplinæ, quæ rudimenta vocantur. Sic quælibet diſciplina habet ſua *elementa*, & *elementorum* titulus ſæpe datur ſyſtemati non plane ſubtili. Confer finem notæ ad 2 Petr. III. 10.

¶ τῆς ἀρχῆς· *initii*) c. III. 14: ubi altera phraſis alteram illuſtrat: quanquam altera theoriam, praxin altera innuit. Antitheton, interjecta ſimilitudine a cibis, expeditur c. VI ineunte, ubi ipſum vocabulum recurrit.

¶ τῶν λογίων τοῦ θεοῦ· *eloquiorum DEI*) Rom. III. 2.

¶ γάλακτος· *lactis*) *Lac* eſt h. l. doctrina ex V. T. repetita. 1 Cor. III. 2.

¶ καὶ) *adeoque*. Huc ref. γὰρ, *enim*, v. ſeq.

13 ὁ μετέχων, *participans*) Lacte etiam robuſti veſcuntur, ſed non lacte præcipue, nedum lacte ſolo. Itaque notantur hoc loco ii, qui nil denique niſi lac aut capiunt aut petunt.

¶ ἄπειρος· *expers*) non expertus, carens robore & uſu.

¶ λόγου δικαιοσύνης· *ſermonis juſtitiæ*) Δίκαιον a δίχα. conf. διάκρισιν, *diſcretionem*, v. ſeq. Eſt enim δικαιοσύνη, *juſtitia*, talis *perfectio* (תמים Ios. XXIV. 14, LXX.) quæ, ſejuncto *malo*, *juſtum boni* gradum aſſequitur. congruit γεγυμνασμένα, *exercitata*. conf. c. XII. 11, ubi item *exercitatio* & *juſtitia* conjungitur. Talis *ſermo juſtitiæ* eſt doctrina Chriſti in N. T. Intelligitur *juſtitia* fidei & vitæ, utraque utrobique; pro re nata.

¶ νήπιος· *parvulus*) Antitheton, τελείων, *perfectorum*, coll. Eph. IV. 13 ſ.

14 τελείων· *perfectorum*) Conjugatum, τελειότητα, *perfectionem*. c. VI. 1. Τέλειοι καὶ μανθάνοντες inter ſe opponuntur 1 Chron. XXV. 8. מבין עם תלמיד

¶ ἔστιν, *eſt*) Perfecti & appetunt & capiunt ſolidum cibum.

¶ διὰ) *propter*.

¶ τὴν ἕξιν· *habitum*) Vtuntur hoc verbo LXX, Iud. XIV. 9. 1 Sam. XVI. 7. Dan. VII. 15: & utitur Sir. XXX. 14. Dicitur de toto, in quo partes ſe invicem *habent* & *habentur*, tenent & tenentur: & h. l. notat *robur facultatis cognoſcentis ex maturitate ætatis ſpiritualis exiſtens*; non *habitum exercitatione* acquiſitum. διὰ τὴν ἕξιν, *eo quod ſunt habitiores*. *Habitum exercitatio* ſequitur: ac *robur* facit, ut aliquis capiat *exercitationem*, cum alacritate, dexteritate, utilitate, ſine affectatione & perverſa aliorum imitatione.

¶ τὰ αἰσθητήρια) proprie, *ſenſoria*: v. gr. linguam, guſtandi organon. conf. αἰσθήσει, *ſenſu*. Phil. I. 9 not.

CAP. VI.

1 Διὸ, *quapropter*) Dicendum putares, δὲ, *autem*: ſed excitatior eſt particula διὸ, *quapropter*. Sic *Paulus* etiam Rom. II. 1 not.

¶ ἀφέντες· *omittentes*) in hac tractatione. Ceteroqui hæc capita non abjiciuntur, ſed præſupponuntur. Suo & aliorum doctorum nomine loquitur, *plurali* numero.

¶ τὸν λόγον, *ſermonem*. c. V. 11.

¶ τῆς ἀρχῆς τῦ χριςῦ· *initii Chriſti*) Tria capitum paria, quæ verſu hoc & ſequenti enumerantur, ejuſmodi erant, ut Iudæus apud ſuos ex V. T. probe inſtitutus ea ad *Chriſtianiſmum* fere adferre debuerit. De *pœnitentia*, *reſurrectione & judicio* res eſt aperta: nam quod *vita æterna* in his duntaxat implicite, & in antitheto expreſſe memoratur, v. 5, utriusque item teſtamenti rationi congruit. tum, *fidem* apoſtolus appellat in *DEVM*, non in *Dominum Ieſum*. coll. Act. XI. 21 not. *Baptiſmos* dicit in plurali, quos ad initiandum habebant varios Iudæi: *manuumque impoſitio* (Num. XXVII. 18. 23.) valde erat illis uſitata. quæ duo qui callebat, doctrinam de *Baptiſmo* Chriſtiano deque *impoſitione manuum* apoſtolica celeriter capiebat: quæ ipſa eſt ratio, cur hæc duo capita ceteris magis fundamentalibus intertexantur; quia nempe his in antitheto reſpondet donum *Spiritus ſancti*, quorum utrumque ad perfectionem pertinet, non ad initium. Hæc igitur ſex capita erant ἡ ἀρχὴ τῶν λογίων τῦ θεῦ *initium eloquiorum DEI*, c. V. 12, item ἡ ἀρχὴ τῦ χριςῦ, *initium Chriſti*, ſcil. apud diſcentes Chriſtum. ſæpe quippe *Chriſtus* dicitur *Paulo* per metonymiam concreti pro *Chriſtianiſmo*. Gal. IV. 19. Phil I. 21: *vita mea*, ſive manſio in carne, *eſt Chriſtus*, id eſt, *opus Chriſti*. Adde Col. III. 11 not. Hæc capita fuerant, ut ita dicamus, *catechiſmus Chriſtianus* veteris Teſtamenti; iique, qui Ieſum agnoſcere Chriſtum cœperant, confeſtim luce nova capitibus hiſce *fundamentalibus*, illata *initium Chriſti* habere cenſebantur. Huic *initio* opponitur *perfectio*, perfecta de ipſo Chriſto doctrina.

¶ φερώμεθα· *feramur*) Strenuum verbum. Hunc ſubjunctivum commode præmittit indicativo ποιήσομεν, *faciemus*. v. 3.

¶ πάλιν· *iterum*) Huc congruit v. 6, *iterum*.

¶ θεμέλιον· *fundamentum*) Synonymon ἀρχῆς *initii*.

¶ καταβαλλόμενοι· *jacientes*) Verbum architectonicum.

¶ μετανοίας κτλ. *pœnitentiæ* &c.) Poterat dicere: *de DEO & fide in eum*, *de peccato & de pœnitentia*; vel certe, *de pœnitentia ex operibus mortuis*, *de fide in DEVM*: ſed protinus dicit, *fundamentum pœnitentiæ* &c. Adeo non morari debemus in conſideratione peccati, ſed a *pœnitentia* agenda incipere. Adeo cum prima de *DEO* mentione *fidem* copulare debemus. Adeo practica eſt Theologia.

¶ ἀπὸ νεκρῶν ἔργων· *a mortuis operibus*) Sic c. IX. 14. Faſtidium peccati habet hæc appellatio.

2 βαπτισμῶν διδαχῆς) Non ponitur καὶ ante βαπτισμῶν· enumerantur enim tria capitum paria, & in quovis pari ſecundum caput habet conjunctionem; ſed non niſi ipſum par tertium ſimiliter conjungitur: ex quo etiam patet, βαπτισμῶν διδαχῆς non eſſe divellenda. βαπτισμοὶ διδαχῆς erant *baptiſmi*, quos qui ſuſcipiebant, *doctrinæ* ſacræ Iudæorum ſeſe addicebant. itaque adjecto διδαχῆς *doctrinæ* diſtinguuntur a lotionibus ceteris leviticis. c. IX. 10.

¶ κρίματος αἰωνίυ) *judicii æterni*. Vid. Marc. III. 29 not.

3 τῦτο· *hoc*) Ref. ad φερώμεθα *feramur*.

¶ ἐάνπερ

¶ ἐάνπερ· *ſi quidem*) Huc ref. *enim*, v. ſeq. Sine benedictione divina non proficit agricultura. v. 7.

4 ἀδύνατον) *impoſſibile* hominibus, quamlibet idoneis.

¶ ἅπαξ· *ſemel*) Adverbium non extenuat rem, ſed ſermonem facit præciſum.

¶ φωτισθέντας· *illuminatos*) Totum eſt Chriſtianiſmus, in quem intratur per evangelium fide ſuſceptum & per baptiſmum. Sequuntur hic tres partes, reſpectu trium ſummorum beneficiorum in N. T. *a Filio DEI*, *a Spiritu ſancto*, *a DEO*, proficiſcentium. Sic, *illuminati*, c. X. 32. unde perfrequens hujus verbi apud patres uſus de baptiſmo. *Vita* & *Lux* ſæpe conjunctim memoratur, ſæpe alterum in altero connotatur. itaque in Baptiſmo, ut *regeneratio*, ſic quoque *illuminatio* fieri dicitur. Inprimisque Iſraëlitis hæc locutio congruit; qui per fidem ex V. T. non expertes fuerant *vitæ*, ubi abſtinebant a *mortuis* operibus: v. 1. ſed tamen nova deinde *luce* N. T. *tingebantur*.

¶ γευσαμένους τε τῆς δωρεᾶς τῆς ἐπουρανίου· *guſtum nactos doni cæleſtis*) In viſu eſt fructus *lucis*: nunc viſui additur *guſtus*, quo invitati credentes ſemper retineri debent. ἡ δωρεὰ ἡ ἐπουράνιος, *donum cæleſte*, eſt *DEI Filius*, ut exprimitur verſu 6. *Chriſtus*, qui per fidem, nec non in ſacra ipſius Cœna guſtatur: 1 Petr. II. 3. atque hic guſtus plus involvit, quam *pœnitentia a mortuis operibus & fides in DEUM*. Participium γευσαμένους, quanquam genitivus & accuſativus ſæpe promiſcue adhibetur, tamen hoc loco differentiam caſuum videtur inferre. alter *partem* denotat; nam guſtum Chriſti, *doni cæleſtis*, non exhaurimus in hac vita: alter plus dicit, quatenus *Verbi* DEI prædicati guſtus *totus* ad hanc vitam pertinet, quanquam eidem verbo futuri virtutes ſeculi annectuntur.

¶ μετόχους· *participes*) *Participatio* hæc, uti ad v. 1 notavimus, plus involvit, quam *baptiſmi doctrinæ* & *impoſitio manuum*. In hoc inciſo non adhibetur vocabulum *guſtus*; quia Spiritus ſanctus hoc loco potius, ut effector guſtus, quam ut objectum ejuſdem ſpectatur.

¶ πνεύματος ἁγίου· *Spiritus ſancti*) Sæpe hujus conjuncta cum Chriſto mentio. Act. II. 38.

5 γευσαμένους· *qui guſtaverunt*) Guſtus novus, item plus involvens, quam notitia *reſurrectionis mortuorum & judicii æterni*.

¶ καλὸν ῥῆμα· *bonum verbum*) Ier. XXXIII. 14 את הדבר הטוב Evangelium.

¶ δυνάμεις· *virtutes*) *ſapidiſſimas*. Plurale grande. Idem verbum, c. II. 4. conf. c. XI. 34. Vterque locus declarat emphaſin vocabuli δυνάμεις.

¶ μέλλοντος αἰῶνος· *futuri ævi*) Maxime innuitur gloria æterna, coll. v. 2 fin. ſicut dicitur ἡ μέλλουσα πόλις *futura civitas*, c. XIII. 14. Sed non excluditur tempus hoc ſub N. T. nam ſic quoque dicuntur τὰ μέλλοντα *futura*. c. IX. 11. X. 1. II. 5 not.

6 καὶ παραπεσόντας· *& prolapſos*) Grave verbum, ſubito occurrens, juſtum terrorem incutit. Sic Hebræum מעל exprimunt LXX. Non *relapſos* modo dicit in priſtina, ſed nova pernicie *præterlapſos a toto illo ſtatu lautiſſimo*, *ſimulque a fide*, *ſpe & amore*, v. 10 ſ. idque ſponte. c. X. 26. Talis lapſus poteſt eſſe ſejunctus a blaſphemia in Spiritum ſanctum: ſed tamen amara animæ conſtitutio prope eadem eſt. conf. cap. X. 29 not. Non dicit apoſtolus, eos, ad quos ſcribit, tales eſſe, ſed innuit, tales fieri poſſe. Ovum, quod pulli ſtamina habuit & perdidit, ne veſcum quidem eſt: qui fidem perdidit, deploratior eſt, quam qui nunquam credidit.

¶ πάλιν

¶ *πάλιν ἀνακαινίζειν iterum innovare*) Innovatio jam facta erat; ideo additur *πάλιν iterum*: idque reſpondet *τῷ ἅπαξ ſemel*. v. 4. Maxime vero obſervandum eſt, *ἀνακαινίζειν*, *innovare*, dici in activo. hominibus eſt *impoſſibile*, non DEO. ideo apoſtolus hoc, quod agit, ſub hac ipſa conditione, ſi DEVS *ἐπιτρέπῃ permittat*, agendum ſuſcepit. v. 3 not. Matth. XIX. 26. Homines, miniſtri, quod poterant, erga tales pridem fecerunt: Tit. III. 11. miniſtri certam habent menſuram: hanc, adverſando exceſſerunt illi contumaces: ſupereſt, ut miniſtri eos DEO relinquant, & (ſive plus interim ſive minus eos moneant & de iis ſperent) exſpectent, quid daturus ſit DEVS, 2 Tim. II. 25, per ſingulares afflictiones & operationes. Græcolatinus codex *Claromontanus* habet hoc loco: *ἀδύνατον*, *difficile*.

¶ *εἰς μετάνοιαν in pœnitentiam*) Convenienter appellat id, quod primum in fundamento eſt. v. 1. Subaudiuntur autem cetera, vel per ſe, vel in ſuo effectu ſpectata.

¶ *ἀνασταυροῦντας iterum crucifigentes*) Superioribus participiis deſcripſit ſubjectum: nunc ætiologiam *τοῦ ἀδυνάτου impoſſibilitatis* illius ſubjicit. Præpoſitio in *ἀνασταυροῦντας* ſignificat *ſurſum*, apud Herodianum quidem: ſed hoc loco, *iterum*. aſſonat enim ad *ἀνὰ* in *ἀνακαινίζειν*. *ἑαυτοῖς*, *ſibi*, quod additur, facit antitheton ad *παραδειγματίζοντας*, *oſtentantes*, ſcil. *aliis*. vid. *σταυρόω* cum eodem caſu, Gal. VI. 14. Ex quo manifeſtum eſt, de iis eſſe ſermonem, qui ex odio & acerbitate illudunt Chriſto, animi cauſa; revera id ipſum, ſi poſſent, Chriſto facturi, quod ſub Pilato fecerant *Iudæi*. Qui efficaciam crucis Chriſti pridem exantlatæ non credunt, vel jure eum a Iudæis crucifixum putant, perinde faciunt, ac ſi Chriſtum dicerent demum eſſe crucifigendum. conf. Rom. X. 6. 7.

7 *γῆ terra*) Allegoria.

¶ *πιοῦσα bibens*) non ſolum in ſuperficie.

¶ *ἐπ' αὐτῆς ſuper ipſa*) Hoc ſignificantius eſt, quam ſi diceret, *ἐπ' αὐτὴν*, *ſuper ipſam*. denotat enim *continuam* cœli benignitatem.

¶ *πολλάκις ſæpe*) Hinc mitigatur *τὸ ἅπαξ*, *ſemel*. v. 4.

¶ *ἐρχόμενον venientem*) ultro.

¶ *τίκτουσα gignens*) per viam legitimam generationis. Antitheton, *ἐκφέρουσα*, *proferens*, ſine lege & ordine. v. ſeq. Etiam in bonam partem LXX int. *ἐκφέρω*, *profero*, ponunt: ſed hîc vis particulæ *δὲ autem* cadit ſuper *ἐκφέρουσα proferens*.

¶ *εὔθετον aptam*) Antitheton, *ἀδόκιμος*, *reproba*.

¶ *δι' οὓς*) *propter quos*.

¶ *καὶ*, *etiam*) Hæc particula intendit vim verbi præſentis in *γεωργεῖται*, *colitur*, conſtanter. Oppoſita, per *χιασμὸν*, *cultura*, *benedictio*: *maledictio*, *exuſtio*.

¶ *μεταλαμβάνει*, *particeps eſt*) Antitheton, *propinqua*. Benedictio divina bonæ terræ durabilis eſt: maledictio divina malam terram excipit. De utraque confer Ier. XVII. 5. 7.

¶ *ἀπὸ τοῦ θεοῦ*, *a Deo*) non modo colitur ab hominibus.

8 *ἐκφέρουσα proferens*) Hoc quoque cohæret cum *πιοῦσα*, *bibens*.

¶ *ἀκάνθας καὶ τριβόλους ſpinas ac tribulos*) unice, vel certe præcipue.

¶ *ἀδόκιμος reproba*) ut inculta relinquatur.

¶ *κατάρας ἐγγὺς*, *maledictioni propinqua*) ut omni malo cumuletur.

¶ *ἧς*)

¶ ἧς) ſc. γῆς *terræ.*

¶ ἐις καῦσιν *in exuſtionem*) Hæ voculæ magnam hoc loco ἀποτομίαν, ſeveritatem, exprimunt. Subaudi βλέπει, vel ἔρχεται, coll. LXX, Prov. XIV. 12. 13. XVI. 25. vel ἐςὶ, coll. LXX, Es. XLIV. 15, ἵνα ῇ ἀνθρώποις εἰς καῦσιν. Eadem ellipſis v. 16, πέρας εἰς βεβαίωσιν *Ignis*, pœna *Iudæorum*, Matth. XXII. 7, *terræ*que illorum. Strictura prophetica, perpaucis annis ante *combuſtam* urbem Hieroſolymorum. Perditiſſimi Iudæorum erant, qui in urbe, & circum eam, fidei repugnabant.

9 πεπείσμεθα - ἀγαπητοὶ, *confidimus -dilecti*) 1 Cor. XIII. 7. Hoc uno loco ſic eos appellat, *dilecti*; hortandi videlicet cauſa. Nam ſæpe ſine hoc titulo hortatur *Paulus*, ſed eodem nuſquam, niſi hortandi cauſa, utitur. Sic ad Romanos, item ſemel, nempe cap. XII. 19, ſæpius autem ad Corinthios & Philippenſes.

¶ δὲ, *autem*) Inſignis ἐπιθεραπεία & mitigatio.

¶ περὶ ὑμῶν *de vobis*) Antitheton, in hypotheſi, ad eos, qui in theſi notantur verſu 6. 7. 8.

¶ τὰ κρείσσονα, *meliora*) pietati magis conſentanea. v. 10.

¶ ἐχόμενα σωτηρίας *ea, quæ ſaluti ſunt proxima*) Egregia locutio. DEVS, ſalutem nobis conferens, nos ἔχει nos, ex Ipſo per fidem pendentes, ἐχόμεθα· quo pacto dicimus, ἔχεσθαι, ἀγκύρας, *tenere ſe in ancora.* conf. v. 19. Ipſa ſalus bonos retinebit.

10 οὐ γὰρ ἄδικος *non enim injuſtus*) i.e. plane juſtus & bonus.

¶ ἀγάπης *amoris*) De *ſpe* agitur v. 11. de *fide*, v. 12. de *amore* h. l. Sic *Paulus* 1 Cor. XIII. 13, & paſſim: item infra, c. X. 22. 23. 24. Anſam ab amore capit, ut illos ad ſpem & fidem acuat.

¶ ἐνεδείξασθε *oſtendiſtis*) Etiam ubi minor ſpes eſt, quacunque de cauſa, in præſenti, priſtina multum juvant. Ap. III. 10. Eodem *Paulus* verbo utitur 2 Cor. VIII. 24.

¶ εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ *in nomen ipſius*) Ita שם ponunt Hebræi. conf. 3 Ioh. v. 7. Matth. X. 41. Nomen *DEI* movet verum amorem.

¶ διακονήσαντες τοῖς ἁγίοις *quum miniſtraviſtis ſanctis*) *Pauli* phraſis Rom. XV. 25. 1 Cor. XVI. 15. *Sanctis* in *Hieruſalem* pauperibus præſtabatur miniſterium beneficentiæ: fratres in Græcia & Aſia, præſtabant. ll. cc. Sæpe ſic fit apud Paulum, ut quamvis ad Iudæos & gentes promiſcue loquatur, adhibeat tamen ea motiva, quæ alterutram partem in ſpecie tangebant.

11 ἐπιθυμοῦμεν δὲ, *cupimus autem*) Ideo ſic loquimur.

¶ ἕκαςον *quemvis*) non modo, ut adhuc feciſtis, in communi.

¶ τὴν αὐτὴν) *eandem* in ſpe ac fide, quam in *amore.* Hæc epiſtola magis neceſſe habuit, *fidem* urgere; *Iacobi*, *opera.* c. X. 36. XIII. 7.

¶ ἐνδείκνυσθαι *oſtendere*) Iteratur verbum ex v. 10.

¶ πρὸς) i. e. *quod attinet.*

¶ τὴν πληροφορίαν τῆς ἐλπίδος *plenitudinem ſpei*) Affine, *longanimitas.* v. 12. Sic, ἐν πληροφορίᾳ πίςεως, c. X. 22. & *Paulus* ſæpe, v. gr. Rom. IV. 21. Πληροφορία, quaſi *plenum iter*, dicit plenitudinem vel negotii, 2 Tim. IV. 5. 17, vel animi. 1 Theſſ. I. 5. & h. l. Coh. VIII. 11, LXX.

¶ ἄχρι,

¶ *ἄχρι, usque*) Conſtr. cum *ἐνδείκνυσθαι oſtendere.*

12 *νωθροὶ, ſegnes*) Sequitur mox antitheton, *διὰ πίστεως, per fidem* &c. Erant *νωθροὶ ταῖς ἀκοαῖς, ſegnes auribus.* c. V. 11. nunc cavet, ne fiant *νωθροὶ ſegnes* abſolute, etiam *animo.*

¶ *διὰ πίστεως καὶ μακροθυμίας· per fidem & longanimitatem*) Sic *Paulus* 2 Tim. III. 10, & Iacobus c. V. 8. Eſt *longanimitas amoris*, 1 Cor. XIII. 4. eſt etiam *longanimitas fidei.* v. 15.

¶ *κληρονομούντων*) Participium imperfecti temporis, coll. v. 15. nam reſpicitur *Abraham.*

¶ *ἐπαγγελίας· promiſſiones*) Hoc ipſo vocabulo excitatur fiducia: & ſequitur mox *ἐπαγγειλάμενος, pollicitus.*

13 *κατ' οὐδενὸς, per neminem*) Delectatur hæc epiſtola comparationibus: hîc nullam comparationem inveniri indicat.

¶ *ὤμοσε· juravit*) Quos cap. III & IV admonuerat ex juramento iræ, nunc conſolatur ex juramento gratiæ: quanquam juramentum quidem iræ non porrexit vim ſuam ultra deſertum in perpetuum; nil enim ex ipſo juramento David & Paulus in ſua tempora deducunt: ſed gratiæ juramentum habet vim in perpetuum.

14 *ἦ μὴν*) כי Gen. XXII. 17. LXX, *κατ' ἐμαυτοῦ ὤμοσα, λέγει κύριος·- ἦ μὴν εὐλογῶν εὐλογήσω σὲ, καὶ πληθύνων πληθυνῶ τὸ σπέρμά σου.* ſic *ἦ μὴν* Gen. XLII. 16. *Devarius*, exemplis *ἦ μὴν* particulæ collectis, infert, *ornamenti locum obtinere vocem hanc, cum ſponſioni aut jurijurando adhibetur: ſecus in ſimplicibus affirmationibus, in quibus neceſſario adhibetur.* Reſolvas autem ſic: *ἦ ſit*, quicquid evenerit, *μὴν tamen* hoc fiet.

15 *μακροθυμήσας· longanimiter agens*) Id patet ex Abrahami vita.

¶ *ἐπέτυχε τῆς ἐπαγγελίας· obtinuit promiſſionem*) reportavit id, quod promiſſum erat. v. 14.

16 *κατὰ τοῦ μείζονος, per majorem*) per ipſum plerumque DEVM.

¶ *καὶ, &*) & ſic, propter auctoritatem majoris allegatam.

¶ *ἀντιλογίας πέρας εἰς βεβαίωσιν· contradictionis terminus in confirmationem*) quo controverſia terminatur *in* confirmationem rei, omni exceptione majorem. Prov. XVIII. 18, מדינים *ἀντιλογίας παύει κλῆρος.*

¶ *ὁ ὅρκος· juramentum*) Vltimum remedium; quo non debemus uti, quum alia ſupereſt *ἀντιλογίας contradictionis* tollendæ via.

17 *ἐν ᾧ· in quo*) qua in re.

¶ *περισσότερον*) *abundantius*, quam ſine juramento factum videretur.

¶ *βουλόμενος - τῆς βουλῆς*) Conjugata. Summa hîc exprimitur benignitas.

¶ *ἐμεσίτευσεν*) *in medium deſcendit.* DEVS juramento propius ad nos accedens & mirabiliter condeſcendens, inter ſe & inter nos, cum ſit maximus, quaſi medius agit, & intervenit; ut ſi minor eſſet, dum jurat, ſe ipſo, per quem jurat. Adhuc non credis, auditor promiſſionis?

18 *δύο· duo*) Alterum promiſſio, alterum juramentum.

¶ *ἐν οἷς· in quibus*) Ref. ad *δύο, duo.*

¶ *ἰσχυρὰν, robuſtam*) quæ omnem contradictionem diffidentiæ abſorbeat. Sequitur, *βεβαίαν firmam*, v. 19. Vtrumque verbum conjungitur etiam c. IX. 17. *ἰσχυρὸς, robuſtus*, qui hoſti ſuo dura verbera infligit: *βέβαιος, firmus*, qui non de gradu dimovetur ſuo.

¶ οἱ

¶ οἱ καταφυγόντες· *qui confugimus*) velut a *naufragio*. ſequitur ἄγκυραν, *ancoram*.

¶ προκειμένης) *quæ propoſita eſt*. Idem verbum, c. XII. 1. 2.

19 ἣν) *quam*, ſpem. Comparata ſunt:

navis;	anima:
ancora certa;	ſpes, id eſt, bona cœleſtia, a DEO propoſita, a nobis ſperata: ſenſu complexo.
nexus navis & ancoræ;	paracleſis per promisſionem & juramentum DEI.

¶ ἀσφαλῆ, *certam*) reſpectu noſtri.

¶ βεβαίαν, *firmam*) in ſe.

¶ τοῦ καταπετάσματος· *velaminis*) Pedetentim redit ad ſacerdotium. c. IX. 3. X. 20.

20 πρόδρομος· *præcurſor*) celer. Verbum valde ſignificans. præcurſor habet, qui ſubſequantur. Alibi dicitur *primus*, *primitiæ*, *primogenitus*.

¶ κατὰ, *ſecundum*) Hoc emphaſeos cauſa ponitur ineunte commate.

CAP. VII.

1 Οὗτος) Subjectum, *Hic*, qui nempe c. VI. 20, ex Pſalmo, idemque ille, qui in Geneſi memoratur: Prædicatum, ἀπάτωρ - εἰς τὸ διηνεκὲς, *ſine patre - in perpetuum.* Summa hujus capitis: Chriſtus, ut oſtendit typus Melchiſedeki, ipſo Abrahamo, ex quo Levi deſcendit, majoris, habet Sacerdotium prorſus excellens, novum, perfectum, firmum, perpetuum.

¶ βασιλεὺς - ἱερεὺς, *rex - ſacerdos*) Etiam Chriſtus utrumque eſt.

¶ ἱερεὺς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου) Sic LXX, Gen. XIV. 18: id eſt, *ſacerdos DEI ſummi.*

¶ ὁ συναντήσας Ἀβραὰμ ὑποστρέφοντι ἀπὸ τῆς κοπῆς) LXX, ibid. v. 17, ἐξῆλθε δὲ βασιλεὺς Σοδόμων εἰς συνάντησιν αὐτῷ μετὰ τὸ ὑποστρέψαι αὐτὸν ἀπὸ τῆς κοπῆς κτλ. In *Ordine temporum* p. 176 τὴν κοπὴν preſſe accepi pro *cæde* interituque ipſorum regum: ſed cum verbo הכות (LXX κοπή) etiam *fuga* ſtare poteſt. Gen. XIV. 17. coll. v. 15. Itaque hic locus non prohibet, quo minus Arjoch rex Ellaſar poſt cladem vixerit & regnarit. Arjochum ibi non auſus fui eundem affirmare atque Arium, & hodie minus audeo. Ita incerta foris eſt Aſſyriorum antiquitas: de quo ſpecioſe diſputat L. Offerhaus in ſecundo Spicilegiorum libro.

¶ εὐλογήσας) LXX, εὐλόγησε.

2 δεκάτην ἀπὸ πάντων - 4 ἔδωκεν) LXX, ἔδωκεν αὐτῷ δεκάτην ἀπὸ πάντων.

¶ πρῶτον, *primum*) ex nomine ſuo. ἔπειτα *deinde*, ex nomine loci. Etiam in nominibus propriis hominum & locorum ſæpe ſunt myſteria.

¶ δικαιοσύνης· εἰρήνης) Sic *juſtitiæ pacisque* conjuncta apud *Paulum* mentio Rom. V. 1.

¶ δὲ καὶ) ſcil. ὤν. nam τῷ ἑρμηνευόμενος reſpondet ὅ ἐστι.

3 ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος· *ſine patre*, *ſine matre*, *ſine genealogia*) Melchiſedeki parentes, majores, liberi, poſteri, non deducuntur ex Levitis, ut apud Levitas fieri debebat, v. 6. ac ne memorantur quidem apud Moſen. Atque hoc ſilentium eſt plenum myſterii, quod mox panditur. Pauci ſunt etiam levitici ſacerdotes in Scriptura, quorum *matres* memorentur: ſed tamen univerſe cautum eſt leviticæ earum ſanctitati, Lev. XXI. 13 ſ. & Aaronis certe uxor, ex qua omnes ſacerdotes orti ſunt, commemoratur,

ratur, Ex. VI. 23. atque Sara, uxor ipſius Abrahami. Es. LI. 2.

¶ μήτε ἀρχὴν, *neque initium*) Innuitur *æternitas Filii DEI.*

¶ ἔχων· *habens*) apud Moſen, qui tamen Aaronis mortem refert.

¶ ἡμερῶν· *dierum*) Non ita commodum erat dicere, *vitæ initium* aut *dierum finem*. conf. v. 16, ubi cum *vita* jungitur mentio *virtutis*.

¶ ἀφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ· *aſſimilatus autem filio DEI*) δὲ *autem* proprie ſpectat oppoſitionem inter negativa, quæ præcedunt, & inter poſitivum, quod ſequitur, illa quoque præſupponens. *Aſſimilatio* Melchiſedeki cum Filio DEI & ad illa & ad hoc pertinet; cum hoc autem expreſſius jungitur, quia magis pertinet ad propoſitum. Non dicitur Filius DEI aſſimilatus Melchiſedeko, ſed contra. nam Filius DEI eſt antiquior, & archetypus. conf. c. VIII. 5.

¶ μένει· *manet*) Poſitivum pro negativo, reſpectu Melchiſedeki: *manet* & *vivit*. v. 8. i. e. nil de ejus deceſſu vel ſucceſſione refertur. Sed de Chriſto proprie valet.

4 θεωρεῖτε) *videtis*: coll. Act. XXV. 24 not. vel potius, *videte*. Nam docere inſtituit hoc loco Paulus, ſimulque admirationem movet. Congruit οὗτος, *hic*.

¶ ᾧ· *cui*) tanquam majori & ſacerdoti.

¶ καὶ) *etiam*. Magnitudo Melchiſedeki deſcribitur in iis omnibus, quæ hoc comma præcedunt & ſequuntur: ſed præcipuum eſt *decimas* accipere. Hoc enim eſt Superioris.

¶ ἐκ τῶν ἀκροθινίων) quæ Abrahami proprie fuerant, ut victoris. Heſychius, ἀκροθίνιον, ἀπαρχὴ καρπῶν, ἢ σκῦλα, λαφύρων ἀπαρχαί. Ἀκροθίνιον, ἀπαρχὴ τῶν θινῶν. θῖνες δέ εἰσιν οἱ σωροὶ τῶν πυρῶν ἢ κριθῶν· ἢ πᾶσα ἀπαρχή.

¶ ὁ πατριάρχης· *patriarcha*) Magnifice laudat Abrahamum, quo major fiat Melchiſedekus. *Patriarcha*, major etiam rege, regum progenitor.

5 τὸν λαὸν, *populum*) Sermo conciſus, reſolvendus in ſubjectum & prædicatum bimembre: *Sacerdotes* (& levitæ) *decimant* (levitas &) *populum* Num. XVIII. 21. 26. Neh. X. 38. Sic fert *Pauli* ſtilus Rom. V. 16 not.

¶ κατὰ τὸν νόμον) *in lege*. c. IX. 19.

¶ ἀδελφοὺς) *fratres*) quibuſcum eadem ſunt naturali conditione. His tamen præferuntur levitæ; his ſacerdotes; his, Abraham patriarcha; huic, Melchiſedekus.

6 ἐξ αὐτῶν) *ex illis*, quibus etiam antiquior erat.

¶ καὶ, *&*) Habet hic verſus duas propoſitiones, quarum priorem antecedit declaratio; alteram ſubſequitur. χιασμός. Simulque hoc alterum momentum præſtantiæ Melchiſedeki præ Abrahamo, nempe *benedictio*, commode innectitur priori momento de *decimis*, quippe cujus deſcriptio poſtea pertexitur.

¶ τὸν ἔχοντα· *qui habebat*) Hoc & dignitatem Abrahæ auget; & innuit, etiam poſteros, qui Abrahamo jam tum promiſſi erant, concedere Melchiſedeko.

¶ τὰς ἐπαγγελίας· *promiſſiones*) Pluralis. Vbi de Chriſto agitur, *promiſſio* dicitur: *promiſſiones*, ad reliqua pertinent. Bis jam promiſerat DEVS Abrahamo, Gen. XII. 2. XIII. 15, ante benedictionem Melchiſedeki.

¶ εὐλόγηκε· *benedixit*) In protaſi, de ſacerdotibus leviticis, implicite continetur etiam *benedictio*, quam ſacerdotes in populum pronunciabant.

7 εὐλο-

7 *ἐυλογῆται benedictionem accipit*) ſi videlicet benedictio fiat cum auctoritate v. gr. ſacerdotali.

8 *μαρτυρέμενος*) *teſtimonio ornatus.*

¶ *ὅτι ζῇ quod vivat*) Melchiſedeki mors in V. T. non memoratur: id poſitive exprimitur *vitæ* vocabulo, propter apodoſin de Chriſto.

9 *ὡς ἔπος ἐιπεῖν*) Quum in explicatione rei alicujus poſt alias partes, de quibus dictum erat & dici poterat, de improviſo ſummum quiddam dicendum venit, in quo Latinis particula *denique* apta eſt; hæc formula morata, *ὡς ἔπος ἐιπεῖν*, vel *ὡς ἐιπεῖν*, in N. T. alias non obvia, a Græcis ad vitandam hyperbolen vel præciſioris ſermonis prolixitatem vel cujuſcunque *προθεραπέιας* & mitigationis cauſa, adhiberi ſolita fuit, quo innuerent, rem, niſi præſentibus verbis exprimatur, vix poſſe dici, & tamen neceſſario dici. Vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 494.

¶ *λευὶ*, *Levi*) ſacerdotum progenitor.

¶ *λαμβάνων· accipiens*) v. 5.

10 *ἔτι adhuc*) *Adhuc*, inquit, non *jam*. Proles e parentis poteſtate egreſſa, in ſuam venit tutelam: ſed quoad in parentis poteſtate, imo in lumbis eſt, illius conditionem ſequitur. Dices: Annon, ut Levi, ſic ipſe Chriſtus ſecundum carnem, erat in lumbis Abrahæ? coll. Act. II. 30. Reſp. Chriſtus per Pſalmum diſerte proponitur, tanquam ſacerdos ſecundum ordinem Melchiſedek, & quidem ita, ut Melchiſedekus Filio DEI, non Filius DEI Melchiſedeko, aſſimiletur: neque Abrahamo ſubordinatur Chriſtus, ſed levitis opponitur. Atque Abrahamus, quum ei Melchiſedekus benediceret, Gen. XIV. 19, jam habebat promiſſiones, Hebr. VII. 6: eas videlicet, quibus continebatur & benedictio generalius expreſſa & naturale ſemen, adeoque etiam Levi. Gen. XII. 3. 7. XIII. 15 ſ. ſed eæ promiſſiones, ſub quibus Chriſtus continebatur, ſubſecutæ ſunt occurſum Melchiſedeki, perinde uti laudatiſſima Abrahami fides. Gen. XV. 1 ſeqq. ubi notabile initium, *Poſthæc.*

11 *ἐι μὲν ὖν· ſi ergo*) Nunc apoſtolus, pſalmo CX in partes vocato, demonſtrat, leviticum ſacerdotium cedere ſacerdotio Ieſu Chriſti: quia Melchiſedek, ſecundum cujus ordinem & ſimilitudinem Ieſus Chriſtus ſacerdos eſt, (1.) Aaroni opponitur: v. 11-14. (2.) non habet finem vitæ. v. 15-19.

¶ *τελείωσις· conſummatio*) Hoc verbum ponunt LXX pro Hebraico מִלֻּאִים Ex. XXIX. 22 &c. Lev. VII. 37. VIII. 22. 28. 29. 31. 33. ubi ſermo eſt de conſummatione *levitica*; hîc vero innuitur *τελείωσις τελεία*, *conſummatio abſoluta.* conf. v. 19. Non additur articulus; eoque auget Paulus vim orationis negativæ.

¶ *ἦν*) *eſſet.* ſic *ἦν*, c. VIII. 7.

¶ *ὁ λαὸς γὰρ*, *populus enim*) Conjunctio *γὰρ* nomini poſtpoſita, uti v. 28, innuit, nomen *populus* hìc habere emphaſin: *populus DEI totus.* Eadem ipſa oſtendit, cur quiſpiam levitico ſacerdotio forte poſſet *conſummationem* adſcribere, & cur opus ſit hanc opinionem confutari. conf. *γὰρ*, *enim*, item ſubjunctum *τῷ ἐι*, *ſi*, c. VIII. 7. 8.

¶ *ἐπ᾽ ἀυτῇ· ſuper eo*) ſuper ſacerdotio levitico. Ἐπὶ, cum Dativo, *ſuper*, denotat ſæpe objectum, idque interdum vel cauſæ vel effectus vim habens. c. VIII. 1. 6. IX. 10. 17. XI. 4.

¶ *νενομοθέτητο· legem ſuſceperat*) Plusquamperfectum, quia intervenit tempus,

 quo

quo exiit pſalmus CX. Vt תורה eſt *νόμος*, *lex*, v. 12, ita verbum הורה LXX exprimunt, *νομοθετεῖν τινα*, *inſtituere aliquem*, Ps. XXV. 8. XXVII. 11. CXIX. 33. 102. Populus unice inſtitutus eſt de levitico ſacerdotio, in quo tota lex occupatur, de nullo alio loquens ſacerdotio: v. 5. at pſalmus CX aliam inſtitutionem introducit; quia nempe DEVS ſacerdotium tranſtulit.

¶ *τίς ἔτι quæ jam*) Hoc *jam* valde urget.

¶ *χρεία· neceſſitas*) Nam DEVS nil facit fruſtra.

¶ *ἕτερον· alterum*) Confer epitheta, *novum*, *ſecundum*. c. VIII. 13. X. 9.

¶ *ἀνίςαϑαι*) *exſiſtere* de integro. v. 15. Antitheton, *λέγεϑαι*, *dici* ex inſtituto veteri.

¶ *λέγεϑαι· dici*) in Pſalmo, cujus tempore vigebat *Aaron*, i. e. *ordo Aaronis*.

12 *μετατιϑεμένης· translato*) ex ordine in ordinem, ex tribu in tribum.

¶ *γὰρ*, *enim*) Aperit, cur verſu 11 urgeat verba Pſalmi de ordine Melchiſedeki: quia inde conſequatur, cum ſacerdotio ſimul etiam legem tranſponi, & utrumque ad Chriſtum redigi.

¶ *νόμȣ· legis*) v. 5. 16. 19 28. c. VIII. 4. De Chriſto dicitur *τάξις*, *ordo*.

13 *ἐφ᾽ ὃν*) is, *in quem* hæc dicuntur per Pſalten, Ieſus.

¶ *μετέχηκεν· participavit*) Idem verbum, c. II. 14.

¶ *τῷ ϑυσιαςηρίῳ· altari*) levitico.

14 *πρόδηλον*) *manifeſtum* eſt. Illo igitur tempore nulla difficultate laborabat genealogia Ieſu Chriſti: & hoc ipſum difficultatibus poſtea exortis abunde medetur. Rem olim liquidam fuiſſe, & conſtat & ſufficit.

¶ *ἐξ ἰȣ̃δα· ex Iuda*) Vide Luc. I. 27. 39 not. & cap. II. 4ſ. Etenim *Tribus* præcipue ſpectatur; nec tamen non urbs, ubi natus eſt Dominus noſter, *Bethlehem Iuda*; quin etiam *urbs Iuda*, Hebron, ubi eum conceptum eſſe, admodum veriſimile ait eſſe etiam Lightfootus in Chron. N. T. Part. I. ſect. 3 & 4, & in Harmon. evang. ad Luc. I. 39.

¶ *ὅτι ἀνατέταλκεν· exortum eſſe*) ut *Germen* juſtitiæ.

¶ *εἰς ἣν*) *in quam*. Sic *εἰς*, *in*, Eph. V. 32. 1 Petr. I. 11.

15 *καταδηλόν ἐςιν*) *patet*, ſcilicet illud, quod verſu 11 aſſeritur.

¶ *εἰ· ſi*) Elegans particula, pro *ὅτε* *quum*, ad eos, quibus res eſſe nova aut dubia videtur; uti Act. XXVI. 23.

¶ *ὁμοιότητα· ſimilitudinem*) Hanc includit *τάξις*, *ordo*: & ſimilitudo dicitur, quia hîc ſermo inſtituitur de *perenni vigore* ſacerdotii, v. ſeq. ex illo, *εἰς τὸν αἰῶνα*, *in æternum*. v. 17.

16 *ὃς γέγονεν*) *qui factus eſt* ſacerdos. Cum *ſacerdos* conſtruitur *κατὰ ſecundum*.

¶ *νόμον ἐντολῆς σαρκικῆς· legem præcepti carnalis*) *Legi* mox opponitur *virtus*: *præcepto vita*: *carnali indiſſolubile*. *Præceptum* recurrit v 18. *lex* verſu 19. de *carne* conf. c. IX. 10.

¶ *δύναμιν ζωῆς· potentiam vitæ*) Vtrumque verbum recurrit verſu 25.

18 *ἀϑέτησις· ſublatio*) Sic, *ἀναιρεῖ*, *tollit*. c. X. 9.

¶ *γίνεται· fit*) in Pſalmo.

¶ *προαγȣ́σης ἐντολῆς· præcedentis præcepti*) Notatur hoc præceptum in abſtracto,

ɛ̃to, v. 16, & in concreto, cum hominibus, v. 28. perinde ut *prius teſtamentum*, c. VIII. 7 ſ.

¶ ἀσθενὲς καὶ ἀνωφελὲς, *infirmitatem & inutilitatem*) Sic *infirma elementa* appellat *Paulus*, Gal. IV. 9. idemque utilitatem ſæpe deſiderat & ſpectat. c. XIII. 9. coll. Epp. ad Tim. & Tit.

19 οὐδὲν ἐτελείωσεν ὁ νόμος· *nil perfecit lex*) Non multo aliter *Paulus* dicit τὸ ἀδύνατον κτλ. *impoſſibile legis, quia infirmabatur per carnem.* Rom. VIII. 3.

¶ ἐπεισαγωγὴ) *ſuperintroductio* proprie. Conſtr. cum γίνεται, *fit.* Manifeſtum antitheton: *ſublatio quidem, ſuperintroductio autem.* ἐπὶ in ἐπεισαγωγὴ opponitur τῷ πρὸ in προαγούσης, & valet μετὰ, *poſt.* v. 28.

¶ κρείττονος· *melioris*) id eſt, *non infirmæ & inutilis.* Frequens in hac epiſtola epitheton, κρείττων, item αἰώνιος, ἀληθινὸς, δεύτερος, διαφορώτερος, ἕτερος, ζῶν, καινὸς, μέλλων, νέος, πρόσφατος, τέλειος.

¶ ἐγγίζομεν· *appropinquamus*) Hæc vera τελείωσι. *perfectio.*

20 καθ᾽ ὅσον· *in quantum*) ſubaudi ex eo, quod ſequitur, *ſacerdos factus eſt.* Apodoſis eſt v. 22, κατὰ τοσοῦτον, *in tantum.*

¶ ὁρκωμοσίας) Compoſitum magnificum.

21 διὰ τοῦ λέγοντος πρὸς αὐτὸν, *per eum, qui dicebat ad illum*) Alias jurat, qui munus recipit: hìc juravit, qui ſacerdotium contulit. De hoc juramento nil apud Moſen, ſed in Pſalmo. Vide, quanta Pſalmorum quoque auctoritas! v. 28.

¶ ὤμοσε Κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται· *juravit Dominus, & non pænitebit eum*) Sic LXX. Ipſo jurejurando innuitur decretum ἀμεταμέλητον, *nulla pænitudine retractandum.*

22 κρείττονος· *melioris*) nunquam pœnitendi teſtamenti, æterni. c. XIII. 20.

¶ διαθήκης· *teſtamenti*) Ab hoc loco frequens hoc verbum eſt capp. VIII. IX. X. it. c. XII. 24. XIII. 20. *Paulo* etiam alibi frequens. Denotatur inſtitutum divinum, partim fœderis, partim teſtamenti rationes complexum.

¶ ἔγγυος· *ſponſor*) Heſychius, ἔγγυος, ἀνάδοχος. Synonymon, μεσίτης, *mediator.* c. VIII. 6.

23 πλείονες· *plures*) alius poſt alium.

¶ παραμένειν) *una manere*, in terra. Antitheton, μένειν, *manere*, abſolute, in cœlo. v. 24.

24 μένειν· *manet*) in vita & in ſacerdotio.

¶ αὐτὸν) quia *Ipſe* manet. σὺ, *tu* es *Sacerdos*, in ſingulari.

¶ ἀπαράβατον) *non tranſeuntem* in ſucceſſores.

25 ὅθεν· *unde*) ex eo, quia *manet.*

¶ καὶ, *etiam*) non modo ipſe manet, ſed etiam ſalvat.

¶ σώζειν· *ſalvare*) ſuo, *Ieſu*, nomine. v. 22.

¶ εἰς τὸ παντελὲς, *prorſus*) Sic Luc. XIII. 11. Valet παντελῶς, *omnimodis*, l. 2 Macc. ſæpe. Conſtr. cum δύναται, *poteſt*; *ut* πάντοτε, *ſemper*, cum ζῶν, *vivens.*

¶ τοὺς προσερχομένους· *accedentes*) fide. c. IV. 16. X. 22.

¶ δι᾽ αὐτοῦ, *per ipſum*) tanquam per ſacerdotem.

¶ τῷ θεῷ· *ad DEUM*) c. XI. 6. XII. 22 ſ.

¶ πάντοτε ζῶν· *ſemper vivens*) Quia ſem-

ſemper vivit: ideo prorſus *poteſt.* Non impeditur morte. conf v. 23.

¶ εἰς, *ad*) id eſt, usque adeo, ut interveniat pro illis. Conferatur, in ſimillimo *Pauli* loco, gradatio, Rom. VIII. 34, & εἰς τὸ, infra, c. XI. 3. Oblatio una quidem erat, v. 27, ſed ἔντευξις, *interpellatio*, pro ſalvandis nobis, in *cœlis* perpetua eſt, v. 26: qua fit, ut non posſimus unquam ſeparari ab amore DEI in Chriſto. Vid. iterum Rom. VIII. 34. 38. 39.

26 τοιοῦτος· *talis*) Ex antecedentibus magna exſultatio ſanctæ gloriationis in hunc & ſequentem verſum diffunditur.

¶ ἔπρεπεν ἡμῖν) *decebat nos*, qui minime eramus *pii* &c. Ita verbum *decebat* facit orationem paradoxam, qualem *Paulus* amat, in plauſum exardeſcens. Idem verbum, c. II. 10.

¶ ὅσιος· *pius*) in reſpectu ad *DEVM.*

¶ ἄκακος· *ſine vitio*) ſecundum *ſe.* תמים LXX ἄκακος.

¶ ἀμίαντος) *nil labis trahens* a ceteris *hominibus.* Idem verbum, c. XIII. 4. Omnia hæc prædicata, conjunctim, faciunt periphraſin τοῦ ἅγιος, *ſanctus*, & illuſtrantur per præparationem ſacerdotis ſummi levitici ad feſtum expiationis, quum etiam in *ſolitudine* & *loco edito* commorari debuit. Princeps ſacerdos noſter debebat eſſe prorſus immunis a peccato, &, poſt mortem ſemel guſtatam, a morte quoque.

¶ κεχωρισμένος ἀπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν) non modo a peccato immunis, ſed etiam ſeparatus a peccatoribus. Separatus eſt, relicto mundo. Expende inciſum ſubſequens & Ioh. XVI. 10. 1 Ioh. II. 1.

¶ ὑψηλότερος τῶν οὐρανῶν) *altior cœlis*, atque adeo cœlitibus. Eph. I. 21. IV. 10.

¶ γενόμενος· *factus*) Chriſtus altior cœlis & erat antea; & poſtea factus eſt. conf. γενόμενος, *factus*, c. I. 4. Eadem vis participii τετελειωμένον, *conſummatum.* v. 28.

27 οὐ· *non*) Negatio dupliciter valet, & ſic evolvitur: Non habet neceſſe offerre, 1 quotidie: 2 pro ſuis quoque peccatis. Non *quotidie*: id enim fecit *ſemel.* Non *pro ſuis* peccatis: nam ſe ipſum obtulit, victimam ſanctam. Accedit chiaſmus inverſus. Prius ex altero conſequitur: alterum verſu 28 confirmatur. Sæpe in Scriptura duæ theſes ponuntur, & per duplex γὰρ, *enim* ſequens probantur.

¶ καθ' ἡμέραν· *quotidie*) Proprie κατ' ἐνιαυτὸν, *quotannis*: c X. 3. *Diem*, pro *die expiationis*, dicunt Hebræi: unde nonnulli καθ' ἡμέραν interpretantur, *quovis die expiationis*: ſed hoc, καθ' ἡμέραν, uſitatam vim retinet, ut ſit quædam quaſi indignabunda hyperbole (qualis eſt c. X. 1, εἰς τὸ διηνεκὲς, *in perpetuum*) innuens, nihilo plus profeciſſe principem ſacerdotem *quotannis*, ſtato *die*, offerentem, quam ſi cum vulgo ſacerdotum *quotidie* obtuliſſet. c. IX. 6. 7.

¶ τοῦτο) *hoc*, ſimpliciter refertur ad *oblationem*, non ad oblationem etiam pro ſe.

¶ ἐφάπαξ, *ſemel*) Rom. VI. 10 not. Sic infra, c. IX. 12. X. 10.

28 ὁ νόμος γὰρ, ὁ λόγος δὲ, *lex enim*, *ſermo autem*) Antitheton valde expreſſum, conjunctione nominibus poſtpoſita.

¶ ὁ λόγος· *ſermo*) firmiſſimus ex juramento.

¶ τῆς μετὰ τὸν νόμον) Non modo ſermo, ſed ipſum juramentum divinum factum dicitur poſt legem, tempore Davidis, & quidem per Davidem, ſicut DEVS perſæpe ex ore prophetarum jurat. Conf. Act. II. 30, ubi de regno Chriſti per juramentum eadem ætate ſancito. Argumenta-

mentatur *Paulus* ex ordine revelationum, uti Gal. III. 17 not. Infra, c. X. 7. 16.

¶ υἱὸν) *Filium* DEI. Antitheton, *homines habentes infirmitatem*.

¶ εἰς τὸν αἰῶνα· *in æternum*) Reſolve: Filius (ſemel conſummatus) conſtitutus eſt ſacerdos in æternum. c. V. 9. 10 not. Æternitas abſoluta hic innuitur. In æternum manet ſacerdos Ieſus. Abſolutis actibus, manet ſtatus.

CAP. VIII.

1 Κεφάλαιον· *caput*) Accuſativus abſolutus, quo *Paulus* utitur 1 Tim. II. 6 not. *Caput*, id eſt, præcipuum.

¶ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις) *dum* hæc *dicuntur*, dum hoc objectum tractamus, dum hæc omnia de archiſacerdote noſtro dicimus, caput totius ſermonis, ordine ita poſtulante, commemorandum venit. conf. ἐπὶ, v. 6. c. IX. 10. 15. 17. X. 28. Præpoſitionum græcarum vis interdum per ſe capi debet, nec periphraſin adæquatam latinam aut germanicam ſubit. Videatur nota 3 ad ipſum v. 15 cap. IX. Eum verſum non allegavi ad cap. VII. 11 not. 5: quare verba hujus notæ 5 non ſunt ad cap IX. 15 extendenda. ἐπὶ etiam concomitantiam dicit, quæ per *dum* exprimitur.

¶ τοιοῦτον· *talem*) Propoſitio *capitalis*, valde exſtans. Finita enim evolutione *typi* in Melchiſedeko, *ſimpliciter* tractare ingreditur excellentiam ſacerdotii Chriſti præ ſacerdotio levitico.

¶ ἐκάθισεν· *conſedit*) peracta oblatione.

¶ τῆς μεγαλωσύνης· *Majeſtatis*) i. e. τοῦ θεοῦ, *DEI*. c. XII. 2 fin.

2 τῶν ἁγίων· *ſanctorum*) ſanctuarii, abſolute dicti, *veri*, non manufacti. c. IX. 8. 12. X. 19.

¶ λειτουργὸς) ſcil. ὤν. ſic, λειτουργία. v. 6. Latine poſſis, ſed auguſtiſſimo ſenſu, dicere, *Officialis*, *officium*.

¶ τῆς σκηνῆς· *tabernaculi*) c. IX. 11 not.

¶ τῆς ἀληθινῆς· *veri*) c. IX. 24.

¶ ἔπηξεν· *fixit*) firmiter.

¶ οὐκ ἄνθρωπος· *non homo*) ut Moſes. v. 5.

3 γὰρ, *enim*) Cauſa, cur λειτουργὸν appellet. v. 2.

¶ ἀναγκαῖον· *neceſſum*) ſcil. ἦν, *erat*. nam ſequitur aoriſtus, προσενέγκῃ *offerret*.

4 γὰρ, *enim*) Cauſa, cur dixerit, ἐν τοῖς οὐρανοῖς, *in cœlis*. v. 1. χιασμὸς, coll. v. 2. 3.

¶ ἐπὶ γῆς) *Si* ſacerdos noſter *eſſet* ſacerdos *in terra*, ſi ſacerdotium ejus terminaretur in terra, ne ſacerdos quidem Is omnino eſſet. Chriſtus, dum ſacerdotio functus eſt, intravit in cœlum.

¶ ὄντων) quippe *quum* jam in medio *eſſent* ſacerdotes.

5 ὑποδείγματι καὶ σκιᾷ) ἓν διὰ δυοῖν· poſterius additur, ne prius auguſtiore notione accipiatur. utrumvis repetitur ſeorſum c. IX. 23. X. 1. Eſt autem hoc loco caſus ſextus: *exemplari & umbra*. ſic, ὑποδείγματι, c. IV. 11.

¶ λατρεύουσι· *ſerviunt*) Idem verbum, c. IX paſſim, c. X. 2. XIII. 10. Loquitur in præſenti, templo nondum deſtructo. c. IX. 6. XIII. 11.

¶ τῶν ἐπουρανίων· *cœleſtium*) quæ & antiquiora ſunt, in intentione; & ulteriora, in conſummatione. Conf. Ap. XI. 19. *Cœlo* congruit *montis* mentio.

¶ κεχρημάτισται) *divinitus juſſus eſt*.

¶ ὅρα γάρ φησι ποιήσῃς πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ ὄρει) Ex. XXV.

XXV. 40, LXX, ὅρα ποιήσης κατὰ τὸν τύπον τὸν δεδειγμένον σοι ἐν τῷ ὄρει. & ſic ibid. v. 9. c. XXVI. 30 XXVII. 8.

6 νυνὶ, *nunc*) Hoc opponitur τῷ εἰ, *ſi*, v. 4.

¶ τέτευχε) Eadem locutio, III Macc. V. 32, βοηθείας τετευχότες.

¶ ὅσῳ· *quanto)* Naturam teſtamenti ſequitur ratio officii, ut promiſſiones, quas illud habet, ad exitum perveniant.

¶ διαθήκης μεσίτης - ἐπαγγελίαις νενομοθέτηται) Omnia *Paulina*, 1 Tim. II. 5. Rom. IX. 4.

¶ ἐπαγγελίαις· *promiſſionibus*) quæ enumerantur v. 10. 11. Promiſſiones *veteres*, *præciſe* ſpectatæ, erant de rebus hujus vitæ. atque illæ exacte impletæ ſunt, ut populus ſatiatus cœleſtes deinde avidius amplecteretur.

¶ νενομοθέτηται) Eleganti verborum differentia de V. T. dicitur, ὁ λαὸς νενομοθέτητο, *populus lege fixus erat*, c. VII. 11: ſed Novum Teſtamentum *ipſum* νενομοθέτηται *lege fixum eſt*. Homo violat: DEVS ſervat. Verbum græcum νενομοθέτηται non fert particulam *quaſi*: & tamen ſenſus eſt, *durch ein Geſetz*, vel, *durch Geſetze*, v. 10. νόμος, *inſtitutum.*

7 ἡ πρώτη· *prius*) Metonymia. nam *reprehenſio* cadit non in inſtitutum divinum, ſed in objectum reale & perſonale. αὐτοῖς, *eis*, dicitur v. 8. ex quo patet, novum teſtamentum non modo ipſum eſſe ſine *reprehenſione*, ſed etiam populum ejus.

¶ ἐκείνη· *illud*) Pronomen præteritæ rei aptum.

¶ ἐζητεῖτο· *quæreretur*) Aptum verbum. omnia occuparat prius illud.

8 μεμφόμενος) Exquiſitum verbum, ut modo, ἄμεμπτος. *Ammonius*, Μέμψις, ἀμελοῦντος κατηγορία· & penes populum veterem fuit ἀμέλεια. Ἀμέλεια populi activa erat, quæ ἀμέλειαν divinam erga ſe provocavit. v. 9 not.

¶ αὐτοῖς) *illis*, qui erant ſub veteri teſtamento. μέμφομαι dativum regit.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Ier. XXXI. 31-34. LXX ubi differant, notabimus.

¶ λέγει) LXX φησί. & ſic v. 9. 10. Ter enim adhibetur graviſſima formula: *Dicit Dominus.*

¶ συντελέσω) LXX, διαθήσομαι. Hebr. וכרתי pro quo verbo LXX συντελεῖν ponunt Ier. XXXIV. 8. 15. Aptum huic loco verbum, *conſummabo*, coll. antitheto, v. 9 fin. & promiſſione, v. 10 fin.

¶ ἐπὶ) LXX, τῷ οἴκῳ ἰσραὴλ καὶ τῷ οἴκῳ ἰούδα. Hebr. את *cum.* Dativus retinetur v. 9 de V. T. ſed præpoſitio *ſuper* plus dicit de N. T.

¶ ἰσραὴλ - ἰούδα· *Iſraël-Iuda*) Ergo decem tribus æque ac Iuda hujus fœderis participes ſunt.

9 ἐποίησα· *feci*) LXX, διεθέμην, *diſpoſui. conſummare* plus eſt, quam *facere* & *diſponere.*

¶ ἡμέρα· *die*) Huic uni *diei* opponuntur *dies* plures. v. 8. Hi plures dies ſunt dies interjecti inter diem Exodi & inter N. T.

¶ ἐπιλαβομένου μου τῆς χειρὸς αὐτῶν· *quum apprehendi manum eorum*) Recenti ſenſu opis & virtutis divinæ, veteres morem geſſerunt; ſed mox deficere *ſolebant*, & Deum a ſe avertere. Hunc morem habebant. confer mox *non manſerunt*. Non erant tantummodo unicus actus.

¶ ἐκ γῆς αἰγύπτου· *ex terra Ægypti*) Tria ſunt tempora: 1 promiſſionis: 2 pædago-

dagogiæ. 3 impletionis Pædagogia cœpit tempore exitus ex Ægypto, cum eo, quod debebat veteraſcere.

¶ αὐτοὶ ὐκ ἐνέμειναν ἐν τῇ διαθήκῃ μυ, κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν· *illi non manſerunt in fœdere meo, & ego non curavi eos*) Correlata, uti v. 10 ex oppoſito: *Ero eis in DEVM, & illi erunt mihi in populum.* ſed ratione inverſa: populus fecerat initium tollendi fœderis prius: in novo omnia & incipit & perficit DEVS. v. 10 ſ.

¶ κἀγὼ ἠμέλησα αὐτῶν) LXX, καὶ ἐγὼ ἠμέλησα αὐτῶν. ואנכי בעלתי בם & *ego dominatus ſum in eos*: quanquam ſunt, qui verbo בעל notionem געל ἀμελείας *faſtidii* ex Arabiſmo vindicent. Dominatus quidem & ἀμέλεια conciliari quodammodo poſſunt, hoc ſenſu: *tractavi eos, ut ſi ego non eſſem illis*: Hos. I. 9. *nec propitius fui peccatis eorum.* Deut. XXIX. 19. XXXI. 16 ſeqq. In quos talis *dominatio* exercetur, ii non *curantur*, non gaudent admiſſione illa, qua gaudent *fœderati* ſive *amici*: Ioh. XV. 15. ſed tractantur, ut *ſervi*, neque magna eorum, quicquid obtingat, ratio habetur. Ez XXIV. 6 fin. Ier. XV. 1 ſ. Simile quiddam dicunt loca Ier. III. 14. Ez. XX. 33. 37. Sed utroque loco promiſſio eſt magis, quam comminatio. Quin etiam in præſenti, Ier. XXXI. 32, Hebræorum magiſtri, ut Surenhuſius in βίβλῳ καταλλαγῆς p 628 docet, verbum בעלתי de *dominio amoris & beneplaciti* accipiunt, neque id niſi per paragramma in contrarium בחלתי *faſtidivi* vertunt. Plane LXX געלתי בכם legiſſe videntur, quo ipſo verbo Ieremias cap. XIV. 19 utitur: μὴ ἀπὸ σιὼν ἀπέςη (געלה) ἡ ψυχή συ;

10 διαθήκη) διαθήκη μυ LXX.

¶ ἰσραὴλ, *Iſraël*) Hìc ſubauditur *Iuda.* Nova conjunctio populi: quæ in V. T. duæ domus erant, v. 8. in Novo fiunt una domus.

¶ διδὺς) Participium pro verbo. 2 Petr. I. 17. διδὺς δώσω, LXX. ſic διδὺς, Es. XL: 29. Sunt quatuor ſententiæ per χιασμὸν diſpoſitæ: prima, *Dabo*: ſecunda, *& ero*: tertia, *& non*: quarta, *quia omnes.* Primam declarat ſecunda, tertiam quarta.

¶ νόμυς μυ) Hebr. את תורתי *legem meam.* Summa harum legum eſt mox, *Ero eis in DEVM, & illi erunt mihi in populum.*

¶ εἰς τὴν διάνοιαν αὐτῶν בקרבם *in medium eorum*: ut obediant ex animo.

¶ ἐπὶ καρδίας) Genitivus. c. X. 16.

¶ ἐπιγράψω αὐτὺς) LXX, γράψω αὐτὺς, καὶ ὄψομαι αὐτύς.

11 ὐ μὴ διδάξωσιν *non docebunt*) Metonymia conſequentis: i. e. omnes a DEO ipſo edocti erunt, præſertim amorem, qui ſumma legis eſt. Non negatur abſolute opera fraterna in docendo. primum enim docendi ſunt homines, dum ipſum teſtamentum eis promulgatur: Act. III. 25. Es. II. 3. tum, qui ipſam virtutem teſtamenti aſſequuntur in remiſſione peccatorum & cognitione Domini, his certe non plane neceſſaria jam eſt fraterna inſtitutio. *Non opus eſt nobis, ut ſcribamus; non vobis, ut ſcribatur*, inquit *Paulus*, 1 Theſſ. IV. 9. V. 1. Pleniſſimum harum promiſſionum complementum erit, quum venerit *perfectum*, vita æterna. In via autem quisque ſe ipſum & fratrem *hortari* certe debet. c. XIII. 22. Iud. v. 3. quid? etiam doctrina, quæ vel ſolidus cibus eſt vel lac, pro robuſtis & pro minoribus, utriſque piis, pios juvat: Hebr. V. 12 ſ. XIII. 7. imo hi ipſi *doctrinam* nunc demum maxime capiunt. 1 Cor. II. 6. III. 1. atque ipſe apoſtolus & hìc & in toto

ſuo munere *docet.* Summa illa, *γνῶθι τὸν Κύριον*, *noſce Dominum*, a Domino diſcitur. omnem doctrinam huic ſummæ conſentaneam, alter alteri indigitat. Maximeque admonitio locum habet. 2 Petr. I. 12. Interim non eſt operoſa & coacta doctrina: quia gratia omnes facit valde dociles. neque enim jam literæ, ſed ſpiritûs miniſterium eſt. 2 Cor. III. 6 not. Neque fidelium firmitudo *auctoritate doctorum* humanorum nititur. Eſt hæc quoque cauſa, cur Scriptura N. T. multo ſit brevior; & cur aliqua ſint minus aperte deciſa. DEVS ipſe ſuos docet.

¶ *τὸν ἀδελφὸν*, *fratrem*) Hoc arctiorem neceſſitudinem ſonat, quam *proximus* aut *civis.*

¶ *ἀπὸ μικρᾶ· a parvo) Debilis in eis erit ut David.* Zach. XII. 8.

12 *ὅτι quia*) Remiſſio peccatorum, radix beneficiorum & agnitionis.

¶ *ταῖς ἀδικίαις αὐτῶν· iniquitatibus eorum*) Abſtractum pro concreto. peccatum aboletur: peccatores gratiam conſequuntur.

¶ *καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν· & iniquitatum eorum*) Hoc non exſtat in Hebræo, neque apud LXX. Sed apoſtolus addit, gravitatis cauſa. c. X. 17. coll. ibid. v. 8. 5.

¶ *ὀ μὴ μνηθῶ ἔτι· non recordabor poſthac*) Conf. c. X. 3.

13 *ἐν*) *in.* Notatur tempus, quo dictum eſt per Ieremiam.

¶ *πεπαλαίωκε· antiquavit*) Neque enim utrique ſimul locus eſſe poteſt. Præteritum verbi *antiquavit* innuit, antiquationem eſſe factam tum, quum per Ieremiam locutus eſt. ſemel in V. T. promiſſum fuit *Novum teſtamentum* ſub hac ipſa appellatione. Et tamen id valde urget apoſtolus. Tanti ſunt verba prophetica.

¶ *τὸ παλαιέμενον· quod antiquatur*) ore DEI. Etiam 2 Cor. III. 14 *vetus teſtamentum* appellat *Paulus.*

¶ *καὶ γηράσκον· & quod ſeneſcit*) deſciſcente populo. Oppoſita *παλαιὸς* & *καινὸς*, item *γέρων* & *νέος*. inde *διαθήκη νέα.* c XII. 24. eſt enim *vita* nova. c. X. 20. 2 Cor. V. 17. 15.

¶ *ἐγγὺς*, *prope*) Ieremias tempore captivitatis Babylonicæ, pæne extrema prophetarum ætate, longo intervallo poſt exitum ex Ægypto, non valde diu ante adventum Meſſiæ, cujus propinquitas eo ipſo comprobabatur, hæc cecinit.

CAP. IX.

1 *Ἡ πρώτη· primum*) Subauditur *διαθήκη*, *teſtamentum*, non *σκηνὴ*, *tabernaculum.* Etenim ipſum tabernaculum erat *τὸ ἅγιον κοσμικὸν*, *ſanctuarium mundanum*, quod mox videbimus. Elegantiſſima ellipſi prætermittitur vocabulum *διαθήκη*, quippe quod potius novo teſtamento convenit: unde etiam v. 15 dicitur *διαθήκης καινῆς*, ſubſtantivo ante adjectivum poſito.

¶ *δικαιώματα· juſta officia*) ea, per quæ muneris ſacri partes implebantur. Idem verbum v. 10.

¶ *λατρείας· cultus*) externi.

¶ *ἅγιον κοσμικὸν*, *ſanctum mundiale*) Oxymoron. Sanctuarium illud erat *mundiale* (quæ *Sidonii* vox opportuna eſt ad exprimendum *τὸ* materiale) ſive *mundanum*, (quomodo *elementa mundi* dicit *Paulus* Gal. IV. 3:) & *carnale*: c. VII. 16. Conſtabat ex materia pretioſa; ſed tamen ex materia. Habet hic verſus partitionem, in qua primum *officia* proponuntur, deinde *ſanctuarium.* ſequitur tractatio primum de *ſanctuario*, v. 2-5, deinde

inde de *officiis*, v. 6 ſeqq. (Simillimus *Pauli* χιασμὸς, 1 Cor. IX. 1 not.) utrorumque antitheton, v. 11. 12.

2 ἡ πρώτη· *primum*) anterius tabernaculum.

¶ ἥ τε λυχνία καὶ ἡ τράπεζα· *candelabrum & menſa*) Typus lucis & vitæ.

¶ ἡ πρόθεσις τῶν ἄρτων· *propoſitio panum*) Metonymia abſtracti. i. e. panes, qui propoſiti erant.

¶ ἅγια) Proparoxytonon, nil officiente fœminino ἥτις· nam ſic quoque mox, ἡ λεγομένη ἅγια ἁγίων. τὰ ἅγια ſæpius in hac epiſtola ſignificat *ſancta ſanctorum*: ſed hic ἅγια, ſine articulo, denotat *ſancta*, in antitheto ad ἅγια ἁγίων. Aliqui ἁγία habent h. l.

3 ἡ λεγομένη· *quod dicitur*) Sic v. 2, λέγεται *dicitur*. Oppoſitum τῶν ἀληθινῶν, *verorum*. v. 24.

4 χρυσοῦν· *aureum*) Iis verbis utitur apoſtolus, quæ pretioſum quiddam & glorioſum ſonant. uti δόξης, *gloriæ* v. 5.

¶ θυμιατήριον) Sic LXX dicunt מקטרת *turibulum*; non *altare ſuffitus*, quod altari holocauſti non memorato, nihilo magis memorari debuit. Turibulum autem ſolum cum arca fœderis hoc verſu citatur, quia præcipua erat pars ſupellectilis, qua ſummus ſacerdos utebatur in die expiationis; & quamvis eo die & inferret demum & rurſus efferret turibulum, tamen participium ἔχουσα, *habens*, rei congruit. Porro prius hoc ponitur, quia *arcæ* deſcriptio ſequitur copioſior.

¶ ἐν ᾗ· *in qua*) ſcil. κιβωτῷ, *arca*. nam huc quoque refertur αὐτῆς, *ejus*. v. 5.

¶ στάμνος χρυσῆ ἔχουσα τὸ μάννα· *urna aurea habens manna*) Articulum habet μάννα, *manna*, non στάμνος, *urna*. nam pluris erat contentum, quam continens aureum. Ex. XVI. 33. צנצנת אחת LXX, στάμνον χρυσοῦν ἕνα. Hanc urnam & virgam Aaronis, duo nobiliſſima cimelia, perpetuo miraculo inſtructa alii ſuſpicantur ex arca ante templum conditum exemta fuiſſe; alii, poſtea demum impoſita: quia nempe 1 Reg. VIII. 9 tabularum duntaxat in arca repoſitarum mentio fiat. Atqui ibidem liquido confirmatur, Moſis exemplo feciſſe Salomonem: & Moſis tempora apoſtolus ſpectat, v. 6 init. c. VIII. 5. coll. c. XIII. 11, ubi nulla *urbis*, ut hic nulla *templi* mentio. Quid ergo dicemus? in ipſa arca ſolæ fuerunt tabulæ: ſed urna & virga erant לפני העדות *ante teſtimonium*, adeoque ante arcam, Ex. XVI. 34. Num. XVII. 25 in Hebr., proxime arcam, tanquam ejus appendices: quomodo etiam liber legis, & cimelia Palæſtinorum poſita ſunt a latere arcæ. Deut. XXXI. 26. 1 Sam. VI. 8. Itaque ἐν *in* h. l. latitudinem quandam habet, uti Luc. IX. 31. &c.

¶ τὸ μάννα· *manna*) Monumentum divinæ in Iſraëlem providentiæ.

¶ ἡ ῥάβδος· *virga*) Monumentum ſacerdotii legitimi. Num. XVII. 16 ſs. in Hebr.

¶ αἱ πλάκες τῆς διαθήκης· *tabulæ teſtamenti*) Deut. IX. 9. Hæ extremo loco ponuntur per gradationem.

5 χερουβὶμ· *Cherubim*) Ex. XXV. 20. XXXVII. 9.

¶ δόξης· *gloriæ*) Erant ex materia pretioſiſſima, & repræſentabant Gloriam DEI, vehentis ſuper Cherubim. Ez. X. 4.

¶ κατασκιάζοντα) LXX, συσκιάζοντες. ll. cit.

¶ περὶ ὧν, *de quibus*) Pronomen refertur ad totam enumerationem a v. 2.

¶ οὐκ ἔστι νῦν λέγειν· *non eſt nunc dicere*) Non tam de ſanctuario, ejusque apparatu, quam de ſacrificiis tractationem inſtitutam habet apoſtolus: neque dicit, *poſthac non*, ſed, *non nunc*, innuens, de his quoque ſingulatim rebus utiliter dici poſſe.

6 εἰσίασιν) *intrant*, in præſenti. Sic v. 7. 13. 22. 25. c. X. 1.

7 ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ) Sic LXX, Lev. XVI. 34 *ſemel anno*: uno anni die, eoque ipſo die ſemel. vid. *A. A. Hochſtetteri* Ex. de Ingreſſu ſummi pontificis in ſanctum ſanctorum, p. 19-24.

¶ ὑπὲρ ἑαυτοῦ) *pro ſe ipſo*. Vulgatus, pro *ſua*, ſcil. ignorantia. non tamen puto, ὑπὲρ τῶν ἑαυτοῦ in Græco ejus exemplari fuiſſe. Quanquam ſacerdos a popularibus ignorantiis immunis eſſet, tamen neque peccatis carebat, neque ſacrificiis non egebat. c. VII. 27.

¶ ἀγνοημάτων· *ignorantiis*) Vocabulum late patet, ut e contrario ἐπίγνωσις, *cognitio*. Vid. Num. XV. 22-31.

8 δηλοῦντος· *oſtendente*) tanquam rem, quæ nobis aliter occulta manſiſſet. ſic, δηλοῖ *oſtendit*, c. XII. 27.

¶ πεφανερῶσθαι· *manifeſtatam eſſe*) Idem verbum, v. 26.

¶ τῶν ἁγίων· *ſanctuarii*) Plurale Græcum reſpondet Hebraico ſingulari. Vt ſancta ſe habebant ad ſancta ſanctorum, ſic totum tabernaculum leviticum ſe habuit ad ſanctuarium cœleſte. inde, ut ſancta arcebant illos ab aditu in ſanctum ſanctorum: ſic totum tabernaculum interpellabat introitum in ſanctuarium cœleſte. Itaque πρώτης *primo* mox, habet amphiboliam parabolicam. ſi de *loco* accipias, denotat anteriorem partem tabernaculi, oppoſitam ſanctis ſanctorum: ſin de *tempore*, denotat tabernaculum leviticum univerſum oppoſitum cœlo.

¶ ὁδὸν, *viam*) nedum εἴσοδον, *introitum*. conf. c. X. 19 ſ.

¶ ἐχούσης στάσιν· *habente ſtationem*) Apta phraſis. מעמד LXX, στάσις. Nondum erat, Paulo ſcribente, deſtructum templum ſive primum tabernaculum: ſed tamen *ſtatio* jam nulla ejus erat, ex quo velum fuerat ſciſſum: & ſtatione fracta, ipſum etiam tabernaculum paulo poſt penitus deſtructum eſt.

9 ἥτις παραβολὴ, *quæ eſt parabola*) ἥτις, pro ὅ, ante fœmininum, παραβολή. Relativum hoc ſpectat ad tres verſus antecedentes.

¶ ἐνεστηκότα) *præſens*, reſpectu *ſtationis* illius. *Statio*, emphatice talis, *nulla* jam erat; quanquam ἡ σκηνὴ nondum *fracta*, nondum *deleta*, nondum *diruta*. Antitheton, μελλόντων, *futurorum*. v. 11.

¶ δῶρά τε καὶ θυσίαι μὴ δυνάμεναι κτλ. *munera & victimæ, non valentes* &c.) Poterant *victimæ* videri efficaciores *muneribus* reliquis. itaque eleganter victimis expresſius abdicitur efficacia.

¶ συνείδησιν· *conſcientiam*) Idem verbum, c. X. 2. 22. Antitheton, σαρκὸς, *carnis*, v. 10: uti v. 13. 14.

¶ τὸν λατρεύοντα *ſervientem*) ſacerdotem, qui pro ſe offerebat; vel Iſraëlitam, pro quo ſacerdos offerebat.

10 μόνον· *tantummodo*) Præcepta de *cibis* &c. ſunt quaſi appendix præceptorum de *ſacrificiis*: eamque appendicem extenuat hæc particula. *Sacrificia* non purgant *conſcientiam*: *cibi* ad *carnem* ſpectant. De utrisque confer cap. XIII. 9 ſeqq. Sæpius μόνον *tantummodo* abſolute ponit *Paulus*. 1 Cor. VII. 39. Gal. II. 10. V. 13. Phil. I. 27. 2 Theſſ. II. 7.

¶ ἐπὶ,

¶ ἐπὶ, *ſuper*) ἐπὶ cum Dativo, dicit quiddam concurrens, ut modo de *appendice* notavimus. conf. v. 15. 17. 26. Concurrunt *ſacrificia* in *cultu publico*, & *cibi* etiam in *vita quotidiana*; dum eadem lex ceremonialis de utrisque agit, & in his atque ſimilibus rebus tota verſatur.

¶ βρώμασι *cibis*) quorum alii nunquam, alii non omnibus, nec ſemper, nec ubique permiſſi.

¶ πόμασι *potibus*) Lev. XI. 34. Num. VI 3.

¶ διαφόροις βαπτισμοῖς *diverſis lotionibus*) Hæ multifariæ erant, ſacerdotum, levitarum, aliorum hominum.

¶ δικαιώματα) Appoſitio caſus recti & obliqui, uti Luc XXII. 20 not.

¶ διορθώσεως *correctionis*) היטיב LXX διορθοῦν Ier. VII. 3. 5. itaque verbale διόρθωσις *correctio* reſpondet epitheto κρείττων *melior*. v. 23.

¶ ἐπικείμενα *incumbentia*) tanquam onus, ſine intermiſſione.

11 χριςὸς - ἀρχιερεὺς, *Chriſtus - archiſacerdos*) Sic Lev. IV. 5, ὁ ἱερεὺς ὁ χριςὸς, *ſacerdos unctus*. Etiam Paulus hîc Chriſtum ut ſacerdotem ſpectat: ſed apud Moſen *unctus* eſt epitheton.

¶ παραγενόμενος *præſens factus*) Tum dixit repente: *Cedite, levitæ*. c. X. 5. 7.

¶ τῶν μελλόντων ἀγαθῶν *futurorum bonorum*) Sic c. X. 1. Ea bona deſcribuntur v. 15 fin.

¶ διὰ, *per*) Conſtr. cum εἰσῆλθεν, *intravit*. v. 12.

¶ μείζονος) quod erat *majus* & nobilius. ſic πλείονα, *potiorem*. c. XI. 4.

¶ σκηνῆς *tabernaculum*) Erat id Corpus ipſius. c. X. 5. 20. coll. Ioh. II. 21. Tabernaculo opponitur corpus, ut ſanguis ſanguini, v. 12. Recte *Schomerus* in exeg. ad h. l. p. 33: *tabernaculum hîc ſumitur pro via, ad interius Sanctum.* Etenim abſtractam ejuſmodi notionem comprobat ſubſequens appellatio κτίσεως, *inſtituti*, ut non ipſum denotetur Tabernaculum, ſed *inſtitutum*, *die Anſtalt*. Igitur *Corpus* ſive *Caro* (nam caro a corpore eſt *inſeparabilis*) eſt velum; & Sanctuarium, Cœlum. Sic, ut ſpero, res diſtincte evolvitur.

¶ οὐ χειροποιήτου *non manufactum*) Ideo majus erat hoc. v. 24. Sic *Paulus*, Col. II. 11.

¶ οὐ ταύτης *non iſtius*) Tabernaculum, per quod Chriſtus intravit, *non* erat *iſtius*, fabrilis, ſtructuræ.

12 τράγων καὶ μόσχων *hircorum & vitulorum*) Vnus uno tempore mactabatur hircus & juvencus, Lev. XVI. 9. 3. ſed is per ſe non erat melior omnibus ejusdem ſpeciei animantibus. ideo pluralis hîc ponitur. Accedit annua reiteratio. פר LXX, μόσχος l. c. & paſſim.

¶ εἰς τὰ ἅγια *in ſancta*) in cœlum. v. 24.

¶ αἰωνίαν *æternam*) non modo ad diem aut annum.

¶ εὑράμενος *inveniens*) Sic, *inveni propitiationem*. Iob XXXIII. 24. Denotatur *inventoris* ſtudium, ſapientia & fides; *inventionis* novitas & feſtivitas. c. X. 20. Arduus fuit Chriſti aditus ad Patrem. c. V. 7. Nemo antea calcarat viam vitæ. Act. II. 28. Ioh. III. 13. Chriſtus non potuit non invenire; ſed tamen *quærere*, laboris fuit.

13 γὰρ, *enim*) Confirmat, tantam eſſe vim unius ſacrificii Chriſti, quantam verſu 12 innuit.

¶ ταύρων καὶ τράγων) *taurorum & hircorum*, brutorum. Extenuatio.

¶ δαμάλεως, *vaccæ*) rufæ. Num. XIX. Maimonidis de ea tractatum amplificavit vir S. R. Andr. Chriſt. Zellerus, hunc Apoſtoli conferens locum, p. 504 ſeq. Novem ejuſmodi vaccas fuiſſe mactatas, a Moſe usque ad vaſtationem templi ſecundi, tradunt Iudæi. vid. ibid. p. 416 ſeq.

¶ τὰς κεκοινωμένας· *inquinatos*) Participium: minus quam κοινὰς, *communes*. Conſtrue cum ἁγιάζει, *ſanctificat*, coll. ſeqq.

¶ καθαρότητα· *munditiem*) Purificatio fiebat per aſperſionem, non per lotionem: lotio autem indivulſo nexu ſequebatur. Num. XIX. 19. Id præclare facit ad diſtinguendam juſtificationem & renovationem.

14 τὸ αἷμα) *ſanguis*, & mors. v. ſeqq.

¶ διὰ πνεύματος αἰωνίου, *per Spiritum æternum*) per Spiritum ſanctum. Vid. Luc. IV. 18, & conf. Rom. XV. 16. *Spiritus* opponitur conditioni animantum ratione carentium. v. 13. Epitheton *æternus* intelligitur ex v. 12. 15. c. VII. 16. & opponitur *vaccæ cinefactæ*.

¶ ἄμωμον· *ſine vitio*) præ omni victima levitica.

¶ καθαριεῖ· *mundabit*) Reſp. καθαρότητα, *munditiem*. v. 13. Sic v. 22. 23. X. 23. I. 3. Futurum ponitur, in antitheto ad præſens ἁγιάζει, *ſanctificat*, levitice. v. 13.

¶ ἀπὸ) ἀπὸ, εἰς, *ab*, *in*, denotant res contrarias.

¶ νεκρῶν ἔργων· *mortuis operibus*) *Mortua*, maxime *inquinant*. Antitheton, ζῶντι, *viventi*. Sanguine Chriſti abolitus eſt vigor peccati & mortis.

¶ εἰς τὸ λατρεύειν· *ad ſerviendum*) in perpetuum, modo beatiſſimo & vere ſacerdotali.

15 διαθήκης καινῆς· *teſtamenti novi*) Hic teſtamentum potius, quam novitas teſtamenti urgetur. coll. v. 16

¶ θανάτου γενομένου· *morte facta*) id eſt, tum, cum mors eveniſſet. Articulus hujus mortis proprie dirimit V. T. a novo.

¶ εἰς ἀπολύτρωσιν τῶν ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαθήκῃ παραβάσεων· *in redemtionem earum, quæ ſub primo teſtamento erant, tranſgreſſionum*) Simillimus *Pauli* locus, Rom. III. 24 ſ. Præpoſitio ἐπὶ *ſub* non ſolum tempus denotat, ſed innuit, primum teſtamentum non habuiſſe vim redimendi, & populum veterem eo magis fuiſſe transgreſſorem. Compoſitum ἀπολύτρωσις, h. l. Simplex, λύτρωσις, v. 12.

¶ ἐπαγγελίαν· *promiſſionem*) Abrahamo datam.

¶ λάβωσιν· *accipiant*) Nam prius non potuerant.

¶ οἱ κεκλημένοι) *vocati*, appellati heredes.

¶ κληρονομίας· *hereditatis*) Appoſita appellatio. nam eſt allegoria: *teſtamentum*, *mors*, *hereditas*.

16 διαθήκη) *teſtamentum*. Hæc Græci vocabuli præ ברית Hebraico proprietas eſt. Articulus ἡ prætermiſſus generali ſententiæ congruit, uti Gal. III. 15.

¶ φέρεσθαι) *præſtari*. Græca φέρεσθαι, προσφέρεσθαι v. 14, inter ſe alludunt.

¶ τοῦ διαθεμένου· *teſtatoris*) Chriſtus eſt teſtator reſpectu noſtri. Congruit hoc cum verbis Domini ante mortem, Luc. XXII. 29.

17 ἐπὶ νεκροῖς· *ſuper mortuis*) Breviter expreſſum, pro his verbis: *ſuper obitu teſtatorum*.

ſtatorum. Sic LXX Lev. XXI. 5, ἐπὶ νεκρῷ, *ſuper mortuo.*

¶ μήποτε) Hæc particula plane infert interrogationem: ἐπεὶ autem cum interrogatione vim habet. Rom. III. 6. 1 Cor. XIV. 16. XV. 29. Vid. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 424.

18 ὅθεν, *unde*) Vocabula duo ברית & διαθήκη, differunt: ſed tamen idem ſignificant, quatenus ambo denotant *conventionem*, ſive *diſpoſitionem*, ejuſmodi, quæ *ſanguine* ſancitur. Vbi *conventio* ſancitur ſanguine alieno, animalium, quæ *paciſci* non poſſunt, nedum *teſtari*, non eſt proprie διαθήκη, *teſtamentum*, ſed tamen ברית *fœdus*, a teſtamenti ratione, ob cæſas victimas, non longe remotum: ubi *diſpoſitio* ſanguine ipſius diſponentis, id eſt, morte ejus, ſancitur, eſt proprie διαθήκη *teſtamentum*, quod etiam vocabulo hebraico, latiorem ſignificatum habente, ברית dicitur. Particula ὅθεν *unde* non debet nimium premi, quaſi Teſtatoris ſanguine ſive morte etiam V. T. fuerit dedicatum. ſed tamen vim ſuam habet, quatenus innuitur, teſtamentum novum, atque *adeo* etiam vetus, ſanguine dedicandum fuiſſe.

¶ ἐγκεκαίνισται *initiatum eſt*) Sic LXX Hebræum חנך exprimunt. Illo ipſo initiationis die, maxime proprie cœpit Vetus Teſtamentum: idque manſit usque ad noctem & diem, quum Dominus proditus & mortuus eſt.

19 λαληθείσης *recitato*) Ex. XXIV. 16 ſſ.

¶ πάσης ἐντολῆς κατὰ νόμον *omni præcepto in lege*) Recitarat ſive legerat Moſes ea, quæ Ex. XX, & fortaſſe etiam ea, quæ capp. ſeq. præcepta erant. Et totius recitationis anakephalæoſin habebat momentanea indigitatio ſcripti libri.

¶ τῶν μόσχων καὶ τράγων *vitulorum & hircorum*) Ex. XXIV. 5 expreſſe appellantur μοσχάρια, *vituli:* τράγους, *hircos* innuunt *holocauſta.*

¶ μετὰ ὕδατος καὶ ἐρίου κοκκίνου καὶ ὑσσώπου· *cum aqua & lana coccina & hyſſopo*) Hæc l. c. non exſtant, ſed ut ex aliis Moſis locis jam nota præſupponuntur. Lev. XIV. 5 ſ. Lana coccina Hebræo שני התולעת reſpondet. LXX תולעת vertunt κόκκινον. שני κλωστὸν, διπλοῦν, *netum duplex*, a forma; apoſtolus a materia. *coccinus* color, *ſanguini* ſimilis.

¶ βιβλίον) Plerique, & Latini quidem ex Vulgato, hoc conſtruunt cum ἐῤῥάντισε, *aſperſit*: ſed plane conſtrui debet cum λαβὼν, *accipiens*, uti Ex. XXIV. 7, καὶ λαβὼν τὸ βιβλίον τῆς διαθήκης, *& accipiens librum teſtamenti.* Concinna eſt conjunctio, τὸ αἷμα αὐτό τε τὸ βιβλίον, collatis verbis illis, τοῦτο τὸ αἷμα τῆς διαθήκης· ut ſanguis in hac ceremonia demonſtretur, per ſe; teſtamentum, demonſtrato libro: & ἐγκαινισμὸς *dedicatio* gemina illa demonſtratione perficiatur. αὐτό, *ipſum*, additur, quia teſtamentum, libro deſcriptum, pluris erat, quam ſanguis ille. τὲ non ſemper ſpectat particulam καὶ ſubſequentem, v. 1. Ioh. II. 15, ubi connectit ſermonem potius cum antecedentibus, quam cum ſequentibus: *etiam oves & boves.* confer porro Act. XXVI. 11: quare non opus eſt hoc loco conſtrui, αὐτό τε τὸ βιβλίον καὶ πάντα τὸν λαὸν ἐῤῥάντισε. Cetera, quæ hic ab apoſtolo commemorantur, nec tamen Exodi c XXIV exſtant, aliis ex locis peti poſſunt: de *libri* vero aſperſione, quæ tamen ingens illius ceremoniæ portio eſſet, nil in toto Moſe invenias. Porro ſi liber aſperſus eſſet, & ſi eam aſperſionem diceret apoſtolus; eam non cum aſperſione populi, ſed cum aſperſione tabernaculi & vaſorum, adeoque altaris copularet. conf. *van Hæke*, p. 190. Vide tamen *Iun.* I. 1209.

1209. | 54. Verum enimvero ne aſpergi quidem decuit librum ipſum. nam *liber continens verbum DEI*, *ipſum DEVM ibi repræſentabat*, ut ait Flacius in Gloſſa, ubi tamen librum quoque aſperſum fuiſſe putat. Certe tabernaculum quidem cum vaſis, purificationis eguit, v. 21. Lev. XVI. 16. 19 ſeq. 33. 2 Chron. XXIX. 21. ſed liber ſive verbum DEI non eguit. Quæ cum ita ſint, tamen καὶ ante πάντα non modo nil incommodi, ſed plurimum elegantiæ habet. Eſt enim oratio copulativa: ΚΑΙ πάντα τὸν λαὸν ἐῤῥάντισε Moſes ex una parte, ΚΑΙ τὴν σκηνὴν δὲ-ἐῤῥάντισεν idem ex altera parte. Latini dicunt: *&*, *& vero*: vel, *non modo*, *verum etiam*. Sic, ἔτι-καὶ ὄν, Ap. IX. 20. 21.

¶ πάντα τὸν λαὸν ἐῤῥάντισε) LXX, καὶ ἐσκέδασε τοῦ λαοῦ. l. c. Alibi autem frequenter ponunt ῥαίνω, ῥαντίζω κτλ.

20 τοῦτο τὸ αἷμα τῆς διαθήκης, ἧς ἐνετείλατο πρὸς ὑμᾶς ὁ θεός) LXX, ἰδοὺ τὸ αἷμα τῆς διαθήκης, ἧς διέθετο Κύριος πρὸς ὑμᾶς περὶ πάντων τῶν λόγων τούτων.

¶ ἐνετείλατο πρὸς ὑμᾶς) *Præcepit* mihi, ut perferrem *ad vos*.

21 τὰ σκεύη· *vaſa*) etiam veſtes.

¶ ἐῤῥάντισε) LXX, τὸ ἥμισυ τοῦ αἵματος προσέχεε πρὸς τὸ θυσιαστήριον.

22 σχεδὸν, *fere*) Vis hujus particulæ reſtringentis non cadit ſuper πάντα, *omnia*; hoc enim non admittit exceptionem: ſed ſuper proximum illud, *in ſanguine*; quia præter ſanguinem etiam alia adhibebantur materialia. v. 19.

¶ χωρὶς αἱματεκχυσίας οὐ γίνεται ἄφεσις, *ſine ſanguinis effuſione non fit remiſſio*) Hoc axioma totidem verbis exſtat in Tr. Talmudico Ioma. vid. inprimis Lev. XVII. 11.

¶ ἄφεσις· *remiſſio*) levitica.

23 οὖν, *igitur*) Particula innuit complexum hoc loco factum eorum, quæ a v. 18 commemorata ſunt.

¶ κρείττοσι θυσίαις· *melioribus victimis*) Pluralis, plurali levitico reſpondens, pro ſingulari adhibitus, propter præſtantiam unici ſacrificii Chriſti, omnibus partibus abſoluti. Si Iudæus quærat, quæ ſunt ſacrificia veſtra? reſpondebimus, Sacrificia noſtra conſiſtunt in unico Crucifixi ſacrificio. In hac apodoſi verbum καθαρίζεσθαι, *mundari*, ſubauditum, facit hypallagen. nam *cæleſtia* per ſe ſunt pura; ſed nos purificandi fuimus, ut illa poſſemus capeſſere. ſic, ἁγιάζεται, *ſanctificatur*, 1 Tim. IV. 5. 4, i. e. uſus redditur ſanctus, reſpectu noſtri. Conf. Lev. XVI. 16. 19. Num. XVIII. 1.

24 οὐ· *non*) Ieſus Hieroſolymis nunquam in intima templi venit; nunquam ſacrificium pro ſe offerendum curavit, toto inter baptiſmum & oblationem ſui tempore.

¶ ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν· *exemplaria verorum*) Vera, antiquiora: manu facta, imitamina illorum. c. VIII. 5.

¶ εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν, *in ipſum cælum*) quo nil ulterius erat.

¶ νῦν· *nunc*) Sic v. 26.

¶ ἐμφανισθῆναι *ut appareret*) Conveniens verbum reſpectu DEI: reſpectu noſtri, πεφανέρωται, *manifeſtatus eſt*, v. 26, & ὀφθήσεται, *cernetur*. v. 28.

¶ τῷ προσώπῳ τοῦ θεοῦ· *faciei DEI*) magis, quam Aaron, in tabernaculo, coram arca.

25 οὐδ᾽ ἵνα) *neque* ideo ingreſſus eſt, *ut*.

26 ἐπεὶ ἔδει *alioqui oportuiſſet*) Hîc præſupponitur, Chriſtum paſſum eſſe pro pecca-

peccatis ab initio mundi commiſſis. v. 15. Chriſtus in principio jam is erat, qui eſt ſecundum divinam naturam. Pro toto genere humano obtuliſſe archiſacerdotem Hebræorum, docet *Philo*, de mon. p. 637.

¶ παθεῖν· *pati*) Igitur oblatio non eſt ſine paſſione.

¶ ἅπαξ) Hoc *ſemel* eſt abſolutum, adumbratum in *ſemel* reſpectivo, Levitico. v. 7.

¶ ἐπὶ συντελείᾳ· *in conſummatione*) quum ad ſumma venerat peccatum. conf. not. ad Ioh. I. 10.

¶ τῶν αἰώνων, *ævorum*) Initium ævorum horum non eſt ducendum a Moſe, ſed a *conditu mundi*: conf. c. I. 2 not. adeoque *conſummatio* hoc loco non eſt finis V. T. ſed mundi. ἡ συντέλεια τοῦ αἰῶνος eſt ipſa *ſeculi conſummatio*, apud Matthæum, ſæpius: ἡ συντέλεια τῶν αἰώνων, hoc loco, tempora etiam citeriora complectitur, plurali numero. Sacrificium Chriſti totam mundi ætatem in duas ſecat partes, quarum prior certe non brevior eſt, quam altera.

¶ ἁμαρτίας· *peccati*) Singularis, magna vi.

¶ πεφανέρωται· *manifeſtatus eſt*) mundo.

27 καθ' ὅσον· *in quantum*) Hoc habet vim ad comparandum, & ad apodoſin intendendam.

¶ ἀπόκειται· *manet*) ex divina ſanctione.

¶ ἅπαξ· *ſemel*) Huc refertur *ſemel* v. ſeq.

¶ ἀποθανεῖν· *mori*) Verbum, pro nomine: *mors* ejusque ſtatus.

¶ μετὰ δὲ τοῦτο· *poſthac vero*) *Mors* & *judicium* immediate conjunguntur, quia ſtatus hominis interjectus eſt uniformis.

¶ κρίσις· *judicium*) tum, quum *Chriſtus cernetur*. coll. verſu eod. Conf. Matth. VII. 22 not.

28 οὕτω· *ſic*) i. e. Chriſtus liberavit nos a morte & judicio; tametſi ut *mors*, ſic *judicium* nominetenus remanet.

¶ προσενεχθεὶς εἰς τὸ ἀνενεγκεῖν) Differunt verba. conf. 1 Petr. II. 24, τὰς ἁμαρτίας ἀνήνεγκεν, *peccata tulit*. In eum conjecta a Patre erant peccata: dum ergo ſublatus eſt in lignum, peccata ſecum ſuſtulit. Eodem verbo LXX, Num. XIV. 33, ἀνοίσουσι τὴν πορνείαν ὑμῶν. Alias promiſcue ponuntur. c. VII. 27.

¶ πολλῶν· *multorum*) Suave antitheton: *ſemel*; *multorum*, qui tot ſeculis vixerunt. Es. LIII. 12. LXX, καὶ αὐτὸς ἁμαρτίας πολλῶν ἀνήνεγκε, & *ipſe peccata* (Hebr. *peccatum*) *multorum tulit*.

¶ ἐκ δευτέρου· *ſecundo*) Sic abſoluta vis unius ſacrificii Chriſti clariſſime evincitur. Congruit τὸ πάλιν Ioh. XIV. 3. Vterque locus agit de adventu ſecundum ſe ſpectato. Sed adventus I in carnem erat in peregrina ſervi forma: adventus II eſt in Sua gloria. In oculis omnium, qui eum antea non viderant, ſed nec agnoverant, eſt tum temporis *Veniens*. Cogitetur adveniens hoſpes, patrisfamiliâs neceſſarius, familiæ ignotus. Paterfamilias cogitabit: *REDIT frater*. In familia dicetur: *VENIT* hoſpes.

¶ ὀφθήσεται· *cernetur*) in ſua gloria.

¶ ἀπεκδεχομένοις· *exſpectantibus*) Dativus commodi. Etiam injuſti eum videbunt, ſed non ad ſalutem. *Exſpectantibus Salvator* erit. Phil. III. 20.

¶ εἰς σωτηρίαν· *in ſalutem*) adeoque in immunitatem a *judicio*.

CAP. X.

1 Σκιὰν, *umbram*) Antitheton, εἰκόνα, *imaginem.*

¶ αὐτὴν τὴν εἰκόνα· *ipſam imaginem*) imaginem archetypam & primam ſolidamque. c. IX. 24 not. Hanc *umbra* illa, quanquam futuris præludebat rebus, non tamen, ut in pictura, præceſſit, ſed ſubſecuta fuit aliquantiſper. Vid. omnino cap. VIII. 5.

¶ κατ᾽ ἐνιαυτὸν, *quotannis*) Hoc pertinet ad totam ſententiam usque ad finem verſus.

¶ ταῖς αὐταῖς) *iiſdem*, non numero, ſed ſpecie.

¶ ἃς προσφέρουσιν εἰς τὸ διηνεκὲς, *quas offerunt in perpetuum*) *offerunt*, ſcil. ii, qui offerunt, qui accedunt & ſerviunt. *Offerunt in perpetuum*, i. e. non deſinunt offerre, nec deſinent, niſi coacti.

¶ οὐδέποτε δύναται· *nunquam poteſt*) Sic v. 11.

2 ἐπεὶ) Sic plane ἐπεὶ, cum interrogatione, c. IX. 17 not.

3 ἐν αὐταῖς· *in iis*) ſacrificiis.

¶ ἀνάμνησις· *commemoratio*) publica. conf. v. 17.

¶ ἁμαρτιῶν· *peccatorum*) anni proximi, & annorum omnium. Dies expiationis non eo die fuit, quo Chriſtus eſt crucifixus, ſed die X Tiſri, de quo vid. *Ord. Temp.* p. 22. Huic *admonitioni* opponitur *oblivio peccatorum.* v. 17.

¶ κατ᾽ ἐνιαυτὸν· *quotannis*) Epanalepſis, coll. v. 1. Sermo eſt maxime de ſacrificiis *ſolennibus.*

4 ἀφαιρεῖν· *auferre*) περιελεῖν, *demere.* v. 11. Apud Moſen elementariis illis cultibus grandes effectus tribuuntur; eo ipſo fine, ut appareret, illos non per ſe tantam vim habere.

5 εἰσερχόμενος εἰς τὸν κόσμον· *intrans in mundum*) Pſalmo XL introitus Meſſiæ in mundum repræſentatus eſt. Mundi pars erat ipſum tabernaculum, c. IX. 1, & mundus hic dicitur, quia Meſſiæ ſacrificium multo latius, quam levitica, patet, ut per omnia tempora, ſic per mundum omnem ei aſſertum, Ps. XL. 10, quippe cujus Ipſe eſt heres. τὸ εἰσερχόμενος, *intrans*, elicitur & repræſentatur ex ἥκω, *veni.* v. 7.

¶ θυσίαν - οὐκ εὐδόκησας. - τοῦ ποιῆσαι, ὁ θεὸς, τὸ θέλημά σου) LXX, Ps. cit. θυσίαν - οὐκ ἐζήτησας. - τοῦ ποιῆσαι τὸ θέλημά σου, ὁ θεός μου, ἐβουλήθην, καὶ τὸν νόμον σου ἐν μέσῳ τῆς κοιλίας μου. Apoſtolus verba illa, τοῦ ποιῆσαι, ὁ θεὸς, τὸ θέλημά σου, a ſubſequentibus ſejuncta, cum prioribus idem ſpectantibus conjungit, uti *XL annos* in deſerto, c. III. 9.

¶ σῶμα δὲ κατηρτίσω μοι) Hebr. *aures perfodiſti mihi* (conf. Exod. XXI. 6.) ſcil. ut voluntati tuæ, perfecto amore, ſerviam. conf. Es. L. 5. Servus, cujus aures perfodiebantur, toto corpore aſſerebatur hero ſuo, quem amabat. Interpretationem Græcam Prophetarum & Pſalmorum Eſſenis adſcribit Sam. Petitus var. lect. c. XXVIII, & ab Eſſenis repetit illud, *corpus aptaſti mihi.* nam *ſervum* apud Eſſenos fuiſſe nullum: fuiſſe vero *corpora* ſive collegia eorum, qui inter ſe miniſtrarent atque obtemperarent. Lectionem, *aures*, quamlibet magni libertatis fautores retinere poterant: *corporis* vero propriam acceptionem tuetur apoſtolus. *Aures*, pars: earum obedientiam ſequitur *corpus*, totum. *corpus aptaſti mihi*, ad oblationem. v. 10. *Totius* mentio valde hîc eſt conveniens. Simillimus *Pauli* ſermo de *corpore* Chriſti, Rom. VII. 4.

7 τότε· *tunc*) De hac particula agemus ad v. 8. Parallela ſunt *tunc*; *adſum*; *in libro*: *dixi*; *de me*; *ſcriptum eſt.*

¶ ἥκω)

¶ *ἥκω*) *præſto adſum.* Reſpondet באתי præterito Hebraico. De verbo *ἥκω* agitur ad Ap II. 25.

¶ *ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ· in volumine literario ſcriptum eſt de me*) מגלת ספר· LXX, *κεφαλὶς βιβλίου*, h. l. & Ez. II. 9. מגלה iidem *κεφαλὶς*, Ez. III. 1 ſ. Ezr. VI. 2. Non de ſingulari aliqua *parte* Pentateuchi (præter hunc enim tempore Davidis non exſtabant alia, quæ Pſalmus reſpicere videretur, prophetica ſcripta,) accipi poteſt hæc nomenclatura: nam plures, imo omnes, de Chriſto agunt. neque de *toto*: nam totum volumen legis, etſi ſæpe laudatur, tamen nunquam ſic appellatur. Porro ſacrificia h. l. dicuntur *τὰ πρῶτον*, *primum*, quare *κεφαλὶς βιβλίου*, *volumen literarium*, non denotat librum ipſam antehac ſacrificiorum quoque rationem complexum. Secutaque eſt ſacrificiorum demum aſſiduitatem nauſea divina, & Meſſiæ exhibitio ſui ad faciendam DEI voluntatem. Quid ergo eſt *κεφαλὶς βιβλίου*, *volumen literarium*? Non longe abierimus. eſt ipſa pagina, in qua ſcriptus eſt hic ipſe Pſalmus. Sunt enim parallela hæc duo: *Dixi, ecce adſum*: &, *in libello ſcriptum eſt* עלי *ſuper me, de me. hac ipſa ſcriptione in me recipio, me facturum eſſe voluntatem tuam.* Vtraque locutione ſponſorem ſe ſiſtit Meſſias: ſummaque hinc perſpicitur Spiritûs prophetici præſentia. Libellum, in quo Pſalmus ſcribebatur, in oculis & manu habebat David, atque hunc ipſum demonſtrat, tanquam Meſſiæ *Syngrapham.* conf. Nehem. X. 1. Ab eo ipſo die, cum hic Pſalmus ſcribebatur, nova quadam ratione *incubuit* Chriſto, voluntatem DEI facere. Congruit, quod non dicitur, *in libro tuo*, aut *in libro Domini*, uti Ps. CXXXIX. 16, & Es. XXXIV. 16, ſed ſimpliciter, *in libro.* Conf. not. ad v. ſeq. Auguſtinus interpretatur de principio libri Pſalmorum: ſed eo tempore nondum in unum collecti erant Pſalmi. Alii de tota ſcriptura ſacra: ſed ne veteris quidem teſtamenti ſcripta, quæ tum erant, ita in unum erant collecta, ut unus liber dici poſſet.

¶ *τὸ θέλημά σου· voluntatem tuam*) Aliud quiddam *velle* DEVM eique placere, atque ſacrificia legalia, patebat ex eo ipſo, quia boum caro, ſanguis hircorum, Ei non ſatisfaciebant: quid autem velit, deducitur ex ipſa aptatione corporis Meſſiæ; quo oblato ſanctificandi eramus. v. 10. Hanc DEI voluntatem agnoſcit & amplectitur Chriſtus in Pſalmo.

8 ſ. *ἀνώτερον λέγων - τότε εἴρηκεν· ſuperius dicens - tunc dixit*) Vrget Paulus ordinem verborum Pſalmi, innixum particulæ אז *τότε tunc*, oſtendens, eam cadere ſuper illud ipſum tempus, quum propheta Pſalmum per Meſſiæ perſonam cecinit, & ſuper illum ipſum temporis articulum, quum ſub verba illa, *θυσίαν κτλ. ſacrificium* &c. *ἀνώτερον, ſuperius* in Pſalmo illo poſita, naſcebantur hæc verba, *ἰδοὺ ἥκω, ecce veni.* Itaque אז eſt valde demonſtrativum præſentis (conf. אז *τότε*, Ps. LXIX. 5.) cum antitheto rerum, ex quo *πρῶτον καὶ δεύτερον*, *primum & ſecundum* ſapientia apoſtolica infert. conf. *μετὰ, poſt*, c. VII. 28 not אז Hic terminus eſto. Ponit etiam Paulus primo verbum LXX virale *εἶπον*· deinde ſignificantius, *εἴρηκεν.* Vnde patet, *λέγων, dicens*, eſſe imperfecti temporis. Vide autem, quanta *Pſalmorum* ſit auctoritas. Iusjurandum Iehovæ factum eſt eo ipſo tempore, quum Pſalmus CX factus eſt. Hebr. VII. 28 not. Invitatio ſolennis ad populum facta eſt, quum Pſalmus XCV factus eſt. c. IV. 7 Declaratio Filii facta eſt, quum Pſalmus II factus eſt. Act. XIII. 33 not. Sic Meſſias DEO, ſe factu-

 rum

rum eſſe voluntatem ejus, promiſit tum, quum Pſalmus XL factus eſt. Hocce chirographon, quod David adminiſtrabat, opponitur *legi* per Moſen ſcriptæ. v. 8 fin. Quare Chriſtus ſemper, potiſſimum autem ineunte paſſione, ad ſcripturas ſumma vi provocavit.

¶ κατὰ τὸν νόμον· *ſecundum legem*) Nervus, quo id ipſum, quod v. 1 dicitur, ex Pſalmo probatur.

9 ἵνα) Potens particula: *ut* continuo ſtatuat ſecundum.

¶ στήσῃ· *ſtatuat*) ſumma auctoritate, ſuo quaſi chirographo. Ab ἵστημι, στάσις eſt, c. IX. 8, eadem notione.

10 ἐν ᾧ θελήματι) *in qua voluntate* DEI, per Chriſtum ejusque ſacrificium facta & exſaturata. Nonne hæc *Satisfactio* dici meretur?

¶ ἡγιασμένοι· *ſanctificati*) Idem verbum v. 14. 29. XIII. 12. II. 11.

¶ σώματος· *corporis*) v. 5.

12 οὗτος) Sic c. III. 3. Alii αὐτὸς, facili alliteratione.

¶ μίαν· *unam*) Antitheton, *eaſdem ſæpe*. v. 11.

¶ εἰς τὸ διηνεκὲς, *in perpetuum*) Oblatio Chriſti, ſemel peracta, in æternum una & ſola manebit: non alia ſuperveniet.

¶ ἐκάθισεν· *conſedit*) Antitheton, ἕστηκε, *ſtetit*. v. 11. Cum Seſſione ad Dextram DEI non conſiſtit miſſaticum ſacrificium. nam Chriſti ſacrificium, in Miſſa neque continuatur neque reiteratur. Apoſtolus non modo identitatem, ſed τὸ ἅπαξ *ſemel* urget de ſacrificio Chriſti, in antitheto ad ſacrificia levitica *ſæpe* oblata, quamvis *eadem* eſſent. Sacrificium, quod ſæpe iteratur, quamvis idem ſit, non ſatisfacit DEO. Chriſti non ſolum eſt corpus unum, ſed una etiam oblatio, eaque inſeparabilis a paſſione. c. IX. 26. Poſterior quæque oblatio declarat, priorem eſſe nullam: prior quæque declarat, poſteriorem eſſe ſupervacuam. c. X. 2. 18.

13 ἐκδεχόμενος· *exſpectans*) Hoc verbo non negatur ſcientia Domini exaltati, Ap. I. 1. coll. Marc. XIII. 32. ſed ſubordinatio ejus erga Patrem innuitur. Act. III. 20. *Sedens & quietus exſpectat.*

¶ οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ· *hoſtes ſui*) quorum robur in *peccato* ſitum.

14 μιᾷ γὰρ προσφορᾷ· *una enim oblatione*) An potius legendum, μία γὰρ προσφορὰ, *una enim oblatio*. Nam in abſtracto incedit oratio etiam v. 11. & cum ipſo verbo τελειοῦν, *conſummare*, quod hîc apodoſin ſuſtinet, inceſſit c. VII. 19. IX. 9. X. 1.

¶ γὰρ, *enim*) Refertur ætiologia ad v. 12.

¶ τοὺς ἁγιαζομένους, *eos qui ſanctificabantur*) Participium imperfecti temporis. Nam hæc ſanctificatio peracta eſt in ipſo actu ſacrificii. v. 10.

15 καὶ) *etiam*. Accedit, non teſtimonium ad rationes. nam etiam præceſſere teſtimonia: ſed μαρτυρῶν ad μαρτυροῦντας. Poſuerat Paulus, de ſacerdotio Chriſti, teſtimonium Patris, c. V. 10, & Filii, c. X. 5, nunc etiam Spiritus ſancti, eandem ubique concluſionem inferens. v. 18. Reſpice *Conſpectum* epiſtolæ. Repetitque mox in admonitione hunc reſpectum ad S. Trinitatem, v. 29 not.

¶ μετὰ, *poſt*) Verbum φησὶν *inquit* abſorbetur in inciſo, λέγει Κύριος, *dicit Dominus*. v. ſeq. Oſtendit autem hoc μετὰ *poſt*, Novi Teſtamenti eſſe remiſſionem peccatorum. Ideo intermedia verba Ieremiæ hîc non repetuntur. Locus

Ier.

Ier. citatur Hebr. VIII ob τὸ καινὴν, & cap. X ob ἄφεσιν. congruit appellatio *Spiritus gratiæ*. v. 29.

16 αὕτη· *hoc*) Vid. c. VIII. 10. 12.

18 ἄφεσις· *remiſſio*) Ea patet ex v. 17.

19 ἔχοντες· *habentes*) Adhortatio ducitur ex iis, quæ a cap. V. 4 tractata ſunt, ab anakephalæoſi initium ſumens.

¶ εἴσοδον - ἱερέα μέγαν· *introitum ſacerdotem magnum*) v. 21. De *ſacerdote magno* egit apoſtolus a cap. V. 4, de *introitu* a cap. IX. 1. Nunc, per χιασμὸν, de *introitu* & de *ſacerdote magno*, ineunte adhortatione, mentionem facit. Eadem & ſententia & figura, c. VI. 20, coll. capp. ſeqq.

20 ἣν) ſcil. εἴσοδον. nam ſequitur, ὁδὸν, quaſi ſynonymon. Non tamen ſunt ſynonyma ſimpliciter, ſed quatenus ἡ ὁδὸς, *via*, pertingit ad metam, *PER velum*.

¶ ἐνεκαίνισεν· *initiavit*) Idem verbum c. IX. 18. Hoc verbo innuitur, ea via, qua Chriſtus iit, noſtrum eſſe ſequi.

¶ πρόσφατον) Sæpe LXX hoc verbo utuntur. Πρόσφατον dicitur proprie *recens mactatum*.

¶ πρόσφατον καὶ ζῶσαν, *recentem & viventem*) Via *recens* per ſanguinem effuſum & mortem Chriſti munita, atque *vivens* eſt. Opponitur *veteri* & *exanimo*. Per proſopopœiam *vita* adſcribitur *viæ*, ex ipſa *vita* Chriſti, qui eſt *Via*. Denotat vigorem Novi Teſtamenti, ut *ſpes viva*: e contrario ſunt opera mortua. Eſt quaſi Oxymoron, quod πρόσφατος (*recens mactatus*) & *vivens* conjunguntur. Quum primum Chriſtus per momentum mortis tranſierat, præſto fuit mera *virtus* & *vita*.

¶ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ· *carnem ſuam*) quæ item ſciſſa eſt, ut velum.

21 ἱερέα μέγαν· *ſacerdotem magnum*) cap. VII.

¶ ἐπὶ τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ· *ſuper domum DEI*) c. III. 6.

22 προσερχώμεθα· *accedamus*) viâ illa.

¶ ἀληθινῆς) quod (*cor*) *veritatem* penitus imbiberit. v. 26.

¶ πίστεως· *fidei*) Accedit *ſpes*, *amor*. v. 23. 24. Hæc tria manent. *Fides* & *Spes* ſæpe eandem habent rationem: quare & hic arcte conjunguntur, & in ſequentibus periochis coaleſcunt. c. XI. 1 &c.

¶ ἐρραντισμένοι· *aſperſi*) Sic c. XII. 24. IX. 13. 19. 21. 1 Petr. I. 2.

¶ τὰς καρδίας· *corda*) Et *corda* & *corpus* v. 23 mundantur. Non neceſſe eſt κατὰ ſubaudire. nam ut dicitur, διδάσκω τὸν υἱὸν, ſic, διδάσκομαι τὸν υἱὸν, *filium docendum curo*, & ſic, ῥαντίζομαι τὴν καρδίαν, λούομαι τὸ σῶμα.

¶ ἀπὸ, *a*) Sermo conciſus: *adſperſi* & liberati *a conſcientia mala*.

¶ συνειδήσεως· *conſcientia*) c. IX. 9 not.

23 καὶ λελουμένοι· *& loti*) Singula verba & ſingula participia cohærent verſu 22. 24, & cola dirimit particula καὶ *&*. Per χιασμὸν vero ponitur verbum, participium; participium, verbum; verbum, participium.

¶ τὸ σῶμα· *corpore*) Alludit ad lotiones leviticas: nec tamen dicit *carne*, ſed *corpore*, quo per ſynecdochen tota hominis ſubſtantia denotatur. *Corpus* etiam peccato antea fuerat inquinatum, ſed abluitur, ut idoneum ſit, exemplo ſancti corporis Chriſti, v. 10, ad oblationem. Rom. XII. 1. 1 Cor. VI. 13. 20.

¶ ὕδατι καθαρῷ· *aqua munda*) Ez. XXXVI. 25. Ioh. XIX. 34. 1 Cor. VI. 11. Tit. III. 5. 1 Ioh. V. 6.

¶ τὴν ὁμολογίαν· *confeſſionem*) In baptiſmo *confeſſio* ſuſcepta eſt: ea *retinenda* eſt.

24 *κατανοῶμεν· attendamus*) Sic, ἐπισκοπȣ̃ντες, *inſpicientes*. c. XII. 15.

¶ εἰς) *ad.*

¶ παροξυσμὸν ἀγάπης· *provocationem amoris*) cui contraria provocatio odii.

25 τὴν ἐπισυναγωγὴν ἑαυτῶν· *noſtram ipſorum epiſynagogam*) Ἐπισυναγωγὴν verſio neogræca interpretatur συχνοσύναξιν. Sed alludit apoſtolus ad ſynagogam judaicam, præpoſitione ἐπὶ ſignificatum vocabuli nonnihil immutante. Senſus eſt: non modo debetis ſynagogam frequentare, ut Iudæi, quod libentius facitis, ſed etiam epiſynagogam, ut Chriſtiani. neque tamen innuitur præciſe aggregatio in unum *locum*; aut aggregatio ad unam *fidem*: ſed, medio ſenſu, congregatio mutua *per amorem* & communicatio publica & privata officiorum Chriſtianorum, qua frater fratri ſe non ſubducit, ſed alter alterum acuit & ab altero acuitur. Nam etiam ſpiritualis calor & ardor ſeparat heterogenea, & congregat homogenea. Sic ſatisfit & ordini ſermonis, quo ſecundum fidem erga DEVM, *amor* erga ſanctos commendatur; & verbali ἐπισυναγωγὴν, ejusque ſingulari numero; & pronomini, quod eſt ἑαυτῶν, *noſtram ipſorum*, non *noſtram*; & querelæ, *ſicut mos eſt quibuſdam*, & antitheto, *hortantes.*

¶ τισὶν, *quibuſdam*) Iudæos fortaſſe timentibus.

¶ παρακαλȣ̃ντες· *hortantes*) Vis hortandi, quæ requiritur, includit ardorem cujusque proprium.

¶ καὶ τοσȣ́τῳ μᾶλλον· *& tanto magis*) Hoc pertinet ad totam adhortationem a v. 22. coll. v. 37.

¶ βλέπετε· *videtis*) ex ſignis temporum, & ex ipſo ſacrificio pro peccatis conſummato. v. 13.

¶ τὴν ἡμέραν· *diem*) diem Chriſti. Poſt adventum Chriſti in carne per *tot* ætates mundi exſpectatum, illico appropinquans cenſetur adventus glorioſus. conf. v. 27. 30. 35 ſeqq.

26 ἑκȣσίως· *ſponte*) Nam poſt *agnitam* veritatem ſublata eſt *ignorantiæ* excuſatio.

¶ ἁμαρτανόντων· *peccantibus*) *Peccare* h. l. dicit plenam defectionem a DEO. v. 29. c. III. 12. 2 Reg. XXI. 16, & violationem, non legis, v. 28, ſed totius œconomiæ N. T. v. 29. Conf. ἀθετήσας, *tollens*. v. 28 not.

¶ μετὰ τὸ λαβεῖν· *poſtquam accepimus*) Hoc non tam ad ſingulos pertinet, quam ad ſtatum fidelium N. T. unde tamen ad ſingulos concluſio valet. v. 29.

¶ τῆς ἀληθείας· *veritatis*) *Veritas*, h. l. & *gratia*, v. 29, dicitur de N. T. *Spiritus gratiæ*, ibid. *Spiritus veritatis*, Ioh. XIV. 17.

¶ ȣ̓κέτι· *jam non*) Fructus ex ſacrificio Chriſti ſemper patet non repudiantibus: qui autem repudiant, non aliud habent.

¶ περὶ ἁμαρτιῶν· *pro peccatis*) Ref. ad ἁμαρτανόντων, *peccantibus.*

27 φοβερὰ, *terribilis*) peſſima Spes.

¶ ἐκδοχὴ, *exſpectatio*) longe alia, atque illa, quæ deſcribitur verſu 13.

¶ πυρὸς - τȣ̀ς ὑπεναντίȣς) Es. LXIV. 1. LXX, κατακαύσει πῦρ τȣ̀ς ὑπεναντίȣς. Non eſt in ὑπὸ, *ſub*, quærendum aliquid. Ex. XV. 7 ὑπεναντίοι dicuntur hoſtes apertiſſimi.

¶ πυρὸς, *ignis*) Deut. XXXII. 22. coll. Ps. CVI. 18.

¶ ζῆλος· *zelus*) Deut. XXIX. 20.

¶ ἐσθίειν· *edere*) c. XII. 29. Es. XXVI. 11.

28 ἀθετήσας· *tollens*) non quovis errato, ſed enormi violatione, contra totam legem tendente, delicto morte plectendo. *Pauci* ita legem violarunt, ut capite plecterentur.

¶ χωρὶς

¶ χωρὶς οἰκτιρμῶν· *ſine miſericordia*) ſine mitigatione & ſine dilatione pœnæ præſcriptæ.

29 χείρονος) quæ quovis ſupplicio corporis *pejor* & horribilior.

¶ ὁ) i. e. is, qui atrociſſime peccat in *DEVM*, cujus *filius* eſt Sacerdos, c. V. 5. & in *Filium*, cujus ipſius ſanguis eſt ſanguis N. T. & in *Spiritum S.* qui eſt Spiritus gratiæ. Talis homo totam baptiſmi formulam & confeſſionem retractat, totam œconomiam N. T. repudiat. conf. cap. VI. 6 not.

¶ καταπατήσας· *conculcans*) cum deberet adorare. Conculcat autem, qui ſponte peccat, uti v. 26 deſcribitur.

¶ τῆς διαθήκης) *teſtamenti*, melioris, quod DEVS pepigit.

¶ κοινὸν, *communem*) ut ſi eſſet ſanguis hominis ψιλῦ, communis, vel etiam ſontis. Antitheton, *ſanctificatus erat.*

¶ ἡγησάμενος· *ducens*) ſine diſcretione. conf. 1 Cor. XI. 29.

¶ ἐν ᾧ ἡγιάσθη· *in quo ſanctificatus erat*) Ergo Chriſtus etiam pro tali mortuus eſt. Idem verbum, de redemtis, v. 10. 14. c. II. 11, (ubi diſtinguuntur a *ſanctificante* Redemtore:) c. XIII. 12, ubi item *ſanguinis* fit mentio.

¶ τῆς χάριτος· *gratiæ*) Vid. not. ad v. 26.

¶ ἐνυβρίσας· *ignominioſe tractans*) repellendo. *Ignominia* fit factis; *blaſphemia*, verbis. conf. 1 Tim. I. 13 not *Blaſphemia* ubi accedit, multo graviſſimus fit reatus. Marc III. 29.

30 τὸν εἰπόντα· *Eum, qui dixit*) DEVM, qui non fruſtra minatur.

¶ ἐμοὶ, *mihi*) Vid. Rom. XII. 19 not. ex Deut. XXXII. 35.

¶ πάλιν, *iterum*) paucis verbis in eodem cantico Moſis interjectis.

¶ Κύριος κρινεῖ τὸν λαὸν αὐτῦ· *Dominus judicabit populum ſuum*) Deut. XXXII. 36. LXX, κρινεῖ Κύριος τὸν λαὸν αὐτῦ. Paſſim hæc epiſtola Canticum Moſis & Deuteronomion, qui liber multum inde explicationis habebit, reſpicit. *judicabit*, in gratia & in ira, ut quemque inveniet.

31 τὸ ἐμπεσεῖν· *incidere*) Bonum eſt *incidere* cum fide; 2 Sam. XXIV. 14. temere, terribile. v. 27. conf. Sir. VIII. 1.

32 ἀναμιμνήσκεσθε· *recordamini*) Imperativus. Subjungit conſolationem.

¶ φωτισθέντες· *illuminati*) i. e. ſtatim poſt φωτισμὸν, i. e. baptiſmum Chriſtianum. c. VI. 4. In *baptiſmo* induitur Chriſtus: Chriſtus eſt lux: Ergo lux induitur in baptiſmo. *illuminatio* notat id, quod ad vim & virtutem Spiritus ex V. T. præjacentem amplius acceſſit, ex vigore Novi Teſtamenti, apud eos qui baptizabantur. Hic primus erat ingreſſus ad Chriſtianiſmum; baptiſmus apud idoneos ſalutare medium. Exiſtimo, hæc inſtituta divina etiam in theoria non tanti æſtimari, quanti decebat. Apud ipſum *baptiſmum* Chriſti ſancta ejus humanitas magnifice *illuminata* fuit. Iam antea erat filius Dei: & tamen virtus hujus divini teſtimonii diu eum vivide affecit. Quemadmodum vero homo corpore & anima conſtat, ita inſtituta divina etiam talem duplicem ſpeciem habent. Nihil ergo ſeparandum, neque vitrum pro liquore, vel vagina loco gladii pr[illegible] eſt.

33 τοῦτο· τοῦτο) Pronomen adverbiaſcens. Proponuntur duo capita, quæ ordine per χιασμὸν inverſo exponuntur v. 34.

34 δεσμίοις, *vinctis*) Horum mentio fit etiam c. XIII. 3. & in his fuerat Timotheus. ibid. v. 23. quare non de ſe, vel certe non de ſe uno, Paulus loquitur. coll.

coll. c. VI. 10. Alii tamen habent δεσμοῖς, & porro δεσμοῖς μου, ex rhythmo ὀνειδισμοῖς, vel ex frequenti alias *vinculorum* Pauli mentione.

¶ ὑπαρχόντων· *facultatum*) Conjugatum, in Græcis, ὕπαρξιν, *ſubſtantiam.*

¶ προσεδέξασθε· *excepiſtis*) Elegans oxymoron, collato *rapinæ* vocabulo.

¶ γινώσκοντες· *noſcentes*) ſtatuentes, cum fiducia.

¶ ἔχειν ἑαυτοῖς· *habere vobiſmet*) Dativus proprietatem ſignificans: uti c. V. 4, *ſibi ſumere.* Sic Latini: *tibi habe.* Deſcribuntur bona propria. Luc. XVI. 12.

¶ κρείττονα· *meliorem*) cœleſtem. conf. c. XI. 16.

¶ καὶ μένουσαν) nulli rapinæ expoſitam.

35 μὴ ἀποβάλητε· *ne abjeceritis*) Parrheſia ubi ſemel locum invenit, non niſi pulſa recedit. pellitur autem & abjicitur, ut ſi vile quiddam eſſet, ab iis, qui non perſtant.

¶ ἔχει· *habet*) Ad hoc præſens refertur verſus 37.

¶ μισθαποδοσίαν· *mercedis redditionem*) Sic c. II. 2. XI. 26, & μισθαποδότης, *mercedis redditor*, ibid. v. 6.

36 ὑπομονῆς) Paulatim apoſtolus, ab hoc verſu ad 38, prophetam inducit, Hab. II. 3. 4, ubi LXX ſic: ὅτι ἔτι ὅρασις εἰς καιρὸν, καὶ ἀνατελεῖ εἰς πέρας καὶ οὐκ εἰς κενόν. Ἐὰν ὑστερήσῃ, ΥΠΟΜΕΙΝΟΝ αὐτὸν, ὅτι ἐρχόμενος ἥξει καὶ οὐ μὴ χρονίσῃ. ἐὰν ὑποστείληται, οὐκ εὐδοκεῖ ἡ ψυχή μου ἐν αὐτῷ· ὁ δὲ δίκαιός μου ἐκ πίστεως ζήσεται.

¶ τὸ θέλημα· *voluntatem*) c. XIII. 21.

¶ ποιήσαντες) ut, *quum* voluntatem DEI *feciſtis* adhuc, v. 32 ſ. nunc etiam *patientiam* præſtetis, adeoque *promiſſam* obedientiæ mercedem *aſſequamini.* Conf. cap. VI. 10-12. Et agendum eſt & patiendum. 1 Petr. IV. 19. Apoſtolus, ut patet, rationes ſumit ex præterito, & ſpecimina, quod voluntatem Dei fecerint, v. 32 ſs. recenſet. Neque tamen τὸ *facere voluntatem Dei* in præſens & in futurum excluditur. Hoc, *facere voluntatem Dei*, præſupponitur in omnibus fidelium *virtutibus*, quæ hic capite XI percenſentur. alias ea, quæ ibi, v. gr. verſu 33, laudantur, inania fuiſſent. coll. Matth. VII. 21 ſeqq.

¶ κομίσησθε· *reportetis*) *Promiſſionem*, id eſt, vitam æternam, conjunctim accipient fideles V. & N. T. in adventu Chriſti. v. ſeq. *Promiſſio*, vita æterna. c. IV. 1. IX. 15. XI. 13. XII. 26. Individualis beatitudo nemini abjudicatur: ſed ardua eſt ingens *conſummatio* adhuc futura. Exſiſtet futuro Die magna βελτίωσις, quæ multo majoris æſtimari debebat. Etiam præſens lautitia fidei, qua multi tam large utuntur, non poteſt cum illa conferri.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν· *promiſſionem*) חזון Hab. l. c.

37 μικρὸν ὅσον ὅσον) Sic LXX, Es. XXVI. 20. Vocula, μικρὸν addito ὅσον ὅσον, formam accipit diminutivam, ſed tamen indefinitam; adeoque huic loco valde congruit. Gen. XXVII, 30: אך ἐγένετο ὅσον ἐξῆλθεν.

¶ ὁ ἐρχόμενος· *Veniens ille*) Apoſtolus articulo addito verba prophetæ eleganter flectit ad Chriſtum.

¶ ἥξει) *aderit.*

38 ὁ δὲ) Apoſtolus hemiſtichia tranſponit; & ſic, addito verſu ſequente, aptiſſimum χιασμὸν efficit. Repetuntur enim oppoſita: *fides in vitam*, *ſubtractio*; *ſubtractio*, *fides in vitam*, v. 38. 39.

Parti-

Particula δὲ *autem* facit antitheton ad ſegnes.

¶ δίκαιος· *juſtus*) Vid. Rom. I. 17 not.

¶ ἐκ πίστεως· *ex fide*) LXX, ἐκ πίστεώς μου, vel eodem ſenſu, μου ἐκ πίστεως, ex fide mea. Confer pronomen item præpoſitum 1 Cor. XI. 24. Ioh. VI. 54. IX. 10. Hebr. *in fide ejus*; ſcil. *Viſi*, i. e. Chriſti, qui *non fallet*, eleganti antitheto. Textum N. T. ad Hebraica refero, quoad fieri poteſt.

¶ καὶ) *&*: pro *ſed*. Eleganter. nam ex eodem affectu ſancto fluit utrumque hemiſtichium.

¶ ἐὰν ὑποστείληται) Hebræa ſic, ut videtur, habeant: *Ecce, ſi ſubduxerit ſe anima, non recta* (nec placita) *eſt anima ejus* (ejus ſcil. qui ſe ſubducit) *in eo* (ſcil. *in viſo* ſive promiſſo:) *at juſtus, in fide ejus* (ſcil. promiſſionis,) vivet. Conf. Marc. XVI. 16. Verbum עפלה habet metaphoram ab iis, qui ſe atris abdunt ſpeluncis. vid. Sam. Petiti var. lect. c. XIII.

39 οὐκ ἐσμὲν, *non ſumus*) Moratum verbum, ex *Pauli* ſtilo. Rom. VIII. 12 not.

¶ ὑποστολῆς) Reſp. ὑποστείληται. v. 38.

¶ εἰς ἀπώλειαν· *in perniciem*) Pereunt, qui animam ſuam DEO non probant.

¶ εἰς περιποίησιν ψυχῆς· *in conſervationem animæ*) Reſp. *vivet*. v. 38.

CAP. XI.

1 Ἔστι δὲ πίστις· *eſt autem fides*) Reaſſumitur hoc ex c. X. 39. Atque eam fidei deſcriptionem apoſtolus hoc loco ponit, quæ rei propoſitæ maxime congruit, ut fratrum animi confirmentur.

¶ ἐλπιζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων· *eorum, quæ ſperantur, ſubſtantia; rerum demonſtratio, quæ non cernuntur*) *Quæ ſperantur*, ſunt ſpecies; genus, *quæ non cernuntur*. nam illa ſunt futura duntaxat & nobis læta; hæc etiam præterita vel præſentia, eaque vel læta vel triſtia nobis aliisve. v. 3. 7. 8. 27. 29. Vnde duo commata hujus verſus in aſyndeto gradationem habent. Porro ut ad *ea, quæ ſperantur*, ſe habent *ea, quæ non cernuntur*, ſic ad *ſubſtantiam* habet ſe *rerum demonſtratio*. adeoque fides eſt *ſubſtantia*, qua futura, quæ ſperantur, repræſentantur, ſive ut præſentia ſiſtuntur: eademque eſt *rerum demonſtratio*, qua ea, quæ non cernuntur, ſiſtuntur ut πράγματα *res ſolidæ*. Subſtantiæ opponitur id quod abeſt; *rerum elencho*, non ens, ſomnium. Vnde patet, quam arcte cohæreant duo verba πραγμάτων ἔλεγχος, ut quaſi compoſitum, *rerum demonſtratio*; & cur hoc, *rerum*, in poſteriore, non etiam in priore commate collocetur. Opponitur ὑπόστασις τῇ ὑποστολῇ, *ſubſtantia ſubtractioni*, modo repudiatæ. cap. X fin. dicitur enim per metaphoram a columna oneri *ſubſtante*, & notat patientiam & conſtantiam, καρτερίαν. coll. v. 27. ὑπόστασις, Vulgato, *ſubſtantia*: recte. nam *Subſtantia* opponitur *opinioni*, l. 10. § 1, Digeſt. *de diverſis temporalibus præſcriptionibus, & de acceſſionibus poſſeſſionum*, & alibi. Eſt igitur *Subſtantia*, rei certæ, adeoque etiam rei *præſentis*. Fide *repræſentantur* res futuræ. ἔλεγχος eſt *demonſtratio*, philoſophorum quoque idiomate. Ὑπόστασις *ſubſtantia* prior proponitur; deinde πραγμάτων ἔλεγχος *rerum demonſtratio*. at exempla, quæ ſubſequuntur, primum ſunt *demonſtrationis rerum*, v. 3 &c. deinde *ſubſtantiæ eorum, quæ ſperantur*. v. 6 &c. χιασμός.

2 ἐν ταύτῃ, *in hac*) *in fide*, i. e. *fide*. v. ſeqq. κατὰ πίστιν, *ſecundum fidem*; διὰ πίστεως, *per fidem*, v. 13. 33.

¶ γὰρ, *enim*) Ex veterum exemplis demonſtrat Paulus fidei naturam. Multa, quæ illi ſperarunt ac non viderunt, deinceps exſtiterunt & conſpecta ſunt, fidem confirmante eventu.

¶ ἐμαρτυρήθησαν· *teſtimonium nacti ſunt*) Prægnantiſſimum verbum. DEVS teſtimonium non modo *de illis*, ſed partim etiam *ad illos* dedit: illi *TESTIMONIVM SVSCEPERE*, ipſarum rerum inſtar. Conf. v. 4. 5. 39. Inde illi quoque ſunt *teſtes* facti, ut ipſi ad alios, & alii de illis *teſtarentur*, c. XII. 1.

¶ οἱ πρεσβύτεροι) *ſeniores*, qui & olim & diu vixerunt. Non dicit οἱ ἀρχαῖοι *veteres*, ſed οἱ πρεσβύτεροι *ſeniores*, quaſi per proſopopœiam, quod adhuc vigente teſtimonio fungantur tanquam præſentes. conf. c. XII. 1. Eſt hoc egregium quoddam V. T. ſummarium, quo apoſtolus, inſigni gradatione, veterum ſtudia, labores, peregrinationes, exſpectationes, tentationes, martyria complectitur, docetque, quomodo ſub hiſtoriarum involucro ſuccum doctrinæ interdum breviter indigitatum, copioſe quærere debeamus. Priores eorum habuere exercitium patientiæ potiſſimum in longa ætate; poſteriores in afflictione acriore.

3 πίστει· *fide*) Aliquatenus quidem etiam citra fidem, Rom. I. 20, ſed fide multo magis, quæ habetur v. gr. capiti I Geneſeos.

¶ νοοῦμεν· *intelligimus*) *Intellexerunt* etiam *Seniores*, quorum mentio idcirco præmittitur verſu 2. Intellexit etiam Adam, poſt omnia cetera creatus, quæ non fieri vidit, ſed facta credidit. Sed de hujus fide Moſes plenum myſterii ſilentium tenet. Et Moſen ſequitur apoſtolus; præterquam quod hæc ante Abelis ſacrificium commemorans fidem protoplaſtorum agnoſcit. Adamus non conſideratur, niſi ceu ſtirps miſeriæ noſtræ; abſtrahendo a ceteris, quæ de eo dici poterant.

¶ κατηρτίσθαι· *confecta eſſe*) Καταρτισμὸς, *coagmentatio*, *conſolidatio* totius mundi, includit Creationem ſingularum partium, Providentiamque continuam, per omnes ætates; mirabili harmonia.

¶ τοὺς αἰῶνας) *ſecula*, *æva*. Grandis pluralis, quo innuitur cœli, terræque & omnium quæ in eis ſunt, inviſibilium & viſibilium, decurſus ad metam, & ſtatus deinceps (poſt decurſum ad metam) perpetuus: quæcunque tandem ſit, quæ metam comitatur, mutatio. Atque ut creatio fundamentum & ſpecimen eſt omnis œconomiæ divinæ: ſic fides creationis, eſt fundamentum & ſpecimen omnis fidei.

¶ ῥήματι *verbo*) juſſu, potentia, ſine materia aut inſtrumento. Congruit, quod mox ſequitur.

¶ εἰς τὸ) *usque eo ut*. Conf. εἰς τὸ, 2 Cor. VII. 3. Multa οἱ αἰῶνες, *æva*, complectuntur, quæ non cernuntur; quodque illa verbo DEI producta eſſe, non niſi fide intelligimus, minus mirere: ſed *adeo* horum, quæ cernuntur, creationem fide intelligimus unâ optime; id quod multo magis admirandam oſtendit fidei vim. Hoc commate amplificatur τὸ κατηρτίσθαι *confecta eſſe*.

¶ μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι) Apprime obſervanda verborum differentia. Φαίνομαι, *appareo*, *incipio cerni*, notione inchoativa: βλέπομαι, *cernor*, ante oculos verſor. τὰ βλεπόμενα, *quæ cernuntur*, ſunt hodieque lux, cœlum, terra, aſtra &c. eadem autem tum, quum ἐξ οὐκ ὄντων *ex non entibus* fiebant, 2 Macc. VII.

VII. 28, & exoriri jubebantur, erant φαινόμενα, *apparentia.* Atque ita quidem *dici poſſet*, ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, ſcil. ſecundum ſe: id eſt, ea, quæ hodienum cernuntur, initio fuiſſe apparentia; non fuiſſe ab æterno, ſed aliquando apparere & conſpicua eſſe cœpiſſe, cum antea non eſſent. conf. ἐκ, *ex*, Rom. VI. 13. Sed reſpectu noſtri apoſtolus, μὴ, *non*, præpoſito, *diverſum* dicit, & declarat μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι, *non ex apparentibus ea, quæ cernuntur, facta eſſe.* Nam mundo jam producto, & primus homo factus eſt, & nos naſcimur. Non fuimus ſpectatores creationis Expendatur Interrogatio illa Creatoris, Iob XXXVIII. 4 ſs. Ideo fide creationem percipimus. fides & retrorſum & prorſum habet, unde exerceatur. Patet hinc, particulas μὴ ἐκ *non ex* ſuo ordine debere explicari; quanquam interdum ὁ vel μὴ *non*, cum præpoſitione, ἤθους & morati ſermonis gratia, ſenſu fere manente, trajicitur, uti 1 Chron. XV. 13, οὐκ ἐν τῷ πρότερον ὑμᾶς εἶναι *ante vos adhibitos.*

4 πλείονα) *potiorem*, eoque pluris habitam. Suum utervis frater vitæ genus in ſacrificio ſequebatur, ſed rectius in ſuo genere Abel ſe geſſit. Agricola Cain de *fructibus terræ* obtulit: Abel, ovium paſtor, de *primogenitis* & de *pinguedine* earum. Hic igitur optima ſumſit, quod ille non dicitur feciſſe. Simul Caini *oblatio* confeſſionem duntaxat obligationis habuit; Abelis *victima* confeſſionem peccati & deſiderium expiationis. Id *fidei* valde congruebat.

¶ παρὰ κάϊν *præter Cainum*) fide carentem, eoque teſtimonii divini expertem.

¶ δι᾽ ἧς *per quam*) *Per fidem* nactus eſt & juſtitiam, & juſtitiæ teſtimonium. v. 7.

¶ μαρτυροῦντος *teſtante*) Nam ἐπεῖδεν, *intuitus eſt*, Gen. IV. 4. ſigno quodam etiam in Caini oculos incurrente.

¶ δι᾽ αὐτῆς *per illam*) *fidem.* Conſtr. cum ἀποθανών, *mortuus*, coll. v. 13. nam διὰ valet κατὰ vel ἐν, 1 Tim. II. 15.

¶ λαλεῖ *loquitur*) *loquitur de ſe* & ſui ſimilibus contra Cainos. c. XII. 24.

5 μετετέθη *tranſpoſitus eſt*) Quorſum tranſpoſitus ſit? hoc fides noſtra exſpectat. Gen. V. 22. 24 LXX, εὐηρέστησε δὲ Ἐνὼχ τῷ θεῷ - καὶ εὐηρέστησεν Ἐνὼχ τῷ θεῷ, καὶ οὐχ εὑρίσκετο, ὅτι μετέθηκεν αὐτὸν ὁ θεός.

¶ μὴ, *non*) Igitur ex mortalitate ſine morte in immortalitatem traductus eſt.

¶ πρὸ, *ante*) Conſtr. cum εὐηρεστηκέναι, *placuiſſe.*

¶ εὐηρεστηκέναι *placuiſſe*) Pro *ambulare cum DEO*, *coram DEO*, habent LXX εὐαρεστεῖν etiam Gen. VI. 9. XVII. 1. XXIV. 40 XLVIII. 15. Ps. CXVI. 9. Conf. Ps. XXVI. 3. XXXV. 14. Notat non modo *placere*, paſſivo ſenſu, ſed connotat *ſtudium placendi.* ideo Gen. XXXIX. 4 שרת eſt εὐαρεστεῖν. conf. ἀρέσαι, Rom. VIII. 8 not.

6 χωρὶς, *ſine*) Probat ab eventu fidem Enochi.

¶ εὐαρεστῆσαι) *placitum ſe exhibere.* Parallelum mox, προσέρχεσθαι τῷ θεῷ *accedere ad DEUM*, *ambulare cum Deo.* Itaque Hebraicum textum & Græcum ſcite conjungit apoſtolus.

¶ πιστεῦσαι *credere*) Henocho, ut hinc colligere licet, nulla obtigerat apparitio divina, ſicut nec Moſi ante relictam Ægyptum. v. 27. Theſis, *illum eſſe* &c. apud Henochum vigebat; & ex Henochi fide aſſeritur. Videtur *Henochi* fides, quæ tam ſingulari modo deſcribitur, non adeo multa, perſpicua Data habuiſſe. Aliâs fides ejus non ad hoc præciſe punctum reduceretur.

¶ δεῖ, *oportet*) Illatio *neceſſaria* & firma innuitur, quæ hoc loco exſtat.

¶ τῷ θεῷ· *DEO*) quippe inviſibili. v. 27.

¶ ὅτι ἐςὶ) *illum eſſe.* Hinc abſolute dicitur ὁ ΩΝ. Sap. XIII. 1. conf. πραγμάτων *rerum.* v. 1 not. Qui *cum* Deo ambulat, Deum eſſe agnoſcit. Hoc opponitur atheiſmo antediluviano.

¶ καὶ) Hoc quoque pendet ab ὅτι.

¶ τοῖς) iis, non aliis.

¶ ἐκζητῦσιν· *exquirentibus*) ſine viſu. Compoſitum grande.

¶ μισθαποδότης· *mercedis redditorem*) ut Henocho, quem tranſpoſuit.

¶ γίνεται *fore*) *futura* mercedis redditio innuitur. *Merces* eſt, Ipſe, qui *exquiritur. CVM DEO*, inquit Moſes, & *communionem* innuit.

7 χρηματισθεὶς) *divino admonitu.* Revelatio prophetica fidem non tollit. v. 20 ſs.

¶ περὶ) *de* diluvio venturo. Conſtr. cum participio antecedente.

¶ εὐλαβηθεὶς, *timens*) Idem participium, Act. XXIII. 10. Mundus contra, *non credens*, non cepit *timorem*, neque cautionem ullam adhibuit pœnitentiæ aut perfugii, contempſit, riſit ſecure.

¶ κιβωτὸν, *arcam*) Articuli prætermiſſio convenit paradoxæ ædificationi illi.

¶ δι' ἧς) *per quam*, fidem. v. 4.

¶ κατέκρινε) *condemnavit*, inſigni *teſtimonio.*

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) qui Noachi diſſimillimus erat.

¶ τῆς κατὰ πίςιν δικαιοσύνης· *juſtitiæ, quæ ſecundum fidem eſt*) Sic *Paulus* Rom. I. 17. κατὰ pari modo poſitum, Tit. I. 1. Noe איש צדיק ἄνθρωπος δίκαιος *vir juſtus*, Gen. VI. 9. δικαιοσύνης κήρυξ, *juſtitiæ præco.* 2 Petr. II. 5.

¶ κληρονόμος· *heres*) in ſucceſſione patriarcharum, ex quibus ſemper erat aliquis caput credentium promiſſioni, eorumque propagator. Appoſitum h. l. eoque frequens vocabulum, v. 8. 9. perinde ut ἐπαγγελία, *promiſſio.* v. 9. 11. 13. 17. 33. 39.

8 ἀβραάμ, *Abraham*) Rom. IV. 1. 16 ſs.

¶ ὑπήκουσεν ἐξελθεῖν, καὶ ἐξῆλθε· *obediit, ut exiret, & exiit*) Gradatio, coll. 2 Cor. VIII. v. 10 fin. & v. 11.

¶ ἔμελλε) Aptum rebus *futuris* verbum. Sic v. 20. coll. v. 1.

¶ μὴ ἐπιςάμενος· *neſciens*) Conf. Act. VII. 3 fin.

9 παρῴκησεν) *advena conceſſit.* v. 13 not.

¶ τῆς ἐπαγγελίας· *promiſſionis*) Promiſſa erat ſtatim Gen. XII. 7.

¶ ἐν σκηναῖς· *in tabernaculis*) Gen. XII. 8. Tentoriis utuntur πάροικοι, *advenæ.* Antitheton, πόλις *urbs.* v. 10.

¶ μετὰ, *cum*) Idem victus, ejuſdem fidei indicium. Conſtr. cum παρῴκησεν, *advena fuit.*

¶ καὶ ἰακὼβ, *& Iacob*) Hic XV annis natus ante obitum Abrahæ.

¶ τῶν συγκληρονόμων· *coheredibus*) Alias filii non dicuntur parentum *coheredes*, ſed heredes. Non Abrahamo Iſaacus, non Iſaaco Iacob in acceptis retulit hereditatem, ſed ſinguli ab ipſo DEO acceperunt. Locutio hæc, *heredes promiſſionis*, &, ἐπέτυχε ΤΗΣ ἐπαγγελίας, *adeptus eſt promiſſionem*, cap. VI. 17. 12. 15, dicitur de *ipſa re promiſſa*: at utraque, in hoc cap. XI. v. 9. 33. *coheredibus promiſſionis*, & ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν (ſine articulo τῶν,) *obtinuere promiſſiones*, itemque, v. 17, ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος, *qui promiſſiones ſuſceperat*, de *promiſſione rei futuræ* dicitur; & *ipſam rem promiſſam*, in hoc

hoc eodem potiſſimum capite, credentes dicuntur λαμβάνειν, κομίζεσθαι, *accipere*, *reportare*. v. 13. 39. Differentia locutionum diverſo capitis VI & XI ſcopo congruit. namque capite VI laudatur ipſa veterum conditio, & in exemplum proponitur: ſed capite XI conditio fidelium N. T. præ illa celebratur.

10 τοὺς θεμελίους· *fundamenta*) quibus tentoria carebant. De his fundamentis vide in Ap. XXI. 14.

¶ πόλιν· *urbem*) quæ non dimovetur. v. 16.

¶ ἧς· *cujus*) quæ digna DEO conditore.

¶ τεχνίτης καὶ δημιουργὸς, *artifex & conditor*) Synonyma innuunt, totam urbem plane ab hoc uno eſſe conditore. is eam non ſolum fecit, ſed etiam invenit.

11 καὶ αὐτὴ) *etiam ipſa*: vas infirmius.

¶ σπέρματος· *ſeminis*) a marito ſene profecti.

¶ παρὰ καιρὸν ἡλικίας· *præter tempus ætatis*) Similis locus *Pauli* Rom. IV. 19.

¶ πιςὸν ἡγήσατο· *fidum ducebat*) Alias non riſiſſet. Diffidentiæ aliquid admixtum riſus arguebat; ſed plus tamen *fidei*, præſertim poſt elenchum.

12 ἀφ' ἑνὸς, *ab uno*) *ab* Abrahamo, per Saram.

¶ ἐγεννήθησαν) *nati ſunt*, ſcil. Nati.

13 κατὰ πίςιν· *juxta fidem*) Non dicit hîc πίςει *fide*. nam cum verbo ἀπέθανον *mortui ſunt* magis congruit κατὰ πίςιν *juxta fidem*. Conf. κατὰ, Matth. I. 20.

¶ ἀπέθανον· *mortui ſunt*) Fides maxime apud morientes viget: v. 20 ſs. & in morte maxime elucet ſpes in inviſibilia & futura.

¶ οὗτοι, *hi*) Pronomen refertur ad eos, qui a v. 8 memorantur, expreſſiores nacti promiſſiones.

¶ τὰς ἐπαγγελίας· *promiſſiones*) i. e. ea, quæ promiſſa erant, v. 39. bona, etiam cœleſtia. v. 13 fin.

¶ ἰδόντες καὶ ἀσπασάμενοι, *conſpicati & amplexati*) Id cum πόῤῥωθεν, *procul*, facit oxymoron, quo *Paulus* delectatur. namque ἀσπάζεσθαι Euſtathio eſt εἰς ἑαυτὸν σπᾶσθαι καὶ ἕλκειν διὰ δεξιώσεως καὶ περιπλέκεσθαι. ſic enim ſolent amici, inter ſe occurrentes. Exquiſite ſic deſcribitur fides veterum: & plane videtur reſpici illud Ioh. VIII. 56: *Abrahamus diem Chriſti vidit & gaviſus eſt*.

¶ ὁμολογήσαντες· *faſſi*) ultro. Confesſio peregrinitatis naſcitur ex amplexu cœleſtium.

¶ ξένοι καὶ παρεπίδημοι) Gen. XXIII. 4, πάροικος καὶ παρεπίδημος ἐγώ εἰμι. ib. XLVII. 9, αἱ ἡμέραι ἃς παροικῶ-ἃς ἡμέρας παρῴκησαν. παρὰ, in παρεπίδημοι, minuit. mundum tenent mundani; credentes vix in aliqua parte hærent, aut re aut animo certe.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς· *ſuper terram*) Antitheton, ἐπουρανίου *cœleſtis*. v. 16.

14 ἐμφανίζουσιν· *oſtendunt*) Inſigne verbum. Es. III. 9 לא כחדו ἐνεφάνισαν.

¶ ἐπιζητοῦσιν· *requirunt*) *Coſmopolitæ* ſe non *Coſmoxenos* appellant.

15 ἐμνημόνευον· *meminiſſent*) Obliti erant, per fidem.

¶ καιρὸν, *tempus*) tot annis.

16 οὐκ ἐπαιςχύνεται) *non erubeſcit*, tametſi ſunt terricolæ & peregrinatores: *non erubeſcit*, quia beatitudinem magnam, ut a Deo dari decet, eis tribuit, & promiſſiones eis datas explevit. itaque non ſolum non erubeſcit, ſed laudem in eo

 reponit.

reponit. μείωσις. vel etiam, *non erubeſcit*: quia ὀρέγονται, *cupide prenſant*: modo ne divinum *beneplacitum* videatur demum ex ipſorum obedientia tanquam ex merito conſecutum eſſe.

¶ ἐπικαλεῖσθαι· *cognominari*) Verbum mediæ vocis. Primum ipſe ſe, deinde illi eum ita cognominarunt: *DEVS Abrahæ* &c.

¶ πόλιν· *urbem*) in qua ipſe regnat.

17 προσενήνοχεν· *obtulit*) quantum in ipſo erat.

¶ τὸν μονογενῆ· *unigenitum*) reſpectu uxoris Saræ & promiſſionum. Ceteros filios amandavit Abraham.

¶ ὁ) Hoc rem auget, uti ὁ, c. VII. 4.

¶ ἀναδεξάμενος· *complexus*) item fide.

18 πρὸς ὃν, *de quo*) Refertur pronomen ad *unigenitum*, imo definitionem *unigeniti* hic verſus habet. Πρὸς, *quod attinet*, determinandi vim habet. Sermo dictus erat ad Abraham, ſed pertinebat ad Iſaacum. conf. πρὸς *ad* Luc. XIX. 9.

19 καὶ ἐκ νεκρῶν ἐγείρειν δυνατὸς, *etiam a mortuis excitare potens*) tametſi nullum antehac exſtiterat exemplum mortui ſuſcitati. Pari modo commendat *Paulus* fidem Abrahæ, Rom. IV. 17. 21. Statuit, ſi Iſaacum, qui necdum uxorem & liberos habebat, immolaſſet, reſuſcitari illum poſſe, atque ita tamen promiſſa in illo impletum iri.

¶ ὅθεν· *unde*) Particula illativa.

¶ καὶ ἐν παραβολῇ ἐκομίσατο· *etiam in parabola tulit*) ἐν παραβολῇ ſcil. ὤν. Simillima locutio Num. XXVI. 10, ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ. Abraham non modo *tulit* filium, ut antea eum ad montem duxerat, ſed etiam ipſe factus eſt *parabola*, adeoque *teſtimonium nactus eſt*. v. 2. Omnis enim poſteritas celebrat *fidem* Abrahæ, offerentis *unigenitum*. ſic παραβολὴ, Hab. II. 6, & paſſim.

20-22 πίστει· *fide*) Plura exſtant fidei in Iſaaco, Iacobo & Ioſepho ſpecimina, ſed apoſtolus ſat habet ſingulorum ſingula poſuiſſe, de rebus maxime futuris.

¶ εὐλόγησεν· *benedixit*) futura, quaſi præſentia, utrique filio aſſignans.

21 ἀποθνήσκων· *moriens*) morti vicinus. Gen. XLVII. 29.

¶ τῶν υἱῶν ἰωσὴφ, *filiorum Ioſeph*) etiam ſuis filiis benedixit; Gen. XLIX. & terram Canaan inter eos, quaſi jam occupata eſſet, diſtribuit: ſed benedictio filiorum Ioſeph, quorum *utrique* manum impoſuit, multa habebat ſingularia. nam ſuos filios pridem noverat; Ioſephi filios viſu non potuerat diſtinguere, & tamen fide diſtinxit, Gen. XLVIII. 10, & ex nepotibus filios declaravit, jure primogenituræ in Ioſephum translato, & duobus illis adoptatis.

¶ καὶ προσεκύνησεν) *& adoravit* Dominum. Gen. XLVII. 31. Apoſtolus id ipſum reſpicit, quod Moſes commemoravit ab Iſraël eſſe factum, quum juramento Ioſephi confirmatum ei eſſet de ſepultura in terra promiſſionis. conf. v. 22. unde animus & corpus pii ſenis erecta ſunt.

¶ ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου αὐτοῦ) Sic plane LXX l. c. *ſuper extremum baculi ſui*. Legerunt הַמַּטֶּה pro eo, quod Hebraice legitur הַמִּטָּה τῆς κλίνης *lecti*: ut habet Chaldæus quoque paraphraſtes, Aquila, Symmachus. *Lectus* Iacobi memoratur etiam mox Gen. XLVIII. 2 & XLIX. 33. & tamen Iacobo etiamnum *baculum* ad manum fuiſſe, exiſtimare poſſumus. Id enim fieri ſolitum eſt apud ſenes debiles. Confert *Hombergkius* Homerum, qui heroas

roas verba facientes inducens dicere ſoleat: σκήπτρῳ ἐρειτάμενος. ſed idem dehinc τὸ προσεκύνησεν tenuius interpretatur *incurvavit ſe*; neque *verba facientem*, nedum ſtantem illo ritu Iacobum, Moſes memorat. Major cauſa fuit, cur a Moſe & *lectus* & *lecti caput*, quam cur *virga* & *virgæ extremum* commemoraretur. Nam pariter 1 Reg. I. 47 David *rex adoravit ſuper cubile*. Et Iacob illo ſitu corporis, quo juramentum Ioſephi in femore cubans exceperat, paululum mutato, facieque a reliquo lectulo averſa, & ad *ſummam* ejus *partem*, ubi cervical eſt, (ראש ἄκρον, ſumma pars montis, muri &c.) converſa, videtur de geniculis, & collectis viribus, uti Gen. XLVIII. 2, adoraſſe. In ipſo tamen *lecto* latus aut brachium *baculo* ſuffulcire potuit. *Sic ſolent utriusque Teſtamenti ſcriptores alii interdum ſupplere, quod ab aliis eſt omiſſum, & data occaſione quædam ex majorum ſuorum traditione inſerere, quæ præterlapſis temporibus non valde nota ſunt.* Surenhuſius. Sive veram eſſe circumſtantiam de *baculo* quoque, divino aut humano documento norat apoſtolus, ſive eam in ſumma rei nil mutare ſtatuit, lectionem LXXviralem recte retinet, ut mox verſu 23.

22 ἐμνημόνευσε· *meminit*) *memoriam* rei, patribus promiſſæ, retentam protulit & quaſi renovavit in futurum.

¶ περὶ τῶν ὀςέων· *de oſſibus*) ut vel mortuus Ægyptum relinqueret, & in terram promiſſionis veniret. Qui fide carent, aut nullam aut vanam & evanidam oſſium curam habent.

23 πίςει· *fide*) Fides hoc verſu non innuitur Moſis, ſed *patrum*, uti v. 30 non civium *Iericho*, ſed Iſraëlitarum.

¶ πατέρων· *patribus*) LXX, Exodi II. 2 ſeq. ſic habent, ἰδόντες δὲ αὐτὸ ἀςεῖον ὂν, ἐσκέπασαν αὐτὸ μῆνας τρεῖς. ἐπειδὴ δὲ ὐκ ἐδύναντο ἔτι κρύπτειν αὐτὸ, ἔλαβεν ἡ μήτηρ αὐτῷ θίβιν. In Hebræo totum hoc matri adſcribitur: ab apoſtolo, *patribus*. *Patrum* nomine *patrem & matrem* innuunt Syri: ſed apud Hebræos Græcosque id ægre oſtenderis. Chrys. h. l. ἄρχεται ἀπὸ τῶν γονέων τῦ μωϋσέως, ἀσήμων τινῶν ΑΝΔΡΩΝ. Heſychius, πατέρες, πλύσιοι ἢ πρόγονοι. Sic πατέρες, c. I. 1. III. 9. VIII. 9. Eph. VI. 4 not. Nunquam LXX dicunt γονεῖς pro אבות neque in N. T. pro verbo γονεῖς, tam ſæpe occurrente, πατέρας commode ſurrogari cognoſces. Occultatus eſt Moſes a *patribus*, id eſt, a patre, & ab avo; non materno, qui erat ipſe Levi, ſed paterno, qui erat Kahath. Vixit ergo Kahath, naſcente Moſe. Magnus loci hujus recte explicati uſus eſt in Chronologia ſacra. vid. *Ord. Temp.* p. 68.

¶ εἶδον· *videbant*) cum quodam magnarum rerum præſagio.

¶ ἀςεῖον· *pulcrum*) Act. VII. 20 not.

¶ ὐκ ἐφοβήθησαν· *non timuerunt*) Affectus ponitur pro effectu. v. 27 not.

24 πίςει μωϋσῆς· *fide Moſes*) Tantum abeſt, ut fides adverſa ſit Moſi, ut ipſe eximium ejus ſit exemplum. Iteratur Moſis nomen, quia verſu 23 de *patrum*, hîc de ipſius fide agitur. De uſu hujus obſervationis reſpice, ſi vacat, Apparatum, p. 725.

¶ μέγας γενόμενος) Sic LXX, Ex. II. 11.

¶ ἠρνήσατο· *negavit*) Specimen magnæ *abnegationis* ſui.

25 ἑλόμενος) Reſolve, *& elegit*: ſed, ἡγησάμενος, *quia duxit*. v. 26.

¶ συγκακυχεῖσθαι *una affligi*) Oppreſſus erat populus. Antitheton, ἀπόλαυσιν, *fructum*.

¶ πρόσκαιρον· *temporalem*) Opponitur *fidei* exſpectanti *futura*. ideo emphatice ponitur ante ἔχειν, *habere*.

¶ ἁμαρ-

¶ *ἁμαρτίας· peccati*) cui implicitus fuiſſet in aula Ægyptiaca, idololatrica. Abſtracto ſimul innuitur concretum, *peccatores*, Ægyptii. Antitheton, τῦ θεῦ, *DEI*.

26 τὸν ὀνειδισμὸν τῦ χριςῦ· *opprobrium Chriſti*) Sic c. XIII. 13. Exſpectatio Chriſti, quæ vel maxime in Moſe erat, centrum fuit rerum omnium, quarum nomine & Ægyptii & omnes gentes Iſraëlem deſpicabantur, maxime circumciſionis: cujus oppoſitum, præputium, dicitur ὁ ὀνειδισμὸς αἰγύπτυ, *opprobrium Ægypti*, circumciſione carentis. Ios. V. 9. Neque tamen ideo Moſes populum deſeruit.

¶ ἀπέβλεπε) *proſpiciebat*, in longinquum.

¶ τὴν μισθαποδοσίαν· *mercedis redditionem*) quæ *opprobrium Chriſti* ſequitur, Ægypti theſauris lautior, & Moſi & ſanctis omnibus exſpectanda. Grande verbum.

27 μὴ φοβηθεὶς, *non veritus*) *timebat* ille quidem, Ex. II. 14. & tamen *non verebatur*. Vtrumvis ex effectu diſtincte noſcitur. *Timuit* & fugit: *non timuit*, neque reſpexit, quam in partem rex vel cædem Ægyptii vel fugam Moſis eſſet accepturus. Hoc fidei erat, ex qua deinde regi obſtitit fortiſſime.

¶ τὸν ἀόρατον) *Inviſibilem*, DEVM.

¶ ἐκαρτέρησε, *tenuit*) firmiter, cum exſpectatione, fidei robore. Heſychius, ἐκαραδόκυν, ἐκαρτέρυν, ἐπετήρυν.

28 πρόχυσιν· *affuſionem*) זרק LXX ſæpe προχέω vertunt. Exodi XII id verbum non occurrit.

¶ ὁ ὀλοθρεύων· *Perditor*) Sic LXX, Ex. XII. 23. Hic ſine dubio fuit angelus bonus. Conf. Act. XII. 23 not.

29 διέβησαν· *tranſierunt*) Moſes & Iſraël.

¶ ἐρυθρὰν, *rubrum*) Edomiticum mare. אדם *ruber*.

¶ πεῖραν λαβόντες· *tentantes*) Notatur temeritas, ſine *fide*. Duo cum faciunt idem, non eſt idem. Hactenus ex Moſe, ejusque Geneſi & Exodo: dein ex *prophetis* prioribus & poſterioribus exempla citantur.

30 κυκλωθέντα) *circumita*, ſine machinis. LXX, Ios. VI. 6 (7.) Implicite laudatur hoc loco fides Ioſuæ: nec tamen memoratur ſolſtitium miraculoſum, quippe cui ſimile alterum non futurum erat. Ios. X. 12. 14.

¶ ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας· *ad dies ſeptem*) Alioqui obſidiones multæ, multorum annorum.

31 ἡ πόρνη· *meretrix*) אשה זונה LXX, γυνὴ πόρνη. Ios. II. 1. Ratio hæc, cur Rahab ſolita ſit peregrinos excipere, auget etiam admirationem, cur deinde ſervata ſit.

32 περὶ, *de*) Συναθροισμὸς & Congeries inſignis, Subjecti, tum Prædicati.

¶ γεδεὼν κτλ.) Ordo temporis, *Barak*, *Gedeon*, *Iephthah*, *Samſon*, *Samuel*, *David*, *prophetæ*, cur mutatus, colligas ex not. ad v. ſeq. Græca orthographia apud LXX eadem. יפתח ἰεφθάε, ε pro χ ut in νῶε.

¶ σαμυὴλ, *Samuel*) Samueli commode ſubjicitur mentio *prophetarum*. Etiam David propheta erat: ſed Samuel propheta, non rex.

¶ τῶν προφητῶν· *prophetis*) Eliæ, Eſajæ &c. Simul innuuntur alii fideles, quibus aliquid cum prophetis interceſſit.

33 ſ. οἱ-ἀλλοτρίων· *qui-externorum*) Subjectis VII modo enumeratis, dantur IX prædicata, verbis commata δεινῶς graviter incipientibus. De *Davide* enim potiſſimum dicitur illud, κατηγωνίσαντο βασιλείας, *debellarunt regna*. 2 Sam. VIII. 1 ſſ. De *Samuele*, εἰργάσαντο δικαιοσύνην, *operati ſunt juſti-*

juſtitiam. 1 Sam. VIII. 9. XII. 3 ff. 23. XV. 33. De *Prophetis* poſtremo generatim, ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν, *obtinuere promiſſiones.* hoc enim eis proprie *obtigit*, ut *promiſſiones*, aliquando in Chriſto implendæ, per eos ederentur. v. gr. Dan. IX. 21. Hic phraſeos ſignificatus ipſi *prophetarum* vocabulo congruit. Sic hodie dicitur, *obtinere diploma.* Conf. not. ad v. 9. De prophetis item, ἔφραξαν ςόματα λεόντων, ἔσβεσαν δύναμιν πυρὸς, *occluſerunt ora leonum*, *exſtinxerunt vim ignis*, Dan. VI. 22, (ubi eadem phraſis τῶν LXX,) III. 27. quæ ſunt ultima in V. T. & quidem in *Hagiographis*, deſcripta miracula. Atque h. l. de ipſis fidelibus prædicantur ea, quæ ll. cc. DEO adſcribuntur, ejusque angelo. His demum exemplis, unde fides apertius elucet, antiquiora illa, quæ evidentiam ex his accipiunt, ſubtexuntur, per χιασμὸν, (qualis eſt Matth. XXII. 46. coll. v. 41. 29.) retrogradoque ordine. namque de *Iephthah* potiſſimum dicitur, ἔφυγον ςόμα μαχαίρας, *effugerunt aciem gladii:* Iud. XII. 3. de *Simſone*, ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας, *convaluerunt ex infirmitate*: Iud. XV. 19. XVI. 28 ſ. de *Barak*, ἐγενήθησαν ἰσχυροὶ ἐν πολέμῳ, *facti ſunt robuſti in bello*: Iud. IV. 14 ſ. de *Gideone*, παρεμβολὰς ἔκλιναν ἀλλοτρίων, *caſtra pepulerunt externorum*: Iud. VII. 21. ut hæc quatuor prædicata, coll. v. 32, totidem ſubjectis, ordine retrogrado, ſingulariter reſpondeant, gradatione incluſa. Sic maxima quæque, etiam heroica facinora, civilia & militaria, fides animat. Denique obſerva, hac Congerie ſummatim comprobari auctoritatem Prophetarum priorum & poſteriorum.

34 ἔκλιναν· *pepulerunt*) fuga hoſtium & cæde eorundem mutua.

¶ ἀλλοτρίων· *alienorum*) i. e. hoſtium.

35 ἔλαβον, *acceperunt*) quaſi eripuerunt.

¶ γυναῖκες· *mulieres*) credentes, natura infirmæ.

¶ ἐξ ἀναςάσεως· *ex reſurrectione*) *ex*, ait, non, *per.* Futuram reſurrectionem anteverterunt.

¶ νεκροὺς) *mortuos* filios. 1 Reg. XVII. 22. 2 Reg. IV. 35.

¶ ἄλλοι δὲ, *alii vero*) Ab agentibus ad patientes venit; (quanquam & agentis & patientis exemplum vel Abel pridem fuit, v. 4.) ac δὲ *vero* particula epitaſin facit. hæc genera diſtinguit τὸ ἄλλοι, *alii:* ſpecies patientium diſtinguit τὸ ἕτεροι, *ceteri.* v. 36. Eandem differentiam obſervat *Paulus* 1 Cor. XII. 8 ſeq.

¶ ἐτυμπανίσθησαν) τύμπανον, bacillus tympaniſtæ. inde, *fuſtuarium*; Gallice, *baſtonnade.* ἐτυμπανίσθησαν, *fuſtibus cæſi ſunt.* Heſychius, ἐτυμπανίσθησαν, ἐκρεμάσθησαν, ἐσφαιρίσθησαν. Vulgatus, *diſtenti ſunt.* etenim ut in tympano membrana ſive corium, ſic in tali ſupplicio corpora diſtendebantur, quo magis paterent ad ictum. Reſpicit apoſtolus Eleazarum, in perſecutione Antiochina, 2 Macc. VI, de quo v. 20 ſic ſcribitur: αὐθαίρετος ἐπὶ τὸ τύμπανον προσῆγε. rurſum, v. 28, ἐπὶ τὸ τύμπανον εὐθέως ἦλθε. tum, v. 30, μέλλων δὲ ταῖς πληγαῖς τελευτᾶν, ἀναςενάξας εἶπε· τῷ κυρίῳ τῷ τὴν ἁγίαν γνῶσιν ἔχοντι φανερόν ἐςιν, ὅτι δυνάμενος ἀπολυθῆναι τοῦ θανάτου, σκληρὰς ὑποφέρω κατὰ τὸ σῶμα ἀλγηδόνας μαςιγούμενος κτλ. Porro ut τυμπανίζειν eſt *fuſtibus cædere*, ſic ἀποτυμπανίζειν *fuſtibus occidere:* & ſimplici verbo utitur apoſtolus, quia poſt τυμπάνων πεῖραν (conf. v. 36.) etiamnum poterant, ſi fidem frangere vellent, τὴν ἀπολύτρωσιν *liberationem* accipere. Vide Suiceri Theſaurum ex Gatakero illud quoque demonſtrantem,

id verbum ſæpe de qualibet morte violenta dici: opinor, quia maxime obvium armorum genus in omni tumultu & concurſu fuſtes ſunt. certe hoc ipſo loco videtur apoſtolus univerſum tumultuariæ necis genus per fuſtes inflictum denotare (cui tympanum Antiochi ante cetera tortorum inſtrumenta memoratum includitur) & verſu ſeq. ad quæſitiora venire ſupplicia. Habet autem forma paſſiva vim mediam: *paſſi ſunt ſe fuſtibus cædi.* ſic quoque v. 37, coll. v. 36.

¶ τὴν ἀπολύτρωσιν· *liberationem*) Eleazarus, ἀπολυθῆναι, dixit, ut modo vidimus. Ipſe ſcriptor libri II Maccabaici cavit, ne nulla videretur egere venia: excuſat ſe c. II. 24-31-33: ſed tamen hiſtoria populi Iudaici ab ædificatione templi ſecundi ad initium N. T. pretioſa eſt.

¶ κρείττονος) Reſurrectio illa *melior* eſt, quam ea, quæ vitam mortalem reſtituit. Reſpicitur initium hujus verſus. Planum eſt antitheton: *mulieres* accepere mortuos & recuperarunt ex reſuſcitatione ad vitam temporalem: *martyres*, mortem ſubeuntes, propoſuere ſibi *reſurrectionem meliorem*, non ad temporalem vitam, ſed æternam. Conf. 2 Macc. VII. 9. 11. 14. 29. 36.

36 ἐμπαιγμῶν καὶ μαστίγων) Eadem verba, 2 Macc. VII. 7. 1.

¶ πεῖραν ἔλαβον· *experientiam ceperunt*) Hoc auget conſtantiæ laudem. multos, qui ſibi fortes videbantur, fregit *experientiæ* acerbitas. Eadem phraſis Deut. XXVIII. 56. Hanc *experientiam* ignorant delicati & lauti; modo ne fugiant eam.

¶ ἔτι δὲ, *inſuper vero*) Incrementum. coll. Luc. XIV. 26.

¶ δεσμῶν κτλ. *vinculorum* &c.) Videtur apoſtolus hîc deſcendere ad exempla recentia; quanquam talia etiam in libris canonicis exſtant.

37 ἐπρίσθησαν) *Eſajam ſerratum eſſe a Manaſſe ſerra lignea, apud Iudæos certiſſima traditio eſt; unde & noſtrorum plurimi illud, quod de paſſione ſanctorum in ep. ad Hebr. ponitur*, ſerrati ſunt, *ad Eſajæ referunt paſſionem.* Hieronymus lib. XV comm. in Eſaj. Si de Eſaja, ut Toſtato & aliis videtur, fabula eſt: aliis vere accidit.

¶ ἐπειράσθησαν· *tentati ſunt*) Habet periocha quatuor partes: prima eſt varia, *ludibriorum &c.* ſecunda varia, *lapidati, ſerra diviſi ſunt*: tertia ſimplex, *tentati ſunt*; quarta ſimplex, *in occiſione gladii mortui ſunt.* Primæ reſpondet tertia (πεῖραν, ἐπειράσθησαν, *tentamen*, *tentati*,) ſecundæ quarta, cruciatibusque neces alternatim miſcentur. *tentati ſunt*, quovis modo, (idem verbum, v. 17. c. II. 18.) minis, contumeliis, tormentis, quorum varietas & novitas, verborum copiam excedit; rurſum blanditiis (1 Theſſ. III. 3 not.) quæ ſæpe non minus ſolicitant, pollicitationibusque & beneficiis. conf. iterum 2 Macc. VI. 21 ſ. VII. 24.

¶ ἐν φόνῳ μαχαίρας ἀπέθανον· *in cæde gladii mortui ſunt*) לפי חרב LXX non uno loco ἐν φόνῳ μαχαίρας. Gladius, ſuppliciorum extremum, *Paulo* notatus, Rom. VIII. 35 not.

¶ ἐν μηλωταῖς· *in pellibus ovinis*) ut Elias. LXX, 1 Reg. XIX. 13. Eliam tamen etiam falſi prophetæ externo habitu ſunt imitati. Zach. XIII. 4.

38 ὧν οὐκ ἦν ἄξιος ὁ κόσμος· *quibus non erat dignus mundus*) Sancti quamvis pauci & miſeri ſunt pluris, quam reliquus mundus omnis. Sic Prov. VIII. 11, πᾶν τίμιον οὐκ ἄξιον αὐτῆς ἐστιν. Conſtruitur inciſum

eiſum cum *circumierunt*: & tamen hoc demum loco ponitur ob antitheton inter *mundum* ſpatioſum & inter *foramina terræ*.

¶ πλανώμενοι· *errantes*) ab improbis excluſi.

¶ σπηλαίοις· *ſpeluncis*) 1 Reg. XVIII. 4. 13.

¶ καὶ ταῖς) Articulus facit epitaſin, *adeo*. conf. annot. ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 493.

39 καὶ οὗτοι πάντες· *& hi omnes*) Symperaſma patheticum.

¶ μαρτυρηθέντες· *teſtimonium nacti*) v. 2 not.

¶ τὴν ἐπαγγελίαν· *promiſſionem*) i. e. promiſſam cœleſtem hereditatem. c. X. 36 not. Flacius: *Probabile eſt, ſanctis animabus aliquem quaſi gradum cumulumve beatitatis, veniente omniaque implente Chriſto, acceſſiſſe; ſicut eo ſepulto multos reſurrexiſſe Evangeliſtæ teſtantur, qui procul dubio cum ipſo in cælum aſcenderunt.* Omnino in morte Chriſti & ipſe Chriſtus *conſummatus eſt*, c. II. 10, & vivi mortuique *conſummationis* potiti ſunt: c. X. 14. & fit *conſummatio* fidelium ſingularis in ipſorum obitu; c. XII. 23. univerſalis vero fidelium & extrema *conſummatio* fiet in adventu Domini; de qua h. l.

40 κρεῖττόν τι· *melius quiddam*) Hoc *melius* eſt promiſſæ ſalutis revelatio clarior, confirmatio teſtatior, exſpectatio propior, per Chriſtum exhibitum, & tandem ipſa ſalus & gloria.

¶ προβλεψαμένου· *providente*) Exquiſitum verbum. Quæ *nondum videt* fides, DEVS *providet*. Gen. XXII. 8. 14. Ioh. VI. 6. Ex hac *proviſione* fluxit tota œconomia temporum, & *teſtimonium* DEI ad veteres.

¶ χωρὶς ἡμῶν· *ſine nobis*) Μείωσις. non modo non ſine nobis conſummati ſunt, ſed illi potius nobiſcum, quam nos cum illis. Non dicit, *ne nos ſine illis*, ſed, *ne illi ſine nobis*. Hoc probe tenendum eſt. non enim innuitur tantummodo aggregatio noſtra ad illos, ſed melior conditio noſtra, quam illorum *exſpectantium*.

CAP. XII.

1 Περικείμενον) proprie, *circumjacentem*. Verbo κεῖμαι, ejusque compoſitis, ut mox v. 2, ſæpe utuntur Græci, & varie: quare verbum *jaceo* hîc non valde premendum eſt. Sed præpoſitio περὶ dicit, *prope circumdantem*, *urgentem nubem*, magna emphaſi. Congruit ex oppoſito περὶ in εὐπερίστατον.

¶ νέφος) *nubem* dicit, ob multitudinem magnam, cum ſancta velocitate tendendi in altum. νέφος ἅγιον καὶ διαυγὲς, *nubem ſanctam & pellucidam* dicit *Clemens Al.* l. IV Strom.

¶ μαρτύρων· *teſtium*) c. XI. 39 not.

¶ ὄγκον) ὄγκος (ab ἔγκω, ἐνέγκω) *pondus*. inde, quum ad animum transfertur, *tumor*, *faſtus*. Themiſtius Or. IV, αὐτοὶ μὲν μέτριοι φύσει εἰσὶν, ἐγὼ δὲ αὐτοὺς ὄγκου ἐμπίπλημι καὶ χαυνότητος. Heſychius, ὄγκος, φύσημα, ὑπερηφανία, ἔπαρσις, μέγεθος. Talis ὄγκος *moderationi* ſpirituali inimiciſſimus eſt, & amentiam conjunctam habet.

¶ τὴν εὐπερίστατον) περίστασις, τὸ περιεστηκός. inde, per ſynecdochen ſpeciei, τὸ δύσκολον, *periculum*, *incommodum*. inde εὐπερίστατος. Heſychius, τὴν εὐπερίστατον, τὴν εὔκολον, i. e. *facillime difficultates objicientem, & in pericula conjicientem.* ואליך תשוקתו Gen. IV. 7, *peccatum ambit te*. Contra, ἀπερίστατον ἕλκος, Galeno, *ulcus*

 peri-

periculo carens. ἡ ἁμαρτία , *peccatum* , genus: ſpecies , ἡ εὐπερίστατος ἁμαρτία , *infidelitas*, quia præſentaneum eſt ejus periculum , & quia hoc peccatum , ſi admittas , maximum perniciei periculum affert. c. III. 12 ſſ. Neh. VI. 13.

¶ δὶ ὑπομονῆς· *per patientiam*) Reſpicit ad c. X. 36. Huic opponitur ὄγκος , in exceſſu; & ἡ εὐπερίστατος ἁμαρτία , in defectu : uterque morbus , *judaicus.* illi reſpondet τὸ ὀλιγωρεῖν , *vilipendere*; huic τὸ ἐκλύεσθαι, *frangi.* v. 5 not.

¶ τρέχωμεν· *curramus*) *curſu conficiamus* certamen. Sic *Paulus* 1 Cor. IX. 24 ſ.

2 ἀφορῶντες) ἀπὸ notat *longe* , ut in ἀπέβλεπε. c. XI. 26. Ille , inquit , ſedet in dextra throni DEI.

¶ εἰς τὸν τῆς πίστεως ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν , *in fidei principem & conſummatorem*) Hac appellatione diſtinguitur Ieſus ab omnibus iis, qui c. XI enumerantur. Ipſe exemplum unicum, unica norma ac regula fidei eſt. *fidei princeps & conſummator* dicitur , quia ipſe fidem Patri ab initio ad exitum præſtitit. c. II. 13. Eum fides noſtra initio & fine ſpectat : ex eo ad ſequelam trahitur & corroboratur: eum fideles a primo ad noviſſimum usque intuiti ſunt & intuentur. c. XI. 26. XIII. 8.

¶ ἀντὶ, *pro*) Denotatur fides Ieſu. *Pro* gaudio propoſito , illo ſcilicet , quod mox erat aditurus, Act. II. 28, crucem tantiſper æque libenter ſuſtinuit. Chriſtus non eo fuit animo , ut crux ipſi videretur non eſſe *gaudii.* conf. v. 11. Sic inter ſe reſpondent προκείμενον & προκειμένης.

¶ σταυρὸν , *crucem*) Nunc demum Paulus , confirmata eorum fide , ad quos ſcribit , inviſum multis nomen crucis exprimit.

¶ αἰσχύνης· *contumeliam*) maximam, cum cruce conjunctam. Conf. c. XIII. 13. 1 Petr. II. 24 not. Matth. XXVII. 35.

¶ καταφρονήσας· *contemnens*) quanquam ea dolori fuit. Ps. LXIX. 20 ſ.

¶ ἐν δεξιᾷ τε· *atque in dextera*) poſtquam conſummatus eſt. In *Dextra* illa eſt *gaudium* , Ps. XVI. 11, & *gloria.* Opponuntur inter ſe, *gaudium* & *crux* : *ignominia* & *ſeſſio in dextra throni DEI.*

3 ἀναλογίσασθε) *comparatione* inſtituta *cogitate* : Dominus tanta tulit; *quanto magis* ſervi ferant aliquid ? Eſt quaſi locutio modalis. Rariſſime enim fit , ut γὰρ ad imperativum addatur. tantundem eſt, ac ſi diceret : Dominus *enim* tantam *contradictionem* ſuſtinuit : & id vos recordari debetis. Vis ætiologiæ cadit in alterum verbum , quod ad latus apponitur. confer ὑπομεμενηκότα , hîc, & ὑπέμεινε, v. 2.

¶ ὑπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν· *a peccatoribus*) De nobis dicitur , *adverſus peccatum* , v. 4 : coll. v. 1. Nos ipſum peccatum oppugnat, quo alii aguntur & quo nos tentamur ; Chriſto non peccatum, ſed peccatores *contradixerunt.*

¶ ἀντιλογίαν) LXX , ἀντιλογία , pro מדון Ps. LXXX. 7: pro ריב ſæpe. *Contradictio* involvit repugnationem , Ioh. XIX. 12. Act XXVIII. 19 , maximeque denotat indolem *infidelitatis* , ſicut *fidem* ſequitur *confeſſio.*

¶ ἵνα μὴ κάμητε ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν)LXX, κάμνων τῇ ψυχῇ μου· Iob X. 1. Nam alias κάμνειν eſt corporis. Sed ἐκλυόμενοι ponitur abſolute, uti v. 5.

¶ ἐκλυόμενοι) v. 5. Qui ἐκλύεται *deficit* actu , is κάμνει *defatigatur* habitu.

4 οὔπω· *nondum*) Aſyndeton animoſum.

¶ μέχρις

¶ μέχρις αἵματος· *uſque ad ſanguinem*) usque ad vulnera & mortem. A curſu venit ad pugilatum, ut *Paulus* l. c. Opes, inquit, non ſanguinem, impendiſtis. c. X. 34. Proponite vobis graviora.

¶ ἀντικατέστητε· *reſtitiſtis*) Quod *contradictio* eſt in malam partem, id ἀντικαταστῆναι *reſiſtere* dicit in bonam. LXX, loco mox citando.

¶ πρὸς) Conſtr. cum ἀντικατέστητε. Deut. XXXI. 21, καὶ ἀντικαταστήσεται ἡ ᾠδὴ αὕτη ΚΑΤΑ πρόσωπον αὐτῶν μαρτυροῦσα· *& reſpondebit canticum hoc adverſus eos tanquam teſtis.*

¶ ἀνταγωνιζόμενοι· *repugnantes*) Peccatum pugnam excitat: noſtrum eſt *repugnare*.

5 καὶ) & tamen jam.

¶ ἐκλέλησθε· *obliti eſtis*) ex memoria & animo dimiſiſtis. Sic *meminiſſe* & de memoria & de animo dicitur.

¶ τῆς παρακλήσεως· *hortationis*) Illuſtre teſtimonium de auctoritate librorum Salomonis. Conf. 1 Petr. III. 6. IV. 8. 18 nott. & c. V. 5. 2 Petr. II. 22. Hæc paracleſis plus apud vos valere debebat, quam apud certantes in mundo omnes voces *hortantium*.

¶ ὡς υἱοῖς· *tanquam filiis*) Dicitur enim, υἱέ μου, *fili mi*, amantiſſime.

¶ υἱέ μου· *fili mi*) Prov. III. 11. 12. LXX, υἱέ. cetera usque ad παραδέχεται, iiſdem verbis. Et ſolent illi בני υἱὲ vertere. Sic enim Salomo eum, quem in Parœmiis, DEI nomine, inſtituit, appellitat.

¶ μὴ ὀλιγώρει) אל תמאס (coll. מאס Es. VIII. 6.) id eſt, *ne ſpreveris*, animo contumaci. Præcipitur ὑποταγή, *ſubjectio*, v. 9, reſpectu παιδείας, *diſciplinæ*, quæ lenior.

¶ μηδὲ ἐκλύου ואל תקץ (coll. קץ Es. VII. 16.) *ne refugeris animo fracto*. Præcipitur ὑπομονή, *patientia*, v. 7, reſpectu ἐλέγχου, *quo quis arguitur* ſeveriùs.

6 μαστιγοῖ δὲ, *flagellat autem*) Hebr. וּכְאָב & (ſubaudi, *Dominus* ייסר *caſtigabit*) ſicut pater filium, quem *placitum habebit*. LXX legerunt וּכְאֵב μαστιγοῖ δέ. Id retinuit apoſtolus, quanquam id alias non denotat paternam caſtigationem. Flagello cietur ſanguis. v. 4. Atque ipſe vim lectionis Hebraicæ inſinuat v. ſeqq. Prudentis doctoris eſt, verſionem apud plures non aperte reprehendere: & tamen vim fontium eis inſcientibus propinare.

7 εἰ, *ſi*) Diſciplinæ neceſſitas aſſeritur hîc & verſu ſeq. eorum autem, quibus diſciplina obtingit, officium, verſu 9 ſeq. Itaque verſu 7 *diſciplina* potius ſpectatur, quam *patientia*. In v. 7 & 9 *diſciplina* ſimul comprehendit *elenchum*; ſed in v. 5 *diſciplina elencho* contradiſtinguitur.

¶ υἱοῖς) non modo τέκνοις. Glorioſiſſima conditio *filiorum*.

¶ προσφέρεται) *præbet ſe*, eo ipſo, dum caſtigat.

¶ τίς γὰρ, *quis enim*) Præſupponitur, omnes egere caſtigatione, ob culpam.

8 εἰ δὲ χωρίς ἐστε) Si *eſtis* & eſſe vultis &c. χωρὶς, *extra*, particula triſtis.

¶ μέτοχοι· *participes*) Verbum favorabile.

¶ πάντες· *omnes*) omnes filii, v. 7. omnes *teſtes*, v. 1.

¶ ἄρα νόθοι ἐστὲ καὶ οὐχ υἱοί, *nothi igitur eſtis, ac non filii*) Enthymema, in quo ſubaudias hoc: atqui non volumus eſſe nothi, ſed filii. Ergo ſuſcipiemus diſciplinam.

9 εἶτα) *tum.* Particula, quæ argumentum inſtitutum perſequitur, & auditorem amplius urget. Vid. ad Chryſoſt. περὶ ἱερωσ. p. 462.

¶ τὲς μὲν τῆς σαρκὸς ἡμῶν πατέρας· *carnis quidem noſtræ patres*) Antitheton, τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων, *Patri ſpirituum.* Ex hominibus generatio carnalis; ex DEO ſpiritualis. Non negatur hîc propagatio *animæ* per parentes, ſicut mentione *ſpirituum* non negatur, *carnem* noſtram, i. e. naturam, a DEO formari.

¶ εἴχομεν) *habebamus*, ferebamus, æquo animo, initio ætatis.

¶ καὶ ἐνετρεπόμεθα) Fructus diſciplinæ, *verti* ad virtutem & frugem. ἐντρέπεσθαι, τὸ ἐπιςρέφεσθαι, μεταβάλλεσθαι, in Homero notat Euſtathius. ſed & pro נכנע LXX ἐντρέπεσθαι. 2 Chron. VII. 14. XII. 7. 12. XXX. 11. XXXVI. 12. &c.

¶ τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων· *Patri ſpirituum*) Exquiſita appellatio. conf. πνεύμασι, *ſpiritibus.* v. 23. Sic LXX, Κύριος ὁ θεὸς τῶν πνευμάτων. Num. XXVII. 16, nec non Num. XVI. 22.

¶ καὶ ζήσομεν· *& vivemus*) vita ſpirituali & perpetua. Id declaratur v. ſeq. Sæpe *ſpiritus* & *vita* conjunctim memorantur. καὶ & habet vim conſecutivam, ut modo καὶ ἐνετρεπόμεθα, *& reverebamur.*

10 πρὸς ὀλίγας ἡμέρας) *ad paucos dies*, quibus vita noſtra in carne conſtat. Notantur dies non ſolum ii, quos durat ipſa diſciplina: ſed *ad* quos diſciplinæ fructus pertinet. Huic πρὸς reſpondet τὸ εἰς, in fine verſiculi: coll. c. IX. 13. 14. Similiter has præpoſitiones jungit *Paulus* Eph. IV. 12 not.

¶ κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτοῖς· *prout ipſis videbatur.*) Sane ita eſt. Multum indulgentia, multum ſeveritate in diſciplina peccant patres carnis: nec tam caſtigant, quam caſtigare ſe putant. At Pater ſpirituum plane ἐπὶ τὸ συμφέρον, *commodo* noſtro caſtigat. αὐτοῖς *ipſis* continet antitheton ad eos, qui caſtigantur a patribus carnis. Sic reſpondet δοκοῦν, & δοκεῖ v. ſeq.

¶ εἰς τὸ μεταλαβεῖν τῆς ἁγιότητος αὐτοῦ, *ut fiamus conſortes Sanctitatis ipſius*) ἁγιωσύνη, *ſanctimonia*: ἁγιασμὸς, *ſanctificatio*: v. 14. at ἁγιότης, *ſanctitas. Sanctitas DEI*, i. e. Deus, qui ſanctus eſt: quem non asſequuntur niſi ſanctificati; quem qui asſequuntur, vita ſpirituali æternum fruentur. Appellatio abſtracta, uti ἡ μεγαλωσύνη *Majeſtas* c. I. 3. ἡ δόξα αὐτοῦ, *Gloria ipſius.* Iud. v. 24. ἡ μεγαλοπρεπὴς δόξα, *magnifica Gloria*, 2 Petr. I. 17. Atque illud, ἵνα γένησθε θείας κοινωνοὶ φύσεως, *ut fiatis divinæ conſortes naturæ*, i. e. DEI, 2 Petr. I. 4, cum præſenti loco ſingulariter congruit.

11 πᾶσα· *omnis*) quam & patres carnis & Pater ſpirituum adhibet.

¶ δὲ, *autem*) Occupatio.

¶ δοκεῖ· *videtur*) Sæpe enim ſenſus doloroſus impedit judicium ſincerum.

¶ λύπης· *mæroris*) Caſtigatores videntur eorum, qui caſtigantur, *mærorem* habere propoſitum; ſed non ita eſt. 2 Cor. I. 24. VII. 8.

¶ εἰρηνικὸν - δικαιοσύνης) LXX, καὶ ἔςαι τὰ ἔργα τῆς δικαιοσύνης εἰρήνη. Es. XXXII. 17. εἰρηνικὸν, *pacalem.* Hebr. שלם LXX εἰρηνικὸς, Gen. XXXVII. 4. &c. antitheton ad δοκεῖ *videtur.* Caſtigator demonſtrat, ſe fideliter feciſſe: caſtigatus id agnoſcit, & gratiam habet. inde *pax.*

¶ γεγυμνασμένοις· *exercitatis*) Tales & minus oneris habent, & quicquid oneris habent, facilius ferunt. Callent.

¶ ἀπο-

¶ ἀποδίδωσι) *reddit*, ſcil. antehac reſervatum fructum.

¶ δικαιοσύνης· *juſtitiæ*) Suaviter hæc declaratio, poſtquam ſuſpenſum ſermo lectorem tenuerat, in extremo additur: fructum pacatum, nempe *juſtitiæ*, qua præditus homo accedit ad *Sanctitatem* DEI, cum gaudio.

12 διὸ, *propter quod*) Reaſſumitur cohortatio. v. 1.

¶ τὰς παρειμένας χεῖρας καὶ τὰ παραλελυμένα γόνατα ἀνορθώσατε) Es. XXXV. 3. LXX, ἰσχύσατε χεῖρες ἀνειμέναι, καὶ γόνατα παραλελυμένα. Iidem, Deut. XXXII. 36, εἶδε γὰρ αὐτοὺς παραλελυμένους καὶ παρειμένους. παρειμένας χεῖρας - παραλελυμένα γόνατα. Sic Sir. XXV. 25. Habet hæc cohortatio tres partes, reſpectu ipſorum, & aliorum, & DEI; quem triplicem reſpectum ſæpe habet *Paulus*, v. gr. 1 Cor. VI. 11. Prima pars incipit, τὰς παρειμένας, *remiſſas*: ſecunda, εἰρήνην, *pacem*: tertia, καὶ τὸν ἁγιασμὸν, & *ſanctimoniam*: & primam reſpicit illud, μή τις ὑστερῶν, *ne quis ſe retardet*. ſecundam illud, μή τις ῥίζα πικρίας, *ne quæ radix amaritudinis*: tertiam illud, μή τις πόρνος ἢ βέβηλος, *ne quis ſcortator aut profanus.* Id anaphora in μή τις *ne quis* ter poſito comprobat.

¶ χεῖρας· *manus*) veſtras, coll. v. 13. & fratrum v. 15. Es. cap. cit. v. 4. & ſic, γόνατα, *genua*, & ποσὶν, *pedibus*.

13 καὶ τροχιὰς) *orbitas*, conſpicuas. Hexameter, valde opportunus. Prov. IV. 26, ὀρθὰς τροχιὰς ποίει σοῖς ποσίν.

¶ τοῖς ποσὶν, *pedibus*) Dativus, Genitivo Hebraico in Prov. l. c. conveniens. Ipſi pedes, *claudi* quippe, opis egent, non minus, quam *manus* & *genua*.

¶ τὸ χωλὸν) Hoc in pedibus eſt, quod πάρεσις in manibus. definite *claudicare* inter Iudaiſmum & Chriſtianiſmum. conf. 1 Reg. XVIII. 21, & Es. cap. cit. v. 6.

¶ ἐκτραπῇ· *deflectat*) ad dextram vel ſiniſtram, a rectitudine. Prov. l. c. v. 27. Τὸ ἐκτρέπεσθαι novum *clauditati* vitium addit.

¶ ἰαθῇ *ſanetur*) Ipſa exercitatio recta ad ſanitatem confert.

14 μετὰ, *cum*) Conſtr. cum εἰρήνην, *pacem*. coll. πολλοὶ, *multi*. v. 15.

¶ καὶ τὸν) Articulus facit epitaſin. c. XI. 38.

¶ ἁγιασμὸν, *ſanctificationem*) cujus præcipuæ partes, *caſtitas* & *ſobrietas*. coll. v. 16.

¶ οὐδεὶς ὄψεται *nemo videbit*) tanquam ſacerdos, Ap. XXII. 3 ſ. aut filius. conf. 2 Sam. XIV. 24.

¶ τὸν Κύριον· *Dominum*) ſanctum, purum.

15 μή τις ὑστερῶν· *ne quis ſe retardet*) per ſegnitiem in currendo.

¶ μή τις ῥίζα πικρίας ἄνω φύουσα ἐνοχλῇ, *ne quæ radix amaritudinis, ſupra germinans, turbas det*) Deut. XXIX. 18. LXX, μή τις ἐστὶν ἐν ὑμῖν ῥίζα ἄνω φύουσα ἐν χολῇ καὶ πικρίᾳ. Sed apoſtolus pro ἐν χολῇ totidem literis ſcripſit ἐνοχλῇ. Potuit ἐνοχλῇ etiam antea apud LXX invectum eſſe: potuit apoſtolus primum ita ſcribere. Opportune certe inflexum eſt verbum ad commendandum *pacis* ſtudium. ἐν χολῇ non ſcripſit apoſtolus, ut τὸ πικρίας, trajectum, oſtendit. In Hebræo is ipſe, qui peſſime cogitat, שרש *radix* appellatur. id quod etiam apoſtoli contextui congruit. *Amaritudine* perimitur dulcis *pax*. Adverbium *ſupra* opponitur

radi-

radici, quæ infra eſt. conf. Es. XXXVII. 31.

¶ πολλοὶ, *multi*) Deut. cap. cit. v. 19. *irriguum cum ſitibundo*, ſcil. ſolo ſive terra.

16 πόρνος· *ſcortator*) c. XIII. 4. 1 Cor. X. 8.

¶ ἢ, *aut*) *Libido* & *intemperantia cibi*, affines.

¶ βέβηλος· *profanus*) ſpiritualem prærogativam projiciens pro fructu *gulæ*. vide Gen. XXV. 34, Eſau *&* *edit* *&* *bibit*; *&* *ſurrexit* *&* *abiit*. Graphica profani animi hypotypoſis.

¶ ὡς ἠσαῦ· *ut Eſau*) Exemplum aptiſſimum ad horrorem, *Iacobi* ſecundum carnem filiis incutiendum.

¶ μιᾶς, *una*) Id culpam auget, non miſericordiam meretur. conf. Gen. III. 6. In utramque partem *unica* quandoque actio maximum habere momentum poteſt. Conſtat idem exemplo Rubenis & Sauli: & rurſum Abrahami, Pinechaſi &c.

¶ τὰ πρωτοτόκια· *primogenituram*) pretioſiſſimam. Etiam Hebræorum, ad quos ſcribitur, erat jus primogenituræ ante gentes. v. 23 not.

¶ αὐτοῦ· *ſuam*) Hanc ergo revera habuerat. Primogenituræ ſpiritualis conſortes decet ſancta ſobrietas & temperantia.

17 ἴστε γὰρ, *ſcitis enim*) Cauſa admonitionis ex Gen. XXVII. 30 ſſ.

¶ καὶ μετέπειτα· *etiam deinceps*) *Qui non habet*, *amittit*. Luc. VIII. 18.

¶ θέλων· *volens*) Rom. IX. 16.

¶ ἀπεδοκιμάσθη) *repulſus eſt*. Non omni benedictione excidit, c. XI. 20, ſed ea, quæ primogenituram ſecutura fuerat.

¶ μετανοίας τόπον· *pœnitentiæ locum*) Μετάνοια fuiſſe nulla dicitur, non penes Iſaacum: non quo res ipſa obſtet, nam is ſane ſententiam adeo non mutavit, ut de Iacobo dixerit, ηὐλόγησα αὐτὸν, καὶ εὐλογημένος ἔσαι· Gen. XXVII. 33: ſed quia apud LXX & alios quidem τὸ μετανοεῖν vel etiam μετάνοια dicit pœnitentiam, qua quis ſententiam mutat quamcunque, in Novo autem Teſtamento ſemper illam, qua peccator totus reſipiſcit. Neque nulla fuiſſe dicitur penes Eſavum: qui quum primogenitura quidem, ſed benedictione nunquam, ſe abdicaverit, *conſilii mutationem* (ſi vel maxime hanc denotaret μετάνοια) non dicetur quæſiſſe. Quod reliquum eſt, ille labor animi in Eſavo benedictionem poſtliminio poſtulante μετάνοια appellatur, vocabulo ad apodoſin (conf. not. ad Matth. XVIII. 13. Gal. IV. 29,) ſpectante, de *profanis* contemtoribus, *gratiam* ultro abjicientibus. v. 15 ſ. Hi ſane *olim* quærent pœnitentiam, ſed fruſtra. c. VI. 6. Matth. XXV. 10 ſ. Locutio eadem Sap. XII. 10, κρίνων δὲ κατὰ βραχὺ, ἐδίδους τόπον μετανοίας. Μετάνοια ponitur quaſi imperſonaliter, uti θέλημα *voluntas* 1 Cor. XVI. 12. *Es wolte bey Eſau nicht mehr ſeyn*. Natura rei recuſabat.

¶ μετὰ δακρύων· *cum lacrymis*) Antea ſine lacrymis habuiſſet: poſtea quamlibet flens, repulſam tulit. Vtamur tempore! Luc. XIII. 28.

¶ αὐτὴν, *eam*) *benedictionem*. Sic diſerte ſcriptum eſt Gen. XXVII. 38. Et ſynonyma ſunt hoc loco, *volens hereditare*, *exquirens*.

18 οὐ γὰρ) Cauſa, cur toti huic hortationi ex ſacerdotio Chriſti deductæ obtemperare debeant, quia præſentior ſalus eſt, & præſentior ultio. Conf. c. II. 1 ſſ.

¶ προσεληλύθατε) Deut. IV. 11. LXX, καὶ προσήλθετε καὶ ἔστητε ὑπὸ τὸ ὄρος, καὶ τὸ ὄρος ἐκαίετο πυρὶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ· σκότος, γνόφος, θύελλα κτλ.

¶ ψηλα-

¶ ψηλαφωμένῳ) *qui tangebatur*, divinitus, ita ut totus commoveretur, v. 26. Pſ. CIV. 32. CXLIV. 5, a nullo tantiſper homine aut bruto attingendus. v. 20. Ita ψηλαφᾶν *tangere* ponitur Iud. XVI. 26. Tangebatur mons uno illo tempore: ſed æterna DEI ſedes deſcribitur verſu 22.

¶ ὄρει· *monti*) Eleganter nomen *Sina* reticetur, *Sion* memoratur.

¶ κεκαυμένῳ πυρὶ) *igni, qui ardebat.*

¶ καὶ γνόφῳ καὶ σκότῳ· *& caligini & tenebris*) Ephraim Syrus f. 85 ed. Oxon. οὔτε φῶς ἐκτὸς πυρὸς, οὔτε σκότος γνόφου χωρίς. unde apparet vocum proprietas. Eadem verba τῶν LXX jam vidimus. γνόφου ſynonymon ζόφος.

19 καὶ σάλπιγγος ἤχῳ· *& tubæ ſono*) Ex. XIX. 16. LXX, φωνὴ τῆς σάλπιγγος ἤχει μέγα. Tuba auditores excitat ad audienda verba.

¶ καὶ φωνῇ ῥημάτων· *& voci verborum*) Sic LXX, Deut. IV. 12. Innuuntur autem τὰ δέκα ῥήματα, *Decalogus*, ib. v. 13 pronunciatus φωνῇ μεγάλῃ, *voce magna.* ib. c. V. 19 (22.)

¶ ἧς) Conſtr. cum ἀκούσαντες.

¶ παρῃτήσαντο) *recuſarunt*, vel verbum amplius dici. Ex. XX. 16 (19.)

¶ μὴ προστεθῆναι· *ut ne adderetur*) Deut. V. 19. LXX, ταῦτα τὰ ῥήματα ἐλάλησε Κύριος - καὶ οὐ προσέθηκε. Cetera enim Moſi deinceps commiſſa ſunt.

20 τὸ διαστελλόμενον· *interdictum*) illud ipſum, *Etſi beſtia* &c. Participium loco nominis, uti v. ſeq.

¶ κἂν θηρίον θίγῃ τοῦ ὄρους, λιθοβοληθήσεται *ſi beſtia tetigerit montem, lapidabitur*) Plenus textus, apud Moſen, de monte: οὐχ ἅψεται αὐτοῦ χεὶρ, ἐν γὰρ λίθοις λιθοβοληθήσεται, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται· ἐάν τε κτῆνος, ἐάν τε ἄνθρωπος, οὐ ζήσεται. Ex. XIX. 13. Hîc duplex edictum eſt, ut telo interimatur *beſtia*; *lapidibus*, homo. Apoſtolus brevitatis ſtudio, ex altera ſententia ſubjectum exprimit, ex altera prædicatum; cetera ex his ipſis ſubaudienda relinquens. Sermo eadem prope ratione conciſus eſt cap. VII. 5. Act VII. 16 nott. *Semiduplex* poteſt oratio dici, cujus exempla plura habet *Ordo temporum*, p. 83. 88. 213. Librarius parum antiquus, qui ex LXX adjecit, ἢ βολίδι κατατοξευθήσεται, non cogitavit, pari jure ex LXX adjiciendum fuiſſe, λίθοις *lapidibus*, quod reſponderet *jaculo*: majori vero jure ſupplendum ſibi fuiſſe, κἂν ἄνθρωπος, *etſi homo.* nam in *hominem* ſontem, præ *beſtia*, conveniebat *lapidatio*; in *beſtiam*, præ *homine*, *jaculatio.*

21 τὸ φανταζόμενον) Notatur *viſum* veriſſimum. Herodianus, εἴτε ἀληθῶς ἐφαντάσθη τισὶν, ἢ κτλ.

¶ Μωϋσῆς· *Moſes*) qui tamen proximæ unus admiſſionis erat, & ob id ipſum magis vidit & ſenſit, quam ceteri. Internuncium ille quidem egit; ſed dum ipſa Decem verba pronunciata ſunt, adſtitit tanquam unus auditorum. Ex. XIX. 25. XX. 16 (19) ſeqq.

¶ ἔκφοβός εἰμι καὶ ἔντρομος) *timore* animi *& tremore* corporis *perculſus ſum.* Differunt verba, 1 Cor. II. 3 not. Deut. IX. 19 pro יגרתי LXX habent ἔκφοβός εἰμι, in præſenti. Id accipit Apoſtolus, & ſupplet, καὶ ἔντρομος. Moſes ibi timorem ſuum tremoremque notat ſuper ira Dei per delictum populi poſt legem datam incenſa: ſed *viſum* ipſum Moſi, qui antea quoque populo accenſebatur, Ex. XIX. 23 in voce בנו cap. XXXIV. 27, timorem

rem eo majorem ſuper delicto populi fecit, perſeverante etiam *montis ardore*. Deut. IX. 15.

I *Mons* qui tangebatur:
II Incenſus ignis:
III Caligo:
IV Tenebræ:
V Procella:
VI Tubæ ſonus:
VII *Vox* verborum:

In articulo I & VII evidens eſt oppoſitio; non dubium, quin etiam in intermediis, quorum etiam numerum apoſtolus invicem aptat. *Acceſſus* in V. T. ejusmodi erat, ut populus ſubmoveretur: in acceſſu N. T. omnia patent.

¶ προσεληλύθατε· *acceſſiſtis*) fide N. T. ſuſcepta. Atque ab eo initio fructum acceſſus hujus magis magisque percipiunt conſortes Chriſti uſque ad conſummationem ſui in obitu, & ad judicium, & in vitam æternam. Neque enim hîc ſermo eſt de acceſſu ad militantem eccleſiam, quippe cum ad Iſraëlem potius acceſſerint reliqui, quam Iſraëlitæ ad alios: ſed lautiſſimus deſcribitur ſtatus fidelium N. T. per communionem cum eccleſia conſummata, ipſoque Chriſto & ipſo DEO. Hic quoque acceſſus, non minus, quam ille priſtinus, v. 18, cum *audiendi* facultate, in hac quidem vita, conjunctus eſt, v. 24 ſeqq. quanquam *appropinquatio* noſtra cœleſtibus oculis multo magis eſt obvia, quam noſtris adhuc velatis: & optimas in poſterum *ſpes* ſecum trahit. Excellentem cœleſtis œconomiæ cognitionem promit hoc loco apoſtolus, dignam beato illo *Pauli* raptu 2 Cor. XII. 2. 4.

¶ σιὼν ὄρει *Sion monti*) Hæc eſt ſedes œconomiæ Chriſti, Ap. XIV. 1. Ioh. XII. 15. 1 Petr. II. 6.

22 ἀλλὰ, *ſed*) Septemplex oppoſitio: videamus articulos.

Sion *mons*:
Vrbs DEI viventis:
Myriades, angelorum & primogenitorum:
Iudex DEVS omnium:
Spiritus juſtorum conſummatorum:
Teſtamenti novi mediator Ieſus:
Sanguis aſperſionis perbene *loquens*.

¶ καὶ πόλει θεοῦ ζῶντος· *& urbi DEI viventis*) Sedes œconomiæ *DEI*, v. 23. Eſt enim chiaſmus: 1 *Sion*, 2 *urbs Dei*: 3 *Iudex Deus*, 4 *Mediator Ieſus*. primum & quartum, ſecundum & tertium correſpondent.

¶ ἱερουσαλὴμ ἐπουρανίῳ· *Ieruſalem cœleſti*) Ap. XXI. 2.

¶ μυριάσιν· *myriadibus*) Hæ dicuntur abſolute, ut in prophetia Henochi Iud. v. 14. coll. Deut XXXIII. 2. Dan. VII. 10.

¶ ἀγγέλων, *angelorum*) Non licet conſtruere, καὶ μυριάσιν ἀγγέλων, πανηγύρει καὶ ἐκκλησίᾳ κτλ. Nam & polyſyndeton retinendum eſt; & aliorum ſine dubio eſt *panegyris*; aliorum, *eccleſia*. quis enim *conjungeret* ſynonyma, *panegyris & eccleſia*? *Eccleſia*, *primogenitorum eſt*; *panegyris* igitur, *angelorum*. *Myriades* vero non ſolum in *angelorum panegyri* conſiſtunt, ſed etiam in *eccleſia primogenitorum*. Vtrique enim convenit *myriadum* vocabulum, & ad utrumque accommodatus eſt Dativus μυριάσιν. Addantur mox dicenda. Interim hîc notandus χιασμὸς genitivi & dativi, *angelorum panegyri, & eccleſiæ primogenitorum*.

¶ πανηγύρει, *panegyri*) Hoc verbum, & mox, *eccleſiæ & judici*, ſolennitatem indicant; quæ & jam eſt in cœlo, & maxima erit in revelatione Ieſu de cœlo. Expende

pende illud, *omnes angeli*, *omnes gentes*, Matth. XXV. 31 ſ.

23 καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων· *& eccleſiæ primogenitorum in cœlis deſcriptorum*) *Primogenitorum* nomine veniunt *filii* DEI, ex ætatibus Chriſtum prægreſſis, & fideles Iſraëlitæ, Ex. IV. 22. Ier. XXXI. 9. Eph. I. 12: patriarchæ præſertim, Matth. VIII. 11: & qui primum illum *Primogenitum ex mortuis* reſurgentem comitati ſunt, Matth. XXVII. 53: neque tamen non etiam reliqui, ut ſic dicam, gregarii. Eſt enim horum *eccleſia* ſive cœtus, ut angelorum eſt *panegyris*. *Deſcripti* ſunt primogeniti ſub Moſe, Num. III. 40: hi autem, de quibus apoſtolus, *in cœlis*, quia cives urbis cœleſtis. conf. ἀπογράφεσθαι, *deſcribi*, Luc. II. 1. Hinc patet, non ideo, quia in cœlis deſcripti ſunt, ipſos non eſſe in cœlis. Sunt tamen deſcripti etiam, ut nomina eorum olim publice citentur. Ap. XX. 12. XXI. 27. Horum *primogenitorum* ſuave antitheton eſt, *conſummatorum*: nam per alteros ducitur agmen beatorum, per alteros clauditur. Denique notabile eſt, hos primogenitos in Gradatione propius, quam angelos, conjungi cum mentione DEI. conf. Iac. I. 18.

¶ καὶ κριτῇ θεῷ πάντων· *& Iudici DEO omnium*) Hic eſt *DEVS omnium*, Eph. IV. 6. *judex* veſter, propitius vobis, contra hoſtes.

¶ καὶ πνεύμασι δικαίων τετελειωμένων· *& ſpiritibus juſtorum conſummatorum*) Hoc extremo loco apoſtolus ea enumerat, quæ viatorum oculos œconomiæ DEI ſplendore perculſos, ex œconomia Chriſti lenius afficiant & reficiant. *Spiritus*, animæ ſeparatæ. 1 Petr. III. 19. Tres pueri in Cantico ſuo, εὐλογεῖτε πνεύματα καὶ ψυχαὶ δικαίων τὸν κύριον. v. 86. *Iuſti conſummati*, fideles N. T. qui *conſummationis*, quæ per Chriſti mortem facta eſt, & *juſtitiæ* inde exortæ, conſummatum poſt ſuam mortem fructum capiunt. conf. c. XI. 40 not. Horum minor adhuc erat numerus: & ob hanc quoque cauſam ſejuncti ſunt a *myriadibus*, adeoque a primogenitis illis. Cur *primogeniti & ſpiritus juſtorum conſummatorum* in ſermone disjungantur, patebit e ſerie ſermonis mox evolvenda. *Paulus* ipſe dum vivit, negat ſe τετελειῶσθαι, *conſummatum eſſe*, Phil. III. 12. alia enim ratio eſt verbi τετέλεκα, 2 Tim. IV. 7, alia verbi τελειοῦμαι. illud munus ſpectat, hoc perſonam. τελειοῦμαι non valet, quam diu quis vel unum paſſum ante ſe habet, etiamſi eo uſque in perfectione ſua interna non amplius proficiat. Ipſe Chriſtus in morte τελειωθεὶς, Hebr. V. 9. In 2 ad Tim. gratulatur ſibi Paulus de curſu confecto: in ep. ad Philipp. alacriter inſtigat ad curſum, eoque fine ipſe ſe talem facit, qui procul adhuc a meta abſit. conf. Hebr. III. 14 not.

24 διαθήκης νέας· *teſtamenti novi*) Alias dicitur καινή· νέα, hîc. νέος notat novitatem ejus, quod *nativum* vel etiam *vivum* eſt. conf. c. VIII. 13 not. & cap. X. 20. Es. XLIII. 19.

¶ μεσίτῃ· *Mediatori*) Olim *Moſes*, ipſe *internuncius*, *timebat & tremebat*: nunc ad Mediatorem N. T. acceſſus eſt datus.

¶ αἵματι ῥαντισμοῦ, *ſanguini adſperſionis*) Notabilis conjunctio: *novi teſtamenti Mediatori Ieſu*, *ET ſanguini adſperſionis*. Sanguis ſpectatur h. l. ut eſt in cœlo, quemadmodum ſpectatur etiam *Mediator*, & *Deus*, & *myriades* &c. Attende, Lector, quæ dicenda veniunt, per Poſitiones diſtinctas.

§. I. *Sanguis I. C in paſſione & poſt mortem effuſus eſt quam largiſſime.*

 In

In victimis V.T. requirebatur *αἱματεκχυσία effuſio ſanguinis*; & penitus erat effundendus ſanguis, ita ut nil remaneret in venis & vaſis corporum. Hoc peractum eſt etiam in unica N. T. oblatione corporis Ieſu. Omnimoda pretioſiſſimi ſanguinis tum facta eſt effuſio, in horto, per ſudorem; in prætorio, per flagellationem; in cruce, per clavos; & poſt mortem, per lanceam. Ita Chriſtus ἐθανατώθη plane eſt *necatus* carne. 1 Petr. III. 18. Vel guttam de tota ſanguinis maſſa in corpore ſanctiſſimo remanſiſſe, haud ſcio an dicere poſſit, qui verba Pſalmi XXII. v. 15. 16 perpenderit: *Sicut AQVA effuſus ſum. ARVIT tanquam teſta virtus mea, & lingua mea adhæſit faucibus meis: & in PVLVEREM mortis* deduxiſti me. Revera ἐσφάγη *mactatus eſt* Agnus Dei. Non eſt alia pars Sanguinis ejus effuſa, alia non effuſa: ſed ſicut totum corpus eſt traditum, ſic omnis ſanguis effuſus. Matth. XXVI. 28. *Effuſio ſanguinis* & *mors Chriſti* ſunt concomitantia, non illa hujus cauſa. Vere ſanguinem & vitam poſuit; ſed non ob naturales cauſas, ob quas aliâs obeunt, qui violenta morte obeunt. Id eſt ex præſtantia Subjecti.

§ II. *Actualem ſanguinis illius effuſionem* ſtatus *effuſi ſanguinis eſt inſecutus.*

Actualis erat effuſio ſanguinis, *dum* effundebatur: *ſtatum* effuſi ſanguinis dicimus omnem commorationem ſanguinis extra corpus dominicum, ſive brevis ea ſit ſive diuturna.

§ III. *Sanguis ille etiam in ſtatu effuſionis ab omni corruptione* indelibatus *eſt.*

NON CORRVPTIBILIBVS, argento aurove, redemti ſumus, ſed PRETIOSO ſanguine, ut agni ſine vitio & macula, Chriſti. 1 Petr. I. 18. 19. Omnem *corruptionem* excludit *pretioſitas* ſanguinis illius. Hoc certum & ratum manet: neque ullo modo probamus indignas quorundam de effuſo Domini ſanguine opiniones, quos nominatim redarguit inprimis Hœpfnerus in tract. de S. C. pag. 55.

§ IV. *Sanguinem, qui effuſus eſt, in venas corporis dominici iterum eſſe immiſſum, affirmari nequit.*

Nil niſi animale humana capit ratio: quare non niſi Scriptura nitimur. Ea ſanguinis effuſionem & mortem I. C. ſæpiſſime refert: eadem reſurrectionem ejus & vitam perennem non minus celebrat. Sed de ſanguine in corpus iterum immiſſo nil expreſſe indicat: neque per conſequentiam ea immiſſio ex ſcriptura deducitur. Saltum certe committit hæc argumentatio: *Sanguis Chriſti eſt incorruptus, ergo in venas rediit.* Si corpus ſine ſanguine, ſi ſanguis extra corpus, in triduo mortis, incorrupta fuerunt: utrumvis etiam magis poſt mortem exantlatam ſine altero incorruptum permanet. Audiamus, quid ſcriptura ſuggerat.

§ V. *Adſcenſionis tempore ſejunctus a corpore ſanguis in cœlum eſt illatus.*

Introitus ſacerdotis N. T. in ſanctuarium verum Adſcenſio erat in cœlum: & in morte quidem I. C. diſciſſum eſt velum templi terreni, ac tum apertum eſt ſanctuarium verum, cœlum; ſed introitus ipſe peractus eſt per adſcenſionem in cœlum. Tertio die poſt mortem erat reſurrectio; quadrageſimo poſt reſurrectionem, adſcenſio. Porro *per ſanguinem proprium* introivit Chriſtus in ſanctuarium; (non modo *poſt* effuſum ſanguinem, & *vi* effuſionis, neque *cum* ſanguine in corpus reſumto, ſed *PER* ſanguinem:) ergo ſeparatim a corpore ſanguinem proprium hic ipſe ſacerdos in ſanctuarium intulit, (recte-

(recteque temeritatis Scherzerus in Syſt. p. 390 arceſſit quendam, qui putavit, particulas carnis Chriſti, quæ flagello, coronæ ſpineæ clavisque adhæſerint, & guttulas ſanguinis effuſas, miraculoſe in terra conſervari, & in euchariſtia multiplicari:) atque ipſo introitus ſive adſcenſionis tempore ſejunctum Chriſtus a corpore ſanguinem habebat. Exſangue corpus erat; non tamen exanime, ſed vivum. Sanguis in corpore, non reſpondiſſet typo ſacerdotis in V. T. cum ſanguine animalium in ſanctuarium ingreſſi. Vid. cap. IX. 7. 25, maximeque 12, ubi *δι'* & *διὰ* eadem prorſus inter ſeſe vi reſpondent. *Analogiam typi & antitypi ſervandam eſſe*, agnoſcit *Witſius* in Diſſ. de ſacerdotio Aaronis & Chriſti, T. I. miſc. p. 510, ubi de loco Hebr. XIII. 11 agit. Idem vero *ſanguinem* Chriſti, animam ejus interpretatur, non recte. nam *ſanguis*, proprie dictus, ut in typo, ſic in antitypo, denotatur. conf. Exx. in Symb ap. p. 171. Porro dilutior eſt Sibrandi Lubberti explicatio, lib. II. c. Socin. de I. C. Servatore, c. 21: *Legimus de anniverſario ſacrificio, de quo eſt Levit. 16, quod ejus ſanguis allatus ſit in ſacrarium. Iam vero inter hunc & Chriſti ſanguinem magna eſt differentia Materialis enim ſanguis, qui effundebatur, cum anniverſaria victima mactaretur, inferebatur in ſanctuarium: ſed materialis Chriſti ſanguis, qui effuſus eſt, cum ille pro nobis occideretur, NON allatus eſt in cœlum. Quid igitur? ut ſacerdos legalis cum ſanguine cæſæ victimæ pro ſe & pro populo apparebat in ſacrario levitico: ita Chriſtus non cum materiali ſanguine effuſo, ſed vi & vigore ſanguinis pro nobis effuſi apparet pro nobis in cœlo.* Non *vim & vigorem* ſanguinis dicit apoſtolus, ſed ***proprium*** ſanguinem Chriſti, *per* quem factus ſit introitus in ſanctuarium: nec ***materialem*** ſanguinem appellat, ſed *ſanguinem* ejus, ***qui per ſpiritum æternum ſeipſum obtulit immaculatum Deo.*** Hanc, apoſtolicam, emphaſin ſæpe imitantur excellentium interpretum ſermones. Chryſoſt. Hom. 33 in Hebr. XIII. *ἀυτὴ ἡ ὀικονομία ἔξω παθȣς ἦν. ἔξω· ἀλλ ἐις τὸν ȣ̓ρανὸν τὸ ἆιμα ἀνηνέχθη. ὁρᾷς ὅτι ἅιματος μετέχομεν τȣ̃ ἐις τὰ ἅγια ἐισΦερομένȣ, τὰ ἅγια τὰ ἀληθινα· τῆς θυσίας ἧς μόνος ἀπήλαυσεν ὁ ἀρχιερεύς.* Quædam periochæ verba alii aliter referunt: ſed *ἀλλ' ἐις τὸν κτλ.* uno tenore. Sic verterim: *Ipſa paſſionis diſpenſatio foris erat: foris; ſed IN cœlum ſanguis eſt ſublatus. vides, participes nos eſſe ſanguinis, qui inferebatur in ſancta, ſancta vera; ſacrificii, quo ſolus eſt gaviſus archiſacerdos.* Conr. Pellicanus in Hebr. IX: *Chriſtus pretium ſanguinis ſui pro nobis redimendis intulit Deo Patri in cœlum.* Calvin. in Hebr. X: *Pecudum ſanguis quum ſtatim tabeſceret, non potuit diu vigorem ſuum retinere: at Chriſti ſanguis, qui nullo tabo corrumpitur, ſed puro ſemper colore fluit, nobis in finem usque mundi ſufficiet. Nihil mirum, ſi cæſæ pecudum victimæ vivificandi facultate non pollebant, quum eſſent mortuæ. at Chriſtus, qui a morte reſurrexit, ut nobis vitam conferat, ſuam in nos diffundit. Hæc eſt perpetua viæ dedicatio, quod coram facie Patris ſemper quodammodo ſtillat ſanguis Chriſti ad irrigandum cœlum & terram.* & in cap XIII: *Chriſtus ſanguinem ſuum, ut mundi peccata expiaret, IN cœleſte ſanctuarium intulit.* Rurſum:

 Vide.

Videtur mihi Apoſtolus (Hebr. XIII. 20) *hoc velle, Chriſtum ita reſurrexiſſe a mortuis, ut mors tamen ejus non ſit abolita, ſed æternum vigorem retineat: ac ſi dixiſſet, Deus Filium ſuum excitavit, ſed ita ut ſanguis, quem ſemel in morte fudit, ad ſanctionem fœderis æterni, poſt reſurrectionem vigeat, fructumque ſuum proferat, perinde ac ſi ſemper flueret.* Hunnius in Hebr. XIII: *Chriſtus ſuum proprium ſanguinem ſancto ſanctorum intulit.* Dorſcheus P. I Theol. Zach. p. 51 ſeqq. *Sanguis*, inquit, hoc loco, Zach. IX. 11, *cum illa affectione profuſionis & effuſionis, non autem, ut eſt in naturali ſuo ſtatu & intra vaſa ſua ordinaria, conſideratur.* 1. *Quia hoc requirit typi ratio. Sanguis enim in V. fœdere, ut extravaſatus & effuſus, conſiderabatur, & hoc ipſo adumbrabat profuſionem & effuſionem ſanguinis in N. fœdere futuram.* 2. *Quia hoc fœderis divini indoles requirit, quæ poſtulat αἱματεκχυσίαν.* 3. *Quia in hac ratione ſanguinis exercetur actus obedientiæ ſatisfactoriæ Deo pro peccatis debitæ. &c.* Sal. Deylingius: *Chriſtus in cœlos evectus ſedensque ad dexteram DEI res noſtras commendat DEO, & ſanguinem pro nobis effuſum ac vulnera oſtentat Patri.* Iterum, Rappoltum laudans: *Patri ſuo*, inquit, *ſanguinem ſuum, ut λύτρον & pretium redemtionis pro nobis offert* (demonſtrat,) *ejusque effuſione juſtitiæ divinæ ſatisfactum eſſe docet.* Obſerv. miſcell. p. 571 ſeq. Non affirmo, hos interpretes præſentem ſanguinis effuſi ſtatum docere: ſed dico, ſermones eorum, ſi talem ſtatum in mente habeas, textibus, quos tractant, magis congruere.

§ VI. *Sanguis I. C. ſemper manet ſanguis effuſus.*

Si unquam fieri potuit aut debuit reditus ſanguinis I. C. in corpus ipſius, fieri potuit ac debuit in ipſo ſaltem reſurrectionis momento, non poſtea demum. At ante adſcenſionem hoc non eſſe factum, patet ex § præced. Ergo non factum eſt in reſurrectione: neque adeo ullum tempus reperitur, cui reditum illum adſcribamus. Perpetuus eſt effuſi ſanguinis ſtatus. Ipſe Ieſus in cœlo eſt, & corpus ejus: etiam ſanguis ejus eſt in cœlo; ſed non propterea nunc ſanguis ineſt in corpore. Non retulerim huc *viſionem* Apoc. I. 14, de *albedine* capitis I. C. quaſi exſangui. Nam ea *capillos niveos* ſpectat, *facies* vero cum lucidiſſima ſolis virtute comparatur ibidem v. 16. Neque, quod Luc. XXIV. 39 exſtat, huc, ab Auguſtino allegatum, nos allegamus. nam *ſanguis*, etiamſi in corpore ſit, minus palpatur & cernitur, quam *caro & oſſa.* Alia dantur ſanguinis a corpore ſejuncti indicia. Diviſam corporis & ſanguinis rationem, non ſolum in paſſione & morte Domini, ſed etiam in cœna ad recordationem mortis ejus inſtituta, ſacræ exhibent literæ. Expende cap. XIII. 9 ſeqq. X. 10. 29. 1 Cor. XI. 24 ſeq. Modus prædicandi ſequitur modum eſſendi: hanc ipſam ob cauſam diſtinctiſſime conſiderantur corpus & ſanguis Chriſti, quia a parte rei diſtinctio ſive ſejunctio adeſt. Igitur adhuc in cœlo ſanguis, ut effuſus, exſtat ante oculos Dei: adhuc loquitur pro nobis: adhuc eſt ſanguis adſperſionis. 1 Petr. I. 2. Sanguis Abel, quem terra aperto ore de manu Kaini hauſit, clamabat, *ſeorſum* a corpore: ſanguis I. C. loquitur, item

item *ſeorſum*, in cœlo, potentius & benignius. Hac proprie de cauſa *ſeorſum* ab ipſo Ieſu ſanguis adſperſionis h. l. memoratur, uti cap. X. 19. 21 introitus ſanctuarii in ſanguine Ieſu & hic ipſe ſacerdos magnus *ſeorſum* laudatur, & cap. XIII. 12 *ſanguis Ieſu ſeorſum* ab ipſius *corpore* (coll. v. 11.) conſideratur, & cap. XIII. 20 ipſa magni ovium Paſtoris reſuſcitatio facta dicitur in *ſanguine* teſtamenti *æterni*. Conf. Rev. Riegeri Hiſt. Frr. Boh. Vol. II. pag. 68 ſeqq. ubi per veſtigia Pfaffiana ampliſſimus veterum & recentiorum opinionum campus ita nobis panditur, ut hæc una ſententia, ab illo ſcite propoſita, ex omnibus reliquarum incommodis emergat. Sanguis ipſe effuſus, non effuſio ſanguinis, λύτρον, *redemtionis* æternæ *pretium* eſt. Id pretium, Deo ſolutum, ſolutum manet, ſine reſtitutione in Redemtoris corpus. Æterna eſt redemtio: æternus pretii valor, perinde, ac ſi redemtor quotidie pro nobis in cruce pendens exſpiraret. In morte ejus erat vis vitæ non diſſolvendæ: in vita ejus eſt valor mortis perpetuus. Ipſa mors Domini abſorpſit infirmitatem vitæ in mundo, in qua ſanguinis & carnis particeps erat factus ſubeundæ mortis cauſa; cap. II. 14: adeoque eadem mors, tanquam tranſitus in vitam glorioſam *protinus* quiddam glorioſæ vitæ conſentaneum habebat. conf. 1 Tim. III. 16 not. Inde *annunciatio mortis Domini* complectitur totam Ipſius commemorationem, etiam ſepulturæ & reſurrectionis, (cui illa arcte conjungitur 1 Cor. XV. 4.) adſcenſionis, ſeſſionis ad dexteram Dei, *usque dum venit*. 1 Cor. XI. 26. Ex mortuis eductus eſt magnus ovium paſtor; ſed teſtamentum, in cujus ſanguine eductus eſt, *æternum* eſt. c. XIII. 20. Patet hinc, quanta proprietate Iohannes Agnum *ut* mactatum in vita gloriaque Ipſius ſibi viſum deſcripſerit.

§ VII. *Id ipſum agnoverunt antiqui doctores eccleſiæ.*

Magna patres conſenſione ſtatuerunt, *exſangue* nunc eſſe corpus Domini, vel etiam *aëreum*. vid. Magnif. *Pfaffu* diſſ. c. Roger. p. 50. Atque inde ad nimiam etiam ſubtilitatem devenerunt aliqui. Auctor quæſtionum inter opera Athanaſii T. II. f. 433. qu. 128. *Ipſi quoque Veteres*, inquit, *& priſci prophetæ baptizati ſunt ex eo, qui de latere Chriſti fluxit, ſanguine & aqua. Et quomodo? audi. Quoniam quatuor elementis conſtat corpus hominis, rurſum poſt mortem in ea reſolvitur. Sic factum eſt etiam Chriſto: quia ſanguinem & aquam ſanctum ejus dedit latus*, ἀνελύθη *reſoluta ſunt, quo reſoluta ſunt etiam prophetarum, in elementa nempe, & inventa ea baptizavit. &c.* Paraphraſin hujus philoſophematis adornavit *Theodorus Abucaras*, cui uni id adſcribit Ittigius in Exercitatione opuſculum Abucaræ & luci reddente & refutante. *In elementa reſolvi*, quid eſt, niſi *corrumpi*? Abſit vero a nobis ejuſmodi de ſanguine Domini cogitatio. Non eſſent in eam delapſi hi ſcriptores, ſi ex antiquioribus audiſſent, ſanguinem corpori reſuſcitato immiſſum fuiſſe. Haud ſcio, an immiſſio illa vel a patribus agnita (agnitam affirmanti incumbit probatio,) vel prius ſaltem in medium producta reperiatur, quam communio ſub una ſpecie (Seculo demum XIII ac XIV) invaleſceret, cujus patronis, Scholaſticis, opportunus erat concomitantiæ prætextus. Ne *Gerſonis* quidem ætate ſanguinem immiſſum omnes affirmabant, ut patet ex Serm. in die circumci-

cumciſionis Domini, & ex Ioſephinis, diſt. 8. Poſt Reformationem multi eam ſententiam, ſine controverſia, & ideo, ut fit, ſine dubitatione admiſerunt & propagarunt: rationes autem, quibus nituntur, evincunt illæ quidem, ſanguinem Domini a corruptione manſiſſe immunem, neque reliquias ejus in terra, miraculis comitatas, remanere, quorum utrumque nos ex animo agnoſcimus; ſed per eaſdem non definitur poſitive, quæ ſit in præſenti conditio ſanguinis illius pretioſi. Vid. *I. Gerhardi* diſpp. p. 789. 1426 ſeqq. *I. Meiſneri* exam. catech. Pal. p. 596. &c. Tuum erit, Chriſtiane Lector, quaſvis hac de re ſententias inter ſe conferre, & ad normam Scripturæ ſacræ dijudicare.

VIII. *Vnio perſonalis, & ſtatus effuſi ſanguinis, bene conveniunt.*

Non pugnant inter ſeſe in triduo mortis: ac multo minus poſt triduum illud inter ſeſe pugnant unquam. Nihil Neſtorianum, nihil Eutychianum, tota admittit hæcce conſideratio.

§. IX. *Reſurrectio & vita I. C. glorioſa non tollit ſtatum effuſi ſanguinis.*

Si quis putaret, in corpore Salvatoris etiam poſt latus perfoſſum remanſiſſe modicum ſanguinis, rationi naturali eo minus neceſſaria videri poſſet effuſi ſanguinis in corpus immiſſio: ſed revera omnis ſanguis eſt effuſus, nec tamen iterum immiſſus. nam naturalis quidem ſive animalis vita ſita eſt in ſanguine & circulatione ejus, & ſuſtentatur pane: ſed ſine pane verbum Dei paſcit corpora ſanctorum. Vide de Moſe, Ex. XXIV. 18. XXXIV. 28, nec non de Elia, 1 Reg. XIX. 8: maxime vero de Ieſu Chriſto, Matth. IV. 2. 4. Etenim tota ipſius *diæta* ultra munditiem omnium mortalium evecta noſcitur vel ex apto veſtitu. Ioh. XIX. 23 not. Quodſi in terra id præſtat virtus Dei, quanto magis in cœlo id fit & fiet? Matth. XXII. 29. (quam ob cauſam hoc quoque, obiter, ſed ſerio, monendus eſt Lector, noviter productum ſanguinem, in loco effuſi, redivivo Redemtori a nobis ne per ſomnium quidem adſcribi.) Vita glorioſa non deſiderat circulationem ſanguinis: tota ex Deo eſt. Rom. VI. 4. 10. 1 Cor. VI. 13. XV. 44. 50. Noſtrum corpus, noſter ſanguis, corruptioni ſunt obnoxia: ſanguine noſtro, quid futurum ſit, ignoro; (in ipſa quidem vita animali, ſummam ſanguinis jacturam, modo mors abſit, minoris æſtimamus, quam digiti articulive mutilationem:) corpus certe conforme faciet Salvator corpori gloriæ ſuæ. Conf. *Samml. von A. und N.* 1739. I Beytr. art. 8. *Valeſ.* philoſ. ſacr. p. 81. *Melch.* I. 712: *Manifeſtum eſſe putamus, pugnam* Michaëlis Ap. XII *non abſolutam fuiſſe mox poſt Chriſti adſcenſum in cœlos, quo SANGVIS AGNI illatus accuſandi jus draconi infringebat* &c. *Pfaff.* Syſt. germ. p. 307. *Heding.* ad Hebr. IX. 24. X. 14. *Kraft* Nachr. I Band p. 878. Hiatus in latere (qualis in corpore naturali vulnus letale eſſet) perpetuum glorioſæ vitæ documentum & ornamentum eſt. Ez. XXXVII. 6. 8 non memorantur *venæ*: ſed גידים ſunt *nervi* aut *muſculi.*

§. X. *Status effuſi ſanguinis validiſſime corroborat communionem ſub utraque.*

Nullum ſpecioſiorem fucum habent defenſores communionis ſub una, quam *concomitantiam* corporis & ſanguinis. Sed *diſtinctiſſima* in ſacra cœna ratio eſt corporis & ſanguinis Domini. Primum dicit,

cit, *Hoc eſt corpus meum*: deinde, *Hic eſt ſanguis meus.* Igitur corpus non per ſanguinem exhibetur, ſed per ſe: ſanguis non per corpus exhibetur, ſed per ſe. Locum Gen. IX. 4 huc confert Lightfootus in Chron. V. T. Appoſite vero Dannhawerus ſcribit: *Res cæleſtis in ſacra* (euchariſtica) *potione eſt ſanguis Ieſu Chriſti pro diſcipulis & pro multis effuſus, &, quia incorruptibilis, adhuc exiſtens,* 1 *Petr. I.* 19 *quem Chriſtus in ſanctuarium* ἀχειροποίητον *intulit, & tamen ille ipſe, qui in paſſione effuſus eſt. Non hic in litigia ſcholaſtica, vere ſcholaſtica ac otioſa, ingrediendum, de reliquiis ſanguinis Chriſti, & reaſſumtione illius, de quibus videndus Baron.* &c. Hodos. p. 1202. In morte Domini ex corpore eductus eſt ſanguis: ejus mortis annunciatio poſtulat, ut panis benedictus in recordationem Domini edatur, & ut poculum benedictum, item in recordationem Domini, bibatur. 1 Cor. XI. 24. 25. Profundum *Thomas Bromley* Reſponſum, in decem tractatibus editum, habet, de *differenti* ratione fruendi corpore & ſanguine Chriſti.

§. XI. *Eadem cauſa fidem noſtram egregie ſuſtentat.*

In Revelatione Paradiſi ſic ſcribit idem Bromlejus: *In ſanctuario ſanguis æterni fœderis ſpargitur, quod per Dominum Ieſum poſt adſcenſionem ipſius ſemel ſingulari modo factum eſt, ſecundum Hebr. IX. v. 12*: Per proprium ſanguinem ſemel in ſanctuarium introivit, æternam redemtionem inveniens. *Id vero adhuc certis temporibus per magnum archiſacerdotem continuatur ad ſedandam iram Dei, per peccatum commotam: & propterea dicitur* ſanguis adſperſionis, *propter uſum ejus, qui continuatur in cælo, & in conſcientiis ſanctorum in terra.* Hebr. IX. v. 14. Dijudicent hæc, qui ſpirituali valent judicio. Sane fideles in omni exercitio fidei, maximeque in ſacra cœna, æque fruuntur efficacia ſanguinis I. C. ac ſi in eo momento, quo ſanguis ejus eſt effuſus, conſtituti eſſent.

§. XII. *Hæc res conſiderationem ab amatoribus Chriſti uberiorem poſtulat.*

Quod in Exercitatione de Ingreſſu ſummi pontificis in ſanctum ſanctorum Andreas Adamus Hochſtetterus p. m. ſcripſit: *Non dubitamus, Lectorem ex argumenti tam perplexi magnisque etiam Interpretibus tranſmiſſi tractatione perſpecturum, quantum* ἐρευνήσει *noſtræ relictum adhuc ſit, &, quam in veri latentis indagatione operam ſumſimus, ad Servatoris gloriam adplicaturum*: pag. 20. 21. id ad præſentem conſiderationem transferre licet. Parum eam adhuc, fateor, excultam reperio: & tali in re pauci ſolent adduci, ut ſubſiſtant, & oculos in ea conſideranda defigant. Sed qui non confeſtim reſiluerit, ex eo, quod initio paradoxon erat, dulcedinem paulo poſt guſtabit cum profectu fidei. Nil tamen obtrudo cuiquam: tantum rogo Sapientes, ut totam rem non ad humani, ſed divini ſenſus normam religioſe examinare dignentur. Non curioſitas carnalis hîc locum habet, ſed deſiderium cognoſcendi Redemtoris, quoad Ipſe gloriam ſuam per radios apoſtolici teſtimonii amatoribus ſuis voluerit patefacere.

In Commentariis quidem & Syſtematibus hæc res non facile vel uberius tractata vel leviter duntaxat tacta reperitur: idque ex rationibus forte ſequentibus.

1. In locis de *gratia applicatrice* dicitur: *Cauſa operans terminative eſt Spiritus S.* id quod verum eſt: ſed mentio Chriſti & meriti ejus fit nonniſi apud quæſtionem *de cauſa externa impulſiva.* Sic fit, ut nec uno nec altero loco *efficax operatio Chriſti & ſanguinis ejus* in conſiderationem veniat. 2. *Propria* conſideratio ſanguinis Chriſti parce inſtituitur, multique confeſtim ſe ad *tropum* vertunt, ubi ſub hac voce, *ſanguis*, aut univerſum meritum Chriſti, aut *vitam*, *animam* ejus intelligunt. 3. In ſeriis tractationibus confeſtim potius ad ſanctos & beatos fructus, quam ad modum ipſarum operationum reſpicitur, e quibus fructus oriuntur. Confer ex. gr. ſcriptum Anonymi, *die reinigende Kraft des Gottes-Blutes Ieſu Chriſti* (ed. A. 1745 Prenzl.) p. 49. Equidem jam in juventute mea ſolidam diſquiſitionem *de habitu meriti Chriſti ad noſtram ſalutem* cupide animo meo verſabam: ſed poſt multas cogitationes nunquam ad peculiarem de ea re ſcriptionem ventum eſt. *Dominus Ieſus nobis nunc porro bonum lucis ſuæ radium largiatur propter ſe ipſum. Amen.*

1. Duplex nobis beneficium obtingit per ſanguinem Chriſti, nempe I *liberatio* a reatu peccati, & II *donatio* novarum virium vitæ, quæ deinceps in bonis operibus ſe exſerunt. Illa vocatur *juſtificatio* per ſanguinem Ieſu Chriſti: & hanc adipiſcitur, qui carnem Chriſti edit & ſanguinem ejus bibit. Ioh. VI.

2. Quia vero ſanguis Chriſti eſt *ſanguis aſperſionis*, quæritur, an is ſanguis, *qua talis*, *utroque* nunc memorato modo, an tantum *priore* modo fidelibus obtingat?

3. In V. T. multæ erant *aſperſiones*, ſive conſiderentur ii, qui aſperſionem peragebant; ſive materia, qua aſperſio fiebat; ſive homines & res, pro quibus & in quibus aſperſio fiebat; ſive ſcopus aſperſionis, ad dedicationem, conſecrationem &c. *Aſperſio* fiebat Ex. XXIV. 8 apud totum populum, & Ex. XXIX. 21. Lev. VIII. 23 ſs. apud Aaronem & filios ejus: utrumque, initio, ad initiationem, adeoque *ſemel*, ut ajunt, *pro ſemper*. Apud leproſos item erat initiatio quædam ad converſationem cum aliis in Iſraële, a quibus tempus bene longum excluſi erant. Aſperſio ad *altare* ſemper erat præcipua: Iſraëlitæ vero ex ſua parte per eſum victimarum in communione cum Deo conſervabantur.

4. In N. T. eſt aſperſio, quæ per *ſanguinem* Chriſti Ieſu fit: & quia hæc *unica* N. T. aſperſio eſt, omnia levitica autem ad Chriſtum tendebant: opus eſt, ut omnes leviticæ aſperſiones meri typi ejusdem aſperſionis fuerint; uti ſane ſanguis Chriſti non tantum adverſus ſanguinem *taurorum* & *hircorum*, ſed etiam adverſus *cinerem vaccæ* apud aquam aſperſionis, in ſpirituali ſua excellentia celebratur, cap. IX. 13 ſ.

5. Memoratur *aſperſio ſanguinis*, 1 Petr. I. 2, & iterum *ſanguis aſperſionis*, noſtro hoc loco. Dicimur etiam in *cordibus aſperſi* & per aſperſionem liberati *a conſcientia mala*, unde *verum cor in plerophoria fidei* habeamus, Hebr. X. 22. Plura in N. T. non occurrunt de aſperſione Novi Teſtamenti: ſed Eſajas vaticinabatur, c. LII. 15: *ſic* (Chriſtus, Iehovæ magnus Miniſter,) *aſperget gentes multas*: *ſuper eo obturabunt reges os ſuum.* &c. ubi ſemel vidimus, quis Is ſit qui aſpergit; qui ſint Illi qui aſperguntur; qua ratione illa aſperſio ſequela Paſſionis Ejus ſit; & quod obedientia fidei inde ſequatur, quemadmodum

modum Petrus *obedientiam* & *aſperſionem ſanguinis* Ieſu Chriſti conjungit.

6. Leviticæ aſperſiones non *phyſice* purificabant, ſed *moraliter.* Nam 1 non præciſe manus vel alia certa pars corporis, quæ impuritatem forte contraxerat, neque etiam totum corpus aſpergebatur, ſed in genere fiebat aſperſio, quocunque ſanguis vel aqua aſperſionis caderet. 2. aſperſio analogiam habebat cum ſanguine paſchatis, Ex. XII. 7. 13, qui non corporibus ſed januis affundebatur, & Iſraëlitis tamen profuit. 3 Poſt aſperſionem debuit aſperſus demum corpus ſuum & veſtes ſuas lavare. Per conſequens *aſperſio* habebat effectum *moralem*, & *lotio* effectum *phyſicum.*

7. Cum hac *lotione* analogiam in N. T. habet *lotio*, quæ tribuitur aquæ mundæ, Spiritui ſancto, 1 Cor. VI. 11. Hebr. X. 23, nec non ſanguini Ieſu Chriſti. *Lavit nos ex peccatis in ſanguine ſuo*, Ap. I. 5. *Laverunt ſtolas ſuas & dealbarunt in ſanguine Agnelli*, cap. VII. 14.

8. *Aſperſio* autem habet vim *moralem.* *Dorſcheus* : *Illa conſperſio ALITER* non *FIT*, *NISI per communicationem virtutis meritoriæ, ſeu potius acquiſitæ ſatisfactionis & redemtionis Ieſu Chriſti.* Part. I Theolog. Zachar. pag. 53.

9. Locus ille Ioh. VI de *eſu* carnis Chriſti & de *potu* ſanguinis ejus valde emphaticus eſt: non tamen verba nimis ample extendenda ſunt. Nam Ieſus ibi, (quemadmodum interdum adverſus duros oblocutores faciebat,) uſus eſt locutione metaphorica plane ſingulari, qua erga diſcipulos, ante & poſt, non utebatur. Tò *vere* v. 55 explicandum eſt ex c. XV. 1, *Ego ſum vitis vera* : ubi tamen metaphora manet, & quidem apud ipſum prædicatum. In ſententia illa, *caro mea vere eſt cibus* &c. illud *vere* non afficit prædicatum, ſed copulam, *eſt*, ut res adverſus contradictionem confirmetur. Ab initio & in fine colloquii *eſus* carnis Chriſti & *bibitio* ſanguinis ejus (ut Ioh. III nova nativitas) in *Fidem* reſolvitur. Per tales repræſentationes cavetur, ne quis *fidem* nimis tenuiter & leviter accipiat: & per phraſes de *fide* docemur, illas repræſentationes non eſſe juſto difficiliores.

10. Apud hæc omnia clarum eſt certumque, quod per *eſum* carnis Chriſti & *bibitionem* ſanguinis ejus, vel per fidem, 1 Chriſtiani cum Chriſto intime uniantur: 2 quod id carni ejus & ſanguini, quippe quam edunt, quem bibunt, in acceptis referre debeant: 3 quod caro & ſanguis Chriſti efficacem, intimam operationem in illis habeant, & vitam æternam illis afferant.

11. Vbi alias ſanguini Chriſti *mundatio* a peccatis tribuitur, id pro ratione contextus vel *moraliter* vel *phyſice*, vel utroque modo, accipiendum eſt: ex. gr. Hebr. I. 3. 1 Ioh. I. 7. Idemque valet de *victoria.* Ap. XII. 11.

12. Hæc omnia naturam tranſcendunt, & valde opus eſt, ut a dulci fallacia ſenſuum humanorum nobis caveamus. Confer *Cloſterbergiſche Sammlung* P. II. p. 138 & ſeqq. ubi homilia *Lauii* de *virtute ſanguinis* Chriſti laudatur, & monita adverſus deviationes dantur. Si quando ex. gr. gaudium Spiritus ſe in animam vel etiam in corpus diffundit, id non debet reprimi. Non per ſenſum (*Gefühl*) *ad* fidem venitur, etſi fides ſæpe aliquid quod ſentiri poteſt *poſt* ſe trahat: quod tamen abſit ut vel nomine *caloris* vel phyſicæ cujuſdam qualitatis appellemus. Quæ ſe ſine affectatione dant, ea cum humili gratiarum actione accipiamus & ſine oſten-

ſtentatione cuſtodiamus. Nemo tamen aliis ſe tanquam modulum & exemplar obtrudat, neque alios ſibi ſic imitandos proponat. Alias multi in cupidam & violentam activitatem adiguntur, ut exiſtiment, eadem experimenta & ſenſationes ſibi ipſis extorquendas eſſe: & apud co natum ejuſmodi natura defatigatur, ut ſe tandem per id, quod ipſa, ſibi non conſcia, conficit, vel in ſomnio, tranquillet.

13. Paucis, ſanguis Chriſti pretioſus applicatur nobis apud aſperſionem, apud lotionem, apud bibitionem, propter unionem perſonalem, *modo reali*, ſupernaturali tamen, adeoque plane incomprehenſibili. *Id* (dictum de ſanguine Ieſu Chriſti, 1 Ioh. I. 7) *non tantum de MERITO ſanguinis Chriſti in cruce ſemel perfecto accipiendum eſt, ſed Iohannes eo loco de ea re agit, quod in negotio juſtificationis non tantum divina natura in Chriſto, verum etiam ipſius ſanguis per modum EFFICACIÆ nos ab omni peccato emundet. Ita caro Chriſti eſt vivificus cibus.* Form. Conc. Art. 8 de Perſona Chriſti, pag. 776.

14. Simili modo, ex noſtra parte, *fides* non modo habet vim *moralem*, ſed etiam *ſuo modo* phyſicam quandam efficaciam & operationem, ad noſtram juſtificationem & ſalutem.

15. Gaudebo equidem, ſi per ea, quæ dixi, ad augmentum amoris & agnitionis Redemtoris noſtri, qui ſanguinem nobis ſuum impendit, anſa quædam dabitur. * Capacitas noſtri cordis ad ſancta myſteria, non tam exercitatione intellectus, quam per incrementum hominis novi amplificatur.

16. Ieſus *ſalvare prorſus poteſt accedentes per Ipſum ad Deum, ſemper vivens, ad interveniendum pro illis.*

¶ *κρεῖττον*) Sic codd. probatiores: recentiores aliqui, *κρείττονα*.

¶ *λαλοῦντι loquenti*) non, *clamanti.*

¶ *παρὰ τὸν ἄβελ· quam Abel*) Sanguis Abel, primo parricidio effuſus, per ſynecdochen ponitur pro omni ſanguine effuſo in *terra* & vindictam clamante cœlum verſus, reliquosque peccati in mundo clamores cumulante: & hunc *clamorem* ſanguinis a Kaino celati violentum vincit *loquela* aperta & placida ſanguinis Chriſti in *cœlo* pro nobis, & ex cœlo ad nos. Conf. *κρείττονα, meliora*, c. VI. 9.

Nunc, quorſum acceſſerint Chriſtiani, univerſe recognoſcamus.

Eſt *A. Sion* mons,

B. & urbs DEI viventis, *Ieruſalem cœleſtis.*

C. a. & myriades;

α. angelorum panegyris,

β. & eccleſia *primogenitorum* in cœlis deſcriptorum:

b. & judex *DEVS* omnium:

D. c. & *ſpiritus* juſtorum conſummatorum:

d. & novi teſtamenti mediator *Ieſus*;

e. & *ſanguis* adſperſionis, melius loquens, quam Abel.

Hæc enumeratio non modo non confuſa eſt, ſed ordinem plane conſideratum habet. *A* & *D*, *B* & *C*, inter ſe reſpiciunt per *χιασμόν*. In *B* & *C* deſcribitur œconomia DEI, latius extenſa, eaque ita potiſſimum, uti in die noviſſimo glorioſiſſime apparebit, qui fidei jam præſens eſt, v. 26. cap. XI. 1. &

& a *Paulo* ſic conſideratur Rom. II. 16 not. In *A* & *D*, œconomia Chriſti, interior, novi teſtamenti, quatenus ea tantiſper viget, ut *Paulus* teſtatur 1 Cor. XV. 24. De utriusque œconomiæ differentia & nexu confer annot. ult. Exeg. Germ. ad Ap. XIV. 10. Naturali ordine *A* ponitur ante *B*, quia in Ap. cap. XIV & XXI mons Sion conſpicitur ante Ieruſalem novam; adeoque *D* & *C*, & articuli in *D* & *C*, retrogrado ordine (de quo conf. c. XI. 33 not.) conſiderandi veniunt.

25 βλέπετε· *videte*) Admonitio, quæ acuitur particula οὖν *igitur* prætermiſſa.

¶ μὴ παραιτήσησθε· *ne recuſetis*) per infidelitatem.

¶ τὸν λαλοῦντα *eum qui loquitur*) nempe, DEUM, cujus ſermo, jam præſens, eſt ejuſmodi, ut præludium ſit commotionis ultimæ. Eadem vox, quæ in evangelio de *cœlis* auditur, concutiet *cœlum* & terram. Sanguis *loquitur* ad Deum, v. 24: ſed in v. 25 eſt *loquela*, quæ ad nos fit. λαλοῦντι v. 24 eſt neutrum ad αἷμα· λαλοῦντα eſt maſculinum. Apoſtolus redit ad prima, c. I. 1.

¶ οὐκ ἔφυγον· *non fugerunt*) non potuerunt auditui ſe ſubducere, imo in pœnas incurrerunt.

¶ παραιτησάμενοι· *recuſantes*) v. 19.

¶ χρηματίζοντα· *oracula dantem*) Deum ipſum innuit. v. 26 initio.

¶ πολλῷ μᾶλλον ἡμεῖς, *multo magis nos*) ſcil. *non fugiemus*.

¶ τὸν ἀπ' οὐρανῶν) ſcil. χρηματίζοντα, *Eum*, qui *de cœlis* oracula dat. Mons Sinai pertingebat *in terra* ad infimam regionem cœli: ſed *ex cœlis*, adeoque ex ipſo cœlo gloriæ & Filius attulit beatitudinem ejusque præconium, unde frequentiſſima in ipſius ſermonibus mentio *regni cœlorum*; & Pater teſtimonium ſuperaddidit: ac jam in ſermone ſuo repræſentat cœli commotionem, de qua v. 26.

¶ ἀποστρεφόμενοι· *averſantes*) Id majorem contumaciam ſignificat, quam παραιτησάμενοι, *recuſantes*.

26 οὗ ἡ φωνὴ) quippe *cujus vox*. Declaratur, qualis fuerit illa in terra, & qualis hæc ſit a cœlis oraculorum loquela, χρηματισμός. Non igitur obſtat articulus τὸν v. 25, quo minus unus ſit idemque, qui ſuper terra, & qui ex cœlis loquitur. Eſt tamen mimeſis, & exprimitur affectus eorum, qui *Loquentem* non agnoſcunt.

¶ τὴν γῆν) γῆ ἐσείσθη, *terra commota eſt*. Ps. LXVIII. 9 רָעָשָׁה quo eodem verbo Haggæus utitur. Etiam *cælos* tunc ſtillaſſe, Pſalmus memorat; videlicet monti vicinos: Haggæus autem de omnibus cœlis factis loquitur.

¶ νῦν· *nunc*) Oſtendit apoſtolus, quid DEUS *nunc* non modo promiſerit, ſed quid faciat.

¶ ἐπήγγελται) *promiſit*. Eſt promiſſio, *ſpei* ſanctorum propoſita, quanquam impii terrentur ea re. habet igitur hic locus admonitionem plane evangelicam. coll. c. II. 3.

¶ ἔτι ἅπαξ, ἐγὼ σείσω οὐ μόνον τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ τὸν οὐρανὸν, *adhuc ſemel ego concutiam non ſolum terram, ſed etiam cœlum*) Hagg. II. 6 עוד אחת מעט היא ואני מרעיש וגו׳ LXX, ἔτι ἅπαξ ἐγὼ σείσω τὸν οὐρανὸν, καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν. κτλ. & v. 21, ἐγὼ σείω τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν. Duos verſiculos in unum confert apoſtolus: quo oſtendit, unam eandemque

que eſſe commotionem, cujus prima unus verſiculus Haggai, alter extrema denotat. Cœpit enim illa adventu Meſſiæ priore; conſummabitur, adventu altero. de priore confer Matth. III. 17. XXVII. 51 ſſ. XXVIII. 2. Act. II. 2. IV. 31; de altero, Matth. XXIV. 7. Ap. XVI. 20. XX. 11. Illuſtre eſt teſtimonium Iſ. *Newtoni* ad Dan. p. 91: *vixque in omni V. T. aliquod de Chriſto exſtat vaticinium, quod non, aliquatenus ſaltem, ſecundum ejus adventum reſpiciat.*

¶ σείσω) Alii, σείω. Vtrumque habent LXX, ut modo vidimus. ſed σείσω, *movebo*, exprimit *promiſſionem.*

27 τῶν σαλευομένων· *eorum quæ moventur*) cœli & terræ.

¶ τὴν μετάθεσιν· *tranſpoſitionem*) Idem verbum c. VII. 12. Antitheton, μείνῃ, *manerent.* Dices: Quum terra commoveretur olim, nulla facta eſt tranſpoſitio; quomodo jam cum cœli & terræ commotione conjuncta eſt tranſpoſitio? Reſp. Hæc commotio eſt *totalis*: eſt *finalis*: eſt *promiſſa*, adeoque innuit, iis quæ moventur, ſucceſſura eſſe meliora, id eſt, ea quæ non moventur, ſed immobilia ſunt. Prior illa præludium erat alterius.

¶ ὡς πεποιημένων· *tanquam factorum*) Ratio, cur ea, quæ commovenda dicuntur, ſub *tranſpoſitionem* cadant. ſunt enim *facta*, olim, per creationem; & *ita* facta, ut non manerent ipſa, ſed moverentur; & ut deinceps ea tantummodo manerent, quæ non moventur. Sic *Paulus* loquitur 2 Cor. V. 1.

¶ ἵνα μείνῃ) *ut manerent.* Μείνῃ enim ait, non μένῃ. Imperfectum pendet a præterito πεποιημένων *factorum.* Sæpe μένω, *maneo*, dicitur de re, quæ, ceteris tranſeuntibus, ſuperſtes eſt. unde etiam ex μένω eſt μόνος. 1 Cor. XIII. 13.

¶ τὰ μὴ σαλευόμενα· *ea quæ non moventur*) urbs DEI viventis, v. 22. novum cœlum & nova terra. Ap. XXI. 1 not.

28 βασιλείαν) *regnum*, cœlo terraque præſenti auguſtius.

¶ παραλαμβάνοντες· *accipientes*) a DEO promiſſum, *lubentia* fidei *acceptantes.*

¶ ἔχωμεν χάριν· *habeamus gratiam*) χάριν ἔχειν eſt *gratiam habere*, *gratum eſſe*, Luc. XVII. 9 & ſæpe: valet etiam, *acceptum eſſe*, Act. II. 47: & ſic fere 2 Cor. I. 15. *Gratiam habere*, paſſive, eſt *gratia affici*: ſic quoque fere hoc loco. *Gratiam invenire* eſt actus: *gratiam habere* ſtatus, cum fidelium prolubio conjunctus.

¶ λατρεύωμεν· *ſerviamus*) tanquam ſacerdotes regales.

¶ μετὰ αἰδοῦς· *cum verecundia*) ex agnitione indignitatis noſtræ, ne Dei oculos offendamus.

¶ καὶ εὐλαβείας· *& metu*) ex agnitione majeſtatis divinæ, ne nobis ipſis perniciem arceſſamus. Heſychius, εὐλαβεῖσθαι, φυλάττεσθαι, φοβεῖσθαι. *Verecundia & metu* temperatur *ſpes*, ne in protervam audaciam degeneret. confer verſum ſeq. cum c. X. 27.

29 καὶ γὰρ, *etenim*) Epiphonema graviſſimum.

¶ ὁ θεὸς ἡμῶν πῦρ καταναλίσκον. *Deus noſter ignis conſumens*) Deut. ſupra ad v. 18. 19 aliquoties cit. cap. IV. 24, LXX, ὅτι Κύριος ὁ θεός σου πῦρ καταναλίσκον ἐστὶ, θεὸς ζηλωτής. conf. ibid. c. IX. 3. *Deus noſter*, in quem *ſperamus*, idem *metuendus eſt.*

CAP. XIII.

1 Ἡ φιλαδελφία· *fraternus amor*) Hujus virtutis partes explicantur

tur in ſeqq. Eodem vocabulo *Paulus* alibi utitur.

¶ μενέτω· *maneto*) quamvis vetera transierint. *manet* (*Pauli* verbum) per ſe: 1 Cor. XIII. 8. 13. *maneto* etiam penes vos.

2 μὴ ἐπιλανθάνεσθε· *noliti obliviſci*) quanquam ſpoliati. Facilis oblivio talis officii. v. 16. ſic, μιμνήσκεσθε, μνημονεύετε, *recordamini*. v. 3. 7.

¶ ἔλαθον ξενίσαντες· *latuere hoſpitio accipientes*) pro, λαθόντες ἐξένισαν. Hypallage Græcis frequens. Conf. ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 427. Occurritur diffidentiæ erga *ignotos* hoſpites.

¶ τινὲς, *quidam*) Abraham, Lot. Gen. XVIII. 2. XIX. 1.

¶ ἀγγέλους· *angelos*) Sic ſæpe hoſpes ignotus eſt dignior, quam videtur, & comites, quamvis non conſpicuos, habet angelos. Actiones æſtimantur pro eo, quod quis facit, non ſolum pro eo, quod ſe facere putat. Matth. XXV. 40. 45.

3 μιμνήσκεσθε· *mementote*) in precibus, in beneficiis.

¶ ὡς συνδεδεμένοι· *tanquam ſimul vincti*) propter unitatem corporis ſub uno capite Chriſto.

¶ ἐν σώματι· *in corpore*) in corpore naturali *incommodis* eorumque periculis nondum erepto. Alius toto vitæ tempore adverſa multa experitur, ut Iacob: alius in juventute, ut Ioſeph: alius in confirmata ætate, ut Iob: alius demum extremo tempore; & in talem eventum præcipue conducit hæc admonitio.

4 τίμιος) ſcil. ἔστω, coll. v. 5. i. e. *honoretur*. Antitheton ad *ſcortatores*. Cœlibes, quibus ſcortationis periculum imminet, hortatur, ut matrimonium contrahant, tanquam *pretioſum* quiddam agnoſcentes, ejusque bono digne utantur. conf. 1 Theſſ. IV. 4.

¶ γάμος) *nuptiæ*, id eſt, matrimonium.

¶ ἐν πᾶσι) *in omnibus*. Latius patet periculum ſcortationis, quam adulterii. conf. 1 Cor. VII. 2, ἕκαστος, *quivis*: omnesque debent matrimonium magni facere, ut, ſi quis eo ipſe non utatur, alios tamen *non prohibeat*. 1 Tim. IV. 3.

¶ ἡ κοίτη) *cubile*, torus, ſtatus uſusque matrimonii. *Nuptiæ-cubile-ſcortatores-adulteros*: Chiaſmus.

¶ ἀμίαντος· *impollutum*) Subaudi iterum, *ſit*. Antitheton ad *adulteros*.

¶ κρινεῖ ὁ θεὸς· *judicabit DEVS*) Longe plurima pars ſcortatorum & audulterorum eſt ſine dubio, quæ effugit notitiam judicum mortalium; quum talia furta non iis modis patefiant, quibus olim: Num. V. 20 ſ. magna pars, etiamſi innoteſcat, tamen pœnam civilem & diſciplinam eccleſiaſticam vel effugit, vel leviſſime perſentiſcit. *Deus judicabit*; eos maxime, quos homo non punit. conf. 2 Sam. III. 39. Loquitur apoſtolus de judicio, ut propinquo.

5 ὁ τρόπος) *vita quotidiana*.

¶ ἀρκούμενοι) Participium pro imperativo. perinde ut ellipſis verbi *ſit*, ſic verbi *eſtote* morata eſt.

¶ τοῖς παροῦσιν· *præſentibus*) Sic *Paulus* de ſe, Phil. IV. 11.

¶ αὐτὸς) *IPSE*.

¶ εἴρηκεν· *dixit*) Quod Iacobo, Ioſuæ & populo, & Salomoni dictum eſt, etiam ad nos pertinet.

¶ οὐ μή σε ἀνῶ, οὐδ᾽ οὐ μή σε ἐγκαταλίπω) Gen. XXVIII. 15. LXX, οὐ μή σε

ἐγκα-

ἐγκαταλίπω. Deut. XXXI. 6, ὀυ μή σε ἀνῇ, ὀυδ' ὀυ μή σε ἐγκαταλίπῃ, ibid. v. 8, ὀυκ ἀνήσει σὲ, ὀυδ' ὀυ μή σε ἐγκαταλίπῃ. Ioſ. I. 5, ὀυκ ἐγκαταλείψω σὲ, ὀυδ' ὑπερόψομαί σε. 1 Par. XXVIII. 20, ὀυκ ἀνήσει σὲ, καὶ ὀυ μὴ ἐγκαταλίπῃ σέ. Eſt igitur inſtar adagii divini. Neque *opem*, neque *præſentiam* ſubtrahet.

6 Κύριος ἐμοὶ κτλ.) Sic LXX, Ps. CXIIX. 6, & ſic fere Ps. LVI. 5. 12.

7 ἡγεμένων) *antiſtitum.* v. 17. 24. Late patet hujus verbi uſus, de principe, de doctore &c. Mox declaratur h. l. *qui locuti ſunt vobis verbum DEI.* Innuit ergo doctores ex primis Chriſti teſtibus & apoſtolis, eorumve diſcipulis & ſociis, qui paulo ante *deceſſerant*, vel jam jamque deceſſuri erant.

¶ ἀναθεωρῦντες) *ſpectantes*, id eſt, quum ſpectatis cum recordatione. Idem, grande, verbum, Act. XVII. 23. *Magnam ἀναθεώρησιν res babet*, Cicero lib. XIV ad Att. Ep. XV. *quanta eſt ἀναθεώρησις*! ep. XVI.

¶ τὴν ἔκβασιν· *exitum*) beatum, optatum.

¶ τῆς ἀναστροφῆς, *converſationis*) in fide, conſtantis.

¶ μιμεῖσθε· *imitamini*) Imperativus. Facilius ſpectamus & miramur beatum obitum piorum, quam fidem, qua eum conſecuti ſunt, imitamur.

¶ τὴν πίστιν· *fidem*) in *exitu* maxime præſtitam.

8 ἰησῦς χριστὸς, *Ieſus Chriſtus*) Solennis appellatio: Summa Evangelii, fide tenendi. Non ſolum innuitur doctrina *de Chriſto*, ſed *ipſe Ieſus Chriſtus*, de quo agit doctrina fidei. In ea fide, verbo DEI nixa, anteceſſores noſtri ſalvi deceſſerunt.

¶ χθὲς καὶ σήμερον· *beri & bodie*) Propria ſignificatione ἐχθὲς καὶ σήμερον *beri & bodie* occurrit 1 Sam. XX. 27. ſed apoſtolus ampliore ſenſu loquitur. Ieſus Chriſtus, qui erat heri, idem eſt hodie: *beri*, ante paſſionem & mortem: *bodie*, in gloria. conf. cap. I. 3. Ap. I. 18. Vt inter *beri* & *bodie* nox intervenit, & ipſa nox tamen ab *beri* & *bodie* abſorbetur, ſic *paſſio* gloriam Ieſu Chriſti *heſternam*, ut ſic loquar, & *bodiernam*, non ita interpellavit, ut eadem non eſſet continua. Proverbii vim habent hæ locutiones, *beri*, *beri & pridie*, *beri & bodie*, *beri & cras*: Es. XXX. 33. Deut. IV. 42. 2 Sam. XV. 20. Sir. XXXVIII. 23. & in hac apoſtoli ſententia generali *beri & bodie* inſtar eſt proverbii, ut denotet quodvis tempus *præteritum* & *præſens*, præſertim in tractatione hactenus deducta notatum. Idem eſt Ieſus Chriſtus, *beri*, ante adventum in mundum, ante paſſionem, ante adſcenſionem, & *bodie*, in cœlo: *beri & bodie*, in priore & altera hujus Hortationis parte: *beri*, tempore anteceſſorum noſtrorum veterum & proximorum, & *bodie*, noſtra ætate. Quoquo modo accipias, *beri* breve & *ſecula* longa non poteſt inter ſe committere Artemonius p. 347.

¶ ὁ αὐτὸς,) Alii comma præmittunt, minus commode. Sententia apoſtolica: *Ieſus Chriſtus* ſemper idem eſt; qui *beri* erat, *IDEM eſt HODIE*, imo *in ſecula.* Etiam vera, vobis per *doctores* veſtros tradita, doctrina, ſemper *eadem* eſt, non *varia*. v. 7. 9. Ipſe ſemper idem eſt. Cap. I. 12, *tu idem es. Idem*, in V. & N. T. c. XII. 2 not. Vid. etiam 1 Cor. III. 11. Phil. III. 16. Non mutatur Hic, nec moritur, quamvis doctores obeant.

¶ καὶ ἐις τὺς ἀιῶνας) *& in ſecula.* v. 20. c. VII. 3. 16. 24 ſ.

9 διδα-

9 διδαχαῖς· *doctrinis*) Sic *Paulus* Eph. IV. 14.

¶ ποικίλαις· *variis*) quæ differunt a fide una in unum eundemque Ieſum Chriſtum. Varietas erat in cultu levitico. c. IX. 10.

¶ ξέναις· *peregrinis*) quæ differunt a fide *antiſtitum*. Fidei præſenti jam etiam levitica erant *peregrina*, v. 9-14, ipſiusque jam *vetuſtatis* oblitus erat apoſtolus: ideo non *vetera*, ſed *peregrina* appellat.

¶ μὴ παραφέρεσθε) *nolite auferri*. Sic παρὰ in compoſito, c. II. 1. Antitheton, βεβαιοῦσθαι *firmari*. 1 Sam. XXI. 13 (14) ויתהלל LXX, καὶ παρεφέρετο. Eccl. I. 17 הללות Theodotion παραφοράς.

¶ καλὸν γὰρ χάριτι βεβαιοῦσθαι τὴν καρδίαν· *bonum enim eſt gratia firmari cor*) Sententia categorica, χάριτι βεβαιούμεθα (κατὰ) τὴν καρδίαν, *gratia firmamur cor*: cui reſpondet antitheton, *non cibis*. ſed modale, *bonum*, additur ex affectu apoſtolico, ad acuendam admonitionem. Sic *Paulus*, Rom. VI. 17 not. Καλὸν, *bonum*, pulcrum, ſalutare; jucundum etiam, citra *varietatem peregrinam*; & *proficuum*. Antitheton, *nil profecerunt*.

¶ χάριτι· *gratia*) gratia, quæ per Chriſtum, oblato ejus corpore, nobis obtigit.

¶ βεβαιοῦσθαι) *firmari*. Affine verbum, στηριχθῆναι, *fulciri*, quemadmodum *pane*, ſive *baculo panis*, ut Hebraica locutio habet, *fulcitur cor*. Iud. XIX. 5. Eſ. III. 1. Pſ. CIV. 15. &c. Id hîc de *cibis* negatur, & gratiæ vindicatur.

¶ οὐ· *non*) Non convenit Iudaiſmus & Chriſtianiſmus.

¶ βρώμασιν· *cibis*) Extenuatio, uti c. IX. 10. Etiam ii notantur cibi, qui in loco ſancto edebantur. Antitheton, *edere*. v. 10. Iudæis ſuus eſt cibus; noſter cibus, ſaluberrimus, nobis.

¶ ἐν οἷς· *in quibus*) Conſtr. cum *ambulantes*.

¶ οὐκ ὠφελήθησαν) Conf. ἀνωφελὲς, c. VII. 18.

¶ οἱ περιπατήσαντες· *ambulantes*) diu multumque.

10 ἔχομεν· *habemus*) Habet hic verſus duo commata. ex priore pendet verſus 15 & 16, ex altero, verſûs interjecti. χιασμός.

¶ θυσιαστήριον· *altare*) *Crucem Chriſti*, in qua immolatum eſt corpus ipſius.

¶ ἐξ οὗ) *ex quo*. Hujus quoque altaris participes ſunt, qui victimam ejus, non alterius, edunt. conf. 1 Cor. X. 18.

¶ φαγεῖν· *edere*) Cibus, caro Chriſti data pro nobis. Antitheton ad cibos ceremoniales. *Editur* inprimis in S. Cœna, ubi exhibetur corpus pro nobis traditum, & ſanguis pro nobis effuſus in *ſacrificio* illo crucis unico.

¶ οὐκ, *non*) Gal. V. 2 ſeqq.

¶ τῇ σκηνῇ· *tabernaculo*) Amphibolia parabolica, qualis c. IX. 8 not. Namque tabernaculum, ſi protaſin ſpectes verſu 11 expreſſam, denotat partem ſanctuarii anteriorem: ſin apodoſin, de qua v. 12, innuit totum cultum leviticum. Eſt etiam aculeus, quod dicit τῇ σκηνῇ, *tabernaculo*, non ἐν τῇ σκηνῇ, *in tabernaculo*. Similiter *Paulus* Rom. VII. 6 not.

11 ὧν γὰρ εἰσφέρεται) Lev. VI. 23 (30) καὶ πάντα τὰ περὶ τῆς ἁμαρτίας, ὧν ἂν εἰσενεχθῇ ἀπὸ τοῦ αἵματος αὐτῶν εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου ἐξιλάσασθαι ἐν τῷ ἁγίῳ, οὐ βρωθήσεται, ἐν πυρὶ κατακαυθήσεται.

¶ ζώων· *animalium*) c. IX. 12 ſ.

¶ αἷμα· σώματα· *ſanguis: corpora*) quæ erant umbræ ſanguinis & corporis Chriſti.

¶ ἔξω τῆς παρεμβολῆς) *extra caſtra*, in quibus erat tabernaculum, & ſacerdotes levitici, & quotquot illi cultui inhærebant. Sic LXX, Lev. IV. 12. 21. &c. c. XVI. 27.

12 ἵνα ἁγιάσῃ) *ut ſanctificaret*, a peccatis mundaret, ex mundo ad DEVM duceret. Reſp. *ſancta*, v. 11.

¶ ἰδίου· *proprium*) Antitheton, *animaſium.*

¶ αἵματος· *ſanguinem*) Corporis mentio latet ſub verbo, *paſſus eſt.* quo pacto apodoſin hîc habet verſus 11, de *ſanguine* animantum eorumque *corporibus.*

¶ τὸν λαὸν, *populum*) c. II. 17.

¶ ἔξω τῆς πύλης· *extra portam*) quaſi indignus hominum æſtimatus conſortio. Matth. XXVII. 32. coll. Lev. XXIV. 13. *Extra portam* paſſus eſt urbis (quanquam *urbis* vocabulo ſcite abſtinet apoſtolus,) quæ urbs ipſa erat inſtar *caſtrorum* in deſerto, & templum habebat, ſicut caſtra habuerant tabernaculum.

¶ ἔπαθε· *paſſus eſt*) Typus paſſionis, victimarum combuſtio. *Paſſio* proprie eſt illa in cruce, *extra portam.*

13 τοίνυν) Particula initio poſita (Es. V. 13. XXVII. 4. XXXIII. 23.) hoc loco deliberatam fidelium fortitudinem ſpirat. Sic τοιγαροῦν initio capitis XII.

¶ ἔξω τῆς παρεμβολῆς· *extra caſtra*) v. 11. *Caſtra* Iudaiſmum notant.

¶ τὸν ὀνειδισμὸν αὐτοῦ· *opprobrium ejus*) i. e. crucem. c. XII. 2.

¶ φέροντες· *portantes*) ut Simon Cyrenæus. Matth. l. c.

14 γὰρ, *enim*) Ratio, cur dicat *caſtra*, non *urbem.* v. 13. Hieroſolymam ipſam fides pro caſtris habet.

¶ μένουσαν· μέλλουσαν) Paronomaſia. Simul *non manentem* alludit ad inſtantem Hieroſolymorum vaſtationem. non dignatur eam *appellare* urbem, quæ non manet. Nos non manemus hîc: nec ipſa urbs manet omnino.

¶ πόλιν· *urbem*) c. XI. 10 not. Pari modo *Paulus* Phil. III. 20.

¶ μέλλουσαν· *futuram*) c. II. 5 not.

15 δι' αὐτοῦ· *per ipſum*) 1 Petr. II. 5.

¶ θυσίαν· *hoſtiam*) *Altare* memoratur v. 10. nunc *ſacrificia* enumerantur: *laudationis*, h. l. *beneficentiæ*, v. 16.

¶ αἰνέσεως· *laudationis*) pro ſalute firma.

¶ διαπαντὸς, *jugiter*) *Iuge* ſacrificium. Nil de Miſſa. Huic *jugiter* reſpondet, quod ſequitur, *nolite oblivisci.* v. 16.

¶ καρπὸν χειλέων· *fructum labiorum*) Sic LXX, Hos. XIV. 3, nec non Es. LVII. 19; ſed Hebræa priore loco פָּרִים שְׂפָתֵינוּ altero נוב (נִיב) שְׂפָתָיִם

¶ ὁμολογούντων· *confitentium*) in fide, contemta omni contumelia mundi. v. 13.

16 εὐποιΐας, *beneficentiæ*) erga egentes.

¶ κοινωνίας, *communionis*) erga merentes Gal. VI. 6. coll. mox v. 17.

¶ τοιαύταις· *talibus*) Ref. etiam ad v. præced. *his*, *talibus*, non ſanguine quadrupedum.

¶ εὐαρεστεῖται) Verba, εὐαρεστοῦμαι, δυσαρεστοῦμαι, cum ſexto caſu, ſignificant, *hoc mihi placet*, *diſplicet.* δυσαρεστούμενος, *ſibi diſplicens*; ut ſolent, qui prope a morbo abſunt. Diogenes Laërtius in Arceſilao, καί τινος μὴ εὐαρεστουμένου τῇ διατριβῇ αὐτοῦ, *cum quidam non libenter cum eo eſſet.*

17 πείθεσθε, *obedite*) Ductoribus defunctis

functis *memoriam* præſtate, v. 7, viventibus *obedientiam*.

¶ ὑπείκετε, *concedite*) Id plus eſt, quam obedire. *Obedite* in iis, quæ præcipiunt vobis tanquam ſalutaria: *concedite*, etiam ubi videntur pluſculum poſtulare. Hinc pendet, *ut*.

¶ αὐτοὶ, *ipſi*) Vt *ipſi* ſunt accurati, ſic, quum vos accuratos eſſe volunt, debetis *concedere*.

¶ ὡς λόγον ἀποδώσοντες· *tanquam rationem reddituri*) Sane hoc & ad vigilandum movet, & ad cavendum auctoritatis abuſum. His verbis anima Chryſoſtomi ſemper concuſſa fuit, ut ipſe fatetur initio libri VI de ſacerdotio: quem ad locum aliqua notavimus p. 490.

¶ μετὰ χαρᾶς· *cum gaudio*) ſi vos videant vigilantiæ ſuæ reſpondere.

¶ τοῦτο, *hoc*) Spectat hoc τῦτο non ad *rationem reddituri*, ſed ad *vigilant*. Auditores debent ductoribus ſuis *obedire* & *concedere*, *ut cum gaudio* &c. *Gementes rationem reddere* ipſis ductoribus lætum non eſſet: e contrario *gementes vigilare* ductoribus damnoſum non eſt, auditoribus eſt inutile.

¶ καὶ μὴ, *ac non*) Non eſt bonus antiſtes, quiſquis non aut *gaudet* aut *ſuſpirat*, aut utrumque.

¶ στενάζοντες· *gementes*) Audiuntur gemitus creaturarum aliarum: quanto magis, paſtorum?

¶ ἀλυσιτελὲς, *inutile*) Triſtitia, *gaudio* oppoſita, ex qua fluunt ſuſpiria, ductores vehementer debilitat: & ipſa eorundem *ſuſpiria* auditoribus *non proſunt*, imo multum nocent.

18 προσεύχεσθε περὶ ἡμῶν· *orate pro nobis*) Sic ſolet *Paulus*, præſertim in concluſione, rogare eos, ad quos ſcribit. Rom. XV. 30.

¶ πεποίθαμεν) *confidimus*, nos ipſos exaudiri & liberatum iri.

¶ γὰρ, *enim*) Vis ætiologiæ proprie cadit ſuper verſum 19.

¶ ὅτι) id eſt, *quia*. nam *confidimus* ponitur abſolute, uti *audemus*. 2 Cor. V. 8. Conſcientia fiduciam affert. 1 Ioh. III. 21. 2 Cor. I. 12.

¶ καλὴν, καλῶς· *bonam*, *bene*) Conjugata.

¶ πᾶσι· *omnibus*) Neutrum. vid. not. ad 2 Cor. XI. 6.

¶ θέλοντες· *volentes*) Voluntatem ſequitur conſcientia.

19 περισσοτέρως· *amplius*) Conſtr. cum ποιῆσαι, *facere*.

¶ παρακαλῶ, *rogo*) Hoc primum epiſtolæ hujus loco Paulus aliquid de ſe uno ſcribit.

¶ τάχιον) eo *citius*.

20 ὁ δὲ θεὸς, *Deus vero*) Fratres juſſit orare pro ſe, v. 18. nunc pro illis orat.

¶ τῆς εἰρήνης· *pacis*) *Paulus* ſæpe *Deum pacis* appellat. Rom. XV. 33. Hic congruit τὸ καταρτίσαι, *coaptet*. v. 21.

¶ ὁ ἀναγαγὼν ἐκ νεκρῶν· *qui reduxit ex mortuis*) Deus paſtorem duxit, Paſtor gregem. e profundo reduxit in altum, ubi ab omnibus conſpiciatur. Non concludit apoſtolus, antequam mentionem fecerit *reſurrectionis* Chriſti.

¶ τὸν ποιμένα τῶν προβάτων τὸν μέγαν· *Paſtorem ovium magnum*) Appoſita appellatio. Habetis, inquit, antiſtites multos, v. 17. ſed hic omnium eſt *Antiſtes*. Ego ſum abſens, v. 19. ſed DEVS non abeſt, neque deerit. Alluditur ad Es. LXIII. 11. & hac alluſione apoſtolus, in ipſa concluſi-

cluſione epiſtolæ, Chriſtum etiam atque etiam Moſi, de quo Es. l. c. ſermo eſt, anteponit.

¶ ἐν) *in.* Significanter. Conſtr. cum ὁ ἀναγαγὼν, *qui reduxit.* coll. c. II. 9, διὰ, *propter*: item Ioh. X. 17. 18. Phil. II. 9.

¶ αἰωνίε· *æterni*) Auguſtum epitheton. Hæc æternitas teſtamenti infert neceſſitatem reſurrectionis. Act. XIII. 34 not. ex Eſaja.

21 καταρτίσαι *coaptet*) 1 Cor. I. 10 not.

¶ ποιῆσαι· ποιῶν) Deo *faciente*, nos *faciemus.*

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) Conf. Es. LIII. 10 de *reſurrectione* Chriſti & progreſſu *voluntatis* divinæ.

¶ διὰ, *per*) Conſtr. cum ποιῶν, *faciens.* Phil. I. 11.

¶ ᾧ· *cui*) ſcil. θεῷ, *DEO.* v. 20. Rom. XVI. 27 not. Gal. I. 5 not. Tum demum gloria Deo dari poteſt, ſi te voluntati ejus ſalutari ſubjeceris. Conf. de *Chriſto*, 2 Petr. III. 18.

¶ δόξα· *gloria*) Non dederant hi, ad quos ſcripſit, locum exordii læti, in quo gratiarum actio fieret. hoc igitur loco Doxologia ponitur a *Paulo*, uti Gal. I. 5. 6 not.

22 παρακαλῶ· παρακλήσεως· *hortor: hortationis*) Conjugata ſuaviter poſita.

¶ τῦ λόγυ, *verbum*) quo veſtri antiſtites vos coram & copioſe hortantur. Antitheton, ἐπέστειλα, *miſi*, ſcripſi. conf. Act. XV. 27. 32.

¶ διὰ βραχέων) *paucis*, pro copia rerum.

¶ ἐπέστειλα· *miſi*) hanc nempe epiſtolam, *paracleticam*, hortatoriam.

23 γινώσκετε) *ſcitote*, cum gaudio.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Sic Timotheum *Paulus* appellat. Vid. not. ad 1 Cor. IV. 17.

¶ ἀπολελυμένον· *ſolutum*) Fuerat igitur in cuſtodia.

¶ ἔρχηται *veniat*) ad me. Diverſis ergo fuerant in locis.

24 πάντας τὺς ἡγυμένυς ὑμῶν· *omnes præpoſitos veſtros*) Tarditate laborabant: habet autem epiſtola ſolidum pro perfectis cibum. Ergo, ſi ulla epiſtola, hæc certe multitudini ſubducenda fuiſſet. Et tamen hæc quoque epiſtola ad multitudinem potius, quam ad antiſtites, ad quos minus neceſſe erat, dirigitur. Scripta apoſtolorum publice in cœtu, quemadmodum olim prophetarum, recitabantur: quanto magis privatim legere, quoad opus eſt, cuivis ita liberum relinqui debet, ut non demum per diſpenſationem pontificalem concedatur. Nam quæ ſemel audire tutum eſt, ſæpe legere plus juvat. Alibi memorat Paulus *epiſcopos & diaconos*, Phil. I. 1. Hîc tantummodo ἡγυμένυς, *antiſtites*, appellat. conf. 1 Theſſ. V. 12. 1 Tim. V. 17. *Omnes* eos ſalutari jubet: nam ii, ad quos ſcribit, multis in locis erant.

¶ πάντας τὺς ἁγίυς· *omnes ſanctos*) credentes, Iſraëlitas præſertim.

25 ἡ χάρις· *gratia*) Clauſula *Pauli* propria.

AN-

ANNOTATIONES IN EPISTOLAM IACOBI.

CAPVT I.

1 'Ιάκωβος, *Iacobus*) *Petrus*, *Iohannes*, *Iacobus*, apoſtolatu circumciſionis functi ſunt: Gal. II. & *Iacobus* quidem Hieroſolymis & in Palæſtina Syriaque; *Petrus* Babylone & in aliis orientis partibus; *Iohannes* Epheſi & in Aſia potiſſimum, verſati. Atque horum, & Iudæ, de XII apoſtolis, habemus Epiſtolas VII, quæ conjunctim antiquo potius, quam apto peræque omnibus titulo *Catholicæ* appellantur, quum familiares ſint nonnullæ; & *VII Canonicarum* titulo a Paulinis canonicis diſtinguuntur. *Iohannes* Epheſo miſit ad Parthos, ut antiqui tradidere: *Petrus*, Babylone, ad *Diſperſos* Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Aſiæ & Bithyniæ: Iudas, neſcio unde, ad eoſdem, ad quos frater, Iacobus: Iacobus, Hieroſolymis, ad *XII tribus diſperſas*. Hic Iacobus eſt apoſtolus: de quo vid. ad Act. XV. 23. atque hujus epiſtolæ partes ſunt tres:

I. Inſcriptio. — *CAP. I.* 1.

II. Adhortatio,

1. ad Patientiam, ut fratres tentationes

a) externas bene ferant. — *v.* 2-12

b) internas vincant. — *v.* 13-15

2. ut quivis, divinæ bonitatis reſpectu, v. 16-18, ſit celer ad AVDIENDVM, tardus ad LOQVENDVM, tardus ad IRAM. Atque hæc tria

a) proponuntur. — *v.* 19-21

b) tractantur.

I. AVDITVS ſit conjunctus cum facto, v. 22-25 (& quidem in ſpecie cum taciturnitate, v. 26, cum miſericordia & abſtinentia, v. 27, ſine intuitu perſonarum, c. II. 1-13) adeoque fides ſit conjuncta univerſe cum operibus. — *v.* 14-26.

II. LOQVELA ſit modeſta. — *c. III.* 1-12

III. IRA, cum ceteris tumidis affectibus, cohibeatur. 13 - *IV.* 10. 11 *ſ.* 13 - 17.

3. *iterum ad Patientiam, quam*

a) acuit Iudicis ADVENTVS, in quo appropinquat

I. calamitas injuſtorum. c. *V.* 1 - 6

II. liberatio juſtorum. 7 - 12

b) nutrit ORATIO. 13 - 18

III. Concluſio, per apodioxin. 19. 20.

¶ κυρίυ ἰησῦ χριςῦ, *Domini Ieſu Chriſti*) *Ieſu Chriſti* nomen hic apoſtolus in hac epiſtola non niſi c. II. 1 iterum ponit; nec in oratione Act. XV. 14 ſ. XXI. 20 ſ. unquam. Videri potuiſſet, ſi *Ieſum* ſæpe appellaret, id ex ambitione facere, cum eſſet frater Domini. Atque eo minus novit Chriſtum ſecundum carnem. 2 Cor. V. 16. Nil de Abrahamo, & Iſaaco, (niſi obiter, c II. 21.) de Iacobo, de Moſe, nil de Iudæa, Hieroſolymis, templo memorat: tota epiſtola ex novitate illa chriſtiana fluit.

¶ δώδεκα φυλαῖς, *duodecim tribubus*) Iſraëlis.

¶ διασπορᾷ, *diſperſione*) 1 Petr. I. 1. Act. VIII. 1. LXX Deut. XXVIII. 25. XXX. 4.

¶ χαίρειν, *gaudere*) Verbum in ſalute dicenda frequens, & huic loco proprie conveniens. χαρὰν, *gaudium*, v. ſeq. Scopus eſt hortari ad ὑπομονὴν, *patientiam*, in afflictione illorum temporum, & compeſcere *tumorem* Iudaicum abuſu fidei chriſtianæ exaggeratum: brevius, commendare mediocritatem, vel, ſi mavis, ſpiritualem animæ temperantiam. v. 19 not. Conf. Hebr. XII. 1. Etenim multis in rebus epiſtolæ ad Hebræos epiſtola Iacobi reſpondet: itemque priori epiſtolæ Petri. Convenientiam ſuis notabimus locis. Sæpe prophetæ, ſæpe apoſtoli diverſi eaſdem ſententias locutionesque adhibuerunt, ad confirmandas mentes auditorum. Anadiploſis, latius ſumta, Iacobo frequens, ut χαίρειν, χαρὰν, v. 1 ſ. & ſic in verbo ὑπομονὴν, v. 3 ſ. λειπόμενοι, v. 4 ſ. διακρινόμενος, v. 6. Adde v. 13 ſſ. 19 ſ. 21 ſ. 22 ſ. 26 ſ.

2 πᾶσαν χαρὰν, *omne gaudium*) Sententia: *omnis tentatio gaudium duci debet.* inde τὸ *omnis* a ſubjecto ad prædicatum transponitur, manente hoc ſenſu: tentatio non niſi gaudium duci debet. Conf. Hebr. XII. 11. Luth. h. l. *eitel Freude:* & c. III. 16, πᾶν, *eitel böſe Ding.* Sic 1 Petr. V. 10, πάσης χάριτος, *omnis gratiæ* Es. LX. 21, ὁ λαός σε πᾶς δίκαιος, *populus tuus omnis juſtus.* Sic Num. XIII. 2, 3. Dan. XII. 1. coll. Ap. XX. 15. Summo patientiæ gradu, *gaudio*, continentur ceteri.

¶ ἀδελφοὶ, *fratres*) Perſæpe hac appellatione Iacobus utitur, præſertim ineunte nova periocha.

¶ πειρασμοῖς ποικίλοις, *tentationibus variis*) Sic v. 12. 1 Petr. I. 6. *variis*, animæ & corporis, v. gr. *morbis.* c. V. 16.

¶ περιπέσητε) Idem verbum, Luc. X. 30. coll. v. 36.

3 τὸ δοκίμιον ὑμῶν) *probamentum, probatio veſtra.* Sic, τὸ δοκίμιον ὑμῶν τῆς πίςεως, 1 Petr. I. 7. LXX, Prov. XXVII. 21, δοκίμιον ἀργυρίῳ, καὶ χρυσῷ πύρωσις· ἀνὴρ δὲ δοκιμάζεται διὰ ςόματος ἐγκωμιαζόντων αὐτόν. Herodianus, δοκίμιον ςρατιωτῶν (adde, χριςιανῶν,) κάματος, ἀλλ' ὐ τρυφή. Zoſimus, εὐνοίας δοκίμια παρασχόμενος. Itaque *δοκίμιον* eſt *tentatio patienter ſuſcepta.* Niſi parallelismus Petri-

nus me retineret, lectionem τῆς πίςεως tot fultam teſtibus apud Iacobum facilius amplecterer. Vt eſt, *probatio* abſolute dicta, probationem fidei, amoris & ſpei complectitur. Et quamvis τὸ τῆς πίςεως in hoc verſu omittatur, tamen *fides* etiam Iacobo prora & puppis eſt, v. 6. c. V. 15: & *probatio fidei* ſpeciatim ſalva manet ex Petri teſtimonio.

¶ κατεργάζεται ὑπομονὴν, *operatur patientiam*) Idem Rom. V. 3 dicitur, & additur, ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμὴν, *patientia autem probationem.* conf. infra, v. 12.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) v. 12. Luc. VIII. 15 not. Sic Ps. LXII. 6. LXX, ὅτι παρ᾽ ἀυτῷ ἡ ὑπομονή μȣ.

4 ἔργον τέλειον, *opus perfectum*) Sequitur, τέλει͡ος. a rebus & opere denominatio fit hominis ipſius. Id ut aſſequare, *gaudio* opus eſt. Τέλειος idem, qui δόκιμος, v. 12. coll. not. ad 2 Tim. II. 15.

¶ ἐχέτω, *habeat*) Hortatur: ut in v. 2, *exiſtimate.* Perfecta eſt patientia, quæ gaudet.

¶ τέλειοι κ̀ ὁλόκληροι, *perfecti & integri*) Id denotat abſolutum quiddam; *in nullo deficientes*, reſpectivum. namque opponuntur inter ſe λείπεσθαι & πλεονεκτεῖν.

5 εἰ, *ſi*) Nexum rerum a v. 1 ſeqq. & cap. IV. 1 ſſ. is facile inveniet, qui, dum injuriam patitur, animum huc refert. Nam boni & mali affectus varie cientur.

¶ δὲ, *vero*) Antitheton, *in nullo deficientes: deficit.*

¶ σοφίας, *ſapientia*) qua intelligimus, unde veniat tentatio, & cur; & quomodo ferenda; & quomodo v. gr. *morbo* occurrendum. Patientia magis eſt in poteſtate hominis pii, quam ſapientia. illa præſtanda; hæc petenda. Summa ſapientiæ, quæ patientiam in tentatione paupertatis & opum gubernat, v. 9. 10 deſcribitur.

¶ αἰτείτω, *poſtulet*) Valde urget Iacobus *preces fidei.* coll. c. V. 13 ſſ.

¶ πᾶσιν, *omnibus*) recte rogantibus.

¶ ἁπλῶς, *ſimpliciter*) Conſtr. cum *qui dat omnibus.* Admirabilis virtus, divina *ſimplicitas.* dat ſimpliciter, magis minusve dignis, ſive bene ſive pejus uſuri ſint. Huic ſimplicitati reſpondet ſimplicitas fidelium, non διψύχων.

¶ μὴ ὀνειδίζοντος, *qui non exprobrat*) Non dat repulſam: nec, quum bona dat, inſipientiam & indignitatem præteritam nobis exprobrat, neque abuſum futurum.

6 πίςει, *fide*) Etiam Iacobo *fides* eſt prora & puppis, coll. c. V. 15. In media epiſtolæ parte remoras duntaxat fidei removet.

¶ ἔοικε) Idem verbum v. 23.

¶ κλύδωνι θαλάσσης, *fluctui maris*) Talis eſt, qui ſapientia deſtituitur, per preces non impetrata.

¶ ἀνεμιζομένῳ, *qui a vento movetur*) extrinſecus.

¶ ῥιπιζομένῳ, *qui circumfertur*) intrinſecus, ſua inſtabilitate.

7 μὴ γὰρ οἰέσθω, *ne enim opinetur*) Fides non *opinatur.* is, qui *opinatur*, ut δίψυχος, *duplex animo*, fruſtra *opinatur.*

8 ἀνὴρ δίψυχος) Sic δίψυχοι dicuntur c. IV. 8, qui non habent cor purum & Deo *ſimpliciter* deditum. Alias nuſquam occurrit in N. T. hoc nomen, neque apud LXX int. Poſſis reddere *bianimis*, uti dicitur *bilinguis.* Vtrumque in Germ. *falſch.* Heſychius: διψυχία, ἀπορία. Eſt igitur affine τῷ διακρινόμενος. Habet quaſi duas animas, quarum altera hoc, altera illud ſentit. Sir. II. 13, ȣ̓αὶ καρδίαις δειλαῖς, κ̀ χερσὶ

χερσὶ παρειμέναις, καὶ ἁμαρτωλῷ ἐπιβαίνοντι ἐπὶ δύο τρίβους.

¶ ἀκατάστατος, *inconſtans*) Non enim impetrat per preces gubernationem divinam: *ſapientiæ*que expers diſſidet a ſe & ab aliis. c. III. 16.

9 καυχάσθω δὲ, *glorietur autem*) Optimum remedium contra διψυχίαν ſive *animam bifidam*. *Gloriandi* verbum exſtat etiam cap. II. 13. III. 14. IV. 16.

¶ ὁ ἀδελφὸς, *frater*) Hac appellatione Iacobus dignatur potius humilem, quam divitem.

¶ ὁ ταπεινὸς) *humilis*, pauper, tentatus.

¶ ὕψει, *altitudine*) Proponit Iacobus de humili & de divite: mox ſubjicit tractationem de divite, v. 11. deinde de humili. v. 12, utrumque tractaturus uberius capite V. Totius epiſtolæ inſtitutum eſt, omnia ad æquabilitatem redigere. Conf. c. II. 1. V. 13. ὕψος, beatitudo, corona vitæ, ſine *maraſmo*.

10 πλούσιος, *dives*) Synecdoche, pro omni florente & lauto.

¶ ἐν τῇ ταπεινώσει, *in humiliatione*) Hoc proprie conſtruitur cum *glorietur*. conf. 2 Cor. XII. 9. 2 Sam. VI. 22. ταπείνωσις non dicit *maraſmum* divitis; ſed demiſſionem animi, ex illius maraſmi intuitu.

¶ ὅτι ὡς, *quoniam ſicut*) Protaſis, *ſicut -periit*: apodoſis, *ita*. v. 11.

¶ ἄνθος χόρτου, *flos fœni*) Graminis pars amœniſſima, flos. 1 Petr. I. 24.

11 ἀνέτειλε-ἀπώλετο· *exortus eſt-periit*) Quatuor momenta. primum eſt cauſa ſecundi; tertium, quarti.

¶ καύσωνι) *æſtu* meridiano, & vento urente, *ortum* ſubſequente. Gradatio.

¶ ἡ εὐπρέπεια, *decor*) qui eſt in flore.

¶ πορείαις) Divitibus alias adſcribitur εὐπορία· apoſtolus autem ponit verbum ſimplex, idque plurali numero, ob moleſtam negotiorum amplitudinem. πορεία, *iter*, a πορεύομαι, ut βασιλεία, βασιλεύω. Lectioni ποείαις (litera ε demta) nil tribuo. Alleganda in Appar. p. 728 fuit, quia *Millius* de *codicibus nonnullis* ita legentibus obſcure loquitur, & de *Eſtio Gaignæum* allegante ſilet.

¶ μαρανθήσεται, *tabefiet*) in morte.

12 μακάριος, *beatus*) μακάριος ex μὴ & κὴρ, *immortalis*. Hoc, & *vitæ*, opponitur τῷ μαρανθήσεται.

¶ ὑπομενεῖ, *ſufferet*) v. 3. 4. 1 Petr. II. 20. *Magis tamen* (ſic *Baumg.* Exam. p. VI. § VI) *mirandum eſt, illam lectionem v.* 12, *qua pro* ὑπομένει *ponitur* ὑπομενεῖ, *haberi ab eodem rev. Bengelio pro firmiore per codices lectione textus atque* (in) *gnomone excitari ut lectionem textus*: *qua varietate opinationum eadem lectio ad* ſecundam & primam *claſſium ab ipſo conſtitutarum ſimul refertur.* Reſpondeo.

I. Qui codices veteres accentibus deſtitutos, qui virorum doctorum minorem in accentibus recenſendis curam novit, majorem codicum h. l. numerum non deſiderabit.

II. Quod de eadem lectione ad *ſecundam* & *primam* claſſium ſimul relata dicitur, oppido ſeverum eſt. Inter *apparatum* & *gnomonem* interceſſere octo anni: quid prohiberet interim *varietatem opinationum*? Porro ſatis habui in Gnomone lectionem mihi probabiliorem ponere.

III. Num vero Petrus item in futuro loquens, ὑπομενεῖτε, minus fœcundo ſenſu ſcripſit? Futurum ὑπομονὴν εἰς τέλος, τέλειον ὑπομονῆς ἔργον denotat.

¶ ἐπηγ-

¶ ἐπηγγείλατο, *promiſit*) c. II. 5.

¶ ἀγαπῶσιν, *qui amant*) Amor parit *patientiam*.

13 μηδεὶς πειραζόμενος, *nemo, qui tentatur*) Nunc aliud de tentationibus caput ſequitur. Magnus patientiæ nervus, ortum ſcire mali.

¶ λεγέτω, *dicat*) corde aut ore.

¶ αὐτὸς) *Ipſe*. i. e. nec mala ulla Deum, ad nos in deteriora ſolicitandos, extrinſecus tentant; nec vero ipſe ſua ſponte quenquam tentat. Id ipſum etiam eſt *ſimplicitatis* divinæ. v. 5. Sæpe τὸ αὐτὸς ſpontaneum quiddam innuit: unde congruit, in oppoſito, τὸ βουληθεὶς, v. 18.

14 ἕκαστος, *unusquisque*) Antitheton, οὐδένα, *neminem*. v. 13.

¶ ὑπὸ, *a*) Concupiſcentia eſt pellex; homo ipſe, quaſi vir.

¶ ἰδίας, *ſua*) Cauſam igitur peccati debemus in nobis quærere, non extra nos. Ne ea quidem, quæ diabolus injicit, periculum faceſſunt, antequam fiant ἴδια *noſtra*. *Propriam* quiſque *concupiſcentiam* habet, ex ingenio, temperamento, more, *ſuo*.

¶ ἐξελκόμενος, *abſtractus*) initio tentationis, *ex* veritate & virtute *trahentis*. Paſſivum.

¶ δελεαζόμενος, *illectus*) ulteriore progreſſu', illecebram *ad* malum admittens. Medium.

15 συλλαβοῦσα, *cum conceperit*) peccatum, ex hominis voluntate.

¶ ἁμαρτίαν, *peccatum*) peccati actum. Non ideo concupiſcentia ipſa non eſt peccatum. Qui hominem gignit, homo eſt.

¶ ἀποτελεσθεῖσα, *conſummatum*) adultum robur nactum. id quod celeriter fit.

¶ θάνατον, *mortem*) Peccatum morte gravidum naſcitur.

16 μὴ πλανᾶσθε, *nolite errare*) Summus *error* eſt, non bona, ſed mala accepta referre Deo. ab hoc errore deducere, eſt *amoris*. Fidelis admonitio. coll. c. V. 19. Μὴ οὖν *Al. Lat.* Conſtat vel hoc exemplo, conſenſioni *Al. Lat.* nullis aliis teſtibus firmatæ me non nimium tribuere, quod hanc varietatem in margine textus indicare nolui.

17 πᾶσα, *omne*) Nexus ſermonis patet, ſi ita reſolvas: δόσις, *datio*, quæ omnis eſt bona: δῶρον, *donum*, quod omne eſt perfectum &c. bona tantummodo & perfecta, nulla mala, ſuperne ſunt. *bona* & *perfectum* in inciſo eſt prædicatum: *datio* & *donum* ſubjectum: *omnis* & *omne*, ſi ſenſum ſpectes, pertinet ad ſubjectum. conf. *omne*, v. 2 not.

¶ δόσις, *datio*) *Datio bona*, in antitheto ad *peccatum*, denotat ea, quæ initio & indies conducunt ad juſtitiam & pietatem: *donum perfectum*, in antitheto ad *conſummatum* & *mortem*, denotat ea, quæ pertinent ad *conſummationem* & vitam beatam. conf. 2 Petr. I. 3.

¶ ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον) *eſt id, quod deſurſum deſcendit*. conf. *deſcendens*. c. III. 15.

¶ ἀπὸ, *a*) nempe *a Patre luminum*. Declaratur τὸ *ſuperne*.

¶ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων, *Patre luminum*) *Patris* appellatio congruens huic loco. ſequitur ἀπεκύησεν. Ipſe Patris & matris loco eſt. Eſt Pater luminum etiam ſpiritualium in regno gratiæ & gloriæ. Ergo multo magis Ipſe *Lux* eſt. 1 Ioh. I. 5. *Lucis* mentioni ſtatim, ut ſolet, ſubjungitur mentio *vitæ*, ex regeneratione. v. 18.

¶ *παρ' ᾧ ὐκ ἔνι παραλλαγὴ ἢ τροπῆς ἀποσκίασμα, apud quem non eſt tranſmutatio, aut viciſſitudinis obumbratio*) Παραλλαγὴ dicit mutationem in intellectu; (vid. LXX, 2 Reg. IX. 20.) τροπὴ mutationem voluntatis. In utroque vocabulo eſt metaphora a ſtellis, huic loco, ubi *luminum* mentio fit, aptiſſima. παραλλαγὴ & τροπὴ eſt in natura, (vid. τροπὰς, Iob. XXXVIII. 33.) quæ habet quotidianam viciſſitudinem diei & noctis, & longiores modo dies modo noctes: in Deo nil tale eſt. Ipſe eſt Lux mera. παραλλαγὴ & τροπὴ, ſi qua accidit, penes nos eſt, non penes Patrem luminum. ἀποσκίασμα interdum dicit ὁμοίωμα. ſic enim Heſychius interpretatur. unde Gregorius Naz. τὸ τῆς ἀληθείας ἴνδαλμα καὶ ἀποσκίασμα tanquam ſynonyma ponit: & apud Tullium, Budæo obſervante, *adumbratio rei* opponitur *perfectioni ejus:* ſed hoc loco opponitur *luminibus*, adeoque magis proprie ſumitur, ut ἀποσκίασμα τροπῆς ſit *jactus umbræ primulus*, *revolutionem habens conjunctam.* Idem Hebraiſmus genitivi mox, *abundantiam malitiæ*. ex quo colligere licet, τὸ *tranſmutatio* opponi τῷ *datio bona*, quemadmodum *viciſſitudinis obumbratio* opponitur τῷ *donum perfectum.* Παραλλαγὴ aliquid majus eſt. hinc gradatio in oratione negante: *ne quidem viciſſitudinis adumbratio.* Hoc demum efficit *perfectionem*; illud, *bonum* eſt. *Perfectior* eſt, qui ne quidem viciſſitudinis adumbrationem habet.

18 *βουληθεὶς*) *volens*, voluntate amantiſſima, liberrima, puriſſima, fœcundisſima. Hebr. אב ab אבה *voluit*: conf. Ioh. I. 13. Congruit ἔλεος, *miſericordia*, 1 Petr. I. 3. Antitheton, *concupiſcentia cum conceperit*.

¶ *ἀπεκύησεν*) Antitheton, *ἀποκύει*, v. 15.

¶ *ἡμᾶς*) *nos*, credentes, præſertim ex Iſraël. Opponitur inter ſe duplex generatio: eaque in malo deſcribitur per abſtracta; in bono, per concreta.

¶ *ἀληθείας, veritatis*) N. T.

¶ *ἀπαρχήν τινα τῶν αὐτοῦ κτισμάτων, primitiæ quædam creaturarum ejus*) Sumus ex Deo per creationem & generationem, *factura & genus ejus*, Eph. II. 10. Act. XVII. 29. *Creaturæ* reliquæ viſibiles ſunt tot ac tantæ; ſed harum *primitiæ* ſunt fideles, pars prima & nobiliſſima, ſanctior ceteris, & ceteras ſanctificans; qui ob id ipſum tentationibus exercentur. *quædam*, habet modeſtiam: nam *primitiæ* proprie & abſolute unus eſt Chriſtus.

19 *ὥστε*, *igitur*) Symperaſma: ſimulque Propoſitio eorum, quæ ſequuntur, trimembris. Auſcultationi ſalutari inimica eſt nimietas in verbis & affectibus, *oris & cordis.* v. 26.

¶ *πᾶς*, *omnis*) Oppoſitum, *nemo*, v. 13. Nam eo, non modo ad verſum proximum, reſpicit verſus 19.

¶ *ταχὺς εἰς τὸ ἀκοῦσαι*, *velox ad audiendum*) Vera audiendi ratio (*ſuſcipite*) cum obedientia & recta auditorii conſtitutione tractatur v. 21-27, & capite II toto.

¶ *βραδὺς εἰς τὸ λαλῆσαι*, *tardus ad loquendum*) Hoc tractatur v. 26, & c. III. *Tardus ad loquendum*, ut nil loquatur contra Deum, v. 13. nec ſiniſtre de Deo. c. III. 1 ſ.

¶ *βραδὺς εἰς ὀργὴν*, *tardus ad iram*) Hoc tractatur capp. III. IV. V. *Tardus ad iram* ſive impatientiam erga Deum; iracundiam erga proximum. Qui *tardus* ad iram eſt; facile omni ira, mala certe, ſuperſedebit. Feſtinatio impellit ad peccandum.

20 *ὀργὴ*) *ira*, affectus potentiſſimus.

¶ *ἀν-*

¶ *ἀνδρὸς, viri*) Sexus virilis maxime iram alit: 1 Tim. II. 8. actionesque ejus vel juſtæ vel injuſtæ latius patent. Innuitur ira naturalis, extra gratiam.

¶ *δικαιοσύνην θεοῦ, juſtitiam Dei*) omnia officia divinitus præſcripta & Deo placita.

¶ *οὐ κατεργάζεται, non operatur*) i. e. plane impedit juſtitiam Dei; tametſi ſibi, dum fervet, quam maxime operari eam videatur. Purius ſine ira fit.

21 *ἀποθέμενοι πᾶσαν ῥυπαρίαν, deponentes omnem immunditiam*) Metaphora a veſte. c. II. 2. *ῥυπαρία ſordities*, quæ expurgatur *audiendo* verbum. Ioh. XV. 3.

¶ *περισσείαν κακίας*) *abundantiam, nimietatem, quæ ſolet vitioſa eſſe*, præcipue in *loquendo*. (Matth. V. 37.) *κακία* non eſt *malitia* ſive *nequitia*, ſed *malitas* ſive *vitium*, virtuti contrarium: & genitivus *κακίας* habet hoc loco vim epitheti.

¶ *ἐν πραΰτητι, in manſuetudine*) Hæc opponitur *iræ*: præſtaturque in omnibus rebus. Conf. 1 Petr. II. 1. 2. Ira & ſubitus animi impetus impedit auditum: ideo lenitate opus eſt.

¶ *δέξασθε*) *accipite* animo, auribus, opere.

¶ *τὸν ἔμφυτον*) *inſitum*, per regenerationem, v. 18 & per *habitum*, Hebr. V. 14. nec non per aſſuetudinem inde a majoribus, Iſraëlitis. v. 1. coll. 2 Tim. I. 5. Eſt inſitum: ergo ſumma neceſſitudine fidelibus conjunctum, & propinquum: Rom. X. 8. ergo accipiendum in manſuetudine.

¶ *λόγον, verbum*) Evangelium. 1 Petr. I. 23 ſſ.

¶ *τὸν δυνάμενον, quod poteſt*) magna efficacia.

¶ *σῶσαι, ſalvare*) *Salutis* ſpes alit *manſuetudinem*: & hæc illam ſuſtentat.

23 *ὅτι, quia*) Explicatur ille *paralogiſmus* otioſorum auditorum.

¶ *γενέσεως*) c. III. 6.

¶ *ἐν ἐσόπτρῳ, in ſpeculo*) Demonſtratur hinc veritas Scripturæ, quod homini faciem animæ refert exactiſſime.

24 *εὐθέως, ſtatim*) averſus ad alia. Magnam vim exprimendæ hujus celeritatis cum levitate conjunctæ habet *καὶ* cumulatum. Gen. XXV. 34.

¶ *ἐπελάθετο, oblitus eſt*) Oblivio non excuſat. v. 25. 2 Petr. I. 9.

25 *παρακύψας, qui perſpexerit*) Reſp. *conſideravit*, v. 24. Verbo *παρακύπτειν* innuitur rei reconditæ indago, non in *ſuperficie ſpeculi* hærens, ſed ad interiora penetrans. Sir. XIV. 24, *ὁ παρακύπτων διὰ τῶν θυρίδων τῆς σοφίας*. Beata curioſitas, ſi efficax ad fructum.

¶ *εἰς νόμον τέλειον τὸν τῆς ἐλευθερίας, in legem perfectam libertatis*) Sic appellat legem, quatenus per fidem ſtabilitur. Rom. III. 31. Conf. infra c. II. 12. 8 not. Cavet Iacobus, ne quis abutatur idiomate Paulino de *ſervitute legali & jugo*. Qui legem facit, liber eſt. Ioh. VIII. 31 ſ. *Perfectioni* legis reſpondere homo debet perfectione cognitionis & obedientiæ: alias non eſt liber, ſed *reus*. c. II. 10.

¶ *καὶ παραμείνας, & permanſerit*) Antitheton, *abiit*. v. 24.

¶ *οὗτος - οὗτος*) *hic, hic*, inquam. Verba interjecta ætiologiam addunt prædicato, & repetitio vim habet.

26 *εἴ τις, ſi quis*) Nunc exempla addit *factionis operis*.

¶ *θρῆσκος, religioſus*) cultor Dei, privatim & publice. Heſychius, *θρῆσκος*,

ἑτερόδοξος, εὐγενής. i. e. qui plus novit, quam ceteri, & nobiliori mente præditus eſt. Congruit Oecum. exegeſis, cui θρῆσκος eſt γνώστης τῶν ἐν τῷ νόμῳ ἀποῤῥήτων καὶ ἀκριβὴς φύλαξ.

¶ μὴ χαλιναγωγῶν, *non refrænans*) Aptiſſima metaphora. c. III. 2 ſ.

¶ γλῶσσαν, *linguam*) & cor.

¶ καρδίαν, *cor*) & linguam. Altera alteram & ducit & ſequitur. linguæ eſt loquela; cordis, affectus. v. 19.

27 θρησκεία, *religio*) Id eſt, qui miſeros ſublevat, & mundi lautitia merſos vitat, ejus demum cultus omnis, Deo præſtitus, recte ſe habere poteſt.

¶ καθαρὰ καὶ ἀμίαντος, *munda & immaculata*) ex amore *puro* fluens, & a *mundi ſordibus* remota.

¶ ἐπισκέπτεσθαι, *viſitare*) cum conſilio, ſolatio, beneficio, etiam ſua ſponte.

¶ ὀρφανοὺς καὶ χήρας, *pupillos & viduas*) i. e. afflictos, etiam alieniores, a multis neglectos. Synecdoche.

¶ ἐν τῇ θλίψει, *in afflictione*) Nam ſi aliis de cauſis id fiat, non eſt *religio*.

¶ ἄσπιλον ἑαυτὸν, *immaculatum ſe*) Id fit, ſi abſtineatur a conſuetudine aliorum, qui neque nobis proſunt, neque nos illis.

¶ τηρεῖν, *cuſtodire*) ſolicite.

CAP. II.

1 Ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Æqualitas Chriſtianorum, *fraterno* nomine indicata, fundamentum hujus admonitionis.

¶ ἐν) Similes phraſes, ἐν προσωποληψίαις ἔχειν, ἐν ἐπιγνώσει ἔχειν, Rom. I. 28.

¶ προσωποληψίαις, *perſonarum acceptionibus*) quarum altera divitum a fide alienorum, altera pauperum Chriſtianorum valde diverſa.

¶ τὴν πίστιν, *fidem*) qua pauperes abundant.

¶ τῆς δόξης, *gloriæ*) Hoc quo minus a *Domini* conſtrui videatur, facit pronomen *noſtri*. Eſt igitur appoſitio, ut ipſe Chriſtus dicatur ἡ δόξα, *Gloria*. conf. Luc. II. 32. Es. XL. 5. Eph. I. 17. 1 Petr. IV. 14. Δόξα, ipſe Chriſtus. Ita & Ipſum Iacobus ut Filium Dei prædicat, & reſurrectionem ejus ex mortuis; ut apoſtolum decet. Chriſtus, Gloria: hinc etiam fides in eum glorioſa, & fideles glorioſi. Hanc fidelium gloriam nullus mundi honos æquat: nemo perſonarum acceptor agnoſcit.

2 εἰσέλθῃ, *introierit*) tanquam hoſpes ignotus.

¶ συναγωγὴν) *cœtum eumque ſacrum*. addit enim, *veſtrum*. Nomen a Iudæis ad Chriſtianos traductum.

¶ ἀνὴρ χρυσοδακτύλιος, *vir aureum annulum habens*) Rarior olim uſus annulorum. Antitheton ſimplex, *pauper*.

¶ λαμπρᾷ, *ſplendida*) nitida, nova, cujuſcunque coloris.

3 ἐπιβλέψητε, *intueamini*) cum admiratione.

¶ τὸν φοροῦντα) *geſtantem*, quamvis, quis ſit, neſciatis; cum fortaſſe ſit ethnicus.

¶ σὺ-σὺ, *tu-tu*) Hoc inſtar eſt nominis proprii h. l.

¶ κάθου ὧδε, *ſede hîc*) Antitheton, *ſta iſtic*.

¶ καλῶς) הטיב LXX καλῶς. *boneſte*.

¶ ἐκεῖ, *iſtic*) procul a nobis.

4 καὶ οὐ, *neque*) *Si*, v. 2, apodoſin habet in hoc verſu, καὶ οὐ, καὶ, *neque*, &c.

¶ οὐ διεκρίθητε) Iſto diſcrimine divitis & pauperis utentes, tamen *non diſcreviſtis* juſta dubitatione, conſideratione & æſtimatione, quid tribuendum eſſet pauperi potius, vel certe non minus, quam diviti. διεκρίθη, active, etiam Rom. IV. 20. præterea vero διακρίνεσθαι in bonam partem, in hoc loco Iacobi. Huic compoſito opponitur ſimplex κριταὶ, quo notantur definite aliquid *conſtituentes*. διάκρισις κρίσιν debet præcedere: vos illa omiſſa hanc exercetis.

¶ κριταὶ διαλογισμῶν πονηρῶν) *judices*, approbatores, *malarum cogitationum*, i. e. divitum, foris ſplendentium, ſed malis cogitationibus ſcatentium. Qui divitem præ paupere honorant, non præciſe cupiunt *malas* ejus *cogitationes* approbare, ſed Iacobus id ſic interpretatur & imputat, quia dives in ſua pompa plenus eſt malarum cogitationum. Communior ſententia ut nota præſupponitur.

5 ἀκούσατε, *audite*) Hac compellatione *ſiſtit* ac retinet apoſtolus *judices* præcipites; oſtendens, de paupere potius, quam de divite eſſe bene præſumendum.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Dei judicio ſubſcribere noſtrum debet judicium, etiam in ceremoniis & geſtibus externis.

¶ ἐξελέξατο τοὺς πτωχοὺς, *elegit pauperes*) Qui electi ſunt, egeni ſunt. Non denotantur hic pauperes omnes, neque ſoli; nam paupertas ac divitiæ neminem per ſe faciunt bonum aut malum: ſed tamen paſſim pauperes præ divitibus beati prædicantur. c. V. 1. Suntque fere ſynonyma, *impius & dives*, *juſtus & pauper*. Es. LIII. 9. Amos II. 6. V. 12. Dives, ſi pius eſt, divitias abnegat: pauper, ſi malus eſt, paupertatis bonum negligit. Chriſtiani multi ex pauperibus erant; pauci ex divitibus: præſertim Hieroſolymis, & inter eos, ad quos Iacobus ſcribit. conf. cit. cap. V. 1 ſſ. Sic quoque, *elegit*, 1 Cor. I. 27.

¶ πλουσίους ἐν πίστει, καὶ κληρονόμους, *divites in fide, & heredes*) Beza ſic interpretatur: *elegit pauperes, ut fierent divites fide & heredes &c.* E. Schmidius ſic: *elegit pauperes, qui tamen ſunt divites in fide, ut ſint etiam heredes &c.* Hic duo momenta arctiſſime cohærentia, *divites & heredes*, divellit; ille, contra ſcopum apoſtoli, poſt *electionem* ponit *fidem & amorem*. Neque enim aliter Iacobus agit de ordine electionis, fidei & amoris, atque ille ordo nobis innoteſcit, adeoque judicii recti regulam de pauperibus præbet. quo quidem modo non ſolum fides, ſed etiam amor electionem in ordine cognitionis noſtræ antecedit. Mens apoſtoli hæc eſt: *Deus elegit pauperes, qui ſunt divites in fide & qui ſunt heredes* &c. unde hoc fluit argumentum: Quicunque ſunt divites in fide & heredes; illos debemus ut a Deo electos agnoſcere & tractare. atqui pauperes &c. Sic electio adeo non antecedit fidem, ut etiam hereditas electionem antecedat; antithetoque inter *elegit*, & *ignominia affeciſtis*, expenſo hæc emergit concluſio: Divites in fide & heredes regni & Deus magni facit & nos magni facere debebamus.

¶ ἐν πίστει, *in fide*) quæ tendit in Dominum gloriæ. v. 1. Huic *fidei* tanquam ſequela tribuuntur *divitiæ* cœleſtes & mundi futuri, ſicut *amori hereditas*.

¶ κληρονόμους) *heredes*, quia filii.

¶ τῆς βασιλείας, *regni*) Maxima dignitas.

6 ἠτιμάσατε, *ignominia affeciſtis*) dum pauperem poſtpoſuiſtis. Grande verbum.

 ¶ οὐχ

¶ ὐχ οἱ πλούσιοι, *nonne divites*) Non omnes, ſed tamen plerique, & ſoli. nam pauperes, etiamſi vellent, non poſſunt. Commemorat hoc apoſtolus, non ut pios ad invidiam concitet, ſed ut indignitatem divitum demonſtret.

¶ ἀυτοὶ, *hi*) Demonſtrativum, uti v. 7. Hebr. הם *Hi* ſunt, qui & vi aperta & ſpecie juris agunt.

¶ ἕλκουσιν ὑμᾶς, *trahunt vos*) importune.

7 βλασφημοῦσι, *blaſphemant*) Prov. XXX. 9. Loquitur apoſtolus maxime de divitibus ethnicis. conf. 1 Petr. IV. 14. II. 12. Inter Iudæos enim non erant multi divites, certe Hieroſolymis.

¶ τὸ καλὸν ὄνομα, *bonum Nomen*) השם nomen Dei, laudandum ſuper omnia, כי טוב *quoniam bonum eſt*, & *nomen* ejus *bonum.* Huc notavi: *κ pro λ, ed. non una hodie: ſphalmate omnibus modis emendando.* Subjunxit *Baumg. a quo* (Sphalmate) *nemo facile periclitabitur.* Reſpondeo: non *periculi*, ſed *pietatis* cauſa dandum fuit monitum.

¶ τὸ ἐπικληθὲν ἐφ' ὑμᾶς, *quod invocatum eſt ſuper vos*) ex quo appellati eſtis *populus Dei.* Similis locutio, Gen. XLVIII. 16. Es. IV. 1.

8 νόμον βασιλικὸν) *legem regiam*, quæ ſe non patitur ſub arbitrium humanum in *ſervitutem* redigi; ſed ipſa *libertatis* lex eſt, v. 12. & ſumma præceptorum, omnes & amare & amari jubens: *legem* maximam *Regis* ſummi, qui Amor eſt, apud quem nulla eſt *perſonarum acceptio*, & qui ſuos omnes ad libertatem & ad regnum evehit, & perſonarum acceptionem fugere jubet, & tranſgreſſores punire poteſt. Conf. Not. ad Chryſoſt. de Sacerdotio p. 443, de epitheto βασιλικός.

¶ τελεῖτε, *perficitis*) etiam per fugam *acceptionis perſonarum.*

¶ κατὰ, *ſecundum*) *Secundum* determinat. *lex* eſt totum: *ſcriptura* illa, *diliges &c.* eſt pars. conf. v. 10 ſ.

¶ ἀγαπήσεις, *amabis*) etiam in habendo honore. Lex regia, amoris. Luth. *die Liebe iſt Kayſerin.* conf. 2 Cor. II. 8 not.

¶ τὸν πλησίον σου, *proximum tuum*) etiam pauperem.

¶ καλῶς) *pulchre*: præ illo καλῶς, *bene*, quod notatur v. 3. Conf. v. 19. 7.

9 προσωποληπτεῖτε, *perſonas accipitis*) *perſonarum acceptio* non amat omnes æque.

¶ ἁμαρτίαν ἐργάζεσθε, *peccatum operamini*) Omnis actio veſtra peccatum eſt. Huc ref. *enim*, v. 10.

¶ ἐλεγχόμενοι, *convicti*) propter *acceptionem perſonarum*, incurrentes in elenchum.

10 πταίσει) *offendet*, gravius præſertim. πταίειν, de offenſione quotidiana. c. III. 2.

11 ὁ γὰρ εἰπὼν, *qui enim dixit*) Vnus eſt, qui totam legem tulit: cujus voluntatem qui una in re violant, totam violant.

12 οὕτως λαλεῖτε, *ſic loquimini*) Tales eſtote in loquendo. In hac anakephalæoſi reſpicit cap. I. 26.

¶ διὰ νόμου ἐλευθερίας, *per legem libertatis*) Vid. c. I. 25 not. Lex abhorret a ſervitute, ergo etiam a reſpectu perſonæ.

13 ἡ γὰρ κρίσις, *judicium enim*) Iudicium illud Dei de nobis, quod nemo ſubterfugiet, tale erit in quemque, qualis fuerit quisque, *haud miſericors* illi, qui non fecerit *miſericordiam.*

¶ ἔλεος, *miſericordiam*) Hæc, præſuppoſita communi miſeria, ſynonymon eſt *amoris.* v. 8.

¶ κατακαυχᾶται, *gloriatur contra*) Grande verbum: memorabile axioma. Ipſum judi-

judicium libenter fert hanc *gloriationem.* Frequens apoſtolis eſt aſyndeton: & hujus criterium ſolet eſſe varietas particularum, quas librarii ſupplent, ut hoc loco alii καὶ præfixerunt, alii δὲ ſubjecerunt. Lectio brevior, media, genuina. Antequam id viderem, judicium feci de locis N. T. Editorem *N. T. græcoanglicani* nusquam ſequor: conatus ejus vehementer mihi diſplicet, teſte Apparatu p. 444. Editionis *Complut.* exemplo textum ſine καὶ exhibui, veteres ſecutus. Quod ſi conjunctione opus eſſet, δὲ præſtaret. Verbum κατακαυχᾶται, ſive præſens eſt, quod præſtat, ſive futurum 2, jota ſubſcripto, quod cel. *Baumg.* in comm. p. 107 requirit, haud eget.

¶ ἔλεος, *miſericordia*) divina, humanæ reſpondens.

14 τί, *quid*) Apoſtolus a cap. I. 22 adhortatus eſt ad faciendum: nunc iis occurrit, qui fidei prætextu facere fugiunt. Porro ſic docebat Paulus: *Ex fide eſt juſtitia & ſalus, non ex operibus.* id, ut omnia ſolet perverſitas humana, jam tum in abuſum rapuerant pſeudochriſtiani, & verba Pauli, contra mentem Pauli, uſurparant. quare Iacobus (iiſdem phraſibus, teſtimoniis & exemplis, quæ Paulus poſuit, Rom. IV. 3. Hebr. XI. 17. 31, hîc repetitis, v. 23. 21. 25.) non doctrinam Pauli, ſed errorem abutentium, poſt Pauli verba latitare conantem, refutat. v. 24. 14. Aliquando uſus locutionum per ſe bonarum, dum multi abutuntur, inhibetur. Ier. XXIII. 33. coll. Hab. I. 1. Malach. I. 1. Diverſus erat character, nemo negabit, Pauli & Iacobi: & hujus diverſitatis veſtigia quædam in hoc potiſſimum capite animadverti poſſunt. conf. Gal. II. 9 not. Neque tamen idcirco inter ſe pugnare cenſendi ſunt, ut facile cenſere poſſet, quiſquis aut Paulo aut Iacobo ſeorſum ſeſe addixerit. Summa potius cum reverentia & ſimplicitate, & ſine faſtidio verborumque tortura, utriusque doctrinam, ut apoſtolicam, a Chriſto ejusque Spiritu profectam, ſuſcipere debemus. Vterque enim & vera & dextre ſcripſerunt; ſed alio alioque modo, ut qui etiam cum vario hominum genere negotium haberent. Proinde alia in ſcena ipſe Iacobus fidei cauſam egerat, Act. XV. 13-21. & ipſe deinceps Paulus opera ſtrenue urſit, in epiſtolis præſertim extremo tempore ſcriptis, quum homines jam doctrina de fide abuterentur. Nunc autem eadem verba non eodem plane uterque modo poſuit, ut mox videbimus. Hic porro verſiculus Summarium eſt trium partium: & ad *quæ utilitas* ſpectat v. 15-17. ad *ſi dicat quis* reſpondet v. 18. 19. & *num poteſt* explicatur v. 20-26. Prima parte finiente, & ſub finem ſecundæ, & tertia finiente, adeoque ter, infertur fides ſine operibus *mortua.* v. 17. 20. 26.

¶ ἐὰν πίστιν λέγῃ τὶς ἔχειν, *ſi fidem dicat aliquis habere* ſe) Non dicit, *ſi quis habeat*, ſed, ſi quis putet & dictitet: hîc ergo Iacobus, ut Paulus ubique, fidem innuit veram & vivam, & ſic quoque v. 22. 18 fin. ubi de ſubjecto ſancto agitur: ſed mox hoc verſu & in hoc reliquo elencho ſub *fidei* vocabulo, per mimeſin, ſtudio brevitatis, & κατ' ἄνθρωπον, intelligit fidem hypocriticam, paralogiſmo nixam. c. I. 22. Non docet, fidem poſſe eſſe ſine operibus, ſed potius, fidem ſine operibus eſſe non poſſe. Non opponit fidem & opera; ſed inane fidei jactatæ vocabulum, & fidem veram ſolidamque in ſe atque fructibus onuſtam.

¶ ἡ πίστις) *fides iſta.* Articulus habet vim pronominis. *iſta*, prætenſa, quæ *fides* dicitur,

dicitur, ut *ſapientia* dicitur *ea*, quam *mendaces* jactant. c. III. 15.

¶ αὐτὸν) *ipſum.* neque *utilitatem* ullam ea proximo affert, neque *ipſum* ſalvat.

15 ἐὰν δὲ, *ſi autem*) Comparatio, (cujus protaſis etiam per ſe opportunam habet admonitionem, ab inſtituto non alienam:) hinc Epanalepſis, *quæ utilitas*? v. 14. 16.

16 ἐξ ὑμῶν, *ex vobis*) Hæc tacita communicatio apodoſin facit penetrantiorem.

¶ ὑπάγετε ἐν εἰρήνῃ, *ite in pace*) Hodierna repulſæ formula: *ſublevet te Deus*, id eſt, *non ego.*

¶ θερμαίνεσθε καὶ χορτάζεσθε, *calefacite & ſatiate vos*) Bonum conſilium & come; ſi adſit res, amictus calefaciens & cibus ſatians.

17 ἐὰν μὴ ἔργα ἔχῃ, *ſi non opera habeat*) Si opera, quæ alias viva fides parit, nulla ſunt; id *indicio* eſt, fidem *ipſam* (id valet καθ' ἑαυτὴν) nullam eſſe, eamve, quam quis fidem jactat, mortuam eſſe.

¶ νεκρά ἐστι, *mortua eſt*) Vt dicere illud, *cape cibum, potum, veſtem*, non eſt cibus & potus ſatians, veſtis calefaciens: *ſic* dicere, *habeo fidem*, non eſt *fides* realis, proximo *utilitatem* adferens, ipſi dicenti ſalutaris. Appellatio, *mortua*, horrorem incutit. Abſtractum ponitur: concretum innuitur. Fides eſt mortua: id eſt, homo, qui ſe fidem habere dicit, non habet illam vitam, quæ ipſa eſt fides. Similis hypallage, c. III. 4 not.

¶ καθ' ἑαυτὴν, *ſecundum ſemet ipſam*) &, ubi opera habet, non *ſecundum opera*, ſed *ſecundum ſemet ipſam viva* eſt & eſſe dignoſcitur. Non habet ſuam vitam ex operibus.

18 ἀλλ' ἐρεῖ τις) *ſed dicet aliquis*, rectius ſentiens, quam ille *aliquis*, de quo v. 14. & veram fidei operumque rationem vindicans.

¶ δεῖξόν μοι) *oſtende mihi fidem tuam ſine operibus tuis*; (oſtende, ſi potes, i. e. nullo modo poteris:) *& ego oſtendam tibi ex operibus meis*, quibus me carere non poſſe ſcio, *fidem meam.* Sunt duo effata, quorum prius fidem ante opera, poſterius opera ante fidem, emphaſeos cauſa, enunciat: (ſic quoque v. 22. Luc. XI. 36 not.) & prius ſpectat ad illud, *tu fidem habes*; poſterius ad illud, *& ego opera habeo.* Sex mſs & ſex verſiones χωρὶς τῶν ἔργων σου vel certe χωρὶς τῶν ἔργων. Particulam χωρὶς in *Apparatu* ex v. 20. 26 huc traductam opinabar: poſtea in margine textus eam τῷ ἐκ prætuli, quod nonniſi mſs. Græcis iiſque multis & recentioribus nititur. *Oecumenius* quid legerit, haud liquet: textus commentario ejus interjectus in mſ. *Aug.* 6 ἐκ τῶν ἔργων σου, in editione *Veron.* omittit. *Curcellæus* ad alterum ἐκ, non ad prius, hoc verſu, varietatem χωρὶς per hallucinationem retulit, non modo apud *Fellum*, ſed etiam apud *Millium*, quamvis id apud *Kuſterum* haud apparet.

19 σὺ πιστεύεις, *tu credis*) Anaphora eſt in *tu*: nam hic quoque verſus continetur ſub *dicet quis.*

¶ ὁ θεὸς εἷς, *Deus unus*) Notanter ponitur fundamentalis ille articulus, qui ſemper fideles ab infidelibus diremit.

¶ πιστεύουσι, *credunt*) Verbum *credo* latiſſime hîc accipitur: nam dæmonia ſentiunt & intelligunt & meminerunt, Deum eſſe & unum eſſe.

¶ καὶ φρίσσουσι, *& tremunt*) terribili exſpectatione æternorum cruciatuum. Vſque adeo fides illa nec juſtificat nec ſalvat: & tamen efficaciam aliquam habet, ſed in contrarium. Hoc præter exſpectationem lectoris additum magnam vim habet.

20 θέλεις,

20 *θέλεις, vis*) Morata interrogatio. ſane *inanes* homines nolunt ſcire, & diſſimulant.

¶ *κενὲ, inanis*) *inania* verba jactans.

¶ *χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστιν, ſine operibus mortua eſt*) Id & declaratur & probatur verſu ſeq.

¶ *νεκρὰ, mortua*) expers vitæ & vigoris juſtifici & ſalvifici. *ἀργὴ*, *Cov.* 4. *Gen.* cum *Latinis pleriſque*. Negat *Baumgartenius* hanc variationem inter *memorabiliores* referri oportuiſſe. Memoravi in margine haud fortaſſe memoraturus, niſi *Latina* lectio uſitata haberet *otioſa*. Addidi tamen ε. Præterea in editione minore delevi.

21 *ἀβραὰμ ὁ πατὴρ ἡμῶν, Abraham pater noſter*) Sic Paulus, Rom. IV. 1.

¶ *ἐξ ἔργων ἐδικαιώθη, ex operibus juſtificatus eſt*) Agnoſcit Iacobus internum propriumque fidei vigorem, operibus priorem & ab operibus eorumque in fidem redundante virtute diſtinctum, v. ſeq. ignorant autem eundem hypocritæ; opera, quibus tamen iidem carent, facilius palpantes. quare Iacobus *ad hominem* agit, & ad eos convincendos fere opera commemorat, ipſum fidei vigorem ſub eorum commemoratione ſubaudiens. Neque verbum *δικαιοῦσθαι juſtificari* Iacobus non eodem, quo Paulus ſignificatu adhibet; quo videlicet *juſtitia* conjunctiſſimam habet ſalutem. v. 14. Eſt autem ſignificatus ille valde prægnans, ut quam late patet *peccatum* cum *reatu* & *vitio*, tam late ex adverſo pateat *juſtitia*, (vid. omnino Rom. III. 20 not.) denotans omne id, quo homo ſit, & judicetur, & dicatur *juſtus*, i. e. talis, cui Deus jam non ſit iratus ob reatum, ſed reconciliatus; & qui viciſſim jam non ſit hoſtis Deo, ſed *amicus*. v. 23. coll. Rom. VIII. 7 cum antec. & conſeq. Hunc unum eundemque ſignificatum vocis *δικαιοῦν juſtificare* Paulus reſtrictius adhibet, Iacobus latius. cur? nimirum ille loqui ſolet de actu juſtificationis, qui maxime conſtat in remiſſione peccatorum: hic, quod apprime notandum, de ſtatu loquitur ejusdem juſtificationis (qui perperam appellitatur juſtificatio ſecunda) quum homo in juſtitia, quæ fidei eſt, perſtat; in ea, quæ operum eſt, progreditur. Exinde Paulus Abrahamum credentem, ex Gen. XV. 6, Iacobus, etiam immolantem multo poſt, ex Gen. XXII. 10, producit. Ille ſimpliciter allegat *τὸ reputatum eſt*: hic etiam *τὸ amicus appellatus eſt*, quod poſtea acceſſit. Ille ait: *Deus juſtificat*, &, *juſtificat impium*, &, *juſtificati ſumus*: hic ſimpliciter, *homo juſtificatur*. Ille fidem ſolam, non opera quamvis ex fide fluentia memorat; hic, fidem & opera.

¶ *ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, ſuper altare*) Innuit, opus Abrahami fuiſſe plane ſerium.

22 *ὅτι, quod*) Duo commata, quorum in priore ſi illud, *fides*, in altero *operibus* cum accentu pronunciaveris, ſententia liquido percipietur, qua exprimitur, quid utravis pars alteri conferat.

¶ *ἡ πίστις, fides*) Fide obtulit Abraham. Hebr. XI. 17.

¶ *συνήργει, cooperabatur*) Igitur aliam fides habet *ἐνέργειαν*, efficaciam & *operationem*, aliam opera; & quidem illa ante hæc, & *cum* his. Non animant opera fidem, ſed fides opera parit, opera fidem conſummant.

¶ *ἐτελειώθη, conſummata eſt*) Non dicit, *vivificata eſt*. Ex operibus fides habet, non ut ſit vera, nam veritatem habet ante opera; ſed ut ſit perfecta, & amicitiam divinam aſſequatur. v. 23. coll. Ioh. XV. 10. Vigor fidei, qui opera parit,

 ex

ex illo partu & actu augetur, excitatur & corroboratur, uti calor nativus corporis labore, quem ciet. conf. 1 Ioh. III. 22. Multo perfectior in fide rediit Abraham a ſacrificio illo, quam eo acceſſerat. Idem verbum, τελειοῦσθαι, adhibet Alexander Aphrod. l. 2 de Anima, cap. Τρίτος δέ ἐστι, quum deſcribit intellectum, cognitione auctum rerum extra ipſum poſitarum. Fides ipſa *conſummatur* per opera, i. e. vera demonſtratur.

23 ἐπληρώθη ἡ γραφὴ, *impleta eſt ſcriptura*) Ampliatio in ſermone eſt. nam *impletum* ante fuit, quam *ſcriptum*. porro quo Abrahæ tempore impletum? quum primum credidit, an poſtea quum immolavit? utroque tempore: ſed ad tempus immolationis maxime refert Iacobus, de ſtatu quippe Abrahami juſtificati loquens, ad quem etiam pertinet illud, *amicus appellatus eſt*. ſed hinc probat juſtificationem ex operibus, illinc juſtificationem ex fide.

¶ δὲ) Particulam hanc reperi in duobus mſ. *Lat.* Id quod notaſſe juvat, ne dubitationem de genuina ejus lectione augeant aliæ verſiones.

¶ καὶ φίλος θεοῦ ἐκλήθη, *& amicus Dei appellatus eſt*) Hæc eſt totius verſus pars altera; neque enim pertinet ad ditionem verbi *impleta eſt*. Fuerat *amicus Dei* Abraham, jam ante obitum, & poſt obitum ita appellatus eſt a poſteris, 2 Chron. XX. 7, & a Deo ipſo. Es. XLI. 8. *Amicus* erat, active, *amator Dei*, id quod pertinet ad opera; & paſſive, *amatus a Deo*, id quod pertinet ad juſtificationem ex operibus. Vterque ſenſus, vi relatorum conjunctus, habetur etiam Ioh. XV. 14. In Hebræo eſt אהב quod ll. cc. active ſonat, paſſive ſignificat: certe apud Eſajam parallela ſunt *ſervus*, *electus*, *amicus*. & LXX, ὃν ἠγάπησα, uti l. c. Chron. τῷ ἠγαπημένῳ σου. quem ad locum etiam Halenſes annotant, Arabibus Abraham velut proprio nomine *Alchalilo* i. e. amicum Dei dici. Sic quoque Iudith VIII. 22: *Abraham amicus Dei effectus eſt*. quæ tamen Græce non leguntur.

24 ὁρᾶτε, *videtis*) Sic, βλέπεις, *vides*, v. 22.

¶ ἐξ ἔργων δικαιοῦται, *ex operibus juſtificatur*) v. 21 not.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Iudæus, Græcus.

¶ μόνον, *ſolum*) Cyclopas evangeliophoros, ut Eraſmus appellat, degeneresque Lutheri diſcipulos, qui fidem *ſolam*, non Paulinam, ſed ab operibus deſolatam pro vexillo habent, prævidens hoc loco notavit Scriptura.

25 καὶ ῥαὰβ, *& Rabab*) Poſt virum Abrahamum Iudæorum patrem ponitur mulier; nam viros & mulieres appellat c. IV. 4: eaque ex gentibus, quæ plane flagitioſa fuerat, ne quis a Iudæis tantum opera requirat.

26 γὰρ, *enim*) *Enim* pro *igitur*, uti Rom. III. 28 not.

¶ τὸ σῶμα χωρὶς πνεύματος, *corpus ſine ſpiritu*) πνεῦμα ſæpe πνοὴν *halitum*, vitæ indicem; ſed quum *corpori* opponitur, ſpiritum ſive animam notat: neque id h. l. alienum. fides ſine operibus eſt ut corpus exanime: ſed non ideo fides viva originem vitæ habet ex operibus. cur Iacobus opera potius, quam proprium fidei vigorem commemoraverit, notatum eſt ad v. 21. Habent vani *ſpeciem*, non *virtutem*. 2 Tim. III. 5. Tit. I. 16.

CAP. III.

CAP. III.

1 Μὴ πολλοὶ, *ne multi*) Rarum, lingua recta. v. 2, *omnes*. rari ergo debent eſſe doctores. conf. Rom. XV. 18. Ex ea ratione etiam is, qui doctorem agit, non debet *multus* eſſe in loquendo.

¶ γίνεσθε, *ſitis*) ultro.

¶ μεῖζον κρίμα, *majus judicium*) ob plures offenſiones. Conf. Sap. VI. 6.

2 πολλὰ) *multis* variisque rebus & *modis*.

¶ ἅπαντες, *omnes*) Ne ſe ipſos quidem excipiunt apoſtoli. 1 Ioh. I. 8.

¶ ἐν λόγῳ) *in ſermone*, uno. Antitheton, *multa*. Lingua non ſemper ſatisfacit ſenſui.

¶ πταίει, *offendit*) Hoc verbum proprie de linguæ vitio lapſuve dicitur.

¶ οὗτος) *hic* demum.

¶ δυνατὸς-σῶμα, *potens-corpus*) Deſcriptio *perfecti*.

¶ τὸ σῶμα) *corpus*, i. e. hominem, ſeſe. Antitheton ad linguam, *membrum*, v. 5. Conf. *corpus*, v. 3. 6.

3 ἴδε) Sic edidi ex potiſſima teſtium parte. ἰδοὺ *Er*. Ex mſſ. perpauci remanent, quos ἰδοὺ habere, ſatis firmiter ſtatuamus. Interjectio ἴδε eſt ex activo verbo, ἰδοὺ mediam vocem imitatur. Si quid differentiæ eſt, ἴδε conſideratum quiddam ſonat potius, ἰδοὺ patheticum magis eſt. Itaque Iacobus primo hoc loco ἴδε ponit, poſtea ἰδοὺ ſæpe, in incremento δεινότητος. Certe alibi quoque unus ſcriptor, & ἰδοὺ & ἴδε, habet, idque in brevi ſermonis tractu. Ioh. XII. 15. 19. XVI. 29. 32. ἴδε Media eſt lectio: ex qua pauci fecerunt ἰδοὺ, ac multi pridem (fortaſſe etiam Cant. 2. quem ad v. 4 refert *Millius*, & cum eo *Baumgartenius*:) εἰ δὲ vel εἴδε, diſcrimine unius voculæ vel duarum, quod in mſs. Græcis minus apparet, quam apud *Arab. Copt.* in *Lat. Si autem*. In re levicula non ero prolixus: tantum dicam, non pœnitere me rationum pro ἴδε paullo ante redditarum.

¶ τῶν ἵππων, *equorum*) Hoc emphaſeos cauſa ponitur initio.

¶ ϛόματα, *ora*) Appoſite. nam in ore lingua eſt.

¶ αὐτῶν) *Omittit Hunt. 2. nec eſt in Barb. 2.* &c. Sic *Baumgartenius*: at ed. 1 Millii: omittit Hunt. 1. nec eſt in B. 2. (id eſt, in Baſ. 2.) &c. Ipſi cel. Viro nil nocet, aliis autem expedit, ſi eum notitia codicum exactiſſima nondum uti patet.

¶ μετάγομεν) *circumagimus*.

4 καὶ) *etiam*. Non modo animalia, ſed etiam naves.

¶ σκληρῶν) σκληρὸς, *vehemens*. Duplex momentum: navium moles, & ventorum vis.

¶ πηδαλίου, *gubernaculo*) Elegans ſimile, ad linguam. Reſpondent inter ſe, *minimo*, &, *parvum membrum*. Eadem ratio calami, linguæ vicarii, inter abſentes.

¶ ἡ ὁρμὴ, *impetus*) vis movens ac vertens tendensque in locum. Huic reſpondet affectus linguam movens.

¶ βούληται, *voluerit*) Hypallage. id eſt, quocunque vult regens, penes quem eſt *impetus*.

5 μεγαλαυχεῖ) *magnopere ſe jactat*: plurimum ſibi arrogat, de præteritis & in futurum. Sæpe *magnitudo* eſt earum rerum, quas ſecuri *parvas* putant. *Magna* etiam exprimit *mundus*, & *rota*, & *gehenna*. v. 6.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) *ecce*, tertium, tertiæ comparationi præmiſſum.

 ¶ ὀλί-

¶ ὀλίγον) Sic modo, μικρόν. ἡλίκον *Alex.* cum quo *Latinus*, neque is ſolus, plane conſpirat: ac tamen jure a margine meo hanc varietatem removi: 1 quia plana eſt alliteratio ad ἡλίκην ſubſequens. 2 quia *modicum* etiam *Latini* ſcriptores retinent. Hoc ſufficit ad tuendam lectionem receptam.

6 ὁ κόσμος, *mundus*) Pars ſubjecti, articulo addito, (ut mox illud ἡ σπιλοῦσα κτλ.) declarans, cur lingua dicatur *ignis*: quia ſcilicet illa eſt *mundus* (Vulgato, *univerſitas*) *iniquitatis*. Reſpiciunt inter ſe *quantam ſylvam* & *mundus*. Vt macrocoſmi inſtar eſt microcoſmus; ſic microcoſmi inſtar eſt lingua, hunc totum ciens. Frequens eſt a macrocoſmo ad microcoſmum metaphora: Ps. CXXXIX. 15. Cohel. XII. 2: neque ſolum ad hominem, ſed etiam ad cetum, Ion. II. 3. 6. 7. Eam Iacobus adhibet. *Mundus* habet ſuperiora & inferiora. ea, ad partem meliorem, ſunt cœlum & terra; ad deteriorem, terra & gehenna. atque ut in mundo ad terram ſe habet cœlum aut gehenna: ſic in homine ad totum *corpus* ſive naturam ſe habet cor, cui lingua ſervit. nam penes pios cœlum, penes malos gehenna ſuas habet in corde venas, unde tot mira ad *rotam nativitatis* diffunduntur. Hæc *rota* quid notet, ex Ps. LXXVII. 19 declarari poſſit: Φωνὴ τῆς βροντῆς σου ἐν τῷ τροχῷ, ἔφαναν αἱ ἀστραπαί σου τῇ οἰκουμένῃ. namque uti ibi גלגל τροχὸς τῇ οἰκουμένῃ תבל oppoſitus denotat ſphæram cœleſtem ſive aëream; ſic hoc loco τροχὸς τῆς γενέσεως, τῇ γεέννῃ cordive oppoſitus, denotat partes terræ ſuperiores, hominisve naturam totam, mediam inter cœlum & gehennam; atque adeo *corpus* cum toto ejus temperamento. Conf. *deſurſum*, *terrena*, *dæmoniaca*: infra, v. 15. γένεσις, conſtitutio naturalis, c. I. 23, & vita; Iudith XII. 19, πάσας τὰς ἡμέρας τῆς γενέσεώς μου. Metaphora a *rota rotunda* valde congruens. nam ut rota celerrime circumagitur; ſic ſphæra cœli; & hominis natura. & hæc accenſa, dum circumagitur, mox tota exardeſcit, ut ignis non ſolum in gyrum agi, ſed gyrus eſſe videatur. Confer, de *rotis flammeis* throni divini, Dan. VII. 9.

¶ οὕτως, *ſic*) Hæc vocula, Afris haud lecta, ex initio verſus 5 huc eſt illata. Si apoſtolus eam in hac ſimilitudine iterum adhibere voluiſſet, non in medio, ſed in principio apodoſeos adhibuiſſet, οὕτω καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ. Pauca, ſed magni momenti ſunt monumenta, quæ οὕτως omittunt, præſertim Iſidoro Peluſiota accedente. Comparationes ſunt tres, ab ἰδοὺ, ἰδοὺ, ἰδοὺ (v. 3. 4. 5) incipientes. Tertia comparatio protaſin habet in verſu 5 medio: ἰδοὺ ὀλίγον πῦρ ἡλίκην ὕλην ἀνάπτει apodoſis incipit verſu 6 ineunte, & ex duabus conſtat enunciationibus, quarum prior hæc eſt: καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας ſcil. ἐστίν altera vero, ἡ γλῶσσα καθίσταται ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν ἡ σπιλοῦσα ὅλον τὸ σῶμα. In hac altera enunciatione ἡ γλῶσσα tanquam Subjectum per anaphoram & emphaſin iterum appellatur, citra particulam οὕτως· prædicatum eſt, καθίσταται -- σῶμα, facili hoc ſenſu, *Lingua eſt quæ maculat totum corpus*. Inter duo hæc membra οὕτως alienum eſſe videtur: tantum abeſt, ut οὕτως amoto *truncata* fiat oratio. Subſequitur declaratio: *quippe quæ & inflammat & inflammatur. &c.* ubi, per metaphoram a macrocoſmo ad microcoſmum, *Rota* ſive ſphæra ſuperior (coll. Ps. LXXVII. v. cit.) eſt ipſa *natura* humana rationalis: *gehenna* vero eſt pars profundior, cor. *Lingua*, in medio, ex inferioribus inflammatur, & ſuperiora inflammat, ipſa *mundus* ſive orbis injuſtitiæ. Sic expectata fore ſpero, quæ Wolfius ad h. l. notavit: eademque, quæ dixi, cum *interpretatio-*

ne

ne Baumgarteniana h. l. conferri facile patior.

¶ καθίςαται) Idem verbum, c. IV. 4.

¶ σπιλᾶσα, *maculans*) ut ignis, per fumum.

¶ καὶ φλογίζουσα καὶ φλογιζομένη) quippe *quæ & inflammat & inflammatur.* Activo paſſivum poſtponitur: nam magis magisque e ſua poteſtate exit, qui lingua peccat.

7 γὰρ, *enim*) Nil acrius igni.

¶ φύσις θηρίων) i. e. θηρία. Periphraſis.

¶ δαμάζεται καὶ δεδάμαςαι) *domatur*, ſenſu paſſivo; *& domita eſt*, ſenſu medio.

¶ τῇ φύσει, *naturæ*) Dativus notat obedientiam eorum, quæ domantur.

8 οὐδεὶς ἀνθρώπων, *nullus hominum*) Antitheton, *humanæ*. v. 7. οὐδεὶς, *nemo* alius: vix ipſe quisque.

¶ ἀκατάσχετον κακὸν) Phocylides, λαός τοι καὶ ὕδωρ καὶ πῦρ, ἀκατάσχετα πάντα. Sic v. 6, πῦρ.

¶ μεςὴ, *plena*) Nominativus, collato poſt parentheſin verſu 6. Tum maxime eſt malum cohiberi neſcium, *quum* turget veneno letali.

9 ἐν αὐτῇ-καὶ ἐν αὐτῇ, *in ipſa-& in ipſa*) Sermo valde expreſſus.

¶ θεὸν) κύριον *Alex. Colb.* 7. *Syr.* Errorem agnoſcit *Baumg.* etenim ſolennis eſt appellatio, *Deus & Pater*, non *Dominus & Pater*: ſed addit verſionem veterem *vulgatam* ſeu *italam*. In mſ. quidem *Reutlingenſi* ſic legitur; nam *Dei* & *Domini* nomen ſæpe librarii promiſcue ſcripſerant: ſed ceteri *Latini* codices conſtanter *Deum*, (unde etiam multi eorum particulam *&* continuo ſubſequentem omittunt.) & ſic *Caſſiodorius* in Complex. diſertiusque in præf. pſ.

¶ καὶ πατέρα) Annotat, *Millii* nomine, *Baumgartenius*: *Deeſt* δὲ *in Arab. Æthiop.* γεγονότας) γεγεννημένους *Alex. Colb.* 7. additque pro δὲ legendum eſſe καὶ. Ipſe *Millius* καὶ habet; δὲ *Kuſterus*. Hic etiam γεγεννημένους, ν ſimplici.

¶ καθ' ὁμοίωσιν θεοῦ, *ad ſimilitudinem Dei*) Amiſimus Dei ſimilitudinem: ſed exinde tamen remanet nobilitas indelebilis, quam in nobis & in aliis debemus revereri. manſimus tamen homines, ad ſimilitudinem illam, per *benedictionem* divinam, cui humana ſubſcribere debet, reformandi. Id interpellant, qui maledicunt. Abſalom excidit gratia parentis: ſed tamen populus eum agnoſcit filium regis.

10 ἐκ τοῦ αὐτοῦ ςόματος ἐξέρχεται εὐλογία καὶ κατάρα) Ps. LXII. 5. LXX, τῷ ςόματι αὐτῶν εὐλόγουν, καὶ τῇ καρδίᾳ αὐτῶν κατηρῶντο.

¶ οὐ χρὴ, *non opus eſt*) i. e. nullo modo convenit.

¶ ταῦτα οὕτω, *hæc ſic*) *hæc* bona, *ſic* adjunctis malis.

11 πηγὴ, *fons*) Huic ſimile cor.

¶ ὀπῆς, *foramine*) Huic ſimile os.

12 μὴ δύναται, *num poteſt*) Nunc ab ore ad cor tranſitionem præparat. de illo dixerat, *non opus eſt*; de hoc, *non poteſt*.

¶ οὕτως οὐδὲ ἁλυκὸν γλυκὺ ποιῆσαι ὕδωρ, *ſic neque ſalſum dulcem facere aquam*) Scil. δύναται, *poteſt*. Sic graviſſimi teſtes *Colb.* 7. *Cov.* 4. *Gen. Æth. Copt. Lat.* nec non *Syr.* οὔτε ἁλυκὸν *Alex.* Longa hîc eſt *Baumgartenii* diſquiſitio pro receptiore lectione Exam. p. XXXII ſs. Nos paucula notabimus.

1. In *Al.* manus deſcribentis in οὕτως, opinor, pro τ nimis cito δ ex οὐδὲ, & ſic οὕτως omiſit, & pro οὐδὲ perſcripſit οὔτε. καὶ ante γλυκὺ, non exſtare in *Al.* docet etiam *Grotius*: quanquam alii omiſſionem hujus particulæ in *Al.* diſſimularunt.
2. Codici *Alexandrino* hallucinationes propriæ non obſunt, ubi aliis teſtibus fulcitur.

3. Plus quam XXX codices lectionem receptiorem habere, minus tuto affirmatur.
4. *Syriaca* verſio non plane ſubſequitur textum Græcum, ſed certe nil de *fontem* exprimit.
5. *Beza* a Græco textu mutando recte abſtinuit, Græcis carens codicibus: ſed tamen in translatione plus libertatis adhibuit.
6. Hanc lectionem non ſolum probat cel. I. D. *Michaëlis*, ſed etiam compluribus viris doctis, a partium ſtudio alienis, probatam docet.
7. De ſenſu commatis mox.

Dixerat apoſtolus v. 11, ex uno principio non convenire, ut proficiſcantur duo contraria: nunc ait, ex quolibet principio non niſi id, quod ſuæ ſpeciei ſit, provenire poſſe. *Salſum*, caſu recto, vim habet ſubſtantivi, ut modo *dulce & amarum.* Apud Heſychium, ἁλυκὴ, ἡ θάλασσα· Iacobo, ἁλυκὸν, latiore notione, *lacus aut ſcatebra ſalſa*, *aquam fundens.* Οὕτως, *ſic*, adhibetur ante *ſalſum* demum, quia hæc ſimilitudo jam verſu 11 repræſentata, majorem proprietatem induit, & h. l. ipſam apodoſin continet, mox verbis propriis continuandam.

13 τίς, *quis*) Omnes videri ſapientes volunt: non omnes ſunt. τίς alii omittunt, vel εἴ τις habent, vel τίς ὁ. In apparatu ſtrictim has leviculas diſceſſiones memoravi. *Copioſior* autem & *fructuoſior* Millii commemoratio vocatur a *Baumgartenio*: quæ tamen, ſi ulla, intricata eſt. Certe fructum copiæ velim pandat. Cum *Millio Stephanus* h. l. & *Kuſterus* & *Maſtrichius*, ſi tanti eſt, conferri poſſunt: quo facto ἐν ὑμῖν non deſiderabitur in *Laud.* 2 & *Vien.*

¶ δειξάτω, *oſtendat*) re potius, quam verbis. v. 1.

¶ καλῆς ἀναστροφῆς, *bona converſatione*) Oppoſitum, v. 16. Ipſa *bona converſatio* deſcribitur v. 17 ſ. coll. 1 Petr. II. 12.

¶ ἐν πραΰτητι σοφίας, *in manſuetudine ſapientiæ*) *in manſuetudine*, cum qua conjuncta eſt vera *ſapientia*.

14 ζῆλον πικρὸν, *zelum amarum*) Non damnatur zelus dulcis & ira dulcis, ex fide & amore.

¶ μὴ, *ne*) Gloriantur & mentiuntur contra veritatem, qui, quum zelum amarum habeant, tamen ſe eoſdem ſapientiam habere dictitant.

¶ μὴ κατακαυχᾶσθε) μὴ καυχᾶσθε *Al.* & alii. Quum addidi *NEC NON Lat.* nil affirmavi. tantummodo cavendum erat, ne quis compoſitum μὴ κατακαυχᾶσθε (quod ex c. II. 13 huc immigraſſe videatur) opponeret.

15 ἐπίγειος, *terrena*) non cœleſtis, quæ deſcendit a Patre.

¶ ψυχικὴ, *animalis*) non ſpiritualis, quæ eſt a Spiritu ſancto. conf. *animalis* 1 Cor. II. 14. Iud. v. 19. Hoc medium eſt inter *terrenum & dæmoniacum.*

¶ δαιμονιώδης, *dæmoniaca*) talis, qualem habent etiam dæmonia: c. II. 19. non ea, quam dat Chriſtus.

16 ἐκεῖ ἀκαταστασία, *ibi conquaſſatio*) *paci* contraria. v. 17. Ex effectu cognoſcitur, cujuſmodi ſit ſapientia iſta. *fructum* appellare dedignatur Iacobus. coll. v. 17. 18.

¶ πᾶν φαῦλον πρᾶγμα, *omne pravum negotium*) Vis voculæ *omne* apparet, hac enunciatione formata: *omne negotium* inde naſcens eſt malum. Antitheton, *plena miſericordiæ & fructuum bonorum* &c.

17 πρῶτον μὲν ἁγνή ἐστιν, *primum quidem pura eſt*) pura a ſordibus terrenis, animalibus, dæmoniacis. Occupatio quædam. *pacem* commendaturus removet prius *pacem impuram* cum mundo, quæ omnia

omnia obvia convaſat & conglutinat. c. I. 27 fin. & cap. IV. 4 toto. ſic, *emundate*, c. IV. 8. 1 Petr. I. 22.

¶ μὲν, *quidem*) Sequitur *autem*, v. 18.

¶ εἰρηνικὴ, *pacifica*) Totum: ſequuntur partes mox.

¶ ἐπιεικὴς) *æqua*, lenis, non rigida; ubi agitur de officiis proximi.

¶ εὐπειθὴς) *tractabilis*, facilis, non moroſa; ubi agitur de culpa proximi.

¶ μεστὴ ἐλέους, *plena miſericordiæ*) ubi agitur de miſeria proximi.

¶ καρπῶν ἀγαθῶν, *fructuum bonorum*) Sequuntur duo fructus inſigniores, & iis, ad quos ſcribitur, inprimis commendabiles: *non judicans & ſine ſimulatione.*

¶ ἀδιάκριτος, *non judicans*) Non facit *diſcrimen*, ubi non opus eſt, v. gr. inter potentes ac tenues. Heſychius, ἀδιάφορον, ἀδιάκριτον. Omnia bona & juſta amplectitur: omnia mala rejicit. nullo diſcrimine agit, non alterum præ aliis du riter habet.

¶ ἀνυπόκριτος, *ſine ſimulatione*) remota a ſimulatione & adulatione, quæ erga potentes exercetur directe; indirecte vero, per aſperitatem erga tenuiores.

18 καρπὸς δὲ δικαιοσύνης ἐν εἰρήνῃ, *fructus autem juſtitiæ in pace*) Sic Hebr. XII. 11 not. Fructus juſtitiæ, uberrimus: quanquam ubertas illa non ſtatim initio apparet. *Iuſtitia* eſt pacata: *pax* eſt fructuoſa.

¶ ἐν εἰρήνῃ σπείρεται, *in pace ſeminatur*) Cum *fructus* congruit *ſeminatur*. *Pax* deſcripta eſt v. 17. De *ſemente & juſto* conf. Ps. XCVII. 11 in Hebr.

¶ τοῖς ποιοῦσιν εἰρήνην, *facientibus pacem*) Dativus commodi, cum limitandi vi. Vid. oppoſitum c. IV. 1 ſ. ποιεῖν εἰρήνην, *pacem proferre*, ut ποιῆσαι ὕδωρ, *aquam proferre*. v. 12.

CAP. IV.

1 Πόθεν, *unde*) Innuit Iacobus, multos ſæpe quærere de cauſis litium, quæ tamen in promtu ſunt.

¶ πόλεμοι καὶ μάχαι, *bella & pugnæ*) adverſa paci, de qua cap. III. *Pugna* eſt actio *belli*. Sequitur mox in v. 2 *pugnatis & bellatis*. Chiaſmus inverſus. καὶ μάχαι ἐν ὑμῖν· ſed ἐν ὑμῖν, καὶ πόθεν μάχαι Alex. in ed. *Ox*. min. nam verborum ordinem *Millius*, ut ſolet, prætermittit. πόθεν ante μάχαι inſerunt etiam *L. N.* 1. In hac varietate neſcio quid ſit memorabile.

¶ ἐντεῦθεν, *hinc*) Refertur ad *voluptates*, de quibus confeſtim (coll. v. 3) mentio expreſſa fit; implicita, cap. III.

¶ στρατευομένων, *quæ militant*) Idem verbum, 1 Petr. II. 11.

¶ μέλεσιν, *membris*) Corpus, prima ſedes belli: inde procedit bellum hominis cum homine, regis cum rege, gentis cum gente.

2 ἐπιθυμεῖτε, *concupiſcitis*) Anaphora quaſi, in qua incrementum eſt: *concupiſcitis*, affectu in rem; *occiditis & zelatis*, actione & affectu ſingulorum ad ſingulos; *pugnatis & belligeratis*, actione multorum cum multis.

¶ φονεύετε καὶ ζηλοῦτε, *occiditis & zelatis*) *occiditis* per odia & zelum. eſt ἓν διὰ δυοῖν. Idem verbum, c. V. 6. Qui concupiſcit, ſublatum e medio cupit poſſeſſorem priſtinum. Homicidas dicit, uti v. 4 adulteros. conf. 1 Ioh. III. 15. Sic, φονεύετε, LXX, Ps. LXII. 4 תְּרָצְּחוּ Hæc enim hebraica lectio, media inter ceteras, bene ab Halenſibus ſtatuminatur. Atque cum toto hoc Pſalmo tota Iacobi epiſtola quam ſimillimum tenorem habet. vid. not. ad v. 7. 12. 14. c. I. 3. III. 10. vid. etiam Ps. X. 8.

¶ οὐκ ἔχετε δὲ) καὶ οὐκ ἔχετε, iterum Comp.

Comp. & major vis codicum. Et ſic legendum cenſeo. *Barberinianos* codices ad editionem Antverpienſem regiam, e *Complutenſi* derivatam, antetulit *Caryophilus*: inde octo illorum, epiſtolam Iacobi exhibentes, ubi in pauſa ſunt, lectionem *Comp.* ab *Er.* & *Stepb.* ut h. l. diſſonantem comprobant. ὀυκ ἔχετε *Er.* & al. ὀυ ἔχετε δὲ *Stepb* & alii.

¶ *διὰ, propter*) Hoc cohæret cum triplici illa clauſula: *& non habetis*: *& non poteſtis adipiſci*: *non autem habetis.*

¶ *μὴ ἀιτεῖσθαι, quod non petitis*) Neque enim cupidus, homicida, pugnax homo orare poteſt.

3 *καὶ ὀυ λαμβάνετε, & non accipitis*) Hîc non dicit: *non habetis. Rogare* & *accipere* ſunt relata.

¶ *ἀιτεῖσθε, petitis*) Nunc alios redarguit, qui paulo meliores videri volunt.

4 *μοιχοὶ καὶ μοιχαλίδες, adulteri & adulteræ*) Viri & mulieres tali bello implicantur, & fidem Deo datam frangunt.

¶ *ἡ φιλία τοῦ κόσμου, amicitia hujus mundi*) *mundi* via, *voluptas* v. 3.

¶ *ἔχθρα, inimicitia*) 1 Ioh. II. 15. ἐχθρὰ *Stepb. i. Lat.* Hoc præterii, quia ſententiæ obeſt. Oppoſita ſunt enim, ἔχθρα & φιλία.

¶ *ὃς ἂν οὖν, quicunque ergo*) Priori ſententiæ ſuperadditur quiddam in hac altera per verba *voluerit* & *conſtituitur.*

¶ *ἐχθρὸς, inimicus*) nil exoraturus.

¶ *καθίσαται*) Medium. i. e. *ſe ipſum conſtituit.*

5 *κενῶς*) *inaniter, ſine re*, ut nil referat ad noxam aut ad ſalutem. Seria ſunt, quæcunque Scriptura dicit: omnia verba revereri debemus.

¶ *λέγει, dicit*) non, *λαλεῖ, loquitur. dicit* ea, quæ ſequuntur.

¶ *πρὸς φθόνον*) *contra invidiam.* Hoc nomen apud LXX nuſquam occurrit; nec videtur Iacobus, verſu 6 aliud dictum totidem verbis allegans, hîc tam multa voluiſſe mutare. Hinc colligas, ex ſcriptura N. T. allegationem fieri: nam Novi quoque Teſtamenti ſcripta *ſcripturis* accenſentur 2 Petr. III. 16. Referunt alii ad Gen. VI. 5. 3, vel ad Num. XI. 29, vel ad Prov. XXI. 10, vel ad librum quempiam, qui interciderit. Sed ſat prope accedunt Iacobi verba ad Gal. V. 17 ſſ. ubi *φθόνοι invidiæ* ponuntur inter opera carnis, & contra carnem *concupiſcere* dicitur *ſpiritus*, quo qui *ducuntur*, hi non ſunt *ſub lege, ſed ſub gratia.* Maxime vero aſſonant ad 1 Petr. II. 1 ſ. 5. *deponentes -INVIDIAS, -lac CONCVPISCITE-DOMVS SPIRITVALIS.* Quodque hîc ſequitur, *majorem vero dat gratiam*: congruit cum illo, *ſuavis eſt Dominus.* ib. v. 3. Qui locum Petri probe habuerit animo impreſſum, Iacobi reſpectum ad illum prorſus agnoſcet. Neque obeſt chronologica epiſtolarum ſeries. Sic Iacobus non ſolum Petro, ſed etiam Paulo ſubſcribit.

¶ *φθόνον*) *Invidiam* neceſſario parit amicitia mundi: *invidiam* non fert Spiritus, qui habitationem cepit in nobis.

¶ *τὸ πνεῦμα*) *Spiritus gratiæ* & amoris.

¶ *κατῴκησεν*) *habitationem cepit.*

¶ *ἐν ἡμῖν, in nobis*) filiis N. T.

6 *μείζονα*) eo *majorem*, quo longius receſſeris ab *invidia.*

¶ *δίδωσι, dat*) Deus.

¶ *λέγει, dicit*) *Scriptura*, v. 5. Confirmat Iacobus auctoritatem Salomonis: quem convenienter allegat, a *ſapientiæ* impedimentis nos dehortans.

¶ *ὁ θεὸς - χάριν*) Prov. III. 34. LXX, Κύριος. cetera iiſdem verbis. Plane cum Petro

Petro Iacobus congruit. vid 1 ejuſdem ep. c. V. 5.

¶ ὑπερηφάνοις, *ſuperbis*) Superbia mater *invidiæ*, de qua v. 5. Hebr. ללצים *irriſoribus*. tales ſunt, qui Scripturam *inaniter* loqui putant.

¶ ἀντιτάσσεται, *reſiſtit*) Hebr. יליץ *irridebit*. Humiles ita animati ſunt, ut Deo, ſi fieri poſſet, ut Ipſe cujuſquam gratiam requireret, eam præſtaturi forent; ſuperbi autem reſiſtere Ei conantur, ut Pharao. utrisque ergo par pro pari refert. ſuperbis reſiſtit; humilibus dat gratiam.

¶ χάριν, *gratiam*) Cui Deus *gratiam* dat, is omnem *invidiam* dediſcit.

7 ὑποτάγητε οὖν τῷ θεῷ) LXX, Ps. cit. v. 6, πλὴν τῷ θεῷ ὑποτάγηθι ἡ ψυχή μου. Hoc *ſubmittite vos* congruit cum *humilibus*, v. 6. & interjecta explicatione hujus ſubmiſſionis concluditur verſu 10. coll. 1 Petr. V. 6.

¶ ἀντίστητε - ἀφ' ὑμῶν, *reſiſtite - a vobis*) Sequitur oppoſitum: *appropinquate - vobis*. Conf. *reſiſtite*, 1 Petr. V. 9.

¶ τῷ διαβόλῳ, *diabolo*) ſuperbo, maxime per ſuperbiam tentanti; hoſti, cui militant ſuperbia & invidia in mundo.

¶ φεύξεται, *fugiet*) ut ſuperatus. Lætum verbum. 1 Ioh. V. 18.

8 ἐγγίσατε, *appropinquate*) Fugam diaboli ſequitur, naturæ potius quam temporis ordine, appropinquatio ad Deum, per bonas preces. v. v 2 ſ.

¶ ἐγγιεῖ, *appropinquabit*) ut propitius. Lætiſſimum verbum.

¶ καθαρίσατε, *mundate*) ut poſſitis diabolum fugare.

¶ ἁγνίσατε, *purificate*) ut poſſitis accedere ad Deum, depoſito adulterio animæ.

¶ δίψυχοι, *duplices animo*) qui & Deo & mundo vos datis. v. 4. Alternat oratio in hac epiſtola; & modo fratres ſancti, modo peccatores, modo fluctuantes compellantur. *Bianimus* laborat *corde*; peccator, etiam *manibus*.

9 ταλαιπωρήσατε, *miſeri eſtote*) ut ablactemini & abalienemini a mundo. Miſeria hæc beata. non additur hìc, *ululantes*, c. V. 1.

11 μὴ καταλαλεῖτε, *nolite obtrectare*) Nunc alios notat irrequietæ animæ exceſſus, poſtquam c. III quietem, & cap. IV ineunte turbam deſcripſerat.

¶ τὸν ἀδελφὸν, *fratrem*) Articulus hìc additus, ad ἀδελφοῦ non additus. fraterna æqualitas læditur obtrectando; ſed *magis*, judicando.

¶ κρίνει νόμον, *judicat legem*) Proinde enim facit, ac ſi lex ipſa non faceret illud officium, in quod homo ejuſmodi involat.

¶ εἰ δὲ, *ſi vero*) *ſi judicas, es judex*. Ploce.

¶ νόμου, *legis*) Ab hoc loco deſinit *Legis* expreſſa in volumine Novi Teſt. mentio, neque in epp. Petri, Iohannis, Iudæ obvia, neque in Apocalypſi.

12 ὁ νομοθέτης) *Vnus eſt*, nempe *Legislator Deus, qui poteſt* &c. καὶ κριτὴς addunt *Al. Lat.* aliique teſtes ſat multi & valde graves: ſed huic pleniori lectioni receptiorem olim prætuli, qua *opinatione* cel. *Baumgartenius* maximopere debilitari planeque everti ait *obſervationem* meam tr. *de ſinceritate N. T. gr. tuenda* p 19 ita conceptam: *Vbi reliquæ codicum græcorum, patrum, metaphraſtarum copiæ diviſæ ſunt, ea pars vincit, cui conſenſio* Alex. Lat. *palmam antiquitatis tribuit*. Reſpondeo: 1. *opinationem* illam pridem depoſui: & *obſervatio* firma perſtat, qua adductus illud καὶ κριτὴς plane pro genuino habeo. 2. *Eras-*

mus, quum $\kappa\alpha\grave{\iota}\ \kappa\rho\iota\tau\grave{\eta}\varsigma$ in græcis exemplaribus exſtare negat, ea tantummodo innuit, quibus ipſe uſus eſt. 3. cel. *Baumgartenius* non legit $\kappa\alpha\grave{\iota}\ \kappa\rho\iota\tau\grave{\eta}\varsigma$ h. l ſed paullo ante $\grave{\alpha}\lambda\lambda\grave{\alpha}\ \kappa\rho\iota\tau\grave{\eta}\varsigma$ a verſu 11 avellit, & cum verſu 12 connectit, non ſine vi. Sæpenumero negat *Baumg.* me mihi conſtare. Atqui ſententiam in melius mutare, laudabile eſt: eodem autem tempore me a me ipſo diſſentire, nuſquam evicit. Præcipue me mecum committere conatur, ubi de concurſu codicis *Alex.* & interpretationis *Lat.* agitur. v. gr. Exam. p. XI. c. I. 19, & p. XXXXI ad h. l. *Opinatio obſervationem* non debilitat, multoque minus evertit; ſed *obſervatio opinationem* corrigit: ac ne quis dicat, me neceſſitate nunc demum foris mihi impoſita & temporis cauſa ſententiam mutare (quanquam ne id quidem, poſcente veritate, recuſo) idoneis teſtimoniis confirmare poſſum, me pridem lectioni $\kappa\alpha\grave{\iota}\ \kappa\rho\iota\tau\grave{\eta}\varsigma$ in exemplari editionis meæ, quo uti ſoleo, mea ſponte palmam tribuiſſe. Hæc ratio critica, qua vir inſignis adhuc uſus eſt, vereor ne plus ad deſtruendum, quam ad ædificandum faciat.

¶ ὁ δυνάμενος, *qui poteſt*) Noſtrum non eſt judicare; præſertim cum exequi non *poſſimus*.

¶ σῶσαι) Ps. cit. v. 2, παρ' αὐτῷ γὰρ τὸ σωτήριόν μου. & ſic ibidem v. 3. 7. 8. Verborum ordinem invertit *Lat.* & ſic Scriptura ſæpe, *occidere & vivificare*, *percutere & ſanare*, *contriſtare & conſolari.* Nec tamen hoc loco auſcultarem *Latino*, niſi conjicere liceret, in mſ. Græcis idem haberi, & criticos, ut ſolent, variantem verborum ordinem notare haud eſſe dignatos.

¶ σὺ δὲ) Σὺ ſoli Græci, atque hi pauci: quos cel. *Baumgartenius* non conaretur in multitudinem extendere, niſi criticis, codices ad Eraſmi textum recenſentibus, nimium confideret. Facile librarii particulam vel inſeruere vel neglexere: ſed facilior erat imitatio paralleliſmi σὺ τίς εἶ ὁ κρίνων ex Rom. XIV. 4, vel etiam ex locis notiſſimis Ioh. I. 19. VIII. 25. XXI. 12. Rom. IX. 20, quam σὺ δὲ κτλ. Rom. XIV. 10. Σὺ τίς εἶ ex Evangeliſtis quoque familiare erat librariis. Vbi levior aliqua eſt varietas, v. gr. in ordine verborum ſita, pauciores teſtes poſſunt ſufficere: quia certe hanc ſuſpicionem præbent, eandem varietatem a collatoribus codicum ante *Millium* fuiſſe repertam, ſed non indicatam. Ita infirma eſt codicum ante *Millium* collatio, præſertim eorum, quos in altera claſſe repoſui, ut ſi ad textum quamlibet alium pari modo conferantur, alius ille textus pariter majorem ſuffragiorum numerum ſit obtenturus. qui expreſſe citantur codices, his niti licet. ſed raro ſic licet dicere: hi codices non citantur pro lectione variante. ergo habent lectionem receptam. In criſi magnopere valet illud, *Defectus non poſſunt numerari*, Eccl. I. 15.

¶ τίς, *quis*) imbecillus.

¶ τὸν ἕτερον) Multi τὸν πλησίον· & ſic aperte etiam *Syr.* coll. c. II. 8. Græcum ἕτερος alio verbo, quod *ſocium*, non *proximum* dicit, interpretari ſolet.

13 ἄγε νῦν, *age nunc*) Interjectio ad excitandam attentionem. c. V. 1.

¶ λέγοντες, *dicentes*) categorice, gloriabundi, v. 16.

¶ σήμερον ἢ αὔριον, *hodie aut cras*) Vnus dicit, *hodie*, idem aliusve *cras*, ut commodum eſt; quaſi liberam haberet optionem. ἢ αὔριον *Beza*: & ad hanc lectionem accommodata fuit pridem annotatio in Gnomone: poſtea καὶ αὔριον in progreſſu criſeos prætuli. Hanc lectionem in *Stephani*

phani textu habuit *Millius*: & quia eam multo maxima cum Oecumenio pars codicum exhibebat; perpaucos invenit, quos pro altera ἢ ἄυϱιον citaret. Error, cujus ſuſpicionem cel. *Baumgartenius* movet, in *Felliana* editione hæret. Vbi editionum textus differunt, neque ad quem textum codices collati ſint, indicatum eſt, allegatio codicum valde impedita eſt.

¶ πορευσώμεθα κτλ. *proficiſcemur &c.*) Subjunctivus facit ſermonem modalem, & innuit rationes rerum urgentes.

¶ τήνδε) Hoc ponitur loco nominis proprii, ut ὁ δεῖνα.

¶ καὶ, *&*) *&* frequens. Polyſyndeton exprimit libidinem animi ſecuri.

¶ ἐνιαυτὸν ἕνα, *annum unum*) Sic loquuntur, quaſi mox etiam de inſequentibus annis deliberaturi.

14 ὐκ ἐπίςασθε, *non ſcitis*) Prov. III. 28.

¶ τὸ τῆς) τὸ τὶς *Vff.* Agnovi hoc librarii mendum: nec tamen ineptus eſt ſenſus. coll. Luc. I. 62. XIX. 48. Act. XXII. 30. τὰ τῆς *Al. Colb.* 7. Steph. ι non 2.

¶ ποία) Ps. cit. v. 10.

¶ ἡ ζωὴ) *vita*, unde craſtina actio ſuſpenditur.

¶ ἀτμὶς, *vapor*) Diminutivum.

¶ γὰρ, *enim*) Ex interrogatione repetitur particula in reſponſione, cum vi.

¶ ἔςαι, *erit*) Sic *Euthalius*, teſte Millio in proleg. 982 cum potiſſima parte codicum. ἐςὶν neque ſola eſt recepta lectio, neque eam omnes verſiones neque codices longe plures habent: quanquam habet Oecumenius. In futuro ἔςαι veriſimilitudinem ſenſus confirmat τὸ ἄυϱιον *cras*, & totus futuri temporis ſermo v. 13. 15.

15 ἀντὶ τῦ λέγειν ὑμᾶς, *cum dicere vos oporteret*) Ref. ad *dicentes*, v. 13. Latet hîc imperativus, *potius ſic dicite*.

¶ καὶ, *&*) *Si Dominus voluerit*; *ET vivemus ET faciemus. & vivemus*, pars apodoſeos. nam ſi eſſet pars protaſeos, *&* non poneretur ante *faciemus*. καὶ ζήσωμεν Latinus expreſſit *ſi vixerimus*, *ſi* non recte addito, & καὶ ſubſequente non recte omiſſo: nam ad apodoſin pertinet καὶ ζήσωμεν, i. e. *vivemus*; ut diximus: & gloriabundus homo ita loquitur, ut ſi in ſua poteſtate haberet 1 ſpeciem actionis, 2 actionem, 3 vitam; quamvis a voluntate Domini pendet 1 vita hominum, 2 actio. 3 actionis ſpecies. *Latini* cum lectione καὶ ζήσομεν in cod. *Alex.* conſenſionem *Baumgartenius* mihi non debuit opponere. Cetera quæ idem cum cel. *Michaëlis* de verſionibus diſſerit, demonſtrant me lectioni quam in *Alex. Cov.* 3. *Gen. Magd.* 1. *Steph.* δ exhibet ζήσομεν-ποιήσομεν (pro ζήσωμεν-ποιήσωμεν) caute adjeciſſe *Al. ET ALII.*

¶ ζήσωμεν· ποιήσωμεν) Subjunctivus modeſtiam ſermoni adſpergit.

16 καυχᾶσθε ἐν ταῖς ἀλαζονείαις, *gloriamini in arrogantiis*) *Arrogantiæ* exprimuntur in illis verbis, *proficiſcemur-lucrabimur*; *gloriatio*, in præſumtione temporis.

¶ πονηρὰ, *mala*) Oppoſitum, *bonum*, v. 17.

17 εἰδότι, *ſcienti*) Concluſio præciſa, contumaces ſibi relinquens.

¶ μὴ, *non*) Peccatum omiſſionis.

CAP. V.

1 Οἱ πλέσιοι, *divites*) Sæpe apud prophetas externæ gentes compellantur per apoſtrophen, cum tamen prophetia non ad illas, ſed ad Iudæos perveniret. Sub eadem figura apoſtolus de divitibus non tam ad divites ipſos, a fide alienos, ſcribit, quam ad ſanctos, ut illorum vim patienter ferant, v. 7.

¶ ταλαιπωρίαις, *miſeriis*) Scripta ſunt

 hæc

hæc paucis annis ante obſidionem Hieroſolymorum.

¶ ἐπερχομέναις, *ſupervenientibus*) de improviſo, & celeriter.

2 σέσηπε, *putrefactæ ſunt*) Notatur tenacitas divitum.

¶ σητόβρωτα) ἱμάτιον σητόβρωτον. Iob XIII. 28.

3 ὁ ἰὸς αὐτῶν, *ærugo eorum*) Synecdoche. Etiam divitiarum & veſtimentorum ſitus erit in teſtimonium captivitatis, qua detentæ facultates nemini profuere, ſed otioſæ jacuere, ſine fœnore.

¶ ὑμῖν, *vobis*) contra vos.

¶ φάγεται, *comedet*) morte.

¶ σάρκας, *carnes*) vivas. non dicit κρέα.

¶ ὡς πῦρ, *ſicut ignis*) Locutio adagialis, de conſumtione celeri ac totali; quum rubigo antea fuerit lenta & modica.

¶ ἐν ἐσχάταις ἡμέραις, *in noviſſimis diebus*) Theſaurus in poſterum ſolet reponi: vos collegiſtis ſero; non fruemini. Eadem phraſis, 2Tim. III. 1 not. Apoſtolus adventum Domini proponit hîc ad terrorem impiorum; ad ſolatium ſanctorum, verſu 7 ſſ.

4 κράζει, *clamat*) De iis maxime peccatis clamor aſcendit ad Deum, de quibus ſilentium eſt apud homines: ut de impudicitia & injuſtitia. Eum clamorem & *merces negata* & *operarii* emittunt. Duplex clamor.

¶ εἰσεληλύθασιν, *introiverunt*) Metonymia antecedentis. id eſt, nunc venit ultor Dominus.

5 ἐτρυφήσατε, *deliciati eſtis*) deliciis ſpecioſis, quas ex illa ipſa *mercede* aluiſtis.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς) *ſuper terra*, nunc vaſtanda.

¶ καὶ ἐσπαταλήσατε, *& luxuriati eſtis*) luxu ſordido & inſano, voſque conſumente. τρυφὴ parit σπατάλην· & σπατάλη affine τῇ σφαγῇ. Mixtim deſcribit Iacobus divitum voluptatem & immanitatem, uti gradationi congruit.

¶ ὡς ἐν ἡμέρᾳ σφαγῆς, *ut in die mactationis*) Adagium. *mactatio* hîc innuitur non divitum, ſed boum, ovium &c. ad epulas. *Æthiops* omittit: *Millius* omiſſionem approbat: me qui approbationem illam non confutarim, cel. *Baumgartenius* reprehendit. Atqui talia ſatis confutavi in Appar. p. 443.

6 κατεδικάσατε, ἐφονεύσατε, *condemnaviſtis*, *occidiſtis*) Aſyndeton, celeritatem exprimens. *In v. 6 a vener.* Bengelio *in ipſo appar. crit. plane præterito bene multa occurrunt commemoratione vindiciisque digniſſima.* Sic cel. *Baumgartenius*. Ea cernamus.

α. Habet textus κατεδικάσατε, inde *Vulg. addixiſtis*: inde multi alii, *adduxiſtis*, inde *Veleſ.* ἠγάγετε. Hoc præter alia *Wetſtenius* jam notarat in Prolegomenis p. 122, quæ citavi in Appar. p. 439, neque talia putamina mihi repetenda putavi.

β. ἐφονεύσατε in uno codice *Lin.* omiſſum, nemo pro ſuſpecto habebit.

γ. καὶ ante οὐκ omittit non modo *Latina* Verſio (quanquam non in omnibus codicibus,) ſed etiam *Syriaca*: id quod *interpretamento deberi* aſſentior.

δ. pro ἀντιτάσσεται, unus habet ἀντιτασσόμενον· &, quia pro *reſiſtit* Latini multi *reſtitit*, ἀντετάξατο finxit *Veleſ.*

ε. pro οὐκ *Bentlejus* conjecit ὁ κ̅ς̅, id eſt ὁ κύριος· at ego nil fere loci conjecturis dedi. Omiſiſſe mihi eſt refutaſſe. App. p. 883.

Hæccine *multa* ſunt, atque *commemoratione vindiciisque digniſſima*? Tali palea meliorem Apparatus mei frugem obruiſſem. Gratiam habeo ven. *Baumgartenio*: nam dum nullam lectionem memoratu digniorem a me omiſſam profert, plenitudinem delectus mei egregie confirmat.

¶ τὸν δίκαιον, *Iuſtum*) Diſtributiva ſignificatio in ſingulari numero locum invenit, deno-

denotans quemlibet juſtum, ut quemque nanciſcuntur improbi: maxime vero Chriſtum ipſum, *Iuſtum*, Act. III. 14, a Iudæis & gentibus occiſum; & deinceps Iacobum, hæc ſcribentem, ab Hebræis *Iuſtum* cognominatum, cujus ſupplicium hîc divinitus præſignificetur. Congruit præſens, *non reſiſtit vobis.* quo commate ſubſequente per aſyndeton ſimul innuitur, ipſa Iuſti patientia impios ſeſe ad cædem acuere. conf. Sap. II. 10-20.

7 οὖν, *igitur*) quicquid interim faciant improbi.

¶ παρουσίας, *adventum*) v. 8. 9. 12.

¶ τοῦ κυρίου, *Domini*) Ieſu Chriſti.

¶ ἐκδέχεται, *exſpectat*) exſpectando asſequitur, in meſſe יקצר *metet*, LXX, ἐκδέξεται. Hos. VIII. 7.

¶ τίμιον, *pretioſum*) operæ & patientiæ pretium.

¶ ἕως, *usque*) Conſtr. cum *patienter ferens.* Non prius deſinit.

¶ ἂν) Omittit *Er.* quem ſequitur *Ald.* & *Colin.* quare horum cum illo congruentiam notare haud neceſſum duxi.

¶ λάβῃ) *acceperit*, cœlitus.

¶ πρώϊμον) poſt ſatum.

¶ ὄψιμον) cui meſſis proxima.

8 ἡ παρουσία, *adventus*) qui item afferet pretioſum fructum.

¶ ἤγγικε, *appropinquavit*) Vere hoc dixerunt apoſtoli; tametſi tempora interveniunt illa, de quibus 2 Theſſ. II, & in Apoc. Conf. not. ad Act. II. 39.

9 μὴ στενάζετε, *ne ingemiſcite*) per impatientiam.

¶ ἵνα μὴ κριθῆτε, *ut ne judicemini*) Iudice veniente. Suſpiria nocent & iis, a quibus, & iis, contra quos mittuntur. Codicibus, qui ſic habent, editionem *Aldi* & *Steph.* ed. 1. 2. addere nil attinebat, quia ad *Comp.* & *Er.* conformatæ ſunt. Multo credibilius eſt, κατακριθῆτε ex alliteratione ad κατὰ proxime præcedens, quam κριθῆτε ex paralleliſmo repeti.

¶ ὁ κριτὴς, *Iudex*) Chriſtus is eſt: in cujus officium involant, qui perperam ſuſpirant, & judicii tempus antevertunt. Si cel. *Baumgartenius* ullo veſtigio docuerit, articulum *Stephano* non fuiſſe lectum, negabo, articulum, ineunte linea, per ſphalma excidiſſe.

¶ θυρῶν, *fores*) Summa propinquitas. Matth. XXIV. 33.

¶ ἕστηκεν, *ſtitit ſe*) ſtat, ſemper audiens omnia.

10 ἀδελφοί μου, τῆς κακοπαθείας) τῆς κακοπαθείας, ἀδελφοί μου Er. & al. ἀδελφοί μου, τῆς κακοπαθείας. Sic *Comp. Aug.* 6. *Vff.* pluresve *Lat. Syr. Quod circumſpectis*, inquit cel. *Baumgartenius*, *arbitris eo minus ſatisfaciet*, *quo certius eſt*, *codicem* Alexandrinum *una cum reliquis ad ſequentem variationem excitandis*, *qui vocem* μου *abjiciunt*, *receptum verborum ordinem confirmare*, *verſiones vero voces liberius transponere*, *quum linguæ ratio ſubinde alium ordinem requirit*, *quam qui in textu deprehenditur.* Reſp. Variantem verborum ordinem *Millius* plerumque notare ſuperſedit: & quemadmodum formula mea, *pluresve*, criticos ad plures evolvendos codices invitans, ſæpenumero per codices poſtea comprobatur, ſic in præſenti eam ipſe *Alexandrinus* comprobat. Id *Grotius* docet. Ac *plurium* etiamnum *ſuſpicionem* confirmat rarus *Al. Aug.* 6. *Vff.* concurſus. *Syriacæ* vel *Latinæ* certe linguæ ratio quid hîc impediat, non video.

¶ τῆς κακοπαθείας, *tolerantiæ malorum*) ne quid novi vobis accidiſſe putetis. Verbum κακοπαθῶ exſtat v. 13.

¶ τοὺς προφήτας, *prophetas*) ſingulariter ſuo tempore preſſos, inde beatos. Matth. V. 12.

¶ ἐλάλησαν, *locuti ſunt*) Innuitur, quanta fuerit & injuria mundi, & patientia prophetarum.

¶ τῷ ὀνόματι, *nomine*) Innuitur obedientia prophetarum in celebrando nomine Domini. ἐν ſubauditur, uti Matth. VII. 22. LXX Lev. XIX. 12.

11 ἰδοὺ) Refert huc ſcel. *Baumgartenius*: ἰδοὺ ὁ *Alex. Comp.* codd. plurimi: nullo nomine ſubſequente. *Kuſtero*, *Millii* ſiglis ad v. 9 & 11 impedito, fidem habuit.

¶ τοὺς ὑπομείναντας, *eos qui perpeſſi ſunt*) præ iis, qui molliter vixerunt. Pondus codicibus, qui hîc ὑπομείναντας habent, addunt *Al.* & *Euthal.*

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) Redit ad prima Iacobus, coll. c. I. 3 not. תקוה LXX, ὑπομονὴ, apud ipſum Iobum, c. XIV. 19. Hîc notat conſtantiam fine ſperato potitam.

¶ τὸ τέλος Κυρίου) *exitum*, quem *Dominus* Iobo dedit.

¶ εἴδετε, *vidiſtis*) Idem uſus verbi, de re olim facta, Hebr. III. 19. *Patientia* & *exitus* congruunt. c. I. 4. Matth. XXIV. 13. Non reticuit Iacobus patientiæ Iobeæ exitum.

¶ ὅτι, *quoniam*) Hoc pendet a verbis proximis. Eſt oratio continuata. Bis memoratur *patientia*; bis, *Dominus*. Sir. II. 12, οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος.

¶ πολύσπλαγχνος) *patienti* non ultra vires injungit.

¶ οἰκτίρμων) clementer dat *exitum* beatum. Chiaſmus. οἰκτίρμων, ab εἴκω, *cedo*, notat tenerum affectum etiam citra reſpectum calamitatis vel miſeriæ, ut David ad Dominum dicit ארחמך Pſ. XVIII. 2.

12 μὴ ὀμνύετε, *ne jurate*) v. gr. per impatientiam. Opponitur linguæ in adverſis uſus verſu 13.

¶ μήτε τὸν οὐρανὸν, *neque* per *cælum*) Matth. V. 34 ſ.

¶ ὑμῶν τὸ ναὶ, ναὶ, *veſtrum etiam, etiam*) Veſtrum *etiam*, quod eſt in re, ſit pariter *etiam* in ſermone.

¶ ὑπὸ κρίσιν, *ſub judicium*) Conf. v. 9. *Hoc totius*, inquam in Apparatu, *epiſtolæ tenori congruit*. Apud *Baumgartenium*, pro *Hoc*, irrepſit *Nec.* id quod moneo, ne ſecum pugnare videatur.

13 προσευχέσθω· ψαλλέτω· *oret*: *pſallat*) Licet etiam pſallere in adverſis, & orare in ſecundis: ſed plerunque animus in adverſis minus fert τὸ *pſallere*; & quod fert animus, id magis fieri debet. Faciebant id maxime publice in cœtu fidelium; ut docet antitheton, *advocet*, de ægroto; v. 14.

14 πρεσβυτέρους, *presbyteros*) qui dum orant, non multo minus eſt, quam ſi tota oraret *eccleſia*.

¶ ἀλείψαντες αὐτὸν ἐλαίῳ, *ungentes eum oleo*) Quod Chriſtus apoſtolis commiſerat, Marc. VI. 13, id deinceps in eccleſia continuatum eſt, etiam poſt apoſtolorum tempora: atque hoc ipſum chariſma, maxime ſimplex, conſpicuum & ſalutare, ex omnibus unum diutiſſime duravit. Exemplum vide in *Macarii* Op. p. 272. Teſtimoniumque illuſtre habet Ephraim Syrus συμβουλ. οϛ. Ἐὰν οἰκονομίαν πληρῶν ἀλείφῃς ἐλαίῳ τὸν κάμνοντα κτλ. Immo divinitus eo conſilio datum fuiſſe videtur, ut ſemper maneret in eccleſia, tanquam ſpecimen ceterorum; ſicut portio Mannæ fuit ſpecimen miraculi antiqui. certe *presbyteris*, miniſtris ordinariis, Iacobus adminiſtrationem hujus olei adſcribit. Erat hæc eccleſiæ ſumma Facultas Medica, ut Iuridicam ejuſdem habemus 1 Cor. VI. Beata ſimplicitas! intermiſſa vel amiſſa per ἀπιστίαν. Nam quod eccleſia Latina *unctionem extremam*, Græca εὐχέ-

ἐυχέλαιον habent; multo minorem huic μυςηρίῳ ſive ſacramento, ut illæ appellant, efficaciam ad ſanitatem corporis, experientia cogente, tribuunt, quam ritui apoſtolico Iacobus. Nervoſe Whitakerus contra Duræum: *Oleo utantur, qui poſſunt ægrotis ſanitatem precibus impetrare: qui non poſſunt, abſtineant inani ſymbolo.* Vnus enim illius *unctionis* ſcopus initio erat miraculoſa ſanatio: qua deficiente non eſt niſi *inane ſymbolum.* Sed *impoſitio manuum* etiam pius externus ritus eſt, licet Spiritum S. non actu conferat. Neque enim, etiam initio, hoc ſemper & uno ſcopo adhibita fuit.

¶ ἐν, *in*) Hoc non certe minus cum verbo *orent*, quam cum participio *ungentes* cohæret: unde ſequitur, *oratio fidei.*

¶ τῦ κυρίυ, *Domini*) Ieſu Chriſti.

15 ἡ ἐυχὴ τῆς πίςεως, *oratio fidei*) Vbi aliquot fideles orant, tota vis fidei per totum corpus eccleſiæ diffuſa agitatur. Iacobus, ſi quis eum diceret remiſſionem peccatorum tribuiſſe operibus, magnam ſibi injuriam fieri queſturus eſſet.

¶ κἂν, *etſi*) Poteſt aliquis ægrotare, etiamſi non admiſerit peccata.

¶ ἀφεθήσεται, *remittetur*) τὸ *admiſiſſe peccata.*

16 ἐξομολογεῖσθε, *confitemini*) Ægrotus & quiſquis offendit, jubetur confiteri; offenſus, orare. confitenda, quæ maxime premunt: cui fit confeſſio, ſcit magis, quomodo orare debeat, & magis commovetur.

¶ ἀλλήλοις, *invicem*) Confeſſio cuilibet fieri poteſt, qui orare poteſt.

¶ ὅπως ἰαθῆτε, *ut ſanemini*) Graſſabantur ergo morbi.

¶ πολὺ, *multum*) etiam ad ſanitatem reſtituendam.

¶ ἰσχύει, *valet*) etiam pro altero.

¶ δικαίυ, *juſti*) qui ipſe non hæret in lapſu aliquo.

¶ ἐνεργυμένη, *efficaciam habens*) *Efficaciam* ſequitur exauditio: ex hac *valet* precatio. Itaque *tria* ſunt: 1 *efficacia* precum. 2 *exauditio.* 3 τὸ ἰσχύειν, *valere.* Hoc ſequitur demum ex duobus prioribus. Primum eſt internum in animo precantis: tertium producit etiam effectus ad extra.

17 ἡλίας, *Elias*) Omnis effectus precum eſt ſupernaturalis, & eatenus miraculoſus, quanquam foris non ſic apparet.

¶ ὁμοιοπαθὴς, *ſimiliter affectus*) Idem verbum Act. XIV. 15. eadem πάθη, eosdem *affectus* habens animi & corporis, in quos non videretur cadere tanta ἐνέργεια *efficacia.*

¶ προσευχῇ προσηύξατο, *oratione oravit*) vigente idololatria Baalitica, mera at ſeria utebatur precatione; nullis aliis adjumentis uſus ad hoc apoteleſma producendum. Ipſa phraſis hebræa, ubi verbum & ſubſtantivum vel quaſi ſubſtantivum junguntur, ſemper aliquid vehemens notat: ex. gr. *moriendo morieris*, ita morieris, ut mors appellari digna ſit.

18 πάλιν προσηύξατο, *rurſum oravit*) abolita idololatria. Geſtus orantis, 1 Reg. XVIII. 42.

¶ καὶ ἡ γῆ, *& terra*) καὶ *atque ita.*

¶ αὐτῆς, *ſuum*) quem paullo ante dare non potuerat.

19 ἀδελφοὶ, *fratres*) Iacobus, multitudinem verborum, Spiritu ipſum agente, vitans, finem facit. Ego, inquit, hac epiſtola ſalutem veſtram quæro: quærat quilibet coram ſalutem alterius. conf. Hebr. XIII. 22.

¶ τὶς, τὶς, *aliquis, aliquis*) *Quilibet cujuslibet* ſalutem debet quærere.

¶ πλανη-

¶ *πλανηθῇ, ſeductus fuerit*) per peccatum.

¶ *τὶς*, *aliquis*) quiſquis erit, hujus præda illa erit. Apta concluſio epiſtolæ.

20 *γινωσκέτω*) *ſcito*, & convertens, ut ſit ſtudioſior; & converſus, ut gratus obſequatur.

¶ *σώσει*, *ſalvabit*) Futurum. olim conſtabit.

¶ *ψυχὴν*, *animam*) peccatoris. Magnum opus.

¶ *ἐκ θανάτου*, *ex morte*) errantes hauſtura. Connexio: non ſolum in corporis *morbis* v. 14 invicem ſuccurrite; ſed etiam animæ *mortem* depellite.

¶ *καλύψει*) *teget*, illo ipſo *amore* impulſus, quo ductus errantem revocavit. 1 Petr. IV. 8 not.

¶ *πλῆθος ἁμαρτιῶν*, *multitudinem peccatorum*) peccata, quæ errans vel commiſerat, convertenti nota, vel commiſſurus fuerat. *peccatorum ejus* Steph. Æthiop. Cur *Steph.* apud cel. Baumgartenium inſeratur, neſcio. Concluſionem facit Iacobus, non ut epiſtolæ, ſed ut libri cujuspiam.

IN
EPISTOLAM PETRI PRIOREM.

CAPVT I.

1 Πέτρος, *Petrus*) Mirabilis eſt gravitas & alacritas Petrini ſermonis, lectorem ſuaviſſime retinens. Vtriusque Epiſtolæ ſcopus eſt, *ſuſcitare*, *per admonitionem*, *ſinceram mentem* fidelium, 2 Petr. III. 1, & munire non modo contra errorem, ſed etiam contra dubitationem. c. V. 12. Id agit per commemorationem gratiæ evangelicæ, qua delibuti fideles inflammantur ad ferendos fidei, ſpei, amoris, patientiæ fructus, in omni functione & afflictione. Prioris epiſtolæ partes ſunt tres.

I. Inſcriptio. *Cap. I.* 1. 2

II. Excitatio ſinceri ſenſus. Excitat autem electos

a] *tanquam Renatos ex Deo. Hic tam beneficia DEI erga fideles, quam officia fidelium erga Deum commemorat, & alternatim ea contexit, per tria momenta, quibus ex myſterio CHRISTI robur additur.*

A) *Deus nos regeneravit ad SPEM vivam, ad hereditatem gloriæ & ſalutis*: *v.* 3-12. *Propterea SPERATE perfecte.* *v.* 13

B) *ut filii obedientiæ, ſancto Patri fructum FIDEI ferte.* *v.* 14-21

C) *per Spiritum MVNDATI, PVRO corde AMATE, ſine vitio.* *v.* 22-*c. II.* 10

b] *tan-*

b] *tanquam Peregrinos in mundo: ut ABSTINEANT a carnalibus cupiditatibus*, v. 11, *& fungantur*

A) *CONVERSATIONE bona*: v. 12
1. *ſpeciatim*,
1. *ſubditi*, v. 13-17
2. *ſervi, exemplo Chriſti*: v. 18-25.
3. *uxores*, c. III. 1-6
4. *mariti*, v. 7
2. *generatim, omnes.* v. 8-15

B) *PROFESSIONE bona*:
1. *per apologiam, & per mali ſodalitii fugam.* v. 15-22. c. IV. 1-6 (*Huic parti vim addit totus Chriſti curſus, a paſſione ad judicium.*)
2. *per virtutes & bonam chariſmatum adminiſtrationem.* v. 7-11

c] *tanquam Conſortes gloriæ futuræ: ut SUSTINEANT adverſa. Id faciat quisque*
1. *in univerſo ſtatu Chriſtianiſmi.* v. 12-19.
2. *in ſuo ſeorſum ſtatu.* c. V. 1-11

(*A prima parte ſecundam, & a ſecunda tertiam dirimit titulus* ἀγαπητοὶ, dilecti, *bis adhibitus. c. II. 11. IV. 12. Status*, preſbyterorum *etiam ſpectatur ut ſtatus ærumnoſus in hac vita, ex quo proſpectus eſſe debeat ſalutaris ad* gloriam, *c. V. 1. 4 atque* τὸ ſubjicimini, *c. V. 5 tamen etiam paſſionem infert &* ſuſtinentiam. *& videtur hæc præciſe ratio eſſe, cur hos duos ſtatus c. V. 1-11 ſeparet apoſtolus ab iis ſtatibus, de quibus cap. II. 12 ſs.*)

III. Concluſio. v. 12-14.

¶ ἐκλεκτοῖς, *electis*) in cœlo. *electis*, ex toto populo, ex humano genere. Hoc, & verſum 5, confer cum Matth. XXIV. 24.

¶ παρεπιδήμοις, *advenis*) in terra.

¶ διασπορᾶς πόντου, *diſperſionis Ponti*) Iudæos diſperſos compellat: Iac. I. 1: quanquam ſubinde etiam fideles ex gentibus, illis admixtos, alloquitur. cap. II. 10not. IV. 3. Quinque provincias nominat eo ordine, quo occurrebant ſcribenti ex oriente. c. V. 13. Memoratur *Cappadocia*, *Pontus & Aſia*, Act. II 9. Epiſtolæ Petri olim ante epiſtolas Iohannis, Iacobi & Iudæ ponebantur: atque inde omnes videntur *Catholicæ* dictæ, quia id nomen

primæ earum inprimis convenit. Vtrum in Pontum Petrus epiſtolam primum, an Hieroſolyma, ubi confluxerint, miſerit, non conſtat.

2 κατὰ πρόγνωσιν, *ſecundum præſcientiam*) Conſtr. cum *electis*. Laudatur etiam *præſcientia*, v. 20. Complectitur etiam voluntatem & amorem.

¶ θεοῦ, *Dei*) Myſterium Trinitatis, & œconomia ſalutis noſtræ innuitur hoc verſu, atque adeo ſumma epiſtolæ.

¶ πατρὸς, *Patris*) etiam noſtri.

¶ ἐν ἁγιασμῷ πνεύματος, *in ſanctificatione Spiritus*) 2 Theſſ. II. 13 not.

¶ εἰς ὑπακοὴν, *in obedientiam*) *Obedientia* innuitur ea, quæ præſtatur per fidem v. 22 not. certe *ſanctificationem Spiritus* & *fidem* jungit Paulus l. c. Obſerva etiam particulas κατὰ, ἐν, εἰς· quibus habitus trium beneficiorum cardinalium ad electionem & mutuus ipſorum ordo (coll. Ap. I. 4. 5. 6.) indigitatur.

¶ καὶ ῥαντισμὸν, *& aſperſionem*) Obedientes illi aſperguntur, ad remiſſionem peccatorum. 1 Ioh. I. 7. Eſt autem hic *aſperſio* paſſiva, qua *obedienter* admittitur aſperſio. De *obedientia* iterum vide v. 14: de *ſanguine* aſperſionis, v. 19.

¶ πληθυνθείη, *multiplicetur*) Plus ultra. Idem verbum, 2 Petr. I. 2. Sic Dan. III. 31, εἰρήνη ὑμῖν πληθυνθείη.

3 εὐλογητὸς, *benedictus*) Sententia: Deus nos regeneravit. Accedit modus ſive gratiarum actio.

¶ πατὴρ, *Pater*) Tota hæc epiſtola valde congruit cum *oratione Dominica*, maxime autem cum prioribus ejus articulis. Conferantur inter ſe ſententiæ, ordine ſuo:

Pater:	c. I. 3. 14. 17. 23. II. 2.
noſter:	c. I. 4 fin.
in cœlis.	ibid.
Sanctificetur nomen tuum:	c. I. 15. 16. III. 15.
Adveniat regnum tuum:	c. II. 9.
Fiat voluntas tua.	c. II. 15. III. 17. IV. 2. 19.
Panem quotidianum.	c. V. 7.
Remiſſio peccatorum.	c. IV. 8. 1.
Tentatio.	c. IV. 12.
Liberatio.	c. IV. 18.

Atque ad preces ipſas multa expreſſe refert Petrus. c. III. 7. IV. 7.

¶ κατὰ ἔλεος, *ſecundum miſericordiam*) Fueramus miſeri. Eph. II. 1.

¶ ἀναγεννήσας, *qui regeneravit*) v. 23. c. II. 2.

¶ εἰς, *in*) Inſignis anaphora: *in ſpem, in hereditatem, in ſalutem*.

¶ εἰς ἐλπίδα ζῶσαν, *in ſpem vivam*) *Spes* hæc eſt hereditas cœleſtis, v. 4: & dicitur *viva*, quia ex reſurrectione Chriſti effloreſcit. Amat Petrus epitheton *vivus*, v. 23. c. II. 4 ſ. & mentionem *ſpei*, v. 13. 21. c. III. 5. 13. Conf. epitheta v. ſeq. Spei autem jungit fidem & amorem. v. 8. 21. 22.

¶ δι' ἀναστάσεως, *per reſurrectionem*) Hoc pendet a *vivam*, coll. v. 21.

4 κλη-

4 *κληρονομίαν, hereditatem*) Filii, regeniti, ſunt heredes. De *hereditate* etiam c. III. 7. 9.

¶ *ἄφθαρτον, incorruptibilem*) Eſt enim hereditas *divina*.

¶ *ἀμίαντον, incontaminatam*) Nullus enim impurus e *proximis* eſt coheres.

¶ *ἀμάραντον, marcoris expertem*) Nam heredes ipſi non *μαραίνονται*, non moriuntur. Amat Petrus ſynonyma cumulata. v. 7. 8. 19. c. V. 10.

¶ *τετηρημένην, ſervatam*) ab initio. Conf. v. 10. Idem verbum, Ioh. XVII. 12. Conf. ibid. c. II. 10.

¶ *ἐν οὐρανοῖς, in cœlis*) penes Deum.

¶ *εἰς ὑμᾶς, in vos*) hoc tempore viventes.

5 *ἐν δυνάμει θεοῦ, in virtute Dei*) Ipſe facit & faciet plane. c. V. 10. coll. 2 Petr. I. 3. Nemo poteſt ſibi proponere, qua ratione velit ad metam pervenire. Salutem nobis præſtat contra hoſtes potentia Dei; contra nos ipſos, longanimitas Domini. 2 Petr. III. 15. Exemplo ſunt apoſtoli ipſi.

¶ *φρουρουμένους, qui cuſtodimini*) Hereditas *ſervata* eſt: heredes *cuſtodiuntur*. Neque illa his, neque hi deerunt illi. *Corroboratio* inſignis, 2 Petr. III. 17.

¶ *διὰ πίστεως, per fidem*) Per fidem ſalus & accipitur & retinetur.

¶ *ἑτοίμην ἀποκαλυφθῆναι, paratam ut reveletur*) *Revelatio* fit in die noviſſimo: ea parari cœpta eſt, quum Chriſtus veniret.

¶ *ἀποκαλυφθῆναι, ut reveletur*) Frequens verbum in hac epiſtola. v. 7. 12. 13. IV. 13 V. 1.

¶ *ἐν καιρῷ ἐσχάτῳ, in tempore ultimo*) Petrus totum tempus ab initio N. T. ad glorioſum Chriſti adventum pro uno tempore, eoque brevi, in comparatione ad tempora V. T. accipit. conf. not. ad Act. I. 11. Itaque *in* conſtr. cum *paratam*.

6 *ἐν ᾧ*) *qua in re*.

¶ *ἀγαλλιᾶσθε, exultatis*) Præſens. v. 8. Auguſtinus, *gaudete*. conf. Iac. I. 2.

¶ *ὀλίγον, paululum*) Id reſpectu cunctæ eccleſiæ dicitur. c. V. 10. coll. c. IV. 7.

¶ *εἰ δέον ἐστὶ, ſi opus eſt*) *Si*, affirmandi vim habet. v. 17.

7 *δοκίμιον, probatio*) Id eſt, *fides veſtra*, quæ ſic *probatur*. nam comparatur cum auro.

¶ *πολυτιμότερον, multo pretioſior*) Epitheton ſubjecti.

¶ *τοῦ ἀπολλυμένου, quod perit*) Aurum, cum mundo, perit, v. 18: nec tum juvabit quenquam. Idem participium, Ioh. VI. 27.

¶ *δὲ, ſed*) Fides cum auro comparatur, non ut illud perit, *ſed* ut per ignem probatur.

¶ *εὑρεθῇ, inveniatur*) Nunc enim non apparet: apparebit autem, quum cetera *peribunt*.

¶ *ἔπαινον, laudem*) verbis.

¶ *τιμὴν, honorem*) rebus.

¶ *δόξαν, gloriam*) judicio.

¶ *ἀποκαλύψει, revelatione*) v. 13.

8 *οὐκ εἰδότες ἀγαπᾶτε*) *amatis, tametſi non noviſtis* facie. Paradoxon: nam notitia amorem alias parit. Hoc de amore: idem mox de *fide* Petrus prædicat. *quem* & *in quem*, anaphoræ affine aſyndeton.

¶ *εἰς ὃν, in quem*) *In* proprie pertinet ad *credentes*, ſicut etiam *nunc*.

¶ *μη*

¶ *μὴ ὁρῶντες*, *non videntes*) Præſens, i. e. quamvis non videtis eum in gloria adhuc. Apoſtoli, qui ipſi viderant, fidem ſuam non tam magnam cenſuere, quam aliorum.

¶ *ἀνεκλαλήτῳ*) *ineffabili*, jam nunc, 1 Cor. II. 9.

¶ *καὶ δεδοξασμένῃ*, *& glorificato*) Glorificatum eſt hoc gaudium in ſe, & glorificatum per teſtes: conf. v. 10: ceteroqui ineffabile.

9 *κομιζόμενοι*, *reportantes*) jam, in præſenti.

¶ *τῆς πίστεως*, *fidei*) v. 8.

¶ *ψυχῶν*, *animarum*) *Anima* præcipue ſalvatur: corpus in reſurrectione participat.

10 *περὶ ἧς σωτηρίας*, *de qua ſalute*) Magnum argumentum veritatis, prophetarum prædictio & ſtudium.

¶ *ἐξεζήτησαν καὶ ἐξηρεύνησαν*, *exquiſiverunt & perſcrutati ſunt*) Magna emphaſis duorum verborum compoſitorum. *ἐκζητεῖν*, *exquirere*, quærendo aſſequi: *ἐξερευνᾶν*, *perſcrutari*, ſcrutando aſſequi. Simplex verbum, *ἐρευνῶντες*, *ſcrutantes* v. 11. Quid quærendo & ſcrutando ſint aſſecuti, exprimitur & limitatur verſu 12. *ἐρευνῶντες*, *ſcrutantes* refertur ad ſcrutinium primum & principale, de Chriſto ipſo: *ἐξεζήτησαν καὶ ἐξηρεύνησαν*, *exquiſiverunt & perſcrutati ſunt*, ad ſcrutinium progrediens, de Chriſtianis.

¶ *προφῆται*, *prophetæ*) cum ceteris juſtis. Matth. XIII. 17. Ioh. VIII. 56. Articulus hîc prætermiſſus grandem, ut ſæpe, etiam apud Germanos, facit orationem: nam auditorem a determinata individuorum conſideratione ad ipſum Genus ſpectandum traducit. ſic v. 12, *angeli.* Gradatio.

¶ *εἰς ὑμᾶς*) *in vos*, hac ætate viventes.

¶ *χάριτος*, *gratia*) Gratia N. T. v. 13. *Gratia vera*, c. V. 12. coll. Ioh. I. 17.

11 *εἰς τίνα ἢ ποῖον*, *in quod vel quale*) Disjunctiva exprimit ingens prophetarum ſtudium: utrum ipſorum an poſtero tempore illa eſſent eventura. v. 12. *Quod* innuit tempus per ſe, quaſi dicas *æram* ſuis numeris notatam: *quale* dicit tempus ex eventibus variis noſcendum. Dan. IX. 2.

¶ *πνεῦμα Χριστοῦ*) *Spiritus Chriſti*, teſtans de Chriſto. Ap. XIX. 10. *Spiritus Dei*, Gen. I. 2, *Spiritus Meſſiæ* dicitur in *Baal Hatturim.*

¶ *τὰ - παθήματα*, *paſſiones*) Hinc *ſalus.*

¶ *τὰ εἰς Χριστὸν παθήματα*) *paſſiones in Chriſtum* eventuras.

¶ *μετὰ ταῦτα*) *poſt has*, paſſiones.

¶ *δόξας*, *glorias*) Plurale. Gloriam reſurrectionis: gloriam adſcenſionis: gloriam judicii noviſſimi & regni cœleſtis.

12 *οἷς*) *quibus*, ſcrutantibus.

¶ *ὅτι*) *quod.*

¶ *οὐχ ἑαυτοῖς*, *non ipſis*) Matth. XIII. 17. Ps. CII. 19. Dan. XII. 13.

¶ *ἡμῖν*, *nobis*) Tempora v. gr. per LXX hebdomadas apud Danielem definita exacte pertingunt ad ætatem Chriſti in terra & ad fideles tum viventes. id valet, *nobis.* Et *Petro* quidem agente exierunt illæ hebdomades. Vid. *Ord. temp.* p. 366.

¶ *αὐτὰ*) *res illas.* nam cum *miniſtrabant* ſubauditur *prophetæ*, ut patet ex reciproco, *non ipſis.* conf. *διακονέω* cum accuſativo, c. IV. 10. Ad *αὐτὰ* ref. *ἃ* & *εἰς ἃ.*

¶ *νῦν*)

¶ νῦν) *nunc.* Latine dicitur, *hodie.*

¶ ἐν, *in*) Evangeliſtæ, teſtes infallibiles.

¶ ἀπ' οὐρανοῦ, *a cælo*) id eſt, a Deo.

¶ ἐπιθυμοῦσιν, *concupiſcunt*) Angelis non tam cito revelatum eſt, certe non omnibus. *Curioſitas* ordinata, non modo prophetica, v. 10, ſed etiam angelica virtus.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) Incrementum ſumit revelatio cœleſtis. Prophetæ, juſti, reges, cupiebant videre & audire, quæ Chriſtus loquebatur & faciebat: Matth. XIII. quæ Paracletus de Chriſto docet, angeli cupiunt inſpicere.

¶ παρακύψαι, *inſpicere*) Nobis per auditum; angelis per viſum, quod majus eſt, innotuit. 1 Tim. III. 16. Nos tamen propius attingit. angelorum eſt, παρακύπτειν· παρά, obſervandum.

13 διὸ, *quapropter*) Adhortatio nunc deducitur ex iis, quæ dicta ſunt.

¶ ἀναζωσάμενοι, *ſuccincti*) ad colligendas vires. Conf. *excitare*, 2 Petr. I. 13.

¶ τὰς ὀσφύας, *lumbos*) Similis phraſis, Iob XXXVIII. 3.

¶ νήφοντες) *ſobrii.* c. V. 8.

¶ τελείως ἐλπίσατε, *perfecte ſperate*) eam ſpem habete, quæ τέλος, *finem*, propoſitum apprehendat. v. 9. *ſperate* repetitur ex v. 3.

¶ Φερομένην) *quæ præſtatur* & exhibetur. Idem verbum, Hebr. IX 16. Gratia *perfecte* nobis obtigit: ei *perfecte* noſtra reſpondere ſpes debet. Correlata.

¶ ἐν ἀποκαλύψει, *in revelatione*) Vna eſt revelatio, quæ toto Novi Teſtamenti fit tempore, per epiphaniam Chriſti utramque. Tit. II. 11. 13.

14 τέκνα, *filii*) v. 17 init.

¶ ὑπακοῆς, *obedientiæ*) ὑπακοὴ, *obedientia*, præſtatur vel *veritati* divinæ, v. 22, vel præcepto divino. Hæc eſt fructus fidei; illa eſt *fides* ipſa. Itaque Petrus *ſpem* excitat, v. 3 ſeqq. (ipſo *ſpei* vocabulo adhibito, v. 3. 13.) *fidem*, v. 14 ſeqq. (ipſo *fidei* vocabulo adhibito, v. 21 bis:) *amorem*, expreſſe, v. 22. ſic tamen, ut ſpei attemperet fidem, v. 7 ſeqq. & rurſus fidei ſpem, v. 21, & amori fidem. v. 22. c. II. 6 ſeq.

¶ μὴ συσχηματιζόμενοι) ſcil. γενήθητε. v. 15. *ne conformemini.*

¶ ἀγνοίᾳ, *ignorantia*) Status priſtinus, ante *vocationem*, etiam apud Iudæos.

15 κατὰ, *ſecundum*) Summum exemplum.

¶ καλέσαντα, *qui vocavit*) Sæpe *vocationem* allegat Petrus. c. II. 9. 21. III. 9. V. 10. 2 Petr. I. 3. 10.

¶ ἀναστροφῇ, *converſatione*) v. 17. 18.

17 ἐπικαλεῖσθε) *appellatis*, & ex ejus nomine appellamini.

¶ ἀπροσωπολήπτως, *citra reſpectum perſonarum*) ſive quis ſit Hebræus ſive Græcus.

¶ ἀπροσωπολήπτως - ἐν φόβῳ) Conf. 2 Chron. XIX. 7.

¶ ἔργον, *opus*) Singularis. Vnius hominis, unum eſt opus, bonum malumve.

¶ ἐν φόβῳ, *in timore*) Spei adjungitur timor. utrumque ex eodem fonte. timor prohibet, ne ſpe excidamus.

¶ παροικίας, *incolatus*) *Advenas* appellat, quia in mundo ſunt: c. II. 11. non tamen ſine alluſione ad διασποράν, *diſperſionem* in Aſia. v. 1.

18 οὐ φθαρτοῖς, *non corruptibilibus*) v. 23.

¶ ματαίας, *vana*) Vana vivendi ratio, quæ, ubi tempus præteriit, nil reliqui fructus habet.

¶ πατροπαραδότου, *a patribus tradita*) Vnus *Pater* imitandus. v. 17. Idem anti-

 theton,

theton, Matth. XXIII. 9. Nimium libenter inhærent homines in religione veſtigiis patrum, Iudæi præſertim.

19 τιμίῳ, *pretioſo*) Sanguis Chriſti, *incorruptibilis*. v. 18.

¶ ὡς, *ut*) Ætiologia τȣ̃ *pretioſo*.

¶ ἀμώμȣ, *ſine vitio*) Ieſus Chriſtus *in ſe* non habuit labem.

¶ ἀσπίλȣ, *ſine macula*) Neque *extrinſecus* maculam contraxit.

20 προεγνωσμένȣ, *præcogniti*) Act. II. 23.

¶ πρὸ, *ante*) Igitur in Chriſto omne Dei beneplacitum eſt.

¶ φανερωθέντος δὲ, *manifeſtati autem*) *Præſcientia* penes ſolum Deum fuerat.

¶ χρόνων) *temporibus*, mundi.

21 δι᾽ αὐτȣ̃, *per ipſum*) *per Chriſtum*, in cujus reſuſcitatione eſt argumentum & virtus fidei & ſpei.

¶ ὥστε) *ut adeo*.

¶ πίστιν ὑμῶν ϗ ἐλπίδα, *fides veſtra & ſpes*) Hæc duo ſunt conjunctiſſima, & tamen differunt, reſpectu præſentis & futuri.

¶ εἰς θεὸν) *in Deum* ſolum, c. III. 5, qui Ieſum exaltavit nobisque ancoram paravit, Hebr. VI. 19. Rom. VIII. 34; quem, extra Chriſtum, nonniſi timeremus. Nunc liquido credimus & ſperamus.

22 τὰς ψυχὰς, *animas*) Aſyndeton, uti v. 14 ſ.

¶ ἡγνικότες, *qui mundaſtis*) qui purificationem animarum veſtrarum ſuſcepiſtis. Hinc mox καθαρᾶς *puro*. τὸ ἁγνίζειν & *caſtitatem* & reliquam puritatem omnem denotat. vid. LXX.

¶ ὑπακοῇ, *obedientia*) Hæc eſt fides; cui amor jungi ſolet. nam purificationem tribuit fidei Petrus, Act. XV. 9.

¶ τῆς ἀληθείας, *veritatis*) in Chriſto revelatæ.

¶ διὰ πνεύματος, *per Spiritum*) Spiritus ſanctus confert obedientiam illam & puritatem. Conf. c. I. 2.

¶ εἰς φιλαδελφίαν - ἀγαπήσατε, *in amorem fraternum-amate*) Duo gradus: coll. 2 Petr. I. 7. Vnde quæ hîc verſu 22, & illic verſu 5. 6 antecedunt, pari modo inter ſe conferri poſſunt.

¶ ἀνυπόκριτον, *non ſimulatum*) Fluit enim ex veritate. Conf. cap. II. 1. 2.

¶ ἀγαπήσατε, *amate*) Congruunt noemata cap. II. 3. 10.

¶ ἐκτενῶς, *impenſe*) c. IV. 8.

23 ἀναγεγεννημένοι, *renati*) inde fraternitas.

¶ ἐκ σπορᾶς, *ex ſementi*) Verbum Dei, eſt σπόρος, *ſemen*: verbum Dei prædicatum, σπορὰ, *ſementis*. inde mox non repetitur *ex*, ſed *per verbum* dicitur.

¶ ζῶντος ϗ μένοντος, *vivens & manens*) Conſtr. cum *verbum*, v. 25. Evangelium fert fructus *incorruptibiles*, non opera mortua; quia ipſum eſt *incorruptibile*. *Verbum vivens*, plenum virtutis: *manens in æternum*, ab omni corruptione immune.

24 πᾶσα σὰρξ, *omnis caro*) Es. XL. 6-8. *Caro*, i. e. homo, ex veteri generatione.

¶ ὡς χόρτος, *ut fœnum*) LXX, ὡς *ut* non habent: neque αὐτȣ̃, *ejus*, mox.

¶ δόξα, *gloria*) ſapientia, robur, opes, juſtitia humana.

¶ ἐξηράνθη, *aruit*) radicitus.

¶ ὁ χόρτος, *fœnum*) i. e. *caro*.

¶ ἄνθος, *flos*) i. e. *gloria*.

¶ ἐξέπεσε, *excidit*) in ſumma parte.

25 Κυρίȣ) LXX, τȣ̃ θεȣ̃ ἡμῶν.

¶ εὐαγγελισθὲν, *evangelizatum*) v. 12.

¶ εἰς

¶ *εἰς ὑμᾶς, in vos*) quibus inde inſita eſt immortalitas.

CAP. II.

1 **Π***ᾶσαν κακίαν, omne vitium*) *omne, omnem, omnes*, notat tria genera. *κακίαν*, vitium animi, virtuti contrarium.

¶ *πάντα δόλον καὶ ὑποκρίσεις καὶ φθόνους, omnem dolum & ſimulationes & invidias*) in actionibus. *Dolus* nocet, *ſimulatio* decipit, *invidia* infeſtat proximum: omnia *amorem* lædunt, de quo c. I. 22.

¶ *πάσας καταλαλιάς, omnes obtrectationes*) in ſermonibus.

2 *ὡς ἀρτιγέννητα, ut modo geniti*) qui nil aliud agunt; tantum appetunt. Denotatur prima ætas eccleſiæ N. T.

¶ *βρέφη, infantes*) in quos dolus nullus cadit.

¶ *λογικὸν*) Dicitur a *λόγος, verbum*. c. I. 23. *Lac verbi*, eſt periphraſis *verbi* ipſius. conf. Rom. XII. 1 not.

¶ *ἄδολον, absque dolo*) Antitheton, *dolum*. v. 1.

¶ *γάλα, lac*) Hoc idem eſt, quod antea *ſemen*, c. I. 23.

¶ *ἵνα ἐν αὐτῷ αὐξηθῆτε εἰς σωτηρίαν*) *Regeneramur ad ſalutem*. c. I. 3. 5. 9. & *creſcimus ad ſalutem*. h. l. Graviſſima monumenta pridem habent, *εἰς σωτηρίαν* in recentioribus, unius alteriusve librarii oculo ab *εἰς* in *εἴπερ* dilapſo, hiatus eſt admiſſus. Erat in mente Petri Pſalmus XXXIV, qui verſu 9 mox ſub ea verba, quæ Petrus repetit, *σωτηρίαν* nobis propinat. *γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος*. ΜΑΚΑΡΙΟΣ *ἀνὴρ, ὃς ἐλπίζει ἐπ' αὐτόν*. Primos guſtus, de bonitate Domini, uberiora ſubinde experimenta & beatiora excipiunt.

3 *ἐγεύσασθε, guſtaſtis*) Guſtus appetitum ciet.

¶ *ὅτι, quod*) Ps. XXXIV. 9. Eundem Pſalmum citat Petrus cap. ſeq.

¶ *χρηστὸς, bonus*) ex quo qui renati ſunt, ſimiles ei ſunt & eſſe debent.

¶ *ὁ Κύριος, Dominus*) יהוה Chriſtus. v. 4. Ps. XLVII. 6.

4 *ὃν, quem*) Appoſitio, *quem*, ſcil. *Dominum, lapidem.*

¶ *προσερχόμενοι, accedentes*) ultro, per fidem.

¶ *λίθον, Lapidem*) Hunc quomodo ſpectent & fideles & infideles, declaratur v. 6. 7. Hærebat animo *Petri* cognomen ipſi a Domino datum: hinc varie ad id alludit, non modo *Lapidis* vocabulo, Act. IV. 11, ſed etiam frequenti *firmitudinis* mentione.

¶ *ζῶντα, viventem*) *viventem*, a principio, 1 Ioh. I. 1, & reſuſcitatum ex mortuis, Ap. I. 18. poſtquam eum repudiarant *homines* Iudæi & gentes.

¶ *ἀποδεδοκιμασμένον, reprobatum*) præſertim ante mortem. v. 7 not.

¶ *ἐκλεκτὸν, electum*) v. 6.

5 *καὶ*) *etiam.*

¶ *αὐτοὶ*) *ipſi*, ejuſdem nominis (*lapis*) participes.

¶ *λίθοι, lapides*) Multa nomina, quæ Chriſto competunt in ſingulari, Chriſtianis tribuuntur in plurali. Chriſtus, Lapis vivus: Chriſtiani, lapides vivi. Ex illo, hi quoque ſunt filii, ſacerdotes, reges, agni &c. Ex Salomone dicitur Sulammitis.

¶ *ζῶντες, viventes*) Tales, vivi lapides, poſſunt ſimul & domus eſſe & ſacerdotium.

¶ *οἰκοδομεῖσθε, ædificamini*) Indicativus, uti Eph. II. 22.

¶ οἶκος) *domus*, templum.

¶ ἱεράτευμα, *ſacerdotium*) multitudo ſacerdotum. Hoc declaratur mox, & (præmiſſo contrario, v. 8.) v. 9. 10.

¶ ἅγιον) *ſanctum*, Dei.

¶ θυσίας, *hoſtias*) laudis. v. 9.

¶ εὐπροσδέκτους) Es. LVI. 7, αἱ θυσίαι αὐτῶν ἔσονται δεκταὶ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριόν μου.

¶ διὰ, *per*) Chriſtus & ipſe *pretioſus* eſt, & nos acceptos facit. eſt enim altare. vid. Es. l. c.

6 περιέχει, *habetur*) Verbum imperſonale h. l.

¶ ἰδοὺ, *ecce*) Vid. Rom. IX. 33 not.

¶ ἐκλεκτὸν, ἔντιμον, *electum*, *pretioſum*) *Electum* proprie pertinet ad *lapidem*; *pretioſum*, ad *ſummum angularem* Hebr. אבן *lapidem* בחן פנת יקרת מוסר מוסר *explorationis*, lapidem *anguli pretioſitatis fundatiſſimi*. *Electum* dicitur etiam de credentibus, v. 9. Ex *pretioſum* ducitur *pretium*, v. 7.

¶ ὁ πιστεύων, *credens*) Inde ducitur *credentibus*. v. 7.

¶ οὐ μὴ καταισχυνθῇ, *non pudefiet*) Chriſti pretioſitatem ſentiet in ſe, credentem, redundare.

7 ἡ τιμὴ, *pretium*) ſcil. ἐστὶν, *exſtat*, conſtat, i. e. penes vos pretioſus eſt. ἡ *illud* refertur ad *pretioſum* v. 6 not. Abſtractum, *pretium*, dicit rationem, ſub qua fideles Chriſtum intueantur.

¶ λίθον-γωνίας, *lapidem-anguli*) Vid. Matth. XXI. 42 not. Idem dictum citarat Petrus, Act. IV. 11, & hoc loco citat aptiſſime. Λίθον κτλ. Syrus interpres, Græcusve librarius, illo ſuperior, a λίθον ad λίθος delapſus, intermedia verba, ut fit, prætermiſit. Atqui ea plane ad rem pertinent. Citat Petrus v. 6 & 7 Dicta tria, primum ex Eſaja, ſecundum ex Pſalmis, tertium ex Eſaja iterum. Ad tertium alludit verſu 8, ſed ad ſecundum & primum verſu 4, jam tum mente utrumque agitans, alluſit. Itaque verba ἀποδεδοκιμασμένον & ἀπεδοκίμασαν v. 4. 7 inter ſe reſpiciunt. Dativus ἀπειθοῦσι, uti modo ὑμῖν τοῖς πιστεύουσιν, congruit cum Hebraico ל præfixo, hoc ſenſu, *quod ad non credentes attinet*; & huic Dativo reliqua pars hujus verſiculi cohæret, facilisque eſt conſtructio: ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας καὶ λίθος προσκόμματος κτλ. duorum Dictorum conſociatione diſparitatem caſus obliqui & recti molliente, εἰς κεφαλὴν-λίθος. Dupliciter congruit dictum Pſalmi. nam I. qui lapidem ἀπεδοκίμασαν, ſane ἀπειθοῦντες erant. II. Iidem, dum lapidem reprobarunt, operam vel inſcii eo contulerunt, ut fieret κεφαλὴ γωνίας· nec jam id poſſunt prohibere, quamvis ringantur: & caput anguli Eum eſſe, magno ſuo malo experientur. Matth. XXI. 44.

¶ κεφαλὴν, *caput*. Chriſtus eſt *caput anguli* proprie reſpectu credentium, qui ei ſuperſtruuntur: infideles tamen alio modo experiuntur.

8 οἳ προσκόπτουσι, τῷ λόγῳ ἀπειθοῦντες, *qui offendunt*, *verbo non credentes*) Diverſa fidelium & infidelium de Chriſto judicia expoſuit v. 7. nunc ipſam fidelium & infidelium differentiam exponit. Multi conſtruunt, προσκόπτουσι τῷ λόγῳ· ſed προσκόπτουσι, abſolute poſitum, (uti Ioh. XI. 9.) ex Eſajano vocabulo προσκόμματος deducitur, ſubſequente declaratione, τῷ λόγῳ ἀπειθοῦντες, uti c. IV. 17, τί τὸ τέλος τῶν ἀπειθούντων τῷ τοῦ θεοῦ εὐαγγελίῳ; & plane cap. III. 1, εἴ τινες ἀπειθοῦσι τῷ λόγῳ. In verbo evangelii panditur *pretium* Chriſti. qui verbo non credunt, Chriſtum ſpernunt & in illo offendunt.

¶ εἰς

¶ εἰς ὃ καὶ ἐτέθησαν, *in quod etiam poſiti ſunt*) *quod* refertur ad *offendunt*. qui non credunt, offendunt: qui offendunt, in offenſionem etiam ponuntur. Hoc *poni* ſequitur infidelitatem & offenſionem, ut particula quoque intenſiva, *etiam*, & ordo commatis hujus poſtremo collocati innuit. Sed tamen *offendunt* præſens eſt, *poſiti ſunt* præteriti vim habet; quo innuitur, infideles juſtiſſimo divino judicio indies magis magisque offendere. *poſiti ſunt* reſpondet τῷ *pono*, v. 6, ſed cum differentia. nam Deus Chriſtum & electos active dicitur *ponere*: infideles dicuntur *poni*, paſſive. Conf. Rom. IX. 22 not.

9 ὑμεῖς δὲ, *vos vero*) ſcil. *eſtis*. Poſt mentionem rei triſtiſſimæ ſolatur pios: uti 2 Theſſ. II. 13.

¶ γένος-εἰς περιποίησιν, *genus-in proprietatem*) Bis duo elogia eximia, fidelium reſpectum innuentia, ut erga Patrem & erga Deum. Es. XLIII. 20. 21. LXX, - τὸ γένος μου τὸ ἐκλεκτόν· λαόν μου ὃν περιεποιησάμην, τὰς ἀρετάς μου διηγεῖσθαι. Ex. XIX. 5. 6, λαὸς περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν - βασίλειον ἱεράτευμα, καὶ ἔθνος ἅγιον. περὶ in compoſitione ſæpe dicit *ſuperſtes quiddam*, ut περιγίνεσθαι, vincere, hoſte ſubmoto. περιποιεῖσθαι, reſervare aliquid, cum cetera omittas. περιβιῶν, non interficere: περιόντες שרידים ſuperſtites. Iob XXVII. 15. Itaque pro סגלה LXX περιούσιος Exod. l. c. &c. περιουσιασμὸς & περιποίησις. Malach. III. 17. Non addit Petrus ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν, *ab omnibus gentibus*: quia etiam gentes hoc titulo ornat, v. 10.

¶ ἐκλεκτὸν) *electum*, eximium.

¶ βασίλειον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον, λαὸς εἰς περιποίησιν, *regale ſacerdotium, gens ſancta, populus in proprietatem*) *Regnum Sacerdotum* in Hebræo dicitur. Deus eſt Rex: ejus ſacerdotes ſunt fideles. Ap. I. 6. conf. 2 Sam. VIII. 18 cum 1 Chron. XIX (XVIII) 17. *Gens ſancta*, Dei propria. περιποίησις in abſtracto idem eſt, quod apud LXX περιούσιος in concreto. conf. Eph. I. 14 not.

¶ τὰς ἀρετὰς) *virtutes*: gloriam admirabilem, h. v. miſericordiam, v. ſeq. bonitatem, v. 3. Vocabulo ἀρετὴ ſemel utitur Paulus, Phil. IV. 8, de piis: Petrus, hoc uno hujus epiſtolæ loco, de Deo; in altera, c. I. 3, iterum de Deo; ibid. v. 5 de fidelibus. Hebr. תהלתי l. c. quod verbum LXX etiam ejuſdem prophetæ capite XLII. 8. 12. LXIII. 7, per ἀρετὰς reddunt, ſicut pro הוד ἀρετὴ ponunt Hab III. 3. Zach. VI. 13. Euſtathius ad Hom. Od. Σ. ἀρετὴν οὐ μίαν τινὰ λέγει, ἀλλὰ τὸ εὔδαιμον τῆς ζωῆς καὶ μακαριστὸν, ἢ καὶ πᾶσαν δεξιότητα, οὐ μόνον τὴν κατὰ φρένας, ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ ἔργα καὶ οἰκονομίαν καὶ ὅσα τοιαῦτα. & ſic ille paſſim.

¶ ἐξαγγείλητε, *enuncietis*) Senſus: ut agnoſcatis & enuncietis. LXX, Es. XLII. 12, τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ ἐν ταῖς νήσοις ἀπαγγελοῦσι. ἐξ in ἐξαγγείλητε innuit multorum ignorantiam, quibus fideles debent virtutes Dei prædicare.

¶ τοῦ) Dei. 2 Petr. I. 3 not.

10 οἱ ποτὲ, *qui aliquando*) Vid. Rom. IX. 25 not. & cum *aliquando* conf. mox *eratis*, v. 25. Ex Hoſea citatum eſt quaſi ænigma. In Hoſea, vi literæ, ad Iudæos ſpectat: nam pro contextu tanquam axioma tantum ad hypotheſin applicatur, ſed theſis tamen poteſt in pectore loquentis univerſalior eſſe, & ad plura dein applicari. *Vocabo populum meum, qui non erat populus (meus)*: convenit in Iudæos & gentes. Sic cavetur, ne ſenſus textûs videri debeat duplex eſſe.

¶ *οὐ λαὸς, non populus*) Rom. X. 19 not. ne populus quidem, nedum Dei populus. Prius hemiſtichium maxime convenit in gentes; poſterius in Iudæos. Conf. de his Tit. III 4, & contextum: de illis, Act. XV. 14.

11 *ἀγαπητοὶ, dilecti*) Hortatio amica & propenſa.

¶ *παρακαλῶ, hortor*) Sic c. V. 1.

¶ *παροίκους καὶ παρεπιδήμους, advenas & peregrinos*) Gradatio, non tantum, ut in aliena *domo*, ſed etiam ut in aliena *civitate* eſtis, vos, ex Iudæis & gentibus credentes. Cauſa, cur *abſtinendum* ſit. Lev. XXV. 23, προσήλυτοι καὶ πάροικοι ὑμεῖς ἐστε ἐναντίον ἐμοῦ. Ps. XXXIX. 13, ὅτι πάροικος ἐγώ εἰμι παρὰ σοί· καὶ παρεπίδημος, καθὼς πάντες οἱ πατέρες μου. Conf. Hebr. XI. 13 not.

¶ *ἀπέχεσθε, abſtinete*) Imperativus, uti cap. V. 1 ſeq. *hortor - paſcite.* Sic cohæret *habentes* &c. v. ſeq. & cap. III. 7. 8. 9. atque ipſum *parati.* ibid. v. 15.

¶ *σαρκικῶν, carnalibus*) 2 Petr. II. 10. 18.

¶ *στρατεύονται, militant*) Non modo impediunt, ſed oppugnant. Grande verbum.

12 *τὴν ἀναστροφὴν, converſationem*) Duo ſunt, in quibus advenæ & peregrini debent ſe rite præſtare: *Converſatio*, quæ præſcribitur pulcra ſubditis, v. 13. ſervis, v. 18. mulieribus, c. III. 1. viris, ibid. v. 7. omnibus, ibid. v. 8. & *Confeſſio*, ib. v. 15 med. & 16, qui locus hunc locum aperte reſpicit. Vterque locus ducitur ex *voluntate* Dei. c. II. 15. III. 17.

¶ *καταλαλοῦσιν, obtrectant*) Id jam tum frequens erat. v. 15. c. III. 16. IV. 4. 14.

¶ *ὡς κακοποιῶν, tanquam maleficis*) quaſi poteſtatibus magiſtratibusque & honeſtis legibus non pareatis. v. ſeqq.

¶ *ἐκ, ex*) Conſtr. cum *glorificent.*

¶ *καλῶν ἔργων, bonis operibus*) Inde, *benefacientes.* v. 14. 15. Ea eſt vera *ſubjectio.*

¶ *ἐποπτεύσαντες, inſpectantes*) Idem verbum, c. III. 2. Piorum actiones ceteri curioſe inſpectant.

¶ *δοξάσωσι τὸν θεὸν, glorificent Deum*) Deum, qui ſimiles ſui habeat filios.

¶ *ἐν ἡμέρᾳ ἐπισκοπῆς, in die viſitationis*) ἡμέρᾳ *die*, indefinite. Innuitur *viſitatio* divina, quum Deus innocentiam piorum, diu latentem, ſæpe per ipſos magiſtratus infenſos, dum inquirunt, patefacit, ipſosque ſæpe adverſarios convertit. Sic LXX, ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἐπισκοπῆς, Es. X. 3. ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς, Ier. VI. 15. Dum dies talis venit, patientia opus eſt.

13 *πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει, omni humanæ creaturæ*) *Creatura* dicitur rex ſive Cæſar, præſidesque ab illo miſſi; per metonymiam abſtracti pro concreto, uti locutione politica dici ſolet *eine Creatur*, *creare magiſtratum*: (conf. κτίσις, *creatura*, Hebr. IX. 11.) unde τὸ *omni* dividitur per *ſive*, *ſive.* Et *humanæ* appellantur *creaturæ*, quia res humanas moderantur, humano more: quæ locutio ſenſum apoſtoli cœleſtem ſapit ſupra humana omnia evectum. Atque hoc ipſo nomine ii, qui ad nobilitatem fidei pervenerunt, poſſent *creaturam* illam omnem deſpicere. id Petrus cavet, & jubet ſubjici, *propter Dominum*, Chriſtum, qui olim ſubjectus fuit, cui omnia ſunt ſubjecta.

¶ *διὰ, propter*) Summa obligatio, per nomen Ieſu Chriſti, cujus honos agitur.

¶ *βασιλεῖ, regi*) Cæſari. Erant enim provinciæ Romanæ, in quas mittebat Petrus. Obſequium detrectabant zelotæ Iudaici.

¶ ὑπερ-

¶ ὑπερέχοντι, *ſupereminenti*) Gallis, *Souverain.*

14 ἀγαθοποιῶν, *beneficorum*) Valde frequens verbum in hac epiſtola.

15 φιμοῦν, *obturare*) ad ſilentium redigere.

¶ ἀγνωσίαν, *ignorationem*) v. gr. de Chriſtianorum probitate. Hoc verbo continetur ratio, cur Chriſtiani debeant miſericordiam ethnicis.

16 ὡς ἐλεύθεροι, *tanquam liberi*) citra *malitiam.* Hoc pendet a v. 13. De libertate conf. v. 9.

¶ κακίας) *malitiæ*, vitii ſervilis.

17 πάντας, *omnes*) quibus honos debetur. Rom. XIII. 7.

¶ τιμήσατε, *honorate*) Alieniores civiliter tractandi; fratres, familiariter. Hunc aoriſtum ſequitur triplex præſens. Rex ita honorandus eſt, ut non lædatur amor fraternitatis, & Dei timor.

¶ τὴν ἀδελφότητα, *fraternitatem*) Abſtractum. c. V. 9. Fratres diligendi, quia fratres.

¶ τὸν θεὸν, *Deum*) LXX, Prov. XXIV. 21, φοβοῦ τὸν θεὸν υἱὲ καὶ βασιλέα.

¶ τὸν βασιλέα, *regem*) v. 13.

¶ τιμᾶτε, *honorate*) etiam re, non modo affectu.

18 οἱ οἰκέται, *ſervi*) His, non heris, quorum plerique ethnici erant, officia præſcribit.

¶ ὑποτασσόμενοι, *ſubjecti*) Participium, pro imperativo, pendens ab ὑποτάγητε, v. 13. Vnde imperativi forma per zeugma repeti debet. Sic quoque c. III. 1.

¶ οὐ μόνον, *non ſolum*) Æquitas facilius impetrat obedientiam, quam aſperitas.

¶ ἀγαθοῖς, *bonis*) nil mali inferentibus.

¶ ἐπιεικέσιν, *æquis*) errata ignoſcentibus.

¶ σκολιοῖς, *pravis*) *triſtitias*, *colaphos*, *convicia* ſine cauſa intentantibus.

19 χάρις, *gratia*) apud Deum, v. 20.

¶ διὰ συνείδησιν θεοῦ, *propter conſcientiam Dei*) propter conſcientiam animi, bona & Deo placita, etiamſi nulli homini placeant, (expendatur mox κλέος,) facientis.

¶ ἀδίκως, *injuſte*) i. e. patiens ea, quæ injuſte inferuntur. חנם LXX, ἀδίκως. Prov. I. 11. 17.

20 κλέος) Κλέος notat *laudem* non tam a multis, quam a bonis, & hîc a Deo ipſo proficiſcentem, pro contumeliis.

¶ κολαφιζόμενοι, *colaphis cæſi*) Pœna *ſervorum*, eaque ſubita.

¶ πάσχοντες, *patientes*) deliberatis malis affecti.

¶ χάρις, *gratia*) Imitatur Petrus phraſin, quam ipſe, recens diſcipulus, ex Domino audierat. Luc. VI. 32 ſſ.

21 εἰς τοῦτο, *in hoc*) ad imitationem Chriſti; qui exemplum ſuum dignatur ſervis proponere, ipſe olim pro ſervo habitus.

¶ ἐκλήθητε, *vocati eſtis*) vocatione cœleſti, quæ vos in ſtatu ſervili invenit.

¶ ὑπολιμπάνων, *relinquens*) in abitu ad Patrem.

¶ ὑπογραμμὸν) Ὑπογραμμὸς, *præſcriptum*, attemperatur captui tironis pingere diſcentis. Sic plane Petrus hoc loco ſervis exemplum Chriſti ante oculos pingit, ea lineamenta exprimens, quæ ſervis præcipue apta ſunt.

¶ ἴχνεσιν, *veſtigia*) innocentiæ & patientiæ. Idem verbum, Rom. IV. 12 not.

22 ὃς ἁμαρτίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ εὑρέθη δόλος κτλ. *qui peccatum non fecit, nec inventus*

ventus eſt dolus &c.) Es. LIII. 9. LXX, ὅτι ἀνομίαν ἐκ ἐποίησεν, ἐδὲ δόλον ἐν τῷ ςόματι αὐτῦ. i. e. *nec manifeſtum nec ſubdolum peccatum admiſit.* Verba ad ſervos admonendos aptiſſima, quorum facilis lapſus in peccata ac dolos, convicia erga conſervos, & minas, ex ira ſine viribus.

23 ἐκ ἀντελοιδόρει, *non viciſſim conviciabatur*) Es. LIII. 7.

¶ οὐκ ἠπείλει) *non minabatur*, quamvis poſſet, ut Dominus. quanto magis oportet, ſervos patientiam habere.

¶ παρεδίδε δὲ, *tradebat autem*) ſcil. *judicium.*

¶ δικαίως, *juſte*) Iuſtitia Dei, fundamentum tranquillitatis apud afflictos.

24 ὃς, *qui*) Petrus infert, poſſe & debere nos veſtigia Chriſti ſubſequi.

¶ αὐτὸς ἀνήνεγκεν, *ipſe ſuſtulit*) Servum decet αὐτεργία, ut *ipſe*, quod faciendum eſt, faciat. Alienas partes Ieſus Chriſtus ipſe ſuſcepit: non alios ſibi ſurrogavit, ut hodie faciunt, qui *Horas canonicas* aliis locant. Congruit Petrus cum Es. cap. cit. v. 11. LXX, καὶ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν αὐτὸς ἀνοίσει. Conf. Hebr. IX. 28 not.

¶ ἐν τῷ σώματι αὐτῦ) *in ſuo corpore*, afflictiſſimo.

¶ ἐπὶ τὸ ξύλον, *ſuper lignum*) Ligno, cruce, furca plecti ſoliti erant *ſervi.*

¶ ἵνα, *ut*) Hoc *ut* indicat, expiationem peccatorum, proprie dictam, factam eſſe in cruce Chriſti; quippe cujus demum fructus eſt liberatio a ſervitute peccati.

¶ ἀπογενόμενοι, *defuncti*) Appoſite denotatur liberatio a *ſervitute* peccati. nam γενέσθαι τινὸς *fieri alicujus* dicitur ſervus. ἀπὸ dicit ſejunctionem, ut LXX Iob XV. 4, ἀπεποιήσω φόβον. Germ. *ohne werden.* Oppoſitum προσγίνεσθαι, apud LXX. Corpus Chriſti ἀπεγένετο mox *ademtum eſt* ligno illi, in quod peccata noſtra ſuſtulerat: ſic nos peccato.

¶ τῇ δικαιοσύνῃ, *juſtitiæ*) Iuſtitia tota una eſt: peccatum multiplex, *peccatis.* De *juſtitia* conf. Es. l. c. v. 11.

¶ ζήσωμεν, *vivamus*) ingenua ſervitute.

25 ὗ τῷ μώλωπι αὐτῦ ἰάθητε. ἦτε γὰρ ὡς πρόβατα πλανώμενα, *cujus vibice ſanati eſtis. eratis enim ſicut oves errantes*) Es. l. c. v. 5. 6. LXX, τῷ μώλωπι αὐτῦ ἡμεῖς ἰάθημεν. πάντες ὡς πρόβατα ἐπλανήθημεν. Paradoxon apoſtolicum, *vibice ſanati eſtis.* Eſt autem μώλωψ, *vibex*, frequens in corpore ſervili. Sir. XXIII. (10) 12.

¶ ποιμένα καὶ ἐπίσκοπον, *paſtorem & epiſcopum*) cui obſequi debetis. Synonyma, coll. c. V. 2.

CAP. III.

1 Ὑποτασσόμεναι, *ſubjectæ*) In progreſſu ſermonis participium, morata enallage, ponitur pro imperativo, v. 7 ſ.

¶ καὶ εἴ τινες, *etiam ſi qui*) Clementer loquitur Petrus.

¶ λόγῳ· λόγε· *verbo: verbo*) Antanaclaſis. priore loco denotatur *evangelium*: deinde, *loquela.* Ipſa *converſatio* vim doctrinæ ſpirat.

¶ κερδηθήσωνται) Rarum futurum ſubjunctivi. Sic καυθήσωμαι, 1 Cor. XIII. 3. ἐμβληθήσηται, Dan. III. 11. VI. 7. Eſt futurum remotius, ut apud Latinos, *lucraturus eris.*

2 ἐν φόβῳ, *in timore*) Refer ad ἁγνὴν, *caſtam*, non ad ἀναςροφὴν, *converſationem. Timor* eſt aliquid generale, omnibus chriſtianis

ſtianis commendatum ab apoſtolo, inprimis autem commendatum mulieribus, ut *converſatio* earum ſit *caſta*.

3 ὧν ἔςω, *quarum ſit*) Ethopœia. Ipſæ mulieres ita animum inducunt: nobis vindicamus, noſtrum ducimus, non externum mundum, ſed internum hominem &c.

¶ ὀυχ ὁ-κόσμος, *non-mundus*) Quamvis tali *mundo*, ut res fert, utantur; tamen pro mundo non habent.

¶ ἐμπλοκῆς· περιθέσεως· ἐνδύσεως) Verbalia innuunt operam comendi multa tempora abſumentem.

4 ἀλλ' ὁ κρυπτὸς, *ſed abſconditus*) *Exteriori* opponitur *interior*: ſed pro eo dicitur *abſconditus*, quo juſtum connotatur occultandi ſui ſtudium.

¶ ἄνθρωπος, *homo*) Eph. III. 16 not.

¶ ἐν, *in*) Subaudi ὢν *qui eſt*. Hic homo abſconditus non eſt ipſe mundus, ſed mundo ornatur: mundus ipſe, *incorruptibile* &c. unde ornatæ ſunt eæ, quarum *homo* abſconditus tali *ſpiritu* gaudet.

¶ ἀφθάρτῳ, *incorruptibili*) Eph. VI. 24 not. Hoc opponitur mundo externo, qui *corrumpitur*. conf. de *auro*, c. I. 18. *manſuetudo* & *tranquillitas* debet eſſe *incorruptibilis*. *Corruptio* autem ejus eſt *contumacia* & *pavor*.

¶ πραέος κ̀ ἡσυχίȣ, *manſueti & tranquilli*) *Manſuetus*, qui non turbat: *tranquillus*, qui turbas aliorum, ſuperiorum, inferiorum, æqualium, fert placide. ad illud ref. v. 5 fin. ad hoc ref. v. 6 fin. Adde, *manſuetus* in affectibus; *tranquillus* in verbis, vultu, actu.

¶ ὁ, *quod*, *incorruptibile*.

¶ ἐνώπιον τȣ̃ θεȣ̃) *coram Deo*, qui interna, non externa ſpectat: cui placere curant pii.

5 αἱ ἅγιαι γυναῖκες, *ſanctæ mulieres*) imitatione digniſſimæ.

¶ αἱ ἐλπίζȣσαι, *ſperantes*) Vera ſanctitas, ſpes in Deum. Eſt hoc epitheton pars ſubjecti.

¶ ὑποτασσόμεναι, *ſubjectæ*) Declaratur mundus matronarum veterum, per *ſubjectæ* (cujus *ſubjectionis* exemplum eſt Sara) & per *benefacientes & non timentes &c.*

6 ὡς, *ſicut*) Particula allegandi exemplum.

¶ ὑπήκȣσε, *obedivit*) Gen. XVIII. 6.

¶ κύριον, *dominum*) Gen. XVIII. 12. LXX, ὁ δὲ κύριός μȣ. Sic iidem 1 Sam. I. 8, κ̀ εἶπεν αὐτῇ ἐλκανᾶ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς· ἄννα. κ̀ εἶπεν· ἰδȣ̀ ἐγὼ κύριε. κ̀ εἶπεν αὐτῇ· τί ἐςί σοι ὅτι κλαίεις;

¶ αὐτὸν, *eum*) quamvis eodem patre genitus erat. Gen. XX. 12.

¶ ἐγενήθητε) *factæ eſtis*, ait; non, *eſtis*. Alloquitur etiam credentes ex gentibus.

¶ τέκνα, *filiæ*) Filiæ matrem imitari debent, ut filii Abrahamum.

¶ ἀγαθοποιȣ̃σαι, *benefacientes*) Hoc quoque ab *ornabant* pendet.

¶ κ̀ μὴ, *& non*) Conf. v. 13. & v. 16. 15. Recte faciendo neminem timeas.

¶ φοβȣ́μεναι, *timentes*) Viros ira, mulieres timor infeſtat.

¶ πτόησιν) *terrorem*, extrinſecus obvenientem. v. 14 not. Prov. III. 25, κ̀ ȣ̓ φοβηθήσῃ πτόησιν ἐπελθȣ̃σαν.

7 ὁμοίως, *ſimiliter*) *Similitudo* non ſpectat ad officia ſpecialia, quæ alia habet uxor, alia maritus; ſed ad fundamentum amoris. ſic *ſimiliter*, c. V. 5.

¶ γνῶσιν) Herus præſtat *lenitatem*, c. II. 18: maritus, γνῶσιν. γνῶσις, quæ *vaſis infirmioris* rationem habet, dicit *moderationem*, & parit γνώμην, de quo vocabulo vid. 1 Cor. VII. 25 not. Excludit ergo

 omnem

omnem, qua *terror* incutitur infirmioribus, importunitatem, iracundiæ præſertim. Egregium dominii maritalis, modeſtia temperati, exemplum præbuit Adam, qui mulieri ipſe nomen, nominisque liberis dandi poteſtatem dedit.

¶ ὡς, *tanquam*) bis hîc ponitur: priore loco pertinet ad γνῶσιν *moderationem*; altero, ad τιμὴν *honorem*. *Moderationem* poſcit *infirmitas vaſis*; *honorem* (qui plus dicit) *hereditas* injungit.

¶ ἀσθενεστέρῳ, *infirmiori*) Comparativus. etiam vir habet *infirmitatem*.

¶ σκεύει, *vaſi*) Denotat hoc ſexum & totum ingenium temperamentumque fœmineum.

¶ τῷ γυναικείῳ) Τὸ γυναικεῖον, abſolute: id eſt, mulieres.

¶ ἀπονέμοντες τιμὴν, *tribuentes honorem*) Hoc dicitur pro eo, quod mulieres jubentur *ſubjici*. conf. c. II. 17.

¶ τιμὴν, *honorem*) juſtæ exiſtimationis de illis, beneficentiæ, caſtæ conſuetudinis. conf. *honore*, 1 Theſſ. IV. 4.

¶ συγκληρονόμοι) Alii, συγκληρονόμοις· atqui officium præſcribit apoſtolus maritis erga conjuges quaſvis, etiam eas, quæ verbo non credunt, coll. v. 1. Sigma facile adjectum, compluribus hîc verbis in eam literam deſinentibus. Editiones primæ cum mſſ. tantum non omnibus, & Hieronymus l. I contra Iovin. t. I. op. f. 9. συγκληρονόμοι, *coheredes*, heredes cum ceteris credentibus Ratio, cur vir mulieri *moderationem* exhibere debeat, deducitur a *mulieris infirmitate*: ratio, cur vir mulieri *honorem* habere debeat, deducitur ex eo, quod Deus etiam viro *honorem* habeat, tanquam heredi. Gloriæ æternæ ſpes facit generoſos & mites. Simile mox argumentum v. 9: *benedicite*, *vocati* ad hereditatem benedictionis. Concinne caſus rectus, *coheredes*, reſpondet τῷ *cohabitantes*. *Coheredes* dicuntur viri, non mulierum, ſed fidelium omnium. conf. συνεκλεκτὴ, *coëlecta*. c. V. 13.

¶ ἐγκόπτεσθαι) Perpauci, ἐκκόπτεσθαι. Cum utroque Græco verbo congruunt Hebræorum locutiones apud Schœttgenium, & quidem עקר cum verbo ἐκκόπτεσθαι, ubi agitur de *ſterilitate*, qua liberi, parentibus in *precando* aliâs ſuccedentes, deficiunt; עכב & עכר cum verbo ἐγκόπτεσθαι, ubi agitur de *peccatis preces* impedientibus. Hæc igitur lectio præſtat. Nam ne impediri quidem aut interpellari orationes virorum vult apoſtolus. Interpellantur autem per intemperantiam & iracundiam. 1 Cor. VII. 5. Nunquam magis, quam inter orandum, ſubit offenſarum recordatio: & qui non remittunt, iis quamlibet orantibus non remittit Pater cœleſtis.

¶ προσευχὰς, *preces*) quibus hereditatem illam capeſſitis, & mulierum ſalutem petitis. Conf. 1 Tim. II. 8 not.

8 πάντες, *omnes*) Antehac a cap. II. 18 ſpecialia deſcripſit officia.

¶ ὁμόφρονες, *unanimes*) mente. Membra tria verſûs 8 & 9 per χιασμὸν inverſo ordine reſpondent Pſalmo, qui verſu 10 & 11 per tria cola repetitur.

¶ συμπαθεῖς, *compatientes*) affectu, in rebus ſecundis & adverſis. Latitudinem notionis probat Raphelius ex Polybio: θάρσος ἐμβαλεῖν καὶ συμπαθεῖς ποιῆσαι τοὺς παρακαλουμένους.

¶ φιλάδελφοι, *fraterna caritate præditi*) erga ſanctos.

¶ εὔσπλαγχνοι, *miſericordes*) erga afflictos.

9 κα-

9 *κακὸν, malum*) in re.

¶ *λοιδορίαν, convicium*) in verbis.

¶ *τὐναντίον, e contrario*) Hoc refertur ad *convicium*. nam *malum* eſt contrarium eorum, quæ verſu præcedente occurrunt.

¶ *ὅτι, quia*) Nullum *convicium* vobis poteſt nocere. conf. v. 13. Deum, vobis *benedicentem*, debetis imitari.

¶ *εἰς, in*) Sic, *in hoc, ut*, c. IV. 6.

¶ *εὐλογίαν*) *benedictionem* æternam; cujus primitias jam nunc pii habent. v. ſeq.

10 *ὁ γὰρ θέλων ζωὴν ἀγαπᾶν καὶ ἰδεῖν ἡμέρας ἀγαθὰς, qui enim vult vitam amare & videre dies bonos*) Si vultis, inquit Petrus, hereditatem illam guſtare, debetis abſtinere a malitia dicti & facti Ps. XXXIV. 13-17. LXX, *τίς ἐστιν ἄνθρωπος ὁ θέλων ζωὴν, ἀγαπῶν ἡμέρας ἰδεῖν ἀγαθάς*; & ſic ibi Hebr. & h. l. Verſio Syriaca. Petrus, manente ſenſu, novum ſalem addit: *θέλων ζωὴν ἀγαπᾶν, qui vult ita vivere, ut ipſum non tædeat vitæ*. Oppoſitum, *ἐμίσησα τὴν ζωὴν*, Coh. II. 17. i. e. pœnituit me vitæ. & ſic Gen. XXVII. 46. Num. XI. 15.

¶ *παυσάτω τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ*) LXX, *παῦσον τὴν γλῶσσάν σου*· & reliqua, in ſecunda perſona, usque ad illud, *δίωξον αὐτήν*.

12 *ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ*) LXX, *ὀφθαλμοί*· cetera iiſdem verbis, usque ad illud, *κακά*.

¶ *ἐπὶ δικαίους, ſuper juſtos*) qui inde vitam habent & dies bonos.

¶ *πρόσωπον, vultus*) cum ira. Conf. 2 Sam. XXII. 28. Ira totam *faciem* humanam commovet: *amor* oculos tingit.

13 *καὶ τίς, & quis*) *Et* habet vim inferendi & contendendi.

¶ *τίς ὁ κακώσων, quis eſt qui afflicturus ſit*) i. e. ſæpe multo facilior eſt res, quam putatur. Oppoſitum, *boni*. Es. L. 9 מִי הוּא יַרְשִׁיעֵנִי LXX, *τίς κακώσει με*;

¶ *τοῦ ἀγαθοῦ μιμηταὶ, boni imitatores*) *Imitare bonum*, neutro genere, dicit Iohannes ep. III. 11. Et ſic Petrus h. l. Dicitur Satanas *ὁ πονηρὸς, malus*: at Deus eſt *bonus*, ſed hoc epitheton non ſolet poni per antonomaſian.

14 *πάσχοιτε, patiamini*) Lenius verbum, quam *κακοῦσθαι, affligi*.

¶ *μακάριοι, beati*) c. IV. 14. Ne hoc quidem vitam beatam vobis aufert; immo potius auget. Inſignis tractatio de cruce.

¶ *τὸν δὲ φόβον αὐτῶν μὴ φοβηθῆτε, μηδὲ ταραχθῆτε. Κύριον δὲ τὸν θεὸν ἁγιάσατε ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, timorem autem eorum ne timueritis, neque turbemini: Dominum autem Deum ſanctificate in cordibus veſtris*) Docet, quomodo ſuſcipienda ſint adverſa, ne beatitas imminuatur. Es. VIII. 12. 13. LXX, *τὸν δὲ φόβον αὐτοῦ (τοῦ λαοῦ) οὐ μὴ φοβηθῆτε, οὐδὲ μὴ ταραχθῆτε. τὸν Κύριον τῶν δυνάμεων αὐτὸν ἁγιάσατε, καὶ αὐτὸς ἔσται σου φόβος*. Timorem, quem improbi & alunt ipſi & vobis incuſſum eunt, nolite timere. *φοβεῖσθαι φόβον* dicitur, ut *χαίρειν χαρὰν, gaudere gaudium*. Vnus timendus eſt, *Dominus*; qui puro timore *ſanctificatur*, & vere *ut Deus* honoratur, affectu piorum reſpondente divinæ omnipotentiæ &c.

15 *ἕτοιμοι δὲ, parati vero*) *Parati* parrheſiam innuit; *δὲ* vim habet, non modo *converſatio* debet eſſe pulcra; de qua c. II. 12 not. *ſed* etiam quilibet paratus ad *confeſſionem*.

¶ *τῷ αἰτοῦντι, poſcenti*) Inter ethnicos alii erant aperte mali, v. 16. alii dubitabant.

bant. his reſpondere comiter jubentur credentes.

¶ ἐλπίδος, *ſpei*) quam fatentur, qui ſe in mundo *peregrinari* ajunt, & concupiſcentias ejus vitant. c. II. 11. coll. Hebr. XI. 13 ſeqq. *Spes* Chriſtianorum ſæpe commovit alios ad percontandum.

¶ μετὰ, *cum*) Hoc cum *poſcenti* conſtruit Twellus P. I. p. 125, ſed pendet a *parati ad defenſionem. Manſuetudine* opus eſt reſpectu noſtri; *timore*, erga alios; *bona conſcientia*, erga Deum.

¶ φόβου, *timore*) Vulgo, *reſpect.* Qui bonam habent conſcientiam, ii cum accuſantur, facilius exacerbantur, & minus facile, quam ſontes, *manſuetudinem* & *timorem* ſervant. itaque hoc loco admonentur, ut cum *bona conſcientia manſuetudinem* & *timorem* conjungant, & ſic plena potiantur victoria. Valet inprimis *manſuetudo*, ubi cum inferioribus res eſt; *timor*, ubi cum ſuperioribus.

16 ἔχοντες, *habentes*) Hoc τῷ *parati* additur per aſyndeton.

¶ ἐπηρεάζοντες ὑμῶν-ἀναστροφὴν, *qui inceſſunt veſtram-converſationem*) Sermo conciſus. i. e. qui vos inceſſunt propter bonam converſationem.

17 κρεῖττον, *melius*) beatius, infinitis modis.

¶ εἰ, *ſi*) Atque hæc voluntas agnoſcitur ex iis, quæ nobis obveniunt.

¶ τὸ θέλημα, *voluntas*) benigna.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Nam noſtra voluntas non vult. conf. verba Chriſti ad *Petrum*, Ioh. XXI. 18.

18 ὅτι, *quia*) *Melius* eſt illud, in quo Chriſto ſimiliores reddimur, in morte & vita. cujus paſſio *optimum* & Ipſi exitum tulit & nobis fructum.

¶ χριστὸς, *Chriſtus*) Sanctus ſanctorum. Concinne ſonant hæc: *Chriſtus pro peccatis, juſtus pro injuſtis.*

¶ ἅπαξ, *ſemel*) non poſthac unquam. Nobis quoque *melius* eſt, ſemel cum Chriſto, quam in æternum ſine Chriſto.

¶ περὶ ἁμαρτιῶν, *pro peccatis*) perinde ac ſi ipſe ea admiſiſſet.

¶ ἔπαθε, *paſſus eſt*) & ita quidem, ut hoſtes eum ob *confeſſionem* interfecerint. ſed præconium non eſt impeditum: eo enim functus eſt & ante diem mortis, & in die mortis, & ſtatim a morte.

¶ δίκαιος, *Iuſtus*) Cur nos non patiamur propter juſtitiam? v. 14.

¶ ἵνα ἡμᾶς προσαγάγῃ, *ut nos adduceret*) *ut nos*, qui abalienati fueramus, ipſe *abiens* ad Patrem, ſecum una, juſtificatos, *adduceret* in cœlum, v. 22, per eoſdem gradus, quos ipſe emenſus eſt, exinanitionis & exaltationis. Ex hoc verbo Petrus, usque ad c. IV. 6, penitus connectit Chriſti & fidelium iter ſive proceſſum, (quo etiam ipſe *ſequebatur* Dominum, ex ejus prædictione, Ioh. XIII. 36.) infidelitatem multorum & pœnam innectens.

¶ τῷ θεῷ) Deo, id volenti. Plus notatur per Dativum, quam ſi diceretur, *ad Deum.*

¶ θανατωθεὶς) *morte interemtus*, quaſi jam nullus eſſet. Oſtendit Petrus, quomodo προσαγωγὴ peracta ſit.

¶ σαρκὶ, *carne*) *Caro* & *ſpiritus* non denotant proprie naturam Chriſti humanam & divinam: coll. c. IV. 6. ſed utramvis, quatenus eſt principium ſtatusque vitæ & operationis congruæ vel inter mortales, quamlibet juſtæ; vel cum Deo, etiam glorioſæ. Rom. I. 4 not. Illi ſtatui aptior eſt anima in corpore; huic anima vel extra corpus, vel cum corpore glorificato & *ſpirituali*. conf. 1 Cor. XV. 44.

¶ ζωο-

¶ *ζωοποιηθεὶς*, *vivificatus*) *Vivificatio* ex antitheto ad *mortificationem* reſolvi debet. Ceteroqui Chriſtus, vitam in ſemet ipſo habens, & Ipſe vita, ſpiritu vivere neque deſiit neque iterum cœpit: ſed ſimul atque per mortificationem involucro infirmitatis in carne ſolutus erat, *ſtatim* (ut inſignes Theologi agnoſcunt,) vitæ ſolvi neſciæ virtus modis novis & multo expeditiſſimis ſeſe exſerere cœpit. Sapienter igitur D. *Hauberus* ſepulturam Redemtoris quodammodo ad exaltationem ejus refert. *in den Betrachtungen über die Begræbniß I. C.* pag. 8. Conf. *Eſſenii* diſſ. p. 10. Hanc vivificationem conjunctamque cum ea profectionem prædicationemque ad ſpiritus neceſſario celeriter ſubſecuta eſt *excitatio* corporis ex morte & *reſurrectio* e ſepulcro. v. 21. Vivit Chriſtus Deo. Rom. VI. 10. conf. *ſecundum Deum*, infra c. IV. 6. Domini ſermo, Ioh. VI. quem verſu 68 decenter acceperat Petrus, fixus erat in corde Petri: & cum periocha illa, præſertim v. 51. 53. 62. 63 conferri poſſunt, quæ Petrus ſcribit c. I. 2. 19. III. 18. 22. IV. 1.

18, 19 *πνεύματι πνεύμασι* *ſpiritu*: *ſpiritibus*) Congruens ſermo.

19 *ἐν ᾧ*) *in quo*, ſpiritu. Chriſtus cum viventibus egit in carne; cum ſpiritibus, in ſpiritu. Ipſe efficax eſt apud vivos & mortuos. Mira ſunt in mundo illo, quem non cernimus. In loco myſterii pleno non debemus proprietatem ſermonis ex eo dimittere, quod non habeat parallelos. Nam ii, quibus myſterium quodvis primo revelatum eſt, etiam ſine locis parallelis verbo Dei generoſiſſime credidere. v. gr. illud, *Hoc eſt corpus meum*, non niſi ſemel dixit Salvator. Myſterium de mutatione viventium ſemel ſcriptum eſt.

¶ *τοῖς* - *πνεύμασι*, *ſpiritibus*) Non dicit Petrus, omnes ſpiritus fuiſſe in illa cuſtodia; nam multi poterant eſſe in loco triſtiore: ſed innuit, omnibus, qui in cuſtodia erant, Chriſtum prædicaſſe.

¶ *ἐν φυλακῇ*, *in cuſtodia*) In carcere, puniuntur ſontes; in *cuſtodia*, ſervantur, dum experiantur, quid facturus ſit judex. Analogiam habet locutio de ſtatu degentium ſub V. T. Gal. III. 23.

¶ *πνεύμασι*) *ſpiritibus*, defunctorum. Conf. Hebr. XII. 23. Non appellat *animas*, uti v. ſeq.

¶ *πορευθεὶς*, *profectus*) ſcil. ad ſpiritus illos. Idem verbum v. 22. Spiritus illi non erant in ſepulcro Ieſu: ad illos profectus eſt.

¶ *ἐκήρυξεν*, *prædicavit*) Hac prædicatione, quæ ſane vivificationem ſubſecuta eſt, Chriſtus ſe & *vivum* jam tum & *juſtum* oſtendit. Nolebat Petrus dicere *εὐηγγελίσατο*, *evangelizavit*, ſi vel maxime prædicatio gratiæ ſola hic innueretur: nam auditores ante *evangelii* tempora obdormierant. Itaque verbo latiore utitur, *prædicavit*. Noe, *præco* juſtitiæ, contemtus: 2 Petr. II. 5. at Chriſtus, *præco* potentior; qui juſtitiam ſuam, a priſcis non creditam, priſtina infidelitate eorum coram confutata, in ſpiritu vivificatus aſſeruit. 1 Tim. III. 16. Si ſermo eſſet de præconio per Noe, *τὸ* *aliquando* aut plane omitteretur, aut cum *prædicavit* conjungeretur. Hoc præconium erat præludium judicii univerſalis, coll. c. IV. 5, ipſumque præconii vocabulum in ſua latitudine accipiendum eſt, ut intelligatur fuiſſe quibuſdam evangelicum, quemadmodum Hutterus loquitur, ad conſolationem, quod magis proprium Chriſti eſt; aliis, & fortaſſe pleriſque, legale, ad terrorem. Etenim ſi ipſum judicium aliquibus erit lætum; ſane præ-

Eee eeee conium

conium non omnibus horribile fuit. Auctor Adumbrationum, quæ Clementi Al. & Caſſiodoro tribuuntur, ait: *ſpeciem quidem ejus non viderunt, ſonum vero vocis audierunt.* *Calvinus* in Inſt. L. II. c. XVI. 9 *Nam & contextus*, inquit, *eo nos ducit, fideles qui ante id tempus defuncti fuerant conſortes fuiſſe ejuſdem nobiſcum gratiæ: quia vim mortis inde amplificat, quod ad* mortuos *uſque penetraverit, dum piæ animæ* ejus viſitationis, *quam ſollicite expectaverant*, præſenti aſpectu *ſunt potitæ: contra*, reprobis *clarius patuit ſe excludi ab omni ſalute. Quod autem* Petrus *non tam diſtincte loquitur, non ita accipiendum eſt, quaſi nullo diſcrimine pios ſimul & impios permiſceat: ſed tantum docere vult* communem utriſque *fuiſſe mortis Chriſti* ſenſum.

20 ἀπειθήσασι, *qui increduli fuerant*) qui in vita non habuerant fidem patriarchis, Dei nomine monentibus.

¶ ποτὲ, *aliquando*) Hoc *aliquando*, (etiam v. 5 ad longum tempus relatum,) & hæc *longanimitas*, de qua mox, pertinet ad omnia ſecula V. T. antegreſſa mortem Chriſti. Dicitur *tolerantia*, Rom. III. 26. *Longanimitas* præceſſit adventum Chriſti primum, h. l. & ſecundum, 2 Petr. III. 9 not.

¶ ὅτε) Debilis lectio, ὅτι, recte refutatur a Wolfio. Editio quædam, quæ ὅτι habet, valde vitioſa eſt, etiam in hoc ipſo dicto. *Nonnulli codices* ὅτι habent apud Eraſmum, etiam in prima ejus editione: ſed non alius ac *Baſileenſis ſecundus* reperitur, quem Eraſmus raro, & tamen hîc recte deſeruit.

¶ ἀπεξεδέχετο) Alii cod. ἅπαξ ἐδέχετο· ſed perpauci ſic habent, ε primo in α, ut ſæpe accidit, depreſſo; neque ſimplex verbum δέχεσθαι huc quadrat. Aptius foret, ἅπαξ ἐξεδέχετο· ſed id mera profeſſaque duntaxat ſuſpicio dedit Eraſmi. Sunt, qui huic adverbio rationes commodent ingenioſe excogitatas: ſed certe neceſſaria non eſt particula, & graviſſima documenta, eam redarguentia, rem conficiunt. ἀπεξεδέχετο, i. e. *exſpectabat* Deus, ut homines crederent. Sed major vis eſt in decompoſito Græco: *exſpectabat*, *donec* exſpectandi *finis* erat, in morte hominum.

¶ ἐν, *in*) Subaudi οἷον. id eſt, *exempli gratia*, *in diebus Noe.* Subjicitur generi ſpecies maxime inſignis. quia 1. nunquam plures ſimul vitam cum morte commutarunt, quam in diluvio. 2. per mentionem *aquæ* percommode tranſit Petrus ad baptiſmum. 3. interitus mundi per aquam eſt præludium interitus per ignem, 2 Petr. III. 6. 7, conjuncti cum judicio extremo. c. IV. 5. Neque mirum τὸ *aliquando* latius extendi, quam *dies Noe*; quando etiam dies Noe in univerſum multo plures fuere, quam *dies arcæ ædificatæ*, qui tamen ſtatim ſubjiciuntur. Conferatur determinatio gradatim ſpecialior, Marc. XIV. 30. Luc. IV. 25. Deut. XXXI. 10. O quam ampla prædicatio!

¶ κατασκευαζομένης κιβωτοῦ, *cum apparaetur arca*) κιβωτοῦ ſine articulo. Hebr. XI. 7. Conformatur ſermo ad mentem ſpectatorum infidelium. Longi temporis hæc ſtructura fuit: neque enim veriſimile eſt, in opere multos Noachum adjuviſſe. Totum inprimis illud tempus exſpectavit Dei longanimitas.

¶ εἰς ἣν) *in quam.* In arcam ingreſſi, per fidem, ſalutem petierunt & invenerunt.

¶ ὀλίγοι, *pauci*) Eo probabilius eſt, nonnullos ex tanta multitudine, veniente pluvia, reſipuiſſe; cumque non credidiſſent, dum exſpectaret Deus, dum arca ſtrue-

ſtrueretur, poſtea, cum arca ſtructa eſſet, & pœna ingrueret, credere cœpiſſe: quibus poſtea Chriſtus, eorumque ſimilibus, ſe præconem gratiæ præſtiterit. Minus huic interpretationi Lutherus tribuit in homiliis ad I Petri, A. 1523 editis: magis vero eam eſt amplexus paulo ante obitum. Notus eſt locus Comm. in Gen. VII. 1. congruitque Enarratio Hoſeæ, anno 1545 edita, ubi cap. VI. 2 *biduum* retulit ad deſcenſum ad inferos, & hunc Petri adhibens locum ait, *Hic Petrus clare dicit, non ſolum apparuiſſe Chriſtum defunctis patribus & patriarchis, quorum ſine dubio Chriſtus aliquos, cum reſurgeret, ſecum ad vitam æternam excitavit, ſed etiam aliquibus, qui tempore Noæ non crediderunt, ac expectaverunt patientiam Dei, hoc eſt, qui ſperarunt, Deum non ſic duriter graſſaturum in univerſam carnem, prædicaſſe, ut agnoſcerent, SIBI per Chriſti ſacrificium peccata CONDONATA eſſe.* Conſonæ his commentationes ſunt *L. Oſiandri* in h. l. *Hutteri* in Explic. Concordiæ p. 993. quinetiam *Petri Martyris*, T. I LL. CC. col. 783.

¶ ὀκτὼ, *octo*) Demto Chamo, maledictionem incurſuro, erant VII. numerus ſacer.

¶ δι' ὕδατος, *per aquam*) διὰ, *per*, apta particula, *tranſitum* notans, citra conſiderationem vel periculi ab aquis per ſe intentati, vel ſalutis per vecturam præſtitæ. Ita cohæret verſus ſequens.

21 ὃ καὶ ἡμᾶς ἀντίτυπον) Relativum ὃ, *quæ*, loco nominis ὕδωρ, *aqua*, ponitur, & additum habet epitheton, ἀντίτυπον ſubſtantiva vero *baptiſma* & *interrogatio* per appoſitionem conſtructa.

¶ νῦν, *nunc*) hoc tempore, ceteroqui malo.

¶ σώζει, *ſervat*) educit e pernicie mundi totius, & populi Iudaici. Reſp. *conſervati ſunt*. v. 20. Oſtendit Petrus, ut olim fuerint alii, qui perirent per infidelitatem; alii, qui ſervarentur per fidem: ſic prorſus in N. T. alios eſſe, qui ſalvi fiant, h. l. alios autem, qui pereant. c. IV. 4 ſ. utroſque, ſed diverſis modis, virtutem Chriſti experiri: quod ipſum ad pios ex impiis educendos & in patientia confirmandos egregiam vim habet.

¶ οὐ σαρκὸς, *non carnis*) Declarat, quare & quatenus baptiſmus tam ſalutarem vim habeat. Etiam apud Iudæos fuere baptiſmata; ſed carnem abluentia, eoque ipſo effectu terminata: etiam hodie in baptiſmo abluitur caro, ſed carnis ablutio non agitur in baptiſmo, neque ex ea parte, quatenus eſt *manu factus*, ſalvat; conf. Eph. II. 11. verum quatenus eſt *interrogatio &c.* Nomen σαρκὸς *carnis* emphatice præponitur, *carni*que adſcribitur *depoſitio ſordium*; (ideo non dicitur, *depoſitio ſordium carnis*:) & *carni* opponitur *conſcientia*.

¶ συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα, *conſcientiæ bonæ interrogatio*) Dan. IV. 14 שאלתא (cujus parallelum פתגמא *decretum judiciale*, Hebr. דבר) LXX, ἐπερώτημα hoc uno loco. at שאל & דרש iidem ſæpe verbo ἐπερωτάω reddunt. Græca Scholia ἐπερώτημα, τουτέστιν, ἀρραβὼν ἐνέχυρον, ἀπόδειξις. Non dubium eſt, quin Hebraicum שאלה ſpectarit apoſtolus. Piorum eſt, *rogare*, conſulere, compellare cum fiducia, Deum; at impiorum, non rogare illum, aut idola rogare. Iud. XX. 18. 23. 27. 1 Sam. X. 22. XXIII. 2. 4. Es. XXX. 2. Hos. IV. 12. quibus omni-

bus locis LXX ἐπερωτᾷν. Salvat ergo nos *rogatio bonæ conſcientiæ*, i. e. rogatio, qua nos Deum compellamus cum bona conſcientia, peccatis remiſſis & depoſitis. conf. v. 16. Hebr. X. 22. Hæc rogatio in baptiſmo datur, & in omnibus fidei, precum, vitæque chriſtianæ actibus exercetur: eamque Deus ſemper reſponſo dignatur. Conf. Deut. XXVI. 17. 18. את יהוה האמרת τὸν θεὸν ἕιλου. ויהוה האמירך καὶ Κύριος ἕιλετό σε. Es. XIX. 21.

¶ *δι' ἀναςάσεως, per reſurrectionem*) Conſtr. cum *ſervat*. coll. c. I. 3. 21.

22 *ὅς ἐςιν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ, καταπιὼν τὸν θάνατον, ἵνα ζωῆς αἰωνίου κληρονόμοι γενώμεθα.*) Sic fere *Veleſius*, verbis his, *καταπιὼν κτλ.* ex *Latino* quidem, pro inſtituto ſuo manifeſto, translatis. Enimvero ſic habet interpretatio longe omnium antiquiſſima, *qui eſt in dextera Dei, deglutiens mortem, ut vitæ æternæ heredes efficeremur.* Id ſequitur *Auguſtinus*, *Fulgentius*, *Caſſiodorius*, *Beda*, &, ut Millius affirmat, *Latini omnes.* Atque ex hoc loco ad 2Tim. I. 10 verbum *deglutivit* traduxere, & pro *deſtruxit* poſuere quidam, ut apparet ex Libro de Fide ad Petrum Diac. inter opera Auguſtini. Non habet *Rufinus* in Expos. Symboli, Græcos videlicet ætatis ſuæ ſecutus. Non videtur eſſe aſſumentum apud Latinos, ſed hiatus apud recentiores Græcos. *Iudicet lector religioſus.* Facilis quidem ſaltus librariorum fuit a participio *καταπιὼν* ad participium *πορευθεὶς*, & a ſeſſione in dextra ad adſcenſionem: ac tempus imperfectum, *efficeremur*, indicio eſt, participium *deglutiens* ex aoriſto olim Græco eſſe redditum. Complura Latinus additamenta pridem partim ex Græcis, partim ſine Græcis, ſed nullum huic hemiſtichio ſimile, contraxit. Ex Chriſti paſſione, ex morte, ex vivificatione, ex reſurrectione, ex profectione in cœlum, ex judicatione vivorum & mortuorum, peculiares uſus derivat Petrus: ex ſeſſione ad dexteram Dei, aut nullum deducit uſum, aut eum, qui *Latine* adhuc legitur. Omnino in *morte* ſua mortem deſtruxit Chriſtus: ſed ſeſſio ejus *ad dexteram Dei* præſupponit mortem illam ſemel pro nobis vitæ aſſerendis exantlatam, & *STATVM* involvit *VITÆ* glorioſum, æternum, nobis ſalutarem. Act. II. 28. Rom. VI. 9. 10. Hebr. VII. 16. 24ſ. 1 Cor. XV. 54. Ioh. XIV. 19. Præteriti temporis ſignificatio in *καταπιὼν* apprime conſiderari debet.

¶ *πορευθεὶς*) *poſtquam profectus eſt.*

¶ *ἀγγέλων, angelis*) Subjecti ſunt ei angeli, iique *omnium ordinum*, ſive boni ſive mali: & ſic quoque homines.

CAP. IV.

1 *Χριςοῦ, Chriſto*) qui eſt Dominus gloriæ.

¶ *σαρκὶ, carne*) Mox, *ἐν σαρκὶ, in carne.*

¶ *ὁπλίσασθε*) *armamini*, contra hoſtes.

¶ *ὅτι*) *quod.* Hæc eſt illa ipſa *cogitatio* continua. conf. plane Rom. VI. 6-11.

¶ *πέπαυται*) *pauſam*, immunitatem, *nactus eſt.*

2 *εἰς τὸ*) *ut degat* nam conſtruitur cum *τῷ pauſam nactus eſt.* Conjuncta ſunt *τὸ in carne*, v. 1, & *τὸ in carne*, v. 2. *Peccatum*, v. 1, exſerit ſe in *concupiſcentiis*, & *paſſio in carne* commonefacit hominem, quod *reliquum in carne tempus* habiturum aliquando ſit finem.

¶ *ἀνθρώπων, hominum*) veſtris & aliorum.

¶ *ἐπιθυμίαις, concupiſcentiis*) variis. at *voluntas Dei*, perfecta. Idem antitheton, 1 Ioh. II. 17.

¶ *βιῶ-*

¶ *βιῶσαι*) Aptum verbum. non dicitur de brutis.

3 *ἀρκετὸς*, *ſufficit*) Μείωσις. nam ne priſtina quidem tempora debuere peccatis teri. Simul notatur faſtidium peccati apud reſipiſcentes.

¶ *κατεργάσασθαι*, *patraviſſe*) ſcil. *vos.* Id mox declaratur.

¶ *πεπορευμένες*, *profectos*) progreſſos, inſaniter. Oppoſitum, *profectus* c. III. 19. 22.

¶ *οἰνοφλυγίαις*, *κώμοις*, *πότοις*, *vinolentiis*, *comeſſationibus*, *potationibus*) Illas, ſinguli exercent; has, ſodalitia.

¶ *ἀθεμίτοις*, *nefariis*) quibus ſanctisſimum Dei jus violatur. Rom. I. 23 ſ.

¶ *εἰδωλολατρείαις*, *idololatriis*) varii generis. Sic ex oppoſito, *variæ.* v. 10.

4 *ἐν ᾧ*, *in quo*) dum ſtatuitis, ſatis eſſe, male vixiſſe.

¶ *συντρεχόντων*, *concurrentibus*) turmatim, avide.

¶ *τὴν αὐτὴν*) *eandem*, atque adhuc illi, & antea vos cum illis.

¶ *ἀνάχυσιν*, *confuſionem*) Hæc depingitur verſu 3.

¶ *βλασφημοῦντες*, *blaſphemantes*) jactantes convicia in vos, ſuperbiæ, ſingularitatis, occultæ impietatis &c.

5 *ἀποδώσουσι λόγον*, *reddent rationem*) præcipue de blaſphemiis. Iudæ v. 15.

¶ *τῷ*) Chriſto.

¶ *ἑτοίμως ἔχοντι*, *qui paratus eſt*) Apoſtoli, ubi non ex profeſſo de tempore adventus Chriſti agunt, adventum illum exſpectationi ſuæ & pietati tanquam inſtantem propoſuerunt. inde illos, qui tum blaſphemabant, Petrus ſub *viventibus* comprehendit, quaſi mox judicandis.

6 *γὰρ*, *enim*) Particula connectit *paratus* & *appropinquavit.* v. 5. 7. Paratus eſt Iudex. nam, evangelio prædicato, nil niſi finis reſtat.

¶ *καὶ νεκροῖς*, *etiam mortuis*) Appellat Petrus *mortuos* eos, qui toto N. T. tempore fuerunt, ex quo *evangelium* per apoſtolos poſt adſcenſionem Chriſti prædicatum eſt, maxime de Chriſto *judice*, Act. X. 42. & quos eoſdem judex jamjam venturus *mortuos* inveniet ac reſuſcitabit. v. 5. Etiam *viventibus* prædicatur; ſed *mortuos* citat, quia in morte maxime peragitur *τὸ ut judicarentur &c.* ex quo ipſo etiam patet, evangelii prædicationem innui morte illa priorem, non poſteriorem. Quum corpus in morte exuitur, anima vel in malam, vel in bonam partem plane figitur. Evangelium nulli poſt mortem prædicatur. iis, qui olim vixerant, Chriſtus ipſe prædicavit. c. III. 20. in N. T. abunde prædicatur viventibus. ad quos ea prædicatio in vita non pervenit, de iis videt Dominus.

¶ *εὐηγγελίσθη*, *evangelizatus eſt*) ſcil. Chriſtus. Dum viverent illi, per evangelium eis prædicari ſe fecit. Evangelium hodie ſemper prædicatur: ſed Petrus in præterito loquitur, pro tempore judicii, quod ille, ut diximus, tanquam ingruens ſpectat.

¶ *ἵνα*, *ut*) Evangelii finis & efficacia, ut ſimiles reddantur homines Chriſto in morte ac vita. c. III. 18. Omnibus & munita & oſtenſa eſt via ſalutis per Chriſtum: qui crediderunt, ſalvi ſunt, ceterisque imitandi, non blaſphemandi erant: qui non crediderunt, quin etiam blasphemarunt, jure plectuntur.

¶ *κριθῶσι ζῶσι*, *judicarentur: viverent*) Qui evangelium ſuſcipiunt, fiunt mortis Chriſti ſimiles per pœnitentiam, & deinceps

ceps per adverſa omnia usque ad mortem corporis. ea mors *judicium* dicitur, reſpectu veteris hominis, cui judicio, mala a bonis ſecernenti, fideles ipſi æquo animo ſubſcribunt; neque venient ſub *judicium* horrendum univerſale. v. 5. 17 ſ. 1 Cor. XI. 32. Iidem autem *vivunt* cum Chriſto: & *vivere* dicuntur, non *vivificari.* quia vivificatio illorum jam facta eſt cum Chriſto. c. III. 18. coll. Eph. II. 5. De hoc judicio & vita confer v. 1. 2. 3. nam fideles, dum in carne verſantur, jam initium harum rerum capiunt.

¶ κατὰ ἀνθρώπους) *quod ad homines attinet.* ſunt enim exemti rebus humanis.

¶ κατὰ θεὸν) *quod ad Deum attinet.* nam Deo vivunt.

¶ πνεύματι, *ſpiritu*) c. III. 18 not.

7 πάντων) rerum *omnium*; adeoque etiam petulantiæ malorum; & paſſionum, piorum.

¶ τέλος, *finis*) ubi mortuorum & viventium numerus erit completus.

¶ οὖν, *itaque*) Revertitur ad hortationem: & officia v. 7-11 opponuntur peccatis v. 3 enumeratis. Sunt enim oppoſita, *luxuriæ*, & *ſobrium eſſe & vigilare*; *concupiſcentiæ*, & *amor*; *vinolentiæ*, *comesſationes*, *potationes*, & *hoſpitalitas*; *nefariæ idololatriæ*, & legitima *adminiſtratio* cœleſtium munerum ad gloriam veri Dei.

¶ καὶ νήψατε, *& vigilate*) Temperantia adjuvat vigilantiam, & utraque preces. qui abſunt a temperantia, ſunt ſomnolenti: & ſomnolenti ſegnes ſunt ad orandum, vel ideo, quia labori & vitæ communi nil temporis libenter deducunt.

¶ προσευχὰς, *preces*) extremo tempore neceſſarias.

8 τὴν - ἀγάπην, *amorem*) Amor jam præſupponitur: ut ſit vehemens, præcipitur.

¶ ὅτι ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν, *quod amor operit multitudinem peccatorum*) Prov. X. 12. LXX, πάντας δὲ τοὺς μὴ φιλονεικοῦντας καλύψει φιλία. conf. Prov. XVII. 9. Qui amat valde, tegit peccata, quotquot ſunt, ejus, quem amat. ſuos oculos ab iis avertit, & alios, quoad fas eſt, celat de illis; & Deum implorat. Atque hunc amorem divinus amor ope & approbatione proſequitur; eumque ipſum, qui amat, pariter remunerat. Matth. VI. 14. Etiam amor neceſſarius inprimis ideo, quia Iudex prope eſt. Iac. V. 9. Beatique ſunt, quos non niſi *opertis peccatis* invenit rerum *omnium finis.*

9 εἰς ἀλλήλους, *invicem*) Hoc ad eos pertinet, qui in diverſis urbibus aut regionibus habitabant.

¶ γογγυσμῶν, *murmurationibus*) Hæ vitantur, æqualitate officiorum ſervata, inæqualitate non curioſe expenſa.

10 καθὼς, *ſicut*) Subaudi mox, *ita.*

¶ αὐτὸ) *id ipſum*) non affectato alio.

¶ ποικίλης, *variæ*) *varia* dona diſtribuentis, ad ſermonem vel ad diaconiam. v. ſeq.

11 ὡς λόγια θεοῦ) *tanquam oracula*, ſcil. loquatur, quæ Deus *ſuppeditat*, in præſenti.

¶ ὡς ἐξ ἰσχύος, *tanquam ex virtute*) ſtrenue.

¶ ἐν πᾶσι) *in omnibus.* nam omnes & *omnia* ex illo, per illum, in illum.

¶ ᾧ, *cui*) Deo. De Chriſto ſimiliter, 2 Petr. III. 18.

¶ ἡ δόξα, *gloria*) v. gr. Sapientiæ, *oracula* fundentis.

¶ τὸ

¶ τὸ κράτος, *robur*) *virtutem* præbens piis. Eadem doxologia, c. V. 11.

12 ἀγαπητοὶ μὴ ξενίζεσθε, *dilecti*, *nolite novum putare*) Amanter hortatur. Guſtus divinæ virtutis, quem verſus præcedentes referunt, vetat *offendi ut re peregrina.* Adverſa Sanctis obtingere, eſt partim *peregrinum* quiddam; nam ſunt filii Dei: partim *non peregrinum*; convenit enim iis, excoqui.

¶ πυρώσει, *ardore*) c. I. 7.

¶ πρὸς πειρασμὸν) nonniſi *ad tentationem.*

¶ ὑμῖν, *vobis*) Dativus commodi.

¶ γινομένῃ, *facto*) conſilio divino.

¶ συμβαίνοντος, *contingente*) temere.

13 καθὸ, *ſicut*) Menſuræ paſſionum reſpondet gloria, ſed multo abundantius.

¶ κοινωνεῖτε, *communicatis*) libenter.

¶ παθήμασι, *paſſionibus*) v. 1.

¶ χαίρετε, ἵνα, *gaudete, ut*) *Ut* hîc plus eſt, quam ſi diceret ὅτι *quod.* Gaudio deſiderioque aſſequimur gaudium & exultationem. conf. ἵνα *ut* Ioh. VIII. 56. Spectatur præmium patientiæ lætæ.

¶ ἀγαλλιώμενοι, *exultantes*) ſine omni tum paſſione.

14 εἰ ὀνειδίζεσθε ἐν ὀνόματι χριςȣ̃, *ſi probris afficimini in nomine Chriſti*) Probrum putabant gentes, ſi quem appellarent *Chriſtianum.* v. 16.

¶ τὸ τῆς δόξης καὶ τὸ τȣ̃ θεȣ̃ πνεῦμα, *Gloriæ & Dei Spiritus*) Idem Spiritus, qui ſuper Chriſtum fuit. Luc. IV. 18. Hîc dicitur *Spiritus gloriæ*, omnia mundi probra devincens; & *Spiritus Dei*, cujus Filius eſt Ieſus Chriſtus. Abſtractum *Gloria* ponitur pro concreto, uti 2 Petr. I. 17. 3. 4. Articulus τὸ, ſumma vi, bis ponitur, uti Ap. XXI. 6. & *gloria* ita accipi poteſt, ut ſit ἓν διὰ δυοῖν, *Gloria & Deus*, i. e. *Deus gloriæ*; vel ut ſit appellatio Chriſti, (coll. v. 16, *ut Chriſtianus*: & v. 13. Iac. II. 1 not.) innuaturque, Spiritum Chriſti eundem eſſe Spiritum Dei Patris. Fideles, gaudium perſentiſcentes, eundem Spiritum interdum ut Spiritum Gloriæ, interdum ut Spiritum Dei, diverſo ſenſu, cujus differentiam ipſe Spiritus pandit, experiuntur.

¶ ἐφ' ὑμᾶς ἀναπαύεται, *ſuper vos requieſcit*) Spiritus ille ſuper pios eſt etiam antequam convicia ferant: ſed tum ea ipſa de re magis confirmantur, & ſolatia Spiritus accipiunt uberiora. Num. XI. 25. 26, ἐπανεπαύσατο ἐπ' αὐτȣ̀ς τὸ πνεῦμα.

¶ βλασφημεῖται) *blaſphematur*, Chriſtus.

¶ δοξάζεται, *glorificatur*) in mediis veſtris contumeliis. v. 16. Expertus ſcribit. coll. Act. V. 41.

15 μὴ γὰρ, *non enim*) Particula *enim* innuit, cur apud eos, qui patiuntur, glorificetur Dominus. præſupponit enim, illos ſecum conſtitutum habere, non aliter velle pati, niſi ut Chriſtianos; neque contrarium quicquam, pœna dignum, admittere Similis imperativus, c. III. 3.

¶ ὡς φονεὺς, *ut homicida*) Turpes tituli.

¶ ἢ ὡς ἀλλοτριοεπίσκοπος, *aut ut alienarum rerum inſpector*) Particula *ut* hîc demum repetita, *alienarum rerum inſpectorem* longius ſejungit a generibus maleficorum, ſed tamen eundem etiam a Chriſtiano diſtinguit. Tales ſunt, qui ſeſe in negotia publica aut privata, ſacra aut civilia, ad ipſos nil pertinentia, quaſi magna prudentia & fidelitate & odio mundanæ iniquitatis impellerentur, ingerunt. cujuſmodi homines ſæpe mala, immo pejore, quam merebantur, a mundo, (præſertim ab iis, qui rerum potiuntur,

untur, & juſtos monitores inſpectoresque minus, quam ſui ſimiles ferunt,) gratia inita, facile in *paſſiones* incurrunt. Idque inprimis fieri poterat apud ethnicos magiſtratus.

16 μὴ αἰχυνέσθω, *ne erubeſcat*) quamvis mundus pudorem putet.

¶ δοξαζέτω, *glorificet*) Poterat Petrus, antitheti vi, dicere, *honori ſibi ducat*: ſed honorem Deo reſignandum eſſe docet.

glorificet Deum, qui hominem honore paſſionum dignatur, ſimulque magnum ei beneficium tribuit, cum immunitate a pœnis impiorum inſecuturis. Simile antitheton in Ps. LXXIX. 12. 13: *pudefiant hoſtes noſtri*: *Dominus glorificetur.*

¶ ἐν τῷ μέρει τούτῳ) *in hac parte* paſſionum meliorum. v. ſeq.

17 ὁ καιρὸς, *tempus*) ſcil. *nunc eſt.*

¶ τοῦ ἄρξασθαι τὸ κρίμα, *ut incipiat judicium*) Vnum idemque eſt judicium a tempore *evangelii* per apoſtolos prædicati uſque ad *judicium* extremum. Ἄρξασθαι, medium.

¶ ἀπὸ τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ, *a domo Dei*) eccleſia. c. II. 5. Ab hac incipit judicium, miti initio. Ier. XXV. 29. XLIX. 12. Ez. IX. 6.

¶ τί τὸ τέλος, *quis finis*) Iudicium, initio tolerabilius, ſenſim ingraveſcit. pii, ſua parte perfuncti, cum immunitate ſpectant miſerias impiorum: impii, dum pios affligunt, ſuam menſuram implent, & diſcunt, quæ ſua ipſorum portio futura ſit; ſed id melius ſciunt pii, quare patientes ſunt.

18 καὶ εἰ ὁ δίκαιος-φανεῖται; *& ſi juſtus -comparebit*) Prov. XI. 31. LXX, εἰ ὁ μὲν δίκαιος-φανεῖται; Iuſtis, interim delinquentibus, graviſſimæ incutiuntur caſtigationes: quanto graviores pœnas luent improbi? Paucis annis perſecutio Neroniana præceſſit calamitatem Judæorum. *Iuſtus impius & peccator*: Oratio ſemiduplex: *juſtus* reſpectum habet ad proximum, *impius* ad Deum, *peccator* ad ſe ipſum. Supplendum ergo, vi oppoſitorum, in prima propoſitione εὐσεβὴς, *pius* & ὅσιος, *ſanctus*: in ſecunda ἄδικος, *injuſtus.*

¶ μόλις) *ægre.* Hoc temperatur 2 Petr. I. 11, πλουσίως *prolixe.*

19 καὶ οἱ πάσχοντες) *etiam qui patiuntur* καὶ *etiam*, conceſſive. καὶ, *etiam*, cum participio, idem quod εἰ καὶ, *& ſi* cum verbo. εἰ καὶ πάσχοιτε, *& ſi patiamini.* c. III. 14. Non debemus ex paſſione diffidentiam capere.

¶ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ, *ſecundum voluntatem Dei*) ob factam Dei voluntatem, ſecus ac malefici, qui patiuntur ſecundum Dei voluntatem, quatenus Deus eos vult puniri. v. 15. In Chriſto eſt voluntas Dei.

¶ πιστῷ κτίστῃ, *fideli creatori*) ei, cui tuto *committuntur* animæ, qui *paſſiones* non ad damnum immittit primo quoque tempore. Viderint Supralapſarii, quomodo Creatorem erga omnes fidelem agnoſcant.

¶ παρατιθέσθωσαν, *committant*) tanquam *depoſitum*, non abſterriti, ſed potius exhilarati paſſionibus, quippe quas in optimam partem accipiunt.

¶ ψυχὰς, *animas*) tametſi corpus videatur interire.

¶ ἐν ἀγαθοποιΐᾳ, *in beneficentia*) Hæc una patientium cura: *bene & agere & pati.* cetera curabit Ille. Conſtr. cum *committant. Beneficentia* ſemper conjunctam habet fiduciam. c. III. 6. 1 Ioh. III. 22.

CAP. V.

CAP. V.

1 Πρεσβυτέρους, *preſbyteros*) Vocabulum muneris, v. 2, & ætatis, v. 5.

¶ συμπρεσβύτερος, *compresbyter*) Hortatio mutua inter æquales & collegas inprimis valet. appoſite & modeſte ſic ſe appellat primus apoſtolorum.

¶ καὶ μάρτυς, *& teſtis*) Petrus & viderat ipſum Dominum patientem, & nunc paſſiones ſuſtinebat.

¶ δόξης, *gloriæ*) v. 4. 2 Petr. I. 16.

¶ κοινωνὸς, *conſors*) Ap. I. 9. Stimulus bonorum paſtorum.

2 ποιμάνατε, *paſcite*) per diſciplinam & doctrinam.

¶ τὸ ἐν ὑμῖν) *vobis pro veſtra parte commiſſum.*

¶ μὴ ἀναγκαστῶς, *non coacte*) Neceſſitas incumbit, 1 Cor. IX. 16. ſed hujus ſenſum abſorbet lubentia. Id valet & in ſuſcipiendo & in gerendo munere. Non ſine reprehenſione ſunt paſtores, qui, ſi res integra eſſet, mallent quidvis potius eſſe.

¶ μηδὲ αἰσχροκερδῶς, *neque turpis lucri gratia*) Merces non eſt prohibita, 1 Cor. IX. 14, ſed abeſſe debet turpitudo, & eſſe alacritas ingenua.

¶ προθύμως, *libenter*) ut fructus non ſit merces, ſed paſtura.

3 ὡς κατακυριεύοντες, *ut dominantes*) qui tantum præcipiant, elato animo, non humili, & urgeant. Presbyteri poſtea dominatum ſumſerunt. unde ex *Seniore* factus eſt *Signore*, in Italia præſertim.

¶ τῶν κλήρων, *ſortibus*) Plurale: ſingulare, *gregis*. *Grex*, unus, ſub uno paſtore principe Chriſto: ſed κλῆροι, *portiones* multæ, pro numero locorum vel antiſtitum. Accedit autem ſermo ad mimeſin. nam cœtus non eſt *ſors propria* presbyteri; ſed is, qui *dominatur*, ita tractat, ac ſi *ſors* ejus eſſet. κλῆρος *ſors*: inde, portio eccleſiæ, quæ presbytero paſcenda obtigit: inde, paſturæ officium: inde, paſtores; inde, ceteri *clerici*. quanta metalepſis, & notionis degeneratio tandem. conf. Not. ad Chrys. de Sacerd. p. 504 ſ.

¶ τύποι, *exempla*) Exemplo impetratur obſequium puriſſimum. Talis communitas frangit dominandi pruritum.

4 φανερωθέντος, *manifeſtato*) Fidei eſt, ſervire Domino nondum viſo.

¶ ἀρχιποίμενος) ἀρχιποίμην, penacutum, ut φιλοποίμην, βουποίμην.

5 ὁμοίως, *ſimiliter*) Hortationis præcedentis & ſubſequentis fundamentum, humilitas.

¶ ἀλλήλοις, *invicem*) etiam citra reſpectum ætatis.

¶ ἐγκομβώσασθε, *induite*) κόμβος, *nodus*, vinculum, quo illigabantur manicæ, præſertim in veſtitu ſervorum. Heſychius: κομβώσασθαι, στολίσασθαι. &, ἐγκομβωθεὶς, δεθείς· & ἐγκεκόμβωται, ἐνείληται. Itaque ἐγκομβώσασθε, *induite vos & involvite*, ut amictus humilitatis nulla vi vobis detrahi poſſit.

¶ ὁ θεὸς, *Deus*) Vid. Iac. IV. 6 not.

6 κραταιὰν χεῖρα, *potentem manum*) Manus Dei inſtituit ordines: frangit ſuperbos: exaltat humiles. Qui propter Dominum ſubjicitur ordinationibus humanis, c. II. 13, ipſi Domino ſe ſubmittit. conf. Rom. XIII. 2.

¶ ἐν καιρῷ) *in tempore*, opportuno. conf. ὀλίγον v. 10. Petrus ſæpe ſpectat diem judicii.

7 *πᾶσαν τὴν μέριμναν*, *omnem ſolicitudinem*) ſi mundus vos deprimat, vel ſi multa vobis deſint.

¶ *ἐπιῤῥίψαντες*, *conjicientes*) animoſe. Ps. LV. 23 LXX, *ἐπίῤῥιψον ἐπὶ Κύριον τὴν μέριμνάν σου, καὶ αὐτός σε διαθρέψει. conjicientes*: *vigilate.* arcte cohærent hæc duo officia, Luc. XII. 22. 37, & utrique Petrus addit ſuum *quia.* Deus providet: ergo nolite curare. Diabolus quærit: ergo vigilate.

¶ *μέλει*, *curæ eſt*) Id lenius, quam *μέριμνα*, *ſolicitudo.*

8 *νήψατε*, *vigilate*) Hæc veſtra cura ſit. *Vigilate*, anima.

¶ *γρηγορήσατε*, *vigilate*) corpore.

¶ *ὁ ἀντίδικος-καταπίῃ*, *adverſarius - devoret*) ſimul & per ſpeciem juris petit pios, & per vim. Ap. XII. 10.

¶ *ὠρυόμενος*, *rugiens*) cum furore.

¶ *ζητῶν*, *quærens*) cum inſidiis.

¶ *τίνα*, *quem*) ex fidelibus maxime. Iob I. 8.

¶ *καταπίῃ*, *devoret*) primum quod ad animam, tum quod ad corpus attinet. Maxime autem inſidiatur per triſtitiam curarum, *fidei* noxiam.

9 *τῇ πίστει*, *fide*) Conſtr. cum *reſiſtite.*

¶ *τὰ αὐτὰ τῶν παθημάτων*, *ea ipſa paſſionum*) *ea ipſa*, non modo *ſimilia. ea ipſa* regit Dativum *fraternitati.* Sic Lucretius: *eadem aliis ſopitus quiete eſt.* Chryſoſt. de ſacerd. p. 202, *εἰς τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἐκπίπτειν μανίαν.* Apoſtoli ſenſus eſt: *quæ fratribus*, *eadem vobis exantlantur.* conf. Matth. V. 12. 2 Cor. I. 6. Phil. I. 30.

¶ *ἐν κόσμῳ*) *in mundo* hoc toto, qui jacet in malo, *diabolo*, v. 8. Antitheton ad *gloriam æternam* Dei, v. 10.

¶ *ὑμῶν ἀδελφότητι*, *veſtræ fraternitati*) ex Iudæis & gentibus.

¶ *ἐπιτελεῖσθαι*, *peragi*) Senſim menſura impletur paſſionum.

10 *πάσης χάριτος*) *omnis* & meræ *gratiæ*, incipientis & conſummantis, *vocantis*, *fundantis* &c.

¶ *ἐν*, *in*) Conſtr. cum *qui vocavit.*

¶ *ὀλίγον*, *paullum*) Quantumcunque videtur, *parvum* & breve eſt, ad gloriam *æternam.*

¶ *παθόντας*, *paſſos*) *Paſſiones* aliquæ ferendæ ſunt: tum obtingit *perfectio &c.*

¶ *αὐτὸς*) *Ipſe.* Vos tantum vigilate, & reſiſtite hoſti: reliqua Deus præſtabit. Conf. *Ego*, Ios. XIII. 6. 1.

¶ *καταρτίσει*) *perficiet*, ne remaneat in vobis *defectus.* Indicativo magis, quam optativo, quem aliqui hîc legunt, congruit Doxologia ſubſequens. coll. 1 Tim. I. 17. 2 Tim. IV. 18.

¶ *στηρίξει*, *ſtabiliet*) ne quid vos labefactet.

¶ *σθενώσει*, *roborabit*) ut ſuperetis vim omnem adverſam. Digna *Petro* oratio. Confirmat fratres ſuos.

11 *κράτος*) *robur*, cujus effectus v. 10 innuitur.

12 *σιλουανοῦ*, *Silvanum*) Silvanus ſive Silas, Pauli comes, a Paulo ad Petrum videtur miſſus fuiſſe. hac occaſione Petrus doctrinam & acta Pauli comprobat. conf. 2 Petr. III. 16.

¶ *ὡς λογίζομαι*, *ut exiſtimo*) Fidelem fratrem eſſe Silvanum, non revelatum eſt Petro, ſed ex judicio prudentis charitatis *exiſtimavit*, non multum antehac cum illo converſatus; ideoque epiſtolam ei commiſit.

¶ *δι' ὀλίγων ἔγραψα*, *paucis ſcripſi*) in hac ipſa ſcilicet epiſtola. Locutio conciſa:

ſcripſi,

ſcripſi, ſcriptum miſi, *per Silvanum.* conf. Act. XV. 23.

¶ παρακαλῶν, *adhortans*) Cauſa brevitatis. *Doctrina* copioſiorem, quam *adhortatio* ſermonem poſtulat.

¶ καὶ ἐπιμαρτυρῶν, *& inſuper teſtans*) Compoſitum. *teſtimonium* jam per Paulum & Silam audierant pridem: Petrus *inſuper teſtatur.* 1 Ioh. II. 27.

¶ ταύτην εἶναι ἀληθῆ χάριν) *hanc*, præſentem, 2 Petr. I. 12, *gratiam*, *eſſe veram* illam & olim promiſſam per prophetas gratiam, neque alteram eſſe exſpectandam.

¶ εἰς ἣν ἑστήκατε, *in qua ſtatis*) Rom. V. 2 not. In vera gratia debet vera eſſe noſtra ſtatio.

13 ἐν βαβυλῶνι, *in Babylone*) Hæc erat Babylon Chaldæorum, quæ ſcatebat Iudæis. v. Lightf. Hor. in 1 Cor. p. 269. Ex hujus Babylonis proſpectu ſequitur ſeries regionum, c. I. 1 not.

¶ συνεκλεκτὴ, *coëlecta*) Sic conjugem ſuam appellare videtur. conf. c. III. 7. erat enim *ſoror.* 1 Cor. IX. 5. & congruit mentio *filii*, Marci.

14 ἀγάπης) *amoris* ſancti.

¶ εἰρήνη, *pax*) שלום i. e. *ſalutem* vobis precor: valete.

IN EPISTOLAM PETRI SECVNDAM.

CAPVT I.

1 Συμεὼν πέτρος, *Simeon Petrus*) Cognomen ſolum poſuerat ineunte priore epiſtola; nunc, etiam nomen, extremo tempore admonens ſe ipſum conditionis priſtinæ, antequam cognomen nactus erat. Egregie congruit hujus epiſtolæ character cum priore Petri epiſtola & cum ſermonibus ejuſdem in actis. Vid. not. ad cap. II. 22. III. 1. Partes rurſum ſunt tres:

I. Inſcriptio. *cap. I.* 1. 2

II. Iterata ſinceri ſenſûs excitatio: qua

1. *hortatur fidei conſortes, ut divinis muneribus macti, exhibeant omne ſtudium, ad incrementum in gratia & cognitione Ieſu Chriſti.* *v.* 3-11
2. *ſtimulos addit*
   1. *a verorum doctorum firmitudine.* *v.* 12-21.
   2. *a falſorum doctorum pravitate.* *c. II.* 1-22.

munit contra empæctas:
1. *errorem redarguit.* c. III. 1-9
2. *diem noviſſimum deſcribit, cum hortationibus congruentibus.* v. 10-14

III. Concluſio, qua
1. *ſuum Paulique conſenſum declarat.* v. 15. 16
2. *ſummam epiſtolæ repetit.* v. 17. 18.

¶ δȣ̃λος καὶ ἀπόςολος, *ſervus & apoſtolus*) *ſervus* ut Domini *Ieſu*; *apoſtolus* ejusdem, ut *Chriſti.*

¶ ἰσότιμον, *æque pretioſam*) *Fides* habet *pretium*, ſicut *pretioſa* apprehendit *promiſſa.* v. 4. *æque pretioſa* eſt, ex Ieſu Chriſto, fides eorum, qui Ieſum Chriſtum viderunt, ut Petrus & reliqui apoſtoli; & eorum, qui citra viſum credunt: eandem juſtitiam ac ſalutem apprehendit. 1 Ioh. I. 3. 1 Petr. I. 8.

¶ ἡμῖν) *nobis*, apoſtolis. v. 18.

¶ λαχȣ̃σι, *ſortitis*) Non ipſi ſibi pararunt.

¶ ἐν δικαιοσύνῃ, *in juſtitia*) Ratio τȣ̃ *æque pretioſam.* Eſt hæc *juſtitia Dei, fide* prior: nam fides eſt *in* juſtitia. De hac *juſtitia Dei* conf. Rom. I. 17. III. 26 nott. Convenienter additur appellatio σωτῆρος *Servatoris.*

2 ἐν ἐπιγνώσει τȣ̃ κυρίȣ ἡμῶν) Plerique *Græci* & *Latini* codices, cum *Oecumenio*, poſt ἐπιγνώσει, inſerunt τȣ̃ θεȣ̃ καὶ ἰησȣ̃, etiam χριςȣ̃ ſubinde, poſt ἰησȣ̃ vel ante ἰησȣ̃, cum *Auguſtino* & *Copto*, addentes. Ea lectio, ἡμῶν poſtea omiſſo, eſt etiam in *Colinæi* ed. & in *Al. Magd.* 1. *Pet.* 1. 3. σωτῆρος, pro ἰησȣ̃ τȣ̃ κυρίȣ, notat margo *Curcellæi.* Nimia ſane licentia librarii ea loca, quæ mentionem *Ieſu Chriſti* habent, paſſim, ut in aprico eſt, interpolare ſunt ſoliti. *In cognitione Domini noſtri*, ſcribitur in eximio codice *Reutlingenſi*, & in vet. codd. apud *Zegerum*, nec non apud *Hentenium.* Brevis hæc lectio & ſimplex, videtur primæva fuiſſe & *Latini* interpretis & paullo ante ipſius apoſtoli. Namque *cognitionem Dei* præſupponit hæc epiſtola; v. 3. *cognitionem* autem *Domini noſtri*, nempe *Ieſu Chriſti* urget proprie. v. 8. c. II. 20. III. 18, ubi concluſio huic principio reſpondet. Brevi huic lectioni tantummodo *Ieſu Chriſti* additur in cod. *Charitino* & apud *Bedam Syrumque.* Nec abludit *Caſſiodorus*, quo interprete apoſtolus optat *gratiam & pacem multiplicari in futuri cognitione judicii.* Apud *Æthiopem*, qui habet *Dei noſtri Ieſu Chriſti*, Gloſſæ marginales videntur, textui ſubſtitutæ.

3 ὡς πάντα ἡμῖν, *ut omnia nobis*) Mira eſt hujus exordii alacritas, ab ipſa incipiens exhortatione, *ſubminiſtrate*, v. 5. Hic enim ſcopus eſt v. 13. c III. 1. *Omnia*, hîc, & *omne*, v. 5, ad ſeſe referuntur. nam ut hîc protaſis, ſic ibi apodoſis eſt. *ut* pertinet ad declarandum, uti 2 Cor. V. 20. Confer omnino parabolam de decem virginibus Matth. XXV. Flammula eſt id, quod nobis abſque noſtro labore a Deo & ex Deo impertitur: ſed oleum eſt id, quod homo ſuo ſtudio & fidelitate affundere debet, ut flammula nutriatur & augeatur. Sic extra parabolam res proponitur in hoc loco Petrino: in v. 3. 4 eſt flammula: ſed v. 5. 6 ſs. eſt id, quod homo, præſuppoſita divina gratia, ipſe affundere debet.

¶ τῆς

¶ *τῆς θείας δυνάμεως αὐτοῦ, divina virtute ejus*) *ejus*, ſcil. *Dei*. hoc enim repetendum ex *divina*. Ex virtute Dei, virtus omnis ad vitam & pietatem.

¶ *τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν*) *ea, quæ* pertinent *ad vitam* ex Deo *& ſtudium in Deum*. Ecce, non demum pietate vitam conſequimur. *Vitam* affert divina *gloria*; (coll. Rom. VI 4 not.) *pietatem virtus*. Alteri opponitur *corruptio*, alteri *concupiſcentia*. v. 4.

¶ *δεδωρημένης, donante*) Sic, *δεδώρηται, donavit*: bis, activo ſenſu. ſic LXX, Gen. XXX. 20, *δεδώρηταί ὁ θεός μοι δῶρον καλόν*.

¶ *τοῦ καλέσαντος, ejus, qui vocavit*) Huc ref. *vocationem*, v. 10. *Vocatio & cognitio* ſunt correlata. *Cognitio* innuitur Dei, & ad hanc vocat nos Deus.

¶ *ἰδίᾳ δόξῃ καὶ ἀρετῇ, ſua gloria & virtute*) Explicatur, quid ſit *divina potentia*: ut ad *gloriam* referantur attributa Dei naturalia; ad *virtutem* ea, quæ dicuntur moralia. intime unum ſunt utraque.

4 *δι' ὧν, per quæ*) ſcil. *per gloriam & virtutem*. *Gloria* facit, ut *promiſſa* ſint *maxima*: *virtus*, ut ſint *pretioſa*.

¶ *ἡμῖν γένησθε, nobis-fieretis*) Paulatim jam accedit ad hortationem. Et commutationem perſonæ primæ & ſecundæ ſuſtentat τὸ *æque pretioſam*. v. 1.

¶ *ἐπαγγέλματα δεδώρηται, promiſſa donavit*) Donum eſt ipſa promiſſio; tum, quæ eam ſubſequitur, res promiſſa. Valde *σεμνῶς graviter* Petrus & in Actis verba faciens & in epiſtolis ſcribens, ſubſtantiva plurali numero ſolet ponere.

¶ *ἵνα διὰ τούτων, ut per has*) id eſt, per Gloriam Ejus & Virtutem. Promiſſa eſt ipſa *communio* cum Deo: quare poterat Petrus *quod* dicere; ſed *ut* dicit, majore vi. nam promiſſio ad hoc data eſt, ut per ipſam allecti, re promiſſa, magna & pretioſa, potiamur.

¶ *θείας κοινωνοὶ φύσεως, divinæ participes naturæ*) *Divina natura*, Deus ipſe. Sic, *divina potentia*: v. 3. *magnifica gloria*: v. 17. *ſanctitas Dei*. Hebr. XII. 10. pro *Deo ipſo*. vid. Macar. Homil. 39. Similiter *natura humana* &c. Iac. III. 7. Vti τῷ *participes* opponitur *effugientes*, ſic *divinæ naturæ* opponitur *in concupiſcentia corruptio*. porro contraria ſunt *gloria* & *corruptio*, *virtus* & *concupiſcentia*. itaque *divinæ naturæ* appellatio *gloriam & virtutem* complectitur: eademque dicitur *divina potentia*, quatenus eſt origo omnis boni; *divina natura*, quatenus nos ad ſe admittit. Eſt autem gradatio, differuntque ut pars & totum hæc duo: *δυνάμεως POTENTIÆ divinæ* dona ſuſcipere, & *NATVRÆ divinæ* conſortem i. e. ſanctum fieri. conf. Rom. I. 20.

¶ *ἀποφυγόντες, effugientes*) expedite & celeriter. *Φεύγω, fugio*: *ἀποφεύγω, effugio*. Hæc fuga non tam ut officium noſtrum, quam ut beneficium divinum, communionem cum Deo comitans, hoc loco ponitur. conf. c. II. 18. 20.

¶ *τῆς ἐν κόσμῳ ἐν ἐπιθυμίᾳ φθορᾶς, quæ in mundo eſt in concupiſcentia corruptionem*) c. II. 20. 18. 19. Sententia: *in* mundo eſt corruptio *in* concupiſcentia.

5 *καὶ*) *etiam*, item.

¶ *αὐτὸ τοῦτο, ipſum illud*) Accurate exprimitur piorum reſponſus erga dona divina. *αὐτὸ τοῦτο* ponitur quaſi adverbialiter, pro *κατ' αὐτὸ τοῦτο*.

¶ *σπουδὴν, ſtudium*) *Studium*, multa complectitur, 2 Cor. VII. 11 not., & apud Petrum ea, quæ ſequuntur. unde huc refertur *ſtudete*, v. 10. Sic, *ſtudere*, v. 15. c. III. 14.

¶ παρεισενέγκαντες, *ſubinferentes*) παρα *ſub* modeſtiam indicat. Deus facit: nos ſtudemus.

¶ ἐπιχορηγήσατε, *exhibete*) Reſp. *exhibebitur*. v. 11. Dei dona ſequitur ſtudium noſtrum; ſtudium noſtrum, introitus in regnum.

¶ ἐν τῇ πίστει, *in fide*) Hæc dicitur *cognitio*, v. 3, qua gratia & veritas agnoſcitur. & hanc Deus nobis, perinde ut *vitam*, *ſuppeditat: fides*, Dei donum, Eph. II. 8. ideo non jubemur *ſubminiſtrare* fidem, ſed in fide fructus illos, qui ſeptem enumerantur, *fide* chorum ducente, *amore* concludente.

¶ ὑμῶν, *veſtra*) Conſtr. cum *fide*. 1 Petr. I. 7. 9. 21.

¶ τὴν ἀρετὴν, *virtutem*) qua *virtutem* Dei imitemini, v. 3, & omnia, quæ vita ſpiritualis molitur, ſtrenue efficiatis. Præſens quisque gradus ſubſequentem parit & facilem reddit; ſubſequens priorem temperat ac perficit. Ordo eſt autem naturæ potius, quam temporis. Ἀρετὴ, *virtus*, ſtrenuus animæ tonus ac vigor. 1 Petr. I. 13. Hanc parit *fides*. 2 Cor. IV. 13. 16 init. Inde γνῶσις, *cognitio*, *moderatio*: coll. Rom. XV. 14 not. *Virtus* facit alacres, vigilantes, circumſpectos, diſcretos, ut reputemus, quid Dei, quid noſtra, quid aliorum cauſa ſit faciendum vel fugiendum, & quomodo, ubi, quando &c. 1 Cor. XVI. 18 fin. Inde ἐγκράτεια, *abſtinentia*. Hanc parit γνῶσις, quippe quæ malum a bono ſecernit, & mali fugam docet. Inde ὑπομονὴ, *patientia*. Frangit incontinentia mentem: *continentia* mollitiem pellit, nervos confert. Inde εὐσέβεια, *pietas*: ſanctificat affectus naturales erga parentes &c. immo etiam erga Creatorem. Omnia *pietatis* impedimenta removet ὑπομονὴ, *patientia*. Inde Φιλαδελφία, *dilectio fratrum*. Qui naturales affectus habet ſanctificatos, is ad στοργὴν pure ſpiritualem progreditur. Ἀγάπη, *amor* generalis claudit chorum. Col. III. verſu 14 toto. Qui erga *fratres* recte eſt animatus, amorem ad alieniores extendit, imo ad hoſtes. Hinc patet, quomodo præſens quiſque gradus ſubſequentem pariat facilemque reddat. Porro, quomodo ſequens quiſque priorem temperet ac perficiat, patebit, ſi hoc ſchema ordine retrogrado expendatur. Qui habet *amorem*, *fraternam dilectionem* ſine partialitate exercebit. Qui habet *fraternam dilectionem*, ſentiet *pietatem* eſſe plane neceſſariam. Εὐσεβὴς, *pius*, nil Stoicum admiſcebit τῇ ὑπομονῇ, *patientiæ*. *Patienti* facilis eſt *abſtinentia*. Ἐγκρατὴς, *continens*, mente ſerena perpendit omnia & habet γνῶσιν. Γνῶσις cavet, ne ἀρετὴν inconſultus auferat impetus. Oppoſitorum ſimilis ratio apud malos: *infidelitas* parit *vitium*, &c.

¶ γνῶσιν, *moderationem*) 1 Petr. III. 7 not.

6 ἐγκράτειαν, *abſtinentiam*) quæ vitat malas concupiſcentias. *Abſtine*.

¶ ὑπομονὴν, *patientiam*) qua tolerantur adverſa & adverſarii. *Suſtine*.

¶ εὐσέβειαν, *pietatem*) qua fideles Deum ſuper omnia ſpectant. Εὐσέβεια poteſt eſſe pietas erga neceſſarios, parentes, fratres &c. ſed ſanctificata. conf. 1 Tim. V. 4.

7 Φιλαδελφίαν, *fraternam dilectionem*) erga ſanctos in Deo vobis conjunctos.

¶ τὴν ἀγάπην, *amorem*) Ex *fraterna dilectione* deducitur *amor*. 1 Petr. I. 22.

8 ταῦτα, *hæc*) *virtus*, *moderatio &c.* Involvitur conditio: hæc ſi habetis, tum demum habetis veram cognitionem. conf. v. 9, *enim*.

¶ ὑμῖν

¶ *ὑμῖν ὑπάρχοντα, ſi vobis adſint*) vere. Eadem phraſis Act. III. 6. Huc ref. *non otioſos.*

¶ *καὶ πλεονάζοντα, & abundent*) copioſe. Veritatem celeriter ſequitur abundantia. Huc ref. *neque infructuoſos*: i. e. habebitis fructum bonum & largum, quem producit cognitio I. C. v. 3.

¶ *καθίστησιν, conſtituunt*) in præſenti.

¶ *εἰς, in*) Conf. *εἰς, in*, Rom. IV. 20.

¶ *ἐπίγνωσιν*) *agnitionem*, cum *purificatione peccatorum* conjunctam.

9 *γὰρ*) *enim*, proprie.

¶ *τυφλός ἐστι, κτλ. cæcus eſt &c.*) Eximio regreſſu ſermonis depinguntur gradus relapſuum. talis 1 obliviſcitur purificationis, peccatorum ſuorum, *priſtinorum*. 2 cæcutit ad *præſentia* bona, v. 12. 3 plane cæcus eſt ad *futura*, v. 11. *Regreſſus* ſermonis eſt in eo, quod temporis *præteriti* ratio in textu habetur ultimo loco, cum ſecundum naturam rei dicatur, *præteritum*, *præſens*, *futurum*.

¶ *μυωπάζων*) Heſychius, *μυωπάζων, ὀφθαλμιῶν*.

¶ *λήθην λαβὼν*) *oblivionem nactus*. Aptiſſima phraſis, participio *nactus* exprimente, quod homo volens patitur. conf. not. ad Rom. V. 19. Qui cogitat, quam multa ſint priſtina, a quibus purgatus erat, facilius deſiſtit.

10 *μᾶλλον, magis*) Qui *ſtudium* habent, majus tamen habere debent.

¶ *ἀδελφοί, fratres*) In priore epiſtola nunquam, in altera ſemel hanc appellationem Petrus adhibet: ex quo gravitas hujus loci apparet.

¶ *βεβαίαν, firmam*) Hæc confirmatio fit per *virtutem*, *moderationem*, *abſtinentiam &c.* unde mox ſequitur, *hæc enim facientes.* conf. Hebr. VI. 10.

¶ *βεβαίαν ὑμῶν τὴν κλῆσιν καὶ ἐκλογὴν, firmam veſtram vocationem & electionem*) Id eſt, vos in vocatione & electione veſtri firmos. nam quorum foret *τὸ labi*, eorum eſt *confirmatio*. *Vocatio* ponitur ante *electionem*, ſecundum nos.

11 *πλουσίως*) *abundanter*: ut quovis tempore, *inoffenſo* pede, non tanquam ex naufragio vel incendio, ſed quaſi cum triumpho, intrare poſſitis; & præterita, præſentia, futura vos juvent. Hic non jam *ægre* ait Petrus, uti 1 ep. IV. 18. Reſp. *abundent.* v. 8.

12 *διὸ, quapropter*) Loquitur ex præguſtu ſui jam inſtantis *exitûs* & *introitûs*. v. 15. 11.

¶ *μελλήσω ὑμᾶς ἀεὶ ὑπομιμνήσκειν*) Vim lectionis hujuſce vix agnoſcent, qui non juſtum habent Græcæ linguæ uſum, vel certe elegantias verbi *μέλλω* minus callent. Ipſi Græci recentiores fecerunt, *οὐκ ἀμελήσω*, ex *μελλήσω*. *μέλλειν*, Germ. *ſollen.* Sic Gregorius Neocæs. *ἀρετὰς ἔχειν ἔτι μέλλω. nondum habeo virtutes.* Paneg. ad Orig. p. 86. 203. ed. Stutgard. & vulgo, *venire debet*, i. e. *nondum venit.* Itaque Petrus ait, *vos ſemper admonendos habebo*: nunquam reputabo, quantum vos admonuerim; unum ſemper cogitabo, vos mihi admonendos eſſe. Præſens *μέλλω*, rem futuram innuit: quare *μελλήσω* eſt futurum cumulatum: *admoniturus ero.* Heſychius, *μελλήσω, σπουδάσω*· atque id ipſum ſynonymon *σπουδάσω* mox ſequitur v. 15, ubi obſervanda eſt & *σπουδὴ* Apoſtoli, *per literas* ſe ultra ipſius deceſſum porrigens; & apta inde vocis *μνήμη* proprietas. Ammonius, *Μνήμη μὲν γίνεται νεκροῦ· μνεία δὲ, ζῶντος.* Vid. LXX Eccl. I. 11. &c.

¶ *ἀεὶ,*

¶ ἀεὶ, *ſemper*) Innuit, cur alteram ſcribat epiſtolam brevi intervallo poſt primam. Petrus magis magisque opus eſſe ſtatuit admonitione propter ingruentem corruptionem malorum hominum. c. II. 2.

¶ εἰδότας, *ſcientes*) *veritatem.*

¶ ἐστηριγμένους, *ſtabilitos*) Affine verbum, διεγείρειν, *excitare*, v. 13. Et firmos eos eſſe vult, & quam erectiſſimos.

¶ παρούσῃ, *præſenti*) Veritas, ut in Novo Teſtamento, præſens eſt. 1 Petr. V. 12 not.

13 δὲ, *autem*) Particula declarandi.

¶ σκηνώματι, *tabernaculo*) Innuitur animæ immortalitas & brevis manſio in corpore mortali, cum facilitate diſceſſus in fide.

14 ταχινή ἐστιν) *repentina eſt*. Præſens. qui diu ægrotant, poſſunt alios adhuc paſcere. Crux id Petro non erat permisſura. Ideo prius agit, quod agendum eſt.

¶ ἀπόθεσις, *depoſitio*) violenta & tamen optata. Sic, *exitum*, v. 15.

¶ ἐδήλωσε, *patefecit*) Patefecerat pridem, Ioh. XXI. 18 ſ. *quum ſeneſces. Ingruebat* jam ſenectus Petri. Poteſt etiam ſubſecutum eſſe aliud indicium.

15 σπουδάσω, *ſtudebo*) Hinc pendet, ὑμᾶς ἔχειν, *ut vos habeatis.* Sic quoque Latini *ſtudeo* conſtruunt.

¶ ἑκάστοτε, *quovis tempore*) quotiescunque uſus venerit.

¶ ἔχειν) Elegans locutio, ἔχω ποιεῖσθαι. Habituri autem erant, hac eis epiſtola a Petro relicta.

16 γὰρ, *enim*) Oſtendit, dignam rem eſſe, de qua vel morti proximus ſcribat; allegans apoſtolicum teſtimonium & propheticum ſermonem.

¶ σεσοφισμένοις) πλαστοῖς, c. II. 3, *callide concinnatis.*

¶ μύθοις) *fabulis*, quales de diis ſuis habebant gentes.

¶ ἐξακολουθήσαντες) τὸ ἐξ errorem notat, c. II. 2. 15. Talis error in hac re nullus.

¶ δύναμιν καὶ παρουσίαν, *vim & præſentiam*) ἓν διὰ δυοῖν· i. e. majeſtatem præſentiſſimam. δύναμις *vis* opponitur *fabulis.* conf. 1 Cor. IV. 20, ubi opponuntur *ſermo* & *vis.* Transformatio in monte ſpecimen eſt revelationis gloriæ in die noviſſimo: & hanc revelationem ſpectat omne teſtimonium apoſtolorum. Act. X. 42.

¶ ἐπόπται, *ſpectatores*) ad intima arcana admiſſi, v. gr. in monte.

¶ ἐκείνου, *Illius*) Ἐκεῖνος *Ille* remotum quiddam & admirabile & magnum notat.

¶ μεγαλειότητος, *magnitudinis*) Correlata ſunt, ut nomen *Patris* & *Filii*, ſic *magnifica gloria* & *magnitudo. Magnifica gloria*, in textu tribuitur Patri, *magnitudo* ſive μεγαλειότης (differt enim vox græca a voce latina non nihil) tribuitur Filio.

17 λαβὼν, *accipiens*) Participium, pro indicativo. *accepit*, teſtimonio paterno.

¶ τιμὴν καὶ δόξαν, *honorem & gloriam*) divinam. Mox repetitur vocabulum *Gloriæ.*

¶ Φωνῆς ἐνεχθείσης, *voce delata*) Hoc graviter iteratur verſu ſeq.

¶ αὐτῷ) *ei* ſoli.

¶ τῆς μεγαλοπρεποῦς δόξης, *magnifica Gloria*) Sic appellatur Deus ipſe.

18 ἡμεῖς, *nos*) Iohannes etiam adhuc vivebat.

¶ ἐξ οὐρανοῦ, *ex cœlo*) divinitus.

¶ τῷ ἁγίῳ, *ſancto*) Ex illa ipſa re ſanctus erat mons, illo certe tempore.

19 ἔχομεν βεβαιότερον, *habemus firmiorem*) Non dicit, clariorem, ſed *firmiorem*

rem

rem. quare non hic opus eſt diſquirere, de differentia claritatis propheticæ ante implementum & poſt. Sed certe *firmior* fit ſermo propheticus ex implemento. Rom. XV. 8. Eandem ob cauſam propheticus ſermo non eſt firmior apoſtolico, neque in ſe, neque reſpectu eorum, ad quos ſcribit Petrus. v. 12. 16. Per ſe ſemper firmus erat etiam propheticus ſermo: *firmior* autem factus eſt, non dicam, apud apoſtolos, ſed vel apud auditores, (quorum nomine ait, *habemus*, non *habetis*) quibus apoſtoli demonſtrabant complementum in Ieſu Chriſto factum, & inde porro futurum inferebant. Ea quæ ad lucernam debilius videras, dies ſuperveniens te tamen recte vidiſſe *confirmat.* Vid. not. ad v. 20, *non fit.*

¶ τὸν προφητικὸν, *propheticum*) Moſis, Eſajæ, & omnium prophetarum ſermones unum ſermonem ſibi undequaque conſtantem faciunt. Non jam ſingularia dicta Petrus profert, ſed univerſum eorum teſtimonium complectitur, ut jam patefactum. conf. Act. X. 43. Moſes adeo in monte ſimul fuerat.

¶ καλῶς, *bene*) Petrus eos non objurgat tarditatis nomine, qui prophetis adhuc plus credant, quam ſibi & ceteris apoſtolis. Suum cuique fulcrum fidei, quo maxime nititur, quisque laudare debet. Sed tamen ad ulteriora eos invitat.

¶ προσέχοντες ὡς, *attendentes ut*) Intuitum ac reſpectum *lychni* jubar diei non tollit, ſed tamen vincit. lumine majori minus & ut minus agnoſcitur & corroboratur: lumine minori oſtenditur majoris excellentia.

¶ λύχνῳ, *lychno*) cujus in nocte uſus eſt.

¶ φαίνοντι) *qui lucebat.* Eſt imperfectum, (ut ὄντες v. 18.) nam ſequitur: *donec dies diluceſceret* &c. eadem vi temporis, non, in præſenti, διαυγάζῃ, ἀνατέλλῃ, *diluceſcat*, *oriatur.*

¶ αὐχμηρῷ, *obſcuro*) ubi neque latex neque lux.

¶ τόπῳ, *loco*) Talis locus, cor noſtrum.

¶ ἕως οὗ, *donec*) Non tollitur Scripturæ uſus omnis apud illuminatos, præſertim in aliis convincendis, ut ipſius Petri exemplum nos docet. Conf. *donec*, Matth. I. 25. Sed tamen illuminati jam id ipſum habent, quod prophetæ teſtantur. quare v. gr. Iohannes in Ep. I ad tales ſcribens & ſe ſcribere toties commemorans, nunquam ad τὸ *ſcriptum eſt* propheticum provocat; tantum teſtimonium apoſtolorum allegat. nam tenebris pulſis lux lucebat, 1 Ioh. II. 8. Et ſic reperias τὸ *ſcriptum eſt* multo ſæpius occurrere in antiquioribus N. T. libris, quam in iis, qui poſtremo ſcripti ſunt.

¶ ἡμέρα, *dies*) plena lux N. T. En! ut differt lychnus & dies, ſic lux V. T. & N. T. 1 Ioh. l. c.

¶ διαυγάσῃ, *diluceſceret*) perruptis tenebris.

¶ φωσφόρος, *lucifer*) Ieſus Chriſtus: Ap. XXII. 16.

20 τοῦτο, *hoc*) Ratio τοῦ *bene facitis.* quippe *hoc ſcitis.*

¶ πρῶτον) *prius*, quam ego dico. Germ. *vorhin.* Sic c. III. 3. Petrus in his epiſtolis non docet, ſed commonefacit.

¶ προφητεία γραφῆς) *prophetia*, quæ exſtat in *Scripturæ* corpore.

¶ ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται, *propriæ interpretationis non fit*) ἐπίλυσις ex ἐπιλύω, Marc. IV. 34. Act. XIX. 39. פתר Græci qui-

quidam, ἐπέλυσε, Gen. XLI. 12. Vt *callide concinnatis fabulis* opponitur ſpectatio apoſtolica; ſic *propriæ interpretationi* opponitur φορὰ *vectura* prophetica. Itaque ἐπίλυσις dicitur *interpretatio*, qua ipſi prophetæ res antea plane clauſas *aperuere* mortalibus. *Prophetia* nec primo humana eſt, *nec* a ſe ipſa unquam ita deſciſcit, ut incipiat eſſe verbum *propriæ*, i.e. humanæ ἐπιλύσεως, ſed plane divinæ patefactionis eſt, & in rebus exituque talis eſſe cognoſcitur, imo etiam *firmior* fit. Ita cohæret *enim*, v. 21.

¶ οὐ γίνεται) *non fit.* Quod ſemel vere dictum eſt per prophetas, hodienum manet veritas. Lychnus non eſt dies; ſed tamen vincit tenebras.

21 θελήματι) *voluntate*, ſtudio. LXX Ier. XXIII. 26. Homo ſæpe, quod *vult*, fingit in fabulis, aut occultat in errore. conf. *volentes*. c. III. 5.

¶ ἀνθρώπου) *hominis*, meri. Antitheton, *ſancti Dei homines*. prophetarum definitio.

¶ ἠνέχθη, *lata*) Sic v. 17. 18. Hebr. משא a נשא *ferre*.

¶ ποτὲ) *unquam*, remoto aut propiori tempore. hinc *prophetia* ſine articulo, indefinite dicitur.

¶ ἀλλ' ὑπὸ, *ſed a*) Conf. Ioh. XI. 51.

¶ φερόμενοι, *vecti*) Reſp. ἠνέχθη, *lata eſt*. Pulcerrimum antitheton: non ferebant, ſed ferebantur. paſſive, non active, ſe habuerunt. Quod fertur; nulla ſua vi, non ſuo labore movet & promovet. Conf. de prophetis, Ps. XLV. 2. Ier. XXXVI. 18. Mox verbum *locuti ſunt* denotat quoque facilitatem propheticam.

¶ ἐλάλησαν, *locuti ſunt*) Hoc quoque ad *calamum* ſpectat, *ſcripturæ*. *Locuti ſunt*: hoc præteritum oſtendit, Petro proprie ſermonem eſſe de prophetis V. T. conf. cap. II. 1 not. & cap. III. 2.

¶ ἅγιοι, *ſancti*) quia *ſanctum Spiritum* habebant.

CAP. II.

1 Ἐγένοντο δὲ καὶ ψευδοπροφῆται, *extitere autem etiam pſeudoprophetæ*) Antitheton ad veros prophetas V. T. de quibus c. I. 19. καὶ, *etiam*.

¶ λαῷ, *populo*) Iſraël. Ad Iſraëlitas ſcribit. Exemplum pſeudoprophetæ, v. 15.

¶ ἔσονται) *erunt*. & jam eſſe cœperant tum. Prophetia, antehac data, nunc iterata. c. III. 2. Iud. v. 4. 14.

¶ ψευδοδιδάσκαλοι, *falſi doctores*) Antitheton ad veros doctores N. T.

¶ παρεισάξουσιν, *ſubintroducent*) παρα *præter* doctrinam ſalutarem de Chriſto.

¶ αἱρέσεις ἀπωλείας) *hæreſes* non modo malas, ſed peſſimas; *perditas*.

¶ καὶ) *etiam*. congruit epitheton *celerem*, vocabulo *perditionem* iterato additum.

¶ τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς, *eum qui emit ipſos*) cujus idcirco confeſſioni immori debebant. c. I. 16.

¶ δεσπότην) quem vera doctrina *Dominum* teſtatur.

¶ ἀρνούμενοι, *negantes*) doctrina & operibus. Iud. v. 4. *negant*, illum vere veniſſe in carne, & ſic totum *redemtionis* myſterium tollunt. 1 Ioh. IV. 2 ſ.

¶ ἐπάγοντες, *inferentes*) Homo *infert* ſibi: Deus *infert*, ut vindex. v. 5.

¶ ταχινὴν, *celerem*) ob celerem adventum Domini.

2 πολλοὶ, *multi*) Triſte!

¶ ἀσελγείαις) Alii, ἀπωλείαις. ſed ἀσέλγειαι, non ἀπώλειαι, plurali numero, apud

apud Petrum & alibi leguntur: & *luxuria* eſt illa eſca, quæ *multos in ſequelam* trahit. Iud. v. 4. Sequelam illam demum *excipit perditio: luxuria*, non perditio, ita in oculos incurrit, ut homines ad *blaſphemandam veritatis viam* inducantur: eademque crimen illud eſt, quo pœna verſu 6 memorata contrahitur. In tali varietate facile eſt, pro alterautra lectione rationes producere: ſed non opus eſt, ubi codicum teſtimonio peragitur deciſio. *Eraſmi* textus, & *Oecumenius* (cujus tamen anceps lectio eſt,) & cod. mſſ. *duo tres*ve, qui ἀπωλείαις habent, plane inter ſe propinqui, adeoque unius codicis inſtar ſunt. Librarius, non valde antiquus, per feſtinationem id arripuit ex v. 1. ἀσελγείαις habent reliqua monumenta omnia: & hanc lectionem ſequitur Newtonus in Ap. p. 168, poſthabita verſione Anglicana.

¶ δι' οὓς, *propter quos*) Ref. ad *eorum*.

¶ ἡ ὁδὸς, *via*) v. 15. 21. Gen. XXIV. 48. דרך אמת ἐν ὁδῷ ἀληθείας.

¶ βλασφημηθήσεται, *blaſphemabitur*) ab iis, qui foris ſunt, diſcrimen ignorantibus verorum & falſorum Chriſtianorum.

3 πλεονεξίᾳ, *avaritia*) v. 14.

¶ πλαστοῖς, *fictis*) ut faciunt mangones.

¶ ὑμᾶς ἐμπορεύσονται) LXX, ἐμπορεύεσθαι cum accuſativo pro Hebr. סחר ponunt, Gen. XXXIV. 21. Prov. III. 14. Ez. XXVII. 21 ed. Vat. Senſus: *mercaturam in vos exercebunt.* dabunt verba: accipient pecunias. Plinius, de medicis quibuſdam: *Nec dubium eſt, omnes iſtos, famam novitate aliqua aucupantes, animas ſtatim noſtras negotiari.* Plin. lib. 29. cap. 1.

¶ οἷς, *quibus*) Ad conſolandos & muniendos pios pertinet, quod pœna copioſe deſcribitur ante commemorationem operum impiorum.

¶ ἔκπαλαι) quaſi *ex-olim.* a lapſu angelorum.

¶ οὐκ ἀργεῖ) *non eſt otioſum.* i. e. plane viget. unum idemque eſt judicium ſuper omnes peccantes, quod in animo Iudicis ſine intermiſſione agitatur, dum erumpit: & in iis, qui puniti in Scriptura memorantur, oſtenditur, quid ceteros maneat; tametſi peccantes putant, illud ceſſare, ipſique *dormitant.*

¶ ἀπώλεια αὐτῶν, *pernicies eorum*) *pernicies*, cui adjudicabuntur. Sic quoque *judicium & pernicies*, conjunctim, c. III. 7.

¶ οὐ νυστάζει, *non dormitat*) Idem verbum, Matth. XXV. 5 not. Conf. *novit*, v. 9.

4 εἰ, *ſi*) Apodoſis exſtat v. 9.

¶ ἀγγέλων, *angelis*) creaturis nobiliſſimis. Rom. VIII. 38 not.

¶ οὐκ ἐφείσατο, *non pepercit*) Sic quoque v. 5. Severum innuitur judicium in eos, quibus parſum iri putaſſes.

¶ σειραῖς) σειρὰ, *plecta*, ex vimine, cannabi, crinibus &c. Sic, δεσμοῖς, *vinculis*, Iud. v. 6.

¶ ζόφου, *tenebrarum*) Tenebræ ipſæ vinctos tenent, ſuntque pro catenis. Sap. XVII. (17) 18, ἀλύσει σκότους ἐδέθησαν.

¶ ταρταρώσας) Nomen ὁ καὶ ἡ τάρταρος, plur. τάρταρα, verbum ταρταρόω, neque in N. T. alias exſtat, neque apud LXX interpretes. Itaque ſignificatio aliunde eſt repetenda, ex Homero, Heſiodo, Platone: apud quos *tartarus* eſt locus infimus in rerum natura, caligine & frigore horridiſſimus. Vnde Heſychius, τάρταρος, ὁ ὑπὸ τὴν γῆν κατώτατος τόπος. Euſtathius ad Il. H. τάρταρος, ὃς φερωνύμως τετάρακται, ἀὴρ ὑπόγαιος καὶ ἀνήλιος,

λιος, καὶ διὰ τὔτο καὶ ψυχρός. κτλ. Quam notionem confirmat hoc loco vocabulum ζόφυ, *tenebrarum.* Inde ταρταρῦν, ex ταρταρόω, (formæ θανατόω, καλόω, κυκλόω, πυρόω, σκολόω, ςαυρόω, ταπεινόω, φιμόω) eſt *tartaro*, ſive *tenebris*, *addicere & tradere.* Poſſunt autem v. gr. in terra quoque verſari mancipia tartari: Luc. VIII. 31. Eph. II. 2. Ap. IX. 11. 14. XII. 9. &c. ſicut bello captus etiam extra locum captivitatis poteſt ambulare. Gradatim igitur angeli, qui peccarunt, ταρταρῦνται ad tartara dantur.

¶ παρέδωκεν) *tradidit*, ſicut judex captivum tradit miniſtris. conf. Ap. XX. 2.

¶ εἰς κρίσιν τηρυμένυς, *in judicium ſervatos*) *judicium*, *magnæ diei.* Iud. v. cit.

5 ἀρχαίυ, *antiquo*) antediluviano.

¶ ὄγδοον νῶε, *octavum Noe*) Noe cum ſuis, *octo* erant. Hunc uſum numeralium apud Græcos demonſtrat Raphelius. conf. 1 Petr. III. 20. *Octo* animis opponitur *univerſitas*, *mundus impiorum* numeroſiſſimus.

¶ δικαιοσύνης κήρυκα, *juſtitiæ præconem*) Non ſolum ipſe erat juſtus, ſed etiam juſtitiam mundo prædicarat.

¶ καταπλυσμὸν, *diluvium*) Quamvis igitur pii ſerventur, tamen impii non poſſunt ſperare, cum illis ſe ſervatum iri.

6 πόλεις, *urbes*) Ergo ſimilia peccata etiam in vicinia Sodomorum fuere, Gomorrhæ &c.

¶ τεφρώσας καταςροφῇ) Gen. XIX. 25. 29. verbo καταςρέφειν & καταςροφὴ utuntur LXX.

¶ τεθεικὼς, *ponens*) Irrefragabile monumentum erat Dei & judicii divini.

7 δίκαιον, *juſtum*) Gen. XIX. 1. 7.

¶ ἀθέσμων, *nefariorum*) eorum, qui contra naturam peccabant.

¶ ἐν ἀσελγείᾳ, *in luxuria*) ib. v. 5.

8 ὁ δίκαιος - ψυχὴν δικαίαν, *juſtus-animam juſtam*) ſuam. Concinne notatur dolor reflexus. Lot ſe cruciabat: & cruciatûs erant rei Sodomitæ.

¶ ἡμέραν ἐξ ἡμέρας) Sic LXX non ſemel יום-יום exprimunt.

¶ ἔργοις) *factis*, dictis.

9 οἶδε) *novit*, & meminit; etiam ubi nullum homines auxilium norunt. Specimina hoc oſtendunt. De *voluntate* Domini, dubium non eſt.

¶ εὐσεβεῖς, *pios*) qualis *Noë & Lot. pios* & juſtos.

¶ ῥύεσθαι, *eripere*) Plura exempla, Ier. XXXIX. 11. 18. XLV. 5.

¶ ἀδίκυς) *injuſtos* & impios, quales multi modo memorati.

¶ κολαζομένυς) *cruciandos*, futurum: & tamen præſens, quia pœna certa & imminens. v. 3.

10 μάλιςα) Hi *maxime* punientur.

¶ ὀπίσω, *poſt*) Genus, *poſt carnem proficiſci*: ſpecies, *poſt carnem proficiſci in concupiſcentia pollutionis.*

¶ καὶ, *&*) Partitio, de impuritate & blaſphemia: *poſt* -, *& dominationem* -. Hoc tractatur mox: *audaces &c.* illud, *voluptatem &c.* v. 13. Vtraque tractatio habet nominativum & verbum finitum. Eadem duo capita reſpiciuntur v. 18, *ſuperba*: *pelliciunt.*

¶ κυριότητος καταφρονῦντας, *dominationem contemnentes*) In hac propoſitione *dominationem* appellat; mox, in tractatione, δόξας *dignitates*: altero alterum connotans. Vtrumque, grandi metonymia abſtracti pro concreto, angelos eosque peccatores (quanquam Hornejus in Ep. Iud. de ſanctis angelis accipit) ſignificare vide-

videtur. nam illud *judicium blaſphemum*, quod hîc contra *dignitates* ab angelis ferendum negatur, v. 11, idem *diabolo* ab archangelo illatum negat Iudas v. 9, ſermone magis definito, ſententia eadem. *Dominatio* videtur dici *princeps ſpirituum lapſorum*: *dignitates*, *ceteri ſpiritus lapſi*. Certe etiam Iudas v. 8 ſingularem & pluralem obſervat: *dominationem ſpernunt*, *dignitates vero blaſphemant*. Vterque apoſtolus de creaturis, quas impii *non norint*, loqui ſe oſtendit. Angeli, qui peccarunt, tamen, ut creaturæ Dei, habent bonitatem, ut ait Gerh. ad h. l. & in ſua natura præſtantiſſima, quam a Creatore acceperunt, characterem retinent indelebilem majeſtatis; conf. Luc. X. 18. 19. Matth. XII. 26. 29. Ioh. XIV. 30. 2 Cor. IV. 4. quam non ipſorum, ſed Dei cauſa reverenter habere debemus. conf. Iac. III. 9 not. Etenim hoc magnificentiſſimum eſt divini judicii reſervatum, quod in angelos exercetur huc nullus angelus, nullus homo, nedum impius (Sir. XXI. 27, ἐν τῷ καταρᾶσθαι ἀσεβῆ τὸν σαταν͂αν, αὐτὸς καταρᾶται τὴν ψυχὴν αὐτȣ͂) ſua auctoritate, ſe ingerere debet: id autem neſcio quomodo hi, quós Petrus Iudasque notant, conabantur, ſpiritualia omnia ſusque deque habentes. v. 12. Iud. v. 10. 19. Vide majeſtatem ſanctorum, quibus poteſtas erit judicandi angelos. 1 Cor. VI. 3. v. Ad. *Saſbout* f. 472. 480.

¶ τολμηταὶ, *audaces*) tametſi Michaël *non auſus eſt*. Iud. v. 9. Caſus rectus mox habet verbum, *non contremiſcunt*. Multi comma ponunt, τολμηταὶ, αὐθάδεις· ſed quin ſubſtantivum & adjectivum copulentur, cauſa nulla eſt. αὐθάδεια τόλμαν *ſuperbia audaciam* parit; *audaciam* mox notat τὸ ȣ̓ τρέμȣσι.

¶ ȣ̓ τρέμȣσι, *non contremiſcunt*) tametſi *robore & potentia* puſilli ſint.

¶ βλασφημȣ͂ντες, *blaſphemantes*) *Blaſphemia*, prius illorum crimen; cujus radix præmittitur, *audacia*, *ſuperbia*. Sic alterum, *impuritas*, v. 14. cujus radix item præmittitur, *luxus*. v. 13.

11 ὅπȣ) *ubi*, pro *cum*. Particula elencho apta. 1 Cor. III. 3.

¶ ἄγγελοι, *angeli*) atque adeo archangelus. Quod Petrus, lectoribus vel jam notum vel nondum aperiendum, in mente habuit; id Iudas poſtea expreſſit. Vtriuſque epiſtola, proprie parallela.

¶ ἰσχύι) *Robore* jus defenditur: & hæc ambo inter ſe conveniunt. Homines utrinque, puſilli; angeli, majores: Deus, optimus maximus.

¶ μείζονες, *majores*) Aſteiſmus gravis, *majores* homunculis.

¶ ȣ̓ φέρȣσι κατ' αὐτῶν, *non ferunt contra eas*) id eſt, *non inferunt dignitatibus &c.* Iud. l. c.

¶ παρὰ κυρίῳ) *apud Dominum*. Iudicem, eumque præſentem, reveriti, abſtinent judicio.

¶ βλάσφημον) *Blaſphemum* interdum eſt, quod tametſi vere, at non convenienti ratione dicitur in aliquem. Deo convenit judicium, non angelis.

12 ἄλογα ζῶα, *irrationalia animalia*) Hoc multum diſtat ab angelis. Ps. XLIX. 21.

¶ φυσικὰ γεγεννημένα) *naturalia nata*, ignobilia ex ipſo ſuo ortu, & ex ſuo principio φυσικῶς, *naturaliter*, agentia, Iud. v. 10. naturali ſenſuum ductui obſequentia, in paſtu &c. nec quicquam his ſuperius, ſupernaturale, ſpirituale noſcentia. ſequitur, *in his quæ ignorant*.

¶ εἰς ἅλωσιν καὶ φθορὰν, *in capturam & corruptionem*) Antitheton ad homines, qui ad *libertatem & gloriam* cœleſtem debebant contendere.

¶ βλασφημοῦντες, *blaſphemantes*) Magna cautio in ſermone eſſe debet.

¶ ἐν τῇ φθορᾷ αὐτῶν καταφθαρήσονται, *in corruptione ſua plane corrumpentur*) *Pernicies* iniquitatis, juſtam habet mercedem, *plenam perniciem* miſeriæ. Alia de re LXX, φθορᾷ καταφθαρήσῃ. Ex. XVIII. 18.

13 κομιούμενοι) *auferentes* libenter.

¶ ἡδονὴν) *voluptatem* illam, quam homo ſumme debeat appetere.

¶ ἡγούμενοι, *ducentes*) Similis phraſis, c. III. 15.

¶ ἐν ἡμέρᾳ) *in die* agaparum præſenti quovis, ſecure; quicquid vecturus ſit craſtinus.

¶ σπίλοι καὶ μῶμοι) *maculæ* per ſe; *dedecora*, alios ad ipſius eccleſiæ vituperationem irritantia. Vt *maculæ* nitidiſſima quæque peſſime dehoneſtant; ſic iſti agapas veſtras.

¶ ἐντρυφῶντες) *delicíantes* ita, ut ſibi indulgeant, ceteris illudant. Verbum μέσον idemque poſuere, ſequente ἐν, LXX. Es. LV. 2. LVII. 4.

¶ ἀπάταις) Iudas v. 12, ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν· Petrus, ἐν ταῖς ἀπάταις αὐτῶν, gravi paragrammate utens. Obſervavit hoc Anonymus in MS. Catena, Millio laudatus: οὐ δι' ΑΓΑΠΗΝ καὶ τὸ μεταλαβεῖν ἁλῶν, φησὶ, συνευωχοῦνται ὑμῖν, ἀλλὰ διὰ τὸ καιρὸν εὑρίσκειν τῆς πρὸς γυναῖκας ΑΠΑΤΗΣ ἐπιτήδειον. Certe ad *agapas* Petrum alludere, apparet ex eo, quod & uterque addit, *convivantes*; & alter *deliciantes*, alter *ſe ipſos paſcentes*.

¶ συνευωχούμενοι ὑμῖν) εὐωχία, epulum lautum, maxime ſacrum. ἀπὸ τοῦ εὖ ἔχειν τοὺς συνιόντας εἰς εὐφροσύνην τιμῇ τοῦ θείου, καὶ εἰς ἄνεσιν ἑαυτοὺς καθιέναι. vid. Euſt. fol. 281 ed. Rom.

14 μοιχαλίδος, *adulteræ*) Occupavit oculos eorum *adultera*, i. e. concupiſcentia alliciens. Parallelum, *peccati*.

¶ δελεάζοντες, *pellicientes*) oculis illis, ad flagitia carnis.

¶ καρδίαν, *cor*) Præter *oculos* fit etiam *cordis* mentio. Ez. VI. 9.

¶ κατάρας, *maledictionis*) non *benedictionis* in Chriſto. 1 Petr. III. 9. *maledictio* maxime *avaritiam* ſequitur. v. ſſ.

15 ἐξακολουθήσαντες τῇ ὁδῷ τοῦ Βαλαάμ, *ſecuti viam Balaam*) Vid. not. ad Iud. v. 8. ex Es. LVI.

¶ Βοσὸρ, *Boſor*) Hoc, & *Beor*, ſynonyma. vid. Hill. onom. p. 700. 763. 774. Sigma pro ע per *Chaldaiſmum* a Petro apud Babylonios ſcriptum ſtatuit Lightf. Hor. in Act. p. 270.

16 ὑποζύγιον ἄφωνον· προφήτου· *jumentum mutum: prophetæ*) Grave antitheton. Tanta Bileami fuit amentia, quæ ne elencho careret, aſina fari debuit.

¶ ἄφωνον) *expers vocis*, humanæ.

17 οὗτοί εἰσι, *hi ſunt*) A v. 10 ad 16 deſcriptus eſt character falſorum doctorum: nunc ipſa eorum ratio notatur, qua ad diſcipulos utuntur.

¶ πηγαὶ, *putei*) *Puteus* & *nubes* aquam pollicentur: ſic illi ὑπέρογκα *prægrandia* jactant, quaſi lumina eccleſiæ. conf. v. 10. 19 init. ſed hi *putei*, hæ *nubes*, nil præbent. *prægrandia* illa ſunt *vanitatis*.

¶ νεφέλαι, *nubes*) nebulones.

¶ οἷς, *quibus*) Non refertur hoc ad *putei*, *nubes*: ſed ad *hi*. Definitio ponitur pro defini-

definito, ἀςέρες πλανῆται, *ſtellæ erraticæ.* coll. Iud. v. 13 not.

¶ ὁ ζόφος τȢ σκότȢς) ζόφος eſt *horror algidus*, quem habet σκότος. conf. not. ad Hebr. XII. 18.

¶ τετήρηται, *ſervatus eſt*) Ideo maxime, quia tot animas auferunt. v. ſeq.

18 σαρκὸς ἀσελγείας) Σὰρξ ἀσελγείας eſt *caro impudiciſſima.* Multi pro ἀσελγείας ſcripſere ἀσελγείαις, plane proclivi poſt ἐπιθυμίαις calami in rhythmum lapſu.

¶ τȢ̀ς ὀλίγως ἀποφεύγοντας τȢ̀ς ἐν πλάνῃ ἀναςρεφομένȢς, *eos, qui parum auſugiebant a verſantibus in errore*) τȢ̀ς iteratum, non eſt appoſitio, ſed ἀποφεύγοντας, coll. v. 20, regit illud τοὺς ἐν πλάνῃ ἀναςρεφομένȢς, ut notetur, quid effugerint: & hi ἀναςρεφόμενοι ſunt vel iidem falſi doctores vel alii. Accuſativus accuſativum regens, uti Luc. XVIII. 9, ἐξȢθενȢ̃ντας τȢ̀ς λοιπȢ̀ς. Pro ὀλίγως, alii ὄντως. Pari proclivitate utrumvis pro altero arripuere librarii. Verbum compoſitum ἀποφεύγειν per ſe tantam vim habet, ut etiam citra adverbium ὄντως eos denotet, qui *revera effugiunt*, v. 20. c. I. 4. at ὀλίγως ei verbo adjectum, inſigne quiddam ſuperaddit. *Simul atque* eos, qui in errore verſantur, effugerunt aliqui, hi miſeri ab illis denuo capiuntur. Talis celeritas notatur verſu 21 & 22, propter quam videlicet ſtultus manet ſtultus, Prov. XXVI. 11, canis canis, ſus ſus. In apparatu accidit mihi, ut minus, quam & margo textûs & rationes ferrent, lectioni ὀλίγως tribuerem.

19 ἐλευθερίαν, *libertatem*) ut nec diabolum reformident, nec carnem faſtidiant.

¶ ᾧ γάρ τις ἥττηται) *cui enim aliquis ſe ſuperandum permiſit, victumque ſe præbuit.*

¶ τȢ́τῳ καὶ δεδούλωται) 1 Sam. XVII. 9. Theocr. Idyll. 22, σὸς μὲν ἐγὼ, σὺ δ' ἐμὸς κεκλήσεαι, εἴκε κρατήσω.

20 ἀποφυγόντες, *effugientes*) Hoc de iis, qui pelliciuntur, dicitur, uti v. 18. Atque hi pellicientium cladi implicantur. *ſuperantur.*

¶ μιάσματα, *inquinamenta*) *corruptionem* ferentia.

¶ τȢ́τοις) His, impuris.

¶ δὲ, *autem*) Antitheton inter duo participia.

¶ χείρονα, *deteriora*) Antitheton, *melius*, v. 21.

21 ἢ ἐπιγνȢ̃σιν, *quam cognoſcentibus*) Subaudi *eſt*, ex *erat.*

¶ παραδοθείσης, *tradito.*) Iud. v. 3.

22 δὲ, *autem*) Mirere, illos ita recedere; *ſed* minus mirum. erant enim antea, & manent, canes & porci.

¶ παροιμίας) משלי LXX, παροιμίαι Σολομῶντος. Prov. I. 1. Ibid. c. XXVI. 11, ὥσπερ κύων ὅταν ἐπέλθῃ ἐπὶ τὸν ἑαυτȢ̃ ἔμετον, καὶ μισητὸς γένηται κτλ. Proverbia Salomonis ſæpe citarat Petrus, epiſtolæ prioris capite I. 7. II. 17. IV. 8. 18. nunc citat in altera quoque. Addatur hoc ceteris de uno utriusque epiſtolæ ſcriptore argumentis.

¶ ἐξέραμα, *egeriem*) Animantia, quæ inter homines degunt, facilius ingluviem contrahunt, quam feræ. Rarum vocabulum, & jambici carminis veſtigia notat Gatakerus:

Κύων ἐπιςρέψας ἐπ' ἴδιον ἐξέραμ'
ὗς θ' ἡ λȢσαμένη εἰς κύλισμα βορβόρȢ.

Quis non faſtidiat *egeriem* peccati?

CAP.

CAP. III.

1 Ἤδη, *jam*) Priorem igitur paullo ante ſcripſerat. Epiſtolæ VII canonicæ ab apoſtolis fere ante deceſſum eorum ſcriptæ ſunt. Dum in vita erant, minus opus eſſe ſtatuerant.

¶ ἄις, *quibus*) Syllepſis. i. e. in qua, ut in priore.

¶ ἐν ὑπομνήσει, *in admonitione*) c. I. 12 ſ. Iam *ſcitis*, v. 3. tantum admonitione opus eſt. Iud. v. 5.

¶ εἰλικρινῆ, *ſinceram*) nullo errore adulteratam.

2 προφητῶν, *prophetis*) Iud. v. 14.

¶ τῶν ἀποςόλων, ἡμῶν) Appoſitio, uti Act. X. 41. Alii, τῶν ἀποςόλων ὑμῶν, *apoſtolorum veſtrorum*, inter vos hac ætate verſantium; in antitheto ad prophetas veteres. conf. *apoſtolus gentium*, Rom. XI. 13.

¶ τῦ κυρίυ, *Domini*) Conſtr. cum *Apoſtolorum*.

3 πρῶτον, *primum*) Sic c. I. 20 not.

¶ γινώσκοντες, *ſcientes*) Caſus rectus cohæret cum *memores eſſe*. conf. Act. XV. 23 not. *Norant* pii ex ſermone apoſtolorum. Iud. v. 17 ſ.

¶ ἐλεύσονται) *venient*, majore numero & protervia. quo ipſo veritatem hujus prædictionis ipſi confirmant.

¶ ἐμπαῖκται, *illuſores*) Sic LXX, Es. III. 4. pro תעלולים qui graviſſima leviſſime agunt, etiam ſine joco & riſu.

¶ ἐπιθυμίας, *concupiſcentias*) Hæc origo erroris: radix Libertiniſmi.

4 πῦ ἐςιν, *ubi eſt*) Putant, aut jam fieri debuiſſe, aut nunquam fore. Hac etiam mente dicunt, *omnia ſic permanent*.

¶ ἡ ἐπαγγελία, *promiſſio*) Empæctæ ſic appellant, non reſpectu ſui, ſed per mimeſin, quia piis eſt optata *promiſſio*.

¶ ἀυτῦ, *Ejus*) Domini venientis, quem appellare dedignantur.

¶ ἀφ᾽ ἧς, *ex qua*) ſcil. ἡμέρας, *die*.

¶ οἱ πατέρες, *patres*) qui promiſſione nitebantur.

¶ πάντα, *omnia*) cœlum, aqua, terra.

¶ ὕτω, *ſic*) Adverbium prægnans. i. e. ſic permanent, ut permanent.

¶ ἀπ᾽ ἀρχῆς κτίσεως, *ab initio creaturæ*) Illud ſaltem hi empæctæ confitentur, mundum non eſſe ab æterno.

5 λανθάνει γὰρ, *latet enim*) Cauſa, cur ita dicant. Antitheton, *ne lateat*. v. 8.

¶ τῦτο, *hoc*) Nominativus.

¶ θέλοντας, *volentes*) Voluntaria ignorantia. Petulanter negligunt conſiderationem diluvii.

¶ ὐρανοὶ-γῆ, *cœli-terra*) Cœli & terra ante diluvium non ad ſubſtantiam, ſed tamen ad qualitatem multo erant aliter, atque nunc.

¶ ἦσαν ἔκπαλαι) *fuerant*, *olim*, perinde ut nunc. Æque incredibile, inquit Petrus, videri potuit diluvium, atque interitus mundi per ignem: & tamen illud evenit; & hoc eveniet. Quomodo empæctæ argumentabantur contra finem mundi per ignem, ſic potuiſſent homines ante diluvium argumentari contra diluvium. Sed ut horum argumentum, teſte eventu, inane erat: ſic illorum quoque. Inſtantia de diluvio infringit τὸ *ſic* empæctarum. Pluſquamperfectum reſpicit a tempore diluvii ad tempus creationis: eoque refertur etiam *tunc*, v. 6.

¶ ἐξ ὕδατος κ) δι᾽ ὕδατος, *ex aqua & per aquam*) Gradatio. aqua terram texerat:

rat: *ex* aquis terra emerſit; & aqua *inſervit*, ut terra conſiſteret, ſicut Creator eam formavit & collocavit. Aqua cetero qui levior eſt, & terra inferiores partes petit, usque eo, ut omnis aqua, in linea recta a ſuperficie ad centrum orbis hujus ſive rotundi ſyſtematis, terram ſemper ſub ſe habeat: ſed in ipſa ſuperficie terra paſſim ſupra aquas plus minusve eminet; & vel hunc aqua locum quaſi invita, & potentiſſimo juſſu divino coacta, terræ conceſſit & reliquit. Ex. XX. 4. Ps. XXIV. 2. CIV. 5-8. CXXXVI. 6. Iob XXXVIII. 10 ſ. 4 Ezr. XVI. 59.

¶ *συνεςῶσα*, *conſiſtens*) ſc. *erat*. Notatur compages, & diuturnitas. & ſic *conſiſtens* reſpondet *τῷ olim*. Hoc participium (Anglis ambiguum, *ſtanding*,) Thomas Burnetius non modo ad *terram*, ſed etiam ad *cælos* refert, lib. II theor. tellur. c. 5. Quo errore animadverſo, multa, quæ Burnetius ei ſuperſtruit, vitaveris.

¶ *τῷ τȣ͂ θεȣ͂ λόγῳ*, *Dei verbo*) Gen. I. 6, 9. Conſtr. cum *erant* expreſſo & *erat* ſubaudito. Verbo Dei definitur duratio rerum omnium, ut nec longior illa nec brevior eſſe queat.

6 *δἰ ὧν*, *per quæ*) per cælos & terram; unde aqua confluxit.

¶ *ὁ τότε κόσμος*, qui *tum* erat *mundus*) id eſt, genus humanum: neque enim *ἀπώλεια interitus* cœlo & terræ, ut Burnetius accipit, adſcribitur hoc loco. conf. v. 7 fin & v. 10 ſeqq. Fuit univerſalis cataclyſmus.

¶ *ἀπώλετο*, *periit*) Sequitur epitaſis: *judicii & perditionis*. v. 7 Reſpondet illud, *peribunt*, *judicabuntur*. Rom. II. 12. Ante diluvium dixit Deus: *Non judicabit Spiritus meus in hominem in æternum*. Gen. VI. 3. Reſervatum eſt judicium diei noviſſimo.

7 *οἱ δὲ νῦν ȣ̓ρανοὶ*, *qui autem nunc ſunt cæli*) Iidem cœli ſunt eademque terra, atque olim; (quanquam non levem videntur in diluvio mutationem ſubiſſe:) ſed empæctæ perinde loquuntur, ac ſi plane non eſſent eadem. Horum ſenſum exprimit apoſtolus. *δὲ autem* facit antitheton: *aqua*, &, *igni*. Ignis confutabit empæctas. Hic quoque verſus pendet a *quod*. v. 5.

¶ *τῷ αὐτȣ͂*) Raro ponitur articulus ante *αὐτȣ͂*. ſed ſic ponitur Hebr. II. 4. Iac. I. 18.

¶ *τεθησαυρισμένοι*, *repoſiti*) Itaque cœli & terra non ſeneſcunt citius.

¶ *πυρὶ*, *igni*) Dativus. Cogitentur phænomena ignea, quæ noſtra ætate ex alto æthere ſæpius promicant.

¶ *τῶν ἀσεβῶν*, *impiorum*) horum ipſorum, & reliquorum.

8 *ἓν δὲ τȣ͂το*) *unum vero hoc*, quod ſcilicet ad hanc rem attinet. Hoc unum ad *docendum* pertinet in hac epiſtola, ceteroqui monente, non docente.

¶ *μὴ λανθανέτω*) *nolite* committere, ut vos *lateat*.

¶ *ὑμᾶς*, *vos*) Antitheton, *illos*, v. 5. Empæctis non tam copioſe reſpondet, quam fideles docet.

¶ *μία ἡμέρα παρὰ Κυρίῳ ὡς χίλια ἔτη, καὶ χίλια ἔτη ὡς ἡμέρα μία*) Ps XC. 4. LXX, *ὅτι χίλια ἔτη ἐν ὀφθαλμοῖς σȣ, κύριε, ὡς ἡμέρα ἡ ἐχθὲς ἥτις διῆλθε, καὶ φυλακὴ ἐν νυκτί*. Antecedentia hanc vim habent: Perfugium noſtrum Tu es, æterne Deus, non nos ipſi caduci homunciones. Ratio: *nam mille anni* &c. Moſes æternitatem Dei aliquanto magis abſolute deſcribit: Petrus, cum relatione ad diem noviſſimum & ad homines eum ſpectantes: ut & notetur ipſa æternitas, qua omnem temporis menſuram admirabili-

ter in eſſendo & in operando excedit; & connotetur ſcientia divina, cui omnia futura coram ſunt; & Potentia, quæ non longis eget moris ad ſuum opus perficiendum; Longanimitasque, a qua omnis abeſt impatientia exſpectationis & cupiditas feſtinationis. *Apud Dominum unus dies eſt inſtar mille annorum*: (hoc Petrus addit ad Moſis dictum:) i. e. In uno die, in uno puncto, æque beatus eſt, atque in mille annis & omni ævo: in uno die operari Ille poteſt opus millennii. unde verſu ſeq. infertur: *non tardat*: ſemper Ei integrum eſt, *promiſſionem* ſuam implere. *Et mille anni inſtar unius diei ſunt*: (ſic Petrus, dum hoc commate ad prius aſſonat, & utrumque ad rem propoſitam accommodat, verba Moſis appoſite variat:) i. e. nulla mora Deo longa accidit. ut homini valde pecunioſo mille aurei ſunt inſtar aſſis unius; ſic Deo æterno mille anni inſtar unius diei. unde verſu ſeq. infertur: *ſed longanimis eſt*, pœnitentiæ ſpatium ſine ſua moleſtia dat nobis. conf. Sir. XVIII. 10. 11. Summa: Dei *æonologium* (ſic appellare liceat) differt ab *horologio* mortalium. Illius gnomon omnes horas ſimul indicat in ſumma actione & in ſumma quiete. Ei nec tardius nec celerius labuntur tempora, quam Ipſi & œconomiæ ejus aptum eſt. Nulla cauſa eſt, cur finem rerum aut protelare aut accelerare neceſſum habeat. Quî hoc comprehendemus? ſi comprehendere poſſemus, non opus foret a Moſe & Petro addi, *apud Dominum*.

9 *οὐ βραδύνει*) *non moratur*, ac ſi jam tempus fuerit adventus promiſſi. Hebr. X. 37 not. Sic Sir. XXXV. 22, *καὶ κρινεῖ δικαίως (ὁ Ὕψιστος) καὶ ποιήσει κρίσιν, καὶ ὁ κύριος οὐ μὴ βραδύνῃ, οὐδὲ μὴ μακροθυμήσῃ ἐπ᾽ αὐτοῖς κτλ.* Valde congruit hic Siracidæ locus & locus epiſtolæ Petri.

¶ *τῆς ἐπαγγελίας, promiſſionis*) ſcil. *ἕνεκα*, *cauſa*. Implebitur promiſſio, v. 13. quicquid empæctæ garriant. v. 4.

¶ *μακροθυμεῖ, longanimis eſt*) Ideo differt, dum plenus erit ſalvandorum numerus. v. 15.

¶ *τινὰς, aliquos*) ne eos quidem, qui modo *aliqui* dicti ſunt.

¶ *ἀπολέσθαι, perire*) Id fieret, niſi pœnitentiæ ſpatium daret. Conf. IV Ezr. VIII. 59.

¶ *χωρῆσαι*) *confugere*.

10 *ἥξει*) *aderit*.

¶ *οἱ οὐρανοὶ, cæli*) quos empæctæ ſic manſuros dictitant. v. 4.

¶ *ῥοιζηδὸν*) Vocabulum *ῥοῖζος* habet literas, ſtridorem referentes ſagittæ, aquæ &c.

¶ *στοιχεῖα, elementa*) i. e. *quæ in cælis ſunt opera*, coll. verbis mox ſeqq. Sol, luna, ſtellæ, ſæpe dicuntur *στοιχεῖα* a Theophilo Antiocheno p. 22. 148. 228, & ab aliis, quos ad eum contulit Wolfius, quosque Suicerus notavit, & Menagius ad Diogenem Laërt. l. VI. § 102. *elementa*, ab Hieronymo. Vt in creatione, ſic in fine mundi ſol, luna, ſtellæ inprimis memorari ſolent; Matth. XXIV. 29: & aliquo hypotypoſeos Petrinæ loco utique continentur, maximeque *elementorum* vocabulo, præ *igne, aëre, aqua, terra*. Nam *terram* Petrus ſeorſum memorat, ſub ea *aquam*, vel etiam *aërem*, (quem tamen Scriptura de rerum natura loquens vix appellat,) complectens: *ignis* erit ipſe, quo elementa liqueſcent. Idem vocabulum, Sap. VII. 17. Metaphora elegantiſſima. nam quod litera eſt in membrana, id in cœlo aſtrum eſt.

¶ *ἔργα, opera*) naturæ & artis.

11 *λυομένων, cum ſolvantur*) Præſens: quaſi id jam fiat, ſic v. 12, *τήκεται, liqueſcunt*.

ſcunt. Quarto hexaëmeri die etiam aſtra facta ſunt. Gen. I. 16. Eadem ſolventur, cum terra. Falluntur, qui hiſtoriam creationis & deſcriptionem interitus tantummodo ad tellurem & ad regionem cœli, telluri viciniorem, reſtringunt; ſtellas autem terra antiquiores & terræ ſuperſtites fingunt. Non uni cœlo, quod terram ambit, ſed *cœlis*, & ſolutio & novitas adſcribuntur, v. 10. 13.

¶ δεῖ, *oportet*) Hoc eſt illud *præceptum*, v. 2. Alii diſtinguunt- ὑμᾶς; -εὐσεβείαις προσδοκῶντας-.

¶ ἀναστροφαῖς, *converſationibus*) circa res humanas.

¶ εὐσεβείαις, *pietatibus*) circa res divinas.

12 τὴν παρουσίαν, *adventum*) Hoc pendet ab *exſpectantes & accelerantes* conjunctim: *quum vota faciatis pro celeri adventu.* qui deſiderio urgetur, rem ipſam, ſi poſſit, urget ad feſtinandum. σπεύδω cum accuſativo, LXX, Eſth. V. 5. Es. XVI. 5. Participio includitur ætiologia, uti v. 14.

¶ τοῦ θεοῦ, *Dei*) Rara locutio, *dies Dei.* Pro *diei Dei*, interpres Latinus, aut librarius valde antiquus, *diei Domini*, commodioris fortaſſe pronunciationis gratia, poſuit. Id ſecuti ſunt codices quidam Græci paſſim latinizantes. Viciſſim unus cod. Latinus in margine Lovan. habet *diei Dei.* Multas dierum myriadas *hominibus* concedit Deus: unus, noviſſimus, eſt *Dei* ipſius magnus dies.

¶ δι' ἣν, *propter quem*) ſcil. *adventum.* χιασμὸς quatuor partium: *quales- exſpectantes-propter quem-novos vero.* prima deducitur ex tertia; ſecunda, ex quarta.

¶ πυρούμενοι· καυσούμενα) Πυροῦσθαι aliâs magis competit ſicco: καυσοῦσθαι, humido corpori.

13 καινοὺς, *novos*) Magnum myſterium, *novi cœli & nova terra.* Eſt aliquid extra Deum & extra hominem.

¶ ἐπάγγελμα, *promiſſum*) v. 4.

¶ ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ, *in quibus juſtitia habitat*) Idcirco non veteraſcent. Abſoluta tum exſtabit boni & mali ſeparatio. Matth. III. 12. XIII. 30. *Iuſti* eſſe debent etiam incolæ. v. 11. coll. v. 6 ſ. In novo mundo (qui cœlum & terram complectitur) habitat juſtitia. Vnum totum eſt novus mundus: in eo habitat juſtitia. Pars ea, quam infecerat injuſtitia, erit liberata.

14 προσδοκῶντες, *exſpectantes*) cum tremore & gaudio. Late patet hujus verbi vis.

¶ αὐτῷ, *Ei*) Deo.

15 σωτηρίαν ἡγεῖσθε, *ſalutem ducite*) quamvis empæctæ iſti *tarditatem ducunt.* v. 9.

¶ καθὼς, *ſicut*) Hoc refertur ad totam tractationem hactenus progreſſam. Conf. περὶ τούτων, *de his*, v. 16.

¶ ὁ ἀγαπητὸς ἡμῶν ἀδελφὸς, *dilectus noſter frater*) Paulus Petrum non laudavit: Petrus Paulum laudat, oſtendens, ſe ei non eſſe infenſum, quamvis aliquando ab illo reprehenſus & in opere Domini longe ſuperatus eſſet. de Pauli *amore* erga Petrum nil dubii eſſe poterat.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Hebræis. Innuit, eo minus opus eſſe, ut ipſe pluribus verbis ſcribat; Paulique epiſtolam approbat. Scripſerat autem Paulus in hanc ſententiam, de conſummatione ſeculi inſtante, Hebr. I. 1. IX. 26. X. 25. 37, & ſic in ceteris epiſtolis.

16 ἐν πάσαις, *in omnibus*) Petrus hanc epiſtolam proxime ante ſuum & Pauli marty-

martyrium ſcripſit. Ergo Paulus epiſtolas ſuas, fere omnes, multo ante ſcripſerat, etiam epiſtolam ad hos, quibus ſcribit Petrus. Cunctas igitur Pauli epiſtolas legit Petrus, ab ipſo fortaſſe Paulo ad illum miſſas: neque indigne tulit, quæ de Petro ſcripſerat Paulus ad Gal. cap II. Quis dubitet, quin Pauli epiſtolæ mature in unum corpus redactæ ſint?

¶ περὶ τούτων) *de his* rebus: de adventu Domini, per longanimitatem dilato, ſed tamen propinquo & repentino, quæque in illo & ante illum evenient. Cum Paulus diem Domini videretur diutius differre, quam ceteri apoſtoli: erant, qui adventum ipſum aut dubium facerent aut negarent.

¶ ἐν οἷς, *in quibus*) ſcil. rebus.

¶ δυσνόητα, *difficilia intellectu*) Aliud eſt difficile, aliud impoſſibile intellectu.

¶ τινὰ) *quædam*, non omnia.

¶ ἃ) *quæ*, *quas res*, adeoque etiam Pauli *ſcripta*. Reſpondet mox *ſcripturas*, adeoque etiam res in iis commemoratas. Altero alterum connotatur.

¶ οἱ ἀμαθεῖς, *indociles*) doctrinæ cœleſtis expertes.

¶ στρεβλοῦσιν) *diſtorquent*, cum illa in ſe recta ſint. Exemplum, 2 Tim. II. 18.

¶ τὰς λοιπὰς γραφὰς, *ceteras ſcripturas*) Pauli igitur epiſtolæ jam pars *ſcripturarum*. conf. *ſcripſit*, v. 15.

¶ πρὸς) *ad*: ut videantur *ad* ſenſum perverſorum perditum congruere.

¶ ἰδίαν, *propriam*) ſine Pauli noxa.

¶ ἀπώλειαν, *perniciem*) c. II. 1.

17 ὑμεῖς) *vos*, aliorum damno admoniti.

¶ προγινώσκοντες) *ante ſcientes* periculum.

¶ στηριγμοῦ, *munimento*) Conf. v. 16. c. I. 12. Hoc *munimentum* eſt Gratia. coll. Iud. v. 21.

18 αὐξάνετε, *creſcite*) eo magis, quo magis iſti decreſcunt.

¶ ἡμέραν αἰῶνος, *diem æternitatis*) Congruit hæc appellatio cum eo ſenſu, quem apoſtolus hoc toto capite habuit. *Æternitas* eſt *dies*, ſine nocte, merus ac perpetuus.

IN EPISTOLAM PRIMAM IOHANNIS.

CAPUT I.

1 Ὃ ἦν, *quod erat*) Epiſtolam ſcribit Iohannes ſimpliciter, ſine inſcriptione & concluſione. Non videtur peregre miſiſſe, ſed coram impertiiſſe auditoribus. v. 4. coll. 2 Ioh. v. 12 fin. *Quod erat a principio*, ait, pro *qui*, c. II. 13. quia mox *quod* recurrit. Amat apoſtolus, de Deo & Chriſto loquens, antonomaſian, *Ipſe*, *Ille*, *Sanctus*, *Verus*, & periphraſin, *qui* eſt *a principio*, &c. Primo commate denotat λόγον *Verbum* ipſum; deinde ea, quæ de illo audiverunt.

¶ ἦν)

¶ ἦν) *erat*, etiam antequam *manifeſtatum eſt. erat*, apud Patrem. v. 2.

¶ ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*) Locutio ἀπ' ἀρχῆς, *a principio*, in hac epiſtola frequens, non uno eodemque modo accipi, ſed ex præſenti quolibet loco declarari debet. c. II. 7. 13 ſ. III. 8. Hoc primo epiſtolæ loco, *a principio*, complectitur ſtatum Verbi vitæ totum, *apud Patrem*, v. 2. qui ſtatus ejus manifeſtationem anteceſſit. conf. *in principio* Ioh. I. 1 not. Quare non eſt inconveniens orationis ſaltus.

¶ ὃ ἀκηκόαμεν, *quod audivimus*) Senſus diſciplinæ, *auditus*, primo loco ponitur: ſequitur, per gradationem, *viſus*. Vtrumque reaſſumitur verſu 3, ubi *inquam* ſubaudiri poteſt. Tantam prædicat Iohannes evidentiam hujus *manifeſtationis*, ut non jam neceſſe ſit prophetas allegare. conf. 2 Petr. I. 19 not. Loquitur plurali numero, nomine ſuo & aliorum *patrum*. c. II. 13. Videtur eo tempore ſcripſiſſe, quo multi remanebant patres in vita.

¶ ἐθεασάμεθα) *contemplati ſumus*, plurimum.

¶ περὶ, *de*) Perceperunt veritatem carnis, & unigeniti gloriam in ea. hanc denotat τὸ *erat*, illam τὸ *manifeſtata eſt*.

¶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς, *Verbo vitæ*) ὁ λόγος *Verbum* dicitur ſimpliciter, & *Vita* ſimpliciter; unde Appoſitio, *Verbum Vita*: tum, *Verbum vitæ*; *Verbum, in quo vita erat*; Ioh. I. 4. &, *Vita*, ſcil. *æterna*; &, *vita æterna*. v. 2. Sic appellatio illa, *Deus gloriæ*, abſolutam *Dei* appellationem includit.

2 ἐφανερώθη, *manifeſtata eſt*) in oculos, aures, manus ſe dedit, in carne. Ioh. I. 14. Idem verbum, de adventu glorioſo, cap. II. 28.

¶ καὶ μαρτυροῦμεν καὶ ἀπαγγέλλομεν, & *teſtamur & annunciamus*) *Teſtimonium*, genus: ſpecies duæ, *annunciatio & ſcriptio*, v. 3. 4. *Annunciatio* ponit fundamentum, v. 5-10: *ſcriptio* ſuperædificat, v. 4 not.

¶ ὑμῖν, *vobis*) qui non vidiſtis.

¶ τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, *Vitam æternam*) Ineunte epiſtola commemoratur *Vita æterna*, quæ ſemper erat, & poſtmodum nobis apparuit: in fine epiſtolæ commemoratur eadem *Vita æterna*, qua ſemper fruemur. Hæc una appellatio docet, ſummam Ieſu *Bonitatem* non negari Marc. X. 18 not.

¶ ἦν, *erat*) Epanodos, coll. v. 1 init.

¶ πρὸς τὸν πατέρα, *apud Patrem*) Ioh. I. 1, *apud Deum*.

3 ἀκηκόαμεν, *audivimus*) Hoc jam poſt viſum ponitur, quia ex auditu eſt annunciatio maxime.

¶ κοινωνίαν - μεθ' ἡμῶν, *communionem nobiſcum*) eandem, quam nos, *qui vidimus*.

¶ κοινωνία) ſcil. ἐστί. *Communio*, ut ipſe ſit noſter; Ille in nobis, nos in illo.

¶ μετὰ τοῦ πατρὸς, *cum Patre*) qui Filium miſit.

¶ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, *cum Filio ejus*) quem Pater miſit. De Spiritu ſancto, vid. c. III. 24 not.

4 ταῦτα, *hæc*) A ſingulari emphatico ad pluralem venit, commodioris ſermonis cauſa. *hæc*, non alia: 2 Cor. I. 13. nedum minora & leviora, ut traditionum defenſores perhibent.

¶ γράφομεν ὑμῖν, *ſcribimus vobis*) Huic præſenti reſpondet præteritum, *ſcripſi*. c. V. 13. conf. cap. II. 1. 12 ſeqq. *Scriptio* valde confirmat.

¶ ἵνα, *ut*) Gaudium plenum, ex plena & cumulata confirmatione animi in

fide & amore. Huc maxime facit *annunciatio* & *ſcriptio* conjunctim. conf. 2 Ioh. v. 12.

¶ *χαρὰ, gaudium*) Sic quoque Iohannes in evangelio, c. XV. 11. XVI. 22. Eſt gaudium fidei, gaudium amoris, gaudium ſpei. Hoc loco primum notatur gaudium fidei; eſtque locutio conciſa, *gaudium veſtrum*, i. e. fides veſtra, & inde naſcens gaudium: notatur vero inde etiam gaudium amoris ac ſpei.

5 *ἡ ἀγγελία*) c. III. 11. *Annunciatio*, quod ad ipſam ſummam attinet. Iohannes neque in evangelio, neque in epiſtolis *evangelium* appellat, ſed *teſtimonium*, *verbum*, *veritatem*, & hîc, proximo ſono, *ἀγγελίαν*, *annunciationem*. Quæ in ore Chriſti fuit *ἀγγελία*, eam apoſtoli *ἀναγγέλλουσι* nam *ἀγγελίαν*, *annunciationem*, ab ipſo acceptam *reddunt* & propagant. *Sermo* dicitur cap. II. 7.

¶ *ἀπ' αὐτοῦ*, *ab Illo*) a Filio Dei. Ioh. I. 18.

¶ *φῶς*) *Lux*, ſapientiæ, amoris, gloriæ. Quod oculo naturali eſt lux, id oculo ſpirituali eſt Deus. Vt hîc Deum Lucem dicit: ſic c. II. 8 Chriſtum Lucem dicit.

¶ *σκοτία*, *tenebræ*) Harum ratio patet ex oppoſito.

6 *ἐὰν εἴπωμεν*, *ſi dicamus*) *Dicere*, ſecus ac res eſt, fraus eſt. v. 8. 10. ſic, *dicens*, c. II. 4. 9. *ſi quis dicat*, c. IV. 20. *Dicere* eſt perſuadere ſibi & aliis, cogitare, præ ſe ferre, aſſimulare.

¶ *κοινωνίαν*, *communionem*) v. 3.

¶ *ἐν τῷ σκότει*, *in tenebris*) Conf. c. II. 8 ſſ.

¶ *περιπατῶμεν*, *ambulemus*) actione interna & externa, quoquo nos vertimus.

¶ *ψευδόμεθα*, *mentimur*) Similis locutio, c. II. 4.

¶ *οὐ ποιοῦμεν τὴν ἀλήθειαν*, *non facimus veritatem*) i. e. veritas non *facto* ipſo noſtro apud nos locum habet.

7 *ὡς*, *ſicut*) Imitatio Dei, criterium communionis cum Illo.

¶ *αὐτὸς*) *Ipſe*, Deus. Sic ſæpe Hebræi, הוא *Ille* i. e. Deus. Sic, *αὐτὸς*, 1 Macc. III. 22.

¶ *ἐστιν*, *eſt*) Id verbum penitius & Deo dignius eſt, quam *ambulare*.

¶ *κοινωνίαν ἔχομεν*, *communionem habemus*) i. e. tum vere dicimus, nos communionem habere. hanc enim certo & ſtatim ſequitur ambulatio in luce.

¶ *μετ' ἀλλήλων*) *mutuam*, inter nos & vos. v. 3. nam *ἀλλήλων*, *invicem*, de Deo & hominibus, non videtur digne dici, coll. Ioh. XX. 17. Eſt autem locutio conciſa: v. 6, *cum Illo*, ſubaudi ex v. 7, & *inter nos*; v. 7, *inter nos*, ſubaudi ex v. 6, *cum Illo*. conf. Ioh. XIV. 10 not.

¶ *καὶ τὸ αἷμα*, & *ſanguis*) Deſcribitur communio cum Filio Dei. Conf. de *Sanguine*, c. V. 6. Ioh. VI. 53 ſſ. Ap. I. 5.

¶ *καθαρίζει ἡμᾶς*, *purificat nos*) per remiſſionem & ablationem. conf. v. 9.

¶ *πάσης*, *omni*) originali, actuali.

8 *ἁμαρτίαν*, *peccatum*) Opponuntur inter ſe, qui dicunt, *Non habemus peccatum*; & qui *peccata ſua* (plurale) *confitentur*. Sermo igitur eſt de actualibus peccatis, ex originali manantibus. Prout quisque minus aut plus contraxit, ita minus aut plus confiteri neceſſum habet, Prov. XXVIII. 13, idque vel de præterito, v. 10, vel de præſenti, v. 8. Iohannes ſermonibus ſuis omnes, ad quos *annunciatio* illa pervenit, & bonos & malos,

los, pro ſuo quoſvis modulo, complectitur. Erant autem jam tum, qui peccatum, adeoque etiam gratiam, extenuarent.

¶ *ἡ ἀλήθεια, veritas*) Sæpe Iohannes *veritatis* notione *fidem* ſimul complectitur. c. II. 4. אמת & אמונה conjugata.

¶ *ἐκ ἔςιν ἐν ἡμῖν, non eſt in nobis*) non in corde, neque adeo in ore. Vitium eſt *in nobis*, noſtrum: Dei eſt gloria. v. 9.

9 *ἐὰν ὁμολογῶμεν τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, ſi confiteamur peccata noſtra*) Ponitur hic verſus inter duo antitheta, uti c. II. verſus 10. Eſt enim antitheton, dicere: *peccatum non habeo*, &, *non peccavi*. v. 8. 10. illud, de *reatu* peccati *adhuc* manente; hoc, de *actu commiſſo*. illo, *decipimus nos ipſos*; hoc, *mendacem facimus Illum*. Optimum conſilium, *confiteri*, erga Deum, nos peccatores reos agentem: v. 10. & hujus confeſſionis neceſſitas hîc aſſeritur univerſalis, ut Iohannes non ſolum dicat, ſi peccaverimus, confitendum eſſe; ſed omnes habere quod dicant, *peccatum habeo*, &, *peccavi*, idque confiteri debere, quanquam vario gradu. Alias non egeremus purificatione per ſanguinem Ieſu Chriſti.

¶ *πιςὸς, fidelis*) Omnia præſtat, quæ nobis de Deo bono pollicemur.

¶ *ἐςι, eſt*) ita ut nos id experiamur, nec mendacem faciamus illum.

¶ *καὶ δίκαιος, & juſtus*) ut peccatori parcat, peccata aboleat. Sic quoque Ieſus Chriſtus dicitur *Iuſtus*. c. II. 1.

¶ *ἀφῇ, remittat*) dum reatum tollit.

¶ *καθαρίσῃ, purificet*) ut poſthac non peccemus.

10 *ψεύςην ποιῦμεν αὐτὸν, mendacem facimus eum*) Deus dicit: *peccaſti*. id negare, nefandum eſt. Conf. c. V. 10.

¶ *ὁ λόγος αὐτοῦ, verbum ejus*) verum. v. 8. Verbum nos vere accuſat, & contradicendo arcetur a corde.

¶ *ἐν ἡμῖν, in nobis*) adeoque nos ſumus *mendaces*. c. II. 4.

CAP. II.

1 Τεκνία μυ, *filioli mei*) Diminutivum, amoris cauſa. Nunc primum eos appellat, quibus ſcribit.

¶ *ταῦτα*) *hæc*, quæ ſequuntur.

¶ *ἵνα μὴ ἁμάρτητε, ut ne peccetis*) *μὴ*, *ne*, cum accentu pronunciandum. Præmunit animos, ne ſermone de reconciliatione abutantur ad licentiam peccandi. Eſt hoc loco *προθεραπεία*· & ſimilis *ἐπιθεραπεία*, c. V. 18 not. Omnia inſtituta, verba, judicia divina, tendunt contra peccatum, aut utne fiat, aut ut aboleatur.

¶ *ἐάν τις ἁμάρτῃ, ſi quis peccet*) & fiduciam pro ſe ipſo rogandi, de qua vide Ioh. XVI. 26, amittat.

¶ *παράκλητον, advocatum*) qui cauſam noſtram agit, ne *Pater* amorem a nobis avertat.

¶ *δίκαιον, juſtum*) v. 29. Ieſus Chriſtus, apud Patrem, in dextera ejus, maxime ex acceſſu ad illum, peracto ſacrificio pro peccatis, *Iuſtus* appellatur. Ioh. XVI. 10. Ejus *juſtitia* tollit *peccatum* noſtrum: ipſa non imminuitur ex eo, quod Paracletus eſt pro peccantibus. Es. LIII. 11 ſ.

2 *αὐτὸς, Ipſe*) Hoc facit epitaſin. *paracletus* valentiſſimus, quia ipſe *propitiatio*.

¶ *ἱλασμός ἐςι, propitiatio eſt*) Verbum *ἱλασμὸς* & *ἐξιλασμὸς* apud LXX frequens: notat *ſacrificium propitians*. c. IV. 10. conf. 2 Cor. V. 21. Id ipſe Salvator eſt. Ergo offenſa fuerat inter Deum & peccatores.

¶ *ἡμῶν*, , *noſtris*) fidelium. Non refertur hoc ad Iudæos; neque enim ad Iudæos ſcribit. c. V. 21.

¶ *περὶ*

¶ περὶ ὅλȣ) *de* peccatis *totius mundi.* Si tantum *mundi* dixiſſet, uti c. IV. 14, *totius* ſubaudiendum eſſet: nunc, *totius* expreſſo, quis reſtringere audet? c. V. 19. Quam late patet peccatum, tam late *propitiatio.*

3 ἐν τȣ́τῳ γινώσκομεν, *in hoc cognoſcimus*) i. e. Ita demum vera *cognitio* eſt in nobis. Novimus, nos noſſe: cognitio reflexa. Sæpe in hac epiſtola dantur gnoriſmata ſpiritualia. *manifeſti*: *novimus.* c. III. 10. 14. 19. Redarguuntur *Gnoſtici*, qui jactabant ſcientiam, obedientiam abjiciebant.

¶ ὅτι ἐγνώκαμεν αὐτὸν) *nos eum habere cognitum*, ut eſt *paracletus*, *juſtus*, *propitiatio.* ſic v. 4. 13. 14. Eſ. l. c.

¶ ἐντολὰς, *præcepta*) de fide & amore.

¶ τηρῶμεν, *ſervemus*) Ioh. VIII. 51 not.

5 αὐτȣ͂ τὸν λόγον, *ejus verbum*) verbum Ieſu Chriſti, de Patre. c. I. 5. *Præcepta* multa: unum *verbum.*

¶ ἀληθῶς, *vere*) Non eſt mendacium aut vana jactantia. Adverbium hoc magnam ineunte commate vim habet.

¶ ἡ ἀγάπη τȣ͂ θεȣ͂) *amor Dei*, erga hominem, per Chriſtum nobis reconciliatus.

¶ τετελείωται, *perfectus eſt*) perfectum regimen nactus, & perfecte cognitus eſt. c. IV. 12.

¶ ἐν τȣ́τῳ, *in hoc*) Refertur ad præcedentia, *quicunque autem ſervat*: uti c. IV. 6, *ex hoc.*

¶ ἐν αὐτῷ ἐσμεν, *in ipſo ſumus*) Synonyma, cum gradatione: *Illum noſſe*: *in Illo eſſe*: *in Illo manere.* v. 6. Cognitio: communio: conſtantia.

6 μένειν, *manere*) Frequens hoc verbum, capp. II. III. IV. Innuit ſtatum durabilem, ſine intermiſſione, ſine fine.

¶ ὀφείλει) *debet*, vi exempli illius divini. ſic, *debemus*, c. III. 16. IV. 11.

¶ καθὼς ἐκεῖνος, *ſicut Ille*) *Ille*, quem quondam vidimus. Sic, *ſicut ille*, &c. c. III. 3. 5. 7. 16. IV. 17. Nomen facile ſupplent credentes, plenum pectus habentes memoria Domini.

¶ περιεπάτησε, *ambulavit*) dum in mundo erat.

7 ἀπ' ἀρχῆς) *a principio*, quo primum tempore *audiſtis* evangelium Chriſti. v. 24. c. III. 11.

¶ ὁ λόγος, *verbum*) v. 5.

¶ ὃν ἠκȣ́σατε, *quod audiſtis*) Hoc *verbum* Iohannes, ut jam cognitum, non neceſſe habuit reponere. *audiſtis*, inquit ſæpius. nam *audierant*, antequam apoſtoli etiam ſcriberent.

8 ἐντολὴν καινὴν, *præceptum novum*) quod vobis nunc primum in hac epiſtola ſcribitur. Sapit hic locus plenitudinem Spiritus in apoſtolo.

¶ ὅ ἐστιν ἀληθὲς, *quod eſt verum*) *Verum*, ſubſtantive, uti v. 27, ubi opponuntur *verum* & *mendacium.* inde etiam ὅ pro ἥ, ſcil. ἐντολή. Senſus: *præceptum eſt veritas*, i. e. vere tranſeunt tenebræ &c. Vti verſu 7 τῷ *vetus*, ſic hoc verſu τῷ *novum* ſtatim ſua ſubjicitur definitio, quid ſit *vetus*, quid ſit *novum.* vetus eſt, quod habebamus ab initio: novum eſt, quod verum eſt in Ieſu Chriſto & in nobis. Huc facit differentia temporis in *habebatis* & *eſt.* In Chriſto omnia ſemper vera ſunt & ab initio illo erant; ſed in Chriſto & in nobis, conjunctim, præceptum tum eſt veritas, quum veritatem, quæ in illo eſt, agnoſcimus, eandemque in nobis vigentem habemus. Laudat Iohannes præſentem eorum, quibus ſcribit, ſtatum in veritate, etiam eo ipſo, quem initio evangelii auditi habuerant, lautiorem, uti Rom. XIII. 11.

12.

12. unde etiam præceptum vetus eis ſub nova ratione cum ſuavitate propinari poterat.

¶ ὅτι) *quod.* Hoc eſt illud præceptum, amor fratris, ex luce. Hinc v. 9 initio ſubaudiendum *igitur.* coll. c. I. 5 ſ.

¶ παράγεται) Non dicit, παράγει, *tranſit*, ſed, παράγεται, *traducitur*, commutatur, ita ut tandem abſorbeatur. Idem verbum, v. 17, ubi opponitur *manſioni.* Sic Ezr. IX. 2. LXX, παρήχθη σπέρμα τὸ ἅγιον, *ſemen ſanctum ad gentes traductum*, & cum iis commixtum eſt. Herodianus, ὄνομα παραχθὲν, *nomen commutatum*, aliunde aliorſumve traductum. l. 1. c. 16. & l. 5. c. 7. Obſervandum præſens, ut in *lucet.*

¶ τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν, *lux vera*) Ieſus Chriſtus. Ioh. I. 9.

¶ ἤδη) *jam*, apud vos. lucebit autem amplius in perpetuum. v. 28. Conf. *usque nunc*, v. 9.

¶ φαίνει, *lucet*) Hanc ob cauſam Iohanni in epiſtolis minus jam neceſſe erat allegare prophetas, quam Petro, cujus confer Ep. II. c. I. 19, de *die & phoſphoro.* Petrus cum ſuis epiſtolis eſt fere in medio inter paſſionem Chriſti & inter extremam ætatem Iohannis.

9 ἐν τῷ φωτὶ, *in luce*) tanquam in ſuo elemento. ſic *in*, v. 11.

¶ ἀδελφὸν, *fratrem*) fidelem. 3 Ioh. 3. 5. 10. Ipſa appellatio, amoris cauſam continet.

10 σκάνδαλον ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν, *ſcandalum in eo non eſt*) Contrarium, v. 11, *excæcaverunt.* Suppletur autem notio alterius ex altero: in eo qui amat, nec cæcitas eſt, nec *ſcandalum*; in eo qui non amat, & *cæcitas* eſt & ſcandalum. Qui fratrem odit, ipſe ſibi offendiculum eſt, & incurrit in ſe ipſum & in omnia intus & foris: qui amat, expeditum iter habet.

11 ὁ δὲ μισῶν, *qui autem odit*) Oppoſitio immediata. Vbi non eſt amor, odium eſt: cor non eſt vacuum.

¶ ποῦ) *ubi* & quorſum.

¶ ἐτύφλωσε, *excæcarunt*) Tenebræ non ſolum circumdant illum, ſed etiam excæcarunt.

12 ἔγραψα ὑμῖν τεκνία, *ſcripſi vobis, filioli*) Iohannes, ut in tota epiſtola, ſic capite II, omnes, quibus ſcribit, τεκνία *filiolos* vocat: ſpeciatim vero v. 13-27 eos in *patres*, *juvenes*, παιδία ſive *puerulos*, diſtribuit. quare τεκνία καὶ παιδία non ſunt ſynonyma. Ad τεκνία *filiolos* c. II. 1 ſcribens, initio periochæ dicit, *ſcribo*, v. 1. (coll. v. 7. 8.) & hîc, in concluſione, *ſcripſi* ſubjicit, ſuperiora illa non mutans, ſed etiam atque etiam confirmans. v. 12. coll. 1 Petr. V. 12, *ſcripſi.* Inde convenienter alloquitur tres gradus ætatis, naturales illos quidem, ſed gratia varie delibutos: ac *patres* appellat, qui tempus *Ieſu Chriſti* in mundo verſantis viderant: *juvenes*, qui maligno devicto, etiam mundum in maligno ſitum, & mundi *concupiſcentiam ſtrenue* vincere debebant: παιδία *puerulos*, quos, poſt patrum & juvenum deceſſum, ultima occupabat hora, & in ea *antichriſtus.* Hæc allocutio habet propoſitionem & tractationem. In propoſitione ait: *ſcribo vobis, patres: ſcribo vobis, juvenes: ſcribo vobis*, παιδία *puerul.* v. 13. at in tractatione ait, *ſcripſi vobis, patres*, v. 14: *ſcripſi vobis, juvenes*, v. 14-17: *ſcripſi vobis*, παιδία *puerul*, v. 18-27: ipſo verbo *ſcripſi* bis interjecto, v. 21. 26 Simillima ratio eſt horum locorum, atque initii & concluſionis. nam c. I. 4 *ſcribendi* verbo in præſenti utitur; at c. V. 13 dicit *ſcripſi.* Finita allocutione tergemina, ad uni-

verſos redit, τεκνία, *filiolos* iterum appellans. v. 28. Ex hac partitione variantes lectiones v. 12 ſeqq. in *Apparatu* notatæ, facilius diluuntur.

¶ ὑμῖν, *vobis*) Doctrina de *remiſſione peccatorum* pertinet etiam ad *patres*, de quibus modo diximus.

¶ ἀφέωνται, *remiſſa ſunt*) Hanc anakephalæoſin eorum, quæ hactenus tractavit, ponit apoſtolus, pergens ad alia, quorum fundamentum eſt remiſſio peccatorum.

¶ διὰ) *propter.*

¶ αὐτοῦ, *ipſius*) Ieſu Chriſti.

13 ὅτι) *quod.* Sic ter, coll. v. 12. 1 Petr. V. 12, ubi τὸ *quod* explicatur per accuſativum cum infinitivo, quod clarius eſt. Tria proponit, & mox tractabit; & quæ tractaturus eſt, eorum ſummas hîc repræſentat.

¶ ἐγνώκατε, *cognoſtis*) vos, Patrem cœleſtem, præ parentibus carnis.

¶ τὸν πατέρα, *Patrem*) adeoque omnia. v. 20.

14 ἔγραψα, *ſcripſi*) Verſu 13 & 14, a *ſcribo* tranſit ad *ſcripſi*; non temere. Scilicet verbo *ſcribendi* ex præſenti in præteritum tranſpoſito innuit commonitionem firmiſſimam.

¶ ὅτι) *quod.*

¶ ἐγνώκατε τὸν ἀπ' ἀρχῆς, *cognoviſtis eum, qui a principio*) *Qui a principio*, eſt Ieſus Chriſtus. Ἀρχὴ non principium evangelii, ſed principium rerum omnium. c. I. 1 not. Excipit Artemonius, ſic quoque Deum Patrem potuiſſe appellari. Part. 2. c. 13. Reſp. Quidni? Sed antonomaſia frequens eſt Iohanni de Chriſto loquenti. conf. v. 20. Vivebant jam *patres*, perinde ut apoſtolus, eo tempore, quo Ieſus Chriſtus in terris fuerat conſpiciendus; & eorum nonnulli, ut veriſimile eſt, eum & facie & fide, coll. c. III. 6 not. 1 Cor. XV. 6. Matth. XIII. 16, omnes certe fide cognorant, & auream illam ætatem eccleſiæ viderant, cui opponitur ætas minorum, qui antichriſtos vitare debeant. Hoc comma Iohannes ex verſu præcedente, non additis pluribus verbis, repetit, propoſitioni tractationem æque brevem ſubjungens, & modeſtia ad *patres* utens, quibus non opus erat multa ſcribi. Etiam horum cognitio ſumma eſt de Chriſto, omnia complectens. Patribus & minoribus tribuitur cognitio; juvenibus, robur.

¶ ἰσχυροὶ, *robuſti*) alii juvenes, corpore; vos, fide.

¶ ὁ λόγος τοῦ θεοῦ, *Verbum Dei*) ex quo robur. c. IV. 4.

¶ ἐν ὑμῖν μένει, *in vobis manet*) neque Malus poteſt id vobis excutere, neque vobis imminet antichriſtus.

¶ τὸν πονηρὸν, *Malum*) qui juventuti maxime inſidiatur. Videtur Iohannes ſpectare inſigne quoddam ſpecimen virtutis a juvenibus, quibus ſcribit, exhibitum: cujuſmodi erat conſtantia confeſſionis in perſecutione Domitiani; itemque reditus *juvenis* illius, quem apoſtolus ſumma manſuetudine a latrocinio ad pœnitentiam reduxit, (quanquam apoſtolus redux ex pathmo demum eam expeditionem fecit: conf. v. 22 not.) ſuaviſſime deſcriptus a *Clemente Al.* lib. quis dives ſalv. c. 42. ab *Euſebio* l. 3 H. E. c. 20. & a *Chryſoſtomo* Paræn. I ad Theodorum lapſum, cap. 11.

15 μὴ ἀγαπᾶτε τὸν κόσμον, *nolite diligere mundum*) Ad vos, juvenes, hoc proprie pertinet. Proſequimini *victoriam* contra *malignum*, in quo *mundus* jacet. c. V. 19.

¶ οὐκ

¶ ὐκ ἔςιν, *non eſt*) Contraria non ſunt ſimul.

¶ ἡ ἀγάπη τῦ πατρὸς) *amor Patris* erga ſuos, & filialis erga Patrem.

16 πᾶν-ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκὸς, καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ ἡ ἀλαζονεία τῦ βίυ, *omne-concupiſcentia carnis*, *& concupiſcentia oculorum*, *& arrogantia vitæ*) Hæc habet mundus *omnia*, nil prǽterea. *Concupiſcentia carnis* dicit ea, quibus paſcuntur ſenſus, qui appellantur, fruitivi, guſtus & tactus. *Concupiſcentia oculorum*, ea, quibus tenentur ſenſus inveſtigativi, *oculus* ſive viſus, auditus & olfactus. ἀλαζονεία eſt *arrogans pompa*, cum quis nimium ſibi aut verbis aut factis aſſumit. vide Raphelium. Continetur etiam ſub *concupiſcentiæ* vocabulo verſu ſeq. itaque *arrogantia vitæ* eſt, quæ *cupiditatem* foras educit, & longius in mundum diffundit, ut homo *velit quam plurimus eſſe in victu*, cultu, apparatu, ſupellectile, ædificiis, prædiis, famulitio, clientibus, jumentis, muneribus &c. conf. Ap. XVIII. 12 ſ. Chryſoſtomus l. c. appellat τὸν τύφον τὸν βιωτικὸν & τὴν φαντασίαν τῦ βίυ, ubi juvenile exemplum narrat talis inſolentiæ, ſancto amore victæ. *concupiſcentia* utraque eſt igniculus; *arrogantia*, incendium. Etiam ii, qui *arrogantiam vitæ* non amant, tamen *concupiſcentiam oculorum* ſectari posſunt; & qui hanc ſuperarunt, tamen *concupiſcentiam carnis* perſæpe retinent. hæc enim eſt profundiſſima & communiſſima, apud inopes, medioximos & potentes; apud eos etiam, qui abnegationem ſui colere videntur. & rurſum, niſi vincatur, ab ea facile progreditur homo ad *concupiſcentiam oculorum*, ubi materiam habet; & ab hac ad *ſuperbiam vitæ*, ubi facultatem habet. tertioque includitur ſecundum, ſecundo primum. Non coincidunt cum his tribus tria vitia cardinalia, voluptas, avaritia, ſuperbia; ſed tamen in his continentur. conf. Luc. VIII. 14. Deut. XVII. 16. 17. Matth. IV. 3. 6. 9. Atque hæc tria maxime *juventus* vitare jubetur, coll. 2 Tim. II. 22, quum maximo vigore abuti poſſet. Cohel. XII.

17 καὶ, *&*) Sermo conciſus. i. e. *mundus tranſit & concupiſcentia ejus* & qui mundum amat: Deus vero & *qui facit* &c.

¶ ποιῶν, *faciens*) ut amor Patris ſecum fert.

¶ τὸ θέλημα, *voluntatem*) Hæc voluntas poſtulat a nobis continentiam, temperantiam, modeſtiam, mundo contraria.

¶ μένει, *manet*) & habet bona manentia, vere optanda, tribus iſtis oppoſita: divitias, & gloriam, & vitam. Prov. XXII. 4.

¶ καθὼς καὶ ὁ θεὸς μένει εἰς τὸν αἰῶνα, *ſicut etiam Deus manet in æternum*) Varians lectio egregia & ſine dubio vera. Habent eam latini patres, non contemnendi.

18 παιδία, *pueruli*) Vid. ad v. 12. Non eſt ſupra captum tenerioris ætatis doctrina de antichriſto. 2 Ioh. v. 7 not. Vnde etiam *Catecheſis* undecima Cyrilli de antichriſto agit.

¶ ἐσχάτη) *ultima*, non reſpectu omnium mundi temporum: ſed in antitheto *puerulorum* ad *patres*, & ad *juvenes*.

¶ καὶ καθὼς, *& ſicut*) *&* ita eſt, *ſicut audiſtis*, nempe, *antichriſtum venire*: *atque* adeo *jam multi* &c. Similis ellipſis, v. 27 not.

¶ ἠκύσατε, *audiſtis*) c. IV. 3.

¶ ὅτι, *quod*) Particula non abundat. conf. v. ſeq. Sermo planior eſt per ὅτι *quod* appoſitum.

¶ ὁ ἀντίχριςος, *antichriſtus*) Defectionem *multorum* a veritate Chriſti Ieſu Filii Dei prædixerat Spiritus: ſed *antichriſti* vocabulum ſingulari numero Iohannes non niſi in Ep. I. cap. II. 18. 22. IV. 3. Ep. II.

 7 po-

7 ponit; in Epiſtola tertia, in Evangelio, in Apocalypſi, non ponit: neque alius ullus ſcriptor N. T. id ponit. Sive id vocabulum phraſis apoſtolica, ſive ſermo fidelium introduxit, Iohannes errores, qui oriri poſſent, præciſurus, non modo *antichriſtum*, ſed etiam *antichriſtos* vult dici: &, ubi *antichriſtum*, vel *ſpiritum antichriſti*, vel *deceptorem & antichriſtum* dicit, ſub ſingulari numero omnes *mendaces* & veritatis inimicos innuit. Audierant fideles, *ſpiritum antichriſti* & *ipſum antichriſtum* venire. id agnoſcit Iohannes, & addit, *ſpiritum antichriſti nunc in mundo eſſe jam, nunc antichriſtos multos eſſe factos.* Quemadmodumque *Chriſtus* interdum pro *Chriſtianiſmo*, ſic *antichriſtus* pro *antichriſtianiſmo* ſive doctrina & multitudine hominum Chriſto contraria dicitur. Vnus eſt adverſarius inſignis, qui dicitur *Cornu magniloquum*, Dan VII. 8. 20 *homo peccati* &c. 2 Theſſ. II. 3 ſeq. *beſtia aſcendens ex abyſſo*, Ap. XI. 7. XVII. 8. ſed is quidem ex uſu potius eccleſiaſtico antiquo & novo, quam ex apoſtolico ſenſu videtur eodem *antichriſti* vocabulo denotari. conf. *H. Mori* ſynopſis proph. lib. 1. cap. 1. § 4. *Antichriſtum* jam tum venire, ita aſſentitur Iohannes, ut non unum, ſed multos, id quod amplius quiddam & triſtius eſſe cenſet, antichriſtos factos eſſe, doceat. Sæpe totum genus eorum, qui bonam aliquam aut malam indolem habent, ſingulari numero cum articulo exprimitur. ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος, *bonus homo*, &c. Matth. XII. 35. XVIII. 17. 1 Petr. IV. 18. Tit. II. 8. Ioh. X. 10. 12, & ſic paſſim, maxime in Proverbiis, item 1 Ioh. IV. 2. 3. 6. Sic, ὁ ψεύστης, ὁ πλάνος, ὁ ἀντίχριστος, *mendax, deceptor, antichriſtus*. c. II. 22. Ep. II. Ioh. v. 7. Igitur *antichriſtus* ſive *antichriſtianiſmus* ab extrema Iohannis ætate per omnem ſeculorum tractum ſe propagavit, & permanet, donec magnus ille adverſarius exoritur.

¶ ἔρχεται) *venit*, aliunde. antitheton, *facti ſunt*, ex nobis. v. 19. Conf. Act. XX. 29. 30.

¶ καὶ νῦν) καὶ, &: νῦν, Lat. *hodie*. Germ. *würklich*. Opponitur hoc auditioni meræ præviæ.

¶ ὅθεν ἐστὶν, *unde ſit*) Sequitur hinc moniti neceſſitas.

19 ἐξῆλθον, *egreſſi ſunt*) Antitheton, *manſiſſent*.

¶ εἰ γὰρ, *ſi enim*) Vere fidelis non facile deficit. c. III. 9. V. 18.

¶ ἀλλ' ἵνα, *ſed ut*) i. e. *ſed* egreſſi ſunt, *ut* &c.

20 καὶ ὑμεῖς χρίσμα ἔχετε ἀπὸ τοῦ ἁγίου, *& vos unctionem habetis a Sancto*) Sermo conciſus (uti Ioh. I. 18. XIV. 10 nott.) hoc ſenſu: *Chriſma habetis* a Chriſto: Spiritum ſanctum habetis *a Sancto*. Alludit autem appellatio *chriſmatis* ad *antichriſti* nomen, ex oppoſito. v. 18. ὁ χρίσας, θεὸς, *qui unxit, Deus*. 2 Cor. I. 21. χριστὸς, Chriſtus, *Vnctus*, Filius Dei. Act. IV. 26 ſ. χρίσμα, *unctio*, Spiritus ſanctus. Hebr. I. 9. Eam unctionem ſpiritualem habent τὰ παιδία *pueruli*: namque cum baptiſmo, quem ſuſceperunt, conjunctum erat donum Spiritus ſancti; cujus ſignificandi cauſa ex hoc ipſo loco deinceps uſu receptum eſſe videtur, ut oleo corpora baptizatorum ungerentur. Vide Suiceri Theſaurum in χρίσμα. De Spiritu ſancto apertius cap. III. 24. IV. 13. V. 6. Habet enim Iohannes hanc methodum, ut ſubinde aliquid attingat, ex intervallo planius & uberius tractandum. Sic, *genitus eſt*, v. 29. coll. c. III. 9. ſic, *libertatem*, c. III. 21. coll. c. V. 14.

¶ ἀπὸ τοῦ ἁγίου) *a Sancto*, Iuſto, v. 1. 29.

29. Filio Dei. Ioh. X. 36. Vide de *unctione Sanctitatis ſanctitatum.* Dan. IX. 24. Olim erat *unguentum ſanctum* materiale, Ex. XXX. 25. nunc ſpirituale.

¶ καὶ) *&* inde.

¶ πάντα) *omnia*, quæ vos ſcire opus eſt. Hoc reſponſo repellendi erant ſeductores: ſicut prudens homo inſtitori importuno reſpondet, *Nil mihi deeſt.*

21 ἔγραψα, *ſcripſi*) Id fecit verſu 13 fin.

¶ ὅτι) *quod.* ſic v. 13 not. Oratio eſt valde confirmans: *ſcitote, vos ſcire.* conf. v. 3.

¶ τὴν ἀλήθειαν) *veritatem*, de Filio, adeoque de Patre. v. cit.

¶ πᾶν ψεῦδος, *omne mendacium*) Veritas eſt plane vera, nil falſi alit.

22 τίς; *quis?*) Sic, *quis?* c. V. 5.

¶ ὁ ψεύςης) ὁ vim relativam habet ad abſtractum, *mendacium*, v. 21. i. e. *quis eſt illius mendacii impoſturæque reus?*

¶ ὅτι, *quod*) Summa veritas, Ieſum eſſe Chriſtum. Ioh. XX. 31. Hanc ſummam Paulus in Actis conſtanter demonſtravit: in epiſtolis autem præſuppoſuit. Hanc ſummam Iohannes in evangelio & in epiſtola hac & ſequente ſæpe memorat. Ex quo colligas, hos libros ab eo non plane ultima ætate eſſe ſcriptos.

¶ ὁ ἀντίχριςος, *antichriſtus*) v. 18. Veritas de Ieſu, hunc eſſe Chriſtum, eſſe Filium Dei, & in carne veniſſe, integra tenenda eſt. qui partem unam de Ieſu negat, is & Ipſum totum non habet, & ſimul Patrem. Id egit & agit antichriſti ſpiritus & antichriſtus ipſe.

¶ τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱόν, *Patrem & Filium*) i. e. Filium, adeoque Patrem.

23 πᾶς, *omnis*) etiamſi non putet, ſe eundem eſſe, qui Patrem neget.

¶ ἔχει, *habet*) in agnitione & communione. 2 Ioh. v. 9.

24 ὑμεῖς, *vos*) Antitheton eſt in pronomine. ideo adhibetur trajectio, uti v. 27.

¶ ὃ) *quod*, de Patre & Filio.

¶ ἠκούσατε, *audiſtis*) Hoc cum emphaſi pronunciandum.

¶ μενέτω, *maneto*) Hortatur. unde, *ſi maneat*, hanc vim habet, *ſi tales eritis, in quibus maneat.*

¶ ὃ ἀπ' ἀρχῆς, *quod a principio*) Iam hoc cum emphaſi pronunciandum.

¶ καὶ ὑμεῖς) *etiam vos*, viciſſim. Sic, *in vobis: in ipſo.* v. 27.

25 αὐτὸς) *Ipſe*, Filius. v. 27. 28.

¶ ἡμῖν) *nobis*, in Illo manentibus.

¶ τὴν ζωὴν, *vitam*) Conſtructio ſequitur verbum proximum, *promiſit.* ſenſus, *promiſſio eſt vita æterna.*

26 ταῦτα ἔγραψα, *hæc ſcripſi*) *hæc*, a v. 21. Eadem formula Iohannes, ut ſolet, orditur & concludit: finitaque quaſi parentheſi verſum 20 continuat verſu 27.

¶ πλανώντων, *ſeducentibus*) i. e. ſeducere conantibus.

27 καὶ ὑμεῖς, *& vos*) Hinc pendet, *non opus eſt vobis.* aptum hyperbaton.

¶ ἐλάβετε ἀπ' αὐτοῦ, *accepiſtis ab ipſo*) Ioh. I. 16.

¶ ἐν ὑμῖν μένει, *in vobis manet*) Habet hic indicativus perquam ſubtilem adhortationem, (conferendam ad 2 Tim. III. 14) qua fideles, a deceptoribus ſollicitatos, ita eis reſpondere facit: *Vnctio in nobis manet: non egemus doctore. illa nos verum docet: in ea doctrina permanebimus.* Vide quam amœna ſit tranſitio ab hac ſermocinatione ad ſermonem directum, verſu ſequenti.

ſequenti. *Manet in vobis*: *manebitis in Illo*, correlata.

¶ καὶ) & ideo.

¶ οὐ χρείαν ἔχετε, *non opus eſt vobis*) Phraſis morata, repulſam fidelium contra mendaces exprimens. Αὐτάρκεια θεοδιδάκτων· Deus iis, quos docet, ſufficit.

¶ τὶς) *quiſquam*, quiſquis ille ſit. Toto ſeductorum genere rejecto, ſinguli facilius jubentur faceſſere, quamvis videri velint ceteris excelentiores.

¶ διδάσκῃ, *docat*) Hebr. VIII. 11 not.

¶ ὑμᾶς, *vos*) Etis παιδία *parvuli*, non tamen rudes.

¶ ἀλλ' ὡς, *ſed ſicut*) Subaudiendum inter duas particulas verbum ſubſtantivum, ut inter *ſed ut*, & *ſicut*, *non ſicut*, ſupra v. 19. 18. c. III. 12. 2 Cor. III. 13. Neque *ſicut* hîc apodoſin demum in *eſt* aut in *manebitis* habet

¶ τὸ αὐτὸ) *idem* ſemper, non aliud atque aliud, ſed ſibi conſtans; & *idem* apud ſanctos omnes.

¶ διδάσκει ὑμᾶς, *docet vos*) Non tollitur, ſed comprobatur communicatio mutua eorum, qui chriſmatis in uno corpore participes facti ſunt. *docet*, præſens: ex quo præteritum fit, *docuit*, intuitu futuri *manebitis*.

¶ περὶ πάντων) *de omnibus*, quæ ſcire & doceri debetis. Antitheton ad *unum idemque*.

¶ καὶ οὐκ ἔστι ψεῦδος) *ac non eſt mendacium*, ſimile illius, quod iſti jactant.

¶ ἐδίδαξεν, *docuit*) unctio.

¶ μενεῖτε, *manebitis*) *Sicut unctio*, dicere jubentur fideles, *nos docuit*; in ea doctrina manentes, *manebimus in Filio*, adeoque in Patre. v. 24. Vim conſolandi & hortandi habet hoc Futurum. Totus ſermo a v. 18 ad hunc verſum deductus ſuaviſſime congruit in parvulos, præſertim mentio *doctrinæ* & *unctionis*.

28 τεκνία, *filioli*) Nunc expeditis tribus ætatibus, ad cunctos revertitur.

¶ μένετε) *manete*.

¶ ἐν αὐτῷ, *in ipſo*) in Ieſu Chriſto. Hic enim *manifeſtabitur*.

¶ παῤῥησίαν) *fiduciam*, ſervatæ veritatis.

¶ μὴ αἰσχυνθῶμεν, *ne pudefiamus*) O quantus tum erit pudor veſter, Iudæi, Sociniani, pſeudochriſtiani omnes, & quoscunque negabit eſſe ſuos.

¶ παρουσίᾳ, *adventu*) Hunc patribus, juvenibus, minoribus proponit. Epiſtolam igitur hanc prius ſcripſiſſe videtur, quam apocalypſin, in qua demum adventus magis eſt dilatus. Epiſtolam poſtea ſcriptam fuiſſe, cenſet Tertullianus.

29 ἐὰν εἰδῆτε, *ſi ſcitis*) Ex mentione futuræ *manifeſtationis* Filii filiorumque Dei deducit tractationem novam de peccato & juſtitia.

¶ δίκαιός ἐστι) *Iuſtus eſt* Ieſus Chriſtus. v. 1. c. III. 5 ſ.

¶ γινώσκετε) *agnoſcitis*.

¶ πᾶς) *omnis* & ſolus.

¶ γεγέννηται, *natus eſt*) Iuſtus juſtum gignit.

CAP. III.

1 Δέδωκεν, *dedit*) non modo deſtinavit & contulit, ſed etiam exhibuit.

¶ τέκνα θεοῦ, *filii Dei*) Quid majus, quam *Deus*? quæ propior neceſſitudo, quam *filialis*?

¶ κληθῶμεν, *vocemur*) Simus, cum titulo; qui mundo inanis videtur.

¶ διὰ

¶ *διὰ τῦτο, propter hoc*) Conſectarium, uti v. 13. Mundo pios contemnenti opponendum *τὸ videte.*

¶ *ἡμᾶς, nos*) Dei ſimiles.

2 *ἀγαπητοὶ*) *dilecti* mihi, quia Pater nos amat.

¶ *νῦν*) *nunc*, in præſenti. Antitheton, *nondum.* In hoc verſu inprimis videndum, quæ verba exſtantiore ſono pronuncianda ſint: *nunc, nondum, quid, ſimiles ipſi.*

¶ *τέκνα, filii*) Hoc repetitur ex v. 1.

¶ *τί ἐσόμεθα*) *quid ſimus futuri* amplius, vi hujus filiationis. Hoc *quid* per epitaſin innuit ineffabile quiddam, ſitum in ſimilitudine Dei, quæ filios Dei ita evehit, ut *quaſi dii* ſint.

¶ *οἴδαμεν*) *ſcimus*, in genere.

¶ *φανερωθῇ*) *manifeſtatum fuerit.* Idem verbum, c. II. 28.

¶ *ὅμοιοι αὐτῷ*, *ſimiles ipſi*) Deo, cujus ſumus *filii.*

¶ *ὅτι, quoniam*) Ex aſpectu, ſimilitudo. 2 Cor. III. 18. uti totum corpus, facies, maxime oculi, eorum, qui *ſolem* ſpectant, *inſolantur.*

¶ *ὀψόμεθα, videbimus*) Viſus omnes alias ſenſuum ſpecies connotat.

¶ *αὐτὸν, ipſum*) Deum.

¶ *καθώς ἐστι, ſicut eſt*) id eſt, *manifeſte.*

3 *τὴν ἐλπίδα, ſpem*) De fide egit & aget; de amore, aget deinceps: nunc, de ſpe.

¶ *ἐπ' αὐτῷ, in ipſo*) in Deo.

¶ *ἁγνίζει, mundat*) Apta eſt hæc ſanctimoniæ appellatio poſt mentionem *viſus*, qui *puritate* delectatur.

¶ *ἐκεῖνος, Ille*) Ieſus Chriſtus. v. 5.

4 *ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν, qui facit peccatum*) Antitheton, *qui facit juſtitiam*, v. 7. *ποιεῖν* eſt *facere*, exercere.

¶ *καὶ*) *etiam*, eo ipſo.

¶ *τὴν ἀνομίαν, iniquitatem*) *ἀνομία iniquitas* horribilius quiddam, apud eos præſertim, qui legem & Dei voluntatem magni faciunt, ſonat, quam *ἁμαρτία peccatum.* Ex lege agnitio peccati. Affine dictum, c. V. 17, *omnis injuſtitia peccatum eſt.* Linea curva cernitur per ſe; ſed magis, ad regulam collata. Pertinentiſſime redarguitur hoc dicto *peccatum philoſophicum.*

¶ *καὶ*) &, immo. non ſolum conjuncta eſt ratio *peccati* & *iniquitatis*, ſed eadem. ſic *καὶ* &, c. V. 4, & *γὰρ, enim*, c. V. 3.

¶ *ἡ ἁμαρτία ἐστὶν ἡ ἀνομία, peccatum eſt iniquitas*) *Peccatum* eſt ſubjectum, quippe de quo totus ſermo agit. Antitheton, *faciens juſtitiam juſtus eſt*: qui juſtitiam facit, non cenſetur *ἄνομος iniquus*, ſed teſtimonium & laudem juſtitiæ habet. v. 7. coll. Gal. V. 23. 1 Tim. I. 9.

5 *ἐφανερώθη, manifeſtatus eſt*) in carne.

¶ *τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, peccata noſtra*) quippe ei maxime diſplicentia.

¶ *ἄρῃ, tolleret*) Ioh. I. 29 not.

¶ *ἐν αὐτῷ*) *in Ipſo.* Huc reſpicit illud, *Ille juſtus eſt.* v. 7.

6 *οὐχ ἁμαρτάνει, non peccat*) Bonum juſtitiæ in eo non ſuperatur a malo peccati.

¶ *οὐχ ἑώρακεν αὐτὸν*) *non vidit Illum* ſpiritu; quamvis forte de facie eum in carne *viderit.* vel etiamſi ſpiritu viderit, in ipſo peccati momento talis fit, ac ſi eum nullo viderit modo.

¶ *οὐδὲ ἔγνωκεν αὐτὸν*) *neque novit illum* vere; quamvis forte de facie quondam *noverit.* Viſio & cognitio, ſimiles Deo facit. v. 2.

7 *μηδεὶς πλανάτω, nemo ſeducat*) Fallit, qui ſine juſtitiæ factis ſe juſtum perhiberi poſſe putat.

8 ἐκ

8 ἐκ τοῦ διαβόλου) *ex diabolo*, tanquam *filius*. v. 10. non tamen hîc dicitur, *genitus*; neque *ſemen*, ſed *opera*. Nam ex diabolo non eſt generatio, ſed corruptio.

¶ ἀπ᾽ ἀρχῆς, *a principio*) ex quo diabolus eſt diabolus. minime diu tenuiſſe videtur ſtatum primitivum.

¶ ἁμαρτάνει, *peccat*) Sermo conciſus. i. e. ab initio peccavit, & omnium peccatorum cauſa eſt, & adhuc *peccat*: *peccat*, (cumulatiore indies reatu,) & ad peccandum inducit. Nunquam ſatiatur. *quia*, oppoſitum, v. 8. 9.

¶ εἰς τοῦτο, *in hoc*) Diabolus peccandi finem non facit: peccatum ſolvere, Filii Dei opus eſt.

¶ τὰ ἔργα) *opera* contortiſſima, quæ ſolvere, res digna erat Filio Dei.

9 ἁμαρτίαν οὐ ποιεῖ, *peccatum non facit*) Mox intenditur ſententia: *& non poteſt peccare.* utrique propoſitioni ſuum *quia* additur: alteri, ex parte ſeminis ſive hominis renati; alteri, a Deo ipſo.

¶ σπέρμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ μένει, *ſemen ejus in ipſo manet*) In eo, qui genitus eſt ex Deo, manet ſemen Dei, i. e. verbum, cum ſua virtute: 1 Petr. I. 23. Iac. I. 18. quamvis peccatum ſæpe furioſo impetu conetur proſternere renatum. Vel potius ſic: *Semen Dei*, i. e. is, qui natus eſt ex Deo, *manet* in Deo. σπέρμα, *natus*. Tales ſunt vere זרע אלהים *ſemen Dei*. Malach. II. 15.

¶ οὐ δύναται, *non poteſt*) Non negatur penitus, id fieri poſſe: ſed hoc dicitur, novam generationem & peccatum *non poſſe* eſſe ſimul. ſic, *quomodo poteſt*, c. IV. 20. coll. Ap. II. 2. Act. IV. 20. Res ſe habet, ut in abſtemio, qui non poteſt vinum bibere, & in variis antipathiæ generibus. Gatakerus hanc paraphraſin concinnavit: *Regenitus non peccat: vitam peccato immunem, quantum poteſt, ſibi proponit; nec peccato unquam ſponte dat operam. quod ſi quando præter animi propoſitum* deliquerit, nec in peccatum totus proruit, nec in eodem perſiſtit; ſed errore agnito ad inſtitutum mox priſtinum, quam primum quantumque poteſt, feſtinus revertitur. Poſth. c. 33: ubi ſimilitudinem addit acus magneticæ, quæ polum petit; facile dimovetur; ſed ſemper polum repetit.

¶ ἐκ τοῦ θεοῦ γεγέννηται, *ex Deo natus eſt*) Priora verba, *ex Deo*, majorem habent in pronunciando accentum: quod ubi obſervatur, patet, non idem per idem probari, collato initio verſûs.

10 ἐν τούτῳ, *in hoc*) Hoc refertur ad antecedentia.

¶ καὶ ὁ μὴ ἀγαπῶν, *& non amans*) Tranſitio a genere vel toto ad partem.

11 ἀγγελία, *annunciatio*) Liberaliſſima appellatio. nunquam *legem* appellat.

12 οὐ καθὼς, *non ſicut*) Ellipſis. c. II. 27 not.

¶ Κάϊν, *Kain*) De ipſo *Adamo* lenius loquitur Scriptura, quam de Kaino hujusque ſimilibus.

¶ ἐκ τοῦ πονηροῦ, *ex Malo*) Mox, πονηρὰ *mala*. Antitheton, *ex Deo*. v. 10.

13 ἀδελφοί μου, *fratres mei*) Hoc uno loco *fratres* dicit, in antitheto foras ad *mundum*, & in mentione *fratrum* perfrequenti. Alias dicit, *dilecti*, *filioli*. c. II. 7. 1. 12.

¶ μισεῖ, *odio habet*) ut Cainus ipſum fratrem.

14 μεταβεβήκαμεν, *tranſcendimus*) fueramus igitur in morte.

¶ ἐκ τοῦ θανάτου, *ex morte*) ſpirituali.

¶ εἰς

¶ εἰς τὴν ζωὴν, *in vitam*) ſpiritualem, eandemque æternam. v. ſeq. Iterum ſermo reciprocus: *nos in vita*; *vita in nobis*: v. 15.

¶ ὅτι, *quia*) Criterium ab effectu.

¶ μένει, *manet*) adhuc eſt.

15 ἀνθρωποκτόνος, *homicida*) ut Cain. Omne odium eſt Conatus contra vitam: at vita vitam non inſectatur. Qui odit fratrem, aut illum aut ſe ipſum non vult vivere. Hinc *Duella*.

¶ μένουσαν, *manentem*) Revera vita æterna eſt in credente & amante.

16 τὴν ἀγάπην, *amorem*) amoris naturam.

17 τὸν βίον τοῦ κόσμου, *victum mundi*) Litotes, in antitheto ad *animas*, v. 16.

¶ κλείσῃ, *clauſerit*) rogatus, vel non rogatus opem. Aſpectus miſerorum, corda ſpectatorum illico pulſat, vel etiam aperit: tum homo libere vel claudit, vel pandit amplius viſcera. Conf. Deut. XV. 7.

¶ τὰ σπλάγχνα, *viſcera*) Cum viſceribus clauditur vel aperitur res familiaris.

¶ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ) i. e. *amor erga Deum*. c. IV. 20.

¶ μένει, *manet*) Dicebat, ſe amare Deum: ſed *non jam* amat. v. 18.

18 λόγῳ) *ſermone* otioſo. opponitur *opere*.

¶ γλώσσῃ) *lingua* ſimulante. opponitur *veritate*.

19 ἐν τούτῳ, *in hoc*) Hinc pendet *cognoſcimus* & *pacabimus*: & huc ref. *quoniam major*, v. 20.

¶ ἐκ τῆς ἀληθείας, *ex veritate*) *Ex* dicit principium ſive ortum. Rom. II. 8. Veritas etiam amorem facit verum. v. 18.

¶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ) *Coram illo*, omnia vere noſcente, pacabimus corda in precibus, v. 22.

¶ πείσομεν, *pacabimus*) ut deſiſtant *condemnare*. Idem verbum, Matth. XXVIII. 14.

¶ τὰς καρδίας ἡμῶν, *corda noſtra*) Vocabulum συνείδησις, *conſcientia*, Petrus & Paulus, ſoli ex ſacris ſcriptoribus, adhibent: nec niſi ſemel, idque alio ſenſu, ponunt LXX Eccl. X. 20. nam Hebr. לב dicitur καρδία v. gr. 1 Reg. II. 44. VIII. 38. Itaque nuſquam Iohannes συνείδησιν, *conſcientiam*, vocat, hic autem *cordis* eam nomine innuit. conſcientia enim *pacatur*, *condemnat*. Conf. *Apparat*. p. 588.

20 ὅτι ἐὰν) ὅτι ἐὰν, *quicquid*: Col. III. 23 not. idem propemodum quod ὃ ἐὰν, mox v. 22. quicquid ſive quibuſcunque rebus condemnarit nos cor noſtrum, id poterimus *pacare*. Vel potius, ſi ὅτι & ἐὰν diremtum velis, *quod* poſt inciſum, ſubaudito *inquam*, repetitum ſtatues, ut perſæpe fit.

¶ καταγινώσκῃ, *condemnet*) non de toto ſtatu noſtro, ſed de uno alterove defectu aut errato. Hoc verbum cum emphaſi pronunciandum eſt: at verſu ſequente emphaſis cadit in vocabulum *cor*.

¶ ὅτι μείζων, *quod major*) Conſcientia puſilla eſt, & ſcit aliquid noſtri duntaxat, non ſine trepidatione, neque habet quod condonet: at Deus magnus eſt, novit omnia noſtra, præſentia, præterita, futura, & omnium, & habet jus voluntatemque condonandi. Hoc per ſe nondum *pacat* corda: ſed dum hoc idem pii agnoſcunt, & delicta ſua confitentur, & a conſcientia ad Deum, illa majorem, appellant, Deique omniſcientiæ ſe nulla re ſubducere conantur; tranquillitatem aſſequuntur. c. I. 9. Exempla, Ps. LI. 8 cum contextu: Ps. XXXII. 5. XIX. 13. XC. 8.

¶ γινώσκει, *noſcit*) nec tamen καταγινώσκει, *condemnat*. Dulce Paregmenon in Græco.

21 μὴ καταγινώσκῃ, *non condemnet*) vel læſa nunquam, vel iterum placata.

¶ παῤῥησίαν, *fiduciam*) in rogando. Id repetitur c. V. 14 ſ. Hæc *parrheſia* longo gradu excellit tranquillitatem illam, quæ verbo πείσομεν *placabimus* exprimitur.

23 τῷ ὀνόματι) *nomini*. conf. Hebr. VI. 10.

¶ καθὼς, *ſicut*) Particula hæc pertinet ad verba *credamus & amemus*.

24 ἐκ τοῦ πνεύματος, *ex Spiritu*) Prima eſt hæc *Spiritus* ſancti in hac epiſtola mentio, œconomiæ divinæ hîc, ut etiam in evangelio Iohannis, c. XIV. 1 ſſ. 26, convenienter. Et hoc verſu eſt quaſi tranſitio ad tractationem de Spiritu ſancto, quæ ſequitur mox, c. IV. 1 ſeqq. Datur nobis *ex* Spiritu, & datur Spiritus.

CAP. IV.

1 Παντὶ) *cuivis* obvio.

¶ πνεύματι) *ſpiritui*, quo doctor aliquis agitur.

¶ δοκιμάζετε, *probate*) ad regulam, quæ datur v. 2 ſ.

¶ πολλοὶ) *multi*, ut aliis temporibus, ſic illa quoque ætate. Horrenda hæreſium ſeges illis temporibus exorta eſt. Contra eas cum zelo agit Iohannes. Hodie ſi viveret, nimis ſeverus diceretur a quibuſdam.

¶ ψευδοπροφῆται, *pſeudoprophetæ*) 2 Petr. II. 1. Matth. XXIV. 11. 24.

¶ ἐξεληλύθασιν, *exiere*) ex ſedibus ſuis. *Intrarunt* in mundum, 2 Ioh. v. 7.

¶ κόσμον, *mundum*) deceptu facilem. v. 4 ſ.

¶ γινώσκετε) *cognoſcitis*. De hæreſibus ætatis illius recentia & obvia ſcripta ſunt, Buddei Eccl. apoſt. I. Langii Diſpp. &c.

¶ πᾶν, *omnis*) Sermo eſt de ſpiritibus illius temporis. nam aliis temporibus alia etiam doctrinæ de Ieſu Chriſto capita impugnarunt pſeudoprophetæ.

¶ πᾶν πνεῦμα, *omnis ſpiritus*) Spiritus Dei eſt unus: ſed ex eo quilibet verus doctor habet ſuum motum, qui πνεῦμα *ſpiritus* dicitur.

¶ ὁμολογεῖ) *agnoſcit*, aſſenſu cordis & oris. Hoc verbo præſupponitur doctrina jam rata & confirmata.

¶ ἐν σαρκὶ) *in carne*. Eſt ergo Ipſe aliquid præter carnem. Hæreſes veritatem carnis Ieſu Chriſti negantes præſupponunt & eo ipſo confirmant *Deitatem* ejus, quippe cum qua non poterant conciliare carnem, tanquam ea dignam.

¶ ἐληλυθότα, *qui venerit*) Ab hoc adventu pendet tota doctrina de Chriſto, quam adventus ille partim præſupponit, partim complectitur, partim poſt ſe trahit. v. 15 not.

3 τὸ) ſcil. πνεῦμα.

¶ καὶ νῦν, *& nunc*) c. II. 18 not.

4 ὑμεῖς, *vos*) Ieſum Chriſtum agnoſcentes.

¶ νενικήκατε, *viciſtis*) c. V. 4 ſ.

¶ ὁ ἐν ὑμῖν, *qui in vobis*) Deus.

¶ ὁ ἐν τῷ κόσμῳ, *qui in mundo*) ſpiritus antichriſti, vel Malus.

5 αὐτοὶ) *ipſi*.

¶ ἐκ τοῦ κόσμου λαλοῦσι, *e mundo loquuntur*) ex mundi vita ac ſenſu ſermones ſuos promunt.

¶ ἀκούει, *audit*) propter congruentiam.

6 ἐσμὲν, *ſumus*) Subaudi, *propter hoc ex Deo loquimur*.

¶ ἐκ

¶ ἐκ τούτου) *ex hoc*, quod v. 2 6 dicitur.

7 ἀγαπῶμεν, *diligamus*) Ex ea ipſa doctrina, quam modo defendit, nunc adhortationem ad amorem educit. vid. v. 9. Dei amor effuſus eſt in cordibus noſtris per Spiritum ſanctum. v. 2. Rom. V. 5.

¶ ἡ ἀγάπη, *amor*) Omnis amor ex Deo eſt.

8 οὐκ ἔγνω, *non novit*) non eſt natus ex Deo & non novit Deum.

¶ ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστὶν, *Deus amor eſt*) ἀγάπη, ſine articulo, uti v. 16. Hæc ſententiola Iohanni tantiſper duntaxat, dum eam perſcripſit, plus dulcedinis attulit, quam totus mundus afferre poteſt.

9 ἐν ἡμῖν, *in nobis*) i. e. amor Dei, qui nunc *in nobis* eſt, per omnem experientiam ſpiritualem.

¶ ὅτι, *quod*) Hoc motivum amoris ducitur ex v 3. Ex eo, quod v. 3 dicitur de Ieſu Chriſto, qui venit in carne, infertur v. 7 amor mutuus: conſequentia probatur ex amore Dei erga nos, qui filium miſit, ut viveremus. Eſt *argumentum* amoris Dei erga nos: eſt *motivum* amoris noſtri mutui.

10 ἐστιν, *eſt*) Id notat prius quiddam, quam, *manifeſtatus eſt*.

¶ τὸν θεὸν, *Deum*) amari digniſſimum.

¶ ἡμᾶς, *nos*) indigniſſimos.

11 ὁ θεὸς, *Deus*) nil debens.

12 ὁ θεὸς) *Deus*, ceteroqui inviſibilis. conf v. 20.

¶ ἐν ἡμῖν μένει, *in nobis manet*) Hoc tractatur v. 13-16.

¶ τετελειωμένη ἐστὶν, *perfectus eſt*) omnia peragit, quæ expiationem peccatorum conſequuntur. Hoc tractatur v. 17-19.

13 ὅτι ἐκ, *quoniam ex*) Vbi Spiritus Dei eſt, ibi Deus eſt.

14 καὶ ἡμεῖς) & *nosmet*. Sic Ioh. XV. 27.

¶ τεθεάμεθα καὶ μαρτυροῦμεν, *ſpectavimus & teſtamur*) Hoc infertur ex eo, quod ſequitur, *cognovimus & credidimus*, v. 16. Per τὸ *cognovimus* notatur, ut apparet, primula *cognitio*, ut eſt in vernacula *Kennen lernen*. Eſt enim quædam *cognitio*, quæ *fidem* antecedit; & fides antecedit μαρτυρίαν, *teſtimonium*. Sed τὸ *ſpectavimus* notat plerum *pabulum oculorum* in ſpectando.

¶ τὸν υἱὸν, *filium*) Duo fundamenta & criteria manſionis noſtræ in Deo & Dei in nobis: communio Spiritus & agnitio Filii Dei. v. 13. 15.

15 ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, *Filius Dei*) adeoque *Salvator mundi*. v. 14.

16 καὶ ἡμεῖς, & *nos*) Anaphora: coll. v. 14 not. Eſt hîc quoque epitaſis: quare mox ἐν ἡμῖν proprie valet *in nobis*. coll. fine verſus.

17 μεθ' ἡμῶν, *nobiſcum*) Dei amor in ſe ſemper idem ac perfectus eſt: ſed *nobiſcum* τετελείωται, *conſummatus eſt*, ex ſua ad nos deſcenſione magis magisque aſſurgens.

¶ ἵνα) *usque eo, ut*.

¶ παῤῥησίαν, *parrheſiam*) Oppoſitum, *timor*.

¶ ἐν, *in*) Sic *in*, Rom II 16 not.

¶ ἡμέρα) *die* aliis terribiliſſimo, præ ipſo mortis die.

¶ τῆς κρίσεως) *judicii* extremi.

¶ ὅτι, *quia*) Refertur ad *hoc*.

¶ ἐκεῖνός ἐστι, *Ille eſt*) Ieſus Chriſtus eſt amor, in cœlo; quod tacite opponitur *mundo*. Per τὸ *in cœlo* tamen ſuppono præviam ejus commorationem in mundo. τὸ *eſt* autem præſentem utique ſtatum Ieſu Chriſti indicat.

¶ ἡμεῖς ἐσμεν, *nos ſumus*) amantes Dei. v. ſeq. Ioh. XV. 10.

¶ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, *in mundo hoc*, amoris experte, judicium timente. Mentio *mundi* argumento eſt, τὸ *ille* innuere Ieſum Chriſtum. coll. v. 9.

18 φόβος, *timor*) Deum refugiens & judicii diem. Varius hominum ſtatus: ſine timore & amore; cum timore ſine amore; cum timore & amore; ſine timore cum amore.

¶ ἀγάπῃ, *amore*) erga Deum.

¶ τελεία, *perfectus*) Huc ref. *conſummatus eſt*.

¶ κόλασιν ἔχει, *tormentum habet*) Nam diffidit, omnia inimica & adverſa ſibi fingit ac proponit, fugit, odit.

19 ἀγαπῶμεν) *amamus*, pellentes timorem.

¶ πρῶτος ἠγάπησεν) *prior amore complexus eſt* nos, quanto magis poſthac? ergo timor ejicitur.

20 ὃν ἑώρακε, *quem vidit*) In hac vita tenemur ſenſibus externis.

¶ πῶς δύναται, *quomodo poteſt*) Sermo modalis: *impoſſibile eſt, ut talis ſit amans Dei*, in præſenti.

21 τὴν ἐντολὴν, *præceptum*) ſervandum Dei amantibus. Matth. XXII. 39.

CAP. V.

1 Πᾶς, *omnis*) Scopus & ſumma hujus periochæ patet ex concluſione. v. 13.

¶ καὶ πᾶς, *& omnis*) Qui non amat fratrem, non amat Deum: c. IV. 20. qui Deum amat, amat fratrem. Concinne apoſtolus in hac tractationis parte mentionem amoris ita collocat, ut fides, tanquam prora & puppis totius tractationis, in extremo ſpectetur.

¶ καὶ) *etiam*. ϛοργὴ, *amor* ſpiritualis, magnus, erga quemlibet fratrem. ubi eſt averſatio, ſtatim læditur vita nova.

¶ τὸν γεγεννημένον, *eum qui genitus eſt*) Enthymema, cujus concluſio: Credens gaudet amore omnium Dei amatorum: & viciſſim illos amat. v. 2.

2 καὶ, *&*) ἓν διὰ δυοῖν. coll. v. 3.

3 βαρεῖαι οὐκ εἰσὶν, *gravia non ſunt*) regenitis, amantibus; & in ſeſe. In ſe ſunt ſuavia: ſed τὸ *non gravia* contradicit & occurrit iis, qui *gravia* eſſe putant.

4 πᾶν τὸ γεγεννημένον, *omne natum*) Ioh. III. 6 not.

¶ τὸν κόσμον, *mundum*) ſervandis Dei mandatis & cognitioni Ieſu Chriſti infenſum, & omnia, quæ mundus objicit ad invitandum & terrendum.

¶ ἡ νίκη, *victoria*) Quantum fides in corde invaleſcit, tantum mundus cedit.

¶ ἡ πίστις, *fides*) Vide vim fidei.

5 τίς ἐστιν, *quis eſt*) Credens omnis & ſolus vincit. Præ Filio Dei nil æſtimat.

6 οὗτός ἐστιν, *Hic eſt*) Verſum hunc cum ſequentibus conjunctim mox videbimus.

7 ſ. ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐπὶ τῆς γῆς - ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ πατὴρ καὶ ὁ λόγος (ὁ υἱὸς) καὶ τὸ πνεῦμα· καὶ οἱ τρεῖς ἕν εἰσιν. *quod tres ſunt qui teſtantur in terra-in cælo, Pater & Verbum (Filius) & Spiritus: & hi tres unum ſunt*) Formulam in margine editionis meæ adhibitam, & ab aliquo reprehenſam, pridem declaravi, quanquam tota in ipſo Apparatu diſſertatio ad locum vere vindicandum comparata fuerat. Nunc quum fulgidiſſimum hocce Dictum etiam atque etiam ſub conſiderationem noſtram venit, primum racemationem *criticam* inſtituemus, & nervos aliquot ex apparatu noſtro, ſecundum ſeriem theſium

um ibi tractatarum, ciebimus, quibus Critici, ſi placet, invitentur ad ea, quæ illo loco diximus, amplius, prout veritas poſtulaverit, diſcutienda: ultima vero illarum theſium nos ad contemplationem multo dulciorem, *hermeneuticam*, deferet.

Ad § I.

Plerique ſtudium ſuum criticum intra unum hunc locum terminant, vel id certe ab hoc loco ordiri volunt. Perinde faciunt, ac ſi quis Geometriæ ſtudium a quadratura circuli inchoaret. Tales vix inveniunt, ubi conſiſtant: qui vero per reliquos anfractus penetravit, hîc quoque poterit evadere, & dociles certe aliorum animos pacare. Nonniſi mutata hîc velificatione, portus tenetur: propriam methodum præſens locus poſtulat.

Ad § II.

Non pauci ex iis, qui dictum hoc ipſum recte religioſeque defendunt, juſto tamen ſunt avidiores in conquirendis & adhibendis ejuſmodi quoque fulcris, quæ nullam firmitudinem habent. Accidit id præſtanti viro, Leonardo Twells, cujus farraginem, ex Anglico ſermone in Latinum traductam, Wolfius ad h. l. pag. 300-313 cum una & altera caſtigatione exhibuit. Twellſium legi & penſavi, antequam Apparatum emitterem: quare ubi diffidentius inceſſi, atque ille, non temere id feci, cogitandique materiem eſſe, lector velim putet. Nil novi magnopere ſupplendum habeo: paucula, quæ ad rem pertineant, commemorabo.

Ad § III.

Complutenſes, Latinorum codicum auctoritate, uti c. II. v. 14 partem priorem, & c. V comma extremum verſus octavi, quamvis Græce legerent, omiſerunt, ſic ipſum verſum ſeptimum, Græce non lectum, reſtituerunt; ſingulari quidem in hac epiſtola libertate utentes. Aperta Stunicæ confeſſio, de Latinis codicibus hîc adhibitis, potior eſt omni ſuſpicione de duobus codicibus Græcis Vaticanis, quorum alter caruerit dicto, alter id ipſi Stunicæ ejusve collegis ſuggeſſerit. Vaticanum Hiſpanos exemplar hîc ſecutos eſſe, non eſt clara Eraſmi, ut Twellſius accipit, profeſſio. tantum, *ni fallor*, ait. Si Amelotus poſtea in Vaticano codice dictum legit, videndum, ne hic latinizet.

Ad § IV.

Ex Britannia ſchedæ aliquid Eraſmus, neſcio per quem, eſt nactus: ipſe diffiſus eſt: diffidentiæ cauſas, non ſane iniquas, enarravit. Idoneum hinc codicem manuſcriptum *Britannicum* ſola credulitas ſpontanea poteſt fingere. *Aliam* dicti verſionem Græcam ex Latinis dedere Complutenſes, *aliam* Britannus Eraſmi, *aliam* Græcus concilii Lateranenſis metaphraſtes, *aliam* Montfortini codicis interpolator.

Ad § V.

In nullo mſ. Græco dictum *Stephanis* lectum eſſe, Latinorum Roberti Bibliorum margo vel ſolus evincit.

Stephanicas editiones & reliquas citare, plane ſupervacaneum eſt. Eraſmicas & Complutenſem, in omittendo vel exprimendo dicto, omnes ceteræ ſunt ſecutæ.

Ad § VI.

Non adeo grandes ſunt copiæ codicum Gr. mſ. in quibus epiſtolæ, v. gr. Iohannis, deſcriptæ ſint: & quorum hodie copia eſt, eorum vix unus alterque mille annorum ætatem excedit; ceteri aliquanto vel etiam multo, recentiores ſunt. Eo minus mirandum eſt, Græce hodie vix re-

periri dictum in cod. Græcis, quibus adjiciendum eſſe didici regium *Hafnienſem*, & *Ebnerianum*, & *Pariſinos* omnes (in libro, *Iournal des ſavans*, A. 1720 mens. Iun.) & complures, quos ſibi viſos ait cel. *La Croze* in Hiſt. chriſtianiſmi Ind. pag. 316. ed. II Germ. In codicibus *Florentinis*, quos recenſet V. C. *Io. Lamius* in libro de eruditione apoſtolorum, cap XIII, reperiuntur duodecim, qui & habent epiſtolas Catholicas, & hoc dicto carent: ſed omnes poſt ſeculum IX ſcripti ſunt. Eo contra pluris æſtimare debemus ſuccenturiatam translationem vetuſtiſſimam *Latinam*, unde hoc dictum a multis patribus continua ſerie lectum & laudatum fuit, & ſubinde in aliarum linguarum monumenta redundavit, & hodie in codicibus Latinis N. T. ſuperat.

Vallam in Græcis ſuis codicibus legiſſe dictum, ex ejus ſilentio ſine ulla ratione conjicitur. Præteriit Valla etiam verſu 6 inſignem differentiam, ubi Græce eſt τὸ πνεῦμα, Latine *Chriſtus*. & capite II priorem partem verſus 14, qua Latini carent, ſine dubio Græce legerat Valla, & tamen in pauſa eſt. Oppido parcas in hanc epiſtolam notulas dedit.

Concilium *Lateranenſe* inciſo illo, *ſicut in codicibus QVIBVSDAM invenitur*, non reſpicit totum verſum 7, ſed clauſulam verſûs 8, *& hi tres unum ſunt*: quæ clauſula, in *OMNIBVS* Græcis codicibus obvia, vel ſola demonſtrat, concilium non de Græcis loqui codicibus, ſed de Latinis, quorum tantummodo *QVIDAM* illam habent clauſulam.

Montfortinum, ſive *Dublinienſe*, ſive *Hibernicum* exemplar, cui permultum, hujus dicti gratia, alicubi tribuitur, novum eſt & latinizat, in occidente deſcriptum, ut Latina, quam ſequitur, capitum diſtinctio prodit. *Berolinenſem* codicem nil ſeorſum a Complutenſibus valere, Berolinenſium candor fatetur.

Ad § VIII.

Patribus Græcis, qui dictum non legerunt, accenſendus eſt *Germanus* Conſtantinopolitanus, uti Theoria rerum eccles. demonſtrat. Negativum argumentum, in tali quæſtione, repudiari non poteſt. Nil id valet de uno alterove duntaxat eccleſiaſtico ſcriptore: valet de permultis; dictum tam inſigne, ad controverſias decidendas ſingulariter opportunum, prætereuntibus. Si Afri tam frequentes id citant, cur Aſiani tam frequentes id non citant? Hi non legerunt: illi legerunt.

Ad § XIX.

Latinos Florentinorum codices, qui Dictum habent vel non habent, memorat *Io. Lamius* in libro citato, p. 260. 266. 284. Porro Latinæ verſionis, ubicunque eam Tertullianus, Cyprianus, & quorundam duntaxat, ſed tamen continuus ordo patrum ſequitur, tanta eſt antiquitas, tanta auctoritas, ut ea optimo jure nitamur, neque ſuſpenſi manere cogamur, quamvis nondum conſtet, quid inſecuta ſecula in aliis aliisque orientis partibus legerint. Qui abſtruſiores illas verſiones in numerato habent, iis facile uſu venit, ut *Latinam*, a Romanenſibus nimium evectam, nimium deprimant.

Ad § XXI.

Cod. Florentinus, isque Laurentianus, quem ex Burneto citavimus, idem eſt, ni fallor, quem deſcribit *Io. Lami* lib. cit. pag. 265. Accedunt alii Florentinorum codices Latini, qui eum *ordinem* verſiculorum habent, pag. 258. 268. 285. Habet etiam ſcriptor ſeculi VIII, *Etherius* Axumenſis in Hiſpania epiſcopus, qui

qui libro I contra Elipandum, permagnam hujus epiſtolæ partem recenſens, duos verſus ſic exhibet: *Quia tres ſunt, qui teſtimonium dant in terris, aqua & ſanguis & caro; & tria hæc unum ſunt: & tres ſunt, qui teſtimonium dant in cælo, Pater, Verbum & Spiritus; & hæc tria unum ſunt in Chriſto Ieſu.* Eos quoque vel codices vel patres Latinos, qui ſic legunt, imitatus eſt *Corn. Ianſenius*, comm. in Concord. evang. cap. 144. *Verſus ſeptimus*, Cameronis judicio, *parentheſi includendus eſt*, & *ſextus conjungendus cum octavo.* Nil opus parentheſi: ſextus verſus cum octavo conjunctus eſt per ſe.

Ad § XXII.

Quod *Manuel Calecas*, *DOMINICANVS*, & Lectionarium Græcorum, hic certe interpolatum, *VENETIIS* editum, Vulgatæ translationis auctoritatem ſequuntur, minime mirum eſt. Prius fecerunt idem Armenii.

Ad § XXIII.

Raris (i. e. paucos gemellos habentibus, qui in ſuo genere peculiares erant,) codicibus epiſtolicis uſum fuiſſe *Baſilium M.* patet ex Appar. p. 690: atque is Iohannei dicti veſtigium nobis pandit, quum libro V adv. Eunom. ait: *Deus & Verbum & Spiritus, una Deitas & ſola adoranda.* Dialogo, qui *Maximo* adſcribitur, vix plus tribui poteſt, quam in apparatu meo tribuitur. Latinis Afrorum codicibus notitiam dicti ſine dubio debet auctor ille: in Græcis an deinceps repererit, conſiderent eruditi.

Nunc *plurima* manuſcripta, quæ Ger. a Maſtricht in Notis ad h. l. corrogat, & *XIV teſtes Græcos*, quos Twellſius, pagina Wolfii 302, enumerat, & e diverſo hæc, quæ ad § III & deinceps ſublegimus, Lector, velim, ſerio invicem conferas. Operam ab eo navatum iri dices, qui, *unum* duntaxat teſtem alterumve Græcæ auctoritatis eſſe, utcunque probaverit. Qui firmos teſtes ex Græca antiquitate producet, gratiam ab eccleſia inibit.

Ad § XXV.

Qui dictum defendunt, non idcirco cauſam, cur id in tot monumentis deſideretur, ſcire aut proferre neceſſum habent. Minus certa cauſa eſto prætermiſſionis: prætermiſſio tamen, atque adeo ipſa germanitas dicti, certa eſt. qui cimelium amiſit & invenit, etiamſi, quomodo amiſſum fuerit, ignoret, tamen id agnoſcit & recuperat. Tarde, ut arbitror, exſpirabit ſuſpicio hiatûs hoc loco ex homœoteleuto nati. Homœoteleuton quidem quantam in hiatibus vim habere ſoleat, paſſim animadverto: ſed in præſenti loco eam cauſam valere non poſſe, evici, ni fallor, in Appar. p. 765. Alia vero ibidem, quomodo expunctum fuerit dictum, non irrationabilis ſubjungitur conjectura: e contrario, nullo modo id tanquam aſſumentum reputari poteſt, a Latinis patribus, dicto ipſo carentibus aut gaudentibus, notis aut ignotis deperditisve, antiquiſſimis, recentioribus, profectum. Suſpicionibus quoquoverſus indulge: nil conficies. Tam mature, tam ſerio, tam paſſim gentium, tam perpetua ætatum ſerie allegant.

Ad § XXVIII.

Hæc ultima theſis deducit nos ad pretioſiſſimi Dicti exegeſin, qua verſus (1) ad contextum totius epiſtolæ, maximeque (2) ad verſum 8 collatus, ex intimis rationibus vindicatur.

(1) Scopum diſpoſitionemque hujus epiſtolæ non facile inveniri, ſunt qui cenſeant: at ſine violentia, ſi ſimpliciter eam

eam intueamur, reſolvetur. Iohannes epiſtola, vel libello potius, (nam epiſtola ad abſentes mittitur; ille autem apud eos, quibus ſcribebat, eodem tempore fuiſſe videtur:) id agit, ut beata & ſancta cum Deo & Ieſu Chriſto communio fidelium confirmetur, Gnoriſmatis lautiſſimi eorum ſtatûs oſtenſis.

Partes ſunt tres:

Exordium, *c. I.* 1-4
Tractatio, *c. I.* 5 - *V.* 12
Concluſio, *c. V.* 13-21. Evolvatur textus ipſe.

In Exordio apoſtolus ab apparitione Verbi Vitæ conſtituit auctoritatem prædicationi & ſcriptioni ſuæ, & ſcopum (ἵνα, *ut*, v. 3 ſ.) exſerte indicat: exordio reſpondet (ut hoc ſtatim expediamus,) Concluſio, eundem ſcopum amplius explanans, inſtituta Gnoriſmatum illorum recapitulatione per triplex *novimus*. c. V. 18. 19. 20.

Tractatio habet duas partes, agens

I. ſpeciatim

α. *de communione cum DEO, in luce.* *c. I.* 5 10.

β. *de communione cum FILIO, in luce. c. II.* 1 *ſ.* 7 *ſ. ſubjuncta applicatione propria ad patres, juvenes, puerulos. v.* 13-27. *Innectitur hic adhortatio ad MANENDVM in eo, c. II.* 28 - *III.* 24. *ut fructus ex MANIFESTATIONE ejus in carne, ſe porrigat ad MANIFESTATIONEM glorioſam.*

γ. *de corroboratione & fructu manſionis illius, per SPIRITVM. capite IV toto, ad quod aditum parat c. III, verſus* 24, *conferendus ad c. IV.* 13.

II. per Symperaſma ſive Congeriem, de Teſtimonio Patris & Filii & Spiritûs, cui fides in Ieſum Chriſtum, generatio ex Deo, amor erga Deum & filios ejus, obſervatio præceptorum, & victoria mundi innititur. *c. V.* 1-12.

Sæpe partes ſimiliter incipiunt & deſinunt, uti exordio quoque reſpondet concluſio. vid. ſupra ad c. II. 12. Interdum eſt alluſio prævia in parte aliqua præcedenti, & recapitulatio in ſubſequenti. Quælibet pars agit de beneficio divino, & de officio fidelium: atque ex beneficio officium derivatur per conſectaria convenientiſſima, de amore erga Deum, de imitatione Ieſu Chriſti, de amore fratrum; & quanquam multa videri poſſint ſine ordine repeti, tamen ordinatiſſimis modis ex aliis cauſis alio intuitu eadem illa conſectaria formantur.

Habet ergo verſus ſeptimus anakephalæoſin, quæ ſane, uti de Patre & Filio, ſic etiam de Spiritu agit. Quod Sol eſt in mundo, quod in pyxide nautica acus, quod in corpore cor, id in hac tractatione eſt verſus ſeptimus capitis V. Adhibe primum editionem eo verſu deſtitutam, deinde editionem eo præditam: facile

cile ſenties, quid univerſus Iohannei ſermonis poſtulet tenor.

(2) Adamantinus verſuum nexus eſt, in hocce textu: v. 6. *Hic eſt, qui venit per aquam & ſanguinem, IeſusChriſtus; non in aqua ſolum, sed in aqua & ſanguine: & ſpiritus eſt qui teſtatur; quia ſpiritus eſt veritas 7. Quia tres ſunt, qui teſtantur in terra, ſpiritus & aqua & ſanguis; & hi tres in unum ſunt:* 8. *& tres ſunt, qui teſtantur in cœlo, Pater & Verbum & Spiritus; & hi tres unum ſunt.* 9. *Si teſtimonium hominum accipimus, teſtimonium Dei majus eſt.*

Ne quid confuſionis oboriatur, monemus, *verſum* 7 a nobis in hac deinceps conſideratione dici eum, qui agit de teſtantibus *in terra*; & *verſum* 8, qui agit de teſtantibus *in cœlo.* Atque hunc ipſum verſum 8 partim ut argumentis criticis in Apparatu confirmatum, partim ut exegeticis argumentis amplius confirmandum ſupponimus.

6 οὗτός ἐςιν, *Hic eſt*) Cauſam Iohannes exponit: cur ei demum, qui credit, Ieſum eſſe Filium Dei, victoriam ex mundo adſcribat: quia nempe illa in Ieſum Dei Filium fides invictum robur habet, a teſtimonio hominum, ſatis eo quidem firmo, ſed multo magis a teſtimonio Dei, abſolutam firmitudinem habente.

¶ ὁ ἐλθὼν, *qui venit*) Non dicit, ὁ ἐρχόμενος, *veniens*, in præſenti, ſed ὁ ἐλθὼν, aoriſto tempore, præteriti vim habente: uti c. I. 2, ἐφανερώθη, *manifeſtatus eſt*: c. IV. 2, ἐληλυθότα· & infra, v. 20, ἥκει. nam ἥκω præſens non *venio* ſignificat, ſed *veni*: (v. 20 not.) unde Iohannes ibidem ſubjicit, & *dedit*, in præterito. Ieſus eſt is, quem propter promiſſiones venire oportuit, & qui venit revera: idque teſtantur & probant ſpiritus & aqua & ſanguis.

¶ δι' ὕδατος κ̀ αἵματος, *per aquam & ſanguinem*) *Aqua* dicit baptiſmum, quem primum adminiſtravit Iohannes, inde Baptiſta cognominatus, & ideo in aqua baptizare miſſus, ut Ieſus manifeſtaretur tanquam Filius Dei. Ioh. I. 33. 34. Porro baptiſmus etiam per diſcipulos Ieſu adminiſtratus eſt, Ioh. IV. 1 ſ. Act. II. 38 &c. *Sanguis* eſt utique ſanguis unius ipſiusque Ieſu Chriſti, qui effuſus in paſſione, in cœna dominica bibitur.

¶ ἰησȣ̃ς ὁ χριςὸς, *Ieſus Chriſtus*) *Ieſus*, per aquam & ſanguinem veniens, eo ipſo monſtratur ut *Chriſtus.*

¶ ȣ̓κ ἐν τῷ ὕδατι μόνον, *non in aqua ſolum*) Modo dixit, *per*; nunc, *in.* Vtraque particula opponitur τῷ χωρὶς, 1 Cor. XI 11 ſ. Hebr. IX. 7. 12. 25. Oſtendit apoſtolus, verba proxima antecedentia plane conſiderate eſſe poſita. Articulus τῷ habet vim relativam. *Per* magis proprie videtur referri ad *aquam*, & *in* ad *ſanguinem.* nam Iohannes aqua baptizans, Ieſum venientem anteceſſit, & Ieſus venit *per* aquam: ſed Ieſus peracto opere, quod Pater ei faciendum dederat, ſanguinem impendit; itaque prius venerat *in ſanguine.*

¶ ἀλλ' ἐν τῷ ὕδατι καὶ τῷ αἵματι, *ſed in aqua & ſanguine*) Non modo ſuſcepit, ad *baptiſmum* accedens, munus implendæ omnis juſtitiæ, Matth. III. 15, ſed etiam effuſo *ſanguine* conſummavit. Ioh. XIX. 30. quo facto *ſanguis & aqua* ex latere I. C. in cruce mortui exiit. ibid. v. 34.

¶ καὶ τὸ πνεῦμά ἐςι τὸ μαρτυρȣ̃ν, & *ſpiritus eſt qui teſtatur*) *teſtatur*, de Ieſu Chriſto, v. 5. c. II. 22. 2 Ioh. v. 9.

¶ ὅτι τὸ πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια, *quia ſpiritus eſt veritas*) Declarat apoſtolus, quid hîc innuat vocabulo *ſpiritûs*, *veritatem* videlicet. Quid porro *veritatis* vocabulo innuit? Non dubium eſt, quin hac profeſſa enumeratione complectatur quodammodo omnia, quæ, præter ipſum divinum teſtimonium, ad teſtimonium de Ieſu Chriſto pertinent. Ea colligemus ex Iohannis aliisque N. T. ſcriptis. Teſtantur de Ieſu Chriſto ſcripturæ, Ioh. V. 39, i. e. Moſes & prophetæ, Ioh. V. 46. I. 46. Act. X. 43. Teſtatus eſt Iohannes baptiſta, Ioh. I. 7. Teſtati vero ſunt deinceps apoſtoli, Ioh. XV. 27. 1 Ioh. I. 2. IV. 14. Act. I. 8. II. 32: maximeque ſcriptor hujus epiſtolæ, Ioh. XIX. 35. Nunc quum apoſtolus teſtimonia de Ieſu Chriſto, tanquam de eo, qui venit, colligit, ſane evangelium minime prætermiſit. *Evangelium* ille quidem nunquam appellat: *teſtimonium* plerumque appellat. Sed hoc loco minus commode diceretur: *tres ſunt teſtantes*, *teſtimonium & aqua & ſanguis.* quare pro teſtimonio *veritatem*, veritatem videlicet non modo cognitionis, ſed etiam prædicationis dicit, & veritatem *ſpiritûs* vocabulo inſignit. cui ſubjecto prædicatum *teſtari* eleganter cohæret. Expendatur nomen *ſpiritus*, c. IV. 1 ſ. 1 Cor. XIV. 12. Ap. XIX. 10. Ioh. VI. 63. Hoc ſpiritu propheticum quoque teſtimonium V. T. cum complemento ejusque demonſtratione continetur. Dicit apoſtolus: *Ieſus Chriſtus venit & per aquam & per ſanguinem*: non dicit hîc: *& aqua & ſanguis ſunt, qui teſtantur.* Rurſum dicit, cum inſigni epitaſi, ΚΑΙ τὸ πνεῦμά ἐστι ΤΟ μαρτυροῦν, *ſpiritus eſt teſtans*: non dicit, *Ieſus Chriſtus venit per ſpiritum* ſive *in ſpiritu.* etenim *ſpiritus* etiam ante adventum Chriſti teſtabatur, multis ſeculis: at aqua & ſanguis cum ipſo adventu erant conjunctiſſima. Teſtimoniumque magis proprie adſcribitur ſpiritui, quam aquæ & ſanguini: teſtandi quippe vim per ſe habet ſpiritus, eandemque vim aqua & ſanguis accedente ſpiritu nanciſcuntur & exſerunt.

7 ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, *quia tres ſunt teſtantes*) Participium, *teſtantes*, pro nomine, *teſtes*, adhibitum, actum effectumve teſtimonii ſemper præſentem innuit. Antea etiam de ſpiritu dixerat, neutro genere, τὸ πνεῦμά ἐστι ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΟΥΝ· nunc maſculino genere, *tres ſunt*, *qui teſtantur*, etiam de ſpiritu dicit, ſimul aquam & ſanguinem teſtantes eſſe dicens, item maſculino genere. Fœminina illa, *fides*, *ſpes*, *caritas*, *tria* dicuntur, neutro genere, 1 Cor. XIII. 13: at hîc πνεῦμα, ὕδωρ, αἷμα, omnia neutrius generis in Græcis, id eſt, *ſpiritus*, *aqua*, *ſanguis*, ſunt τρεῖς μαρτυροῦντες, maſculino genere. *Teſtantes eſſe*, proprie perſonis convenit; quodque tres in terra teſtantes, quaſi perſonæ eſſent, per proſopopœiam deſcribuntur, id perſonalitati trium in cœlo teſtantium pulcre ſubſervit: ſed tamen neque ſpiritus (veritas evangelica) neque aqua neque ſanguis perſonæ ſunt. Tropum igitur a verſu præcedenti ad præſentem progreſſus apoſtolus adhibet, brevitati ſermonis opportunum, ut hoc dicat: Tria ſunt genera hominum, (v. 9. coll. Ioh. V. 34.) qui miniſterio teſtandi in terra funguntur: 1) illud, in univerſum, genus teſtium, quod præconio evangelii vacat; & ſpeciatim 2) illud genus teſtium, quod baptiſmum adminiſtrat, ut Iohannes baptiſta & ceteri; itemque 3) illud genus teſtium, quod paſſionem & mortem Domini ſpectavit & celebrat. Eſt ergo *METALEPSIS*, eaque graviſſima: ubi

a) per

α) per Synecdochen numeri, pro toto genere teſtium, unus, qui teſtetur, ponitur, ut ſi diceretur, *propheta*, *baptiſta*, *apoſtolus.* quamvis enim hæ tres functiones ſæpe in uno homine poterant concurrere, tamen ipſæ erant diviſæ: coll. Eph. IV. 11. eoque commodior eſt metonymia, de qua mox. Gradus trium harum functionum, ſtrictius tamen ſumto *prophetæ* vocabulo, exſtant Matth. XI. 9. 11. *β*) per Metonymiam abſtracti, pro iis, qui teſtantur, tanquam αὐτόπται καὶ ὑπηρέται, ipſe *ſpiritus*, *aqua*, *ſanguis*, memorantur.

¶ ἐν τῇ γῇ, *in terra*) Vid. infra.

¶ τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ αἷμα, *ſpiritus & aqua & ſanguis*) Ordinem permutat apoſtolus. nam cum antea ſpiritum tertio loco poſuiſſet, nunc eum primo loco ponit ex ordine naturæ. ſpiritus, ut modo dictum eſt, ante aquam & ſanguinem teſtabatur, & ſpiritus etiam ſine aquæ & ſanguinis teſtimonio, ſed aqua & ſanguis nunquam ſine ſpiritu teſtantur.

¶ καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσιν, *& hi tres in unum ſunt*) Sunt ejuſdem æque terreſtris *naturæ* per ſe, propheta, baptiſta, apoſtolus: (conf. *unum ſunt*: 1 Cor. III. 8.) & ad unum penitus *finem* ordinati, ut teſtentur de Ieſu Chriſto, ut de eo, qui venit in mundum. conf. εἶναι εἰς τι, Luc. V. 17. τὸ ἕν, cum articulo, non tam *unum*, quam *idem* notat.

Num dilutior videtur hæc verſiculi 7 interpretatio? Mox proderit nobis hæcce *querela.*

8 καὶ τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, *& tres ſunt qui teſtantur*) Teſtimonium ſpiritus & aquæ & ſanguinis per inſignem gradationem & epitaſin corroboratur ſuperveniente teſtimonio trium majus teſtimonium perhibentium. conf. omnino Ioh. III. 8. 11.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cælo*) Vid. infra.

¶ ὁ πατὴρ, *Pater*) ſub hoc nomine ſimul intelligitur nomen *Dei*, ut ſub *Verbi* nomine, (de quo tamen mox vide,) *Filius*; ex natura relatorum. conf. 1 Cor. XV. 28.

¶ ὁ λόγος, *Verbum*) *Verbi* appellatio egregie convenit cum teſtimonio. *Verbum* teſtatur de ſe, ut de Filio Dei, Ap. l. 5. XIX. 13. Patres aliqui hoc loco ſcribunt *Filius*, ex frequentiori Scripturæ locutione. Habent tamen hoc (*filius*) etiam cod. MSS. Lat. *Florentinus* & *Reutlingenſis*.

¶ τὸ πνεῦμα, *Spiritus*) Hoc loco, & ubique in hac epiſtola, Iohannes, de Spiritu ſancto loquens, *Sancti* epitheton ſubaudit. Ieſus Chriſtus ante paſſionem de ſuo & Patris teſtimonio aperte locutus erat: accedit, poſt glorificationem maxime, teſtimonium Spiritus ſancti. c. II. 27. Ioh. XV. 26. Act. V. 32. Rom. VIII. 16. Quare, ut antea binarius teſtium urgebatur, Ioh. VIII. 17 ſ. ita nunc Trias.

¶ καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἕν εἰσι, *& hi tres unum ſunt*) Verſus præcedens habet, *& hi tres in unum ſunt*: nunc, *hi tres unum ſunt*. Conſiderata ſermonis differentia, quanquam alias εἰς promiſcue vel ponitur vel omittitur. Vnum ſunt hi tres; ſicut duo, Pater & Filius, unum ſunt. Spiritum a Patre & Filio ſejungere nil poteſt. nam ſi cum Patre & Filio Spiritus unum non eſſet, dicere deberemus, cum Patre & Filio, qui unum ſunt, Spiritum eſſe duo. quod abhorret a tota revelationis divinæ ſumma. Vnum ſunt, eſſentia, notitia, voluntate, atque adeo conſenſu teſtimonii. Ioh. X. 30. 38. XIV. 9 ſeqq. Non univerſis tribus, ſed ſingulis, tres ſingulatim opponuntur, hoc ſenſu: Teſtantur, non

ſolum ſpiritus, ſed etiam Pater; Ioh. V. 37. non ſolum aqua, ſed etiam Verbum; Ioh. III. 11. X. 41. non ſolum ſanguis, ſed etiam Spiritus. Ioh. XV. 26 ſeq. Nunc quam neceſſaria ſit verſus octavi lectio, diſpaleſcit. Non potuit Iohannes cogitare de ſpiritus & aquæ & ſanguinis teſtimonio, & teſtimonium Dei tanquam majus ſubjungere, quin etiam de teſtimonio Filii & Spiritus ſancti cogitaret, idque in enumeratione tam ſolenni memoraret: neque ratio ulla excogitari poteſt, cur ſine tribus in cœlo teſtantibus teſtantes in terra, eosque tres enumeraret. Solent ejuſmodi enumerationes non ſimplices eſſe, ſed multiplices, Prov. XXX. quanto magis hoc loco? Verſus ſeptimus, quantus quantus eſt, vim habet reſpectivam, & eo pertinet, ut a verſu 6 ad verſum 8 progreſſus fiat. Atque hic ſita eſt utilitas *querelæ* ſupra notatæ. Sive cum antecedenti ſive cum ſubſequenti verſu conferas verſum 7 de tribus in terra teſtantibus, neceſſarius eſt octavus. Nam verſus ſextus & ſeptimus nonnulla habent eadem, nonnulla diverſa. Quæ eadem ſunt, ideo tantum iterata ſunt, ut aptarentur verſui octavo: quæ diverſa ſunt, & vel orationem variant, vel ad ſententiam aliquid amplius addunt; clariorem etiam reſpectum habent ad octavum verſum. v. gr. In abſoluto ſermone, ſpiritus tantummodo dicitur eſſe teſtans; in reſpectivo, etiam aqua & ſanguis. Similiter verſus ſeptimus & octavus nonnulla habent communia verba: in aliis, ubi oratio commutatur, ipſa ſententia diverſum quiddam importat, ut *in unum* & *unum*. Ternarium teſtantium in terra, accommodatitium, plane ſuſtentat Trinitas cœleſtis, archetypa, fundamentalis, immutabilis. Poterat apoſtolus teſtantes in terra vel plures ſtatuere, coll. v. 9. vel omnes ad unum revocare ſpiritum, coll. v. 6. ſed ad ternarium eos redigit, ſolo trium in cœlo teſtantium intuitu. Ex eo, quod Pater & Verbum & Spiritus proprie tres ſunt, & teſtantes ſunt, & unum ſunt, etiam ſpiritus & aqua & ſanguis per tropum ſimilia prædicata nanciſcuntur, quæ eis per ſe minus competere, & ſua ſponte patet, & ii ſenſere, qui in verſu de ſpiritu & aqua & ſanguine *tres* mutarunt in *tria*. Vid. Appar. p. 750. 755. Si ullam teſtantes in terra relationem habent ad teſtantes in cœlo, ſeries verborum, *ſpiritus & aqua & ſanguis*, poſtulat, ut *ſpiritus* referatur ad *Patrem*, *aqua* ad *Verbum*, ſanguis ad *Spiritum*: at hoc non niſi expreſſa *Patris & Verbi & Spiritus* lectio comprobat: qua ſepoſita, varie fluctuans allegoria verborum ordinem mutavit. Vid. Appar. p. 757. 764. *Præcepta* Dei gravia eſſe negans apoſtolus, obſervationem eorum non modo ex ſacramentis, ſed maxime etiam ex fide S. Trinitatis deducit, uti Dominus ipſe, Matth. XXVIII. 19. 20. Plane Iohanneum ex Deo ſenſum eoque ſenſu dignum ſtilum tota hæc ſapit periocha. Qui verſum 8 non admittunt, non poſſunt verſum 7 commode reſolvere. *Metalepſin*, quam ſupra notavimus, in apertam *catachreſin* ii deducunt, ſed admiſſo verſu 8, tota illa metalepſis mitigatur, & ordo, quo ſpiritus ante aquam & ſanguinem ponitur, declaratur, & omnium vocum ratio redditur. Intima denique verſus utriusque connexio, exactus rhythmus, indivulſa parodia eſt: & alter ſine altero ſe habet tanquam periodus compoſita aut ſtropha poëtica, ubi pars dimidia deſideratur.

7, 8 *ἐν τῇ γῇ· ἐν τῷ οὐρανῷ· in terra: in cœlo*) Non fertur teſtimonium in cœlo, ſed

ſed in terra: qui autem teſtantur, ſunt in terra, ſunt in cœlo. i. e. illi ſunt naturæ terreſtris & humanæ, hi ſunt naturæ divinæ & glorioſæ. Porro quia teſtantes qui ſunt in terra, & teſtantes qui ſunt in cœlo, teſtantur de Ieſu Chriſto, & teſtis verus præſens eſt, non abſens, non tam reſpectu eorum, ad quos teſtatur, quam reſpectu eorum, quæ teſtatur: ideo teſtantes qui ſunt in terra, teſtari dicuntur de Ieſu Chriſto, ita, ut teſtimonium eorum agat præcipue de commoratione Ieſu in terra, ut teſtatum fiat, illum eſſe Chriſtum; unde ipſe per aquam & ſanguinem dicitur *veniſſe*, in mundum videlicet: neque tamen ſtatus exaltationis, præſertim dum apoſtoli viverent, excluditur. Sed teſtantes qui ſunt in cœlo, teſtantur de eodem Ieſu Chriſto, ita ut teſtimonium eorum agat præcipue de cœleſti gloria Ieſu, Filii Dei, exaltati ad dexteram Patris, non tamen excluſo ſtatu exinanitionis. Certe teſtimonium v. gr. aquæ, ſive baptiſmi, per Iohannem maxime adminiſtratum fuit, ante mortem, imo ante manifeſtationem I. C. in terra ambulantis: teſtimonium vero Paracleti in glorificationem I. C. reſervatum eſt. Vnde μαρτυρεῖτε, *teſtamini*, in præſenti, de apoſtolis: μαρτυρήσει, *teſtabitur*, de Paracleto dixit Dominus. Ioh. XV. 27. 26.

Habet ergo verſus 7 cum verſu 6 anakephalæoſin totius œconomiæ Chriſti Ieſu a baptiſmo ejus usque ad pentecoſten Act. II. Habet verſus 8 ſummam œconomiæ divinæ ab exaltatione ejus & deinceps. Vid. Ioh. VIII. 28. XIV. 20. Matth. XXVI. 64. Quocirca Chriſtus aſcendens juſſit baptizare in nomine Patris & Filii & Spiritus ſancti: Matth. XXVIII. 9. & Apocalypſis gratiam & pac[illegible] S. Trinitate præfatur.

Quæ cum ita ſint, novum argumentum ſuboritur, eum ordinem verſuum, qui teſtantes in terra præmittit, ac deinde teſtantes in cœlo memorat, Gradatione rebus ipſis longe convenientiſſima præſtare.

9 εἰ, *ſi*) Ab eo, quod negari nequit, & tamen minus eſt, concludit ad majus.

¶ τῶν ἀνθρώπων, *hominum*) in quocunque negotio, Ioh. VIII. 17, & in ipſo ſpiritus & aquæ & ſanguinis teſtimonio adminiſtrando. nam tametſi id divino inſtituto & juſſu faciunt, tamen ipſi manent homines. Ioh. V. 34. III. 31.

¶ ἡ μαρτυρία τοῦ θεοῦ, *teſtimonium Dei*) *Patris*, cujus Filius eſt Ieſus. Vide finem verſus hujus. Notatur autem ſimul cum teſtimonio Patris teſtimonium Filii & Spiritus item divinum & cœleſte, quia opponitur teſtimonio *hominum* in plurali. Teſtimonium Patris eſt quaſi baſis teſtimonii Verbi & Spiritûs ſancti, ſicut teſtimonium ſpiritus eſt quaſi baſis teſtimonii aquæ & ſanguinis.

¶ μείζων ἐστὶν, *majus eſt*) Ioh. V. 36.

Summa eorum, quæ diximus, hæc eſt: Græci codices, in quibus epiſtolæ, v. gr. Iohanneæ, habentur, nec tam multi ſunt, nec tam antiqui, ut verſui de Tribus in cœlo teſtantibus, quippe cujus plane ſingularis eſt ratio, debeant officere. Latino is nititur interprete, ſolo propemodum, ſed vetuſtiſſimo & ſinceriſſimo, quem continuo ſequuntur plurimi perpetua ſeculorum ſerie patres, in Africa, Hiſpania, Gallia, Italia, cum provocatione ad Arianorum conſentientem lectionem. Ipſe denique contextus hunc verſum tanquam centrum & ſummam epiſtolæ comprobat.

¶ αὕτη ἐστὶν, *hoc eſt*) Plane in eo verſatur.

10 ἐν ἑαυτῷ, *in ſe ipſo*) intime.

12 ὁ ἔχων) *habens*, in fide.

¶ τὸν υἱὸν, *Filium*) Habet verſus duo cola. in priore non additur *Dei*: nam fideles norunt *Filium*. in altero additur, ut demum ſciant infideles, quanti ſit, non habere.

¶ ἔχει, *habet*) Priore hemiſtichio cum emphaſi pronunciandum eſt *habet*; in altero, *vitam*.

13 ταῦτα) *hæc*, quæ in hac epiſtola habentur. Verbum *ſcribo*, in exordio, c. I. 4, nunc in concluſione fit præteritum, *ſcripſi*.

¶ τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, *credentibus in nomen Filii Dei*) Summa verſus 5-10.

¶ ἵνα εἰδῆτε ὅτι ζωὴν ἔχετε αἰώνιον, *ut ſciatis quod vitam habetis æternam*) Id fluit ex verſu 11.

¶ καὶ ἵνα πιστεύητε, *& ut credatis*, ſcil. ſub propiore ſpe vitæ. Id fluit ex v. 12. Plane in fide eſſe debemus.

14 κατὰ τὸ θέλημα αὐτοῦ, *ſecundum voluntatem ejus*) Conditio æquiſſima, latiſſime patens.

15 ἐὰν οἴδαμεν) ἐὰν interdum habet indicativum, præteriti temporis; idque hîc facit ad confirmandum.

¶ ἔχομεν) *habemus*, etiam ante eventum ipſum: (conf. 1 Sam. I. 17 ſ.) & eventum ipſum ſcimus non eſſe fortuitum, ſed precibus impetratum.

16 ἐάν τις, *ſi quis*) Additur caſus omnium maximus; ut poſſis orare etiam pro altero, in re graviſſima. conf. c. II. 1.

¶ ἴδῃ, *viderit*) Ergo peccatum hoc poteſt noſci a regenito.

¶ ἁμαρτάνοντα ἁμαρτίαν, μὴ πρὸς θάνατον, *peccantem peccatum, non ad mortem*) qualecunque peccatum, *modo ne* ad mortem. μὴ, *ne*, formula excipiendi, (Matth. XIX. 9.) plus, quam οὐ *non*, v. 17. Quamdiu non conſtat, eſſe peccatum ad mortem, orare fas eſt.

¶ θάνατον, *mortem*) De morbo, ex quo Lazarus mortuus eſt, ſed poſtea mox reſuſcitatus, dicitur, *non eſt ad mortem*, Ioh. XI. 4 not. at Ezekias ægrotavit למות *ad mortem*, Es. XXXVIII. 1, niſi miraculo convaluiſſet. Hoc autem loco Iohannes *mortem* & *vitam* dicit, uti cap. III. 14. Quid porro ſit *peccatum ad mortem*, declaratur ex oppoſito, verſu 17, ubi ſubjectum eſt, *Omnis injuſtitia*; prædicatum bimembre, *peccatum*, *idque citra mortem*. Ergo quælibet injuſtitia, quæ in vita communi admittitur, eſt peccatum non ad mortem. Peccatum autem ad mortem eſt peccatum non obvium, neque ſubitum, ſed talis ſtatus animæ, in quo fides, & amor, & ſpes, in ſumma, vita nova, exſtincta eſt: ſi quis ſciens volensque *mortem* amplectitur, non ex illecebris carnis, ſed ex amore *peccati*, ſub ratione *peccati*. Repudium gratiæ proæreticum. Homo, dum hoc peccatum peccat, vitam a ſe repellit: quî igitur alii vitam ei concilient? Datur tamen etiam *peccatum ad mortem* corporis, v. gr. apud populum, pro quo ter deprecatus propheta, deprecari vetatur: Ier. VII. 16. XI. 14. XIV. 11. XV. 1. 2: imo *peccatum ad mortem* ejuſmodi ipſe admiſit Moſes, ad mortem non deprecandam: Deut. III. 26. Conf. 1 Sam. II. 25. III. 14 de domo Eli: & contra, de peccatis & morbis per preces depellendis, Iac. V. 14 ſeqq.

¶ αἰτήσει) ὁ παῤῥησιαστής.

¶ δώσει, *dabit*) Deus, rogatus.

¶ αὐτῷ) illi, fratri.

¶ ζωὴν, *vitam*) Ergo peccans ad mortem

tem eſt in morte, & tamen ulterius peccat ad mortem.

¶ τοῖς) ל i. e. quod attinet ad peccantes non ad mortem.

¶ ἔστιν ἁμαρτία πρὸς θάνατον, *eſt peccatum ad mortem*) Summum præceptum eſt fides & amor. ergo ſummum peccatum eſt, quo fides & amor perimitur. Illic, vita, hîc, mors. Non tamen denotatur hîc tale peccatum, quod nos appellamus, mortale, ut ſunt omnia irregenitorum, c. III. 14, & nonnulla *fratrum* relabentium; qui proprie ſoli egent, ut *vita* eis *detur*.

¶ οὐ-λέγω, *non-dico*) pro *dico-non*. locutio morata & Attica. Deus non vult, ut pii fruſtra orent. Deut III. 26. Si ergo, qui peccatum ad mortem commiſit, ad vitam reducitur, id ex mero provenit reſervato divino.

¶ ἐκείνης, *illo*) Vocula habet vim removendi h. l.

¶ ἐρωτήσῃ) Modo, αἰτήσει. Differunt verba. Ioh. XI. 22 not. Hîc non modo non αἰτεῖν, ſed ne ἐρωτᾶν quidem præcipitur. ἐρωτήσῃ eſt ut genus: αἰτεῖν ſpecies quaſi humilior. Non αἰτεῖν modo removetur, ſed etiam genus. Species hæc αἰτεῖν non occurrit apud preces Chriſti. αἰτεῖν in victum quaſi & reum convenit.

17 πᾶσα ἀδικία) *omne nefas*. Vbique occurrunt in vita exempla *peccati non ad mortem*.

¶ καὶ, &) & quidem. Enunciatio eſt hæc: *Quodlibet nefas eſt peccatum non ad mortem*: ſed ne quiſquam id levius interpretetur, præmittit, *eſt peccatum*.

18 οἴδαμεν, *novimus*) Anaphora. v. ſſ.

¶ ὅτι πᾶς, *quod omnis*) Nunc cavet, ne quis verſu 16. 17 ad ſecuritatem abutatur.

¶ γεγεννημένος) Mox, γεννηθείς. Præteritum grandius quiddam ſonat, quam aoriſtus. Lexicon vetus: ὠψωνηκότες, μέγα· ὀψωνήσαντες δὲ, μικρόν. Non modo qui magnum in regeneratione gradum aſſecutus, ſed quilibet, qui regenitus eſt, ſervat ſe.

¶ τηρεῖ ἑαυτὸν, *ſervat ſe ipſum*) non deficit intrinſecus.

¶ οὐχ ἅπτεται, *non tangit*) Regenitus non peſſundatur extrinſecus. Malignus appropinquat, ut muſca ad lychnum; ſed non nocet, ne tangit quidem. Antitheton, *jacet*. v. 19.

19 ἐκ, *ex*) Sermo conciſus: *Ex Deo ſumus*, & in Deo manemus: *at mundus* ex malo eſt, & *in malo jacet totus*.

¶ ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται, *in malo jacet*) *Malus*, coll. v. 18, opponitur *Vero*, v. 20. Totus mundus non modo tangitur a malo, ſed plane jacet, (Germ. *bleibt liegen*,) per idololatriam, cæcitatem, fraudem, vim, laſciviam, impietatem, malitiam omnem, in malo, expers & vitæ ex Deo & διανοίας, *ſenſûs*. Vid. 1 Cor. V. 10. XI. 32. Brevi hac ſumma vividiſſime denotatur horribilis ſtatus mundi. Commentarii loco eſt ipſe mundus & mundanorum hominum actiones, ſermones, contractus, lites, ſodalitia &c. Antitheton, *manet*, de Deo & ſanctis. Habetis, regeniti, quod oretis. c. II. 2.

20 δὲ, *autem*) Particula hæc fideles ex mundo reliquo excipit.

¶ ἥκει) *adeſt*. Sic, ἥκω, Marc. VIII. 3 not.

¶ δέδωκεν, *dedit*) *Deus*. nam etiam in præcedenti commate Subjectum implicite eſt *Deus*, hoc ſenſu: *Deus miſit Filium ſuum*: & huc refertur αὐτοῦ, *ejus*, mox.

¶ διά-

¶ διάνοιαν, *ſenſum*) non ſolum notitiam, ſed facultatem noſcendi.

¶ τὸν ἀληθινὸν, *Verum*) ſubaudi, *Filium ejus Ieſum Chriſtum*, ut mox. unde perſpicitur, quanta majeſtate ſic ſe appellet Filius, Ap. III. 7.

¶ οὗτος) *Hic*, Verus, Filius Dei Ieſus Chriſtus: cui convenit appellatio *Vitæ æternæ.*

¶ ζωὴ αἰώνιος, *Vita æterna*) Initium epiſtolæ & finis conveniunt.

21 Φυλάξατε ἑαυτὰς) *cuſtodite vos* ipſos, me abſente, ne quis vos decipiat. Elegantia activi verbi cum pronomine reciproco plus dicit, quam Φυλάξαϑε *cuſtodimini.* Vid. ad Chrys. de ſacerd. p. 423.

¶ ἀπὸ τῶν εἰδώλων) *a ſimulacris*, neque ſolum ab ipſorum cultu, ſed etiam ab omni eorum communione & communionis ſpecie. Ap. II. 14. 20.

IN EPISTOLAM IOHANNIS SECVNDAM.

Vers. 1 Ὁ πρεσβύτερος, *Senior*) Appellatio conveniens familiari epiſtolæ, huic, & ſequenti. Et quidem admirabili temperamento gravitas argumenti & familiaritas epiſtolii concurrunt. Partes epiſtolæ ſunt tres:

I. Inſcriptio.	*v.* 1-3
II. Hortatio ad perſeverantiam in veritate amoris & fidei.	*v.* 4-11
III. Concluſio.	*v.* 12. 13.

¶ ἐκλεκτῇ, *electæ*) Appellat *electam*, a conditione ſpirituali. nomen enim hoc appellativum eſſe, patet ex eo, quia etiam ſorori tribuitur. v. 13. quod ſi proprium eſſet, foret ἐκλέκτη, ab ἔκλεκτος. Erant aut viduæ, aut uxores præ maritis piæ. Κυρία autem, ut paſſim, ita hoc loco, eſſe nomen proprium, docet Heumanni Pœcile, T. 2. lib. 3. artic. 13. & T. 3. lib. 1. art. 2. Neque dubitare quiſquam poteſt, niſi qui ſtilum veterum ignorat, aut non recordatur. Appellativum Κυρία, *domina*, extra relationem ad ſervos, eo tempore vix reginæ ſine invidia dari poterat. Etiam ad perſonas illuſtres olim nomina propria ſunt adhiberi ſolita, præ appellativis. Eleganter autem *Senior* vocabulum ſpiritualis neceſſitudinis, unde epiſtolion fluxit, interponit inter ſuum & mulieris nomen. Recurrit Κυρία, v. 5. Syrus nomen proprium retinet: & ſynopſis Athanaſiana ait, γράφει κυρίᾳ, ubi nomen proprium ponit, epitheton ἐκλεκτὴ, *electa*, reticet. Sæpe autem nomina propria & appellativa invicem confunduntur. v. Weſſeling. Probabil. p. 199 ſeqq.

¶ οὓς, *quos*) Ref. ad matrem & liberos.

¶ ἐν ἀληθείᾳ, *in veritate*) Amor non modo verus amor eſt, ſed veritate evangelica nititur. v. 3 fin.

¶ πάν-

¶ *πάντες, omnes*) Communio ſanctorum.

2 *διὰ, propter*) Conſtr. cum *ἀγαπῶ amo*. Amantes in veritate, amant etiam propter veritatem.

¶ *τὴν μένουσαν, quæ manet*) quæ adhuc eſt. Sequitur futurum, *erit. τὴν μένουσαν -καὶ ἔσαι*, reſolve, *QVÆ manet*, *& erit.* conf. 1 Cor. VII. 37 not.

3 *ἔσαι, erit*) יהי Votum cum affirmatione.

¶ *μεθ' ὑμῶν, vobiſcum*) Duo codices, in quibus hanc lectionem inveni, argumento ſunt, in pluribus aliis eam exſtare, quanquam vix quiſquam eam notare dignatus fuerit. *μεθ' ἡμῶν, nobiſcum*, ſumma facilitate ex verſu præcedente repetitum eſt: & nimis ſæpe hæc pronomina promiſcue ſcripſere librarii Græci. *Latinus* habet, *vobiſcum*: & hoc proprie ſalutationi congruit. conf. 3 Ioh. v. 2.

¶ *χάρις, ἔλεος, εἰρήνη, gratia, miſericordia, pax*) *Gratia* tollit culpam; *miſericordia*, miſeriam: *pax* dicit permanſionem in gratia & miſericordia.

¶ *εἰρήνη, pax*) etiam ingruente tentatione.

¶ *κυρίου, Domino*) Hoc uno loco appellationem *Domini*, ſalutationi convenientem, habent epiſtolæ Iohannis. *Filium Dei* appellitat.

¶ *ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἀγάπῃ, in veritate & amore*) De illa, v. 4. de hoc, v. 5. Paulus appellare ſolet *fidem & amorem.* etenim *fides* & *veritas* ſynonyma ſunt; & utroque vocabulo Hebræum אמת paſſim exprimunt LXX. Conf. 3 Ioh. v. 3, *veritati tuæ.*

4 *εὕρηκα, inveni*) Rarum hodie *inventum*, rarum gaudium.

¶ *ἐκ τῶν τέκνων σου, ex liberis tuis*) Liberos Kyria ad minimum quatuor habebat. coll. v. 1 cum 4. Hos liberos in domo materteræ eorum invenerat Iohannes. v. 13.

¶ *καθὼς, ſicut*) Norma.

5 *οὐχ ὡς - καινὴν, non tanquam-novum*) Amor utramque paginam facit. nil aliud fert veritas.

6 *αὐτοῦ, ejus*) Patris. v. 4.

¶ *ἐν αὐτῇ, in eo*) in amore. Epanodon habet hic verſus, valde dulcem.

¶ *περιπατῆτε, ambuletis*) Modo, *ambulemus.* nunc ſecunda perſona reſpondet verbo *audiſtis*, ſcil. ex nobis, apoſtolis.

7 *ὅτι, quia*) Ratio, cur jubeat retinere audita *a principio.*

¶ *πολλοὶ, multi*) 1 Ioh. II. 18. IV. 1.

¶ *εἰσῆλθον*) *intrarunt.* Mundus eſt averſus a Deo & Chriſto, ſiliquis ſuis intentus: ſed ut Deum & Chriſtum oppugnet, a Satanæ fermento eſt.

¶ *ἐρχόμενον*) *qui veniebat.* ſic, *ἐρχομένων*, 3 Ioh. v. 3. Conf. *ἐληλυθότα*, 1 Ioh. IV. 2.

¶ *οὗτός ἐστιν, hic eſt*) Gradatio. Hic ipſe eſt etiam magni impoſtoris & antichriſti character. non alius atrociori ſpecie quærendus eſt.

¶ *πλάνος, ſeductor*) contrarius Deo.

¶ *ἀντίχριστος, antichriſtus*) contrarius Chriſto. Etiam ad mulieres & adoleſcentes pertinet admonitio contra antichriſtum. v. 4 ſ. Antichriſtus negat Patrem & Filium; neque confitetur Ieſum Chriſtum venientem in carne.

8 *ἑαυτοὺς, voſmet ipſos*) me abſente.

¶ *ἵνα μὴ ἀπολέσητε κτλ.*) Apoſtolum ſcripſiſſe arbitror, *ἵνα μὴ ἀπολέσητε ἃ εἰργασάμεθα, ἀλλὰ μισθὸν πλήρη ἀπολάβωμεν*· unde alii totam ſententiam admonentem

rem in ſecunda perſona, alii deinde in prima retulerint.

¶ ἀλλὰ, *ſed*) Nulla merces ſanctorum dimidia eſt: aut tota amittitur, aut plena accipitur. Oppoſitio eſt immediata. Conſideranda tamen diverſitas graduum in gloria.

¶ πλήρη, *plenam*) in plena communione cum Deo. v. 9.

9 ὁ παραβαίνων, *qui transgreditur*) ex perfidia.

¶ ἐν τῇ διδαχῇ τοῦ χριστοῦ, *in doctrina Chriſti*) in doctrina, quæ Ieſum docet eſſe *Chriſtum* Filium Dei.

¶ οὗτος) *hic* demum.

10 ἔρχεται, *venit*) quaſi doctor aut frater.

¶ ταύτην) *hanc*, Chriſti.

¶ οὐ φέρει, *non fert*) per veram profeſſionem.

¶ καὶ) *atque* adeo.

¶ χαίρειν, *ſalutem*) Eo loco ſit vobis, quo ethnicus, cui tamen *ſalutem* tutius dicitur. 1 Cor. V. 10. Sermo eſt de ſalutatione familiari, eaque fraterna & chriſtiana. Inter ignotos & alienos videntur olim rariores fuiſſe ſalutationes.

11 γὰρ, *enim*) Severitas in amore.

¶ κοινωνεῖ, *communicat*) Eum enim declarat pro tali, cui poſſit obtingere gaudium & ſalus in iſto ipſo ſtatu antichriſtiano.

¶ ἔργοις) *operibus*, fidei & amori contrariis.

¶ τοῖς πονηροῖς, *malis*) Contra, bonorum operum communicatio, beata.

12 πολλὰ) *multa*, læta. Hoc igitur, quod ſcribit apoſtolus, maxime erat neceſſarium & ſubitum.

¶ οὐκ ἠβουλήθην, *non volui*) Ipſa ſcribendi opera non juvat ſemper cor affectu ſacro plenum.

¶ διὰ χάρτου καὶ μέλανος, *per chartam & atramentum*) Ταπείνωσις. Antitheton, *os ad os*. *Charta*, non membrana, uſus eſt apoſtolus ad hoc epiſtolium.

13 ἀσπάζεταί σε, *ſalutant te*) Comitas apoſtoli, minorum verbis ſalutem nunciantis.

IN EPISTOLAM IOHANNIS TERTIAM.

Vers. 1 Ὁ πρεσβύτερος, *Senior*) Tres hujus quoque epiſtolæ ſunt partes:

I Inſcriptio.	*v.* 1. 2
II. Commendatio hoſpitum: ubi	
1. *ſuperiora Caji beneficia probat.*	*v.* 2-6
2. *commendationem ipſam promit, rationes, & exempla in utramque partem, innectens.*	*v.* 6-12
III. Concluſio.	*v.* 13-15.

¶ γαΐῳ,

¶ γαΐῳ, *Cajo)* Cajus Corinthi, de quo Rom. XVI. 23, vel huic Cajo, Iohannis amico, fuit ſimillimus, in hoſpitalitate, vel idem: ſi idem, vel ex Achaja in Aſiam migravit, vel Corinthum Iohannes hanc epiſtolam miſit.

2 ἀγαπητὲ, *dilecte)* Sic ter, v. 2. 5. 11.

¶ περὶ πάντων, *de omnibus*) quod ad omnes partes attinet.

¶ εὐοδοῦσθαι, *proſpere agere*) in re familiari &c.

¶ ὑγιαίνειν, *valere*) in corpore.

¶ καθὼς, *ſicut*) Vbi *anima* valet, omnia valere poſſunt.

3 ἐχάρην, *gaviſus ſum*) Hoc amplificatur verſu 4.

¶ γὰρ, *enim*) Ex operibus cognoſcitur valetudo animæ, & hanc proſequuntur vota ſanctorum.

¶ καθὼς, *ſicut*) Declarat.

¶ σὺ) *tu.* Antitheton, *Diotrephes.* v. 9.

4 τούτων) *his*, gaudiis.

5 πιστὸν ποιεῖς, *fidele facis*) *facis* quiddam, quod facile a te *pollicebar* mihi & fratribus. Sic *quodcunque* congruit.

¶ ἐργάσῃ, *operatus fueris*) labore amoris.

¶ καὶ) &, quod maximum, *in hoſpites* ſpeciatim.

6 ἐνώπιον ἐκκλησίας, *coram eccleſia*) Publice commemorabantur exempla, ad hortandum.

¶ καλῶς ποιήσεις, *bene facies*) Morata formula hortandi. Sic, in præterito & præſenti, ad approbandum, *bene dixiſti*, *feciſti* &c. Luc. XX. 39. Act. X. 33. Marc. VII. 37. Ioh. IV. 17. cap. XIII. 13. Iac. II. 8. 19. 2 Petr. I. 19.

¶ προπέμψας, *deducens*) cum commeatu. Tit. III. 13. Beneficium præſta usque ad finem.

¶ ἀξίως τοῦ θεοῦ, *ut Deo dignum eſt*) Qui tales, quales verſu ſequente deſcribuntur, honore afficit, is Deum honorat.

7 τοῦ ὀνόματος, *Nomine*) Subaudi, *Dei.* Lev. XXIV. 11. Conf. Iac. II. 7.

¶ μηδὲν, *nihil*) De jure ſuo deceſſerunt: & vel mercedem laboris reliquerunt, vel rapinam facultatum tolerarunt.

¶ ἀπὸ, *a*) Conſtr. cum *exiverunt.*

8 συνεργοὶ, *cooperatores*) ut veritatem adjuvemus, ne ea impediatur.

9 ἔγραψα, *ſcripſi*) de his. Ea epiſtola non exſtat.

¶ τῇ ἐκκλησίᾳ, *eccleſiæ*) illius loci, ex quo exierunt. v. 7. Occupatio: ne Cajus dicat, *cur itur ad nos?*

¶ ὁ φιλοπρωτεύων αὐτῶν, *qui vult eſſe primus eorum*) Si jam tum Diotrephes exſtitit, vivente apoſtolo, quid poſtea non factum?

¶ ἡμᾶς, *nos*) commendantes & commendatos.

10 ἐὰν ἔλθω, *ſi venero*) v. 14.

¶ ὑπομνήσω, *commonebo*) Metonymia antecedentis: i. e. *animadvertam*, *notabo*, ita ut ſentiat.

¶ λόγοις πονηροῖς, *verbis malis*) quibus ſe excuſare conatur.

¶ τοὺς βουλομένους, *volentes*) ſcil. *accipere.*

¶ ἐκβάλλει, *ejicit*) Magna importunitas.

11 τὸ κακὸν, *malum*) in Diotrephe.

¶ τὸ ἀγαθὸν, *bonum*) in Demetrio.

¶ ἐκ τοῦ θεοῦ) *ex Deo*, bono.

¶ ἐστιν, *eſt*) ut ex Ipſo natus.

12 δημητρίῳ, *Demetrio*) Videtur hic fuiſſe antiſtes hoſpitalis.

¶ ἡμεῖς, *nos*) ego & qui mecum ſunt.

¶ *δὲ*) *tamen*, etſi jam multis ornatus teſtimoniis ſit Demetrius.

¶ *καὶ ὄιδατε*, *& noſtis*) neque enim in ulla re mentimur.

15 *φίλες*, *amicos*) Conf. Ioh. XV. 15. Rara in N. T. appellatio, abſorpta a majori, *fraternitatis*. Errant philoſophi, qui putant amicitiam non inſtrui a fide.

¶ *κατ' ὄνομα*, *nominatim*) non ſecus ac ſi nomina eorum perſcripta eſſent.

IN EPISTOLAM IVDÆ.

Vers. 1 Ἰ*έδας*, *Iudas*) Partes epiſtolæ ſunt tres:

I. Inſcriptio. *v.* 1. 2

II. Tractatio, qua hortatur ad certamen pro fide, v. 3, *&, adverſariorum interitu moribusque deſcriptis, v.* 4-16, *ſanctos commonefacit, v.* 17. 18, *confirmat, v.* 19. 20 *ſ. de officio erga alios inſtruit,* *v.* 22. 23

III. Concluſio per Doxologiam. *v.* 24. 25.

Valde hæc epiſtola congruit cum ſecunda Petri; eamque videtur præ oculis habuiſſe Iudas v. 17. 18. coll. cum 2 Petr. III. 3 Eam Petrus extremo ſuo tempore ſcripſit: ex quo colligi poteſt, S. Iudam diutius vixiſſe, magnamque vidiſſe jam tum in eccleſia inclinationem rerum a Petro prædictam. Sed tamen alia prætermittit, alia alio inſtituto & ſermone ponit, alia addit, ſapientia apoſtolica perſpicue elucente, & ſeveritate incrementa ſumente. Sic Paulum Petrus, Petrum Iudas allegat & comprobat.

¶ *ἀδελφὸς δὲ ἰακώβε*, *frater vero Iacobi*) Iacobus erat celebrior, *frater Domini* appellatus. pro eo Iudas ſe appellat *fratrem Iacobi*, modeſte.

¶ *τοῖς*) Periphraſis, cui reſpondet contrarium verſu 4.

¶ *ἠγαπημένοις*, *dilectis*) Exordio reſpondet concluſio. v. 21.

¶ *τετηρημένοις*, *ſervatis*) Chriſto indelibatum ſervari, lætum. Ioh. XVII. 2. 11. 15. 2 Cor. XI. 2. Significantur ſalutis origines & conſummatio: habetque hic locus *προθεραπείαν*, ne pii percellantur mentione rerum diriſſimarum.

¶ *κλητοῖς*, *vocatis*) *Vocatio*, omnis beneficii divini prærogativa.

2 *ἔλεος κτλ.* *miſericordia &c.*) tempore miſerabili. hinc primo loco ponitur *miſericordia. miſericordia*, Ieſu Chriſti, v. 21: *pax*, in Spiritu S. coll. v. 20: *amor*, Dei, v. 21. Teſtimonium de S. Trinitate.

3 *πᾶσαν σπεδὴν ποιέμενος*) *cum omnem operam darem.*

¶ *γράφειν - σωτηρίας*, *ſcribere - ſalute*) Antitheton, *præſcripti in judicium.* v. 4.

¶ *περὶ*, *de*) Scopus epiſtolæ, v. 20 ſ. Prima & extrema epiſtolæ, accurate conveniunt.

¶ *κοινῆς*, *communi*) per *æque pretioſam fidem.* 2 Petr. I. 1. Ratio mutuæ adhortationis.

¶ *σωτηρίας*, *ſalute*) Etiam ſeveræ admonitiones, *ſalutares* ſunt.

¶ *ἀνάγκην ἔχον*) *non potui non.*

¶ *γρά-*

¶ *γράψαι ὑμῖν παρακαλῶν, ſcribere vobis adhortans*) Ex omnibus ſcribendi generibus *adhortationem* hoc tempore ſaluberrimam ſtatuit Iudas. τὸ *ſcribere* arcte cohæret cum *adhortans*. *Adhortatio* infertur v. 17 ſ. Hic ſcopus epiſtolæ expreſſus.

¶ *ἐπαγωνίζεσθαι, ut decertetis*) Officium duplex, *pugnare* ſtrenue pro fide, contra hoſtes: & ædificare ſe ipſum, in fide. v. 20. conf. Neh. IV. 16 ſſ.

¶ *ἅπαξ, ſemel*) Particula valde urgens. nulla alia dabitur fides. coll. *ſecundo*, v. 5.

¶ *παραδοθείσῃ, tradita*) divinitus.

¶ *τοῖς ἁγίοις*) *ſanctis* omnibus, ex fide *ſanctiſſima* v. 20. Conſtr. cum *tradita*.

¶ *πίστει, fide*) qua venitur ad *ſalutem* v. 20. 21.

4 *παρεισέδυσαν, ſubrepſerunt*) *παρὰ*, *ſub*, *obiter*.

¶ *οἱ πάλαι προγεγραμμένοι εἰς τοῦτο τὸ κρίμα, olim præſcripti in hoc judicium*) quos venturos eſſe, prædictum eſt, v. 17. & quos hoc judicium, de quo mox, ſubituros eſſe, patet ex pœnarum exemplis in ſimiles impuros editis, pridem perſcriptis. Non innuitur prædeſtinatio, de qua tamen locutio exſtat ſimilis, *οἱ γραφέντες εἰς ζωὴν*, Es. IV. 3, ſed Scripturæ prædictio. Πάλαι, *olim*, Enochi tempore: v. 14. qui ſi ipſe tantum dixit, non etiam ſcripſit; ſermo erit conciſus, hoc ſenſu: *pridem* per Enochum prædicti, & poſtea *per ſcripturam notati*. quare τὸ *ἀσεβεῖς*, *impii*, confer cum verſu 15. εἰς valet *quod attinet*. Τοῦτο, *hoc*, valde demonſtrat, apoſtolo jam quaſi cernente pœnam. Sermo per Enochum factus complectitur omnes impios primi & extremi mundi. Par omnium indoles & pœna.

¶ *ἡμῶν, noſtri*) non *impiorum*.

¶ *χάριν, gratiam*) evangelicam.

¶ *τὸν μόνον δεσπότην*) Sir. XVIII. 33 in ed. Complut. Κρείσσων παῤῥησία ἐν δεσπότῃ μόνῳ, ἤπερ νεκρὰ καρδία νεκρῷ ἀντέχεται.

¶ *καὶ κύριον*) S. Iudas impietatem eorum, quos notat, oſtendit incurrere & in Deum & in Chriſtum, *τὴν τοῦ* ΘΕΟΥ *ἡμῶν χάριν μετατιθέντες εἰς ἀσέλγειαν, καὶ τὸν μόνον δεσπότην καὶ κύριον ἡμῶν* ΙΗΣΟΥΝ ΧΡΙΣΤΟΝ *ἀρνούμενοι*. Hoc non obſervarunt, qui poſt *δεσπότην* interpoſuere *θεόν*. Locus proprie parallelus, 2 Petr. II. 1, *τὸν ἀγοράσαντα αὐτοὺς δεσπότην ἀρνούμενοι*.

¶ *ἀρνούμενοι, negantes*) Expendantur portenta hæreticorum veterum a patribus commemorata.

5 *ὑπομνῆσαι, commonere*) Activum.

¶ *εἰδότας ὑμᾶς, ſcientes vos*) Accuſativus abſolutus, ut Act. XXVI. 3. Cauſa, cur admoneat duntaxat; quia jam ſciant, ſemelque cognitum habeant. Reſpondet hæc formula Petrinæ illi, *hoc primum ſcientes*.

¶ *ἅπαξ*) *ſemel*. v. 3 not.

¶ *σώσας, ſervans*) Antitheton, *perdidit*.

6 *ἀγγέλους, angelos*) 2 Petr. II. 4 not.

¶ *μὴ τηρήσαντας, non ſervantes*) Debuerant igitur ſervare.

¶ *ἀρχὴν*) *imperium*, ſtatum *ſemel* eis aſſignatum, ſub Filio Dei. Col. I.

¶ *ἀπολιπόντας, relinquentes*) ultro.

¶ *ἴδιον, proprium*) conveniens.

¶ *οἰκητήριον*) *domicilium* lucidum. Antitheton, *ζόφον caliginem*.

¶ *ἀϊδίοις*) *ſempiternis*. Epitheton horribile, h. l. Sic v. 7, *αἰωνίου*, *æterni*.

¶ *τετήρηκεν, ſervavit*) ſervare inſtituit.

 7 τὸ-

7 *τέτοις*) *his*, impiis, parem pœnam ſubituris.

¶ *ἐκπορνεύσασαι*) Sæpe pro ſimplici *πορνεύω* זנה LXX habent *ἐκπορνεύω*. ſed hîc proprie convenit in libidinem magis abominandam.

¶ *ἀπελθȣ̃σαι-ἑτέρας*, *abeuntes-alteram*) præter naturam.

¶ *δεῖγμα-δίκην*, *exemplum-pœnam*) Appoſitio. *pœna*, quam ſuſtinent, eſt *exemplum ignis æterni*, ut Caſſiodorius loquitur. neque enim ipſa urbium illarum pœna æterna eſt. Ez. XVI. 53. 55. Conf. 2 Petr. II. 6.

8 *μέντοι*, *quidem*) Particula declarans, impuritatemque talium impiorum cum Sodomis comparans, unde ſimilitudo pœnæ verſu 7 memorata pateat.

¶ *ἐνυπνιαζόμενοι*) *ſomniis* impuris & confuſis *agitati*, & ex ſomniis futura conjectantes. Æquipollet illud, *non norunt* v. 10. Es. LVI. 10. 11. LXX, *ȣ̓κ ἔγνωσαν·-ἐνυπνιαζόμενοι κοίτην·-ȣ̓κ εἰδότες σύνεσιν, πάντες ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν ἐξηκολȣ́θησαν.*

¶ *κυριότητα*, *dominationem*) Vid. 2 Petr. II. 10 not.

9 *ὁ δὲ μιχαὴλ*, *Michaël vero*) Hujus pugnæ notitiam utrum ex ſola revelatione, an ex traditione majorum acceperit apoſtolus, nil refert: ſufficit, quod vera, quin etiam confeſſa fratribus, ſcribit. conf. v. 14 not. Δὲ reſpondet *τῷ μέντοι*.

¶ *ὁ ἀρχάγγελος*, *archangelus*) Hoc loco & 1 Theſſ. IV. 16, (ubi item de re graviſſima, reſuſcitatione mortuorum, agitur,) archangeli fit mentio; alibi nusquam: ut, utrum unus hic ſit, an plures, definire nequeamus.

¶ *ὅτε*, *quum*) Quando hæc diſceptatio facta ſit, & quo die, non exprimitur: facta eſt certe poſt mortem Moſis.

¶ *τῷ διαβόλῳ*, *diabolo*) contra quem pugnare Michaëli inprimis convenit. Ap. XII.

¶ *διακρινόμενος διελέγετο*, *diſceptans diſputaret*) Erat ergo pugna judicialis.

¶ *περὶ τȣ̃ μωσέως σώματος*, *de Moſis corpore*) De ipſo Moſis corpore exanimi apertus eſt ſermo. In re myſterii plena non debemus apertam ſermonis partem pro eo, ac nobis commodum eſt, inflectere. In corpus Moſis conatus eſt aliquid, quicquid fuit, diabolus, mortis robur habens, adeoque Moſis fortaſſe reſuſcitationem impedire poſtulans.

¶ *ȣ̓κ ἐτόλμησε*, *non auſus eſt*) Virtus angelica, modeſtia. Eo major deinceps Michaëli data eſt victoria. Ap. XII. 7. Synopſis Sohar p. 92. n. 6. *Non licet homini ignominioſe convitiari genus adverſum*, h. e. ſpiritus malos. Schœttgenius. *ȣ̓κ-ἀλλ' ὡς*, Rom. IX. 32.

¶ *βλασφημίας*, *blaſphemiæ*) id eſt, *βλάσφημον*, *blaſphemum*. 2 Petr. II. 11.

¶ *ἐπιτιμήσαι σοι*, *animadvertat in te*) Reſervatum divinum.

¶ Κύριος) *Dominus*, ſolus. Hujus judicio in anteceſſum ſubſcribit angelus.

10 *ὅσα*) *omnia*, *quæ*.

¶ *ȣ̓κ οἴδασι*, *non norunt*) de rebus ſpiritualibus, Dei & ſanctorum.

¶ *φυσικῶς*, *naturaliter*) per facultates naturales, de rebus naturalibus, modo cognoſcendi naturali, appetitu naturali. *phyſicum* opponitur hîc *ſpirituali*. v. 19.

¶ *ἐπί-*

¶ ἐπίσανται, *ſciunt*) Subtilius quiddam notat *norunt*.

¶ φθείρονται) *pereunt*) coll. v. ſeq.

11 ὐαὶ, *væ*) Vno hoc loco unus hic apoſtolus *væ* intentat, ex triplici ratione, quæ mox ſequitur. Petrus, eadem vi, *maledictionis filios* appellat.

¶ τῦ κάϊν, *Caini*) fratricidæ.

¶ τῦ βαλαὰμ, *Balaami*) pſeudoprophetæ.

¶ μισθῦ) *mercede*.

¶ ἐξεχύθησαν) *effuſi ſunt*, ut torrens ſine aggere.

¶ ἀντιλογίᾳ) מריבה LXX, ἀντιλογία.

¶ τῦ κορὲ, *Core*) ſacerdotio ſe ingerentis.

12 ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν, *in agapis veſtris*) in veſtris conviviis, quibus *amor* fraternus alitur.

¶ σπιλάδες) Quemadmodum inter Petrum & Iudam in ἀγάπαις & ἀπάταις paronomaſia intercedit: ſic inter eoſdem in vocabulo σπῖλοι 2 Petr. II. 13, & σπιλάδες h. l. homonymia locum invenit. nam σπιλάδες pro *maculis* quidem accipi poſſunt, ut Vulgatus reddit: coll. v. 23. unde *Heſychius*, σπιλάδες, μεμιασμένοι, ſimul metonymiam h. l. oſtendens. Sed idem, σπιλάδες, αἱ περιεχόμεναι τῇ θαλάσσῃ πέτραι. quin σπιλὰς etiam *procellam* denotat, & hanc ipſam notionem, cujus exemplum notavimus ad Chryſ. de Sacerd. p. 375, Oecumenius probat. Eligat lector. Sequuntur hanc metaphoram quatuor aliæ, ab aëre, terra, mari, cœlo.

¶ συνευωχούμενοι ἀφόβως, *convivantes ſine timore*) Cum *timore* colenda ſunt *convivia* ſacra. *Convivari* per ſe nil vitii habet: ideo *ſine timore* huic verbo annecti debet.

¶ ἑαυτὺς, *ſe ipſos*) non gregem.

¶ δένδρα φθινοπωρινὰ) φθίνων ſc. μὴν, *extrema pars menſis*. ſic φθινόπωρον, *autumnus extremus*. inde δένδρον φθινοπωρινὸν, *arbor tali ſpecie, qualis eſt autumno extremo, ſine foliis & pomis*. Eſt hîc gradatio quadrimembris. Primum, & inde ſecundum, refertur ad fructum: tertium, & inde quartum, refertur ad arborem ipſam.

¶ ἄκαρπα, *infructuoſæ*) arbores nil veſcum ferentes.

¶ δὶς) *bis*, i. e. plane: reſpectu ſtatus priſtini, & ſtatus chriſtiani.

¶ ἐκριζωθέντα, *eradicatæ*) Hic gradus eſt ultimus h. l.

13 ἐπαφρίζοντα, *deſpumantes*) præ copia turgidi. Es. LVII. 20.

¶ ἀσέρες πλανῆται, *ſtellæ errantes*) Recentiori ævo compertum eſt, *planetas* eſſe per ſe corpora opaca, mutuato lumine fulgentia. id S. Iudas jam tum ex lumine divino innuit. neque enim ad etymon tantum errantium ſtellarum alludi (quanquam hoc quoque congruit) patet ex ſubſequente *tenebrarum* mentione. coll. 2 Petr. II. 17. Eademque ratio prohibet accipi de *ignibus fatuis*. Aperte alii dicuntur apud Ariſtotelem οἱ δοκῦντες ἀσέρες διάτλειν, alii οἱ πλανῆται ἀσέρες. lib. I Meteor. cap. 4 & 6.

¶ οἷς, *quibus*) Vt modo nubibus, arboribus, fluctibus, ſic jam ſtellis errantibus ſua additur deſcriptio, cum reſpectu ad apodoſin.

14 προεφήτευσε) *prophetam egit*.

¶ καὶ τύτοις) *etiam his*: non modo de his, non modo antediluvianis. ait enim, *omnes*. v. 15.

¶ ἕβδομος, *ſeptimus*) Innuitur antiquitas prophetiæ, v. 4. quæ de adventu Iudicis

dicis prima videtur fuiſſe. Quinque duntaxat patres fuere inter Enochum & Adamum: 1 Chron. I. 1. & Enochi translatio facta eſt ante A. M. 1000. Eſtque hoc ipſum elogium Enochi proprium, Hebræis frequens. *Septimus ab Adam*, myſterii non expers, in quo immunitas a morte & numerus ſanctus concurrunt. nam ſeptimum quodque, æſtimatiſſimum. Septenarium quidem decemplicatum refert Fragmentum Henochi; quod impii illi diluvio oppreſſi δεθέντες ἐπὶ ἑβδομήκοντα γενεὰς εἰς τὰς νάπας τῆς γῆς ligati ad LXX generationes fuerint in obſcuras terræ valles, usque ad diem judicii eorum. vid. Heidan. de orig. err. p. 174.

¶ ἀπὸ ἀδὰμ, *ab Adam*) Adamo prædictus eſt adventus Chriſti prior; Enocho, ſecundus. Septimus ab Adam prophetavit, quæ ſeptimam ætatem mundi terminabunt.

¶ ἐνὼχ, *Enoch*) Vtrum ex libro veteri, an ex traditione, an ex revelatione immediata hoc quoque habuerit S. Iudas, quis definiet? Si ex libro; alius tamen fuiſſe cenſetur ab illo, contra quem diſputat *Bangius* in Exx. de ortu literarum, maxime pag. 94. Conf. Suicer. Thes. P. I. col. 1131.

¶ Κύριος, *Dominus*) Iam Henochi tempore nomen *Iehovah* notum erat.

¶ ἐν ἁγίαις μυριάσιν, *in ſanctis myriadibus*) angelorum. Matth. XXV. 31. Ellipſis cryptica primis illis temporibus congruebat.

15 κρίσιν, *judicium*) Vltra diluvium proſpexit Enoch.

¶ κατὰ πάντων) *contra omnes*, homines, qui defecerunt. Genus.

¶ ἐξελέγξαι, *redarguere*) Elenchus, qui jam tum erat, in judicio conſummabitur. *Elenchus* adhibetur contra eos, qui noſſe nolunt.

¶ πάντας τοὺς ἀσεβεῖς αὐτῶν, *omnes impios eorum*) Species. *eorum* refertur ad *omnes*.

¶ ἐλάλησαν, *locuti ſunt*) v. 8. 10.

¶ κατ' αὐτοῦ, *contra Ipſum*) etiamſi non putaſſent, omnes ſermones impios *contra Ipſum* tendere.

¶ ἁμαρτωλοὶ ἀσεβεῖς, *peccatores impii*) *Peccator*, malus eſt: ἀσεβὴς, peccans *ſine timore*, pejor.

16 γογγυσταὶ, *murmuratores*) adverſus homines.

¶ μεμψίμοιροι, *queruli*) contra Deum.

¶ πορευόμενοι, *incedentes*) reſpectu ſui ipſorum. v. 18.

¶ θαυμάζοντες πρόσωπα) Sic LXX pro נשא פנים & הדר פנים in utramque partem.

17 ὑμεῖς δὲ ἀγαπητοὶ, *vos vero dilecti*) Sic quoque v. 20.

¶ μνήσθητε, *recordamini*) Ergo hi, ad quos Iudas ſcribit, ceteros quoque apoſtolos audierant.

¶ ἀποστόλων, *apoſtolis*) Non eximit ſe Iudas apoſtolorum numero. nam v. ſeq. dicit, *vobis*, non *nobis*.

19 οὗτοι, *hi*) *Horum* mores oſtendit tales eſſe, quales prædicti ſint. v. 18.

¶ οἱ ἀποδιορίζοντες) ἑαυτοὺς ſubauditur, quanquam id ipſum alii adjecerunt. Es. XLV. 24. LXX, αἰσχυνθήσονται πάντες οἱ ἀφορίζοντες (διορίζοντες ed. Vatican.) αὐτοὺς. *Segregant* ſe, a Deo & a communione viva eccleſiæ; tametſi non a ſocietate hujus externa. v. 12 init. Conf. Hos. IV. 14, יפרדו

¶ ψυχικοὶ, *animales*) quos anima mera, ſine ſpiritu, animat.

¶ πνεῦμα

¶ πνεῦμα μὴ ἔχοντες, *ſpiritum non habentes*) Itaque ſpiritus non eſt pars eſſentialis hominis.

20 δὲ, *autem*) Oppoſita: *ſegregantes*, &, *ſuperſtruentes vos ipſos.* item, *animales*, & *in Spiritu ſancto.*

¶ ἁγιωτάτῃ) *ſanctiſſimæ*; qua nulla ſanctior eſſe poteſt. Superlativus ſingularis, magnam cohortandi & urgendi vim habens.

¶ ἐν πνεύματι ἁγίῳ προσευχόμενοι, *in Spiritu ſancto orantes*) Eph. VI. 18. Zach. XII. 10. Ioh. IV. 24. Memorat Iudas Patrem, Filium & Spiritum ſanctum: memorat fidem, amorem, ſpem. verſu hoc & ſequente.

¶ προσευχόμενοι, *orantes*) Requiritur ſtudium piorum, ſed multo magis preces, quibus opem divinam impetrant.

21 ἑαυτοὺς, *vos ipſos*) Qui ſe primum defendit, alios demum ſervare poteſt. v. ſeqq.

¶ προσδεχόμενοι, *exſpectantes*) *Exſpectare* poſſunt cum fiducia, qui ſeſe muniunt.

¶ ἔλεος, *miſericordiam*) Antitheton, *ignis* v. 23.

¶ εἰς, *in*) Conſtr. cum *exſpectantes.*

22 καὶ, *&*) Qui ſibi jam conſuluit, conſulat aliis.

22, 23 οὓς μὲν ἐλέγχετε διακρινομένους· οὓς δὲ σώζετε ἐκ πυρὸς ἁρπάζοντες· οὓς δὲ ἐλεεῖτε ἐν φόβῳ· *alios quidem redarguite dubitantes: alios vero ſervate ex igne rapientes: aliorum vero miſeremini in metu*) Tria genera enumerat apoſtolus eorum, quorum ſaluti conſulere ſancti debeant: ac primum quidem genus intellectu laborat; ſecundum affectu, vehementer; tertium affectu, minus vehementer. Itaque I. *elenchus* ſive demonſtratio boni & mali adhiberi debet iis, qui cum dubitationibus conflictantur, & in medio ancipitique hærent. II. quos *ignis* jam prope corripuit, ii rapida vi, quacunque parte prehenſi, *ſervari* debent. III. *miſericorditer* & leniter tractandi ſunt ii, qui metu ſolo, & benigna periculi demonſtratione, in viam reduci poſſunt. Communior lectio, duo genera habet: καὶ οὓς μὲν ἐλεεῖτε διακρινόμενοι· οὓς δὲ ἐν φόβῳ σώζετε, ἐκ τοῦ πυρὸς ἁρπάζοντες. ubi librarius pro ἐλέγχετε nimis cito ἐλεεῖτε videtur arripuiſſe, ex alliteratione ad ἔλεος proxime præcedens, &, cum id delere nollet, reliqua, uti commodum putaret, accommodaſſe.

¶ μισοῦντες, *odio habentes*) Hoc proprie cohæret cum ἐλεεῖτε, *miſeremini.* Aliter ex igne, inquit, aliter ex luto eximendi ſunt miſeri. Hos clementer, metu duntaxat incuſſo, tractari ſufficit: hi, ferme intacti a vobis, ex hoc ipſo ſentiant veſtrum *odium* & faſtidium adverſus ipſam impuritatis ſuperficiem.

¶ καὶ, *etiam*) non modo *carnem* ipſam, quam iſti polluunt, v. 8, ſed etiam amictum.

¶ ἐσπιλωμένον χιτῶνα, *maculatam tunicam*) *Tunica* eſt totus vitæ habitus exterior, qua ab aliis attingimur. Locutio proverbiali ſimilis.

24 φυλάξαι αὐτοὺς ἀπταίστους, *cuſtodire vos a titubatione immunes*) contra impios iſtos. αὐτοὺς, pro ὑμᾶς, refertur ad prædicata præcedentia, uti Matth. XXIII. 37.

¶ κατενώπιον τῆς δόξης αὐτοῦ, *coram Gloria ſua*) coram ſe ipſo, quum glorioſiſſime revelabitur.

¶ ἀμώμους, *inculpatos*) penes vos ipſos. Antitheton, *a titubatione immunes.*

25 δόξα καὶ μεγαλωσύνη, *gloria & magnificentia*) Ref. ad *ſoli Deo.*

¶ κράτος καὶ ἐξουσία, *robur & poteſtas*) Ref. ad *potenti.*

ANNOTATIONES
AD
APOCALYPSIN.
PROOEMIVM.

DVas in Apocalypſin commentationes uno tempore adornavi: alteram *Germanicam*, ſeparatim editam, in gratiam videlicet eorum etiam, qui, quamvis Latine neſciant, tamen veritatem requirunt; alteram, *Latinam*, quæ eſt hæc ipſa Gnomonis N. T. pars extrema. Nolim putes, Lector, eas ſola lingua differre: majus multo diſcrimen intercedit, cujus cauſa *conjungi* poſſunt, vel, ſi mavis, debent. Germanica illa tractatio plena, juſta, perpetua eſt: hæ autem Latinæ annotationes miſcellum quaſi ſpicilegium, in ſuo item genere ſalubre, exhibent. etenim teſtimonia antiquitatis, Græcarum locutionum explicationem, critica ſupplementa, falſarum opinionum refutationem, Latino commodius, cenſuimus, quam vernaculo ſermone proponi. Igitur quæ illic fuſius explanantur, hîc tantummodo attinguntur: quæ illic vix loci quidquam habuere, hîc copioſius tractantur. Alia eſt & alia commentatio: utraque in ſuo genere integrum quiddam eſt. Qui conjunxerit, unius operis inſtar eſſe dicet, duplicem autem fructum percipiet.

2. *Criſis* vero, inquis, hoc etiam loco inculcatur? Saturior egomet hujusmodi ſum laboris, quam videar multis. Nam quum apocalypticum textum in verſiculos plus CCCC diviſerit Rob. Stephanus, totidem fortaſſe dierum operam ſola Apocalypſeos *recognitio*, (ignoſcat, quiſquis ejus operæ pretium non perſpicit,) ſibi antehac a me vindicavit. Exemplaria excuſa, & quidem præcipua ad verbum, conferre, Kuſteri editionem ex Milliana ipſa retractare, manuſcriptos codices Græcos & Latinos recenſere, excerpta codicum ab aliis hinc inde prolata digerere, verſiones conſulere, patres Græcos & Latinos excutere, interpunctiones examinare, quam prolixi laboris ſit, ambitioſe exaggerare nolo. Neque tamen id ipſum plane diſſimulari hoc loco oportere putavi. Namque ab iis, qui tali in re juſtam dicere ſententiam velint, optimo jure poſtulatur, ut, præter cæteras dotes quamlibet excellentes, in numerato habeant codicum, verſionum, patrum lectionem tenoremque, & horum teſtium indolem, numerum, conſenſionem, divortia, vim modo majorem, modo minorem calleant: neque ea loca, in quæ inciderint, ſubito arbitrio ſingulatim expediri poſſe putent, ſed deciſiones varietatum ex cohærentibus totius ſcrutinii rationibus repetant. Huc plane ſpectant *Fundamenta criſeos apocalypticæ*, in Apparatu, a pag. 776 ad 789 poſita, in quibus *univerſam* Apocalypſeos conſiderationem non perfunctorie inſtitui, & ſubſequenti ibidem *ſingulorum* locorum tractationi criticæ lucem & robur

bur præparavi. Fundamentorum ſummam dedi in Defenſione altera, & partem ejus ſummæ hoc loco repetam: „Ad „Apocalypſin Eraſmus, *ut ipſe confitetur,* „non niſi unum habuit MS. Græcum a „Io. Capnione, & quidem Andreæ Cæ„ſareenſis exegeſin, cui textus (τὸ κείμε„νον) erat interjectus. *Ex eo*, inquit, *con„textûs verba deſcribenda CVRAVIMVS.* „Cumque *mutilus* eſſet liber, textum ex „Vulgata nondum reviſa *properanter*, &, „cum hanc prophetiam haud plurimi fa„ceret, *citra ſummam curam* ſupplevit. „Stephanus, eruditus ille quidem, ſed „negotiis obrutus typographus, talem „Eraſmi textum apocalypticum *ad ver„bum* recudit, præcipue in ultima ſua „editione, quam tot alii ſunt ſecuti. „*Hoc ad oculum patet.* At ante hos duos, „id eſt, ante Reformationem, in editio„ne Complutenſi, præclariſſimus & ad „*teſtimonium* contra papatum inprimis „efficax apocalypticus textus, quem *nul„lo modo extenuare* debemus, in media „exiit Hiſpania, in aliis Europæ regioni„bus late propagatus. *Poſtmodum orien„tales* linguæ verſionesque ſunt excultæ: „antiquiſſima *Latina* verſio reſtituta, in „qua ſpicilegium tale, quale Apparatus „meus exhibet, nactus ſum: multi Græ„ci Latinique *patres*, & ii quidem, qui „Apocalypſin copioſe firmiterque alle„gant, eruti & recogniti. Multi & di„verſi *Græci codices MS.* apocalyptici, „antehac adeo rari, ſunt comparati: & „de duobus, quorum ego ſum potitus, „alter opportune eandem habebat An„dreæ Cæſareenſis exegeſin, quo adju„tus diſpexi accuratius, qua parte Era„ſmus vel valeret vel laboraret. Quod„que præcipuum eſt, *Alexandrinus* co„dex MS. qui *vetuſtatis*, &, præcipue „in Apocalypſi, *ſinceritatis & auctorita„tis* nomine a veris criticis pro *incompa„rabili* agnoſcitur, in occidentem eſt de„latus. Quæ omnia a Deo data ſubſidia „Eraſmus & Stephanus, ſi hodie viverent, „cum *admiratione & gaudio*, melius ſane, „quam omnes ipſorum aſſeclæ, adhibe„rent, & uno ore declararent, non eas „editiones, quas ipſi tam ægre, & alii poſt „ipſos tam religioſe procudiſſent, ſed „*ambas* conjunctim claſſes editionum, „imo vero etiam totam *Antiquitatem* „chriſtianam, & *Medullam* documento„rum ejus, textum nobis apocalypticum „propinare quam puriſſimum. Hæc „omnia ſunt, quibus criſis mea ſuper„ſtruitur. - Tali modo non ſolum multa „minoris, quanquam non plane nullius, „momenti, ſed etiam quædam *pondero„ſiſſima* loca, œconomiam divinam ſpe„ctantia, in Apocalypſi, *REGIA PRO„MVLGATIONE I. C.* amatoribus ap„paritionis ejus poſtliminio ſunt repræ„ſentata. Hoc agnoſcunt jam complures „bonæ animæ: Deo gratias agunt, & „rem in ſuum uſum vertunt. Huc quum res evadit, ulteriores animadverſiones, mihi, fortaſſe præ quovis altero quamlibet erudito, ſua ſponte, etiam quum alias res ago, ſubinde occurrentes, obiter notare, vindiciisque eas, ubi uſu venit, augere, nec moleſtum eſſe ſentio, & fas eſſe duco.

3. Ad ea ſubſidia, quæ in Apparatu adhibui, nunc commentarius in Apocalypſin, *Apringio* adſcriptus, accedit, de quo aliquid dixiſſe juverit. Pacis Iuliæ in Hiſpania epiſcopus circa annum DXXXX *Apringius* fuit, quem *Aprigium* plerique, nonnulli aliter paulo aliterque appellant. Commentarium ejus in Apocalypſin, ab *Iſidoro* Hiſpalenſi aliisque laudatum, erant qui pro deperdito

haberent. At *exſtat*, inquit *Garſias Loaiſa* apud Fabricium, *opus ingens manuſcriptum in Apocalypſin. Sed ego, cum vidiſſem codicem Gothicum Legionenſem, ſcriptum æra milleſima octava, animadverti, de auctoris nomine inde non conſtare, ſed editum opus in gratiam cujuſdam Æterii. Quin & in præfatione auctor ille ait, ſe collegiſſe ſua ex libris Victorini, Iſidori & Aprigii.* Aliud exemplar membranaceum *Barcinonæ ex alio vetuſtiore* (fortaſſe Legionenſi illo,) *A. MXXXXII deſcriptum*, ex Hiſpania, ſuperiore ſeculo pervenit in Daniam. Ibi *Arnæ Magnæi Islandi*, Profeſſoris Hafnienſis, conceſſu librum quondam deſcripſit cel. Abbas *I. L. Moshemius*, qui certiorem me fecit, membranas incendio Hafnienſi conſumtas eſſe, & tamen ſuum exemplar, ex illis accuratiſſime deductum, liberaliter mihi muneri miſit. *Apringius* in eo codice conſtanter vocatur: & *Apringio* epiſcopo tractatus hicce, ubi *incipit* & ubi *explicit*, adſcribitur; ſed tamen interpolatum eſſe opus, liquido apparet. Vno loco, Iohannes dicitur ſub Claudio ſcripſiſſe Apocalypſin: alibi, ſub Domitiano. Numerus *DCLXVI* ad voculam *DICLVX* redigitur, cujus ſe inventorem duobus an tribus poſt Apringium ſeculis profeſſus eſt *Ambroſius Ansbertus*. Ipſius *Apringii* nominatim *explanatio* uno alteroque loco ita cum ceteris contexitur, ut partes præcedentes eo ipſo aliis tribuantur auctoribus. Commentarius cujusmodi ſit, hoc loco dicere nil attinet: textum, commentario interjectum, ita fere pro ſuo tum inſtituto deſcripſit Moshemius, ut prima duntaxat & extrema periocharum verba exprimeret: ſed tamen multorum locorum lectiones perſpiciuntur, quæ ſinceritatem ſubinde *Vulgati* referunt interpretis, ac ſententias noſtras ante notitiam Apringii latas paſſim confirmant. *Apringium* vero ubi citamus, lectiones apographi Hafnienſis a nobis innui, lector meminerit, quamvis *Apringianæ* ipſæ ab reliquis internoſci vix poſſint. Neque enim magni intereſt, quum ipſæ interpolationes ſatis antiquæ & quædam earum ex auctoribus Apringio fortaſſe antiquioribus decerptæ ſint, & vel cum ipſius Apringii vel cum aliorum codicum Latinorum N. T. textu congruant. Certe *Hiſpanienſem* Latinæ Apocalypſeos lectionem, vix alibi obviam, hinc ſubinde colligere poſſumus.

4. Pervenit porro editio noſtra N. T. cum apparatu critico ad manus *Io. Chriſtophori Wolfii* p. m. antequam quartum is volumen Curarum in N. T. emitteret: quare in Apocalypſi potiſſimum rationem habuit annotationum noſtrarum. Aliter interdum, ut libenter credo, judicaſſet, ſi properatio, quam opus præclarum in extremo redolet, penitiorem conſiderationem tuliſſet. Subinde ille quidem ſententiam meam calculo comprobavit ſuo: quæ laudatiſſimi viri conſenſio multos a præjudiciis in hoc genere frequentibus deducere debet. Aliis locis diſſenſionem ſuam vel certe dubitationem profeſſus eſt, rationes ſimul commemorans, cum Theologica civilitate. Talia etiam atque etiam a me declarari exiſtimavi oportere, ea quidem lege, ut argumentis non magis, quam humanitate cum Defuncto certarem. Quæ in fundamentis illis explanavi, uno jam non repetimus loco: in Apparatu legant, quibus commodum eſt. Ad ſingula ſparſim loca monui, quod opportunum eſſet: a quibus attentus lector non ſine fructu, quemadmodum ſpero, eſſet diſceſſurus. Nam de iis locis, ubi in dictione verſa-

verſatur controverſia, non multa dixi: ſed *graviſſimas* aliquot lectiones vindicavi ſtudioſius.

5. Neque tamen *Exegeſin*, præcipue nobis in hoc opere propoſitam, *critica* racematio obruit, nedum excludat. Bilicem dixeris tractationem. Operam enim dedi, ne nimis macilenta hæc pars evaderet, neve eadem a ſolida ceterorum N. T. librorum conſideratione in hocce *Gnomone*, cujus exegeſin *Apparatus* criticus etiam ad Apocalypſin crebro citavit, abluderet. Res maximas in qualibet prophetiæ periocha comprehenſas, nervoſe ſtrictimque, per lemmata duntaxat, indicavi. Inſignis exegetæ, D. *Ioachimi Langii*, ſententia compluribus in locis examinata, dilucidiorem feci tractationem meam. Vberiorem vero argumentorum & emblematum explanationem a *Germanico* noſtro commentario repetendam eſſe memineris.

6. *Synopſin* equidem totius Apocalypſeos, nativam, ut ſpero, atque utilem, in hoc quoque limine colloco.

Apocalypſin conſtituunt

I. Introitus:

- 1. *Titulus libri.* — *Cap. I.* 1-3
- 2. *Inſcriptio.* — 4-6
- 3. *Summa.* — 7. 8
- 4. *Apparitio glorioſa, qua DOMINVS IESVS*
  - a. *IOHANNEM ad ſcribendum inſtruit.* — *v.* 9-20.
  - b. *ANGELOS SEPTEM ECCLESIARVM, Epheſi & Smyrnæ & Pergami, & Thyatiris & Sardibus & Philadelphiæ & Laodiceæ, ut ad Ipſius adventum digne ſe parent, excitat, Vincenti bona futura promittens.* — *cap. II. III.*

II. OSTENSIO eorum, quæ fient. Hic in uno continuo Viſo proponitur

- 1. *generatim & univerſe, omnis poteſtas in cælo & in terra, a Seſſore throni data Agno, SEPTEM SIGILLIS obſignati libri apertis. cap. IV. V. Primis quatuor ſigillis continentur viſibilia, ad ortum, occaſum, meridiem, ſeptentrionem; cap. VI.* 1-8: *reliquis tribus, inviſibilia; cap. VI.* 9 *&c. Septimum, ut momentoſiſſimum,*
  - a. *propriam habet præparationem,* — *cap. VII.*
  - b. *complectitur ſilentium in cælo, ſeptem angelos cum tubis, & magnum ſuffitum.* — *cap. VIII.* 1-6
- 2. *ſpecialis Exſecutio, qua ſub SEPTEM ANGELIS EORVMQVE TVBIS regnum mundi conquaſſatur, donec id Dei & Chriſti fit. Hic conſiderandi ſunt*

A. *quatuor angeli primi, cum ſuis tubis:* *cap. VIII.* 7-12

B. *tres angeli reliqui cum ſuis tubis; & væ tria, per locuſtas, equitatum, beſtiam. c. VIII.* 13. *IX.* 1 *&c. Tuba angeli ſeptimi eſt ampliſſima: unde notandum*

a. *Iusjurandum angeli de conſummatione myſterii divini ſub tuba angeli ſeptimi, & futura urbis magnæ converſio.* *c. X. XI.*

b. *Tuba ipſa, & ſub ea*

I. Summa rerum ac propoſitio. *c. XI.* 15

II. prævia gratiarum actio ſeniorum pro exſecutione. *v.* 16-18

III. exſecutio ipſa. v. 19. *Hic memoratur*

a. *Filii maſculi nativitas, & hoſtis primarii jactus e COELO.* *c XII.* 1-12

b. *Remora in TERRA, væ tertium horribile: ubi*

1. *væ ipſum excitatur* 1. *per draconem:* *c. XII.* 12.

   2. *per duas beſtias.* *c. XIII.*

2. *homines interim*

   1. *per tres angelos monentur:* *c. XIV.* 6
   2. *per meſſem & vindemiam colliguntur:* *v.* 14
   3. *per plagas ſive PHIALAS SEPTEM affliguntur & ad pœnitentiam invitantur.* *c. XV. XVI.*

3. *meretrix magna cum beſtia calamitatem cumulat.* *c. XVII.*

c. *Victoria regalis, qua hoſtes illi, inverſo ordine, ſubmoventur. Namque*

1. *meretrix magna judicatur, & regnum Dei prævalet.* *Cap. XVIII. XIX.*
2. *beſtia & pſeudopropheta in ſtagnum ignis jaciuntur.* *c. XIX.*
3. *diabolus ligatur.* *c. XX.*

d. *Regnum expeditum. Id enim, poſt ſuperiores gradus, ſubinde ante tubam angeli ſeptimi, c. VII.* 9, *& maxime ſub ea indicatos, c. XIV.* 1. 13. *XV.* 2, *nunc penitus viget.*

1. *Na-*

1. *Nationes non a ſatana ſeducuntur, ſed a Chriſto paſcuntur.* c. XX. 3
2. *Participes primæ reſurrectionis regnant cum Chriſto.* v. 4
3. *Gog & Magog delentur, & diabolus, parvum chronon ſolutus, in ſtagnum ignis jacitur.* v. 7
4. *mortui judicantur.* v. 11.
5. *Cœlum novum, terra nova: Ieruſalem nova, regnum in ſecula ſeculorum.* c. XXI. XXII.

III. *Concluſio, ad introitum libri exacte reſpondens.* c. XXII. 6-21.

Tabellam etiam cel. D. Ioachimus Langius Commentario præfixit apocalyptico. Vtrum illa, an noſtra, nativum prophetiæ *Nexum* referat, declarent, velim, qui rem tenent.

7. Qui *Tabellam* noſtram animo infigere, *Notas*que ſapidiores, ſeorſum a criticis, quanquam interdum coaleſcunt, ſumere, &, quanquam paucæ ſunt, vim earum expendere dignatus fuerit, is fructum certe aliquem, ut confido, percipiet, neque ſolum vaga multorum commenta vitabit, ſed etiam veræ interpretationis adminicula agnoſcet. Prophetica *tempora* in communia ſuis reſolvimus locis: demonſtratio autem ejus rei, id quod ſemel monuiſſe ſatis eſſe debet, potiſſimum ad cap. XIII. 18 datur.

CAP. I.

1 Ἀποκάλυψις) *Revelationem* appellant Latini patres, proprie. Nam res antea tectæ revelantur in hoc libro. Hunc titulum nulla in V. T. habet prophetia: uni *Revelationi Ieſu Chriſti* in N. T. reſervatus erat. Eſt *Manifeſtum*, ut vocant, idque Regni Chriſti.

¶ Ἰησοῦ Χριστοῦ, *Ieſu Chriſti*) Titulus ab hominibus præfixus eſt, ἀποκάλυψις ἰωάννου τοῦ θεολόγου. Antiquus ille quidem eſt, ſed dubitationes de ſcriptore Apocalypſeos, longo poſt ſeculum apoſtolicum intervallo ortas; Theologique cognomen & in eccleſiam introductum & Iohanni tributum; & alias Apocalypſes neſcio quas, a quibus hæc vera diſcerneretur, præſupponit. *Theologi* cognomen *apoſtolum* propemodum obruit. Sane *Iohannes* eſt apoſtolus, qui hunc librum ſcripſit: ſed Auctor eſt *Ieſus Chriſtus. Iohannis* nomine veteres Apocalypſin veram a tot apocryphis voluere diſcernere. Evangelia epiſtolæque apocryphæ, præſupponunt canonicas, & ſic apocalypſes apocryphæ apocalypſin genuinam. *Apocalypſin ante Cajum presbyterum Romanum, & Alogos, neminem unquam repudiaſſe, verum ab omnibus receptam fuiſſe*, non temere affirmat Artemonius de Init. Evang. Ioh. p. 88. 140 ſeqq. Multa ante diſceſſum apoſtolos docuit Dominus: ſed ea, quæ tum dici non conveniebat, in Apocalypſin contulit. Quare in N. T. Æthiopico non inepte poſt IV Evangeliſtas Apocalypſis continuo ponitur.

¶ δεῖξαι, *oſtendere*) Hoc verbum recurrit c. XXII. 6. Et ſic partes hujus libri

libri paſſim inter ſe reſpiciunt. Omnino ſtructura libri hujus prorſus artem divinam ſpirat: eſtque ejus quodammodo proprium, ut res futuras multas, & in multitudine varias, proximas, intermedias, remotiſſimas, maximas, minimas, terribiles, ſalutares, ex veteribus prophetis repetitas, novas, longas, breves, easque inter ſe contextas, oppoſitas, compoſitas, ſeque mutuo involventes & evolventes, ad ſe invicem ex intervallo parvo aut magno reſpicientes, adeoque interdum quaſi disparentes, abruptas, ſuſpenſas, & poſtea de improviſo opportuniſſime ſub conſpectum redeuntes, abſoluto compendio complectatur: atque his rebus, quas complectitur liber, ſtructura libri exacte reſpondet. Itaque in omnibus ſuis partibus admirabilem habet varietatem, ſpirasque pulcerrimas, ſimulque ſummam harmoniam, per ipſas anomalias, quæ illam interpellare videntur, valde illuſtratam: idque tanta ſubtilitate, ut nuſquam magis unum ſæpe verbum aut commation additum demtumve (c. XXII. 18 ſ.) intelligentiam contextûs & collationem locorum poſſit impedire, fineſque libri ſanctiſſimos intervertere. Illudque inprimis eſt admirabile, quod quum res maximas ex prophetis veteribus vel digito innuat, novas autem copioſius explicet; tamen ſummam proportionem ſervat. Quæ cum ita ſint, vera ac plena analyſis, quæcunque eſt, non poterit non nimis ingenioſa videri, & ſimplicitatis amatoribus, veritatis cognitione digniſſimis, ſuſpecta eſſe. Verum enim vero a DEI ingenio, ſi ſic loqui licet, profecta eſt Apocalypſis, & πολυποίκιλον *multifariam* ejus ſapientiam in œconomia tot ſeculorum N. T. effulgentem, in ſumma quidem ſimplicitate digniſſime refert. Quare qui ob varietates rerum ex contextu in interpretationem redundantes, interpretationem repudiare velit, ipſam ſimplicitatem, Scripturis utique obſequentem, violaverit. Illud certe cavendum, ne humanum ingenium, hunc ſibi campum dari putet, & una alterave concinnitate obſervata, omnia in Syſtema ſibi placitum cogat. Quod ſcriptum eſt, id ſolum, id omne, tenere; &, ut *oſtenditur*, ita obſervare debemus.

¶ τοῖς δέλοις αὐτȣ̃, *ſervis ſuis*) Qui ſibi non patitur *oſtendi*, *quæ fieri oportet*, is *ſervi* officio deeſt. Vtinam id cogitent viri ſancti, qui ita in optima quæque intenti ſunt, ut hanc oſtenſionem pro impedimento habeant, quæ tamen *ſervos I. C.* in omni opere bono provehere poteſt.

¶ ἃ δεῖ γενέϑαι, *quæ oportet fieri*) Sunt homines, qui ita uſum aliquem didaſcalicum & paracleticum, (quem ne Boſſuetus quidem inficietur,) ex hoc libro peti poſſe agnoſcant, ut ultra non tendant. Non *partem tantiſper ſenſus ſpecialis prophetici* tantummodo ſeponunt, ut ſumma ſobrietate in diſſertatione de *excellente apocalypſeos doctrina fidei & morum* fecit Ven. D. Weiſmannus; (quo pacto Syſtemata Theologica Apocalypſin nullo non citant Loco ſive articulo:) ſed totum ſenſum propheticum reapſe rejiciunt, & hoc nomine ſibi plaudunt. Neque ſolum ipſi non intrant in hujus libri intelligentiam, ſed etiam intrantes prohibent, deterrent, irrident. Videant vero, ne peccent, neve ab ipſo libri ſcopo aberrent. quæ ad doctrinam & exhortationem pertinent, in aliis libris continentur: Apocalypſis autem præcipue oſtendit, *quæ oportet fieri*; idque tam ſerio, ut juramentum maximum interponatur. c. X. Hunc ſcopum non debemus

bemus invertere: quid dicam, quæ Deus conjunxit, videlicet notitiam eventuum futurorum, atque adeo temporum, & pœnitentiam, vigilantiam &c. ſeparare? Sancti omnium temporum, martyres &c. perpetuam habuere ſucceſſionem exſpectationum ex Apocalypſi: & quanquam in hypotheſi non potuere tum tempora diſcernere, tamen in theſi uſum habuere præſentiſſimum, error autem eis non nocuit. Veritatem generalem alii & fundamentalem a Chriſto in evangelio propoſitam defendunt? recte. ſed non ita ſe gerere debent, ac ſi Apocalypſis non eundem haberet auctorem, per omnes libri partes; eundemque glorificatum. Nemo eorum, qui reliqua ſcriptura ſalutariter utuntur, Apocalypſin ſine ſingulari fructu colit: ſi non invenit, quod quærebat, invenit, quod non quærebat. Quæ *fieri* oportet, oſtenduntur hoc libro. Verbum γίνομαι (cujus tempora quædam, v. gr. γενέσθαι h. l. ex inuſitato γενέομαι deducit Sylburgius ad Clenard. p. 470.) ſi quis hunc librum percurrens, (adhibitis fortaſſe Concordantiis,) conſideraverit, non ſine ſuavitate diſcedet. *fiunt* triſtia, *fiunt* læta, magna, multa. Repræſentat hic liber, *ea quæ fiunt*, abſolute, id eſt, rerum ſummas ac ſeriem, per tot ſecula, ad ipſum Ieſu Chriſti *adventum*. Illuc Daniel, illuc Iohannes, a ſua utervis ætate, pertingunt.

¶ ἐν τάχει, *celeriter*) *Cura Chriſtianiſmi ſecum affert curam temporum.* Paulus Antonius in Collegio antithetico, p. 930. De *celeritate*, omnino, velim, videas Not. ad Cap. VI. 11, unde conſtabit, dilutiorem eſſe interpretationem cel. D. Langii, de eventu ſigillorum &c. interjectis multis ſeculis, *celeri* futuro. Tom. I. Gl. Chr. Part. I. ſive comm. apoc. fol. 22. Ipſum finale *tempus prope* eſt, v. 3: eaque propinquitas etiam adventum & ortum rerum citeriorum, non modo eventum & curſum earum, celerem reddit. Totus liber tanquam unum verbum uno momento pronunciatum debet accipi. Exceptis temporibus definitis, ſat ſpatioſis, omnia fiunt ἐν τάχει, *celeriter*, veriſſime. Talis ſignificatur *celeritas* c. XI. 14. 2 Petr. I. 14 & paſſim.

¶ ἐσήμανεν, *ſignificavit*) Apocalypſis ſcatet Hebraiſmo, in verbis ſimplicibus, μάχαιρα, coll. Gen. XLIX. 5, ubi jam memorantur מכרות κτλ. & in verbis plane Hebraicis, ut ἀβαδδών, σατανᾶς, ἀρμαγεδών. & in conſtructione, ut ἀπὸ ἰησῦ χριςῦ, ὁ μάρτυς ὁ πιςός· κτλ. ἀπὸ ὁ ὢν κτλ. ut nomen proprium Hebraico more ἄκλιτον & ſine articulo ponatur. Atque hic non dicitur, ἀπέςειλε, ſed ἐσήμανεν ἀποςείλας, quanquam præceſſit verbum δεῖξαι. Itaque Iohannes videtur innuere Hebraicum סָמַן, cui reſpondeat Græcum δεῖξαι. Sæpe enim Hebraica & Græca jungit. σημαίνειν LXX ponunt de magno indicio magnæ rei. Ez. XXXIII. 3. Vid. etiam Ioh. XII. 33.

2 ὅσα εἶδε, *quæcunque vidit*) Nonnulli ita ſunt argumentati: Stephanus excudit, ὅσα τε εἶδε. male igitur Bengelius edidit, ὅσα εἶδε. Et ſic in ceteris locis. Pari jure dixeris: ὅσα εἶδε habet Ben. Arias Montanus; ergo Stephanus male, ὅσα τε εἶδε. Plane ab impreſſis exemplaribus abit res ad teſtimonium antiquitatis. Atque hoc loco, ὅσα εἶδε, monumenta habent omnia: *quorum nomina ſi hîc & alibi requirit lector, in Apparatu critico ea eſſe citata, nusquam non meminerit velim.* nam nunc tandem labore codicum nominandorum, quoad licet, libenter ſuperſedeo: neque lectorem ad ſingula Apparatus illius loca expreſſe remittendum puto. ὅσα τε *Eraſmus*

ſolus. quem quanquam Stephanus & alii recentiores ſequuntur, tamen *ſolum* dicimus jure, quum antiquiores teſtes voculam ab ipſo additam redarguunt. Sed plura de Eraſmo ſuis dicemus locis. ὅσα εἶδε, *quæcunque vidit*, teſtatus eſt Iohannes, quum in hoc ipſo libro *omnia* quæ vidit, & *nihil niſi* quod vidit, teſtatus eſt. Nec tamen ſe *teſtari* dicit, ſed *teſtatum eſſe*. quia tum, quum in Aſia legebatur liber, jam ſcriptum habebat. Non debuit Lampius, ob tempus verbi ἐμαρτύρησε, *teſtatus eſt*, de Iohanne verſûs 1. 2. 3 ſcriptore dubitare. Medit. anecd. in Apoc. pag. 255. 257. Conf. v. 9 not. Eundem, & alios interpretes, qui verbum *teſtatus eſt* ad Evangelium & Epiſtolas Iohannis referunt, particula τὲ aliena induxit. Porro ut in Apocalypſi *viſio* & *teſtimonium*, ſic apud eos, qui hunc librum rite tractant, *menſura fidei* & *prophetia* (Rom. XII. 3. 6.) ſive cognitio & interpretatio, commenſurantur. Sapienter D. Antonius, in eodem Collegio, de *Noviſſimis*, ex Apocalypſi præcipue, ita diſſerit, ut & *antipropheticum* morbum, & *idioprophetícum* pruritum reprimat

3 μακάριος, *beatus*) Sunt, qui librum ſanctiſſimum irrequieta curioſitate *miſere* tractent: ex quo fit, ut alii in contrarium currentes vel nomen Apocalypſeos, quo excitari debebant, audiant inviti; ipſique libro ob ſingularem interpretationum ſiniſtrarum & conjecturarum eventu carentium multitudinem diffidant. Inde, cum omnia ſcire velint, unam ſcientiam eorum, quæ Dominus *futura oſtendit*, rejiciunt: inde conatum veri hîc inveſtigandi pro ærumna; ſocordiam pro modeſtia; taciturnitatem pro prudentia habent, & quidvis potius curant & quærunt, perinde ac ſi ſcriptum eſſet: *Beatus, qui non legit, & qui non audiunt, &c.* Videant, ne, dum omnes prætextus excogitant, pro dono cœleſti recuſando, moleſtiam Deo exhibeant (Es. VII. 12. 13.) & erga Ieſum Chriſtum reperiantur INGRATI. Immo vero *beatus*, *qui legit*, *& qui audiunt & ſervant*; noſtris maxime temporibus, quæ a magna rerum mutatione, ut videbimus, prope abſunt. Præſtat, in quærendis temporibus, modo fides, ſpes, amor in corde palmam obtineat, quam plurimum conari & rideri, (Gen. XXXVII. 19.) quam cum fortibus mundi ſpiritibus paradoxa monita contemnere, & rerum eventibus opprimi, Dan. II. 34. 45. coll. Matth. XXII. 44 fin. vel eventus etiam priſtinos, Iudæorum more, identidem exſpectare *Maledicunt* Iudæi, tempora Meſſiæ calculantibus: Apocalypſis *benedicit* bonis auditoribus prophetiæ, propinquitatem temporis & tempora interim calculanda complexæ. Interpretationum quidem luctuoſa varietas quotidie creſcit: unde multorum oculis quædam quaſi nebula offunditur, ut veritatem, liquido propoſitam, vel minus, quam figmenta ſpecioſa, vel certe non magis admittant. Non deſunt tamen adjumenta intelligentiæ omnibus, qui recte iis utuntur, ſpem intelligendi non abjicientes.

I. Fundamentum eſt, textus ſincerus, ex optimis monumentis reſtitutus.

II. Articulatiſſimus eſt hic liber: res multifarias per ſeptenas epiſtolas, ſigilla, tubas, phialas digerit: quemlibet de hiſce ſeptenariis, in quaternarium & ternarium dividit: multa ipſe interpretatur, declaratque, quid ſint *ſeptem ſtellæ*; *ſeptem candelabra*; *Agnus*, *ejusque cornua ſeptem & oculi ſeptem*; *thymiamata*; *draco*; *ſpiritus tres*, *ranarum inſtar*; *capita beſtiæ & cornua*; *aquæ*, *ubi ſedet meretrix*; *byſſinum*; *teſti-*

teſtimonium Ieſu; *mors ſecunda*; *Agni uxor*. Formulas nobis præbet opportuniſſimas: *viæ primum abiit* &c. *numerus hominis*: *menſura hominis*, *quæ eſt angeli*. &c.

III. Iuvat etiam collatio prophetarum veterum, & prædictionum Ieſu & apoſtolorum in ceteris libris N. T. plurimum vero ipſius literæ apocalypticæ evidentia, & cum tropis propheticis contemperata proprietas. Hoc ipſum aliquanto uberius declarabimus.

1 Complexus eſt Dominus Ieſus in Apocalypſi Reliquum *veteris prophetiæ*, quod attinet ad tempora aſcenſionem ejus & adventum Paracleti, finemque Iudaiſmi ſubſequentia. Itaque a veteri Ieruſalem ad novam Ieruſalem pertingit liber, omnibus rebus in unam ſummam concinnumque ordinem redactis; magnamque cum prophetis antiquis habet ſimilitudinem. Exordium & concluſio congruit cum *Daniele*: cum *Eſaja*, deſcriptio Filii maſculi & promiſſiones Sioni datæ; cum *Ieremia*, judicium Babylonis: rurſum cum *Daniele*, Ieremiam ſecuto, determinatio temporum; cum *Ezechiele*, Eſajam ſecuto, architectura urbis ſanctæ; cum *Zacharia*, emblemata equorum, candelabrorum &c. Ex illis prophetis multa per eos copioſius deſcripta, nunc ſummatim repetuntur, iiſdem ſæpe verbis. ad illos igitur reſpiciendum. Habet tamen Apocalypſis αὐτάρκειαν quandam, & ipſa ad ſui interpretationem ſufficit, etiamſi veteres prophetas, ubi de iiſdem rebus loquuntur, nondum intelligas; imo ad intelligendos illos filum præbet. Sæpe etiam ſub ſimilitudine Apocalypſeos & veterum prophetarum latet quædam diſſimilitudo, ſtirpemque a priſtino aliquo propheta ſumit Apocalypſis, novum ei calamum inſerens. v. gr. Oleas duas habet Zacharias; habet etiam Iohannes, ſed alio ſignificatu: Beſtiam decem cornuum habet Daniel; habet etiam Iohannes, non eodem plane ſignificatu. Hic differentia verborum, emblematum, rerum, temporum, ſtudioſe debet obſervari. Sed & multum juvat Tabernaculi per *Moſen* erecti & deſcripti ratio. nam cœleſtia, quorum exemplari & umbra ſervierunt ſacerdotes levitici, Hebr. VIII. 5, in Apocalypſi accurate exhibentur.

2. Multa prædixit *Dominus* ante paſſionem; v. gr. Matth. capp. XIII. XXII ſeqq. Ioh. XIV ſ. ſed non omnia: neque enim maturum erat. multa ſparſim in *Epiſtolis* Iohannis ceterorumque apoſtolorum per Spiritum Chriſti prædicta habentur; prout videlicet neceſſitas primorum illorum temporum ferebat. Nunc uno omnia libello complectitur Dominus, ſuperiora illa reſpiciens, præſupponens, explicans, continuans, pertexens. Illa ergo conferre prorſus decet; non tamen cum illorum brevitate horum ubertatem committere. In Evangeliſtis prædixit Chriſtus, quæ ante Apocalypſin Iohanni dictandam erant eventura, adjunxitque deſcriptionem Noviſſimorum; in Apocalypſi, intermedias quoque res. Ex utrisque unum quoddam Totum conſtat.

3. Non ſolum ſumma & clavis prophetiæ, & olim & proxime antegreſſæ, in hoc libro exhibetur, ſed etiam ſupplementum, ſigillis antea clauſis. Igitur non poteſt non multa habere nunc primum revelata, neque in reliquis Scripturis exſtantia, ut Gomarus & Cluverus agnoſcunt. Erga revelationem igitur hanc tantam, ſtatui exaltationis Chriſti reſervatam, parum

rum grati ſunt, qui quicquid in ea primum revelatur aut determinatius deſcribitur, idcirco ſegnius æſtimant, & timidius accipiunt audaciusve repudiant. Argumenti amplitudo & libelli brevitas evincunt, omnia verba eſſe longe ſignificantiſſima.

¶ ὁ ἀναγινώσκων κ̀ οἱ ἀκούοντες, *qui legit & qui audiunt*) *Vnus*, ille primum, per quem Iohannes librum ex Patmo in Aſiam miſit, *legebat* publice in eccleſiis, & multi audiebant. Magnopere Scriptura publicam ſui lectionem commendat. Deut. XXXI. 11. Neh. VIII. 8. Ier. XXXVI. 6. Luc. IV. 16. Act. XV. 21. Col. IV. 16. 1 Theſſ. V. 27. 1 Tim. IV. 13. Plus eſſet ædificationis, ſi doctores minus de ſuo loquerentur, vel certe Scriptura multitudini ſane rudi legeretur copioſius.

¶ τῆς προφητείας, *prophetiæ*) Eſt *apocalypſis*, reſpectu Ieſu Chriſti: eſt *prophetia*, reſpectu Iohannis, cujus mentione facta, *prophetiæ* demum vocabulum ponitur. *Prophetiæ* ſe ſua, adeoque divina tuentur auctoritate, ſpeciatim Apocalypſis, quæ idcirco antiquas prophetias non allegat, niſi ſummatim, idque ſemel. c. X. 7. In ceteris libris N. T. allegantur prophetiæ V. T. ut earum videlicet completio demonſtretur: in Apocalypſi non allegantur. Hinc quum v. gr. Surenhuſius allegata V. T. per ſingulos evangeliſtas, per Acta apoſtolorum, per epiſtolas Paulinas catholicasque deduxiſſet, non habuit, quod in Apocalypſi allegatum conferret. Pari fere modo Franc. Iunius Parallelos abrupit, ita in concluſione ſcribens: *Sunt quidem innumeræ voces, ſententiæ multæ, argumenta non pauca in toto libro Apocalypſeos, quæ Teſtamentum vetus redolent dignitate maxima: ſed eorum interpretatio mihi quidem non videtur hujus loci eſſe, tum quia NON ADDVCVNTVR NOMINATIM ſcripturæ loci, aut profertur authoritas aliqua una, unde illi depromti ſunt; ſed plurimum bini, terni, aut plures loci una conſuuntur artificio elegantiſſimo: tum vero quia, ſi quis hoc inſtituerit, eum neceſſe fuerit aggredi totius libri Apocalypſeos interpretationem.*

4 ἀπὸ ὁ) ἀπὸ τοῦ ὁ, *Eraſmus* introduxit. *Michaël Lilienthalius* in Bibliotheca exegetica, quum multa in me propitia dixiſſet atque collegiſſet, in additamentis non tam ex ſuo, quam ex alieno ſenſu ſcribit: *Editio minor Bengeliana in Recens collectis acri* cenſura *notatur. Auctores pro ſpecimine dederunt caput I Apocalypſeos, & ex collatione cum editione R. Stephani oſtenderunt, in editione Bengelii multa adhuc menda reperiri.* Dedit in Recens collectis *cenſor* (ſic enim dicendum eſt potius, quam *cenſores*) Tabulam, ex Apoc. I. bene multa, fateor, loca exhibentem, in quibus *editio Stephani* & *editio Bengelii* differunt. Sed reſpiciatur, quæſo, *Apparatus*, p. 789 ſeqq. *Omnibus illis locis*, ne de tota Apocalypſi dicam, princeps editio, *Complutenſis*, ex. gr. v. 2. & ipſa *Stephani* editio prima (quam cenſor ſe pro fundamento ſumpſiſſe ait,) v. 5. & codices manuſcripti apud *Stephanum*, v. 19. & antiquiſſima verſio *Latina*, v. 6. & *Lutheri* verſio, v. 5. & documenta poſt Stephanum cumulata, longe graviſſima & plurima, & in his codex *Alexandrinus*, v. 8. &, ut poſt Apparatum excuſum accuratius didici, *Seidelianus*, &c. v. 9. *Syriaca* verſio &c. v. 11. *Irenæus* &c. v. 18. me defendunt; & cenſo-

cenſorem, *ſolo Stephani nomine*, nullo argumento, pugnantem, & præcipites lectores ſuos auferentem, *efficaciſſime* refutant. Quæ cuilibet ſano ſatisfacere debent.

Primus hic locus eſt ex iis, in quibus me defendi poſſe plane negat cenſor. Atqui lectio mihi probata, ἀπὸ ὁ, primæva eſt. unde nonnulli dudum fecere ἀπὸ θεȣ͂ ὁ, ne ſcilicet præpoſitio ἀπὸ haberet genitivum quaſi ἄκλιτον. Similiter *Eraſmus* ἀπὸ τȣ͂ ὁ ſurrogavit, (inſtar TOY ὁ ἦν apud Andream Cæſarienſem,) vano ſolœciſmi timore, ut deprehendent, qui primam editionem & quintam annotationum ejus evolverint. Eraſmum ſequitur *Stephanus*, Stephanum alii.

Quæ in Apparatu, pag. 777, de paucitate codicum Apocalypticorum dixi, ea comprobat catalogus codicum Florentinorum in libro *Io. Lami* de eruditione apoſtolorum, p. 223 ſ. 246 ſſ. ubi multi memorantur codices, Acta & Epiſtolas, vel ipſum Novum Teſtamentum, ſine apocalypſi, exhibentes. *Sex* tamen ibi Apocalypſin habent, quorum lectiones utinam in lucem proferantur! Certum habeo, & illos, & quotquot alii ubicunque gentium jacent, ſummam eſſe confirmaturos lectionis a me defenſæ, in Apocalypſi, in primo capite, in quarto verſu. Etenim h. l. Eraſmum, & Stephanum, & Recens collecta, redarguunt, meque defendunt, omnia hodie cognita monumenta. *Quando tandem movebuntur, qui prelum Stephani pluris faciunt, inſcientes, quam cuncta veſtigia Iohannis in Patmo?* Humaniſſimus Lilienthalius, non dubito, quin manum ſit daturus veritati.

¶ ἀπὸ ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, *a Qui eſt & qui erat & qui venit*) Decem Sephiroth, tres ſuperiores & ſeptem inferiores, in hac ſalutatione deſcriptas quærit *Iacobus Rhenferdus* in Diſſertatione de ſtilo Apocalypticos cabbaliſtico. Et aliquam quidem eſſe ſimilitudinem, evicit ille: ſed nil protulit ex Cabbaliſtis, quod non purius apud Iohannem exſtet. conf. Lamp. comm. in Apoc. p. 253. Nomen Hebræum יהוה eſt ἄκλιτον· ejusque nominis periphraſis eſt hæc, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ut videbimus mox verſu 8. Itaque periphraſis quoque ſine flexione caſus ponitur. Articulus ὁ ter expreſſus Græcæ paraphraſi nominis Hebraici conciliat formam nominis.

¶ ἑπτὰ, *ſeptem*) Iudæi *ab* Eſaj. *XI. 2. multa & magna loquuntur de* Septem Spiritibus Meſſiæ. *Lightfoot.*

5 ἀπὸ ἰησȣ͂ χριςȣ͂, ὁ μάρτυς κτλ.) Frequens in hoc libro eſt Appoſitio, caſu obliquo & recto. Exempla collegimus in Appar. pag. 778. Ita nempe Hebræi ſolo v. gr. *Mem* præfixo nomenclaturam multis vocabulis conſtantem declinant: ſimiliterque Galli, adhibita præpoſitione *de* &c. Quin etiam Lucas, ἐν τῷ αἵματί μȣ τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον. c. XXII. 20.

¶ τῶν νεκρῶν) Editi, ἐκ τῶν νεκρῶν. In *ſola* Apocalypſi diverſam interdum ab editis lectionem noſter exhibet textus. Cauſam dixi in Apparatu pag. 788, & in utraque Defenſione, prolixe.

¶ ἀγαπῶντι) Sic habet cod. antiquiſſimus *Alex.* & ſex alii non contemnendi, ac fortaſſe plures a priſtinis collatoribus neglecti. Alii, ἀγαπήσαντι, ob ſequens λȣ́σαντι & ἐποίησεν idque præfert Wolfius. Sed participium præſens etiam præteriti imperfecti vim includit. οἱ μισȣ͂ντες, οἱ ἀγαπῶντες, οἱ φιλȣ͂ντες, οἱ δοξάζοντες, *qui oderant, qui amabant, qui diligebant, qui honorabant.* 2 Sam. XIX. 6. Thren. I. 2,

2. 8. Sic Matth. II. 20 οἱ ζητȣ̃ντες, *qui quærebant.* 2 Petr. I. 19 Φαίνοντι notat *lychnum qui LVCEBAT.* nam ſequitur aoriſtus 1 διαυγάσῃ καὶ ἀνατείλῃ. Sic θεωρȣ̃ντες, & ὢν, in imperfecto, Ioh. IX. 8. 25, & paſſim. Eoque facilius erat ἀγαπῶντι cum vi præteriti, quia duo aoriſti ſubſequuntur. Sic præſens, pro præterito, ſubſequente præterito, c. XIII. 12. Veruntamen ἀγαπῶντι proprie præſens eſt, & denotat *amorem perpetuum*, ut Ioh. III. 35, ὁ πατὴρ ΑΓΑΠΑ τὸν υἱὸν, καὶ πάντα ΔΕΔΩΚΕΝ ἐν τῇ χειρὶ ἀυτȣ̃. ubi præſens & præteritum copulantur. *Qui nos amat*, reddidi ſtudioſe in Germanica Apocalypſeos translatione: & talia, ut intelligo, loca diſplicent multis. Atqui Iohannis ſtilus & hodiernus guſtus toto cœlo differunt. Ego in transferendo non molles auriculas delinio, ſed Iohannem, qui ex Hebraico plane ſenſu ſcripſit, religioſe imitor. Hæc pars eſt contumeliæ Chriſti.

¶ ἀυτȣ̃) Α'υτȣ, etiam reciprocum, leni ubique ſpiritu expreſſi, Eraſmi exemplo, qui quidem in editionibus ſuis fere promiſcue exhibet ἀυτȣ, facilitatis, ut arbitror, gratia, & ἀυτȣ̃, etiam reciproco ſenſu, ex mſſ. Cauſa in Apparatu p. 453 ſemel dicta eſt, (ſuffragante Buttigio in præf. N. T.) & quovis loco dicta putari debet. ἀυτȣ mallet Wolfius: & id editores ſuo paſſim fecere arbitrio, interdum poſt conſonam quoque tenuem, aperto errore, ut μετ' ἀυτῶν, ἀπ' ἀυτῶν, μετ' ἀυτὸν, Act. XIV. 27. XV. 38. XIX. 4 &c. In quo nemo, opinor, Ionicam dialectum excuſabit. Speciem unus habet locus, Ap. IX. 11, ἐφ' ἀυτῶν· ſed id Rob. Stephanus introduxit: ἐπ' ἀυτῶν, reciprocum tamen, habent edd. primæ cum mſſ. Vt apud Hebræos ו & alia ſuffixa tertiæ perſonæ & relativam & reciprocam vim habent: ſic ſcriptores N. T. ἀυτȣ promiſcue ponunt. Itaque h. l. Ap. I. 5 ἀυτȣ omnino ad *Ieſum Chriſtum* refertur, qui nos in ſanguine *ſuo* lavit.

6 καὶ ἐποίησεν) Senſus erat, ὃς ἀγαπᾷ ἡμᾶς καὶ ἐποίησε· ſed prius verbum cum articulo poſtpoſitivo tranſiit in participium; alterum verbum manſit, & cum eo ſubaudiri debet articulus abſorptus.

¶ βασιλείαν, ἱερεῖς) Βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς ſubſtituit librarius, facilitatis gratia, in *Andreæ* textu, quem ſequuntur, *Eraſmi* interventu, impreſſi plerique, & Wolfius. Qui quum in multas lectiones, quamvis minus ipſi probatas, *unam* meam editionem allegarit, (id quod optimo eum animo feciſſe exiſtimo,) lector, velim, meminerit, eaſdem lectiones *in aliis editionibus a me ſuo loco citatis* exſtare. Semel hoc monere neceſſum duco, ne contextus meus nimis ſæpe ſolus incedere videatur. Hîc igitur habent codices ſummo conſenſu, & in his editio *Comp.* cum ſequacibus, βασιλείαν, ἱερεῖς· & ſic olim, *regnum*, *ſacerdotes*, reddidit *Latinus*, ut ex *Apringio* conſtat, quanquam *&* interpoſuere ceteri. Βασιλείαν, ἱερεῖς, legerunt etiam, qui periphraſi utuntur, βασίλειον ἱεράτευμα, ut *Andreas* ipſe in comm. nam lectionem βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς, plane claram, non mutaſſent. Similem varietatem infra videbimus ad c. V. 10. ſed ſive βασιλεῖς ſive βασιλείαν illo loco genuinum eſt, hîc certe βασιλείαν legi debet. Illic enim loquuntur quatuor animalia, & viginti quatuor presbyteri, coronati, quorum dignitas eminet: hîc ſermo eſt omnium fidelium nomine hos Chriſtus fecit DEO & Patri ſuo ſacerdotes: & horum ſacerdotum univerſitas eſt regnum, quod Ipſo gaudet Rege. Βασί-

λειον

λειον ἱεράτευμα dicitur Exod. XIX. 6. 1 Petr. II. 9, ubi ἱεράτευμα, ut ϛράτευμα, *exercitus*, collectivum eſt. Eandem vim habet Appoſitio, *regnum, ſacerdotes.* quanquam inter cives regni eximia apud regem admiſſione ſacerdotes gaudent. Davidis ſacerdotes erant filii. 2 Sam. VIII. 18.

7 ἔρχεται) videlicet ὁ ἐρχόμενος. *Venit*, qui venit. Innuitur adventus glorioſus in die noviſſimo.

¶ ἐξεκέντησαν, *pupugerunt*) Evidentisſimis clavorum lanceæque notis in corpore redivivo & glorificato Salvator & Iudex ſe exhibuit & exhibebit. Tum faſtidia & convicia hoſtium, Iudæorum præſertim, quæ tantiſper admiranda fert longanimitate, refutabuntur in perpetuum.

¶ κόψονται, *plangent*) ſine dubio præ terrore hoſtili, vel etiam apud quoſdam pœnitentiali.

8 τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω) Ω non ω̄ μέγα, hoc loco legere & pronunciare debemus. nam ω μέγα opponitur ο̄ μικρῷ. ω̄, tanquam ultima alphabeti Græci litera, opponitur τῷ *alpha.* Græce ſcripſit Iohannes. Valde ſolennis hic eſt locus: in quo pauci, cum *Apringio*, ἀρχὴ καὶ τέλος addunt, *expoſitionis cauſa*, ut in notis Vatablo adſcriptis exiſtimatur, videlicet ex parallelis. Cernamus vero parallela loca. Ea (non annumerato verſu 11, de quo inferius dicemus,) ſunt quatuor.

I. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, *Alpha*, & *O.* c. I. 8.

II. Ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, *Primus & Vltimus.* c. I. 17. II. 8.

III. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, *Alpha & O, Principium & Finis.* c. XXI. 6.

IV. Τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, πρῶτος καὶ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, *Alpha & O, Primus & Vltimus, Principium & Finis.* c. XXII. 13.

Itaque in principio libri unum inciſum ponitur, primum de Patre, c. I. 8. coll. c. IV. 8. deinde de Chriſto, c. I. 17. In fine libri copioſior fit ſermo, & duo inciſa ponuntur de Patre, *ſedente* in throno, c. XXI. 6. & tria, de Chriſto, *Veniente*, c. XXII. 13. Sæpe in hoc libro unam ſententiam Græce & Hebraice exhiberi, mox videbimus. Idque hîc jam quoque fit. Pater dicitur τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω Græce: Idem Iohanni, Hebraice, ut mox videbimus, cogitanti, eſt *Principium & Finis*, quod per א & ת primam & extremam Hebræorum literam Hebraice exprimitur. Et ſic quoque Chriſtus.

Locus quartus, tribus inciſis conſtans, memorabilem anſam nobis præbet. Tertium ejus inciſum nunquam ponitur ſine primo, ergo pertinet ad primum declarandum. Secundum ponitur aliquando ſine primo: ergo ſuam per ſe, ut in Eſaja, ſic in Apocalypſi, ſignificationem habet. Primum & tertium adſcribitur etiam Patri, c. XXI. ſecundum, Chriſto ſoli. c. I. 17. *Alpha, & Principium*, eſt Deus, ut Ipſe, rerum omnium conditor & auctor, tantas res proponit, declarat, promittit. Ω *& Finis* eſt Idem, ut Apocalypſin, præſertim in tuba ſeptimi Angeli, ad opus, complementum, *finemque* exſpectatiſſimum & glorioſiſſimum perducit. Et ſic quoque Chriſtus *Prima & extrema* rei, ſtilo ſcripturæ, eſt res ſive totum ipſum. vid. 1 Sam. III. 12. Cohel. X. 13.

2 Chron.

2 Chron. XXXV. 27. Græci *proram & puppim* proverbio dicunt. Ergo *Alpha & Ω*, *Primus & Poſtremus*, *Principium & Finis*, eſt *Unus omnia*, *ſemperque Idem.* Confer Pſalmum VIII, initio & fine, ubi *Intentio* & *Exſecutio* deſcribitur. Sic, magnifico ſenſu, finis ab origine pendet. Continet Apocalypſis in auguſta appellatione, *Alpha & Ω* &c. in principio, Proteſtationem Dei contra draconem, & Chriſti contra beſtiam, ceterosque hoſtes; & in fine, triumphum ex hoſtibus. Hoſtes enim procedente libro inſurgunt, ſed penitus delentur, ut nuſquam appareant. Eſt item Proteſtatio contra omnes falſos deos & falſos chriſtos, ad nihilum redituros. Nam ante revelationem Dei primam in creatione, & poſt ultimam in conſummatione, nullus eſt alius Deus; omnes falſi dii intermedio tempore & ficti & ſublati ſunt: ante adventum Chriſti in carne & poſt adventum ejus ad judicium nullus eſt alius Chriſtus; omnes pſeudochriſti intermedio tempore fuerunt. *Quumque omnia ſubordinata erunt Filio Dei, tum & ipſe Filius ſubordinabitur ei, qui omnia ſubordinavit ipſi, ut ſit Deus omnia in omnibus.* 1 Cor. XV. 28.

¶ Κύριος, *Dominus*) Auguſtus eſt totus hic locus; & magnificus hoc loco ac plenus Dei titulus, uberiorem conſiderationem poſtulat.

§ I. Rudimentum nos quidem duntaxat ponemus: & in eo complures confluent obſervationes, quæ nemini vel placeant ex toto (etenim ne mihi quidem ipſe ſatisfacio,) vel ex toto diſpliceant, adeoque cujuſvis delectui & examini maturiori ſubjiciuntur.

§ II. Quatuor membra habet titulus:

1 Κύριος, *Dominus*,

2 ὁ Θεός· *Deus*:

3 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος,
Qui eſt & qui Erat & qui Venit,

4 ὁ παντοκράτωρ, *Omniteneus.* Hæc membra commode ordine retrogrado ſpectaverimus.

§ III. *Quartum*, ὁ παντοκράτωρ, *Omnitenens*, in V. T. non niſi duobus Hebraicis vocabulis reſpondet. nam in Iobo ſæpe ponitur pro שדי ſed abſolute, non in appoſitione cum aliis divinis nominibus: quare paralleliſmus non eſt ibi figendus. Vid. infra, § XXIV, de loco Exod. VI. Alterum vocabulum, quod ceteris in locis comprehendit nomenclatura ὁ παντοκράτωρ, eſt *Sabaoth.*

§ IV. *Sabaoth* non eſt nomen divinum recto caſu, ſed ingreditur nomenclaturam Dei, quum dicitur *Iehovah Sabaoth*, *Deus Sabaoth*, *Iehovah Deus Sabaoth*, i. e. *exercituum.*

§ V. Nomenclatura hæc non occurrit in Geneſi: exſtant demum principia ejus in Exod. VII. 4, *educam exercitus meos, populum meum, filios Iſraël, ex terra Ægypti.* & cap. XII. 41: *exierunt omnes exercitus Iehovah ex terra Ægypti.* Ioſuæ, trajecto Iordane, apparuit, qui ſe ipſe ſic appellavit, *Dux exercitus Iehovah.* Ioſ. V. 14 ſeq. Inde in libris Samuelis & Regum, in Chronicis, in Pſalmis, in Eſaja, Ieremia & plerisque prophetis minoribus, ante captivitatem Babylonicam, & poſt eam, frequentiſſima eſt locutio de *Domino Deo Sabaoth.* Varie expreſſere LXX interpretes: ſed maxime utuntur epitheto παντοκράτωρ, & dicunt Κύριος παντοκράτωρ, ὁ Κύ-

ριος

ϱιος ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωϱ. Id in ceteris N. T. libris nuſquam reperitur, niſi 2 Cor. VI. 18, in expreſſa videlicet loci Eſajani allegatione. In ſola Apocalypſi ſæpe dicitur.

§ VI. Denotat vocabulum *Sabaoth exercitus* ſive *copias* ingentes, ſpeciatim quidem Iſraëliticas illas, ſed generatim in cœlo & in terra omnes, quia omnium Deus eſt Iehovah: & inde ὁ παντοκράτωϱ dicit *Omnitenentem.* Huic uni omnis militia ſervit: & omnis illius militiæ opera in Apocalypſi cietur & ad ſumma pervenit.

§ VII. Quæ cum ita ſint, Hebraico יהוה non poteſt non reſpondere membrum *Tertium*, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐϱχόμενος. nam epitheton, ὁ παντοκράτωϱ, nunquam ponitur, quin immediate aut θεὸς aut יהוה præcedat. Illud mediate præcedit in præſenti: ergo יהוה eſt immediate præcedens. Reſpondent autem nomini יהוה vel tria inciſa ſimul, ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐϱχόμενος, vel tertium ſine dubio, ὁ ἐϱχόμενος.

§ VIII. Ὁ ἐϱχόμενος dicitur *Is qui* יהיה *erit*: nec tamen dicitur ὁ ἐσόμενος, ſed, perquam ſcite, ὁ ἐϱχόμενος, ne quid de *eſſe* præſenti detrahi videatur, & ut adventus clarius exprimatur. *Futurus*, Hebr. הבא *veniens*, coll. Ioh. XVI. 13. & ſic aliæ linguæ.

§ IX. Quomodo nomen יהוה legendum ſit, & quam late ejus ſignificatio pateat, vehementer contenditur: nonnulli, quia ei puncta nominis אלהים ſæpe, & nominis ארני ſæpiſſime appicta ſunt, alias vocales introducunt, & v. gr. יְהֹוָה *Iihvæh* legunt.

§ X. Sed etiamſi nomen יהוה ſemper alienas, nunquam ſuas vocales in codicibus noſtris adſcriptas haberet, tamen æque poſſet *Iehovah*, quam *Iihvæh* legi. Atqui etiam oportere *Iehovah* legi, multa evincunt.

§ XI. Curaverunt Hebræi, ut nomen יהוה nunquam niſi quam ſinceriſſime pronunciaretur: quare ubi præfixa mutationem vocalium importabant, ſæpiſſime nomen ארני vocales quam maxime ad יהוה accedentes habens ſurrogarunt. Sed ubicunque יְהֹוָה ſcribitur, plane *Iehovah* legendum eſt. Hac una de cauſa ſub Iod retinuere Scheva: id quod etiam Chaldæi paraphraſtæ faciunt, in ipſo ſcriptionis ſuæ compendio יְיָ nomen *Iehovah* & *Adonai* referente. Quemadmodum יְהֹוִה per puncta nominis אלהים ſcribitur, ſic per puncta nominis ארני poſſet יְהֹוָה ſcribi, niſi יְהֹוָה per ſe pronunciandum eſſet. Nomina propria, ut *Iehojakim*, & multa alia, quæ ex nomine יְהֹוָה formantur, & Græcas nominis hujuſce ſcriptiones, ad eos, qui foris ſunt, propagatas, eruditi pridem collegerunt.

§ XII. Incomparabilis & admiranda eſt coagmentatio nominis יהוה ex יְהִי *Erit* & הוה *Ens* & הָיָה *Erat.* Manavit hæc nominis divini paraphraſis per tria tempora ad poetas Græcos vetuſtiſſimos & ad ſcriptores Talmudicos. Loca exſtant apud Wolfium T. IV Curar. in N. T. pag. 436. Summum vero robur habet Apocalypſis.

§ XIII. *Secundum* membrum, ὁ θεὸς, nullam habet difficultatem: nomen θεὸς, a θέω *pono*, dicit auctorem rerum omnium. *primum* vero, Κύϱιος, aliquid dici poſtulat.

§ XIV. Io. Pearſonus in Expos. Symb. Apoſt. p. 261 rem eo deducere conatur, ut τὸ κύϱιος, quatenus τῷ יהוה reſpondet,

det, derivetur a κύρω, *ſum.* Sed exempla, quæ ex Tragicis potiſſimum profert, omnia *eſſe* quoddam *fortuitum* inferunt, ut κύρω vel potius κυρῶ non magis verbo ὑπάρχω, quam verbo τυγχάνω in ſignificatu, & verbo קרה in ipſo ſono reſpondeat. Qui vim nominis κῦρος, ex quo κύριος dicitur, perſpexerit, qua non modo moralem auctoritatem, ſed etiam naturalem ſtabilitatem firmitudinemque denotat, is facile agnoſcet, nomen κύριος idoneum eſſe ad interpretandum nomen יהוה demto temporum ternione, & certe denotare *Eum qui eſt.*

§ XV. Quotieſcunque nomini Κύριος nomen θεὸς apponitur, illud nomini proprio יהוה reſpondet; idque in præſenti quoque loco valet.

§ XVI. Iam quid cauſæ eſt, cur, quum inter tot commemorationes *Dei*, quæ in V. T. exſtant, hæ ipſæ, tres ad ſummum, appellationes, *Iehovah Deus omnitenens*, uno loco poni ſint ſolitæ, Apocalypſis hîc quatuor, Κύριος tribus reliquis præmiſſo, ponat?

§ XVII. Sæpe Apocalypſis dupliciter aliquid exprimit, Hebraice & Græce, ut ναὶ, ἀμήν· ἀβαδδὼν, ἀπολλύων· διάβολος, σατανᾶς· κατήγωρ, κατηγορῶν. Hoſtium nomina duplici idiomate exprimuntur: & prius ipſius Domini Dei nomen dupliciter exprimitur.

§ XVIII. Græce in titulo divino, quem conſideramus, membrum I & II per ſe ponuntur: membrum autem III & IV, quæ idem quod duo priora ſignificant, unice eo pertinent, ut lectori Hebraicum יהוה צבאות in memoriam redigant, quanquam enim ipſum nomen יהוה Græcis exprimi poſſet, tamen in populo Dei nunquam ſic expreſſum fuit. Græco & Hebraico nomine Deus Iudæorum & Gentium deſcribitur.

§ XIX. Membrum I & III ſunt parallela, utrumque nominis proprii vim habens: primo additur ὁ θεὸς, tertio ὁ παντοκράτωρ, utrumque appellativum.

§ XX. Hactenus hunc locum tractavimus ſeorſum: nunc idem cum parallelis conferendus venit. Dicitur enim ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, h. l. & ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, c. IV. 8. & deinceps, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν· denique, ὁ ὢν. Vid. infra ad c. XI. 17. XIX. 1.

§ XXI. Quum in rubo apparuit Moſi Deus, Ipſe ſe nominavit אהיה *Ero.* Exodi c. III. 14 hanc nominis ſui rationem præſtruit: *Ero qui Ero*, ſicuti ad Moſen dixerat ibidem v. 12: *Ero tecum.* Deinde Nomen exprimit Ipſe, Moſen dicere jubens: אהיה *ERO miſit me.* Verbum אהיה fit Nomen, ut ὁ ἦν, præfixo articulo: & ipſum ὁ ἦν, commoda locutio, ut apud Ariſtotelem, εὐθὺς τὸ ἔςαι καὶ τὸ μέλλειν, ἕτερον. l. 2 de gener. & corrupt. c. 11.

§ XXII. Hoc Nomine ad Moſen promulgato, in eadem continuo apparitione, & per totam deinceps ſcripturam V. T. nomen יהוה memoratur. אהיה primæ perſonæ, ibi locum habere videri poſſet, ubi Dominus de ſe loquitur, & יהוה tertiæ perſonæ, ubi de Domino loquuntur angeli & homines. Atqui Moſes dicere juſſus eſt, אהיה *ERO miſit me*; & Dominus ſe ipſum quoque יהוה *Iehovah* vocat: ac nomen אהיה deinceps non repetitur, nomen יהוה nuſquam non occurrit. Plane igitur nomen יהוה ad ſignificatum nominis אהיה præter differentiam primæ tertiæque perſonæ amplius quiddam ſuperaddit: ut primum vide-

videlicet Dominus ſe appellavit *Ero*, mox ſe appellitare inſtituit *Erit-Ens-Erat.*

§ XXIII. Olim ante Moſis tempora, nomen יהוה ita memoratum legitur, ut certum habeamus, Moſen id non ex ſui demum temporis idiomate in tempora Enoſi, Abrami &c. intuliſſe. Gen. IV. 26. XIII. 4. XIV. 22. XV. 2. 7 &c.

§ XXIV. Rurſus apertum eſt, Moſi & per Moſen Iſraëlitis eam revelationem eſſe factam, qua nomen *Iehovah* novo modo eis *innotuerit.* Laudavimus modo locum Exod. III. 15. Accedit alter, Exod. VI. 3: *Viſus ſum erga Abraham, erga Iſaac & erga Iacob* באל שדי *qua Deus abundans* omnibus bonis: *ſed nomine meo Iehovah non ſum eis notus factus.* Hìc τῷ אל præfigitur ב & rationem *ſub qua* denotans, per Gallicum *en* apte reddi poteſt, ſicut v. gr. dicunt *vivre en Chrêtien.* Abrahamo quum apparuit Deus, appellavit ſe אל שדי Gen. XVII. 1. & inde Iſaac & Iacob ſæpe Eum ſic appellarunt. Appellabatur tum quoque *Iehovah*, ſed minus ſolenni uſu. Moſis demum tempore Ipſe hoc nomen ſuum in ſeculum, & hanc mentionem ſui in progeniem & progeniem eſſe juſſit. Ex. III. 15. Tunc *nomen ſibi æternum* re ipſa *fecit.* Es. LXIII. 12. Videatur locus Exod. XV. 3, & totum illud Canticum.

§ XXV. יהוה ab הוה *eſſe*, dicitur: ac poteſt id Ipſius nomen conſiderari vel abſolute, ut eſt in ſe *Is qui eſt* ab æterno in æternum: vel reſpective, uti populo ſuo, promiſſionem per opus ipſum implendo, innoteſcit ut *Is qui eſt.*

§ XXVI. Priore notione nomen יהוה celebratum eſt etiam patriarcharum temporibus: ſed altera notione ſuperinducta Moſis demum tempore Iſraëlitis ſe notum fecit Dominus, per ingens illud opus eductionis ex Ægypto.

§ XXVII. Tali modo ſignificationem nominis ſui יהוה admirabili methodo quaſi contraxit, ut quemadmodum *Deus*, quamlibet omnium Deus, tamen non erat alius, neque alius dicebatur, neque alius dici volebat, atque *Deus Iſraëlis*, ſic יהוה, *Is qui eſt* non eſſet alius, atque *Is qui* Iſraëli *eſt*, ſive qui Iſraëli ſe præſtat & re exhibet. *Ero vobis*, revera dixit, ſicut poſtea, *non ero vobis.* Hos. I. 9. Non diſſimili ratione, quotieſcunque Deus inſigne aliquod opus fecit, Ipſum nomenve ejus cognitum eſſe legimus. Ps. LXXVI. 2. LXXXIII. 19. Es. LII. 6. Ez. XXXIX. 7.

§ XXVIII. Itaque Moſis tempore quaſi ab integro ſe nominavit אהיה *Ero.* Non dicit, *Ero qui eram*, *Ero qui ſum*; ſed אהיה אשר אהיה *Ero qui Ero:* ubi declaratio involvitur beneficii jam jamque præſtandi. Id eſt, *Ero* Iraëlitis is, *qui* eo ipſo *Ero* patribus eorum, & quem me iis fore dixi, quemque me iis fore oportet, promiſſionem olim datam deinceps implendo. Itaque ſignificatio futuri prævalebat in אהיה includens & recapitulationem revelationum & promiſſionum Dei, quæ patribus obtigerant, & declarationem rei jam exhibendæ per eductionem populi ex Ægypto.

§ XXIX. Nomen אהיה mox in nomen יהוה quaſi excreſcens eandem ſimul futuri ſignificationem in nomen יהוה tranſmiſit, ut in ipſa nominis forma futurum emineret, atque inde ad præſens cum præterito progreſſus fieret.

§ XXX. יהוה idem eſt ſyllabatim, quod ὁ ἐρχόμενος καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν. Ita conveniens erat ſermo Veteri Teſtamento. Sed in Apocalypſi ordo per elegantiam non niſi

niſi ſuperbis faſtidiendam invertitur, & cap. IV. 8 dicitur ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ubi, ordine naturali temporum, quatuor animalia Dominum celebrant ſummatim, ut Ipſe ſe exhibuit, & exhibet, & exhibiturus eſt. Hic autem, cap. I. 4. 8. & Iohannis ſtilo & ore ſuo Dominus dicitur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, & ita novo, ſed in ipſa natura divina fundato idiomate, τὸ ὢν, tanquam principale & radicale, primum ponitur, notabili præludio & omine permutationis illius, qua deinceps & τὸ ἐρχόμενος & τὸ ἦν, ut § XX indicavimus, ad τὸ ὢν ſe recipiunt.

9 ἐν τῇ θλίψει, *in tribulatione*) In tribulatione fidelibus maxime hic liber ſapit. Aſiatica eccleſia, præſertim a floridiſſimo Conſtantini tempore, minus magni æſtimavit hunc librum. Vix veſtigium reperias Apocalypſeos a Conſtantinopolitanis doctoribus allegatæ: ubi in Chryſoſtomi operibus citatur, hoc ipſum alieni tractatus indicium eſt. Africana eccleſia, cruci magis obnoxia, ſemper hunc librum plurimi fecit.

¶ καὶ βασιλείᾳ καὶ ὑπομονῇ, *& regno & patientia*) Conjunguntur hæc etiam 2 Tim. II. 12. *Patientiæ ſpes* (1 Theſſ. I. 3.) uberrimum in Apocalypſi nutrimentum habet. Notabilis *ordo* verborum: *afflictio*, *& regnum*, *& patientia*. cum primo horum & tertio *ſimul* datur ſecundum.

¶ ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ) γενέσθαι ἐν ῥώμῃ eſt *pervenire Romam*, 2 Tim. I. 17. Itaque Iohannes hoc loco innuit, ſe *delatum eſſe in inſulam Patmum*, & ſub adventum ſuum hæc, quæ memorat, audiſſe & vidiſſe. Neque præteritum hocce tempus nos impedit, quo minus Apocalypſin in Patmo ſcriptam exiſtimemus. Nam veteres in ſcribendo tempora verborum accommodarunt ad tempus lectionis, non ſcriptionis. Act. XV. 27 *miſimus*. Tenuis hæc videtur obſervatio: ſed magnis erroribus medetur.

¶ τῇ καλουμένῃ, *quæ vocatur*) Sunt, qui hoc participium omittant: recte, ut videtur. Sive id legas, ſive non legas, *Patmus*, quamlibet Aſiæ vicina, tamen non omnibus Aſiæ incolis nota fuit. Ideo Iohannes memorat, *Patmon* eſſe *inſulam*. At *Cyprus*, celebris inſula, per ſe nominatur, Act. XIII. 4, nec dicitur *inſula Cyprus*, nedum, *inſula*, *quæ appellatur Cyprus*.

¶ πάτμῳ, *Patmus*) Erat ibi, tempore Domitiani & Nervæ Opinionem de vita Iohannis usque ad ultima Domitiani aut prima Trajani tempora, falſam quidem & ex confuſione duorum Ioannum exortam eſſe putat Artemonius in lib. de Init. evang. Ioh. p. 350. Atqui Petrus ſub Nerone defunctus eſt martyrio: & longe ultra Petrum manſit Iohannes. Ioh. XXI. 22. Apocalypſin autem non diu ante obitum ſcripſit. Neque enim partem unam ſub Claudio, aliam ſub Domitiano aut Nerva ſcriptam dixeris. una quippe eſt *apocalypſis*, una prophetia, unus liber. Neque Epiphanius, qui eam ſub Claudio, id eſt, ante Petri ſub Nerone mortem, editam cenſet, unus veterum eſt Irenæo cæterisque anteponendus. Titulus verſionis Syriacæ jam eſt recentior. Cur in Apocalypſi, dices, multo magis *hebraizat* Iohannes, quam in Evangelio? nonne tum, quum Apocalypſin ſcriberet, Græciſmo demum aſſueverat? nam Evangelium ſcripſit ante vaſtationem Hieroſolymorum, Apocalypſin poſtea. Enimvero non ex asſuetudine, ſed ex divino dictamine, cujus infinita eſt εὐπορία, formam totus trahit Iohannis ſtilus, ſed magis propheticus.

10 ἐγε-

10 ἐγενόμην) Periodus trimembris: ἐγενόμην' ἐγενόμην' καὶ ἤκουσα. v. 9. 10.

¶ ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρα, *die dominico*) Et eſſe aliquem & dici *Dominicum diem*, vel ex hoc conſtat loco: diem autem Dominicum eſſe illum diem, qui dies Solis a gentibus dicebatur, qui primus eſt hebdomadis cujusque dies, qui Sabbato, ſeptimo hebdomadis diei opponitur, univerſo antiquitatis chriſtianæ teſtimonio conſtat. Rationem appellationis rurſus ex ipſa Scriptura N. T. diſcamus. Appellationem multi ex eo repetunt, quod illo die reſurrexerit Dominus. Vera hæc quidem, ſed non præcipua, aut non unica ratio fuerit. Inſignes ſunt dies Nativitatis, Baptiſmi, Transformationis, Crucis, Reſurrectionis, Aſcenſionis, Adventus glorioſi. Quis horum maxime dominicus dies eſt? Cœna dominica eſt cœna Domini: Dies dominicus eſt dies Domini noſtri Ieſu Chriſti; quo nomine ſtilus apoſtolicus denotat unum diem adventus, qui etiam abſolute *dies*, vel *dies ille* dicitur. Non abhorret ſenſus veterum Chriſtianorum, de quo apud *Hieronymum* ad illud, *Media nocte*, Matth. XXV. hæc leguntur: *Dicamus aliquid, quod forſitan lectori utile ſit. Traditio Iudæorum eſt, Chriſtum media nocte venturum in ſimilitudinem ægyptii temporis, quando paſcha celebratum eſt, & exterminator venit, & Dominus ſuper tabernacula tranſiit: & ſanguine agni poſtes noſtrarum frontium conſecrati ſunt. Vnde reor & traditionem apoſtolicam permanſiſſe, ut in die vigiliarum paſchæ ante noctis dimidium populos dimittere non liceat, exſpectantes* adventum *Chriſti; & poſtquam illud tempus tranſierit, ſecuritate præſumpta, feſtum cunctis agentibus diem.* Ad diem quemque dominicum exſpectabatur Dominus, quanquam exſpectationis ſolennitas ante paſchalem potiſſimum celebrabatur Dominicam. Monumentum creationis dies ſeptimus: primus dies, monumentum conſummationis. Ille, dies Iehovah: hic, dies dominicus. Certe quiſquis animo ſuo præcipit, diem hebdomadis primum, dominicum ideo dici diem, quia eo die veniat Dominus, is demum perſpicit, quam ſingulari convenientia obtigerit Iohanni, ut Dominico die Dominum venientem & videret & deſcriberet.

Putavi aliquando, viſionem illam, quam Ezechiel a cap. XL refert, fuiſſe die ſabbati, eumque diem ſabbati cum die dominico hîc memorato poſſe conferri: ſed id ultro nunc omitto. Nam in anno quidem mundi 3374, in quo viſionem illam ponit Calviſius, dies 1 Tiſri fuit ſabbatum: ſed viſio fuit tribus poſt annis die 10 Tiſri, media hebdomade. Aliam indaginem dominicus aperit dies. Apocalypſin viſam eſſe ΠΡΟΣ τῷ τέλει *in fine imperii Domitiani*, ejuſdem prope ætatis ſcriptor affirmat Irenæus: quem præter alios *Newtonus* in Obſerv. ad Ap. p. 163 ſeqq. fruſtra oppugnat. Vid. *Exeg. Germ.* p. 174. Occiſus eſt autem Domitianus anno 96 Dion. d. 18 ſept. die Dominico: quumque viſionis tempus per celeberrimum perſecutoris interitum ita accurate notat Irenæus, tutiſſimum fuerit ab ipſo die quam minimum recedere. Quid ſi *dies* ille *dominicus* eo anno fuerit d. 3 april. id eſt, paſcha: vel. d. 19 junii, coll. *Ord. temp.* p. 389 vel ipſe dies 18 ſeptembris? Nil definio: Irenæi veſtigia ſequor. Certe Apocalypſis ante Domitiani exitum data aliam quoque præbet obſervationem. Verba ad populum *Ephe-*

ſi faciebat Apollonius Tyaneus, & in media oratione exclamabat, *Feri tyrannum*, iterumque, *Confidite*, *tyrannus occiſus eſt.* Atque eo die, ea hora, Domitianus Romæ eſt occiſus. Sive conjurationem in Domitianum ſcierat Apollonius, ſive aliunde, quid ageretur, perſenſit: Apocalypſis multo majus rerum futurarum indicium Epheſiis, ad reprimendos Apollonii aſſeclas, & ad vindicandam Ieſu Chriſti gloriam, eodem tempore dedit.

¶ *ἤκουσα ὀπίσω μου*, *audivi poſt me*) Iohannes faciem habuerat verſam ad orientem: ſimiliterque Dominus, dum ei apparet, faciem ad orientem, Aſiam verſus, quo ſcribendum erat, direxit.

11 *λεγούσης*) Sæpe Iohannes verba, quorum ſententia cum remotioribus cohæret, Hebraico more cum propioribus conſtruit. Dicere volebat: *φωνὴν λέγουσαν*· pro eo dicit, *σάλπιγγος λεγούσης*.

¶ *ὃ βλέπεις*) Ἐγώ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, καὶ, præmittunt nonnulli. Ex Andreæ commentario, quem expendi velim ad v. 8 & 11 & 17, immigravit hoc non modo in textum quorundam Andreæ exemplarium, ſed etiam in *Cov. Vſſ. Arab.* qui etiam alibi quiddam ex Andreæ exegeſi trahunt. vid. Appar. ad Ap. II. 16. Coarguitur additamentum & per ipſas horum codicum diſcrepantias, quum vel εἰμὶ & τὸ, vel εἰμὶ & ὁ prius, vel καὶ tertium omittunt; & per Auguſtanum Andreæ codicem, hac periocha carentem. *Mirum eſt*, inquit Wolfius, *hæc in tot codicibus* (videlicet in monumentis fere omnibus,) *deſiderari, quæ tamen ſtilo Iohanneo ita conveniunt, quod Beza recte monuit, ut pro germanis merito habeantur.* Conveniunt ſane, ut omnia ex aliis locis Iohanneis additamenta. Inſtat Wolfius: *In ſequente capite Dominus nunquam alloquitur eccleſias, niſi præmiſſo aliquo ſui titulo. Credasne igitur, Dominum,* (quum) *Iohannem primum alloquebatur, eo abſtinuiſſe*? Reſp. Sæpe demum poſt apparitionis initium Is qui apparet, eloquitur, quis Ipſe ſit. Exod. III. 6. In præſenti autem grandis illa ſumma, *ὃ βλέπεις*, *quod vides*, & ipſa adeo Iohannis viſio, per ſe titulorum omnium inſtar erat, dum verſu 17 mox titulus ſequebatur expreſſus. Atque ex hoc ipſo fonte derivantur tot tituli in capite II & III. In ſumma, intuitu verſus 8 & 17, illata potius verſui 11 hæc verba videntur, quam pro ſuperfluis habita. Non facile pro ſuperfluo aliquid hodie habent complures docti viri, eademque mente plerique quondam librarii fuere. Codicibus tutius, quam rationibus talia loca deciduntur: atque in eo genere eximium pondus *Latinus* habet interpres, ubicunque eum propriis non laborare nævis, idonei, quamlibet pauci, teſtes Græci confirmant. Vtinam hoc omnes penitus infixum animo habere vellent: maximum ad pleraſque dubitationes eximendas compendium foret. De antiquitate Latini interpretis egimus in Appar. p. 391. 419 &c. eamque confirmat egregia Latinorum patrum cum textu interpretis conſenſio. Carebat ætas illa multis additamentis, quæ poſteritas, ut alibi paulatim, ſic hoc loco invexit.

¶ *εἰς βιβλίον*, *in librum*) Huic *libro*, talem ortum habenti, nec non ceteris, ex quibus ſacræ corpus Scripturæ conſtat, quis eſt, qui tantum tribuat, quantum res ipſa poſtulat, poſthabita multitudine aliorum librorum? Eccles. XII. 12.

12 *βλέπειν τὴν φωνὴν*, *videre vocem*) *videre* eum, cujus erat *vox*. vel, Oratio ſemiduplex.

13 ποδή-

13 ποδήρη) מעיל LXX ποδήρης, de veſtitu Aaronis.

14 ἡ κεφαλὴ κ) αἱ τρίχες) ἓν διὰ δυοῖν· id eſt, capilli. Sic vidit Iohannes.

15 πεπυρωμένῳ) Sic *Uffenb.* pluresve, & verſiones antiquæ. Alii, πεπυρωμένοι. Epitheton eſt, non pedum, ſed χαλκολιβάνε· ideo non repetitur c. II. 18. Χαλκὸς, *æs*: λίβανος, *tus.* χαλκολίβανος, æris ſpecies, turi ſimilis. Vide Bocharti Hierozoicon, in extremo, ubi *æs album* interpretatur copioſa diſputatio. Conf. Dan. X. 6, de *ære ſplendente.* Heſychius, ἅπασα χαλκῆ, λαμπρὰ ὅλη, κρῆτες.

17 ὁ πρῶτος κ) ὁ ἔχατος, *primus & poſtremus*) Glorioſiſſima appellatio Hebr. ראשון אחרון Es. XLIV. 6. XLVIII. 12, ubi LXX reddunt, ἐγὼ πρῶτος κ) ἐγὼ μετὰ ταῦτα, πλὴν ἐμῦ ὐκ ἐςι θεός. & rurſum, ἐγώ εἰμι πρῶτος, κ) ἐγώ εἰμι εἰς τὸν αἰῶνα. Vtroque loco vocabulum ἔχατος videntur non ſatis dignum putaſſe, quod tamen revera Hebræo egregie reſpondebat. Es. XLI. 4, Ἐγὼ θεὸς πρῶτος, κ) εἰς τὰ ἐπερχόμενα (את אחרנים) ἐγώ εἰμι. Loquitur Meſſias de ſeſe, coll. c. XLVIII. 16. Hinc id præconium in Apocalypſi Dominus Ieſus ad ſe applicat, & per verba ſubſequentia declarat. Spectetur Schema:

Ego ſum primus, & Poſtremus:
& Vivens; & fiebam mortuus, & ecce vivens ſum &c.

Immediata conſtructio, *Primus & Poſtremus*, declarat, Vitam ejus, interventu mortis perbrevi, ita interpellatam eſſe, ut ne interpellata quidem exiſtimari debeat. *Artemonius* in tr. de Initio Evang. Ioh. *Primum & Vltimum* interpretatur *præſtantiſſimum & abjectiſſimum.* p. 248. ſed ſi hæc ſententia eſſet, ordo rerum poſtularet inverti, & dici, *Vltimus & Primus.* Plane titulus divinæ gloriæ eſt, *primus & ultimus*, apud Eſajam, apud quem fruſtra Artemonius eundem titulum ita conatur flectere, ut denotet *Principium & Finem.* p. 249 ſeqq.

18 ἐγενόμην νεκρὸς, *fiebam mortuus*) Dici poterat, ἀπέθανον, *mortuus fui*: ſed hoc loco elegantia ſingulari dicitur, *fiebam mortuus*, ad denotandam temporum & in iis rerum differentiam.

¶ αἰώνων) Et formula εἰς τὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, & vocula ἀμὴν, perfrequens eſt in Doxologiis. ideo librarii, quanquam hîc non eſt Doxologia, tamen poſt formulam illam etiam voculam hanc prono calamo perſcripſerunt, ut in Apparatu notavi. *Eraſmus* ex editione *Complutenſi* ἀμὴν poſtliminio admiſit: recte autem faciunt, qui priores ejus editiones, ea particula carentes, approbant. Nemo uni editioni, quamvis ei præ ceteris aſſueverit, ita favere debet, ut eam, quamdiu vel minima rationum aut teſtimoniorum mica inveniri poteſt, obnixe, tanquam caſtellum ab hoſtibus oppugnatum, defendat, nec, niſi extrema vi compulſus, deditionem faciat. Etiam in editionibus præferendis vel poſtponendis ſtudio partium peccatur: ſine diſcrimine debemus inter omnes codices, verſiones, & patres verſari, & veritatem, ubicunque in eam inciderimus, eadem ἐυπειθείᾳ & facilitate amplecti. Hoc loco, etiamſi toto ſeculo XVII omnes editiones ἀμὴν exhibuerint, tamen antiquitas paucorum teſtium, qui hanc particulam, juſta ratione freti, omittunt, prævalere debet. Iis, qui omittunt, *Coptum* addit Wolfius.

CAP. II.

CAP. II.

1 Τῷ ἀγγέλῳ, *angelo*) Graviſſima VII harum epiſtolarum cauſa eſt. Populus legem in Sinai ſuſcepturus, prius ſanctificabatur: idem opera Iohannis Baptiſtæ, quum immineret regnum Dei, per pœnitentiam præparabatur: nunc eccleſia chriſtiana ad tantam Revelationem digne ſuſcipiendam (perinde ut antea ſcriptor ipſe, per deportationem & per conſternationem,) his inſtruitur epiſtolis. Id enim agitur, ut malos, prius admonitos, & mala ex medio ſui exterminans, ipſa cum ſua poſteritate ad hoc pretioſiſſimum depoſitum, hanc tanti momenti revelationem, quam ipſi cœlites tam profundis adorationibus proſequuntur, recte amplectendam aſſervandamque, ad eventus maximos ſpectandos, & fructus uberrimos percipiendos plagasque effugiendas præparetur, inſperſis in ipſas epiſtolas revelationis reliquæ ſtricturis fulgidiſſimis, ad attentionem excitandam & viam intelligentiæ muniendam aptiſſimis: eccleſiæque per pœnitentiam renovatio, ut par eſt, conſpectui iridis præmittitur. c. IV. 3. Quisquis igitur idoneus eſſe vult auditor apocalypſeos, monita harum VII epiſtolarum debet obſervare: tum enim ex ſpecimine, quod illæ præbent, diſcet, quomodo apocalypſis in omnes homines ætatesque applicanda ſit. Nonnulli ſeptem epiſtolas capite II & III comprehenſas ad ſeptem periodos eccleſiæ referre ſunt conati, hiſtorico earum ſenſu vel ſervato, vel, quod deterius erat, remoto. Cel. D. *Langius*, ſervato hiſtorico ſenſu, propheticum a tempore Iohannis usque ad meretricis & beſtiæ cladem extendit, in Comm. apoc. f. 34 ſeq. Sed humanæ ſolertiæ eſſe ſeptem epiſtolarum ad ſeptem periodos accommodationem, oſtendimus. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 285-295. Epiſtolæ tum plane ad ſeptem eccleſias in Aſia, & earum maxime angelos, ſpectabant: & ſive tum, quum mittebatur e Patmo liber in Aſiam, aliæ eccleſiæ his VII fuere comparandæ, ſive minus, conſideratur hîc ſubordinatio harum eccleſiarum ſub *Iohanne*: inde vero omnes auditores, omnium locorum & temporum, boni, mali, varii, ad ſeſe referre debent, quæ ad ipſos pari modo pertinent. Quodvis alloquium *ad* angelum eccleſiæ concludit promiſſio, quæ *vincenti* datur.

¶ τῆς) Cod. *Alex.* τῷ· neque id per incuriam. Ter enim habet, τῷ ἐν ἐφέσῳ ἐκκλησίας. τῷ ἐν περγάμῳ ἐκκλησίας· (Latine diceres, *angelo eccleſiaſtico, qui eſt Epheſi, Pergami:*) &, τῷ ἐν θυατίροις. Hi ipſi tres angeli ſunt, qui partim laudantur, partim reprehenduntur: & ſermo magis directe eos tres petit in epiſtolis, quam bir os reliquos, qui ſine exceptione vel laudantur vel vituperantur.

¶ ἐν ἐφέσῳ, *Epheſi*) In ea urbe & floruit diu Timotheus, & obiit paulo poſt Apocalypſin datam. *Polycrates*, Epheſi epiſcopus, martyrium deſcripſit Timothei: quod quidem ſcriptum, ut alia permulta, citeriorum Græcorum ſedulitas interpolavit, ſic tamen, ut res præcipuæ manerent, easque ab interpolamento ſimpliciora defenderent exemplaria. Is igitur Polycrates apud Vſſer. de anno ſolari f. 96. Catagogia infidelium Epheſi fuiſſe ait d. 22 januarii, & tertio poſt die Timotheum ab illis interfectum, Nerva imperatore. Diem 22 & 24 januarii imperator non vidit Nerva, niſi A. XCVII ſolus, & A. XCVIII cum Trajano, mox d. 27 jan. mortuus. Itaque apo-

apocalypſis Epheſum quoque miſſa fuerat, perbrevi utique ante necem Timothei: neque tamen hunc apocalyptico putarim alloquio peti. Evangeliſta erat Timotheus, non eccleſiæ unius angelus: idemque, ſi extremo ſuo tempore a primo amore delapſus eſſe potuit, certe non minus de morte tam propinqua, ut credibile eſt, quam Smyrnenſis eccleſiæ angelus, admoneretur.

2 οἶδα τὰ ἔργά σου, *ſcio opera tua*) Hoc οἶδα *ſcio* ſepties occurrit:

ſcio tua opera, c. III. 1. 8. 15.
ſcio tuam preſſuram, c. II. 9.
ſcio, ubi habites, c. II. 13.
ſcio tuum amorem, c. II. 19.

¶ καὶ ὅτι) Καὶ omiſſum a quibuſdam olim: ſed retinendum eſt. Sunt enim diverſæ virtutes, *tolerantia* & *ſeveritas contra malos.*

¶ ἐπείρασας) Ἐπειράσω, *Eraſmus*, ſine ullo codice: ἐπείρασας cod. *omnes*, atque ipſe *Andreas*, in textu & in comm. Vnde patet, in cod. Capnioneo detritam fuiſſe terminationem verbi, eamque ab Eraſmo eſſe ſuppletam, qui item v. 20 intulit πλανᾶσθαι Medium, & c. VI. 11 πληρώσονται Medium. Medium πειράομαι non niſi cum infinitivo, idque raro, occurrit, ut ἐπειρᾶτο κολλᾶσθαι, Act. IX. 26. πειρῶμαί σε, cum accuſativo, nunquam dicitur: πειράζω, in omnes partes uſitatum eſt.

¶ ἀποστόλους, *apoſtolos*) Repelluntur hoc loco falſi apoſtoli: falſi Iudæi, v. 9, Ethniciſmo dediti, v. 13 ſ.

3 οὐ κεκοπίακας) Sic *Alex.* habet. Ceteri item, magno conſenſu, οὐκ ἐκοπίασας: tantummodo Σ pro K, ex rhythmo ἐβάστασας. Eraſmus, cujus ſolitudo nullius defenſionis capax eſt, κεκοπίακας καὶ οὐ κέκμηκας. Hanc recte gloſſam cenſet Millius in Prolegomenis. nam in textu Stephanum, quamvis improbet, tamen non mutat. Complures ejuſmodi gloſſas habebat Capnioneus, & inde Eraſmus: quas vel unus Andreas redarguit. κοπιᾶν, pro κάμνειν, Matth. XI. 28. 1 Cor. IV. 12, nec non Ioh. IV. 6. Vnde apud LXX verbis חלה חשל כשל לאה עיף maximeque יגע reſpondet. Heſychius, κεκμηκὼς, κεκοπιακώς. Antanaclaſis a Wolfio laudata, hæc eſt: *novi* laborem *tuum*, *nec tamen* laboras, *id eſt*, labore *non frangeris.*

5 εἰ δὲ μή) Hoc dicitur abſolute, ſine verbo, v. 16. ἐὰν μή, cum verbo, mox, & v. 22. C. III. 3. 20.

¶ ἔρχομαί σοι καὶ κινήσω) Adventus Domini futurus erat *uno* tempore; & adventus *denunciatio* facta eſt primum Epheſi, &c. poſtremo Laodiceæ. Tanta conſtantia verbum ἔρχομαι in præſenti ponitur, ut etiam ſubſequente futuro maneat. ἔρχομαι καὶ κινήσω· ἔρχομαι καὶ πολεμήσω, v. 16. Vide etiam Ioh. XIV. 3. Multum præſtare debet angelus, propter arctam neceſſitudinem cum eccleſia ſua.

7 οὖς) Singularis eo magis notandus, quia pluralis uſitatior πίστις, ὦτα ψυχῆς ait Clemens Al. Strom V init. quanquam in Hebræo frequens eſt *auris*.

¶ ταῖς ἐκκλησίαις) Caſus ſextus, uti c. XXII. 16. Pari modo dicitur, ταῖς προσευχαῖς, c. VIII. 3. 4. Conferantur, quæ in Notis ad Marc. V. 2 collegit Heupelius.

¶ τῷ νικῶντι) Septem promiſſiones variam habent conſtructionem.

 I. τῷ

I. τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ κτλ.

II. ὁ νικῶν οὐ μὴ ἀδικηθῇ κτλ.

III. τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ κτλ.

IV. καὶ ὁ νικῶν, - δώσω αὐτῷ κτλ.

V. ὁ νικῶν, οὗτος περιβαλεῖται κτλ.

VI. ὁ νικῶν, ποιήσω αὐτὸν κτλ.

VII. ὁ νικῶν, δώσω αὐτῷ κτλ.

In quatuor citerioribus, ὁ νικῶν, ut ſi diſtinctivum accentum Hebraicum haberet, majore emphaſi notatur: in *tribus* prioribus τῷ νικῶντι (cui æquipollet in ſecunda ὁ νικῶν, absque οὗτος,) arctior eſt conjunctio cum ſubſequenti verbo.

¶ ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, ὅ ἐστιν ἐν τῷ παραδείσῳ τοῦ θεοῦ μου) LXX Gen. II. 9, τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου· ubi coll. Gen. III. 3 τὸ ἐν μέσῳ magna cum proprietate dicitur, quod reliquæ arbores forent in horto, ſed non in medio horti. Hoc loco ſimpliciter *in paradiſo Dei* dicitur eſſe, juxta codices potiores, lignum vitæ: neque aliud lignum, niſi lignum vitæ memoratur. *In medio* quidem plateæ Ieruſalem eſt lignum vitæ. c. XXII. 2. Ex eo loco, vel ex Geneſi, nonnulli hîc ſcripſere, ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου.

10 βαλεῖν, *conjicere*) *quendam*, ſubaudi, vel *quoſdam* potius.

11 τοῦ θανάτου τοῦ δευτέρου) Hanc phraſin מותא תנינא habet Paraphraſis Chaldaica, Deut. XXXIII. 6. Es. XXII. 14.

13 πίστιν) Huc mox reſpondet conjugatum πιστός.

¶ ἐν ταῖς ἡμέραις) Καὶ præfigunt perpauci, ut Eraſmus, etiam in quinta ſua editione. Orationem intendi ait Wolfius. Ita eſt, ſi modo καὶ *etiam* genuinum eſt. ſed olim feſtinans librarius, cum præcederet μου καὶ, mox pro μου altero iterum μου καὶ videtur arripuiſſe. Subſequentem ſyllabam ὅς conſtanter exhibet Eraſmus, contra atque Wolfio viſum eſt.

¶ ὅς ἀντίπας) ſcil. οὐκ ἠρνήσατο. Antipam ſub Domitiano occiſum ajunt Menologia; Martyrologia, eum in taurum æneum ardentem fuiſſe conjectum.

14 τῷ βαλὰκ) Sic habet cod. *Alex*. & quidem, ut in Apparatu monui, in prima editione Millii: nam ſecunda ei codici, admiſſo in notis hiatu, aliam lectionem, hanc tranſiliens, adſcribit. Eoque magis neceſſarium fuit hoc indicium, quia cod. Alexandrinus etiam in ed. Oxon. minore hîc perperam allegatur. *Ipſi paſſim Millio a philologis ciſmarinis adſcribuntur, quæ Kuſteriana demum editio deteriora vel etiam meliora fecit. Magno equidem labore, ex prima editione Millii, errata ſecundæ, in Apocalypſi præſertim, correxi: quare ubi a ſecunda Apparatus meus differt, non temere id accidiſſe, etiam atque etiam confirmo.* Medium eſt τῷ inter τὸν & ἐν τῷ· itaque lectionem τῷ alii codices hoc ipſo ſuo in dextram & ſiniſtram diſceſſu comprobant. Omnino in hac phraſi, *docuit* τῷ *Balak*, obtinet Dativus commodi, quem non diffitetur Wolfius p. 463. neque uſquam is caſus magis eſt obvius, quam in hiſtoria de Balaamo: κατάρασαί μοι τὸν λαὸν τοῦτον κτλ. Num. XXII & XXIII. Ioſephus l. 4. Ant. c. 6. § 6 Balaamum ſic loqui facit: Βάλακε καὶ τῶν μαδιανιτῶν οἱ παρόντες· χρὴ γάρ με καὶ παρὰ βούλησιν τοῦ θεοῦ χαρίσασθαι ΥΜΙΝ κτλ. Eadem igitur mente Apocalypſis habet, ἐδίδασκεν τῷ βαλάκ. Neque enim Balakum docuit

cuit Balaamus, ſed populum Balaki, Balaki cauſa, a quo Balaamus conductus fuerat. Vid. Num. XXIV. 14. XXV. 1 ſ. XXXI. 8. 16.

15, 16 ὁμοίως μετανόησον οὖν) *Similiter reſipiſcere* jubetur Pergamenſis, ut Epheſius. Reſpondet καὶ *etiam*. v. 15. Lectionem ὁμοίως, pro qua alii ὃ μισῶ ex v. 6 reſcripſere, defendunt teſtes fere omnes. Manet tamen οὖν, *igitur*, magna emphaſi, coll. v. 5. cap. III. 3. 19.

16 ἔρχομαί σοι καὶ πολεμήσω μετ' αὐτῶν) Ταχὺ, poſt σοὶ, inſeruere plerique, ex parallelis. Sed *cito* non habuit *Italica* verſio Iohannis manui proxima. Ad ſcriptores eam ſecutos accedit *Anſbertus* ſatis conſtanter, & *Beda*, & *Ambroſius*, etiam in Pſalm. CXVIII. Serm. XIX. neque *cito* habet *Apringius* in paraphraſi hujus loci. Operæ pretium fuerit, Latinos codd. Apocalypticos mſſ. hoc loco evolviſſe. Interdum lectio plenior, genuina eſt; plerumque vero, brevior. Vtrumvis quo caſu obtineat, dicemus. Plenior, potior interdum. nam I. in homœoteleuto vel iiſdem verbis ſyllabisve recurrentibus librarii facile intermedium textum tranſiliverunt, ex vetuſtioribus teſtibus reſtituendum. II Conjunctiones, in aliis linguis minus frequentes, quam in Græca, ſæpe omiſſæ ſunt in verſionibus, quas hac in parte cupide ſequi nil attinet. III. Subinde Græci a publica lectione, cui plerique codices accommodabantur, aliquid removerunt: ac tum plenior lectio, vetuſtiſſimis aliis documentis, *Latino* præſertim interprete nixa, retineri debet. Exempla paſſim occurrunt. A tribus hiſce cauſis ſi diſceſſerimus, character germanæ lectionis tantum non perpetuus eſt *brevitas*. Nam quum in duo genera dirimantur codices Græci, & ſecuti eos metaphraſtæ ac patres, videlicet in Aſiaticos & Africanos, ut in Apparatu copioſe explanavi, raro utrosque ſimul, ſed tamen alibi ex his, alibi ex illis multos reperias brevia loca per declarationes aliquas ſupplere conatos. Inde plenior lectio, quæ nunc a plerisque nimis religioſe defenditur, fere ſemper fucata; brevior autem genuina eſt. Talibus in locis teſtes quamlibet pauci, modo idoneam habeant antiquitatem, valere debent: qua in parte *Latini* rurſum eminent, ut paullo ante ad c. I. 11 notavimus. Sane præſtat, ubi de talibus micis agitur, genuinum aliquid in tanta panis abundantia præterire, quam heterogeneum quidquam & ab humano ſenſu adſperſum arripere. Id certe ubivis præferendum eſt, quod rationes ei loco, qui ſub manu eſt, propriæ poſtulant. Hic nemo quidem criticus alios ad aſſenſum poteſt cogere: ſed ipſum viciſſim alii nullo jure retinere poſſunt. Revertimur ad particulam *cito*. Multipliciter denunciat Dominus adventum ſuum in Apocalypſi, maxime a cap. II. 5 ad c. III. 20, ita quidem, ut adventum gradatim propiorem faciat. Particula *cito* adhibetur demum c. III 11. itaque in præſenti, c. II. 16, nondum locum habet.

17 ψῆφον λευκὴν, καὶ ἐπὶ τὴν ψῆφον ὄνομα καινὸν γεγραμμένον) Scribebant veteres multa in *lapillis* (vid. Not. ad Gregorii Neocæs. Paneg. p. 139.) præſertim ſuffragia. *Calculum album* fuiſſe teſſeram σιτήσεως docet Sam. Petitus var. lect. c. 8 idque ille huc confert. Sed hoc loco *calculus candidus* & *nomen novum* per ſe præmium eſt, ideoque poſt manna abſconditum ponitur.

18 τῆς ἐν θυατείροις ἐκκλησίας) τῷ ἐν θυατείροις cod. *Alex*. nec non *Tertullianus*, non addito

addito ἐκκλησίας vocabulo. Vbi conjunctim angeli memorantur ſeptem eccleſiarum, c. I. 20, non excipitur nomen *eccleſiæ* Thyatirenſis. Nunc ubi ſeries ad *angelum in Thyatiris* ſeorſum pervenit, prætermiſſum *eccleſiæ* vocabulum, (etenim *eccleſiam* tum ibi fuiſſe, olim negavere nonnulli,) paucitati certe Chriſtianorum in oppido illo congruit. Separatim ad eos ſermo fit verſu 24. Apud Hebræos decem minimum requirebantur homines ad cœtum ſacrum: rurſum Neocæſareæ quum eſſent XVII Chriſtiani, epiſcopus iis datus eſt Gregorius. Thyatiris ergo parvulus grex & ignotus eſſe potuit, qui *eccleſiæ* nomen vix ſuſtineret, & tamen angelum haberet. Hic S. Carpus fuiſſe fertur.

19 τὰ ἔσχατα πλείονα τῶν πρώτων) Similis locutio, τὸ ἔσχατον ὑπὲρ τὸ πρῶτον, Ruth. III. 10. Contra, τὰ ἔσχατα χείρονα τῶν πρώτων, Matth. XII. 45.

20 ἔχω κατὰ σοῦ) Non modo aliquot codices, ſed multo plurimi teſtes, hanc lectionem exhibent, quam ceteri, πολλὰ, vel πολὺ, de ſuo, vel ὀλίγα, ex v. 14 ſupplentes, hoc ipſo ſuo in extrema diſceſſu comprobant. Talibus in locis brevior lectio tantum non ſemper genuina eſt. *Videtur vero*, inquit Wolfius, *vox* ὀλίγα *hîc adjuncta eſſe, reſpectu habito ad* πλείονα, *quorum mentio eſt v.* 19. *ut ſimul indicetur, inter multa illa præclara hoc unum deſiderari, quod impiis Ieſabelis conatibus non reſiſtat.* Vbicunque aliquid ſupplevere librarii, ex parallelismo præſertim, quo hîc τὸ ὀλίγα gaudet, gloſſema non modo nil abſurdi, ſed etiam facile quiddam habere ſolet. quare nil eſt in hoc genere, quod ingenioſi homines non poſſint rationibus quibuſdam ſuffulcire. Veruntamen prius, quid codicum pondera importent, conſiderari oportet: deinde rationes, non, quid locum habere queat, ſed quid prævalere debeat, evincentes, perpendendæ veniunt. Verſu 19 πλείονα comparativus ultima opera primis præfert, non ad ὀλίγα opponitur. Nec multa, nec pauca, ſed unum illud, quod exprimitur, Dominus contra angelum Thyatiris habebat, uti contra angelum eccleſiæ Epheſi, c. II. 4, ubi Andreas ἓν *unum* reprehendi ſcribit. quare his duobus leniora denunciantur, quam angelo eccleſiæ Pergami, contra quem Dominus *pauca* habebat.

¶ ὅτι ἀφεῖς τὴν γυναῖκα Ἰεζάβελ, ἡ λέγουσα ἑαυτὴν προφῆτιν, καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ τοὺς ἐμοὺς δούλους) Negat ſe *intelligere* Wolfius, *quomodo* ἀφεῖς *Græce dici poſſit.* Atqui ἀφεῖς legitur Exodi XXXII. 32, in edd. probatiſſimis; ἀφεῖς Ex. XXXII citat Chryſ. hom. 3 ad Pop. Ant. in notis Ducæi. & in Apocalypſi conſenſu nititur mſſ. omnium, ſi a ſilentio unius alteriusque ſegnius collati diſceſſeris. Conf. Marck. in Ap. II. § 46. 53. Ex ἕω (Ion. ἕημι, communiter ἵημι,) formatur ἀφέω, ἀφέεις, ἀφέει, etiamſi ſolum ἀφεῖς, idque contractum, in uſu ſit. Vtut eſt, nil prohibuit, quin Iohannes ipſe æque ἀφεῖς ſcriberet, ac librarii Græci, ſignificatu dubitationis experte. *Arethas*, qui ἀφίης ſurrogat, alibi quoque Iohanneis meliora Græca, ut ipſi videbantur, fecit. vid. infra, ad c. XVI. 13. Eadem cauſa eſt, quod ad codices attinet, verborum ſubſequentium, καὶ διδάσκει καὶ πλανᾷ, quorum item ſenſus eſt obvius. nam primo verbum ἀφίημι etiam abſolute ponitur, Matth. III. 15. deinde hoc loco ſubjicitur determinatio: *ſinis mulierem* iſtam, ſcil. docere, *&* revera *docet* &c. Sic c. XI. 3, dabo *duobus teſtibus meis* ut prophetent, *& prophetabunt.* Conf. etiam c. XIII. 16.

Eraſmus

Eraſmus ex *Latina* metaphraſi finxit διδάσκειν καὶ πλανᾶσθαι· non ſolum articulo (τοὺς) ut moris eſt illi, omiſſo, ſed etiam aperta hallucinatione. nam πλανᾶσθαί τινα nunquam dicitur. Indicativum, *& docet atque ſeducit*, antiquitas Tertulliani efficaciſſime firmat. ἡ λέγουσα, pro τὴν λέγουσαν, alias expeditum dedimus.

¶ τὴν γυναῖκα) Multi pridem, τὴν γυναῖκά σου. Certe *maritum* habebat, habebat enim *mœchos*. v. 22. Illud σοῦ videtur eſſe gloſſa, ſed cum re ipſa conveniens. Eleganter autem dicitur, *mulierem*, pro, *mulierem tuam*; vel quia talis ellipſis frequens eſt: Act. VII. 20. vel quia hîc agitur de adultera; coll. Ioh. IV. 18. Act. XXIV. 24. &, *mulierem Iezabel*, quum ipſum *Iezabelis* nomen mulierem indicaret. namque partes *docendi*, contra ac *mulierem* decet, uſurpabat.

22 βαλῶ) Sic *Hunt. Æth. Arab. Lat.* multi, qui *mittam*, & *Tertullianus*, qui *dabo* habet βάλλω, ceteri. Etenim λλ pro λ ſæpe in hoc verbo ponunt librarii, & ἰδοὺ plerumque cum præſenti conſtruitur: interdum tamen etiam cum futuro. Luc. I. 20. 31. 48. Et huic loco futurum congruit, quia conditio, *ſi non reſipiſcent*, intervallum dat temporis: & cum βαλῶ cohæret ἀποκτενῶ· denique in omnibus his denunciationibus futurum prævalet, c. II. 5 κινήσω· v. 16 πολεμήσω· v. 24 βαλῶ, ubi item multi βάλλω· cap. III. 4 περιπατήσουσι v. 9 ποιήσω, cum ἰδοὺ· v. 20 εἰσελεύσομαι κτλ.

23 ἀποκτενῶ ἐν θανάτῳ) Ez. XXXIII. 27 בדבר ימותו LXX, θανάτῳ ἀποκτενῶ·

24 ὅσοι οὐκ ἔχουσι - οὐκ ἔγνωσαν) Tertia perſona pro ſecunda. Vid. Vorſt. de Hebraiſm. c. 26.

¶ οὐκ ἔγνωσαν) Non erant *Gnoſtici*.

¶ τὰ βάθεα) Dan. II. 22 in bonam partem dicitur, αὐτὸς ἀποκαλύπτει βαθέα καὶ ἀπόκρυφα.

25 πλὴν) Amos III. 2. רק LXX πλήν.

¶ ἄχρις οὗ ἂν ἥξω) Ἥκω, derivatum a præterito verbi ἵημι, jam in præſenti præteritum involvit. Itaque futurum, ἥξω, *adero*, c. III. 3, propius eſt, quam ipſum præſens ἔρχομαι per ſe. Sic, ἥκω, ἥκει, ἥκουσι. Ioh. VIII. 42. II. 4. IV. 47. 1 Ioh. V. 20. Luc. XV. 27. Marc. VIII. 3 *not.* Vnde Hebr. X. 7. 9. ἥκω, pro præterito באתי Ps. XL. 8: & ſic LXX paſſim: Num. XXIII. 1. (vel c. XXII. 36.) Deut. XXXIII. 2. Ios. XXIII. 14 ſ. Iud. XVI. 2. 1 Sam. XVI. 2. XXIX. 6. 10. 2 Sam. III. 23. Inſigne exemplum Eccl. V. 14, ἐπιστρέψει, ὡς ἥκει.

26 ὁ νικῶν - δώσω αὐτῷ) Quæ Græce minus ſonare putes, Hebraice cogitata, bene ſonabunt. Talia vide c. VI. 8. VII. 2. IX. 12 (ubi femininum pro neutro:) 14. XX. 8. Simillima conſtructio, Κύριος, ἐν οὐρανῷ ὁ θρόνος αὐτοῦ. Ps. XI. 4. & ſic Ps. LVII. 5. (4.) CIII. 15.

¶ ἐπὶ τῶν ἐθνῶν) Ps. II. 8. 9, αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοὶ ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ, ὡς σκεύη κεραμέως συντρίψεις αὐτούς.

27 ποιμανεῖ) In Hebræo eſt תרועם *confringes eos*, Ps. II. 9. a רעע *confregit*, ſubſequente verbo cognatæ ſignificationis תנפצם *diſſipabis eos*, συντρίψεις αὐτούς. LXX, ut ſi priore loco legiſſent, תרעם a רעה *pavit*, reddidere ποιμανεῖς. Id verbum Apocalypſis, valde aptum, non imitatione LXX interpretum, ſed ſua adhibet auctoritate. Atque aliis ea locis, ad veterem prophetiam alludens,

Hebraici textus proprietatem decentiſſime ſervat, c. VI. 16. VII. 17. XI. 4.

CAP. III.

2 Ἔμελλον) Sic *Al. And. Pet.* 3. ἔμελλεν *Cov. Areth.* nec non *Vff.* μέλλει *Er.* ex Andreæ comm. ἔμελλες *Leiceſtrenſis* & (ἀποθανεῖν idcirco in ἀποβάλλειν mutato,) octo alii, nec non *Comp. Arab.* Non diſplicebat quondam mihi hæc inciſi lectio, ἃ ἔμελλες ἀποθανεῖν, hoc ſenſu: *confirma reliquas partes, quas, niſi admonitus hîc eſſes, morte ſpirituali amiſſurus eras.* Simillima Philonis locutio, τὸν τῆς ἀρετῆς βίον θνήσκειν· item, τὰς ψυχὰς τεθνᾶσι. Heraclitique apud Philonem, τεθνήκαμεν τὸν ἐκείνων βίον. Sed ea ipſa locutio magis philoſophica videtur, quam prophetica. Simplex & germana ſententia fuerit, quam *Latinus* refert, *quæ moritura erant.* atque ita *Armen. Copt. Syr.*

3 πῶς· ποίαν) Reſpectus *qualitatis* priſtinæ Sardenſem munire debet, ut hora futura, *quæcunque* erit, ipſi non ſit calamitoſa.

7 κλεῖν) Hinc pluralis κλεῖς, c. I. 18.

¶ καὶ κλείει) Articulus ὃς continetur in ὁ ἀνοίγων, & inde ſubaudiendus eſt.

9 τῶν λεγόντων) Hoc pendet a ſubaudito τινάς.

¶ ποιήσω αὐτοὺς, ἵνα) Eadem conſtructio, c. XIII. 12. 16.

10 τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς) Sic ſæpe LXX, quum in Hebræo ישבי הארץ exſtat, Es. XXVI. 21 &c. At de cœlicolis dicitur, σκηνοῦν. c. XII. 12.

12 ναῷ) Recens ſphalma habet, λαῷ. Vid. Appar. p. 798. Id Millius plane prætermittit. nam & cod. Alex., ut alii Britanni diſerte docent, & omnia monumenta ναῷ habent. Qui λαῷ in cod. Alex. haberi ſcribunt, errorem agnoſcent, ſi editionem Oxonienſem A. 1675, & Amſtelædamenſem A. 1711 inter ſe contulerint. Vid. etiam ſupra, Præf. § IX. animadv. 9.

16 μέλλω σὲ ἐμέσαι) Mitior eſt oratio, quam ſi eſſet ἐμέσω σέ. μέλλω ex oratione categorica facit modalem.

17 ὅτι λέγεις) Hoc ὅτι non nectitur cum antecedentibus, quibus ſuum ὅτι inſertum eſt, ὅτι χλιαρὸς εἶ· ſed cum ſubſequentibus, ut res ipſa loquitur. Sic c. XVIII. 7 ſeq. ὅτι-διὰ τοῦτο.

¶ πλούσιος) Pauci, ὅτι πλούσιος. Talis uſus particulæ ὅτι, ad recitandum cujuſpiam ſermonem, frequens eſt, ſed non in Apocalypſi. Vid. cap. V. 12. XVIII. 7 &c.

¶ πεπλούτηκα) *Divitiis meis uſus ſum*, & auro meo paravi mihi multa, v. gr. *veſtimenta.* Sic LXX, πεπλούτηκα. Hos. XII. 9.

18 συμβουλεύω, *conſilium do*) Atqui ſi Superior ſuam poteſtatem tantiſper ſeponit, id ipſum animi poteſt eſſe alienioris, ut ſi ſervus a Domino increpatur & Dominus dicit, *ſuaſor tibi ſum, ut caveas tibi.* Etiam *amicis* conſilia damus, ſed non dum increpamus. ἡ αἰσχύνη Hebr. ערוה LXX interdum, αἰσχύνη.

¶ κολλούριον) ſcil. ἀγοράσαι, *emere*, ad ungendum. De *collyriis* multa Celſus.

19 φιλῶ) Philadelphienſem ἠγάπησε. Laodicenſem φιλεῖ. Illud, judicio: hoc, gratia Conf. Ioh. XXI. 15 not. Vtroque loco ἀγαπᾶν eſt plus quam φιλεῖν. Ioh. l. c. pluris eſt neceſſitudo ſpiritualis, quam Petri judicium. Hîc, in Apoc., beatius eſt judicio Domini florere, quam gratia mera caſtigari.

¶ ζή-

¶ ζήλωσον) Et ζεςός, v. 15. 16, & ζῆλος, eſt ex ζέω.

20 ἰδού-, *ecce-*.) Hoc ipſo *propinquitatis* incremento nititur tota fere obſervatio de ordine retrogrado, de quo vide *Erkl. Off.*

CAP. IV.

1 Μετὰ ταῦτα, *poſthæc*) Magnum hoc loco bivium eſt interpretationum. Incidit enim quæſtio, Vtrum *ſigillorum* eventus cœperit ſub libri *ſcriptionem*, an is totus adhuc *futurus* ſit? Hoc aſſirmat, præter alios, cel. D. Langius: illud vel particula *poſthæc*, iterata hoc verſu, firmiſſime docet. Prius *poſthæc* connectit viſionem; alterum, connectit eventum. *Poſt hæc*, id eſt, poſt ea, *quæ SVNT*, quæ ad ſeptem eccleſias eorumque angelos attinent, *fieri oportet*, quæ jam oſtendet Dominus. Præteritum & præſens & futurum, cap. I. vers 19 (ex quo verſu illud *poſthæc* repetitur hoc loco) *totum* librum inſequentem complectuntur: & quemadmodum præteritum & præſens adeo ſunt conjuncta, ut præſens verſu 11, *quod vides*, tranſeat in præteritum, *quæ vidiſti*, v. 20; & rurſus præteritum, *quæ vidiſti*, tranſeat in præſens, *ſunt*, *ſunt*: ibid. ſic præſens & futurum, immediate, ſine ullo hiatu, cohærent, connexioque præteriti & præſentis tantummodo connexioni præſentis futurique inſervit. Non modo nullum dilationis ab ætate Iohannis in ultima tempora veſtigium eſt, ſed et iam mora aperte excluditur. Futura, quorum *celeritas* c. I. 1. XXII. 6 evidenter declaratur, per *poſthæc* præſentibus arcte annectuntur.

Particulam *poſthæc* ita interpretatur D. Langius, ut, *poſt* elapſas, ex ſenſu prophetico ſeptem epiſtolarum, totidem periodos eccleſiæ, impleantur *ſigilla* &c. Comm. apoc. f. 62, 73. Reſp. I. *Talem* propheticum ſeptem epiſtolarum ſenſum refutavimus ad cap. II. 1. II. Stante hiſtorico epiſtolarum ſenſu, particula *poſthæc* intra eventus eccleſiarum in Aſia terminatur: idque ita eſſet, etiamſi eæ propheticum ſibi ſenſum haberent affixum. III. Periodi ſi eſſent, non abrumperentur intereunte meretrice & beſtia, ut D. Langio videtur, ſed potius ultra millennium & parvum tempus ſoluti Satanæ ad finem mundi cum ipſa eccleſia viatrice, cujus idem mutationem nimis magnam in millennio ſtatuit, (vid. infra, ad cap. XIX. 11. XXI.. 2.) pertingerent, adeoque ultra ſigilla & tubas & phialas excurrerent. Argumentum apocalypſeos *PRÆCIPVVM* ait eſſe myſterium *ultimorum* temporum, cap. X. 7. XI. 15 ſeqq. Vid. *Comm. apoc.* fol. 5. *Hermen. Einleit.* p. 27. *Facile fit, ut veritatis alicujus cum gaudio ſuſceptæ declaratio nimis avide, & longe ultra proprios limites, proferatur.* Sic vir cel. millennium pro ſemihora ſilenti in ſigillo ſeptimo amplectitur, ſigillis prioribus valde coarctatis, & tubis omnibus ad id accommodatis: tum opinionem de myſterio ultimorum temporum, tanquam *præcipuo* apocalypſeos argumento, mox, quaſi *demonſtratum*, aſſumit & conſtanter ſupponit. fol. 9 & 11 init. Hic cardo eſt ſyſtematis apocalyptici a celeberrimo Exegeta adornati. Sed tali pacto nimium extenditur *PRÆCIPVVM* iſtud. Eſt illud apocalypſeos argumentum inde quidem a citatis locis, (quatenus id ibi *proponitur*,) ad finem usque libri: ſed argumentum capitum præcedentium ipſa textus verba multo latius extendunt, quam illi videtur. Nulla in iis beſtia, nulla meretrix: poſt caput X demum in ſcenam prode-

prodeunt, idque ex intervallo. Quare initium judiciorum in hoſtes antichriſtianos ab ipſis v. gr. ſigillis duci non debet. Plura vide ad cap. VI. 2. XI. 15.

Capita Apocalypſeos ibidem f. 7 ita partitur, ut omnia fere in futurum differantur. Nos ita partimur:

CAP. I. II. III habent Præparationem:
IV. V Propoſitionem.
VI-IX ſunt impleta, ut ſine violentia oſtenditur.
X-XIV ſunt in curſu, jamdudum, ut idoneis evictum eſt argumentis.
XV-XIX exhibent Futura brevi.
XX-XXII ſpectant ulteriora.

Et illius & meam tractationem ad leges DEMONSTRATIONIS quam ſeveriſſime exigat, quiſquis poteſt.

2 ἐν τῷ ὀυρανῷ, *in cœlo*) Sic deſcribitur cœleſtis curia. Quæ de rebus cœleſtibus, templo, throno, ſynedrio, altari, arca fœderis, Apocalypſis paſſim attingit, ea ex veterum Hebræorum ſcriptis non inepte illuſtrari poſſunt. vid. Chriſtiani Schœttgenii Diſſertatio V. Horis hebraicis adjecta, p. 1212-1223.

3 ἰάσπιδι, *jaſpidi*) *Cum* Sardius *ſit igneus & ſpeciem ſanguinis referat*, Iaſpis *ruborem ALBICANTEM exprimit.* Lampius ad h. l.

¶ σαρδίῳ) *Eraſmus*, cum *Latinis* deterioribus, σαρδίνῳ· ceteri, σαρδίῳ, recte. Subſtantiva ſunt, λίθῳ ἰάσπιδι καὶ σαρδίῳ, coll. c. XXI. 20. ſed adjectivum, etiam fœminino genere, eſt σμαραγδίνῳ (ὁράσει,) ex quo per rhythmum librario obrepſit illud σαρδίνῳ, quanquam Wolfius terminationem σαρδίνῳ ex σμαραγδίνῳ confirmari cenſet.

4 θρόνοι-καὶ εἰκοσιτέσσαρας πρεσβυτέρους-καὶ-στεφάνους χρυσοῦς) Sic *Eraſmi* ed. 1 cum *And.* & cod. optimis. Media lectio: unde meros accuſativos exhibet *Al.* & meros nominativos *Latini* recentiores. *Eraſmus*, poſt καὶ ſecundum, ἔχον in ed. 2 inſeruit, defenſorem nactus Wolfium. Quæ vir erudititiſſimus diſſerit, evincunt, ἔχον *potuiſſe* locum habere: ſed revera nullo id codice nititur, Eraſmus de ſuo dedit. εἶδον τοὺς, commodiore loco, ante εἰκοσιτέσσαρας videlicet, interpoſuere Græci recentiores, & inde *Comp.* & inde *Er.* poſtquam editione *Comp.* potitus erat. Quo ſpecimine diſcimus, Eraſmum interdum, editioni *Comp.* obſecutum, ſequiores ejus lectiones cum ſinceris Reuchliniani codicis permutaſſe. Recte habet prima Eraſmi editio. etenim miſcere caſus ſolet Iohannes. c. I. 16. XVIII. 12. 13 &c.

¶ τοὺς) Articulus vi relativa. Sunt igitur throni 24, ſeniores 24: & ſinguli ſeniores ſingulos habent thronos. Vtinam hunc articulum conſideraſſet, qui thronos atque ſeſſores nupero opere cabbaliſtico multiplicavit. Seniores (coll. πρεσβύτεροι Hebr. XI. 2.) iique 24 videntur eſſe totidem individua excellentiſſima ex genere humano, ex. gr. *Adam*, *Seth*, *Enos*, *Kenan*, *Mahalaleel*, *Iared*, *Hanoch*, *Methuſela*, *Lamech*, *Noa*, *Sem*, *Arphachſad*, *Selah*, *Eber*, *Peleg*, *Regu*, *Serug*, *Nahor*, *Thara*, *Abram*, *Iſaac*, *Iacob*, *Abel*, *Iaphet*, (Melchiſedek, Iob.)

5 ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταὶ) Memorantur βρονταὶ καὶ ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ σεισμὸς c. VIII. 5, ἀστραπαὶ καὶ φωναὶ καὶ βρονταὶ καὶ σεισμὸς καὶ χάλαζα μεγάλη c. XI. 19, & rurſum, cum epitaſi, quod ad σεισμὸν καὶ χάλαζαν attinet, c. XVI. 18. 21. Moleſtum eſt, quod librarii *fulgura & voces & tonitrua* quatuor his locis tam neglecto ordine deſcripſerunt. *fulgura* tamen c. IV. 5. XI.

XI. 19 omnes primo loco ponunt: c. XVI. 18 fere omnes: c. VIII. 5 nullus.

¶ ἑπτὰ λαμπάδες, *ſeptem lampades*) Spiritus ſanctus, œconomice, ut *Sapientia* חכמות plurali numero. cap. V. 6 textus ſe ipſe explicat.

6 ὡς θάλασσα ὑαλίνη, *ut mare vitreum*) Vis particulæ ὡς *ut* magis cadit ſuper *vitreum*, quam ſuper *mare*: & *mare* aliquanto magis proprie dicitur, quam *vitreum*. notatur enim Profundum quiddam, idque & *fluidum* & *pellucidum*, quanquam non fluens, ſed placide ſtans. Conf. cap. XV. 2, ubi & *ut mare vitreum* & *mare vitreum* dicitur, idem quoad ſubſtantiam, ut arbitror. Sic Ioh. VI. 19, ὡς σαδίους εἰκοσιπέντε, ubi ὡς proprie ſuper numerum cadit. Vitringa a ſignificatu *maris* longius abit, quum *ſtratum* ſive *pavimentum* interpretatur.

¶ ζῶα) ζῶον & θηρίον valde differunt. φύσεις ζώων καὶ θυμοὺς θηρίων, Sap. VII. 20. Hæc quatuor animalia ſunt viva throni *emblemata* & ornamenta, propioris admiſſionis, quam 24 Seniores. Videatur ipſorum confeſſio c. V. 9. unde conjunctiſſima eorum, quaſi partium inſertarum, cum throno mentio ſolet fieri.

7 μόσχῳ) *juvenco, bovi*. Hebr. בקר & פר & שור LXX μόσχος.

8 ἔχον) Εἶχον *Er.* (invitis ceteris *Andreæ* codicibus,) & *Bar. L.* ἔχον Hunt. Τὸ ἀνὰ pluralem verbi formam requirere cenſetur Wolfio: ſingularis tamen exſtat Ap. XXI. 21. ἔχον vel εἶχον ceteri habent, magna conſenſione.

¶ γέμουσιν ὀφθαλμῶν) γέμουσιν ὀφθαλμοὺς habet *Uffenb.* recens ille quidem liber: ſed ſic alios quoque legiſſe, colligas ex *And.* 1. qui ſurrogat ἔχοντα ὀφθαλμούς. Idem *Uff.* v. 6 item habet γέμοντα ὀφθαλμούς. Fortaſſe plures mſſ. eandem varietatem habent, a collatoribus prætermiſſam. Verbum γέμω cum genitivo ſimul & cum accuſativo exſtat cap. XVII. 4.

¶ ἅγιος ἅγιος ἅγιος, *ſanctus ſanctus ſanctus*) Novies hoc ſcripſere librarii quidam, ex more Græcorum liturgico: ſed ter, ut Eſajas, ſic Iohannes. Atque apud Iohannem id quatuor animalia acclamant Sedenti in throno, id eſt, Patri, ex cujus dextera librum ſeptem ſigillis obſignatum Agnus, id eſt, Chriſtus, ſumit. Τρισάγιον, ut Græci appellant, occurrit etiam Pſalmo XCIX, ubi ſub Majeſtatis ſe oſtenſuræ, Iuſtitiæ ſe oſtendentis, Clementiæ oſtenſæ præconium tria reſonant Epiphonemata de *Sanctitate*. Atque ut illud, ſic Apocalypticum quoque Τρισάγιον in ipſo textu ſuam ſecum rationem indicatam habet.

Sanctus, Qui erat:
Sanctus, Qui eſt:
Sanctus, Veniens.

Sanctificandum Ipſe ſe exhibuit in creatione rerum omnium: Sanctificandum ſe exhibet amplius in gubernatione rerum omnium: Sanctificandum ſe exhibebit maxime, in conſummatione rerum omnium. *Ex Ipſo, & Per Ipſum, & in Ipſum omnia: Ipſi gloria in ſecula.* Quæ de *Sanctitate* diximus in notis Germanicis, ab iis non abhorret Caſtellio, quo interprete קדוש eſt *Auguſtus*, ut in Indice Bibliorum Caſtellionis obſervat I. L. Bunemannus.

In ſimili hymno, Es. VI. 3, additur, *plena eſt omnis TERRA gloriæ Ejus*: in Apocalypſi vero id differtur, dum *terram*, deletis hoſtibus, Gloria DOMINI replet. Vid. cap. V. 10. XI. 16. 17. 18. XIX. 2.

XIX. 2. Quibus locis adhibitis colligimus, quatuor animalia magis occupata eſſe, dum in cœlo res agitur; presbyteros, dum in terram res profertur.

9, 10 ὅταν δώσουσι - πεσοῦνται) Futurum utrumque exprimit ſimultaneum glorificationis actum apud animalia & apud presbyteros: & ſimul habet vim frequentativam. *quotieſcunque animalia dant gloriam: protinus ſeniores cadunt.*

11 θέλημα, *voluntatem*) רצון voluntatem liberam & benignam.

¶ ἐκτίσθησαν) *Condita ſunt*, id eſt, manent. Simillimæ locutiones: *benedictus erit*, i. e. manebit, Gen. XXVII. 33. *ſcripſi*, i. e. non muto, Ioh. XIX. 22. *domita eſt*, domitam ſe permittit, Iac. III 7. *mutabuntur*, mutata erunt & manebunt. Hebr. I. 12.

CAP. V.

1 Βιβλίον, *librum*) Non ſeptem erant libri, ſed unus, ſeptem ſigillis obſignatus.

¶ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν) Sic Ez. II. 10 κεφαλὶς βιβλίου - καὶ ἦν ἐν αὐτῇ γεγραμμένα τὰ ἔμπροσθεν καὶ τὰ ὄπισθεν. Atque ὄπισθεν, pro ἔξωθεν, in hunc locum vel ex cap. IV. 6, vel ex illo Ezechielis loco inferre potuere librarii. Oppoſita ſunt ἔμπροσθεν & ὄπισθεν, ἔσωθεν & ἔξωθεν. Sed quum Ez. II. 10 פנים ואחור exſtat, ἔσωθεν καὶ ὄπισθεν ex Hebraiſmo defenditur. ὄπισθεν ipſum habet Origenis philocalia.

¶ σφραγῖσιν ἑπτὰ, *ſigillis ſeptem*) Scatet hæc prophetia *ſeptenariis*, ex quibus quatuor copioſiſſime deſcribuntur: ſeptem angeli *eccleſiarum*; ſeptem *ſigilla* libri obſignati; ſeptem angeli cum *tubis*: ſeptem angeli cum *phialis*. *Eccleſiæ*, ſunt exemplar, ad quod *Commune eccleſiæ*, omnium climatum & ſeculorum, juxta cum doctoribus & paſtoribus, conformari debet. *Sigilla* referunt *poteſtatem omnem* in terra & in cœlo, datam Agno. *Tubis* conquaſſatur *regnum mundi*, ut id tandem Domini & Chriſti ejus fiat. *Phialis* frangitur *beſtia*, & quicquid cum ea conjunctum eſt. Hanc *Summam* ſemper ante oculos habere debemus. Sic tota Apocalypſis nativo ſuo decurrit *ordine*. Diviſio horum ſeptenariorum in IV & III infra explicabitur. Hypotheſis VII periodorum eccleſiæ, non ſolum per VII eccleſias, ſed etiam per VII ſigilla, VII tubas, VII phialas repræſentatæ, aliis ſeptenariis in V. & N. T. ad eandem pertractis, multorum Theologiam, exegeticam præſertim, valde enervavit.

2 ἰσχυρὸν, *robuſtum*) Pſalm. CIII. 20.

4 ἔκλαιον, *flebam*) Optimo exemplo Iohannes cupidum ſe docilemque Apocalypſeos diſcipulum ſiſtit. conf. cap. X. 10. XVII. 1. XXI. 9. XXII. 8. Longe abſunt a Iohannis ſenſu, in hac certe parte, qui quidvis potius quærunt, quam hujus libri ab Agno aperti argumentum, & ſe faciles putant, ſi aliis, qui quærunt, veniam dent. Quæ tempore ſilentii divini vel angelis optabilia intuitu fuerant, ea nunc, quum divinitus patefacta in verbo prophetico emicant, ad gloriam Dei cognoſcenda & admiranda, ab hominibus viatoribus tanquam circumſtantialia & inutilia contemnuntur.

¶ πολὺ) Sic πολὺ, Luc. VII. 47.

¶ ἀνοῖξαι) καὶ ἀναγνῶναι addidit in textu *Andreæ* Cæſareenſis librarius feſtinans; opinor, ex alliteratione ad ἈΝοῖξαι & ad ΑΓΝΩσίαν, quorum illud in textu eſt, hoc in commentario Andreæ ſtatim occurrit. Inde additamentum hoc manavit in codices Andreæ illi propinquos: ſed

ſed quum a tot aliis Græcis, a tot Latinis patribus allegetur hic locus, nemo addit, *& legere*; neque verſiones antiquæ id verbum agnoſcunt. *Prægnantiorem* verbi ἀνοῖξαι *ſignificationem* fieri, manente τῷ καὶ ἀναγνῶναι, ſcribit Wolfius: ſed inconcinnus naſcitur ordo verborum, *non aperire*, *non legere*, *non videre.* Verſu 1 *vidit* librum Iohannes: verſu 4 negat *videri* potuiſſe librum, id ipſum eſt legi. quanquam ſermo, citra *legendi* verbum, regalior eſt & Agni majeſtati convenientior.

5 εἷς, *unus*) *Procul dubio unus eorum, qui cum Chriſto reſurrexerunt & in cælum aſcenderunt*, Matth. XXVII. 52. *Videtur eſſe patriarcha Iacobus*, *quia ex ipſius vaticinio Chriſto nomen* leonis *tribuitur. Gen. XLIX. v.* 9. Ioh. Gerhardus & alii ap. *Richter* ad h. l. & ap. Vict. Sed hoc, de *Iacobo*, *incertum* eſſe judicat Cluverus.

6 ἀρνίον) Ἀμνὸς dicitur abſolute, Ioh. I. 29. 1 Petr. I. 19, nunc, ἀρνίον, reſpectu gregis ſubſecuturi. Κριὸς, ἀμνὸς, ἀρνίον, ætate differunt. Orig. t. 2. f. 140 in Ioh. I. 29. ἀρνίον, *agnellus*, quatenus tamen ſexum maſculinum connotat, proprie ducatum gregis propius ſpectat.

9 ᾠδὴν καινὴν) Sic Ps. CXLIV (CXLIII) 9 ᾠδὴν καινήν· ſed ceteris in Pſalmis ᾆσμα καινόν.

¶ ἐκ πάσης φυλῆς καὶ γλώσσης καὶ λαοῦ καὶ ἔθνους) Sic, ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ φυλῶν καὶ λαῶν καὶ γλωσσῶν c. VII. 9. ἐκ τῶν λαῶν καὶ φυλῶν καὶ γλωσσῶν καὶ ἐθνῶν c. XI. 9. ἐπὶ πᾶσαν φυλὴν καὶ λαὸν καὶ γλῶσσαν καὶ ἔθνος c. XIII. 7. πᾶν ἔθνος καὶ φυλὴν καὶ γλῶσσαν καὶ λαὸν c. XIV. 6. Sic fere, ἐπὶ λαοῖς καὶ ἔθνεσι καὶ γλώσσαις καὶ βασιλεῦσι πολλοῖς c. X. 11. λαοὶ καὶ ὄχλοι καὶ ἔθνη καὶ γλῶσσαι c. XVII. 15. In his locis ſemper memorantur γλῶσσαι, ἔθνη, λαοί· at, loco φυλῶν, ὄχλοι ſemel, βασιλεῖς ſemel. ſemper igitur *quaternarius* ſervatur, quatuor mundi plagas ſpectans. Ternarius, Dan. III. 4. 7. 29, demtis *tribubus*, (in Hebræo,) id eſt, Iſraëlitis.

10 αὐτοὺς-καὶ βασιλεύσουσιν) Tanto conſenſu codicum, ad quos accedit verſio *Coptica*, hæc nititur lectio, ut Eraſmus demum feciſſe videatur ἡμᾶς-καὶ βασιλεύσομεν. Defendit id Wolfius; cujus tamen annotatio ad Matth. XXIII. 37 αὐτὴν pro σὲ, nec non ad Iud. v. 24, nos defendit. Sic quoque ἐν αὐτῇ, pro ἐν σοὶ, cap. XVIII. 24. ἡ λέγουσα ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς, pro σοῦ, Es. XLVII. 8. 10. Hoc loco Hebraiſmus tertiæ perſonæ pro prima, & graphice refertur ad *redemtos*, & ſimul modeſtius ſonat, quam *nos-ſacerdotes &c.*

¶ βασιλείαν) Sic *Al. Lat. Cyprianus.* uti cap. I. 6. Recentiores hîc quoque, βασιλεῖς. Sed qui coronas ſuas ante thronum abjiciunt, ipſi ſe non appellant *reges* in conſpectu *Regis* magni, quanquam ſacerdotalis eorum admiſſio tantam habet dignitatem, ut poteſtas regnandi in terra eam certe non exſuperet. Pariter c. XX. 6 participes primæ reſurrectionis dicuntur *ſacerdotes*, & dicuntur *regnaturi*; nec tamen *regum* eis nomen datur.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terra*) Ἐπὶ hîc notat locum, uti cap. III. 10, & paſſim: vel potius poteſtatem, uti cap. II. 26: quomodo dicitur, βασιλεύει ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας, Matth. II. 22. Et ſic LXX, Iud. IX. 8. 1 Sam. VIII. 7. XII. 12. 14. 2 Reg. VIII. 20. XI. 3. Non igitur auſim ex hac phraſi affirmare horum ſuper terram regnantium commorationem in terra. Preſbyteri fuere manſueti: (confer Matth. V. 5.) ſed

ſed manſuetorum grex ceteroqui multo major eſt.

11 *μυριάδες μυριάδων καὶ χιλιάδες χιλιάδων*) *μυριὰς*, decem millia *μυριάδες*, (ſi ſubaudias tantum *δύο*, uti c. XII. 14, *καιρὸς*, ſcil. *δύο*,) ſunt viginti millia. inde *myriades myriadum*, ſunt 200 000 000. & ſi: præterea *chiliades chiliadum*, 2000 000. Numerus minor majori adjunctus vetat utrumque nimis indefinite ſumi.

12 *ἄξιος*) Ἀρνίον eſt. neutrum; unde plerique ſcripſere *ἄξιον*· ſed *ἄξιος* ſpectat ſententiam ipſam.

¶ *τὴν δύναμιν καὶ πλοῦτον κτλ.*) Septemplex plauſus reſpondet ſeptem ſigillis, quorum quatuor primis viſibilia, tribus reliquis inviſibilia Agno ſubjecta continentur.

13 *πᾶν κτίσμα - ἐν αὐτοῖς*, *omnem creaturam - in iis*) *omnia opera Domini in omnibus locis dominii ejus*. Pſalm. CIII. 22.

¶ *καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς, πάντας ἤκουσα λέγοντας*) Lectio hæc majore nititur numero codicum. Pauci *πάντας*, vel etiam *λέγοντας*, in neutrum verterunt. *τὰ ἐν αὐτοῖς* abſolute dicitur, uti c. X. 6. Et hoc, *πάντας ἤκουσα λέγοντας*, *concentum omnium* incolarum, quos habent regiones quatuor in univerſitate rerum, egregie complectitur.

14 *καὶ προσεκύνησαν*) Hoc verbo terminatur periocha in *monumentis* omnibus. *in ſecula ſeculorum* additum eſt in Latinis quibuſdam: unde porro alii Latini, *viventem in ſecula ſeculorum*. Manifeſtum additamentum ex cap. IV. 9. 10. Vt illic leguntur verba, Iohannea ſunt, nemo dubitat: ut hîc ſubſequuntur, Eraſmica ſunt. Alioqui omnia ex parallelismo verbali gloſſemata, tanquam ſcriptoribus ſacris eorumque phraſi congruentia, cogemur amplecti: quæ tamen per ipſam locorum ſimilitudinem ut intruſa noſcuntur. Ex interpolatis Latinis Eraſmus vertit: *ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*· quem metaphraſten vel articulus (*τῷ*) iterum omisſus indicat. Addita hæc verba habet etiam *Armena* verſio: habet vero indidem, ex Latinis, ad quos Armena editio, ut conſtat, interpolata eſt. Itaque ubi *Er.* & *Arm.* a Græcis abludunt, & inter ſe congruunt, Latiniſmum ſuum mutuo produnt. Caſum plane ſimilem notabimus infra, ad c. XIV. 5. Wolfius ſcribit, *Codices multos & verſiones quoque tantum legere*, *ζῶντι*, *ac non*, *εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*. Imo vero etiam *τὸ ζῶντι* ab illis abeſt. quare locus c VII. 2 huc non erat conferendus. Talia additamenta, depoſito timore, reſecare pium eſt. Brevior lectio, *καὶ προσεκύνησαν*, & *adoraverunt*, adorationem & *Sedenti in throno* & *Agno* præſtitam denotat. coll. v. 13. Sæpe *προσκυνεῖν* abſolute dicitur. c. XI. 1. Ioh. IV. 20. XII. 20.

CAP. VI.

1 KAὶ, &) Primis quatuor ſigillis oſtenditur, omnia omnium ſeculorum tempora publica, *florem imperii*, *bellum*, *annonam*, *calamitates*, eſſe Ieſu Chriſto ſubjecta: ac primi ſigilli ſpecimen, Trajano imperante ſubſecutum, innuitur, in oriente; ſecundi, in occidente; tertii, in meridie; quarti, in ſeptentrione & toto orbe terrarum. Etenim eas mundi regiones *leo*, *bos*, *homo*, *aquila*, ſpectabant.

¶ *ὡς φωνὴ βροντῆς*) Ὡς φωνῆς βροντῆς, unus alterve liber, ex indubia alliteratione *φωνῆς* ad *βροντῆς*. Duos, qui *ὡς φωνὴ βροντῆς* habent, libros attuli, mihi quippe viſos, *And.* 1. *Vff.* ſed ceteros non excluſi, qui vel *φωνη* ſine accentu, ut *Comp. Al.* vel ipſum *φωνὴ* habebant, quan-

quanquam eis Millius, accentuum diſcrimina vix attingere ſolitus, φωνῆ, quod etiam Vitringa probat, promiſcue adſcribat. De caſu recto, φωνὴ, qui Wolfio diſplicet, Vallæ non diſplicet, vide infra ad cap. XVI. 13.

¶ ἔρχε, ἴδε) Verba mea ad hoc celeuſma decurtavit Wolfius: ſententiam meam lectores, ſi quid refert, ex Apparatu, p. 805, velim repetant.

2 ἵππος λευκὸς, *equus albus*) Sigilla plane in futurum confert cel. D. Langius, Comm. apoc. f. 73, ubi quinque argumentis utitur:

I. a figuris ſigillorum. Reſp. Præterita, recte explicata, iis congruunt.

II. a defectu rationum, quibus Vitringa cum aliis nitatur. Reſp. Meliores ſuppetunt & proferuntur. Vid ad cap. IV. 1.

III. a parallelismo Matth. XXIV. 6 ſeqq. cum ſigillo ſecundo, tertio, quarto, quinto. vid. fol. 83. 257. Reſp. Matth. XXIV. 14 *finem* denotare vaſtationem Hieroſolymorum, totus probat ſermonis nexus, maximeque particula οὖν *igitur*, v. 15, & quæſtio diſcipulorum, ut eam Marcus & Lucas referunt. Similitudo plagarum in utroque textu non easdem infert plagas. Vide ſupra, pag. 135 ſeq.

IV. a parallelismo Zach. VI. cum iisdem ſigillis. vid. fol. 84. Reſp. Apud Zachariam non ſunt ſinguli ſingulorum colorum equi, ſed plures, iique curribus juncti: neque colores plane iidem (certe *pallorem* pro *albedine* ponit D. Langius: neque idem colorum ordo: neque idem ad quatuor mundi plagas iter: neque eadem expeditio. In primo ſigillo album ille equum refert ad victorem Chriſtum; in tertio, nigrum ad caritatem annonæ: hoc quomodo cum Zach. VI. 6. 8 parallelum ſit, oſtendi nequit.

V. a nexu cum tubis & phialis. Reſp. Vt epiſtolas nimium dilatat cel. interpres, ſic idem ſigilla, tubas, &c nimium coarctat. Phialæ id propemodum omne exhauriunt, quod ille etiam in ſigillis & tubis repræſentatum autumat. Sunt *ſphæræ* quatuor diſtinctæ, quæ ſingulæ convenientem *eccleſiarum*, *ſigillorum*, *tubarum*, *phialarum* titulis materiem habent, &, ubi diſtincte explicantur, amplitudinem hac prophetia dignam naneiſcuntur. Tali modo vera explicatio nativum libri ſervat *ORDINEM*, quo ſemel ſepoſito, humanum ingenium nil non dividere poteſt atque componere, & ſibi de veritate reperta gratulari Quod ad Ven. D. Langii ſyſtema attinet, *tempus* breve ſub ſigillo quinto; *menſes* 42 & *dies* 1260, capite XI: *dies* 1260 & *tempus paucum* & *tempus* 1. 2. ½, capite XII: *menſes* 42, capite XIII; & *paululum*, capite XVII. quæ periodi ſunt temporum & *omnifariam* & *longe* & *eleganter* diverſæ, id ſyſtema non modo pro æqualibus, ſed etiam pro una, eaque 3½ annorum, accipit, & ad eam hypotheſin ſigilla & tubas digerit. Comm. Apoc. f. 16. 115. &c. quo pacto quam multa in prophetia loco moveantur, perſpicient, qui rite expenderint ibid. f. 15. 88. 95. 133. 143. &c. In epicriſi, v. gr. p. 390, meas rationes, fiducia eorum, quæ antea ſcripſerat, minus ponderavit.

4 τὴν εἰρήνην τῆς γῆς) *Eraſmus*, a Wolfio defenſus, ſed ſolus, inſerit ἀπὸ, ut alii ἐκ. Liber *Capnioneus*, quo ille eſt uſus, fecit, ut arbitror, cum *Al.* & aliis, qui præpoſitione carent. Brevior lectio, plerumque germana.

¶ ἵνα) Vnus alterque, καὶ ἵνα· idque probat Wolfius. Frequens Iohanni καὶ particula: ſolenne rurſum librariis, aſyndeton explere. Ego multitudini hîc codicum obſequor.

5 μέλας) Famem, quam hic eques, niſi inhiberetur, hominibus infligeret, poëtæ Græci appellant αἴθοπα λιμὸν, λιμὸν αἰανῆ, id eſt, *atram, luridam*: iiſdemque epithetis utuntur Latini.

8 χλωρὸς) χλωρὸς c. VIII. 7 eſt *viridis*: at hîc, *pallidus*, ὠχρός. quæ notio ab Euſtathio firmatur: ſicut etiam utroque Græco LXX Hebræum ירק exprimunt.

¶ ἐξουσία ἐπὶ τὸ τέταρτον) Similis conſtructio, ἐπὶ cum accuſativo, c. XVI. 9.

¶ ἐν θανάτῳ) *peſte.* דבר *peſtis*, LXX θάνατος, Ex. IX. 3. 2 Sam. XXIV. 13, & paſſim.

9 καὶ, &) Sigillum quintum, ſextum, ſeptimum referuntur ad Inviſibilia: quintum, ad bene defunctos, nominatim martyras. ſextum, ad male defunctos, *reges* &c. coll. Ez. XXXII. 18 ſeqq. ſeptimum, ad angelos, præſertim illos eximios, quibus *tubæ* dantur.

¶ ὑποκάτω) Congruit, quod 2 Maccab. VII. 36 ſeptimus fratrum ait, οἱ μὲν γὰρ νῦν ἡμέτεροι ἀδελφοὶ βραχὺν ὑπενέγκαντες πόνον ἀεννάου ζωῆς ΥΠΟ διαθήκην θεοῦ πεπτώκασι. pro quo Latinus interpres, *Nam fratres mei modico nunc dolore ſuſtentato, ſub teſtamento æternæ vitæ effecti ſunt.* Non modo eccleſia ſub Chriſto, & mundus ſub Satana militans, ſed etiam eccleſia conſummata, & regnum tenebrarum, deſcribuntur hoc libro. Quin piarum juxta atque impiarum copiarum in terra actiones, & ex hac in ſtatum beatiorem miſerioremve translationes, diverſis temporibus inter ſe ſuccedentes, per varios gradus diſtinctæ, per varios plauſus celebratæ, atque ipſius exſpectationis tripudiique cœleſtis, ipſiusque terroris ac pœnæ infernalis incrementa commonſtrantur. Vid. capp. IV. V. VI. VII. XIV. XIX ſs. & nott.

11 αὐτοῖς ἑκάστῳ) *Merito dubites*, inquit Wolfius, *Ioannem ſcripſiſſe* αὐτοῖς ἑκάστῳ. At ſcripſit ὑμῖν ἑκάστῳ c. II. 23. & ſic Lucas, c. II. 3, & Act. II. 8, πάντες, ἕκαστος· ἡμεῖς, ἕκαστος. Paulus, Eph. V. 33, ὑμεῖς ἕκαστος. Ipſum αὐτοῖς ἑκάστῳ, Sir. XVII. 14. Qui conſociationem pluralis & ſingularis numeri non ceperunt, varie mutarunt: eorum aliqui ἑκάστῳ omiſerunt, non recte aſſentiente Millio, Proleg. § 1003.

¶ χρόνον) Alii, χρόνον μικρόν· idque defendit Wolfius. *Eadem phraſi*, inquit, *utitur Ioannes infra XX.* 3. Ex illo videlicet loco huc intulere nonnulli adjectivum: etenim adjectiva paſſim inſerere geſtierunt librarii, ne abruptior videretur oratio. unde etiam *Auguſtinus* l. II contra Gaudentium c. 19 non ſemel, & *Hieronymus* in lib. de Viro perf. ſic habent. Atqui hic χρόνος, de quo c. VI. 11, longo intervallo exit ante initium μικροῦ χρόνου, de quo c. XX. 3. Subjicit Wolfius: *Poterat utique ad excitationem animarum illarum multum facere, ſi intelligerent, exiguam fore judiciorum divinorum moram.* Hoc ſane induxit Afros, ut μικρὸν, in martyrum ſolatium, adjicerent; (conf. Antonii Colleg. antithet. p. 909, de ſpe præcipitata:) quanquam ubi mora reapſe non exigua eſt, ii non durabilem præbent excitationem, qui moram tamen exiguam dicunt. Optimum in ipſa veritate ſolatium eſt, quæ tamen graviora ſubinde lætioribus admiſta, ut hoc loco moram diuturniorem, orationis involucro interim

rim

rim mitigat. Quod ad *criſin* attinet, nil habeo hoc loco, quod Apparatui adjiciam, niſi exegeſin *Apringii*, quæ ſic habet: *Sed quia in noviſſimo tempore & ſanctorum remuneratio perpetua & impiorum ventura eſt damnatio, dictum eſt eis exſpectare, & pro corporis ſolatio &c.* De *parvitate* temporis nil notat. Χρόνον, abſolute dicitur, ut ἐπὶ χρόνον, ſine epitheto, Luc. XVIII. 4. quem ad locum E. Schmidius notat, χρόνον etiam abſolute ſæpius dici ab Homero. Dicitur vero etiam Act. XIX. 22, & Es. XXVII. 11 apud LXX. Sic, δι' ἡμερῶν, Marc. II. 1, etiam ſine epitheto. Χρόνον, lectio antiquiſſimis, plurimis, optimis teſtibus nixa, brevis, nativa, absque fuco, &, ut *exegeſis* ex totius nunc libri compage demonſtrat, neceſſario vera. *Breve* quidem *tempus* a clamore animarum ad judicium ultionemque ſtatuit cel. D. Langius, comm. apoc. f. 81 & paſſim. Eſt hic locus de iis, in quibus apocalypticus cel. viri labor majorem tuliſſet fructum, ſi momenta ſinceræ lectionis penitius exploraſſet. Parvitatem hujus temporis recuſat prophetia. Argumentum ejus a tempore Iohannis per ſecula mundi reſidua, elapſis non multo pauciora, continuo filo extenditur ad finem mundi: & tamen multa in periodos temporum bene *longas* ſuis locis definite *expreſſas* includit: *cetera* omnia fiunt ἐν τάχει, *celeriter*. Itaque ſigilla ſeptem protinus & ſubita ſerie aperit Agnus, quorum quintum animas clamantes habet. Hic clamor, hæc *querela*, multo poſt in *canticum*, IISDEM VERBIS, tranſponitur, c. XIX. 2, tum demum videlicet, quum judicium ſanctorum, & apoſtolorum, & prophetarum, judicatum erit ex Babylone ſive Roma. c. XVIII. 20. Itaque duo notantur martyrum genera; alterum ſub Roma ethnica, alterum ſub Roma papali. illi jubentur requieſcere, dum hi ad eos aggregentur. illos jam Iohannis habebat ætas: horum primitias ſeculum XIII tulit. Illi igitur dum hos exſpectabant, non erat μικρὸς χρόνος, ſed plane χρόνος. Specialem in hoc libro ſignificatum, uti καιρὸς, cap. XII. 12. 14, ſic etiam χρόνος habet, quem etiam latine *Chronon* (cujus vocabuli derivata Latinis non ignota ſunt,) dicimus, ne cum eo *tempus* καιρὸς confundatur. Habet *chronus* annos 1111$\frac{1}{9}$, ut ſuo loco oſtendimus, & hic chronus fluxit ab A. 98 ad 1209, ſive ab anno primo Trajani ad Cruciatam expeditionem, Innocentii III zelo contra Waldenſes excitatam. Antea papa nunquam cruentus perſecutor fuerat: poſtea nunquam talis eſſe deſiit. Huicce Chrono opponitur *Non-chronus*, c. X. 6. unde ſuave antitheton utriusque loci, χρόνον ἔτι, χρόνος οὐκέτι. Ipſe *Non-chronus* includit tempora ſat longa, c. XI & XII & XIII expreſſa: & tamen *Non-chronum* longitudine excedit *Chronus*. Quam recte hæc, quamlibet paradoxa, dicantur, veritas patefaciet, ſed tempore. Dicam hic aliquid, quod ad *omnia* loca, temporis indicium habentia, pertinet: Non ex rebus tempora determinantur penitus, nedum res ex temporibus: ſed mutuum ſibi auxilium præſtant, ut eventus definite dignoſcatur.

¶ ἕως, *uſque dum*) Chronus interjicitur inter hoc reſponſum & inter initium πληρώσεως, *complementi*, ſicut 4 reges Perſidis inter prophetiam & inter cladem regis quarti. Dan. XI. 3. Poſt *chronum* accedunt fratres, quorum occiſione continua ſub beſtiæ furoribus peracta, impletur promiſſio. *Chronus* pertingit in tempora beſtiæ: his elapſis, ſit *judicium*.

¶ πληρωθῶσι) Paſſivum hoc habent *Comp. Al. Lat.* convenientiſſime. Neutrum,

trum, πληρώσωσι, plerique cum *Andrea* Cæſarienſi. Medium, πληρώσονται, (quanquam ſubjunctivum poſtulabat conſtructio,) *Eraſmus* ſolus. qui in Apocalypſi recognoſcenda quomodo verſatus fuerit, demonſtravi in Apparatu p 785. Sed quia diſputatio illa non ad certum aliquem textum ſpecialiter accommodata eſt, valde vereor, ne plerique lectores eam prætereant, & in ſingulis textûs locis, ad quæ applicari ea debebat, eo minus expeditum faciant judicium. Quare meum eſſe duxi, in his quoque annotationibus nervos quoſdam ciere. Hoc loco dicam, quæ huc conveniant.

I. Eraſmus in Apocalypſi unum tantummodo exemplar manuſcriptum habuit, Reuchlinianum.

II. Reuchlinianum exemplar erat commentarius Andreæ Cæſarienſis in Apocalypſin, qui τὸ κείμενον ſive textum habebat interpoſitum.

III. Vetuſtatem ejus exemplaris mire extollit Eraſmus. Textum id certe bonum, & aliquando ſingulariter excellentem habuit: ſed mutilum idem fuiſſe, ex eo intelligitur, quod Eraſmus & auctorem commentarii neſcivit, & partem capitis XXII ex Latinis ſupplevit. Illud ipſe in Annotationibus ad N. T. & hoc in Epiſtolis ſuis fatetur.

IV. Eraſmi editio ſæpe ab editione *Complutenſi* & a mſſ. omnibus, præſertim rite collatis, & ab omnibus verſionibus ac patribus, quorum ſuffragia exſtant, & ab reliquis ipſius Andreæ exemplaribus, ita diſcrepat, ut cum Latinis codicibus, iisque deterioribus & per meliores Latinos refutatis, interdum etiam cum Ticonio, mendoſave ejus editione, congruat, verbaque Græca textui inferat a Græci ſermonis uſu remota.

V. Non pauca nobis, dum hæc commentamur, occurrunt talia loca: & talibus in locis, dubium non eſt, quin exemplar Reuchlinianum vetuſtate exeſum fuerit, & Eraſmus defectum ejus ex Latinis ſarſerit.

Hoc igitur loco Eraſmus ex Latino *compleantur* dedit πληρώσονται, Mediamque vocem, verbo proximo ἀναπαύσωνται reſpondentem, facile arripuit. Quotiescunque tale quiddam Eraſmo accidit, recenſio ejus ne unius quidem codicis vim habet, neque ullæ ſequacium editionum centuriæ, omnibus mſſ. refragantibus, meliorem ejus conjecturam faciunt Τολμηρότερον & confidentius loquor interdum, non equidem per immodeſtiam, ſed ut ad veritatem cernendam excitentur, qui nimis religioſe unamquamque editionem, cui ſemel aſſuevere, defendunt. πληρωθῶσι dicitur hoc loco de numero martyrum complendo.

12 τὴν ἕκτην, *ſextum*) Vid. not. ad vers. 9. Sigilli *ſexti res eſſe futuras*, *omnium fere interpretum conſenſu comprobari* ait cel. D. *Langius*, comm. apoc. f. 11. At omnes fere interpretes, cum ab iis diſceſſeris, qui ad ipſam ſeculi conſummationem referunt, de præteritis interpretantur, ut vel Iungnitii Parallela ſententiarum apocalyptica docent, p. 138 ſeqq. Quod ad rem attinet, hoc ſigillum ad ea referri, quæ ante finem mundi futura, nec tamen adhuc facta ſint, non evicit ille: & tamen huic theorematí totam molem ſuperſtruit fol. ſeqq. Quare hoc quam firmiſſime demonſtratum oportuit. Locum Matth. XXIV, cui parallelus eſt Luc. XXI, vindicavimus modo.

¶ ὁ ἥλιος-ἡ σελήνη, *ſol-luna*) Sumuntur h. l. proprie. Deſcribitur terror inferis incuſſus eo univerſi habitu, qui erit in

die

die noviſſimo: incuſſus tempore apocalypſeos ſcriptæ: quæ jam tum vere dixit, *venit.*

CAP. VII.

1 Ἄνεμος, *ventus*) *Venti* denotant hoc loco lenimenta malorum imminentium: etenim *ſuppreſſio* eorum *lædit.* Inſignis allegoria.

2 ἄλλον, *alium*) Diſtinguitur *alius* hic angelus vel ab angelo præcone, c. V. 2. vel ab angelis quatuor lædentibus. h. l.

3 σφραγίσωμεν, *obſignemus*) Hac obſignatione muniuntur ſervi Dei ex tribubus Iſraël inde a tempore Iohannis adverſus calamitates ſub ſeptem tubis imminentes. Antea non opus fuerat, ante periculum. Alio tempore majores, alio tempore poſteri eorum obſignantur. Si majores occiderentur, nulli eſſent poſteri. Sub tuba angeli quinti ne ii quidem occiduntur, qui non ſunt obſignati: ergo obſignati multo minus occiduntur.

4 ἰσραὴλ) *Iſraël* proprie notatur. Etenim multa proprie de Iſraële pronunciat hic liber, quæ nonnulli per tropum interpretantur. *Iſraëliſmus*, ut H. Morus appellat lib. I Synops. proph. cap. 4, non nimis debet extendi. Recte Lampius *Iudæos in Apocalypſi plus* ait *eſſe quærendos, quam plerique interpretes invenerint.* Medit. anecd. in Apoc. p. 261.

5 ſ. δώδεκα χιλιάδες, *duodecim millia*) Ita duodecim millia duodecies accipere debemus, ut in ſumma non ſint 143 aut 145, ſed 144 millia. Numeri rotundi ſæpe præciſe valent. Vid. Ier. LII. 30: ubi ſumma 4600 animarum colligitur ex numeris, eodem loco præcedentibus, minime rotundis. Fortaſſe ſunt tot capita ſive patres (ſicut Rom. XI. 4 *viri*, non animæ numerantur:) cum ſua poſteritate.

6 νεφθαλίμ· μανασσῆ· *Naphthali: Manaſſe*) *Omittitur Dan, quia jam olim ea Tribus ad unam familiam Huſſim reciderat, ut ajunt Hebræi, quæ ipſa familia bellis interiiſſe videtur ante Eſdræ tempora. Nam in Paralipomenis, ubi poſteritas Patriarcharum memoratur, Dan omittitur. Et forte id prædicitur apud Amoſum,* 8. 14. *Ex Danis tribu paucos ſuperfuiſſe, eosque in Phœnicem profugiſſe, narrat Iohannes Antiochenus.* Grotius. Non tam omittitur Dan, quam paucitas ejus, ſub Manaſſe latens, cum Naphthali, cujus frater uterinus erat, conjungitur.

9 μετὰ ταῦτα εἶδον, καὶ ἰδοὺ ὄχλος πολὺς - ἑστῶτες - περιβεβλημένους κτλ.) Media lectio: unde totam periocham alii ad nominativum redigunt, alii ad accuſativum. Diſplicet Wolfio mixtura caſuum: quæ in hoc quidem libro frequens eſt. Deſcribitur hoc loco ὄχλος *agmen* aliquod beatorum, cui Simultaneum eſt cum obſignatione præcedenti & cum ſubſequentibus tubis, ſub quibus plaga non tangit obſignatos. Huc incidit hic ὄχλος, in ſuo ordine, poſt beatum ex mundo diſceſſum. Poſtea plura ejuſmodi agmina memorantur. cap. XIV. 1. XV. 2 &c. Varii ſunt *gradus* beatitudinis, & valde diverſi; ſed infimus eorum, comparate loquendo, jam eſt ſupra omnem purgationis indigentiam.

¶ ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ φυλῶν καὶ λαῶν καὶ γλωσσῶν) In tali enumeratione cetera loca aut pluralem quater habent, aut quater ſingularem numerum. vid. Not. ad cap. V. 9. Hoc uno loco ſingularis primo loco, deinde pluralis ter ponitur, non temere. Educta eſt *hæc multitudo* ex toto genere humano. Id unum eſt ἔθνος, inde

ab origine ſua. Act. XVII. 26. Sed progreſſu temporis, ipſo *Adamo* vivente, multiplicatum eſt, & in *tribus* & *populos* & *linguas* diſceſſit.

10 κράζουσι) Sic cod. omnes. Librarius Andreanus, κράζοντες, ex rhythmo λέγοντες, feſtinans arripuit. Ipſum Andreæ exemplar Auguſtanum habet κράζουσι.

12 ἡ τιμὴ) Apocalypſis paſſim ſeptenarios in quatuor & tria dividit, ut ſuo loco oſtendimus. Nunc quum omnes angeli dicunt: ἡ εὐλογία καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ εὐχαριστία, (καὶ) ἡ τιμὴ καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ ἰσχὺς τῷ θεῷ ἡμῶν, primi quatuor plauſus referuntur ad tubam angeli primi, ſecundi, tertii, quarti; tres reliqui, ad tubam angeli quinti, ſexti, ſeptimi. Itaque ſi καὶ ante ἡ τιμὴ omiſſum ſit, ſententia quaſi denuo inchoatur. Omittit quidem & particulam *Latinus*, & cum eo *Ambroſius Anſbertus*. Neque id negligendum videtur. nam ſæpe in polyſyndeto inciſa quædam ſine conjunctione ponuntur. Ex. XXIII. 23. XXXIII. 2. Ier. I. 10. Librarii Græci facile καὶ ſuppleverunt: atque hoc loco opportune in ſeptem vocabulis hymni quaternarius & ternarius diſtinguuntur. Nil definio. Iudicet lector.

17 ὅτι) כי præcedente *non*, valet ſæpe *ſed*.

¶ ἀνὰ μέσον τοῦ θρόνου) ἐν μέσῳ τοῦ θρόνου κτλ. vidit Iohannes τὸ ἀρνίον, c. V. 7. Hoc uno loco dicit ἀνὰ μέσον τοῦ θρόνου. Confer ἀνὰ μέσον 1 Cor. VI. 5.

¶ ἐπὶ ζωῆς πηγὰς ὑδάτων) Prona conſtructio eſſet, ἐπὶ πηγὰς ὑδάτων ζωῆς· ſed ζωῆς emphaſeos cauſa præponitur, (uti σαρκὸς 1 Petr. III. 21.) & πηγὰς ὑδάτων eſt quaſi unum vocabulum compoſitum, ut ſit, *zu den Lebens Waſſerbrunnen.* ζώσας, pro ζωῆς habet *Andreæ* textus & inde Editiones *Eraſmi* & Curæ *Wolfii.* Sed cum participio diceretur, opinor, ἐπὶ πηγὰς ὑδάτων ζώντων. Per me poterat eſſe ζώσας· ſed ζωῆς ſumma firmat codicum conſenſio.

¶ ἐκ) Sic potior pars codicum: ἀπὸ, perpauci. ἀπὸ tuetur Wolfius ex cap. XXI. 4. Ἐκ præfert ibi quoque *Alex.* Promiſcue fere has particulas ſcripſere librarii: neque ſcio an diſcrimen hîc inter ἀπὸ & ἐκ Iohannes fecerit. Ἀπὸ & ἐκ Wolfius conjungit infra, c. XXII. 19. Itaque in una ſententia Iohannes ἐκ, & inferius ἀπὸ, ſcribere potuit.

CAP. VIII.

1 Σιγὴ, *ſilentium*) *Silentium* opponitur *voci.* *Voces* in hoc libro quo ſunt frequentiores, v. gr. cap. VII. 10 ſeqq. eo magis notabile eſt hoc exſpectationis venerabundæ *ſilentium*, tubarum *clangorem* præcedens. *Mille annorum ſabbatiſmum* interpretatur cel. D. *Langius*, (*Hermen. Einleit.* p. 30. 68. &c.) errore (verum dicere cogor,) plurima turbante. Neque *ſilentium* eſt ſabbatum, neque *ſemihorium* eſt millennium. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 407 ſeqq.

2 ἑπτὰ σάλπιγγες, *ſeptem tubæ*) Per has tubas regnum mundi conquaſſatur, donec id ſub tuba angeli ſeptimi, poſt graviſſimas remoras, ad Dominum & ad Chriſtum ejus redigitur. Tubæ angeli primi, ſecundi, tertii, quarti, propriam inter ſe conjunctionem habent; & item tubæ angeli quinti, ſexti, ſeptimi, quæ ſolæ habent *væ væ væ.*

3 καὶ ἄλλος ἄγγελος ἦλθε, καὶ ἐστάθη ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἔχων λιβανωτὸν χρυσοῦν· καὶ ἐδόθη αὐτῷ θυμιάματα πολλὰ, ἵνα δώσῃ

ταῖς προσευχαῖς τῶν ἁγίων κτλ. & alius angelus venit & ſtetit ad altare, habens turibulum aureum; & dati ſunt ei ſuffitus multi, ut afferret (eos) *cum precibus ſanctorum &c.*) De angelo, ſanctorum preces Deo offerente, Hebræi in *Elle ſhemoth rabba* ſect. 21 loquuntur in hunc modum, *Cum Iſraëlitæ precantur, non inveniuntur omnes ſimul precari, ſed unaquæque ſynagoga* (ſeu *congregatio* כנסת) *ſeorſum precatur, primum hæc ſynagoga, deinde alia: & cum omnes ſynagogæ omnes preces ſuas conſummaverint,* המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות שהתפללו בכל הכנסיות כולן ועושה אותן עטרות ונותנין בראשו של הק"ב שנא' עדיך כל בשר יבואו ואין עדיך אלא עטרה שנא' כי כלם כעדי תלבשי *Angelus qui precibus præficitur, portat omnes preces, quas precati ſunt in omnibus ſynagogis, & facit eas coronas, & imponit eas* (pro נותנין legendum cenſeo נותנן) *capiti Dei* S. B. *ſicut dictum eſt* Pſal. LXV. 2, *Omnis caro veniet corona tua*: (ſic ibi exponitur עדיך ut ex ſequentibus clarius eluceſcit; cum revera exponi debeat, *ad te*) *vox autem* עדיך *non niſi coronam denotat, quemadmodum dicitur*, Iſa. XLIX. 18, *Et indues te eis omnibus tanquam corona.* Chriſtoph. Cartwright. in Mellif. hebr. lib. 3. c. 8. Itaque Hebræi dicunt, eſſe Angelum, qui præſit precibus cœtuum ſuorum: Apocalypſis tantummodo dicit, eſſe Angelum, qui ſuffitum faciat, dum ſancti orant. *ταῖς προσευχαῖς* v. 3. 4 eſt caſus ſextus, *concomitantiam* denotans, uti Rom. XI. 11. 30. 31. *τῷ αὐτῶν παραπτώματι, τῇ τούτων ἀπειθείᾳ, τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει.* Plura aliunde notavimus ad Chryſoſt. de ſacerd. p. 514. Sunt, qui h. l. ſubaudiant *σύν*· non incommodius ſubaudires *ἐπί*· ſed neutrum eſt neceſſarium. Imo caſus ſextus abſolute, *ταῖς προσευχαῖς*, majorem vim habet. Suffitus angeli, & precationes ſanctorum in terra, ſunt ſimul: ſed ſanctorum precationes acceptæ ſunt Deo per Ieſum Chriſtum, non per angelum. *Angelorum* nomine angelos creatos in N T. præſertim in Apocalypſi notari, confirmat *Thummius* in admon. de error. Wigel. p. 280. & hoc ipſo in loco id agnoſcunt in commentariis ad Ap. *Nic. Selneccerus*, *L. & Andr. Oſiandri*, *Beza*, *Hogelius* p. 277. nec non *Chemnitius* Part. III Exam. Conc. Trid. f. 189. quem hoc nomine laudat Melch. Kromajer. in Ap. p. 111. *Arndius* de V. C. l. 2. c. 35. Accedunt D. Ioach. Langius & Dimpelius. Liturgia cœleſtis, cum effectu in mundo.

¶ *ἐπὶ τὸ*) Scita caſuum varietas: Angelus ſtetit *ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου juxta* altare: & dedit thymiamata *ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ſuper* altare.

7 *ὁ πρῶτος*) Ἄγγελος ſuppletur in textu Andreæ: ſic enim initium ſermonis VIII apud illum poſtulabat. Id ſecutus eſt *Eraſmus*: id defendit Wolfius. Sed Græci codices N. T. (omnes, ut exiſtimare licet,) omittunt *ἄγγελος*. Et hoc arctiſſimo nexui verſûs 6 & 7, primum angelum præcipue urgenti, convenit. In mentione ſequentium angelorum tubicinum exprimitur *ἄγγελος*, per longiora videlicet ſermonis eventuumque intervalla. Tubarum eventum perbrevi ſub libri ſcriptionem cœpiſſe, patet ex eo, quod obſignatio ſervos Dei muniit contra plagas, quæ non ſub ſigillis, ſed ſub tubis, & ſub ipſa primi angeli tuba ſequebantur. Adde quod *obſignatio* præcedit apertionem ſigilli 7. Atqui ſigilla mox incipiunt poſt apocalypſin datam. ergo etiam *obſignatio* mox procedat oportet.

Angeli *primi* tuba *Iudæos*, convenienter, pulſat: & complectitur bella Iudaica ſub Trajano & Adriano, de quibus inprimis legendæ ſunt S. R. Abbatis *Zelleri* annot. hiſt. ad *R. Abraham ben Dior* comment. rerum Rom. pag. 69-79. Is ceteros ſcriptores copioſe recenſet, quibus adjicias *Hottingeri* Hiſt. eccl. N. T. Sec. II. pag. 66, & ex antiquis *Oroſium*, lib. VII. c. 12 & 13.

¶ καὶ τὸ τρίτον τῆς γῆς κατεκάη) Hoc inciſum omnes teſtes, integri certe & penitius excuſſi, exhibent, in his *Andreas.* Carebat autem eo Capnioneus liber: hiatumque Eraſmus ſequitur, & defendit Wolfius. Tam facile omiſſum eſt hoc inciſum, quam ab aliis illud, quod ſequitur, καὶ τὸ τρίτον τῶν δένδρων κατεκάη, recurrente videlicet verbo κατεκάη. Neutrum omitti debet: ac prius, *de terra combuſta*, retinendum eſt, quia *terram* proprie ſpectat angeli primi tuba, (quare locus c. IX. 4 huc minus commode confertur,) & *terra* præter *arbores* & *gramen* multa alia complectitur.

8 ὡς ὄρος, *quaſi mons*) Moles gentium barbararum innuitur: de quarum migratione & irruptione, cum maximis detrimentis conjuncta, a Seculo III tam plena eſt hiſtoria, ut non opus ſit ſcriptores allegari. *Mons* in *mare* jactus apte exprimitur ex Caſſiodorii Variis, ubi obvia ſatis eſt *Gothorum Romanorumque* mentio conjuncta.

9 διεφθάρησαν) διεφθάρη veriſimilior lectio eſt Wolfio, quia ſingularis numerus *obtineat & in limine hujus commatis & v. 7, itemque alias.* Διεφθάρησαν *Er. ed.* 1. 2. habet: pauci, fateor, alii, διεφθάρησαν. Sed *Alex.* antiquiſſimus eſt: *Petavianus tertius*, ubi de lectione ejus ſatis conſtat, magnum pondus habet. ad hos in præſenti accedunt editio *Complutenſis*, *Andreæ* exemplar Auguſtanum manu ſecunda, & *Mori* liber. Singularis, ineunte commate, non obeſt. nam ſingularem excipit pluralis etiam verſu 7, ἐγένετο χάλαζα καὶ πῦρ μεμιγμένα ἐν αἵματι. Quodque ibidem ſequitur, τὸ τρίτον τῆς γῆς κατεκάη, diſſimile eſt, ut apparet genitivo in nominativum reſoluto, *terra, tertia ſui parte, combuſta eſt &c. naves, tertia ſui parte, perditæ ſunt.* Simile illud, quod Wolfius notat, *tertia pars hominum occiſi.* c. IX. 18.

10 ὁ τρίτος, *tertius*) Arianas & Vandalicas calamitates hîc notari, ſeries rerum, temporum & locorum probat. *Stellam* Arium eſſe, recte cenſet *Bullingerus*, *Nigrinus*, *Viegas*, (quanquam, Lyrano & Aureolo obſecutus, de Pelagio quoque diſputat,) tum *Forbeſius*, *Coccejus*, *Gulichius*, *Sandhagenius*, *N. Mulerius*, *Biermannus*, *Amelius*, *Horchius*, *Vitringa*, *Reinbeckius*, *Stockius*, *Læſekenius*: atque ante hos omnes *Seb. Meyerus* Arium juxta cum aliis hæreticis hîc notari exiſtimavit. Interpretamentum *Brightmanni* de Imperatoribus Arianis, Conſtantio, Valente, ſolide refutat Marckius: *Si imperatores hi ut ſtella conſiderentur propter principalem majeſtatem, non video, quomodo lapſus non ad imperii ablatum decus, ſed ad defectionem a fide referri poſſit* Quo ipſo argumento etiam *Iacobus Abbadie* refellitur, ſtellam de *Bonifacio* Comite, cujus invitatu Vandali Africam occuparunt, interpretans, in opere non ſolum Gallice, ſed etiam Belgice edito. Ceteroqui magnus Arianiſmi in remp. quoque influxus fuit: ne eam hæreſin in tubis miremur locum habere.

11 καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀστέρος λέγεται ὁ ἄψινθος, & *nomen ſtellæ dicitur Abſinthus*) Arianiſmus, amaritudinis plenus. Theodoritus lib. II H. E. c. 14 de Arianis ſub

ſub Georgio Cappadoce epiſcopos pellentibus, ὕτω ΠΙΚΡΩΣ ἤλασαν αὐτὺς κτλ. *tanta amaritudine eos pepulerunt &c.* Victor lib. I de Perſec. Vandalica, Auguſtinum, in obſidione Hipponis, ita miſeratur, *Dulcedo ſuavitatis in AMARITVDINEM ABSINTHII verſa eſt.* Ἄψινθος eſt ex α privativo, & ψίνθος, quod eſt τέρψις apud Heſychium. Græcumque, ἀψίνθιον, ex Hebraica pronunciatione אפסינתין vel אפסינתא videtur factum eſſe triſyllabon.

12 ἐπλήγη, *percuſſa eſt*) Id factum ſeculo V, Italia, & Roma, ſede imperii, per externas nationes occupata & obſcurata.

13 ἀετῦ) Alii, ἀγγέλυ. Et quidem *Andreas* vocem, væ tria denunciantem, *angelicam* interpretatur: nec tamen certum eſt, eum non legiſſe ἀετῦ, quanquam ἀγγέλυ textus habet commentario ejus interjectus. Ex eo textu immigravit ἀγγέλυ in codicem *Capnioneum* (hunc enim Eraſmus refert,) & in *Covel. Petav. tertium*, *Vffenb. Arab.* Hi enim Andream ſequi ſolent. Plerique omnes, ἀετῦ· quanquam de majore numero codicum dubitanter loquitur Wolfius. Quid autem ſupereſt, quo nitatur lectio ἀγγέλυ; Incertum codicis *Steph.* ιε ſilentium, & *Armena* verſio. *Nil amplius.* nam *Athanaſii* Synopſis, in Apparatu notata, non hunc locum, ſed cap. XIV. 6 reſpicit. Plures nominatim alleget oportet, qui plures opponit. Lectionem *aquilæ*, apud Latinos obviam, *Apringius* quoque ſequitur. Tam facile librarii, perſcriptis, primi, ſecundi, tertii, quarti, *angelorum*, tubiciniis, jam quintum *angelum* in mente habentes, in ſubita denunciatione væ trium, τὸ ἀγγέλυ, pro ἀετῦ, iiſdem vocalibus, arripuere, ut mirum ſit, hoc, ἀετῦ, non a pluribus eſſe obliteratum. Clariſſimum veſtigium *Seidelianus* præbet liber, in quo eſt, ἀγγέλυ ὡς ἀετῦ· ubi librarius, quum ἀγγέλυ arripuiſſet, neque id plane delere vellet, genuinam lectionem, ut potuit, ſubjunxit. ſic ſolebant librarii: vid. Appar. ad Ap. XVI. 14. Pari conſilio librarius apud Primaſium, *angelum ut aquilam*; (quo pacto *Seid. Primas.* etiam c. VIII. 2 ſoli in omittendo epitheto ἄλλον conſpirant:) nam ipſe Primaſius liquido habet *aquilam*, abſolute, in comm. ad h. l. & ad c. XIX. 17 & alibi. Certe lectionem ἀετῦ *Itala* verſio, aliique teſtes antiquiſſimi, ſeculis & climatibus inter ſe remotiſſimi, & longe plurimi, ab omni gloſſæ ſuſpicione vindicant. Omnino *alius angelus volans in medio cœli* c. XIV. 6 præſentem locum reſpicit: ſed hunc reſpectum non perimit lectio ἀετῦ. Ipſa *aquilæ*, non *angeli*, appellatio, priore hoc loco, monet, non innui *angelum* proprie dictum; & altero illo loco reſpectus ad priorem hunc locum docet, *angeli alius* vocabulo inſignem ex humano genere præconem, ut eximii agnoſcunt interpretes, denotari.

¶ μεσυρανήματι) Μεσυράνημα, verbale, a verbo μεσυρανεῖν, quod dicitur de ſidere tribus zodiaci ſignis ante ſolem orto, adeoque meridianum tenente, ut demonſtrat Tzetzes in Exegeſi Heſiodi, ad illud, εὖτ᾽ ἂν δ᾽ ὠρίων καὶ σείριος εἰς μέσον ἔλθῃ ὐρανόν. ἔργ. v. 607 ſeq.

¶ ὐαὶ ὐαὶ ὐαὶ, *væ væ væ*) Circa finem Seculi V non defuere præſagia futurarum calamitatum. Primo væ gravius eſt ſecundum; ſecundo, tertium.

¶ ἐπὶ τῆς γῆς, *ſuper terra*) *Væ tria*, inquit cel. D. Langius, *quæ vindictam adhuc futuram in beſtiam & meretricem ſpectant*,

 non

non modo in præterita tempora refert Bengelius, *ſed etiam ipſum papatus initium ad væ tertium revocat, adeoque væ tertium jam mille abhinc annis & amplius veniſſe perhibet. At quum de væ ſecundo, Ap. XI.* 14, *dicatur*, Væ ſecundum abiit, ecce væ tertium venit cito: *& continua tuba ſeptima, quæ conſummationem judiciorum & amplificationem regni Chriſti ſpectat, ſequatur, facile exiſtimari poteſt, væ tertium non poſſe tam longe retrahi.* Epicr. p. 406. Reſp. Væ tria *terricolas* ſpectant, ac pridem ea veniſſe, & væ tertium non mille quidem, ſed tamen propemodum octingentis abhinc annis veniſſe, oſtendi. Tuba angeli ſeptimi, elapſo væ ſecundo, primum proponit res optatiſſimas: deinde væ *tertium* deſcribit: eoque exantlato, judiciorum fit conſummatio & regni Chriſti amplificatio. Hunc ordinem migrat Halenſis Theologi interpretatio: & væ tria, *terricolis* denunciata, ſine cauſa ad extrema hoſtium tempora reſtringit; beſtiæque furorem, qui revera in væ tertio eſt, pro væ ſecundo habet. Quo pacto ordinatiſſima textûs ſeries vehementer luxatur.

¶ τῆς σάλπιγγος, *tubæ*) Singularis numerus, diſtributive, pro, *tubarum.*

CAP. IX.

1 Τοῦ φρέατος) Φρέαρ, quaſi orificium abyſſi.

2 καὶ ἐσκοτίσθη ὁ ἥλιος καὶ ὁ ἀὴρ, *& obſcuratus eſt ſol & aër*) Eſt ἓν διὰ δυοῖν, uti c. I. 14 *caput & capilli*: c. XIX. 16 *veſtis & femur.* Aër, quatenus per ſolem illuminatur; ſol, quatenus lumen ſuum per aëra ad homines tranſmittit, obſcurabatur. Hinc ἐσκοτίσθη dicitur, non ἐσκοτίσθησαν. Quare non ſeorſum hîc quæri opus eſt, quid ſit ſol & ejus obſcuratio, quid aër & ejus obſcuratio. Notantur tenebræ, Iudæis in Perſide obortæ.

5, 10 βασανισθῶσι· ἀδικῆσαι) Dupliciter una res exprimitur, paſſive & active. ἀδικοῦσι *lædunt* locuſtæ: βασανίζονται *cruciantur* homines. Sic, *occidere & occidi*: v. 15. 18. *alentes* habere, & *ali.* c. XII. 6. 14.

5 μῆνας πέντε) *Lat.* aliqui, *menſes ſex.* Pridem, ſed facile, ad *V* appictum eſt *I.* Iteratur *quinarius* verſu 10. *Quinque menſes* prophetici ſunt anni communes 79 pleni, ab A. 510 ad 589. Homines, qui cruciabantur, erant Iſraëlitæ, ſigillo divino carentes: locuſtæ, Perſæ, qui illos vehementer vexarunt.

8 ὡς τρίχας γυναικῶν, *ut capillos mulierum*) id eſt, capillos promiſſos. Sic Arabes apud Plinium: ſic quondam etiam Perſæ. Æſchylus apud Athenæum l. 14. f. 627, βαθυχαιτήεις μῆδος. Perſæ, κομῆται dicti ab oraculo Delphico. Herodotus l. 6. f. 176. Vid. omnino Thom. Hyde Hiſt. relig. vet. Pers. pag. 369. *Vrſus* villoſus, Perſarum regnum. Dan. VII. 5.

9 τρεχόντων) Vt conſtructio appareat, φωνὴν habent ἅρματα ἵππων πολλῶν τρέχοντα εἰς πόλεμον. Andreas ἅρματα πολεμικὰ vocat h. l. Equi currentes trahunt currum: ſed *ſtrepitum* proprie proximeque currus ipſi ſuo curſu efficiunt. Vid. Ioël II 5.

11 ἀβαδδὼν-ἀπολλύων) *Abaddon* LXX interpretantur ἀπώλεια· hîc ponitur in concreto, ἀπολλύων.

¶ ἐν δὲ τῇ ἑλληνικῇ) Fœmininum, pro neutro, per Hebraiſmum, ut mox ἡ οὐαὶ· vel per ellipſin nominis γλῶττα, cujus a Græcis omiſſi exempla notat L. Bos. Hebraica & Græca hujus angeli nomenclatura Iudæos Græcosque a locuſtis vexatos innui

innui agnoſcunt Patricius Forbeſius & Iac. Durham.

12 ἡ καὶ ἡ μία) Fœmininum, modo notatum. Nos *væ* modo neutro genere, cum Latinis interpretibus dicemus, modo fœminino, prout perſpicuitati conducet ſermonis noſtri. *Væ una*, id eſt, prima.

13 καὶ, &) Væ ſecundum eſt Saracenicum.

¶ ἐκ τῶν τεσσάρων κεράτων) τεσσάρων omittunt antiqui. *cornua* habuit altare ſuffitus: *quatuor cornua* habuiſſe non legitur apud Moſen.

13, 14 Φωνὴν μίαν-λέγοντα) Hanc codicis *Alexandrini* lectionem pro genuina habeo. Alii, ſtilo apocalyptico non obſervato, λέγοντα mutarunt in λέγουσαν & λέγοντος. Latine eſt, *vocem unam dicentem*: at in quibuſdam olim *VOCEM* excidit, idque facile, ante *VNAM*, quod deinde tranſiit in *VNVM*. Genus maſculinum a participio in adjectivum transfertur in cod. Berolinenſi, interjecto puncto, *vocem. unum* &c.

¶ ἐνώπιον -, *coram*-) ubi liturgia cœleſtis peragitur.

14 ὁ ἔχων) *Eraſmus*, ὃς εἶχε, neſcio quo auctore. nam *Andreas*, & omnes codices, præter *Bar. L.* habent ὁ ἔχων. Gloſſa manifeſta, ὃς εἶχε. Τῷ ἀγγέλῳ ὁ ἔχων quomodo dicatur, patebit ex notula ad c. XX. 2.

¶ μεγάλῳ) Frequens hoc *Euphratis* epitheton *magis neceſſarium* dixi c. XVI. 12, quam c. IX. 14. Vtrique loco æque conveniens cenſetur a Wolfio: ſed certe miraculum *exſiccationis* amplificat magnitudo ſive latitudo & profunditas fluminis: Pſalm LXXIV. 15. hic autem ad angelos flumini *alligatos* non tantopere pertinet eadem fluminis magnitudo; imo alienior ea eſt, ſi angeli, quod nemo aut affirmare aut negare poteſt, in ea regione, ubi *minor* ſit ille fluvius, alligati fuerint. Vtut eſt, ad teſtes, adjectivo hocce carentes, *Apringii* commentarius accedit; & *flumen magnum Euphrates* legitur Deut. I. 7. Ios. I. 4. ſed *flumen Euphrates*, Deut. XI. 24 in Hebræo: nam ibi quoque Græce τοῦ μεγάλου additur. Neque inepte iteratur articulus, τῷ ποταμῷ τῷ εὐφράτῃ. ſic enim legimus Gen. XIX. 9, τὸν ἄνδρα τὸν λώτ. Apud Ez. ſæpius, ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ χοβάρ.. Eſt Appoſitio.

15 τὴν) Articulus tollit vim diſtributivam, ut docet E. Schmidius in Not. ad N. T. f. 806. quare hîc non quælibet *hora*, *dies*, *menſis*, *annus*, denotatur, ſed definita temporum periodus. Ea eſt propemodum 207 annorum, ſi videtur, ab A. 629 ad A. 836. an ab A. 634 ad A. 840, id eſt, ab extremo Abubeker tempore ad obitum Mutaſimi. Videatur inprimis Drechsleri chronicon Saracenicum a *Reiſkio* auctum, p. 14-37. & *Hottingeri* Hiſt. eccl. Sec. VII. VIII. IX. & Comp. theatr. orient. Part. I. cap. III.

16 δισμυριάδες μυριάδων) Chilias eſt 1000; at myrias, 10000. Myriades (plurali numero ſtrictiſſime ſumto, pro binario, uti c. XII. 14.) 20000. Ergo una chilias chiliadum, 1000000. chilias myriadum, 1000 0000. myrias myriadum, 100 00 0000. myriades myriadum, 200 000000. Sed quid ſunt διτμυριάδες μυριάδων, δὶς in optimis monumentis ad pluralem myriadum numerum ſupervenience? Sæpe δισμύριοι exſtant in libro II Maccab. Inde δισμυριὰς, (inſtar δισχιλιὰς, priore compoſiti parte, ut fit in numeralibus, immutabili,) id eſt, *myrias duplicata*: qualia etiam ſunt illa, Gen. XXXII. 3, *bina caſtra* Kohel. VI. 6, *mille annos bis*, Pſalm. LXVIII. 19, *duæ myriades*,

riades, *millia iterata*; Geiero inprimis interprete. Apud *Primaſium* quisquis *octoginta millia* interpretatus eſt, neque Græcus neque Arithmeticus fuit: ſed tamen is quoque, ut alii apud Primaſium legebant, διςμυριάδες μυριάδων legiſſe videtur: ac, ni fallor, primo *myriadas myriadum*, quadratum quiddam referre viſas, putavit eſſe *quatuor myriadas*, ſive 40000. deinde, hac ipſa ſumma ob δὶς particulam duplicata, ſumſit 80000, cum eſſent 400 000 000 *equites*. Complures temporum periodos, præſertim ſub væ primo & tertio, dupliciter exprimit Apocalypſis: at ſecundi væ durationem ſemel notat per *horam & diem & menſem & annum*; ac viciſſim ſub eo væ pro altero temporis indicio numerum *exercituum equeſtrium*, id eſt, equitum indicat. Væ ſecundum eſt fere 207 annorum humanorum. itaque in ſingulos annos, (ſi alii ſive novi quotannis equites exiſterent,) numeroſiſſimæ copiæ 2000 000, vel certe, ſi cui δὶς illud non placet, 1000 000 equitum conferuntur. *Auditum ſibi numerum eorum* quum ſubdit Iohannes, innuit, numerum certum, ſi pro incerto ſit poſitus, non tamen latam habere incertitudinem; & magnitudinem numeri, quamvis incredibilis videatur, tamen credendam eſſe. In extremo major etiam multitudo exſurgit c. XX. 8.

17 πυρίνους καὶ ὑακινθίνους καὶ θειώδεις, *igneos & hyacinthinos & ſulphureos*) Eosdem colores in alia re conjungit Lucretius lib. IV, *lutea ruſſaque vela Et ferruginea.* ferruginea, eadem, quæ *hyacinthina.* Virgilius *ferrugineos hyacinthos* dicit; id Servio eſt, *nigri coloris.* Quare hoc loco *hyacinthini thoraces* & *fumus* inter ſe reſpondent: ut *ignei thoraces & ignis*, *ſulphurei thoraces & ſulphur.* Propria & tropica verſu hoc & ſeqq. ſunt contemperata.

19 αἱ γὰρ οὐραὶ αὐτῶν ὅμοιαι ὄφεσιν, ἔχουσαι κεφαλάς, καὶ ἐν αὐταῖς ἀδικοῦσι, *nam caudæ eorum ſimiles ſerpentibus, habentes capita, & in iis lædunt*) Talis ſerpens, amphisbæna, ἀμφικάρηνος, de qua Plinius lib. VIII. c. 23, *Geminum caput amphisbænæ, hoc eſt, & a cauda, tanquam parum eſſet uno ore fundi venenum.* Lucanus: *& gravis in geminum ſurgens caput amphisbæna.* Solinus c. 30, *Amphisbæna conſurgit in caput geminum, quorum alterum in loco ſuo eſt, alterum in ea parte, qua cauda. quæ cauſa efficit, ut capite utrinque ſecus nitibundo ſerpat tractibus orbiculatis.* Adde Nicandrum & Heſychium, qui ait eſſe εἶδος ὄφεως - τὴν οὐρὰν κολοβὴν ἔχον, καὶ ταύτῃ πολλάκις τὴν πορείαν ποιούμενον, ὥστε τινὰς ἀμφισβητεῖν, μὴ δύο κεφαλὰς ἔχει. Caput in cauda amphisbænæ qualecunque eſt, hanc apocalypticam picturam illuſtrat.

20, 21 οὔτε-καὶ οὐ) Prædicatum bimembre. Latine, *neque, neque.* Similes particulæ, Ioh. IV. 11. 3 Ioh. v. 10. Marc. V. 3 ſ.

¶ τὰ εἴδωλα, *ſimulacra*) Cultus imaginum A. 842 in oriente ſolenniter ſtabilitus eſt.

¶ τῆς πορνείας) Dicitur in plurali, πορνείαι, 1 Cor. VII. 2, & tamen hoc loco ſingularis numerus pluralibus interponitur. Alia ſcelera ab hominibus per intervalla patrantur: una perpetua πορνεία eſt apud eos, qui munditie cordis carent.

CAP. X.

1 Καὶ &) A cap. X. 1 ad cap. XI. 13 inſignis eſt locus, quo ampliſſima ſeptimi angeli tuba prælibatur. Dum enim draco etiamnum in *cælo* eſt, & ex *mari terra*que beſtia ſepticeps & beſtia biceps aſcenſuræ ſunt, neque calamitatum ullus in mundo finis apparet: *angelus*,

lus, quem creatum angelum eſſe Cluverus T. III. f. 4 agnoſcit, *cælo* dextram manum, *mari* pedem dextrum, *terræ* ſiniſtrum immittit, oſtendens & jurato confirmans, omnes tamen hoſce hoſtes *intra chronum* amotos fore. Habet hic locus duas partes parallelas: cap. X. 1-7 & v. 8 -c. XI. 13. Vnde etiam duæ periodi, *Non-chronus*, & *multitudo regum*, parallelæ ſunt, c. X. 6. 11. Ambæ periodi incipiunt ante exitum væ ſecundi, cap. XI. 14: ſed, ubi ſemel inceperunt, continuo curſu in ipſam angeli ſeptimi tubam longe porriguntur, usque ad magnam illam metam, de qua c. XII. 14. Ideo ob concatenatum nexum cum iis rebus, quæ ortum beſtiæ ex mari præcedunt, complura hîc, non turbato libri ordine, repræſentantur, quæ tamen multo inferius recurrunt. Sic *conſummatio indignationis Dei*, c. XV. 1, præcedit lætam *myſterii Dei conſummationem*, c. X. 7: & hæc conſummatio ut futura notatur etiam in cap. XVII. 17. Aſcenſus beſtiæ ex *abyſſo*, cap. XI. 7, futurus eſt etiamnum in cap. XVII. 8. *Terræ motus* ille, quo urbs magna in *tres* partes ſcinditur, c. XVI. 19, præcedit *terræ motum* hunc, quo pars ejuſdem urbis *decima* cadit, & reliqui convertuntur, c. XI. 13. Firma eſt hæc & valde neceſſaria obſervatio, cujus ope magni multique errores, paſſim obvii, effugiuntur.

¶ ὡς ςύλοι πυρὸς) Apud LXX dicitur ςύλος πυρὸς columna, qua Iſraelitæ ducebantur noctu in deſerto. Pedes hujus angeli, *columnis* ſimiles, erant *paralleli* in ſtando; & rotundi, rotunditate æquali, ad plantam usque. conf. Ez. I. 7.

2 βιβλαρίδιον) At v. 8. 9. 10, βιβλίον. Hac lectione, *libellulus* eſſe primum videbatur Iohanni, ad ingentem ſtaturam, in qua angelus apparebat, cœlum, mare, terram quodammodo complectens. Deinde vox e cœlo appellavit *librum*, ob magnitudinem argumenti: & hanc appellationem ore ac manu docili imitatus eſt Iohannes. Βιβλιδάριον σφόδρα ὑποκοριςικῶς λεχθὲν dicitur apud Andream Cæſarienſem in cod. Auguſtano.

¶ θαλάσσης - γῆς, *mari - terra*) *Le Buy*, *Marckius*, *Newtonus*, recte *mare* interpretantur Europam, *terram* Aſiam. quo pacto *flumina* Africam denotant, & *ſol* ad totum orbem pertinet. cap. VIII. 7. 8. 10. 12. XVI. 2. 3. 4. 8. Mare, Europa: Terra, Aſia. Sic *Huth.* diſſ. II ad Ap. XIV. pag. 12.

3 μυκᾶται) ὠρύεσθαι dicit vocem animalis fame vel ira affecti: μυκᾶσθαι, vocem naturalem. Vtrumque etiam leoni tribuitur. Theocritus μύκημα adſcribit leænæ.

6 ὅτι χρόνος οὐκέτι ἔςαι, *chronum non amplius fore*) Graviſſimum hoc apophthegma levi commento multi prætermittunt. Henr. Efferhen in Homilia VI & XIII de Gog & Magog interpretatur ſic, *non præteribit ſpacium anni*, videlicet inter Gog & inter finem rerum. Agnovit, *chronon* hîc ſpeciali ſignificatu accipi oportere: ſed Gog multo ſerior eſt, quam *Non-chronus*, (quem *Ne-chronum* dixeris latinius:) & hæc periodus multo longior eſt, quam *annus*. Immo longior eſt, quam 1000 anni: & brevior, quam chronus, id eſt, quam anni 1111$\frac{1}{9}$. Exibit A. 1836. Inde retrorſum *chronus* eſt ad priores partes Anni 725: & mox initium Chroni initia Non-chroni exceperunt. Ineunte non-chrono Saraceni non ſolum Hieroſolymam tenebant, ſed etiam toti eccleſiæ chriſtianæ, ad ſummum veniente væ ſecundo, interitum videban-

tur intentare. Sed tamen *intra* chronum & hæc & inſequentia mala fore ſuperata confirmat angelus. Eudo Saracenos A. 726 vicit: & Carolus Martellus A. 731 ingentem eorum multitudinem prælio Turonenſi delevit. v. *Vitringa* ad Ap. XII. 16. Nepos Martelli Carolus M. A. 800 novum in occidente inchoavit ordinem Imperatorum, ſive *regum multorum* v. 11. Atque hic Non-chronus complectitur, præter cetera, paucum tempus væ tertii, tempora $3\frac{1}{2}$ mulieris in deſerto, & durationem beſtiæ varie diviſam. Magna quidem ſuper his periodis eſt dubitatio, & multi negant, ante exitum ſciri quidquam poſſe: quo ipſo martyres teſtesque veritatis, in Reformatione, & antea & poſtea, Apocalypſi, ejusque maxime capite XIII & XVII freti, deſeruntur, & palmarius prophetiæ, contra mala imminentia nos præmonentis & præmunientis, fructus evacuatur. Sane ad reſerandam Apocalypſin aut totus eventus eſt neceſſarius, aut pars bona ſufficit. Si totus eventus eſt neceſſarius, Apocalypſis neutiquam ante conſummationem ſeculi intelligetur: nam eventus eo usque, imo in ipſam æternitatem porrigitur. Si pars bona ſufficit, quin utimur ea parte, ut ex præteritis futura metiamur, neque in eventus incurramus imparati! *Temerarius* eſt, qui dormit in periculo, non qui id proſpicit. Non ita debemus eſſe confidentes in determinandis futuris, ut non ex eventu ſuſpendi debeant, quæ textus non definiit, vel certe interpres nondum diſtincte cernit. Multa exempla habet *Die Erkl. Offenb.* p. 725. 874. 1064. &c. Sed qui omnia ſpecialia vitant, ne quid in eventu quidem obſervare debeant, norunt. Spiritualis docilitas & ſobrietas bene conveniunt.

7 καὶ ἐτελέσθη) καὶ habet vim conſecutivam, *atque*, uti Ioh. IV. 35, ἔτι τετράμηνός ἐστι, καὶ ὁ θερισμὸς ἔρχεται.

¶ τὸ μυστήριον - τοῖς προφήταις, *myſterium - prophetis*) Hoc *myſterium*, Apocalypſi cum *prophetis* V. T. copioſiſſime collata, egregie illuſtravit D. Ioach. Langius in *Gloria Chriſti. Tempus* autem conſummandi hujus myſterii, modo ad verſum 6, & alias paſſim, declaravimus. Non ſolum per prophetas, ſed ipſis quoque prophetis annunciatum eſt. Dan. X. 12.

9 δοῦναι) δὸς, perpauci, facilitatis gratia: δοῦναι, multo plurimi. unde olim *Latinus* reddidit, *ut daret*, & ſic quoque *Syrus*. At præſenti allocutioni rectus ſermo præ obliquo congruit. Quod ſupereſt, Infinitivus pro Imperativo ponitur. Frequens enim eſt hæc enallage Modi apud Græcos, ut oſtendimus ad Chryſoſt. de Sacerd. p. 510 ſeq. Adde Biblioth. Brem. Claſſ. VIII. p. 945 ſeqq. Ipſum δοῦναι pro δὸς exſtat apud Theocritum. Fert hoc Hebræus etiam ſermo, de quo vid. Dign. Speidelii Gramm. Hebr. pag. 139. Ac LXX Gen. XLV. 19 קחו λαβεῖν - καὶ παραγίνεσθε. Adde Luc. IX. 3. Rom. XII. 15. Phil. III. 16. Moratum talis figura ſermonem efficit, eique vel *majeſtatis* ſenſum indit, præſertim ubi Deus loquitur: vel *modeſtiam*, ut h. l. Etenim Iohannes magnam ſubinde in hoc libro, ac propemodum nimiam erga cœlites reverentiam declaravit, c. VII. 14. XIX. 10. XXII. 8. Itaque δοῦναι pro δὸς modeſtiæ illi reſpondet, qua in poſtulando libello uſus eſt erga angelum. Iohannis exemplo humilitatem cordis & ſcrutinium propheticum debemus conjungere: eamque conjunctionem commode explicat, ſi dextre accipias, Lampius ad Pſalmum CXXXI.

11 προφητεῦσαι *prophetare*) Iohannes, in viſione agit per totum libri decurſum.

CAP. XI.

1 Καὶ ἐδόθη μοι κάλαμος ὅμοιος ῥάβδῳ λέγων) Argumento eſt hic locus, ab Eraſmo, qui breviorem hanc lectionem habet, ad *Complutenſes*, qui ante λέγων inſerunt, καὶ εἱστήκει ὁ ἄγγελος, recentiores aliquando minus recte ſe recepiſſe. Favet pleniori lectioni *Syriaca* verſio: ſed ea in Apocalypſi minorem multo, quam in aliis libris N. T. antiquitatem habet, & ab interpolationibus in hoc libro non abhorret. vid. Apparat. ad Ap. XXI. 24. Illatum videtur ex LXX, Zach. II. 3, ubi item de menſura ædificii ſermo eſt: & cap. III. 5, ubi ſermo de *duabus oleis & candelabris* ſequitur. Ἐδόθη μοι λέγων poſſet per ſyllepſin reſolvi. nam Hebræi לאמר abſolute ponunt, unde idiotiſmus LXX interpretum, λέγων & λέγοντες, v. gr. Es. VII. 2, καὶ ἀπηγγέλη εἰς τὸν οἶκον δαυὶδ λέγων· ubi paſſivo ἀπηγγέλη continetur activum ἀπήγγειλεν, & ex ἀπήγγειλεν pendet λέγων. 2 Reg. XVIII. 36, ὅτι ἐντολὴ τοῦ βασιλέως, λέγων. Et ſic ſæpe, præſertim in Geneſi & in Prophetis prioribus, & Ex. XVIII. 3. 6. 2 Chron. X. 15. Es. XXX. 21. Ez. XII. 22. Ps. LXXVIII. 4. Iob XXII. 17. Pari modo λέγων hîc necti poſſet cum verbo ἔδωκεν, quod continetur in ἐδόθη. Sed commodius ipſi calamo per metonymiam loquela tribuitur, Iohanne Eum, qui calamum dabat, ex v. 3. 8 noſcendus, non conſpiciente. Nam ſic etiam *Altare loquens* audivit Iohannes c. XVI. 7.

¶ μέτρησον, *metire*) *Menſio*, adhuc futura.

2 τὴν αὐλὴν) In tabernaculo Moſaico, in templo Salomonis, & in templo Ezechielis pro Hebraico חצר LXX αὐλὴ ponere ſolent. Notatur atrium *ſubdiale* (in quo facile חציר *gramen* creſcit:) quare ſequitur, τὴν ἔξωθεν τοῦ ναοῦ. ἔσωθεν, pro ἔξωθεν, alicubi irrepſit: ſed hæc, αὐλὴ, quum unica ſit, intra templum, cui contradiſtinguitur, eſſe non poteſt. Etiam Ezech. VIII. 16 eſt חצר פנימית. Sed hîc ſolius *aulæ (templo* contradiſtinctæ) *exterioris* mentio fit: quæ in *menſurando* non cum templo in cenſum venire, ſed ut *exterior* eſt, ita extra templum ſini debet. Per codices lectio ἔξωθεν multo eſt firmior.

¶ ἔξωθεν-ἔξω) Ploce: uti Es. XXXII. 19, *in humili humilis erit urbs.*

¶ πατήσουσι, *calcabunt*) Vid. Luc. XXI. 24 not.

¶ μῆνας τεσσαράκοντα, *menſes XLII*) Hi menſes, & verſu 3 *dies MCCLX*, ſunt communes. namque in eventu ſeriores ſunt numero beſtiæ, qui partim ænigmatice partim proprie poſitus, tranſitum libri a propheticis temporibus ad communia definit, ut alias oſtendi copioſius. Porro, in *Harmonia Evangeliſtarum*, A. 1736, declaraveram, me in Gnomone reſponſurum ad *Ioh. Chriſtiani Seiz* Demonſtrationem mathematicam de 1260 diebus teſtium & mulieris, Apoc XI & XII. Reſponſionem equidem hoc loco adornatam habui ſatis copioſam, non modo ad illam Demonſtrationem, ſed etiam ad alteram, quam idem, anno 1737 ineunte, *Calami menſorii* titulo edidit. Sed eodem anno, ut res tum poſtulabat, ſcripſi diatriben, a collectoribus operis, quod vocatur *Geiſtliche Fama*, poſt alias Seizii & meas commentationes, Parti XXIII inſertam: & interea dies, deciſionem afferens, ſententiam meam comprobavit, reſponſionemque ſuperva-

pervacuam fecit. Hac igitur amota, alios interea nactus adverſarios, illum dimitto. nam a diſceptationibus haud neceſſariis vehementer abhorreo.

3 *δώσω, dabo*) videlicet, ut *prophetent. καὶ* ſequitur hîc tale, quale ו eſt Iobi VI 9 ויאל אלוה וידכאני Gen. XLVII. 6 ואם ירעת ויש

¶ *τοῖς δυσὶ μάρτυσί μου, duobus teſtibus meis*) Non ſunt hi Moſes & Elias: ſed inſignes duumviri, (ut præter alios interpretes Nic. Selneccerus agnoſcit,) illorum ſimul, & Ioſuæ ac Zorobabelis ſimiles. Ceterum venturus utique eſt, ante adventum Chriſti ad judicium, *Elias* propheta, uti venit ante adventum Chriſti in carne *Iohannes* baptiſta, Mal. III. 23 (IV. 5.) Et quemadmodum ſe habet indoles & agendi ratio Iohannis baptiſtæ ad adventum priorem, ita habet ſe indoles & agendi ratio Eliæ prophetæ ad adventum ultimum. conf. Matth. XVII. 12 not.

4 *αἱ δύο ἔλαιαι καὶ αἱ δύο λυχνίαι αἱ ἐνώπιον τοῦ κυρίου τῆς γῆς ἑστῶτες*) Primum *ἔλαιαι* dicuntur, non *ἐλαῖαι*, ab *ἔλαιος*, ut *δίκαιαι* a *δίκαιος*. Deinde codices fere omnes habent *τοῦ κυρίου τῆς γῆς*· perpauci, *τοῦ θεοῦ τῆς γῆς*. *Deus cœli* dicitur verſu 13, & *Deus terræ*, Es. LIV. 5. *Deus cœli & Deus terræ*, Gen. XXIV. 3. ſed hoc loco *Dominus terræ*, ut in parallelo, Zach. IV. 14. Denique *αἱ - ἑστῶτες* habent, firma conſenſione, *Al. Hunt. Pet. 2. Sin. Vff.* Diſplicet media hæc lectio Wolfio: & diſplicuit iis, qui *ἑστῶτες*, abjecto *αἱ*, ſervarunt, ut *Areth. Bar. L.* (quanquam etiam fortuita eſſe poteſt ſyllabæ *αι* inter *αι* & *ε* omisſio:) vel iis certe, qui *αἱ - ἑστῶσαι* fecerunt, ut eſt in editis. Omnino Grammaticis regulis & multorum guſtui congruit *ἑστῶτες*, ac potius *αἱ ἑστῶσαι* neque recuſarem *αἱ ἑστῶτες* pro vitio librariorum habere, ſi hic unus ejuſmodi locus eſſet. Sed quia Apocalypſis ſcatet figuratis locutionibus, ut paſſim oſtendimus: quovis loco variante *paradoxam*, fateor, lectiónem *genuinam* eſſe præſumo, eamque per librarios minus obſtinatos fideliter ſimpliciterque propagatam, ceteras vero ad vulgarem regulam per recentiores librarios conformatas cenſeo. In præſenti exprimitur illud העמרים ex Zach. l. c. quamvis in Hebræo facilior ſit constructio, quam in Græco, uti modo in לאמר *λέγων* v. 1. Articulus hoc loco eſt neceſſarius, ad nexum ſermonis, ut ה in העמרים Nullus liber *οἱ* habet: manet igitur *αἱ*. Multo flexilior eſt articulus Græcus, quam noſtra fert aſſuetudo: ut *τῷ τὸν φόρον, ὁ τὸ πολὺ, οἱ μακρὰν κτλ.* Itaque *αἱ - ἑστῶτες*, ſi placet, dicitur, ut ſi diceretur *αἱ - εἰσὶν ἑστῶτες*, ubi *αἱ* ſubjectum & *ἑστῶτες* prædicatum non male conveniunt. Non diſſimilis generum diſparitas c. XIV, 19. Vid. etiam Not. ad Chryſ. de Sacerd. p. 504. Si quis ſtatuit, Iohannem non potuiſſe ita ſcribere, ſequatur, quod eum ſcripſiſſe judicat.

8, 9 *τὸ πτῶμα*) נבלה ſingulari numero, collective dicitur, Pſalm. LXXIX. 2. Es. XXVI. 19. Ier. XXXIV. 20. & ſic h. l. *τὸ πτῶμα*, de duobus. Etiam *caput Oreb & Zeeb* dicitur, pro *capitibus*, Iud. VII. 25. Tertio mox loco *τὰ πτώματα* dicuntur: quanquam ibi quoque ſingularis numeri veſtigium eſt in cod. *Leiceſtrenſi*, *τὸ σῶμα*. Differentiæ rationem tametſi nullam videmus, tamen nullam eſſe temere dixeris.

¶ *τῆς πλατείας - ἐσταυρώθη· platea - crucifixus eſt*) *Crucis* locus ſub Tiberio extra urbem erat, haud ſcio an etiam ſub Adriano: in urbem a Conſtantino exſtructam tranſisſe *martyrium* Dominicum ſive crucis locum, docet Euſebius lib. III de Vita Conſt. cap. 32, & cap. 38, ubi *plateæ* vicinæ meminit.

minit. Varie mutata eſt urbis figura, & poſthac mutabitur. Vrbs intra mœnia locum *crucis* ſive habet hodie, ſive non habet, (nam peregrinatores inter ſe diſſentiunt, & qui negant, longe majori cum ſpecie id faciunt:) teſtium certe tempore locum crucis habebit in *platea*, vel intra mœnia, vel extra. nam ſic quoque רחב πλατεῖα dicitur. 2 Sam. XXI. 12. Prov. XXVI. 13. Neh. VIII. 1. cum adnot. Halens. p. 178. Luc. X 10 (coll. Matth. X. 14.) Eſth. IV. 6. Conf. Lightfoot. Hor. in Matth. p. 54. Beſtia pridem valde laborat de Palæſtina: poſt aſcenſum ex abyſſo laborat multo magis.

9 καὶ βλέπουσιν - καὶ οὐκ ἀφήσουσι) Præſens, ſubſequente alio tempore. Sic mox, χαίρουσι καὶ εὐφρανθήσονται. Conf. c. XII. 4. XIII. 12.

¶ ἡμέρας τρεῖς ἥμισυ) *dies* $3\frac{1}{2}$, non 3, aut 4. Irrefragabile exemplum vel unus præbet hic locus, quam religioſe, i. e. quam præciſe interpres, DOMINI verba tremens, propheticos numeros, proverbiali rotunditate carentes, accipere debeat. vid. *Erkl. Offenb.* p. 99.

11 πνεῦμα ζωῆς) Sic LXX Gen. VI. 17.

¶ εἰσῆλθεν αὐτοῖς) Hanc lectionem *Wolfius*, Græce alioqui callentiſſimus, *exemplo deſtitui* arbitratur. Atqui *Plutarchus*, πυθομένοις τοῦτο, δεινὸν εἰσῆλθε μῖσος. Multo antiquior *Herodotus*, τοῖσι ἐσελθεῖν ἡδονήν. *Plato*, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος. Veruntamen hoc ab Hebraiſmo remotius eſt. Malim εἰσῆλθεν ἐν αὐτοῖς בהם ab *Alex.* & *Auguſtano* codice admittere, præſertim quum facile ſyllabam εν bis legendam, ſemel ſcripſerint librarii. Sic Luc. IX. 46, εἰσῆλθε δὲ διαλογισμὸς ἐν αὐτοῖς· ubi item ἐν in duobus codicibus, Seldeni & Wolfii, omittitur.

13 ὀνόματα ἀνθρώπων χιλιάδες ἑπτά) Frequens appoſitio; δώδεκα χιλιάδες ἐσφραγισμένοι. c. VII. 5 ſeq. τρεῖς χιλιάδας παραβολάς, 1 Reg. IV. 32. ψυχὰς ἀνδρῶν ἑκατὸν χιλιάδας, 1 Chron. V. 21.

¶ καὶ οἱ λοιποὶ, *& reliqui*) qui ex *Decimatione* ſupererant. *Baal Turim* (ut docet Lightfootus in Chron. N. T. ad Ioh. III.) *in* Num. 24: 8. *in ea verba*, Conſumet gentes inimicas ſibi, & oſſa eorum franget; *notat literam* ע *donatam peculiari quodam ſigno, quod præmonſtrat* eradicaturum ſeptem gentes (Canaanitarum *ſcilicet*) & tempore venturo (לעתיר לבוא reliquas ſexaginta tres gentes, *i. e. univerſas ſeptuaginta gentes mundi.* Triſtitiam ominis mitigat hic Apocalypſeos locus.

¶ ἔδωκαν δόξαν, *dedere gloriam*) Character converſionis. Ier. XIII. 16.

¶ τῷ θεῷ τοῦ οὐρανοῦ, *Deo cœli*) *Dominus terræ* dicitur, verſu 4. quando in terra jus ſuum per duos teſtes adverſus contumaces declarat: *Deus cœli* dicitur, quando non ſolum, poſt calamitoſiſſimam ſiccitatem, pluviam dat *de cœlo*, ſed etiam duobus teſtibus *in cœlum* ſublatis ſuam *in cœlo* majeſtatem oſtendit.

14 ἡ οὐαὶ ἡ δευτέρα, *væ ſecundum*) Hoc cel. D. Langio *deſignat periodum furoris antichriſtiani* 42 *menſium.* Comm Ap. f. 221. Sed plane væ ſecundum attulerunt quatuor angeli Euphratæi. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 73 &c.

15 ὁ ἕβδομος, *ſeptimus*) *Septimi* angeli præcipua Tuba eſt. Hæc ipſis apoſtolorum temporibus habebat propinquitatem: habitura vero eadem erat diuturnitatem. Propinquitatem rerum, quæ in ea ſecuturæ erant, ſæpe ſeorſum ſpectavere apoſtoli, & fidelibus propoſuere: ex diuturnitate autem ipſum terminum, ad quem res decurſura foret, negarunt empæctæ; fideles diuturnitatem ipſam minus ceperunt. Ab utriſque cauſa

ſa apoſtolis data eſt, myſterii plenius explicandi. 2 Petr. III. 2 Theſſ. II.

Num *Gabriel* hic ſit angelus, *cogitandum* lectori proponimus in Exegeſi Germanica. Atque ipſum nomen גבריאל congruit. nam אל eſt *Deus*: & גבר *vir, validus.* Itaque id nomen, ſummam exhibet legationis ad Mariam, Luc. I. 31. 35, & tubæ in cœlo hîc ineuntis. nam c. XII. 5 naſcitur υἱὸς ἄῤῥην. Is eſt אל גבור Es. IX. 5. Nil definio: nil conjicio: tantum quæro. Quod vero ſequitur, affirmo: Hæc tuba omnium eſt ampliſſima, quæ & ipſa lætiſſimum hîc habet argumentum, & omnes tubas priorum angelorum, cœlitibus duntaxat, lætas reddit. Quare audiendi non ſunt, qui hîc malunt *triſtes buccinas*, ab Iudæis in excommunicatione adhibitas, quam *feſtivas tubas* interpretari. Antiquitatum Iudaicarum abuſus in exegeſi N. T. præſertim Apocalypſeos, plus obeſt, quam uſus earundem prodeſt. Veritas, ex ipſa textûs evidentia, ſuam habente ἀυτάρκειαν, diſcitur: abuſus, errores injicit. Alia exempla videmus ad cap. XIII. 18. (annot. 2. §. 2.) & ad cap. XIV. 20. XVII. 9 not. 1. Præſtaret, non attingere Iudæorum libros, ſi non melius operæ pretium ex iis reportari poſſet.

¶ ἐν τῷ ὀυρανῷ, *in cœlo*) Hoc proprie parallelum eſt cum loco illo Dan. II. 44: *IN Diebus regum illorum* (non poſteaquam deleti erunt) *Deus COELI eriget regnum.* Dicitur *Deus cœli*, majeſtatem ſuam in *cœlo* oſtendens. conf. omnino v. 13 *not.* Poſtea res in *terram* deſcendit. Vid. mox de *regno mundi.*

¶ λέγοντες) Ita *quinque* codices, pluresve alii, nemine ante Millium id notare dignato. Facilior lectio, λέγουσαι. Defendit hanc Wolfius, & ait, *Nonne veri eſt ſimilius, librarios dormitantes ſolœciſmum manifeſtum invexiſſe?* At utervis loquendi modus Iohanni frequens eſt. Sic c. IV. 1 multi, ἡ φωνὴ λέγων. Vid. etiam cap. V. 12, & quæ notavimus ſupra ad cap. IX. 13 ſ. quæque notat Wolfius ad c. XIV. 7. XIX. 1. De ſcriptore Apocalypſeos, non 200 poſt annis, ſic exiſtimavit Dionyſius Alexandrinus, διάλεκτον μέντοι καὶ γλῶσσαν οὐκ ἀκριβῶς ἑλληνίζουσαν ἀυτοῦ βλέπω, ἀλλ' ἰδιώμασι μὲν βαρβαρικοῖς χρώμενον, καί που καὶ σολοικίζοντα. *Verum ſic*, inquit Lightfoot, *de dialecto & phraſiologia judicat, qui neutram callebat, & id, quod hunc librum maxime commendat, ceu vituperium culpat.* Iohannes *enim* θεοδίδακτος *paſſim in ſua* Apocalypſi *veteris Teſtamenti ſtylum aſſumebat*: *hic autem, qui* Hebrææ *linguæ erat ignarus, id omne, quod DEI DIALECTVS erat, SOLOECISMO imputabat, & quod intelligere nequibat, barbarum eſſe credebat.* Op. poſth. f. 145. Sed tamen lectiones apocalypticæ, (ſolœciſmi *ſpecie* præditæ,) ut Dionyſius demonſtrat, vetuſtæ ſunt, frequentes ſunt, atque analogiam inter ſe habent: quæ autem ſyntaxin communem ſequuntur, per librarios ſunt invectæ, multis poſt Dionyſium ſeculis.

¶ ἐγένετο ἡ βασιλεία τοῦ κόσμου, *factum eſt regnum mundi*) Multo glorioſior eſt hæc primæva lectio, quam illa feſtinantis librarii, ἐγένοντο αἱ βασιλεῖαι κτλ. Tales & tanti nævi, quos cap. I. 18. III. 12. V. 14. VI 11. XI. 2. 17. XIV. 1. XV. 3. XVII. 8. 16. XX. 4. XXI. 24. XXII. 19. &c. notavimus, in iis remanent editionibus, quæ certatim recuduntur: quæ iis medetur recenſio (non mea queror cauſa) neglecta jacet. Vid. Præf. § VIII. monit. 20. Revertimur ad locum. Divino *mundi regno* regna mundi cedunt. Sic Obad. v. 21, & Pſalmi paſſim. Recte quidem Vitringa: *Tempore Conſtantini*, inquit,

inquit, *implementum hujus oraculi fruſtra quæritur*: Anacr. Ap. p. 512. ſed idem prophetiam hanc *poſt interitum beſtiæ* impletum iri putat. In utroque aſſentitur ei cel. D. Langius. Hîc vera textûs analyſis ſumme eſt neceſſaria: repræſentavimus autem eam ſupra, in Prooemio ad Apoc. num. 6. Multi nativam ſeriem capitis XI & ſequentium convellunt: ſed ea ſe ipſam vindicat. vid. *Erkl. Offenb.* p. 71 ſeq. 552. 564 &c. Væ tertium, quod capite XII. 12 proponitur, & præcipue capite XIII deſcribitur, jamdiu eſt in curſu: & ex præſentibus dignoſcitur, quæ ſub tuba angeli ſeptimi præterita ſint, quæ futura.

¶ τȢ κυρίȢ) Plerique, τȢ κυρίȢ ἡμῶν, ἡμῶν addentes ex parallelo, c. XII. 10. At *Domini*, absque *noſtri*, legiſſe *Latinum*, ex eo patet, quia *Dei* legitur apud *Ambros.* de fide reſurr. & *Domini Dei* in eximio cod. Reutlingenſi. Vtrumque ſine illo pronomine. Sane κυρίȢ hîc ponitur ut nomen proprium, (ut Grotius & Le Buy agnoſcunt,) cui optime cohæret, quod mox ſequitur, καὶ τȢ χριςȢ αὐτȢ. Etenim *Chriſtus Domini* משיח יהוה dicitur, non *Chriſtus Domini noſtri*. Et ſic in Apocalypſi cœlites dicunt *Deus*, *Dominus*, *Deus noſter*, *Dominus Deus noſter*: nunquam, *Dominus noſter*. Eandem, ſi non lectionem, at mentem, habuere *Athanaſius* in Synopſi ad h. l. & *Rupertus* in comm. p. 308.

¶ καὶ τȢ χριςȢ αὐτȢ, *&* Chriſti, ſive *Vncti, ejus*) Prima hæc eſt in Tractatione hac prophetica, poſt Exordium libri, appellatio *Chriſti*, in mentione videlicet *Regni* ſub tuba angeli ſeptimi. Namque rex antonomaſtice dicitur *Chriſtus*, ut obſervat Hillerus Syntagm. p. 356. Conf. Brentii Homil XLII in Act. & Explic. catech. p. 114 ſeq. & p. 23. *Vnctus* fuit Eliſa *propheta*, 1 Reg. XIX. 16. *Vncti* fuere *ſacerdotes*, Exod. XXVIII. 41; ſed maxime proprie *Reges*. Vnde abſoluta *Vncti* appellatio non niſi *regem* denotat. *Vnctus Domini* ſolet dici, non *rex unctus*: at non niſi *ſacerdos unctus* dicitur, per epitheton, Lev. IV. 5. imo Vnctus etiam expreſſe a ſacerdote diſtinguitur, 1 Sam. II. 35. Pſalm. CXXXII. 16. 17. In tota hiſtoria evangelica nomen *Chriſti* nunquam vocabulo *ſacerdotis*, *regis* nomine ſæpiſſime declaratur. Adeoque quotieſcunque in Scriptura *Meſſias* memoratur, *Regnum* ejus ſpectatur. Sacerdotale officium ſimul & propheticum in regio (quod per metaphoram etiam *Paſtor* ſignificat, cap. XII. 5.) continetur. Vid. Hebr. II. 17 *not.* Regnum ſæpe ad ſacerdotium unus homo apud gentes quoque geſſit, modo ſub ſacerdotis, modo ſub regis titulo.

16 ἐνώπιον τȢ θρόνȢ τȢ θεȢ) Sic major pars codicum, quanquam antiquiores, τȢ θρόνȢ, ſaltu a τȢ ad τȢ facto, omiſerunt. *Throni* mentio vel maxime huic loco, de *regno*, congruit, ubi etiam *throni* ſeniorum memorantur.

17 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, *qui eſt & qui erat*) Καὶ ὁ ἐρχόμενος, addidere aliqui. Brevior lectio, hîc quoque genuina; plenior, ex paralleliſmo eſt. Wolfius, *Non intelligo, fateor*, inquit, *cur h. l. voces illas, quas ſupra ter adhibuerat, Ioannes omiſiſſe credi debeat.* Reſp. Sunt antiqui, firmi, multi teſtes, qui & ter ſupra exhibuere voces illas, & eaſdem hoc loco prætermittunt, & hoc quidem eadem propemodum conſenſione, atque capite XVI. 5, quem ad locum rectiſſime annotat Wolfius, *nullum adhuc vel codicem vel verſionem veterem afferri potuiſſe, ubi ὁ ἐρχόμενος hinc legatur, hinc exprimatur. Non eſſe utique cauſam idoneam, cur lectionem, tot codicibus firmatam, averſemur.* Tales porro varietates non curſim, ex

ex rationibus communibus, ſed explorare, ex nervis cuilibet proprie loco inſitis, decidendæ veniunt. Quo pacto deprehendemus in præſenti, non tam cum tribus præcedentibus hunc locum c. XI. 17, quam cum uno ſubſequenti illo c. XVI. 5, eſſe conferendum. Trium præcedentium locorum quæ ſit ratio, ad ea ipſa loca, præſertim ad c. I. 8, notavimus ſupra: nunc vero uterque hîc locus, c. XI. 17 & XVI. 5, in tubam angeli ſeptimi, adeoque in conſummationem myſterii Dei cadit, in qua, quod antehac per τὸ καὶ ὁ ἐρχόμενος prænunciatum fuerat, nunc opere ipſo exhibetur, & exhibetur quidem primum in cœlo, c. XI. 17, deinde in terra, c. XVI. 5. Viderunt id pridem interpretes h. l. Ansbertus: *Nequaquam ſubjungunt, ut ſolebant*, & qui venturus es; *præſentem jam demonſtrant.* Haymo, Ansberti veſtigiis inſiſtere ſolitus: *Intuendum eſt, quia non ſubjungit*, qui venturus es, *ut ſupra. Præſentem enim jam in judicio, quo hæc omnia agentur, demonſtrant, quem venturum minime prædicant.* Ioh. Purvæus in comm. cum præfatione Lutheri excuſo: *Tertium quod apponere conſuevit, ſcilicet*, Et qui venturus eſt, *ideo non apponit, quia intellectuali viſione tunc vidit propheta, quaſi Deum jam judicantem.* Zeltnerus diſſertationem A. 1712 edidit, quæ inſcribitur *Evangelium tetragrammaton e Novo Teſtamento exulans.* Argumentum, ut id titulus complectitur, ex vero trahit aliquid. Quum Filius Dei verſabatur in mundo, de promiſſionibus in V. T. datis & in nomine *Iehovah* comprehenſis, quotquot eo tempore implendæ erant, impletæ ſunt: & tum, quod futurum fuerat, in præſens ibat. Sed tamen in prophetia N. T. id eſt, in Apocalypſi, illud ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, quo tetragrammaton יהוה exprimi ſolet, quaſi de integro proponitur, & ipſum futurum, καὶ ὁ ἐρχόμενος, quaſi redivivum in altero adventu Chriſti, de quo vid. Hebr. X. 37, ſiſtitur, donec ineunte ampliſſima ſeptimi angeli tuba primum καὶ ὁ ἐρχόμενος, quod initio ſolum in אהיה exſtabat, deinde etiam καὶ ὁ ἦν, quod terminatio nominis יהוה denotabat, glorioſiſſime abſorbentur & in merum illud ὁ ὢν tranſeunt. Hinc fit, ut etiam res magnæ, ab hoc ipſo loco, non *venire* dicantur, uti *venire* dicebantur modo v. 14 & cap. IX. 12, ſed *veniſſe*, mox v. 18 & cap. XIV. 7. 15. XIX. 7. Normativam Scripturæ vim, etiam in locutionibus tenendam, ii minus tenent, qui etiamnum in precibus, in canticis, ſubinde dicunt, *Iehovah*, pro, *Domine* vel *Iah.* Nam ſub tuba ſeptimi Angeli deſinit uſitatum eſſe hoc *Tetragrammaton*, & ſolum *Digrammaton* יָהּ cum plauſu effantur ſancti. c. XIX. 1.

17 f. ἐβασίλευσας· καὶ τὰ ἔθνη ὠργίσθησαν) Pſalm. XCIX. 1. LXX int. Κύριος ἐβασίλευσεν· ὀργιζέσθωσαν λαοί. Verbum ὀργιζέσθωσαν reſpondet hîc Hebræo ירגזו uti Exod. XV. 14. 2 Reg. XIX. 28, coll. v. 27. quo denotatur iracundia cum trepidatione.

18 καὶ ὁ καιρὸς) ſcil. ἐςίν. Non enim videtur hîc ὁ καιρὸς jungi cum ἦλθεν (quanquam ſæpe alias tempus & *eſſe* ſubintelligitur, & *venire* dicitur, idque uno junctim loco Pſalmi CII. v. 14.) quum ſententia illa, τὰ ἔθνη ὠργίσθησαν, καὶ ἦλθεν ἡ ὀργή σου, jam abſoluta ſit. Similiter poſt verbum ἔρχομαι ſubauditur ἐςὶ c. XXII. 12. Similiter, ὁ καιρὸς (ſcil. ἐςὶ) τοῦ ἄρξαcθαι τὸ κρίμα, 1 Petr. IV. 17. πότε ὁ καιρός ἐςιν. Marc. XIII. 33.

¶ τῶν νεκρῶν, *mortuorum*) mortalium & defunctorum. Plura ſic loquentis Scripturæ loca citat Exegeſis Germanica. Adde Siracidem, ſupra notatum, ad Iud. v. 4.

¶ κριθῆναι)

¶ κρῖθῆναι) Hoc verbum perinde, ut δοῦναι καὶ διαφθεῖραι, de Deo dicitur: reſpondetque Hebræo נשפט quod item de Deo dicitur. Eſ. LXVI. 16. Ez. XXXVIII. 22 in Hebr. & Ez. XVII. 20. XX. 35. 36. Ioel IV (III) 2 in Hebr. & apud LXX int. qui tamen non κριθῆναι, ſed διακριθῆναι habent: & Ier. II. 35. XXV. 31: quibus locis habent κρίνομαι. Innuitur admiranda Iudicis ſummi συγκατάβασις, qua *diſceptationem*, pro juſtitia ſuæ cauſæ demonſtranda, judicationi irrefragabili attemperat. ὅπως ἂν νικήσῃς ἐν τῷ κρίνεσθαί σε, Rom. III. 4 not.

19 ὁ ναὸς) ὁ ναὸς, cap. III. 12. VII. 15. eſt היכל templum *totum*, ſed h. l. & deinceps דביר interior *pars* templi.

CAP. XII.

3 Πυῤῥὸς) Alii πυρὸς, quod veteres ex πῦρ declinarunt, ut ſi Iohannes diceret μέγαν πυρὸς δράκοντα. Sed etiam pro πυῤῥὸς ſcribitur πυρὸς, c. VI. 4. Vid. Apparat. p. 805. 820. Igneam draconis indolem refert color.

¶ κεφαλὰς ἑπτὰ, *capita ſeptem*) *qualia commemorat etiam hiſtoria, & in hac ipſa urbe* (Hamburgi) *olim oſtenſum fuit talis draconis ſepticipitis ſceleton.* Ioh. Diet. *Winckler.* Diſquiſition. pag. 162.

4 καταφάγῃ, *devoraret*) *Olim apud plures fidem obtinuit, ſerpentes recens natorum infantium carnibus inhiare ſolitos.* Pricæus.

5 ἔτεκεν, *peperit*) *Filium maſculum* peperit eccleſia chriſtiana, Chriſtum, non in perſona ſua, ſed in regno conſideratum. De Conſtantino, imperii potito, interpretatur Vitringa, quem graviter refutat cel. D. Langius, in comm. Ap. f. 137. 141. Neque vero, ut hic idem ſtatuit, *Iſraelis converſio* hoc loco ſignificatur: nam ea natio in converſione ſua non parit, ſed naſcitur: & *corona ſtellarum duodecim*, duodecim tribûs converſas præfigurat: coll. Gen. XXXVII. 9. Partus hîc deſcriptus jamdudum eſt factus: converſio illa nondum eſt facta. Peperit mulier, quum Seculo IX multo plures, quam antea, *nationes*, cum ſuis principibus, ad cœtum chriſtiani nominis aggregatæ ſunt, *Slavorum* nominatim. Hoc igitur fere totum caput impletum eſt, quamvis in futura referat D. *Langius*, ibidem, & in Epicr. p. 408. Ipſum draconis bellum cum reliquo mulieris ſemine, v. 17, præcedit exortum beſtiæ ex mari: hic autem factus eſt Seculo XI, ut mox demonſtrabitur.

¶ υἱὸν ἄῤῥενα) Contulere huc literati homines loca apud Ariſtophanem & Alciphronem, ubi mulier dicitur peperiſſe παιδίον ἄῤῥεν· ſed diverſa eſt ratio. nam παιδίον eſt genus, υἱὸς ſpecies. Nec tamen ſine cauſa υἱὸν ἄῤῥενα ſcribit Iohannes. Etenim ſic quoque Ier. XX. 15 dicitur בן זכר ubi Græce eſt υἱὸς ἄρσην, vel ἄρσην ſimpliciter, ut hoc loco Primaſius, *filium* omittens, *maſculum* dicit, quemadmodum verſus 13 habet.

¶ ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ, *in virga ferrea*) Vindicta in diutinam contumaciam, dum ſe ad obſequium ſubmittunt.

6 εἰς τὴν ἔρημον) *Eremus* eſt pars orbis occidua, Europa, ejusve regiones præcipue cis Danubium: nam trans Danubium jam antehac magis imbutæ erant Chriſtianiſmo. Conjugata ſunt ערבה *eremus*, & מערב *occidens.* Spectari hoc loco ſtatum eccleſiæ a Seculo IX, recte exiſtimat *D. Laurentius Reinhardus* in Chronotaxi apoc. pag. 14.

¶ ἡμέρας χιλίας διακοσίας ἑξήκοντα, *dies MCCLX.*) *Dies MCCLX* prophetici ſunt anni communes DCLVII pleni: quos ſi ab A. 864 ad 1521 numeres, certe non longe a vero aberraveris. *Firmum* in deſerto, in Europa, locum mulier eſt nacta,

in *Bohemia* præcipue, & ibi potiſſimum nutrita eſt, donec per *Reformationem* liberius & lautius ei *nutrimentum* obtigit. Terminus dierum 1260 eſt Reformatio: terminus temporum, 1, 2, & $\frac{1}{2}$, eſt Millennium. *Inter Reformationem & Millennium non eſt notabilior revolutio*, *quam ipſa Reformatio*, cujus hinc momentum ingens ſatis perſpicitur.

7 ὁ μιχαὴλ, *Michaël*) Archangelus, ſed tamen angelus creatus. Dan. X. 13. Iud. v. 9. Creatum agnoſcunt angelum Nic. Collado, Raph. Eglinus, Ionas Le Buy, Grotius, Cluverus, Medus, Dimpelius, alii.

¶ τοῦ πολεμῆσαι) ſcil. ἦσαν. Elegans locutio. Sic Baſilius Seleucienſis de Abele, ὅλος τοῦ δώρου γενόμενος, *totus in id, quod offerebat, intentus.* Conf. 2 Chron. XXVI. 5 in Hebr. Bellum cœpit ſuper πλάνῃ, qua totus orbis ablatus erat.

¶ μετὰ) *cum*, id eſt, *contra.* Sic μετὰ, v. 17. II. 16. XI. 7. XIII. 4. 7. XVII. 14. XIX. 19.

8 οὐκ ἴσχυσεν-αὐτῷ) Alii, οὐκ ἴσχυσαν, οὐδὲ τόπος εὑρέθη αὐτῶν. Pluralis numerus ſi valeret, eſſet οὐδὲ τόπος εὑρέθη αὐτοῖς (non αὐτῶν) uti dicitur Ap. XX. 11. Dan. II. 35, nec non Iob XVI. 18. *Victorinus* quoque habet, *Et non eſt inventus EI* (non, *EORVM*) *locus in cælo.* Et *Caſſiod.* in Complexion. *draco præcipitatus in terram corruit, ita ut locum beatitudinis ulterius non HABERET.* Exegeſis item *Andreæ* de dracone ſolo, non de angelis ejus loquitur. Quo pacto fere omnia pro plurali teſtimonia diſparent. Stilus Apocalypticus, quod boni fit, quod adverſi accidit, id principi ſive antiſtiti, in ſingulari numero, præ iis quos habet ſubjectos, ſolet tribuere. Id hoc quoque loco obtinet. nam verſu 7, in prœlio, draco primum ſolus, deinde idem cum angelis ſuis, ſingulari tamen verbo, ἐπολέμησε, memoratur: & ſic verſu 9, 10, in clade, draco primum ſolus, deinde cum angelis ſuis deſcribitur. Poſthac ſolius draconis mentionem hic liber facit: quare ex hoc primo loco angeli draconis, ubi res fert, ſubaudientur. Simplex verbum ἰσχύειν, pro quo Pricæus mallet κατισχύειν, ponitur hoc loco, uti apud LXX int. Pſalm. XIII (XII) 5. Dan. VII. 21. ἰσχύειν πρός τινα.

¶ ἐν τῷ οὐρανῷ, *in cælo*) in quo, inde a triumpho Chriſti, adhuc accuſarat fratres cœlitum, v. 10. Conf. v. 12. Cœlo terra includitur: non contra.

9 ὁ καλούμενος διάβολος, καὶ ὁ σατανᾶς κτλ.) *Diabolus & Satan* exacte ſunt ſynonyma, ut docet Druſius, & Raphelius in Annot. ex Polyb. p. 719. nam & שטן & διαβάλλειν eſt *interjicere ſe* ad obſiſtendum: quare etiam LXX pro שטן quod 1 Reg. XI. 14. 23. 25 Græce retinetur, ſæpius ponunt διάβολος. Proinde non magis differunt, quam *gladius* vocabulo communi, & *enſis* poëtice. In ſolo idiomate Hebræo & Græco ineſt differentia: ac notatur adverſarius, gentes, ut *diabolus*, Iudæos, ut *Satanas*, infeſtans, hoc quidem loco utroſque ſanctos. Etiam Andreas Cæſarienſis vidit, vim eſſe in duplici appellatione; & hanc duplicitatem ad Iudæos & Gentes, ne ego nimiæ ſubtilitatis arceſſar, refert Grotius. Ceterum nota ad hunc textum pertinet, in quo utrumque, hebræum & græcum nomen jungitur. in aliis textibus etiam *diaboli* appellatio, ſola quippe, ad Iudæos pertinere utique poteſt.

¶ ὁ πλανῶν, *ſeducens*) Diabolus eſt *mendax & homicida*, Ioh. VIII. 44. *ſeductor*, h. l. & *ſævus*, v. 12, ubi *deſperatio*, ex paucitate temporis, ſævitiam incendit. At

ſancti,

ſancti, qui cum vincunt, habent *fidem*, *amorem*, *ſpem.*

10 ἄρτι, *nunc*) Evidentiſſime docet hæc particula, caput hoc XII ab ipſo ſuo initio ad ſeptimi tubam angeli pertinere. nam quod ſub ejus tubæ clangore protinus cap. XI. 15 reſonabat, de *regno*, id hoc loco eximia cum epitaſi iteratur, neque ullo modo ante tubam hancce collocari poteſt. *Accuſator* non impedivit *regem*, ſed cives. porro cum hoc ipſo loco ſuperior pars capitis XII arctiſſime cohæret. Capite XI, 15-18 *proponuntur*, quæ complectitur ampliſſima hæc tuba: verſu 19 & cap. XII-XXII eſt Exergaſia, & copioſa exſecutionis deſcriptio.

¶ ὁ κατήγωρ) Nomen etiam orientali civitate donatum, a *Syro* interprete h. l. adhibitum. Itaque hoc ipſo loco non ut Græcum (id quod Camero notat,) ſed ut Hebraicum ponitur, ſubſequente ſynonymo mere Græco, ὁ κατηγορῶν. Copulatur utraque lingua, uti verſu 9 & paſſim in hoc libro, Iſraelitas & gentes ſpectante. Vid. Schœttgen. Hor. Hebr. p. 1120 ſeqq. ubi etiam *Michaëlis* officium, & *antiqui ſerpentis* appellatio, ex Hebræorum ſcriptis illuſtrantur.

12 οὐαὶ, *væ*) Hæc eſt *væ* tertii, graviſſimi, ſæpius jam denunciati, denunciatio ultima: & ſub eo deinceps graſſatur beſtia. Quare quæ Wolfius T. IV Curar. p. 530. § *Noviſſime*, animadvertit, ea idem p. 535 comprobat, quum eos interpretes ceteris præfert, qui per beſtiam Ap. XIII. 1 imperium *Romano-pontificium* deſignari exiſtimant.

¶ τῇ γῇ καὶ τῇ θαλάσσῃ, *terræ & mari*) Terra ante mare ponitur, *vel* quia terra, cœlo oppoſita, potior eſt, & mare pars tantummodo eſt terræ, quæ verſu ſeq. ſub terra ſubauditur: *vel* quia vere in Aſia prius cœpit væ tertium, quam, per beſtiam, in Europa.

¶ ὀλίγον καιρὸν, *paucum tempus*) καιρὸς, hoc loco, ſingulari ſignificatu eſt *tempus* 222$\frac{2}{9}$ annorum: & ὀλίγος καιρὸς eſt periodus proxime major temporibus 3$\frac{1}{2}$, de quibus verſu 14, adeoque *tempora* 4, ſive 888$\frac{8}{9}$ anni, ab A. 947 ad A. 1836, ut ex aliarum periodorum, quibuſcum hæc connectitur, rationibus colligitur. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 619.

13 καὶ ὅτε κτλ. *& ut vidit draco, ſe jactum eſſe in terram*) *Draconem portentoſum in aëre*, inquit Vſſerius, *circa hæc tempora conſpectum affirmat, qui ſe oculatum rei teſtem facit Arnolfus monachus Ratisbonenſis.* (*de S. Emmerammo l. 2. t. 2. ant. lect. H. Caniſii p.* 98. 99.) Ante aliquot annos in Pannonia conſtitutus, die quadam a tertia hora usque ad ſextam diabolum vel draconem in aëre ſuſpenſum vidi. Erat autem magnitudo ejus incredibilis, longitudo tanta, ut quaſi unius milliarii ſpatio videretur eſſe protenſus. *Ex Arnolfo quærit, qui in hoc dialogo ſermonem cum eo confert, Admonitius*: Nunquid in illo tempore recordatus es aliquid horum, quæ beatus Iohannes in Apocalypſi ſua de dracone & beſtia ſcribit? *Reſpondet ille*: Vere in memoriam venerunt hæc, maxime autem urgebat me recordatio ſcripturæ ejuſdem apocalypſis, in qua continetur: *Væ vobis, quia draco venit ad vos cum ira magna, ſciens, quod modicum tempus habet.* de ſucceſſ. eccl. chriſtian. f. 46. 47. Idem f. 36 ex Glabro *Rodulpho* memorat tale portentum in Gallia viſum, circ. A. 1000 vel poſt. Floruitque *Arnolfus* circ. A. 1040. Quare viſiones a *Rodulpho* & *Arnolfo* memoratæ, erant inter initia *pauci temporis* & 3$\frac{1}{2}$ *temporum*, & tum *in terram* certe jam erat

jactus draco, *mulierem perſequens*: ſed revera hunc hoſtem tunc in Gallia & in Pannonia eſſe viſum, minus ſum credulus, quam ut aſſentiar. Referendum tamen cenſui, quia vir graviſſimus, Iacobus Vſſerius, & retulit & ſatis aperte aſſenſus eſt. Qui plura tantorum phænomenorum teſtimonia inveniunt, ea producant: qui ſpirituali judicio pollent, conſiderent.

14 αἱ δύο πτέρυγες) Hebraicum duale כְּנָפַיִם non ſemper *binarium* involvit: ſed adhibetur etiam in notatione *quatuor* vel *ſex* alarum, Ez. I & Es. VI. Vnde apud LXX nunquam כְּנָפַיִם ſunt δύο πτέρυγες. Itaque hoc loco non fine magna ſignificatione dicitur, αἱ δύο πτέρυγες, *duæ illæ alæ.* ipſa *aquila magna* eſt imperium Romanum: duæ alæ, ditio orientis & occidentis.

¶ εἰς τὸν τόπον αὐτῆς, *in locum ſuum*) Hic *locus* ampliſſimas regiones complectitur, *Poloniam*, *Ruſſiam*, *Hungariam*, *Tranſilvaniam &c.* quibus ad eccleſiam aggregatis, A. 965 & deinceps, ditio Chriſtiana continuo tractu ab orientali imperio ad occidentale pertigit.

¶ καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ) Sic Dan. VII. 25, ἕως καιροῦ καὶ καιρῶν καὶ ἥμισυ καιροῦ· & c. XII. 7, εἰς καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ. Vtroque loco de calamitate ſancti populi agitur. Plurale καιροὺς, notat duo *tempora.* Pluralis numerus ſtrictiſſime ſumendus. Hoc ſermone, *poſt annos*, biennium ſignificatur, l. 17 § 3. Digeſt. *de manum teſt.* Poſt annos *indiſtincte liber eſſe juſſus*, poſt biennium *liber erit: idque & favor libertatis exigit &* verba *patiuntur.* Sic עשר *decem*, עשרים *decades* duæ, id eſt, *viginti.* *Secundum veterum Hebræorum Doctorum regulam, in ſacris Scripturis exponendis uſitatam, numerus pluralis de* duobus *eſt intelligendus, ſi nihil obſtet.* Guil. Surenhuſius de Alleg. V. T. in N. T. p. 589. Et hoc quidem loco ſtricta acceptio vel eo nomine locum habet, quia inter *unum* & inter *dimidium* interjacet. Indefinito ſenſu *aliquot* καιροὶ ſunt χρόνος. Mœris Atticiſta, ὥρα ἔτους, ἀττικῶς· καιρὸς ἔτους, ἑλληνικῶς. Ammonius & Thomas Magiſter, καιρὸς μέρος χρόνου, οἷον μεμετρημένων ἡμερῶν σύστημα· χρόνος δὲ, πολλῶν καιρῶν περιοχὴ καὶ σύλληψις. Apocalyptico ſenſu καιρὸς *tempus* definitam habet longitudinem, ut ex diſtributione hujus ipſius periodi in *tempus & tempora & dimidium temporis* patet. Incipit hæc periodus ante numerum beſtiæ, & ultra eum excurrit: nec tamen eum tota longe excedit. Habet annos $777\frac{5}{9}$. Tali pacto etiam *chronus* definitam habet longitudinem, & *quinque* καιροὺς ſive *tempora* complectitur: quanquam Leop. Frid. Gans Nobilis de Putliz καιρὸν ſtatuit habere 80 annos, & *chronon* 240 annos, adeoque *tres* καιροὺς pro chrono habet. Per *tempus & tempora & dimidium temporis* alitur eccleſia, ſerpenti ſubducta, & flumine, *Turcico* impetu, petita, nec tamen obruta: ergo ea tempora terminantur captivitate ſerpentis, & per hiſtoriæ Turcicæ articulos commode dividuntur. Captivitatis initium, uti ſuo loco oſtenditur, erit A. 1836 Itaque *tempus* ſunt $222\frac{2}{9}$ anni, ab A. 1058 ad 1280. ac medio ſeculo XI novum apud Turcas regnum eſt exortum, & mox orientalem orbis chriſtiani partem *inundavit*: exeunte autem eo ſeculo, Hieroſolymorum urbs eis eſt erepta, quam non multo poſt denuo ceperunt. *Tempora* ſunt $444\frac{4}{9}$ anni, ab A. 1280 ad 1725. Eo intervallo maximopere infeſtarunt eccleſiam, Conſtantinopoli capta, Buda diu poſſeſſa, Vienna non ſemel obſeſſa. *Dimidium temporis*, ſunt $111\frac{1}{9}$ anni, ab A.

A. 1725 ad 1836. Ante hujus dimidii temporis exitum, & quidem aliquanto ante, ultimos fluminis impetus terra abſorbet.

¶ ἀπὸ προσώπου) Conſtr. cum τρέφεται. Conf. מפני ἀπὸ προσώπου, 2 Reg. XVI. 18, & Iud. IX. 21, ubi accentus hebraicus locutionem plane parallelam efficit: & Neh. IV. (9.) 3.

17 μετὰ τῶν λοιπῶν, *cum reliquis*) Hi ſunt fideles in terris infidelium diſperſi.

18 ἐστάθην) Sic *Arethas* quoque: & probat *Ribera*. quanquam *Latini* plerique habent *ſtetit*, ἐστάθη, quam viciſſim lectionem probat Dœlingius de antichr. p. 284, & Peganius in Ap. pag. 212. Vtriusque lectionis par fere & a codicibus eſt auctoritas, & ad ſenſum commoditas. Nam de dracone ſic flueret oratio: *Iratus eſt*, & *abiit*: & *ſtetit in arena maris*, & *dedit beſtiæ ex mari ortæ poteſtatem ſuam*. Sed quia nova pars incipit in & *ſtetit*, & hujus partis initio non iterum expreſſum eſt draconis nomen, hæc ſtatio potius ad Iohannem refertur. Qui quidem, tam varia quum viderit, tamen nullam aliam profectionem ſuam, niſi in ſpiritu factam, v. gr. c. XVII 3, commemorat: enimvero hæc quoque ſtatio ſuper arenam maris facta eſt in viſione. Valde ſingularis eſt hæc viſio, & hinc Iohannes hanc ſuam in arena maris ſtationem commemorat. De viſionibus ad aquas conf. Dan. VIII. 2. X. 4. Ez. I 3. Gen. XLI. 1.

CAP. XIII.

1 Ἐκ τῆς θαλάσσης, *ex mari*) Tria væ orbem terræ ab ortu ad occaſum permeant. Primum erat in Perſide: ſecundum, ab Euphrate profectum eſt: tertium, ſub dracone, beſtia in occidente ſuſtentat. In epilogo commentationis Germanicæ, leges & characteres plus quadraginta veræ interpretationis apocalypticæ enumeravimus. In his non minimam vim habet expedita væ trium, & ipſius væ tertii, evolutio.

¶ θηρίον κτλ. *beſtiam &c.*) θηρίον, ſono diminutivum, non ſenſu. nam etiam elephanti θηρία dicuntur: & apud Homerum μάλα μέγα θηρίον eſt magnus cervus ab Vlyſſe confixus.

Vetuſtiſſimi patres *capita ſeptem* beſtiæ ſtatuerunt eſſe totidem ſecula ſive regna mundi ab ejus initio ad finem: a quo interpretamento non longe remotus eſt D. *Gebhardi*, cui beſtia apocalyptica eſt abuſus poteſtatis politicæ, civitatis antichriſtianæ fulcrum; ſeptem capita, Pharao, Ieroboam, Aſſur Babel, Antiochus, Synedrium phariſaicum, tum, Imperator Romæ, & beſtia ex abyſſo. vid. comm. in XII proph. pag. 508-524. coll. pag. 217 ſeqq. 292. Contra, *Victorinus* caput ſive regem unum accepit de Domitiano, qui Iohannis tempore imperabat: cetera de ejus quinque anteceſſoribus ſingulis & ſucceſſore proximo: & ſic Hammondus a Claudio ad Domitianum; ſic Boſſuetus, de Maximino ejusque quinque conſortibus, quibus ipſe ſuperſtes erat, & uno ei ſuperſtite Licinio; quod ipſum ab Epilyſi Raph. Eglini non longe abeſt. Altera interpretatio nimis *laxa* eſt; altera nimis *anguſta*, quanquam commodior, quatenus ſeptem montes non deſerit. Ab utravis anſam potuere ſumere, qui ſeptem illa capita magno conſenſu referunt ad ſeptem formas politiæ Romanæ, quas dent (vide inprimis Borrhaum ad h. l.) 1 Reges, 2 conſules, 3 decemviri, 4 tribuni militares conſulari poteſtate, 5 dictato-

ctatores, 6 Imperatores. Septimam paulo poſt videbimus. Quid autem I opus eſt, res Romanas, quas Daniel, cujus id antiquitati conveniebat, ſatis jam tum deſcripſit, in apocalypſi non ſolum ſupra væ tertii initia, ſed etiam a beſtiæ quartæ Danieliticæ initiis, imo longe altius repetitas quærere? nam Daniel beſtiæ tertiæ quartam, uti ſecundæ tertiam, primæ ſecundam duntaxat ſubnectit: at ii, quibus caput primum beſtiæ apocalypticæ ſunt Romæ reges, ultra beſtiam Daniеliticam tertiam totam aſcendunt, quum vel ultimus rex & primi conſules Romæ in principia ſecundæ, id eſt, Perſarum, cadant. II Ipſe ſeptenarius capitum titubat hoc modo; neque conſules, decemviri, tribuni, pro tribus capitibus numerari poſſunt, ſed aut pro uno, quia collegarum numerus ſpeciem regiminis non variat: aut pro viginti circiter; adeo ſæpe conſulibus interjecti ſunt ceteri: aut ſi interjectu illo numerus formarum non augetur, etiam reges (ut dictatores, quocunque placet, referas) cum imperatoribus pro uno capite numerandi fuerint. Certe chronologi epochas Romanas non niſi a regibus conſulibusque denominant, & his reliqua ſubordinant, donec ad imperatores veniunt. vid. Com. Camilli de Sylveſtris Chronol. p. 190 ſeqq. Vtut eſt, ex diverſitate capitum, & ex numero ſeptem regum, beſtia ejusque caput ultimum non demum cognoſcuntur; quanquam id unum cauſantur interpretes: clarius vero, citra ejuſmodi ambages, prophetia & meretricem & cum ea beſtiam innuit. III Soli ſeptimo capiti *paullulum manſionis* adſcribitur. at ceteris capitibus, v. gr. ſi decemviri ſunt caput, quorum poteſtatem ultra biennium valuiſſe, Tacitus in prooemio annalium negat; quis hac methodo longiorem manſionem conficiet? IV Quum ad imperatores, quaſi ad caput ſextum, deventum eſt, varie ſe exercent ingenia, quis eorum ultimus hoc reſpectu ſit habendus: Domitianus, cui ſuccedere cœperint imperatores externi; an Diocletianus, in quo ethniciſmus finierit; an Conſtantinus, qui paululum manere debuerit, Romæ videlicet; an Auguſtulus, ab Odoacro devictus? V In *ſeptimo* capite illud non effugiunt, quin nimis longam ejus manſionem, nimisque magnum ab eo diſcrimen octavi, qui tamen e ſeptem eſt, introducant: ut quum huc referunt Conſtantinum, qui in oriente ſedere cœperit; aut Odoacrum Herulosque cum Gothis & Longobardis; aut Bonifacium III aut Carolum M. cum utriusque ſucceſſoribus. Plura ad tales opiniones refutandas idonea, ſi opus eſt, ſumi poſſunt ex iis, quæ jam ſequuntur.

Namque hoc potiſſimum loco Germanica mea *Exegeſis*, & cel. D. *Ioachimi Langii* Epicriſis, invicem conferendæ ſunt. Ac primum conſtare debet, quid ſit in quæſtione. Vterque noſtrum agnoſcit, I aliam eſſe *beſtiam*, aliam *meretricem*: II *Babylonem* eſſe Romam, eamque noviſſimi præcipue temporis ſui: III non nulla, quæ in Apocalypſi de beſtia dicuntur, dici etiam apud *Danielem* de quarta beſtia: IV beſtiam & ut *corpus*, & ut *individuum* deſcribi: V *papatum* quoque in Apocalypſi notari: VI Impium illum, qui *antichriſtus* dicitur, eſſe individuum. Sed in eo vis eſt differentiæ, quod Theologus Halenſis *papatum* ſub *Babylonis* pictura ait haberi; ego, ſub deſcriptione *beſtiæ*, ita quidem, ut capita hujus denotent *ſucceſſionem* papalem a ſeculo XI. ac poſtremo tempore Impius ille *unus* ſimul & papatum gerat, quatenus e ſeptem eſt, & novam ex abyſſo malignitatem

ratem adjungat, quatenus octavus ipſe eſt. *Permagnum igitur nobis momentum in hac prophetiæ parte ſitum eſt, cujus eventum hodiernus habet dies.* Primum *THESES* in illa exegeſi ad h. l. exhibitas, & in Epicriſi examinatas, repetam, partimque declarabo amplius, partim vindicabo. Solicite agam & perſpicue: tu, Lector, ſi quid tua referre judicas (refert autem multum,) fac adſis. Miſerum enim eſt, ubi in re ſeria multum verborum fit, profectuum nihil. Qui tractationem illam meam in ſingulas Theſes, & Epicriſin Langianam, ad verbum expenderit alternatim, & cum utravis præſentem meam explanationem contulerit, hunc operæ non pœnitebit.

THESIS I. *Vna eademque beſtia eſt, cornuum decem & capitum ſeptem, quæ Apoc. XIII & XVII deſcribitur.*

Concedit D. Langius, p. 376. Sed quum ego hanc theſin præſtruxiſſem ea tantummodo mente, ut demonſtratio ex capite XIII & XVII deinceps conjunctim deducenda cohæreret, ille ante, quam ego quidquam de meretrice dicam, protinus occupat, & ait, *Ap. XIII & XVII beſtiam ita ſiſti, ut meretricem SIVE PAPATVM peſſundet.* De ſuo addit, *ſive papatum.* Beſtiam a meretrice diverſam eſſe uterque noſtrum, ut dixi, peræque agnoſcit: ſed antequam quæſtio de textibus, qui *papatum* notent, deciſa ſit, *papatum* neque mihi pro *beſtia*, neque illi pro *meretrice* licet ponere. Perpetuus ex *homonymia* error Epicriſin tenet. Tu, Lector, recordabere: neque enim quovis id loco inculcabo. Pro mea autem parte diſtincte incedam.

THESIS II. *Beſtia eſt poteſtas regno Chriſti oppoſita eccleſiaſtico-politica.*

Hoc quoque concedit, p. 377. Sed quum ego opinioni quorundam, qui beſtiam pro poteſtate vel mere ſpirituali vel mere politica (invito D. Langio,) haberent, occurrerem, neque adhuc de papatu ſubſumerem: ille, ne de papatu accipiam, intercedit. Exſpectandum erat, donec ego hac utrinque agnita theſi in progreſſu abuti viderer.

THESIS III. *Beſtia cum urbe Roma intimam & plane ſingularem habet conjunctionem.*

Hanc Theſin Epicriſis p. 377 ita concedit, ut ne *probationis* quidem egere dicat: & tamen p. 378 ei quoque ipſam *veriſimilitudinem* abdicit; quatenus videlicet beſtia non idcirco, & Roma, ſint idem. Sed ego non magis, idem eſſe, dico. Conjuncta non ſunt idem: conjunctionemque probavi, capitis XVII allegatione, non quod eam hodie negari putarem, ſed quo firmius hæc Theſis cum Theſi IV ſuſtentaret Theſin V.

THESIS IV. *Beſtia eſt in præſenti.*

Poſtularam, ut hæ Theſes quam rigidiſſime examinarentur. Examinavit Theologus Halenſis, ſed, ut ait, *parum rigide: neque enim opus fuiſſe.* p. 386. Opus certe fuit in hac Theſi, ob Theſin ſequentem, cujus examen ſpeciatim petieram, idque jure. Amanter dicam atque aperte: (nam veritas hoc ſontico loco in diſcrimen adducta cogit:) *Epicriſis lectoribus ſuis, quos utique multos propter celebritatem Auctoris habet, non refert, quod referri magnopere oportuit.* Ea tota ſic habet: *Hæc Theſis innititur præcedenti. Sed quum ea plane fundamento careat, nempe beſtiam eſſe papatum, juxta cum illa ruit,* p. 377. Stre-

nuæ

nuæ formulæ, *plane, ruit*, & aliæ, quas Venerando Auctori plerophoria ſententiæ ſuæ paſſim ſuppeditat, lectorem occupare non debent, quo minus dubitet, &, quæ uterque noſtrum profert, invicem expendat. Valde neceſſaria eſt & admonitio hæc & ejus recordatio. Ego Theſin ſic probaram: *Nondum præteriit beſtia: nam Roma ſtat, & hac urbe vaſtata, interit demum beſtia. Non tota demum FVTVRA eſt: nam væ ſecundum jam pridem abiit; eo autem elapſo tertium væ veniebat cito, & ſub initium hujus væ beſtia ex mari cito eſt exorta. Ergo beſtia, quæcunque eſt, hodie eſt.* Non Theſi præcedenti, quamvis & Theologo Halenſi & mihi placitæ, Theſin IV, ut ille ait, ſuperſtruxi: multo minus huic propoſitioni, *beſtia eſt papatus*, quam, per ſe veram, ille Theſi præcedenti æquipollentem ſine cauſa facit, Theſis IV vim ſuam in acceptis refert; indignus quippe circulus eſſet, collata Theſi V: minime omnium *ſola* ea propoſitione, ſolam enim Epicriſis refert, Theſis IV nititur. Mea probatio perſtat: 1) Beſtia nondum præteriit: 2) non tota FVTVRA eſt: 3) ergo in præſenti eſt. *Quartum* non datur: *primum* agnoſcit Theologus Halenſis: ex primo & ſecundo *tertium* neceſſario ſequitur; idque totam de beſtia ſententiam Langianam tollit, meam ſuſtentat. *Secundum*, ut debui, probavi, paucis, ſed tamen ex toto prophetiæ nexu, qui lectorem commentationis ad eum usque locum deductæ continuum (talem enim poſtulat) non poteſt fugere. Summam petis argumentorum ex analyſi temporum deſumtam? Vide *Erkl. Offenb.* pag. 114. Summam mavis argumentorum a temporum analyſi ſejunctam? Vide ibidem p. 92 ſeqq. Hæc referre potius & examinare debuit Epicriſis, quam in ipſo controverſiæ *centro* unum mihi argumentum prorſus inane attribuere, &, eo facile ſoluto, rem aliis quaſi transactam repræſentare.

THESIS V. *Beſtia eſt Papatus Romanus.*

Hæc vero Theſis eſt palmaria, de qua Epicriſis agit p. 378. Theſis III eſt extra controverſiam: Theſin IV vindicavimus modo. Theſis hæc V, duabus illis innixa, manet irrefragabilis, id eſt, evidens & certa. Beſtia, inquam, cum urbe *Roma* arcte conjuncta eſt: & beſtia eſt *hodie*. Ergo aut aliam poteſtatem hodiernam papa majorem & cum urbe Roma conjunctiorem monſtrari, aut papam pro beſtia haberi, neceſſe eſt. Plura dixeram ad hanc ipſam Theſin, p. 664. & congruunt, quæ diſſerueram pag. 659: *Per conſiderationem væ trium, & omnium adeo, quæ in prophetia ejusque eventu præcedunt & ſequuntur, ita includimur, ut neque antea neque poſtea, neque in oriente, neque in occidente, aliud quidpiam cogitare poſſimus, atque papatum. Conferantur, quæ ad cap. XII. 12. 14 expoſita ſunt.* Adde *Introductionem*, præſertim § 31. 40. 42. 44, num 12. Omnes hi nervi adhuc ſunt integri.

Vlterior Elenchus (*Fernerer Beweis*) Daniele præcipue adhibito, a cel. viro eſt adornatus, noviter, hoc nomine, ut me convinceret. p. 393 ſeqq. coll. p. 381. 384. Gratum eſt munus: rem ipſam conſiderabo.

Probat Elenchus, 1) beſtiam apocalypticam primo, ut totum corpus, deinde

ut

ut individuum ſpectari: 2) eandem eſſe monarchiæ Romanæ. p. 393 ſ. 402 ſ Reſp. Vtrumque ego, etiam citra ambages rationum ex Daniele quæſitarum, concedo: & id ipſum interpretationem beſtiæ a me datam adjuvabit. Videamus momenta ſingula.

1 Hac differentia, quæ beſtiam primo ut totum corpus, deinde ut individuum ſumat, non percepta, errorem præſto ait eſſe. p. 394. Reſp. Sane hæc differentia eſt; etiam *magis varia*, quam Theologo Halenſi videtur. Inde erroris, in quo verſatur, originem videbimus, maxime Theſi X.

2. *Beſtiæ*, etiam totius, ac *meretricis* (& papatus) magnam eſſe *conjunctionem*, demonſtrat. p. 934 ſeqq. Præclare; ſi gloſſa de papatu a meretrice ad beſtiam transferatur.

3. *Demonſtratio*, ut Auctor appellat, *concentrata*, qua oſtendatur, beſtiam apocalypticam non eſſe papam, tribus con ſtat rationibus. p. 396 ſeq. Eas ſolvemus.

a. Negat, me ſententiam meam ulla re probaſſe. Reſp. Probavi plane, & probo, hac ipſa potiſſimum Theſi, iterum iterumque. Singulas *textûs* partes poſtea recognoſcemus. Neque contrarium quidquam cum demonſtratione mea unquam contexere neceſſe habui.

b. Totam vim demonſtrationis meæ, quod beſtia ſit papa, deſumtam ait eſſe a regio ſtatu & dominatu paparum: at papalem hierarchiam ſub ſchemate meretricis regalis ſiſti. p. 397 Reſp. Hanc quæſtionem, utrum beſtiæ an meretricis regnum ſit papæ regnum, regalis ſtatus & dominatus, quem utraque illarum habet, non terminat. Regalem ſtatum & dominatum paparum oſtendi oportuit, quia *ſine* eo papatus non eſſet beſtia: ſed papatum eſſe beſtiam, aliis antea modis oſtenſum eſt.

c. repetit, aliam eſſe beſtiam, atque meretricem. ibid. coll. p. 371-374. Iterum & ſæpius concedo: ſed non oſtendit, papam eſſe meretricem.

4. Parallelismus quoque prophetiæ Danieliticæ & Apocalypticæ, a Theologo Halenſi ſubjunctus, ibidem, ſententiam ejus ita frangit, ut meam corroboret. Diſtincte procedemus, & per aliquot Obſervationes ſpeciales Theſin hanc V denuo reſultantem videbimus.

Obſerv. 1. *cum beſtia quarta, Dan. VII. 7 ſ. ſimilitudinem habet Apocalyptica.*

Permultas ſimilitudines enumerat Epicriſis, p. 398-402. In his eminet ipſa *beſtiæ* appellatio utrique communis: *decem cornua*: ingens *potentia*: *duratio* usque ad regnum Chriſti & ſanctorum. De *ore magniloquo*, de *bello cum ſanctis*, de *temporibus* $3\frac{1}{2}$ infra dicemus.

Obſerv. 2. *Notabilis eſt etiam diſſimilitudo.*

Nonnulla ſolus memorat Daniel: ſpeciem formidabilem, robur ingens, ferreos dentes, diverſitatem a prioribus beſtiis, cornu parvum, oculos hujus humanos, tria cornua evulſa, ungues æreos &c. Rurſus multa nova ſunt in Apocalypſi: capita ſeptem, (quum unum ſit in Dan. VII. 20.) nomen blaſphemiæ; ſimilitudo ipſius beſtiæ, pedum, oris, cum beſtia apud Danielem tertia, ſecunda, prima; draconis præſidium, plaga letalis eaque ſanata, terræ admiratio, terricolæ adorantes, inſidens mulier, aſcenſus ex abyſſo &c. Ipſa decem cornua aliter Daniel deſcribit, aliter Iohannes

Obſerv. 3. *Non eadem prorſus beſtia eſt.*

Eandem eſſe, Theologus Halenſis exiſtimat: ſed ſimilia non ſemper ſunt eadem; diſſimilia, etiam rarius: & cum tali diſſimilitudine, qualis hoc loco eſt, quod v. gr. ad capita pertinet, identitas ſtare nequit.

Obſerv. 4. *Multis ſeculis ſeriorem ortum habet apocalyptica beſtia, quam Danielitica.*

Quarta apud Danielem beſtia, utrum ſit regnum *Græco-Syriacum*, an imperium *Romanum*, ambigitur. Vtrumvis interpretes non proletarii ſtatuunt: illud v. gr. Franc. Iunius, hoc Ioach. Langius. Sume Romanum imperium, & quidem ortum ejus quam maxime ſerum, ſub Auguſto, qui Ægypti, ultimi regni de Græca monarchia, potitus eſt. Id erat ante Iohannis, non dicam, nativitatem, ſed viſionem. Porro viſio & prophetia futurarum eſt rerum: unde, quanquam monarchia Babylonica, Daniele propheta, in medio flore erat, tamen initia ejus in viſione, quaſi ex abrupto, a tempore tum præſente ducuntur. Dan. II. 38. VII. 17. Certum igitur eſt, Daniеliticam beſtiam habere ortum antiquiorem, quam Apocalypticam. Hanc autem viſionis Iohanneæ ſeries ortam eſſe demonſtrat *poſt* abitum væ ſecundi, Saracenici, &, ſub tuba angeli ſeptimi, *poſt* draconis res capite XII relatas, ſub væ tertio, *poſt* ipſum draconis abitum ad bellum cum reliquis ſeminis mulieris gerendum. Recte cel. D. *Langius* in comm. Germ. ad Apoc. fol. 92 obſervat, cap. IX. 1 πεπτωκότα in præterito, non πίπτοντα in præſenti, dici de ſtella: quanquam de ipſo ſtellæ ibi lapſæ tempore nunc non quærimus. Non minus obſervandum eſt, quod h. l. θηρίον dicitur viciſſim ἀναβαῖνον in præſenti, non ἀναβεβηκὸς in præterito. Aſcenſus beſtiæ ex mari eſt ſub væ tertio.

Obſerv. 5. *Beſtia apocalyptica eſt papatus Romanus.*

Hoc inevitabili ſequela ex præcedentibus fluit obſervationibus. Neque rationes, quas ex Daniele & Apocalypſi conjunctim proponit Halenſis Theologus, id impediunt, ſive ex Apocalypſi ſola, ſive ex Daniele quoque ſtringantur:

α. *Beſtia eſt tale*, inquit, *individuum, quod in ſuo regno ſucceſſores non habet: quippe quod regnum cum interitu beſtiæ ſimul deletur. At papæ in ſua hierarchia habent ſucceſſores.* Epicr. p. 403. Reſp. Vltimum in ea ſucceſſione individuum, quod Theſi X videbimus, non habet ſucceſſorem.

β. *Beſtia oritur ex ſtirpe principum* (*Regenten-Stamm*) *monarchiæ Romanæ: inde autem nullus papa eſt exortus.* ibid. Reſp. Vtrum *genealogico* ſenſu *ſtirpem principum* dicat Epicriſis, an *politico*, non apparet. *Genealogico* ſenſu ipſi imperatores tam variæ ſtirpis fuere, ut plerique pontifices majori jure cenſeantur *Romanæ* ſtirpis, quam ipſe v. gr. Trajanus. *Politico* ſenſu, quicquid potentiæ habet papa, ex *Romana*, non hierarchia, ſed monarchia habet.

γ. *Beſtia eſt futura: papæ jam diu regnant.* ibid. Reſp. Papa ultimus, ſingularis, peſſimus, eſt futurus.

δ. *Beſtia ſummo imperio politico regna obtinebit.* p. 404. Reſp. Papæ obtinuerunt, & papa individualis poſtremo ſuo tempore obtinebit multo magis.

ε. *Beſtia*

e. *Beſtia jacietur in ſtagnum ignis: Babylon prius delebitur, ab ipſa beſtia. Babylon igitur non eſt beſtia.* ibid. Reſp. Concedo, ſalva Theſi.

Vberiorem Elenchum, ut arbitror, expediimus: nunc revertimur ad Theſes, quarum decima, quintam hancce amplius dilucidabit, etiam quod ad Danielem attinet.

THESIS VI. *Hic papatus ſive regnum papale jam dudum eſſe cœpit.*

Hac theſi non conor probare, *papam eſſe beſtiam*, ut Epicriſis refert, p. 378. Id probatum eſt hactenus. Nunc, eo conſtituto, progreſſus legitimæ demonſtrationis poſtulat, ut oſtendatur, talem poteſtatem, qualis in prophetia adſcribitur beſtiæ, præ ea, quæ meretrici adſcribitur, in papatu reperiri: & ut inveſtigetur, quo potiſſimum tempore ſit orta. Quare vel maxime ad rem faciunt, quæ ad hanc Theſin collegeram. Opponitur Chriſto, non quod ad Perſonam ejus, ſed quod ad *Regnum* attinet, beſtia: & hîc apprime conſiderandum eſt, quod in Præfatione ad Sherlockii Antidotum contra Papiſmum egregie docet Ven. Langius: doctrinam de Perſona Chriſti in papatu, propter concilia œcumenica, plus ſanitatis retinuiſſe; ſed doctrinam de Officio *regno*que Chriſti apertiſſime & maximopere eſſe corruptam.

THESIS VII. *Regni papalis conditor eſt Hildebrandus ſive Gregorius VII.*

a. Diſtinguit Epicriſis inter incunabula regni, & inter faſtigium. p. 379. Incunabula papalia præcipue repetit a Bonifacio III. cujus nomen *œcumenicum* haud præterii, pag. 462. coll. pag. 445 ſ. 548. quamvis rem tum ipſam non magnam fuiſſe, peculiari diſſertatione oſtendit Magnif. *Pfaffius.*

b. Faſtigium non inficiatur Epicriſis in Hildebrando, *ibidem*: atqui faſtigium deciſionem affert, ubi regnum ..i-quod, ſuperiore victo, primas arripit. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 675.

c. Notat Epicriſis, quod in Theſi VI & deinceps, non beſtiæ, ſed papatûs vocabulo utar. p. 380. Reſp. Ex methodi lege id fit. nam Theſis V docuit, beſtiam eſſe papam: nunc progrediente demonſtratione, ex prædicato, *papa*, fit ſubjectum, cui ulteriora prædicata junguntur in Theſibus ſequentibus. Talia non debent promiſcue dici, dum quæſtio eſt: ſed quæſtione expedita, preſſior fit ſermo, ut ad Theſin I monuimus.

d. Proprio hoc loco *Vitringam* commendavi, argumentis ejus & D. Langii probe perpenſis. Alter ceteroqui implenda multa pro impletis habet, alter impleta fere omnia pro implendis: ego medium verumque cum textûs ordine ſequor. Vbi Vitringa errat vel veram ſententiam non veris argumentis defendit, & Theologus Halenſis aut recte ei aut non recte aut refragatur aut aſſentitur, ego ſecurus ſpecto. Quare Syſtema hic meum cum Vitringiano non recte comparat p. 381. Gregoriana quidem epocha, per Vitringam & per me demonſtrata, manet. *Elenchus*, cujus ibidem fit mentio, ſolutus eſt Theſi V.

Novum enim quiddam Romano epiſcopatui opera Gregorii VII acquiſitum eſſe, agnoverunt omnes, etiam qui tum vivebant, etiam qui poſtea Romam defen-

ſenderunt: atque id ipſum, beſtiam ſive imperium quoddam conſtituit. Clamant Gregorii dicta nova; clamant Acta nova. Dicta ſive *Dictatus* hominis hi fuere:

I *Quod Romana eccleſia a ſolo Domino ſit fundata.*

II *Quod ſolus Romanus pontifex jure dicatur univerſalis.*

III *Quod ille ſolus poſſit deponere epiſcopos vel reconciliare.*

IV *Quod legatus ejus omnibus epiſcopis præſit in concilio, etiam inferioris gradus, & adverſus eos ſententiam depoſitionis dare poſſit.*

V *Quod abſentes Papa poſſit deponere.*

VI *Quod cum excommunicatis ab illo inter cetera nec in eadem domo debemus permanere.*

VII *Quod illi ſoli licet pro temporis neceſſitate novas leges condere, novas plebes congregare, de Canonica Abbatiam facere, & e contra; divitem epiſcopatum dividere, & inopes unire.*

VIII *Quod ſolus uti poſſit imperialibus inſignibus.*

IX *Quod ſolius Papæ pedes omnes principes deoſculentur.*

X *Quod illius ſolius nomen in eccleſiis recitetur.*

XI *Quod unicum eſt nomen in mundo.*

XII *Quod illi liceat Imperatores deponere.*

XIII *Quod illi liceat de ſede ad ſedem, neceſſitate cogente, epiſcopos transmutare.*

XIV *Quod de omni eccleſia, quocunque voluerit, clericum valeat ordinare.*

XV *Quod ab illo ordinatus alii præeſſe eccleſiæ poteſt, ſed non militare, & quod ab aliquo epiſcopo non debet ſuperiorem gradum accipere.*

XVI *Quod nulla Synodus absque præcepto ejus debet generalis vocari.*

XVII *Quod nullum capitulum, nullusque liber canonicus habeatur, absque illius auctoritate.*

XVIII *Quod ſententia illius a nullo debeat retractari, & ipſe omnium ſolus retractare poſſit.*

XIX *Quod a nemine ipſe judicari debeat.*

XX *Quod nullus audeat condemnare Apoſtolicam ſedem appellantem.*

XXI *Quod majores cauſæ cujuscunque eccleſiæ ad eum referri debeant.*

XXII *Quod Romana eccleſia nunquam erravit, nec in perpetuum, Scriptura teſte, errabit.*

XXIII *Quod Romanus pontifex, ſi canonice fuerit ordinatus, meritis B. Petri indubitanter efficitur ſanctus, teſtante S. Ennodio, Papienſi epiſcopo, ei multis S. Patribus faventibus, ſicut in*

in decretis B. Symmachi papæ continetur.

XXIV *Quod illius præcepto & licentia ſubjectis liceat accuſare.*

XXV *Quod absque ſynodali conventu poſſit epiſcopos deponere & reconciliare.*

XXVI *Quod Catholicus non habeatur, qui non concordat Romanæ eccleſiæ.*

XXVII *Quod a fidelitate iniquorum ſubjectos poteſt abſolvere.*

Genuinos eſſe hos dictatus, agnovit Panvinius, P. de Marca, & Chriſtianus Lupus, ad quos accedit Ioh. Mabillon de re diplom. f. 63. mentem eos certe Hildebrandi exacte referre, demonſtrat Magnif. Pfaffius Inſt. H. E. p. 510. imo Privilegia apoſtolicæ ſedis & Romani pontificis appellat Baronius: neque abludunt cetera Poſtulata Romanenſia, quæ magno numero collecta exhibet liber publicus Germanice ſcriptus de *recus. Concil. Trid.* p. 134-159. *Phil. Nicolai* l. 1 de Regno Chriſti, c. 7. *Calixti* Digreſſ. p 446-456. *Carpzov.* Iſag. in libb. ſymb. p. 813 ſeq. & alii. Dictum, factum: dictatibus *Acta* congruunt, quæ ubique exſtant. Summa eſt hæc: Adhuc ſubjecti pontifices fuerant imperatori, quanquam freno ſæpe morſo: tum autem papa imperatorem ſubegit, & ipſe totius orbis Chriſtiani, ſub ſpirituali prætextu, Monarcham agere cœpit. Palmarium erat illud, ut Majeſtatem Cæſaream, quæ inprimis obſtabat, ſubigeret. De *Inveſtituris* titulus ferebatur: atque hæc ipſa *pars* majoris opinione momenti erat, ſed *totum* multo maximi. Etenim *imperii vel omnino tollendi vel in perpetuum ſtabiliendi cauſam tunc maxime* tractatam eſſe docet Panvinius. Videatur *Iuſti Chriſtophori Dithmari Vita Gregorii VII*, & *Hiſtoria controverſiæ de Inveſtitura epiſcoporum usque ad Henrici V & Calixti II pactum*, præſertim in extremo. Imperatorem Henricum IV Gregorius VII A. 1076 in Synodo Romana, præſentibus CX epiſcopis, *anathemate notavit, privatum PRIUS* (ut Platina loquitur) *omni regia adminiſtratione. Abrogationis autem pontificiæ habita fere hæc formula eſt:* (inquit idem; nam Sigonius Latiniorem fecit:) *Beate Petre apoſtolorum princeps, inclina quæſo aures tuas, & me ſervum tuum exaudi, quem & ab infantia educaſti, & usque ad hunc diem ab iniquorum manibus vindicaſti, qui me pro mea in te fide oderunt & perſecuti ſunt. Tu mihi teſtis es optimus, & pia IESU CHRISTI mater, & frater tuus Paulus tecum martyrii particeps, me non ſponte, ſed invitum pontificatus gubernacula ſuſcepiſſe. Non quod rapinam arbitratus ſim ſedem tuam legitime conſcendere, ſed malebam vitam meam in peregrinatione degere, quam locum tuum pro fama & gloria tantum occupare. Fateor ego, ac merito quidem, mihi tua gratia, non meritis meis, populi chriſtiani curam demandatam eſſe, conceſſamque ligandi & ſolvendi poteſtatem. Hac itaque fiducia fretus, pro dignitate & tutela eccleſiæ ſuæ ſanctæ, omnipotentis Dei nomine, Patris, Filii & Spiritus ſancti, & Henricum regem Henrici quondam imperatoris filium, qui audacter nimium & temerarie in eccleſiam tuam ma-*

nus injecit, imperatoria adminiſtratione regiaque dejicio: & Chriſtianos omnes imperio ſubjectos, juramento illo abſolvo, quo fidem veris regibus præſtare conſueverunt. Dignum eſt enim, ut is dignitate careat, qui majeſtatem eccleſiæ imminuere conatur. Præterea vero quia monita mea, imo tua ad ſui ipſius populorumque ſalutem pertinentia contempſit, & ſe ab eccleſia Dei, quam ſeditionibus peſſundare cupit, ſeparavit, eum anathematis vinculo colligo, certo ſciens, te eſſe Petrum, in cujus petra, ut in vero fundamento, rex noſter CHRISTVS ædificavit eccleſiam ſuam. Eandem *vero exſecrationem*, inquit Platina, *his verbis* A. 1080 *denuo confirmavit: Beate Petre apoſtolorum princeps, & tu Paule gentium doctor, veſtras quæſo aures mihi paululum præbete, meque clementer exaudite: nam veritatis diſcipuli eſtis & amatores: quæ dicam vera ſunt. Hanc cauſam ſuſcipio veritatis gratia, ut fratres mei, quorum ſalutem exopto, mihi obſequentius acquieſcant, ſciant, intelligant, quod veſtro auxilio fretus poſt Chriſtum & matrem ejus ſemper virginem, flagitioſis & iniquis reſiſto: fidelibus autem præſto adſum & auxilium fero. Non enim volens & libens hanc ſedem conſcendi, ſed invitus & lacrymans, quod me indignum judicabam, qui in tam excelſo throno ſederem. Hæc autem dico, quia non ego vos, ſed vos me elegiſtis, & graviſſimum pondus humeris noſtris impoſuiſtis. In me autem veſtro juſſu montem ipſum conſcendentem, clamantem & annunciantem populis eorum ſcelera, & filiis eccleſiæ peccata, membra diaboli conſurrexere, & ad ſanguinem usque manus ſuas in me conjecere. Aſtiterunt enim reges terræ & principes ſeculi, cum his conjurarunt eccleſiaſtici quidam & vulgares in Dominum & nos Chriſtos* (al. *Chriſtianos*) *ejus, dicentes: Dirumpamus vincula eorum, & projiciamus a nobis jugum ipſorum: hoc autem fecere, ut me vel morte vel exilio mulctarent: quorum de numero fuit Henricus, quem regem vocant, Henricus, inquam, Henrici imperatoris filius, qui cornua & calcem contra eccleſiam DEI ſuperbe nimium erexit, facta conjuratione cum multis epiſcopis Italici, Gallici, Germanicique nominis, cujus ſuperbiæ veſtra adhuc reſtitit auctoritas, qui fractus potius, quam ad ſanitatem redactus, ad me in Ciſalpinam perveniens, abſolutionem anathematis ſuppliciter quæſivit. Hunc ego, quem ad pœnitentiam veniſſe credideram, in gratiam recepi, huicque tantummodo communionem reddidi, non tamen in regnum, e quo eum in Romana ſynodo merito depuleram, reſtitui, nec vectigalibus regni, ut ad finem* (fort. *fidem*) *redirent, conceſſi. Hoc ideo feci, ut ſi redire in gratiam cum finitimis ſuis, quos ſemper vexaverat, differret, reddereque res tum eccleſiaſticas tum profanas ex fœdere abnueret, cogi ad officium execrationibus & armis poſſet. Hac opportunitate adjuti quidam Germaniæ epiſcopi & principes, ab hac fera beſtia diu vexati, in locum Henrici ſuis flagitiis e regno cadentis,*

dentis, ducem ſuum & regem Rodulphum deligunt. Qui regia modeſtia & integritate uſus ſtatim nuncios ad me miſit, a quibus intelligerem, ſe coactum regni gubernacula ſuſcipere, non eſſe tamen adeo regnandi cupidum, ut non malit nobis, quam regnum pollicentibus obtemperare: futurum ſe in Dei poteſtate ſemper ac noſtra, idque ut arbitremur ipſum facturum, filios obſides pollicitus eſt. Stomachari tum Henricus cœpit, & nos primo quidem precari, ut Rodulphum ab occupatione regni exécrationibus propelleremus. Dixi me velle videre, cui jus competeret, & eo miſſurum nuncios, qui rem omnem reſciſcerent, meque deinceps judicaturum, uter ipſorum in cauſa potior habendus eſſet. Vetuit Henricus, quo minus rex a legatis noſtris decerneretur, multosque tum ſeculares tum eccleſiaſticos interfecit, eccleſias diripuit & profanavit, atque hoc modo ſeſe anathematis vinculis illigavit. Hanc ob rem fidens in Dei judicio & miſericordia, inque patrocinio beatæ virginis, fultus etiam auctoritate veſtra, ipſum Henricum ejusque fautores vinculo anathematis colligo: atque iterum regiam ei poteſtatem adimo, interdicoque Chriſtianis omnibus illo juramento abſolutis, quo fides regibus dari conſuevit, ne Henrico ulla in re obtemperent, Rodulphum in regem ſuſcipiant, quem multi provinciæ principes abrogato Henrico in regem optimum ſibi delegere. Etenim par eſt, ut ſicuti Henricus ob ſuperbiam & contumaciam facultatibus ſuis privatur, ita Rodulphus omnibus gratus pro ſua pietate & religione regia dignitate & poteſtate donetur. Agite igitur apoſtolorum ſanctiſſimi principes, & quod dixi veſtra auctoritate interpoſita confirmate, ut omnes nunc demum intelligant, ſi poteſtis in cœlo ligare & ſolvere, in terra quoque imperia, regna, principatus, & quicquid habere mortales poſſunt, auferre & dare nos poſſe. Si enim quæ ad Deum pertinent, judicare poteſtis, quid de his inferioribus & profanis cenſendum eſt? Et ſi angelos dominantes ſuperbis principibus veſtrum eſt judicare, quid in ſervos illorum facere vos (al. *nos*) *decet? Ediſcant nunc reges hujus exemplo & omnes ſeculi principes, quid in cœlo poſſitis: quantique apud Deum ſitis, ac deinceps timeant ſanctæ eccleſiæ mandata contemnere. Hoc autem judicium cito in Henricum exercete, ut intelligant omnes, iniquitatis filium non fortuito, ſed veſtra opera e regno cadere. Hoc tamen a vobis optaverim, ut pœnitentia ductus in die judicii veſtro rogatu gratiam a Domino conſequatur. Actum Romæ nonis Martii, indictione tertia.* Divino interdicto, *Mihi vindicta*, compeſci debet humana bilis etiamnum, ſi quis legit aut recordatur inauditam imperatoris juvenis contumeliam & paſtoris ſuperbiam, in toto negotio: illum ab omnibus deſertum: veniam coram petere coactum: aſperrima hieme non tam euntem, quam repentem: ſordido habitu foris exſpectantem, donec huic commodum fuit ex alta Canuſina arce deſpicere ſaltem imperatorem ſupplicem, A. 1077. Tum Henricus Italiam reliquit:

Grego-

Gregorius, Romæ reſtitutus, ſtrenue regnare cœpit. Eodem anno epiſtolas miſit in *inſulam* Corſicam, quæ adſcenſum ex *mari* non mediocriter illuſtrant. Vna ſic habet apud Nic. Coletum:

Gregorius epiſcopus ſervus ſervorum Dei omnibus epiſcopis, clericis, conſulibus, majoribus & minoribus, in inſula Corſica conſiſtentibus, ſalutem & apoſtolicam benedictionem.

Quoniam propter multas occupationes ad peragendum noſtræ ſolicitudinis debitum, ſingularum provinciarum eccleſias per noſmet ipſos viſitare non poſſumus, neceſſarium valde eſt, ut exigente ratione vel tempore aliquem modo ad illas partes mittere ſtudeamus, per quem commiſſa nobis ſecundum voluntatem Dei repræſentetur auctoritas, & dominici gregis ſalus atque communis provideatur utilitas. Scimus enim quoniam ſine detrimento & magno animarum periculo eſſe non poteſt, cum illius diligentia, ad quem ſumma negotiorum & curæ neceſſitas præcipue ſpectat, diu ſubditis ac commiſſis ſibi fratribus deeſt. Quapropter conſiderantes, & valde timentes, ne hujuſmodi erga vos providentiæ tam diu prætermiſſum ſtudium & nobis in negligentiæ culpam reputetur, & veſtræ ſaluti (quod abſit) perniicioſum aut contrarium fuerit, data primum opportunitate, miſimus ad vos hunc fratrem noſtrum Landulphum Piſanæ eccleſiæ electum epiſcopum, cui & vicem noſtram in vobis commiſimus, ut ea quæ ad ordinem ſacræ religionis pertinent rite exequens, juxta prophetæ dictum, evellat & deſtruat, ædificet & plantet: cui vos obedire & unanimiter aſſiſtere volumus, admonentes, & apoſtolica auctoritate præcipientes, talem ſibi honorem & reverentiam exhibeatis, qualem ex conſtitutione ſanctorum patrum iis exhibere oportet, quos ſancta & apoſtolica ſedes in partem ſuæ ſolicitudinis aſſumendos, quibusque vicem Romani pontificis committendam eſſe prævidet. Data Senæ Kalendis Sept. indictione INCIPIENTE PRIMA.*

Pondus huic epiſtolæ addit altera, quæ ſequitur:

Gregorius epiſcopus ſervus ſervorum Dei omnibus epiſcopis & viris nobilibus, cunctisque tam majoribus quam minoribus in inſula Corſica conſiſtentibus, ſalutem & apoſtolicam benedictionem.

Scitis, fratres & cariſſimi in Chriſto filii, non ſolum vobis, ſed multis gentibus manifeſtum eſſe, inſulam, quam inhabitatis, nulli mortalium, nullique poteſtati, *niſi ſanctæ Rom. eccleſiæ ex* debito *vel* juris proprietate *pertinere: & quod illi qui eam hactenus violenter, nihil ſervitii, nihil fidelitatis, nihil penitus ſubjectionis aut obedientiæ beato Petro exhibentes, tenuerunt, ſemet ipſos crimine* ſacrilegii, *& animarum ſuarum gravi periculo obligaverunt. Cognoſcentes autem per quoſdam fideles noſtros & veſtros amicos, vos ad honorem & juſtitiam apoſtolici principatus, ſicut oportere cognoſcitis, velle reverti, & diu ſubtractam ab invaſoribus juſtitiam beato*

beato Petro veſtris temporibus veſtrisque ſtudiis redhiberi, valde gaviſi ſumus, ſcientes, vobis hoc non ſolum ad præſentem, ſed etiam ad futuram provenire utilitatem & gloriam. Nec diffidere quidem, aut quidquam in hac cauſa vos dubitare oportet: quoniam, ſi modo veſtra voluntas firma & erga beatum Petrum fides inmota permanſerit, habemus per miſericordiam Dei in Tuſcia multas comitum & nobilium virorum COPIAS, ad veſtrum adjutorium, ſi neceſſe fuerit, defenſionemque paratas. Quapropter, quod in hac re opportuniſſimum nobis viſum eſt, miſimus ad vos fratrem noſtrum Landulphum Piſanæ eccleſiæ epiſcopum, cui etiam inter vos vicem noſtram in ſpiritualibus commiſimus, ut TERRAM ex parte beati Petri & noſtra vice ſuſcipiat, & eam cum omni ſtudio & diligentia regat, & de omnibus rebus ac cauſis beato Petro & nobis per illum pertinentibus ſe intromittat. Cui vos pro amore & reverentia ejusdem beati Petri apoſtolorum principis obedire & fideliter in omnibus aſſiſtere, volumus, & apoſtolica auctoritate monemus; & ut magis ſecurus magisque ad omnia inter vos promtus eſſe valeat, fidelitatem quoque, ſi poſtulaverit, præmiſſa tamen ſancti Petri & noſtra noſtrorumque ſucceſſorum, non denegetis, nec aliqua occaſione ſibi facere recuſetis. Data Romæ decimo ſexto kalendas Oct. Indictione prima.

Adde Imperatorem poſtmodum a filio ſuo per Paſchalem II concitato imperialibus inſignibus exutum: ne panem quidem ei privato, a celericis, quos ditarat, datum: ſepulturam denique diu interpellatam. Neminem unquam calonem parochus ullus pejus tractavit. Hoc novum & ſingulare quiddam erat: ſic inſigniendum fuit tempus, quum imperator factus eſt inferior, papa ſuperior. Neque ſolum imperatoriam, ſed omnem omnium principum Chriſtianorum Majeſtatem Gregorius ad Petrum, id eſt, ad ſe ipſum redigere poſtulavit, & magna ex parte redegit, ut regna, titulos, feuda auferret, conferret, transferret, tanquam rex regum, auguſto auguſtior, ἀνυπεύθυνος. Moribundum Gregorium ſive non pœnituit, ſive pœnituit; ſucceſſores nihilominus, quod ille adeptus erat, rapinam arbitrati ſunt: (conf. eatenus Matth. XXVII. 4.) & fundamentis ſemel jactis molem Monarchiæ ſuæ ſuperſtruxerunt. Nota enim ſunt, quæ Papæ deinceps in imperatores principesque & auſi & exſecuti ſunt, a poſterioribus papis adeo non retractata, ut Gregorius VII demum a Clemente VIII, a Paulo V, a Benedicto XIII, gradatim Divis adſcriberetur. Reges feudatarios recenſet Fulmen brutum Sixti V. pag. 75 ſeqq. &c. Aperte Tannerus: *Dico, pontificem eſſe caput ipſius Romani imperii ac chriſtianæ eccleſiæ univerſæ: addo & amplifico dictum, eſſe caput Romani imperatoris, omniumque & ſingulorum principum imperii.* Anat. Demonſtrat. 5. n. 131. Habemus beſtiam, id eſt, regem: unde etiam ſub illa tempora, v. gr. A. 1103, *chartæ quædam datæ dicuntur PAPA REGNANTE*, ut docet Mabillon. de Re diplom. p. 187. Regem tamen, non nomine, ſed re. Non nomine: etenim ipſe Antichriſtus *imperium Romanum tenebit, tamen ſine nomine Romani imperatoris*, ut Bellarminus præclare ait l. 3 de Rom. Pont. c. 15.

c. 15. Sed re. nam Blondus: *Dictatorem nunc perpetuum*, inquit, *non Cæſaris, ſed piſcatoris Petri ſucceſſorem, & Imperatoris prædicti vicarium, pontificem ſummum, principes orbis adorant & colunt.* & Aug. Steuchus: *Everſo imperio, niſi Deus pontificatum reſtituiſſet, futurum erat, ut Roma, a nullo excitata & reſtituta, inhabitabilis, poſt hæc fœdiſſima boum & pecorum futura eſſet habitatio. At in pontificatu, etſi non illa veteris imperii magnitudo, ſpecie certe non longe diſſimilis renata eſt, quia gentes omnes ab ortu & occaſu haud ſecus pontificem Romanum venerantur, quam olim imperatoribus parebant.* Videlicet nomen regis ab re ipſa ſejungit titulus ſpiritualis. nam *Romanum imperium commutatum eſt DE TEMPORALI IN SPIRITVALE*, ut ſcripſit Thomas in 2 Theſſ. II. & in Romanæ *Sedis poteſtatem fuit temporale illud imperium commutatum*, ut ex Leone ep. Rom. dictat Dominicus a Soto. imo ut epiſcopatus interdum dicuntur ſeculariſari; ſic orbis chriſtianus imperans eſt quaſi ſpiritualiſatus & amortiſatus. Hujus vero novitatis caput eſt Gregorius. *Hic PRIMVS ſpecie religionis, antichriſti imperii fundamenta jecit*, ut *Epocham* hanc *CLXX* poſt *annis* in conventu Ratisbonenſi notavit Eberhardus archiepiſcopus Salisburgenſis, apud Aventinum. Aventinus ipſe: *Gregorius VII PRIMVS*, inquit, *imperium pontificium condidit.* Vid. Vitringa in Ap. qui p. 570 ſeqq. & hunc ipſum exortum Hildebrandinum, ceteris, de Roma ethnica, de Diocletiano &c. refutatis, firmatum dedit, & teſtimonia, quæ modo produximus, pleraque collegit. Sed & M. Ant. de Dominis, de Hildebrando, *PRIMVS*, inquit, *aperto marte temporalem voluit exercere in reges & impp. poteſtatem.* l. 4. de rep. eccl. c. 3. & NOVO inauditoque exemplo factum eſſe, ut papa Cæſarem non ſolum excommunicaret, ſed etiam exauctoraret, graviſſimis Ottonis Friſingenſis, Godofridi Viterbienſis, Ioh. Trithemii & On. Panvinii ſuffragiis confirmat Lairizius in hiſt. pap. Germanice adornata p. 482 ſeqq. Addantur *Is. Caſauboni* Exx. c. Baron. paſſim: *Iohannis* epiſcopi *Roffenſis* de poteſtate papæ in rebus temporalibus liber maxime II. cap. IX & X. *Hottingeri* hiſt. eccl. Sec. XI. *Blondelli* diatribe de formula, *Regnante Chriſto*, ſect. II. cap. 16. *Edm. Richerii* Hiſt. conc. gen. T. I. c. 13. p. 758. *Natalis Alexandri* Hiſt. eccl. Sec. XI & XII. Diſſ. II. art. IX. *Lud. Ellies du Pin* de antiqua eccleſiæ diſciplina, diſſ. ſeptima: *A. Rechenbergii* diſſ. de totatu Hildebrandino: *Sal. Deylingii* Obſerv. miſc. exerc. ſexta, de novitate regiminis monarchici in eccleſiam univerſam: *D. Maichelii* Diſs. de jure principis circa doctrinam publicam, p. 57 ſ. &c.

Memorabili ratione Lutherus in *Supputatione annorum mundi*, T. IV Ien. Lat. fol. 741 ſeqq. ſub annum ſalutis milleſimum notavit, *fit epiſcopus Romanus antichriſtus etiam vi gladii.*

Non momentanea metamorphoſi a ſpirituali ſimplicitate primorum epiſcoporum ultra omnem mundanam majeſtatem tranſiit papa: ſed ſenſim auctoritatem opesque acquiſivit, donec nixu plane extraordinario culmen eſt aſſecutus. Ab hoc exortu regnum novum ſuo ſtatu, ſua forma, ſuo apparatu, multo magis, quam antea, uſum eſt: cumque antehac papa paſtor fuiſſet, annexo principatu; jam monarcha evaſit, annexo epiſcopatu, epiſcopatus tamen titulo. Quocirca etiam hodierno die Reges externi, v. gr. Sinenſes, Papam *Regem* appellant in literis. Eamus per ſummas rerum. Pedetentim nactus eſt proprium ſenatum, Cardinales,

paribus

paribus cum papa creſcendi gradibus gaviſos, qui primum populo, deinde etiam clero omni atque Imperatore excluſo, papam, eumque ex ſeſe, facerent: proprios milites, Clericos, poteſtati civili ſubtractos, per cœlibatum pontifici mancipatos, per uſum calicis euchariſtici a laicis diſtinctos: ditionem ampliſſimam, per Mathildem inprimis: proprios vaſallos, reges chriſtianos, ut diximus: proprium corpus legum, Ius canonicum, theologia ſcholaſtica ſeptum: propria comitia, concilia, ſuis auſpiciis coacta; antea enim omnia concilia œcumenica fuerant in oriente, deinceps omnia in occidente: proprios ſatellites, monachos præcipue Dominicanos & Franciſcanos, noviſſimeque Ieſuitas: proprium tribunal, Inquiſitionis: proprium inſigne, tiaram illam myſticam, A. 1048 triplicatam, quæ *Regnum mundi* vocatur. *Ab ipſo maxime Gregorio VII pontifices, omiſſis imperatorum annis, ſuos ſubſtituerunt, eumque morem deinceps cum Indictione retinuerunt*, ut ait Mabillon. p. 181. quod quam vim habeat, patet ex 1 Macc. XIII. 41 ſ. & id ipſum paucis poſt annis Paſchalis II ſolennius facere cœpit. Ab illo fere tempore, coronationis major, quam conſecrationis papalis ratio habetur ab hiſtoricis, v. gr. a Panvinio in Chronico pontificum, & ab ipſo papa in numerandis annis ſuis. Ipſum *Papæ* nomen, *Sanctitatisque* titulum, & *pedum oſculum*, quæ communia fuerant epiſcopis abbatibusque, idem Gregorius ſibi tum uni vindicavit. Neque ultra ſeculum Hildebrandinum Claudius Fleury habuit, quod de *moribus Chriſtianorum*, libro gallico deſcriptis, diceret. Sed & illo primum tempore publica adverſus hoc regnum e cœlo terraque mixtum proteſtatio increbuit, (quam pura, non quærimus,) per Arnaldum Brixienſem, quem exinde *politicorum hæreticorum patriarcham* Baronius fuiſſe cenſet. Non eſt prætermittendum, quod a Gregorio VII maxime, ſimul & imperii majeſtas & conjugii ſanctitas eſt afflicta; unde duæ illæ hæreſes fictæ, Simoniacorum & Nicolaitarum. Ac conjugii quidem ſanctitas apud ſacerdotes, non apud omnes homines, eſt impugnata, ſed tamen ex iis rationibus, quæ ipſum ſtatum deprimerent. Quiſquis eſt rex, quem Daniel c. XI notat, illud certe, quod verſu 37 exſtat: *Appetitum feminarum*, & *quenquam deorum*, *non curabit*: (ſic enim LXX habent, quos Vulgatus haud aſſecutus, a priore parte negationem avellit:) in contemtorem conjugii & majeſtatis cæſareæ Pontificem Gregorium VII inprimis convenit.

Exprobrant Romanenſes Proteſtantibus, quod in aſſignando antichriſti initio multis ſeculis inter ſe diſcrepent. Mille vero annos & amplius objicere poterant: tantam res latitudinem habet. Revera omnia, quæ fiunt, & tempus habent, quo fiunt, & articulum temporis, quo fieri incipiunt: temporisque ſcientia, quo accuratior eſt, eo plus ſcientiam rei adjuvat. Sed rurſum ſcientia rei eſſe poteſt, etiamſi a temporis ſcientia multum abſis: alias plurimi mortalium de ſemet ipſis, an ſint in rerum natura, dubitare debebunt, quia, qua hora, quo die, quo menſe, quo anno & amplius, nati ſint, haud ſciunt. Veruntamen beſtiæ natale tempus ſatis expeditum eſt. Etenim apoſtaſia & myſterium iniquitatis a primis ſuis ſtaminibus varie crevit & creſcit, donec evadit ὁ ἀντικείμενος καὶ ὑπεραιρόμενος, *Contrarius & Extollens ſeſe*. 2 Theſſ. II. 3. ſſ. Totius durationis dichotomiam facit Tuba angeli VII in apocalypſi. ante eam tubam ex aliis vel apocalypſeos locis vel apoſtolicis ſcriptis præſupponitur

adverſarius in myſterio: ſub tuba angeli ſeptimi, brevi intervallo poſt initium ejus, Chriſto opponitur *beſtia* in *regno* aperto, quæ momenti longe majoris eſt conſideratio. Priorum graduum tempora ob id ipſum, quia & varii & occulti ſunt, in N. T. non præciſe definiuntur, quare ne in eventu quidem curioſe ea notare attinet: ſed regni ac floris, de quo Ap. XIII agitur, ſimul *præciſe* definiuntur tempora, ac *Iohannes*, ut Bellarminus l. 3 de Rom. Pont. c. 3 ait, *etiam minutias addidit*; quas quidem ipſas minutias ad tempora pertinere oſtendimus. Patet hinc, quid ex vero reſponderi debeat Bellarmino, qui l. 3 de R. P. c. 3 in fine, ſententiam, quam W. Muſculo tribuit, de antichriſti initio tempore Bernardi, ita refutat: *Fuerunt pontifices ſine comparatione ulla pejores ab anno* 900 *ad* 1000, *quam ab* 1100 *ad* 1200. *ſi ergo illi non fuerunt antichriſti, quare iſti erunt?* Enimvero non malitia illorum propria (quæ tamen opinionem publicam de antichriſto appropinquante non mediocriter promovit, & certe in initia væ tertii incurrit) ſed novi regni per Gregorium VII conſtituti forma peſſima, regno Chriſti adverſiſſima, eccleſiæ funeſtiſſima, reputari debet.

THESIS VIII *Papatus Hildebrandini initium proprie habet Annus* 1077.

De hoc ipſo quoque anno agitur Theſi VII: de parte anni, Theſi IX.

THESIS IX. *In anno* 1077 *conſideratu dignus eſt menſis September, ejusque dies primus.*

Epocham Hildebrandini Totatus comitatur *Indictio*, quæ cum Septembri menſe tum *incipiebat*, eaque *prima*. Primæ Indictionis initio diſtinctæ ſunt literæ ad Corſos, Theſi VII exhibitæ.

Non in puncto ortum ex mari peractum eſſe dicimus: ſed latitudinem habet notabilem, & quidem a Gregorio VII, ſi placet, ad Alexandrum III. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 670. Horoſcopus tamen, ut ſic dicam, obſervandus venit.

THESIS X. *A veritate hujus interpretationis neque inimici neque amici veritatis debent nos deducere.*

Diſſenſum facilius fero, quam autumat Epicriſis, p. 382. ſed quum longævum veritatis teſtimonium, quatenus eximia ejus portio eſt germana beſtiæ de papatu interpretatio, periclitatur, & viri inſignes, hac autem in parte errantes, nunc demum deditionem faciunt, juſtus eſt dolor: & quo plures ſuffragabuntur, eo major fiet timor detrimenti ſecuturi. Multo plus nervorum ad *patientiam & fidem* recta affert expoſitio, quæ papatum ſub deſcriptione beſtiæ cernit, quam ſequior illa, quæ eum ſub meretricis deſcriptione quærit: omninoque a genuina prophetiæ ſententia diſcedere nocet. Negat Halenſis Theologus, p. 383, teſtes illos veritatis pro beſtia habuiſſe papatum. Habuere vero, multi, ut ante Reformationem Purvæus; poſt, Cluverus: alii certe pro altera beſtia, illi conjunctiſſima, Ap. XIII, habuere, ut Lutherus.

Idem ille, *meretricem plane eſſe urbem Romam, quatenus nempe urbs a papatu, qui pro beſtia apocalyptica habendus ſit, diſtinguatur, non meminit unquam audire vel legere*: ſingularisque opinionis ſpeciem in me confert. *Vtrum auctor*, inquit, *an CVM ALIIS ego hallucinatus ſim, lector judicet.* Epicr. p. 385 ſeq. Diſerte mecum facit Pareus, comm. in Apoc. col. 874. 892, neque alios addo. Etenim omnes, qui papatum in capite XIII Apocalypſeos notatum agnoſcunt, (qui permulti ſunt,) iidem

iidem Babylonem non poſſunt non ab eo diſtinguere, quanquam non omnes æque commode diſtinguunt. Novus ſæpe videor, ubi antiquam veritatem, a Luthero in omnibus fere hîc partibus agnitam, refero: nec diffiteor, mihi notitiam priſcarum ſententiarum, ſine præjudicio auctoritatis, non parum adjumenti attuliſſe. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 1111. 1121. Ad rem redeamus.

Beſtiam a *meretrice* diverſam eſſe, eandemque vel ut *corpus* vel ut *individuum* ſpectari, recte quidem docet Halenſis Theologus: ſed neque periochas de *corpore*, de *individuo* agentes; neque *mare* & *abyſſum*, unde beſtia alium aliumque ortum habet; neque *capita* ejus & *cornua* diſtinguit; neque de *Roma*, ſi papatus removeatur, ſatis amplam habet ideam. Epicr. p. 385. 387 ſ. 393. Quare has quoque partes per Obſervationes quam diſtinctiſſimas evolvemus. Adeſte, qui veritatem amatis.

Obſerv. 1. *Beſtia apocalyptica eſt Papatus Romanus per complura jam ſecula dominans.*

Hanc proram & puppim habet Theſis V. Vbi ea deſinit, ibi hæc reliqua conſideratio incipit.

Obſerv. 2. *Beſtia habet & cornua decem & capita ſeptem.*

Id aperte ſcribit Iohannes.

Obſerv. 3. *Capita ſeptem ſunt ſeptem & montes & reges: eademque ſunt diverſa a decem cornibus.*

Prior pars obſervationis diſerte ſcripta exſtat: *ſeptem capita, ſeptem montes ſunt, in quibus mulier ſedet, & reges ſeptem ſunt.* Nec potuiſſet unum ex *capitibus* beſtiæ eſſe *quaſi mactatum ad mortem*, ſi id eſſet mons ſeorſum a rege. Quod ad alteram obſervationis partem attinet, *capita ſunt capita*, *cornua cornua*: *capita ſeptem*, *cornua decem.* Non ſunt ſynonyma, neque cornua in capita mutantur: nam conjuncta eorum eſt mentio. *Capita inter ſe ſuccedunt: cornua ſunt ſimul. Capita per totam beſtiæ durationem extenduntur: cornua ſunt extremo beſtiæ tempore. Capita ſunt de ſubſtantia beſtiæ: cornua ſunt quiddam adſcititium.* In unum hîc cumulum differentias conjecimus: quicquid earum dubium eſt, jam jamque confirmabitur. Halenſis Theologus, differentia beſtiæ Danieliticæ & Apocalypticæ haud perſpecta, ne capitum quidem, quæ ſeptem demum habet Apocalyptica beſtia, notabili a decem cornibus differentiæ potuit ſatisfacere, & e contrario capita ſeptem & reges ſeptem, longe, non bene, ſeparavit. Reges ſuſpicatur eſſe Pharaonem, Ierobeam, Achab, Nebucadnezar, Antiochum, (quid his cum montibus Romæ?) Domitianum, Antichriſtum: capita vero eoſdem ait eſſe una ætate reges atque cornua, quorum tribus evulſis denarius numerus, ſub antichriſto, cum ſeptenario commutetur. Comm. Apoc. f. 202.

Obſerv. 4. *Alius beſtiæ ortus ex mari eſt, alius ex abyſſo.*

Sæpe *mare* memorat Apocalypſis, ſæpe *abyſſum:* nunquam vero hæc duo promiſcue appellat, atque in locis de beſtia clariſſime diſtinguit. nam beſtia h. l. ex mari aſcendit, & cap. XI. 7 ita aſcenſus ejus ex abyſſo repræſentatur, ut idem capite XVII. 8 tanquam futurus deſcribatur. Hoc ſedulo tenendum eſt.

Obſerv. 5. *Beſtiæ capita non ante ortum ejus ex mari incipiunt, ſed cum ortu ipſo.*

Quis profectus eſt intelligentiæ, ubi beſtia, tanquam *ſubjectum*, a Romulo, Bruto &c. tanquam principibus Romæ, vel

certe a Pharaone, Ieroboamo &c. tanquam prodromis antichriſti, (de quibus fere conſentiunt DD. Gebhardi & Langius) deſignatur? Imo *Prædicata* beſtiæ per hypotypoſin rerum ejus actionumque futurarum deſcribuntur: & hoc ad docendum facit. Quemadmodum poſt draconis e cœlo jactum, & poſt initium væ tertii, beſtia ex mari eſt orta: Thes. V. Obs. 4. ſic ortum beſtiæ non antecedunt, ſed comitantur & ſequuntur pedes & os & cornua, &c. neque capita ſola excipi & ortu illo priora putari debent. nam ſuper capita ſine exceptione, omnia videlicet, (ſicut ſuper omnia ejus cornua ſunt diademata,) nomen blaſphemiæ eſſe dicitur: neque uni alterique capitum citeriorum, ſed ipſi beſtiæ ex mari exortæ, id quod accuratiſſime notari debet, tempora adſcribuntur, quanquam a temporibus deinceps capita revelli non poſſunt. Rurſus, cum ipſo ortu ex mari incipiunt capita. nunquam enim beſtia eſt ſine capite: ac primo quoque tempore mentio fit capitis unius, id eſt, primi, letali plaga affecti.

Obſerv. 6. *Capita inter ſe ſuccedunt.*

Reges, cel. D. Langius recte agnoſcit, inter ſe ſuccedere: igitur etiam capita inter ſe ſuccedunt. nam capita ſunt reges. Obſerv. 3. Succeſſio declaratur Obſervatione ſequente.

Obſerv. 7. *Id ſpatium temporis, quod ſeptem capitum ſeriem habet, in tria inciſa, ſive in tres articulos, dividitur.*

Quinque (de regibus, qui cum montibus per capita beſtiæ ſignificantur,) *ceciderunt: unus eſt; alter nondum venit, & quum venit, paulum eum oportet manere.*

Obſerv. 8. *Præſens tempus, pro quo angelus loquitur, in medium inciſum cadit.*

Præſens tempus Theologo Halenſi eſt pro viſione Iohannis. unde ſic interpretatur: *unus* (i. e. Domitianus) *eſt*, & *alter* (i. e. antichriſtus) *nondum venit.* At hoc, *unus eſt*, & illud, quod mox videbimus, *beſtia non eſt*, inter ſe reſpondent: neque aut illud, *non eſt*, quoquo vertatur, ullo modo pro tempore viſionis ad imperium Romanum applicari poteſt; aut hoc, *unus eſt*, ad Domitianum referri patitur clauſula ſubſequens, *alter nondum venit.* nam particula *nondum* excludit intervallum inter *unum* & *alterum*, quos etiam contradiſtinctio *quinque* regum ad *unum* & *alterum* proprie conjungit: Domitianus autem annis abhinc plus 1600 occiſus eſt, & hodienum valet illud: *alter nondum venit.* Sæpe tempus præſens ſermonis pro ipſa rerum ſerie præſens eſt. tale illud, *cingebas te ipſum*, &c. Ioh. XXI. 18. Inde prophetæ futuros tanquam jam natos & degentes alloquuntur, v. gr. Ez. XXXVIII. 17. Sic væ primum & ſecundum *abiiſſe* dicitur. Ap. IX. 12. XI. 14. Adde illud: *vixerunt: qui habet: erunt.* c. XX. 4. 6. Confer cap. XVII. 12. 14. Præclare hanc ipſam loquendi rationem probavit, ne ceteros dicam, Boſſuetus, in theſi; nam hypotheſis, cui inſerviit, nihil eſt, ab aliis pridem confutata, idque operoſius, quam neceſſe fuit. Ita h. l. exprimit angelus tria tempora diſerte, in medio eorum, i. e. in ſecundo, & ſe collocans & Iohannem, quo commodiore differentia primum tempus in præterito, ſecundum in præſenti, tertium in futuro declaretur: neque alia erat cauſa, cur angelus illud tempus potius, quo beſtia non eſt, quam quo eſt, pro præſenti ſumeret.

Obſerv. 9. *In eoſdem articulos ipſa dividitur beſtiæ duratio.*

Beſtia

Beſtia erat: non eſt: aſcendet ex abyſſo & interibit &c. Cap. XVII verſu 8 bis, & verſu 11. Inter hos verſiculos tanquam parallelum interponitur illud, *quinque ceciderunt: unus eſt: alius nondum venit &c.* v. 10. Summa ex utrisque conflata, eſt *Beſtia ex mari: Non beſtia: Beſtia ex abyſſo.*

Obſerv. 10. *Babylon eſt Roma.*

Nomen, *Roma*, ῥώμη, a robore dicitur: unde olim eadem *Valentia* appellata. *Vrbs valida*, cap. XVIII. 10. per antonomaſian, non per epitheton. In Romam omnia, & in Romam ſolam conveniunt, quæ de Babylone dicit Apocalypſis. Babylon hæc eſt, donec prorſus deletur: ſed quando eſſe cœpit? tum, quum *magna* eſſe cœpit. Quum in oriente deſiit Babylon, in occidente emerſit. Erat igitur *apoſtolorum* jam tempore, quorum judicium ex Babylone judicari dicitur, cap. XVIII. 20. non ideo, quia apoſtoli judicium illud prædixere, quam cauſam profert D. Langius in Comm. Ap. f. 213, Babylonem ad hierarchiam ſeculo VII degenerem reſtringens, adeoque nimis ſeram faciens: ſed quia, ut ſanctos & prophetas, ſic etiam apoſtolos interfecit. coll. v. 24. Prima Babylonis mentio eſt cap. XIV. 8 neque ibi indicatur, tum Romam Babylonem eſſe incipere: ſed quemadmodum Agnus, qui pridem Agnus erat, ut talis præſupponitur in Apocalypſi; & e contrario draco, qui pridem draco fuerat, ut talis præſupponitur: ſic Babylon, quæ pridem Babylon fuerat, ut talis præſupponitur. Præſens Babylonis agentis tempus in Apocalypſi determinatur per ea, quæ urbi attribuuntur.

Obſerv. 11. *Beſtia & ante regnum Babylonis regnat, & poſt regnum Babylonis.*

Recte judicat Theologus Halenſis, non poſſe ſimul regno tanto gaudere & meretricem & beſtiam: ſed idem beſtiæ regnum nonniſi poſt regnum meretricis collocat. Primum regnat beſtia, cap. XIII. 1 ſeqq. deinde Babylon, c. XVII. 1 ſeqq. iterumque beſtia, ibid. v. 8 ſeqq. Seriem textûs analyſis noſtra exacte ſervat: Epicriſis, non ſervat.

Obſerv. 12. *Capita ſunt de ipſa beſtiæ ſubſtantia: cornua ſunt quiddam adſcititium.*

Plaga *capitis* unius dicitur etiam *ipſius* beſtiæ plaga: ſed *cornua* ſive reges *CVM beſtia* regnum accipiunt. c. XIII. 3. XVII. 12. Præterea reges ſeptem non per ſe, ſed cum montibus ſunt capita beſtiæ: ergo cum urbe eam habent neceſſitudinem, quam ſoli pontifices Romani; & ſunt ipſi pontifices. at illud unum, *cornua ET beſtia*, ibid. v. 16, cornua ſatis a beſtia diſtinguit, ut quiddam ſubſidiarium.

Obſerv. 13. *In primum inciſum cadunt menſes XLII beſtiæ: qui certe ſunt aliquot ſeculorum.*

Beſtia ex mari orta eſt A. 1077, & paulo poſt data eſt ei poteſtas menſes XLII. poteſtas autem hodienum durat. Propior determinatio alibi explanatur.

Obſerv. 14. *Beſtiæ Non-eſſe & Babylonis Regnum ſunt ſimul.*

Vtrumque horum aperte confert prophetia in medium inciſorum trium, ex quibus conſtat duratio beſtiæ. Beſtia poſt aſcenſum ex mari vehementer graſſabatur, donec per phialam angeli quinti regnum ejus obſcuratum fieret. Sed tamen obſcuratum regnum eſt regnum; & beſtia, obſcuratum habens regnum, eſt beſtia. Deinceps autem res eo deveniebat, ut locus eſſet huic ſermoni: *Beſtia erat*, erat beſtia, id eſt, regnabat, improbe illa quidem: *& non eſt*, non eſt beſtia, non regnat, eo ſtatu, quem ex mari orta habebat, amiſſo; cur? quia

Mulier

Mulier inſidet beſtiæ, & beſtia illi pro jumento ſervit, mulier autem, regno gaudens ſuper reges terræ, ſedet *regina.* Tali ea ſchemate in ſcenam producitur ſub væ tertio, poſt beſtiam ex mari, & alteram ex terra exortam, poſt res capitis XIV, atque adeo poſt phialas effuſas, donec beſtia ex abyſſo exorta, adſcitis decem regibus, eam de ſubito delet.

Obſerv. 15. *Eo maxime tempore manifeſta erit, quæ nunquam nulla fuit, differentia Romæ & Papæ.*

Differentiam Romæ a Papa nimis tenuiter definiit Vitringa, Anacr. p. 756, eoque majori ſpecie Theologus Halenſis papatum ſub Roma abdidit. Ampliorem differentiam oſtendimus in libro, *Erkl. Offenb.* præf. § IX & pag. 689. 776 ſeq. & ad totum caput XVII, maxime pag. 845. ſed quum ea, quæ ſparſim ibi notata ſunt, a plerisque prætereantur, diſtinctius pleniusque hoc uno in loco rem exponemus. *Roma* quum dicitur, etiam ſeorſum a pontifice, tria dicuntur: *Vrbs ſepticollis*, *Eccleſia Romana*, *Civitas Romana. Civitatem Romanam* deſcribit *Is. Newtonus* in Obſerv. ad Dan. interprete Guil. Suderman, ea ille quidem mente, ut tria cornua, per cornu parvum evulſa, interpretetur de Exarchatu, de regno Longobardorum, & de Roma ejusque ſenatu, ſub poteſtatem papæ redactis. Hac opinione ſepoſita, quæ cornu fingit nimis maturum, totus locus rectam de civitate Romana ideam egregie adjuvabit. *Roma cum ſuo Ducatu*, inquit, *qui* Etruriæ *& Campaniæ partem complectebatur, a Græcis Imperatoribus defecit A. C.* 726, *& libera evaſit Reſpublica ſub Senatus Romani regimine. Hujus Senatûs auctoritas in rebus civilibus deinceps ſuprema fuit, Papæ auctoritate hactenus non ultra res eccleſiaſticas patente.* pag. 53. Iterum: *Anno* 796 Leo III, *creatus Pontifex electionis ſuæ Carolum Magnum, legatione certiorem fecit, miſſis etiam muneri aureis Confeſſionis Petri clavibus, nec non urbis Romæ vexillo: illas quidem in profeſſionem quod Papa urbes Exarchatûs Ravennatenſis & Longobardiæ dono Caroli poſſideret; hoc ad ſignificandum Regi ut rediret ac S. P. Q. Romanum ſubigeret, perinde ac ſubegerat Exarchatum & Longobardorum regnum. Petiit quippe eodem tempore a Carolo Pontifex, ut quosdam ex ſuis principibus Romam mitteret, qui populum Romanum ei ſubjicerent, atque obſtringerent ſacramento* in fide & ſubjectione, *ut verba, quibus utebatur, refert Sigonius. Anonymus Poeta, quem Argéntorati edidit* Bœclerus, *hoc modo illud deſcribit:*

Admonuitque piis precibus, qui mittere vellet
Ex propriis aliquos primoribus, ac ſibi plebem
Subdere Romanam, ſervandaque fœdera cogens
Hanc fidei ſacramentis promittere magnis.

Hinc inter Papam & Romanos cives diſſidium exortum eſt. Et hi quidem duobus vel tribus poſt annis, quibusdam ex Clericis adjuti, tantos in illum excitarunt tumultus, ut novæ rerum in omni Occidente faciei cauſa exſtiterint. Duo enim e Clericis Papam quorumdam

dam criminum accuſarunt, quem mox armata vi corripuere Romani, veſtibusque ſacerdotalibus exutum monaſterio incluſerunt. Auxilio autem amicorum ille cum evaſiſſet, in Germaniam ad Carolum Magnum fugit, apud quem de Romanis conqueſtus eſt, quaſi eo animo ſeſe ipſi opponerent, ut omnem Eccleſiæ excuterent auctoritatem, priſtinamque libertatem recuperarent. Eo abſente ipſius accuſatores copiis ſuis Eccleſiæ ditiones depopulati ſunt, accuſationisque capita ad Carolum Magnum miſerunt. Hic autem, anno nondum circumacto, Papam cum ingenti comitum pompa Romam remiſit. Nobiles & Epiſcopi e Francia, qui ipſum comitabantur, præcipuos ex ipſius accuſatoribus Romæ examinarunt, eosque in Franciam in cuſtodiam miſerunt. Contigit hoc anno 799. Proximo anno ipſe Carolus Romam profectus eſt & ſtatuto die Concilio Italorum & Francorum Epiſcoporum præſedit, utramque partem auditurus. Quum vero Papæ adverſarii ſe auditum iri exſpectarent, ſtatuit Concilium, illum qui ſupremus omnium hominum eſſet Iudex, majorem eſſe quam qui ab ullo, præter ſe ipſum, judicaretur: quo facto ille ſolenni oratione coram omni populo innocentiam ſuam profeſſus eſt, atque ita habitus pro abſoluto. Brevi poſt, die quo natalis Domini memoria celebrabatur, populus Romanus, qui hactenus ſuos Epiſcopos elegerat, ac ſe ſuumque Senatum cenſebat veteris Senatus Populique Romani jura rite poſſidere, Carolum Imperatorem elegit, atque eadem ipſi ſe ſubmiſit ratione, quâ vetus Imperium Romanum ejusque Senatus olim Romanis Imperatoribus erant ſubjecti. Huic Papa diadema capiti impoſuit, eumque ſacro inunxit oleo, atque adoravit flexis genibus, ut olim fiebat Imperatoribus Romanis, narrante id hiſce verbis Poëta ſupra citato:

Poſt laudes igitur dictas & ſummus eumdem
Præſul adoravit, ſicut mos debitus olim
Principibus fuit antiquis. ---

Ab altera parte Imperator hoc ſacramento Papæ ſe obſtrinxit: In nomine Chriſti ſpondeo atque polliceor Ego Carolus Imperator, coram Deo & beato Petro Apoſtolo, me Protectorem ac defenſorem fore hujus ſanctæ Romanæ Eccleſiæ, in omnibus utilitatibus, quatenus divino fultus fuero adjutorio, prout ſciero poteroque. *Porro etiam creatus eſt Imperator urbis Romæ Conſul, ejusque filius* Pipinus *Rex Italiæ coronatus, atque ex eo tempore ille hac ratione nomen ſuum ſcribi voluit:* Carolus ſereniſſimus, Auguſtus, a Deo Coronatus, Magnus, pacificus, Romæ gubernans Imperium, vel Imperator Romanorum; *proque eo in Eccleſiis Romanis dicebantur preces. Ex hoc etiam tempore ejus effigie Romani nummi ſignabantur. Papæ autem adverſarii, trecenti numero e Romanis, duo vel tres e Clericis, ad mortem damnati ſunt. Illi uno eodemque die omnes* in campis Lateranenſibus *ſecuri percuſſi; hiſce vero interceſſione Papæ*

 noxa

noxa remiſſa eſt, ipſique in Franciam in exilium miſſi. Atque ita Romani Imperatoris *titulus, quo hactenus inſigniti fuerant Imperatores Græci, ſive Orientis, ad Reges Franciæ in Occidente translatus eſt. Poſthæc Carolus Vrbis & Ducatus Romani principatum Papæ dedit, ſibi tamen ut Romanorum Imperatori ſubjectum: hyemem in rebus Romæ politicis, iisque quæ ad Sedem Apoſtolicam attinebant, imo totius Italiæ negotiis tam civilibus quam eccleſiaſticis ordinandis, novasque de iis condendo leges tranſegit: proxima æſtate in Franciam reverſus eſt, relicta ſub imperio Senatûs civitate, & illo ſimul & hac ſub Papa atque ſe ipſo. Audito autem novas ſuas leges nec a Iudicibus in edicendo jure, nec a populo illi obſequendo obſervari, nec non potentiores a liberis hominibus, imo & ab Eccleſiis & monaſteriis, ſervos capere, qui in ſuis vinetis, agris, paſcuis domibusque opus facerent; pergere etiam illos ab hiſce pecora exigere & vinum, eosque qui Eccleſiis miniſtrabant opprimere; literas ad filium Pipinum dedit, monentes ut his malis ille mederetur, Eccleſiæ curam gereret, ac videret ut leges ſuæ obſervarentur.* p. 55 ſeqq Cetera complura, ſi opus eſt, apud Newtonum legantur. *Eccleſia Romana* quid ſit, ſeorſum a pontifice, patet, 1. quando concilium habetur, vel ante pontificis confirmationem, vel citra eam. 2. quando in ſchiſmate judicium fit de papa legitimo. 3. quando ſedes vacat, præſertim longiori tempore, & Interregnum ſive Interpontificium, & Conclave eſt. 4. quando zelus pro Catholiciſmo etiam ab iis, qui pontificia amplitudine minus capiuntur, exercetur. 5. quando ipſe papa Inquiſitioni ſuſpectus eſt, aut primoribus ordinum, v. gr. Generali Lojolitarum præpoſito non ſatisfacit. *Roma* denique *ſepticollis* cum ſuis muris, templis, palatiis, domiciliis, quomodo a papa differat, non opus eſt dicere. In ſumma, Roma & *architectonice*, & *politice*, & *eccleſiaſtice* ſpectata, quiddam a papa diviſum habet. Beſtia quidem regnante, Roma vix, niſi papæ radiis coruſcat, ut apparuit, quum Papa Avenione ſederet: idcirco pauci Romam a papa diſtinctam animadvertunt. Sed commutabitur utriusque ratio: mulier regnabit, beſtia eam portabit. Tum vero in omnium oculos incurret differentia.

Obſerv. 16. *Beſtia eſt corpus, in primo & ſecundo inciſo durationis ſuæ: in tertio, eſt individuum.*

Grandes duo errores pridem exſtitere, quorum alter ſeptimum tantummodo beſtiæ caput pro papatu multorum ſeculorum, alter totam beſtiam ſepticipitem pro antichriſto individuali habet. Contra, beſtia ſepticeps eſt papatus multorum ſeculorum: caput ſeptimum, homo peccati, qui a plerisque antichriſtus dicitur. Beſtia eſt *corpus*, a cap. XIII. 1 ad c. XVII. 7. Eſt *corpus & individuum*, ibid. v. 8-11, pro diverſis inciſis. Eſt *individuum*, ibid a v. 12 ad c. XIX. 20. Hæc, ut ſpero, diſtincta ſunt & facilia. Beſtiam Halenſis quidem Theologus ait eſſe primo *corpus*, deinde *individuum*: ſed eam capite XIII ut *individuum*, capite XVII ut *corpus*, tractat. Id cujuſmodi ſit, patet. Quæ in Epicriſi p. 387. 388 notantur, ea non allegavi ut ſententias aliorum, (quemadmo-

admodum cel. D. Langius accipit) quanquam Ribera certe totam beſtiæ durationem annis $3\frac{1}{2}$ includit; ſed ut conſequens abſonum, quo prematur opinio beſtiam cum ipſo corpore ſuo in annos $3\frac{1}{2}$ coarctans. Nam cum ortu beſtiæ ex mari incipit ſeries ſeptem capitum (ut oſtendimus Obs. 5.) quæ annos $3\frac{1}{2}$ longe excedit, præſertim quum ultimo tantummodo capiti ſive regi *paululum* manſionis adſcribatur.

Obſerv. 17. *Individuum illud eſt caput beſtiæ ſeptimum; ſive rex, poſt quinque & unum, alter; ipſe octavus, idemque e ſeptem.*

Ex ſeptem capitibus ſive regibus eſt, quatenus papa eſt: ipſe autem octavus eſt, ſive beſtia ipſa, non caput duntaxat; non quatenus papa eſt, ſed quatenus novam & plane ſingularem malitiam ex abyſſo affert. Similitudo rem illuſtrabit: arbor ſeptem ramorum, quorum ſex ſint graciliores, & ſeptimus valde craſſus; ſi ſex deciſi ſint, & ſeptimus ſuperſit, manet arbor. Conf. *Erkl. Offenb.* p. 885. Prius autem dicitur octavus, quam e ſeptem: quia non prius papam aget, quam hominem peccati. Germanica mea exegeſis cum parentheſibus cel. D. Langii hæc eſt: *Beſtia, reſpectu capitis ultimi, vel potius (non habet certum ipſe commentator,) eo tempore, quando ultimum caput, ac proprie beſtia ipſa, tanquam octavus, graſſatur, eſt perſona ſingularis (quæ tamen non erit papa ullus) &c.* Epicr. p. 387. Reſp. Formula, *vel potius*, non habet dubitationem de re, ſed tantummodo inadæquatæ locutioni ſubjungit adæquatam, quarum collatio lectori non ſit inutilis. Vltimus ille papa, omnibus longe pejor, cauſa nulla eſt, quin eum habeat interitum, qui Ap. XIX. 20 deſcriptus, Babylonis vaſtationem ſubſequitur.

Obſerv. 18. *Is eſt Impius, Homo peccati, Filius perditionis, Adverſarius & Elatus, Nefarius.*

Sic eum Scriptura appellat, præſertim Paulus, 2 Theſſ. II. 3. Quem ad locum quæ notavi, ea hîc velim reſpici.

Obſerv. 19. *Idem dicitur, uſitatiſſimo vocabulo, antichriſtus.*

Nomen *antichriſti*, ubi non adhibentur Epiſtolæ Iohannis, extra quas id in Scriptura non occurrit, commodiſſime ſeponitur, propter homonymiam. Dicitur enim vel de *antichriſtianiſmo* ſub apoſtolorum tempora exorto, quo ſenſu ipſe Iohannes jam tum non unum, ſed multos antichriſtos eſſe factos ſcripſit, 1 ep. c. 2. v. 18. vel de *papatu* per complura jam ſecula dominante, quo ſenſu pleriquе Proteſtantium accipiunt: vel de *Homine peccati* in individuo, ut inprimis Theologus Halenſis adhibet. Ego non utor vocabulo in tantam adducto ambiguitatem, præterquam ubi aut Epiſtolas Iohannis tracto, aut ſententias aliorum, qui utuntur, refero: &, ſi in Apocalypſi tractanda uterer, (quanquam Nefarius ille ſe *deum* perhibebit, non *Chriſtum*,) eodem uterer ſenſu, quo Theologus Halenſis, qui tamen negat, me rectam habere de *antichriſto* ideam. Epicr. p. 375. 389. Non negaret, ſi *Præfationi* ſaltem meæ vacaſſet attente perlegendæ.

Obſerv. 20. *Cum beſtia ſimul poteſtatem quaſi reges accipiunt decem cornua ſive reges unam horam.*

Id aperte dicitur Ap. XVII. 12. *Beſtia* innuitur individualis: & *una hora* eſt gerendi regni, quippe quod decem cornua mox dant beſtiæ. Beſtia modo dicebatur *non eſſe*: quare poteſtatem denuo accipit, & *cum* ea reges, qui hora interjecta ſuam

 quo-

quoque poteſtatem tam recentem dant beſtiæ.

Obſerv. 21. *Tota vis monarchiæ Romanæ in decem regna diviſæ conferetur in beſtiam.*

Id dicitur ibidem verſu 13. 16. 17. Reges decem, non modo decem regna, erunt; reges autem, prorſus dediti beſtiæ, mirabili conſenſione.

Obſerv. 22. *Decem cornua, & beſtia, meretricem vaſtabunt.*

Id dicitur ibidem, verſu 16. Momentoſiſſima particula, καὶ, &: vulgo obliterata, vindicatur ſuo loco.

Obſerv. 23. *Poſtremo beſtia, cum decem cornibus, ceteriſque regibus terræ, in magnam illam cladem irruet.*

Id ſcriptum eſt Ap. XIX. 19, ubi ſub *regibus terræ, decem cornua* contineri, patet ex cap. XVII. 14. 17 fin.

Obſerv. 24. *Huic conſiderationi Daniel, quacunque eum ratione interpretere, non officit.*

Quæ hactenus ex Apocalypſi didicimus, ea nos ad ipſum beſtiæ decemque cornuum exitum perducunt, & per ſe plana ſunt, neque per Danielem, ſive Langiana, ſive alia ejus interpretatio vera eſt, labefactantur. Fac, beſtiam quartam apud Danielem eſſe regnum *Græco-Syriacum*: aut cornu parvum eſſe *Muhammedem*: (quam ſententiam certe Epicriſis ratione minus idonea refutat, p. 404 ſ.) aut denique *decem cornua* apud Danielem alia eſſe, atque apud Iohannem: (etenim *poſt* decem cornua cornu apud illum ſurgit, c. VII. 24 in Chaldaico; apud hunc autem decem cornua ſimul *cum* beſtia regnum accipiunt, c. XVII. 12.) horum nil interpretationi obeſt meæ. Nam quemadmodum beſtia apocalyptica ſimilitudinem quandam habet etiam cum tertia, ſecunda, prima Danielitica, ut vidimus Theſi V, obs. 2. nec tamen idcirco eadem eſt cum ulla earum: ſic ſimilitudo beſtiæ apocalypticæ cum quarta Danielitica non eandem beſtiam infert. Hoc in gratiam eorum dixerim, qui Danielem aliter interpretantur, atque nos Apocalypſin, vel certe de Danielis interpretatione dubitant. Sed progrediamur.

Obſerv. 25. *Beſtia quarta Danielitica eſt Romana monarchia.*

Regnum Græco Syriacum ſub quaternis alis capitibusve tertiæ beſtiæ continetur: neque per ſe amplitudinem totius beſtiæ, nedum quartæ, a prioribus tantopere diſtinctæ, aſſequitur. Ægre in eo decem cornuum ſucceſſiva oſtendi ſeries poteſt; unius temporis, ut textus poſtulat, multo minus. Denique multo id citius exſpiravit, quam vel quarta beſtia interiret, vel Lapis abſcinderetur. Nil ſupereſt, niſi Romanum imperium: id quod, præter alios, ſolide docet Abbadie in Apoc. T. IV. p. 446-537, & Ianus de IV Monarchiis. Romanum ſi prætermiſſum eſſet, inter beſtias Danieliticas & inter Apocalypticam unus, isque magnus eſſet hiatus. Atqui & Daniel, cap. II & VII, & Apocalypſis, cap. XIII-XIX, a diverſis regnorum, quæ deſcribunt, initiis, continuo filo, ad unam eandemque metam, ad Chriſtum ejusque regnum ſub toto cœlo, deveniunt.

Obſerv. 26. *Eadem beſtia Continuum quiddam eſt, ab initio monarchiæ Romanæ, usque dum throni ponuntur: & beſtiam Apocalypticam & mulierem & multa alia diverſa in ſe complectitur.*

Quæ

Quæ potiſſimum victoria initium dederit monarchiæ Romanæ, non magni intereſt. Quodcunque fuit initium, ab eo usque ad metam quatuor monarchiarum quarta inſtar eſt fluminis, quod unum a ſuo fonte alveum habet, ſed interdum rivos quoſdam imbibit, interdum in plures ipſum rivos dividitur, & tamen unum continuum flumen manet. Primum Romana poteſtas erat indiviſa: deinde rudimenta quædam diviſionis exſtitere, & diviſio ipſa in orientem & occidentem, quæ multas habuit viciſſitudines. Tum partes potentiæ ſibi Romanæ vindicarunt Herulorum, Gothorum, Longobardorum reges: Exarchi: ipſi Romani: Imperatores Carolingi, Germani, non exclusis aliis regibus. Quicquid potentiæ vel papa quoque vel urbs ante Gregorium VII habuit, id beſtia Danielitica immediate continet: quicquid potentiæ papatus a Gregorio VII, (qui *Chrono* ab Auguſto abeſt,) etiam ſub ſchemate ſpirituali, in urbem, in Patrimonium Petri, in vaſallos, in reges, in populos exercet, beſtia apocalyptica refert: ſed ipſa rurſum beſtia apocalyptica, & item Roma cum potentia ſua extrema, adeoque & id quod retinet, & is qui retineatur, ſub Danielitica beſtia comprehenditur; quæ propter papatum ab omnibus prioribus beſtiis differt: c. VII. 7. Apud Danielem eſt ſeries principum multo longior, quam in Apocalypſi. Ipſa varietas partium, ex quibus beſtia quarta apud Danielem conſtat, præcipuam ejus differentiam a tribus prioribus beſtiis exhibet: ac tertia quidem poſt mortem Alexandri M. multa diverſa complectebatur, & tamen una erat; ſed multo magis varias partes habet quarta, ſic tamen, ut & conjunctim a tertia differant, & inter ſe cohærentes unam beſtiam exhibeant.

Obſerv. 27. *Cum interpretatione noſtra Apocalyptica ſic quoque congruunt, quæ Daniel de decem cornibus vidit.*

Apud Danielem de decem cornibus tria evelluntur, emergente cornu parvo: at in Apocalypſi decem cornua pleno ſe numero adjungunt beſtiæ, extremo ejus tempore. Ergo decem ſunt prius apud Danielem, quam in Apocalypſi. Diverſam dixeris formam, eandem materiam eſſe; ideoque Iohannem, reſpectu Danielis, ante omnia cornuum in textu mentionem facere, verſu 1. quæ tamen poſtea conſtanter capitibus poſtponit. Varia pridem fuere, præſertim citerioribus ſeculis, *denarii* regum lineamenta ac molimina: *ipſe denarius nondum liquido apparuit*; neque ternarius eorum, qui evulſi ſint. Fient autem decem: &, quantum ex utriusque prophetiæ collatione exiſtimari poteſt, de decem regibus cornu aliud parvum, princeps non magnus, tres ſibi vicinos ſubiget: idemque, admirantibus terricolis, nova ex abyſſo malitia mactus, regnum ipſe, & cum eo reges, ex nova diviſione, decem, accipient, idemque erit & octavus & ex ſeptem, eique decem reges, poſt unius horæ regnum, poteſtatem ſuam conferent. Ipſe Daniel, cap. VII, uno verſu 20, reſpectu decem cornuum, & trium, *aliud* memorat: deinde, multo exſertius, *cornu* illud, quod oculos & os magniloquum habebat.

Obſerv. 28. *Nec pugnant, quæ Daniel de cornu parvo vidit.*

Cornu parvum, quod a quarta beſtia differt, ut pars a toto, (neque enim ver-

ſu 11 id pro ipſa beſtia dicitur,) eſt apocalyptica beſtia aut ſepticeps aut individualis. ſi ſepticeps, bene eſt; ſi individualis, (ut, quemadmodum Chriſtus eſt Cornu ſalutis, ſic Adverſarius ſit Cornu perniciei,) videtur tamen id ortum aliquanto celeriorem habere apud Danielem, ut tres reges de decem prius dejiciantur, quam beſtia cum decem regibus regnum accipiat. Vtut eſt, de beſtia ſeptem capitum dicuntur in Apocalypſi, quæ cornu apud Danielem habet, ut *os magniloquum & blaſphemum, bellum cum ſanctis & victoria ex iis*: neque id obſtat nobis. Nam quæ male agit beſtia in primo inciſo durationis ſuæ, ea in tertio agere perſeverat atrociſſime: quam ipſam ob cauſam actio beſtiæ individualis capite XVII & XIX parcius deſcribitur; quia nempe pleraque ex capite XIII repetenda ſunt. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 893. Eo uberius eſt indicium propheticum, quod ſubjectum aliter aliterque ſpectatum eadem habet prædicata.

Obſerv. 29. *Tempora beſtiæ apud Danielem & in Apocalypſi ſuaviter conveniunt.*

Tempora 3½, dum cornu dominatur, Dan. VII. 25, & *menſes* 42 beſtiæ graſſantis, Ap. XIII. 5, & ὀλίγον *paululum* illud manſionis, c. XVII. 10. (ne cetera loca addamus, quæ ſupra ad c. VI. 2 attigimus,) pro annis 3½, iisque communibus, ingenti cum affirmatione habet Epicriſis p. 390. 399. & Comm. ap. f. 203. Obvia quidem facilitate multis pridem arridet menſis 30 dierum, ut dies 1260, menſes 42, anni 3½ inter ſe æquentur: ſed ea ipſa facilitas, collatis dierum, menſium, annorum naturalium arduis invicem rationibus, fallax deprehenditur. Neque Iohannis neque Danielis ævo ſingulares anni reperiuntur, qui habuerint dies 360, ſine epagomenis, multo minus anni 3½, qui habuerint dies 1260; ut vel Nabonaſſarei anni Daniele vetuſtiores evincunt. *Tempus* aliis locis alios habet ſignificatus: vid. *Erkl. Offenb.* p. 130 ſ. 148. & *tempus* (καιρὸς) in Apocalypſi eſt longius anno, etiam prophetico: & *anni* 3½ ſive menſes 42 ſunt majores diebus 1260, ſive propheticos ſive communes annos, menſes diesque ſpectes. Vid. *ibidem* p. 136 &c. unde facile liqueſcent argumenta a cel. D. Langio in comm. apoc. f. 115 ſeq. pro periodo 3½ annorum allata. Annuo die nitebatur cum multis Seizius: communis diei princeps aſſertor eſt Theologus Halenſis. Et illius & hujus rationibus examinatis, vera temporum analyſis, me in medio ducens, (v. 18 not.) mirifice confirmatur, nullo aut ſubito aut deliberato impetu retexenda. *Danieliticam* chronologiam, quod ad noviſſima pertinet tempora, expendi in *Ordine temporum*, pag. 371 ſeqq. *Arcanum temporum* panditur in Apocalypſi & per eam in Daniele: & id ipſum ſpectant auguſtiſſima juramenta in utraque prophetia. Interpretatio, quæ longas in iis temporum periodos ad brevitatem redigit, non poteſt non plurimum turbare. Eſt paralleliſmus temporum in Daniele & in Apocalypſi, ſed reconditus, &, quum ſemel inveneris, concinnus, longe ultra dierum 1260, menſium 42, temporum 3½ congruentiam. Vid. *Ord. Temp.* l. c. & pag. 322 ſeq. Quod ad *tria citata loca* attinet, paralleliſmus in iis quæſitus ſe ipſe conficit. Primum locum infra cum tertio componemus, ad c. XVII. 10. ſed ſecundus a tertio, adeoque etiam a primo longe differt. *Menſes* 42 ſunt ante phialas, & primum beſtiæ inciſum propemodum exhauriunt,

riunt, Obſerv. 9. 13. at poſt phialas eſt ὀλίγον *paululum*, & *tempora* 3½ in inciſo tertio. Non æqualis eſt periodus, nedum eadem. *Multo elegantior & ſubtilior eſt prophetica-rum periodorum varietas, quam ut in unam tam multa maſſam conjicienda venirant.*

Obſerv. 30. *Hac demum ratione conciliantur invicem etiam ea, quæ de interitu beſtiæ ſcribuntur in utraque prophetia.*

Epicriſis hac quoque in parte ſolam notat ſimilitudinem, p. 400. *Daniel ignem*, inquit, *tribuit beſtiæ: idque confirmat Iohannes*. conf. p. 373. Diſſimilitudo non minus eſt notabilis. *Vidi*, inquit Daniel, *donec occiſa eſt beſtia, & corpus ejus perditum eſt: & data eſt incendio ignis*. v. 11. Extremum illud, *& data eſt*, & accentus, & genus fœmininum in Chaldæo quoque, a *corpore* beſtiæ ſejungunt, & cum ipſa *beſtia* conjungunt. Pro uno eodemque, ultimo, beſtiæ tempore & Iohannes loquitur & Daniel: ſed Daniel *beſtiam* innuit in toto *complexu*, (conf. Obſerv. 26.) id eſt, decem cornua, ſive reges, in capite ejus, & cornu ſingulare inter decem cornua, & *corpus*; Iohannes *decem cornua* ſecernit a beſtia. Ideo hic ait, 1) *beſtiam* cum pſeudopropheta *vivam* conjectam in ſtagnum ignis, 2) *ceteros* hoſtes, & in eorum turba *decem* illos & reliquos terræ *reges*, *occiſos*: at ille ſcribit, 1) ipſam *beſtiam*, quod ad decem cornua capitis a *corpore* diſtincti attinet, eſſe *occiſam*; 2) *corpus*, i. e. copias & opes beſtiæ *periiſſe*: ac rurſum 3) *beſtiam*, quod ad cornu ſingulare attinet, conjectam eſſe *in incendium ignis*. Dum primum hîc & tertium membrum dirimuntur, ſimultaneum utriusque cum ſecundo indicatur. Interitus beſtiæ quartæ, apud Danielem, conjunctum habet interitum priorum beſtiarum, c. VII. 12. II. 35. 45, & interitum beſtiæ apocalypticæ poſtea exortæ.

* * *

Hactenus de decem *Theſibus*. de quibus quicquid dixi, in Exegeſi Germanica dixeram: ſed quia multi judicant & pauci legunt, rem uno hîc faſce comprehenſam iterum oculis ſubjici oportuit. Deinceps Theologus Halenſis annotationes meas ad verſiculos capitis XIII ſingulatim viſurus expendit, quomodo oſtendam, beſtiam eſſe papatum. Hoc autem, antea demonſtratum, ego in annotatis præſuppono, & in textu, ut quælibet portio poſtulat, tractando progredior. Qui ſuperiora rite cognorit, facile pro me reſpondebit: ſtrictim tamen aliqua notabo. Negat, ullam verſiculi hujus & ſequentium applicationem ad papatum a me dari. Epicr. p. 386 ſeqq. Non dedi pagina 690 - 695, quas citat: nam ibi ſimilitudinem, nec non diſſimilitudinem, beſtiæ Danieliticæ & Apocalypticæ præſtruxi, ut par erat. Dedi applicationem, ordinatim, pag. 658. 678. 696 ſeqq. & remiſi pagina 663 lectorem ad caput XVII, ubi de *capitibus & cornibus* diſtincte copioſeque egi, p. 853 ſeqq. De *pardo*, *urſo*, *leone*, eo brevior eſſe potui, quo uberius hæc explicant, qui hanc periocham de papatu frequentes interpretantur. Neque nil navarunt Danielis exegetæ. Non facile ſcribo, quod ab aliis ſcriptum ſit prius. *Papæ nomen*, (ὄνομα, ſingulare, *Eraſmus* ex antiqua lectione refert *Andreæ Cæſarienſis*,) blaſphemum eſſe negat. p. 388. Vt papa hoc nomen ad ſe unum redegit, nullum is nomen majus, adeoque nullum magis blaſphemum habet. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 697, & adde *Forbes*. in Ap. p. 118.

3 καὶ μίαν) Sic omnia antiquiſſima veſtigia. εἶδον interſerunt duo tresve libri. Aſſentior Wolfio, μίαν, quum εἶδον deleveris,

deleveris, non referri ad verbum ἔδωκε proxime præcedens, quanquam gloſſa, in Apparatu notata, eſſe videtur, quæ μίαν eo referat. Quodſi εἶδον ſubaudiendum eſt, ex v. 1 id repeti debet, quomodo verbum *videndi* per hyperbaton adhibet Plinius lib. VIII H. N. c. 6, *Elephantos Italia primum vidit Pyrrhi regis bello, & boves Lucas appellavit - Romæ autem* (ſcil. *vidit*) *in triumpho &c.* Sed æque commode cohæret ſermo, ἔχον μίαν κτλ. coll. v. 14. & *Latinus* interpres, quum *vidi* olim non legeret, ſic conſtruxiſſe videtur: *& vidi beſtiam habentem capita ſeptem - &* (habentem) *unum de capitibus SVIS* (non, *ejus*,) *quaſi occiſum in mortem.* Ea videlicet v. 1. 2. 3 caſuum mixtura exſtat, quam non ſemel vidimus, & aliquanto inferius videbimus: facilisque eſt nexus *capitum ſeptem & unius ex capitibus. Vnum* dicitur caput, pro *primo.* nam εἷς, *unus*, etiam ſine articulo *primum* dicit. c. VI. 1 bis: Ez. XXXII. 1, præſertim apud LXX &c. Accuſativus μίαν, qui, ut modo notavimus, ab ἔχον v. 1 per hyperbaton pendet, aſcenſum beſtiæ ex mari & vulnus arctiſſime connectit. Quare etiam κεφαλὴν ἐσφαγμένην, non σφαττομένην dicit, ut ἀςέρα πεπτωκότα, in præterito. c. IX. 1. Primum beſtiæ caput eſt papa in *Laterano*, in monte *Cælio*, a Gregorio VII ad Innocentium III aut ultra. Eo temporum tractu plurima adverſa evenere papæ per contentionem cum Imperatore, ſed ex omnibus convaluit.

¶ ὡς ἐσφαγμένην - ἐθεραπεύθη· *ut mactatum - ſanata eſt*) Et plagæ & ſanationis paroxyſmos in hiſtoria Gregorii VII, Paſchalis II, Calixti II, Alexandri III, & aliorum videas. Quicquid tum adverſi accidit, *plagæ* eſt: quicquid ſecundi, *ſanationis* eſt.

¶ καὶ ἐθαύμασεν ὅλη ἡ γῆ ὀπίσω τȣ̃ θηρίȣ· *& admirata eſt tota terra poſt beſtiam*) id eſt, admirabunda ivit poſt beſtiam. Sermo conciſus, uti Act. XV. 23, *ſcribentes* & mittentes *per manum eorum.* Secuti ſunt omnes beſtiam pedibus, vel oculis, vel affectu; v. gr. in Cruciatis.

4 καὶ προσεκύνησαν τῷ δράκοντι - καὶ προσεκύνησαν τὸ θηρίον) Verbum προσκυνεῖν, quum de *Dei adoratione* agit, Dativum habet paſſim, & ſic de *angeli adoratione*, c. XIX. 10: ſed de *dæmoniis & idolis*, Accuſativum, c. IX. 20. Hinc προσκυνεῖν cum Dativo plus quiddam videtur dicere, quam cum Accuſativo, præſertim ubi uno loco uterque caſus ponitur, ut hîc & cap. XIV. 9. 11. XX. 4. Ex hac adoratione obiter confirmavi in Exegeſi Germanica Theſin II, ſupra, ad verſum 1, recognitam. Beſtiam pro poteſtate mere politica habere ſe negat cel. D. *Langius.* Epicr. p. 389. Ego autem hac in parte refutavi eos, qui cum illo alias conſentiunt, & poteſtatem politicam h. l. quamvis varie ſtatuunt. vid. ibidem, p. 383.

¶ τίς δυνατὸς, *quis potens*) ſcil. ἐςί; ſic LXX, δυνατὸς ἔσομαι; Num. XXIII. 1. (XXII. 38.) Confer eoſdem ibid. c. XIII. 31. Gen. XXXII. 28. Dan. III. 17. Adoratores beſtiæ provocant alios: *quis ſimilis beſtiæ? quis potens bellare cum ea?* Car. Sigonius lib. XIV de regno Italiæ, ad Ann. 1176. *Facile*, inquit, *impulere* (Fridericum) *ſummi viri*, *qui* bellum *hoc non cum homine*, *ſed* cum Deo geri *identidem admonentes*, *ut de pace legatos ad Alexandrum mitteret*, *pervicerunt.* Ipſe mox apud eundem Alexander ait, *Dei in hoc* bello *cauſam agi*, *quam* Fridericus *juſto oppugnando pontifice oppugnarit.* Horatius Turſellinus in Epitome hiſt. *Tandem Federicus*, inquit, *non cum hominibus*,

bus, ſed cum DEO bellare ſe ſentiens, pacem denique cum Alexandro fecit. Eodem de negotio Matthæus Pariſius ita loquitur: *Fredericus Imperator venit AD PEDES ALEXANDRI PAPÆ; audivit enim & certificatus eſt ſuper hoc, quod cum fugeret a perſequutione imperiali, & non erat ei tutus tranſitus per terram, imo per mare, exorta tempeſtate, aſſumpſit omnia ornamenta papalia in navi, quaſi celebraturus, & ſtans imperavit mari & ventis vice Ieſu Chriſti, cujus Vicarius erat, VT AIT, & ſtatim facta eſt tranquillitas magna. Quo audito, Imperator ſtupefactus, humiliatus ſatisfecit ei per omnia, TIMENS TAMEN PLVS DEVM, quam HOMINES.* Hiſt. Angl. ad A. MCLXXVII. Sane magna & blasphema ſunt, quæ adoratores de beſtia, & beſtia de ſe, v. 5. 6 loquitur. Vid. Romæ ruina finalis, p. 7-18. I. F. Mayerus in Diſſ. c. Grot. Num dogma papiſticum ſit, *Pontificem romanum eſſe deum.*

5 *καὶ ἐδόθη αὐτῷ ἐξȣσία μῆνας τεσσαράκοντα δύο*) Hæc priſca, brevis, media, germana eſt lectio: ut accuſativus *μῆνας menſes* reſpondeat quæſtioni *quam diu.* Alii ſupplevere *ποιῆσαι*, plures *πόλεμον ποιῆσαι.* Vtrumque ex v. 7. Aliud momentum verſu 5, aliud, creſcente calamitate, verſu 7 notatur. Vberior horum menſium conſideratio verſu 18 ſequetur: qua adhibita non latebit, quid de exitu *poteſtatis* beſtiæ exiſtimandum ſit. Multi, ubi primum tale quidpiam audiunt, veluti novellas rerum futurarum admirantur, non ſicuti verbum Dei reverentur: rem denique conſideratu dignam ajunt, nec tamen ita conſiderant, ut ſepoſitis paullisper rebus levioribus (quid autem ad hæc, tam magna, non leve eſt?) veritatem perſpiciant: tum, ubi ſemel iterumque audierunt & narraverunt, guſtu novitatis amiſſo faſtidiunt; & quales ſemper erant, tales in judicia divina, incognita, cognita, incurrunt, nec præterita, nec præſentia, nec futura curantes. Videant, quid agant. Illis non ſcribimus: illorum reſpectu non ſilebimus. Vid. cap. XXII. 10. 11. Appropinquat igitur magis magisque exitus *poteſtatis* beſtiæ: eumque exitum præcedent res graviſſimæ, quæ de capite XIII & XIV reſtant, & quæ capite XV & XVI continentur. Sequetur autem eundem exitum *Non-eſſe* beſtiæ, & multa alia, quæ capite XVII & ſequentibus deſcripta ſunt.

6 *τοὺς*) Aſyndeton, uti Iob XLII. 9.

7 *πόλεμον ποιῆσαι μετὰ τῶν ἁγίων, bellum facere cum ſanctis*) Dan. VII. 21 עבדא קרב עם קדישין LXX, *ἐποίει πόλεμον μετὰ τῶν ἁγίων.* Sic, *πόλεμον ποιεῖν*, Ap. XII. 17. XIX. 19, & pro עשה מלחמה LXX ſæpe. Recte hoc *bellum cum ſanctis* ad Cruciatas contra Waldenſes refert *I. C. Becmannus* in Diſſertatione de juſtitia armorum Cebennenſium, pag. 33.

¶ *πᾶσαν, omnem*) *Plus terrarum lex Romanorum pontificum, quam Imperatorum obtinuit.* Greg. VII. lib. 2. Ep. 75.

8 *προσκυνήσȣσιν, adorabunt*) Ordinarium verbum, ubi de ceremoniis circa papam agitur, eſt *Adoratio*, cujus conjugatum eſt *Oſculum*, pedum ſcil. ejus, perinde ut *προσκυνεῖν, κυνεῖν, κύειν* eſt *oſculari.* unde נשק LXX 1 Reg. XIX. 18, & Symmachus Pſalm. II. 12, *προσκυνεῖν.*

¶ *ἀπὸ*) *ἀπὸ* hoc loco valet *ante*, uti Matth. XXV. 34 not. & conſtruitur plane cum *ȣ̓ γέγραπται*, idque tam facile, ut ne hyperbaton quidem dicendum ſit. Omne dubium tollit locus proprie parallelus c. XVII. 8. *Mactatum Agnum* ſæpe memorat apocalypſis; *a mundo condito* nunquam addit: nec ſane a mundo condito ma-

ctatus eſt. Hebr. IX. 26. Qui eum in decreto divino mactatum cauſantur, pari ſenſu eum a mundo condito natum, reſuſcitatum, in cœlos profectum dicent.

10 *αἰχμαλωσίαν συνάγει*) LXX, *συγκλείειν αἰχμαλωσίαν*, *εἰσάγειν αἰχμαλωσίαν*, *ἄγειν αἰχμαλωσίαν*, dicunt de victis in captivitatem abductis: ſed 1 Maccab. XIV. 6 dicitur, *συνήγαγεν αἰχμαλωσίαν πολλήν* i. e. *Simon multos, qui captivi fuerant, liberavit & in unum conduxit.* item 1 Maccab. III. 9. 13, *συνήγαγεν ἀπολλυμένους*, *ἤθροισεν ἄθροισμα*. Eaque notio huic loco congruit, hoc ſenſu: *ſi quis captos armat, capietur.*

¶ *ὑπάγει, abit*) facile abductus.

¶ *ἀποκτένει*) Præſens, ut *συνάγει*. *κτένω*, *κτέννω*, *κτείνω*, idem.

11 *καὶ, &*) Arctiſſime cohæret utriusque beſtiæ deſcriptio, ſicut capite ſequenti deſcriptio rerum lætiorum.

¶ *ἄλλο θηρίον, aliam beſtiam*) Hæc dicitur *pſeudopropheta*, infra, ſæpius: & hoc loco ipſa ejus actio deſcribitur, ut pſeudoprophetæ. Opportuna illi erit larvata virtus & ſapientia, quæ citra Verbum DEI, ſine Redemtore & Paracleto, a multis per ſe & gregatim colitur, Deiſmum, Socinifmum, Pelagianiſmum haud reformidans, dogmate de Verbo interno abutens, Chriſtianiſmum cum ipſo Muhammediſmo facile conciliatura, nec non perverſa ipſius Apocalypſeos totiusque Scripturæ ſacræ interpretatio. De hac quoque beſtia aliter ſentit cel. D. Langius in Epicr. p. 391 ſeqq. Strictim hîc quoque notabo nonnulla. Iam ab Hildebrandi temporibus priori beſtiæ alteram (ob communia utriusque, ſed magis ob ſua, ut improbi faciunt, commoda) inſerviſſe, nuſquam dico. Neque menſes XLII prioris beſtiæ dico eſſe communes, ſed locutionem textûs imitor, ſuo loco explicatam. Prior beſtia ortum longe antiquiorem habet, quam altera: ſed ubi hæc quoque orta eſt, cum priore eſt. Gregorius VII pridem fuit: ſed cauſam ejus nondum exſpiraviſſe, teſtis eſt Legenda ejus. Cum beſtia priore imaginem ejus eodem tempore viguiſſe, nunquam cogitavi. De interitu beſtiæ & pſeudoprophetæ obiter egeram pag. 733, ſed clarius, ſuo loco, p. 935. Apocalypticam & meam de beſtia ideam ſi percepiſſet vir venerandus, non tot momenta inter ſe commiſiſſet. Ad Elenchum, quem p. 393 ſubjungit, reſpondimus ſupra.

¶ *ἐκ τῆς γῆς, ex terra*) *Terra*, mari oppoſita, coll. v. 1, eſt Aſia: quæ habet Palæſtinam, Perſidem &c.

12 *ποιεῖ - ἐποίει*) Miſcentur tempora, uti v. 15 & cap. XI. 9. 10 cum annot. in Apparatu, p. 818.

¶ *τὴν γῆν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ κατοικοῦντας, terram & habitantes in ea*) Singularis locutio. nam v. 14 & aliis locis dicitur, *τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς γῆς, habitantes in terra.* Nullam video ſententiæ differentiam, niſi hoc verſu 12 *ſubita* innuitur *univerſalitas* adorationis, Edicto fortaſſe aliquo promulganda.

13 *ἵνα, adeo ut*) *ἵνα* frequens Iohanni particula. In omnibus ſuis libris non niſi ſemel, capite III evangelii, v. 16, *ὥστε* poſuit, *ἵνα* videlicet ſubſequente.

¶ *ἐνώπιον*) Conſtr. cum *ποιῇ*, vel potius cum *ποιεῖ*.

14 *τῆς μαχαίρας, gladii*) Proprie fuerat plaga gladii. Etenim Henricus V in tranſactione cum Calixto II contentionem antegreſſam appellat *GVERRAM.*

15 *ἵνα*

15 ἵνα λαλήσῃ ἡ εἰκὼν τῦ θηρίυ, *ut loqueretur imago beſtiæ*) *Imagines loqui, res mira, non tamen incredibilis. Habes id in hiſtoriis romanis & Valerio Maximo, de ſimulacris Iunonis Monetæ, Fortunæ Muliebris, Silvani. Et Moſes Maimonides parte III, cap.* 24, *Doctoris dubitantium, duos ſibi libros lectos ait de Imaginibus locutis.* Grotius ad h. l. Adde quæ ad hunc quoque locum citant Petrus Crugotius & Nic. Mulerius. Non abludunt, quæ ad Florum, libro II. c. 8 de ſudore Apollinis Cumani agentem, collegit Freinshemius: *apud noſtratia ſimulacra ante duo tria ſecula adeo hæc omnia in conſuetudinem verterant, ut prope ſæpius quam homines flerent, viderent, LOQVERENTVR etiam & ambularent, aliaque peragerent opera, quæ noſtri homines vix credere poſſunt.*

¶ ἵνα ἀποκταɳθῶσι, *ut occidantur*) Graviter Rupertus ad h. l. *Hoc Chriſtus non fecit, neque prophetæ ejus, neque apoſtoli docuerunt, neque reges chriſtiani jam facti hoc acceperunt, ut occidant, & ſanguine cumulandum exiſtiment Chriſti ſervitium. Verus namque deus non coacta, ſed ſpontanea ſervitia vult. Ergo & in hoc, imo maxime in hoc palam faciet ſenſum habentibus & ratione pollentibus, quod vere ſit antichriſtus, quod vere non Chriſtus, ſed ſecundum nomen ſuum Chriſto ſit contrarius. Hic eſt Chriſtus: qui ſanguinem ſuum fudit. Hic eſt Antichriſtus, qui ſanguinem fudit alienum.* Poſt Reformationem inſignes ſubinde interpretes perſecutionem truculentiſſimam etiamnum a beſtia imminentem ſtatuerunt: ut *Phil. Nicolai* lib. II de Regno Chriſti, pag. 305. *Hoe* in Ap. XI. num. 78. *Dœlingius* de antichr. p. 298 & paſſim. Adde *Matthæi Hofmanni* chronotaxin Apoc. p. 116.

17 ἵνα) Alii, καὶ ἵνα. Id probat Wolfius, καὶ tamen etiam a *Copto* omitti notans. Sane brevior lectio antiquiſſimis nititur teſtibus. Latinis adjice *Apringium, Anſbertum, Etherium.* Vid. ſupra ad c. VI. 4. Conſtructio eſt hæc, δῶσι χάραγμα, ἵνα κτλ. Tria eſſe Inciſa durationis beſtiæ oſtendimus ad v. 1. In extrema inciſi primi parte exoritur acerbiſſima ærumna: cujus longitudo vix definiri poterit, niſi ſit numerus dierum numero beſtiæ, de quo mox, per analogiam congruens.

18 ὁ ἔχων νῦν, ψηφισάτω, *qui habet intellectum, computet*) Non dicitur, *qui legit*,, νοείτω, *advertat, intelligat*, uti Matth. XXIV. 15. ſed νῦς, *mens*, intellectus, præſupponitur; & qui *mentem* jam *habet*, etiam ad computandum beſtiæ numerum & ad calculos adhibendos excitatur. νῦς, *intellectus*, contradiſtinguitur *ſpiritui*, 1 Cor. XIV. 14 ſeq. ſed hoc loco *ſapientiæ* contradiſtinguitur. *Calculandum* eſt: ergo præciſe accipi numeros oportet, qui calculationem ingrediuntur, & qui numeris calculationem ingredientibus reſpondent. Calculare jubetur, qui νῦν *intellectum* habet: igitur placide alterum ferre debet, qui calculos non capit; modo ne eos contemnat & obterat, præſertim ὧδε *hic*, ubi tale remedium eſt neceſſarium nobis. Reſpice locum Dan. XII. 4. 10. Quales ſunt, quibus in hoc negotio vel diligentia & intelligentia, vel negligentia adſcribitur?

¶ ἀριθμὸς γὰρ κτλ. *numerus enim* &c.) Vtrumque nomen ſine articulo eſt, hoc ſenſu, ὁ ἀριθμὸς τῦ θηρίυ ἐςὶν ἀριθμὸς ἀνθρώπυ. ἀριθμὸς, ſine articulo, prædicatum eſt: & ἀνθρώπυ dicit numerum *humanum.* Sic μέτρον, non τὸ μέτρον, cap. XXI. 17. Particula γὰρ *enim* exſtimulat nos, ſpem præbens, imo etiam clavem, reſolvendi numeri. Mox enim indicatur & *qualitas numeri numerati*, quod videlicet

delicet ſit *numerus hominis*; & *quantitas numeri numerantis*, nempe *DCLXVI.* Operoſiorem hujus numeri calculationem ex profeſſo dedi in *Germanica exegeſi* Apocalypſeos, & quidem in Introductione præcipue, § 43. Hoc loco *Decidua* quædam dabimus per aphoriſmos quoſdam illuſtrationibus ſuis comitatos: ipſam vero demonſtrationem ſeveriorem ab exegeſi illa peti pervelim.

§ I. *Recte legitur, Græce,* ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ, *neutro genere; Latine tamen etiam ex vero,* ſexcenti ſexaginta ſex, *maſculino genere.*

Plerique habent literas numerales χξϛ. Id Latine eſt *DC. LX. VI.* Nullo veſtigio conſtat, prophetas & apoſtolos, librariosque primos, in numeris exprimendis, literas numerales adhibuiſſe. Contra, non adhibuiſſe, exiſtimare fas eſt: nam eæ lectionem publicam impediſſent. Certe *anagnoſtes*, ex Patmo in Aſiam miſſus, ſive χξϛ notavit Iohannes, ſive plenis verbis perſcripſit, ſcire neceſſum habuit, maſculino an neutro genere pronunciandum eſſet. Operæ pretium fuerit, *Irenæum*, libri V capite XXIX & XXX, evolvere & expendere. Inde colligas, jam tum beſtiæ numerum Græce Latineque numeralibus literis fuiſſe deſcriptum, neque tamen apud omnes. Græce Irenæum ſua ſcripſisſe, ſed hac mente, ut mox e veſtigio Latine per alios redderentur; adeoque ad Latinos æque atque Græcos N. T. codices reſpexiſſe, oſtendi in Apparatu, pag 826. Quare de numero beſtiæ ita diſſeruit, ut Græcæ ſimul & Latinæ lectioni congrueret. Græcum exemplar *Alexandrinum*, & *Latinus* interpres, ut paſſim, ita hîc, inter ſe congruunt: ſunt enim in illo ἑξακόσιοι ἑξήκοντα ἕξ, & apud hunc *ſexcenti ſexaginta ſex.* Interpres, quo ſenſu maſculinum vel Græce legeret vel Latine redderet, non fuit ſolicitus, ut arbitror: Græcus autem librarius id videtur prætuliſſe, quod in libris V. T. aſſuetus eſſet numeris fere maſculino genere, v. gr. Ezr. II, 13, ubi idem numerus, virorum, exſtat, exprimendis. Inde Irenæus non ſemel *ſexcentos ſexaginta ſex* loquitur. Idem rurſus, quum eundem numerum in nominibus Græcis ΕΥΑΝΘΑΣ, ΛΑΤΕΙΝΟΣ, ΤΕΙΤΑΝ quæſitum ſcribit, ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ, neutro genere, Græce lectum fuiſſe docet. neque enim valor numericus *ſexcentorum ſexaginta ſex*, in abſtracto, per ejuſmodi nomina, maſculino genere, ſed neutro, quæri potuit. In cenſu virorum, v. gr. in libro quarto Moſis, qui inde Ἀριθμῶν *Numerorum* titulum habet, & apud Ezram maſculino genere ponuntur numeri: ſed ubi abſolute ponitur numerus aliquis, non niſi neutrum genus commode adhibetur. *Maſculino* genere numerum græcum exprimit Arias Montanus, Complutenſium exemplo; Complutenſes, Vulgati auctoritate: nam in ms. Græco, Seideliani gemello, alias ab illis adhibito, χξϛ fuiſſe, ex Seideliani codicis excerptis, quæ mihi amica impertiit manus, apparet. *Neutrum* genus complures, ut arbitror, codices manuſcripti retinent: quorum a nota χξϛ differentiam collatores notare ſupervacaneum duxerint. nam ipſe Millius extremo demum laboris ſui tempore *Covelianum* codicem pro lectione ἑξακόσια ἑξήκοντα ἕξ allegavit, cui duos alios Apparatus meus, inter ſe longe remotos, eoque nomine ſatis ponderoſos, adjecit.

§ II. *Numerus 666 certus eſt, neque pro incerto ponitur.*

Hoc

Hoc paullo ante ex ipſo *calculandi* juſſu intulimus ſummatim. Audiemus eadem de re *Ioh Marckium*: *Magni quid*, inquit, *ſe reperiſſe putat* Carolus Gallus, *credens*, hominem *collective pro* hominibus *poſitum*, & *dein* numerum *hominum*, numeroſam *admodum* multitudinem *ſignificare. Verum quam probationis loco adducit, Hebraica phraſis, ipſius theſi plane adverſatur. Illi ſc.* homines numeri *pro* paucis *uſurpant.* &c. *Præ reliquis vero ſententiis omnibus rejicienda nobis eſſe videtur illa*, *quæ* numerum *hic* definitum *pro* indefinito *poſitum vult*, *ſicuti cum* 144000 *Agno tribuuntur*, & *notari tum numerum* magnum, *ſive* blaſphemiarum & errorum *antichriſti*, *quorum corpus ita ſit compactum* & *concatenatum*, *ut membra a ſe invicem pendeant*, *ſive* Papiſtarum aſſeclarum *antichriſti*, *quo beſtia romana ſuperbit*, & *alias pias reformatasque eccleſias longe vincit. Poſterius hoc vult* Car. Gallus, *prius vero* Durhamus, *multis diſputans*, *nomen debere notare doctrinas*, *quibus beſtiæ addicti diſcernantur*, *etiam ex antitheſi electorum in fronte nomen Patris habentium*, numerare *porro aliquando pro* trutinare cum judicio *poni*, *coll. Dan. V.* 26 & ſapientiam theologicam ex doctrinis potius & factis, quam ex literis collectiones deducere. *Ad hæc paucis notaſſe ſufficiet, quod ubi character certus beſtiæ in deſignato numero nominis conſtituitur, hominibusque ejus ſupputatio præcipitur, omnino definite ille debeat intelligi*, *magis etiam ideo*, *quod nec numerus hic ſit rotundus*, *nec alludens ad alium aliquem alibi celebrem hominum vel dogmatum calculum. Addo quodſi multitudo tantum indefinite notaretur*, *ſive errorum ſive errantium*, *nulla intelligentia & attentione tanta opus hic foret*, *quantam quidem exigit Iohannes. Miror adhuc*, *quo pacto numerus* 666 *pro magna multitudine queat accipi*, *& facta quidem comparatione cum electis* 144000 *ſiquidem hi illos magnopere excedunt. Quod agnoſcens* Car. Gallus, 666 *homines in totidem* myriadas hominum *audacter commutat.* &c. Comm. in Ap. p. 589 ſeqq. Alia interpretatio accipit 666 pro 6666, 6666 pro legione, legionem pro *multitudine* hoſtium eccleſiæ; contra ac *Tacitus Nicolaus Zegerus*, qui in Epanorthote ita commentatur: *Videtur alluſum & reſpectum eſſe ad nomen illud legionis*, *quod* 6666 *continet: & dum primus hic numerus ſublatus eſt*, *inſinuari videtur*, *maximam diabolo & virium & eorum, quos ſub ſe habebat*, *per Chriſtum* ſubtractam *eſſe* copiam, *ita ut jam gloriari & dicere non poſſit*, *ſicuti olim*, Legio mihi nomen eſt. Non abludit ab utroque interpretamento *Sebaſtianus Meyer* in Ap. fol. 59. ac complura vel circa utrumque vel circa alterum utrum utiliter obſervari poſſunt. 1. Legionem conſtare viris 6666, unus ait Heſychius in Lexico, niſi librarius animi cauſa ſenarios minores adjecit. Aliter graves rei militaris ſcriptores, ut Vegetius l. II. c. 2 & 6. Certe nec pro Iohannis nec pro beſtiæ tempore legio efficietur 6666 virorum. 2. Millenarius in æra, numerisque annorum a mundo condito, reticetur, apud Hebræos; quibus id moris Iohannis jam ævo fuiſſe, convinci etiamnum deſideramus. Anonymus quidem ille, qui perhibetur fuiſſe *Tobias Littleton*, tempore reginæ Eliſabetæ, & *Romæ ruinam finalem* ſcripſit, A. 1655 Londini editam, Anglisque Ro-

mæ verſantibus perſuadere voluit, ejus urbis ruinam anno, poſt milleſimum, 666 fore, deceptus eſt. Reticetur item in magna ſumma ſeſtertiûm apud Romanos, quos nemo huc retulerit. In reliquis omnibus numeris ubivis gentium minima quæque, non maxima pars, maxime omitti ſolet. 3. Hebræos hoc compendio uti coëgit penuria literarum, quibus millenarios exprimerent: at Iohanni præſto erant notæ græcæ, quibus totum exprimeret, ϛχξϛ 6666. 4. Hebræi defectum ſupplent per formulam expreſſam לפרט קטון cui reſpondet interdum formula majorum noſtrorum, *nach der mindern Zahl.* Iohannes autem numerum ponit abſolute. 5. Citra millenarium ejusque ellipſin, citra legionem ejusque metalepſin, facilius poterat decima legionis pars, Cohors, adeoque 666 vel 600 (uti *ſexcenti* per proverbium dicuntur) vel 555 vel 500. (vide Veget. l. c.) pro multitudine indefinita poni vel accipi. 6. Sed neque cohors neque legio una promiſcue magnam ſemper multitudinem innuit, ſed pro re nata, v. gr. reſpectu unius obſeſſi. Marc. V. 9. alias multæ potius legiones multitudinem exprimunt, v. gr. angelorum. Matth. XXVI. 53. 7. Multitudo in numero beſtiæ vel ſeductores ſolos vel etiam ſeductos complecteretur. non ſeductos, qui multo ſunt plures: v. 8. neque ſeductores; qui regimen habent vel nullum, vel democraticum, vel ariſtocraticum, vel monarchicum: quorum quodvis hanc multitudinis notionem repellet. Habent autem, opinor, regimen, idque monarchicum: atque in monarchia denominatio fieri ſolet non a multis, nedum a permultis, ſed ab uno; id quod præſertim in beſtia opus eſt, ut ſit, ubi capita ſeptem & cornua decem figantur. 8. Indefinite notari multitudinem vel magnam vel imminutam, haud dixerit, quiſquis rationem numerorum totius libri, totam beſtiæ picturam, maximeque extrema hujus capitis XIII Ap. expenderit. Eandem numeri beſtiæ interpretationem per legionem romanam, refutant Acta *Baſileenſia* &c. A. 1730 edit., pag. 42 ſeqq.

Alio tramite ad eandem metam contendit *Lightfootus*, quum ita ſcribit: *Menſes* 42 *&* *dies* 1260, *nec non tempus, tempora, & dimidium temporis, PHRASIVNCVLÆ ſunt, e Daniele ſumptæ, qui, eo loquendi modo uſus, Antiochi rabiem, & conculcatam Religionem, per ſpatium triennii & ſex menſium duraturam, deſcribit, Dan.* 7: 25. *&* 12: 7, 11. *quibus adverſa & afflicta quædam tempora (HAVD DEFINITA VLLA PERIODVS) deſignari videtur. Hic equidem ſenſus iſtiusmodi dictionum apud ſcriptores Iudaicos paſſim obtinuit.* Chron. N. T. ad Ap. XI. Duo exempla, quæ ibi ſubnectit, aliena ſunt: cumque numeri in iiſdem, ipſique numeri Danielitici, præciſe valeant; Apocalyptici numeri non debent, quaſi ad Danieliticos tantummodo *alluderent*, enervari, ſed æque præciſe accipi. Alias numerus tandem LXX hebdomadum, quem Lightfootus præciſe accipit, tamen, quia rotundus eſt, ut certus pro incerto, neſcio qua *alluſione*, (quod abſit,) poſitus habebitur.

In ſumma, indefinita interpretatio perinde eſt, ac ſi diceret: Multitudo notatur *in genere*; nil opus eſt computo arithmetico, quo numeri *ſpecialiter* ſolvuntur. At textus dicit, *computa.* Id quum haud fruſtra, ſed ad oſtendendam inve-

inveniendi ſpem dicatur, jam computare ingredimur.

§ III. *Numero beſtiæ per calculationem expediendo congruens alter, isque juſtæ facilitatis, in textu & quæri debet, & invenitur*, XLII menſium.

Prophetia 1 *computare* jubet: 2 appellat *numerum beſtiæ*: 3 appellat numerum *hominis*: 4 & ait *eſſe* 666. Ad rem pertinent hæc omnia, eaque ordine apocalyptico, retrogrado, videbimus.

1. Dicitur *numerus eſſe* 666, ſolo adjectivo expreſſo. Numerus & adjectivo & ſubſtantivo expreſſus (v. gr. decem menſes, centum drachmæ, mille milites,) quorum alterum *numerantem* numerum, alterum *numeratum* numerum dicimus, ſolutionis non eget. At quum ſolvendus offertur numerus, tum aut ſubſtantivum patet, v. gr. numi; & adjectivum quæritur & colligitur, v. gr. quinque myriades: Act. XIX. 19, nec non Luc. XIV. 28. aut adjectivum datur, ut 666, adeoque ſubſtantivum ei jungendum quæritur; id quod vix niſi in ænigmatis, certe h. l. in ænigmate prophetico, uſu venit. Datum, inquam, eſt adjectivum 666, idque tam aperte, ut rurſum nullius ſolutionis egeat. Supereſt, ut inveſtigetur & per calculos conficiatur non ſane aliud adjectivum numerale merum, quo nil proficeretur, ſed nomen ſubſtantivum, idque ſpeciale, pro quo vocabulum generale *numeri* ſubſtituitur. Illud cujuscunque generis eſt, ellipſis ejus (lectoribus ad eam in væ tertio facilius ferendam, per ellipſin nominis *lingua* & *equites*, in væ primo & ſecundo præparatis, c. IX. 11. 16 not.) ellipſis, inquam, ſubſtantivi certa eſt: tantum quæritur, ſintne 666 quaſi puncta, qualia in eteoſtichis quæri ſolent; an homines, an tempora, an quidvis aliud in mentem veniens. Interim magna apparet utriusque computi differentia. nam in priore quæſitum eſt numerans numerus, per arithmeticam facile expediendus: ſed in altero, qualis eſt ſub manu, quæſitum eſt numeratus numerus, plus facultatis hermeneuticæ poſtulans.

Quare 2 occurrit appellatio numeri *hominis*, differentiæ alicujus utique cauſa: unde amplius conſtat, quærendum imperari numerum numeratum; nam nullus *ab humano* diverſus in rerum natura reperitur numerus numerans. Longius hîc progredi nil attinet.

3. Notandum eſt, quod dicitur numerus *beſtiæ* unius, non beſtiarum multarum: quodque computandus proponitur ipſius *beſtiæ* numerus, non *nominis* beſtiæ. Numerus quidem & *nomini* beſtiæ ſæpius, & ipſi *beſtiæ* in uno verſu 18 tribuitur: atque aliud eſſe numerum *beſtiæ*, aliud numerum *nominis ejus*, ſerio, ne ego curioſior videar, notavit *Rupertus Tuitienſis* in Ap. p. 380, & *Potterus* in Interpretatione numeri 666, cap. 1, ubi plures conſentientes laudat: ipſaque id ſermonis proprietas evincit. occurrit enim I beſtia, II nomen ejus, III numerus nominis ejus, IV numerus beſtiæ: neque magis quartum cum ceteris confundi debet, quam cetera inter ſe. Quia tamen nullus ſeorſum a beſtiæ numero numerus nominis beſtiæ indicatur; hunc per illum indagari, facile agnoſcam. Interim locutio prophetica præciſe tenenda eſt, ſermonisque conſiderati ſequenda proprietas. Non dicitur numerus *nominis* beſtiæ computandus, ſed numerus *beſtiæ*. Porro numerus & *ipſius* & *unius* beſtiæ argumento eſt, eſſe numerum ſeu multitudinem *accidentium*. nam numerus quidem

quidem *beſtiarum*, diceret numerum, quem ſubſtantiæ multarum beſtiarum ſimul ſumtæ conſtituunt: ſed numerus *beſtiæ* eſt, quem accidentia quædam beſtiæ unius ſimul ſumta conſtituunt. Quumque accidentium eſt hic numerus, ea ſane beſtiæ ipſi inhærent. nam uti, ſi dicerentur dies beſtiæ, dies pro duratione quadam beſtiæ ipſius ſumerem: ſic numerus accidentium beſtiæ in ipſa beſtia, non extra, quæri debet. 4. Hîc non numerare ſolum, ſed *computare* jubemur. ψηφισάτω dicitur, non ἀριθμησάτω, coll. c. VII. 9. *Proprius numerus beſtiæ*, inquit *Caſſiodorius* in Complexionibus ad h. l. *ſub quodam modo CALCVLATIONIS exponitur.* Iam calculatio & computus tali in re inſtitui non poteſt, niſi altero numero adſcito. Convenienter rationi Potterus: *Nec additio, nec ſubtractio, nec multiplicatio, nec diviſio peragi poſſunt, niſi datis ſaltem duobus numeris, ut tertius inveſtigetur, qui eorum vel ſumma ſit, vel reſiduus, vel factus, vel quotiens.* unde idem, alio numero, qui *exprimeretur*, non obſervato, ipſum numerum 666, radicem quadratam extrahere conatus, dupliciter ſpectavit. vid. omnino tract. cit. cap. 10. Quid ſi alius ſit in contextu numerus (ut Potterus poſtulabat) *expreſſus*, iſque facilior, ex quo nomen huic epitheto 666 aptum eliciamus? num eum fortuito nobis offerri putabimus? Hem! præſto ſunt 42 *menſes*, v. 5. Quod naſcitur, excipe, cupida veritatis anima, ac tolle. Menſes 42 ſunt tempora: ergo 666 ſunt item tempora. Etenim quæ accidentia, niſi tempora, numero 666, ſubeſſe poſſe putes?

§ IV. *Numerus, pro numero temporum, pro temporibus, annis &c. eleganter dicitur.*

Sententia hæc, *beſtia habet 666 dies, annos &c.* ubi jam inventa eſt, ſequentibus verbis commode profertur, *numerus dierum, annorum &c. beſtiæ, ſunt 666.* Longe vero commodior eſt locutio, *computa numerum* 666, ubi problema demum proponitur ſolvendum, ut ſenſus ſit, *computa* 666, *ut invenias, ſintne dies, anni &c.* neque faciliorem problematis hujus proponendi formulam excogitare poteris. Quid? ne in categorica quidem enunciatione ineptum eſt, tempora vel per ellipſin vel per tropum exprimere. Nam ſic LXX, Iob XXXVI. 26, ὁ Ἰσχυρὸς ΠΟΛΥΣ, *Deus eſt multus*, i. e. æternus: nam ſubjiciunt, ἀριθμὸς ἐτῶν αὐτοῦ, καὶ ἀπέραντος. ſic 2 Chron. XXX. 5 לרב ad interpretum quorundam ſenſum notat *ſæpe, multum, multis annis.* Plato libro de Republica octavo ineunte, periodum civitatum decantata illa numerorum ſuorum obſcuritate circumſcribens, vocabula, τριάς, πεμπὰς κτλ. & ipſum vocabulum ἀριθμὸς abſolute adhibet, *tempora* innuens: & apud omnes πεντὰς, δεκὰς, εἰκὰς, τριακὰς, *hebdomas*, pro numero dierum dicitur. *Cajus* de Cerintho, apud Euſebium l. III Hiſt. eccl. c. 25, ἀριθμὸν χιλιονταετίας λέγει γίνεσθαι. *Heſychius*, σάρος, ἀριθμός τις παρὰ βαβυλωνίοις· eſt autem annorum numerus, de quo agit *Ordo temp.* p. 323. *Plinius* lib. VIII hiſt. natur. c. VI, *ſeptem annis ad ſuperiorem NVMERVM* (annum urbis 472) *additis.* Oroſius in Apol. pro lib. arb. *mundi numerum* dicit, quem paulo ante dixerat *temporum ſtatutorum plenitudinem.* pag. 753. Simillima phraſis: *numerus beſtiæ, numerus mundi.* Prologus ad Marcum latinus: *jejunium numeri*, i. e. XL dierum. Ticonius in Ap. XI. 3, *NVMERVM noviſſimæ perſecutionis dixit*, inquit, *& futuræ pacis, & totius temporis a Domini paſſione &c.* Tem-

Tempus & locus multà habent ſimilia: ſimile eſt, quod *ἀριθμὸν ὁδοῦ numerum viæ*, pro *longitudine*, dicit Xenophon in Cyri pædia. Adde Eurip. ed. Gr. p. 920. r. 3. ed. Lat. part. 2. p. 232. Euſ. præp. ev. f. 288. ex Afric.

§. V. *Menſes 42 & numerus 666 ſunt æquales.*

Locuſtarum duratio, ſub væ primo, per quinque menſes bis exprimitur: angelis euphratæis, ſub væ ſecundo, datur *hora & dies & menſis & annus*, & huic ſpatio æquatur equitatus ille, *diſmyriades myriadum.* Sic, ſub væ tertio, æquales ſunt 42 *menſes* poteſtatis, quam beſtia habet, & numerus 666 ejuſdem beſtiæ.

§ VI. *Formula de numero hominis infert 666 annos communes, &, ex oppoſito, 42 menſes propheticos.*

Numerus beſtiæ dicitur numerus *hominis*. Hoc vocabulum, *hominis*, aut denotat definite hominem, aut indefinite. Si definite, refertur aut ad beſtiam decem cornuum, aut ad hominem computantem. horum neutrum opus eſt, in re per ſe obvia: ac neutrum faceret ad adjuvandum calculum. ergo indefinite: unde articulus in græco non additur. itaque genitivus ſingularis, *hominis*, dicitur pro *humano*, quemadmodum dicuntur ὀςᾶ ἀνθρώπου 1 Reg. XIII. 2. (i. e. ὀςᾶ ἀνθρώπινα, Num. XIX. 16.) σωτηρία ἀνθρώπου Ps. LX 13. μάχαιρα ἀνθρώπου Es. XXXI. 8. Eſt autem vel numerus temporum *humanus*, vel numerus temporum humanorum. Non illud: nam eſſet humanus aut annorum aut menſium aut dierum numerus. atqui anni 666 ætatem hominis pridem excedunt longiſſime: dies autem menſesve 666 longe breviores ſunt, quam pro beſtiæ duratione; neque dierum talis aut menſium ellipſis uſitata eſt; menſium denique vocabulum jam occuparunt ex oppoſito menſes 42. Ergo eſt numerus temporum *humanorum*. Pro eo autem dicitur *numerus hominis*, percommode. nam uti Gal. VI. 11 *literis* tribuitur *magnitudo*, quæ totius eſt epiſtolæ; & *diebus* decurtatio, qua longius intervallum decurtatur; Pſalm. CII. 24. 25. & *annis* medium, quod eſt majorum mundi temporum: Hab. III. 2. ſic viciſſim nomini collectivo datur interdum prædicatum individuis ſingulatim congruens. Prov. XXX. 26, οἱ χοιρογρύλλιοι ἔθνος οὐκ ἰσχυρόν· item, *dies populi mei ut dies arboris*, Es. LXV. 22. *populi*, i. e. ſingulorum in populo. Apud Romanos, *Gallia Togata*. Maximeque in ænigmate prophetico opportuna hæc metalepſis fuit, donec inventæ temporum monades epitheton *humanum*, a numero tantiſper ſuſtentatum, ſed ſibi proprie deſtinatum, ipſæ ſubirent. Nunc quum epitheton *humanus* indefinite accipi & ad ſingula tempora referri conſtat, per ſe patet, talia tempora etiam degi a beſtia, &, quod concinne cadit, a computatore numeri. Sic quoque res ſe habet in menſuris novæ Ieruſalem, quæ ſane non univerſæ, ſed ſingulæ dicuntur *menſura hominis, quæ eſt angeli*: c. XXI. 17. & item angelus menſor de menſura hominis, quæ eſt angeli indefinite, participat.

Vidimus § V, numerum 666 & menſes 42 æquales inter ſe eſſe Ergo 666 humana tempora ſunt 666 inter homines *uſitati anni*: &, ex oppoſito, 42 menſes, uti in textu non dicuntur menſes hominis, ſic revera ſunt *menſes prophetici*. Q. E. D.

Ita demum ſatisfit (ad hominem loquimur) Vulgato interpreti, apud quem, ut § I notavimus, *ſexcenti ſexaginta ſex*

leguntur. Si *DIoCLes aVgVſtVs* Boſſueti, aut aliud ejuſmodi nomen, per ſua 666 puncta numerum beſtiæ expleret, ſuppoſitio materialis poſtulabat *ſexcenta &c.* neutro abſoluto vim habente ſubſtantivi. quocirca etiam Rupertus Tuitienſis voculam *DICLVX*, ab Ambroſio Ansberto ex *DCLXVI* conflatam, reſolvens, non potuit *ſexcentos &c.* retinere, ſed illam ait facere *ſexcenta ſexaginta ſex*. Comm. in App. p. 379. quo ipſo genere neutro multos interpretes libenter, Romanenſes interdum invitos, uti videas ad h. l. Nunc *ſexcentos ſexaginta ſex*, oportet, *aliquos* producant: aliter Interpretem, Tridenti tam alte evectum, ab errore, eoque ſontico prorſus, (nam & res graviſſima eſt, & lectio in latinis codicibus conſtantiſſima,) abſolvere non poterunt. *Sexcenti ſexaginta ſex* illi, ſunt anni. Annos jam pridem interpretatus eſt *Innocentius III* in epiſtola ad *VNIVERSOS* Chriſti fideles pro ſubſidio terræ ſanctæ, A. 1213. &, ut alios intermediorum ſeculorum commentatores omittamus, *F. Ludovicus S. Franciſci* in globo arcanorum, pag. 917 edit. Rom. Strictura hæc *Innocentiana*, ſi addatur parallelismus menſium 42, analoga his longitudo væ primi & ſecundi, intervalla poſt væ primum & ſecundum, conjunctio beſtiæ & mulieris, veram totius prophetiæ interpretationem, vel iis, qui ex *pontificia* pendent auctoritate, perſuadere poteſt.

Ad rem ipſam revertimur. Frequens anni ellipſis eſt. Xenophon, οἱ δέκα ἀφ' ἥβης, *qui decimum a pubertate annum gerunt.* Plato lib. VI de legib. κατ' ἐνιαυτὸν δὲ εἶναι καὶ μὴ μακρότερον χρὴ τὴν ἱερωσύνην ἑκάστῳ. ἔτι δὲ μὴ ἔλαττον ἑξήκοντα ἡμῖν εἴη γεγονὼς ὁ μέλλων καθ' ἱεροὺς νόμους περὶ τὰ θεῖα ἱκανῶς ἁγιστεύειν. Polybius, ὀκτωκαίδεκα γεγονὼς, *annorum octodecim.* Apte vero ad hunc locum Dio Caſſ. τόσα γέγονα· quaſi dicat, *hic meus eſt numerus*, annorum ſcilicet. Proxima duo teſtimonia habent Lamberti Bos ellipſes græcæ: atque ex omnibus ſubſtantivis, quæ ille omitti ſolita collegit, non niſi ἔτος huc convenire agnoſcas. Apud Danielem LXX hebdomades, ſubaudito *temporum annalium* vocabulo, memorantur. Itaque ὁ ἀριθμὸς τοῦ θηρίου idem eſt, quod ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐτῶν τοῦ θηρίου, ſicut ἀριθμὸς γεννημάτων idem quod ἀριθμὸς ἐνιαυτῶν γεννημάτων, Lev. XXV. 15. 16.

Hæc *annorum* ellipſis non caret utilitate. Si nomen eorum fuiſſet expreſſum, hîc lectori proclive fuiſſet tempora proprie & improprie notata inter ſe confundere, errore multa turbaturo: nunc anni communes appellationem ſuam, in conſpectu menſium propheticorum occultant. Tanto minus offendere nos debent in hoc libro humana tempora tot propheticis tam parce provideque, adeoque ſine confuſionis periculo attemperata. Nam non per ſaltum, ſed gradatim a temporibus propheticis ad annos communes hîc per ellipſin indicatos & deinceps ad annos communes cap. XX expreſſe ſic dictos ducimur. Facit autem ellipſis etiam ad tempeſtivum ænigma, non ſolum reſpectu beſtiæ, cui eadem methodo occulta, atque olim regi Babylonico, *numerus* conſummatioque regni ſui ante oculos ſcribitur: Dan. V. 26 ſed etiam reſpectu ſanctorum, quos triſtiſſimorum temporum longitudo, ſi eam ſciſſent, & ſua & ſuorum cauſa exanimaſſet; nam tot annos ne mundo quidem ipſi ſupereſſe putarunt. conſtat autem, eos & ante reformationem & poſtea, ſpe illa diu fuiſſe

fuiſſe ſuſtentatos, celeriter finitum fore bellum in ſanctos. Magno videlicet commodo ſuo (neque enim tum maturum erat) ætatem beſtiæ non ceperant. Beſtia tempora aliquando, non ſe ipſam, noverat: ſancti beſtiam magis, quam tempora ejus noverant: nunc & beſtia & numerus ſive tempora ejus magis magisque ſimul innoteſcent.

Quod reliquum eſt, quæritur, utrum maſculino an neutro genere accipiendus ſit, in græco textu, 666 annorum numerus. Si illud, ſunt ἑξακόσιοι ἑξήκοντα ἓξ ἐνιαυτοί· ſi hoc, ſunt ἑξακόσια ἑξήκοντα ἓξ ἔτη. Veruntamen neutrum genus, quod § I prætulimus, longe prævalet, uti mox § VII amplius cognoſcemus.

§ VII. *Hi 666 anni habent appendiculam.*

Proprie inter ſe opponuntur 666, & 1000 anni ſive ἔτη. Annos 666 graſſatur beſtia: 1000 annos regnant, qui beſtiam non adoraverant. Præterea 666 ad 1000 annos habent ſe, ut 2 ad 3, quam proxime: præciſe vero, ut 3 ſe habent ad 2, ſic 1000 anni expreſſi ſe habent ad 666 $\frac{666|2}{999|3}$. & hic numerus fractus congruit cum ellipſi, *annum* ſubaudiendum relinquente: nam quælibet monas de numero beſtiæ eſt annus tropicus, ſed cum aliquot horarum acceſſione, quæ communis anni veritatem non tollit, ſed tamen appellationem anni quodammodo impropriam facit. Tali modo numerus 666 & 1000 anni ſe mutuo confirmant & illuſtrant. Venit nonnullis in mentem, 1000 annos, ſcilicet ex hypotheſi illa anni apocalyptici, 360 dies, i. e. totidem annos habentis, accipi poſſe pro 360 millibus annorum communium. Quæ cogitatio tametſi multum abſurda eſt, eum tamen non mediocriter exercere poteſt, quem accurata temporum apocalypticorum analogia perculerit. Nunc non illo uno loco, ſed etiam prius in numero 666, anni communes & humani ponuntur. Viciſſim quia mille anni dicuntur ἔτη, numerus 666 annorum ſupplemento vocabuli ἔτος aptiſſimo augetur, eoque magis evitatur confuſio temporum communium & propheticorum. nam propheticus annus in hoc libro dicitur ἐνιαυτὸς, c. IX. 15. at hîc ἔτη partim dicuntur, partim ſubaudiuntur. Sane ἐνιαυτὸς quiddam magis generale ſonat, quam ἔτος. unde comicus ἐτῶν ἐνιαυτοὺς dixit, a quo Plato in Cratylo non abludit. Propius huc ſpectat, quod nomen ἐνιαυτὸς anno poſitivo, ut ſic dicam, cuicunque denotando inſervit, ἔτος autem non niſi anno naturali. Apollodorus, lib. III, de Cadmo loquens, ἀΐδιον ἐνιαυτὸν ἐθήτευσεν ἄρει· ἦν δὲ ἐνιαυτὸς τότε ὀκτὼ ἔτη. Ac LXX, Deut. XXXI 10, μετὰ ἑπτὰ ἔτη, ἐν καιρῷ ἐνιαυτοῦ τῆς ἀφέσεως. & ſic conſtanter. Lev. XXV. 10. 11. 52. XXVII. 18. Iud. X. 8. Vnde fit, ut innumeris locis nomen ἔτη cum quovis cardinali numero, grandi ſæpe, conſtruant; ἐνιαυτὸν autem nunquam ſic adhibeant, ſed indefinite fere, aut ſingulari numero. Gen XLVII. 28. 2 Sam. XXI. 1. coll. 1 Reg. XIV. 21 2 Reg. XXIV. 18. 2 Chron. XXII. 2. Quæ vocum differentia non ideo, quia Græcis propria, nec nobis conſueta eſt, negligi debet.

Quæ § III propoſuimus, hactenus peregimus. Nam hæc ratio plane 1. ψήφοις *calculis* conſtat, diviſionem, multiplicationem, ſubtractionem, additionem habens: & per eos calculos primum ipſi epitheto 666 ſuum nomen, *anni*, ſocietur; deinde ex iis multa quoque alia computantur. 2. quadrat in *numerum beſtiæ* proprie ita dictum. 3. fert numerum temporum *hominis*, 4. & annos 666.

§ VIII. *Hinc plures reſolvuntur periodi temporum minores.*

Ad analogiam 42 menſium aliæ periodi, v. gr. quinque menſes væ primi, hora & dies & menſis & annus væ ſecundi, facile reſolvuntur, & reſpondet hiſtoria, ut ſuis locis oſtendimus. Quæſtione vero de præciſa longitudine ipſius ſingulatim horæ, diei, menſis, anni apocalyptici ſuperſederi poſſet. Si tamen ea quæritur, facile ex iis, quæ diximus, deducitur. Menſis eſt pars duodecima anni: annus habet $365\frac{97}{400}$ dies; dies habet 24 horas: & huic diviſioni naturali reſpondet prophetica. Porro cum 42 menſes prophetici ſint $666\frac{2}{3}$ anni communes, longitudo propheticorum temporum bene dat ſeſe. In ſumma, quodvis tempus commune ad tempus propheticum ſe habet, ut $190\frac{10}{21}$ ad 1, ſive ut 4000 ad 21.

§ IX. *Eadem ratione reſolvuntur etiam majores temporum periodi.*

Progreſſionem hanc proponimus:

Semitempus ſunt anni communes:	$111\frac{1}{9}$
Tempus (*καιρὸς*)	$222\frac{2}{9}$
Numerus beſtiæ:	$666\frac{6}{9}$
Tempus 1, 2, $\frac{1}{2}$:	$777\frac{7}{9}$
Paucum tempus:	$888\frac{8}{9}$
Millennium:	$999\frac{9}{9}$
Chronus:	$1111\frac{1}{9}$
Ævum:	$2222\frac{2}{9}$ &c.

Hanc *circiter* longitudinem periodorum ita creſcentium comprobat nexus prophetiæ, eventuumque ſeries: hanc vero *ipſam* longitudinem primum ſuadet analogia numeri 666 & annorum 1000. deinde eam firmat *ſeptenarius* inde reſultans. Nam ſi omnes hujus progreſſionis articulos, aſtronomico rigore, in dies reſolvas; ſecundus articulus meras dierum hebdomadas dabit, primus autem totidem ſemihebdomadas: (quæ propria eſt ratio, cur primus *ἥμισυ καιροῦ dimidium temporis*, ſecundus autem demum *καιρὸς tempus* dicatur:) tum, quæ vel primi vel ſecundi articuli ratio eſt, eadem eſt ceterorum, qui ex primo vel etiam ex ſecundo multiplicantur. Sic *Septenarius*, quem Moſes & prophetæ in temporibus, Apocalypſis in rebus tantopere frequentat, de improviſo etiam ex temporibus apocalypticis, *inſigni veræ analyſeos criterio*, emicat. Sed proprius demonſtrationis hujuſce locus eſt in *Ordine temporum*, cap. XI & XII.

§ X. *Non abſona putari debet hæc analyſis temporum, in medio incedens.*

Non abhorrens a ſenſu cœleſti communive videri nobis debet v. gr. propheticus dies ſex circiter menſium. Dimidiata tempora Apocalypſis ſuggerit ipſa, c. VIII. 1. XI. 9. XII. 14. & in dimidiatas temporum formas interpretes alii, diverſis ex viis, pridem inciderunt. Menſes 42, dies 1260, tempora 1. 2. $\frac{1}{2}$, *dimidiatam annorum hebdomadem* vocat *Seb. Meyer*, ſed citra ulteriorem explicationem. *Ioh. Napeir* ſeptem periodos temporum, quas a vaſtatione Hieroſolymorum ad conſummationem ſeculi ſtatuit, ex eo reſolvere conatur, quod ſint ſeptem Iubilæi magni; non toti, 490 annorum: ergo DIMIDII, 245 annorum. vid. Expl. Apoc Part. I. Propos. 5. *Petrus Molinæus* 1260 annos dominantis beſtiæ cenſet eſſe ſeptimanam; ita ut dimidia teſtium duorum occiſorum ſeptimana denotet perſecutionem annorum 630, qui ſint 1260 annorum DIMIDIVM. Vid. *Accompliſſ. des proph.* p. 357. Nec hi quidem tam rationum veritate, quam ſolius rei probabili ſpecie ducti ſunt. Specioſius incedit *Bened. Aretius* in h. l. dies 1335 apud Danielem

Danielem & numerum 666 invicem conferens. *Sex menſium* ſpatium non modo pars temporis, ſed tempus eſt: quemadmodumque Indi menſem in 15 dies deſcriptum habuere apud Curtium, (unde Malabari hodienum VII planetarum ſemicirculos XIV pro XIV mundis habent;) & Sinenſes 24 menſes ſemiſolares in anno ſtatuunt: ſic *annum*, non inſcite, aliqui veterum *æſtate unum determinabant, & alterum hieme*, notante Plinio, l. VII. c. 48. eundemque apud Ægyptios, & inde apud Græcos, certe apud Cares & Acarnanes, quibus interjecta Patmus, & quidem Cariæ proxima, ſex menſibus terminatum commemorat Plutarchus, Cenſorinus, alii. Vid. Io. Hiskiæ Cardilucii T. I evang. *Natur-wiſſenſchaft* in præf. & Fabricii lib. de Menſibus p. 7 ſeq. & 159. Thucydidis hiſtoria per hiemes & æſtates digeritur. Saxones veteres annum in duas *Malinas* diviſerunt, autumnalem & vernalem, ut ex Scaligero notat Martinius in Lexico etym. col. 1438. Atque in omni vitæ civilis uſu *ſemeſtre* tempus perquam frequens ſemper fuit. Multi magiſtratus ſemeſtres, v. gr. tribunatus apud Plin. Ep 4. l. 4. Conſulum faſces olim ſemeſtres: & hodie Magiſtratus academici aliique. Annuli apud Romanos fuere æſtivi & hiberni: unde *ſemeſtre aurum* apud Iuven. Sat. 7. Semeſtria principum conſilia citant juris conſulti. Vid. P. Fabri præf. in ſua ſemeſtria. ſic enim ille & alii juris conſulti, & ex theologis Dorſcheus monumenta quædam ſua inſcripſerunt: hodieque apud Gallos *Semeſtria* in re forenſi vigent. Ab Alexandrinis annos patriarchales, ante Abrahamum, ſemeſtres habitos fuiſſe, ſuſpicatur Iac. Cappellus, æram mundi conditi Alexandrinam conferens cum Iudaica. Diſp. Sedan, T. I. p. 1048. Conf. quæ ex Ioh. Georgio Herbarto ab Hohenburg refert Calvis. ad A. M. 3185. Mathematicis interdum, quum futura ex phænomenis cœleſtibus conjectant, dies calculo myſtico ſemeſtre denotat. vid. Zimmermanni tr. de cometa anni 1680 p. 101. Maxime vero huc congruit anni apud Iſraëlitas in duas partes æquales, i. e. in duo ſemeſtria, quorum alterum ab initio menſium, alterum ab initio anni ducebatur, ſolenniſſime celebrata diviſio, vere & autumno. Vid. *Ord temp.* p. 19. 27. Neque primo menſe Iudæi, ſed ſeptimo ineunte, æram augent, ut v. gr. pro A. M. 5499 ſcribere incipiant 5500, non invito Moſe. Ex. XXIII. 16. XXXIV. 22. Certe a Moſis tempore Iſraëlitis ſemeſtre ſemper fuit tempus in vita ejusque viciſſitudine admodum notabile: annumque in duo fere ſemeſtria di[illegible] ephemeria ſacerdotales. Semeſtre etiam intervallum inter *præcurſorem* Iohannem & ipſum Chriſtum Ieſum. Luc. I. 36. R. Aſe diſcipulos quotannis ſex menſes ſecum habuit, ſex menſes domi eos eſſe juſſit. Non ad demonſtrandam ipſam diei prophetici longitudinem hæc collegimus: ſed tantummodo, ut oſtenderemus, non tam paradoxam nobis eam longitudinem videri debere. Ipſam demonſtrationem aliunde deduximus.

§ XI. *Imo ita demum vitantur interpretationes in avia & extrema diſcedentes.*

Dies *annuus*, quem multi Proteſtantium diu defenderunt, longior eſt, & multo longior, quam veritas patitur: dies *communis*, quem Romanenſes & recentiores quidam noſtri tuentur, brevior eſt, & multo brevior, quam veritas patitur. Vtrumque demonſtravi in Intro-

ductione germanica, § 38 ſeqq. *Plane illæ ſunt duæ ſcaturigines præcipuæ, unde tot interpretationes falſæ manarunt.* In medio eſt veritas. Huic quiſquis ſe permittere poteſt, in tuto erit. Vid. ad verſum 1. Thes. X. Obſerv. 29.

§ XII. ***Itaque & menſes beſtiæ, & numerus ejus, & numerus nominis ejus, expeditam habent rationem.***

Annorum 666⅐, qui menſes beſtiæ, & numerum beſtiæ exæquant, (vid. *Erkl. Offenb.* p. 133.) initium fuit, cum eventus a principio capitis XIII ad medium verſum 5 progrederetur, ineunte Cœleſtini II pontificatu, A. 1143, d. 25 Septembris. Gregorius VII ab Imperatore [illegible] Cœleſtinus II a *Roma* ipſa, qua vigente *non eſt* beſtia, immunis eſſe cœpit. Tum igitur *poteſtas data eſt* beſtiæ abſolute. Numerus *nominis* beſtiæ a Gregorio VII incepit, qui *Papæ* nomen uni præſuli Romano vindicavit, elatiſſimo ſenſu. Id nomen habent, qui Gregorii novitatem teterrimam, quaſi divinum quiddam amplectuntur & approbant. Sic numerus *nominis* beſtiæ ex numero beſtiæ noſcitur, eumque aliquantum excedit. Facilis eſt hæc & ſimplex ratio, qua numerus nominis beſtiæ declaratur. At ſunt, qui putent, poſſe fieri, ut quemadmodum nomen ΙΗΣΟΥΣ, id eſt *Ieſus*, 888 valet, (vide Eſtium h. l.) ſic nomen adverſarii in valore literarum numerali numerum 666 habeat. ***Neque illud hoc loco prætereundum eſt***, inquit Edo Neuhuſius, ***quod hiſtorici adnotarunt***, ***Numerum aſſumti a Papa nominis vitæ regnique duraturi omen plerumque facere. Sane Alexander II ſecundo, Clemens III tertio, Victor IV quarto, Pius V quinto, Leo X decimo, Gregorius XIII decimo tertio, Sixtus V quinto pontificatus anno ex mortali vita demigravit. Pari fato Benedictus II. Sixtus II. Anaſtaſius II Ioannes II. Martinus II. Nicolaus II ſecundo imperii anno obierunt. Stephanus III. Martinus III. Clemens III. Nicolaus III. tertio; Felix IV. Martinus IV. Nicolaus IV. Paulus IV. Benedictus IV. Clemens IV quarto; Bonifacius V quinto; Innocentius VIII octavo ſummæ dominationis anno in vivis eſſe deſierunt.*** lib. II Fatid. ſacror. cap. 31. Similia exempla non in annis ſolum, ſed etiam in menſibus notavit *Guil. Burius* in Notitia pontificum, ſect. XVI. Ea mente totum numerum 666 [illegible] tis in nominibus. Ex Irenæo ſupra retulimus aliqua, quorum ΛΑΤΕΙΝΟΣ cui non dictum eſt? quod quo modo jam tum cuipiam occurrere potuerit, ſuſpicari liceat. In Sibyllinis, quæ antiqui multum reſpexere, lib. VIII dicitur, *λίνος αὐτὸν ὀλεῖται.* in multis autem principatibus primus & ultimus eodem nomine inſigniti reperiuntur: primusque Romæ epiſcopus non Petrus, ſed Linus: poſtremum ergo, quanquam vetuſtus error *Petrum ſecundum* dicit, vetuſtior opinio *Linum ſecundum* (quam vere, nil refert) arripuiſſe videtur. Latine *LInVs seCVnDVs* 666 valeret forſitan: ſed tales ſignaturæ primo tempore, unde nonnulli pro ominibus habent, non extremo, in ſuis ſubjectis notari ſolent. Vtut eſt, ΛΙΝΟΣ valet 360. Deficiunt ergo 306, id eſt, ΤΕΑ. Litteris ΤΕΑ & ΛΙΝΟΣ conjunctis, fiebat illud ΛΑΤΕΙΝΟΣ. Vel audierant, *Latinum* fore nomen beſtiæ, in Latina, non in Hebræa Græcave lingua exſtiturum:

&

& id, materiali ſuppoſitione, de ipſo nomine Λατεῖνος interpretati ſunt. Sive hoc ſive illud erat, λατεινος cum E ſumi non debuit. nam EI Græcum ſubſequente conſona, Latini quidem per I exprimunt, ut εἰκὼν, *icon*: ſed I Latinum Græce non tranſit in EI, neque λατεῖνος analogiam habet. non enim ſcribitur ἀκυλεῖνος κτλ. ſed ἀκυλῖνος, ἀλβῖνος, ἀκραγαντῖνος, ἀλεξανδρῖνος, ἀντωνῖνος, ἀρκτῖνος, ἀρχῖνος, βροντῖνος, καλουῖνος, καρῖνος, κολλατῖνος, κρατῖνος, κρισπῖνος, κουαρτῖνος, κωνϛαντῖνος, λεοντῖνος, λευῖνος, λιβερτῖνος, λογγῖνος, μακρῖνος, μαξιμῖνος, μαρῖνος, νερυλλῖνος, νιγρῖνος, ξιφιλῖνος, πισῖνος, σαβῖνος, σατορνῖνος, ϛασῖνος, ταραντῖνος, τιγελλῖνος, Φιλῖνος, Φλωρεντῖνος. Putidum eſſet, plura conquirere. Apud ipſum Irenæum, ἰουϛῖνος, οὐαλεντῖνος, ὑγῖνος, Φλωρῖνος, conſtanter per I ſimplex: & ſic λατῖνος, quod ipſum in Sibyllinis etiam I modo productum, modo correptum habet. Itaque in uno Andreæ codice ms. λατῖνος, a librario emendante, contra Andreæ inſtitutum, eſt repoſitum: in altero ad λατεῖνος additur, διὰ διφθόγγου, aperta licentiæ confeſſione, quæ ut apud Germanos in Germanicis, ſic apud Græcos in Græcis eteoſtichis frequens eſt. Etenim ejuſdem numeri 666 gratia fecere τειτὰν ex τιτὰν, παπεῖσκος ex παπίσκος, ἀρνοῦμε ex ἀρνοῦμαι. Sed ejuſmodi licentiæ in re graviſſima nil loci eſſe debet. Alia nomina, Hippolyti exemplo, *exercitii* cauſa, adjecit Andreas Cæſarienſis, ejusve hac in parte amplificatores. In iis maxime inſigne eſt BENEΔΙΚΤΟΣ, non ſolum in codice Auguſtano, qui alia aliis ſuperaddit nomina, ſed etiam in editione Sylburgiana: neque tamen Benedictus ille Nurſinus, de quo Andreas audire potuit, quemque Nic. Mulerius huc confert, a Græco quopiam librario notatus videtur: nam Græcorum quoque menologium prid. Id. Mart. memoriam ejus habet: ſed Benedictus IX pontifex Romanus. Non abludit, qui Caſparo Heuniſchio in mentem venit, *sILVeſter seCVnDVs*. Etenim Silveſter, quum annus 1000 a nativitate Chriſti; Benedictus, quum annus 1000 a paſſione Chriſti numeraretur, ſedebant: & ad utrumvis annum milleſimum, quaſi elapſi forent anni milleni capite XX ſcripti, regnum beſtiæ exſpectarunt veteres, (ut patet ex Andrea, cujus curioſo cuipiam lectori numerum 666 ille BENEΔΙΚΤΟΣ, ut apparet, ſubminiſtravit:) nec tales hodie Benedicti illius, quales Silveſtri fama vindices habet. Satis operæ, opinor, conſiderandis antiquorum ſententiis dedimus: recentiora etiam commenta vel nugamenta, præter ceteros, recenſere dignatus eſt Scherzerus in Syſt. p. 865. Wolfius Tomo IV Curar. p. 545. Itaque ſuperſedere licet nobis: adjici tamen poſſit, quod Chriſtophorus Seebachius in clavi Germ. Ap. p. 309 ἐπαῤῥησιάσατο. fed minus certe coactum eſt nomen *LVDoVICVs*, quod tractatus Belgice & Germanice editus, cum titulo, *Fides & patientia ſanctorum*, cap. XXIII, huc accommodavit, quanquam ne gravis quidem illa Reformatorum in regno Galliarum perſecutio tantam numeri vim eſt aſſecuta, planeque aut nuſquam aut in papali ſerie nomen hoc numero præditum deprehendi debet. Nonnulli, cum Vitringa, qui in Ap. p. 629 ceteroqui anonymum illum ac librum ejus laudat, numeralem vim Latinarum literarum ſolicitant: ſed omnes, præter *D*, probat Baudius Ep. 79 cent. 1. plane omnes, Scaliger, Priſcianum ſecutus, in libro de cauſis L. L. cap. XLI. Nos his argutiis ſuperſederi poſſe exiſtimamus.

mamus. Numerus, etiam *nominis* beſtiæ, ut vidimus, aliam vim habet.

CAP. XIV.

1 E'κατὸν κτλ.) Sunt eædem *CXLIV chiliades*, quæ cap. VII, ſed nunc longe lautiori ſtatu. quare ſine αἱ articulo memorantur: uti cap. XVII. 3, θηρίον *beſtia*, ſine τὸ articulo, eadem beſtia, quæ capite XIII. 1, ſed poſtea ſui valde diſſimilis.

¶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ καὶ) Hoc uni codici Reuchliniano defuit, quanquam non videtur defuiſſe antiquiori codici, ex quo ille deſcriptus erat. Nam pro ſubſequente participio γεγραμμένον Eraſmus in ed. 1. 2. 3 poſuit καιόμενον. id quod ex margine, qui illud καὶ ὄνομα ſubleſtiore pictura, in marginibus frequenti, ſupplendum moneret, alieno loco inductum videtur: ſicut mox verſu 6 ad τοὺς καθημένους idem Reuchlinianus liber gloſſam marginis τοὺς κατοικοῦντας ex aliis locis propinabat. Wolfio *veri ſit ſimilius*, καιόμενον *gloſſemati acceptum ferri debere. Conſtat enim*, inquit, *notas ejuſmodi vel frontibus vel manibus* inuri *ſolitas. Atque hunc morem aliquis indicaturus conſultum putavit, vocem* γεγραμμένον *per* καιόμενον *interpretari.* Reſp. Si καιόμενον dici poteſt nomen, quod *inuritur*, non tamen ſic dici poteſt, quod *inuſtum* eſt. Puſilla res eſt: gloſſema utrinque agnoſcitur: tantummodo de origine ejus agitur. Mea ſuſpicio lectioni illi de *nomine Agni* aſſerendæ militat. Eraſmi lectione, quæ *Agni nomine* caret, fretus non nemo, nomen *Patris* ac non *Agni* poſthac celebratum iri, ſperare voluit. Deceptus eſt inimicus Nicænæ fidei, atque gloriæ Chriſti. Imo vero & *Agni nomen & nomen Patris ejus* ſcriptum eſt in frontibus CXLIV millium.

2 καὶ ἡ φωνὴ ἣν ἤκουσα ὡς) Sic *Comp. Copt.* & monumenta fere omnia. At *Eraſmi* lectio, καὶ φωνὴν ἤκουσα, absque ὡς, (quæ tamen particula etiam in And. 1 exſtat,) vix unum alterumque aſſenſorem ex vetuſtate habet. Editionem meam cum Complutenſi, non cum Græco-Anglica, diſtinctius a Wolfio, quam a typotheta ſociatam, lector velim obſervet. Iohannes vocem ſibi auditam gradatim articulatius deſcribit; & ἡ articulus habet vim relativam, qua innuitur, *eandem* vocem primum ut *aquarum multarum* & *tonitrui magni*, deinde ut *citharœdorum* fuiſſe auditam.

5 ψεῦδος) δόλος, textus apud Andream in cod. *Reuchlin.* quem Eraſmus ſequitur, & in *Auguſtano.* Sed textus apud ipſum Andream a Sylburgio editum, & *Copt.* (apud Wolfium, qui tamen τὸ δόλος defendit,) cum monumentis omnibus, ψεῦδος. Petrinum illud, οὔτε εὑρέθη δόλος ἐν τῷ ςόματι αὐτοῦ, apertè reſpicit locum Es. LIII. 9. Apocalyptica vero phraſis, quanquam ſe ſuſtentat ipſa, parallelum quiddam habet Malach. II. 6, de ſacerdote: Νόμος ἀληθείας ἦν ἐν τῷ ςόματι αὐτοῦ, καὶ ἀδικία οὐχ εὑρέθη ἐν χείλεσιν αὐτοῦ. Vocabulum ψεῦδος, cum derivatis & compoſitis, perfrequens eſt in omnibus ſcriptis Iohanneis.

¶ ἄμωμοι εἰσὶν) ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ θεοῦ addidere demum *Latini* recentiores, quos, ut alibi, ita hîc, cum Eraſmo, neſcio quam pridem, *Armenius*, ſequitur. Hieronymum non legiſſe, patet ex T. I. f. 21. 47. nam bis citat, *Hi ſunt primitiæ Dei & Agni, & ſine macula*: non addit, *ante thronum Dei*, quod vel maxime *virginitatis*

ginitatis excellentiam amplificaret. *Non apparet*, inquit Wolfius, *quomodo alicui in mentem venire potuerit, phraſi antecedenti, ἄμωμοι γάρ εἰσι, quæ per ſe ſatis intelligitur, explicandi cauſa hæc jungere, imprimis cum ἐνώπιον τοῦ θρόνου v. 3 anteceſſerit. Cumque præterea eadem hæc phraſis Ioanni admodum ſit familiaris, veriſimilius eſt, eam hoc quoque loco ab ipſo eſſe profectam.* Reſp. Ipſe parallelismus talia additamenta, ex parallelismo nata, redarguit. Multa, quæ per ſe ſatis intelliguntur, tamen interpretamentis declarari ſolent, ut apud Latinos vel Gloſſa interlinearis demonſtrat. Quanquam hoc quidem loco alienum eſt interpretamentum. nam harum primitiarum deſcriptio ſuaviter eſt figurata, inſtar cantici: atque ita duo hæc inciſa quendam quaſi rhythmum habent, παρθένοι γάρ εἰσιν· ἄμωμοι εἰσίν· ubi, quod obiter notamus, in poſterius inciſum particula γὰρ ex præcedenti propagata videtur. Porro, *virgines* ſunt, qua *Agnum* ſequuntur: ἄμωμοι ſunt, non qua *coram throno Dei* ſunt, ſed, qua emti ſunt, primitiæ, *Deo & Agno*. Quid multa? clauſulam, *ante thronum Dei*, hoc loco nemo in Græcia, Aſia, Syria, Africa legit: neque dubito Italiam Armeniamque antiquam addere. Non habuere illi editiones hodie obvias: genuinam lectionem habuere.

6 ἄγγελον, *angelum*) *Angelorum* nomine v. 6. 8. 9 præcones cœleſtis doctrinæ veniunt. Quod autem G. G. Zeltnerus in Diſſ. de chiliaſmo præſenti, § XIII. p. 22 habet, *Nec repugnabimus, ſi quis Angelorum aut unius præcipui in animandis Confeſſoribus Evangelii operam, eo ſenſu, quo & Paulo adſtitiſſe dicitur Act. XXVII. 23. coll. Dan. X cap. toto, hic* (Apoc. XX. 1.) *interveniſſe affirmet, idque nobis omnium MAXIME probari fatemur*: id magis in tres hoſce præcones convenire exiſtimamus.

¶ αἰώνιον, *æviternum*) αἰών, *ævum*, evangelio, ſive præconio, quod hic habet angelus, adſcribitur. Eſt ergo *ævum* finitum, quod, ex analogia ceterorum temporum propheticorum, duobus chronis conſtat, & a præconio hujus evangelii ad ipſum *judicii* diem porrigitur. Hæc *ævi* præcipue longitudo, præter complura alia, conſiderandi anſam præbet, *num* hic angelus ſit *Arndius*. *Secundum* angelum jam veniſſe, minus certum habemus: ſi jam venit, de *Spenero* eſt cogitandum. *Tertius* exitum menſium 42 breviore intervallo antecedit: quanquam per eum beſtiæ ipſius, non modo imaginis ſerioris, adoratione interdicitur.

¶ εὐαγγελίσαι) Similis locutio πειρασμοῦ - πειράσαι, c. III. 10. & h. l. εὐαγγέλιον - εὐαγγελίσαι.

¶ τοὺς καθημένους) Τοὺς κατοικοῦντας, unum alterumque exemplar, ex frequentiore Apocalypſeos phraſi. Conjunxit utrumque Reuchlinianus liber. τοὺς καθημένους, potior pars codicum, cum *Lat. Orig.* Innocentius quiddam eſt *ſedere in terra*, quam *habitare in terra*: hoc civium, illud alieniorum. *Habitantes in terra* dicuntur, quos væ tria feriunt: *ſedentes in terra*, quibus evangelium æternum prædicatur. Differentia verborum elucet ex Es. XVIII. 3. כל ישבי תבל ושכני ארץ

7 κρίσεως, *judicii*) In extrema tempora refert hoc præconium Ven. D. *Langius*, Epicr. p. 402. nec tamen juſto ſerius id ſtatui debet. Locum Matth. XXIV. 14, quem confert, expendimus ſupra, ad cap. VI. 2.

¶ πηγάς, *fontes*) Non additur articulus. [nam ſub *mari fontes* jam quodammodo continentur: quanquam hi per ſe

quoque magnum quiddam ſunt in univerſitate rerum. vid. Becmanni hiſt. geogr. cap. III. part. 4.

8 ἔπεσεν ἔπεσε) Vid. ad cap. XVIII. 2.

¶ βαβυλὼν ἡ μεγάλη) Sic codices omnes, ſic etiam *Copt.* ſic cap. XVI. 19. XVII. 5. XVIII. 2. & LXX Dan. IV. 27. At ἡ πόλις interponitur ab *Eraſmo*, ex cap. XVIII. 10. 21. Sæpe nomini proprio additur epitheton, ſine ſubſtantivo appellativo. Grandius quiddam ſonat *Babylon magna*, abſolute, quam *Babylon urbs magna*.

¶ ἐκ, *de*) Aſyndeton.

¶ τοῦ οἴνου) Paucorum teſtium hæc lectio eſt, antiquorum tamen, ex Græcis & Latinis, ad quos *Caſſiodorius* accedit. Quia in iis locis, ubi de *ira Dei* agitur, ὁ οἶνος τοῦ θυμοῦ dici ſolet, ideo hîc & c. XVIII. 3, ubi de fornicatione Babylonis agitur, item ὁ οἶνος τοῦ θυμοῦ a librariis eſt invectus. Atqui in locis de *ira Dei*, conſtans eſt lectio: in utroque loco de fornicatione Babylonis, variat. Breviorem lectionem utroque loco, qui de fornicatione illa agit, æque probo: ſed c. XIV. 8 in textu eam dedi, Eraſmi atque adeo Lutheri fretus exemplo: & c. XVIII. 3 in margine eam prætuli, modeſtiæ cauſa. Itaque ſuperſedemus labore illo, quo nonnulli vocabulo θυμὸς ſignificationem *æſtûs* conficere conantur. Sæpe *ira Dei*, ſæpe *meretricia impuritas*, ſub ſchemate potûs deſcribitur. In illo potu, non in hoc, adhibetur vocabulum τοῦ θυμοῦ.

¶ πεπότικε, *potavit*) Lutherus in Præfatione ad Roberti Barns Vitas pont. *Ego ſane in principio*, inquit, *non valde gnarus aut peritus hiſtoriarum*, *a priori*, *ut dicitur*, *invaſi papatum*, *h. e. ex ſcripturis ſanctis. Nunc mirifice gaudeo*, *alios idem facere a poſteriori*, *h. e. ex hiſtoriis. Et plane mihi triumphare videor*, *cum*, *luce apparente*, *hiſtorias cum ſcripturis conſentire intelligo.* Itaque ſecundi hujus angeli præconio ſubſervit hiſtoria rerum Romanenſium, quæ magis magisque in lucem profertur: præcipue vero ponderare h. l. fas erit, ſepoſito partium ſtudio, quæ ſub initium hujus ſeculi in oriente per Miſſiones non tam pontificias, quam *Romanas*, geſta, & e contrario per Evangelicas Miſſiones geri cœpta ſunt. Impurum potum *gentibus* datum excipit purior.

9 ἄλλος, *alius*) Bonum eſt præconium angeli cum æterno evangelio, bonum ſecundi ac tertii: ſed tamen *alius* eſt angelus ſecundus, *alius* etiam tertius. Recte intra limites ſuos ſe continuit v. gr. Spenerus. vid. Bar. Canſtein. in Vita ejus, § 32. Sed ſi quis intra eoſdem limites propheticum poſteritatis ſcrutinium atque teſtimonium coercendum putaret, peccaret. Varia ſunt & dona & tempora. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 145. 158 ſ. 166 ſ. 176 ſſ. 1041 ſ. 1117.

¶ εἴ τις κτλ. *ſi quis adoraverit beſtiam & imaginem ejus*, *& acceperit characterem in fronte ſua aut in manu ſua*: *& hic bibet de vino iræ Dei*, *quod infuſum eſt merum in calice iræ ipſius*, *& cruciabitur igne & ſulphure in conſpectu angelorum & ante conſpectum Agni. Et fumus tormentorum eorum aſcendet in ſecula ſeculorum*, *nec habent requiem die ac nocte*, *qui adoraverunt beſtiam & imaginem ejus*, *& ſi quis acceperit characterem nominis ejus*) Vna omnium horrendiſſima in tota Scriptura eſt hæcce comminatio. Pellit timorem ab interfectoribus corporis timor ab Eo, qui poteſt & animam & corpus perimere. Luc. XII. 4. 5.

10 ἐκ τοῦ οἴνου τοῦ θυμοῦ - ἐν τῷ ποτηρίῳ τῆς ὀργῆς· *ex vino excandeſcentiæ - in poculo iræ*) Vt

Vt ſe habet vinum ad poculum, ſic *excandeſcentia* ad *iram*. Conſiderata verborum differentia. cap. XVI. 19. XIX. 15. ἡ ὀργὴ τὸν θυμὸν in actum deducit. conf. Rom. II. 8 not. חמה θυμὸς, חרן ὀργὴ apud LXX.

¶ τοῦ κεκερασμένου ἀκράτου, *quod infuſum eſt merum*) κεράννυμι, *miſceo*, dicitur in genere pro *infundo*, etiam de *mero mero*. ἄκρατον *merum* eſt, cui nil gratiæ aut ſpei attemperatur. Tale *merum* jam eſt *mixtum* & paratum adoratoribus beſtiæ. Propinqua impendet & ſanctis ſalus, & malis pœna. Pſalm. LXXV (LXXIV) 9, ποτήριον ἐν χειρὶ Κυρίου οἴνου ἀκράτου, πλῆρες κεράσματος.

11 εἰς αἰῶνα αἰώνων) Sic quoque cap. XIX. 3. XX. 10. Veſtigia hujus lectionis, ſtudioſiſſimam indaginem deſiderantis, notavimus in Apparatu. Ceteris locis ſcribitur, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Vtraque quaſi quadrata locutio eſt, ut *myrias myriadum*, *cæli cælorum*. Articulus emphaſin habet, præſertim ubi de *Æternitate Dei* ſermo eſt. Magna in hiſce locutionibus eſt opportunitas articuli Græci vel adhibiti vel prætermiſſi.

¶ ἀναβαίνει, *aſcendit*) Præſens, poſt futurum, futuri vim habet, ſed cum emphaſi.

12 οἱ τηροῦντες, *ſervantes*) Vel conjunguntur abſtractum & concretum, *patientia* & *ſervantes*: vel potius eſt nominativus pro genitivo, τῶν ἁγίων, οἱ τηροῦντες, *ſanctorum ſervantium*: coll. cap. I. 5, Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ μάρτυς ὁ πιστός.

13 ἀπάρτι, λέγει τὸ πνεῦμα) Vocem illam, *Scribe*, *Beati mortui*, *qui in Domino moriuntur*, *ut requieſcant &c.* elocutus eſt cœlitum quiſpiam, cujus perſonæ & conditioni proprie congruit, Ieſum appellare *Dominum*. Eam vocem Spiritus ipſe quaſi per parentheſin interpellat, ſimulque comprobat & amplificat, per voculam ἀπάρτι, *a modo*: perinde uti poſt, *Scribe*, *Beati*, aſſeveratio ſequitur capite XIX. 9. *A modo*, ſcil. beati ſunt, *inquit Spiritus*. *A modo*, ab hoc ipſo articulo temporis, quum vox hæc in ſerie prophetiæ loquitur. Occurrit etiam loquela Spiritûs, c. XXII. 17. II. 7. &c. Loquitur autem Spiritus in ſanctis, præſertim afflictis, 1 Petr. IV. 14, domumque petentibus, 2 Cor. V. 5. A vocabulo μακάριοι pendet ἵνα, uti c. XVI. 15. XXII. 14. Ναὶ primum in margine exſtitiſſe videtur, uti c. XXII. 20 ναὶ alterum: unde alii ναὶ λέγει, alii λέγει ναὶ fecerunt. Sine hac vocula conſtat ſenſus. Latinus eam non legit, ſed ἀπ' ἄρτι dupliciter expreſſit, *a modo jam*, uti Gal. I. 6 *ſic tam*.

¶ ἵνα ἀναπαύσωνται) Futûrum, uti ἵνα ἔσται, c. XXII. 14.

14 καὶ, &) *Meſſis* & *vindemia*, quæ hoc loco deſcribuntur, extremum judicium antecedunt, ut Cluverus copioſe demonſtrat. Vtraque deſcribitur etiam apud Ioel, c. III. 18, & toto illo loco, ut Ioach. Langius docet.

¶ καθήμενον ὅμοιον) Alii, καθήμενος ὅμοιος· alii rurſum, pro νεφέλη λευκὴ, *nubem candidam*: ut iidem fierent caſus. Media lectio, caſûs miſcet: (neque obſtat hîc ἔχων ſubſequens, coll. Appar. pag. 778.) vide ſupra ad c. IV. 4. VII. 9. XIII. 3. Communes conſtructionis regulas nemo ignorat: ſed non temere tot locis in tam paradoxa ſermonis figura codices optimi conveniunt. Quæ hujus generis ſunt, ab iis uti me, poſt longam conſiderationem, non facile receſſurum puto, ſic ea nemini obtrudo. Senſus

ſus in omnes partes idem manet. Per *meſſem* magna piorum, per *vindemiam* magna impiorum multitudo ex mundo educitur.

15 τῆς γῆς, *terræ*) Sic quoque v. 18 in vindemia. *Terra* hîc non contradiſtinguitur *mari*: ſed tamen amplitudo hujus vocabuli reſtringitur verſu 20 per *urbem*.

18 καὶ ἄλλος ἄγγελος ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου, ὁ ἔχων ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ πυρὸς, ἐφώνησε κτλ. *Latinos* commentatores neque antiquos, neque Græcis codicibus aſſuetos, deprehendi interdum cum Græcis teſtibus ex ultima antiquitate haud pridem evocatis congruere. Cumque id non temere fieri, res loqueretur, Latinorum codicum manuſcriptorum lectiones indagavi, didicique, illas lectiones ex Græcis in Latinos codices N. T. & inde in commentarios perveniſſe. Ac ſpero, hac via lectionem vetuſtiſſimi interpretis *Latini*, genuinam fere, præcipuis in locis, quamvis eam non editiones Latinæ N. T. ſed manuſcripti codices, & excerpta eruditorum, & ſcriptores eccleſiaſtici nobis miniſtrarent, eſſe recuperatam. Exemplum non ſpernendum præſens ſiſtit locus. Communior lectio habet, καὶ ἄλλος ἄγγελος ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου κτλ. καὶ ἐφώνησε. Sed *Alex.* verbum ἐξῆλθεν & ſubſequentem particulam καὶ ignorat. Quare non potui negligere *Rupertum Tuitienſem*, qui uti Latinis exemplaribus Apocalypſeos ſane ſinceris adjutus fuit, ſic in præſenti *exiit* cum & omittit. Etenim ſub verba καὶ ἄλλος ἄγγελος, quæ verſu 15. 17 & 18 exſtant, librarii ex verſu 15. 17 verbum proximum ἐξῆλθεν alieno loco, verſu 18, facillime iterarunt. Suſpicabar, *Latinos* dari codices ms. qui cum *Al.* & cum *Ruperto* congruerent inveni, & citavi in Appar. p. 860. Nunc etiam *Ansbertum*, qui Rupertum tribus ſeculis anteivit, & cod. ms. *Berolinenſem* addo. ἐπὶ τοῦ πυρὸς dicitur ſingulari numero: videtur autem ſingularis pro plurali, quem τὸ πῦρ non habet, hoc loco poſitus, coll. τῶν ὑδάτων. cap. XVI. 5.

¶ τοὺς βότρυας-αἱ σαφυλαὶ) Synonyma ſæpe ſunt ὁ βότρυς καὶ ἡ σαφυλή. ſed interdum differunt, apud LXX. Num. XIII. 23. אשכול ענבים βότρυν σαφυλῆς. Gen. XL. 10, πέπειροι οἱ βότρυες σαφυλῆς. Itaque βότρυς, totum, *uva*: σαφυλαὶ, partes, *acini*.

¶ τῆς ἀμπέλου, *vitis*) Non deeſt plurale גפנים LXX αἱ ἄμπελοι & tamen hoc loco ſingulare eſt: impii omnes, unius vitis inſtar ſunt, omnes cohærent.

19 ἔβαλεν, *jecit*) Hujus igitur angeli opera perferentur uvæ de vite ampliſſima terræ in unum torcular.

¶ τὴν ληνὸν τὸν μέγαν) Etiam Hebræis fœmininum eſt גת ἡ ληνός· ſed ad τὴν ληνὸν adjectivum additur maſculinum, Hebraico more: (vid. Buxtorf. Thes. p. 338. 399. 423.) idque hoc certe loco facit ad amplificandum, ut etiam apud Græcos. vid. Budæi comm. L. Gr. col. 1500 ſeq. Olim nonnulli, Hebraiſmo non perſpecto, ſic interpretati ſunt: *Jecit magnum*, i. e. ſuperbum, antiquum hoſtem, *in torcular iræ Dei.* Ita habet Primaſius, & Ansbertus.

20 αἷμα, *ſanguis*) *ſanguis* uvarum, vinum rubrum, id eſt, ſanguis impiorum. Metalepſis. Occidio impiorum innuitur, non cruciatus æternus. Alii quoque hoſtes in torcular poſtea incidunt. cap. XIX. 15.

¶ ἄχρι τῶν χαλινῶν τῶν ἵππων, ἀπὸ σαδίων χιλίων ἑξακοσίων· *usque ad frenos equorum,*

rum, per ſtadia mille ſexcenta) Vtraque phraſis profundum & longum ſanguinis torrentem denotat. confer c. XI. Ἀπὸ ϛαδίων κτλ. de intervallo dicitur etiam Ioh. XI. 18. Nonnulli Rabbinorum cultores hoc referunt ad Palæſtinæ circuitum aut longitudinem. Sed longitudo, etiam cum regionibus editis & ab inundatione immunibus, multo minor eſt; circuitus, multo major. Quid ſi innuatur vallis *Kidron*, inter *urbem* Ieruſalem & inter *montem oliveti* (Act. I. 12.) interjecta? nam torrens in ea valle, cum ſuis anfractibus, & in ipſo mari, quoad ſanguine tinctus fuerit, 1600 ſtadiorum longitudinem poterit habere. Locutionem proprie accipiamus.

CAP. XV.

2 Νικῶντας ἐκ) Rara phraſis, ſed ſimilis illa Lycurgi contra Leocr. *τί ποιῶν ἂν νίκην λάβοι παρὰ τῶν πολεμίων.* Quod ad præpoſitionem attinet, LXX habent, *ποιεῖν ἐκδίκησιν ἐκ τῶν ἐχθρῶν κτλ.*

¶ *καὶ ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ*) Poſt καὶ additur apud Eraſmum, *ἐκ τοῦ χαράγματος αὐτοῦ·* & ſic fere duo tresve codices, ita inter ſe propinqui, ut unius inſtar ſint, qui tamen ipſi gloſſam, dum aliter aliterque in textum inferunt, produnt. Ceterum quatuor his voculis carent codices, magno conſenſu, & verſiones, etiam *Coptica*. Defendit eas Wolfius, his verbis: *Supra* Ioannes XIII. 17 tria *illa*, *quæ heic occurrunt*, *in mentione beſtiæ ejusque ſectatorum* conjunxit, eodem, quo h. l. exſtant, ordine, *εἰ μὴ ὁ ἔχων τὸ χάραγμα, ἢ τὸ ὄνομα τοῦ θηρίου, ἢ τὸν ἀριθμὸν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ.* *Et veri ſit ſimilius, librarios voces, de quibus agitur, omiſiſſe, quam alios ex l. c. addidiſſe.* Addidiſſe librarios, apparet. nam ſi Iohannes de *tribus* illis, quæ ſupra conjunxiſſe dicitur, primum juxta cum tertio allegaſſet, ſecundum non prætermiſiſſet. Revera autem non ſunt tria: ſed *nomen* beſtiæ, AVT *numerus nominis* ejus, (disjunctive,) eſt ipſe ille character. *Character*, eſt genus: ſpecies duæ, *nomen* beſtiæ, & *numerus nominis* ejus. Inde *character* beſtiæ, indefinite plerumque, citatur, c. XIV. 9. XVI. 2. XIX. 20. XX. 4. definite vero, *charagma nominis* ejus ſeorſum, c. XIV. 11. vel *numerus nominis* ejus ſeorſum, h. l. Nam horum altero alterum connotatur; vel uno tempore *nomen beſtiæ*, alio *numerus nominis ejus* magis viget. ἐκ, præpoſitio, aliquoties hîc ponitur, uti cap. XVIII. 20.

¶ *ἑςῶτας ἐπὶ τὴν θάλασσαν τὴν ὑαλίνην, ſtantes ad mare vitreum*) ἐπὶ cum accuſativo, & cum ipſo *ſtandi* verbo, denotat vel *ſuper*, *in*, cap. VII. 1. XI. 11. XII. 18. XIV. 1. vel *juxta*, *ad*, cap. III. 20.

3 *ὁ βασιλεὺς τῶν ἐθνῶν, Rex gentium*) Auguſta appellatio, & opportuna, coll. vers. ſeq. & Ier. X. 7. & tamen a librariis varie mutata.

4 *πάντα τὰ ἔθνη, omnes gentes*) Hîc & converſio gentium omnium, (conf. Ier. XVI. 19.) & motivum, cum tempore converſionis, declaratur.

7 *φιάλας, phialas*) *Φιάλη δέ φασιν, ἀγγεῖον λεβητοειδὲς πεπλατυσμένον ἄνωθεν.* *Euſtathius.* Phialarum in ſuperiore parte latitudo facit ad repentinæ effuſionis amplitudinem. Phialas væ tertium afferre, multi putant. Sed vid. *Erkl. Offenb.* p. 808.

8 *καπνοῦ, fumo*) Tegmen majeſtatis divinæ.

CAP. XVI.

1 Τὰς ἑπτὰ φιάλας, *ſeptem phialas*) Epiſtolæ ad VII eccleſias diſtribuun-

buuntur in III & IV. Sigilla VII dividuntur in IV & III. & item Tubæ VII, ut vidimus: nunc etiam Phialæ VII. Tubæ longo circuitu regnum mundi labefactarunt: phialæ celeri & acuta vi beſtiam potiſſimum, quæ ſe in regnum mundi induerat, & aſſeclas opesque ejus, frangunt. Itaque tubæ phialæque eodem ordine incedunt. Quaternæ priores tangunt *terram*, *mare*, *flumina*, *ſolem*: ternæ reliquæ, aliorſum cadunt, & multo ſunt acriores.

2 ὁ πρῶτος, *primus*) Sic, *ſecundus*, *tertius*, *quartus*, *quintus*, *ſextus*, *ſeptimus*, ſine nomine *angelus*. Sermo celerrimam phialarum effuſionem exprimit: cujus celeritatis documentum eſt etiam hoc, quod phialæ nullas temporum periodos notatas habent. Magnam eæ ſimilitudinem habent cum plagis Ægyptiacis, quas fere per menſium intervalla inflictas cenſent Hebræi. vid. Meyer ad Seder olam, p. 287. Quid ſi idem futurum ſit in phialis? Tota quidem earum effuſio adhuc in futuris eſt.

¶ ἕλκος πονηρὸν, *ulcus malignum*) Deut. XXVIII. 35, בשחין רע LXX ἐν ἕλκει πονηρῷ.

5 ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, *qui es & qui eras*) Vid. ad cap. XI. 17. & conf. D. Lang. comm. apoc. f. 188.

¶ ὁ ὅσιος) Alii καὶ, ante ὁ, vel pro ὁ, ponunt, vel καὶ ὁ prætermittunt. Sæpe uniones germanæ lectionis a ſcoriis varietatum ſincera internoſcit exegeſis: præclareque huc confert Wolfius locum c. I. 8, Κύριος ὁ θεὸς, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ. Iuverit etiam contuliſſe alterum, c. IV. 8, Ἅγιος ἅγιος ἅγιος, Κύριος ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος. Summa eſt illorum duorum locorum ſimilitudo, & hujus loci, qui ſic habet: δίκαιος εἶ, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, ὁ ὅσιος. Subjectum, illic, Κύριος ὁ θεὸς ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος· hîc, vocandi caſu, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν. Subjecti epitheton, illic, ὁ παντοκράτωρ· hîc, eodem caſu, ὁ ὅσιος· utrobique ſine καὶ particula. Prædicatum, illic, c. IV. 8, ἅγιος. hîc, δίκαιος. Neque enim ita conſtruenda eſt oratio, δίκαιος καὶ ὅσιος. quum multa in textu verba ſint interjecta. Primis & poſtremis Apocalypſeos locis dicitur Dominus ὁ παντοκράτωρ, *Omnitenens*; hîc, judiciis ſe exſerentibus, ὁ ὅσιος, *pius*. Primum a *Robore* laudatur, ne tempore patientiæ nil videatur valere, quum in fine ſatis ſit oſtenſurus *Roboris*; deinde a *Gratia*, ineunte retributione. Pariter *Robur* & *Gratia* tribuitur Domino in Pſalm. LXII. 12. 13. Epitheton ὅσιος Hebræo חסיד reſpondet, ſignificatque, activo vel paſſivo ſenſu, *gratioſum*. Deus in omnibus operibus ſuis *gratiam ſuam* exhibet, & ab omnibus ſanctis *gratiam* init.

6 ἄξιοι εἰσὶ, *digni ſunt*) Abrupta oratio, magna vi. Ita cap. XIV. 5 ἄμωμοι εἰσίν. Pſalm. XCIX. 5. קדוש הוא

7 ἤκουσα τοῦ θυσιαστηρίου λέγοντος, *audivi altare dicens*) Audivit Iohannes *altare*, qua clamor ſurgit & vindicta deſcendit, ejusve accolas, Iohanni hîc non conſpectos, ut ipſum altare loqui videretur. Confer phraſin c. I. 12. IX. 13. XI. 1. Talis illa, χρόνος ἐστὶν ὁ λαλῶν. Iob XXXII. 7.

9 ἐβλασφήμησαν, *blaſphemarunt*) Horribile peccatum, blaſphemia: ſed tamen vel contra voluntatem impiorum in honorem DEI cedit. fatentur enim, ſe ſuccumbere.

10 ἐγένετο ἐσκοτωμένη) Hoc multo majorem habet emphaſin, quam ſi diceretur

tur ἐσκοτώθη vel ἐσκοτίσθη, cap. IX. 2, vel, ἐπλήγη τὸ τρίτον, c. VIII. 12. Similis locutio c. XVII. 16 ἠρημωμένην ποιήσουσιν, c. I. 18 ἐγενόμην νεκρὸς, pſ. XXX 8 ἐγενήθην τεταραγμένος. Arabs interpretatur, *deſiit.* id vero nimium eſt.

¶ τῦ πόνυ) כאב LXX πόνος, *dolor.*

12 ἐπὶ) ἐπὶ *potius reddimus* ſuper, *quam* in, *quod ob exſiccatas aquas hîc mixtio ſit facta, ut in* mari & fluviis, *ubi erat præpoſitio* εἰς. *Marckius.*

¶ ἐξήρανε, *ſiccavit*) Sic *Alex. Lat.* Cohæret cum ἐξέχεε, cumque συνήγαγεν, v. 16. Plerique, ἐξηράνθη, vel ex rhythmo ἑτοιμασθῇ, vel ex conſuetudine. Sæpe enim ἐξηράνθη in N. T. exſtat, & facile hîc quoque a librariis arreptum eſt.

¶ αὐτῦ, *ejus*) adeoque eorum quoque fluminum, quæ in Euphratem labuntur. Turcæ id flumen hodie accolunt. Vel ſi perbrevi Mahomediſmus, ut nonnulli putant, detrimenti aliquid capturus ſit, fieri tamen poterit, ut angelus ſextus phialam ſuam aliquanto ſerius effundat.

13 ὡς βάτραχοι) Ὅμοια βατράχοις, habet *Eraſmus*, cum *Pet.* 3. vel plane ſolus, (nam *Steph.* ις hiat:) ex Andrea, opinor, qui παραφράζει, ἐοικότα βατράχοις. ὡς βάτραχοι, ceteri *omnes*, cum *Andreæ* textu, cui Millius in Proleg. § 510, ut nunc animadverto, non derogat. Hinc *Arethas*, Græciſmo conſulens, (vid. Appar. ad Ap. XVII. 4.) ὡς βατράχυς. Valet caſus rectus, uti Exod. XXXIV. 4, δύο πλάκας λιθίνας, καθάπερ αἱ πρῶται.

14 ἐκπορεύεσθαι) Multæ hîc occurrunt varietates, in quibus ſpeciem habet, ἃ ἐκπορεύεται. quæ tamen ſi primæva eſſet lectio, non tam varie fuiſſet mutata, quam infinitivus ille, ἐκπορεύεσθαι, propter parentheſin non æque a librariis perceptus. Atqui ſine infinitivo abrupta eſſet oratio, εἶδον πνεύματα ἐκ τῦ ςόματος. Non enim dicitur *beſtia ex mari, ex terra, ex abyſſo*, ſed *aſcendens ex mari* &c. Neque obſtat, allegatus a Wolfio, alter infinitivus, συναγαγεῖν, per aſyndeton ſubjunctus. Sæpe enim cumulantur infinitivi, Luc. I. 74-79. Eph. III. 16 ſ. 1 Theſſ. IV. 3. 4. 6. & hoc loco expeditus eſt ſenſus: *vidi exire, ut congregarent.* Eſt *Simultaneum*, de quo vid. *Erkl. Offenb.* p. 84. Notantur autem res duæ concurrentes vel repetitis iiſdem verbis, 2 Reg. II. 14. vel interpellata conſtructione, ut h. l.

15 τὴν ἀσχημοσύνην) ערוה LXX plerumque, ἀσχημοσύνη.

16 καὶ συνήγαγεν, & *congregavit*) Non poſſumus hoc loco ſingulare verbum pro plurali, (quod *Syrus* exprimit,) poſitum cenſere, quia nomen neutrum πνεύματα tanto intervallo præcedit, v. 13. 14. & in ipſo verſu 14 plurale verbum εἰσὶ ponitur. Quis ergo *congregavit* reges? angelus ſextus. Toto hoc capite ſæpe ſubauditur *angelus.* Sine incommodo ſaltu hic verſus cum verſu 12 connectitur. Vide Franc. Iunium & E. Schmidium.

¶ ἀρμαγεδὼν) Sic plerique cod. At pauci, μαγεδὼν, quomodo habet etiam ms. *Alex.* in 2 Par. XXXV. 22, ἐν τῷ πεδίῳ μαγεδών. *Magedon* vel *Megiddo* erat urbs, cujus frequens mentio in libris V. T. Ea loca, ut apparet, reſpexere librarii, qui vocabulo ἀρμαγεδων in Apocalypſi primam detraxere ſyllabam: ſed propter hanc ipſam potiſſimum ſyllabam τὸ ἑβραϊςὶ videtur eſſe adhibitum. *Armagedon* ſignificat vel ער *urbem Megiddo*, ut docet Hillerus in ſyntagmatis, p. 229. vel הר *montem Megiddo*: nam ubi eſt בקעה *vallis*, ut *vallis Megiddo*, 2 Chron. XXXV.

XXXV. 22, ibi etiam eſt mons. Ipſum *Megiddo* unde derivetur, non perinde diſquirimus. ponitur enim ut nomen proprium loci in Palæſtina ex magnis rebus, quæ ibi antiquis temporibus acciderant, notiſſimi. Neque verbo ob funeſtam Ioſiæ cladem hac alluſione citatur, ſed ob cladem *regum* Cananæorum. Iud. V. 19.

21 ὡς ταλαντιαία, *ut talenti pondere*) multarum ſingulatim librarum. Proprie accipio, ſub initium Beſtiæ Non-eſſe.

CAP. XVII.

1 Τὸ κρίμα) משפט *rationem*. ¶ τῆς πόρνης, *meretricis*) Conf. Glaſs. p. 1195. 1440.

2 μεθ' ἧς, *cum qua*) *Cum regnis* terræ fornicata eſt Tyrus. Es. XXIII. 17. 18. coll. Ap. XVIII. 23.

3 ἔρημον, *deſertum*) Europa, ſpeciatim Italia.

¶ θηρίον κόκκινον, *beſtiam coccinam*) ut *rufus* erat draco. Id docet Ceremon. Romanum. Textus loquitur de tempore mulieris in beſtia ſedentis.

5 ἡ μεγάλη, ἡ μήτηρ κτλ. *magna, mater &c.*) Glorioſum Romæ nomen, ſi quiſquam, Benedictus XIII, magnifice adornavit in Indictione univerſalis Iubilæi A. MDCCXXV. *Ad hanc* ſanctam *civitatem, tot* ſanctorum *martyrum memoria inclytam, ac beatorum præſertim apoſtolorum eccleſiæ principum doctrina eruditam & glorioſo ſanguine conſecratam, religioſa animi alacritate concurrite. Feſtinate ad locum, quem elegit Dominus, aſcendite ad hanc Hieruſalem novam, unde ab ipſo eccleſiæ naſcentis exordio Lex Domini & Lux evangelicæ veritatis in univerſas nationes effluxit. Vrbem tot tantisque beneficiis auctam, tot muneribus cumulatam, ut civitas ſacerdotalis & Regia in ſuperbiam ſeculorum poſita, Civitas Domini, Sion Sancti Iſraël jure optimo prædicetur. Hic vero confitemini Deo in eccleſia magna, in populo gravi laudabitis eum. Quandoquidem hæc ipſa Catholica & apoſtolica Romana eccleſia per ſacram B. Petri ſedem, caput orbis effecta*, Mater *eſt cunctorum credentium, fida Divinitatis* interpres, & Magiſtra omnium eccleſiarum. *Hic intemeratum fidei depoſitum, hic fons ſacerdotalis unitatis, hic claves regni cælorum, & ſumma ligandi atque ſolvendi poteſtas, hic demum inexhauſtus ille theſaurus eccleſiæ ſacrarum indulgentiarum, cujus diſpenſator eſt Romanus pontifex, cuſtoditur.* Sed glorioſum hunc titulum Iohannes ex veritate παραφράζει & explanat: *Babylon &c.*

6 μεθύουσαν) Μεθύω, *ebrius fio*, vel, *ebrius ſum.*

7 τῆς γυναικὸς-τοῦ θηρίου· *mulieris-beſtiæ*) Sequitur, per chiaſmum, tractatio de *beſtia*, v. 8-14. &, cum præfatiuncula iterata, *& dicit mihi*, tractatio de *muliere*, v. 15-18.

8 ἦν κτλ. *erat &c.*) Tria durationis beſtiæ ſunt inciſa: quorum tempora per conjecturam refert liber *Erkl. Offenb.* p. 1147 ſeqq. Poſſit autem (1) ad problema ibi datum ſecundarius quidam numeri beſtiæ curſus adjici, a conſummato ejus ortu ex mari, in Alexandro III, A. 1169 ad A. 1836. (2) conferri, quod dixi ſupra

ſupra ad cap. XIII. 1. Theſi 10. obſerv. 29. (3) tota illa Theſis ad multas capitis hujus XVII partes reſolvendas repeti.

¶ βλεπόντων) Genitivus ſimplex, abſolute, uti Luc. VIII. 20 λεγόντων.

¶ ὅτι, *quod*) Ratio, ſub qua terricolæ admirantur beſtiam. ſic plane, ὅτι, Ioh. IX. 8.

¶ καὶ παρέσαι) Sic habent antiqua documenta, ſummo conſenſu: nonnulla, καὶ πάρεσιν. Tantummodo de *M.* & *Pet.* 3 minus liquet. *Latinus* non diſcrepat interpres, qui vel habuit *& ventura eſt*, quæ lectio apud Primaſium remanet, vel τὸ καὶ πάρεσιν ὧδε in unum conflavit, hoc modo, *Et hic eſt*, ſcil. *mens* &c. Facilem hac lectione, καὶ παρέσαι, ſenſum reddi, ſed καίπερ ἐςὶν contradictionem afferre, agnoſcit Theod. Crinſo in *Eſſai ſur l' Apoc.* p. 318. Et *tamen lectionis*, καὶ παρέσαι, *nullam eſſe elegantiam & acumen*, Vitringa, modeſtus alias interpres, dicere ſuſtinuit: eademque mente H. Morus καίπερ ἐςὶν *exemplaria pleraque omnia* habere, & hanc lectionem *generaliter obtinere*, ſcripſit. Ea quippe methodo, quæ utriusque temporibus vigebat, numerus codicum, in Apocalypſi præſertim, ægre iniri poterat. Atqui iſtud, καίπερ ἐςὶν, Eraſmus introduxit. Reuchlinianum Andreæ exemplar habuerat, opinor, καὶ πάρεσιν· ſed litera α vel oculum Eraſmi fugiebat vel animo ejus diſplicebat, & Latinus, quem vidimus, interpres, eum deſerebat. Itaque per conjecturam, καίπερ ἔςιν, edidit, ſed plane dubitanter. nam hæc verba ipſe & in parentheſi, conjecturæ indice, aliquando exhibuit, & in ſua verſione Latina conſtanter omiſit. Eam hunc conjecturam, poſtquam tot editores, ſed ſine examine, Eraſmum recuderunt, Morus & Vitringa quaſi inſignem Canonis Biblici particulam animoſe defenderunt. Ipſe vero Eraſmus, ſi viveret, tot codicibus, quorum nunc copia eſt, herbam, ut arbitror, porrigeret, & aſſeclas ſuos miraretur, qui lectiones ab ipſo olim ægre conſtitutas tam religioſe tuentur. Vel ſolus Andreas, cujus textus & exegeſis in exemplaribus poſtea excuſſis καὶ πάρεσιν ac potius καὶ παρέσαι habent, Eraſmum revincit: & ab hac lectione *Coptica* verſio, *& cecidit*, certe propius abeſt, quam ab Eraſmo: idemque de ipſa Vitringæ interpretatione dicendum venit. Ea enim ad textum ἦν κτλ. congrueret, ſi textus eſſet, *fuerat, & non erat, & adeſt*, καὶ πάρεσι. Legatur, quæſo, tota ejus ad hunc verſum commentatio, de *RESVSCITATIONE* imperii. Quoquo modo ſe res habet, commentarius textui, non textus commentario ſervire debet. Addit Wolfius (ubi Mori & Vitringæ verba complura exhibuit,) τὸ καὶ παρέσαι *etiam ideo locum habere non poſſe, quod de illis ſermo ſit, qui beſtiam illam cum maxime videant.* Reſp. Ea lege ſaltem καὶ πάρεσι ſumendum erat, collato verſu 11, ubi item præſens eſt tempus pro futuro. Veruntamen *videri* variis modis poteſt aliquid, quod vel *adeſt* vel *aderit.* Matth. XIV. 30. Ioh. VI. 19. Hebr. X. 25. Idem vir eruditiſſimus neganti mihi, καίπερ *particulam ab Iohanne uſquam adhiberi*, regerit, ne verbum quidem παρέσαι ab Iohanne adhiberi. Sed diſpar eſt ratio. nam verbum παρέσαι nullus idiotiſmus excludit: particulam *quamvis* Hebraiſmus, quem Iohannes multum ſequitur, fere ubivis per ו ſive καὶ reddit, juxta Noldii Concord. p. 292 ſeq. non καίπερ. Accedit alia ratio, quæ conſtructionem Eraſmi, καίπερ ἐςὶν, aperte refellit. nam καίπερ non cum verbo, ſed cum participio conſtrui, docent omnia loca

N. T. 2 Petr. I. 12. Hebr. V. 8. VII. 5. XII 17. maximeque Phil. III. 4. Et ſic οἱ ἔξω. *Demoſth.* ταῦτα μνημονεύετε ῥηθέντα, καίπερ ὄντες ἐ δεινοὶ τὲς ἀδικᾶντας μεμνῆσθαι. Idem, ἕκαςον ὑμῶν, καίπερ ἀκριβῶς εἰδότα, ὅμως ὑπομνῆσαι βέλομαι. Idem, δεῖ με, καίπερ ἐ φιλολοίδορον ὄντα φύσει, αὐτὰ τὰ ἀναγκαιότατα εἰπεῖν περὶ αὐτᾶ. *Ariſtoteles*, ἀλλὰ καίπερ ὄντος τοιέτε τᾶ παρόντος λόγε, πειρατέον βοηθεῖν. *Euripides*, Κἀγώ σ᾽ ἱκνᾶμαι, καὶ γυνή περ ἆσ᾽ ὅμως, Τοῖς δεομένοισιν ὠφελεῖν, οἷός τε δ᾽ εἶ. *Sophocles*, γινώσκω σαφῶς, Καίπερ σκοτεινὸς (ſcil. ὢν,) τήν γε σὴν αὐδὴν ὅμως. *Dio*, τὰ τᾶ τιβερίε ἔργα, καίπερ (Xiphilinus, καὶ) χαλεπώτατα δόξαντα γεγονέναι, παρὰ τὰ γαΐε - παρήνεγκαν. *Zoſimus*, καίπερ ἐν τέτοις ὄντι τῷ ςρατοπέδῳ, περὶ φιλίας ὅμως ἐποιᾶντο λόγες οἱ πέρσαι. *Iulianus*, καίπερ ταῦτα πολυπραγμονῶν, ᾔδεῖτο τὸ μέγεθος αὐτᾶ τῆς ἀρετῆς. Sin aliquis καίπερ etiam cum verbo conſtrui affirmat, exemplis probet, & iis quidem, in quibus περ non ſit παρέλκον, ut apud Apollonium Rhodium, ſed *quamvis* notet. Obſtat natura particulæ. nam etiam ſimplices voculæ, ex quibus καίπερ componitur, nempe καὶ (pro *quamvis*) minus ſæpe, & περ (apud Devarium,) nunquam, verbum adſciſcunt. Gravius eſt, quod conjectura καίπερ multum de ſententia detrahit. nam *admiratio* terricolarum non tam per illud, quod *beſtia erat & non eſt*, quam per hoc, quod beſtia παρέςαι *aderit*, commovetur. Satis de criſi, nec tamen fruſtra. Momentoſus enim locus eſt. Tetragrammaton illud יהוה *DOMINVS*, magnificam periphraſin habet, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, *qui eſt & qui erat & qui venit.* At beſtiam mirantur terricolæ, quaſi quoddam antitetragrammaton. nam *erat*, *& non eſt*, *& aderit*. Dominus dicitur ὁ ἐρχόμενος, *Veniens*: beſtia παρέςαι, *aderit*, alio illo rege *veniente*, v. 10. eaque παρεσία (conf. omnino 2 Theſſ. II.) eſt longe pernicioſiſſima. Hebraico verbo בוא apud LXX & ἔρχομαι & πάρειμι reſpondet: & hoc loco, ad ἦν καὶ ἐκ ἔςι, καὶ παρέςαι aptiſſime adſonat, & minus quiddam dicit, quam ſi diceretur καὶ ἔρχεται vel καὶ ἔςαι.

9 ὄρη - βασιλεῖς *montes - reges*) Septem montes Romæ, ſeptem olim arcibus muniti & ornati erant. *Pacatus* in Paneg. *Spectabas hæc a tuis collibus, Roma, & ſeptena ARCE ſublimis, celſior gaudio ferebaris,* cap. XLVI. *Hos colles*, inquit G. Fabricius capite III Romæ ſuæ, *Virgilius in Georgicis, & in Epithalamio Auſonius, propter* ſedes regias *aliquando in iis conſtitutas, ſeptem* Arces *nominarunt.* Septem illi montes erant *Palatinus, Capitolinus, Cœlius, Exquilinus, Viminalis, Quirinalis, Aventinus.* Sed prophetia ſeptem montes pro tempore beſtiæ ſpectat, in quo *Palatinus* deſertus eſt, & *Vaticanus* viget. Ceteri, iidem ſunt, qui olim erant. Neque vero *ſeptem capita* beſtiæ duplicem habent ſignificationem, unam ſeorſum *montium* confuſam, alteram ſeorſum *regum* diſtinctam: ſed unicam habent ſignificationem, ſic tamen, ut ſignificatum ſit quiddam compoſitum, ex monte & rege conſtans. Nonnulli ſeptem montes Hieroſolymis quærunt, ſed, ut nervoſe docet Wolfius, non conficiunt. Vid. Es. X. 32. Fac autem, ſeptem quondam montes ibi fuiſſe: nunquam ibidem ſeptem reges, nedum ſeptem montes cum ſeptem regibus ſingulatim conjuncti fuere; urbs ipſa prius deleta eſt, quam Iohannes ſcriberet: nuſquam Ieruſalem, etiam ubi maxime culpatur, *Babylon* dicitur: & ordo prophetiæ in tempora multo citeriora Babylonem detrudit. In urbem Romam hæc omnia conveniunt. ac primum beſtiæ caput eſt Mons

Cœlius

Cœlius & in eo Lateranum, cum Gregorio VII ejusque ſucceſſoribus: ſecundum, Mons Vaticanus cum templo S. Petri, a Bonifacio VIII. tertium, Mons Quirinalis, cum templo S. Marci & cum palatio Quirinali, a Paulo II. quartum, Mons Exquilinus, cum templo S. Mariæ Majoris, a Paulo V. Per hos adhuc montes ambulat habitatio actioque pontificia, ita quidem, ut ad primum caput accedat alterum, non tamen ruente protinus primo; ad duo illa, tertium; ad tria, quartum: poſtea, ad quatuor, quintum, donec quinque reges & omnia in quinque montibus per eos conſtituta *cadunt*. Evolve *Bullarium* ordine: quatuor a Gregorio VII notabis tempora, quorum primo fere omnes bullæ, in urbe datæ, datæ ſunt in *Laterano*; ſecundo, apud *S. Petrum*; tertio, apud *S. Marcum* & in *Quirinali*; quarto, apud *S. Mariam Majorem*. Quintus, certe ſextus ſeptimusve, Mons nullus adhuc a papis ita cultus cernitur: & id ipſum veritatem hujus interpretationis comprobat. Septem montes, ſeptimo exculto, diſtincte cernentur.

¶ ὅπκ-ἐπ' αὐτῶν) pro, ἐφ' ὧν. Hebr. אשר עליהם

10 οἱ πέντε, ὁ εἷς, ὁ ἄλλος) Articulus habet vim relativam ad *ſeptem* illos, qui in *quinque*, & *unum*, & *alium* diſtribuuntur.

¶ ὀλίγον, *paulum*) Hoc pertingit uſque ad *horam*, qua non alter per ſe, ſed *cum beſtia*, reges decem regnant. v. 12. Specialem temporum conſiderationem habet *Exegeſis Germanica Apocalypſeos* & *Ordo temporum*, in *Gnomone* autem volebam ſuperſedere: & tamen ea theoria ita recurrit, ut etiam ingraveſcat. Quodſi mathematici, muſici, pictores, artifices omnes, minima quæque curant, & in minimis DEMUM elegantiam quærunt: cur non obſequamur prophetiæ in minimis calculis ſe maxime admirabilem præbenti? Hanc quoque in partem *opera DOMINI ſunt exquiſita* דרושים Pſalm. CXI. 2. Veram eorum ſubtilitatem nulla μικρολογία & curioſitas humana poteſt excedere aut aſſequi. Temporum *mulieris alatæ* & *beſtiæ* digerendorum *experimentum* quoddam fecimus in *Erkl. Offenb.* p. 1072 & ea, *Daniele* etiam atque etiam adhibito, nunc aliquanto explicatius conſolidantur. Quare ad illa, quæ in cap XIII. 1. Theſi X. obſerv. 29 cel. D. Langio reſpondi, hæc addi velim, quæ ſequuntur, ſalva, quam præfatus ſæpe ſum, modeſtia & ſobrietate, dum eventus futura explanet.

T A B V L A.

Termini:

A.	Anno	1058. d. 2 ſept. fer. 4. Mulier alas nacta.
B.		1077. d. 1 ſept. fer. 6. Beſtia ex mari.
C.		1143. d. 25 ſept. fer. 7. Menſes 42 ineuntes.
D.		1810. d. 21 maj. (ſtil. nov. d. 1 Jun.) fer. 7. Menſes 42 elapſi.
E.		1832. d. 14 oct. fer. 2. Beſtia ex abyſſo: hora una.
F.		1832. d. 22 oct. fer. 3. Beſtia, regno decem cornuum aucta.
G.		1836. d. 18 jun. fer. 1. Beſtia devicta.

Intervalla,

eo termino, unde ſingula incipiunt, incluſo; & eo, qui ſubſequitur, excluſo:

	Dies & horæ:	ſive	hebdomades & dies;
A.	6938, 12.		991: $1\frac{1}{2}$
B.	24130, $3\frac{380}{777}$		3447: 1 plen.
C.	243495 præciſe:		34785: 0.
D.	8170, $22\frac{218}{777}$		1167: 2.
E.	7, $22\frac{370}{777}$		1: 1 propemodum.
F.	1335.		190: 5.

Sunt, in ſumma, dies $284077\frac{1}{2}$. ſunt hebdomades $40582\frac{1}{2}$. ſunt hebdomades quadratæ $5797\frac{1}{2}$. ſunt anni $777\frac{7}{9}$. ſunt monades Danieliticæ (de quibus mox,) 686 præciſe.

Primum Intervalla, in abſtracto; deinde Terminos, in concreto, declarabimus.

Declaratio Intervallorum.

Intervallum *A* complectitur	annos	19,	minus 1 d.
B	annos	$66\frac{60}{999}$	præciſe:
C	annos	$666\frac{666}{999}$	præciſe:
D	annos	$22\frac{123}{333}$	plen.
E	annos	$\frac{22}{999}$	quam proxime:
F	annos	$3\frac{218}{333}$	plen.
A D E F conjunctim,	annos	$45\frac{45}{999}$	præciſe:
A B D E F		$111\frac{1}{9}$	præciſe:
A B C D E F		$777\frac{7}{9}$	præciſe.

Danieliticæ hebdomades LXX habent monadas 490, quæ conjunctim ſunt anni $555\frac{5}{9}$. ut oſtendimus in *Ordine Temporum*, cap. X. In ejuſmodi monadas & hebdomadas eadem Intervalla memorabili ratione transfunduntur.

Intervallum *C* habet monadas ejuſmodi 588 præciſe, quæ ſunt *hebdomades quadratæ* duodecim.

B & *D* conjunctim, monadas 78, ſine exceſſu diei.

BCD ſunt monades 666, (ſive dies $275795\frac{5}{14}$, qui ultra appendices dierum intervalli *BCD* non 17 horas excurrunt,) mirabili concentu. Etenim *numerus beſtiæ* dicitur *eſſe* 666, ea locutione, per quam is numerus non uno modo exſtet. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 742. init. Sic numerus 666 *primum & ſecundum Inciſum* de duratione beſtiæ complectitur.

A E F conjunctim ſunt monades 20, ſine defectu diei.

A B D E F ſunt monades 98, quæ ſunt *hebdomades quadratæ* duæ.

A B C D E F conjunctim ſunt monades 686 præciſe, ſive *HEBDOMADES CVBICÆ* duæ.

Numeri, &, ſub *diverſorum* numerorum ænigmate *æquales*, periodi, apud Danielem & in Apocalypſi, *mire ſunt ductiles & verſatiles*, ut articulatiſſima expeditiſſimaque ratione *invicem* tranſmutentur, *firmo veritatis argumento*.

Decla-

Declaratio Terminorum.

A. Mulier alas nacta: initium 3½ temporum. Vid. *Erkl. Offenb.* p. 646.

B De aſcenſu beſtiæ ex mari, deque ipſo die 1 Sept. egimus ad cap. XIII. 1, præſertim Theſi 9. Ab eo die eſt fluxus prævius annorum 666⅔ (vid *ibid.* p. 1069.) isque nunc ad exitum properans. Priusquam anni 5684 a mundo condito (vid. *Ord. Temp.* p. 300.) ſive hebdomades annorum quadratæ 116 compleantur, exiſtimari poterit, quid ante exitum illum exſpectari oporteat.

C. De poteſtate beſtiæ ad 42 menſes data, & de initio menſium egimus, ad cap. XIII. 18. § XII. Idem eſt numerus beſtiæ, 666.

D. Menſibus 42 elapſis, beſtia non idcirco protinus *non eſt.* nam etiam ante menſes illos *erat.* Sed tamen ſub phialam angeli quinti ita fit obſcuratum regnum beſtiæ, ut plus laboret, quam ante initium menſium 42. Itaque obſervandum erit ſuo tempore, utrum ſub exitum menſium 42 angelus ille phialam demum ſuam ſit effuſurus in thronum beſtiæ, an etiam beſtia continuo meretricem portatura ſit, dum ipſa *non eſt.* Hoc Intervallum, quo beſtia *non eſt*, prope accedit ad *Semtempuſculum*, de quo agit Ordo Temp. p. 318.

E. Horam unam, quam cornua decem regnum cum beſtia accipiunt, ideo propheticam interpretamur, quia *mille annos* communi ſignificatu ita dictos antecedit: poſſit vero eadem etiam de hora communi, naturali, ſumi, quia, licet adhuc in tempora triſtia beſtiæ, tamen proxime *poſt* numerum beſtiæ cadit. Res fere eſt in ambiguo. vid. *Erkl. Offenb.* Ed. II. p. 146 ſeq. 889.

F. Decem reges, & beſtia, primo quoque tempore, quum regnum ei dederint, meretricem vaſtabunt. Roma condita eſt Anno 3960 Per. Iul. d. 29 Oct. (ut docet Des-Vignoles in Chronol. in extremo,) feria 2. Inde ad Ann. Dion. 1832 Per. Iul. 6545 d. 20 Oct. fer. 1. demto anni Iuliani exceſſu, anni ſunt 2585 præciſe, ſive hebdomades 134878, & dies 6 propemodum, a feria illa 2 ad feriam hanc 1. Vel: Anno 3960 Per. Iul. d. 29 Oct. feria 2. Inde ad A. D. 1834. P. I. 6547 d. 20 Oct. fer. 3. demto anni Iuliani exceſſu, anni ſunt 2587 præciſe, ſive hebdomades 134981. d. 1. h. 8. 2′0. 2″4 a feria illa 2 ad feriam 3 (*martis*) exeuntem. Conf. *Zeugniß der Wahrheit* p. 207 ſs. Quid Roma poſt annos 90 die ſuo natali ſit expertura, obſervent, qui tum erunt.

Duo hæc intervalla, *E* & *F*, ſunt conjunctiſſima. *In manus cornu* ſingularis *dabuntur*, *ſancti*, vel, ut Tigurini interpretantur, *temporum ſtatus & leges* (ſic parallela ſunt *verba* Pſalm. XXXI. 16.) *TEMPVS ET TEMPORA ET DIMIDIVM TEMPORIS.* Dan. VII. 25. *Rex alter*, *cum venerit*, *PAVLVLVM oportet maneat.* h. l. De utroque loco ſat multa conjecimus in libro, *Erkl. Offenb.* p. 883. Adjuvat autem tertius: *Decem cornua poteſtatem ut reges VNAM HORAM accipiunt cum beſtia.* v. 12. *Paululum*, eſt intervallum *EF* conjunctim; nam totam *regis alterius manſionem*, in *tertio* beſtiæ *Inciſo*, complectitur: *E* eſt *una hora*: *F* habet reſiduum de intervallis ſuperioribus, id eſt, dies 1335, eosque communes. Hos ſequuntur continuo dies 1335 prophetici Danielitici (quos *mille annos* eſſe docet *Ordo Temp.* p. 379.) qui promittuntur Dan. XII. 12. ut dies 1335 communes, miſeri, *exſpectationis*, ſuſtentationis, ſubaudiantur; & dies 1335 prophetici, beati, *attingendi*, exprimantur. Verba, *qui exſpectat*, & *attinget*, *dies*, *mille*, magnam ab accentibus vim habent.

In Intervallum *F* cadunt, ſi id non explent, *tempus & tempora & dimidium temporis* apud Danielem: aſſentiorque Ven. D. Langio, eſſe annos 3½, ſed, in ſumma, dierum 1278, ex veritate naturali, non dierum 1260, quos ille accipit, neque dierum 1333⅓, qui in mentem venire poſſent. Nunc quomodo etiam 1278 dies & 1335 conciliantur? Non dicam, utrumvis dierum numerum eſſe annos 3 cum פלג parte ſive dimidio, non quadriennium; quemadmodum etiam intervallum *F*, intervallo *E* vel *ſepoſito* vel *addito*, cum *Traditione* veteri de antichriſto annos 3½ graſſaturo congruit. Sed apud Danielem videtur beſtiæ ex abyſſo actio *in terra Iſrael* ſpectari: in Apocalypſi extra eam quoque terram beſtia ex abyſſo *prius* habet, quod agat.

Dubia in articulis quibusdam ſingularibus Tabella noſtra putari poteſt: ſed intra limites ſuos exegeticis hiſtoricisque nervis tota corroboratur. Quæ in periodo ſex intervallorum minus definiuntur ex Apocalypſi, ea ex Daniele definiuntur, ut *eſſe* beſtiæ ante menſes 42, & *non eſſe* ejuſdem, & *paululum* regis alterius: & quæ apud Danielem *proprie* expreſſa erant *tempora* 3½, ea in *paululum* illud *includit* Apocalypſis; rurſum, quod apud Danielem *ænigma* 1335 *dierum* repræſentarat, id *propriis mille annorum* verbis declarat Apocalypſis. Num hæc omnia ſunt fortuita? Non omnia æquali confidentia affirmamus: ſed tamen omnia proponimus, *ut poſteri habeant, quod obſervent, & ex eventu partim emendent, partim comprobent.*

11 *καὶ αὐτὸς ὄγδοός ἐςι, καὶ ἐκ τῶν ἑπτά ἐςι, & ipſe octavus eſt, & ex ſeptem eſt*) Καὶ, καὶ, valet &, &. ὄγδοος eſt pars prædicati, ideo ſine articulo ponitur: cohærens ei pronomen αὐτὸς item eſt pars prædicati, emphaſin addens τῷ *octavus*, quatenus hic *ipſe* τοῖς *ſeptem* contradiſtinguitur. *Octavus*, & *ſeptem*, ſunt maſculina, ut *regis regum*ve nomen ſubaudiatur.

Innuitur hoc loco famoſus ille pridem & magnus Adverſarius, quem omnis antiquitas & tota eccleſia Romana pro *uno* quodam & *ſingulari* homine habet. Satis prope tetigit rem, qui patrum ultimus dicitur, *Bernardus.* nam ſera ætate ſua, Sermone VI in Ps. *Qui habitat*, poſt amara de corrupto illo eccleſiæ & antiſtitum ſtatu lamenta, *upereſt*, inquit, *ut reveletur homo peccati, filius perditionis, dæmonium non modo diurnum, ſed & meridianum, quod non ſolum transfiguratur in angelum lucis, ſed etiam extollitur ſuper omne quod dicitur deus aut quod colitur.* Ex Reformatoribus, qui ceteroqui in ſua potiſſimum tempora non immerito intenti erant, *Franciſcus Lambertus* agnovit, unum tamen quendam inſignem adverſarium, filium perditionis, poſthac eſſe venturum, eamque calamitatem flebiliter deſcripſit. Exeg. Apoc. p. 183. 193. 215. 265. In Theſibus *Hier. Zanchi* hæc erat; *Etſi revelatum eſt jam pridem regnum Antichriſti; quique in illo primatum tenet, & regnat, verus eſt Antichriſtus: dicere tamen*, ſub finem ſeculi inſignem quendam, & omnium iniquitate excellentiſſimum, verum & perfectum Antichriſtum; qui etiam miracula edat, venturum, *non pugnat cum Sacris literis.* etenim Argentinæ in prælectione de fine ſeculi in hanc ſententiam diſſeruerat, ab aliis idcirco reprehenſus. Eam theſin A. 1561 approbaverunt Heidelbergenſes Theologi, Tigurini vero etiam confirmarunt, his præter cetera verbis: *Cum indies malitia*

creſcat

creſcat & ſine modo augeatur: nil obſtat, quo minus κατ᾽ ἐξοχὴν aliquis ad extremum ſit venturus, qui ceteros Evangelii hoſtes impietate ſua longiſſime ſuperet, quemque Dominus ſpiritu oris ſui omnino ſit profligaturus. Vid. Zanchi miſc. Theol. p. 1. 18. 21. 44. 48. Neque aliter, hac duntaxat de re, eodem anno, *Io. Brentius* Io. Marpachio reſpondit: *De antichriſto nollem contendere odioſe. ſcimus, papatum eſſe antichriſtianiſmum. Fortaſſis autem fieri poteſt, ut inter papas exoriatur aliquis, qui impietate, aſtutia, dolis, crudelitate & tyrannide reliquos omnes ſuperet, & det Filio Dei occaſionem, ut properet ad extirpandum univerſum papatum & ad judicandum vivos ac mortuos. De hac re Dominus curabit: nos noſtrum officium faciemus, & expectabimus adventum Domini.* Conferatur Epiſtola *Lud. Crocii* Voſſianis inſerta, *Heding.* ad 2 Theſs. II. 3. *Weiſmanni* Inſt. p. 1121 lin. 5 ſeq. *H. Horchii* Patmus, p. 70. *C. B. Michaëlis* in Dan. p. 230. *Iac. Koch* tr. Germ. in Dan. p. 247 ſeq. *Quid ſi Pontificiis*, inquit Rob. Baillius, *concederemus, in quo quidem orthodoxi NON SVNT DIFFICILES, ut in longa antichriſtorum Romanorum ſerie aliquis in ſeculi fine ſodalibus ſuis, licet improbiſſimis, quadam tamen improbitatis ἐξοχῇ nequior exoriatur, qui Antiochi dies proximus referat: nihil ex hac conceſſione ipſi lucrarentur.* Op. hiſt & chron. f. 244. Appoſite vero ad h. l. Vitringa: *Beſtiam ipſam eſſe quoque* Octavum *regem, ex ordine ſuperiorum; ſic absque ulla accipi poteſt difficultate, poſt hoſce reges myſticæ Babylonis* unum *adhuc expectandum eſſe ſub finem imperii* antichriſtiani, *qui* teſtes *Chriſti ſit* occiſurus, *& in eccleſiam præ ceteris omnibus ſæviturus. de quo Spiritus ſub nomine* beſtiæ *ſpeciatim vaticinatus fuerat* Cap. XI. 7. Omnesque hodie congruunt, qui prophetica tempora, & in his menſes XLII beſtiæ communi ſignificatu accipiunt, tam brevem poteſtatem uni videlicet regi adſcribentes. Non ſoleo teſtimoniis humanæ auctoritatis niti: haud indiget iis veritas. ſed ubi doctrina aliqua paradoxa putari poſſet, latentes in animis hominum anticipationes veritatis colligere expedit. Hic unus, ultimus, rex, ab omnibus ſuis anteceſſoribus, ut malignitate, ſic interitûs genere longiſſime differet. Illi naturali fere morte obeunt: hic vivus ad cruciatum æternum dabitur. c. XIX. 20. 2 Theſſ. II. 8.

¶ ἐκ τῶν ἑπτά, *ex ſeptem*) Præclare Primaſius: *Hunc, quem octavum dicit, NE ALTERIVS GENERIS æſtimares, ſubjecit, Ex ſeptem eſt.*

12 τὰ δέκα κέρατα, *decem cornua*) Decem cornua reſpondent decem digitis pedum in ſtatua regali, Dan. II. 41 ſ. VII. 7. 20. 24. Quumque utervis pedum quinos habeat digitos, exſpectandum erit, *num* decem reges futuri ſint aliqua ratione in duos quinarios diſtincti.

¶ οὐκ ἔλαβον - λαμβάνουσι - ἔχουσι - διδόασιν · πολεμήσουσι *non acceperunt: accipiunt, habent, dant: pugnabunt*) Præteritum, præſens, futurum. *Non acceperunt*, quia beſtiæ dederunt, v. 17. Obj. Sic migratur ordo textûs. Reſp. Expendatur chiaſmus modo notatus: ex quo etiam in v. 18 præſentia ponuntur ante futura verſu 14 notata; &, citra eum, etiam

ante

ante futura verſus 16ti. Sub interitum beſtiæ memoratur etiam regum clades. v. 8. 14.

¶ ὡς βασιλεῖς, *ut reges*) regno nunc demum capto.

¶ μίαν ὥραν, *unam horam*) Conf. v. 10 not. Non dicitur, *una hora*, uti c. XVIII. 10, ſed *horam unam*. Similis accuſativus c. XX. 2.

¶ μετὰ τοῦ θηρίου, *cum beſtia*) Beſtia habet aſſeclas, decem reges: antitheton, v. 14, *cum eo*, Agno, qui ſuos item habet aſſeclas.

13 μίαν γνώμην, *unam ſententiam*) Magna conſenſio non ſemper eſt character bonæ cauſæ.

¶ διδόασιν, *dant*) ad prælium cum Agno.

14 κλητοὶ καὶ ἐκλεκτοὶ καὶ πιστοὶ, *vocati & electi & fideles*) Deſcribuntur comites Victoris. Dicuntur hoc loco κλητοὶ, κεκλημένοι cap. XIX. 9. Vtrumque ſemel in hoc libro, ut etiam ἐκλεκτοί. Confer 1 Reg. I. 41: καὶ πάντες οἱ κλητοὶ οἱ μετ' αὐτοῦ.

16 κέρατα, *cornua*) *Decem cornuum* ante *beſtiam* mentio docet, potiores, in ipſa *inimiciſſima vaſtatione* meretricis, cornuum partes fore. nam etiam αὐτῶν, *eorum*, verſu 17, ad cornua præ beſtia refertur.

¶ καὶ τὸ θηρίον) ἐπὶ τὸ θηρίον, fecit *Eraſmus*, quem hîc quoque ſequuntur, qui ſolent, editores, quanquam lectionem hanc, e Latinis deterioribus fictam, vel ſolus *Andreas* Cæſarienſis redarguit. Eam *ad ſenſum*, inquit Wolfius, *accommodatiorem eſſe, per ſe patet. Per eam enim indicantur cornua, quæ in beſtia viderat Ioannes.* Omnino cornua, quæ viderat Ioannes, uti verſu 12, ſic verſu 16 indicantur: eaque ille *in beſtia* vidiſſe, affatim intelligitur ex v. 3. 7, quanquam τὸ *in beſtia* uti abeſt a verſu 12, ſic poſtea verſu 16 multo magis redundat, præſertim quum cornua verſu 12 magis ut beſtiæ cornua, verſu 16 magis per ſe ſpectentur. Ipſa phraſis, *cornua vidiſti* ἐπὶ τὸ θηρίον, hiulca eſt, & diſſimilis phraſibus, quibus *nomen in fronte ſcriptum*, ac *beſtia cornua habens* dicitur. Hæc vero oratio, *Et decem cornua, quæ vidiſti*, καὶ *& beſtia, hi odio habebunt meretricem*, planiſſima eſt, *cornua & beſtiam* per voculam ἤτοι *hi* complexa, & *ad ſenſum* graviſſimum, quem ea demum exhibet, *accommodatiſſima*, quod non modo decem cornua, ſed etiam beſtia ipſa (quo pacto Proteſtantes ab invidioſiſſima claſſici adverſus Romam canendi ſuſpicione liberantur,) meretricem odio ſint habituri. Divina gubernatione proviſum eſt, ut Apocalypſis ante Reformationem, in media Hiſpania, Compluti, valde ſincera, præſertim in ſtricturis Romam ferientibus, ederetur. Atque hoc loco Complutenſis editio & lectionem, καὶ τὸ θηρίον, exhibet, & puncto, approbationis ſigno, eam diſtinguit. Conſentiuntque monumenta fere omnia. Inanis eſſet tot codicum collatio, ſi talium quoque locorum germana lectio aut poſtponeretur ſine fine, aut ſaltem in ancipiti relinqueretur. Bene igitur ſubjicit Wolfius: *Vel omnium, vel plerorumque, codicum Græcorum conſenſus non parvi fieri debet.* Id eſt, Debet tali conſenſu ſtipata lectio pro germana agnoſci & defendi, ubicunque ea receptiorem lectionem omnibus rationibus, hermeneuticis quoque, exſuperat. Hoc uno meam Wolfius in locis fere omnibus, ubi a me diſſenſit, ſententiam firmat.

¶ τὴν πόρνην,

¶ *τὴν πόρνην, meretricem*) Quæſtio naſcitur, utrum beſtia, ex abyſſo aſcendens, bellum cum duobus teſtibus gerat prius, (coll. *Erkl Offenb.* p. 546.) an Babylonem vaſtet. Babylonem, ut videtur, prius delet, regno vixdum ſibi a decem cornibus dato: deinde, relicta illa ſede, totum in ſanctam urbem furorem effundit, & mox cum ſuis in extremam cladem incurrit. Nam & ſub duorum teſtium in cœlum aſcenſum, reſipiſcente poſt terræ motum multitudine, *conſummatur* myſterium DEI: & cornua decem regnum ſuum dant beſtiæ, donec *conſummentur* ſermones DEI.

¶ *καὶ αὐτὴν, & ipſam*) Hoc emphaſin habet, in antitheto ad *carnes* & opes meretricis.

17 *τὴν γνώμην αὐτοῦ, ſententiam ejus*) beſtiæ videlicet. Locutio, *γνώμη θεοῦ*, exſtat Ezr. VI. 14. ſed hoc loco Iohannes *τὴν γνώμην τοῦ θηρίου, ſententiam beſtiæ* contra meretricem, notat.

¶ *καὶ ποιῆσαι μίαν γνώμην*) Carent hoc inciſo *Al. And.* in cod. nonnullis, & *Latinus.* Non auſim affirmare, antiquum librarium verbum *ποιῆσαι* per feſtinationem iterum arripuiſſe, &, cum id delere nollet, ſententiam ex v. 13 ſuppleviſſe. Perantiquus videtur potius eſſe hiatus. Duplex momentum notatur, primum, quod decem cornua, *beſtiæ ſententiam faciunt*, deinde quod *unam* inter ſe, de tradendo uni beſtiæ regno ſuo, *ſententiam faciunt.*

CAP. XVIII.

2 *Καὶ ἔκραξεν ἰσχύϊ, φωνῇ μεγάλῃ λέγων*) Sæpe verbo nomen cognatæ ſignificationis, emphaſeos cauſa, Dativo caſu additur, apud LXX. *ἀληθείᾳ ταπεινοῦν, βίᾳ ἄχθῆναι, βρώσει φαγεῖν, δάκρυσι κλαίειν, δεήσει λαλεῖν, θανάτῳ τελευτᾶν, θυμῷ ὀργίζεσθαι, ὀργῇ θυμοῦσθαι, μέτρῳ λαμβάνειν, σοφίᾳ ἀριθμεῖν, τόλμῃ ἐπιχειρεῖσθαι, ὕβρει τρέχειν, ὕβρει φέρεσθαι, ὑπερόψει ὑπεριδεῖν, φόβῳ δειλιᾶν, φυγῇ πορεύεσθαι, φωνῇ καλεῖν.* Vid. etiam Act. II. 30. Eph. III. 16. Phil. I. 18. 1 Ioh. III. 18. Sic h. l. *κράζειν ἰσχύϊ* & v. 21, *ὁρμήματι βληθῆναι.* Ipſum *ἰσχύϊ* abſolute dicitur 2 Chron. XXVIII. 6 *ἀνδρῶν δυνατῶν ἰσχύϊ.*

¶ *ἔπεσεν ἔπεσε, cecidit cecidit*) Nonnulli codices interpretesque, cap. XIV. 8. & hoc loco, ſemel ponunt *ἔπεσε, cecidit*: atque horum locorum alteruter ad alterum conformatus videri poſſit. Emphaſin auget interdum epizeuxis: ſed *cecidit cecidit Babel* dictum eſt Es. XXI. 9, multo ante caſum, imo etiam ante florem ipſum: *cecidit Babel ſubito*, Ier. LI. 8, non multo ante caſum ipſum. Itaque, ſi non utroque Apocalypſeos loco una ſit ſequenda lectio, priore bis, altero ſemel legerim, eo fere modo, quo primum tria væ proponuntur, deinde duo, poſtremo unum: ut *cecidit cecidit* dicat caſum gradatim ingruentem; *cecidit*, caſum repentinum, totalem, finalem. nam *ſemel* ſæpe idem eſt, quod *prorſus.* Num. XX. 11. 1 Sam. XXVI. 8. Veruntamen librarii nonraro verba bis ſcribenda ſemel ſcripſerunt: & *ἔπεσεν ἔπεσε* cap. XIV. 8, & cap. XVIII. 2, apud pleroſque reperitur. Non eſſe actualem jam caſum intelligendum hîc, ſed prophetiam de caſu certe & proxime conſecuturo, patet, quia v. 4 demum jubetur populus Dei exire Sed populus ille Dei non eſt, cujus paſtor eſt pontifex Romanus, uti non nemo Apocalypſin detorquere voluit. Dicitur populus *meus*, non, pontificis romani: ſicut Act. XVIII. 10 *populus* in urbe Corinthiaca *magnus* eſſe Domino dicitur, ſine præciſo ad Paulum vel alium ibi Paſtorem reſpectu.

5 ἐκολλήθησαν) Mihi quidem, inquit Wolfius, ſuſpecta eſt hæc lectio. *Verbum enim κολλᾶσθαι de iis tantum dicitur, qui rei alicui vel perſonæ, tanquam ſibi placenti*, adhærent, *quod quomodo de peccatis, atque adeo de peccatoribus, reſpectu ad cælos habito, dici poſſit, non perſpicio.* At amplior eſt uſus verbi κολλᾶσθαι. Zach. XIV. 5, καὶ ἐγκολληθήσεται φάραγξ ἕως ἀσαήλ. Thren. II. 2, τὰ ὀχυρώματα τῆς θυγατρὸς ἰούδα ἐκόλλησεν (Κύριος) εἰς τὴν γῆν. Addi poſſent loca, ubi דבק & κολλᾶσθαι inter ſe reſpondent. Sed rem conficiunt duo ſuperiora. nam ἕως & εἰς in illis, & ἄχρι in Apocalypſi, phraſin plane ſimilem reddunt, & exſtat in illis verbum הגיע quo verbo 2 Chron. XXVIII. 9 notatur cædes *in cælum pertingens*. LXX, ἔφθακε. Reſpondet apocalyptica phraſis loco illi Ier. LI (Græcis, XXVIII) v. 9, ὅτι ἤγγισεν εἰς οὐρανὸν τὸ κρίμα αὐτῆς (βαβυλῶνος·) Hebr. eſt נגע cujus verbi notionem procul omni dubio in mente habuit Iohannes. At huic verbo exprimendo nunquam adhibetur ἀκολουθέω, adhibentur ſynonyma φθάνειν, ἐγγίζειν, κολλᾶσθαι. Habent ἐκολλήθησαν codices, firmo conſenſu: ἠκολούθησαν, *Eraſmus*, ex mera conjectura, ut apparet. nam ne *Andreas* quidem ſic habet. Sive αἱ ἁμαρτίαι *peccata* ſunt h. l. ſive potius *pœnæ*, differt locus Ap. XIV. 13. nam *opera ſequuntur cum morientibus in Domino: peccata* non cum Babylone *in cælum usque* ſequuntur.

6 ἀπόδοτε, *reddite*) Sancti ſancto, morali modo, potius quam violento *reddent*.

7 κάθημαι - οὐκ εἰμὶ - οὐ μὴ ἴδω) κάθημαι, ex ἧμαι· ἧμαι, præſens, vim habet præteriti, ex ἕω, ut στήκω ex στάω, & ἥκω ex eodem ἕω. Itaque Babylon ſummam ſecuritatem, pro præterito, præſenti ac futuro tempore, oſtentat. *Reginam* ſe appellat: erratque Boſſuetus, quum corruptam tantummodo eccleſiam, non etiam civitatem regalem, in Roma, a nobis quæri putat. Vtrumque ſpectatur. Vid. cap. XVII. 5. 18.

8 ἰσχυρὸς, *robuſtus*) אל LXX ἰσχυρὸς, 2 Sam. XXII. 32, & paſſim.

10 βαβυλὼν ἡ πόλις ἡ ἰσχυρὰ, *Babylon urbs robuſta*) *Illa civitas Valida*, Tertull. de cultu fœm. c. 12. ῥώμη, *robur*. Antiquiores *Valentiam* dixerant: advenæ Græci, *Romam*. Ad nomen *Romæ* retuleris etiam עצומים *Robuſtos*. Es LIII. 12. Multis partibus validior apud prophetas eſt notationis locus, quam apud philoſophos. Similiter *rheda*, & *ſecuris*, Romanis propria, notantur, v. 13. cap. XX. 4.

11 ſeqq. γόμον κτλ.) Conſtructio facilis eſt a γόμον ad πρόβατα, & cum his cohæret ψυχὰς, eodem caſu: ſed ad ἵππων, ῥεδῶν, σωμάτων, denuo ſubaudias γόμον. nam *equi, rhedæ, corpora*, vecturæ variarum mercium inſerviunt. Mixtura caſuum, ut apud Hippocr. de humoribus, c. 25. Copioſus eſt Pricæus, in exponenda hac enumeratione. Si *Ceremoniale Romanum* evolvas, ſat crebro pleraque omnia harum mercium genera videas occurrere.

12 θύϊνον) θύα nonnullis *citria*: ſed *citria* κιτρία eſt, θύα *thya*. Etiam hæc eſt arbor odora: itaque *thyæ* generibus non abſimilis *citria*. vid. Plin. l. XIII c. 16 toto. Nil hîc loci *hebeno*, ſed paullo poſt.

¶ ἐκ ξύλου τιμιωτάτου, *ex ligno pretioſiſſimo*) Pro ξύλου, λίθου Afri quidam legerunt, ex alliteratione ad præcedentia. Ex lapide pretioſiſſimo non fiunt vaſa; ſed ex lapide pretioſo, vel ex ligno pretioſiſſimo. Tale inprimis *hebenum*, quod ſæpe cum ebore memoratur. Alterum candore, alterum nigrore excellit; utrumque lævore eximio. Vid. Fulleri miſc. l 6. c. 14.

¶ χαλκȣ̃ κτλ.) ex *ære & ferro & marmore.*

13 ἄμωμον, *amomum*) fruticis genus, cujus lignum ſuavem præbet odorem.

¶ καὶ κτήνη καὶ πρόβατα, *& jumenta & oves*) Differunt hæc genera, ut בקר & צאן apud Hebræos. Sic צאן ובקר Ier. XXXI (Gr. XXXVIII.) 12, καὶ κτηνῶν καὶ προβάτων. Locum Gen. XLVI. 34 perſpicue expreſſit unus de LXX, an, pro numero librorum Moſis, de *quinque*, ut tractatus Talmudicus de ſcribis docet, interpretibus, ἐρεῖτε, ἄνδρες κτηνοτρόφοι ἐσμὲν - βδέλυγμα γάρ ἐςιν αἰγυπτίοις πᾶς ποιμὴν προβάτων.

¶ ῥεδῶν) Vulg. *rhedarum.* רכב LXX ἅρμα, quod nomen exſtat etiam cap. IX. 9. עגלה LXX ſæpe, ἅμαξα. Sed ῥέδη, neminem, qui Græce ante Iohannem ſcripſerit, reperias: nec res ipſa in ſpecie videtur nota Græcis fuiſſe. nam aliæ nationes aliis vehiculorum formis gaudent. Neque *rheda*, Iſidoro *reda*, Græcum eſt, ut ſatis Andreas Cæſareenſis ad h. l. docet, ῥέδαν in gratiam Græcorum ὄχημα interpretatus, ſicut Theophylactus κȣςωδίαν, φυλακὴν, Matth. XXVII. 65. Nec minus novum *rheda* in Græcis ſonuit, quam in Latino ſermone illud *ochema* ſonaret. Hinc Græci librarii tam varie h. l. ſcripſere ῥεδῶν. Neogræca verſio, ἀμάξια. *Plurima Gallica valuerunt, ut* rheda, *quo Cicero utitur*, ait Quintil. l. I. c. 5. at Iſidorus: *reda genus vehiculi quatuor rotarum. has antiqui* retas *dicebant, propter quod haberent* rotas. l. 20. c. 12. Arabs, Græce doctior, quàm Latine, ſubſtituit *mulorum & camelorum.* Vocabulum Latina civitate donatum, atque adeo Latinum, non temere hoc loco eſt adhibitum. Romam videlicet propriumque Romæ luxum hæc ſtrictura petit. Hieron. in Es. LXVI, *ſarraco gallico, covinisque bellicis, & equis Cappadociæ atque Hiſpaniæ, ac REDIS ITALIÆ* &c. Conf. de Hebræis per Hebraica verba ſignificatis, not. ad c. VII. 4.

¶ καὶ σωμάτων, καὶ ψυχὰς ἀνθρώπων) Sæpe Græci σώματα dicunt pro *mancipiis:* Tob. X. 10 (11) σώματα καὶ κτήνη καὶ ἀργύριον. & ſic LXX Gen. XXXVI. 6, πάντα τὰ σώματα τȣ̃ οἴκȣ αὐτȣ̃. Rurſum iidem, Ez. XXVII. 13, ἐνεμπορεύονταί σοι ἐν ψυχαῖς ἀνθρώπων. Vtroque hoc loco נפש & נפש אדם eſt in Hebræo. ψυχαὶ ἀνθρώπων dicuntur *cadavera, defuncti*, Num. IX. 6. XIX. 11. ſed & *viventes*, Lev. XXIV. 17. præſertim captivi, ſive *mancipia.* Num. XXXI. 35. 40. 46. Hoc loco, ubi mercatores inducuntur conquerentes, *corpora* ſunt ſervi, ad portandum merces aut heros: *animæ hominum*, ſervi, quatenus per ſe mercis loco habentur.

14 καὶ ἡ ὀπώρα κτλ.) Hebræo קיץ reſpondet apud LXX int. ὀπώρα, Ier. XLVIII. 32, & denotat fructus arborum. Ab iis, quæ in urbem per mercatores importabantur, nunc venitur ad domeſticas ejus delicias, quarum hæc una ſpecies, ἡ ὀπώρα, plurimi omnium ibi habita, exprimitur. Subſequuntur autem duo genera: τὰ λιπαρὰ ſunt reliqua in victu, penes ipſam delicioſa; τὰ λαμπρὰ ſunt in amictu & cultu, ad alios exſplendeſcentia. Opportunum ergo locum hîc habent hæc verba, quæ nonnulli poſt verſum 23 collocanda ſuſpicati ſunt. Verum uti v. 10 ſecunda perſona adhibetur, eademque v. 22 tertiam excipit, ita hîc quoque.

17 πᾶς ὁ ἐπὶ τόπον πλέων) Non bene, ut arbitror, hanc lectionem in Apparatu poſthabui. Optimis nititur monumentis, & denotat utique genus hominum diverſum a *gubernatoribus*, quibus tamen adjungitur, & a *nautis*, & ab *omnibus qui mari operantur.* Itaque ὁ ἐπὶ τόπον πλέων is fuerit,

rit,

rit, qui unum in locum, emporium, regionem, identidem navem agit. Alii, πᾶς ὁ ἐπὶ τῶν πλοίων πλέων. alii, πᾶς ἐπὶ τῶν πλοίων ὁ ὅμιλος. Illud ex feſtinatione, ut videtur; hoc ex paraphraſi germanæ lectionis.

¶ καὶ ὅσοι τὴν θάλασσαν ἐργάζονται) ἐργάζεσθαι non ſolum eſt aliquid *operando efficere*, ſed etiam, quod jam exſtat, tractare. Sic LXX, ἐργάζεσθαι γῆν, παράδεισον, ἀμπελῶνα, πόλιν, χρυσίον κτλ.

18 τίς ὁμοία, *quæ ſimilis*) Vna urbs in mundo *incomparabilis* habita, Roma. Vid. Pauli Aringhi Lib. II Rom. ſubterr. c. I. *Terrarum dea gentiumque Roma, Cui PAR eſt NIHIL & nihil ſecundum*, dicitur Martiali: Athenæo, *epitome orbis terrarum.*

20 οἱ ἅγιοι, *ſancti*) Hi ponuntur ante *apoſtolos & prophetas*, vel tanquam genus ante ſpeciem, vel tanquam ii, quorum aliqui ante *apoſtolos & prophetas* ſint occiſi.

22 μουσικῶν) *muſicorum*, id eſt, *cantorum.* hi enim ſunt præcipui. שרים LXX μουσικοὶ, Gen. XXXI. 27. Ez. XXVI. 13.

¶ τεχνίτης, *artifex*) Nuſquam magis, quam Romæ, florent, cum *muſica*, ars pingendi, ſculpendi &c. ut docent Topographiæ & Itineraria, v. gr. Keyſsleri, Part. I. Ep. 49 &c.

24 ἐν αὐτῇ, *in ea*) Hoc quoque angelus loquitur: nec tamen dicit *in te*, ſed *in ea*, (conf. Matth XXIII. 37.) nempe in deceptrice gentium, jam ita demerſa, ut extremas hujus allocutionis partes non audiat.

¶ πάντων τῶν ἐσφαγμένων, *omnium, qui mactati ſunt*) Omnia Romani imperii theatra, Chriſtianorum cædibus inſignita, docet Aringhus T. I operis citati, f. 125. idemque f. 132, *unam Romam mactandis Chriſti ovibus GENERALE quaſi MACELLVM conſtitutum* fuiſſe ait. Multum ſanguinis effudit Roma pagana; non minus, pontificia. Ab A 1518 ad 1548 plus 15 milliones proteſtantium, Inquiſitionis opera, occidiſſe, ſunt qui putent, ut memoratur in Exeg. Germ. h. l. Grandis hic numerus etiam duplicatur ab A. 1550 ad 1580 apud Hoe in Ap. XVII. qu.234. Neutrum veriſimile. Plus 90 myriades ab A. 1540 vel 1550 ad 1580 cenſentur apud Frid. Seylerum in Roma titubante, p. 339ſ. Verus numerus, quisquis eſt, ſtupendus eſt.

CAP. XIX.

1 Φωνὴν, *vocem*) Longe diverſam a queſtibus capite XVIII deſcriptis.

¶ ἀλληλούϊα, *Hallelujah*) Graviſſimum eſt hoc celeuſma, de quo aliquid dicere neceſſe habemus.

§ I. Hebraicum eſt הללו יה ex הללו & יה compoſitum.

§ II. Nomen יָהּ occurrit in *hymnis* V.T. Exod. XV. 2. Es. XXXVIII. 11. Pſalm. CXVIII. 5. 14. 17. 18. 19, & paſſim alibi, præſertim in hoc ipſo *Hallelujah*, quod in Novo Teſtamento ſola Apocalypſis, in hac una periocha, ſed ſæpe, exhibet.

§ III. Nonnulli יה ab יָאָה derivant, & ad *Decentiam* divinam referunt: ſed, ut plerique agnoſcunt, eo potius nomine denotatur *Is qui eſt*.

§ IV. Literam ſpiritalem tergeminam ההה ſtatuminat Hillerus in Onom. p. 262. unde ſecunda radicali in י vel ו converſa, thema היה & הוה & porro nomen אהיה & יהוה derivatur.

§ V. Eodem pacto formatur יָהּ per pro ה (ut in עָטְיָה pro עֹטְהָה & אֱהֱמָיָה pro

pro אֶהֱמָהָה) perque הּ mappikatum. nam quemadmodum ex הּ finali fit ה mediamum, pariter ex ה mediano fit הּ finale, ut in כֹּהַ ex גוהה & in aliis, quæ Coccejus in Lexico, col. 284 bene notavit.

§ VI. Nemini hanc analyſin obtrudo: non tamen facile quiſquam negaverit, יָהּ dici eum *Qui eſt*: idque ratum manet, etiamſi cum Hillero ex יהי futuro repetas. nam illud, κὶ ὁ ἐρχόμενος, jam antea in pauſam datum eſt. vid. ſupra, ad c. XI. 17. In tribus inciſis, ὁ ἦν κὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος, accurate erant diſcernenda tempora, ſed ubi τὸ יָהּ ſeorſum extſtat, derivatio ex יהי vim præſentis temporis, ut in tot propriis nominibus humanis conſpicitur, non tollit. Nomen, ὁ ὢν, ponunt LXX int. Exod. III. 14, & (ubi minus loci erat) Ier. I. 5 (6.) XIV. 13. XXXII. 17. ipſumque יָהּ idem dicit, quod ὁ ὢν, interprete Euthymio apud Fuller miſcell. p. 486 ſeq. Adde Druſium ad h. l.

§ VII. Nomen יָהּ non ex nomine יְהוָה decurtatum eſſe, patet ex eo, quod יְהוָה multo ſæpius, quam יָהּ dicitur, & quod interdum conjunctim יָהּ יְהוָה laudatur.

§ VIII. Vt Deus per Moſen ſe יְהוָה nominari juſſit, ſtatim ſub ipſum exitum ex Ægypto etiam nomen יָהּ introductum eſt in Cantico Moſis, Exod. XV. 2, his verbis: עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה ubi ex *præſentiſſimo* ſaluberrimi operis divini ſenſu Dominus dicitur יָהּ ὁ ὢν. Hinc non niſi in *Canticis* hoc nomen citatur. Concinit cum Moſis cantico Eſajas, populum ita loquentem inducens כי עזי וזמרת יה יהוה ויהי לי לישועה cap. XII. 2. Idem בטחו ביהוה עדי עד כי ביה יהוה צור עולמים cap XXVI. 4. Vtroque autem loco Eſajas ſimul ad *fiduciam* in poſterum hortatur, ideoque is יהוה & יה יהוה Dominum appellat, eoque ipſo nos utriusque nominis differentiam docet.

§ IX. יה dicitur Deus, quia *Eſt*: יהוה dicitur, quia *Erit & Eſt & Erat*: יה יהוה dicitur, quia v. gr. in Eſajæ Cantico celebratur, uti ſe *præſentem* Deum in opere ipſo præſtitit, & ſimul *in poſterum ſe præſtaturus*, omni fiducia declaratur. Nomen יהוה temporibus promiſſionum in effectum tendentium frequentabatur: יה omnibus temporibus aptum, præſenti ope exhilaratis, atque adeo maxime noviſſimis. Sic conſideratio temporis futuri, nec non priſtini (Ier. XXIII. 7.) in præſens coaleſcit, & qui antea dicebatur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, deinceps dicitur ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν, &, ὁ ὢν.

§ X. Huic igitur Cantico, Ap. XIX, etiam atque etiam convenit *Hallelujah*, & in eo nomen יָהּ ὁ ὢν Ens.

§ XI. Laudatur paſſim obſervatio, quæ apud Kimchi exſtat, quod *Hallelujah* primo ſuo in Pſalmis loco reſonet ſub interitum *peccatorum & impiorum*, Ps. CIV. 35. Plura vero ex Rabbinis in eandem ſententiam, coll. Prov. XI. 10, collegit Cartwrightus l. 3 Melif. Hebr. c. 8.

5 αἰνεῖτε τῷ θεῷ ἡμῶν) LXX, καὶ ᾔνεσαν τῷ Κυρίῳ, 1 Chron. XVI. 36. αἰνεῖν τῷ Κυρίῳ, c XXIII. 5. item 2 Chron. V. 13. XX. 19. Hebr. הלל ליהוה Deſcribitur his locis ſolennis illa laudatio, Domino præſtari ſolita, per Levitas. Adde locum Ezr. III 11, de cuncto populo, eadem phraſi Hebraica & Græca. Quanto major ſolennitas in Apocalypſi! Excitantur omnes ſervi ejus, & timentes eum parvi & magni, ad laudem ſolenniter ei dicendam. Id faciunt verſu 6.

7 ἡτοίμασεν ἑαυτὴν, *paravit ſe*) i. e. cœpit parare ſe. ut πεπίστευκα, ἠγάπηκα, ἤλπικα, *nactus ſum fidem &c.* De nuptiis ipſis vide c. XXI. 2. 9 ſs.

8 *γὰρ*, *enim*) Particula explanativa, uti v. 10.

9 *γράψον*) Codices hoc verbum omittentes memorat Apparatus. In iis ſunt primæ editiones Eraſmi, quas ſecutus eſt Lutherus: unde ſuſpicio typographici ſphalmatis in Bibliis Germanicis eximitur. Recentiores Bibliorum Germanicorum editores id verbum inſeruerunt.

¶ *ἀληθινοὶ*, *veri*) Notabile epitheton. Hoc uno Apocalypſeos loco per ſe ponitur, uti *πιςὸς*, *fidelis*, de Teſte. c. I. 5. Alibi utrumque jungitur. *Teſtis fidelis & verus.* c. III. 14. *Fidelis & verus*, abſolute. c. XIX. 11. Inde, *Verba fidelia & vera.* c. XXI. 5. XXII. 6. Alibi aliud epitheton additur. Ieſus, *Sanctus*, *verus*, c. III. 7. Deus, *Dominus Sanctus & verus*. c. VI. 10. *Iuſtæ & veræ viæ* Dei: *vera & juſta judicia* ejus. c. XV. 3. XVI. 7. XIX. 2. Vbi conjunctim ponuntur epitheta, *Sanctus* dicitur Deus, reſpectu ſui: *fidelis & juſtus*, reſpectu ſuorum, & in verbo ſuis dato: *verus*, in opere, cujus exitus, hoc inprimis loco, reſpondet verbo antegreſſo. Vbi unum tantummodo epitheton ponitur, ut *Fidelis*, initio libri, & *Verus*, hîc, circa finem, alterius vis eſt ſubintelligenda. Atque ut Ipſe eſt, ſic ſermones ejus, & viæ & judicia ſunt.

11 *ἵππος λευκὸς*, *equus albus*) Antitheton ad *ὄνον* Matth. XXI.

¶ *κρίνει*, *judicat*) Multa loca, etiam Novi Teſtamenti, de adventu Chriſti glorioſo, de reſurrectione mortuorum, de judicio, cum hac periocha conjungit cel. D. Langius, comm. apoc. f. 107 ſeq. 256-269. Sed unus revera eſt adventus Chriſti glorioſus, in die noviſſimo: cujus tamen illuſtre & ſingulare prælудium eſt deſtructio *beſtiæ*. vid. ſupra, ad 2 Theſſ. II. pag. 840, & *Ord. Temp.* p. 412. Eundemque diem noviſſimum ſpectat ſumma teſtimonii de reſurrectione & de judicio.

14 *τὰ ςρατεύματα*, *exercitus*) *Vocati & electi & fideles*, c. XVII. 14.

¶ *βύσσινον λευκὸν*) Λευκὸν non eſt ſuperfluum epitheton, nam eſt aliqua *byſſus* etiam flava.

15 *ῥομφαία*, *rompbæa*) ad occidendum.

¶ *ῥάβδῳ*, *virga*) ad ſubigendum.

20 *ἐπιάσθη*) *capta eſt* beſtia: at draconem angelus *ἐκράτησε* *comprehendit*. cap. XX. 2. Beſtia & pſeudopropheta jam tum ad incitas redacti erunt: draco habebit vires, ſed coërcebitur.

¶ *ζῶντες*, *viventes*) Hæc pernicies ipſa corporis morte longe horribilior eſt. Confer, de filio perditionis, 2 Theſſ. II. 8, item Dan. VII. 11. 26, & Es. XI. 4, ubi רשע LXX *ἀσεβὴς* Chaldæo paraphraſtæ eſt ארמילום רשיעא *Romanus impius.*

¶ *τὴν λίμνην τῦ πυρὸς*, *ſtagnum ignis*) In Apocalypſi non occurrit *gebennæ* vocabulum.

21 *οἱ λοιποὶ*, *ceteri*) etiam reges. v. 18. 19. Cum turba miſcentur, ut *Pharao*, *Zærach*, *Gog*. Vid. *Ord. Temp.* p. 161 ſ. 182 ſ. & mox not. ad cap. XX. 8.

CAP. XX.

1 *Ἄγγελον*, *angelum*) De angelo creato interpretatur *Cluverus*, T. III Dil. p. 321. *Primaſius* in Summario libri V, & *Ticonius* in homil. 17, *Andreas Cæſ.* ſermone 20 caput XIX & XX arctiſſime connectunt. Joh. Frid. *Schmidius* cladem antichriſti, (quem quomodo interpretetur, nil intereſt h. l.) agnoſcit priorem eſſe millennio, & qui id neget, in pœnam, c. XXII. 18. 19 prædictam incurrere. vid. *Chronol. Anleitung*, Part. II. p. 316.

2 τὸν δράκοντα ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος) Appoſitio, caſu obliquo & recto. Vid. Appar. p. 778.

¶ χίλια ἔτη, *mille annos*) Diſſertationem D. Zeltnerus edidit A. 1716 *de Chiliaſmo* (proprie dixiſſet, *de Millennio*) *præſenti*: qua ineunte miratur, *Chiliaſtæ titulum detrectare quenquam poſſe*, quia videlicet *mille annos* aliquo ſenſu admittere neceſſe habet, quiſquis divinam Apocalypſeos auctoritatem amplectitur. Præclare. Sunt autem, qui inſignem quandam & diuturnam eccleſiæ tranquillitatem, hoc Textu cogente, futuram confiteantur, & id impune ferant. Quamobrem impune? ob hoc unum, quod MILLE ANNOS EX ORE DEI PROFECTOS REMOVENT AB ORE SVO. Non expedit, talem bonis hominibus timorem incutere. Ceterum ne paſſum quidem ſimul cum temporibus beſtiæ currunt hi mille anni, neque ex toto illa hi præcedunt, ſed ex toto ſequuntur. Comprobat hoc I. totius libri ſeries, unum perpetuum rerum nexum repræſentans. II. Ratio tubæ angeli ſeptimi, quippe ſub quam etiam hi anni cadunt. c. X. 1 not. III. Speciatim hoc comprobant ea quæ *præcedunt*. Partum mulieris, de quo ſupra, ſubſecuta eſt draconis *e cælo in terram* dejectio: & cum hac dejectione connexum eſt væ tertium, quo *draco* per beſtiam & cum beſtia (c. XVI. 13.) vel laxatiſſimis agit habenis: exeunte væ tertio beſtia depugnabit & victa in ſtagnum ignis mittetur: eodemque tempore, poſt cladem ejus videlicet, reliquus hoſtis princeps in *abyſſum* includetur. IV. Ante exitum numeri beſtiæ, tempora in Apocalypſi ſunt ænigmatica; poſtea, proprio ſignificatu expreſſa. Excellentem hanc prophetiæ methodum violant, qui tempora beſtiæ & annos millenos commiſcent. V. *Ipſum* millennium nova, magna, pura & diuturna immunitate a malis internis & externis, quippe quorum auctores ſublati ſunt, & variæ beatitatis affluentia eminet, qualem adhuc non vidit eccleſia: Rom. XI. 12. 15. 25. neque enim unquam *gentes* non *ſeductæ* fuerunt, v. gr. per Muhammediſmum. VI. Comprobant hoc, quæ *ſequuntur*. ſequuntur autem noviſſima mundi tempora, & in iis ſolutio diaboli, Gogum & Magogum ſeducentis, & in ſtagnum ignis ad beſtiam & pſeudoprophetam aggregandi. In ſumma, accuſatio Satanæ in *cælo*; furor in *terra*, per ſpatium millennio brevius; captivitas in *abyſſo*, per mille annos; &, poſt ſeductum Gog & Magog, cruciatus in *ſtagno ignis*, in ſecula ſeculorum; ita inter ſe ſuccedunt, ut nullum horum cum altero conjungi, nullius ordo trajici poſſit. *Omnem Scripturæ perſpicuitatem neget oportet, qui hoc negare perſeveret ac refutare conetur.* Accedit VII. tenor ſermonis verſu 1 proxima ſuperiora continuantis, non ad telam aliquam longius interruptam redeuntis. VIII. Eas res, quæ capite XIX exſtant, hæ res, quæ ac XX. 11 ad c. XXII. 5 usque occurrunt, plane ſequuntur: in medio eſt millennium, cujus neque initium, neque exitus, ſi præteritum eſt, huc incidit. id igitur alio trahere non poſſunt, niſi quibus pro ratione voluntas eſt. Patet hinc, non recte a D. Gebhardi chiliaſmum fere ex eo derivatum eſſe, quod *Nexus verbi prophetici* negligeretur. Comm. in XII proph. p. 655. Denique IX. inter angelum evangelii αἰωνίου *æterni*, c. XIV. 6, & inter conſummationem ſeculi, αἰὼν *ævum* quoddam interjacet. id vero, exemto millennio, nemo poterit oſtendere. Brevi tempore præ iis, qui millennium hoc fuiſſe contendunt, ii, qui idem inſtare credunt,

veri

veri ſenſus prærogativam obtinebunt: neque ſolis curſum remorantur, qui contra loquuntur. Interea quisque videat, quibus in rebus beatam ipſe vitam quærat. Non in eo error eſt, nedum periculum, ſi mille annos dicas eſſe futuros; ſed ſi annos vel futuros vel præteritos ex ſenſu carnis interpretere. Myſterium eſt, doctrina de *Filio* Dei; tum, *crux* ejus; denique, etiam *gloria* ejus. Ipſe *ſignum* eſt, cui in alia parte poſt aliam contradicitur. Multa credendi & confitendi materia.

3 ἔκλεισε) Ἀυτὸν addit *Eraſmus*, invitis mſſ. & ipſius *Andreæ* textu. Omnino κλείειν *claudere* non ſolum v. gr. de carcere, ſed etiam de captivo dici poteſt: ſed hîc recte conſtruit *Apringius*, *clauſit ſuper eum*, ut & ἔκλεισεν & ἐσφράγισεν cohæreat cum ἐπάνω ἀυτȣ͂, uti Gen. VII. 16 dicitur, ἔκλεισεν ἔξωθεν ἀυτȣ͂· & plane יסגר על איש Iob XII. 14.

¶ ἵνα μὴ, *ut ne*) Vnum hic exprimitur beneficium: ſed id ipſum eſt longe maximum, & multa magna bona ſecum habet conjuncta. Nam regnum Dei, principe hoſte remoto, vigorem non impeditum obtinet, apud *gentes*, & grande myſterium Dei, prophetis evangelizatum, conſummatur. Ap. X. 7.

Chiliaſmum modernum, quaſi *errorem*, eumque *in fundamento*, argumentis ex articulo de creatione, de redemtione, de ſanctificatione depromtis, coarguit *Io. Dietericus Wincklerus* in Diſquiſitionibus, p. 193 ſeqq. tum idem me tanquam *defenſorem* ejus erroris notat. Atqui ne unum quidem ex tuis, politiſſime Wincklere, argumentis commentationem tangit meam: mihi vero gratum feciſti. Nulla enim res ſanitatem meæ de millennio ſententiæ evidentius poteſt efficaciusque demonſtrare, quam collatio libri tui & mei. Reſpice, quæſo, *Erkl. Offenb.* pag. 950 ſeqq. Quæ chiliaſtis tu tribuis, ab iis ego plane abhorreo: imo ſtatum mundi naturalem, viatores egentes remiſſionis peccatorum & credentes, uſum legis & evangelii, mortem nondum abſorptam, &c. æque ſtatuit illa exegeſis mea, ac disquiſitio tua. Tuque, Lector, hoc quoque caſu admonitus, alteram ſemper partem audiri oportere, memineris. Hæc de Wincklero: ad rem revertimur.

Martyres, dum ſolutus eſt Satanas ex cuſtodia mille annorum, & ultima fæce terra laborat, viventes, non in terra, ſed cum Chriſto regnant: *deinde*, adventus demum Chriſti glorioſus eſt in die noviſſimo: *deinde*, cœlum novum, nova terra, nova Ieruſalem. Quæ pſeudochiliaſmus confundit, vera interpretatio, textui obſecuta, diſtinguit. Tali pacto, *millenorum annorum*, quos prophetia tantopere prædicat, aſſenſor ego haberi longe malo, quam cum indiſcretis *antichiliaſtis* facere, qui hoc ipſo ſuo nomine vel literam prophetiæ diſertam infeſtant, & juxta cum errore veritatem obterunt. *Myſterium Dei* agitur. Ap. X. 7. Id tum conſummatur, quando beſtia interit & Satanas ligatur. Ea conſummatio magis magisque appropinquat. Eadem complectitur longe maximas res & cum gloria Dei conjunctiſſimas. Earum rerum cognitio indies emergit lucidior, diſtinctior, facilior. Extremæque interim ſævitiæ diaboli occurrere, ſumme eſt neceſſarium. At Deo, cujus eſt myſterium, obloqui, ut multi faciunt: juramentum angeli, myſterium confirmantis, enervare: interpretes, digne illud tractantes, per ignorantiam (Iud. v. 10) exagitare: gratiam apud ſui ſimiles ea exagitatione aucupari: nonne σκληρὸν *grave* tandem erit?

erit? Viciſſim vero cavendum eſt, ne in millennium conferas, quæ ipſi æternitati reſervantur. Neque ſatis eſt, ſi aſſeras, id adhuc futurum eſſe: ſed quale ſit, ſobrie quoque debet conſiderari. Veruntamen hæc non verboſa tractatione inſinuantur plerisque: ſpiritualis maturitas exſpectanda eſt.

¶ *μετὰ, poſt*) Elegans aſyndeton, in oppoſito, uti v. 5 initio.

¶ *μικρὸν χρόνον, parvum chronon*) Hic, ut veſtigiis quibuſdam colligitur, *dimidium καιρȣ̃ temporis* æquiparat.

4 *τῶν πεπελεκισμένων*) *πέλεκυς, ſecuris*, Romanis proprie uſitata in ſuppliciis. Confert huc Raphelius illud Polybii, *μαςιγώσαντες ἅπαντας, κατὰ τὸ παρ' αὐτοῖς (τοῖς ῥωμαίοις) ἦθος ἐπελέκισαν.*

¶ *ἔζησαν, vixerunt*) in vitam redierunt. ſic idem verbum, eadem vi, v. ſeq. & c. II. 8. Vidit Iohannes non ſolum redivivos, ſed reviviſcentes; (coll. Ez. XXXVII. 7.) ut antea actum, non modo ſtatum, ligati draconis.

¶ *μετὰ, cum*) Erunt cum Chriſto, v. 6. & cum Deo, ibid. non Deus & Chriſtus cum illis. Igitur id regnum erit in cœlo. Conf. c. XXI. 3, *μετὰ, cum.*

¶ *χίλια ἔτη, mille annos*) Qui articulo *τὰ* hîc a nonnullis ante *χίλια* perperam inſerto retinentur, maximopere ſe impediunt. Duo millennia toto hoc loco memorantur, utrumque ter prius eſt millennium *ligati Satanæ*; v. 2. 3. 7. alterum, *regni ſanctorum.* v. 4. 5. 6. Bis mille annorum *fundamentum ullum*] cel. D. Langius ſe *neque in textu, neque in re ipſa, neque in nexu partium apocalypticarum, invenire* ſcripſit. Epicris. p. 421. Atqui alterum millennium pertingit usque ad reſurrectionem omnium mortuorum; v. 5. prius, ante finem mundi exit. v. 7 ſeqq. Ergo prioris initium & finis eſt ante initium & finem alterius. Propterea uti v. 2 in prima prioris, ſic v. 4 in prima alterius millennii mentione dicitur, absque articulo, *χίλια ἔτη*: ceteris locis *τὰ χίλια ἔτη*, articulo vim relativam habente, & *illos mille annos* innuente, v. 3. 5. 7. Denique *χίλια ἔτη*, ſine articulo, dicuntur verſu 6, quaſi in elogio ſeorſum poſito. Articuli omiſſio minus adſtrictam habet rationem, quam poſitio. Aliud eſſe ligati Satanæ millennium, aliud ſanctorum regnantium, *multi* agnoſcunt, teſte Pareo in Ap. col. 1093, ubi Thomam Brightmannum & Matthæum Cotterium innuere videtur. Plane his adſentitur Iungmannus in Obſerv. germ. contra Beverley p. 71. Accedunt omnes ii, qui alterum duntaxat millennium pro ipſa æternitate habent, ut Viegas in Ap. p. 793, Nic. Collado, Corn. a Lapide, & Nic. Mulerius.

Ingentem hæc annorum bis mille diverſitas *uſum* præbet, eundemque tantæ neceſſitatis, quæ ipſam millenniorum diverſitatem evincat. *Crucem figit*, judicio eximii viri, ſpes meliorum temporum, *vel ipſius etiam* regni millenarii *cum perverſione illa extrema & ſecuritate damnabili ultimorum hominum conciliatio.* Vna difficultati medetur diſtinctio temporum. Priore millennio currente implebuntur promiſſiones de lautiſſimis eccleſiæ temporibus: c. X. 7. poſtea, dum ſancti ex prima reſurrectione regnabunt cum Chriſto, homines in terra erunt remiſſi & ſecuri. Matth. XXIV. 37 ſeqq. quo pacto locus ille inſignis, Luc. XVIII. 8, nativam verborum vim retinet. De hac ſecuritate, remotis jam hoſtibus, homines occupatura, egregium eſt *Hypomnema*

apocalyptico Patricii Forbeſii commentario ſubjunctum. Confuſio utriusque millennii multos pridem peperit errores, & ipſum chiliaſmi nomen fecit odioſum atque ſuſpectum: diſtinctio utriusque millennii reſolvit difficultates chiliaſmo jure oppoſitas, & ſinceram prophetiæ adjuvat interpretationem. Evolvatur, quæſo, liber, *Erklærte Offenb.* p. 942 ſeqq. Quid ſupereſt, quod ipſa orthodoxia poſſit reprehendere? Dicant ii ſententiam, quorum ex auctoritate pendent alii. Adde quod qui reſidua mundi tempora neque extendunt ultra Scripturæ veritatem, neque decurtant, ii demum empæctis bene occurrunt.

Vltima eſt hæc periodus in ætate mundi: quare hoc loco analyſin temporum ſummatim repetemus, ea quidem ſobrietate ac modeſtia, quam alibi affatim præfati ſumus.

Ætas mundi, ſunt $3\frac{1}{2}$ æones:
Æon, 2 chroni:
Chronus, 5 καιϱοὶ ſive tempora:
Tempus, 2 ſecula priſca:
Seculum, 7 menſes prophetici:
Menſis, 2 hebdomades Danieliticæ:
Heddomas $7\frac{59}{63}$ anni communes:
Annus, $365\frac{97}{400}$ dies.

Eadem ætas mundi complectitur annos naturales $7777\frac{7}{9}$, qui ſunt menſes prophetici 490.

Septenarius igitur perfectus elucet, non hîc dicam, in diebus naturalibus, & quidem quadratus; ſed in menſibus propheticis, & quidem quadratus: in annis naturalibus, cernitur per omnes totius ſummæ articulos expreſſos, a millenario usque ad monadicum, & infra. Hæc TESSELLATA temporum naturalium & propheticorum, Danieliticorum & Apocalypticorum, CONFIGVRATIO, veritatem debet omnibus perſuadere, quorum eſt quidquam, in hoc genere, veritatis capere.

5 ἡ πϱώτη, *prima*) Primam hanc reſurrectionem multi agnovere, etiam ex antiquis. *Intra mille annorum ætatem concluditur ſanctorum reſurrectio, pro meritis maturius vel tardius reſurgentium.* Tertull. l. 3 c. Marcion. c. 24. In eandem ſententiam diſſerit *Ambroſius* in Luc. XVII. 4, ſed non item lib. I de Interpellatione, cap. VII. quare verba ejus non exſcribo. Quæ *Auguſtinus* l. 20 de Civ. Dei, c. 7 diſputat, non ipſam attingunt reſurrectionem corporum primam, ſed errores, quibus eam nonnulli contaminaverant. Citerioribus temporibus eam reſurrectionem complures denuo defenderunt, inprimis *Petrus Crugotius* in Notis ad Apoc. cap. XX. nec non Apologia pro Confesſione *Remonſtrantium*, p. 209.

6 μακάϱιος, *beatus*) Magna proprietate μακάϱιος dicitur, qui immunis eſt a *morte* ſecunda· namque μὴ, κὴϱ, etymon eſt, ut *immortalem* dicat.

¶ ἐν τῇ ἀναςάσει τῇ πϱώτῃ, *in reſurrectione prima*) Verſio Æthiopica, apud Ioannem de la Haye, *in iſto die, qui præcedit adventum ejus.*

7 τὰ, *illi*) *illi* tantummodo mille anni, qui Satanam vinctum habebant: nunc enim iterum de Satana agitur. Articulus ad nomen (*mille annos*) duobus antea ſubjectis datum ita refertur, ut ad prius ſubjectum pertineat. Sic plane τὸ θηϱίον, *beſtia illa*, cap. XIII. 15, non refertur ad v. 11, ſed ad v. 1. Sic 2 Sam. XXIII. 19. 23 τϱεῖς referuntur non ad ternarium proximum, ſed ad remotiorem. v. 8 ſeqq.

¶ χίλια ἔτη, *mille anni*) Triplex millennii prioris expreſſio (cui triplex alterius millennii mentio concinne reſpondet,) non

non obſcure triplicem facit oppoſitionem, ad *Non-chronum* (qui verſatur inter annos 1111$\frac{1}{9}$ & 999$\frac{8}{9}$ ſive 1000) ad *paucum tempus* (ann. 8 - 8$\frac{8}{9}$) & ad *tempus* 1. 2. $\frac{1}{2}$ (ann. 777$\frac{7}{9}$.) nam *tres* eas periodos, quas draco præcipue triſtes fecit, continuo excipiunt læti mille anni, dum draco vinctus eſt, *ter* expreſſi.

¶ λυθήσεται ἐκ τῆς φυλακῆς) Locutio conciſa: id eſt, *ſolvetur* a catena, & emittetur *ex cuſtodia ſua.*

8 τὸν γὼγ καὶ μαγὼγ) *Magog*, Iapheti filius, pater nationum ſeptentrionalium, orientem verſus. Earum gentium princeps, *Gog* dicitur apud Ez. cap. XXXVIII. 2, & h. l. Princeps & populus inimiciſſimus, fortaſſe minus boni, quam ceteri, ipſi tum minus mali, quam poſt πλάνην novam. Arctiſſimam principis & populi conjunctionem indicat unus τὸν articulus, & paronomaſia, *Gog* & *Magog*. Vtrumque ſignificat *Celſum*, *Elatum*, ut *Hillerus* docet in Onomaſtico. Itaque *Magog* ut nomen proprium ponitur: *Gog* autem, grandis ſyllaba, per aphæreſin inde relicta, per antonomaſian videtur proprii nominis tenere locum, dum ferox ille tot gentium ſub Satana ductor ſuo olim nomine appareat. Non abhorrebat Hieronymus in Ez. 38 *Ros* ut nomen proprium accipere, ſi ei nomen talis gentis (Ruſſorum) notum fuiſſet. Conf. Hiſt. univ. Vol. I. p. 257.

¶ συναγαγεῖν, *congregare*) Non dicitur, *ſeducere & congregare*, ſed, *ſeducere ad congregandum*. ſeductionis finis eſt *congregatio*.

¶ αὐτοὺς, *eos*) Alias Apocalypſis ducem præ copiis ſpectat, c XII. 7, ſed de Gogo principe nil ſeorſum a Magog, quæ ejus ſunt copiæ, recenſet, partim quia de eo ſatis erat dictum apud Ezechielem, partim quia Gog præter conatum nil agit, & in ſuo interitu miſcetur ipſi turbæ, uti reges in cap. XIX. 21 not.

9 τὴν πόλιν τὴν ἠγαπημένην) Πόλις ἠγαπημένη dicitur Ieruſalem, Sir. XXIV. 11. At hîc ea & *caſtrorum* & *urbis* nomine venit. ἓν διὰ δυοῖν. Oppoſita, μεμισημένος, c. XVIII. 2. & ἠγαπημένος. & hoc tamen loco ſecuritas urbis non plane innoxia videtur notari, uti Deut. XXXII. 15 Græce eſt, ἀπελάκτισεν ὁ ἠγαπημένος.

10 καὶ βασανισθήσονται) Hoc καὶ male omittunt recentiores Latini: & inde conſtruunt ſic, *ubi & beſtia & pſeudopropheta cruciabuntur*; quaſi diabolus ipſe non ſit cruciandus. Eo magis defendendus eſt hoc loco textus ſincerus, ne obliteretur beſtiæ & pſeudoprophetæ conjectio in ſtagnum ignis ante diabolum, quam particula καὶ neceſſario infert.

11 καὶ, &) Hactenus deſcripta ſunt, quæ inter diem viſionis Iohanneæ & inter diem noviſſimum fieri debent. Hoc igitur loco juvat inſerere *Synopſin temporum*, quæ complectitur prophetia.

TABVLA
CAPITVM APOCALYPTICORVM
CHRONOLOGICA.

A.M.

3940 ineunte: IESV Chriſti Nativitas.

3943. Annus 1 Æræ Dionyſianæ.

A. D. 30. Ieſus Chriſtus patitur: moritur: reſurgit: *ſtricturas* præbet Apocalypticas, Ioh. XXI. 22. 23. Act. I. 7. & aſcendit in cœlum.

96. *Apocalypſis* datur: Adventus Domini denunciatur ſeptem eccleſiis in Aſia & earum angelis. Apoc. I. II. III.

97, 98. Septem *ſigilla* aperiuntur, & ſub quinto *Chronus* promulgatur. cap. IV-VI. Septem Angelis tubæ ſeptem dantur. cap. VII. VIII.

Sec. II. III. IV. V. Tuba angeli I. II. III. IV. — Cap. VIII.

A. 510-589. Væ primum. — Cap. IX.

589-634. Intervallum poſt væ primum.

634-840. Væ ſecundum. — Cap. IX.

800-1836. Non-chronus: reges multi. — Cap. X. XI.

840-947. Intervallum poſt væ ſecundum. — Cap. XI. 14.

864-1521. Dies 1260 mulieris, poſtquam filium maſculum pepererat. — Cap. XII. 6.

947-1836. Væ tertium. — Cap. XII. 12.

1058-1836. Tempus, tempora, dimidium temporis: &, intra eam periodum, Beſtia, ejusque menſes 42 & numerus 666. — Cap. XII. 14. XIII. 5.

1209. Bellum cum ſanctis, finis Chroni. — Cap. XIII. 7.

1614. Evangelium æternum. — Cap. XIV. 6.

1810. Finis 42 menſium beſtiæ, quibus elapſis, & ſeptem phialis effuſis, illa non eſt, & Babylon ſedet regina. — Cap. XV ſeqq.

1832. Beſtia ex abyſſo. — Cap. XVII. XVIII.

1836. Finis Non-chroni & regum multorum: conſummatio ſermonum Dei & myſterii Dei: reſipiſcentia ſuperſtitum in magna urbe. Finis pauci temporis, & $3\frac{1}{2}$ temporum. Interitus beſtiæ: captivitas Satanæ. — Cap. XIX. XX.

Poſtea: Solutio Satanæ ad parvum Chronon: millennium regni ſanctorum incipiens: finis parvi Chroni. — Cap. XX.

Finis mundi. nova omnia: — Cap. XX-XXII.

Qua

Qua conditione annos in hac tabula determinatos putari velim, paſſim declaro. Quare omnes oro, *ne a me quidquam adverſus veram ſobrietatem admiſſum exiſtiment*, ſed ut, quod commode offertur, dextre accipiant. Interim ad ductum Apocalypſeos ſecula ab Iohanne in Patmo ad noſtram usque ætatem non incommode his characteribus diſtinxeris:

Sec. II.	Buſtum Iudaiſmi.	Apoc. VIII. 7.
III.	Barbarorum incurſus.	8.
IV.	*Arianum:* Ariana amaritudo.	10.
V.	Imperium Romæ peſſundatum.	12.
VI.	Synagoga diſcruciata.	IX. 1.
VII.	Saracenicus equitatus.	13.
VIII.	*Iconoclaſticum*: Reges multi.	X. 11.
IX	*Photianum*: ſed & Paſtor gentium natus.	XII. 5.
X	*Infelix*: Væ tertium.	12.
XI	*Hildebrandinum:* Beſtiæ ortus ex mari.	XIII. 1.
XII	*Waldenſe*: Poteſtas data beſtiæ.	5.
XIII	*Scholaſticum*: Bellum cum ſanctis.	7.
XIV	*Wiclefianum*: Medium væ tertii.	ll. cc.
XV	*Synodale*: Medius beſtiæ vigor.	ll. cc.
XVI	*Reformatum*: Mulier in eremo lautius nutrita.	ll. cc.
XVII.	Evangelium æternum.	XIV. 6.
XVIII.	Beſtiæ & imaginis ejus adoratio.	9.

¶ ἔφυγεν, *fugit*) Hic eſt *dies*, ille, magnus, Hebr. X. 25, *fugientis terræ cælique*; adeoque *ultimus*, reſurrectionis & judicii. v. 12 ſeqq. Ioh. VI. 39. XII. 48. Filio datum eſt omne judicium. Ioh. V. Act. XVII.

12 ἑςῶτας, *ſtantes*) Mirabilis eſt *parvulorum ſtatio*, ex quibus pars longe maxima generis humani conſtat.

CAP. XXI.

1 Οὐρανὸν καινὸν κτλ.) *Cæli & terræ* nomen tuetur *cælum novum* & *terra nova* præ priſtinis: ideo ſubſtantiva in priore duntaxat colo præcedunt; & ſequitur, *nam primum cælum & prima terra* &c. Non lautam noviſſimi temporis eccleſiam, ſed plane nova omnia & perfecta in æternum, deſcribit Iohannes hoc loco. Auguſtinus: *In hoc quidem libro obſcura multa dicuntur: verum in his verbis, ubi ait*, Abſterget Deus omnem lacrymam ab oculis eorum, & mors jam non erit, neque luctus, neque clamor, ſed nec ullus dolor, *tanta luce dicta ſunt de ſeculo futuro & immortalitate atque æternitate ſanctorum: tunc enim ſolum atque ibi ſolum iſta non erunt: ut nulla debeamus in literis ſacris quærere vel legere manifeſta, ſi hæc putaverimus obſcura.* lib XX de Civ. Dei, c. 17.

¶ παρῆλθε) At v. 4, ἀπῆλθον, uti c. IX. 12. *Abire* amplius quiddam ſonat, quam *præterire* mors, luctus, clamor, dolor plane *abeunt*: prius cœlum & prior terra *prætereunt*, cœlo novo & terræ novæ cedentes.

2 ἱερουσαλὴμ) Non temere Iohannes in evangelio omnibus locis ſcribit ἱεροσόλυμα,

μα, de urbe veteri: in Apocalypſi, ſemper, *ἱερουσαλήμ*, de urbe cœleſti. *ἱερουσαλὴμ* eſt appellatio Hebraica, originaria & ſanctior: *ἱεροσόλυμα*, deinceps obvia, Græca, magis politica. Idem diſcrimen tenet Paulus, Iudaiſmum refutans, Gal. IV. 26. (coll. ibid. c. I. 17 ſ. II. 1.) Hebr. XII. 22. tametſi alias promiſcue loquitur, & ad Romanos Corinthiosque, *σεμνότητος* & favoris cauſa, *ἱερουσαλὴμ* dicit.

¶ *εἶδον*, *vidi*) Haud recte *Iohannis* nomen recentiores hoc verſu inculcarunt. Initium erat pericopæ eccleſiaſticæ: ſed textus ipſe cœlum novum, terram novam, Ieruſalem novam, arctiſſime connectit. Non eſt millennii urbs nova, ut cel. D. Langius, non ſolus, cenſet: comm. apoc. f. 241 ſeq. ſed novitatis perfectæ, atque æternitatis, ut oſtendit ſeries viſionum, deſcriptionis magnificentia, & oppoſitio ad mortem ſecundam. cap. XX. 11. 12. XXI. 1. 2. 5. 8. 9. XXII. 5.

¶ *καταβαίνουσαν*, *deſcendentem*) Accipi hoc poteſt, in *viſione*, de actu deſcendendi: in re ipſa, citra actum illum, de ſtatu *συγκαταβάσεως* divinæ ad homines. Sæpe enim in *Topographiis* verba, quæ *motum* ſonant, *conditionem* ſignificant, & in his ipſum verbum *deſcendendi*. Pſalm. CIV. 8. Ios. XV. 3. 10. &c. Tota civitas eſt continens & contentum: quatenus ea incolas continet, *deſcendit*.

3 *ἰδοὺ*) Non neceſſe eſt, ſubaudire *ἐστὶ* verbum: *ecce tabernaculum Dei* eſt *cum hominibus*. nam *ἰδοὺ* etiam per ſe rem demonſtrat, v. gr. cap. XIX. 11 & paſſim.

¶ *μετ᾽ αὐτῶν*) *cum eis*, *in terris*, habet, Idacii Clari nomine, *Vigilius Thapſenſis*. *Ex cælo a Deo* deſcendentem urbem vidit Iohannes: ſed non addit, *in terram*.

5 *καινὰ πάντα ποιῶ*) Antiquior lectio, *καινὰ ποιῶ πάντα*· & *καινὰ ποιῶ* uni verbo חָדַשׁ reſpondet, non interſecandum. Hoc eſt verbum non juſſionis, ſed promulgationis.

6 *τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος*) Glorioſa Dei appellatio. Prius inciſum declaratur per alterum.

8 *τοῖς*) Dativus Hebraicum ל exprimit: id eſt, *quod attinet* ad formidoloſos &c. Ita mox cohæret *αὐτῶν*, *eorum*.

¶ *φαρμακοῖς*, *veneficis*,) *φάρμακον*, medium vocabulum eſt; ſæpe autem cum derivatis adhibetur de medicina noxia, veneficio, quod ſe ſæpe hominibus ſalubre jumentisque venditat, ſed vel per ſe, vel etiam adjuncto expreſſo fœdere aut cæco cum dæmoniis commercio, peſtilentiſſimum eſt. Hinc *idololatriæ* jungitur Gal. V. 20.

11 *ὁ φωστὴρ*) Heſychius, *φωστὴρ*, *θυρίς*. Es. LIV. 12 שמשתיך LXX, *τὰς ἐπάλξεις σου*, plurali numero. Sed *ὁ φωστὴρ* in ſingulari (coll. Gen. VI. 16.) dicit in ædificio partem patulam, vel pellucidam, qua lumen ſolis (שמש) permeat, ut ſunt feneſtræ vel ſpatia inter (*ἐπάλξεις*) pinnas mœnium. vel, *φωστὴρ* eſt *λύχνος*. v. 23. *φωστὴρ* non componitur ex *φῶς* & *τηρῶ*, ſed eſt derivatum.

12 *ἔχουσα*) De caſu recto vid. Apparat. pag. 778.

¶ *τεῖχος* - *πυλῶνας*, *murum* - *portas*) Chiaſmus inverſus, coll. v. hoc & ſeq. & v. 14.

¶ *ἐπὶ*) Hic dicuntur *ἐπὶ πυλῶσιν ὀνόματα*. at Ez. XLVIII. 31 *αἱ πύλαι ἐπ᾽ ὀνόμασι τῶν φυλῶν τοῦ ἰσραήλ*. *ἐπὶ* (עַל) variam vim habet; non ſolum ſuperiorem locum dicit.

16 *ἐπὶ σταδίων δώδεκα χιλιάδων*) Sic *Latinus* legit. habet enim, *per ſtadia duodecim millia*. quodſi *ἐπὶ σταδίους δώδεκα χιλιάδων*, legiſſet, interpretari habue-

habuerat *per ſtadia, duodecim millium.* Stupenda magnitudo! Alexandria XXX ſtadiorum longitudinem, non minus X ſtadiorum latitudinem habuiſſe dicitur apud Ioſephum. Hieroſolymorum circuitus apud eundem XXXIII ſtadiis; Thebarum, apud Dicæarchum, XLIII ſtadiis; Ninives, apud Diodorum Siculum, CCCC ſtadiis definitur. Babylonem Herodotus libro I ait habuiſſe in quolibet latere CXX ſtadia; in circuitu, CCCCLXXX ſtadia: murumque fuiſſe L cubitos craſſum, CC cubitos altum. Quicquid urbium mundus habet, viculi ſunt ad novam Ieruſalem. ἐπὶ habet hoc loco vim diſtributivam, ut in tacticis. ἐφ' ἑνὸς, ἐπὶ τεσσάρων, ἐπ' ὀκτὼ, *ſinguli, quaterni, octoni.* vide *Budæi* comm. linguæ Gr. col. 881. Itaque ἐπὶ hoc verſu, non ſequenti, adhibetur, & ſignificat, 12000 ſtadia ſingulorum eſſe laterum urbis, non totius circuitûs.

17 *καὶ ἐμέτρησε τὸ τεῖχος αὐτῆς, ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων μέτρον ἀνθρώπου ὅ ἐστιν ἀγγέλου*) Poſt ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων plerique addidere πηχῶν. ſed antiquum teſtem non unum hoc vocabulo carere, oſtendimus in *Apparatu.* Hanc ipſam haud dubie ob cauſam *Latine* in mſſ. & in edd. vet. & apud commentatores, magna conſenſione, pro *muro*, qui ſæpe memoratur, *muros*, plurali numero, hoc uno verſu reperias: quia videlicet, antequam *cubitorum* gloſſa adjiceretur, aliqui *centum quadraginta quatuor muros* (quam perite, nil refert,) conſtruxere, numerum indeclinabilem, *centum quadraginta quatuor*, accuſativo item caſu accipientes. Certe apud *Primaſium*, qui Italam verſionem ſequebatur, in ſummario libri V ſic legitur, *& muri ejus centum quadraginta quatuor, menſura hominis quæ eſt angeli.* Sic ipſe quoque commentarius, quanquam, poſt *quatuor*, *millia* neſcio quis inſeruit, prima fortaſſe litera proximæ vocis *Menſura* pro *Mille* arrepta. *Muram* cum gloſſa *cubitorum* habet *Apringius.* Viciſſim etiam verſu 15 *murum*, ſolus, quod ſciam, *Primaſius*, in *muros* mutat, propter eandem, ut apparet, *tot murorum* opinionem. Non *muros*, ſed unius *muri* menſuras notari, certum eſt: ac poſſent ſubaudiri etiam *calami.* Stadia 12000 exhibent urbis altitudinem quoque: 144 ſive calami ſive cubiti, dant muri altitudinem, altitudine urbis non multo minorem, vel ei potius parem. Etenim altitudo proprie ſpectatur in muris, ut vel poëtarum Græcorum Latinorumque epitheta comprobant. Stadia 12000, quippe abſolute dicta, erant humana: 144 ſive cubiti ſive calami, non erant humani, ſed angelico-humani, humanis multo majores. Sive calami 144 ſive cubiti erant, eandem muri altitudinem collatio 12000 ſtadiorum exhibet. Sed tamen ut calamos potius accipiamus, magna ratio ſuadet. Nam quot cubitos habeat calamus, non indicatur: poſſetque habere quatuor cubitos, quia ſtaturam *hominis* quatuor cubiti *metiuntur*; vel ſex cubitos, uti Ez. XL. 5. Ergo ſi cubitorum 144 eſſet murus, neſciretur, quot idem calamorum eſſet; adeoque *calamus aureus*, qui *menſura* dicitur, ignota, id eſt, nulla revera eſſet menſura. Plane calamum centies quadragies quater admovente angelo, muri noſcebatur altitudo. Apud Ezechielem, in ſimili argumento, & per ellipſin notatur ſæpius *menſura calami*, & aliquando, cap. XLII. 17, perinde ut hîc in Apocalypſi, Græci intruſere πήχεις. Vid. Ioh. Meyer de ultimis Ezech. p. 26 ſeqq. Porro diſpuncto πηχῶν gloſſemate, ambigi poſſit, quo caſu Iohannes perſcripſerit

ſcripſerit numerum hunc, quem librarii ρμδ vel (in cod. Alex.) ͂ϡ καὶ ἑκατὸν τεσσαράκοντα ſcripſere. Accuſativus apud Ezechielem in hoc genere frequens eſt: ſed tutius hoc loco retinetur genitivus. Sæpe Hebræi adjectivum numerale & ſubſtantivum plurali & ſingulari numero conſtruunt, v. gr. וארבעת אלפים מדה Ez. XLVIII. 30. 33. Et ſic Iohannes, ἑκατὸν τεσσαράκοντα τεσσάρων μέτρον. Angelum menſorem Iohannes ἀνθρωποειδῶς ἐθεώρησε, *humana ſpecie vidit*, ut Andreas Cæſareenſis loquitur. itaque *illa pertica*, inquit Grotius, *tanta erat, quanta erat ſtatura formæ humanæ, in qua angelus apparebat, ac proinde ad eum modum etiam cubiti.* Clauſulam de *cubitis* compendifacere Grotius poterat.

18 ἡ ἐνδόμησις) Heſychius, δώμησις (nam ω & ο ſcribitur) οἰκοδομή. Ergo ipſa hîc muri ſtructura eſt jaſpis, ut vulgo lapides. ἐν in compoſito hocce valet *penitus.*

19 κεκοσμημένοι, *ornati*) id eſt, ſtructi & ornati. nam ipſa fundamenta ſunt gemmæ; ut ipſæ portæ, margaritæ. De *Adamante* vid. *Hilleri* Syntagm. p. 35. ſeq. Sermo conciſus, ut apud Vitruvium l. 10. c. 20, *pluteum, turriculæ ſimilitudine ornatum.* Herodotus lib. 1 de Babylone, ἐκεκόσμητο δὲ ὡς οὐδὲν ἄλλο πόλισμα, ubi *ornatum* urbis appellat foſſam, murum, portas.

20 σάρδιος) σάρδιον probatiſſimi habent codices h. l. & LXX & Epiphanius. Conferatur hoc ad Hilleri Syntagmata, pag. 86.

24 τὰ ἔθνη) τῶν σωζομένων adjecit *Eraſmus*, & innumeri editores, eum videlicet ſine ulteriore examine ſecuti. Eraſmus ſi hodie viveret, Andreæ commentarium, quem pro textu arripuit, protinus, opinor, expungeret. Idem, & alii, qui primo recenſuere N. T. Græcum, ſi copias his duobus ſeculis collectas, cum ea paucitate, qua ipſi conflictabantur quondam, compararent, veritati lubentes cederent, & cupidiſſimum quemque lectionis ab ipſis tam ægre interdum conſtitutæ defenſorem ad ſeſe in meliora vel ſequendos vel ducendos hortarentur.

¶ διὰ) Reſpondet præfixo ל Es. LX. 3. Apud LXX eſt τῷ φωτὶ ſine præpoſitione.

¶ φέρουσι) Præſens, poſt futurum περιπατήσουσι, vim futuri habet, coll. v. 26.

27 ποιῶν) Alii, ὁ ποιῶν. Sed articulus abeſt etiam c. XXII. 15, πᾶς ποιῶν. & hîc quoque πᾶς ſubaudiri poteſt e proximo πᾶν.

¶ ψεῦδος) ἐργαζόμενοι ψεῦδος, Sir. LI. 4.

CAP. XXII.

1 Ποταμὸν) καθαρὸν addunt alii, propter ſummam propinquitatem pro unico teſte habendi: & tamen diverſis periochæ locis, claro gloſſæ argumento, hoc adjectivum intulerunt. In mentione veſtitus, καθαρὸν λαμπρὸν junctim dicit Apocalypſis non ſemel: ceteris in locis, vel καθαρὸν ſeorſum, vel ſeorſum λαμπρὸν, uti hoc loco pars teſtium longe ponderoſiſſima.

2 ἐντεῦθεν καὶ ἐντεῦθεν) ἔνθεν καὶ ἔνθεν Ez. XLVII 7. 12. adverbialiter: ſed hoc lo-

co

eo ἐντεῦθεν, ut alias ἐνταῦθα, præpoſitio eſt.

¶ ἀποδιδοῦν) pro ἀποδιδὸν, ut διδόω, pro δίδωμι.

¶ εἰς θεραπείαν) לִתְרוּפָה Ez. XLVII. 12, ubi LXX, εἰς ὑγείαν. θεραπεια inchoativum aliquem ſignificatum involvit: nec tamen morbidum quidquam erit. Conf. ibid. v. 9. Hinc poſſit expediri difficultas quæſtionis de ſalute gentium.

3 κατάθεμα) Sic *Comp.* cum aliis *Antverpiæ Genevæ*que excuſis editionibus cumque mſſ. fere omnibus. κατανάθεμα *Eraſmus*, , &, qui Eraſmum in Apocalypſi penitus refert, *Stephanus*, & Eraſmum Stephanumque ſecuti ceteri editores. Id tamen nuſquam in mſſ. occurrit: nam etiam Matth. XXVI. 74, quem Wolfius locum huc confert, καταθεματίζειν codices tantum non omnes habent. Vtroque loco librarius unus alterve properans ex tritiſſimo apud Græcos *anathematis* vocabulo (ne de Eraſmo ipſo tale quid cenſeamus,) præpoſitionem inſeruit. Auſcultemus *Andream* h. l. τοῦτο ἐνταῦθα κατ᾽ ἐπίτασιν εἰρῆσθαι νομίζομεν κατάθεμα· τῷ γὰρ ὄντι τὸ τοιοῦτον οὐκ ἀνατίθεται, ἀλλὰ κατατίθεται, τῷ διαβόλῳ ὑποταττόμενον καὶ συγκαταδικαζόμενον.

¶ ἐν αὐτῇ, *in ea*) Poſſet hoc referri ad *plateam*, coll. Iob XXIX. 7, ἐν δὲ πλατείαις ἐτίθετό μου ὁ δίφρος. Sed refertur ad ipſam urbem, uti v. 2 αὐτῆς, *ejus*: quanquam revera in conſpicuo maxime urbis loco erit thronus.

¶ αὐτοῦ, *ejus*) Vbi & *Dei* & *Agni* fit mentio, ſubſequens relativum αὐτοῦ *ejus* refertur vel ad *Agnum*, cap. VI. 17. item cap. I. 1. XX. 6. quia his locis *Agno* adſcribitur *ira*, *revelatio*, *regnum*: vel ad *Deum*, h. l. quia *thronus* ſæpius *Deo* adſcribitur; qua ex cauſa etiam cap. XI. 15 verbum βασιλεύσει *regnabit* ad *Dominum* refertur. Non dicitur ibi, *regnabunt*, neque uſquam dicitur, αὐτῶν *eorum*, in plurali, ob intimam unitatem. Sub mentione *Agni* innuitur etiam *Deus*: ſub mentione *Dei* innuitur etiam *Agnus*.

5 ἐπ᾽ αὐτοὺς) ἐπ᾽ omittitur a plerisque quos tuetur Wolfius, conferens præcipue locum c. XXI. 23. Sed differunt loca. *civitatem* illuminat gloria Dei: *ſuper cives* lumen fundit Dominus Deus. Sic dicitur להאיר על הארץ Gen. I. 15. Antiquitas teſtium ἐπὶ particulam defendit.

6 καὶ, &) Mira eſt interpretum diſſenſio de ſermonibus in hoc epilogo diſtribuendis. Loquitur autem, ſi cui noſtra diſtributio placet,

angelus, v. 6.
Ieſus, v. 7.
Iohannes, de facto ſuo & de angeli correctione, v. 8. 9.

Rurſum, eodem ordine,

angelus, v. 10. 11.
Ieſus, v. 12-17.
Iohannes, v. 18. 19.
Iohannes, & Ieſus, iterumque Iohannes. v. 20. 21.

¶ πιστοὶ καὶ ἀληθινοὶ, *certi & veri*) Firma fide, necnon digna interpretatione, ſuſcipiendi. Confirmata fuit veritas horum verborum, ſpeciatim, de nuptiis Agni, c. XIX. 9. deque novitate univerſi: c. XXI. 5. nunc generatim, ut in epilogo, veritas verborum confirmatur totius libri: eaque ſibi conſtat, etiam ubi multi credere recuſant. Væ autem iis, qui præ hac veritate mendacium amant, v. 15, ac veritatem, præſertim eam ipſam, quæ inter has confirmationes interjacet, c. XX. 1 ſeqq. pro mendacio traducunt.

¶ ὁ θεὸς τῶν πνευμάτων τῶν προφητῶν, *Deus ſpirituum prophetarum*) Vnus eſt ſpiritus, quo acti loquebantur prophetæ: 1 Petr. I. 11. 2 Petr. I. 21. ſinguli autem, pro menſura ipſis data, ſuos habebant ſpiritus. horum ſpirituum Deus eſt DOMINVS, v. gr. Deus Davidis, Deus Danielis. Idemque miſit angelum ſuum, ut Iohanni nunc eorum, quæ per veteres illos prophetas prædicta erant, complementum in proximo oſtenderetur.

8 καὶ ἐγὼ, *& ego*) Dionyſius Alexandrinus hoc quoque conſtruxit cum μακάριος, *beatus*. v. 7, Subaudiendum potius εἰμὶ, *ſum*.

9 ὅρα μή. σύνδουλός σου εἰμί) Poſt σου, γὰρ inſeruere *Latini* recentiores & *Eraſmus*. Sed pulcre animadvertit Wolfius, *omnem hanc angeli orationem conciſam eſſe & ellipticam, qualis eſſe conſuevit illorum, qui aliquid graviter averſantur.* Simillimum exemplum γὰρ omiſſi, exſtat Act. XIV. 15.

10 καὶ λέγει μοι, *& dicit mihi*) Idem eſt angelus, cujus ſermones verſu 9 & 10 referuntur: & tamen formula, *& dicit mihi*, interponitur, quia angelus ſermonem verſu 6 memoratum, poſt interpellationes verſu 7. 8. 9 factas, *denuo* proſequitur. Conf. *& dicit mihi*, cap. XVII. 15. XIX. 9.

¶ μὴ σφραγίσῃς, *noli obſignare*) Obſignantium ſimiles ſunt, quibus conſultum videtur, locupletiorem hujus prophetiæ tractationem ſub ſpecioſis prætextibus inhibere.

11 ῥυπαρευθήτω) *Eraſmus*, Græca ex Latinis hoc loco ſarciens ῥυπωσάτω fecit, a ῥυπόω. ῥυπάω, non ῥυπόω, neutrum eſſe, dixi in Apparatu: verebatur autem Wolfius, *ut probari poſſet*, ῥυπάω tantummodo neutrum eſſe. Erat viri doctiſſimi, *affirmationem* ſuam de ῥυπόω etiam neutro exemplis tueri. Dantur quidem neutra in οω, δολιόω, μεσόω, σκηνόω· ſed ubi ex uno themate duo verba formantur, perſæpe forma in οω activa, in εω vel αω neutra eſt, ut καρπόω, εὐκαρπέω. ἀντιστατέω, ἀναστατόω. ἀσθενέω, ἀσθενόω. κρατερέω, κρατερόω. ſic ῥυπάω, ῥυπόω. Certe apud Ariſtophanem, Wolfio citatum, neutra ſunt (præter ῥυπῶν, quod per ſe ambiguum eſt,) ῥυπῶντα, ἐῤῥύπων, non ῥυποῦντα, ἐῤῥύπουν. Sed fac, ῥυποῦν etiam neutrum eſſe, verbum ῥυπαρεύομαι, etiamſi alibi non exſtet, tamen analogia πονηρεύομαι, σοβαρεύομαι, ψυχρεύομαι, quæ item rara ſunt verba, & quod caput eſt, mſſ. omnes defendunt.

¶ δικαιοσύνην ποιησάτω, *juſtitiam facito*) Sic, ὁ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην, *qui facit juſtitiam*. 1 Ioh. II. 29. III. 7.

¶ ὁ ἅγιος, *ſanctus*) & purus, fugiens *ſordida* & profana omnia, contra ac faciunt canes & porci.

13 ἐγὼ τὸ ἄλφα καὶ τὸ Ω, πρῶτος καὶ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. *Ego Alpha & O, Primus & Vltimus, Principium & Finis*) Totum verſum Artemonius in libro de Initio evang. Ioh. Part. I. cap. XLIV ad Deum Patrem transferre, & inciſum ſecundum, *primus & ultimus*, quaſi proprium Chriſti, & Patre indignum, diſpungere conatur. Non habet id inciſum *Coptica* editio Wilkinſii, quam Artemonii Addenda citant: ſed ipſum interpretem & Græcum interpretis codicem eo inciſo caruiſſe, inde colligi nequit. Non habent *Latini* quidam recentiores, ſaltu videlicet in Latina verſione a *primus* ad *principium* ita lubrico, ut mirum ſit, non plures hiatum prius admiſiſſe. Aperte hoc loco Dominus Ieſus

Ieſus loquitur: & tria ſunt inciſa, quorum primum expendimus in Cap. I. 8, ubi Pater de ſe loquitur: ſecundum conſideravimus in Cap. I. 17, ubi Dominus Ieſus de ſe loquitur: tertium, juxta cum primo, attigimus in Cap. XXI. 6, ubi rurſus Pater loquitur. Nunc, in præſenti loco, tria inciſa cumulantur, luculentiſſimo gloriæ Domini Ieſu documento; qui & ea, quæ Pater de ſe dixerat Cap. XXI. 6, & ea, quæ Ipſe de ſe dixerat Cap. I. 17, de ſe teſtatur. Num autem una eademque ſententia tripliciter eſt expreſſa? Immo plus quiddam ſubeſt. *A & Ω* eſt quaſi baſis earum, quas modo notavimus, appellationum Dei & Chriſti, & habet vim quandam generalem & quaſi hieroglyphicam, per alias appellationes ſupervenientes determinandam. Hæc primum a Patre de Patre dicitur cap. I. 8. eique reſpondet altera, qua Chriſtus ſe dicit *primum & ultimum*, cap. I. 17. *Præſtantiſſimum & abjectiſſimum* interpretatur Artemonius, præclare a Wolfio refutatus. *Eum* interpretatur Ipſe per Eſajam, *ante quem & poſt quem non eſt alter* ſalutis auctor Deus. Hæc in principio libri. In exitu Is qui in throno ſedet, ait, *Ego ſum A & Ω*, & ipſe declarat, *Principium & Finis*. cap. XXI. 6. Tum Dominus Ieſus, *Ego A & Ω*. Idemque declarationem addit, ſed duplicem. nam & iterat ſuum illud, *primus & ultimus*, & nunc, quum *Dei & Agni* thronus in nova Ieruſalem eſt, illud, quod Pater dixerat, de ſe loquens ſubjungit, *principium & finis*. Sine articulo dicitur, πρῶτος καὶ ἔχατος, in primariis quidem codicibus; cum articulo autem, uti τὸ Α καὶ τὸ Ω, ſic ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. id quod gradationis cujuſdam indicium eſt notabile.

14 *ἀυτῦ, ejus*) ejus, qui venit. v. 12. Ipſe de ſe loquitur. Simillima phraſis, c. V. 10 *eos*, id eſt, *nos*.

¶ ἵνα ἔςαι) ἵνα declarat *beatitudinem* hîc memoratam, uti cap. XIV. 13; & ἔςαι pro ᾖ ſermonem facit valde emphaticum.

¶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, *lignum vitæ*) De quo qui edunt, in æternum vivunt. Gen. III. 22.

15 φιλῶν ψεῦδος) Bona mens veritatem amat, mala mendacium. Accommodari huc quodammodo poſſit illud Ariſtotelis, τῦτ' ἔςιν ἡ κατ' ἀλήθειαν ἐυφυΐα, τὸ δύναϑαι καλῶς ἑλέϑαι τ' ἀληθὲς καὶ φυγῆν τὸ ψεῦδος· ὅπερ οἱ πεφυκότες ἦυ, δύνανται ποιεῖν ἦυ. οἱ γὰρ φιλῦντες καὶ μισῦντες τὸ προσφερόμενον ἦυ, κρίνυσι τὸ βέλτιςον. lib. VIII Topic. cap. 14. Transferatur hoc ad ſpiritualia. Bonæ indolis eſt, amare verum, odiſſe falſum: malæ indolis, odiſſe verum, *amare falſum*. Tales nos quidem omnes ſumus natura: ſed alius verum admittit, alius ſurdæ aſpidis æmulus manet. Pſalm. LVIII. 4 ſ. Hinc averſus multorum a canora veritate, apocalyptica præſertim, auditus. Perſpicua ſunt quæ proponuntur ex verbis ipſis & ex paralleliſmo; ſed σωφροσύνη adhibenda.

16 ταῖς ἐκκλησίαις) Lectio genuina, cui non perceptæ alius ἐν, alius ἐπὶ præfixit. Vtramvis particulam, ſi initio ſcripta fuiſſet, librarii non tam facile aut commutaſſent aut omiſiſſent. Diſtinguuntur tamen, ut Wolfius bene monet, ii, quos particula *vos* innuit, ab eccleſiis. nam ὑμῖν eſt dativus, & ταῖς ἐκκλησίαις caſus ſextus, uti c. IIX. 3. 4. Eccleſiæ ſeptem in Aſia cunctæ ſunt teſtes in ſingulas eccleſias, & hæ in ſingulos ipſarum angelos atque auditores.

¶ ὁ ἀςὴρ ὁ λαμπρὸς ὁ πρωϊνὸς) Non dicit, ἑωσφόρος, neque φωσφόρος, ſed,

nova appellatione, ὁ ἀςὴρ ὁ λαμπρὸς ὁ πρωϊνός. Id vim ſignificationis valde auget.

17 λέγουσα, *dicens*) Referri poteſt etiam ad τὸ πνεῦμα, per Hebraiſmum, quia רוח eſt feminini generis.

18 μαρτυρῶ ἐγὼ) Pauci, μαρτύρομαι ἐγὼ, ex Gal. V. 3. *Conteſtor enim* habent *Latini* recentiores: ex quibus συμμαρτυροῦμαι γὰρ *Eraſmus*, quum mutilo Græco uteretur codice, finxit. Severiſſima eſt verſu 18 & 19 teſtificatio, graviſſima admonitio, ad omnes Apocalypſeos *auditores*. Qui *appoſuerit*, ſuper eum *imponentur* plagæ: qui *ademerit*, ei *adimentur* bona. Talio. Gravius eſt, ut ex adjectis comminationibus patet, addere, quam demere, ſecus ac plerique critici, ſe exiſtimare, re ipſa demonſtrant, timidiores in delendis gloſſematis, quam in admittendis. Mutare eſt ſimul & apponere & adimere. Peccare in hanc partem poteſt primum *auditor* quilibet, quum pro apocalypticis venditat, quæ talia non ſunt, vel ea, quæ vere apocalyptica ſunt, ſupprimit. Peccat *tractator* imperitus, cæcus & temerarius, maxime ſi ſe ſingulari quodam dono & munere prophetico inſtructum perhibet. Peccat vehementer *metaphraſtes* infidelis, ac *librarius*, textum perperam deſcribens. nam indelibato textu, præſertim in fonte, tractatoris & auditoris peccatum corrigi poteſt: corrupto textu, multo majus detrimentum eſt. Omnibus tamen hiſce modis, plus minusve peccari poteſt, impedimento fidelibus allato, quo minus diſcant audire Domini *Venio*, & reſpondere *Veni*, adeoque veritatem fructumque libri totius ſingularumve partium & particularum percipere, & gloriam I. C. agnoſcere. v. 17. 20. Neque levis eorum culpa eſt, qui myſteria perverſe, ſiniſtre, intempeſtive proferunt, invidiamque & ſuſpicionem regno Dei apud mundum ejusque proceres pariunt. Non damnatur hîc conatus modeſtus, cum voluntate proficiendi conjunctus, veritati aliunde exorienti viam non obſtruens: damnatur profana audacia, ex ſenſu carnali proveniens. Maximeque Cerinthum, qui poſtea in hanc cenſuram incurrit, Iohannes præmonuit. Convenit hæc clauſula in omnes Scripturæ ſacræ libros, coll. Deut. IV. 2. Prov. XXX. 6. ſed maxime in Apocalypſin, prophetiæ apicem, cui ſingulare imminebat periculum, & cujus ſubtilem admirabilemque nexum vel unius voculæ mutatio turbare vel obſcurare poterat. Magni momenti ſunt ſingulæ partes hujus libri, tam gravi interdicto muniti. Non ſemper omnes religioſe in hac parte egiſſe, ſingularis in Apocalypſi varietatum multitudo clamat. Gratia Deo, qui veſtigia nobis indaginesque ſinceræ lectionis per tot ſeculorum diſcrimina ſervavit!

¶ ἐάν τις ἐπιθῇ κτλ. *ſi quis addat*) *Addere*, cel. D. Langio interprete, eſt ea, quæ impleta ſunt, differre: *detrahere*, futura pro impletis habere. Comm. Apoc. f. 250. Videat alius, ne addat: ego caveo, ne detraham.

19 ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς καὶ τῆς πόλεως τῆς ἁγίας, τῶν γεγραμμένων κτλ.) Mavult Wolfius, ἀπὸ ξύλου τῆς ζωῆς, καὶ τῆς πόλεως τῆς ἁγίας, καὶ τῶν γεγραμμένων κτλ. Primum recte probat (pro βίβλου) ξύλου· (cujus lectionis teſtibus *Coptum* La Crozii fide in Apparatu addidi, & nunc Latinum codicem *Berolinenſem* addo:) etenim a *libro vitæ* remotior

motior eſt *civitas ſancta*, quam a *ligno vitæ*, cui ea jungitur etiam verſu 14. Deinde ἐκ præpoſitionem expunxi, *Alexandrini* præcipue codicis auctoritate: quanquam *Eraſmus* quoque eam in Græco textu ed. 1. 2. 3, neſcio quid ſecutus, prætermiſit. Poſtea idem ad Complutenſem Apocalypſin acceſſit. Qui ſi ἐκ conſtanter prætermiſiſſet, hodie particula, ut credere fas eſt, ſine dubitatione prætermitteretur. Librarii talibus in minutiis, ut eas reputabant, faciles erant: itaque ἐκ vel animi cauſa ſuppleverunt. Tali in caſu non tam numerus codicum promiſcuus, (quanquam hic codices puſilla particula ἐκ carere, & a collatoribus, ut ipſe *Alexandrinus* in ed. Oxon. minori, negligi potuere,) quam antiqua ſinceritas paucorum & ratio idonea curari debent. Sane quum illud, καὶ τῶν γεγραμμένων, ut Wolfius tertium legit inciſum, præpoſitione caret, etiam ſecundum, cum primo longe arctius cohærens, ea percommode caret. Neque incommode ſubauditur ἀπὸ, ſic enim occurrit Matth. XIX. 1. Act. I. 4. Hebr. XI. 15. imo unice congruit antitheto hujus interdicti, ἐπ' ἀυτὰ, ἐπ' ἀυ..· ἀπὸ τῶν, ἀπὸ τοῦ. Poſtremo καὶ ante τῶν γεγραμμένων adeo paucis nititur codicibus, ut mirum ſit, non plures librarios pro ſua indole eam particulam inſeruiſſe. Iohannes ipſe, ſi καὶ ſcripſiſſet, ſubjeciſſet τῶν ἀγαθῶν τῶν γεγραμμένων aut tale quidpiam nam pars eorum, *quæ ſcripta ſunt*, ſunt *plagæ*. v. 18. Tollit καὶ particulam Appoſitio, non improbata a Wolfio. Etenim ipſum *lignum vitæ*, & ipſa *urbs ſancta*, ſunt primum & extremum, (cap. II. III. XXII.) imo etiam ſumma, *egregiarum illarum prærogativarum*, *quarum in hoc libro ſpes facta eſt fidelibus.*

21 πάντων) Addunt aliqui, ὑμῶν, & ἀμήν. *Vltimam vocem ἀμὴν, quæ in codicibus manu exaratis pleriſque, & editis omnibus legitur*, omitti recuſat Wolfius. Quam impigri fuerint librarii ad *Amen* particulam uſitatiſſimam quippe, in Doxologiis & Clauſulis votivis inculcandam, patet ex plerisque omnibus Novi Teſtamenti libris, in extremo, & ex annot. Wolfii ad Ap. I. 18, ubi ἀμὴν inepte interpoſuere librarii fere omnes. Vnus librarius eam omittens pluris eſt, quam decem, eam, ut libet, addentes. Ad ultimam usque lineam *Alexandrinus* excellentem ſuam ſimplicitatem obtinet. Diſceptant eruditi, utrum hic an *Vaticanus* præſtantior ſit codex, ut nupera V. C. *Io. Adami Oſiandri* Prof. Tubing. Orationum Triga copioſe docet. Primum quæcunque eſt vel vetuſtatis in utroque, vel opinionum de utriuſvis ætate differentia, tanta ea non eſt, ut ſinceritatem mutet lectionis, in qua indoles cujusque codicis eſt ſita. Deinde in V. T. potiorem eſſe Alexandrinum, evicit Grabius: idemque in N. T. certe utilior eſt, quod lectiones ejus accurate excuſſas novimus, & quod Apocalypſin aliasque complures partes habet, quas amiſit Vaticanus. In aliis partibus N. T. quas uterque retinet, uter ſit potior, definiri non poteſt, quamdiu excerpta Vaticani aut pæne nulla, aut a lituris ipſius & ab aliorum codicum excerptis haud diſtincta habemus.

Redeo ad Wolfium, qui ſolerti reprehenſione ad complura loca, Apocalyptica pleraque, uberius declaranda anſam mihi dedit. Gratum id mihi eſt: utinam vero ſatis illi otii obtigiſſet ad monita generalia, quæ in Apparatu, præſertim p. 786 & toto illo loco poſui, penitus cognoſcenda, & ad ſingula inde demum loca in Curis examinanda. Nam *ex iis*, *quæ ad potiora*

 loca

loca monuit, *intelligi* voluit, *quam feliciter Apocalypſeos* recognoſcendæ *negotium mihi ceſſerit.* Nunc quid diſcriminis inter utrumque noſtrum exſtiterit, pace omnium, qui merita ejus expendunt, *ſummatim* declarabo. Supra typographiam evolat criſis N. T. & ad ultimam antiquitatem ſe recipit. Qui editionibus obviis & guſtu ſuo ad eas accommodato ducuntur, ingentem interpolationem in textu N. T. primis temporibus factam, reapſe, nec ſine periculo, ſtatuunt. nam plerasque lectiones, quas ii defendunt, antiquiſſimi teſtes & ignorant, & aliis lectionibus revincunt. Non tam cito ſub manum apoſtolorum temerata eorum ſcripta ſunt: ſumma textûs, quam *Latinus* interpres & alii teſtes cum eo congruentes a Seculo illo II in hoc Seculum XVIII derivarunt, ſincera diu & a mutationibus fere omnibus, quæ nos exercent, intacta manſit: ſero ac paulatim perverſa quorundam ſedulitas ſiniſteritasque turbas dedit. Nunc ſi quis talem textum v. gr. Apocalypticum, qualem plerique amant hodie, penitus deſcribat, lectionem plenam, planam, parallelismo tinctam, id eſt, interpolatam, & ex pauciſſimis recentiſſimisque teſtibus fere ubique conflatam habebit, quæ, ad editiones collata, non multum abeat a textu per Henr. Stephanum & Elzevirios propagato. Mea recenſio, in margine quidem, majore item teſtium numero deſtituitur interdum; ſed hoc iis fit in locis, quæ a patribus minus ſæpe citabantur: nec tamen idoneis teſtibus caret, quorum *antiquitas*, cum rationibus exegeticis ipſi textui innatis, numerum compenſat. Talibus locis exceptis, (namque per exceptionem aliquantiſper tractanda ſunt,) textus meus perpetuo tenore ad monumenta longe plurima, a temporibus Iohannis in omnes ætates & regiones didita, ſive Græcos codices, ſive verſiones, maxime, *Italam* illam, ſive patres, *Irenæum*, *Hippolytum*, *Origenem*, *Athanaſium*, *Andream*, *Tertullianum*, *Cyprianum*, *Hieronymum*, *Primaſium* &c. ſpectes, accedit: nulli editioni, Complutenſium, Eraſmi, Bezæ, Stephanorum, Elzeviriorum, unice addicta, & tamen raro ad ſolos codd. mſſ. ſe recipere coacta. Brevior ea lectio plerumque eſt; & ubi multiplex varietas erat, in medio ambulat: ubique priſcum auſterumque, id eſt, nativum colorem obtinet. Hoc cujuſmodi eſſet, in *Supplementis* Curarum ſuarum, ut arbitror, diſpexit Wolfius, (ſi eo usque progreſſus eſt,) & veritati liquidius indagatæ manus dedit. Æquitatis ille in me ſuæ ſemper memor fuit: omnesque, ut ſpero, intelligent, me quoque modeſtiæ leges accurate ſervaſſe. Eodem pede *Exegeſis*, cujus multo potiores hîc partes erant, incedit. Vbicunque meam ſententiam cum aliorum opinione permutare non potui, non pertinaciam, (nam ſententia per multas antea dubitationes & conſiderationes colata, minus eſt mutabilis,) ſed veritatis amorem, agnoſcent, ut arbitror, idonei judices. iidemque, cum reſpexerint, quæ primum fundamenta jecerim; cumque expenderint, quid ad dubitationes hinc inde objectas reſponderim: ſtatuent fortaſſe, ceterorum quoque locorum, quæ adhuc nemo reprehenderit, poſthac, ſi reprehenſa fuerint, idoneam defenſionem vel mihi in mundo fore, vel lectoribus, me tacente aut defuncto, eſſe occurſuram.

CON-

CONCLVSIO OPERIS.

NVnc, DEI benignitate, exegeſin, non modo criſin, Apocalypſeos & N. T. totius viridi ætate ſuſceptam, ingraveſcentibus annis abſolvi. Textum ad monumenta ſinceriſſima exactum: ſententiam ejus in dogmaticis, propheticis, hiſtoricis, chronologicis, explicatam: typum doctrinæ evangelicæ religioſe obſervatum: omnia uno conſtanti regularum rationumque tenore coagmentata, boni lectores deprehendent. Quinque potiſſimum penſa ſunt, *Apparatus* criticus ipſi textui adjectus, *Harmonia* evangeliſtarum, *Apocalypſeos* exegeſis Germanica, *Ordo* temporum, hic *Gnomon* denique: ſed una tela eſt. Neque aliud habuere interea *Defenſiones* meæ: tantummodo, quæ antea ſcripſeram, reſcripſi & recoxi. Moleſtum id quidem eſt, & putidum videtur: ſed veniam dabunt periti. nam ob rei gravitatem & quorundam imbecillitatem ſic fieri oportet. Verbum Dei quomodo mundus accipiat, dudum conſtat: ego ſi id ut Verbum Dei, quemadmodum confido, tractavi, me non aliter accipi poſtulo. Etiam cultores ſæpe veritatis ea, quibus haud aſſuevere, tardius admittunt. Cum pridem audierunt, *Hoc eſt*: quærunt denique, *Quid eſt?* cumque Demonſtratio defluxit, Poſtulata ſibi proponi queruntur. Nonnulli obitu demum ſuo veritati, in parte non agnita, officere deſinunt. Veruntamen non fruſtra laboratur: dum alii præter opinionem deſunt, alii præter opinionem ſe dedunt vel dedent. Lux creſcit indies: per adverſa ad victoriam enititur veritas: multis de rebus poſteritas aliter judicabit. O DEVS, Tuo judicio ſtat caditve, quicquid ſtat vel cadit: quod per me operari dignatus es, tuere: lectorum & mei miſerere. Tibi eſt Gloria & eſto in perpetuum.

IN

INDICES

ad libros N. T. eorumque capita & verſiculos idoneas ob cauſas, rarius autem ad paginas, accommodati, quos ex uſu quisque ſuo optime locupletaverit.

INDEX I

LOCORVM V. T.

Gen. 1, 1. Principium. pag. 324
3. Lux. 2 Cor. 4, 6
2, 2. Quies. Hebr. 4, 4
7. Homo de terra. 1 Cor. 15, 45
23. Caro & oſſa. Eph. 5, 30
24. Vna caro. Matth. 19, 5 1 Cor. 6, 16
5, 22. Enoch. Hebr. 11, 5
10, 25. In diebus Peleg. Matth. 1, 11
12, 1. Exitus Abrahami. Act. 7, 3
3. Benedictio. Gal. 3, 8
13, 15. & ſemini tuo 3, 16
14, 18 ſſ. Melchiſedek. Hebr. 7, 1
15, 6. Credidit. Rom. 4, 3 Gal. 3, 6
13. Seminis peregr. Act. 7, 6
17, 5. Pater mult. gent. Rom. 4, 17
18, 12. Saræ dominus. 1 Petr. 3, 6
19, 26. Vxor Loti. Luc. 17, 32
20, 16. Tegmen. 1 Cor. 11, 10
21, 10. Ejice ancillam. Gal. 4, 22
12. Semen in Iſaac. Rom. 9, 7
22, 17. Seminis multitudo. Hebr. 6, 14
18. Benedictio. Act. 3, 25
25, 23. Major ſerviet. Rom. 9, 12
34. Eſau edit &c. Hebr. 12, 16. & pag. 1099.
28, 15. Non deſeram. Hebr. 13, 5
46, 27. Animæ LXX &c. Act. 7, 14
34. Pecora. Ap. 18, 13
47, 31. Extremum baculi, Hebr. 11, 21

Exodi totus fere liber: Act. 7, 17-44. 1 Cor. 10, 1 ſſ. Hebr. 9, 1 ſſ. c. 11, 23 ſſ.
3, 6. Deus Abrahami &c. Matth. 22, 32
12. Colent me. Act. 7, 7
9, 16. Excitavi te. Rom. 9, 17
12, 46. Os non frang. Ioh. 19, 36
16, 4. Panem e cœlo. Ioh. 6, 31
16, 18. Qui multum. 2 Cor. 8, 15
19, 5. 6. Peculium: regnum: gens ſancta. 1 Petr. 2, 9
13. Si beſtia. Hebr. 12, 20
20, 12. Honora patrem. Matth. 15, 4. Eph. 6, 2
12 ſ. Non occides &c. Matth. 19, 18 ſ. 5, 21. 27.
21, 14. De altari. Matth. 8, 22
17. Qui maledixerit. 15, 4
24. Oculum pro oculo. 5, 38.
24, 6 ſſ. Sumſit ſanguin. Hebr. 9, 19
33, 19. Miſerebor. Rom. 9, 15
34, 30. Facies Moſis. 2 Cor. 3, 7
Lev. 18, 5. Qui fecerit. Rom. 10, 5
19, 18. Proximum, ut te. Matth. 22, 39. Rom. 13, 9. Iac. 2, 8.
26, 11. Inhabitabo. 2 Cor. 6, 16
Num. 11, 4 &c. Concupiſcentes &c. 1 Cor. 10, 6 10
12, 7. Moſes fidelis. Hebr. 3, 2
8. Videt Moſes. 1 Cor. 13, 12

Num. 16, 5. Quis Domini. 2 Tim. 2, 19
25, 9. Millia 23 ad 24. 1 Cor. 10, 8
Deut. 1, 31. Tulit te. Act. 13, 18
6, 4 ſ. Vnus Dominus. Marc. 12, 29
5. Amabis. Matth. 22, 37.
13. 16. c. 8, 3. Eum colito. &c. Matth. 4, 10. 7. 4.
18, 15. Prophetam ut me. Act. 3, 22. 7, 37
21, 23. Qui pendet. Gal. 3, 13
24, 1. Libellus repudii. Matth. 5, 31. 19, 7 ſ.
25, 4. Bos triturans. 1 Cor. 9, 9
27, 26. Maledictus. Gal. 3, 10
29, 18. Radix amara. Hebr. 12, 15
30, 11. Mandatum prope. Rom. 10, 6
32, 21. Ad zelum provocarunt &c. Rom. 10, 19. 1 Cor. 10, 22.
35. Mihi vindicta. Rom. 12, 19. Hebr. 10, 30
36. Iudicabit. Hebr. 10, 30
43. Iubilate &c. Rom. 15, 10. Hebr. 1, 6
Ruth 1, 1. Iudices. Matth. 1, 5
Libri Ioſuæ & Iudicum. Hebr. 11, 29 ſſ.
Ios. 15, 58. 59. Bethlehem. Matth. 2, 6
1 Sam. 21, 1. Sacerdos. Marc. 2, 26
2 Sam. 7, 14. Pater: filius. Hebr. 1, 5.
1 Reg. 8, 9. Arca fœderis. 9, 4
12, 32. Feſtum menſe VIII. Ioh 4, 35
19, 15 Proph. occid Rom. 11, 3
2 Chron. 24, 20. Zacharias. Matth. 23, 35
Iobi ſumma Iac. 5, 11
c. 5, 13. Capit ſapientes. 1 Cor. 3, 19
12, 2. Populus. Rom. 10, 19
19, 25. Vltimus. 1 Cor. 15, 45.
20, 26. Ignis, Matth. 3, 12
41, 2. Quis dedit prius? Rom. 11, 35
42, 17. Iobi reſurrectio. Matth. 27, 52
Pſalm. 2, 1 ſ. Quare fremuerunt. Act. 4, 25
2, 7. Filius meus. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. 5, 5
4, 5. Ira citra pecc. Eph. 4, 26
Pſa. 8, 3. Ex ore. Matth. 21, 16
5. ſ. Quid homo? Hebr. 2, 6
7. Omnia. 1 Cor. 15, 27
14, 2. Omnes receſſerunt. Rom. 3, 10
16, 10. Sanctus incorruptus. Act. 2, 25. 13, 35
18, 50. Confitebor. Rom. 15, 9
19, 5. Canon & ſermo eorum. 10, 18
22, 2. Deus meus. Matth. 27, 46
9. Servet eum. 43
23. Fratribus meis. Hebr. 2, 12
24, 1. Domini terra. 1 Cor. 10, 26
32, 1. Beatus. Rom. 4, 6 ſ.
34, 9. Guſtate. 1 Petr. 2, 2
13 ſ. Qui vult vita frui. 3, 10
21. Os non frang. Ioh. 19, 36
35, 19. Gratis oderunt. 15, 25
37, 9 &c. Heredes terræ. Matth. 5, 5
40, 7. Sacrificium. Hebr. 10, 5
41, 10. Qui edit. Ioh. 13, 18
44, 23. Propter te trucid. Rom. 8, 36
45, 7. 8. Thronus tuus. Hebr. 1, 8
48, 3. Magnus rex. Matth. V. 35.
51, 6. Vt juſtificeris. Rom. 3, 4
55, 23. Curam tuam. 1 Petr. 5, 7
62, 4. Occiditis. Iac. 4, 2
14. Reddet unicuique. Rom. 2, 6
68, 20. Aſcendiſti. Eph. 4, 8
28. Principes Zabulon. Matth. 4, 15
69, 10. Zelus: contumelia. Ioh. 2, 17. Rom. 15, 3
23 ſ. Menſa eorum. Rom. 11, 9
26. Habitatio deſerta. Act. 1, 20
78, 2. Aperiam. Matth. 13, 35
82, 6. Dii eſtis. Ioh. 10, 34
87, 4. Tyrus. Act. 21, 3
89, 21. Inveni David. 13, 22
90, 4. Mille anni. 2 Petr. 3, 8
91, 11 ſ. Angelis. Matth. 4, 6
94, 11. Novit cogitata. 1 Cor. 3, 20
95, 7. Hodie. Hebr. 3, 7

Pſalm. 97, 7. Adorate eum, Hebr. 1, 6.
102, 26 ſ. Initio. 1, 10
104, 4. Angeli, venti. 1, 7
35. Halleluja. Ap. 19, 1. § 11
109, 8. Epiſcopatum ejus. Act. 1, 20
110, 1. Domino meo: Sede. Matth. 22, 43 ſ. Act. 2, 34
4. Iuravit. Hebr. 5, 6.
112, 9. Diſperſit. 2 Cor. 9, 9
116, 10. Credidi. 4, 13
11. Homo mendax. Rom. 3, 4
117, 1. Laudate. 15, 11
118, 6. Mihi adjutor. Hebr. 13, 6
22. Lapidem. Matth. 21, 42. 1 Petr. 2, 7
25 ſ. Hoſianna: Benedictus. Matth. 21, 9. 23, 39.
Prov. 3, 4. Providens bona. Rom. 12, 17
7. Ne ſapias tibi. 16
11 ſ. Noli ſpernere. Hebr 12, 5
34. Humilibus. Iac. 4, 6.
8, 22 ſeqq. Initio. pag. 325.
25. Ante colles. Ioh. 8, 58
10, 12. Pecc. tegit amor. 1 Petr. 4, 8
11, 31. Si juſtus. 4, 18
23, 31. Vino. Eph. 5, 18
24, 16. Septies cadet. Luc. 17, 4
25, 21 ſ. Si eſuriat. Rom. 12, 20
26, 11. Canis. 2 Petr. 2, 22
Ies. 1, 2. Exaltavi. Act. 13, 17
9. Semen relictum. Rom. 9, 29
6, 1. Vidi. Ioh. 12, 41
9. Audietis. Matth. 13, 14. Act. 28, 26
7, 14. Ecce virgo. Matth. 1, 22 ſ.
8, 12 ſ. Timorem eorum. 1 Petr. 3, 14
17 ſ. Confidam. Ego & liberi. Hebr. 2, 13
23. c. 9, 1. Terra Zabulon. Matth. 4, 15
9, 5. Admirabilis. pag. 327
10, 22 ſ. Si fuerit pop. tuus. Rom. 9, 27
Ies. 11, 10. Radix Ieſſe. 15, 12
22, 13. Edamus. 1 Cor. 15, 32
25, 8. Abſorbebit mortem. 1 Cor. 15, 54
27, 9. Tolletur pecc. ejus. Rom. 11, 26
28, 11. Aliis linguis. 1 Cor. 14, 21
16. Lapis in Sion. Rom. 9, 33. 1 Petr. 2, 6.
29, 10. Spiritus ſoporis. Rom. 11, 8
13. Labiis honorant. Matth. 15, 8
14. Peribit ſapientia. 1 Cor. 1, 19
16. Vt ſi lutum. Rom. 9, 20
33, 18. Vbi ſcriba? 1 Cor. 1, 20
40, 3 ſ. Vox clamantis. Matth. 3, 3.
6 ſ. Caro fœnum. 1 Petr. 1. 24
13. Quis novit? Rom. 11, 34. 1 Cor. 2, 16
42, 1 ſſ. Ecce miniſter meus. Matth. 12, 18
12. Laudem ejus nunc. 1 Petr. 2, 9
43, 20 ſ. Populus electus. ibid.
45, 23. Omne genu. Rom. 14, 11
49, 6. Lux gentium. Act. 13, 47
52, 5. Nomen meum. Rom. 2, 24
7. Pulcri pedes. 10, 15
11. Exite. 2 Cor. 6, 17
15. Quibus non erat nunciatum. Rom. 15, 21
53, 1. Quis credit? Ioh. 12, 38
4. Languores noſtros, Matth 8, 17
5. Vibice ejus. 1 Petr. 2, 23 ſſ.
7. Vt ovis. Act. 8, 32
12. Cum ſceleratis. Marc. 15, 28
54, 12. Feneſtræ. Ap. 21, 11
13. Docti a Deo Ioh. 6, 45
55, 3. Benigna Davidica. Act. 13, 34
56, 7. Domus precum. Matth. 21, 13
10. 11. Dormitantes. Iud. v. 8.
59, 7 ſ. Pedes veloces. Rom. 3, 15
20 ſ. Redemtor Sionis. 11, 26
60, 1. Illuminare. Eph. 5, 14
3. Gentes in lumine. Ap. 21, 24
61, 1 ſ. Spiritus Domini, Luc. 4, 18
64, 3. Oculus non vidit. 1 Cor. 2, 9
65, 1 ſ. Inventus ſum. Rom. 10, 20 ſ.

Ies. 66, 1. Cœlum mihi thr. Act. 7, 49
24. Vermis. Marc. 9, 44
Ier. 7, 11. Spelunca latr. Matth 21, 13
9, 23. Qui gloriatur. 1 Cor. 1, 31
16, 16. Piſcatores. Matth. 4, 19
22, 30 &c. Sterilis. p. 14
31, 15. Rama. Matth. 2, 18
31. N. T. pag. 14. 1040
Ez. 1, 28. Vidi & audivi. Ioh. 5, 37
38, 2. Gog. Ap. 20, 8
42, 17. Calami. 21, 17
48, 31. Portæ 12
Dan. 7, 7 &c. Beſtia quarta. Ap. 13, 1 (theſi 5) & cap. 17, 10
9, 24. Hebd. LXX. pag. 16. 404
27. Abominatio. Matth. 24, 15
11, 36. Elevabitur. 2 Theſſ. 2, 4
12, 12. Dies 1335. Ap. 17, 10
Hos. 2, 25. Non-populus. Rom. 9, 25. 1 Petr. 2, 10
6, 6. Miſericordiam. Matth. 9, 13. 12, 7
11, 1. Ex Ægypto. 2, 15
13, 14. Vbi ſtimulus? 1 Cor. 15, 55
Ioel 3, 1 ſ. Effundam. Act. 2, 17
Amos 5, 13. Dies mali. Eph. 5, 16
25. Num ſacrificia. Act. 7, 42
9, 11. Tabernaculum David. 15, 16
Obad. v. 21. Domini regnum. Ap. 11, 15
Ion. 2, 1. Ionas in piſce. Matth. 12, 40
3, 5. Ninive pœnitens. 41
Mich. 5, 1. Bethlehem. Matth. 2, 6
Hab. 1, 5. Videte. Act. 13, 40
2, 3. 4. Veniet. Hebr. 10, 36
4. Iuſtus. Rom. 1, 17. Gal. 3, 11
Sophon. 2, 11. Loco ſuo. Rom. 9, 26
Hagg. 2, 6. Adhuc ſemel. Hebr. 12, 26
Zach. 6, 13. Inter utrumque. Ioh. 8, 17
9, 9. Rex tuus. Matth. 2, 5. 2 Theſſ. 2, 3
11, 12 ſ. Argentei XXX. Matth. 27, 9
12, 10. Videbunt. Ioh. 19, 37
13, 7. Paſtor percuſſus. Matth 26, 31
14, 4. Mons olearum. 24, 15
Zach. 14, 8. Aqua viva. Ioh. 7, 38
Malach. 1, 2. Iacobum dilexi. Rom. 9, 13
3, 1. Ecce mitto. Matth. 11, 10
4, 5. Elias. 11, 14
vers. ult. anathemate. Matth. 3, 12. Luc. 1, 63
Sap. 7, 25. Splendor. Hebr. 1, 3
Sir. 35, 22. Non tardabit. 2 Petr. 3, 9
48, 11. Elias Luc. 1, 17
2 Macc. 6, 19 &c Tympanum. Hebr. 11, 35
4 Ezr. 1, 30 &c. Vt gallina. Matth 23, 37.

Permulta alia loca ſedulo lectori occurrent: qui etiam *pericopas*, in diebus dominicis & feſtis tractari ſolitas, facile evolvet. v. gr. 1 Advent. pag. 132 & 673 &c.

INDEX II.

VERBORVM

Hebræorum & Græcorum *quorundam* inſignium.

אבות Hebr. 11, 23
אהיה Ap. 1, 8. § 21
אלף Matth. 2, 6
ברית 26, 28
הללו יה Ap. 19, 1
חכמים Matth. 23, 34
יה Ap. 19, 1
יהוה 1, 8. § 7 ſſ. cap. 11, 17
יצא Matth. 2, 6
ישוע 1, 21
כבוד Act. 2, 26
כי Matth. 7, 14
מקנה צאן diff. Ap. 18, 13
נבלה Ap. 11, 8
נזר Matth. 2, 23
עבד Matth. 12, 18
עלמה Matth. 1, 23
ענה Matth. 6, 7
צבאות Rom. 9, 29. Ap. 1, 8
קטיגור Ap. 12, 10
שטן Matth. 4, 1. Ap. 12, 9.

תורה Matth. 12, 21
Ἀγαθὸς Marc. 10, 18. ἀγαθὸς, δίκαιος, diff. Rom. 5, 7
ἀγαπᾷν Marc. 10, 21. φιλεῖν diff. Ioh. 21, 15
ἁγιασμὸς, ἁγιότης, ἁγιωσύνη, diff. Rom. 1, 4
ᾅδης Luc. 16, 23
αἰγιαλὸς Matth. 13, 2
αἷμα ϗ σὰρξ Hebr. 2, 14
αἰτεῖσθαι, δεηθῆναι, ἐρωτᾷν, diff. Ioh. 11, 22
αἴτιος Hebr. 5, 9
αἰχμαλωσία Eph. 4, 8. Ap. 13, 10
ἄκαρπος Matth. 13, 22
ἀκρασία Matth. 23, 25
ἄκρον Matth. 24, 31
ἄλλος, ἕτερος, diff. Act. 4, 12
ἅμα, ὁμοῦ, diff. 1 Theſſ. 4, 17
ἄμωμον Ap. 18, 13
ἂν Ioh. 4, 10
ἀνατολὴ Luc. 1, 78
ἀντὶ Ioh. 1, 16
ἀπάγχεσθαι Matth. 27, 5
ἀπαλγεῖν Eph. 4, 19
ἅπαξ, ἐφάπαξ, diff. Rom. 6, 10
ἀπαρχὴ, ἀρχὴ, diff. Col. 1, 18
ἀπελπίζειν Luc. 6, 35
ἀπέρχεσθαι, πορεύεσθαι, diff. Ioh. 16, 7
ἄπιστον Act. 26, 8
ἀπὸ Luc. 7, 35
ἀποκτένω Matth. 10, 28
ἀπολύω, ἀφίημι, diff. Luc. 6, 37
ἀποστέλλω, πέμπω, diff. Luc. 24, 49. Ioh. 20, 21
ἄρα, οὖν, diff. Rom. 5, 18
ἀρέσκω Rom. 8, 8
ἁρπαγμὸς Phil. 2, 6
ἀῤῥαβὼν 2 Cor. 1, 22
τὴν ἀρχὴν Ioh. 8, 25
ἀρχιερεῖς Matth. 2, 4
ἄρχομαι Matth. 4, 17
αὔριον, ἐπαύριον, diff. Act. 25, 22
αὐτὸς Matth. 1, 21. Ioh. 16, 27. αὐτοῦ, reciprocum, Ap. 1, 5. αὐτὴ, Act. 8, 26. αὐτοὶ, Hebr. 3, 10. αὐτοὺς, nos Ap. 5, 10.
ἄφεσις Luc. 4, 18
ἀφίημι Marc. 1, 34. Rom. 4, 7. ἀφεὶς Ap. 2, 20
ἄφιξις Act. 20, 29
ἀχρεῖος Matth. 25, 30
ἄχρι Act. 3, 21
βάρος, φορτίον, diff. Gal. 6, 2
βασιλικὸς Iac. 2, 8
βεβηλοῦν Matth. 12, 5
βιάζεσθαι Matth. 11, 12
βίβλος γενέσεως Matth. 1, 1
βλέπω, ὁράω· θεωρῶ, ὄπτομαι, diff. Ioh. 16, 16. Hebr. 2, 8
βόσκω, ποιμαίνω, diff. Ioh. 21, 16
γὰρ, Matth. 1, 18. Marc. 11, 13. Act. 15, 27. Rom. 1, 18. 3, 28. Hebr. 2, 8
γέεννα Matth. 5, 22
γέμω Ap. 4, 8
γενεὰ Matth. 1, 27. § 12. & cap. 24, 34
γίνομαι Ioh. 1, 3. 14. 15. Act. 15, 25. Ap. 1, 1. 9
γινώσκω, ἐπιγινώσκω, diff. 1 Cor. 13, 12
γνόφος, σκότος, diff. Hebr. 12, 18
γνώμη 1 Cor. 7, 25
γνῶσις 2 Cor. 6, 6. Diff. σοφία 1 Cor. 12, 8
γραμματεὺς Matth. 2, 4
δαιμόνιον 1 Tim. 4, 1
δέησις, προσευχὴ, ἱκετηρία, diff. 1 Tim. 2, 1 Hebr. 5, 7
δεῖ, ὀφείλει, diff. 1 Cor 11, 10. Hebr. 2, 1
δεισιδαίμων Act. 17, 22
δέρω Matth. 21, 35
δέχομαι Act. 3, 21
διὰ Hebr. 2, 10. Diff. ab ἐκ, Rom. 3, 30
διαθήκη Matth. 26, 28. Hebr. 7, 22
διακρίνομαι Iac. 2, 4
δίδραχμον Matth. 17, 24
δίκαιος Matth. 1, 19. Rom. 5, 7
δικαιοῦν Luc. 7, 29. 35. Rom. 3, 20
δικαίωμα Rom. 5, 18

διχοτομεῖν Matth. 24, 51
δοκεῖν Matth. 3, 9. 1 Cor. 3, 18
δόξα, σωτηρία, diff. 2 Tim. 2, 10
ἐγκομβώσασθαι 1 Petr. 5, 5
ἐθελοθρησκεία Col. 2, 23
ἐι Rom. 8, 31. ἐι καὶ 2 Cor. 7, 8
ἐιμὶ ὢν κτλ. Ioh. 1, 1. 18. 3, 13. ὀυκ ἔςι 1 Cor. 11, 20
ἔιμι Ioh. 7, 34
ἔιπω, λαλῶ, diff. Ioh. 12, 49
ἐις Marc. 13, 9. Diff. ab ἐπὶ Rom. 3, 22
ἔιτα, ἔπειτα diff. 1 Cor. 15, 23
ἐκ Rom. 1, 17
ἐκβάλλειν Matth. 9, 38. 12, 20
ἐκεῖνος Matth. 24, 36. Marc. 4, 35. diff. ab ὄυτος Matth. 23, 23
ἐκκλησία Matth. 18, 17
ἐκπειράζω Matth 4, 7
ἐκςῆναι Marc. 3, 21
ἐκφέρειν, τίκτειν, diff. Hebr 6, 7
ἔλαιαι Ap. 11, 4
ἔλεος Matth. 9, 13
ἔμπροσθεν Ioh. 1, 15
ἐν Hebr. 9, 4. diff. a παρὰ & ἐξ. Ioh. 14, 17. 18, 36
ἕνεκα Luc. 4, 18
ἐνιαυτὸς, ἔτος. diff. Ap. 13, 18, § 7
ἐνταφιάζειν Matth. 26, 12
ἐντὸς Luc. 17, 21
ἕξις Hebr. 5, 14
ἐπεὶ Hebr. 9, 17
ἐπηρεάζειν Matth. 5, 44
ἐπὶ cum gen. Matth. 1, 11. Marc. 2, 26. 12, 26. Ap. 5, 10. 21, 16. cum dat. Ap. 21, 12. cum accus. Luc. 1, 17
ἐπιβάλλω Marc. 14, 72
ἐπιθυμεῖν, ὀρέγεσθαι, diff. 1 Tim. 3, 1
ἐπιούσιος Matth. 6, 11
ἐργάζεσθαι Ap. 18, 17
ἐρεύγεσθαι Matth. 13, 35
ἔρημος Apoc. 17, 3
ἑταῖρος Matth. 26, 50
ἑτοιμασία Eph. 6, 15
ἐυαγγελίζεσθαι Matth. 11, 5
ἐυδοκεῖν Matth. 3, 17
ἐυεργέτης Luc. 22, 25
ἐυθέως, ἐυθὺς Matth. 13, 20 ſ. Marc. 1, 20 ſ. & cap. 4, 29
ἐυλάβεια Hebr. 5, 7
ἔυνοια Eph. 6, 7
ἐυπερίςατος Hebr. 12, 1
ἐυχαριςεῖν Matth. 15, 36
ἐφ᾽ ᾧ Rom. 5, 12
ζιζάνια Matth. 13, 25
ἢ Matth. 12, 29
ἥκω Marc. 8, 3. Ap. 2, 25
ἦ μὴν Hebr. 6, 14
ἡνίκα 2 Cor. 3, 16
ἦχος Luc. 21, 25
θειότης, θεότης, diff. Rom. 1, 20
θέλημα Matth. 18, 14
θελω Marc. 12, 38
θεὸς Ap. 1, 8. § 13
θεωρία Luc. 23, 48
θηρίον Ap. 13, 1
θυμὸς, ὀργὴ, diff. Rom. 2, 8
ἴδε, ἰδὲ Iac. 3, 3
ἰδιώτης Act. 4, 13
ἱκανὸν 17, 9
ἵλεως Matth. 16, 22
ἱμάτιον, χιτὼν, diff. Matth. 5, 40
ἵςημι Matth. 12, 25. 26, 15
ἱςορεῖν Gal. 1, 18
καθεῖς Marc. 14, 19
καὶ Marc. 9, 5. Luc. 2, 14. 7, 16. 29. 37. Ioh. 8, 25. 9, 36. 1 Cor. 15, 29. Ap. 10, 7
καινὸς, νέος, diff. Hebr. 8, 13
καίπερ Ap 17, 8
καιρὸς, χρόνος, diff. Act. 1, 7
κακία Matth. 6, 34. Iac. 1, 21
καλῶς Marc. 7, 9
κἂν Marc. 6, 56
κατὰ 2 Cor. 7, 9. 8, 2

καταβολὴ Matth. 13, 35
κατάνυξις Rom. 11, 8
κατάθεμα Ap. 22, 3
καταθεματίζειν Matth. 26, 74
καταλείπεσθαι Hebr. 4, 1
καταργεῖσθαι, παύεσθαι, diff. 1 Cor. 13, 8
κατεργάζεσθαι Eph. 6, 13
κεραία Matth. 5, 18
κερδαίνειν Act. 27, 21
κεφαλαιοῦν Marc. 12, 4
κλίνη, κράββατος, diff. Act. 5, 15
κολλᾶσθαι Ap. 18, 5
κοπιᾶν Ap. 2, 3
κόφινος, σπυρὶς, diff. Matth. 16, 9 f.
κρατεῖν, πιάζειν, diff. Apoc. 19, 20
κυρία 2 Ioh. v. 1
κύριος Matth. 3, 3. Ap. 1, 8. § 14
κῶλον Hebr. 3, 17
λαῖλαψ Marc. 4, 37
λανθάνω Hebr. 13, 2
λατῖνος Ap. 13, 18. § 12
λικμᾶν Matth. 21, 44
λόγος Ioh. 1, 1
λούειν, νίπτειν, diff. Ioh. 13, 10
λύειν Matth. 5, 19. 18, 18
μακροθυμεῖν Luc. 18, 7
μάχαιρα, ῥομφαία, diff. Luc. 2, 35
μέλλω 2 Petr. 1, 12. μέλλων Matth. 11, 14
μεσουράνημα Ap. 8, 13
μετὰ Luc. 1, 28. Hebr. 7, 28
μετανοεῖν Matth 3, 2
μεταξὺ Act. 13, 42
μνήμη 2 Petr. 1, 12
μόνος Matth. 4, 10
ναὶ Matth, 15, 27
νεκροὶ Matth. 8, 22
νοεῖν, συνιέναι, diff. Matth. 16, 9
νομίζεσθαι Luc. 3, 23
νομικὸς Matth. 22, 35
ὁ, ἡ, τὸ, Matth. 18, 17. 20, 16 &c. Articuli adhibiti vel omiſſi ratio perſæpe notatur.
ὄγκος Hebr. 12, 1
ὅθεν 2, 17
ὅλως 1 Cor. 5, 1. 15, 29
ὁμοίως· ὡσαύτως, diff. Luc. 13, 3
ὀρθοτομεῖν 2 Tim. 2, 15
ὃς Matth. 13, 23
ὅσιος Ap. 16, 5
ὅταν Marc. 3, 11
ὅτι Matth. 2, 23. cum infinitivo, Act. 27, 10
οὐ Rom. 3, 9. μὴ diff. 1 Cor. 12, 15. οὐ μὴ Matth. 5, 18
οὐκ Ioh. 7, 8
οὐὰ, Marc. 15, 29
οὐαὶ Matth. 11, 21
οὗτος Matth. 5, 19
οὕτως Ioh. 4, 6
ὄφελον Gal. 5, 12
ὄχλος Act. 6, 7.
ὀψὲ Matth. 28, 1
παιδία, τεκνία, diff. 1 Ioh. 2, 12.
παῖς Matth. 12, 18
παλιγγενεσία Matth. 19, 28
παντοκράτωρ Ap. 1, 8
παρὰ Marc. 3, 21. 1 Cor. 16, 2. Hebr. 1, 4
παράγεσθαι 1 Ioh. 2, 8
παράκλητος Ioh. 14, 16
παραμυθία, παρηγορία, diff. Col. 4, 11
παραπλησίως Hebr. 2, 14
πάρεσις Rom. 3, 25
παρέχειν πίστιν Act. 17, 31
παρίστημι 1 Cor. 8, 8
παροιμία Ioh. 16, 25
πᾶς Marc. 9, 49. Phil. 1, 9. Hebr. 2, 9. Iac. 1, 2
πάσχω Gal. 3, 4
πατέρες Hebr. 11, 23
πείθω Gal. 1, 10
πειράζω Ap. 2, 2
πεισμονὴ Gal. 5, 8
περὶ Ioh. 11, 19. 3 Ioh. v. 2

περιαιρεῖμαι 2 Cor. 3, 16
περιΐςασθαι, περιέσιος κτλ. 2 Tim. 2, 16
Tit. 2, 14
πιςικὸς Marc. 14, 3
πλατεῖα Ap. 11, 8
πλεονεξία Marc. 7, 22
πληροφορεῖσθαι Luc. 1, 1
πνευματικὸν Eph. 6, 12
ποτὲ Luc. 22, 32
πρεσβύτεροι Matth. 15, 2. Hebr. 11, 2
πρηνὴς Act. 1, 18
πρὸς Marc. 12, 12
πρόσεχε Matth. 6, 1
προσκεφάλαιον Marc. 4, 38
προσκυνεῖν Matth. 2, 2
πυγμῇ Marc. 7, 3
πυροῦσθαι 1 Cor. 7, 9
ῥάβδος Apoc. 19, 15
ῥακὰ Matth. 5, 22
ῥαπίζω Matth. 5, 39. 26, 67
ῥέδη Ap. 18, 13
σεβόμενοι Act. 17, 4
σημεῖον Matth. 24, 30
σκύλλω Matth. 9, 36
σπαργανοῦν Luc. 2, 7
σπερμολόγος Act. 17, 18
σπεύδω 2 Petr. 3, 12
σπιλὰς Iud. v. 12
σπουδὴ 2 Cor. 7, 11
ςέγω 1 Cor. 9, 12
ςήκω Marc. 11, 25
ςοιχεῖα Gal. 4, 3
συνείδησις 1 Ioh. 3, 19
ταρταροῦν 2 Petr. 2, 4
τέλειος, τετελειωμένος, diff. Phil. 3, 12
τηρεῖν Ioh. 15, 20. diff. a φυλάττειν
Ioh. 17, 12
τί ἡμῖν κτλ. Matth. 8, 29. 1 Cor. 5, 12.
τοινυν Hebr. 13, 13
τοιοῦτος Matth. 19, 14
τροποφορεῖν Act. 13, 18
τυφοῦσθαι 1 Tim. 6, 4
ὑπὲρ 1 Cor. 15, 29. Philem. v. 16
ὑπεριδεῖν Act. 17, 30
ὑπερῷον 1, 13
ὑπὸ Rom. 3, 9. 21.
ὑποδείκνυμι Matth. 3, 7
ὑποκριτὴς Luc. 12, 56
ὕψος Luc. 24, 49. ὕψωμα, diff. Rom. 8, 39
Φιάλη Ap. 15, 7
Φυλακτήρια Matth. 23, 5
Φύσις θεία 2 Petr. 1, 4
Φωςὴρ Apoc. 21, 11.
χαριτόω Eph. 1, 6
χλωρὸς Ap. 6, 8
χωρὶς Hebr. 2, 9
ψωμίζω Rom. 12, 20
ὡς Act. 17, 14. Rom. 9, 32.

INDEX III.

RERVM, OBSERVATIONVM, AVCTORVM.

Abnegatio ſui. Matth. 16, 24.
Abyſſus. Rom. 10, 6.
accentus hebraici. Matth. 2, 18. 3, 3. Marc. 11, 17. 12, 29. Luc. 4, 18. Act. 7, 6. 15, 17. 28, 27. Rom. 9, 27. 1 Cor. 12, 12. Hebr. 3, 10. Ap. 13, 1. (theſi 10, obs. 30.) & cap. 17, 10.
accuſativi duo. Act. 26, 3.
adoptio. Eph. 1, 5.
adventus Chriſti. Ioh. 21, 22. Act. 1, 11. 2 Theſſ. 2, 3. (theſi 21.) Iac. 5, 8. Ap. 1, 7.
Alcorani 1 Cor. 1. 17.
Alexandrinus cod. Præf. § 8, monito 11. Ap. 22, 21.
Alogi. pag. 328.
Alpha & O. Ap. 1, 8.
amen. Matth. 5, 18. Ioh. 1, 52.
America. Act. 8, 39.
amicitia. 3 Ioh. v. 15.
amor Dei & proximi. Matth. 22, 37 ſſ
amphisbæna. Ap. 9, 19.
anadiploſis. Iac. 1, 1.

analogia fidei. Rom. 12, 6.
angeli. Matth. 18, 10. Act. 12, 15. 23.
antanaclaſis. Gal. 5, 8.
antichriſtus. 1 Ioh. 2, 18. Ap. 13, 1. theſi 10. obs. 19.
antiquitatum uſus & abuſus. Ap. 11, 15.
Apocalypſeos ſtricturæ, Matth. 16, 28. Ioh. 21, 22. Act. 1, 7. 11. excellentia. Ap. 1, 1 &c.
apocrypha. Matth. 24, 15.
apoſtoli. Matth. 10, 1 ſ. Marc. 3, 14. 16, 20. Ioh. 17, 6. Act. 1, 13. 4, 36 8, 18. Rom. 1, 11. eorum adoleſcentia. Matth. 4, 21. 8, 14.
applicatio ſingularis. Ioh. 11, 26
Apringius. Apoc. prœm. n. 3.
archangelus. Iud. v. 9.
archiſacerdos. Hebr. 2, 17.
Arius. Ap. 8, 10.
Artemonius. Matth. 27, 53. Ioh. 1, 1. 8, 58. 10, 34. 20, 28. Rom. 1, 4. 9, 5. 1 Cor. 2, 11. 5, 12. Gal. 1, 1. 1 Tim. 3, 16. Hebr. 1, 1. 8. 10. 13, 8. 1 Ioh. 2, 14. Ap. 1, 1. 9 17. 22, 13.
Articulus. vid. ὁ, ἡ, τὸ. Ind. II.
artifici non ſemper credendum. Act. 27, 11.
aſcenſio Chriſti. Eph. 4, 8 ſ.
aſſeveratio. Rom. 1, 9.
aſyndeton. Matth. 15, 19. 1 Tim. 1, 17.
auctor Gnomonis, orthodoxiæ deditus. Præf. § 21. Ejus ſcripta, ibid. § 7. & conclus. operis. Notæ ad Gregorii Neocæs. Paneg. Matth. 7, 11. ad Chryſoſt. de Sacerd. Luc. 1, 47. Edd. N. T. Gr. & Defenſiones, Præf. § 8. Apparatus criticus corr. Matth. 1, 25. Ioh. 1, 1: p. 313. Ap. 8, 13. 16, 13. ſuppletur Luc. 9, 43: & paſſim. N. T. Gr. edd. vind. Luc. 10, 13. ed. min. anni 1734 corr. 1 Cor. 16, 5. Articuli quidam in libro, *Geiſtliche Fama*, Ap. 11, 2. Harmon. Evang. Matth. 12, 40. Defenſio II, Act. 9, 6. *Erklærte Offenbarung*, Matth. 11, 27. Apoc. prœm. n. 1. & cap. 1, 5. Ordo temporum, corr. Act. 13, 19 ſ. Hebr. 7, 1. Verſio Germanica N. T. Præf. § 26.
Auguſtinus. Ioh. 4, 42.
Baptiſmus, Ioh. 3, 5. Act. 8, 13. 19, 3. infantum. Act. 16, 15.
Baumgartenius. Matth. I. 17. p. 17. Rom. I. 7. 16. 17. IV. 5. VI. 11. 12. VII. 10. VIII. 1. 11. 13 ſ. 38. IX. 5. 22 ſ. XI. 21. 30 ſ. XIII. 1. 5. 9. XIV. 9. XVI. 3. 20. Iac. I. 12. II. 7. & paſſim.
beatus. Matth. 5, 3. 11, 6. 16, 17.
Bellarminus. Ioh. 21, 16.
bellum. Matth. 24, 6
beneplacitum Dei. Matth. 11, 26.
Berolin. codd. Marc. 12, 32.
Biblia Germanico Originalia. Præf. § 18.
Blackwallus. Præf. § 9. 11. Rom. XI. 21.
blaſphemia. Matth. 9, 3. 12, 31.
Bœrnerianus cod. Præf. § 8, monit. 4.
bona eccleſiaſtica Act. 6, 3.
Bullarium. Ap. 17, 9.
Burnetius 2 Petr. 3, 5. 6.
Buttigius Col. 4, 8.
Calvinus 1 Petr. 3, 19.
Canones apoſtolici. 1 Tim. 3, 2.
capillamenta. 1 Cor. 11, 5.
caro & ſpiritus. Ioh. 6, 63. Rom. 1, 4. 1 Tim. 3, 16. 1 Petr. 3, 18.
caſus conſcientiæ per regulas firmas decidendi. Matth. 9, 13. 12, 6. 19, 6. 1 Cor. 7, 15.
caſus ſextus. Eph. 3, 5. Hebr. 8, 5. Ap. 8, 3. 18, 2.
catecheſis. Luc. 1, 4. 1 Ioh. 2, 18.
Catechiſmus Romanus. pag. 49.
Cerinthus. pag. 327.
characteres morales in ſcriptura. Matth. 23, 13. Luc. 12, 17. 13, 31. 16, 20.
chiaſmus, figura. Præf. §. 24. Matth. 5, 44. Ioh. 8, 25. 28. Act. 2, 46. 1 Cor 9, 1. & paſſim.

chiliaſmus.

chiliaſmus. Ap. 20, 3 ſ.
chriſtiani. Act. 11, 26.
Chriſtus. 2 Cor. 5, 16. Hebr. 6, 1. Ap. 11, 15. de Chriſto interpretanda Scriptura Matth. 2, 23. Act. 2, 31. 34. 8, 34 ſ. vid. *Ieſus.*
chronologica. pag. 16. 244. 276. 375. 520. 652. 933. 1063.
Chryſoſtomus. 1 Ioh. 2, 14. 16. Ap. 1, 9.
circumciſio. Rom. 2, 25.
civilitas ſancta. Ioh. 21, 15. Act. 9, 38.
claves. Matth. 16, 19.
clerus. 1 Petr. 5, 3.
cœlibatus. 1 Cor. 7, 1.
cœlitum ſcientia. Luc. 15, 6 ſ.
cœlum. Matth. 6, 9.
cœna Dominica. 1 Cor. 11, 20.
commentarii. Præf. § 3 ſeq.
communicatio idiomatum. Marc. 13, 32.
communio ſub utraque: Matth. 26, 27. & pag. 1079 ſeq. communio bonorum. Act 2, 45. 4, 32. 9, 36. 21, 8.
comparativa Theologia. Matth. 23, 23.
conceptio I. C. ubi facta. Luc 1, 39. Hebr. 7, 14.
concilii boni exemplum. Act. 15, 6. 15.
conciſa locutio. Matth. 2, 20. 4, 5. Luc 4, 2. 38. 13, 7. 16, 26. Ioh. 1, 23. 8, 58. 12, 31. 15, 21 27. 21, 20. Act. 7, 7. 9. 16. 8, 22. 13, 33. 15, 23. Rom. 2, 10. 6, 4. 1 Cor. 10, 13. Hebr. 5, 7. 7, 5. 10, 22. Vid. *ſemiduplex.*
concordia. Act. 1, 14. 4, 32.
concubinatus. Matth. 19, 6.
confeſſio laudis: Matth. 11, 25. peccatorum: Matth. 3, 6. ſpei. 1 Petr. 3, 15.
conjugium. 1 Cor. 7, 1 ſeqq. conjugum officia. Eph. 5, 22 ſeqq.
conſcientia. Act. 23, 1.
conſequentiæ. Matth. 22, 32.
conſilia evangelica. Matth. 19, 21.
conſummatio ſeculi. Matth. 13, 39. 2 Petr. 3, 11.
controverſiæ quomodo tractandæ. Gal. 1, 8.
converſio: Act. 9, 5. 20. 11, 21. differt a *pœnitentia.* Luc. 15, 17. Act. 3, 19. 26, 20.
cor. Matth. 5, 8. 11, 29. 13, 15. Luc. 16, 15.
correptio. Matth. 12, 2.
creatio. Hebr. 11, 3.
criſis. Præf. § 8 ſeqq. Ap. prooem n. 2. & cap. 22, 18. 21. &c.
crux. Matth. 10, 38. crucis horæ &c. Ioh. 19, 14.
Dæmonia. Matth. 17, 21. *dæmonium habere.* Matth. 11, 18.
dativus. Rom. 4, 12. Ap. 2, 14.
decorum in actione & ſermone I. C. & in ſcriptura N. T. Præf. § 15. Matth. 3, 15. (not. 4 & 7.) cap. 5, 17. 7, 28. 9, 13. 15, 23. Luc. 2, 9. 9, 50. Ioh. 4, 6. 11, 15.
de Dieu Act. 15, 17.
Deitas. I. C. Matth. 11, 10. Luc. 1, 16. Ioh. 1, 1. 5, 17. 8, 17. 19. 10, 30. 34. 17, 5. 20, 28. Rom. 9, 5. 14, 11. 1 Cor 10, 9 Phil. 2, 6. 1 Theſſ. 5, 27. 1 Tim. 3, 16. Hebr. 1, 1 ſeqq. cap. 3, 4. 1 Ioh. 4, 2.
derelictio I. C in cruce. Matth. 27, 46.
deſcenſus ad inferos. 1 Petr. 3, 19.
Devarius. 2 Cor. 7, 8.
Deus eſt: Hebr. 11, 6. eſt in ſanctis: 1 Cor. 14, 25. eſt *Deus patientiæ* &c. Rom. 15, 5. Dei patefactiones. Matth. 3, 17. 17, 5. Act. 17, 24. de Deo, ſermo expreſſus, Matth. 5, 45. vel per ellipſin, Matth. 4, 23. 3 Ioh. v. 7. de *Deo*, de *nobis*, de *proximo*, ſæpe agitur. Matth. 6, 1. 11, 7. *Dei fides* &c. Marc. 11, 22. 1 Petr. 2, 19. *Dei zelus* Rom. 10, 2. *Deo pulcher.* Act. 7, 20. *Solus*: *Deus.* 1 Tim. 1, 17.
Sal. *Deylingius.* Hebr. 12, 24. Ap. 13, 1, theſi 7.
diabolus: Ioh. 8, 44. peccator, 1 Ioh. 3, 8.

8. tentator. Matth. 4,1. *diaboli judicium*. 1 Tim. 3, 6.
diaconi. Act. 6, 2.
dic lux. Ap. procem. n. 3.
dico vobis. Matth. 5, 18. 6, 29. Luc. 13, 3.
dies, 1 Cor. 3, 13. Hebr. 10, 25. ille: Matth. 7, 22. propinquus. Matth. 16, 28. 1 Theſſ. 4, 15. 2 Theſſ. 2, 2 ſ. Hebr. 1, 1. 1 Ioh. 2, 18. *dies Dei*, 2 Petr. 3, 12. *Chriſti*, Ioh. 8, 56. *domin.* Ap. 1, 10. dies converſionis. Luc. 19, 9.
diſcipuli. Matth. 10, 1.
divinis de rebus non niſi modeſte ratiocinandum. Rom. 11, 34. 1 Cor. 12, 18. Eph. 1, 5.
divortium. Matth. 5, 31.
doctrina pura. Matth. 16, 6.
doxologiæ. 1 Tim. 1, 17.
dubitatio. Act. 10, 20.
duella. Matth. 5, 39.
Eccleſia. Matth. 18, 17. Ioh. 4, 42. Act. 5, 11. 6, 3. 8. 1 Cor. 1, 2.
efficacia verbi divini. Matth. 7, 29. 8, 7.
electi. Matth. 20, 16. 24, 22. Col. 3, 12.
electio. 1 Cor. 1, 27. Eph. 1, 4.
ellipſis. Marc. 6, 14. 15, 8. Luc. 18, 14. Rom. 2, 8. 18. 12, 19. Gal. 5, 13. Hebr. 6, 8. 1 Ioh. 2, 27.
emphaſis. Præf. § 14.
epiſcopus. Act. 6, 4. 20, 28. 1 Tim. 3, 1 ſ.
epiſtolica forma in N. T. Rom. 1, 1.
Eraſmus. Ap. 1, 2. 6, 11. &c.
erroris noxa. Ioh. 8, 44. 46. 9, 41.
Evangeliſtæ. Matth. tit. Eorum harmonia. Præf. § 18.
Evangelium. Marc. 1, 1. Luc. 1, 19.
eventus quatenus exſpectandus in prophetiis. Ap. 10, 6.
Euſtathius. 1 Cor. 13, 12.
Euthymius. Matth. 6, 13.
exaltatio Chriſti. Phil. 2, 9. Hebr. 2, 5.
excidium. Act. 3, 23.
exegeſeos ſacræ ætates. Præf. § 5.
exinanitio Chriſti. Phil. 2, 7. Hebr. 2, 9.
Feſtis diebus multum peccatur. Ioh. 8, 4.
ficus. Marc. 11, 13.
fides Matth. 8, 10. Luc. 17, 7. Ioh. 12, 16. Iac. 1, 6. conjuncta cum *ſpe* & *amore*: Act. 24, 14. 1 Cor 13, 13. Hebr. 10, 22. 1 Petr. 1, 3. ſalutaris, Matth. 9, 22. miraculoſa. Matth. 17, 20. Marc. 16, 17. 1 Cor. 12, 9. extra munus juſtificationis ſpectata. 1 Tim. 4, 12.
fiducia Chriſti erga Patrem. Hebr. 2, 13.
Filius hominis. Matth. 12, 32. 16, 13. Marc. 8, 38.
fœderalis methodus Theol. Matth. 26, 28.
fons Græcus N. T. quis. Præf. § 8, mon. 12.
Forbeſius. Ap. 20, 4.
formularum uſus ſanctior. Ioh. 20, 19. Act. 15, 23.
Franzius. Matth. 5, 45.
fratres Chriſti. Matth. 25, 40. Ioh. 20, 17. Hebr. 2, 11. *fratres*, titulus Chriſtianorum. Rom. 1, 13.
Früh aufgeleſene Früchten. Ap. 1, 4.
futurorum cognitio. Matth. 24, 4.
Gabriel Luc. 1, 19.
Gallia. 2 Tim. 4, 10.
Gatakerus Matth. 20, 26. 1 Ioh. 3, 9.
gaudium. Matth. 5, 12. Act. 8, 8. Phil. 1, 4.
Gebhardi. Ap. 13, 1 (bis,) & cap. 20, 2.
gehenna. Matth. 5, 22.
genealogia Chriſti. Matth. 1, 1 ſeqq. Hebr. 7, 14.
genitivus. Hebr. 6, 4.
gentes quomodo refutarint apoſtoli. Act. 19, 37.
gloria: *ſanctitas.* Act. 3, 14. coll. Rom. 5, 2.
Græcæ linguæ obſervationes, puſillæ interdum, & tamen utiles. Matth. 6, 11. 13, 30. 24, 15. 27, 13. 27. Marc. 1, 34. 6, 8. 7, 1. 14, 19. 15, 34. Luc. 1, 73. 3, 21. 17, 7. Ioh. 1, 15. 7, 34. 17, 2. Act. 13, 18. Rom. 9, 32. 11, 3. 1 Cor. 4, 6. 6, 11. 15. 2. Cor. 7, 8. 12, 13. Eph. 1, 6. Hebr. 13, 2. 1 Petr. 3, 1. 5, 4. 2 Petr. 2, 4. Ap. 1, 9. 22, 2.

collatio

collatio ejus ad Hebræam. Matth. 2, 23. 10, 25. 12, 36. Marc. 3, 27. 15, 34. Ioh. 18, 1. Col. 3, 15. 2 Petr. 2, 15. Ap. 1, 4 ſeq. Græcorum verborum differentiæ non paucæ notantur in Indice II. Vid. etiam in hoc Indice III *articulus*, *conciſa locutio*, *media verba*, *tempus &c.*
gratia univerſalis. Ioh. 1, 29. 12, 47. Rom. 3, 3. Hebr. 10, 29. 1 Ioh. 2, 2.
gratiarum actio. Rom. 14, 6.
Gregorius Neocæſarienſis. pag. 325.
Gregorius VII. Ap. 13, 1.
Hæreſiologia. 1 Tim. 4, 1.
hæreſis. 1 Cor. 11, 19.
hæreticus. Tit 3, 10.
Harduinus. Ioh. 18, 20.
Hauberus. Præf. § 9, ad can. 26. § 18.
Hebraiſmus. Matth. 1, 1. Rom. 9, 8. Ap. 1, 5. & paſſim in his tribus & in ceteris libris N. T.
hermeneuticæ obſervationes. Matth. 1, 22. 2, 1. 15. 18. 23. 5, 18. 39. 9, 13. 16, 13. 18, 13. 24, 15. 29. 42. 26, 64. Marc. 1, 2. 7, 1. 13, 32. Luc. 3, 2. 9, 50. 16, 8. Act. 2, 39. 8, 34. Rom. 11, 34. 1 Cor. 3, 19. 7, 25. 9, 17. 2 Cor. 11, 17. 2 Theſſ. 2, 3. (pos. 21.) Hebr. 12, 17. 1 Ioh. 2, 18. Ap. 12, 8.
Herodes. Matth. 2, 1.
herorum officium. Eph. 6, 9.
Heſychius corr. pag. 472.
Heumannus. 2 Ioh. v. 1.
Hillerus. Matth. 2, 23. Ap. 19, 1.
hiſtoriæ eccleſiaſticæ enucleandæ ſpecimina. Act. 7, 1. Hebr. 11, 2.
A. A. *Hochſtetterus.* pag. 1081.
C. G. *Hofmann.* Præf. § 9. Ioh. 19, 14.
homicidium. Act. 28, 4.
homiliarum fructus quomodo colligendus. Luc. 11, 27. Act. 2, 37.
hominis partes duæ Matth. 10, 28.
horæ veterum. Marc. 15, 25.
hoſpitalitas. Hebr. 13, 2.
hoſtium amor. Matth. 5, 44. hoſtium veritatis iniquitas. Act. 5, 28.
humilis corde Ieſus. Matth. 11, 29. 12, 6.
hypocriſis. Matth. 6, 2. 16, 3. 6. 23, 13. 24, 51. Marc. 7, 6. Luc. 12, 1. 56.
Iacobus & Paulus. Gal. 2, 9. Iac. 2, 14. 4, 5.
jejunium. Matth. 6, 16.
Ieruſalem. Luc. 21, 24. Ap. 21, 2.
Ieſus eſt Chriſtus. Matth. 1, 1. 16 ſ. 22. Ieſu nomen. Matth. 1, 21. *Chriſtus Ieſus* (præmiſſo cognomine,) Rom. 15, 8. Gal. 2, 16. Majeſtas ejus & gloria. pag. 62. 993.
ignis. Matth. 3, 10 ſeqq.
illuminatio. Matth. 16, 17. Hebr. 6, 4.
imago Dei. Col. 3, 10. 1 Cor. 11, 7.
incrementum boni & mali. Matth. 13, 7. 30. Marc. 4, 19.
indifferentiſmus. Act. 10, 35.
individuorum cura. Matth. 18, 5. Ioh. 17, 12. Act. 20, 31.
infirmitas. Rom. 5, 6.
inſpiratio verborum. Matth. 10, 19. 16, 13. Ioh. 4, 26. 14, 26. 21, 23.
interpunctio emendata. 2 Cor. 13, 5. Hebr. 2, 9.
interrogationis utilitas. Ioh. 16, 30.
inviſibilia. Matth. 17, 3. eorum habita in Apocalypſi ratio. Ap. 6, 9.
Iohannes, baptiſta Matth. 14, 2. apoſtolus, ſcripſit evangelium. Ioh. 21, 2. quibus, c. 10, 22. quo ſtilo, c. 20, 20. nomen ejus, c, 13, 23. quando & qua lingua ſcripſerit evangelium & epiſtolas, Ioh. 1, 1. 5, 2. 11, 16. 19, 13. 21, 19. 1 Ioh. 2, 22, & apocalypſin. Ap. 1, 9. &c.
Iuſtus *Ionas.* pag. 454.
jota. Matth. 5, 18.
ira. Rom. 1, 18.
Irenæus. Ap. 13, 18.

Iſraël. Ap. 7, 4. ejus converſio: Matth. 23, 39. Rom. 11, 25. ad eam utilis epiſtola ad Hebræos. Hebr. 2, 11.
Ittigius. pag. 414. 1079.
Iudæorum nomen. Matth. 2, 2. elenchus contra eos. Matth. 1, 22 ſeq.
Iudas. Iud. v. 1. Iudas Iſcariotes, num interfuerit cœnæ Dominicæ. Matth. 26, 26. Marc. 14, 23.
judicium. Matth. 12, 41.
juramentum. Matth. 5, 33. Hebr. 6, 16.
juſtificatio. Rom. 3, 20. Iac. 2, 21. juſtificatio Chriſti. 1 Tim. 3, 16.
juſtitia. Matth. 5, 2. 6. 20. 6, 1. *juſtitia Dei.* Rom. 1, 17.
Iuſtus, Chriſtus. Act. 22, 14.
Kainan. Luc. 3, 36.
Kohlreiffius. pag. 229.
Kuſterus. Ap. 2, 14.
Lacrumæ. Matth. 26, 75. Ioh. 11, 31. Act. 20, 19. 37. 2 Tim. 1, 4.
Lambertus. Ap. 17, 11.
Lamius. Præf. § 12. Ap. 1, 4.
Lampius. Ap. 1, 2.
Ioach. Langius. Præf. § 20. &c.
lectio ſcripturæ. 1 Theſſ. 5, 27.
legio. Ap. 13, 18.
lex. Act 15, 5. Gal. 2, 16.
libri mali & boni. Act. 19, 19. Ap. 1, 11.
liberorum officium. Eph. 6, 1.
libertas Ioh. 8, 32.
Lightfoot. Præf. § 18. Ap. 13, 18.
Lilienthalius. Præf. § 8. Ap. 1, 4.
linguæ novæ. Marc. 16, 17.
loci Theologici. Matth. 23, 23.
Lockius. Matth. 16, 16.
Læflerus. Matth. 19, 30.
Lucas. Act. 16, 10.
luctus. Ioh. 11, 31.
Lutherus. Act. 13, 25. 1 Petr. 3, 20.
Macarius. Matth. 27, 50.
macrocoſmus & microcoſmus. Iac. 3, 5.
magi. Matth. 2, 1. magia. Act. 8, 9. 19, 19.
magiſtratus. Rom. 13, 1 ſeqq.
Maichelius Eph. 4, 14.
manſuetudo. Eph 4, 2.
manu laboravere apoſtoli. Ioh. 21, 3. Act. 28, 3.
manuum impoſitio. Matth. 19, 15. Act. 13, 3. 1 Tim. 5, 22. Hebr. 6, 1. Iac. 5, 14.
manuſcripti codices N. T. 1 Ioh. 5, 7 ſ. Ap. 1, 4.
Marcus nonnulla ſolus memorat. Marc. 1, 13. quando ſcripſerit. c. 5, 37. ſtilus ejus, c. 1, 16. 21. 4, 35. 13, 26.
Maria: Act. 1, 14. an ſine labe. Matth. 12, 46. Marc. 3, 31. Rom. 5, 15 ejus nomen: Matth. 1, 20. cultus. Matth. 2, 11. Luc. 1, 43.
Maſtrichtius. Præf. § 9.
matrimoniales cauſæ. Matth. 14, 4.
Matthæus qua lingua ſcripſerit. Matth. tit. & cap. 1, 23. ubi? cap. 9, 26. quo candore. c. 8, 25. 10, 2. 3. 15, 15. 17, 1. 16. 20, 24. quando. c. 27, 8.
Mediator. Matth. 4, 2. 14, 23.
media verba. Matth. 3, 6. 6, 17. & paſſim.
mendacium. Ioh. 8, 44.
meſſis. Ioh. 4, 35.
methodus I. C. Matth. 7, 22. 8, 7. 11, 1. 13, 3. 16, 21. 19, 1. 26. 26, 1. Marc. 10, 21. 13, 5. Luc. 4, 16. Ioh. 4, 7. 6, 44. 8, 12. 20. 32. 11, 4. 7. 23. 26. 12, 35. 13, 34. 14, 1. 16, 45. 21, 28.
metropoles cepit evangelium. Act. 10, 1. 23, 11.
Michaël. Iud. v. 9. Ap. 12, 7.
Millius. Ap. 2, 3. 14 6, 1.
minima curat Deus. Matth. 5, 26. 10, 30. 12, 36. 23, 23 ſ.
miniſter debet orare. Luc. 14, 21. Act. 8, 15. miniſterii neceſſitas. Act 9, 6.
miracula. Matth. 4, 23. 8, 3. 16 32. 9, 24. 11, 4. 12, 40. 13, 58. 16, 1. 17, 27. Marc. 14, 13.
miſericordia. 1 Tim. 1, 2.
miſſa. Hebr. 10, 12. 13, 15.
miſſiones. Ap. 14, 8.

modus

modus in agendo. Ioh. 18, 22.
modus, indicativus. &c. Ioh. 5, 39. 10, 16. 1 Cor. 11, 26. 15, 49. Hebr. 12, 28. Iac 4, 13. 1 Ioh. 4, 19. Ap. 10, 9.
moneta vetus. Matth. 17, 24. 18, 24. Marc. 6, 37. Act. 19, 19.
moratus ſermo. Præf. § 15.
mors Chriſti. Ioh. 10, 18. mors fidelium. Ioh. 11, 6. mortem violentam quid mitiget. Act. 7, 55. ſtatus poſt mortem. Matth. 7, 22. 14, 2. Luc. 16, 29. Phil. 1, 23. 1 Petr. 3, 19.
mortui. Ap. 11, 18.
Morus. Ap. 7, 4.
Moſes, ſcriptor Pentateuchi. Marc. 10, 5. 12, 19.
Moſhemius. Apoc. procem. n. 3.
mundi duratio. Hebr. 9, 26.
mundities. 1 Tim. 3, 2.
myſteria. Matth. 13, 11. Rom. 11, 25.
mythologia. Rom. 1, 25.
Nativitas Chriſti. Matth. 1, 18.
natura & gratia. Ioh. 15, 4.
neutralitas. Matth. 12, 30.
neutrum genus. Luc. 1, 35.
Newtonus. Hebr. XII. 26. Ap. 1, 10. 13, 1: theſ. 10, obſ. 15.
nocturna ſanctorum occupatio. Act. 16, 25.
nomen, loco pronominis. Matth. 12, 26. Act. 3, 16. Eph. 4, 16.
nominativus. Matth. 12, 36. 2 Cor. 8, 23. Eph. 4, 2.
Novum teſtamentum. Hebr. 8, 13. Vid. *Teſtamentum*.
numerus, i. e. tempora Ap. 13, 18. numeri præciſe accipiendi. Ap. 7, 5.
Obſeſſio. Marc. 9, 18. Act. 8, 7. 16, 17.
obſignatio. Eph. 1, 13.
occaſione utendum. Act. 2, 14. 8, 30. 21, 37. 24, 14.
œcumenicus. Ap. 13, 1: theſi 7.
oliveti mons. Act. 1, 12.
opera bona. Eph. 2, 10. 1 Tim. 2, 10.
opificium Act. 18, 3.
opinionum varietas. Matth. 16, 14.
ordo verborum. Matth. 10, 2. 33. 24, 33. Marc. 3, 31. 13, 26. Luc. 9, 28. 11, 8. 36. 12, 22. Ioh. 8, 21. 45. 12, 26. 14, 1. 2. 17, 16. 20, 6. Act. 1, 7. Rom. 2, 14. 15, 8. 2 Cor. 4, 10 ſ. Hebr. 2, 10. 14. 12, 24 fin. Iac. 2, 18. 1 Ioh. 3, 20 ſ. & paſſim.
oſculum ſanctum. Rom. 16, 16.
L. Oſiander. 1 Petr. 3, 20. I. A. Oſiander. Ap. 22, 21.
Parabolæ. Matth. 9, 15. 13, 3.
parallela loca non ſemper poſtulanda. 1 Petr. 3, 19.
parentheſes. Rom. 1. 2.
particulariſmus Iudaicus. Rom. 9, 6.
paſcha paſſionale. Matth. 26, 18.
paſſio I. C. Ioh. 10, 17.
Pater. Matth. 6, 4. 9. Ioh. 14, 2. 17, 1. patrum officium. Eph. 6, 4.
patientia. Luc. 8, 15.
Pauli nomen: Act. 13, 9. apoſtolatus, c. 26, 17. ardor, c. 19, 21. character. Gal. 2, 9. epiſtolæ. 2 Petr. 3, 15 ſ. Sæpe ſolus ſtetit. Act. 17, 16.
pauperum cura. Act. 11, 30.
pax. Rom. 1, 7.
peccatum: Ioh. 16, 9. 1 Ioh. 2, 1. clamans: Matth. 2, 16. originale. Matth. 7, 11. 15, 11. Peccata piorum quoque, patebunt. 2 Cor. 5, 10.
pediluvium. Ioh 13, 14.
per?ceſſe. Ioh. 5, 1.
peregrinationes religioſæ. Ioh. 4, 21.
perfectio. Matth. 19, 21.
periodi ſeptem eccleſiæ. Ap. 2, 1. 5, 1.
perſecutio. Matth. 5, 10. perſecutionum auctores. Act. 17, 5. 24, 19.
Petriſmus. pag. 935.
Petrus: Matth. 16, 18. primus apoſtolorum Matth. 10, 2. Marc. 1, 36. Luc. 9, 32. 22, 31. Act. 1, 13. 8, 14. 23, 11.

11. Gal. 2, 9. Romæne fuerit. ibid. & Ioh. 21, 16 Rom. 1, 11.
Pfaffius. Præf. § 9, can. 22. Ap. 13, 1: theſi 7. & pag. 1079.
phialæ. Ap. 5, 1. 16, 1.
piſcium genera. Ioh. 21, 11.
planetæ. Iud. v. 13.
pleonaſmus ſublatus. Matth. 6, 26. Phil. 1, 23.
pœnitentia. Act. 11, 18.
Polycrates. Ap. 2, 1.
polygamia. 1 Cor. 7, 2. 1 Tim. 3, 2.
præceptum novum. Ioh. 13, 34.
præſcientia divina. Act. 15, 18.
preces I. C. Matth. 14, 23. Luc. 3, 21. miniſtrorum. Luc. 11, 1. 14, 21. fidelium &c. Matth. 6, 7. 7, 7. 8, 31. 9, 38. 21, 13. Marc. 8, 6. 11, 25. Luc. 11, 5. Ioh. 12, 45. Act. 9, 11.
Pregizerus. 2 Tim. 4, 10.
Prideaux. Act 7, 43.
Primaſius. Ap. 21, 17.
privata paſtorum cura. Act. 20, 20. 31.
profectus in bono: 1 Tim. 4, 15. in malo. 2 Tim. 2, 16.
promiſſio maxima. Luc. 12, 37.
propheta, Chriſtus. Act. 3, 22.
propriorum nominum myſteria. Hebr. 7, 2.
proſelyti. Act. 6, 5.
proſopopœia. Gal. 3, 15.
providentia divina. Matth. 6, 26. 10, 29.
Pſalmi: Act. 13, 33. eorum auctoritas. Hebr. 7, 21. 10, 8.
punctum temporis beatum. Matth. 4, 20.
purgatorium. Rom. 8, 10. 1 Cor. 3, 13.
Quadraginta dies &c. Matth. 4, 2, Act. 7, 6.
quæſtiones, Act. 18, 15.
Reformatio. Ap. 12, 6.
regeneratio. Ioh. 3, 3.
regnum cœlorum. Matth. 3, 2. 4, 17. Dei: Act. 1, 3. Chriſti. p. 1013.
Reinhardus. Ap. 12, 6.
religio chriſtiana. Vide, *Deus*, *Ieſus*, *Scriptura*, *veritas.*
reliquiæ. Matth. 9, 20.
renovatio. Eph. 4, 24.
reſervata divina. Act. 1, 7. Rom. 12, 19. Iud. v 9.
reſurrectio Chriſti. Act. 1, 22. 17, 31. reſurrectio mortuorum. Matth. 22, 23. Luc. 14, 14. Act. 26, 7. 1 Cor. 15, 12.
Rhenferdus. Ap. 1, 4.
Riegerus. p. 1079.
Roma, unde dicta. Ap. 18, 10. quando condita. Ap. 17, 10. diſtincta a papa. Ap. 13, 1: thes. 10, obs. 15.
Sabbatum. Matth. 12, 1 ſ. 24, 20. Marc. 2, 28. Col. 2, 16.
ſacerdotium I. C. Hebr. 2, 17.
ſacramenta. 1 Cor. 11, 26.
ſadducæi. Matth. 16, 1. 22, 23.
ſalvari. Act. 2, 40.
ſalutatio. Luc. 1, 40
ſanctitas: gloria. Act. 3, 14. Hebr. 2, 10.
Sanctus. Rom. 1, 4. Sanctus, Sanctus, Sanctus. Ap. 4, 8. ſancti: Matth. 23, 29. 27, 52. ſanctificati Act. 20, 32.
ſanguis I. C. p. 967. ſeqq.
ſatisfactio Hebr. 10, 10.
ſcandalum. Matth. 13, 41. 17, 27. 18, 6 ſſ.
Schmidius I. F. p. 1326.
Schœttgenius. pag. 995
ſchola I. C. Matth. 8, 23.
ſcripturæ ſacræ encomium. Præf. § 1 & 27. Rom. 1, 2. Gal. 3, 8. 1 Tim. 4, 15. auctoritas. Matth. 4, 4. 24, 6. 26, 13. efficacia Act. 8, 28. integritas. Matth. 5, 18. verecundia. Act. 2, 30. veritas. Matth. 7, 11. Ioh. 10. 35. 12, 38. 14, 26. Act. 2, 29. 39. utilitas. Ioh. 21, 23. 25. 2 Tim. 3, 16. ſilentium. Rom. 4, 6. Hebr. 1, 5. 5, 6. ſapienter a Domino citata. Matth. 4, 4. 9, 13. nil fruſtra

ſtra dicit. Iac. 4, 5. ad nos ſe demittit. Ioh. 3, 12. 11, 11. Rom. 6, 19. 1 Cor. 15, 29. nemini non legenda. Phil. 1, 1. Col. 4, 17. Hebr. 13, 24. Scripturæ N. T. initia. Act. 15,20. 1 Theſſ. 5,27.
Seiz. Ap. 11. 2. 13, 1: theſi 10, obs. 29.
ſemeſtre. Ap. 13, 18: § 10.
ſemiduplex oratio. Præf. § 24. Matth 7,21. 13, 49. Marc. 1,4. 14, 8. 16, 16. Ioh. 5, 21. 24. 8, 38, 10, 25. 14, 10. 17, 26. Act. 7, 16. Rom. 2, 8. 10. Gal. 4, 25. Hebr. 12, 20. 1 Ioh. 1, 7. 2, 10.
ſeparatio. Act. 19,9. Iud. v. 19.
ſeptem. Matth. 12, 45. Act. 19, 14. ſeptenarius in rebus, Ap. 5, 1. dividitur in quatuor & tria. Ap. 16, 1. in temporibus, Ap. 13, 18. (§ 9.) & cap. 20, 4.
ſeptuaginta int. Vid. *Verſio* Græca V. T.
ſepultura Chriſti. 1 Petr. 3, 18.
ſervorum officium. Eph. 6, 5.
ſeſſio Chriſti ad dexteram Dei. Hebr. 10,12.
ſigilla. Ap. 5, 1. 12. 6, 1. 9.
ſignum. Matth. 24, 30. ſigna temporum. Matth. 16, 3.
Simonia. Act. 8, 18
ſimplicitas. Matth. 6, 22.
ſomnia. Matth. 1, 20. Act. 16, 9.
ſors. Act. 1, 23. 26.
ſpeculator. Marc. 6, 27.
ſpes. Rom. 8, 24.
Spinoza. Ioh. 11, 4.
Spiritus ſanctus. Act. 5, 4. 10, 38. peccatum & blaſphemia in eum. Matth. 12 31.
ſtare, orantium. Marc. 11, 25.
Suidas. Eph. 4, 19.
ſupralapſarii. 1 Petr. 4, 19.
Surenbuſius. Hebr. 8. 9
Talio. Matth. 5, 38. 7, 2. 10, 33. Act. 28, 4.
tempus præteritum, præſenti incluſo. Rom. 3, 23.
tentatio. Matth. 4, 1. Hebr. 4, 15.
Tertullianus. Matth. 22, 40.
Teſtamentum novum. pag. 1. ſtilus. Præf. § 14. admiranda in eo allegatio V. T. Rom. 1, 17. N. T. autographa. Act. 19, 19. differentia librorum hiſtoricorum & epiſtolarum. Matth. 27, 50. elegantia realis. Matth. 16, 13. Ioh. 1, 1. 12, 17. In *ſynopſi* exhibentur libri N. T. & quidem.

Matthæus	pag. 3
Marcus	180
Lucas	220
Iohannes	322
Acta apoſtolorum	454
Epiſt. ad Rom.	590
I. ad Cor.	688
II. ad Cor.	771
ad Gal.	820
ad Eph.	852
ad Philipp.	882
ad Col.	908
I ad Theſſ.	919
II ad Theſſ.	930
I ad Tim.	942
II ad Tim.	968
ad Titum.	984
ad Philem.	990
ad Hebr.	993
Ep. Iacobi	1093
I Petri	1120
II Petri	1147
I Ioh.	1184
II Ioh.	1192
III Ioh.	1194
Iudæ	1196
Apocalypſis	1205

Theologia eſt practica. Hebr. 6, 1. Phil. 1, 16.
timor hominum. Matth. 10, 28. 14, 9.
Timotheus. Ap. 2, 1.
traditiones. Matth. 15, 3. 5. Ioh. 16, 12. 21, 23. 1 Cor. 11, 2. 2 Theſſ. 2, 15. Col. 2, 23.
triduum mortis Chriſti. Matth. 2, 40.

Trinitas

Trinitas. Matth. 3. 16 ſ. 28, 19. Luc. 1, 14. 4, 18. Ioh. 3, 11 4, 23. 5, 32. Rom. 8, 9. 9, 4. Eph. 3, 6. Hebr. 1, 1. 6, 4. 10, 29. 1 Petr. 1, 2. 1 Ioh. 5, 7 ſ.
tubæ. Ap. 5, 1. 7, 12. 8, 2.
Væ. Matth. 11, 21.
valedictio. Act. 20, 25 ſ.
Vaticanus cod. Præf. § 8: mon. 11.
veneficium. Gal. 5, 20.
verbi divini efficacia. Matth. 7, 29. Act. 18, 5.
veritas religionis chriſtianæ. Ioh. 1, 47. 7, 17 ſ. 8, 29. 11, 4. 13, 19. Act. procem. & cap. 5, 41. 9, 5. 16, 16. 21. 28. 17, 11. 22. 18, 15. 19, 12. 17 ſeqq. 20, 19. 37. 24, 25. 26, 26. 1 Cor. 14, 25. Hebr. 2, 3 ſ. 4, 13.
Theoph a *Veritate*. Præf. § 8.
Verſiones: Græca V. T. Matth. 1, 1. 2, 6. 4, 1. 9, 13. 27, 52. Luc. 4, 19. Ioh. 8, 58. 19, 37. Act. 7, 14. 15, 17. Rom. 9, 29, 11, 3. 1 Cor. 3, 19. Hebr. 1, 6. 8, 9. 11, 21. 12, 15. Ap. 18, 13. N. T. Anglica vetus. Marc. 4, 35. Armena Ap. 5, 14. Gothica Luc 9, 43. Latina, Vulgata. Matth. 6, 13. Ioh. 9, 21. Ap. 1, 11. 13, 18. 14, 18 & paſſim: Syriaca. Ap. 11, 1. Verſiones quomodo tractandæ. Hebr. 12, 6.
vigiliæ. Matth 14, 25.
viſitatio eccleſiaſtica. Act. 15, 36.
vita æterna. Ioh. 3, 15.
Vitringa. Ap. 11, 15. 12, 5. 13, 1. (theſi 7.) 17, 8.
viviſicatio Chriſti. 1 Petr. 3, 18.
unctio. 1 Ioh. 2, 20. unctio extrema Marc. 6. 13.
unio myſtica. 1 Cor. 6, 17. Eph. 5, 30.
vocatio. Eph. 4, 1. ſeria. Luc. 14. 21. vocatio miniſtrorum evangelii. Act. 13, 2.
vocativus. Luc. 2, 28.
voluntas hominis frangitur. Matth. 8, 19. 21.
votum. Act. 18, 18.
Vſſerius. Ap. 12, 13.
Walchius. Præf. § 18.
Weiſius. Ioh. 10, 3.
Weiſmannus. P. 329.
Whitby. Præf. § 9. Rom. 1, 16. 13, 1. 9. 14, 9 &c.
Wincklerus. Ap. 12, 3 20, 3.
Wolfius. Iac. 3, 6. Ap. procem. n. 4. & paſſim.
Wollius. Præf. §. 11.
Zanchius. Ap. 17, 11.
Zellerus. Hebr. 9, 13.
Zeltnerus. Ap. 11, 17. 14, 6. 20, 2.
Zelus. Matth. 13, 29. zelus falſus. Act. 17, 6.
Zullichav. Biblia. Præf. § 8. mon 20.

CORRIGENDA.

b innuit *alteram* paginæ columnam; *r* lineam retro a fine paginæ numerandam.

Pag. 15 b. med. דור l. דוּר
54 b. poſt med. *Non, debemus fingere - evectos*) Dele.
58 b. v. 33. lin. 3. Qui*d* l. Qui
290 a. l. r. 11. *1 Cor.* IX. 11.
367 a. l. 4. *conf. Matth. XIV.* 20 *not.* pone poſt *alliciebatur*, lin. 2.
406 b. l. 11. Quis
409 b. l. 12. 13. 14. *Joh. XII ejectus - ut actor*) Dele.
473 b. v. 23 והיה
572 a. l. r. 5. *ll. cc.* ponatur loco Iac. I. 1. 1 Petr. I. 1.
592 a. l. r. 12 ea*m* l. ea.
618 a. l. ult. priore.
645 b. l. r. 5. de
650 a. l. 5. neſci*um*
675 a. med. ſu*a*, non alien*â*.
692 a. l. 19 חכמים
746 l. 10. referuntur. *Revertimur ad textum.*
780 b. med. ἀποκτένει
806 b. med. Eorum
811 b. l. 3. 4. ſervis - exantlarunt.
839 a. l. 4. quæ *tentationes*
903 a. l. 7. 8. corroborati. *gratias agentes*) Dele.
918 a. l. 2 ſpectat. τὸ
922 a. v. 8. l. 7 ſ. *augmento*
992 a. l. r. 1. 2. 3. Pau*li* m*a*num ſc*r*ipſiſſe
1026 b. lin. 3. CX.
1040 b. l. 2 κατηγορία. l. r. 4. er*a*t
1097 b. l. 14 δώρημα

Cetera Lectoris dexteritati committuntur.

FINIS.